DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

RÖNESANS'TAN BUGÜNE

MODERN AVRUPA TARİHİ

Çeviren: Şükrü Alpagut

JOHN MERRIMAN

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Rönesans'tan Bugüne

MODERN AVRUPA TARİHİ

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

John Merriman

Yale Üniversitesi'nde tarih profesörü olarak görev yapmakta ve Yale'de düzenli olarak Modern Avrupa Tarihi dersleri vermektedir. Doktorasını Michigan Üniversitesi'nde yapmıştır. Fransa tarihi konusunda birçok kitap yazmış ve yayına hazırlamıştır: *The Margins of City Life: Explorations on the French Urban Frontier; The Red City: Limoges and the French Nineteenth Century; The Agony of the Republic: The Repression of the Left in Revolutionary France, 1848-1851* ve en yakın tarihli *The Dynamite Club*, bunlar arasındadır.

Şükrü Alpagut

1954 yılında Tokat'ta doğdu. İstanbul Üniversitesi Yabancı Diller Eğitim Fakültesi İngilizce Bölümü'nden 1977'de mezun olduktan sonra öğretmenlik, çevirmenlik, çeşitli yayınevlerinde editörlük ve yayın yönetmenliği yaptı. Başlıca çevirilerinden bazıları şunlardır: *İnsandaki Yıkıcılığın Kökenleri* (Erich Fromm), *Saydam Şeyler* (Vladimir Nabokov), *Sınıftan Kaçış* (Ellen Meiksins Wood).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Rönesans'tan Bugüne

MODERN AVRUPA TARİHİ

JOHN MERRIMAN

Çeviren: Şükrü Alpagut

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Say Yayınları
Tarih

Rönesans'tan Bugüne Modern Avrupa Tarihi / John Merriman
Özgün adı: *A History of Modern Europe: From the Renaissance to the Present*, Third Edition

© 2010, 2004, 1996, John Merriman

Türkçe yayın hakları Akcalı Ajans aracılığıyla © Say Yayınları
Bu eserin tüm hakları saklıdır. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılan kısa alıntılar hariç yayınevinden yazılı izin alınmaksızın alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

ISBN 978-605-02-0628-9
Sertifika no: 10962

İngilizceden çeviren: Şükrü Alpagut
Yayın koordinatörü: Levent Çeviker
Editör: Sinan Köseoğlu
Sayfa düzeni: Mehmet İlhan Kaya
Kapak tasarımı: Artemis İren

Baskı: Lord Matbaacılık ve Kâğıtçılık
Topkapı-İstanbul
Tel.: (0212) 674 93 54
Matbaa sertifika no: 22858

1. baskı: Say Yayınları, 2018

Say Yayınları
Ankara Cad. 22/12 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Tel.: (0212) 512 21 58 • Faks: (0212) 512 50 80
www.sayyayincilik.com • e-posta: say@sayyayincilik.com
www.facebook.com/sayyayinlari • www.twitter.com/sayyayinlari

Genel dağıtım: Say Dağıtım Ltd. Şti.
Ankara Cad. 22/4 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Tel.: (0212) 528 17 54 • Faks: (0212) 512 50 80
internet satış: www.saykitap.com • e-posta: dagitim@saykitap.com

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

Önsöz • 17
Teşekkür • 23

KISIM I TEMELLER • 27

BÖLÜM 1 ORTAÇAĞIN MİRASI VE DÖNÜŞTÜRÜCÜ KEŞİFLER • 29
Ortaçağdan Süregelenler • 31 *Avrupa'nın Parçalanması • Kültürlerin Kavşak Noktasında • Toplumun Yapısı • Feodalizm • Geçim Ekonomisi • Din ve Halk Kültürü*
Erken Modern Avrupa'nın Ortaya Çıkışı • 45 *Artan Nüfus • Genişleyen Ekonomi • Kasabaların ve Kentlerin Büyümesi • Beldesel Özgürlükler • Egemen Devletlerin Doğuşu • Gelişen Devlet Yapıları • Devlet Otoritesinin Sınırları*
Dönüştürücü Buluşlar • 59 *Barut, Savaş ve Ordular • Matbaa Makinesi ve Matbuat Dünyasının Gücü • Yeni Dünya'nın Keşfi ve Fethi: Avrupa İmparatorluğunun Kökleri*
Sonuç • 71

BÖLÜM 2 RÖNESANS • 72
İtalya Yarımadası'ndaki Kent Devletleri • 73 *Serpilen Ekonomiler • Toplumsal Yapı • Rönesans'ta Siyasal Yaşam • Floransa: Bir Rönesans Şehrinin Anatomisi*
Dinamik Bir Kültür • 84 *Klasik Öğrenimin Yeniden Keşfi • Skolastisizmden Hümanizme • Rönesans ve Din • Rönesans Erkeği ve Kadını*
Rönesans Sanatı • 91 *Mimarlık • Himaye ve Sanat Dalları • Rönesans Sanatçıları • Resim ve Heykel • Yüksek Rönesans Üslubu*
Rönesans'ın Sonu • 102 *Ekonomik Gerileme • Yabancı İstilası • Machiavelli • Kent Devletlerinin Gerilemesi • Başka Yerlerin Çekiciliği*

BÖLÜM 3 İKİ REFORMASYON • 110
Kuzeyde Rönesans • 112 *Kuzeyde Sanat ve Hümanizm • Erasmus'un Kilise'ye Yönelttiği Hümanist Eleştiri*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Reformasyon'un Kökenleri • **115** *Büyük Ayrışma (1378-1417)* • *Sapkın ve Manevi Hareketler* • *Papalık Otoritesine Karşı Konseyciliğin Meydan Okuması* • *Din Adamlarının İstismarları ve Endüljanslar* • *Martin Luther*
Alman Devletlerinde Reformasyon'un Toplumsal Arka Planı • **126** *Reformun Kentsel Merkezleri* • *Reform Süreci* • *Köylü Ayaklanması*
Reformasyon'un Yayılması • **130** *Hristiyanlık İçindeki Bölünmeler* • *V. Karl ve Protestanlar* • *Augsburg Barışı*
İsviçre'de ve Fransa'da Reformasyon • **135** *Zwingli ve Reform* • *Radikal Reformcular* • *Jean Calvin ve Reform* • *Calvinciliğe Dönenler*
İngiltere'de Reformasyon • **143** *VIII. Henry ve Roma'yla Bağların Koparılması* • *Roma'dan Kopuş Sonrası*
Katolik Reformasyon'u • **147** *Dogmatizme Çekilme* • *Loyolalı Ignatius ve Cizvitler* • *Trento Konseyi* • *Evin İçine Çekidüzen Verilmesi*
İki Reformasyon Esnasında Kültür • **150** *Basım Kültürü* • *Genel Eğitim ve Okuma* • *Halk Ritüelleri ve Festivalleri* • *Kadınların Rolü* • *Barok Üslup*
İki Reformasyonun Mirası • **156**

BÖLÜM 4 DİN SAVAŞLARI • **159**
16. Yüzyıl Fransa'sında Din Savaşları • **160** *Güçlü Bir Monarşi* • *Ekonomik Kriz* • *Fransız Calvinciler ve Fransız Devletinin Bunalımı* • *Navarralı Henri* • *Devlet Kuruculuk* • *XIII. Louis ve Mutlak Hâkimiyetin Kökeni*
Otuz Yıl Savaşı (1618-1648) • **179** *Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nda İhtilaflar* • *Otuz Yıl Savaşı'nın Kökeni* • *Bohemya'da Çatışma* • *Çatışmanın Genişlemesi* • *Danimarka Dönemi* • *İsveç Ara Dönemi* • *Otuz Yıl Savaşı'nın Orduları* • *Din Savaşları ve Hanedan Mücadeleleri (1635-1648)* • *Vestfalya Barış Antlaşması (1648)*

KISIM II DEVLET KURUCULUK • 197

BÖLÜM 5 ATLANTİK EKONOMİSİNİN YÜKSELİŞİ: İSPANYA VE İNGİLTERE • **199**
Ekonomik Genişleme • **200** *Tarımsal Üretkenliğin Artması* • *Ticaretin Genişlemesi* • *Küresel Ekonomi* • *Fiyat Devrimi ve Çöküntü*
İspanya'nın Yükselişi • **205** *Merkezileşme ve İspanyol Monarşisi* • *İspanyol Ekonomisi* • *İspanyol İmparatorluğu'nun Genişlemesi* • *II. Felipe Devri*
İngiltere'nin Yükselişi • **213** *Tudor Hanedanı* • *I. Elizabeth Döneminde Dinsel Uzlaşma ve Çatışma* • *Elizabeth'in Devlet Kuruculuğu* • *Demografik ve Ekonomik Genişleme* • *Tudor Döneminde İngiliz Toplumu* • *Kamu Düzeni Arayışı* • *Elizabeth Dönemi Tiyatrosu* • *Yeni Gelişen Bir Ticaret İmparatorluğu*
İspanya'nın Gerileyişi • **234** *Hollanda İsyanı* • *Ekonomik Gerileme* • *Aşırı İnce Yayılmış Bir İmparatorluk*
Sonuç • **243**

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BÖLÜM 6 17. YÜZYILDA İNGİLTERE VE FELEMENK CUMHURİYETİ • **244**
Stuart İngiltere'sindeki Çatışmalar • **245** *I. James ve Parlamento Arasındaki Çatışmalar*
Dinsel Bölünmeler • **247** *I. Charles ile Parlamento'nun Sürtüşmesi*
İngiliz İçsavaşı • **251** *Çatışmaya Doğru Gidiş • Safların Seçilmesi • Oliver Cromwell ve Yeni Model Ordu • Parlamento İçindeki Bölünmeler • Radikaller • Parlamento'nun Zaferi • Püriten Cumhuriyeti ve Restorasyon*
Şanlı Devrim • **263** *Stuartların Dinsel Tertipleri • "Protestan Rüzgârı" • Haklar Bildirisi*
Felemenk Cumhuriyeti'nin Altın Çağı • **268** *Felemenk Devleti'nin Yapısı • Genişleyen Ekonomi • Hoşgörü ve Zenginleşme • 17. Yüzyıl Felemenk Kültürü*
Felemenk Cumhuriyeti'nin Gerileyişi • **277**
Sonuç • **279**

BÖLÜM 7 MUTLAKİYET ÇAĞI, 1650-1720 • **281**
Mutlakiyetçilik Kuramları • **282**
Mutlak Hükümdarlığın Ayırt Edici Özellikleri • **284** *Hükümdarlar ve Soylular • Genişleyen Devlet Yapıları • Mutlakiyet ve Savaş • Mutlakiyet ve Din • Mimaride ve Sanatta Anıtsalcılık • Fransa'da Mutlakiyet • Fronde: "Aşırı Kudretli Uyruklar"ın Hizaya Getirilmesi • XIV. Louis Döneminde Merkantilizm • Mutlak XIV. Louis • XIV. Louis, Versay'da • XIV. Louis'nin Dinsel Azınlıklara Zulmü • Fransız Mutlakiyetinin Sınırları*
Güç Dengesi • **301** *Uluslararası Hukukun Kökeni*
Habsburg Monarşisi • **302**
Prusya'nın Yükselişi • **306**
Rusya ve İsveç İmparatorlukları • **308** *Moskova Dükalığı'nın Genişlemesi • Rakip İsveç İmparatorluğu • I. Petro'nun Batı'ya Yönelişi • XIV. Louis'nin Hanedan Savaşları*
Modern Devlet • **324**

KISIM III YENİ KÜLTÜREL VE SİYASAL UFUKLAR • 327

BÖLÜM 8 YENİ BİLİM FELSEFESİ • **329**
Evren Konusunda Değişen Görüşler • **330** *Eskiçağda ve Ortaçağda Bilim • Kopernik'in Aristotelesçi Evren Görüşüne Meydan Okuyuşu • İnsan Vücudunun Evrensel Yasaları • Brahe ve Kepler'in Gökyüzünü Keşfetmeleri • Francis Bacon ve Bilimsel Yöntem • Galileo ve Bilimin Yargılanması*
Descartes ve Newton: Bilimsel Bilgiye İlişkin Rakip Kuramlar • **340** *Descartes ve Tümdengelimli Akıl Yürütme • Newtoncu Sentez*
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Bilim Kültürü • **344** *Bilimsel Yöntemin Yayılması • Bilimin Kullanım Alanları • Bilim ve Din*
Bilimsel Devrim'in Sonuçları • **353**

BÖLÜM 9 AYDINLANMIŞ DÜŞÜNCE VE EDEBÎ CUMHURİYET • **354**
Aydınlanmış Fikirler • **355** *Aydınlanmış Düşünce Üzerindeki Entelektüel Etkiler • Fikirler Cumhuriyeti • Montesquieu • Voltaire • Diderot • Rousseau*
Aydınlanma'nın Yayılması ve Genişlemesi • **368** *Dinsel Coşku ve Kuşkuculuk • Kültürel Tabanın Genişlemesi • Sanatlar • Müzik • Aydınlanmış Fikirlerin Yayılması*
Aydınlanmış Mutlakiyet • **379** *Adalet Reformu • Eğitim Reformu • Dinsel Hoşgörü • Büyük Friedrich • Kırsal Reformlar*
Geç Dönem Aydınlanma Akımları • **387** *Aydınlanmış Düşünce ve Ekonomik Özgürlük • Alman İdealizmi • Aydınlanma ve Kamuoyu • Yasak Yayınlar ve Otoritenin Zayıflatılması*
Aydınlanma'nın Mirası • **391**

BÖLÜM 10 18. YÜZYILDA EKONOMİK VE TOPLUMSAL DEĞİŞİM • **393**
Toplumsal Düzen • **394** *Soylular • Britanya'nın Toprak Sahibi Seçkinleri • Ruhban Sınıfı • "Orta Direk" • Köylüler*
Sanayi Devrimi'nin Başlangıcı • **404** *Tarımda Durgunluk ve Büyüme • Nüfus Artışı • İmalat: Loncalar ve Aile İçi Üretim • İcatlar • Genişleyen Britanya Ekonomisi • Genişleyen Kıta Avrupası Ekonomileri*
Toplumsal Değişimler • **421** *Kasabaların ve Şehirlerin Büyümesi • Seçkinler İçinde Toplumsal Hareketlilik • Yoksulların Değişen Durumu*
Toplumsal Denetim • **428** *Britanya'da Mülkiyetin Korunması • Boyun Eğdirme ve Toplumsal Denetim*
Zıtlıklar Yüzyılı • **431**

BÖLÜM 11 18. YÜZYILDA HANEDANLIK REKABETLERİ VE SİYASETİ • **433**
18. Yüzyılda Devlet Sistemi • **434** *Küresel Rekabetler • Büyük Britanya'da Hannover ve Stuart Hanedanları • Orta Avrupa'da Prusya-Avusturya Hanedanlık Rekabeti*
Büyük Güçler Arasındaki Çatışmalar • **441** *Avusturya Veraset Savaşı • Yedi Yıl Savaşı • 18. Yüzyılda Ordular ve Taktikleri • Donanmalar*
Büyük Britanya'da Siyasal Değişim • **452** *Britanya'da Genişleyen Merkezî Yönetim • Avam Kamarası'nın Rolü • 1760'larda Parti Siyasetinin Gelişimi: Whig'ler ve Tory'ler • Britanya'da Milliyetçiliğin Yükselişi*
Yerleşik Otoriteye Meydan Okumalar • **460** *Britanyalı Radikaller • Amerikalı Devrimciler • Parlamentolar ve Fransız Monarşisi • Diğer Reform Hareketleri*
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Gerileyen Güçler, Giderek Yok Olan Devletler: Osmanlı İmparatorluğu ve Lehistan • **474** *Avrupa'da Osmanlı Türk Gücünün Gerilemesi* • *Lehistan'ın Taksim Edilmesi*

Sonuç • **479**

KISIM IV DEVRİMCİ AVRUPA, 1789-1850 • 481

BÖLÜM 12 FRANSIZ DEVRİMİ • 483

Kriz İçindeki Eski Rejim • **484** *Fransız Devrimi'nin Uzun Erimli Nedenleri* • *Finansal Kriz*

Devrim'in İlk Aşamaları • **488** *États Généraux'nun Toplantıya Çağrılması* • *Bastille Baskını* • *Büyük Korku ve 4 Ağustos Gecesi*

Devrim'in Sağlamlaştırılması • **496** *İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi* • *"Fırıncı, Fırıncının Karısı ve Fırıncının Küçük Oğlu"* • *Kilise'de ve Ruhban Sınıfında Reform* • *1791 Reformları* • *Direniş ve Devrim* • *Varennes'e Kaçış*

Savaş ve İkinci Devrim • **505** *Fransız Devrimi'ne Avrupa'da Gösterilen Tepkiler* • *İkinci Bir Devrim* • *Karşı Devrim* • *Terör Dönemi*

Devrim'in Son Aşamaları • **518** *Thermidor* • *Direktuvar: Politika ve Toplum* • *İstikrarsızlık* • *On Sekiz Brumaire*

Fransız Devrimi'ne Bakış Açıları • **524** *Avrupalıların Devrim'e İlişkin Tepkileri* • *Tarihçilerin Devrim'e İlişkin Görüşleri*

BÖLÜM 13 NAPOLEON VE AVRUPA • 528

Napoleon'un İktidara Gelişi • **528** *Genç Bonaparte* • *Napoleon ve Devrim*

İktidarın Sağlamlaştırılması • **531** *Konsüllüğün Kurulması* • *Konkordato (Papalıkla Anlaşma)* • *Napoleon'un Liderliği* • *Fetih Savaşları ve İmparatorluk* • *Korsikalı Savaşçı*

Fransız İmparatorluğu'nun Temelleri • **544** *Kurumsal Temeller: İmparatorluğun Merkezileşmesi* • *Hukuksal Temeller: Napoleon Kanunları* • *Toplumsal Temeller: İmparatorluk Hiyerarşisi*

Napoleon'un Şansının Dönmesi • **548** *Kıta Sistemi* • *Yarımada Savaşı* • *Napoleon Avrupa'sında Milliyetçi Çalkantılar* • *Prusya ve Avusturya'da Askerî Reformlar* • *İmparatorluğun Gerilemesi ve Rusya'nın İstila Edilmesi* • *Napoleon'un Yenilmesi*

Monarşinin Restorasyonu ve Napoleon'un Geri Dönüşü • **559** *Bourbon Restorasyonu* • *100 Gün*

Napoleon'un Mirası • **561**

BÖLÜM 14 SANAYİ DEVRİMİ • 564

Dönüşümün Önkoşulları • **565** *Nüfus Patlaması* • *Genişleyen Tarımsal Temel* • *Trenler ve Buharlı Gemiler*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Çeşitli Millî Sanayi Deneyimleri • **575** *Öncü Britanya'nın Makineleşme Çağı* • *Fransa'da Sanayileşme* • *Alman Devletlerinde Sanayileşme* • *Güney ve Doğu Avrupa'da Seyrek Sanayileşme*

Orta Sınıflar • **583** *Orta Sınıfların Çeşitliliği* • *Girişimcilik İdeali ve Toplumsal Hareketlilik* • *Öne Çıkan Meslekler*

Orta Sınıf Kültürü • **588** *Evlilik ve Aile* • *Ayrı Dünyalar ve Evcimenlik Kültü* • *Rahatlık Kültürü* • *Eğitim-Öğretim* • *Din*

Liberalizmin Muğlaklıkları: Gönüllülük mü, Devlet Müdahalesi mi? • **596**

Sanayi Devrimi'nin Etkisi • **598** *Topraktaki Süreklilikler* • *Kentleşme* • *Devamlı Hareket*

Sınai Çalışma ve İşçiler • **605** *Sanayi Çağında Cinsiyet ve Aile* • *Çocuk Emeği* • *Emekçi Yoksullar* • *Sınıf Bilinci* • *İşçi Birlikleri ve Toplumsal Protesto*

Avrupa Sosyalizminin Kökenleri • **616** *Ütopyacı Sosyalistler* • *Pratik Sosyalistler* • *Karl Marx ve "Bilimsel Sosyalizm"in Kökenleri*

Sonuç • **621**

BÖLÜM 15 RESTORASYON AVRUPA'SINDA LİBERALİZMİN MEYDAN OKUYUŞU • 622

Napoleon Devri Sonrası Uzlaşma • **624** *Paris Antlaşması* • *Viyana Kongresi'nde Diplomatik Manevralar* • *Kongre Sistemi* • *Avrupa Uyumu*

Restorasyon Avrupa'sı • **630** *Hükümdarların, Soyluların ve Din Adamlarının Restorasyonu* • *Muhafazakâr İdeoloji*

Liberalizm • **633** *Liberaller ve Siyaset* • *Laissez-Faire*

Romantizm • **636** *Muhafazakâr Kökenler* • *Romantik Edebiyat ve Resim* • *Romantik Müzik*

İsyan Heyecanı • **639** *İspanya'da, Portekiz'de ve İtalya'da Liberal İsyanlar* • *Almanya'da Karışıklıklar* • *Avrupa Kongre'sinde Çatlaklar: Yunan İsyanı* • *Rusya'da Dekabrist (Aralıkçılar) İsyanı* • *Fransa: Bourbon Restorasyonu ve 1830 Devrimi*

Eski Düzene Yönelik Diğer Liberal Saldırılar • **653** *Belçika'nın Bağımsızlığı* • *İsviçre'de Liberal Başarılar*

Milliyetçi Rüyalar • **656** *Lehistan'da İsyan* • *İtalya'da ve İspanya'da Ayaklanmalar* • *Orta Avrupa'da Alman Milliyetçiliği*

Büyük Britanya'da Kriz ve Uzlaşma • **660** *Din ve Seçim Reformu* • *1832 Reform Yasası* • *Çartizm ve Tahıl Yasaları'nın İptali*

Sonuç • **667**

BÖLÜM 16 1848 DEVRİMLERİ • 669

Devrimci Seferberlik • **670** *Fransa'da Şubat Devrimi* • *Alman Devletlerinde Devrim* • *Orta Avrupa'da Devrim* • *İtalyan Devletlerinde Devrim*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Sağlanması Zor Devrimci Uzlaşma Arayışı • **683** *Fransa'da Kriz • Frankfurt Parlamentosu*

Karşı Devrim • **689** *Habsburg Orta Avrupa'sında Karşı Devrim • Prusya-Avusturya Çekişmesi • İtalyan Devletlerinde Karşı Devrim • Fransız İkinci Cumhuriyet'inin Sancısı*

1848'in Mirası • **698**

KISIM V KİTLE SİYASETİ ÇAĞI • 703

BÖLÜM 17 MİLLÎ BİRLEŞME DÖNEMİ • 707

İtalya'nın Siyasal Birleşmesi • **708** *İtalya'da Birleşmenin Liderliği • İtalya'nın Birleşmesini İlerletmeye Yönelik İttifaklar ve Savaşlar • Garibaldi ve Güney İtalya'nın Kurtuluşu • Birleşik İtalya • Birleşmenin Sınırları • İtalyan Siyaseti • İtalyan Milliyetçiliğinin Yükselişi*

Almanya'nın Birleşmesi • **719** *I. Wilhelm, Bismarck ve Anayasa Krizinin Çözülmesi • Prusya'nın Liderliğini Sağlamaya Yönelik İttifaklar ve Savaşlar • Kuzey Alman Konfederasyonu • Fransa-Prusya Savaşı ve Almanya'nın Birleşmesi • Milliyetçi ve Enternasyonalist Hareketler Karşı Karşıya • II. Wilhelm ve Alman Milliyetçiliği*

Habsburg Topraklarında Millî Uyanışlar • **733** *Habsburg İmparatorluğu'nda Çeşitlilik ve Birliktelik • Habsburg İmparatorluğu'nda Milliyetçiliğin Bastırılması • Siyasal Kriz ve Dış Politika Felaketleri • İkili Monarşi'nin Kurulması • İkili Monarşi'de Etnik Gerginlikler ve Milliyetçi Hareketler*

Sonuç • **742**

BÖLÜM 18 LİBERALİZM ÇAĞINDA BAŞAT GÜÇLER: PARLAMENTER BRİTANYA, ÇARLIK RUSYA'SI VE CUMHURİYETÇİ FRANSA • 743

Viktoryen Britanya • **744** *Viktoryen Uzlaşmama • Kırım Savaşı • Viktoryen Siyasetin Liberal Dönemi • 1867 Reform Yasası • Diğer Viktoryen Reformlar • Kitle Siyasetinin Britanya'ya Gelişi • İrlanda'nın Özyönetimi • İngiliz Siyasal Yaşamının Yeni Çizgileri*

Çarlık Rusya'sı • **765** *Rusya'da Reform Karışıklıkları • Serflere Özgürlük Verilmesi • Rus İmparatorluğu'nun Genişlemesi • Nihilistler ve Popülistler • III. Aleksandr'ın İmparatorluğu • Huzursuzluk, Reform ve Devrim • Lenin ve Bolşevikler • Rus-Japon Savaşı (1904-1905) • 1905 Devrimi*

Fransa: İkinci İmparatorluk ve Üçüncü Cumhuriyet • **787** *Otoriter İmparatorluk • Ekonomik Büyüme • "Liberal İmparatorluk" • Fransa-Prusya Savaşı ve Paris Kuşatması • Paris Komünü*

Cumhuriyetçi Fransa • **796** *Monarşistler ve Cumhuriyetçiler • Üçüncü Cumhuriyet • General Boulanger ve Yüzbaşı Dreyfus • Radikal Cumhuriyet*

Sonuç • **804**

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BÖLÜM 19 HIZLI SANAYİLEŞME VE GETİRDİĞİ SORUNLAR, 1870-1914 • **805**
İkinci Sanayi Devrimi • **807** *Yeni Teknoloji ve Bilimsel Buluşlar • Elektrik ve Kimya Devrimleri • Bölgesel Çeşitlilikler • Seyahat ve İletişim • Başka Bilimsel Buluşlar: "Sınırsız Bir Gelecek" ve Belirsizlikleri*
Toplumsal Değişim • **821** *Nüfus Patlaması • Yükselen Yaşam Standartları • İç ve Dış Göç • Değişen Çalışma Dünyası • Sanayileşme ve İşçi Sınıfı Ailesi • İnsan Kaynayan Şehirler • Toplumsal Hareketlilik*
Kültürel Değişiklikler: Eğitim-Öğretim ve Din • **837** *Eğitim-Öğretim • Dinsel Uygulamanın Gerilemesi*
Tüketim Patlaması • **842** *Belle Époque'da Dinlence • Kitlesel Toplumda Spor*
Sonuç • **846**

BÖLÜM 20 HIZLA DEĞİŞEN DÜNYAYA SİYASAL VE KÜLTÜREL YANITLAR • **848**
Devlette Toplumsal Reform • **849** *Sendika Hareketi • Sosyalistler • Hristiyan Sosyalizmi • Anarşistler • Sendikalistler • Kadın Hakları Arayışı*
Kültürel Mayalanma • **864** *Gerçekçilik • İzlenimcilik • Toplum Kuramcılarının Sanayi Toplumuna İlişkin Analizleri • Nietzsche'nin Akıldışını Kucaklaması • Freud ve Akıldışının İncelenmesi • Avangart Sanatçılar ile Yazarlar ve Modern Yaşamın Hızlı Temposu • Avangardın Akılcılıktan Kopuşu*
Sonuç • **884**

BÖLÜM 21 AVRUPA EMPERYALİZMİ ÇAĞI • **886**
Sömürgecilikten Emperyalizme • **887**
"Yeni Emperyalizm" ve Afrika İçin Kapışma • **890** *Britanya ile Fransa'nın Emperyal Rekabeti • Almanya ve İtalya Yarışa Katılıyor • Sudan'da Restleşme: Faşoda Olayı • Güney Afrika'da Britanya Varlığı ve Boer Savaşı*
Avrupalı Güçler Asya'da • **902** *Hindistan, Güneydoğu Asya ve Çin • Japonya ve Çin: Zıt Deneyimler • Birleşik Devletler Asya'da*
Yerli Halklar Üzerinde Tahakküm • **910** *Toplumsal Darwincilik • Teknolojik Tahakküm ve Yerli Muhalefet • Emperyal Ekonomiler • Sömürge Yönetimleri*
Avrupa Emperyalizminin Amaçlarına İlişkin Değerlendirme • **921** *"Uygarlaştırma Misyonu" • Ekonomik Gerekçe • Emperyalizm ve Milliyetçilik*
Sonuç • **928**

KISIM VI BÜYÜK FELAKET • 931

BÖLÜM 22 BÜYÜK SAVAŞ • 933
Çapraşık İttifaklar • **934** *Uzlaşmasız Nefretler • İttifak Sistemi • Rusya'ya Karşı Almanya ve Avusturya-Macaristan • Kuşatılan Almanya: Rusya-Fransa İttifakı • İngiliz-Alman Rekabeti • İngiliz-Fransız Yakınlaşması • Birinci Fas Krizi (1905)*
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Silahlı İki Kamptan Oluşan Avrupa, 1905-1914 • **944** *Barut Fıçısı Balkanlar* • *Osmanlı İmparatorluğu'nda İstikrarsızlık* • *1908 Bosna Krizi* • *İkinci Fas Krizi (1911)* • *Balkan Savaşları*
Nihai Kriz • **952** *Saraybosna'da Suikast* • *Ültimatom* • *Schlieffen Planı* • *"Şenlikli Küçük Savaş"*
Savaşın Patlak Vermesi • **960** *Başlangıçtaki Husumetler*
Savaşın Değişen Niteliği • **964** *Siper Savaşı* • *Havada ve Denizlerde Savaş* • *İç Cephe*
Savaşın Şiddetlenerek Sürmesi • **971** *Doğu Cephesi* • *Orta Doğu'da, Afrika'da ve Uzak Doğu'da Savaş* • *Batı Cephesi* • *Beyhude Çabalar ve Kilitlenme* • *Askerler ve Siviller*
Savaşın Son Aşamaları • **987** *Birleşik Devletler'in Savaşa Girmesi* • *Rusya'nın Savaştan Çekilmesi* • *Taarruzlar ve Askerî İsyanlar* • *Almanların Bahar Taarruzu* • *On Dört Nokta (Wilson İlkeleri) ve Barış*
Savaşın Etkisi • **997**
Sonuç • **1000**

BÖLÜM 23 DEVRİMCİ RUSYA VE SOVYETLER BİRLİĞİ • **1001**
Savaş ve Devrim • **1002** *Rusya Savaşta* • *Şubat Devrimi* • *Geçici Hükümet ve Sovyet* • *Ordu* • *Devrim'in Yayılması* • *Lenin'in Dönüşü* • *Temmuz Günleri* • *Kornilov Olayı*
Ekim Devrimi • **1016** *Bolşeviklerin İktidara Gelmesi* • *Brest-Litovsk Barış Antlaşması*
İçsavaş • **1021**
Sovyetler Birliği • **1025** *Demokratik Merkeziyetçilik* • *Yeni Ekonomi Politikası*

BÖLÜM 24 1920'LERDE İSTİKRAR ARAYIŞI • **1030**
Savaşın Sonu • **1031** *Almanya'da ve Macaristan'da Devrim* • *Versay Antlaşması* • *Doğu Avrupa'da Varılan Çözümler*
Millî ve Etnik Problemler • **1044** *Millî Sorun ve Halef Devletler* • *Sömürge Sorunu ve Millî Sorun*
İktisadi ve Toplumsal İstikrarsızlık • **1053** *Toplumsal Keşmekeş* • *Sol ve Refah Devletinin Kökeni*
Siyasal İstikrarsızlık • **1059** *Almanya'da Kırılgan Weimar Cumhuriyeti* • *Oturmuş Demokrasiler: Britanya ve Fransa*
Çorak Ülkede Sanatçılar ve Aydınlar • **1065**

BÖLÜM 25 İKTİSADİ ÇÖKÜNTÜ VE DİKTATÖRLÜK AVRUPA'SI • **1070**
Kriz İçindeki Ekonomiler • **1070** *Büyük Buhran* • *Avrupa'nın Yavaş Yavaş İktisadi Canlanışı*
Faşizmin Dinamikleri • **1077** *İtalya'da Mussolini ve Faşizm* • *Almanya'da Hitler ve Nazilerin Yükselişi* • *Doğu Avrupa'da Sağcı Otoriter Hareketler* •
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Avusturya'da Faşizm • *Fransa'da Aşırı Sağa Karşı Halk Cephesi* • *Felemenk Ülkelerinde ve Britanya'da Faşizm*

Üçüncü Reich • **1099** *Weimar Cumhuriyeti'nin Çöküşü* • *Nazi Devleti* • *Hitler'in Yeni Reich'ı ve Yahudiler* • *Hitler'in Dış Siyaseti* • *Führer ve Duçe* • *Yeniden Askerileşme ve Yeniden Silahlanma*

Stalin Yönetiminde Sovyetler Birliği • **1115** *Beş Yıllık Planlar* • *Sovyet Kültürü* • *"Öğle Vakti Karanlık": Stalin'in Temizlikleri*

İspanyol İçsavaşı • **1122** *Toplumsal ve Siyasal İstikrarsızlık* • *Cumhuriyetçiler ile Milliyetçiler Arasındaki Mücadele*

Sonuç • **1128**

BÖLÜM 26 İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI • 1129

İkinci Dünya Savaşı'nın Gelişi • **1129** *Mihver* • *Alman Saldırganlığı ve Britanya ile Fransa'nın Yatıştırma Çabaları* • *Kutsal Olmayan İttifak*

Avrupa'da Savaş Başlıyor • **1138** *Almanya'nın Polonya'yı İstilası* • *"Uyduruk Savaş"* • *Donmuş Kuzeyde Savaş* • *Fransa'nın Düşmesi* • *Britanya Savaşı*

Küresel Bir Savaş • **1146** *Topyekûn Savaş* • *Hitler'in Müttefikleri* • *Almanya'nın Rusya'yı İstilası* • *Japonya'nın Birleşik Devletler'e Saldırması*

Hitler'in Avrupa'sı • **1155** *Nazilerin "Yeni Avrupa Düzeni"* • *"Nihai Çözüm"* • *İşbirlikçilik* • *Direniş* • *Almanya'da Hitler'e Karşıtlık*

Gidişatın Tersine Dönmesi • **1170** *Almanya Savunmada* • *Kuzey Afrika'da Savaş* • *Hitler'in Rusya Felaketi* • *Müttefiklerin İtalya İstilası* • *Üç Büyükler* • *Fransa'ya Yönelik Normandiya Çıkarması*

Müttefik Zaferi • **1180** *Avrupa'da Zafer* • *Japonya'nın Yenilmesi*

Sonuç • **1186**

KISIM VII SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE AVRUPA • 1189

BÖLÜM 27 BÖLÜNMÜŞ AVRUPA'NIN YENİDEN İNŞASI • 1193

Büyük Yıkımın Ardından • **1194** *Potsdam Konferansı* • *Birleşmiş Milletler ve Soğuk Savaş İttifakları* • *Keşmekeşle ve İşbirlikçilerle Yüzleşme*

Ekonomik Toparlanma ve Zenginleşme, Refah Devleti, Avrupa Ekonomik İşbirliği • **1203** *Ekonomik İşbirliği* • *Savaş Sonrası Bebek Patlaması* • *Yeşil Devrim* • *Refah Devletleri*

Savaş Sonrası Dönemde Batıda Siyaset • **1212**

Siyasal Yeniden Saflaşmalar • **1215** *Bölünmüş Almanya* • *Sovyet Gölgesinde Doğu Avrupa* • *Savaş Sonrası Dönemde Sovyetler Birliği ve Uyduları*

Değişen Yaşam Tarzları • **1222** *Savaş Sonrası Dönemde Entelektüel Akımlar* • *Kadınlar Açısından Sağlanan İlerlemeler* • *Modern Avrupa'da Katoliklik* • *Kentleşen Dünya* • *Daha İyi Yaşam* • *Petrol ve Küresel Ekonomi*

Sonuç • **1232**

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BÖLÜM 28 SOĞUK SAVAŞ VE AVRUPA İMPARATORLUKLARININ SONU • **1233**

Soğuk Savaş • **1233** *Kore Savaşı (1950-1953)* • *Doğu Avrupa'da Çalkantılar* • *Sovyet-ABD Gerginlikleri* • *Çin-Sovyet Çekişmesi* • *Brejnev Devri* • *Nükleer Silahlar ve Süper Güç Gerginlikleri*

Sömürgeciliğin Sonu (Dekolonizasyon) • **1246** *Güney ve Güneydoğu Asya'da Sömürgeciliğin Sonu* • *Britanya ve Ortadoğu* • *Süveyş Kanalı Krizi* • *Fransa'nın Sömürgesizleşmesi* • *Sahra Altı Afrika'da Sömürgeciliğin Sonu*

Sonuç • **1262**

BÖLÜM 29 DEMOKRASİYE GEÇİŞLER VE KOMÜNİZMİN ÇÖKÜŞÜ • **1263**

Değişen Batı Dünyasında Siyaset • **1264** *Gaullist Fransa'ya Meydan Okuyan Öğrenci Protestoları* • *1968'den Sonra Batı Avrupa Siyasetinde Oluşan Değişimler* • *Güney Avrupa'da Demokrasiye Geçiş*

Dinsel ve Etnik Çekişmeler • **1274**

Komünizmin Yıkılması • **1276** *Sovyet Hâkimiyetine Direniş* • *Gorbaçov Devri* • *Polonya'da ve Macaristan'da Parlamenter Yönetime Geçiş* • *Berlin Duvarı'nın ve Doğu Alman Komünizminin Yıkılması* • *Çekoslovakya'da "Kadife Devrim"* • *Bulgaristan'da, Romanya'da ve Arnavutluk'ta Oluşan Devrimler* • *Sovyetler Birliği'nin Çöküşü* • *Yugoslavya'nın Dağılması* • *Komünizm Sonrası Dünyadaki Çetin Güçlükler*

Sonuç • **1307**

BÖLÜM 30 KÜRESEL ÇETİN SORUNLAR: "AVRUPA KALESİ," AVRUPA İŞBİRLİĞİ VE YENİ BİR ÇAĞIN BELİRSİZLİKLERİ • **1308**

Avrupa'ya Göç • **1309**

Avrupa Topluluğu, Avrupa Birliği • **1315**

Küreselleşmeye Muhalefet • **1320**

Terörizm Tehdidi • **1322** *Amerika Birleşik Devletleri İmparatorluğu mu?* • *ABD Siyasetine Avrupa'nın Verdiği Yanıtlar*

Sonuç • **1327**

Okunabilecek Diğer Kaynaklar • **1331**

Dizin • **1353**

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Laura Merriman ve
Christopher Merriman'a

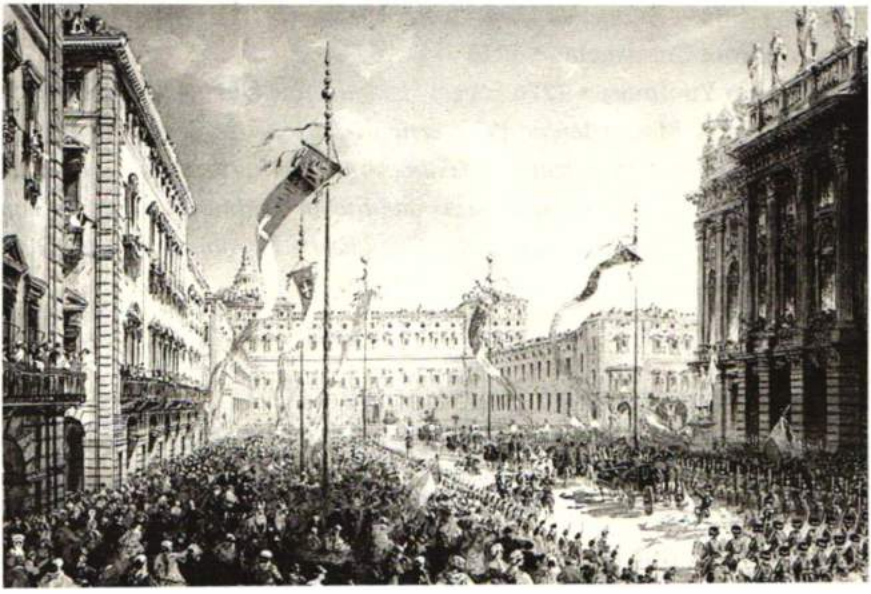

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖNSÖZ

Dünyanın her yanındaki ekonomiler, uluslar ve toplumların birbirleriyle ne kadar bağlantılı oldukları, küresel bir ekonomik krize yakalandığımız şu günlerde çok açık şekilde görünmektedir. Eski emperyal güçlerin ana akımdan dışladıkları göçmen topluluklarda süregiden toplumsal ve kültürel keşmekeş, birtakım sıkıntıların geçmişte kalmadığını gösteriyor: Avrupa'nın emperyal hırslarının ve büyük imparatorlukların etkileri, onlar artık var olmamalarına karşın, hâlâ bizimle birliktedir. Daha yakın tarihli bir imparatorluğun, yani Sovyetler Birliği'nin nispeten yakın bir zamanda ortadan kalkması da Avrupa'yı ve aslında dünyanın çoğunu muazzam ölçüde etkilemiş, uluslararası ilişkileri dönüşüme uğratmış, bu arada da devasa sorunlar ortaya çıkarmıştır. Rusya hiç kuşkusuz hâlâ büyük bir güçtür, ama artık büyük ekonomik, siyasal ve askerî nüfuzu sayesinde yerküreyi kaplayan gayriresmî bir imparatorluk olarak Amerika Birleşik Devletleri'ni geriye kalan tek süper güç olarak düşünmek olağanlaşmıştır.

Rönesans'tan beri Avrupa tarihini esasen imparatorluklar şekillendirmiştir. Afrika, Asya ve Amerika kıtalarıyla olan ticaret, sömürgeleştirmeye ve imparatorluğa yol açmıştır. Avrupa'nın içinde, imparatorluklar arası rekabetler –örneğin 16. ve 17. yüzyıllarda İngiltere ile İspanya, Osmanlı İmparatorluğu ile Habsburg Avusturya'sı ve Rus İmparatorlukları, 18. yüzyılda ise Britanya ile Fransa arasındaki rekabetler– devlet gücünün hem sağlamlaşmasını hem genişlemesini yansıtıyor, aynı zamanda da savaş olgusunun evrimini şekillendiriyordu. 19. yüzyılın ilk on beş yılında, Napoleon'un imparatorluğu Avrupa kıtasının çoğunu kaplıyordu ve ta Mısır'a kadar uzanan fetihlere yol açtı.

İmparatorlukların –Portekiz, İspanyol, Felemenk, Osmanlı, Fransız ve Sovyet imparatorluklarının– yükselişi ve düşüşü, *Modern Avrupa Tarihi*'nin üçüncü basımında geliştirilen önemli bir izlektir. Dünyanın geriye kalanındaki kültürlerle Avrupa'nın etkileşimini anlamaksızın, Avrupa tarihini anlayabilmek artık her zamankinden daha olanaksızdır. Avrupalılar yüzyıllar boyunca İslam, Asya, Afrika ve Amerika kültürlerinden elbette çok şey öğrenmişlerdir. Osmanlı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İmparatorluğu'nun Doğu Avrupa ve Balkanlar üzerindeki etkisi de bu ciltte ele alınmaktadır. Aynı zamanda, ticari temaslar, fetihler ve entelektüel, dinsel, siyasal etkiler yoluyla olduğu kadar, nihayetinde sömürgeciliğin yıkılması yoluyla da Avrupalı güçler ve kültürler, Batılı olmayan halkların tarihlerini etkilemişlerdir. Daha güçlü ve daha etkili devletlerin inşası, ulusal kimliklerin gelişmesini kolaylaştırdı; 18. ve 19. yüzyıllarda Britanyalılık duygusunun belirmesinde ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra imparatorluk sona erince Britonların birçoğunun kapıldığı iç burkan şaşkınlıkta Britanya İmparatorluğu'nun oynadığı rolü düşünün. Bu arada, bir zamanlar sömürge olan, yeni bağımsızlık kazanmış devletlerde ulusal kimlikler gelişti. Bu üçüncü basım, yakın tarihli bilimsel çalışmaları yansıtmak üzere, Britanya İmparatorluğu'nun Afrika'da sona ermesini, özgül olarak da Kenya'nın sömürgelikten kurtuluşunun kanlı öyküsünü daha ayrıntılı ele alıyor.

Üçüncü basım, Avrupa'nın ticaret, yerleşim ve fetih dinamizmini vurgulaması yanında, bunların yalnızca Asya, Afrika ve Amerika kıtalarına değil, Avrupa halklarının tarihine de yaptığı büyük etkiyi vurguluyor. Latin Amerika'daki İspanyol İmparatorluğu ile Kuzey ve Latin Amerika'daki İngiliz kolonileri arasında karşılaştırmalar yapıyor. Giderek güçlenen İngiliz İmparatorluğu, İspanyol İmparatorluğu'nun aksine, ticarete dayanıyordu. İspanyol İmparatorluğu, İspanyol monarşisinin mutlakiyetçiliği ile yerli halkları –gerekirse zor kullanarak– Katolikliğe döndürme kararlılığının bir birleşimini yansıtıyordu. Bunun tam aksine, Kuzey Amerika'daki İngiliz kolonilerindeki yerleşimcilerin birçoğu, dinsel özgürlük bulmak için buralara gelmişti. Yine, İspanyol İmparatorluğu'nun yüz yıl önceki inşa sürecinin aksine, İngiliz koloniciler, yerli halkları Hristiyanlaştırmaya çaba göstermekten çok, sömürge yerleşim alanlarından sürmeye çabaladılar. İspanyol sömürgeleri merkezî devlet yapılanmasını yansıtırken, İngiliz sömürgeleri, Amerika Birleşik Devletleri'nin federalist yapısında doruğa çıkan bir ademimerkeziyet örüntüsü içinde evrildiler. Hindistan'daki Britanya egemenliği, orada meydana gelen kültürel etkileşimden dolayı özellikle ilgi çekicidir ve bu yüzden, hak ettiği gibi daha geniş ele alındı. Güneydoğu Asya'daki Felemenk egemenliği ve Çin ile Japonya'nın Batılı güçlere tepkisi de yine ayrıntılı olarak işlendi.

Kitabın birçok bölümü boyut olarak küçültüldü, bu da yararlı oldu. Başka değişiklikler de yapıldı. Orta sınıflarla ilgili kesim, "Sanayi Devrimi" başlıklı Bölüm 14'e taşındı, böylece "Restorasyon Avrupa'sında Liberalizmin Meydan Okuyuşu" tek başına Bölüm 15'i oluşturdu. 20. yüzyıl işlenirken, Joseph Stalin ve Stalinizm konusu, "Devrimci Rusya ve Sovyetler Birliği" başlıklı bölümden (Bölüm 23), Avrupa diktatörlerinin irdelendiği bölüme (Bölüm 25) taşındı. İki büyük savaş arası dönemde tüm Avrupa'yı kapsayan bir olgu olarak, Nazi Nasyonal Sosyalizm'ine ve faşizme ilişkin irdelemeyi genişlettim. İkinci Dünya

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Savaşı sonrasına ilişkin bölümleri yeniden düzenleyip toparladım. Savaşı izleyen dönemin hiç kuşkusuz en önemli olaylarından ikisi olan sömürgesizleşme (dekolonizasyon) ve Soğuk Savaş, Bölüm 28 içinde birleştirildi. Son bölüm ise kısaltıldı ve güncelleştirildi.

Sürekli olarak Batı ve Doğu Avrupa'yı kıyaslamak şeklindeki geleneksel ders kitabı stratejisinden uzak duruyoruz. Örneğin, *Modern Avrupa Tarihi*'nin üçüncü basımı, siyasal egemenlik kavramının doğuşunu yalnızca erken modern İngiltere'ye ve Felemenk Cumhuriyeti'ne değil, erken modern dönemdeki Lehistan-Litvanya Birliği'ne de dayandırıyor. Varşova gettosundaki Yahudilerin 1943'te Nazilere karşı kahramanca başkaldırmasını ve bir yıldan kısa süre sonra Varşova'da çıkan ayaklanmayı daha geniş olarak ele alıyoruz. Batı ve Doğu Avrupa'nın başını ağrıtmaya devam eden iktisadi ve siyasal problemlerin kökenlerini araştırıyoruz; örneğin bu bağlamda, Yugoslavya'nın dağılmasından sonra Bosna'da kanlı bir içsavaş hâlinde patlak veren derine işlemiş etnik gerginliklerin, muhteşem Habsburg monarşisini yüz yıl önce yiyip bitiren çekişmeleri çağrıştırdığını ortaya koyuyoruz.

Üçüncü basımda, fikirlerin toplumsal tarihine ilişkin, entelektüel, toplumsal ve kültürel tarihin kesişme noktasını oluşturan yaklaşımlara ilişkin heyecan verici incelemelerden yararlanılıyor. İlk on üç bölüm, Rönesans döneminde ve Felemenk kültürünün Altın Çağında sanatın himaye edilişinin nasıl da sanatın toplumsal temellerinden bazılarını açığa çıkardığını açıklıyor. Aile ekonomisi, köy ve mahalle yaşamı, çalışmanın değişen yapısı konusundaki yakın tarihli incelemelerin hepsi, Avrupa toplumunun ağırlıkla köylü toplumu olmaktan çıkıp gitgide kentsel ve endüstriyel bir âleme dönüşmesine bu kitabın getirdiği yorumu zenginleştirmiştir. 19. yüzyılda kitle siyasetinin doğuşuna ilişkin yorum, popüler kültürle, dilin simgeselliğiyle ve gücüyle ilgili yakın tarihli incelemelere dayanıyor.

Hem Avrupa deneyiminin ana temalarını analiz etmek hem de bir öykü anlatmak amacıyla, anlatısal bir çerçeveyi koruyoruz. Her bölüm, daha geniş, içsel bağlantılı bir öykünün parçası olarak okunabilir. Dahası, bu kitap, iktisadi, toplumsal, siyasal ve kültürel değişim dinamiklerini vurguluyor, ama bunu, Avrupa'nın hayret verici çeşitliliği bağlamında yapıyor. Modern Avrupa'nın tarihi ve dünya üzerindeki etkisi, kimisi az, kimisi iyi bilinen olağanüstü kişilikler sunmaktadır. Kitap, Avrupa tarihinde büyük roller üstlenmiş erkeklerin ve kadınların portrelerini sunarak, geçmişi canlandırıyor: Martin Luther ve Jean Calvin gibi dinsel reformcular; İngiliz tahtını sağlamlaştıran Kraliçe I. Elizabeth ve Habsburg monarşisinin varlığını koruyan Maria Theresa; saltanatlarıyla mutlak devletin timsali olan iki hükümdar, Fransa kralı XIV. Louis ve Çar Büyük Petro; Kepler ve Voltaire gibi büyük düşünürler; Fransız Devrimi'nin varisi ama aynı zamanda da bazı yönleriyle mutlak hükümdarlar geleneğinden bir despot, hatta

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

belki topyekûn savaşın mucidi olan Napoleon. Kaçınılmaz olarak, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya'da artan popülerliğinin kaynaklarını inceleyerek canavar Adolf Hitler'i ve kurduğu komünist devleti, yaptığı canice temizlikleri inceleyerek Joseph Stalin'i de irdeliyoruz. Ama Avrupa'nın tarihinde sıradan erkekler ve kadınlar da önemli roller oynamışlar, kendi tarihlerini yapmışlardır. Bu kitap, hızlı iktisadi ve siyasal değişim, devrim ve savaş dönemlerinde hem önderlerin hem de sıradan insanların yaşamlarını yansıtıyor.

Güçlü, merkezî devletlerin gelişmesi, modern Avrupa'nın şekillenmesine katkıda bulundu. Ortaçağ Avrupa'sı, üst üste binmiş siyasal ve adli otoritelerin oluşturduğu bir labirent gibiydi. 1500'de neredeyse tüm Avrupalılar, kendilerini, aile, köy, kasaba, mahalle ve din dayanışmaları açısından tanımlıyorlardı. Sonraki üç yüzyıl boyunca, hanedan devletleri, topraklarını sağlamlaştırır ve genişletirlerken, kendi halkları üzerindeki etkili otoritelerini de artırdılar. Portekiz, İspanya, İngiltere (daha sonra Büyük Britanya), Fransa, Hollanda ve Rusya, diğer kıtalara yayılan geniş imparatorluklar kurdular. Avrupalı büyük güçler ortaya çıktı. Fransız Devrimi'nin uzantısı olan Napoleon devrinin ardından milliyetçiliğin yükselmesiyle, etnik toplulukların ulusal devlet kurma talepleri, İtalya'nın ve Almanya'nın birleşmesini teşvik etti; kendi ulusal devletleriyle ilgili endişeler taşıyan Hırvatlar, Macarlar ve Romanyalılar arasında ise huzursuzluklar yarattı. Sıradan insanlar özgürlük ve siyasal egemenlik istiyorlardı; devrim, siyasal değişimin hem bir yansıması hem de lokomotifiydi. 19. yüzyılda liberalizmin ortaya çıkışı ve demokratik siyasal yapılara, kitle siyasetine yönelik arayış, Batı Avrupa'dan başlayarak tüm Avrupa'yı dönüşüme uğrattı. Rusya'daki ve Orta ile Doğu Avrupa'daki otokrasiler bile değişimin dışında kalamadı; oralarda demokrasi arayışı hâlâ sürmektedir.

Bu kitap, hanedanlık rekabetlerini ve milliyetçiliği irdelerken, bizatihi savaşların nasıl sıklıkla siyasal ve toplumsal değişimlere yol açtığını da ele alıyor. Fransa'nın Amerikan Bağımsızlık Savaşı'na verdiği mali ve askerî katkılar, Fransız monarşisinin mali krizini şiddetlendirerek, Fransız Devrimi'nin kıvılcımının çakılmasına yardım etti. Aristokrasi dönemindeki profesyonel orduların yerini alan, zorunlu askerlik sistemiyle oluşturulan Fransız orduları, 18. yüzyılda Fransa'da ve Britanya'da milliyetçiliğin doğuşuna katkıda bulundu. Rus ordusunun 1905'te Japonlara yenilmesi, 1917 Rus Devrimi'ne uzanan yolun açılmasını kolaylaştıran siyasal tavizler getirdi. Birinci Dünya Savaşı ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında Alman, Avusturya-Macaristan, Osmanlı ve Rus imparatorlukları ortadan kalktı; bu savaşların iktisadi ve toplumsal etkileri siyasal istikrarsızlık yaratarak, faşizmin ve komünizmin ortaya çıkışını kolaylaştırdı. Birinci Dünya Savaşı ve sömürge halklarının oynadıkları rol, Britanya, Fransa ve Hollanda imparatorlukları bünyesinde, nihai olarak başarıya ulaşıp yaşadığımız dünyayı dönüştürecek olan bağımsızlık hareketlerine ivme kazandırdı.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

Avrupalıların yaşamlarında ve zaman zaman modern dünyadaki özgürlük arayışında siyaset gibi din de önemli bir etmen olmuştur. Katoliklik, ortaçağda birleştirici bir güçtü; Avrupa halk kültürü yüzyıllarca dinsel inancı temel aldı. İmparatorluk misyonerleri, insanların din değiştirmeleri için saldırgan bir çabaya girerek, kendi dinlerini Afrika'ya ve Asya'ya taşıdılar. İspanyol işgalciler, Amerika kıtasındaki yerli nüfusları Hristiyan olmaya zorladılar. Din, modern Avrupa tarihinde de sıklıkla belirleyici bir güç oldu; 16. yüzyılda Reformasyon'dan sonra, devletler, din üzerindeki yetkilerini genişletirlerken, dinsel azınlıklar da kendi dinlerini yaşama hakkı talep ettiler. Dinsel (aynı zamanda da ırksal ve kültürel) tahammülsüzlük, 15. yüzyıl sonunda Yahudilerin ve Müslümanların İspanya'dan kovulmasından tutun, 17. yüzyılda XIV. Louis'nin Protestanlara dinsel hoşgörüyü bitirmesine, İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazilerce yapılan Soykırım dehşetine varıncaya kadar, Avrupa deneyiminde yaralar açmıştır. Kuzey İrlanda'daki dinsel çatışma ve Bosna'da 1990'larda devam eden kanlı içsavaş ile korkunç mezalimler, Otuz Yıl Savaşı sırasında Orta Avrupa'nın yakılıp yıkılmasını anımsatıyor.

İktisadi değişimin nedenleri ve etkileri, modern Avrupa tarihine damga vuran bir başka yöndür. Yatırım sermayesi bulma ve kredi temin etme araçlarının gelişimine çok şey borçlu olan ticaretin erken modern dönemde gösterdiği genişleme hem Batı hem de Doğu Avrupa'da yaşamı dönüşüme uğrattı ve Avrupa imparatorluklarının kurulmasına yol açtı. 18. yüzyılda İngiltere'de başlayan ve 19. yüzyılda kıta Avrupa'sına yayılan Sanayi Devrimi, nüfusun ve dolayısıyla tarımsal üretimin artması sayesinde meydana geldi, ama aynı zamanda da geçmişle önemli süreklilikler gösteriyordu. İcatlar kadar önemli olan Sanayi Devrimi, yüzyıllar içinde geliştirilerek kullanıma sokulmuş olan teknolojilerden de yararlandı. Avrupalıların çalışma ve yaşam tarzlarını nihai olarak değiştirdi. Avrupa imparatorlukları, burada da hikâyenin önemli, büyüleyici bir parçası oldular.

Avrupa tarihi, çağdaş dünyayı anlamak açısından belirleyici niteliğini koruyor. Bugün Avrupa'yı ve dünyayı etkileyen siyasal, dinsel, iktisadi ve küresel kaygıların en iyi şekilde ele alınması, bunların kökenlerini ve gelişimlerini incelemekle mümkün olur. Küreselleşme, kıtalar arasındaki hareketi yeni düzeylere taşımıştır. Avrupa, yüzyıllarca dünyanın diğer bölgelerine, özellikle de Kuzey ve Güney Amerika'ya dalga dalga göçmenler gönderdi. Bu örüntü artık tersine dönmüştür. Diğer kıtalardan, özellikle de Afrika ve Asya'dan milyonlarca göçmenin gelişi, Avrupa devletlerini ve Avrupalıları çetin sorunlarla yüz yüze getirmiştir. Dahası, Doğu Avrupa ve Balkan devletlerinden bazılarındaki yoksulluk, Bosna'da 1990'larda yaşanan trajik olaylar, Batı Avrupa ülkelerine göçü artırmıştır. Gelen göçmenler, Avrupa devletlerinin dinsel ve kültürel karmaşıklığını daha bir artırmıştır. Küreselleşme Avrupa'yı ve dünyayı dönüştürmeye

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

devam ettikçe, kıtanın tarihini incelemek daha da önemli ve heyecan verici hâle gelmektedir. Avrupa Birliği'ne üye devletlerin çoğunda yeni bir tek para birimine geçilmesiyle ve bu örgütün genişlemeyi sürdürmesiyle, Avrupa yeni bir çağa girmiştir; bu hem de ürkütücü bir küresel iktisadi kriz ve 11 Eylül sonrası dünyadaki terör tehdidi, daha önce hiç yaşanmamış bazı çetin sorunlar doğururken olmuştur. Bu üçüncü basım, Avrupa'ya ilişkin anlayışımızı güçlendiriyor, çünkü yalnızca geçmişin sıkıntı verici başarısızlıklarını ve akıllara ziyan trajedilerini düşünüp tartmakla kalmıyor, Avrupa deneyiminin bir parçasını oluşturan coşku verici zaferleri de irdeliyoruz.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TEŞEKKÜR

Charles Tilly, *Modern Avrupa Tarihi*'nin üçüncü basımı üzerinde çalıştığım sırada hayatını kaybetti. Dostları, meslektaşları ve eski öğrencileri (ben bu grupların her birine dahilim) olarak onu çok özlüyoruz. Tarihi, sıradaki konuya geçmeden önce açılan ve sonra kapanan bir dizi sandık olarak görmemek gerektiğini, değişim dinamiği olarak işlev görmüş olan ve şaşırtıcı değişimin ortasında aydınlatıcı süreklilikler ortaya koyan büyük haberleri, büyük izlekleri aramanın daha iyi olduğunu bana o öğretti. Aynı zamanda da o, sıradan insanları tam olarak göz önünde bulundurmak, onların tarihlerini analiz etmek, anlatmak ve çağrıştırmak gerektiğine inanıyordu.

Bilgilerini, uzmanlıklarını ve önerilerini benimle paylaşan David Underdown, Laura King, Richard Brodhead, Daniel Orlovsky, Mark Steinberg, John Lynn, Mark Micale, Linda Colley, Roberto González-Echevarria, Ivo Banac, Vincent Moncrief, Laura Engelstein, Geoffrey Parker, David Marshall, David Bell ve müteveffa dostum Robin Winks dâhil birçok meslektaşıma ve dostuma hep borçlu kalacağım. Ayrıca, Jeffrey Burds, Harold Selesky, Leslie Page Moch, Richard Stites, David Cannadine, Jim Boyden, Paul Hanson, Michael Burns, Ivan Marcus, Thomas Kaiser, Christopher Johnson, Louise Tilly, Paul Monod, Judy Coffin, Mark Lavvrence, John Sweets, Harold Nelson, Kathleen Nilan, Henry Hyder, Jim McClain, Alan Forrest, Martin Ultee, George Behlmer, Mary O'Neal, Mary Jo Maynes, Thomas Head, Jonathan Dewald, Johan Áhr, Margaret McLane, Jan Albers, Martha Hoffman-Strock, Tom Maulucci, Michael Levin, Daryl Lee, Max Oberfus ve değerli dostum Peter McPhee'ye de teşekkür etmek isterim. Birçok yararlı öneride bulunan Joel Mokyr'e özellikle müteşekkirim. Jeffrey Brooks, Eric Jennings, Christopher Reid ve Aristotle Kallis'e özel teşekkürlerimi sunarım. Önerilerinden dolayı Doron Ben-Atar, Robert Brown, AIexander Ganse, Bradley Woodworth, David Goldfrank, Adel Allouche, Leon Plantagna, Michael Sibalis, James McMillan, Steven Wheatcroft, Rachel Fuchs, Kenneth Loiselle ve Maya Jasanoff'a da minnettarım.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Üçüncü basım için, Elinor Accampo (South California Üniversitesi), Paul Freedman (Yale Üniversitesi), Wayne te Brake (Purchase College), Timothy Snyder (Yale Üniversitesi), Anders Winroth (Yale Üniversitesi), Andrew Devenney (Central Michigan Üniversitesi), Nicholas Murray (Adirondack Community College), Paul Deslandes (Vermont Üniversitesi), Alex Porter, Zech Jonathan, Anne Riegert (Rouen Üniversitesi), Sven Wanegffelen (Rouen Üniversitesi), Steven Pincus (Yale Üniversitesi), Carol Merriman, Lindsay O'Neill (South California Üniversitesi), Charles Beem (Michigan Eyalet Üniversitesi), Brian McClure (Michigan Eyalet Üniversitesi), Charles Keith (Michigan Eyalet Üniversitesi), Valerie Hansen (Yale Üniversitesi), Paul Bushkovitch (Yale Üniversitesi), Charles-Édouard Levillain (Lille Üniversitesi), Robert Schwartz (Mount Holyoke College), Jay Winter (Yale Üniversitesi), Sarah Cameron (Yale Üniversitesi), Keith Wrightson (Yale Üniversitesi), Francesca Trivellato (Yale Üniversitesi), Steve Sawyer (Paris Amerikan Üniversitesi), Steven Englund (Paris Amerikan Üniversitesi), Michael Driedger (Brock Üniversitesi), Charles Lansing (Connecticut Üniversitesi), Brian Peterson (Union College), Michael Mahoney (Yale Üniversitesi), Chuck Walton (Yale Üniversitesi), David Large (Montana Eyalet Üniversitesi), Frank Snowden (Yale Üniversitesi), Daniel Brückenhaus (Yale Üniversitesi), Jonathan Sperber'e (Missouri Üniversitesi), özellikle de Piotr Wandycz (Yale Üniversitesi), Victoria Johnson (Michigan Üniversitesi), Christine Bromver (Yale Üniversitesi), Michael Galgano (James Madison Üniversitesi), Bruno Cabanes (Yale Üniversitesi) ve Gary Shanafelt'e (McMurry Üniversitesi) teşekkürler. Varşova'daki Larzowski Hukuk ve Ticaret Fakültesi'nde Sivil Uzay Enstitüsü tarafından düzenlenen konferanslardan üçüncü basımda çok yararlandım. Meslektaşlarım ve dostlarım Andrzej Kaminski (Georgetown Üniversitesi ve Larzowski Hukuk ve Ticaret Fakültesi), Jim Collins (Georgetown Üniversitesi), Wojciech Falkowski (Varşova Üniversitesi), Krzysztof Lazarski (Larzowski Hukuk ve Ticaret Fakültesi), Daria Nalęcz (Larzowski Hukuk ve Ticaret Fakültesi), Randy Roberts (Purdue Üniversitesi), Gabor Agoston (Georgetown Üniversitesi), Ashley Dodge ve Ted Weeks'e (Southern Illinois Üniversitesi) teşekkür ederim.

Çok özel bir bağımsız yayıncı olma özelliğini sürdüren W. W. Norton'ın en büyük hayranıyım. Norton'ın eski yönetim kurulu başkanı ve baş yöneticisi, dostum Donald Lamm, yayıncılıkta her zaman en iyinin timsali olmuştur. Buna bu projeyi ilk kez Donald Lamm ve harika editör, değerli dost Steve Forman önerdiler. Londra'daki Norton ofisinde görevli Alan Cameron uzun zamandan beri destek veriyor. Geliştirici editör olarak Sandy Lifland'in hünerli ve sabırlı çalışması, birinci basıma büyük katkı sağladı. O zamanlar Steve'in yardımcısı

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://kantey.org

ve şimdi Norton'da editör olan Sarah England, ikinci basımın tüm hazırlık sürecinde son derece yardımcı oldu; üçüncü basımda da Kate Feighery ve JoAnn Simony aynı yardımı benden esirgemediler. Bu ve başka projeleri uzun harika yıllar boyunca sabırla hayatına kabul ve teşvik eden Carol Merriman'a özellikle teşekkür ederim.

Modern Avrupa Tarihi'nin üçüncü basımını, sonsuz sevgilerimle Laura Merriman'a ve Christopher Merriman'a ithaf ediyorum.

Balazuc (Ardèche),
5 Mart 2009

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

KISIM I

TEMELLER

Avrupa ortaçağdan çıkarken, yalnızca Avrupa'da değil, okyanusların ötesinde de hem zenginlerin hem de yoksulların yaşamlarını yüzyıllarca etkileyecek olan dinamik bir ticaret, devlet kurma ve küresel keşif devri başladı. İspanyol ve Portekizli istilacılar ve tüccarlar, ticaret yollarını genişleterek okyanus aşırı Avrupa imparatorluklarının temellerini attılar. Yaklaşık 1330'dan 1530'a kadar süren İtalyan Rönesans'ı sırasında, hümanistler, klasik Yunan ve Roma dönemine ait metinleri yeniden keşfettiler. Rönesans sanatçıları ve bilginleri, doğanın güzelliğini ve insanlığın onurunu yücelterek, modern dünyanın entelektüel ve kültürel tarihinin şekillenmesine katkıda bulundular. Ayrıca, Batı Avrupa'nın neredeyse tamamının Roma Katolik Kilisesi'ne bağlı olduğu bir dönemin ardından, Kilise'deki istismarlar nedeniyle reform çığlıkları yükselecek ve Avrupa'nın çoğu Protestanlar ile Katolikler arasında bölününceye kadar da dinmeyecekti. 1540'a gelindiğinde, Reform hareketi, Orta ve Kuzey Avrupa'da olduğu kadar, İngiltere'de ve Fransa'nın kimi yerlerinde de Protestanlığa bağlı geniş bölgelere yayılmıştı. Dinsel çatışma ve savaşlar Avrupa'yı parçalayarak Kilise'de reforma yol açacak ama bir zamanlar inanç ve tapınma birliğine yakın bir durum varken artık geriye kalıcı dinsel bölünmeler bırakacaktı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BÖLÜM 1

ORTAÇAĞIN MİRASI VE DÖNÜŞTÜRÜCÜ KEŞİFLER

Jacob Fugger (1455-1525), Güney Almanya'daki Augsburg kentine yerleşmiş bir dokumacının oğullarından biriydi. On dört yaşındayken, kardeşlerine katılarak baharat, ipek ve yünlü mamul ticaretine atıldı. En çok, Adriyatik limanı Venedik'le ticaret yapıyordu ve orada çift girişli defter tutmayı (işle ilgili hem alacakları hem borçları kaydetme tekniğini) öğrendi ki o zamanlar bu teknik Alman devletlerinde bilinmiyordu. Jacob Fugger muazzam bir servet yığdı ve Orta Avrupa'daki çeşitli hükümdarlara oldukça büyük miktarlarda borç vermeye başladı. Çok geçmeden, Fugger'in ismi "her krallıkta ve her bölgede, hatta putperestler arasında bile" bilinir oldu. "İmparatorlar, krallar, prensler ve lortlar ona elçiler gönderiyorlardı; papa onu değerli öz oğlu olarak selamlıyor ve kucaklıyordu; o görününce kardinaller ayağa kalkıyorlardı." Emekliye ayrılmak isteyip istemediği sorulduğunda, Jacob Fugger, düşüp ölünceye kadar para kazanmaya devam etmek niyetinde olduğu yanıtını veriyordu.

Fuggerlerin aile tarihi, Orta Avrupa'da iktisadi büyümeyle ve devletlerin kuruluşuyla kesişti. Fugger ailesi, savaş hâlindeki devletlere finans sağlayan ve en yüksek fiyat teklifini kabul eden uluslararası banker ailelerinin en varlıklısı ve en nüfuzlusu olup çıktı. 1519'da Fugger ailesi, entrikacı Habsburglu Karl'a kendisine oy verecek seçici prenslere rüşvet dağıtabilmesi için fon sağlayarak, onun V. Karl (Şarlken) adıyla Kutsal Roma-Cermen imparatoru olmasına yardımcı oldu. Fugger ailesi, emperyal dış politikayı mümkün kılan parayı temin etti ve aktardı. Muhteris hükümdarların yanı sıra papalara ve askerî girişimcilere de borç para veren Fugger ailesi, prenslik konumuna yükseldi; bölgesel devletlerin sağlamlaşmasına vesile oldu; yalnızca Akdeniz bölgesinde değil, Alman devletlerinde ve Kuzeybatı Avrupa'da da tüccarların ve imalatçıların teşebbüsleri için kredi bulmalarına yardımcı olarak, dinamik bir ekonominin doğmasını kolaylaştırdı.

Ticaretin ve imalatın gelişmesi en sonunda Avrupa'nın çehresini değiştirdi. Genişleyen ekonomi, 1500'de birçok Avrupalının hissettiği bir duygu olan, bir yeniden doğuş ve yeniden canlanma dönemi yaşıyor oldukları duygusuna kat-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

(*Solda*) Tüccar-banker ve hükümdarların, papaların finansörü Jacob Fugger, Yeni Dünya'nın sömürgeleştirilmesi için denize açılma noktası olan Sevilla limanıyla ticaret yaptı (*sağda*).

kıda bulundu. İtalya'da, Rönesans olarak bildiğimiz kültürel hareket hâlâ çiçeklenme evresindeydi ve Alpler'i aşan ticaret yolları boyunca Kuzey Avrupa'ya yayılıyordu (*bkz.* Bölüm 2). Ticaretin ve keşiflerin yan ürünü olarak, Avrupa devletleri arasında fikir alışverişi arttı ve karşılıklı bağlantılar gelişti.

Kıtlık, hastalık ve savaş (mahşerin atlıları) hâlâ Avrupa'nın her yanında kendine kurbanlar bulmasına rağmen, yaşam standardında önemli düzelmeler meydana geldi. Avrupa'nın nüfusu 15. yüzyıl sonlarında arttı ve 16. yüzyıl boyunca artmayı sürdürdü. Avrupa'nın nüfusu 1500 yılında yaklaşık 70 milyon, 1600 yılındaysa 90 milyon civarındaydı (bugünkünün üçte birinden çok daha az). Bu kazanımlar, 14. yüzyıl ortalarında Avrupa nüfusunun üçte birini yok eden dehşet verici Kara Ölüm'ün (veba salgınının) yol açtığı kaybı giderdi. Nüfusun artması, Avrupa ticaretini canlandırdı; özellikle Akdeniz bölgesi ile İngiltere'de ve Fugger ailesi ile başka tüccar-bankerlerin yeni sanayi ve ticareti finanse ettikleri Kuzeybatı Avrupa'da canlanma yaşandı. Kasabalar çoğaldı ve buralardaki tüccarlar daha da zenginleşerek, pazarların yakınına göz alıcı evler inşa ettirdiler.

Modern dünyanın şekillenmesine yardım edecek olan bazı icatlar, değişim temposunu hızlandırdı. İlk kez Çin'de kullanılan ve 14. yüzyılda Avrupalılarca benimsenen barut, savaşları daha ölümcül kıldı ve ağır zırhlı şövalye olgusunu giderek ortadan kaldırdı. 15. yüzyıl ortasında matbaa makinesinin icadı, ilk önce dinsel yaşamda hissedilen bir kültürel devrim yarattı, Kutsal Kitap ve diğer dinsel metinler artık okunmak, tartışılmak ve irdelenmek üzere geniş kitlelere ulaşabiliyordu. İlk kez Çinlilerin ve 11. ya da 12. yüzyılda Akdenizli denizci-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lerin yön belirlemekte kullanıldıkları pusula, Avrupalıların okyanusları aşarak yapacakları keşiflere yol göstermekte yardımcı oldu.

Yeni Dünya'da servet bulma peşinde koşan İspanyol ve Portekizli istilacılar ve tüccarlar, Avrupalıların ilk okyanus aşırı imparatorluklarını kurdular. Nüfus artışı, fikir alışverişini kolaylaştıran ve yaşam standardını gitgide yükselten ticaret ve imalat alanlarındaki gelişmeler, barut ve pusula kullanımı, matbaacılığın gelişmesi, tüm bunlar, Avrupalı güçlerin okyanusları aşarak sömürgeler kurmalarını teşvik etti ve kolaylaştırdı.

Ortaçağdan Süregelenler

İngiltere ve Fransa, ortaçağ Avrupa'sının ayırt edici özelliği olan bölgesel parçalanmanın birer istisnası olarak, egemen devletler hâline geldiler. Daha küçük bölgeler ise birleşerek daha geniş birimler oluşturdular ve hükümdarlar, otoritelerini sağlamlaştırıp genişlettiler. Avrupa toplumu, yüzyıllarca devam ettireceği şekli aldı; üç kesim –din adamları, soylular ve köylüler– birbirleriyle karşılıklı yükümlülük ilişkileri içinde bulunuyordu. Maddi refah, köylülerin çoğu için kıt kanaat geçim düzeyinde kaldı ama daha uzak mesafelere yönelik ticari faaliyetler 11. yüzyılda artmaya başlayınca yine de genel olarak iyileşti. Ayrıca, özellikle 12. ve 13. yüzyıllarda İtalya ve Kuzeybatı Avrupa'da, kasabalar büyüdükçe, küçük ölçekli tekstil imalatçılığı gelişti.

Avrupa'nın Parçalanması

Roma İmparatorluğu'nun 5. yüzyılda son bulmasıyla, Avrupa'ya yeni halkların göçüne tanık olundu. Doğudan Macarlar gelerek Orta Avrupa'ya yerleştiler ve Hristiyanlığı benimsediler. İskandinavya'dan Kuzeyliler (Vikingler) denilen kavimler gelerek Ukrayna'ya ulaştılar ve çoğunlukla Hristiyanlığı seçtiler. Araplar, 8. yüzyılda Avrupa'yı istila ettiler, daha sonra da nüfuz alanlarını İspanya'ya ve Kuzey Afrika'ya kadar genişlettiler. Kurdukları imparatorluk 15. yüzyılda çökmeye başlamadan önce Moğollar, şimdi Rusya ve Ukrayna olarak bildiğimiz yerlere akın ederek 1230'larda Kiev'i yağmaladılar. Moğollara vergi veren birimlerden birisi olan Moskova Prensliği ya da dükalığı, yavaş yavaş genişleyerek güneyde Ural Dağları'na ve Hazar Denizi'ne dayanıp, bir hanedan devleti hâline geldi. Bu çok yönlü etkiler, Avrupa'nın hem siyasal hem de kültürel parçalanmasına katkı yaptı.

1500 yılında Avrupa, irili ufaklı 1500 kadar devletten oluşan bir labirentti. Ekonomik, siyasal ve hukuksal kurumlar ağırlıklı olarak yereldi. Bölgeler ve kentler, birbiriyle çakışan karmakarışık bir adli düzenlemeye tabiydi. İtalya'daki şehir devletleri ve Kuzey Almanya'daki ticaret şehirleri, bölgesel hükümdar-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

lardan bağımsız kalmayı başarmışlardı. Şehir sakinlerini haydutlara ve (veba, salgın hastalık gibi dönemlerde) hastalıklara karşı koruyan kent surları, kentsel ayrıcalıkların birer simgesi olarak da işlev görüyordu. Örneğin, Paris'in birkaç noktasında Kilise otoritesine bağlı iç yerleşimler vardı.

Avrupa'nın parçalanması, kısmen, uyguladığı üç hukuk sisteminden ileri geliyordu. Yurttaşlık hukukunun yasal kavramları, ilkeleri ve süreçleri, insanlarla ilgili işlerde geçerli yazılı hukukun akılcı yorumuna dayanan Roma hukukundan evrildi. Yurttaşlık yasaları, yetkisini kısmen yasa yapma ya da koyma hakkından alan hükümdarlarca çıkarılıyor ve yürürlüğe sokuluyordu. Yurttaşlık hukukunun gelişimi, devlete hükmedenlerin yetkisini kanun kuvvetiyle yakından ilişkilendirerek, egemen devletlerin gelişimine elverişli bir durum yarattı. Batı Kilisesi için papanın koyduğu dinsel hukuk, Kilise konseylerinin hükümleri ile Kutsal Kitap ve Kilise'nin kurucularının vahiy gelmiş yetkilerini Latince olarak yasalaştırıyordu. Yurttaşlık hukukunda olduğu gibi dinsel hukuk da tebaanın kişisel bağlılık göstermekle yükümlü olduğu genel anlamdaki hükümdarların yetkisini hukukla yakından ilişkilendirerek manevi hükümdarların –papaların, kardinallerin ve piskoposların– yetkisini en azından ilke olarak onaylıyordu.

Ama hiç kuşkusuz, ortaçağın sonlarına doğru, paralel bağlılıklar –en yaygın görüleni hem seküler hem de dinsel yetkililere bağlılık– sıklıkla kural hâlini aldı. Rakip yetkililerin tebaası, hukuki yetki çatışmalarını mümkün olduğunca kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak için bu sistemden yararlandı. Bu bazen, birden fazla yetkilinin nüfuzunu pekiştirmeye yaradı. Nitekim hükümdarların fiilî yetkisi sonuçta oldukça hafif kalabiliyordu.

Örf ve âdet hukuku ya da ortak hukuk yerleşmiş geleneklerin yasalaşmasıydı ve yargıçların daha önce vermiş oldukları kararlara sürekli gönderme yapılmasını ima ediyordu. Bu, Roma hukukunun uygulanmadığı tüm yerlerdeki olağan hukuk usulüydü. Batı Avrupa'da örf ve âdet hukuku, feodalizm geleneklerinden (aşağıya bakın), yani ademimerkezî güç yapılarını teşvik eden karşılıklı ekonomik, toplumsal ve siyasal ilişkiler dizisinden doğup gelişti.

Ortak hukukun tüm ülke için örf ve âdet hukukunu birleştirdiği İngiltere'de, yasalar yerel mahkemelerce uygulanıyordu, bu da İngiliz kraliyet otoritesinin ademimerkezileşmesine katkıda bulundu. Bir hükümdarın, geleneği çiğneyebilen egemen bir yasa koyucu olduğu anlayışının şekillenmesine yardımcı olan Roma hukukunun aksine, örf ve âdet hukuku, hükümdarın hukuki sürece müdahalesini en azından ilke olarak tanımayan teamülleri yerleştirerek, tüzel grupların (örneğin, meslek birlikleri olan loncaların) ya da bireylerin çıkarlarını ve haklarını savunmalarına yardımcı oluyordu.

Birçok dilin konuşulmasının pekiştirdiği kültürel bölünmüşlük, Avrupa'nın siyasal bölünmüşlüğüne eşlik ediyordu. Kültür dili olan Latince, üniversite kentlerinde –nitekim Paris'in "Latin Mahallesi"nde– hâlâ konuşuluyordu. Mesafeler seyahat ve iletişimde büyük zorluklar yaratıyordu. Postanın ulaşması

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bazen aylar alıyordu. Madrid'den Venedik'e en kısa seyahat süresi yirmi iki gündü ve en uzun süre, kötü havalarda bunun dört katını buluyordu.

Kültürlerin Kavşak Noktasında

Avrupa, uygarlıkların ve dinlerin kavşak noktasında bulunuyordu (*bkz.* Harita 1.1). Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra, Hristiyanlık, 1054'te iki Kilise arasındaki Büyük Ayrılmanın ardından Roma Katolik Kilisesi ve Doğu Ortodoks Kilisesi olarak ikiye bölünmüştü. Roma piskoposunun –papanın– tüm Doğu Hristiyanları üzerinde yetki iddiası (ek olarak da Kutsal Üçleme'nin ya da Teslis'in mahiyetine ilişkin yaralayıcı bir doktrin tartışması) kopmaya yol açtı ve papanın Konstantinopolis patriğini aforoz etmesiyle doruk noktasına ulaştı. 1500 yılına gelindiğinde, Doğu Ortodoks Kilisesi, Rusya'daki ve Balkanlar'daki insanların çoğunu kazanmış bulunuyordu. Roma Katolik ve Ortodoks dünyaları, Avrupa'nın doğusunda buluştu; Lehistan, Bohemya ve Macaristan yüzünü Batıya çevirmişti.

Kendi dili Latinceyle evrensel bir devlet olma iddiasındaki alternatif bir sadakat ve güç kaynağı olarak Hristiyanlık, devlet otoritesi karşısında potansiyel bir engel oluşturuyordu. Ayrıca, Avrupa'nın çoğunu kendine çekmiş ortak bir kültür de sağlıyordu. Hem Kilise hem de monarşiler giderek daha merkezî hâle geldikçe, aralarında çatışma çıkması kaçınılmaz oldu. Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından ve böylece Roma'daki papalığı laik hâkimiyetten bağımsız kılmasından beri, Kilise'nin kendisi, merkezî bir dinsel otorite olagelmişti. 11. yüzyılın ortalarından sonra, papalar, daha önceki papa tarafından atanmış olan Kilise kardinallerince seçiliyordu. Piskoposlar ve manastır başrahipleri, manastır topraklarından ve kilise gelirlerinden yararlanma hakkı karşılığında papaya bağlılık yemini ediyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda dinsel ve siyasal egemenlik, sultan ya da padişah denilen tek kişinin elinde toplanmıştı. Bunun aksine, Avrupa'daki bölgesel devletlerin hükümdarları, kendilerini Kilise otoritesinden büyük ölçüde özerkleştirmeyi başarmışlardı. Kilise varlıklı ve güçlü olmasına (Katalonya ve Kastilya topraklarının %25'ini, Güney İtalya topraklarının ise belki de %65'ini elinde tutmasına) rağmen, prensler, birçok durumda dinsel liderlerce tahta çıkarılmış olsalar bile, Kilise'nin kendi otoritelerine karışmasına izin vermek istemiyorlardı. Hükümdarlar, 14. ve 15. yüzyıllarda, din işlerine bakan mahkemelere kendi bölgelerinde izin vermeyi reddettiler. Papa, piskoposların ve diğer din görevlilerinin, laik devletlerin hükümdarlarına sadık kalmalarını emretti.

Ortaçağ boyunca Batılı Hristiyanlar, Müslümanlarca fethedilmiş toprakları geri almaya çabaladılar, özellikle de Kudüs'ü yeniden ele geçirmeye uğraştılar. 1270 yılına kadar süren "Haçlı Seferleri"nin birincisi 1095'te başladı. Doğu Ortodoks dininin sapkınlık olduğuna inanan Haçlılar, Doğu İtalya'dan Karadeniz'in

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Harita 1.1. Osmanlı İmparatorluğu, yakl. 1500.

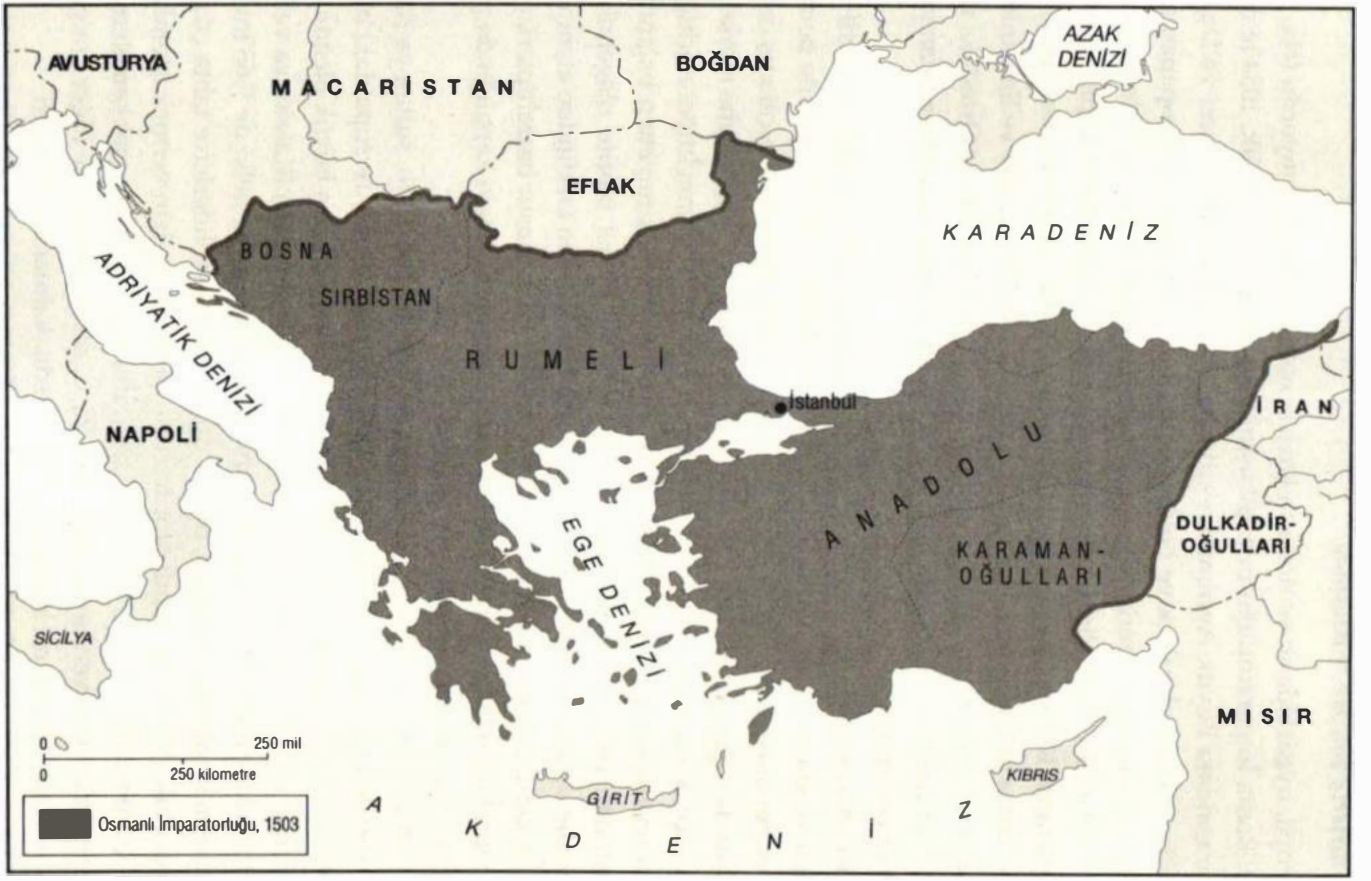

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Doğu ucuna kadar uzanan Doğu Ortodoks Bizans İmparatorluğu'nu 1204'te fethettiler. 14. yüzyılın ortalarında Osmanlı Türkleri, Anadolu'nun üçte ikisini, Balkan yarımadasının çoğunu ve Yunanistan'ı fethettiler. 1400 yılına gelindiğinde İslamiyet; Kuzey İspanya ve Kuzey Afrika'dan başlayıp, Kuzey Hindistan'a ve oradan da Güneydoğu Asya'daki adalara kadar geniş bir alanı kaplıyordu. Kültürde Yunan ve dinde Doğu Ortodoks Hristiyan olan Bizans İmparatorluğu, 14. yüzyıl ila 15. yüzyılın başlarında, başkenti Konstantinopolis'in (bugünkü İstanbul'un) yer aldığı Asya ile Avrupa arasındaki boğazın iki yakasına sıkışmıştı. Osmanlı Türkleri uzun süren bir kuşatmanın ardından en sonunda 1453'te Konstantinopolis'i ele geçirdiler, bu da Bizans İmparatorluğu'nun gerilemesinin son perdesi oldu. Sonraki dört yüzyıl boyunca Osmanlılar, Avrupa'daki topraklarını iki katına çıkardılar; 1459'da Sırbistan'ı, 1463'te Bosna'yı, 1479'da Arnavutluk'u ve 1483'te Hersek'i fethettiler. Macaristan'ın eklenmesiyle, Osmanlı İmparatorluğu sınırlarını Tuna Nehri'ne kadar genişletti.

Osmanlı Türkleri, çoğunluğunu İslamiyet'e dönenlerin oluşturduğu büyük bir orduya –özellikle piyadeye (Yeniçerilere)– ve güçlü bir donanmaya sahipti. Etkili diplomasi, askerî gücü tamamlıyordu. Osmanlılar, 16. yüzyılın ilk yarısında Mısır'ı da topraklarına katarak İran'a doğru yöneldiler, 1534'te şimdi Irak dediğimiz bölgedeki Bağdat'a ve sonra da Basra Körfezi'ne ulaştılar. Bu dönem, devleti finanse edecek gelirleri elde etmek için yerel düzeyde sadık seçkinlerden yararlanan Osmanlı İmparatorluğu'nun doruk noktasıydı. Sonraki birkaç yüzyıl boyunca, Katolik Avrupa, İslamiyet'i kendi dinine ve kültürüne karşı sürekli bir tehdit olarak görecekti. Yine de Osmanlı Türklerinin egemenliği altındaki çok çeşitli halkların oldukça büyük bir kısmı Hristiyan olarak kaldı ve dinlerini eda etmeyi sürdürmelerine izin verildi. Ortak bir İslami yüksek kültürün varlığına rağmen, Müslüman Osmanlı Türkleri, Müslüman olmayanları imparatorluklarına kabul ettiler ve bunlar her zaman nüfusun önemli bir çoğunluğunu oluşturdular. Buna karşılık, Hristiyan devletler sistematik olarak Müslümanlara eziyet ettiler ve onları kovdular. Batılı yazarlar, Osmanlı Türklerini "Tanrı'nın belası", barbar, despot ve zalim olarak tanımlamakta yüzyıllarca birbirleriyle yarıştılar. Ne var ki Rus Ortodoks Kilisesi (Bizans mirasından büyük ölçüde etkilenmişti), Yunan Ortodoks Kilisesi (yine bir Doğu Ortodoks Kilisesi), Roma Katolik Kilisesi ve İslam dini, Osmanlı Türk hâkimiyeti altındaki Balkanlar'da dikkate değer bir uyumla bir arada yaşadı. Osmanlılar, dinsel azınlıklara özerklik tanıyan ve dinsel cemaat önderlerini sultanın atadığı *millet* sistemini yerleştirdiler.

Böylelikle Avrupa'nın büyük kısmı, doğrudan ya da dolaylı, Osmanlı denetimi altındaki devletlerin oluşturduğu büyük bir yarım çemberle karşı karşıya kaldı. Müslümanlara karşı Hristiyan haçlı seferleri düzenlemiş olan Batılı güçler, şimdi, Osmanlı İmparatorluğu'nda cisimleşmiş olduğunu düşündükle-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://kantev.org

ri İslamiyet'e karşı bir dizi savunma savaşına girmek zorunda kaldılar. Venedikliler, savunmalarına yardımcı olması için Adriyatik kıyısı boyunca bir dizi istihkâm inşa ettiler.

Toplumun Yapısı

Ortaçağ toplumu, kabaca üç toplumsal gruba ayrılmıştı: Dua eden ve ruhları gözeten ruhbanlar; yöneten ve savaşan soylular; tarlalarda çalışan köylüler. Şehirliler, yani müteşebbislik faaliyetleriyle 1000-1350 yılları arasında ortaçağ Avrupa'sının ekonomik dinamizmini mümkün kılan kasaba ve kent sakinleri, önemlerinin artmasına rağmen, bu klasik tipolojinin dışında yer alıyorlardı.

Ruhbanlar birçok rol üstlenmişlerdi: Rahip, öğretmen, yargıç, hemşire, toprak sahibi ve vaiz olarak hizmet veriyorlardı. Fakat yalnızca kilise mahkemelerinde yargılanabiliyorlardı ve modern devletin evrim sürecinde, bunların ayrı bir grup olma statüsü sorgulanacaktı. Bağımsız ruhbanlar (yani belirli bir dinsel tarikata mensup olmayan din insanları), halkın bütününe hizmet veriyorlardı. Bağımsız ruhbanların çoğu, hizmet sundukları cemaatler kadar yoksuldu, ama piskoposlar çoğunlukla soylu ailelerden geliyorlardı. Resmî ruhban sınıfı, ettikleri yemin gereği dış dünyadan kopuk olarak (bazı yerlerde de yasal açıdan ölü sayılarak), katı dinsel kurallar uyarınca manastırlarda ve rahibe yurtlarında yaşayan yüz binlerce keşişi ve rahibeyi kapsıyordu.

Soylular, toprakların çoğunun sahibiydiler; statüleri ve kazançları, üstlendikleri askerî işlevlerin yanı sıra bu durumdan kaynaklanıyordu. Soyluluk unvanları doğuştan üstünlüğü çağrıştırıyordu ve soylu aileler çoğunlukla kendi aralarında evlilikler yapıyorlardı. Soylulardan çalışmaları beklenmezdi ama hükümdarlarının ve ailelerinin çıkarlarını, onurunu savunmaya hep hazır olmaları beklenirdi.

15. yüzyıl sonlarında yoksul, zanaatkâr ve lort. Her ailedeki kadınların ve çocukların itaatkâr rolüne dikkat edin.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1500 yılında Avrupa nüfusunun yaklaşık %85'ini oluşturan köylüler, soyluların topraklarındaki köylerde ya da küçük yerleşimlerde, çalışmaları karşılığında o soylunun korumasına tabi olarak yaşarlardı. Kendi toprağına sahip (çoğunluğu Batı Avrupa'da yaşayan) köylüler sayılmazsa, köylülerin hiçbir hukuksal statüsü yoktu. Bazı yerlerde köylüler, kendilerini ezen lortlarca ve yaşamda nasiplerine düşen şeyin, cennetin ödüllerini bekleyerek acı çekmek olduğunu anlatan ruhbanlarca hayvandan sırf bir gömlek üstün sayılıyorlardı.

Avrupalıların çoğunun tüm evreni, köylerden ya da kasabalar içindeki cemaat mıntıkalarından oluşuyordu. Etkili erişim alanları birçok yerde oldukça sınırlı kalan devlet yöneticileriyle dayanışmaya kıyasla, yerel dayanışmalar öncelik taşıyordu. Nereden bakılırsa bakılsın, birçok köy aslında kendi kendisini yönetiyordu; ortak arazilere hangi tarım ürünlerinin ekileceğine ve tarlaları sürme işinin ne zaman başlayacağına köy heyetleri karar veriyordu. Bu tür heyetler, lortlara ait senyörlük otoritesiyle bir arada var oluyordu

Avrupa nüfusunun en az beşte biri büyük sefalet içinde yaşıyordu. Sıradan emekçilerin kazançlarının dörtte üçü, yiyecek satın almaya gidiyordu. Kasabalar ve şehirler, geçinme mücadelesi veren yoksul insanlarla kaynıyordu. Bir papa, Roma'da "yalnızca kamusal alanları ve şahsi evleri değil, bizatihi Kiliseleri de feryatlarıyla ve figanlarıyla dolduran" serserilerden şikâyet ediyor, "yiyecek aramaktan başka bir kaygı taşımadan yaban hayvanları gibi başıboş dolaşıyorlar," diyordu. Yoksullar, ayaklarının onları taşıyabildiği her yere gidip dolaşıyor, bulabilirlerse iş buluyor, bazen dileniyor, bazen de hırsızlık ediyorlardı. Hayır işlerini selamet için gerekli sayan Katolik Kilisesi'nin teşvik ettiği yardım faaliyetleri, birçok yoksulun hayatta kalmasına yardımcı oluyordu. Ama cemaate mensup yoksul dilencilere hoşgörülü davranılmasına ve bazen yardım edilmesine rağmen, yabancı yoksullardan, özellikle de çingenelerden hem kasabalılar hem de köylüler korkuyorlardı. Haydutluk, örneğin Venedik ile Osmanlı toprakları arasındaki; Papalık Devleti ile Napoli Krallığı arasındaki her yerde ve Pirene Dağları'nda çok yaygındı. 13. yüzyılda yaşayan ve zenginlerden çalıp yoksullara verdiği öne sürülen İngiliz haydut ve halk kahramanı Robin Hood'un öyküsünün benzerleri kıta Avrupa'sında da vardı.

Feodalizm

Feodalizm, 9. ve 10. yüzyıllarda bölgesel hükümdarların otoritesinin çöküşüne yanıt olarak gelişti. MS 980 ile 1030 yılları arasında, Avrupa'nın büyük kısmında yasa ve düzen bozuldu, şiddet bir kural olup çıktı. Bu istikrarsız dönemin ayırt edici özelliği, çapulcu çetelerin yağmalarının yanı sıra, kabileler arasındaki ve maiyetinde silahlı adamlar bulunduran bölgesel lortlar arasındaki savaşlardı. Feodal çağda ortaya çıkan güç yapısı (kral, lortlar, vasallar ve köylüler), önceki yılların başıbozukluğuna ve istikrarsızlığına verilmiş bir tepkiydi. Feodalizm

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

1492 yılına ait bu İtalyan minyatüründe, bir vasal, lorduna bağlılığını resmen kanıtlamak ve birbirlerine olan karşılıklı yükümlülüklerini pekiştirmek için diz çöküyor.

aynı zamanda da egemenlerin ve lortların büyük mülklerini korudukları ağırlıklı olarak tarıma dayalı bir ekonomi bağlamında görülmelidir.

Büyük lortların güçlerinin artmasına rağmen kral ile lort arasında belirleyici bir ayrım varlığını sürdürüyordu. Krallar, dinsel otorite tarafından kutsal bir törenle takdis ediliyorlardı, bu nedenle de büyük lortları ve ailelerini zorlama gücüne sahip olmadıkları zaman bile "Tanrı'nın inayetiyle" hükmetme iddiasında bulunuyorlardı. Kudretli lortlar, "vasallar"dan sadakat ve askerlik yükümlülükleri istiyorlardı. "Vasallar"ı da bunun karşılığında, hiç değilse ilke olarak, hâlâ lortların sahip oldukları (fief, yani yurtluk denilen) topraklardan yararlanma olanağı ve korunma elde ediyorlardı. Vasalların vârisleri aynı koşulları miras alıyorlardı, ama bir vasal bir mülkü miras alınca lorduna belirli bir aidat ödemek zorundaydı. Vasallar, her yıl belirli sayıdaki gün süresince lortları için savaşmayı ve eğer lort yakalanırsa onun için fidye ödemeyi kabul ediyorlardı. Lortlar, kendi paylarına, vasalları arasındaki anlaşmazlıkları çözüyorlardı. Vasallar, yükümlülüklerini yerine getiremeyen bir krala karşı birleşebiliyorlardı; keza bir kral ya da lort, efendisine karşı yükümlülüklerini ihmal eden bir vasalı cezalandırabiliyordu. Tanrı huzurunda resmî yeminlerin edildiği ve Kilise yetkililerinin kutsadıkları çok ayrıntılı törenlerde, lordun ve vasalın karşılıklı yükümlülükleri belirleniyordu. Şimdi Güneybatı Fransa'da yer alan Aquitaine'de güçlü bir lort, "Sen benimsin," diye hatırlatıyordu bir vasala, "irademe uyacaksın." Dolayısıyla feodalizm, gücü daha çok olanın daha az olandan kazanç ya da hizmet sızdırdığı ve toplumsal hiyerarşinin en altında bulunan köylülerin ise hepsinin en zayıfını oluşturduğu bir sistemdi.

14. yüzyıl sonuna doğru, daha güçlü devlet yapılarının ortaya çıkmasının yanı sıra Roma Katolik Kilisesi'nin Avrupa'nın büyük kısmında otoritesini yeniden tesis etmesiyle, feodalizm en sonunda sönerek yerini monarşik devletlere bıraktı. Dolayısıyla, hükümdarların gücü arttıkça ve soyluların bağımsızlığı daha güçlü devletler içinde geriledikçe, feodal ilişkiler çözülüp gitti. Kraliyet sarayları, soyluların hukuki otoritesini (bazı yerlerde tamamen olmasa da) yavaş

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

yavaş gasp etti. Dahası, paraya dayalı bir ekonominin (altınla veya gümüşle ya da hükümdarların bastırdıkları sikkelerle ödemenin) gelişmesi, feodal ilişkileri gitgide çağdışı yaptı. Bunun bir belirtisi, köylülerin lortlara hizmet, mahsul ya da hayvan olarak ödeme yapmak yerine nakit ödeme yapmaya başlamalarıydı.

14. yüzyıl ortalarındaki Kara Ölüm de Batı Avrupa'da nüfusun üçte birisi ila yarısını yok ederek, feodalizmin ölüm çanının çalınmasına yardımcı oldu (*bkz.* "Artan Nüfus", s. 45). İşçi kıtlığından dolayı ücretler yükseldiği için, köylüler hukuki konumlarını iyileştirme olanağı buldular. Veba nedeniyle birçok lort da ölmüştü. Lortlar yeniden feodal ilişkileri getirmeyi denediklerinde, bazı dikkat çekici isyanlar patlak verdi. Kraliyet askerî birliklerine karşı kızgınlık (yeni vergilerin getirilmesiyle de birleşince), Flandre'de (1323-1328), Kuzey Fransa'da (1358'deki Jacquerie) ve 1381'de İngiltere'de köylü isyanlarının çıkmasına katkıda bulundu. Kentli yoksullar arasında da huzursuzluk vardı, çünkü önceki gidişata geri dönme yönündeki girişimlere karşı sıradan insanlar direniş gösteriyorlardı. Devletler, ocak vergisi (hanelerden alınan vergi) gibi yeni vergileri değerlendirerek bu kargaşadan yararlandılar. Batı Avrupa monarşileri, otoritelerini artırarak, feodal çağı yavaş yavaş sona erdirdiler.

Geçim Ekonomisi

Tarım, statünün bir numaralı belirleyicisinin toprak sahipliği olduğu Avrupa ekonomisinin temelini oluşturuyordu. Köylüler, sürekli olarak, doğaya karşı hiç bitmeyen ve sıklıkla kaybettikleri bir mücadele içindeydiler. Tarım yapılamayan tepelik ve kayalık araziler ya da bataklıklar da dâhil, toprakların çoğu verimsizdi. Avrupa'nın büyük bölümünde parseller küçük, toprak kötü ve aşırı kullanılmış ve geleneksel çiftçilik teknikleri uygulanmış olduğu için verim düşüktü. Dik yamaçların el emeğiyle açılıp teraslanması gerekiyordu. Köylüler toprağı karasabanla sürüyorlardı. Ayrıca, köyler önceden lortların bağışlamış oldukları bir kısım ortak araziye sahiptiler. Bu, ekonomik açıdan savurganlıktı ama ortak arazi yüzyıllarca topraksız olan yoksulların hayatta kalmaları için onlara gerekli bir kaynak sunmuştu. En iyi koşullar altında bile, köylüler, ertesi yıl yeniden ekmek için tohumlarının yaklaşık beşte biri ila sekizde birini saklamak zorundaydılar.

Köylüler, ürettiklerinin çoğunu lortlarına vermek zorundaydılar. Köylüler, topraktan cılız da olsa ek yarar elde etmeyi başarırlarsa onun da bir kısmını lortlarına vermek zorundaydılar, çünkü lordun sahip olduğu konum ve toprak mülkiyeti bunu gerektiriyordu. Lortlar, topraklarını parsel olarak kiraya vermeyi gitgide daha avantajlı buldular ve birçokları, iş olarak aldıkları hizmetleri gitgide nakit paraya çevirmeye yöneldiler, bu parayı da genişleyen pazarlarda ve panayırlarda lüks mallar dâhil bir şeyler satın almak için harcıyorlardı. Tacirlerin Levant'tan (Doğu Akdeniz kıyısındaki ülkelerden) getirdikleri ipek, pamuk

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Baba Pieter Bruegel: *Köy Düğünü* (1568). O özel günde köylüler muhtemelen yiyeceklerinin en iyisini yerlerdi.

ve bazı baharatlar bu mallar arasındaydı. Köylüler de (diğer toplumsal gruplar gibi) Kilise'ye öşür ödemek (kazançlarının %10'unun vermek) zorundaydılar. Bu ondalıklar gelenek gereği ayni olarak ödeniyordu ama ortaçağın sonlarına doğru gitgide parasallaştı. Esasen kıt kanaat geçime dayalı bir ekonomide bu durum, kırsal yoksulların –yani ailelerin çoğunun– elinde avucunda geçinmek için pek az şey bırakıyordu.

Ama 13. yüzyılda nüfus artıyorken bile lortlar, sık sık emek kıtlığıyla yüz yüze gelmişler ve köylülere elverişli koşullar sunmak zorunda kalmışlardı. Batı Avrupa'da birçok köylü, yükümlülüklerini lorda ödenen kiraya dönüştürerek özgürlüğünü satın almayı başardı. Yine de özgür köylüler bile lortlara hâlâ feodal vergiler vermekle ve lortların tekellerinde tuttukları tahıl öğütme, bira yapma ya da ekmek pişirme işleri için onlara ücret ödemekle yükümlüydüler.

Serflik, Fransa'da ve Güney İngiltere'de 12. yüzyılda ortadan kalkmaya başladı. Hükümdarların, Batı Avrupa'da özgür köylülüğe yönelik hareketi desteklemek için nedenleri vardı çünkü özgür köylüler vergilendirilebilirlerdi, oysa –hukuki olarak işledikleri toprağa ait olan– serfler, o toprağın sahibi olan lortlara bütünüyle tabiydiler. Batı Avrupa'da özgür köylülük, hükümdarların otoritesinin güçlenmesini ve soyluların otoritesinin gerilemesini yansıtıyordu. Batıda, köylülerin ellerindekilerin çoğu gitgide yurttaşlık hukukuyla ya da örfle korunur oldu.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Batıda özgür köylülüğün ortaya çıkışının aksine, Doğu ve Orta Avrupa'da köylülerin çoğu 16. yüzyılda özgürlüğü yitirdi ve serf olmaya zorlandı çünkü toprak sahipleri kendileri için istikrarlı emek arzını güvenceye alma uğraşındaydılar. Başlı başına bu, oralardaki soyluların, Lehistan'da olduğu gibi, krallardan ve diğer hükümdarlardan neredeyse bağımsız bölgesel hâkimiyet elde etmeye çalıştıklarının bir işaretiydi.

Avrupa'da pek çok insan sürekli hareket hâlindeydi. Özgür köylüler, ekim dikim yapmak üzere toprak bulma arayışıyla Avrupa'nın sınırlarına doğru gidiyorlardı. Seyyar satıcılar, zanaatçılar ve tarım emekçileri, iş aramak için büyük mesafeler kat ediyorlardı. Çobanlar, sürülerini ovalardan alıp yüksek rakımlardaki yazlık otlaklara götürüyor ve sonbaharda geri getiriyorlardı (yaylacılık). Kırsalda yaşayan yüz binlerce insan da kasabalarda inşaat işlerinde çalışmak ya da hasatlara katılmak için mevsimlik olarak Pireneler'den, Alpler'den ve diğer dağlık bölgelerden göçüyordu. Yollar, aylaklarla ve dilencilerle doluydu.

Yoksul ailelerin çoğu, başka pek bir şey olmadan ekmek yiyerek yaşıyordu. Köylülere göre et, lortların ve şehirlilerin yedikleri bir şeydi, meyve azdı, sebze yetersizdi; arpa ekmeği, çorba ve belki bezelye, lahana, fasulye bölgeye bağlı olarak köylülerin değişmez gıdalarıydı. Akdeniz topraklarında buğdayın yanı sıra zeytin ve şarap da üretiliyordu. Bira, Kuzey Avrupa'yla, özellikle de Alman devletleri, İngiltere ve İskandinavya ile sınırlıydı.

14. yüzyılın başına kadar istikrarlı devam eden tarımsal büyüme, Kara Ölüm'ün ardından 15. yüzyıl ortalarına kadar yavaşladı. Ama nüfus yeniden artmaya başlayınca, daha önce terk edilmiş olan tarlalar yeniden sürülmeye başlandı. Toprağın nispeten verimli olduğu bölgelerde, "üç tarla sistemi" yaygınlaştı. Bu sistemde tüm arazinin üçte biri, üretim mevsiminde verimliliğinin tazelenmesi için nadasa bırakılıyordu (ekilmiyordu). Bu tarımsal üretim tarzı, nispeten büyük topraklara sahip olunmasını gerektiriyordu ve dolayısıyla, küçük köylü tarlalarında uygulanamıyordu. Ama uzun erimde, tarımsal verimleri artırdı. Yine de bunun her zaman köylü ailesine yararı dokunmuyordu, çünkü bir senyöre tabi olmaları nedeniyle, köylüler, lordun çıkarı için ekim yapmaya daha çok zaman ayırmak zorunda kalabiliyorlardı, bu yüzden de avlanarak, balık tutarak, hayvan yetiştirerek aile ekonomisine destek olmak için daha az zaman kalıyordu. Bununla birlikte, genel olarak bakıldığında çiftçilik teknikleri ve aletleri 15. yüzyıl boyunca gelişti. Bazı yerlerde çok sonraları kabul görmelerine karşın, değirmenlerin ve metal hasat araçlarının kullanılması gibi yenilikler uygulamaya sokuldu. Bu yöntemler, 19. yüzyıla kadar esasen değişmeksizin kalacaktı.

Özgür köylüler, tarımsal üretimin artmasına katkıda bulundular. Köylülerin hepsi onulmaz şekilde yoksul değildi. Kıtlık, hastalık ve savaş onları tek başlarına bıraktığında, birçoğu, lortlara ve Kilise'ye olan o yıla ait yükümlülüklerini

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Ortaçağa ait bir yenilik olan üç tarla sistemi, tarlalardan birinin bir mevsimliğine nadasa bırakılarak yeniden verimli hâle gelmesine olanak sağlıyordu.

yerine getirdikten ve gelecek mevsim için tohumlukları ayırdıktan sonra ellerinde ne ürün kaldıysa en yakın pazarda satarak ayakta kalmayı başardı (az bir kısmı da epeyce iyi iş çıkardı).

Ortaçağda Avrupa nüfusunun artması, tarımsal verimlerdeki bu mütevazı artışlara bağlıydı. Bazı lortlar, nüfusun artmasını dikkate alarak, pazara yönelik üretim yapan çiftçiler olup çıktılar. Başlı başına bu, tarımsal üretimi artırdı. İngiltere'de, Flandre'de, Kuzey Fransa'da ve Sicilya'da (Kuzey Afrika'da da) hububat ekimi yoğun olarak pazar için yapılıyordu. Kentsel büyüme, pazara yönelik mahsulat ekimini teşvik ederek, yöredeki toprak beylerini, tüccarları ve varlıklı köylüleri zenginleştirdi. Orta İtalya'daki Po Irmağının bitek vadilerinde, İspanya'daki Valencia ovalarında ve Loire Irmağı ile Paris arasındaki Beauce'de verimli tarım yapılıyordu. Toprak sahipleri gitgide daha fazla toprağı tarıma açtılar, ormanları kestiler, sulak alanları ve bataklıkları kuruttular, mümkün olan her yerde kurak alanları sulamaya başladılar.

Din ve Halk Kültürü

Din, ortaçağda Avrupalıların yaşamında muazzam bir yer tutuyordu. Hristiyanlık, insanların çoğunun kendilerine ve içinde yaşadıkları dünyaya bakış tarzını belirleyen genel bir inanç ve değerler sistemini şekillendirdi. Ortaçağdan önce karanlık çağ denilen dönem boyunca korunan Kilise, imanı ve öğretisi, kendisini Avrupa'da birleştirici bir güç olarak görüyordu. Bu durum, Hristiyanların inancına göre kurtuluşa ulaşmalarının tek yolu olan kutsal ayinleri düzenleyen

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

(en başta da kefaret dağıtan, günahların bağışlanmasını sağlayan) kişiler olarak ruhban sınıfına büyük bir saygınlık ve ahlaki otorite kazandırdı. Bir vaiz köye uğradığında, köylüler günah çıkarmak için geceleyin geç saatlere dek sıralarının gelmesini bekliyorlardı. Avrupa'nın en çok kullanılan yollarından birisi, hacıların Kuzeybatı Kastilya'daki (İspanya) Santiago de Compostela kutsal mekânına varmak için geçtikleri yoldu. Kilise, vasalların lortlarına ve hükümdarlarına ettikleri bağlılık (sadakat) yeminlerini kutsuyordu ve geçiş (doğum, evlilik, ölüm) kuttörenlerinde önemli bir rol oynuyordu. İtalyan Rönesans'ı (*bkz.* Bölüm 2), hiç kuşkusuz, insanlık onurunu yeniden keşfetti ama bunu yine de Hristiyan inancı bağlamında yaptı.

Dinsel izlekler ve konular, neredeyse tüm ortaçağ sanatının ve müziğinin içine iyice sinmişti. 12. yüzyılda, görkemli gotik katedraller inşa edilmeye başlandı. Bu devasa Kiliselerin inşaatı çoğu kez yüz yıl kadar sürüyor, muazzam kaynakları emiyor ve her kesimden insanın küçük ya da büyük bağışlarıyla ödeniyordu. Kilise çanları her saat başı çalıyordu (kadranlı saatler 16. yüzyıl sonuna kadar alışılmamış yenilikler olarak kalacaktı) ve insanları ayin için çağırıyordu.

Osmanlıların denetimindeki bölgelerde ve İspanya'da, Müslüman ve Yahudi mirasları güçlü kalmakla birlikte, Batı Hristiyanlığı Batı uygarlığıyla kenetlenmişti. Yahudiler, 15. yüzyıla kadar Hristiyan nüfustan genelde ayrı yaşamamış olmalarına rağmen, toplumdan hep dışlandılar, 15. yüzyıldan sonra ise sivil ve dinsel otoritelerce ayrı yerlerde yaşamaya zorlandılar. Papalar, Roma'daki Yahudilerin kendilerini tanıtıcı şeyler giymelerini zorunlu tuttular; Venedik, 1516'da ilk Yahudi "getto"sunu kurdu. Belirli mesleklere girmeleri yasak olan Yahudilerin birçoğu, biraz huzur içinde yaşayabilecekleri kasabalar bulmak için oradan oraya dolaşmak zorunda kaldı.

Hem amatör hem de profesyonel hikâyeciler, insanların çoğunun okuryazar olmadığı bir zamanda halk kültürünün sözlü geleneklerini canlı tuttular. En başta kadınlar olmak üzere köylülerin giysileri onarmak, hikâyeler anlatmak ve ısınmak için bir araya geldikleri akşam toplantılarında, tanınmış hikâyeciler masallarını aktarırdı. Bu öykülerin ve masalların birçoğu, insanların çoğunun genç yaşta öldükleri toplumların kaderciliğini yansıtıyordu.

Çoğu insan, büyüye ve yeryüzünde doğaüstü şeylerin varlığına inanıyordu. Bu tür inanışlara göre, büyücüler ya da azizler, insanları başlarına gelebilecek talihsizliklerden koruyabilirlerdi. İlkel şifacıların hastalık ile sağlık arasındaki eşik olduklarına inanılırdı. İnsanlar, belirli azizlerin resimlerini ovuşturmanın iyi şans getirebildiğine inanıyorlardı. Fransa'nın bazı yörelerinde şarap hasadı başarısız olduğu zaman, köylüler, başarısız hasada yol açan azizlerin heykellerini kırbaçlardı. Bazı yerlerde kurda, geyiğe ya da ayıya rastlamanın iyiye işaret olduğuna, bir evin çatısına konan leyleğin orada yaşayanlara zenginlik ve uzun ömür

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Bir köy festivali.

getirdiğine, sabahleyin beyaz cübbeli bir keşişle karşılaşmanın kötü bir kehanet, siyah cübbeli bir keşişle karşılaşmanın ise iyi bir kehanet olduğuna, hasta birinin evinin üzerinde karga ötmesinin hastanın yakında öleceği anlamına geldiğine, saksağanın ise hastanın iyileşeceğini haber verdiğine inanılırdı. Balkanlar'da, sarımsağın kötülükleri uzak tuttuğuna inanılırdı. Bu tür inanışlar kuraklıkların, başarısız hasatların, kazaların ve pek çok ölümcül hastalığın kişilere ve ailelere felaket getirebildiği bir dünyayla başa çıkmalarında köylülere yardımcı oluyordu. Birçokları, dünyadaki olayların "bilge kişiler" ve cadılar tarafından belirlendiğine inanıyorlardı. Bir "bilge kişi", üzerinde isimler yazılı olan kâğıtları küçük kil topaklarının içinde koyarak bir hızsızın kimliğini saptayabilirdi; bir kova suyun içinde ilk olarak açığa çıkan, suçlunun ismi olurdu.

Hâlâ tarımsal takvimin yürürlükte olduğu bir takvim yılı içine serpiştirilmiş dinsel tatiller ve festivaller vardı. Batı Avrupa'nın bazı yerlerinde Büyük Perhiz başlarken, coşkuyla eğlenen genç erkekler, tarımsal ve cinsel verimliliği garantilemek için samandan yapılmış yanan meşalelerle köyün içinde yürürlerdi. Karnaval, erken modern Avrupa'da çoğu insan için yılın en parlak olayıydı. İnsanlar başka hiçbir zaman olmadığı şekilde yiyip içerler, birbirlerine un, yumurta, meyve atarlar ve oyunlar oynarlardı. Karnaval aynı zamanda da kısa süreliğine olsa bile dünyayı altüst ederdi. Yoksullar, zenginlerin kötü davranışlarını nükteli piyeslerde canlandırırlardı. Sıradan insanlar, incelikle sahnelenen farslarda ve gösterilerde yargıçların, soyluların ve din adamlarının davranışlarını alaya alıp yererek güçlülerle eğlenirlerdi.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Erken Modern Avrupa'nın Ortaya Çıkışı

Geç ortaçağ, erken modern Avrupa'nın ortaya çıkışını şekillendiren önemli ekonomik, toplumsal ve siyasal değişiklikleri beraberinde getirdi. 14. yüzyılda Kara Ölüm'ün yol açtığı korkunç yıkımın ardından Avrupa'nın nüfusu yavaş yavaş toparlandı ve sonra arttı. Daha fazla toprak ekim dikime açılarak, daha fazla gıda arzı sağlandı. Yine de yaşam ile ölüm arasındaki denge tehlikeli kararsızlığını koruyordu; kıtlık, hastalık ve savaş hâlâ nüfus artışını sınırlayacak sıklıkla devreye giriyordu.

Bununla birlikte, kıta Avrupa'sının ticareti ve imalatı, özellikle Akdeniz bölgesinde (en çok da İtalyan şehir devletlerinde) ve Kuzeybatı Avrupa'da hızla gelişti. Varlıklı banker aileler, tüccarlara ve imalatçılara olduğu kadar, devletlere de sermaye sağlıyorlardı ve kredi transferi için temel mekanizmalar bu şekilde evrildi. Asya ve Orta Doğu ile ticaret, hızla gelişerek Avrupalıların İslam dünyasıyla yürüttükleri ticaret miktarını yakaladı. Kasabalar büyüdü ve buralardaki tüccarlar daha bir zenginleştiler, bu da kentsel gelişimde ticaretin ve tekstil imalatının önemini yansıtıyordu. Bazı tüccar aileler zenginleştikçe, araziler ve soyluluk unvanları satın aldılar. Tüccarlar, her devlette önemli şahsiyetler hâline geldiler. Soyluların birçoğu, "Kral, birisini soylu yapabilir ama beyefendi yapamaz," şeklindeki eski deyişe hak vererek, bu basit insanların yeni statüsüne kızıyorlardı. Batı Avrupa'nın birçok kentinde müteşebbis seçkinlerin artan zenginliği, onların bölgedeki egemenlerden nispeten bağımsız olma durumlarını yansıtıyordu. Bu bağımsız statünün ayırt edici özelliklerinden birisi, daha dinamik bir ekonomiyi yansıtan loncaların ve başka örgütlenmelerin çoğalmasıydı.

Ama modern devlet sisteminin bazı yönleri yerli yerine oturmuştu bile. 1350-1450 arası dönemde Fransa, İspanya, İngiltere, İskoçya, Danimarka, Norveç, İsveç ve Macaristan hükümdarları, toprakları üzerindeki otoritelerini pekiştirmiş ve genişletmiş; feodal lortların ve dinsel otoritelerin hâkimiyet alanlarını daraltmışlardı. İber Yarımadası –Kraliçe Isabella ve Kral Ferdinand'ın 1469'da evlenmeleriyle birleşerek çağdaş İspanya'yı oluşturan– Kastilya ve Aragon ile geç ortaçağdan beri sınırları hiç değişmeyen Portekiz arasında bölünmüştü. Üç İskandinavya devletinin temel konumlanışı o zaman da vardı. Doğu ve Orta Avrupa'nın önemli devletleri (Macaristan, Bohemya ve 1386'da kurulup 16. yüzyıl başında Baltık Denizi'nden Karadeniz'e kadar geniş bir alanı kaplayan Lehistan-Litvanya Birliği), hâlihazırda oldukça iyi belirlenmiş sınırlara sahipti. İsviçre'de kantonlardan oluşan bir federasyon bile ortaya çıkmıştı. Küçük bölgesel parçaların çoğu Cermen (Alman) devletlerinde ya da İtalya'da bulunuyordu.

Artan Nüfus

Avrupa'nın nüfusu 1000 ile 1300 yılları arasında neredeyse ikiye katlanarak, yaklaşık 40 milyondan 75 milyona çıkmıştı. Ama 14. yüzyılın başında, belki

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

de amansızca yayılan bir hastalıktan dolayı, nüfus azalmaya başladı. Sonra, yüzyılın ortasında, Kara Ölüm Avrupa'yı kasıp kavurarak Avrupa nüfusunun üçte biri ila yarısını öldürdü. Sıçanların taşıdığı pirelerle yayılan veba, 1347'de Asya'dan Konstantinopolis'e ulaştı. Üç yıl içinde tüm Avrupa'ya yayıldı. Hastalığın kurbanlarından bazıları birkaç gün içinde, bazıları da uzun süre acıyla kıvranarak feci şekillerde öldüler. İnsanlar bu musibetten kaçmaya çalışırlarken, bazı köyler tamamen boşaldı. Devletler ve şehirler, veba taşıyor olabilecekleri korkusuyla, gezginlerin gelmesini önlemek için canhıraş ama nafile çabalara giriştiler.

Sonraki yüzyıl boyunca, doğumlar ve ölümler dengede kaldı (şehirlerdeki yüksek ölüm oranları, kırsal kesimde artan doğumların etkisini sıfırlıyordu). Avrupa, ancak salgın hastalıkların durması ve yıkıcı savaşların olmaması sayesinde, 15. yüzyılın ikinci yarısında toparlanmaya başladı. Bununla birlikte nüfus, özellikle Kuzey Avrupa'da hızla artmaya başladığı yaklaşık 1550 yılına kadar, 1300'deki düzeyine ulaşamadı (*bkz.* Tablo 1.1).

Avrupalılar her zaman hastalıklara ve felaketlere açık hâlde kaldılar. Veba, salgınların en kötüsüydü ama grip, tifüs, sıtma, tifo ve çiçek hastalığı da pek çok insanın, özellikle de her zaman yetersiz beslenmeden mustarip olan yoksulların canını aldı. Dahası, Avrupalılar yalnızca dua etmek için değil, ekinlerini mahvedebilecek su taşkınlarına yol açan fırtınalar dâhil kötü hava koşullarını gözetlemek için de yüzlerini ve ellerini semaya çeviriyorlardı. En fazla da bebekleri, çocukları ve yaşlıları öldürerek nüfus artışını sınırlayan doğal bir afet olarak kıtlık, düzenli şekilde Avrupa'yı vuruyordu. 16. yüzyıl ortalarında bir Romalı, "İnsanların açıktan ölmeleri dışında burada yeni bir şey yok," diye yazıyordu.

Tablo 1.1. 16. ve 17. Yüzyıllarda Avrupa Nüfusu (milyon)

	1500	1600
İspanya ve Portekiz	9,3	11,3
İtalyan devletleri	10,5	13,3
Fransa	16,4	18,5
Felemenk ülkeleri*	1,9	2,9
Britanya Adaları	4,4	6,8
İskandinavya	1,5	2,4
Alman devletleri	12,0	15,0
İsviçre	0,8	1,0
Balkanlar	7,0	8,0
Lehistan	3,5	5,0
Rusya	9,0	15,5

* Şimdiki Belçika, Hollanda ve Lüksemburg.

Kaynak: Richard Mackenney, *Sixteenth-Century Europe: Expansion and Conflict* (16. Yüzyıl Avrupa'sı: Genişleme ve Çatışma) (New York: Macmillan, 1993), s. 51.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

İnsanların çoğunun ömrü kısaydı. Bebeklik ve çocukluk dönemleri sağ salim atlatılabilirse, yaşam süresi yaklaşık kırk yıldı. Kadınlar, erkeklerden daha uzun yaşıyorlardı ama birçoğu doğum sırasında ölüyordu. Doğan tüm bebeklerin yaklaşık beşte biri, ilk doğum gününe varmadan ölüyordu. Doğan her 100 çocuğun yarısından azı yirmi yaşını görüyordu ve ancak beşte biri kırkıncı yaş gününü kutluyordu. Otuz üç yaşında ölen İsa, genç yaşta ölmüş sayılmıyordu.

Yaşam ile ölüm arasındaki denge bıçak sırtındaydı. Kasabaların çoğunda yıllık ölüm sayısı, neredeyse doğumlardan fazlaydı. Varlıklı aileler, yoksullardan daha fazla çocuğa sahiptiler (bugünkü örüntünün tam aksi). Yeni doğmuş bebeklerin bir yerlere bırakılması ve terk edilmesi yaygın bir durumdu. Dahası, çiftler, cinsel kaçınma yoluyla doğum sayısını sınırlayabilirlerdi. Eşlerden birinin sıklıkla erken ölümü de nüfus artışını sınırlayıcı bir faktördü. Nispeten geç yaşta evlilik de öyleydi. İngiliz erkeklerin çoğu 26 ila 29 yaşları arasında, kadınlar ise 24 ila 26 yaşları arasında evleniyordu.

Evlilikte eş seçimi, ekonomik nedenlerden dolayı önemliydi (Batı Avrupa'nın kimi yerlerinde kadınların neredeyse beşte biri ise hiç evlenmiyordu). Evlilikler çoğunlukla görücü usulü yapılıyordu; ebeveynler, çocuklarının eş seçiminde çok büyük ve sıklıkla belirleyici rol oynuyorlardı. Hâli vakti yerinde aileler, özellikle de soylular için hatırı sayılır büyüklükte bir *drahoma* (çeyiz) vaadi çok şey ifade ediyordu. Yine de bazı kanıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde, hiç değilse İngiltere'de, gelinin ve damadın eğilimlerini görmezden gelmek de bazen zordu. Yoksullar için evlilik, kişinin durumunu iyileştirmesi açısından şans yaratabilirdi. Dolayısıyla ailesi tarafından, ne denli mütevazı olursa olsun bir drahoma verilebilen ya da bir hünere sahip olan genç bir kadın, cazip bir müstakbel eş sayılırdı, meslek sahibi genç bir adam da öyle.

Yoksul hanelerde geçerli olan "günü kurtarma ekonomisi"nde evli kadınların gelir yöneticisi ve çalışan olarak üstlendikleri rol onlara asgari düzeyde de olsa eşitlik sağlamasına rağmen, kadınlar yasal olarak kocalarına boyun eğmek zorundaydılar. Cinsel sadakatsizlik, yaygın olmakla birlikte, evli eşler arasındaki bağlılığa ve karşılıklı yükümlülüğe büyük değer veren halkın adalet duygusuna aykırı kaçıyordu. Bu tür ilişkiler, gebelik önleyici tekniklerin henüz gelişmemiş olduğu ve iyi bilinmediği bir zamanda, beklenmeyen bir evladın ortaya çıkmasına yol açarak, veraset sistemini ve aile mülkünün korunmasını da tehlikeye atabiliyordu. Yine de İngiliz gelinlerin yaklaşık beşte biri, düğün zamanında gebe durumdaydı çünkü evlenmeyi bekleyen çiftler arasında cinsel ilişkiler çok yaygındı.

Akrabalık ve köy dayanışması sıradan insanların yaşamlarını belirliyordu. Bazı yerlerde geniş aileler yaygındı; yani ebeveynler ve bazen diğer akrabalar, çiftlerle birlikte oturuyorlardı. İngiltere gibi bazı bölgelerde, çekirdek aile (bir çift ve çocukları) en yaygın hane biçimiydi. Alt sınıflardan çocuklar –çoğunlukla 14-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Banco denilen tezgâhlarının arkasında oturarak iş yapan bankerler.

15 yaşlarında ya da çıraklık için daha erken bir yaşta– çalışma hayatına atıldıkları zaman, anne-babalarına karşı yükümlülükleri sona ermiyordu. Ama çoğu iş aramak için evden ayrılıyor ve pek azı geri dönüyordu. Yoksullar gerek kötü zamanlarda, gerek –eğer toprak sahibiyseler– hasat zamanlarında aileden ve komşulardan yardım umuyorlardı.

Genişleyen Ekonomi

Ortaçağ toplumunun ayırt edici yanlarından birisi, 11. yüzyıldan başlayarak ticaretin ve imalatın belirgin şekilde genişlemesiydi. 12. ve 13. yüzyıllarda tüccarlar, mallarının alıcı bulacağı konusunda her zamankinden daha güvenli olarak, karayollarıyla ve Akdeniz sahilinde dolaşan çektirme türü gemilerle taşıdıkları ürün miktarlarını büyük ölçüde artırdılar. Akdeniz bölgesinden gelen zeytinyağı, meyveler ve şaraplar; Flandre ve Kuzey Fransa pazarlarında keresteyle, tahılla ve salamura ringayla değiş tokuş ediliyordu.

Ticari faaliyetlerin genişlemesiyle, yavaş yavaş para ekonomisi de gelişti. Yine de ticaret ve takas, özellikle çoğunluğu geçim ekonomisinin bir parçası olan köylüler için, önemini koruyordu. Para birimi, bazı dağlık bölgelere henüz nüfuz etmemişti.

Yine de genel olarak bakılınca ortaçağın sonu, devletlere ve müteşebbislere yönelik kredi olanaklarının önemli ölçüde artmasına tanıklık etti. Venedik'teki ve diğer İtalyan şehir devletlerindeki banker aileler, 13. yüzyılda yerlerini oldukça sağlamlaştırmış bulunuyorlardı. Bazı tüccarlar artık gezgin satıcılar olmaktan çıktılar, daha çok banker ailelerden veya diğer tüccarlardan ya da tefecilerden borç alarak sermaye yapabilen ve kredi verip alabilen yerleşik girişimciler hâline geldiler. Kambiyo senetleri de geliştirdiler (*bkz.* Bölüm 5); bunlar, bir aracının baş-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://antev.org

Evden (aile içi) üretimde, tüccar-kapitalistler eğirme, dokuma ve diğer işleri kırsal kesimdeki ailelere fason olarak veriyorlardı. Burada bir kadın, evinde iplik eğiriyor.

ka bir tüccara ileriki bir tarihte, belki başka bir ülkede ve başka bir para birimiyle ödeme yapmasına olanak verecek şekilde düzenlenmiş belgelerdi. Tüccarlar, orada burada, komisyon esasına göre çalışmaya başladılar ve bazıları, malların nakliyesinde uzmanlaştı. Çift girişli muhasebe yöntemini kullanarak kârlarının ve zararlarının kayıtlarını tutmaya başladılar. Birçok devlet ve bu devletler arasında ya da içinde uygulanan geçiş vergileri ticareti engellemiş olsa bile tüm bu değişiklikler, 16. yüzyılda ticari bir patlama yaşanmasını kolaylaştırdı.

16. yüzyılda, temel imalat da belirgin bir artış göstererek, bazı bölgelerde belki %500 çoğaldı. Örneğin, Orta Avrupa'da çıkarılan demir, bakır ve gümüş miktarları dörde katlandı. Bununla birlikte geniş ölçekli üretim, madenciliğin ve tekstilin yanı sıra silah imalatıyla ve gemi yapımcılığıyla sınırlıydı.

Gerek uzak pazarlar gerekse iç tüketim için olsun, tekstil üretimi, imalat ekonomisinde ağır basıyordu. İpek üretim teknikleri, 10. yüzyılda Araplarca Çin'den Avrupa'ya getirilmişti. İlk önce İtalyan devletlerinde merkezileşen üretim, 15. yüzyılın ikinci yarısında Alpler'den Alman devletlerine, Fransa'ya ve İspanya'ya yayıldı; İran'dan ve Asya'dan ipek ithalatına bağımlılık bundan sonra ortadan kalktı.

Kumaş imalatı Toskana'da, Kuzey Fransa'da, Flandre'de ve Hollanda'da gelişti. Flandre'de ortaçağda başlayan yünlü endüstrisi patlama yaparak Ypres, Gent ve Brüj (Brugge) kentlerinde yoğunlaştı. Kıta Avrupa'sına yün ihraç etmeyi sürdüren İngiltere, 14. yüzyılda yünlü eşyaların büyük bir üreticisi hâline geldi. Anvers, Avrupa'nın ilk önemli uluslararası ticaret merkezi olup çıktı.

Kentli tüccarlar ve zanaatkârlar, üretimi ve dağıtımı düzenleyerek lonca üyelerini ve tüketicileri hiç değilse prensipte koruyan loncalarda örgütlendiler. Za-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

naat üretiminin yapısı hiyerarşik bir örgütlenme gösteriyordu. Zanaatı öğrenen çıraklar kalfa oluyorlardı ve her şey yolunda giderse, en sonunda usta konumuna yükselerek bir usta loncasına katılıyor, kalfaları çalıştırıyor ve çıraklara eğitim veriyorlardı. Kumaşların çoğu, meslekten zanaatkârlarca kasabalarda bitmiş ürün hâline getiriliyordu. Ustalar, kendi özel meslekleri bünyesindeki iş kalitesini ve aynı zamanda da kasabalarının ününü loncalar aracılığıyla koruyabiliyorlardı. 14. ve 15. yüzyıllarda, kalfaların bağımsız usta zanaatkârlar olmaları gitgide zorlaştı. 16. yüzyılın başlarında, bazı Alman kalfalar istediklerinden ya da o zamana kadar aldıklarından daha az para ödeyen ustalar için çalışmayı reddettiler.

Bazı zanaatkârlar; lonca tekelleri, ücretler ve parça fiyatları ile ilgili konulan kurallardan kaçınmak için şehir surları dışında ya da kırsalda çalışıyorlardı. Keza hammaddeye sahip olan tüccar-kapitalistler de eğirme, dokuma ve başka işleri, emeğin daha ucuz olduğu kırsal kesimde yaptırıyorlardı (bu amaçla bazen tezgâhları kiraya veriyorlardı). Kırsal üretim, 1450-1550 yılları arasında Kuzey İtalya'da, Hollanda'da, Kuzey Fransa'da ve İngiltere'de hızla yayıldı. Yüz binlerce köylü, yün ya da keten iplik üretiyor ya da bunları kumaş olarak dokuyordu; sonra kentli işçiler bu kumaşları boyuyor, ağartıyor ya da çektiriyorlar; tüccarlar ise satıyorlardı. Bu "evden üretim" (bazen "aile içi üretim" olarak da adlandırılır), 19. yüzyıla kadar imalat sürecinin önemli bir unsuru olarak kalacaktı.

Kasabaların ve Kentlerin Büyümesi

Avrupa kasabaları ve kentleri 12. ve 13. yüzyıllarda hem sayıca hem de boyutça hızla büyüdü; bu ise ortaçağ Avrupa'sında ekonomik kalkınmayı ve artan güvenliği yansıtıyordu. Güçlendirilmiş taş surlar, kapılar ve kuleler kentlere gözle görülür ayırıcı özellikler kazandırıyordu. Mahkemelerin çoğu (belde mahkemeleri de dâhil), hastaneler ve dayanışma birlikleri, örneğin dinsel cemiyetler ve loncalar, kentlerde bulunuyordu. Şehir meclisleri ve kiliseler, ortaçağ kasaba ve kentlerinin temel taşlarıydı. Kasaba ve kentlerde, "burjuvazi"ye ya da "şehirliler"e ek olarak, şehir surlarının içinde yaşayan nispeten çok sayıda din görevlisi de vardı ve bu kişiler ya nüfusun ihtiyaçlarına hizmet ediyor ya da rahibe yurtlarında ve manastırlarda dünyadan uzak bir yaşam sürdürüyorlardı.

Avrupa'daki büyük şehirlerin çoğu 1300 yılından önce kuruldu. Lehistan'da, 1450-1550 yılları arasında yaklaşık 200 yeni şehir kurularak, mevcut 450 şehre eklendi. Kuzey İtalya ve Felemenk Ülkeleri ("Çukur Ülkeler"), en yoğun şehir ağına sahipti. Ne var ki oralarda bile şehirde yaşayanlar, nüfusun %15'ini geçmeyen görece küçük bir azınlık oluşturuyorlardı. 1500 yılında Avrupalıların yalnızca yaklaşık %6'sı, nüfusu 10.000'den fazla olan şehirlerde oturuyordu. Alman devletlerindeki 3.000 şehirden yaklaşık 200'ünde 10.000'den fazla insan yaşıyordu.

Yalnızca Konstantinopolis, Napoli, Milano, Paris ve Venedik 100.000'den fazla nüfusa sahipti.

İtalya'da Venedik, Floransa, Cenova, Milano ve Pisa, yaklaşık 1100 yılında bağımsız şehir devletleri oldular, çevredeki köyler ve daha küçük şehirler üzerinde egemenlik kurdular. Bizans İmparatorluğu'nun gerilemesi ve Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nun İtalya çapında otoritesini tesis edememesi, yarımadada geniş bölgesel devletlerin gelişmesini önledi. Şehir devletlerinin zengin olmaları da tek bir devletin hatta iki veya üç büyük devletin kurulmasını önledi. Feodal derebeylerinin sultasından kurtulmuş olan bu şehir devletlerinin dinamizmi, Rönesans'ın temelini oluşturdu (*bkz.* Bölüm 2). Venedikli ve Cenovalı tüccarlar, Levant'a ve ötesine olduğu gibi, baharat yolları boyunca Orta Asya'ya, Hindistan'a ve Çin'e de mal götürüp getiren ticaret kervanları gönderiyorlardı (İtalyan serüvenci Marco Polo, 1275-1292 arasındaki uzun seyahatinde Çin'i ziyaret etti).

Kuzey Avrupa'da da kentlerin ve kasabaların büyümesi, uzun mesafeli ticaretin ve alışverişin genişlemesiyle bağlantılıydı. Macar ve Bohemyalı toprak sahipleri gibi Leh toprak sahipleri de Hollanda'ya ve diğer Batı ülkelerine ihracat yaptıkça, Kuzey Almanya'daki bağımsız ticaret kentleri Baltık tahıl ticaretiyle zenginleşti. Lübeck ve Hamburg kentleri, ticaret yapan diğer Kuzey Alman kentleriyle, Hansa Birliği'ni oluşturdular; bu kuruluş, ilk başta haydutluğa karşı savunma amacı güden bir federasyondu. Bu şehirler 12. yüzyılın ortalarında gelişmeye başlayarak, Londra'dan ta Kuzeybatı Rusya'daki Novgorod'a kadar uzanan bir ticaret ağı kurdular. Lehistan'ın Baltık limanı Gdánsk'ın kendi para birimi, filosu, ordusu ve diplomatları vardı. Keza Güney Almanya'daki şehirler, bölgesel lortlara direnmek ve ticaret yollarını savunmak için kendi aralarında birlik kurdular. Kuzey Fransa'daki Champagne bölgesi şehirlerinin yanı sıra daha güneydeki Rhône'da yer alan Lyon ve Beaucaire kentleri çevresinde düzenlenen panayırlar, Kuzey Avrupalı ve Akdenizli tüccarlar arasında alışveriş noktaları olarak hizmet görüyordu. Alışveriş kentlerinin üstlendiği pazar işlevi, buraların nüfuslarını şişirdi. Toprak sahipleri, özellikle ticari tarım bölgelerindekiler, ürünlerini şehir pazarlarında satıyorlardı.

Ortaçağ Avrupa'sı, büyük kentsel eğitim merkezleriyle böbürleniyordu. Paris (teoloji), Montpellier (tıp) ve Bologna (Roma hukuku) büyük üniversite merkezleriydi. Oxford ve Cambridge üniversiteleri 13. yüzyılda kuruldu. Üniversiteler, bugün bildiğimiz anlamda bir varlık ifade etmiyordu. Bu terim, daha çok, bir kentte bir araya gelerek örgütlenmiş öğrencilerden ya da ustalardan oluşan bir kurumu ifade ediyordu. 1500 yılına gelindiğinde, düzinelerce kentte üniversite bulunuyordu. Dolayısıyla, ortaöğretimin eşdeğerlisi –ayrıcalıklı bir azınlıkla sı-

nırlı olan kurum– kırsal manastırlardan şehirlerdeki kiliselere ya da ortaokullara kaydıkça, okuryazarlık (nüfusun küçük bir kısmıyla sınırlı olmasına rağmen), kırsal kesime kıyasla şehirlerde daha hızlı arttı.

Şehir yönetimleri; zengin tüccarların, lonca üstatlarının ve mülk sahiplerinin oluşturduğu oligarşilerin elindeydi (İtalyan şehirlerinde, soylular bu oligarşilerin birer parçasıydılar). Birçok köylünün hâlâ şehirlerde yaşıyor olması, gündüz şehir surları dışındaki tarlaları işleyip, geceleyin kapılar kapatılmadan önce şehre geri dönmesi gerçeğine rağmen, kent ile kır bazı bakımlardan sanki iki ayrı dünyaydı.

Beldesel Özgürlükler

Feodal Avrupa'da şehirler birer özgürlük bölgesi oluşturuyordu çünkü buralarda oturanlar, çoğu kez, hizmet yükümlülükleriyle lortlara bağlı değildiler. O zamanlarda yaşayanlar, "Şehir havası [insanı] özgürleştirir," diyorlardı. Batı Avrupa'da hiçbir şehirli, serf olamazdı. Bununla birlikte, kentsel özgürlükler lortlardan elde edilmişti. Şehirler, yaptıkları ödemeler karşılığında, vergiden bağışıklık beratları satın alıyorlardı. Şehir oligarkları, bu beldesel bağımsızlığı gelir elde etmeye ve siyasal konumlarını sağlamlaştırmaya hevesli soylulara ve hükümdarlara karşı gözbebekleri gibi koruyorlardı. Bazı durumlarda hükümdarlar, soylulara karşı şehirlerle fiilî ittifak arayışına giriyorlardı. Şehirler, baş eğmeyen vasallara ya da papalar dâhil diğer egemenlere karşı savaşan krallara borç para da veriyorlardı. İtalya'da ve Alman devletlerinde olduğu gibi, bölgesel hükümdarların zayıf oldukları yerlerde, şehirler en geniş özgürlüğü elde ediyorlardı. Hükümdarların ve soyluların güçlü bir otorite uyguladıkları yerlerde şehirler daha yavaş gelişti.

Beldesel hürriyet gelenekleri Batı Avrupa'ya önemli bir miras bırakacak ve en sonunda, anayasal hükümet biçimlerinin doğuşunu şekillendirecekti. Kırsal kesimde toplumsal ilişkiler büyük ölçüde kişisel yükümlülüklerce belirlendiği hâlde, kentlerde bu yükümlülüklerin yerini loncalar ve diğer cemiyetler aracılığıyla kolektif haklar alıyordu. Ortaçağda; İngiltere'de, Kuzey Fransa'da, Hollanda'da, Flandre'de ve İsviçre'de kurulan kentsel kardeşlik cemiyetleri, hükümdarlardan ve kırsal soylulardan bağımsız olmayı sürdürmek için mücadele ettiler. Bununla birlikte, Batı Avrupa'daki birçok şehrin sahip olduğu cemiyet altyapısından yoksun olan Doğu Avrupa şehirleri, soyluların ve Rusya örneğinde çarların artan güç dalgasına karşı koyamadılar. Moskova Knezliği (Dükalığı) otoritesini genişletirken, çarlar şehirlerin hak taleplerini hiçe saydılar. Doğudaki şehirlerin çoğu, Batıdaki şehirlerin ayırıcı özelliği olan özel yetki beratlarından hiçbirisine sahip olamadı. Rus hükümdarlar, şehirleri kendi kişisel mülkleri sayıyor, Rus lortlar ise şehirlilerden hizmet ve bağlılık bekliyorlardı.

Egemen Devletlerin Doğuşu

"Devlet" terimi, sivasal bir oluşumu tanımlamak için henüz kullanılıyor olmamasına karşın, 1500'e gelindiğinde en büyük monarşik krallıklar (*bkz.* Harita 1.2) modern devletin ayırt edici özelliklerinden bazılarını kazanmaktaydı. 15. yüzyıl sonlarında Fransa, İspanya ve İngiltere, "yeni monarşiler"e evrildi. Bunlarda "yeni" olan, erişim alanlarının büyümesiydi, bu da ortaçağ sonlarında başlayan bir evrimdi. Ne var ki, monarşiler, Batı Avrupa'da güçlenirken, Doğu Avrupa'da ve Orta Avrupa'nın doğusunda ortaçağ sonlarında fiilen zayıfladı. İktidar mücadeleleri, içsavaşlar ve lortların artan hâkimiyeti, oralarda güçlü devletlerin ortaya çıkışını en azından 16. yüzyıl sonuna kadar engelledi.

Batı Avrupa'da egemen devletler, hükümdarların daha fazla otoriteye ve bağımsızlığa yöneldikleri ortaçağ döneminde ortaya çıktı. Ama hiç kuşkusuz bu devletler, yurttaşların söz gelişi İspanyol, Fransız ya da İtalyan oldukları için kendilerini bir ulusa mensup hissettikleri modern anlamda "ulus devletler" değildi. Budunsal bağlarla ve kültürel, dilsel geleneklerle tanımlanan böyle ulus devletler, ancak 18. yüzyıl ortalarında ve en çok da 19. yüzyılda gelişmeye başlayacaktı. Ortaçağdaki hükümdarlar, tahttan büyük ölçüde bağımsız olan, sadakat karşılığında kişisel ve/veya tüzel ayrıcalıklar elde eden bölgelerden; yarı bağımsız şehirlerden; feodal vasallardan ve loncalar gibi tüzel kurumlardan oluşan karmakarışık bir kompleksi yönetiyorlardı.

10. ve 15. yüzyıllar arasında Fransa, İngiltere ve İspanya hükümdarları rakipleri karşısında üstünlük kurarak bölgelerini sağlamlaştırdıkça, bu krallıklar egemen devletler hâline geldiler. Bu hükümdarlar yasalar koydular ve daha önce emsali görülmemiş derecede bir idari birlik sağladılar. Hak iddia ettikleri bölgelerin soyluları üzerinde tahakkümlerini değil, otoritelerini ortaya koydular. Kraliyet otoritesi, daha önce hiç olmadığı kadar çok sayıda tebaaya doğrudan dokunuyordu. Hükümdarlar ordu kurup komuta edebiliyor, para bastırabiliyor, vergi koyabiliyor, danışman tutabiliyor, iradelerini temsil ve icra etmek üzere görevliler tayin edebiliyorlardı.

Toprakları Paris çevresinde kümelenmiş olan Fransız kralları, ortaçağda pek az gerçek güce sahiptiler. 15. yüzyıl ortalarına kadar Normandiya, Bretanya, Maine, Anjou ve Aquitaine bölgelerini İngiltere kralları ellerinde tutuyorlardı, şimdiki Kuzey Fransa'yı ve Güney Belçika'yı oluşturan zengin topraklar ise Flandre kontlarının elinde bulunuyordu. Yüz Yıl Savaşı (1337-1453) sırasında, Fransız kralları, İngilizleri Fransa'dan (Dover Boğazı'ndaki Calais Limanı hariç) kovmak için gerekli maddi kaynakları ve orduları topladılar. 15. yüzyılın son yarısında Fransız krallar, teknik olarak tahtın yurtlukları (*fief*) olan büyük, zengin eyaletlerin fiilî bağımsızlığına son verdiler. Fransa, 1482'de, güçlü dükleri Fransa krallarıyla akraba olan Burgonya'yı topraklarına kattı ve on yıl sonra Kral VIII. Charles'ın (saltanatı 1483-1498) naibi Bretanya'yı istila ederek Fransa'ya

HARİTA 1.2. AVRUPA'NIN 1500'DEKİ DURUMU. Egemen monarşik devletler ortaya çıkmaya başlamasına rağmen 1500 yılında Avrupa, bölük pörçük hâkimiyet alanlarından oluşan bir labirenti andırıyordu.

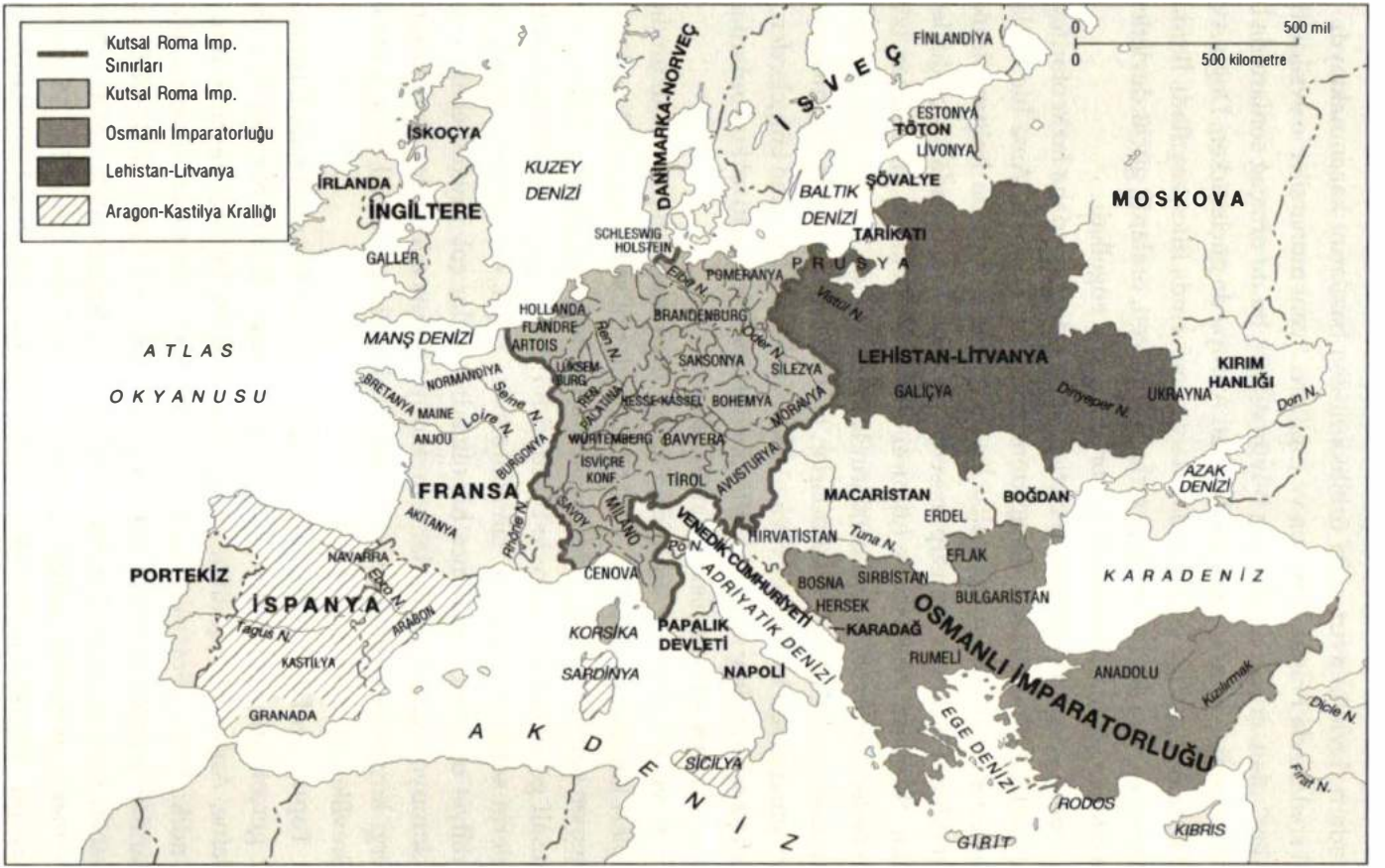

kattı. Fransız kralları, tam zamanında yaptıkları evliliklerle ve savaşlarla, daha güçlü ve daha merkezî bir monarşinin temellerini kurdular.

Ortaçağın sonlarında İngiltere de daha güçlü bir monarşik devlet hâline geldi ama kıta Avrupa'sındaki benzerlerinden önemli farklılıklara sahipti. Kral John'un (saltanatı 1199-1216) vasalları ve Londra halkı, kralın Fransa'ya kaptırılan kıta Avrupa'sındaki toprakları geri alma mücadelesini finanse etmek için daha çok vergi koymasına karşı isyan ettiler. Kral, 1215'te Magna Carta'yı yani "Büyük Özgürlük Fermanı"nı imzalamak zorunda kaldı. Kral John, büyük vergiler koymadan önce baronların temsilcisi olan bir "büyük konsey"in iznini almayı ve baronlar savaşmayı reddettikleri zaman paralı asker kullanmaktan vazgeçmeyi kabul etti. Yüzyılın sonuna doğru Kral I. Edward (saltanatı 1272-1307), Fransa kralına karşı başka bir savaşın finansmanı için onaylarını alabilirim umuduyla baronları, piskoposları ve İngiltere'nin büyük şehirlerinden temsilcileri toplantıya çağırdı. İngiltere'nin önde gelen uyruklarla danışmalarda bulunma geleneğinin ve kraliyet otoritesini sınırlayan İngiliz anayasal hükümet anlayışının kökeni, bu "parley"e ya da "parlamento"ya dayanır. Parlamentonun, toprak sahibi soylulardan ve şehirlerin temsilcilerinden oluşan Lortlar Kamarası ve Avam Kamarası olarak iki bölüme ayrılması, III. Edward'ın saltanatı (1327-1377) sırasında gelişti. Parlamentonun temsilî bir kurum olarak rolü, kralın Fransa'ya karşı Yüz Yıl Savaşı'nı yürütmek için yeni vergilere ihtiyaç duyması nedeniyle arttı. Parlamento bu yeni vergileri onayladı.

İngiliz geleneksel ve anayasal hukukunun köşe taşı olan Magna Carta üzerinde Kral John'un mührü (1215).

Orta Avrupa'da, Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu tam anlamıyla egemen bir devlet değildi. Cermen soyluların bir hükümdar seçtikleri MS 962 tarihinde kurulmuştu. 13. yüzyıl sonuna gelindiğinde, Kutsal Roma-Cermen imparatorunun soya dayalı olarak değil, seçimle belirlenmesi ilkesi yerleşmişti. Roma İmparatorluğu'nun halefi olduklarını düşünen Kutsal Roma-Cermen imparatorları, kendilerini papalığın ve tüm Hristiyanlığın koruyucusu sayıyorlardı. Bu durum, imparatoru, İtalyan siyasetinin fırtınalı dünyasına katıyordu.

Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu, bazı büyük bölgelerden tutun da bir sürü daha küçük devlete, prensliğe ve kendi dış politikalarını yürüten, kendi savaşlarını veren özgür kentlere kadar uzanan yaklaşık 300 yarı özerk devleti kapsıyordu. Yedi prens tarafından seçilen imparator; otoritesini pekiştiremez, vergi koyamaz, ordu kuramaz ya da giderek, kendisine miras kalmış topraklar dışında iradesini geçerli kılamazdı.

Alman Alpler'indeki miras yoluyla kendilerine geçmiş toprakların egemen ailesi olan Avusturyalı Habsburglar, 14. ve 15. yüzyıllarda Tuna Nehri, Adriyatik Denizi ve Doğu Avrupa'daki Küçük Karpat Dağları arasında topraklarını gitgide genişlettiler. İlk Habsburg'un Kutsal Roma-Cermen imparatoru seçildiği 1438'den başlayarak, 1740'a (erkek tarafından soyun tükendiği yıla) kadar, yalnızca Habsburglar Kutsal Roma-Cermen imparatoru unvanını taşıdılar. İsviçre'nin on üç kantonu gibi daha küçük devletler, yükselen Habsburg iktidarına karşı kendi özerkliklerini korumak için mücadele ettiler.

Gelişen Devlet Yapıları

Kraliyet görevlilerinin sayıca artması, hükümdarların güçlerini daha etkili şekilde pekiştirmelerine yardımcı oldu. Hükümdarlar her zaman bir tür danışma kuruluna sahip olmuşlardı ama danışmanların önemi 14. ve 15. yüzyıllarda arttı. Yüksek mahkemeler, maliye daireleri ve hukuk mahkemeleri bürokratikleşmenin erken bir aşamasını temsil ediyordu. Kraliyet memuru olarak hizmet veren bazı sıradan ama marifetli kişiler, devlet içinde etkili konumlara yükselmeye başladılar.

Hükümdarlar hâlâ kendi topraklarından kazanç sağlıyorlardı. Ama devletlerinin masraflarını karşılamak için vergiler koyarak, makamlarını (hükümdara hizmet ederken sıklıkla hem prestij hem de kazanç sağlayan mevkileri) ve devlet tahvillerini satarak ve dik başlı soyluların topraklarına el koyarak da gelir elde ediyorlardı. Diğer hükümdarlar gibi papalar da idari ve mali işleri merkezileştirmişlerdi ve makam satışı yapıyorlardı. Hükümdarlar tuza, şaraba ve başka mallara vergi koyuyorlardı; soylu ve ruhban sınıfları bunlardan genellikle muaftı. Devletler, 16. yüzyılda, gelir tahsilatı ve tahsisatı yapan büyük kurumlar hâline geldiler. Dahası, kamu borcunun gitgide büyümesi, monarşik devletlerin otoritesindeki artışın bir başka işaretiydi. Krallıkların tüccar-banker kredilerine bağımlılığı, bu ikincileri zenginleştirerek, teşebbüsleri için daha fazla sermaye elde etmelerini sağladı. Saray aveneleriyle ve danışmanlarla kuşatılmış hükümdarlar, şaşaalı bir yaşam sürüyorlardı. Hanedanlar, otoritelerini ve topraklarını sağlamlaştırmaya çalıştıkça, gitgide kalıtsal hâle geldiler. Zenginler bile genellikle genç öldükleri için, Avrupa çapında çeşitlilik gösteren bu tür haleflik düzenlemeleri büyük önem taşıyordu.

Egemen devletlerin 15. yüzyılda sağlamlaşmasıyla soylular, kendi ordularını besleme hakkını kaybettiklerinden ötürü, güçlerini ve onurlarını onaylatmak için monarşilere gitgide daha bağımlı hâle geldiler. Giderek daha fazla soylu saraya girmeye ve kraliyet memuru olarak hizmet vermeye başladı. Kraliyet makamlarının satışı, özellikle Fransa'da ve İspanya'da, tahta bağlılığı teşvik etti. Fransa'da ve Alman devletlerinin birçoğunda soylular, köylülerle ilgili adli haklarını korumalarına karşın, mülkiyetle ilgili anlaşmazlıkları artık kraliyet sarayları karara

bağlıyor, bu da soyluların kralın tebaası üzerindeki yargısal haklarını giderek aşındırıyordu.

15. yüzyılda, Avrupa devletleri arasında düzenli diploması kanalları kuruldu. İtalyan şehir devletleri karşılıklı daimî elçi görevlendirmekte başı çektiler. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde Floransa, Milano, Venedik ve Napoli Krallıkları düzenli elçi alışverişinde bulunuyorlardı; bu elçiler, devletlerinin çıkarlarını temsil ederlerken, haber ve başka bilgiler de sağlıyorlardı.

Devlet Otoritesinin Sınırları

Bununla birlikte, hükümdarların otoritesini sınırlayan önemli kısıtlamalar yine de vardı. Daha önce gördüğümüz gibi, mali bağışıklık için kraliyet beratları satın alma yoluyla kentlerin elde ettikleri imtiyazlar kraliyetin gücünü yumuşatıyordu. Kraliyetle yalnızca görünürde birleşmiş olan bazı bölgeler (örneğin, İspanya'da Navarra), temsilî kurumlar aracılığıyla özerkliğini devam ettirdi. Hiç kuşku yok ki dağlar, geniş ovalar gibi fiziki engeller ve mesafe de kraliyet otoritesinin buralara etkili şekilde erişmesini önledi.

Daha da önemlisi, tebaanın ileri gelenlerinden kurulu meclislerin, yukarıda değinilen İngiltere örneğinde de olduğu gibi, danışmanlık yapmak dâhil belirli haklara sahip olmaları geleneğiydi. 13. yüzyılda hükümdarlar, uyguladıkları politikaları açıklamak ve yardım istemek için, üyeleri tebaanın ileri gelenlerinden oluşan meclisler toplamışlardı. Gerek duydukları zaman askerî yardım almak için, toplamış oldukları kişilere bağımlı olmaları nedeniyle, yakınmaları da dinliyorlardı. Yerine göre, soyluları, ruhban sınıfını, kentleri ve bazen de sıradan halkı temsil eden parlamentolar, meclisler, kurultaylar, kongreler bu gelenekten doğup gelişti.

16. yüzyıl başlarında bir İtalyan sürgün, Fransa kralının Milano Dükalığı'na saldırmak için neye ihtiyacının olduğunu şöyle anlatıyordu: "Üç şey gerekli: Para, daha çok para ve daha da çok para." En güçlü devletler –Fransa, Habsburg Avusturya'sı ve İspanya– nispeten kolaylıkla, oldukça büyük ordular toplayabiliyorlardı. Ama savaş zamanının olağandışı masraflarını karşılamak için varlıklı banker ailelerden gitgide daha fazla borç para alıyorlardı. Hükümdarlar ayrıca dost güçlerin sübvansiyonlarından yararlanıyor, özel vergiler koyup zorunlu borç topluyor ve makamlar satıyorlardı. 16. yüzyıldaki enflasyon, savaşları daha da masraflı hâle getirecekti.

Doğrudan vergilendirme yoluyla savaşları finanse etmek için kraliyetin koyduğu vergiler, yalnızca, sınırlı haklara sahip köylüler hariç, vergilendirilenlerin rızasıyla toplanabiliyordu. Hükümdarlar ile meclisler arasındaki diyalog ve bu tür temsilî organların gücü ya da zayıflığı, yüzyıllar içinde Avrupa devletlerinde modern hükümetin doğuşunu ve mahiyetini belirleyecekti.

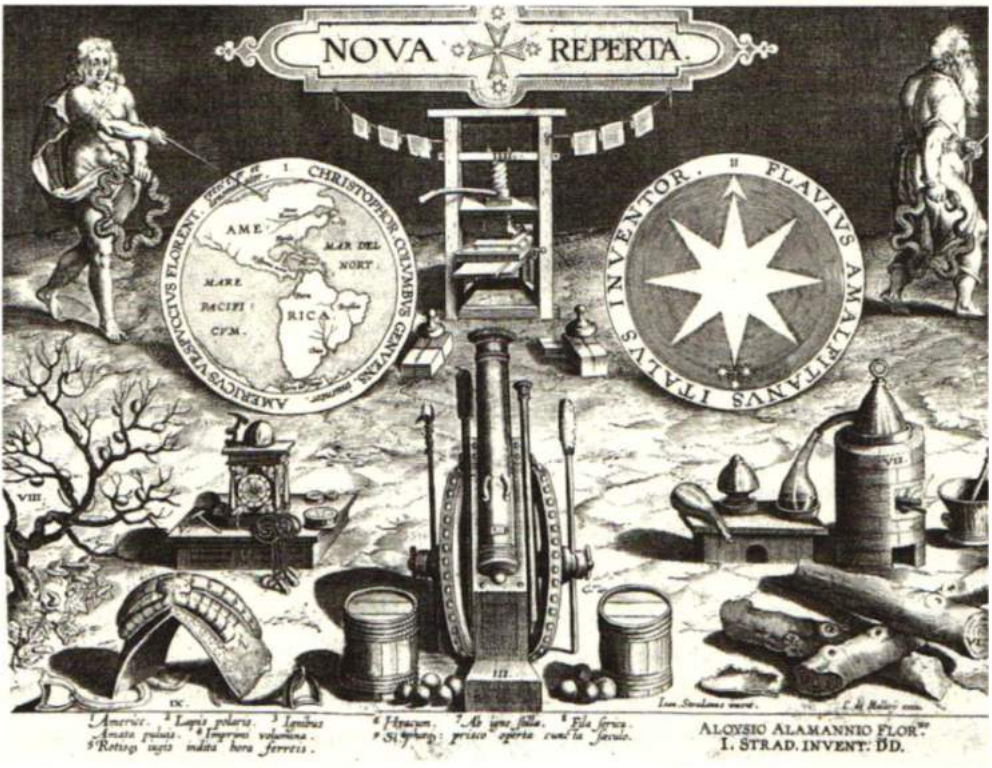

Theodore Galle *Nova reperta* ("Yeni Keşifler") adlı eserini Yeni Dünya'nın ve yeni teknoloji formlarının (barut, pusula, saat ve üzengi) şerefine yapmıştır.

Alman devletlerinin prensleri, tüketim vergileri koyup toplama yetkisi için, soylulardan oluşan meclislere danışmak zorundaydılar. Lehistan-Litvanya'da ve Macaristan'da, soylu meclisleri kraliyet otoritesinden daha önemliydi. Bohemya'da, kentlerin hakları soyluların imtiyazlarını kısmen dengeliyordu. Hükümdarlar bu "egemen" organların kararlarını askıya alabiliyorlardı ama bu tür meclislerin tamamen göz ardı edilmeleri olanaksızdı çünkü hükümdarlar, özellikle savaş zamanlarında onların desteğine ya da hiç değilse rızasına ihtiyaç duyuyorlardı.

Soyluların ve Kilise mensuplarının imtiyazları da kraliyet otoritesine engel oluşturuyordu. Bunlar, hiç kimsenin temsil etmediği yoksullara –nüfusun geniş çoğunluğuna– kraliyetin koyduğu vergilere daima direniş gösteriyorlardı. Asker temin etmeleri için hâlâ soyluların ikna edilmeleri ya da zorlanmaları gerekiyordu. Krallar, en azından ilke olarak, yüksek yargıçlar hâline geldiler (ama ruhban sınıfı için değil, çünkü din adamları genellikle kilise mahkemelerinde yargılanıyorlardı); kraliyet mahkemeleri, davacılara ve dilekçe sahiplerine temyiz olanağı da sunuyordu.

Hükümdarlar ile papalar arasındaki mücadelenin geçmişi, papaların ve Kutsal Roma-Cermen imparatorlarının üstünlük mücadelesine girişmiş oldukları 11. yüzyıl sonuna kadar uzanıyordu. 1060'da başlayan "atama tartışması" ya da

"kavgası" sırasında papa, dünyevi bir hükümdarın, piskoposları atama ve normalde bir asa ile yüzükten oluşan manevi otorite nişanlarıyla donatma hakkına karşı çıkmıştı. (İmparator V. Heinrich'in, piskoposları manevi otoriteyle donatma yetkisine sahip olduğu iddiasından vazgeçmesiyle ve papanın, piskoposlar atanıp kutsandıktan sonra imparatorun onlara yurtluk tahsis etme, dolayısıyla da imparatorun dünyevi otoritesini tanıyan birer vasal statüsü verme hakkını kabul etmesiyle bu tartışma 1122'de sona erdi.) Ruhban zümresi, genellikle, gerek dünyevi gerekse ruhani hükümdarlara itaat edilmesini öğretiyordu. Dahası, ortaçağın sonuna doğru papalar, Fransa'nın, İspanya'nın ve bazı Alman kentlerinin hükümdarlarına ruhban zümresi üzerinde belirli haklar (piskoposları atama hakkı dâhil) tanıdıkları zaman, krallar güçlerini daha da sağlamlaştırma olanağı buldular.

Dönüştürücü Buluşlar

Ortaçağın sonuna doğru, savaş sanatı ve coğrafi keşif alanında kaydedilen baş döndürücü gelişmeler, Avrupa'yı ve dünyanın geriye kalanıyla olan ilişkisini dönüşüme uğrattı. Dahası, matbaanın icadı, kitaplara dayalı bir kültür yaratarak, coğrafi keşiflerle okyanus aşırı ticaret ağlarının geliştiği, fetihlerin yapıldığı ve imparatorlukların kurulduğu bir zamanda bilgilerin, fikirlerin ve tartışmaların yayılmasını kolaylaştırdı.

Barut, Savaş ve Ordular

Erken modern dönemde, topraklarını sağlamlaştırma ya da genişletme çabası gösteren hükümdarlar arasındaki hanedan çekişmelerinden dolayı savaşlar daha bir yaygınlaştı. Krallar, ordu kurmak ve savaşı komuta etmek için hâlâ soylulara bağımlı olmalarına rağmen, ortaçağın sonuna doğru savaşın cehresi devrim geçirdi. Çin'de icat edilen barut, 13. yüzyılda Araplar tarafından Avrupa'ya getirildi. Savaş, barut sayesinde, lortlar ile vasallar arasında "esasen ev idaresiyle ilgili şiddetli bir mesele" olmaktan çıkıp, bazen hanedanlar arasındaki korkunç mücadeleler hâline geldi. Savaş için ilk kez 14. yüzyılda kullanılan barut; okları ve gitgide yaygınlaşarak, kurşun mermileri sevk edebiliyordu. Barut, çok geçmeden, tüfeğin ilk biçimlerinden olan misket tüfeğinin patlayıcı maddesi hâline geldi; bu silahların kalibresi ve cephanesi standartlaştırılabiliyordu ve saat imalatçıları bunlar için ateşleme mekanizması işlevi gören çakmaktaşlı yaylı tetikler yapabiliyorlardı.

Savaşta gitgide mızrağın, kılıcın, arbaletin ve uzun yayın yerini alan tüfek, ayrıcalıklı savaşçılar olarak soyluların rolünü azalttı çünkü ağır zırhlı şövalyeler artık mızrakla düşürülmekten ya da okla alaşağı edilmekten daha kolayca tüfekle vurulup atlarından düşürülebiliyorlardı. Bu durum, savaşta süvari sını-

fının rolünü azalttı. Süvariler artık hafif zırh giyiyorlardı ve mızrak taşıyor olabilseler bile, bazen tabancalarla da silahlandırılıyorlardı. Bununla birlikte, kargılı askerler her ordunun temel taşı olmayı sürdürüyorlardı; uzun bir ağaç sırık ve ucundaki sivri demirden oluşan yaklaşık dört metre uzunluğundaki bu silahlar, piyadeler silahlarını yeniden doldurdukları sırada onları koruyordu. Kargılı askerlerin amansız saldırısı, silahları yeniden doldurmak için çömeldikleri sırada tüfekçilerin saflarını parçalayabiliyordu.

Patlayan top mermileri artık tek seferde birçok savaşçıyı yaralayabiliyor ya da öldürebiliyordu. İsviçreli askerlerin bir Fransız ordusunu yendiği Kuzey İtalya'daki Novara muharebesinde (1513), topçu ateşiyle üç dakikada 700 adam öldürüldü. Muharebeler esnasındaki ölümcül bombardımanlar, düşmanın maneviyatı üzerinde çok yıkıcı bir etki yaratıyordu. Savaş gemilerindeki koçbaşlarının yerini toplar aldıkça, deniz muharebeleri daha bir acımasızlaştı. Ilık yaz aylarında Akdeniz sahili boyunca süzülen zarif kadırgaların yerini, ağır topları taşıyacak kadar büyük gemiler aldı. Düşman topçusunun tehdidi, kentlerin çevresinde muazzam istihkâmların yapılmasını zorunlu kılarak, savaş durumunda savunmaya somut bir avantaj kazandırdı. Kuşatmalar, daha önce hiç olmadığı kadar uzun sürüyordu. Muzaffer ordular uzayan kuşatmaların yarattığı öfkeyle, bazen, hayatta kalan sivil halkı katlediyordu.

Sınır garnizonları, topçu birlikleri ve kralın saray muhafızları neredeyse biricik devamlı ordular olmasına karşın, 15. yüzyılın sonu ila 16. yüzyıldaki savaşlar sırasında bunların boyutu büyüdü. Yüz Yıl Savaşı (1337-1453) sırasında büyük muharebeler, tarafların her birindeki 7.000 ila 15.000 arası askerle yapılıyordu. Avusturyalı Habsburg ve Fransız Valois hanedanlarının 15. ve 16. yüzyıllarda İtalya Yarımadası'nda verdikleri mücadelelere katılan asker sayısı 25.000'e ulaştı. Bazı soylular hâlâ özel ordulara sahiptiler; krallarına komutan ve süvari olarak hizmet veriyorlardı.

Hükümdarların, bölgesel çıkarlarını savunmak ya da genişletmek için hareket geçirdikleri ordulardaki feodal zorunlu askerlerin (ve geçerli olduğu yerlerde şehir milislerinin) yerini gitgide paralı askerler aldı (günümüzde serbest çalışan kişileri anlatmak için kullanılan *free-lance* yani "özgür mızrak" sözü o dönemde bu paralı askerleri anlatmak için kullanılıyordu). Bunlar arasında Arnavutlar, İngilizler, İskoçlar, Yunanlar, Lehler ve İsviçreli kargılı askerler bulunabiliyordu. Paralı askerler, düzensiz de olsa mütevazı ücretler alıyorlardı, makul miktarda tayın verilmesini ve işgal ettikleri kentleri yağmalama fırsatı çıkmasını bekliyorlardı; bu koşulların yerine getirildiği farz edilirse, devletlerin kendi nüfuslarından devşirdikleri askerlere kıyasla sanki daha seyrek olarak firar ediyorlardı.

Yine de devletlerin çoğunda asker celbi bir şekilde vardı: Ya 15 ila 60 yaş arası erkekler resmî kur'aya tabi tutuluyorlardı ya da savaş yaklaşınca alelacele

asker toplanıyordu. Sadık soylular, kraliyet memurları ve ücretli celp görevlileri asker temin ediyorlardı. Köylüler, Avrupa nüfusu içindeki oranları gibi, orduların dörtte üçünden çoğunu oluşturuyorlardı. Suçlular da çoğu kez hapisten salıverilmenin ya da idamdan kurtulmanın bedeli olarak sonunda orduya katılıyorlardı, ama yine de hükmedilen cezanın bir parçası olarak belirli bir damgayı (örneğin, Fransızca *voleur* [hırsız] kelimesini ifade eden "V" harfini) ömür boyu taşıyabiliyorlardı.

Askerlik hizmetinin koşulları en hafif deyimle zordu. Kıt kanaat barınmaya ve beslenmeye ek olarak, kural ihlalleri sert şekilde cezalandırılıyordu; iki yana sıralanmış askerlerin sopalarla ya da kılıçlarla sürekli vurdukları, darbelerin arasından koşarak geçmeyi gerektiren, adı kötüye çıkmış ve çoğu kez ölümcül olan cezalandırma yöntemi de bunlardandı. Subaylar, yargısız ve temyizsiz olarak adalet dağıtıyorlardı, verilen hükümler anında infaz ediliyordu. Firar edenlerin ya da ciddi suç işleyenlerin kesik başları, ordugâhın girişinde sırığa geçirilmiş olarak günlerce bırakılıyor ve böylece açık bir mesaj veriliyordu.

Askerlerin çoğu İngilizlerin kırmızı haçı, Lorraine'in iki çubuklu haçı ya da Lyon'un aslanı gibi ulusal ya da bölgesel simge taşıyan bir pazubent ya da tunik gibi bir tür tanıtıcı işaret takmasına rağmen kraliyet muhafızları, topçu birlikleri ve diğer özel kuvvetler hariç, üniforma giyilmesi ordularda seyrek görülen bir durumdu.

Salgınlar ve hastalıklar –örneğin, dizanteri ve tifo– savaştaki yaralanmalardan çok daha fazla can alıyordu. Ama, her ne kadar çok doğru kaydedilmiş olmasa bile, yaralı sayıları da ürkütücüydü. Yaralılar o zaman için bile yetersiz olan tıbbi bakımdan ve ihmalden dolayı sıklıkla ölüyorlardı.

Matbaa Makinesi ve Matbuat Dünyasının Gücü

15. yüzyılda Avrupa'da matbaanın kullanılmaya başlanması, bazı bakımlardan ortaçağın sona erdiğine işaret ediyordu. Tahta baskı kalıbının ve kâğıdın icadı, 8. yüzyılda Çin'de gerçekleşmişti; her iki icat da 13. yüzyılda İspanya yoluyla Arap dünyasından Avrupa'ya ulaştı. Bu teknolojilerin gelişinden önce, keşişler ve yazıcılar kitapları parşömen üzerine kopyalıyorlardı; Kutsal Kitap'ın tek bir nüshası için yaklaşık 170 buzağı derisi ya da 300 kuzu derisi kullanılması gerekiyordu. Kâğıt, parşömenden çok daha ucuz olduğu için bilginler, memurlar ve tüccarlar tarafından daha kolay benimsendi. Ama kopyalama süreci hâlâ yavaştı. Floransalı banker ve Rönesans sanatı hamisi Cosimo de Medici, iki yılda 200 nüsha kopyalatmak için 200 yazıcı tutmuştu.

Flaman zanaatkârların bir tür yağ esaslı mürekkep icat ettikleri 15. yüzyılda tüm bunlar değişti. Bu buluş ve tahta el baskısının geliştirilmesi, bazı başka kişilerin yanı sıra Johannes Gutenberg'in (yak. 1395-1468) Alman katedral kenti Mainz'de yaklaşık 1450'de hareketli metal baskı kalıbını icat etmesini olanaklı kıldı. Gutenberg'in şaşırtıcı güzellikteki Latince Kutsal Kitapları bugün hazine

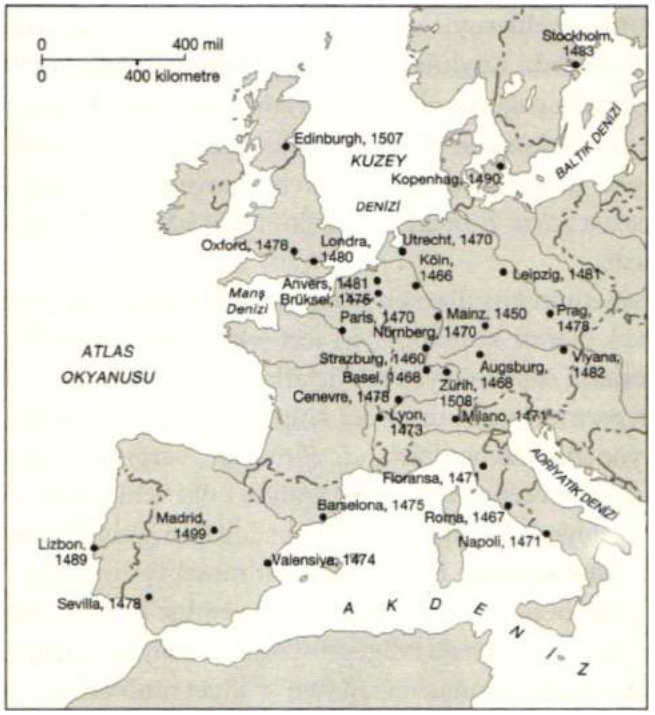

Harita 1.3. Matbaanın Avrupa'da Yayılması, 1450-1508. Avrupa'da matbaa atölyelerinin kurulduğu kentler ve kuruluş tarihleri.

değerindedir. Çok geçmeden İtalyan devletlerinde, Bohemya'da, Fransa'da ve Hollanda'da, ardından da 1470'lerde İspanya'da ve İngiltere'de matbaalar açıldı (*bkz.* Harita 1.3). 1500 yılına gelindiğinde, Avrupa'da her yıl yaklaşık 35.000 kitap basılıyordu ve yüz yıl sonra bu sayı, 150.000 ila 200.000 arasında bir baskı adedine fırladı.

Kitaplar, bilginlerin tartışmaları ve eleştirileri için özdeş eskiçağ ve ortaçağ metinleri sağladı. Yeni Dünya'daki keşiflere ve maceralara ilişkin anlatılanlar İspanya'dan, İngiltere'den ve Fransa'dan tüm Avrupa'ya yayıldı. Uzmanlık kütüphanelerinin sayısı hızla arttı; aslında bunlar, özel koleksiyonlardan başka bir şey değildi. Yeni meslekler gelişti: Kütüphaneciler, kitap satıcıları, yayıncılar, dizgiciler ve editörler. Dahası, bilginin daha fazla yayılmasıyla üniversite sayısı da arttı; 1300'de yirmi olan üniversite sayısı, 1500'de yaklaşık yetmişe yükseldi.

Okuryazar bireyler çok küçük bir azınlık oluşturmasına rağmen, giderek daha fazla insan okumayı öğrendi. Floransa'da ve diğer varlıklı şehirlerde okuryazarlık oranı nispeten yüksek olabilir ama bir bütün olarak diğer İtalyan şehir devletlerinde işçilerin ve köylülerin %1'inden fazlasının okuyup yazabilmesi pek olası değildir. 1500'de Alman devletlerinde okuryazar nüfus yaklaşık %3 ya da 4'tü. Ama üst sınıflar arasında daha fazla insan okuma alışkanlığını geliştirdi.

Yayınlananların hepsi laik ve dinsel önderleri memnun etmedi; matbaa sayesinde sansür de oldukça güçleşti. Bir ya da iki elyazması imha edilerek bir fikrin kökünü kazımak artık pek olanaklı değildi. Nitekim Papa VI. Alexander, 1501'deki bir fermanında şu uyarıyı yapıyordu: "Matbaacılık sanatı, yararlı ve sınanmış metinlerin yaygınlaşmasını sağladığı sürece çok yararlıdır ama muzır çalışmaların etkisini genişletmesine izin verilirse, çok zararlı da olabilir. Bu nedenle, basımcıların tam olarak kontrol altında tutulmaları gereklidir."

Yeni Dünya'nın Keşfi ve Fethi: Avrupa İmparatorluğunun Kökleri

15. yüzyılın son on yılına gelindiğinde, İber Yarımadası'nda yaşayanlar zaten birkaç yüzyıllık denizcilik ve gemicilik başarılarını arkalarında bırakmış bulunuyorlardı. Muhteşem Lizbon Limanı'nın avantajlarına sahip olan Portekizliler, 1415'te Fas kıyısında bir köprübaşı ele geçirerek, iki yüz yıllık genişlemeyi başlatmışlardı. 15. yüzyılın başında Afrika'nın batı kıyısını keşfetmeye başlayarak, Atlantik'teki Madeira ve Azor adalarını aldılar. Güttükleri amaç, Asya'nın baharatına ve ipeğine Avrupa'nın erişim olanağı üzerindeki Müslüman ve Venedik kontrolünü kırmaktı.

İspanya kralı Ferdinand ve kraliçesi Isabella, Hindistan'a ulaşmak için yapmak istediği okyanus yolculuğuna finansal destek arayan Cenovalı haritacı ve tüccar Kristof Kolomb'un (1451-1506) isteğini ilk önce reddettiler. Ama 1492'de, Asya'nın zenginliklerine denizden ilk önce Portekiz gemilerinin ulaşabileceğinden korkan kral ve kraliçe, keşif gezisini desteklemeyi kabul ettiler.

Kolomb, 1492'nin sonunda üç gemiyle yelken açtı. Dünyanın kusursuz bir küre olduğuna inanıyordu ve doğuya yapılacak gemi seyahatinin güzergâhı üzerinde Afrika bulunduğu için, dar olduğuna inandığı Atlas Okyanusu'ndan batıya yelken açarak doğuya ulaşmanın mümkün olduğunu düşünüyordu. Açık denizde geçen dokuz haftadan sonra, küçük filo Asya'ya ulaşmak yerine, Amerika kıtasındaki küçük Karayip adası San Salvador'a ulaştı. Kolomb ondan sonra Küba kıyılarına çıktı, en sonunda da Hispanyola'ya (şimdiki Dominik Cumhuriyeti ve Haiti'ye) ulaştı. "Tanrı aşkına, bu kadar uzaklara ne aramaya geldin?" sorusuyla karşılaştı. "Hristiyanlar ve baharat," diye yanıtladı. Ama belki altın bulacağına da inanıyordu ve kıyıda karşılaştığı ve Hintli sandığı Kızılderililere, işaret diliyle nerede altın bulunabileceğini bilip bilmediklerini sordu. Kolomb (Hindistan yakınlarında bazı adalar keşfettiği yolundaki inancını hâlâ koruyor olmasına karşın) Hispanyola'nın güzelliğinden ve yerli halkın "uysallığı"ndan çok etkilendi. Ne var ki altın olmayınca, yaklaşan korkunç bir trajediye işaret edercesine, İspanyol tahtının Hispanyola halkını köle pazarında satarak Hispanyola'yı kârlı hâle getirebileceğini öne sürdü. En büyük katkısı ticaret rüzgârları da denilen alizelerden yararlanarak denizaşırı bir yol bulmak olan Kolomb, daha sonra üç

Batıya özgü giyim kuşamlarıyla Portekizliler, 1542'de karaya ayak basınca yerel kıyafetli Japonlarla tanışıyorlar.

keşif seyahati daha yaptı; sonuncusu 1502'de başlayan bu yolculuklardan sonra Asya'ya bir geçiş yolu bulma arayışından vazgeçti.

İspanya'dan çok daha yoksul bir devlet olan Portekiz, elindeki ticaret yollarını İspanyol sızmalarına karşı savunmak için mücadele etti. 1487'de Bartolomeu Dias (yak. 1450-1500), Afrika'nın güney ucundaki Ümit Burnu'nu ilk kez dolaşarak Hint Okyanusu'na ulaştı ve ardından Hindistan'ın güneybatı kıyısındaki Kalküta'ya vardı. Portekizli kâşif Vasco da Gama'nın (yak. 1460-1524) 1498'de Hindistan'dan Lizbon'a dönerken yanında getirdiği baharat yükü, yaptığı masraflı yolculuğun bedelini altmış kat fazlasıyla ödedi. Portekizliler, Hint Okyanusu boyunca güçlendirilmiş üsler kurdular; bunlardan birisi de Goa'daydı. Hint Okyanusu'ndan Güney Çin Denizi'ne uzanan deniz yolu, uzun zaman önce Avrupa'yı Doğu'nun pazarlarına karadan bağlamış olan baharat ve ipek yollarıyla artık rekabet edebilirdi. Bununla birlikte, Portekizliler; Çin, Japonya, Güneydoğu Asya, Hindistan, Basra Körfezi ve Doğu Afrika arasında giderek gelişen bir deniz ticareti ağının zaten var olduğunu gördüler. Avrupa'nın ticari varlığı yeniydi. Endonezyalı bir hükümdar, Portekizli serüvenciler hakkında şöyle demişti: "Bu insanların toprak fethetmek için evlerinden bu kadar uzak yerlere gelmiş olmaları gerçeği, bunlarda kesinlikle pek az adaletin ve büyük bir açgöz-

HARİTA 1.4. KEŞİF VE FETİH, 1492-1542. Papa VI. Alexander, Hristiyan olmayan dünyayı, İspanyolların ve Portekizlilerin keşfetmeleri ve sömürmeleri için bölgelere ayırdı. Portekizli, İspanyol, Fransız ve İngiliz kâşifler; Asya'ya, Yeni Dünya'ya ve dünyanın çevresinde dolaşmaya dair yeni yollar bulmak için harekete geçtiler.

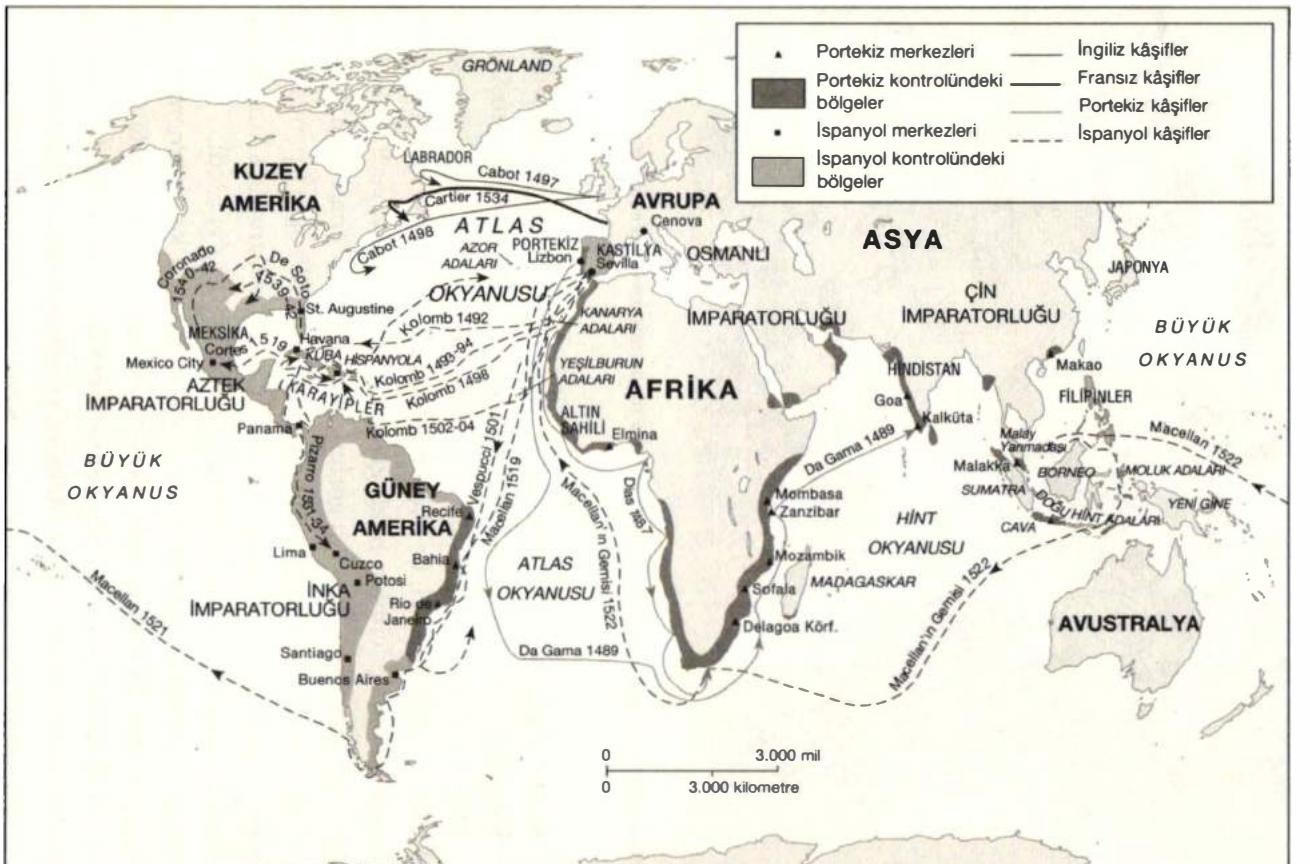

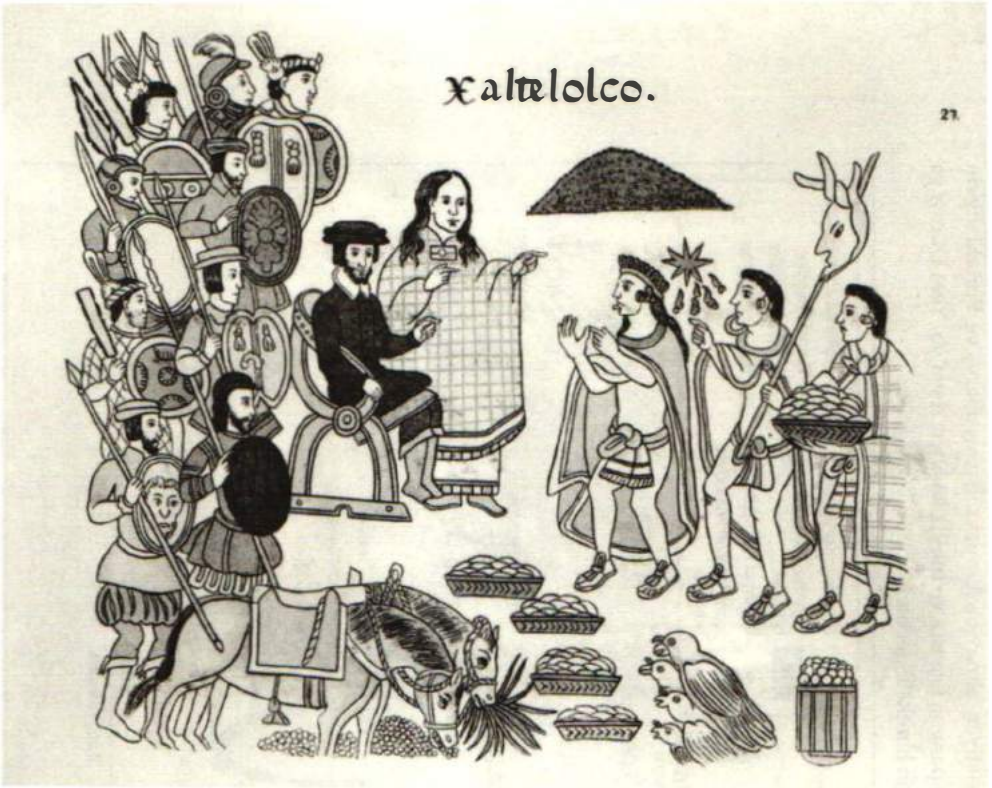

Sol tarafında ayakta duran tercümanı olduğu halde oturan Cortés ile Aztek elçileri anlaşma yapıyor.

lülüğün olduğunu açıkça gösteriyor." Bu, onların "Tanrı'nın onlara vermediği şeylere sahip olmak için suların üstünden uçmaları"na yol açmıştı.

1493'te Papa VI. Alexander, Hristiyan olmayan dünyayı İspanyolların ve Portekizlilerin keşfetmeleri ve sömürmeleri için bölgelere ayırdı (*bkz.* Harita 1.4). Yaptığı açıklama, fetihleri haklı göstermenin yanı sıra yerli halkların Hristiyanlığa döndürülmesini de haklı gösterir nitelikteydi. Papa, Sahra Altı Afrika'nın ve Asya'nın tamamını Portekiz'e hediye etti; müttefiki olan İspanya ise Amerika kıtasının çoğunu aldı. Portekiz, 16. yüzyılın ikinci yarısında kurulan ve Amerika kıtasındaki en büyük sömürge hâline gelen Brezilya'yı istedi.

Çok geçmeden, giderek artan sayıda İspanyol kâşif Amerika kıtasına gitti. Vasco Núñez de Balboa (yak. 1475-1519), şimdi Panama olan yer üzerinde İspanyol egemenliğini tesis etti. Sonra Küba düştü ve ardından, bu durum, Hernando Cortés'in (1485-1547) Meksika'yı fethinin çıkış noktası oldu; bu hareket, Avrupa'nın genişlemesinde yeni bir sayfa açtı. İlk olarak 1506'da Atlantik'i geçerek Hispanyola'ya gelen Cortés, 1519'da Meksika kıyılarına ayak bastı. Aztek hükümdarı Montezuma'yı görmeye gitti. Aztek başkenti Tenochtitlán (bugünkü Mexico), o zamanlar Konstantinopolis dışındaki tüm Avrupa kentlerinden daha büyüktü. Montezuma onu geri çevirdi ama daha sonra altın ve gümüş armağan-

lar gönderdi. Cortés, seyahatini keşif ve ticaret ile sınırlı tutması yönünde emir almış olmasına rağmen imparator V. Karl (Şarlken) adına Meksika'yı işgal etmeye kararlıydı. İspanya'nın denizaşırı imparatorluğunun kurulmasında, İspanyol tahtının çıkarları hep öncelikli olacaktı. Cortés, Montezuma'nın tebaası olan fakat Aztek olmayan halklarla ittifaklar kurdu çünkü bu halklar saf saf bağımsızlıklarını kazanmalarına Cortés'in yardım edebileceğini umut ediyorlardı. İspanyol serüvenci daha sonra, yerli Amerikalı müttefiklerinin de yardımıyla, sadece 16 at ve 600 askerle Meksika'yı fethetti.

Daha güneyde, Francisco Pizarro (yak. 1476-1541), adamlarıyla Peru'daki İnka İmparatorluğu'nu fethetti. Kıymetli metaller ve kültür yönünden zengin bir halk olmalarına rağmen İnkalar, daha önce hiç demir ya da çelik silah görmemişlerdi ve yük hayvanlarına da sahip değillerdi. Pizarro'nun atları Peru'da nallarını kaybedince ve yeni nal yapmak için demir de olmayınca, Pizarro atlarını gümüşle nallatmıştı. 1540'larda Meksika'da ve And Dağları'nda daha fazla gümüş bulunması, İspanyol işgalinin ekonomisini tamamen dönüşüme uğrattı. İthal edilen gümüş, İspanyol İmparatorluğu'nun genişleyen Avrupa ticaretiyle bütünleşmesini pekiştirdi.

Conquistador'ların (fatihlerin) zaferi, çelik kılıçların taştan yapılma kılıçlara karşı zaferiydi. Dahası, topun yarattığı şaşkınlık İspanyolların Amerika kıtasında ve Portekizlilerin Güneydoğu Asya'da kazandıkları zafere katkıda bulundu. 1511'deki bir Portekiz saldırısına tanık olan birinin anımsadığına göre, "topun çıkardığı gürültü, göklerden gelen gök gürültüsü gibiydi ve silahlarından çıkan ateş yalımları, gökyüzünde çakan şimşeklere benziyordu: çakmaklı tüfeklerinin çıkardığı gürültü ise kızartma tavasında patlayan yerfıstıklarının sesi gibiydi."

Hristiyanlık uğruna şövalyelik ve fetih hikâyelerinde geniş yer tutan istilacılar, serüven ve zenginlik aramak için yollara düştüler. Örneğin Cortés, Kastilyalı mütevazı bir soylu aileden geliyordu; babası, Güney İspanya'da Mağribilere karşı savaşmıştı, bu nedenle de Mağribileri İber Yarımadası'ndan kovan bir başka emperyal fethin, yani *Reconquista*'nın gazilerindendi. Amerika kıtasına gelmiş bir İspanyol, "Tanrı'ya ve krala hizmet etmek için buraya geldik," diyordu, ama "zengin olmak da istiyoruz." Çoğu, yurdundan uzakta ve genç yaşta öldü; kurdukları zenginlik düşleri, onlara yabancı ve sıklıkla hasım görünen bir dünyada, hayatın acımasız gerçekleriyle yıkıldı. Portekiz doğumlu kâşif Ferdinand Macellan (yak. 1480-1521), Pasifik'teki bir kumsalda öfkeli adalılar tarafından öldürüldü. Yine de mürettebatı, yerkürenin çevresini dolaşarak güneybatıdan Hindistan'a uzanan bir yolun bulunduğunu kanıtladı ve 1522'de İspanya'ya döndü.

Altın ve gümüş masallarının çekiciliğine kapılan fatihlerin ve (genelde erkek olan) sonraki yerleşimcilerin pek çoğu Yeni Dünya'da öldü; İspanyolların Hispanyola'ya yerleşmelerinin ilk on yılında, Avrupalı nüfusun üçte ikisi gibi

büyük bir kısmı yok oldu. Bununla birlikte, karşılaştıkları yerli insanların çok daha fazlası yeni gelenlerle temas sonucunda ortadan kalktı. İspanyolların taşıyıp getirdiği çiçek hastalığı, Avrupa kökenli hastalıklara bağışıklığı olmayan insanları silip süpürdü. Meksika'nın yerli nüfusu 1520'de yaklaşık 25 milyon – ya da daha fazla– iken, 1600'de belki de 1 milyon gibi küçük bir rakama indi. Peru'nun yerli nüfusu, 1500'de yaklaşık 7 milyon iken, 1600'de yarım milyona düştü. Kızamık, tifüs ve veba gibi Avrupa kökenli başka hastalıklar, yerli nüfusu kırıp geçirdi. Guatemala'da bir Maya Kızılderilisi, Avrupa'dan gelen hastalıkların halkını uğrattığı felaketlerin güncesini tutmuştu: "Ölülerden yayılan koku dayanılmaz boyuttaydı. Babalarımız ve büyük babalarımız teslim olduktan sonra halkın yarısı kırlara kaçtı. Cesetleri köpekler ve akbabalar yedi... Ölmek için doğduk." Buna karşılık, Kızılderililer de İspanyollara frengi bulaştırdılar, sonra bu hastalık Avrupa'da yayıldı.

Hastalık alışverişi, Eski ve Yeni dünyaların buluşmasının trajik bir sonucuydu ama yararlı alışverişler de oldu. Avrupalıların gelişinden önce, Amerika kıtasında lamadan ve alpakadan daha büyük evcil hayvanlar yoktu ve Kızılderililerin beslenmesinde hayvansal protein çok az yer tutuyordu. İspanyollar beraberlerinde atlar ve sığırlar getirdiler. Kolomb'un ikinci yolculuğuna koyunlar da eşlik etmişti. Kolomb'un Küba'ya getirmiş olduğu 350 domuz, çoğalarak, 1514'te 30.000'i aşkın bir sayıya ulaştı. Bu hayvanlar çiftçilik için gübre sağladılar ama ormanlara da zarar verdiler ve yerlilerin tarımsal teraslama sistemini mahvederek, işgal altındaki toprakların ekolojik dengesini bozdular.

İspanyol kalyonları her yıl geri dönerken beraberinde tütün, patates, yeni tür baklagiller, kakao, Meksika biberi ve domates getirdi. Bu ürünler, Avrupa nüfusunun çoğalmasına katkıda bulundu. Darı, Avrupa'daki çiftlik hayvanlarını besledi. Buna karşılık İspanyollar da sömürgelerinde buğday, arpa, pirinç ve yulaf ekimi yaptılar.

1565'te bir İspanyol kalyonu, Manila'dan yola çıkıp Büyük Okyanus'u geçerek ve tarçından oluşan yükünü Meksika kıyısına boşaltarak küresel bir ticaret seferini tamamladı. İspanyol gemileri, gümüşle geri döndüler; bununla, Çin gemilerinin Filipinler'e getirdiği ipek, porselen, baharat, zümrüt ve incileri satın alabiliyorlardı. Deniz taşımacılığı rotaları, Sevilla'dan Karayipler'e, Meksika'nın Veracruz ve Kolombiya'nın Cartagena limanlarına ulaşıyordu. Gemiler geriye dönerken, Avrupalı prenslerin ve tüccarların hazinelerini tazeleyen Meksika ve Peru gümüşü taşıyordu. Böylelikle beş kıtanın tümü –Avrupa, Asya, Afrika, Kuzey Amerika ve Güney Amerika– ticaretin küreselleşmesinin ilk adımlarını temsil eden karşılıklı ekonomik ilişkilerle birbirine yaklaştı.

İspanyollar, Amerika kıtasıyla yalnızca ticaret yapmanın değil, imparatorluk kurmanın da peşindeydiler. Yeni sömürgeleri ilgilendiren İspanyol hukuki belgelerinde, Kızılderililerin halen sahip oldukları tüm arazileri ellerinde tutacakları

ama geriye kalan tüm toprakların bundan böyle ya İspanya tahtına ait olduğu ya da ganimet olarak istilacılar arasında bölüştürüleceği duyuruluyordu. İspanyollar, Kızılderililerin hem İspanyol egemenliğini hem de Hristiyanlığı kabul etmelerini şart koşan bir *requerimiento* ilan ettiler. İstilacılar, yeni kasabalar inşa ettiler ve dörtgen bir plana göre kasabalar geliştikçe, ortadaki bir pazar yerinin (*plaza*) çevresine kiliseyi, meclis binasını ve hapishaneyi yerleştirdiler.

Papanın sömürgeci girişimi kutsaması karşılığında, misyonerler Kızılderilileri Hristiyanlığa döndürmek umuduyla Amerika kıtasına gelmeye başladılar. Bununla birlikte, misyonerlerin hepsinin değil ama bazılarının iyi niyeti, sömürge deneyiminin yerliler için ifade ettiği acı hakikati pek de yumuşatmıyordu. 1563'te Brezilya'da, Portekizli bir rahip, "Bu türden insanlar için, vaaz vermenin kılıçtan ve demir sopadan daha iyi bir yolu yoktur," diyordu. Meksika'daki İspanyol bir yargıç, adamlarının "ne isterlerse vermeleri için [Kızılderilileri] zorladıklarını, onlara akla hayale gelmedik acımasızlıklar ve işkenceler yaptıklarını" söylüyordu.

İspanyollar, Portekizliler ve diğer Avrupalılar istila ettikleri yerlerin halklarına kendi kültürlerini dayattılar ama Hristiyan öğretisi, Hindistan'da yalnızca sınırlı bir zemin kazanabildi ve Çin'e neredeyse hiç nüfuz edemedi. Kilise, Müslümanlar hakkındaki görüşünün aksine, Kızılderilileri kâfir olarak görmekten çok Hristiyan inançlarının öğretilebileceği masum insanlar olarak görüyordu. 1511'de bir Dominiken papazı, Santo Domingo'da şoke olmuş durumdaki sömürgecilere verdiği bir vaazda, "Bu Kızılderililer insan değiller mi?" diye soruyordu. "Akılcı ruhlara sahip değiller mi? Kendinizi sevdiğiniz gibi onları da sevmekle yükümlü değil misiniz?" Papalığın bir duyurusunda, Kızılderililer, "Katolik inancını anlama yeteneğine sahip olmakla kalmayıp, bildiğimiz kadarıyla, bu inancı kazanmayı arzu da eden hakiki insanlar" olarak betimleniyordu. İspanyollar, İber Yarımadası'ndaki dil ve kültür çeşitliliğiyle uğraşmakta zaten deneyimliydiler ama Amerika kıtasında karşılaştıkları, hiçbirine benzemiyordu. 1590'larda bir Fransisken keşişi, 200'den fazla kilise kurmuş ve 70.000'den fazla Kızılderiliyi vaftiz etmiş olmakla böbürleniyordu. Latin Amerika'da, Hristiyan inancı bazen yerel dinsel ilahlarla, göreneklerle ve kutsal mekânlarla karışıp kaynaşarak apayrı bir Hristiyanlık biçimi yarattı.

Acımasızca uygulanan zorunlu çalışma hizmeti, ilk olarak hükümdarlar ile hükmedilenler arasındaki ilişkiyi oluşturdu. Kastilya tahtı, *encomienda* (emanet) denilen bir sistem yerleştirdi. Buna göre; İspanyol yerleşimciler, Kızılderililerin topraklarını değil ama Kızılderilileri "emanete" alacaklardı. Ayni ya da emek olarak haraç alabiliyorlardı. Bu sistem yavaş yavaş sona erdi ve –çok daha iyi olmayan– bir ücret sistemi yerleşti. Dahası, *repartimiento* (dağıtım) uygulaması, kraliyet görevlilerinin Kızılderilileri belirli sürelerle zorunlu olarak çalıştırmala-

rına izin veriyordu. Orta Amerika'da İspanyol sömürgeciler, köleleştirmeyi haklı göstermek için, ortaçağ Hristiyanlığına özgü bir kavram olan "dinsizler"e karşı "haklı savaş" kavramını dirilttiler.

Kilise ve taht, Kızılderililerle aynı ülkede yaşayan İspanyolların birçoğunun kâr uğruna reva gördükleri kötü muameleden Kızılderilileri korumak için dönem dönem girişimlerde bulundu. Babası, Kolomb'un Amerika kıtasına yaptığı ikinci yolculuğa katılan ve rahipliğe başlamadan önce bir *conquistador* olan Piskopos Bartolomé de Las Casas (1474-1566), Kızılderililere uygulanan muameleye karşı çıkıyordu. Kilise'nin otoritesi altına sokmak istediği Orta Amerikalı Mayaların "harika hükümetini, yasalarını ve iyi geleneklerini" saygıyla selamlıyordu. V. Karl, bu tür ahlaki sorunlar ele alınıp irdeleninceye kadar İspanyol fetihlerine ara verilmesini emretti, ama İspanyolların putperest tapınakları ve ilahları saydıkları şeylere karşı yürüttükleri yıkım devam etti ve imparatorluk, genişlemesini sürdürdü.

Hastalıklar, aşırı çalışma ve gaddarlık nedeniyle Kızılderili nüfus tükendiği için, İspanyollar yeni emek kaynakları aramaya başladılar. 16. yüzyılda, Arap dünyasının yanı sıra İtalya'da, İspanya'da ve Moskova'da da yurtiçi kölelik hâlâ vardı; Yeni Dünya'da bazı Kızılderililer de köle sahibiydiler. 15. yüzyılda, Batı Afrika kıyısı boyunca ticaret yapan Portekizliler, Afrikalıları Lizbon'da uşak olarak ya da Portekiz'e ait Atlantik adalarında şeker plantasyonu işçisi olarak satıp kâr etmeye başlamışlardı bile. Afrika krallıklarındaki kabile şeflerine ve tacirlere, Sevilla ve Lizbon'daki tüccarlara, Meksika ve Peru'daki yerleşimcilere ve Brezilya'daki şeker kamışı yetiştiricilerine dayanan Afrikalı köle ticareti şebekesine çok geçmeden Portekiz hâkim oldu. İspanyollar, Amerika'nın amansız zor çalışma koşullarında ve sıcak ikliminde, en iyi, Afrikalıların hayatta kalabileceklerine inanıyorlardı. 1595-1640 yılları arasında yaklaşık 300.000 köle, Amerika kıtasındaki İspanyol sömürgelerine taşındı. Sonraki yüzyıl boyunca bunun beş katı kadar daha fazla köle sevk edilecekti.

Amerika'daki sömürgelerde yaşamak üzere, giderek daha fazla İspanyol yerleşimci geldi; aralarında küçük tacirler, ayakkabıcılar, demirciler ve duvarcılar yer alıyordu. (Paraguay'daki vali, avukatların göçmen olarak gelmelerine izin verilmemesini istiyordu çünkü "onlar, yeni yerleşilen ülkelerde anlaşmazlıkları ve davaların açılmasını teşvik ediyor"lardı.) 16. yüzyıl ortasına gelindiğinde, yaklaşık 150.000 İspanyol Amerika'ya geçmişti ve yüzyılın sonuna gelindiğinde yaklaşık 240.000 İspanyol oraya göç etmişti. Çoğu bir daha İspanya'ya dönmedi.

1552'de bir İspanyol yetkilinin Kral V. Karl'a (saltanatı 1516-1556; Kutsal Roma-Cermen imparatoru olarak 1519-1558) yazdığına göre, Doğu ve Batı Hint Adaları'nın keşfi, "dünyayı yaratan O'nun ölümü ve yeniden doğuşu sayılmazsa, dünyanın yaratılmasından beri meydana gelmiş en büyük olay"dı. Ama

Brezilya'dan getirilmiş Kızılderililerle tanışan Fransız yazar Michel de Montaigne'in (1533-1592), 1588'de, "bunca harika şehrin yağmalanıp yakılıp yıkıldığını; bunca kavmin mahvedilip kökünün kazındığını; her cinsiyetten, durumdan ve yaştan nice milyonlarca zararsız insanın katledildiğini, yağmalandığını ve kılıçtan geçirildiğini ... inci ve biber trafiği için mahvedilip yozlaştırıldığını" gözlemlediği zaman ortaya attığı görüş başkaydı.

Sonuç

Erken dönem modern Avrupa'nın ekonomik ve siyasal yapıları, ortaçağ döneminin dinamizmine dayanıyordu. Demografik canlılık, Kara Ölüm'ün neden olduğu felaket derecesindeki kayıpların en sonunda giderilmesini sağladı. Avrupa içinde ticaret ve imalat genişledi. Akdenizli tüccarlar Ortadoğu'ya, hatta Asya'ya kadar uzandılar. Orta Avrupa'nın çoğu ve İtalya Yarımadası küçük devletlerden oluşan bir keşmekeş içinde kalmasına rağmen, Fransa'da, İngiltere'de ve İspanya'da hükümdarlar otoritelerini sağlamlaştırdılar ve egemen monarşik devletler ortaya çıkmaya başladı.

Her şeyden önce, dikkat çekici üç değişim ortaçağı sona erdirdi. Birincisi, 14. yüzyıl ortalarında İtalyan şehir devletlerinde başlayan Rönesans ya da kültürel yeniden doğuştu (*bkz.* Bölüm 2). En başta Floransa'nın ama aynı zamanda da Venedik'in ve diğer şehir devletlerinin ticari zenginliği, edebiyatta ve resimde olağanüstü başarıların kazanıldığı bu dönemi olanaklı kıldı. Matbaanın icadı, kültürleri birbiri ardına dönüştürmeye başladı. İkincisi, Yeni Dünya'nın keşfedilmesi ve sömürgeleştirilmesi; Avrupa zenginliğinin merkezi olarak Akdeniz'in rolünün en sonunda bitmesine katkıda bulunacak, İngiltere'nin ve Hollanda'nın yanı sıra İspanya'nın da bir dünya gücü olarak ortaya çıkmasına yol açacaktı (*bkz.* Bölüm 5 ve 6). Sömürgeleştirme, başka kıtalarda Avrupa imparatorluklarının kurulmasını sağladı; 1500 yılı ile 18. yüzyıl sonu arasında 1,5 milyondan fazla Avrupalı, Yeni Dünya'da yaşamak üzere okyanusu geçti. Üçüncüsü, 16. yüzyılın ikinci on yılında başlayan dinsel Reform (*bkz.* Bölüm 3), Roma Katolik Kilisesi'nin birliğine ve Avrupa'nın büyük kısmındaki hâkimiyetine meydan okudu.

BÖLÜM 2

RÖNESANS

Papa II. Julius 1508'de Michelangelo'yu Floransa'dan papalık kenti Roma'ya çağırdı. Sanatçıya, Vatikan'daki papalık ikametgâhının bitişiğinde bir tören şapeli olan yeni Sistin Şapeli'nin tavanına fresk (kireç sıva üzerine boyayla resim) yapma işini verdi. Michelangelo çok istekli olmamakla birlikte (ne de olsa kendisini öncelikle heykeltıraş sayıyordu) projeyi üstlenmeyi kabul etti. Ücret olarak 3.000 duka ödenmesini hükme bağlayan bir sözleşme imzaladı ve mayıs ayının hemen o günü işe başladı.

Yoğun yaratıcılık içeren uzun ve zor yıllar boyunca Michelangelo, çalışmak üzere iskeleye tırmanmadan önce sık sık sırt üstü yatarak uzun uzun tavana bakıyordu (başyapıtını incelemek için bugün en iyi pozisyon hâlâ budur). Yaratılış'ı, İlk Günah'ı, Tufan'ı ve İsa'nın atalarını betimleyen Michelangelo'nun freskleri, dinsel resmin bir zaferidir. Ne var ki Papa II. Julius, *Son Hüküm* fresklerindeki çıplak figürlere kızarak, ressamların nüleri incir yapraklarıyla örtmelerini istedi. Bunun üzerine Michelangelo tiksinti içinde Roma'yı terk etti. Arkasında, Batı resim sanatının en güzel betimsel düzenlemesi olduğu düşünülen bir eser bıraktı.

Michelangelo'nun çalışması, bir kültürel yeniden doğuş çağı olan Rönesans dönemi sanatının doruğunu temsil eder. İtalya Yarımadası'ndaki kent devletleri, yaklaşık 1330'dan 1530'a kadar uzanan dönemde, Avrupa'nın aydınlanma ve sanat merkezleri hâline geldi. Bu dönem, klasik metinlerin yeniden keşfedildiği ve böylece kadim Yunan'ın ve Roma'nın fikirlerinin, mimarisinin, sanatlarının ve değerlerinin yeniden canlandığı bir dönemdi. Rönesans sanatçıları ve bilginleri, doğanın güzelliğini ve insan soyunun onurunu yücelterek, modern dünyanın entelektüel ve kültürel tarihinin şekillenmesine yardımcı oldular. 15. yüzyılda, Michelangelo'nun yanı sıra Leonardo da Vinci ve birçok başka Rönesans heykeltıraşı ve ressamı, varlıklı ailelerden destek gördüler ve Avrupa deneyiminin ölümsüz yapıtlarından bazılarını yarattılar. Roma ise yaklaşık 1490'dan 1530'a kadar sanatsal yenilenmenin son dönemi olan Yüksek Rönesans'ın merkezi oldu; II. Julius da dâhil olmak üzere papalar, bu dönemde resimler, heykeller ve kiliseler yaptırdılar.

Ne var ki, iç siyasal çalkantıların zayıflattığı İtalyan kent devletleri, 1494'ten sonra yabancı istilacılarca yağmalandı. Fransız istilasına ve ardından İspanyol boyunduruğuna direnemeyen kent devletleri, 1530'dan sonra sanatsal başarıları artık destekleyemez oldular ve Rönesans, en harika zamanlarına damgasını vurmuş geniş iyimserlik dalgasıyla çarpıcı bir karşıtlık içinde, yılgın bir ruh hâliyle son buldu.

İtalya Yarımadası'ndaki Kent Devletleri

İtalya Yarımadası'ndaki nüfusun büyük çoğunluğu hâlâ kırsal kesimde yaşıyor olsa bile kent devletleri, Batı dünyasının en kentleşmiş bölgesi olan İtalya Yarımadası'nın temel siyasal birimleriydi. 1200 yılında İtalya Yarımadası'nda yüzlerce bağımsız kent devleti vardı; ne var ki bu sayı yavaş yavaş azaldı çünkü daha güçlü kent devletleri bunların birçoğunu kendi topraklarına kattılar. Yüz yıl sonra, yarımadanın kuzey ve orta kesimlerindeki en az yirmi üç kent 20.000'den fazla nüfusa sahipti. Rönesans'ın kazanımları işte bu kent devletlerinin bünyesinde gerçekleşti.

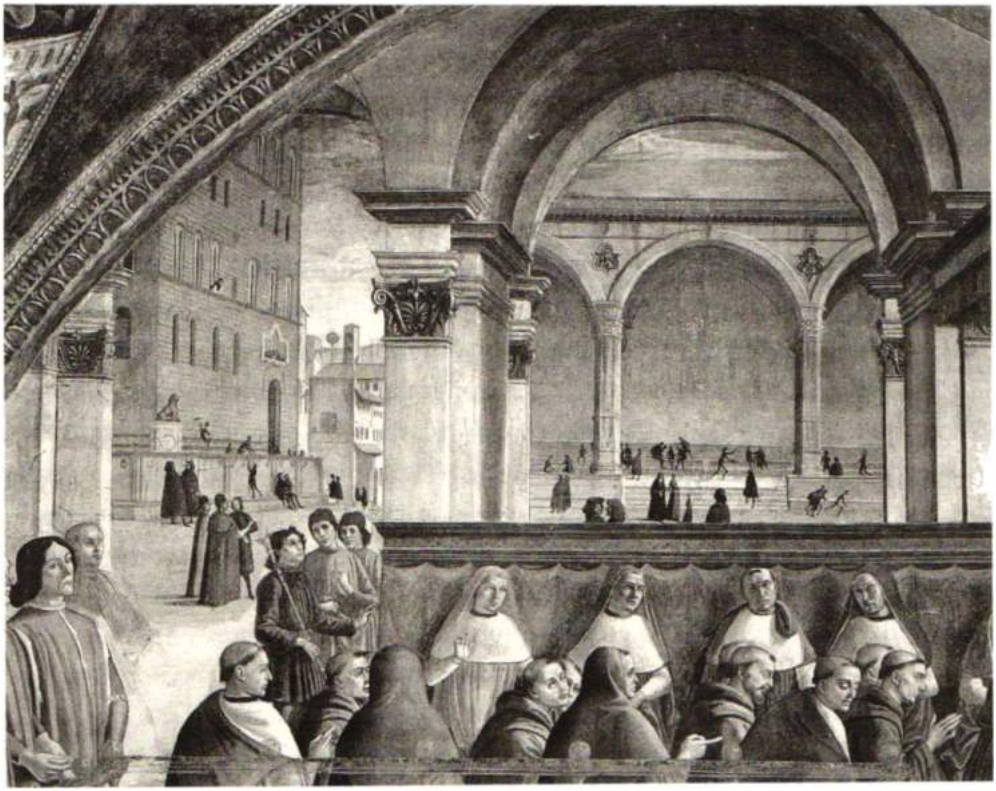

Rönesans İtalya'sının kent devletleri, Batı dünyasının en çok kentleşmiş kesimiydi. Burada, Floransa'daki başlıca toplanma yeri olan Loggia dei Lanzi betimleniyor. Ön planda, dua eden rahipler ve rahibeler görülebilirken, Floransalılar gündelik yaşamlarını sürdürüyorlar.

Serpilen Ekonomiler

Kent devletlerinin ekonomik zenginliği ve toplumsal dinamizmi, Rönesans'ın kültürel kazanımlarını olanaklı kıldı. Kent devletleri, 11. ve 12. yüzyıllarda genişleyen ticaret sayesinde bağımsızlaşmış ve zenginleşmişlerdi. İtalya Yarımadası, Doğu ile Batı arasında doğal bir alışveriş noktası oluşturdu.

12. ve 13. yüzyıllarda yoğun olarak incelenen Roma hukuku, İtalyan kent devletlerinde düzenin ve siyasal yaşamın gelişimi için bir çerçeve sağladı. Roma İmparatorluğu, özellikle yarımadanın kuzey kesimindeki ovalarda kurulmuş geniş özerkliğe sahip kentlerin ve kasabaların oluşturduğu bir ağa dayanıyordu. Bunlar, Avrupa'da eşi benzeri olmayan ve atasözünde denildiği gibi, en sonunda Roma'ya çıkan bir karayolları sistemiyle birbirine bağlanmıştı.

İtalya Yarımadası'nın halkı, Kara Ölüm'ün ve 14. yüzyıldaki başka salgınların getirdiği yıkımlardan çok çekti ama bu yıkımları izleyen ekonomik gerileme, Orta İtalya'daki Toskana bölgesinin imalat faaliyetlerinde ve nüfusunda azalmalara yol açtığı hâlde, yarımadanın kuzey kısmının çoğunu etkilemedi ve buralar zenginleşmeyi sürdürdü. İngiltere'den ve İspanya'dan yün temin eden Floransa'nın tekstil sanayisinde yaklaşık 30.000 işçi çalışıyordu. Floransa'da üretilen kumaşlar ve yünlü mallar, Akdeniz çapında değiş tokuş ediliyor ve Burgonya'ya, Flandre'ye, İngiltere'ye ve hatta ta Asya'ya kadar ulaşıyordu. Toskana'nın ve Lombardiya'nın geniş ırmak vadilerinde tarım gelişti. Bataklıkların ve sulak alanların kurutulmasının ve sulama yapılmasının da yardımıyla tahıl, sebze ve şarap üretimi yalnızca kentsel nüfusu beslemekle kalmıyor, ticaret ve imalat faaliyetlerine yatırılabilen bir tarımsal fazlalık da sağlıyordu. Akdeniz ticaret yollarının yakınlığı, uluslararası ticareti ve küçük ölçekli imalatı güçlendirerek, hırslı İtalyan tüccarlara zenginlik getirdi.

14. yüzyıl başlarında bankacılığın gelişmesi, iç ticaretin ve uluslararası alışverişin finansmanına yardımcı oldu. 15. yüzyıla gelindiğinde Kilise'nin tefeciliği suç sayması, faiz oranları aşırı bulunmadıkça, artık bankacılık için geçerli değildi. Floransa'nın altın florini, Avrupa ticaret merkezlerinde standart para birimi hâline geldi. Bu kentin bankerleri, Avignon'da ve ticaret ağı sayesinde birçok başka şehirde kurdukları acenteliklerle gerek Avrupa ticaretinde gerekse monarşilerin ve papaların finansal işlerinde merkezî bir yer tutuyorlardı. Avrupa'nın başka yerlerindeki tacirlerin aksine Floransalı tüccarlar, satın alıcılara kredi sağlayan kambiyo ve banka senetleri konusunda geniş deneyim sahibiydiler. Bununla birlikte, bu tür borçların riskleri vardı. 15. yüzyılda İngiltere kralı, kendisine borç para vermeleri için Floransalı tüccarları zorladı, aksi hâlde onları ülkesinden kovacağını ve oradaki tüm varlıklarına el koyacağını bildirdi. Ama kral, Yüz Yıl Savaşı sırasında giriştiği Fransa istilası başarısız olunca borcunu ödeyemez duruma düştü ve Floransalı büyük ticaret şirketlerinin bazıları iflasa sürüklendi.

Bu minyatür, Venedik Cumhuriyeti'nin Piazzetta'sını (küçük meydanını), büyük bir Adriyatik limanının tüm faaliyetleri içinde betimliyor.

Venedik ve Cenova önemli ticaret ve bankacılık kentleriydi, aynı zamanda da birer gemi inşa ve sigortacılık merkeziydiler. Bu kentlerin ikisi de uzun zamandan beri Doğu Hint Adaları ve Uzak Doğu ile ticaret yapmaktaydı. Özellikle Venedik, 8. yüzyıldan beri, Hristiyan Batı ile Müslüman Doğu arasındaki önemli bir ticaret ve kültürel alışveriş merkezi olmuştu. Venedik, deniz yollarını, ıssız Balkan dağlarından geçen uzun karayollarıyla Konstantinopolis'e bağlıyordu. Tüccarlar, yüklerini, aniden patlayan Akdeniz fırtınalarına, gezici korsanlara ya da Orta Asya'dan gelen karayolundaki başka bir talihsizliğe feda edip etmeyecekleri konusunda bahse tutuşuyorlardı. Tüccarlar, İtalya Yarımadası'ndan ve Kuzey Avrupa'dan Doğu'ya kaliteli, yünlü ve keten ürünlerin yanı sıra çeşitli metaller de taşıyorlardı. Pamukla ve ipekle geri dönüyorlardı; en başta da İskenderiye ya da Konstantinopolis yoluyla Doğu Hint Adaları'ndan gelen ve zengin Avrupalıların damaklarına layık lüks ürünler olan biber, tarçın, hindistancevizi, zencefil ve şeker gibi baharatlar getiriyorlardı. Hem Doğulu hem de Batılı tüccarlar, Karadeniz'in kuzeyinde bir yarımada olan Kırım'daki şehirleri Moskova'yla, İran'la, Hindistan'la ve Çin'le ticaret için ara duraklar olarak kullanıyorlardı (*bkz.* Harita 2.1).

HARİTA 2.1. 15. YÜZYILDA TİCARETİN YAYILIM ALANI. **Hem karadan hem de denizden önemli ticaret yolları, İtalyan kent devletleri olan Venedik, Cenova ve Floransa'dan başlamasının yanı sıra Kuzey Avrupa ve Baltık bölgelerinden de başlıyordu. İtalyan kent devletleri, Doğu ile Batı arasında doğal bir alışveriş noktası oluşturdular. Ticareti yapılan ürünler, kaynaklarında belirtilmiştir.**

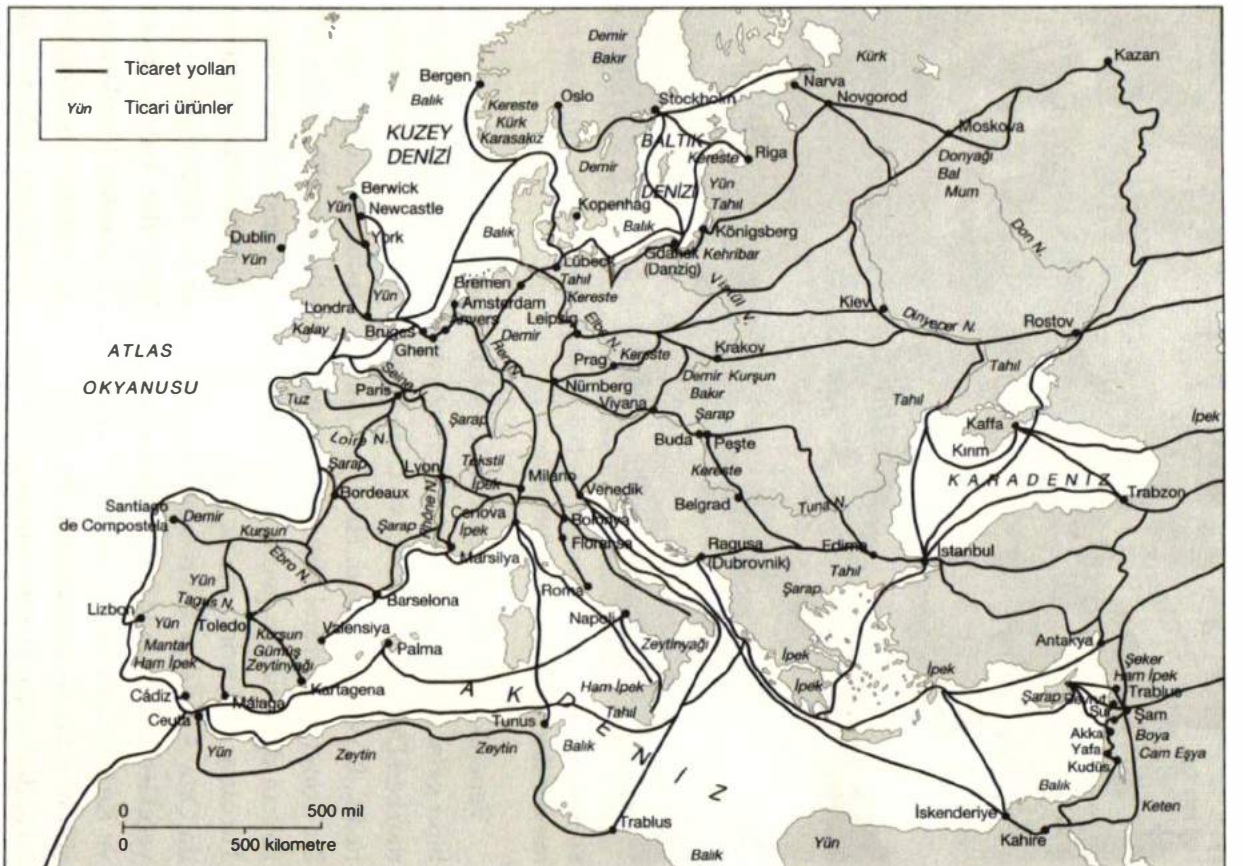

Tüccar kapitalizmi şehirlilerin rütbe ve nüfuzlarını artırarak soyluların gücünü aşındırdı. Soylular da ticaretle uğraşıyor olmalarına rağmen kentli tüccarların zenginliği ve statüsü, kent devletlerinde hüküm süren oligarşilere hâkim olmalarına olanak sağladı. Zenginlik, zaten güçlü olan beldesel kimlik ve gurur duygusunu artırdı; Floransalı siyaset kuramcısı Niccolò Machiavelli, "Doğduğum kenti, canımdan çok seviyorum," diye vurguluyordu.

Toplumsal Yapı

İtalyan kent devletlerinin toplumsal yapısı İngiltere, Fransa, Flandre ve Hollanda'daki diğer kentsel ticaret ve imalat merkezlerininkine benziyordu. Kent devletlerindeki *pòpolo grasso* ya da "şişman insanlar", aralarında soyluların, varlıklı tüccarların ve imalatçıların yer aldığı seçkinlerdi. *Mediòcri*, daha küçük tüccarları ve üstat zanaatkârları kapsayan orta zümreydi. *Pòpolo minuto* ya da "küçük insanlar" ise kentsel nüfusun çoğunluğunu oluşturuyordu. Kentlerde, zanaatkârlar ve emekçiler, tüketime konulan yüksek vergiler altında eziliyorlardı. Kentli seçkinler, şehrin etrafındaki en verimli toprakların çoğuna sahiptiler; bu toprakları, kiracı çiftçilerin, ortakçıların ve tarım emekçilerinin yanı sıra, toprak sahibi köylüler işliyorlardı. İtalya Yarımadası'nın kuzey ve orta kısımlarında köylülerin çoğu özgür ama sefalet derecesinde yoksul iken, güneydekilerin birçoğu hâlâ efendilerine yükümlülük bağlarıyla bağlıydı.

Kent devletlerinin "şişman insanlar"ı, nüfusun ancak %5'ini oluşturuyorlardı. Büyük asilzadeler gerek dük ya da kardinal olarak gerekse Roma'da olduğu üzere bizatihi papa olarak, kentlerinin prensi statüsüne sahiptiler. Toplumsal farklılıklar, her yerde olduğu gibi, İtalyan kent devletlerinde de keskin niteliğini sürdürmesine rağmen ticari zenginlik, en zengin kent olan Floransa başta olmak üzere, bir dereceye kadar toplumsal hareketliliği mümkün kılıyordu. Ticaretle zenginleşen yeni aileler, egemen seçkinlerin düzeyine yükseliyorlardı, ama bunu gerçekleştirme fırsatları, 15. yüzyılın sonuna doğru belirgin şekilde azaldı.

Karşılıklı dalkavukluğa dayanan çok ayrıntılı ve çok törensi görgü ve davranış kuralları, toplumsal mesafeyi devam ettiriyordu. 14. ve 15. yüzyılların büyük bölümünü kapsayan durgunluğa rağmen, en zengin aileler daha da zengin oldular; zenginleştikçe de daha mütevazı konumdaki herhangi birisiyle karıştırılmamaya daha çok özen gösterir oldular. Nitekim Milano'nun kudretli düklerinden birisi, karısına *Illustrissima* ("Şanlı") adıyla hitap edilmesini ısrarla istiyordu. Her selamlaşmada ve bir prense yazılmış her mektupta dalkavukluğa ve kölece yağcılığa rastlanabiliyordu: "Dünyada hiçbir şey, beni sizin emirlerinizden daha fazla memnun edemez" ya da "Ben ancak majestelerinin lütfuna mazhar olduğum sürece yaşarım" (bu ikincisi bazen hakikaten doğru olan uğursuz bir ifadeydi).

Kentlerin egemenleri, güç ve himaye yoluyla kentlerine hâkim oluyorlardı. Diledikleri gibi unvanlar, imtiyazlar ve para dağıtıyorlardı. Ferrara dükü, yılda bir kere kapı kapı dolaşıp yoksullar adına "dilenerek" gücünü kanıtlıyordu; bu, onun otoritesini ve başka herkesin boyun eğişini belirlemeye yarayacak şekilde gerçekliğin ters yüz edilmesinden başka bir şey değildi. Ama prensler ve egemenler, bazen düşmanlarını şaşırtıcı bir acımasızlıkla ortadan kaldırarak, yıldırma yoluyla da egemenliklerini sürdürüyorlardı.

Rönesans'ta Siyasal Yaşam

Rönesans döneminde İtalyan kent devletlerinin özgünlüğü, yalnızca elde ettikleri dikkat çekici sanatsal başarılarda değil, siyasal yapı biçimlerinde yaptıkları ilerici yeniliklerde de yatar. Kent devletlerinden bazılarının anayasal cumhuriyet şeklinde örgütlenmeleri, Rönesans'ın kültürel başarılarıyla yakından bağlantılıydı. Yine de Rönesans İtalya'sının kent devletlerinde hiçbir demokratik yan yoktu çünkü seçkinler, zanaatkârların ve dükkân sahiplerinin 14. yüzyılda Siena'da ve diğer şehirlerde başlattıkları halk ayaklanmalarını acımasızca ezmişlerdi.

14. ve 15. yüzyıl cumhuriyetleri, kent devletinin başındaki yürütme organlarını, yasama ya da danışma kurullarını ve özel komisyonları doldurmuş en güçlü ailelerin hâkimi oldukları anayasal oligarşilerdi. Oy hakkına sahip erkek yurttaşların yüzdesi, 15. yüzyıl Venedik'inde %2 ila 14. yüzyıl Bologna'sında %12 arasında değişiyordu; ama ilk verilen oran, Rönesans İtalya'sında siyasal hakların kısıtlı niteliğini en iyi temsil ediyor görünmektedir. Venedik, Siena, Lucca ve Floransa (hiç değilse, kudretli Medici ailesinin hâkimiyetinin zayıfladığı günlere kadar) Rönesans İtalya'sının en istikrarlı oligarşik cumhuriyetleriydi; Cenova, Bologna ve Perugia, cumhuriyet yönetimi ile despotik yönetim arasında gidip geliyordu (*bkz.* Harita 2.2).

Diğer kent devletlerinden bazıları, tek bir ailenin yönettiği düpedüz kalıtsal despotluklar (*signori*) hâline geldi. Visconti ailesinin yönettiği bir despotluk olan Milano, metalürji ve tekstil imalatı sayesinde zenginleşmişti. Son Visconti dükünün gayrimeşru kızıyla 1447'de evlenmiş bir *condottieri* (halk kökenli paralı asker) olan Francesco Sforza, üç yılın ardından kısa süre sonra cumhuriyetin yıkılmasına yardım etti. Sforza, Milanolu soylularının desteğiyle, kendi ailesinin hâkimiyetini kurdu. Daha sonra Sforza ailesi, güçlü aileler arasındaki rekabetlerden maharetle yararlandı, bazen de kendi iradesini düpedüz kaba kuvvetle uyguladı. Milano dükü, kentin önde gelen yurttaşları arasından seçilmiş 900 kişilik bir konseyin kurulmasına razı oldu, ama üst düzey yetkililerin ve memurların atamasını dilediği gibi yapıyordu ve genellikle onlara hâkim oluyordu. Keza Ferraralı Este ailesi ve Mantovalı Gonzaga ailesi gibi prenslik aileleri daha küçük kent devletlerini yönetiyorlardı.

Harita 2.2. Rönesans İtalya'sında Kent Devletleri, 1494. Kent devleti, İtalya Yarımadası'nın temel siyasal birimiydi; birçok kent devleti daha güçlü olanlarca ilhak edildikçe kent devletlerinin sayısı azaldı.

Buna karşılık, birçok küçük ada üzerine inşa edilmiş lagünlerden ve kanallardan oluşan hareketli ve zengin bir Adriyatik liman kenti olan Venedik, prensipte cumhuriyet olarak kaldı. Venedik anayasası, siyasal çıkarları dengeliyordu: Senato'nun ömür boyu görev yapmak üzere seçtiği bir üst yetkili olan *doc*, bir hükümdarın imtiyazlarından hiç de geri kalmayan imtiyazlara sahip bir yürütme yetkilisi olarak hizmet veriyordu. Yaklaşık 2.500 ayrıcalıklı asilzadenin oluşturduğu Büyük Konsey, soyluları temsil eden Senato'yu seçiyordu; bu soyluların gitgide daha çoğunu ise kanal boylarındaki ince bir zevkle süslenmiş evlerde yaşayan ve sonradan soylu ilan edilmiş tüccarlar oluşturuyordu. Venedik nüfusunun yarısından çoğunu oluşturan yoksulları temsil eden hiç kimse yoktu.

Seçkin *pòpolo grasso* zümresinden bir kişi olan Francesco Sforza'nın portresi.

Her kentin despotları ya da oligarkları (idareyi elinde tutan az sayıda kişi ya da aile) devlet idaresinin etkililiğini güçlendirdikçe, Alpler'in ötesindeki monarşilerin çoğu gibi İtalyan kent devletleri de küçük ve etkili devlet bürokrasileri geliştirdiler. Nitekim Floransa'da ve Venedik'te, dışişlerinden ve ticaretten sorumlu özel komiteler vardı. Birçok makam satılıyordu ya da aralarında evlilik bağları olan belli başlı ailelerin üyeleri buraları dolduruyorlardı. Güçlü aileler arasındaki, örneğin Medici ve Sforza aileleri arasındaki kişisel ilişkiler, diplomasiyi kolaylaştırıyordu. Mediciler, hükmettikleri kentin ve kendi ailelerinin mali politikalarının yönetimi için finans uzmanları tutuyorlardı ama aile, Floransa'ya zarar vermek pahasına, neredeyse her zaman öncelikliydi. (Cosimo de Medici, "Bir kenti kaybetmektense, yıkılsın daha iyi," diyordu.)

Condottieri'ler İtalya'nın siyasal ve askerî durumunda merkezî bir yere sahiptiler. İtalyan prenslerinin saraylarında askerî bir hava hâkimdi. Genç bir prens, at üstünde mızrakla dövüş (ara sıra ölümcül olabilen, uzun kargılarla yapılan bir dövüş) dâhil askerî eğitim alırdı ve avlanmaya başlardı, bazen bunu şahin kullanarak yapardı. Bazı dükler, en yüksek parayı teklif edene, örneğin güçlü İtalyan prenslerine, Fransa kralına ya da Kutsal Roma-Cermen imparatoruna, kendilerini ve özel ordularını kiralarlardı.

Rönesans prensleri ve oligarkları, çevrelerinde etkileyici bir maiyet bulundururlardı. Diğer saraylardan bazılarıyla kıyaslanınca pek de zengin olmayan Urbino Sarayı'nda 355 kişilik bir kadro görev yapıyordu. Dükalığın 45 kontu, çeşitli şecerelerden 17 asilzade, 22 içoğlanı, 5 sekreter, 19 oda hizmetçisi, 5 aşçı, 19 garson, 50 seyis ve çeşitli işler için oraya buraya koşuşturan *galoppini* dâhil her işten anlayan 125 ortacı ve uşak, bu sayıya dâhildi.

Floransa, Milano, Venedik, Napoli ve Papalık Devleti, Alpler'in ötesindeki Fransa ve diğer monarşiler kadar saldırgandılar. Kaba kuvvetle, yıldırmayla ve ittifaklar yoluyla, daha zayıf komşularını tahakküm altına alıyor, satrançta olduğu gibi birer birer yiyorlardı. Floransa ve Venedik, birbirleriyle savaşmadıkları zamanlarda, Milano'nun Lombardiya üzerindeki denetimini sınırlamak için birlik oluyorlar, bu arada da kendilerine düşen bölgelerde kendi otoritelerini kuruyorlardı. Venedik, Alpler'den Po Irmağı'na kadar olan toprakları kontrol

ediyordu. Akdeniz limanının yukarısındaki yamaçlarda yaşayan soylular ile tüccar grupları arasında sancılı bir şekilde bölünmüş olan Cenova, özerkliğini koruma mücadelesi veriyordu çünkü coğrafi olarak Fransa Krallığı'na olduğu kadar güçlü Milano'ya da açık konumdaydı.

Apeninler'in doğusunda ve güneyden Toskana'yla sınır komşusu olan Papalık Devleti de tıpkı diğer kent devletleri gibi işlev görüyordu. Papa da ruhani olduğu kadar dünyevi bir prensti. Kilise'nin en yüksek piskoposları olan kardinallerce yaşam boyu görevde kalmak üzere seçiliyordu; kardinaller ise papa tarafından atanıyorlardı. Tıpkı hükümdarlar ve kentli oligarklar gibi papalar da Papalık Devleti'nin hırslı soylularıyla çekişmek zorundaydılar. Onlar da diğer kent devletleriyle gizli tertiplere giriyorlar ve onlara karşı ittifaklar arıyorlardı. 14. yüzyılda, ebedi şehir (Vatikan), geçmiş zaferlerin uzak yankıları ortasında kuşatılmış bir papalığın egemen olduğu, yarımadanın sekizinci büyük şehriydi yalnızca. Kent devletleri, papalığın otoritesinden ve müdahalesinden gitgide kurtuldular. Bu süreç, papaların Avignon'da Fransa kralının doğrudan nüfuzu altında yaşadıkları ve rakip bir başpiskoposun bir süre Roma'dan otorite talebinde bulunduğu "Papalığın Babil Sürgünü" (1309-1378) döneminde başladı (*bkz.* Bölüm 3). İtalyanların dünyevi işlerinde papalığın rolünün giderek azalmasına Floransa, Milano ve Venedik'in yükselişi de katkıda bulundu.

Floransa: Bir Rönesans Şehrinin Anatomisi

Floransa, İtalyan Rönesans'ının beşiği oldu, böylece de Toskanalı şair Dante Alighieri'nin (1265-1321) İtalya Yarımadası'nda yeni bir uygarlığın yükseleceği yolundaki öngörüsünü gerçekleştirdi. Gerçekte, bu bölgenin dili olan Toskana dili, Rönesans'ın erken döneminde, Toskana dışında giderek daha fazla sayıda eğitimli İtalyalının da kullandığı "saray dili" hâline geldi.

Surlarla çevrili kent, yumuşak tepelerin ve verimli düzlüklerin oluşturduğu zengin bir hinterlanda hâkim konumdaydı. Floransa'dan geçen Arno Irmağı, yaz ayları hariç, Akdeniz'deki Pisa Limanı'ndan su yoluyla ulaşım için uygundu. Floransa 1406'da Pisa'yı ele geçirdi; burası da bir tekstil üretim merkeziydi ve bir zamanlar deniz ticareti açısından Cenova'nın dikkate değer bir rakibiydi ama artık birbiriyle çekişen fraksiyonlara ayrılmıştı. Denize açılan bu kapı, Floransa'nın ticaretine yardımcı olarak, kentin bir deniz gücü hâline gelmesini sağladı.

Floransa'nın, klasik öğrenimin canlandığı merkez hâline gelmesine bazı başka faktörler de katkıda bulundu. Roma hukuku ve Latince, uzun zamandır Floransalı din adamlarının, avukatların ve noterlerin eğitimine temel oluşturuyordu. Kilise'nin etkisi gücünü koruyor olmasına rağmen Medici ailesinden yöneticiler, güçlü laik unsurlar içeren kültürel bir hareketi teşvik ettiler. Hem Hristiyan hem de laik gelenekler o zamanlar Floransa'nın sivil yaşamına iyice işledi.

Floransa'da bir konseyin oturumu.

Dinamik bir zanaat geleneğinin ve lüks mal üretimiyle yakından bağlantılı bir ekonominin birleşmesiyle Floransa, sanatsal yenilenmeyi benimsemeye yatkın hâle geldi. Şehir, hemşerilerinin başarılarını –kültürel başarılar dâhil– onurlandırdı. Son olarak, Floransa'nın nispeten eğitimli bir kent olarak kazandığı ün, kırsal Toskana'daki ve diğer bölgelerdeki yetenekli insanları buraya gelmeye özendirdi. Floransa, aralarında bir üniversitenin de olduğu birçok okula sahipti ve Avrupa'da eşi benzeri bulunmayan okuryazarlık oranıyla övünüyordu. 15. yüzyılda, 100.000'lik nüfustan en az 8.000 çocuk, kiliseye ait okullara ve sivil okullara gidiyordu, özel akademilere gidenler de vardı. İşçilerin bile Dante'nin dizelerini ezberden okuyabildikleri söyleniyordu.

14. yüzyılın başında bitirilen hükümet binası Palazzo Vecchio'nun çan kulesi, uluslararası bankacılığın, ticaretin ve kumaş, yün, ipek, mücevher ürünleri imalatının bu dinamik merkezine tepeden bakıyordu. 14. yüzyılın ortasına gelindiğinde, Floransa Avrupa'nın beşinci büyük kenti olmuştu. 1340'lardaki veba salgınlarından önce, burada 100.000 kişi yaşıyordu; Floransa'nın nüfusu yarı yarıya düştü, ondan sonraki yarım yüzyılda yeniden artarak Londra'nın ve Sevilla'nın nüfusuna yetişti ama her birisinde en az 100.000 kişinin yaşadığı Venedik'in ve Napoli'nin nüfusunu yakalayamadı.

Floransa'yı, daha orta hâlli tüccarların, avukatların ve zanaatçıların desteğiyle, varlıklı tüccarlar, yani *grandi* yönetiyordu. Yedi büyük loncada örgütlenen tüccarlar ve imalatçılar, özellikle kumaş tüccarları, daha küçük (üyeleri arasında zanaatçıların ve dükkân sahiplerinin olduğu) on dört loncayı kendilerine bağımlı konumda tutuyorlardı. Loncalar, kenti idare eden hükümetin, yani *Signoria*'nın dokuz üyesini seçiyorlardı. *Signoria*, kanun teklifleri getiriyor ve dışişlerini yürütüyordu. Hükümet üyeleri, çeşitli dinsel tatillerde dar caddelerdeki resmi geçit törenlerine öncülük ediyorlardı. İki meclis, yani Halk Konseyi ve Komün Konseyi, yasama organı olarak görev yapıyordu. Vergi ödeyebilecek kadar varlıklı yurttaşlar, bu konseylerin 600 ila 700 üyesini seçiyorlardı; konseyler, *Signoria*'nın kararlarını onaylamak üzere ihtiyaç duyuldukça toplanıyordu.

15. yüzyılda hükümet işleri, Floransa'nın en zengin yurttaşlarının saraylarından yürütülüyordu. Seçkinler, yoksulların 1378'deki Ciompi, yani "tahta ayakkabı" adıyla bilinen ayaklanmada yaptıkları gibi isyan etmelerinden korkuyorlardı (o ayaklanmanın böyle adlandırılmasının nedeni, emekçilerin pek çoğunun ancak bu tür ayakkabı alacak maddi güce sahip olmasıydı). Ekonomik zorluklardan bunalan ve aşağı loncaların hoşnutsuz üyelerinden yardım alan dokuma işçileri, hâlihazırda iktidarda olan lonca sistemini genişletme umuduyla kanlı bir ayaklanma başlatmışlardı. Bu olaydan sonra, yoksulların tekrar ayaklanma olasılığı "şişman insanlar"ın aklından hiç çıkmadı ve işçileri daima küskün ama itaatkâr bir pozisyonda tutmalarına neden oldu.

Floransalı seçkin zümresinin başka ailelerin katılımıyla yenilenmesi, 15. yüzyılda hiç de azımsanamayacak siyasal çalkantılara rağmen, süreklilik içinde değişim sağladı. Rönesans'ın kültürel kazanımlarının taçlandırılması, Floransa'nın yalnızca zenginliğinden kaynaklanmakla kalmayıp, o yenilikçi kent devleti içindeki görece toplumsal ve siyasal istikrardan da kaynaklanıyordu.

1434'te, Cosimo de Medici (1389-1464) ve ailesi, Floransa'da siyasal yaşamın denetimini ele geçirdiler. Bu ailenin büyük zenginliği, bankacılıktan ve tekstil ürünleri imalatı ve ticaretinden geliyordu. Birkaç soylu ailenin desteğini alan Cosimo, en güçlü rakip grupların seçkin üyelerine yasak koydu. Hükümet daireleri artık Medici ailesinin denetimindeydi. Mediciler, destek sağlamak için zenginliklerini kullanarak, seçim sürecini büyük bir maharetle manipüle ettiler. Cosimo, ailesinin piyasadaki sağlamlığını yansıtıyordu.

Floransalı soylular, Medici hâkimiyetini genellikle kabul ettiler çünkü istikrar, zenginleşmeye katkıda bulunuyordu. Floransa Venedik'le savaşıyorken bile, zengin aileler birbirlerine karşı tertipler kurmaya devam ettiler ama güçlü aileler, kentlerine sadık kalarak sağlam yurtsever duruşlarını korudular. Yine de Floransalı soyluların bazıları, Medicilere muhalefeti sürdürdüler. 1479'daki Pazzi tertibinde, Cosimo'nun torunu Muhteşem Lorenzo (1449-1492), ayin sırasında düzenlenen suikast girişiminden sağ kurtuldu. Medici ailesinin düşmanların-

dan dördü, birkaç saat sonra bir hükümet binasında ayaklarından asıldı, Pisa başpiskoposu da asılanlar arasındaydı. Lorenzo, bunların başlarının altına yerleştirilmek üzere şiirler düzdü ve sallanırlarken resimlerini yapması için Sandro Botticelli'yi (yak. 1445-1510) görevlendirdi. Rönesans kültürü ve kent devletlerinin sıklıkla şiddet içeren siyasal dünyası burada buluştu.

İçişleri ve dışişlerinden sorumlu komiteleri seçen bir Yetmişler Konseyi'nin kurulması, Medicilerin, Floransa Cumhuriyeti'nin dizginlerini daha sıkı şekilde ele geçirmelerine yardımcı oldu. Lorenzo, ailesinin bankacılık teşebbüslerini genişletti ve Roma'daki papa üzerinde nüfuzunu artırdı. Lorenzo, 13 yaşındaki oğlunun papalık tarafından Kilise kardinalliği makamına aday gösterilmesini, Medici ailesine bahşedilen birçok onur arasında "ailesinin en büyük kazanımı" olarak görüyordu.

Dinamik Bir Kültür

Ekonomik ve entelektüel açıdan dinamik olan Floransa, Rönesans'ın merkezi hâline geldi. Floransa, İtalya Yarımadası'nda liderlik konumunu pekiştirdikçe, halkı da klasik öğrenimi yeniden keşfetti ve yüceltti. Rönesans şiiri, düzyazısı ve resmi, eskiçağı yüceltirken Tanrı'nın kendi suretinde yarattığı bireyin onurunu da vurguluyordu. Bu durum, güzellik ve erdem gibi kavramları teolojik kısıtlamalardan gitgide uzaklaştırdı.

Klasik Öğrenimin Yeniden Keşfi

Toskanalı şair Francesco Petrarca (1304-1374), Latin eskiçağının klasiklerini yeniden keşfedip yüceltenler arasında ilklerden ve en etkili olanlardan birisiydi. Floransalı bir noterin oğlu olan Petrarca, bir keşişten Latince öğrendi; o keşiş, bu çocuğun, daha sonra kayıp bir çağ olarak göreceği klasik dünyaya olan hayranlığını sürdürmesi için esin kaynağı oldu. Gençliğinde Petrarca, "Avignon Papalığı" (1309-1378) denilen ve papaların Fransa krallarının baskısı altında oldukları dönemde papalık sarayındaki uluslararası bir avukatlar ve kilise görevlileri topluluğu arasında Avignon'da yaşadı. Orada, elyazmalarından ve kitaplardan kadim çalışmalar kopyaladı. Petrarca ve arkadaşları, daha fazla klasik elyazması bulmak için geniş bir araştırmaya giriştiler. Verona katedralinin depolarında tutulan, başka metinlerin yanı sıra, Romalı hatip ve ahlakçı Marcus Tullius Cicero'nun (MÖ 106-43) *Atina'ya Mektuplar*'ını ortaya çıkardılar. Cicero üzerindeki incelemeleri sayesinde Petrarca, klasik felsefeyi deneyime dayalı yaşamın bir kılavuzu olarak görür oldu.

Petrarca'nın ardılları, başka klasik elyazmaları buldular ve kopyaladılar. Hümanistlere, ilgi duydukları yazarlar hakkında pek çok bilgi sağlayan klasik edebî yorumlar da bu eserler arasındaydı. Bilginler, piyes yazarı Sophokles'in

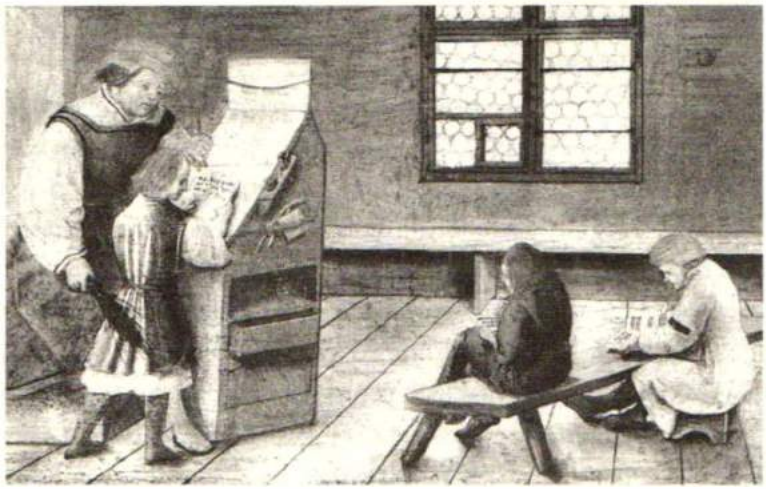

Hümanist bir eğitimci ve öğrencileri.

yapıtları da dâhil klasik Yunan yazarların yapıtlarını, Konstantinopolis'ten ve Doğu Ortodoks Kilisesi'nin önemli bir öğrenim merkezi olan Athos Dağı'ndan (*Aynoroz*) getirdiler. Yunanca metinlere (aynı zamanda da belirli Arapça ve İbranice metinlere) ilişkin bilgiler, Konstantinopolis'ten Rum öğretmenlerin gelişiyle birlikte İtalya'ya yavaş yavaş yayıldı.

Basım tekniğinin gelişmesi (*bkz.* Bölüm 1) çeşitli tarihlerin, denemelerin, biyografilerin, otobiyografilerin ve şiirlerin yayılmasına olanak sağladı. Basım, klasik metinlere ilişkin bilgileri yaygınlaştırdı ve metin eleştirisinin gelişimini de sağladı. Rönesans döneminin birçok bilgini, en kusursuz klasik düzyazı modelini Cicero'nun temsil ettiğini düşünüyordu (ama bazıları da onun aşırı laf kalabalığı yaptığını düşünüyorlardı) ve 1500 yılına gelindiğinde, İtalya'da, çok etkili *De Oratore* (Söylev Üzerine) başlıklı yapıtı ve mektupları dâhil Cicero'nun yapıtlarının 200'den fazla basımı yapılmıştı. Floransa, Napoli ve Venedik dâhil, İtalyan kent devletlerinin birçoğunda kütüphaneler kuruldu, çok bilinen metinler bilginlerin incelemesine sunuldu.

Skolastisizmden Hümanizme

Romalılar, büyük saygı duydukları akıl ile erdemin birleşimini tanımlamak için *humanitas* kavramını kullanmışlardı. Bu terim, entelektüel açıdan özgürleştirici incelemeleri, yani eskiçağda yedi temel bilim sayılan dilbilgisi, mantık, aritmetik, geometri, müzik, astronomi ve retorik (etkileyici ve ikna edici konuşma ya da söylem) sanatlarını ifade eder hâle geldi. Ortaçağdaki skolastisizm (okul felsefesi), din adamlarının felsefi ve teolojik sorunlara aklı uyguladıkları bir düşünce sistemiydi. Dikkatlerini skolastik müfredattan –hukuk, tıp ve teolojiden– uzaklaştırıp, Latince dilbilgisi, güzel konuşma ve metafizik müfredatına odaklayan öğretmenler ve öğrencileri, "hümanistler" (beşeri bilimciler) olarak tanınır

oldular. Onlar, "beşeri bilimler"i öğretmenin, iyi bir yurttaş eğitmek için gerekli olduğunu düşünüyorlardı.

Rönesans hümanistleri, klasik çağın görkemine yeniden can vermekte olduklarına inanıyorlardı. Yaşadıkları devrin, Roma İmparatorluğu'ndan beri yaşanan her devirden daha büyük olduğunu düşünüyorlardı. Siyasal birimlere ve dillere ayrılmış ve Apenin Dağları'yla bölünmüş olmasına rağmen İtalya Yarımadası'nın ortak, apayrı bir kültürü paylaştığına da inanıyorlardı.

Klasik uygarlığa büyük saygı duyan hümanistler, alakasız teolojik tartışmalardan ibaret olduğunu ve insanları dünyadan el etek çekerek çileci olmaya teşvik ettiğini düşündükleri ortaçağ skolastisizmine sırt çevirdiler. Skolastikler, Kilise metinlerinin otoritesini yüceltiyor ve azizlere, keşişlere, şövalyelere saygı gösteriyorlardı. Petrarca, içi boş felsefi spekülasyonları, hatta insanlıkla alakasız görünen bilgileri bile reddetti. Skolastiklerin, "Aslanın yelesinde kaç tane kıl olduğunu ... mürekkep balığının gemi kazası geçirmiş denizciye kaç koluyla tutunduğunu" size söyleyebilirler diyerek, onlarla alay etti. "Allah aşkına söyler misiniz, hayvanların, kuşların, balıkların ve sürüngenlerin doğasını bilmenin ve insanın doğasını, doğuş amacımızın ne olduğunu, nereden gelip nereye gittiğimizi bilmemenin ya da düşünmek bile istememenin ne yararı vardır?"

Hümanistler, eskiçağ yazarlarını örnek alınmaya değer kahramanlar olarak ilan ettiler. Neredeyse tüm hümanistler Hristiyanlığı kabul etmelerine ve resmî dinsel kültüre hiç ilişmemelerine rağmen hümanizm, bilgiye ve kültüre yönelik alternatif bir yaklaşım oluşturdu. Hümanistler, beşeri bilimlere dair bilginin insanlığı uygarlaştırabileceğine, "yaşama sanatı"nı öğretebileceğine inanıyorlardı. Petrarca, klasik şiir ve belagat eğitiminin, gündelik yaşamı ahlaki değerlerle yoğurabildiğini ısrarla savunuyordu.

Skolastiklerin aksine hümanistler, felsefeye çekilmenin yeterli olmadığına inanıyorlardı. Petrarca, filozofun ya da hümanistin yönetme yeteneğine sahip bilge bir insan olmasını gerektiren klasik ideali yeniden keşfetti. Cicero'nun yazdığına göre, bireyi büyük yapan şey, talihinin ona sunduğu armağanlar değil, o armağanları ne amaçla kullandığıydı. Kamusal işlere katılım dâhil, faal yaşam, onun hakiki bilgeliğe ilişkin yaptığı tanımın bir parçasıydı. Hümanistler, geçmişteki Yunan ve Roma yazınında, kendi şehir devletlerindeki kamusal yaşama yol gösterecek ilkeler aradılar. 15. yüzyılın ilk yarısı, hümanistlerin ve sanatçıların bizatihi şehir devletleri üzerindeki etkilerinden dolayı, sıklıkla "sivil hümanizm" olarak anılır. Kadim Roma'nın klasik yazarları gibi Rönesans yazarları da siyasal toplum bağlamında bilgelikle, erdemle ve ahlakla ilgileniyorlardı. Hümanistler, klasik üsluplara büyük bir hevesle öykünen şiirler yazmalarının yanı sıra, kent devletlerine ilişkin övgü dolu tarihler, felsefi denemeler, heyecanlı söylevler ve yaltaklanma kokan biyografiler de yazdılar.

Rönesans ve Din

Rönesans, klasik metinleri ve motifleri yeniden keşfederken, dinle de sıkı sıkıya bağlantılı kaldı. Dante'nin kinayeli manzum yapıtı *İlahi Komedya* (1321), eğitimli düşünce ve yazın üzerinde hem klasik Latince öğreniminin hem de Hristiyan teolojisinin sahip olduğu olağanüstü etkiyi ortaya koyarak, ortaçağ düşüncesinin özlü bir ifadesini sunar. Dante; Cehennem'de, Araf'ta ve Cennet'te yaptığı yolculuklar esnasında, Cennet'e kabul edilmeyi beklerken günahlarından dolayı korkunç acılar içinde kıvranan ya da iyi bir yaşam sürmüş olmanın yararlarını zaten görmeye başlamış olan tarihsel kişiliklerle karşılaşır. Rönesans hümanistleri, Kilise'ye sırt çevirmeksizin ortaçağ skolastisizmini reddedebildiler. Gerçekte, içinde doğmuş olduğu klasik dünyada Hristiyanlığın kökenlerini aramakta olduklarını öne sürüyorlardı.

Hümanistler, pagan (çoktanrıcı) klasik metinleri alıp, bunlara Hristiyanlığı önceden haber veren anlamlar yüklediler; üstelik bunu ilk kez yapan onlar da değildi. Örneğin, Vergilius'un (MÖ 70-19) yazdığı uzun *Aeneas* destanı, kendisinin ve imparatorluğun en olumlu imgesini oluşturacağı yani Roma'nın dünyaya barış ve uygarlık getirmesini simgeleyeceği umuduyla, Roma imparatoru Augustus tarafından ısmarlanmıştı. *Aeneas* destanının kahramanı Aeneas, kahramanlık gerektiren ödevlerini yerine getirmek isteyen, asla kendisi için değil fakat imparatorluk için zafer arayan ideal bir Roma yurttaşının niteliklerini kişiliğinde birleştirir. Hümanistler, *Aeneas*'ın yolculuğunu alıp, Hristiyan ruhunun yolculuğu için bir kinayeye dönüştürdüler, hakiki dinin bir habercisi olarak gördükleri eskiçağı teolojiye mal ettiler.

Rönesans döneminde, papalığın dünyevi gücü göreli olarak gerilemesine rağmen, İtalyan yaşamında Kilise'nin yeri hep güçlü kaldı. Bu nedenle, dine ilişkin meselelerde ortaçağ dönemi ile Rönesans arasında oldukça belirgin bir süreklilik vardı. İtalya'da en az 264 piskopos vardı ve bu sayı, Hristiyan dünyasının geriye kalanındakine eşitti. 1427'de Floransa'da, dinsel kurumlarda yaşayan 38.000 kişinin 1.400'ünden fazlası din görevlisiydi. Takvimde bir sürü dinsel festival vardı. Venedik'te büyük bir özenle süslenmiş gondollarla yapılan su alayları, at üstünde mızrak dövüşleri, kayık yarışları ve Siena'da her yıl rakip mahallelerin desteğiyle düzenlenen at yarışı (*palio*), Rönesans kent devletlerinin eğlenceli ama yoğun şenlik geleneğine, yani sivil ve siyasal yaşamı törenselleştirilmiş bir dinsel anlatıma kavuşturan şenlik geleneğine hâlâ tanıklık etmektedir.

Rönesans Erkeği ve Kadını

Ağırlıklı olarak doğayı, güzelliği ve aklı işleyen Rönesans edebiyatı ve şiiri, bireyi ön plana yerleştiriyordu. Rönesans yazarları, insan soyunu, Kilise teologlarınca savunulduğu üzere ilk günahın lekesini taşıdığı için fıtraten değersiz say-

maktan çok, "kahraman" ve "ilahî", akılcı ve sağgörülü sayıp övüyorlardı. Bu da bireyin ahlaki büyüklüğüne, hakikati ve bilgeliği keşfetme yeteneğine ilişkin klasik görüşün canlanışını temsil ediyordu.

Bu görüşe göre, sıradan kişiler bir din adamının yardımı olmaksızın, kadim metinler sayesinde ahlakı yorumlayabilirlerdi. Latince ve Yunanca okuma-yazma bir kez öğrenilince, bilge olmak için ne dinsel kılavuzluğa ne de örgün okul eğitimine gerek kalırdı. Floransa, Bologna ve Padova üniversiteleri yavaş yavaş hümanist dersleri de müfredatlarına almalarına rağmen, üniversiteler genel olarak skolastisizmin teolojik tartışmalarının etkisi altında kaldılar. Yargıçların, doktorların ve din adamlarının eğitim ortamları olmaya devam eden üniversitelerden görece az sayıda hümanist yetişti.

Bir hümanist, "Bu dersler, insanı hür kıldıkları için özgür [liberal] olarak nitelendiriliyor," diye yazıyordu; bunlar insanidir, "çünkü insanı mükemmelleştirir ... bu dersler sayesinde erdem ve bilgelik kazanır ve pratiğe uygularız; bedenin ve zihnin o en yüksek melekelerini ortaya çıkaran, eğiten ve geliştiren öğretim insanı soylu kılandır." Genç Giovanni Pico della Mirandola (1463-1494) şöyle sesleniyordu: "Ey insanın en yüce ve en harika nimeti! Her neyi seçerse ona ulaşması, her neyi dilerse o olması için [insana] bu nimet bahşedilmiştir." Pico, bireyi kendi ahlaki seçimlerini yapabilen ve Hristiyanlık bağlamında "kendi kendisinin kalıpçısı ve heykeltıraşı" olabilen bağımsız ve özerk bir varlık olarak tanımlıyordu.

Siyaset kuramcısı Niccolò Machiavelli'ye (1469-1527) göre de kişi ancak klasikleri inceleyerek kendisini gerçekleştirirdi. Machiavelli, Floransa hükümetinde diplomat olarak görevlendirilmişti. Medicilerin 1512'de cumhuriyeti devirmeleriyle sürgüne gönderilen Machiavelli, kırsal kesime yerleşti. Günlerinin köylülerle dünyevi alışverişlerde bulunarak geçmesinden yakınıyordu. Ama "akşam çöktüğünde, eve dönerim ve çalışmalarıma koyulurum. Çamurlu ve terli gündelik çamaşırlarımı hemen eşikte çıkarıp atar, saraylara layık giysilerimi giyerim ve bu ağırbaşlı elbisemle, eskilerin kadim saraylarına girerim, onlar bana hoşbeş ederler ve yine orada, yalnızca benim olan, doğuş nedenim olan gıdaları tadarım. Sonra, onlarla konuşma cesaretini bularak eylemlerinin dürtülerini sorarım, onlar da insan olarak bana yanıt verirler. Dört saatlik bir zaman dilimi boyunca dünyayı unuturum, sinirlenmek aklıma gelmez, yoksulluktan korkmaz olurum, ölüm karşısında artık titremem: Gerçekten onların dünyasına geçerim." Machiavelli, eskiçağın sevinçlerini keşfeden bireyin coşkusunu dile getiriyordu.

Edebiyatta özyaşamöyküsü türünün gelişmesi, her ne kadar kamuya mal olmuş kişilerle ve onların kendilerini göstermek istedikleri imgeyle sınırlı olsa ve özel yaşama ilişkin neredeyse hiçbir şeyi açığa vurmasa da, bireyin kutsanmasını yansıtıyordu. 15. yüzyılın ilk yarısında, portre ve otoportre birer sanat-

sal tür olarak ortaya çıktı; prensler, oligarklar, üst mevki sahipleri ve başka varlıklı kişiler; İsa'nın, Bakire Meryem'in ve çok sevilen azizlerin yanı sıra resimlere konu olmaya başladılar.

"Medeni" olmanın anlamına ilişkin giderek güçlenen bir duygu, İtalyan kent devletlerinde doğup gelişti ve bireyin toplumdaki yerini öne çıkardı. İtalyan soyluları belki de Avrupa'nın başka yerlerindeki insanlardan daha temiz ve daha hoş kokuluydular. Görgü ve davranış kurallarına ilişkin kitaplar yayınlandı. Yazar Baldassare Castiglione (1478-1529), zevk sahibi kişinin, doğru davranışı sanki varlığının bir parçası hâline getirmiş gibi "her ne söylerse ya da her ne yaparsa hiç zorlanmadan ve neredeyse hiç düşünmeden söylediğini ya da yaptığını" göstermesini istiyordu. Kadınların "edebiyat, müzik, resim konusunda ve ... nasıl dans edileceği, nasıl şen şakrak olunacağı konusunda bilgi" edinmeleri gerektiğini öne sürüyordu.

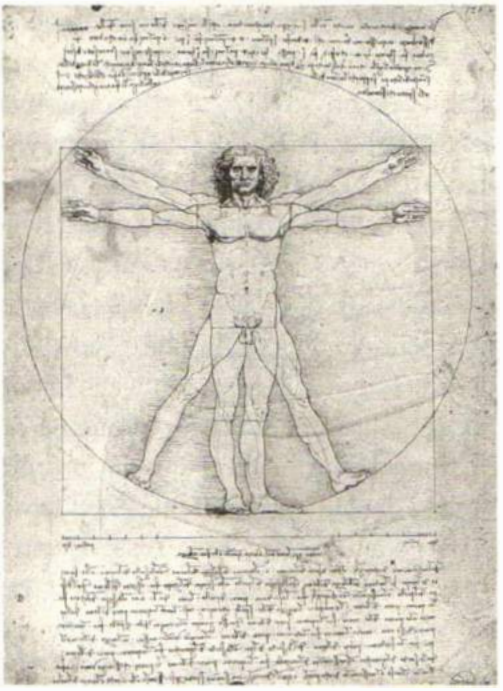

Leonardo da Vinci'nin insan anatomisine ilişkin anlayışını ve değerlendirmesini gösteren bir çizim.

Castiglione'nin *Il Cortegiano* (Görgü ve Nezaket, 1528) adlı kitabı, ideal saray mensubunu ya da nedimi; klasikleri özümsemiş, birkaç dil bilen ve resim yapabilen, şarkı söyleyebilen, şiir yazabilen, prensine tavsiye ve teselli verebilen, aynı zamanda da koşu, atlama, yüzme, güreş sporlarını yapabilen birisi olarak tanımlıyordu. Elbette bu kadar fazla konuyu öğrenmek için herkesin yeterli boş zamanı ya da kaynağı olmamasına rağmen, "evrensel kişi"ye ya da "Rönesans insanı"na ilişkin bu düşünce bir müddet varlığını sürdürmüştü.

Bir hümanist olmamasına ve Latince okuyamamasına rağmen, Leonardo da Vinci (1452-1519) –ressam, heykeltıraş, bilimci, askerî mühendis, mucit ve filozof– "Rönesans insanı"nın timsali hâline geldi. Toskana'nın köylerinden birinde bir noterin gayrimeşru oğlu olan Leonardo, on iki yaşındayken Floransalı bir ressamın yanına çırak olarak girdi. Floransa'da üstatlar loncasına kabul edildikten sonra, 1482'de Milano'ya taşınıncaya kadar, ustasının atölyesinde kaldı. Milano'da Sforza ailesinden himaye gördü. "Milano Dükü'nün Ressamı ve Mühendisi" unvanını alan Leonardo, atölyesinde öğrencilere eğitim verdi, insan ve hayvan anatomisi konusunda bilimsel incelemeler yürüttü. Yaptığı çizimler,

ilk modern bilimsel resimleme örnekleriydi. Leonardo, fikirlerini, algılarını ve deneyimlerini kâğıda döktüğü muazzam defterlerini yazmaya başladı. Aynı zamanda da bir şövalye anıtı yonttu, tiyatro gösterileri için kostümler tasarladı, askerî mühendis olarak çalıştı ve sarayları süsledi. Leonardo 1500'de Floransa'ya döndü; 6 yıl sonra Fransa kralı I. François'nın valisinin çağrısı üzerine yeniden Milano'ya gitti. Milanolular Fransız hegemonyasından kurtuldukları zaman güneye, Roma'ya gitti; orada Papa X. Leo (papalık dönemi 1513-1521) ona maaş bağladı. 1516'da Fransa kralı, Leonardo'yu saray şenliklerinin resimlerini yapması için Amboise'daki Loire Nehri kıyısında bulunan şatosuna getirdi ve Leonardo burada, 1519'da ölünceye kadar, deyim yerindeyse elinden her iş gelen bir Rönesans insanı olarak hizmet verdi.

Rönesans'ın genel anlamda insanlığı "keşfettiği" sıklıkla söylense de, bununla kastedilen çoğunlukla erkeklerdir. Kilise, kadınları Havva'nın günahkâr kızları olarak görüyordu. Yasal açıdan kadınlar hâlâ erkeklere tabi durumdaydılar; mülk sahibi olabiliyor ve vasiyette bulunabiliyorlardı, ama kocalarının izni olmaksızın mülk satışı yapamıyorlardı. Hem zengin hem de yoksul aileler, oğlanlara kızlardan daha fazla değer vermeyi sürdürdüler; yoksul ailelerin kız bebeklerini terk etme ya da uzaktaki bir sütanneye vermeleri olasılığı çok daha yüksekti. Ailelerin birçoğu, kızların evliliği için ister küçük ister büyük olsun bir drahoma verme zorunluluğu nedeniyle, onları birer yük olarak görüyordu. Hâli vakti yerinde ailelerin bazıları, kızlarını rahibe manastırına gönderiyorlardı. Kilise bünyesindeki katı cinsiyet ayrımı nedeniyle, oradaki kadınlar kutsallık ve azizelik mertebesine ulaşmayı düşlemekle kalmayıp, kadınlardan oluşan bir dünyanın önderliğini de düşleyebilirlerdi. Rahibe manastırındaki yaşam, onlara, inceleme ve öğrenme özgürlüğü sağlıyordu.

Bununla birlikte, bazı asiller, oğullarının yanı sıra kızlarına da beşeri bilimler eğitimi sağlıyorlardı. Bu kızlar, öğretmenlerinden edebiyat, belagat ve şiir dersleri alıyorlardı. Az sayıda kadın yazarlığa başlıyordu çünkü kadınlar eğitim gerektiren mesleklere giremiyorlardı. 15. yüzyıl Verona'sından bir hümanist olan Isotta Nogarola (1418-1466), sakin dinsel temaşa ve öğrenim için dünyevi yaşamdan elini eteğini çekti; İnsanlığın Cennet Bahçesi'nden kovulmasına ilişkin irdelemesinde, kadın fıtratının zayıflığından dolayı özür diliyor ve "erkeklerin eriştikleri tam ve kusursuz erdem"e erişmekteki yetersizliğine figan ediyordu. Bununla birlikte, bazı kadınlar yayıncı, kitap satıcısı ve matbaacı olmayı başardılar; Petrarca'nın eserlerinin dizgisini yapan kimi rahibeler de bunlardandı. Böyle bir konuma ulaşmak için okuryazarlık ve meslekle ailevi bağlantılar gerekliydi; örneğin, bir matbaacının dul eşi ya da kızı olmak, dolayısıyla da bir loncayla ailevi bağlara sahip olmak lazımdı. Bir kadın matbaacının, eserinin üzerine ismini yazması ender bir durumdu ve böyle birinin konumu geçici sayılıyordu; örneğin, ancak bir erkek varis yetişinceye kadar geçerliydi.

Genel olarak bakılınca, Rönesans'ın kadınlar üzerindeki kısıtlamalarda anlamlı bir gevşeme sağlamadığı, hatta kadınların toplumsal ve kişisel seçeneklerinin daraldığı bile söylenebilir. İtalyan kent devletlerinde kadınların kamu yaşamında üstlendikleri rol, ortaçağ Avrupa'sı saraylarında üstlendikleri rolden daha azdı. Kadınlar toplumsal buluşmalara hâlâ başkanlık ediyorlardı ama üstlendikleri rol, törensel ve göstermelik olmaktan öteye geçmiyordu. Rönesans sanatçıları sevgiyi ve kadınları ülküleştirmelerine rağmen kadınların rolü, babalarına, kocalarına ya da bazı durumlarda sevgililerine hizmetten ibaret olmaya devam etti. Genç kadınların alacakları eğitim babaların kızları için tasarladıkları evlilik planlarına uymadığı zaman, evlilik hiç tartışmasız önce geliyordu. Erkeklerin duyguları, Rönesans yazarlarının ilgi odağında oldukça büyük yer tutuyordu; kadınların duyguları ve seçenekleri çoğunlukla önemsiz sayılıyordu. Sforza, Este ve Gonzaga aileleri gibi güçlü ailelerdeki kadınlar elbette nüfuz sahibiydiler ve sanatçılara hamilik ediyorlardı. Yine de ressamlardan ve yontuculardan betimlemelerini istedikleri konular, esasen erkek mevkidaşlarının ısmarladıklarıyla aynıydı ve ataerkil ailelerde, kararları verenler kocalardı.

Rönesans Sanatı

Alman ressam Albrecht Dürer (1471-1528) İtalya Yarımadası'nın kuzeyine yaptığı iki geziden birinde Venedik'i ziyaret ettiği zaman, oradaki sanatçıların, kendi memleketi olan Nürnberg'dekilerden çok daha iyi bir statüye sahip olmalarına şaşırdı ve bundan hoşlandı: "Burada," diye yazıyordu, "bir beyefendi, memleketimde ise otlakçı sayılıyorum."

Rönesans sanatçısının sahip olduğu prestij ve gördüğü destek, bu özel dönemin tarihteki yerini ayırt eden dikkate değer sanatsal başarılar için elverişli bir ortam yarattı. Rönesans'taki mimarlık, resim ve heykel sanatlarının büyük eserleri, her yıl uzmanlarca hâlâ incelenmekte ve milyonlarca insan tarafından takdir edilmektedir.

Mimarlık

Mimarlıkla ilgili ilk denemelerin yansıttığı üzere, mimari açıdan ahenkli "ideal kent"e ilişkin Rönesans kavramına rağmen Floransa, Siena, Perugia ve diğer İtalyan şehirleri, pazar yerlerinden ve şehir meclisi gibi kamu binalarından oluşan ortaçağdan kalma çekirdeğini koruyordu. Ama 15. yüzyılda birçok İtalyan şehrinin dar caddelerinde ve sokaklarında yer yer görkemli binalar yükselmeye ve varlıklı ailelerin ısmarlama yaptırdıkları sanat yapıtları boy göstermeye başladı.

Floransa, 15. yüzyılda bir inşaat patlaması yaşadı. Kentin gösterişli konaklarının inşaat çalışmaları ekonomiyi canlandırarak gündelikçilere, usta zanaatçı-

lara –tuğla ve kiremit ustalarına, duvarcılara, çatıcılara, marangozlara, mobilyacılara, doğramacılara– ve kuyumcular, heykelciler, ressamlar dâhil süsleme sanatçılarına iş olanağı sağladı. Rönesans mimarisi, ortaçağ yapılarının ayırt edici özelliği olan yalın rustik ön cephelerin yaygınlaşmasını yansıtan zarif bir yalınlığı vurguluyordu. Rönesans mimarları, rengârenk girift kemer, kapı ve pencere çerçevelerini düz beyaz duvarlarla birleştirdiler. 15. yüzyılda, sütunların, kemerlerin ve görkemli merdivenlerin bulunduğu anıtsal boyutlardaki pahalı saraylar mantıklı bir yatırım sayılıyordu çünkü bunlar daha sonra kârla satılabiliyordu.

Rönesans mimarları, tıpkı yazarlar ve ressamlar gibi, eskiçağa yönelerek kendilerine model aradılar. İlk olarak Filippo Brunelleschi (1377-1446), klasik mimarlık kuramlarını, Rönesans üslubuyla inşa edilmiş en eski yapı olan Floransa'daki Kimsesizler Yurdu'na uyguladı. 14. yüzyıl mimarları, başlangıcı ve sonu olmadığı için Tanrı imgesini yansıttığını düşündükleri daire biçiminde kiliseler planladılar. Ama yuvarlak bir klasik tapınak olan Roma Panteonu'ndan yararlanmış da olabilirler. Brunelleschi, Floransa Katedrali'nin (Duomo) devasa kubbesini inşa etmek için halledilmesi gereken ürkütücü teknik problemleri, klasik mimarlık kalıntılarını incelemek için Vatikan'a gittikten sonra çözdü. Yüz yılı aşkın bir çalışmanın ardından 1413'te bitirilen görkemli yapı, mimarın sivri kemerlerden, tonozlardan ve kemerli payandalardan oluşan kuzeye özgü gotik mimari üslubu reddedişini yansıtır. Klasik harabelerdeki kazılardan ve Roma'nın 15. yüzyıldaki yeniden inşasından ilham alan mimarlar, gösterişli Korint nizamı sütunlar ve geniş kemerler ilave ederek klasik tarzları yakından kopyalamaya başladılar.

Himaye ve Sanat Dalları

Loncaların ve dinsel cemaatlerin sanat eseri ısmarlamaları seyrek rastlanan bir durum değildi ama yine de zengin ve güçlü ailelerin himayesi (patronaj) olmasaydı, Rönesans sanatı gelişemezdi. Şairlerin ve müzisyenlerin yanı sıra Leonardo gibi sanatçılar da hiç masraflarının olmadığı ya da çok az olduğu ve çalışmak için zaman bulabildikleri soylu birinin konutuna davet edilmek için can atıyorlardı. Önemsiz sanatçılar, soylular için armalar tasarlıyorlar, duvar halıları yapıyorlar, hatta prenslerin evcil hayvanlarının –köpeklerinin, şahinlerinin– resimlerini çiziyorlardı.

Güçlü bir soylunun yanında yer edinecek kadar şanslı olmayan bazı hümanistler ise devlette bir memurluk makamı buluyorlardı, çünkü etkileyici resmî yazışmalar tasarlayabiliyorlardı. Soylu ailelerin çocuklarına öğretmenlik yapıyorlardı, çok azı da papalık nedimi olarak çalışıyordu. Bu tür hümanistler, ti-

Raffaello'nun burada iki kardinalle birlikte resmettiği Papa X. Leo, sanatçıları ve müzisyenleri sarayına getirtti.

tizlikle Cicero'yu taklit ederek, resmî devlet davetleri, tantanalı festivaller ve cenaze törenleri için konuşmalar kaleme alıyorlardı. Kendisi de müzik bestecisi ve icracısı bir Medici olan Papa X. Leo, aralarında Leonardo da Vinci'nin de bulunduğu birçok seçkin sanatçının ve müzisyenin yanı sıra, memur ve elçi olarak görevlendirdiği birçok hümanisti sarayına getirtti. Aynı zamanda nükte ve yergi türleri de gelişerek, kent devletinin siyasal ve toplumsal dünyasının küfürbaz ve "sivri dilli" yaşamında yerini aldı. Mantovalı Isabella, ileri gelen bir ziyaretçisini selamlamak için cücelerinden birisini piskopos gibi giydirdiğinde, cukkası sağlam arkadaşları göz kırpıp kahkahayı bastılar. Sırasıyla bir bankerin, bir kardinalin, Mantova dükünün, Floransalı Medici ailesinin, Venedikli bir docun ve soylunun himayesinde bulunan Pietro Aretino'nun (1492-1556) iğneleyici yergilerindeki ve taşlamalarındaki alaycı şakalardan ve şiirlerden hem laik hem de dinsel önderler nasibini alıyordu. Aretino, özellikle, kent devletlerindeki sosyal mevki düşkünlüğüne ve devlet dairelerindeki rüşvetçiliğe zehir zemberek saldırılar yöneltiyordu. İlahî diye adlandırdığı bir tek kişiye ilişmedi –kendisine.

Klasik metinlerde öne sürüldüğü üzere, faal yaşam kişinin içinde yaşadığı toplulukta faydalı bir rol oynamasını kapsadığı için, hâli vakti yerinde hümanist aileler, zenginliklerinden bihakkın yararlanmak için bilgelik sergilemeleri gerektiğine inanıyorlardı. Sanat eserleri ısmarlamak, sanki ahlaki önderliği ve bu nedenle de yönetme hakkını onaylıyordu. Varlıklı aileler, kendilerine vermek istedikleri imajı yansıtmak için de sanatı kullanıyorlardı, örneğin müstakbel bir eşin ailesini etkilemek için portre sipariş ediyorlardı.

Sanat dallarının laik hamilerinin en büyüğü olan Floransalı Medici ailesi, siparişle birçok bina inşa ettirdi, şapellerin ve sunakların özenle bezenmesi için para ödedi ve manastırları restore ettirdi. Şaka yollu öne sürüldüğüne göre, Cosimo de Medici, satın aldığı kitapların muhtemelen içeriklerinden çok paha-

Masaccio'nun *Müneccimlerin Tapınışı* adlı tablosu (1426).

lı ciltleriyle ilgilenmiş olmasına rağmen, elyazması koleksiyonu yapmış, hatta bunlardan bazılarını okumuştu. Zengin banker, güzel sarayların ve kiliselerin inşasına göz kulak oldu. Floransa'daki San Lorenzo Bazilikası'nda bulunan Medici mezarlığının tasarımcısı Michelangelo (1475-1564), Medicilerin teveccühüne mazhar olan tek heykeltıraştı.

15. yüzyıldaki uzun ekonomik durgunluk ve gerileme, aslında sanatlara katkıda bulunmuş olabilir. Paralarıyla ticaretten ve imalattan yeterli kâr elde edemediklerini gören soylu aileler, resimlere ve heykellere oldukça büyük meblağlar harcadılar. Aslına bakılırsa, bu da üretici sermayeyi iktisadi yatırımlardan uzaklaştırarak durgunluk ve gerilemeyi derinleştirmiş olabilir. Öne sürüldüğüne göre, durgunluk ve gerileme aynı zamanda da varlıklı ailelerin kültüre daha çok zaman ayırmasına fırsat vermiştir.

Sanat hamileri, sıklıkla, ısmarladıkları eserin konusunu saptamakla kalmıyor, birtakım ayrıntıları da saptıyorlardı, örneğin belirli azizlerin betimlenmesini şart koşuyorlardı. Sanat eserinin boyutu ve fiyatı da elbette saptanıyordu; söz gelişi resimlerde kullanılacak mavi boyanın veya altının ya da heykellerde kullanılacak bronzun veya mermerin maliyeti de buna dâhildi. Kanatlı çocuk başı şeklindeki melek figürü daha pahalıya çıkıyordu. Ferrara düklerinden birisi resimleri için büyüklüklerine göre ödeme yapmasına rağmen, hamilerin çoğu, sanatçıya ödeme yaparken, onun harcadığı zamanı –dolayısıyla, gösterdiği beceriyi– ve aynı zamanda da kullandığı malzemeleri dikkate almayı gitgide daha çok benimsediler. Bir sanat eseri için yapılan sözleşmede, eseri sanatçının kendisinin mi tamamlayacağı, yoksa belirli kısımlar için üstadın atölyesindeki yardımcıların mı görevlendirileceği gibi hususlar belirlenebiliyordu. Tommaso di Giovanni Masaccio'nun (1401-1428) *Müneccimlerin Tapınışı* (1426) adlı tablosunda, resmi ısmarlayan noterin ve oğlunun portrelerinin de bulunması örneğinde olduğu gibi, bazen hamiler tuvalde görülebiliyorlardı. Buna karşılık, rakip bir sarayın duvarına gizlice tırmanarak müstehcen resimler yapması için Verona'da bir ressamın kiralanması örneğinde olduğu gibi, soylular ara sıra düşmanlarını aşağılamak için sanatçıları tutuyorlardı.

Rönesans Sanatçıları

Ortaçağ dünyasında resim, zanaat geleneğine dayanması nedeniyle, bir "mekanik" sanat sayılıyordu. Sanatçı, bundan dolayı muğlak bir konumdaydı çünkü kendi eserlerini satıyordu ve beşeri bilim eğitiminden yoksun kalıyordu. Michelangelo'nun babası, oğlunu heykeltıraş olmaktan caydırmaya çalıştı, çünkü heykeltıraşlık sanatını taş kesme işiyle bir tutuyordu. Bizzat Michelangelo, kendisini salt ressamlıktan ayırt etmek istermiş gibi, bazen resimlerini "Heykeltıraş Michelangelo" diye imzalıyordu. Ne var ki, resmin bir "mekanik sanat" olduğunda ısrar eden çağdaşlarına kızan hümanist Leon Battista Alberti, resim konusunda yazdığı denemede (1435), sanatçının artık bir zanaatkâr olmadığını, bir "yüksek sanat" uygulayıcısı olduğunu ısrarla savunuyordu.

Toplumsal kökeni bilinen sanatçılardan çoğunun babası, genellikle lüks bir işi olan şehirli dükkân sahibi ya da zanaatkârdı. Sayıca bunları –şaşırtıcı bir şekilde– soyluların oğulları izliyordu, belki bu da soyluların servetlerinin Rönesans'ta nispeten azalmasını yansıtıyor olabilir. Onların ardından ise tüccarlar ve noterler, avukatlar, memurlar gibi eğitimli meslek sahiplerinin çocukları geliyordu. Rafael (1483-1520) gibi az sayıda ressam, sanatçı çocuğuydu. Yalnızca bir avuç ressam, köylü çocuğuydu.

O çağda zanaatkârlar ile ressamların bağlantılı olmaları olağandı, çünkü zanaatkârlar gibi sanatçılar da bir çıraklık döneminden geçiyorlardı. Mimarlar ve besteciler bu tür resmî eğitimden yoksundular. Venedik'teki ressamlar loncası, beş yıllık çıraklık ve ardından iki yıllık ustalık gerektiriyordu; bu koşullar gümüşçülerin, ayakkabıcıların, marangozların ve diğer zanaatkârların eğitimi için gerekli koşullara benziyordu. Bazı üstatların oldukça büyük atölyeleri vardı, buralarda çıraklar eğitiliyor ve sıklıkla birlikte yaşıyorlardı, bazen de aynı resim üzerinde çalışıyorlardı (bazı tuvallerin özgünlüğünü saptamada çekilen zorluğun bir nedeni budur). Kadınlar ne çırak olabildikleri ne de üniversitelere gidebildikleri için, 16. yüzyılın neredeyse sonlarına dek hiç seçkin kadın Rönesans sanatçısı yetişmedi.

Gerçekte sanatçılar, bir zanaatkârdan çok daha saygıdeğer olduklarını iddia ediyorlardı. Leonardo, "dilediği gibi giyinerek şövalesinin önünde" oturan, "çoğu kez müzisyenlerin ya da çeşitli güzel eser meraklılarının eşliğinde ... güzel renkleri hafif fırça darbeleriyle süren" ressamı övüyordu. Sanatçının hümanist ülküler olan güzellik ve Tanrı ülkülerine yönelik arayışı, Rönesans döneminin bazı sanatçılarının "mekanik sanat" uygulayıcısı olmaktan çıkıp, Michelangelo'nun Portekizli bir ressamla ilgili yaptığı tanımlama düzeyine yükselişinin açıklanmasına yardımcı olur: "İtalya'da insanlar, büyük prenslerin şöhretini umursamazlar: ilahî diye nitelendirdikleri, yalnızca ressamdır." Böyle yüksek düzeylere elbette tüm ressamlar çıkamadılar ama Rönesans döneminde sanatçının konumu genel olarak yükseldi. Michelangelo, Leonardo, Rafael ve

Floransa'daki Santa Croce Bazilikası'nın Peruzzi Şapeli'nde Giotti'nin yaptığı fresk: *Müjdeci Aziz Yuhanna'nın Öyküleri: Batnaz Adası'nda İsa'nın Görünmesi.*

Tiziano (Tiziano Vecellio, yak. 1490-1576) birer beyefendi olarak yaşadılar, sonuncusu ise Kutsal Roma-Cermen imparatoru V. Karl tarafından şövalye yapıldı. Bazı sanatçılar ve yazarlar, çok sevildikleri kent devletleri tarafından defne yapraklarıyla taçlandırıldılar; "devlet şairi" sanı buradan gelmektedir.

Resim ve Heykel

Eskiçağın, doğanın ve insanlığın yeniden keşfi, Avrupa resmini dönüşüme uğrattı. Rönesans sanatçıları, yeni Platoncuların etkisini yansıtıyorlardı. 15. yüzyılın sonu ila 16. yüzyılın başı arasındaki dönemde yeni Platoncular, sonsuz fikirlerin –örneğin güzelliğin, hakikatin ve iyiliğin– gündelik yaşam alanının ötesinde var olduğu yolunda Platon'un ortaya attığı görüşü benimsediler. Hümanistlerin inancına göre, zihin insan doğasını aşabilir ve bu sonsuz fikirleri anlayacak duruma gelebilirdi. Sanatçı, imgelem aracılığıyla ruhun güzelliğini yeniden üretebilir ve böyle yapmakla, Tanrı'ya ulaşabilirdi. Dante'ye göre sanat, "Tanrı'nın torunu"ydu. Michelangelo'ya göre güzellik, "hakikaten bilen yürekleri göğe yükseltir"di.

Sanatçılar, Tanrı'nın evrende yaratmış olduğu oranları kullanarak güzelliğin temsilini gerçekçi bir şekilde başarmaya çalıştılar. Bir Rönesans ressamı hakkında konuşurken, onun yapıtının güzellikte doğayı aştığını söylemek en büyük iltifattı. Leonardo bunu şöyle ifade ediyordu: "Resim ... ressamın zihnini, bizatihi doğanın zihnine dönüşmeye ve doğa ile sanatı birbirine çevirmeye zorlar."

Rönesans döneminde doğa, salt bir fon olmaktan çıktı. Ressamlar artık dağların, kayaların ve bahçelerin güzelliğini de aslına uygun olarak resmediyorlardı.

Gündelik yaşamla ilgili nesneler, resimlerde gitgide daha çok görülür oldu; bu da gerçekçi betimlemeye daha çok ağırlık verilmesi durumunu yansıtıyordu. Örneğin Rafael'in, tıknaz Papa X. Leo'yu bir kitabı incelemek için kullandığı büyüteci parmakları arasında öylesine çevirerek boşluğa bakarken tasvir ettiği resmi düşünün (*bkz.* s. 93).

Güzellik, olağanüstü bir zenginlikle betimlenebiliyordu. Giotto di Bondone' nin (yak. 1266-1337) Floransa'daki Kutsal Haç Kilisesi'nin şapellerinde yaptığı fresklerdeki unutulmaz figürleri, özellikle de yüzlerindeki ifadeler, klasik çağdan beri hiç görülmemiş bir anlatımla insanlığı, derin kişisel coşkuyu ve doğalcılığı yansıtır. Genellikle Rönesans'ın ilk büyük ressamı sayılan Giotto'nun ünü, İtalya'nın büyük bölümüne hızla yayıldı ve üslubu, haleflerini büyük ölçüde etkiledi. Kendisinden 8 yaş büyük olan Michelangelo'ya hayranlık duyan ve ondan çok şey öğrenen Rafael, bir kadını resmetmeye çalışmak konusunda şöyle yazıyordu: "Kafamda taşıdığım belirli bir güzellik fikrini kendime kılavuz olarak alırım." Rafael'in figürleri, fırtınalı Michelangelo'nun güçlü, kışkırtıcı özneleriyle karşıtlık gösteren bir yumuşaklığı ve içsel güzelliği yansıtır. 18. yüzyıl başında, Yeni Platonculuk'un etkisini yansıtan Tiziano, resimlerine bakanları Venüs tasvirleriyle temsil etmeye çalıştığı dişi güzelliğin sonsuz biçimi fikrine yaklaştırmaya çaba gösterdi.

Masaccio'nun *Âdem ile Havva'nın Cennet'ten Kovuluşu* adlı freski (yak. 1427).

Yunanlar ve Romalıların kanısına göre, ressamlar ve heykeltıraşlar, insan yüzünü yeniden ürettikleri zaman ruhu anlıyor ve resmediyorlardı. Leonardo'nun ünlü *Mona Lisa* tablosu (1503-1507), gizemli ve kendinden emin yarı gülümseyen ifadesiyle, bu girişimin harika bir örneğidir. 15. yüzyıl başında Alberti, "Ruhun hareketleri, bedenin hareketlerinde tanınır," diye yazıyordu. Sanatçı, betimlediği figürlerin coşkularını ve tutkularını açığa vurabilmeliydi.

Rönesans sanatçıları, resimlerine bakanların neredeyse tümünün derhal anlam verdikleri stilize coşku tasvirlerinden oluşan geniş bir repertuara sahiptiler. Floransalı Masaccio, *Âdem ile Havva'nın Cennetten Kovuluşu* adını taşıyan olağanüstü freskiyle (yak. 1427), Kutsal Kitap'taki figürlerin hem işkence gören ruhlarını hem de bedenlerini temsil etmeyi amaçlamıştı. Âdem ile Havva'nın Cennet

Bahçesi'ni terk ederken çektikleri büyük kederin bu gerçekten sarsıcı betimlemesinde, Masaccio'nun Âdem'i, ıstırap içinde gözlerini parmaklarıyla kapatır. Rönesans sanatçıları, ortaçağa özgü alışılmış çağrışımların birçoğundan (örneğin dindarlık ve altın çağrışımından) genellikle kaçınmış olmalarına rağmen, belirli renkleri simgesel amaçlarla kullandılar. Sıklıkla, menekşe rengi saygıyı, beyaz renk iyilikseverliği, kırmızı renk ateşi ve kurşuni renk de toprağı temsil ediyordu. İsa'ya ilişkin temsillerde açık renkler, yoğun ışık ve ideal orantılar birleştiriliyordu. Ortaçağa özgü mavilerden ve altın renklerinden daha incelikli ve doğal olan derin renklendirme, tuvali zenginleştiriyordu.

Ortaçağ ve Bizans sanatçıları, tipik olarak, düz bir alan üstüne katı imgeler resmediyorlardı, bu nedenle de yaptıkları eserler sıklıkla iki boyutlu ve cansız görünüyordu; Seyircinin kolaylıkla tanıyabildiği simgelerin eşliğinde, çizgisel biçimler önem sırasına göre düzenleniyordu. Paralel çizgilerin yüzeyden uzaklaşıp gitgide yaklaşarak birleşme noktasında birbirine kavuşuyor göründüğü perspektif kuramının Rönesans'ta gelişmesi, figürlerin ve hareketin gerçekçi sunumunu kolaylaştırdı. Rönesans sanatçıları, doğalcılığın ancak perspektif kullanılarak başarılabildiği kanısındaydılar. Masaccio, perspektifin matematiksel yasalarını, iki boyutlu yüzeyin üç boyutlu görünmesini sağlayan devrim niteliğindeki *Teslis* (1425) adlı eseriyle resme ilk kez uyguladı. Mekânın yenilikçi tarzda kullanımlarına ışık ustalığı da katkıda bulundu; örneğin sanatçılar, kısaltma tekniğini kullanarak, izleyicide uzama ya da yayılma yanılsaması oluşturmak için objenin derinliğini kısaltıyorlardı. Andrea Mantegna (yak. 1430-1506), gerçekçi bir eser olan *Ölü İsa* adlı tablosunda (yak. 1506), öncülüğünü Masaccio'nun yaptığı bu teknikten yararlandı. Bu kısaltma sayesinde sanatçı, düz bir yüzey üzerinde görsel olarak üç boyutlu bir beden izlemini yaratma olanağı buldu. Özellikle Floransalı sanatçılar, yüksek kabartmayı ve silueti geliştirmek için perspektiften yararlandılar; renk tonlarını ve gölgeleri etkili şekilde kullanarak tuval üzerinde yuvarlatılmış figürler sundular.

Doğalcı ressam Masaccio'nun, en başta da heykeltıraş Donatello'nun (yak. 1386-1466) bu perspektif ustalığı, Rönesans ressamlarının zor, girift temalar seçmelerine ve bunları daha karmaşık bir gerçekçilikle işlemelerine yardımcı oldu. Donatello, dereceli şekilde yükselen ya da alçalan kabartmalar yoluyla çarpıcı bir etki elde etmek için perspektiften yararlandı. Siena Vaftizhanesi'ndeki taş kaide için bronzdan yaptığı *Herod'un Ziyafeti* adlı heykelde (yak. 1417) Donatello, Vaftizci Yahya'nın kellesi Herod'a sunulunca kralın ve konukların gösterdikleri şok tepkisini yakaladı. Leonardo'nun *Son Akşam Yemeği* adlı tablosunda (yak. 1495-1498), İsa'nın müritleri masanın çevresine toplanmıştır. İzleyicinin gözü, tavandaki perspektif çizgileri boyunca büyük bir pencereyle çerçevelendiği için ön plana çıkan merkezî figür İsa'ya yöneltilir. Leonardo, İsa'yı ele veren

Andrea Mantegna'nın *Ölü İsa* adlı tablosu (yak. 1506), Rönesans'ta perspektif kullanımının bir örneğidir.

Yehuda'yı ne halesiz bırakarak ne de masanın öteki yanında İsa'dan uzak bir yere tek başına yerleştirerek değil, gölge içindeki tek figür şeklinde resmederek tanıtır.

Leonardo'ya göre resim, "duyularımızdan süzülüp gelen şeyler"e dayalı en yüksek bilim biçimiydi. O, "resmin bilimsel ve sahici ilkelerinin, ilk önce" resmin bileşenlerini belirlediğine inanıyordu: "Karanlık, ışık, renk, cisim, figür, duruş, mesafe, yakınlık, devinim ve geriye kalanlar." Michelangelo'nun yapıtları, onun matematik, anatomi ve optik alanlarındaki ustalığını yansıtır. Sanatçıların uygun orantıları keşfetmelerine dayalı olarak hayvanlar, kuşlar ve cansız nesneler de yaşamdakine benzer bir nitelik kazanır.

Güzelliğin doğal temsiline ulaşma arayışı, bazı sanatçıları, insan vücudunu çıplak biçimde betimlemeye yöneltti; bazılarına göre bu, klasik paganizmden alınmış daha doğal ve daha anlatımcı bir biçimdi. Michelangelo'ya göre, insan vücudunun heykelde tasvir edilmesi, Tanrı'nın suretinde yaratılmış ilahî bir varlık olarak insanın nihai anlatımıydı. Onun çıplak figürlü heykellerinde ve resimlerinde vücudun kasları ve kirişleri, insanlığın duygularıyla ve tutkularıyla yoğrulmuştur.

Rönesans İtalya'sının insanları, gördükleri her şeyde dinsel anlamlar aradıkları için dinsel, kamusal ve kişisel yaşam örtüşüyordu. Dinsel konulara değinen sanat, Kilise için bir öğretim hizmeti de görüyordu. Soylulara ait evlerin birçoğunda, her odada bir dinsel imge bulunabilirdi. Tehlike ya da hastalık zamanlarında bir azize verilen sözü yerine getirmek için, *ex voto* (adak) olarak

Michelangelo'nun Vatikan'daki Sistin Şapeli'nin tavanında bulunan *İnsanın Yaratılışı* adlı freskinden, Tanrı'nın Âdem ile Havva'ya cenneti yasaklamasını gösteren bir kesit.

bilinen şükran imgelerini kamusal alanlara dikme geleneği yaygındı. Soylular, buna benzer sözlerini gerçekleştirmek için dinsel temalı resimler ısmarlarlardı. Dahası, soylular ve papalar için yontulan muhteşem mezarlar, bireyin kutsanmasına verilen önceliği yansıtıyor olabilir; ama yine de bunlar ebedi kurtuluşu vurguluyordu.

Dinsel temalar, resimde ağırlığını sürdürdü; her on resimden belki dokuzunda bu konular işleniyordu; Bakire Meryem en çok sevilen figürdü, onun ardından İsa ve azizler (en başta da Floransa'nın koruyucu azizi Vaftizci Yahya) geliyordu. İsa'nın yaşamındaki belirli dönemlere ya da Aziz Sebastian'ın şehitliğine ilişkin görsel tasvirler, dindarlığı ve ahlakı teşvik etme amacını güdüyordu. Böylelikle sanatçılar, söylevleriyle güçlü bir duygusal tepki uyandıran vaizlerin rolüne benzer bir rol üstlendiler.

Klasik simgecilik, Rönesans resminde çok yaygındı ve çoktanrılı Roma'dan alınmış imgeleri de içeren dinsel temaların tasvirini etkiliyordu. Sanatçılar, hamilerinin isteğiyle, tuvallerini süslemek üzere tarihle ya da mitolojiyle ilgili ayrıntıları da kullanıyorlardı. Klasik tanrıların bazıları, ahlaki ya da fiziki nitelikler için Rönesans simgeleri olarak kullanılıyordu. Michelangelo, *Son Hüküm* (1536-1541) adlı tablosunda İsa'yı betimlerken Tanrı Apollon'un klasik bir tasvirini model olarak kullandı.

Ama klasik mitolojiden sahnelerin yanı sıra laik temalı resimler de sayıca çoğaldı; ünlü kişilerin ya da zengin soyluların portreleri yanında, daha sıradan insanların portreleri de bu bağlamda dikkat çekiciydi. Her şeye bir kulp takan Aretino, bir ayakkabıcının oğlu olmasına rağmen, portrenin halka indirilmesini

yanlış buluyor, "terzi ve kasapların portrelerine bile tahammül gösterilmesi, çağımızın utancıdır," diyordu.

Yüksek Rönesans Üslubu

Yüksek Rönesans döneminde (1490-1530), İtalya'daki kent devletleri, önce Fransız istilasıyla ve sonra İspanyol tahakkümüyle karşılaşınca, ekonomik ve siyasal canlılıklarını büyük ölçüde yitirdiler. Ekonomik gerilemenin yanı sıra iç siyasal çatışmaların da olduğu bir ortamda sanatçılar, zengin soylu ailelerin cömert himayesinden artık yararlanamaz oldular. Hami olarak, onların yerini Kilise aldı.

Papalık, Yüksek Rönesans'ın anıtsalcılığına esin kaynağı oldu. 16. yüzyılın ilk yirmi yılında, endüljans (af belgesi, yani kişinin günahları ya da ailesinden birinin günahları nedeniyle cehennemde cezalandırılmaktan kurtulmak için satın aldığı papalık belgesi) satışıyla ilgili suçlamaların kuşatması altında kalan papalık, otoritesini ve imajını yeniden kurmaya çalışıyordu (*bkz.* Bölüm 3). Roma'daki papalık tarafından verilen siparişler, kamuoyunun güvenini yeniden kazanmaya yönelik bir girişimdi ve Yüksek Rönesans'ın sanatsal başarılarını olanaklı kıldı. 1470'li yıllarda başlatılan ve kadim Roma İmparatorluğu'na yönelik ilgiyi artıran kazıların ardından, Roma'nın yeniden inşasıyla Rafael bizzat ilgilendi ve Roma Forumu kazılarını kişisel olarak denetledi. Kilise'den etkilenen ve Kilise'ye daha bağımlı olan Yüksek Rönesans ressamları, akılcı düzenle ilgilenmekten uzaklaşıp izleyicilerinde daha güçlü görsel yanıtlar oluşturmaya gitgide ağırlık verdikçe, tuvalleri daha da büyüdü.

Artık bazı hümanistler, papalığın klasik Roma'nın utkularının varisi olduğunu iddia etmeye başladılar. Papalar, Roma imparatorlarını çağrıştıran isimler aldılar. II. Julius (papa, 1503-1513), üzerinde "Julius Caesar Pont[ifex]. II" yazan bir madalyon basılmasını emretti. Bu terim, klasik Roma'da "yüksek din adamı" anlamına geliyordu. Kente dalgalar hâlinde üşüşen hacıların gereksinimlerine yanıt vermek için geniş bulvarlar ve alanlar inşa edildi.

Leonardo'nun *Son Akşam Yemeği* adlı tablosu, Yüksek Rönesans üslubunun ya da bazen Görkemli Üslup denilen tarzın ilk örneğidir. 1520'lerin ayırt edici akımı olan maniyerizmin (İtalyanca üslup anlamındaki sözcükten türetilen ve "üslupçuluk" anlamına gelen bir terim) belirgin özellikleri büyük ölçek, abartılı canlandırma ve ayrıntının genel bir coşku havası içinde eritilmesidir. Roma'daki San Pietro Bazilikası'nı Yüksek Rönesans'ın "görkemli üslup"uyla inşa eden Donato Bramante (1444-1514), bazilikanın görkemli Bizans tarzı kubbesini tasarladı; bu kubbeyi Michelangelo ve bir halefi tamamladılar.

Yüksek Rönesans ressamları gitgide büyük, iddialı, karmaşık ve hatta bazen tuhaf tablolar ortaya koydular. Maniyerizmin imgesel çarpıtmaları ve huzursuzluk hissi, yeni belirsizliklere koşut olarak rahatsız edici bir vizyon ortaya koydu. Maniyerizm, Rönesans'ın klasik mükemmelliğe ulaşma idealine karşı

Leonardo da Vinci'nin *Son Akşam Yemeği* (yak. 1495-1498) adlı tablosu.

tepkiye dair bir şeylere işaret ediyordu. Bu nedenle, bazı ressamlar perspektif kurallarını boş verdiler; gizemciliğin ve yanılsamacılığın yanı sıra coşkusalcılık da klasikçiliğe üstün geldi. Meslek yaşamının sonuna doğru Michelangelo'nun yapıtları bu etkiyi yansıtıyordu. Onun, Papa II. Julius'un mezarı için mermerden yonttuğu muhteşem *Musa* adlı heykeli (1515), abartılı bir yüz ifadesi taşıyan son derece belirgin bir kafaya sahiptir. Bu heykel, Michelangelo'nun, kendisi de dâhil insanın sınırlı yönlerine ilişkin trajik vizyonunu yansıtır. Rafael ve Tiziano, neredeyse tamamen ilahî niteliklerden güç alıyor görünen ama yine de insaniliğini koruyan insan figürleri sundular.

Rönesans'ın Sonu

15. yüzyıl sonunda, İtalyan kent devletleri ekonomik ve siyasal bir gerileme dönemine girdiler; bu da yarımadayı yabancı istilasına daha açık hâle getirdi. Avrupa'nın iki başat gücü olan İspanya ile Fransa arasındaki savaşlardan bazıları, daha sonra İtalya Yarımadası'nda yürütüldü. Amerika kıtasının ilk önce İspanya tarafından keşfedilerek gitgide sömürgeleştirilmesi ve Kuzeybatı Avrupa'da imalatın ve ticaretin artması; ekonomik ve kültürel canlılığın Atlas Okyanusu'na doğru, İspanya'ya ve en başta İngiltere, Fransa, Hollanda olmak üzere Kuzeybatı Avrupa'ya ve Yeni Dünya'ya kaymasına yardımcı oldu (*bkz.* Bölüm 5).

Ekonomik Gerileme

Kuzey İtalya'daki kent devletlerinde 15. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen ekonomik gerileme, Rönesans refahının maddi temelini sarstı, aslında Ak-

deniz bölgesinin ekonomik önceliğini zayıflattı. İtalyan kent devletleri, Asya'yla ticaret yaptıkları yolların çoğunu kaybettiler. Osmanlılar, Ege Denizi'ndeki ve Asya ile geleneksel ticaret yolunu oluşturan Karadeniz'deki Ceneviz ticaret üslerini fethettiler. Osmanlı hâkimiyeti, Cenova'nın bir zamanlar güçlü olan ticari ağını, Ege'deki Hios (Sakız) adasını merkez alan ticarete indirgedi. İtalyan kent devletlerinden yalnızca Venedik gelişip zenginleşmeyi sürdürdü. Osmanlıların Konstantinopolis'i 1453'te fethetmesinden sonra, Venedikli tüccarlar Osmanlılarla bir antlaşma imzalayarak Doğu'yla ticaret tekeli elde ettiler ve böylece, diğer kent devletlerinin geleneksel Asya pazarlarına erişim olanağını ortadan kaldırdılar. Bununla birlikte, özellikle Venedik çıkarlarına yönelik Osmanlı tehdidi Doğu Akdeniz'de arttığı ve Venedik kadırgaları Karadeniz'e çıkmayı artık göze alamadıkları için Venedik'in ekonomisi çok geçmeden küçük ölçekli imalatla çeşitlendi.

İtalyan kent devletlerinin tüccarları alternatifler aradılar. Cenevizliler, İspanya'nın güney kıyısındaki Müslüman şehri Malaga'da bir ticaret üssü kurdular ama böylece yörenin Müslüman aracılarına bağımlı hâle geldiler. Portekiz filoları, Hindistan ve ötesiyle olan baharat ticaretini tekelleştirmeye başladılar.

Floransa'nın uzun zamandır gelişmekte olan ipekli ve yünlü sanayileri artık Fransız ve Hollandalı üreticilerin ve Kuzeybatı Avrupalı tüccarların sert rekabetiyle karşı karşıyaydı. Büyük İtalyan tüccar ailelerinin baş döndürücü zenginliği giderek eridi. Avrupa ekonomisi –hatta bizatihi dünya ticareti– değişiyordu. Portekizli, İspanyol, İngiliz ve Hollandalı tacirler, yeni ürünler ve önemli kârlar için yüzlerini Yeni Dünya'ya çevirdiler (*bkz.* Bölüm 1). Portekiz ve sonra İspanyol ticaretinin hızlı büyümesi, Atlantik ekonomisinin yükselişine ivme kazandırdı. İngiltere'nin, Hollanda'nın ve Portekiz'in daha büyük yelkenli gemilerinin rekabeti, Floransa'ya ve Cenova'ya sonra da daha yavaş olarak Venedik'e üstün geldi.

Yabancı İstilası

İtalya Yarımadası Fransa'nın ve İspanya'nın ya da başka güçlerin müdahalesinden bağışık kaldığı sürece, kent devletleri birbirleriyle kavga ederlerken ve Akdeniz'de nüfuzunu genişleten Osmanlı İmparatorluğu'na ihtiyatlı gözlerle bakarlarken, gelişip zenginleşmeye devam etti. Ama ekonomik çıkarların böldüğü ve kendi aralarında tartışmayı uzun zamandır adet edinen kent devletleri, Fransa'nın çıkarlarını genişletme çabasına gitgide daha çok maruz hâle geldiler.

Fransa, 1451'de Venedik'e karşı Milano ve Floransa ile kurduğu ittifaka bağlı kalmıştı. Ama bu üç kent devleti, saldırgan Fransız monarşisinin yarımadaya yönelttiği tehdidin farkına vardı. Dahası, 1453'te Konstantinopolis'in fethedilmesinin ardından, Osmanlı gemileri Adriyatik Denizi'nde artık daha sık boy gösteriyordu. Kent devletleri arasındaki mücadelelere bir son vermek zorunlu gö-

rünüyordu. Floransa, Milano ve Venedik arasında imzalanan Lodi Barışı (1454), yeni bir siyasal düzen kurdu. Osmanlı ya da Fransız yayılmacılığını caydırmaya yardımcı olan bu antlaşma, kırk yıl süreyle görece barış getirdi; bu dönemde Rönesans'ın en büyük sanat eserlerinden bazıları ortaya çıktı.

Bu İtalyan Birliği'nin kurulması, en güçlü kent devletleri arasındaki bu güç dengesini –ta o zamanlar böyle deniliyordu– resmîleştirdi. Her ne zaman devletlerden biri ya da ikisi saldırganlık gösterse –örneğin Venedik'in ve Papalık Devleti'nin Ferrara'ya saldırmasında olduğu gibi– diğerleri bir araya gelerek statükoyu yeniden sağlıyordu. Bu tür savaşlar, genellikle, bu görev için kiralanan *condottiero*'ların dışarıdan getirdikleri ve örgütledikleri paralı askerlerce yürütülüyordu. O sırada, Milano'nun kuvvetli ordusu Fransız istilasına karşı bir barikat işlevi görüyordu.

Belki zenginliğin giderek azalmasının da etkisiyle, kent devletleri bünyesindeki siyasal yaşam bozuldu. Floransa'da Medici despotizmi, cumhuriyetçilerin muhalefetiyle karşılaştı. 1480'lerde Perugia, iki rakip aile arasında bölünmüş bir savaş alanı hâline gelmişti. Ailelerden birinin 130 mensubu 1491'de ana meydanda idam edildi ve herkesin görmesi için direklerde sallandırıldı. Sonra pişmanlık duyan oligarklar, aynı meydanda otuz beş sunak kurdular ve rahiplere taziye için üç gün boyunca ayin düzenlemelerini emrettiler. Kent devletlerinin birçoğunda, bazı soylu aileler şiddet kullanarak birbirlerini saf dışı etmeye çalışıyor, karşıtlarını acımasızca eziyor, sonra da cesetlerin başında dua ediyorlardı. Önde gelen Floransalı aileler, aile onurunu savunma adına intikam cinayetleri işliyorlarken bile, hiç aksatmadan kiliseye gidiyorlardı. O zamanlar, birisi dinsel nitelikle ve diğeri aileye bağlılıkla belirlenen iki paralel davranış kuralı arasında oldukça büyük bir gerilim sürüyordu.

O zamanlar İtalya Yarımadası, kent devletlerinin ordularından çok daha büyük orduları seferber edebilen güçlü hükümdarlar olan Fransa krallarının ve Kutsal Roma-Cermen imparatorlarının hanedanlık hırsları ve rekabetleri için bir savaş alanı hâline geldi. Varlıklı ve stratejik öneme sahip Burgonya Dükalığı'nın Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu topraklarına katılması, Habsburg hanedanı ile Fransa kralı VII. Charles (saltanatı 1483-1498) arasındaki mücadeleyi şiddetlendirdi. Fransa kralı, Napoli'nin düşmanı olan Milanolu Sforza ailesinin teşvikiyle, Napoli tahtı üzerindeki su götürür iddiasını öne sürmeye karar verdi. Buna karşılık, Milano'ya karşı Floransa'yla ve kendisi de Borgia ailesinin Floransalı bir üyesi olan Papa VI. Alexander'la (papalığı 1492-1503) ittifak kurdu.

1494'te VIII. Charles, 30.000 kişilik bir orduyla İtalya Yarımadası'nı istila etti. Kralın Fransız süvarileri, İsviçreli paralı piyadeleri ve İskoç okçuları Kuzey İtalya'da ilerlediler. Floransa'nın Medici hanedanından gelen hükümdarı, kentten ayrılması karşılığında Pisa'yı Fransa'ya teslim etti. Bu, Floransalı cumhuri-

yetçileri öfkelendirdi. Fransız ordusu Floransa'ya girdiği zaman, Floransalılar Medicileri (altmış yıllık hâkimiyetten sonra) iktidardan indirdiler. Yasama meclisi olarak Büyük Konsey'i kuran yeni Floransa hükümeti, cumhuriyetçi bağımsızlığı ve idealleri simgeleyen sanat eserleri yaptırarak kentin görkemli sanatsal yapıtlarına katkıda bulundu. Leonardo ve Michelangelo, Büyük Konsey'in toplantı salonu için Floransa'nın askerî zaferlerini betimleyen sahneler resmettiler. Kent hükümeti, yedi yıl sonra, Michelangelo'nun harika *Davut* heykelini ismarladı. Donatello'nun 15. yüzyıl başlarında yaptığı aynı adı taşıyan bir büstü Michelangelo'nun bilinçli olarak taklit etmesi, cumhuriyetin o dönemdeki meydan okumalara başarıyla direnmesine atıfta bulunuyordu.

Bu arada, VIII. Charles'ın ordusu, yolunun üstündeki her şeyi yakıp yıkarak Napoli'ye doğru ilerliyordu. Ordu, Napoli hükümdarlarının koymuş oldukları acımasız vergilere karşı çıkan Napolililerin sevinç çığlıkları arasında kente girdi. Ama –Sicilya'yı, Venedik'i ve Papalık Devleti'ni kapsayan topraklara egemen olan– Aragon kralı Ferdinand'ın ve Kutsal Roma-Cermen imparatorunun da aralarında olduğu Fransa karşıtı bir koalisyon, Fransız kuvvetlerini yenmek üzere harekete geçti. Fransız ordusu İtalya Yarımadası'nı terk etmesine rağmen, kent devletlerinin dertleri henüz yeni başlıyordu.

Floransa'da, Fransız istilasını önceden kestirmiş olan karizmatik Dominiken keşiş Girolamo Savonarola (1452-1498), kendilerini dünyevi işlere vermiş ve doğru yoldan sapmış oldukları gerekçesiyle hem Floransalı Medicilere hem de papalığa karşı çıkıyordu. Floransalıların günahkârlığı da dâhil, İtalya'nın hastalıklarına çare olsun diye onu göndermiş olan Tanrı'nın emrindeki bir araç olarak Fransa kralı VIII. Charles'ı memnuniyetle karşılamıştı. Medicilerin iktidardan indirilmesiyle, Floransa Cumhuriyeti'nin dizginleri fiilen Savonarola'nın eline geçti. Kilise bünyesindeki istismarları lanetlediği için Papa VI. Alexander tarafından aforoz edildi. Savonarola, Floransa toplumunun tüm katmanlarından destek istediği için soylu ailelerin de düşmanlığını kazandı. Savonarola'nın düşmanları, papanın izin vermesiyle, 1498'de onu önce astılar sonra da –dinden çıkma cezası olarak– yaktılar.

Ertesi yıl, Fransa'nın yeni kralı XII. Louis (saltanatı 1498-1515), Milano Dükalığı üzerindeki hak iddiasını gerçekleştirmek amacıyla İtalya Yarımadası'nı istila etti. Bunu, yozlaşmış Papa VI. Alexander'ın desteğiyle yaptı. Papa, çocuklarının genişleyen çıkarlarını gözetmenin yanı sıra, papalığın toprak iddialarını sağlamlaştırmaya da çalıştığı için Fransızların yardımını istiyordu. Papa, Fransa kralını cesaretlendirmek için, Louis'nin evliliğini feshederek, selefinin dul karısıyla evlenmesine olanak sağladı, böylelikle Louis, Bretanya'yı toprakları içinde tutabilecekti. VI. Alexander'in amansız bir düşmanı olan II. Julius 1503'te papa olduğu zaman, kudretli Borgia ailesini Roma'dan sürdü. Sefih papa sonra Venedik ve müttefiklerinin Papalık Devleti'nden almış oldukları toprakları geri alma

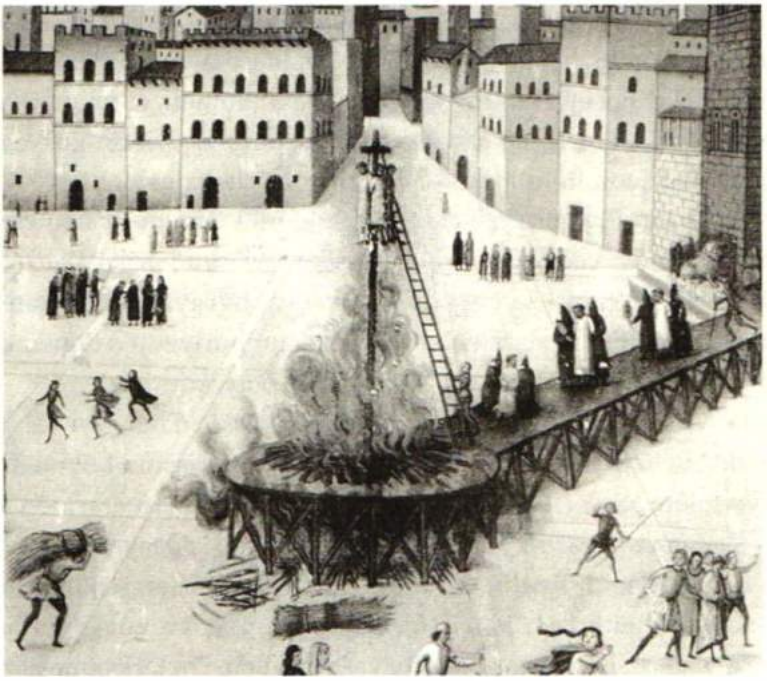

Girolamo Savonarola'nın Floransa'da kazığa bağlanarak yakılması, 16. yüzyıla ait resim.

çabasına girişerek, Venediklilere karşı bir ittifak oluşturdu ve birliklerinin başında savaş alanına giren son papa oldu. O yıl İspanyol ordusu Fransız ordusunu yendi ve Habsburglar, Napoli Krallığı'nı ele geçirdiler. Milano, 1512'de, yani İspanyol ordusunun Floransalıları yendiği ve Medicilerin cumhuriyeti yıktığı aynı yıl, Fransız kuvvetleri kentten atılıncaya kadar XII. Louis'nin bir fiefi olarak kaldı. Üç yıl sonra, Fransız birlikleri İsviçreli paralı askerleri yendiler ve kenti yeniden ele geçirdiler. İmparator V. Karl'ın 1522'deki müdahalesinden ve Fransız yenilgilerinden sonra, Lombardiya şehri 1535'te İspanyolların mülkü oldu.

Machiavelli

Kent devletleri birbirleriyle savaşırlarken, bir çekingenlik ve güvensizlik havası İtalya Yarımadası'nın her yanını kapladı. Vergilerin ve açlığın ezdiği köylülerin zenginlere duydukları öfke durmaksızın derinleşiyordu. Zenginler de yoksullara gitgide daha büyük kuşkuyla bakıyor ve onları toplumsal düzeni tehdit edebilen tehlikeli canavarlar olarak görüyorlardı.

Sadık Floransalı Niccolò Machiavelli, İtalya'nın bir zamanlar kıvançlı ve bağımsız kent devletlerinin, şimdi niçin yabancı güçlerin istilası karşısında neredeyse çaresiz göründüğünü anlamaya çalışanlar arasındaydı. Machiavelli'nin siyaset görüşü, keşmekeş içindeki bu dönemde Floransa'da yaşamanın kazandırdığı deneyimi yansıtıyordu. Floransa'daki çalkantı 1494'te onu, kent devletlerinin ge-

Düşünceye dalmış Niccolò Machiavelli.

rileyişini anlattığı *Floransa Tarihi* adlı eserini yazmaya yöneltti. Fransa kralının sarayında ve Roma'da Floransalı bir diplomat olarak hizmet vermesinin kazandırdığı yönetim deneyimi sayesinde Machiavelli, gerçekçi bir kişi olduğuna inanıyordu. Savaşı, insan saldırganlığının doğal bir çıkış yolu olarak görüyordu. Ama aynı zamanda da anlaşmazlıkların diplomasiyle çözümlenmesini yeğliyordu. Kent devletleri içindeki hizipçiliğin ve aralarındaki çekişmelerin, "sivil erdem"in olmayışından ileri geldiği kanısındaydı. Machiavelli'nin sivil erdem derken kastettiği, askerî kuvvetin etkili kullanımıydı.

Mediciler 1512'de Floransa Cumhuriyeti'ni devirerek, papalık ordusunun ve İspanya ordusunun da yardımıyla iktidara döndüler. Medici ileri gelenlerine karşı bir komplonun ortaya çıkarılmasından sonra, bununla hiçbir ilgisi olmadığı hâlde, Machiavelli kent dışındaki malikânesinde sürgün hayatı yaşamak zorunda bırakıldı. Floransa değişmişti. Medicilerin bir destekçisi, aile reislerinden birisine şöyle yazıyordu: "Atalarınız, hükmederlerken, kuvvetten çok hünere başvuruyorlardı; siz, hünerden çok kuvvete başvurmalısınız."

Machiavelli, bir yıl sonra *Prens* (1513) adlı eserini yazdı. Bu eserinde, İtalya Yarımadası'nın yakın tarihini irdeliyor ve güçlü bir liderin –prensin– çatışmaları sona erdirebileceğine olan inancını vurgulayarak, insan doğasına ilişkin kötümser bir değerlendirme yapıyordu. Prens, tebaasının ondan korkmasını sağlayarak siyasal istikrarsızlığı bitirebilir ve Machiavelli'ye göre eskiçağın ayırt edici özelliği olan ahlaki bir yeniden doğuş gerçekleştirebilirdi. Machiavelli, Cicero'dan yararlanarak, Roma Cumhuriyeti'nin ve Roma İmparatorluğu'nun şehirlerini inceledi. Machiavelli, ilk siyaset bilimci olarak görülebilir çünkü onun çalışmaları, İtalyan kent devletlerinin yakın tarihine ilişkin anlayışından genel ve gerçekçi sonuçlar çıkarmaya yönelik sistematik bir çabayı yansıtır. Onun geçmişe gösterdiği yoğun ilgi, Rönesans'ın etkisini açığa vurur.

Machiavelli, siyasal liderliğe yürekten inanıyordu. Machiavelli'nin kanısına göre, biçimi ister monarşi isterse cumhuriyet olsun, hükümetin amacı kente istikrar getirmek olmalıydı. Bir sivil sorumluluk duygusu, ancak "iyi yasalar ve kurumlar" yoluyla yeniden yaratılabilirdi, ama Machiavelli'ye göre bunlar tamamen askerî güce bağlıydı. Machiavelli, yeni barbarları kovmaları için Medicilere çağrı yapıyordu. Machiavelli'nin *Savaş Sanatı* (1521) adlı eseri, erdemi geri getirecek asker-kentlilerin, İtalya Yarımadası'nı harabeye çevirmiş olan hoyrat

paralı askerlerin yerini alacağı umudunu dile getiriyordu. Ama İtalyan kent devletleri için artık çok geçti.

Machiavelli'nin, "yüksek devlet çıkarları"nı siyasal eylem için yeterli gerekçe olarak ve başlı başına bir siyasal ilke olarak görmesi ve acımasız hükümdarlara açıkça hayran olması, onun "amaç için her yol mubahtır," şeklindeki inancında yansımasını bulan ürpertici bir miras bırakacaktı. Devlet teriminin gayrişahsi, modern anlamında bir devlet anlayışını benimsemiş olması pek mümkün görünmemekle birlikte, Machiavelli, "İyi yasaları, iyi silahlar yapar," görüşünü savunuyordu.

Kent Devletlerinin Gerilemesi

16. yüzyılın ilk otuz yılının büyük kısmı boyunca, İtalya'da yabancı ordular birbirleriyle ve kent devletlerinin kurdukları ittifaklara karşı savaştılar. 1525'te İtalya'daki Fransız ordusunun asker sayısı 32.000'e, İspanya'nınki ise 100.000'e ulaştı. Bu iki büyük güce yalnızca Venedik direnebildi. Osmanlı sultanıyla ittifak kurmuş ilk Batılı hükümdar olan Fransa kralı I. François ile Kutsal Roma-Cermen imparatoru V. Karl (İspanya kralı I. Carlos) arasında ilk savaş 1521'de patladı. V. Karl'ın orduları 1525'te İtalya'nın Pavia şehrinde Fransızları kılıçtan geçirerek, Fransa kralını Madrid'e götürdüler ve kral, ailesi fidye ödeyinceye kadar orada kaldı. 1527'de V. Karl'ın paralı ordusu, ücret ödenmemesine kızarak Roma'yı yağmaladı. Fransa, 1529 Cambrai Antlaşması'yla, Napoli ve Milano üzerindeki iddialarından vazgeçti. Ama İspanyol ordusu Fransızların yeni istila çabalarını geri püskürttüğü için, Venedik hariç, İtalyan kent devletleri bu defa da şöyle ya da böyle Kutsal Roma-Cermen imparatoru V. Karl'a bağımlı kaldılar. İspanyol tüccarların hâlihazırda önemli bir varlık gösterdikleri Roma'da, papa, Osmanlılara karşı savunma için Kutsal Roma-Cermen imparatoruna, giderek daha bağımlı hâle geldi çünkü Karl, din adamlarının kazançlarını vergilendirerek kendi kaynaklarını artırıyordu.

Uzun süren savaşlar kent devletlerinin finans ve insan kaynaklarını kuruttu, kırsal kesimi de bir ölçüde harap etti. 14. ve 15. yüzyıllarda zengin tüccarlarca siyasal gücü kırılmış olan soylular, bazı şehirlerde yeniden öne çıkmak için kaostan yararlandılar. Soylu aileler, daha yoksul soylularla evlenmiş ve soyluların tarzlarını taklit etmeye başlamış olan zengin tüccarlar da dâhil yeni gelenlere karşı otoritelerini sürdürme mücadelesi veriyorlardı. Mediciler, cumhuriyetçilerce bir kez daha kovulduktan sonra, 1530'da on ay süren bir kuşatmayla kenti yeniden ele geçirdiler. Ama Floransa'da da Rönesans sona ermişti.

Sanatsal üsluplar, Fransız istilasının yıkıcı etkisiyle birlikte Rönesans'ın uğradığı özgüven kaybını yansıtmaya başlamıştı bile. Botticelli, Rönesans'ın ayırt edici özelliği olan dinginliği ve içten iyimserliği terk etmiş görünüyordu. *Mistik Doğuş* adlı resmine, şu endişeli kaydı düştü: "Ben, Sandro, bu tabloyu İtalya'nın

dertlerle boğuştuğu 1500 yılının sonunda yaptım." Daha sonra Botticelli, Yüksek Rönesans'ın dinsel nüfuza daha yakından bağlı olduğu gerçeğini yansıtırcasına, İsa'nın çilesiyle ve acılarla daha çok ilgilenir oldu. Giderek bozulan siyasal durum, 1530'dan sonra İspanyol nüfuzunun genişlemesiyle de birleşerek, sanatçıların İtalyan kent devletlerinde hami bulmalarını daha da zorlaştırdı.

Çok geçmeden, İtalya'da yalnızca Tiziano'nun şehri Venedik, sanatsal yaşam merkezi olarak kaldı. V. Karl'ın birliklerinin Roma'yı yağmaladıkları yıl olan 1527'de ölen Machiavelli, İtalyan kent devletlerinin yabancı ordularca aşağılanmalarının, yalnızca İtalya tarihinde değil, Batı uygarlığında da gerçekten eşsiz bir dönemi sona erdirdiğini algılıyordu. Yüksek Rönesans'ın büyük kişiliklerinden yalnızca Michelangelo ve Tiziano, 1530 sonrasını yaşadılar.

Başka Yerlerin Çekiciliği

Avrupalılarca yapılan farklı türden buluşlar insanlığın önüne yeni olasılıklar açmış olsa bile, Rönesans'ın kültürel başarıları giderek geriledi. Kolomb'un Atlantik ötesine yaptığı yolculuklar, Avrupa'nın ekonomik ve kültürel canlılığının Akdeniz'den İspanya'ya ve daha sınırlı olarak da İngiltere'ye kaymakta olduğunun işaretleriydi. Bu devletlerin ekonomik çıkarları gitgide Atlas Okyanusu'nun ötesine yönelecekti. İtalya oldukça mutsuz bir döneme girerken, Rönesans'ın yarattığı iyimserlik havası, Orta ve Kuzey Avrupa'ya kaymış görünüyordu. Hümanistlerin ve sanatçıların birçoğu, Alpler'in kuzeyine göçerek, kültürlü İtalyanların çoğunun sadece yüzyıl önce barbar olarak gördükleri topraklara gitti. Artık Kuzey Avrupa'daki yeni üniversiteler onları çağırıyordu.

Alpler'in ötesinde başka çarpıcı değişiklikler de olmaya başlamıştı. Katolik Kilisesi'ne yönelik susmak bilmez reform çağrıları sonucu, Hristiyanlık içinde bölünme meydana geldi: Reformasyon. Kuzey Avrupa'da, Hollandalı keşiş ve hümanist Erasmus, "Dünya, derin bir uykudan uyanırken, aklını başına topluyor," diye yazdığında, birçok eğitimli insanın duyduğu coşkuyu dile getiriyordu.

BÖLÜM 3

İKİ REFORMASYON

Hohenzollern ailesinden Albrecht, Papa X. Leo'ya yüklüce bir meblağ ödedikten sonra 1515'te papadan bir muafiyet (dinsel hukuktan bağışıklık belgesi) aldı; böylece kazançlı ve prestijli bir dinsel mevki olan Mainz başpiskoposu olma olanağına kavuştu. Aksi halde, yirmi üç yaşındaki Albrecht, dinsel hukuka göre yaşından dolayı (başpiskoposların en az otuz yaşında olmaları gerekliydi) ve hâlihazırda iki başka dinsel mevkiden kazanç elde ettiği için bu makama uygun bulunmazdı. Papaya yaptığı ödeme çerçevesinde ve Fugger bankerlik ailesinden borç aldığı büyük miktarda parayı geri ödemek için, yeni başpiskopos, günahkâr birisini günahları nedeniyle cezalandırılmaktan kurtaracak olan Aziz Petrus Endüljansı satışına izin verdi. Papalık endüljanslarının satışından sorumlu bir Dominiken rahip olan Johann Tetzel, endüljans vaazları vermekle görevlendirildi. Gelirin yarısı papalığa, yarısı da Albrecht'e ve Fuggerlere gidecekti. Tetzel, kilise kilise dolaşarak, Araf'ta ıstırap çeken ölmüş ana-babaları duygulandırıcı ifadelerle betimliyor, onların bu acıdan kurtulabilmeleri için çocuklarının bağış kutusuna para atmalarını yalvar yakar istiyordu.

Endüljans satışı, özellikle de bu belgelerin din adamlarının birden fazla mevki elde etmelerine olanak sağlayacak şekilde ticari kullanımı, Alman (*Cermen*) devletlerinin bazılarında gitgide daha çok eleştirilir oldu. Aslında ruhban zümresinin yaptığı başka hiçbir parasal istismar, endüljansların yol açtığı kadar şiddetli bir muhalefete yol açmadı. Üstelik, Roma'daki papalığın kendisi de Alman devletlerinde oldukça büyük muhalefetle karşı karşıyaydı çünkü papa, kilit önemdeki birçok dinsel mevkiye yabancıları atamıştı ve Osmanlılara karşı savaşmak için Alman devletlerini kendisine para vermeye zorlama girişiminde bulunmuştu. Tetzel'i, endüljans satışını ve Roma papalığının Alman devletleri üzerindeki rolünü şiddetle eleştirenler arasında genç Alman keşiş Martin Luther de vardı.

Papalığa karşı bu muhalefet, 16. yüzyılın ikinci on yılında başlayarak, Hristiyanlığı parçalayacak olan bir bölünme yarattı. Alman devletlerinde ve İsviçre'de

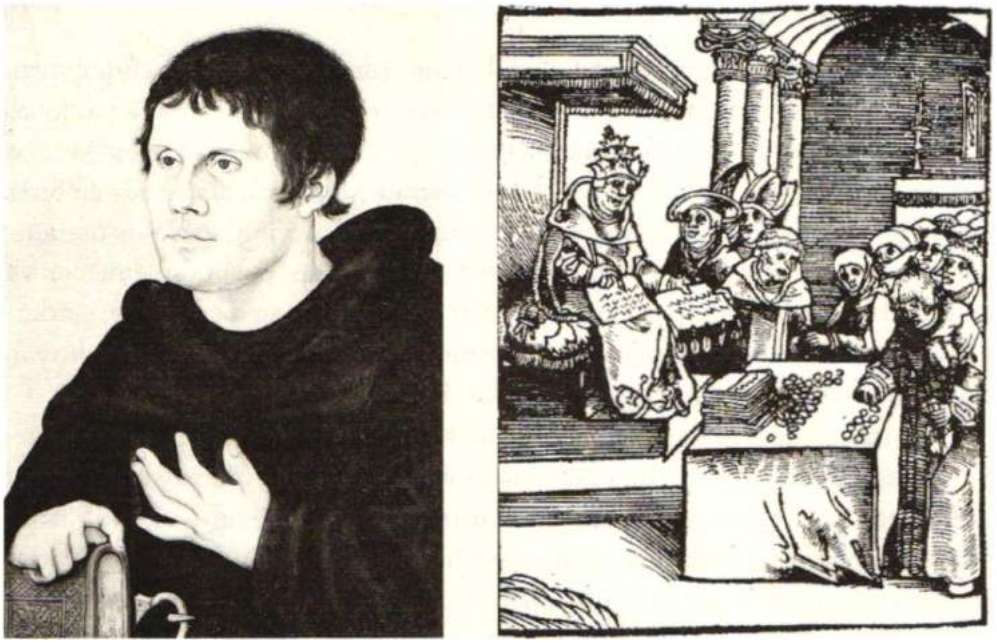

(*Solda*) Lucas Cranach'ın genç Martin Luther tablosu. (*Sağda*) Endüljans satan papa.

doğan bir dinsel reform hareketi, Rönesans hümanizminin Kuzey Avrupa'daki etkisini kısmen yansıtacak şekilde, Avrupa'nın büyük bölümüne yayılmaya başladı. Bazı reformcular papanın otoritesini reddederken, bazıları buna ek olarak Kilise doktrinini de reddetti. Bu reform ya da "protesto" hareketi, "Reformasyon" olarak anılır oldu. Bu hareket, Hristiyanlık bünyesinde birçok Protestan mezhebin kurulmasına yol açtı. Alman rahip Martin Luther'in izleyicileri Lutherciler olarak anılırken, İsviçreli Fransız Jean Calvin'in izleyicileri Calvinciler adıyla anılır oldular. Kral VIII. Henry, İngiltere Kilisesi'ni (Anglikan Kilisesi'ni) kurdu. Birçok cepheden saldırıya uğrayan Roma Katolik Kilisesi, dinsel yaşamı bazı yönlerden ıslah etmeyi, aynı zamanda Katolik teolojinin temel ilkelerini ve papanın otoritesine inancı yeniden onaylayan bir Karşı Reform ya da Katolik Reformasyon'u başlattı.

1600'e gelindiğinde, Hristiyan dinsel bağlılık örüntüsü Avrupa'da büyük ölçüde yerleşmişti. Katoliklik; İspanya'da, Fransa'da, Avusturya'da, Polonya'da, İtalyan devletlerinde, Bavyera'da ve güneydeki Alman devletlerinin diğer kısımlarında yaşayan halkın büyük çoğunluğunun dini olmaya devam etti. Protestanlar, İngiltere'de ve İsviçre'nin büyük kısmında, Hollanda'da, İskandinavya'da ve kuzeydeki Alman devletlerinde ağır basıyorlardı. Avrupa devletleri içinde ve arasında, din adına 16. yüzyılda başlayan ve Otuz Yıl Savaşı'nda (1618-1648) doruğa ulaşan savaşlar patlak verdi. Bu çatışmalar, Avrupa tarihinin sonraki yüzyılını şekillendirdi, dinsel bölünmeler milyonlarca insanın yaşamını etkiledi.

Kuzeyde Rönesans

Rönesans, 15. yüzyılın ortasına kadar İtalyan Yarımadası'yla sınırlı kalmıştı. Zengin tüccar ve bankacı ailelerin hümanistlere ve sanatçılara hamilik yaptıkları İtalyan şehir devletlerinin ekonomik ve kültürel canlılığından Kuzey Avrupa pek az nasibini aldı. Soylu ailelerin kırsal kesimdeki malikâneleri nadiren birer eğitim merkezi oldu. Geleceğin papası II. Pius'un 15. yüzyılın ortasında öne sürdüğüne göre, "Edebiyat İtalya'da gelişir ve oradaki prensler, şiir dinlemekten ve kendileri de şiir bilmekten utanç duymazlar. Ama Almanya'da prensler, şairlerden çok atlara ve köpeklere özen gösterirler; sanatı ihmal ederler, dolayısıyla, tıpkı hayvanları gibi, öldükten sonra onları hiç kimse hatırlamaz."

Yaklaşık 1460'ta, Rönesans hümanizmi, Kuzey Avrupa'daki bilginleri etkilemeye başladı. İtalya'da olduğu gibi, hümanizm, insanların dünyaya bakış tarzlarını değiştirdi. Hümanistler, metinleri titiz eleştirel incelemeye tabi tutmanın yanı sıra ahlak ve etik ile de ilgileniyorlardı. Bu nedenle, din ve bizatihi Kutsal Kitap üzerindeki tartışmalar dikkatlerini çekiyordu. Hümanistler, Kilise'nin rüşvetçiliğini, yolsuzluklarını ve manastır yaşamının görünür aylaklığını eleştirmeye başladılar. Skolastisizmi ve bunun dinsel teoloji üzerindeki etkisini de sorguluyor, aynı zamanda da mantıksız ve bu yüzden batıl olduğunu düşündükleri bazı dinsel uygulamaları eleştiriyorlardı. Kuzey Avrupa'da hümanizm, ilk önce münferit bilginleri etkileyerek, aşamalı şekilde yayıldı. Başlangıçta, Kilise'ye dolaysız bir tehdit oluşturmadı; hümanistler, Roma Katolikliğinden başka bir örgütlü din tahayyül edemiyorlardı. Ama kuzeydeki Rönesans'ın ve özellikle hümanizmin toplam etkisi, eleştirel bir anlayışın doğmasına yardımcı oldu, bu anlayış da 16. yüzyılın ilk döneminde Kilise'nin uygulamalarına ve sonra da öğretisine doğrudan meydan okumaya başladı.

Kuzeyde Sanat ve Hümanizm

15. yüzyılın sonunda başlayan Kuzey Rönesans'ı, önemli ölçüde İtalyan etkisini yansıtıyordu. İtalyan büyükelçiler, elçiler ve hümanistler Rönesans sanatını ve hümanist düşünceyi Kuzey Avrupa'ya getirdiler. Kuzey Avrupa'ya gönderilen İtalyan elçilerin birçoğu, klasikleri okuyup incelemişti. Onlar, Cicero'yu ve diğer Romalı yazarları okuyarak öğrendikleri söz söyleme ve yazma becerileriyle diplomasi yürütüyorlardı. Yine de Kuzey Avrupa'da, özellikle Flandre'de sanatsal yaratıcılık büyük bölümüyle İtalyan etkisinden bağımsız olarak ortaya çıktı. İtalyan kent devletlerinde olduğu gibi, iyi gelişmiş bir ticaret şehirleri ağına sahip olan Hollanda'da da zengin kentli aileler sanatçıları himaye ettiler. Floransalı ve diğer İtalyan ressamlara büyük yararı dokunmuş olan Kilise'nin himayesinden yoksun durumdaki Flaman ressamlar çok az kilise freski yaptılar (aslına bakılırsa, iklimin nemli olması da caydırıcı bir etmendi). Onlar, İtalyan

sanatının uzamsal armonilerinden çok, tezhipli (bezemeli) elyazmalarında görülenler gibi, süsleme ayrıntıları üzerinde yoğunlaştılar. Hollandalı ve Flaman ressamlar insan vücudunu betimlerlerken, İtalyan Rönesans'ının idealizminden çok, gerçekçiliği yeğlediler. Dinsel izleklerden ve gotik üsluba özgü karanlık, kasvetli renklerden ve gölgelerden uzaklaştılar. İtalyan resminin aksine, yoğun dindarlık, Flaman ve Alman resminde önemli bir öğe olmayı sürdürdü ve çıplak betimlemeler nispeten ender görülüyordu.

Albrecht Dürer'in *Otoportre*'si (1500).

Albrecht Dürer'in İtalya'ya yaptığı ziyaretler, İtalyan Rönesans'ının Alpler'in ötesine yayılmasını ve etkili olmasını yansıtır. Nürnbergli bir kuyumcunun oğlu olan Dürer, bir ağaç baskı ustasına çıraklık yaptı. Gençliğinde, insan biçimini nasıl betimlemek gerektiği sorusuyla cebelleşirken, sanki İtalya karşı konulmaz şekilde onu çağırıyordu. Venedik'e yaptığı iki ziyaret esnasında –1494'te ve 1505-1506'da– İtalyan ressamlarla tanışmaya çalıştı, onların orantıyı belirlerken ve temsil ederken matematiği nasıl kullandıklarını inceledi.

Edebiyat dernekleri, akademiler ve üniversiteler, Rönesans ideallerinin Kuzey Avrupa'da yayılmasına katkıda bulundular. Fransa kralı I. François, 1530'da Paris'te Collège de France'ı kurdu; çok geçmeden burada Yunanca, İbranice ve klasik Latince kürsüleri oluşturuldu. Kuzeydeki üniversiteler, hümanist öğrenim merkezleri hâline gelerek, kral ve soylu ailelerinin öğrenimin yaygınlaşmasında üstlendikleri rolü gitgide devraldılar. Lehistan'da, ilk matbaasını 1476'da kurmuş olan Krakov Üniversitesi, 15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyılın başında bir hümanizm merkezi hâline geldi. Ama bazı üniversiteler, hümanistleri bünyelerine katmakta oldukça yavaş davrandılar; 16. yüzyılın başında Cambridge Üniversitesi'nde yalnızca bir tane hümanist öğretim görevlisi vardı.

Bazı soylular, artık çocuklarını hümanist okullara gönderiyorlar ya da hümanistleri özel öğretmen olarak tutuyorlardı, kentli zengin burjuvaların birçoğu da öyle yapıyordu. Bazı İtalyan sanatçılar ve bilginler kuzeydeki saraylarda iş buldular. Rönesans sanatçısı ve bilimcisi Leonardo da Vinci, Fransa kralı I. François tarafından işe alındı. Krallar ve prensler, sekreter ve diplomat olarak da hümanistleri görevlendirdiler.

Latince, Alpler'in ötesinde gitgide öğrenim dili hâline geldi. Alman, Fransız, İspanyol ve İngiliz tarihçiler, kendi ortaçağ geçmişlerini yüceltmek için Romalı

tarihçilerin üslubunu örnek aldılar. İtalyan tarihçilerin aksine, ortaçağ dönemini iki görkemli çağ arasındaki hazin bir ara dönem olarak değil, kendi siyasal kurumlarının ve göreneklerinin yerleşip oturduğu bir devir olarak gördüler.

16. yüzyıl sonu İngiltere'sinde Latince, yüksek kültür dili olma özelliğini sürdürdü. Orada, Machiavelli'nin *Prens*'i Latince olarak yaygın şekilde okunuyor ve tartışılıyordu. Kıta Avrupa'sından bilginler İngiltere'ye seyahat ettiklerinde, bu metinleri İngiliz mevkidaşlarıyla tartışabiliyorlardı. İngiliz hukukçu ve devlet adamı Sir Thomas More (1478-1535), o devrin siyasal ve toplumsal yaşamına ilişkin bir yergi olan *Ütopya*'sında (1516) Latince şiirler yazarak, Rönesans hümanizmini yansıtıyordu. More, okurlarının, Yeni Dünya da dâhil başka toplumlar konusunda artan bilgileri bağlamında kendi değerlerini düşünmelerini istiyordu.

Rönesans hümanizminin kültürel değerlerinin Alpler'i aşıp Alman devletlerine ve Kuzey Avrupa'ya yayılması, Reformasyon'un yolunun açılmasına yardımcı oldu. Bazı bakımlardan, Rönesans gibi Reformasyon da Kilise teolojisinin kısıtlamaları olarak gördükleri şeylerin ötesine geçen hümanistlerin eseriydi. Her zaman etik kaygıyla hareket etmiş olan hümanistler, yalnızca bazı din adamlarının zaaflarını şiddetle eleştirmekle kalmayıp, Kilise'nin öğretilerinden bazılarını, özellikle eleştiriden bağışık olduğu iddiasını da şiddetle eleştiriyorlardı. Dindarlık kisvesine bürünen hurafeleri de mahkûm ediyorlardı. Kuzeyli Rönesans hümanistleri, ortaçağda Kilise bilginlerinin doğru kabul edilen teolojik ilkeler bağlamında Hristiyan öğretisinin akidelerini kanıtlamak için aklı kullandıkları din temelli soruşturma sistemi olan skolastisizmin yeminli düşmanlarıydılar. Rahip olmayan bireylerin Kutsal Kitap'ı kendi başlarına yorumlayabileceklerini öne sürerek, Kutsal Kitap'ın yorumlanması üzerindeki Kilise teologlarının tekelini tehdit ediyorlardı.

Erasmus'un Kilise'ye Yönelttiği Hümanist Eleştiri

Cevval bir Hollandalı din adamı, Kuzey Avrupa'da Rönesans hümanizminin gelişmesine başka herkesten daha çok katkıda bulundu. Rotterdam'da evlilik dışı olarak dünyaya gelen ve yetim büyüyen Desiderius Erasmus (yak. 1469-1536) yedi yılını bir manastırda geçirdi. 1492'de papazlık mertebesini elde eden Erasmus, Cambridge ve Louvain üniversitelerinde öğretim üyeliği yaptı, daha sonra Paris'te ve İtalya'da özel öğretmen olarak çalıştı. Gençliğinde, Erasmus bir tür travma geçirmiş olabilir; belki ya karşılık görmeyen ya da zamansız açığa çıkan bir romantik bağlılık olabilir bu. Ondan sonra, arınmayı takıntı haline getiren Erasmus, Rönesans'tan etkilenmiş yeni bir ahlaki saflığı Kilise'ye yerleştirmeye karar verdi.

Erasmus, Kutsal Roma-Cermen imparatoru V. Karl'ın ve bazı başka devlet adamlarının himayesiyle, hümanizmin eğitim tekniklerini Kutsal Kitap incele-

mesine uygulama olanağı buldu. Erasmus'un *Deliliğe Övgü* (1509) adlı yapıtı, kendi gözünden dünyanın yergisel bir incelemesiydi ama aynı zamanda da manastır sisteminde tanık olduğu yozluktan arınmış saf bir Hristiyan ahlakına yönelik açık bir çağrıydı. Nitekim Erasmus'un yazdığına göre, rahipler, "Acaba herhangi bir tanrı işitebilir mi ya da anlayabilir mi diye çok merak ettiğim cılız vaazlarını dilleri dolaşmadan yasak savarcasına verirlerse görevlerini hakkıyla yerine getirdikleri"ni iddia ediyorlardı. Erasmus'un kanısına göre, ortaçağ skolastik bilginleri, içi boş ve cansız teolojiyle Kilise'ye barbarlar gibi egemen olmuşlardı.

Desiderius Erasmus'un Genç Hans Holbein tarafından yapılan portresi.

Kutsal kalıntıların (iman sahiplerince kutsal sayılan azizlerden kalanların) iyileştirici gücüne inananlara Erasmus'un yönelttiği saldırılar, onun birey onuruna dayalı saydığı Rönesans anlayışını yansıtıyordu. Kutsal ayinlere verilen ağırlığın azaltıldığı bir teoloji çağrısı yapan *Enchiridion militis Christiani* (Hristiyan Askerin Elkitabı; 1503) adlı eseri, ahlaklı bir yaşam sürdürmenin yolunu gösteriyordu. Bu küçük kitap, yirmi kez Latince baskı yaptı ve başka on dile çevrildi. Erasmus, bir prensin nasıl eğitilmesi ve çocukların nasıl yetiştirilmesi gerektiği konusunda uzun uzadıya yazdı. Avrupa'da zamanının en tanınmış entelektüel şahsiyeti olan Erasmus, Kuzey Avrupa'da klasiklerin tanınmasına ve takdir edilmesine büyük katkılarda bulundu.

O ve Kuzey Rönesans'ının diğer büyük şahsiyetleri, geçmişteki erken Hristiyanlığa odaklanan bir Hristiyan hümanizmi yarattılar. Onun izinden giden Kuzeyli hümanistler, Yunanca ve Latince metinleri incelemede edindikleri becerileri, Hristiyanlığın erken dönemine ait yazılardan oluşan geniş külliyata uyguladılar.

Reformasyon'un Kökenleri

Papa, ilke olarak, tüm Batı Hristiyanlığında Kilise'nin yöneticisiydi. Ama gerçeğe bakılırsa, Fransa'da ve İngiltere'de monarşik devletlerin, İspanya'da ise krallığın ortaya çıkışı, papalığın otoritesini aşındırmıştı. Bu hükümdarlar, kendi devletlerinde Kilise'ye karşı giderek daha fazla yetki elde ettiler. Monarşik otoritedeki bu genişleme ise hükümdarların dinsel atamalar konusunda yetki pazarlığı yapmalarına ve dinsel kurumların mülklerine vergi koyarak bunları

kendi mali denetimlerine almaya çalışmalarına koşut olarak, ulusal bir karakter kazanan kiliselerin gelişmesine ivme kazandırdı.

İtalyan kent devletlerinde, Alman devletlerinde ve prenslerin, kentli oligarkların hatta piskoposların hâkimiyetindeki birçok daha küçük, bağımsız devletin varlığını koruduğu İsviçre'de, bölgesel siyasal düzenlemelerin karmaşıklığı da papanın doğrudan otoritesini sınırlamaya yarıyordu. Çünkü bu daha küçük devletlerde de papanın ve atadığı kişilerin kendi işlerini yönetebilmeleri, oralardaki hükümdarların işbirliğine bağlıydı. Dahası, Batı Hristiyanlığının kapladığı toprakların genişliği ve ürkütücü ulaşım-haberleşme sorunları, apaçık finansal istismarların papalık bürokrasisince düzeltilmesini zorlaştırıyordu. Bizatihi papalığın yolsuzluğa göz yumduğu, hatta teşvik ettiği algısının gitgide güçlenmesi de reform çağrılarına destek sağladı.

Yine de Erasmus ve diğer Kuzeyli hümanistler, Kilise'yi şiddetle eleştirmelerine rağmen, papalık otoritesine meydan okumakta isteksizdiler. Bununla birlikte, papalığı daha yüksek sesle eleştiren başkaları vardı. Birincisi; Fransa, İspanya ve İngiltere hükümdarları, papanın dünyevi işlere karışmasına karşı çıkarak, nereden bakılırsa bakılsın birer ulusal kilise olan kurumlar yaratmışlardı. İkincisi, Kilise'nin sapkın saydığı dinsel hareketler, papalığın otoritesini reddediyorlardı. Bazı insanlar, kargaşadan kurtuluşu tinselciliğe (spiritüalizme, öte âlemciliğe) sığınmakta arıyordu. Bazıları da dine ilişkin fikrini Kitab-ı Mukaddes'in kişisel olarak incelenmesine dayandırarak, yalnızca papalığın otoritesine değil, Kilise'nin tüm biçimsel hiyerarşisine de sırt çeviriyordu. Üçüncü olarak, Kilise içinde de konseycilik adıyla bilinen bir reform hareketi, papaların otoritesini, kardinallerden ve başka Kilise önderlerinden oluşan konseylere tabi kılmak istiyordu. Dinsel istismarların düzeltilmesi çağrıları gitgide daha güçlü yankılanıyordu. Kilise, otoritesini korumakta kararlı göründüğü için, eleştirenler de Kilise'nin daha önce hiç olmadığı kadar rüşvetçi, hatta yolsuzluğa batmış olduğunu düşünüyorlardı. Temel Kilise öğretisinin ve dinsel imanın mahiyetinin sorgulanması sonucunda ortaya çıkan ıslahat hareketi, Reformasyon'da doruğu ulaşarak Batı Hristiyanlığının birliğini sarstı.

Büyük Ayrışma (1378-1417)

14. yüzyılda, Fransa kralı ile papa arasındaki mücadele papalık otoritesini tehlikeye düşürdü. Fransız ve İngiliz krallar, Kilise mülklerine vergi koymuşlardı. Buna tepki olarak, Papa VIII. Bonifacius'un *Unam Sanctam* (1302) fermanı, laik hükümdarlara meydan okuyarak, "herkesin Roma'daki papaya tabi olması selamet için mutlak zorunludur," iddiasını ortaya atıyordu. Fransa kralı IV. Philippe, Bonifacius'un tutuklanmasını emretti ve papa, bir yıl sonra yani salıverildikten kısa süre sonra öldü. Ondan sonra Philippe, uysal bir papanın yani V. Clemens'in (papalığı 1305-1314) seçilmesini sağladı. 1309'da onu, Rhône Nehri

kıyısında bir kent olan Avignon'daki papalık arazisine yerleştirdi. "Avignon Papalığı" (1309-1378) döneminde papalar, Fransa krallarının doğrudan nüfuzu altında kaldılar. Aynı zamanda da papalar, bürokrasilerini genişletmeyi ve bazen otoritesine karşı çıktıkları hükümdarların yaptıkları gibi, inananlardan gitgide daha çok para sızdırmayı sürdürdüler.

1377'de, papa XI. Gregorius (papalığı 1370-1378) Roma'ya döndü çünkü oradaki varlığıyla İtalyan devletlerindeki siyasal durumu sakinleştirebileceğini umuyordu. Papa XI. Gregorius bir yıl sonra öldüğünde, çoğunluğu Fransızlarca seçilmiş olan Roma'daki bir grup kardinal, Avignon Papalığı'na sadık olduğuna genellikle inanılan VI. Urbanus'u papa olarak seçti (papalığı 1378-1389). Roma'da bir güruhun toplantıyı basmasından sonra kardinaller kaçtılar. Birkaç ay sonra geri döndüklerinde, on üç kardinalden oluşan daha küçük bir grup, varlıklarının ve ayrıcalıklarının yeni papa tarafından eleştirilmesine kızdı. Dahası, artık papayı mizaç olarak dengesiz ve papalık için uygunsuz birisi olarak görüyorlardı. Başka bir papa seçtiler, o da 1378-1394 arasında papalık iddiasında bulunan VII. Clemens'ti. Clemens, rakibi VI. Urbanus'u Roma'da bırakarak göreve başlamak üzere Avignon'a döndü. Büyük Ayrışma (1378-1417), artık bu iki kişinin Kilise üzerinde otorite iddiasında bulunmasıyla başladı.

O zamandan sonra iki papa ve halefleri, hükümdarların bağlılığını kazanma çabasına girdiler. Tıpkı, Ayrışma öncesi selefleri gibi Avignon papaları da Fransa kralının sıkı gözetimi altındaydılar; Roma papaları da İtalyan ve Roma siyasetinin batağına saplanmışlardı. Fransa, Kastilya, Navarra ve İskoçya, Avignon papalarını destekliyorlardı; İtalyan devletlerinin çoğu, Portekiz, Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu ve İngiltere ise Roma papalarına boyun eğiyorlardı. 1409'da Kilise'nin ileri gelenleri çatışmayı çözüme kavuşturmak için Pisa Konseyi'nde bir araya geldiler ve üçüncü bir papa seçtiler. Bununla birlikte, diğerlerinin ikisi de istifayı kabul etmedi. Bu arada da laik hükümdarlar, kendi devletlerindeki Kilise üzerinde otoritelerini artıran anlaşmalar yapmaları için papaları zorluyorlardı. Büyük Ayrışma, laik liderlerin papalık gücü aleyhine kendi ulusal kiliselerini kurmalarına olanak verdi.

Sapkın ve Manevi Hareketler

İki ve daha sonra üç papanın Kilise üzerinde hak iddia etmesinin yarattığı kargaşa iddia sahiplerinin acımasızlığıyla ve açgözlülüğüyle de birleşince, bu durum, Kilise örgütlenmesinden duyulan hoşnutsuzluğu büyük ölçüde artırdı. Sapkın (yani Kilise öğretisine aykırı sayılan inançlara dayalı) hareketler, zaman zaman papalığın otoritesini reddetmiş ve reform istemişlerdi. 12. yüzyılda, Alpler'de Valdoculuk (Waldensianizm) ve Fransa'nın güneyinde Albicilik (Katharizm) yandaşları, katı bir örgütlenmeye sahip cemaatler oluşturarak papalığı reddet-

mişlerdi; rahip ve rahibe manastırlarının aksine, bunlar Kilise'nin ne öğretisini ne de otoritesini tanıyorlardı.

Tanrı'yı bilme ve sonsuz selamete erme arayışında bireysel dindarlığın üstünlüğüne inanmaya dayanan bir gizemcilik alt akımı, Avrupa'da varlığını hep sürdürdü. Papalığı eleştirenlerden olan İngiliz keşiş Ockhamlı William (yak. 1290-1349), skolastik rasyonalizmi reddetti. Skolastisizm, gitgide Aquinolu Thomas'ın (1225-1274) teolojisiyle ilişkilendirilir olmuştu; Aquinolu Thomas, Tanrı'nın varlığını, rasyonel kanıtlar saydığı bir öncülden diğerine geçen önermelerden çıkarsamıştı. Buna karşılık, Ockhamlı'nın varsayımına göre, Tanrı ile insan arasındaki uçurum öylesine büyüktü ki Tanrı'nın varlığı konusunda Aquinolu'nun öne sürdüklerine benzer skolastik kanıtlar anlamsızdı çünkü insanlık, Tanrı'yı akıl yoluyla anlayamazdı. "Adcılar" (nominalistler) olarak bilinen Ockhamlı ve izleyicileri, bireysel dindarlığın dinsel yaşamın köşe taşı olması gerektiği kanısındaydılar. Adcılar, papalığın otoritesini ve Kilise'nin hiyerarşik yapısını reddediyorlardı. Onların görüşleri, bireyin Tanrı'yla ilişkisinde bir kılavuz olarak daha fazla din adamının ve sıradan insanın Kutsal Metinler'e yönelmesini yansıtıyor ve öne çıkarıyor; iyi ve basit bir yaşam sürmenin önemini vurguluyordu. Büyük Ayrışma, Kilise'nin kurumsal olarak ıslah edilmesine duyulan özlemin yanı sıra maneviyata duyulan özlemi de güçlendirmiş olabilir.

İngiliz din adamı ve bilgin John Wyclif (yak. 1328-1384) de papanın otoritesini sorguluyor ve hak etmeyen bir papaya itaat edilmemesi gerektiğini öne sürüyordu; bunlar papalık tarafından yasaklanan görüşlerdi. Wyclif'e göre Kilise, Tanrı'nın kurtarılmak üzere seçtiklerinden oluşan bir heyetten daha fazlası değildi. Ebedi kurtuluşa erişmede imanın rolünü vurgulayan Wyclif, bireyin Tanrı'yla ilişkisinin ve imanın temelini Kutsal Metinler'i okumanın oluşturduğunda ısrar ediyordu. Wyclif, madde dönüşümü anlamına gelen töz dönüşümü (*transsubstantiatio*) öğretisini (yani rahibin Aşai Rabbani sırasında bayağı ekmeği ve şarabı mucizevi olarak İsa'nın etine ve kanına dönüştürdüğü öğretisini) reddetmekle de Kilise teolojisine ters düştü.

Wyclif'in ayinleri önemsizleştirmesi ve imana dayalı bir dini savunması, insan ile Tanrı arasında aracı manasındaki Kilise'nin öneminin büyük ölçüde azalması anlamına geliyordu. İngiliz soyluları ve din adamları arasında kudretli koruyucuları bulunan Wyclif, Kilise reformu için çağrı yapıyordu. Ama İngiltere'de 1381'de çıkan ve zengin kilise görevlilerinin halkın gazabına hedef oldukları Köylü Ayaklanması, gelecekte toplumsal huzursuzluk olasılığını düşündürerek, Wyclif'in güçlü koruyucularını bile duraksattı. Bir İngiliz Kilise meclisi (*sinod*), Wyclif'i mahkûm etti, ama yaşamının geriye kalan yıllarını bir manastırda geçirmesine izin verildi. Wyclif'in İngiliz izleyicilerinden bazıları, yani Lollardlar denilen yoksul insanlar, ölümünden sonra onun çalışmalarını devam ettirdiler.

Kilise'nin toprağa dayalı zenginliğini eleştirdiler ve daha yalın bir dini savundular. "Lollard şövalyeleri" olarak bilinen eşrafın önderliğindeki Lollardlar 1414'te ayaklandılar ama Kral V. Henry tarafından acımasızca ezildiler.

Orta Avrupa'daki Bohemya'da bir teolog olan Jan Hus (yak. 1369-1415), Wyclif'in öğretisinden haberdar olmuştu. O da bazı din adamlarının dünyeviliğini yüksek sesle eleştiriyordu ve daha gösterişsiz bir dine dönülmesi çağrısı yapıyordu. Papalığın otoritesini reddeden ve papaları "Deccal" olarak suçlayan Hus, sıradan insanların Kilise'de reform yapabileceklerini savunuyordu.

Papalık Otoritesine Karşı Konseyciliğin Meydan Okuması

Konseycilik öğretisi, yalnızca Büyük Ayrışma'ya yanıt olarak değil, Kilise'nin reform yapması yönünde birçok kilise görevlisinin dile getirdiği giderek artan taleplere yanıt olarak da ortaya çıktı. Konstanz Konseyi (1414-1418), Büyük Ayrışma'yı çözüme kavuşturmak ve Kilise'de bir reformu yürürlüğe koymak üzere toplandı. Bu toplantıya katılan saygın din adamlarının birçoğu, papalığın otoritesinin sınırlanmasını ve tanımlanmasını da istiyordu.

Konseyciliğin en az dört önemli tarafı vardı: Papaların kendileri; Kilise sorunlarını çözüme kavuşturmanın bir yolu olarak konseyleri destekleyen piskoposlar; Büyük Ayrışma'ya müdahil olan laik hükümdarlar, özellikle Fransız kralları ama aynı zamanda da Kutsal Roma-Cermen imparatorları; papalık otoritesine meydan okumakta ana akım konseycilerden çok daha radikal olan ve Konstanz'ta sapkınlık suçlamasıyla mahkûm edilenler.

Konstanz Konseyi, dikkatini ilk önce Jan Hus'a yöneltti. Bohemya kralının verdiği bir güvenli geçiş belgesine sahip olan Hus, 1414'te Konstanz Konseyi'ne katılmak için gitti ama tutuklanarak sapkınlık suçlamasıyla yargılandı. Hus, Wyclif'in görüşlerinden vazgeçmeyi reddederek, iman edenlerin tıpkı Aşai Rabbani düzenleyen rahip gibi Kilise'nin birlik ayini olan komünyonu ekmek ve şarap olarak iki biçimde alabilmeleri gerektiği yolundaki kendi inancını savundu. Konsey, Hus'u mahkûm ederek Kutsal Roma-Cermen imparatoruna teslim etti, o da Hus'un sapkın olarak kazıkta yakılmasını buyurdu. 15. yüzyılda Kilise içindeki tek önemli ayrılıkçılar olan Hus yandaşları (Hussitler), birkaç kez papalık ordularını püskürttüler. En sonunda da iman edenlerin hem ekmek hem şarapla komünyon almaları için papalıktan özel bir izin elde ettiler; kurdukları "*Utraquist*" ("her iki cinsten") Kilisesi 1620'ye kadar varlığını sürdürdü.

Konstanz Konseyi, papalık iddiasında bulunanların ikisini azlederek ve üçüncüsünün istifasını kabul ederek, papalık otoritesi konusunda süregiden uzlaşmaz talepleri çözüme kavuşturdu. Konsey 1417'de V. Martinus'u papa seçti (papalığı 1417-1431). Ama birçok kişinin papalık iddiasında bulunduğu Büyük Ayrışma, reform yönünde her türden ciddi girişimi erteleyerek, Kilise piskoposlarından

Dinden döndüğü iddiasıyla kazığa bağlanıp yakılan Jan (Johannes) Hus.

kurulu konseylerin papadan daha fazla otoriteye sahip olmaları gerektiği konusunda bazı din büyüklerinin dile getirdikleri görüşü pekiştirdi.

En azından ilke olarak papa tarafından toplantıya çağrılan konseyler, Avrupa'nın her yanından seçkin din adamlarını bir araya getiriyordu. Bu konseyler, Kilise'nin örgütlenişine ilişkin meselelerin yanı sıra imanla ilgili meseleleri de enine boyuna görüşüyorlardı. Ama bazı konseyler, papalık otoritesini çiğneyerek toplanmaya başladılar. Kilise konusunda "konseyci" bir görüşe sahip olanlar, Kilise'yi papayı tanımayabilen bir kardinaller heyeti olarak düşünüyorlardı. Ockhamlı William'ın yüzyıl önce öne sürdüğüne göre, sapkın bir papayla karşı karşıya kalındığı zaman, bir Kilise genel konseyi hakikatin ve otoritenin kaynağı olarak görev alabilirdi. Bazı reformcular, Kilise'yi yazılı bir anayasaya bağlamak istiyorlardı. 1431'te başlayan Basel Konseyi'nde, sınırsız papalık otoritesinin savunucuları ve onlara karşı konseyci tutumları savunanlar görüşlerini sundular. 1437'de papa, konseyin Ferrara'ya ve ertesi yıl da Floransa'ya taşınmasını emretti. Papa bu konseyi hizipçi ilan etmesine rağmen, çoğunluğu konseycilerden oluşan bazı katılımcılar 1445'e kadar Basel'de toplanmaya devam ettiler. On beş yıl sonra, II. Pius (papalığı 1458-1464), konseyci hareketin sapkınlık olduğunu ilan etti.

Din Adamlarının İstismarları ve Endüljanslar

Konseylerin papalık üzerinde otoriteye sahip olduğu yolunda bazı din adamlarının dile getirdiği tez, Kilise bünyesindeki apaçık istismarların düzeltilmesine

yönelik çağrı yapanların tezleriyle kolayca birleşti. Bazı manastırlar, keşişlerin ve rahibelerin arkalarında bıraktıklarını iddia ettikleri maddi dünyadan daha kutsal olmayan ikiyüzlü kurumlar olarak alaya alınıyordu. Din adamlarının kendilerini dünya işlerine vermeleri karşısında, nefret denilmese bile bıkkınlık duyulmasının hiç değilse kısmi etkisiyle, bazı yeni dinsel tarikatlar kurulmuştu.

Papalığı eleştirenler, din adamlarının mali ve ahlaki istismarlarına özellikle büyük bir hırsla saldırıyorlardı. Papalığın papazlarca işletilen bir yatırım tröstü hâline geldiğini ve papalığın dünyevi işlerini de yine bu papazların idare ettiklerini öne sürüyorlardı. Din adamlarının ahlaki istismarları, erdemin devredilebilir olduğu fikrine dayalı endüljanslardan daha fazla tepki çekiyordu. Kilise, endüljans dağıtarak, bir ruhun dünyada işlediği günahlar yüzünden Araf'ta (Kilise inancında ortaçağın başlarında ortaya çıkmış olan, cennet ile cehennem arasındaki bekleme yerinde) ceza çekmek zorunda kalacağı süreyi sözüm ona kısaltıyordu. Endüljans satma uygulaması, kiliselere ve hastanelere gelir sağlama yolu olarak Haçlı Seferleri sırasında başladı. Ruhlarını kurtarmak isteyenler, Tanrı'nın affını satın almıyorlardı (bu, ancak günah çıkarmayla sağlanabilirdi), daha çok, günahlarının kefareti için gerekli olan dünyevi cezayı (söz gelimi; hacca gitme, bağış yapma ya da bilmem kaç defa dua etme yükümlülüğünü) erteletiyor ya da azaltıyorlardı. Papa, 1457'de, endüljansların, Araf'taki aile mensuplarının ya da dostların ruhları için geçerli olduğunu ilan etti. Bazı insanlar, gerçekten tövbe etmek yerine endüljans satın almanın, kişinin kendisi ya da akrabaları için doğrudan cennete giriş olanağı sağladığı izlenimini edindiler. "Bağış kutusuna para düştüğü an, bir ruh Araf'tan uçup gider," deniliyordu bir tekerlemede. Varlıklı ailelerin, sevdiklerine cennetin kapılarını açma şanslarının fakirlere göre daha fazla olduğu iması vardı. Papalığı eleştiren birisinin yorumuna göre bunun tek anlamı vardır: "Tanrı, bir günahkârın ölmesinden çok, yaşayıp ödeme yapabilmesini arzu eder."

Büyük eleştiri toplayan bir başka dinsel uygulama, *simonluk* olarak bilinen Kilise makamlarının satılmasıydı. Bu uygulamada en fazla yer alanlar –ve en çok fayda sağlayanlar– İtalyan din adamlarıydı. Papaların çoğu, İtalyanları kardinal olarak atıyorlardı; bunların birçoğu, hiç denilmese de nadiren ziyaret ettikleri kilise mıntıkalarından (bir piskoposun yetkisindeki alanlardan) büyük servetler yığarlarken, Roma'da yaşıyorlardı. Bazı seçkin aileler, çocuklarına bol kazançlı arpalıklar –gelir getiren ama pek az çalışma gerektiren ya da hiç gerektirmeyen mevkiler– sağlamak için Kilise'ye başvuruyorlardı. Reformcular, gerekli vasıfları taşımadıkları hâlde makamlarını satın almış olan piskoposların atanmasına karşı çıkıyorlardı.

Birçok rahip, cenaze defni için uçuk ücretler alıyordu. Din adamları sivil yargıdan bağışık oldukları ve vergi ödemedikleri için de özellikle Alman devlet-

lerinde kızgınlık artıyordu. Altın ya da hizmet karşılığında verilen endüljanslar ve aflar, 1300'den beri papalığın tekelindeki uygulamalar olmuştu. 1521'de Leo'nun ölümüyle ilgili yorum yapan bir şakacı şöyle demişti: "Onun son anları geldi, [Son] Ayin'ini bile yapamaz. Tanrı bilir ya, onu da satmıştır!"

Papalık, ahlaki istismarlar nedeniyle de saldırı altındaydı. 16. yüzyıl başında, Trento piskoposluk bölgesindeki tüm rahiplerin yaklaşık beşte birinin kapatması vardı. Yeğencilik, yani akrabalara ya da dostlara makam dağıtma, alıp başını gitmiş görünüyordu. 15. yüzyılda, Papa II. Paulus, "Kutsal Peder" olarak saygı görmeyip, "mutlu peder" olarak alaya alınıyordu. VI. Alexander (papalığı 1492-1503), kendi çocuklarına herhangi bir babanın göstereceği özenle baktı. III. Paulus (papalığı 1534-1549), iki torununu kardinal yaptı; pahalı şapkaları, üzerine konuldukları küçük başlarından çok daha büyüktü.

Kefaret ayini de ruhban zümresine karşı halkta öfke yaratıyordu. İnananların yılda en az bir kez bir papaza günah çıkarmaları 1215'ten beri uygulanan bir kuraldı. Bu ayin, insanları iyi davranışa teşvik etme ilkesi bağlamında ortaya çıkmıştı. Ama birçoklarına göre kefaret ayini, inananın günah çıkarma sırasında papaz tarafından sorgulanmasına dönüşmüştü; bu süreçte, görevli papaz, on altı günah derecesinden hangisinin işlendiğini belirlemek için yanlış davranışların ayrıntılarını öğrenmeye çalışıyordu. Din adamlarının istismarcılığı konusunda halk arasındaki yaygın algı dikkate alınınca, Kilise'nin günahkârları tövbeye çağırması özellikle ironik görünüyordu.

Konsey hareketinin kattığı ivmeyle, reform çağrıları giderek daha gür yankılanıyordu. 1484'te Fransız Genel Meclisi'nde bir araya gelen ruhban zümresi temsilcileri, Kilise mevkilerinin satılmasını eleştirdiler. Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nun yüksek bir kurumu olan Augsburg Diyeti, 1510'de, papa ilk önce mali istismarlara son verilmesini emretmedikçe, Osmanlılara karşı savaş için papaya para bağışlamayı reddetti. İmparatorluk Temsilciler Meclisi (*Reichstag*), gitgide papalığa karşı suçlamaların yapıldığı bir forum işlevi görür olmuştu. Kuzey İtalya'ya yönelik toprak taleplerini desteklemek için ordularını devreye sokmuş olan Fransa kralı XII. Louis, 1511'de, konseyci öğretiyi yeniden vurgulamak amacıyla bir konseyin toplanması çağrısında bulundu ve ülkesindeki dinsel kuruluşlarda reformların yapılmasını emretti. 1512-1517 yılları arasında toplanan Beşinci Laterano Konseyi, din adamlarının daha iyi eğitilmeleri çağrısında bulundu, bazı manastırlardaki mali istismarlara son vermeye çalıştı ve dinsel mevkileri işgal edenlerin, iffet yeminlerine sadık kalmalarını ısrarla vurguladı. Konsey, misyonlara Kilise'nin nüfuzunu Amerika kıtasına taşımalarını da önerdi. Bununla birlikte, Papa X. Leo, Kilise konseylerini ancak kendisinin toplantıya çağırabileceğini üzerine basa basa vurguladı ve Beşinci Laterano Konseyi de Kilise'nin ahlaki durumunu eleştiren konuşmaları yasakladı.

Martin Luther

Martin Luther (1483-1546), Orta Almanya'daki küçük Eisleben şehrinde doğdu. Zengin bir köylü ailesine mensup bir madencinin oğluydu. Köylülüğe dayalı geçmişi, dilinin, şarkılarının ve mizahının kabalığından anlaşılabilirdi. Tıknaz, sofu ve kararlı Luther, 1501'de Erfurt Üniversitesi'nde yüksek öğrenimine başladı, orada felsefe dersleri aldı ve sonra hukuk okumaya başladı.

Temmuz 1505'te Luther, evine yaptığı bir ziyaretten Erfurt'a dönerken müthiş bir fırtınaya yakalandı. Dehşet içinde durduğu yerin oldukça yakınına yıldırım düşünce, genç öğrenci, gezginlerin koruyucu azizesi Anna'ya yüksek sesle şöyle seslendi: "Bana yardım et, Azize Anna, keşiş olacağım." Güven içinde Erfurt'a dönünce arkadaşlarını toplayarak, onlara, "Beni bugün görün, bir daha asla görmeyeceksiniz," dedi. Augustinusçu keşişlerin yaşadığı yakındaki manastıra kadar ona eşlik ettiler; babası istemediği hâlde Luther bu manastıra girdi. Dua etti, oruç tuttu ve manastırın dışında, yardım için para topladı. 1507'de papazlık derecesini elde etti ve çok geçmeden teoloji doktorasını aldı; Augustinusçu on bir manastırın yöneticisi ve Wittenberg şehrindeki teoloji fakültesinin dekanı oldu.

Luther, bir süre, kişisel değersizliği konusunda içini kemiren bir endişeyle pençeleşti. O, bir günahkâr değil miydi? Fırtınadan kurtarılmıştı ama Yargı Günü'nde lanetten kurtarılacak mıydı? Dünyada işlenen hayırlı işler ile selamet arasında gerçekten herhangi bir bağlantı var mıydı? Eğer insanlık böylesine günaha batmışsa, manastırda sürekli dua edip kendini kamçılamakla, iyilik yapmakla ya da oruç tutmakla cennete giriş hakkı nasıl kazanılabilirdi? Luther daha sonra şöyle anımsıyordu: "... Tövbekâr olmak ve günahlarımın bir listesini yapmak için çok çalıştım. Bunları tekrar tekrar itiraf ettim. Bana uygun görülen kefaretleri büyük bir titizlikle yetine getirdim. Yine de vicdanım bana sürekli şöyle diyordu: 'Oraya erişemedin.' 'Yeterince üzgün değildin.' 'O günahı listende bıraktın.' Vicdani kuşkuları ve tereddütleri, insani çarelerle iyileştirmeye çalışıyordum... Bu çareleri ne kadar çok denediysem, vicdanımın sıkıntısı ve huzursuzluğu da o kadar arttı."

Luther'in manastır kulesindeki kütüphanede tek başına yaptığı teoloji incelemeleri, kuşkularını gidermedi. Bireysel dindarlığı vurgulayan Ockhamlı William'ın adcılığından, diğer Augustinusçular gibi o da etkilenmişti. Bu durum Luther'i, kurtuluşun anahtarının iyi işler değil iman olduğu yolundaki savına yaklaştırdı. Gerçekte bizzat Aziz Augustinus'un öğretilerinin ona düşündürdüğü şey de her kişiyi ancak Tanrı'nın inayetiyle imanın kurtarabileceğiydi. Luther, Kitab-ı Mukaddes'teki (Romalılar 1:17), iman eden insan "parça parça değil, bütün olarak" kurtarılır, "Doğru kişi imanı sayesinde yaşayacaktır," şeklindeki söze takıntılı şekilde bağlanmıştı. Böyle bir sonuç, ortaçağ skolastisizmi-

Akil Friedrich'in gördüğü rüyayı kinayeli şekilde betimleyen resim. Burada Martin Luther, Doksan Beş Tez'ini Wittenberg'deki saray kilisesinin kapısına iliştirmek için dev bir tüy divit kullanıyor.

nin tanımladığı kabul edilmiş Kilise öğretilerine aykırıydı. Ama Luther'in dert ettiği şey imandan fazlasıydı. Luther, din adamlarınca yapılan endüljans satışının yarattığı istismardan da özellikle rahatsızdı.

Luther, 31 Ekim 1517'de, "Endüljansların Gücüne ve Etkililiğine İlişkin Doksan Beş Tez ya da Tartışma"yı Wittenberg saray kilisesinin kapısına astı; İsa'nın ve azizlerin biriktirmiş oldukları "erdemler hazinesi"nden papalıkça endüljans dağıtılmasının kuramsal dayanaklarını reddediyordu. Ondan sonra, bu tezlerini bastırarak bölgede dağıttı ve tezlerine karşı çıkmak istiyor olabilecekleri, gelenek olduğu üzere, gelip onunla tartışmaya davet etti. Şubat 1518'de Papa X. Leo, Luther'in manastırdaki amirinden, bu küçük haçlı seferinden vazgeçmesini ona emretmesini istedi. Luther, şimdi kendisine yöneltilen suçlamaları resmen tartışmaya bir teoloji profesörü olarak hakkı olduğunu belirtip, bu isteği reddetti. Bir de koruyucu buldu: Devlet meselelerine kafa yorarken Kutsal Kitap'a yönelmiş bir dinsel yönetici olan Saksonya elektörü III. Friedrich.

Aleyhindeki suçlamalar Roma'ya yağarken Luther, nisan ayında, Augustiniusçu amirleri önünde tezlerini başarıyla savundu. Papa Leo, Kutsal Roma-Cermen imparatoru seçilmek için güçlü bir aday olan III. Friedrich'le iyi geçinmeye çalışıyordu. Bu nedenle, Luther'i derhal Roma'ya çağırmak yerine, bir papalık elçisinin Augsburg'a giderek Luther'i dinlemesini önerdi. Bir araya geldikle-

rinde elçi, Luther'e inadından vazgeçmesi, aksi hâlde sonuçlarına katlanacağı uyarısında bulundu. Luther'in dostları, papanın onun tutuklanmasını emrettiği kuşkusuna kapılarak, onu güvenli bir yere götürdüler.

Luther, görüşmeyle bir çözüm bulunması için çabaladı. Alman halkını Kilise'ye saygı duymaya çağıran bir inceleme yazmayı kabul etti ve karşıtlarının da sessiz kalmaları koşuluyla başka vaaz vermemeye ve başka bir şey yayınlamamaya söz verdi. Luther bu aşamada, yeni bir kilise yaratmaya değil, sırf eskisini ıslah etmeye çabalıyordu. Luther'le görüşmek üzere Haziran 1519'da Leipzig'e gönderilen bir papalık temsilcisi, onu, Hussit olmakla, yani papanın otoritesini tanımamakla suçladı. Luther, papanın düşmez kalkmaz olduğuna inanmadığını ikrar etti.

Luther, Rubicon'u geçti, yani geri dönülmez adımını attı ama Sezar'ın aksine, Roma'ya yönelmek yerine, Roma'dan uzaklaştı. "Elveda mutsuz, umutsuz, zındık Roma! Hak ettiğin gibi, Tanrı'nın gazabı üzerine olsun," diye yazmıştı bir dostuna. "Babil'e özenle baktık ama o, iyileşmiyor; öyleyse bırakalım, ne hâli varsa görsün..." Luther, susturulamayacaktı. "Mizacım gereği tez canlıyım ve kalemim kolayca sinirlenir," diyordu.

1520'de yayınlanan üç inceleme, Luther'in Roma'dan kesin kopuşuna işaret ediyordu. Luther, bunlarda reform teolojisini geliştirdi: Endüljans ve dinsel mevki satışlarının yasaklanmasından çok öteye giden bir teolojiydi bu. Luther, yalnızca imanın kurtuluşu sağlayabildiği, iyi işlerin imandan sonra geldiği ama ruhu başlı başına kurtarmadığı yolundaki görüşünü savunuyordu. Ne de, diyordu, iyi işlerin yapılmaması, insanı ebedi lanete mahkûm eder. Kilise'yi eleştiren ama yine de ona sadık olan Erasmus, bu yazılardan birisini okuyunca, üstüne basa basa, "Bu çatlak onarılamaz," demişti.

Teolojik bir kavram olarak "Hristiyan'ın özgürlüğü" kavramını geliştiren Luther'in en yakın amacı, Alman cemaatlerini, imanlarına gitgide daha yabancı görünen dinsel inançların ve kurumların kısıtlamalarından özgürleştirmekti. Alman devletlerinin prenslerine çağrı yaparak, kendi devletlerindeki kilisede reform yapmalarını istedi. Bunu yaparken, Kutsal Metinler'de bildirildiğine göre Kilise'nin kendisinin, papanın yorumuna tabi olmayan bir dinsel kurum olduğunu savunuyordu. Luther, yedi ayin arasından papalığın değil, İsa'nın ihdas ettiği yalnızca iki ayini tanıyordu: Vaftiz ve komünyon (ekmek-şarap ayini). Günah çıkarmayı ve kefaretini ilk başta alıkoymakla birlikte, daha sonra bunlardan vazgeçti çünkü bir günahkârın Tanrı'yla barışmasını sağlamak için imanın yeterli olduğunu savunuyordu. Eğer bu doğru idiyse, Luther'e göre, manastır yaşamı kurtuluş arayışında artık hiçbir avantaj sağlıyor gibi görünmüyordu. Ve Luther, "doğal değil" dediği yoksulluk, iffet ve itaat taleplerini reddetti.

Papa X. Leo, 15 Haziran 1520'de Luther'i kırk bir sapkınlıkla suçlayarak Kilise'den aforoz etti. Papalığın aforoz fermanı Luther'e, "Tanrı'nın bağını talan eden

yaban domuzu" diyordu. Wittenberg'de kalabalık bir grup, papalık fermanını ve belgelerini yaktı. Luther, pervasızca, aforoz fermanını alevlerin içine fırlattı.

V. Karl, babasının 1519'da ölmesiyle Kutsal Roma-Cermen imparatoru seçilmişti. Seçilmesinden önce, imparatorluk sınırları içinde hiç kimsenin, usulünce yargılanmadan aforoz edilmeyeceğine söz vermişti. Karl, Saksonya elektörü III. Friedrich'in etkisiyle, Eylül 1521'de Luther'i İmparatorluk Diyeti (meclisi) karşısına çıkması için Almanya'nın Worms şehrine çağırdı.

Diyet karşısındaki Luther'e, masanın üstüne konulmuş muazzam sayıdaki incelemeyi ve kitabı onun yazıp yazmadığı soruldu. Bunların tümünü sahiplenen Luther şöyle yanıt verdi: "Beni, alıntı yapmış olduğum Kutsal Metinler bağlar ve vicdanım Tanrı'nın Sözü'ne tabidir. Hiçbir şeyi geri alamam ve almayacağım çünkü vicdana karşı gelmek ne güvenlidir ne de doğru. Başka türlüsünü yapamam, burada duruyorum, Tanrı yardımcım olsun. Amin." Diyet, Luther'in inançlarını mahkûm etti. Papayla görüş birliği eden V. Karl, Mayıs 1521'de Worms Fermanı'nı imzalayarak, Luther'e "imparatorluk topraklarında yasak" getirdi. Bu kararla, vaaz vermesi yasaklandı; sapkın ilan edildi. Luther'in koruyucusu Friedrich'e sadık birkaç adam Luther'e eşlik ederek onu güvenli bir yere götürdü.

Worms Fermanı, Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nda Luther'i yasadışı ilan ederek ve dinde her türlü değişikliği yasaklayarak, dinsel reformu bir devlet sorunu hâline getirdi. Ama Luther'in nüfuzu hâlihazırda yayılmamış olsaydı ve hakiki İncil'i onun sayesinde artık keşfettiklerine birçoklarını inandırmış olmasaydı, Luther, imparatorluğun yasağından sağ kurtulamazdı.

Alman devletlerinde Reformasyon'un Toplumsal Arka Planı

Orta Avrupalı insanların yüzyıllardır din konusunda benimsedikleri düşünüş tarzlarına meydan okuyan ve vaizlerce yayılan reform hareketi, Alman devletlerinde kendine taraftar buldu. Martin Luther'in reformunu destekleyenler, 1520'lerin başında, dinsel inançlarını yeniden düşünmeleri ve cemaatlerini yeniden yapılandırmaları konusunda birçok din adamını ve sıradan insanı ikna ettiler. Belki de dinsel reform arayışının teşvik ettiği toplumsal ve siyasal huzursuzluk, köylüler efendilerine karşı ayağa kalktıkça, Orta ve Güney Alman devletlerini karıştırmaya başladı. Luther tarafından açıkça suçlanmasına rağmen, bu kalkışma, Reformasyon'un Alman devletlerini temellerinden sarsacağı konusunda hiçbir kuşkuya yer bırakmadı.

Reformun Kentsel Merkezleri

İlk başlarda, Reformasyon, Alman devletlerinde ve ardından İsviçre'de ağırlıklı olarak kentsel bir olgu şeklinde ortaya çıktı. Kutsal Roma-Cermen İmpara-

torluğu'nun ademimerkezî siyasal yapısı ve halkın kent yönetimine katılım geleneği, reform hareketine yardımcı oldu; örneğin Kuzey Alman devletlerindeki özgür kentlerde, söz gelimi güçlü Baltık ticaret kenti, Hansa Birliği'nin lideri Lübeck'te ve Güney Alman devletlerindeki kendi kendini yöneten şehirlerde böyle oldu. Her Alman şehrinin zengin kentlilerden oluşan kendi seçkin zümresi vardı. Reformcular, bu toplulukları Luther'in fikirleri için verimli bir zemin olarak gördüler. Yetersiz ya da tembel rahiplerden yakınan bazı şehirlerin mensupları, artık pek çoğu Luther'in takipçisi olan etkili ve güçlü rahipleri çekmek için vaizlik mevkileri tahsis etmişlerdi.

Alman şehirleri, özellikle iyi gelişmiş bir sivil dayanışma ruhuna da sahipti; kentin bütün hemşerilerinin maddi dünyada ortak bir kaderi –kötü zamanlarda sıkıntıları, iyi zamanlarda ise belirli bir refah derecesini– paylaştıkları ve bizatihi kurtuluşun ancak grup olarak çaba göstermekle mümkün olduğu inancı da bu ruha dâhildi. Erasmus şöyle demişti: "Şehir, büyük bir manastırdan başka nedir ki?" Luther, daha kişisel bir dinin kıvılcımını çakmak istiyordu, öyle bir din ki insanları daha iyi birer Hristiyan yapmakla kalmayıp, toplumlarının daha iyi birer mensubu da yapsın. Birçok şehirdeki ileri gelenler ve sıradan insanlar, ıslah edilmemiş Katolikliğe kıyasla yerel düzenin sürdürülmesi açısından daha umut verici göründüğü için reformu kabul etmiş olabilirler.

Ama Alman kentlerinde Reformasyon'un nasıl gideceğini önceden kestirmek için hiçbir basit formül yoktu. Güney Alman devletlerindeki kentli soylular, tüccarlar ve bankerler katı birer Katolik olarak kaldılar. Bu mülk sahibi gruplar, içgüdüsel olarak daha tutucuydular. Buralarda, kişiliğin rolü ve yerel toplumsal-siyasal yaşamın düzenleşimi devreye girdi; vaizlerin ve reform literatürünün yöreye ulaşıp ulaşmaması, bunların her ikisinin de nasıl ve kimler tarafından alımlandığı gibi faktörler dâhil, katıksız tesadüf de bir o kadar rol oynadı.

Reform Süreci

Toplumsal ve siyasal faktörler, böylelikle, dinsel sonuçların şekillenmesine yardımcı oldu. Reformasyon'un kucaklanması bir toplumsal devrim oluşturmasa bile, birçok olguda dinsel reformu destekleyen din adamları orta ve alt orta sınıflara, yani bir dereceye kadar toplumsal hareketlilik olasılığı bulunan gruplara mensuptular. Sırası gelince orta sınıflar da reformu daha alt sınıflara taşıdılar. Lutherci ilahîlerin ayinlere katılanlarca kendiliğinden söylenmesi ya da reforma yönelişin bazı başka işaretleri, bu sürece damga vurmuş olabilir. Başpiskoposlar ve piskoposlar genelde Luther'e karşı olmakla birlikte, daha alt kademedeki din adamları, özellikle rahipliğe yeni kabul edilmiş olanlar, Luther'in safına geçerek kendi kentlerinde etkili oldular. Yerel hükümetler, şehir halkının isteklerine boyun eğmeye başlayınca, topluluklar reformcuları oybirliğiyle kabul ettiler.

Nitekim Basel'de bir rahip, Corpus Christi yortusunda kutsanmış komünyon ekmeği yerine İncil taşıdığı zaman kalabalıktan alkışlar yükseldi. Rahipler, gösterişli cübbeler yerine daha basit giysiler giymeye başladılar. Aşai Rabbani'nin bir bölümü ilk kez Almanca söylendi. Bazı reformcu rahipler, inananlara komünyonda hem ekmek hem de şarap vermeye başladılar. Bazı kalabalıklar, Kilise ayinlerini öfkeli şekillerde alaya alıyorlardı: Aşai Rabbani'yi bölmek için inek çanı çalıyorlar; vaaz vermeye çalışan papazların sözünü kesiyorlar; vitray pencereleri, haçları, heykelleri ve diğer aziz temsillerini kırıp bozuyorlar ve hatta kutsal sayılan kalıntıları tahrip ediyorlardı. Büyük ölçüde kendiliğinden gelişen böyle eylemler, pek çok bakımdan hâlâ çok tutucu kalan Luther'i şaşkınlığa uğratıyordu.

Luther ve takipçileri, din adamlarının, nüfusun geriye kalanından ayrılmış bir grup olarak özel statüye sahip olmalarını kabul etmiyorlardı. Reformasyon'un ilk zamanlarında, bazı reformcular, rahibe manastırlarındaki rahibeleri "kurtarmak" için seferler düzenlediler. Eski rahiplerin birçoğu evlenmeye başladı ve bu durum ilk başta Luther'i şoke etti çünkü bu, Kilise'nin 11. yüzyılda ilan etmiş olduğu din adamlarının bekârlık zorunluluğunun son bulması anlamına geliyordu. Luther, 1521'de, "Yüce Tanrım! Wittenberg'de insanlarımız keşişlere bile karı mı verecekler? Bana bir karı dayatamazlar!" diyordu. Ama 1525 yılına gelindiğinde fikrini değiştirdi ve eski bir rahibeyle evlendi. Din adamlarının evlenmeleri, onları ayırt eden bekârlık zorunluluğunu ortadan kaldırarak, "tüm inananların rahipliği"ni simgeleyen rahip ile halk arasındaki duvarı daha da yıktı. Bununla birlikte Luther, Kutsal Metinler'i yorumlama görevini teoloji profesörleriyle sınırlandırdı.

Köylü Ayaklanması

Güney Alman devletlerinde bazı kentliler, kanunun ve düzenin çökeceğinden ve yoksulların ayaklanabileceklerinden endişeliydiler. Bazı efendiler ve kentliler, efendisiz yaşayan ve kendi kendilerini yöneten bağımsız İsviçre kentlerine atıfta bulunarak, köylülerin "İsviçrelileşebilecekleri" konusundaki endişelerini dile getiriyorlardı. Bazı tuhaf ve tedirgin edici kehanetlere ilişkin haberler ortalıkta dolaşıyordu.

1524-1525'te köylüler, Orta ve Güney Alman devletlerinin bazı bölgelerinde efendilerine karşı ayaklandılar (*bkz.* Harita 3.1). Efendilerin gasp etmiş olduğu hakların (örneğin, serbestçe avlanma ve hayvanlarını ortak topraklarda otlatma haklarının) geri verilmesini istiyorlardı. Ayrıca, Tanrı'nın iradesine aykırı olduğunu ilan ettikleri serfliğin ve ondalık vergisinin kaldırılmasını da talep ediyorlardı. Yoksul kitleler şatoları ve manastırları yaktılar.

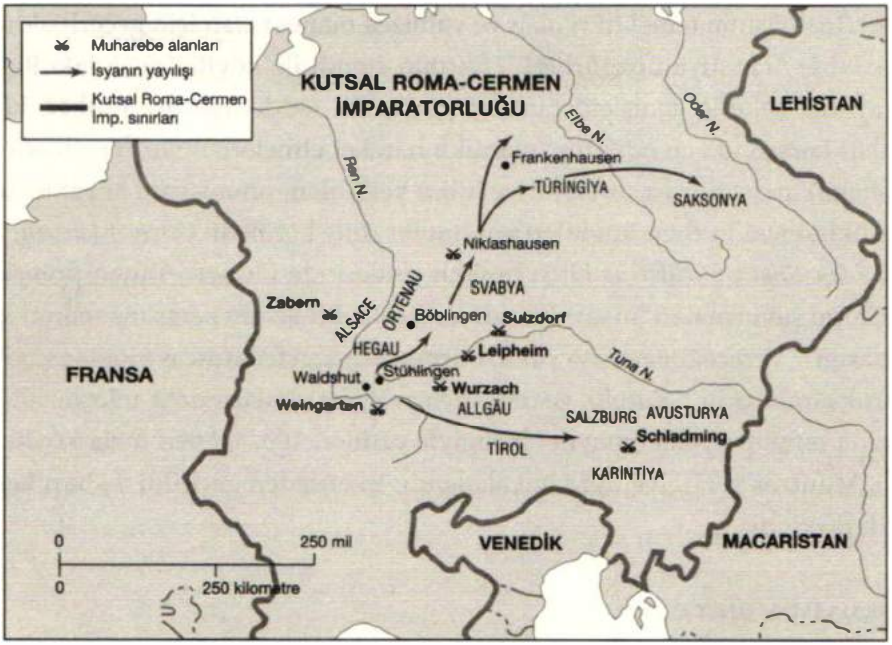

Harita 3.1. Köylü Ayaklanması, 1525-1526. Orta ve Güney Alman devletlerinin kimi bölgelerinde köylü kalkışmalarının olduğu yerler. Ayaklanma, Güney Alman devletlerindeki Waldshut ve Stühlingen'de başladı; doğuya yayılarak, Avusturya'da Tirol ve Salzburg'a, kuzeyde ise Türingiya ve Saksonya'ya ulaştı.

Köylü ayaklanması, Avusturya'ya ve Karintiya'ya sıçrayarak, Türingiya'ya ve Saksonya'ya kadar yayıldı. Broşürlerde toplumsal reformun yanı sıra dinsel reform çağrısı da yapılıyordu. Rahip ve teolog Thomas Müntzer (yak. 1491-1525), dinsel reformu toplumsal devrimle birleştirdi. Kilise'ye ve Luther'e karşı aynı öfkeyle vaazlar veriyordu çünkü hem Kilise'nin hem de Luther'in sivil otoriteler karşısında boyun eğdikleri kanısındaydı. Müntzer, bir köylü ordusunun başına geçerek, Luther'in reformunun birçok yandaş kazanmış olduğu Türingiya'ya yürüdü.

Kuzeybatı Alman devletlerinde, dinsel reform safına geçmiş olan bazı şehirler, yine 1525'te, Katolik prenslere karşı ayaklandılar. Svabyalı köylüler, efendilerine, prenslerine ve piskoposlarına karşı on iki maddelik bir bildiri yayınlayarak, cemaatlere kendi papazlarını seçme hakkı tanınmasını talep ettiler. Ama asilerin talepleri burada da toplumsal bir içeriğe sahipti. Hem sivil hem de dinsel efendilerce çifte vergilendirmenin ve bir kişi ölünce, varislerinin ölen kişiye ait en iyi atı, sığırı ya da giysiyi vermesini zorunlu tutan "ölüm vergisi"nin kaldırılmasını istiyorlardı. Serfliğin kaldırılmasını, ortak arazilerin yeniden köylülerin kullanımına verilmesini ve ormanlara, akarsulara serbestçe erişebilmeyi talep ediyorlardı.

Luther, yoksulların kötü durumuna biraz üzülüyordu. İzleyicilerinden bazıları, onun öğretisinde güçlülere karşı bir direniş öğesi görmeye başladılar. Ama

Luther, teolojisinin temel fikri olan ve yalnızca manevi alan için geçerli olduğuna inandığı "Hristiyan özgürlüğü" fikrinin efendi ile köylü arasındaki ilişkiyi kapsayacak şekilde genişletilebileceği görüşünü reddediyordu. Luther, köylü talepleri karşısında efendilerin "mantıklı hareket etmeleri"ni ve "nazik olmaya çalışmaları"nı istiyordu. Soylular ve kilise yetkilileri, onu, isyanı körüklemekle suçladıkları için Luther, köylüleri abartılı bir dille kötüledi. *Cinayet İşleyen, Hırsızlık Eden Köylü Sürülerine Karşı* başlıklı risalesinde Luther, Alman prenslerin "kılıçlarını savurmaları"nı tavsiye ediyordu. "... Bir asinin karşısına mantıkla çıkamazsınız. Vereceğiniz en iyi yanıt, burnundan kan fışkırıncaya kadar suratına yumruk atmanızdır." Katolik ve reformcu prensler, aralarındaki anlaşmazlıkları bir yana bırakıp ayaklanmayı el birliğiyle ezdiler, 100.000'den fazla köylü can verdi. Müntzer yenilgiye uğradı, yakalandı, işkenceden geçirildi ve başı kesilerek idam edildi.

Reformasyon'un Yayılması

Kilise reformuna dönük bir hareket olarak başlayan olgu, din ile siyasetin iç içe geçmiş olmasından dolayı, Alman devletlerinde prensler arası rekabetlere de bulaşarak karmaşıklaştı. Katolik ve reformcu prensler arasındaki çatlak genişledikçe din, birlik kaynağı olmaktan çıkıp bölünme kaynağı hâline geldi. Luther hiçbir zaman Hristiyanlık içinde kalıcı bir bölünmeye yol açma niyetini gütmemiş olmasına rağmen onun izleyicileri, Alman devletlerinin birçoğunda gitgide yeni bir kilise yarattılar. Reformasyon ondan sonra Alman devletlerinin ötesindeki yerlere yayıldı.

Hristiyanlık İçindeki Bölünmeler

Luther'in dostlarının 1530'da Augsburg'da toplanan diyete, inançlarının bir özeti olarak sundukları Augsburg İtirafı, Luteryen Kilise'nin öğretisel temeli hâline geldi. Bu öğreti, reformu benimseyen devletlerdeki ve şehirlerdeki prens ve yüksek din görevlileri tarafından, bazı yerlerde ise din adamlarından ve hukukçulardan kurulu Konsistuar denilen bir heyet tarafından uygulandı.

Rönesans'tan etkilenmiş bazı hümanistlere, Luther'in yazıları çekici geliyordu. Klasikleri yeniden keşfetmiş olan seleflerinin geleneğini sürdürerek, Luther'in özgün bir bilgi kaynağı olarak Kutsal Metinler'e geri dönüşüne hayranlık duyuyorlardı. Luther'in görüşlerini benimseyenlerden birinin daha sonra yazdığına göre, yeni öğreti karşısında kapıldığı heyecan öylesine büyüktü ki geceleyin uykuya dalmamak için ağzına kum alarak Kutsal Kitap'ı incelemişti. Hümanistler bazı manastırları okula dönüştürdüler. İlk reformcu üniversite, Marburg'da 1527'de açıldı.

1530'da V. Karl'ın huzurunda okunan Augsburg İtirafı.

Ama reformcular ile Kilise arasındaki uçurum büyüdükçe, Erasmus iki arada bir derede kaldı. Onun, din adamlarının istismarlarına yönelttiği eleştiri reformculara göre yeterince ileri gitmiyordu ama din adamlarına göre aşırıya kaçıyordu. Erasmus, Kilise öğretisine sadık kaldı. Keza Luther ile hümanistler de 1525'te yollarını ayırdılar. Bu ikincilere göre, hümanist bilgi başlı başına bir amaçtı; reformculara göre ise belagat, Kutsal Metinler'i öğretmenin ve dinsel reform lehine tezler ileri sürmenin bir yöntemiydi. Reformcuların birçoğu, insanın akılcı ve özerk bir varlık olduğu görüşüne hümanistler kadar bağlı değildiler. Luther'in kendisi, hümanistlerin insanlıkla ilgili Rönesans iyimserliğini paylaşmıyordu. İnsanlığı yeniden keşfetmekle uğraşmak yerine, bireyin Tanrı'yla ilişkisine kafa yoruyordu. Dahası Luther, filozofların teolojik sorunlara alakasızca müdahil olma girişimlerine karşıydı. Yine de hümanist bir müfredat, reform papazlarının eğitimini etkilemeye devam etti.

İki eski keşişin Brüksel'de inançları yüzünden idam edildikleri 1523 yılında Luther'in müritleri ilk şehitlerini verdiler. Alman prensler, bir "serbest genel konseyin ya da hiç değilse ulusal bir konseyin" Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu bünyesinde artan dinsel bölünmeyi ele alıp irdelemesini istediler. Speyer Diyeti (1526), her Alman prensinin "Tanrı'ya ve majesteleri imparatora hesap vermeyi umduğu ve buna güvendiği şekilde yaşaması, yönetmesi ve davranması" gerektiğini ilan etti. Bu uzlaşma, daha da çok yandaş kazanmaları için reformculara zaman kazandırdı. 1529'da Alman prensler yine Speyer'de toplandılar. Bazıları, V. Karl'ın ve Luther'e karşı olduklarını açıklayan Katolik

prenslerin politikalarını "protesto" etmeye hazırdılar. Luther'in müritleri böylece "Protestanlar" adıyla anılır oldular.

Luther'in yazıları Latinceye çevrildi, daha sonra da doğu ve batı ticaret yollarını izleyerek Alman devletlerinin ötesine yayıldı. Reformcular, Bohemya ile Moravya'nın ve Güneybatı Alpler'deki Valdocuların papalık karşıtı Hussit geleneklerini kolayca dirilttiler. Alman tüccarlar, reformu, Baltık devletlerine ve İskandinavya'ya taşıdılar. Danimarka'da Kral II. Christian, devleti için Lutherciliği benimsedi. İsveç ve ona bağlı Finlandiya bölgesi, 1527'de Lutherciliği resmî din olarak ilan ettiğinde, ilk ulusal reform kilisesini kurmuş oldu.

V. Karl ve Protestanlar

Papanın en kudretli potansiyel savunucusu, Kutsal Roma-Cermen imparatoru V. Karl (Şarlken), ilk önceleri Luther'i hiddetle suçlayan dindar bir adamdı. Ama geniş Habsburg emperyal çıkarları, onu Batı Avrupa'da Fransa kralı I. François'ya karşı sürekli savaş halinde tutuyordu; bu durum ise Luther'i destekleyenlere karşı harekete geçmesine engel oluyordu. Fransızların kralı, kendi payına, dinin Alman prensleri bölmesinden, böylece de göz diktiği imparatorluk tahtını zayıflatmasından memnundu. V. Karl, reformun Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu topraklarında hızla yayıldığı kritik yıllar olan 1521-1530 yılları arasında, kendine bağlı Alman devletlerinden uzakta, çoğunlukla İtalya'da kaldı. Devletler arasında ilk Protestan ittifakları 1524'te kuruldu. Protestan hükümetler, rahibelerin ve keşişlerin manastırlarını dağıtarak, bakımevi ya da okul gibi laik amaçlı kuruluşlara dönüştürdüler.

Doğu Avrupa'da ve Akdeniz'de Osmanlılara karşı yürütülen Hristiyan seferberliği de Karl'ı ve diğer Katolik prensleri çok meşgul ediyordu. Osmanlılar, 1526'da Macaristan'daki Mohaç'ta Macar kralını yendiler. Müslüman olmayan tebaalarının hangi tür Hristiyanlığa inandıkları Müslüman Osmanlıların umurunda olmamasına rağmen bu olay, Lutherci misyonerler için orada açık bir alan yarattı. Daha sonraki Osmanlı ilerleyişi nedeniyle Karl, Osmanlılara karşı kendisine yardım etmeleri karşılığında Lutherci prenslere bazı ödünler vermek zorunda kaldı. (Luther'in "Tanrı'mız Kudretli Bir Kaledir" ilahisi, Osmanlı kuvvetlerine karşı askerleri teşvik etmek için bir savaş marşı olarak söylenmeye başladı.)

Elbette, siyasal ve dinsel önderler ile onların izleyicileri başka dinlere tümden hoşgörüsüz değildiler. Ama 1652'de Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaret eden ve şu satırları yazan bir Fransız gezginin hoşgörüsünü, keskin dinsel çatışmanın olduğu bir zamanda çok az kişi paylaşıyordu: "Osmanlıların korkunç şeytanlar, barbarlar ve imansız insanlar olduklarına inanan pek çok Hristiyan vardır ama onları tanımış ve onlarla konuşmuş olanların kanaati oldukça farklıdır çünkü şurası kesindir ki Osmanlılar, doğanın bize vermiş olduğu emri, yani kendimize

ne yapmak istiyorsak başkalarına da onu yapmamız gerektiği buyruğunu iyi uygulayan güzel insanlardır."

V. Karl, Protestanlarla uzlaşmaya varma umudunu bir süre korudu. Ama 1531'de, dinsel reformu benimsemiş olan Hessen, Saksonya ve diğer eyalet ve şehirlerin prensleri Schmalkalden Birliği'ni oluşturdular. Bu birlik öncelikle bir savunma ittifakı olmasına rağmen prensler, siyasal bağlılıklarının kaynağı olarak Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nun yerini bu birliğin alması niyetindeydiler. V. Karl, o zamana kadar geçici uzlaşmaları kabul etmiş ve dolayısıyla, Protestanlara hoşgörü göstermişti. Worms Fermanı'nı (Luther'i bir dinsel sapkın olarak mahkûm etmiş olan fermanı) genel bir Kilise konseyi toplama olanağı doğuncaya kadar askıya almıştı. Papa, konseyin Alp kenti Trento'da toplanacağını duyurduğu zaman (*bkz.* s. 149), Protestanlarla yüzleşmek için sahne hazırlanmıştı. Ama bu arada Şarlken, Habsburglara karşı Osmanlılarla ittifak kurarak pek çok Hristiyan'ı şoke etmiş olan Fransa kralı I. François'yla düşmanlıklarından hâlâ başını kaldıramıyordu. Şarlken, Hollanda üzerinden Fransa'ya yönelik bir istila harekâtı başlatarak savaşlara zorla son vermeye giriştikten sonra, 1547'deki çarpışmada Schmalkalden Birliği'ni bozguna uğratarak, Protestanlara karşı harekete geçmeye nihayet hazırdı. Sonra, yaklaşık 30 Alman kentinde insanları zorla Protestanlıktan vazgeçirmeye çalıştı. Ne var ki Protestanlık, o zamana kadar, Orta Avrupa'nın çoğunda kesin olarak kendisini kabul ettirmişti.

Augsburg Barışı

V. Karl, artık, Alman prenslerinin çoğunu ve onların halklarını Katolik saflara geri döndürmeyi deniyordu. Reformcuların eleştirilerinden bazılarına yanıt vermek için, Orta Avrupa'da ılımlı bir Katolik reform yapmaya giriştiyse de başarılı olamadı. Ama Katolik prenslerin bazıları silaha sarılarak, 1551'de kısa süre onunla savaşa girdiler. Alman devletlerinin çok sayıda olmasının yarattığı siyasal karmaşıklık, genel bir uzlaşmaya varmayı zorlaştırıyordu. Kutsal Roma-Cermen imparatoru, Alman devletlerinin tümünde Katolikliği geri getirme fikrinden vazgeçti.

1555 tarihli Augsburg Barışı bir ödünleşmeydi. İmparatorluk siyasetinin karmaşıklığı nedeniyle yıpranmış olan Şarlken'in katılmayı reddetmesinden sonra, imparatorluk temsilciler meclisince kabul edildi. Augsburg Barışı'nın bir hükmüne göre, imparatorluk bünyesindeki her bir eyaletin hükümdarının dini ile devletin dini aynı olmalıydı (*cuius regio, eius religio*) (*bkz.* Harita 3.2). Katolik hâkimiyeti altındaki eyaletlerde yaşayan Protestanlar, başka yere göç etmekte özgürdüler, aynı durumdaki Katolikler için de bu geçerliydi. Dolayısıyla Augsburg Barışı, Orta Avrupa'da artık kalıcı gibi görünen dinsel bölünmelere Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu kurumlarının bir çözüm getiremeyeceğinin kabulüydü. Alman devletlerinde Reformasyon'un fiilî bir gerçek olduğunun

Harita 3.2. Augsburg Barışından Sonra Avrupa'da Dinsel Durum, 1555. Augsburg Barışı'nın bir hükmüne göre, Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu bünyesindeki her bir devletin hükümdarının dini ile devletin dini aynı olmalıydı. Haritada Roma Katolik, Anglikan, Calvinci/Zwinglici, Lutherci, Doğu Ortodoks ve Anabaptist olan bölgeler görülüyor.

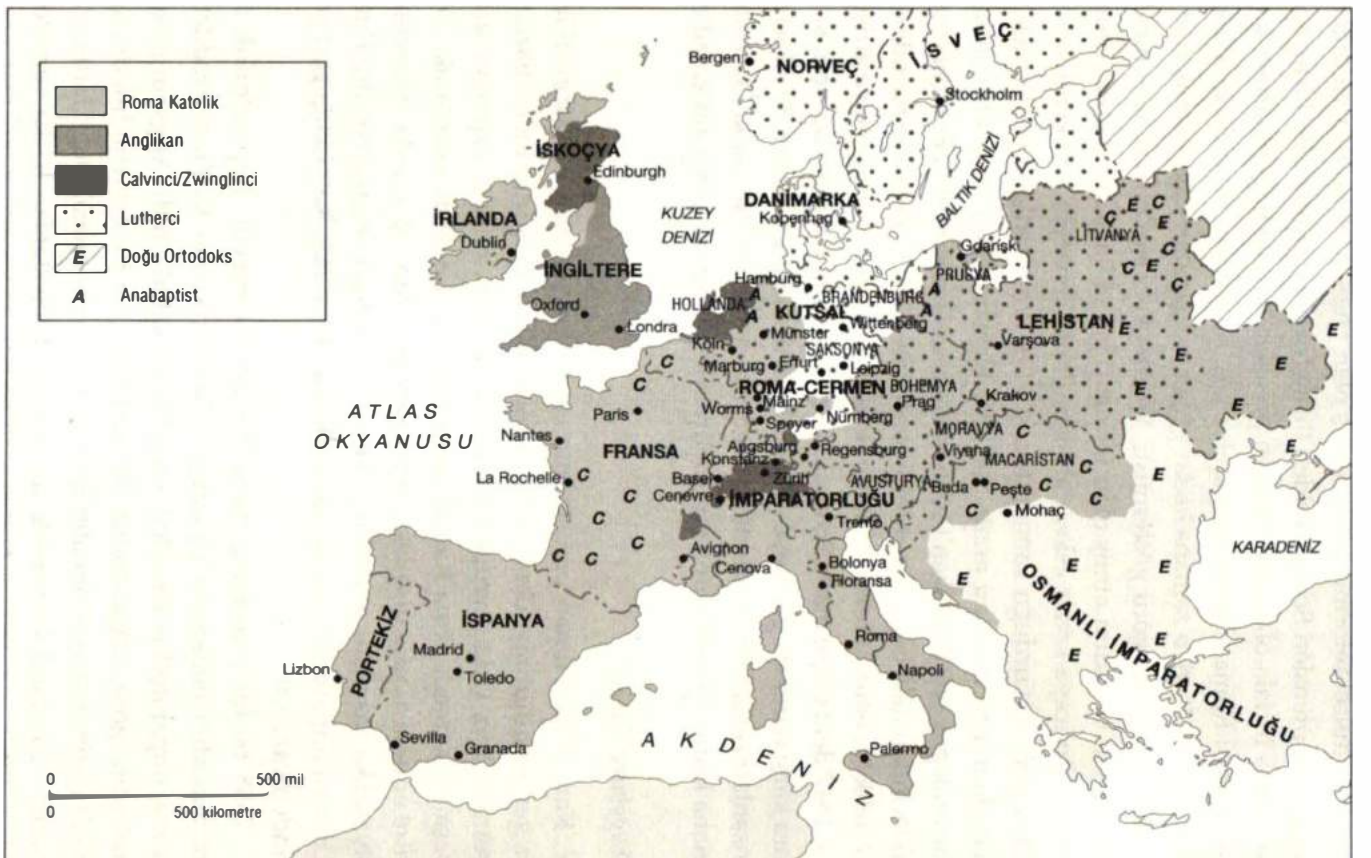

teslimiydi. Dolayısıyla, "keşişler arasında bir hırgür" olarak başlamış olan şey, Almanya'nın coğrafi ve siyasal tarihini şekillendirdi. Augsburg Barışı, her bir prensin yönetimi altındaki eyaletin dinini belirlemesine olanak tanıyan ödünleşme yoluyla, Alman tikelciliğini, yani birçok bağımsız Alman devletinin varlığını yeniden onayladı.

İsviçre'de ve Fransa'da Reformasyon

Reformasyon'un sonraki aşaması azimli köylülerin, zanaatçıların ve paralı askerlerin ülkesi İsviçre'de meydana geldi. İsviçre'nin seyrek nüfuslu on üç kantonu (buralarda o zamanlar yaklaşık bir milyon kişi yaşıyordu), örgütlenme ve ruh olarak Alman devletlerinden çok İtalyan kent devletlerine yakın, gevşek bir federal yapıda bir araya gelmişti. Kudretli bir prensin inanç değiştirmesinin bütün bir devleti sarsabildiği Alman devletlerinin aksine, İsviçre'de bu tür bölgesel hükümdarlar yoktu. İsviçreli reformcular, bu durumda, görece küçük boyutlu kentlerin ayrıcalıklı sakinleriyle daha da yakından bağlantılı olacaklardı. Başlattıkları hareket de çok geçmeden Fransa'nın kimi bölgelerine yayılacaktı.

Zwingli ve Reform

O zamanlar yaklaşık 6.000 nüfuslu bir kent olan Zürih'te, Huldrych Zwingli (1484-1531), yalnızca iman yoluyla kurtuluşu vaaz ediyordu. 1522'de, bazı Zürihliler, et yemenin yasak olduğu Büyük Perhiz'e (Lent) meydan okurcasına alenen sosislerini iştahla yiyorlardı. Zwingli, onlar adına iki risale yayınladı; dinsel pratiğin yalnızca Kutsal Metinler'e dayandırılması gerektiğini ve Kutsal Kitap'ta sosisle ilgili hiçbir şey yazmadığı için insanların diledikleri zaman sosis yiyebileceklerini ısrarla savunuyordu. Kutsal Metinler'i esas alan bu test, Zwingli'yi ve müritlerini, ikonoklazma da götürdü: Kiliselerdeki görsel öğeler ve sunak süslemeleri kaldırıldı çünkü Kutsal Kitap'ta bunlarla ilgili hiçbir şeye rastlanamazdı. Zürih şehir meclisi o zaman reformu benimsedi. Kantondaki rahiplerin yalnızca Kutsal Kitap'tan vaaz vermelerini kararlaştırdı, iki yıl sonra da Aşai Rabbani'nin kutlanmasını yasakladı. Zwingli, ondalık vergilerin, Tanrı'nın gerçek suretini temsil ettiklerine inandığı yoksullara yardım için kullanılması gerektiği konusunda kentin yöneticilerini ikna etti.

Reformcular arasında çıkan öğretisel bir anlaşmazlık, İsviçre'deki Reformasyon'un karakterinin belirmesine yardımcı oldu. Luther'in savunduğuna göre, komünyon, İsa'nın fiziki varlığını temsil ediyordu. Bu yönüyle Luther, Katolik Kilisesi'ne çok aykırı düşmüyordu çünkü Katolik Kilisesi de Kutsal Efkaristiya ayininde rahibin (papa tarafından 1215'te formüle edilen) töz dönüşümü mucizesi yoluyla ekmeği ve şarabı İsa'nın gerçek bedenine ve kanına dönüştürdüğünü savunuyordu. Ama Katolik Efkaristiya ibadetini suçlayan Luther'e göre,

(*Solda*) Huldrych Zwingli'nin ağaç baskı resmi. (*Sağda*) Zürih'te yakılan kilise süslemeleri ve dinsel öğeler.

Efkaristiya'da İsa'nın bedensel varlığı, İsa'nın ve Tanrı'nın evrensel mevcudiyeti gerçeğinden kaynaklanıyordu. Zwingli'nin inancına göre ise komünyon, Efkaristiya'da İsa'nın gerçek varlığının yalnızca bir simgesiydi ve Luther'in bu fikirden vazgeçmeyi reddetmesi, onun bir ayağının hâlâ Roma'da olduğunu gösteriyordu. "Kutsal Ayin Anlaşmazlığı", Protestanlar arasında ilk büyük öğretisel tartışma olarak ortaya çıktı. 1530'daki Augsburg İtirafı, Lutherciliği reddeden Zwingli ve müritleri gibi reformcuları dışlayarak, bu çatlağı onayladı.

1525-1530 yılları arasında, İsviçre'nin Almanca konuşulan kimi yerleri ve Güney Alman devletlerinin bazı bölgeleri, Zwingli'nin reformlarını kabul ettiler. Katolik kuvvetler 1531'de Protestan kantonlara saldırdılar çünkü Zwingli, kendi reform anlayışını oralarda faal olarak yayıyordu. Bir kılıç ve Kutsal Kitap taşıyan Zwingli, Protestan kuvvetlerin başına geçerek Kappel Savaşı'na katıldı ve savaşırken öldürüldü. Hem Katolikler hem de Lutherciler, Zwingli'nin ölümünün, dinsel görüşlerine karşı ilahî takdir olduğunu öne sürdüler. Ne var ki, ondan sonra sağlanan barışla her kantonun kendi dinini seçmesine karar verildi.

Radikal Reformcular

Zwingli'nin reformları, 1520'lerde Güney Almanya'da ve İsviçre'de yayılan tek reform türü değildi. Bazı gruplar, dinsel ahlakı ve cemaat yaşamını değiştirmek için daha da radikal fikirlere sahiptiler. Radikaller, ileride neler olacağı konusunda bazen çok farklı görüşler taşımalarına rağmen, daha ılımlı reformcuların planlarına tahammül etmemekte birleşiyorlardı. Bazıları, Tanrı'nın Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'tan oluştuğuna ilişkin Ortodoks Hristiyan öğretisini reddeden teslis karşıtı kişilerdi. Radikallerin birçoğu, "Tanrı'ya yaraşır yaşam"ı uygula-

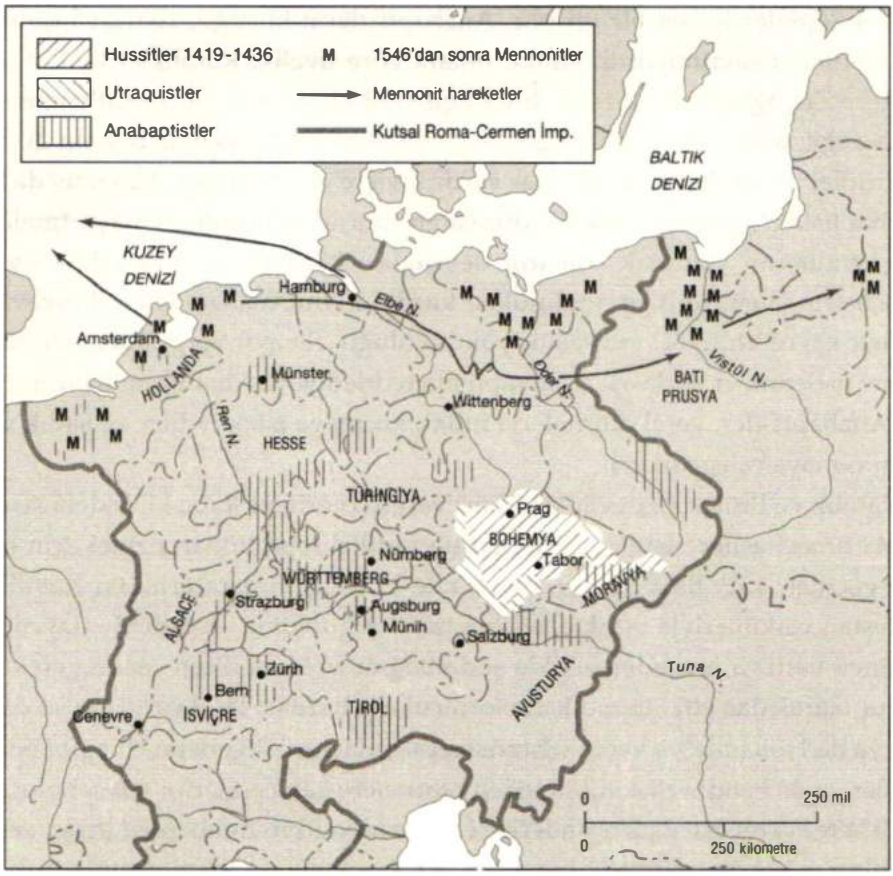

Harita 3.3. Radikal Dinsel Hareketler. Hussitlerin, Utraquistlerin, Anabaptistlerin ve Mennonitlerin etkili oldukları alanlar.

maya geçirmek üzere cemaatler oluşturma çağrısı almış olduklarına inanıyorlardı (*bkz.* Harita 3.3).

1520'lerde, radikal reformcuların çoğu, kıyamet öngören inançlar taşıyorlardı; dünyanın çok yakında son bulacağını ve Tanrı'ya içten iman edenlerin, onlarla aynı görüşü paylaşmayanları ya da onlara hoşgörü göstermeyenleri de dâhil ettikleri kötülük güçlerine karşı zafer kazanacaklarına inanıyorlardı. Zürih'te Zwingli'yle yollarını ayıran bazı radikal reformcular, Anabaptistler olarak anılır oldular (Yunancada anabaptizm "yeniden vaftizcilik" anlamına gelir). Dinsel ahlakı ve cemaat yaşamını gerek Luther'in gerekse Zwingli'nin yeterince dönüştürmüş olmadıkları kanısını taşıyan Anabaptistler, Yeni Ahit'i örnek alarak "Tanrı'ya yaraşır yaşam"ı uygulamaya çalıştılar. Kutsal Kitap'ta bebek vaftizine ilişkin hiçbir bahis bulamadıkları için 1525'te, Zwingli'nin tavsiyesinin aksine, yetişkinleri vaftiz etmeye başladılar. Yalnızca yetişkinlerin hakiki iman sergileyebildiklerine ve dolayısıyla vaftize değer olduklarına inanıyorlardı.

Zürih, Hollanda, İtalya'nın kimi kısımları ve Lehistan dâhil, Protestan reformunun etkilediği alanlarda Anabaptist gruplar ortaya çıktı. Anabaptistler çok

farklı bileşenler içeren bir gruptu. Anabaptistlerin birçoğu, cemaat biçiminde örgütlenmeyi savunuyordu çünkü onlara göre üyelik, Katoliklerde, Luthercilerde ve Zwinglicilerde geçerli olduğu gibi kiliselerin bölgesel örgütlenmesi yoluyla değil, daha çok, özgür iradeyle ya da gönüllü öz seçimle olmalıydı. Yine de gruplar arasında önemli farklar vardı. İsviçre'de ve Güney Almanya'da bazı Anabaptistler, günahkâr maddi dünyanın mücadelelerinden ve ayartmalarından kendilerini yalıtmak –onların deyişiyle, "kötülükten ayrılmak"– isteyen inançlıların oluşturdukları topluluklar kurdular. Bu Anabaptistler, dünyevi hükümeti kabul etmiyor; yurttaşlık yükümlülüğü almayı, vergi ödemeyi, kamu görevi üstlenmeyi ya da askerlik yapmayı reddediyorlardı. Bununla birlikte, diğer Anabaptistler, yerel otoritelerle ittifak kurmaya istekliydiler ve sadık yurttaşlar olmaya çalışıyorlardı.

Katolik ve Protestan devletler, Tanrı vergisi otoriteye karşı kilisedeki ve devletteki fitneci asiler olarak gördükleri bu radikal toplulukları ezmek için harekete geçtiler. 1529'daki Speyer Diyeti'nde V. Karl, imparatorluğun Katolik ve Protestan yetkilileriyle birlikte, anabaptizmi çoğunlukla –kasıtlı bir alaycılıkla– "üçüncü vaftiz"i ima eder şekilde suda boğma yoluyla ölüm cezası gerektiren bir suç olarak ilan etti. Bu radikal reformcuların bazıları Tirol ve Moravya dağlarına ya da Hollanda'ya kaçıp sığınmaya çalışırlarken, diğerleri şehit gibi ölmeyi seçtiler ya da kendilerine zulüm eden otoritelere karşı seslerini yükselttiler.

1534'te, yerel bir vaizin önderlik ettiği radikal bir Anabaptist grup, seçimle Münster kentinin yönetimine geldi. Anabaptizme sempati duymayanlar ya kenti kendi istekleriyle terk ettiler ya da kentten kovuldular. Çok geçmeden, Hollanda gibi uzak yerlerden birkaç bin Anabaptist, buranın, Tanrı'nın seçilmiş insanlarının korunduğu "Yeni Kudüs" olacağına inanarak Münster'e geldi. Anabaptistler, on iki kişilik bir konsey kurdular; bu konsey, Katolik Kilisesi'nin mallarına el koydu, özel mülkiyeti kaldırdı, para kullanımını yasakladı ve mülkiyetin cemaate ait olduğu ve takas sisteminin işlediği bir düzen kurdu.

Münster'in bölgesel hâkimi ve müttefikleri şehri kuşattılar. Münster'in içinde, Jan van Leiden (Leidenli John) adında bir Hollandalı, önder ve peygamber olarak nüfuz kazandı. Kutsal Kitap'a dayandırdığı gerekçelerle –İsa geri dönünce, inananların mala mülke ihtiyaçları olmayacaktı– özel mülkiyetin lağvedilmesi konusunda Münster'in yetkililerini ve ileri gelenlerini ikna etti. Dahası, sahip olunan şeylerin paylaşılması, kuşatma sırasında tayın uygulanmasını kolaylaştırdı. Kısmen, kentteki kadın sayısının erkek sayısından dört kat fazla olması nedeniyle, çoğul evlilik yapmaya da başladılar. Münster kralı olan Jan van Leiden, on altı kadınla evlenerek buna öncülük etti. Kutsal Kitap hariç Münster'deki tüm kitapların yakılmasını da emretti. Lutherci ve Katolik prenslerin gönderdikleri kuvvetler, Haziran 1535'te kente baskın yaptılar, Jan van Leiden'i ve diğer alt düzey önderleri işkenceyle öldürdüler, onların parçalanmış cesetle-

rini demir kafeslere koydular; o kafesler Münster'deki bir kilisenin çan kulesinde hâlâ asılı durmaktadır.

Münster'in düşmesinden sonra, eski bir Katolik papaz olan Menno Simons (1496-1561) önderliğindeki Hollandalı Anabaptistler, disiplinli olmayı, Tanrı'ya yaraşır yaşamı ve Hristiyan barışçılığını vaaz ederek, yetişkin vaftizi geleneğini sürdürmeye çalıştılar. Mennonitler ya da Mennocular olarak anılmaya başlanan bu kişilerden bazıları, yüz yılı aşkın süre sonra, dinsel hoşgörü arayışıyla Amerika kıtasına göç ettiler. Bu tür radikal reformcuların soyundan gelen diğerleri arasında, yetişkin vaftizi uygulayan Moravyalı Hutteritler de vardır; bunlar, Orta Batı Amerika'ya ve Kanada otlaklarına yerleşmiş bir grubun atalarıdır. Keza Üniteryen (tevhitçi) dinin kökleri de bu döneme uzanır; Tanrı'yı Baba, Oğul ve Kutsal Ruh üçlemesi olarak değil, tek varlık olarak kabul eden teslis karşıtı görüşlerden doğup gelişmiştir.

Jean Calvin ve Reform

Fransa'da da reform için verimli bir ortam bulunuyordu. Fransız monarşisi, Roma karşısında bağımsızlığını öteden beri inatla korumuştu. Papa X. Leo, Fransa kralı I. François ile Bologna Antlaşması'nı (1516) imzalayarak, kralın Fransa'da piskoposları ve başrahipleri atama hakkını tanımıştı. Valois hanedanına mensup hükümdar, ilk başlarda, gizemli bir Alman keşişin fırtına koparan risalelerinden çok, V. Karl'a ve Habsburglara karşı savaşmakla meşguldü. Bununla birlikte, dinsel sapma tehdidi karşısında, Luther'in yazılarına el konulması ve bunların yakılması emrini vermeye 1521'de ikna oldu. Yine de Protestan propagandası Almanya'dan Fransa'ya ulaştı. 1534'te reformcular, Paris'te Aşai Rabbani'yi suçlayan pankartlar astılar; kralın Amboise'daki şatosunun yatak odası kapısına da bu pankartlardan asıldı. Bu "pankart meselesi", kralı reformla içtenlikle savaşmaya ikna etti.

Jean Calvin (1509-1564), Reformasyon'un ikinci büyük akımını gerçekleştirdi. Calvin, Kuzey Fransa'daki küçük Noyon kentinde doğmuştu, babası oranın piskoposunun sekreteri olarak çalışıyordu. Calvin yaklaşık beş yaşındayken annesi öldü ve babası onu papaz olarak eğitilmek üzere Paris'e gönderdi. Daha sonra, oğlunun avukat olmasına karar verdi, çünkü bu şekilde daha çok para kazanabilirdi.

Geç Rönesans hümanizmi ve özellikle Erasmus'un öğretileri, dindar genç Calvin'in, hukuk öğrenimi gördüğü sırada dinsel reforma ilgi duymasına neden oldu. 1534'te Katolik hiyerarşisi ve kralın kendisi, bu hareketi ezmek için eyleme geçtiler. İsviçre'nin Basel şehrine sürgün edilen Calvin, belki de kendisini hâlâ Katolik Kilisesi bünyesinde Erasmus'un takipçisi olarak düşünüyordu; Basel'de, papalığı suçlayan ve Fransa kralını dinsel zulme son vermeye çağıran risaleler kaleme aldı.

(*Solda*) Jean Calvin. (*Sağda*) Calvinci dinsel tören. Kilisenin sadeliğine dikkat edin.

Calvin, yaşamı boyunca, endişenin ve kendinden-şüphenin ağırlığı altında ezildi; babasının onu fiilen terk etmesi ve zorunlu sürgün yaşamı, bu durumu daha da ağırlaştırdı. Ayrıca, neredeyse tıpkı Luther gibi, Tanrı'nın kudretinin dışavurumları saydığı doğanın gücü ve özellikle fırtınalar karşısında da dehşete kapılıyordu. Calvin'e göre insanlık sanki dipsiz bir uçurumun kıyısında duruyordu; bu, onun sıklıkla kullandığı bir mecazdı. Okyanusların kabararak insanlığı silip süpürebileceğinden korkuyordu. Calvin çevresinde yalnızca düzensizlik görüyordu.

16. yüzyıl başında yaşamış diğer düşünürler gibi Calvin de olağandışı bir ahlaki bunalım döneminde yaşadığına inanıyordu: "Lüks günbegün artıyor, yasa tanımaz hırslar alev alev tutuşuyor ve insanlar, hiç olmadıkları kadar utanmazca suç ve günah işlemeye devam ediyorlar." Calvin'in gözünde, insanları birbirine bağlaması gereken dinsel birlik duygusu sanki çözülüp yok oluyordu.

Calvin, Katolik Kilisesi'nin, selamete erişmek için iyi işlerin gerekliliğini vurgulayarak iman sahiplerini endişeye sürüklemiş olduğunu öne sürüyordu. Calvin'in ısrarla belirttiğine göre, kaç tane iyi işin yeterli olduğunu asla bilmemenin yarattığı endişe, Katolikleri, azizlerden şefaatçilik istemeye yöneltti. Calvin, kefaret ayinine özellikle ağır saldırılar yöneltti: "Tanrı'nın farkına bir şekilde varmış olanların ruhları, bu katliamla en zalim biçimde parça parça ediliyor ... her yanda gökyüzü ve deniz var, demir atılacak hiç liman yok." Calvin, önceki yüzyılda Tanrı'nın ve İsa'nın insana gitgide daha çok benzeyen tasvirlerinin yapılmış olmasını da reddediyordu. Luther'in aksine Calvin, Tanrı'yla iman yoluyla uzlaşmayı vurgulamaktan çok, onun iradesine itaati vurguluyordu. Tanrı'nın inayeti ve kendi kurtuluşları konusunda imanlılara yeniden

güven kazandıracak bir öğreti sunmayı amaçlıyordu. Calvin'in düşüncesinde umut vardı, yaşam labirentinde (bu, sık kullandığı bir diğer imgeydi) başarıyla yol alınabileceğine inanç vardı. Kutsal Kitap'ın buyurduğu ahlaka dayalı düzenin kurulması, yaşamın ürkütücü belirsizliklerinden bazılarına son verirdi.

Kafasındaki bu düşünceyle Calvin, *Christianae Religionis Institutio* (Hristiyan Dininin Kurumları; 1536-1559) adlı eserinde, seçilme ya da ilahî takdir öğretisini geliştirdi: "Tanrı'nın sonsuz hükmü. ... Çünkü herkes eşit durumda yaratılmaz; daha çok, bazıları için sonsuz yaşam, bazıları için ise sonsuz lanet önceden takdir edilir." İlahî takdire olan inanç, iyi işler yapmanın etkililiğini sorguluyordu. Eğer kişinin yazgısı önceden belirlenmişse ve iyi ameller başlı başına (Katolik Kilisesi'nin iddia ettiği gibi) sonsuz kurtuluş getirmiyorsa, erdemli bir yaşam sürmenin ne gereği vardı? Calvin'in kanısına göre, iyi ameller, başlı başına cenneti garanti etmese bile, Tanrı tarafından sonsuz kurtuluş için seçilmiş olmanın işaretleriydi.

Ortaçağ teologları kâr amacıyla borç para vermeyi mahkûm etmiş oldukları hâlde, Calvin, Luther'in aksine, sermaye oluşturan ve tüm topluluğun refahını yükselten üretici borçlar ile tefecilik arasında ayım yapıyordu. Bireye disiplin vermenin bir yolu olarak pişmanlık ve kefareti yeniden tanımlayan Calvin, kutsallığa erişme yolunda ortaklaşa, topluca disiplini vaaz ediyordu. Sonraki Calvinciler, ekonomik faaliyeti onaylayarak, "ölçülü yaşama"nın yanı sıra zenginliği de Tanrı tarafından seçilmiş olmanın bir işareti sayıyorlardı. 19. yüzyıl sonlarına doğru, bu tutum, "Protestan ahlakı" olarak anılır oldu.

1536 yılının sonuna doğru Calvin, İsviçre'nin göl kıyısı kenti Cenevre'ye gitti, kentin nüfusu yaklaşık 13.000 kişiydi. Aslında Alman tüccarların oraya taşıyıp tanıtmış oldukları Reformasyon'un ilk başarıları üzerine, Cenevre, Katolik Savoy hanedanının hâkimiyetinden koptu. İsviçre'nin Zwinglici reformu benimsemiş olan Bern kantonuna ait askerler, o yılın başında kenti işgal ettiler. Bern, Cenevre'nin bağımsızlığını şeklen koruduğu bir himaye yönetimi kurdu. İki temsil konseyinin üyelerini ve üst düzey yöneticileri yurttaşlar seçiyorlardı.

1537'de Calvin, bu iki konseyden daha küçük ve en kuvvetli olanını, Cenevre halkının "kutsal İncil hukukuna ve Tanrı'nın Sözü'ne uygun yaşama"ya söz vereceği bir İman İkrarı'nı benimsemeye ikna etti. Cenevre'de oturabilmek için, bu belgeye resmî bağlılık koşulu aranacaktı. Aşai Rabbani yasaklandı ve rahipler ya reforme dine dönmek ya da kentten ayrılmak zorunda oldukları konusunda bilgilendirildi.

Calvin, erdemli bir şehir kurmak için Hristiyan disiplinini ve çileciliğini dayatmayı umut ediyordu. Onun koyduğu "Dinsel Düzenleme Kuralları", reforme Cenevre'de dinsel yaşamın nasıl düzenleneceğini belirliyordu, ama konseylerin gücünü de tehdit ediyordu. Calvin, reforme kilisenin sivil ileri gelenlerden

(bunlara presbiterler deniliyordu) kurulu Konsistuar olarak bilinen yargı heyetinin, tüm yurttaşları disiplin altına alma ve Cenevre'nin dinsel yasalarını çiğneyenlere sert cezalar verme hakkına sahip olması gerektiğinde ısrar ediyordu. Bu cezalar, kiliseden aforoz edilmeyi, sürgünü, hapsedilmeyi, hatta idamı kapsayacaktı. Calvin, halkın dinsel davranışlarının kent müfettişlerince izlenmesini istiyordu ama konseyler, yetkilerini, Fransız olan Calvin'e devretmekte ya da böyle bir teftiş rolünü üstlenmekte tereddüde düştüler. Konseyler, 1538'de, Calvin'e Cenevre'yi terk etmesini söylediler.

Kentin Bern'le olan bağları yüzünden egemenliğinin sınırlandığı kanısını taşıyan Cenevrelilerin çoğunluğu, 1540'ta, yeni yargıçlar seçtiler ve onlar da Bern yanlısı hizbin önderlerini idam ettiler. Ondan sonra, iki konsey, Calvin'i Cenevre'ye dönmeye ve reformu denetlemeye davet ederek, önerdiği "Dinsel Düzenleme Kuralları"nı benimsedi. Calvin, "ahlaksızlığın ayyuka çıktığı bir yer" diye nitelendirmiş olduğu kente geri döndü.

İskoç reformcu John Knox'a göre, Cenevre, "Havarilerin zamanından beri yeryüzünde kurulmuş en mükemmel İsa okulu" gibi görünüyordu. Ama Cenevre yurttaşlarının birçoğu, Konsistuar'ın sıkı gözetimine karşı direndi. Bir adam, protesto amacıyla köpeğine "Calvin" adını verdi. "Şeytan'ın her gün bize yönelttiği birçok pusuya ve gizli entrikaya karşı" her zaman tetikte olan Calvin, alenen kendisini eleştirmiş olan başka bir adamı, kıl gömlek (kaba hayvan kılından yapılmış gömlek) giyinerek, şehirde yavaş yavaş yürümeye ve her sokak köşesinde durup dua ederek Calvin'in otoritesini tanımaya zorladı. Calvin, müstakbel damatların zührevi hastalıklardan bağışık olup olmadıklarına ve Cenevre'de evlenip evlenemeyeceklerine karar verme işini bizzat kendi üstüne aldı. Müşterilerini kandıran tüccarlara verilen cezayı o belirliyordu. Açık saçık şarkılar söylenmemesi ya da kart oyunları oynanmaması, her zaman bir Kutsal Kitap bulundurulması ve yemeklerden önce şükran duası edilmesi koşuluyla içkili tesislere izin veriliyordu (Calvin'in maaşının bir kısmı fıçı cinsinden şarapla ödeniyordu). Konsistuar, dinsel tören sırasında gülenlere, servetini söyleyenlere ya da papayı övenlere ceza veriyordu. Calvin, kronik bitkinlik hâli ve sefih, günahkâr bir dünyayı ıslah etme endişesi yüzünden muhtemelen daha şiddetlenen çeşitli hastalıklar nedeniyle 1564'te öldü.

Calvinciliğe Dönenler

Calvincilik; Fransa, Hollanda, Alman devletlerinin birçoğu, Macaristan, Erdel (Transilvanya), Lehistan ve ateşli reformcu John Knox'un çabaları sonucunda İskoç Parlamentosu'nun 1560'ta Calvinciliği ulusal din olarak kabul ettiği İskoçya gibi çok değişik yerlerde yandaşlar bularak, reformcu mezheplerin en agresif türü olduğunu kanıtladı. Fransa'da Calvincilik, İsviçre'den ve Alman devletlerinden akan reform literatürünü takiben, 1530'larda tüm toplumsal sınıflara

bir dereceye kadar nüfuz etti. Okuryazar olmayanlar bile, yüksek sesle okunan Kutsal Kitap'ı dinleme olanağı buluyorlardı.

1547'de Fransa tahtına geçen II. Henri, "birçok soylu şehre musallat olan bu yaygın bulaşıcı hastalık illeti"ni lanetliyordu. Paris Meclisi, dinsel sapkınlık davalarına bakmak için özel bir daire kurdu ("Yakma Dairesi") ve yaklaşık 500 kişiyi yargıladı. Sadist kral, idamların birçoğunda bizzat hazır bulundu. Bordeaux'dan bir yargıç, Protestan şehitlerin cesaretini şöyle anlatıyordu:

> Her yerde ateşler yakılıyordu ... darağacına götürülenlerin inatçı kararlılığı karşısında ... pek çok insan şaşkına döndü. Masum, zayıf kadınların, imanlarına tanıklık etmek için işkenceyi göze aldıklarını gördüler ... kendilerini bekleyen ürkütücü ve korkunç ölüm hazırlıklarını ve uygulamalarını görünce coşkuya kapılan erkekler ... yarı kömürleşmiş ve yarı kızarmış hâlde, bağlandıkları kazıktan aşağıya yenilmez bir cesaretle bakıyorlardı ... gülümseyerek öldüler.

Birçok soylunun mezhep değiştirmesi de dâhil, mezhep değiştirmenin hızına yargı sistemi yetişemiyordu. 1560'a gelindiğinde, Fransa'da Protestan ya da Huguenot (Cenevre'nin önde gelen Fransız reformcusu Besançon Hugues'e atfen bu adla anılıyordu) cemaatlerinin sayısı 2.000'den fazlaydı.

Calvincilik, Hollanda'da başat reforme din hâline geldi. İspanya kralı II. Felipe, oradaki Protestanların kökünü kazımak için, Engizisyon'u genişletti (Engizisyon, Mağribilerin ve Yahudilerin 1492'de İspanya'dan sürülmelerinin ardından İspanyol tahtınca kurulmuş ve daha sonra, Amerika kıtasındaki İspanyol İmparatorluğu topraklarını kapsayacak şekilde genişletilmişti). Hollandalılar 1581'de İspanya'dan bağımsızlıklarını ilan ettikleri zaman patlak veren uzun süreli bağımsızlık savaşı sırasında, Calvincilik hızla Hollanda ulusal hareketinin bir parçası hâline geldi (*bkz.* Bölüm 5).

İngiltere'de Reformasyon

Kıta Avrupa'sındaki reformun aksine, İngiltere'de Reformasyon, kral ile Kilise arasındaki mücadeleyle başladı. Ama bu anlaşmazlık, aynı zamanda da din adamlarının rüşvet, nüfuz ticareti gibi yolsuzluklarından ve Roma'nın uzak hâkimiyetinden duyulan hoşnutsuzluk bağlamına yerleştirilmelidir. Yüksek din adamlarının zenginliğine ve papalık otoritesine kızan orta ve aşağı sınıflar arasında Lollardların etkisi devam ediyordu. Tüccarlar ve gezginler, kıta Avrupa'sından İngiltere'ye Lutherci risalelerle dönüyorlardı. Yeni Ahit'in ilk İngilizce çevirisini yayınlayan William Tyndale, Luther'in Cambridge Üniversitesi'ndeki küçük mürit grubunda yer alıyordu. Dinsel sapkınlık suçlamasıyla 1536'da kazığa bağlanıp yakılan Tyndale'in son sözleri, "Tanrım, İngiltere kralının gözlerini aç" oldu.

(*Solda*) VIII. Henry. (*Sağda*) Anne Boleyn.

VIII. Henry ve Roma'yla Bağların Koparılması

İngiltere kralı VIII. Henry (saltanatı 1509-1547), kutsal ayinlere ilişkin Katolik görüşün Martin Luther'e karşı savunulduğu bir kitabı 1521'de yayınlayan ve papanın kendisine "imanın savunucusu" unvanını vermesini isteyen bir dinsel tutucuydu. İngiltere'deki Katolik Kilisesi, papanın 14. yüzyılda tanıdığı oldukça geniş bir özerkliğe zaten sahipti ve kral, piskoposları atayabiliyordu.

Kralın boşanmasıyla ilgili sorun, İngiltere'nin Roma'yla bağını koparmasına yol açtı. Henry'nin karısı Aragonlu Catherine (1485-1536), beş kez doğum yapmış ama bunlardan yalnızca aşırı cılız bir kız olan Mary Tudor hayatta kalmıştı. Henry, hanedanın saygınlığı için ivedilikle bir erkek varis istiyordu ama bununla da kalmayıp, uzun siyah saçları ve ışık saçan gözleriyle güzel nedime Anne Boleyn'i (1507-1536) arzu ediyordu.

Henry, erkek kardeşinin dul karısı Catherine'le evlenmek için papalıktan özel istisna izni almıştı, şimdi de aynı evliliğin feshini sağlamak istiyordu. Fesih izni almak –Kilise'nin bakış açısından bunun anlamı, evliliğin hiç yapılmamış sayılmasıydı– 16. yüzyıl Avrupa'sında alışılmamış bir şey değildi ve büyük servet sahibi olanlara bir kaçış olanağı sağlıyordu. Henry, erkek kardeşinin dul karısıyla evlenen her erkeğin çocuksuzluk lanetiyle cezalandırılmasına ilişkin Eski Ahit'te yer alan bir pasajdan yararlanarak, çabalarını haklı çıkarmaya çalışıyordu. Dahası, fesih kararı verme yetkisinin papaya değil, İngiliz din otoritelerine ait olduğunu öne sürüyordu. Papa VII. Clemens (papalığı 1523-1534), o sırada, ordularıyla Roma'yı işgal eden ve rastlantı bu ya, Aragonlu Catherine'in ye-

ğeni olan Kutsal Roma-Cermen imparatoru V. Karl'ın tutsağıydı. Bu siyasal koşullara ek olarak, papa vicdani olarak da feshe karşıydı. Henry'nin ısrarıyla, Lortlar Kamarası Başkanı ve Adalet Bakanı Thomas Wolsey (1475-1530), papanın baş elçisi olma yetkisine dayanarak, kralın davasına bakmak üzere 1529'da Londra'da kilise nezdinde resmî bir girişimde bulundu. Ama Papa Clemens, davanın, İngiltere kralının hiç kazanma şansının olmadığı Roma'ya devredilmesini emretti.

Genç Hans Holbein'in yaptığı Sir Thomas More portresi. Burada Lortlar Kamarası Başkanı ve Adalet Bakanı olarak gösterilen More, inançları nedeniyle daha sonra idam edildi.

Büyük öfkeye kapılan Henry, bu başarısızlık için Wolsey'i suçladı. Görevinden alınan Wolsey, ihanetle yargılanmak ve kesinlikle idama mahkûm edilmek üzereyken, yıkılmış bir adam olarak 1530'da öldü. Kral, 1529'da Lortlar Kamarası Başkanı ve Adalet Bakanı olarak Thomas More'u atamıştı. Ama avukat ve hümanist More, reform hareketinin sert bir muhalifiydi. Laik bir kişi olmasına rağmen More, İsa'nın çektiği çilenin anısına her Cuma kendini kamçılardı. More, Henry'nin Aragonlu Catherine'le olan evliliğinin feshini sağlama planına karşı çıkıyordu. 1533'te Henry, hamile olan Anne Boleyn'le gizlice evlendi. Sonra Parlamento'yu topladı; Parlamento da görevini uysalca yerine getirerek, İngiliz kilisesi ile Roma arasındaki bağları koparan bir dizi yasayı kabul etti. Temyizlerin Kısıtlanması Yasası (1533), papanın otoritesini yadsıyordu. Canterbury başpiskoposu Thomas Cranmer (1489-1556), bir rahibe manastırına gönderilen Catherine'in Henry ile evliliğinin yok hükmünde olduğunu basitçe ilan ederek tahtın sadık bir hizmetkârı olduğunu gösterdi. 1534'te kabul edilen Ardıllık Yasası, kralın tüm tebaasının, İngiltere Kilisesi'nin başı olarak krala bağlılık yemini etmesini zorunlu tutuyordu. Thomas More bunu yapmayı reddetti ve Henry onun idamını emretti. Papa Clemens, Londra Kulesi'nde çürümekte olan başka bir din adamını kardinal olarak atadığında, Henry şöyle alay ediyordu: "Bırakın papa dilediği zaman ona bir [kardinal] şapkası göndersin, ama temin ederim ki o şapka ne zaman gelirse, o kişi bunu omuzlarına giyecektir, çünkü takacağı bir başı olmayacaktır."

Yine 1534'te kabul edilen Üstünlük Yasası, kralı "İngiltere Kilisesi'nin yüce başı" olarak ilan ediyordu. Başka bir yasa, kralın ruhban zümresi üzerindeki otoritesini yadsıyan ya da "Roma piskoposunu veya onun yetki iddiası"nı

destekleyen herkesin idamını olanaklı kılıyordu. Parlamento, din adamlarının cenaze defnetmek için isteyebilecekleri ücretleri sınırladı ve İngiltere Kilisesi piskoposlarının görev bölgelerinden uzakta yaşamalarını yasakladı. Reformlar, ruhban zümresini medeni hukuka tabi kıldı. Henry'nin dinsel otoriteyi gasp etmesine karşı direnişin olmaması, İngiliz monarşisinin artan gücünü yansıtmasının yanı sıra, papanın sevilmediğini de yansıtıyordu.

Roma'dan Kopuş Sonrası

VIII. Henry'nin çiçeği burnunda İngiltere Kilisesi, kıta Avrupa'sındaki reform kiliselerinden bazılarının aksine, öğretisel olarak tutucu kaldı. 1530'lu yıllarda, Henry'nin Roma'yla bağını koparmasından sonra, birkaç düzine insan dinsel sapkınlık gerekçesiyle kazığa bağlanarak yakıldı; yirmi beş Anabaptist de bunların arasındaydı. 1536'da, İngiltere Kilisesi'nin ilk öğretisel duyurusunda açıklanan On Madde, Lutherci reformun temel ilkelerini onaylıyordu: Yalnızca iman sayesinde kurtuluş (ama iyi ameller de yine salık veriliyordu), üç kutsal ayin, Araf kavramının ve azizlere tapınmanın reddi. Ama iki yıl sonra yürürlüğe konulan ilave altı madde, töz dönüşümü ve din adamlarının evlenmemesi dâhil, ortodoks Katolik öğretinin bazı yönlerini yeniden onaylıyordu.

Wolsey'nin himaye ettiği ihtiraslı Thomas Cromwell (1485-1540), İngiltere'deki 600 manastırın dağıtılmasını yönetti; Roma Katolik Kilisesi lehine kuzeyde çıkan bir ayaklanmaya ("*Pilgrimage of Grace*" yani İnayet Haccı) rağmen, bu süreç 1538'de tamamlandı. Manastırların üçte ikisi on yıl içinde satıldı; 1066'daki Norman İstilası'ndan beri İngiltere'de meydana gelmiş en büyük arazi transferi buydu. Kilise arazilerine el konulması, kraliyetin gelirlerini ikiye katlayarak, sorunlu İskoçya sınırı boyunca ve Manş Denizi kıyısında kalelerin yapılmasına ve yeni savaş gemilerinin satın alınmasına olanak sağladı. Soylular, özellikle de daha varlıklı olan güneyde yaşayanlar, manastır arazilerinin başta gelen alıcılarıydılar. Birçokları, satın aldıkları yerleri koyunlar için otlaklara dönüştürdüler ya da daha yoğun tarımsal üretime giriştiler.

Henry'yle evlendikten birkaç ay sonra, Anne Boleyn bir kız evlat doğurdu; İngiltere'nin gelecekteki kraliçesi Elizabeth'ti bu. Ama daha sonra Henry, emrindeki saray görevlilerinden birisiyle zina yaptığı suçlamasıyla Anne'i yargılattı; Anne'in, adamın dikkatini çekmek için mendilini cilveli şekilde yere attığını iddia etti. Anne, 1536'da idam edildi, son anına kadar "[Henry'den] daha nazik ve daha merhametli bir prensin asla olmadığı"nı söyleyip durdu. Kral, ondan sonra Jane Seymour'la evlendi; Seymour, bir oğul doğurduktan kısa süre sonra öldü. Henry, İspanya'ya ve diğer Katolik güçlere karşı müttefikler ararken, bu defa sırayı, küçük bir Alman devletine mensup başka bir Anne aldı. Ama Henry, bu Anne'den de memnun kalmadı; "Flaman kısrağı" diyerek aşağıladı-

ğı bu kadınla evliliğini asla tamamına erdiremediğini iddia ediyordu. Onu da boşadı. Catherine Howard, Henry'nin beşinci karısı oldu ama 1542'de Henry, "haince iffetsizlik" nedeniyle onun kovulmasını emretti. Catherine Parr adında dindar ve yaşlıca bir kadın olan Henry'nin altıncı karısı, evlilik hayatına büyük bir ürküntüyle girdiği için mazur görülebilirdi, ama kocasından uzun yaşamayı başardı.

Katolik Reformasyon'u

Katolik Kilisesi, Hristiyanlık içindeki ayrışma karşısında papanın otoritesini yeniden sağlama ve örgütlenmesini güçlendirme yoluna gitti. Katolik Reformasyon'u (bazen Karşı Reform da denilir) hem Protestanlığın başarısına karşı Kilise'nin bir savunma yanıtıydı hem de Katolik teolojinin belirlediği sınırlar içinde reform yapmaya yönelik atak bir girişimdi.

Dogmatizme Çekilme

1536'da Papa III. Paulus (papalığı 1534-1549), Kilise'de yapılabilecek reformları inceleyip bildirmek üzere bir komisyon görevlendirdi. Bu komisyon; birçok din adamının eğitimsiz olduğunu, piskoposların ve rahiplerin hiçbir zaman ziyaret etmedikleri görev bölgelerinden maaş aldıklarını gösteren skandal örnekleri belgeledi. Ama papalık, Katolik Kilisesi öğretisine ilişkin meselelerde hiç esneklik göstermedi. III. Paulus, belalı bir teolojik sorun olan yalnızca iman yoluyla kurtuluş sorunu konusunda uzlaşmaya varmak için kardinallerinden birisinin ve birkaç Alman piskoposun giriştikleri son bir çabayı da 1541'de reddetti. Luther de bir uzlaşmaya varmayı kesinkes reddetti. O zaman papalık saldırıya devam etti. Ertesi yıl papa, kardinal Gian Pietro Carafa'ya İtalya'da Protestanlığın kökünü kazımak için Roma'da bir Engizisyon kurması emrini verdi.

Carafa, Kutsal Roma-Cermen imparatoru V. Karl'ın karşı çıkmasına rağmen IV. Paulus adıyla papa oldu (papalığı 1555-1559). Bir keresinde şöyle demişti: "Kendi babamız bile dinden çıksaydı, onu yakacak odunu seve seve taşırdık!" Yeni papa, öğretisel bağnazlığa ve amansız ezme girişimine geri döndü. 1559'da yasak kitapların bir listesini (Dizin) hazırlayarak, yayın öncesi sansürü resmîleştirdi. Sansürcüler, diğer kitaplarda değişiklik yapılmasını buyuruyor ve tartışmalı gördükleri yayınların basılmasına izin vermiyorlardı.

"Hata"nın tüm biçimleriyle mücadele etmek, bunları önlemek ve ortadan kaldırmak için Katolik Reformasyon'unun giriştiği çabalar çerçevesinde, IV. Paulus, Papalık Devleti'ndeki tüm Yahudilerin ancak belirli zamanlarda terk edebilecekleri özel mahallelere yerleştirilmelerini emrederek "getto"yu icat etti. 1555'te yayınladığı bir fermanda, Yahudilerin İsa'yı öldürme suçunu işlediklerini, bu ne-

denle de köle olmaları gerektiğini belirtiyordu. Katolik Avrupa'nın büyük bölümünde, Yahudiler, tanınmak için sarı başlık takmak zorundaydılar; arazi sahibi olamıyorlardı ve çoğu meslekten dışlanıyorlardı.

Loyolalı Ignatius ve Cizvitler

Atak bir Bask soylusu olan Loyolalı Ignatius (1491-1556), Katolik Reformasyon'unun önde gelen şahsiyetlerinden birisi hâline geldi. Ignatius, savaşta aldığı ciddi bir yara nedeniyle tedavi gördüğü sırada, İsa'nın yaşam hikâyesine ve azizlerin yaşamlarına ilişkin bir kitap okudu. Katolik ortodoksinin tüm Avrupa'da yeniden canlanmasına yardımcı olmaya ant içti. Loyolalı Ignatius bir İspanyol manastırını ziyaret etti, kılıcını bir şapele bıraktı, değerli cübbesini yoksul bir adama verdi, sırtına çuldan bir elbise geçirdi, İspanya'yı ve İtalya'yı dolaştı. Ignatius'un çevresinde gitgide takipçiler toplandı. Engizisyon ondan kuşkulanmaya başladı çünkü onun "manevi dönüşüm" yoluyla insanlara yardımcı olma iddiaları, dinden sapmaya tehlikeli derecede yakın görünüyordu. Ama Ignatius kendisini maharetle savunarak, yalnızca kısa süreli bir hapis cezası aldı.

Ignatius, yaralı hâlde yatarken kendisinin yaşamış olduğu türden yoğun dinsel deneyimin aynısını aşılayabilen yeni bir tarikat kurmak istiyordu. Roma'ya gitti, papanın hizmetine girdi ve 1540'ta resmen papa tarafından onaylanan İsa Cemiyeti'ni örgütledi. Bu tarikatın üyeleri Cizvitler adıyla anılır oldular ve Ignatius'un askerî tarz önderliği altında, Katolik Reformasyon'unun atak savaşçıları olarak sayıca ve nüfuzca hızla büyüdüler.

Cizvit tarikatı, Kilise'nin örgütlenmesi, ortodoksluğu ve disiplini için bir model sağladı. Cizvitler, zorlu bir eğitim programından geçiyor ve papaya bağlılık için özel bir yemin ediyorlardı; Thomas à Kempis'in *De Imitatione Christi* (İsa'ya Öykünme; 1418) adlı mistik kitabından ve Loyolalı Ignatius'un kendi yoğun iman düşünümlerinden oluşan bir eğitim alıyorlardı.

Loyolalı Ignatius 1556'da öldüğü zaman, Cizvitlerin sayısı binden fazlaydı. Krallara ve prenslere danışmanlık, Katolik seçkinlere ise öğretmenlik yapan Cizvitlerin dinsel tarikatı, Avusturya'da, Bavyera'da ve Renanya'da Katolik Reformasyon'unun başarıya ulaşmasına büyük katkıda bulundu. Cizvitler, 1573'te dinsel hoşgörünün ilan edildiği ve bazı toprak sahiplerinin Calvinciliğe dönmüş oldukları Lehistan'ı Kilise'nin yeniden ele geçirmesine de katkı sağladılar. Katolik Reformasyon'unun hizmetinde olan Cizvitler, Kuzey Amerika'ya, Latin Amerika'ya ve Asya'ya gitmeye başladılar, hatta en sonunda Çin imparatorlarının sarayında bile kendilerine yer edindiler. Tanrı'nın gazabı ve cehennem azabı korkularıyla Kilise'ye bağlılığı yeniden sağlamayı amaçlayan vaazlar vermekle görevli "misyonlar"a önderlik ettiler.

Trento Konseyi

1545'te, Kutsal Roma-Cermen imparatoru V. Karl'ın ısrarıyla, Papa III. Paulus, Katolik Kilisesi'nin durumunu değerlendirmek ve öğretilerini tanımlamak için Trento Konseyi'ni (1545-1563) toplantıya çağırdı. Böyle bir iç hesaplaşma bir süreden beri kaçınılmaz görünmesine rağmen, uzun zamandan beri papalık, konseyciliği kendi otoritesine potansiyel bir tehdit olarak görmüş ve bunu ertelemek için mümkün olan her yola başvurmuştu. Toplantıya çağrıldıktan sonra Trento Konseyi, on sekiz yıl boyunca zaman zaman bir araya gelip dağılarak, Batı Hristiyanlığı içindeki kopmayı onarılamaz hâle getirdi. Alpler'deki Trento kentine gelen delegelerin çoğu, konseyin ana amacının, Kilise tarafından sapkınlık olarak görülen şeyleri toptan mahkûm etmenin yanı sıra teolojik öğretiyi yeniden onaylamak olduğuna inanıyordu. Papanın kendisi hiç Trento'ya gitmemesine karşın, İtalyan delegeler, konuşmalar hoşlarına gitmeyince öksürerek ve aksırarak oturumlara ağırlıklarını koydular.

Konsey, reforme öğretiyi madde madde reddederek, böylesi tutumların "lanetlenmiş" olduğunu ilan etti; papanın ve piskoposların otoritesini, yedi kutsal ayini ve Efkaristiya'da İsa'nın varlığını yeniden onayladı. Ayrıca, din adamlarının evlenmesine tümden karşı çıktı, Araf'a ve endüljansların bağışlatıcı gücüne inancı yeniden onayladı ama bunların satılmasını yasakladı.

1562'de, Papa IV. Pius (papalığı 1559-1565), Trento Konseyi'nin son oturumunu topladı. Konsey, papazların sayısını ve vasıflarını artırmak için her piskoposluk bölgesinde yüksek din okullarının kurulmasını kararlaştırdı. Bundan böyle papazlar, inananların doğum, vaftiz ve ölüm bilgilerini içeren bölge kayıtlarını tutacaklardı; bu kayıtlar, yakın geçmişte, tarihçilere olağanüstü yararlı demografik bilgiler sağlamıştır. Bazı manastırlar reformlara giriştiler. Güney Alman devletlerinde ve Avusturya'da daha iyi eğitilmiş din adamlarının görevlendirilmesi, Kilise'nin oralarda nüfuzunu devam ettirme çabalarına yardımcı oldu.

Papalık, Trento Konseyi'nden, çok daha merkezîleşmiş, örgütlenmesi ve idaresi daha iyileştirilmiş ve daha atak bir hâlde çıktı; en güçlü Avrupa devletlerinde de durum böyleydi. Art arda gelen daha becerikli papalar, Kilise bünyesinde papalığın yeniden saygınlık kazanmasına gitgide yardımcı oldular.

Evin İçine Çekidüzen Verilmesi

Bir rahibin tavsiyesine göre, "Sapkınlarla mücadele etmenin en iyi yolu, onların eleştirilerini hak etmemektir." Katolik Kilisesi bünyesindeki bazı liderler, Kilise'nin, kendi içini düzene koyması ve reforme dinlere katılmış olanları geri döndürmeye çalışması gerektiğini savunuyorlardı. Papa V. Pius (papalığı 1566-1572), Roma'da nüfuz ticaretine, rüşvete, lükse ve gösterişe savaş açtı. Ama istismarlar hâlâ ayyuka çıkmış görünüyordu. Fransa'nın Venedik büyükelçisinin

1569'da bildirdiğine göre, Fransızlar, "tıpkı tüccarların biber ve tarçın ticareti yapmaları gibi piskoposluk ve kilise bölgesi ticareti yapıyorlar"dı. Papa V. Pius, Roma'da lüks içinde yaşayan bazı piskoposları görev yerlerine gönderdi, gitmek istemeyenleri ise hapse attırdı.

Reformcular, dinsel mezheplerin mensuplarına ve din adamlarına düzen ve disiplin getirmek istiyorlardı. Avila'lı Teresa (1515-1582), İspanya'daki dinsel kuruluşlar arasında süregiden küçültücü kavgalara ve son vermeye uğraştığı mücadelelere tepki olarak, "Dindarlar [rahip ve rahibe manastırlarında] böyle yaşarlarken "Kilise'nin bu hâlde olmasına şaşırmamak gerek," diyordu hayretle. Ne var ki bazı kilise mensupları, Kilise'nin eylemci misyoner görevleriyle alakasız buldukları manastır yaşamını artık reddediyorlardı; Protestan reformun etkisinin bir başka işareti de buydu. Kapusenler –Fransiskenlerin bir uzantısı– ve kadın tarikatı Ursulenler gibi yeni tarikatlar, yoksullara ve hastalara iman kazandırmaya çalışıyorlardı. Yoksullar arasında imanın yeniden yerleştirilmesine Vincent de Paul'ün (1581-1660) misyonerlik çabaları da yardımcı oldu. Reform vaizlerinin çok sayıda basılan broşürlerle kazandıkları başarıyı gören Katolik Kilisesi de azizlerin yaşamlarına ilişkin hikâyelerin yanı sıra Kilise öğretilerini yayan eğitici kitapçıklar hazırlattı. Katolik Reformasyon'u, yeni ibadet cemiyetlerini (Aşai Rabbani'ye birlikte katılan insanların oluşturdukları dinsel kardeşlikleri) teşvik etti; bunların bazıları, çeşitli toplumsal sınıflardan sivilleri bir araya getiriyordu. Bakire Meryem kültü daha popüler hâle geldi. Protestan Reformasyon'u, bireyin dinsel yaşamını ve Kutsal Kitap'ı inceleyip kişisel tefekkürde bulunma yoluyla kişisel dindarlığının gelişimini vurgulamıştı. Artık Katolik Reformasyon'u da kişisel ibadet ve maneviyat biçimlerini teşvik ediyordu.

İki Reformasyon Esnasında Kültür

Protestan Reformasyon'u, Kilise içindeki istismarlara karşı dinsel bir tepki olarak başladı ama Avrupa toplumundaki derin değişiklikleri de yansıtıyordu. Reformasyon, matbaanın icadını izlemekle kalmadı, ticaretin genişlemesini de izledi; ana ticaret yolları, reformun akış kanalları olarak işlev gördü. Hem Protestan hem de Katolik Reformasyonları, dinsel inancın ve uygulamanın gündelik yaşam üzerinde muazzam etkiye sahip olduğu bir zamanda sanatı, mimarlığı, basım kültürünü, eğitimi, halk kültürünü ve aile yaşamını etkiledi.

Basım Kültürü

Matbaa makinesi Reformasyon'a neden olmadı ama genişlemesine kesinlikle yardım etti. Reformcuların Kilise öğretisine ve papalık otoritesine meydan okudukları bir zamanda broşürlerin, kitapların ve diğer basılı gereçlerin yayını hızla artıp yaygınlaştı. Luther'in eserlerinin basılması, bunların hızla yayılmasını ko-

laylaştırdı; 1520'lerin ortasında Alman devletlerinde belki de bir milyon nüsha dolaşımdaydı. Alman reformcular, matbaa makinesine "İncil'inin yaygınlaştırılması için Tanrı'nın bahşettiği en yüce ve nihai lutüf" diyorlardı. Luther'in Wartburg'da yaptığı Kutsal Kitap çevirisi, iki yılda elli baskı yaptı. Luther, 450 inceleme yazdı ve 3.000'den fazla vaaz verdi; toplu eserleri, 100 ciltten ve 60.000 sayfadan fazladır. Luther, içinde bugün söylenen birçok ilahînin yer aldığı bir ilahî kitabı da yayınladı. Halkın hoşuna giden dinsel tema ve imgeleri benimseyerek; diyaloglarının, şiirlerinin ve vaazlarının birçoğunda sıradan Almanlara, hatta çocuklara seslendi.

Kişisel ibadet: Yaşlı bir kadın Kutsal Kitap okuyor.

Matbaacılığın yayılması, yaklaşık 1480'den beri, Alman devletlerinde laik bir kültürün genişlemesine katkıda bulunmuştu. Basılanların çoğu Latince değil, ana dilde yani Almanca yayınlanıyordu. Erken dönemde matbaa makinelerinde basılan şeylerin çoğu dinsel içerikli olmasına karşın, diğer sevilen kitap ve broşür konuları arasında doğa, kâşiflerin keşifleri, teknik beceri edinimi (örneğin, kendi kendine tıbbi bakım kitapçıklarından tıbbi becerilerin öğrenilmesi), kendi kendine eğitim elkitapları (örneğin, mahkemede kendini savunma ya da bira ve şarap yapımı teknikleri) ve gündelik ahlak vardı. Bununla birlikte, okuryazar olmayanlara yönelik ağaç baskı bezemeler ve afişler gibi görsel, sıklıkla da yergisel imgelerin ulaştığı insanların sayısı, basılı risalelerin ulaştıklarından belki daha fazlaydı. Luther, karikatürlerde; Herakles olarak, Kilise'yi temsil eden kötü canavarlarla savaşan bir aziz olarak, yeni bir Musa olarak, mucize yaratan bir kişi olarak ve çok sevilen bir efsanede de Alman sosisinin mucidi olarak betimleniyordu.

Genel Eğitim ve Okuma

Basım tekniğinden yararlanan Reformasyon, Avrupa'da sıradan insanların öğrenim görme fırsatlarının artmasından da yararlandı; bu tür eğitim, öğrenciler ve bilimciler arasında eleştirel bir anlayış yarattı. Üniversite sayısı, 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren durmaksızın arttı. Öncesine göre daha çok insan okuyabiliyordu; gerçi çoğu yerde bu oran nüfusun %5'i ila %10'unu geçmiyordu. Lutherciler ve Calvinciler, Kutsal Metinler'in bireysel ve eleştirel incelemesi için

öğretimin temel önemini vurguluyor, dinsel eğitimde ruhban zümresinin rolünü ise küçültüyorlardı.

Reformasyon esnasında prensler ve dinsel önderler, insanların okudukları şeyleri kontrol altına alarak dinsel uyumu garantileme çabalarını yoğunlaştırdılar. "Mavi kitaplık" (kitapçıklar ya da broşürler mavi kâğıtla kaplandığı için bu adla anılıyordu), kabul edilebilir sayılan ve gezgin satıcılarca düşük fiyata satılan kitapçıkların yayılmasına yardımcı oldu. Her Batı Avrupa ülkesinde, bu tür "ufak tefek şeylerden oluşan bir yazın" vardı. Eğitici (didaktik) öyküler, insanları; dinsel olaylar, azizler ve Kilise'nin onayladığı idealler konusunda eğitmeyi ve halk kültürünün "boş inançlar"ından uzaklaştırmayı amaçlıyordu. Yine de İngiltere'de yaşayanların birçoğunun Robin Hood hakkında bildikleri, Kutsal Kitap hakkında bildiklerinden belki de daha fazlaydı. 1621'de Augsburg'da yayınlanan küçük bir halk edebiyatı kitabı, Aziz Georgios'un ejderhayı öldürmesinin öyküsünü anlatıyordu. Katolik hiyerarşisi öyküden ejderhayı, Protestanlar ise Aziz Georgios'u çıkardılar.

Halk Ritüelleri ve Festivalleri

Katolik mevkidaşları gibi Protestan din adamları da, söz gelişi, bir çocuğu vaftiz ederken ileride bahtı açık olsun diye üç kez suya daldırmak türünden bazı ritüellerin kökünü kazımaya çabaladılar. Pagan imgelerle dolu şarkılar, ortaçağdan beri neredeyse hiç değişmeden gelmişti. Din ile büyü sıkı fıkı olmaya devam ediyordu; Katolik Kilisesi, örneğin dua ile kısmet büyülerinin halk zihnindeki farklılığını yok etmeyi başaramamıştı.

Pek çok köy, devlet ile dinsel otoriteler ve sıradan insanlar arasında inceden inceye süren şiddetli bir çekişmenin sahnesiydi. Önceleri sıklıkla şenlik faaliyetlerinin etkin katılımcıları olan din adamları orta yerde kaldılar ve "günahkâr" eğlenceler olarak gördükleri şeylerden uzaklaştılar. Katolik hiyerarşisi bazı halk festivallerini yasaklamaya, bazılarını da dizginleyerek, tüm eğlencenin içinde yitip gitmiş görünen dinsel bir amaçla yükleyip yeniden din adamlarının denetimine vermeye çabaladı. Güney Fransa'da "burgu" olarak bilinen bir dans 1666'da yasaklandı çünkü oğlanlar "öylesine ayıp bir şekilde" kızları havaya fırlatıyorlardı ki, "utanç duygumuz gereği en çok saklamak zorunda olduklarımız, etkinlikte yer alanların ve oradan gelip geçenlerin gözlerinin önüne çırılçıplak seriliyor"du. İster Katolik ister Protestan olsun, dinsel ve laik hiyerarşiler halk şenliklerini ahlak dışı ya da en azından uygunsuz olarak görmeye başladılar. Yaşlı Pieter Bruegel'in *Karnaval ile Perhiz Arasındaki Savaş* (1559) adlı tablosu, Karnaval'ı şişman bir adam ve Perhiz'i zayıf bir kadın olarak resmeder. Mutlakiyetçiliğin ve dinsel hiyerarşinin ikili taarruzu sonucunda, Perhiz kazandı. Ruhban zümresi, kökenleri dinsel bağlılığa uzanan ama artık sıklıkla son derece bağımsız hâle gelen ve özellikle Karnaval esnasında şenlik kulüplerine daha

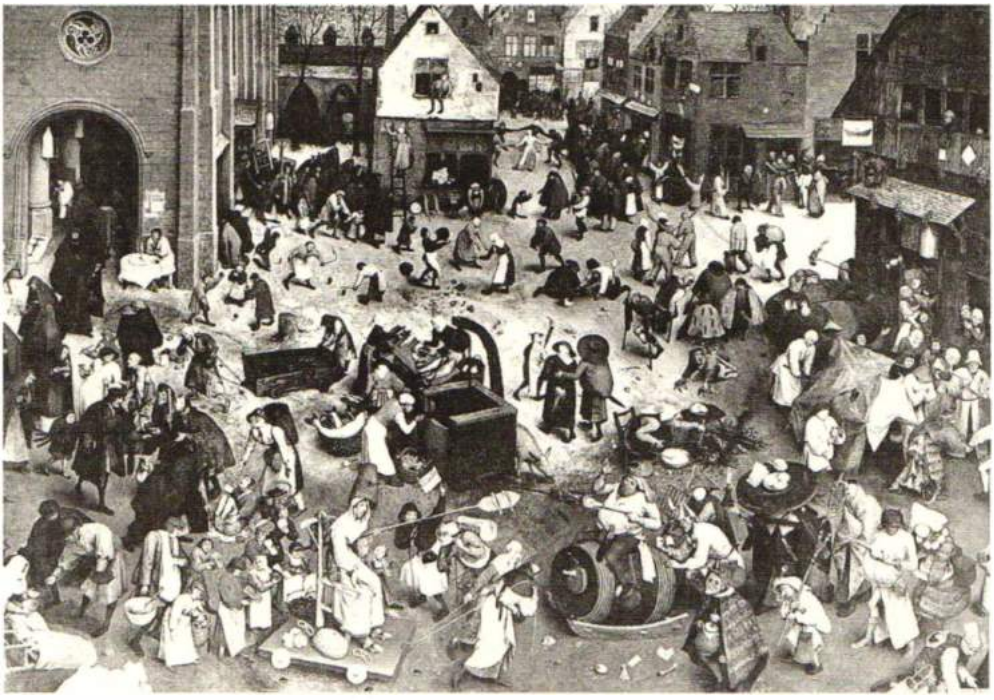

Yaşlı Pieter Bruegel'in *Karnaval ile Perhiz Arasındaki Savaş* adlı tablosu (1559). Yakınında biraz daha dindar görünümlü kişilerin bulunduğu soldaki kilise ile meydanın diğer tarafındaki içkili mekân arasındaki karşıtlığa dikkat edin. Şenlik sanki daha ağır basıyor.

çok benzeyen sivil kardeşlik cemiyetlerini denetimi altına almak için uzun ve sıklıkla başarısız bir mücadeleye de girişti. Karnaval, Protestan ülkelerde büyük ölçüde ortadan kaldırıldı ama bazı Katolik ülkelerde, genelde fazlaca dönüşme uğramış hâlde olsa bile, varlığını sürdürdü.

Toplumsal ve siyasal seçkinler, kendi inançlarının, davranışlarının ve tavırlarının "medeni"liği ile halk inançlarının ve göreneklerinin "barbar"lığını ya da "vahşi"liğini karşı karşıya koyuyorlardı. Kibar davranışları ve görgü kurallarını vurgulayan eğitici yazın, varlıklı insanlar arasında yaygınlaştı ve onları yoksullardan daha da ayırdı. Kilise, sıradan insanlara katı cinsel kurallar dayatmaya çalışırken, toplumsal üstlerine yönelik saygılı davranışları özendiriyordu.

Kadınların Rolü

Rahibe ve kadın keşiş manastırları Protestan ülkelerde neredeyse tamamen kaldırılmasına karşın, reformcular yine de kurtuluşa yönelik dinsel süreçte faal olarak yer almaları için kadınları teşvik ettiler. Protestan kadınlar, tıpkı erkekler gibi, Kutsal Kitap'ı kendi başlarına okumaya ya da çoğunluğu okuma bilmediği için, birisine okutturmaya teşvik ediliyorlardı. Anabaptistler söz konusu olunca, çocuklarını vaftiz ettirmeme kararlarını kadınlar vermiş görünmektedir; Anabaptist şehitlerin çoğu kadındı. Fransa'da Calvinciliğe dönen kadınların sayısı

erkeklerden daha fazla görünmektedir; belki de onlara çekici gelen, özel din eğitimi sınıflarının olması ya da Calvinci ayinlerde erkekler ile kadınların birlikte ilahî söylemeleridir.

Yine de Protestan reformcular, hâlâ kadınların erkeklere tabi olduklarına inanıyorlardı. 1520'lerin başlarında az sayıda kadının dinsel kitapçık yayınlamış olmasına, bazılarının da dinsel yazı ve yayın işlerine sonradan başlamış olmasına rağmen, kadınlar ne papaz olabiliyorlar ne de yeni kiliseler bünyesinde resmî görev alabiliyorlardı. Calvin, kadınların kocalarına itaat etmelerinin, ahlaki düzeni devam ettirmek için belirleyici önem taşıdığına inanıyordu. Protestan mezhepler, kadınların Hristiyan ailesindeki rolünü vurgulayan bir kadın görüşüne sahipti.

Bununla birlikte, Protestan bir papazın artık evlenebiliyor olması gerçeği yalnızca kadınlar konusunda değil, örgütlü dinin temeli olarak aile konusunda da daha olumlu bir görüşü yansıtıyordu. Bir broşür yazarı, kocalara öğüt verirken, karılarının "bulaşık bezi olmadıklarını ... köle de olmadıklarını, sonsuz yaşamı paylaştıkları ve Tanrı'nın nezdinde erkekler kadar değerli ortak mirasçılar olduklarını" söylüyordu.

Protestanlar, evliliği artık kutsal bir ayin olarak görmedikleri için sınırlı durumlarda boşanmayı da isteksizce kabul ettiler. Luther zinayı, cinsel iktidarsızlığı ve terk etmeyi boşanma nedenlerinden sayıyordu, ama VIII. Henry'nin Aragonlu Catherine'den boşanma çabasını mahkûm etti. Boşanma hâlâ oldukça seyrek rastlanan bir durumdu ve ancak zenginlerin başa çıkabildikleri uzun, pahalı bir hukuki süreçten sonra gerçekleşiyordu.

Katolik bölgelerde, kadınlar hâlâ ancak rahibe manastırlarında ya da yeni hayırsever dinsel tarikatlarda önemli mevkilere yükselebiliyorlardı. Ama Trento Konseyi, çok yaygın olan Bakire Meryem kültünün pekiştirdiği Katolik Kilisesi'nin kadın iffeti idealini yeniden onayladı. Katolik Reformasyon'u konusundaki küçük hikâye kitapları, hâlâ kadın vücudunun günah kaynağı olduğunu, bu nedenle de denetim altında tutulması gerektiğini öğretiyordu.

Cadılar, halk dininin batıl yönlerini yansıtır oldular. Katolik ve Protestan kilise görevlileri, kitlelere "kabul edilebilir" inançları aşılama seferberliği çerçevesinde, cadıları tespit edip cezalandırdılar. Cadı avı, 17. yüzyılın ikinci yarısında doruğa ulaştı. Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nun yalnızca güneybatı eyaletlerinde, 1570-1630 yılları arasında 300'den fazla cadılık davasının sonucunda 2.500 kişi idam edildi ve bunların neredeyse tamamı kadındı (Kilise yetkililerinin ve papazların tümü erkek olduğu için, bu hiç de şaşırtıcı değildi).

Teologların ve yargıçların amacı, cadılıkla suçlananların şeytanın hâkimiyetini cisimleştirdiklerini göstermekti. Katolik Reformasyon'u, yeryüzünde şeytani bir kötülük âleminin bulunduğu fikrini yaratmayı ve Ortodoks öğretiyi bunun

karşısına koymayı bir dereceye kadar istiyordu. Ortak tanıtıcı özellikleri olarak "cadılar", bazen Latince duaları tersten söylemekle ya da yüzleri sunağa dönük olmak yerine cemaate dönük durarak ve böylece de Tanrı'nın hâkimiyetini küstahça tersine çevirerek "kara Aşai Rabbaniler" düzenlemekle suçlanıyorlardı. Bir kadın, birkaç kocayı "tüketmek"le suçlanmıştı. Köylülerin başına gelen bir yangın, bir sığırın açıklanamayan ölümü ya da bir erkeğin ansızın iktidarsız hâle gelmesi gibi kötü şeylerden sıklıkla "cadılar" sorumlu tutuluyorlardı.

Cadılıkla suçlananların çoğu, diğer köylülerin özellikle de küçük kasaba memurlarının ve zengin köylülerin kurbanı olmuş kırsal, yoksul ve yalnız yaşayan kadınlardı (1692'de Massachusetts'in Salem kentinde bunun tam tersi yaşandı: Cadılıkla suçlanan kadınların birçoğu yakın zamanda mirasa konmuş ve bu nedenle topluluğun öfkesine hedef olmuş kadınlardı). Bazı "cadılar", işkence acısına dayanamayıp itirafta bulundular; örneğin, Güney Fransa'da suç işlerken "şeytani bir toz" serpmekle suçlandıktan sonra "domuz gibi kızartılan" ve diri diri pişirilen bir kadın öyle yaptı.

Kadınlar, halk kültürünün ortak belleğini taşıyıp ileten kişiler oldukları için hedef seçildiler. Onlar birer soy bilimci, öykücü ve şifacıydılar ama neredeyse her zaman resmî eğitimden yoksundular. Kadınlar, Katolik hiyerarşi tarafından günah kaynağı olarak da kabul ediliyor olmalarına rağmen, birçok bakımdan geleneğin bekçileriydiler. Kadınların toplumdan dışlanmaları, hatta idam edilmeleri iktidardakiler için toplumsal bir değer taşıyordu, çünkü uygun sayılan inançların ve göreneklerin yorumcuları olarak otoritelerin bulundukları konumu ve üstlendikleri rolü onaylıyordu.

Cadı avı yatıştıktan sonra, bazı sivil otoriteler bu kez de dikkatlerini toplum dışına itilmişlere, marjinallere yönelttiler. Avusturya Hollanda'sında, dilencilerin başının üstüne "dünya için faydasız" levhası asılıyordu. Monarşiler, gitgide, kraliyet adaletinin ve dolayısıyla Tanrı'nın adaletinin hükümlerini yerine getirerek otoritelerini ortaya koyuyorlardı. Ölüm cezası gerektiren suçlardan mahkûm edilenler –en azından aşağı sınıflara mensup olanlar– işkenceden geçirildikten sonra halk önünde idam ediliyorlardı; parçalanmış cesetleri, herkesin görmesi için teşhir ediliyordu.

Barok Üslup

Barok üslubun anıtsallığı, şaşaası ve gösterişli dinselliği, Katolik Reformasyon'unu tamamlıyordu. "Barok", abartılı ve düzensiz şekilli süslemeyi ifade eder (terimin kendisi, "düzensiz şekilli armut" anlamındaki Eski Fransızca sözcükten gelmektedir). Bir mimarlık, resim ve süsleme üslubu olarak barok, 17. yüzyılın ilk döneminde Güney Almanya'da, Avusturya'da, Flandre'de, İspanya'da ve diğer Katolik bölgelerde başarıya ulaştı (ama klasik üslupla karışıp kaynaştığı Protestan İngiltere'de de çok tutuldu).

Gian Lorenzo Bernini'nin *Azize Theresa'nın Vecdi* adlı eseri (1645-1652).

Roma'da Kilise, Rönesans'ta olduğu gibi, dinsel temaları görsel temsil yoluyla ifade eden sanatların başta gelen hamisi olmaya devam etti. Kilise'nin amacı, huşu uyandırıcı boyutlar ve abartı, hareket ve resimde parlak renkler yoluyla duyguları etkilemekti; aslında duygulara egemen olmaktı. Barok üslup, ruhun deneyiminin ifade etmeye çalışıyordu. Barok saraylarda ve kiliselerde, zengin kıvrımlar ve şatafatlı süslemeler öne çıkıyordu; parlak mermer sunaklar, süslü heykeller, altın melek temsilleri, yoğun renkli duvar ve tavan resimleri bol bulunuyordu. Barok üslup, neoklasisizm (yeni klasikçilik) –Eski Yunan ve Roma biçimlerinin ağır bastığı bir mimari tasarımın yeniden canlandırılması– ile kolayca karışıp kaynaştı. Cizvitlerin Roma'daki Gesú Kilisesi, barok üslubun bir başyapıtıdır. İsa'nın göğe yükselişini ve Bakire Meryem'in cennete kabulünü betimleyen devasa resimleriyle ve geniş tavanlarıyla bu kilise, Katolik Reformasyon'unun ruhunu simgeler. Barok üslup, seyredenlerde cennete uzanıyormuş izlenimini uyandırmak için, Gesú'nun yalancı kubbesinde olduğu gibi optik yanılsamalardan yararlandı.

Venedikli heykeltıraş Gian Lorenzo Bernini'nin (1598-1680) Roma'daki anıtsal çeşmeleri, Katolik Reformasyon'unun yüksek barok döneminin en iyi temsilleridir. San Pietro'nun yüksek sunağı üzerindeki görkemli gölgelik de onun eseridir. Bernini, dinsel deneyimin yoğunluğunu iletmeyi amaçlıyordu. Bernini, *Azize Theresa'nın Vecdi* (1645-1652) adlı sunak heykelinde, bir melek mızrakla azizeyi vururken ve güneş ışınları sahneyi kaplarken azizenin sevinçten kıvranışlarını betimliyordu. Bernini şöyle yazıyordu: "Bu meleği [bu] şekilde görmem, Tanrı'yı memnun etti. ... Ellerinde altından yapılmış uzun bir mızrak gördüm ve sanki mızrağın demir ucunda bir ateş görür gibi oldum. Bununla kalbimi birkaç kez öyle bir deldi ki, mızrak iç organlarıma işledi." Bu aşırı cinsel betimleme, Rönesans papalarını çıplak resimlerin incir yapraklarıyla örtülmesini emretmeye yöneltmiş Püriten dürtüyle belirgin bir karşıtlık içindedir.

İki Reformasyonun Mirası

1600 yılında, Avrupa'nın yarısından çoğu ağırlıkla Katolik olarak kaldı; Avrupa'daki en güçlü dört devletten üçü olan İspanya, Fransa ve Habsburg Avustur-

ya'sı da buna dâhildi. Dördüncü güçlü devlet İngiltere'ydi ve ezici bir çoğunlukla Protestan'dı. Ülkeye hâkim olan İspanyollarla savaş hâlindeki Felemenk Hollanda'sı da büyük ölçüde Protestan'dı. Devletin dinini prenslerin dininin belirlediği Alman devletlerindeki durumun aksine, Fransa, Hollanda ve İskoçya'daki Reformasyonlar büyük ölçüde aşağıdan gelen hareketlerdi. Reformasyon hem Protestanlar hem de Katolikler arasında güçlü bir misyonerlik dürtüsü yarattı. Dünya'nın gitgide Avrupa ticaretine ve sömürgeciliğine açılmasıyla, özellikle Cizvitler her yana dağıldılar. Güçlenen İspanyol İmparatorluğu'nda, dikkate değer ölçüde başarılı olan fetihler ve dinsel dönüşüm çabaları el ele yürüdü. Bununla birlikte, örneğin Asya'da birçok misyoner din uğruna öldü.

Orta Avrupa'da, devlet sisteminin karmaşık olması reformu kolaylaştırdı. Gördüğümüz gibi, 1555'teki Augsburg Barışı, Alman tikelciliğini yani küçük, bağımsız devletlerin varlığını pekiştirdi. Buna karşılık, İspanya ve Fransa gibi daha büyük, merkezî ve daha güçlü devletler, ileride çıkacak olan din savaşlarına rağmen, reform hareketine en başarılı şekilde direndiler. Ne var ki her iki devlette de Katolik Kilisesi monarşiye tabi durumda kaldı; hem Fransız hem de İspanyol krallar, din görevlilerinin atanmaları konusunda sahip oldukları oldukça geniş yetkiyi korudular.

Protestan reformcular, Luther'in "ruh alanı" ve "dünya alanı" dediği toplum içindeki işlevlerin ayrılmasını kabul ettiler. O zamandan sonra, Protestan devletlerin siyasal kurumları nispeten laikleşti ve öyle de kaldılar. Alman devletlerinde ve İskandinavya'da, Luthercilik bir devlet kilisesi olarak ortaya çıktı; bunun kısmi bir nedeni, reformcuların ilk başlarda Katolik hükümdarlara, özellikle de Kutsal Roma-Cermen imparatoru V. Karl'a karşı prenslerin korumasına ihtiyaç duymalarıydı. İngiltere'de Anglikanlık da devlet dini niteliğine büründü. Hem Lutherci hem de Anglikan reformlar kiliseyi kesin şekilde devlete tabi kılarak, manevi ve dünyevi alanları birbirinden ayırdı. Zwingli, kiliseyle devletin tamamen bütünleştirilmesi çağrısında bulunmasına rağmen Calvincilik, her ikisinin kurumsal ayrımını esas aldı; Calvin'in ölümünden sonra Cenevre'nin yöneticileri kilisenin özerkliğini kısıtladılar. Bunun aksine Anabaptistler, cemaatlerinin devletle hiçbir alışverişinin olmamasını istiyorlardı.

Lutherci ve Calvinci devletlerin dinsel muhalefete karşı hoşgörüsü, Katolik olarak kalanlarınkinden hiç de fazla değildi. Augsburg Barışı'nın ardından Alman prensler, reformcu kiliseler üzerindeki denetimlerini siyasal otoritelerini pekiştirmek için kullandılar. Luthercilik, tüm toplumsal düzeylerdeki mülkiyet sahiplerine cazip gelen ataerkil bir toplum yapılanmasına sıkıca bağlı kaldı.

Bazı prensler, dinsel bağlılık elde etmek amacıyla, kiliseye gitmenin zorunlu tutulacağını ve gitmeyenlerin cezalandırılacağını ilan ettiler. Yine de insanları Pazar Ayini'ne katılmaya zorlamak mutlaka onların bir şeye inanmalarını sağ-

layamazdı. Yeni katılmış olduğu dinsel bir törenle ilgili olarak, "işitmekten gına getirdiğim bir sürü Kutsal Kitap gevezeliğiydi ve o zaman ben de yerimde öylece oturup iyi bir şekerleme yaptım," diyen bir kızın düşüncelerinin ne ölçüde tipik olduğunu hiç kimse bilemez. 1547'de İngiltere'de bir kilise cemaatiyle ilgili olarak bildirildiğine göre, "Papaz, kendisinin yazmış olduğu şeyi okumak için vaaz yerine girince, cemaatin çoğunluğu hemen kiliseyi terk edip eve, içmeye" gidiyordu.

Elbette, bazı yerlerde, sıradan Protestanlar ve Katolikler bir arada yaşıyor, hatta kiliseleri paylaşıyorlardı. Saksonya'da, varılan antlaşma gereği, Katolikler kilisenin bol süslemeli ön kısmında Aşai Rabbani'yi idrak ederlerken, Lutherciler kendi ayinleri için kilisenin arkasındaki pek az süslenmiş kısmı kullanıyorlardı. Her iki tarafın da önemini kabul ettikleri bir Son Akşam Yemeği tablosu, kilisenin iki kısmını birbirinden ayırıyordu. 16. yüzyıl sonlarında Hollanda'daki bazı kentlerde, Reforme Hollanda dinine muhalif olanlar, Katolikler dâhil, halkın gözünden bilinçli olarak gizlenmiş kiliselerde ibadet edebiliyorlardı. Dolayısıyla sıradan insanlar, dinsel ortodokslukta ısrar eden zorba hükümdarlara bazen karşı koyarak, Reformasyon'dan hemen sonraki dönemde oluşan dinsel barışa büyük katkıda bulundular.

Augsburg Barışı ve Trento Konseyi, Katolikler ile Protestanlar arasındaki rekabete son vermediği gibi, farklı Protestan mezhepler arasındaki rekabeti de sona erdirmedi. Dinsel hoşgörüsüzlük ve çatışma, din savaşları dönemi olan 17. yüzyılın ilk yarısının belirlenmesine büyük ölçüde katkıda bulunacaktı.

BÖLÜM 4

DİN SAVAŞLARI

23 Mayıs 1618'de, kalabalık bir protestocu grubu, Bohemya kraliyet hükümeti temsilcilerinin toplandıkları Hradcany Sarayı'na bir dilekçe götürüyordu. Kalabalık, toplantı salonuna dalarak, Katolik yetkililerle hararetli bir tartışmaya tutuştu, oracıkta bir mahkeme kuruldu ve iki kraliyet delegesi pencereden aşağı fırlatıldı. Aşağıdaki kalabalık kükreyerek bu "defenestrasyon"u (birisinin pencereden fırlatılması için şık bir terim) onaylıyordu, ama adamların ikisinin de düşme sonucu ölmemelerine öfkeliydi. Koruyucu meleklerin aşağıya doğru süzülerek bu saygın adamları havada kaptıkları söylentisi yayıldıkça, Katolik yandaşları, adamların iyi talihini bir mucize olarak yorumladılar. Protestanlar ise adamların, aşağıdaki hendekte bulunan büyük gübre yığınlarına düştükleri için kurtulduklarını iddia etmeyi yeğliyorlardı.

Prag Defenestrasyon'una gösterilen farklı tepkiler, Reformasyon'un Avrupa'nın bir kısmını, özellikle de Alman devletlerini, dinsel ittifaklar bağlamında nasıl da gerçek bir yamalı bohçaya çevirdiğini açıkça ortaya koyuyor. Dinsel aidiyet, tıpkı etnik köken gibi, çoğu kez devletlerin sınırlarıyla bire bir örtüşmüyordu. 1555'teki Augsburg Barışı, Alman Protestan ve Katolik prensler arasındaki kavgayı sona erdirdi. Bu anlaşma, o andan itibaren her devletin dininin, hükümdarının dini olmasını hükme bağlıyordu. Yüz binlerce aile, kendi dinsel mezheplerine mensup bir prensin yönettiği bir devlete yerleşmek üzere yurdunu terk etti.

Alman devletleri, göreli bir dinsel barış dönemine girdiler, ama 1572'de Fransa'da Huguenotlar (Fransız Protestanlar yaygın olarak bu adla anılıyorlardı), Katolik tahakkümüne karşı ayaklanarak bir içsavaş başlattılar. Dahası, yıllarca tırmanan dinsel ve siyasal gerginliğin ardından, Hollandalı Protestanlar 1572'de İspanyol Katolik otoritesine karşı bir isyana önderlik ederek, sonraki yüzyılın ortasına kadar süren kıran kırana bir mücadele başlattılar.

Sonra, 1618'de Alman devletlerinde eşi benzeri görülmemiş şiddette din savaşları yeniden patlak verdi. Otuz Yıl Savaşı (1618-1648) Orta Avrupa'yı yerle bir ederek, Avrupalı güçlerin neredeyse tümünü şu ya da bu şekilde çatışma içine soktu. Ordular daha önce hiç görülmemiş büyüklüklere ulaştılar ve yine belki daha önce hiç görülmemiş bir acımasızlıkla savaştılar.

Fransa'daki din savaşları ve Otuz Yıl Savaşı, dinsel zıtlaşmalardan dolayı başladı ama Fransız prenslerin hanedanlık hırsları da Protestanlar ile Katolikler arasındaki rekabetin çok uzağında yer almıyordu. Otuz Yıl Savaşı, yani –her ikisi de Katolik hanedanlar olan– Fransız Bourbonlar ile Avusturyalı Habsburglar arasındaki hanedanlık rekabeti öne çıkarak, en sonunda dinsel mülahazalara ağır bastı.

Din savaşları, Fransa ve Avusturya monarşilerinin yanı sıra, daha küçük Alman devletlerinin de güçlenmesiyle sonuçlandı. Krallar ve prensler, halkları üzerindeki kontrolü sürdürmek ve savaş yürütmek uğruna, tebaaları üzerindeki idari, hukuki ve mali otoritelerini daha da genişlettiler. Fransa'da, dinsel mücadelelerin ve taht üzerinde hak iddia eden rakiplerin yarattığı travma, daha güçlü bir monarşi doğurdu. Buna karşılık, Almanya, birkaç güçlü devlete ve birçok daha küçük devlete bölünmüş olarak kaldı. Rekabet içindeki dinsel bağlılıklar, Alman tikelciliğini yani birçok bağımsız Alman devletinin varlığını pekiştirdi.

16. Yüzyıl Fransa'sında Din Savaşları

16. yüzyıl başında Fransa, yasalarla, göreneklerle, dillerle ve geleneklerle bölünmüş durumdaydı. Kral I. François (saltanatı 1515-1547) döneminde, Valois monarşisi etkili şekilde otoritesini genişletti. Kral I. François hakkında şöyle söyleniyordu: "Kral, bedenini yormaktan hiç çekinmez, ama zihnini yormaya hiç gelemez." Yine de Fransız hükümdar, her ne kadar hâlâ soyluların iyi niyetine çok bağımlı olsa bile, Avrupa'da eşi benzeri bulunmayan bir otoriteyle hüküm sürdü. Kral, bir savaşı sürdürmek için borç para aradığı zaman, Parisli bir soylu ona şöyle güven veriyordu: "Gücünüzü tartışmak ya da azaltmak istemeyiz; bu, kutsal bir şeye hürmetsizlik olurdu ve çok iyi biliyoruz ki siz, yasaların üstündesiniz."

Reformasyon 1540'larda ve 1550'lerde Fransa'ya ulaştığı zaman, birçok kişi Calvinciliğe döndü (*bkz.* Bölüm 3). Kralın hukuki ayrıcalıklarının genişletilmesine ve memurlarının çoğalmasına karşı soyluların direndikleri bir zamanda, dinsel bölünme, Fransız devletini krize sürükledi ve içsavaşa yol açtı.

Güçlü Bir Monarşi

I. François ve halefleri, krallıktaki şehirlerden alınacak vergileri takdir etme yetkilerinde daha ısrarcı oldular; bu şehirlerin birçoğu, sadakat karşılığında bahşedilmiş ayrıcalıklı istisnalardan yararlanıyordu. Bir ordu kurmak ya da krallığa gelir sağlamak, en güçlü soyluların kralın çağrısına yanıt vermeye istekli olmalarına bağlıydı. Hükümdarlar, kuvvete başvurma olasılığını da ima eden ince bir dille ortak yarara vurgu yaparak, bu tür istekleri haklı göstermişlerdi. Şimdiyse Fransa kralı, savaş olmadığı zaman bile şehirleri vergilendirmek istiyordu.

Başında tacıyla resmedilmemiş olmasına rağmen, kral olduğu ve artan otoritesinden kıvanç duyduğu her halinden belli olan Fransa kralı I. François.

François, Fransa'da Katolik Kilisesi'nin otoritesini azalttı. François ile Papa X. Leo arasında imzalanan Bologna Antlaşması (1516), Fransız din adamlarının direnişine rağmen, din adamı atamalarını kraliyetin denetimi altına soktu. Öncesine göre artık çok daha fazla kraliyet memuru, eyaletlerde kraliyet iradesini temsil ve icra ediyordu. Monarşinin artan gücünün bir işareti, soyluların yerel hukuki işlerde sahip oldukları bazı ayrıcalıkları kraliyet hukuk mahkemelerine terk etmeleriydi. François, kraliyet gücünün merkezi ve yükselen simgesi olarak Paris'in kimliğini onayladı ve güçlendirdi. Makam satışı, kralın, soyluların bağlılığını kazanma ve onlardan monarşiye gelir sağlayabilme isteğinden kaynaklanıyordu. François'nın halefleri, gelir sağlayabilmek için makam ve unvan satışına gitgide daha çok başvuracaklardı. Monarşi, kralın arzuladığı tüm fonları sağlamakta soyluların isteksiz olduklarını anlayınca, onların yerine köylülere çullanarak, vergilendirme yoluyla daha çok kaynak sızdırıyordu.

16. yüzyılın ortalarındaki siyasal ve dinsel krizler, Fransa'da monarşinin istikrarını tehdit ediyordu. Bu krizler, ülkeyi, uzun süren vahşi din savaşının neden olduğu ve I. François'nın ardından gelen dört Valois kralının etkili bir hâkimiyet kuramadıkları bir kargaşa dönemine sürükledi.

Ekonomik Kriz

Ekonomik genişleme döneminin sona ermesi, Fransız monarşisinin siyasal ve dinsel mücadelelerinin arka planını oluşturdu. Fransa'nın nüfusu, 15. yüzyıl sonu ile yaklaşık 1570 arasında hızla artarak, 14. ve 15. yüzyıllarda musibetler ve doğal afetler nedeniyle nüfusta oluşan azalmayı tersine çevirdi. Ekim-dikim yapılan araziler, özellikle toprak sahiplerinin tepelere ve teraslara zeytin ağaçları diktikleri Akdeniz yakınlarında arttı. Ama 1570'e gelindiğinde, Fransa'nın büyük kısmında ekilebilir arazilerdeki artış yavaşladı. 16. yüzyılda yaklaşık 100 milyona ulaşmış olan Avrupa nüfusu, var olan kaynaklar için fazlaydı. Nüfus artışının durmaksızın yukarıya doğru ittiği fiyatlar, Avrupa'nın çoğunda olduğu gibi Fransa'da da hızla arttı. Emekçilerin satın alma gücü, 1550'lerin sonunda başlayarak çarpıcı şekilde düşerken, yüksek fiyatların beslediği toprak sahiple-

rinin satın alma gücü pek değişmedi. Tarımsal kazanç düştükçe, soylular, köylülerden arazilerindeki ve malikânelerindeki yolların ve patikaların onarılması gibi can sıkıcı hizmetler istemeye başladılar. Varlıklı soyluların birçoğu, topraklarını çiftçilere kiralıyorlar, sonra da hasılatı kentlerdeki lüks ikametgâhlarına götürüyorlardı. Bununla birlikte, olanakları daha kısıtlı olan soylular, büyük malikânelerin sahipleri kadar iyi durumda değillerdi, çünkü topraklarından elde ettikleri rant, yükselen fiyatlara ayak uyduramıyordu.

Kârlı arazilerin fiyatı hızla yükseldiği için, köylü aileler, araziyi erkek evlatları arasında daha küçük kısımlara ayırarak çocuklarını korumaya çalışıyorlardı. Küçük arazi parsellerine sahip olan köylülerin birçoğu oldukça dezavantajlı koşullarla ortakçı oldu; üretilenlerin kabaca yarısı karşılığında başka birisinin toprağını işliyorlardı. Bu eğilimlerin ikisi de arazi verimlerini azaltarak, tarımsal verimlilik artışının aleyhine işledi. Topraksız emekçiler kıt kanaat yaşayabiliyorlardı.

Vergiler ve ondalıklar (Katolik Kilisesi'ne yapılan ödemeler, yani ilke olarak kazancın %10'u) yoksulların belini büktü. Köylüler, özellikle güneybatıdakiler, 1560-1660 arası dönemde vergilere ve toprak sahiplerine karşı ara sıra ayaklandılar. Asi gruplara halk arasında verilen adlar, onların ne kadar yoksul ve umarsız durumda olduklarını yansıtıyordu: Orta ve Güney Fransa'da soylulara karşı 1594-1595'te ayaklanan "yoksul sefiller" ve "yalınayaklar." Asilerin birçoğu, halkın gereksinimlerinin bilge hükümdarlarca gözetilip karşılandığı düşsel bir sosyal adalet dünyasını, şiddete başvurarak yeniden kurabilecekleri yolundaki yaygın inanışı taşıyordu.

Fransız Calvinciler ve Fransız Devletinin Bunalımı

John Calvin'in müritlerinin yakınlardaki Cenevre'den Fransa'ya gelmeleri, 1540'larda ve 1550'lerde çoğu kişinin mezhep değiştirmesine neden oldu. Babası I. François'nın yerine geçen II. Henri (saltanatı 1547-1559), Calvinci şehitler yaratan ve belki de Protestan muhalefetini daha da teşvik eden bir dinsel ezme harekâtı başlattı. Calvinciliğin yayılması sonucunda kral, Fransa ile İspanya arasındaki uzun süreli mücadeleyi sona erdiren Cateau-Cambrésis Antlaşması'nı 1559'da imzalamak durumunda kaldı. Yıllarca süren pervasız istilalardan sonra II. Henri, Habsburgların İtalya'da üstünlüğüne ve Flandre üzerindeki kontrolüne saygı duymayı kabul etti. Bunun karşılığında İspanya kralı II. Felipe (saltanatı 1556-1598) de İspanya'nın, Valois krallarını zayıflatma girişimlerinden vazgeçeceğine söz verdi. Avrupa'daki bu en güçlü iki kral, yalnızca kaynakları tükenmek üzere olduğu için değil, Calvinciliğin hem (İspanyol Habsburglar için zengin bir bölge olan) Hollanda hem de bizatihi Fransa dâhil Batı Avrupa'da yayılmasından Katolik hükümdarlar olarak tedirginlik duydukları için de aralarındaki üstünlük

mücadelesine son verdiler. Antlaşmayı imzaladıktan sonra, II. Henri ve II. Felipe artık dikkatlerini Protestanlıkla savaşmaya yöneltebilirlerdi. Fransa'da bazı soylular, Valois monarşisinin etki alanını genişletmesinden usanmış ve savaşlara kaynak sağlamaktan yorulmuş oldukları için, monarşiye karşı direndiler. Monarşi ile soylular arasındaki çatışma, 16. yüzyılın ikinci yarısında artan dinsel bölünmeyi şiddetlendirdi. Fransız soyluların belki %40'a varan bir bölümü Calvinciliğe döndü; bunların bazıları, ekonomik tersliklerin sıkıntıya düşürdüğü nispeten mütevazı durumdaki soylulardı.

II. Henri'nin dul karısı Catherine de Medici, II. François'ya vekillik etti.

1559'da, İspanya'yla barışın kutlandığı at üstünde mızrakla dövüş turnuvasında bir mızrağın çarpması sonucu Kral II. Henri kazayla öldü. Yerine, II. François adını alan on beş yaşındaki oğlu geçti (saltanatı 1559-1560). Kral II. Henri'nin yetenekli, yönlendirici ve otoriter dul karısı Catherine de Medici (1519-1589), hasta ve sakat üç oğlundan birincisinin vekilliğini üstlendi. Catherine, "dükkâncının kızı" olarak aşağılanıyordu çünkü Floransalı ataları, (İtalyan soyluluk anlayışının aksine) Fransız soyluluk anlayışıyla hiç bağdaşmaz şeyler olan tüccarlık, bankerlik ve tefecilik yapmışlardı. Catherine'nin, Machiavelli'nin *Prens* adlı yapıtını ithaf ettiği adamın kızı olması, "Fransa'nın şeytani İtalyan kraliçesi efsanesi"ne tüy dikti.

Her birisi Fransa'da büyük bölgelere hâkim olan üç kudretli soylu aile, tahtın otoritesine derhal meydan okudu. Dinsel farklılıklar, bunların arasındaki rekabeti kızıştırdı. En güçlüsü olan Katolik Guise ailesi, nüfuzunu Fransa'nın kuzeyinde ve doğusunda yoğunlaştırdı. Krallıktaki en eski ve varlıklı ailelerden birisi olan güneydeki Katolik Montmorency ailesi, evlilik ittifakları yoluyla, oradaki nüfusun bir kısmını kendisine bağlı tutuyordu. Huguenot Bourbon ailesinin nüfuzu Orta Fransa'yı kapsıyor ve Fransa'nın uzak güneybatı köşesine kadar da ulaşıyordu.

Huguenot Bourbon ailesine mensup Condé prensi Louis (1530-1569), II. François'yı kaçırmak için 1560'ta bir komplo düzenledi ve François'nın karısı olan İskoçya kraliçesi Mary Stuart'la akraba Guise ailesinin pençesinden kralı uzaklaştırdı. Komployu ortaya çıkaran Guise klanı, Bourbon komploculardan bazılarını öldürdü. François, yalnızca on sekiz ay süren fırtınalı bir saltanattan sonra öldü ve yerine, annesinin vekilliği altında, on yaşındaki erkek kardeşi IX. Charles geçti (saltanatı 1560-1574).

Guise, Montmorency ve Bourbon aileleri arasındaki rekabet, kraliyet otoritesini zayıflattı. II. Henri'nin İspanya'yla giriştiği uzun savaş kraliyet hazinesini boşaltmıştı ve ekonomik kötüye gidiş, kayıpların telafi edilmesini son derece güçleştirdi. Catherine'in, Protestanlığa dönmüş olan soylulardan bazılarını kraliyet sarayına getirme ve iki mezhep arasında bir uzlaşma sağlama çabaları tamamen başarısızlığa uğradı. Bu tür girişimler, mensuplarından bazıları Katolik Kilisesi hiyerarşisinde önemli mevkilerde bulunan Guise hanedanını küplere bindirmekten başka bir işe yaramadı. Kendi paylarına, İspanya kralı II. Felipe ve Cizvit tarikatı, Guise ailesini destekliyordu. Ondan sonra, Fransa'daki siyasal kriz gitgide Kilise'nin Protestanlarla mücadelesine daha çok bağlı hâle geldi.

Fransız Calvinciler, tahtı saran karışıklıktan yararlanarak, dinlerini gitgide daha cesaretle uygular oldular. Dinsel festivaller, Katolikler ile Huguenotlar arasında sürtüşmelere neden oldu. Calvinciler 1562'de Lyon'un kontrolünü ele geçirdiler ve nüfusun geriye kalanını dinsel törenlerine katılmaya zorladılar. Calvinciler, çoğunlukta oldukları yerlerde, kiliselerin süslemeli vitraylarını kırdılar; sunak tırabzanlarını parçaladılar ve azizlerin heykellerini çamurla sıvadılar. Katolikler, Calvincileri katlederek cevap verdiler, birçok kere onları İsa gibi ölünceye kadar dikenden taç giymeye zorladılar. Her iki taraf da diğer mezhebin "sapkın" kitaplarını yaktı. Huguenotların esrik ayinler düzenlediklerine ilişkin söylentiler dinsel savaşın şiddetini tırmandırdı, Protestanlar ise Katolikleri puta tapmakla ve şeytani işler yapmakla suçladılar.

Yine de Fransa'da –Reformasyon'un başarıya ulaştığı Avrupa'nın diğer kısımlarında olduğu gibi– bazı cesur canlar, dinsel hoşgörü çağrısında bulundular. Örneğin, 1561'de bir piskopos şu uyarıyı yapıyordu:

> Birçoklarının, tek bir krallıkta iki dine hoşgörü göstermenin yanlış olduğunu düşündüğünün pekâlâ farkındayım ve gerçekten arzu edilirdi ki, hakiki din olması koşuluyla bir tane olsun. ... vicdan ve din meselelerinde kuvvet kullanılmasını istemenin aslında hiçbir anlamı yoktur çünkü vicdan, elin ayası gibidir; ne kadar baskı uygularsanız, o kadar direnç gösterir ve yalnızca mantığın ve iyi öğütlerin buyruğunda olmayı kabul eder.

Fransa'da tam boyutlarıyla ilk dinsel savaş 1562'de patlak verdi. Bu savaş, Guise dükü François'nın (1519-1563), toprakları üzerinde ibadet ederken bulunan Huguenotların idamını emrettiği zaman başladı. Güneybatıdaki Toulouse şehrinde, 3.000'den fazla insan çatışmalarda öldürüldü; Protestanların cesetleri ırmağa atıldı ve bir "arındırma" harekâtı çerçevesinde mahalleleri yakıldı. Katolik sivil cemiyetlerin mensupları, Fransa'yı "sapkınlık"tan korumaya yemin ettiler ve dinsel yükümlülük işareti olarak, halka açık alanlara haçlar diktiler. Katolikler, birkaç büyük kentin denetimini yeniden ele geçirdiler.

Bir Huguenot'nun Guise dükü François'ya suikast düzenlediği savaşın birinci aşaması 1563'te sona erdi. Bir kraliyet fermanıyla, Huguenotlara, Calvinist cemaatlerin hâlihazırda kurulmuş olduğu yerlerin yanı sıra, her bir bölgedeki belirlenmiş bir şehirde ibadet etme hakkı tanındı. François'nın çocuksuz ölmesi ve genç IX. Charles ile daha küçük erkek kardeşinin de hiç oğullarının olmaması, birbiriyle çekişen kudretli soylu ailelerin kendi iradelerini monarşiye dayatma hırsını daha bir güçlendirdi. Fransa tahtının belirli bir varisi yoktu.

1567'de, Fransız Protestanlar ile Katolikler arasında yeniden savaş patlak verdi. Bu savaş, kesin bir sonuca ulaşmadan üç yıl devam ederek, iki tarafı da memnun etmeyen bir barış antlaşmasıyla sona erdi. 1572'de, Katolik olmalarına rağmen Charles ve Catherine, İspanyol otoritesine karşı ayaklanmış olan Hollandalı Protestanlara askerî destek vermeyi ilk başta kabul ettiler. Amaç, Fransa'nın baş rakibinin zayıflamasını sağlamaktı. Ama annesinin baskısı altında kalan ve gerek papayı gerekse daha radikal Katolikleri kızdırmaktan korkan Charles, kısa süre sonra Hollandalılara yardımdan vazgeçti ve bunun yerine, Katolik Guise hanedanının rehberliğini kabul etti. Kralın bilgisi ya da göz yumması olsun veya olmasın, Guise ailesi, Protestanlığı benimsemiş bir Montmorency mensubu olan ve Guise dükü Katolik François'nın öldürülmesinden daha önce sorumlu tuttukları Protestan önder Amiral Gaspard de Coligny'ye (1519-1572) suikast düzenledi ama başarışız oldu.

Katolik bir Valois olan Charles'ın kız kardeşi Margaret ile bir Huguenot Bourbon olan Navarralı Henri'nin evliliği, ilke olarak, dinsel uzlaşma amacını güdüyordu. Düğünle ilgili görüşmelerde, Parisli Huguenotların düğüne silahsız gelmelerine karar verilmişti. Ama kralın Guise danışmanları ve belki annesi de saraya karşı bir Protestan ayaklanmasını önlemenin tek yolunun Huguenotlara acımasız bir darbe indirmek olduğuna onu ikna ettiler. Bu nedenle, 24 Ağustos 1572'te, sabah erkenden, Katolik suikastçılar Huguenot önderleri tuzağa düşürerek katlettiler. Sonradan Aziz Bartolomeos Günü Katliamı olarak anılan bu olay sırasında, (yeni) Guise dükü, Amiral Gaspard de Coligny'yi öldürdü; amiralin hırpalanmış cesedi pencereden aşağı atıldı, iğdiş edildi ve sonra, Paris'in tozlu sokaklarında çocuklarca sürüklendi. Altı gün boyunca Katolik güruhlar sokaklarda terör estirerek, 2.000'den fazla Protestanı öldürdüler. Paris dışında da 10.000 Protestan daha yok edildi. Adli ve idari işlevleri bünyesinde birleştirmiş ortaçağ kökenli on iki soylu mahkemesinden birisi olan Toulouse Parlamentosu, her "sapkın"ın öldürülmesini yasal ilan etti. Papa, katliamı kutlamak üzere özel bir şükran ayini düzenledi. Huguenotların binlercesi ülke dışına göçtü ya da güneybatıda hâlâ ellerinde bulundurdukları müstahkem şehirler gibi daha güvenli yerlere taşındı.

Kral IX. Charles, 1574'te öldü ve yerine hastalıklı erkek kardeşi III. Henri (saltanatı 1574-1589) geçti. Taç giyme töreninde, taç iki kez Henri'nin kafasından kayıp düştü; bu, hurafelerin yaygın olduğu bir çağda kötüye işaretti. Yeni kral

Paris'te 2.000'den fazla Huguenot'un katledildiği 1572'deki Aziz Bartolomeos Günü Katliamı.

bir çelişkiler manzumesiydi. Dindar görünüyordu, hac ziyaretlerinde bulunuyordu ve krallığında imanın canlanmasını sağlamayı umuyordu. Aynı zamanda da bol para harcıyor, kadın gibi giyinmekten zevk alıyor ve etrafına topladığı yakışıklı genç erkeklere her türlü ilgiyi fazlasıyla gösteriyordu.

III. Henri, arka arkaya zayıf hasatların şiddetlendirdiği, ağırlaşan bir mali krizle de yüzleşmek zorunda kaldı. Ama kral, eyalet meclislerinden (soyluların hâkimi oldukları bölgesel meclislerden) daha fazla vergi istediği zaman, mali reform yapacağı ve kraliyet gelir yetkililerinin mali istismarlarına son vereceği yönündeki vaatlerinin daha çok gelir toplamak için artık yeterli olmadığını anladı. Meclisler, İtalyan finansörlerin saray üzerindeki nüfuzuna, saraydaki şatafatlı yaşantıya ve parayla kralın teveccühünü satın almış soylulara çok kızıyorlardı.

Kralın çevresindeki Katolik güçler de birlik kurmuş değillerdi. *Politiques* adıyla bilinen bir ılımlı Katolikler grubu, barışılması için bastırıyordu. Anarşiden ve kan dökülmesinden bıkmış olan bu grup, politikayı dinin önüne geçirmeye hazırdı. Bu nedenle *politiques* grubu, ılımlı Huguenotların desteğini kazanmaya, böylece de Fransa'ya dinsel hoşgörü ve barış getirmeye çalışıyordu.

1576'da III. Henri, Protestanların dinlerini eda edebilme koşullarıyla ilgili serbestlik getiren bir antlaşma imzaladı. Bununla birlikte, bu ödünler, "bağnazlar" (*dévots*) adıyla anılan uzlaşılması olanaksız Katolikleri daha da öfkelendirmekten başka bir şeye yaramadı. Kuzeybatıdaki Picardy eyaletinde bir asilzade, Huguenotlara verilen bu ödünlere kızarak, sayısal büyüklüğü nedeniyle yalnızca Huguenotlara değil monarşiye karşı da tehdit oluşturan bir Katolik Birliği örgütledi. Birliğin liderliğini, İspanya kralı II. Felipe'den parasal destek alan ve

Protestanlık Fransa'dan tamamen sökülüp atılıncaya kadar savaşmaya yemin eden Guise dükü gözü pek Henri (1550-1588) yapıyordu. Ama Protestanlara karşı başlatılan başka bir askerî seferberlik, Protestanların ibadet edebilme koşullarının tekrar teyidinden başka bir sonuç doğurmadı.

III. Henri'nin Guise hanedanıyla vardığı uzlaşma çok uzun sürmedi. Kralın erkek kardeşlerinin sonuncusu olan Anjou dükü François'nın 1584'te ölmesi, bir Protestan olan Navarralı Henri'yi tahtın varisi yaptı. Bu, Katoliklerin en büyük kâbusuydu. Katolik Birliği, Navarralı Henri'nin ardından ikinci sırada bulunan yaşlı ve hırslı Katolik kardinal Charles de Bourbon'a tam destek verdi.

Navarralı Henri

Navarralı Henri (1553-1610), Güneybatı Fransa'da Pirene Dağları'nın eteklerindeki Pau şehrinde doğdu. Kudretli Bourbon ailesinin reisi Antoine'ın ve Jeanne d'Albret'in oğlu olan Henri, annesinin keskin zekâsını ve babasının kararsızlığını miras almıştı. Annesi koyu bir Huguenot'tu ve Henri'yi de o inançla yetiştirdi. Karısını aldatmakla kötü bir ün salmış olan babası, 1562'de eşini güneybatıya geri gönderdi. Henri, babasının dini olan Katolikliğe döndü. Babasının savaşta ölmesi üzerine, Henri yeniden Protestanlığı benimsedi. Catherine de Medici tarafından krallık sarayına rehine olarak alınan Henri'nin Huguenot eğitmenlerle çalışmasına izin verildi. Saraydaki arkadaşları arasında, gelecekteki kral III. Henri ve Guise dükü Henri de vardı. Navarralı Henri'nin Ağustos 1572'de Paris'te Catherine de Medici'nin kızı Margaret ile evlenmesinden sonra Aziz Bartolomeos Günü Katliamı meydana geldi. O zaman Henri'ye ya Katolikliği benimseme ya da kellesinden olma seçeneği sunuldu. Henri, ilkini seçti. Kavga geçici olarak sona erdiğinde, Henri, sevdiği uğraşılarla ilgilenmek –kadın peşinde koşmak ve avlanmak– için daha çok zaman buldu.

Huguenotlar, böylesine kolay inanç değiştiriyor görünen bir genç adamdan sakınmakta tamamen haklıydılar. Dahası, Henri, Aziz Bartolomeos Günü Katliamı'nı sineye çekmiş görünüyordu; hâlâ Guise dükünü dostları arasında sayıyordu, gözaltında olsa bile Katolik ordusuna eşlik etmişti ve geçmişteki hatalarından dolayı af dilemek için papaya mektup yazmıştı.

Ama Paris'ten ayrılıp Katolik düklerin gözaltından kurtulduktan sonra, Henri resmen Katoliklikten döndü ve Protestanlığın güçlü olduğu güneybatıya kraliyet valisi olarak yerleşti. Orada, militan Katolikler ile Huguenotlar arasında bir yol çizmeye çalıştı. Karşılıklı dinsel hoşgörüyü onaylaması geniş kabul gördü. Navarralı Henri'nin 1584'te tahtın varisi olmasından sonra, Parisli zanaatçıların ve kuzeydeki diğer şehirlerin desteğini alan Katolik Birliği, kuvvetlerini bir araya getirdi. Krala meydan okurcasına, Paris Parlamentosu'nu Huguenotlara tanınan hoşgörü yasasını geri çekmeye zorladı. Guise dükü bizzat tahta geçmek istemesine rağmen, Katolik Birliği'nin amacı Kardinal de Bourbon'u tahta geçirmekti.

"Üç Henri" arasındaki kıyasıya mücadele artık hakikaten başlamıştı. III. Henri (Valois), ilk önce Navarralı Henri'yle (Bourbon) ve Montmorency düküyle Guise dükü Henri'ye karşı ittifak yaptı. Kışkırtıcı bir tavır alan Guise ailesi 1585'te, krala, beceriksiz yönetimiyle krallığı mahvettiği suçlamasını yönelterek Guise dükünü tahta geçirecek ve Protestanlığı krallıktan söküp atacak bir isyan çağrısı yaptı.

O zaman III. Henri, ortak değiştirerek, Navarralı Henri'ye karşı Guise düküyle birlik oldu. Catherine de Medici ile Guise dükü Henri arasında 1585'te imzalanan Nemours Antlaşması, tüm dinsel hoşgörü fermanlarını yürürlükten kaldırdı ve birçok kenti Katolik Birliği'ne teslim etti. Dışlanmış durumda kalan Navarralı Henri yeni bir savaşa hazırlandı. İspanyolların işe karışmasını lanetledi ve özünde *politique* bir bildiriyle, askerlere, "dininiz ne olursa olsun, tüm gerçek Fransızlar ... etrafımda toplanın," diye seslendi. Ordusu için gitgide Alman ve İsviçreli paralı askerlere bağımlı olan ve bir Alman Protestan kuvvetin müdahalesinden yararlanan Henri'nin yabancıların nüfuzunu lanetlemesi, ılımlı Katoliklere *–politiques* denilen gruba– ve Katolik ruhban zümresine yönelik kurnazca bir siyasal propaganda taktiğiydi.

Navarralı Henri, kralın ve Katolik Birliği'nin birleşik kuvvetlerini 1587'de Bordeaux yakınındaki Coutras'da yenilgiye uğrattı. Henri'nin, benimsediği savunma konumunun yanı sıra topçudan ve süvariden yararlanması da bu sonuçta belirleyici oldu. Ama Henri, Katolik ordusunu takip edip bu şaşırtıcı zaferini tamamlamak yerine, avlanmaya ve sevişmeye geri döndü. Bir çağdaşın ifade ettiği gibi, "Böylesine meşhur bir zaferin tüm avantajı, rüzgârın dağıttığı duman gibi uçup gitti."

O yıl, 1587'de, İngiltere kraliçesi I. Elizabeth, İskoçların Katolik kraliçesi ve Guise dükünün yeğeni olan Mary Stuart'ı öldürttü (*bkz.* Bölüm 5). Guise dükü, yeğeninin idamını III. Henri'nin önleyememesine kızarak, İspanya kralının isteğiyle ertesi yıl Paris'e yürüdü; dük ve Katolik Birliği orada desteğe sahiptiler. İspanyol Donanması (Armada), Manş Denizi'ne doğru yelken açtığı için İspanyol kral, Fransız kralın İngiltere'ye yardım etme olasılığını önlemeyi umuyordu. III. Henri, Guise düküne karşı Paris'e birlikler gönderdiğinde, Paris halkı 12 Mayıs 1588'de ayaklanarak kent merkezine barikatlar kurdu. Kral, birliklerine geri çekilmelerini emretti. "Barikatlar Günü," o zamanki Paris'in mahalle sayısına atfen On Altılar olarak bilinen din adamlarının önderliğindeki bir konseyin zaferine tanıklık etti.

On Altılar, birkaç yıldan beri Katolik Birliği'ni canı gönülden desteklerken krala, Katolik *politiques* grubuna ve Huguenotlara aynı azimle karşı çıkıyordu. Paris halkının düşmanca tutumu, kralı; Kardinal de Bourbon'u (1523-1590) varisi olarak, Guise dükünü naibi olarak kabul etmeye ve Genel Meclis'i (büyük kriz zamanlarında kralın toplayabildiği eyalet meclislerinin temsilcilerini) toplantıya çağırmaya ikna etti.

Guise dükü Henri'nin suikastle öldürülmesi.

Sonra, 1588'de, birçoğu Katolik Birliği'ne üye olan Genel Meclis'in delegeleri, Loire Vadisi'ndeki Blois şehrinde bir araya geldiler. Delegasyona, çok sert şikayetler iletildi; Paris'ten gelen böyle bir şikâyette, kral, "pislikle ve irinli çürümüşlükle dolu ... bir kanser" olarak lanetleniyor ve "vasıflarına, durumlarına ve mallarına-mülklerine bakılmaksızın tüm sapkınların hapsedilmeleri ve diri diri yakılarak cezalandırılmaları" çağrısı yapılıyordu. Ama o sırada İngiliz filosu, II. Felipe'nin donanmasını Manş Denizi'nde yenilgiye uğratmıştı (*bkz.* Bölüm 5) ve soylular, III. Henri'nin, tahmin ettikleri kadar yılgınlığa kapılmamış olduğunu gördüler. Guise dükü, kralın ona suikast planladığı yolunda bir söylenti işitince, "Buna cüret edemez," diye yanıt vermişti. Ama III. Henri'nin yakın korumaları, 1588 Noel'inden kısa süre önce Guise dükü Henri'yi Blois Şatosu'nda öldürdü, o sırada Catherine de Medici de kanlı mücadelenin alt katındaki bir odada ölüm döşeğindeydi. Valois hanedanına mensup kral, Kardinal de Bourbon'u ve Katolik Birliği'nin diğer önde gelen üyelerini tutuklattı.

Guise düküne düzenlenen suikast, Katolik Birliği'nin III. Henri'ye karşı topyekûn ayaklanmasına neden oldu. Çoğu kuzeyde yer alan 300'den fazla şehir, krala karşı "Kutsal Birlik"e katıldı. Katolikler, Katoliklerle kavgaya hazırlanırlarken, (yeniden Protestanlığa geçmiş olan) Navarralı Henri barış çağrısı yaptı: "Dört yıldan beri delice, mantıksız ve öfkeli hareket ettik. Artık yetmez mi?"

O zaman III. Henri, Katolik Birliği'ne karşı Navarralı Henri'yle ittifak yapmak zorunda kaldı. Birleştirdikleri ordular Paris'i kuşatmışken, bir keşiş Ağus-

tos 1589'da III. Henri'yi suikastle öldürdü. Krallarını korumakta hiç de başarılı olamayan kralın İsviçreli muhafızları, Navarralı Henri'nin ayaklarına kapanarak, "Haşmetmeap, siz artık bizim kralımız ve efendimizsiniz," dediler.

Ne var ki Katolik Birliği, III. Henri ölünce Kardinal de Bourbon'un kral olacağını beş yıl önce ilan etmişti. Henri, olası rakibini hapse attırdı. Navarralı Henri'nin kuvvetleri, Katolik Birliği'nin ordularını Normandiya'da 1589'de ve 1590'da olmak üzere iki kez yenilgiye uğrattı. Ama Henri, kurnaz komutanlık yeteneğinin olanaklı kıldığı durumdan yararlanmayı yine başaramadı. Açlıktan kırılan Paris'i nihai şekilde kuşatmadan önce her şeyi ağırdan aldı.

Bir İspanyol ordusunun Flandre'den Paris'e yardıma gelmesi, Henry'nin, İspanyol müdahalesinin kuşatmayı uzatma olasılığına kızan ılımlı Katoliklerden daha fazla destek görmesini sağladı. Bitkinlik, dinsel inanca üstün gelmeye başladı. Henri, papanın Fransa'nın işlerine karışmasından duyulan rahatsızlığa da oynadı (Henri, 1585'te aforoz edilmişti; altı yıl sonra da ikinci kez aforoz edildi). Henri'nin ordusu Paris'i kuşatma altında tutarken, İspanyol birlikleri birkaç eyalette Henri'ye bağlı kuvvetleri yendiler. Kardinal de Bourbon'un 1590'da ölümü üzerine, II. Felipe, müteveffa II. Henri'nin İspanyol torununu Fransa tahtının varisliğine aday ilan etti ve sonra kendisinin tahtta hakkının olduğunu iddia etti. Bu arada, Henri'nin savaş alanında devam eden başarıları ve uzlaştırıcı açıklamaları onu daha da sevilen bir kişi yaptı.

Değişken karakterli bir kişi olan Navarralı Henri'nin bir büyük sürprizi daha vardı. 1593'te, yeniden Protestanlığı bırakacağını duyurarak dost-düşman herkesi şaşırttı. Ne var ki bu hamle, onun kurnaz siyaset anlayışını yansıtıyordu. Paris, onun ifade ettiği gibi, başkentin itaatinin bedeli olarak bir Aşai Rabbani'ye değerdi. Ertesi yıl Chartres'ta IV. Henri olarak taç giymesinin ardından, Paris, çok hafif bir çatışma sonrası teslim oldu. Henri'nin, başkentine girişi, bir dizi tören şeklinde özene bezene düzenlenmişti; Fransa'da ve İngiltere'de yüzyıllar öncesine uzanan bir monarşik gelenek olarak, *sıraca* (deri veremi) hastalığına yakalanmış yüzlerce kişiye kraliyet dokunuşuyla "şifa" dağıtılması da bu törenler arasındaydı. Henri, Fransa'nın ilk Bourbon kralını göz ucuyla da olsa görebilmek için pencerelerine üşüşen kadınları başıyla selamlıyordu.

Katolik Birliği güçleri yavaş yavaş dağıldı, çoğunlukla yapılan ödemeler karşılığında şehirler birbiri ardında Henri'ye sadakatini bildirdi. Henri'nin 1595'te İspanya'ya savaş ilan etmesi, halkın monarşi etrafında toplanmasına yardımcı oldu. Papa, Henri'nin Kilise'den aforoz edilmesi kararını kaldırdı. Henri, Felipe'nin elindeki Burgonya bölgesini istila ederek ordusunu yenilgiye uğrattı. Katolik Birliği'nin son askerleri 1598'de silah bırakarak teslim oldular. Henri, krallığının sınırlarını güvence altına alınca, iki tarafın da artık sürdürecek takatinin kalmadığı savaşı sona erdirmek için II. Felipe'yle Vervins Antlaşması'nı imzaladı. Bununla birlikte, Fransa'ya istikrar getirmek hiç de kolay olmayacaktı. Din savaş-

ları, yoksulların zaten berbat olan durumunu daha da kötüleştirmişti. 1590'lardaki çok kötü hasatlar ve salgın hastalıklar, sefaleti katmerleştirdi. Katolik Birliği'nin savaşları, Fransa'nın birçok bölgesinde büyük hasara neden oldu ve ekonomiyi sarstı. Her iki tarafın da hesapsızca para basması, enflasyonu kötüleştirdi.

Henri'nin memurları, "Çok Sevilen"in (kral bu adla anılıyordu) adaletsizlikleri sona erdireceğini ve "her tencereye bir tavuk" koyacağını vaat ederek yavaş yavaş düzeni yeniden sağladılar. Kral, asıl yükünü köylülerin taşıdığı dolaysız vergiyi biraz indirdi. Açgözlü aracıların belli bir pay karşılığında vergi toplamalarına izin vermeleri için hükümet görevlilerine yetki tanıyan vergi tahsilatı uygulamasında yaşanılan yolsuzluğu bir ölçüde ortadan kaldırdı. Ama geneli itibariyle, vergi yükünün büyük çoğunluğu yoksulların omuzlarındaydı.

Henri, monarşinin mali işlerini yavaş yavaş daha sağlam bir zemine oturtmayı başardı. 1596'da, bir ek verginin onaylanması için Ekâbir Meclisi'ni (*Assemblée des notables*) ikna etti. Konulan yeni bir vergi (*paillette*), mevki sahiplerinin, taht için yıllık ödeme yapmak suretiyle mevkilerini varislerine devretmelerine izin veriyordu. *Paillette*, krallıktaki en zengin soylulara monarşide daha fazla nüfuz sağladı; ama kraliyet gelirlerini artırırken, makam ticareti olgusuna –makamların ve beraberinde soylu unvanların alınıp satılmasına– da hız verdi.

Henri, nadiren rahat ve huzur bulabildi. 1602'de ve yine iki yıl sonra, soyluların İspanyol monarşisiyle işbirliği yaparak kendisine kurdukları komploları açığa çıkardı. Dokuz suikast girişiminden sağ kurtuldu. Gerçekten de Cizvitler onun suikastla öldürülmesi çağrısında bulunuyorlardı. Henri'nin belinde iki tane dolu tabanca taşımasına ve yiyecek-içeceğini önce başkasına tattırmasına şaşmamak gerek.

Henri'nin 1598'deki Nantes Fermanı, Katolikliği Fransa'nın resmî dini yaptı. Ama aynı zamanda da ülkedeki 2 milyon Protestan'a (ülke nüfusu yaklaşık 18,5 milyondu) evinde ibadet etme, dinsel ayinler düzenleme, belirlenmiş –neredeyse tamamı güneybatı ile batıda yer alan– şehirlerde okullar kurma ve tahkim edilmiş birçok şehri elinde tutma hakkı veriyordu. Nantes Fermanı'yla, eyalet mahkemelerinde ya da parlamento denilen soylu mahkemelerinde Protestanların davalarını karara bağlayacak daireler de kuruldu (*bkz.* Harita 4.1).

Ama güçlü Katolik muhalefet kaynaklarını yatıştırmaya özen göstererek çıkarılan bir dizi gizli kararnameyle Paris'e, Toulouse'a ve diğer bağnaz Katolik şehirlere, Protestan ibadetinin duvarlar içine hapsedileceği sözü de verildi. Dolayısıyla Nantes Fermanı, Protestanları, belirli ayrıcalıklara ve haklara sahip olan ama hâlâ Fransız yaşamının kıyısında duran bir tür ayrı zümre hâline getirdi. Henri, üzerine basa basa, "Yaptığım her şey barış uğrunadır," diyordu. Yine de eski Katolik Birliği yanlıları protestolarını sürdürdüler. Soylu mahkemeleri, kraliyet fermanlarını tescil ederek yasalaştırıyorlardı. Ama Huguenotlara Avru-

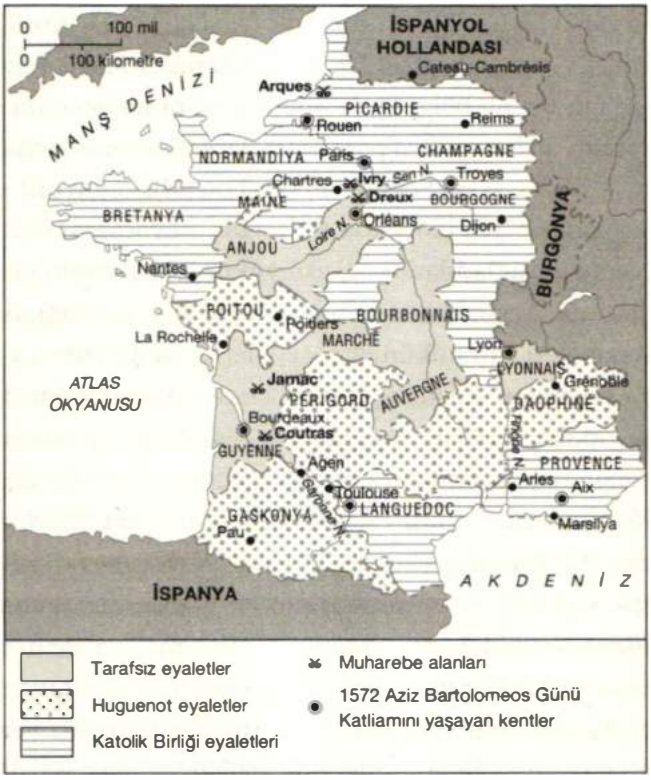

Harita 4.1. Fransa'da 16. Yüzyılda Din Savaşları. 1598 Nantes Fermanı zamanında Fransa. Harita, din savaşları sırasında tarafsız eyaletleri, Huguenot eyaletlerini ve Katolik Birliği eyaletlerini göstermesinin yanı sıra, Huguenot ve Katolik Birliği kentlerini ve savaş alanlarını gösteriyor.

pa'daki başka herhangi bir dinsel azınlıktan daha güvenceli bir konum sağladığı söylenen bu fermanı ağırdan alarak ve istemeyerek tescil ettiler.

İspanya'ya karşı Hollandalı asileri ve Katolik Habsburglara karşı belirli Alman devletlerini destekleyerek Protestan yanlısı görünen Henri'nin dış politikası, hanedanlık çıkarları üzerine kuruluydu. Protestan asilere ve prenslere verilen bu destek, Henri'nin Huguenotlara başka ödünler vermeyi düşünmesini olanaksız kıldı.

Aynı zamanda da Katolik Reformasyon'u Fransa'da meyvesini verdi. Kilise, örgütlenme hevesinin ve popülerliğinin canlanmasından yarar gördü. Henri, 1604'te, dinsel gerginliklerin yatıştığının bir işareti olarak Cizvitlerin Fransa'ya dönmelerine izin verdi ve bazı İtalyan mezheplerini tanıdı.

Çeşitli suikast olasılıkları pusuda beklerken, Henri, bir veliaht belirlemeyi düşünmek zorundaydı. On sekiz yıldan beri hiç görmediği, Valois ailesinden Margaret ile olan evliliğinin papalıkça feshini sağlamaya çalıştı. Bekleme sürecindeyken, metreslerinden birisiyle evlilik hazırlığı yaptı ama onun çocu-

ğunu taşıyan kadın, düşük yaptığı sırada öldü. Ondan sonra Henri, Kilise'nin izin vermesi üzerine, Catherine de Medici'nin uzak bir akrabası olan Marie de Médici (1573-1642) ile evlendi. Bu ikinci mantık evliliği, Henri'nin kısmen daha çok uluslararası borcu kapatmakta kullandığı, yüklüce bir drahoma getirdi.

Zeki ve tertipli olan Henri, geniş bir alanı kaplayan krallığındaki olaylara ayak uydurdu. Ama pek az protokol duygusuna sahipti, sıklıkla Louvre Sarayı'ndan kendi başına hızla çıkıp gider, muhafızları da ona yetişmek için telaşla koştururlardı. Nüktedanlığıyla tanınırdı: Amiens şehrinin lafı uzattıkça uzatan bir temsilcisi onu resmî olarak karşılarken, "Ey kralların en şefkatlisi, en yücesi ve en iyisi," diye söze başlayınca, Henri, "Kralların en yorgunu demeyi de unutma!" demişti. İkinci bir sözcü, "Agesilaus, Sparta kralı, Efendimiz," diyerek resmî selamlamasına başlayınca, Henri, "Şu Agesilaus'u ben de işittim ama o yemek yemişti, bense yemedim," diyerek onun sözünü kesmişti.

Henri, karizmatik ve biraz çelişkili bir kişiliğe sahipti. Kendisinin Herakles ya da Apollon olarak ya da muhteşem bir sorguç ve miğfer takmış olarak betimlenmesini istediği portrelerinin aksine, Fransa kralı son derece paspaldı, bazen yırtık pırtık giysiler giyerdi. Savaş meydanındaki fiziki gücüyle nam salmıştı. Şansızlığıyla kötü bir ün kazanmış olmakla birlikte büyük bahislerle kumar oynardı. Marie de Médici, kocasının onu aldatmasına ve ara sıra yaşadığı belsoğukluğu nöbetlerinin sıkıntısına sürekli katlanmak zorunda kaldı. Henri, kraliçeden doğan üç çocuğunun yanı sıra, üç metresinden de altı gayrimeşru çocuk sahibi oldu. Henri, bu dokuz evladını, kıvançla, "sürü"sü olarak adlandırıyordu.

Müzik ya da şiir hakkında bilgili olmamasına ve tiyatroda her zaman uyuyakalmasına rağmen, IV. Henri yine de Paris kentinin güzelliğine güzellik katan ve ona hâkimiyetinin damgasını vuran yeni mimari projelere hamilik etti. Sen Nehri boyunca teknelerin demirlemesini kolaylaştıran dört iskelenin inşasını emretti ve şimdi üzerinde atlı heykelinin durduğu Cité Adası'nın batı ucunda zarif binaların çevrelediği görkemli Place Dauphine'i inşa ettirdi. Tuğladan inşa edilmiş, simetrik kemerli pavyonları ve kuzey mimari tarzında dik çatıları olan Place Royale'nin inşasına göz kulak oldu.

Devlet Kuruculuk

Fransa'da monarşinin saygınlığını ve otoritesini yeniden kuran IV. Henri, 17. yüzyıl Avrupa'sının en kudretli gücü hâline gelecek olan devletin temellerini attı. Onun saltanatı, ülkenin her yanında kraliyet otoritesini yeniden sağladığı için, erken modern Avrupa'da devlet kurmaya yönelik bir alıştırmaydı. Henri, kraliyet otoritesinin uygulanmasına karşı tehdit oluşturduğuna inandığı her türlü temsilî kuruma kuşkuyla bakıyordu: Hiçbir zaman Fransız Genel Meclisi'ni toplamadı ve eyalet parlamentolarına kulak asmadı.

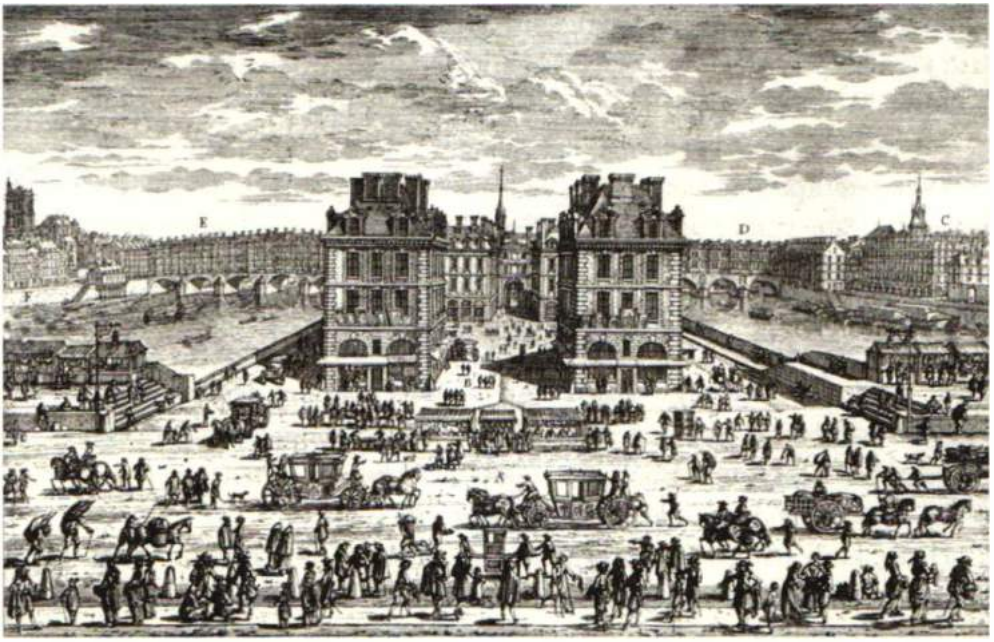

Burada Pont-Neuf'ten görülen Place Dauphine, IV. Henri'nin görkemli mimari projelerinden biriydi.

IV. Henri, sadakat sağlayan bir sağgörüyle imtiyazlar, lütuflar ve en başta da para dağıtarak, monarşiyi daha güçlü kıldı. Eyaletlerin, krallık topraklarına yeni katılmış olup geleneksel ayrıcalıklarından bazılarını koruyan Languedoc, Burgonya ve Provence gibi daha çevresel "devlet eyaletleri" ile "seçim eyaletleri" hâlinde bölünmesi, kaynak temin etmekteki güçlükleri daha da artırdı. Birinci kategoridekilerde, vergi takdirini ve tahsilatını soylu zümreler yapıyorlardı; ikinci kategoridekilerde, bu işlevleri kraliyet yetkilileri üstleniyorlardı. Eyalet valileri, eyalet parlamentoları ile toplumsal zümrelerin ayrıcalıkları ve vergilere yönelik direnişleri karşısında hükümdarın çıkarlarını temsil ediyorlardı. İş gelip, para istemeye dayanınca, uzlaştırıcı kraliyet dili ortadan kalkmaya başladı. Valiler, eskiden sahip oldukları imtiyazlarla kıvanç duyan şehirler pahasına monarşiyi güçlendirdiler, böylece onların mali bağımsızlığını daha da aşındırdılar.

Sully dükü Maximilien de Béthune gibi üyelerinden bazıları, yeteneğiyle ve bağlılığıyla tanınmış daha küçük soyluların saflarından seçilen kraliyet özel danışma kurulu, devlet idaresinin ve dış ilişkilerin etkinliğini güçlendirdi. Kral, bu kurulu kişisel olarak idare ediyor ve sorun çıkaran soyluları dışlıyordu. Henri, büyükelçilerinin ve saray görevlilerinin faaliyetlerini izliyordu; sarayda yaşayan 1500 görevlinin arasında, hizmetlerinden belki de daha fazla yararlanmış olduğu, parfüm tedarikçileri de vardı.

Henri'nin Fransa'nın siyasal yeniden inşasını gerçekleştirmedeki başarısında, baron ve 1604 itibarıyla Sully dükü olan (1560-1641) onun küstah maliye bakanı Maximilien de Béthune (1560-1641) çok büyük pay sahibidir. Sully dükü,

A FAUT ESPERER Q'EU SE JEU LA FINIRA BEN'TOT

1789'daki Fransız Genel Meclisi zamanında, sırtında bir soylu ve bir papazı taşıyorken dişiyle tırnağıyla topraktan geçinimi kazanmaya çalışan yoksul ve yaşlı bir köylünün resmi.

zenginliğiyle soyluluk elde eden varlıklı bir Protestan ailenin oğluydu. Bazı gereksiz harcamaları ortadan kaldırmasına yardımcı olan bütçeleme ve sistematik defter tutma tekniklerini yerleştirdi.

Monarşi, Henri'nin Alpler'deki İspanyol nüfuzuna karşı koymak için yardımına ihtiyaç duyduğu İsviçre kantonlarına ve İngiliz tahtına olan borçlar dâhil, bazı uluslararası borçlarını yavaş yavaş kapatmaya başladı. Bu geri ödemeler, Henri'nin maliye alanındaki onurunu, dönem dönem ilan ettiği iflaslarla alacaklılarının elini boş çıkaran İspanyol monarşisinin durumuyla karşılaştırmasına olanak veriyordu.

Bu arada, soylular, kendi eyaletleri üzerindeki ekonomik ve toplumsal hâkimiyetlerini pekiştirdiler. 1609 yılında, avukat Charles Loyseau, Fransız toplumunu zümrelerin ya da üç sınıfın –din adamları, soylular ve başka herkes–

oluşturduğu bir hiyerarşi olarak betimleyen *Traité des ordres et simples dignités* (Zümreler ve Sade Payeler Üzerine Deneme) adlı kitabını yayınladı. Loyseau, kralı bu organik toplumun teminatı olarak betimliyordu. Henri, kademeye ve ayrıcalığa dayalı olarak toplumsal zümrelerin hiyerarşisini yeniden kurdu. Ama bu zümreler arasındaki ve içindeki sınırlar oldukça geçirgendi. Yeni gelenlerin birkaçı, monarşinin geleneksel olarak askerî destek istediği en eski ve en güçlü soylulardan, yani "kılıç soyluları"ndan bile daha yüksek mertebeye sahip en yüksek düklerin ve mevkidaşlarının kademesine yükseldi. "Gardırop soyluları", bütünlüklü ya da kendinin bilincine varmış bir grup olmamasına rağmen, örneğin eyalet parlamentolarında bulundukları yüksek idari ve adli makama dayalı bir soyluluğa sahip kişilerdi. Eyalet parlamentoları, hazine, üniversiteler ve en sonunda da Katolik Kilisesi gibi yerleşik kurumları perçinleyen Henri, toplumsal hiyerarşiyi güçlendirdi.

Henri, Fransız imalat sektörünü, özellikle ipek ve goblen üretimini teşvik etmekle de ilgilendi. İç ticareti desteklemek için, seyrüsefere uygun ırmakları birbirine bağlayan bazı suyollarının inşasına yatırım yapılmasını teşvik etti. Yeni Dünya'ya Fransızların kalıcı olarak yerleşmelerini desteklemeye, böylelikle de 1534'te Jacques Carrier'nin St. Lawrence Irmağı'nda yaptığı keşif gezisinin ardından Fransız balıkçıların ve tuzakçıların şansını artırmaya fiilen ilgi gösteren ilk kraldı. Samuel de Champlain, 1608'de Quebec kolonisini kurdu. İki yıl sonra, ilk iki Fransız Cizvit misyoner, sonradan Yeni Fransa denilen yere ulaştı.

14 Mayıs 1610 yılında, Henri'nin arabası Paris'in merkezinde trafikte pusuya düşürüldü. Muhafızlarından bazıları yolu açmak için ileriye fırladıklarında, François Ravaillac adında deli bir keşiş, kralın Protestanları korumasının intikamını almak için sıçrayıp arabaya bindi. Kralı üç defa bıçaklayarak öldürdü.

XIII. Louis ve Mutlak Hâkimiyetin Kökeni

Henri'nin beklenmedik ölümüyle, dul karısı Marie de Médici, o sırada sekiz yaşında olan küçük oğlu XIII. Louis'nin (saltanatı 1610-1643) naibesi oldu. Ne İspanya kralı III. Felipe (saltanatı 1598-1621), ne İngiltere kralı I. James, ne de Alman devletlerinin prenslerinden herhangi birisi gerek Huguenotlar gerekse Katolikler adına Fransa'nın işlerine karışacak konumdaydı. Marie, Henri'nin Habsburglara karşı planladığı seferi bir yana bıraktı ve Katolik güçleri dost olarak gören bir siyaset benimsedi.

Marie, 1614-1616 yıllarında soyluların ona karşı düzenledikleri birkaç komployu boşa çıkardı. 1614'te Fransa Genel Meclisi'nin toplanması, soylu rakiplerin genç kral üzerinde nüfuz kazanma heveslerine hız verdi. Onlardan birisi, Louis'yi, kendi hâkimiyetini kurmaya ikna etti. Kral, annesinin sırdaşlarından birisinin öldürülmesini emretti; sonra Louis, sükûneti yeniden sağlamak umuduyla, hiç sevilmeyen annesini sürgüne gönderdi. Bir grup soylu, isyan bayra-

ğını açmak için bunu fırsat bilince, genç kralın ordusu onları 1620'de Angers yakınındaki Ponts-de-Cé'de yendi. Ondan sonra da kraliyet ordusu, Huguenot soylularının güneybatıda ve batıda çıkardıkları bir isyanı bastırdı.

Duygusal açıdan inatçı ve çok asabi olan çocuk kral XIII. Louis hiçbir zaman gerçekten yetişkin olmadı. Babasının emriyle ceza olarak düzenli şekilde kamçılanmış olmasından ileri gelen psikolojik sorunları tüm yaşamı boyunca sergiledi. Kendisi küçük yaştayken babasının katledilmesi de onda derin bir iz bıraktı. XIII. Louis'nin Avusturyalı bir prensesle evliliği, düğün gecesi yaşanan bir fiyaskoyla başladı; erken gelişmiş genç çift arasında o gece neler geçtiyse, genç evliler altı ay boyunca yemekte bile bir araya gelmediler. En sonunda her şey biraz tatlıya bağlandı. Kraliçe, birkaç kez düşük yaptıktan sonra, 1638'de bir veliaht doğurdu ama çift başka bakımlardan mutsuzdu.

XIII. Louis zekiydi, beste yapmayı ve müzik dinlemeyi seviyordu; öfkeye kapıldığı zamanlarda müzik onu sakinleştirirdi. Avlanmaktan ve satrançta kazanmaktan zevk alıyordu; bir keresinde onu mat etme talihsizliği yaşayan bir nediminin kafasına, öfkeyle taşları fırlatmıştı. Louis, her gün kiliseye giden dindar bir adamdı. Ama aynı zamanda da hep huysuz, acımasız ve insafsızdı; düşmanlarına vahşice saldırırdı: Gerçekten de başka hiçbir Fransa kralı, XIII. Louis kadar çok sayıda idam emri vermedi. İdam edilenler arasında, düello yapmaktan hüküm giyen birçok soylu vardı; kral düellodan nefret ediyordu, çünkü onun gözünde düello, soyluların tahta karşı özel ordu kurma ihtimalini temsil ediyordu.

XIII. Louis'nin saltanatında, Kardinal Armand Jean du Plessis de Richelieu (1585-1642), tahtın idari otoritesini ve mali erişim alanını genişleterek, vergi gelirlerini çarpıcı ölçüde artırdı. Fransa'nın batısında sağlam şekilde mevzilenmiş olan Richelieu'nin ailesi, uzun zamandan beri sarayda, orduda ve kilisede monarşiye hizmet veriyordu. Cılız ve kurnaz Richelieu, geleceğini anne kraliçeye bağladı ve onun himayesini kazandı. Sonraki birkaç yıl boyunca süren saray mücadelelerinde siyasal beka sanatını mükemmelleştirdi. Richelieu bir gerçekçiydi. Onun dış ve iç politikaları, her iki alana da *politique* yaklaşımını yansıtıyordu.

Richelieu, 1629 yılında, kralı için uzun bir öğüt metni hazırladı. "Eğer Kral, kendisini dünyadaki en kudretli hükümdar ve en saygı duyulan prens yapmak istiyorsa," diye öğütlüyordu, "sözde egemenlik iddialarıyla krallığın refahına karşı duran [toplumsal zümreler ve eyalet paramentoları] hizaya getirilmeli ve zapturapt altına alınmalıdır. Büyük ya da küçük, herkes Kral'a mutlak itaat ettirilmelidir." Richelieu, Fransa'yı, kralın otoritesini örgütleyen ve genişleten otuz iki bölgeye (*généralité*) bölüyordu. Her bölge, *intendant* (müfettiş) denilen memurlarca yönetiliyordu; *intendantlar*, kraliyet danışma kurulunun gözetimi altındaydılar ve nihayetinde bizzat krala karşı sorumluydular.

Philippe de Champagne'in hüzünlü bakışlı XIII. Louis portresi.

Richelieu, monarşinin ve Kilise'nin otoritesini pekiştirmek için, dikkatini Huguenotlara çevirdi. Ayaklanan Protestan kuvvetlerini 1628'de La Rochelle'de teslim olmak zorunda bıraktıktan sonra, güneydeki ve güneybatıdaki Huguenot kalelerinin yanı sıra, sadakatinden şüphelendiği diğer soyluların şatolarının da yıkılmasını emretti.

Otuz Yıl Savaşı (1618-1648) sırasında XIII. Louis, Richelieu'nun etkisiyle, annesinin İspanya yanlısı dış politikasını tersine çevirerek Habsburglara yönelik muhalefeti temel alan geleneksel Fransız tutumuna geri döndü. İki güç arasındaki hanedanlık rekabetinin, bu iki kralın da Katolik olması gerçeğine ağır bastığı ortaya çıktı. Nitekim XIII. Louis, Otuz Yıl Savaşı sırasında kudretli Katolik Avusturyalı Habsburglara karşı, ikisi de Protestan ülkeler olan İngiltere'nin ve Felemenk Cumhuriyeti'nin yanında yer alarak, İspanyol kralını şaşırttı ve küplere bindirdi. 1635'te ise Fransa bizatihi İspanya'ya savaş ilan etti.

Bununla birlikte, Richelieu'nün başarıları, Fransa içindeki kızgın düşmanlarının hoşuna gitmiyordu. Onun Huguenot ibadetine hoşgörü göstermesi, bazı Katolik soyluların gazabını çektiği gibi Katolik Habsburglara karşı devam eden ve Protestan İsveç'e Fransa'nın mali destek vermesine yol açan pahalı savaşlar da öfke çekiyordu. Her ikisi de eyalet parlamentosu merkezi olan ve kraliyet memurlarının otoritesine boyun eğmek zorunda kalmalarının yerel ileri gelenlerde kızgınlığa neden olduğu Dijon'da ve Aix'de ayaklanmalar çıktı.

Katolik soyluların en tutucularından biri, bir kraliyet bakanı, kısa süreliğine kralı Richelieu'nün aleyhine çevirdi. Kısa süren itibarsızlığının sona ermesi üzerine, Marie de Médici, kurnaz kardinali kovması için oğlunu ikna etmeye çalıştı. Bunu; Marie de Médici, XIII. Louis ve Richelieu arasında yüksek sesli ve çok iddialı bir aile kavgasından pek de öteye gitmeyen "Ahmaklar Günü" (10 Kasım 1630) izledi. Marie, günün kazananı olduğunu düşünerek orayı terk etti ama ertesi sabah uyandığında, kralın onu sürgüne gönderdiğini öğrendi. Kralın öz kardeşi, İspanya kralının desteğiyle, 1641-1642 arasında Richelieu'ye karşı ikinci bir komplonun başını çekti.

Onlarca yıl süren din savaşlarından, IV. Henri'ye düzenlenen suikasttan ve bir sürü komploya hedef olan kırılgan ve huysuz bir genç hükümdardan son-

ra Fransa monarşisi, önceki kralın sağladığı kazanımları temel alarak yine de büyük ölçüde güçlendi. XIII. Louis'nin bazen kararlı ve zalimce olan eylemleri, tebaasından birçoklarının, uygun düşsün ya da düşmesin, "Adil" lakabıyla tanıdıkları kralın ününü pekiştirdi. Sağlık durumu korktuğundan da kötü olan vehimli hasta XIII. Louis, 1643'te kırk iki yaşında veremden öldü. Ama çocukluktan bir türlü kurtulamamış bu hükümdar, Richelieu'yle birlikte, Fransa'da mutlak monarşik yönetimin temellerini kurmuştu.

Otuz Yıl Savaşı (1618-1648)

Orta Avrupa'daki dinsel bölünmeler ve hoşgörüsüzlük, Katolik ve Protestan devletlerin büyük ölçüde paralı askerlerden oluşan ordularının Alman devletlerini tarumar ettikleri acımasız bir çatışma olan Otuz Yıl Savaşı'na yol açtı. Hiçbir zaman sahneden inmeyen hanedanlık rekabetleri, kıta Avrupa'sının büyük güçlerini kargaşaya sürükledi. Savaş nihayet sona erdiğinde imzalanan Vestfalya Barış Antlaşması (1648), Fransız Devrimi'ne kadar devam eden bir bölgesel ve dinsel çözüm getirdi.

Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nda İhtilaflar

Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu, Almanya'daki yaklaşık 1000 özerk ya da yarı özerk eyaletin oluşturduğu gevşek bir konfederasyondu. Bu eyaletlerin büyüklüğü, kudretli Habsburg Avusturya'sından tutun da Hamburg'a, Lübeck'e ve kuzeydeki diğer özgür şehirlere, hatta piskoposlarca yönetilen sadece birkaç kilometre karelik daha küçük alanlara kadar değişiyordu. Eyaletlere kazanç sağlamak için sık aralıklarla kurulan ücretli geçiş noktaları olmasaydı, bir eyaletin nerede bitip diğerinin nerede başladığı belirlemek gezginler için neredeyse imkânsız olurdu. Örneğin, Almanya'nın güneybatısındaki Svabya eyaleti, 68 laik ve 40 ruhban lort arasında bölünmüştü ve 32 özgür şehri kapsıyordu.

Coğrafi faktörler, Alman devletlerinin siyasal yaşamını daha bir karmaşık kılıyordu. En büyük eyaletlerden birkaçı, hemhudut olmayan bölgeleri kapsıyordu. Yukarı Palatina, Bohemya'yla Bavyera arasında sıkışmıştı; Aşağı Palatina, Renanya'nın uzağında yer alıyordu. İlki, ağırlıklı olarak Lutherci, sonraki ise Calvinciydi.

Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nun kurucu yasasının yürürlüğe sokulduğu 1356'dan beri, her yeni Kutsal Roma imparatorunu yedi elektör (dört seçici prens ve üç başpiskopos) seçmişti. İmparatorluğun gevşek federal yapısında, dış siyaseti ve çeşitli Alman prenslerle görüşmeleri yürütmek üzere bir şansölyelik vardı. Ama Alman prensler, yalnızca güneydoğudan gelen Osmanlı tehdidine karşı koymak için tutarlı ve nispeten birleşik bir dış siyaset yürütüyorlardı.

Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nun diğer kurumları da Orta Avrupa'nın siyasal karmaşıklığını yansıtıyordu. İmparator çağrı yaptığı zaman prensler, soylular ve şehirlerin temsilcileri İmparatorluk Diyeti'nde bir araya geliyorlardı. İmparatorluk açısından önemli meselelerde, İmparatorluk Adalet Divanı yetkiliydi. Bir zamanlar Avrupa'nın en büyük gücü olan Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu, 13. yüzyılda papalıkla giriştiği savaşlar yüzünden zayıf düşmüştü. Yine de bazı eyaletler açısından imparatorluk, yasayı ve düzeni koruyabilen bir otorite isteği ile siyasal bağımsızlıklarının devamlılığı arasında bir denge sağlıyordu.

Kutsal Roma-Cermen imparatoru V. Karl ile Protestan Alman devletleri arasındaki savaşı sona erdiren Augsburg Barışı (1555) hükümlerine göre, din adamlarınca yönetilen eyaletler ve özgür şehirler hariç hükümdarın dini, ilgili toprağın da dini olacaktı (*cuius regio, eitis religio*) (*bkz.* Bölüm 3). Ne var ki bu formül, dinsel rekabetlere ya da hükümdarlarca inançlarına hoşgörü gösterilmesi yönünde dinsel azınlıkların taleplerine son vermedi. Aslında Augsburg Barışı, Alman tikelciliğini pekiştirdi. Aynı zamanda da Alman prenslere kendi devletlerinin dinini belirleme hakkı tanıyarak, Kutsal Roma İmparatorluğu kurumlarının laikleşmesine yardımcı oldu. Bu durum, V. Karl'ın Alman devletlerindeki, İspanya'daki ve Hollanda'daki tüm Habsburg topraklarını birleştirecek bir imparatorluk kurma umudunun suya düşmesine de yol açtı.

Otuz Yıl Savaşı'nın Kökeni

Bohemya kralı ve Kutsal Roma imparatoru (Kutsal Roma imparatoru olarak 1576'da babası II. Maximilian'ın yerine geçen) II. Rudolf (1557-1612), Protestanlığa karşı bir dinsel seferberlik başlatmak istiyordu. Oldukça çok sayıda Bohemyalı soylunun dönmüş olduğu dine hoşgörü göstereceği yönünde onlara daha önce vermiş olduğu sözü çiğneyerek, 1578'de Lutherci kiliseleri kapattı. Dahası, Rudolf'un kuzeni Arşidük II. Ferdinand (1578-1637), II. Maximilian'ın İç Avusturya'ya tanımış olduğu dinsel hoşgörüyü iptal etti.

1593'ten beri ara sıra Osmanlılarla savaşa girişen Rudolf'un imparatorluk ordusu, Erdel'i ilhak etmişti. İmparator hem orada hem de Macaristan'da Protestanlara karşı harekete geçti. Ama 1605'te, Rudolf'un ordusu Osmanlılara karşı Balkanlar'da seferdeyken, Protestanlar her iki yerde de ayaklandılar. Bir Protestan ordusu, Bohemya'nın doğusunda ve Avusturya'nın kuzeyinde yer alan, Habsburg başkenti Viyana yakınlarındaki Moravya'yı istila etti. Bu arada, en iyi günlerinde bile akli yeterliliği ancak sınırda olan (depresyondan ve daha sonra delilik nöbetlerinden mustarip) İmparator Rudolf, Prag'daki şatosunda münzevi olarak yaşıyordu. Ailesi, gerek Macar ve Erdelli Protestanlarla gerekse Osmanlılarla barış yaparken Rudolf'un adına hareket etmesi için, erkek kardeşi Matthias'ı (1557-1619) ikna etti. Bu Viyana Barış Antlaşması (1606), Macaristan'da dinsel

özgürlüğü güvence altına aldı. Matthias, ondan sonra, Habsburgların başı ve Rudolf'un varisi olarak tanındı.

Bohemya'yı kasıp kavuran vebanın, Protestanlara verdiği ödünlerden Tanrı'nın memnun kalmadığının bir kanıtı olduğu sonucunu çıkaran Rudolf hariç çoğunlukla herkes bu barıştan mutlu görünüyordu. Rudolf, Protestanlarla ve "imansız" Osmanlılarla uzlaştıkları için Matthias ve Ferdinand'ı suçladı. Matthias, Protestan Macar soylu zümrelerle ittifak kurarak Rudolf'a karşı yürüdü ve Rudolf teslim oldu. Rudolf 1608'de Macaristan'ı, Avusturya'yı ve Moravya'yı; 1611'de ise Bohemya'yı Matthias'a teslim etti. Rudolf, 1609 yılında Bohemyalılara Katoliklik, Luthercilik ya da iki Hussit gruptan birisi arasında seçim yapma hakkı tanıyan bir ferman (*Majestätsbrief*) yayınlamak zorunda kaldı (*bkz.* Bölüm 3). Protestan kiliselerine, okullarına ve mezarlıklarına hoşgörü gösterilecekti.

Kutsal Roma imparatorunun fiilî otoritesinin azalması, Alman devletlerinde göreli bir barış döneminin sona ermesine katkıda bulundu. 16. yüzyılın son döneminde bu devletler, gitgide daha kavgacı olmuş ve askerîleşmişlerdi. Bir şarkıda, "Şu sevgili ve yaşlı Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu nasıl ayakta kalır?" deniliyordu. Üye devletlerden bazılarının hükümdarları, İmparatorluk Yüksek Mahkemesi'nin kararlarına uymayı reddederek, hatta ara sıra yapılan Diyet toplantılarına katılmayarak, imparatorluğun siyasal kurumlarını baltalamaya başladılar. İmparatorluk bünyesindeki birçok eyaletin savunmasından sorumlu devletlerarası ittifaklar olan "İmparatorluk Askerî Çevreleri," üye devletler arasındaki dinsel uzlaşmazlıklar nedeniyle can çekişir hâle gelmişti.

Katolik Reformasyon'u, Lutherciler ile Calvinciler arasındaki sert tartışmalardan, hatta küçük savaşlardan bir süre yararlandı. Ama bazı Katolik hükümdarların Protestanlığa kaptırmış oldukları bölgeleri geri alma kararlılığını sürdürmeleri karşısında Protestanlar, ne kadar köklü olursa olsun, aralarındaki farklılıkları gitgide bir yana bıraktılar.

Hoşgörüsüzlük eylemleri, dinsel çekişmeleri kızıştırdı. Güney Almanya'da Luthercilerin ağırlıklı oldukları ve Katoliklerin hoşgörüyle karşılandıkları özgür bir imparatorluk şehri olan Donauwörth'te, 1606'da Katoliklerin bir dinsel alay düzenlemelerini Lutherciler önlemeye çalıştıklarında, ayaklanma baş gösterdi. Ertesi yıl, Bavyera Dükü Maximilian, Katolik hâkimiyetini kurmak için askerlerini gönderdi. Bu hamle, bölgedeki Calvinist prensleri öfkelendirmesinin yanı sıra bazı Lutherci egemenleri de öfkelendirdi. İmparatorluk Diyeti, iki yıl sonra toplanmışken Kutsal Roma imparatoru II. Rudolf Diyet'teki Protestan temsilcilerin sayısını artırmayı reddedince, kargaşa içinde dağıldı. Katolik Alman devletlerinden bazıları, Kuzey Renanya'da yer alan ve Fransa kralı IV. Henri'nin istila tehdidinde bulunduğu Cleves-Julich denilen küçük Katolik toprağının hangi prense verileceği tartışmasına İspanyolları müdahil etmeye çalıştıkları zaman, siyasal kriz daha da yayıldı. 1609'da Katolik Alman prensler, Bavye-

Kutsal Roma İmparatoru ve Bohemya Kralı II. Ferdinand

ralı Maximilian'ın başkanlığında bir Katolik Birliği örgütlediler. Ondan sonra, altı Protestan prens, Katolik Birliği'ne karşı Protestan Birliği adıyla bir savunma ittifakı kurdu.

1612'de Kutsal Roma imparatoru seçilen Matthias, Katolik Birliği'ni, Habsburg iradesinin bir kurumu yapmak istiyordu. Luthercileri, ayartarak, Calvincilerin ağır bastığı Protestan Birliği'nden koparmayı da umut ediyordu. Ama Matthias'ın Habsburg hanedanının hırslarına saplantılı bağlılığı, geçmişte İspanya'ya karşı Hollandalı Protestan asilerle birlikte savaşmış olması (*bkz.* Bölüm 5) ve fırsatçı bir anlayışla Lutherciliğe gösterdiği hoşgörü, onun bazı Katolik prenslerin güvenini kazanabilmesine engel oldu. İç Avusturya'nın hükümdarı Arşidük Ferdinand, Protestanlığa karşı bir Katolik seferberliğine önderlik etmek için hazır bekliyordu. 1617'de Macaristan tahtını ve ertesi yıl Bohemya tahtını devralan Ferdinand, amcası Matthias'ın 1619'da ölmesi üzerine Kutsal Roma imparatoru oldu. Ferdinand dindar bir adamdı; günah çıkardığı papaz, ancak bir din savaşı başlatarak ruhunu kurtarabileceğine onu ikna etmişti. Bu arada, Bohemya'da Protestan direnişi harekete geçerek, Erdel'den ve Palatina'dan Protestanların yardımını istedi.

Bohemya'da Çatışma

Ferdinand, Bohemya'da Protestan ibadetine önemli kısıtlamalar getirdi. Prag'da Calvinciler ve Lutherciler, Bohemya dışında Protestan prenslerden destek alma olasılıklarını araştırmaya başladılar. Protestan liderler, bir Bohemya Zümreleri Meclisi toplayarak, Rudolf'un 1609 tarihli "Majestätsbrief"inde verilen hakları dile getirdiler. Ferdinand, meclisin dağıtılmasını emretti.

1618'de Prag'da yaşanan Pencereden Atma (*Defenestrasyon*) olayının ardından, Protestan liderler Bohemya'da geçici bir hükümet kurdular. Hollanda'nın başkenti Amsterdam'daki İngiliz büyükelçisi, "Bu Bohemya işi, tüm Hristiyanlığı ateşe atabilir," diye tahminde bulunuyordu; gerçekten de Katolik ve Protestan kuvvetler arasında otuz yıl süren, Alman devletlerinin birçoğunu yerle bir eden, en sonunda da iki yüzyıl devam edecek bir dinsel ve bölgesel çözüm getiren yıkıcı bir savaş başlattı.

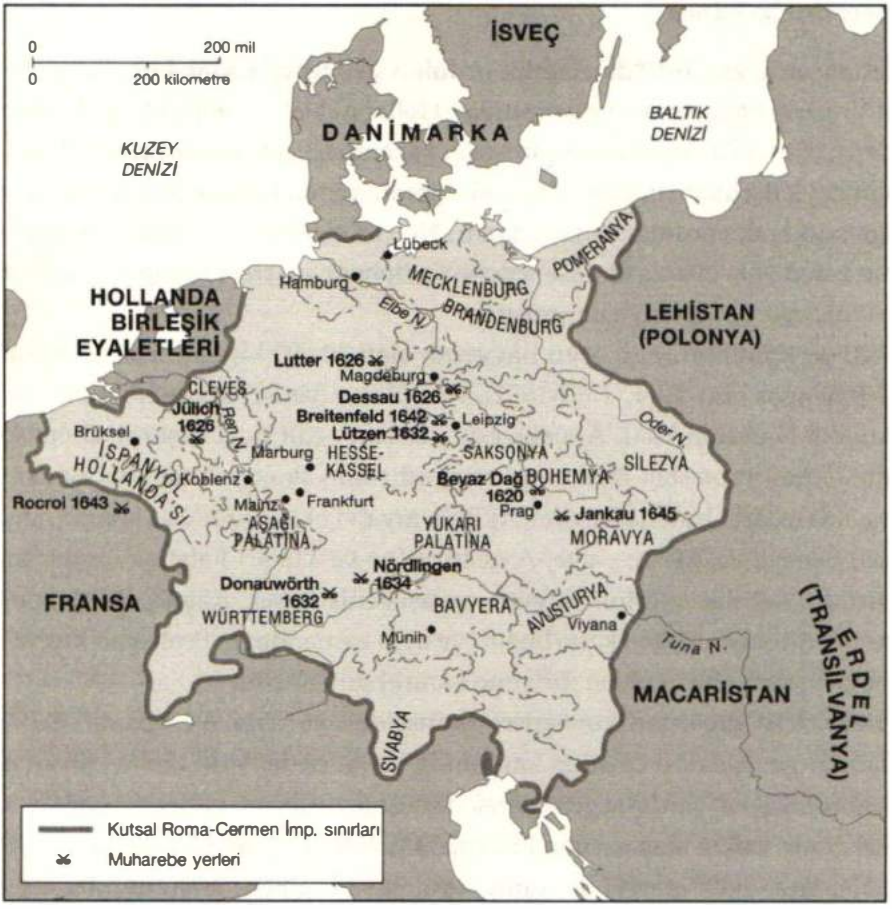

Harita 4.2. Otuz Yıl Savaşı, 1618-1648. Avrupa'nın çeşitli yerlerinde sürdürülen savaşlarda Protestan ve Katolik ordular çarpıştılar.

Bohemya yalnızca Kilise'ye karşı değil, Habsburg hanedanına karşı da topyekûn ayaklandı. Soylulardan neredeyse hiç yardım görmeyen asiler, Protestan Birliği'ne yönelerek, Palatina'nın genç Calvinist elektörü ve Orta Avrupa'daki en önemli Protestan prens olan Friedrich'e Bohemya tacını vaat ettiler. Zümreler, 1619'da tacı Friedrich'e sundular; o da kabul etti.

Katoliklerin davası gibi Protestanların davası da gitgide uluslararası bir nitelik kazandı ve hanedanlık hesaplarıyla bağlantılı bir hâl aldı (*bkz.* Harita 4.2). Kutsal Roma imparatoru II. Ferdinand, Protestan asilerin Bohemya'da onun otoritesini tanımayı reddettiklerini ve tahtını Friedrich'e sunduklarını artık anlamıştı. Protestanları ülkeden kovma arzusuna daha bir kararlılıkla sarılan ama ordusu olmayan Ferdinand, dış yardım aramaya başladı. İspanya'nın Katolik kralı, güç bela da olsa birlik göndermeyi kabul etti; müdahalesinin bedeli, Renanya'daki Aşağı Palatina eyaletinin İspanya'ya bırakılacağı vaadiydi. Katolik Bavyera kralı I. Maximilian da Yukarı Palatina'yla ve Friedrich'in Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nda elektör olmasıyla ilgili sıkıntısı konusunda yardım alabileceği beklentisiyle bir ordu gönderdi.

Çatışmanın Genişlemesi

Protestan orduları, 1619'da Katolik orduları gelinceye kadar Habsburg'un başkenti Viyana'yı kuşatma altında tuttular. Hollandalılar, Protestanlara yardım edemezlerdi çünkü İspanya'dan bağımsızlık kazanmak için savaşıyorlardı. Protestan Alman devletlerinden bazıları da kendi topraklarında Katolik isyanlarının çıkmasından korkarak yardıma yanaşmadılar. Ne var ki, İspanyol ordularının ve paralarının zaten yola çıkmış olması nedeniyle, Bohemya krizinin uluslararasılaşması geri dönülmez bir noktaya ulaşmıştı.

1620'de Katolik Birliği, çoğu Bavyeralı olan 30.000 kişilik bir ordu hazırladı. Kont Johannes von Tilly (1559-1632), Katolik kuvvetleri komuta etti. Bunalımlı ve ikircikli Flandreli kont, Avusturya'ya boyun eğdirmeyi başardı. Daha sonra, Kasım ayında Protestan Birliği'nin ana ordusunu Prag yakınındaki Beyaz Dağ Savaşı'nda yendi. Katolik kuvvetleri Bohemya'yı ele geçirdikten sonra, Tilly'nin ordusu Silezya'ya, Moravya'ya, Avusturya'ya ve Yukarı Palatina'nın bir kısmına yürüdü. Katolik zaferinin boyutu, savaşı genişleterek, Katolik Birliği'nin tüm Protestan direnişini ezme kararlılığını ve aynı zamanda da Protestan kuvvetlerinin ne pahasına olursa olsun direnme kararlılığını artırdı.

Friedrich'in Protestan kuvvetleri, Fransa'dan ve Orta Avrupa'da Habsburg iktidarının genişlemesi olasılığı karşısında çeşitli nedenlerle korku duyan diğer devletlerden gelen yardıma güvenerek dövüşmeye devam ettiler. Friedrich, Katolik Birliği'nin zafere ulaşmasının Protestanlığı tehdit edeceği konusunda İngiltere kralı I. James'i ikna etmeyi de umuyordu. Ama İngiltere kralı, umutlarını, oğlu Charles ile İspanya kralı IV. Felipe'nin kız kardeşinin evlenmesine bağlamıştı (*bkz.* Bölüm 5). Hanedanlık rekabetleri yine dinsel rekabetlere ağır bastı.

Savaş sürüp gitti ve Tilly'nin ordusu bir dizi küçük zafer kazandı. İspanyol ordusu 1622'de Hollanda kuvvetlerini Renanya'daki Jülich'te yenilgiye uğratarak, İngilizlerin Friedrich'e Hollanda yoluyla askerî yardım gönderme olasılığını ortadan kaldırdı. Friedrich'in o andaki tek etkili kuvveti, Kuzeybatı Almanya'daki yağmacı paralı asker güruhuydu. Tilly'nin 1623'te bir Protestan ordusunu yenmesi ve Palatina'nın çoğunu işgal etmesi, Friedrich'i, bir kış mevsiminde kral olduktan sonra Bohemya tahtı üzerindeki iddialarından vazgeçmek zorunda bıraktı. Ama James'in, oğlunu İspanyol prensesiyle evlendirme planları suya düşünce, İngiliz yardımı olasılığının tekrar belirmesinden cesaret alan Friedrich, yardım için kuzeye, İskandinavya'ya yöneldi.

Danimarka Dönemi

Danimarka'nın Protestan kralı IV. Christian (saltanatı 1588-1648), hırslı ve paralıydı ama pek de mantıklı değildi. Kuzey Almanya'daki Holstein eyaletinin de dükü olan kumarcı ve ayyaş Danimarkalı, nüfuzunu genişletmek ve hatta

mümkün olursa Kuzey Alman devletlerinden yeni topraklar kazanmak istiyordu. Friedrich'in yaşadığı zorluklar Danimarkalı hükümdara hayatının fırsatını sunuyor gibi görünüyordu. 1625'te birliklerinin başına geçerek Kuzey Alman devletlerine girdi; İngilizlerin ve Hollandalıların, hatta belki Fransızların, Habsburglara karşı hemen onun peşinden koşacaklarını sanıyordu.

Ama İngiltere kralı I. James öldü ve yerine I. Charles geçti; yeni kral, kışkırtıcı politikalarıyla Parlamento'daki muhalefetin giderek artmasına neden oldu (*bkz.* Bölüm 6) ve dolayısıyla, kıtadaki Protestan davası lehine müdahale etmeyi düşünecek pek zaman bulamadı. İngiltere ve Hollanda, Danimarka kralına yardım için yalnızca biraz para ve birkaç bin asker gönderdiler. Dahası, La Rochelle'de Protestanları kuşatma altında tutan Fransa kralı XIII. Louis, Danimarka kralının Habsburglara karşı savaşmasına yardım için yalnızca mütevazı bir destek sağladı. Esasında kaderiyle baş başa bırakılan Christian, din savaşları döneminin en gizemli kişiliklerinden birisinin komutasındaki bir imparatorluk ordusunun yaklaşmakta olduğunu bilmiyordu.

Albrecht Wallenstein (1583-1634), zengin bir dulla evlendikten sonra bir ordu tedarikçisi olarak daha da büyük bir servete kavuşan Bohemyalı bir soyluydu. Lutherci olarak yetiştirilen Wallenstein, yirmi yaşındayken Katolikliğe döndü ve Katolik generallerin en kudretlisi hâline geldi. Bir dönmenin böyle güçlü bir mevkiye yükselebilmesi gerçeği; dinsel bir savaşın nasıl evrilerek Fransa, İspanya, Avusturya ve ek olarak İsveç ve Danimarka hükümdarları arasında bir hanedanlık mücadelesine dönüştüğünü ve bu kadarla da kalmayıp, servet peşinde koşan paralı askerlerin büyük rol oynadığı ilkesiz ve kuralsız bir kör dövüşü haline geldiğini bir kez daha apaçık ortaya koyuyor. Gayretli bir astroloji öğrencisi olan Wallenstein; hırslıydı, acımasızdı ve şiddete eğilimliydi. Gürültüye duyduğu nefret, saplantı niteliğindeydi ve bir asker için tuhaftı. Havlama ve miyavlama seslerinden iğrendiği için, bazen bir şehre geldiğinde tüm köpeklerin ve kedilerin öldürülmesini emrediyor; şehirde yaşayanların ve askerlerinin ağır çizmeler giymelerini, mahmuz takmalarını ya da gürültü çıkaracak başka bir şey taşımalarını yasaklıyordu. Aşırı iyilikseverlik ile iğrenç zalimlik arasında gidip geliyordu ve yanında her zaman efendisinin emrini yerine getirmeye hazır bir cellat bulunduruyordu. Katolik dava için asker toplayıp bir ordu kurması ve komuta etmesi konusunda Ferdinand'ın güvendiği Wallenstein, 30.000 adamla kuzeye yürüdü.

Katolik ordusu 1626'da Danimarkalıları yendi ve sonra, Baltık kıyısına yürüyerek Danimarka'ya girdi, Yutland (Jütland) Yarımadası'nı yerle bir etti. Ama Wallenstein'ın başarıları, Katolik eyaletler içinde öfkeli bir muhalefet yarattı. Dahası, Wallenstein'ın birlikleri dost-düşman demeden herkesin topraklarını yakıp yıkıyor, para ve yiyecek sızdırıyor, yağmacılık yapıyor ve suçlular dâhil para veren herkese askerî liderlik mevkileri satıyorlardı.

Bu talihsiz seferde krallığını iflasa sürükleyen Christian, 1629'da Lübeck Barış Antlaşması'nı imzalayarak, savaştan çekildi ve Kuzey Almanya üzerindeki iddialarından vazgeçti. Antlaşma, beklenebilecek olandan daha az gaddarcaydı, çünkü hiç son bulmayacak gibi görünen savaş, Katolik Alman devletlerinin bazılarında ağır tahribatlara yol açıyordu. Bu eyaletler Habsburg iktidarının genişlemesinden korkuyorlardı ve bazıları da topraklarına Protestanları katmak istemiyorlardı.

II. Ferdinand, İmparatorluk Diyeti'ni toplantıya çağırmadan, Protestanlara karşı önlemler uyguladı. Katolikliğe dönmeyi reddeden Calvinci ve Lutherci din adamlarını ve soyluları Bohemya'dan kovdu ve Katolik hâkimiyetini garantiye almanın bir yolu olarak, yabancılar dâhil yeni insanlara soyluluk payesi verdi. Protestan isyanının herhangi bir evresine katıldığından kuşkulanılan soyluların mallarına, mülklerine el koydu. Friedrich'in elektörlüğünün Bavyera kralı I. Maximilian'a geçmesiyle, Habsburglar elektörlerin çoğunluğunu Katolik prenslerin oluşturduğuna artık güvenebilirlerdi. 1628'de yakalanan Habsburg habercileri, Ferdinand'ın Habsburg topraklarını genişletmek amacıyla Hansa Birliği'ne mensup kuzeydeki Protestan Alman şehirlerinin özgürlüğünü bitirmeye uğraştığını açıkça ortaya koydular. Bu ifşaat, Fransa kralı XIII. Louis'yi uyandırdı.

Ferdinand, yıllardan beri uygulanmamış olduğu topraklarda Katolikliği dayatmanın kolay olmadığını anladı. Yukarı Palatina'ya Aşai Rabbani'yi kutlamak için gelen ilk papazlar orada bir ayin kadehi bile bulamadılar. Bohemya'daki kilise mıntıkalarının yarısında din adamı yoktu. Yukarı Avusturya'ya getirilen İtalyan papazlar, hitap ettikleri cemaatlerce anlaşılmadılar. Hak İadesi Fermanı (1629), Luthercilerin belirli şehirlerde dinlerini yaşamalarına olanak tanımasına –ama Palatina dışındaki Alman devletlerinde sayıca az olan Calvincilere böyle bir olanak tanımıyordu– rağmen, Augsburg Barış Antlaşması'na imza atanların ilk kez toplandıkları 1552'den sonra el konulan tüm rahip ve rahibe manastırlarının Katolik Kilisesi'ne geri verilmesini emrediyordu. Hak İadesi Fermanı, hükümdarlara, kendi toprakları içinde kendi dinlerini uygulatma hakkını da verdiği için, savaş devam etti.

İsveç Ara Dönemi

Bu sırada İngiltere, Felemenk Cumhuriyeti, Kuzey Almanya'daki Brandenburg Devleti ve Palatina, İsveç'in Lutherci kralı II. Gustav Adolph'a (saltanatı 1611-1632) Protestanların yanında yer alması için çağrı yaptılar. Nüfusu bir milyonu ancak bulan İsveç Krallığı'nın topraklarını genişletme olasılığı, serüvenci bir mizacı olan Gustav'ın karşı koyamayacağı kadar cazipti.

Beş yaşındayken bir gemi kazasından sağ kurtulan "Kuzeyin Aslanı" Gustav, savaş sanatı konusunda paralı askerlerden eğitim almıştı. Aynı zamanda da flüt

İsveç kralı Gustav Adolph savaş meydanında.

çalıyor, şiir yazıyor ve on dil konuşabiliyordu. Gustav, yaşadığı yüzyıldaki pek çok hükümdar gibi haşin bir mizaca sahipti. Bir keresinde bir subayın çadırının önünde çalınmış iki inek görünce, hırsızı kulağından tutup cellada götürmüştü. Efsanevi bir cesarete sahipti; yanı başında top gülleleri patlarken ve altındaki atlar vurulup ya da buzda kayıp düşerken bile pek duraksamazdı.

Roma askerî taktiklerine hayranlık duyan Gustav, asker saflarını düşman komutanlarınkinden daha ince –yaklaşık altı adam derinliğinde– oluştururdu. Bu sayede, saflarının daha geniş bir alana yayılmasını sağlardı. Gustav, ordusunu, dokuz topun koruduğu dörder taburdan oluşan tugaylar hâlinde tertip ederdi ve birliği, ok formasyonunda savaşa sürerdi. Üstün topçu gücü, düşmanlarının toplarına kıyasla daha büyük gülleleri daha uzağa ve daha isabetli fırlatarak, kralın amacına iyi hizmet ederdi.

Atılgan bir genç olan İsveç kralı, yaklaşık 70.000 kişilik ordusuyla Katolik Lehistan'a boyun eğdirdi. İsveç müdahalesi ve Alpler'de savaşmakta olan İspanya, İtalya ve Hollanda'nın devam eden dertleri, Protestanlara umut veriyordu. İsveç ordusu, birleşik Lehistan ve Habsburg ordusunu 1629'da yendikten sonra, Baltık Denizi kıyısındaki Pomeranya'yı işgal etti.

Katolik çoğunluktan emin olan İmparator Ferdinand, oğlunu veliaht olarak tanıtmak üzere 1630'da imparatorluk elektörlerini toplantıya çağırdı. Aynı zamanda da elektörlerin, Protestan ordularına karşı İspanyol yardımının bedeli olarak Hollanda'ya karşı İspanya'ya yardım etmek için verdiği sözü desteklemelerini de istiyordu. Ama Protestan olan Saksonya ve Brandenburg elektörleri, toplantıya katılmayı dahi reddettiler. Katolik elektörler, kudretli Wallenstein'ın kovulmasını istiyorlardı; generalin güçlü ayaktakımı ordusundan İspanya kralı

bile korkuyordu. Bu yüzden Ferdinand, başarılarıyla ve nüfuzuyla tüm Alman devletlerine Habsburg monarşisinin egemen olmasını sağlayabilecek olan tek adamı kovdu.

Fransa kralının gönderdiği oldukça büyük bir yardıma rağmen, Gustav Adolph yalnızca bazı minik Protestan eyaletlerin desteğini alabildi. Bazı Lutherci Alman devletleri hâlâ Habsburglardan toprak tavizleri almayı umuyorlardı. Calvincileri daha radikal reformcu olarak gören Katolik hanedan, Luthercileri Calvincilere tercih ediyordu. Ferdinand, istilacı İsveçlileri durdurmak için bu kez Tilly'yi gönderdi. Tilly, Brandenburg'un Protestan Magdeburg şehrini kuşatarak, 1631'de teslim olmak zorunda bıraktı. Ardından yapılan katliam ve beraberindeki yağmacılık, Prag'daki Pencereden Atma olayına benzer bir sonuç doğurdu: Yapılan mezalimin öyküsü tüm Protestan Avrupa'ya yayıldı. Brandenburg ve Saksonya, İsveç'le ittifak kurdu. Gustav Adolph komutasındaki birleşik Protestan kuvvetleri, Tilly'nin Katolik imparatorluk ordusunu Leipzig yakınındaki Breitenfeld'de yendi. Sonra, Alman paralı askerlerle şişirilen İsveç ordusu Kuzey Almanya devletlerine girerek, Habsburgların geçen on iki yılda elde ettikleri kazanımları kolayca geri aldı.

İsveç'in gücünün artması hem Protestan hem de Katolik devletlerde kaygı yarattı; XIII. Louis mali yardımla Gustav Adolph'u desteklemiş olmasına rağmen, Fransa da kaygı duyan ülkeler arasındaydı. İsveçliler Bavyera'da Tilly'yi yendiler ve Tilly, 1632'de savaşta öldü. Katolik imparatorluk kuvvetleri tam bozguna uğramış görünüyordu. Çıkarları Avrupa ve Amerika kıtası gibi birbirinden çok uzak alanlara yayılmış olan İspanya o zamanlar yardıma gelemezdi. Veba, İtalya'da başka bir Katolik ordusunun toplanmasını önledi; papa bile, patlayan Vezüv Yanardağı'nın vergi tahsilatını önlemekte olduğundan şikâyet ederek, yardım talebini geri çevirdi.

Ferdinand, Katolik davasını kurtarmak için Nisan 1632'de bir kez daha Wallenstein'a yöneldi ve o da ordusu üzerinde neredeyse sınırsız yetkiye sahip olmak koşuluyla yeni bir imparatorluk ordusu kurmayı kabul etti. Wallenstein, Silezya'yı ve Bohemya'yı yeniden fethetti. Gustav, Avrupa'da o zamana kadar tek komuta altındaki en büyük ordu (175.000 asker) ile onun karşısına çıktı. İsveç ordusunun siperlerde kalarak 1632 kışını beklemesi aklın gereği olmasına rağmen Gustav, kasım ayında Saksonya'daki Lützen'de sisli bir havada Wallenstein'a saldırma fırsatını kullandı. İki taraf yenişemeden kanlı bir savaş verdi ama yenişememek, Katoliklerin zafer kazanması anlamına geliyordu. Gustav Adolph savaş meydanında yüzükoyun çamura düşerek öldü.

Wallenstein'ın da günleri sayılıydı. Yeni ordusu bu kez de Orta Avrupa'yı talan ederek, köylü direnişine neden oluyordu. Dahası, hasta olan Wallenstein, Katolik kuvvetlerine yardım için sonradan gelmiş olan bir İspanyol ordusunun komutasını istiyordu. Bu arada, Wallenstein'ın 1631'deki Breitenfeld Savaşı'ndan

sonra Gustav'a katılmayı düşünmüş olduğu ve hem Fransa'ya hem de Alman Protestanlara hizmet ettiği ortaya çıktı. Ferdinand, Wallenstein'ı son kez kovdu, sonra da öldürülmesini emretti. Şubat 1634'te, İrlandalı bir paralı asker sinsice Wallenstein'ın odasına süzüldü ve mızrağıyla onu öldürdü.

Wallenstein'ın kuvvetlerinden artakalanların yardımıyla, İspanyol ordusu, birleşik İsveç ve Alman Protestan ordusunu 1634'te Svabya'da yenilgiye uğrattı. Saksonya elektörü Protestan mücadelesini terk ederek 1635'te Ferdinand'la barış yaptı. Birer birer diğer Protestan prensler de savaşı terk ettiler. Katolik kuvvetleri artık üstünlük sağlamıştı.

Otuz Yıl Savaşı'nın Orduları

Otuz Yıl Savaşı kesinlikle savaş tarihindeki en acımasız dönemlerden birisiydi. Orta Avrupa'yı kasıp kavuran ve hiç bitmeyecek gibi görünen zalimliklerin dehşetini, o günleri yaşamış birisi şöyle anlatıyordu:

> [Askerler] bir işçiyi dümdüz yere yatırdılar, ağzını açık tutmak için tahtadan bir kama soktular, bir süt kovası dolusu pis kokulu gübre parçacıklarını boğazından aşağıya boşalttılar; buna, İsveç kokteyli diyorlardı. ... Sonra, köylülere işkence etmek için ... başparmak cenderesi kullanıyorlardı. ... Yakalanan hödüklerden birisini ekmek fırınına koydular ve fırını yaktılar. ... Ele geçirilen evli kadınlar, kiralık kızlar ve kız evlatlar hakkında pek fazla şey söyleyemem, çünkü askerler yaptıklarını seyretmeme izin vermiyorlardı. Ama çeşitli karanlık köşelerden gelen acınası çığlıklar işittiğimi anımsıyorum.

Otuz Yıl Savaşı sırasında askerlerin bu barbarlığına çeşitli faktörler katkıda bulunmuş olabilir. Paralı askerler ve gönüllüler çoğunlukla yurtlarından çok

Otuz Yıl Savaşı sırasında bir çiftlik evini yağmalayan askerler. Bazıları ocak başında çiftçiye işkence yaparlarken, diğerleri kadınlara tecavüz ediyor ve yiyecek çalıyorlar.

uzaklarda dövüşüyor ve ellerine geçirdikleri şeylerle yaşıyorlardı. Diğer dinlere karşı yürütülen sert propaganda da bu acımasızlığa katkıda bulunmuş olabilir. Ama öte yandan, Gustav Adolph ve diğer liderler, mezalimlere karşı idam dâhil sert cezalar uyguluyorlardı, çünkü yerel nüfusu aşırı korkutup, ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için olağan tedarik kanallarını kapatmak istemiyorlardı.

Otuz Yıl Savaşı sırasında en az bir milyon erkek silaha sarıldı. Ordular o dönem için devasa boyuttaydı. Hiçbir kavgaya sahne olmayan İsveç bile, 1621-1632 yılları arasında savaş yaralarından ve daha sık olarak da hastalıktan dolayı en az 50.000 askerin ölümünün etkisini hissetti. Yine de uzun savaşa katılan birliklerin sayısı düşünülünce, özellikle de hastalıktan ölenlerle ve çapulcu askerlerin kurbanı olan sivillerle kıyaslandığı zaman, nispeten az sayıda asker savaşta yok oldu. Ordular; Katolik olsun, Protestan olsun, birçok farklı dil konuşan Alman devletlerini tarumar ettiler, istediklerini aldılar, yaktılar, yıktılar, yağmaladılar. Marburg, farklı zamanlarda on bir kez işgal edildi. Mezalim üstüne mezalim yapıldı.

Ordular da disiplinden yoksun ve bazen asker ailelerinin eşlik ettiği ayaktakımı kuvvetler olarak kaldı. Orduları takip eden (birçok fahişe dâhil) çok sayıda kadının ve çocuğun varlığı, ordudaki yaşantının askerlere daha olağan görünmesine yol açarak, savaşın uzamasına katkıda bulunmuş olabilir.

Askerler çoğunlukla ne bulabilirlerse onu giyiyorlardı. Şansı yaver gidenlerden bazıları deri giysilere sahip oluyor, nemli Almanya iklimine karşı yağmurluk taşıyor ve keçe şapka takıyordu. Bazı Habsburg birlikleri, hiç değilse seferin başlarında, açık gri üniforma giyiyorlardı. Aylar geçip de üniformalar parçalandıkça, askerler ister dost ister düşman olsun ölüleri soymak ya da sivillerden çalmak zorunda kalıyorlardı. Askerler, olsa olsa, bağlı oldukları orduyu gösteren semboller takıyor ve ordunun renklerini taşıyan sancakların ardında dövüşüyorlardı; "rengini belli et" ifadesi buradan gelir. İsveçliler, sarı şeritli şapkalar takıyorlardı. İmparatorluk kuvvetleri, eğer bulabilirlerse, şapkalarına kırmızı semboller koyarlar ve sorguç ya da kuşak takarlardı.

Orduların çoğu ortak bir dilden de yoksundu. Habsburg ordusunda Saksonlar, Bavyeralılar, Vestfalyalılar ve Avusturyalılar yer alıyordu; Maximilian'ın Bavyera ordusunda Almanlar, İtalyanlar, Lehler, Slovenler, Hırvatlar, Yunanlar, Macarlar, Burgonyalılar, Fransızlar, Çekler, İspanyollar, İskoçlar, İrlandalılar ve Türkler görev alıyorlardı.

Bazı askerler, macera aradıkları için ordulara katılmış olabilirler; diğerleri ise dinsel inançtan dolayı katılmışlardı. Yine de askerlerin birçoğu, kendi dininden askerlere karşı dövüştü ve daha iyi bir fırsat çıkınca taraf değiştirdi. Orduya asker temin edenler, yüklüce bir ödeme karşılığında doldurmaları gereken kotalar için asker ararlarken, dini hiç mi hiç dikkate almıyorlardı. Her iki tarafta da askere yazılanları cezbeden şey, daha iyi giyim ve beslenme (ekmek, et, bolca bira ve ara sıra da biraz yağ ve peynir) olasılığının yüksek olmasıydı.

Din Savaşları ve Hanedan Mücadeleleri (1635-1648)

Bir din savaşı olarak başlayan şey, 1635-1648 yılları arasında, birisi İsveç'le, diğeri ise İspanya'yla ittifak kuran iki Katolik devletin, yani Fransa ile Habsburg Avusturya'sının hanedanlık mücadelesi hâline geldi. Fransa 1635'te İspanya kralı IV. Felipe'ye savaş ilan etti. Richelieu, Habsburg ordularını Fransa sınırlarından uzaklaştırmayı umuyordu; Fransa'nın müttefiki olan Trier elektörünün İspanya tarafından tutuklanmasını bahane etti. Komşu Savoy ile Lorraine'den ve Alsace'ın Fransız himayesindeki kısımlarından alınan güvencelerin yanı sıra, Felemenk Cumhuriyeti ve İsveç ile kurulan ittifaklar da zaten yolu hazırlamıştı.

Hollanda'ya ve Güney Alman devletlerine yönelik Fransız akınları iyi gitmedi. XIII. Louis'nin ordusu, yetenekli komutanlar ve savaş deneyimli birlikler açısından yetersizdi, bunun en büyük nedeni de Fransa'nın zaten İtalya'da, Pireneler'de ve Kuzey Alman devletlerinde savaşıyor olmasıydı. Ama Fransa'nın işe karışması, daha önce İsveç'in karışmasında olduğu gibi, Protestan devletlere biraz nefes alma olanağı sağladı. Fransız kuvvetleri İsveç ordusuyla birleşerek, imparatorluk ordusunun Saksonya'da yenilmesine yardımcı oldular.

Savaşlar sürdü gitti. 1636'da papa, Katolik ve Protestan devletlerin temsilcilerini bir barış kongresi için Köln'de bir araya gelmeye çağırdığı zaman, hiç kimse gelmedi. Dört yıl sonra, başka bir birleşik Fransız ve İsveç gücü, Habsburg ordusunu yendi. Bavyera kralı I. Maximilian, Fransa'yla ayrı bir barış yapma arayışına girdi. İspanyolların 1643'te Kuzey Fransa'nın yanı sıra Hollanda'da ve Pireneler'de uğradıkları yıkıcı yenilgiler ve İspanya içinde patlak veren isyanlar, Avusturyalı Habsburglara barış yapmak dışında bir seçenek bırakmadı.

Aynı zamanda, Richelieu'ye karşı komplolar dâhil Fransa'da baş gösteren huzursuzluk ve 1642'de başlayan İngiliz İçsavaşı, süregiden istikrarsızlığın yol açabileceği tehlikeler konusunda diğer hükümdarları uyarıcı bir etki yarattı. İsveç halkı, ülkeye can kaybı haberlerinden başka bir şey getirmeyen uzak savaşlardan yorulmuştu. Alman devletlerinde barış çağrıları müzikte ve piyeslerde yankı buluyordu. Lutherci papazlar, kürsülerinden savaşı eleştiriyorlardı. Büyük güçlerin hükümdarlarından yalnızca XIII. Louis, Avusturyalı Habsburglar pahasına savaşın devam etmesini istiyordu. Macaristan'ın 1644'te Erdelli Protestanlarca istila edilmesine parasal destek verdi. İsveç ve Erdel kuvvetleri, imparatorluk başkenti Viyana'yı kuşatmaya hazırlanıyorlardı. Babasından sonra Kutsal Roma imparatoru olan III. Ferdinand (saltanatı 1637-1657), Erdel prensiyle bir barış antlaşması yaparak, Macaristan'da Protestanlığa hoşgörüyle davranmaya söz verdi. Habsburg orduları 1645'te yeni yenilgilere uğradıktan sonra III. Ferdinand barış yapmak zorunda olduğunu anladı ve imparatorluk bünyesindeki, kendisine karşı dövüşmüş olan prenslere af önerdi.

Genel bir barış antlaşmasının ön hazırlıkları 1643'te başlamış ve bir Fransız-İsveç ordusu imparatorluk ordusunu 1647'de Renanya'dan ve Bavyera'dan sü-

rüp çıkarırken bile sürüncemede kalmıştı. 1648 yılı başındaki başka bir Fransız zaferinden sonra, ancak, Fransa'da kralın otoritesine karşı soyluların bir isyanı olan Fronde'nin patlak vermesi (*bkz.* Bölüm 7), genç XIV. Louis'yi barışa zorladı.

Vestfalya Barış Antlaşması (1648)

Vestfalya Barış Antlaşması, tarihte daha önce iki, üç ve nadiren de daha fazla devlet arasında yapılmış barış antlaşmalarına benzemiyordu. Bu antlaşmayı düzenleyenler, dinsel bölünmeleri bir çatışma nedeni olmaktan çıkararak, anarşinin paramparça ettiği Avrupa'da uluslararası istikrarı ve diplomatik süreci ihya edebileceklerine inanıyorlardı. Antlaşma, neredeyse Otuz Yıl Savaşı'nın kendisi kadar karışık bir mahiyet kazandı. Vestfalya'da iki yüz hükümdar toplandı. Binlerce diplomat ve diğer görevliler, iki şehir arasında mekik dokudular. Mektupların Paris ve Viyana'ya ulaşması on ila on iki gün, Stockholm'e ulaşması en az yirmi gün, Madrid'e varması ise bir ay alıyordu. Bu arada, Fransızlar, İspanya'yı teslim olmaya zorlayabilecekleri umuduyla her türlü anlaşmayı geciktirmeye çalıştılar. 1648 yazında İsveçliler, Luthercilere daha geniş bağışıklık ve hoşgörü sağlayabilecekleri umuduyla Bohemya'yı yeniden işgal ettiler. Ayrı yapılan Münster Antlaşması'yla İspanya en sonunda Hollanda'nın bağımsızlığı oldubittisini resmen tanıyınca, Flandre'deki İspanyol Ordusu, III. Ferdinand'a yardım etmek için son bir gayretle Fransa'ya karşı savaştı. Fransızlar, Ağustos 1648'de, İsveçlilerin Prag'ı kısmen ele geçirmelerinden bir ay sonra, bir İspanyol kuvvetini yendiler. Köşeye sıkışan Ferdinand, nihayet 24 Ekim 1648'de kesinleşen barış antlaşmasını imzaladı.

Vestfalya Barış Antlaşması, Avrupa'nın haritasını yeniden çizerek, Hollanda Birleşik Eyaletleri'nin ve İsviçre'nin varlığını tanıdı. Antlaşma, İspanya'yla Fransa arasındaki savaşı sona erdirmedi ama Alman devletlerinin savaşlarını sona erdirdi; dolayısıyla da Avrupa tarihindeki en gaddar ve en iğrenç dönemlerden birine son verdi. İsveç, Batı Pomeranya'yı ve Kuzey Denizi'ndeki Verden ile Bremen Piskoposluklarını yuttu (*bkz.* Harita 4.3). Fransa, iki yıl önce imzalanan bir anlaşmayla, sınır şehirleri olan Metz, Toul ile Verdun'u ve Alsace'ın kimi kısımlarını ilhak etti. Bavyera kralı I. Maximilian, Yukarı Palatina'yı elinde tuttu ve dolayısıyla da elektör konumunu korumuş oldu. Friedrich'in Protestan oğluna Aşağı Palatina ya da Ren Palatina'sı düştü. Böylece bir elektör eklenmesiyle, Kutsal Roman-Cermen imparatorunu seçmek için artık sekiz oy gerekli olacaktı.

Vestfalya'da varılan toprak çözümü, ufak tefek istisnalarla, 1789 Fransız Devrimi'ne kadar yürürlükte kaldı. Antlaşma, erken modern Avrupa'daki din savaşlarını büyük ölçüde sona erdirdi. Dinsel tahammülü teşvik ederek, dinsel hoşgörü için çalışmış ve bunu savunmuş olan insanları ya da uzun, kanlı çatışmalarda dinsel hoşgörüsüzlük ve zulüm mağduru olmuş insanları en sonunda ödüllendirdi. Portekiz'deki hoşgörüsüzlükten kaçmak zorunda kalmış olan fi-

HARİTA 4.3. 1648 VESTFALYA BARIŞ ANTLAŞMASI'NDAN SONRA AVRUPA, 1618-1648. Avrupa'nın çeşitli yerlerinde sürdürülen savaşlarda Protestan ve Katolik ordular çarpıştılar.

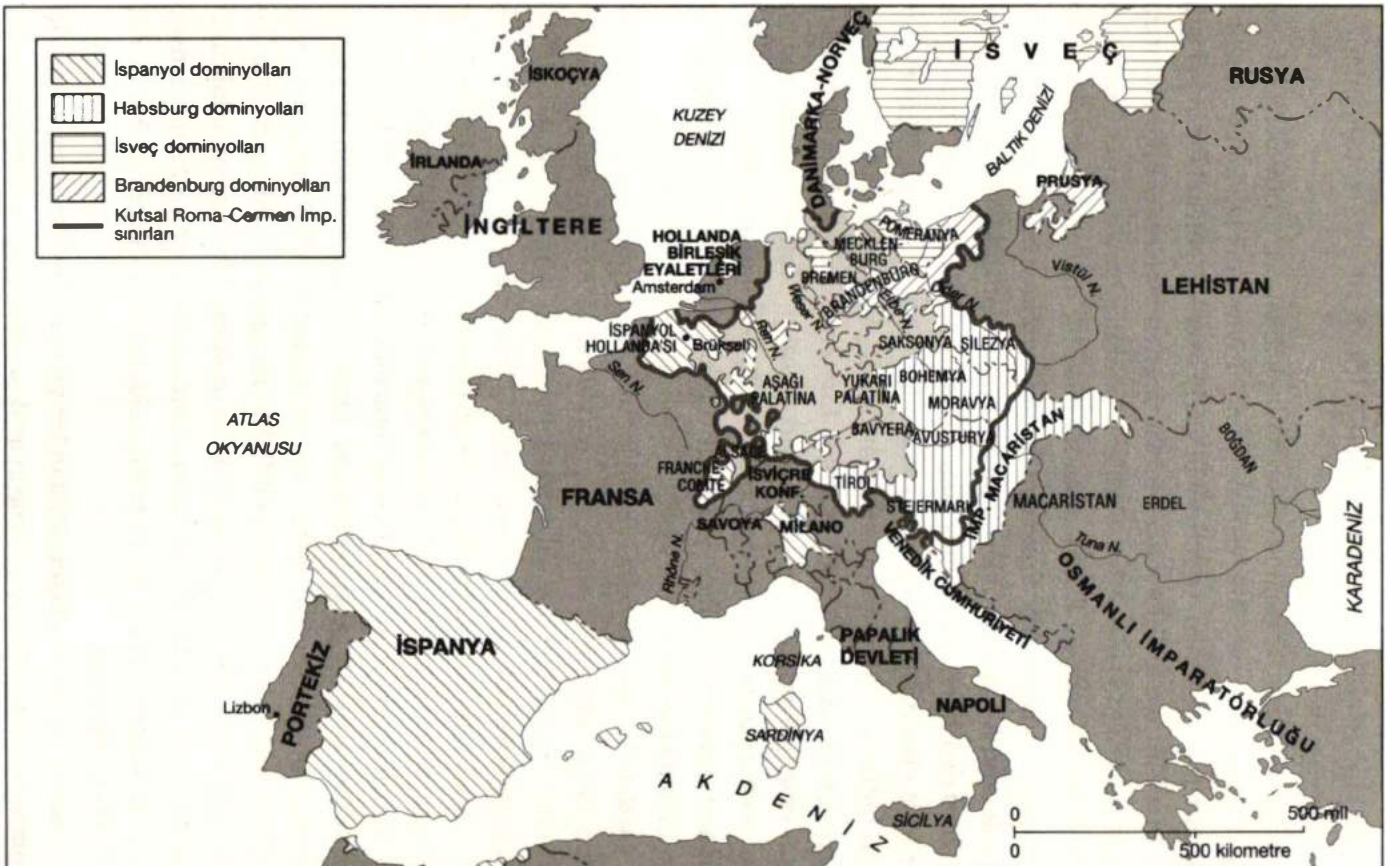

lozof Baruch Spinoza (1632-1677), şu satırları yazarken hiç kuşkusuz birçokları adına konuşuyordu: "Din bahanesiyle çıkarılan ayaklanmalara gelince ... kanaatler kötü diye damgalanıyor ve suç sayılıyor, bunların savunucuları ve takipçileri ise kurban ediliyor. Kamunun iyiliği için değil, yalnızca karşıtlarının nefreti ve barbarlığı nedeniyle."

Vestfalya Barış Antlaşması, uzun savaş kâbusundan, büyük ölçüde zayıflamış Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu nezdinde daha fazla bağımsızlık kazanarak çıkmış olan Alman devletlerinin güçlü özerklik geleneklerini pekiştirdi. Üye devletler, imparatorluğa karşı ittifaklara girememelerine rağmen, ondan sonra kendi dış politikalarını izleyebildiler. Habsburg hanedanının, imparatorun iradesine kayıtsız şartsız boyun eğen merkezî bir devletler imparatorluğu kurma rüyası suya düşmüştü. Bohemya bağımsızlığını yitirdi. Bohemyalı Protestan toprak sahipleri ne topraklarını ne de dinsel özgürlüklerini geri kazanabildiler.

Vestfalya Barış Antlaşması'yla, Alman Calvinciler, daha önce Luthercilere verilmiş olan hakların aynısını kazandılar. Varılan çözüm, 1624'te dinsel hoşgörü bulunan yerlere bunu yeniden tanıdı. Ama aynı zamanda da Augsburg Barışı'nın kurduğu bölgesel –Katolik, Lutherci ya da Calvinci– kiliseleri tanıdı; fakat yine hükümdarın dini belirleyici olacaktı. Muhalif gruplar sıklıkla yasaklandı ve bunların yandaşlarına zulmedildi. Genel olarak, Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nun kuzey yarısında Luthercilik, güney yarısında Katoliklik, Renanya'da ise Calvincilik ağırlıklı konumunu sürdürdü.

Gustav Adolph, savaşta ölmeden önce, "Avrupa'nın tüm savaşları artık tek savaş olarak birleşti," demişti. Büyüklü küçüklü 200'den fazla devlet savaşa katıldı. Otuz yıllık savaşın yol açtığı tahribat akıl almaz boyuttaydı. İsveçlilerin işgal ettiği Katolik Mainz, binalarının %25'ini ve nüfusunun %40'ını kaybetti. Ağırlıkla Protestan olan Württemberg Dükalığı, imparatorluk birliklerinin işgali altında kaldığı dört yılda, nüfusunun dörtte üçünü kaybetti. Mecklenburg çiftliklerinin neredeyse %90'ı savaş sürecinde terk edildi. Orta Avrupa'daki birçok köyde artık kimse yaşamıyordu. Otuz Yıl Savaşı sırasında oluşan tahribat bölgeden bölgeye değişmesine rağmen, Alman şehirleri nüfuslarının üçte birini kaybetti ve kırsal nüfus %40 azaldı. Kıtanın geriye kalanı gibi Orta Avrupa da 1590'larda başlamış olan ekonomik ve toplumsal bunalımın etkilerini yaşamış olabilir. Ama savaşlar, Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'na mensup devletlerin nüfusunun devasa bir düşüşle, yaklaşık 20 milyondan 16 milyona inmesine katkıda bulundu.

Vestfalya Barış Antlaşması'ndan bir yıl önce, bir Svabyalı, ailesinin İncil'ine şunları yazmıştı: "Korkunç savaşın artık sona erdiğini söylüyorlar. Ama ortada hiçbir barış emaresi yok. Her yerde haset, nefret ve açgözlülük kol geziyor; savaşın bize öğrettikleri bunlar... Hayvanlar gibi yaşıyor, ağaç kabuğu ve çimen yiyoruz. Başımıza böyle bir şeyin geleceğini hiç kimse hayal bile etmiş olamaz.

Birçok insan Tanrı'nın olmadığını söylüyor ... ama biz, Tanrı'nın bizi terk etmediğine hâlâ inanıyoruz."

Savaş, can almakta tek başına değildi: En kötüsü hıyarcıklı veba olan salgınlar ve grip, tifüs gibi hastalıklar da korkunç can kayıplarına yol açtı. Savaş ve yağma olaylarından kaçan aç ve çaresiz sığınmacılar şehirleri tıka basa doldurdular. Köylülerin topraklarını bırakıp kaçmaları, tarımsal üretkenliği düşürdü. Alman devletlerinin Otuz Yıl Savaşı sonrası bellerini doğrultmaları onlarca yıl sürecekti.

Vestfalya Barış Antlaşması'nın getirdiği dinsel çözüm büyük ölçüde geçerli kalmasına rağmen, hanedanlık rekabetleri hâlâ doludizgin sürüyordu. Fransa, yürüttüğü dinsel savaşlardan daha güçlü bir monarşiyle çıkmıştı: XIII. Louis, devletini daha merkezî ve daha güçlü yapmıştı. Fransa'nın rakipleri de kendi devletleri bünyesindeki otoritelerini genişletmişlerdi. 17. yüzyıl ortasında Avrupa, mutlakiyetçi monarşi çağına girecekti. En güçlü Avrupa devletleri –en başta da XIV. Louis'nin Fransa'sı– saldırgan bir toprak genişletme dönemine girecekti. 17. yüzyıl ortasından 1789 Fransız Devrimi'ne kadar, hanedanlık savaşları, Avrupa deneyimlerinin şekillenmesinde etkili olacaktı.

KISIM II

DEVLET KURUCULUK

15. yüzyılın son yarısında, Avrupa'nın ekonomik ve siyasal güç dengesi Akdeniz bölgesinden ve İtalyan şehir devletlerinden uzaklaşarak değişmeye başladı. Amerika kıtasının keşfedilmesi ve ardından sömürgeleştirilmesi, Atlantik ekonomisinin gelişmesine büyük katkı yaparak, İspanya'nın ve ardından da yüz yıl sonra başlamak üzere İngiltere'nin gücüne güç katıp, aralarındaki rekabeti Atlas Okyanusu ötesine taşıdı. İngiltere'nin 1588'de İspanyol Donanması'na karşı kazandığı beklenmedik deniz zaferi, İspanya 1630'lara kadar askerî yönden daha güçlü kalsa bile, daha sonra gücün güneyden kuzeye kaymasını simgeliyordu.

Saldırgan Avrupalı hükümdarların soylulara ait ayrıcalıkları ve şehirlerin haklarını hoyratça gasp ettikleri 17. yüzyılda hem İngiltere hem de Hollanda Cumhuriyeti, temsilî hükümetlerce yönetilmeye devam ediyordu. İngiliz İçsavaşı, 1649'da kralın yenilerek idam edilmesine, monarşinin düşmesine ve 1688'de İngiliz halkının medeni hakları ile Parlamento'nun haklarını onaylayan "Şanlı Devrim"e yol açtı. Nüfusunun büyük kısmı Protestan olan ve Katolik İspanya'dan bağımsızlığını uzun süreli bir savaştan sonra kazanan Hollanda'da, varlıklı tüccarlar, cumhuriyetçi yönetim biçimini korudular ve Hollanda kültürünün altın çağının yaratılmasına katkıda bulundular. Buna karşılık, Avrupalı hükümdarların birçoğu, 1650-1750 yılları arasında güçlerini pervasızca artırarak, mutlak hükümdarlar hâline geldiler. İlke olarak, devlet içinden gelebilecek her türlü meydan okumanın üstündeydiler; koydukları vergilerle, istedikleri askerlik hizmetiyle ve Avrupa mutlakiyet dönemine girince dayattıkları kraliyete dinsel bağlılık koşuluyla, daha önce hiç olmadığı kadar çok sayıda insanın yaşamını etkilediler.

BÖLÜM 5

ATLANTİK EKONOMİSİNİN YÜKSELİŞİ: İSPANYA VE İNGİLTERE

Protestan İngiltere, 1585'te Katolik İspanya'yla savaşa girdi. Manş Denizi yamacındaki kayalıklara yerleştirilmiş İngiliz gözlemciler, asla yenilmez sanılan 130 gemilik İspanyol Donanması'nı ilk kez 30 Temmuz 1588'de gördüler. İngiliz filosu, 7 Ağustos gecesi İngiltere sahilinde Kral II. Felipe'nin donanmasına taarruz etti. İspanyol Donanması Calais yakınına demirledikten sonra İngilizler, İspanyol Donanması'na karşı ateşe verilmiş gemiler gönderdiler ve böylece, İspanyol gemilerini sıkı taktik düzenlerini bozmaya zorladılar. Ondan sonra İngilizler, kuvvetli rüzgârın da yardımıyla, İspanyol gemilerini kıyıya sıkıştırdılar ve top atışlarıyla yapılan en uzun, en şiddetli deniz savaşında bu gemilerden altısını imha ettiler; savaşın büyük kısmı öyle yakın menzilde yapıldı ki, denizciler birbirlerine hakaret edebiliyorlardı. Üstün İngiliz topları, gülleleri ve tüfekçileri, İspanyol Donanması'nı perişan etti. O günkü uzun çarpışma sırasında 1.000'den fazla İspanyol öldü. Amiral gemisinin yardım çağrısına yanıt vermeyen bir İspanyol gemisinin kaptanı, seren direğine asıldı ve disiplini yeniden sağlamak için cesedi gemiden gemiye çekildi.

Ne var ki, İngiliz gemileri bu avantajın devamını getiremediler, İspanyol kalyonlarının kaçmasına fırsat verdiler. Manş'ın sert rüzgârları, İspanyol gemilerini tehlikeli Felemenk sığlıklarından uzaklaştırıp Kuzey Denizi'ne doğru sürükledi, oradan da kuzeye doğru uzun bir yolculukla Orkney ve Shetland Adaları arasındaki boğaza kadar taşıdı. Bu, İspanyol limanlarının güvenliğine ulaşmanın kesinlikle uzun yoluydu. Otuzdan fazla İspanyol gemisi, İskoçya ve İrlanda'nın batı kıyıları açıklarında yakalandıkları fırtınalarda battı. Donanmanın gemilerinden bazıları İspanya'da ağır aksak limana yanaştıkları zaman, filonun kaptanı, Kral II. Felipe'ye şöyle yazmıştı: "Başımıza gelen talihsizlikleri ve felaketleri siz Majesteleri'ne kelimelerle tarif edemem, çünkü bunlar herhangi bir yolculukta

1588'de Manş Denizi'nde Calais açıklarında İspanyol Donanması'na saldıran İngiliz gemileri.

tanık olduklarının en kötüsüydü; bu limana giren gemilerin bazıları da son on dört günü tek bir damla su olmadan geçirmiştir." İngiltere'ye yelken açan 130 gemiden artık yalnızca 60'ı için açıklama yapılabiliyordu. En az üçte birisi batmış ya da kaza geçirmiş, başka birçoğu da ağır hasar almıştı.

İspanyol Donanması karşısında kazanılan zafer, İngiltere'nin uluslararası alanda başat konuma yükselmesini hızlandırdı. Ondan sonra, İngiliz orduları 1603'te İrlanda'daki bir isyanı ezerek, İrlandalıların Katolik İspanya'yla etkili bir ittifak kurmasından duyulan korkulara son verdi. Ama İspanyol Donanması'nın yenilgisine rağmen Felipe, İngiltere'yle barış antlaşması yapmadı ve iki ülke arasındaki savaş 1604'e kadar sürüp gitti.

Ekonomik Genişleme

İspanya, İngiltere ve Hollanda'nın yükselişi, Avrupa ekonomisinin 16. yüzyılda gösterdiği genişleme bağlamında görülmelidir. 1450'ye gelindiğinde Avrupa nüfusu, bir yüzyıl önce kıtayı kasıp kavurmuş olan veba felaketi Kara Ölüm sonrası yavaş yavaş toparlanmaya başlamıştı. Din ve hanedan savaşları ile yeni musibetlerin çok büyük yıkıma neden olduğu, öyle ki bu dönemin "kriz çağı" olarak anılır olmasına yol açtığı, 17. yüzyıl ortasına kadar nüfus genel olarak artmayı sürdürdü. Bu büyük felaketler özellikle Orta Avrupa'yı vurdu. Ama Akdeniz bölgesi de nüfusun azalmasından mustaripti. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki nüfusu da hâlâ çok seyrekti; 1600'de Fransa ve İtalya nüfusunun yaklaşık yarısı kadardı.

17. yüzyılda Avrupa'nın ticaret ve imalat merkezi, Akdeniz'den Kuzeybatı Avrupa'ya kaydı. İngiltere ve Fransa, Kuzey Amerika'da koloniler kurdular; İn-

giliz ve Hollandalı tüccarlar, Hindistan kıyılarından öteye geçerek Doğu Hint Adaları'na ulaşma cesaretini gösterdiler. 1700'e gelindiğinde Venedik –İtalyan kent devletleri içinde, Asya'yla önemli ticaret bağları kurup sürdürmeyi başaran tek kent devleti– tam bir durgunluğa girmişti, çünkü Atlas Okyanusu'nu aşıp Amerika kıtasına genişlemekte olan küresel ekonomiye uyum sağlayamamıştı. İspanya, Fransa, İngiltere ve Hollanda Birleşik Eyaletleri, 16. yüzyıl sonunda giderek güçlenen sömürgeci güçler hâline gelerek, Asya'ya uzanan ticaret yolları geliştirdiler ve yavaş yavaş imparatorluklar kurdular.

İspanya'nın üstünlüğü 17. yüzyıldaki iktisadi krizin bitimine kadar sürmedi. İspanyol tüccarlar, sömürge ürünlerine yönelik değişken talebe uyum sağlamada ve yeni ticaret fırsatları yaratmada İngilizlerin ve Hollandalıların gösterdikleri esneklikten yoksundular. Faaliyetleri ağırlıklı olarak gümüş madenciliğine ve ithalatına dayanıyordu. Dahası, İspanya'nın Seville kentindeki tüccarlar değil, Amsterdam ve Londra'daki tüccarlar yenilikçi ticari teknikler kullanarak ticareti genişlettiler. İspanyol tüccarlar, Yeni Dünya'dan ürün taşıma maliyetlerini düşürmede kuzeyli rakipleri kadar becerikli olmadıklarını kanıtladılar. Buna karşılık İngiliz dokuma tüccarları, İspanya'da ve Akdeniz'de kumaşları için yeni pazarlar buldular.

Tarımsal Üretkenliğin Artması

Kırsal ekonomi daha çok insanı beslemek için yeterli ek gıda üretemediği müddetçe, nüfus da artamaz. 16. yüzyılda çiftçiler ormanları ve sulak alanları (bataklıkları) feda etmek pahasına daha çok araziyi ekim-dikime açtılar. Hollandalıların 16. ve 17. yüzyıllarda denizden kazandıkları topraklar, tarım arazilerini genişletme çabasının en dikkate değer örneğidir; Hollandalılar yalnızca 1590-1615 yılları arasında 145 milyon metrekare toprak kazandılar. Bununla birlikte, mütevazı tarımsal ilerleme kentli tüccarlara, pazarlara ve ticaret yollarına erişimi olan Batı Avrupa'daki köylerle sınırlıydı. Rusya'da ve Doğu Avrupa'da, yasal olarak toprağa bağlı köle olan yüz binlerce serf, nüfusu beslemek için yeterli tahıl üretmeye ve efendilerinin Batı Avrupalı tacirlere satabilmeleri için ürün fazlası yaratmaya çabalıyordu.

Nüfus artışı İngiltere'de, Flandre'de, Kuzey İtalya'nın kimi yerlerinde, Güneybatı Almanya'da ve İspanya'nın kimi yerlerinde küçük ölçekli imalatın, özellikle de el sanatlarının, dokumacılığın ve metalürjinin yaygınlaşmasını sağladı. Yalnızca demir ergitme ve çıkarma faaliyetleri önemli miktarda sermayeye sahip olmayı gerektiriyordu. Kırsal sanayi, sanayideki genişlemenin doğal bir parçasıydı. Özellikle, yünlü ve dokuma imalatçıları, ucuz ve bol kırsal emek kullanılarak yapılan kırsal ev içi üretimden yararlanıyorlardı. Yoksul köylü ailelerin mensupları, cılız aile gelirini takviye etme çabasıyla, az bir ücret karşılığında pamuk ve keten eğiriyor ya da dokuyorlardı.

Ticaretin Genişlemesi

Yaygın ticaret ağları, Avrupa ekonomisini geliştirdi. İlerleyen bankacılık ve diğer finansal hizmetler, ticaretin genişlemesine katkıda bulundu. 16. yüzyıl ortasına gelindiğinde, finansörler ve tacirler altın, gümüş ya da başka malların yerine kambiyo senetlerini yaygın olarak kabul ediyorlardı. Kökeni ortaçağ İtalya'sına uzanan kambiyo senetleri, üçüncü taraflara satılabilen emre yazılı borç senetleriydi ve böylelikle de kredi sağlıyordu. Yüzyılın ortasında, Anversli bir finansör, "Su olmadan yelken açmak ne kadar imkânsızsa, kambiyo senedi olmadan ticaret yapmak da o kadar imkânsızdır," iddiasında bulunurken pek de abartmıyordu. Tüccarlar, uzun ve tehlikeli seyahatler sırasında artık altın ya da gümüş taşımak zorunda olmadıkları gibi farklı yerlerdeki darphanelerce basılmış çeşitli sikkeleri tanımak ve yaklaşık değerlerini kestirmek zorunda da değillerdi. Nitekim Marsilya'daki bir muhatabından sabun satın alan Amsterdamlı bir tüccar, kambiyocuya gidip eş değer tutarı Hollanda para birimi olan gulden cinsinden ödeme yapabiliyordu. Ondan sonra kambiyocu, Marsilya'daki bir meslektaşına, fiilî mal alışverişi gerçekleştikten sonra Marsilyalı tüccara kendi para birimiyle ödeme yapma yetkisi veren bir kambiyo senedi gönderirdi. Kambiyo senetleri bankacılığın gelişmesine katkıda bulundu çünkü kambiyocular borç para vererek, bu borçların faizinden kazanç sağlamaya başladılar.

Uluslararası ticaretin hızlı genişlemesi, tüccar sermayedarların yeni gelişen küresel ekonomideki rolünü özellikle Kuzey Avrupa'da artırdı. Sermaye oluşu-

Döviz alışverişi yapılan bir iş yeri.

munun başta gelen kaynağı, İspanyol gemilerinin Kuzey ve Güney Amerika'dan getirdikleri altın ve gümüştü. Bu sermaye, Avrupa'da ve denizaşırı topraklarda mal üretimini, depolamayı, ticareti, hatta kredi işlemlerini finanse etti. Dahası, bankerlerin ve varlıklı tüccarların devletlere yaptıkları yatırımlar, verdikleri borçlar ve İngilizlere ait bir yenilik olan anonim ortaklıklar (ilk büyük şirket 1600'de kuruldu), kredi arzının artmasını sağladı. Tek bir ticari girişim için yatırımcılar arasında yapılan kısa vadeli finansal işbirliğinin aksine anonim şirketler, şirketten hisse satın alan tüccarların ve diğer yatırımcıların yatırımlarına dayanarak sermaye sağlıyordu.

Amsterdam ve sonra da Londra, Avrupa'nın bankacılık ve ticaret merkezleri olup çıktılar (bununla birlikte, Amsterdam Bankası ve İngiltere Bankası iş yatırımları için sermaye sağlamaya ancak 18. yüzyılda başladılar). Kuzey Almanya'daki Hansa Birliği kentlerinin yanı sıra Kastilya, Katalonya, İtalya, Hollanda ve İngiltere'deki her ticaret şehrinin kendi tüccar hanedanlıkları vardı.

Küresel Ekonomi

Amerika kıtasıyla ve Asya'yla ticaret, Avrupa malları için yeni pazarlar yarattı. Aynı zamanda da domates, mısır, dolmalık biber, rom ve baharat gibi ürünleri Yeni Dünya'dan getirerek, bunları satın alabilecek olanlara sundu. 19. yüzyıl ortasına kadar aşılamayan bir boyuta sahip, seksen tona varan ağırlıktaki daha büyük gemilerin inşası, okyanus aşırı ticareti kolaylaştırdı. Ticaret, deniz limanlarından büyük nehirlere –en başta İsviçre'den Kuzey Denizi'ne akan Ren; Orta Avrupa'dan Karadenize'e akan Tuna; Paris'i Manş Denizi'ne bağlayan Sen; Lyon'dan Akdeniz'e suyolu trafiğini taşıyan Rhône nehirlerine– yöneldi. Schelde Nehri'nin halici, Kuzey Denizi'nden, daha o zaman 100.000'den fazla nüfusa sahip güçlü ticaret ve imalat şehri Anvers'e uzanıyordu. Orada, muazzam miktarlardaki İngiliz ve Flaman mallarının yanı sıra, giderek artan boyutta sömürge ürünleri Alman ve İtalyan devletlerinden gelen mallarla değiş tokuş ediliyordu. Kara ticaret yolları da önemini koruyordu; örneğin Marsilya'dan Kuzey Fransa'ya ve Hollanda'ya uzanan yol, Akdeniz'deki Valensiya'dan Kastilya'nın kalbindeki Madrid'e ve Toledo'ya uzanan yol, Piyemonte'den Batı Alman devletlerine ve Hollanda'ya uzanan yol.

Özel imtiyazlı olarak kurulan Doğu Hindistan ticaret şirketleri, İngiltere'de ve Hollanda'da yatırım sermayesinin harekete geçirilmesine katkıda bulundular; ilgili devletlerce tanınan tekel haklarından yararlanarak, para yığmaya koyuldular. Hugo Grotius, denizlerin serbestliğiyle ilgili denemesini 1609'da yayınladığı zaman, alt başlık olarak *Hollandalılara Ait Olan Doğu Hindistan Ticaretinde Yer Alma Hakkı* ifadesini kullanmıştı. Ticaret şirketleri, resmen hükümetten bağımsız olmalarına rağmen, devletin çıkarlarını temsil ediyorlardı. Her şeyden önce, İngiltere'de sömürgelerle ticaret ulusal ekonomide büyük bir rol

oynuyordu, bunun başta gelen nedeni de İngiltere'nin imal ettiği malların, Kuzey Amerika'daki yeni gelişen sömürgelerinde gitgide pazar bulmasıydı.

Ne var ki, denizaşırı ticaret riskli bir iş olmaya devam ediyordu; fırtınalar, savaşlar ve korsanlar, hepsi, oldukça büyük riskler yaratıyordu. İngiltere, İspanya, Portekiz ve Fransa, sömürgelerde ve ticaret yolları boyunca kaleler ve ticaret limanları kurup idame ettirmek için servetler harcadılar. Küresel yolculukların finansmanı için var olan fonlar, siyasal bunalım ya da uluslararası çatışma zamanlarında çabucak uçup gidebiliyordu ve Avrupa mallarının asla çok kesin olmayan uzak pazarları çabucak kuruyabiliyordu. Sömürge ticareti üzerinde tekel için kraliyet izni alan ilk İngiliz şirketinin Londra Tüccar Serüvenciler adını taşıması, pek uygun düşüyordu. Özellikle İspanya kralları, sömürgelerden değerli malların ya da külçelerin geleceği şeklindeki –bazen boş çıkan– beklentilere dayalı olarak varlıklı uyruklarından borç para aldıktan sonra iflaslarını ilan ederek tüm borçların üstüne yatmak konusunda kötü bir ün kazanmışlardı.

Avrupalı büyük güçlerin, uzak yerlerdeki tüccarlarına ve diğer uyruklarına söz geçirme olanakları oldukça sınırlıydı. Ticaret stratejileri kraliyet yetkilileri ile açgözlü ticaret lobileri arasındaki müzakereler ve alevli tartışmalar sonucu belirleniyordu. Uzaklıkla ilgili göz korkutucu sorunlara ek olarak, bu durum, İspanya'nın ve İngiltere'nin Kuzey ve Güney Amerika'da kurmuş oldukları türden tam gelişmiş sömürgeleri Asya'da ve Afrika'da da kurmaya yönelik olan erken dönem teşebbüslerini caydırıcı etki yaptı. Dahası, Avrupalıların seyahat ettikleri bölgelere özgü hastalıkların yanı sıra beraberlerinde taşıdıkları hastalıklar da özellikle tropikal iklimlerde yaşamı tehlikeli kılmakla kalmayıp çoğu kez de kısaltıyordu.

Fiyat Devrimi ve Çöküntü

17. yüzyıldaki nüfus artışı ve ekonomik patlama, özellikle yüzyılın son birkaç on yılında fiyatları oldukça yükseltti. Bir İspanyol'a göre, sanki "bugün yarım kilo koyun etine ödenen parayla, eskiden bütün bir koyun alınıyor" idi. Buğday fiyatı 1500-1600 yılları arasında İngiltere'de %425, Fransa'da %650 ve Lehistan'da %400 arttı. Yüzyılın ikinci yarısında sürekli enflasyonun bir nedeni olan Latin Amerika kaynaklı gümüşün gelişinden önce bile fiyatlar çarpıcı şekilde yükseldi. Sıradan insanların gerçek kazancı azaldığı için, hayat pahalılığı ücret artışlarını kat kat geçti. İngiltere'de küçük toprak sahipleri, Fransa'da ve İtalya'da topraklarını uzun süreliğine kiraya vermiş nispeten yoksul soylular hem kentlerdeki hem de kırsal kesimdeki topraksız emekçiler ve ücretliler, bu durumdan mustarip olanlar arasındaydı.

Fiyat devriminden kötü etkilenenler, peşinen, doymak bilmez toprak beylerini, açgözlü tüccarları, tahıl istifçilerini, zanaat dallarındaki bencil ustaları, tefecileri ve bazılarının kanısına göre Reformasyon'un yarattığı para kazanma

ruhunu suçladılar. En başta İspanyolların Kuzey ve Güney Amerika'dan getirdikleri altın ve özellikle gümüş girişi, hükümdarların savaşları daha kolay finanse edebilmek için para birimini değersizleştirmeleri ve kıt kaynaklar üzerindeki baskıyı artıran bizatihi nüfus artışı, uzun dönemli temel nedenler arasındaydı.

16. yüzyıldaki ekonomik genişlemeyi uzun bir çöküntü izledi. Başlı başına bu, Venedik'in üstünlüğünün 1600'de sona ermesinin simgelediği Akdeniz ticaretindeki göreli gerilemeyi yansıtıyordu. Aynı zamanda da Otuz Yıl Savaşı (1618-1648) ticarete ve imalata sekte vurdu. Uluslararası ticaret çok geriledi. Dahası, İspanyollar Latin Amerika'daki altın ve gümüş madenlerini tüketmeye başlamışlardı, bu da para arzını sekteye uğrattı. Nüfusun istikrar kazanması belki de Avrupa pazarlarının doymasına katkıda bulundu. Kentsel büyüme yavaşladı ve Avrupa'nın eski dinsel, idari ve ticari merkezlerinin birçoğu durgunluğa gömüldü. Bunun tam aksine Amsterdam, Hamburg ve Liverpool gibi limanlar, Atlantik ticaret sisteminin genişlemesiyle büyüdü.

İspanya'nın Yükselişi

Zamanının en güçlü devleti olan 16. yüzyıl İspanya'sı bir değil iki krallıktı: Kastilya ve Aragon. Kastilya daha büyük ve daha varlıklıydı; İber Yarımadası'nın

Harita 5.1. 15. Yüzyıl Sonunda İspanya.

orta kısmını büyük ölçüde kaplayan çok geniş dağlık toprakları yaklaşık 6 milyonluk bir nüfusu, yani tüm İspanya nüfusunun altıda beşini barındırıyordu. Kuzeydoğu İspanya'da yer alan Aragon, Akdeniz ticaretinin gelişmesi sayesinde ortaçağda zenginleşmişti. Akdeniz halklarından ve kültürlerinden büyük ölçüde etkilenen Valensiya ve Katalonya dâhil, çeşitli idarelerin bir federasyonu hâline geldi (*bkz.* Harita 5.1). Buna karşılık, İber Yarımadası'nın batısında Atlantik boyunca uzanan Portekiz, Batı Afrika sahili boyunca ve Hint Okyanusu'na hatta ötesine kadar uzanan ticaret yollarını erkenden geliştirmesine rağmen, nispeten yoksul bir denizci devletiydi. Portekiz'in nüfusu yaklaşık 1 milyon kişiydi (kabaca Aragon'un nüfusuna eşitti). Portekiz kralının veliaht bırakmadan ölmesi üzerine İspanya kralı II. Felipe, Portekiz kralı I. Manuel'in kızı İsabel'in tek oğlu olması hasebiyle, Portekiz tahtına talip oldu. Portekiz, 1580'de İspanya krallığıyla birleştirildi (Portekiz, 1640'a kadar bağımsızlığını bir daha kazanamadı).

Merkezîleşme ve İspanyol Monarşisi

1469 yılında, Kastilyalı İsabel (1451-1504), Aragon tahtının varisi Fernando (1452-1516) ile evlendi; Kastilya politikaları başarıyla uygulanarak, nispeten merkezî bir monarşi yaratıldı. Kastilya lehçesi, "dil, ordusu olan bir lehçedir" yolundaki eski deyişi doğrularcasına, zamanla İspanya'nın dili olup çıktı. 1492'de, İspanyol orduları, İber Yarımadası'nın Mağribilerin elindeki son parçası olan Granada'yı (Gırnata) ele geçirdi.

(*Solda*) Aragon kralı II. Fernando Katolik Kilisesi'ne bağlıydı. (*Sağda*) Kastilya kraliçesi İsabel.

Fernando ve İsabel ile halefleri, Kilise'ye sıkı bağlılıklarından dolayı Katolik hükümdarlar olarak bilinirler. Ama başka hükümdarlar gibi onlar da Kilise'yi; Kilise'nin sahip olduğu ayrıcalıkları; Kilise'nin ondalıklardan ve endüljans satışından sağladığı kazançların bir kısmını kraliyetin denetimi altına aldılar. Reformasyon, Avrupa'nın büyük kısmında Kilise'yi sarstığı hâlde, İspanyol dinsel ortodoksluğunu neredeyse hiç etkilemedi. İlk baştaki amacı, 15. yüzyılda Müslüman Mağribileri ve Yahudileri din değiştirmeye zorlamak olan İspanyol Engizisyon'u, 16. yüzyıl sonunda Katolik Reformasyon'una hizmet etti. Engizisyon mahkemesi, Kilise öğretisini tartışma konusu yapmakla suçlananları kovuşturup yargılayarak cezalandırdı. Kastilya'da kurulan Engizisyon, İspanya'nın kimi kısımlarında Kilise otoritesinin yanı sıra, kraliyet otoritesinin de saygı duyulan bir aracı hâline geldi. Başka yerlerde –en başta Sicilya'da ve Hollanda Felemenk'inde– yerel halk, Engizisyon'u İspanyol tahakkümünün bir başka yönü sayarak, ona karşı direndi.

Fernando ve İsabel, Kastilya'da adalet sistemini merkezileştirdiler ve şehirleri, kraliyet iradesine daha tabi hâle getirdiler. Unvanlar ve makamlar dağıtırlarken, Kastilyalı soyluların bazı ayrıcalıklarını ellerinden aldılar. Öte yandan, Katalonya'da ve Valensiya'da soylular direnerek, soyluluk imtiyazlarının çoğunu korudular. Ne var ki, Katalonyalı ve Valensiyalı soylular, alt sınıfların ayaklanmasından korktukları için toplumsal hiyerarşinin ve düzenin korunup sürdürülmesinde tahtın gönüllü müttefikleri oldular.

İspanyol prensliklerinin parlamenter gelenekleri, Kastilya monarşisinin erişimini bir ölçüde sınırladı. İspanya hükümdarları, Katalonya'nın kendisinin de bir Akdeniz gücü olduğu 13. yüzyıl sonu ile 14. yüzyıla kadar uzanan, öteden beri daha az merkezî kurumsal geleneklerini yozlaştıramadılar. Dolayısıyla, Katalonya ve Valensiya bölgeleri, kendi siyasal kurumlarını koruyup sürdürdüler; bunların en başında da monarşinin otoritesini sınırlamaya devam eden ve kraliyet fermanlarına uyulmasını sağlamak için danışılması zorunlu olan *Cortes* (meclis) geliyordu. Bu nedenle İspanyol monarşisi, Fransa monarşisi kadar "yeni [bir] monarşi" değildi –en azından Kastilya dışında durum böyleydi– çünkü monarşinin fiilî otoritesi üzerinde özellikle güçlü kurumsal sınırlamalar yerli yerinde kaldı.

Kastilya'da, monarşi ile oranın *Cortes*'i arasındaki anlaşmazlıklar 16. yüzyılın ortalarında sık yaşanıyordu. *Cortes*, soyluları dışlayarak, yalnızca Kastilya'nın en önemli 18 şehrinden ve kasabasından temsilcileri dâhil etti. Özel vergileri onaylama yetkisini elinde bulunduran Kastilya *Cortes*'i, monarşiyi sübvanse etmeye yönelik vergileri 35 yıl boyunca (1541-1575 arasında) reddederek, kraliyetin mali aygıtına açıkça çomak soktu. II. Felipe'nin uzun saltanatı, kraliyetin iflas ilanıyla başladı (1556) ve bitti (1598).

İspanyol Ekonomisi

Sömürgelerinden sağladığı gelir, tahtın toplam gelirinin hiçbir zaman %10'undan fazlasını karşılamamasına rağmen, İspanya'nın Kuzey ve Güney Amerika'daki sömürge imparatorluğu, genişleyen ekonomisine katkıda bulundu. İspanyol sömürge döneminin ilk yıllarında Meksika altını, bir sonraki fetih dalgasının finanse edilmesine yardımcı oldu. 1545'te İspanyollar (bugün Bolivya sınırları içinde bulunan) Potosí'deki zengin gümüş madenlerini keşfettiler, bir yıl sonra da Meksika'da daha büyük yataklar buldular. Yeni bir arıtma işlemi, İspanya'nın Avrupa gümüş rezervlerini kendi lehine üç katına çıkarmasına yardımcı oldu. Katırlar, Potosí'den çıkarılan gümüşü on beş günlük bir yolculukla 3.600 metre aşağıya ve oradan da Kuzey Şili'nin kilometrelerce uzaklıktaki Arica Limanı'na taşıyorlardı; ondan sonra koruma konvoyuyla birkaç ay süren deniz yolculuğu başlıyordu.

Gümüşle, başka şeylerin yanı sıra, Afrika kıyısından getirilen köleler satın alınıyordu. İspanyol İmparatorluğu, 17. yüzyılda Avrupa'da yaşanan ticaret patlamasına oldukça büyük bir katkı yaptı. İspanya, sömürgelerin ürünlerini ve İspanyol yünlülerini Fransa'ya ve İtalyan şehir devletlerine taşıyordu. İspanyol gemileri aynı zamanda da sömürgelere şarap, yağ, Avrupa tahılı, ayakkabı ve giysi götürüyordu.

Kastilya ekonomisi hızla gelişti. Kastilya'nın sıradağları ve ortadaki yaylaları, tarımsal üretim ve koyun yetiştiriciliği yapılan topraklar olarak ayrılmıştı. Yün ticareti, Kastilya ihracat ekonomisinin temelini oluşturuyordu. 17. yüzyıl Kastilya'sında gümüş, kurşun, demir ve cıva madenciliği de gelişti. Tarımsal üretim imalatla, koyun yetiştiriciliği de yünlü malların üretimiyle yakından bağlantılıydı. Yine de İspanya topraklarının %85'i sürülüp ekilemiyordu; çünkü aşırı dağlık veya kayalıktı ya da yüksek rakımdan dolayı sulama yapılamıyordu.

Köylülerin kraliyet topraklarıyla ilgili yükümlülüklerinin yanı sıra, ticaret ve imalat vergileri, ithalat ve ihracat vergileri, koyunları belirli dağ geçitlerinden geçirmek için ödenen harçlar ve ondalık (gelirden alınan %10'luk dinsel vergi) toplamak için Kilise'nin yaptığı ödemeler İspanyol kraliyet gelirlerini oluşturuyordu. Taht; yabancı mallara karşı korumacı önlemler aldı, altın ve gümüş ihracatını yasakladı, İtalyan ve Flaman zanaatçıları İspanya'ya çekti.

Kuzey İspanya'da, yağışlı Kantabriya Sahili'nin dağlarında ve vadilerinde çiftçi ve balıkçılar yaşıyorlardı. Güneyde Kastilya eyaletleri olan Endülüs ve Granada buğday, zeytin ve şarap üretiyordu. Kastilyalı çiftçiler, tepe yamaçlarında teraslama yaparak ve asma ve zeytin ağacı gibi uzun ömürlü bitkiler dikerek, üretimi genişlettiler. Dokuma ürünlerine talep artınca, çiftçiler keten ve kenevir ektiler. Çiftçilik yapılan şehirlerde sulama tesisleri kuruldu; şarap, zeytin sıkma tesisleri, kenevir ıslama havuzları, bunların pazar malına dönüştürülmesi için öğütme ve çırpma değirmenleri gibi işleme tesisleri inşa edildi.

İspanyol soylular, toptancılık ya da uluslararası ticaret yapmaktan 18. yüzyıla kadar toplumsal olarak hiç gocunmadılar. Soyluların birçoğu, çiftlik ürünlerinden sağladıkları kazançları sermaye yaparak, ürünleri depolamak ve işlemek için tesisler inşa ettiler; un değirmenleri, tabakhaneler ve sıklıkla taverna olarak da kullanılan şarap mahzenleri bunlar arasındaydı. Bazı varlıklı dükler, armatör hâline geldiler. Bunlar, Kastilya'nın Akdeniz kıyısında ton balığı avlama hakkına sahiptiler ve balıkları salamura ya da zeytinyağıyla koruyarak tüm Avrupa'ya ihraç ediyorlardı.

V. Karl, Fernando ile İsabel'in torunuydu. Bu portre Tiziano tarafından yapılmıştır (1548).

İspanyol İmparatorluğu'nun Genişlemesi

İspanya'nın toprakla ilgili çıkarları, evlilik ve veraset yoluyla çok geniş bir alana yayıldı. İspanyol tahtı, Fernando ile İsabel'in kızı prenses Juana'nın Kutsal Roma-Cermen imparatoru Maximilian'ın oğlu ve Burgonya dükü olan Habsburg soyundan Yakışıklı Felipe'yle evlenmesi üzerine, 1496'da Habsburg hanedanının Avusturya koluna geçti.

İsabel'in 1504'te ölümünden bir yıl sonra Fernando, İspanyol tahtına bir varis verme umuduyla, Fransa kralı XII. Louis'nin yeğeniyle evlendi. Ama sahip oldukları oğlan bebek üç yıl sonra öldü; kraliyet aileleri de o çağın acımasız demografik gerçeklerine tabiydiler.

Juana ile Yakışıklı Felipe'nin Flandre doğumlu oğlu, 1516 yılında, I. Carlos adıyla Kastilya ve Aragon tahtına oturdu. 1519'da dedesi I. Maximilian'ın ölümü üzerine, V. Karl ya da Şarlken adıyla Kutsal Roma-Cermen imparatoru oldu (saltanatı 1519-1558). İspanya'nın Amerika'daki topraklarının yanı sıra, Aragon'un İtalya'daki mülklerini de devraldı. İmparator, Katalonya'da çok kısa süre oturdu ve Kastilya'yı nadiren ziyaret etti. Ama hanedanın çok geniş kapsamlı çıkarları uğruna, yurtdışında verdiği savaşların masraflarını karşılamak için İspanyol uyruklarından olağanüstü vergiler istedi; Napoli'deki, Sicilya'daki ve Sardinya'daki İspanyol-İtalyan mülklerini 1520'li yıllarda Fransa'ya karşı savunmak için yaptığı savaşlar da bunlara dâhildi.

Kralın 1520'de İspanya'dan ayrılmasıyla, kraliyet vergilendirmesine karşı açık isyan çıktı. *Comuneros* (kentsel topluluklar) isyanı Toledo'da başladı ve Kuzey Kastilya'nın diğer şehirlerine yayıldı. Burjuvalar ve zanaatçılar, Carlos'un

Harita 5.2. V. Karl'ın Tahttan Çekildiği 1558'de Habsburg Toprakları. Habsburg topraklarının II. Felipe (1556'da zaten İspanya'yı yönetmeye başlamıştı) ve I. Ferdinand arasında paylaştırılması.

Flandre'den getirtmiş olduğu kraliyet görevlilerine karşıydılar, ama isyan aynı zamanda da Kastilyalı soyluları hedef alıyordu. Kastilya'nın orta kuzeyindeki Medina del Campo şehrini ve cephaneliğini kraliyet kuvvetlerinin Ağustos 1520'de yakmasından sonra, genç kral aniden taktik değiştirdi. Ek vergi tahsilatlarını askıya aldı ve İspanya'da artık başka yabancıları görevlendirmemeyi kabul etti. Ayaklanmalar sürerken, Carlos'un ordusu isyanın liderlerini acımasızca idam ederek, düzeni yavaş yavaş yeniden sağladı.

Yerine kimi bırakacağını düşünen V. Karl, oğlu Felipe'nin 1554'te İngiliz prenses Mary Tudor'la evliliğini ayarladı. V. Karl, 1558'de Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'ndan resmen çekilerek, Habsburg topraklarını oğlu Felipe ile erkek kardeşi Ferdinand arasında pay etti (*bkz.* Harita 5.2). II. Felipe'ye (saltanatı 1556-1598) İspanya, Hollanda, Kuzey ve Güney Amerika'daki İspanyol sömürgeleri ile İtalya'nın kimi kısımları kaldı. Kutsal Roma-Cermen imparatoru seçilen I. Ferdinand (saltanatı 1558-1564), Avusturya dâhil atalardan kalma Habsburg topraklarını devraldı. Bu durum, tüm Habsburg bölgelerinin tek bir hükümdarın elinde olduğu dönemi sona erdirdi ve aynı zamanda da tek bir Katolik hükümdarın tüm Avrupa'ya hükmetme olasılığını ortadan kaldırdı. Bununla birlikte, Habsburg hanedanının iki kolu arasında işbirliğine ve güçlü aile bağlarına son vermedi. Mary Tudor'un 1558'de ölümü, birçoklarının kafasını

kurcalayan, İngiltere'nin İspanyol İmparatorluğu'nun bir parçası olabilme ihtimalini ortadan kaldırdı.

II. Felipe, çok geniş bir imparatorluğa hükmetme sorununu miras aldı. Rakibi olan Fransa ve İngiltere devletleri gibi İspanyol devleti de geniş ve merkezî bir bürokrasi geliştirdi; imparatorluğun işleyişinde temel öneme sahip kraliyet konseyleri de bunlara dâhildi. Devlet konseyi ve savaş konseyi, iç ve sömürge politikasıyla ilgili meselelerde krala tavsiyelerde bulunuyordu. Kraliyet kâtipleri (sekreterler) yazışmaları yürütüyor ve kraliyet ailesinin işleriyle uğraşıyorlardı. Bu tür görevlilerin çoğu halktandı, böyle mevkiler onlara parasal ve toplumsal avantajlar sağlıyordu.

Hint Adaları Konseyi, uçsuz bucaksız İspanyol İmparatorluğu'nun idari işlerine bakıyor, kraliyet iradesini uygulamaya koymak ve kraliyet hazinesine değerli metallerin çıkarılıp gönderilmesini sağlamak için valiler ve başka görevliler gönderiyordu. Monarşi, Kuzey ve Güney Amerika'ya, birçoğu hukuk eğitimi almış görevliler gönderdi. İdari talimatların ya da yazışmaların Latin Amerika'nın uzak köşelerindeki yetkililere ulaşması ve onların verdikleri yanıtların İspanya'ya geri dönmesi iki yıl alabiliyordu. Talimat bekleyen bir yetkili bunu şöyle ifade etmişti: "Eğer ölüm Madrid'den gelseydi, hepimiz çok uzun bir ömür sürerdik."

II. Felipe Devri

İspanyol gücü, II. Felipe'nin saltanatında doruğa çıktı. Kastilya'nın merkezindeki Madrid, birçokları şu ya da bu şekilde saraydan beslenen soyluların ve bürokratların başkenti hâline geldi. Kent, 1540'larda yaklaşık 30.000 kişinin yaşadığı bir şehirken, 1620'lerdeki nüfusu 150.000'i epeyce aştı. Madrid, "güdümlü ekonomi" yoluyla varlığını sürdürdü; kraliyet komisyoncuları, başkentin hinterlandından istedikleri şeyler için, hükümetçe belirlenen bedeller ödüyorlardı. İspanya, başkenti büyüdükçe, sayısız katır katarlarının engebeli sıradağları ve derin vadileri aşarak uzak bölgelerden taşıdıkları sarf maddelerini ithal etmek zorunda kaldı.

İspanya kralı II. Felipe, İspanyol gücünün doruğa ulaştığı dönemde saltanat sürdü.

Kanuni Sultan Süleyman'ın hükmettiği Osmanlı İmparatorluğu, 16. yüzyılda İspanyol hâkimiyetini tehdit ediyordu.

Felipe, kudretini görkemli bir şekilde simgeleyecek sürekli bir kraliyet ikametgâhına ihtiyacı olduğuna karar verdi. Madrid'in dışında, muhteşem El Escorial Sarayı'nı inşa ettirdi. Kral, gut hastalığı nedeniyle kötürüm olduktan sonra, neredeyse sadece saraydaki gösterişli dinsel törenlerde halk önüne çıkar oldu; bu törenler, tahtın kutsallığını vurgulayacak şekilde özenle düzenlenirdi. Saray adabını yansıtan ritüeller, El Escorial'den tüm İspanya'ya ve imparatorluğun en uzak köşelerine kadar yayıldığı farz edilen bir otorite, toplumsal hiyerarşi ve düzen duygusunu doğruluyordu.

II. Felipe, dört karısının ve birçok çocuğunun erken ölümleriyle sarsılan trajik bir yaşam sürdü. Belki de kederinden, yalnızca siyah giyiyordu. Kralın kendisi, evlatlarının talihsizliğine katkıda bulunmuş olabilir. 1568'de Felipe, ilk evliliğinden olan 23 yaşındaki kötü huylu ve sorumsuz oğlu Don Carlos'un kilit altına alınmasını emretti. Don Carlos, hükümdar olmaya uygun görünmüyordu; dahası, babasına duyduğu nefretle, İspanya'nın ülkelerinde uyguladığı politikalara karşı çıkmaya başlayan Hollandalı önderlerle temasa geçmiş bile olabilirdi. Don Carlos'un 6 ay sonra ölmesi, daha sonra Felipe'ye hiç huzur vermedi, kaçınılmaz olarak da öldürülmesini kendisinin emretmiş olduğu yolunda söylentilere neden oldu. İçedönük kral, ondan sonra entrika fısıltıları içinde ve soylu ailelerin, hiziplerin aristokratik rekabetlerinden kopan fırtınalar arasında yaşadı.

Fransa'yla 1559'da yapılan Cateau-Cambrésis Barış Antlaşması İtalya'da Habsburg hâkimiyetini sağladıktan sonra, Felipe dikkatini Osmanlılarla savaşmaya yöneltti. Osmanlı İmparatorluğu, 1453'te İstanbul'un fethinden sonra, Avrupalı rakipleri arasındaki hanedan ve din savaşlarını fırsat bilerek, Avrupa içlerine kadar genişlemişti (*bkz.* Bölüm 1). Muhteşem lakaplı Kanuni Sultan Süleyman (saltanatı 1520-1566), Osmanlı kültür mirasının bugün de bir ölçüde varlığını sürdürdüğü Balkanlar'da topraklarını genişletti ve Macaristan'ın zengin ovalarına girdi. Osmanlılar, Orta ve Batı Akdeniz'de İspanyol gemilerine yönelttikleri saldırılarda da daha bir cüretkâr oldular. Osmanlılar, Venedik'e ait Kıbrıs Adası'nı 1571'de alınca papa, Venedik ile İspanya'nın müttefik oldukları

bir Kutsal İttifak kurulmasına yardımcı oldu. Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yapılan uzun deniz savaşı, 1559'dan 1577'ye kadar sürdü. Güney İspanya'nın hemen hemen savunmasız kalması ve Moriskoların (zorla Hristiyanlığa döndürülmüş olan Mağribilerin) vergilere karşı ayaklanması (1568-1570) üzerine, Osmanlıların Granada'yı ele geçirmelerine ramak kaldı. Ama İspanyol-Avusturya gemilerinden oluşan bir Habsburg filosu, sultanın daha büyük olan donanmasını Adriyatik Denizi'ndeki İnebahtı Deniz Savaşı'nda (1571) yenilgiye uğrattı; 200'den fazla kalyonun savaşa girdiği bu muazzam mücadele, binlerce savaşçının hayatına mal oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Güneydoğu ve Orta Avrupa'da genişleme olasılığı devam etmesine rağmen, Batı Akdeniz'de Osmanlı tehdidi sona erdi. Bu arada, aşırı genişleme zaten İspanyol İmparatorluğu'nun gerileme tohumunu ekmiş bulunuyordu.

İngiltere'nin Yükselişi

Tudor monarşisinin otoritesini sağlamlaştırması ve sonra da genişletmesi, İngiltere'nin 16. yüzyıl sonunda bir güç olarak ortaya çıkmasını kolaylaştırdı. Tudor hükümdarları, VII. Henry'den I. Elizabeth'e kadarki saltanat döneminde, büyük toprak sahibi kodamanları denetim altında tutarak, isyanları bastırdılar ve kraliyet hükümetinin nüfuzunu ve prestijini genişlettiler. İngiliz devleti aynı dönemde Galler ve İrlanda üzerindeki denetimini genişletirken, İskoçların Tudor hanedanına yönelik tehditlerini de savuşturdu.

Tudor Hanedanı

Lancasterların tahtı üzerinde hak iddia eden son kişi olan Henry Tudor, Lancaster ve York aileleri arasındaki uzun Güller Savaşı'ndan zaferle çıkarak, VII. Henry adıyla ilk Tudor hükümdarı oldu (saltanatı 1485-1509). Tıpkı Kastilyalı İsabel ve Aragonlu Fernando gibi, hırslı VII. Henry de Tudor devletini soylu hiziplerin ve "aşırı güçlü uyruklar"ın her türlü meydan okumasına direnebilecek kadar güçlü kılmaya koyuldu.

York başpiskoposu ve kralın danışmanı Thomas Wolsey, soyluların ve yüksek ruhban zümresinin saflarından devşirilmiş sadık görevlileri Kraliyet Konseyi'ne soktu. Bu adamlar; mavi tavanına, tıpkı geceleyin gökyüzünde görünenler gibi yıldızlar serpiştirilmiş olduğu için Yıldız Odası olarak bilinen bir salonda toplanıyorlardı. Yıldız Odası, ülkedeki en yüksek mahkemelerden biri hâline geldi.

VII. Henry, İngiltere'de kraliyet otoritesini güçlendirdi. Kumaş ve yün sanayilerini korumak için gümrük vergileri koydu, ölçü ve tartıları birleştiren yasalar çıkardı, serseriliği ve dilenciliği cezalandıran fermanlar yayınladı. Ordusunu dağıtarak masrafları azaltırken, tekeller (emtia ya da gıda ithali ve pazarlaması için münhasır haklar) satarak hazinesini doldurdu. Bununla birlikte tekeller,

bazı ürünlerin fiyatlarını yapay şekilde yüksek tuttukları için, orta ve alt sınıflar arasında hiç sevilmiyordu.

Kral, soyluların çoğunun bağlılığını kazandı. İtaati garantilemenin bir yolu olarak makam satışı işe yaramayınca, düpedüz tahtın zorlayıcı gücüne başvurdu. Yıldız Odası, gerçek ya da uydurma suçlardan dolayı dik başlıları cezalandırarak ve bazen de tutuklayarak, itaat edilmesini sağlıyordu. Henry, Parlamento'dan suçlama ve hak kaybettirme kararları çıkarttı; bunlarla, istediği kişiyi ihanetten suçlu ilan edebiliyor, idamlarını emredebiliyor ve mülklerine el koyabiliyordu.

VII. Henry, yalnızca yerel seçkinlerin kişisel bağlılığına güvenmekle kalmayıp, ücretsiz görev yapan yaklaşık 600 sulh hâkiminin etkinliğine ve saygınlığına da güveniyordu. Çoğunluğu zengin toprak sahibi ailelerden gelen bu adamlar adalet dağıtıyor, vergi tahsilatı yapıyor, askerlik harçlarını topluyor ve düzeni koruyorlardı. Bunların adli yetkisi, ihanet dışındaki her cezai suçu kapsıyordu. Sulh hâkimleri, İngiltere'deki güçlü ademimerkezî yönetim geleneğini sürdürürlerken, monarşinin etkinliğini ve saygınlığını da güçlendirdiler. Ağır suç olaylarının sorumluğunu gitgide kraliyet Kaza Mahkemeleri üstlendiler. Parlamento yasalarının ve Tudor devletini idare eden Devlet Danışma Kurulu emirlerinin yürütülmesiyle görevli olan Kaza Mahkemeleri, devletin etkili otoritesinin genişlemesine de yardımcı oldular.

VIII. Henry, babasının 1509'da ölümü üzerine kral oldu ve Fernando ile İsabel'in kızı, erkek kardeşinin de dul karısı olan Aragonlu Catherine'le evlendi. Henry'nin kibirli ve aceleci karakterinin altında, büyük eylemlerle alt etmeye çalıştığı çok derin bir aşağılık kompleksi yatıyordu. Takıntılı Henry, bir imparatorluğun başında olmayı düşlüyordu. Yeni kral, 1512'den başlayarak on yılı aşkın süre Fransa'ya karşı savaşmak için muazzam paralar harcadı. Babasının çok güvendiği danışman kardinal Wolsey, Henry'nin hırsını dizginlemeye çalıştı. Ama Avam Kamarası krala daha fazla parasal kaynak vermeyi reddedince, Henry bir çırpıda para birimini değersizleştirerek, daha yüksek enflasyon pahasına devletin harcama gücünü artırdı.

Dış savaşlar, kraliyetin mali durumunu mahvetti. Savruk hükümdar, para temin etmek için yoksulların sırtına daha ağır mali yükler bindirdi. Wolsey, sivil ve dinsel kesimin kazançlarına kraliyetin ilk kez 1525'te koyduğu bir vergi olan ve alaycı bir ifadeyle "dostça bağış" denilen uygulamadan yararlandı. Güneydoğu İngiltere'de köylüler bu yeni vergilere karşı ayaklandılar. Onlara bazen kırsal kesim "beyefendileri" önderlik etti. Bu tehdit karşısında Henry; toprak sahiplerini taht için borç para vermeye zorladı, en zenginlerden bazılarını hapse attırdı, mülklerine el koydu ve para birimini daha da değersizleştirerek enflasyonu yükseltti.

Henry, monarşisini daha etkili kılmak için devletin mali işlerinin denetimi de dâhil kraliyetin idaresini kralın hizmetkârlarının elinden alarak hem krala hem de Parlamento'ya sadık görevlilerin oluşturduğu küçük ama yetenekli bir bürokrasiye verdi. Kraliyet konseyini sayıca azalttı ve yapısını resmîleştirdi. Devlet Danışma Kurulu, denetim işlevleri üstlendi ve yerel sulh hâkimleriyle düzenli iletişimde bulunmaya başladı. Kral, yeni idari memurlar atadı ve yeni gelir mahkemeleri kurdu. Aynı zamanda, "kral hukuku"nun –ortak hukukun– genel kabul görmesi, yavaş yavaş bir ulusal birlik duygusunun yaratılmasına yardımcı oldu.

Henry, Aragonlu Catherine'den boşanmasıyla ilgili sorun yüzünden, 1530' larda Roma'yla ilişkisini keserek monarşisinin gücünü genişletti. Katolik Kilisesi'nin ayin ve öğretisini kısmen koruyan İngiltere (Anglikan) Kilisesi'ni kurdu (*bkz.* Bölüm 3). Henry, İngiltere Kilisesi'nin başına geçti, manastırları kapattı ve dinsel kurumlara ait topraklara el koyarak, bunları sattı. Henry, İngiltere'de Protestanlar ile Katolikler arasında gerçekleşecek çatışmaların tohumlarını da ekti.

Kutsal Roma-Cermen imparatoru V. Karl'ın Katolikliği yeniden getirmek için İngiltere'yi istila etme girişimine Gallerlilerin veya İrlandalıların yardım edebileceklerinden korkan Henry, Galler üzerinde himaye yönetimi ve İrlanda üzerinde doğrudan egemenlik kurdu. İngiliz lortlar, 12. yüzyıl sonlarından beri İrlanda'yı askerî olarak sömürgeleştirme çabalarını gitgide artırmış, Gal kabilelerini geriletmiş ve kadim unvanlara dayanarak en iyi topraklar üzerinde hak iddia etmişlerdi. İngiliz krallar, İngiliz soylulara yetki verdiler. Yine de tahtın anakaradaki çıkarları öncelik taşıdığı sürece, etkili İngiliz otoritesi İrlanda'da hep kırılgan durumda kaldı. İngiliz Reformasyon'undan sonra taht, İrlanda'da tüm makamlar için İngiliz Protestanları seçti. Kraliyet otoritesine karşı çıkan ve büyük bir acımasızlıkla bastırılan önemsiz bir isyandan sonra, Henry 1541'de kendisini İrlanda kralı ve İrlanda Kilisesi'nin başı ilan etti. Gal kabile şeflerinin Henry'yi kendi kralları olarak tanımaları ve İngiliz hukukunu kabul etmeleri karşılığında, taht da onları İrlanda lortları olarak tanıdı. Ne var ki, ondan sonra İrlanda'yı idare etmenin maliyeti hızla yükselerek, daha fazla askerî birlik gerektirmeye başladı, çünkü İrlandalılar İngiliz egemenliğinden rahatsız oluyorlardı. Kraliçe Elizabeth'in 1590'larda izlediği Ulster'e (Kuzey İrlanda'ya) İngilizleri yerleştirme politikası, Dokuz Yıl Savaşı'nda (1594-1603) Gal direnişine neden oldu. Direnişe, Tyrone Kontu (Earl) Hugh O'Neill (1540-1616) önderlik etti. İngiliz kuvvetleri, 1601'deki Kinsale Savaşı'nda birleşik İrlandalı ve İspanyol kuvvetleri yendiler. Bu olay, Gal İrlanda'sının İngilizlerce fethini tamamladı. O'Neill İrlanda'yı terk ederek, en sonunda Roma'ya gitti ve orada papa tarafından ağırlandı. Dinsel zulüm nedeniyle, Katolikler çoğu kez Aşai Rabbani ayinlerini gizlice kırsal kesimde yapmak zorunda kaldılar; rahipler kürsü olarak kaya bloklarını ya da "Ayin kayaları"nı kullanıyorlardı.

Sonradan İngiltere kraliçesi olan Mary Tudor.

İngiltere için İskoçya da hayli baş ağrıtıcı bir sorun oldu. İskoçya kralı IV. James, 1503'te VII. Henry'nin kız kardeşi Margaret Tudor ile evlenmiş olmasına rağmen, İskoçya ile İngiltere arasındaki ilişkiler VIII. Henry kral olduğunda bozuldu. James, Fransa'yı desteklemek için 1513'te İngiltere'yi istila edince VIII. Henry, İskoçlara karşı büyük bir askerî sefere girişti. Bu sefer, IV. James'in öldürüldüğü Flodden Savaşı'nda İngilizlerin kanlı bir zafer kazanmalarıyla sonuçlandı. Yine de Katolik İskoçya, Katolik Fransa'nın müttefiki olarak kaldı. 1542'de bir İngiliz ordusu İskoçya'yı yeniden istila ederek, Solway Moss'ta İskoçları yenilgiye uğrattı. Kral V. James'in bu savaştan bir ay sonra ansızın ölmesi üzerine, Mary Stuart (James'in altı günlük kızı), İskoçların kraliçesi oldu. 1546 yılında, Henry'nin Fransa'yla uzayıp giden savaşı durduktan sonra, başka bir İngiliz ordusu İskoçya'yı yakıp yıktı; başkent ve üniversite kenti Edinburgh'u yağmaladı.

VIII. Henry 1547'de öldü. Boşanma ısrarıyla İngiliz Reformasyon'unu başlatmış olan kral, ölüm döşeğindeyken, ne olur ne olmaz diye, ruhunun ebedi huzuru için düzenlenecek Katolik Aşai Rabbani ayinlerinde harcanmak üzere para bıraktı. Henry ile Jane Seymour'ın dokuz yaşındaki oğlu, Somerset dükü olan ve Koruyucu Lort olarak görev yapan amcasının vasiliğiyle, Kral VI. Edward olarak taç giydi (saltanatı 1547-1553). Genç Edward, Protestan muhaliflerle uzlaşma aramasına rağmen Reforme İngiltere, Kilise adına yoğun bir kampanya yürüttü.

Katolik İskoçya'ya ve Fransa'ya karşı savaşlar sürdü. Koruyucu Lort, İskoçya'da Katolikliği yok etmek niyetindeydi. Oradaki Katolik davasına yardım etmek üzere gönderilmiş bir Fransız kuvvetinin İngiliz birliklerince yenilmesinden sonra, İskoçların genç Katolik kraliçesi Mary Stuart (1542-1587), Fransa kralı II. Henri'nin oğlu François'yla evlenerek canını kurtardı. İngiltere'de Protestanlar ile Katolikler arasındaki gerginlikler kötüleşti. Dahası, toprak sahipleri yeni savaşları finanse etmek için daha fazla vergi ödemeye karşı çıkıyorlardı. Korku içindeki Katolik soylularla ittifak kuran Warwick kontu, 1549'da Somerset'i devirdi. Warwick, Koruyucu Lort görevini üstlendi ve Northumberland dükü unvanını aldı.

Northumberland, kendisini destekleyen Katolik lortlara çabucak ihanet etti. Tahtın İngiltere Kilisesi üzerindeki kontrolünü sıkılaştırdı ve Katolikliğe karşı bir bastırma seferberliği başlattı. Northumberland'ın hastalıklı genç kral üzerindeki nüfuzu, içindeki iktidar arzusunu biledi. Northumberland, oğluyla evlendikten sonra tahta çıkması için Leydi Jane Grey (1537-1554; VIII. Henry'nin yeğeni ve monarşinin üç numarası) lehine komplo hazırladı. Edward'ın ölümünden sonra, Northumberland, gelinini İngiltere kraliçesi ilan etti. Ama soyluların çoğu, VIII. Henry ile Aragonlu Catherine'in kızı olan Mary Tudor'u (saltanatı 1553-1558) desteklemek üzere bir araya geldi ve Katolik olmasına rağmen, Mary'yi tahtın haklı varisi olarak gördüler.

Mary Tudor, üvey erkek kardeşinin yerine geçti ve İngiltere'yi Katolikliğe geri döndürme girişiminde bulundu, Katolik Kilisesi'nin tüm ayin ve öğretilerini geri getirdi, İngiltere Kilisesi üzerinde papanın üstünlüğünü tanıdı. Kraliçe, VIII. Henry'nin reformlarını iptal etti ve Protestanlara eziyet etmeye başladı; onlardan bazıları Fransa'ya kaçtı. "Kanlı Mary", Londra Kulesi'nin ölümü çağrıştıran mirasını, Northumberland'ın oğlunun ve yalnızca dokuz gün saltanat süren Leydi Jane Grey'in kelleleriyle süsledi. Mary, 1556'da İspanyol tahtına çıkan II. Felipe'yle evlendi. İngiltere, uzun zamandan beri İtalya'da Habsburglarla çekişme içinde olan Fransa'ya karşı savaşında İspanya'ya katıldı. İngilizlerin Fransa'daki son ileri karakolu olan Calais çok geçmeden yitirildi. Mary'nin halk gözünde Fransa'yla ve İspanya'yla özdeşleştirilen Katolik inancını yaygın muhalefetin alevlendirmesi neticesinde, kraliçeye karşı bir isyan patlak verdi. Mary 1558'de öldüğü zaman, İngiltere'de çok az kişi yas tuttu.

Anne Boleyn'in kızı olan I. Elizabeth (saltanatı 1558-1603), üvey kız kardeşi Mary'nin yerine 25 yaşında kraliçe olduğu zaman, İngiltere'de Protestan yönetimi yeniden kurdu. Dinsel bölünme Elizabeth'in tahtını tehdit ediyordu, üstelik bir de Katolik Fransa'nın ve İspanya'nın düşmanlığı vardı. Genç kraliçenin başarılı olmasını pek fazla kişi bekleyemezdi.

Elizabeth zeki, kibirli, ara sıra kararsız ve bazen öfke nöbetine kapılan bir kadındı. Müzikten, danstan, avlanmaktan ve erkeklerin eşliğinden zevk alırdı. Uzun boylu, kızılımsı saçlı ve esmer tenli olan Elizabeth, tertiplerin düzenlendiği bir dünyada yaşadığı için temkinli, hatta şüpheciydi. Kraliçe, öylesine geçip gidecekleri umuduyla, birçok ivedi sorunu ertelemeyi yeğlerdi. İtalyan hümanizmi geleneğinde eğitilen Elizabeth, Latincenin yanı sıra Fransızca, Almanca ve İtalyanca da öğrendi, bu dillerden İngilizceye çeviri yapmaktan zevk alırdı.

Elizabeth hiç evlenmedi. Erken modern Avrupa'da kadınların evlenmemeleri az rastlanan bir durum değildi; İngiltere'de tüm kadınların %10'u yaşamı boyunca bekâr kalıyordu, ama bir hükümdarın evlenmemesi alışılmış bir şey değildi. Günün birinde Elizabeth'in bir koca alıp almayacağı sorusu, tebaasının yanı sıra Avrupa'daki diğer hükümdarların da kafasını çok kurcalıyordu.

Kraliçe Elizabeth, Robert Dudley ile dans ediyor.

Elizabeth, evlenmesi ve doğrudan bir varis vermesi yönünde Parlamento'ya sunulan bir dilekçeye cevap olarak, Tanrı'ya inandığını ve "ülkenin bir varisten yoksun kalmaması"nı sağlayacağına güvendiğini söylemişti. Kendisine gelince, yaşamı sona erdiğinde, "şunca zaman saltanat süren bir kraliçenin bakire olarak yaşayıp öldüğünün bir mermer taşa yazılması" yeterli olurdu. Elizabeth, İspanya'nın yakışıklı ama donuk kralı, Mary Tudor'un Katolik dul kocası II. Felipe'den başlayarak, onunla evlenmeyi umut eden kıtalıları birbiri ardına reddetti. Karısının 1560'ta kuşkulu bir şekilde merdivenden yuvarlanarak ölmesi nedeniyle ister istemez birkaç yıl dedikodulara konu olan yakışıklı lort Robert Dudley ile yaşadığı iki yıllık duygusal ilişki de evlilikle sonuçlanmadı.

I. Elizabeth Döneminde Dinsel Uzlaşma ve Çatışma

Elizabeth, gün gelip saltanatını tehdit edebilecek olan İngiltere içindeki dinsel çatışmayı çözmenin bir yolunu bulmakta kararlıydı. Elizabeth, Protestan olarak yetiştirilmişti ama özellikle kuvvetli bir dinsel inanca sahip değildi ve Kilise'ye de nadiren giderdi. Bazı Katolik ayinlere sıcak baktığı düşünülmesine rağmen, Westminster Abbey'de mumlarla ve tütsülerle yürüyen bir keşiş alayıyla ilk kez

karşılaştığı zaman şöyle bağırmıştı: "Bu meşaleleri götürün, çok iyi görebiliyoruz." Birçok Katolik danışmanı da kovdu.

1559'da Parlamento, Kilise'yi Protestan dogmaya ama esasen Katolik yapıya sahip olacak şekilde yeniden örgütleyerek İngiltere Kilisesi'nin kalıcı temellerini kuran Birörneklik Yasası'nı ve Üstünlük Yasası'nı kabul etti. Birörneklik Yasası, İngiltere Kilisesi'nin dinsel hizmetlerinde *Ortak Dua Kitabı*'nı (1550) dayatıyor, halka açık ibadete katılımı zorunlu tutuyor ve ayinlere katılmayanlar için cezalar getiriyordu. Yasa, (çoğunluğunu Katoliklerin oluşturduğu) Lortlar Kamarası'ndan kıl payı geçti ve iki piskopos Londra Kulesi'ne kapatılarak oy vermeleri engellenmemiş olsaydı belki de asla geçmezdi. Üstünlük Yasası; tüm memurların, din adamlarının ve üniversite öğrencilerinin kraliçeyi İngiltere Kilisesi'nin "yönetici"si olarak tanıyacaklarına yemin etmelerini gerektiriyordu. Bu unvan, Kilise'nin "baş"ı unvanının yerini aldı ve öğretiyle ilgili meselelere kraliçenin karışmayacağını ima ediyordu. 1563'te yürürlüğe konulan Otuz Dokuz Madde, İngiltere'de, Devlet ile Kilise arasındaki ilişkilere dair kurumsal bir çerçeve sağladı. Elizabeth'in saltanatında Parlamento üzerindeki denetimini güçlendiren toprak sahibi seçkinler, genel olarak İngiltere Kilisesi'ni desteklediler.

Bazı İngiliz Protestanlar, reformları, Elizabeth'in getirdiği dinsel çözümden daha ileriye taşımak istediler. Bazılarınca gösterişli Katolik törenlerinin kalıntıları sayılan şeylerin, örneğin vaftiz haçlarının, inananların okunmuş ekmek ve şarabı alıyorken önünde diz çöktükleri sunak tırabzanlarının, gösterişli papaz giysilerinin ve vitrayların İngiltere Kilisesi'nden kaldırılmasını sağlamaya çalıştılar.

Calvinciliğin İngiliz türü olan Püritenlik, İngiltere Kilisesi bünyesinde muhalif bir güç olarak ilk kez 1550'lerin sonunda ortaya çıktı. Püritenler öncelikle orta ve alt sınıflara mensuptular. Bireysel vicdana, Kutsal Metinler'in doğrudan otoritesine ve vaazın öncelikli bir rol oynadığı inanç birliğine dayanan yalınlaştırılmış ama daha yoğun bir din üzerinde ısrar ediyorlardı. İngiltere Kilisesi'nde piskopos olarak görev yapan az sayıda Püriten olmasına rağmen, diğerleri İngiltere Kilisesi'nin İngiliz monarşisinden ayrı olmasını istiyorlardı. Tudor monarşisi ise güttüğü laik amaçlar olan ulusal şan, zenginlik ve kamu düzeni amaçlarına Kilise'nin hizmet etmesini istiyordu.

Kıta Avrupa'sından Katolik Cizvit misyonerlerin gelişinin teşvik ettiği mütevazı bir Katolik canlanma, İngiltere'de dinsel bölünmeleri şiddetlendirdi. Kraliyetin dinle ilgili politikaları sertleşti. Katoliklerin yanı sıra, muhalif Protestanlar da eziyet gördüler. Bir Cizvit misyoner 1581'de gergi aletinde işkenceyle öldürüldü; altı yıl sonra da ilk Püriten, Parlamento'da kendi dini adına ifade özgürlüğünü savunduğu için idam edildi.

İskoçya kraliçesi Mary.

Elizabeth'in bir varisi olmadığı için, Katolik Mary Stuart, İngiliz tahtına geçmek için ilk aday durumundaydı. Kocası Fransa kralı II. François'nın 1560'ta ölmesinden sonra Mary, annesinin aynı yıl ölünceye kadar vekil olarak üstlendiği iktidarı devralmak üzere anayurdu İskoçya'ya döndü. Teolog John Knox (yak. 1505-1572) reform vaazları vermek üzere Cenevre'den ülkesine döndüğü zaman, İskoçya Reformasyon'u tam olarak başlamıştı. Elizabeth, İngiltere tahtına geçtikten hemen sonra, İskoçya ve Fransa ile barış yapmıştı. Ama Elizabeth ve Protestanlar, eğer İngiltere kraliçesi olursa, Mary'nin Katolikliği İngiltere'ye geri getirmesinden kaygı duyuyorlardı. Protestanlar 1568'de kendisini İskoçya tahtını bırakmaya zorladıkları zaman, Mary İngiltere'ye kaçtı. Elizabeth, olası rakibini fiilen göz hapsinde tuttu.

İngiltere'nin tecrit edilmiş kuzeyindeki Katolikler, Mary Stuart'ı İngiltere tahtına geçirebilmek umuduyla 1569'da ayaklandılar ve böylece, Elizabeth'in rakibini tutuklatmasını hızlandırdılar. Katolik kuvvetleri güneye doğru yürüdü, ama Elizabeth'e sadık olan hatırı sayılır büyüklükteki İngiliz kuvvetlerinin onları beklediğini öğrenince alelacele geri çekildiler. İngiliz birlikleri, ikinci bir İskoçya ordusunu iki ülke arasındaki sınırda yenilgiye uğrattı. Elizabeth, asilerin 500'den fazlasının idamını emretti. Bu "Kuzey Kalkışması" tam bir yenilgiyle sona erdi ve Katolik Kilisesi'nin İngiltere'de başarılı bir Karşı Reformasyon için beslediği umutlar kesin olarak suya düştü. Papa V. Pius, 1570'de Elizabeth'i zaten mensup olmak istemediği Kilise'den aforoz etti, kraliçenin Katolik tebaasının ona itaat etme yükümlülüğünü kaldırdı ve ona karşı birçok başka komployu teşvik etti. İki yıl sonra, Fransız Katolikler, Paris'te Protestanlara yönelik Aziz Bartholomeos Günü Katliamı'nı düzenlediler (*bkz.* Bölüm 4); bu olayın dehşeti, Mary'nin taht üzerindeki iddialarına karşı, Elizabeth'in ne pahasına olursa olsun direnme kararlılığını pekiştirdi. Ondan sonra Elizabeth, Katolik İspanya'ya karşı isyan eden ve çoğunluğu Protestan olan Hollandalılara destek sözü verdi. Onu devirerek yerine Mary Stuart'ı geçirmek amacıyla İspanyol ve Fransız büyükelçiliklerinin de karıştıkları bir komployu 1583'te boşa çıkardı.

Elizabeth, dört yıl sonra, Parlamento'nun baskısıyla Mary Stuart'ın idamını emretti.

Elizabeth'in Devlet Kuruculuğu

Elizabeth'in rehberliğinde İngiliz devletinin erişimi ve etkinliği arttı. Soylular, toprak sahibi seçkinler ve kraliyet maiyetindeki memurlar arasından seçilmiş 12 ila 18 üyenin oluşturduğu Devlet Danışma Kurulu'nda lortlar ve diğer varlıklı beyler görev yapıyorlardı. "Lort teğmenlik" adı verilen yeni bir makam oluşturuldu ve bu kurula bağlandı; lort teğmenler yerel milisleri kontrol etme yetkisine sahiptiler. İngiltere kraliçesi, tıpkı selefleri gibi, kraliyete sadakati güçlendirmek için hamilik yolunu kullandı. En arzu edilen mevkiler, kraliyet maiyeti de dâhil, saraydaki mevkilerdi. Bu mevkilerden bazıları yaşam boyu devam ediyor, birkaçı da miras bırakılabiliyordu. Fransa'nın aksine, Elizabeth dönemi İngiltere'sinde, Kilise görevlileri ülkenin en yüksek makamlarında görev almıyorlardı. Adalet Bakanı ve Lortlar Kamarası Başkanı gibi, saraydaki en kudretli yetkililer, memurları seçerek ve illerdeki yerel makamları doldurarak hamilik dağıtıyorlardı. Toprak sahibi seçkinlerin özel çıkarlarının karşılanmasıyla yakından bağlantılı olan Hazine bakanlığı, Lortlar Kamarası ve Avam Kamarası'nın oluşturduğu İngiliz Parlamentosu kadar güçlü bir temsilî organla uğraşmak zorunda kalmayan kıta Avrupa'sındaki hükümdarlarca kurulmuş benzer makamları andırıyordu. Elizabeth'in kırk beş yıllık saltanatının yalnızca üç yılında toplantı yapmış olmasına rağmen, Parlamento, yönetimde her zaman önemli bir rol oynadı, çünkü taht, yeni yasalar ve yeni vergiler için Parlamento'nun olurunu almak zorundaydı.

Elizabeth, kraliçe olduğunda, tahtın mali durumunun zayıf olduğunu gördü. Vergilerden ve gümrük harçlarından sağlanan gelirler, İspanya'ya karşı savaşı ve İrlanda'daki seferleri finanse etmek için yetersizdi. Bazı kraliyet arazilerinin satışı, zorla alınan borçlar, ara sıra gümüş ya da altın yüklü bir İspanyol gemisinin ele geçirilmesi ve indirimli tedarik (monarşinin aracılarının gıda maddelerini piyasa fiyatından düşük fiyata satın alma hakkı) ancak geçici birer çözüm olabilirdi. "Gemi parası" (limanlara uygulanan ve tahtın, sakat bir mantıkla, kara içlerindeki şehirlere de genişlettiği bir vergi) tahsilatı halk arasında son derece tepki topluyordu ve 1590'lardaki zor dönemde direnişe neden oldu. Ama taht, hükümet harcamalarında tasarrufa giderek ve vergileri yükselterek, kasasını yeniden doldurmayı başardı; bu da İspanya'ya karşı on beş yıldan beri süren masraflı bir savaşa rağmen, devletin daha güçlü ve daha etkili hâle geldiğinin başka bir işaretiydi. Elizabeth Çağı'nda İngiliz monarşisi, İspanya ya da Fransa monarşilerinden görece daha etkiliydi.

1590'lara gelindiğinde, İngiliz soyluları, tahtın güç kullanma tekelini tehdit edebilecek tam teşekküllü özel ordulara artık sahip değillerdi. Bu durum, Fransa'da başkalarının yanı sıra Guise ve Bourbon ailelerinin din savaşlarında kendi ordularını kullandıkları aynı dönemde geçerli olan durumun aksiydi.

İngiltere'de merkezi hükümetin erişimini artırmasına dış savaşlar da hizmet etti. 16. yüzyılın ikinci yarısında, gerek duyulduğunda, askerî birliklerin çoğunu sağlayan milislere düzenli eğitim verildi; celp yoluyla gönüllü ve süvari temini de devam ediyordu. Elizabeth'in saltanatının son on sekiz yılında, 100.000'i aşkın kişi kıta Avrupa'sında savaşmak ve İrlanda'da İngiliz hegemonyasını devam ettirmek için zorla askere alındı. "Lort teğmenler", illerden asker toplama sorumluluğunu üstlendiler. Askere kaydedilenlerin büyük çoğunluğu, yoksulun da yoksuluydu; bunlar, asker toplama ekipleri kraliçenin hizmetine sokmak üzere adam bulmak için tavernaları, hatta kiliseleri bastıklarında yanlış zamanda yanlış yerde bulunan talihsiz adamlardı.

Monarşi, Kuzey İngiltere'ye, Galler'e (VIII. Henry'nin İngiltere'ye kattığı ülkeye) ve İrlanda'ya İngiliz hukukunu dayattı. Londra'yla gitgide daha bağlantılı hâle gelen bir ulusal piyasa ekonomisinin doğuşu da İngiliz siyasal kurumlarının ulusallaşmasında önemli rol oynadı. Bu uyruğa mensup olma duygusu, kıta Avrupa'sındaki herhangi bir yere kıyasla İngiltere'de kesinlikle daha ileriydi. Güneybatı İngiltere'nin Kernevekçe dilinin konuşulduğu Cornwall (Kernevekeli) bölgesi hariç, İngiltere halkı, ağız ve vurgu farklılıkları ne kadar büyük olsa da İngilizce konuşuyordu. Bir ölçüde Anglikanlaşan Galli seçkinler, oğullarını Oxford ve Cambridge üniversitelerine göndermeye başladılar.

Britanya'nın bir ada olması gerçeği, kıta Avrupa'sındaki muhataplarına kıyasla İngilizleri yabancılara karşı daha mesafeli ve daha erkenden ulusalcı yapmış olabilir. Bununla birlikte, toplumsal farklılıklardan ve varlıklı yerel toprak sahibi ailelerinin ezici etkisinden beslenen güçlü yerel yönetim gelenekleri ve bağlılıklar İngiltere'de varlığını hep sürdürdü. İngiltere'de, il ve kilise mıntıkası (pariş), insanların çoğunun iktisadi, toplumsal ve siyasal evreni olarak kaldı. Vergi tahsildarı ya da asker toplama ekibi gelinceye kadar, devlet hâlâ bir soyutlama olarak görülüyordu.

Demografik ve Ekonomik Büyüme

16. yüzyılın son yarısında İngiltere, bir ticaret ve imalat gücü hâline geldi. İngiltere ve Galler'in nüfusu hızla çoğalarak, 1520'lerde yaklaşık 2,5 milyon iken, 1580'de 3,5 milyona çıktı; 1610'da ise yaklaşık 4,5 milyona ulaştı. Ölüm oranlarının düşmesi ve doğurganlığın artması, böylelikle imalatta ve çiftçilikte çalışma fırsatlarının muhtemelen genişlemesi (bunun da daha erken evliliğe ve daha fazla çocuğa yol açması), bu hızlı nüfus artışının açıklanmasına yardımcı olur. Salgınlar ve veba ara sıra ciddi ölümlere yol açmakla birlikte, İngiltere halkı yine de bu yıkımları genelde kıta Avrupa'sındakilerden daha az yaşadı. Dahası, İngiliz Reformasyon'u acı etkiler yaratmasına karşın, ülke, Fransa'da ve Orta Avrupa'da meydana gelen uzun süreli din savaşlarından esirgenmişti.

Temizliğin yetersizliği nedeniyle çok berbat durumda olan sağlık koşullarının neden olduğu yüksek ölüm oranlarını karşılamaya yeter sayıda göçmen geldikçe, İngiliz şehirleri de büyüdü. Londra, dünyanın ikinci büyük kenti hâline geldi; 1520'lerde yaklaşık 50.000 olan nüfusu 1600'de 200.000'e çıktı ve 1650'de kent duvarlarını aşarak 375.000'e ulaştı (o tarihte yalnızca Edo [Tokyo] ondan daha büyüktü). İngiltere'nin diğer en büyük şehirleri çok gerilerde kaldılar: Norvich, Newcastle ve Bristol sadece 25.000'lik nüfuslarıyla böbürleniyorlardı. 17. yüzyıl ortasına gelindiğinde, İngiltere nüfusunun yaklaşık %8'i Londra'da yaşıyordu.

İngiltere, 18. ve 19. yüzyıllardaki "tarım devrimi"nden çok önce tarımsal üretim artışının birincil örneğini sunar. Daha büyük bir nüfus, mamul mal talebinin yanı sıra gıda talebini de kamçıladı. İngiliz tarımı, tarımsal ürünlerde uzmanlaşma yoluyla, kıta Avrupa'sındaki neredeyse her yerden daha verimli ve pazar odaklı oldu. 1450-1650 yılları arasında, dönüm başına tahıl verimi en az %30 arttı. İspanya'daki çiftçiliğe belirgin şekilde karşıt bir yaklaşımla, İngiliz toprak sahipleri daha yoğun bataklık ve ormanlık arazileri ekilir hâle getirdiler.

İngiliz soyluların geniş mülkleri, büyük ölçüde dokunulmamış olarak kaldı ve zengin toprak sahiplerinin birçoğu mülklerini büyük bir hırsla genişletti. Tam zamanında yapılan evliliklerle de sahip olunan topraklar genişledi. Primogenitür (tüm arazinin en büyük oğula miras kalması) sistemi de arazilerin bölünmeden kalmasına yardımcı oldu. Bağımsız toprak sahiplerinin küçük oğulları, çoğu kez Kilise'de ya da kentsel mesleklerde başka saygın işler bulmak üzere aile topraklarını terk ediyorlardı. Artan nüfusun, talebi ve fiyatları yukarıya çektiği bir zamanda daha büyük çiftlikler, ticari yönü daha ağır basan çiftçiliğe elverişliydi. Bazı toprak sahipleri, gelişen yünlü ticaretinin talebini karşılamak için koyun yetiştirmek üzere arazilerinin bir kısmını otlağa dönüştürdüler.

Mülkleri ve arazi kiralama imtiyazları sayesinde zenginliğini ve konumunu güvenceye almış varlıklı çiftçiler (*Yeomen*) yanında büyük toprak beylerinin bazıları da verimliliği artırmak amacıyla mülklerini yeniden organize ettiler. Açık tarla çiftçiliğiyle uğraşanlar, büyüyen Londra piyasasına cevap verecek şekilde ürün seçimi yapıyorlardı. Toprak beyleri, daha fazla kâr arayışıyla, 1580-1620 yılları arasında arazi kiralarını yükselttiler ve arazi kiralama koşullarını kendi lehlerine değiştirdiler; daha kısa kira sürelerini tercih eder oldular ve toprağı kiraya vermeyi kabul etmeden önce kiracılara bir "depozito" ödemeleri yönünde baskı yaptılar. Yeni ve daha kısıtlayıcı olan koşullarını yerine getiremeyenleri tahliye ettiler. Kiracıları, nöbetleşe ürün ekimi dâhil, daha üretken çiftçilik yöntemleri yönünde de zorladılar. Çetin yıllarda, köylüler topraklarını satmaya zorlanabiliyorlardı, oysa zengin komşuları nispeten daha kolay ayakta kalabiliyorlardı.

17. yüzyıla ait bu ahşap oymada, kırsal kesimden bir kadın, İngiltere'nin ekonomisini dönüştüren tekstil imalatındaki genişlemenin bir parçası olarak, evde sınai üretimle uğraşıyor.

Birçok toprak sahibi, mülklerini genişletmek için "çevirme" yoluna gidiyordu. Parlamento'nun arazi çevirmeyle ilgili çıkardığı yasalar, toprak sahiplerinin; çorak arazileri satın almalarına, ekilebilir parselleri birleştirmelerine ve ortak araziler ile otlakları paylaşmalarına olanak tanıyarak onlara yardımcı oldu. Köylerin en yüksek teklifi verenlere sattıkları ortak arazilerin çevrilmesi, uzun vadede, köylülerin arazi kullanımıyla ilgili ortak haklarına son verecekti ve mülkleri birleştirmek için kiracıların bu topraklardan çıkarılması, "tarımsal bireycilik" yönünde bir itici güç oluşturdu. Çevirme girişimi beraberinde oldukça büyük bir direniş getirdi çünkü bu uygulama, kırsal yoksulların birçoğunu, öteden beri yakacak odun, başaklama ve otlatma için muhtaç oldukları ortak toprakları kullanmaktan yoksun bıraktı. Tüm insanların barış ve uyum içinde yaşadıkları hayalî bir adayı anlatan Thomas More'un *Ütopya* (1516) adlı yapıtı, İngiltere'de çevirmeyle ilgili ekonomik haksızlıkları eleştiriyordu. Halkın vergilere karşı isyanlarının, başka ülkelerin yanında, Fransa'yı, İspanya'yı, Avusturya'yı ve Ukrayna'yı da sarstığı 1590'larda ve yine 1620'ler ile 1630'larda, çevirmeye karşı başkaldırılar yaygındı.

İngiltere ekonomisinin olağanüstü gelişimi, demir, kereste ve en başta da kıta Avrupa'sının başka yerlerinden çok daha büyük miktarlarda çıkarılan kömür de dâhil, ülkenin doğal kaynaklarından yararlanmaya dayanıyordu. Yeni endüstriyel yöntemlerle, Birmingham ve çevresinde demir, pirinç ve kurşunlu kalay üretimi arttı. Ama İngiliz ekonomisini öncelikle tekstil (dokuma) imalatı

geliştirdi. Yünlüler (ihracatın yaklaşık %80'i), kamgarn (taranmış yün elyaftan eğrilmiş sağlam iplik) ve kumaş, İngiltere'nin yanı sıra kıta Avrupa'sında da kapanın elinde kalıyordu. Dahası, İngiliz tüccarların Atlantik ötesine çapul seferleri yapmaya başladıkları 16. yüzyıl sonunda, bu dokumalar Yeni Dünya'da da satıldı. Kumaş imalatçıları, kırsal kesimdeki köylere ve çiftliklere "evlere iş vererek" kentsel zanaatçılarca yapılan üretimi baltaladılar. Bu tür ev içi sanayide, yoksul köylü kadınlar ve kızlar, evlerinde (yün elyafını eğirmeye hazırlamak üzere) tarama ve eğirme işleri yapabiliyorlardı.

İngiliz dokuma ticareti Anvers'le yakından bağlantılıydı, oradaki işçiler İngiliz kumaşını boyuyorlardı. Sir Thomas Gresham adındaki bir 16. yüzyıl girişimcisi, vızır vızır işleyen nehir limanında İngiltere'nin temsilcisi oldu. Kentteki tüccarları yedirip içiren ve kraliyetin bir elçisi olarak hizmet gören Gresham, İngiliz tüccarların ününü öyle bir pekiştirdi ki, işlerini krediyle yürütebiliyorlardı; bu ise 16. yüzyılda hiç de azımsanacak bir başarı değildi. Gresham, Hansa Birliği'ne mensup Kuzey Almanya şehirlerine tanınan özel ayrıcalıkların kaldırılması ve bol kazançlı İngiliz ticaret tekellerine yetki verilmesi için İngiliz hükümetini ikna etti. O keskin finans duygusuyla Gresham, vadesi gelmiş borçlar konusundaki görüşmeler yoluyla, kraliyetin nispeten zayıf olan hazinesini birkaç kez iflastan kurtardı.

Gresham, krala, Kuzey ve Güney Amerika'da yakalanabilecek ekonomik fırsatları araştırmasını salık verdi. Bu öneri, İngilizlerin sömürge kurmaya yönelik ilk örgütlü çabalarına ön ayak oldu. İspanyol sömürgeciliğine kıyasla, denizaşırı İngiliz girişimlerinin yürütülmesinde ticari kâr kaygısı çok daha büyük ağırlık taşıyordu. İspanya, 1566'da İspanyol egemenliğine karşı başlayan Hollanda isyanını ezmek umuduyla Schelde Nehri'ni kapattığı zaman, İngiliz tüccarlar, okyanus aşırı ticaret için yeni ve daha uzak çıkış yolları arayarak karşılık verdiler. Hükümetin izniyle korsanlık da yapan kâşif Sir Francis Drake (1540-1596), Asya'yla ticaret bağlarına olanak verecek bir geçit bulmak için 1577'den 1580'e kadar Ümit Burnu çevresini dolaştı. Bir Rönesans bilgini, şairi, tarihçisi ve kâşifi olan Sir Walter Raleigh (1554-1618), Drake için şöyle demişti: "Onun tüm serüvenlerine tek bir amaç hayat verir ve eylemlerinin çizdiği harita, İspanyol monarşisinin gırtlağına dolanıp düğümlenmiş bir ip gibidir."

Tudor Döneminde İngiliz Toplumu

Tudorlar dönemindeki İngiliz toplumu, bir kilise mensubunun 1577'deki yazısında "insan dereceleri" dediği şeyi, yani kesin şekilde belirlenmiş toplumsal grupları yansıtıyordu. Bazen çağdaşlar, insanları "beyefendiler," "orta sınıflar" ve "yoksullar" diye zümrelere bölerek, İngiliz toplumsal yapısını yalınlaştırıyorlardı. Mirasla geçmiş ya da edinilmiş taşınmaz mülk biçiminde toprak sahipliği,

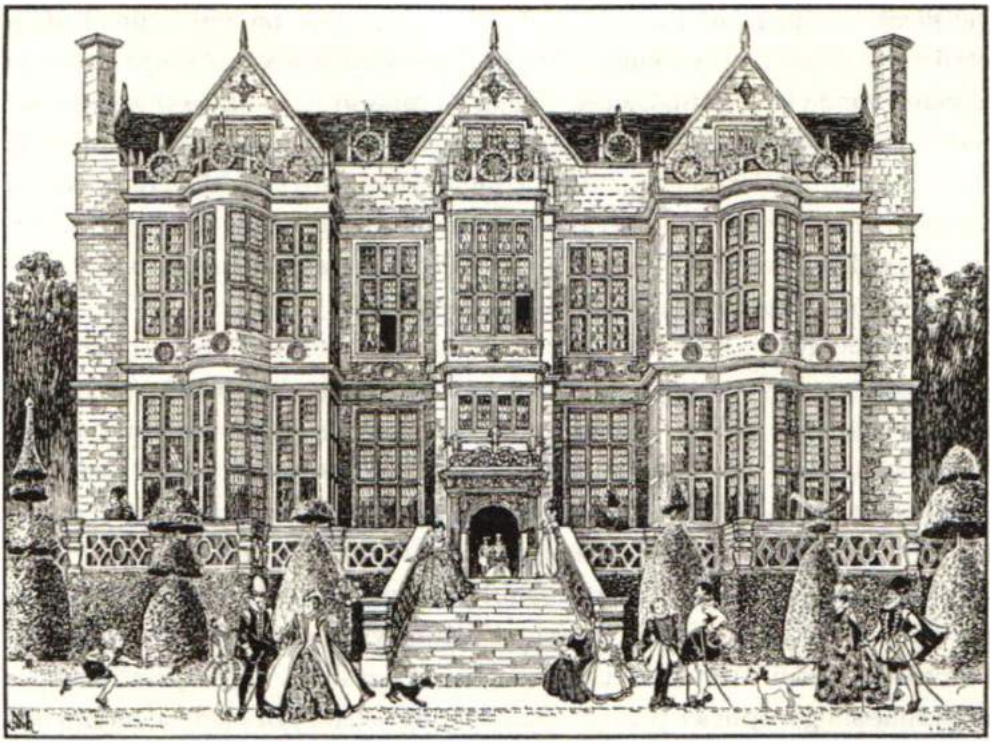

Elizabeth dönemine ait bir taşra evi, 16. yüzyıl sonu.

İngiltere'de kişiye statü ya da "asalet" kazandırıyordu. Tüm soylular (yani, kalıtımla geçen bir soyluluk unvanı sahipleri) eşraftı ama eşrafın büyük çoğunluğu, unvanlı soylular ya da Lortlar Kamarası'nda temsil edilen asilzadeler değillerdi. Eşraf statüsü, toprak sahipliğinden kaynaklanıyordu ve Avam Kamarası'nda eşraf ağır basıyordu. Taht, askerî hizmet karşılığında, en büyük oğula miras kalan unvanlar bağışlıyordu.

Soylular ve eşraf, sonraki üç yüzyıl boyunca, çevrelerindeki kırsal kesimi komuta eden taşra malikânelerinden İngiltere'ye hâkim oldular. Sıradan insanlar, soylulara "lordum" ve zengin beyefendilere "efendim" (*sir*) diye hitap ediyorlardı; yoksul kadınlar, saygı işareti olarak onlara dizlerini ve boyunlarını büküp selam veriyorlardı. Onlar geçerken, şereflerine köyün çanları çalınıyordu. Varlıklı toprak sahipleri, köyde çıkan uyuşmazlıklarda arabuluculuk yapıyor ve itaat karşılığında bazı yardımlar yapıyorlardı. (Varlıklı bir adam, sokakta "adamları"yla çene çalıyordu: "Bir kocakarıya kaç çocuğu olduğunu sordum. 'Altı,' diye yanıt verdi. 'İşte al,' dedim, 'onlar için altı peni.' Bağış yaptığımı anlamayarak, 'olmaz efendim,' dedi gururla, 'çocuklarımı satmam'.") Beyefendilerin Oxford ve Cambridge üniversitelerinde gördükleri öğrenim ya da özel öğretmenlerden aldıkları eğitim, gitgide ulusal bir seçkin zümresi hâline gelenler arasında ortak kültürel değerlerin ve toplumsal homojenliğin şekillenmesine yardımcı oldu.

Varlıklı çiftçiler (*Yeomen*), toplumsal hiyerarşide eşrafın altında yer alıyorlardı ama geniş mülkler satın alıp elde tutabilirlerse yükselebiliyorlar ve Parlamento seçimlerinde oy verebiliyorlardı.

"Orta sınıflar"ın üst katmanlarında, lort ya da beyefendi olmasalar bile "yeterli" sayılan kişiler yer alıyordu. Bunların, istikrarlı bir gelir sahibi olmaları nedeniyle, şöyle ya da böyle kamusal sorumluluk üstlenmelerinde fayda olan kişiler olduklarına inanılıyordu. İngiltere'nin 16. yüzyılda yaşadığı erken ekonomik patlama, tüccarların ve imalatçıların zenginliğini artırdı ve konumunu yükseltti. Zengin tüccarlar ve loncalara mensup zanaatkârlar, kent meclislerinde görev alarak nüfuzlarını kuşaktan kuşağa devam ettirdiler.

Küçük mülk sahipleri, ancak kendini geçindirecek kadar toprağı olan köylüler ("küçük çiftçiler"), sundukları dinsel hizmetler karşılığında aldıkları küçük paralarla yaşamak zorunda olan yoksul din adamları ve bayağı zanaatkârlar, toplumsal hiyerarşinin daha alt basamaklarında yer alıyorlardı. Nüfusun çoğunluğu ne toprağa ne de beceriye sahipti, bu nedenle de toplumsal hiyerarşinin tabanında yer alıyordu. Emekçi ailelerin çoğu, kiralık tek odalı kulübelerde yaşıyordu. Çiftlik işçiliği yaptırılan ama sıklıkla eğirmeci, dokumacı, taramacı ya da çivi yapımcısı olarak da çalıştırılan kulübeciler; ekmek, peynir, domuz yağı, çorba, bira ve bahçe yeşillikleri tüketerek yaşıyorlar, ara sıra işverenlerince hasat zamanı düzenlenen şölenlerle de bunları takviye ediyorlardı. Çiftlik hizmetlileri, derme çatma barınaklarda yaşıyorlardı. Londra'daki ve daha küçük kentlerdeki kent yoksulları düz işçilik, hamallık ve çöpçülük yaparak ya da başka ağır bedensel işlerde çalışarak hayatlarını kazanıyor ve kirasını verebildikleri içler açısı barınaklarda sefalet içinde yaşıyorlardı, hatta birçoklarının barınağı dahi yoktu.

16. yüzyılda zenginler daha da zenginleştiler ve öyle yaşadılar; yoksullardan farklı şekilde giyindiler ve yiyip içtiler. Parası olan herkes en güzel giysileri satın alabileceği için "Babil'deki gibi bir kafa karışıklığı"nın sınıfsal sınırları silikleştirebileceği yönündeki şikâyetlere yanıt olarak Parlamento, yalnızca düklerin, kontların ve baronların altınla dokunup, altın ve gümüşle bezenmiş samur kumaş giyebileceğine o yüzyılın başlarında karar vermişti. Londra yaşamına ilişkin ağzı bozuk yergilerin yazarı Ben Jonson'ın (1572-1637) söylediğine göre, bir kişi beyefendi olarak tanınmak istiyorsa Londra'ya gitmeliydi, "oraya ilk vardığınızda, sanki matah bir şeymiş gibi, iki ya da üç bavul dolusu elbise için en iyi arazinizin iki yüz ya da iki yüz elli dönümünü verirdiniz."

Kardinal Wolsey, yüksek din adamları dâhil zengin insanların yeme-içme aşırılıklarını dizginlemeye daha önce çaba harcamıştı. Ortaçağdan beri Avrupa'nın her yanında rastlanabilen harcama kısıtlayıcı düzenlemeleri kopya ederek, hangi mevkii işgal eden kişinin bir öğünde en fazla kaç tabak yemek yiyebileceğini belirlemiş ve en yüksek rakamı (dokuz tabak) kendisi gibi kardinallere ayırmıştı. Oysa yoksullar hiç böyle öğünler yemiyorlardı. Çığ gibi artan gıda ve barınma

fiyatları, zanaatkârların, topraksız rençperlerin, kırsal emekçilerin ve vasıfsız işçilerin cılız kazançlarını yiyip bitiriyordu.

Tudor İngiltere'sinde, yeni ekonomik fırsatlar eşrafa, varlıklı çiftçilere, tüccarlara ve imalatçılara daha fazla servet kazandırdığı için, hiç kuşkusuz bir dereceye kadar toplumsal hareketlilik vardı. Bazı varlıklı çiftçiler, eşraf statüsü kazandılar. Orta sınıfların çıkarları ve yaşam tarzları gitgide beyefendilerin ve ailelerininkine yaklaştı. Bazı çıraklar, kendi meslekleri bünyesinde bağımsız usta oldular. Ama yoksullaşmaya koşut olarak sayıları hızla artan yoksullar arasında toplumsal ilerlemeye nispeten seyrek rastlanıyordu.

Kamu Düzeni Arayışı

Artan nüfusun şiddetlendirdiği neredeyse yüzyıllık bir enflasyondan sonra, 1590'lardaki kötü hasatlar, İngiltere'de ekonomik genişleme dönemini aniden sona erdirdi. Sokaklarda kalan, paçavralara bürünmüş, tarlalarda uyuyan, yaban yemişi ya da yenilebilir kökler arayan ve sırf bir lokma için dilenen yoksul ve aç insanların sayısı sanki hiçbir zaman bu kadar fazla olmamıştı. Hâli vakti yerinde bir adam, "Sokaklarda yatıyorlar ve kendilerine hiçbir merhamet ya da acıma duygusu gösterilmeksizin, köpekler ya da yabani hayvanlar gibi ölmelerine izin veriliyor," diyerek gözlemini aktarıyordu.

Boyundurukta teşhir edilerek cezalandırılan bir adam, 16. yüzyıl İngiltere'si.

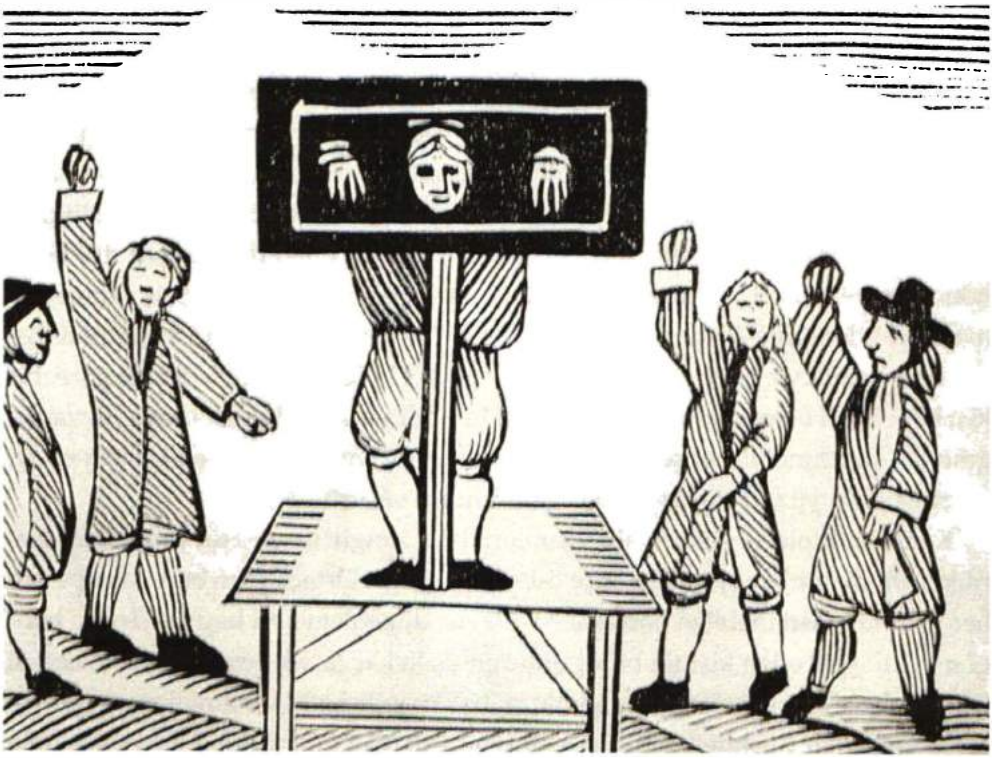

Sıradan insanlar bazen sorunlarına kendileri sahip çıkıyorlardı. Yiyecek yüzünden çıkan ayaklanmalar İngiltere'nin büyük kısmına yayıldı; yoksullar tahıla el koyup, kendilerince makul saydıkları bir fiyattan satıyorlardı. Yiyecek ayaklanmalarına katılanların çoğunluğu genellikle kadınlardan oluşuyordu, çünkü çarşı pazar gezip ailelerinin karnını doyurmakla uğraşmak onlara düşüyordu. Bu tür rahatsızlıklar, devletin ne pahasına olursa olsun düzeni sağlayıp sürdürme kararlılığını artırdı.

Ciddi suçların kovuşturulması, Elizabeth'in saltanatında hızla artarak, 1590-1620 arasında doruğa ulaştı. Serserilik, bu kabahatlerin en yaygın olanıydı, çünkü insanlar yiyecek-içecek bulmak için yollara düşüyorlardı. Serseriler gözaltına alınıyor ve üç gün tomruğa vurulduktan sonra evlerine gönderiliyorlardı. Hırsızların sayısı ve küstahlığı arttı. Bir çağdaşın tahminine göre, hırsızlar ve dolandırıcılar yirmi üç farklı kategoriye ayrılıyordu; uzun bir sırıkla pencerelerden bez ve elbise aşıran "kancacılar," "beygir yürütenler" (at hırsızları) ve deli numarası yapan "Abraham adamları" da bunlardandı. Değeri 12 şilinden fazla olan bir malın çalınması ölümle cezalandırılabiliyordu, ama suçlular daha çok halk önünde kamçılanıyor, damgalanıyor, bir kulağı kesilerek sakat bırakılıyor ya da kürek cezasına mahkûm ediliyorlardı. Gebe olmadıkları sürece, kadınlara erkeklerden daha sert muamele ediliyordu. İdamlık suçlardan mahkûm olanların yalnızca %10 kadarı gerçekten infaz ediliyor olmasına karşın, urganla asılarak yavaş yavaş boğulmayı ve ağırlıklar altında yavaş yavaş ezilerek ölmeyi de kapsayan bu tür cezalar özellikle vahşiceydi.

Suçların çoğunun cezasız kaldığı karısını taşıyan İngiliz üst sınıfları, düzeni korumayı takıntı hâline getirdiler; sıradan insanların toplumsal düzene karşı potansiyel tehdit olarak göründüğü bazı Shakespeare oyunlarında yansımasını bulan bir olgudur bu. Elizabeth döneminde yaşayanların birçoğuna göre, toplumsal düzen, toplumsal hiyerarşinin korunup sürdürülmesine ve hükümetin ahlaki otoritesine itaatin sağlanmasına bağlıydı. Bu nedenle Tudorlar, dinsel öğretiye dayandırdıkları tezlerle, otoriteye itaate ilişkin bir öğreti geliştirdiler.

Elizabeth dönemi edebiyatı ve tiyatrosu, sürekli dönüp dolaşıp, toplumsal düzenin gerekliliğine dayanan bir ahlaki yasa izleğine geliyordu. Shakespeare'in *Troilus ile Cressida* adlı tragedyasında, Prens Ulysses şöyle seslenir:

> Göklerin ta kendisi, gezegenler ve bu merkez
> Derece, öncelik ve yer gözetir,
> [...] Ama düzensizliğin uğursuz karışıklığıyla
> dolaştıkları zaman gezegenler,
> Ne musibetler, ne alametler, ne kıyam!
> [...] Dinleyin, ne keşmekeş peşinden gelir. ...

Orta ve üst sınıflardan olanların birçoğu, monarşiye karşı en ufak bir kabahatin bile isyan tohumları içerdiğine inanıyordu; 1576'de bir kadın, Elizabeth'in "soylu bir aileden doğmadığını ve tahtın varisi olmadığını" söylediği için kazığa bağlanıp yakıldı. Huzursuzluk çıkmasından ve otoriteye meydan okunmasından duyulan korku, İngiliz seçkinlerde bir ulusal bilinç duygusunun gelişmesine katkıda bulundu; 1588'de İspanyol Donanması'nın yenilmesi hem Protestan hem İngiliz olmakla kıvanç duyulmasına yol açtığı zaman da benzer bir gelişme olmuştu.

1598'de Parlamento, ilk "yoksul yasası"nı kabul etti ve bunu 1601'de başka bir yasa izledi. Bu yasalar, ihtiyaç sahiplerinin, içinde yaşadıkları topluluktan bir şekilde yardım almalarının gerekli olduğu ilkesini ilk kez tanıdı. Sulh hâkimleri, din adamlarının gözetiminde, yoksullara yardım dağıtılmasını denetleyeceklerdi. Yoksul yasaları, çalışmayan ya da çalışamayan yoksulların (yaşlılar, hastalar ve deliler dâhil) barındırılması için yoksul yurtlarının kurulmasını da hükme bağlıyordu.

Elizabeth Dönemi Tiyatrosu

1576'da Londra'da iki tiyatro açıldı, bunları birçok taşra şehrinde başkaları izledi. Kraliyet şatolarında, taşra malikânelerinde ya da şehirlerin her yerinde sahnelenmiş olan dinsel mesellerden, mucizeyle ve ahlakla ilgili piyeslerden oluşan repertuar bir yana bırakılırsa, bu tiyatroların yaşaması, oyuncuların gösterisini izlemek için para ödeyecek seyircileri çekebilmelerine bağlıydı. Londra'da, 1580-1640 yılları arasında, çoğu aşk öyküsü ve dram olan 2.000'i aşkın farklı oyun sahnelendi. Söz konusu dönemde, 300'den fazla oyun yazarı, Londra'da çalışan ya da taşra şehirlerine turne düzenleyen 100 tiyatro kumpanyasına yetecek kadar eser üretti.

William Shakespeare'in (1564-1616) oyunları, çağdaş İngiliz toplumuna ilişkin belirsizliği, ikircikliliği, hatta düş kırıklığını yansıtıyordu. Shakespeare, Stratford-on-Avon'da doğdu; babası orada eldiven imalatı yapıyordu ve oğlunun ilkokul öğrenimi görmesini sağlayabildi. Shakespeare, oyuncu olmak üzere, karısıyla birlikte Londra'ya taşındı ve 1580'lerin sonunda piyes yazmaya başladı. İlkin himaye gördü ve sonra, benzeri görülmemiş başarı kazanarak rakiplerini kızdırdı. Shakespeare, 3.000'den fazla seyircisi bulunan ve o zamanlar Londra'daki 6 özel tiyatronun en büyüğü olan Globe Tiyatrosu'na bağlı oyuncu kumpanyası Lord Chamberlain'in Adamları'nın kısmen sahibi ve aktörü oldu. Öyle tiyatrolarda koltuk ücretleri, sahnenin aşağısındaki açık alanda ayakta duran "peni mendeburları" için ayrılmış yerlerin de bulunduğu halk tiyatrolarındaki en ucuz biletlerden en az altı kat pahalıydı.

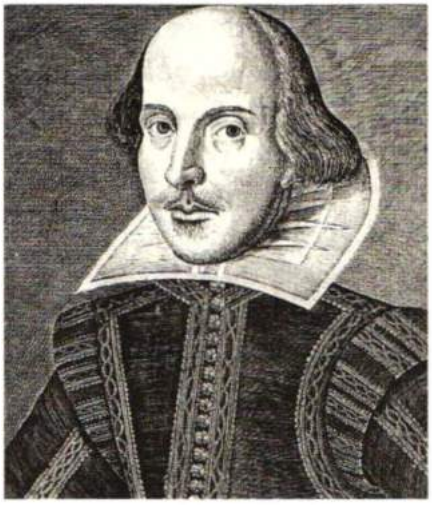

(*Solda*) William Shakespeare. (*Sağda*) Globe Tiyatrosu, Londra, 1616.

Seyirciler, beğendikleri şeyleri alkışlıyor, beğenmediklerini yuhalıyorlardı. Tiyatronun hem içinde hem de dışında sık sık kavga çıkıyordu. Oyun yazarı Christopher Marlowe (1564-1593), bir handa çıkan arbedede kim vurduya giderek öldü; aktör ve oyun yazarı Ben Jonson, düelloda başka bir aktörü öldürdü. Kazandıkları külhani namdan dolayı, Londra tiyatrolarının çoğu kent duvarlarının dışında bulunuyordu. Londralı yetkililer bazen halk tiyatrolarını kapatmaya çalıştılar, çünkü bir araya gelen kalabalıklar arasında hastalıkların kolayca yayıldığını düşünüyorlardı ve sahnede sergilenen küfürbazlıkla, müstehcenlikle ilgili şikâyetler alıyorlardı.

Yeni Gelişen Bir Ticaret İmparatorluğu

Elizabeth'in saltanatının son yıllarında, nüfuz ve güç için kraliçenin yakın çevresinde girişilen sert kavgalar, nispi uyum görüntüsünü yalanlıyordu. Elizabeth 1603'te, saltanatının kırk beşinci yılında öldüğü zaman, arkasında, çok daha sıkıca birleşmiş, etkili yönetilen, genişleme sürecindeki ticaretin çıkarına okyanusların ötesine göz dikmeye başlamış güçlü bir devlet bıraktı. Sonraki birkaç on yılda İngiltere yavaş yavaş Kuzey Amerika'da –Fransa'nın yaptığı gibi– bir ticaret ve sonra yerleşim imparatorluğu kurmaya başladı, aynı zamanda diğer okyanus aşırı topraklarda da nüfuzunu giderek genişletti. Bu yüzden İngiltere, Yeni Fransa'yı (şimdiki Quebec) sömürgeleştirmeye başlayan Fransa'yla gitgide daha çok rekabete girdi.

İngiliz denizaşırı ticaretinin gelişmesi, Avrupa'nın önde gelen ticaret merkezi olarak Anvers'in yerini Londra'nın almasına olanak sağladı. Londralı Tüccar Serüvenciler Şirketi, yurtiçinde gitgide kârlı fiyatlarla satılan baharat ve diğer

ürünler için İspanyol ve Portekizli rakipleriyle yarışa girdiler. Dokumalar ve diğer mamul mallar ile Afrika ve Brezilya sahillerinden getirilen köleleri, altınları ve fildişini değiş tokuş ettiler. En başta da Barbados'tan getirilen Batı Hint şekeri, İngiliz iç pazarına bol miktarlarda girdi. İngiliz tüccarlar, Hindistan'da ve Endonezya'da ticaret yaptılar. Kraliçe Elizabeth, 1600'de, Hollandalı tacirlerle rekabet edebilmek amacıyla Doğu Hindistan Şirketi'ne yetki verdi.

Şimdiki Birleşik Devletler'in güneyinden Güney Amerika'nın en ucu olan Tierra del Fuego'ya kadar birkaç bin kilometre uzanan bir sömürge imparatorluğuna sahip olan İspanyollarla rekabet etmek için, Raleigh, 1584-1587 yılları arasında Virginia'da bir yerleşim yeri kurmaya çalıştı. Roanoke Adası üzerinde ilk yerleşim girişimi başarısız olmasına rağmen, İspanya'nın Meksika'daki ve Latin Amerika'daki sömürgelere sahip olmasından tam yüz yıl sonra, Virginia'daki Jamestown'a kalıcı olarak yerleşme girişimi nihayet başarıya ulaştı. 17. yüzyılın ilk döneminde İngiltere'ye tütün gelmeye başladı. İspanyol İmparatorluğu için gümüş neyse, bir bakıma İngiltere için de tütün oydu; çünkü İngiliz sömürgelerinin ekonomik gelişmesinde büyük rol oynuyordu. İspanyollar Kuzey ve Güney Amerika'ya işgalci olarak geldikleri hâlde, İngilizler, ticareti geliştirme niyetiyle geldiler. İngilizler yavaş yavaş kalıcı yerleşimciler olarak Kuzey Amerika'ya gitmeye başladılar. Bir anonim ortaklık olan Virginia Company, 1606'da Chesapeake Bay bölgesine yerleşmek için bir kraliyet beratı aldı. Virginia Company, on yıl sonra Kuzey Amerika'ya ilk köleleri getirdi, ama tam bir köle sisteminin kuruluşu ancak yüzyılın sonunda gerçekleşti. 1625'te İngiliz tahtı, Virginia'yı "Yüce İmparatorluğumuz"un bir parçası ilan etti. Ardından 1620'de Püritenler, Plymouth'a yerleştiler ve Massachusetts Bay Company, 1629'da beratını aldı. Sömürgeleştirmeye güçlü bir merkezî devletin ve Roma Katolik Kilisesi'nin yön verdiği İspanya örneğinin aksine, İngiliz sömürgeleri Reformasyon'u yansıtıyordu, çünkü Püritenler gibi Protestan muhalifler de dâhil, kendileri için dinsel özgürlük arayışındaki Protestanlar bunlara öncülük ettiler. Boston'un ve New York'un yavaş yavaş büyümesine rağmen (Meksiko'nun nüfusunun 100.000'i aşmış olduğu bir zamanda bu şehirlerde, sırasıyla, 6.000 ve 4.500 kişi yaşıyordu), İngiliz Amerika'sı, İspanyol İmparatorluğu'nun aksine son derece kırsal kaldı. Artan İngiliz nüfus, Atlantikaşırı çetin yolculuğun yüksek maliyetine rağmen, Yeni Dünya'ya daha çok göçmenin gelişini teşvik etti. Gelişmekte olan sömürgelerde, yerleşimciler elverişli arazi elde etmek için batıya doğru hareket ederek, Yerli Amerikalıları daha da gerilere sürdüler; Silahların yanı sıra, hastalıklar da onlara yardımcı oldu. Massachusetts valisi John Winthrop 1634'te şunu belirtiyordu: "Yerlilere gelince, neredeyse hepsi çiçek hastalığından ölmek üzere, dolayısıyla Tanrı'mız, elde ettiklerimiz üzerinde bizi hak sahibi yapmış oldu."

İngilizler, sonradan Virginia olacak yere varıyorlar.

İspanyol İmparatorluğu'nun Kuzey ve Güney Amerika'daki sömürgelerinde gözlenen durumun aksine, Kuzey Amerika'da yeni kurulan sömürgelerin, ilk başta İngiliz ve sonra (yani, İngiltere'nin 1707'de İskoçya'yla resmen birleşerek Büyük Britanya'yı oluşturmasından sonra) Britanya İmparatorluğu hâline gelecek oluşumla bütünleşmesi, fetih ve İngiltere'ye sıkıca bağlama yerine, Atlantik aşırı ticaretteki olayları izleyerek çok daha yavaş ve öngörülemez bir tempoda ilerledi. İngiltere ile Amerika'daki sömürgeler arasında gidip gelen gemilerin sayısı, 1680'lerden 1730'lara kadar iki katına çıkarak yılda 1.000'i aştı; tam bir sefer en elverişli koşullarda 100 gün sürüyordu. İspanyol İmparatorluğu'nun Kuzey ve Güney Amerika'daki topraklarını denetleyen Hint Adaları Konseyi'nin bir benzeri İngiltere'de yoktu. İngiltere'nin Kuzey Amerika'daki sömürgelerinde idari kurumlar, temsilî meclisler –1640'ta böyle 8 meclis kurulmuştu– ve adli sistemler, kraliyet yetkililerinin bir parmağı olmaksızın, kendi tempolarıyla geliştiler. Bölgesel farklılıklar, İngiliz sömürgelerinin yerel yönetimini etkilemeye devam etti; İspanyol İmparatorluğu'nun ayırt edici özelliği olan kaynakların merkezî dağıtımı da söz konusu değildi. İngiliz sömürgelerinde, hiç değilse mal-mülk sahipleri arasında, bir siyasal katılım duygusu gelişti. Buna koşut olarak, yerleşimcilerin çoğu dinsel özgürlük arayışıyla buralara geldikleri için, sömürgelerin birer özgürlük yeri olduğu duygusu da gelişti. Özgürlük ve ayrılmışlık duyguları giderek güçlenen sömürgeler ile bu sömürgelerden daha çok kazanç sızdırmaya çalışan Britanya arasında gerginliklerin çıkması neredeyse kaçınılmazdı (*bkz.* Bölüm 11).

Kilise sunağı ile otoriter bir taht arasında kurulmuş sıkı ittifakın damga vurduğu bir imparatorluk geliştiren İspanya'nın yine tersine, yerli halklara Hristiyanlığı benimsetme gibi bir misyon duygusu İngilizlerde daha zayıftı. Üstelik İspanyol İmparatorluğu örneğindeki Katolikliğin aksine, yerleşik İngiliz dini yani Anglikanlık, İngiliz sömürgelerindeki diğer dinlerden yalnızca birisiydi. 1675'e kadar tahminen yalnızca 2.500 Amerika yerlisi Hristiyanlığa dönmüştü. İspanyol İmparatorluğu'nda sömürgecilerin birçoğu, başka etnik kökenden olanlarla evlilik yapmış, böylece seçme bir azınlığın toplumsal hareketliliğine olanak sağlayarak epeyce karma bir nüfusun oluşmasına katkıda bulunmuştu. Buna karşılık, İngiliz yerleşimciler en başından beri yerli nüfusu dışlamaya ve gerilere sürmeye çalıştılar. Kültürlerin karışmasından ve çoğunluğu asimilasyona hiç ilgi göstermeyen, "vahşi" saymaya devam ettikleri insanlardan korkan yerleşimciler, onları gitgide Batı'ya sürdüler.

İspanya'nın Gerileyişi

Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan İspanyol İmparatorluğu'nun "gerileme"si, ilk kez 1600'de fark edildi. Katolik kralların İspanya'sı, Tanrı'nın gözünden mi düşmüştü? Kastilyalıların kendileri, din savaşlarının yıkıntı yerine çevirdiği Avrupa'nın geriye kalanına kıyasla İspanya'yı hâlâ barış ve zenginlik cenneti olarak görüyorlardı.

Hollanda İsyanı

İspanyol gücünün gerilemesi, Hollandalıların isyanıyla başladı. Hollanda'da, İspanyol tahtının saldığı yüksek vergilere Hollandalı soylular ve görevliler kızıyorlardı. Her şeyden önce, insanların çoğunun artık Calvinci olduğu bir ülkede İspanyol kralının Engizisyon'u dayatarak Katolik Reformasyon'unu ilerletme girişimine birçok Hollandalı öfke duyuyordu. 1560'ların başına gelindiğinde, ilk önce İspanyol garnizonlarının varlığına karşı direniş başladı.

1567'de II. Felipe, 10.000 İspanyol askeriyle kuzeyde düzeni yeniden sağlaması için Alba dükünü (1507-1582) görevlendirdi. Zalim Kastilyalı, önde gelen Calvinci soyluların Brüksel'in ana meydanında idamını emretti, askerî mahkemeler kurdu, yeni ağır vergiler saldı ve Hollanda'da özyönetimi neredeyse tamamen yok etti. Ama Alba'nın vali olarak uyguladığı terör rejimi, Hollandalı soyluların ve görevlilerin Oranj prensi William (1533-1584) önderliğindeki direnişinin ulusal bir isyana dönüşmesine de yardımcı oldu.

Güney Hollanda'da (Belçika), Hollandalıların "Kan Konseyi" dedikleri Alba'nın Dertler Konseyi, 1567-1573 arasında binlerce insanı idam ettirdi. İsyan, 1572'de doludizgin bir ayaklanma hâlini aldı. Karaya, İspanyol birlikleri hâkimdi ama denizler Hollanda gemilerinin kontrolündeydi. Bir İspanyol ordu-

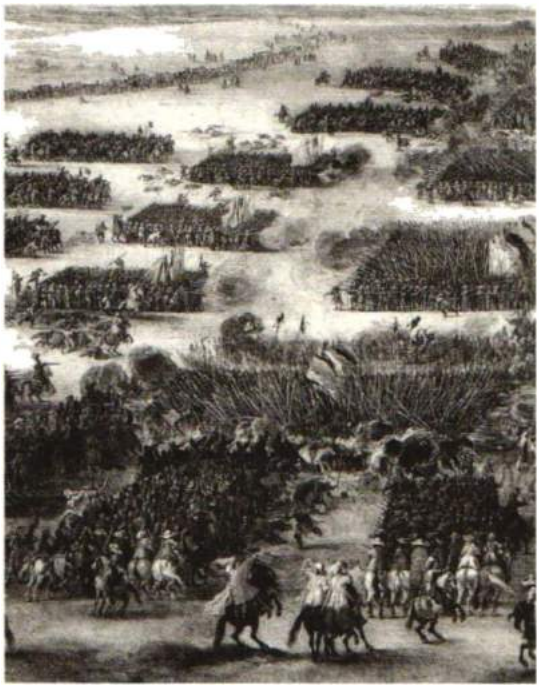

İspanyol tahtının saldığı daha ağır vergilere karşı Hollanda'da çıkan isyana önderlik eden Oranj prensi William. Hollanda isyanı, İspanyol gücünün gerileyişini simgeliyordu.

su Amsterdam'ın güneybatısındaki Leiden'i kuşatmaya kalkışınca, şehir halkı bentlerin kapaklarını açtı ve yükselen sularda yelken açan Hollanda gemileri İspanyolları püskürttü. Ama bunu, Güney Hollanda'daki İspanyol zaferleri izledi. Oradaki Katolik soylular, Hollandalı Protestanların başlattıkları mücadeleye devam edip etmemeyi yeniden düşünmeye başladılar. Güneydeki eyaletleri asi federasyondan ayırdılar. Hollanda eyaletleri 1579'da Utrecht Birliği'ni kurdular, iki yıl sonra da Hollanda Birleşik Eyaletleri olarak İspanya'dan bağımsızlıklarını ilan ettiler.

O sırada Fransa'yla da savaşta olan İspanya, ordularının gereksinimlerini o an için karşılayabiliyordu, çünkü Alba'nın orduları Güney Hollanda'nın bir kısmını yeniden ele geçirmişlerdi ve II. Felipe, İngiltere'yle barış durumunu sürdürüyordu. Bununla birlikte, Hollanda isyanı uzayıp gittikçe, 1.600 kilometre uzakta savaş yürütmenin doğurduğu sorunlar İspanya kralının başını fena ağrıtıyordu. Askerî yükleniciler ya da müteşebbisler, paralı asker topluyorlardı; İspanyol ordusunun çoğunu İtalyanlar, Burgonyalılar, Almanlar ve Valonlar oluşturuyordu.

İspanyolların Hollanda'ya asker, malzeme ve külçe sevkiyatı için kullandıkları yolların, diplomatik ikna, kurnazlık ve zorlama yöntemleri bir arada kullanılarak açık tutulması gerekiyordu. Bağlılıkların ve savaş cilvelerinin sonucu olarak, ilk önce Palatina, sonra da Alsace ve Lorraine, orduların geçebilecekleri güzergâhlar olmaktan çıkınca, İspanyollar askerî bir koridor olarak "İspanyol Yolu"nu uydurdular (*bkz.* Harita 5.3). Bu yol Cenova'dan başlayıp, karadan

Harita 5.3. İspanyol Yolu. İspanyol ordularının, malzemelerinin ve parasının Hollanda'ya gönderilirken aştığı güzergâh, dağlık araziden ve birçok devletten geçtiği için uzun ve zorluydu.

Alpler'i aşıyor, sonra Lombardiya ve Piyemonte, Cenevre, Franche-Comté ve Loren hattını izleyip, son olarak da Liège Dükalığı'ndan geçiyordu; yol boyunca tedarik işlerini İspanyol aracıları yerine getiriyorlardı.

Anlaşılmaz tasarruf tedbirleri –söz gelişi, keskin nişancılardan barut ve kurşun parası istenmesi– İspanya'nın ivedi sorunları olan asker ve levazım temini sorununu daha bir ağırlaştırdı. Askerlerin yazılı vasiyetlerini yerine getirmeyi ordunun garantilemesi de güven telkin edeyim derken garip şekilde kendi bindiği dalı kesen bir yaklaşım gibi görünüyordu. Firar ve isyan olayları –İspanyol olmayan birliklerde en büyük boyuta ulaşan olaylar– gitgide sıklaşarak meydana geliyordu, çünkü askerler gecikmiş ücretlerini istiyorlar; daha iyi ve daha düzenli gıda ile daha insanca tıbbi bakım talep ediyorlardı. 1577'ye gelindiğinde, aylardır ücret alamayan Hollanda'daki 60.000 kişilik İspanyol ordusunun mevcudu artık 8.000'i geçmiyordu.

Üstün Hollanda filosu, uzun savaş süresince İspanyol gemilerini limanda tuttu. "Deniz dilencileri" denilen gemiler, İspanyol gemilerini taciz ediyorlardı. 1586'da Hollandalılarla ittifak yapan İngiliz donanması, Manş Denizi'ni kont-

rol ediyordu. İspanyol filosu 1588'de kuzeye doğru yelken açtığında, ağır bir yenilgiye uğrayarak perişan oldu. 17. yüzyıl başında, Hollandalılar aşamalı olarak koruyucu şehir istihkâmlarının ve nehirlerin oluşturduğu doğal engellerin arkasına çekildiler. Savaş; tuğla istihkâmlarla, tabyalarla ve hendeklerle –kökeni İtalyan şehir devletlerine uzanan bir savunma sistemiyle– savunulan sınır kentlerine karşı bir dizi uzun İspanyol kuşatması hâlini aldı. Savunmanın belirgin bir avantaj sağlaması nedeniyle, şehirler ancak aç-susuz bırakılarak ele geçirilebiliyordu.

Fransa 1598'de savaştan çekildi; İngiltere de altı yıl sonra çekildi. İspanyollar ile Hollandalılar arasında 1609'da varılan ateşkes anlaşması 1621'de bozuldu. Hollanda'da "savaş partisi" üstünlük sağladı. 1584'te suikasta uğrayan Oranj prensi William'ın oğlu Nassaulu Maurice'in (1567-1625) önderlik ettiği savaş yanlıları, Calvinci dinsel çoğunluğa hitap ederek, Katolikliğe karşı bir kutsal savaş çağrısı yaptı; bu savaş aynı zamanda da Güney Hollanda'yı İspanyol boyunduruğundan kurtaracaktı. Subaylar ve ticaretle uğraşanlar, İspanya'ya karşı mücadelenin olabildiğince uzun süre devam ettirilmesini istiyorlardı. Mücadele uzayıp giderek, İspanyol ekonomisinin kanını emdi.

Ekonomik Gerileme

Ekonomik gerileme –öncelikle de 17. yüzyılın ortalarında Kastilya'nın gerilemesi– İspanya'nın Avrupa'daki hâkim konumundan düşmesinin altında yatan nedendi. Ama gerileme elbette göreliydi. İspanya, önemli bir devlet olarak kaldı. Yine de 16. yüzyılın ikinci yarısında 6 milyonu epeyce aşmış olan nüfusu başarısız hasatların, vebanın, çiçek hastalığının ve göçün neden olduğu kayıplarla neredeyse dörtte bir oranında azalarak, 17. yüzyılın ortasında 5,2 milyona düştü.

"Fiyat devrimi," yani 17. yüzyılda Avrupa'da meydana gelen keskin enflasyon, İspanya'yı Kuzey Avrupa'nın bazı kısımlarından pekâlâ daha az etkilemiş olabilir, ama yine de İspanyol monarşisi üzerinde olumsuz etkiler yarattı. Kuzey ve Güney Amerika'dan getirilen altın ve gümüş, para arzını artırarak enflasyonu hızlandırdı; kraliyetin para birimini değersizleştirme yönündeki para politikaları da aynı etkiyi yaptı. 1557'de iflasını ilan etmiş olan monarşi, 1575'te ve tekrar 1596'da ödemeleri askıya alarak, borçların daha uygun oranlarla yeniden yapılandırılması için görüşmeler yaptı. 1568'den 1598'e kadar İspanya'nın askerî harcamaları Hollanda, İngiltere ve Fransa'nın toplam harcamalarının beş katıydı; ekonomi, durgunluğa girmişti. Bir soylunun o zamanki kanısına göre, "gemi batıyor"du.

Yabancı bankalardan dezavantajlı faiz oranlarıyla borç almak zorunda kalan İspanyol devleti, yeni gelir kaynakları bulma çabasına girdi. Taht, fon sağlamak için ondalık vergi koydu, yani her bir kilise bölgesindeki en değerli taşınmaz mülk parçasının onda birini istiyordu ve 1590'da Kastilya Meclisi (*Cortes*), şe-

hirlere konulan olağanüstü bir vergiyi kabul etti. Tüketime, özel bir vergi (satış vergisi) getirildi. Bu, orta sınıf mensuplarını, soyluluk statüsü kazanarak sürekli imtiyazlara –ve dolayısıyla vergi istisnalarına– kavuşma uğruna işlerini terk etmeye özendirerek, ekonomiye darbe vurdu.

Monarşinin 1609'da Moriskoları kitlesel olarak sürgün etmesi ters sonuç verdi. Kral, Mağribi topraklarına el koymayı iştahla bekleyen varlıklı ailelerin ve Katolik Kilisesi'nin baskısına boyun eğdi. Valensiya bölgesi, nüfusunun üçte birini kaybetti; bunların arasında usta zanaatkârlar ve çiftçiler de vardı.

Soylular, borç batağındaki köylülerin topraklarını kendi geniş mülklerine (*latifundia*) kattılar, ama İngiliz muhataplarının aksine topraklarının üretkenliğini artırmakla pek az ilgilendiler. Tarlaları otlaklara çevirdiler ya da öylesine bakımsız bıraktılar. Devletin tahıl fiyatlarına koyduğu sabit azami tavan, çiftçilerin elini kolunu bağladı ve iddialı tarımsal inisiyatifleri caydırdı. İspanya, tahıl ithalatına bağımlı duruma geldi. Ayrıca, kraliyet politikaları çiftçilikten çok koyun yetiştiriciliğine ağırlık veriyordu, çünkü koyundan vergi toplamak, tarımsal üründen vergi toplamaya göre daha kolaydı. Ama yabancı dokuma ithalatıyla, özellikle Fransa'dan ve Hollanda'dan getirilen hafif kumaş ithalatıyla girişilen rekabet, kaliteli yünlü imalatına hayli zarar verdi.

Bir Flaman yazar, İspanya'daki bir dostuna, "Sizin fethettiğiniz Yeni Dünya şimdi dönüp sizi fethetmekte, kadim dinçliğinizi zayıflatıp tüketmekte," diye yazmıştı. Bizatihi İspanyol sömürgeleri de taht üzerinde bir mali yük oluşturdular, çünkü bunları idare etmek ve savunmak pahalıya patlıyordu. Tahtın sömürge ve askerî harcamalarının dörtte birinden azını karşılamış olan Latin Amerika'dan gümüş akışı, 1620'lerden başlayarak iyice yavaşlayıp durma noktasına geldi. Gerçekte İspanya, imparatorluğuyla olan ticaretini, hiçbir zaman İngilizlerin yaptığıyla aynı derecede geliştirmemişti; İngilizler, sömürge pazarını muazzam ölçekte geliştirerek, ticareti, kurdukları deniz imparatorluğunun temeli yapmışlardı. İspanyol İmparatorluğu'nda, sömürgelerin yoksulluğu nedeniyle zaten sınırlı kalan İspanyol mallarının piyasası, Kızılderili nüfusunun (en başta hastalık yüzünden; *bkz.* Bölüm 1) keskin şekilde azalmasıyla iyice daraldı. İngiliz sömürgelerindeki durumun aksine, İspanya'dan Yeni Dünya'ya göç, kısmen İspanyolların elindeki bölgelerde ekonomik fırsatların nispeten sınırlı olması nedeniyle, 18. yüzyıl başında iyice yavaşlayıp durma noktasına gelmişti. İspanyol olmayanların İspanya'nın Amerika'daki sömürgelerine göçünün yasaklanması, durumu daha da kötüleştirdi. Aynı zamanda da sömürgeler, kendilerine ait temel tarım ve zanaat üretimlerini geliştirmişlerdi ve İspanyol mallarına çok daha az bağımlı durumdaydılar. Kuzey Kastilya'nın Atlantik limanları, yalnızca Sevilla ve Cádiz'den değil, İspanya'nın kendi sömürgelerinden, en başta da İngiltere'den ve Hollanda'dan kaynaklanan rekabet nedeniyle büyük sıkıntı yaşıyordu.

El Greco'nun *Kont Orgaz'ın Cenazesi* tablosu, 1586.

Kastilya'da vergi yükü 1570-1670 yılları arasında dört kat artmasına rağmen, İspanyol tahtı, vergi toplamak konusunda Fransa ve İngiltere hükümdarları kadar etkili olmadığını gösterdi. Yoksullar üzerindeki vergi yükünün artması gelir sağlamaktan çok, hoşnutsuzluk yarattı. İspanya'nın İtalyan uyrukları, kendilerini alakadar etmeyen uzak savaşlara parasal katkı sağlamayı reddettiler. İspanya'nın Hollanda'dan sağladığı vergi gelirinde ise artış olmadı.

Çağdaş İspanyollar, gerilemeyi somurtkanca kabul eder duruma geldiler. Romancı Miguel de Cervantes (1547-1616), İnebahtı Deniz Savaşı'nda (1571) kralın ordularıyla birlikte çarpışmış ve yaralanmıştı. Birkaç yıl sonra, Osmanlı korsanlarınca yakalandı ve İspanya'ya dönmeyi başarıncaya kadar beş yıl kölelik yaptı. Bir düzlemde, *Don Kişot* (1605-1615), anlayışlı ve itaatkâr silahtarı Sancho Panza'yla birlikte İspanya'ya hakiki şövalyeliği yeniden getirmeye niyetli maskara bir soylunun gülünç hikâyesidir. Ama daha derin bir düzlemde, ulusal gerileme algısı karşısında yaşanan ulusal düş kırıklığının öyküsüdür. Oyun yazarı Pedro Calderón de la Barca (1600-1681), oyunlarında, onurunu koruma mücadelesi içinde debelenip duran İspanyol aristokrasisini betimledi. İspanya'nın iki temel direği olan soylular ve din adamları, gitgide kasvetli bir havaya bürünen Yunanistan doğumlu sanatçı El Greco'nun (1541-1614) resimlerini satın alıyorlardı. Onun *Kont Orgaz'ın Cenazesi* adlı tablosu (1586), altlarında-

ki toprakta yer alan kederli sahnelerin görkemine ışık tuttuğu göksel bir parıltı görmek için gözünü dikip yukarıya bakan kişileri resmeder.

Aşırı Yayılmış Bir İmparatorluk

İmparatorluğunun çıkarlarının yalnızca Avrupa'da değil denizaşırı olarak da çok geniş bir alana yayılmış olması gerçeği, İspanya'nın dağ gibi ekonomik problemlerini daha da şiddetlendiriyordu. 1621'de tahta geçen IV. Felipe (1605-1665) zekiydi ve sanat dallarına yakın ilgi duyuyordu ama inatçıydı. Tıpkı İspanya gibi ailesi de aksilikler yaşamış Endülüslü bir soylu olan Olivares dükü Gaspar de Guzmán'ı (1587-1645) kendine baş danışman olarak seçti. Tıknaz, ateşli ve giderek şişmanlayan Olivares, İspanyol kudretinin yeniden doğuşunu şekillendirmek için hırslı planlar kuruyordu. Gerek İngilizlerin gerekse Hollandalı asilerin ekonomik gücü karşısında, Olivares, belirgin bir ekonomik diriliş olmadıkça İspanya'nın bir güç olmaya devam edemeyeceğini algılıyordu. İngilizler gibi, "İspanyolları tüccar yapmak için her türlü çabayı harcamalıyız," diye yazmıştı. Yaygın kullanılan lakabıyla Kont Dük, efendisini etkilemek için yoğun çaba göstererek, çok da uzak olmayan geçmişteki başarılara yeniden ulaşmanın ancak çok çalışmakla ve reformla mümkün olduğuna üşengeç kralı ikna etti. Bir zamanlar lazımlığını bir tören havası içinde öptüğü kralı, monarşi sanatının incelikleri konusunda eğitecekti.

Kont Dük, monarşik gücün ve devletteki merkezileşmenin artırılmasını savunuyordu. Onun "tek kral, tek yasa, tek para" düsturu, son unsurla ilgili direnişe neden oldu, çünkü o zamanlar Kastilya para birimi istikrarsızlığıyla kötü bir nam salmıştı. Olivares, İspanya'nın tamamını Kastilya'nın yasalarına ve kraliyet idaresine tabi kılmaya çabaladı, bunu yaparken de eğer öyle olursa, kralın dünyadaki en güçlü hükümdar olacağını vaat ediyordu.

Olivares, monarşinin şanını kurtarmak için Hollandalıları teslim olmaya zorlamak istiyordu, çünkü Hollanda isyanının imparatorluğu mahvedecek bir zincirleme reaksiyon başlatabileceğinden korkuyordu. Hollandalılarla yapılan ateşkesin 1621'de bitirilmesine izin vermesi için kralı ikna etti; böylelikle kara ve deniz savaşı için muazzam harcamalar gerekli oldu. Olivares, "İspanyol Yolu"nu korumak için, çok pahalıya patlasa da Kuzey İtalya'da ve Avusturya'da İspanyol çıkarlarını perçinlemeye çaba gösterdi. Ama Fransa, 1622'de Savoy'da ve dokuz yıl sonra da Alsace'da İspanya'nın ikmal yollarını kesti. Fransa'yla baş gösteren düşmanlıklar aralıklı olarak 1628'den 1631'e kadar sürdü.

İspanya artık böyle çatışmalarla pek başa çıkamıyordu. Hollandalı korsanlar 1628'de gümüş yüklü bir İspanyol filosunu ele geçirdiler. Bu muazzam kayıp, tahtın savaşı sürdürmek için yeni kaynaklar bulmasını zorunlu kıldı. Ama ilk kez, Kastilya'nın hükümdarları yabancı yatırımcılardan borç alamadılar. Vergilerin artırılması, kısa vadeli borçların bonolar yoluyla çevrilmesi, daha fazla

imtiyaz satılması, Aragon'a ve İtalya'daki bölgelere yeni mali yükümlülükler getirilmesi gibi tüm önlemler, pahalı savaşların finansmanında yetersiz kaldı.

Çıkarları çok aşırı boyutta yayılmış olan İspanya'nın konumu zayıfladı. İngiliz gemileri, Kuzey ve Güney Amerika'da imparatorluğun çıkarlarını orasından burasından kemirmeye başladı. Hollanda savaş gemileri, Karayipler'de kibirli İspanyol kalyonlarına karşı üstünlük sağladı. Otuz Yıl Savaşı (*bkz.* Bölüm 4) rakip hanedanlar arasında bir mücadele hâlinde devam ederken, Fransa'yla aralıklı otuz yıl devam eden savaş 1635'te başladı. Kuzey ve Güney Amerika'dan getirilen külçelerin gitgide daha fazlasını Hollanda'da ve İtalya'da askerî masrafları karşılamaya yönlendirmek zorunlu olduğu için, monarşi, Katalonya'dan ve (1580'de İspanya'yla birleşmiş olan) Portekiz'den yeni katkılar talep etti, çünkü İspanya, pahalı ve nihayetinde son derece tahrip edici bir sorumluluk olan Portekiz gemiciliğini dünya çapında koruma sorumluluğunu üstlenmişti. Üst sınıfların İspanyol otoritesine direndiği Portekiz'de yeni konan vergiler yüzünden karışıklıklar patlak verdi.

Olivares'in Katalonya'dan daha çok vergi isteme kararının, imparatorluğun kaderini tayin eden bir karar olduğu anlaşıldı. Direnişle karşılaşan Olivares, bazı Katalan liderlerin tutuklanmasını emretti. Katalan soylular, aralarındaki ayrılıkları bir kenara koyup, Kastilya hâkimiyetine karşı 1640'ta dört başı mamur bir ayaklanma başlattılar. Katalan ve Fransız kuvvetler birleşerek İspanyol ordusunu yendiler. Bir yıl sonra, Endülüslü soylular, orada bağımsız bir krallık kurmaya yönelik bir komployu boşa çıkardılar. Madridli soylular, Olivares'e karşı kumpaslar kurdular. Portekiz, 1640'te bağımsızlığını geri istedi. Üç yıl sonra Felipe, ümitsiz durumdaki Olivares'i sürgüne gönderdi.

İspanya kralı IV. Felipe.

Bununla birlikte, *Don Kişot*'un –geleneksel aristokratik ve dinsel değerlerin ihya edilmesinin, İspanyol gücünü ve prestijini ihya edeceği– yanılsaması sürdü. Olivares, genç soylulara yönetme sanatını öğretmeyi amaçlayan iki saray akademisi kurdu. Kilise görevlilerinin tavsiyesine uyarak, tiyatroya ve kitaplara sansür getirdi, belirli fantezi giyim türlerini ve uzun saçı yasakladı. Uzun erimde, İspanyol yöneticiler parlamenter gelenekleri zayıflattılar. Çok geçmeden, *Cortes* yalnızca törenler vesilesiyle

toplantı yapar oldu. Taht, erişimini genişletmeye ve olası bölgesel isyanlara karşı otoritesini pekiştirmeye devam etti. Katalonya'da, Barselona 1652'de kraliyet birliklerine teslim oldu. Katalonyalı soylular, toplumsal hiyerarşinin onaylanması ve soyluların ayrıcalıklarına kızan sıradan Katalanlara karşı kraliyet koruması sağlanması karşılığında tahtın üstünlüğünü kabul ettiler. Aragonlu soylular da bu uzlaşmayı kabul ettiler.

Talihin cilvesine bakın ki, İspanya'nın gerilediğine ilişkin güçlü algıya rağmen, IV. Felipe'nin son yılları ve onun acınası halefi II. Carlos'un saltanatı (1665-1700), güzel sanatlarda ve edebiyatta büyük kültürel başarıların kazanıldığı bir dönem oldu. Ama bunu da herkesin egemen ruh durumu olan içe bakış hâli yaratmış olabilir. Olivares, oyun yazarlarını ve diğer yazarlardan oluşan küçük bir grubu, monarşinin yüceltilmesi ve İspanya'yı canlandıracağını umduğu bir amaç duygusu yaratılması adına çalışmakla görevlendirdi. IV. Felipe, zaten zengin olan kraliyet sanat koleksiyonuna, İtalyan ustalara ait birçok eseri de kapsayan 2.000'den fazla tuval daha ekledi. Saray duvarlarını, savaş sahnelerinin gösterişli resimleriyle kaplattı. Saray ressamı Diego Velázquez (1599-1660), monarşinin sönüp giden parıltısını ve düş kırıklığını yorumlar gibi, gösterişçi kralın 40 kasvetli portresini yaptı.

Bu arada Hollandalı asiler, artan ticari zenginliğin de yardımıyla, İspanyol ordularına karşı koyacak güce ulaştılar. Otuz Yıl Savaşı'nı sona erdiren 1648 tarihli Vestfalya uzlaşmasının bir parçası olan Münster Antlaşması, bir yüzyılın üç çeyreği boyunca devam eden bir mücadeleden sonra Hollandalıların bağımsızlığını resmen tanıdı. Ağırlıkla Katolik olan Güney Hollanda eyaletleri, Habsburg'ların elinde kaldı.

Kuzey ve Güney Amerika'daki geniş imparatorluğunun aşırı zorladığı İspanyol monarşisi, çeşitli cephelerde etkili şekilde savaşamadığını öğrenmemişti. Buna karşılık, Fransız monarşisi, o an için her seferinde tek bir cephede dövüşmenin akıllıca olduğunu kavrayarak, çabalarını İtalya üzerinde yoğunlaştırıyordu. Bu nedenle, İspanyolların daha sonra Fransız ordularına karşı kuzeyde kazandıkları zaferler yeterli olmadı, çünkü Fransızlar dikkatlerini İspanya'ya çevirdiklerinde, kendilerine ait olanları ellerinde tutuyorlardı. Fransa ile İspanya arasında 1659'da imzalanan Pirene Antlaşması, bu ülkeler arasında yalnızca birkaç ufak tefek değişikle bugüne kadar korunmuş olan sınırı belirledi. İspanya aynı zamanda da Milano'yu Avusturya'ya ve Napoli ile Sicilya'yı İtalyan Bourbon hanedanına bıraktı. İngilizlerin yardım ettiği Portekizliler, İspanyol ordularının gönülsüzce yaptıkları bazı saldırıları geri püskürttüler ve İspanya 1668'de Portekiz'in bağımsızlığını tanıdı. On yıl sonra Fransa, Kuzey Avrupa'daki son önemli İspanyol toprağı olan Franche-Comté'u işgal etti. Neredeyse bir yüzyıl süren çöküntünün sona erdiği 1680 yılına gelindiğinde, İspanya artık bir büyük güç değildi. Bunun nedeni elbette tarımdaki ve imalattaki gerilemeydi, ama en

başta gelen neden, İspanyol tahtının geniş ve uzak imparatorluğunu devam ettirme yeteneğinin sınırlarını çoktan aşmış olmasıydı.

Sonuç

Atlas Okyanusu aşılarak yapılan Kuzey ve Güney Amerika ticaretinin gelişmesi, Avrupa'nın 16. yüzyılda yaşadığı ekonomik genişlemenin bir parçasıydı. Kastilya ve Aragon tahtlarının birleşmesinin ardından, İspanya bir büyük güç hâline geldi. II. Felipe, Amerika kıtasında şimdiki Birleşik Devletler'in güneybatısından Latin Amerika'nın en uç noktasına kadar uzanacak, Avrupa'da ise Hollanda'yı ve bazı İtalyan devletlerini kapayacak şekilde İspanyol İmparatorluğu'nu genişletti. İngiltere'de Tudor monarşisi, İngiliz Reformasyon'unun ardından ülkede oluşan dinsel bölünmeleri hallederek otoritesini güçlendirdi; Bu yönüyle, erişimini, etkinliğini ve prestijini pekiştirmiş bir başka "yeni monarşi" olan Fransa'nın hâkimi Valois hanedanına benziyordu. 1590'lardaki krizlerin yansıttığı toplumsal kutuplaşma daha belirgin hâle gelirken bile, İngiltere'nin giderek zenginleşmesinin temelinde, Elizabeth döneminde gelişen ticaret, imalat ve tarım yatıyordu.

İngiliz donanmasının İspanyol Armadası'nı 1588'de hiç beklenmedik şekilde yenilgiye uğratması, İngiltere'nin yükselişini simgelemekle kalmıyor, bazı bakımlardan, İspanyol gücünün gerileyişini de önceden haber veriyordu. İspanya'nın egemenleri, uçsuz bucaksız imparatorluklarını ve emperyal çıkarlarını, devletin bunları sürdürebilme yeteneğini aşacak kadar genişletmişlerdi. Kuzey ve Güney Amerika'dan gümüş sevkiyatı azalarak neredeyse durma noktasına gelince, İspanya'nın kendi doğal kaynaklarının sınırlılığı ve vergi toplamada sergilenen becerisizlik, 17. yüzyılın ilk yıllarında başlayan demografik durgunlukla ve ayrıca denilebilir ki Aragon ile Katalonya'nın gösterdikleri direnişle de birleşerek, İspanya'nın yeniden silkinerek önceki gücünü kazanmasını önledi. Hollandalıların uzun süren ayaklanması, 1648'de Hollanda'nın bağımsızlığının tanınmasıyla sona erdi. Ticaret ağırlıklı iki ülke olan Felemenk Cumhuriyeti'nin ve İngiltere'nin birer Avrupa gücü olarak ortaya çıkmaları, ekonomik üstünlüğün Kuzeybatı Avrupa'ya kaymasını yansıtıyordu.

BÖLÜM 6

17. YÜZYILDA İNGİLTERE VE FELEMENK CUMHURİYETİ

İngiltere ve Felemenk Cumhuriyeti, 17. yüzyılın istisnalarıydı. Hırslı Avrupalı hükümdarların mutlak devletler kurmakta oldukları bir zamanda (*bkz.* Bölüm 7), bu iki denizci ve tüccar ülke, temsilî hükümetlerini korudu.

İngiltere'de, Stuart hanedanına mensup hükümdarların mutlakiyete göz kırpmaları, şiddetli ihtilafa, direnişe ve içsavaşa yol açtı. İspanyolların mutlak hâkimiyetine karşı uzun zaman savaştıktan sonra 1648'de bağımsızlığını kazanmış olan Felemenk Cumhuriyeti'nde, ülkenin ekonomik ve siyasal yaşamına damga vuran varlıklı tüccarlar, babadan oğula geçen bir monarşi kurmak isteyen Oranj hanedanının mutlakiyetçi meydan okumasını ellerinin tersiyle ittiler.

Hem İngiltere'de hem de Hollanda'da dinsel bölünmeler, mutlakiyet ile anayasacılık arasındaki mücadeleyi şiddetlendirdi. Hem çoğunluğu Protestan olan Hollandalıların Katolik İspanya'ya karşı uzun süren ayaklanması hem de İngiliz İçsavaşı, Orta Avrupa'da Otuz Yıl Savaşı (1618-1648) sırasında (*bkz.* Bölüm 4) Katolikler ile Protestanlar arasındaki dinsel mücadelelerin birer yansımasıydı. 1566'da Hollandalılar açıktan açığa ayaklanmışlardı, bunun kısmi bir nedeni, İspanyol Habsburgların, artık Protestan olmuş bir ülkeye Katolik Engizisyon'unu dayatmaya kalkışmalarıydı. İngiltere'de, Kral I. James ve I. Charles, İngiliz Kilisesi'ni birçok insanın Katoliklikle ilişkilendirdiği ayrıntılı ayinlere geri döndürmeye kalkışmışlar, böylece de monarşi ile Parlamento'yu karşı karşıya getirmişlerdi. Bu anayasal kriz, 1649'da I. Charles'ın yenilerek idam edilmesine, monarşinin düşmesine ve 1688 yılında Kral III. William ile Kraliçe Mary'yi tahta çıkaran "Şanlı Devrim"e yol açtı. Tarihsel olarak toprak sahiplerinin çıkarlarını temsil etmiş olan Parlamento, kraliyet otoritesini dengelemeyi ve dizginlemeyi başardı. İngiliz İçsavaşı'nda Parlamento'nun zafer kazanması sayesinde, İngiltere, bir anayasal monarşi olarak kaldı. İngiltere'nin yeni hükümdarları, İngiliz halkının medeni özgürlüklerini ve Parlamento'nun haklarını onaylayan bir Haklar Bildirisi'ni kabul ettiler.

Her ikisi de ağırlıkla Protestan devletler olan İngiltere ve Felemenk Cumhuriyeti'nin birer büyük güç olarak ortaya çıkmaları; her iki ülkede orta sınıfların hayatiyetini, iki devletin de göreli birliğini ve her iki yükselen gücün Atlantik'te konumlanışını yansıtıyordu. İngiltere'nin uluslararası ticareti hızla gelişti. Amsterdam da bir bankacılık merkezi ve uluslararası ticaret için uğrak liman hâline geldikçe, Felemenk Cumhuriyeti, kültürünün altın çağını yaşadı.

Stuart İngiltere'sindeki Çatışmalar

Stuart soyundan krallar ile Parlamento arasındaki çatışmalarda, dinsel anlaşmazlık önemli bir yer tutuyordu ve bu çatışmalar, modern Britanya'nın anayasal ve siyasal kurumlarının belirlenmesine yardımcı olan İngiliz İçsavaşı'na yol açtı. Monarşi, Parlamento'nun rızası olmaksızın hukuk dışı vergiler koyarak, Parlamento pahasına otoritesini güçlendirmeye çalışıyordu. Ama statüsünü ve nüfuzunu toprak sahibi olmasından alan İngiliz eşraf, bu dönemi, parlamenter ayrıcalıklarına zeval gelmeksizin atlattı.

I. James ve Parlamento Arasındaki Çatışmalar

Kral I. James (1566-1625), kuzeni Kraliçe Elizabeth'in yerine 1603'te İngiliz tahtına geçti. İskoçya kralı VI. James olarak, saraydaki hizipçiliği ve muhalif Presbiteryenlerin oluşturduğu tehdidi alt etmişti. Aynı zamanda İngiltere kralı da olduktan sonra, iki ülke kişisel bir birleşmeyle bir araya geldi. İngiltere'nin ilk Stuart kralı olan James tembel, uçarı ve paspaldı; özellikle avanesine jöle fırlatmaktan zevk alıyordu. Ama özellikleri bunlarla sınırlı kalmıyordu; zeki, çokbilmiş ve sürekli pot kıran bir adamdı. Birileri onu "Hristiyan âleminin en akıllı şapşalı" diye tanımlamıştı. James, tahta çıkmadan önce, ilahî hakka dayalı monarşiye ilişkin bir teori tasarlamıştı. 1609'da Parlamento'ya seslendiği bir konuşmasında da "monarşi ... yeryüzündeki en üstün şeydir çünkü Krallar, Tanrı'nın yalnızca yeryüzündeki Naipleri olmakla kalmayıp, bizzat Tanrı'nın bile söylediği gibi, Tanrı olarak adlandırılırlar," demişti. James'in tanımına göre Parlamento, "bağırmalar, çağırmalar ve karışıklık"tan başka bir şey değildi. Hükümdar ile Parlamento arasındaki ilişkiler hızla bozuldu.

İngiliz monarşisi kendisini finansal açıdan sallantılı bir vaziyette buldu ve bunun nedeni, kısmen de olsa Kraliçe Elizabeth'in savaş borçlarıydı. James, kendi kafasına uyan züppeleri saraya getirdi; çok geçmeden anlaşıldı ki, bunların çoğu yalnızca Parlamento'nun sevmediği kişiler olarak kalmayıp, işlerinin ehli de değildi. Saltanatının son yıllarında James, genç ve yakışıklı gözdesi, Buckingham dükü George Villiers'a (1592-1628) gitgide daha bağımlı hâle geldi. Saray çevrelerinde nispeten yeni olan Buckingham, en yüksek teklifi verenlere asilzadelik, unvan, tekel ve başka ayrıcalıklar satması için kralı ikna etti. Kralın bu yollarla para toplama girişimlerine karşı Parlamento içinde muhalefet tırmandı.

Yalnızca ara sıra ve kralın keyfi gelince toplanmasına karşın, Parlamento kendisini bir tartışma heyeti olmaktan çıkarıp, İngiliz halkının haklarının savunucusu olarak gören bir kuruma dönüştürdü. Avam Kamarası, kraliyet tekellerinden yararlananlara karşı atağa geçerek, bilim felsefecisi ve bir zamanlar kralın dostu olan Lortlar Kamarası Başkanı ve Adalet Bakanı Francis Bacon'ı (1561-1626) rüşvet almakla suçladı. Burada da yine bir ilke söz konusuydu: Bakanların Parlamento'ya hesap vermeleri.

İngiliz dış politikası hem monarşinin artan borcuna hem de gelişen siyasal krize katkıda bulundu. Kraliçe Elizabeth, hükümdarın o yönde bir çağrısı olmadıkça, Parlamento'nun dış politika meselelerini tartışma hakkını tanımamıştı. Parlamento yine de o hak üzerinde ısrarcıydı. Nitekim James, İspanya'yla barıştan yanaydı ama Parlamento savaş yaygarası kopardı, çünkü Habsburg İspanya'sının müttefiki olan Katolik Bavyera, Protestan olan Yukarı Palatina'yı istila etmişti. 1621'de de dış politikada söz hakkını savunan Parlamento, çatışma için daha fazla mali kaynak sağlamayı reddederek, İngiliz tarihindeki en büyük anayasal krize zemin hazırladı.

Hükümdarın, oğlu ve tahtın varisi I. Charles'la İspanya kralı IV. Felipe'nin kızını evlendirme girişimine Parlamento karşı çıktı. Hanedan evlilikleri dış politikanın asli bir unsuru olduğu, ittifakları pekiştirdiği ya da oluşturduğu için, Parlamento üyeleri, İspanya yanlısı ve dolayısıyla Katolik yanlısı görünen bir kraliyet dış politikasına itiraz ettiler. Parlamento, önerilen evliliği ve dolayısıyla dışişlerini tartışma hakkını ilan etti. Ama James, Parlamento'nun dış politika meselelerini tartışamayacağını belirterek, Parlamento'nun ayrıcalıklarının "kadim ve su götürmez, doğuştan hakkı ve mirası" olduğunu reddederek, Parlamento'ya meydan okudu. Bunları, daha çok, "atalarımızın ve bizim lütfumuzdan ve iznimizden doğan" şeyler olarak tanımladı.

Ne var ki, James'in oğlu için kurduğu düğün planları, İspanya kralının Madrid'e gitmiş olan Charles'ın göz ucuyla bile olsa kızına bakmasına izin vermediği 1623'te suya düştü. Ama iki yıl sonra James, oğlu Charles'ın, Fransa kralı IV. Henri ile Maria de Medici'nin kızı ve yine koyu Katolik birisi olan Henrietta Maria'yla evliliğini ayarladı. Bu birlikteliğin gizli bedeli kapsamında, sayıca nüfusun %2'si ila %3'ünü oluşturan İngiliz Katoliklerin günün birinde inançlarını serbestçe uygulamalarına imkân sağlayacağı yolunda kralın verdiği söz de vardı. 16. yüzyıl ortasında gerçekleşen İngiliz Reformasyon'undan beri Katolik karşıtlığının iyice kök salmış olduğu bir ülkede, James, Katolikliği kayıran adımlar atar görünüyordu.

James'in ölümü üzerine, yerine oğlu I. Charles geçti (hükümdarlığı 1625-1649). Genç kral kararsız ve azap verici derecede utangaçtı; kekeleyerek konuşması da cabasıydı. Charles, bakanlıklara ve diğer önemli makamlara yapacağı

(*Solda*) Kral I. James. (*Sağda*) Tahtın varisi ve daha sonra I. Charles olarak taç giyen genç Charles.

atamaların geniş bir yelpazedeki siyasal ve dinsel görüşleri temsil etmesi gerektiği fikrini reddetmekte babasından bile katıydı. Buckingham dükünü kovmayı inatla reddediyordu.

Dinsel Bölünmeler

Kral I. Charles, bir keresinde, "İnsanlar barış zamanında kılıçla değil, vaazla yönetilirler," iddiasında bulunmuştu. 17. yüzyılda, yaşamın başka hiçbir alanı Avrupalıları din kadar keskin şekilde bölmedi. İngiltere'de dinsel bölünmeler, siyasal krizin şiddetlenmesine ve belirlenmesine yardımcı oldu. Yerleşik Kilise ya da Anglikan Kilisesi, Elizabeth'in saltanatı sırasında ortaya çıkmış muhalif Calvinci bir dinsel grup olan Püritenlerin meydan okumasıyla karşılaştı.

Püritenlerin birçoğu, neyden yana olduklarından çok neye karşı oldukları konusunda daha emindi. Her bireyin selamete ereceğini ya da ermeyeceğini Tanrı'nın kendi lütfuyla önceden belirlediği yolundaki Calvinci düşünce Püritenlere çok çekici geliyordu. Püritenler, dinin temeli olarak vaazı ve bireyin kişisel Kutsal Kitap, manevi iman, disiplin ve fedakârlık anlayışını vurguluyorlardı. Dinsel bir unvanın değerini değil, bireysel rahibin kişisel değerini vurguladıkları için Püritenler, İngiltere Kilisesi'nde piskoposların oynadıkları role karşıydılar. Yetkinin piskoposlardan alınıp yerel sinodlara (din adamlarından ve sivil önderlerden kurulu dinsel heyetlere) verilmesini istiyorlardı. Büyük ayinlere önem vermiyor ve ibadetin, çağdaş Anglikan Kilisesi'ndeki törenlerden daha yalın olmasını istiyorlardı. Katolikliğe amansızca hasım olan Püritenler, İngiltere Kilisesi'ndeki gösterişli donatıların –örneğin, vitray pencerelerin ve süslemeli sunak parmaklıklarının– Roma'daki papalığı çağrıştırdığını savunuyorlardı.

Püritenler, 16. yüzyıl sonunda onları tanımlamak için kullanılır olan ve ilk başlarda aşağılayıcı bir içerik taşıyan adı kendileri seçmediler. Kendilerini "sofu" saydıkları için, hakiki İngiltere Kilisesi'ni temsil ettiklerine inanıyorlardı. Nüfusun en çok %10'unu ve eşrafın belki üçte birini oluşturuyorlardı ama sahip oldukları nüfuz arttı. Püritenliği benimsemiş üniversite mezunları, birçok kilise mıntıkasında bir "sofu vaaz rahipliği" oluşturarak, Püritenlerin vaaz vermeleri ve dönme kazanmaları için fırsat yarattılar.

Püritenler, Arminiusçuluk (Arminyanizm) olarak bilinen Protestanlık türünü savunanlara gitgide daha düşman hâle geldiler. İlk başlarda, kralın saydığı bir avuç din adamından oluşan Arminiusçular, çok geçmeden oldukça büyük bir güç kazandılar. Kral I. Charles, Arminiusçu oldu ve Buckingham dükü de öyle yaptı. Hollandalı muhatapları gibi İngiliz Arminiusçular da Püritenlerin kabul ettikleri önceden belirlenmiş yazgıya ilişkin Calvinci fikri reddediyor ve onların aksine, bireyin ancak özgür iradesiyle selamete erişebileceğine inanıyorlardı. Arminiusçular, Püritenlerin gözünde Katolik Kilisesi törenlerinin taklidi olan törenleri de kabul ediyorlardı ve yine, Püritenlerin çok şiddetle karşı çıktıkları piskoposların yetkisini ve törensel rolünü vurguluyorlardı. Arminiusçular, kraliyetin İngiltere Kilisesi üzerindeki otoritesini vurguluyorlardı. Gitgide, kraliyet mutlakçiliğinin yandaşları gibi bir izlenim verir oldular.

Kralın Arminiusçuluğu canı gönülden benimsemesi, Londra piskoposu William Laud'un (1573-1645) nüfuzunu güçlendirdi. Charles, 1633'te Laud'u İngiltere Primatı (Canterbury başpiskoposu) olarak İngiltere Kilisesi'nin başına getirdi. Bir perdecinin dindar, çalışkan ve inatçı oğlu olan Laud, dinsel aşırı uçlar olarak hem Katolikliğin hem de radikal Püritenliğin, Yerleşik Kilise'ye karşı tehdit oluşturdukları konusunda Charles'ı uyardı. Bir Arminiusçu olan Laud, Yüksek Kilise ayinlerini benimsiyordu ve dolayısıyla Püritenler, onun gizlice Katolikliği İngiltere'nin yerleşik dini yapmaya çalıştığını düşünüyorlardı. Katolikler, I. Elizabeth'in ve I. James'in saltanatları süresince, İngiliz yaşamının bazı kesimlerinde bir güç olarak varlıklarını korumuşlardı. İngiliz devletinin dini olarak Katolikliği geri getirmeye yönelik "çirkin papalık komplosu" korkusu, İngiliz toplumunun tüm düzeylerinde vardı. Reformasyon sırasında dinsel kişi ve kuruluşlara ait arazileri satın almış olan toprak sahipleri, şimdi, Laud'un bunları Katolik Kilisesi'ne geri verebileceğinden endişe ediyorlardı. Katoliklik ve "çirkin papalık," halk arasında İspanyol Engizisyonu'yla, Fransa'daki Aziz Bartholomeos Günü Katliamı'yla ve Alba dükünün Hollanda'daki "Kan Konseyi"yle özdeşleştiriliyordu.

I. Charles ile Parlamento'nun Sürtüşmesi

Charles'ın maliye politikaları, halkın onun saltanatından duyduğu hoşnutsuzluğu derinleştirdi. Kral, 1625 yılında, toprak sahiplerinden zorla borç alınmasına ilişkin bir kararname çıkardı; Parlamento'nun rızasını almaksızın getirdiği

bu salmanın da üç ay içinde, yani daha önce hiç olmadığı kadar kısa bir süre içinde ödenmesini istedi. Charles, ertesi yıl, kraliyetin isteğine uymayı reddeden yetmiş altı beyefendinin tutuklanmasını emretti. Parlamento, maliye reformuyla ilgili talepleri Charles tarafından yerine getirilmedikçe, bu salmalara onay vermeyi reddetti. Kral dört yılda üç kez Parlamento'yu topladı ama her seferinde, istediği fonları vermeyi reddettiği için dağıttı. Parlamento, güvenebileceği bakanların Charles tarafından atanmasını talep etmeyi sürdürdü ve Buckingham düküne karşı kovuşturma işlemleri başlattı. Ne var ki, üzgün bir deniz subayı kimseden para almaksızın 1628'de Buckingham dükünü öldürünce, dükün de birilerini sinirlendirme olasılığı ortadan kalkmış oldu.

Charles, Parlamento'dan yine daha fazla fon sağlamasını istedi. Parlamento, buna yanıt olarak, vergiyi onaylama karşılığında Charles'ı kabul etmeye zorladığı Haklar Bildirisi'ni ilan etti. Bu belgeyle, kral, gelecekte Parlamento'nun onayı olmadan "borçlar" dayatma girişiminde bulunmayacağını ve ödeme yapmayı reddeden hiçbir "beyefendi"nin tutuklanmayacağını –başka herhangi bir kişinin de haklı bir neden gösterilmeksizin hapse atılmayacağını– kabul etmeye zorlanıyordu. İlk olarak 1628'de, o zamanlar tahtın muhalifi ve ödeme yapmayı reddettiği için tutuklananlardan biri olan Sir Thomas Wentworth'ün (1593-1641) ortaya attığı Haklar Bildirisi, İngiltere'nin anayasal evriminde önemli bir belgeydi; Parlamento'nun haklarını devredilemez olarak tanımlıyor ve keyfî tutuklamayı, sıkıyönetimi, Parlamento onayı alınmaksızın konulan vergileri mahkûm ediyordu.

Charles, Haklar Bildirisi'ne ve gümrük harçlarının bildiriyi ihlal ettiğinde ısrarcı olan Parlamento'ya öfkelenerek, 1629'da Parlamento'nun dağıtılmasını emretti. Parlamento adına kralla iletişim kurmak Kamara başkanının görevi olduğu için, Avam Kamarası üyeleri, fiziki olarak başkanı kürsüsünde tutarak oradan ayrılmasını önlediler. Sonra, Parlamento'nun onayıyla konulmuş olmayan fonları tahsil etmeye kalkışan her kim olursa ve ayrıca, Püritenlerin düşüncesine göre Laud'un gösterişli Yüksek Kilise törenlerini benimsemesiyle yapılmak istendiği üzere, "dinde yenileşme"ye destek veren her kim olursa, "krallığın ve ülkenin baş düşmanı" sayılacağını ilan ettiler. Baş kaldıran Parlamento o zaman dağıtıldı.

Charles, sonraki 11 yıl boyunca, Parlamento olmadan hüküm sürdü ve yeni, çok tartışmalı yollarla para toplamaya çalıştı. Enflasyon, yalnızca kraliyet borçlarını artırmakla kalmamış, savaş yürütmek için kullanılan gemilerin ve silahların maliyetini de artırmıştı. Monarşi, kredisini tamamen tüketmişti. James'in aksine Charles, imtiyazların pazarlanması konusunda bazı vicdani tereddütler taşıyordu, ama kaynak bulmanın başka yolları konusunda hiçbir tereddüdü yoktu. Taç giyme törenine katılmayan beyleri para cezasına çarptırdı. Charles, son derece tartışmalı bir şekilde, 1634'te başlayarak Parlamento'nun rızası olmaksızın ülke içlerindeki şehirlere yeniden "gemi parası" salınmasını emretti.

Edinburgh'daki St. Giles Katedrali'nde, piskopos, Anglikan Ortak Dua Kitabı'nı okumaya başlayınca çıkan olaylar.

Charles'ın nobran kraliyet politikaları İskoçya'da ayaklanmaya yol açtı. Kral, İskoçyalı soyluların topraklarına el koymuştu ve Laud'un kışkırtmasıyla, 1637'de İskoçya Presbiteryen Kilisesi'nde (1560'larda kurulan İskoç ulusal kilisesinde) Anglikan Ortak Dua Kitabı'nın zorunlu tutulmasını emretti. İskoçyalılar, İskoçya kralı IV. James 1603'te I. James olarak İngiliz tahtına çıktığı zaman İngiltere'yle kurulan zayıf birleşmeden hiçbir zaman hoşnut olmamışlardı. Genel bir kilise meclisinin dua kitabını ele almasına Charles'ın izin vermesini istiyorlardı. 1638'de bazı İskoç liderler, papayı ve dua kitabını eleştiren, dinlerini ve özgürlüklerini savunmaya yemin ettiklerini beyan eden *Ulusal Sözleşme*'yi imzaladılar. İskoçyalıların Presbiteryen Kilisesi'ni koruyup sürdürme kararlılığı karşısında Charles, İskoçya'da kilise meclisini topladı ama İskoçya'yı istila etme hazırlıkları yapmaya da başladı. Bu arada, İskoç soylular ve toprak sahipleri, Anglikan piskoposları çıkarmaya ve kiliseleri devralmaya başladılar. İskoçyalılar silaha sarıldılar.

Bu, Kral I. Charles'ın dramatik saltanatında dönüm noktası oldu. İskoçyalıları yenmek için mali kaynak ihtiyacıyla kıvranan kral, 1639 yılında, savaş masraflarının karşılanmasına Londra şehrinin yardımcı olmasını talep etti. Birkaç kere verilen küçük ödeneklerden sonra, Londra nihayet krala büyük miktarda borç vermeye razı oldu ama tek bir koşul vardı: Charles'ın Parlamento'yu toplaması ve makul bir süreyle çalışmasına izin vermesi.

Soylular ve eşraf, başından beri kraliyetin politikalarına karşı direnişe ön ayak oldular; bazıları, kuzeybatıdaki İngiliz limanı Newcastle'ı 1640'ta hiçbir direnişle karşılaşmadan işgal eden asi İskoçyalılarla temas kurmuştu bile. Giderek nakde sıkışan ve kraliyet ordusunda ayaklanmalarla karşılaşan kral, on bir yıl

sonra ilk kez Nisan 1640'ta Parlamento'yu toplantıya çağırdı. Ama Parlamento, şikâyetler listesi Charles tarafından dikkate alınıncaya kadar İskoçya'ya karşı savaş için para vermeyi reddedince, kral, toplanalı henüz iki ay bile olmamışken "Kısa Parlamento"yu dağıttı. I. Charles'ın Parlamento'ya meydan okuması, dört başı mamur bir anayasal kriz başlattı.

İngiliz İçsavaşı

Stuart monarşisinin siyasal krizi, İngiltere'nin nasıl yönetileceği konusunda bir anayasal çatışma hâlini aldı. Kralın karşıtlarına göre, Parlamento, 1215'te Magna Carta'yla belirlenmiş olan İngilizlerin temel özgürlüklerini korumak için vardı. Bu mantığa göre, kral, Parlamento'nun yol göstericiliğini ve kraliyetin mali ödeneklerini belirlemedeki geleneksel yetkisini bir kenara atma hakkına sahip değildi, keza tarihsel teamül olmaksızın vergi koyma hakkına da sahip değildi. Püritenlerin önderliğindeki Parlamento henüz egemenlik iddiasında bulunmasa bile, kraliyet otoritesini dengeleyici unsur olarak geleneksel rolünü açıkça vurguluyordu.

Parlamento'nun savunucuları, Laud'un yaptığı dinsel reformların ve gemi parası tahsilatının, belki de ipleri papanın elinde olan güç zehirlenmesi içindeki adamların marifeti olduğuna inanıyorlardı. Sulh hâkimleri, çeşitli sıkıyönetim kararnameleriyle ve bölgesel mahkemelerin yetkisine tecavüz eden kraliyet mahkemelerince yetkilerinin gasp edilmesine kızıyorlardı. Yerel görevliler, kralın vekillerinin, askerî rüsumların yerel önderlerce onaylanmasına ilişkin yerleşik uygulamaları baypas ederek, askerî işler üzerinde kendilerinin sahip oldukları geleneksel otoriteyi aştıklarına inanıyorlardı. Londralı tüccarlar, Tüccar Serüvencilere tanınan tekel aracılığıyla (*bkz.* Bölüm 5) kumaş ihracatının kraliyetçe denetlenmesi yüzünden kumaş ihraç edemedikleri için kendilerini rencide olmuş hissediyorlardı. Monarşi, bazı zanaatçıların Londra loncalarından bağımsız iş yapmalarına izin vererek ve İskoçya'yla savaş için şehri daha fazla para sağlamaya zorlayarak, diğer Londralıları küstürdü. Ayrıca, kraliyet gümrük vergilerini tahsil etme hakkının satılması ve özellikle de hükümetin, vergileri "hasat eden"lere ücret ödemek için daha fazla ayrıcalık satması da tartışma yarattı.

Bu arada, Charles çevresinde bir sürü sırdaş, danışman, ressam ve müzisyen topladı; bunların kraliyet adap erkânına ve estetik beğenilerine ilişkin anlayışı sanki kıta Avrupa'sındaki Katolikliğin etkisini yansıtır nitelikteydi. Kraliçe, Katolik Reformasyon'unun dinsel temalarını vurgulayan Flaman ressamları saraya getirdi; bu yüzden de muhalifler, "*Roma*'dan getirilen Resimler, Antikalar, İmgeler ve başka boş şeyler ile bizzat kralı ayartmak" için bir komplo düzenlendiği kanısına kapıldılar.

John Pym.

Din sorununun ötesinde nedenlere dayanmasına ve monarşiye karşı direnişte Püritenler yalnız olmamalarına rağmen, İngiliz İçsavaşı, "Püriten Devrimi" olarak adlandırılmıştır. Parlamento'da, bu kurumun lideri John Pym (1584-1643) dâhil, gerçekten birçok Püriten vardı. Parlak bir konuşmacı ve tartışmacı olan Pym bir partizandı, çok aceleci, hatta belki paranoyak bir adamdı; İngiltere'ye Katolikliği geri getirmek için "çirkin bir papalık komplosu" kurulduğu saplantısı içerisindeydi. Doğu İngiltere'deki, yani İçsavaş'ta Parlamento'nun yanında yer alan bölgelerdeki küçük eşraf arasında Püritenlerin sayısı oldukça fazlaydı.

Siyasal kriz 1630'larda derinleştikçe, Anglikan piskoposların sahip oldukları otorite, devlet görevlisi olarak atanmaları ve papazları aday gösterme hakkına sahip olmaları da "pis papalık" kokuyordu. I. Charles, babası I. James'in "Piskoposlar yoksa, kral da yok!" yolundaki ünlü sözünü –sonradan başına bela kesilecek olan iddiayı– yineliyordu. Laud, İngiltere Kilisesi'ne karşı suç işlediği iddia edilen insanları yargılayan dinsel mahkemelerin yetkisini genişletti. Bu, bazılarına, İspanyol Engizisyon'unu anımsatıyordu.

Çatışmaya Doğru Gidiş

Mayıs 1640'ta "Kısa Parlamento"yu dağıtmış olan Charles, yeni seçilmiş bir Parlamento'yu ekim ayında tekrar topladı. Tahtın Katolik İrlandalı alaylarla orduyu güçlendirmesi, bu alayların komutasına da artık kralın destekçisi ve danışmanı olup Strafford kontu yapılan Wentworth'ü ataması, zaten işkillenenleri, "çirkin bir papalık komplosu"nun yürürlükte olduğuna inandırdı. Sıradan insanlar, kiliselerdeki sunak parmaklıklarını parçaladılar ve vitray pencereleri kırdılar. İngiliz ordusu İskoçya'da yenilgiye uğradı; savaş için daha fazla mali kaynak gerekli oldu. Pym'in liderliğindeki Parlamento, gazabını Charles'ın danışmanlarına yöneltti. Parlamento'nun suçladığı Strafford yargılandı ve Londra'da sevinç çığlıkları atan bir kalabalığın önünde idam edildi. Parlamento, önceki on beş yılda kraliyetin yaptığı en sevilmeyen yasaları geçersiz ilan etti ve monarşinin kontrolündeki mahkemelerden bazılarını kapattı. Parlamento, ancak kendi kendisini dağıtabileceğini ve gelecekte kralın üç yılda bir Parlamento'yu toplaması gerektiğini duyurdu. Bu arada, İrlandalı köylüler 1641'de İngilizlere karşı ayaklandılar ve birçok Protestan toprak beyini öldürdüler. İrlandalıların isyanı, milislerin ki-

min denetiminde olduğunu ivedi bir soru hâline getirerek, Parlamento'nun haklarını öne çıkardı.

Kasım 1641'de Parlamento, Büyük Sitem (*Grand Remonstrance*) denilen belgeyi kabul etti. Parlamento'ya göre kraliyetin yanlış davranışlarının tarihçesi olan şeylerin sunulduğu bu belge, İngiliz hükümetinin "temel yasalarını ve ilkelerini yıkmayı amaçlayan uğursuz ve habis bir entrika"yı lanetliyordu. Dinsel ve idari reformlar için çağrı yapıyordu. Bu belgenin az bir oy farkıyla geçmesi, Parlamento'nun kraliyet politikalarına karşı muhalefetini hangi noktaya kadar götüreceği konusunda hâlâ bölünmüş durumda olduğunu gösteriyordu.

Avam Kamarası'nı güçbela kontrol eden Püritenler hem kiliseyi hem de devleti daha fazla reforme etmek istiyorlardı. Varlıklı soylular, reformla nüfuzlarının zayıflayacağından korkarak, kralın etrafında kenetlenmeye başladılar. Büyük Sitem'in kabulünden kısa süre sonra, Lancashire yüksek şerifi "beyefendiler"e çağrı yaparak; "şimdi taşkın bir kitle tarafından gafil avlanma ihtimali bulunan hayatlarımızı ve mülklerimizi güven altına almak için" kiracılarıyla ve hizmetçileriyle birlikte kralın adına silaha sarılmalarını istedi. Bazı yerlerde çarpışmalar o ay başladı, çünkü iki taraf da milisleri denetim altına alma mücadelesi içindeydi.

Kral, Ocak 1642'de Parlamento'ya cüretkâr bir darbe indirmeye kalkıştı. Şahsen birkaç yüz silahlı askerin başına geçip Parlamento'ya girdi ve Pym'in tutuklanmasını emretti. Birilerince önceden uyarılan Pym ve diğer liderler, Charles oraya varmadan önce Avam Kamarası'nı terk etmişlerdi ama zanaatçılar ve esnaf tarafından korumaya alındıkları Londra'da kaldılar. Zanaatçılar ve esnaf, tahtın tekelleri desteklemesine ve dinsel nedenlerle Laud'a arka çıkmasına karşıydılar. Halkın Parlamento'ya verdiği desteği daha da güçlendirdiği Londra'da kendi can güvenliğinden korkan Charles, ailesiyle kuzeydeki daha dost topraklara doğru yola çıktı ve destekçileri Parlamento'yu terk ettiler. Parlamento'nun Haziran'da yayınladığı "On Dokuz Öneri," çatışmacı kraliyet politikasını suçluyordu. Charles, Ağustos 1642'de Nottingham'daki kuvvetlerini harekete geçirdi.

Safların Seçilmesi

İçsavaş yayıldıkça, Parlamento'nun askerleri, saçlarını genellikle tas şeklinde kestirdikleri için, kısaca "Yuvarlak Kafalar" adıyla bilinir oldular. Kralın "Şövalyeler"i; "kulları prens ve prensleri köle" yapıp toplumsal uyumu bozacak olanlara karşı Tanrı ve kral için haklı savaş veren kişiler olduklarını düşünmekten hoşlanıyorlardı. Ama içsavaşın o zamana kadarki seyrine bakılınca, pek az fiilî çarpışma meydana geldi. Kış, nispeten kısa "sefer mevsimi"ni kesintiye uğrattı. Yalnızca dört büyük muharebe meydana geldi (*bkz.* Harita 6.1). İki taraf,

23 Ekim 1642'de Birmingham'ın güneyindeki Edgehill'de yenişemedi. Kraliyetin Londra'ya yönelik bir taarruzu püskürtülünce, Charles, Londra'nın 80 km kuzeybatısındaki Oxford'da karargâh kurdu. Şubat 1643'te kral, Parlamento'nun uzlaşma koşullarını reddetti. Kraliyetin Londra'ya yönelik ikinci yürüyüşü başarısız olunca, iki taraf da destek kazanmak için muazzam propaganda kampanyalarını yoğunlaştırdı. Savaş, tarihteki ilk örneklerden birisi olarak, söz savaşı hâline geldi. 1640-1661 yılları arasında 22.000'den fazla gazete, bülten, broşür, bildiri, vaaz ve konuşma yayınlandı.

Ama tedarik talepleri, yağmalamalar ve genel zorluklar, binlerce köyde hayatı çekilmez kıldı. İngiliz nüfusun yaklaşık %10'u savaş sırasında yerini yurdunu terk etmek zorunda kaldı. İllerin birçoğu –belki de çoğunluğu– tarafsız kaldı, çünkü yerel liderler, illerinin kontrolünü elde tutmaya, illerini çatışmalardan ve yıkımdan uzak tutmaya uğraşıyorlardı.

Londra'daki kredi kurumlarından yoksun kalınca, Charles, soylulardan armağanlar ve borçlar alarak, daha fazla unvan satarak ve zorunlu harçlar koyarak savaşı finanse etti. Yuvarlak Kafalar, Parlamento'nun monarşik merkezileşmeye karşı direnişine uygun olarak, denetimleri altındaki bölgelerde merkeziyetçi olmayan bir sivil, mali ve askerî otorite kurdular. Parlamento üretim, tüketim ve mülkiyet üzerine ağır vergiler koyarak mali kaynak sağladı, kralın yanında yer alan bazı seçkin ailelerin mallarına da el koydu. Parlamenter davaya karşılıklı yardım sözü veren illerin bir araya gelmelerine dayalı bölgesel bir askerî yapı gelişti.

Ormansızlaştırma, sulak alanların kurutulması ve arazi çevirme eylemleri yoluyla ticari amaçlı tarımın gelişmiş olduğu ve kumaş imalatı sayesinde zenginleşmiş olan, özellikle güneydeki ve doğudaki ekonomik açıdan en ileri bölgeler Parlamento'ya oldukça büyük destek verdiler. Kuzey ve Batı İngiltere'nin büyük kısmı, yani geleneksel tarıma ve toplumsal hiyerarşiye sahip bölgeler, I. Charles'a sadık kaldı. Bazı yerlerde köyler, dinsel ve siyasal mücadele alanları hâline geldi. Örneğin, geleneksel şenlik törenlerinin içki, dans ve cinsel özgürlük eylemlerini beraberinde getiren saçma, ahlakdışı ve günahkâr olaylar olduğunu düşünen Püritenlerin saldırısına rağmen bu göreneklerin ayakta kalmış olduğu bölgelerde krala verilen destek güçlüydü, çünkü kralın destekçileri –varlıklı beyefendiler– oralarda böyle eğlenceleri teşvik ediyorlardı.

Oliver Cromwell ve Yeni Model Ordu

1643'te Parlamento, birçoğu Presbiteryen olan İskoçyalılarla ittifak yaptı. Yılın sonunda John Pym'in ani ölümü, Parlamento'nun kralı silah bırakmaya zorlama kararlılığını azaltmadı. Temmuz 1644'te Yuvarlak Kafalar ve İskoçyalılar, York yakınındaki Marston Moor'da Şövalyeleri yendiler. Bu muharebede yaklaşık

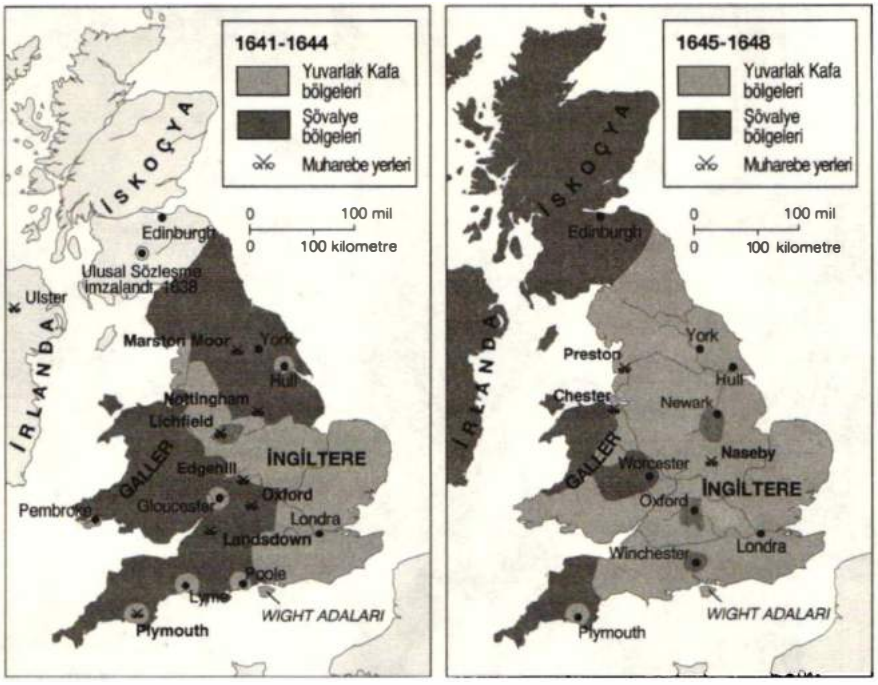

Harita 6.1. İngiliz İçsavaşı. İngiliz İçsavaşı sırasında Şövalyelerin ve Yuvarlak Kafalar'ın güçlü oldukları yerlerin yanı sıra, büyük muharebelerin olduğu yerler.

45.000 asker çarpıştı; bu, İngiliz İçsavaşı'nda, savaş meydanlarında görülen en büyük asker sayısı oldu. Böylece, Kuzey İngiltere'nin kontrolü Parlamento'nun eline geçti. İskoçyalıların katılımı, Charles'ın dinlediği "savaş partisi"nin kararlılığını artırmaktan başka bir işe yaramadı.

Marston Moor'da Yuvarlak Kafalar'ı zafere götüren Oliver Cromwell (1599-1658), sonuçta Parlamento'nun lideri oldu. Mütevazı bir eşraf aileden gelen Cromwell, daha varlıklı eşrafın ondaki yontulmamışlıklar olarak gördüğü yanlarını hiçbir zaman kaybetmedi. 1640'ta Parlamento'ya seçilmeden birkaç yıl önce, derin bir manevi dönüşüm –belki de ciddi bir hastalık– geçirerek, Tanrı'nın onu önde gelen Püritenlerden biri olmak üzere seçtiğine inanmaya başladı. Cromwell, her zaman haklı olduğuna inanan birinin inatçılığı yanında idealizmini de sergiliyordu.

Oliver Cromwell.

Parlamento, 1645'te üç orduyu birleştirerek, Yeni Model Ordu'yu kurdu. Cromwell katı bir disiplin uyguladı ve

Kalabalık, Püriten askerlerin Londra'dan ayrılışını seyrediyor, yak. 1647. "Yuvarlak Kafalar"a ve onları gayrete getiren silahlı vaize dikkat edin.

ücretler düzenli ödendiği için Yuvarlak Kafalı askerlerin morali düzeldi. Öncekilere benzemeyen Yeni Model Ordu, kralın ordusunun aksine, temin ettiği şeylerin parasını ödeyerek ve çapulculuk yapmayarak, düşmanları kıskandıran bir sempati kazandı.

Parlamento İçindeki Bölünmeler

Parlamento'da iki siyasal grup ortaya çıktı: Presbiteryenler ve Bağımsızlar. Parlamento'da çoğunluğu oluşturan Presbiteryenler ılımlıydılar. İlk önce John Pym'in arkasında toplanmış İskoçya yanlısı bir grup olmalarına rağmen, çoğunluğu ("Presbiteryen" adını taşısalar bile) Püriten'di. Piskoposların otoritesine karşı çıkıyor, dinsel hoşgörüyü reddediyor ve ulusal bir Calvinci kilisenin yerleştirilmesini istiyorlardı. Kralla görüşerek bir uzlaşmaya varmaya hazırdılar. Bağımsızlar, Presbiteryenlere kıyasla daha köklü değişiklikler arzulayan militan Püritenlerdi. Presbiteryenlerden daha radikal bir tutum alarak, kilisenin, kendi rahiplerini kendisi seçecek cemaatlerin gevşek bir ittifakı olmasını istiyorlardı. Bağımsızlar, Parlamento'nun hak ve yetkileri meselesinde kralla uzlaşmaya varmaya daha az istekliydiler. Yeni bir yerleşik kilisenin kurulmasına karşıydılar ve bir dereceye kadar dinsel ayrılığın hoş görülmesinden yanaydılar. Bunlardan bazıları, bireysel hakları koruyacak uzun erimli siyasal reformları bile arzu edi-

yorlardı. Cromwell'in liderliğe getirilmesi, Parlamento'da Bağımsızlar'ın yükselişini yansıtıyordu.

Cromwell, Yeni Model Ordu'daki Presbiteryen komutanları temizleyip, kendisine sadık Bağımsızlar'ı onların yerlerine yerleştirdi. Korkusuzca muharebeye atılırken ilahîler söyleyen Cromwell'in "Yiğit Süvariler"i ("*Ironsides*"; onun birlikleri bu adla anılıyordu), bir yenilmezlik havası yansıtıyorlardı. Yeni Model Ordu, Haziran 1645'te kralcıları bozguna uğrattı. Charles, doğrudan Parlamento'ya teslim olması durumunda karşılaşacağı kadar gaddar olmayan bir barış antlaşması yapmak umuduyla, bir yıl sonra İskoçlara teslim oldu. Ama İskoç ordusu kısa süre sonra İngiltere'den çekilerek, kralı Şubat 1647'de Parlamento'ya teslim etti.

Radikaller

Savaş uzayıp gittikçe, asker barındırma uygulamasına, gıda yetersizliklerine ve yükselen fiyatlara karşı giderek büyüyen kızgınlığın ortasında, İngiltere tam bir kargaşa içinde sürüklendi. İngiliz İçsavaşı, toplumsal ve siyasal düzenin temelini tehdit eder görünen kuvvetleri ortalığa salıverdi. Kralcı Oxford'un kuşatılması sırasında, aç bir nöbetçi, aşağıdaki kuşatma güçlerine şöyle seslenmişti: "Yuvarlak Kafa, bana yukarıya yarım pirzola fırlat, ben de sana aşağıya bir lort atayım!" Bazen de Yuvarlak Kafalar, zaferin sonuçlarından sakınıyormuş gibi kararsızlık içinde görünüyorlardı. Parlamento'nun yanında yer almış olan bir kısım eşraf bile, ezici bir zaferin, "kaba saba ve patırtıcı mekanik kişilerce [yani, sıradan insanlarca] desteklenen kavgacı ruhlar"ı ortalığa salıverebileceğinden ve "çok başlı bir canavar olan" ayaktakımınca mülke karşı saldırıların yapılabileceğinden korkuyordu.

Böyle belirsiz bir ortamda, yeni dinsel gruplar türedi. Vaftizciler (*Baptists*), çocukların vaftiz edilmesi gerektiğine inanmıyorlardı, çünkü yalnızca yetişkinler bir cemaat seçecek ve dolayısıyla vaftiz edilecek yaştaydılar. Bazı Vaftizciler, çiftlerin sadece cemaatin önünde beyanda bulunarak evlenmelerine izin veriyorlardı.

"Düzleyiciler" (*Levellers*) denilen grup çok daha radikaldi. Zenginlerin yanı sıra yoksulları da koruyacak yeni yasalar istiyorlardı. Birçoğu Vaftizci ya da Püriten olan Düzleyiciler, küçük mülk sahiplerinden, Londralı zanaatkârlardan ve "efendinin bir tek olmadığı" Yeni Model Ordu saflarından yandaşlar buldular. Ama yeni bir İngiliz anayasası önermelerine ve seçmenlik hakkını büyük ölçüde genişletecek çok kapsamlı siyasal reformlar istemelerine rağmen, Düzleyiciler yine de bu hakları, "bu krallıkta kalıcı ve sabit bir çıkara" sahip insanlar olarak tanımladıkları mülkiyet sahipliğine dayandırıyor, ücretli emekçileri ve hizmetçileri dışlıyorlardı. Düzleyicilerin dilekçe kampanyalarında kadınlar da dikkat çekiyordu, ama kadınlara haklar tanınması yönündeki çağrılar son derece seyrekti.

Daha küçük radikal gruplar çok geçmeden daha da ileri gittiler. Kendilerine "Hakiki Düzleyiciler" diyen "Kazıcılar" (*Diggers*) İngilizler adına konuştuğunu söyleyen Parlamento'nun bu iddiasını kabul etmiyor ve özel toprak mülkiyetine karşı çıkıyorlardı. Tarım reformunu savunuyorlardı; terk edilmiş arazileri yoksullarla ve topraksızlarla paylaşmaya başladıkları kısa süreli bir koloni kurdular. "Palavracılar" (*Ranters*) cennet, cehennem ve günah fikrini reddediyor, hakiki kurtuluşun ancak içkide ve sekste bulunabileceğini kabul öne sürüyorlardı.

17. yüzyıl ortalarının İngiltere'sinde bazı insanlara, dünya gerçekten "altüst olmuş" görünüyordu. Bazı radikaller, yalnızca hiyerarşik otoriteye değil, aile içindeki baba otoritesine de karşıydılar. Bir koca ve baba, karısına ve çocuklarına nasıl yön veriyorsa, kralın da ülkesine öyle hükmettiği faraziyesi, erken dönem modern siyasal kuramda belirgindi. Artık bazı kitapçıklar, kadınların kocalarına boyun eğmelerini yerden yere vuruyorlardı.

Parlamento'nun Zaferi

Yeni Model Ordu'nun radikallerinden korkan Presbiteryenlerin baskısıyla, Parlamento, askerlere ödeme yapılmaksızın bu ordunun kısmen dağıtılmasını emretti. Ne var ki, ordu dağılmayı reddetti ve bunun yerine, üyelerinin bazıları, belki de Düzleyicilerin etkisini yansıtır şekilde düşük rütbeli subaylardan, hatta rütbesiz askerlerden oluşan bir genel konsey kurdu.

Yeni Model Ordu, Parlamento'nun bu dağıtma girişimlerini, Bağımsızlar'a karşı bir komplonun parçası olarak görüyordu. Birkaç alay isyan çıkardı ve *Halkın Anlaşması* başlığıyla Londralı Düzleyicilerin kaleme aldıkları bir siyasal manifesto hazırladı. Bu metin, yalnızca mülk sahiplerinin değil, tüm "özgür doğmuş İngilizler"in siyasal otoritenin kaynağı olduğunu ve "İngiltere'deki en yoksul adamın bile, yönetimi altına girerken söz hakkının bulunmadığı bir hükümete hiç de mecbur olmadığı"nı öne sürerek, sonraki kuramcıları öncelemiş oldu. Cromwell, Yeni Model Ordu'da düzeni acımasızca yeniden kurdu, isyan çıkaran Düzleyici alaylarına boyun eğdirdi ve bazı elebaşıların kurşuna dizilmesini emretti.

Kral Charles, Kasım 1647'de Parlamento'nun gözaltından kaçarak Wight Adası'na gitti. Kralla hâlâ bir şekilde uzlaşmaya varılabileceği umudunu taşıyan Presbiteryenlerin muhalefetine rağmen Avam Kamarası, Kral Charles'ın artık muhatap alınmaması yönündeki bir tasarıyı kabul etti. Bunun anlamı, Parlamento'nun yeni bir hükümet kurmak için Charles'ın katılımı ya da rızası olmaksızın tek başına hareket etmesi gerektiğiydi; belki de bu, I. Charles'ın öldürülmesine ve cumhuriyet ilanına Cromwell'in ve birçok Parlamento üyesinin çoktan karar vermiş olduklarını gösteriyor olabilir.

Mayıs 1648'de Presbiteryen ılımlılar, Güney Galler'de ve Güney İngiltere'de baş gösteren Şövalye kalkışmalarına katıldılar. Charles, Presbiteryen İskoçlarla

gizlice görüşmeler yapmaktaydı; Anglikanlar ile Cromwell'in radikalizminden düş kırıklığına uğramış Parlamento üyeleri arasındaki bir ittifaka artık onların da katılacaklarını umuyordu. Ama Yeni Model Ordu, ağustosta düzenlenen bir İskoç saldırısını geri püskürttü ve Galler'de kuşatılan kralcı kuvvetler teslim oldular. Kral, Wight Adası'nda koruma altına alındı; bir gözlemcinin ifade ettiği gibi, "böyle bir mahkûmiyet şimdiye dek hiç görülmemiş[ti] ... yanında muhafız olmadan ne işemeye ne de Goffe'ye [golf oynamaya] gidebiliyor"du.

Sonra, Yeni Model Ordu'nun Albay Thomas Pride komutasındaki bir kolu, Parlamento binasını kuşattı ve Presbiteryenlerin –ve bazı Bağımsızlar'ın da– diğer üyelere katılmalarına izin vermedi. Cromwell'in onayı ya da bilgisi dışında meydana gelen bu "Pride Temizliği", üyelerin beşte birinin birleşime katıldığı bir "Bakiye Parlamento"yla sonuçlandı.

Bağımsızlar'ın hâkim olduğu Bakiye Parlamento, vatan hainliği suçlamasıyla kralı yargılamak üzere bir Yüksek Mahkeme atadı. Charles kendisini savunmayı reddetti ve suçlu bulundu. I. Charles, 30 Ocak 1649'da Whitehall'da idam edildi, böylece kendi tebaasınca yargılanıp idam edilen ilk hükümdar oldu. Charles'ın başının kesilmesi uluslararası alanda hemen yankı yarattı; devletler birbiri ardına İngiltere'yle diplomatik ilişkilerini kestiler.

Püriten Cumhuriyeti ve Restorasyon

Bakiye Parlamento, monarşiyi ve Lortlar Kamarası'nı lağvetti. Cromwell'in liderliğinde, bir Püriten cumhuriyeti olan İngiltere Topluluğu'nu (*Commonwealth of England*) kurdu. Cromwell, sekiz yıldan beri devam eden İrlanda ayaklanmasını 1649'da zalimce bastırdı. 1652 tarihli İrlanda Meselesinin Halli Yasası, İrlanda'daki Katolik mülk sahiplerinin üçte ikisinin topraklarına el koyarak, çatışmaların yıpratıp parçaladığı bu topraklarda sonraki 300 yıl boyunca İngiliz Protestanların yükselişini güvence altına aldı. İskoçyalı Protestanlar da her ne kadar iş işten geçtikten sonra olsa bile Charles'ı destelemekle daha iyi etmediler, çünkü Cromwell 1650-1651'de İskoçya'yı işgal etti. Cromwell hem İrlandalıları hem de İskoçyalıları yendikten sonra, 1652'den 1654'e kadar Felemenk Cumhuriyeti'ne karşı ve 1655'ten 1659'a kadar İspanya'ya karşı savaşlara girişti, çünkü bu ekonomik rakiplerin ikisinin de gücünü kırmak istiyordu.

Bakiye Parlamento 1653'e kadar toplandı. Parlamento kendisini dağıtmazdı; bu yüzden Cromwell, İngiltere'de bir "ilahî reformasyon"u güvenceye alma kararlılığı ile siyasal meclislere duyduğu güvensizlik arasında çaresiz kalarak, askerî bir darbeyle Parlamento'yu dağıttı. Uzun Parlamento (Bakiye Parlamento dahil) 1640'tan beri varlığını sürdürmüştü. Cromwell, yeni bir Parlamento olarak görev yapmak üzere 140 adam seçti. Üyelerinden olan "Praise-God Barbon" adlı bir deri tüccarına atfen, bu organ, "Sade (*Barebones*) Parlamento" diye anılır oldu.

Görgü tanıklarının tasvirine göre, I. Charles'ın idamı, 30 Ocak 1649.

İngiltere, bir askerî diktatörlük hâline geldi. Ordu konseyi, altı ay sonra Sade Parlamento'yu dağıttı ve Hükümet Aracı denilen yeni anayasa uyarınca bir Koruyuculuk ilan etti. Cromwell, "Koruyucu Lort" unvanını aldı ve neredeyse sınırsız güce kavuştu. Parlamentoya karşı I. Charles'ı destekleyen filozof Thomas Hobbes'un (1588-1679), insan soyunun doğal hâli savaş hâlidir, "herkes herkese karşı" şeklindeki iddiası, artık İngiltere için geçerli görünüyordu.

Püriten Cumhuriyeti'nin de Stuart monarşisi kadar baskıcı olduğu ortaya çıktı. Cromwell, Parlamento'nun onayını almadan vergiler koydu ve kendisiyle anlaşmazlığa düştüğünde Parlamento'yu temizledi. Parlamento kendi anayasasını hazırladığında, Cromwell 1655'te parlamenterleri defetti. Ama kendisinden önceki I. Charles gibi o da bu kez İspanya'ya karşı yürütülen savaş için para oylaması yaptırmak üzere ertesi yıl Parlamento'yu toplantıya çağırmak zorundaydı.

Cromwell tüm Püriten gruplara (Presbiteryenler, Bağımsızlar ve Vaftizciler dahil) *fiilen* dinsel özgürlük vermesine rağmen, bu özgürlüğü Anglikanlardan ve Katoliklerden esirgemeye devam ediyordu. Bununla birlikte, 1290'dan beri İngiltere'ye girmelerine izin verilmeyen Yahudilerin geri dönmelerine 1655'te izin verdi. Ama Cromwell, savaşları sürdürmek ve İngiltere'de 50.000 kişilik bir orduyu beslemek için koymak zorunda kaldığı mali yaptırımların sonucu olarak destek kaybına uğradı. Koruyucu Lort'un, sivil bir idareci olmaktan çok, askerî bir idareci olduğu açıkça anlaşıldı. Cromwell, ordunun uyguladığı bir yasada belirtildiği üzere insanların "ilahî" Püriten davranışlar sergilemelerini öğütleyen vaazlarıyla da insanları soğuttu. Cromwell, giysilerinin altına zırh giymeye başladı ve kendisine pusu kurmuş olabilecek suikastçıları atlatmak için dolambaçlı yollardan gider oldu.

Bu arada Cromwell, ilahî adalet kuruluncaya kadar düzeni koruyacak olan hükümetin mütevazı bir hizmetkârı olduğunu iddia ediyordu. 1657 yılında, yeni seçilmiş bir Parlamento, başka bir anayasa hazırladı ve Cromwell'e İngiltere tahtını önerdi. Cromwell bu teklifi reddetti, çünkü, belki de Tanrı'nın buna karşı olduğunu kendisine bildirdiğine inanıyordu ve çünkü bir monarşi, ordudaki unsurları soğuturdu. Ama ikinci bir Parlamento bölümü (atanmış bir Lortlar Kamarası) getiren ve Koruyucu Lort'a halefini belirleme hakkı dâhil yarı monarşik bir konum sağlayan "Mütevazı Dilek ve Tavsiye" şartlarını kabul etti. Cromwell ondan sonra Parlamento'yu dağıttı, çünkü oradaki cumhuriyetçiler, açıkça monarşiye doğru olan gidişattan hoşnut değillerdi. Bir yıl sonra Cromwell öldü ve yerine, hiç de onun kadar yetenekli olmayan oğlu Richard (1626-1712) Yeni Koruyucu oldu. Richard'dan sonra, Yeni Model Ordu'nun kalıntılarınca desteklenen birkaç askerî halef daha gelip gitti.

Bununla birlikte, İngiltere'de düzenin ancak Stuart monarşisinin geri getirilmesiyle yeniden sağlanabileceği algısı üst sınıflar arasında gitgide güçlendi. İdam edilen babasının tahtına varis olan Charles (1630-1685), Hollanda'da sürgünde yaşıyordu. Bu kargaşa zamanında silahlı güç hâlâ belirleyici rol oynuyordu. Eskiden kralcı bir subay olan ve şimdi İskoçya'daki orduya komuta eden General George Monck (1608-1670), İskoçya'nın vergi parasını kurnazca askerlerine ücret ödemek için tutuyordu. Onun ordusu, İngiltere'de tek güvenilir güç hâline geldi. Parlamento'nun ordu üzerinde denetim kurmayı denemesinden sonra, Monck, kuvvetleriyle Londra üzerine yürüdü ve Parlamento'yu dağıttı. Yeni seçimler, tekrar kralcılar ile Presbiteryenlerin ittifakını sağlayarak, Parlamento'da, restorasyonu kabul etmeye eğilimli olan ılımlı bir çoğunluk oluşturdu. Charles uzlaşmacı bir açıklama yayınlayınca, Parlamento, İngiltere tahtına geçmesi için onu davet etti. Charles, babasının idamından 11 yıl sonra, Mayıs 1660'ta Manş Denizi'ni geçti ve 23 Nisan 1661'de Kral II. Charles olarak taç giydi.

Yeni Model Ordu'yu lağveden II. Charles, çok cana yakın, enerjik, cesur, neşeli bir portre çizdi, kendisine sadık kalmış olanların değerini bildi (bunun dikkate değer bir istisnası, hiçbir zaman sadık kalmadığı kraliçeydi). Kendini ihanete uğramış hissettiği zaman ise büyük bir kinle saldırabiliyordu. Tebaasının çoğunluğunun muhabbetini kazandı, çünkü monarşinin geri gelişi, uzun süren bölünme ve kargaşa dönemini sona erdirmiş görünüyordu. Charles, monarşiye inancı yeniden sağlamak için gösterişli kraliyet törenlerinden yararlandı, hatta seleflerinin yüzyıllarca önce yapmış olduğu gibi, sıraca illetine yakalanmış olanları, eliyle "kral dokunuşu" yaparak iyileştirmeye bile kalkıştı.

İngiliz İçsavaşı parlamenter egemenliğin bir zaferi olmasına rağmen, Restorasyon, bazı bakımlardan zamanı tekrar çatışma öncesine döndürdü. İngiltere

Kral II. Charles'ın 1661'de taç giymesi.

Kilisesi yeniden Yerleşik Kilise oldu. Taht, diğer dinlere resmî hoşgörü göstermeyi reddetti ve İngiltere Kilisesi, Presbiteryen rahipleri kovdu. Öteden beri hep para sıkıntısı çeken kral, mali kaynak için yeniden Parlamento'ya avuç açar oldu.

Toplumsal ve siyasal barışın hüküm sürdüğü bir ortamda İngiltere'nin ticaretini ve nüfuzunu genişletmeye devam etmesi artık apaçık görünen yoldu. 1660-1688 yılları arasında İngiliz gemilerinin taşıdıkları yük iki kattan fazla arttı; ticaret filosu, Newfoundland'a, Virginia'ya ve Karayipler'e ulaşan yeni ticaret güzergâhları belirledi. 1664'te küçük bir İngiliz kuvveti, Hollanda kolonisi New Amsterdam'ı ele geçirdi ve burası zamanla New York şehri oldu. Yeni Dünya'dan getirilen tütün, patiska, kürk, şeker, çikolata ve rom insanların tüketim alışkanlıklarını değiştirdi. Londra, hızla büyüyen bir liman hâline geldi ve Doğu Hindistan Şirketi, kraliyet politikasının şekillendirilmesinde büyük bir güç olup çıktı. Londra'da kurulu Lloyd's firması, Yeni Dünya'ya yelken açan gemileri 1688'de sigortalamaya başladı. O zamanlar, İngiltere'nin gemilerinin neredeyse yarısı Hindistan'la ya da Amerika'yla ticaret yapmaktaydı. İhracat ve ithalat, 1700'e kadar üçte bir oranında arttı.

İngiltere'nin dış politikası, İngiltere'nin imalatını ve ticaretini destekleyen yeni ve atılgan bir döneme girdi. Parlamento, Hollanda'nın ticari rekabetini baltalamak için, 1651-1673 yılları arasında bir dizi Seyrüsefer Yasası çıkardı; bu yasalar,

İngiltere'ye getirilen tüm malların ya İngiliz gemileriyle ya da kaynak ülkeye ait gemilerle taşınmasını zorunlu kılıyordu. Bu, 1652-1654 (Cromwell'in başlattığı), 1665-1667 ve 1672-1674 yıllarında olmak üzere, Hollanda'yla üç savaşın çıkmasına yol açtı.

Şanlı Devrim

İngiliz İçsavaşı'nın kıvılcımını çakmış çok hassas sorunlar olan kraliyet otoritesi ve Katoliklik, başka bir anayasal krize yol açtı ve Parlamento'nun İngiltere'yi yönetmek üzere yeni bir kralı göreve çağırdığı 1688 Şanlı Devrim'inin tohumlarını attı. Parlamento, ertesi yıl, Parlamento'nun ve İngiliz halkının, en başta da mülk sahibi olanların haklarını kutsayan Haklar Bildirisi'ni kabul etti.

Stuartların Dinsel Tertipleri

Stuartların iktidara geri dönmelerinden sonra, İngiltere'de din, yeniden ayrıştırıcı bir sorun olarak su yüzüne çıktı ve Restorasyon'la başarılmış gibi görünen siyasal birliği sarsma tehlikesi yarattı. II. Charles, Katolikliğe güçlü bir sempati beslemese bile, en azından bazıları babasını desteklemiş olan Katoliklere hoşgörü borçlu olduğu inancıyla geri dönmüştü. Yine, bir Stuart kralının kışkırtıcı görünen politikaları, ayrıcalıklarına sahip çıkan Parlamento'da kararlı bir muhalefet yarattı.

Charles, bakanları arasındaki Katolikleri kayırıyordu ve İngiltere Kilisesi'ne karşı bir koalisyon kurmak için Ayrılıkçılara (*Dissenters*) yaklaşma çabasındaymış gibi görünüyordu. Bunun üzerine Parlamento, Ayrılıkçılara karşı *Clarendon Code* olarak bilinen bir dizi yasa (1661-1665) çıkardı. Birleşme Yasası (*The Act of Corporation*; 1661), belediyelerdeki tüm mevki sahiplerinin Anglikan Kilisesi'nde Aşai Rabbani'ye katılmalarını hükme bağlıyordu. Tekdüzen Yasası (*The Act of Uniformity*; 1662), tüm din görevlilerinin Anglikan Ortak Dua Kitabı'nı kullanmak zorunda olduklarını belirtiyordu. Buna uymayanlar, İngiltere'de yerleşik kilise ve devlet düzenini değiştirmeye kalkışmayacaklarına yemin etmek zorundaydılar. 1649'de kurulmuş barışçıl bir gruba mensup olan Kuveykırlar (*Quakers*), ondalık ödemeyi ya da yemin etmeyi reddettiler ve hapse atılarak orada ölüme terk edildiler.

II. Charles, 1670 yılında, Fransa kralı XIV. Louis'yle gizli bir ittifak anlaşması imzaladı. Fransa kralına, İngiltere'deki siyasal şartlar elverişli olunca Katolikliğini ilan edeceğine söz verdi. Bunun karşılığında, Fransız hükümdarından parasal destek aldı. Charles, dinsel ibadet üzerindeki kısıtlamalara son verdi, Katoliklere ve Ayrılıkçı Protestan gruplara yönelik yasaları kaldırdı. Ne var ki, bu kararına karşı gösterilen şiddetli tepki üzerine kral, kısıtlayıcı önlemleri yeniden yürürlüğe koydu. Parlamento, büyük ölçüde Clarendon Code'un yerini alan ve

Anglikan olmayanları askerî ve sivil görevlerden dışlayan Sınama Yasası'nı (*Test Act*) 1673'te kabul etti.

İngiltere'de birçok kişi, Katolikliği devlet dini olarak geri getirmeye yönelik komplolar hazırlandığından kuşkulanıyordu. II. Charles'ın XIV. Louis'yle yaptığı anlaşma gizli kalmasına karşın, 1678'de Titus Oates isimli garip bir adam, Katolik Kilisesi'nin İngiltere'ye karşı bir komplosu olduğunu yüksek sesle iddia etti. Oates'in iddiasına göre Cizvitler, krala suikast düzenlemeye ve tüm İngiliz Protestanları katletmeye hazırlanıyorlardı. Daha sonra ise Charles'ın koyu Katolik erkek kardeşi James'i kral ilan edeceklerdi. (Oldukça fazla sayıda gayrimeşru çocuğu olmasına rağmen, Charles'ın hiç meşru çocuğu olmadığı için James tahtın varisiydi.) Kralın da adı gibi bildiği üzere, Oates her şeyi uydurmuştu. Ama hükümdar, Fransa kralı XIV. Louis'ye Katolikliği İngiltere'ye geri getireceği yolunda gizlice söz verdiği için bunu söyleyemiyordu.

1670'lerde, Parlamento'da iki hizip ortaya çıktı; bunlar, bazı bakımlardan, İçsavaş'tan önce "Saray" ile "Ülke" arasında oluşan ayrışmayı yansıtıyordu. Monarşinin ayrıcalıklarını tam olarak destekleyen ve bazıları monarşinin ilahî hakkına ilişkin kuramların borazanlığını yapan Parlamento üyeleri, eski "Saray" hizbine denk gelen Tori'ler (*Tories*) adıyla bilinir oldular. Parlamento'nun üstünlüğünü ve dinsel hoşgörüyü savunan üyeler ise ("Ülke" hizbine denk gelen) Whig'ler adıyla bilinir oldular. Whig liderler, Katolik olduğu için James'in veliahtlıktan dışlanmasına yönelik bir plan uyguladılar. Bundan kaynaklanan Dışlama Krizi sırasında (1678-1681), Toriler, İngiltere tahtının meşru varisi olarak James'i savundular. 1679'da bazı Parlamento üyeleri, Charles'ın gayrimeşru oğlunu tahtın varisi yapmaya çalışınca, Charles, Parlamento'yu dağıttı. Sonraki üç parlamenter seçiminde Whig'ler, sandalyelerin çoğunluğunu kazanmak için Katoliklik karşıtı havadan yararlandılar.

Parlamento'nun 1679'da Adil Yargılanma Hakkı Yasası'nı (*Habeas Corpus Act*) kabul etmesi, Whig'lerin yükselişini yansıtıyordu. Bu yasaya göre, hükümet, tutuklananların kısa sürede yargıç önüne çıkarılmalarını sağlamakla yükümlüydü. Suçlanan bireyleri yasal haklara kavuşturan bu yasa, monarşinin otoritesini daha da kısıtladı. Dolayısıyla Adil Yargılanma Hakkı Yasası, Avam Kamarası'nın, İngiltere'nin yönetiminde anayasal rolünü koruyup sürdürmek için verdiği yüzyıllık mücadelenin bir parçasıydı.

1681'de II. Charles, tıpkı daha önce babasının yapmış olduğu gibi, Parlamento olmadan hüküm sürmeye kalkıştı. İki yıl sonra, Whig'lerin birçoğu hem kralı hem de erkek kardeşini öldürmek için komplo kurmakla suçlandı ve kral onları idam ettirdi. Charles, iki yıl sonra ölüm döşeğindeyken, Katolik olduğunu ilan etti.

Böylece, 1685'te II. Charles'ın erkek kardeşi, II. James (1633-1701) olarak tahta geçti. Charles'ın gayrimeşru oğlu (sonradan idam edildi) lehine İskoçya'da ve

Üzerlerine muhalefet üyelerinin başlarının yerleştirilmiş olduğu büyük taşlarla dolu bir caddeden atla geçen veliaht prens.

Batı İngiltere'de baş gösteren küçük çaplı ayaklanmaları kraliyet orduları bastırdı. Sofu olduğu kadar bön de olan James, yakın tarihte neler olduğunu unutarak, Katolik olmayan danışmanları kovmaya başladı.

James, 1687'de, Katoliklerin göreve seçilebilmelerine izin verdi. Bu hoşgörüden Ayrılıkçılar da yararlandılar, çünkü yeni kralın müttefik olarak onlara ihtiyacı vardı. Kral, XIV. Louis'nin 1685'te Nantes Fermanı'nı feshetmesini, dolayısıyla da Huguenotlara (Fransız Protestanlara, *bkz.* Bölüm 7) tanınan hoşgörüye son vermesini kınamadı. Bu durum İngiliz Protestanları daha da endişelendirdi. Kraliçenin gebe olduğu kesinleşince, James, bir oğlunun doğacağı ve onun tahtın Katolik varisi olacağı tahminini cesaretle dile getirdi. Kralın düşmanlarına göre, bir erkek evladın doğuşunun zamanlaması ve buna yalnızca Katoliklerin tanıklık edecek olmaları nedeniyle, yeni doğan bebeğin gerçekten kralın oğlu değil, bir vekil bebek olduğu dedikodularının çıkması kaçınılmazdı.

Dolayısıyla, kralın ayrıcalığı meselesi, merkezî bir anayasal mesele olmaya devam etti. James, kıta Avrupa'sından yaklaşan dalganın etkisiyle, monarşik mutlakiyet kurma hayalleriyle oyalanmış olabilir. Katolikliği devlet dini olarak ihya etmeye de elbette uğraştı. Nisan 1688'de bir hoşgörü bildirisi yayınlayarak, Anglikan din adamlarının bunu kilise kürsüsünden okumalarını emretti. Yedi piskopos buna karşı çıkınca, James onları hapse attırdı. Ama piskoposlar mahkemece yargılandıklarında, jüri suçlu olmadıklarına karar verdi.

"Protestan Rüzgârı"

James'in önceki evliliğinden doğmuş Protestan kızlarından birisi olan Mary (1662-1694), Protestan bir Hollandalı olan Felemenk *stadholder*'i (cumhurbaşka-

nı) Oranj dükü William'la (1650-1702) evlenmişti. "Ölümsüz yedili" denilen bir grup Tory ve Whig mensubu –altı soylu ve bir piskopos– Protestanlığı ve onların bakış açısına göre İngiliz anayasasını geri getirmek üzere William'ı davet ettiler. Hollandalıların XIV. Louis'nin saldırgan tertiplerine karşı direnmelerine İngiltere'nin yardım etmesini çok isteyen William, Hollanda'dan İngiltere'yi istila etmeye hazırlandı. Yandaşları, İngiltere'yi onun lehine propaganda seline boğdular.

Avrupa'daki uluslararası siyasetin bağlamı William'a elverişli göründü. XIV. Louis'nin Nantes Fermanı'nı feshetmesi, James'in İngiltere'de Katolikliği başarıyla geri getirmesinin Felemenk Cumhuriyeti'ni Katolik Fransa karşısında daha zayıf düşürebileceği endişesi taşıyan Hollandalıları çileden çıkarmıştı. Hollandalılar, XIV. Louis'nin büyük ihtiraslarına karşı daha kolay direnebilmek için İngiltere'nin vazgeçilmez bir paydaş olduğuna inanıyorlardı. İngiltere tahtında dost bir Protestan hükümdarın oturuyor olması, Felemenk Cumhuriyeti ile İngiltere arasındaki ticari rekabetin yarattığı gerilimleri bile azaltabilirdi.

Kıta Avrupa'sındaki Katolik hükümdarlar, II. James'e yardım etmezlerdi. Hâlâ XIV. Louis'nin öncelikli ilgisi, kıta Avrupa'sında topraklarını genişletmeye yönelikti. Louis, Felemenk Cumhuriyeti'ne savaş ilan etmesine karşın, saldırılarını sözlü sataşmalarla ve Fransız limanlarındaki bazı Hollanda gemilerine el koymakla sınırlı tutuyordu. Bir diğer güçlü Katolik hükümdar olan Avusturya imparatoru Leopold, doğuda Osmanlılarla savaşıyordu.

James, yeni alaylarında Katolik subaylar görevlendirmek ve İrlanda'dan daha çok sayıda birlik getirmek dışında, pek bir askerî savunma hazırlığı yapmadı. Tahtını korumak için donanmasına güveniyordu. Son anda bir uzlaşmaya varma umuduyla, bir "özgür" Parlamento toplamayı vaat etti. Ama iş işten geçmişti.

William, 1688'de Ekim ayının başında yayınlanan bir duyuruda, James'i ülkeye, Parlamento'ya ve İngiltere Kilisesi'ne karşı keyfî eylemlerde bulunmakla suçladı. Onun gemilerini İngiltere'nin güneybatı sahiline taşıyan ama James'in sadık filosunu Manş'ın uzak noktalarına çivileyen ya da limanda tutan cömert bir rüzgârın –daha sonra "Protestan rüzgârı" diye anılacak olan bir rüzgârın– yardımıyla, William, 15.000 kişilik bir kuvvetle 5 Kasım 1688'de Manş Denizi kıyısındaki Torbay'de karaya çıktı. William, James'in saflarından firar edenlerin de verdiği cesaretle, temkinli bir şekilde Londra'ya yürüdü. Kuzeydeki bazı şehirlerde William lehine çıkan ayaklanmalar, kralı daha da yalnızlaştırdı. James, tam bir bedensel ve ruhsal çöküş hâlindeydi. Kasım ayının sonunda Parlamento'yu toplayacağına ve William'ın destekçilerinin de buna katılmasına izin vereceğine söz verdi. Ama onun hükümdarlığına ve Katoliklere karşı, pro-

İngiltere kralı III. William ve kraliçesi Mary, İngiltere'nin ortak hükümdarları.

testo gösterileri patlak verdi. James, Fransa'ya sürgüne gitmek üzere aralık ayında İngiltere'yi terk etti. Yine zafer kazanan Parlamento, tahtın feragat nedeniyle boşaldığını açıkladı ve tahtı paylaşmak üzere William ile Mary'yi davet etti.

Haklar Bildirisi

İngiliz İçsavaşı kadar dramatik olmayan 1688'deki bu "Şanlı Devrim"in, İngiltere'nin anayasal evriminde daha kalıcı bir önem taşıdığı söylenebilir. Parlamento, 1688 Devrimi'ni onaylayarak, uzun yıllardan beri süregelen anayasa kavgalarına son veren bir Haklar Bildirisi'ni 1689'da kabul etti. William ve Mary'nin onay verdikleri bu bildiri, İngiliz tarihinde bir dönüm noktası oldu. Bu bildiri, kıta Avrupa'sının çoğu yerinde mutlak hükümdarlar güçlerini pekiştirirken temsilî organların hak ve nüfuzlarının yerlerde süründüğü bir zamanda kabul edildi (*bkz.* Bölüm 7). Haklar Bildirisi, Parlamento'nun haklarını bir kez daha onayladı ve mülk sahiplerinin özyönetim haklarını ve suçlananların yasa hâkimiyetine tabi olma haklarını güvenceye aldı. Özellikle, bir hükümdarın neleri yapmaması gerektiğini bir bir sayarak ve kraliyetin ordu üzerindeki kontrolünü azaltarak, Parlamento'nun hükümet üzerindeki mali otoritesini pekiştirdi. Hoşgörü Yasası (*Toleration Act*; 1689), Protestan Ayrılıkçıların izinli toplantı evlerinde halka açık ayinler yapabileceklerini ve vaiz tutabileceklerini hükme bağladı. Bununla birlikte, Anglikanlık, Yerleşik İngiltere Kilisesi olarak kaldı ve yalnızca Anglikanlar memur olabiliyorlardı. Katolikler tahta çıkamazlardı ve Ayrılıkçılar gibi onlar da hükümet makamlarından dışlandılar.

Şanlı Devrim, II. James'i sürgüne gönderen varlıklı toprak sahiplerinden bazılarının dostu olan İngiliz filozof John Locke'u (1632-1704) memnun etti. Locke, hükümdarların gücünün hangi yollarla sınırlanması gerektiği konusunda kesindi. "Hükümetin ereği," diye yazıyordu, "insanlığın iyiliği" olmalıdır. Locke, monarşik ayrıcalıklar Parlamento'nun haklarıyla sınırlandığı zaman bireylerin haklarının ve en başta da mülk sahipliğinin korumaya kavuştuğunu öne sürüyordu. Kıta Avrupa'sındaki Otuz Yıl Savaşı'nın (1618-1648) kanlı kargaşasını iyi bilen Locke, dinsel hoşgörüyü de destekliyordu ve İngiliz Parlamento yandaşlarının I. Charles'a karşı yapmış oldukları gibi, tebaanın tiranlığa karşı ayaklanma hakkını savunuyordu.

Şanlı Devrim, Parlamento'nun öncelikli olarak çıkarlarını temsil ettiği eşrafın siyasal hâkimiyetini sağlamlaştırdı. İngiliz hükümdarlar, soylulara, Lortlar Kamarası'nda babadan oğula geçen koltuklar veriyorlardı; ama Avam Kamarası üyelerini varlıklı toprak sahipleri seçiyorlardı. Eşrafın ekonomik ve toplumsal durumu, yüzyılın ilk yarısındaki enflasyon yıllarındakine oranla daha güvenceliydi. Düzen ve toplumsal hiyerarşi hâkim oldu, halk arasında düzensizlik çıkmasından duyulan korku azaldı. 1688'deki uzlaşıdan yararlanarak kıta Avrupa'sındaki benzerlerine kıyasla yeni katılımlara gitgide daha açık hâle gelen seçkin varlıklı toprak sahipleri zümresi, 18. yüzyılda Britanya'nın siyasal yaşamını şekillendirmeye devam edecekti. İngiliz İçsavaşı ve Şanlı Devrim, yalnızca İngiltere'de değil, Kuzey Amerika kolonilerinde de temsil ilkesini olumladı; bu da gelecek için önemli bir mirastı.

Felemenk Cumhuriyeti'nin Altın Çağı

Birleşik Eyaletler'in oluşturduğu (bugün genelde, en kalabalık ve en varlıklı eyaletinin adıyla, Hollanda olarak bilinen) Felemenk Cumhuriyeti, 17. yüzyıl Avrupa'sının ayırt edici özelliği olarak mutlak ve gitgide daha merkezî hâkimiyet örüntüsüne karşı koyan (Lehistan'ın yanı sıra) diğer Avrupalı güçtü. Hollanda, Burgonya düklerinin topraklarını miras alan Kutsal Roma-Cermen imparatoru V. Karl'ın İspanya kralı olduğu 1516'dan beri İspanya'nın hâkimiyetindeydi. İspanyol hâkimiyetine karşı 1566'da başlayıp aralıklarla süren uzun bir savaştan (Bölüm 5) sonra, Felemenk Cumhuriyeti 1648'de resmen bağımsızlığını kazandı (*bkz.* Harita 6.2 ve s. 130, 238). Bir cumhuriyetler konfederasyonu olan Birleşik Eyaletler, Felemenk Hollanda'sındaki eyaletlerin ve şehirlerin ilerleyen İspanyol ordusuna karşı savunma ittifakı oluşturmak için bir araya geldikleri 1579'deki Utrecht Birliği'nden bu yana federalist bir yapıda olagelmişti. Oranjlı William'ın 1688'de İngiltere'ye yönelik başarılı istila harekâtını başlatırken yola çıktığı Felemenk Cumhuriyeti, Oranj hanedanının, babadan oğula geçen bir monarşinin hâkim olduğu merkezî bir hükümet özlemine karşı direndi. İngiltere'deki ben-

Harita 6.2. Felemenk, 1648. Otuz Yıl Savaşı sonuçlanınca, Felemenk bağımsızlık savaşı da sona erdi; kuzeydeki Birleşik Eyaletler, Felemenk Cumhuriyeti'ni oluştururken; güneydeki eyaletler, İspanyol Hollanda'sı olarak İspanya egemenliğinde kaldı.

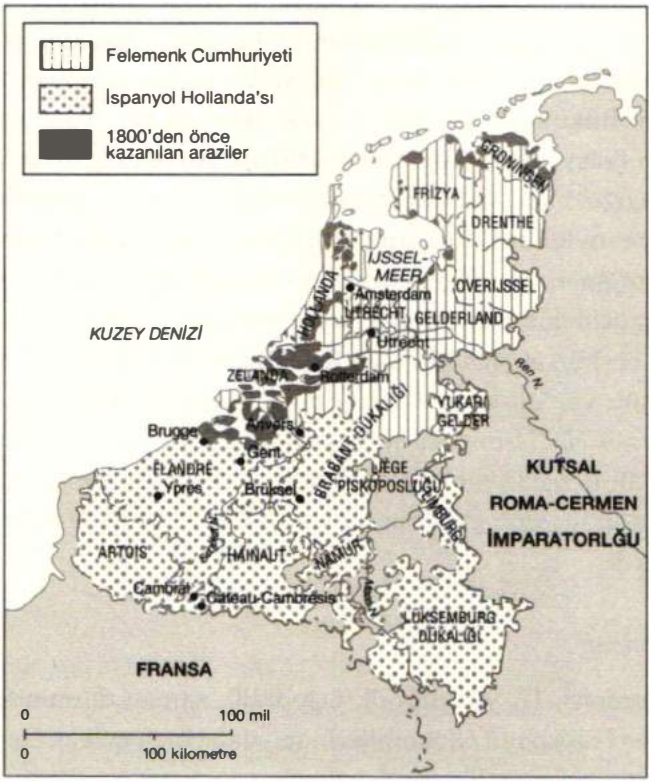

zerleri gibi, Hollanda'daki insanların çoğu da Katolik İspanyol monarşisinin keyfî eylemleriyle özdeşleştirdikleri mutlak hükümdarlığı istemiyordu.

Felemenk Devleti'nin Yapısı

Genel Meclis (Staten-Generaal), Felemenk Cumhuriyeti'nin yedi eyaletinin her birine mensup delegelerin oluşturdukları federal bir yasama organı olarak işlev görüyordu. Eyaletlerin her biri özerklik, bölgesel egemenlik ve Reformasyon'dan sonra da dinsel çoğulculuk geleneklerine sıkı sıkıya bağlıydı. Soylular, Genel Meclis'te otomatikman temsil ediliyorlardı; Ama ağırlıklı olarak tarımla uğraşan doğudaki eyaletler hariç, Cumhuriyet'te oynadıkları ekonomik ve siyasal rol zayıftı.

Felemenk Cumhuriyeti, bir cumhuriyet olmaktan çok, siyasal gücü tekeline almış zengin ailelerden oluşan bir oligarşiydi. 17. yüzyılın hiç değilse ikinci yarısına kadar hiçbir cumhuriyetçi ideoloji yoktu. Ama Felemenk yurttaşları, o dönemde başka devletlerin çoğunda olmayan temel haklardan yararlanıyorlar-

dı. Eyalet mahkemeleri, Flamanları hem merkezî yönetimin hem de kent yönetimlerinin ara sıra sergiledikleri keyfî eylemlere karşı koruyordu. Sağlam mali kurumlar, uluslararası güven yaratarak, Cumhuriyet'in gerek duydukça hatırı sayılır borçlar alabilmesine olanak sağladı.

Oranj hanedanından prensler, Cumhuriyet'in *stadholder*'i (cumhurbaşkanı) olarak hizmet veriyorlardı. *Stadholder*'ler, ilk başlarda atamayla geliyor ve siyasal simsar olarak işlev görüyorlardı. *Stadholder*, nüfuz sahibiydi ama yetki sahibi değildi; bir hükümdar değildi ve savaş ilan edemez, yasa koyamaz, hatta Cumhuriyet'in önemli kararlarına bile katılamazdı. Oranj hanedanından *stadholder*'lerin birçoğu, bazı önemli federal mevkilere yapılan atamalarda söz sahibi olmalarına ve soyluların oğullarını orduda ve donanmada önemli makamlara getirmelerine rağmen, otoriteleri üzerindeki kısıtlamalardan dertliydi. Oranjlı *stadholder*'ler, güçlü bir kalıtsal monarşi kurmayı hayal ediyorlardı. 1650'de, yedi eyaletten beşinin *stadholder*'i olan II. William (1626-1650), Hollanda'nın altı liderini tutuklattı ve Amsterdam'ı kuşatmak üzere bir ordu gönderdi. Varılan bir uzlaşma, *stadholder*'lerin gücünü pekiştirdi. Ama birkaç ay sonra William'ın ani ölümüyle güç dengesi yeniden eyaletlerin vekilleri (zengin tüccarlar ve bankerler) lehine döndü. Hollanda'nın bir mutlak devlet hâline gelme olasılığı tamamen sona erdi.

Genişleyen Ekonomi

Felemenk ekonomisi, 17. yüzyılın ilk üçte ikilik zaman diliminde rakiplerinin yani İngiltere ve Fransa'nın ekonomilerinden daha hızlı gelişti. Dış ticaretin sağladığı refah artışı, Felemenklilerin İspanya'ya karşı savaşı sürdürmelerine yardımcı oldu. 1609 yılında, İspanya'yla ateşkes anlaşması imzalanmasından sonra, Amsterdam *Public Bank* (Kamu Bankası), şehir hizmet binasında ilk ofisini açtı. Bankanın birincil işlevi; tüccarları, ödemelerini banka namına yazılı senetlerle yapmaya teşvik ederek, Amsterdam'ın hızla gelişen dış ticaretini kolaylaştırmaktı. Özellikle yüzyılın ortasından sonra, kambiyo senetlerinin para yerine kabul edilir olmasıyla, yabancı tüccarlar Amsterdam'a akın ettiler.

Çok geçmeden, Amsterdam'ın bankacılık, kredi ve depolama tesisleri Avrupa'da bir numara oldu. 1581'de yayınlanan bir kararnameyle, bankerlik –aktörlük, hokkabazlık ve genelev işletmeciliği ile birlikte– utanç verici sayılan meslekler arasına dâhil edilmesine ve bu yüzden Reforme Flaman Kilisesi'nde komünyon almaktan men edilmesine rağmen, bankerler, 17. yüzyıl başlarında saygı görür oldular. Yüksek kredibilitesi sayesinde Birleşik Eyaletler, ciro edilebilen düşük faizli kâğıtlar satarak borç para bulma olanağına kavuştu.

Toprak ve nüfus açısından küçük olan Felemenk Cumhuriyeti, 17. yüzyılın ilk yarısında tarımsal kaynaklarını genişletti. İşçiler ve atlar, denizi doldurarak ülkenin en verimli arazilerinin çoğunu elde ettiler. Üretkenliğin artması, bir ta-

17. yüzyılda Amsterdam Borsası. Tüccarların, çeşitli finansal meseleleri halletmek üzere toplandıkları Borsa'da sabit yerleri vardı.

rımsal fazlalık yarattı, bu da ticaret ya da imalat işlerine yatırıldı; gıda arzının artması, daha büyük bir nüfusun beslenmesine olanak sağladı. Ticari hayvancılık ve sermaye yoğun çiftçilik, kârlı uğraşlar hâline geldi.

Felemenk Cumhuriyeti'nin nüfusu, 1550-1650 yılları arasında üçte bir artarak yaklaşık 2 milyona yükseldi; bu da ülkeyi, birkaç İtalyan devletinin ardından Avrupa'nın en yoğun nüfuslu ülkesi yaptı. Nüfusun yarısından çoğu kentlerde yaşıyordu. Amsterdam, büyük bir uluslararası ticaret limanı ve Londra'nın baş rakibi hâline geldikçe, 1600'de yaklaşık 50.000 olan nüfusu 1670'te yaklaşık 200.000'e çıktı.

17. yüzyılın başında, üç büyük kanalın inşa edilmesi Amsterdam'ın alanını yaklaşık dört kat genişletti. Bu kanallar, teknelerin tüccar depolarının dışına yanaşmalarına, orada mal yüklemesi yapılmasına ve sonra bu malların limandaki büyük gemilere taşınmasına olanak sağladı. Kanallar boyunca yapılan yeni üç şeritli caddelerin üzerinde şık iş yerleri yükseldi. Bankerler ve tüccarlar için inşa edilen işyerlerinin dar ve gitgide daha çok süslenen cepheleri, göz korkutacak kadar dik merdivenleri, yağmur olukları ve kanalizasyonları vardı. Kent, yarı dairesel kanallar boyunca, limandan dışa doğru genişledi. Felemenk Cumhuriyeti, iç ticareti kolaylaştırıp hızlandıran nispeten güzel yollardan fayda sağlamakla kalmadı, yüzyılın ortalarında açılan yaklaşık 800 kilometre uzunluğundaki kanallardan da yararlandı.

Felemenk Cumhuriyeti'nde iç ticareti hızlandıran kanallar ve ırmaklar. Haarlem'deki Spaarne sularında seyreden tekneler limana mal taşıyordu. Mallar limanda uzak kentlere götürülüp satılmak üzere gemilere yükleniyordu.

Felemenk tüccarlar, faaliyet alanlarını ve değiş tokuş ettikleri mal çeşitlerini gitgide genişlettiler. Yapımı ve işletmesi ucuza çıkabilen, özel olarak tasarlanmış uzun ve basık tabanlı su taşıtlarıyla taşınan toptan mallarda uzmanlaştılar. Felemenk Cumhuriyeti'nin tüccar filosu, yüzyılın ilk yarısında üçe katlandı. Felemenk'te gemi inşası, rüzgâr gücüyle çalışan bıçkıhanelerin de yardımıyla patlama yaptı. Felemenk Cumhuriyeti'nin 1630'lardaki 2.500 gemisi, Avrupa'da taşımacılığın yaklaşık yarısını gerçekleştiriyordu. Felemenkliler çok kârlı olan Baltık Denizi ticaretine hâkim oldukça, Amsterdam, Avrupa'nın en büyük tahıl ve balık tedarikçisi hâline geldi. Felemenk gemileri, İsveç'te üretilen demirin çoğunu taşıyor, Lehistan'dan ve Doğu Prusya'dan buğday ve çavdar getiriyordu; yerel tüketim için gerekli olanı bıraktıktan sonra, kalan malları Fransa'ya, İspanya'ya ve Akdeniz bölgesine götürüyordu. Sermaye yatırımı ve zekice piyasa bilgisi, ringa ticaretini Flaman zenginliğinin belirleyici bir parçası yaptı. Felemenkli balıkçı tekneleri, Kuzey Denizi'ndeki zengin balık yataklarının her yerinde faaliyetteydi. Felemenk balıkçılar, Kuzey Denizi'nin fırtınalarına dayanacak kadar sağlam 500 gemiyle, ta Kuzey İskoçya, Shetland Adaları ve İzlanda gibi uzak sularda avlanıyorlardı. Yılda 200 milyona varan sayıda ringa salamura edilip ahşap fıçılara dolduruluyor, sonra da tahıl, tuz, şarap ve başka mallarla değiş tokuş ediliyordu.

1602'de bir grup yatırımcı, özel bir ticaret şirketi olan Birleşik (ya da Hollanda) Doğu Hindistan Şirketi'ni kurdu; Felemenk Cumhuriyeti hükümeti de bu

şirkete Doğu Asya'da ticaret tekeli tanıdı. Otuz Yıl Savaşı ve İspanya'nın Felemenk ticaretine koyduğu ambargo kıta Avrupa'sında ticareti azalttığı zaman, Felemenkli tüccarlar başarılı bir şekilde Hindistan, Seylan, Endonezya ve Japonya ile denizaşırı ticareti geliştirdiler. Hollanda Doğu Hindistan Şirketi, aynı adı taşıyan İngiliz şirketi için sıkı bir rakip olduğunu kanıtladı.

Hoşgörü ve Zenginleşme

Dinsel ayrışmanın içsavaşa yol açtığı İngiltere'nin aksine Felemenk Cumhuriyeti, bir dinsel nefret çağında nispeten hoşgörü cenneti olarak kaldı. 16. yüzyılın son döneminde, belki 60.000 Huguenot, Fransa'daki ve İspanyol Hollanda'sındaki zulümden kaçmak için Felemenk Cumhuriyeti'ne sığındı. Mennonitler, Lutherciler, İngiltere'den kaçan Kuveykırlar ve Flaman Kollegiantlar (Ayrılıkçı Protestan bir grup) dâhil, Ayrılıkçıların dinsel haklarını savunan çalışmalar yayınlanarak Hollanda çapında dağıtılıyordu. Amsterdam'daki Musevi cemaatinin nüfusu 7.500'dü. Çoğu, Alman devletlerinden göçmüştü ve kendi aralarında Almanca ve Flamancanın yanı sıra Yiddiş denilen dili konuşuyorlardı; diğerleri ise aslında İspanya'daki ve Portekiz'deki zulümden kaçmışlardı. Hristiyan tüccarlar, birçok Avrupa şehrinde yapıldığı gibi, Musevi rakiplerinin belirli bir semtle ya da gettoyla sınırlanmalarını istedikleri zaman, yerel yönetim bunu kabul etmedi. Amsterdam vekilleri sığınmacılar için 1.000 konut inşa ettiler. Başka ülkelerdeki dinsel zulümden kaçan sığınmacılar, Felemenk Cumhuriyeti'nin zenginleşmesine katkıda bulundular.

Ne var ki, Felemenk Cumhuriyeti'nde genellikle tanınan dinsel hoşgörüye rağmen, katı Calvinci olan Felemenk Reform Kilisesi, bazı dinsel gruplara karşı zulüm ve ayrımcılık yaptı. Felemenkli Arminiusçular, yayınladıkları bir Protesto Bildirisi (*Remonstrance*) ile zulümden korunma istiyorlardı (en iyi bilindikleri Remonstrant adını da buradan aldılar). Çoğunluğu doğu illerinde yaşayan Katolikler de Calvincilerin husumetiyle yüz yüze geldiler, oysa birçoğu Felemenk'in bağımsızlığı için savaşmıştı. Museviler, loncaların çoğundan dışlandılar ve çingeneler öteden beri hep takip edilip eziyet gördüler. Ama genel olarak bakıldığında, hoşgörü, Felemenklilere hoşgörüsüzlükten daha az ayrıştırıcı geliyordu ve sanki ekonomik bir anlam da ifade ediyordu.

Felemenk Cumhuriyeti, Hollanda'da çok sevilen ünlü laleler gibi çiçeklendi (aslında Anadolu'dan getirilen bu çiçeğe duyulan çılgınca sevgi, öyle bir hastalık derecesine ulaştı ki, tek bir lale soğanının fiyatı, usta bir zanaatkârın üç yıllık kazancına eş değerde bir rakama çıkabiliyordu). Bir Fransız ziyaretçinin gözüyle, Amsterdam "insan kaynıyor, tıka basa mal yığılı, altın ve gümüşle dolu"ydu. Felemenkliler, 17. yüzyılın ortalarında, o zamanki Avrupa'da eşi benzeri olmayan

Caevarden'de set taşkını. Çok büyük miktarda toprak, denizden kazanılmış olduğu için Felemenkliler sürekli sel korkusu içinde yaşıyorlardı.

bir zenginliğe ulaşmışlardı. 17. yüzyılın ikinci yarısında, gerçek ücretler başka yerlerde azalırken orada yükseliyordu. Avrupa'nın başka yerlerindeki hanelere kıyasla, Felemenkli aileler, nispeten daha çeşitli gıdalarla besleniyorlar, daha çok et ve peynir –elbette, daha çok balık da– tüketiyorlardı. Amsterdam pazarında, sömürgelerden getirilmiş kahve, çay, kakao, zencefil ve diğer baharlar gibi pek çok ürün; kurutulmuş ve salamura edilmiş ringa ve başka balıklar; çok çeşitli tahıllar; Anvers'ten ve Floransa'dan getirilmiş kumaşlar; Silezya ketenlileri ve İngiliz yünlüleri bulunuyordu. Rüzgârdan enerji elde eden tesisleriyle Felemenkli imalatçılar ürettikleri döşemelik kumaşlar, yünlü kumaşlar, kâğıtlar, kitaplar ve mücevherler için bol kazançlı satış kanalları buldular. Yüzyılın başında bile, Amsterdam'da neredeyse 200 içki fabrikası ve 500'den fazla taverna vardı.

Zenginlik, toplumsal piramidin aşağı basamaklarına doğru inmiş olmasına rağmen Felemenk Cumhuriyeti'nin, *de Bourse* (Borsa) çevresindeki dar sokaklarında, doğu düzlüklerindeki yoksul çiftlik evlerinde, Kuzey Denizi dalgalarının ve rüzgârının dövdüğü etnik Frizyalı balıkçı kulübelerinde yaşayan yoksulları vardı. Kentli yoksullar ara sıra protesto yapıyorlar, bazen de yaşamak için çalıyorlardı. Hayır kurumlarının çoğalması Felemenklilerin şefkatini gösteriyordu, ama aynı zamanda da serserileri ve dilencileri denetim altına alma arzusunu ve ayrıca, yoksullara gösterilen sabır taşınca onları acımasızca ezme kapasitesini ortaya koyuyordu. Dayak, kamçılama, dağlama, hatta öldürme sık uygulanan cezalandırma biçimleri olarak kaldı ve büyük şehirlerin ana girişlerinde darağaçları da boy gösteriyordu.

Ama, zenginleşmeye rağmen bir tedirginlik, tehlike ve örselenebilirlik duygusu Cumhuriyet'in iliğine kadar işlemişti. Fransa'nın muhteris kralının orduları düzlük Güney Hollanda (şimdiki Belçika) sınırı boyunca konuşlanmıştı. Cumhuriyet neredeyse hiç doğal kaynağa sahip değildi ve hava koşullarının neden olduğu ani felaketlere de açıktı. O ünlü setler olmasaydı, Felemenk Hollanda'sının büyükçe bir kısmı sular altında kalırdı. Bunlar ara sıra patlayarak, hiçbir zaman unutulmayan yıkıcı sonuçlar doğurmuştu (1421'deki bir su taşkını 100.000'den fazla can almıştı). Her an bir felaketin olabileceği duygusu, Cumhuriyet'te felaketlerle ilgili roman ve öykülerin çok tutulmasında yansımasını buldu. İspanyol boyunduruğuna karşı çeşitli sınıflardan insanları bir araya getiren dayanışma ve yurtseverce görev duygusu bununla açıklanabilir.

17. Yüzyıl Felemenk Kültürü

17. yüzyıldaki altın çağda, Felemenk resim sanatı Cumhuriyet'in yalnızca ticari zenginliğini yansıtmakla kalmayıp, seküler üsluplara ve konulara yönelik hoşgörüsünü ve açıklığını da yansıtıyordu. Felemenk basını nispeten özgürdü; başka yerlerde yayınlanamayan kitaplar bu Cumhuriyet'te yayınlandı. İlk İngiliz ve Fransız gazeteleri, 1620 yılında, Londra'da ve Paris'te değil; Amsterdam'da basıldı. Felemenk yayıncıları, Bilimsel Devrim'in bilgilerini yaydılar (*bkz.* Bölüm 8). Felemenk yazarları ve şairleri kendi dillerini keşfettiler, Latin yazarları tercüme ettiler ve İspanya'ya karşı Felemenk isyanının öykülerini halka anlattılar.

Felemenk resmi, orta sınıfın zenginliğini ve beğenisini yansıtıyordu. Rönesans sanatçıları gibi Felemenkli ressamlar da hâli vakti yerinde insanların, özellikle de Amsterdamlı tüccarların himayesine muhtaçtılar. Delft ve bazı başka şehirler kendi üsluplarında ısrar etmelerine karşın, büyük liman kenti Amsterdam, sanat piyasasına hâkimdi. Bazı dükkân sahipleri ve zanaatçılar, bir ya da iki tablo alacak kadar varlıklıydılar; hâli vakti yerinde olan köylüler de tablo alıyorlardı.

Özellikle Hollanda'nın vekilleri Felemenk resmine hamilik ettiler. Buna karşılık, Oranj prensleri ve bazı soylular, Güney Hollanda'daki Katolik Reformasyon'uyla ilişkili barok temaları yapıtlarında yansıtan Fransız ve diğer yabancı sanatçıları himaye ettiler. Flandre, Katolik Reformasyon'unun kuzeydeki ileri karakolu oldu ve coşku uyandırıcı dinsel temaları teşvik etti. Oysaki Felemenk Cumhuriyeti'nde din adamları genellikle sanat hamiliği yapmadılar. Aslında Felemenk Reform Kilisesi, varsa, resimlerin kiliselerinden kaldırılmasını emretti.

Felemenk ressamları, ilham için kendi ülkelerindeki etkileyici kentsel ve kırsal manzaralara yöneldiler. Felemenk Okulu, hiç değilse 17. yüzyılın ilk yarısı boyunca kültürel birliğini büyük ölçüde korudu. Sığınmacılar ve göçmenler gelmiş olmalarına rağmen, Cumhuriyet, 1650'ye kadar dış kültürel etkilerden

görece yalıtılmış durumda kaldı. Çok az sayıda Felemenkli sanatçı ve yazar, İtalya'ya ve hatta Fransa'ya kadar seyahat edebilecek kaynaklara sahipti; kazancıyla rahat bir yaşantı sürenler bile, yurtdışına gitmeye pek az eğilim gösterdiler. Tüccarları ya da vekilleri ve yerel yöneticileri tasvir eden türden resimler, çoğunlukla kendileri tarafından ısmarlanıyordu; Rembrandt van Rijn'in, tiyatrovari bir sahnelemeyle şehir görevlilerinden bir grubu üniformaları içinde gösteren *Gece Devriyesi* (1642) adlı başyapıtı bunun bir örneğidir.

Rembrandt (1606-1669), Leidenli bir değirmencinin oğluydu. Servet kazanmayı başaran bir avuç Flaman ressamdan biriydi. İnsani duyguları renk, ışık ve gölge kullanarak böylesine başarıyla betimleyen ressamların sayısı elbette çok azdır. Ölümünden sonra ünlü olmasına rağmen, içekapanık Rembrandt, sağlığında diğer ressamlardan soyutlanmış olarak yalnız yaşadı. Hamileriyle atışıyordu ve kazandıklarının çoğunu çarçur ediyordu. Rembrandt gitgide kendisini en sevdiği resim konusu haline getirdi ve en az seksen tane otoportresini çizdi; bunların bazıları hafifçe gizlenmiş bir kederi açığa vuruyordu.

Felemenkli ressamlar gündelik yaşamı betimlediler. Üretken ressam Jacob van Ruisdael (yak. 1628-1682) figürler, ağaçlar ve ev eşyaları üzerinde ışığın görsel etkilerini yansıtmakta yetkinleşti. Delft doğumlu Jan Vermeer'in (1632-1675) sıradan insanlardan oluşan basit sahneleri şaşırtıcı bir ışık altına yerleştirmedeki olağanüstü yeteneği, Felemenk resminin Altın Çağ'ını örnekler. 17. yüzyıl Felemenk Okulu içinde yalnızca Rembrandt, Felemenk sanatında büyük ağırlığı olan klasik Kutsal Kitap izleklerine sıklıkla yöneldi. Deniz manzaraları ve donanma sahneleri Felemenk resminde çoğalmış olmasına rağmen, mutlak devletlerde çok sevilen bir konu olarak muharebeleri betimleyen az sayıda tablo yapıldı ve onlar da Amsterdam'ın dar evlerinde değil, uzak ve kırsal kesimdeki soylulara ait şatoların duvarlarında yerlerini aldı.

Felemenkliler, aile ocağını, ekonomik, toplumsal ve siyasal düzenin temeli olmanın yanı sıra dış dünyanın mücadelelerinden kaçıp sığınılacak güvenli bir yer ve dolayısıyla, sanatsal temsile değer bir yer olarak da düşünüyorlardı. Frans Hals (1580-1666), dikkate değer şekilde kotarılmış bireysel ve toplu portrelerde, orta sınıfa özgü konulara ve milis birliklerine hayat verdi. Çalışan, oynayan ya da yemek yiyen ailelerin betimlendiği resimler özellikle seviliyordu. Jan Steen (1626-1679), şamata yaparak eğlenen farklı ekonomik düzeylerdeki kişileri betimledi. Yayvan yiyecek tabaklarının olduğu natürmortlar, *Ringalı Natürmort* ve *Istakoz ve Testili Natürmort* gibi adlarla, Felemenkli ressamların beylik konuları olup çıktı. Meşeden yapılma masa ve sandalyeler, metal tavalar, zarif tabaklar, içki kadehleri gibi tüm donatılarıyla ve dua, etin özenle kesilmesi ve sırayla şerefe kadeh kaldırma gibi törenleriyle birlikte ziyafet, sevilen bir konu hâline geldi.

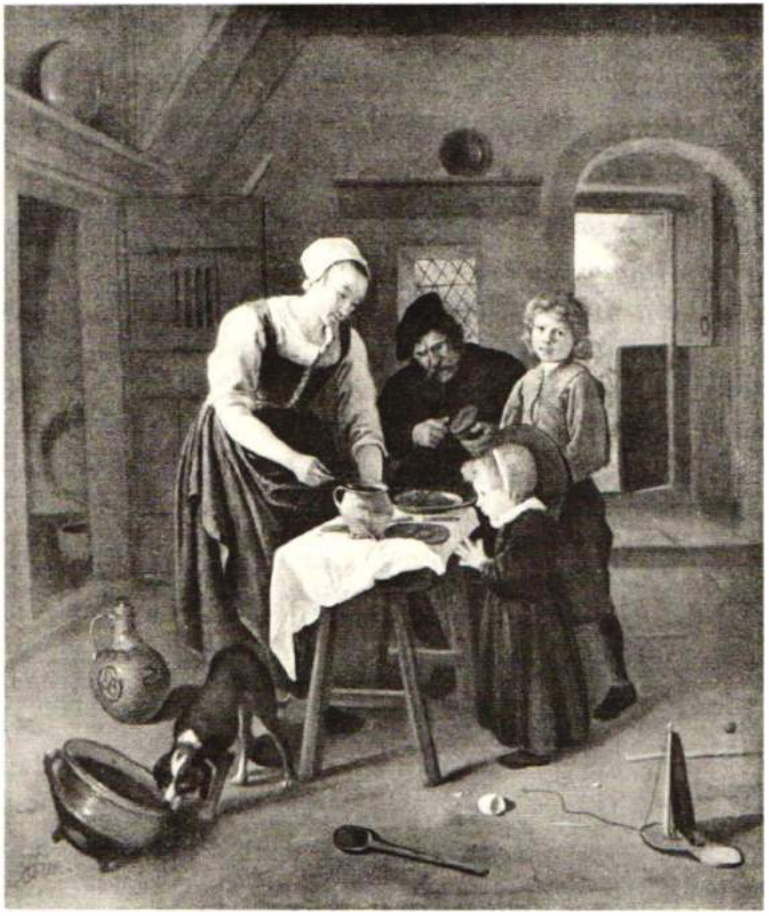

Yemek öncesinde dua eden bir köylü ailesi.

Ebeveynler ile çocuklar arasındaki ilişkiler, sık işlenen bir başka ailevi konu olup çıktı. Flaman ressamlar hizmetçileri, mobilyalar ile diğer ev eşyalarını ve ev hayvanlarını da sıklıkla betimlediler. Bununla birlikte, Flaman ressamların tablolarında kadınlar, erkeklerle gerçekte olduklarından daha eşit görünürler.

Felemenk Cumhuriyeti'nin Gerileyişi

Fransa'nın ve İngiltere'nin ekonomik kaynaklarının ve nüfuslarının daha büyük olduğu dikkate alınınca, Felemenk gücünün nispeten gerilemesi belki de şaşırtıcı değildir. İngiltere, yüzyılın ikinci yarısında dünyanın başat ticari gücü hâline geldi, ama yine de Felemenk ticaretinin gerileyişi ancak 18. yüzyılın başında tavan yaptı.

Felemenk Cumhuriyeti, en büyük ticari rakibi İngiltere ile Fransa arasında bir rota çizmeye çalıştı, ama bunun imkânsız olduğu ortaya çıktı. Felemenk'in ticari çıkarlarını savunmak için İngiltere'ye karşı girişilen savaşlar, kaynakları emdi. Dahası, Fransa kralı XIV. Louis'nin Hollanda'yla ilgili tasarıları var-

dı. Fransa, 1667'de Felemenk mallarına ezici gümrük vergileri koydu ve ayrıca Felemenklileri Hint Okyanusu'ndaki tarçın üreticisi Seylan (şimdiki Sri Lanka) Adası'ndan çıkmaya zorladı. Brezilya'da, Hollanda Batı Hindistan Şirketi, Portekizlileri kovmayı başaramadı. Bu uzak yerler için az sayıda Felemenkli oldukça hevesliydi ve cumhuriyetin sömürge imparatorluğu, kesinlikle İngiltere ve İspanya'nın sömürge imparatorluklarının, ama aynı zamanda da Fransa'nın sömürge imparatorluğunun, gerisinde kaldı.

İspanya'nın zayıflamasıyla XIV. Louis, Güney Hollanda'ya göz dikti; buranın işgali, Felemenklileri doğrudan tehlikeye atardı. Fransa, Schelde Nehri'ni (İspanyolların Felemenk isyanını kırmak amacıyla 1585'te kapattıkları nehri) uluslararası ticarete açabilseydi, Anvers'in önceki zenginliğine dönmesi Amsterdam aleyhine olurdu. İngiltere kralı II. Charles'la gizli bir anlaşma imzalayan XIV. Louis, 1672'de Felemenk Cumhuriyeti'ni istila etti (*bkz.* Bölüm 7). Fransız orduları, birisi de Hollanda olan iki eyalet dışında Cumhuriyet'in tümünü çabucak işgal ettiler. Ama Felemenkliler, Cumhuriyet'i başarıyla savunarak, İngiliz filosunu yenilgiye uğrattılar ve Fransız ordusunu geri püskürttüler.

Oranjlı William (1688'de İngiltere kralı III. William), bu istiladan yararlanarak 1672'de kendisini *stadholder* olarak ataması için Genel Meclis'i zorladı. Setlerin açılmasını emrederek, Fransızları tam anlamıyla sele kapılıp geri çekilmek zorunda bıraktı. Kralcı güruhlar, Cumhuriyet'in baş yetkilisini ve *stadholder*leri yerlerinde tutmaya kendisini adamış olan bazı nüfuzlu Hollanda vekillerini katlettiler. Oranj hanedanının destekçileri, o eyalette kolaylıkla önemli siyasal mevkilere geldiler. Oranjlılar, yüzyılın sonuna kadar Cumhuriyet'in dış politikasını ellerinde tuttular, ama yine de eyaletlere monarşiyi dayatamadılar. William'ın 1702'de ölmesiyle, asıl Oranj hanedan silsilesi sona erdi.

İngiltere'de 1688'de gerçekleşen Şanlı Devrim'den sonra, Birleşik Eyaletler, Fransa kralı XIV. Louis'nin tekrar istilaya kalkışabileceğinden korkarak, İngiltere'yle ve İsveç'le ittifak yaptılar. İttifak, yüzyılın son yıllarında Fransız tehdidinin uzak tutulmasına yardımcı oldu ama aynı zamanda da küçük ülkeyi Fransa'yla bir dizi savaşın içine sürükledi; ordular ve güneydeki tahkimatlar için oldukça büyük harcamaların yapılmasını gerektiren bu savaşlar ise 18. yüzyıl ortasına kadar sürdü.

Avrupa'da Felemenk nüfuzunun görece gerileyişi, ilk kez yaklaşık 1670 ya da 1680'de gözle görülebilir oldu. Delft porseleni ve keten gibi bazı lüks ürünler yurtdışına satılmaya devam edildi ama Hollanda'nın dokuma sanayisi ve gemi yapımcılığı, rakiplerinkine, en başta da İngiltere'ninkine ayak uyduramadı. Üretim maliyetlerinin (özellikle ücretlerin) daha yüksek olması ve teknolojik yenilenmeye gidilememesi, en azından kısmen bunda belirleyici oldu. Rakipler gümrük vergileri koydular, bu da birçok Felemenk ürününü uzak tuttu. Felemenk

gemileri Baltık ticaretinin denetimini kaybettiler. Felemenkliler, ringa piyasasında İngiltere'nin, Fransa'nın ve İsveç'in rekabetiyle yüz yüze geldiler. Britanya ve İsveç'in korumacı politikaları, onların balıkçılarını korurken, iç pazarlarını Felemenk ringasına kapattı. İngiliz savaş gemileri, bu iki rakip arasında çıkan savaşlarda Felemenk gemilerini imha ettiler. Ayrıca, bazı Felemenkli müteşebbisler, yurtdışına borç para veriyor ya da sömürgelere, araziye, devlet kâğıtlarına, hatta Felemenk işletmelerine değil de İngiliz imalat sektörüne yatırım yapıyorlardı. Tarıma ve toprak kazanmaya yapılan yatırımlar düştü.

İspanya'nın sanattaki altın çağı, büyük bir güç olarak gerilemeye girmesiyle örtüşüyordu. Oysa Felemenk resim sanatı, ülkenin gerilemesiyle birlikte sönükleşti. Ressamlar yurtdışında ilham aramaya başladılar ve böyle yapmakla, bir ölçüde özgünlük kaybı yaşadılar. 1650'lerde Amsterdam vekilleri, İtalyan klasisizmi ile barok Flaman şaşaasını birleştiren yeni belediye binasının inşasını ve dekorasyonunu planlarken, Felemenk Okulu'nu görmezden geldiler. Fransızcanın ince beğeni dili olduğuna inanan bazı Felemenk liderleri artık Fransızca konuşmaktan gurur duyar oldular. Fransız klasisizmi, Felemenk edebiyatına ve şiirine ağır basar oldu. 1672'deki Fransız askerî istilası başarısız olmasına rağmen, kültürel bir istila başarıya ulaştı. Felemenkli ressamlar, Fransız yapıtlarının sönük taklitlerini yapmaya başladılar. Hizmet aşkıyla yanan çalışkan belediye ve eyalet görevlilerinin tabloları daha az yapılır oldu.

Göreli ekonomik gerilemeye koşut olarak, Felemenk siyasal yaşamının özgünlüğü de silikleşti. Büyük tüccar aileleri, vekillik makamı ile diğer etkili mevkiler üzerinde gitgide sıkılaşan kontrollerini sürdürdüler. İllerdeki bir yolsuzluk biçimi (karşılıklılık sözleşmeleri), bu ailelerin kazançlı hükümet mevkilerini paylaşmalarına, hatta satın almalarına olanak sağladı. Artık daha çok sayıda vekil, büyük toprak sahibiydi ve hükümet politikalarını hayati ölçüde ilgilendiren tüccarlarla ortak yanları pek azdı.

Hükümet, daha bir katılaştı, Felemenk halkından daha bir uzaklaştı ve daha hoşgörüsüz oldu; dinsel ayrılıkçılara ve homoseksüellere zulmetmeye başladı. Felemenk ordusu gitgide yurttaşlardan değil, paralı askerlerden oluşan bir ordu hâline geldi. Felemenk Cumhuriyeti'nin hayatiyetini ve ekonomik üstünlüğünü yitirmesine, uluslararası işlerdeki gerilemesi eşlik etti.

Sonuç

18. yüzyılın şafağında, İngiltere ve Hollanda mutlakiyetçi-olmayan devletler olarak kaldılar. İngiliz İçsavaşı'nda; Parlamento'nun zaferi, 1688 Şanlı Devrim'i ve monarşinin kabul ettiği Haklar Bildirisi, Parlamento'nun haklarını ve kanun hâkimiyetini güvenceye aldı. İspanya gibi Hollanda da bir gerileme dönemine gir-

miş olmakla birlikte, Büyük Britanya (1707'de İskoçya'yla resmen birleşme sonrası İngiltere bu adla anılır oldu) 18. yüzyılda, ticaretin ve imparatorluğun zenginleştirdiği büyük bir güç olarak kalacaktı. Bu arada, kıta Avrupa'sı mutlakiyet çağına girerken, İspanya kralları ve Fransa, Prusya, Avusturya, Rusya ve İsveç hükümdarları, uyrukları üzerindeki otoritelerini artırdılar.

BÖLÜM 7

MUTLAKİYET ÇAĞI, 1650-1720

XIV. Louis'nin Fransa'sında, hükümdarı yüceltmeleri için mimarlara ve sanatçılara ücret ödeniyordu. Kral, 1662'de kendisine amblem olarak güneşi seçti; kendisini *nec pluribus impar* yani "eşsiz" ilan etti. Louis'ye göre, güneş, onun ideal hükümdarla ilişkilendirdiği erdemleri cisimleştiriyordu: Metanet, iyilikseverlik ve hakkaniyet. O zamandan sonra XIV. Louis, sıklıkla, Yunan ve Roma güneş tanrısı Apollon olarak betimlenecekti.

Kıta Avrupa'sındaki hükümdarlar, XIV. Louis (saltanatı 1643-1715) de dâhil, 1650 ile 1750 yılları arasında güçlerini amansızca genişlettiler. Özellikle Fransa, Prusya, Rusya, Avusturya ve İsveç hükümdarları, devletin içinden her türlü meydan okumanın ilke olarak üstünde bulunan mutlak hükümdarlar hâline geldiler. Doğudaki Osmanlı İmparatorluğu'nun sultanı zaten ilke olarak mutlak güç sahibiydi. Hükümdarlar, hanedanlık alanlarını ve prestijlerini genişlettiler; bir soyutlama olarak devlete değil, birey olarak kendilerine bağlılığa dayalı kişisel egemenliklerini mutlak kıldılar. Ama aynı zamanda, modern merkezî devletin temellerinin atılmasına da yardımcı oldular. Mutlak hükümdarlar, yasa yapmayı ve vergi koymayı kendi üstün hakları olarak kabul ettiler, yönetimin ayrıntılarını yerine getirmek üzere daha fazla memur atadılar ve uyruklarına yönelik mali taleplerini artırdılar. Doğu Avrupa'ya kıyasla Batı Avrupa'da daha uzun süre varlığını sürdürmüş olan şehirlerin geleneksel ayrıcalıklarının çoğuna, örneğin vergiden bağışıklığa ya da bağımsız mahkemeler kurma hakkına son verdiler.

Mutlak devlet, vergilendirme yoluyla, askerlik hizmetiyle ve kralın dinini benimsetme çabasıyla önceki dönemlere kıyasla daha fazla insanın yaşamını etkiledi. Dolayısıyla mutlak hükümdarlık, örneğin daha etkili vergi tahsilatı yoluyla devlet gücünün genişleyen erişimini hisseden uyrukların yaşamlarına doğrudan müdahale ediyordu. Bir Prusyalının hatırladığına göre, "eğer canı öyle isterse, kralın tüm tebaasının kulaklarını ve burunlarını kesebildiğinden, bu gerekli organlarımızın yerlerinde kalmalarına izin vermesini, onun iyiliğine ve ince mizacına borçlu olduğumuzdan" hiçbir çocuk kuşku duymazdı.

Mutlakiyetçilik, hiç değilse kısmen, neredeyse yetmiş yıl sürerek ekonomik, toplumsal ve siyasal kaos getiren savaşlardan sonra kamu düzenini ve yaptırımcı devlet otoritesini yeniden kurmaya yönelik bir girişimdi. İngiltere ve İspanya, 16. yüzyılın son dönemini savaşarak geçirmişlerdi. Din savaşı, aralıklı olarak yüz yıldan uzun bir süre –en çok da Otuz Yıl Savaşı (1618-1648) sırasında– Avrupa'nın çoğunu kasıp kavurmuştu. Felemenk'in İspanya'ya karşı bağımsızlık savaşı 1566'da başladı ve 1648'ye kadar da resmen sona ermedi. Kargaşa içinde geçen 1640'lı yıllar, siyasal krizlerin özellikle belirgin olduğu bir dönemdi. Savaşlar sıklıkla vergilerde çarpıcı artışlara yol açmıştı; öyle ki İspanya'da II. Felipe zamanında dörde katlanmış, Fransa'da ise 1609-1648 arasında beş katına fırlamıştı. 1640'lı yıllarda İngiliz İçsavaşı, Kral I. Charles'ın 1649'da idamına yol açtı (*bkz.* Bölüm 6). Fransa'da yüzyılın ortasındaki Fronde olarak bilinen ayaklanma dönemi, soyluların tahta karşı bir isyanına ve vergilerin artmasına karşı köylülerin kararlı ve şiddetli direnişine tanıklık etti. Bu krizlerin çokluğu ve birbiriyle alakasız görünen karakterleri, toplumsal seçkinler arasında büyük bir endişe yarattı: İngiliz Parlamentosu'nda bir vaiz, "Bunlar sarsıntılı günler ve bu sarsıntı evrensel," diye uyarıda bulunmuştu.

Mutlakiyetçilik Kuramları

Mutlakiyetçilik öğretisini, 16. yüzyıl sonlarında Fransız hukukçular ortaya attılar. Mutlakiyetçilik kuramlarının belirmesi, seleflerinden daha büyük güce sahip hükümdarlarca yönetilen daha geniş bölgesel devletlerin yükselişinin anlamını ve önemini kavramsallaştırmaya yönelik çağdaş çabaları yansıtıyordu. Fransa, bu eğilimin başta gelen bir örneğiydi. Hukuk kuramcısı Jean Bodin (1530-1596), din savaşlarını yaşayarak görmüştü. *Les Six livres de la République* (Cumhuriyetin Altı Kitabı; 1576) adlı eserinde yazdığına göre, "Dünya üzerinde, Tanrı'dan sonra, kralların ve prenslerin haşmetinden daha ulu ya da daha yüce hiçbir şeyin olmadığını anlayarak, hükümran haşmetin ve mutlak gücün başta gelen ereği, öncelikle ve genel olarak tebaasına rızalarını almaksızın kanunlar koymaktan ibarettir." Hükümdar, baba oldu ve sert ama iyiliksever farz edilen bir figür hâline geldi. Fransa'daki birçok başka insan gibi huzur ve düzen özlemi çeken Bodin, Fransız mutlak yönetimini meşrulaştıran siyaset kuramının yerleşmesine katkıda bulundu.

Yaklaşık bir yüzyıl sonra da siyaset felsefecisi Thomas Hobbes (1588-1679), mutlakiyetçiliğin gür sesli kuramcısı olup çıktı. Hobbes, İngiliz İçsavaşı'nın kargaşasını yaşamıştı (*bkz.* Bölüm 6). *Leviathan* (1651) adlı yapıtında savunduğuna göre, toplumun "doğa durumu"na, sürekli "herkesin herkese karşı savaştığı," hayatı "yapayalnız, sefil, iğrenç, acımasız ve kısa" kılan bir duruma geri dönmesini ancak ve ancak mutlakiyet önleyebilirdi. Hobbes'un ısrarla vurguladığına göre, insanlar ancak itaat etmemenin sonuçlarından korktukları zaman itaat

İngiliz Thomas Hobbes'un *Leviathan* (1651) adlı kitabının kapak resmi, mutlak devleti betimler. Hükümdarın bedeninin nasıl da hükmettiği kitlelerden oluştuğuna dikkat edin. Bununla birlikte, İngiltere ve sonra da Büyük Britanya, tüm Kıta Avrupa'sını kaplayan mutlakiyetçi dalganın bir istisnası olarak kaldı.

ederlerdi. Bireysel güvenlik arayışındaki bireyler, başlarındaki hükümdarla bir tür toplumsal sözleşme yaparak ve korunma karşılığında haklarından feragat ederlerdi. Böylelikle bir hükümdarın iradesi, Hobbes'e göre, devletin neredeyse kutsal cisimleşmesi hâline gelirdi. Fransa'da, piskopos ve XIV. Louis'nin öğretmeni olan Jacques Bossuet (1627-1704), kralların "ilahî hak" ile, yani Tanrı'nın iradesi sayesinde hükmettiklerini varsayıyordu. Hobbes'un toplumsal bir sözleşmeye dayalı otorite anlayışının aksine, Bossuet, hükümdarın otoritesinin yalnızca Tanrı'dan kaynaklandığını savunuyordu.

Ama mutlakiyetçilik kuramcıları, mutlak yönetim ile keyfî ya da despotik yönetim arasındaki farkı kabul ediyorlardı. Kuramlarının özünde, mutlak hükümdarın, halkının gereksinimleriyle ilgilenme sorumluluğunun olduğu fikri yatıyordu. Bossuet şöyle toparlamıştı: "Bir hükümetin mutlak olması ve keyfî olması bambaşka şeylerdir. Kısıtlamaya tabi tutulamaması bakımından mutlaktır, bu anlamda insan otoritesinden tamamen bağımsız olan hükümdara dayatma yapabilecek başka hiçbir güç yoktur." Ama devamında şöyle demişti: "Bundan, hükümetin keyfî olduğu sonucu çıkmaz, çünkü herkesin Tanrı'nın takdirine tabi olduğu gerçeğinden başka ... devletlerde yasalar da vardır, öyle ki bunlara aykırı

olarak yapılan her şey, hukuki anlamda yok hükmündedir; dahası, gerek başka zamanlarda gerekse başka koşullarda bunları düzeltme fırsatı daima vardır." Dolayısıyla, mutlakiyetin en kararlı savunucularından birine göre bile, meşruiyetini Tanrı'dan alan hükümdar, yine de yasalar ve gelenekler yoluyla aklın gerektirdiği sınırlara tabiydi. Batılı hükümdarlar, Kilise ve soyluluk gibi, çıkarların temsilcisi olduğu düşünülen kurumlara danışma gerekliliğini hiç değilse teoride kabul ettiler: Fransa'da parşamentolar (soylu mahkemeleri) ve Genel Meclis; İspanya'da Cortes; yasanın hükümdarın iradesinden ayrı olma özelliğini koruduğu mutlakiyetçi olmayan İngiltere'de ise İngiliz İçsavaşı'nın muzaffer kurumu olan Parlamento.

Mutlak Hükümdarlığın Ayırt Edici Özellikleri

Çıkar sağlayan evlilikler, miras, savaş ve anlaşmalar yoluyla topraklarını ve prestijlerini genişleten güçlü ve ihtiraslı hanedanlar, mutlak devletlerin ayırt edici özelliğiydi. Bu devletlerde konumlarını, toprak mülkiyetlerini, devlet içindeki ve köylüler üzerindeki (köylüler gerek Batı Avrupa'da olduğu gibi yasal açıdan özgür gerekse Prusya, Avusturya, Lehistan ve Rusya'da olduğu gibi serf olsunlar) ayrıcalıklarını güvenceye almak karşılığında monarşik otoriteyi kabul eden soylu zümreler vardı. Orta ve Doğu Avrupa'daki mutlak devletler –Prusya, Avusturya ve Rusya– benzer toplumsal yapıları paylaşıyorlardı: İşbirliği karşılığında ayrıcalıklar tanıyan hükümdarla bağlara sahip güçlü bir soyluluk; kişisel özgürlük hakkını –işledikleri toprağa bağlı köle, yani serf hâline gelerek– kaybetmek dâhil, geriye kalan haklarını hükümdara ve toprak beylerine kaptırmak üzere olan itaatkâr bir köylülük; nispeten zayıf ve siyasal açıdan güçsüz bir orta sınıf. İngiltere'nin ve Felemenk Birleşik Eyaletleri'nin aksine, bu devletlerde hiçbir temsilî kurum yoktu ve mutlak yönetimin yoluna çıkacak kadar öneme sahip pek az şehir vardı.

Lehistan-Litvanya Birliği bir istisnaydı, bu yüzden de Rusya ya da Prusya modeline uymuyordu. Lehistan Krallığı ile Litvanya Grandükalığı 1386'da birleşmişti (Varşova, 1595'te başkent oldu). Lehistan-Litvanya Birliği, 1569'da Lublin Birliği aracılığıyla kuruldu. Bu Birlik'te, toprak sahibi soyluların –Parlamento'ya (Sejm) egemen olan *szlachta*'nın– kudreti, kralın otoritesini sınırlıyordu. Özellikle, liman şehri Gdańsk çevresindeki kuzey Lehistan'da, İngiltere'deki ve Hollanda'daki benzer önemli dönüşümlere koşut giden bir egemenlik anlayışı ortaya çıktı. Lehistan-Litvanya Birliği, bu nedenle, bazen "eşraf demokrasisi" olarak adlandırılır. Burada, 15. yüzyılda kurulmuş olan parlamenter sistem, monarşide yurttaşların kişisel özgürlüğünü koruyordu.

Batıdaki bazı hükümdarlar, temsilî organlarca –diyetlerce, yerel meclislerce ve sınıf meclislerince– bir ölçüde sınırlanmalarına rağmen, mutlak monarşiler yine de yönetim gücünü önceden hiç görülmemiş derecede tekelde topladı. 1614-

1788 yılları arasında Fransa'nın hiçbir kralı, 14. yüzyıl başında kralın danışma konseyi olarak kurulmuş olan ve üç toplumsal sınıftan –ruhban, soylu ve halk sınıflarından– temsilcilerin yer aldığı Genel Meclis'i toplamadı. Başka bir örnek verirsek; Portekiz soylular meclisi, 18. yüzyılda hiç toplanmadı.

Hükümdarlar ve Soylular

Mutlak devletlerin her birinde, hükümdar ile soylular arasındaki ilişki mutlakiyetin özgül karakterini belirliyordu. Aragon soylularının İspanya kralına ettikleri bağlılık yemini, bu nazik dengeyi yansıtır: "Sizin kadar iyi olan bizler, bizden daha iyi olmayan size yemin ederiz ki, tüm hürriyetlerimizi ve yasalarımızı gözetmeniz koşuluyla sizi kralımız ve hükümran efendimiz olarak kabul ederiz; ama aksi hâlde, etmeyiz." Hükümdarlar, soylularla uzlaşma görüşmeleri yapıyor, itaat etmeleri ya da hiç olmazsa uyum göstermeleri için unvanlar armağan ediyor ve ayrıcalıklar tanıyorlardı. Bazı durumlarda, soylular, kraliyet otoritesi karşısında bağımsızlık iddiasında bulundular. Ama kraliyet otoritesine ısrarla vurgu yapılması sonucunda, soylular, yönetişimde küçük yönetici ortak konumuna indirgenerek, devlet ve yerel yönetime ağırlıklarını koydular. Yüzyılın ilk yarısında Avrupa'yı sarsan toplumsal ve siyasal çalkantıların korkuttuğu soylular, artık kraliyet memurları ve komutanlar olarak hükümdarlara daha bir istekle hizmet etmeye başladılar.

İsveç, Danimarka, Prusya ve Rusya kralları, yüzyılın başında, soyluları farklı derecelere ya da rütbelere ayıran "rütbe çizelgeleri" hazırlattılar; böylece soylulara imtiyazları hükümdarların bahşettiğini açıklığa kavuşturmuş oldular. Fransa kralı XIV. Louis, tüm unvanların meşruiyetini izleme ve hatta soyluların mülklerine el koyma hakkına sahip olduğu iddiasındaydı. 1668 yılında, kuşkulu unvanlar taşıyan "sahte" soyluların araştırılmasını emretti. Bu önlemler sayesinde kral, soyluların sadakatini daha kolay kazanabilirdi; zaten soylulardan bazıları, şüpheli olduğunu düşündükleri unvanlar taşıyanlara kızıyorlardı. Daha sonra, büyük soylu aileler kraliyet ve din kurumlarındaki en kazançlı ve prestijli mevkiler üzerinde daha da büyük bir tekel kurdular. Devletin pekiştirilmiş gücünü kullanan hükümdarlar, köylülerin; vergiler, beylere karşı yükümlülükler ve yüksek tahıl fiyatları nedeniyle ayaklandıkları çalkantılı bir dönemi sona erdirdikleri için de soyluları memnun ettiler. Başkaldırılar daha seyrek meydana geldi ve daha vahşice bastırıldı.

Doğu Avrupa'da otoritenin aşamalı şekilde merkezileşmesi sayesinde soylular, Batı'dakinden bile fazla özerklik elde ettiler; böylelikle Rusyalı beyler, Lehistanlı soylular ve Prusyalı soylular (*Junker*'ler), serflerin (toprağa bağlı kölelerin) işledikleri mülklerini genişleterek, zenginliklerini ve güçlerini daha da artırma

olanağına kavuştular. 17. yüzyıl sonlarından itibaren, bu tür senyörler, tahıl ve gıda fiyatlarının nüfus artışı nedeniyle çarpıcı şekilde yükseldiği Batı'ya hububat göndererek servetler elde ettiler. Prusya ile Rusya'da çıkarılan kraliyet fermanları ve Lehistan meclisince çıkarılan yasalar, köylülerin işlemekte oldukları topraklardan ayrılma, hatta miras bırakma haklarını gitgide daha çok kısıtladı. Zor zamanların perişan ettiği mülk sahibi köylüler, topraklarını soylulara satmak zorunda kaldılar. Yoksullaşan ve neredeyse hiç direnme gücü kalmayan köylüler, kişisel özgürlüklerini yitirdiler; bu süreç en belirgin olarak Rusya'da gözlemlendi. Dolayısıyla, feodalizm Batı Avrupa'da ortadan kalkarken, Doğu'da, beyler köylülerin topraklarını ellerinden aldıkça ve onlar da serf hâline geldikçe daha bir yaygınlaştı. Batı'da üretkenliğin artması nedeniyle Doğu'dan ithal edilen hububata talebin azalması ve Otuz Yıl Savaşı dâhil, 17. yüzyıldaki ekonomik krizler, serflerin yaşam koşullarını daha da zorlaştırmak dışında bir sonuç doğurmadı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, mutlakiyet daha da despotçaydı. Tüm topraklar sultanın şahsi (hassa) mülkleri olarak kabul ediliyordu. Sultan, kendisine hizmet edenlere toprak bağışlıyordu, ama mülkiyet hakkı diye bir şey tanımadığı için otoritesine meydan okuyabilecek kalıtsal bir soylu zümre gelişemedi. Hiçbir temsilî kurum bulunmuyordu. Ağırlıkla kırsal nitelik taşıyan imparatorluk şehirleri ne özerkliğe ne de başka hakka sahipti.

Genişleyen Devlet Yapıları

Mutlak hükümdarlar, devlet yapısını genişleterek kendi ülkeleri içindeki otoritelerini artırdılar. Rönesans dönemindeki İtalyan kent devletleri, nispeten etkili sivil idareler yaratmışlardı ve ilk daimî diplomatik heyetleri kurmuşlardı. 17. yüzyılda idare, vergilendirme ve askerî hizmet aygıtı, zamanla ve gitgide daha çok merkezileşen mutlak devletlerin yapısının bir parçası hâline geldi. Bunun sonucu olarak ise Avrupa'nın tamamında, hükümet görevlilerinin sayısı yaklaşık dört kat arttı. Hükümdarlar, en prestijli makamları doldurmak için soyluları seçerlerken, onların liyakatlerine değil, nüfuzlarına bakıyorlardı. Ama bazı mutlak hükümdarlar hayati öneme sahip bilgiler toplamak için –örneğin, gelir tahmini yapmak ya da savaşa katılabilecek asker sayısını kestirmek için– sıradan insanları işe almaya da başladılar.

Görevli kadrolarındaki bu genişleme Fransa'da, İspanya'da ve İngiltere'de de vergi gelirlerinin 1520-1670 yılları arasında üçe katlanmasıyla sonuçlandı. Mutlak hükümdarlar, para bulmak için tuz, tütün ve başka malların üretim ve satışı üzerinde tekeller satıyorlardı (bu da belirli malların üretimi ve satışı için yalnızca tekel sahibine izin veriyordu) ve ticaretle uğraşan şehirlere vergi koyuyorlardı. Fransa, İspanya ve Avusturya hükümdarları da kalıtımla devredilen mevkiler satarak devletin kasasını dolduruyorlardı. İngiltere kralı I. James, saltanatının ilk dört ayında şövalye sayısını iki katına çıkardı. İsveç kraliçesi Kristina, on yılda

soylu ailelerin sayısını ikiye katladı. Ek olarak, kraliyetin gücü ve prestiji yükseldikçe hükümdarlar, çoğunlukla vergi istisnaları, unvanlar ya da başka imtiyazlar karşılığında kendilerine borç verecek zengin aileleri daha kolay bulur oldular.

Mutlakiyetçilik ve Savaş

Vergilerin düzenli toplanması ve gelir kaynaklarının genişlemesi, mutlak hükümdarların daimî ordular ve istihkâmlar kurarak idame ettirme ve savaş yürütme olanaklarını artırdı. Ülke içinde düzeni devam ettirme ve hanedanlık çıkarlarını ve topraklarını koruma ya da genişletme yeteneğine sahip büyük bir daimî ordunun kurulması, mutlak devletlerin ayırt edici özelliğiydi. Mutlakiyetçi devlet oluşumu ve savaş olgusu, Avrupa nüfusunun çoğunluğu açısından dolaysız ve dolaylı sonuçlar doğurdu. Krallar, artık soyluların ya da askerî tedarikçilerin sağladıkları birliklere muhtaç olmaktan kurtuldular, dolayısıyla da özel orduların kraliyet gücüne meydan okuyabilmesi riskinden kaçınma olanağı buldular. Daimî ordular, 18. yüzyılda sayıca büyümeye devam etti (*bkz.* Tablo 7.1). Kıta Avrupa'sı güçlerinin barış zamanındaki orduları 1500'lü yıllarda yaklaşık 10.000 ila 20.000 askerden oluşuyordu; 1690'lara gelindiğinde bu sayı yaklaşık 150.000 askere ulaştı. Üniforma, ilk kez her asker için standart donanım unsuru hâline geldi. Çok geçmeden, barış zamanındaki asker sayısı yaklaşık 150.000 olan Fransız ordusu, İspanya Veraset Savaşı sırasında (1701-1714) asker sayısını 350.000'e yükseltti. Rus ordusunun asker sayısı 1731'de 130.000 iken 1796'da 458.000'e çıktı. Buna karşılık, İngiltere ve Felemenk Cumhuriyeti, yani mutlakiyetçi olmayan iki güç, nispeten daha küçük ordulara sahipti ve denizci oldukları için, ikisi de donanmalarına güveniyordu.

Tablo 7.1. Avrupa Ordularının Büyüklüğü, 1690-1814

	1690	1710	1756/60	1789	1812/14
Britanya	70.000	75.000	200.000	40.000*	250.000
Fransa	400.000	350.000	330.000	180.000	600.000
Habsburg İmparatorluğu	50.000	100.000	200.000	300.000	250.000
Prusya	30.000	39.000	195.000	190.000	270.000
İspanya	vy	30.000	vy	50.000	vy
İsveç	vy	110.000	vy	vy	vy
Birleşik Eya.	73.000	130.000	40.000*	vy	vy

* Sayıdaki düşüş, barış zamanını ve devletin mutlakiyetçi olmayan karakterini yansıtmaktadır.
vy: Veri yok.
Kaynak: Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri* (*The Rise and Fall of the Great Powers*, New York: Vintage, 1989, s. 99.)

Mutlak hükümdarlar iktidarlarını sağlamlaştırdıkça, uluslararası savaşlara girişme nedenleri değişti. Önceki yüzyılda, her ne kadar hanedanlık çıkarları

hiçbir zaman yüzeyin çok altında olmasa bile, savaşlar ilke olarak Katolik ve Protestan dinler arasındaki rekabet üzerinden veriliyordu. Dinsel rekabetler (Müslüman Osmanlı İmparatorluğu ve Katolik Habsburg İmparatorluğu arasındaki uzun mücadelede olduğu gibi) hâlâ uluslararası çatışmada önemli bir faktör olmasına rağmen, "devlet çıkarları" artık Fransa, Prusya ve Rusya hükümdarlarının komşularına savaş açmak için sıklıkla öne sürdükleri gerekçe hâline geldi.

Savaş, kredi kurumlarının gelişimini hem teşvik etti hem de onlardan yararlandı. Ama İngiltere ve Felemenk örneklerinin ortaya koyduğu gibi, uzun süre savaşmaya yetecek kaynak temin etmek için bir devletin mutlakiyetçi olması gerekmiyordu. İngiltere'nin sömürge ticareti, özel tüketim ve gümrük vergileri yaratarak, Kraliyet Donanması'nın genişlemesine olanak sağladı. Tahtın geri ödeme konusunda kazandığı ün, yurtiçinde ve yurtdışında borçlanma yoluyla para bulmasını kolaylaştırdı. Amsterdam'ın büyük bir bankacılık merkezi olarak ulaştığı boyut, Hollanda hükümetinin uzun savaşlar verme yeteneğine katkıda bulundu. Buna karşılık, Fransız monarşisi, açıkgöz yatırımcıların güvenini kazanamamıştı ve imtiyaz satışları yapmasına rağmen finansal açıdan kendini gitgide riskli bir durumda buldu. Dahası, Fransız monarşisi sıklıkla özel yatırımcılardan daha yüksek faiz oranları ödemek zorunda kaldı, çünkü kötü bir kredi notuna sahipti.

Barış zamanında bile, askerî harcamalar artık Avrupa devletinin bütçesinin neredeyse yarısını götürüyordu. Savaş zamanında bu oran %80'e ve hatta daha yükseklere çıkıyordu. 16. yüzyıl sonuna gelindiğinde, İspanya kralı II. Felipe, devlet harcamalarının dörtte üçünü eski savaşların bedelini ödemek ya da yeni savaşlar vermek için tahsis eder olmuştu. Bir yüzyıl sonra kendisi vergi tahsil işlerine bakacak olan Prusya'daki büro, oldukça uygun bir gelişimle Genel Savaş Dairesi'nden evrildi, bu da devlete gelir sağlamak ile hanedan savaşları vermek arasındaki yakın bağlantıyı açıkça gösteriyordu. Monarşilerin finansal destek için yaslandıkları soylu ve diğer zengin ailelerin homurdanmaya başladıkları bir noktaya, mutlak devletlerde bile kaçınılmaz olarak gelindi.

Mutlakiyet ve Din

Hükümdarların yerleşik kiliselerle ittifak yapmaları, mutlak hâkimiyeti kurmalarına ve sürdürmelerine yardımcı oldu. Mutlak hükümdarlar, kendilerinin otoritesini ve prestijini yerleşik kiliselere ödünç verdiler; buna karşılık kiliselerin desteği de mutlak hükümdarlık gücünü meşrulaştıran bir görüntü oluşturdu. Özellikle Katolik devletlerde, Kilise'nin inanç ve ibadet birliği sağlama arayışı, mutlakiyetçi hükümdarın otoritesine karşı-duruşları ortadan kaldırma arzusuyla el ele gitti. Kilise, Tanrı'nın yeryüzündeki çıkarlarına hizmet ettiği için boyun eğilmesi gereken kutsal bir figür olarak kral imgesinin yaratılmasına yardımcı

oldu. Buna karşılık da mutlak hükümdarlar, dinsel azınlıklara zulmederek Kilise'ye uydular.

Mutlak hükümdarlar, ülkelerinde din adamlarının özerkliğini de azalttılar. Katolik Kilisesi, otoritesini mutlak hükümdarlara kaptırdı. Yine de Portekiz'de toprakların üçte ikisi kadarına; İspanya'da, Avusturya'da ve Fransa'da en azından onda birine; Bavyera'da ve Flandre'de ise yarısına Kilise sahipti ve Kilise'nin her İtalyan devletinde de oldukça büyük mülkleri vardı. Dahası Kilise, ondalık hakkı yani yıllık kaynaklardan %10 vergi talep ediyordu. Ama mutlak hükümdarlar, din adamı atamaları üzerinde otoritelerini devam ettirerek, pratikte Roma'daki papalığı çok korkutan ulusal kiliseler kurdular. Fransa'da ve İspanya'da Engizisyon'un kaldırılması, Fransa'da ve Avusturya'da manastırların kapatılması ve dinsel tarikatların kovulması, sansür üzerindeki denetimin devletçe üstlenilmesi, din adamlarının evlilikle ilgili otoritesinin azaltılması ve eğitim-öğretim üzerinde devlet denetiminin kurulması mutlak hükümdarların Katolik Kilisesi karşısında kazandıkları zaferin işaretleri arasındadır.

Bir Fransız elyazması bezemesinde betimlenen Osmanlıların 1453'teki Konstantinopolis kuşatması.

Fransa'da, Fransız ya da Gallikan Kilisesi'nin bizatihi varlığı, papalığın Kilise üzerinde tam otorite iddialarına bir meydan okumaydı. 1516'da yapılan Bologna Antlaşması'yla, papa, Fransa'da piskoposların atanmaları üzerindeki (papanın onayına tabi) fiilî kontrolü ve dinsel mahkemelerin hükümlerini geçersiz kılabilme yetkisini Fransa krallarına vermişti. Bu, yalnızca "dağların ötesindeki", yani Alp ötesi uzak Roma'daki papanın otoritesini tanıyan Fransız "ultramontan" din adamlarını rahatsız etti. Buna karşılık, yerel mahkemeler yani soylu mahkemeleri, korkusuzca Gallikan olarak kaldılar. Gallikanların kendileri, papanın ve piskoposların manevi otoritelerini korumaları konusunda ve kralın ise yalnızca dünyevi iktidarı tekeline alması konusunda ısrar ediyor olsalar bile, Gallikan Kilisesi'nin, sahip olduğu ayrıcalıkları savunan monarşiye sadık kalma olasılığı çok daha yüksekti.

Din kurumu ile devlet arasında hiçbir ayrım tanımayan Osmanlı İmparatorluğu, teokrasi olarak kaldı. Sultanın kulları, onun despotik otoritesinin ilahî olduğuna inanıyorlardı. Kadıları, ilahiyatçıları ve müderrisleri kapsayan İslam dinsel hiyerarşisi, imparatorluk idaresine görevliler yetiştiriyordu. Şeyhülhislam, sultanın buyruklarına karşı çıkmak için baş yorumlayıcısı olduğu dinsel hukuka ara sıra başvururdu; ama sultanın siyasal otoritesi mutlak olmaya devam etti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun genişlemesi, kâfirlere yani Müslüman olmayanlara karşı "Kutsal Savaş" kavramına dayandırılmıştı. Osmanlılar 1453'te Bizans İmparatorluğu'nu yıkıp İstanbul'u fethettiklerinde, Ortodoks Kilisesi'nin ve diğer Hristiyan cemaatlerin kaynaklarının çoğuna el koydular. Osmanlılar, savaş tutsaklarını köle yaptılar, dışarıdan köle satın aldılar ve imparatorluğun Hristiyan tebaasına köle vergileri saldılar. Birçok Hristiyan çocuğu devşirilip, memur ya da asker olarak eğitildi ve Müslüman yapıldı. İmparatorluk, köle olmayan Hristiyanların katkılarına da muhtaçtı; Osmanlı kadırgalarının Akdeniz'e korku salmasını sağlayan hünerli Yunan denizciler bunlardandı. Bazıları da barış zamanında kolluk görevleriyle yükümlü bir askerî güç olan "Yeniçeri" piyadelerine katıldılar.

Yine de Osmanlı İmparatorluğu dinsel farklılığa hoşgörü gösterdi. Müslüman olmayanlar, Osmanlı otoritesine karşı gelmedikleri sürece, dinlerini yaşamakta ve imparatorluğun memuru olmakta özgürdüler. Arnavutluk'ta (din değiştirme yalnızca burada zorla yaptırılmış görünüyordu), Bosna'da ve Hersek'te bazı soylular dâhil birçok kişi Müslümanlığı benimsedi. Osmanlı filolarınca yakalanan genç Hristiyanlar, hayatlarını kadırgalara zincirlenmiş köleler olarak geçirmekten kaçmak için Müslümanlığı benimseyebiliyorlardı. Buna karşılık, Hristiyan güçlerce yakalanan Müslümanlar, din değiştirseler bile, kalyon kölesi olarak kalıyorlardı.

Mimaride ve Sanatta Anıtsalcılık

Mutlak hükümdarlar, anıtsal mimarinin abartılı coşkusal cazibesinden yararlandılar. Başkentlerini, monarşik otoritenin buyruklarını yansıtacak şekilde tasarladılar. Madrid, Berlin, St. Petersburg ve Versay (*Versailles*) mutlak hâkimiyet simgeleriyle planlandı, şekillendirildi ve donatıldı. Bu kentler, geometri kurallarına göre düzenlendi. Ortaçağdan beri organik olarak evrilmiş kentlerin dar ve dönemeçli caddelerinin aksine, bir çırpıda, dümdüz ve geniş bulvarlar inşa edildi. Bu simetrik bulvarlar, mutlakiyetin örgütlü ve uzun erimli gücünü ve modern devletin gelişimini simgeliyordu. Kraliyet orduları, bulvarlardan uygun adım yürüyerek alanlara ya da kraliyet saraylarına ulaşıyorlardı; buraların çevresinde de hükümet binaları ve soyluların konutları kümeleniyordu. Daimî orduların barındıkları kışlalar da yeni kentsel peyzajın dikkat çekici öğeleri hâline geldi.

Hükümdarlar, 16. yüzyıl başındaki Yüksek Rönesans'ın Roma üslubundan etkilenmiş daha ölçülü ve dengeli bir klasisizm ile barok öğeleri birleştirmele-

ri için sanatçılara ve mimarlara para ödüyorlardı. Bu akım, XIV. Louis üslubu olarak bilinir oldu. Nitekim Paris'teki Louvre Sarayı'nı tamamlayan ve Gian Lorenzo Bernini'nin (1598-1680) eseri olan ön cephe, Roma tapınaklarının üslubunu temel alıyor, böylece de Louis ile Julius Caesar'ın zaferleri arasında bağ kuruyordu.

Hyacinthe Rigaud'nun 1701'de yaptığı XIV. Louis'nin tam boy portresi, gösterişli taç giyme kıyafetleri içinde hükümdarlık asasını eliyle kavramış ve tenezzül edip izleyiciye –tebaasına– bakarak haşmetle ayakta duran, kendine çok güvenen, kudretli bir kralı resmeder.

Hyacinthe Rigaud'nun *XIV. Louis* adlı tablosu (1701).

Fransa'da Mutlakiyet

Mutlakiyetçi Fransa, erken dönem modern Avrupa'nın en güçlü devleti hâline geldi. Kral I. François ve IV. Henri, monarşik otoritenin etkili erişim alanını genişletmişlerdi (*bkz.* Bölüm 4). XIII. Louis'nin paha biçilemez bakanı Kardinal Richelieu, monarşik otoriteyi merkezileştirmek ve daha da yaymak için illerde görevlendirdiği "krallık müfettişleri"nden (*intendant*) yararlanmıştı. Richelieu'nün politikaları, 1630-1650 yılları arasında vergilerin ikiye katlanmasını sağlayarak, dört büyük dalga hâlinde köylü direnişinin fitilini ateşledi; 1636'da güneybatıda patlak veren ve yaklaşık 60.000 köylünün silaha sarılarak, "Çok yaşa vergisiz kral!" şeklindeki imkânsız talebi haykırdığı ayaklanma da bunlardan birisiydi. 1643'te XIII. Louis'nin ölümü üzerinde, XIV. Louis'nin bir mutlak devletin ilahî hak sahibi kralı olarak hüküm sürmesi için sahne hazırdı. Ama genç Louis'nin yönetimi eline alma olanağına kavuşmasından önce, Fransa, Louis'nin annesinin naibelik dönemini ve Fronde olarak bilinen isyanı yaşayacaktı.

Fronde: "Aşırı Kudretli Uyruklar"ın Hizaya Getirilmesi

XIV. Louis tahta çıktığı zaman dört yaşındaydı. Annesi, Avusturyalı Anne (1601-1666) naibe olarak görev üstlendi. Anne, Kardinal Jules Mazarin'in (1602-1661) tavsiyelerine güveniyordu. Görmüş geçirmiş, çekici ve nükteli bir İtalyan olan Mazarin, daima en iyi kırmızı ipekten yapılma kıyafetler giyerdi ve paraya düş-

künlüğüyle tanınırdı; bir entrika üstadıydı ve Anne ile gizlice evlenmiş olduğu yolunda dedikodular da vardı.

Naibelik döneminde Anne ve Mazarin, Fransız ordularını savaş alanında tuttular; böylece Fransa'nın hanedanlık çıkarları ile Avusturyalı ve İspanyol Habsburgların çıkarlarının çarpıştığı bir mücadele hâlini alan Otuz Yıl Savaşı'nı uzattılar (*bkz.* Bölüm 4). İç huzursuzluklar nedeniyle kaybedecek çok şeyi olan soyluların büyük kısmı, monarşiye sadık kaldı. Ama Mazarin'in İspanya'ya karşı zafere ulaşan mücadeleyi uzatması siyasal kriz yarattı.

Kraliyet otoritesine karşı direniş, yüzyılın ortasında Bourbon monarşisini sarsan bir ayaklanmayla doruğa çıktı. 1648-1653 yılları arasında, kudretli "kılıç soyluları" (kadim unvanlar taşıyan ve ataları, kral için savaşmak üzere hizmetli toplamış olan soylular), XIII. Louis'nin saltanatında yitirmiş oldukları nüfuzu geri kazanma çabasına giriştiler. Sıradan insanlar da bozulan ekonomik koşullardan dolayı vergilerin düşürülmesi talebiyle kavgaya katıldılar. Bu ayaklanma, Fronde adıyla bilinir oldu; Paris'te çocukların taş atmak için sapan kullanmaları nedeniyle böyle anıldı.

Soyluların birçoğunun bir "yabancı komplocu" ve Avusturyalı Anne gibi dışarıdan birisi olarak gördükleri Mazarin, finansörlerden devlet için borç para almıştı. Yeni vergilerden ya da makam satışlarından elde edilmesi beklenen gelire binaen bunu yapmıştı. Soylular, savaş zamanlarında getirilen olağandışı harçlara katlanmaya istekliydiler. Ama savaşlar sona erdiği için, ek harçların istenmesinden artık ciddi şekilde yakınıyorlardı. Dahası, en eski soylu ailelerden bazıları en yüksek, en kazançlı ve en prestijli makamlardan sistematik olarak dışlandıklarını bir süreden beri iddia etmekteydiler. Aslında bu iddia biraz gerçeklik payı içeriyordu çünkü kral, sadakatsiz "aşırı kudretli uyruklar"ın gücünden korkarak, askerî makamlar için daha küçük soyluları ve bazı sivil mevkiler için de vasıflı bürokratları tercih ediyordu. Kılıç soyluları artık Mazarin'i ve onun kurduğu himaye sistemini; bazıları da kraliyet ordularının tedarikçiliğini yaparak büyük servet kazanmış finansör dostlarını suçluyorlardı.

1648'de Mazarin, vergilerin artırılması için Paris Parlamentosu'nun (soylu mahkemesinin) onayını almaya çalıştı. Fransa'nın baş hukuk mahkemesi olan Paris Parlamentosu, makamlarını tahttan satın almış soylulardan oluşuyordu. Sahip olduğu imtiyazları ve gücü güvenceye almak isteyen Paris Parlamentosu, finansal krizi görüşmek üzere Paris'in dört bağımsız mahkemesinden oluşan bir meclisi toplantıya çağırarak, naipliğin isteğine karşı çıktı. Kraliyet izni olmaksızın toplanan meclis, ülkede yapılacak finansal reformları ele almak üzere mahkemelerin delege seçmelerini önerdi. Denetimsiz kraliyet otoritesi gibi görünen duruma karşı yapılan protestoya il parlamentoları da katıldılar. Daha önce tahttan unvan satın almış olan finansörler, devlete daha fazla borç vermeyi artık istemiyorlardı.

Mazarin, Ağustos 1648'de parlamentonun muhalif üyelerinden bazılarının tutuklanmasını emredince, parlamentoyu desteklemek üzere Paris'te barikatlar kuruldu. Artık dokuz yaşında olan XIV. Louis, kalabalıkların öfkeli haykırışlarını Louvre Sarayı'nın içinden işitiyordu. Halkın hoşnutsuzluğu nedeniyle, kral ve maiyeti Ocak 1649'da Paris'ten kaçmak zorunda kaldı.

Bourbon ailesinin küçük kolunun başı olan Condé prensi (Louis de Bourbon, 1621-1686), Fronde'de belirleyici bir rol oynadı. Condé'nin 1643'te Kuzey Fransa'daki Rocroi Savaşı'nda İspanyollara karşı kazandığı ve ülkeye yönelik başarılı bir İspanyol istilası olasılığına son veren büyük zafer, ona "Büyük Condé" sanını kazandırmıştı. Para ve mevki talepleri Mazarin tarafından karşılandığı sürece, Condé, genç krala sadık kaldı ve 1648'de, onu savunmak için ordusuyla Paris'e yürüdü. Kısa ömürlü vergi reformları zaman kazandırdı. Ama Richelieu'nün ve Mazarin'in savaş yürütmek için para ayarladıkları yirmi yıl içinde ikiye katlanmış olan vergilere karşı birçok ilde büyük ayaklanmalar patlak verdi. Avamdan zenginlerin unvan satın alabilmelerine kızan görece yoksul soylular başka isyanlara önderlik ettiler. Condé'nin kendisi de 1649'da taraf değiştirerek, *frondeurs*'ü desteklemeye başladı.

Condé'nin sahip olduğu nüfuzdan, İspanyol istilasından ve başka kalkışmaların olmasından korkan Anne ve Mazarin, Condé'ye karşı soylu müttefikler buldular ve 1650'nin başında onun hapse atılmasını emrettiler. Condé'nin tutuklanması, Mazarin'e karşı muhalefeti daha da hareketlendirdi; Mazarin'in düşmanları, ertesi yılın başında onu ülkeden kaçmak zorunda bıraktılar. Paris Parlamentosu'nun talebi üzerine, Condé bir yıl sonra serbest bırakıldı. Eylül 1651'de XIV. Louis, yalnızca on üç yaşında olmasına rağmen, yetişkinliğini ve hükümdarlık etme hakkını ilan etti. Ama Condé'nin doğrudan meydan okumasıyla karşı karşıya kaldı; Condé, büyük soyluların siyasal nüfuzunu yeniden kurmak ve (Almanya'ya sürgüne gönderildiği hâlde kraliyet politikasını belirlemeye devam eden) Mazarin'den kurtulmak amacıyla 1652'de Paris'e yürüdü. Bununla birlikte, Parlamento'dan, belediye yönetiminden ya da sokaktaki Parislilerden yeterli destek bulamayan Condé, İspanya'ya kaçtı. Çocuk kral, Mazarin'i Paris'e geri çağırdı.

XIV. Louis, soyluların isyanına son vererek ve vergilendirmeye karşı köylü direnişini bastırarak monarşik otoriteyi yeniden kurdu. Louis, Paris Parlamentosu'nun artık kralın işine karışamayacağına netlik kazandırdı. 1673'te ise kral, 12 parlamentonun, bir fermanı tescil etmeden önce eleştiri yayınlama (yeni kraliyet düzenlemelerinin, fermanlarının ya da bildirgelerinin tesciline karşı, kral tarafında tartışması zorunlu olmayan resmî itirazda bulunma) yetkisini kaldırdı. Kral, başına buyruk soyluların özel ordularını da dağıttı ve il valileri üzerindeki kraliyet denetimini güçlendirdi.

İngiliz Parlamentosu'nun anayasal yönetimi savunmak için tahta karşı yürüttüğü başarılı ayaklanmasının (*bkz.* Bölüm 6) aksine, Fronde ayaklanmasında kraliyetin kazandığı zafer, Fransız soyluların mutlak hâkimiyete karşı direnişini kırdı. Kralın selefleri, önemli meseleler konusunda seçkin soylulara sıklıkla danışmışlardı. XIV. Louis böyle bir şey yapma yükümlülüğü hissetmedi. Ama Fronde, tahtın, soylu çıkarlarını daha inceden inceye gözeterek saltanat sürmesi gerektiğini de gösterdi.

XIV. Louis Döneminde Merkantilizm

Mazarin'in 1661'de ölümünden sonra, artık yirmi iki yaşında olan XIV. Louis, daha fazla kişisel sorumluluk üstlendi. Devletin mali açıdan ayaklarını yere daha sağlam basmasında idare, vergilendirme ve kamu işlerini yöneten maliye bakanı Jean-Baptiste Colbert'in (1619-1683) akılcı hesaplamalarının büyük payı vardı. Mütevazı bir taşralı tüccarın torunu olan Colbert, eski soylu ailelerin düşmanca tutumlarıyla karşılaştı. Soğuk kişiliği yüzünden, "Kuzey" lakabıyla anılır oldu. İllerin ekonomik kaynaklarını değerlendirmek üzere kadastro ve harita uzmanları görevlendirdi. Eskiden gelirlerin yalnızca yaklaşık dörtte biri kraliyet kasasına ulaşırken, yapılan tahsilatın artık beşte dördüne varan kısmı kraliyet hazinesine akıyordu. Kraliyetin araziden aldığı dolaysız vergi (*taille*) azaltılmış olmakla birlikte, devletin gelirleri istismarlara ve imtiyaz istisnalarına (soyluların ve din adamlarının arazi vergisi ödememelerine) rağmen ikiye katlandı.

Avrupa'daki kraliyet ekonomi politikaları gibi, mutlakiyetçi Fransa'nın ekonomisi de merkantilizmi temel alıyordu. Merkantilistlere göre, tüm kaynaklar devletin hizmetine sunulmalıydı ve bir devletin zenginliği, ihraç ettiğinden daha fazla altın ve gümüş ithal edebilme yeteneğiyle ölçülürdü. İngiliz ve Flaman zenginliğine gıpta eden Colbert, ekonomik özyeterliliği vurgulayan Fransız merkantilist politikalarının baş savunucusu oldu. Ticari faaliyet şirketleri kurdu, kral da bunlara sömürge ticareti üzerinde tekeller bahşetti, ithal İngiliz ve Flaman mallarına yüksek koruyucu gümrük vergileri koydu. XIV. Louis, Paris yakınlarında kraliyete ait Gobelins (goblen, duvar halısı) imalathanesini kurdurdu; dokuma endüstrisini ve ihraç edilebilecek başka malların imalatını teşvik etti. Yolları iyileştirdi ve Akdeniz'i Garonne Nehri'ne, dolayısıyla da Atlas Okyanusu'na bağlayan Languedoc Kanalı (*Canal du Midi*) dâhil, Fransa'nın kanal ağının genişletilmesine büyük önem verdi.

Ama Fransız ticaret filosu ve donanması büyümesine rağmen, Colbert'in 1664'te kurduğu Fransız Doğu Hindistan Şirketi, küresel ticaret arayışında daha etkili ve maceracı olan Hollandalı ve İngiliz rakipleriyle etkin şekilde yarışamadı. Monarşi, şirketi iflastan kurtarmak zorunda kaldı ve sonra da ticaret tekelini geri aldı. Dahası, bazı yerlerde Alman devletlerine özgü keşmekeşlikten pek de

farklı olmayan şaşırtıcı çeşitlilikteki kısıtlamalar ve iç tarifeler, Fransa içindeki ticaretin elini kolunu bağlamaya devam etti.

Aynı zamanda, uyruklarından gelir sızdırmanın üstadı olmakla birlikte, kralın en büyük mahareti, kraliyetin kasasını baş döndürücü bir hızla boşaltmasıydı. XIV. Louis ve halefleri, monarşiyi, gitgide derinleşen ve en sonunda yıkıma götüren bir mali kriz batağına sapladılar.

Mutlak XIV. Louis

XIV. Louis büyüyüp adam oldukça, büyük bir kral rolünü üstlendi ve bu rolü mükemmel oynadı. Yakışıklı, gururlu, enerji dolu ve kararlı kralın kumar, av ve kadın tutkusu bazen devlet işlerinin önüne geçiyordu. Ama kral, seçkin memurlarından oluşan yüksek konseyin çalışmalarına da nezaret ediyordu ve savurgan birisi olmasına rağmen, krallığının hesaplarını yakından izliyordu.

Kral, kurnaz bir insan sarrafı hâline gelerek, çevresine yetenekli adamlar topladı. XIII. Louis'nin Richelieu'ye ya da annesinin Mazarin'e bağımlı olması gibi, herhangi tek bir kişiye bağımlı kalmaktan bilinçli olarak kaçındı. Sevimsiz maliye bakanı Nicolas Fouquet tarafından yaptırılan Vaux-le-Vicomte şatosuna yaptığı bir ziyarette, Louis'ye som altın sofra takımlarıyla servis yapıldı ve kral, deniz suyuyla dolu olan, hatta içinde tuzlu su balıkları bulunan büyük havuzları gördü. Kral derhal Fouquet'nin tutuklanmasını emretti ve görkemli şatoyu kendisine aldı.

Louis, Paris üzerindeki otoritesini kabul ettirdikten sonra, büyük taşra kentlerindeki seçkinlerce dile getirilen tüm özerklik iddialarını da çözüme kavuşturdu. Fronde'nin sonuçlarından birisi, monarşinin, daha önce devlet gücünün dayandığı dar toplumsal tabanı genişletmesi oldu. Louis, kendisine sadık kalacak valiler, kraliyet müfettişleri ve piskoposlar seçti. Belediye başkanları, unvanlarını krala bağlılık karşılığında satın alması gereken devlet memurları hâline geldiler. Varlıklı tüccarlar, gitgide daha köhne görünen beldesel imtiyazları korumaya çalışmaktan çok, soylu ilan edilmek peşinde koşmayı yeğler oldular. Şehirlerin bir zamanlar direniş gösterdikleri kraliyet garnizonlarının varlığı, artık yalnızca hükümdarın otoritesini doğrulamakla kalmıyor, ayaktakımının başkaldırısına karşı koruyucu olarak yerel seçkinlerce memnuniyetle de karşılanıyordu. Askerî birlikler, yerel işler için de iyiydi. Louis, 1667'de Paris'e bir polis korgenerali atayarak otoritesini onaylamak konusunda önemli bir adım daha attı; bu kişi, sanıkları tutuklama yetkisinden tutun da sokak temizliği ve yangınla mücadele sorumluluğuna kadar uzanan geniş yetkilerle donatılmıştı. Çok geçmeden, Paris sokakları –cam fanuslar içine yerleştirilmiş binlerce mumla– akşamın erken saatlerinde aydınlatılmaya başlandı.

XIV. Louis, kendisini, Tanrı'nın dünya düzenini devam ettirmekle görevli temsilcisi olarak tanımlıyordu. Söylendiğine göre, "*L'etat, c'est moi*" ("Devlet, benim") demişti. Kraliyet propaganda aygıtı, kralı muhteşem bir hükümdar olarak

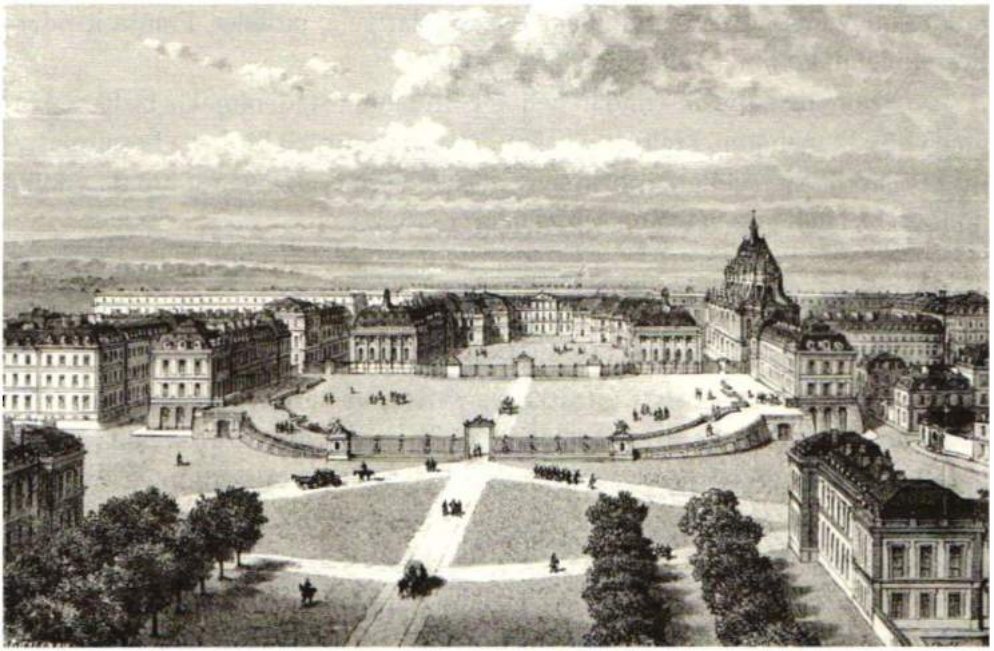

XIV. Louis'nin 1669-1686 yılları arasında inşa ettirdiği Versay Sarayı.

gösteren imgeler üreterek ideolojik meşruiyet sağladı. Aynı zamanda da kraliyet sansürcüleri yayınları engellediler, yurtdışından getirilen kitapları yasakladılar ve matbaa sayısını kısıtladılar. Sansürün amacı, kralın ve dinin şerefini ve şanını korumaktı.

XIV. Louis, ilk Fransız savaş bakanlığını kurdu ve etkili bir bürokrasi hâlinde şekillendirdi. Kral ve bakanları, soyluların emrindeki subayları kraliyetin denetimi altına alarak, kıdemi rütbenin belirleyicisi yaptılar ve zengin soyluların, kendi alaylarını ya da bölüklerini komuta etme imtiyazı için oldukça yüksek paralar ödemeleri koşulunu getirdiler. Savaş bakanlığı, askerî akademilerin, kışlaların ve talim alanlarının inşa edilmesini sağladı; parlak askerî mühendis Sébastien le Prestre de Vauban (1633-1707), en önemli sınır kentlerini takviye etmekle görevlendirildi.

XIV. Louis, kendisini, ülkenin birinci senyörü olarak tanımlıyordu. Soylular hâlâ mutlak otoritenin aşırılıklarını dengelemek için kurumsallaşmış soylu imtiyazlarının gerekli olduğunu, her zamankinden büyük bir ısrarla –Fronde zamanındakinden daha sessizce olmakla birlikte– vurguluyorlardı. Soylular, kraliyetin vergilerinden neredeyse tamamen muaftılar (esasen, yalnızca dolaylı vergiler ödüyorlardı), ta ki Louis onları iki ek vergiye (*capitation*, yani kelle vergisine ve *vingtième*'e, yani çoğunlukla yalnızca araziden alınan %5'lik vergiye) tabi kılıncaya kadar. Büyük ölçüde devletin üstlendiği çalışmalar olan daha iyi yolların ve kanal şebekelerinin inşası gibi monarşi tarafından teşvik edilen ekonomik kalkınma çabalarından soylular yarar sağlıyorlardı.

VI. Henri zamanından beri makamlar, fiilen kalıtsal mülkiyet biçimleri hâline gelmişti. XIV. Louis'nin bol keseden sattığı makamlar ve unvanlar (1696'da tek bir fermanla 500'ü satıldı) soylular zümresini genişletti. Bir bakanın ifade ettiği gibi, "taht bir makam yaratır yaratmaz, Tanrı da onu satın alacak bir ahmak yaratır." Artık pek az soylu aile, unvanlarının geçmişini birkaç kuşaktan daha geriye götürebiliyordu. Bu, kılıç soyluları ile gardırop ya da giysi soyluları (birçoğu makamlarını parayla almıştı) arasındaki farklılıkları belirginleştirdi. Kılıç soyluları saray yaşamında ağır basıyorlardı ama kral, etkili ve sadık görevliler bulmak için avamın saflarına dalmakta tereddüt etmezdi; onları vergiden muaf tutar ve çocuklarına bol kazançlı mevkiler sağlardı. Bir kılıç soylusu, "rezil burjuvazinin saltanatı"nı, yani yakın zamanda unvan verilmiş soyluları ve seçkin mevkilere yakıştırmadığı diğer sonradan görmeleri ağır bir dille suçluyordu.

XIV. Louis Versay'da

XIV. Louis, kraliyet sarayındaki odasından işittiği Parisli kalabalığın haykırışını hiçbir zaman unutmadı. Sarayını Paris'in 20 km kadar batısındaki Versay'a taşımaya karar veren Louis, yetmiş iki yıllık saltanatı sürecince Paris'e yalnızca dört kez gitti. Yeterli beslenen bir nüfusun protestoya kalkışma olasılığının daha az olduğunu kavrayan XIV. Louis ve halefleri, başkentin gereksinimlerinin yeterince karşılanmasını sağlamaya çalıştılar.

Güneş Kral, "Prenslerin büyüklüğünü, insanların dönüp huşuyla bakmaktan kendilerini alamadıkları binalar kadar iyi belirten hiçbir şey yoktur ve tüm sonraki kuşaklar, onları, yaşamları süresince inşa ettikleri harika saraylara bakarak değerlendirirler," diyen Colbert'in bu öğüdünü tuttu. Batı dünyasındaki en büyük su pompalarıyla beslenen 1.400 çeşmenin aralıklı olarak yerleştirildiği, geometrik düzende tasarlanmış bahçelerle çevrili anıtsal Versay Sarayı (inşası 1669-1686), kraliyet törenlerinin düzenlendiği yerdi. Bahçelerdeki heykeller, XIV. Louis'nin Yunan ve Roma güneş tanrısı Apollon'la özdeşleştirildiğini açıkça gösteriyordu. Geniş saraydaki kraliyet yemek odası mutfaktan öyle uzaktı ki kralın yemeği sıklıkla sofrasına soğuk gelirdi; özellikle soğuk bir kış günü, Louis tadıncaya kadar şarap donmuştu. Sarayın koridorları öyle uzundu ki, bazı soylular uzun bir yol aşıp uygun bir yere ulaşmaktansa, buraları tuvalet olarak kullanıyorlardı.

Louis, ihtişamını paylaşmaları için ülkenin en büyük soylularını Versay'a çağırırdı. Soylular orada taltif edilebilirlerdi ama hiçbirisi haddinden fazla güç kazanamazdı. Sarayda ya da yakınında 10.000'den fazla soylu, görevli ve hizmetçi yaşıyordu. Her yeni gün, en zengin ve en güçlü soyluların eşliğinde kralın giyinip kuşandığı teferruatlı bir rutinle başlardı. Sadık bir soylu için en büyük ödül, kraliyet ailesi bünyesinde bir mevkiye atanmaktı. XIV. Louis, soyluların

fitnecilik yapmalarına ve komplo düzenlemelerine izin verirdi, ama yalnızca birbirlerine karşı.

Versay'daki soylular için yemek, içmek ve –layık görülürlerse, kral eşliğinde– avlanmak, kumar oynamak, birbirlerinin karılarının ve metreslerinin peşinde koşmak dışında yapacak pek az şey vardı. Soylular, kraliyet ödeneğiyle sahnelenen pahalı tiyatro ve opera gösterilerine de giderlerdi. Jean-Baptiste Molière'in (1622-1673) ve temalarını klasik Yunan şairlerden alan trajik drama üslubu ustası Jean Racine'in (1639-1699) yapıtları, bunlar arasındaydı. Hem Molière hem de Racine, oyunlarından bazılarında krala bol bol övgüler düzdüler; hatta Racine, ilk büyük başarısı olan *Alexandre le Grand*'ı (Büyük İskender) XIV. Louis'ye ithaf etti.

Molière'in oyunlarına toplumsal mücadeleler damga vurur. Bir döşemecinin oğlu olan oyun yazarı, Paris'e yerleşmeden önce gezici bir tiyatro grubu kurdu. Yalnız, mutsuz Molière, aristokrat ve dinsel çevrelerin böbürlenmeleriyle alay ederek, yüksek sınıfa özgü aile yaşamının şahsi ve acımasız dramlarını betimledi. Ama onun tutulan yapıtları, toplumsal sınıflar arasındaki sınır çizgilerinin yeniden vurgulanmasına da yardımcı oldu. Molière, zenginliği sayesinde unvan satın alabilen ama nasıl soylu gibi davranacağını öğrenemeyen şehirlilerle alay etti. *Le Bourgeois Gentilhomme* (*Kibarlık Budalası*; 1670) adlı yapıttaki sonradan görme, kırdığı sosyal potlarla kendini ele verir. Molière, dizginlenmemiş dinsel coşkunun bir aile üzerindeki talihsiz etkilerini hikâye eden *Tartuffe* (*Sahte Sofu*; 1664) adlı oyununda betimlediği ikiyüzlülükten de nefret ediyordu. Molière, *Tartuffe* yüzünden Kilise'nin gazabını üzerine çekti, ama daha da güçlü bir koruyucusu vardı: kral.

XIV. Louis, sarayının, uygarlığın merkezi ve doruğu olduğuna inanıyordu. Gerçekten de Fransız sanatı ve edebiyatı, Avrupa'da muazzam bir etkiye sahipti. Yabancı hükümdarlar, soylular ve yazarlar, Fransızcayı hâlâ yüksek kültür dili sayıyorlardı. Versay Sarayı'nı taklit edenler oldu. Başkalarının yanı sıra, İspanya kralı II. Felipe de benzer bir sarayın inşa edilmesini emretti. Saksonya dükü, başkenti Dresden'i neoklasik tarzda yeniden inşa ettirdi. Versay Sarayı, klasik tarzda inşa edilen soylu malikâneleri ve kent konakları için de örnek oluşturdu.

XIV. Louis'nin Dinsel Azınlıklara Zulmü

Katolik devletlerde mutlak yönetimin zafere ulaşmasının en dikkat çekici sonuçlarından birisi, dinsel azınlıklara yapılan zulümdü. Bu tür kampanyalar, kısmen, papalığı ve ilgili Katolik devletteki Kilise hiyerarşisini yatıştırmaya yaradı. Nispeten dindar olmasına rağmen, XIV. Louis teolojiye pek az ilgi duyuyordu. Ama kral, büyüdükçe, birçok aşırı sofu danışmanı yakın çevresine ve koyu dinci bir metresi de yatağına aldı.

(*Solda*) Mutlak hükümdar XIV. Louis'yi yüceltmek için kullanılan güneş sembolü. (*Sağda*) Bu karikatür, Güneş Kral XIV. Louis'yi, Protestanlığın yok edicisi olarak gösteriyor.

IV. Henri'nin ve XIII. Louis'nin hoşgörülü politikalarını tersine çeviren XIV. Louis, Huguenotlara karşı yoğun bir zulüm kampanyası başlatarak, Protestan kiliselerinin çoğunu kapattı ve zorla Katolikliğe döndürme çabalarına girişti. IV. Henri'nin 1598'te yayınlayarak Protestanlara yönelik dinsel hoşgörüyü genişlettiği Nantes Fermanı'nı 1685'te feshetti. Bu adım, Protestanların güçlü bir azınlık oluşturdukları ve din savaşlarıyla ilgili anıların tazeliğini koruduğu bölgelerdeki yöre insanlarını memnun etti. Ama uzun erimde, ekonomik açıdan Fransa'ya oldukça pahalıya patladı. Kral, Huguenotların Fransa'yı terk etmelerini yasaklamasına rağmen, sonraki kırk yılda ülkeden göçen 200.000 Huguenot arasında birçok tüccar ve usta zanaatkâr vardı. Bunların birçoğu İngiltere'ye, Prusya'ya, Felemenk Cumhuriyeti'ne ve hatta Güney Afrika'ya gitti.

"Tek kral, tek yasa, tek inanç" düsturunu benimseyen XIV. Louis, dinsel ortodoksluk sağlama arayışıyla Jansencilere de eziyet etti. Jansenciler, Güney Hollanda'daki (Belçika'daki) Ypres beldesinin piskoposu olan ve 1638'de ölen Cornelius Jansen'in müritleriydiler. Bunlar, Fransa'da, Hollanda'da, Avusturya'da ve bazı İtalyan devletlerinde yaşıyorlardı. Kilise'de reform yapılmasını isteyen Jansenciler, kurtuluş arayışında imanın ve ilahî inayetin önemini vurguluyorlardı. İnsanın günahkâr ve bahtsız olduğuna ve Tanrı'nın iradesini anlayamadığına inanan Jansenciler, Calvincilerin önceden takdir öğretisini kabul etmeye yakın bir noktadaydılar. Düşmanları, onlara, "Aşai Rabbani'ye giden Calvinciler" diyorlardı. Bununla birlikte, Jansenciler, günah kesin olduğu ve insanlık Tanrı'nın iradesinden habersiz bulunduğu için, kişinin tamamen dünyadan elini eteğini çekmesi gerektiğine inanıyorlardı. Çilecilikleriyle kötü bir ün kazanmış olan Jansenciler, tekrar tekrar tövbe etmenin ve ölüm döşeğinde din değiştirme-

nin mümkün olduğunu savunmak suretiyle gevşek bir ahlakı teşvik ettiği için Kilise'yi eleştiriyorlardı.

Papa, belki de Jansencilerin en amansız düşmanı olan Cizvitlerin ısrarıyla, 1653'te Jansenciliği mahkûm etmişti. XIV. Louis, 1709'da "tek inanç" adına onlara zulüm uygulamaya başladı; Paris dışındaki Port-Royal'de yerleşik Jansenci cemaatin boşaltılmasını ve ibadet ettikleri kilisenin yakılıp kül edilmesini emretti. Papa XI. Clemens'i ikna ederek, Jansenciliğin lanetlendiği bir papalık fermanı olan *Unigenitus*'u (1713) yayınlamasını sağladı. Bununla birlikte, Paris Parlamentosu, fermanı tescil etmeyi reddetti. Louis, iki yıl sonra öldüğünde hâlâ buna uyulmasını sağlamaya çalışıyordu. Kralın Fransa'ya dinsel ortodoksluk dayatma girişimi sonuçsuz kaldı; bu da mutlak hâkimiyetin bile sınırlarının olduğunu gösteriyordu.

Fransız Mutlakiyetçiliğinin Sınırları

Diğer ülkeler gibi Fransa da insanların çoğunun kendisini Norman, Breton veya Provanslı ya da kendine has gelenekleri olan başka bölgelere mensup hissetmek yerine Fransız olarak hissettiği bir ulus devlet olmaktan uzaktı. Nüfusun yarısından çoğu Fransızca konuşmuyordu. Yetersiz yollar özellikle dağlık bölgeleri tecrit ederek, egemenliğin kapsama alanını sınırlıyordu.

Mutlak monarşi, her ile ve her şehre ulaşan, kişisel bağlara dayalı karmaşık bir himaye sisteminin tepesinde yer alıyordu. Ama XIV. Louis'nin müfettişleri, o zamanlar Batı Avrupa'nın en kalabalık devleti olan bu ülkede amaçlarına ulaşmak için gözdağı, aldatmaca ve müzakere yollarını kullanarak, yerel nüfuz ağlarını dikkate almak zorundaydılar.

Kral, meclislerin, soylu mahkemelerinin ve soyluların denetimindeki diğer eyalet kurumlarının yetkilerini ve çıkarlarını birbirlerine karşı kullandı. Eyalet meclisleri, *pays d'etat* (Fransa'yla yakın zamanda birleşmiş ve bir dereceye kadar mali özerkliğe sahip Bretanya, Provans, Burgonya ve Languedoc gibi bölgelerin) soylularından oluşan ve her bir eyaleti temsil eden meclislerdi. Bu meclisler vergilerin tahsilini denetliyor, eyalet idaresinin ve harcamalarının ayrıntılarına bakıyorlardı. Tıpkı Versay'daki törenler gibi toplumsal hiyerarşiyi onaylayan özenle düzenlenmiş törenlerle ve büyük debdebeyle yılda bir kez toplanıyorlardı. İstediği para miktarını bu meclislere kral bildirdiği için hiç de "serbest" olmayan yıllık "serbest bağış"ı (her bölgenin hükümdara sağladığı bir parasal destek) krala vermeyi ilke olarak reddedebilirlerdi. XIV. Louis, meclislerin monarşiye verilecek "hediye" miktarını oylamadan önce yakınmalarını dile getirmelerine olanak veren geleneğe son verdi.

Kraliyet yasalarını tescil eden, yayınlayan ve yürüten bağımsız hukuk mahkemeleri olarak soylu mahkemelerinde de soyluların çıkarları ağır basıyordu.

Üyelerinin çoğu soylulardan oluşan soylu mahkemeleri, hukuki meselelerde kendi eyaletleri adına konuştuklarını öne sürerek, acil durumlarda bağlayıcı emirler yayınlama hakkına sahip olduklarını savunuyorlardı. Ama İngiliz Parlamentosu'nun aksine Fransa'da ulusal bir temsilî siyasal kurum yoktu. 1560-1593 yılları arasında dört kez toplanmış olan Genel Meclis (*États généraux*), 1614'ten beri toplanmamıştı.

Fransa kralı bile, öyle olduğunu sanmaktan hoşlandığı kadar kadirimutlak ya da âlimimutlak değildi. Jean Bodin, bir hükümdarın, iktidarını tam olarak uygulamaktan –örneğin, tebaasının mülküne karışmaktan– kaçınacak kadar zeki olacağı görüşünü dile getirmişti. Çelişik gibi görünen bu durumu, belki de kralın bir eyalet meclisine söylediği şu söz en iyi simgeler: "Sizden rica ediyoruz, ama aynı zamanda size emrediyoruz..." Kudretli Bourbonlar bile, Tanrı'nın koymuş olduğuna inandıkları yasaların yanı sıra, ülkenin temel yasaları denilen yasalara tabiydiler.

Güç Dengesi

Bu yüzyılda, yaklaşık 1650'den başlayarak, devletler arasındaki güç dengesi kavramı Avrupa saraylarının birçoğunda yavaş yavaş benimsendi. Evrilen Avrupa devlet sisteminin kendisi gibi bu kavramın doğuşu da dinsel uzlaşmazlıkların başat bir savaş nedeni olmaktan gitgide çıkmasıyla kısmen ilintiliydi. Mutlak hükümdarların hanedan topraklarını genişletme çabası ve büyük güçler arasında artan küresel ticaret rekabeti, Avrupa'daki savaşları giderek şekillendirdi.

15. yüzyıl Rönesans İtalya'sının şehir devletleri zamanına kadar giden bir diplomatik kavram olarak güç dengesi ilkesi, büyük güçlerin denge içinde olmaları ve bu güçlerden birinin aşırı kuvvetlenmesine izin verilmemesi gerektiğini savunuyordu. Güçlerden birinin gerilemesi, eğer bir başka gücün önemli derecede kuvvetlenmesiyle sonuçlanırsa, güç dengesini tehdit edebilir. Barışa yönelik asıl tehdit artık dinsel bölünme değil, daha çok, Fransa kralı XIV. Louis'nin gücüydü.

Uluslararası Hukukun Kökeni

Otuz Yıl Savaşı'ndan ötürü dehşete düşen Kuzey Avrupalı iki siyasal kuramcı, Avrupa'nın yakın tarihinden yararlanarak, uluslararası ilişkilere dair sorunları sistematik şekilde analiz ettiler. Modern diplomasinin temellerinin atılmasına yardımcı oldular. 1625'te Hollandalı hukukçu Hugo Grotius (1583-1645), ulusların tabi oldukları yasaların Tanrı'dan değil, doğadan kaynaklandığını savunarak, uluslararası hukukun temellerini kurmaya çalıştı. Alman Protestan Samuel von Pufendorf (1632-1694), İsveç ile Danimarka arasındaki savaşın ortasında kalınca kendisini sekiz ay tutuklanmış olarak buldu. *Doğanın ve Ulusların Hukuku Üzerine*

(1672) adlı eserinde Pufendorf –doğal durum olması gerektiğini savunduğu– barış zamanı ve savaş zamanı ile ilgili ilkeler koyuyordu. Krizlerin uluslararası arabuluculukla çözülmesi sürecinde, yalnızca savunma amaçlı savaşın haklı olduğunu öne sürüyordu. Elbette sorun şuradaydı ki, ülkeler arasındaki anlaşmazlıkları karara bağlamak için dirayetli ve tarafsız bir kurum olmadığı sürece, herhangi bir çatışmanın taraflarından her biri davasında haklı olduğunu iddia ediyordu. Avrupa'daki güç siyaseti, bu tür kuramsal yorumları silip süpürdü.

Habsburg Monarşisi

18. yüzyılda yaşayan Fransız Aydınlanma feylesofu Voltaire, Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nu yani Orta Avrupa devletlerinin oluşturduğu ve bir zamanlar papalığın güçlü koruyucusu olarak hizmet veren o hantal federal yapıyı yerden yere vururken, onun artık kutsal, Romalı ya da bir imparatorluk olmaktan çıktığını söylediğinde pek de abartmış sayılmazdı. Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu yaklaşık 300 Alman devletini kapsıyordu. Sayıları yedi ve daha sonra 1648'de de sekiz olan elektörler (seçici prensler ve başpiskoposlar), şaşmaz şekilde Habsburg hanedanından olan Kutsal Roma imparatorunu seçiyorlardı. Ama gitgide mutlak hükümdarların egemen olduğu bir Avrupa'da, Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu bir istisna gibi görünüyordu.

İmparatorluğu oluşturan devletler, ilke olarak hâlâ Kutsal Roma-Cermen imparatoruna bağlılık gösteriyorlardı. Debdebeli sarayları idare eden, daimî ordular besleyen, tüm bunların giderlerini karşılamak için de uyruklarına vergiler salan ve toprakları üzerinden taşınan ticari mallara gümrük vergileri ve geçiş ücretleri koyan hükümdarların yönettiği Avusturya, Bavyera ve Saksonya gibi büyükçe devletler de bunların arasındaydı. Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu birçok küçük prensliği, dükalığı, hatta Mainz ve Trier gibi şehir surlarının dışına pek taşmayan küçük başpiskoposlukları da kapsıyordu. Ama gerçekte, Katolikliğin savunucusu olarak yansıttığı üstün görünüme rağmen, imparatorluğun varlığı gitgide göstermelik bir niteliğe büründü. Otuz Yıl Savaşı'nı (*bkz.* Bölüm 4) sona erdiren Vestfalya Barış Antlaşması (1648), Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nun iradesini uygulatmada, dış politika yürütmede ya da etkili bir ordu bulundurmada yetersiz olduğunu yansıtıyordu. İmparatorluk dışından güçlü müttefikleri olan bazı Alman prensler, uzun savaş sırasında kendi yollarına gitmişlerdi. Vestfalya Barış Antlaşması, gerçekte, üye devletlerin her birisinin kendi dış politikasını yürütmesine özellikle olanak sağladı. Dolayısıyla, Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nun meclisi (*Reichstag*) diğer devletlerle dış politika yürütmede neredeyse hiçbir otoriteye sahip değildi. İmparatorluk ordusu, etkili olamayacak kadar küçük ve hantaldı; imparatorluk hukuk mahkemesi de kararlarını uygulatma gücüne sahip değildi ve bu açıdan, bileşen devletlerin iyi niyetine bütünüyle bağımlıydı.

Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu bünyesindeki en güçlü devlet olan Habsburg Avusturya'sı, imparatorluğun kendi sınırlarını bile aşan bir büyüklüğe ulaştı. Habsburglar, Avusturya'ya hiç aralıksız 13. yüzyıldan beri hükmetmişlerdi. Eski Habsburg düsturu, "Bırak başkaları savaşsın. Sen, mutlu Avusturya, [zenginleşmek için] evlilik yap" şeklindeydi. Hanedan, avantajlı evlilikler sayesinde, 15. yüzyılda Burgonya ve Hollanda gibi zengin toprakları elde etti. 1519'da Kutsal Roma-Cermen imparatoru olan V. Karl, Macaristan'ı ve Bohemya'yı topraklarına kattı; İspanya ve onun uzak diyarlara yayılmış mülkleri de sayıldığında, Avrupa kıtası nüfusunun belki de dörtte birinin yanı sıra, Amerika kıtasındaki İspanyol İmparatorluğu'na da hükmediyordu.

V. Karl 1558'de imparatorluk tacını bıraktığında, Habsburg topraklarını iki kısma böldü. Erkek kardeşi I. Ferdinand, Avusturya Habsburg topraklarını (Avusturya, Macaristan ve Bohemya dâhil) devraldı ve seçilmiş Kutsal Roma-Cermen imparatoru olarak onun tahtına geçti. Karl'ın oğlu II. Felipe ise İspanya kralı oldu. Hollanda, İtalya'daki bağlı devletler ve Amerika kıtasındaki sömürgeler, imparatorluğunun bünyesinde yer alıyordu. Bundan sonra, Habsburgların İspanya ve Avusturya kolları iki ayrı hanedan oldu ama yine de birer Katolik devlet ve Fransa'nın hanedanlık rakipleri olarak her ikisinin çıkarları bazen örtüştü.

Avusturyalı Habsburg monarşisi dış politika yürütüyor ve orduyu komuta ediyordu ama toprakları içindeki etkili otoritesi, Fransa krallarının kendi ülkelerinde sahip olduklarından daha azdı. Mahkeme ve kolluk sistemi soyluların denetimindeydi. Geleneksel imtiyazlarına yönelik tehditler karşısında soylular, söz gelişi büyük arazi rahipleri ile küçük soylular arasındaki ayrılıklar gibi, aralarındaki ayrılıkları bir yana bırakıyorlar ve imtiyazlarını monarşinin aşındırmasına karşı korumak için ortak bir cephe oluşturuyorlardı.

Avusturya hem Batı hem de Doğu Avrupa'da nüfuzunu eşit ölçüde kullanabilen tek güçtü. Avusturya Habsburgları, etkili bir devlet idaresini başarıyla uyguladılar; üst sınıfların eğitim fırsatlarını genişlettiler; direngen ve hatta asi soyluları hanedanın denetimi altına aldılar. Ama tam zamanında yapılmış evlilikler artık yeterli değildi. 16. yüzyıl ila 17. yüzyılın ilk yarısı boyunca Habsburglar, neredeyse sürekli olarak Alman devletleri içinde siyasetle uğraştılar. Bununla birlikte, Otuz Yıl Savaşı sırasında, Habsburglar egemenliklerini Orta Avrupa'da genişletemediler. Habsburglar, monarşiyi iki cephede birden tehditlerle uğraşmak zorunda bırakan Fransız genişlemeciliğine ve Osmanlı akınlarına maruz kaldılar.

Habsburg İmparatorluğu'nun farklı milliyetlere mensup bölgeleri kapsaması, bir zafiyet kaynağıydı. 1658'de Kutsal Roma-Cermen imparatoru seçilen I. Leopold (saltanatı 1658-1705; karşısındaki aday, XIV. Louis'ydi), aynı anda hem Kutsal Roma-Cermen imparatoru hem de Yukarı ve Aşağı Silezya dükü; Tirol kontu; Yukarı ve Aşağı Avusturya arşidükü; Bohemya kralı; Erdel prensi;

Macaristan, Slavonya, Dalmaçya ve Hırvatistan kralı ve Lombardiya, Styria ve Moravya'nın sembolik hükümdarı idi (*bkz.* Harita 7.1). Hükümdar ister istemez yerel siyasal kurumları dikkate almak zorundaydı. Macaristan ve Hırvatistan eyalet diyetleri ya da soylu meclisleri, Habsburg mutlakiyetine engel oldu. Ayrıca Macarlar, Almanca konuşan idarecilere ve vergi tahsildarlarına kızdıkları kadar, imparatorluğu Osmanlılardan korumak için Macaristan'a yerleştirilen Habsburg ordularına da kızıyorlardı. Bohemya'da, Otuz Yıl Savaşı sırasında Katolikler ile Protestanlar arasında yaşanan dinsel çatışmaların açtığı yaralar çok yavaş iyileşti. Bohemya ve Moravya, Katolik hâkimiyetine rağmen, Protestan entelektüel coşkunun merkezleri olarak kaldılar. Bohemyalı soylular, 1627'de çıkarılan bir kararnameyle seçimli monarşinin kaldırılmasına, Bohemya tacının kalıtsal olarak Habsburglara mal edilmesine ve topraklarına el konulması gerçeğine kızıyorlardı.

Macaristan, 16. yüzyıldan beri Habsburg topraklarının bir parçası olmuştu. Macar tacı Macaristan'ı, Erdel'i ve Hırvatistan'ı kapsıyordu. Osmanlı akınlarına karşı Habsburg İmparatorluğu'nu savunmaktan kıvanç duyan Macar soylular, Habsburglardan taviz koparmak için hiçbir fırsatı kaçırmadılar. Avusturyalı denklerinin aksine Macar soyluların çoğu, Reformasyon esnasında Protestan

Harita 7.1. İmparator I. Leopold Döneminde Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu, 1658. Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu, farklı milliyetlere ait bölgelerden oluşan çok dilli bir devletti.

olmuştu. Macar Protestanlara uygulanan Habsburg zulmü, 1679'da başlayıp Moravya'ya, Slavonya'ya ve Silezya'ya yayılan bir ayaklanmanın fitilini ateşledi. Bunun üzerine, I. Leopold, toprak sahiplerinin elinden alınmış olan bazı imtiyazların geri verileceğini vaat etti. Ama bundan memnun olmayan Protestanlar, Osmanlıların Habsburg topraklarına saldırı hazırlıkları yaptıkları bir zamanda Osmanlılardan yardım istediler. Osmanlı ordusu, Habsburg başkenti Viyana'yı 1683'te kuşattı. Lehistan'ın Katolik hükümdarı, haçlı kral Jan Sobieski (saltanatı 1674-1696) komutasında Avusturyalı, Alman ve Leh birliklerinden oluşan birleşik bir yardım ordusunun gelmesiyle iki ay sonra Viyana kurtuldu. Papa XI. Innocentius, kendisini Katolik Reformasyon'unun prensi olarak gören İmparator I. Leopold'u, Osmanlılara karşı bir "Kutsal İttifak"a önderlik etmesi için 1684'te ikna etmeyi başardı. Kutsal İttifak Savaşı'nda (1686-1687) ve sonraki çarpışmalarda Habsburg orduları, Macaristan'ın büyük kısmının ve doğudaki Erdel eyaletinin yanı sıra, Hırvatistan'ın çoğunu da Osmanlılardan geri aldılar. Karlofça Barış Antlaşması (1699), Osmanlılara karşı Habsburg zaferini onayladı. Osmanlı garnizonları Belgrad'da kalmasına ve Osmanlı kadırgaları hâlâ Akdeniz'de dolaşıyor olmasına rağmen, Orta Avrupa'ya dönük Osmanlı tehdidi savuşturulmuştu.

Osmanlılara karşı kazanılan Habsburg zaferi, hanedanın Macaristan üzerindeki otoritesini pekiştirdi. 1687'de Macar Meclisi, Macar tahtının (Macaristan'ın koruyucu azizi Aziz Stefan'ın adıyla anılan tacın) bundan böyle Habsburgların kalıtsal mülkü olduğunu ve tahtın artık seçime tabi olmadığını ilan etmek zorunda kaldı. Macaristan, birkaç vaat karşılığında Habsburg hanedanının egemenliğini böylece tanımış oldu: Macar Diyeti düzenli aralıklarla toplanacaktı, Macaristan'ın kendi idaresi olacaktı ve Macar soylular kraliyet vergilerinden muaf olmaya devam edeceklerdi. Dolayısıyla I. Leopold, hanedanının topraklarında Habsburg otoritesini pekiştirmesine rağmen, Macaristan'a merkezî egemenlik dayatmayı başaramadı. Macaristan'ın monarşi içindeki özel konumu, Habsburg mutlakiyetinin ve Avusturya gücünün sınırlarını açığa vuruyordu.

Avrupa'daki mutlak devletler arasında en az mutlak konumda olan Habsburg monarşisi, gücünü devam ettirmekte Fransa kadar başarılı olamadı. Çocuğu olmayan İspanya kralı II. Carlos'un (saltanatı 1665-1700) ölümü üzerine bu ülke 1700'de Habsburg hanedanının kontrolünden çıkıp Bourbon hanedanının kontrolüne girince, Avusturyalı Habsburg hanedanı, İspanya'yla çok uzun süredir var olan bağlarını kaybetti. Habsburglara ait İspanyol topraklarının kime miras kalacağını belirlemek için yapılan İspanya Veraset Savaşı'nda (1701-1714) Fransa'nın yenilmesi, Avusturyalı Habsburgların, Avrupa'da küçülmüş olan İspanyol İmparatorluğu'nun geriye kalan parçalarından bazılarını elde etmesine olanak sağladı. Bununla birlikte, 18. yüzyılda Avusturya, Orta Avrupa'da üstünlüğü Prusya'ya kaptırdı.

Prusya'nın yükselişi

Mutlakiyetçiliğin tüm temel bileşenlerinin varlığı, Prusya'nın büyük bir Avrupa gücü olarak yükselişini açıklar: Gururlu ve hırslı bir hanedan olan Brandenburglu Hohenzollern ailesi; mülkleriyle ekonominin temelini oluşturan ve tüm haklardan yoksun ezilmiş bir köylülüğe hükmeden imtiyazlı ama sadık soylular; gitgide merkezileşen ve etkinlik kazanan bir bürokrasi; büyük bir daimî ordunun kurulması. Avusturya'nın, Otuz Yıl Savaşı'nda aldığı yenilgiler ve gerek Fransızların gerekse Osmanlıların tehditlerine maruz kalması Alman devletleri arasından bir rakibin çıkmasına kapı araladı. Bavyera ve Saksonya, Alman devletleri arasında üstünlük için kuvvetli adaylar değildiler, çünkü zayıf bir soylu sınıfına sahiptiler ve etkili bürokrasilerden ya da büyük ordulardan yoksundular. Katolik din adamları, Bavyera düklerinin otoritesini baltalıyorlardı. İsveç'in nüfuzu altındaki Saksonya, dikkatini sık sık Alman meselelerinden uzaklaştırıp, doğuya yani Lehistan politikasının değişken dünyasına yöneltiyordu.

Almanya'nın orta kuzeyinde, Elbe ve Oder nehirleri arasındaki kumlu sulak alanları kaplayan küçük Brandenburg-Prusya Devleti'nin Avusturya'ya rakip çıkmaya ve gelişerek güçlü bir mutlak devlet hâline gelmeye aday olması ihtimal dışı görünüyordu. Brandenburg'a hükmeden Hohenzollern hanedanı, Baltık Denizi boyunca Brandenburg'un doğusuna doğru 180 kilometre uzanan Lehistan'a komşu Doğu Prusya'yı 1618'de miras aldı. Ondan sonra, Batı yönünde 180 kilometreden daha uzak olan Renanya'da bazı küçük toprakları sınırlarına kattı (*bkz.* Harita 7.2). Birbiriyle bitişik olmayan üç ayrı bölgenin oluşturduğu Brandenburg-Prusya, yalnızca savunulabilir sınırlardan yoksun değildi, Almanya'daki devletlerin sahip oldukları zengin ticaret kentleri ağından da yoksundu. Otuz Yıl Savaşı sırasında, İsveç ve Avusturya orduları sırayla Prusya'yı yakıp yıktılar. Ama Vestfalya Barışı (1648) ile birlikte Prusya, Baltık Denizi kıyısındaki Pomeranya'nın büyük kısmını yuttu.

Erken dönem modern Avrupa'da mutlak devletler kurulurken yapılan al gülüm ver gülüm tipi pazarlıklardan birinde, Prusyalı soylular, imtiyazlarının güvenceye alınması karşılığında Hohenzollern otoritesini kabul ettiler. *Junker*'ler imtiyazlarını güvenceye alırken, aynı anda köylüler ise hareket özgürlüğü ve hatta çoğu kez miras hakkı da dâhil özgürlüklerini kaybediyordu. Köylüler, 15. yüzyıl sonu ile 16. yüzyılı kapsayan dönemde serf hâline geldiler, yani yasal olarak bir efendinin mülküne bağlıydılar ve işledikleri toprakla birlikte alınıp satılabiliyorlardı. 1614'te Prusya'daki bir şehrin sakinlerinden biri, serfliği tanımlarken, "bu barbarca ve Mısır'a özgü kölelik ... bölgemizde elli ya da yüz yıl önce serflik yoktu, ama son zamanlarda, yetkililerin de yardımıyla, geniş çaplı olarak uygulanmaktadır," diyordu. Ne var ki Hohenzollern'in otoritesi, malikânenin kapısına varıldığı anda bitiyordu: *Junker*'ler, kendi köylüleri üzerinde feodal

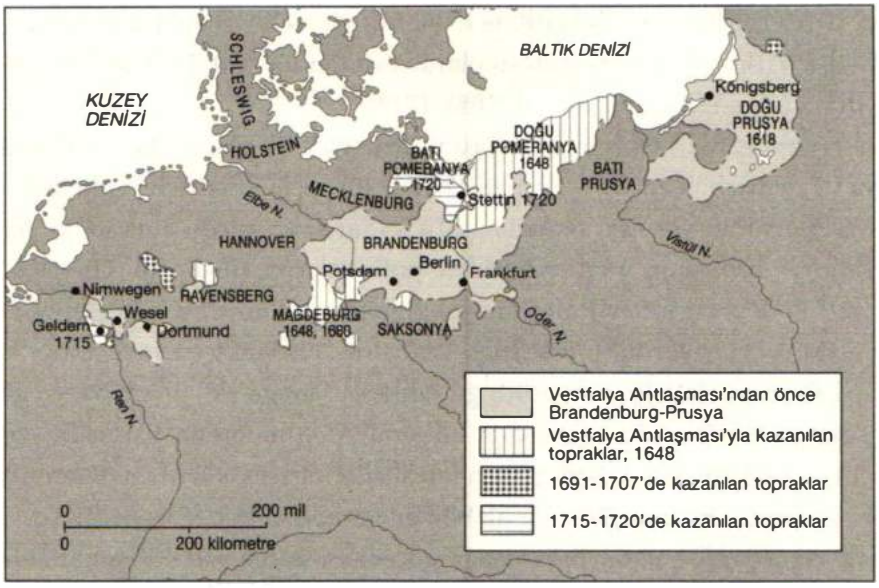

Harita 7.2. Prusya'nın Yükselişi, 1648-1720. Brandenburg-Prusya'nın ele geçirdiği bölgeler.

adalet haklarını ellerinde tutuyorlardı. Tüccarlar ve usta zanaatkârlar dâhil şehirliler de mutlakiyetin gelişmesine karşı büyük bir engel olarak dikildikleri İngiltere'deki ve Hollanda Birleşik Eyaletleri'ndeki orta sınıfın aksine, soyluların önünde güçsüzdüler.

Brandenburg "Büyük Elektör"ü (Kutsal Roma-Cermen imparatoru seçiminde Brandenburg hükümdarının oy kullanma hakkı olduğu için bu adla anılıyordu) Friedrich Wilhelm (saltanatı 1640-1688), ilk başta ne daimî orduya ne de ordu kuracak kaynağa sahipti. Prusyalı soylular, daimî bir ordu kurulmasına ilk önce karşı çıktılar, çünkü Friedrich Wilhelm'in böyle bir ordunun yardımıyla onların imtiyazlarını azaltmasından korkuyorlardı. 1653'te Friedrich Wilhelm, *Junker*'lerin köylülük üzerindeki imtiyazlarını ve gümrük vergisi ödemeden mal ithal etme haklarını kraliyet güvencesi altına alma karşılığında, ordu kurmak üzere kendisine kaynak sağlamaları için onları ikna etti. Kral, ayrıca, dış politikayla ilgili meselelerde soylulara danışmayı da kabul etti.

Friedrich Wilhelm, bundan sonra, üç parçadan oluşan toprakları üzerinde devlet otoritesini güçlendirme işine yöneldi. Bu bölgelerin her birinden, daha fazla vergi ve asker toplama hakkı da dâhil, ödünler kopardı. Hohenzollern ailesi, devlete oldukça büyük gelir sağlayan Doğu Prusya'nın yarısından çoğuna sahipti. Büyük Elektör, Avrupa'nın etkili işleyen ilk modern kamu hizmeti sistemi denilebilecek merkezî bir idari bürokrasi kurdu. Prusya bürokrasisi, "Finans, Savaş ve Kraliyet Toprakları Genel Direktörlüğü" gibi etkileyici ve uygun bir adı olan bir daire tarafından koordine ediliyordu. Orantısız vergi ödeyen Prusya şe-

hirleri, il meclislerinde temsil edilme haklarını yitirdiler. Büyük Elektör'ün oğlu III. Friedrich (Brandenburg elektörü olarak taşıdığı unvan), 1701'de Prusya kralı I. Friedrich unvanını aldı (saltanatı 1688-1713).

Onun yerine, Brandenburg elektörü ve Prusya kralı olarak Büyük Elektör'ün torunu I. Friedrich Wilhelm (saltanatı 1713-1740) geçti. Friedrich Wilhelm çocukken, öğretmeninin yardımı olmadan 10'a kadar sayamazdı, ama tahta geçince dedesinin ve babasının merkezileştirme politikalarını sürdürdü. Huysuz "Çavuş Kral" evdeyken subay üniformasını giyiyor ve kraliyetin bahçelerini askerî talim alanına çeviriyordu. I. Friedrich Wilhelm, öfkelenince avazı çıktığı kadar bağırıp çağırmasıyla biliniyor, gördüğü herkese "dangalak" diyor, bazen görevlileri sopayla dövüyordu ve verdiği hükümlerden memnun kalmadığı birkaç yargıcın da dişlerini sökmüştü. Kralın temsilcilerinin ona iyi hizmet vermelerini sağlamak üzere, "maliyeciler" olarak bilinen görevliler kol gezerlerdi. Ama kral, geleneği çiğneyerek halktan bazı kişileri görevlendirecek kadar uyanıktı; onların birçoğu da alışılmamış bir bağlılıkla ve etkinlikle hizmet etti.

Prusyalı bir memur, ülkesindeki mutlakiyetin temel özelliğini ve Brandenburg-Prusya'nın bir güç hâline gelişini biraz da abartarak şöyle anlatıyordu: "Prusyalıları diğer insanlardan ayıran şey, ülkelerinin ordu sahibi bir ülke olmamasıdır. Onlar bir orduya ve ona hizmet eden bir ülkeye sahiptirler." Askerî harcamalar, Prusya devlet bütçesinin yarısını oluşturuyordu. Kral I. Friedrich Wilhelm, Prusya ordusunun asker sayısını yaklaşık 39.000'den 80.000'e çıkardı. Kraliyet muhafız birliklerinde yalnızca uzun boylu askerlere, yani o zamanlar gerçek birer dev olan 1,80 metreden uzun olanlara görev verdi. Kral olarak yaptığı ilk icraatlardan birisi, saraya ve soylulara hizmet eden başkent Berlin'deki lüks endüstrileri kapatıp, yerlerine, askerî üniformalar üreten atölyeler kurmak oldu. Kral, Prusya'daki tüm gençlerin askerlik hizmeti için kaydedilmelerini emretti ve asker kaydetmek ya da almak üzere her alayın belirli bir bölgede görevlendirildiği bir prosedür düzenledi. Prusya, Avrupa'da ilk askerî ihtiyat sistemini kurdu: Askerler yaz mevsiminde iki ay talim yapıyorlardı. Bunun anlamı, başka herhangi bir ülkeye kıyasla Prusya'da çok daha fazla sayıda erkeğin askerlik yaşamını tatmış olmasıydı.

Rusya ve İsveç İmparatorlukları

Doğu ve Kuzey Avrupa'da iki imparatorluk daha yükseldi. 16. yüzyılın başında, Moskova (*Muskovi*) Knezliği ya da Dükalığı nispeten küçük bir devletti; şimdiki Rusya'yı oluşturan toprakları 13. yüzyılda işgal eden Moğolların, Karadeniz kıyısındaki Kırım Tatarlarının ve Lehistan-Litvanya Krallığı'nın istilalarına maruz durumdaydı. Lehistan Krallığı ve Litvanya Büyük Dükalığı, 1386'da birleşip muazzam bir konfederasyon oluşturmuş, 1569'da ise Lehistan-Litvanya Birliği'ni

kurmuştu ve 1595'te Varşova başkent olmuştu. Fransa'nın iki katı büyüklüğündeki konfederasyonun nüfusu sadece 8 milyon civarındaydı. Ortodoks Hristiyanlığı benimsemiş olan Moskova Knezliği, 15. yüzyıl sonunda Novgorod ile diğer rakipleri ve prenslikleri ele geçirerek yavaş yavaş Rusya'daki devletlerin en güçlüsü hâline geldi. 16. yüzyılın başına gelindiğinde, Rus Ortodoks Kilisesi, artık üçüncü Roma (ikincisi İstanbul'du) unvanını talep eden Moskova'ya yerleşmişti. Moskova'nın hükümdarı III. İvan (saltanatı 1462-1505), daha güçlü olan Lehistan-Litvanya Devleti'ni kızdıran bir unvan olarak "tüm Rusya'nın efendisi" unvanını kullanmaya başladı. İvan, 1500'de ve yine on iki yıl sonra, arsızca Lehistan-Litvanya'ya saldırarak, yukarı Dinyeper Nehri'ni koruyan kale şehri Smolensk'i ele geçirdi.

Moskova Dükalığı'nın Genişlemesi

Rusya'nın bir mutlak devlet ve imparatorluk olarak yükselişi, Moskova'nın 15. yüzyıl sonunda daha da genişlemesiyle başladı. Çar IV. İvan (saltanatı 1533-1584) 1547'de Rusya çarı olarak taç giyen ilk hükümdar oldu. Moskova, Volga havzasını fethederek göçebe Müslüman Tatarları buradan sürdü ve gerek Osmanlı gerekse İran Safevi hükümdarlarınca ele geçirilmelerinden önce Don ve Volga nehir havzalarını işgal etti, doğudaki Moğol devletlerinin bir kısım toprağını aldı ve Baltık'taki Livonya bölgesinin kontrolü için Lehistan-Litvanya'yla savaştı ama başarısız oldu. Köylüler, avcılar ve kürk tüccarları Moskova'nın hâkimiyetini, soğuk ve az nüfuslu Sibirya'nın geniş ormanlıklarına da taşıdılar. Moskova, bozkırlardaki Astrahan ve Kazan hanlıklarını yüzyılın ortasında ilhak ederek, Çin sınırlarına dayandı.

IV. İvan, "Korkunç" lakabını gerçekten hak etti. Moskova soyluları arasındaki kanlı düşmanlıkların damga vurduğu bir şiddet dünyasında yetişti; İvan sekiz yaşındayken, o soylulardan bazıları annesini zehirlemişlerdi. İvan, beş yıl sonra, bir soylunun azgın köpeklere parçalatılmasını emretti; yetişkin olunca, bir başpiskoposu ayı postuna sokturarak aç kurtlara attırdı. Amacı, güvenilir bir askerî kuvvete ve gelire sahip olmaktı. Kullandığı araç, *boyar* denilen Moskovalı soyluların idari ya da askerî bir görev almayı kabul etmeleri karşılığında mülklerini ellerinde tuttukları, böylece de köylü ayaklanmalarından ya da diğer soylulardan korunma olanağına kavuştukları bir "hizmet devleti" yaratmaktı. İvan, asker temin eden bir grupla ittifak kurarak, aşırı güçlü ya da itaat etmekte aşırı yavaş gördüğü soylu aileleri yok etti. İvan, koyu dindarlık, ihtiras sarhoşluğu ve yakıp yıkan zalimlik arasında gidip gelen ruh halleri sergiliyordu. İvan, 1564'te Litvanya'da yenildikten sonra, halkını sekiz yıl süren bir dehşet döneminde inim inim inletti. Kafasına ağır bir darbe indirerek kendi oğlunu öldürdü ve hoşuna gitmeyen kimselerin işkenceyle öldürülmelerini emretmesi sıradan hâle geldi.

Korkunç İvan, Novgorodlu dilencilerin işkenceyle öldürülmelerini seyrediyor.

İvan'ın 1584'te ölmesi, hiç umulmadık şekilde, Moskova için daha kötü bir dönemin başlangıcı oldu. "Bela Zamanı" (1598-1613), aralıklarla anarşinin yaşandığı bir dönemdi. Haleflerin zayıf olması, artık genişlemekte olan ülkenin kontrolünü yeniden soyluların ele geçirmelerine olanak verdi. Lehistan orduları, 1605'te ve yine beş yıl sonra Moskova'yı aldılar. 1613'te Soylular Meclisi, Romanov ailesinden ilk çarı seçti. Sonraki iki çar, düzeni yeniden sağlayarak Lehistan-Litvanya'ya ve İsveç'e kaptırılan toprakların bir kısmını geri aldı.

Devletin koyduğu vergiler ve efendilerinden gördükleri acımasız muamele nedeniyle, köylülerin çoğu için yaşamın ta kendisi sonu gelmez bir "bela zamanı"ydı. İsyan sanki bu toprakların doğal bir özelliğiydi, bazı isyanlara da adaleti geri getirecek "hakiki" çar olduğu iddiasındaki adamlar önderlik ediyorlardı. Bu adamlardan birisi, köylülerden oluşan muazzam bir kuvvetle bazı şehirleri ele geçirdiyse de 1670'te ortadan kaldırıldı.

Serflik (toprağa bağlı kölelik), Rusya'nın temel ayırt edici özelliklerinden birisi hâline geldi. Kıtlık ya da kriz zamanlarında köylülerin birçoğu, doğuda Sibirya'nın uç bölgelerine ya da Rusya ve Lehistan-Litvanya ile Kırım Yarımadası'ndaki bir Tatar devleti arasında yer alan Ukrayna'ya (zaten Ukrayna sözcüğü "sınır bölgesi" anlamına gelir) yerleşmek üzere Moskova bölgesinden kaçmaktaydılar. Bu yüzden kırsal kesimde kronikleşen emek kıtlığı ve sadık soylulara mülk olarak toprak verme gereksinimi nedeniyle, devlet, 16. yüzyıl sonunda zaten yaygınlaşmış olan serfliği 1649'da resmen yerleştirdi. Sürekli borçlu du-

rumdaki Rus köylüler, tahttan ve toprak sahiplerinden aldıkları borçlar karşılığında özgürlüklerinden vazgeçtiler. Büyük toprak sahibi olan Ortodoks Kilisesi de serfliğin yayılmasına katkıda bulundu. Rusya'da köylülerin yaklaşık %90'ı artık toprağa bağlı köleydi; devlete ve soylulara nispeten sabit bir emek kaynağı sağlıyorlardı. Çarın bu sisteme verdiği destek karşılığında, Rus soylular, tıpkı Prusya'daki denkleri gibi devletin hizmetine girdiler.

Bu arada, batıdaki Lehistan-Litvanya Birliği, kuzeydeki İsveç bölgeleri ve güneydeki Osmanlı İmparatorluğu Rusya'nın daha da genişlemesine engel oluyordu. Beyaz Deniz'de bulunan ve yılın büyük kısmında kaskatı buz tutan kuzeydeki Arhangelsk Limanı, Moskova'nın denize tek çıkış noktasıydı. Bugünkü Beyaz Rusya (*Belarus*) ve Ukrayna topraklarının büyük kısmı Lehistan'a aitti. Ukrayna'daki toprak sahiplerinin çoğu, Leh Katoliklerdi. Ukraynalı köylülerin çoğu, Ruslar gibi Ortodoks Hristiyan'dı ve Rusçaya benzer bir dil konuşuyordu. Köylü isyanları 1640'ların sonunda Ukrayna'yı sarstı ve Leh ordusunu püskürten bir ayaklanmadan sonra, Ukrayna 1654'te Rusya'nın egemenliğini kabul etti. Lehistan'la savaşı sona erdiren Andrusovo Barış Antlaşması'na (1667) göre Rusya, Ukrayna'nın Dinyeper Nehri'nin doğusundaki topraklarını aldı. Güneydeki bazı halklar gerek Rusya'yla gerekse Lehistan-Litvanya'yla birleşmeye karşı direndiler. Türkler, Kırım Tatarları (Türk soyundan bir halk) ve Ukrayna ile Güney Rusya'nın steplerinde yaşayan savaşçı bir halk olan Kozaklar (ya da Kazaklar) bunlardandı.

Rakip İsveç İmparatorluğu

İsveç kralları, 1640'lı ve 1650'li yıllarda Danimarka ile Norveç bölgelerini, Estonya ile Litvanya'yı ve Kuzey Almanya'daki Batı Pomeranya'yı kendi topraklarına kattılar. Habsburg İmparatorluğu gibi, İsveç Krallığı da İsveççe, Fince, Latvanca, Estonca ve yönetim dili olan Almanca dâhil, çok çeşitli dilleri konuşuyordu. İsveç görece yoksul bir devletti ama zengin bakır madenlerinden, Avrupa'nın en kalitelisi olan İsveç demir-çeliğinden, Batı'yla ve Moskova'yla ve sonra da Rusya'yla ticaretten elde dilen gelirler, genişlemeyi finanse etmek için yeterli kaynak sağlıyordu. Ama genişlemenin bedelleri de vardı: Kraliçe Kristina (saltanatı 1632-1654), kraliyet arazilerinin neredeyse üçte ikisini satarak para temin etti ve bundan en başta İsveçli soylular kazançlı çıktılar. İsveç Diyeti'nde (meclisinde) kendi grubu bulunan İsveçli köylüler, elden çıkarılan tüm arazilerin geri verilmesini boşuna isteyip durdular. Alt sınıflar, kraliyetin ayrıcalıklarına meydan okumayı göze alamadılar: "Birisi diğerine bağlı olan veya birlikte ayakta duran ya da birlikte yıkılan özgürlüklerimizin dayanağı olarak Majesteleri'nin hükümran gücüne saygılıyız."

Kral XI. Karl (saltanatı 1660-1697), imparatorluğunun palazlanmasından cesaret alarak, İsveç'te 1680'lerde mutlak hâkimiyet kurdu. Büyük soyluları kıs-

kanan daha küçük soyluların yanı sıra kentlilerin, din adamlarının ve en güçlü soylulara karşı gitgide kraliyet korumasına kavuşmak isteyen köylülerin desteğini kazanarak, en varlıklı soyluların direnişini kırdı. Oğlu XII. Karl (saltanatı 1697-1718), on beş yaşındayken kral oldu. Tahta çıkış töreninde tacı kaptığı gibi kafasına geçirdi ve sınıfların temsilcilerini hiçbir zaman toplamadı. Gençliğinde yalnızca savaş eğitimi almış olan ve Demirbaş Şarl adıyla da anılan Karl, düşünceleriyle değil dürtüleriyle eyleme geçen ve İsveç'in amaçlarına ulaşmak için askerî gücüne bel bağlaması gerektiğini savunan inatçı bir asker olarak kaldı. İsveç'in tüm askerî dikkatini, İsveç'e kaptırmış olduğu illerini geri almaya çalışan Danimarka'ya yöneltmek yerine, beş yılını Rusya'ya sefer düzenlemekle harcadı (*bkz.* s. 318); bu amaçla, Osmanlı İmparatorluğu'na başvurarak Rusya'ya karşı ondan yardım istedi. Ama XII. Karl'ın saltanatında taht, önceki dönemlerde soylulara satılmış olan arazileri geri alarak varlığına varlık kattı. İsveç monarşisi adım adım bir bürokrasi kurdu ve devlet gelirlerini artırdı. Ama XII. Karl, geride bir veliaht bırakmaksızın, Norveç'le girilen bir savaşta öldürülünce, İsveç soyluları, sınıfların ayrıcalıklarına dayanan ve karışık siyasal mücadelelerin damga vurduğu bir parlamenter rejimi dayatmayı başardılar. Ne var ki, 1772'de Kral III. Gustav (saltanatı 1771-1792), bazı soyluların da desteğiyle parlamenter sistemi devirdi ve Senato ile Diyet'in yetkilerini kısıtlayan yeni bir anayasayla da olsa mutlakiyeti yeniden kurdu. Kral III. Gustav, kendisini, açgözlü soylulardan köylüleri koruyan bir "yurtsever kral" olarak betimliyordu. Ama İsveç İmparatorluğu artık silikleşip giden bir anıydı ve Gustav'ın aristokrat düşmanları, onun 1792'de suikastla öldürülmesini planladılar.

I. Petro'nun Batı'ya Yönelişi

Batı Avrupa'da "barbar" Rusya'yla ilgili o kadar az şey biliniyordu ki XIV. Louis, on iki yıl önce ölmüş bir çara mektup bile göndermişti. Büyük ya da Deli lakabıyla anılan I. Petro (saltanatı 1682-1725), ilk önce kanlı ayaklanmaların paramparça ettiği bir devlete dirlik ve düzen getirdi; sonra, devasa bir Rus kara imparatorluğu yarattı. Korkunç İvan ve onun birkaç halefi Lehistan ve Osmanlılar tarafından püskürtülmüş olmakla birlikte, Petro'nun savaşları İsveç, Lehistan ve Osmanlılar aleyhine toprak kazanımlarıyla sonuçlandı. 1620'li ve 1740'lı yıllar arasında sınırlarını hızla genişleten Rusya kadar çok toprak kazanan başka bir Avrupa devleti olmadı. 17. yüzyılda, her ne kadar Kuzey Asya'nın uzak bölgelerindeki topraklar birkaç ticaret yolundan öteye gitmese bile, Rusya, topraklarını 5,4 milyon kilometre kareden 15,3 milyon kilometre kareye çıkardı.

Çocukluğu Rus saray siyasetinin vahşi dünyasında geçmiş birisi olarak Petro, her türlü silah, balistik ve istihkâm konusunda eğitim aldı ve denizciliğe de bayılıyordu. Babasının iki dul eşinin aileleri arasındaki, kendisinin de doğrudan

Çar I. Petro, boyarların yenlerini kısaltıyor. Petro'nun bu eylemi, Rus İmparatorluğu'nda soyluların gücünün azalmasını simgeleyen hareketlerden biriydi.

tanıklık ettiği, kanlı bir mücadeleden sonra, on yaşında, askerî üniforma giymiş hâlde çar oldu. Yedi yıl sonra Petro, hükümdarlığına karşı tehdit olarak algıladığı kendi aile mensuplarını öldürdü.

Yırtık pırtık elbiseler, eskimiş botlar, kendisinin yamadığı çoraplar ve eski bir şapka giyen uzun saçlı çar Petro yaklaşık 2,1 metre boyundaydı ve bitmek bilmez enerjisinin de şiddetlendirdiği kronik sırt ağrılarından mustaripti. Yüzündeki tikler, endişeli ya da öfkeli olduğunda iyice belirgin oluyordu; zaten çoğu zaman da sopayla ya da yumrukla aniden saldırıya geçtiği için öyle görünüyordu. Birkaç defa, bizzat kendisi bir baltayla halk önünde infaz gerçekleştirmişti.

Petro, yirmi beş yaşına gelince, kılık değiştirip sıradan ve dev cüsseli bir işçi gibi giyinerek Batı Avrupa'yı ziyaret etti. Sıradan insanlarla birlikte olmayı yeğlerdi (ikinci karısı, Letonyalı bir köylüydü), ağaç işlemeciliğini ve itfaiyeciliği çok severdi, kendisini en rahat hissettiği mekânlar basit Rus ahşap evleriydi. Batıda, giyinişiyle, kaba tavırlarıyla ve yemek masalarından etleri kapmasıyla devlet adamlarını ve soyluları büyük şaşkınlığa uğrattı. Londra'da, Petro ve yanındakiler, kiraladıkları evi düzenledikleri çılgın eğlencelerle gerçekten mahvettiler –çar, dans etmeyi ve içmeyi çok severdi– ve bir İngiliz piskoposun, bu "azgın adamın dünyanın böyle büyük bir kısmı üzerinde böyle mutlak bir otoriteye sahip olmasından" duyduğu endişeyi yüksek sesle dile getirmesine yol açtılar.

Petro, gözü kapalı bir Batı hayranı değildi; mutlakiyeti kopya etmeye çalışırken, Batı'nın teknik bilgisini de aldı. Londra'da, matematiğin gemi yapımında kullanılışına hayran kaldı ve Hollanda limanlarında geçirdiği dört ayda gemi marangozluğunu öğrendi. Batılı devletlerin askerî gücünden ve idari verimliliğinden etkilenen Petro, daha "akılcı" örgütlenme olarak gördüğü şeyleri taklit etti. Onun Batı'ya yönelişi, seküler nitelik taşıyan anıtsal bir kültürel değişimi ifade ediyordu. Petro, soylulara eğitim almalarını emretti, muhafızlarının ve memurların sakal tıraşı olmalarını istedi, yemeklerde cam bardak, kâse ve peçete kullanılmasını teşvik etti ve Batı'daki davranış kurallarıyla ilgili bir kitabın Rusçaya çevrilmesini buyurdu. Ayrıca, soyluların Batı tarzı saraylar yaptırmalarını; kadınların bone takmalarını, jüpon ve etek giymelerini istedi. Almanca ve daha küçük çaplı olarak da Fransızca, saray dili oldu. Alman ve İtalyan resimleri ve heykelleri satın alan Petro, daha sonra ünlü St. Petersburg (Petrograd) Ermitaj Müzesi hâline gelecek olan kraliyet koleksiyonunu başlattı; aynı zamanda da Rusya Bilimler Akademisi ile Moskova Matematik ve Seyrüsefer Okulu'nu kurdu.

Petro, çarın rolü konusunda hep çok kararsız kaldı; güvendiği insanlardan oluşan, tuhaf kuralları ve törenleri olan bir tür paralel hükümet taklidi, bir "Ayyaşlar Meclisi" kurup devam ettirdi. Uyduruk bir "prens papa"nın başkanlığındaki "Hepsi Şaka Meclisi", dinsel törenleri alaya alan şamatalı ve açık saçık farslar sahneliyordu. Yine de Büyük Petro'nun reformları, Batı mutlakiyetçiliğinin Rus devleti üzerindeki etkisini yansıtıyordu. Petro, halkının mümkün olan en iyi yaşam koşullarına kavuşmasına yardımcı olmayı görevi sayıyordu. Böylelikle, Rus yurtseverliğiyle yakından özdeşleştirdiği bir ortak yarar anlayışına ulaştı. Petro'nun çar olduğu tarihte, din dışı konuları işleyen yalnızca üç kitap Rusçaya çevrilmişti: bir dilbilgisi kitabı, bir hukuk kitabı ve bir askerî broşür. Petro'nun özendirmesiyle, Batı'daki kitapların çevirisine girişildi ve John Locke'un yapıtları da bunlar arasındaydı. Çar, Rus öğrencileri yurtdışına öğrenim için gönderdi ve böyle yapmakla, Rusya'nın benzersiz şekilde dinsel nitelik taşıyan bir kültürden uzaklaşmasına yardım etti.

Rakipleri olan İsveç'in ve Lehistan-Litvanya'nın askerî üstünlüğünden korkan Petro, Rusya'nın ilk daimî ordusunu kurdu; 1705'te Kozak süvarileri tamamlamak üzere bir piyade gücü kurmak için zorunlu asker alımı yaparak aşamalı bir şekilde Batılı paralı askerlerin yerine Rus birliklerini geçirdi. Ondan sonra, her yirmi köylü hanesi için bir asker adayı –yaşam boyu görev yapmak üzere– alınacaktı. Petro, ordusunu eğitmesi için Batılı komutanlar getirdi ve askerlere üniformalar verdi, Batı'da kullanılan süngü yuvalı çakmaklı tüfekler dağıttı.

Amsterdam'ın ve Londra'nın arı kovanı gibi işleyen limanlarından aldığı ilhamla, Petro ilk önce bir nehir donanması ve en sonunda da okyanus aşırı bir

filo kurmaya girişti. Prusya'dan ve Felemenk Cumhuriyeti'nden usta işçiler getirilerek savaş gemisi yapımında görevlendirildi, Rus zanaatkârlar yeni beceriler öğrenmeleri için yurtdışına gönderildi. Tasarımcılar, yapımcılar ve gemi komutanları olarak Batı Avrupalıların yerini zamanla Ruslar aldı. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, Rusya bir donanmaya sahip olmuştu.

Öyleyse Rus mutlakiyetinin temelinde askerî güç de yatıyordu. Barış zamanında bile, devlet gelirlerinin en az üçte ikisi orduya ve donanmaya gidiyordu. Petro, oğullarını yeni askerî ve mühendislik okullarına göndermeleri için soyluları zorladı; bu amaçla, öyle yapıncaya kadar oğullarının evlenemeyeceklerine karar verdi. Çar, ordusunun giderlerini karşılamak için her erkek serf ya da "can" için dolaysız bir vergi koyarak, devlet gelirlerini üç katına çıkardı. Bu verginin toplanmasından toprak beyleri sorumlu tutuldular. Tuz, yağ, tütün, ravent, hatta zar üretimi ve satışı üzerinde devlet tekelleri kuran Petro, kârlı bir iş olan bu gelirleri toplama hakkını sevdiği soylulara, "resmî" tüccarlara ya da yabancılara verdi. Yeni bölgelerin ele geçirilmesi, devletin vergi gelirlerinin üç kat artmasına yardımcı oldu. Petro, Rus endüstrisini genişletmek ve yurtdışından altın ve gümüş olarak ödemeler çekmek umuduyla, Ural Dağları'nda madenlerin çıkarılmasına ve bir metal sanayisinin kurulmasına önem verdi. Ama ilkel bir ulaşım sisteminin, sermaye yokluğunun ve büyükçe bir tüccar sınıfının olmayışının yarattığı sorunları mutlak otorite bile aşamadı.

Petro, sarayın ve 200-300 soylu aileden oluşan (bazılarının arazilerindeki serf sayısı 40.000'i bulan) boyarların sık değişkenlik gösteren siyasetini yönetmeyi başardı. Petro, bir otokrat olmayı sürdürmekle birlikte, yine de hükümdar olarak şahsı ile devletin kendisi arasında ayrım yapan ilk çardı. Gerçekten de görevlilere iki yemin ettiriyordu: biri kendisi için, diğeri ise güçlendirmiş olduğu devlet için.

Çar Petro, her ne kadar böylesine geniş topraklara devletin etkili erişimi oldukça zayıf kalsa da sivil idareyi yeniden örgütleyerek, ülkesini, her birinin başında bir vali bulunan 50 idari bölgeye ayırdı. Savaş zamanı kendisi yokken ülkeyi yönetmekle ve barış zamanı da devlet idaresine göz kulak olmakla görevli bir idari organ olan bir Senato kurdu. Konseylerle ya da kurullarla çalışma denemesi yaptı; hükümet bakanlarının eş değerlisini temsil eden bu kurulların üyeleri –eğer cüret edebilirlerse– ona tavsiyede bulunuyorlardı. Aynı zamanda da çar, her ne kadar bir ölçüde özyönetim hakkını korusalar da şehirleri, il valilerinin doğrudan denetimi altına soktu. Kademeler Çizelgesi (1722), tüm erkek soyluların devlet hizmetine girmelerini ve orduya, donanmaya ya da bürokrasiye katılmalarını zorunlu tutuyor, bürokrasi ya da askeriye içinde yükselen sıradan kişilerin soyluluk unvanları kazanmalarına olanak tanıyordu. Dolayısıyla, soyluluk da devletin bir aracı hâline geldi ve Moskova'da soylular, toplantılarını

Harita 7.3. Rusya'nın Genişlemesi. III. İvan'ın, IV. İvan'ın (Korkunç) ve I. Petro'nun (Büyük) elde ettiği topraklarla Moskova Devleti genişledi.

sarayın taht odasında yapan Boyar Konseyi'nde (Duma'da) yer kapmaya çalışıyorlardı.

Çarın yüzünü Batı'ya dönmesi, Moskova'nın eski soylu ailelerini ve geleneksel Ortodoks Kilisesi önderlerini kızdırdı; oysa Petro'nun kendisi hep oldukça dindar kaldı. Petro, özellikle de Eski İmanlıların, yani çarlar üzerinde otorite iddia eden ve Petro'nun kiliseyi devletine tabi kılmasına kızan muhaliflerin düşmanca tavrıyla karşılaştı. Aynı zamanda da bunlar, Yunan ve Bizans ayin biçimlerine karşı oldukları kadar, Rusya'ya Orta Avrupa'dan getirilen dinsel mimarinin ve barok sanatın artan etkisine de karşıydılar. Bir tür "Rus reformasyonu" oluşturan böyle reformları, kutsal şeylere saygısızlık sayıyorlardı. Örneğin, çarın tıraş edilmesini emrettiği sakalların, Rusları Batı'daki insanlardan ayıran bir şey olduğuna inanıyorlardı. Petro, ilk önce, 1700'de görevdeki patriğin (Ortodoks Kilisesi'nin başı) ölümü üzerinde yeni bir patrik atamayarak, sonra da patrikliği tümden lağvederek, Ortodoks Kilisesi'ni tamamen devlet denetimi altına aldı. Petro, dört ayaklanmayı ve kendisine karşı düzenlenen bazı tertipleri alt etti. 1716-1718 yılları arasında, çarın savaşlarını desteklemeyen kilise yetkililerinden

ve boyarlardan etkilenmiş olan oğlu Aleksey'in, Habsburg monarşisiyle birlikte kendisine karşı bir komploya karıştığından şüphelendi. Petro, suç ortaklarını ele vermesi için oğluna işkence edilmesini emretti, suç ortakları idam edildi ve Aleksey, bir hapishane hücresinde öldü.

Bu arada Petro, Moskova'nın genişlemesini engellemiş olan komşularını – İsveç'i, Lehistan'ı ve Osmanlı İmparatorluğu'nu– geriletti. Osmanlıların aleyhine Hazar Denizi boyunca ve Ural Dağları'nın ötesinde bazı toprakları ülkesine kattı (*bkz.* Harita 7.3). Petro, Osmanlı başkenti İstanbul'u fethetme hayalleri kurdu; öyle yapabilirse, Avrupa ile Asya arasından geçerek Karadeniz'e uzanan kritik önemdeki boğazların denetimini ele geçirirdi. Petro'nun yeni filosu, 1696'da Don Nehri'nden aşağı yelken açarak, Azak Denizi kıyısındaki Osmanlı limanı Azak'ı ele geçirdi, böylece Karadeniz'e erişme olanağı buldu. Bununla birlikte, Osmanlılarla giriştiği başarısız bir savaştan (1710-1711) sonra Azak'ı onlara iade etmek zorunda kaldı, dolayısıyla da Karadeniz'e erişme olanağından yoksun kaldı.

Ne var ki 17. yüzyılın son döneminde Osmanlılara karşı verilen uzun savaşlar dizisine Habsburg Avusturya'sı, Lehistan ve Venedik ile birlikte katılmış olmasına rağmen, Rusya'nın Avrupa meselelerinde aldığı rol asgari düzeyde kaldı. Rusya, Büyük Kuzey Savaşı'nda (1700-1721) Danimarka'nın ve Saksonya'nın İsveç'e karşı saldırılarına katıldı. Viyana'daki Rus büyükelçisinin bildirdiğine göre, Petro'nun zafer kazandığı haberi gelince, "insanlar, daha önce İsveç'ten korktukları kadar çardan korkmaya başladılar." Petro'nun amacı, İsveç'in aleyhine "Baltık Denizi'ne açılan bir kapı" elde etmekti. İsveçliler, çok daha büyük

St. Petersburg, Büyük Petro'nun Rus İmparatorluğu'nun başkenti.

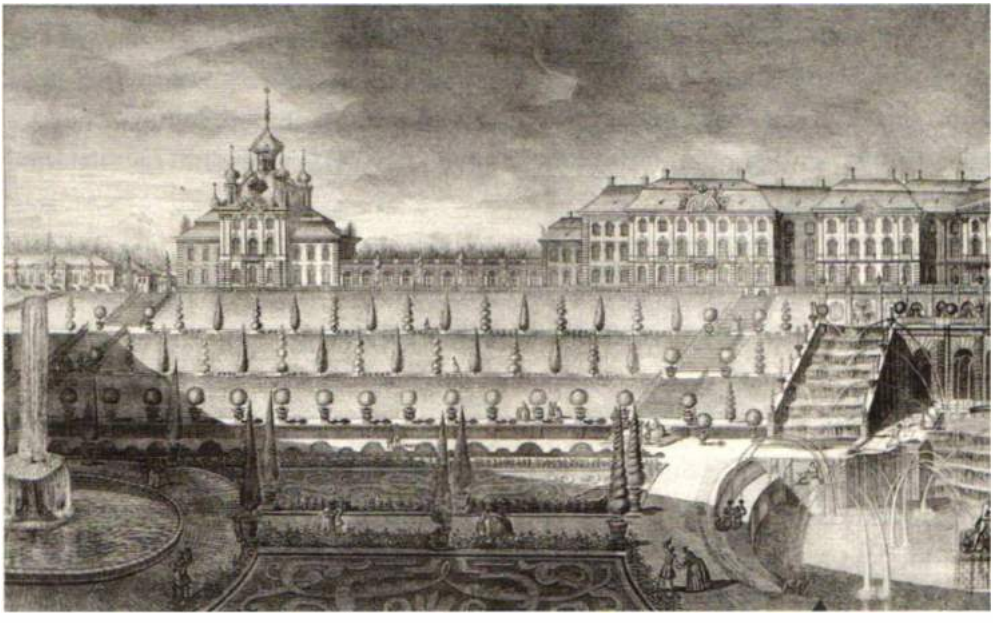

bir Rus ordusunun saldırısını Estonya'nın Narva yöresinde püskürttüler (1700). Ama İsveç kralı XII. Karl'ın Lehistan'ı ve Saksonya'yı istila etmek için Rus ordusunu takip etme fırsatını kaçırmasından sonra, Rus ordusu 1703'te Neva Nehri'nin ağzını ele geçirdi.

Petro, orada yeni bir başkent kurulmasını emretti; soyluları ve varlıklı tüccarları da oraya güzel konaklar yaptırmaya zorladı. Petrograd ya da Sankt Petersburg, o zamanlar Rusya'daki en büyük şehir olan Moskova'nın karmakarışık sokaklarının ve döküntü ahşap binalarının keşmekeşiyle çarpıcı bir zıtlık içindeydi. Kıyıdaki sulak alanlar üzerinde inşa edilen St. Petersburg, Batı'dan ve özellikle de Amsterdam'dan alınmış mimari fikirleri yansıtıyordu. Ordu ve askerî karargâhlar dâhil devlet daireleri, ortadaki adalar üzerinde yer alıyordu. Neva Nehri'nin güney kıyısına dizilmiş tersanelerin, amiralliğin ve istihkâmların yakınında simetrik bina cepheleri yükseliyordu. Moskova'nın aksine, St. Petersburg kentinin siluetine kiliseler hâkim değildi. Geometrik düzenlenmiş bulvarlar, meydanlar, bahçeler ve barok saraylar bizatihi mutlak hâkimiyetin yansıması hâline gelen çarlık başkentini tamamlıyordu.

Rusya, Baltık bölgesinin başat gücü olarak İsveç'in yerine geçti. 1709'daki Poltava Savaşı'nda, Petro'nun ordusu Ukrayna'daki istilacı bir İsveç ordusunu yenilgiye uğrattı; İsveç'in büyük bir güç olma konumunun ve Kuzey Avrupa'daki tahakkümünün sona erdiğine işaret eden bu savaş, Petro'nun Doğu Ukrayna'yı ilhak etmesine ve Karadeniz'i görmesine olanak sağladı. Beş yıl sonra, Rusya birlikleri ilk kez İsveç'e baskın yaptılar. Alman ve Leh topraklarını kaybettikten sonra İsveç, soyluların monarşiye kaptırmış oldukları (*bkz.* s. 311) ekonomik ve toplumsal ayrıcalıklarını geri almaya uğraştıkları anayasal mücadelelerle dolu bir döneme girdi. Bu durum, Rusya'ya genişlemesini sağlamlaştırma olanağı sundu. Nystadt Barış Antlaşması (1721), Baltık bölgesinde Rusya'nın üstünlüğünü onaylayarak, Estonya'yı ve Livonya'yı (modern Finlandiya'nın güneydoğusunu) Petro'nun imparatorluğuna kattı ve Rusya'yı Avrupa'nın meselelerine daha da yakınlaştırdı.

Petro 1725'te öldüğünde, mutlakiyetçi Rusya'nın denetimi altındaki bölgeler, Korkunç İvan'ın zamanına göre altı kat büyümüştü. Fransa'dan otuz kat büyük olan Rusya İmparatorluğu, Avrupa devletleri sistemine katılmıştı.

XIV. Louis'nin Hanedan Savaşları

Rusya, İsveç, Prusya, Avusturya, Osmanlı ve Fransa hükümdarları topraklarını genişletmeye uğraşırlarken, hanedan çıkarları müttefik seçiminde belirleyici oldu. Ne var ki güçlü devletlerin, yeni müttefiklerden kendilerine en yararlı koşulları koparmak için taraf değiştirmeleri olasılığı da söz konusuydu. Örne-

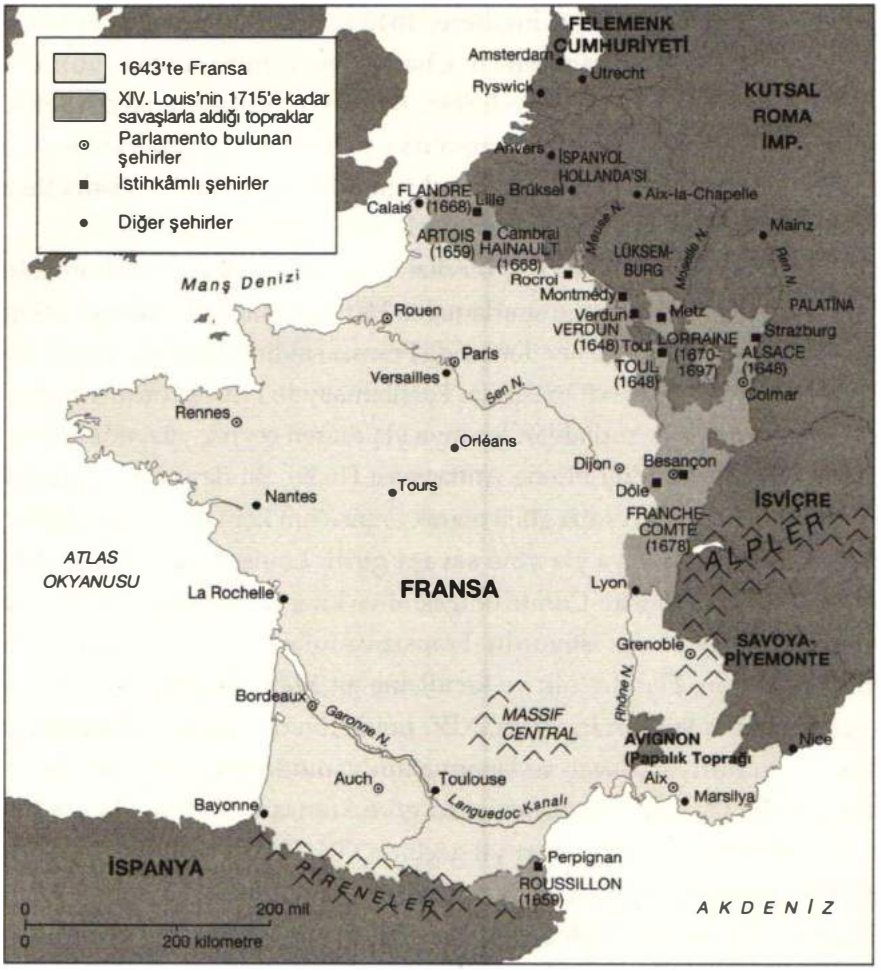

Harita 7.4. XIV. Louis Döneminde Fransa'nın Sınırlarının Genişlemesi. XIV. Louis, 1643-1715 arasında giriştiği savaşlarla hanedan topraklarını genişletmeye çalıştı.

ğin Fransa, Orta Avrupa'da nüfuzunu genişletmek için ya Avusturya'yla ya da Prusya'yla ittifaka ihtiyaç duydu. Ama böyle bir ortaklık, kaçınılmaz olarak, diğer Alman gücünü muhalif cepheye iterek Fransa'ya karşı müttefikler aramaya zorladı. Çoğunlukla bu ortak, Fransa'nın Kuzey Amerika'daki rakibi İngiltere (İngiltere ile İskoçya'nın 1707'de birleşmesinden sonra Büyük Britanya) oldu. Sınırları yeni baştan çizen düşmanlıkların sonuçlanmasının ardından, hükümdarların yeni toprak kazanmak için bir sonraki fırsatla ilgili tahminlerine göre ittifaklar sık sık değişti.

XIV. Louis, toprak kazanmayı ve prestiji, büyüklüğünün ölçüsü olarak kabul etmeye kararlıydı (*bkz.* Harita 7.4). Fransa, kıtanın en zengin, en güçlü ve en kalabalık devletiydi. Fransa kralı, Fransa'nın "doğal" sınırları olarak kabul ettiği yerlere, yani güneyde Pireneler'e ve doğuda Ren Nehri'ne kadar krallığının sınırlarını genişletmek amacındaydı. Uluslararası koşullar, böyle iddialı plan-

lar için elverişli görünüyordu. İngiltere, 1640'lı yıllarda içsavaşla bölünmüştü ve yeniden tahta geçen hükümdarı II. Charles, yurtiçinde giderek yükselen bir siyasal muhalefetle karşı karşıyaydı (*bkz.* Bölüm 6). Kuzeyde İsveç, Baltık Denizi üzerindeki kontrolüne Danimarka'dan gelen tehditle yüz yüzeydi. Orta Avrupa'da Avusturyalı Habsburglar, Lehistan-Litvanya'dan ve Osmanlılardan gelen tehditlerin yanı sıra Alman prenslerle de karşı karşıyaydılar.

XIV. Louis'nin "büyük strateji"si, bir dizi savaş çıkararak iki Habsburg gücünü, yani İspanya'yı ve Avusturya'yı sınırlamaktı. Her çatışma, kralın önceki anlaşmayı çiğnemesinden sonra çıktı ve her defasında Fransız saldırganlığının "haklı" olduğu iddia edildi. Her savaş, kendi masrafını karşılamalıydı: Fransız orduları, yerel nüfusları "katkı" yapmaya zorladılar. İspanya'yla esasen çeyrek yüzyıldır süren düşmanlıkların sona erdirildiği Pirene Antlaşması (1659), iki devlet arasındaki kalıcı sınırı belirledi ve üstün Avrupa gücü olarak Fransa'nın konumunu onayladı.

Fransa, 1667'de İspanya'yla yine savaşa girdi. Louis, İspanya'nın doğudaki Fransızca konuşan Franche-Comté bölgesini ve kuzeydeki İspanyol Felemenk'ini (Belçika'yı) ilhak etmek istiyordu. Fransız orduları İspanyol Felemenk'ini istila ettikleri zaman, Flandre'nin ve kendisine ait Manş limanlarının Fransa'nın eline geçmesinden korkan İngiltere, XIV. Louis'nin ordularını püskürtmek için Felemenk Cumhuriyeti, İsveç ve İspanya'nın yanında yer aldı. 1668'de varılan Aix-la-Chapelle (Aachen) Antlaşması'na göre Fransa, Lille'i ve Flandre'nin bir bölümünü ilhak etti. Aradan dört yıl geçince XIV. Louis, Kral II. Charles'a gizli ödemeler yaparak İngilizlerin tarafsızlığını garantiledikten sonra Felemenk Cumhuriyeti'ni istila etti. Felemenkliler, setleri açıp sudan bir duvar oluşturarak Fransızları uzak tuttular (*bkz.* Bölüm 6). Sonuç vermeyen çatışmalarla ve görüşmelerle birkaç yıl daha geçtikten sonra Fransa, Franche-Comté'u ve Güney Felemenk'ten küçük toprak parçalarını ele geçirdi. Fransa kralı hâlâ tatmin olmamıştı. Doğu sınırının ötesindeki Alsace-Lorraine'i de işgal etti. Habsburg Avusturya'sı, İspanya, İsveç ve Saksonya'nın oluşturduğu ihtiyatlı ittifakın karşı çıkmasına rağmen XIV. Louis, Ren Nehri'ni emniyete almak niyetiyle Palatina'nın istila edilmesini emretti. Bu, Kutsal İttifak da denilen Augsburg Birliği Savaşı'nı (1688-1697) başlattı. İngiltere ve Felemenk Cumhuriyeti (Oranjlı III. William'ın artık İngiltere kralı olmasının pekiştirdiği bir ittifak) ile diğer Alman devletlerinin birçoğu Fransa karşıtı koalisyona katıldılar.

Louis, biraz tereddütten sonra 1692'de aptalça bir kararla İngiltere'yi istila etmeye kalkıştı. Felemenk ve İngiliz gemileri, Fransız filosunu Normandiya kıyısı açıklarındaki kayalıklara sürdü; bu iki deniz gücü, ondan sonra, Fransa'ya karşı ekonomik abluka uyguladı. XIV. Louis, Fransız korsan gemilerini düşmanlarının gemilerinin üzerine salarak misilleme yaptı. Fransızların uğradıkları yenilgilerin yanı sıra savaşın maliyetine karşı Felemenk Cumhuriyeti'nde ve

İngiltere'de yükselen muhalefet de iki tarafı müzakereye zorladı. 1697'de varılan Ryswick Barış Antlaşması, Fransa'nın Alsace'taki kazanımlarını onayladı ama aynı zamanda da diğer Avrupa devletlerinin, güçler dengesini korumak için, Fransa'nın Güney Felemenk'te ve Alman devletlerinde daha fazla toprak kazanmasını önlemek üzere gerekirse yine ittifak yapacaklarını açıkça ifade etti.

Çok geçmeden, İspanya tahtına kimin geçeceğiyle ilgili sorun, XIV. Louis'ye hiç karşı koyamayacağı bir fırsat sundu. İspanya'nın Habsburg kralı II. Carlos'un doğrudan bir veliahdı yoktu. Louis, Habsburg güçlerinin Fransa'yı fiilen çevrelemiş olmasına son vermek umuduyla, Habsburg hanedanından Avusturya arşidükü Karl'ın (Kutsal Roma İmparatoru I. Leopold'un oğlu) adaylığına karşı çıktı. Sonra da müteveffa İspanya kralı IV. Felipe'nin kızıyla evli olduğu için taht üzerinde hak iddia etti.

1700'de ölen II. Carlos, bıraktığı vasiyetinde, küçülmüş imparatorluğunun bütünlüğüne dokunulmamasını ve yerine XIV. Louis'nin torunu Anjou dükü Philippe'in geçmesini ama Fransa tahtı üzerindeki tüm hak iddialarından da vazgeçmesini istemişti. Ne var ki Anjou dükü Philippe, V. Felipe adıyla İspanyol tahtına çıkınca (saltanatı 1700-1746) etkileyici dedesinin hesaplarından yana olduğunu açıkça ortaya koydu. Avusturyalı Habsburg hükümdarı I. Leopold, II. Carlos'un vasiyetinin geçerliliğini tanımayı reddetti ve İspanyol Habsburgların İtalya'daki topraklarını istila etti.

XIV. Louis, V. Felipe'yi Fransız tahtının veraset sıralamasından çıkarmayı reddetti, dolayısıyla eğer Felipe'nin ağabeyi olan Burgonya dükü erkek evlat bı-

İspanya Veraset Savaşı sırasında İngiliz filosunun Cebelitarık'ı ele geçirmesi.

rakmadan ölürse, o zaman Fransız tahtı Felipe'ye kalacak ve Fransa ile İspanya krallıkları birleşmiş olacaktı. Çiçek hastalığının Fransız kraliyet ailesini vurduğu ve Fransız tahtının veliahdı olarak geriye yalnızca Burgonya dükünün en küçük oğlunu bıraktığı 1712'de mesele iyice kızıştı. Eğer geleceğin XV. Louis'si o zaman ölmüş olsaydı, Felipe her iki krallığın varisi olacaktı.

Fransa kralının iki tahtı bir araya getirme olasılığına duyduğu apaçık ilgi, Büyük Britanya'yı savaşa çekti. Fransa'nın İspanyol Felemenk'ini işgal etmesinden korkmak için Felemenk Cumhuriyeti'nin yine haklı bir nedeni oldu. Eğer Fransızlar Schelde Nehri'ni ticarete açabilselerdi, Anvers yeniden Amsterdam'ın ticari rakibi hâline gelirdi. Manş Denizi'yle olan bu hayati bağlantı, Felemenk'in 1648'de resmen İspanya'dan bağımsızlığını kazanmasından beri kapatılmış, dolayısıyla gemilerin Anvers'e ulaşmaları önlemiş durumdaydı. Fransa'ya karşı ittifakta Avusturya, Prusya ve Portekiz de yer alıyordu. İspanyol Veraset Savaşı, Avrupa'da savaşların küresel bir boyut kazandığı gerçeğini yansıtıyordu (*bkz.* Bölüm 6) çünkü savaşan güçler, prestijin yanı sıra pazarlar için de dövüşüyorlardı. Augsburg Birliği Savaşı'nda olduğu gibi, İngiliz ve Fransız kuvvetleri Kuzey Amerika'da da çarpıştılar.

Fransa ise Bavyera ve İspanya ile ittifak yaparak savaştı. İngiliz komutan Marlborough dükü (1650-1722) İngiliz, Flaman ve paralı birliklerden oluşan bir ordu kurdu. 1704'te, Almanya'nın güneyindeki Blenheim'da, Habsburg Avusturya'sı birliklerinin yardım ettiği müttefik ordular, birleşik bir Fransız ve Bavyera gücünü ezdi. XIV. Louis'nin orduları Ren Nehri'nin gerisine çekildi. İspanyol Felemenk'inde 1708'de ve 1709'de zaferler kazanan müttefik ordular, Fransızları İspanyol Felemenk'inden ve İtalya Yarımadası'ndan da çıkardı. İngiliz filosu, Akdeniz'e girişi kontrol eden Cebelitarık'ı ele geçirdi (1704). Fransa, 1709-1710'nun korkunç kışında, askerî yenilgi ve kıtlık acıları yaşadı. XIV. Louis'nin büyük krallığı uçurumun kıyısında görünüyordu.

Ama Fransız ve İspanyol orduları toparlandılar. Hanedanlık değişiklikleri de XIV. Louis'nin davasına hizmet etti. Avusturya arşidükü Karl, 1711'de VI. Karl adıyla Kutsal Roma İmparatoru oldu (saltanatı 1711-1740). XIV. Louis ve İspanya kralı V. Felipe yenilmiş olsalar bile, İngilizler ve Felemenkliler şimdi de Habsburg hanedanını 17. yüzyılın ilk yarısında Avrupa'nın en büyük gücü yapmış olan hanedan birliğini Karl'ın bir gün İspanya kralı olarak canlandırması olasılığıyla karşı karşıyaydılar. Savaşın şerefli bir sonuca bağlanması, artık Büyük Britanya'nın ve Felemenk Cumhuriyeti'nin çıkarınaydı. Yaşı ve hastalığı nedeniyle zayıf düşen ve savaşın mali külfetlerinden bunalan XIV. Louis, müzakereyi kabul etti.

1713'te varılan (İmparator VI. Karl'ın barışı kabul ettiği 1714 Rastatt Barış Antlaşması'yla da onaylanan) Utrecht Barış Antlaşması hükümlerine göre, Habsburg Avusturya'sı, Fransızların gelecekteki olası emellerine karşı güvence

HARİTA 7.5. AVRUPA'NIN 1721'DEKİ DURUMU. Utrecht Antlaşması (1713), Rastatt Antlaşması (1714) ve Nystad Antlaşması (1721) sonrası Avrupa'da toprakların yeniden düzenlenmesi.

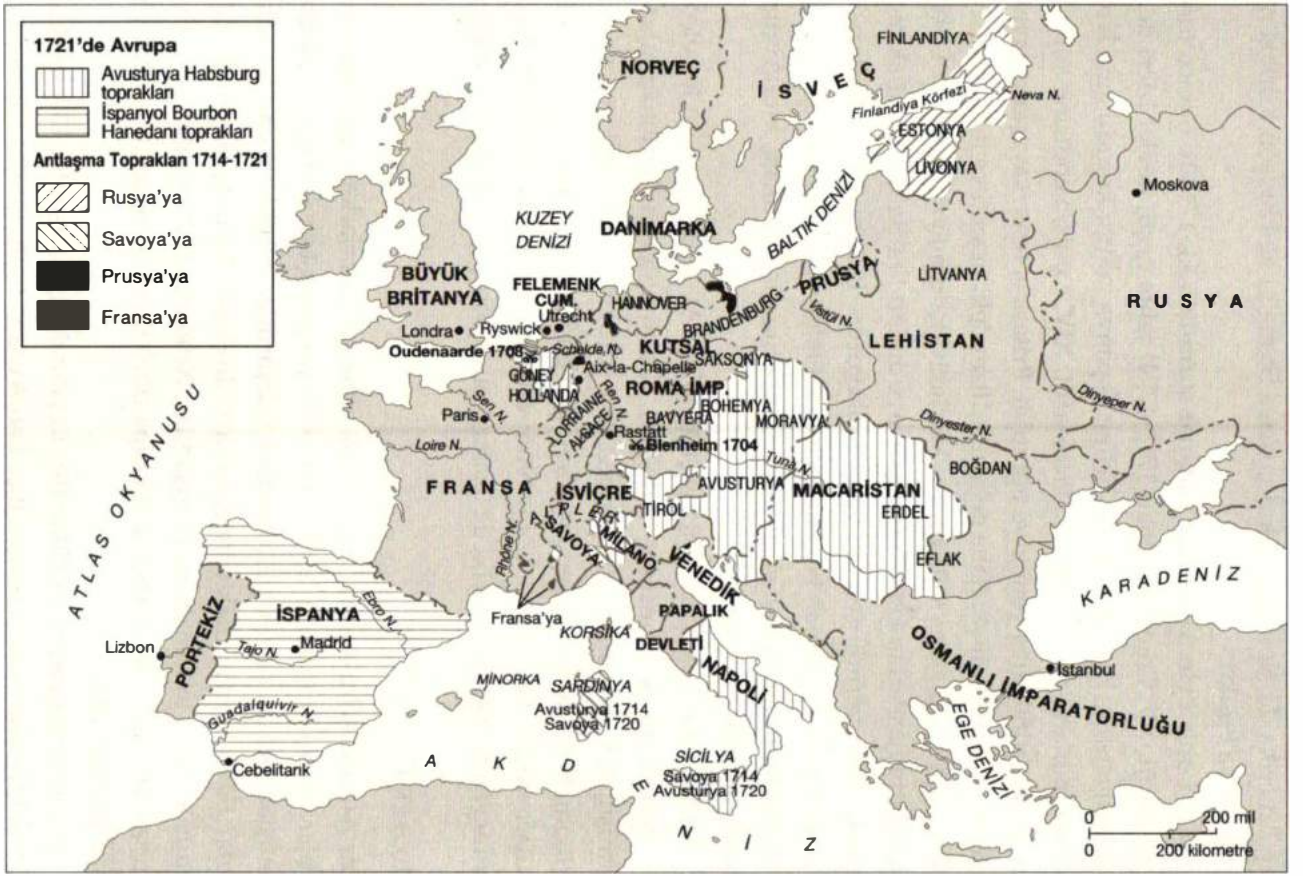

olarak Güney Felemenk'i aldı, Lombardiya'yı ve Napoli'yi de ilhak etti böylece de İtalya Yarımadası'nın üstün gücü olarak İspanya'nın yerine geçti (*bkz.* Harita 7.5). Pirene Dağları'nın ötesindeki Avrupa'da sahip olduğu tüm toprakları artık kaybetmiş olan İspanya'nın gerileyişi hız kesmeden devam etti. Fransa, Kuzey Amerika'da Newfoundland'ı, Nova Scotia'yı ve Hudson Körfezi'ni Büyük Britanya'ya bıraktı.

XIV. Louis öyle uzun süre saltanat sürmüştü ki, 1715'te ölünce torununun oğlu küçük XV. Louis (saltanatı 1715-1774) tahta geçti; devlet işleri de bir naibin inisiyatifine kalmış oldu. V. Felipe, İspanya tahtını korudu ama İspanya ve Fransa monarşileri yine ayrı kalacaklardı. XIV. Louis, kendisine karşı kurulan çok güçlü ittifaklarca yenilgiye uğratıldı. Britanya, uzun savaşlara dayanabilme yeteneğini kanıtlamıştı; daha gelişmiş düzeydeki ticareti ve imalat sanayileri ile daha fazla vergi geliri sağlıyordu. Mutlakiyetçi olmayan Britanya Devleti, tahsildarların hasılattan kendilerine pay ayırdıkları Fransa'daki mutlak monarşiye kıyasla daha verimli şekilde vergi topluyordu. Britanya'nın çıkarları, Kraliyet Donanmasınca korunan bol kazançlı ticari faaliyetlerin hâkim olduğu denizaşırı topraklara dayanmayı sürdürdü. Fransa'nın dış politikası, kıta Avrupa'sında pahalı savaşlara yol açmıştı.

Fransa, XIV. Louis'nin tahta geçtiği sırada Avrupa'nın en önde gelen gücüydü; öldüğünde ise durum aynı değildi. Kralın ünü, sınır tanımaz hırsa kurban gitmişti. XIV. Louis'nin ölümünden kısa süre önce niçin anılarını yakmaya çalıştığını, belki de zihninden hiç atamadığı bir başarısızlık duygusu açıklar (ama anıları ateşten kurtarıldı). Louis ölüm döşeğindeyken, kendisinden hiç de beklenmeyen bir sezgiyle, belki de "zaferi aşırı sevmiş" olduğunu itiraf etti.

Modern Devlet

Kıta Avrupa'sı hükümdarları, mutlak yönetim kurarlarken, modern devleti inşa ettiler. Uyrukları üzerindeki otoritelerini yaygınlaştırır ve hanedan topraklarını genişletirlerken, devlet bürokrasileri geliştirdiler, büyük ve daimî ordular kurdular. Soyluların mutlak yönetime karşı direnişini kırarak, tahta sadakat karşılığında, onların imtiyazlarını onayladılar. Nitekim hükümdarlar ile soylular arasındaki bu ilişki, 18. yüzyılda Avrupa devletlerinin çoğunun işleyişinde temel niteliğini korudu.

Avrupa ekonomisi, özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında, dikkat çekici bir dinamik büyüme dönemine girdikçe Batı Avrupa toplumunun yapısı da nispi bir istikrar döneminin ardından değişmeye başladı. En başta, sermaye-yoğun tarım tekniklerinin, nüfus artışının ve imalat patlamasının bir araya gelerek Sanayi Devrimi'ni başlattığı Britanya'da durum böyle oldu. Değişen toplum yapısı ise 1760'lı ve 1770'li yıllarda başlayıp, oligarşilerin ve bizatihi mutlak hükümdarlı-

ğın siyasal iktidar üzerindeki tekeline meydan okuyan siyasal reform taleplerini teşvik ederek, devletleri etkileyecekti. Bilimle ilgili geleneksel varsayımlar da saldırıya uğradı. Bilimsel Devrim'in yöntemleri, buluşları ve kültürü modern bilimin yaratılmasına yardımcı oldu.

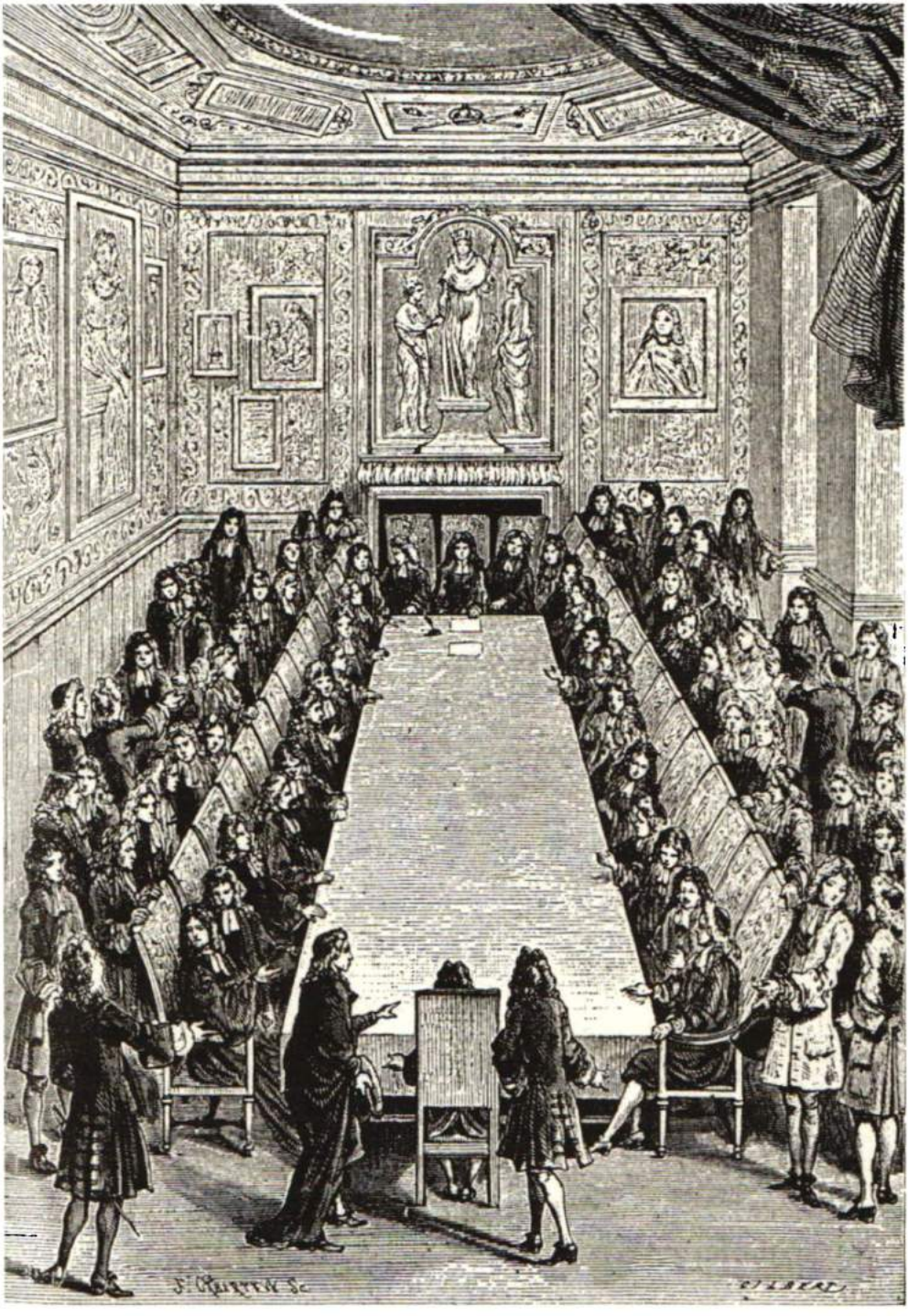

KISIM III

YENİ KÜLTÜREL VE SİYASAL UFUKLAR

17. yüzyıl sonunda ve 18. yüzyıl boyunca Avrupa, dikkate değer bir entelektüel ve siyasal canlılık dönemine girdi. Geleneğin ağırlığını reddeden kadınlı-erkekli bilim insanları, doğal olguların sistematik gözlemine ve neden-sonuç üzerinde deneylere dayanan bir kavrayış aracı olarak bilimsel yöntemi geliştirdiler. Onların izinden yürüyenler, Feylesoflar –Aydınlanma düşünürleri ve yazarları– insanlığın doğası üzerine olan düşüncelerine aklı uygulayarak, dünyayı ilerletmekle görevli olduklarına inanıyorlardı. Dinle ilgili kuşkuların artmasından ve gerek denizaşırı ticaret gerekse Avrupa imparatorluklarının kurulması sayesinde Yeni Dünya konusundaki bilgilerin çoğalmasından etkilenen ve okuryazarlığın yayılmasından da yararlanan feylesoflar doğa, insanlık, toplum ve hükümet konusunda çoğu Avrupalının paylaştığı temel ilkelerden bazılarına meydan okuyan görüşler benimseyip, bunları savundular.

Bu heyecan verici dönemde Avrupa da dikkate değer bir ekonomik ve toplumsal değişim dönemine girdi. Artan tarımsal üretkenlik daha büyük bir nüfusu besleyebiliyordu; yeri gelince bu da gıda talebini artırdı ve kuzeydeki İngiliz şehirlerinin hem içinde hem de çevresinde geniş ölçekli imalatın gelişmesine olanak verdi.

Siyasal yaşamda da değişiklikler meydana geldi. Siyasal ilgiyi ve tartışmayı kolaylaştıran eğitim cemiyetlerinin ve gazetelerin ortaya çıkması, kamusal siyaset alanını dönüşüme uğrattı. Reform zihniyetli insanlar, haksız ayrıcalıkları

ve "despotizm"i eleştirmeye başladılar; Britanya usulü anayasal monarşiyi ve Amerikalı yerleşimcilerin Britanya hâkimiyetine karşı başarılı ayaklanmasını övdüler. Ekonomik ve toplumsal değişikliklerin olduğu bir zamanda, yeni kültürel ve siyasal gelişmeler Avrupa'yı dönüştürmeye başladı.

BÖLÜM 8

YENİ BİLİM FELSEFESİ

Din yetkilileri, 1633'te, gökbilimci ve fizikçi Galileo Galilei'yi (1564-1642) Engizisyon karşısına çıkmak üzere Roma'ya çağırdılar. Tehlike büyüktü. Bilimsel sorgulamanın erdemlerini yüksek sesle savunduğu için dinden çıkmakla suçlanmış bir İtalyan Dominiken keşişi olan Giordano Bruno (1548-1600), yeni yüzyılın ilk yılında, Roma'da kitaplarıyla birlikte yakılmıştı. Kilise ileri gelenlerinin birçoğu, Galileo'nun fizik üzerine çalışmalarına şiddetle karşı çıkıyordu çünkü Bruno gibi o da Katolik Kilisesi'nin, komünyon sırasında ekmek ve şarabın İsa'nın eti ve kanı hâline geldiği yolundaki görüşüne aykırı görünen atomcu bir madde kuramını savunuyordu. Kilise, Galileo'nun Dünya'nın Güneş çevresinde döndüğü iddiasına da karşıydı. Papalığın siyasal durumu Kilise'yi sıkıştırıyordu. Protestan orduları, Katolik Reformasyon'un zafer kazanmış göründüğü topraklardan bazılarını tekrar ele geçirmişti. Protestan Reformasyon'uyla nüfuzu azalmış ve kudretli hanedanlık hükümdarlarının gölgesinde kalmış olan papalık, bir yenilgiyi daha kolay kolay kaldıramazdı.

Papalık görevine seçilmeden önce Galileo'yla arkadaşlık etmiş olan Papa VIII. Urbanus, gökbilimciyi dinden çıkmakla değil, yalnızca Leh bilimci Kopernik'in görüşlerini desteklemekle suçladı. Bu, Galileo'yu ölümden kurtarırdı ama bilimciyi koruduğu için papaya kötü gözle bakılmasına da neden olabilirdi. Galileo, ölüm cezasından kurtulmak için bu "yanlışlar"dan vazgeçmeyi kabul etmesine rağmen yine de 1633'te ömür boyu ev hapsi cezasına çarptırıldı. Ama muhafızlar onu evine götürdüklerinde, gökyüzüne baktı ve Dünya için; "Bakın, hâlâ dönüyor!" dedi.

Modern bilimin kökeni, "deha yüzyılı" olarak adlandırılacak kadar yenilikçi düşünüşün damga vurduğu bir dönem olan 17. yüzyıla dayanır. Avrupa'nın farklı köşelerinde az sayıda kişi, evrenin işleyişlerini yeni bir tarzda anlamak için cebelleşiyordu. Bu kişilerin gökyüzüyle ilgili kendi gözlemleri, MÖ 4. yüzyılda Aristoteles'in getirmiş olduğu ve Kilise'nin onayını aldıktan sonra yüzyıllarca kuşaktan kuşağa aktarılan açıklamalarla çelişir görünüyordu. Gelenekle bağlarını koparıp atan bu 17. yüzyıl düşünürleri gözlem ve deneye (doğal olguların sistematik şekilde gözlemlenmesine ve neden-sonuç ilişkilerini ortaya çıkarma-

ya dönük deneyler yapılmasına) dayalı bir kavrayış aracı olan bilimsel yöntemi geliştirdiler. Ama bugün Bilimsel Devrim olarak bildiğimiz olgu, yarattığı etkiyi yeni teknolojiler ve buluşlardan çok, evrene ilişkin yeni düşünüş tarzlarına borçludur.

Evren Konusunda Değişen Görüşler

Yunan filozof Aristoteles'in (MÖ 384-322) yazıları, yüzyıllarca Avrupa bilimine egemen oldu. Sonra, 16. yüzyılda Leh gökbilimci Kopernik gökyüzünü gözlemledi ve kendi gözleriyle gördüklerini ne eskiçağ ne de ortaçağ biliminin açıklayabildiği sonucuna ulaştı. Yüzyılın ilerleyen dönemlerinde, onun izinden gidenler –en başta da Galileo– göksel hareketi açıklamak için sistematik matematiksel hesaplamalar yaptılar. Böylelikle, insan vücudunun işleyişini anlamak için de uygulanabilen bilimsel yöntemi yarattılar.

Eskiçağda ve Ortaçağda Bilim

Aristoteles'in inancına göre Dünya, evrenin merkezinde ya da merkezine yakın bulunuyordu. Aristoteles, gitgide daha çok saflaşan bir küreler dizisinin oluşturduğu hiyerarşik bir kozmos (kâinat) düzeni hayal etti. Aynı zamanda da yersel cisimlerin, başka bir yöne çekilmedikleri sürece, doğal olarak Dünya'ya, evrenin merkezine doğru hareket ettiklerine inandı. Bu görüşe göre ivme, bir nesneyle temas sonucu hareket oluşturuyordu; temas sona erdiğinde, nesne de hareket etmez oluyor ya da geri yeryüzüne düşüyordu. Öyleyse tüm maddenin doğal eğilimi, hareketten daha soylu bir durum sayılan eylemsizlik yönündeydi. Tüm hareketleri açıklamak gerektiğinden, her hareket için bir "devindirici" bulunmalıydı.

MÖ 2. yüzyılda, Yunan gökbilimci Klaudyos Ptolemaios ya da Batlamyus (yak. 85-165), Yunan gökbilimcilerin vardıkları sonuçları özetleyerek, kendi kuramlarını ve gözlemlerini sunduğu (Arapça "en büyük" anlamındaki *el Mecisti*'den türemiş) *Almagest* adıyla bilinen devasa bir yapıt yayınladı. Güneş'in, Ay'ın ve gezegenlerin (küresel olduğuna inandığı) yörüngelerini ölçmekte kullanmayı denediği ve Araplarca icat edilen kadrant gibi aletleri tanımladı. Ptolemaios, Aristoteles'in iddialarını kabul ederek, Dünya'yı, çevresinde dönen bir dizi –yaklaşık seksen– berrak kürenin kuşattığını öne sürdü. En uzak küre, sabit ışık noktaları olduklarına inandığı en uzak yıldızları içeriyordu. Bu kürelerin içinde, Dünya'ya en yakın olan Ay'dı; onu Mars, Venüs, Jüpiter ve Satürn gezegenleri izliyordu. Ortaçağ düşünürleri, ufak tefek çeşitlemelerle Batlamyus'un görüşlerini savunmaya devam ettiler.

Hristiyan teolojisi bağlamında, ortaçağın öğrenim görmüş insanları, bilimsel sorgulamanın Tanrı'nın gizemli yollarını açıklamaya yönelik doğa incelemeleri

Dante'nin *İlahi Komedya* adlı eserinden, Kayıp Daire'deki Vergilius, Cicero ve Üç Dev, 1313.

aracılığıyla teolojik amaçlara hizmet etmesi gerektiğine inandılar. Kilise âlimleri, insanlığın doğayı anlayarak değiştirmesi ya da denetimine alması olasılığını hiçbir zaman dile getirmediler.

Aristoteles'in göğün ve Dünya'nın iki farklı türde hareket sergilediği –bunlardan birinin Dünya'nın merkezine doğru olduğu ve bunun doğal durum gibi göründüğü ama bir de Dünya'dan uzaklaşma yönünde doğa dışı fena bir hareketin olduğu– şeklindeki inancı, ortaçağ kilisesinin, evreni iyiden ve kötüden oluşuyor sayan görüşüyle çok iyi uyuşuyordu. Merkezde duran Dünya, ağırdı; yalnızca kendi kütlesinden dolayı değil, ilk günahtan ve yeryüzündeki kötü davranışlardan dolayı da yozlaşmıştı. Bu nedenle de melekler, ağırlıksız bir varoluşla uzaktaki cennete yerleştirilmişlerdi. İnsanların ereği, evrenin dış kıyısındaki cennetin, yani Tanrı'nın ülkesinin hafifliğine erişmeyi başarmaktı.

Ortaçağ şairi Dante'nin (1265-1321) yazıları, Aristoteles'in fiziğinin ve Batlamyus'un astronomisinin başat etkisini yansıtıyordu. Dante, evrenin küresel ve hareketsiz dünyayı saran on küreden oluştuğunu savunuyordu. *İlahi Komedya* adlı yapıtının *Cehennem* adlı cildinde Dante ve Romalı şair Vergilius, yerin merkezine seyahat ederler, sonra tırmanarak diğer tarafa yani Araf'ı buldukları Güney Yarıküre'ye çıkarlar. Cehennem, dünyanın merkezinde yer alır, Cennet ise uzak onuncu küredir. Dante ve çağdaşları, dünyanın dört elementten oluştuğuna inanırlardı: toprak, su, hava ve ateş; bunların ilk ikisi, hareketsiz dünyanın merkezine doğru düşme yönünde doğal bir eğilim gösterirdi.

Öyle anlaşılıyor ki ortaçağ Avrupa'sında bilginler astronomiye pek az ilgi duydular. Yine de elbette ortaçağın bazı düşünürleri doğa olaylarını incelemeye

girişerek ve bu tür sorunları inceleyen bilginlere saygı göstererek, modern bilim yönünde önemli adımlar attılar. Ortaçağ bilimcileri, optik –gözlüğü icat ederek– ve biyoloji gibi alanlara kalıcı katkılar yaptılar. İncelemek üzere nesneleri sınıflandırdılar; bilimsel işlemlere dayalı deneyleri ve kuramların doğrulanması için matematik kullanımını benimsediler. Ama en parlak ortaçağ düşünürlerinin katkıları bile yalnızca kuram olarak kaldı.

Rönesans klasik düzyazının, şiirin, sanatın ve mimarinin keşfedilmesini teşvik ederken, dönemin İtalyan bilginleri, ortaya çıkarılmış, düzenlenmiş ve yayınlanmış olan klasik Yunan bilimsel metinlerine de yöneldiler. Araplar, yüzyıllarca önce Bizans İmparatorluğu'nun doğu bölgelerini işgal ettikleri zaman, klasik öğrenimle irtibata geçmişlerdi. Astronomiye, matematiğe ve tıbba önemli ve özgün katkılarda da bulunan Arap bilginler, kadim Yunan ve Roma metinlerinin birçoğunu korumaya alarak Arapçaya çevirdiler. Konstantinopolis'in Osmanlılarca 1453'te fethinden sonra Yunan bilginlerin Batı'ya getirdikleri elyazmalarından bazıları, evren hakkında bilgi edinme arayışına matematiğin uygulanabildiğini öne sürüyordu. Arap bilginler, göksel olguları gözlemledikçe ve hatta ölçmeye başladıkça, dünyaya ilişkin eski görüşlere meydan okuyan can sıkıcı sorular ortaya atmışlardı. Böylelikle, Batlamyus'un metinleri yeni baştan ilgi ve inceleme konuları hâline geldi.

Batlamyus'un kozmos ile ilgili görüşü, Aristoteles'in hareket kuramının başat etkisini yansıtıyordu. Ama daha önce, en az bir kişiden aykırı bir ses çıkmıştı. Siraküzalı Arkhimedes ya da Arşimet (yak. MÖ 287-212), eylemsizliğin tüm nesneler için doğal durum olduğu ve ancak bir "etkin devindirici"nin varlığının hareket yaratabildiği yolunda Aristoteles'in ortaya attığı teze karşı çıkmıştı. Bu görüş, 14. yüzyılda Paris ve Oxford üniversitelerindeki düşünürlerce yeniden ele alındı. O düşünürler, düşen cisimlerin artan bir hızla hareket ettiğini ve buna eşlik eden bir "devindirici"nin varlığına kesinlikle tanık olunmadığını gözlemlediler. Birkaç bilgin, Aristoteles'in bizatihi havanın doğal bir sevk edici olarak işlev gördüğü yolundaki açıklamasına da karşı çıktı. Onlar, bir yaydan fırlatılan oku, hava ya da başka bir şeyin sürekli olarak sevk etmediğini, okun er ya da geç yere düştüğünü gözlemlediler. Matematik alanındaki ilerlemelerin yanı sıra, hareketli nesnenin kütlesinin nasıl bir rol oynadığının anlaşılmasına dayanan bir hareket kuramının da adım adım geliştirilmesi, astronomide ve mekanikte yeni buluşlara temel oluşturdu.

Kopernik'in Aristotelesçi Evren Görüşüne Meydan Okuyuşu

Gözlerini gökyüzünden ayırmayan ama bunu illaki dindarca temaşayla yapmayan bir din adamı sayesinde, bilimsel düşünüşteki devrim ilerledi. Kopernik (Nicolaus Copernicus, 1473-1543), Aristocu evren görüşüne karşı o zamana kadarki en güçlü saldırıyı başlattı. Kopernik, Lehistan'ın Baltık kıyısı yakınında doğdu.

Babasının ölümünden sonra, zengin bir piskopos olan amcası onun eğitim sorumluluğunu üstlendi. Krakov Üniversitesi'nde okuyan Kopernik, tıp ve hukuk öğrenimi için İtalya'ya gitti. Yunanca öğrendikten sonra, ortaçağa ait bilimsel ve hümanist metinler okudu. Hekimlik ve portre ressamlığı eğitimi de alan Kopernik, hayatını gözlem ve buluş yapmaya adadı.

Kopernik'in *De revolutionibus orbium coelestium* (Göksel Kürelerin Dönüşleri Üzerine) adlı yapıtı, Arşimet'in çalışmasının ilk kez Latinceye çevrildiği yıl olan 1543'te ölüm döşeğine düşünceye kadar yayınlanmadı. Bu yapıtın kopardığı yoğun teolojik tartışma düşünülünce, ne yaman çelişkidir ki Kopernik, yapıtını papaya ithaf etmişti. Kopernik, kendisinin çıplak gözle yaptığı gözlemlerden ortaya çıkanları, Batlamyus sisteminin (bizatihi Aristocu evren görüşünden bir sapma olan sistemin) açıklayamamasından rahatsızdı: Onun gözlemleri, açıkça gezegenlerin, Ay'ın ve yıldızların Dünya'nın çevresinde aynı hızla hareket etmediklerini gösteriyordu. Üstelik Batlamyus'un onlara atfetmiş olduğu küresel yörüngelere sahip de görünmüyorlardı. Kopernik, Mars'ın parlaklığının değişkenlik göstermesi karşısında özellikle şaşkındı. Kısacası, Kopernik'in gözlemleri Aristocu ve Batlamyusçu evren görüşünün temel faraziyeleriyle çelişiyordu.

Kopernik'ten önce de bazı düşünürler Aristocu fizik ve Batlamyusçu kâinat görüşünü sorgulamış ama genel olarak, salt yorum alanının ötesine geçmeyi göze alamamışlardı. Astronomi üzerine yazan Alman piskopos ve teolog Nicolaus Cusanus (1401-1464), Dünya'nın hareket hâlinde olabileceğine inanıyordu ama o dönemde ne kendisi ne de başka birileri, bu cüretkâr kuramı kanıtlamak ya da çürütmek için gerekli matematiksel hesaplamaları yapmaya kalkıştı. Cusanus, Güneş'in evrenin merkezinde yer alması olasılığını, dolayısıyla da evrenin, Aristo'nun farz ettiği küre katmanlarınca sınırlanmamış, sonsuz ve hiyerarşisiz mahiyette olma olasılığını öne sürdü. Bilgeliği "deneyin kızı" olarak adlandıran olağanüstü Rönesans sanatçısı ve hümanisti Leonardo da Vinci (*bkz.* Bölüm 2) de Dünya'nın Güneş'in çevresinde dönüyor olabileceğini ileri sürmüştü.

Kopernik'in vardığı sonuca göre, evrenin merkezinde Dünya değil, Güneş bulunuyordu ve Dünya, günde bir kez kendi ekseni çevresinde dönüyor ve her 365 günde bir kez de Güneş'in çevresini dolanıyordu. "Hepsinin ortasında, Güneş, tahtına kurulmuş oturur," diye yazmıştı. "Bu ışık kaynağını, aynı anda bütünü aydınlatması için bu en güzel tapınakta daha iyi herhangi bir konuma nasıl yerleştirebilirdik?" Kopernik'in beliti, tıpkı Batlamyus'un çıkardığı sonuçlardan bazılarına yönelik eleştirisi gibi, bütünüyle özgün değildi. Ama onun tezleri cüretkârdı, apaçıktı ve birçokları için ikna ediciydi; dahası, matematiğin, gökbilim kuramlarını doğrulayabildiğini öne sürüyordu.

Dünya'nın, Güneş çevresinde dairesel yörünge çizerek dönen birçok gezegenden sadece biri olduğu düşüncesi, Dünya'nın statüsüne ilişkin sarsıcı sorular

doğurdu. Bu, insanlığın konumunu alçaltıcı bir görüntü vererek Katolik, Protestan ve Musevi teologları allak bullak etti ve kızdırdı. Göklerde bir şeyler arayan ölümlülerin kendilerinin de evrende hızla hareket ediyor olmaları inanılmaz görünüyordu. Kuşaklar boyunca aktarılan bilgileri kuşku duymadan benimsemeye eğilimli olmayan Martin Luther bile Kopernik hakkında, "Bu ahmak, astronomiyi tepetakla etmek istiyor!" demişti.

Kopernik tam da onu yaptı. Ama kendi sistematik gözlemlerini pratiğe dökmekle ilgisiz görünüyordu ve hesaplamalarından bazılarında ciddi yanlışlar yaptı. Dünya'nın doğu yönlü olarak Güneş'in etrafında döndüğü varsayımı temelinde beklenebileceği gibi, niçin doğudan esen sürekli bir rüzgârın olmadığını açıklayamadı. Kopernik, bazen, kendi kuşkularına yanıt aramak için eskilerin öğretilerine yöneldi ve Batlamyus'un varsaydığı göksel küreler sistemini tamamen terk etmedi. Kopernik, küresel evrenin sonlu ve belki de göklerde sabit duran yıldızlarla sınırlı olduğu fikrini kabul etmeyi de sürdürdü.

İnsan Vücudunun Evrensel Yasaları

Bilimciler göklerdeki hareketlerin haritasını çıkarmaya başlarlarken, bazı bilimciler de insan vücuduyla ilgili eski faraziyeleri sorgulamaya başladılar. İnsan vücudunun, göksel ve yersel hareketi yöneten aynı evrensel yasalara tabi olduğunu öne sürdüler. Rönesans, insan anatomisine yönelik ilgiyi uyandırmıştı. İnsan vücudunun nasıl çalıştığıyla ilgili faraziyelerin çoğu eskiçağ dünyasına aitti ve yüzyıllardan beri varlığını sürdürüyordu. Batlamyus'un çağdaşı bir Yunan olan Galenos ya da Galen (129-yak. 210), bilimsel deneylere dayanarak tıp hakkında kuramlar geliştiren ilk kişiydi. Vücut organlarının düzenlenişi bakımından, hayvan ve insan vücutlarının esasen aynı olduğunu kabul ederek, maymunlar üzerinde birçok deney yürüttü. Aristoteles gibi Galenos da vücuttaki dört sıvının –kan, balgam, sarı safra ve kara safranın– bir dengesizliği nedeniyle hastalık oluştuğuna inanıyordu. İki tür kanın, kas hareketini ve sindirimi başlattığını savunuyordu; bunlar sırasıyla, atardamarlarda yukarı aşağı akan parlak kırmızı kan ve toplardamarlarda bulunan koyu kırmızı kandı. Galen'in anatomiyle ilgili görüşünden kuşku duyan Andreas Vesalius (1514-1564), *De humani corporis fabrica* (İnsan Vücudunun Dokusu Üzerine; 1543) adlı kitabını yayınladı. Modern biyoloji biliminin kurucusu sayılan Vesalius, kan dolaşımına ilişkin eski açıklamaları reddetti, kadavraları teşrih ederek incelemeye başladı –ortaçağda Kilise bunu günah saymıştı– ve insan iskeletini bir araya getiren ilk kişi oldu.

İngiliz bilim insanı William Harvey (1578-1657), kanın nasıl dolaştığıyla ilgili bilmeceyi büyük ölçüde çözdü. Gökbilimciler gibi o da bilimsel bir yöntem benimsedi: "Anatomiyi kitaplardan değil, teşrihlerden; filozofların ilkelerinden değil, doğanın dokusundan öğrenmeye ve öğretmeye söz veriyorum," diye yazmıştı. Harvey'nin başarısı, düşünce alanındaydı ve önceki icatlara neredeyse

Montpellier Üniversitesi'nde kadavra teşrihi, 1363.

hiçbir şey borçlu değildi. Harvey, gerçekten de buluşlarını mikroskobun icadından önce yaptı ve deneylerinde yalnızca iki kez büyütece başvurdu.

Harvey'nin kan dolaşımı kuramı, kalbi ve kapakçıklarını mekanik bir pompanın çalışması gibi tanımlıyordu. Yine de Harvey, tıpkı ortaçağ düşünürleri gibi, kanda "hayati ruhlar"ın bulunması gerektiğine ilişkin bir inancı korudu. Vesalius örneğinde olduğu gibi Harvey'nin çalışmalarının uzun dönemdeki sonucu da Aristocu felsefe ile ortaçağ bilimini zayıflatma ve sonraki yüzyıllarda modern biyoloji ile tıbbın gelişimini için temelin kurulmasını kolaylaştırma yönünde oldu.

Brahe ve Kepler'in Gökyüzünü Keşfetmeleri

Danimarkalı gökbilimci Tycho Brahe (1546-1601) ve Alman asistanı Johannes Kepler (1571-1630), evrenin işleyiş tarzını anlama uğraşını yeni bir bilimsel bilgi aşamasına taşıdılar. Brahe, Kopenhag Üniversitesi'nde felsefe öğrenimi görüyorken, kısmi bir Güneş tutulmasını izledikten sonra gökyüzüne hayranlık duymaya başladı. Burnunun bir kısmını düelloda kaybetmiş ve onun yerine palabıyıklarının üstüne kondurduğu altın-gümüş alaşımı bir tür protez takmış garip görünüşlü bir soylu olan Brahe, Danimarka'daki adaların birinde bir gözlemevi kurdu.

Brahe, Kopernik'in Dünya'nın Güneş çevresinde döndüğü yolundaki tezini reddetti. İddia ettiğine göre, eğer bu doğru olsaydı batıdan doğuya doğru (Kopernik'in Dünya'nın hareket ettiğini düşündüğü yönde) ateşlenen bir top güllesi, o yönde daha uzağa düşerdi ve yüksek bir kuleden bırakılan bir ağırlık, Dünya'nın devinimından dolayı kulenin batısında yere düşerdi. Brahe, bilinen beş gezegenin Güneş çevresinde döndüğü ve hepsinin birlikte sabit Dünya çevresinde döndükleri şeklinde, elle tutulur yanı olmayan bir açıklama ortaya attı.

Brahe, 1572'de parlak bir patlayan yıldız gözlemledi. Bu olay ve beş yıl sonra görülen bir kuyruklu yıldız, evrenin değişmez olduğu şeklindeki Aristocu görüşte onulmaz bir yara açtı. Brahe, kendi gözlemlerine dayanan kapsamlı veriler derledi, gezegen yörüngelerine ilişkin görebildiklerini sistematik olarak haritaladı, gezegenlerin ve yıldızların konumlarını belirlemek için de matematikten yararlandı. Aynı zamanda, Güneş'i evrenin merkezi sayan Kopernikçi görüşü reddetmesi ve yaptığı hesaplamaların sıklıkla hatalı olması, Bilimsel Devrim'in düz bir çizgide gelişmediğini bize hatırlatan şeylerdir. Yanlış dönüşler ve terslikler de öykünün parçasıydı.

Brahe'nin asistanı Johannes Kepler, bir Alman paralı asker ile astrolojiye ilgi duyan bir aktar kadının oğluydu (daha sonra annesi, astrolojiyle uğraştığı için kazığa bağlanarak yakılmaya mahkûm edilecekti; Kepler, uzun bir hukuki mücadele vererek onun hayatını kurtardı). Kepler, göz kamaştırıcı ama tuhaf bir kişiydi: Azimli bir astronom ve matematikçi olduğu kadar, Almanya'da yalnızca çok sert bir kış mevsimini değil, köylü isyanlarını da tahmin etmekle tanınan bir dinsel gizemci ve astrologdu da.

Kopernikçi görüşleri nedeniyle 1596'da Lutherci teologların hışmına uğrayan Kepler, kısa süreliğine Cizvitlerce korundu. Ama dört yıl sonra, Luthercilikten

(*Solda*) Tycho Brahe'nin gezegenlerin dönüşüne ilişkin sistemi, yaklaşık 1560. (*Sağda*) Kepler'in Güneş'in çekim gücü kavramı, 16. yüzyıl başı.

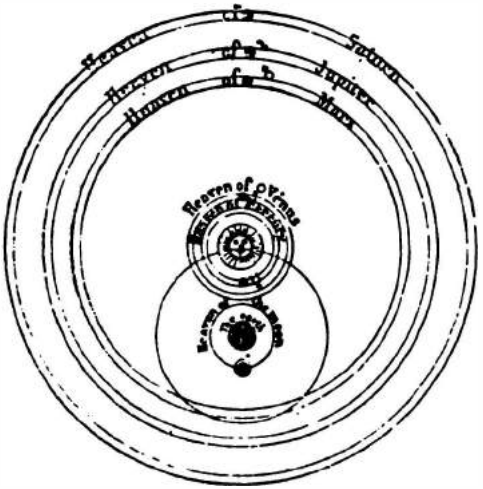

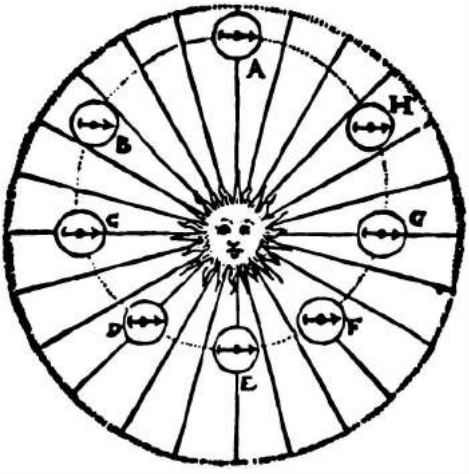

Katolikliğe dönmeyi reddettiği için Avusturya'daki öğretim görevini bırakmak zorunda kaldı. Kepler, Prag'a taşındı ve 1600'de Brahe'yle çalışmaya başladı. Brahe, ölüm döşeğindeyken, Kepler'e gözlem tablolarını tamamlamasını rica etti. Kepler'in Protestan olmasıyla ilgili her türlü kaygıyı bir yana bırakacak kadar bilime ilgi duyan Kutsal Roma-Cermen imparatoru II. Rudolph, onu, Brahe'den sonra imparatorluk matematikçisi olarak atadı.

Kepler, Kopernik'in Güneş sabit dururken yeryüzündeki gözlemcilerin hareket hâlinde oldukları yolundaki inancını paylaşıyordu. Kepler, Mars'ın yörüngesini dikkatle çizdikten sonra, gezegenlerin yörüngelerinin "kusurlu" olduğu –dairesel olmaktan çok, eliptik olduğu– sonucuna ulaştı. Aynı zamanda da gezegenlerin, Güneş'in yaydığı bir tür kuvvetten etkilendiği sonucuna vardı. İngiliz bilim adamı William Gilbert (1544-1603), bir üniversite üyesinin yazdığı ve laboratuvar deneylerine dayandırdığı ilk inceleme olan mıknatısla ilgili bir kitabı 1600'de yayınlamıştı. Gilbert'in mıknatıs kuvvetine ilişkin araştırmaları, modern bir yerçekimi kuramının geliştirilmesi için model sağladı. Bu kez Kepler, Dünya ile Güneş'i birbirine çeken şeyin manyetik kuvvet olabileceğine karar verdi. Gelgit olayının, Dünya ile Ay arasındaki manyetik çekiminin sonucu olduğunu da belirledi.

Kepler, matematiksel hesaplamalarına dayanarak, gezegen hareketine ilişkin üç yasa koydu ve bu yasaları, Güneş'in gücünün ya da özgül manyetik çekiminin belirlediğini farz etti. Gezegenlerin, sabit yıldızlarınkinden farklı özelliklere sahip ayrı bir kümelenme oluşturduklarını ve Aristoteles'in kristal kürelerinin kesinlikle var olmadığını ortaya koymak için gözlemden ve matematiksel hesaplamalarından yararlandı.

Aynı zamanda da Kepler'in Aristo'ya ve ortaçağ bilimine ağır darbeler indiren buluşları, gezegenlerin hareketlerini yönetmek için asıl devindiricinin –Tanrı'nın– parmağına gerek olmadığını düşündürüyordu. Kepler'in vardığı sonuçlar, Katolik Kilisesi'nin teolojik faraziyelerine meydan okumakta, Kopernik'in Güneş'i evrenin merkezine yerleştirmesini bile geride bıraktı. Ne var ki, Bilimsel Devrim hâlâ Hristiyan inanç sistemi çerçevesinde meydana gelmekteydi. Kepler, bizzat, evrenin işleyişinde ifade edildiği şekliyle ilahî yaratışın tutarlılığını, uyumunu ve düzenini göstererek Tanrı'yı yüceltmeye çalışıyordu.

Francis Bacon ve Bilimsel Yöntem

İngiltere'de hukukçu, devlet adamı ve filozof Sir Francis Bacon (1561-1626), eskiçağ ve ortaçağ metafiziğine ve bilimine karşı cepheden saldırıya geçti. "Başkalarını kiliseye çağırmakta başı çeken bir zangoç" olduğunu söyleyen Bacon, bilimin felsefeden ayrılmasına yardımcı oldu. Onun gözünde, ortaçağ skolastisizmi, bir iğnenin ucunda kaç tane meleğin durabildiği sorusu gibi hiçbir pratik sonucu olmayan soyut sorunlara odaklanmıştı. Rönesans hümanizmi de öyleydi. Bacon,

(*Solda*) Sir Francis Bacon. (*Sağda*) Heyecanlı Galileo altmış yaşında.

geleneksel otoritenin ağırlığına dayalı savları tereddütsüz reddetti, "bilimlerin, sanatların ve tüm insan bilgisinin tümüyle yeniden inşası" çağrısı yaptı.

Bacon, kendi koyduğu ölçülere göre önemli sayılabilecek hiçbir buluş yapmadı ve pek az deney gerçekleştirdi (marjinal değere ilişkin bir deney –ölü bir tavuğu karla doldurma deneyi– yaparken fena hâlde üşüttükten sonra öldü). Ama Bacon, insanların fiziksel çevrelerini yavaş yavaş anlamaya başlayacakları ve sonra belki de alt bile edecekleri bir çağın şafağını duyurdu. Tümevarımlı akıl yürütme –yani gözlemden ve deneyden yola çıkıp sonuçlara ya da genellemelere ulaşma– sayesinde, evrenin gerçekleri din ile değil, buluş ve bilimsel deneme ile açığa çıkarılırdı. "Sanatlar ve bilimler," diye yazıyordu Bacon 1620'de, "yeni çalışmaların ve daha ileri adımların gürültüsünün her yandan duyulduğu madenler gibi olmalıdır." Bilimciler, "insanlığın gereksinimlerini ve ıstıraplarını gidermek" için uzmanlaşarak ve el birliğiyle çalışarak zor işleri bölüşmelidirler. Bacon'ın sahip olduğu ün –İngiltere kralı I. James'in başbakanı olarak (rüşvet aldığı için kovulmadan önce) üç yıl hizmet etmiş olması– her ne kadar o an için az sayıda kişiyle sınırlı olsa da İngiltere'de bilime ilgi duyulmasına katkıda bulundu.

Galileo ve Bilimin Yargılanması

İtalya Yarımadası'nda, Galileo, Bilimsel Devrim'in erken aşamasının başat figürü olarak belirdi. Varlıklı bir ailenin evladı olarak tıp ve matematik eğitimi

aldı. Kopernik gibi o da Padova Üniversitesi'nde ders verdi; burası, diğer üniversitelerin neredeyse hepsinin bilimsel gözleme çok az ilgi gösterdikleri bir zamanda, Avrupa'nın önde gelen bilimsel öğretim merkeziydi. Papaya hasım olan Venedik'in Padova'yı koruyor olması, bu üniversitenin, bilimsel yöntemin gelişiminde erkenden aldığı rolü kolaylaştırdı. Padovalı bilginler, harekete ilişkin Aristocu açıklamaların yanı sıra, doğa bilimleri ile metafizik ya da varlığın mahiyeti arasındaki ilişki sorununu hararetle tartışıyorlardı. Bu ikinci tartışma özellikle belirleyiciydi, çünkü bilimsel sorgulamanın, vahiy edilmiş dini biricik hakiki bilgi kaynağı olarak kabul eden Katolik Kilisesinden bağımsız olup olamayacağı sorusuyla yakından ilgiliydi.

Göklerle, sistematik gözlemle ve bilimsel ölçümle ilgili yeni düşünüş tarzları, Bilimsel Devrim'in erken aşamalarında, yeni teknolojinin gelişiminin oynadığı rolden daha önemli bir rol oynamıştı. Bununla birlikte, teleskobun icadı, daha büyük ilerlemelere yol açtı. Hollanda'da bir adamın, nesneleri kat kat büyültebilen bir "casus dürbün" icat ettiğini 1609'da öğrenmesi üzerine, Galileo da kendisine öyle bir cihaz yaptı. Bu teleskopla, Jüpiter'in aylarını, Satürn'ün hayranlık verici halkalarını, Samanyolu'ndaki sayısız yıldızdan bazılarını ve Ay'daki kraterleri inceleme olanağı buldu. Güneş'in yüzeyinde hareket ediyor görünen lekeler üzerinde yaptığı gözlemin sonucu olarak, Galileo, Güneş'in de döndüğü yargısına ulaştı. Güneş lekelerinin değişiyor görünmesi de evrenin durağan olduğu görüşüne aykırıydı.

Galileo, Aristocu hareket kuramlarına darbe vurdu. Dünya'nın sürekli bir dönüş içinde olduğunu ve farklı ağırlıklardaki yuvarlak cisimlerin, düşerken aynı oranda hızlanacaklarını, dolayısıyla bu cisimlerin hızını kütlelerinin belirlemediğini ortaya koydu. Bu tür deneylere dayanarak, bir eylemsizlik (atalet) kuramı geliştirdi: Düz bir çizgide sabit hızla hareket eden bir cisim, başka bir kuvvetle karşılaşıncaya kadar hareketine devam eder. Kendisi de Dünya'yla birlikte hareket eden bir gözlemciye hareketsiz görünse bile, Dünya Güneş'in çevresinde dönerken, havanın ve bulutların da onunla birlikte hareket ettiğini gösterdi. Evinde deney yapmak için ayırdığı odalar, ilk üniversite laboratuvarı olarak hizmet verdi.

Başka bilginlerin aksine Galileo, zanaatçılardan ve ustalardan pratik bilgiler almayı alçaltıcı saymadı. Top imal eden işçilere; o topları ateşleyen askerlere; pusulalar, usturlaplar, kadrantlar ve denizcilik için başka bilimsel aletler yapan insanlara danıştı. Su pompalarını ve akarsuların düzenlenmesinde kullanılan başka araçları araştırmaya başlamasının yanı sıra, daha sağlam askerî istihkâmların inşasını da planlamaya yöneldi. Ne var ki Galileo, yaptığı keşiflerin sıradan insanlara ulaşıp ulaşmamasını umursamadı. Üstelik "Dünya'nın hareketliliği, bayağı insanların kavrayışının çok ötesinde bir önermedir," iddiasında bulundu. "Sayılamayacak kadar kalabalık olan bayağılar"ın, "zihin bulanıklığına düşme,

inatçılaşma ve asileşme"leri olasılığından kaçınmak için karanlıkta tutulmaları gerektiğine de inanıyordu.

Galileo, ilk başlarda, kendisinin ve Kopernik'in bulgularını erken Kilise metinleriyle uzlaştırmaya çalıştı. Ama heyecanlı Galileo'nun, bizatihi yapısı gereği evrenin matematiksel olduğu ve keşfedilmesi mümkün mekanik yasalarına tabi bulunduğu konusundaki ısrarı, din otoritelerinin saldırılarına maruz kalmasına yol açtı. 1610'da Kepler'e şöyle yazmıştı: "Dürbünümle Ay'a ve gezegenlere bakmasını defalarca ve ısrarla istediğim hâlde bunu inatla reddeden kişi, burada, Padova'da teoloji baş profesörü. Niçin burada değilsin? Bu muhteşem ahmaklık karşısında nasıl kahkahalara boğulurduk!" 1616'da papa, Galileo'nun Güneş'i evrenin merkezi olarak gösteren önermesini suçladı ve böyle bir şey öğretmemesi konusunda onu uyardı. Hiç korkmayan Galileo, Batlamyus'un ve Kopernik'in sistemlerini savunanlar arasındaki uzun bir diyalogu sunarak Aristocuları yerdiği *Dialogo dei due massimi sistemi del mondo* (*İki Büyük Dünya Sistemi Hakkında Diyalog*) adlı çalışmasını yayınladı. Diyaloglarda, Simplicio adlı bir kişi Batlamyus'un tarafını tutuyordu; karakterin adı bile, papayı simgeleyen gülünç bir karakteri ima ettiği için Kilise'yi çileden çıkardı. Bu durum, Galileo'nun 1633'te Engizisyon tarafından mahkûm edilmesine yol açtı. Ama Galileo, Floransa'ya tepeden bakan konağında ev hapsindeyken de gözlemlerine, deneylerine, yazılarına devam etti ve yazdıklarını Hollanda'da yayınlattı. 1638'de kör olunca, papa onun Floransa'ya giderek doktora görünmesine izin vermedi. Kör olmasına rağmen Galileo, dört yıl sonra ölünceye kadar bilimsel araştırmalarını sürdürdü.

Descartes ve Newton: Bilimsel Bilgiye İlişkin Rakip Kuramlar

Birisi Fransız ve diğeri İngiliz olan iki parlak düşünür, Galileo'nun klasik ortaçağ bilgi sistemleri üzerinde yaptığı değişikliği kabul ettiler. Ama bilimsel bilgi konusunda çelişen kuramlar ortaya attılar. René Descartes, tümdengelimli akıl yürütmeyle hakikati keşfetmeye çalıştı. Manş Denizi'nin karşı kıyısında ise Isaac Newton, yurttaşı Bacon'ın ısrarlı görüşünü izleyerek, bilgiye giden yolun bilimsel deneyden geçtiğini kabul etti. Birbiri ardına yapılan hayret verici buluşlar, bilime ilişkin "yeni felsefe"nin temellerine katkıda bulundu. Bilim, 1590'larda başlayıp 17. yüzyıl ortasına kadar süren yoğun toplumsal ve siyasal çalkantı döneminde ve sonrasında kanıtlanabilir hakikat ve yetki arayışında büyük bir yer tuttu (*bkz.* Bölüm 4).

Descartes ve Tümdengelimli Akıl Yürütme

Münzevi Fransız filozof René Descartes (1596-1650), Bacon'ın ve Galileo'nun eskiçağ ve ortaçağ öğretimine yönelik eleştirilerini paylaşıyordu. Ama evrenin

anlaşılması için farklı bir yöntem önererek, bilimsel gözlemden değil, bir dizi öncülden yola çıkarak bir sonuca varmayı benimsiyordu.

Descartes, 1637'de *Discours de la méthode* (*Yöntem Üzerine Konuşma*) adlı yapıtını yayınladı. Derinlemesine kişisel olan bu öyküsünde, gençken karşılaştığı bilimsel öğretimi reddedişini irdeliyordu. Öğrendiklerinin büyük çoğunluğu, eleştirel bir yorum olmaksızın gelenekle aktarılmış şeylerdi. Fütursuzca, "artık kendime ya da büyük dünya kitabına ilişkin bilgiden başka bilim aramamaya karar verdim," diyordu.

Descartes'ın iddiasına göre herhangi bir kişi, tümdengelimli akıl yürütme yoluyla dünyayı anlamak için beyaz bir sayfa olarak başlamalıydı. "Düşünüyorum, öyleyse varım" (*Cogito, ergo sum*) sözü, yani kendiliğinden apaçık bir hakikatin beliti ve düşünebilmenin insan varoluşunun temeli olduğu tezi, onun çıkış noktasıydı. Descartes'ın savunduğuna göre, ondan sonra da her problem, tıpkı matematiksel kanıtın formüle edilmesinde olduğu gibi en yalın fikirden en zoruna doğru gidilerek, "yeterli çözümü için gerekli olabilecek sayıda kısım"a ayrılmalıydı. Dekartçılık (kartezyenizm, yani Descartes'ın ve takipçilerinin felsefesi), dünyanın iki töze indirgenebildiğini savunuyordu: Zihin ve madde, "düşünen töz" ve "yayılmış töz". Madde –tüm uzayı dolduran ve ne boşluk ne de vakum bırakan sonsuz sayıda parçacık olarak tanımlanan şey– tıpkı hareket yasaları gibi matematiksel olarak keşfedilebilir ve tanımlanabilirdi. Descartes, kendi varlığının kesinliğinden başlayarak, maddi evrenin ve Tanrı'nın varlığının tümdengelim (çıkarım) ile saptanabildiğini savunuyordu. "En küçük, anlaşılması en kolay nesneyle başlayın," diyordu ısrarla, "ve aşamalı olarak, en karmaşık olanlara ilişkin bilgiye doğru gidin."

Bilgiye yönelik bu maddeci yaklaşım, eskiçağa ya da ortaçağa özgü öğretime pek az yer bırakıyor ya da hiç bırakmıyordu. Bu kopuşun bir işareti olarak, Descartes yapıtlarını Fransızca yayınladı, Latinceyi skolastisizmle ve dinsel öğretiyle özdeşleştirdi. Kepler gibi Descartes da Tanrı'yı, insan zihninin doğru akıl yürütmeyle keşfedebildiği kurallar uyarınca evreni yaratan iyiliksever ve sonsuz güçte bir saatçi olarak görüyordu. Onun görüşüne göre Tanrı daha sonra geriye çekildi ve yaratmış olduklarının fiilî işleyişlerinden ebediyen uzak durdu.

Descartes'ın savunduğuna göre matematik, "[matematiksel] akıl yürütmelerin kesinliğini ve kendiliğinden apaçıklığını" gösteriyordu. Bu nedenle de tüm bilimin temelini oluşturuyordu. Nihayetinde, her görüngü için bir kural bulunabilirdi. Descartes, bu nedenle, hakikat arayışında deneyi akla tabi kıldı. Akın akın Descartes'ı görmeye giden âlimlerden birisinin hatırladığı üzere, "Onlardan birçoğu, kullandığı araçları kendilerine göstermesini arzu ederdi ... o da masasının altından küçük bir çekmeceyi açar ve onlara, kollarından birisi kırık olan bir pergel gösterirdi; bir de cetvel olarak, ikiye katlanmış bir tabaka kâğıt kullanırdı."

René Descartes.

Newtoncu Sentez

Kepler'in, Galileo'nun ve Descartes'ın düşüncelerini temel alan Sir Isaac Newton (1642-1727), kendi olağanüstü buluşlarını da ekleyerek Bilimsel Devrim'in cesur bir sentezini yaptı. Newton'ın *Philosophiæ Naturalis Principia Mathematica* (*Doğal Felsefenin Matematiksel İlkeleri*) adlı yapıtı (1687), bilimsel ilkelerin ilk senteziydi. Newton, Galileo'nun ve başkalarının deneyciliği ile Descartes'ın kuramsal titizliğini ve mantığını sentezleyerek hem kurama hem de deneye dayanan modern bilimin temellerini kurdu.

Newton, deneylerinin bazılarını varlıklı ailesinin çiftliğinde yaşarken yaptı. Newton, orada bir ağacın altında oturmuş, göksel hareket hakkında düşünürken, daldan düşen bir elmayı gözlemledi ve nesnelerin yere düşmesine neden olan kuvvetin, gezegenlerin hareketiyle ilgili olduğunu birden kavradı. Newton, yersel ve göksel hareketin, matematiksel formüllerle tanımlanabilen yasalara yani mekanik bilimine tabi olduğunu gösterdi. Gezegenlerin hareketiyle ilgili Kepler'in üç yasasının ötesine geçen Newton, evrensel kütleçekimine yani nesneler arasında işleyen çekme ve itme kuvvetlerinin varlığına ilişkin bir kuram ortaya attı. Newton'ın ulaştığı sonuca göre, eğer gezegenler Güneş'e olan uzaklıklarıyla ters orantılı güce sahip bir kuvvet tarafından Güneş'e doğru çekiliyorlarsa, Kepler'in gezegen hareketiyle ilgili yasaları doğru olurdu. Ay da sanki aynı şekilde Dünya'ya doğru çekiliyordu ve Ay'ın uyguladığı çekim gücü ise deniz gelgitlerini belirliyordu. Newton'ın ulaştığı sonuca göre, her madde parçacığı, iki kütlenin çarpımıyla doğru orantılı ve onları ayıran mesafenin karesiyle ters orantılı bir güçle başka her parçacığı çeker.

Newton, kendisinden öncekilerin içgörülerini, kendi parlak buluşlarıyla birleştirdi. Dünya'nın ortalama yoğunluğunun, suyun yoğunluğundan yaklaşık beş buçuk kat fazla olduğunu doğru olarak hesapladı, elektriksel iletilerin sinir sistemini harekete geçirdiğini öne sürdü, iki yüzyıl sonra termodinamiğin ve kuantum kuramının temelini oluşturacak fikirlerden bazılarını öngördü. Newton, tüm renklerin, tayftaki ana renklerin bir karışımından oluştuğunu anlayan ilk kişiydi. Gökkuşağı olgusunu açıkladı, ses dalgalarını hesapladı, kalkülüsü (Gottfried Leibniz'le aynı zamanda ama ondan ayrı olarak) geliştirdi. 1660'ların sonunda da ilk yansıtıcı teleskobu yaptı (önceki teleskoplarda kırıcı mercek kullanılıyordu). Newton'un 1671'de yayınlanan optik üzerine ilk incelemesi, ışığın

matematiksel olarak tanımlanabildiğini ve analiz edilebildiğini belirtiyordu. Bazı bilimciler, bu incelemeyi hâlâ kuramsal fiziğin başlangıcı saymaktadırlar.

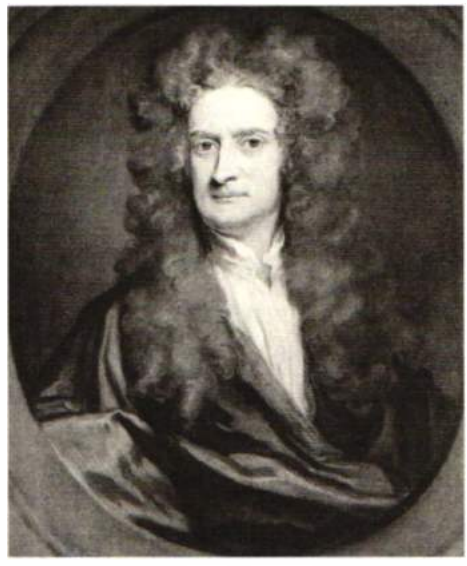

Sir Isaac Newton.

Bilimin gelişimi sürecindeki selefleri nin aksine Newton, sağlığında zengin ve kahraman oldu. 1689'da (profesör olarak görev yaptığı) Cambridge Üniversitesi'ni temsilen Parlamento'ya seçildi, Kraliyet Darphanesi'nin müdürü oldu ve kral tarafından şövalye yapıldı. Bununla birlikte, Newton hep uzak, sade ve nüktesiz bir figür olarak kaldı; buluşlarını istemeye istemeye yayınladı; ilk başlarda bir buluşu, sadece ilkin başka bir rakibin tescil ettirmesi olasılığı belirince yayınladı. Pişkinlikle, benzer sorunlar üzerinde çalışanları kendisinden kopya çekmekle suçladı ve başkasından bir şey öğrense de bunu kabullenecek âlicenaplıktan uzaktı. Bununla birlikte, Newton'un ünü bilimsel yöntemin eskiçağ ve ortaçağ düşüncesi karşısında kazandığı zafere işaret ediyordu. 18. yüzyıl İngiliz şairi Alexander Pope, Newton'un başarılarını, yaratılışın ilk gününde Tanrı'nın yaptıklarıyla karşılaştıracak kadar ileri gitti: "Doğa ve Doğa'nın yasaları gecenin karanlığında gizlenmiş duruyordu; Tanrı, Newton olsun! dedi ve her yer aydınlandı!" Newton'un cenazesi devlet töreniyle kaldırıldı ve Londra'daki Westminster Abbey'e defnedildi.

Newton'ın bilimsel düşünüş ile buluş arasında yaptığı sentez, hızla İngiltere'den kıta Avrupa'sına yayıldı. Newton'ın takipçileri, Kartezyenlerle yani Descartes'ın takipçileriyle çatıştılar. Newton, Descartes'ın maddeciliğini en azından kısmen reddetti, çünkü Fransız filozof asla böyle bir iddiada bulunmuş olmamasına rağmen onun maddeciliği, dünyanın bütünüyle maddeden oluştuğu ve Tanrı'nın var olmadığı gibi bir ihtimale sanki açık kapı bırakıyordu. Kendi payına Newton, büyük yaratılış saatinin bozulması ihtimaline karşı, onu hep çalışır durumda tutmak için Tanrı'nın zaman zaman müdahale etmesi gerektiğine inanıyordu. Newton'ın teolojik meselelere ilişkin yazılar kaleme almayı sürdürmesi, bilim ile dinsel inanç arasında zorunlu bir çelişki yokmuş gibi göründüğü yolundaki kendi kanaatini yansıtıyordu.

Descartes gibi Newton da soyut akıl yürütmenin açıklayıcı gücünü ısrarla vurguladı. Ama bilimsel yöntemle kanıtlanamayan kuramlar ortaya atmış olmasına, örneğin kütleçekimini uzaydaki iki nesne arasında işleyen bir kuvvet olarak tanımlamasına rağmen, Newton mümkün mertebe bunları deneylerle doğrula-

maya çalıştı. İngiliz bilim grupları (deneyin gerekliliğini vurgulayan gruplar) ile Fransız ve Alman Kartezyen muhatapları arasında bir miktar gerilim en azından 1720'ye kadar devam etti. Yine de bu, bilimsel sorgulamanın öncelikli olduğunun ortak kabulüne dayanan yaratıcı bir gerilimdi.

Kartezyenler, İspanya doğumlu Flaman filozof ve matematikçi Baruch Spinoza (1632-1677) sayesinde bir müttefike kavuştular; o da düşüncenin ve maddenin, gerçekliğin iki kategorisini oluşturduğuna inanıyordu. Spinoza, hayatını gözlük camı ustalığı yaparak kazanıyor olmakla birlikte hem bir filozofun içgözlemsel soyutlanmasını (Kartezyen bir yaklaşımla, insan anlayışının içsel düşünüm yoluyla ilerlediğini savunuyordu) hem de şevkini yeni fizikte buldu. İnsan özgürlüğü savunucusu olan ve dinsel törenlere katılmadığı için 1656'da Amsterdam'daki Yahudi cemaatinden çıkarılan Spinoza, tüm inançlara hoşgörü gösterilmesi çağrısı yaptı.

Kuzey Almanyalı filozof ve matematikçi Gottfried Leibniz (1646-1716), Descartes'ın görüşüne katılıyor ve evrenin işleyişine Tanrı'nın zaman zaman müdahale etmesi gerektiği şeklindeki Newton'ın önermesini reddediyordu; bu fikri, Yaratıcı'nın ilahiliğini alçaltıcı olarak görüyordu. Leibniz'e göre, Tanrı gibi evren de uzay ve zamanda sonsuzdu. İnsanların ve hayvanların vücutları, evrenin kendisi gibi ve Tanrı tarafından harekete geçirilen saatler gibi çalışıyordu. Leibniz'in popülerliği, Newton'a karşı Kartezyen meydan okumanın özellikle Fransa'da sürdürülmesine yardımcı oldu. Leibniz'in, evrenin sonsuz mahiyetine ilişkin tümdengelimli beliti ve Tanrı'nın, evreni başkaca bir ilahî müdahaleye gerek kalmaksızın, Newton'ın keşfetmiş olduğu matematik yasaları uyarınca çalışacak şekilde yarattığı yolundaki Kartezyen ısrarı, "yeni felsefe"nin alametifarikaları hâline geldi.

Bilim Kültürü

Batı Avrupa'da bir "bilim kültürü" gelişti ve giderek doğuya doğru yayıldı. 1660'lara gelindiğinde mektuplar, bültenler ve süreli yayınlar bilimle ilgilenen Avrupalılar arasında bağ kuruyordu. Gitgide bir "bilim cumhuriyeti" şekillendi; toplantılar, konferanslar, gezici bilginlerce yapılan ziyaretler, yazışmalar, kitap alımları, kişisel kütüphaneler ve kamuya açık deneyler çoğaldı. En başta da eğitim cemiyetleri, bilimsel bilgilerin değiş tokuş edildiği ve yöntem ve bulgular üzerinde hararetli tartışmaların yapıldığı odak noktaları oluşturarak, bilimle ilgilenen insanların saflarını genişletti. Galileo'nun mahkûm edilmesinden sadece yirmi otuz yıl sonra, Fransa kralı XIV. Louis ve İngiltere kralı II. Charles, bilimsel öğrenimi yaygınlaştırmak için açılan kurumları himaye etmeye başladılar. Bilimsel buluşların çekimine kapılan hükümdarlar, bilimden kendi devletlerinin çıkarı için yararlanılabileceğini kavradılar.

Bilimsel Yöntemin Yayılması

Bilimsel alışverişin çoğu hâlâ yazışma yoluyla gerçekleşmesine rağmen, ayrı zamanda da bilim insanları, fikir alışverişinde bulunmak ve birbirlerinden bir şeyler öğrenmek amacıyla her yere seyahat ediyorlardı. Örneğin, Protestan cemaatlerden biri olan Çek Kardeşler'in üyesi Çek bilgin Comenius (Jan Komenský, 1592-1670), Otuz Yıl Savaşı sırasında yaşanan dinsel zulmün ardından memleketi Moravya'yı terk etti. On yılı aşkın süre Lehistan'da kaldıktan sonra, birçok ülkedeki bilginleri ziyaret etmeye başladı. Yedi yıl boyunca Alman devletlerini, Hollanda'yı, İngiltere'yi, İsveç'i ve Macaristan'ı dolaştı. Yüzlerce eser yayınlayan Comenius, bilimsel bilgilerin günün birinde el birliğiyle bir araya getirilmesi gerektiğini savundu.

1620'lerde Roma ve Paris dâhil birçok şehirde eğitim cemiyetleri ve bilim dernekleri ortaya çıkmaya başlamıştı bile. Londra'da, ölüm sonucu yapılan bir bağış, bilimsel tartışmaların ve araştırmaların merkezi hâline gelecek olan Gresham College'in kurulmasına olanak verdi. Paris'te, Galileo'nun yazılarını Fransızcaya çevirmiş olan keşiş Marin Mersenne (1588-1637), devletlerin ulusal sınırlarını aşan güçlü bir bilimsel alışveriş ağının merkezinde yer aldı. Somurtkan genç fizikçi Mersenne, matematikçi ve olasılık biliminin babası Blaise Pascal'ın (1623-1662) ve başka birçoklarının katıldığı gayriresmî toplantılar düzenledi.

Öncelikle İngiltere'de, 1640-1660 arası dönemde, bilim kültürü kamusal yaşamın bir parçası hâline geldi ve bilimsel söz dağarcığı İngiliz üst sınıflarının sohbetlerine girdi. Newton'ın saygınlığı, bilimsel yönteme duyulan ilgiyi daha bir kamçıladı. Londra'nın bazı kahvehanelerinde Newtoncular, "Mekanik, Hidrostatik, Pnömatik [ve] Optik Üzerine Felsefi Derslerden oluşan bir kurs" veriyorlardı. Bilgi alışverişleri, tartışmalar ve hatta sert çekişmeler gitgide genişleyen bir bilimsel kitleye ulaştı. İngiltere'de, bilimsel konulara ilişkin broşürler ve kitaplar daha önce hiç görülmemiş sayılarda basılıyordu.

Doğa Bilgilerini İlerletmek İçin Londra Kraliyet Derneği (*Royal Society of London for Improving Natural Knowledge*), 1662'de II. Charles'ın himayesiyle kuruldu; tüccarlar, donanma subayları ve zanaatkârlar dâhil, çeşitli kesimlerden üyeleri kapsaması, İngiltere'de bilime ilginin arttığını yansıtıyordu. Yıldızların gerçek hareketini keşfedip sınıflandıran ve kendi adındaki kuyruklu yıldızı da keşfeden gökbilimci Edmund Halley (1656-1742); tıpkı bilim yasaları gibi toplum yasalarının da keşfedilebileceğini savunan ve İngiliz deneyciliğinin kurucusu sayılan John Locke (1632-1704); 1666 yangınından sonra Londra kiliselerinden bazılarını (St. Paul Katedrali dâhil) yeniden inşa eden ve aynı zamanda da matematikçi ve astronomi profesörü olan Christopher Wren (1632-1723) derneğin üyeleri arasındaydı.

Newton'ın *Principia*'sını ithaf ettiği ve başkanlığını yaptığı Royal Society, düsturunu Romalı yazar Horatius'un mektuplarının birinden almıştı: "Sözler, bir

Newcastle dükü ve düşesi tarafından ağırlanan Newcastle grubu. Düşes Margaret Cavendish, başında defne yapraklarından bir taçla sağ arka tarafta oturuyor.

ustanın sözleridir ama o sözler üstüne yemin etmeye zorlanmayız. Onun yerine, deney bizi nereye sürüklerse oraya gideriz." Royal Society'nin ilk başta yüz olan üye sayısı 1670'e kadar ikiye katlandı; yaptığı haftalık toplantılara konuk bilimciler katılıyorlardı. Derneğin yayın organı olan *Philosophical Transactions of the Royal Society*, üyelerin ve dış muhabir yazarların çalışmalarından bazılarını, özellikle de matematik alanında olanlarını yayınladı.

Doğa felsefecisi olan Newcastle düşesi Margaret Cavendish (1623-1673) madde ve hareket, vakum, manyetizma, rengin ve ateşin bileşenleri konulu tartışmalara katıldı. Doğa felsefesi üzerine kitaplar yazmasının yanı sıra birçok oyun ve şiir de yazan Cavendish, Descartes hayranı seçkin bilimcilerin gayriresmî olarak bir araya geldikleri "Newcastle grubu"na da ev sahipliği yaptı. Ama yalnız başına çalışıyordu ve bunu yalnızca utangaçlığına değil, cinsiyetine de bağlıyordu. Kendi başarıları kanıtlanmış olmasına rağmen Cavendish, hiç değilse yaşamının ilk yıllarında, kadınların beyninin erkeklerinkinden daha küçük ve daha yumuşak olduğuna, dolayısıyla da bilim ve felsefeye pek uygun düşmediğine ilişkin o dönemde geçerli faraziyeleri kabul ediyordu. Descartes'ın Fransız öğretililerinden birisinin 1673'te ortaya attığı, "Zihnin cinsiyeti yoktur" şeklindeki teze, az sayıda bilim adamı katılırdı. Bu cesur ifade, düşüncenin cinsiyet farlılıklarını aştığını –bu nedenle, erkeklerinkine eşit duyu organlarına sahip oldukları için kadınların da onlarla eşit sayılmaları gerektiğini– düşünen Descartes'ın bu inancını yansıtıyordu. Ama Cavendish'in bir oturuma katılmasına izin verilmesine rağmen kadınlar resmî olarak Royal Society'den men edilmişlerdi –bu durum 1945'e kadar sürdü– ve İngiliz üniversitelerinden dışlanmışlardı.

1666'da Fransız Kraliyet Bilim Akademisi'nin açılışını ve 1667'de Gözlemevi'nin kuruluşunu betimleyen Testelin'in goblen eseri.

Ne var ki bilimsel kuramlara ve buluşlara duyulan ilgi eğitimli üst sınıflar arasında yaygınlaşırken, kadınlar da bilim hakkında bilgilenmek istiyorlardı. Bazı kadınlar, bilimsel deneylerde kocalarına yardım ediyorlardı. Kadınların, şehirlerindeki bilimsel yaşama katılmaları İtalya'da daha yaygındı. Laura Bassi Veratti (1711-1778), Bologna Üniversitesi'nde felsefe öğrenimi gördü ve Bilimler Akademisi'ne seçildi; çalışmalarını –çok az yayınlamasına rağmen– düzenli olarak burada sundu. Üniversite öğretim üyesi unvanını aldı ama cinsiyetinden dolayı alenen öğretmenlik yapmasına izin verilmedi; bunu yalnızca evde yapabilirdi (İtalya'da bu çok yaygındı). Ama daha sonra, matematik eğitimini bitirince, Bassi deneysel fizik profesörü oldu, (belki de Benjamin Franklin'in çalışmalarından bile önce) akışkanlar mekaniği ve elektrik deneyleri yürüttü, yaşamının son yıllarında alenen öğretmenlik yapmasına izin verildi ve Roma'daki ileri gelen din adamlarının şaşırtıcı hamiliği sayesinde, papanın Yasaklanmış Fikirler ya da Kitaplar Dizini'ne koymuş olduğu bilimsel incelemelere erişme olanağı bile bulabildi. Laura Bassi, bilimsel camianın hep faal bir katılımcısı oldu.

Fransız Kraliyet Bilim Akademisi ilk resmî toplantısını 1666'da Paris'te yaptı. İngiliz Kraliyet Derneği gibi Fransız Akademisi de monarşiden himaye gördü, hatta bu sayede bir astronomi gözlemevine bile kavuştu. Bazı taşra şehirlerinde akademinin şubeleri açıldı. İngiltere'deki mevkidaşlarının aksine, Fransız Akademisi'nin üyeleri zamanlarının çoğunu yiyip içmekle geçiriyorlardı; üyelerden birisi, bilimsel irdelemelere geçilmeden önce, ifrata varan yemekler için aşırı zaman harcanmasından yakınmıştı.

Bilginin eğitimli bir azınlığın tekelinde kalması gerektiğine inandıkları için bazı yazarlar Latinceyi kasten kullansalar da Latincenin bilim dili olarak gitgide gerilemesiyle, dil duvarları fikirlerin ve araştırmaların yayılmasının önünde büyük bir engel hâline geldi. Galileo, seçkinler arasında daha geniş bir okur kitlesine ulaşmak için olduğu kadar, dinsel söylem dili olan Latinceyi bilimden çıkarmak için de İtalyanca yazmıştı. Newton, *Principia*'sını Latince yazdı. Bunun bir nedeni, çalışmasının ancak öylelikle kıta Avrupa'sındaki bilginlerin çoğu tarafından okunabilecek olmasıydı. Buna karşılık, Newton'ın *Optics* adlı yapıtı ilkin İngilizce çıktı, sonra Latinceye ve Fransızcaya çevrilerek yayınlandı. 18. yüzyılda, her ülkenin kendi günlük dili yavaş yavaş bilimcilerinin de dili hâline geldi.

17. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Descartes'ın fikirleri, Calvinci muhalefeti alt ederek Flaman üniversitelerinin öğretim programlarına girmişti. Ama Avrupa'nın doğusuna doğru gidildikçe, Bilimsel Devrim'in etkisi zayıflıyordu. Lehistan'da, kısmen, bilimsel düşüncenin serbest akışını kısıtlayan Katolik Reformasyon'unun başarılı olması nedeniyle, bilimsel araştırmalar geri kaldı. Gdańsk'ta Protestanların sahibi oldukları bazı basımevleri, 17. yüzyılın ikinci yarısında bilimsel çalışmaları yayınlamaya başladı. Leibniz, Habsburg ülkelerinde popülerlik kazandı; bunun en azından kısmi bir nedeni, onun diplomat olarak birkaç Alman hükümdara hizmet etmesi ve belki aynı zamanda da onun, Tanrı'nın önceden uyumu belirlemiş olduğu yolunda sahip olduğu bulaşıcı iyimserliğinin ve inancının farklı toplulukları kapsayan dağınık krallıkta yankı bulmasıydı. Yine de üniversite, manastır ve imparatorluk kütüphanelerinin raflarında hâlâ teoloji ve ibadet yazınının ağırlığı vardı. Sayıca çok az olan bilim üzerine yayınlar ise kuvvetle Aristocu olmaya devam etti.

Doğu'daki bazı âlimler, bilimsel yöntemle ilgili Batı'da yapılan tartışmaların elbette ki farkına vardılar. Örneğin, Macaristan'daki ve Silezya'daki Protestan düşünürler, Batı Avrupa'dan gezmeye gelen bilginler sayesinde yavaş yavaş Bacon'ın ve Descartes'ın fikirlerini tanıdılar; birkaç Macar ve Silezyalı da Flaman üniversitelerini ziyaret ederek yeni fikirleri öğrendiler. Bazı Bohemyalı ve Leh soylular, yeni bilim konusundaki kitapları özel kütüphanelerine almaya başladılar; bunlardan birindeki kitap sayısı en sonunda 300.000 cildi ve 10.000 elyazmasını aştı. Kuramsal ve uygulamalı gökbilim çalışmaları Habsburg topraklarında yayıldı, bunların bazılarını da Cizvitler yaptılar. Matematik, optik ve atmosfer basıncına ilişkin problemler de tartışmaların odağında yer alıyordu. Kutsal Roma-Cermen imparatoru III. Ferdinand (saltanatı 1637-1657), askerî geometri eğitimi aldı ve çocukları için aritmetik oyuncaklar yaptı.

Rusya'da Ortodoks Kilisesi'nin Batı'ya soğukluk duyması ve dolayısıyla da bilimsel deneylere karşı çıkması nedeniyle, Rusya'nın Batı kültüründen uzak yalıtılmışlığı daha bir arttı. Batı'ya ait bazı pratik bilgilerin, söz gelimi askerlikle,

madencilikle ya da metalürjiyle ilgili bilgilerin alınıp benimsendiği elbette oluyordu; bunlar çoğunlukla yabancı tüccarlar ve maceracı zanaatkârlar aracılığıyla ulaşıyordu. 17. yüzyıl Rusya'sında ne özel yetenekli bilim adamı ve ne de bilimsel cemiyet vardı. Çar I. Petro'nun saltanatına kadar, Rusya'da yayınlanan neredeyse tüm kitaplar dinsel içerikliydi ve Rus kültürü esasen bir manastır kültürüydü. Yabancı kitaplar ancak yaklaşık 1650'den sonra sarayda görülmeye başlandı; birçoğu Lehistan'dan ve Ukrayna'dan geliyordu. Bununla birlikte, bir bölünmenin darbesini yiyen Ortodoks Kilisesi, o noktada, Batılı fikirlere karşı yeni bir seferberlik başlatarak, laik bilgiyi dinden çıkma ve bilimi de Deccal'ın işi olarak lanetledi. Ama yavaş yavaş bazı soylular, doğa bilimlerine özgü fikirlerle tanıştılar. Bunlar, Kilise öğretiminden memnun olmayan ve söz gelimi genişleyen kendi devletlerinin coğrafyası gibi konularda daha çok şey öğrenme açlığı çeken Rus soylularıydı. Rusya'daki okuryazar sınıflar, o noktadan sonra, Batı kaynaklı fikirlerle ilgilenenler (Batı'da bilinenlerin çoğu, 1725'e kadar Rusya'da da bilinir olmuştu) ve en başat Slav devleti olarak Rusya'nın benzersizliği saydıkları şeyler adına o bilgileri reddedenler arasında hep bölünmüş olarak kaldı.

Bilimin Kullanım Alanları

17. yüzyıldaki Bilimsel Devrim, her şeyden önce düşüncede olan bir devrimdi. İnsanların yaşayış tarzını değiştirecek olan teknolojik icatların çoğu gelecekte yapılacaktı. Ama 17. yüzyılın ikinci yarısında, bilimsel deneyler bazı buluşların uygulamaya sokulmasına yol açtı. Newton sayesinde, enlemler artık kolayca belirlenebiliyor ve deniz gelgitleri doğru haritalanabiliyordu. Amerika kıtasına yapılan keşif, ticaret ve fetih amaçlı yolculuklar yeni denizcilik seyir aletlerine olan talebi artırdı. Teleskopların, mikroskopların, dürbünlerin ve diğer bilimsel araçların üretilmesine Flaman bilim ve zanaat adamları öncülük ettiler.

Ama birçoğu kendi kendini eğitmiş olan hekimler, mühendisler, denizciler, alet yapımcıları, optikçiler, eczacılar ve arazi ölçümcüler de yeni buluşları günlük yaşama yine yavaş yavaş uygulamaya başladılar. Royal Society üyelerinden Robert Hooke (1635-1703), atmosfer basıncını ölçen barometreyi iyileştirdi ve çoklu mercekler ekleyerek mikroskobun büyültme gücünü artırdı. Böylelikle de bitkilerin hücre yapısını inceleme olanağına kavuştu. Biyologlar fosilleri, kuşları ve egzotik balıkları toplamaya, sınıflandırmaya, teşrih etmeye ve tanımlamaya başlayarak, çevrelerindeki dünyanın zenginliğine ve karmaşıklığına ilişkin çağdaş anlayışa katkıda bulundular.

Francis Bacon'ın tahmin etmiş olduğu gibi, hükümetler devlet hizmetinde bilimden yararlanmaya başladılar. Kıta Avrupa'sındaki mutlak hükümdarlar, rakipleri karşısında kendilerine ticari ve askerî avantaj sağlayacak icatlar yapmaları için bilimcileri teşvik ettiler. Fransa'da, XIV. Louis'nin maliye bakanı Jean-Baptiste Colbert, Kraliyet Bilim Akademisi'ni, Fransız ticaretine ve sanayisine

yarar sağlayabileceğini düşündüğü şeylerin incelenmesine yönlendirmeye çalıştı, istatistikler toplanmasını emretti, illerin ve sömürgelerin güvenilir haritalarını yapmak üzere insanlar görevlendirdi. İngiliz hükümet görevlileri de idari ve sosyal sorunlarda istatistikten yararlanmaya başladılar.

Çar I. Petro, Batı Avrupa'ya yaptığı seyahat (*bkz.* Bölüm 7) sonucunda, Rusya'nın Batı'dan birçok şey alması gerektiği kanısına vardı. Leibniz'le yazıştı ve Leibniz, bir eğitim sistemi yaratılmasının yanı sıra, deneysel bilimin de ilerleme getireceği konusunda onu ikna etti. Çar, Batı'da yaygın olan, "[Rusların] bilimi umursamayan barbarlar oldukları" izlenimini silmek istiyordu. Petro'nun, ülkesini Batı bilimsel fikirlerine açmayı da kapsayan Batılılaşma seferberliği, Rusya'yı büyük bir güç yaptı. Petro'nun ilgilendiği bilimler devlet kurmaya yararlı olanlardı: Mekanik, kimya ve matematik; hepsi de gemilerin inşa edilmesine ve topların iyileştirilmesine yardımcı oldu. Petro, Rusya Bilimler Akademisi'ni ve ilk Rus kâşifler, haritacılar ve gökbilimciler kuşağını yaratan Moskova Matematik ve Seyrüsefer Okulu'nu kurdu.

Bilim ve Din

Bilimsel buluşlar, yalnızca imanı temel alan dinsel otoriteden daha çok kişinin şüphe duymasına yol açtıkça, bilim ile din arasında gerilim noktalarının ortaya çıkmaya devam etmesi hiç de şaşırtıcı olmadı. Bu, özellikle Katolik ve Ortodoks kiliseleri bakımından geçerliydi. Bilim kültürünün ortaya çıkışında İngiltere'nin ve daha küçük ölçüde de Hollanda'nın erkenden üstlendikleri rol dikkate alınınca, Protestan ülkeler ile bilimdeki ilerlemeler arasında yakın bir ilişki var gibi görünüyordu. Bu durum, bizatihi Protestanlığın bilimsel araştırmaya daha elverişli olup olmadığı tartışmasına katkıda bulundu.

1690'lara gelindiğinde hem Newton'ın hem de Descartes'ın kuramlarının öğretilmekte olduğu Cambridge Üniversitesi'nde ve Padova Üniversitesi'nde bilimin oynadığı role rağmen, üniversitelerin çoğunun öğretim programlarında hâlâ teolojik kaygılar ağır basıyordu. Üniversiteler, bilimsel yöntemin yaygınlaşmasına nispeten az katkı yaptılar. 17. yüzyılın tamamında, Avrupa nüfusu durgunluğa girdiği için bu üniversitelere kayıtlar azaldı. Katolik ülkelerdeki üniversitelerde dinsel yasa, Protestan ülkelerdekilerde ise medeni yasa başat durumdaydı; buralarda, sırasıyla, kilise görevlileri ve devlet görevlileri eğitiliyordu. 17. yüzyılda, Alman üniversitelerinin sayısı iki kattan fazla artarak yaklaşık 40'a çıktı. Ne var ki bunların kurulmasını sağlayan itici güç, bilime yönelik ilgiden değil, Luthercilikten ve Calvincilikten geliyordu.

Katolik üniversiteler, en geleneksel kurumlar olmayı sürdürdüler. Yaklaşık 30.000 öğrencinin öğrenim gördüğü ve kıta Avrupa'sının en büyük üniversitesi olan Paris Üniversitesi, Descartes'ın 1650'de ölümünün ardından, onun için cenaze konuşması yapılmasını yasakladı. Yaklaşık 30 yıl sonra, Paris başpiskoposu,

Galileo'nun öğrenim gördüğü zamanki hâliyle, İtalya'daki Padova Üniversitesi'nin resmi.

"Fizikte, Aristoteles fiziğinin ilkelerinden sapılması ... ve Descartes'ın yeni öğretilerinin benimsenmesi yasaktır," diye ilan etti. Paris Üniversitesi, yeni felsefeyi dışlamayı 1730'lara kadar sürdürdü. Avrupa çapında, üniversite öğretim programlarında deneysel fiziğin olmamasının yanı sıra, botanik ve kimya da yoktu.

Bilimsel yöntemin yaygınlaşmasında Protestanların üstlendikleri belirgin rol, Katolik Kilisesi'nin teolojik duruşu ile Protestan Reformasyon'unun daha özgürlükçü kültürü arasındaki farklılıkları yansıtıyordu. Katolik teologlar, yeniliğe ve deneye pek az olanak tanıyorlardı. Bir kişinin, Kutsal Kitap'ın kişisel bir yorumu yoluyla hakikati ve kurtuluşu kendi dinsel deneyiminde aramasını gerektiren Protestan inanç, doktriner teolojiden kuşku duyulmasını teşvik etti. Bireysel buluşa yapılan vurgu, kişiyi doğal olarak deneyciliğe götürür görünüyordu. Protestan teologlar da katı ve uzlaşmaz olabilmekle birlikte, papalığın Yasaklanmış Fikirler ya da Kitaplar Dizini'nin veya Engizisyon mekanizmasının bir benzeri Protestanlıkta yoktu.

Katolik devletlerde din adamlarının suçlamalarıyla ya da mantığa tamamen aykırı görünen mucizelere ilişkin öykülerle karşı karşıya kalan bilimciler, Protestan topraklarında destek buluyorlardı. İspanyol boyunduruğuna karşı uzun bir savaş veren Protestan Felemenk Cumhuriyeti, çoğu kitabın yayınlanabildiği bir hoşgörü merkezi hâline geldi. Descartes, Galileo'nun çalışmalarının mahkûm edildiğini öğrenince Fransa'dan Hollanda'ya kaçtı ve *Yöntem Üzerine Konuşma*'yı orada yayınladı. Francis Bacon, Bilimsel Devrim ile Protestan Reformasyon'unu

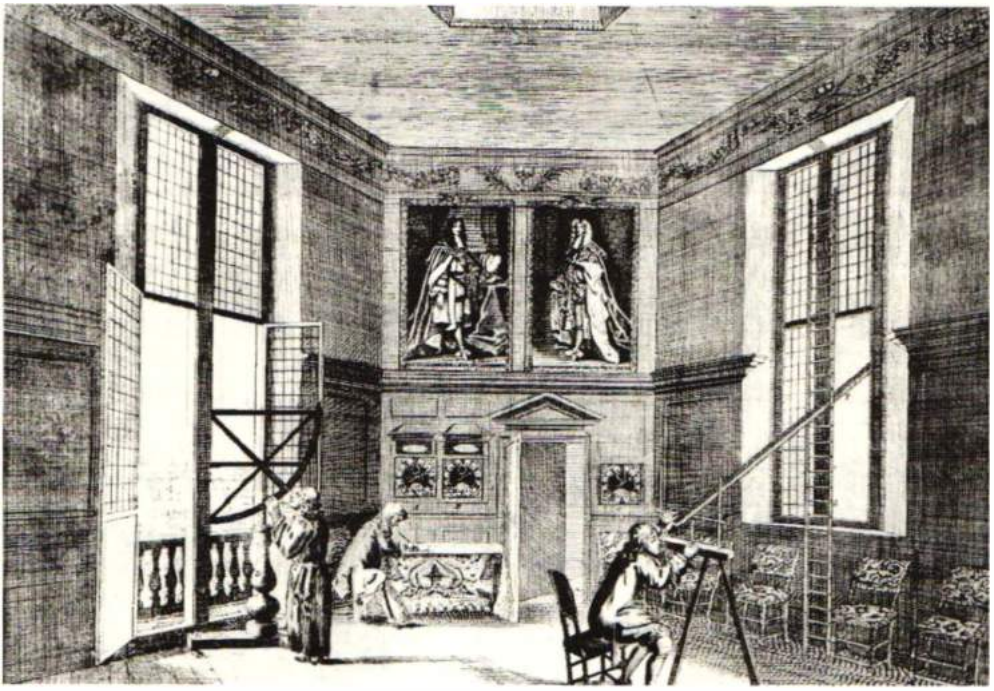

Londra Kraliyet Gözlemevi'nde teleskop kullanan gökbilimciler.

ilk ilişkilendirenler arasındaydı. Gerçekten de birçok Protestan, bilimsel buluşların insanları daha iyi bir dünyaya götüreceğine, doğa harikalarının keşfedilmeyi beklediğine ve böylece Tanrı'ya daha çok şükredileceğine inanıyordu. Ama öte yandan Bohemya'da Cizvitler, astronomi ve matematik konusunda kendisini yorumla sınırlı tutması ve teolojik sorunlar olduğu düşünülen konulardan kaçınması koşuluyla Kepler'i korudular (yoksa Protestan teologlarca yargılanıp zulme uğrayacaktı).

İngiltere'de dünyaya ilişkin bilimsel bir görüşün gelişmesi, 17. yüzyıl ortalarında onlarca yıl süren toplumsal, entelektüel ve siyasal kriz bağlamında daha iyi anlaşılabilir. Kral I. Charles'ın mutlakiyet ve Katoliklik lehine görünen hamlelerine karşı Parlamento ve Püritenlerce yürütülen seferberlikler siyasal ve dinsel reformcuları cezbetti (*bkz.* Bölüm 6). Katolik Kilisesi'ni bilimsel araştırmanın önünde engel olarak gören birçokları, bir özgürlük iklimi ararlarken I. Charles'a muhalefet ettiler. İngiliz İçsavaşı'nda reformcuların kazandıkları zafer, Newton'u ve yeni felsefenin diğer yandaşlarını yüreklendirmiş olabilir. Ilımlı Anglikanlar, tıpkı kendilerinden önceki Püritenler gibi, bilimin ilerleme getirebildiğinde ısrar ediyorlardı. Greenwich'te 1675'te II. Charles'ın kurduğu Kraliyet Gözlemevi'nin gelişmesini teşvik ettiler. Newton ve Royal Society'nin diğer üyeleri, Katolik kral II. James'in Fransa'ya sürgün edilmesini ve 1688 Şanlı Devrim'ini neredeyse oy birliğiyle desteklediler. Siyasal ve dinsel otoritenin o kadar çok merkezileşmediği İngiltere'de sansür nispeten seyrek uygulandı.

Bunun aksine, Fransa'da Katolik Kilisesi'nin teşvik ettiği devlet sansürcülüğü, 1623'te yani Toulouse bağımsız hukuk mahkemesinin, Padova Üniversitesi'nde öğrenim gördükten sonra mucizelere inanmadığını söylediği için bir keşişin cübbesi çıkarılmış hâlde kazıkta yakılmasını emretmesinden beş yıl sonra resmen başlatıldı. Bundan sonra, her yeni kitap taslağı yayın izni için resmî bir daireye sunulmak zorundaydı. Altı yıl sonra edebiyat, bilim ve siyaset için ayrı daireler oluşturuldu; dinsel konuları işleyen kitaplarda din adamlarının veto yetkisi vardı.

Ama hiç kuşkusuz, Fransa'da tüm din adamları bilime karşı amansız bir savaş açmadılar. Bazı Fransız Cizvitler, bilimsel yöntem konusunda açık fikirliydiler. Kilise içinde muhalif bir hareket oluşturan Jansenciler de bilimsel buluştan, irdelemeden ve tartışmadan yanaydılar (*bkz.* Bölüm 7).

Bilimsel Devrim'in Sonuçları

Bilimsel Devrim, teolojiyi arka plana itmiş görünüyordu. Bilimsel yöntemin ilk savunucuları evreni Tanrı'nın yarattığından asla kuşku duymasalar bile, insanlığın bir gün doğaya egemen olabileceği düşüncesi Kilise yetkililerinin birçoğunu allak bullak etti. Descartes'ın materyalizmi, insanlığın Tanrı'dan bağımsız yaşayabileceğini öne sürer görünüyordu. Bilimsel yönteme olan inanç, gerçekten belirgin felsefi sonuçlar içeriyordu: "Eğer doğa felsefesi, tüm kısımlarıyla, bu yöntemi izleyerek en sonunda mükemmelleşecekse," diyordu Newton, "ahlak felsefesinin sınırları da genişleyecektir." İngiliz şair John Donne daha 1612'de aynı yargıya ulaşmıştı. Geleceği okurcasına, "Yeni felsefe, her şeye kuşkuyla yaklaşır," diye yazmıştı.

Erkek ve kadın bilim insanları, bilimsel yöntemin doğa ve evren ile ilgili incelemelere uygulanmasını savundular. Toplumu, hükümeti ve siyasal düşünceyi de benzer bir eleştiri süzgecine tabi tutmaya sadece bir adım kalmıştı. İngiliz filozof John Locke, tıpkı astronomi gibi toplumun da bilimsel yöntemin katı ölçütlerine tabi bir dal olduğunu öne sürdü. Dahası, Bilimsel Devrim, en sonunda 18. yüzyıl aydınlanmasının feylesoflarını, düşünürlerini ve yazarlarını etkileyerek, mutlakiyete de kuşkuyla bakılmasına yardımcı olacaktı. Feylesofların özgürlüğün fıtri değerine olan inançları ve insanların hükümdarlarca değil, hukukla yönetilmesi gerektiği yolundaki tezleri, mutlakiyetin ta temellerine meydan okuyacaktı.

BÖLÜM 9

AYDINLANMIŞ DÜŞÜNCE VE EDEBÎ CUMHURİYET

"Aydınlanma nedir?" diye sormuştu Alman filozof Immanuel Kant. Bugün de 18. yüzyılda olduğu kadar heyecan verici bir meydan okuma içeren yanıtını, "*Bilmeyi göze almak!* Kendi anlayışınızı kullanacak cesarete sahip olmak" diyerek vermişti. Entelektüel enerjinin ve coşkulu bilgi arayışının her yeri sardığı o dönemde, Aydınlanma feylesofları, düşünürleri ve yazarları, entelektüel özgürlüğü ve ilerleme arayışında aklın kullanılmasını benimseyip savundular. Önceki dönemdeki çoğu bilimcinin aksine, fikirlerinin genel okur kitlesine ulaşmasını istediler. Bu nedenle, üstlendikleri göreve ilişkin bu görüşte eğitim-öğretimin büyük ağırlığı vardı. Onların eğitim-öğretime yaklaşımı, resmî okullaşmayla sınırlı değildi; bireyin gelişimini ve yaşam boyunca sürekli eleştirel sorgulamayı da kapsıyordu.

Aydınlanma, Paris'te başladı ama Alman devletleri, Felemenk Cumhuriyeti, Büyük Britanya da dâhil Batı Avrupa'nın çoğuna ve ta Kuzey Amerika'ya kadar yayıldı. Feylesofların çalışmaları Lehistan'a ve Rusya'ya ulaştı. Ortodoks Hristiyan aydınlar, Aydınlanma'nın bilimi ve hümanizmi yüceltici anlayışını Balkanlar'a taşıdılar. Feylesofların yazıları, 18. yüzyıl Avrupa'sında Fransızcanın yüksel kültür dili olarak kabul görmesine yardımcı oldu. Gerçekten, Potsdam'dan bildirildiğine göre Prusya kralı Büyük Friedrich'in sarayında "Almanca en az konuşulan dil"di. Ama biricik felsefi söylem dilinin Fransızca olduğu pek de söylenemezdi. İtalya'da bu yeni düşünüşten etkilenenler, ruhban sınıfının, özellikle de papalığın siyasal yaşam üzerindeki etkisini yermek için feylesofların fikirlerinden yararlandılar. Britanya'da filozof David Hume ve serbest piyasa liberalizmin babası iktisatçı Adam Smith, "İskoç Aydınlanması" düşüncesinin temsilcisi oldular.

Aydınlanma, kabaca üç aşamaya ayrılabilir. Birinci aşama 18. yüzyılın ilk yarısını kapsar ve Bilimsel Devrim'in etkisini en dolaysızca yansıtır; ikincisi, yani "yüksek Aydınlanma," Charles-Louis de Montesquieu'nün *De l'esprit des loix* (*Kanunların Ruhu Üzerine*) adlı eserinin yayınlanmasıyla (1748) başlar, 1778'de

François-Marie Voltaire'in ve Jean-Jacques Rousseau'nun ölümüyle sona erer; üçüncüsü, yani Rousseau'nun çalışmalarından etkilenen geç Aydınlanma ise insan aklına yapılan vurgunun yerini giderek insanlığın duygularına ve tutkularına verilen ağırlığa bırakmasıyla dikkati çeker. Bu son aşama, özgürlük kavramı ile Adam Smith'in düşüncesinin en iyi şekilde temsil ettiği ekonomilerin işleyişi arasında bağ kuran yeni fikirlerle de öne çıkar. Yine bu dönemde, hükümdarların uyruklarının iyiliği için çalışmaları gerektiği şeklinde feylesoflarca önerilen ilkeyi bazı mutlak krallar uyguladılar. Ama hükümdarlar bu "aydınlanmış mutlakiyet" deneylerini en çok, devletlerini daha etkili şekilde örgütlemek ve böylece otoritelerini daha da güçlendirmek açısından dikkate değer buluyorlardı. Bu üçüncü dönem, genişleyen edebî piyasadan kazanç sağlama peşindeki sözde feylesofların daha önemsiz çalışmalarının halk arasında yayılmasını da sağladı. Bu çalışmalar da Fransız monarşisinin otoritesine duyulan saygının zayıflamasında etkili oldu ve böylece, dolaylı olarak, Fransız Devrimi'ne katkıda bulundu.

Aydınlanmış Fikirler

Feylesoflar doğa, insanlık, toplum, hükümet ve özgürlüğün fıtri değeri konusunda Avrupalıların yüzlerce yıldan beri benimsedikleri en temel öğretilerden bazılarına meydan okuyan görüşleri savundular. Örneğin kölelik, insan özgürlüğü ilkesini çiğniyordu. Aydınlanma düşüncesinin içerdiği imalar devrimciydi, çünkü feylesofların tezine göre, insanlığın doğal iyiliğini, maddi ve ahlaki gelişim yeteneğini yansıtmayan toplumsal ve siyasal kurumlar ilerlemeye ayak bağı olmuştu. Feylesofların birçoğu bilim ile din arasında hiç bağdaşmazlık görmemesine ya da pek az görmesine rağmen, kuşaktan kuşağa aktarılarak benimsenmiş hakikatlere kuşkuyla yaklaşıyordu. Bu nedenle, onlar yerleşik kiliselerin doktriner otoritesine meydan okudular ve siyasal kurumların laikleşmesi için yoğun bir seferberlik başlattılar.

Modern siyasal inançlarımızın birçoğunun köklerini Aydınlanma'da buluruz: İnsanlar üzerinde hükümdarların değil, hukukun egemen olmasını gerektiği düşüncesi; bir avuç kişinin elinde haddinden fazla güç birikmesini önlemek için yönetim içinde güçler ayrılığının olması gerektiği inancı; halk egemenliği kavramı (hukuki otoritenin, tamamen ya da hiç değilse kısmen halka dayanması, onların rızasını değilse bile çıkarlarını yansıtması gerektiği fikri); hükümdarların halkın refahını sağlamakla yükümlü oldukları varsayımı. Egemenliğe, siyasal haklara ve devletlerin örgütlenişine ilişkin böyle modern görüşlerin sonuçları, Fransız Devrimi'nde ve 18. yüzyıldaki liberalizm çağında görülecekti.

Aydınlanmış Düşünce Üzerindeki Entelektüel Etkiler

Tüm entelektüel ve kültürel hareketler gibi Aydınlanma da kendiliğinden ortaya çıkmadı. David Hume'un (1711-1776) "insan bilimi" dediği şeyi yaratmakla, fey-

lesoflar, doğayı ve evreni incelerken bilimsel yöntemi benimseyenlerin savundukları Bilimsel Devrim'in etkisini yansıttılar. Parlak İngiliz bilimci ve kuramcı Sir Isaac Newton'ın (*bkz.* Bölüm 8), vurguladığına göre, bilim –akıl ve deney– doğayı anlamanın anahtarını elinde tutar ve insanlık, dinsel öğretimle değil, "gözlem, analiz ve deney" yoluyla bilgiyi keşfeder.

İki düşünür, Bilimsel Devrim ile Aydınlanma düşüncesini birbirine bağladı: John Locke ve Georges-Louis Buffon. Locke (1632-1704), gökbilim kadar felsefenin de bilimsel yöntemin ve eleştirel sorgulamanın katı ölçütlerine tabi bir bilim dalı olduğunu öne sürdü. Bir toprak sahibinin oğlu ve British Royal Society'nin üyesi olan Locke her zaman tıbba güçlü bir ilgi duydu. Locke, Kral II. James'in tahtı etrafında dönen siyasal kriz sırasında kendi kendini sürgün ettiği Hollanda'dan dönünce, Kral William ve Kraliçe Mary yönetimine hep yakın durdu (*bkz.* Bölüm 6).

Locke, toplumun incelemesine bilimsel yöntemin uygulanabileceğine inanıyordu. *An Essay Concerning Human Understanding* (*İnsan Zihni Üzerine Bir Araştırma*; 1690) adlı yapıtında Locke, her bireyin doğduğunda bir *tabula rasa*, yani hiç yazılmamış bir sayfa olduğunu varsaydı. Tüm bilgilerin duyu organlarıyla edinildiğine inanan Locke, kalıtımla gelen yeteneklerin varlığını yadsıdı ve Katolik Kilisesi'nce savunulduğu üzere, insanlığın ilk günahla lekelenmiş olduğu fikrini reddetti. Öngördüğüne göre, daha fazla doğa yasasının keşfedilmesi, toplumun üzerine kurulması gereken laik yasalara temel oluşturacaktı. Locke, insanlığın böylelikle toplumsal koşulları iyileştirebileceğinden emindi.

Locke, her kişinin yaşam, hürriyet ve mülkiyet hakkının olduğunu savunurken, bireyin onurunu da vurguladı (ama yine de Amerika kıtasındaki kölele-

İkisi de Bilimsel Devrim ile Aydınlanma düşüncesi arasında bağ kuran John Locke (*solda*) ve Georges-Louis Buffon (*sağda*).

ri doğuştan gelen bu tür hakların dışında tuttu). Monarşilerin hükmedenler ile hükmedilenler arasındaki bir toplumsal sözleşmeye dayandığını savundu. İnsanlar, güvenlik karşılığında bir kısım özgürlüklerinden feragat etmeliydiler. Ama, bireylerin "doğa durumu"ndan korunmak karşılığında sınırsız egemenliğe sahip mutlak devlete haklarını terk etmeleri gerektiği yolundaki düşüncesiyle ünlü olan Thomas Hobbes'un aksine, Locke, insanlığın hürriyetinin ve haklarının doğa yasalarından kaynaklandığında ısrar etti. Locke, eğitim-öğretim reformunun, basın özgürlüğünün, dinsel hoşgörünün ve siyasal güçler ayrılığının önde gelen bir savunucusu oldu.

Locke'un doğa ile toplumsal düzen arasındaki bağa duyduğu ilgi, cinsiyet meselelerini ele alıp irdelemesine yol açtı. Bir koca ve baba, karısına ve çocuklarına nasıl hükmederse kralın da milletine öyle hükmettiği faraziyesi, erken modern siyasal kuramda ön plana çıkmıştı ve yalnızca 17. yüzyıl ortasındaki İngiliz İçsavaşı sırasında bir avuç radikal, kısa süreliğine buna meydan okumuştu. Locke, "yeryüzündeki tüm iktidarın ya babaca iktidardan türediği ya da oradan gasp edildiği" şeklindeki o dönem geçerli devlet görüşüne karşı çıktı. Ataerkil kurumlar olarak aile ile devlet arasında benzerlik kurulmasının uygun olmadığını vurguladı. Âdem'in Havva karşısında üstün olduğu şeklindeki o dönem geçerli görüşü reddederek, hükümet gibi evliliğin de toplumsal sözleşmeyle düzenlenmesi gerektiği görüşünü benimsedi. Bununla birlikte, Locke bundan ileriye gitmedi ve evlilik içinde eşitliği benimsemesi yalnızca bir ülkü olarak kaldı. Locke, gündelik yaşamda kadınların erkeklere itaat etmeleri gerektiğine inandı. Ama Locke'un bir kurum olarak aileye ilişkin analizi, kadınların toplumsal rolüne yönelik entelektüel ilginin canlanmasına yine de yardımcı oldu.

Georges-Louis Buffon (1707-1788), Bilimsel Devrim ile Aydınlanma arasında bağ kurdu. Fransız Kraliyet Bilim Akademisi'ne yaptığı ilk sunumu, olasılık kuramının seksek ile kumar oynamaya uygulanmasına ilişkin bir inceleme olan Buffon, Kraliyet Bahçeleri'nin idarecisi oldu. Laboratuvarında maymunlarla ve porsuklarla çevrilmiş olarak deneylerini yürüttü; bunlardan bazıları, örneğin güneşin camdan geçerek gösterdiği yakıcı etkiyi incelediği deney işe yaradı ve kuşların duygusal yaşamına ilişkin incelemesi dâhil, bazılarıysa işe yaramadı. Buffon'un soğuyan metallerle yaptığı deneyler, Burgonya'daki evinin yakınına büyük bir dökümhane inşa etmesine yol açtı.

Feylesoflar, 17. yüzyıl sonlarında yaşanmış bilimsel yöntem savunucularına olan minnet borçlarını kabul ettiler. Voltaire bilimcilere ve filozoflara "irdelemeleri, tartmaları, hesaplamaları ve ölçmeleri ama asla farz etmemeleri" çağrısında bulunduğu için Newton'u selamladı. Hume, tüm bilginin eleştirel sorgulamadan ve bilimsel keşiften geldiğini ve akıl yürütme yeteneğinin insanları diğer hayvanlardan ayırdığını ısrarla vurguladı. Bilimsel Devrim'in etkisini yansıtan feylesofların birçoğunun düşüncesine göre, kökenini akılda değil imanda ve gö-

renekte buldukları din, bilimsel olarak incelenen diğer her bir olgu gibi toplumsal bir olguydu. Hume, dinsel hakikatlerin Kutsal Kitap aracılığıyla vahyedilmesi fikrini topa tuttu.

İlkelerinin bizatihi tümel (evrensel) olması nedeniyle, feylesoflardan bazıları, ahlak –neyin yanlış, neyin doğru olduğu– duygusunun dinsel öğretimden değil, insanın doğasından kaynaklandığı için kültürden kültüre değişiklik gösterebildiğini öne sürdüler. Locke'tan etkilenen Denis Diderot'nun savunduğuna göre, duyusal uyarım –ya da kör insanlar örneğinde olduğu gibi duyusal yoksunluk– bireysel ahlaki yanıtları şekillendirir ve kör bir insanın ahlaki ilkeleri, görebilen bir insanınkinden biraz farklı olabilir. Diderot, uzaklardaki Tahiti'de yaşayan insanların, herhangi bir dinsel öğretiden yararlanmaksızın, akılcı bir toplumsal düzen oluşturduklarını anlattı. Hume, "ahlak bilimi"nin, Hristiyanların çıkarlarına hizmet etmesi çağrısı yaptı.

Fikirler Cumhuriyeti

Feylesofların reform çağrıları bazen incelikli, bazen de fütursuzca dobraydı. Ama bu çağrılar, başkaldırılara yol açmadı. İnsanların düşünüş tarzını değiştirmeye çalışırlarken kullandıkları tek silah, kalemleriydi. Onlar mektuplarla, yayınlanmamış elyazmalarıyla, kitaplarla, risalelerle, broşürlerle; romanlar, şiirler, piyesler, edebiyat ve sanat eleştirileri yazarak ve siyaset felsefesi yaparak fikirlerini ilettiler.

Feylesoflar, oluşturdukları gayriresmî uluslararası topluluğa Aydınlanma çağında yaşayanların zaman zaman verdiği ad olan "edebî cumhuriyet" bünyesindeki yazarların mesleki dayanışmasını ve karşılıklı bağlılığını yücelttiler. 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Voltaire, biraz da abartarak, profesyonel yazarın toplumsal zirvenin tepesinde durduğunu öne sürdü. O, Montesquieu ve Diderot, saygın Fransız Kraliyet Akademisi'ne seçilmeyi kabul ederek, yapıtlarında inceden inceye de olsa yerdikleri monarşi karşısındaki ikircikli tavırlarını açığa vurdular. Voltaire ve Montesquieu yazarak geçimini sağlayabilen bir avuç kişi arasında yer almalarına rağmen, feylesofların en ünlüleri, saygınlığın yanı sıra para da kazandılar.

Feylesoflar, Aydınlanma'nın temel fikirlerini paylaşmış olsalar da aralarında önemli farklılıklar bulunuyordu. Farklı toplumsal sınıflara, kuşaklara ve milletlere mensuptular. Herhangi bir cumhuriyetteki insanlar gibi sık sık da görüş ayrılığına düştüler; şahsen, mektupla ve yayınlanmış çalışmalarında tartışmaya girdiler. Örneğin, ideal devletin aydın ve iyiliksever bir monarşi mi, soyluluğu temsil eden bir parlamenter organın dengelediği bir monarşi mi, yoksa bir tür doğrudan demokrasi mi olduğu konusunda anlaşamıyorlardı. Din konusundaki görüşleri de farklıydı. Montesquieu, Voltaire ve Rousseau, deist (Yaradancı) idiler. Dünyayı hareket hâlinde tutmakta Tanrı'nın sürekli müdahalesinin gerekli olmadığı

Voltaire (eli havada), en solda oturan Denis Diderot'nun da katıldığı feylesofların yemekli bir toplantısına başkanlık ediyor.

bilimsel sorgulamayla ortaya konulmuş göründüğünden, Tanrı'yı, doğa yasaları uyarınca dünyayı harekete geçirdikten sonra bilgiyi ve insan ilerlemesini insanlığın buluşlarına ve eylemlerine terk eden bir saatçi olarak gördüler. Oysaki Diderot, ateist (Tanrıtanımaz) oldu.

Edebî cumhuriyetin tüm çeşitliliğine ve zenginliğine rağmen dört feylesof toplum, din ve siyaset üzerine şaşırtıcı fikirleriyle Aydınlanma söylemine damga vurdu: Montesquieu, Voltaire, Diderot ve Rousseau. Bunların ayrı ayrı ele alınmaları son derece yerinde olur.

Montesquieu

Montesquieu (Charles-Louis de Secondat; 1689-1755), babasının ölümü üzerine Bordeaux yakınında bir feodal şatonun ve ufak bir gelirin varisi oldu. Hukuk öğrenimi gördükten sonra zengin bir akrabasının bıraktığı daha büyük bir mirasa kondu ve Baron de Montesquieu unvanını aldı, ayrıca Bordeaux'daki soylu parlamentosunun yani bağımsız il mahkemesinin başkanı da oldu.

Montesquieu, 1721'de Paris'e taşındıktan sonra, *Lettres persanes* (*İran Mektupları*) adlı kitabını yayınladı. Paris'i ziyaret eden iki İranlının ülkelerine yolladıkları raporlar biçiminde düzenlenmiş bu eseri, Batı'daki yaşamın siyasal ve toplumsal adaletsizliklerini ayrıntılarıyla anlatıyordu. Montesquieu, 18. yüzyıl Fransa'sına yönelik bu eleştiriyi bir seyahat güncesi biçiminde düzenleyerek kraliyet sansürünü atlatabildi. Bu eser, papanın bir "büyücü" olduğu şeklindeki

imasına kızan din adamlarını rahatsız etti. Fransa kralına gelince, İranlılar onun "Avrupalı muktedirlerin en güçlüsü olduğu"nu bildiriyorlardı. "O, komşusu İspanya kralı gibi altın madenlerine sahip değil ama komşusundan çok daha zengin; çünkü onun zenginlikleri daha bitmez tükenmez bir kaynaktan, tebaasının boş kibrinden geliyor. İtibar payeleri satışından elde edilenler dışında bir gelir kaynağı olmaksızın, büyük savaşlara girişmiş ve bunları devam ettirmekte." Ama *İran Mektupları*'nın içerdiği yerginin altında, Montesquieu'nün savunduğu bir husus yatıyordu: Doğa, Müslüman İran'da olduğu kadar Hristiyan Fransa'da da her zaman, her yerde ve tüm insanlar için geçerli olan evrensel bir adalet ölçütünü açığa çıkarır.

Montesquieu'nün fikirleri, Avrupalılar ile dünyanın diğer kısımlarının çoğu arasında artan teması yansıtıyordu. Tüccarlar, askerler, misyonerler ve sömürgeciler ilk Avrupalı kâşiflerin peşinden Amerika kıtasına, Asya'ya ve başka yerlere gitmişlerdi. Yayınlanan seyahat anlatıları, yaşadıkları kıtanın uç sınırlarında ya da ötesinde yaşayan toplumlara ve kültürlere ilgi duyan üst sınıf Avrupalıların hayal güçlerini kamçılıyordu. Amerika ve özellikle Çin, buralar hakkındaki yazıları okumuş olanları büyülüyordu. Ama Montesquieu, *İran Mektupları*'nda, sömürge arayışlarıyla ilgili şüphelerini açığa vuruyordu: "İmparatorluklar bir ağacın dalları gibidir; tüm kuvvetlerini gövdeden emerler." Montesquieu, kölelik kurumu hakkında bir feylesof tarafından yapılmış ilk eleştirel irdelemeyi de sundu. Despotizmin bir uzantısı saydığı köleliği reddederek, şu yargıya vardı: "Kölelik, tüm insanların özgür ve bağımsız doğmalarını sağlayan doğa yasasına aykırıdır," çünkü "her yurttaşın hürriyeti, kamusal hürriyetin bir parçasıdır." Bu nedenle, kölelik, "insanların [ve] belirli toplumların genel iyiliği"ni zaafa uğratırdı.

Kanunların Ruhu Üzerine (1748), yüksek Aydınlanma dönemini başlattı. Montesquieu, bilimsel sorgulamanın kalbinde yer alan gözlem, deney ve analiz ilkelerini devletlerin toplumsal ve siyasal temellerine uyguladı. İklim, din ile gelenek arasındaki ilişkiyi ve bir ulusun siyasal yaşamının tarihsel evrimini tanımladı. Yasalar, diyordu, zaman içinde geliştikleri için eleştirel sorgulamaya ve tarihsel incelemeye tabidir. Tarihçiler, kendilerini Kilise'nin etkisinden özgürleştirerek, "ister ahlaki ister fiziki olsun, genel nedenler"i artık inceleyebilirlerdi.

İngiltere'de iki yıl geçiren Montesquieu, Britanya siyasal sistemine hayran kaldı. İsim benzerliğine rağmen, Fransız parlamentolarının (hukuk mahkemelerinin) aksine temsilî bir organ olan İngiliz Parlamentosu'nun tarihsel rolünden etkilendi. İngiliz Parlamentosu, İngiliz İçsavaşı sırasında Britanya'nın ya monarşik bir despotizm ya da Montesquieu'nün kaosla özdeşleştirdiği bir cumhuriyet olmasını önlemiş olan bir "ara güç" gibi görünüyordu. Montesquieu, her bir siyasal sistemin ve hukuki geleneğin farklı evrildiğini belirtiyordu. İngiltere'de

uygulanan güçler ayrılığından yoksun olduğu için, Fransız monarşisinin despotikleşme belirtileri gösteriyor olması onu korkutuyordu. Düzen güvenceleri (monarşinin sunduğu güvenceler) ile özgürlük güvencelerini ancak anayasacılık birleştirebilirdi. Montesquieu'nün kanısında göre, Fransa'da kraliyet mutlakiyetçiliğinin aşındırmış olduğu soylu hakları ve beldesel ayrıcalıklar, monarşik despotizmi uzak tutabilirdi. Montesquieu, kralın hükümranlığının Tanrı'dan değil, halktan geldiğini savundu.

Voltaire

Zeki, nüktedan ve alaycı Voltaire (François-Marie Arouet, 1694-1778), feylesofların en yaygın okunanı, iktibas edileni ve yüceltileniydi. Avantajlı bir evlilik yaparak ailesinin konumunu güçlendirmiş olan bir noterin oğluydu. Voltaire'in annebabası, avukat olmasını istedikleri için, Cizvitlerce eğitilmek üzere onu Paris'e gönderdiler. Oysaki girişken ve hırslı genç adam, bir tiyatrocu ve şair olarak kendine isim yaptı; ama bu erken dönem çalışmalarının birçoğu unutulup gitti. Voltaire, bir kılıç kadar hızlı ve keskin bir kalem geliştirdi. Erken dönem yapıtlarından bazıları Fransa'da yasaklandı; İspanya'da ise yazdığı her şey yasaktı.

Montesquieu gibi Voltaire de erken ve yüksek Aydınlanma feylesoflarının anglofilisini (İngiliz severliğini) yansıtıyordu. Britanya'yı, kurduğu ticaret imparatorluğunu, nispi dinsel hoşgörüsünü ve basın özgürlüğünü göklere çıkardı. Voltaire, Fransa'da kralın uyruklarının doğal haklarını güvenceye alabilecek tek temsil organının, Britanya'daki Avam Kamarası'nın eş değeri olacağına inanıyordu. Montesquieu, insanları monarşik despotizmden korumak için soylulara işaret ederken, Voltaire, merkezî devletlerin aydın krallarının, halklarını soyluların bencilliğinden koruyacaklarına güvendi.

Voltaire, her bir devletin siyasal örgütlenmesini, hiç değilse kısmen, kendi özgül tarihinin ve şartlarının belirlediğini öne sürdü. Nasıl ki bilim, doğa dünyasını incelemeliyse, feylesof da ulusların ayrı gelişiminin izini sürmeliydi. Bu akıl yürütme çizgisini izleyen Voltaire, Montesquieu'nün Britanya'daki siyasal sistemin başarıyla Fransa'ya nakledilebileceğini düşünmekle yanıldığı kanısına vardı.

Voltaire, kendi ülkesinde özgürlüğün gelişimini tıpkı parlamentolar (soylu mahkemeleri) gibi engellediği görülen bir kurum olarak Kilise'ye en kıyıcı saldırılarını yöneltti. Onun düsturu, Kilise öğretisine karşı ateşli bir haykırıştı: "*Écrasez l'infâme!*" ("İğrenç şeyi ez!"). Bir keresinde keşişler için şöyle demişti: "Şarkı söylerler, yiyip içerler, hazmederler." Hem papa hem de Paris Parlamentosu, onun polemikli *Dictionnaire philosophique* (*Felsefe Sözlüğü*) (1764) adlı eserini mahkûm etti. Voltaire'in hücumları zekice ve yerle bir ediciydi; örneğin, Çinlilerin "hurafeden ve zulmetme öfkesinden arınmış, hayranlık verici bir din"e sahip oldukları şeklinde yaptığı özlü tanımlamayı, neredeyse herkes, Fransa'da bunun

tersinin geçerli olduğunu ima ediyor olarak yorumladı. Voltaire, Tanrı'nın evreni yarattığına ve sonra, bilimsel yasalar uyarınca kendi işleyişine bırakttığına inanıyordu. Voltaire, akla dayanan doğal bir din benimsedi.

Voltaire, *Candide* (1759) adlı eserinin bağnazlığa ve hurafeye karşı bir suçlama olmasını amaçlamıştı. Bu kısa masalda, sevimli iyimser *Candide* bir felaketten diğerine savrulur. Burada Voltaire, Tanrı'nın iyiliği ile dünyadaki kötülük arasında var görünen çelişkiyle yüzleşir. 1755'te Portekiz'in başkenti Lizbon'u büyük ölçüde yerle bir eden ve binlerce insanın ölümüne yol açan deprem hakkında yazdı. Eğer Tanrı mutlak iyi ve her şeyi bilen ise, diye akıl yürütüyordu Voltaire, niçin böyle bir olayın meydana gelmesine izin verdi? Ama Voltaire, insanlara umut verdiği ve dolayısıyla yaşamlarını daha katlanılır kıldığı için dinin yararlı olduğuna yine de inanıyordu. Din, insanlara çekidüzen de veriyordu: "Eğer Tanrı var olmasaydı, birilerinin onu icat etmesi gerekirdi. Avukatımın, terzimin, uşaklarımın ve hatta karımın Tanrı'ya inanmasını isterim ve sarılırım o zaman daha seyrek soyulmuş ve boynuzlanmış olurum."

Yanlışlıkla cinayetle suçlanmış görünen bir adamın davasını üstlendiğinde, Voltaire'in ünü yayıldı. 1761 yılında Toulouse'lu bir Protestan olan Jean Calas, aile evinin bodrumunda asılmış hâlde bulunan oğlunu öldürmekle suçlanarak mahkeme önüne çıkarıldı. Oğul Calas, Katolikliğe dönmek istemişti. Toulouse Parlamentosu tarafından mahkûm edilen baba, oğlunun intihar etmiş olması ihtimali de söz konusu olduğu hâlde, işkenceyle öldürüldü. Parlamento, birkaç yıl sonra bu kararını iptal etti; ne yazık ki Jean Calas için iş işten geçmişti. Ama Calas Olayı, feylesofların dinsel hoşgörüsüzlüğe yönelttikleri eleştirinin kamuoyu gündemine oturmasına yardımcı oldu.

Voltaire'in Calas Olayı'na gösterdiği yoğun ilgi, ilerlemenin insan eylemi olmaksızın bir şekilde kaçınılmaz olduğu yolundaki ısrarını yansıtıyordu. Voltaire, *Candide*'i sonuca bağlarken şu ünlü ama muğlak görünen tavsiyede bulunur: "İnsan kendi bahçesini ekip biçmeli." Tıpkı çekildiği kır evinde kendisinin yaptığı gibi. Ama Voltaire'in salık verdiği, içgözlem sığınağına çekilmekten başka bir şey değildi. O, her kişiyi ışığın yolunu izlemeye ve insanlığın potansiyeline set çekiyor görünen kurumlarla mücadele etmeye çağırdı. 1764'te şu öngörüyü dile getirdi: "Gördüğüm her şey, kesinlikle gelecek olan bir devrimin tohumlarını saçıyor. ... Aydınlanma yavaş yavaş öyle geniş bir alana yayılmıştır ki doğacak ilk fırsatta en parlak şekilde ışık açmaya başlayacak ve o zaman harika bir kükreyiş olacaktır. Gençler ne kadar da şanslılar, çünkü büyük şeyler görecekler."

Diderot

Denis Diderot'nun anıtsal eseri *Encyclopédie* (Ansiklopedi), Aydınlanma'nın güç birliğine dayalı niteliğinin yanı sıra geniş bir alana yayılmış etkisini de en iyi şekilde yansıtır. Bir zanaatkârın oğlu olarak doğan Diderot (1713-1784), on parma-

ğında on marifet var denilen türden birisiydi: Piyes ve sanat eleştirileri kaleme alan; tarih, teoloji ve felsefe alanlarında yazan bir edebiyat adamıydı. Cizvitlerden (Voltaire gibi) eğitim alan Diderot, rahip olma düşüncesiyle oyalandı ve bir süre piskoposlar için vaazlar yazarak geçimini sağladı. Montesquieu'nün ve Voltaire'in aksine Diderot, "edebî cumhuriyet"te zorlu bir çıraklık geçirdi. Metresinin kaprislerini doyurmaya yetecek kadar kazanabilmek için bir pornografi romanı kaleme aldı. Ama aynı zamanda da kadınların, üreme yeteneğine sahip olmalarına rağmen, nasıl erkek egemenliğinin hüküm sürdüğü yüzyıllar boyunca erkeklerden daha aşağı görülür hâle geldikleri sorusuyla cebelleşiyordu. Diderot, kadınların haklarını kısıtlayan yasaların doğaya aykırı olduğunu öne sürüyordu.

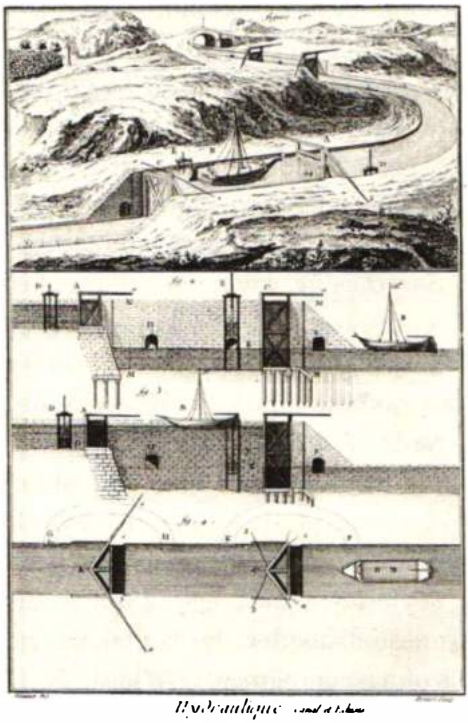

Denis Diderot'nun *Encyclopédi*'sinden, 18. yüzyıla özgü kilitli kanallara ilişkin bir tasvir.

Diderot'nun üzerinde yirmi beş yıl çalıştığı ve 5.000 maddesini kaleme aldığı *Encyclopédie*, Aydınlanma'nın en büyük anıtı olarak durmaktadır. Feylesofların bilginin akılcı olduğu ve doğa yasalarından çıktığı yolundaki ısrarı, bu projenin özünde yatıyordu. Toplumsal ve siyasal kurumlar, akılcılık ölçütlerine tabi kılınmalıydı. Tüm şeyler, Diderot'nun ifadesiyle, eşit derecede eleştiriye tabidir. *Encyclopédie*'nin –344 maddenin yazarı olan Rousseau da dâhil– 140 yazarı, insanlığı insani sorgulamanın merkezine yükselterek, Diderot'nun ereği olan "genel düşünüş tarzını değiştirme"nin yanı sıra Fransa'ya şan kazandırma ereğini de başarma amacındaydı.

Voltaire, bizatihi Aydınlanma için bir hedef koymuştu: Toplumsal seçkinlerin entelektüel açıdan meraklı ve okumuş olanlarının yanı sıra, belki, toplumsal merdivenin daha aşağı basamaklarındaki insanları da eğitmek. *Encyclopédie*, o ereğe hiç olmazsa kısmen ulaşmayı başardı. 1751'de başlayarak 25 yılı aşkın bir zaman dilimi içinde yayınlanan *Encyclopédie*, 28 cilt hâlinde 60.000 maddeden ve 2.885 illüstrasyondan oluşuyordu. Batı'da bu türden ilk derleme olan ve "Sınıflandırılmış Bilimler, Sanatlar ve Meslekler Sözlüğü" alt başlığını taşıyan bu yapıt, "yeryüzünün her yanından" toplanmış tüm bilgileri düzenlemeye ve sınıflandırmaya yönelik cesur bir girişimdi. *Encyclopédie* yazarları, erkeklerin ve

kadınların evren hakkında daha çok şey öğrenerek, dünyayı daha iyi bir yer yapabilecekleri konusunda ısrarcıydılar. Bu, insanlığın evrenin sırlarını kavrama yeteneğinin sınırlı olduğu faraziyesinden uzaklaşıldığını gösteriyordu. Montesquieu sanatsal beğeniyle, Rousseau müzikle, Voltaire edebiyatla ve Buffon doğayla ilgili bölümleri yazdı. Diderot, deha eseri basit aletlerin ve makinelerin işleri nasıl kolaylaştırdığını anlatarak, zanaatkârların yaptıkları gündelik pratikle ilgili katkılara özellikle büyük değer verdi.

Encyclopédie, yayın masraflarını kendi başına karşılamasını sağlayacak kadar heyecan yarattı. Yayıncılarına oldukça iyi para kazandırdı. İlk basımından sonra daha ucuz kâğıtla ve daha az resimli olarak yapılan basımlar, özgün baskı fiyatının yaklaşık altıda bir fiyatına satın alınabilir oldu. Avukatların, memurların ve rantiyelerin (gayrimenkul geliriyle geçinenlerin) bu eseri satın alma olasılığı, alım gücü daha fazla olan ama okumayla daha az ilgili görünen tüccarlardan veya imalatçılardan daha yüksekti. Lüks bir ürün olarak piyasaya çıkan eser, sonunda "orta direk" raflarında yer buldu.

Feylesoflar, *Encyclopédie*'nin Aydınlanma'yı Fransa sınırlarının çok ötesine taşımasını istediler. Basılan takımların yalnızca onda bir kadarı ülke dışına gitmiş olmasına rağmen 1770'lerde ve 1780'lerde gösterdiği dağıtım örüntüsü, girişimin başarısını yansıtıyordu (*bkz.* Harita 9.1). *Encyclopédie*'nin tanıtım broşürü ve kitapçıların reklamları, bu esere sahip olan bir kişinin kendisini bilgili biri, bir filozof olarak konumlandırabileceği konusunda müstakbel alıcılara güvence veriyordu. Kuzey Almanya'daki ve İskandinavya'daki müşteriler, "hükümran prensler" ve "İsveçli senyörler" olarak tanımlandılar. Eserin birkaç nüshası, Ümit Burnu da dâhil Afrika'daki yerleşimlere ulaştı. Thomas Jefferson, aralarında Benjamin Franklin'in de olduğu birçok abone bularak, *Encyclopédie*'nin Amerika'da tanınmasına yardımcı oldu. Fransa kralı XVI. Louis'de de bu eserden vardı. Kilise'nin karşı çıkmasına rağmen, İtalyanca bir basımı yapıldı. Ama İspanya'da Engizisyon sansürü hem kitap satıcılarını hem de alıcıları ürküttü ve Portekiz'de, polisin elinde yalnızca birkaç nüsha vardı.

Encyclopédie, monarşik otoriteye üstü örtülü olarak meydan okudu. Jean-Jacques Rousseau, temsilî yönetim ve hatta halk egemenliği hakkında coşkulu satırlar kaleme aldı ve cumhuriyeti savunma noktasına yaklaştı. Projeye ilk başta hoşgörü gösteren Fransız kraliyet sansürcüleri, XV. Louis'ye düzenlenen başarısız bir suikasttan sonra 1757'de 7. cildi yasakladılar. İlk ciddi felsefi çalışması kraliyet infazcısı tarafından yakılmış olan Diderot kısa süre hapiste kaldı. Fransız devleti 1770'lerde *Encyclopédie*'ye yeniden hoşgörü gösterdi; eser, monarşiye ya da Kilise'ye karşı ideolojik bir tehdit olmaktan çok, bir ticari mal olarak görülür oldu. Eserin ciltleri üzerinde daha sonra çıkan ufak çaplı tartışmalar, daha çok, yayıncılar arasındaki, resmen kayrılarak ayrıcalık verilenler ile verilmeyenler arasındaki, rekabetlerle ilgiliydi. Böylece Diderot'nun muhteşem projesi, bizatihi Fransız monarşisi içinde süregiden siyasal mücadeleleri simgeler oldu.

HARİTA 9.1. DIDEROT'NUN ENCYCLOPÉDIE'SİNİN YAYILIMI. Diderot'nun Encyclopédie'sinin Avrupa çapındaki abonelik sayıları.

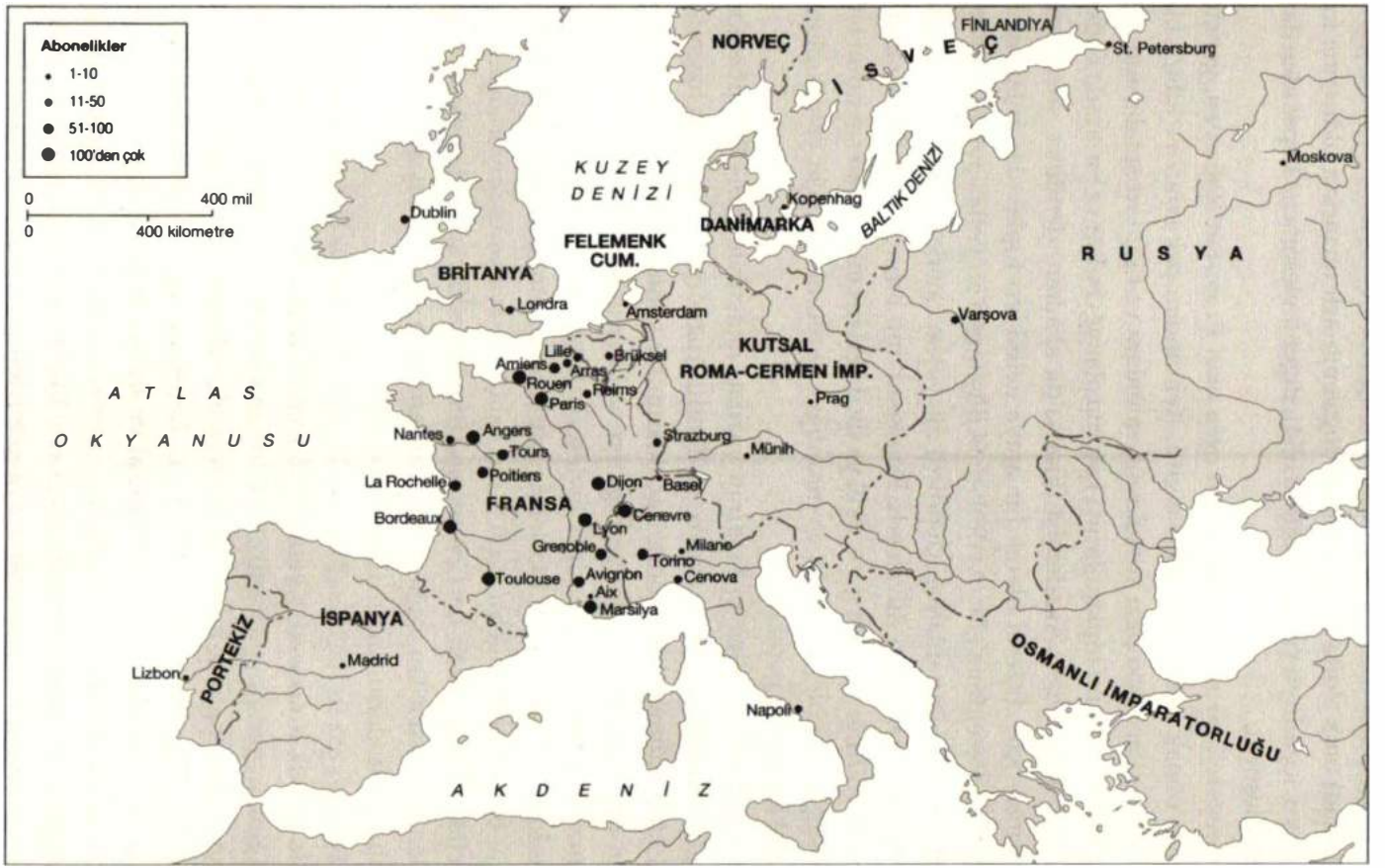

Rousseau

Jean-Jacques Rousseau'nun (1712-1778) Aydınlanma'daki yeri, Diderot'nun ve *Encyclopédie*'sinin yerinden çok daha muğlaktır. Rousseau, insan özgürlüğünü kucakladı ama akılla birlikte insan doğasının asli unsurları olduğuna inandığı coşkuyu, içgüdüyü ve kendiliğindenliği, diğer feylesofların hepsinden daha fazla ülküleştirdi.

Cenevreli bir saat yapımcısının oğlu olan Protestan Rousseau, gençliğinde, besteci olmak umuduyla Paris'e gitti. Kendinden pek emin ve kibirli biri olan Rousseau, Paris'teki bazı aristokratik salonlara ve fikir tartışmalarının yapıldığı gayriresmî üst sınıf toplantılarına katılma olanağı buldu ve bu sırada Diderot'yla arkadaş oldu. Dijon Akademisi (Fransa'da akademi denilince, insanların fikir tartışması için düzenli olarak bir araya geldikleri toplantılar anlaşılıyordu ve aşağıda göreceğimiz gibi, Aydınlanma düşüncesi bu yolla yayıldı), 1749 yılında, bilimdeki ilerleme ahlakı güçlendirdi mi, yoksa zayıflattı mı sorusunu irdeleyen bir deneme yarışması düzenledi. Rousseau'nun birincilik ödülü kazanan denemesinin vardığı yargıya göre, ilkel ya da doğal insanlık insan soyunun temeldeki iyiliğini cisimleştiriyordu ve insanlığın mutlu olması için yeni toplumsal ve siyasal kurumlar gerekliydi.

Monarşiyi ve Kilise'yi kızdıran yazıları nedeniyle Paris Parlamentosu'nun sürgün ettiği Rousseau, Cenevre'ye döndü. Yazılarının 1770'lerin başında orada mahkûm edilmesinden sonra, çocuklarını bir yetimhaneye bıraktı –tıpkı babasının onu bırakması gibi– ve İngiltere yoluna düştü. Rousseau hep geçimsiz, yalnız bir adam oldu ve diğer feylesoflarla sürekli kavga etti. Hep sanıyordu ki, eski arkadaşları onun fikirlerine katılmadıklarında aslında onun haklı olduğunu biliyorlardı ama bir türlü bunu kabul etmeye yanaşmıyorlardı. Rousseau, ilk cildi 1782'de çıkan *Les Confessions* (*İtiraflar*) adlı yapıtında gelecek kuşaklara seslenerek, onlardan, çağdaş düşünürlerin onu nasıl yanlış anladıklarını ya da yanlış tanıttıklarını anlamalarını istiyordu.

Discours sur les sciences et les arts (*Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev*) adlı yapıtında (1750), Rousseau, siyasal düşüncenin "temel ilkesi" dediği insanın doğal iyiliğini, uygarlığın yozlaştırmış olduğunu savundu. Doymak bilmez mal mülk arayışı, bir zenginlik hiyerarşisi yaratarak, eskiden ilkel hâliyle insanlığın ayırt edici özelliği olan uyumu bozmuştu. Rousseau'nun nispeten ilkel, yalınkat ve kolay yönetilebilir saydığı toplumsal ve siyasal kümelenmeleri idealleştirmesi, ancak kendi kenti Cenevre gibi bir cumhuriyetin kendi yurttaşlarına özgürlük olanağı sunduğuna inanmasına yol açtı. İlkel toplumlarda özgür insanların karşılıklı korunma amacıyla bir araya gelmeleri gibi, aydınlanmış insanlar da bir tür doğrudan demokraside kendi karşılıklı gelişimleri için birlik kurabilirlerdi. Ne var ki Rousseau, temsilî hükümete hep kuşkuyla baktı, çünkü insanların değersiz temsilciler seçerek sonunda oylarıyla kendilerini köle edebilecekleri kanı-

sındaydı. İnsanların nasıl örgütlenecekleri ya da yönetilecekleri konusunda ise hep muğlak kaldı.

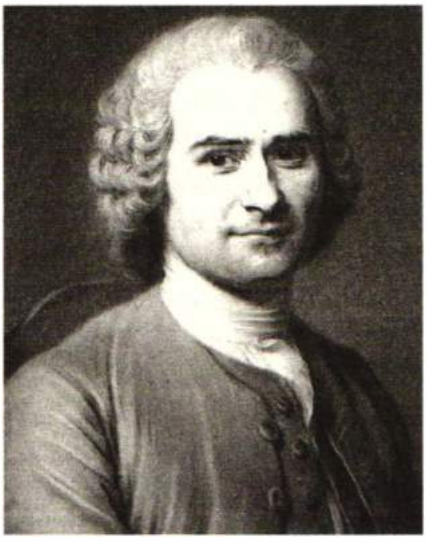

Jean-Jacques Rousseau.

Rousseau, *Du contrat social* (*Toplum Sözleşmesi*) adlı yapıtında (1762) insanların korunma ve adalet için toplumda nasıl birleşebildikleri ve yine de özgür bireyler olarak kalabildikleri sorusuna yanıt bulmaya çalıştı. Locke, bir hükümdar ile halkı arasındaki ilişkiyi sözleşme ilişkisi olarak tanımlamıştı. Buna karşılık, Hobbes, bireylerin ancak güvenlik karşılığında haklarını bir mutlak hükümdara teslim ederek, doğal durumun acımasızlığından kaçınma olanağı bulabildiklerini öne sürmüştü. Rousseau, bireylerin düzen ve güvene kavuşmak için doğal haklarını "genel irade"ye teslim ettikleri bir toplumsal sözleşme hayal etti. Rousseau'nun "genel irade"yle anlatmak istediği, eşit siyasal haklara sahip bir yurttaşlar topluluğunun uzlaşmasıydı. Yurttaşlar huzur içinde yaşarlardı, çünkü en büyük emeli topraklarını genişletmek olan hanedanlık mensubu hükümdarlarca değil, diğer yurttaşlarca yönetilirlerdi.

Toplum Sözleşmesi, 1789 Fransız Devrimi sonrasına kadar genellikle pek bilinmeden kalmasına rağmen çağdaş toplumun benzersiz bir eleştirisini sundu. Rousseau, düşüncesini şu çarpıcı tezle özetledi: "İnsanlar özgür doğarlar ama her yerde zincire vurulmuş hâldedirler." Voltaire ve diğer feylesoflar hükümdarların aydınlanacaklarını umut ettikleri hâlde, Rousseau, egemenliğin krallardan ya da oligarşilerden ve hatta Tanrı'dan gelmediğini, özgürlüğe yönelik ortak arayıştan kaynaklandığını ısrarla savundu.

Rousseau, böylelikle, coşkuları daha özgür bırakarak 19. yüzyıl romantizminin habercisi olan Aydınlanma'nın son döneminin şekillenmesine yardımcı oldu. Rousseau'nun *Émile* adlı romanı (1762), "Doğayı Yaratan'ın elinden çıktığı için her şey iyidir, ama insanın ellerinde her şey yozlaşır," sözleriyle başlıyordu. Bu roman Rousseau'nun ideal doğal ve laik eğitim olarak gördüğü şeyi anlatır, çünkü dereleri ve değirmenleri keşfetmeye çıktıkları yürüyüşler sırasında öğretmeni, genç Émile'i yavaş yavaş doğayla haşır neşir eder. Rousseau, akıl duygusundan yani "en son ve en zor gelişen duygu"dan önce gelişecek olan Émile'in duygularını, bu tür mucizelerin kamçılamasını amaçlıyordu. Émile'in ilkel erdeminin, kültürün içerdiği kötülüklere karşı korunup kollanması ve aynı zamanda da onun özerk bir birey olabilmesi için başlı başına bir amaç olarak geliştirilmesi gerekliydi. Rousseau, Émile'in "iyi aile kızı" olduğu için kendine

eş olarak seçtiği Sophie'yi, kadının yaşamda daha aşağı olduğunu düşündüğü konumuna uygun bir eğitim almış biri olarak betimliyordu. Rousseau'nun kadınların entelektüel gelişim yeteneği üzerindeki ısrarı bile yine de zamanının ilerisindeydi. Roman, büyük bir edebî olay oldu.

Voltaire, Rousseau'nun ilkelliği erdem olarak savunmasını alaya aldı: "İnsan ırkı aleyhinde yazdığınız yeni kitabı aldım Mösyo, teşekkür ederim. İnsanları hayvanlara dönüştürmek için hiç kimse zekâsını bu kadar kullanmamıştı. Bu kitabı okuduktan sonra, insanın dört elle yürüyesi geliyor. Ne var ki, altmış yıldan fazla zaman geçtiği için bu alışkanlığı kaybetmişim."

Aydınlanma'nın Yayılması ve Genişlemesi

Aydınlanma'nın altyapısı yalnızca söz gelişi Bilimsel Devrim ve Locke'un fikirleri gibi fikirler alanında kurulmakla kalmayıp, kanaat iklimini etkileyen aşamalı toplumsal değişikliklerde de kuruldu. Münhasıran değil ama özellikle Fransa'da rastlanan bu değişiklikler, 18. yüzyılda, en azından bazı bölgelerde, örgütlü dine karşı meydana okumaları, hatta bu dinin gerileyişini ve daha geniş tabanlı bir kültürün ortaya çıkışını kapsıyordu.

Dinsel Coşku ve Kuşkuculuk

17. yüzyılın ilk yarısında Katolik Reformasyon'u Fransa'da, İspanya'da ve Habsburg ülkelerinde yavaş ama kararlı bir dinsel canlanma yarattı. Yeni mezheplerin ve manastırların kurulması, yerel azizlere ait ayinlerin ve kutsal yerlerin popülerlik kazanması dinsel yoğunluğu yansıtıyordu. Yerleşik kiliseler hâlâ muazzam bir otoriteyi ve saygınlığı ellerinde tutuyorlardı.

Bununla birlikte, vaaz vermeyi ve Kutsal Kitap incelemesini vurgulayan pietizmin (aşırı dindarlığın) 17. yüzyılın sonlarında Kuzey Alman devletlerindeki Protestanlar arasında gelişip yayılması, yerleşik dinlere karşı giderek büyüyen hoşnutsuzluğu ve oldukça büyük dinsel yaratıcılığın varlığını yansıtıyordu. Soyut teolojik tartışmalardan ve Lutherci Kilise'nin hiyerarşik yapısından soğuyan Pietistler, bireysel vicdanın öncelikliliğine ilişkin Protestan inancının tekrar doğrulanmasını istiyorlardı. İngiliz Püritenler ve Fransız Jansenciler (Katolik Kilisesi içinde muhalif bir grup) gibi onlar da daha koyu bir din için çağrı yapıyorlardı. Pietistler, koyu dindarlığın ve iyi amellerin canlanmasını arzuluyor ve sıradan insanların dinsel yaşamda daha faal yer almalarını istiyorlardı. Luthercilerin daha ayrıntılı ve biçimsel dinsel etkinliklerinin yerini, Kutsal Kitap'ın okunması ve küçük tartışma grupları aldı; bu da üst sınıflar içinde Alman dil ve kültürüne olan ilginin artmasına yardımcı oldu. Ama 18. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde pietizmin etkisi sönmüştü ve bu, yalnızca Aydınlanma düşüncesinin yayılmasını yansıtmakla kalmıyor, üniversitelerde hâkimiyetini sürdüren

Lutherciliğin Kuzey Alman devletlerinde resmî din olarak kaldığı gerçeğini de yansıtıyordu.

Britanya'da, dinsel pratik 17. yüzyılda tüm toplumsal sınıflar arasında artmış görünüyordu. İngiltere Anglikan Kilisesi, resmî kiliseydi ama Britanya'da 18. yüzyılın sonunda yaklaşık yarım milyon kadar Anglikan olmayan Protestan ya da Ayrılıkçı da vardı. Bazı orta sınıf Presbiteryenler, Kongregasyonalistler, Üniteryenler, Baptistler ve Kveykırlar oğullarını özel akademilere gönderiyorlardı. Oxford ve Cambridge üniversiteleri yalnızca Anglikanları kabul ediyordu. Katoliklik karşıtlığı, 1770'de çoğunluğu alt sınıflardan olmak üzere yaklaşık 70.000 Katoliğin yaşadığı İngiltere'nin özgül bir niteliği olmaya devam etti.

İngiltere'nin sıradan insanlarına Metodist evanjelizmi vaaz eden John Wesley.

Başka Ayrılıkçıların yanı sıra Baptistlerin, Kongregasyonalistlerin ve Kuveykırların birçoğu geleneksel olarak emekçi olmalarına karşın 18. yüzyıl İngiltere'sinde tek başına hiçbir mezhep, John Wesley'nin (1703-1791) vaizliğine kadar, çok sayıda sıradan insanın bağlılığını kazanmamıştı. Oxford Üniversitesi'nde teoloji eğitimi almış bir Anglikan olan Wesley, düşündükçe, misyonunun –Yerleşik Kilise tarafından cahil bırakılmış görünen– sıradan insanlara dinsel coşku aşılamak olduğuna inanmaya başladı.

Wesley hiçbir zaman Anglikan Kilisesi'nden resmen kopmadı ve yeni bir tarikat kurmakta olduğunu da iddia etmedi. Ama yaşamı boyunca sıradan insanlara çimenli tepelerde ve açık alanlarda doğrudan vaazlar vermesi ve sıradan Britonlara yönelik dinsel risaleler yazması böyle bir etki yarattı. Wesley, metodizme yaklaşık 100.000 takipçi kazandırdı. Kişisel dönüşümü vurgulayan metodizm, Tanrı'nın gözünde tüm insanların eşit olduğunu savunuyordu. Bu ise üst sınıftan İngilizleri (hem kadınları hem erkekleri) kızdırıyordu, çünkü en başta Metodistler inançlarını yüksek sesle dile getiriyorlardı ve üst sınıftakilerin düşüncesine göre hiç ağza alınmaması en iyisi olan günahları bile bazen alenen itiraf ediyorlardı. Bir düşes Metodistlerden nefret ettiğini söylemişti, çünkü demişti, "kalbinizin, yerde sürünen bayağı sefiller kadar günahkâr olduğunun yüzünüze söylenmesi canavarca."

Metodist evanjelizm (tebliğcilik, müjdecilik), Britanya toplumunda hem dinamik hem de istikrarlılaştırıcı bir güçtü. Yerleşik Kilise'den resmen kopmayı

istememesinden de anlaşıldığı üzere, Wesley'nin siyasal ya da toplumsal radikallikle alakası hiç yoktu ya da pek azdı. Wesley, isyan vaaz etmek şöyle dursun, danstan, içkiden ve kumardan kaçınmayı, çalışmayı ve özdisiplini teşvik etti.

Anglikan Kilisesi ise alt sınıflar arasında daha çok yandaş kazanma çabasına girişti. Yoksul çocuklara gıda ve dinsel bilgiler sağlayan Anglikan Pazar okullarını ve Hristiyanlık Bilgisini İlerletme Cemiyeti'ni kurdu. "İç etekli piskopos" da denilen evanjelist Hannah More (1745-1833), yoksullara din götürmenin zorluklarını göğüslemek için üst sınıfın maddi refahını terk etti.

Tüm bu tebliğci çabalara rağmen, 18. yüzyıl ortasına gelindiğinde, tüm sınıflardan insanların yaşamlarında, özellikle de ekonominin genişlediği ve okuryazarlık oranlarının görece yüksek olduğu bölgelerde, din önemli ölçüde daha az rol oynuyor görünmekteydi. Fransa'da ruhbanlığa giren erkek ve kadın sayıları düştü; erkek ve kadın manastır cemaatleri, sadece 1770-1790 arasında üyelerinin üçte birini kaybettiler. Müteveffa için ya da Araf'taki canlar için Aşai Rabbani düzenlenmesini isteyen vasiyetname sayısı azaldı. Venedikli bir teoloğun yüzyılın ortasında iddia ettiğine göre, ülkesinin halkı "Hristiyanlığı bırakmış"tı. Fransa'da, Kilise hâlâ büyük zenginliğinden her yıl monarşiye hatırı sayılır bir pay vermeye devam etmesine rağmen, ruhban sınıfının vergiden muaf tutulmasından halkın duyduğu hoşnutsuzluk arttı. Nitekim yerleşik kiliselerin halk yaşamındaki rolünü eleştiren feylesoflar, örgütlü dine ilgisini yitirmiş olan birçok okura hitap ediyorlardı.

Kültürel Tabanın Genişlemesi

İngiltere'de ve Kuzeybatı Avrupa'da orta sınıfların artan etkisi, kültürel yaşamı da giderek dönüştürmeye başladı; edebiyata, müziğe ve sanat dallarına ilgiyi yaygınlaştırdı. Edebî cemiyetlerin artan sayısı bu değişimi yansıtıyordu. Okuryazarlığın yaygınlaşması, feylesofların potansiyel kitlesini genişletti. Yüzyılın sonuna gelindiğinde İngiltere'de, Fransa'da, Hollanda'da ve Alman devletlerinde erkeklerin belki de yarısı okuma biliyordu. Okuryazar kadınların oranı daha düşüktü; bu ülkelerdeki kadın nüfusunun üçte biri ila yarısı kadardı. Bu oran, Güney Avrupa'da çok daha düşüktü ve Doğu Avrupa'da, Rusya'da ve Balkanlar'da okuma bilenler nispeten daha azdı. Bazı Alman devletlerinde kızlar için okullar açılmasına rağmen kadınların, soylu ailelere mensup olanların bile, asgari eğitimden fazlasını alabilme fırsatları hâlâ çok azdı. Fransa kraliçesi ve dünyanın en zengin insanlarından birisi olan Marie Antoinette bile sıklıkla dilbilgisi ve imla hataları yapardı.

Yayıncılar, kendi ülkelerinde ve yurtdışında olup bitenleri öğrenme açlığı içindeki okurların kabaran iştahını doyuruyorlardı. Haftada bir ya da iki kez basılan gazeteler, başka ülkelerde meydana gelen olayları özetliyordu. İngilizce süreli yayınların sayısı 1700-1780 arasında altı kat arttı. Alman devletlerinde

yayınlanan kitapların ve dergilerin sayısı, 18. yüzyılın son döneminde üç kat çoğaldı. Teoloji ve dindarlık konulu kitaplar gözden düşerken, romanlar popülerlik kazandı. Duygusal romanlarda, aile yaşamına ve derin aşka ilişkin dokunaklı öyküler anlatılıyordu. İngiliz kadın romancılar, Britanya'da kadınların sesini halk içinde daha önce hiç duyulmadık ölçüde duyurdular; kadın kahramanlarını, kocalarının sevecen yoldaşları ve iyi anneler olarak sundular. Alman oyun yazarı ve eleştirmen Gotthold Lessing (1729-1781) ve Diderot, tiyatro camiasına çağrı yaparak, yalnızca kralların ve kraliçelerin ya da prenslerin ve prenseslerin yerine, sıradan insanların da yaşamlarını ve tutkularını betimlemelerini istediler. Bununla birlikte dinsel risaleler, popüler yıllıklar ve halk öyküleri gibi geleneksel yayınlar, en yaygın okunan yazın türleri olmaya devam ettiler.

Aydınlanma, tarihin artan popülerliğini doğrudan etkiledi. Feylesoflar, insan deneyimini anlamaya duydukları ilgiyi yansıtmakla, tarihin modern bir bilim dalı olarak yaratılmasına katkıda bulundular. Klasik Yunan'dan beri Avrupa'da tarihe nispeten pek az ilgi duyulmuştu. Kilise babaları, teolojinin önceliklilığini savundular ve dünyayı neredeyse, Hristiyanları öte dünyaya hazırlamak için bir sınavdan ibaret gibi gördüler. Ama artık tüm insan deneyimleri, Batılı olmayan kültürler de dâhil, tarihsel araştırma için uygun konular olup çıktı. Edward Gibbon (1737-1794), Roma'daki Kolezyum'u ziyaretinden aldığı ilhamla, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi* adlı eserini yazmaya girişti (eser, 1776'da başlayarak 12 yıllık bir dönem içinde yayınlandı). Doğa bilimi de bir meraklı kitlesi kazandı.

Bazıları yaratıcı kitapçılarca örgütlenen okuma gruplarının veya kulüplerinin yanı sıra, kitap kiralayan kütüphanelerin sayısı da arttı. Paris'te, Londra'da, Milano'da, Berlin'de ve diğer büyük şehirlerde, bir saat gibi kısa süreliğine bile kitap kiralayan kütüphaneler vardı. Küçük özel kütüphaneler yaygınlaştı. Daha önceleri, büyük ölçüde, okuryazar birinin başkalarına kitap okuması şeklinde – aynen hikâyecilerin öykülerini döktürmelerinde olduğu gibi– bir grup faaliyeti olan okuma, gitgide şahsi bir etkinlik hâline geldi.

Aydınlanma'nın en önemli yapıtlarından bazıları "edebî cumhuriyet" dışında neredeyse hiç bilinmezken, bazıları da dönemin en çok satılanları hâline geldi. Montesquieu'nün *Kanunların Ruhu Üzerine* adlı yapıtı, 1748'de yayınlanmasını izleyen ilk on sekiz ay içinde yirmi iki baskı yaptı; yaklaşık 35.000 nüsha basıldı. Buffon'un otuz ciltlik eseri *Histoire Naturelle, générale et particulière* (Genel ve Özel Doğa Tarihi) (1749-1804) –devasa hacmine rağmen– yine müthiş bir başarı kazandı. Voltaire'in *Candide*'i, 1759'de yayınlandığı yıl içinde sekiz kez yeniden basıldı. Peder Guillaume Raynal'ın *L'Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes* (İki Hindistan'da Avrupa Sömürgelerinin ve Ticaretinin Felsefi ve Siyasal Tarihi) adlı eseri (1770), doymak bilmez talebi karşılamak için yetmiş kez yeniden basıldı. Bu eser,

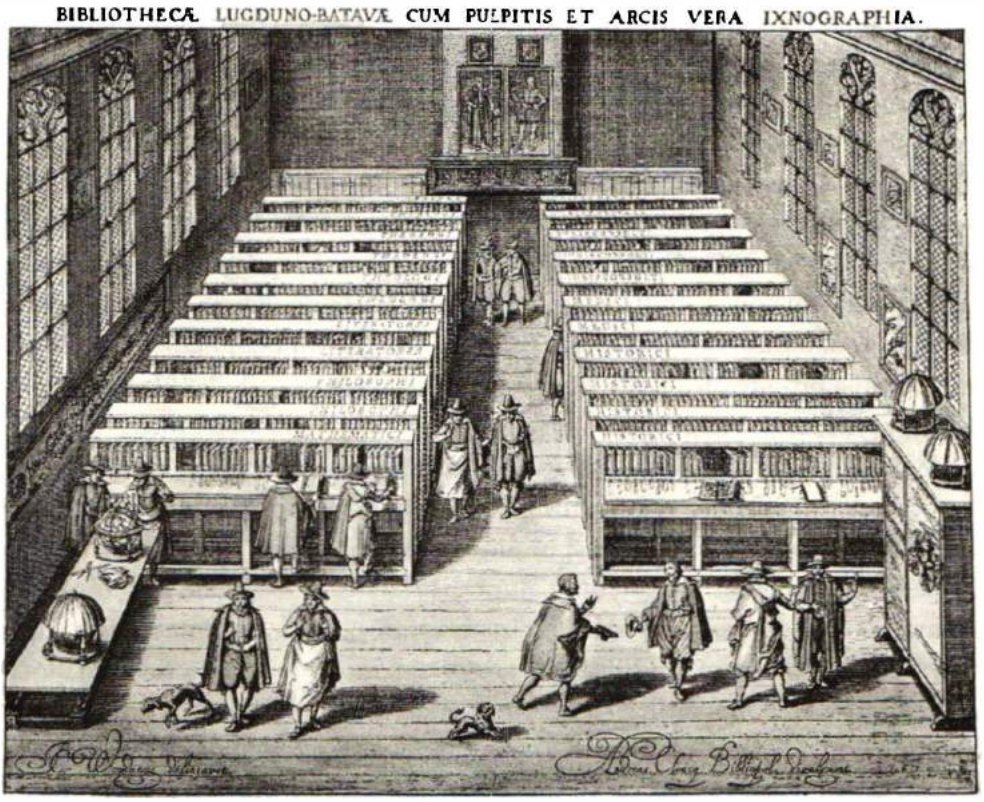

Hollanda'daki Leyden Üniversitesi'nin kütüphanesi, 1610.

Raynal'ın hiç de belirsiz olmayan ifadelerle eleştirdiği köle ticaretinin gelişimi de dâhil Yeni Dünya'nın, Asya'nın ve Afrika'nın sömürgeleştirilmesini anlatıyordu.

Sanatlar

Feylesoflar, yazarlar için istedikleri konumun ve özgürlüğün aynısını sanatçılar için de istiyorlardı. Onların düşüncesine göre sanat dalları yalnızca sansürle zincirlenmemiş olmakla kalmamalı, eleştirel sorgulamaya da tabi olmalıdır. Bazı feylesoflar, sanat felsefesine dönük çalışmalar yaptılar ama tek bir kuram benimsemediler. Tanınmış İngiliz portre ressamı Joshua Reynolds (1723-1792), eskiçağdan beri korunan klasik kuralların izlenmesi gerektiği kanısındaydı. Ama Aydınlanma'nın başka şahsiyetleri yanında David Hume da sanata ilişkin estetik takdiri vurgulayarak, kraliyet akademilerince ya da dinsel otoritelerce sanata dayatılan resmî kuralları ya da ölçütleri reddetti.

Kültürel laikleşme yeni ve genellikle laik bir dekorasyon üslubu olan rokokonun gelişiminde görülebilir. Bu üslup, özellikle Avusturya'da ve Bavyera'da Katolik Reformasyon sanatına ve mimarisine damga vurmuş olan çok gösterişli barok tarzdan evrildi. Soylu beğeniyle yakından bağlantılı olan rokokonun

Fransa'da 18. yüzyılda moda olan gösterişli rokoko üslubunun resmedildiği gravür.

Fransa'da kazandığı popülerlik, birçok soylunun artık muhteşem şehir konaklarında daha çok zaman geçirdikleri gerçeğini yansıtıyordu. Ne denli geniş olursa olsun bu tür kentsel konutlar, soylulara, kırsal kesimdeki şatolarında alıştıklarından daha az mekân sağlıyordu. Bu nedenle de soylular, dekorasyona çok daha fazla özen gösteriyorlardı.

Rokoko üslubu –bazen XV. Louis tarzı da denilen üslup– Fransa'da başladı ama Alman ve İtalyan devletlerinde de oldukça popülerlik kazandı. Barok gibi bu üslup da akıcı kıvrımları öne çıkarıyordu, dolayısıyla taşları ve deniz kabuklarını çağrıştırıyordu (zaten adını da *rocailles* ve *coquilles* sözcüklerinden alıyordu). Rokoko, ölçek küçüklüğünü vurgulayarak, barok biçimleri zarif süsleme tarzına indirgedi. Ahşap, metal, sıva, cam ve ilk kez 18. yüzyılda Çin'den getirilen ve dolayısıyla Asya'ya ilginin artmasını yansıtan porselen de dâhil, farklı malzemelerden yararlandı. Dokuyu ve renkleri, canlı ve hatta erotik temalarla birleştirdi. Kuşlar ve çiçekler gibi doğadan alınmış unsurlar, süsleme öğeleri olarak dinsel nesnelerin yerini aldı.

Yunan mitolojisi ve dinsel izlekler popüler olmayı sürdürmelerine karşın, 18. yüzyıl ressamları yeni sanatsal esin kaynakları buldular. Fransız ressam Jean-Antoine Watteau (1684-1721), didaktik anlam yüklü geleneksel dini konulardan uzaklaşıp daha hafif ve daha dünyevi konulara yönelen sanatsal hareketi etkiledi. Barok resimden daha gerçekçi bir üslup benimseyerek, gösterişli giysiler içindeki soyluları dinlence hâlindeyken betimledi. Ressamlar, ölçek küçüklüğünü vurgulayarak rokoko üslubunu benimsediler. Resim piyasası genişledikçe, doğadan ve gündelik yaşamdan manzaralar da yüzyıl önce Hollanda'da olduğu gibi çok sevilir oldu.

William Hogarth'ın *Gin Lane* (*Cin Sokağı*; 1751) adlı eseri, 18. yüzyıl Londra'sında alkolün yoksullar üzerindeki zararlı etkilerini betimleyen bir yorumdur.

Fransa'da, Resim ve Heykel Akademisi, halka açık ilk sanat sergisini 1737'de Paris'te düzenleyerek farklı toplumsal sınıflardan izleyicileri bir araya getirdi. Orta sınıfta sanat piyasasının genişlemesi ve sanatsal beğeninin gitgide laikleşmesi, hiçbir yerde Britanya'da olduğu kadar gözle görülür olmadı. William Hogarth (1697-1764), Londra'nın günlük yaşamını duyarlılıkla ve yergiyle tasvir etti. Londra parklarının zarafetini aktarmakta olduğu kadar, kentin kötü şöhretli "Cin Sokağı"nın sefaletini aktarmakta da maharetliydi. Kocaman rostoları mideye indiren gürbüz İngiliz'i (Hogarth'ın kendisi de kocaman bir biftek yedikten sonra öldü), namussuz avukatı, cemaatle ilgili görevlerini ihmal ederken daha iyi bir mevki gözleyen din adamını ve kederlerini ucuz cin kadehlerinde boğan –bu öyle bir salgındı ki hükümetin alkol vergisini yükseltmesine yol açtı– yoksul emekçiyi alaya aldı.

Müzik

Müzik beğenisi saray, ruhban ve soylu himayesinin yol açtığı kısıtlamaları yıktı geçti. Operanın 17. yüzyılda ulaştığı büyük popülerlik, Avrupa saraylarında inşa edilen şaşaalı opera binalarıyla bağlantılıydı. Besteciler ve yaptıkları müzik, saraydan saraya dolaşıyordu. Saray bestecileri, üst düzey olan gözde hizmetlilerle eş değerde sayılıyorlardı. Alman besteci George Frideric Handel (1685-1759), Kral II. George'a ek olarak bazı İngiliz aristokratların himayesini minnetle kabul etti. Macaristan'ın dillere destan zenginlikteki Esterházy ailesi için *Kapellmeister* (orkestra şefi) olarak çalışan Franz Joseph Haydn'a (1732-1809), niçin hiç kuintet bestelemediği sorulunca, "Kimse ısmarlamadı ki," diye yanıt vermişti.

1750'lerin başında, Rousseau, Fransız operasına yönelik sert eleştiriler kaleme aldı. Okurlar, onun keskin dilini, kastettiği şekilde anladılar –bizatihi sarayın ve aristokrasinin beğenisini eleştiriyordu. Rousseau, Kraliyet Müzik Akademisi'nin Fransız müziği üzerindeki tekelini, hayal gücünü boğan amansız bir Engizisyon ile kıyaslıyordu. Rousseau'nun eleştirisi bir tartışma fırtınası kopardı, çünkü sanki çağdaş Fransız toplumunun sosyal ve kültürel temellerine yönelik bir suçlamadan hiç de geri kalmıyor gibiydi. Rousseau'nun felsefi yapıtları gibi opera

besteleri de kırsal insanların basit ve gösterişsiz yaşamlarını yüceltti.

İngiltere'de konserler sarayda ya da varlıklı ailelerin evlerinde düzenleniyordu; İtalya'da, bilim ve sanat tartışmak üzere bir araya gelen eğitimli insan gruplarının desteğiyle konserler yapılıyordu; İsviçre'de ise müzikseverlerce kurulmuş dernekler, konserlere sponsorluk yapıyorlardı. 18. yüzyıl başlarında bazı Alman şehirlerinde halka açık konserler de görülmeye başlandı. Zamanla, Avrupa başkentlerinde halka açık konser salonları inşa edildi. Handel, operalarını ve konserlerini kiralık tiyatrolarda icra etmeye başladı ve büyük seyirci kitlelerini etkiledi.

Küçük Wolfgang Amadeus Mozart, piyano başında.

1790'lara gelindiğinde Haydn, senfonilerini Londra'daki halk konserlerinde icra ediyordu. Wolfgang Amadeus Mozart'ın kısa ama parlak yaşamı (1756-1791), saray ve aristokrasi himayesine bağımlılıktan halk konserlerinin ortaya çıkışına doğru yaşanan evrimi yansıtıyordu. Mozart, üç yaşında klavsen çalmaya ve beş yaşında beste yapmaya başladı. Babası, ailesine servet kazandırmak umuduyla, 1763'te onu ve kız kardeşini üç yıl sürecek bir Avrupa sarayları turuna çıkardı ama pek de parlak sonuçlar elde edemedi. Mozart, babasının "bir işe gir ya da hiç olmazsa biraz para kazan" yolundaki ısrarı üzerine 1778'te Paris'e döndü. Değişken mizaçlı Mozart, Paris'in sosyal âleminde kendi yolunu çizmeyi başaramadı: Bir çağdaşı, "Keşke, yarısı kadar üstün yeteneğe ve iki katı inceliğe sahip olsaydı," diye yazmıştı.

Mozart, ondan sonra, doğduğu yer olan Salzburg'da oturdu; orada, sevimsiz bir başpiskoposa, mutsuz saray müzisyeni olarak hizmet etti. Mozart, patronuyla tartışıp istifa etmeden önce kilise müziği ve hafif müzikler besteledi; yaylı çalgılar, iki korno, köpekler ve tüfek için yazdığı bir av senfonisi de bunlardandı. Mozart, kazandığı kadar hızlı para harcıyordu ve sürekli borç içindeydi; arzuladığı bol kazançlı saray, soylu ya da ruhban himayesine kavuşamadı. Ama programında gitgide daha çok halk konserine yer verdi. Handel'in aksine Mozart, otuz beş yaşında yoksul birisi olarak öldü ve Viyana'da isimsiz olarak yoksul mezarlığına gömüldü.

Oldukça üretken bir dâhi olan Mozart, seleflerinin melodik düzenliliğinden uzaklaşarak, daha çeşitli ve özgürce ifade edilmiş bestelere yöneldi. *Figaro'nun*

Düğünü (1786) ve *Don Giovanni* (1787) operaları, Mozart'ın, farklı yaşam tarzlarına sahip birçok karakter sunarak, onların kişiliğinde insanlığın ortak yönlerini açığa çıkarmakla kalmayıp, kişisel duygu durumlarını ve beklentilerini de ortaya koyma yeteneğini kanıtladı. Son operası olan *Sihirli Flüt* (1791), insanlığın daha çok erdem kazanma yeteneğine ve sevme gücüne duyduğu inancını ifade ediyordu. Dolayısıyla Mozart, feylesofların emin iyimserliğini paylaşıyordu.

Aydınlanmış Fikirlerin Yayılması

Salonlar, akademiler ve Mason locaları Aydınlanma düşüncesinin yayılmasına yardımcı oldu. Soylu ya da burjuva olsun, hâli vakti yerinde insanları sohbet ve tartışma için özel evlerde bir araya getiren salonlar Paris'te yoğunlaşmıştı ama Berlin'de, Londra'da, Viyana'da ve bazı daha küçük taşra kentlerinde de bunlara rastlanıyordu. İngiliz tarihçi Edward Gibbon, Paris'te iki hafta içinde, "Londra'da iki ya da üç kış süresince yapmış olduğum hatırlanmaya değer söyleşilerden daha fazlasını yaptım," diye iddia ediyordu. Paris salonlarının düzenleyiciliğini ve mihmandarlığını esas olarak kadınlar yapıyorlardı; tartışma konularını onlar seçiyor ve söyleşilere başkanlık ediyorlardı. Prenses Sofia Çartoriska'nın Varşova'daki salonu, Aydınlanma fikirlerinin Leh seçkinlere iletilmesinde önemli bir rol oynadı. Londra'da da kadınlar, bazılarına yalnızca kadınların katıldığı bu tür toplantılara mihmandarlık ettiler.

Paris'te, Madam Marie-Thérèse Geoffrin, pazartesi günleri sanatçıları ve çarşamba günleri ise edebiyatçıları ağırlıyordu. Konuklarından birisi, anılarında, "Tüm Avrupa'nın onun koltuğunun çevresinde üç halka olup ayakta durduğunu iyi hatırlıyorum," demişti. Kocası masanın diğer ucunda sessizce otururken, karısı feylesofları sıygaya çekiyordu. Düzenli gelen konuklardan biri, bir gece, sessiz adamın çoğunlukla oturduğu yerin boş olduğunu fark ederek onun nerede olduğunu sordu: "O, benim kocamdı, öldü," diye kısa ve öz bir yanıt aldı.

Salon misafirleri, polisin burnunu sokacağından korkmaksızın, feylesofların çalışmalarını tartışabiliyorlardı. Yüzyılın ortasına gelindiğinde, siyasal tartışmalar gitgide aydınların daha çok ilgisini çeker oldu. Tartışılan fikirlerin hepsi elbette eşit değerde değildi. 1780'lerde, Alman bilimci Franz Mesmer (1734-1815) elektromanyetik tedavilerin iyileştirici özelliklerini duyurdu. "Mesmerizm," Paris salonlarında oldukça büyük ilgi uyandırdı; Mesmer ve çömezlerinin inancına göre insan vücudunu evrene bağlayan bu "evrensel sıvı"nın mahiyeti buralarda hararetle tartışıldı. Fransız Bilim Akademisi, uyanık bir şarlatanlıktan öte bir şey olmadığını söyleyerek, mesmerizmi mahkûm etti.

Fransa'da ve bazı İtalyan kentlerinde akademiler, salonların üstlendiği role benzer bir rol üstlendi. Bunlar, örgün bir eğitim programı uygulayan kurum anlamında birer "akademi" değillerdi, daha çok, bilimle ve felsefeyle ilgilenen insanların yaklaşık iki haftada bir düzenledikleri resmî toplantılardı. Toplantı-

Madam Geoffrin'in salonunda bir aktör, Voltaire'in bir eserini okuyor. O sırada sürgünde olan Voltaire'in büstüne dikkat edin.

lar, tutanakların ve yazışmaların okunmasını takiben yapılan konferanslardan ve tartışmalardan oluşuyordu. Akademiler, feylesofların yapıtlarını irdelemeye oldukça istekli insanları –din adamları dâhil– bir araya getirerek, Aydınlanma fikirlerinin yayılmasına da yardımcı oldu. Salonların aksine, kadınlar (birkaç istisna dışında) akademilere seçilmediler.

Fransız akademileri iki efendinin hizmetindeydi: Kralın ve kamunun. Parasal kaynak ve toplantı yerleri için kraliyet yetkililerine, valilere ve diğer devlet görevlilerine muhtaçtılar. Monarşi, akademilerin kamu çıkarına hizmet ettiğine inanıyordu, çünkü akademi üyeleri çağdaş önem taşıyan sorunları irdeliyorlardı. Bazı akademiler, sanat ve bilim konularında deneme yarışmaları düzenlediler; 1780'li yıllar boyunca, bu türden 600'ü aşkın yarışma yapıldı. Seçilen konular, Aydınlanma'nın etkisini gitgide daha çok yansıtıyordu; örneğin, "dinsel hoşgörüsüzlük ve hürriyetin savunulmasında hukukçuların rolü." Yerel akademi üyelerinin birçoğu, yüzyılın ortasına gelindiğinde, kendilerini hem monarşinin gayriresmî danışmanlığını yapma rolünü üstlenmekle kamuoyunu temsil eden hem de daha genel bir hedef kitleye bilimleri ve felsefeyi açıklayan kişiler olarak görmeye başladılar. Bu nedenle akademiler, Fransa'da reformların mümkün olduğu kanısının gelişmesine katkıda bulundu.

Feylesofların fikirlerinin bir diğer aracısı olan Mason locaları, belki de 16. yüzyıl gibi erken bir zamanda taş duvarcılar loncası olarak İskoçya'da başlamıştı. Bu loncalar artık özgür düşüncelileri ve yerleşik kiliselerin kamu yaşamındaki

Viyana'da bir Mason locasının toplantısı. Mason ritüelleri, mecazi simgelerin, göz bağlarının ve kılıçların kullanımını kapsıyordu.

etkisine karşı olan başkalarını bir araya getiriyordu. Mason locaları, 18. yüzyılın ortalarında Avrupa'da çoğaldı. Bu locaların toplantıları, üye listeleri ve ritüelleri geniş şekilde bilinmesine karşın, üyeler gizlilik yemini ediyorlardı. Bazı yerlerde kadınlar, bağlı ya da kabul edilmiş üyeler olarak, üye alınıyorlardı. Üyeler, çeşitli siyasal görüşlere sahiptiler ama ilerlemeye, hoşgörüye ve kurumsallaşmış dinin eleştirel bir gözle görülmesine olan genel bir inancı da paylaşıyorlardı. Özellikle İskoçya'da kulüpler, kahvehaneler ve tavernalar da yeni fikirlerin tartışılmasına ortam sağladı.

Yine de bazı engeller, Aydınlanma fikirlerinin yaygınlaşmasını sınırladı. Kitaplar, hatta broşürler bile pahalıydı. Rutin olmamasına ve yerden yere büyük değişkenlik göstermesine karşın sansür de yayın için caydırıcı oldu. Başka ülkelerin yanı sıra Fransa'da ve İspanya'da, sansürlü kitaplar yakılıyordu ve resmen kâfirlik sayılan materyalleri yayınlayanlar da en azından ilke olarak ölüme mahkûm edilebiliyorlardı. Çok daha sık olarak, yetkililer matbaaları kapatıyorlardı. Nispeten hoşgörülü Felemenk Cumhuriyeti'nde bile Diderot'nun *Pensées philosophiques* (Felsefi Düşünceler) adlı eseri dine saldırı sayılarak yasaklandı. Monarşiyi, aristokrasiyi ve Kilise'yi eleştiren yayınların hızla artması karşısında, XV. Louis (saltanatı 1715-1774), İngiltere'de kitapçılık mesleğini düzenleyen yasalardan çok daha sert sansür yasalarını 1757'de çıkardı. Fransız monarşisi

matbaacılara, kitapçılara ve satıcılara verilen faaliyet izinleri yoluyla da neyin yayınlanacağını denetliyordu.

Aydınlanmış Mutlakiyet

Feylesofların kanısına göre, herhangi bir devletin başarısı halkına sağlayabildiği özgürlüğün ve mutluluğun derecesine bağlıydı. David Hume'un ifade ettiği gibi; bir devlet, onun adına yapılan iyi işlerle meşruiyet kazanırdı. Özellikle Voltaire ve Diderot, "aydınlanmış mutlakiyet"e inanıyorlardı. Aydınlanmış hükümdarların, uyruklarına yarar sağlayacak reformlar yapmalarını istiyorlardı. Döneminin en önemli reformcusu olan Toskana büyük dükü ve Kutsal Roma-Cermen imparatoru II. Leopold (1747-1792), "hükümdar, kalıtsal olsa bile, ancak halkının temsilcisidir," diye açıklama yapacak kadar ileri gitti. Ne var ki Rousseau, mutlakiyet ile aydınlanmış düşünüşün bağdaşmaz olduğu uyarısında da bulundu. Ama bazı hükümdarlar, en başta rejimlerini daha etkili kılmak amacıyla, devlet yönetme sanatına Aydınlanma "akılcılığı"nı uyguladılar.

Adalet Reformu

Beccaria markisi Cesare Bonesana (1738-1794), Aydınlanma'dan etkilenmiş bir reformcu olarak dönemine en derin damgayı vurdu. Milanolu bir soylu olan Beccaria, Habsburg Avusturya'sında siyaset felsefesi profesörü oldu ve tarım, madencilik, ticaret gibi çok çeşitli alanlarda devlet bakanlarına danışmanlık yaparak meslek yaşamını noktaladı. Bununla birlikte, asıl ününü suç ve ceza üzerine olan fikirleriyle kazandı.

Montesquieu, Buffon, Diderot ve Rousseau okumuş olan Beccaria, *Dei delitti e delle pene* (Suçlar ve Cezalar Hakkında) adlı eserinde (1764), ele aldığı sorunlara onların analiz yöntemlerini uyguladı. Devletin görevinin, tüm insanların onuruna saygı göstererek toplumu korumak olduğunu savundu. Bunun anlamı, bir suçtan sanık olanların bile korunması gerektiğiydi. Beccaria, ceza davaları görülürken birörnek işlemlerin uygulanmasını istiyordu, böylece zengin ile fakir yasa önünde eşit olurdu. İtalyan filozofun dile getirdiği, suçluluğu kanıtlanıncaya kadar sanığın masum olduğu şeklindeki ilke, İngiliz anayasa hukukuyla ve jüri yargılaması geleneğiyle birlikte, Batı yargı sistemlerinin temel taşı olarak kalmıştır.

Beccaria, herhangi bir suçun dinsel bir kavram olan günaha bağlanmaması, daha çok, toplumun uğradığı zarara ilişkin bir değerlendirmeyle belirlenmesi gerektiğini savunuyordu. Beccaria, "Suçları önlemek, cezalandırmaktan daha iyidir," görüşündeydi. Onun ilkeleri, yararcılığın yani 19. yüzyıl başlarında ortaya atılan ve yasaların toplumsal yararlılıklarına göre değerlendirilmesi gerektiğini savunan etkili kuramın köklerini yansıtıyordu.

Beccaria, itiraf ettirmek ya da ceza vermek için işkence yapılmasına karşıydı. Barbarca ceza, toplumu korumak yerine sanki yasalara saygısızlığı ve daha iğrenç suçları teşvik etmekten başka bir işe yaramıyordu. Beccaria, buna dayanarak ölüm cezasına karşı çıktı ve halk önündeki idamlara akın eden coşkulu kalabalıkları esefle karşıladı. Toskana büyük dükü II. Leopold (Beccaria'ya hayrandı), İsveç kralı III. Gustav ve Prusya kralı Büyük Friedrich işkenceyi yasakladılar; bunlar, aydınlanmış düşüncenin çağdaş hükümdarlar üzerindeki etkisinin açık örnekleriydi.

Eğitim Reformu

En geniş anlamda eğitim, feylesofların programında merkezî bir yer tutuyordu. Rusya imparatoriçesi Büyük Katerina (saltanatı 1762-1796), Montesquieu'nün ve Voltaire'in hayranı ve okuruydu; Diderot'yu konuk etti ve onun kitaplığını yüklüce bir bedel ödeyerek satın aldı. Bir Alman prenses olarak doğan Katerina, Rus kültürünü hor gördü ve Fransızcayı tercih etti. Sanki Diderot'nun öğüdüne kulak vermişti: "Bir ulusu eğitmek, onu uygarlaştırmaktır." Katerina, soyluların kızları için bir okul kurdu. Sansürü kaldırmaksızın, ilk özel basımevlerine izin verdi ve daha fazla kitap basılmasını teşvik etti.

Diğer hükümdarlardan birkaçı da eğitim reformları yaptı, ama kısmen de olsa bununla güttükleri amaç, vasıflı memur temini için kaynak oluşturmaktı. 1774 yılında, II. Joseph (1741-1790), ilkokuldan üniversiteye kadar örgün ve merkezî bir eğitim sistemi kurdu; böylece Bohemya'daki ilkokul sayısını iki katına çıkardı. Lehistan'da, Seym, eğitim bakanlığı olarak hizmet vermek üzere 1773'te Ulusal Eğitim Komisyonu'nu kurdu; bu kurum, Lehistan'ın Krakov ve Vilnius kentlerindeki üniversitelerin yanı sıra, tüm ortaöğretim ve cemaat okullarını da yönetmekle görevliydi. O dönemde Orta ve Doğu Avrupa'daki ders kitapları Macarca, Almanca, Hırvatça, Slovakça, Ukraynaca ve Romence yayınlanıyordu.

Çariçe Büyük Katerina.

Dinsel Hoşgörü

18. yüzyıl, nispi dinsel barışın yaşandığı bir dönem olmasına rağmen hoşgörüsüzlük yine de şiddetli olabiliyordu.

İngiltere'de özellikle Katoliklere hukuki bakımdan ayrımcılık yapıldı (*bkz.* Bölüm 11); oy veremiyor ya da Avam Kamarası'na seçilemiyorlardı. Fransız Protestanların hiçbir medeni hakkı yoktu; Katolik bir rahip tarafından tescil edilmedikçe doğumları, vaftizleri ve evlilikleri hiç olmamış kabul ediliyordu. Protestanlar ise Macaristan'da ve Katolik Renanya'da ayrımcılığa uğradılar. Avusturya'da, 1728'de Salzburg piskoposu, evlerini terk etmeleri için 20.000 Protestan'a üç gün süre verdi; sonraki on yılda çıkarılan kraliyet fermanlarıyla, Protestanlar, Yukarı Avusturya'dan ve Styria'dan (Steiermark) çıkmaya zorlandılar.

Avrupa'nın 3 milyonluk Yahudi nüfusu, tüm Avrupa çapında –özellikle de Doğu Avrupa'da– hoşgörüsüzlüğe maruz kaldı ve sık sık zulüm gördü. Yahudiler soyluluk unvanları taşıyamıyor, loncalara katılamıyor ya da beldesel makamlarda bulunamıyorlardı. Birçok yerde arazi sahibi olabilmelerine rağmen, bazı Alman devletlerinde ev satın almak için özel izin çıkarmak zorunda kalıyorlardı. Yahudiler Fransa'da, Doğu Avrupa'da ve Rusya'da tarımsal uğraşılardan ve belirli mesleklerden dışlandılar. Habsburg monarşisi, Yahudilerin pazar günleri öğleye kadar evden dışarı çıkmalarını yasakladı ve 1745 yılında, birdenbire, Prag'da yaşayan binlerce Yahudi'nin kenti terk etmesini emretti. Viyana'da ve Zürih'te, Yahudiler gettolara tıkılmışlardı; bazı Alman şehirlerinde de şehir surlarının içinde kalmalarına izin verilmiyordu. İsveç hükümeti Yahudilerin sinagog inşa etmelerine 1782'den itibaren izin vermesine rağmen, Yahudiler ancak belirli kentlerde ikamet edebiliyorlardı ve Yahudi olmayan birisiyle evlenmeleri, arazi satın almaları ya da el işleri üretmeleri yasaktı.

Yahudilerin yapmalarına izin verilen meslekten birisi tefecilik olduğu için Lehistan, Rusya ve Ukrayna Yahudileri sıklıkla kendilerine borçlanan köylülerin öfkesini üzerlerine çekiyorlardı. Lehistan'da, sıklıkla Katolik Kilisesi zulmün başını çekti; Yahudilerin Fısıh (Hamursuz) Bayramı'nda Hristiyan çocuklarını törenle kurban ettiklerine ilişkin dedikodular kulaktan kulağa yayıldı. 1762'de Ukraynalı köylüler, yüzyılın en kanlı katliamında en az 20.000 Yahudi'yi öldürdüler. Ama yaklaşık 1750'ye gelindiğinde, Batı Avrupa sanki daha hoşgörülü bir döneme girmekteydi. Zaten hoşgörüsüzlük, devlet kaynaklarını tüketen dönemsel ayaklanmalara yol açmıştı. Ama daha insancıl bir anlayış da hissedilebiliyordu.

Dinsel reformlara girişen hükümdarların bazıları, kendi otoritelerini pekiştirme arzusuyla hareket ettiler. Cizvitlerin bazı ülkelerden kovulmalarında durum böyleydi ve bu, papalar ile Katolik hükümdarlar arasındaki çekişmeyi yansıtıyordu. Cizvitler, Katolik Reformasyon'u sırasında bu tarikatın kurulmasından beri hep papalıkla sıkı fıkı bir ilişki içinde olmuşlardı. Eğitmen olarak kudretli soylu ailelerde ve Amerika kıtasındaki İspanyol, Fransız ve Portekiz sömürgelerinde büyük nüfuz kazanmışlardı. Katolik krallar, Cizvitleri otoritelerine karşı bir tehdit olarak algıladılar.

Cizvitlerin İspanya'dan kovuluşu, 1764.

Portekiz'de, Kral V. João'nun sağlam iradeli bakanı ve Pombal markisi Sebastião (1699-1782), büyük soylu ailelerin ve Kilise'nin aleyhine monarşinin otoritesini güçlendirdi. Cizvitler, rejimi başka şeyler yanında Yahudi düşmanlığına ön ayak olmakla da suçladıkları zaman, Pombal da onları sömürge devletini fiilen yönetmekte oldukları Paraguay'ın yerli nüfusunu sömürmekle suçladı. Pombal, bu tarikatın krala suikast planladığı şeklinde uydurma bir suçlama öne sürdükten sonra, kral 1759'da Cizvitleri Portekiz'den kovdu. Pombal, on yıl sonra, bağımsız bir mahkeme olan Engizisyon'u bu statüden çıkararak, kraliyet mahkemesi hâline getirdi. Diğer hükümdarlar da bu yolu izlediler; 1764'te Fransa kralı XV. Louis de aynısını yaptı. Cizvitlerin en güçlü Katolik devletlerin bazılarından kovulmaları, ulusal kiliseler olarak kabul ettikleri kurumlar üzerindeki denetimlerini korumaya kararlı mutlak hükümdarlar karşısında papalığın gücünün azalmasını yansıtıyordu.

İspanya'da III. Carlos (saltanatı 1759-1788), üniversitelere, eğitim programlarına bilimi ve felsefeyi dâhil etmelerini emretti. İspanya, son kez 1781 yılında, sapkın dinsel inançlarla suçlanan bir kişinin idamını gerçekleştirdi. Ondan sonra Carlos, çok korkulan İspanyol Engizisyon'unu, yayıncılığın önüne bir dizi hukuki engel çıkaran bir kurum hâline getirdi. Portekiz ve Fransa kralları gibi III. Carlos da 1776'da Cizvitleri kovdu; bunun bir nedeni, Cizvitlerin eğitimi neredeyse tamamen tekellerine almalarının, monarşinin Kilise üzerindeki denetimine karşı tehdit oluşturuyor gibi görünmesiydi. İtalya'da, II. Leopold da ondalık vergiyi kaldırarak ve Engizisyon'u iyice kötürüm ederek Kilise'nin Toskana'daki otoritesini azalttı. Büyük Katerina'nın din konusundaki aydınca yaklaşımı, Rus Or-

todoks Kilisesi içindeki ayrılıkçı Eski İnanışlılar ya da Eski Ayinciler (*Staroveri*) tarikatına resmen (ya da "hükümetçe") uygulanan zulme son vermesinde görülebiliyordu. 1772'de Lehistan'ın ilk taksiminden sonra Yahudiler ilk kez çarlık yönetimi altına girdikleri zaman (*bkz.* Bölüm 11), Katerina ilk başta Yahudi tüccarları ve diğer kentlileri Hristiyan komşularıyla eşit konuma yerleştirdi. Ne var ki Katerina, protestolar sonucunda kısıtlayıcı önlemler almak zorunda kaldı; 1794'te Yahudiler için çifte vergilendirme getirdi. XVI. Louis, 1787'de Fransız Protestanlara medeni hakların çoğunu tanıdı. Büyük Britanya'da ise ertesi yıl Parlamento, Katolikler üzerindeki bazı kısıtlamaları hafifletti; yine de hâlâ kamu görevlerine gelemiyorlardı. Ne var ki, neredeyse 300 kişinin öldürüldüğü "Gordon protestoları" sırasında "Mülkiyete Hayır!" diye haykıran Londralı kalabalıklar Katoliklerin mal varlıklarına saldırdılar. Yine de 16. yüzyıldan beri İngiltere'de kurulan ilk yasal Katolik Kilisesi 1792'de Londra'da kapılarını açtı.

Protestan devletler, dinsel hoşgörüye en açık devletler olarak görünüyorlardı. Kuzey Alman devletlerinde ve İsviçre kantonlarında, feylesofların idealleri, 16. yüzyıldaki Reformasyon'dan doğup gelişen dinsel hoşgörüye destek sağladı. Dinsel hoşgörü arayışı, aydın Alman düşüncesinde önemli bir rol oynadı. Gotthold Lessing, *Nathan der Weise* (Bilge Nathan) adlı oyununda (1779), tüm dinlerden kişilerin insanlık ailesine mensup olduklarını savundu. Katolik Avusturya'da II. Joseph'in sansürü gevşetmesi, Protestanlar için hoşgörü çağrısı yapan pek çok risalenin ve kitapçığın yayınlanmasına olanak verdi. Kralın yayınladığı Hoşgörü Fermanı (1781), Katolik olmayanlara bir ölçüde hoşgörü gösterilmesini sağladı. Ferman, bir "hoşgörü vergisi"nin külfetini çekmekte ve koşer (helal) et için harç ödemekte artık "özgür" olan Yahudileri de kapsıyordu. Joseph, bazı Yahudilere soyluluk da verdi ve bu yüzden diğer soyluların gazabına uğradı. Ayrıca, Protestanlar ilk kez Habsburg memuriyetlerine girebildiler.

Büyük Friedrich

Alman devletleri, aydınlanmış mutlakiyet için sanki en verimli topraklardı. Alman filozoflar, kurulu düzene sıkı sıkıya bağlı kaldılar; reformların yapılmasını, ilgili devletlerden ve dinden beklediler. Devlet konusunda Fransız muhatapları kadar eleştirici olmadılar. Immanuel Kant'a (1724-1804) göre, Aydınlanma'nın anlamı, bireyin siyasal ya da toplumsal açıdan değil, entelektüel ve ahlaki açıdan özgür olmasıydı. Birey, eleştirel düşünmeli ama itaat de etmeliydi.

Prusya kralı II. Friedrich (saltanatı 1740-1786; Büyük Friedrich adıyla da bilinir), aydınlanmış bir hükümdar olarak hatırlanmak istiyordu. Oldukça zeki bir kişi olan kral, sarayını, soylular için bir eğitim-öğrenim merkezine çevirdi. Berlin dışındaki Potsdam'da bulunan rokoko üslubu sarayı "Sans Souci", Fransız usulü bahçelere sahipti ve nezaketin zirvesi olarak görülüyordu. Flüt çalan "filozof

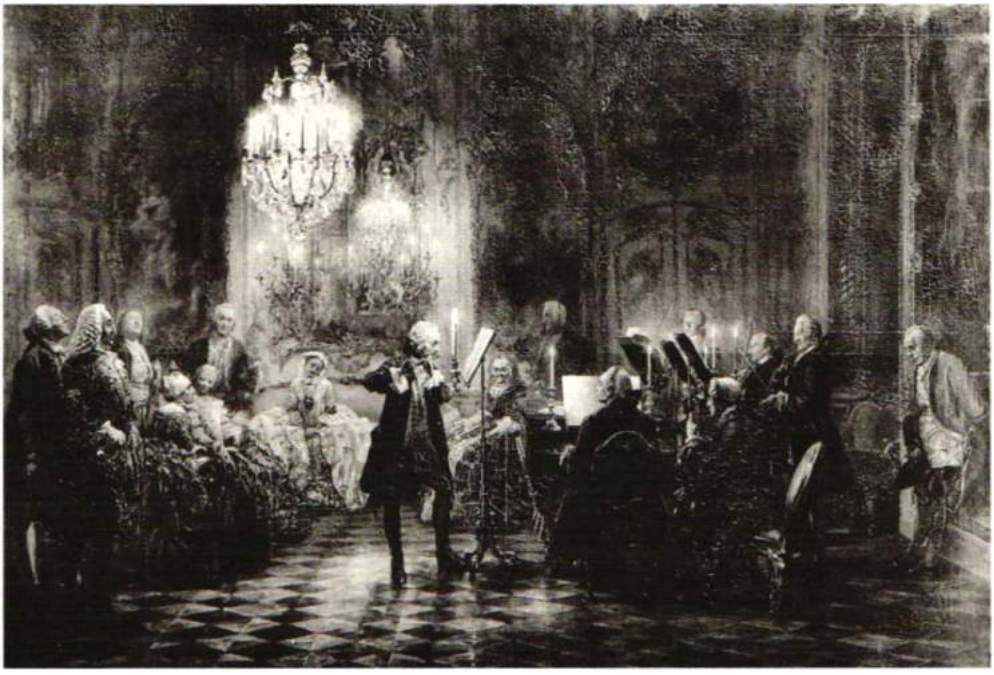

Sans Souci'de flüt çalan Büyük Friedrich.

kral" Friedrich, iki yıl boyunca Voltaire'i sarayında başköşeye oturttu. Voltaire, "kederli bir Sparta'yı parlak bir Atina" hâline getirdiği için krala övgüler düzdü. Ama Fransız filozof, Habsburg toprağı olan Silezya'yı 1740'ta, yani saltanatının ilk yılında soğukkanlılıkla istila eden içten pazarlıklı ve manevracı Prusya kralından kısa süre içinde, giderek soğudu. Voltaire, kraliyetin bir gözdesini hicvederek Friedrich'i öfkelendirdi ve kral, sinirlendiği risalenin halk önünde yakılması için celladına emir verince, Voltaire mesajı aldı ve 1752'de Potsdam'ı terk etti.

Ama Friedrich, en büyük görevlerinden birinin, "insan doğasıyla bağdaştığı ve eldeki imkânlar izin verdiği ölçüde insanları mutlu etmek" olduğunu öne sürdüğü zaman, Aydınlanma söylemini yeniden benimsemiş oldu. Bir keresinde, biraz samimiyetsizce, kral olarak halkının "birinci hizmetçisi"nden başka bir şey olmadığını öne sürmüştü: "İyi biliyorum ki, zenginlerin birçok savunucusu var ama yoksullarınki bir tane, o da benim." Friedrich, kraliyet topraklarındaki serfleri özgür bıraktı (1763) ve efendilerin kendi serflerine bedensel ceza verme hakkını kaldırdı. Adalet reformları, hukukçuların bazı göze batan istismarlarına son verdi. Prusya kralı, sansürü yumuşattı ve ordu haricinde idam cezasını kaldırdı. Ne var ki, Prusyalı Yahudilerden aldığı borçlara muhtaç olmaya devam ettiği hâlde onlara özgürlük tanımayı reddetti. Neyse ki, Friedrich'in ölümünden sekiz yıl sonra yani 1794'te nihayet tamamlanıp yürürlüğe konulan Prusya Yasası, "devletin her mensubuna ... tam din ve vicdan özgürlüğü" tanıdı.

Büyük Friedrich'in "aydınlanmış" reformları, öncelikle, Prusya Devleti'ni daha adil değil, daha güçlü kılmayı amaçlıyordu (*bkz.* Bölüm 11). Friedrich, Prusya'yı, daha etkili işleyen mutlakiyetçi bir devlet yaptı. Friedrich, kurduğu hukuk sisteminin, halkını yasalar önünde eşit kılmaktan çok, devletin erişimini güçlendirmesi amacını güttü. Kraliyet topraklarındaki serfleri özgürleştirdiğinde, bunu yapmasının nedeni, onlara orduda ihtiyaç duymasıydı. Soylular (*Junker*'ler) subaylık ve yüksek memuriyet gibi çok arzu edilen mevkilerin çoğunu ellerinde tutuyorlardı. Yine de halk kökenli bazı kişiler gerçekten önemli makamlara yükseldiler; daha sonra soyluluk payesi verilen bazı subaylar da bunların arasındaydı. Friedrich, memurluğa giriş için bir sınav sistemi getirerek, devlet bürokrasisini ıslah etti. Adalet saraylarında adaylar en zor sınavları geçmek zorundaydılar ve Berlin'de yargıçların yalnızca üçte biri soylu kökenden geliyordu.

Prusya hukuku, soylular ile avam arasındaki ayrımı pekiştirdi. Prusya hukuku, Prusya toplumunu soylu, burjuva ve avam sınıflarına ayırdı. Friedrich, Prusyalı soyluların konumunu güçlendirdi, çünkü toprak sahibi sınıf olarak onların statüsünün herhangi bir aşınmaya uğramasını önlemeye kararlıydı. Kişisel mülkler üzerinde serfliği yasaklamayı reddetti ve mali zorluk çeken soylulara kredi sağlamak üzere kurumlar oluşturdu. Soyluların, arazilerini soylu olmayanlara satmalarına izin verilmiyordu ve soylular ile avamdan kişiler arasındaki evlilikler tanınmıyordu.

Prusya hükümdarının *Hükümet Biçimleri Üzerine Deneme* adlı çalışması (1781) mutlak devletin etkinliğinin artırılması için bir reçete sunuyordu. Friedrich'in dünya görüşü, devlet ile bireysel uyruğu birbirine bağlıyordu. Ne var ki bunların karşılıklı çıkarlarının uzlaştırılamadığı hâllerde, Prusya Devleti her zaman öncelik taşıyordu. Voltaire'in bizzat keşfetmiş olduğu gibi, Büyük Friedrich'in saltanatı, aydınlanmış mutlakiyetin sınırlamalarını yansıtıyordu.

Kırsal Reformlar

Diğer Avrupalı hükümdarların birkaçı, kırsal yaşamı iyileştirmeyi denedi. 1786'da yeni bir yasa külliyatı çıkaran, yeni ve daha bağımsız bir adalet sistemi kuran II. Leopold, hububat ticareti üzerindeki bazı kısıtlamalara son verdi ve hububat fiyatını da serbest bıraktı. Bu hamleler, hayatta kalmak için ekmeğe ihtiyacı olan yoksulları değil ama tüccarları ve zengin köylüleri çok sevindirdi. 1770'lerde açlığın ve hastalığın kol gezdiği felaket bir on yılın ardından, Avusturya kraliçesi Maria Theresa, köylülere efendileri tarafından kötü muamele edilmesini yasakladı ve senyörlükle ilgili yükümlülükleri sınırlamaya çalıştı. Kraliçenin dediği gibi, daha çok yün ve süt vermeleri isteniyorsa, koyunlar iyi beslenmeliydi. Oğlu II. Joseph 1781'de serfliği kaldırarak, köylünün çalışma yükümlülüğünün yerine, efendiye yıllık ödeme yapması şartını getirdi ve efendiye kişisel hizmetle

ilgili yükümlülüklere son verdi. Bundan böyle bir köylü, efendinin iznini almaksızın evlenebilecek ve/veya araziyi terk edebilecekti. Köylüler, hiç değilse ilke olarak, baskıcı bir efendiye karşı devletten yardım isteyebilecek, hatta onu mahkemeye verebileceklerdi. Bununla birlikte, II. Joseph'in Serflik Beratı, toprak sahiplerinden ve imparatorluğun doğu bölgelerindeki bölgesel güçlerden gelen direnişle karşılaştı. Bohemya soyluları hükümlerden herhangi birini yürürlüğe koymayı düpedüz reddederlerken Erdel'deki soylular, köylüleri kendi durumlarındaki herhangi bir değişiklikten haberdar etmeyi bile savsakladılar. Macaristan'da, büyük mülk sahipleri, köylülerin aslında serf olmayıp basit toprak kiracıları oldukları ve bu nedenle yasa kapsamına girmedikleri konusunda ısrar ettiler. İmparatorluğun Almanca konuşan kısımlarında, Serflik Beratı, serflere yasal haklar tanıdı ama eski sistemin getirdiği mali yükümlülüklerin çoğuna hiç dokunmadı. Habsburg ülkelerinde olduğu gibi, Toskana'da da aristokratlar ve devlet görevlileri Leopold'un reformlarını sabote ettiler.

Bu görünüşte aydınlanmış reformların ardında bile devletin yüksek çıkarları yatıyordu. Köylüler, emek yükümlülüklerinin imparatorluğun bazı bölgelerinde kısıtlanmasıyla, artık devlete daha çok vergi borcunun altına girdiler ve daha uzun askerlik hizmetine tabi oldular. Köylüler, yasaya göre özgür olmalarına rağmen efendilerine borçlu durumda kaldılar. Dolayısıyla, "aydınlanmış" reformlar, çoğu köylünün yaşamı üzerinde pek az etki yarattı.

II. Joseph, Habsburg Devleti'nin "her yerde aynı ilkeleri" uygulamasını istediğini ilan etti; bu, imparatorluk bürokrasisinin yeniden örgütlenmesini de kapsıyordu; Kilise mallarına vergi koydu, bazı manastır tarikatlarını lağvetti ve Habsburg toprakları içindeki Kilise'yi yeniden örgütlenmeye zorladı. "Aydınlanmış" hükümdarların hiçbiri, monarşik ayrıcalıklarının herhangi birinden vazgeçmedi.

Montesquieu'nün *Kanunların Ruhu Üzerine* adlı eserinden etkilenen Büyük Katerina, soyluluğun taht ile tebaası arasında duran bir "ara organ" olarak işlev görmesini istedi. Katerina, soyluların haklarını açıklığa kavuşturarak, onların, devletin işleyişine ve yücelmesine katkı yapabileceklerini umdu. 1785 Soyluluk Beratı, otokratik devlet ile soylular arasındaki ilişkiyi resmileştirerek, kan soyluluğunun hizmet soyluluğuna eşit olduğunu tanıdı. Soyluların mülkiyet güvencesini, serf bulundurma hakkını, tutuklanmaktan ve mallarına devletçe el konulmasından muaflığını onayladı. Soylular, ilk kez, imparatordan izin almaksızın yurtdışına seyahat olanağına kavuştular. Seçimle kurulan yerel soylu konseyleri, bundan böyle, çara veya çariçeye dilekçe verebiliyorlardı ama çar veya çariçe yanıt vermekle yükümlü değildi. Bununla birlikte, Katerina'nın kendisi Aydınlanma düşüncesine sırt çevirdi, çünkü bunun, mutlak hâkimiyete karşı çıkanlarca bir araç olarak kullanılabileceğinden korktu. Büyük Friedrich'in sarayında

Voltaire'in yaşadığı deneyim gibi, Diderot'nun Katerina'ya duyduğu güven de çariçenin kendisiyle aynı görüşü paylaşmayanları hapse attırdığını büyük bir esefle öğrendiği zaman hayal kırıklığıyla bitti.

Geç Dönem Aydınlanma Akımları

Geç dönem Aydınlanma bazı akımları içeriyordu. Britanyalı iktisatçılar, özgürlük kavramını ilk kez ekonominin işleyişine uyguladılar. Bu arada, kıta Avrupa'sında, feylesoflar sürekli akılcılıkla ve doğa yasalarıyla ilgilenmekten uzaklaştılar. İnsan özgürlüğünün alameti, artık aklın kullanılması değil, duyguların ifadesiydi. Rousseau'nun kendisi, duygusal gelişimin ve erginin önemini vurgulayarak, "mantıklı duygusallık" dediği şeye doğru bu dönüşü başlatmıştı. Bağlantılı bir gelişme olarak, birçok yazar, köklerini ortaçağ şiirlerinde ve şarkılarında arayarak, kendi ulusal kültürlerini "keşfetme"ye ve kucaklamaya başladı. Fransa'da da artık başka Voltaireler ya da Rousseaular çıkmayınca, Fransız monarşisinin kurumsal yapısına saldıran bir sözde filozoflar, çapsız yazarlar kuşağı kamuoyunu etkisi altına aldı. Bu gelişmelerin tümü, yerleşik düzenin altını oyan bir işlev gördü (*bkz.* Bölüm 11). Geç dönem Aydınlanma'nın ulusal kültürün tarihsel köklerine yaptığı vurgu, örneğin Avrupa'da 19. yüzyılda ve sonrasında muazzam sonuçlar doğuracak bir dönüşüm olan ulusal kimliği kavramsallaştırmanın yolunu açtı.

Aydınlanmış Düşünce ve Ekonomik Özgürlük

Feylesofların doğa ve toplum yasalarını keşfetme arayışı, aralarından bazılarını ekonominin işleyişini açıklayabilen bir dizi yasa belirleme çabasına yöneltti. Bu arayış, 17. yüzyıl ve erken 18. yüzyıl iktisat kuramının temelini oluşturan merkantilizmden uzaklaşarak, klasik iktisadi liberalizmin ortaya çıkmasına yol açtı. Merkantilist kuram, devletlerin, ticaret dengesini olumlu şekilde devam ettirebilen kısıtlamalar ve gümrük vergileri koyarak ve ülkeye giren altın ve gümüş miktarının çıkandan çok olmasını sağlayarak, ekonomilerini korumaları gerektiğini savunuyordu.

"Fizyokratlar", tüm zenginliğin kaynağının altın ve gümüş değil, toprak olduğuna inanıyorlardı. Devletin tarıma ve tarım ürünlerinin ticaretine karışmasına son vermek istiyorlardı. Diderot'nun *Encyclopédie*'sine madde yazan Fransız doktor ve iktisatçı François Quesnay (1694-1774), monarşinin hububat ticaretini serbest bırakması ve bazen kamu düzenini korumak için fiyatlara getirilen keyfî denetimlere son vermesi çağrısında bulunuyordu. O ve diğer fizyokratlar, daha yüksek mal fiyatlarının üretimi teşvik edeceğini, böylelikle de uzun erimde fiyatları aşağıya çekeceğini ısrarla vurguluyorlardı. Fizyokratlar, varlıklı toprak sahiplerini, tarımsal verimi artırmak için bilimi işe koşmaya da teşvik ediyorlar ve

Milletlerin Zenginliği adlı kitabına hayranlıkla bakan Adam Smith.

aydın hükümdarların, tarımsal ekonomiyi duhuliyelerden ve iç gümrük vergilerinden kurtarmalarını istiyorlardı. Ticari tarımın hâlihazırda iyi gelişmiş olduğu İngiltere'de, fizyokratlar oldukça büyük ilgi uyandırdılar.

Ne var ki XVI. Louis'nin maliye bakanı olan tuhaf isimli Anne-Robert Turgot (1727-1781) Fransa'da hububat ticareti üzerindeki denetimleri 1770'lerin başında kaldırdığı zaman, art arda kötü hasatların eşlik ettiği felaket düzeyinde kıtlıklar meydana geldi (*bkz.* Bölüm 11). İstifçilik, fiyatların aşırı yükselmesine yol açtı; peşinden hububat isyanları geldi ve çok geçmeden eski kısıtlama ve denetimlerin geri getirilmesiyle bu deneme sona erdi.

Glasgow Üniversitesi'nde ahlak felsefesi profesörü olan İskoç Adam Smith (1723-1790), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (*Milletlerin Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir İnceleme*) adlı yapıtında (1776), merkantilizmin temel taşlarından bazılarına karşı tezler öne sürdü. Ekonomiyi bağlayan zincirleri çözmek adına, lonca kısıtlamalarına ve tekellere karşı çıkmasının yanı sıra ticaret duvarlarına ve diğer korumacılık biçimlerine de karşı çıktı. Bu tür cesur öneriler, düzenlenmiş tekellere sıkı sıkıya sarılan ve serbest piyasa rekabetine hep kuşkuyla bakan o zamanki iktisadi düşünceye aykırıydı. Tüccarlar, devletin mali, siyasi ve askerî koruma sağlamasını bekliyorlardı. İskoç filozofun iyimser doktrini, tüm dünyada, Fransızca adıyla "*laissez-faire*" ("bırakınız yapsınlar") olarak bilinir oldu. Her kişi, diyordu Smith ısrarla, "kendi çıkarını kendi bildiği gibi kovalamakta özgür" olmalıdır. Smith'in savına göre, eğer "kendi başına bırakılmış" olsaydı, Britanya ekonomisi doğal olarak serpilip gelişir, iç ve dış pazarlar yaratırdı. Ayak bağları çözülmüş ekonominin "görünmez el"i, zaman içinde arz ve talep güçlerinin buluşmasına neden olur ve malların fiyatlarını belirlerdi. "Piyasanın erdemi", insanların şevkini kıran o "sefil tekel ruhu"nu alt ederek, toplumsal mutluluğu ve sivil erdemi de güçlendirirdi. Bu, İskoç Aydınlanma'sında ortak bir izlekti; İskoç filozflar, ticaretin ve imalatın yavaş yavaş dönüşüme uğrattığı bir toplumda sivil erdemin ve kamu ahlakının nasıl aşılanıp geliştirilebileceği meselesine özel bir ilgi gösterdiler.

Alman İdealizmi

Aydınlanma'nın geç dönemi, İngiltere'de iktisadi özgürlüğün vurgulanmasına yol açarken, kıta Avrupa'sında, Rousseau'nun "mantıklı duygusallık" ifadesinin zaten yansıttığı bir değişim olarak öznelcilikle ve duygu üzerine vurgunun artmasıyla dikkati çekti. Alman idealizminin temel düsturu, dünyayı doğrudan duyularımızı kullanarak değil, fikirlerimiz aracılığıyla algıladığımız ve anladığımız şeklindeydi. Kant, bu ekolün önde gelen savunucusuydu. Prusya'nın Königsberg şehrinde bir zanaatkârın oğlu olarak doğan Kant'ın *Kritik der reinen Vernunft* (*Arı Usun Eleştirisi*) adlı eseri (1781), doğaya ilişkin akılcı sorgulamanın bilgiye götürdüğünü onaylıyordu. Kant'ın yaptığı unutulmaz benzetmede, akıl, "kendisinin belirlemiş olduğu sorulara yanıt vermesi için tanığı zorlayan" bir yargıç gibidir. Ama Kant'a göre dünyaya ilişkin bilgimizin temeli tek başına akıl değildi. Onun yerine, her kişi, kendi benzersiz deneyiminden ayrı tutulamayan kavramlar aracılığıyla dünyayı anlar. Bu felsefe, yüksek Aydınlanma'nın ayırıcı özelliği olan akılcı nesnelliğe ve evrenselciliğe olan inancı sarstı. Alman idealizmi, 19. yüzyıl başlarına özgü romantizmin öznelliğine ve göreliliğine davetiye çıkardı.

Yazarlar, 18. yüzyılda, ulusal kültürlerin köklerini keşfetmeye ilgi gösterdiler; İsveç, Danimarka, Rusya ve Lehistan, hepsi de kendi dillerinde yazılmış "ulusal" edebiyatlarını keşfetti. İlk Çek ulusal tiyatrosu 1737'de Prag'da açıldı. Gotthold Lessing kıvanç duyarak Almanca yazdı ve ulusal bir tiyatro çağrısı yaptı. İskoç okurlar, 3. yüzyıla ait hayali İskoç halk ozanı Ossian'ın yapıtlarının şair James Macpherson (1736-1796) tarafından "keşfi"ni büyük bir sevinçle selamladılar. Macpherson'ın, İskoçların Homeros'u dediği ozandan çevirdiğini iddia ettiği şeyleri 1760'ların başında yayınlaması, İskoç romantizminin doğuşuna da katkıda bulunan çok sert bir tartışma başlattı. Besteciler halk kültüründen, özellikle de illa dinsel bir esin taşıması gerekmeyen halk müziğinden yararlanmaya başladılar. İlk Yahudi süreli yayınları, yüzyılın son döneminde Königsberg'de çıktı ve ilk Yahudi okulu 1778'de Berlin'de kuruldu. Ulusal kültürlere yönelik duygusal arayış ve onlarla coşkulu özdeşleşme, İskoçya'daki örnekte olduğu gibi, romantizmin ve oldukça aşamalı bir şekilde de milliyetçiliğin gelişmesine katkıda bulundu. Milliyetçilik, kıta Avrupa'sındaki bazı devletlerde kurulu düzenin zayıflatılmasına yardımcı olacaktı; kurulu düzenin illa ulusal kimliği temel alması gerekmese bile monarşik hanedana ve çoğu kez yerleşik dine de bağlılığı temel aldığı Fransa'da bu durum daha dikkat çekiciydi.

Aydınlanma ve Kamuoyu

Bugün hiç sorgusuz kabul ettiğimiz kamuoyu kavramı her zaman var olan bir kavram değildi ama 18. yüzyılda Fransız, İngiliz ve bazı başka Avrupa dillerin-

de şekillenmeye başladı (*bkz.* Bölüm 11). 1770'li yıllarda, Fransa'da daha önce hiç olmadığı kadar çok sayıda insan, günün yakıcı siyasal sorunlarını tartışıyordu. Hukukçular, parlamento denilen soylu mahkemeleri için geniş bir yelpazeden destek almaya çalışırlarken kamuoyu kavramının yerleşmesine de katkıda bulundular. XVI. Louis, 1768'de bu yerel soylu mahkemelerinin yerine, kraliyetin daha dolaysız denetimi altındaki uysal kurumları koymaya karar vermişti. Kamuoyu baskısıyla, kral bu mahkemeleri altı yıl sonra ihya etmek zorunda kaldı. Monarşi karşıtlarının ve gitgide bizatihi sarayın da artık seslenmeye başladıkları kamuoyu, siyasal fikirlerin giderek artan bir şekilde tartışıldığı bir forum sağladı. Bu fikirler, siyasal egemenliğe ve mutlak hâkimiyetin sınırlarına dair olan Aydınlanma söylemi tarafından şekillendirildi.

Aydınlanma'nın geç döneminde yayınlanan birçok inceleme, Voltaire'in Calas Olayı sırasında yayınlayarak hoşgörüsüzlüğün ve zulmün sonuçlarını kamuoyuna teşhir ettiği broşürleri gibi, çağdaş siyasal sorunları işliyordu. Fransız monarşisinin mali krizi 1780'lerde kötüleştikçe, bu tür yayınlar reform sorununun gitgide ulusal bir sorun hâline gelmesine yardımcı olacaktı.

Yasak Yayınlar ve Otoritenin Zayıflatılması

Edebî cumhuriyete kıyısından köşesinden katılan ve Voltaire'in salt "çalakalem yazarlar" diyerek bir yana ittiği bazı kişiler de monarşiye ve kraliyet ailesine duyulan saygıyı zayıflattılar. Yüzyılın başlarında feylesoflar zarif salonlarda boy gösterdikleri hâlde, Aydınlanma'nın son dönemindeki sözde feylesoflar ucuz kafelerde takılıyor, caddeden epey uzaktaki odalarda yaşıyor ve alacaklılarını atlatmak için sık sık adres değiştiriyorlardı. Aynı zamanda, kraliyet sansürü yüzünden daha iyi şeylere kavuşamadıklarında da ısrar ediyorlardı. Bazıları ise yasak yayınları satarak mütevazı bir yaşam sürüyorlardı. Fransa'nın aydınlanmamış kurumlarına karşı büyük feylesoflarla ortak bir davaya hizmet ettiklerini iddia ettikleri hâlde, bazıları müstehcen kitaplar yazıyor ya da kraliyet ailesi dâhil, seçkin kişilere iftira atan şeyler kaleme alıyorlardı; birkaçı da polis casusluğu yapıp başka yazarları ihbar ederek hayatını kazanıyordu. 1770'lerden ve 1780'lerden önce de böyle yayınlar olmuştu ama hiçbir zaman sayıları bu kadar çoğalmamıştı ve bu kadar geniş bir okur kitlesine ulaşmamışlardı.

Yasaklı kitaplar becerikli nakliye acentelerinin, taşımacıların, mavnacıların, liman çalışanlarının ve gezgin satıcıların çabalarıyla Fransa'ya ulaşıyordu; bunlar, İsviçre'de ya da Avusturya Hollanda'sında basılan kitapları, kitapçılar loncasının ve devletin denetimlerini atlatmaya istekli Fransız kitap satıcılarına kaçak yolla ulaştırıyorlardı. 1783'te taht, kitap kaçakçılığı dalgasını durdurmak ve Fransa'daki gizli basımevlerini susturmak için çabalarını iki katına çıkardı. Bu yayıncılar, Paris'teki yasal kitap ticaretini baltalıyorlardı çünkü bunlar, yasaklanmış kitapları yayınlıyor ve kabul gören eserlerin daha ucuz basımlarını

yapıyorlardı. Dahası, kraliyet yetkilileri bu kaçak yergilerin kamuoyu üzerindeki etkilerinden kaygılıydılar.

Yüksek ülkü sahibi feylesoflar ile *Manastırdaki Venüs ya da Gecelikli Rahibe*; *Peçesi Açılan Hristiyanlık* ve *Ordunun Peşinden Giden Margot* gibi kitapların yazarlarını da kapsayan "halefler"i arasında herhangi bir bağlantı var mıydı? Aslında, feylesofların hasut ve çapsız halefleri Kilise'nin, aristokrasinin ve en başta da monarşinin otoritesine saygıyı zayıflatarak, seleflerinin çalışmalarını bir şekilde devam ettirdiler.

Dahası, Aydınlanma'nın belirli izlekleri onların da çalışmalarında yer buldu. Daha anlı şanlı seleflerinin yaptıkları gibi onlar da Fransız monarşisinin temellerine saldırdılar. Düş kırıklığı içindeki yazarlar, örneğin matbaacılar ve kitapçılar loncasının ayrıcalıklarını ağır dille eleştirdiler ve arzu ettikleri konuma ulaşmalarını onların engellediği suçlamasında bulundular. Onların, sansürü despotizmle özdeşleştirmeleri bencilce bir nitelik taşımasına rağmen yine de etkili oldu çünkü özgür fikir alışverişinin ancak sansürün kaldırılmasıyla mümkün olacağını savundular. Siyasal olaylar ve skandallar, halkın monarşiye, Kilise'ye ve soylulara yönelttiği eleştirileri körükleyerek, yeraltı edebiyatının basımevlerini hep çalışır durumda tuttu.

Aydınlanma'nın Mirası

Aydınlanma feylesofları, tutkuları tanımakla birlikte aklı yücelttiler ve saf imana kuşkuyla baktılar. Bilime ve akla son derece saygılı olan, doğanın gerçeklerini insanlığın keşfedeceğine güvenen Aydınlanma feylesofları, insanın potansiyeli konusunda iyimserdiler. Kant'ın ısrarla vurguladığı üzere, modernliğin bir işareti olan ilerlemeye feylesofların duydukları inanç, onları özellikle Katolik Kilisesi'nden keskin biçimde ayırıyordu. Yine de ilerlemenin kaçınılmaz olduğunu düşünen Voltaire'in *Candide*'i kadar bön, eleştirmekten aciz ya da ahmak değildiler. Feylesoflar düşüncenin, incelemenin, öğrenimin ve eylemin bir araya gelmesinin daha iyi bir geleceğe götüreceğine inanıyorlardı. Devletlerin, Tanrı tarafından değil, insanoğlu tarafından yaratıldığını ve diğer olgular gibi titiz eleştirel irdelemeye tabi olduğunu düşünüyorlardı.

Feylesofların insan onuruna duydukları inanç, tüm despotizm biçimlerine karşı çıkmalarına yol açtı. Çoğu, dinsel hoşgörüsüzlüğe, işkenceye ve köleliğe karşı sesini yükseltti. (Ama Köle Ticaretinin Lağvedilmesi İçin Mücadele Derneği'ne mensup İngilizlerin 1787'de köleliğe karşı başlattıkları etkili seferberlik, Aydınlanma'dan bağımsız yürüyen etkin bir olaydı.) Ayrıca, bazı Aydınlanma düşünürleri ve yazarları, kadınların eşit olmadıklarına ilişkin o dönemdeki tezlerin, kendilerinin doğa konusundaki anlayışıyla çeliştiğini kabul ettiler.

Bireylerin eşit gelişme yeteneğine sahip oldukları konusunda bazı feylesofların kuvvetli çekinceleri vardı. "Ayaktakımına gelince," demişti bir keresinde

Voltaire, "onları hiç umursamıyorum; her zaman ayaktakımı olarak kalacaklar." Onun mantığına göre, er geç herkesin eğitim yoluyla gelişebilmesi için ilk önce güç ve nüfuz sahiplerinin aydınlanmış olmaları gerekirdi. Bununla birlikte Diderot, Montesquieu ve Voltaire boşanma hakkını desteklediler ama aynı zamanda da kadınların eşit konumda olmasına kaşı çıktılar.

Bireysel özgürlüğe olan bağlılıklarıyla, feylesoflar, Batı dünyasının sonraki tarihini etkilediler. 18. yüzyılda insanların çoğu hâlâ monarşiyi kamu yararının hazinesi olarak gördüğü hâlde, feylesoflar, kamunun kendine ait haklarının bulunduğunu ve özgürlüğün başlı başına iyi olduğunu ilan ettiler. Aydınlanma düşüncesi, mutlakiyetin temellerini sarsacak olan ilkeli bir muhalefet söyleminin yaratılmasına yardım etti. Feylesofların kendileri devrimci değildiyseler bile, 18. yüzyıl Avrupa'sı bağlamında fikirlerinin birçoğu gerçekten devrimciydi.

BÖLÜM 10

18. YÜZYILDA EKONOMİK VE TOPLUMSAL DEĞİŞİM

Büyük İngiliz toprak sahipleri, 18. yüzyılda dilediklerini yaptılar. Kurduğu peyzaj planlarının yoluna dikildiği için bütün bir köyü yerle bir eden ya da sular altında bırakan birçok beyefendiye rastlandı. Bir başkası şöyle yazmıştı: "Kendi memleketinde tek başına durmak kasvetli bir şey. Etrafıma bakıyorum, kendiminki dışında tek bir ev bile görünmüyor. Ben, Dev'im, Dev Şatosu'nun Dev'i ve tüm komşularımı yalayıp yuttum." Çitler ve uşaklar, cüretkâr mütecavizleri uzak tutuyordu. Bazı çok varlıklı adamlar at yarışlarına akıl almaz rakamlar yatırarak kumar oynuyorlardı. Sir Robert Walpole'un malikânesindeki konuklar bir yılda 1.500 sterlinlik yani 100'den fazla işçinin yıllık ücretlerinin toplamı tutarında şarap içmişlerdi. İngiliz soylular, aşırı yemekten özellikle mustarip görünüyorlardı. Parson Woodforde isimli biri, güncesinin, öldüğü günkü sayfasına özenle şöyle yazmıştı: "Bu sabah çok halsizim, elbiselerimi zor giydim ve büyük bir güçlükle tutunarak, merdivenlerden aşağıya indim. Bugünkü akşam yemeği, rosto vs."

Yaklaşık aynı zamanlarda, İsviçre'de bir köylü, çok farklı ve daha üretken denilebilecek bir yaşam sürüyordu. Arkadaşlarının *Kleinjogg* (Küçük Jak) lakabını verdikleri Jakob Gujer, miras yoluyla küçük ve borç içindeki bir çiftliğin sahibi oldu ve burayı yeni mahsuller ekip diktiği ve sığır beslediği örnek teşebbüs denilebilecek bir yere dönüştürdü. Rivayet odur ki, Württemberg dükü bu ünlü köylüyü görmeye geldiğinde Kleinjogg, düke, bir prensin kendisi gibi basit bir köylüyü ziyarete gelmesinden ne kadar gururlandığını söyledi. Prens gözyaşları içinde, "Ben senin düzeyine inmiyorum, yükseliyorum çünkü sen benden daha iyisin," diye cevap verdi. Buna karşılık olarak Kleinjogg'un, saygısını zekice göstererek şöyle dediği söylenir: "Her birimiz yapmamız gerekeni yaparsak, ikimiz de iyiyiz. Siz efendiler ve prensler, biz köylülere ne yapmamız gerektiğini buyurmalısınız çünkü sizin devlet için neyin en iyisi olduğuna karar verecek zamanınız var, biz köylülere düşen ise size itaat etmek, azim ve sadakatle çalışmaktır." Ama kıta Avrupa'sında Kleinjogg'un sahip olduğu olanaklara ve girişkenliğe sahip pek az köylü vardı. İngiltere'de nispeten az sayıda köylü kalmıştı.

Toplum şöyle ya da böyle önceki yüzyıllardakiyle aynı kalmış olmasına rağmen iktisadi, toplumsal ve siyasal gelişmeler, 18. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'yı dönüşüme uğrattı. Elbette, bu dönüşümler düzensizdi ve bölgesel açıdan özgüldü; en çok İngiltere'yi ve Kuzeybatı Avrupa'yı etkilerken, Orta ve Doğa Avrupa'nın büyük kısmına hiç uğramadı. İktisadi açıdan ilerlemiş bölgelerde, nüfus artışı üzerindeki geleneksel denetimlerden bazıları giderek gevşetildi. Artan tarımsal üretkenlik, daha büyük bir nüfusu beslemek için yeterliydi; yeri gelince bu da gıda talebini artırdı. İmalat faaliyetleri kuzeydeki İngiliz şehirlerinin içinde ve çevresinde gelişerek, Sanayi Devrimi adıyla bildiğimiz olgunun başlamasına yol açtı.

Bağlantılı bir değişiklikle, en yüksek toplumsal sınıflar ya da zümreler içindeki ayrımlar Batı Avrupa'da giderek daha az belirgin hâle geliyordu. Dahası, artan zenginlik toplumsal gruplar arasında bir miktar geçişkenlik yaratarak, özellikle Britanya'yı dünyanın en güçlü devleti yapan dinamizme katkıda bulundu. Fransa'da da zenginlik, toplumsal sınıf çizgilerini bulanıklaştırsa da bütünüyle ortadan kaldırmadı. Unvan ayrımları, artık mutlaka zenginlik dağılımı örüntüleriyle örtüşmüyordu. Buna karşılık, Orta ve Doğu Avrupa'da toplumsal sınırlar çok daha katı şekilde belirlenmiş olarak kaldı.

Toplumsal Düzen

Erken modern Avrupa'nın büyük kısmında toplumsal yapı, ortaklaşa kimlik ve ayrıcalıklar kazandıran ve doğumla belirlenen birtakım zümrelere ya da sınıflara ayrılmıştı. Her bir zümre yasalarla tanımlanmıştı; bireysel haklar yoluyla değil, o zümreye mensup olmak sayesinde kazanılan özgül haklara ve işlevlere sahipti. Soyluluk, hükümdarlarca ve yasalarla tanınan vergi muafiyeti gibi özel haklara sahip ayrıcalıklı bir zümreydi. Aslına bakılırsa, bu yüzyılda birçok aile unvan satın alma olanağına kavuşmuş olmasına rağmen, soyluluk unvanları kalıtsaldı ve ilke olarak doğumla geliyordu. Ruhban sınıfı da ayrıcalıklı bir zümreydi ve soylular gibi genellikle vergiden muaftı. Fransa'da, "üçüncü sınıf" gerek soylu gerekse ruhban zümresinden olmayan herkesi kapsıyordu; hepsi de vergiye tabi olan köylüler ve şehirliler bu sınıfa giriyorlardı. Bu sınıflar ya da zümreler içinde ve arasında, bir dereceye kadar toplumsal hareketlilik, özellikle de Batı Avrupa'da, olanaklıydı. "Zümre toplumları" içinde var olan toplumsal hareketliliğin boyutu, çağdaşlar tarafından tartışıldığı gibi daha sonra tarihçiler tarafından da tartışıldı.

Soylular

Kıta Avrupa'sı devletlerinin çoğunda (Felemenk Cumhuriyeti ve İsviçre hariç), soylular, bu devletlerin nüfusunun en fazla %2-3'ünü oluşturmalarına karşın 18. yüzyıl boyunca siyasal yaşama damga vurdular. Rusya'da, İspanya'da,

18. yüzyılda Macar soylular.

Lehistan'da ve Macaristan'da soyluların oranı çok daha yüksekti; hepsi birlikte değerlendirildiğinde, Avrupa'daki soyluların neredeyse üçte ikisini oluşturuyorlardı. İspanya'nın kuzey illerinde ve Lehistan'da erkek nüfusun %10'undan fazlası bir soyluluk unvanı taşıyordu. Macaristan'da 1784'te yapılan ve Avrupa tarihindeki ilk doğru nüfus sayımı denilebilecek sayımda, 400.000'i aşkın insan, yani nüfusun yaklaşık %5'i soylu olduğunu iddia ediyordu. Buna karşılık Fransa'da yalnızca 25.000 ila 55.000 arası soylu aile vardı.

Soyluların büyük çoğunluğu, zenginliğini ve konumunu, sahibi oldukları ama başkalarınca işlenmekte olan arazilerden alıyorlardı (Fransız filozof Descartes'ın ünlü sözünü şaka yollu değiştirerek Macar soylulara uyarlayan bir Macar özdeyişi, "Aylağım, öyleyse varım," şeklindedir). Ülkeden ülkeye değişmekle birlikte, soylu toprak beyleri tüm arazinin %15'i ila %40'ına ve üretken arazinin daha da büyük bir kısmına sahiptiler. Prusya'da, yalnızca soylular vergiden muaf toprak sahibi olabiliyorlardı; Lehistan'da, avamdan insanlar hiç toprak sahibi olamıyorlardı. Rusya'da avamdan insanlar, serflerin yasayla bağlı oldukları bir mülke sahip olma hakkını yitirdiler. Avusturyalı soylular, Habsburg ülkelerindeki ekilebilir arazilerin yarısını ellerinde tutuyorlar ve köylülerden alacaklarını tahsil etmek için maaşlı aracılar görevlendiriyorlardı. İsveç'in tüm topraklarının üçte biri 9.000 soylunun elindeydi. İtalyan devletlerinde soyluluğun zenginlikteki payı, Katolik Kilisesi'nin payından bile fazlaydı.

Kıta Avrupa'sında soyluların birçoğu, sıklıkla senyörlük hakları denilen, köylüler üzerindeki özgül haklarını korudu. Soylular, sahip oldukları toplumsal konum ve toprak mülkiyeti nedeniyle hak ettikleri kira (nakit), ayni alacak (ürün) ve ödev (sıklıkla emek) biçiminde gelir elde ediyorlardı. Bazıları kendi mahkemelerinde adalet dağıtıyordu. Köylüler, tahıllarını efendinin değirmeninde öğütmek, onun fırınında ekmek pişirmek ve onun cenderesinde üzüm sıkmak için ödeme yapmak zorundaydılar. Senyöre olan ödevlerin ve borçların yükü öyle ağırdı ki devlet vergilerini ve kilise vergilerini (ondalıkları) ödemek için ya da pekâlâ ebeveynleri, evlenmemiş kız kardeşleri, erkek kardeşleri, çocukları kapsayabilen ailelerini doyurmak için köylülerin elinde pek az şey kalıyor, bazen de hiçbir şey kalmıyordu.

Soylular, merkezî devletin güçlenmesinin doğurduğu zorluklara ve olanaklara uyum sağlarken, ayrıcalıklarını korumakta da olağanüstü marifetli olduklarını kanıtladılar. Prusya, Lehistan, Macaristan ve Rusya soyluları için geçerli olduğu üzere, bu tür ayrıcalıklar neredeyse tüm vergilerden bağışık olmayı ya da dolaysız arazi vergisinden bağışık olmayı kapsıyordu. Soyluların diğer ayrıcalıkları arasında aileye özgü bir arma taşıma hakkı, belirli giysileri giyme ve mücevherleri takma hakkı, kilisede sunağın yanındaki özel sıralarda oturma hakkı (bazı yerlerde, yörenin soyluları alışılagelmiş sıralarına oturmadıkça Aşai Rabbani başlamazdı), kutsanmış ekmek ve şarabı başka herkesten önce alma hakkı, konserlerde özel olarak ayrılmış localarda ve üniversitelerde özel sıralarda oturma hakkı vardı. Avamdan insanların, yanlarından bir soylu geçerken eğilmeleri, reverans yapmaları ya da şapkalarıyla selam vermeleri beklenirdi; bunlar, soyluların gitgide daha ısrarlı biçimde ister oldukları jestlerdi. Bazı devletlerde aile "şeref"i için düello yapma hakkı ve kılıç kuşanma hakkı soyluları daha alt toplumsal katmanların mensuplarından ayırt eden yüceltici ayrıcalıklardı.

Bununla birlikte, Avrupalı soylular arasında zenginlik ve konum bakımından önemli farklılıklar vardı. En zengin ve en güçlü soylular kendilerini "aristokrat" olarak görüyorlardı ama bu hukuki bir kategori değildi. Onlar, en kadim unvanların kıvançlı sahipleriydiler (Fransa'da bunlar kılıç soylularıydılar; unvanlarının kaynağı, krala askerî hizmet vermelerine dayanıyordu) ve birçokları, saray soyluluğuna mensuptular. Aristokratlar kendilerini dürüstlük, şeref, kişisel cesaret timsali ve seçkin kültürün cisimleşmesi olarak görüyorlardı. Fransa'da *grands seigneurs* ve İspanya'da *grandees*, büyük zenginlikleriyle ve çok geniş mülklere sahip olmalarıyla ayırt edilirlerdi. Ama belki de en zengin soylular, Orta Avrupa'nın doğusundaki büyük toprak sahibi kodamanlardı. Lehistan prensi Karol Stanisław Radziwiłł'in hizmetinde 10.000 çalışan ve 6.000 kişilik bir özel ordu vardı. Başka bir Lehistan soylusunun mülkiyetindeki topraklar 25.000 kilometre kareydi, yani bugünkü Belçika'nın yüzölçümünün yaklaşık beşte dördü kadardı. Bir tek Rus prens, 9.000 köylü hanesine sahipti.

Öte yandan, her ülkede daha mütevazı olanaklara sahip soylular da vardı; bunlar, kızlarına avantajlı evlilikler yaptırmak ve oğullarına devlette, askeriyede ve kilisede mevkiler kapmak için canla başla ve hatta umarsızca uğraş verirlerdi. Demografik faktörler, daha yoksul soyluları sıkıştırıyordu çünkü doğumdan ve çocukluk döneminden sağ çıkan soylu çocuklarının sayısı artık daha fazlaydı. Sicilyalı, Leh ve İspanyol soylular unvanlarının dışında pek az şeye sahiptiler. Yaklaşık 120.000 Lehistan soylusu topraksızdı, birçoğu öyle yoksuldu ki "yalın ayak soylu" adıyla anılırdı. Fransa'nın yoksul soyluları, *hobereau*'lar adıyla anılıyordu. İspanyol *hidalgo*'lar, devletin verdiği mütevazı emekli maaşlarıyla geçiniyorlardı ve bazıları öyle fakirdi ki, "soy ağacının altında kara ekmek yedik-

leri" söylenirdi. İspanya'da bu yoksul soylular aile armalarını sergileme, "*Don*" ("Bey") unvanıyla hitap edilme ve borç nedeniyle tutuklanmama hakkını koruyorlardı. Ama, 1773'e kadar bedensel işlerle uğraşmalarına izin verilmiyordu ve bu yüzden, yoksulluktan çıkış yolları hayli azdı.

Hâli vakti yerinde soylular, kırsal mülklerindeki şatolarında (malikânelerinde) aristokratik bir yaşam tarzını devam ettirmeye çalışıyorlardı; bazılarının şehirde de konağı vardı ve bu konaklar, kırsal bir malikâne görüntüsünü andıracak şekilde tasalanmış bahçeler içinde bulunuyordu. Daha sınırlı olanaklara sahip bazı soylular, aristokratik bir yaşam tarzını sürdürmeye kalkışıyor ve sonucunda borca batıyorlardı.

Britanya'nın Toprak Sahibi Seçkinleri

Britanya'da soyluluk unvanı taşıyan aile sayısı yalnızca 200 kadardı. Ama soyluların mülkiyetindeki İngiliz topraklarının yüzdesi, yaklaşık %15'ten %25'e çıktı; bu, gerek Fransa'dakinden gerekse Alman devletlerindekinden çok daha yüksek bir orandı. Kıta Avrupa'sındaki denklerinin aksine Britanyalı soylular, mülkiyet vergisi ödemek zorundaydılar ve korudukları tek özel ayrıcalık (muazzam varlıklarının yanı sıra) Lortlar Kamarası'nda sandalye sahibi olma ve bir şeyle suçlanırlarsa kendileriyle eşit düzeydekilerin yer aldıkları bir jüri tarafından orada yargılanma haklarıydı. Britanya'da yalnızca en büyük oğul babasının unvanını ve arazisini miras aldığı için, daha küçük oğulların başka kazanç kaynakları bulmaları gerekiyordu. Anglikan Kilisesi ve ona bağlı yirmi altı piskoposluk işte böyle bir kaynaktı; buraların arpalıkları, asilzadelerin küçük oğullarına ayrılırdı ve oldukça büyük bir kazanç ve saygınlık getirirdi. Önceki yüzyılda Anglikan piskoposların dörtte biri avam tabakasına mensupken, 1760'a gelindiğinde soylu oğlu olmayanların sayısı birkaçı geçmiyordu.

Lortlar Kamarası'nda yalnızca soylular sandalye sahibi olabilmelerine rağmen, büyük toprak sahiplerinden oluşan Britanyalı egemen seçkinler zümresi çok daha fazla genişti. Britanyalı toprak sahipleri, 18. yüzyılda, özellikle de mülklerinden aldıkları kiraları yükselttikleri ve tarımsal ürünler satarak servetlerine servet kattıkları yaklaşık 1750'den sonra daha da zenginleştiler. Büyük toprak parçalarına sahip olan yeni zenginler de seçkinlere katıldılar. Toprak cinsinden mülk sahipliği, geniş bir yelpazedeki ailelerin taşıdıkları "eşraf" statüsünü kazandırıyordu. 1688'deki Şanlı Devrim zamanında, toprak sahibi seçkinler zümresi yaklaşık 4.000 eşraf ailesini kapsıyordu.

Beyefendilerin eşleri, bir yandan mürebbiyeleri ve hizmetlileri yönetirlerken, bir yandan da çocuklarına aile, din ve sosyal statü ile ilgili sorumlulukları –nazik ama özgüvenli davranmayı– belletiyorlardı. Aşırı duygusallık göstermek, aşırı coşkulu davranmak ve en başta da fazla tutkulu, şehvetli veya daha berbat, uçarı olmak, uygunsuz sayılıyordu. Alt sınıfları daha iyi hâl ve harekete yönlendir-

mek için açıktan açığa çaba gösterilmezdi; daha çok, iyi örnek olunurdu. Yazar Horace Walpole (1717-1797), bir keresinde, sadece hizmetçilere iyi örnek olmak için kiliseye gittiğini iddia etmişti.

Genç beyefendiler evde eğitim alırlardı ya da Westminster ve Eton gibi ortaöğretim okullarına giderlerdi; bunlar, tüm Avrupa'da seçkinlerin ev dışında öğretime yavaş yavaş yönelmelerine damga vuran yatılı okullardı. O zamanlar Oxford ve Cambridge üniversiteleri de bazılarını çekmeye çalışıyordu, ama gerçekten mezun olanların sayısı çok azdı. Bunun aksine, İskoç üniversiteleri daha dinamik düşünce araştırma olanakları sunuyordu. Genç beyefendilerin klasikler ve çağdaş şairler hakkında bir şeyler bilmeleri beklenirdi. Yine de zengin ailelerin hepsi değilse bile birçoğu, akademik bilgiyi gereksiz hatta kuşku verici buluyordu. Eskiçağ Roma tarihini araştıran Edward Gibbon (1737-1794), kitaplarından birisini bir düke takdim ettiği zaman, adam, "Lanet olası kalın kare kitaplardan bir tane daha mı! Yaz çiz, yaz çiz, yaz çiz, ha Bay Gibbon?" diye bağırmıştı. Ölen eşinden mirasa konmuş zengin bir dul kadın, varisi olan yeğeninin oğluna, eğer "seyahate çıkmayı seçer" ve böylece "Kötülük Okullarından, Üniversitelerden birine" gitmekten vazgeçerse, yüklüce bir yıllık maaş teklif etmişti. Kıta Avrupa'sında uşaklarla birlikte yapılacak "büyük gezi"nin amacı, kültür ve resim konusunda biraz bilgi edinmekti. Bu tür geziler, klasik Yunan ve Roma eserlerini taklit ettiği için bu adla anılan klasik mimari tarzının Britanya'da popülerliğini daha da artırdı.

İtalya'da yapılan bir vaftiz ayini, Katolik ülkelerin çoğunda önemini koruyan bir dinsel tören.

Ruhban Sınıfı

Fransa'da, Lehistan'da ve İsveç'te teknik olarak birinci zümre ya da sınıf olmasına karşın ruhban sınıfı, gerçekte türdeş bir kategori oluşturmaktan çok, Avrupa yaşamını karakterize eden zenginler ile yoksullar arasındaki toplumsal ayrımları yansıtıyordu. Köy papazlarının ve rahiplerinin çoğu yörede saygınlık ve nüfuz sahibiydi ama cemaatlerinin yoksulluğunu paylaşıyordu. Yine de birçok yerde, papaz olmanın maddi avantajları (bazı vergilerden muafiyet dâhil) köylü ailelerin oğulları-

na çekici geliyordu. Kıta Avrupa'sında Fransız ruhban mensuplarının okuryazarlık olasılığı en yüksek, Rus Ortodoks papazlarınınki ise en düşüktü.

Alt orta sınıftan, zanaatkâr tabakasından ya da nispeten varlıklı köylülükten gelen alt ruhban zümresi, piskoposların hiç gizleme gereği duymadıkları ihtirasa, açgözlülüğe ve küstahlığa kızıyordu. Piskoposların şaşmaz şekilde büyük toprak sahibi ailelerden geldikleri İtalyan devletlerinde olduğu gibi, bu tür seçimlerde de dindarlık değil, zenginlik ve rütbe çoğunlukla belirleyiciydi. Öyle olsa bile, sekiz yaşındaki oğlunu Toledo başpiskoposu olarak atayan İspanya kralı V. Felipe kadar arlanmaz hükümdar sayısı pek azdı. Piskoposların birçoğu, sorumluluklarını ciddiye almıyordu. 1760'larda en az kırk piskopos Paris'te oturuyordu, oysaki ilke olarak yalnızca bir tanesinin orada yaşaması gerekirdi.

Avrupa'nın kimi yerleri, özellikle Fransa'nın bazı bölgeleri, dinsel pratiğin ve muhtemelen inancın gerilemiş olduğu anlamında zaten "Hristiyanlıktan çıkmış" olmasına (*bkz.* Bölüm 9) karşın, çoğu yerlerde din hâlâ köy yaşamında önemli bir rol oynuyordu. Din adamları çocukları vaftiz ediyor, doğumları kütüğe kaydediyor, çiftleri evlendiriyor ve ölüleri gömüyorlardı. Papazlar ve rahipler, hayır etkinliklerine göz kulak oluyor ve iş aramak üzere başka yerlere gidenlere iyi davranış beratları veriyorlardı. Din, yoksullaşmış insanların birçoğuna teselli oluyordu: Yoksulların oturacakları ya da ayakta duracakları yerler konusunda kısıtlamalar olsa bile, herkes kiliseye gidebiliyordu. Öyle görünüyor ki, 18. yüzyılda (sonraki yüzyıla kıyasla), semtlerde görevli din adamlarının vasıfları, kısmen din adamı eğitimini iyileştirme çabaları sayesinde, genel olarak oldukça yüksekti. Yine de birçok semt papazı, hâlâ, dinsel gereklilikler ile tüm sosyal gruplarca paylaşılan yaygın batıl inançların inatçı varlığı arasında sıkışıp kalmıştı; örneğin, İspanya'da Alba düşesi, oğlunun hastalığını iyileştirmek için ona bir azizin mumyalanmış parmağının tozunu yutturuyordu.

"Orta Direk"

Ticaretle, alışverişle ve imalatla uğraşan insanların çoğu, İngilizlerce "orta direk" ve Fransızlarca "burjuvazi" olarak biliniyordu. "Burjuva" terimi, ortaçağda taşıdığı "ayrıcalıklı şehir halkı" anlamından evrilmişti (önceki zamanlarda onlar, bölgesel egemenlere vergi ödemekten muaf tutulmuşlardı; *bkz.* Bölüm 1).

Orta sınıflar, ticaretle ve imalatla uğraşan şehirlerin ekonomilerini geliştirmiş olan varlıklı girişimcilerden tutun da didinip duran ve ancak işlerini ayakta tutabilecek düzeyde kazanan perakendeci tüccarlara, zanaatkârlara ve hancılara kadar uzanıyordu. İmkân bulduklarında arazi ve unvan satın alan en zengin avamdan kişiler, Fransa'da arazilerin yaklaşık dörtte birine, İsviçre'de ise çoğuna sahip oldular. Büyük Britanya, hâlihazırda, atasözlerine konu olan "dükkâncılar ülkesi" olup çıkmıştı; her 30-40 kişiye bir dükkân düşüyordu.

Masada zafer kutlaması yapan tüccarlar. Dikkat edilirse, tüccarlardan biri, yeni modaya uymuş, tütün içiyor. Yine dikkat edilirse, sağdaki köpeğin kafasında aristokrat peruğu var.

Batı Avrupa'da, 18. yüzyılın ortaları serbest mesleklerin genişlemesine, özellikle de hukukçu sayısının artmasına tanıklık etti. Hukuk eğitimi gören erkekler, devlet bürokrasilerinde ve mahkemelerde görev aldılar. İngiltere'de ve Fransa'da, en iyi öğrencilerden ya da hiç değilse en iyi bağlantıya sahip olanlardan bazıları, *barrister* (yetkili avukat) oluyorlardı. Böylelikle, mahkemede dava açma ve savunma hakkı kazanıyorlardı; onlardan aşağı kademede yer alan vekillerin (müşavirlerin) ise böyle bir hakkı yoktu. Tanınmış tıp okulları az sayıda hekim yetiştiriyordu; hekimlik henüz çok saygın bir meslek olarak görülmüyordu. Onların altında, bazıları eskiden berber olan cerrahlar yer alıyorlardı. Becerilerini savaşın ateşinde bilemiş olan askerî cerrahlar, genellikle bir gömlek üstte tutuluyorlardı. Bazı üniversitelerde anatomi öğretilmesine karşın, cerrahi teknikler iş başında öğreniliyordu.

Bazı soylulara göre, "burjuva" sözcüğü bir aşağılama ifadesiydi; tıpkı, genç bir soylunun 17. yüzyıla ait bir piyesin başkahramanını şu sözleriyle alaya alırken kastettiği anlamı taşıyordu: "Bu sokak serserileri mankafa ya da sarayla irtibatsız saydıkları herkese burjuva diyerek hakaret ediyorlar." 18. yüzyılda bu terim, 17. yüzyıla ait bir sözlükte verilen anlamını yitirmemişti: "Saray zarafetinden yoksun, hiç nazik olmayan, sırnaşık, saygıda kusur eden."

Köylüler

İngiliz gezgin Arthur Young, 1787'de Kuzey Fransa'nın Champagne bölgesinde seyahat ederken, yaklaşık altmış ya da yetmiş yaşlarında görünen köylü bir kadınla karşılaştı. Kadın yirmi sekiz yaşında ve yedi çocuk annesi olduğunu, "bir parça toprak, bir inek ve zavallı bir at" sayesinde hayatta kaldığını söyleyince, Young büyük şaşkınlık yaşadı. Kadının kocasının, her yıl bir soyluya 20 kg buğday, başka bir soyluya da 76 kg yulaf, bir tavuk ve bir miktar nakit ödemesi gerekiyordu. Devlete de vergi borçları vardı. Çok erken yaşlanmış olan kadın, "vergilerin ve senyöre olan yükümlülüklerin" ezici bir yük, hem de gitgide ağırlaşıyor görünen bir yük olduğunu belirtmekle yetindi.

Kıta Avrupa'sında nüfusun ezici çoğunluğunu hâlâ köylüler oluşturuyordu: Bu oran yaklaşık %75 (Prusya ve Fransa) ile başlayıp %90'ın üstüne (Rusya) kadar çıkıyordu. Köylüler tahtın, soyluluğun ve kilisenin gelirlerini devam ettiren zenginliğin kaynağıydı. Köylüler, toplumun en alt katmanında yer alıyorlardı ve Bavyeralı bir memurun sözleriyle, "hayvan-insan kırması bir şey" olarak kınanıyorlardı. Üst sınıftan bir Boğdanlı (Moldovalı), köylüleri, "her türlü disipline, düzene, ekonomiye ya da temizliğe yabancı kişiler ... çok az çalışmaya, onu da yalnızca ağır küfür ve dayak yiyerek yapmaya alışmış tembel mi tembel, yalancı ... insanlar" olarak tanımlıyordu. Efendilerin başka bir etnik gruba mensup köylülere egemen oldukları bölgelerde, örneğin Alman toprak sahiplerinin Çek köylülerin emeğini sömürdükleri Bohemya'da, böyle zalimce imgeler özellikle yaygındı.

Köy, köylünün evreninin merkeziydi. Köy dayanışmaları zor zamanlarda, kötü hasat dönemlerinde, salgınlar ve savaşlar sırasında köylülerin olabildiğince ayakta kalmalarına yardımcı oluyordu. Köylüler yabancılara şüpheyle bakarlardı. Halk ezgileri köylü bilgeliğini ve kurnazlığını yüceltirdi çünkü mütevazı kırsal insanlar, zenginliğin feraset kazandıramadığı saf ve beceriksiz yabancılara üstün gelirlerdi.

Tüm köylüler, erken modern Avrupa'nın ayırt edici özelliği olan karşılıklı bağımlı ve örtüşen tahakküm sistemlerinde güçlü yabancılardan gelebilecek zararlara açıktılar. Devlet, soylular ve kilise görevlileri, onlardan vergi, ürün, emek ve para sızdırıyorlardı. Köylülerin cebinden çıkıp soyluların, memurların ve din adamlarının cebine giren köylü kazancının oranı yaklaşık %30 (Fransa) ile %70 (Bohemya) arasında değişiyordu. Hükümdarlar para, emtia ve emek sızdırıyorlardı, savaşta oldukları zaman da ek vergiler koyuyorlardı.

Bununla birlikte köylülük, türdeş bir kitle değildi. Neredeyse tüm köylülerin özgür oldukları Batı Avrupa'da bir köylünün statüsü, eğer varsa sahip olduğu ya da kiralama yoluyla elinde bulundurduğu arazi miktarına bağlıydı. Kuzey Fransa'da, Flandre'de, Güneybatı Almanya'da, İsviçre'de ve İsveç'te birçok köylü, çoğu yıllarda yeterince rahat geçinmesi için yeterli büyüklükte ve verimde

tarlaya mülkiyet ya da kiralama yoluyla sahipti. İsveçli köylüler, ülkelerindeki ekilebilir toprakların yaklaşık üçte birinin sahibiydiler. Resmen dördüncü bir sınıf olarak tanınan İsveç köylülüğü, belki de Avrupa'da eşi benzeri olmayan derecede bir özgürlüğü korudu. İsveç kralı XII. Karl, çarın kaprislerinden yasayla korunmayan bir Rus soylusu olmaktansa en fakir İsveç köylüsü olmayı yeğlerim, diyerek böbürleniyordu. Fransa'nın ve İsviçre'nin kimi kısımlarında ve Alman devletlerinde, kırsal sanayi –örneğin, ketenliler– köylü ailelerine ek kazanç sağlıyordu. 1780'lerde, Zürih çevresinde yaşayan nüfusun yaklaşık dörtte biri, pamuklu ve ipekli sanayileri için evde eğirme ya da dokuma işleri yapıyordu.

Toprak sahibi köylülerin birçoğu sürekli borç içindeydi; bu köylüler sıklıkla boşa çıkan bir sonraki hasada umut bağlayarak borçlanıyorlardı. Ortakçılar ya da yarıcılar, toprak beylerinin mülkiyetindeki arazileri işliyor ve karşılığında mahsulün üçte biri ila yarısını alıyorlardı. Topraksız emekçiler, eğer şanslıysalar, kırsal malikânelerde çalışarak geçinme uğraşı veriyorlardı. Avrupa'nın her yanında, bazı köylüler seyyar satıcı olarak yollara düştü. Mevsimlik göçmenler her yıl Alpler'deki, Pireneler'deki ve diğer dağlık bölgelerdeki evlerini terk edip Milano'da, Lyon'da, Barselona'da veya diğer büyük kentlerde inşaat işleri yapmaya ya da yazın hububat tarlalarında veya güzün üzüm bağlarında çalışmaya oralara gidiyorlardı.

Serflik, Batı Avrupa'da büyük ölçüde ortadan kalkmıştı. Yine de özgür köylülerin birçoğu, bir tür senyörlük adaletine tabi olmaya devam ediyordu. Fransa'da, hukuki ödentiler ve köylülere kesilen cezalar sayesinde beylere ek kazanç getiren binlerce malikâne mahkemesi 1789'da hâlâ varlığını sürdürüyordu. Başında soyluların bulunduğu bu mahkemelerin çoğu, kaçak avcılık ve özel mülke tecavüz gibi küçük suçlara, kişisel borç davalarına, miras ve velayet gibi ailevi meselelere bakıyordu.

Fransa'da, Danimarka'da, İsveç'te, İsviçre'de, Lehistan'da, Rusya'da ve bazı Alman devletlerinde köylüler, toprağa ve tuza konulan vergilere ek olarak, çoğunlukla yol yapım işlerinde olmak üzere, zorunlu çalışmayla da yükümlüydüler. Doğu Avrupa'da, köylü çocukları bazen beyin hizmetinde çalışmak zorundaydı. Beyin ailesine belirli bir miktarda gıda –örneğin, tatilde bir tavuk ya da kaz, hatta sadece birkaç yumurta– temin etme, beyin köpeklerine yiyecek verme ya da beyin ailesi için iplik eğirme veya kumaş dokuma ödevleri gibi başka yükümlülükler de vardı. Kalıtsal zilyetlik yoluyla köylünün elinde bulunan toprağın devredilmesi durumunda senyöre yapılan zorunlu ödemeler de bunların üstüne ekleniyordu. Bu tür zilyetliği olan bir köylü öldüğü zaman, bey hem para hem de köylünün sahip olduğu en iyi hayvanları talep ederdi.

Köylülerin yaşam koşulları, doğuya doğru gidildikçe daha da kötüleşiyordu. Rusya'da ve Doğu Avrupa'da köylüler topraktan, samanla karışık çamurdan,

Efendilerine biat eden bir serf ailesi. Dikkat ederseniz, kadın, soylunun elini öpüyor.

ağaç dallarından ve filizlerinden, bazen de tezekten yapılma ahır gibi evlerde yaşıyorlardı. Döşemeler çamurdan ve hasırdandı. Yapı malzemesi olarak ahşaba ancak hâli vakti yerinde köylülerin gücü yetiyordu.

Ayrıca, doğuya doğru gidildikçe, beylerin köylüler üzerindeki otoritesi de bir o kadar artıyordu. Elbe Nehri'nin doğusundaki köylülerin çoğu serfti, bazıları da ortaçağda olduğu gibi, senyörlerine bağlılık yemini etmek zorundaydı. Habsburg ülkelerinde ve Lehistan'da bir kısım serbest köylü vardı ama Rusya'da böyleleri hayli azdı. Serf hâline gelerek özgürlüğünü yitiren insanların sayısı, Doğu Prusya'da ve Brandenburg'da öyle artmıştı ki serflik kelimesinin Almanca karşılığı kölelik kelimesiyle aynı anlamı taşır olmuştu.

Prusya'daki bazı malikânelerin yakınında, bedensel ceza uygulamak da dâhil soyluların serfler üzerinde sahip oldukları yargısal ayrıcalıkları simgeleyen darağaçları kurulu dururdu. Lehistan'da soylular, 18. yüzyılın geç dönemlerine kadar serflerini idam ettirebiliyorlardı. Rus efendiler, işkenceden hemen sonra ölmedikçe serflere bu tür bir muamelede bulunabiliyor ya da onları Sibirya'ya sürgüne gönderebiliyorlardı. Lehistan'da bir soylu, bir köylüyü öldürmekten suçlu bulunursa sadece küçük bir para cezası ödüyordu.

Rusya'da, mülk edinilmiş serfler soyluların topraklarına ve Büyük Katerina'nın 1785 tarihli Berat'ından sonra da soyluların kendilerine kişisel olarak bağlı hâlde kaldılar. Efendiler, serfleri satabiliyor, birisine –örneğin drahomanın parça-

sı olarak– hediye edebiliyor ya da kumarda kaybedebiliyorlardı. Serfler, bireysel olarak veya aile olarak başka bir soyluya satılabiliyor ya da hayvanlarla değiş tokuş edilebiliyorlardı. Efendiler, serflerinin evlenmelerine ya da belirli bir mesleği seçmelerine izin vermeyebiliyorlardı. Çok sayıda serf, özgürlüğünü Sibirya'nın uçsuz bucaksız topraklarında aramaya çıkarak şansını deniyordu. Tıpkı Orta ve Doğu Avrupa'da da olduğu gibi Rusya'da da özgürlüğünü satın almaya yetecek kadar parayı çok az sayıda serf bir araya getirebiliyordu.

Rusya'da, erkeklerden alınan ve yalnızca soyluların muaf olduğu bir kelle vergisi, "rehinli insanlar"ın devlete bağımlılığını daha da artırdı. Köyler, vergilerin ödenmesinden topluca sorumluydular. Dahası, tüm erkek köylüler, yirmi beş yıl süreyle askere alınabiliyorlardı; bu ise askerlerin çoğu için müebbet hüküm demekti.

Köylülerin direniş olasılıkları sınırlıydı; "zayıfların silahları" yine de önemsiz sayılmazdı. Can sıkıcı güceniklikten ve ayak sürümeden tutun kundakçılığa, hatta başkaldırıya kadar uzanıyordu. Tüm soylular, boş oldukları her an –öyle anlar da pek çoktu hani– "karanlık yığınlar"ın kitlesel ayaklanması olasılığına kafa yoruyorlardı. Serflerin hukuki ve maddi koşulları kötüleştikçe, isyanlar 18. yüzyıl Rusya'sında yaygınlaştı. Büyük Katerina'nın saltanatında, Kazak Yemelyan Pugaçov, "Çar III. Petro" olduğu iddiasıyla Sibirya sınırında meydana çıktı (gerçek III. Petro reformlardan söz etmiş ama tahttan indirilerek öldürülmüştü). 1773'te ve 1774'te birkaç milyon köylünün efendilerine karşı ayaklanmasına önderlik etti. Pugaçov'un peşinden gidenler arasında Kazaklar, Eski İnanışlılar (Ortodoks Kilisesi'nden eziyet gören ve çifte vergilendirilen Ayrılıkçılar), Ural Dağları'ndan madenciler ve çaresiz kalmış serfler vardı. Pugaçov'un ayaklanması bastırılıncaya kadar yaklaşık 3.000 toprak sahibi öldürüldü.

Bohemya'da ve Moravya'da, 1775'te çıkan bir köylü ayaklanmasını bastırmak için 40.000 kraliyet askerine gerek duyuldu. Sonraki on yılın ortasında da yaklaşık 30.000 Erdel (Transilvanya) köylüsü, Habsburg ordusuna katılanların serflikten kurtulup özgür olacakları yolundaki yanlış bir söylentiden sonra ayağa kalktı. Soyluluğun lağvedilmesini istiyorlardı ve kararlılıklarını göstermek için birkaç yüz malikâneyi ateşe verdiler. Önderlerinden birkaçına işkence yapılarak ve bunların organları şehirlerin kapılarına çivilenerek ayaklanma sona erdirildi.

Sanayi Devrimi'nin Başlangıcı

Sanayi Devrimi 18. yüzyılda İngiltere'de başladı. Devrim'in erken aşamalarında, çoğunlukla, zaten var olan üretim biçimleri –küçük atölyeler ve aile imalatı, evde mal üretimi– bir yoğunlaşma gösterdi. Teknolojik yenilenme de rol oynadı ama başlangıçta bu rol, kimi zaman düşünülenin aksine, o kadar da büyük değildi.

Bununla birlikte, en sonunda yeni bir güç kaynağı olan buhar makinesi, hayvan ve insan gücünün yerini alacaktı; 19. yüzyılda ise fabrika üretimi gitgide imalatın ayırt edici özelliği olacaktı.

İmalattaki büyüme ise birbiriyle bağlantılı iki faktöre dayanıyordu: O zamanlar birincil zenginlik kaynağı olan tarımsal üretkenlik ve nüfus artışı. Bu ikisi birbiriyle yakından ilişkili olduğu için hangisinin hangisini izlediğini saptamak bazen zordur. Tarımsal üretkenlik artışı, o yüzyılda Avrupa nüfusunun çoğalmasına olanak verdi. Aynı zamanda da artan yiyecek talebi, sermaye-yoğun çiftçiliği teşvik etti; ticari tarım ürünlerinde (örneğin zeytin, üzüm, ham ipek üretiminde) uzmanlaşma ve piyasa için sığır ve kümes hayvanı yetiştiriciliği de buna dâhildi. Tarımdan elde edilen kârların artması, imalata yatırılabilen bir parasal kaynak fazlası yarattı. Kısmen şehirlerde, kasabalarda ve buraların çevrelerinde yoğunlaşan nüfus artışı da yeri gelince mamul mallara olan talebi artırdı ve gerek kentsel gerekse kırsal sanayi için emek arzı sağladı.

Tarımda Durgunluk ve Büyüme

İlk kez 17. yüzyılın ortalarında uygulanan yeni tarım yöntemleri, en başta İngiltere'de, doğal ve yapay gübreleme uygulamasının yardımıyla, tarlaların veriminin artmasına katkıda bulundu. Araziyi iki ya da üç yılda bir nadasa bırakma uygulamasının yerini, yavaş yavaş, toprağın yenilenmesine yardımcı olan sıralı ürün ekimi (rotasyon) aldı. Toprak sahipleri, yonca ve şalgam gibi yemlik ya da yumrulu bitkiler ektiler. Böylece, azot emip tutmasına yardımcı olunarak toprağın zenginleşmesi sağlanırken, ilaveten, hayvanlar için olduğu kadar insanlar için de yiyecek temin edildi.

1750'ye gelinince, İngiltere'de tarımsal verimlilik öyle bir noktaya ulaşmıştı ki, üretilenlerin neredeyse %15'i (her ne kadar Britanya nüfusunun yaklaşık üçte biri hâlâ yeterli yiyecek bulamıyor olsa da) yurtdışına ihraç edilebiliyordu. 17. yüzyılın sonunda İngiltere'de bir dönüm tarım arazisi, ortalama olarak, Fransa'dakinin belki 2,5 katı yiyecek veriyordu. Britanya'nın gayrisafi millî hasılasına tarımın katkısı, 1770'te %45'lik bir doruk noktasına ulaştı ve sonra İngiliz imalat sektörü, ekonomideki yeri belirgin şekilde arttıkça, ancak yavaş yavaş tarımı yakaladı. Çiftlik kârlarının artması, (her ne kadar toprak sahipleri hâlâ spekülatif teşebbüslerden çok, devlet kâğıtlarına yatırım yapma eğilimi gösteriyor olsalar da) yalnızca tarıma değil, imalata da daha fazla yatırım yapılması için sermaye sağladı.

İngiltere'de, 1700'de ekilebilir arazilerin yaklaşık yarısını oluşturan açık tarlaların ya da ortak arazilerin yaygın varlığı, tarımsal üretim artışının önündeki engellerden birisi olagelmişti. 16. yüzyıldan başlayarak, toprak sahiplerinin isteği üzerine Parlamento'dan çıkarılan yasalar, ortak arazilerin "çevrilmesi"ne izin veriyordu; böylece açık tarlalar ya da toplumun ortak mülkiyetindeki araziler,

Çevirmeye hazırlık olarak arazinin ölçülmesi.

kişisel olarak mülk edinilen ve çitle çevrili tarlalara dönüştü; buralar, bireysel sahiplerince daha yoğun ve kârlı olarak ekilip dikilebilir hâle geldi (*bkz.* Bölüm 5). 1760-1815 yılları arasında Parlamento'dan çıkarılan 3.600 ayrı yasayla, İngiltere'deki çiftlik arazilerinin dörtte birinden fazlasına denk gelen 30 milyon dönümden fazla arazi çevrildi. İki yüzyıl boyunca çıkarılan çevirme yasaları, küçük arazi sahibi İngilizlerin belki de yarısını topraklarından zorla çıkararak, onları tarım emekçilerinin saflarına kattı. Arazi kiralayarak geçinen küçük çiftçiler de mağdur oldular çünkü bu çiftçilerin birçoğu, yaklaşık 1760'tan sonra hızla artan kiraları karşılayamaz duruma geldiler. Kırsal topluluğun en yoksul mensupları yüzlerce yıldan beri yakacak odun temin ettikleri, yemiş ve meyve topladıkları ve hayvan otlattıkları topraklardan yararlanma hakkını yitirdiler. Denilir ki, çevirmeden önce "rençper", arazisi olan bir emekçiydi; çevirmeden sonra ise arazisiz bir emekçi oldu. İrlanda doğumlu yazar Oliver Goldsmith, şen ve acı bir alaycılıkla şu yorumu yapmıştı:

Erkeği de kadını da atar kodese yasa
Ortaklığa ait kazı çalsa,
Ama daha büyük suçluyu salıverir
Kazdaki ortaklığı çalsa.

Tarımsal değişim, kıta Avrupa'sında çok daha yavaş gerçekleşti. Üreticilerin çoğu, kıt kanaat yaşam düzeyinde kaldı; sahip oldukları şeyleri artırmak ya da çiftçilik tekniklerini iyileştirmek için kullanabilecekleri bir tarımsal fazla elde etmeksizin, küçük tarlalarda çiftçilik yaptılar. Güney İtalya ve Sicilya'nın dağlık ve kıraç topraklarında, Dalmaçya kıyılarında, Güney Fransa'da, İspanya'nın büyük kısmında ve Balkanlar'da ilkel çiftçilik teknikleri (taşlık arazinin yüzeyini ancak hafifçe sürebilen kara saban dâhil) ağır basıyordu. Köylüler çiftlikten ve yük hayvanlarından, bu nedenle de gübreden, etten ve sütten yoksundular. Piyasalar ve taşıma ağları, tarımın modernleştirilmesi görevi için hâlâ yetersiz durumdaydı.

Kıta Avrupa'sında, arazi kullanımı rejimlerinin ve bunlar uyarınca yapılan tarımsal uygulamaların akıl almaz çeşitliliği, kırsal yoksulluğu sanki değiştirilemez hâle getirmişti. Kıta Avrupa'sındaki çiftlik arazilerinin çoğu küçük parçalara bölünmüş olarak kaldı; her yıl, ekilebilir arazilerin üçte birinden çoğu nadasa bırakılıyor ve tarlalarda dönüşümlü ürün ekimi yapılıyordu. Geleneksel köylü tarımı yöntemleri de üretimin artmasını önlüyordu. Arız yakma denilen tarım yöntemi Avrupa'nın bazı kısımlarında varlığını sürdürüyordu; bu yöntemde köylüler, hasadı kaldırdıktan sonra arazilerinde kalan anızı yakarak, toprağın külle yenilenmesini sağlıyorlardı.

Kırsal kesimdeki İngiliz beyefendilerden birçoğunun arazilerine gösterdikleri bilinçli özen, köylülerden sızdırdıkları kazançtan memnun şekilde sırtüstü yatıp yaşayan birçok Fransız, İspanyol ve Prusyalı soylunun yaklaşımının tam tersiydi. Devlet, ilave vergi geliri elde etmek için tarımsal hasılayı artırmaya ilgi duyarken, kraliyet memurlarının çoğu, senyörler ve kilise görevlileri öncelikle verimi artırmaya değil, köylünün elindeki fazlayı sızdırmanın daha iyi yollarına bakıyorlardı. Soylular, köylülerin yükümlülüklerini azaltmak ya da değiştirmek için kraliyetin ara sıra giriştiği çabalara direniyorlardı; örneğin köylünün çalışma yükümlülüğünü nakdi ya da ayni ödemelere çeviriyorlardı. Dahası, köylüler güç bela üretebildikleri şeylerin çoğunu toprak beylerine, devlete ve daha az olarak da Kilise'ye vermek zorundaydılar. "Niçin daha iyi bir ev yapayım ki," diye soruyordu Bavyeralı bir köylü, "senyörüm, zorunlu ödemelerle ceplerini doldurabilsin diye mi?"

Serflerin yenilenmeye gösterdikleri ilgi, diğer köylülerinkinden bile azdı. Orta ve Doğu Avrupa'da, "Efendisi olmayan hiçbir arazi yoktur," şeklinde eski bir deyiş vardı, çünkü çoğu yerde yalnızca soylu biri, taht ya da Kilise arazi sahibi olabiliyordu. Mülk sahibi bağımsız köylülerin olmayışı, tarımsal gelişimin önünde devasa bir engel olarak duruyordu.

Kıta Avrupa'sında ve İngiltere'de meydana gelenlerle kıyaslanabilecek değişiklikler esasen Kuzeybatı Avrupa'yla sınırlı kaldı. Kuzey Fransa'da, Flandre'de, Felemenk Cumhuriyeti'nde, Schleswig-Holstein'da, Kuzey İtalya'nın kimi yerlerinde ve İspanyol Katalonya'sında, verimli toprakların ve yeterli sermayenin varlığı, ticari amaçlı tarıma yatırım yapılmasını kolaylaştırdı. Dahası, buralar genellikle işledikleri toprakların sahibi olan ve bu nedenle üretimi artırmaya daha çok istek duyan insanlarca tarım yapılan bölgelerdi. Ama Doğu ve Güney Avrupa'nın daha seyrek nüfuslu kırsalında bile daha fazla arazi ekilip dikilmeye başlandı; örneğin nüfusun doğudaki sınır bölgelerinin bozkırlarına doğru itildiği Rusya'da durum böyleydi.

Batı Avrupa tarımındaki iyileşmelere başka faktörler de katkıda bulundu. 18. yüzyılda tüm Avrupa, 17. yüzyıldaki alışılmamış ölçüde soğuk ve nemli iklimin tam tersine, özellikle yazları daha ılık ve daha kuru bir iklim yaşadı. Bu durum

nüfusu, tarımsal verimliliği ve ticareti olumlu etkiledi. Toprak kazanım projeleri, ekilip dikilen arazi yüzölçümünün genişlemesine yardımcı oldu. Felemenkliler, denizden toprak kazanmaya devam ettiler ve bu çalışmalar, Güney Hollanda'da (Belçika'da) ve Brandenburg'da ekilip dikilen arazileri önemli ölçüde genişletti.

İngiltere'dekiyle aynı boyutta olmamasına rağmen, Kuzeybatı Avrupa'da ayrı arazi parçalarının çevrilmesi ve ortak toprakların satışı ya da birleştirilmesi, "tarımsal bireyciliğin" gelişmesine olanak verdi, çünkü daha fazla toprak köylü-sahiplere geçti. 1760'lardan başlanarak uygulanan devlet politikaları, köylülerin sahip oldukları küçük çiftlikler yaratarak, Felemenk tarımının serflik durgunluğundan çıkıp görece zenginliğe kavuşmasına yardımcı oldu. Kraliyet fermanları, arazi çevirmeyi teşvik etti ve çalışma yükümlülüğü yerine kira ödeme uygulamasını getirdi.

İngiltere'de tarımsal iyileştirmelerin belirleyicisi olan bazı teknikler yavaş yavaş kıta Avrupa'sına ulaştı. Yenilikçi toprak sahipleri ve kiracı çiftçiler, nadasa bırakmayı azaltmak ya da tamamen ortadan kaldırmak için, eski üç tarla sisteminin yerine dönüşümlü ekim uygulamaya (tarlaların verimliliğini artırmak için yeşil yapraklı ürünler yetiştirmeye) başladılar. İngiltere'de olduğu gibi şalgam, patates ve pirinç, beslenmeyi güçlendirdi. Yine de bazı köylüler, neredeyse her yerde ve her koşul altında patates yetiştirebilecek olmalarına rağmen, geleneklerine tutsak kalarak, patates ekmeyi ya da yemeyi reddediyorlardı (Rus köylüler, patatese "şeytan elması" diyorlardı). Şeker pancarı (bundan şeker elde edilebiliyordu), domates (bazı köylülerce zehirli olduğuna inanılmasına rağmen) ve kestane ("yoksulların ekmeği") ekim ve dikimi de yaygınlaşarak, nüfus artışının sürmesini destekledi.

İyileştirilen tekniklerden hayvancılık da yarar gördü. Öküz, katır ve özelikle at, sabanı köylülerden daha kolay çekebiliyordu. Sığır sayısının artması toprak için doğal gübre, beslenme için de et ve süt sağladı. Koyun yetiştiriciliği hızla gelişerek hem gıda hem de yün sağladı.

Bazı toprak sahipleri tarımla ilgili konuları tartışmak için dernekler kurdu; bir avuç çiftçi de örnek çiftlikler kurdu. Bu tür gruplarda soylular, zengin burjuvalar ve din adamları yer alıyorlardı. Toprağı tüm zenginliğin kaynağı olarak gören Fransız fizyokratlar, mülklerini daha kârlı hâle getirmeleri için toprak sahiplerini teşvik ettiler ve tahıl fiyatlarını serbest bırakan devlet politikalarını desteklediler. Tarımla ilgili yayınların sayısı çığ gibi arttı.

Kıta Avrupa'sında birkaç hükümdar, tarımsal ilerlemeyi destekleyici yönde adımlar attı. 1762'de Bavyera elektörü, çiftçilerin nadasa bıraktıkları tarlalara yeşil yapraklı ürünler ekmelerini sağlama umuduyla, onlara on yıl boyunca vergilerden muafiyet teklif etti. Alman Renanya'sında bazı prensler, seçilmiş sığır yetiştiriciliğini teşvik ettiler. 1768 yılında, Avusturya kraliçesi Maria Theresa,

Habsburg bölgelerindeki ortak meraların bölünmesini ve tarım derneklerinin kurulmasını emretti.

Nüfus Artışı

18. yüzyılda, 120 milyon civarında olan Avrupa nüfusu yaklaşık 190 milyona çıktı (*bkz.* Tablo 10.1). Tarihçiler, mıntıka kiliselerinde tutulan doğum, evlilik ve ölüm kayıtlarını inceleyerek, bu demografik devrimin nedenlerini ve sonuçlarını uzun zamandan beri tartışmaktalar. Avrupa'da, özellikle yaklaşık 1740'tan sonra doğum oranı yükseldi, yıllık ölüm sayısı –ölüm oranı– ise daha da hızlı düştü. Bu değişiklikler, ilk kez ve öncelikle, tarımsal üretkenliğin hızla arttığı yoğun nüfuslu yerlerde –İngiltere, Hollanda, Flandre, Kuzey İtalya ve Kuzey Fransa'da– meydana geldi (*bkz.* Harita 10.1). Bundan anlaşıldığına göre, tarımsal üretim artışı, Avrupa nüfusunun niçin artmaya başladığını açıklamak açısından en önemli faktördü.

Tablo 10.1. Avrupa Nüfusu, 1700-1800 (milyon)

	1700	1750	1800
Büyük Britanya	9,0	10,5	16,5
Fransa	19,0	21,5	28,0
Habsburg İmparatorluğu	8,0	18,0	28,0
Prusya	2,0	6,0	9,5
Rusya	17,5	20,0	37,0
İspanya	6,0	9,0	11,0
İsveç	1,5*	1,7	2,3
Birleşik Eyaletler	1,8	1,9	2,0

* İsveç'le ilgili verilerin alındığı kaynak: Franklin D. Scott *Sweden: The Nation's History* (İsveç: Ülkenin Tarihi) (Carbondale, Ill.: University of Southern Illinois Press, 1988), s. 260.

Kaynak: Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers* (Büyük Güçlerin Yükselişi ve Düşüşü). (New York: Vintage, 1989), s. 99.

Süreğen kötü beslenme yanında, musibetler ve salgınlar da hâlâ dönem dönem devreye girerek nüfus artışını kısıtlıyordu. Hükümdarların birçoğu, büyük kardeşleri erken öldüğü için tahta çıkmıştı; örneğin Prusya kralı II. Friedrich, iki ağabeyi daha birinci yaş günlerini göremeden öldükleri için tahta çıktı. Özellikle yoksullar kolayca enfeksiyon kapıyorlardı. Bebek ölüm oranı da yüksek kaldı. Grip, tifüs, çiçek hastalığı ve veba gibi salgınlar ara sıra nüfusları kırıp geçiriyordu. 1719'da Paris'te 14.000 kişi çiçek hastalığından öldü. İspanya'da sıtma salgınları 1780'li ve 1790'lı yıllarda sıklıkla meydana geldi. Osmanlı İmparatorluğu'nun Selanik kentinde 1781-1783 arası veba salgınlarında her gün 300'den fazla insan hayatını kaybetti. İsveç'te, yüzyılın ortalarındaki on beş yılda, yalnızca boğmaca hastalığı en az 40.000 çocuğun ölümüne sebep oldu ve

HARİTA 10.1. 1780'DE NÜFUS. Avrupa nüfusunun 1780'deki dağılımı.

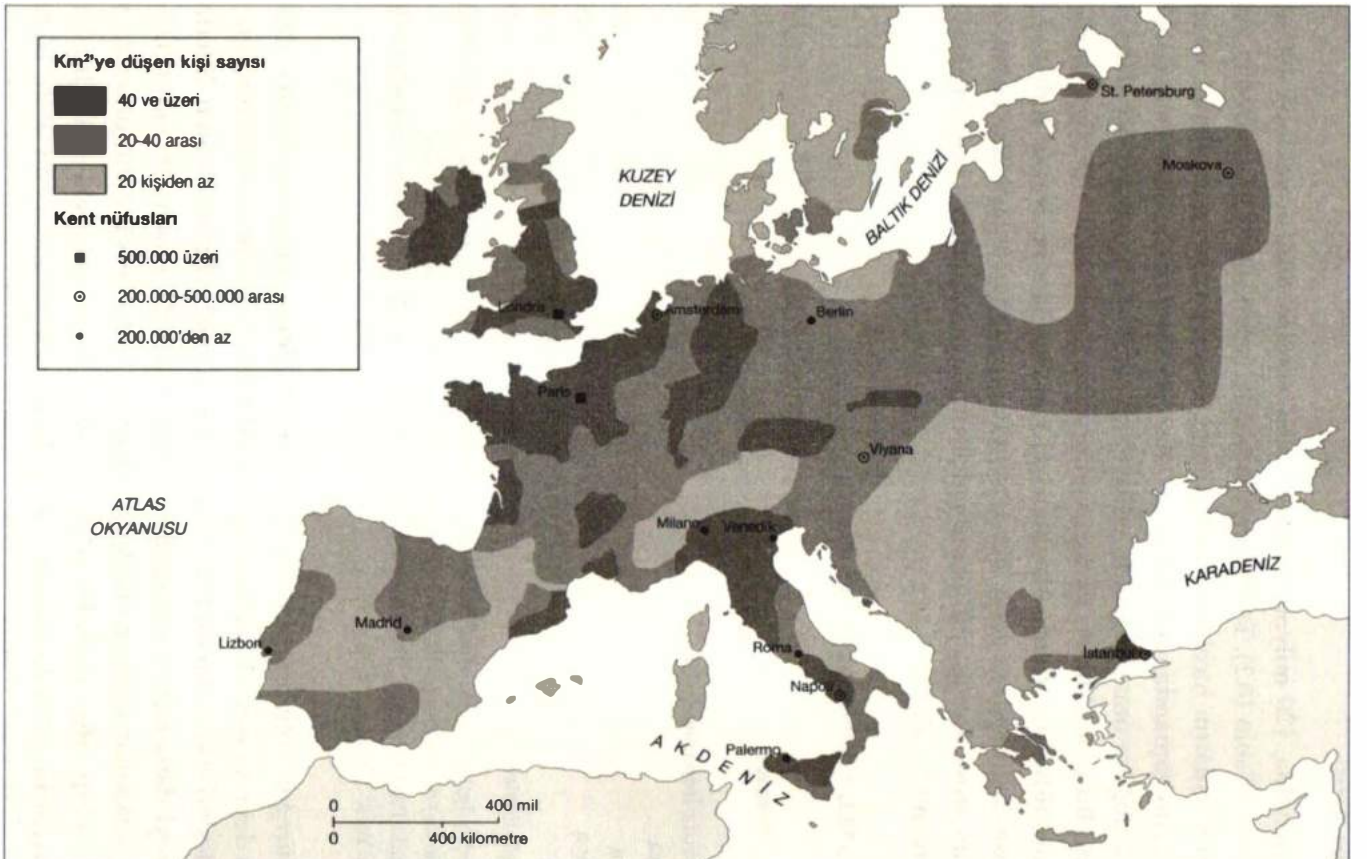

Bretanya'da bir yılda basilli dizanteriden 100.000'i aşkın insan öldü. 1770'li yılların başında Moskova'da nüfusun yarısı hastalıktan öldü. Bazı devletler, hastalığın kendi ülkelerine bulaşmasını önlemek için sınırlarını ya da limanlarını kapatmayı veya ülkelerine gelenleri karantinaya almayı denediler, ama çoğunlukla bunun bir yararı olmadı. Peş peşe birkaç hasadın kötü geçmesinin ardından başlayan kıtlık, özellikle yaşam döngüsünün zıt uçlarında bulunanlar –bebekler ve yaşlılar– açısından hastalıkları şiddetlendirdi. Zorluk tam bir felakete dönüştü. Sadece 1769 yılında, Fransa nüfusunun belki de %5'ine yakını açlıktan öldü. Kentler ve kasabalar, doğumdan çok ölümün görüldüğü sağlıksız yerler olmaya devam etti.

Yine de hastalıkların ve salgınların nüfusu kırıp geçirme sıklığı ya da öldürücü şiddeti azaldıkça, yaşam süresi yavaş yavaş uzadı. Hâli vakti yerinde insanlar genellikle yoksullardan daha uzun yaşıyorlardı. Ama yüzyılın son yarısında, Fransız erkek ve kadınların ortalama yaşam süresi hâlâ yalnızca yirmi dokuz yıldı; insanların nispeten uzun yaşadığı bir ülke olan İsveç'te, aynı dönemde erkeklerin ömrü yaklaşık otuz üç yıl, kadınlarınki ise otuz altı yıldı. Çiçek hastalığına karşı aşılamalar, hiç değilse Batı Avrupa'da etkisini yavaş yavaş gösterdi ama kitlesel aşı uygulaması henüz yapılamıyordu. Kininli su, insanların ateşli hastalıklardan kurtulmalarına yardımcı oldu. Bilimsel ve tıbbi cemiyetler, şehirlerde atık denetimi yapılmasını ve kent merkezine defin işlemleri yasaklanarak ölü gömme işlemlerine daha fazla özen gösterilmesini teşvik ettiler. Pamuklu endüstrisinin genişlemesi yüne ve diğer malzemelere göre daha kolay yıkanabilen giysiler, özellikle de iç çamaşırları sağladı.

17. yüzyılda nüfus artışını sınırlamış olan savaşlar, daha az yıkıcı hâle geldi. Ordular profesyonelleşti ve daha güçlü hanedanlık devletlerinin denetimi altına alındı. Askerî disiplin ve tedarik daha iyi bir düzeye gelerek, önceki yüzyıllarda ağır kayıplara yol açmış olan (Otuz Yıl Savaşı gibi) uzun ve kanlı çatışmalardan sivilleri esirgedi. Yeni Dünya, büyük güçler arasındaki çarpışmalar için yeni savaş alanları sağladı.

Evde üretimin genişlemesi gibi ekonomik fırsatlar, evliliklerin daha erken yaşta –İngiltere'de yirmili yaşların başında– yapılmasını ve daha fazla çocuk sahibi olunmasını teşvik etti. O dönemde yaşayanlar, nüfus artışının farkındaydılar. İngiliz din adamı Thomas Malthus'a (1766-1834) göre, Avrupa nüfusundaki artış endişe vericiydi. *Essay on the Principle of Population* (Nüfus İlkesi Üzerine Deneme) adlı çalışmasında Malthus, nüfus artışını sınırlayan doğal faktörlerin –"doğa tarafından kırmızı kalemle yapılan teftiş" dediği salgın, hastalık, kıtlık, savaş ve bebek ölüm oranının– daha önemsiz hâle geleceğini öngörüyordu. Malthus'un kanısına göre nüfus, "onun için hazır edilmiş beslenme imkânlarının ötesinde artar"dı, yani gıda arzı ancak aritmetik (2-3-4-5 vb.) olarak artarken,

nüfus ondan sonra geometrik (2-4-8-16-32 ...) olarak çoğalırdı. Nüfus artışı, özellikle toprakların çoğunlukla küçük mülk sahiplerinin elinde olduğu ve sıklıkla kârlı çiftçilik yapılamayacak kadar küçük parçalara ayrıldığı yerlerde, arazi üzerindeki baskıyı elbette artırdı. Ama Malthus, artan tarımsal üretkenliği dikkate almadığı gibi, bazı insanların hâlihazırda ailelerinin büyüklüğünü sınırlamaya başlamış oldukları gerçeğini de dikkate almıyordu. Bununla ilgili yalnızca bazı ipuçlarına sahibiz; örneğin İngiliz yazar James Boswell, "zırh giyerek" girdiği cinsel ilişkilerden incelikle bahsetmiştir. Fransa'daki *coitus interruptus*'un, yani geri çekme veya dışarı boşalma yönteminin, 1770'ten sonra doğum oranını bir miktar düşürdüğünden söz edilmiştir. Ama doğum kontrolü, en iyimser deyişle, güvenilmezdi.

İmalat: Loncalar ve Aile İçi Üretim

Atölye, 18. yüzyıl Avrupa'sında imalatın temeli olmayı sürdürdü. Çoğu ülkede, tüccarlar ve zanaatkârlar, sattıkları ya da ürettikleri mallara göre meslek loncalarında örgütlendiler. Loncalar bir tür ayrıcalık sağlıyordu çünkü hükümdarlar, belirli malların, özellikle de lüks malların üretimi ya da satışı için bunlara tekel hakkı veriyorlardı. Üstat loncaları ve usta cemiyetleri, zanaatkârlara belirli haklar ve statü kazandırıyordu; oğlanların on iki ya da on üç yaşından itibaren çırak olarak eğitilmelerini düzenliyordu. Fransa'da ustalar, modern bisiklet yarışının kökeni olan bir "Fransa turu"nu tamamlarken becerilerini yetkinleştiriyorlardı. Usta, birkaç yıllık bir dönem boyunca birçok şehirde konaklıyordu; birçok üstada hizmet ederek kazandığı becerilerle ve bir gün kendisinin de üstat olacağı umuduyla evine dönmeden önce, meslek cemiyetinin "ana ocağı"nda barınıyordu.

Bununla birlikte, bir ustanın üstat hâline gelmesi, özellikle de para verip yolunu açacak bir babası ya da başka bir erkek akrabası yoksa, gitgide zorlaşıyordu. 1770'lere gelindiğinde, özellikle İspanya'da ve Fransa'da vasıflı meslekler tıka basa dolmuştu. Paris loncaları, mesleki denetimlerden kaçarak dışarıdan iş yapanların, örneğin kentin varoşlarında yaşayan ve Paris'teki vergi mükellefi rakiplerinden daha ucuza mobilya ve başka mallar üreten zanaatkârların rekabetiyle yüz yüzeydiler.

İngiltere'de bazı tüccar-imalatçılar kısmen loncaları devre dışı bırakmak için, hiç değilse 16. yüzyıldan beri, mallarını ürettirmek üzere kırsal kesimden işçi aramaya yönelmişlerdi. Aile içi üretim (ön sanayileşme, evde üretim ya da sipariş üzerine imalat sistemi de denilen şey) yönündeki bu değişim, en sonunda dünya ölçeğinde bir imalat devrimi hâline gelecek olguya katkıda bulundu. Sanayi Devrimi'nin erken aşamalarında, yeni üretim biçimlerine geçişten çok, aile içi imalatta artış gözlendi. Yeni teknoloji ancak aşamalı bir şekilde makineleşmeye ve önceleri elle yapılan görevlerin standartlaştırılmasına yol açacaktı.

Evde tarama ve eğirme işleri.

Britanya'nın imalat tabanı 18. yüzyılın başlarında genişledi. Gerçekten, eğer 1500 yılında İngiltere halkının yaklaşık dörtte biri tarım dışı işlerle uğraşıyor idiyse, 1750'e gelindiğinde bu oran nüfusun yaklaşık yarısına yükselmişti. Kâr arayışı kesinlikle saygıdeğer kabul ediliyor ve imalatçıya gıptayla bakılıyordu. Daniel Defoe (1680-1731), Yorkshire kırsalının 1720'deki hâlini anlatırken, "içinde istihdam edilen emekçilerin çalıştıkları, kadınların ve çocukların her zaman tarama ve eğirme işleriyle meşgul oldukları sonsuz sayıda kulübelerle ya da küçük konutlarla bezeli kesintisiz bir köy" olarak tanımlıyordu. Ev emekçileri ya kendilerinin sahip oldukları ya da çoğunlukla kiraladıkları araç-gereçler (çıkrıklar ve dokuma tezgâhları) ile tarama, eğirme ya da dokuma işleri yapıyorlardı. Elde eğirme, 18. yüzyıl boyunca kadın istihdamının en büyük kaynağı olmaya devam etti. Kumaş satıcıları ya da tüccar-imalatçılar, kumaş pazarından satın aldıkları Hindistan pamuğu ya da yün gibi hammaddeleri ev emekçilerine veriyor, daha sonra da geri gelerek bitmiş malları alıyor ve parasını ödüyorlardı. Ardından, bu malları üretim sürecinin sonraki aşamasına, örneğin bir boyamacıya götürüyorlardı. Kırsal kesimde ücretlerin düşük olması, kırsal sanayinin devamlılığını teşvik etti. 18. yüzyılın sonunda, kırsal İskoç ailelerin ürettikleri el örgüsü çoraplar, motorlu bir tezgâhta örülenlerden hâlâ daha ucuzdu.

Aile içi üretim hane halkı tarafından düzenlendiği için kadınlar, küçük çocukların eğitilmesi de dâhil aile ekonomisinin örgütlenmesinde büyük ve hatta belirleyici bir role sahiptiler. Hem erkek hem de kadın yün eğiriciler vardı. Sonradan tekstil makinelerinin başarılı mucidi olan bir adam şunu hatırlıyordu: "Pamuk tarayarak ve eğirerek, tezgâh başındaki babam ve ağabeylerim için keten ya da pamuk argaç bükerek ekmeğimi kazanmayı bana annem öğretti, ta ki ye-

terli yaşa gelinceye ve babam beni bir tezgâhın başına koyuncaya kadar." Evde eğirme, dokuma, eldiven örme ve gömlek düğmesi işleri yapan birçok aile, yarı zamanlı olarak –kendisine ya da başka birisine ait– toprağı da işliyordu. Hasat zamanında kırsal sanayiye ara verilirdi.

İcatlar

Teknolojik değişim, Sanayi Devrimi'ne katkıda bulundu. 1660-1760 arasında İngiltere'de, 210 yeni icat için ihtira beratı alındı; sonraki yirmi dokuz yıl süresince 976 icat tescillendi. Ama ilk başta icatlar, üretkenlik artışına pek az katkı yaptı. İcatlar, Sanayi Devrimi'nin lokomotifi olan tekstil sanayisinde işçi sayısını artırmaktan ve imalata yatırım sermayesi çekmekten belki de daha az önem taşıyordu. Bazı icatlar ancak aşamalı şekilde yayıldı ya da bunların önemi çok sonraları anlaşıldı. Bununla birlikte, hiçbir icat İskoçyalı müzik aleti yapımcısı James Watt'ın (1736-1819) icat ettiği buhar makinesi kadar uzun erimli öneme sahip değildi. Watt, ilkel bir buhar makinesine ayrı bir yoğuşturucu ekleyerek, daha güçlü bir makine elde etti ve 1769'da bunun ihtira beratını aldı. Ne var ki, önceki benzerleri gibi Watt'ın pahalı icadı da önceleri yalnızca madenlerin suyunu boşaltmakta kullanıldı, bu ise daha derin ocakların kazılmasına ve Sanayi Devrimi için vazgeçilmez öneme sahip kömür üretiminin hızla artmasına olanak verdi. Buhar makinesi yavaş yavaş imalatta kullanılmaya başlandı.

1709'da Abraham Darby isimli bir dökümcü, odun kömürü yerine kok kömürü (kömür artığı) kullanarak demir cevherini ergitip döküm demir elde etmeyi sağlayan bir işlemin tanıtımını yaptı. Bu işlem çok yavaş yaygınlaştı; 1775'te Britanya'da hâlâ yalnızca otuz bir yüksek fırın bulunuyordu. Dahası, odun kömürüyle ergitme işlemi önemini sürdürerek, Britanya ormanlarını daha da tüketti. 1784'te, Henry Cort (1740-1800) isimli bir dökümhane sahibi, demir dökümünde "tavlama ve

(*Solda*) James Watt. (*Sağda*) Buhar makinesi.

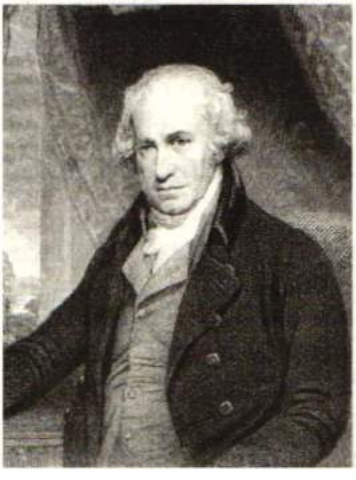

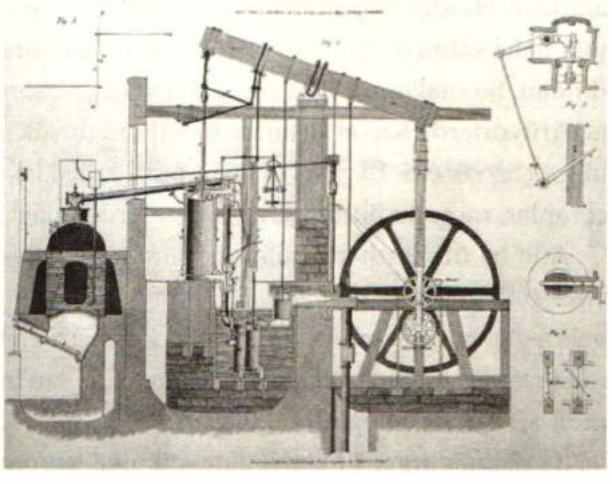

haddeleme" işlemini icat etti. Fırında ergitilen metal, karbon ve diğer safsızlıkları ayırmak için tırmıktan geçirilerek, dökme demirden çok daha sağlam olan dövme demir elde ediliyordu. Önceki dayanıksız köprülerin yerini demir köprüler aldı. Demir, yeni binaları daha sağlam ve esasen yangına dirençli yaptı. Malikâne arazilerinde ve kent konaklarında döküm demir parmaklıklar ve kapılar görülmeye başlandı. Düşük maliyetli demir, sabanların ve diğer çiftlik aletlerinin daha sağlam üretilmesini olanaklı kıldı, bu da demir talebini önemli ölçüde artırdı.

17. yüzyıl sonunda ve 18. yüzyıl başında çıkrıklarda ve basit dokuma tezgâhlarında yapılan iyileştirmeler zaten tekstil üretimini hızlandırmıştı. Çorap tezgâhıyla daha hafif ve daha çok rağbet gören pamuklu ve ipekli çoraplar üretildi; yüksek sınıfların daha ağır yünlü çoraplarının yerini bunlar aldı. John Kay (1704-1764), "uçan mekik"i icat etti (1733'te tescillendi ama yirmi yıldan daha uzun süre yaygınlaşmadı); en sonunda bu icat, çok daha hızlı dokumayı olanaklı kılarak üretkenliği iki katına çıkardı. Ama Kay'in icadı da geleneksel imalat bağlamında görülmelidir: Bu icadın başta gelen etkisi, el tezgâhıyla dokuma yapanların üretkenliğini artırmak oldu.

Gücünü sudan ve sonra buhardan alan makineler, tekstil üretimindeki darboğazları giderek ortadan kaldırdı. Marangoz ve dokumacı James Hargreaves (yak. 1720-1778), aşağı yukarı 1764 yılında, elyafı bir iğin (uzun, ince bir milin) etrafına saran ve iplik eğirme makinesi olarak bilinen bir cihaz icat etti. Ortaçağ teknolojisinden yararlanan Hargreaves, bir işçinin çalıştırabildiği iplik iğlerinin sayısını 1'den 8'e, çok geçmeden de 80'e çıkardı. Eskiden berberlik yapan Richard Arkwright (1732-1792), girişimciliğe soyunup 1769'da bir meyhaneciden biraz borç para buldu ve mekanize bir "su çarklı eğirme tezgâhı"nın ihtira beratını aldı; iğler ile makaraları birleştiren bu cihaz, ilk iplik bükme fabrikası hâline geldi. Suyla çalışan eğirme tezgâhı, pamuklu sanayisini dönüşüme uğratan ve yünlü kamgarn (taranmış yün iplik) üretimini artıran dayanıklı ve kaba nitelikli iplik veriyordu. Arkwright, motorlu eğirme makinesini, suyla işleyen makaraları hariç, ortaçağdan beri Avrupa'da kullanılmış olan bayağı çıkrıktaki bileşenlerin aynısını kullanarak yaptı. Arkwright, ünlü eğirme makinesine eliyle dokunurken poz vererek bir portresini yaptırdı; belki de aynı ressam, daha önce, elini çite dayamış şekilde ayakta dikilen ve ayaklarının dibinde av köpekleri yatan bir taşra beyefendisini tasvir etmiş olabilirdi.

Aile için üretim, zanaat atölyeleri ve fabrika üretimi sıklıkla aynı sanayi dalında bir arada yaşıyordu. Eğirme işinin gitgide makineleşmesiyle, dokuma işi, el tezgâhıyla çalışan dokumacı sayısındaki artışa ancak ayak uydurabildi. 1784'te icat edilen ilkel bir mekanik dokuma tezgâhı bile, ucuz iş gücünün kolay bulunabilirliğine dayanmaya devam eden ev içi sanayiyle rekabet edemeyecek kadar pahalıydı. El tezgâhıyla çalışan dokumacılar, 19. yüzyılın ortalarına kadar varlıklarını sürdürdüler.

Richard Arkwright, parmaklarının ucunda duran ünlü su çarklı eğirme makinesiyle.

Tekstil sanayisinde yavaş yavaş devrim yaratan buluşlar, kaçınılmaz şekilde fabrika üretimine yol açmadı. Örgü tezgâhı gibi ilk eğirme ve bükme makineleri de becerili işçilerin ve çıraklarının elle çalışan, daha sağlam ve daha güvenilir makineleri ya da aletleri kullandıkları atölyelere, hatta bazı evlere sığdırılabilecek kadar küçüktü.

Bununla birlikte, fabrika yavaş yavaş İngiltere'de yeni sanayi çağının simgesi hâline geldi. 1770'lerin başında, Arkwright'ın dokuma fabrikalarından birisi 200 işçiyi istihdam ediyordu ve on yıl sonra bu rakam dört katına ulaştı. Bir demir işleme tesisi, 1770'te 1.000 işçiyi istihdam ediyordu; bu, önceleri yalnızca büyük tersanelerde görülmüş bir istihdam yoğunluğuydu. Oyuncak yapımcıları Watt ve Matthew Boulton (1728-1809), 1774'te Birmingham'da kurdukları işletmeyle, dünyadaki en büyük fabrikada makineler ve makine parçaları üretmeye başladılar. Burası tek bir yapı olmaktan ziyade çok sayıdaki bitişik atölyeden oluşuyordu ve Birmingham'ın kırsal kesimindeki yaklaşık 20.000 erkek, kadın ve çocuğun emeğiyle çalışıyordu.

Fabrikanın gelişmesi, ilk başlarda, teknolojik zorunluluklarla nispeten pek az ilintiliydi. İmalatçılar, gündelik yaşamın güneşin doğup batışına ve mevsimlerin akışına göre belirlenmesine alışmış olan insanlara fabrika çalışmasının disiplinini dayatabilmek ve işçileri daha kolay gözetleyebilmek için, onları tek çatı altında toplamayı yeğliyorlardı. Çanak çömlek imalatçısı Josiah Wedgwood (1730-1795), fırından kusurlu bir parça çıktığında küplere biner ve işçilerine verip veriştirerek tahta bacağıyla o parçanın üstünde tepinirdi. "Aylaklık yapmayacaksın," Wedgwood'un on birinci emriydi; "Deney her şeyden önce gelir" ise en sevdiği özdeyişti. Amacı, işçilerini olabildiğince eksiksiz şekilde eğitmekti, öyle ki "bu insan makineler hiç hata yapamasınlar." İşçileri fabrikalara koymak, böyle bir amacı kolaylaştırdı. 18. yüzyıl ortalarına gelindiğinde, fabrika imalatı Kuzey İngiltere'nin manzarasını değiştirmeye başlamıştı. 1770'lerde bir beyefendi, "İmalathanelerin kurulmasıyla, obaların şişerek köylere, köylerin ise kasabalara dönüştüğüne tanık oluyoruz," diyordu hayretle.

Genişleyen Britanya Ekonomisi

Britanya'da mamul mal üretimi 18. yüzyılın ikinci yarısında iki katına çıktı. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, Britanya'nın ihracatının yaklaşık %40'ını pamuk oluşturuyordu. Dünya tekstil piyasasında Hindistan'ın hâkimiyeti sona erdi. Metal yemek gereçleri, yün, kamgarn, keten, ipek, bakır, kâğıt ve patlama yapan inşaat mesleklerinin yanında, demir üretimi önem açısından bir sonraki sırayı alıyordu.

Nispeten küçük yüzölçümüne rağmen, Britanya'nın kıta Avrupa'sındaki ülkeler karşısında sahip olduğu önemli iktisadi avantajlar, imalat devriminin niçin ilk önce orada başladığını açıklamaya yardımcı olur. Alman ya da İtalyan devletlerinin aksine, Britanya siyasal olarak birleşikti. İngiltere'de yaşayan insanlar temel olarak aynı dili konuşuyorlardı. Fransa'da, Alman devletlerinde ve İtalyan devletlerinde hâlâ ticareti daha maliyetli kılan iç gümrük vergileri varken, Britanya'da iç gümrük vergisi 1707'de İngiltere ile İskoçya'nın birleşmesinden sonra hiç söz konusu olmadı. Britanya'da ölçü ve tartı birimleri büyük ölçüde standartlaşmıştı.

Büyük Britanya o zamanlar dünyanın en zengin ülkesiydi. Sömürgeleri, imalat için ham maddeler ve ana ülkede üretilen mallar için pazar sağlıyordu. İngiliz tüccarlar, Karayipler de denilen Batı Hint Adaları'ndaki plantasyonlar için Afrika'nın batı kıyısından kaçırdıkları insanları pamuk karşılığında köle olarak satıyorlardı. Hindistan'dan ithal edilen ham pamuk miktarı 1750-1800 arasında yirmi kat arttı. Amerika Birleşik Devletleri, 1790'lardan itibaren, ülkenin güneyinde kölelerce toplanan pamuğu imalatçılara vermeye başladı.

İngiltere'nin istikrarlı bankacılık ve kredi düzenlemeleri tarımsal ve ticari kazançların yeniden imalata yatırılmasını kolaylaştırdı. Londra bankaları, özellikle de devasa Bank of England (İngiltere Merkez Bankası) kârlı ve saygındı. Tüccarlar ve imalatçılar, kâğıt parayı ve kambiyo senetlerini güvenle kabul ediyorlardı. Kıta Avrupa'sındaki toprak sahipleri gibi çekingen olmayan eşraf, denizaşırı ticari girişimlere ve imalata yatırım yapıyordu. Londra finans piyasası, Amsterdam ve Paris'te hangi yatırımların kârlı olduğu konusunda haftada iki kez bilgi verebiliyordu. 17. yüzyıl sonunda kurulmaya başlanan ve sermayesi paylara bölünmüş (*joint-stock*) şirketler, hisseyle sınırlı kişisel yükümlülük getiriyordu; başka bir deyişle, şirketin mali felakete uğraması durumunda, bireysel yatırımcılar ancak yaptıkları yatırım oranında sorumlu tutulabiliyorlardı.

Mamul mallara olan talebin artması, Britanya yollarının çarpıcı derecede düzelmesine yol açtı. Yeni bir karayolu kaplama işlemi –makadam kaplama– ana güzergâhlarda yolculuğu iyileştirdi. Turnikeler yaygınlaştırıldı ve ıslah edildi: Ya-

tırımcılar, "turnike tröstleri" kurdular; ana yolları onarıyor ve geçiş ücreti alarak kâr ediyorlardı. Norwich'ten Londra'ya at arabasıyla seyahat 1700'de elli saat sürüyordu; 1800'de ise aynı yolculuk on dokuz saatte yapılabiliyordu. Londra'dan İskoçya'nın Edinburgh kentine yolculuk süresi sadece altmış saate inmişti.

İngiltere'nin suyolu taşımacılığı da doğanın bir armağanı olarak Avrupa'da eşsizdi. Zengin kömür ve demir cevheri yatakları, suyolu taşımacılığına elverişli yerlerin yakınındaydı. 1800'e gelindiğinde, Britanya, dünya kömürünün yaklaşık %90'ını çıkarıyordu. İngiltere'nin hiçbir yerinin denizden uzaklığı 112 kilometreden fazla değildi. Taşımacılığa uygun akarsular, ham maddelerin ve mamul malların taşınmasını kolaylaştırdı; Manchester'ı Mersey Nehri'ne ve İrlanda Denizi'ne bağlayan kanal dâhil, yüzyılın ortalarında inşa edilen kanallar da öyle.

Britanya hükümetinin iş adamlarına verdiği destek, kıta Avrupa'sındaki rakiplerinin kendi hükümetlerinden bekleyebileceklerinden çok daha fazlaydı. Kraliyet Donanması, yüzyılın ilk üç çeyreğinde üç kat büyüyen ticaret filosunu koruyordu. Deniz Taşımacılığı Yasaları, yabancı tüccarların ihraç mallarını Britanya'ya İngiliz gemileriyle getirmelerini zorunlu tutuyordu. Yünlü üreticilerinden gelen baskılara boyun eğen Britanya hükümeti, 1700'de ithal ipek ve kaliko dokumalara karşı koruyucu gümrük vergileri koymuş ve böylece, Hindistan'dan yapılan ithalatı baltalamıştı. 1780'lerin sonunda Felemenk Cumhuriyeti ve Fransa ile varılan anlaşmalar, bu devletlerce uygulanan ticari gümrük vergilerini indirerek, İngiliz ihraç mallarına yardımcı oldu. Siyasal nüfuz ise iş ve ticarete uygulanan vergileri düşük tuttu. İngilizlerin diğer stratejileri daha da geniş hayal gücü içeriyordu: 17. yüzyıl sonunda çıkarılmış bir yasa, yünlü imalatçılarına yardım etmenin zekice bir yolu olarak, tüm cenazelerin yünlülere sarılarak gömülmesini hükme bağlıyordu.

Ama Britanya hükümeti, iş adamlarının saldırganlık gibi algılayabilecekleri şekilde ekonominin işleyişlerine nadiren karıştı. Adam Smith (1723-1790), kapitalizmin ilk iktisadi kuramcısı olarak ortaya çıktı (*bkz.* Bölüm 9). Smith, yürürlükteki merkantilizm kuramını reddediyor ve iktisadi liberalizmi yüceltiyordu. Aynı zamanda, iş bölümünün artmasıyla üretkenliğin de arttığını gözlemledi. Smith, ünlü bir örnek vererek, bir tek işçinin bir günde sıradan bir iğnenin belki bir tanesini bile yapamayacağını ama her birisi aynı görevi tekrarlayan, örneğin teli doğrultan ya da ucunu sivrilten on işçinin bir iş gününde yüzlerce iğne yapabileceklerini öne sürüyordu. Smith'in mantığı, fabrika imalatı çağının habercisiydi.

Genişleyen Kıta Avrupa'sı Ekonomileri

Özellikle batısında olmak üzere, kıta Avrupa'sında da imalat işleri kentlerde, kasabalarda ve köylerde hızla genişledi. Kıta Avrupa'sındaki imalatın ayırt edici

özelliği, küçük ölçekli üretim ve (neredeyse sınırsız emek arzından yararlanılarak yapılan) aile içi üretimdi. Fransa, mamul mal üretiminde Britanya'nın çok da gerisinde kalmadı; İspanya'nın ve imparatorluğunun baş tedarikçisi olmayı sürdürdü. Söz gelişi ölçüler ve tartılar, para birimleri (hatta büyük devletlerin kendi içinde), takvimler (Rusya'nın takvimi, Batıdakinin on bir gün gerisinden geliyordu) arasındaki şaşırtıcı farklılıklara rağmen, Avrupa ticareti 18. yüzyılda hızla gelişti.

İtalyan ve Alman devletlerinin ekonomilerine ve İspanya'nın, Portekiz'in ve Fransa'nın ekonomilerine küresel ticaret de katkıda bulundu (*bkz.* Harita 10.2). Dünya çapında ticaretin artması, yeni ürünleri de beraberinde getirdi: Çin ipeği ve porseleni, Hindistan pamuğu, Karayip şekeri ve romu, Doğu Hint çayı, Güney Denizleri'nin baharatı ve daha pek çoğu. Sömürge ticaretinin küreselleşmesi çerçevesinde oynadıkları riskli kumarlarda, tüccarlar ve onlara yatırım yapanlar oldukça büyük servetler elde edebiliyorlardı ama aynı zamanda da ani bir fırtınayla veya korsan saldırısıyla gemilerini ve yükünü kaybettiklerinde kolayca batabiliyorlardı.

Bankerler, yatırımcılar, gemi yapımcıları, toptancı ve perakendeci tüccarlar, sigortacılar, nakliyeciler ve noterler uluslararası ticaretteki belirgin artıştan kâr ettiler. Sıradan insanlara da bu zenginliğin bir kısmı akmasa bile damladı, örneğin zenginleşen liman şehirlerinde zengin tüccarların yaşamlarını lüksleştiren marangozlara, tersane işçilerine, taşıyıcılara ve zanaatkârlara iş sağladı.

Ama kıta Avrupa'sının iktisadi olarak daha ileri yönlü gelişiminin önünde oldukça büyük engeller hâlâ duruyordu. Kâğıt para karşısındaki geleneksel şüphe, kredi bulma ve yatırım sermayesi sağlama problemleri ve hükümetlerin para birimlerinin değerini dönem dönem düşürmeleri uzun mesafeli ticaretle uğraşanlar için zorluklar yaratıyordu. Londra ve Amsterdam, saygın bankalarıyla, kredi olanaklarıyla, nispeten düşük faiz oranlarıyla ve sigorta şirketleriyle benzersizdi. Batı Avrupa'da bile Britanya'nın Güney Denizi Balonu (*bkz.* Bölüm 11) ve Fransa'da John Law'ın bankasının 1720'de batması, yatırımcıları ürküttü. Sermaye, büyük ölçüde, hâlâ zengin ailelerin ve devletlere borç veren küçük ortaklık gruplarının elindeydi, bu da kredi maliyetini yükseltiyordu. Prusya ve Avusturya monarşileri, yatırım sermayesinin olmaması nedeniyle, bazı imalat teşebbüsleri için sermaye sağlamak zorunda kaldılar. Loncalar, belirli ürünlerin ticareti ve üretimi üzerinde tekel sahibiydiler; uluslararası gümrükler ve geçiş ücretleri, Orta Avrupa'daki birçok küçük devlet arasında ticareti karışık bir hâle getirdi. Dahası, görmüş olduğumuz gibi, Fransa'da, Avusturya Hollanda'sında ve bazı soyluların kömür madeni işlettikleri, demir-çelik sanayisine yatırım yaptıkları Rusya'da istisnalara rastlanmasına rağmen, soyluların nispeten pek azı imalatla fiilen ilgilendi. Ural Dağları'nda bakır ve demir-çelik sanayisi gelişmiş olmasına karşın, nüfusun yoğun olduğu merkezler ile doğal kaynaklar arasında-

Harita 10.2. Sömürgelerden Avrupa'ya Yönelik Ticaret, yak. 1775. Sömürgelerden Avrupa'ya gönderilen mallar ve ticari değerleri.

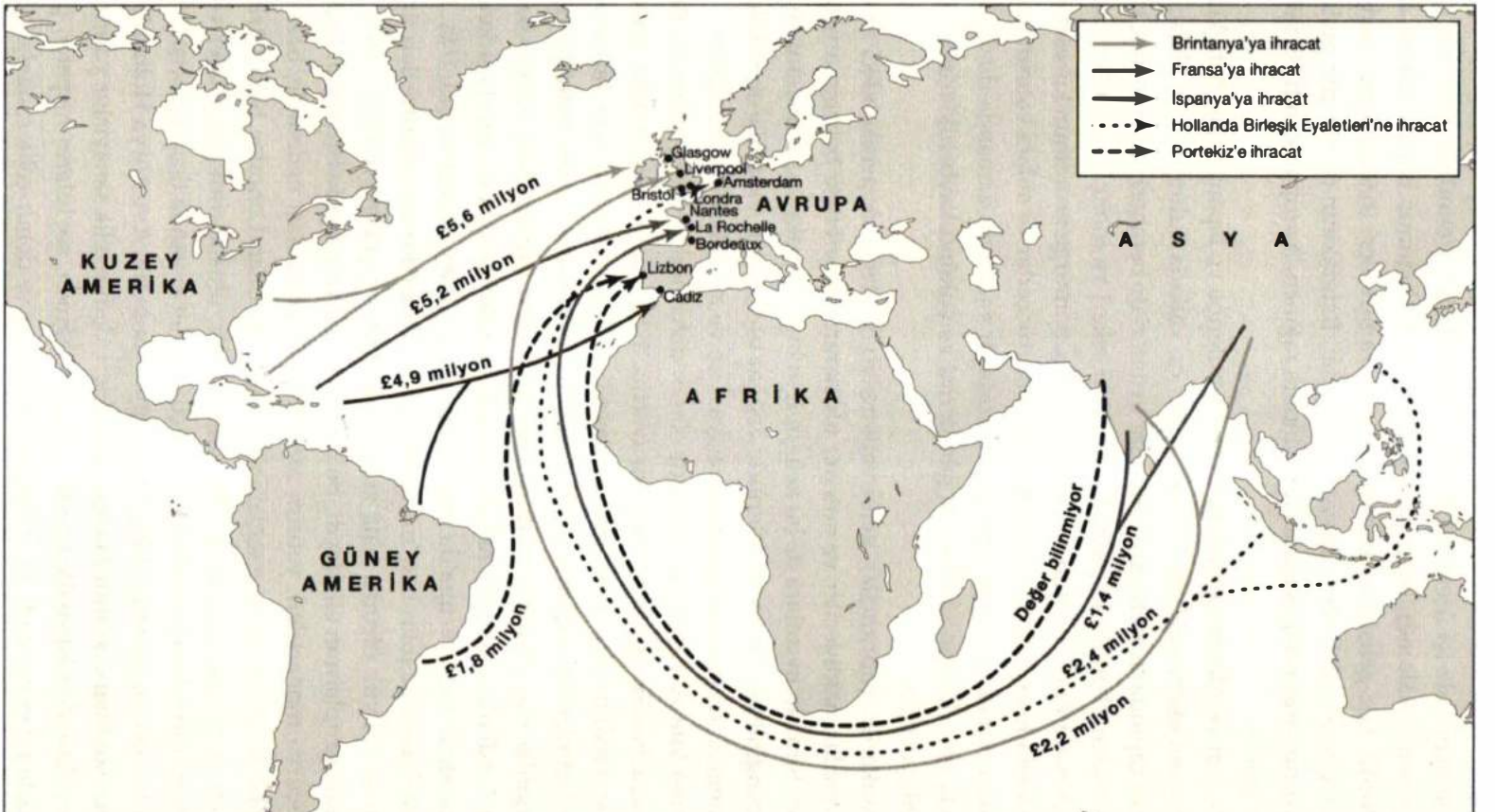

ki muazzam mesafelerin yanı sıra 16. yüzyıldaki Korkunç İvan döneminden beri neredeyse hiç değişmeyen yetersiz ulaşım ağı, Rus İmparatorluğu'nun imalatı artırma olanaklarını kısıtladı.

Toplumsal Değişimler

Özellikle 1750'den sonra, kentsel büyüme, devlet gücünde süregiden merkezileşmenin yanı sıra nüfus artışının ve ticaret ile imalattaki genişlemenin yarattığı en gözle görülür değişikliklerden birisiydi. "Orta direk"in yükselişi ve arazi çevirmeleri nedeniyle yerinden yurdundan kopup diyar diyar iş aramak zorunda kalan emekçilerin giderek kötüleşen durumları, diğer değişiklikler arasındaydı.

Kasabaların ve Şehirlerin Büyümesi

Avrupa ağırlıkla kırsal durumda kalmasına rağmen kentler ve kasabalar, nüfusun genelinden daha hızlı büyüdü; başka bir deyişle Avrupa, özellikle de Batı, yavaşça kentleşti. İnsanlar iş bulabildikleri bölgelere ya da aşırı yoksullar söz konusu olunca, kendilerine yardım eli uzatılan yerlere gittikleri için kentler büyüdü. Yeni imalat merkezleri, hiç toprağı ya da umudu olmayan insanları çeken birer mıknatıs işlevi gördü. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, Avrupa'da nüfusu 100.000'i aşan yirmi iki şehir vardı (*bkz.* Tablo 10.2).

Tablo 10.2. 18. Yüzyılın Sonunda Avrupa'nın En Büyük Şehirleri

Şehir	Nüfus	Şehir	Nüfus
Londra	950.000	Petrograd	270.000
Paris	550.000	Viyana	230.000
Napoli	430.000	Amsterdam	220.000
İstanbul	300.000	Lizbon	180.000
Moskova	300.000	Berlin	170.000

Britanya'da kentsel nüfus (2.500'den fazla kişinin yaşadığı her yerleşim, "kentsel" diye nitelendirilince) 1700'de nüfusun %20'sinden biraz azını oluştururken, Londra'nın nüfusu neredeyse 1 milyon kişiye ulaşarak Paris'in nüfusunun yaklaşık iki katına çıktığı 1800'de nüfusun %30'undan çoğu kentlerde yaşıyordu. Londra, dünyanın en büyük limanıydı; bankacılık, finans, sigorta, imalat ve ihracat merkeziydi ve imparatorluğun da başkentiydi. 18. yüzyılda, Britanya nüfusunun beşte biri, yaşamının bir dönemini Londra'da geçirmişti. Londra'da oturanların üçte ikisi bu kentin dışında doğmuştu ve bunlar, fırsat aramak için başkente gelmiş göçmenlerdi. Hintliler ve siyahlar da imparatorluk başkentinde boy göstermeye başlamışlardı.

Bazı çağdaşlar, kentlerin ve kasabaların büyümesiyle günahkârlığın ve suçların neredeyse kaçınılmaz olarak arttığı kanısındaydılar. Londra'yla ilgili 1729'da

çıkan *Hell Upon Earth, or the Town in an Uproar* (Yeryüzündeki Cehennem ya da Hengâme İçindeki Kent) adlı kitabın alt başlığı, "Kalpazanlık, Yalancılık, Sokak Eşkıyalığı, Cinayet, Cinsel Sapıklık ve Diğer Sarsıcı İmansızlıklar ile İlgili En Son İğrenç Sahneler" şeklindeydi. Kitap, "*Saçmalıklar, İstismarlar, Kazalar, Suçlamalar* dışında hiçbir şeyin barınmadığı, sürekli Kötülük ve Haz telaşındaki bu büyük, günahkâr, ele avuca sığmaz ve aşırı büyümüş Şehir"i yerin dibine sokuyordu.

Londra'nın belirginleşen toplumsal coğrafyası, Britanya'nın hem aristokrat hem de ticari bir toplum olmasının doğurduğu paradoksu yansıtıyordu. Batı Londra'da, Parlamento'nun bulunduğu Westminster yakınındaki seçkin semtler olan Bloomsbury Square ve Bedford Square, soyluların bir kısım arazilerini bayındır hâle getirmeleriyle ortaya çıkan, büyük ölçüde aristokratik eserlerdi. Aynı zamanda, ticari Londra da Britanya İmparatorluğu'na koşut olarak hızla genişledi. Thames Nehri kıyısındaki East End'in gelişen rıhtımlarına yakın yıkık dökük binalarda yoksullar barınıyorlardı.

İmalatın artmasına koşut olarak İngiltere'nin ekonomik dinamizmi kuzeye kaymaya başlayınca, İrlanda Denizi kıyısında hummalı bir liman olan "batı dünyasının alışveriş merkezi" Liverpool ve kuzeyde bir sanayi şehri olan Manchester hızla gelişti. 1800'e gelindiğinde Manchester, 75.000 kişilik nüfusuyla ve büyüyen sanayi banliyöleriyle, "imalatçıların metropolü" olup çıkmıştı.

Kıta Avrupa'sındaki şehirlerin de nüfusu arttı. Fransa'da, öncelikle Paris'in ama aynı zamanda da Lyon, Lille, Bordeaux ve diğer şehirlerin büyümesi aldatıcıydı. Çünkü 1789'da nüfusun yalnızca %10 kadarı 5.000'den fazla insanı barındıran kentlerde yaşıyordu, oysa bu oran İngiltere'de %25'ten yüksekti. Alman devletlerinde, 1500 yılında nüfusu 10.000'den çok olan yalnızca yirmi dört şehir vardı; 1800'e gelindiğinde bu sayı altmışa çıktı. 1783'te Berlin'de kraliyet memurları, avukatlar ve askerler Prusya başkentinin 140.000'lik nüfusunun yaklaşık %40'ını oluşturuyorlardı. Güney İtalya'da Napoli, 400.000'i aşkın yoksul insandan oluşan nüfusunu kıt kanaat yaşatabiliyordu. Güney İtalya'daki başka hiçbir şehirde 10.000 kişi yaşamıyordu. Roma'da, din adamları 160.000'lik nüfusun yaklaşık yarısını oluşturuyorlardı. Orta ve Doğu Avrupa ile Balkanlar'da nispeten az sayıda şehir vardı. 18. yüzyılın ortasında, devasa Rus İmparatorluğu'nun yalnızca üç kentinin nüfusu 30.000'in üzerindeydi: Moskova, Petrograd (St. Petersburg) ve Kiev. Oysaki 16. yüzyıl ortasında nüfusu yalnızca 7.000 olan Lehistan'ın başkenti Varşova, yüz yıl sonra 150.000'lik bir nüfusa ulaşmıştı.

Şehirler geliştikçe, parası ve boş zamanı olanlar yapacak daha çok şey bulur oldular. En büyük İngiliz şehirlerinde tiyatrolar ve konser salonları, beyler için kulüpler, bilimsel dernekler ve yarış pistleri bulunuyordu. Şehirler, gelişmişlikleriyle kıvanç duyuyor, ziyaretçiler için şehir kılavuzları ve dükkânların tanıtıl-

dığı rehberler bastırıyorlardı. Ayakta zor duran ahşap ortaçağ yapılarının yerini, zarif tuğla ve taş binalar aldı. En azından zengin semtlerde caddeler genişletildi, döşendi ve temizlendi. Dublin, Boston ve Kalküta, en azından İngiliz sakinlere yönelik özel kulüpleriyle ve beldeden duyulan gururla, İngiliz kent toplumunun daha küçük kopyalarını sunuyorlardı.

Uluslararası ticaretin hareketli liman kentleri olan Hamburg, Nantes ve Cenova'da, zengin tüccarlar ve bankacılar rıhtımlara yakın göz alıcı konaklarda yaşarlardı. Genişleyen ticaret ve kentsel büyüme, tüketimciliği doğurdu. Fransız soylular gösterişçi tüketim standartlarını sürekli yükselttikçe, Paris, Avrupa'nın lüks ürünler merkezi olup çıktı. Lehistanlı beyler, hububat verip karşılığında Batı Avrupa'dan lüks mallar alıyorlardı. İsveç'te saray, aristokratlar ve zengin burjuvazi bu türden bir lükse sahipti ama 1778'de bir diplomatın tahminine göre, İsveç'te bu tür malların pazarı 2,5 milyonluk bir nüfusun yalnızca 70.000'inden oluşuyordu. Thomas Jefferson, yalın yaşamayı benimsediği hâlde, pek çok lüks malın Londra'dan ve Paris'ten Virginia'ya getirilmesi için para ödüyordu.

Hem soylular hem de zengin burjuvalar, örneğin dekorasyonda ve beslenmede kişisel beğeni ayrıcalıklarını ısrarla savunuyorlardı. Birisinin ya da bir şeyin "kentliliği" yansıttığını söylemek bir iltifat hâline geldi. Avamdan zenginlerin yanı sıra soyluların da gitgide favorisi hâline gelen peruklarla birlikte üç köşeli şapkalar ve çoraplar, saygıdeğerlik simgeleri olup çıktı. Kafeler, oralarda sunulan ve yalnızca hâli vakti yerinde olanların tadabildiği bir içecek olan kahvenin adıyla anılıyordu. Üst sınıftan erkekler ve kadınlar, daha önce hiç olmadığı kadar mütevazılığa önem verir oldular; tuvaletler gitgide yaygınlaştı. Görgü ku-

Dublin'de Capel Street'teki zarif mağazalar.

ralları –kazançla ve şahsi alanla birlikte– zengin ve sıradan insanlar arasında bir duvar işlevi görüyordu.

18. yüzyıldaki tüketici devrimi elbette yoksullara da uzandı. 17. yüzyıl ortasına gelindiğinde, Kuzeybatı Avrupa'nın becerikli aileleri, yaşamlarını biraz daha rahat kılan tüketim mallarını satın almanın yollarını buluyorlardı. Aileler, kocaların uzun saatler boyunca çalışmalarının yanı sıra, kadınların ve çocukların da çalışmalarıyla dönüyordu. Ev araç-gereçleri, hatta kitaplar ve ucuz basımlar edinebilen sıradan ailelerin sayısı oldukça belirgin bir şekilde arttı. Çok yoksul olanlar bile farklı türlerden giysilere erişebiliyorlardı. Birçok fabrika emekçisi artık giysilerini değiştirmişti. Bazı hizmetçi kızlar ipek eşarp takıyorlardı; birkaç haftalık ücretini vererek aldığı kol saatini takan bir işçi de ara sıra görülüyordu. Kimsesizler yurduna bırakılmış bazı bebekler bile basma pamuklu elbise giyiyordu. Meyhaneler ve barlar, azıcık parası ya da biraz kredisi olan çok sıradan insanlara ucuz içki sunuyor ve sosyalleşme olanağı sağlıyordu. Bunların hiçbirisine sahip olmayanlar için ise sokaklar vardı.

Seçkinler İçinde Toplumsal Hareketlilik

İmalatın, ticaretin ve kentlerin büyüyüp gelişmesi, toplumsal değişimleri de beraberinde getirdi; "orta direk"in hareketliliği de buna dâhildi. Bankacıların ve zengin tüccarların özlemi, toplumsal ayrıcalık ve aristokratik bir yaşam tarzıydı. Paris'te, zengin tüccarlar, gösterişli kent konakları satın alıyor ve soylularla karışıp kaynaşıyorlardı. Barselona'da, ticari oligarşinin mensupları soylular gibi kılıç taşıma hakkı elde ettiler. Avusturya Hollanda'sının burjuvazisi, Habsburg hükümdarlarının Belçikalı soylulara vermiş oldukları ayrıcalıkların aynısını talep ediyordu. Avrupa devletlerinin çoğunda, soyluluk unvanları satın alınabiliyordu; bu ise soylu ile avam arasındaki ayrımları ortadan kaldırmaksızın, nispeten kolay elde edilmiş bir toplumsal yükselme yolu sağlıyordu. Savaşın artan maliyeti (donatılması, eğitilmesi, savaşa gönderilmesi gereken daha büyük ordular, idamesi pahalıya patlayan müstahkem mevkiler) ve ekonomik zorluk dönemlerinde azalan vergiler, kraliyet hazinesine ağır yükler getirdiği için unvan ve makam satışı Fransa'da, Avusturya'da ve Kastilya'da daha çok sayıda sıradan kişiyi soyluların arasına kattı. Fransız soyluların sayısı, 1715-1789 yılları arasında iki katına çıktı ve soy kütüğünü iki kuşaktan fazla geriye götürebilen soylu ailelerin sayısı nispeten çok azdı.

Britanya'da ise avamdan kişilerin soylu zümreye katılmaları enderdi. İngiltere'de makam satışı, en azından 17. yüzyıl ortasındaki İngiliz İçsavaşı'ndan sonra, hiçbir zaman kıta Avrupa'sındaki kadar yaygın olmamıştı; soyluluk unvanı satışı ise hiç yoktu. Yine de taht, avamdan olağanüstü başarılı ve varlıklı kişileri ara sıra kalıtsal soyluluk (baron, vikont, kont, marki ve dük) unvanlarıyla asilzadeliğe yükseltmişti; bu da onlara Lortlar Kamarası'nda sandalye kazandırmıştı.

18. yüzyıl İngiltere'sine ait bu gravürde, yoksul işçi ile eşrafa mensup şık kişi arasındaki belirgin zıtlığa dikkat edin.

Monarşi, başka toprak sahibi beylere de çeşitli unvanlar verdi; şövalye (kalıtsal olmayan bir unvan) ve baronet (daha seyrek verilen kalıtsal bir unvan) bunlar arasındaydı ve her ikisi de "Sir" unvanını taşıyordu. Bununla birlikte, ticaretten asilzadeliğe ve hatta üst eşraflığa yükselenlerin sayısı hayli azdı.

Bununla birlikte, Britanya seçkinleri arasına girmek, kıta Avrupa'sındaki duruma kıyasla genellikle daha kolaydı. İngiliz toplumunda 17. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş oluşan toplumsal yapı değişiklikleri, ülkenin toplumsal istikrarına katkı yaptı. Britanya'da bankacıların, imalatçıların, tüccarların ve kentli meslek sahiplerinin zenginleşerek, onları eşraf yapan arazi satın almalar yoluyla "taşra beyefendisi" olup toplumsal ve siyasal başatlık konumuna yükselmelerini engelleyen hiçbir hukuki ya da kültürel duvar yoktu.

Robinson Crusoe'nun ve genişleyen orta sınıftan okurlara yönelik başka romanların yazarı Daniel Defoe, "önceden adı sanı bilinmeyen adamlar her gün zenginliğe kavuşuyorlar," iddiasını ortaya atmıştı. İngiltere'de ticaret ve imalat saygı duyulan uğraşılardı. Babaların ikinci ve üçüncü oğullarını otomatikman Kilise'ye ya da askerî görevlere havale ettikleri kıta Avrupa'sının aksine, bu oğulların birçoğu gururla iş dünyasına adım atıyordu. Manchester'lı bir ayakkabıcı 1756'da şöyle yazmıştı:

> Bakın, Yörenizdeki eski Aile Mülklerinin Sahipleri babadan kalma mallarını elden çıkarıyorken, sizin şehirlileriniz sürekli satın alıyor; böylelikle de yeni bir Eşraf Cinsinin Temellerini atıyorlar! Doğru, Aile Armalarıyla ve yararsız Dernek Üyelerinin Parşömene yazılmış uzun Şecereleriyle süslenmiş değiller, ama Erdemle ve Tutumlulukla donanmışlar.

Fransa'da, Danimarka'da ve İsveç'te köklü, soylu aileler ile yakın zamanda asillik verilmiş olanlar arasında gerginlikler devam etti; ilk gruptakilerin gö-

Bu resim, toplumsal açıdan faal bir Fransız tüccar ve bankacının, Kutsal Roma İmparatoru II. Joseph'in borç para isteğini ileten temsilcilerini kabul edişini tasvir ediyor.

zünde bu ikinciler, yeni katılmış görgüsüzlerdi. 18. yüzyılda asillik verilen sıradan insanların sayısı, bir önceki yüzyıldakilere kıyasla önemli ölçüde fazla olmayabilirdi ama bu asillik verilenler daha zengindiler. Bununla birlikte, köklü soylu aileler kraliyet bürokrasisinde, Kilise'de ve orduda en önemli ve en kazançlı makamları hâlâ ellerinde tutuyorlardı.

Fransız ordusu, mevkilerin satın alınmasına 1770'lerin sonunda aşamalı olarak son vermeye başladı ve sonraki on yılın başında, soylular, en prestijli askerî unvanlar üzerinde sahip oldukları tekele tahtın saygı duyacağı konusunda kraliyet güvencesi isteyip aldılar. Yeni katılmış soyluları hedef alan 1782 tarihli Ségur Yasası, baba tarafından en az üç kuşak soyluluğunu kanıtlayamayan hiç kimsenin askeriyede yüksek bir göreve atanamayacağını hükme bağladı. Bununla birlikte, burjuvalar ile soylular arasındaki duvarlar yıkılmaya başlıyordu. Bazı yerlerde, az sayıdaki soylu ticarete ya da imalata atıldı. Ticaretin ve imalatın genişlemesi, kıta Avrupa'sında daha çok sayıda soylunun yeni zenginlik kaynakları bulma arayışına girmesine yol açtı. Fransız ve Rus soylular, madenlerin başta gelen sahipleriydiler. İsveçli soylular, ülkelerinde imalatın gösterdiği mütevazı gelişmeye katkı yaptılar. 18. yüzyıl İspanya'sında, belki de çok fazla soylu bulunduğu için, soyluların ticari teşebbüsleri pek de ayıp karşılanmıyordu. Buna karşılık Prusya'da, Lehistan'da ve Macaristan'da soylular, ticari faaliyetlere (en başta da perakende ticarete) ya da imalat işlerine katılmayı alçaltıcı kabul ediyor; bunları statü ve şeref kaybının bir belirtisi sayıyorlardı.

Yoksulların Değişen Durumu

Milyonlarca insan açısından, yeterli yiyeceğe sahip olmak ile açlık ya da sefalet arasında; ara sıra iş bulma ile dilencilik yapma arasında; nispeten sağlıklı bir yaşam ile ani hastalık ve ölüm arasında yalnızca ince bir çizgi vardı. Eşlerin ikisi de gençse, sağlıklıysa ve ara sıra iş bulabiliyorlarsa, evlilik, "günü kurtarmaya

dayalı bir ekonomi"de hayatta kalma şansını artırıyordu. Ama ekonomik kriz sıklıkla eşleri birbirinden koparıyordu çünkü eşlerden biri başka bir yerde iş aramak için evden ayrılmak zorunda kalıyordu.

18. yüzyılın sonunda, Britanya nüfusunun neredeyse %30'u yoksulluk yardımına bir şekilde bağımlıydı; İngiltere'de ve Galler'de bir milyondan fazla insan "aşırı yoksul" olarak sınıflandırılıyordu. Parlamento'nun çıkardığı arazi çevirme yasaları nedeniyle bazıları köyün ortak topraklarından sürülmüş olan emekçiler, iş bulmak için dolaşıp duruyorlardı. Ama belli bir köyde ya da semtte oturanların yerel yardım alma olasılığı, sıklıkla hırsız ya da daha kötüsü olmalarından korkulan dışarlıklılara kıyasla çok daha yüksekti. Avusturya hukukunda dilenciler, "itilmiş insanlar" olarak anılıyorlardı çünkü yetkililer onları kovmak istiyorlardı.

Cılız hasatlar ve çetin kışlar, yoksullara korkunç bedeller ödetiyordu; kilise kapılarında, ahırlarda ya da tarlalarda donarak ölmüş züğürtlere rastlanıyordu. Gıda kıtlıklarının meydana geldiği ya da polisin dilencileri büyük şehirlerden çıkardığı zamanlarda, taşra yolları, ebeveynleri tarafından olabildiğince başlarının çaresine bakmaları söylenerek terk edilmiş çocuklarla dolup taşıyordu. Yaşlılar, özellikle de dul kadınlar, sıklıkla en yoksul olanlardı; başka yere gidemiyorlardı ve kendilerinden çok daha iyi durumda olmayan komşularının yardımına muhtaçtılar.

Yoksullar her zaman yetersiz besleniyorlardı. Ekmek, Avrupalıların büyük çoğunluğunun temel gıdası olma özelliğini koruyordu. Hâli vakti yerinde olanlar için beyaz ekmek; geriye kalan herkes için çavdar ekmeği, çavdardan yapılmış lapa veya un çorbası, patates ya da kara buğday. Sebzeler –bezelye ve fasulye, Orta ve Doğu Avrupa'da lahana– ara sıra lapaya veya çorbaya katmak için değer verilen gıdalardı. Yoksullar, uzun süre saklanabilen aşırı tuzlanmış et dışında, nadiren et tüketirlerdi. Zengin bir kent olan Amsterdam'daki yetimhane, haftada iki kez et ve balık, haftada bir kez de zerzevat veriyordu. Ama orada öğünlerin çoğunu kuru bezelye ve fasulye, lapa ya da un çorbası oluşturuyordu. Balık ve deniz kabukluları, yalnızca deniz kenarında yaşayan sıradan insanlar için sık yenilebilen şeylerdi (bunun başta gelen nedeni, akarsuların ve göllerin çoğunda onların balık tutmalarına izin verilmemesiydi). Çoğu zaman pek de temiz olmayan su, zorunlu içecekti; şarap ve bira, çoğu insanın bütçesini hayli aşan içeceklerdi. Kahve içebilecek ve çikolata yiyebilecek kadar varlıklı İsviçre köylüleri, Avrupa'da istisnaydılar. Yine de genel olarak, sıradan insanların beslenme tarzı ve sağlığı, 18. yüzyılda mütevazı bir düzelme gösterdi.

Verilen yardımlar, ne denli etkileyici görünürse görünsün, özellikle gerekli miktarın yaklaşık %5'inin ancak karşılanabildiği Fransa'da, insanları ezen yoksulluğu rahatlatmakta oldukça yetersiz kalıyordu. Katolik Reformasyon'u sırasında Kilise, yardım işlerinin ebedi kurtuluş arayışı açısından taşıdığı önemi vurgula-

mıştı. Protestanların da çoğu hayır işlerinin önemine inanıyordu ne de olsa İsa, bir dilencinin ayaklarını yıkamıştı. Mıntıka kiliseleri ve Katolik ülkelerde rahip/rahibe manastırları, özellikle Noel ve Büyük Perhiz dönemlerinde yoksullara ellerinden geldiği ölçüde düzenli yardım sağlıyorlardı. Bakımevleri ve diğer hayır kurumları hastalara, sakatlara ve yaşlılara olanakları ölçüsünde bakıyorlardı. Ama zor zamanlarda, terk edilen bebeklerin sayısı çarpıcı şekilde artıyor ve kurumların onlara bakım sunma kapasitesinin çok ötesine ulaşıyordu.

Toplumsal Denetim

18. yüzyılın ortasına gelindiğinde, üst sınıftan Avrupalıların birçoğu, haykıran kalabalıkların ve hatta başkaldırıların damga vurduğu bir döneme girmiş oldukları kanısını taşıyordu. Özellikle 1770'li ve 1780'li yıllarda, alt zümreler gitgide daha az uysal bir görüntü çiziyorlardı. Yoksullar, pazarlarındaki hububatın kendilerinin alım gücünü aşan fiyatlardan satın alınıp götürülmesini protesto ediyorlardı; arabaları durduruyor, hububata el koyuyor ve "adil fiyat" olduğunu düşündükleri fiyatlardan, yani yoksulların bile hayatta kalmalarına olanak verecek bedellerle satıyorlardı.

Zanaatkârların iş durdurma eylemleri daha bir yaygınlaştı. Usta terzilerin, ücretlerindeki kesintileri protesto etmek için Londra'da başlattıkları grevin ardından Britanya Parlamentosu, ilk Birleşme Yasası'nı 1721'de çıkardı. Bu yasa, terzilerin ücretlerini ve çalışma koşullarını belirliyor ve greve giden işçilerin yargılama yapılmaksızın hapse atılmalarına izin veriyordu. Birçok zanaatkârın ve vasıflı işçinin Britanya'yı terk ettiğini, bazılarının da sömürgelere gittiğini gören Parlamento, onların ülkeden göçmelerini yasaklayan yasalar çıkardı.

Britanya'da Mülkiyetin Korunması

Britanya Parlamentosu, 18. yüzyılda mülkiyet haklarını sağlamlaştıran ve Avam Kamarası üyelerinin biricik seçicileri olan zengin toprak sahiplerinin çıkarlarını temsil ediyordu. Nitekim Parlamento, 1723'te tartışmasız kabul ettiği bir yasayla, mülkiyete karşı işlenen suçlara idam gerektiren elli suç daha ekledi.

Avlanma, soylu olarak yaşamanın simgesiydi. Savaşmanın ehlileştirilmiş ve ölümcül olmayan –hiç değilse avcılar için– bir çeşidiydi. Münhasır avlanma hakkı, soyluluk iddiasındaki her kişinin büyük dikkatle koruduğu bir ayrıcalıktı. Ama yasak avcılığa karşı kanunlar, daha çok, mülkiyet haklarını korumak için isteniyordu. Zengin İngiliz toprak sahipleri, bir zamanlar ortak kullanılan topraklar üzerinde kurulmuş "geyik parkları"nın da bulunduğu mülklerine gizlice girecek kaçak avcıları sakat bırakan kapanlar ve acımasız insan tuzakları –tuzaklanmış silahlar dâhil– yerleştiriyorlardı. *Black Act* (Siyah Yasa) kapsamında sıralanan suçlar arasında, fark edilmemek için suratını siyaha boyamak da var-

dı –yasanın adı buradan geliyordu– ve ayrıca, kaçak olarak hayvan veya balık avlamak, ağaç kesmek ya da fırtınada kırılmış dalları toplamak da suç sayılıyordu. Henry Fielding (1707-1754), *The Adventures of Joseph Andrews* (Joseph Andrews'un Maceraları) adlı kitabında böyle bir suça dikkat çekmişti: "Jesu!" dedi Bey, "bir ağaç dalı için iki kişiyi Bridewell [hapishanesine] gönderir miydin?" "Evet," dedi Avukat, "hem de büyük bir nezaketle; çünkü o dala fidan deseydik, ikisi de asılırdı."

Bir avlak bekçisi, kaçak avcının yakasına yapışmış.

Mülkiyeti koruma kaygısı, gizli evlenmeleri yasaklayan Evlilik Yasası'nda (1753) görülebiliyordu. Bu yasanın özgül amacı, zengin mülk sahiplerinin kızlarını kaçırıp evlenmeye kalkışabilecek hırslı erkeklere karşı mülkiyeti korumaktı. Parlamento, yasal hükümler çerçevesinde boşanmaya –çok zengin ve yüksek mevki sahipleri dışında hiç kimsenin yeltenemeyeceği bir şeye– izin veren bir yasayı da kabul etti; bunun en azından kısmi bir nedeni, beyefendilerin, zina yaparak kendilerini utandıran ya da mülklerini bırakabilecekleri bir varis veremeyen eşlerini boşamakta özgür olmak istemeleriydi.

Boyun Eğdirme ve Toplumsal Denetim

Ekonomik bunalımlar nedeniyle zenginler ile yoksullar arasındaki uçurum genişleyip derinleştikçe, hâli vakti yerinde insanlar, toplumsal denetim stratejilerini artan bir ivedilikle tartışmaya açtılar. 1724-1733 arası dönemde Fransız devleti, bir "büyük kapatma" çabasına girişerek fakirleri, dilencileri ve serserileri katı disiplin koşulları altında bayağı meslekler edinebilecekleri ıslahevlerinde topladı. Kraliyetin yoksulları denetlemeye yönelik sonraki çabalarının yeniden örgütlenmesi ve yaygınlaşması, devletin elinin uzandığı alanları genişletti. Yine de yoksullara yardım etmeye yönelik geçici programlar kıta Avrupa'sında yaygındı; dilencilere ve serserilere karşı dönem dönem başlatılan bastırma seferberlikleri de öyle. 17. yüzyıl başından itibaren, İngiltere'deki kilise mıntıkaları ya da kasabalar, yoksulluk simgesi olarak takılması zorunlu olan "P" (*pauper*) işareti olanlara yardım sağlıyorlardı. Kasabalar, evsiz barksızları yollardan uzak tutmak için ıslahevleri kurdular; yoksullar buralarda boğaz tokluğuna çalışmak

Londra'da Tyburn'de halk önünde asarak idam.

zorundaydılar. 1782 tarihli bir İngiliz yasası, ıslahevlerinin yerine, biraz daha insani olan "yoksul yurtları"nın kurulmasını sağladı. 1795'te, ilk kurulduğu kilise mıntıkasının adıyla anılan Speenhamland sistemi, güncel ekmek fiyatına ve ücret rakamlarına göre belirlenen değişken bir yardım ölçeğinin uygulanmasını sağladı. Ama yoksulluk problemi o zamana kadar eşi benzeri görülmemiş derecede kamuoyunun gündemine girdikçe, bu tür programlar yüzeysel olmaktan öteye geçemedi.

Britanya, idam gerektiren suçların sayısını devlete ya da yaşama karşı tehdit oluşturan suçlarla sınırlamak için kıta Avrupa'sının bazı yerlerinde büyük ölçüde başarıyla uygulanan seferberliğe benzer bir çabaya girişmedi. Parlamento, 1688-1810 yılları arasında sayısı iki yüze varan idamlık suçu yasaya ekledi; bunların altmış üçü ise 1760-1810 arasında eklendi. Yüzyılın ortalarına doğru, iki genç kaçak avlandıkları için tutuklandı. Karıları, toprak beyinin malikânesine giderek, merhamet edip araya girmesi için ona yalvardılar. Gözyaşlarına boğulan bey, kocalarını onlara geri vereceğini söyledi. Bu sözünde durarak, kadınlara iki ceset gönderdi. Ama özellikle İngiliz jüriler, suçlananları mahkûm etmekte ikircikliydiler; her yıl yalnızca yaklaşık iki yüz suçlu idam ediliyordu. İdamlar, Londra'nın Tyburn meydanına devasa kalabalıkları çekiyordu. Damgalama ya da tomruğa vurarak halkın aşağılaması için sergileme gibi bedensel cezalar çok daha yaygındı. Çocuklara yetişkin muamelesi yapılıyor ve öyle ceza veriliyordu ama yine de tüm cezalar, iç etekliği çaldığı için Norwich'te asılarak idam edilen yedi yaşındaki kızın cezası kadar sert değildi. Özellikle Fransa'yla karşılaştırıldığında, İngiltere'de kolluk önlemleri nispeten daha azdı (Paris'te polis sayısı, oradan iki kat büyük olan Londra'dakinin dört katıydı).

Her yerde otoriteler, yoksulları –"hak edenler" ve "hak etmeyenler" olarak, yani merhamete ve yardıma değer bulunup bulunmadıklarına göre– iki geniş kategoriden birisine sokma eğilimindeydiler. Bir makyaj uzmanının maharetiyle vücutlarında ürkütücü yaralar ya da sakatlıklar varmış gibi gösteren ve yolu düşen zengin velinimetleri olabildiğince hızlı adımlarla uzaklaşırken onların giysilerine yapışarak birkaç sent alan "sahte dilenciler" bu ikinci kategoriye giriyorlardı. Bu kategoriler, yoksulların çoğunun değilse bile bazılarının tembellikleri yüzünden muhtaç durumda oldukları ve dilenciliği bitirmek için sert cezaların yeterli olacağı kanısını yansıtıyordu.

Küçük kasabalarda, köylerde ve kırsalda insanlar, soyguncu çetelerinden korkuyorlardı ve onların savurdukları kundaklama tehdidinden ürküyorlardı çünkü bir yangın bütün hasadı ya da çiftliği dakikalar içinde yok edebilirdi. Eşkıyalık, Güney İtalya'da ve Sicilya'da kol geziyordu. Paris'in güneyindeki hububat zengini Beauce bölgesinde, bazı çeteler *chauffeurs* (ateşçiler) adıyla biliniyorlardı çünkü bu çeteler, değerli şeylerini sakladıkları yeri kurbanlarına zorla söyletmek için onların ayaklarını ateşe tutuyorlardı. Yine de yoksulların birçoğu, bazı eşkıyaları, zenginlerden çalıp fakirlere veren kahraman Robin Hoodlar olarak görüyordu.

Zıtlıklar Yüzyılı

18. yüzyıl, zıtlıkların yaşandığı bir dönem oldu. Bir yandan saraylarda, şatolarda ve gösterişli kent konaklarında müzik dinletileri verilirken, öte yandan da köylüler ve kırsal gündelikçiler, nadiren sahibi oldukları tarlaları ekip biçerek ya da limanda veya pazarda hamallık yaparak, baca temizleyerek ve şehirde düz işçilik yaparak yaşam mücadelesi veriyorlardı. Paris'te, Amsterdam'da, Barselona'da ya da Viyana'da bol paralı bir finansör, toptancı bir tüccar, imalatçı ya da avukat Prusya'da, Rusya'da ve Balkanlar'da, nispeten daha az olan kentlerde ve kasabalarda yaşayan muadillerine kıyasla, gitgide tüketimciliğin şekillendirdiği çok daha kozmopolit bir dünyada yaşıyordu. Soyluların birçok bakımdan hâlâ siyasal olarak egemenliklerini sürdürdükleri bir yüzyıl olan 18. yüzyıl, aynı zamanda da İngiltere'de Sanayi Devrimi'yle başlayarak, dinamik bir iktisadi ve toplumsal dönüşüm dönemi oldu. Ticaret ve imalat, kıta Avrupa'sında da arttı. Gelişen okyanus aşırı ticaret, Avrupa'da tüketim örüntülerini değiştirdi. Ticaret, tüm dünyaya yayılmış Britanya İmparatorluğu'nun temeli olmaya devam etti. Rakipleri olan İspanya ve Fransa da birer sömürgeci güçtü.

İktisadi ve toplumsal değişiklikler, 1760'li ve 1770'li yıllarda dikkate değer siyasal sonuçlar doğurdu. Şaşmaz bir şekilde saray politikalarını destekleyen İngiliz taşra beyefendileri ve bazen o politikalara muhalefet edenler, siyasal partiler gibi görünmeye ve davranmaya başladılar. Bir avuç toprak sahibinin siyasal yaşama egemen olması da oy verme hakkı bulunmayan sıradan insanlarca hedef

alınmaya başlandı. Kuzey Amerika sömürgelerinde kralın uyrukları, temsil hakkına sahip olmaksızın vergi ödüyor olmalarına karşı çıktılar ve İngiliz boyunduruğuna karşı ayaklandılar.

Kıta Avrupa'sında, Fransız mutlak monarşisinde reform yapılması yönündeki çağrılar dâhil, haksız ayrıcalıklara karşı protesto sesleri işitilmeye başlandı. Kamuoyu, yavaş yavaş, soylu mahkemelerini (parlamentoları) mutlak monarşiye karşı birer engel ve "millet"in (bu, kullanımı gitgide yaygınlaşan bir terimdi) haklarının birer savunucusu olarak görmeye başladı. Kıta Avrupa'sının başka yerlerinde de iyice yerleşmiş olan ayrıcalıklara karşı muhalefet gitgide daha ısrarcı hâle geldi.

BÖLÜM 11

18. YÜZYILDA HANEDANLIK REKABETLERİ VE SİYASETİ

Kral III. George (saltanatı 1760-1820), "Britanya adına gurur duyduğu"nu ifade ediyordu. Gerçekten de kişisel kusurlarına rağmen onun saltanat döneminde imparatorluğun ilk büyük kaybını yaşamasından, yani Amerika'daki on üç yerleşim yerini kaybetmesinden, epeyce sonra İngiliz monarşisinin çevresinde milliyetçi bir kült gelişti.

Kral, gösterişsiz karısının ve on beş çocuğunun etrafını sardığı, basit bir aile babası görüntüsü çiziyordu. Ailesinin hanedanlık yurdu olan Hannover'deki meselelerle selefleri kadar ilgilenmeyen kral, Britanya'da halkın sevgisini kazandı. Yazar Horace Walpole şu değerlendirmeyi yapıyordu: "Bu genç adam, gözlerini haşmetle yere dikmiş şekilde bir noktada durup Almanya'dan haberler vermiyor; etrafta dolaşıyor ve herkesle konuşuyor." Kral, evcimenliği nedeniyle, karikatürcülerin nazik şakalarına da hedef oluyordu. Kralın asabiyeti, karşılaştığı hemen herkesi, "ha, ha?" diye biten sorularla bombardımana tutmasına yol açıyordu. Yüzyılın son on yılına gelindiğinde, III. George kalıtsal bir hastalıktan ötürü delirdi.

Kral III. George, saltanatının erken döneminde, İngiliz anayasal monarşisi bağlamında olsa bile kraliyet ayrıcalıklarına sıkı sıkıya sarıldı. Yine de onun tahtta olduğu süre boyunca, yalnızca İngiliz milliyetçiliği hızla gelişmekle kalmadı, bir muhalefet partisinin parlamenter temsil sisteminin asli bir öğesi olduğu fikri de Parlamento içinde ve dışında gelişti.

18. yüzyılda Büyük Britanya, Fransa, İspanya ve Felemenk Cumhuriyeti (Birleşik Eyaletler) arasındaki rekabetler genişleyip küresel bir ölçek kazandıkça, bizatihi Avrupa devlet sisteminin mahiyeti de esaslı değişim geçirdi. XIV. Louis döneminde Avrupa'nın ayırt edici özelliği –çoğunu kendisinin kışkırttığı– çılgınca savaşlar ve kıtanın başat gücü Fransa'ya karşı ittifak arayışları olduğu hâlde, 18. yüzyıl ortalarında büyük güçler arasında çıkan savaşlar daha eşit bir güç dağılımını yansıtıyordu. Bu güç dengesi, yalnızca denizaşırı olaylardan değil, Doğu Avrupa'daki olaylardan da gitgide daha çok etkilendi. Orada Rus-

ya, Osmanlı İmparatorluğu aleyhine kendi imparatorluğunu genişletti; Rusya, Prusya ve Avusturya, sonuncusu 1795'te yapılan bir dizi taksimat ile Lehistan'ı parçaladılar.

İmparatorluklar arasındaki çatışmaların giderek küresel mahiyet kazanması, Avrupa'daki devletlerin yapılarını zorladı. Bu devletler, daha etkin olabilmek için yeniden örgütlenmek zorunda kaldılar. Britanya'da, Avam Kamarası'nın etkisi genişledikçe ve siyasal partiler ortaya çıktıkça, siyaset tartışmalarının yapıldığı gazeteler ve örgütler, kamuoyu yarattılar ve daha çok insan siyasal reform istedikçe kamusal alanı dönüşüme uğrattılar. İngiliz ulusal kimliği ve yurtseverlik duygusu erkenden gelişti.

Avrupa'da, reform hareketleri ve hatta ayaklanmalar hükümdarları alarma geçirdi; haksız ayrıcalıklara ve despotizme karşı gitgide artan sayılarla sesini yükselten aydınları şaşkınlığa uğrattı. Amerika'daki koloniler, İngiliz hâkimiyetine karşı ayağa kalktılar. Kıta Avrupa'sında kamuoyu reform istiyordu; Fransa'da parlamento denilen soylu mahkemeleri, monarşik despotizme karşı "millet"i savunmaya başladılar. Çağdaşlar monarşik otoriteyi sınırlamayı amaçlayan hareketler için bir açıklama bulmaya uğraşırlarken, Viyana'daki Bavyera elçisi 1775'te, "İsyan ruhu evrensel hâle geldi," iddiasını ortaya atacak kadar ileri gitti.

18. Yüzyılda Devlet Sistemi

18. yüzyıl Avrupa'sındaki güçler, geçici ortaklıklar kurarak birlikte dans ediyorlardı; ta ki müzik değişip eski ortaklar terk edilinceye ve yenileri kucaklanıncaya kadar. 18. yüzyıl devlet sistemi, güçlü devletlerin hanedanlık iktidarı ve küresel iktidar için yarıştıkları bir örüntüye sahipti. Daha fazla toprak hırsı içindeki diğer hükümdarların tehdidinden bağışık olan sınır ya da taht sayısı çok azdı. Hükümdarlar evlilik, veraset, ittifak ya da savaş yoluyla iktidarlarını genişletmeye çabalıyorlardı. Bir devletin diğerleri aleyhine daha çok güç kazanmaması için diğer devletler güç dengesini devam ettirmeye çalışıyorlardı. İspanya, Fransa, Felemenk Cumhuriyeti, İsveç, Lehistan-Litvanya, Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu kendilerini 17. yüzyıldakinden daha güçsüz bir durumda bulurlarken Britanya, Rusya ve Prusya etki alanlarını genişletmeyi sürdürdüler.

Sömürge ticaretiyle gitgide daha bağlantılı küresel bir ekonominin ortaya çıkışı, Britanya, Fransa, İspanya ve Felemenk Cumhuriyeti ticaret ve sömürge avantajı için mücadele ederlerken rekabetlerin doğmasına yol açarak, 19. yüzyılda Avrupa'nın genişlemesine zemin hazırladı. Büyük güçler arasındaki savaşlar Amerika kıtasına ve Hindistan'a sıçradı. Bu devletlere yön veren güdü, ekonomik kazanç umuduydu ve iktisadi bir kuram olarak, dünyadaki zenginliğin sınırlı miktarda olduğunu ve herhangi bir devletin kudretinin, verdiğinden daha fazla altın getirmekteki başarısına bağlı olduğunu farz eden merkantilizmi yansıtıyordu.

Bu arada, hanedanlık rekabetleri de büyük bir çatışma kaynağı olmaya devam etti. I. George bir Alman devleti olan Hannover'den kalkıp geldi ve 1714'te İngiltere tahtına çıktı ama onun Alman kökenli oluşu ve ilgilendiği siyasi konuların bu kökenden etkilenmesi İngiliz dış politikasında karışıklık yarattı ve taht üzerinde hak iddia eden Katolik Stuartların İngiliz tahtını geri almaya yönelik başarısız girişimlerde bulunmalarına yol açtı. Kıta Avrupa'sında Prusya kralı Büyük Friedrich ve Avusturya arşidüşesi Maria Theresa, ilki için genişleme ve ikincisi için ölüm kalım meselesi olan bir mücadeleye giriştiler. Diğer büyük güçler, bunlardan birisiyle ittifak kurarak saflarını aldılar.

Küresel Rekabetler

Keşif yolculukları Avrupalıların önüne yeni ufuklar açtıkça, büyük güçler arasındaki sömürge rekabetinin bahisleri de yükseldi. 17. yüzyılda İngiltere, Felemenk Cumhuriyeti, Fransa, İspanya ve Portekiz, denizaşırı ticaret yollarını gitgide genişletmişlerdi. Kahve, çay, melas, zencefil, çivit, Hint basması (*kaliko*), tütün ve başka sömürge ürünleri –çoğunlukla da lüks ürünler– ana ülkede yüksek fiyatlardan satılıyordu. 1694'te ve 1719'da Brezilya'da altın bulunması, ticaret şirketlerinin iştahını daha da kabarttı. 17. yüzyıl sonuna gelindiğinde, Hollandalı ve Fransız tacirler kalabalık gruplar hâlinde Çin'e gitmeye başladılar. Orada, Kangşi imparatoru ve Mançu (*Qing*) hanedanı ülkeyi güneye doğru genişletmişlerdi, hem de muazzam genişlikteki ve çeşitlilikteki bir coğrafya bağlamında Çin'in kültürel birliğini koruyarak bunu yapmışlardı. Çin hükümdarları, Batı'dan gelen tacirlere pek az ilgi gösterdiler. (Britanya kralı III. George'u temsil eden bir elçi, ülkesiyle diplomatik ilişki başlatması için imparatoru ikna etmek üzere Çin'e vardığında ve İngiltere'den hediyeler getirdiğinde, imparatorun gönderdiği mesaj şu oldu: "Yabancı ve alengirli nesnelere hiç değer vermem".) Hırslı Avrupalı tüccarlar yine de Asya'dan dönerken baharat ve ipek getirdiler ama Ortadoğu ve Orta Asya boyunca uzanan eski kara ticareti yollarının yerini büyük ölçüde deniz yolları almıştı. Çin basmaları, porselenleri, ipeklileri ve halıları Batı Avrupa'da ün saldı.

18. yüzyılda, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, Güney Hindistan'da ve Bengal'de yeni ticaret merkezleri kurdu. Parlamento, şirketin askerî bir kuvvet olarak hareket etmesine izin verdi. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin gemileri, Çin'den İngiltere'ye porselen, ipekli, baharat ve çay taşıyor, karşılığında da gümüş ve gitgide artan miktarda Hindistan menşeli afyon veriyordu. İngiliz tacirler, sömürge ürünlerini dokumalarla, diğer mamul mallarla ve Batı Afrika'dan getirilmiş kölelerle değiş tokuş ediyorlardı. Eğer 18. yüzyılın ortalarında Amerika'daki İngiliz, Fransız, İspanyol ve Portekiz sömürgelerinde yaklaşık 3-4 milyon Avrupalı yaşıyorduysa, bu sayıdan katbekat fazla köle de Avrupa gemilerince Afrika'dan oralara taşınmıştı.

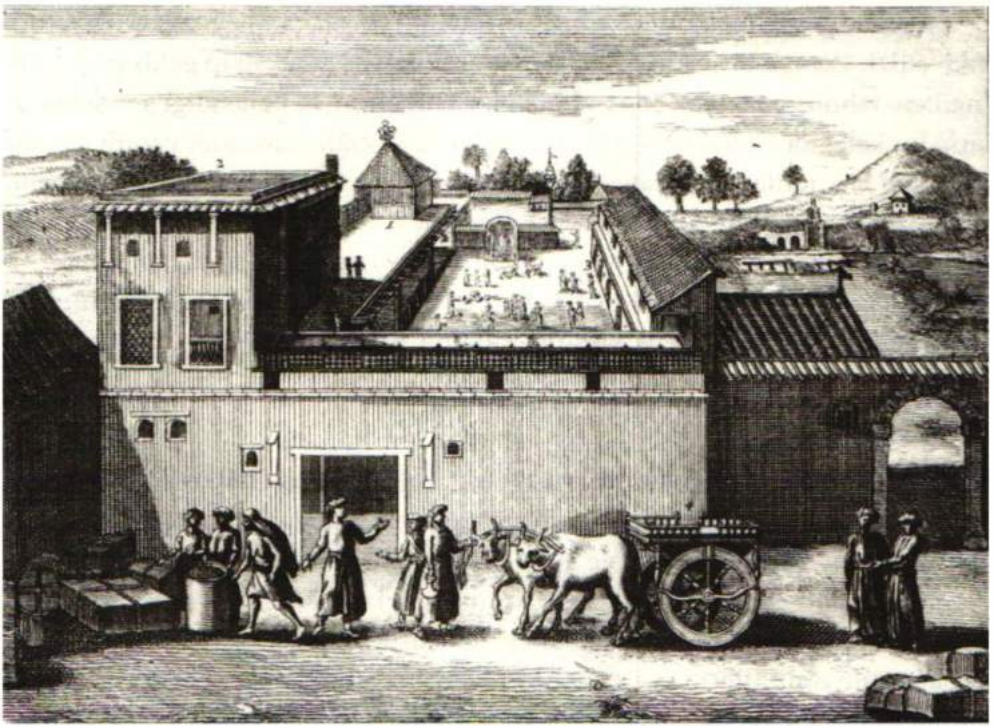

İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin 18. yüzyıl sonlarında Hindistan'ın Surat yöresinde kurduğu ticaret merkezi.

İspanya hâlâ en büyük imparatorluğa sahipti; en büyük Karayip adalarını, Pasifik'te Filipinler'i ve Portekiz'e ait olan Brezilya dışındaki Güney Amerika'nın büyük kısmını kapsıyordu. Hollandalılar Güney Amerika'nın kuzey kıyısında, Batı Afrika'da, Güney Afrika'da (Ümit Burnu'nda kurdukları koloni, o zamanlar Güney Afrika'daki tek kalıcı Avrupalı yerleşimiydi), Hint Okyanusu'ndaki Mauritius Adası'nda, Hindistan alt kıtasında ve üç Müslüman devletin 17. yüzyıl sonunda işgal ettiği Güneydoğu Asya'da üslere sahiptiler. Hollandalılar, 16. yüzyıl sonu ila 17. yüzyıl başında Doğu Asya'da ve Güneydoğu Asya'da ticareti genişletmiş olan Japonya'da da boy gösterdiler. Hollandalıların 1630'lı ve 1640'lı yıllarda Japonya'daki varlığı Nagazaki Limanı'yla sınırlı kalmıştı çünkü Japonlar yabancılarla yüzeysel temaslardan fazlasını kabul etmiyorlardı. Çin örneğinde olduğu gibi, Japonlar da başka kültürler konusunda pek az bilgiye ya da ilgiye sahiptiler.

Kuzey Amerika'daki Yeni Fransa (*Nouvelle France*) kolonisinde bazı Fransız kaleleri ve yerleşimleri kuruldu. Fransız tuzakçılar, Mississippi Nehri boylarında istasyonlar kurdular; bunların en güneyde olanı, nehir ağzındaki New Orleans Limanı'ydı. Fransızların, üzerinde sadece dağınık askerî ve ticari istasyonlar kurarak sahiplendikleri topraklar, 18. yüzyıl ortasına gelindiğinde neredeyse üç kat büyümüştü ama 1760'lı yıllara gelindiğinde Yeni Fransa'daki Fransız nüfusu yalnızca 80.000 kişi kadardı.

Küresel rekabetler, büyük güçler arasında çatışmalara yol açtı. Kanada kürklerini, Karayip baharatını ya da Hint mücevherlerini kaybetmenin zenginliğe ve prestije ağır bir darbe vurabileceğine inanarak, Fransız ve İngiliz orduları ve donanmaları Kuzey Amerika'da, Karayipler'de ve Hindistan'da savaştılar. İspanya ile Britanya arasındaki sömürgeci rekabet, tarihte bir kulak uğruna girişilmiş tek savaşa yol açtı. Hem İspanya hem de Britanya, sömürgelerinin yalnızca kendi bayraklarını taşıyan gemilerle mal taşımasında ısrar ediyorlardı. 1713'ten beri İspanya, Britanya'dan her yıl 4.800 köle temin etme hakkını kendi sömürgelerine tanımıştı; bu satış karşılığında, her yıl tek bir İngiliz gemisi, tek bir İspanyol sömürge limanında ticaret yapabiliyordu. Ne var ki, yasadışı ticaret önceden olduğu gibi devam etti. İspanyol donanması birkaç İngiliz gemisini batırdı ve 1731'de İspanyol gemilerinden birisi, kaçakçılık yaptığından şüphelenilen bir İngiliz firkateynine yanaştı. Bir İspanyol'un kılıcı, kaptan Jenkins'in bir kulağını kesti. Bu olay, Parlamento üyelerinden birisinin konuşma yaparken kesik kulağı havada sallayarak İspanyol karşıtı duyguları kışkırtmasından sonra, 1739'da "Jenkins'in Kulağı Savaşı" denilen savaşa yol açtı. Bugünün Kolombiya'sındaki Cartagena Limanı'nda İspanyolların yaptığı başarılı savunmayla dikkati çeken bu savaş, iki taraftan birine zafer getirmeksizin sürüp gitti; ancak Avusturya Veraset Savaşı'nın sona ermesiyle bir çözüme ulaşıldı (*bkz.* s. 441-443).

Büyük Britanya'da Hannover ve Stuart Hanedanları

1702'de, II. James'in Protestan kız kardeşi Kraliçe Anne (1665-1714), enişte si III. William'ın yerine İngiltere tahtına geçti. On sekiz kez gebe kalmasına ve beş kez doğum yapmasına rağmen Anne'in çocuklarından hiçbiri yaşamadı. Avam Kamarası, gelecekte Katolik Stuart soyunun yeniden başa geçme ihtimalini önlemek için, 1701'de Veraset Yasası'nı kabul etmişti. Hanedanlığın katı veraset kurallarını bozan bu yasaya göre, İngiliz kraliyet ailesiyle kan bağı bulunan yönetimdeki Protestan Hannover hanedanı, Anne'nin ölümü üzerine İngiliz kraliyet soyu hâline gelecekti.

1707'deki Birlik Yasası'yla, bayrak olarak Union Jack'i benimseyerek İskoçya'yı İngiltere ve Galler'e bağlayan Büyük Britanya Krallığı kuruldu. İskoçya, Avam Kamarası'nda sandalye elde etti ama sandalye sayısı, nüfusuna oranla olması gerekenden azdı. Parlamento'nun hanedanlık birliğini resmileştirme niyetinin altında yatan; Kraliçe Anne'in, İngiltere ve Galler'in tahtı Hannover hanedanına verme kararına razı olmak yerine sürgündeki Katolik üvey erkek kardeşini (III. James'i; II. James'in Stuart oğlunu) İskoçya kralı olmak üzere çağırmasından duyulan korkuydu. Topraklarının sekizde yedisine İngiliz Protestanların sahip olduğu İrlanda, 1688 Şanlı Devrim'iyle tahttan uzaklaştırıldıktan sonra Katolik hükümdar II. James'i desteklemiş olmasının bedelini ağır şekilde ödemeye devam etti. İrlandalı Katoliklerin tüccar, avukat ya da iyice budanmış yetkilere sa-

Büyük Britanya'nın hiçbir zaman İngilizce öğrenmeyen Hannover'li kralı I. George.

hip İrlanda Parlamentosu üyesi olmalarını önleyen yasal kısıtlamalar getirildi. İngiltere'de de Parlamento, Katolikleri 1689 tarihli Hoşgörü Yasası kapsamına almamıştı. İngiliz Katolikler oy veremiyor, Parlamento'ya seçilemiyor ya da devlet dairelerinde görev alamıyorlardı. İngiliz Katolikler aynı zamanda özel vergilere de tabiydiler; silah alamıyorlardı, Oxford ya da Cambridge üniversitelerine kabul edilmiyorlardı ya da Protestan Ayrılıkçıların –yani, İngiltere Kilisesi'ne mensup olmayan Protestanların– Britanya Devleti içinde saygın mevkilere yükselebildikleri bir zamanda özgürce ibadet edemiyorlardı.

Kraliçe Anne'in uzaktan kuzeni Hannover'li I. George (1660-1727), 1714'te kral oldu. İnatçı ve şişman I. George (tebaasından bazıları ona "Kütük Kral" diyorlardı), hiçbir zaman İngilizce öğrenmedi ve kendi danışmanlarından bazılarını Hannover'den getirtti; Hannover'de karısının aşığının öldürülmesini emretmiş bile olabilirdi. Varlıklı İngilizler, bütün bunları, onun taktığı taca gösterdiği kayıtsızlıktan daha kolay bağışlayabilirlerdi; kralın, çok sevdiği Hannover'de uzun süreler geçirmesi, bu kayıtsızlığın bir işareti gibi görülüyordu.

Hannover hanedanının tahta çıkması, İngiliz dış politikasını karıştırdı. İspanyol Veraset Savaşı'nı (1701-1714, *bkz.* Bölüm 7) sonlandıran iki anlaşmanın ilki olan Utrecht Antlaşması (1713) ile Newfoundland'in, Yeni İskoçya'nın (Nova Scotia), Hudson Körfezi bölgesinin ve New Brunswick'in yanı sıra Cebelitarık ve Minorca Adası da imparatorluğa katılarak, Britanya'nın sömürgeci üstünlüğü onaylandı; ayrıca İspanyol sömürge limanlarında ticaret yapma hakkı da tanındı. Ama I. George, Hannover'in çıkarlarını ilerletmediği için bu antlaşmaya so-

ğuk bakıyordu. Dahası, bazı Parlamento üyeleri bu uzlaşma antlaşmasının aşırı tavizkâr olduğunu ve dolayısıyla Britanya'yı aşağıladığını düşünüyorlardı. Antlaşma, ancak Kraliçe Anne'in Parlamento onayı için yeterli yeni destekçi kazanmış olması sayesinde onaylandı.

Katolik Stuart hanedanının artakalan destekçileri, yeni Hannover hanedanı için tehdit oluşturuyorlardı. III. James'in uzlaşmaz destekçileri (Jacobitler) 1715'te İskoçya'da ayaklandılar. Utrecht Antlaşması uyarınca, Fransa kralı, James'e verdiği desteği resmen çekmiş olmasına rağmen Katolik Fransa hâlâ onu İngiliz tahtında görmek istiyordu. Ama I. George'a sadık birlikler isyanı çabucak bastırdılar.

II. George (1683-1760) 1727'de kral oldu. Babası gibi o da yürekliydi ve Alman devletlerinde savaşan birliklere komuta etmişti. Ama babasının aksine, İngilizce öğrenmeye zaman ayırdı (gerçi İngilizce hep onun ikinci dili olarak kaldı). İngilizceyi, tebaasının taklit ettiği belirgin bir aksanla konuşuyordu. Katı ve sıkıcı bir kişiliğe sahipti; sabırsızlık ve huysuzluk gösterirdi. Bir keresinde şöyle haykırmıştı: "Bütün bu ahmakça şeyler beni öldüresiye hasta ediyor ve tüm kalbimle diliyorum ki tüm piskoposlarınızın, bakanlarınızın, parlamentonuzun yüzünü şeytan görsün ve bütün adayı alsın götürsün; yeter ki buradan defolup Hannover'e gidebileyim!"

Taht üzerinde iddiası olan çekici Charles Edward Stuart (1720-1788), babasının otuz yıl önce yapmış olduğu gibi, 1745'te İngiltere'yi istila etmeyi planladı. "Yakışıklı Prens Charlie" küçük bir taraftar ordusuyla İskoçya'ya ayak bastı. İskoçya'nın Highlands bölgesinden bazı kabile üyelerini de kuvvetlerine kattıktan sonra, yaklaşık 9.000 adamla İngiltere üzerine yürüdü. Tahta yönelik tehdit, o zamana tarihlenen İngiliz millî marşı "*God Save the King*"in ("Tanrı Kralı Korusun") doğuşuna yol açacak kadar ciddiydi.

Ama Charles Edward, davası için İngiltere'de neredeyse hiç destek bulamadı. Genç iddia sahibi, Londra'nın 180 km uzağında duraksadı ve sonra İskoçya'ya geri çekildi. İngiliz birlikleri ülkelerini harap ederken, İskoçyalıların birçoğu onun saflarını terk etti; Yakışıklı Prens Charlie, Nisan 1746'da Inverness yakınındaki Culloden Moor'da yenilgiye uğradı. Bu, Britanya toprakları üzerinde yaşanan son savaş oldu. İddia sahibi telaş içinde Fransa'ya kaçtı. Hükümet, iddia sahibine destek vermiş olan iki İskoç asilzadesinin idamını emretti ve Highland'lilerin simgeleri olan *kilt* (İskoç eteği) ya da *tartan* (kareli kumaş) giyilmesini yasakladı. Ondan sonra bir avuç Jacobit, Stuart doğum günlerini kutlamayı sürdürdü. İçki dolu kadehlerini su dolu başka bir kadehin üzerinde tutarak, Fransa'da sürgünde yaşayan "su üstündeki kral"ın şerefine içiyorlardı.

Orta Avrupa'da Prusya-Avusturya Hanedanlık Rekabeti

Prusya, Orta Avrupa'da Habsburg çıkarlarını tehdit ediyordu. Nazik ama vasat Kutsal Roma-Cermen imparatoru VI. Karl (saltanatı 1711-1740), İspanyol Vera-

Prusya kralı Büyük Friedrich.

set Savaşı'nda Habsburgların İspanya'yı kaybetmesinin sarsıntısını hiçbir zaman atlatamadı. Geriye kalan Habsburg topraklarını bir arada tutma takıntısını ise sürdürdü. Hiç oğlu olmayan Karl, ölümünden sonra Habsburg verasetinin bütünlüğünü tanımaları için diğer Avrupalı güçleri rüşvetle ya da başka yollarla ikna etmeye saltanat yılları boyunca çaba gösterdi. 1713 yılında, Habsburg topraklarının bölünemezliğini vurgulayan ve Karl'ın oğlu olmaması durumunda kız evladın da erkek evlat gibi tahta geçme hakkını tanıyan Pragmatik Yaptırım'ını diğer Avrupalı güçlere kabul ettirmeye çalıştı.

VI. Karl erkek veliaht bırakmadan öldüğünde, yirmi üç yaşındaki kızı Maria Theresa (saltanatı 1740-1780) Habsburg tahtına geçti. Maria Theresa, bir kadın olarak, Avusturya arşidüşesi ve Macaristan ile Bohemya'nın kraliçesi olabilirdi ama Kutsal Roma-Cermen imparatoriçesi olması engellendi ve böylece imparatorluk veraseti sorunu ortaya çıktı. Genç kraliçenin pek az parası vardı, ordusu yoktu, neredeyse hiç bürokrasisi yoktu ve kötü danışmanları vardı. Bu nedenle de kraliçe, saldırgan düşman güçlere karşı tahtını savunmak için zayıf bir konumdaydı. Hem Fransa hem de Prusya, Pragmatik Yaptırım'ı tanımaya söz vermiş oldukları hâlde, Habsburg İmparatorluğu'nu parçalamaya hazırlanıyorlardı.

Maria Theresa'ya en yakın tehdit, Prusya kralı II. Friedrich'ten (saltanatı 1740-1786) geldi. Genç bir adam olarak Friedrich, öfkeli babası I. Friedrich Wilhelm'le pek az ortak yöne sahipti. Veliaht zekiydi, flüt çalıyordu, okumayı seviyordu, Fransızcayı ana dili Almancaya tercih ediyordu ve bir oğlan olarak, orduya pek az ilgi duyuyordu. On sekiz yaşına geldiğinde, evlenmesi düşünülen İngiliz gelin adayını göz ucuyla da olsa görmek için İngiltere'ye kaçmayı denedi. Genç Friedrich'in en iyi arkadaşı –belki bir de sevgilisi– tarafından hazırlanan bu planı ortaya çıkınca küplere binen Friedrich Wilhelm, oğlunu idam ettirmeye karar verdi; ileri gelenlerce bu kararından caydırılan Friedrich Wilhelm, genç prense, arkadaşının kellesinin kesilişini hapishane hücresinden seyrettirdi. Babasının, kraliyet bürokrasisinde çalışmak ve subay olarak görev yapmak zorunda bıraktığı Friedrich, saldırgan bir mutlak hükümdar hâline geldi.

Tebaasınca "Büyük" lakabıyla anılan Friedrich, günde on iki saat çalışarak, ordu idaresinin ince ayrıntılarına seve seve nezaret ediyordu. Kendisinin fiziki

cesareti efsaneviydi; savaşlarda altı defa bindiği atlar ölmüştü. Aynı zamanda da şaşaalı saray yaşamından kaçındı.

Büyük Friedrich'in "aydınlanmış" reformları (*bkz.* Bölüm 9), Prusya'yı daha etkili bir mutlakiyetçi devlet yaptı. Friedrich, bir sınav sistemi getirerek devlet bürokrasisini iyileştirdi. Yetenek sahibi sıradan insanlara mahkemelerde mevkiler verilebiliyordu. "Bizim Fritz", devletçe işletilen demir-çelik fabrikaları kurarak, mal taşımacılığı için daha fazla kanal inşasını emrederek ve Berlin'de tekstil, cam, saat ve porselen üreten atölyelerin kurulmasını teşvik ederek, Prusya ekonomisini güçlendirdi. İyi zamanlarda yetkililerin hububat stoklamalarını emrettiği için Prusya, Fransa'da meydana geldiği gibi umarsız kıtlık dönemlerini hiçbir zaman yaşamadı. Büyük Friedrich, dikkatli bütçe yönetimiyle, savaşlarının giderlerini karşılamayı başardı; devletin vergi gelirlerini ve harcamalarını yakından izledi. Yüksek maliyetli borç almayı, soyluluk sanları ve ayrıcalıklar satmayı ya da köylülere yeni vergiler koymayı, yani Fransa'da mali ve toplumsal felakete yol açan politikaları uygulamayı, reddetti.

Friedrich, *Junker*'lerin (soyluların) birçok vergiden muafiyetlerini devam ettirdi; onların bürokrasideki ve ordudaki ağırlıklarını korudu. Memurlarının iş verimini iyileştirmek amacıyla, kişisel olarak kendisi eğitim reformları planladı. Vergilerin toplanmasının yanı sıra, yerel yönetim de soyluların denetimindeydi. Ama Friedrich aynı zamanda da *Junker*'leri tahta bağımlı konumda tutmak istiyordu. Soylu subaylar, kralın izni olmadan evlenemiyor ya da yurtdışına gidemiyorlardı. Friedrich, kraliyet kararlarının sorgulanmasına hoşgörü göstermedi. Nispeten katı bir toplumsal yapıya sahip bir toplumda, modern Alman tarihi açısından anlamla yüklü bir gerçek olarak, aristokratik ve askerî erdemler o zamandan sonra Prusya'da birbirinden ayrılamaz hâle geldi.

Büyük Güçler Arasındaki Çatışmalar

Prusya'nın ve Rusya'nın yükselişi (*bkz.* Bölüm 7), Avrupa'daki hanedanlık rekabetlerini ve savaşları Orta Avrupa'ya taşıdı. Avusturya Veraset Savaşı (1740-1748), 18. yüzyıldaki güç politikasının temel ilkesini ortaya çıkardı: Güçler dengesi. Topraklarını genişletmeye çalışan güçlerden herhangi birinin denetimsiz başarısı, kaçınılmaz olarak diğer güçlerin kabaca devletlerarası bir güç dengesini sürdürmeye yönelik birleşik tepkisini çekiyordu. Prusya'nın genişleyen gücü, Avusturya ile Fransa'nın uzun zamandır sürdürdükleri rekabeti bir yana bırakıp Yedi Yıl Savaşı'nda (1756-1763) Prusya'ya ve Britanya'ya karşı güç birliği yaptıkları 1756 "Diplomatik Devrim"ini doğurdu. Fransa ile Britanya arasındaki uzun ve pahalı savaş, gerçekten de küresel boyuttaydı çünkü iki güç de Kuzey Amerika'da (buradaki savaş, Fransız-Kızılderili Savaşı diye bilinir oldu), Karayipler'de ve Hindistan'da savaş veriyorlardı. Savaşan ordular, her zamankinden daha büyük ve daha eğitimliydi. Aynı zamanda da Fransız ve İngiliz

donanmaları, birliklerin ve malzemelerin taşınması açısından olduğu kadar, küresel mücadelede ticari gemilerin korunması açısından da daha büyük roller üstlendiler.

Avusturya Veraset Savaşı

Avusturya Veraset Savaşı, apaçık mutlakiyetçi saldırganlığı yansıtıyordu. Büyük Friedrich, Prusya'nın güneyinde bir Habsburg toprağı olan ve o zamanlar Saksonya, Lehistan ve Avusturya arasında sıkışmış bulunan Silezya'ya (şimdi Polonya'nın parçası) göz dikmişti. Dokumacılık, madencilik ve metal işleme sanayileriyle Silezya, Habsburg toprakları içinde görece zengin bir eyaletti. II. Friedrich, Maria Theresa'yla aynı yıl tahta çıkmıştı ve krallardan oluşan bir dünyada kraliçenin yapayalnız kalmasından yararlanmak için hiç zaman kaybetmedi. Rusya imparatoriçesinin kısa zaman önce ölmüş olması nedeniyle Rusya'nın Avusturya'ya yardıma gelemeyeceğinden emin olan Friedrich, ordusunu Silezya'ya gönderdi.

Büyük Friedrich, vergiler yoluyla para toplama yeteneğine sahip merkezî bir bürokrasinin tamamladığı güçlü bir orduyla devletin çıkarlarını özdeşleştiren saldırgan Prusya kralları silsilesinin sonuncusuydu. Onun aksine, Habsburg monarşisi ise Orta Avrupa'nın karmaşıklığını cisimleştiriyordu. Birçok farklı halkın ve dilin oluşturduğu imparatorluğun idari yapısında Avusturyalı Almanlar başat durumdaydı. Ayrıcalıklar (özellikle Macar ve Hırvat soyluların ayrıcalıkları) gibi geleneklerin ve kültürlerin çoğulluğu da devletin otoritesini, kaynaklarını ve etkinliğini zayıflatıyordu. Aynı zamanda da Habsburg İmparatorluğu, mutlakiyetçi olmayan devletlerin başında gelen Büyük Britanya'nın ve Felemenk Cumhuriyeti'nin ya da mutlakiyetçi Fransa'nın, hatta Prusya'nın dayandığı ticaret ve imalat temelinden yoksundu. Avusturya'da merkantilistler, dış ticaretin devlet hazinesine katkıda bulunacağını umuyorlardı, ama ağırlıkla kırsal olan Habsburg topraklarında ihraç edilebilecek pek az şey vardı.

Maria Theresa'nın dertleri Silezya'yla sınırlı değildi. En zengin Habsburg eyaleti olan Bohemya'nın soyluları, Habsburg egemenliğine karşı ayaklanarak, tahtı, Avusturya'nın Güney Almanya'daki rakibi olan Bavyera'nın hükümdarına teklif ettiler. Eyalet diyetlerinin iyi niyetinden başka bir dayanağı olmayan Habsburg hükümdarı ne toplumsal sınıfların yeterli desteğini alacağından ne de etkili bir ordu kurmak için para bulabileceğinden emin olabilirdi.

Prusya birliklerinin Silezya'yı işgal etmesi üzerine Maria Theresa, Habsburg İmparatorluğu bünyesinde Macaristan'ın ayrı krallık statüsünün tanınması karşılığında Pragmatik Yaptırım'ı kabul etmiş olan Macar Diyeti'nin desteğini istemek için Macaristan'a gitti. Kısa süre önce ölen kız bebeği için yas giysileri giyen ve on altı çocuğundan birine kenetlenmiş olan Maria Theresa, Diyet'i 40.000 kişilik bir ordu vermeye ikna etti. Macar soylular, kılıçlarını kraliçeye doğru kal-

dırarak, onun için "can ve kan" vermeye hazır olduklarını haykırdılar. Bu jest, Silezya'yı yeniden Habsburglara kazandıramadı ama denilebilir ki, Habsburg monarşisini kurtardı. Macar birliklerinin yardımıyla, imparatorluk kuvvetleri Bohemya'daki isyanı bastırdılar.

Orta Avrupa'da Prusya gücünün orantısız şekilde artmasından korkan diğer devletler, Büyük Friedrich'e karşı ittifak kurdular. Ama nüfuslarının toplamı Prusya'nın nüfusundan yirmi kat fazla olan Avusturya, Rusya, İsveç, Piyemonte-Sardinya ve Danimarka devletleri karşısında Prusya ordusu, her birisi Habsburg İmparatorluğu'nun parçalanmasını kolaylaştırmayı uman İspanya ve Bavyera'nın yanı sıra Fransa'nın da yardımıyla, elindekileri kolayca korudu. Fransa, Avusturya Hollanda'sına (Belçika'ya) göz koyduğu için Avusturya karşıtı koalisyona katıldı; İspanya, Habsburgların aleyhine İtalya'da yeniden nüfuz sahibi olmayı istediği için ittifaka katıldı; Piyemonte-Sardinya kralı ise Milano'ya göz koyduğu için işbirliği yaptı. Silezya'yı almış olmaktan o an için memnun olan Friedrich, Dresden Barış Antlaşması'ndan sonra 1745'te savaştan çekildi. Ama Britanya, hanedanlık toprağı Hannover'i Prusya'dan ve Fransa'dan koruma ihtiyacı duyduğu için çatışmanın içine sürüklendi. Gerçekten de Kral II. George, 1743'te Dettingen'de savaşa bizzat katılan son İngiliz hükümdarı oldu. Atı, aniden ürktü ve korkmuş kral hâlâ üzerindeyken kaçtı. Kuzey Amerika'da, bir İngiliz kuvveti, Saint Lawrence Nehri'ne geçişi kontrol eden Fransız kalesi Louisbourg'u ele geçirdi. Fransız ordusu, Fransız Devrimi'ne kadar yüzyılın

Aristokrat subaylar, 1745 Fontenoy Muharebesi'nde katliamın uzağında güven içindeler.

Harita 11.1. Avusturya Veraset Savaşı, 1740-1748. Belli başlı meydan savaşları ve savaşın sonunda el değiştiren topraklar.

en kanlı meydan savaşı olan ve 1745'te bugünün Belçika'sında yaşanan Fontenoy Muharebesi'nde birleşik Hollanda ve İngiliz kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. Fontenoy'da vuruşan 95.000 askerden 15.000'i öldü ya da yaralandı. 1748'de, kesin bir sonuç vermeyen Aix-la-Chapelle (Aachen) Antlaşması, Avusturya Veraset Savaşı'nı bitirdi (*bkz.* Harita 11.1). Fransız kuvvetleri, İngilizlerin ele geçirdikleri Louisbourg Kalesi'ni terk etmeleri karşılığında Avusturya Hollanda'sından çekildi. Kuzey İtalya'daki Parma kenti, İspanyol Bourbonların bir koluna geçti ve Piyemonte-Sardinya, Milano Dükalığı'nın bazı bölgelerini elde etti.

Yedi Yıl Savaşı

Yedi Yıl Savaşı (1756-1763) birkaç nedenden dolayı dikkate değerdi. Birincisi, denilebilir ki, gerçek anlamda ilk küresel çatışmaydı. Fransa'nın ve Britanya'nın ticari çıkarları, Kuzey Amerika'da (bu iki güç, Amerika'nın içlerinde ta Mississippi Nehri'ne kadar uzanan geniş alanlar üzerinde hak iddia ediyordu ve

HARİTA 11.2. YEDİ YIL SAVAŞI, 1756-1763. Yedi Yıl Savaşı sırasında muharebe yerleri dâhil çatışma yaşanan bölgeler ve savaşın sonunda el değiştiren topraklar.

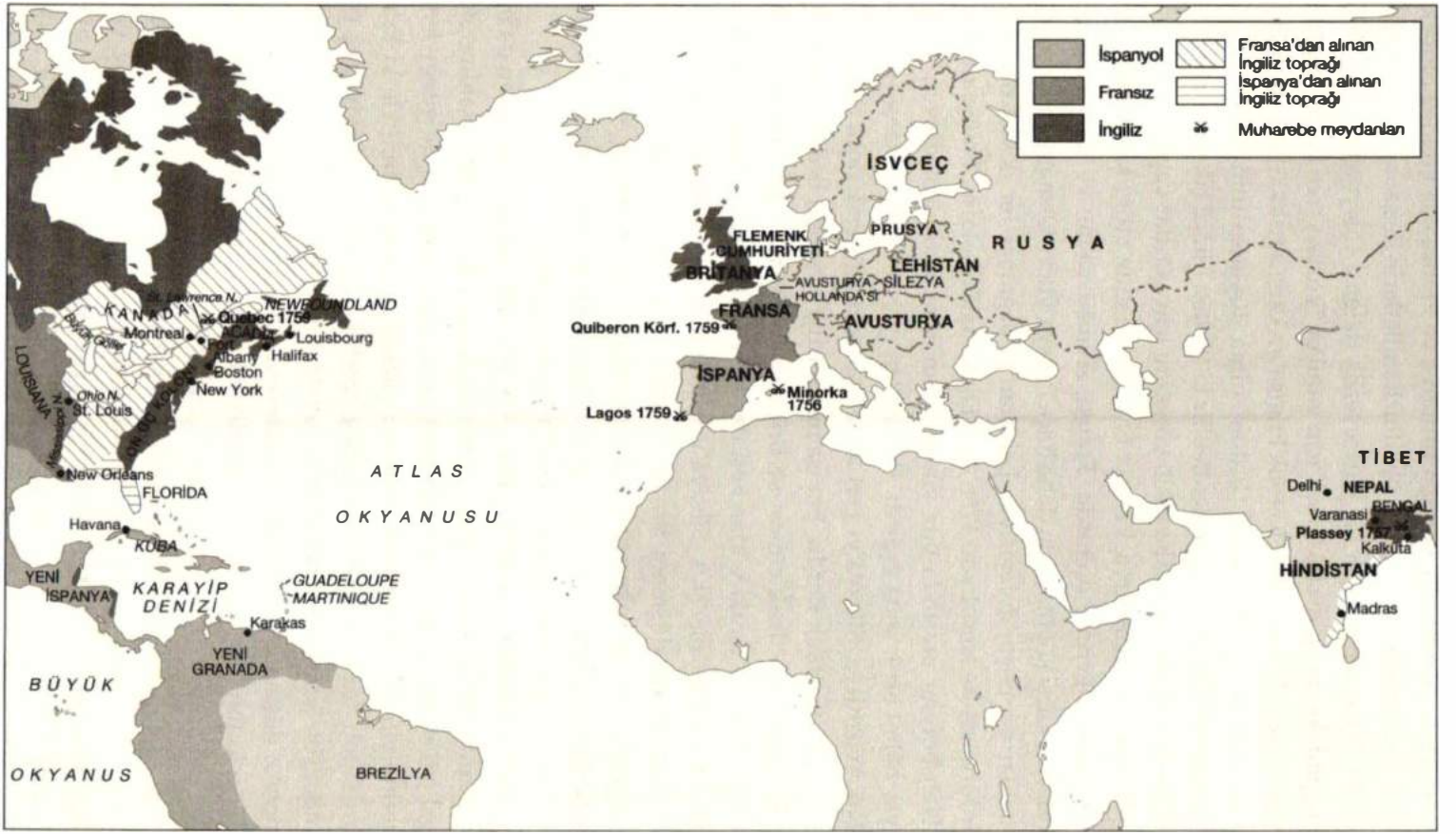

1754'ten beri savaşmaktaydı), Karayipler'de ve Hindistan'da çatışıyordu (*bkz.* Harita 11.2). İkincisi, en azından Britanya ve Fransa söz konusu olunca, ilk kez olarak yalnızca kralların değil, özbilinçli milletlerin de savaşından söz edebiliriz. Her iki devlet de coşkun bir yurtseverlik dalgası yaşıyordu; söz gelişi, Fransa örneğindeki savaşı desteklemek için yapılan "yurtseverce bağış" çağrıları bunu gösteriyordu. Britanya'da, Katolik Fransa'ya karşı ağırlıkla halk desteğine dayalı bir savaşın belirginleştirdiği "Briton" olma duygusu tüm sınıflar arasında gelişti. Her iki ülkede de yine denilebilir ki ilk kez ulusal çıkarları gözetmenin bir parçası olarak savaşın daha etkili yönetimi için çağrılar yapılıyordu.

Prusya'nın Avusturya Veraset Savaşı'nda elde ettiği kazanımlar, 1756'daki Diplomatik Devrim'i doğurdu. Fransa, Avusturya'nın ve Rusya'nın genişleme tehdidine karşı koymak için daha önce Prusya'yla ve Osmanlı İmparatorluğu'yla ittifaklar yapmıştı; dolayısıyla, Lehistan'ın bağımsız bir devlet olarak varlığını sürdürmesinde kararlıydı. 1756'daki Diplomatik Devrim, Fransa ile Avusturyalı Habsburglar arasında yüz yıldan uzun süredir dönem dönem patlak veren savaş hâlini artık sona erdirdi. Prusya'nın güç kazanması karşısında telaşa kapılan Avusturya, Silezya'yı geri almak amacını güderek önce Fransa'yla, sonra da Rusya'yla ittifak kurdu. Fransa'nın verdiği desteğin bedeli, ileride Avusturya Hollanda'sını ilhak etmesi ve Britanya ile Fransa arasındaki (1756 itibariyle Kuzey Amerika'da iki yıldan beri devam etmekte olan) savaşta Avusturya'nın tarafsız kalması olacaktı. Silezya'yı elinde tutmaya kararlı olan Büyük Friedrich, Fransa'nın düşmanı Britanya'ya yaklaştı. Fransa ve Rusya, Britanya'nın Prusya'yla ani ve şoke edici ittifakını ihanet gibi gördüler; oysaki Fransa da Habsburg çıkarlarına karşı yüz yıllık muhalefetinden vazgeçmişti. Büyük güçler, taraflarını değiştirmiş olarak, yeniden savaşa girdiler.

1757'de Friedrich, önce büyük bir Fransız ordusunu ve ardından da bir Habsburg kuvvetini yenilgiye uğrattı. Ama bir Rus ordusu kuzeyden saldırarak Berlin'i işgal etti ve bu arada, daha kalabalık Avusturya birlikleri de güneyden Prusya üzerine yürüdü. Prusya'nın durumu çaresiz görünüyordu; öyle ki kral, kendi durumunu "can çekişme noktasına gelecek kadar çok kan kaybetmiş yara bere içindeki bir adam"a benzetmişti. Ama talih bu ya, 1762'de III. Petro, Friedrich'nin amansız düşmanı İmparatoriçe Yelizeveta'nın yerine Rusya çarı oldu. Yeni çar, Prusya kralına hayrandı ve Rus birliklerini geri çekti. Prusya, belki de 300.000 asker pahasına, tam bağımsızlığını korudu.

Avrupalı güçlerin Hindistan'daki rekabeti, geri planda Hintli egemenlerin kendi aralarındaki entrikalar ve savaşlar cereyan ederken, İngiliz ve Fransız Doğu Hindistan şirketlerinin birbirleriyle mücadelesi biçimine büründü. Babürlüler, 17. yüzyılda alt kıtanın çoğunu fethetmişlerdi ama Babür denetiminin sınırlı kaldığı güney sahili boyunca, Avrupalıların ticaret ağı genişlemeyi sürdürmüştü. Bu arada da Hindistan, dünyanın en büyük tekstil üreticisi hâline

gelerek, İngiliz kumaş üretimini tehdit etmeye başladı. Babür İmparatorluğu, İran'dan ve Afganistan'dan gelen istila dalgaları nedeniyle 17. yüzyılın ilk yarısında çöktü. Hint alt kıtasının en zengin bölgesi olan Bengal özerkleşti. Sonuç olarak 1740'larda patlak veren siyasal kargaşa, Hindistan'ın Britanya'ya bağlanmasına yardım etti; oysaki 1750'de alt kıtada yalnızca yaklaşık 5.000 İngiliz yaşıyordu (20.000 de asker vardı).

Taşra beyefendisi bir avukatın oğlu olan Robert Clive (1725-1774), Doğu Hindistan Şirketi'ne ait birliklerin ve Hintli paralı askerlerin başına geçerek Bengal'e girdi. Bengal navabı (prensi), Fransız tüccarları İngiliz tüccarlara tercih etti ve 1757'de 100'den fazla İngiliz uyrukluyu bir odaya hapsetti; oda –"Kalküta Kara Deliği"– öyle küçük ve havasızdı ki, hapsedilenlerin çoğu öldü. Aynı yıl, Clive'ın kuvvetleri Kalküta'nın kuzeyindeki Plassey'de navabın ordusunu yendi. Clive, Bengal tahtına uysal bir kuklayı oturttuktan sonra, yalnızca İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin çıkarlarını değil, kendi çıkarlarını da ilerletmek için İngiliz birliklerini kullanmayı sürdürdü. İmparatorluğa kazandırdığı topraklar sayesinde çok zengin oldu ve İngiliz asilzadeliği payesi kazandı. 1761'e gelindiğinde, Hint alt kıtasının çoğunda İngiliz denetimi için sahne hazırlanmıştı, İngiliz donanması da Fransız tüccarların ve askerlerin yeterli erzak ve levazım tedarikini önlüyordu. Doğu Hindistan Şirketi'nin büyük başarıları Britanya, Hindistan ve Güney Çin arasında yeni ticaret olanakları sağlayarak muazzam genişlikte bir pazar yarattı.

Şimdinin Kanada'sı olan bölgede tutuşulan bahis çok daha büyüktü, çünkü Britanya ve Fransa çok geniş toprakları denetimlerine almak için dövüşüyorlar-

General Wolfe'un kuvvetleri, Quebec'teki Abraham Düzlükleri'ne (Fr. Plaines d'Abraham) tırmanıyorlar.

dı. Bu mücadelede, Fransa kesinlikle dezavantajlı durumdaydı. Koloni olarak kurulmasının üzerinden yüz yılı aşkın bir süre geçtiği hâlde, "Yeni Fransa"daki Fransız nüfusu yüzyılın ortasında yalnızca 80.000 civarındaydı ve bunların çoğu da St. Lawrence Nehri boyunca kurulan üç şehirde kümelenmişti: Montreal, Quebec ve Trois-Rivières. Aksine, on üç İngiliz kolonisinde ise hâlihazırda 2 milyondan fazla insan yaşıyordu. İngilizlerin Yerli Amerikalı bölgelerine yaptıkları baskınlar, onların gayri resmî olarak Fransızlarla ittifak kurmalarına yol açtı. Fransız-Kızılderili Savaşı (1754-1763) sırasında, İngiliz birlikleri Yeni İskoçya'da ve New Brunswick'te yaşayan Fransız lisanlı 10.000'den fazla Acadia'lıyı göç etmeye zorladı. Birçoğu, Fransız kolonisi New Orleans'a yerleşti; onların soyundan gelenler için kullanılan "Cajun" sözcüğü Fransızca "*acadien*" (Acadia'lı) sözcüğünün bozulmuş hâli olarak ortaya çıktı.

İngiliz donanması, henüz düşmanlıklar resmen başlamadan önce 300 Fransız ticaret gemisine el koyarak ve 8.000 denizciyi tutsak ederek, denizlerdeki avantajını belirginleştirdi. Büyük Göller bölgesindeki bazı kaleler Fransız birliklerince ele geçirilmesine rağmen, İngiliz gemileri Fransız takviyelerini ve tedariklerini durma noktasına getirdi; aynı zamanda da 1759'da Bretanya sahili açıklarında, Quiberon Körfezi'nde bir Fransız filosunu neredeyse yenilgiye uğratıyordu.

1759'da General James Wolfe (1727-1759), Quebec yakınında Fransızlara cüretkâr ve başarılı bir saldırı düzenledi; kuvvetleri, St. Lawrence Nehri'nin dik yamaçlarından tırmanarak düşmanı şaşırttı. İngiliz kuvvetleri 1758'de Fort Duquesne'yi ele geçirerek, Fransızları Ohio Nehri Vadisi'nden sürdüler ve 1760'ta Montreal'i aldılar. Karayipler'de, İngilizler, Fransız adalarını ve oralardaki küçük garnizonları birer birer ele geçirdiler.

Savaş, bütün savaşanları bitap düşürmüştü. İngilizlerin millî borcu ikiye katlanmıştı. Fransız monarşisi bir mali kriz dönemine girdi. Yedi Yıl Savaşı, Fransa'nın kıta Avrupa'sındaki başatlığına son verdi ve İngiliz İmparatorluğu'nun genişlemesinin yolunu açtı. 1763 Paris Antlaşması'yla Avusturya, Saksonya'nın bağımsızlığını koruması karşılığında, Prusya'nın 1740'taki Silezya ilhakını tanıdı. Bununla birlikte, Güney Hollanda ise Avusturya Habsburg toprağı olarak kaldı. Kuzey Amerika'da ve Karayipler'de varılan anlaşma çok daha uzak erimliydi. Kanada, İngilizleşti. Fransa, Newfoundland açıklarındaki Grand Banks'ta balık avcılığı haklarını korudu ama Mississippi Nehri'nin doğusundaki bölgeye yönelik İngiliz taleplerini ve Mississippi'nin batısındaki tüm topraklara yönelik İspanyol taleplerini de kabul etti. Louisiana Bölgesi olarak bilinen bu muazzam batı toprakları, tropikal denilebilecek iklime sahip New Orleans'tan Orta Kanada'nın dondurucu ovalarına kadar uzanıyordu. Fransa, Karayipler'deki Martinique ve Guadeloupe adalarını elinde tuttu, bunun tek nedeni ise İngiliz yerleşimcilerin, eğer bu adalar İngilizleşirse oralarda üretilen şekerin kendilerininkiyle rekabet etmesinden duydukları korkuydu. İspanya,

Florida'yı Britanya'ya bıraktı (ama, sonradan anlaşılacağı gibi sadece 1783'e kadar).

Britanya, ondan sonra, güç dengesinin korunmuş olduğu Avrupa'da ilişkilerini düzeltme çabasına girdi. Ne var ki, Avusturya birlikleri Bavyera'yı işgal ederek, kısa süren Bavyera Veraset Savaşı'na (1778-1779) neden oldular. Prusya'nın ve Saksonya'nın direnişi, Habsburg planını boşa çıkardı. Fransız-İngiliz düşmanlığında olduğu gibi, Avusturya ile Prusya'nın Almanca konuşan Orta Avrupa'da girişikleri üstünlük yarışı da hiç yatışmadan sürdü.

18. Yüzyılda Ordular ve Taktikleri

Hükümdarların soylulara ait özel ordulara son vermeyi başarmalarından uzun zaman sonra da savaş olgusu, soylu kültürünün bir parçası olarak kaldı. Fransa'da, Rusya'da ve bazı Alman devletlerinde askerî okullar, soyluların oğullarına savaş becerilerini öğretiyordu. Prusya'da, I. Friedrich Wilhelm'in inancına göre, halktan kişilerin subay olmalarına izin vermeye yönelik her türlü girişim, "ordunun başarısızlığı ve yenilgisi yönünde atılmış ilk adım" olurdu. Soylu subayların düşman subaylarıyla olan ortak yönleri, alt sınıflardan askere alınan ya da devşirilen kendi birlikleriyle ortak yönlerine kıyasla çok daha fazlaydı. Gerçekten de Habsburglar sıklıkla yabancı soyluları kendi ordularında subay olarak görevlendirirlerdi. Savaşta yakalanan subaylar, bir bardak şarap ve nefis bir yemekle ağırlanır, sonra da düşmanın eline düşmüş kendi subaylarının yerine geçirilirlerdi. Savaş, toprak için veriliyordu. Bazı bakımlardan, bir malikâne konağının salonunda aristokratların oynadıkları bir satranç oyununa benziyordu. Bir söylentiye göre, 1745'teki Fontenoy Muharebesi'nde Fransız subaylar, katliam başlamadan önce İngiliz mevkidaşlarına, "Önce siz ateş edin, *messieurs les anglais!* [İngiliz baylar]" diye bağırmışlardı.

Askere alma uygulamaları, çeşitli Avrupa devletlerinde farklılıklar gösteriyordu. Prusya ordusunun askere alma sistemi, en kapsamlı olanıydı. Ordu alaylarının her birisine, asker temin etmeleri için bir bölge veriliyordu. Fransa'da, askere alma sistemi doğrudan devlet bürokrasinin denetimi altındaydı; bu da subayları, belirli sayıda asker temin etme sorumluluğundan kurtarıyordu. Rusya'da, her komün (*mir*) en az bir asker vermek zorundaydı. Avrupa'nın her yanında, nüfusun belirli kategorileri askerlik hizmetinden muaftı; varlıklı çiftçiler, Fransız soyluların uşakları, Rus tüccarlar ve bazı ülkelerdeki aile babaları bunlardandı. İngiltere, büyük güçler arasında, hiç değilse ilke olarak daimî ordusu bulunmayan tek devletti.

Yine de 18. yüzyılda, dikkate değer bir istisna olan Fransa hariç, Avrupa ordularının çoğunluğu hâlâ paralı askerlerden oluşuyordu. Askerlik hizmeti, orduya katılanlara düzenli yemek, barınak ve macera sağlıyordu. İsviçreli muhafızlar, Fransız kraliyet ailesine olduğu gibi, Roma'daki papalara da hizmet ediyorlar-

dı ve diğer soydaşları çeşitli ordularda savaşıyorlardı. Hollanda ordusunda, Highland'li İskoçlardan oluşan bir tugay vardı. Askerlik hizmeti hâlâ saygınlık sağlayabiliyordu. Suç işlemiş olanlar ve geçmişinde nahoş şeyler bulunanlar sıklıkla sonunda asker oluyorlardı. Askerî olmayan görevliler, uşaklar, evli kadınlar, çocuklar ve fahişeler ordulara eşlik ederdi: Bir İngiliz komutan, "Biz yürüyen bir geneleviz," değerlendirmesinde bulunmuştu.

Firar ederken yakalananların kötürüm edileceği yönündeki tehditlere rağmen, firar olayları hep yaygındı ve ordunun %35'ini bulabiliyordu. Yedi Yıl Savaşı sırasında, 62.000 kadar asker Habsburg ordusundan firar etti, 70.000 asker Fransız ordusunu ardında bıraktı ve 80.000 Rus asker geceleyin kayıplara karıştı. Sıkı yanaşık düzenler, tıpkı amaçlandığı gibi, firarları caydırmaya yarıyordu çünkü askerler daha muntazam şekilde kontrol altında oluyorlardı. Ordu karargâhındaki sert ve hatta zalimce disiplin, savaş meydanındakini tamamlıyordu. "[Asker] yüz yüze olduğu tehlikelerden daha çok subaylarından korkmalıdır," diyen Büyük Friedrich, bu görüşünde yalnız değildi. Birlikler için tedarik stratejileri bu yüzyılda daha bir ilerlemesine rağmen ordular, tedarik kamplarından çok uzağa nadiren gidiyorlardı. Paralı askerlerin ve zorla askere alınanların sadakatsizliği ve güvenilmezliği, çoğu kez savaşın sona ermesine katkı yapıyordu.

Askerî teknoloji, barutun icadından beri yavaşça evrilmişti. 17. yüzyılda, süngü kullanan yani ucuna jilet gibi keskin bir bıçak takılmış tüfeği olan bir asker, sadece mızrak benzeri bir silahla donanmış piyadeyi savaş meydanından atmıştı. 17. yüzyılda savaş sanatının geçirdiği diğer önemli değişiklikler arasında, tüfekçinin dakikada üç atış yapmasına olanak veren ve menzili uzatan geliştirilmiş, kartuşlu ve harbili çakmak taşlı tüfekler vardı. Elde taşınan ateşli silahlar ilk kez pratik silahlar hâline geldi. Menzilleri biraz uzayan toplar da hafifleşti ve daha hareketli hâle geldiler. Topçu subaylarının eğitimi iyileşti.

18. yüzyıldaki askerler, önceki yüzyıla kıyasla artık çok daha iyi eğitimli ve disiplinliydiler; ordular öncekinden çok daha büyüktü. Birliklerin disiplini ve etkili dizilişi, savaş kazandırıyor ya da kaybettiriyordu. Kısa mesafe dışında isabetsiz olan eski tüfekler, sırayla tüfeklerini yeniden dolduran saflar hâlinde askerlerce ateşleniyordu. Düşman süvarilerini etkisiz kılmak amacıyla genelde ordunun kanatlarından gerçekleştirilen süvari taarruzları çoğu kez çabucak sona eriyordu.

Birliklerin iyi eğitilmiş ve disiplinli olmalarını gerektiren ve koordineli hareketler içeren saf dizilişi dâhil yeni taktikler, 16. ve 17. yüzyıllarda daha büyük manevra kabiliyeti kazandırmıştı. 18. yüzyılda, saf ve kol dizilişlerinin bir "karma düzen"de birleştirilmesiyle daha da büyük manevra kabiliyeti sağlandı. Dahası, İngiliz ve Prusya orduları, sıklıkla süngü ile vuruşarak düşmanla daha hızlı temas sağlayabilen hafif bir piyade tümeni kurmakta başı çektiler. Yine de

muharebede hâlâ savunma ağır basıyordu; Fransa'nın kuzey sınırı boyunca 17. yüzyıl sonunda inşa edilen aşılamaz istihkâmlar bunun simgesiydi. Saf dizilişleri, saldırıdan çok savunmaya elverişliydi.

Otuz Yıl Savaşı'nın (1618-1648) sınır tanımayan katliamlarından sonra, savaşlar biraz daha medenileşti ya da hiç değilse biraz daha öngörülebilir oldu ve sivil can kayıpları azaldı. Savaş tutsakları, avamdan olanlar bile, nispeten daha iyi koşullarda tutuldular ve bazen diğer tutsaklarla değiş tokuş edildiler. Lojistik desteğin ve profesyonelleşmiş olan iyi talimli orduların gelişmesi, askerlerin artık ne bulurlarsa onunla yetinmek zorunda olmadıkları anlamına geliyordu. Savaşın amaçları, artık genellikle monarşik ve aristokratik medenilik sınırları içinde belirleniyordu. Zafer kazanılınca, düşmanı imha etmek için kovalama gereği duyulmuyordu. Savaş zamanında siviller artık genellikle korunup kollanıyorlardı.

Donanmalar

İngiliz devlet adamları, denizlerde Fransa'ya karşı üstünlüğü devam ettirmek için gerek doğrudan askerî harekâtlar gerekse Fransa'nın Alman devletleri arasındaki düşmanlarına büyük parasal yardımlar yaparak, düşman Fransa'yı kıta Avrupa'sında meşgul etmek gerektiğini biliyorlardı. Kraliyet Donanması, 17. yüzyılın ikinci yarısında büyümeye başlamıştı. Ticareti korumaktaki rolü arttıkça, donanma daha da büyüyerek 1750'de 105 gemiden 1790'da 195 gemiye çıktı; daha küçük olan Fransız donanması ise oldukça mütevazı bir büyümeyle 81 savaş gemisine, yani İspanyol Donanması'ndaki gemi sayısının 9 fazlasına ulaştı.

Yelkenler, gemi donatıları, haritalar ve seyir teknikleri konusunda daha önce kaydedilen ilerlemelerden yararlanılarak, gemilerin büyüklüğü ve kalitesi açısından da ilerlemeler sağlandı. Gemi yapımında, matematik ve seyir uzmanlarından bilimsel yardım alındı. İlk olarak İngilizler, gemilerinin gövdelerinde bakır kullandılar ve bu da gemilerin daha sağlam olmasını sağladı. Daha büyük çaplı ve daha kısa namlulu toplar, yakın çarpışmada ölümcül sonuçlar doğurdu.

Firar sorunu, en azından gemiler limandayken, donanmaların da başını ağrıtıyordu. 1776-1780 yılları arasında İngiliz donanmasına katılan adamların neredeyse dörtte biri firar etti; bunların birçoğu, asker bulma çetelerince zorla gemilere getirilmişti. C vitamini eksikliğinin neden olduğu iskorbüt hastalığına karşı limon suyu kullanılmasına rağmen, gemi hastalıklarından birçok denizci ölüyordu.

İngiliz donanmasının üstünlüğü, ticaretin ve imparatorluğun genişlemesine temel oluşturduğu için 18. yüzyılda pek az ciddi deniz çatışması meydana geldi. "Deniz muharebesi nedir, bilir misiniz?" diye sormuştu bir Fransız bakan. "Filolar manevra yapar, birbirine girer, birkaç atış yapar ve sonra her biri geri çekilir ... deniz ise önceki kadar tuzlu kalır." Kıran kırana muharebelerin maliyeti aşırı

yüksek görünüyordu; gemileri yapmak ve idame ettirmek muazzam derecede pahalı bir işti. 1774-1780 yılları arasında hastalıktan ölen İngiliz denizcilerin sayısı, savaş yaraları nedeniyle ölenlerin on beş katıydı.

Büyük Britanya'da Siyasal Değişim

İngiltere'de, 1688 Şanlı Devrim'i elli yıllık toplumsal ve siyasal kargaşaya son verdi. 1689 tarihli Haklar Bildirisi, Parlamento'nun vergileri onaylama yetkisini güvenceye aldı ve hükümdarın yasaları askıya almasını ya da lağvetmesini yasakladı. Parlamento, askerî finansmanı ve ordunun büyüklüğünü denetleme yetkisini devam ettirdi. Barış zamanında ancak Parlamento'nun onayıyla daimî ordu tutulabiliyordu (her ne kadar başlı başına bu, teknik olarak anayasa dışı olsa ve Avam Kamarası'nın yıllık olarak finansmanı onaylaması gerekse bile). Dolayısıyla, 17. yüzyıldaki siyasal mücadeleler, kralın ülkeyi yönetirken Parlamento'yla birlikte çalışması gerektiğini ortaya koymuştu. Buna karşılık, devlet de mülkiyet ve himaye haklarının garantörlüğünü üstlendi. Parlamento'nun yetkileri ve son derece dar bir seçmen tabanına dayanıyor olsa bile Avam Kamarası'nın seçilmiş mahiyeti, İngiliz siyasal yaşamını kıta Avrupa'sındaki rakiplerininkinden ayırıyordu.

Şanlı Devrim'i izleyen "aristokratik uzlaşma" dönemi, bu terimin ima ettiği kadar siyasal didişmelerden bağışık değildi. Ama İngiliz siyasal yaşamına büyük değişiklikler getirdi. Yalnızca asilzadeleri temsil eden Lortlar Kamarası'na kıyasla gitgide çok daha önemli bir siyasal tartışma zemini hâline gelen Avam Kamarası'nda zengin mülk sahiplerinin çıkarları temsil ediliyordu. Kralın, Avam Kamarası'nı çekip çevirmesi de gitgide zorlaştı.

Tory'ler ile Whig'ler arasındaki siyasal farklılıklar (*bkz.* Bölüm 6) daha bir kemikleşti. İlk gruptakiler artık açıkça tahtın ayrıcalıklarıyla, ikinci gruptakiler ise Parlamento'nun haklarıyla özdeşleştiriliyorlardı. Whig'lerin kanısına göre, Parlamento'nun görevi hürriyeti, mülkiyeti ve kanun hâkimiyetini savunmak, böylelikle de tahtın olası iktidar istismarlarına karşı İngiliz anayasasını korumaktı. İrlanda doğumlu siyaset kuramcısı Edmund Burke'ün (1729-1797) sözleriyle, Britanya'nın (monarşi, Lortlar Kamarası ve Avam Kamarası kurumlarını dengeleyen) "karma anayasa"sı, "keyfî iktidar ile anarşi arasında bir kıstak" olarak duruyordu. Bu dönemde, hükümet politikalarına karşı Parlamento bünyesindeki muhalefetin, birbiriyle yarışan çıkarların üstünlük mücadelesi verdikleri bir siyasal sürecin fıtri bir parçası olduğu yolunda bir anlayış ortaya çıktı. Dahası, 18. yüzyılda sıradan insanlar giderek artan bir ısrarla siyasal yaşamda söz hakkı istedikçe, siyasal yaşam İngiliz siyasal seçkin zümresinin dar sınırlarından dışarıya taşmaya başladı. Britanya'nın Kuzey Amerika'daki sömürgelerinde de buna benzer ve bazı bakımlardan da paralel bir hürriyet mücadelesi başlayarak, Amerikan Bağımsızlık Savaşı'na (1775-1782) yol açtı.

Britanya'da Genişleyen Merkezî Yönetim

Britanya, haklı olarak, hürriyete verdiği siyasal ağırlıkla tanındı. 17. yüzyıl ortasındaki İngiliz İçsavaşı'nda Parlamento'nun anayasal monarşiyi savunma uğruna kazandığı zafer, 18. yüzyıl İngiliz kimliğini oluşturan temel öğeler arasındaydı. Yine de kıta Avrupa'sındaki Fransa'da, İspanya'da, Avusturya'da ve Rusya'da olduğu gibi, mutlakiyetçi olmayan Büyük Britanya'da da merkezî yönetimin yetkileri genişleyerek, "büyük orduların ve donanmaların, çok çalışkan idarecilerin, yüksek vergilerin ve muazzam borçların tamamladığı mali-askerî devletlerin İngilizlere has biçimi" denilen bir yapı yarattı. 18. yüzyıl sonuna gelindiğinde, İngiliz devleti belki de yüz yıl öncesine oranla on kat daha fazla gelire sahipti. Aynı zamanda da gitgide küresel bir nitelik kazanan ticaret ve savaş faaliyetleri, devletin idari yeteneklerine daha fazla yük olmaya başladı. Askerî ve sivil idarenin genişlemesi, daha da merkezileşmesi, profesyonelleşmesi ve etkili hâle gelmesi yeryüzündeki en büyük güç olarak Fransa'nın yerini Britanya'nın almasına olanak sağladı. İngilizlerin toprağa yönelik mali, ticari ve imalata dönük çıkarları, deyim yerindeyse vecd içinde, tüm dünyada İngiliz askerî angajmanlarını takip etti. "The City" adıyla anılacak olan yerde –Londra'nın finans semtinde– merkezlenen Britanya'nın mali camiası, Britanya'nın Avrupa'da ve diğer yerlerde giriştiği savaşlarla, gitgide daha bağlantılı ve mali olarak bağımlı hâle geldi. Britanya İmparatorluğu, yalnızca Britanya'nın zenginliğiyle değil, Britanyalı kimliğiyle de yakından ilişkili olup çıktı.

Britanya, 1680-1780 yıllar arasında imparatorluğunu kurdu ve sağlamlaştırdı. Britanya ordusu ve donanması üç kat büyüdü. Hazinenin, dış savaşlar ve emperyal fetihler için para bulma kapasitesinin artmasının yanı sıra gücü ve erişimi de arttı. Ekonomi hızla büyüdükçe, Britanya Devleti yeni vergiler koydu ve etkili vergi tahsilatları yaptı; devlet gelirlerindeki payı giderek artan gümrük vergileri, arazi vergileri ve (ticari mallardan alınan) özel tüketim vergileri de bunlara dâhildi. Hükümet, daha önce hiç olmadığı kadar borçlanarak millî borç yükünü artırdı. Britanya'nın bürokrasisi de sayıca büyüdü ve karmaşıklaştı. Hükümet görevlileri daha da profesyonelleştiler, teknik uzmanlık daha bir önem kazandı ve hükümet daireleri daha açık seçik tanımlandı. Kamu hizmeti mevkileri, eğitimli adamlara toplumsal ilerleme şansı sağladı.

Britanya hükümeti, kıta Avrupa'sındaki rakipleri gibi, hanedanlık ve ticaret savaşlarını finanse etmek için alınan borçların dağ gibi yığdığı millî borçları ödeyip kapatma sorunuyla boğuşmayı sürdürdü. Hükümet harcamalarının dörtte üçünden fazlası orduya, donanmaya ya da önceki savaşların borçlarını ödemeye gidiyordu. Hükümet, 1719'da Güney Denizi Şirketi'ne millî borcu devralma hakkı verdi; Güney Denizi Şirketi, 1719'da kurulmuştu. Hükümet, iki yıl sonra, Latin Amerika'yla köle ticareti tekelini bu şirkete verdi ve Avrupa'yla ticaret için elverişli şartlar sağladı. Ama İspanyol Veraset Savaşı sırasında İspanya'yla aralıklı

çatışmaların meydana gelmesi nedeniyle, böyle bir ticaretin ancak uzak gelecekte kâr getireceği anlaşıldı. Hızla taze sermayeye ihtiyaç duyan şirketin direktörleri, cazip şartlarla hisse satışına karar verdiler. Bazı potansiyel alıcılara rüşvet verdiler ve yüksek hükümet görevlileriyle bağlarını güçlendirdiler.

Birçokları millî borcun alacaklısı durumunda bulunan ve paralarını geri almak isteyen vicdansız yatırımcıların da katkısıyla, şirket, devletin kendilerine olan borcunu şirket hisselerine dönüştürdü. Direktörler, hisse fiyatlarını yüksek belirlediler. Daha önce hisse satın almış olanlara temettü ödemek için fonlarının kullanılabildiği yeterli sayıda yatırımcı olduğu sürece bu dalavere işe yaradı. Ama tüm kârlar, gerçek ticari kazançlardan çok, hisse satışına dayanıyordu.

Bir vurgunculuk humması İngiltere'yi pençesine aldı. Çoğunluğu iflas etmiş ya da tuhaf şekilde örgütlenmiş daha küçük şirketler mantar gibi türedi; örneğin bunlardan birinin faaliyeti, kelimenin gerçek anlamıyla, basma giyen kadınlarla sınırlıydı. "Daha sonra ilan edilecek bir amaç"la, bir hisse ortaklığı şirketi (yatırdıkları meblağa göre kâr bölüşümü yapacak hissedarların oluşturduğu bir firma) bile kuruldu. Bu vurgun çılgınlığı, 1720'deki sarsıntıyla son buldu. Güney Denizi Balonu, herhangi bir kazanç getirmeksizin, o yılın Eylül ayında patladı. Bu, ilk finansal çöküştü (Amsterdam'da ve Paris'te daha küçük çaplı spekülatif "balonlar"ın patlamasıyla da aynı zamana denk geldi).

Robert Walpole (1676-1745) 1721'de finans ve ekonomi bakanı olduğunda, siyasal yaşama bu finansal skandalın gölgesi vurmuş bulunuyordu; Walpole bu makamda yirmi yıldan uzun süre kaldı. Nispeten mütevazı durumdaki bir toprak sahibi eşrafın oğlu olan bodur ve kırmızı suratlı Walpole enerji dolu

En sonunda Güney Denizi Balonu'na yol açacak olan spekülasyonla Güney Denizi Şirketi hisselerinin nasıl yükseldiğini gösteren 1720 tarihli karikatür.

ve hırslıydı; devlet olanaklarıyla kendisini oldukça zengin etti ve görevinde, Britanya'ya olan siyasal güveni yeniden tesis etmeye kararlıydı. Parlamento, yalnızca hükümetin yetkilendirdiği şirketlerin halka açık hisse satmasına izin veren bir yasayı kabul etti. Walpole, bir amortisman fonu (her yıl bir kısmını ödeyerek ya da "amorti ederek" borcu kapatmayı amaçlayan bir fon) oluşturdu. Bu, güvenin tekrar sağlanmasına yardımcı oldu. II. George, Walpole'un yargı yeteneğine güveniyordu; Walpole, ithalata ve tuza getirilen daha yüksek vergiler de dâhil, uygulamaya koyduğu sevimsiz finansal reformları ve Britanya'yı savaştan uzak tutma çabasını hiç beğenmeyen bazı Parlamento üyelerinin (PÜ'lerin) gazabından kurtulmayı başardı.

Walpole, siyasal himaye sistemini mükemmelleştirerek, Avam Kamarası'nı fiilen çekip çevirdi ve Anglikan Kilisesi'ni yüz yıldan uzun süre devlet yapısının bir parçası hâline getirdi. Kendisine sadık PÜ'leri ("kayırılanlar"ı) yüksek kazançlı hükümet mevkilerine yerleştirdi ve bu mevkilerin bazıları hakikaten de birer arpalıktı. Bunun karşılığında onlar da hükümet lehine oy kullanıyorlardı. Yerel düzeyde, büyük başlar ilçe kraliyet temsilcisi ve küçükler ise sulh hâkimi oluyorlardı. Bir mezar taşı yazısı, orada yatan iyi bağlantılara sahip hanımefendinin siyasal himaye sayesinde elde ettiklerini utanmazca sergiliyordu: "Şerefli Stanhope ailesiyle olan yakın bağları sayesinde, kocasına ve çocuklarına kilisede ve devlette on iki tayin ayarlama erdemini gösterdi," aslında hiç de fena bir voli değil. Walpole aynı zamanda da Jacobitleri tecrit etmeye çalışarak, Britanya tahtının Hannover hanedanına geçişini kolaylaştırdı.

Ne var ki, Walpole'un Parlamento'dan gördüğü destek en sonunda çatırdamaya başladı. Walpole'un, şarabı ve tütünü özel tüketim vergisi kapsamına alma girişimi, şiddetli protestolara yol açtıktan sonra 1733'te başarısız oldu. Yaşlı William Pitt (1708-1778), Walpole'a karşı "genç yurtseverler" koalisyonuna önderlik etti. Bu grup, özgül olarak, gemileriyle Atlantik'te Britanya gemilerini taciz eden İspanya'ya karşı Walpole'un harekete geçmemesine kızıyordu. Walpole, kamuoyunun yoğun çağrılarıyla 1739'da İspanya'ya savaş (Jenkins'in Kulağı Savaşı) ilan ettikten iki yıl sonra görevini bıraktı.

Kötü nam salmış tutarsızlığı yüzünden "Keşmekeş (Hubble-Bubble)" lakabıyla tanınır hâle gelen Newcastle dükü (Thomas Pelham-Holles, 1693-1768), Walpole'un yerine geçti ve makamının hamilik olanaklarından maharetle yararlandı. Ondan sonra Pitt başbakan oldu. "Büyük Avamcı" Pitt, kâh coşan kâh yıkılan yapayalnız ve istikrarsız bir adamdı. Demagoji yapardı, küstahtı, insafsızdı ve korku yoluyla saygı yaratmaya çalışırdı.

Avam Kamarası'nın Rolü

Britanya hükümdarı, savaş ilan edebilir ve barış yapabilirdi, Parlamento'yu toplayabilir ya da dağıtabilirdi; bakanlar kurulu üyesi, subay, piskopos, gene-

ral veya amiral olarak görevlendirmek istediği her kişiyi atayabilirdi. Bakanlar kurulu ve hükümet görevlileri, devletin işlevlerini ifa ediyorlardı. Ama bunu yaparken, Parlamento ile hükümdar arasında varılmış olan yürürlükteki pratik uzlaşmaları esas alıyorlardı.

18. yüzyılın ilk döneminde, Avam Kamarası gitgide siyasal yaşamın merkez üssü hâline geldi. Üyelerinin tümü soylulardan oluşan Lortlar Kamarası'nın aksine, Avam Kamarası'nın üyeleri, toprak varlığına dayalı dar seçme hakkına sahip Britanyalılarca seçiliyordu. Hâlâ ağırlıkla "eşraf" ya da toprak sahibi çıkarlarını temsil etmesine karşın, Avam Kamarası'na seçilen tüccarların sayısı arttı çünkü gerek unvan sahibi soylu gerek unvansız eşraf gerekse avamdan olsunlar, iş faaliyetleriyle servet yapmış olan aileler paralarını toprağa yatırıyorlardı. Varlıklı PÜ'ler, himaye yoluyla kendi yörelerindeki oyları blok olarak kolayca kontrol edebiliyorlardı. Britanya'da, 1776'da Avam Kamarası üyelerinin yarısını yalnızca 5.700 adam seçiyordu; bu üyelerin çoğu da yedi yılda bir rutin olarak yeniden seçiliyordu. Oy hakkına sahip olanların sayısı yalnızca üç ilçede 4.000'den fazlaydı ve birçok başka ilçede oy verebilen erkeklerin sayısı 15'ten azdı. Bu nedenle, 1754'te bir lort kendinden emin şekilde oğluna şöyle güven vermişti: "Yeni Parlamento'da sandalyen sonunda mutlak olarak garanti altında ve üstelik muhalefetle karşılaşmayacaksın ya da kişisel sıkıntıya girmene veya orada görünmene de gerek olmayacak." Bazı PÜ'ler, "çürük" ve "çantada keklik" ilçelerden geliyorlardı. Hiç kimsenin yaşamadığı ama Avam Kamarası'na iki üye gönderen kötü ünlenmiş "Old Sarum" ve yüzyıllardır sular altında olan başka bir ilçeden tutun da neredeyse onlar kadar kolay yönlendirilebilen birkaç yüz seçmenin yaşadığı bazı ilçeler, çürük ilçeler arasındaydı. Çantada keklik ilçeler PÜ'nün cebindeydi çünkü o üyenin hiç rakibi yoktu.

İngiltere'nin büyüyen sanayi kasabalarından bazıları Parlamento'da temsil edilmiyordu. Kentli seçkinlerin birçoğu, Avam Kamarası'nda temsil edilen yörelerin PÜ'lerince çıkarlarının "hakikaten temsil edildiği" düşüncesine artık katılmıyordu. Dahası, artan siyasal hoşnutsuzluk, "çürük" ve "çantada keklik" ilçelerce simgelenen kurumsallaşmış kayırmacılığın ve açık yolsuzluğun, Avam Kamarası'nın olası zorbaca istismarlara karşı anayasanın savunucusu olma görevini zaafa uğrattığı konusundaki kaygıları yansıtıyordu.

1760'larda Parti Siyasetinin Gelişimi: Whig'ler ve Tory'ler

Whig'ler ve Tory'ler, Robert Walpole dönemi boyunca makul bir uyum içinde idare etmişlerdi. Ama Walpole'dan sonra Whig'lerin birçoğu, bakanları kralın yanı sıra Parlamento'nun da kabul etmesi gerektiğini düşünmeye başladılar. Buna karşılık, geleneksel olarak Tory'ler, kralın ve Kilise'nin ayrıcalıklarının ne pahasına olursa olsun sürdürülmesi gerektiği görüşündeydiler.

1760'ta tahta çıktıktan sonra, III. George, Parlamento olmadan hükmetmeye niyetliymiş izlenimini verdi. Yedi Yıl Savaşı sırasında, kral 1761'de İspanya'ya savaş açmayı reddettiği zaman, Pitt başbakanlıktan istifa etti. Bunun üzerine kral, eski öğretmeni olan Bute kontu (1713-1792), aristokrat ve kendi halinde bir İskoçyalı olan John Stuart'ı dışişleri bakanı ve sonra başbakan olarak atadı. Ama Bute, hiç sevilmeyen bir seçimdi çünkü PÜ değildi; pek az siyasal deneyim ve daha da az nüfuz sahibiydi; Britanya'nın İspanya'ya karşı düşmanca eylemlere girişmesini istemiyordu.

Kralın "en aziz dost"unu ataması, Whig'lerin gözünde, kralın Parlamento'nun rızasıyla hareket etmesine ilişkin olan yazısız anlaşmanın çiğnenmesi demekti. Kararlı muhalefet, kralın inadını pekiştirmekten başka bir işe yaramadı. Basın, Bute'u yerden yere vurdu ve sokaklarda kalabalıklar ona karşı seslerini yükselttiler. Israrlı söylentilere göre, Bute, kralın annesinin sevgilisi olması sayesinde atanmıştı. Sinir krizi geçirmenin eşiğine gelen Bute, 1763'te istifa etti.

Bakan sorumluluğu sorusunu gündeme getiren Bute'un atama işlemi, Avam Kamarası'nda ideolojik bölünmeye neden oldu. III. George, tüm meselelerde desteklerini alacağına artık güvenemediği Whig taşra beyefendilerine cephe aldı. Kral, monarşinin bağımsızlığı ve özellikle de kimi isterse onu bakan olarak seçme hakkı konusunda ısrarcıydı.

"Taşra beyefendileri"nin çıkarlarını temsil eden PÜ'ler, "parti" sözcüğünü kullanmaya başladılar ama bir sonraki yüzyılın sonlarında ortaya çıkacak olan resmî örgütlenme ayrıntıları henüz söz konusu değildi. Whig'ler, geleneksel olarak Parlamento'nun haklarını savunmuş olmalarına rağmen, Kral George onları başka türlü suçlamış olsa bile, hiç kuşkusuz tahta sadık kaldılar. Tory'ler ile Whig'leri ayıran sorunlar birçok bakımdan Walpole dönemine ve hatta İngiliz İçsavaşı'na damgasını vurmuş sorunlarla aynı olmayı sürdürmesine karşın, yeni yeni beliren siyasal parti fikri, belki de bizatihi siyasal gruplaşmalardan daha kalıcı bir önem taşıyordu.

"Parti" sözcüğü, 1688 Şanlı Devrim'i zamanından beri vardı; siyasal tartışma konusu olan özgül bir meselede ortak kanıya sahip bir grup insan anlamını taşıyordu. Kendi çıkarları için entrika çeviren bireylerin oluşturduğu bir grup şeklindeki olumsuz çağrışımı 1670'lerden beri taşıyan "hizip" sözcüğünün aşağı yukarı eş anlamlısıydı. Bununla birlikte, Jacobit Tory'ler hariç olmak üzere, Whig'ler ile Tory'ler arasındaki farklılıklar, ilk iki George'un saltanat dönemlerinde muğlak ve belirsizdi. III. George'un, partilerin üstünde bir hükümet kurmakta sergiliyor göründüğü kararlılık, Whig'lerin dayanışmasını canlandırdı. Parlamento'daki muhalefet partisi varlığının, Parlamenter temsil sisteminin asli bir unsuru olduğu düşüncesi gelişti.

III. George, "hizip" kuvvetlerini alt etmenin kendi görevi olduğu konusunda ısrarcıydı. Örneğin Burke, kralın "parti" kavramını karalama çabalarına karşı

çıktı. 1770'te yazdığı *Thoughts on the Cause of the Present Discontents* (Bugünkü Hoşnutsuzlukların Nedeni Üzerine Düşünceler) adlı risalede, partiyi, "hepsince paylaşılan belirli bir ilke temelinde, ortak çabalarıyla *millî çıkarı* yükseltmek için bir araya gelmiş insan topluluğu" olarak tanımladı. Burke'ün inancına göre, siyasal partiler, temsilî hükümetin ve dolayısıyla siyasal düzenin temelini oluşturuyorlardı. 1770 tarihli bir gazete makalesi daha da ileri gidiyordu: "Hükümetçe alınan önlemlere karşı Parlamento'daki muhalefet, başlı başına kötü bir şey olmaktan öyle uzaktır ki, sıklıkla devletin yararına olumlu sonuçlar vermiştir. "Sorumluluk sahibi yönetim"in korunmasını, özgül olarak da bakanların Parlamento için kabul edilebilir olmaları gerektiği anlayışını ancak partiler güvenceye alabilirdi. Sadık bir Parlamenter muhalefete ilişkin bu kavram, Fransa'da ya da kıta Avrupa'sının başka bir yerinde bulunmuyordu. Bu anlamda, Britanya'yı oluşturan tüm bölgelerde de bulunmuyordu; aile bağlarının ve açık kayırmacılığın egemen olduğu siyaset, birçok yerde önceki gibi sürüyordu.

III. George, Avam Kamarası üyelerinin yaklaşık üçte birinin koşulsuz desteğine güvenebiliyordu; bunun en azından kısmi bir nedeni, onların sarayca ataması yapılan makamlarda bulunmalarıydı. Şaşmaz şekilde "saray" lehine oy verenler, özellikle Whig muhalefetinin gözünde, giderek Tory'ler olarak tanınır oldular. Hükümetin destekçileri, bütün yaftaları reddettikleri gibi bu ismi de reddettiler ama aynı zamanda da monarşinin, aristokrasinin ve Anglikan Kilisesi'nin ayrıcalıklarına dayalı ataerkil bir toplumu yekvücut olup savunmakla, bu kavrama geçerlilik kazandırdılar.

1766'da III. George, yeniden başbakan olarak görev yapması için, muazzam popülerliğe sahip Pitt'e yaklaştı; Whig'leri bölmeyi umuyordu çünkü "Büyük Avamcı", aristokratik Whig'lerden soğumuştu. Pitt, asilzade yapılmayı kabul edip Chatham dükü olmakla, siyasal dostları arasında bile desteğini kaybetti. Bununla birlikte, Whig'ler arasında, en başta da nobran Pitt ile Newcastle dükü ve yandaşları arasında çıkan sert tartışmalar, Whig'lerin çoğunun artık kabul ettiği yeni "parti" kavramını ortadan kaldırmadı. Whig'ler için en önemli mesele hâlâ kralın ne dereceye kadar Parlamento'dan destek almaksızın hareket edebileceği meselesiydi.

Britanya'da Milliyetçiliğin Yükselişi

İngiliz İçsavaşı'na ve Şanlı Devrim'e yol açan krizler sırasında kral ve Parlamento derin görüş ayrılığına düşmüş olmalarına rağmen, daha sonra Britanya'nın ticari ve uluslararası üstünlüğü uğruna birleştiler. 18. yüzyılda Büyük Britanya'da kuvvetli bir milliyetçilik duygusu gelişti. Milletin yüksek özgürlük düzeyinden duyulan kıvanç ve Katoliklik tehdidini püskürtmüş, mutlakiyeti önlemiş Protestan kurum olarak Parlamento'ya saygı da bu duygu kapsamındaydı.

İngiltere'de Reformasyon'dan beri yaygın olan Katoliklik korkusu, Britanya'da milliyetçiliği ateşledi. İngiliz-Fransız savaşları sırasında Fransız istilası tehdidiyle yüz yüze kalan toplumun tüm kesimlerinden Britanyalı yurtseverler, Britanya Adaları'nı Tanrı'nın seçilmiş ülkesi olarak kucakladılar; Britanya'nın zenginliğiyle ve toplumsal istikrarıyla böbürlendiler, Katolik güçler olan Fransa'yı ve İspanya'yı ise küçümsediler.

William Pitt (Yaşlı), imparatorluk kurucusu bir kişiydi. Tahtın Hannoverci çıkarlarının dış politikada ağır bastığına inanan ve Walpole'u Britanya'nın yurtdışı çıkarlarına kayıtsız kaldığı için suçlamakla ün yapan Pitt, dikkatini, sömürgeleri genişletmeye yöneltti. 1759 yılında, sömürge ticaretine burun kıvıran soylulara, "Bakalım, şimdi şekere kim gülecek?" diye gürlemişti. Robert Walpole'un en küçük oğlu, roman yazarı ve keyfini sürdüğü oldukça kazançlı makamlar sayesinde yazmak için bolca zamanı olan Horace Walpole (1717-1797), tüm bunlarla ilgili bazı kuşkuları olan az sayıdaki kişiden birisiydi. "Hiç kimse Doğu Hint Adaları'na iyi niyetlerle gitmedi," demişti genç Walpole ve alaycı bir ifadeyle şöyle eklemişti: "Gerçekten öyle görünüyor ki, bir sonraki sefer sırasında dünyanın fethini bitirmeye niyetliydik."

Dolayısıyla, ticari kârın ve imparatorluğun çekiciliği, Britanya'da milliyetçiliğin belirlenmesine yardımcı oldu. Gördüğümüz üzere, Londra'da yatırımcılardan oluşan finans camiası, yalnızca ekonomideki değişim olaylarını takip etmekle kalmayıp, Britanya'nın girdiği savaşların iniş çıkışlarını da takip etti. Ne de olsa epey büyük sayıda finansör, devletine borç para vermişti ve dolayısıyla, o paranın ne için kullanıldığını da dört gözle seyrediyordu. Dış ülkelerle ve sömürgelerle yapılan ticaret, donanmanın sağladığı korumaya bağlıydı; bu da onların çıkarlarını, Büyük Britanya'nın bayrağı Union Jack'le daha da sıkıca ilişkilendirdi. Devletin kendisinin vergi geliri sağlaması, ticari faaliyetlerin genişlemesine bağlıydı. İktisadi çıkar gruplarının ve lobilerin temsilcileri, söz gelimi özel tüketim ve gümrük vergilerine ilişkin görüşlerini duyurmak için Londra'daki finans camiasıyla ve hükümet çevreleriyle temaslarda bulunuyorlardı. Yeni yurtsever cemiyetler ortaya çıktı ve bunların bazıları, sıradan halkı milliyetçi coşku dalgasının içine çekiyordu.

Toprak sahibi seçkinler ile ticaret camiası arasındaki genelde uyumlu ilişki, toplumsal-siyasal istikrarın ve yükselen İngiliz milliyetçiliğinin bir kaynağıydı. Onlar, imparatorluk kurma amacında birleştiler. Soylular ve eşraf, devlet faaliyetlerinin genişlemesinden yarar gördüler ve taht için verdikleri borçlarla yatırımlarını çeşitlendirdiler. Kıta Avrupa'sındaki güçlerin aksine, Britanya'da tüm uyruklar vergi ödüyorlardı. Bu, tüm toplumsal gruplara Britanyalı olma duygusu kazandırdı. Aynı zamanda (Fransa'daki durumun aksine), iyileşen ulaşım-iletişim ve ulusal bir pazarın gelişmesi, Britanya'da millî bütünleşme sürecine katkı yaptı.

Özgürlüklerinden ve ülkenin daha ademimerkezî yönetim biçiminden kıvanç duyan Britanyalı seçkinlerin millete bağlılığı, hürriyetlerine yönelik müdahalelerden yakınmaksızın daha güçlü bir devlet aygıtını kabul etmelerini de sağladı. Bu nedenle, keyfî tiranlığa karşı (yasa önünde eşitliğe dayalı) anayasal güvencelere gereksinim duymadılar. Daha güçlü devlet, Britanyalı toprak sahiplerinin konumunu zayıflatmadı ve sivil toplum içindeki kişisel özgürlüklerine hiçbir şekilde müdahale etmedi.

Anglo-İrlandalı, İskoç ve Gal toprak sahipleri, millî bir Britanyalı seçkinler zümresiyle daha çok bütünleştiler; söz konusu gruplar arasındaki evliliklerin artması bunu gösteriyordu. Tıpkı İskoçları ya da Galleri potansiyel olarak tahtın sadakatsiz yabancıları olarak kabul eden İngiliz sayısının azalması gibi, İskoçların hepsi değilse de birçoğu, kendisini Britanyalı olarak görmeye başladı; ama İngilizler, Katolik İrlandalılara ilişkin bu dışlayıcı görüşlerini koruyorlardı. Parlamento'nun ayrıcalıkları bir yana, Britanya monarşisi, ordusu ve donanması milletin birleşme noktası olarak gitgide daha çok saygı gördü ve yüceltildi.

Yerleşik Otoriteye Meydan Okumalar

1760'lı ve 1770'li yıllarda, çeşitli ülkelerde reform hareketleri ortaya çıktı. Britanya'da "hürriyet" sözcüğü, hükümete karşı siyasal muhalefetin parolası hâline geldi. Atlas Okyanusu'nun karşı kıyısındaki paralel bir mücadelede, Britanya'nın on üç kolonisinde yaşayan Amerikalılar, "temsil edilmeyenlerden vergi alınmaması"nı istediler ve sonra olumsuz yanıt alınca bu "Yurtseverler", Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nda Britanya hâkimiyetine karşı isyan ettiler. Kıta Avrupa'sında da benzer reform hareketleri, mutlak hâkimiyeti (Danimarka'da yapıldığı gibi) azaltmaya ve bu hakimiyetin despotizme dönüşmesini (Fransa'da yapıldığı gibi) önlemeye çalıştılar ya da daha güçlü bir merkezî otoritenin dayatılmasını (Felemenk Cumhuriyeti'nde yapıldığı gibi) engellemek istediler. Başka reform hareketleri, yine en dikkat çekicisi Fransa'da olmak üzere, haksız ayrıcalıklar gibi görülen şeylere karşı durdular. Her Batılı ülkede, gazeteler ve bültenler aracılığıyla olduğu kadar, tüccarlar, gezginler ve diplomatlar aracılığıyla da diğer devletlerdeki siyasal olaylar hakkında daha çok bilgi edinilebiliyordu. Britanya'da ve Batı Avrupa'nın kimi yerlerinde kurulan siyasal kulüpler de siyasete daha yoğun ilgi gösterildiğini yansıtıyordu. Öyleyse bu reform hareketleri, dolaylı da olsa birbirini etkiledi.

Britanyalı Radikaller

1760'lı yıllarda Britanya'daki sıradan halk, seçim reformu istiyordu ve bazıları, erkeklere genel oy hakkı verilmesi çağrısında bile bulunuyordu. Reformcular, İngiltere'nin kuzeyindeki hızla büyüyen sanayi yörelerinin Parlamento'da ye-

terince temsil edilmeleri için seçim çevresi sınırlarının yeniden çizilmesini ve aşırı yetersiz temsil edilen Londra'nın daha fazla PÜ çıkarmasını istiyorlardı. Dahası, oy hakkı olmayan bayağı halktan da daha fazla özgürlük haykırışları yükseliyordu.

Londralı başarılı bir içki imalatçısının oğlu olan John Wilkes (1727-1797), orta hâlli bir PÜ ve Protestan Ayrılıkçıydı. Çekici, nüktedan ve pervasız Wilkes, 1763'te *North Briton* adlı gazetesini yayınlamasıyla kamuoyunun dikkatini çekti. Gazetenin 45. sayısı, o yıl Fransa'yla uzlaşarak Paris Antlaşması'nı imzalayan ve Yedi Yıl Savaşı'na son veren hükümeti –doğrudan kralın kendisini– hedef alıyordu. Kral, "o isyan teşvikçisi, şeytan Wilkes"in, karalama suçundan tutuklanmasını emretti. Wilkes, tutuklanmasını adaletsiz ve keyfî hükümet erki tarafından hürriyete ve anayasaya indirilmiş bir darbe olarak gördüğünü duyurdu; savunmasında açıkladığı üzere, bu "öyle büyük önem taşıyan bir sorun"du ki, "İngiliz Hürriyeti'nin bir gerçek mi, yoksa gölge mi olduğunu anında belirler"di. Mahkeme, Wilkes'i bir hafta hapiste tuttuktan sonra, parlamenter dokunulmazlığını gerekçe göstererek salıverdi. Wilkes, zafer kazanmış bir edayla, yazgısının Britanya'daki "orta ve alt halk katmanlarının yazgısı"na bağlı olmasıyla övünüyordu.

Avam Kamarası'nca parlamenter dokunulmazlığı kaldırıldığı için, pornografi suçlamasıyla –hükümet, eskiden yazmış olduğu müstehcen bir şiiri bulup çıkarmıştı– takibata uğramaktan korkan Wilkes, 1764'te ülkeyi terk ederek Fransa'ya gitti. Dört yıl sonra geri döndüğünde tutuklandı, yargılandı, hüküm giydi ve sonra binlerce kişinin lehine gösteriler düzenlemesiyle serbest bırakıldı. Ondan sonra Wilkes, metropoliten Londra'nın Thames Nehri kuzeyindeki ve "The City" dışındaki büyük kısmını oluşturan Middlesex ilçesinden seçime katıldı. Wilkes, oy hakkı kazanabilecek kadar zengin tüccarların ve küçük imalatçıların desteğiyle, yeniden Parlamento'ya seçildi. Dört kez seçilmesine rağmen Parlamento, önceki mahkûmiyeti nedeniyle üyeliğini onaylamayı her defasında reddetti. Yurtseverlik cübbesini sırtına geçiren Wilkes, iktisadi sıkıntının, hububat protestolarının ve iş durdurmaların yaşandığı bir zamanda, temsil edilmeyenlerin hakları için başlatılan seferberliğin birleştirici simgesi hâline geldi.

"Wilkes ve Hürriyet" sözü nutuklarda, söyleşilerde ve şarkılarda yankılandı. 1769'da Haklar Bildirisi'ni Destekleyenler Derneği, hükümete "anayasayı ihya etme"si çağrısı yaparken, Wilkes'in adından söz ediyordu. Sayı 45 –*North Briton*'ın karalayıcı sayısı– birleştirici bir çağrı hâline geldi. Wilkes'in oldukça şekilsiz yüzü, posterlerde, el ilanlarında, şiirlerde, karikatürlerde, çay kâselerinde ve yemek tabaklarında görülüyordu; 1771'de Londra polis şefliğine (şerifliğine) ve hatta üç yıl sonra belediye başkanlığına seçildi fakat ne var ki bu iki makamı da işgal etmesine izin verilmedi.

(*Solda*) William Hogarth'ın bir gravüründe John Wilkes. (*Sağda*) Wilkes'in destekçileri sokaklarda.

Daha "saygıdeğer" reformcular artık daha fazla basın özgürlüğü için ve özellikle de hükümetin eleştirilebilmesi için karalama yasalarının yeniden tanımlaması çağrısı yapıyor ve Parlamento'daki tartışmaları yayınlama hakkı istiyorlardı. Ayrıca, Parlamento'nun her yıl toplanmasını ve PÜ'lerin de temsil ettikleri yörelerde yaşamak zorunda olmalarını talep ediyorlardı. Bununla birlikte, Whig'lerin çoğu artık açıkça Wilkes'le bağlarını koparmıştı; bunun kısmi bir nedeni, Wilkes'in oldukça sevimsiz ünü ve üst sınıfların gözünde "ayaktakımı" ile özdeşleşmesiydi. Erkeklere genel oy hakkı için yapılan gösterilere ihtiyatla bakıyorlardı. Bakanlık sorumluluğu ilkesinde ısrar etmenin ötesine geçmeye istekli Whig'lerin sayısı çok azdı.

Büyük şehirlerin çoğunda kurulmuş olan edebî ve "felsefi" dernekler, 17. yüzyıldaki siyasal krizler sırasında gelişmiş olandan daha da geniş bir siyasal kültürün doğmasını kolaylaştırdı. Konaklama yerleri ve kahvehaneler, müşterilerini rahat ettirmek için tesislerine özel okuma odaları eklediler. 1760'a gelindiğinde, sayıları 1724'te 75 iken Wilkes'in ilk tutuklandığı zaman yaklaşık iki yüze çıkmış olan Londra matbaaları, dört tanesi günlük olmak üzere seksen dokuz gazete basıyordu. Ayrıca otuz beş gazete de Londra dışında yayınlanıyordu. 1790'a gelindiğinde, on dört tane günlük Londra gazetesi vardı ve taşra gazetelerinin sayısı dört kat artmıştı. Başkent ve büyük taşra kentleri siyasal broşürlere, el ilanlarına ve karikatürlere boğulmuştu. 1760'lara gelindiğinde sanatçılar, yergilerine hedef olanların adlarını saklamaktan vazgeçtiler. Tıpkı hükümete muhalif Whig'lerin ve Parlamento dışı radikallerin yaptıkları gibi, hükümet de kamuoyu önünde

davasını savunmak için gazetelerden, broşürlerden, risalelerden ve el ilanlarından yararlanma gereği hissetti.

Amerikalı Devrimciler

1760'lı yıllarda, Britanya tahtına karşı başka bir meydan okuma da Atlantik'in ta ötesinde, Kuzey Amerika'da içten içe mayalanıyordu. Yüzölçümü İngiltere'den kat kat büyük olan on üç Amerikan kolonisi, Britanya hükümeti için gitgide daha zor idare edilir hâle gelmişti. Britanya ihracatının %20'sini alan ve ithalatının %30'unu sağlayan kolonilerin nüfusu, sadece yetmiş yılda on kat artarak, 1700'de yaklaşık 250.000 iken 1775'te 2,5 milyona çıkmıştı; aynı zamanda İngiltere'nin nüfusu ise yaklaşık 6,4 milyondu. Kolonilere ulaşanlar, orada bir fırsat ülkesi buldular. Birçokları, kendi ülkelerinde satın almaya güçlerinin yetmeyeceği araziler satın alabildiler. Zanaatçılar, hatta bayağı işçiler, kolonilerde emek kıtlığı çekildiği için nispeten yüksek ücretler kazanıyorlardı.

18. yüzyıl boyunca, kolonilerin sakinleri kendine has kültürü olan bir İngiliz-Amerikan toplumunda yaşıyor oldukları duygusunu geliştirmişlerdi. Kuzey Amerika kolonileri, İspanyol İmparatorluğu'nun ayırt edici özelliği olan türden ekonomik sömürüye ve fetih kararlılığına yönelik bir merkezî örgütlenme olmaksızın gelişmişlerdi. İngiliz yerleşim kolonileri, Massachusetts Püritenleri örneğinde olduğu gibi dinsel özgürlük ve Maryland Katolikleri örneğinde olduğu gibi dinsel hoşgörü arayışının yanı sıra, ticaret ve ekonomik fırsat arayışı için de kurulmuştu. Bu nedenle, "özgür doğmuş İngilizler"in (1707'den sonra da Britanya uyruklarının) hürriyetine kolonilerce yapılan ısrarlı vurgu, Britanya'nın egemenliğine karşı çıkılamayacağı fikrinin reddini de içeren daha geniş kapsamlı bir talebe kolaylıkla dönüşebildi. İkisi de Virginia'lı olan George Washington (1732-1799) ve Thomas Jefferson (1743-1826) gibi, toplumsal hiyerarşinin tepesinde yer alan tüccarlar, avukatlar ve varlıklı toprak sahipleri kolonicilere önderlik ettiler. Onlar, Britanya ordusunun varlığını devam ettirmesine ve İngiliz subayların Britanya'da uygulanan disiplin standartlarını aynen koloni kuvvetlerine de dayatmaya çalışmalarına kızıyorlardı. Amerikalı koloniciler, adaletsiz yasalara karşı hürriyet adına direnme hakkına sahip olduklarına inanıyorlardı.

1763'te Pitt'in yerine başbakanlığa atanan George Grenville'in (1712-1770) ek gelir sağlama çabası, koloniciler ile ana ülke arasındaki gergin ilişkileri daha da gerdi. Amerikalıların basılan hemen her şey için damga pulu satın almalarını zorunlu tutan Pul Yasası (*Stamp Act*) 1765'te Parlamento'dan geçti. Bir yıl sonra, Philadelphia'lı Benjamin Franklin (1706-1790), kolonicilerin davasını Avam Kamarası'na taşıdı. Bu yasanın, imparatorluğun başka bir parçası üzerinde Britanya'nın haksız tahakküm kurması anlamına geldiğini savundu. Avam Kamarası, Pul Yasası'nı iptal etti ama hükümet daha sonra başka vergiler getirdi. Dahası, Parlamento, kolonileri dilediğince vergilendirme yetkisine sahip oldu-

ğunu belirten Amerika Kolonileri Yasası'nı (*Declaratory Act*) 1766'da kabul etti. Bir yıl sonra, Townshend Yasaları ile kolonilerden ithal edilen kâğıt, çay ve başka ürünlere gümrük vergileri getirildi.

Britanya'da bazı Whig'ler, yolsuzlukların Britanya'da monarşi ile Parlamento arasındaki anayasal dengeyi tehdit ettiğini öne sürerek, kendileri gibi Whig adını kullanan kolonicilerle kendilerini özdeşleştirmeye başladılar. Bu iki hareketi, özgürlük için paralel mücadeleler olarak gördüler. Britanya'daki radikallere göre, "çürük" ilçeler özgürlüğe karşı tehdidi simgeliyordu; Amerikalı kolonicilere göre, John Adams'ın ifade ettiği gibi, "nasıl ki can olmaksızın beden yaşayamaz ve hareket edemezse, hürriyet de artık erdem ve bağımsızlık olmaksızın var olamaz"dı. Kolonicilerin, temsil hakkına sahip olmadıkları hâlde vergilendirildikleri yönündeki iddiaları, Britanya'da siyasal radikallerin çok işine yaradı. Amerikalıların siyasal risaleleri ve broşürleri, Parlamento'da temsil edilmeyi çok isteyen Britanyalı tüccarlar, imalatçılar, zanaatçılar ve diğerleri arasında coşkulu bir okur kitlesi buldu. Koloniciler, Britanya'da kulis faaliyetleri yaparak, "Amerika'nın davası, tüm memleketin ortak davasıdır ... her iki ülke de aynı şeyden yakınıyor ve bu nedenle, aynı dostlara hitap edebilir," tezini savundular.

Britanya hükümeti, ülkedeki artan gösteri dalgası ve kolonilerdeki çalkantı karşısında ilk başta bölünmüş ve kararsızdı. Halk protestosu, Britanya'nın on üç Amerikan kolonisi üzerindeki denetiminin sınırlarını çabucak açığa çıkardı. Mart 1770'te Boston'da, kente İngiliz birliklerinin yerleştirilmesini bağırıp çağırarak protesto eden kalabalığın üzerinde İngiliz askerleri ateş açtı. Beş kişinin ölümüne yol açan "Boston Katliamı", kolonicileri küplere bindirdi. III. George, o yıl Frederik Lord North'u (1732-1792) başbakanlığa atadı. Kralla iyi ilişkilere sahip, sevimli ve duyarlı bir adam olan North, siyasal koalisyonlar kurmakta hünerliydi ve Avam Kamarası'nda parlak bir tartışmacıydı. 1773 tarihli Çay Yasası'na destek verdi. North, Doğu Hindistan Şirketi'nin fazlalık çayları kolonilere taşımasına izin vererek bu şirkete yardım edeceğini ve çaylar Amerikan limanlarına ulaşınca bunun gümrük vergisini Britanya hükümetinin tahsil edeceğini umuyordu. Bu hamle, kolonicilerin çaya ödedikleri fiyatı azaltacak ama Britanya hükümetinin, kolonilere ithal edilen mallardan vergi alabileceği tezini sürdürecekti. Aynı zamanda da Amerika'da yaygın bir para kazanma yolu olan kaçakçılığı tehdit ediyordu.

16 Aralık 1773'te Kızılderili giysileri giymiş koloniciler, Boston Limanı'na demirlemiş olan Britanyalı ticaret gemilerine çıktılar ve ambarlardaki çayları limana döktüler. Parlamento, Boston Çay Partisi denilen bu olaya tepki olarak, "Katlanılmaz Yasalar"ı (*Intolerable Acts*) kabul etti; bu yasalara göre koloniciler, limana dökülen çaylar nedeniyle tüccarların ve hükümetin uğradıkları zararları tazmin edinceye kadar Boston Limanı'na abluka uygulanacaktı. Eylül 1774'te kolonilerin temsilcileri, Birinci Kıta Kongresi'nde bir araya geldiler. Benjamin Franklin, kolonileri kastettiği "yozlaşmamış yeni devletler" ile içlerinden birisinin hürri-

Paul Revere'ın çizimiyle Boston Katliamı.

yete savaş açtığı anlaşılan "yozlaşmış eski devletler" arasında ayrım yapıyordu. İngiltere'den daha fazla birlik gönderildi. Nisan 1775'te koloniciler ile Britanya askerleri arasındaki ilk açık çatışmada, koloni milisleri Massachusetts'te, Concord'ta ve Lexington'da silah araması yapan İngiliz birliklerine karşı koydular, daha sonra da Boston yakınındaki Bunker Hill'de şiddetli muharebeye giriştiler.

Kolonilerde 100.000 nüshası dağıtılan *Comman Sense* (Sağduyu; 1776) adlı risalesinde Thomas Paine (1737-1809), krala karşı yıkıcı bir saldırı başlattı. *Common Sense*, Aydınlanma'nın, özellikle de Rousseau'nun "toplum sözleşmesi" fikrinin etkisini yansıtıyordu. Paine, hükümetlerin "haklı yetkilerini halkın rızasından" aldıkları yolunda Locke'un öne sürdüğü tezi tekrarlıyordu. Paine, İkinci Kıta Kongresi'ne katılan delegelerin, Thomas Jefferson'ın Bağımsızlık Bildirisi'ni 4 Temmuz 1776'da kabul etmeye ikna olmalarına katkıda bulundu. Bu bildiri, tüm insanların "devredilemez haklar"a dayanan eşitliğini ilan ediyordu ve hükümetin yetkisinin, yönetilenlerin rızasından kaynaklandığını belirtiyordu. Aynı zamanda da hükümetler, halklarının "devredilemez haklar"ı olan "yaşam, hürriyet ve mutluluk arayışı" haklarını çiğnedikleri zaman, halkın isyan etme hakkına sahip olduğunu vurguluyordu.

Amerikan direnişi, bir bağımsızlık savaşı hâline geldi. Kıta Kongresi, birliklerini komuta etmesi için George Washington'ı görevlendirdi. Britanya hükü-

meti, mümkün olan en düşük maliyetle kolonileri geri kazanmak istiyordu; bu nedenle, İngiliz komutanların gönülsüz ve sıklıkla beceriksiz liderliği, askerî harekâtları zaafa uğrattı. Britanya'nın ilk başta benimsediği politika yani asileri tecrit etme ve cezalandırma politikası kısa sürede başarısız oldu. İngiliz birliklerinin sayısı, gitgide kararlılığı artan bir düşmana karşı yabancı topraklarda savaş yürütemeyecek kadar azdı. İngilizler bundan sonra geleneksel askerî harekâtlara giriştiler. Ama koloni birlikleri çok dağınıktı. 1776'da Washington'ın ordusu Hudson Nehri'ni geçip New Jersey'e girmeyi başardı. 1776 sonunda Amiral Richard Howe (1726-1799) asilerle müzakere yolları aramaya çabaladığında, koloniciler ona hiç kulak asmadılar çünkü müzakere etmeleri için hiçbir neden yoktu. Washington, aynı yılın aralık ayında Trenton'ı ele geçirdi.

İngiliz askerlerinin aksine koloni ordusu neredeyse kendine tam yeterliydi ve yerleşimcilerden geniş destek görüyordu; bir loyalistin (İngilizleri destekleyen birisinin), "kâğıt parayla ücret alan, kötü giysiler giyen ve berbat içkiler içen serseri derbederler ordusu" diyerek küçümsediği bu milisler artık savaşta iyice pişmiş, üstünlük kazanmıştı. Savaşın en önemli muharebeleri, vur-kaç yapan yurtseverler ile İngiliz düzenli birlikleri arasındaki çatışmalar şeklinde değil, klasik Avrupa tarzı göğüs göğüse çarpışmalar şeklinde gerçekleşti. İngiliz askerlerinin, denetimlerindeki bölgelerde gıda temin ederken ve düzeni devam ettirirken sergiledikleri zalimlik, onlara büyük zarar verdi. Bu arada, 60.000'i aşkın Amerikalı loyalist savaş sırasında Amerika Birleşik Devletleri'ni terk etti; birçoğu –kölelerini de yanlarına alarak– Britanya İmparatorluğu'nun Kanada, Karayipler ve Afrika gibi uzak bölgelerine yerleşti.

Fransa, Amerikalı asilerle Şubat 1778'te ittifak anlaşması imzalayarak, altın cinsinden oldukça yüklü miktarda borç vermeyi kabul etti. Fransız monarşisi, bağımsız bir Amerika Birleşik Devletleri'yle yapılacak avantajlı ticari anlaşmaların, 1763'te Mississippi Irmağı'nın doğusundaki topraklar üzerinde tüm haklarını kaybetmiş olmasını rahat rahat tazmin edebileceğini kavradı. Ondan sonra, Fransız donanması İngilizlerin tedarik yollarında tacizlere girişti. İspanya, Cebelitarık'ı ve İspanya'nın doğu kıyısı açığındaki Minorca Adası'nı yeniden ele geçirmek umuduyla, 1779'da Amerika safında savaşa katıldı. Britanya, Kuzey Amerika kolonilerinin Flamanlardan erzak ve levazım satın almalarını önlemek amacıyla, Felemenk Cumhuriyeti'yle de çatıştı. Rusya, İsveç, Prusya, Portekiz ve Danimarka isyancı Amerikalılarla ticareti kesmeleri için Britanya'dan gelen isteği geri çevirdiler.

Büyük Britanya, savaş kapasitesini aşırı zorlaşmıştı. Modern zamanlardaki gücünün temeli olan denizlerdeki üstünlüğü zayıflamıştı. Asker sayısını 190.000'e çıkarmış olmasına rağmen, kara harekâtları kötü gitti. Lord Cornwallis, sayıca üstün ordusuyla, 19 Ekim 1781'de Virginia'nın Yorktown yöresinde Amerikan ve Fransız askerlerinden oluşan birleşik kuvvete teslim oldu. Britanya, 1783'te Versay Antlaşması'nı imzalayarak, Amerika kolonilerinin bağımsızlığını resmen tanıdı.

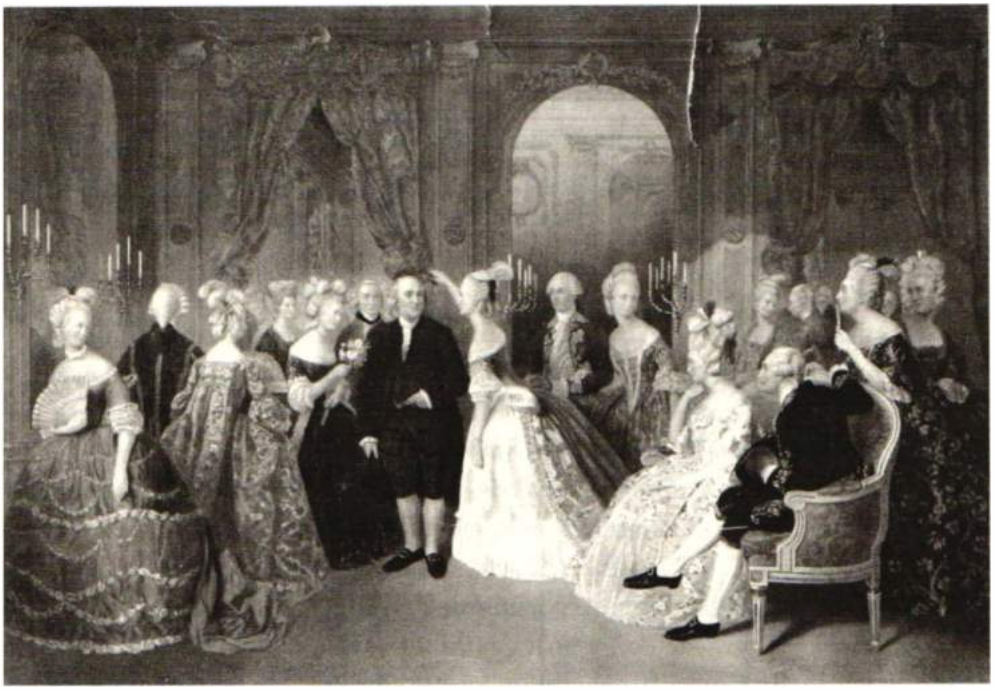

Benjamin Franklin, Fransızların gözdesiydi; Britanya'ya karşı Amerika ile Fransa arasındaki ittifakı temsil eden bir ilişkiydi bu.

En zengin sömürgesini kaybeden Büyük Britanya, artık başka herhangi birini kaybetmek istemiyordu. On üç kolonideki direniş daha kararlı bir hâl aldıkça, Parlamento, Britanyalı Anglikan fatihler ile Quebec'in Katolik nüfusu arasındaki gerginliklerin kabarıp taşmasını önlemek amacıyla 1774'te Quebec Yasası'nı çıkarmıştı. Tüm memurların Anglikan Kilisesi'nde komünyon almalarını zorunlu tutan Sınav Yasası (*Test Act*), Quebec'te yürürlükten kaldırıldı ve Katolik Kilisesi'ne yerleşik kilise statüsü tanındı. Büyük Britanya hükümeti, diğer sömürgeleri üzerindeki denetimini de güçlendirdi. Hindistan Yasası (1784), Parlamento'ya karşı sorumlu olan ve Doğu Hindistan Şirketi'nin bağlı bulunduğu bir heyet kurdu. Parlamento'dan 1791'de geçen başka bir yasayla, Kanada'da daha merkezî bir idare kuruldu; sınırlı bir seçmen zümresinin seçtiği iki koloni meclisinden çok daha fazla yetkiye sahip bir genel vali görevlendirildi.

Britanya hükümeti, imparatorluğu daha da genişletmek amacındaydı, bu nedenle okyanusların, oralardaki rüzgârların ve akıntıların sistematik haritasının çıkarılması çalışmalarını başlattı. James Cook (1728-1779), 1770'te Yeni Zelanda çevresini ve Avustralya'nın doğu kıyılarını dolaşarak, kıtanın yarısının Britanya'ya ait olduğunu öne sürdü. Hawaii'ye vardığında yerli halk tarafından öldürüldü; bu da tanıdık olmayan sularda serüvene kalkışmanın tehlikelerini gösteriyordu. Yalnızca bazı kıyı bölgeleri bilinen Avustralya'nın keşfini teşvik etmek için 1788'de Londra'da Afrika Kurumu kuruldu. Aynı zamanda, Britanya-

lı misyonerler, ticaret ve imparatorluk sayesinde temasa geçtikleri halkları Hristiyan yapma hayalindeydiler.

Britanya deniz gücü ve büyüyen ticaret imparatorluğu, özellikle İngiltere'de Sanayi Devrimi'nin başlamasıyla (*bkz.* Bölüm 10), küresel ticareti genişleterek, onu daha önce bu ticarette ağır basan lüks malların ötesine taşıdı. İngiliz tekstil üretimi, Hindistan'dakini kat kat aşmaya başladı. Devletlerin iktisadi düşünüşü üzerinde merkantilizmin kurmuş olduğu egemenlik tamamen ortadan kalktı. Britanya, dünyanın başta gelen sermaye tedarikçisi hâline geldi.

Bu arada, 1784'te Genç William Pitt'in (1759-1806) başa geçmesi, Britanya'ya yeniden siyasal istikrar getirdi. Ertesi yıl Pitt, çok geniş kapsamlı bir siyasal reform tasarısını gündeme getirdi. Bu tasarı, oy hakkı için aranan asgari vergi sınırının düşürülmesini ve otuz altı çürük seçim çevresinin lağvedilerek, temsil haklarının imalat bölgelerine ve kentlerine devredilmesini öneriyordu. Bununla birlikte, taşra beylerinden gelen muhalefetin yanı sıra, bizzat kralın da karşı çıkması, tasarının ölü doğmasına yol açtı. Ama Pitt, arpalık hâline gelmiş olan işlevsiz makamları iptal etmeyi ve yönetimde daha doğru muhasebe yöntemlerini yürürlüğe sokmayı yine de başardı ve özel tüketim vergilerinin toplanmasını da kolaylaştırdı. Britanya, III. George'un kişisel hezimetlerine rağmen, 1760'lı ve 1770'li yılların çalkantılarından anayasal monarşiyi güçlendirmiş olarak çıktı.

Parlamentolar ve Fransız Monarşisi

Fransa'da, 1770'lerin başındaki birbiriyle bağlantılı iki mücadele, mutlak hükümdarlığın özüne meydan okudu. Birincisi, soyluların ve diğer tüzel grupların ayrıcalıklarına karşı verilen mücadeleydi. İkincisi ise despotizme çok yakın görünen kraliyet politikaları ve haksız talepleriydi. Bir bakıma, bu tartışma Britanya'daki siyasal sorunlarla az çok koşutluk içindeydi.

Fransa'da, kralın otoritesini sınırlamaya uğraşan reformcular, monarşik yönetimin mutlak niteliğinden dolayı çok çetin bir görev üstlenmişlerdi. Fransa kralları yine de parlamento denilen soylu mahkemelerinin desteğine muhtaçtılar. Bu mahkemeler, öncelikle, Paris'te ve on iki eyalette oturan soylulardan oluşuyordu. Bunların başta gelen işlevi, kraliyet fermanlarını tescil ederek, kanun kuvvetiyle yürürlüğe sokmaktı. Parlamentolar, söz konusu fermanları onaylamayı reddederek, mutlak devletin işlevselliğine çomak sokabiliyorlardı. Nitekim kralın fermanları vergilerin artırılması ya da yeni vergi konulmasıyla ilgili olduğu zaman, kraliyet politikalarına karşı siyasal muhalefet bazen parlamentolarda başlıyordu.

Fransız devletinin artan merkezileşmesi, kralın memurları ile daha fazla insan arasında temas kurulmasına başlı başına yardımcı olmuştu. Bir "kamu" kavramı ortaya çıktı; öyle bir kavram ki hükümdar bir anlamda kamuya karşı sorumlu sayılıyordu ve bazılarına göre, Fransız toplumundaki ayrıcalıklı zümreler artık kamu indinde kabul edilebilir değildi. 1750'lerden 1780'lere kadar kral ile parla-

mentoların arasını açan krizler, zorbaca bir yönetim tarzını benimsemiş görünen monarşinin tehdidi altındaki "millet"in haklarını parlamentoların temsil ettiği yönünde bir kamuoyu değişimi oluşmasına katkı yaptı.

Jansencilik meselesi, hükümdarın parlamentoların geleneksel ayrıcalıklarını sınırlama hakkıyla ilgili bir anayasal sorun ortaya çıkararak, parlamentoları kraliyet mutlakiyetçiliğine karşı durmaya yöneltti. Jansenciler (*bkz.* Bölüm 7), Katolik Kilisesi içinde ayrılıkçı bir gruptu. Papa, XV. Louis'nin de desteklediği *Unigenitus* fermanıyla 1713'te Jansenciliği mahkûm etmişti. Ama Paris'te oldukça büyük bir kitlesi olan Jansenciler, parlamentoların bazılarından destek gördüler; bu parlamentolar, papalığın Fransa'nın işlerine haksız yere burnunu sokması olarak gördükleri duruma karşı Jansenci direnişi destekliyorlardı.

Parlamentolar ile taht arasındaki çatışma dönemi gerçekten de 1749'da başladı. Maliye bakanı, *vingtième* vergisini (hem soylulardan hem de avamdan alınan bir vergi) kalıcı yapmaya kalkışarak, parlamentoların şiddetli tepkisine yol açtı. Kilise de yine, Fransız din adamlarını papalık fermanı *Unigenitus*'u kabul etmeye zorladı ama başarılı olamadı. Birçok piskopos, papalık fermanını kabul etmiş bir papaza günah çıkarmış olduğunu doğrulayan imzalı bir izin belgesi bulunmayan sıradan kişilerin kutsal ayinlere alınmayacakları tehdidini savuruyordu. Papa, yedi yıl sonra bu izin belgelerini yasaklayarak krizi yatıştırmaya çalıştı.

Ama bu ödün, Paris Parlamentosu'nu memnun etmedi. Parlamentoların birçoğunu, bir avuç Jansenci yargıç ve avukat yönlendiriyordu; bu kişiler, Fransızların papalık fermanını kabul etmeleriyle, Kilise'nin dünyevi işleri üzerinde Fransa'nın egemenliğinden vazgeçilmiş olacağı konusunda meslektaşlarını ikna etmeyi başarmışlardı. Parlamentoların yakınmalarını dinlemeyi reddeden kral, kendi gözünde parlamentoların sadece birer lastik mühür olduğunu ve onun iradesini onaylama aracı olduğunu açıkça belirtti. Cizvit tarikatı Jansenciliğe karşı haçlı seferi yürütmeye devam edince, Paris Parlamentosu, bu tarikatın mensuplarının papaya itaat yemini etmelerini gerekçe göstererek, 1761'de Cizvit okullarının kapatılmasını emretti.

Jansencilik üzerinde art arda patlayan krizler, bazı eyalet parlamentolarının yanı sıra Paris Parlamentosu'nun, anayasal özgürlükleri ve –Jansencilerin kendilerini ait gördükleri– Gallikan (Fransız) Kilisesi'nin bağımsızlığını kraliyetin tasallutuna ve Roma'ya karşı savunuyor oldukları tezini ortaya atmalarına olanak vererek, Fransız monarşinin otoritesini zayıflatmış olabilir. Jansencilikle ilgili kriz, Fransa'da Katolik Kilisesi'nin otoritesini zayıflatarak, mutlak monarşinin prestijini de aşındırdı. Paris Parlamentosu'nun birçok dinsel mesele üzerinde yargı yetkisi kazandığı 1758'den sonra, Jansencilik siyasal bir mesele olmaktan çıktı. Ama yargıçların kendi kendilerine kamuoyunun temsilcileri ve güç istismarlarına karşı milletin egemen siyasal iradesinin koruyucuları olarak biçtikleri rol, Jansenci krizin bir mirasıydı.

Fransa'da ekonomik ayrıcalıklı katmanlar, devlet gücünün genişlemesiyle çoğalmıştı çünkü her hükümdar artan bir çaresizlikle gelir elde etme arayışındaydı. Yükselen reform çağrılarına rağmen, tekelleri (örneğin, loncaların elindekileri) kuvvetle eleştirenler bile başlı başına ayrıcalıklara son verme niyetinde değillerdi. Bunların birçoğu, daha ziyade, ayrıcalıklardan pay almayı arzuluyor ve başkalarına adaletsizce fayda sağlar görünen "haksız" tekelleri kaldırmak istiyordu. Ekonomik değişimlerle zenginleşen avamdan varlıklı insanlar, soyluların yararlandıkları cinsten ayrıcalıkların –en başta da birçok vergi türünden muaf tutulmanın– peşindeydiler. Nitekim vergilendirme meselesi, parlamentolardan bazılarını monarşiye karşı harekete geçirecekti çünkü Fransız devleti içindeki ayrıcalıklı katmanlarla ve mutlak otoritenin sınırlarıyla ilgili soru işaretleri yaratıyordu.

1771'de, Başbakan René-Nicolas de Maupeou (1714-1792), *vingtième* vergisini kalıcı hâle getirmeye kalkışarak, parlamentoları kışkırttı. Soyluların birçoğu, genel vergi artışlarının, en büyük zararı onlara verecek olan köylü ayaklanmalarına yol açabileceğinden korkuyordu. Giderek tırmanan bir direnişle karşılaşan XV. Louis, parlamentoları lağvetti. Ondan sonra, kendilerine ait makamları bulunmayan yargıçların görev yaptıkları, kraliyet otoritesine karşı direnmeyecek yeni ve daha uysal hukuk mahkemeleri kurdu.

Parlamentolar ile Başbakan Maupeou arasındaki çatışmanın iki tarafı da kamuoyuna sesleniyordu. Üst düzey soyluların bir bildirisinde belirtildiğine göre kral, "sınırları, kısıtları bulunmayan ve dolayısıyla hiçbir hakkın olmadığı bir despotizm" kurmaya çalışarak, "hükümetin anayasasını ve halkın haklarını" istismar etmişti. Soylular, sahip oldukları "meclis hakkı"nı vurgulayarak, "milletin, meclisleri eliyle, haklarını savunma görevini parlamentolara vermiş olduğunu" hatırlattılar. Aydınlanma fikirlerinden etkilenmiş avukatlar, adli reform yapılması, dinsel hoşgörü gösterilmesi ve ayrıcalık istismarına son verilmesi çağrısı yaptılar. Monarşi, avukatları susturmaya çalıştığında, onlar mahkeme salonlarını birer siyasal muhalefet zeminine çevirdiler. Avukatlar, tahta karşı parlamentoların davasını savunurlarken, millî egemenlikle ilgili düşünceleri dile getirdiler.

Millet fikri yavaş yavaş siyasal söyleme girdikçe ve monarşi ile milletin çıkarları çatıştığında halkın nihayetinde yalnızca millete bağlılık göstermesi olasılığı ortaya çıktı. Despotizme karşı milletin savunucuları olarak parlamentolar ile halkın bir dereceye kadar özdeşleşmesi silinemedi. Maupeou "darbe"si yalnızca üç buçuk yıl sürdü ama monarşiye karşı muhalefetin mahiyeti üzerinde uzak erimli etkiler gösterdi. Parlamentoların, "millet"i kraliyet despotizmine karşı koruyabilecek kadar güçlü olmadığını ortaya koyarak, bazı kişilerde, bunu ancak 1614'ten beri toplanmamış olan *États généraux* (Genel Meclis) gibi bir organın yapabileceği kanısının doğmasına yol açtı.

XV. Louis, sevimsiz bulunmaya hiç de yabancı birisi değildi. Tembel ve kayıtsız olduğu söyleniyordu ve gözde metresinin emirlerine uysalca boyun eğdiği yolunda dedikodular da vardı. Yedi Yıl Savaşı hazineyi tamtakır etmişti. Dahası,

Başbakan René-Nicolas de Maupeou (*solda*) ve destekçisi Anne-Robert Turgot (*sağda*).

Fransa Kanada'yı ve bazı Karayip adalarını Britanya'ya kaptırmıştı. Gelir kaybının yanı sıra bu saygınlık kaybı, kralı eleştirenlerin sayısını çoğaltti. Mutlak yönetim yapıları, hantal Fransız devletini çekip çevirme ve giderlerini karşılama görevi için yetersiz görünüyordu.

XV. Louis'nin 1774'teki ölümü, krize çözüm olmadı. Parlamentoları destekleyen gösterilerin ve pek çok yayının ardından, yirmi iki yaşındaki XVI. Louis (saltanatı 1774-1793) Maupeou'yü kovdu ve parlamentoları yeniden kurdu. Halk arasında mutlak yönetimi kısıtlayan mekanizmalara karşı despotik bir saldırı olarak algılanan tutumun püskürtülmesine kamuoyu yardımcı olmuş görünüyordu.

Monarşinin yaşadığı mali zorluklara, ayrıcalıkların ekonomi üzerindeki boğucu etkilerinin yol açtığına inanan yeni bakan Anne-Robert Turgot, iddialı reformlara girişti (*bkz.* Bölüm 9). Amacı, ayrıcalıklar ağının bir kısmını budamak, böylece de monarşiyi daha etkili kılmaktı. Turgot, Paris Parlamentosu'nun karşı çıkmasına rağmen, kraliyet fermanları yayınlaması için genç kralı ikna etti. Bu fermanlar, soylu ve ruhban sınıflarının vergi muafiyetlerine son verdi, loncaları kaldırdı, yurtiçinde hububat ticaretini serbestleştirdi (hububat fiyatı ilk kez 1760'larda serbest bırakılmıştı) ve köylüleri, her yıl belirli bir süre yolların tamirinde çalışma zorunluluğundan kurtardı. Turgot, ekonomik serbestleştirmenin tarımsal üretimi ve imalatı artırmasını, böylelikle vergi gelirlerini çoğaltmasını umuyordu.

Ama XV. Louis'nin parlamentoların geleneksel rolüne son verme girişimleri gibi, Turgot'nun reformları da şiddetli muhalefete yol açtı. Soylular –bazı önemli istisnalarla– önerilen mali reformlara karşı birleştiler. Birkaç yıl önce Maupeou'den ve XV. Louis'den gördükleri muameleden dolayı hâlâ öfkeli olan

parlamentolar, Maupeou'yü desteklemiş olan Turgot'nun reformlarını onaylamayı –böylece de yasalaştırmayı– reddettiler. Hububat tüccarları ve loncalar sert muhalefet gösterdiler. Sıradan halk, kıtlık döneminde un ve ekmek fiyatlarının yükselmesini hububat ticaretinin serbestleştirilmesine bağlayarak, protestolara girişti. İstifçilik suçlamaları aldı başını gitti. Kadınların önderlik rolü üstlendikleri hububat gösterileri, 1775 baharındaki "un savaşı"nda ülkenin her yanına yayıldı. Avukatlar, bir kez daha, mutlak ve despotik yönetim arasındaki farkı vurguladılar.

Kral, 1776'da Turgot'yu azlederek, kıta Avrupa'sındaki en önemli reform çabasına son verdi. Amerikan kolonicileri Britanya'dan bağımsızlık ilan ettikleri zaman, Fransa onlarla ittifak kurdu; dolayısıyla XVI. Louis yüksek faizle daha çok borç bulmak, daha çok makam ve unvan satmak zorunda kaldı (alınıp satılabilen makamlar yaklaşık 3.700 kişiye soyluluk unvanı kazandırdı). Bu durum, soyluluk içindeki güç dengesinin, gücenmiş "kılıç soyluları"ndan, makam ya da unvan satın alarak asil ilan edilmiş "gardırop soyluları" lehine dönmesine katkı yaptı. Bu ikinciler, aristokratik ayrıcalık kazanmış olsalar bile, dünyaya farklı bir gözle bakıyorlardı. Daha yakın zamanda asil ilan edilmiş aileler, bazı bakımlardan dışarlıklı olarak kaldılar; onların unvanları dünyevi başarıların sonucuydu ve bu yüzden de kuşaktan kuşağa geçen kalıtsal soylu statüsünün ta özünü zedeliyordu. Bu arada, Fransız monarşisi daha da derin bir mali krize sürüklendi.

Diğer Reform Hareketleri

Diğer örneklerde, reform hareketleri aşağıdan geldi. İsviçre'nin Cenevre Cumhuriyeti'nde, 1765-1768 arası dönemde oranın yerlisi olan zanaatkârlar, siyasal haklara sahip yurttaşlarla eşitlik talep ettiler. Vergilerini düşürerek onları yatıştırmaya çalışan zengin Cenevreliler bu talebi reddettiler. 1782'de çıkan bir ayaklanma Fransa, Sardinya ve İsviçre'nin Bern kantonu tarafından yapılan müdahaleyle bastırılmadan önce, egemen oligarşiyi koltuğundan etti.

1761'de Akdeniz'deki Korsika Adası'nda "anavatan ve hürriyet" adına çıkan bir ayaklanma, Kuzey İtalya'daki liman kenti Cenova'nın buradaki hâkimiyetine son verdi. Fransa yedi yıl sonra Korsika'yı işgal etti. 1770'te Yunanlar, Rusya'nın yardımıyla, Osmanlı egemenliğine karşı ayaklandılar. Rusya, Akdeniz siyaset dünyasına girmek için can atıyordu, çünkü nihai amaç olarak İstanbul'u fethetmeyi arzuluyordu. 1762'de Büyük Katerina'nın tahta geçmesi, uzun süren veraset krizini, saray komplolarını ve suikastları sona erdirerek, Rusya İmparatorluğu'na istikrar getirmişti. Katerina, Yunanların başarısının diğer halkları da Osmanlı hâkimiyetine karşı ayaklanmaya teşvik edeceği umuduyla, bir ordu ve küçük bir filo gönderdi. Osmanlı birlikleri isyanı bastırdı ama Yunanların bağımsızlık hareketi, Batı uygarlığının gelişiminde klasik Yunanistan'ın kapladığı özel yer sayesinde, panhelenizmin alevlenmesine yardımcı oldu.

Kralın 1660'ta Parlamento'yu baskı altına alarak ve sosyal sınıflara danışmayı reddederek mutlak hâkimiyet kurmuş olduğu Danimarka'da, 1770'lerin başında bir reform akımı ortaya çıktı. Bu akımın esin kaynağı, kısmen, İsveç'in Baltık bölgesinde artakalan emellerini Rusya'nın desteğiyle boşa çıkarabilmek için devleti ekonomik açıdan güçlendirmek üzere reformlar yapmaya Kral VII. Christian'ı (saltanatı 1766-1808) ikna eden Alman doktor Johann Struensee (1737-1772) idi. Kral, sansürü ve hırsızlara uygulanan ölüm cezasını kaldırdı, dinsel hoşgörüyü genişletti ve özgür bir köylülük yaratmak amacıyla daha fazla tarım reformu yapmaya söz verdi. Ama kralın dul annesi ve bazı soylular, reformlara karşı tertiplere giriştiler. Struensee yargılandı ve başka suçlamaların yanı sıra, "dinsiz veya ahlaksız" yaşamaktan hüküm giyerek 1772'de idam edildi. Ne var ki, Struensee'nin teşvik etmiş olduğu reformlar, on yıl sonra, geleceğe ilişkin bir programın parçası hâline geldi.

Felemenk Cumhuriyeti'ndeki siyasal mücadeleler –tıpkı Whig'ler ile Britanya tahtı arasındaki mücadeleler gibi– sıradan halkın siyasal reform için Parlamento dışı taleplerinin yükselmesini de beraberinde getirdi. Felemenk şehirlerinin vekilleri, Genel Meclis'te cisimleşen cumhuriyet federalizmini savunarak, hotzotçu Oranj prensi V. William'ın (1751-1795 arası *stadholder* yani cumhurbaşkanı) politikalarına karşı durdular. Vekiller, İngilizlerin ticari rekabetini zayıflatmak umuduyla, 1780'de Britanya'ya savaş ilan ettiler. Savaş uzayıp gittikçe, V. William'ın monarşik iddialarını baltalamaya da çaba gösterdiler.

Siyasal krizin ortasındaki Felemenk Cumhuriyeti, 1785'te Fransa'yla ittifak kurdu. Dolaysız amaç, Avusturya'nın, Schelde Nehri'ni yeniden açarak Anvers'i önceki ticari parlaklığına bir ölçüde tekrar kavuşturma planına karşı koymaktı çünkü bu plan Amsterdam'ın zenginliğini baltalamak olurdu. Fransa'nın Güney Hollanda'yı topraklarına katma olasılığı Britanya hükümetini rahatsız etti ve İngiliz yanlısı cumhurbaşkanı V. William'ı da daha fazla kızdırdı.

Bu arada, öncelikle orta sınıfa ve zanaatkârlara dayanan radikal "Yurtsever Parti" demokratik reformlar isteyerek ortaya çıktı. Amerikalı devrimcilerin başarısından etkilenen bu parti, Genel Meclis'te daha fazla demokratik temsil istiyordu. Bu Felemenk reformcuları, cumhurbaşkanını koltuğundan ettiler. Kız kardeşi cumhurbaşkanıyla evli olan Prusya kralı II. Friedrich Wilhelm (saltanatı 1786-1797), 1787'de bir ordu göndererek Amsterdam'ı işgal etti ve cumhurbaşkanı statüsündeki V. William'ın otoritesine yönelik tehdide son verdi. Fransa, Yurtseverlere yardım önermeye yakın görünüyordu ama tırmanan bir siyasal krizle yön değiştirerek, V. William'ı destekleyen güçler olan Prusya ve Britanya karşıtlarına sırt çevirdi. Güçler dengesi bir kez daha korunmuştu. Yurtsever sığınmacılar, Avusturya'ya ait Güney Hollanda'ya ve Fransa'ya akın ettiler.

Avusturya Hollanda'sı da siyasal çalkantı yaşadı. Avusturya kralı II. Joseph'in aydınlanmış reformlarına, ayrıcalıklarını tehdit ettiği için karşı olan kudretli soylular 1789'da Avusturya birliklerini ülkeden kovdular. Avusturya Hollanda'sın-

da da Genel Meclis'in temsilî meclise dönüştürülmesini isteyen bir demokratik reform hareketi ortaya çıktı. Hollandalıların (ve göreceğimiz gibi, Fransızların da) ruh hâli coşkulu görünüyordu. Hollandalı Yurtseverler, Ekim 1789'da Güney Hollanda'ya girerek, Avusturyalıları sürüp çıkardılar. Ama bir halk hareketi, soylulara, Avusturya hâkimiyetinden daha az hitap ediyordu. Din adamlarının yardımıyla ve köylülerden çoğunun üstü örtülü desteğiyle, soylular, kısa ömürlü devletin denetimini kentli reformculardan geri aldılar. Avusturya birlikleri, direnişle karşılaşmaksızın 1790'da geri döndüler.

Gerileyen Güçler, Giderek Yok Olan Devletler: Osmanlı İmparatorluğu ve Lehistan

18. yüzyıl Avrupa'sındaki uluslararası güç yapısı, 1760'lardaki ve 1770'lerdeki reform arayışlarıyla esaslı bir değişikliğe uğramadı. Ama 18. yüzyıl sonu Avrupa'sındaki daha rekabetçi ortamda, uluslararası ticaretin nimetlerinden yararlanamayan ve kendilerini yeniden yapılandırmakta isteksiz davranan iki diğer devlet, Avrupa'daki gücünü kaybetti: Osmanlı İmparatorluğu ve Lehistan. Gücü aşırı genişlemiş ve yönetim yapısı merkezilikten yoksun olan Osmanlı İmparatorluğu, Balkanlar'daki ve Kafkaslar'daki topraklarını Avusturya'ya ve Rusya'ya kaptırdıkça, yavaş ama sürekli bir şekilde gerilemeye başladı. Reformlarda çok geç kaldığı söylenebilecek olan Lehistan ise saldırgan mutlakiyetçi komşuları Rusya, Prusya ve Avusturya'ya yem oldu; bu devletler 1772, 1793 ve 1795'te olmak üzere bu ülkeyi üç kez taksim ettiler.

Avrupa'da Osmanlı Türk Gücünün Gerilemesi

Diğer mutlak hükümdarların aksine, Osmanlı Türk sultanları dolaylı olarak hükmettiler ve İslami görevliler ya da köy görevlileri aracılığıyla yönettiler. Gerçekte, Osmanlı mutlakiyetinin gerileyişini nihayetinde bizatihi bu dolaylı hükümdarlık çabuklaştırmış olabilir. En şaşaalı zamanlarındaki İspanyol İmparatorluğu gibi, Osmanlı toprakları da öyle genişti ki etkili denetim uygulamayı zorlaştırıyordu. Bir zamanlar sarayın sadık askeri olan Yeniçerilerin çıkardıkları bazı isyanlar da dâhil, ayaklanmalar artık gitgide sultanların otoritesine meydan okuyan yerel seçkinlerce çıkarılıyordu –İstanbul'daki merkezî hükümet, Bab-ı Âli olarak biliniyordu. Gerek Müslüman gerekse Ortodoks Hristiyan olsun, imparatorluk memurları yolsuzlukta kötü bir ün kazanmışlardı; vergi tahsilatı yaparak sultanlara hizmet veren, bu arada da ailelerini çok zengin eden Fenerli Rum görevliler de bunlara dâhildi. Dolaylı yönetim sistemi etkinliğini yitirdikçe, bazı yerel Hristiyan ve Müslüman ileri gelenler, İstanbul'daki sultanın otoritesinden neredeyse bağımsız olan kendi askerî kuvvetlerini kurdular. Sultanlar, kendilerine iyi hizmet edenlere geniş mülkler bağışladılar. Fransa'nın, Prusya'nın, Rusya'nın ve Avusturya'nın mutlak hükümdarlarının üstesinden geldikleri olgu işte ay-

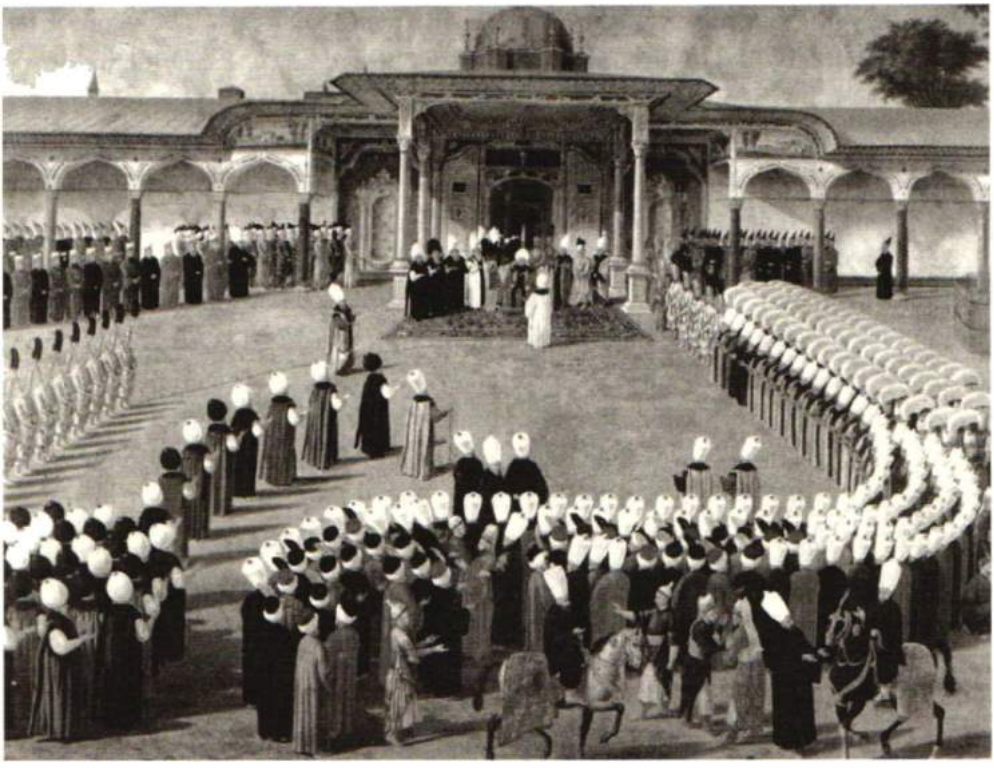

Sultan III. Selim, karşısında saf tutmuş kullarıyla, İstanbul'daki sarayında. Osmanlı sultanları, çok geniş bir bölgeler ağını dolaylı olarak yönetiyorlardı; belki de bu taktik, Osmanlı mutlakiyetinin gerileyişini hızlandırmış olabilir.

nen bu olguydu. Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nda kalıtsal soyluluk yoktu. Rusya'daki ve Orta Avrupa ile Doğu Avrupa'nın bazı yerlerindeki durumun aksine, Osmanlı İmparatorluğu'nda köylüler özgürdüler. Ama Osmanlıların Habsburg ve Venedik kuvvetleriyle savaşmış oldukları engebeli Karadağ ve Bosna bölgelerinde Osmanlı otoritesi neredeyse tamamen çöktü. Devletin parası tükenmeye başladı. Para birimi değerinin düşürülmesi gibi açık kapatma önlemleri ise yeterli gelir sağlayamadı.

Islahat yapmak istemeyen ya da yapamayan beceriksiz sultanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nu daha da zayıflattılar. İlk gençlik dönemlerinde sultanlar, hadımların hizmet ettiği ve entrikaların döndüğü saraydaki bir belirsizlik dünyasında neredeyse tamamen tecrit edilmiş olarak yaşarlardı. Düzenli bir ardışıklık örüntüsü hiç kurulmamıştı. Rus çarı Büyük (Deli) Petro Batı'nın askerî reformlarını aldığı hâlde, sultanlar öyle yapmadılar. Osmanlı ekonomisi, ordusu ve donanması, Batılı güçlere ayak uyduramadı. Osmanlı süvarileri, eğri kılıçlarıyla ve görkemli atlarıyla, Batı topçusunun önünde dize geldi. Devlet yönetimi yöntemlerini incelemek üzere Viyana'ya ve Paris'e gönderilmiş olan görevlilerin tavsiyelerine, İstanbul'da kimse kulak asmadı. Doğuda İran'a karşı girişilen uzun savaşlar, Balkanlar'da çıkan huzursuzlukların bastırılmasını daha bir zorlaştırdı. İmparatorluğun bazı yö-

relerinde, yeni bir toprak veraseti sistemi eski sistemin yerini aldı ve yeni toprak ağaları, köylüleri serfliğe (ırgatlığa) zorlamaya başladılar. Osmanlı deniz ticaretini Avrupalı tüccarlar devraldılar. Vergilerin gelişigüzel ve etkisizce toplanması, bu işi de gitgide sahtekâr muhassılların üstlenmesi köylü direnişlerine neden oldu. Çin'de ve Japonya'da olduğu gibi, Osmanlılar ve din âlimleri (ulema) sınıfı, Batı fikirlerine veya teknolojisine pek az ilgi gösterdiler. İmparatorlukta ancak 1720'lerde kurulmuş olan tek matbaa, altmış yıl sonra kapatıldı; ilk gazete ancak 1828'de yayınlandı, o da İstanbul'da değil, Kahire'de. Klasik edebî gelenek, Çin'de ve Japonya'da olduğu gibi, hâkimiyetini sürdürdü. Avrupa'da Osmanlı gücünün uzun süren gerileyişi, Osmanlılar 1683'te Viyana kapılarından geri püskürtüldüğü zaman başladı. Avusturya'nın ondan sonra Macaristan'ı ve Erdel'i fethi, 1699 tarihli Karlofça Antlaşması'yla onaylandı. Ne var ki Osmanlılar, İstanbul'u ve boğazları elde bulundurmaları sayesinde, Karadeniz'i kontrol etmeyi sürdürdüler. Osmanlıların ağır yenilgileri, Rusya'nın genişlemeyi sürdürmesine kapı araladı. Osmanlılar, çevresel topraklarını elde tutmak için Avrupalı güçler arasındaki savaşlardan yararlansalar da, 1760'lı yıllarda bu durum değişmeye başladı. 1774'te Osmanlı filosunun Karadeniz'de yok edilmesinin ardından Osmanlılar, Ruslara, Tuna prensliklerinde Osmanlı otoritesini denetleme ve imparatorluk sınırları içinde yaşayan Hristiyanların resmî koruyucusu olarak davranma hakkı tanıdılar. Bu arada, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmaya kâğıt üstünde devam eden Fas'ta, Cezayir'de, Libya'da ve Tunus'ta yerel hanedanlar hâkimiyet kurdular. Yine de Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileyişini abartmamalıyız çünkü bu imparatorluk, 19. yüzyılda da uzunca bir süre çıkarlarını etkili şekilde savunma yeteneğine sahip bir güç olmaya devam etti.

Lehistan'ın Taksim Edilmesi

Osmanlı İmparatorluğu varlığını sürdürürken, Lehistan bağımsız bir devlet olarak ayakta kalamadı (en azından Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar). Lehistan, nereden bakılırsa bakılsın, bir cumhuriyetti. Yurttaşlarca seçilen bir kralı, piskoposları, diğer önemli şahsiyetleri kapsayan bir Senatosu ve seçilmiş bir Vekiller Meclisi (Sejm) vardı. İki yılda bir toplanan ama kralın da olağanüstü bir durumda toplayabildiği Sejm, yaşam boyu görev yapan kralı seçiyordu; yasa yapma, vergileri onaylama ve antlaşmaları yürürlüğe koyma hakkına sahipti. Kral, Sejm'in onayı olmaksızın yurtdışına çıkamazdı. Dahası, "liberum veto" ("özgürce yasaklarım"), bazen güçlerini birleştirerek yasama çalışmalarını tıkayan en zengin soyluların nüfuzunu pekiştiriyordu. Uçsuz bucaksız mülklere sahip olan daha da kudretli aristokratların yükselişi, Sejm'de "liberum veto"nun etkisini artırarak, belki de Lehistan'ı güçlendirebilecek olan reformları engelledi.

Savaşlar ve veba salgını nedeniyle nüfusu azalarak yalnızca 6 milyona inmiş olan krallık, 18. yüzyılın ilk döneminde, Rusya'ya gitgide daha bağımlı hâle gel-

di. Gerçekten de Lehistan'ın gerilemesi, Rusya'nın Ukrayna'daki kazanımlarını olanaklı kıldı. Lehistan Veraset Savaşı (1733-1735), Leh soyluların muhalefeti üzerine Rusya kendi adayını Lehistan tahtı için dayattığı zaman başladı. Fransa, Orta Avrupa'daki Avusturya Habsburg hâkimiyetine karşı denge unsurları olarak İsveç, Osmanlı İmparatorluğu ve Lehistan'ın varlıklarını sürdürmelerini arzuladığı için, XV. Louis, Lehistan tahtına bir aday önerdi: 1704-1709 arasında Lehistan krallığı yapmış olan ve artık Leh soyluların çoğundan destek gören kayınpederi Stanisław Leszczyński. Ama bir Rus ordusunun zoruyla, Avusturya-Rusya adayı Saksonyalı III. August (saltanatı 1733-1763) seçildi.

1763'te III. August'un ölümüyle Lehistan tahtı yine boşaldı. Sejm ile Sakson krallar arasındaki çatışmanın eşlik ettiği uzun bir yasama kilitlenmesi dönemi, Rusya'nın nüfuzunu yansıtan Sejm'in, tatminsiz Rusya çariçesi Büyük Katerina'nın pek çok sevgilisinden birisi olan kültürlü ve kozmopolit Stanisław Poniatowski'yi (saltanatı 1764-1795) kral olarak seçmesiyle (bir nüktecinin dediği gibi, "birçokları çağrıldı ve birçokları seçildi") ertesi yıl son buldu. Kral II. Stanisław August Poniatowski, Aydınlanma düşüncesinden biraz etkilenmişti. Reform gerektiğini algılayarak, Lehistan'da imalatı ilerletmeye çabaladı ve Britanya'yı örnek aldı. "Liberum veto"ya son vermeyi ve senyörlük mahkemelerinin ölüm cezası yetkisini kısıtlamayı denedi. Aynı zamanda da birçok okul kurdu. Lehistan'ın ancak bu tür önlemlerle yoksulluktan ve gerilikten kurtulabileceğine inanıyordu. Ama Rusya'nın nüfuzuna kızan daha kudretli Leh soylulardan bazıları artık Stanisław'a ve reformlarına karşıydılar. Fransa kralının ya da Osmanlı sultanının onlar adına duruma müdahale edeceğini umuyorlardı.

Stanisław'ın reformlarının daha güçlü ve daha başı dik bir komşu yaratabileceği korkusu, Prusya kralında olduğu gibi Katerina'da da vardı. 1764'ten beri, Rusya ve Prusya, Baltık bölgesinde Fransız nüfuzunun yayılmasını önlemeye, bu arada da Lehistan'ın belini doğrultmasını engellemeye çalışmışlardı. Dahası, Leh soylular Katolik olmayanlara eziyet etmeye başlamışlardı. Katerina, Ortodoks Kilisesi adına, Lehistan'da Katolik olmayan herkese hoşgörü tanınmasını talep etti. Leh soylular Rusya karşıtı ve Ortodoks karşıtı bir konfederasyon kurdukları zaman, Katerina askerlerini Lehistan'a gönderdi. Ukraynalı köylüler bu kargaşadan yararlanarak, Leh efendilerine karşı ayaklandılar. Lehleri kovalarken bir Osmanlı kasabasını yakmaları üzerine, Osmanlılar Rusya'ya karşı savaşa girdiler (1768-74). Katerina, Eflak'ı (Ulahya) ilhak ederek, Rusya'nın Büyük Petro'dan beri kurduğu Karadeniz'e ulaşma düşünü gerçekleştirdi ve bazı Osmanlı bölgelerini ele geçirdi. 1783'te Kırım yarımadası da Rusya İmparatorluğu'nun bir parçası oldu.

Rusya İmparatorluğu'nun genişlemesinden tedirgin olan Avusturya ve Prusya, toprak tavizi istediler. Katerina, üç gücün Lehistan'ı aralarında paylaşabilecekleri önerisini getirdi. 1772'deki birinci Taksim, Lehistan'ı yaklaşık üçte bir oranında küçülttü (*bkz.* Harita 11.3). Avusturya arşidüşesi Maria Theresa "ağladı ve sonra payını aldı": Bu pay, Rus Ukrayna'sı ile Avusturya arasındaki geniş

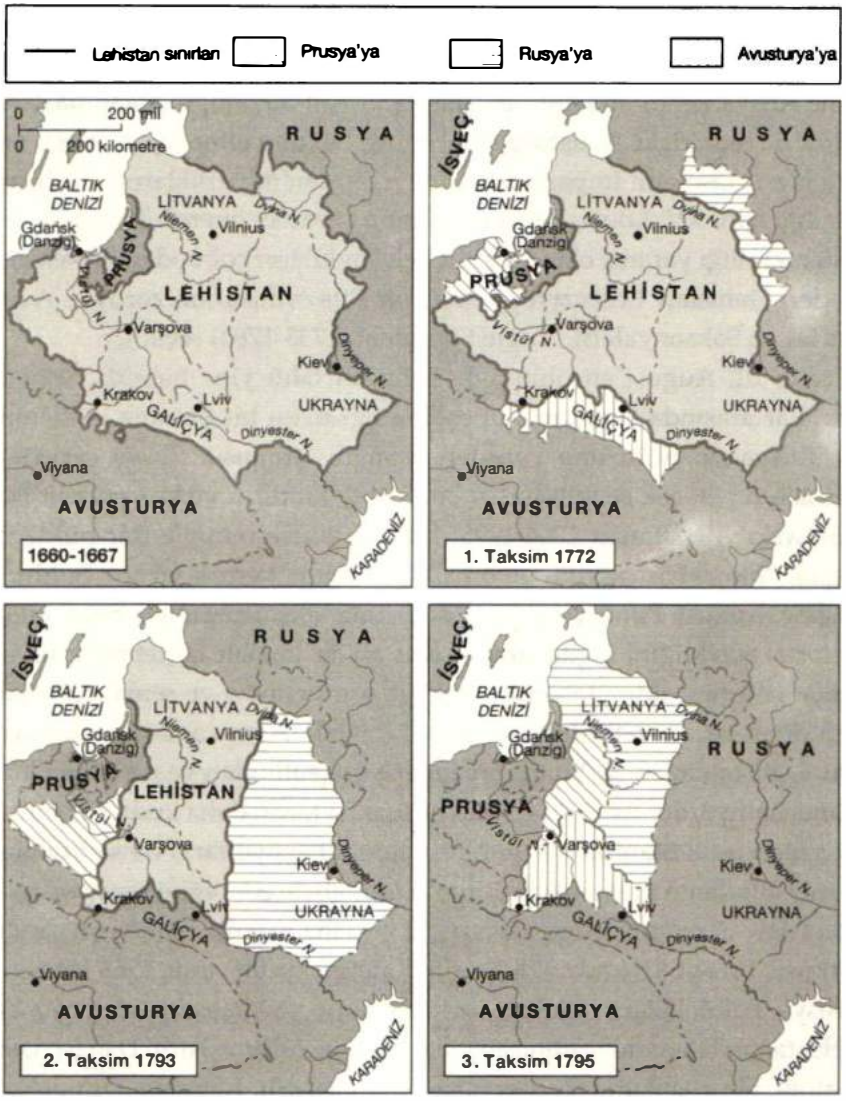

HARİTA 11.3. LEHİSTAN'IN ÜÇ KEZ TAKSİM EDİLİŞİ. 1660-1667'deki en geniş sınırlarıyla Lehistan ve 1772, 1793, 1795 Taksimlerinde Avusturya'ya, Prusya'ya, Rusya'ya kaptırdığı topraklar.

Galiçya eyaletiydi. Prusya, öteden beri Doğu Prusya'yı krallığın diğer kısımlarından ayıran bir koridor oluşturan Batı Prusya'yı ülkesine kattı. Rusya, Doğu Lehistan'dan geniş toprak parçaları kaptı.

1791'de Lehistan Diyeti, Avrupa'daki ilk yazılı anayasa denilebilecek belgeyi oyladı: Bu, kalıtsal bir monarşi kuran, soylu vetosu sistemini kaldıran ve tüm yetkinin milletten kaynaklandığını ilan eden liberal bir belgeydi. Fransız Devrimi'nin (*bkz.* Bölüm 12) etkisini yansıtır şekilde, Lehistan bir anayasal monarşi oldu; bakanları kral görevlendiriyordu ama Parlamento ve Lehistan'ın belli başlı kentleri ayrıcalıklarının koruyorlardı.

Ne ki Lehistan'ın bağımsız bir devlet olarak günleri sayılıydı, özellikle de eski koruyucusu Fransa'nın devrim sancıları içinde kıvrandığı ve Orta Avrupa'nın doğusunda nüfuzunu kaybettiği gerçeği düşünülünce. Lehler, Rusya'nın yirmi yıl önce ele geçirmiş olduğu Lehistan bölgesinde Rus otoritesine karşı 1792'de ayağa kalktıklarında, Rus birlikleri devreye girdi. Liberal anayasaya karşı çıkan Leh soylular onların arkasındaydı. Prusya, Lehistan'ın yardımına gelmeyi reddetti ve sırtını dönmesinin karşılığı olarak, 1793'teki İkinci Taksim'de daha fazla Leh toprağını ilhak etti. 1795'teki Üçüncü Taksim'le Prusya ve Rusya, Lehistan'ın bağımsızlığına yüzyıldan uzun süre son verdiler. O yüzyılın belki en ilerici anayasası olan 1791 Anayasası, paramparça edildi. Rusya'nın yeni kazanımları, Orta Avrupa'ya olan ilgisini daha da ileriye taşıdı ve Rusya artık Habsburg monarşisiyle sınır komşusuydu. Lehler artık üç farklı devletin otoritesine tabiydiler. Prusya'nın ele geçirdiği topraklarda, serfler, toprak beylerinin kötü muamelelerine karşı biraz korunma kazandılar ama Habsburg İmparatorluğu'na ilhak edilen topraklarda olduğu gibi, Lehistan'ın ortaokul sistemine son verilerek, Alman dili dayatıldı.

Sonuç

Bazı tarihçiler, mutlakiyete ve ayrıcalığa karşı hareketlerin, söz gelişi Büyük Britanya'daki siyasal huzursuzluğun ve onun Kuzey Amerika kolonilerindeki başarılı ayaklanmanın, Batı'da genel bir "demokratik devrim" oluşturduğunu öne sürmüşlerdir. Ama bazı Batılı devletlerde siyasal değişim arayışlarına rağmen erkeklere genel oy hakkı verilmesi talepleri enderdi ve kadınların siyasal haklarının genişletilmesi çağrıları daha da enderdi (bunun bir istisnası, 1780'lerin başında Cenevre'dir). Britanya'da bile, siyasal reform gösterilerinin damga vurduğu kavgalı geçen on yıllık bir dönemden sonra, 1780'lerdeki en yaygın kalkışmalar, Katolik karşıtı Gordon kalkışmalarıydı. Fransa'da, reform çağrıları, soyluluğun kendisine karşı bir hamle olmaktan çok, ayrıcalığa karşı bir hamleydi. Kıta Avrupa'sında Eski Rejim'in kurumları, yalnızca baskılara dayanma gücü göstermekle kalmadı, bir ölçüde reform yapma yeteneği de gösterdi.

Yine de Fransa'da ayrıcalığa yöneltilen ve kısmen Aydınlanma düşüncesiyle şekillenen suçlamalar, 1780'lerin sonunda yeniden canlanacaktı. Gitgide küreselleşen hanedanlık rekabetleri ve savaşlar Avrupa devletlerine daha fazla yükler bindirirken, Yedi Yıl Savaşı ve Amerikalılara verilen yardım, Fransız monarşisinin mali krizini iyice kötüleştirdi. Monarşiyi eleştirenler, kralı despotça hüküm sürmekle suçladıkları ve etkili hükümetin köstekleyicisi, özgürlüğün kısıtlayıcısı gibi görünen ekonomik ve sosyal ayrıcalıklı katmanlara saldırdıkları zaman, Fransa ciddi bir siyasal krize girdi. Geniş kapsamlı reform talepleri, milletin egemenliği ilkesini ilan eden 1789 Fransız Devrimi'ne yol açtı. Avrupa'da gözler bir kez daha Fransa'ya çevrildi.

KISIM IV

DEVRİMCİ AVRUPA, 1789-1850

1789 Fransız Devrimi, Batı kıta Avrupa'sında halk egemenliği adına mutlakiyetçi monarşiye ilk ağır darbeyi indirdi. Devrim'in kökleri, daha önce eşi benzeri görülmemiş bir mutlak monarşik otorite dönemi olan 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanır. Fransa, Rusya, Prusya, Avusturya, İspanya ve İsveç hükümdarları, içeriden güçlerine karşı her türlü meydan okumanın açıkça üstünde olacak ölçüde otoritelerini pekiştirmişlerdi. Uysal soylular, asil statülerinin kraliyetçe tanınmasına ve halk isyanlarına karşı korunma sağlanmasına karşılık, hükümdarın yasa koymada, vergi takdir etmede ve ordu kurmada mutlak gücünü kabul ederek mutlakiyetin küçük ortakları olarak hizmet ettiler. Büyük Britanya ve Felemenk Cumhuriyeti hükümetleri, mutlak devletlerle keskin bir karşıtlık içindeydi. 1640'lardaki İngiliz İçsavaşı'nda, Parlamento İngiltere'de mutlak monarşi olasılığını başarıyla bertaraf ederek Kral II. Charles'ın idamını sağlamıştı ve birkaç yıl süren kargaşanın ardından anayasal monarşi geri getirilmişti. Felemenk'te, mutlakiyetçi İspanya'ya karşı Flaman ayaklanması, Felemenk Cumhuriyeti'nin kurulmasına yol açtı. Halk egemenliği teorisi, yalnızca mutlak iktidara karşı bir alternatif olarak değil, anayasal iktidarın genişlemesi olarak da gelişti. 1789'da başlayan Fransız Devrimi'nin dramatik olaylarında, sıradan insanlar, mutlak iktidarın ve üç yıl sonra da bizatihi monarşinin alaşağı edilmesine yardımcı oldukları için, halk egemenliği teorisi gerçekleşti.

Bununla birlikte, hakiki halk egemenliği kısa ömürlü bir deneyim oldu çünkü karşı-devrim ve dış müdahale, devlet otoritesinin çarpıcı derecede merkezileş-

mesine yol açtı. 1799'da Napoleon Bonaparte, Fransa'nın devrimci döneminin son rejimi olan Direktuvar'ın devrilmesine yardımcı oldu. Aydınlanma hayranı olan Napoleon, Fransız Devrimi'nin varisi olduğunu iddia ediyordu. Ama Napoleon'un, kendisini yurtdışına "özgürlük, eşitlik ve kardeşlik" taşıyan bir kurtarıcı olarak görmesinin yanında, nihai yenilgisinden önce Avrupa'nın çoğunu işgal etmesi, geleceğe karışık bir miras bıraktı. Avrupa'da 1490'dan 1815'e kadar gerçekleşen tüm önemli muharebelerin beşte birinden fazlası, Fransız Devrimi ile Napoleon'un 1815'te nihai yenilgisi arasındaki dönemde meydana geldi.

Napoleon'un 1815'te Waterloo Savaşı'nda yenilmesinin ardından toplanan Viyana Kongresi, Avrupa'da başka liberal ve milliyetçi ayaklanmaların olmasını önlemek umuduyla, Restorasyon Avrupa'sının uluslararası temelini kuran Avrupa Uyumu (*Concert of Europe*) belgesini yarattı. Ama liberal ve milliyetçi hareketler o kadar kolay silinip süpürülemedi. Sonraki otuz yılda, "özgürlük" sözcüğü gitgide daha fazla insanın, özellikle iktisadi, siyasal ve kültürel yaşamın ön saflarına çıkan orta sınıftan insanların parolası hâline geldi. Liberal hareketler, birçok yerde, milliyetçiliğin –bir bağlılık ve egemenlik kaynağı olarak milliyetin öncelikli olduğu inancının– doğuşuyla yakından bağlantılıydı.

Bu arada, 19. yüzyılın ilk yarısında Sanayi Devrimi, Avrupalıların birçoğunun yaşam tarzını yavaş ama kesin olarak dönüştürdü. Ulaşımda meydana gelen çarpıcı ilerlemeler, özellikle hem demiryolunun gelişmesi hem de karayollarının iyileşmesi, mamul ve diğer malların pazarını genişletti. Batı Avrupa'da gitgide ticarileşen tarımsal üretimin artması daha büyük bir nüfusun beslenmesini sağladı. Daha önce hiç olmadığı kadar büyüyen Avrupa kentlerine akın akın göçmenler geldi. Çağdaşlar, özellikle Batı Avrupa'dakiler, derin ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel değişiklikler hissettiler.

BÖLÜM 12

FRANSIZ DEVRİMİ

1791'de, Kral XVI. Louis, Paris'ten ve Fransız Devrimi'nden kaçmaya karar verdi. Yılın ilk aylarına kadar Tuileries Sarayı'nda fiilen tutuklu olan kral, Avusturya kralının ve diğer Avrupalı hükümdarların duruma onun adına müdahale etme olasılıkları konusunda gizli görüşmeler yapmıştı. Kraliyet ailesi, bir Rus baronesin ailesi ve maiyeti kılığına girerek, sarı döşemeli büyük bir siyah arabaya binip, 20 Haziran 1791 gecesi geç saatte Tuileries Sarayı'nı gizlice terk etti. Ama doğudaki bir kasabanın posta müdürü, resmini bir madenî parada görmüş olduğu kralı tanıdı. Atına atlayıp hızla Varennes kasabasına gitti; orada Ulusal Muhafızlar kralın arabasını durdurdular. Ulusal Meclis'ten üç temsilci, kraliyet ailesini Paris'e geri getirdi. Başkent yakınında toplanan kalabalıklar tehditler savuruyorlardı ve Ulusal Muhafızlar, bir aşağılama ya da yas işareti olarak, tüfekleri aşağıya dönük şekilde yol kenarına dizilmişlerdi.

Fransız Devrimi, halk egemenliği adına monarşik mutlakiyete karşı ilk etkili meydan okumayı başlattı. Fransa'da cumhuriyetçi bir yönetiminin kurulması ve cumhuriyetçi ülkülerin diğer Avrupa ülkelerine yayılması, Devrim bittikten uzun zaman sonra dahi Avrupa siyasal yaşamının evrimini etkiledi. Halkın hakları, toplumda devletin rolü, demokratik toplum değerleri, siyasal yaşamda "sol" ve "sağ" kavramları, "silahlı millet" kavramı, modern toplumda ve siyasette dinin yeri ile ilgili meseleler; ekonomik özgürlükle ve mülkiyetin kutsallığıyla ilgili sorunlar siyasal gündemde ağır basmaya başladı. Bu sorunlar, 1789-1799 arası devrimci dönemde Fransa'nın dikkatini büyük ölçüde işgal etti. Bu on yıldaki siyasal şiddet de geleceğe miras kalacaktı.

Devrimciler, Fransız devletini, daha adil olduğu kadar daha merkezî ve etkili de kılmak istiyorlardı. Kimilerine göre Devrim'in varisi, kimilerine göre ise haini olan Napoleon Bonaparte, 1799'da iktidara geçtikten sonra bu süreci devam ettirdi.

Modern milliyetçiliğin kökleri de Fransız Devrimi'ndedir. Devrimciler, büyük bir coşkuyla, evrensel olduğunu savundukları ilkeler ortaya attılar. Ulusun egemenliği, yurttaşlık hak ve ödevleri de bu ilkeler arasındaydı. Devrimciler, Devrim'in Fransa'da gerçekleşmiş olması gerçeğini yücelttiler. Ama Avrupa

halklarını monarşik ve aristokratik tahakkümden kurtarma niyeti güden savaşlar, Fransız fetih savaşlarına dönüştü. Fransa'yı diğer büyük güçlerle karşı karşıya getiren devrimci savaşlar, Fransız tehdidi karşısında Britanyalılık duygusunun filizlendiği Büyük Britanya'dan tutun da istilacı Fransız ordularına tepki olarak bazı eğitimli Almanların ve İtalyanların milliyetçiliği benimsemeye başladıkları Orta ve Güney Avrupa'ya kadar başka ülkelerde de milliyetçiliğin doğuşuna ya da yayılmasına katkı yaptı.

Kriz İçindeki Eski Rejim

Fransız Devrimi kaçınılmaz değildi. Ama önceki yirmi yılın zor ekonomik koşulları, iyice yerleşmiş ekonomik ve toplumsal ayrıcalıklar karşısında özgürlüğü vurgulayan bir söylemin gitgide popülerleşmesiyle de birleşerek, şu veya bu türden bir değişikliğin olası ve hatta belki de mümkün görünmesine yol açtı. 1780'lerde bir finansal kriz patlak verince ve kral, *États généraux*'yu toplantıya çağırmak zorunda kalınca, Fransız Devrimi'nde doruğa çıkacak bir karşılaşma için sahne hazır oldu.

Fransız Devrimi'nin Uzun Erimli Nedenleri

Yasa önünde eşitliği vurgulayan ve mutlakiyet ile despotizm arasında ayrım yapan Aydınlanma dilinin gitgide yaygınlaşması, monarşiyi ve onun hükümetini kamuoyunun daha yakın gözetimi altına soktu. Aydınlanma söylemini benimseyen muhalifler, 1771'de XV. Louis Paris Parlamentosu'nu (*parlement*) sürgüne gönderince ve bağımsız mahkemeler olan parlamentolardan daha itaatkâr olabilecek yeni mahkemeler kurmaya kalkışınca, onu despotça hareket etmekle suçladılar. Muhalifler, kralın, uzun zaman önce kabul edilmiş ayrıcalıkları yıkmaya çalıştığına inanıyorlardı. XV. Louis'nin 1774'te ölümünden sonra, genç XVI. Louis, kraliyet fermanlarını tescil etme yetkisine sahip olan parlamentoları yeniden kurdu.

Soyluların ayrıcalıkları, lonca tekelleri ve yolsuz kraliyet memurları konusunda yakınmalar arttıkça, Aydınlanma düşüncesinin içerdiği imalar siyasal eyleme dönüştü. 1774'te, Maliye Bakanı Anne-Robert Turgot, ekonomiye ayak bağı olan bazı tekelleri ve ayrıcalıkları kaldırmaya dönük bir program (*bkz.* Bölüm 11) hazırladı. Ne var ki, başka kararnamelerin yanı sıra loncaları lağvetme kararnamesi hemen soyluların, Paris Parlamentosu'nun ve sıradan halkın tepkisini çekti; halk 1775'te Paris'te ayaklandı çünkü hububat ticaretinin serbest bırakılması, zor zamanlarda fiyatları yükseltmişti. Turgot'nun deneyi iki yıl sonra bitti. Ama artık bazı yazarlar, Turgot'nun kafasındaki özgürlükler ile 18. yüzyıl Fransa'sının ekonomisini ve toplumunu karakterize eden tüzel ayrıcalıkları kıyaslamaya başladılar.

Fransa, örtüşen ayrıcalıklara, haklara, geleneklere ve adli yetkilere sahip katmanların oluşturduğu bir devlet olmaya devam etti. Loncalar ve (bulundukları makamları genellikle satın almış oldukları için topladıkları vergilerin bir kısmını ceplerine indiren) vergi tahsildarları gibi meslek grupları ve soylular, ayrıcalıkları ortadan kaldırmaya yönelik her plana karşı koyuyorlardı. Aynı zamanda da soylular ile zengin sıradan insanlar arasındaki toplumsal sınır çizgileri 18. yüzyılın seyri içinde biraz esnekleşmişti. Saflarının yeni katılanlarla dolup taştığı kanısını taşıyan en eski soylu ailelerin artan muhalefetine rağmen, 1789'dan önceki on beş yılda neredeyse 2.500 aile para vererek soyluluğa atım attı. Ama hâli vakti yerinde insanların birçoğu da vergi türlerinin çoğundan muaf olmaları başta gelmek üzere soyluların ayrıcalıklarına kızıyordu. Fransız Devrimi'ni küskün sıradan halk yapmadı ama onların hoşnutsuzluğu reform taleplerinin sıkça dile getirilmesine yardımcı oldu. Monarşinin ağırlaşan mali krizi de bu çağrıları güçlendirdi.

Reforma karşı en keskin direniş ise daha yoksul soylulardan geldi. Krala hizmet için gururla silah taşımış en eski soylu aileler olan "kılıç soyluları"ndan bazıları, zor duruma düşmüş ve statülerini devam ettirmenin bir yolu olarak her türden ayrıcalığa can havliyle sarılmışlardı. Bunlar, parayla makam satın alan yeni soyluların –"gardırop soyluları"nın– özellikle taşra parlamentolarını doldurmaları ve soylu zümre içinde gücün en eski soylu ailelerden yeni asilzade yapılmış olanlara kayması gerçeğine kızıyorlardı.

Monarşi, gelir ve uzun vadeli borç temin etmek için unvanlar, makamlar ve ekonomik tekeller satmaya mecburdu. Ama daha fazla makam yaratmakla –1789'da 50.000'den fazla makam vardı– kamu güvenini yok etme ve hâlihazırda var olan makamların değerini düşürme riskine giriyordu.

Ekonomik zorluklar, toplumsal gerginlikleri şiddetlendirirken, gelirleri azaltarak monarşinin mali problemlerini ağırlaştırdı. Yükselen fiyatlar ve kiralar, 1770'li ve 1780'li yılları karartttı. Art arda gelen kötü hasatlar –en kötüsü de 1775'te meydana geldi– yoksullar için yaşam koşullarını daha da güçleştirdi. Fransız siyasal yaşamı için kilit yıllar olacak 1787 ve 1788 hasatları da çok kötüydü. Böyle krizler hiç de alışılmadık değildi; aslında, bunlar devreseldi ve ertesi yüzyılın ortasına kadar süreceklerdi. Cılız hasatlar, vergilere karşı halk direnişine ve yüksek hububat (dolayısıyla da ekmek) fiyatına karşı protestolara yol açtı. Nüfusun artması, kıt kaynakları daha çok zorluyordu.

Köylülerin birçoğu, çektikleri zorlukların toprak sahiplerince katmerleştirildiğine inanıyorlardı. Soylu yaşamının maliyeti enflasyon nedeniyle yükselirken, tarımda verimin düşmesiyle birlikte soyluların gelirleri azaldıkça, bir tür "senyörlük tepkisi" uç verdi. Soylu toprak sahipleri, arazilerinden elde ettikleri geliri azamileştirmek için emlâkçılar, avukatlar ve kâhyalar görevlendirmeye başladılar; yoksul çiftçilerin çoğunun hayvanlarını otlatmak ve yakacak odun toplamak

için muhtaç olduğu meralar üzerinde eski haklarını yeniden talep ettiler. Toprak beylerinin birçoğu arazi kiralarını yükseltti ve daha önce arazi kiralamış olan köylülere zorla ürün paylaşımı anlaşmaları dayatmaya çabaladı.

Ortaçağın feodal sistemi çoktan geçip gitmiş olmasına rağmen kalıntıları duruyordu. Köylüler hâlâ efendilerine borçlu oldukları senyörlük ödevleri ve nakit ödeme yükü altında eziliyorlardı. Soyluların birçoğu hâlâ köylüler üzerinde yargılama hakkına sahipti ve bu da suç isnatları konusunda karar verebilmeleri ve ceza kesebilmeleri anlamına geliyordu. Senyörlük mahkemeleri sıklıkla, toprak beyinin ormanlar, göller, dereler üzerindeki haklarını ve mülkleri üzerinde avcılık, balıkçılık yapma haklarını uygulamak amacıyla kullanıldı. Fransız Devrimi'ne götüren siyasal kriz, sıradan insanlara, hızla artan bu yakınmalardan bazılarını düzeltme fırsatı sağlayacaktı.

Finansal Kriz

Monarşinin 1780'lerde karşılaştığı ciddi finansal kriz, Fransız Devrimi'nin kısa dönemdeki nedeniydi. Fransa, diğer Avrupalı güçlerin yanı sıra Britanya'yla da yüzyıldan uzun süredir aralıklarla savaş içinde olmuştu. Fransa'nın Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nda asi kolonicilere verdiği finansal destek, kralın İsviçreli maliye bakanı Jacques Necker'in (1732-1804) ayarladığı borçlarla karşılanmıştı. Devlet harcamalarının neredeyse dörtte üçü, ordu ile donanmanın idame ettirilmesine ve Avusturya Veraset Savaşı (1740-1748) ile Yedi Yıl Savaşı'ndan (1756-1763) ve bir de Amerikan Bağımsızlık Savaşı'ndan kalan birikmiş borçların kapatılmasına gidiyordu. Monarşi, ayağını yorganına göre uzatmıyordu.

Daha fazla parasal kaynak nereden bulunacaktı? Soylular geleneksel olarak vergilerin çoğundan, ruhban zümresi ise tamamından muaf olma ayrıcalığından yararlanıyordu. Fransa'daki en büyük toplumsal kesim olan köylülerden alınabilecek vergi sayısının da bir sınırı vardı. Kısacası, monarşinin finansal krizi, kurduğu mali sistemin bizatihi mahiyetiyle yakından bağlantılıydı.

Fransa'da mutlak monarşinin vergi tahsilatı, Britanya hükümetininki kadar etkili değildi. Britanya'da, *Bank of England* (İngiltere Merkez Bankası), hükümetin ulusal borçlanma yoluyla nispeten düşük faizli kredi bulmasını kolaylaştırıyordu. Fransa'da merkez bankası yoktu, monarşi özel çıkarlara her zamankinden daha fazla bağımlıydı ve mali yükümlülüklere ilişkin değerlendirmenin hantallığı, muhasebe işlemlerinin yetersizliği nedeniyle sıkıntı yaşıyordu. Fransız kamu borcu hâlihazırda Britanya'nınkinden çok daha fazlaydı ve monarşi finansal çareler ararken de artmaya devam etti.

İkircikli ve bön XVI. Louis, 1774'te kral olduğu zaman henüz yirmili yaşlarındaydı. Louis, başında olduğu krallıkla ilgili pek az bilgi sahibiydi; saltanatı süresince Paris'in ve Versay'ın dışına çıkmaya yalnızca bir kez cesaret etti. Saray çevresinde oyalanmayı, kol saatlerini ve masa saatlerini alıp parçalamayı son-

(*Solda*) XVI. Louis. (*Sağda*) Marie-Antoinette.

ra da yeniden birleştirmeyi tercih ederdi. Avcılıkta mükemmelleşti. Louis'nin gösterişli ve kendini beğenmiş karısı Marie-Antoinette'in (1755-1793) sevilmeyen kişiliği ("Halkın yiyecek ekmeği yok" diyenleri, "Öyleyse pasta yesinler!" diye gerçekten terslemiş olsa da olmasa da) kamuoyunun tahta olan güvensizliğini artırdı. Avusturya kraliçesi Maria Theresa'nın kızı olan Marie-Antoinette, Avusturya ile Fransa arasında hanedanlık bağlarını güçlendirmek için Louis'yle evlendirildi. Fransa'da hiçbir zaman gerçekten kendisini yurdunda hissetmedi. Mutsuz bir evliliği olan Marie-Antoinette har vurup harman savuruyor ve münakaşalara karışıyordu. 1785'te bir kardinal, göze girmek umuduyla ona müthiş bir elmas gerdanlık sunduğu zaman, iğrenç bir skandala bulaşmış oldu. Sonra o gerdanlık ve din adamının bir kısım parası entrikacılar tarafından büyük bir hünerle çalındı; bu, kendisini kraliçe gibi gösteren bir fahişenin de yer aldığı acayip bir senaryoydu. "Elmas gerdanlık macerası" denilen bu olay, halkın gözünde kralın zayıf ve boynuzlanan bir adam olduğu izlenimini pekiştirdi. Kraliçenin nam salmış boşboğazlıkları ve sadakatsizlikleri bir bakıma bizatihi monarşinin otoritesini baltaladı. Kraliçeyi kötüleyenler, ona kaba bir ifadeyle "Avusturyalı sürtük" diyorlardı.

Bu arada, Necker daha da borçlanarak durumu idare etmeyi sürdürdü. Ama 1781'de bazı bakanlar ve soylu çanak yalayıcılar, Necker'ı kovması için kralı ikna ettiler. Necker, kraliyetin mali durumuyla ilgili, devlete gelen paranın harcanandan daha fazla olduğunu göstermeyi amaçlayan hayalî bir bilanço çıkardı. Necker, reformun gereksiz olduğu konusunda kreditörlere güven vermeyi umuyordu. Ne var ki bankerler, Necker'in rakamlarına inanmadılar ve bazıları, devlet mali reformlar yapıncaya kadar monarşiye başka para vermeyi reddettiler. Yeni maliye bakanı Charles-Alexandre de Calonne (1734-1802), Necker'in kraliyet maliyesine ilişkin hesaplamalarının uydurma olduğunu ortaya koydu. Ama Calonne daha da fazla para harcadı ve artık kraliyetin kapısına dayanmış

olan alacaklılara ödeme yapmak için, parayla mevki sahibi olanlardan borç alarak kraliyet hazinesini daha çok borca soktu.

Parlamentoların, arazi üzerine genel vergi koyma yoluyla vergilendirmeyi artıracağına inandıkları mali reforma karşı çıkacakları kesindi. Parlamentolar, bazılarının kanısına göre hükümetin despotizme yaklaşan pervasızlığıyla ve mali sorumsuzlukla özdeş tuttukları Calonne'a güvenmiyorlardı.

Şubat 1787'de Calonne, parlamentoları devre dışı bırakmak için kraldan üç sınıfın –ruhban, soylular ve üçüncü sınıf (geriye kalan herkes)– her birinden tek tek seçilmiş temsilcilerin oluşturduğu *Assemblée des notables*'yi (İleri Gelenler Meclisi) toplamasını istedi. Taht, soyluların muaf olmayacakları yeni arazi vergileri de dâhil önerdiği reformların Meclis tarafından onaylanmasını bekliyordu. Calonne, Fransa'nın finansal problemlerinin sistemsel olduğunu ve vergi yükümlülükleri açısından bölgeler arasında var olan kafa karıştırıcı farklılıklar dâhil, keşmekeş içindeki bir idari örgütlenmeden kaynaklandığını öne sürüyordu. Monarşinin vergi toplamak ya da "tahsil etmek" için bol kazançlı hakları satma uygulaması, tahsilat verimsizliğini daha da kötüleştirdi. Calonne, tahtın vergi tahsilatçılarıyla yaptığı sözleşmenin çok yakında yeniden görüşülmesi gerekeceğini ve monarşinin altına imza attığı kısa vadeli borçlardan birçoğunun vadesinin çok yakında dolacağını biliyordu.

Uzun zamandan beri reformu önlemiş ve ticareti zorlaştırmış olan "gelenek hâkimiyeti"ni suçlayan Calonne, finansal sistemin bütünüyle elden geçirilmesini önerdi. Bununla birlikte, Assemblée des notables, Calonne'un vergi reformuyla ilgili önerilerini geri çevirdi ve soyluların arazi vergilerine tabi kılınmaları gerektiği düşüncesine itibar etmedi. Dahası, bazıları soylular arasında yer alan birinci sınıftan yüksek din adamları da Calonne'un reformlarına yüksek sesle karşı çıktılar. Onlar da yararlandıkları vergi muafiyetlerini kaybetmekten korkuyorlardı. Fransız toplumunun ayrıcalık temeline dayanan doğası tehdit altındaydı.

Soylular, Calonne'u görevden alması için kralı ikna ettiler; o da 8 Nisan 1788'de öyle yaptı. XVI. Louis, Calonne'un yerine, kudretli Toulouse başpiskoposu Étienne-Charles de Loménie de Brienne'i (1727-1794) getirdi. Tıpkı selefi gibi, Loménie de Brienne de hükümetin hesapları daha doğru tutacağına söz vererek, finansal reformla ilgili çeşitli fermanları tescil etmelerini –dolayısıyla onaylamalarını– eyalet parlamentolarından istedi. Ama Paris Parlamentosu, fermanlardan bazılarını tescil etmeyi reddetti; Amerikan Devrimi'nin kökenini çağrıştıran bir damga vergisi ve yeni bir arazi vergisi de bunlar arasındaydı.

Devrimin İlk Aşamaları

Assemblée des notables'nin bazı üyeleri, mali reformu kabul etmeye ve daha çok vergi ödemeye istekliydiler, ama kendi ayrıcalıklarını garantileyecek kurumsal

reformların da birlikte yapılmasını şart koştular. Kralın, üç sınıfın temsilcilerinden oluşan –1614'ten beri de hiç toplanmayan– *États généraux*'yu düzenli olarak toplantıya çağırmasını istediler. Kral, güç bir durumdaydı. Finansal krizi çözmek için soyluların ayrıcalıklarını azaltma ihtiyacı duyuyordu ama onların onayını almadan bunu yapmak, despotizm ve hatta despotik otorite yapılarının bazen şiddet kullanılarak uygulanması anlamına gelen tiranlık suçlamalarına yol açardı. Öte yandan, yeni vergiler karşılığında ayrıcalıklı sınıfların taleplerine boyun eğmek, kralın, mutlak otoritesini zayıflatır ve sözlerinin milletin ya da hiç değilse soyluların onayına tabi olduğunu düşündürürdü. Bu ikileme getirilen çözüm, Fransız Devrimi'nin ilk aşamalarını oluşturan olaylara yol açacaktı.

États Généraux'nun Toplantıya Çağrılması

Fransız Devrimi'ni, "soylu isyanı" başlattı. Paris Parlamentosu'nun arazi ve damga vergilerini tescil etmemesine tepki olarak, XVI. Louis, Ağustos 1787'de bu kurumun üyelerini Paris'in doğusundaki Troyes kasabasına sürgün etti. Soylular ve üst düzey din adamları buna şiddetle karşı çıktılar. Eyalet parlamentoları, Paris Parlamentosu'nun arkasında durdu. Grenoble Parlamentosu, yeni damga ve arazi vergilerini onaylamayı reddederek, kraliyetten izin almaksızın kendi eyalet meclisini (bölgenin çıkarlarını temsil eden soylular meclisini) toplantıya çağırdı. Monarşinin soyluları vergi ödemeye zorlama girişimine karşı "soylu isyanı" yayıldı. Eyalet parlamentoları, *États généraux*'nun toplanmasını istediler. Bu isyan, monarşi kurumunun kendisini hedef almıyordu; soyluların düşüncesine göre milletin haklarına ve ayrıcalıklarına karşı gitgide despotlaşan bir tahtın işlediği istismarları hedef alıyordu.

Monarşi, uzlaşma aradı. Loménie de Brienne, soyluların ve diğer ayrıcalıklı kişilerin ilk kez 1750'lerin sonunda Yedi Yıl Savaşı sırasında ödemekle yükümlü tutuldukları gelir vergisinin (*vingtième* vergisinin) sürdürülmesi karşılığında, yeni damga ve arazi vergilerini geri çekmeyi kabul etti. Bununla birlikte, tahtın borçlarını, kraliyet kararnamesiyle çıkarılacak kâğıt para ile kapatmak zorunda kalacağını da açıkça ilan etti. XVI. Louis, Kasım 1787'de Paris Parlamentosu'nu sürgünden geri çağırdı. Ama kral, parlamentoda görüşülmesine fırsat tanınmadan tescil edilen yeni borç fermanları yayınladı. Kralın kuzeni olan Orléans dükü, böyle bir işlemin yasadışı olduğunu belirttiği zaman, Louis şöyle yanıt verdi: "Bu benim için hiç önemli değil ... yasal çünkü ben öyle istiyorum." XVI. Louis, böylece, mutlakiyet ile despotizm arasındaki sınırı geçmiş görünüyordu.

Mayıs 1788'de kral, Paris Parlamentosu'nun en radikal üyelerinden ikisinin tutuklanmasını emretti. Ondan sonra parlamentoları askıya alarak, bunların yerine yeni eyalet mahkemeleri kurdu ve kraliyet fermanlarını tescil etmek üzere tek bir genel mahkeme oluşturdu. Kralın parlamentolara karşı eylemleri çabucak direnişe yol açtı. Taht için vereceği yıllık bağış miktarını kararlaştırmak üzere top-

lantıya çağrılmış olan Ruhban Meclisi, parlamentoların lağvedilmesini protesto etti. Birçok şehirde parlamentoları destekleyen gösteriler düzenlendi; kalabalığın parlamentoyu desteklemek için askerleri taş ve kiremit yağmuruna tuttuğu Grenoble da bu şehirlerdendi.

XVI. Louis, 8 Ağustos 1788'de *États généraux*'nun ertesi yıl 1 Mayıs'ta toplayacağını duyurdu. *États généraux*'nun yeni vergiler koymayı kabul etmesi durumunda kraliyeti iflastan kurtarabileceğini umuyordu. İki hafta sonra, Necker'i yeniden maliye bakanlığına atadı; bu hamleyle, kısıtsız borçlanmaya hiçbir zaman itiraz etmemiş olan soyluları, yatırımcıları ve devlet senedi hamillerini memnun edeceğini umuyordu. Ama *États généraux*'nun toplanması, kamuoyunun krala karşı birleşmesine yardımcı oldu. Soyluların zorlamasıyla tahtın *États généraux*'yu toplaması, Fransız Devrimi'nin ilk eylemi hâline geldi. Birçok kişi, kendi çıkarlarını parlamentolardan çok *États généraux*'nun temsil edeceğine ve krallık despotizmini denetim altına alacağına inanıyordu.

États généraux toplandığı zaman oylamanın nasıl yapılacağı sorusu gitgide önem kazandı. Üç sınıfın –ruhban, soylular ve üçüncü sınıfın– her biri tek bir oyla mı temsil edilecekti (öyle olursa, her reformun engelleneceği neredeyse kesindi çünkü soyluların ve ruhbanın çoğunluğu reforma karşıydı), yoksa *États généraux*'nun her üyesi kendi oyuna mı sahip olacaktı?

Büyük kutlamalarla yeniden göreve başlamış olan Paris Parlamentosu, 25 Eylül 1788'de *États généraux*'daki oylamanın sınıf bazında yapılmasına karar verdi; *États généraux*'nun en son toplandığı 1614'te de öyle olmuştu. Dolayısıyla, üç sınıfın her biri aynı sayıda temsilciye sahip olacak ve ayrı yerlerde oturacaktı. Bundan böyle parlamentolar, birçok kişinin gözünde, üçüncü sınıfın çıkarlarına karşı kendi ayrıcalıklı üyelerinin imtiyazlarını savunan kurumlar olarak görülecek ve oylamanın sınıf bazında yapılmasına ilişkin kraliyet kararnamesini tescil ettikleri için kralın despotizmine karşı milleti savunma iddialarını yitireceklerdi.

Sevilen siyasi yazarlar, kraliyet despotizmine karşı hürriyetin ve milletin hakiki temsilcisi olarak artık (nüfusun %95 kadarını oluşturan) üçüncü sınıfı selamlamaya başladılar. Başkaları, "kamuoyu"nu yansıtacak bir tür temsilî meclis istiyorlardı. Burjuvazi mensupları ile bazı liberal soyluların bir ortaklığı olan "Yurtsever Parti", "millet"in haklarına aykırı gördükleri kraliyet politikalarına muhalefet etmeye başladı. "Yurtseverler", sarayın ve ona yakın soyluların çıkarlarını eleştiriyorlardı. Siyasal yayınlar, bu tartışmaları birer millî siyasal soruna dönüştürdü. Çok eski ailelerden olan soyluların –örneğin, Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın Fransız kahramanı Marquis de Lafayette (1757-1834)– yanında, halktan birçok avukatı da kapsayan Otuzlar Derneği adlı grup, liberal siyasal broşürleri tartışmak, görüşmek ve dağıtmak için toplanıyordu. Bunlar, üçüncü sınıfın *États généraux*'da soylu ve ruhban sınıflarının iki katı temsilci bulundurma hakkının olduğunu savunuyorlardı.

(*Solda*) Marquis de Lafayette. (*Sağda*) Abbé Sieyès.

Silik bir papaz olan Emmanuel Joseph Sieyès (1748-1836), Ocak 1789'da siyasal kanıdaki belirleyici bir değişimin en radikal ifadesini ortaya attı. "Sormamız ve yanıtlamamız gereken üç soru var," diye yazıyordu. "Birincisi: Üçüncü Sınıf nedir? Her şey. İkincisi: Siyasal düzende şimdiye kadar ne şekilde yer almıştır? Hiç. Üçüncüsü: Ne istiyor? Siyasal düzenin içinde bir şeyler olmak." Sieyès, "millet"i kraliyet mutlakiyetçiliğinin ve soyluluk imtiyazının karşısına koyarak, siyasal yaşamda üçüncü sınıf için ağırlıklı bir rol talep ediyordu.

États généraux'ya seçilen adamların büyük çoğunluğu kent ve kasaba sakinleriydi; bunların üçte ikisi de bir miktar hukuk eğitimi almıştı. Birinci sınıftan seçilenlerin üçte ikisi, semt rahipleriydi; birçoğu halk kökenliydi ve piskoposlar ile manastır tarikatlarının ayrıcalıklarına kızıyordu. İkinci sınıftan seçilen genç soylu temsilcilerin bazıları nispeten liberal görüşlüydü. Fransız monarşisinin örgütlenmesinde, tıpkı İngiltere'deki parlamentonun İngiliz tahtına karşı denge sağlayıcı bir işlev üstlenmesi gibi, kralın gücünü denetlemelerine imkân verecek kurumsal reformlar istiyorlardı. Aralık 1788'de kral, üçüncü sınıfın temsilci sayısını iki katına çıkarmayı kabul etti ama tüm üyelere bireysel oy hakkı vermeye yanaşmadı.

Kral, ilk iki sınıfın yanı sıra yerel meclislerin de *États généraux*'da görüşülüp tartışılmak üzere şikâyet listeleri (*cahiers de doléances*) hazırlamalarını istedi. Gelen binlerce yakınmayla, somut reform önerilerinden tutun da koyunların pis kokan nefesinin Lorraine'de otlakları mahvettiği yolundaki endişeli kanıya kadar çok çeşitli görüşler monarşiye sunuldu. Daha da önemlisi, bu *cahiers*, monarşik mutlakiyeti ve senyörlerin gaddarlığını eleştiriyor, daha tutarlı ve eşitlikçi bir vergi düzeni istiyor, yeni bir ulusal temsil organı kurulması çağrısı yapıyordu. *Cahier*'lerin birkaçında, kral adına çıkarılan ve bir kişinin herhangi bir nedenle tutuklanıp süresiz hapsedilmesine izin veren belgeler, yani *lettres de cachet*, kraliyet gücünün kötüye kullanılması olarak eleştiriliyordu. Örneğin bir *cahier*'de,

"hiçbir yurttaşın, yasal nedenler dışında özgürlüğünden yoksun bırakılmaması" isteniyordu. Bununla birlikte bazı *cahier*'ler, kralın danışmanlarını ve bakanlarını açgözlülükle ve sahtekârlıkla suçlarken, krala saygının devam ettiğini de yansıtıyordu. *Cahier*'lerin çoğu krala hiçbir zaman ulaşmadı.

États généraux'nun 1200'e yakın üyesi (bunların yaklaşık 600'ü üçüncü sınıfı temsil ediyordu) 5 Mayıs 1789'da Versay'da toplandı. Kral, ilk iki sınıfı selamladı ama avamı temsil edenleri iki saat bekletti. Konuşmasını bitirdiği zaman, üçüncü sınıfın üyeleri korkusuzca şapkalarını geri giyerek protokolü çiğnediler; oysa bu, ayrıcalıklı iki sınıfa tanınmış bir haktı. Üçüncü sınıf, Haziran'ın 17'sinde, bu sınıfı "Ulusal Meclis" ve ulusal egemenliğin gerçek temsilcisi ilan eden Sieyès'nin bir önergesini ezici çoğunlukla onayladı. Artık üçüncü sınıf, meşru egemenlik ve Fransa kralının otoritesinden üstün değilse bile ona paralel otorite talep ediyordu.

Ama Haziran'ın 20'sinde, kralın onlara karşı harekete geçebileceği söylentileri etrafta dolaşırken, üçüncü sınıfın temsilcileri, toplandıkları salonun "tamirat" nedeniyle kilitlenmiş olduğunu gördüler. Üçüncü sınıfın üyeleri, başkanları olan gökbilimci Jean-Sylvain Bailly (1736-1793) önderliğinde cesur bir adım atarak, yakındaki tenis kortunda bir araya geldiler. Orada, "krallığın anayasası sağlam temeller üzerinde kuruluncaya ve güçleninceye kadar ayrılmamaya ve şartlar

Tenis Kortu Yemini, 20 Haziran 1789.

nereyi gerektiriyorsa orada yeniden toplanmaya" yemin ettiler. Üçüncü sınıf, ilkeli bir meydan okumayla, kralın otoritesine tanımlanmış sınırların getirilmesini talep etti.

Kral, üçüncü sınıfın düşüncelerinin geçersiz olduğunu ilan etti. Yine de 23 Haziran'da, *États généraux*'yu dönem dönem toplamayı, *taille* (arazi vergisi) ve *corvée* (zorunlu bedelsiz çalışma) uygulamalarını kaldırmayı, ticarete engel olan iç gümrük ve geçiş ücretlerini lağvetmeyi ve *lettres de cachet* uygulamasına son vermeyi kabul ederek, bazı önemli reformları duyurdu. *États généraux*'da kişi başına ama yalnızca "üç sınıfın kadim ve anayasal hakları"nı ilgilendirmeyen konularda oy verilmesini de kabul etti. Kralın verdiği ödünler, üçüncü sınıfın radikalleşmiş üyeleri için yeterli değildi.

XVI. Louis, 22 Haziran'da Necker'i görevden almıştı ama Paris'te binlerce kişinin, Necker'in görevde kalması talebiyle Paris'teki Tuileries Sarayı'nın bahçesini istila ettiğini öğrendikten sonra bundan vazgeçti. Necker'in 1781'de ortaya attığı, kraliyetin finansal durumunun vergiler yükseltilmeden düzeltilebileceği tezi, onun popülerliğini artırmıştı ve soylular da onun geri çağrılması için bastırıyorlardı. O günlerde, din adamlarının çoğu ve soyluların da bazıları üçüncü sınıfa katılmıştı. Kral, *États généraux*'yu kuvvet kullanarak dağıtma tehdidinden sonra, artık 27 Haziran'da ilk iki sınıftan geriye kalan din adamlarının ve soyluların üçüncü sınıfa katılmalarını emretti. Yeni toplantı, kendisini Ulusal Kurucu Meclis şeklinde oluşturmaya başladı.

Bastille Baskını

Yiyeceğin kıt ve fiyatların yüksek olduğu bir ortamda, artık sıradan insanların birçoğu, soyluların ve istifçilerin kurdukları bir tertibin buna neden olduğuna inanıyordu. Dahası, Paris ve Versay çevresindeki kraliyet birliklerinin sayısı artmış gibi görünüyordu. Ulusal Meclis'in dağıtılacağı yolundaki söylentiler yayıldı. Kral, sarayın hâlâ hoşlanmadığı Necker'i 11 Temmuz'da yeniden sürgüne gönderdi. O ve diğer bakanlar görevden alındılar, çünkü kral, onların *États généraux*'dan gelen değişim taleplerini kontrol altına alamadıkları kanısındaydı. Gösterici grupları Paris girişindeki gümrük kapılarına saldırarak, şehre giren malların vergilerinin toplandığı ücret kulübelerini paramparça ettiler ve böylece gıda maddelerinin daha da pahalanmasına yol açtılar.

14 Temmuz 1789 sabahı, çoğunluğu esnaftan, zanaatçılardan ve ücretlilerden oluşan binlerce insan, büyük bir askerî hastane olan Invalides'de depolanan silahları ele geçirdi. O öğle sonrasının ilk anlarında, Parisli kalabalığın dikkati Bastille'e yöneldi; burası, kentin doğusunda bulunan ve kalabalığın barut ile cephane bulabileceğini düşündüğü bir kaleydi. Bastille, 18. yüzyılın büyük bölümünde hapishane olarak kullanılmış ve despotizmin bir simgesi olarak ün-

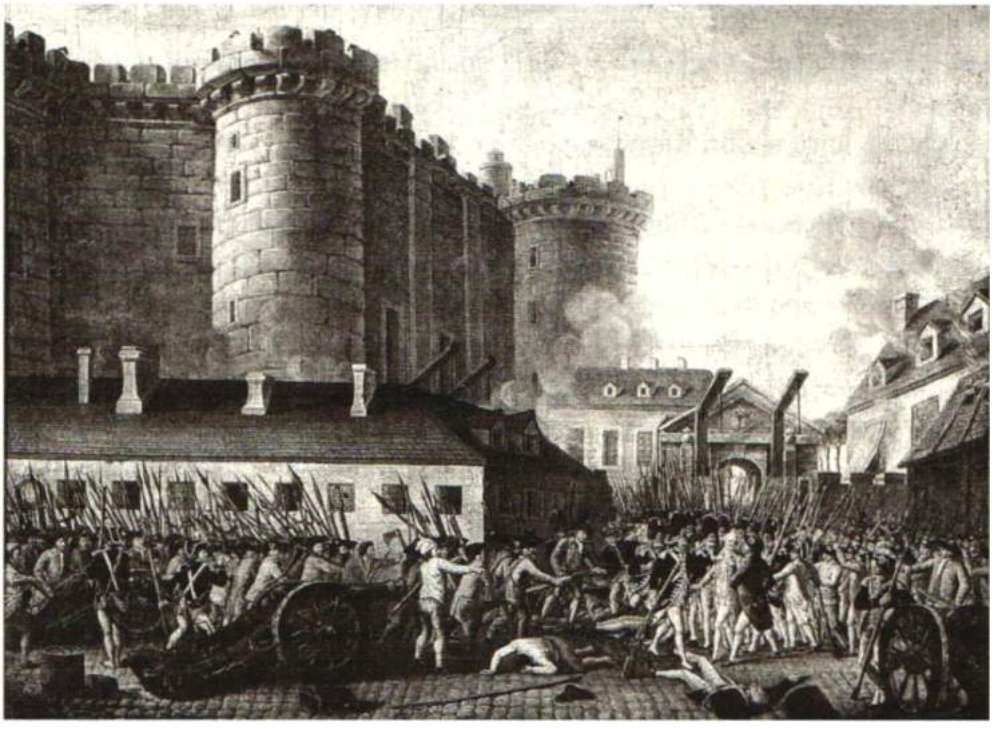

Bastille'in alınması, 14 Temmuz 1789.

lenmişti, çünkü bazı tutuklular, kralın çıkardığı bir *lettre de cachet* ile çarçabuk ve yargılanmadan ortaya gönderilmişlerdi. O sıcak yaz gününde Bastille'deki tutuklu sayısı ise sadece yediydi; ailesinin isteği üzerinde hapse atılmış bir soylunun, dönek bir rahibin ve kendisini bazen Jeanne d'Arc, bazen Aziz Louis, bazen de Tanrı sanan bunak bir İrlandalının aralarında olduğu her biri ayrı telden çalan adamlardı.

Kalabalık, küçük bir garnizonun savunduğu Bastille'i bastı ve ele geçirdi. Baskına katılanların 200'ünden fazlası öldürüldü ya da yaralandı. Bir kasap, kale komutanının kafasını kesti ve kalabalık, kesik kafayı bir sopanın ucuna geçirerek sokaklarda zafer yürüyüşü yaptı. Bastille'in düşmesi, ilk anda göründüğünden çok daha büyük önem kazanacaktı. Kral, güncesinin 14 Temmuz tarihli o günkü sayfasına, "Yeni bir şey yok," diye yazmıştı. Ama kalabalığın ayaklanması, kralın Versay'a ve Paris'e gelmelerini emretmiş olduğu birliklerin Ulusal Meclis'i dağıtmalarını belki de önlemiş oldu. Askerlerinin bağlılığından artık emin olmayan Louis, Paris'e çağırdığı birliklerin bazılarını geri gönderdi; hem Bailly'nin belediye başkanı olarak görev aldığı yeni seçilmiş belediye yönetimini ve (Marquis de Lafayette'in komutasındaki) belediye savunma gücünü yani Ulusal Muhafızları tanıdı hem de Necker'i yeniden göreve çağırması yönünde halktan gelen talebe boyun eğdi.

Kral, 17 Temmuz 1789'da Paris'e gelerek, belediye binasında belediye meclisince karşılandı; kırmızı ve mavi renklerin Paris kentini, beyaz rengin de Bourbonları temsil ettiği üç renkli bir amblemi kabul ederek taktı. XVI. Louis, böyle yapmakla, Fransız Devrimi'nin simgesi hâline gelen üç renkli simgeyi tanımış görünüyordu.

Büyük Korku ve 4 Ağustos Gecesi

États généraux'nun toplanmasıyla ilgili haberler kırsal kesimde yaşayan pek çok kişide, omuzlarındaki ezici mali yükleri kralın hafifleteceği umudunu yaratmıştı. Onlar, üçüncü sınıfa mensup delegeleriyle Versay'a göndermiş oldukları yakınmalarda bu tür umutları ifade etmişlerdi. Bastille'in düşüşüyle ilgili 19 Temmuz ile 3 Ağustos arasında gelen haberler üzerine, köylüler şatolara saldırdılar. Bazı yerlerde, efendilere olan yükümlülüklerinin açıklandığı tapu senetlerini yaktılar. Bu köylü isyanları, daha sonra, "Büyük Korku" olarak bilinen bir paniğin çıkmasına katkıda bulundu. Aristokratların halkı aç bırakmak ya da yakmak için bir "kıtlık komplosu" kurdukları dedikodusunun kışkırtmasıyla, köylüler ve şehir ahalisi Fransa'nın birçok bölgesinde harekete geçtiler. Ürünleri yok etmek için gönderilen haydutların gitgide yaklaştıkları dedikodusu üzerine köylüler ve şehirliler, kendilerini savunmak ve hasadı korumak için silahlı birlikler oluşturdular. Devletin etkili otoritesi yıkılmış olduğu için, düzeni yeniden sağlamak ve reformlar yapmak üzere Ulusal Muhafız birlikleri ve yeni yerel yönetimler kuruldu. Bu olaylar avukatlara, tüccarlara ve daha önce siyasal yaşamdan dışlanan "yeni adamlar"a yerel nüfuz kazandırdı.

Köylü şiddetine ilişkin haberler, Ulusal Meclis üyelerini harekete geçirdi. Ulusal Meclis, köylüleri yatıştırmak ve daha fazla kırsal düzensizliğe meydan vermemek amacıyla, 4 Ağustos 1789'da senyörlük hakları da dâhil "feodal rejim"i resmen kaldırdı. Bu geniş kapsamlı duyuruda ertesi hafta değişiklik yapıldı: Soyluların mülkiyetindeki arazileri işleyen köylülerin senyörlük ödevlerinin bulunduğu ya da ödeme yapmakla yükümlü oldukları hak sahipleri, köylülerden tazminat alacaklardı (ama genelde bu tür tazminatlar gerçekleşmedi ve daha sonra iptal edildi). Meclis, soylulara kişisel emekle hizmet yükümlülüğünü tazminatsız olarak kaldırdı. Böylece, Ulusal Meclis üyeleri, Fransız toplumunun temel örgütlenme ilkesi olan ayrıcalığı feshettiler. Ertesi hafta yürürlüğe konulan diğer reformlar arasında, ibadet özgürlüğünün garanti altına alınması ve makam satışı uygulamasına, senyörlerin yargılama yetkisine ve hatta soyluların münhasır avlanma hakkına son verilmesi vardı. Eyaletler ve kentler de kadim ayrıcalıklarının çoğundan vazgeçmek zorunda kaldılar. Bu uygulamalarıyla Ulusal Meclis, çok geçmeden Eski Rejim adıyla anılacak olan yapının sonunun ilan edildiği çok kapsamlı bir gündemi yürürlüğe soktu.

Devrim'in Sağlamlaştırılması

Meclis'in kararları, uyruk ile kral arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlayarak, mutlakiyeti yıktı. Kral artık ilahî hakka dayanarak hüküm süremeyecekti ya da makbullere ayrıcalıklar dağıtarak sadakat satın alamayacaktı. Onun yerine, bir anayasada açıkça belirtilen erklerce sınırlanacaktı. Meclis, insanlığa dair evrensel ilkelerin önerildiği dikkate değer bir belge olan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'ni ilan etti. Ardından, kilise ile devlet arasında yeni bir ilişki kurarak ulusal bir kilise yarattı, Katolik kilisesinin mülklerini "ulusal mülkiyet" yaptı ve din adamlarının millete bağlılık yemini etmelerini zorunlu tuttu. Ulusal Meclis, ondan sonra, yeni rejim için uzun süren bir anayasa hazırlama sürecine yöneldi ve bu nedenle bazen Kurucu Meclis adıyla da anılmaktadır.

Bu arada Marie-Antoinette, devrimcileri "canavarlar" diyerek lanetliyordu ve kralın en nüfuzlu danışmanlarından bazıları, kraliyet otoritesinde herhangi bir zayıflamayı kabul etmemekte direniyorlardı. Soyluların saraydaki nüfuzundan korkan kalabalıklar, ekim ayının başında Versay üzerine yürüyerek, kral ve ailesiyle birlikte Paris'e döndüler. Ondan sonra, başkalarının yanı sıra birçok soylunun da Fransa'yı terk edip gitmesine ve Devrim'e karşı Avrupalı hükümdarlardan yardım almaya çalışmasına rağmen, kralın kendisi, Paris halkının radikalizm dalgasına maruz hâle geldi. Soylular ve din adamları Devrim'e karşı direnişe öncülük ettikleri için, Paris halkı daha radikal taleplerde bulunuyordu.

İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi

Meclis, bir anayasal monarşi kurmaya koyulunca, 26 Ağustos 1789'da İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'ni ilan etti. Bu bildiri, yeni düzenin genel ilkelerini ortaya koyuyor ve yurttaşları özgürlük konusunda eğitmeyi amaçlıyordu. Batı siyasal tarihinin en önemli belgelerinden biri olan bildiri, Thomas Jefferson'ın 1776'daki Amerikan Bağımsızlık Bildirisi'nde yücelttiği fikirlerden bazılarını yansıtıyordu. Birinci Madde, "İnsanlar, haklar bakımından özgür ve eşit doğar ve yaşarlar," şeklindedir. Bu belgenin bireysel özgürlüğe, yurttaş eşitliğine, loncacılığa, haksız ayrıcalığa ve mutlak yönetime karşı mücadele kaygısında, aklın öncelikli olduğu inancına dayalı bir söylem olan Aydınlanma'nın etkisi açıkça görülür. Tüm insanlar yasa önünde eşit olacaklardı. Tüm insanlar, "meziyetlerinden ve yeteneklerinden kaynaklanan farklılıklar dışında herhangi bir ayrıma tabi tutulmaksızın ... tüm paye, mevki ve görevlere eşit derecede seçilebilir" durumda olacaklardı. Hiç kimse, dinle ilgili olanlar da dâhil, kanaatlerinden dolayı baskıya maruz bırakılamazdı.

Evrensel ilkeler ilan eden İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, egemenliği açıkça Fransız milletine tanıyordu. Herhangi bir tüzel gruba ya da toplumsal sınıfa mensubiyetin aksine, "millet"e mensup olmaktan kaynaklanan halklar kavramı,

temel bir değişiklikti. Yasalar, milletin temsilcilerinde ifadesini bulacak olan "genel irade" kavramını yansıtacaktı ve bu da Aydınlanma'ya özgü bir anlayıştı. Bir başına hükümdar değil, milletin kendisi "tüm egemenliğin kaynağı" olacaktı. Bununla birlikte, fırsat eşitliği tezi, tüm toplumsal ayrımları ortadan kaldırma niyetini gütmüyordu. Mülkiyet haklarının korunması zenginliğe, eğitime ve yeteneğe dayalı farklılıkların yerli yerinde kalacağı ve bunların doğal ve meşru sayılacağı güvencesini veriyordu. Böylelikle bildiri, doğumun, kan bağının ya da hukuki ayrıcalığın değil; zenginliğin Fransa'da toplumsal ve siyasal düzenin temeli yapılmasına yardımcı oldu.

Bildiri, insanlık anlamına gelen "evrensel insan"a hitap ediyordu. Ama aynı zamanda bildirinin yazarları, kadınları bildiriden dışladılar ve cinsiyetlerin eşitliğini benimsemediler ya da öngörmediler. Yine de birçok erkek ve kadın birbirini artık "yurttaş" olarak selamlıyordu. Aslında, kadın haklarına ilişkin bazı çağrılar Devrim'in başlangıcından itibaren dile getiriliyordu.

Feodalizmin lağvedilmesi ve İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin ilanı öyle anıtsal başarılardı ki, 1790'da bile insanlar *États généraux* temsilcilerinin Ulusal Meclis'i oluşturmalarından önce var olmuş bir şey gibi Eski Rejim'den söz etmeye başlamışlardı. Ama Meclis'in çalışmasını kabul etmek XVI. Louis'ye kaldı.

"Fırıncı, Fırıncının Karısı ve Fırıncının Küçük Oğlu"

Siyasal kriz hiçbir şekilde bitmiş değildi. Kralın en yakın danışmanları, yani "saray tayfası", hükümdarı mutlak veto yetkisinden yoksun bırakacak herhangi bir anayasal düzenlemeyi reddediyorlardı. Kralın otoritesi bahis konusuydu. Yurtsever Parti adına konuşan Sieyès ısrarla şöyle dedi: "Eğer kralın iradesi, yirmi beş milyon insanın iradesine eşit olabilecekse ... bu, genel iradeye karşı bir *lettre de cachet* olurdu." Meclis'in çoğunluğu, Britanya'daki Lortlar Kamarası gibi bir üst organın kurulması tasarısını geri çevirdikten sonra, eylül ayında, krala, yasaları "askıya alan" bir veto yetkisi tanımayı teklif etti. Kral, Meclis'ten geçen bir önergenin yasalaşmasını dört yıla kadar varan bir süreyle erteleyebilecekti.

Kral bu hükümleri ve 4 Ağustos kararlarını kabul etmeye yanaşmayınca, onun bu inatçılığını ağır dille eleştiren pek çok broşür ve gazete yazısı yayınlandı. Radikal gazeteci Jean-Paul Marat (1743-1793), yeni gazetesi *L'ami du peuple*'a (Halkın Dostu) kısa sürede oldukça geniş bir okur kitlesi kazandırdı. Finansal sıkıntılar içindeki bir hekim olan Marat, kırk yıl önce Voltaire'in pespaye yazarlar diyerek ağır bir dille suçladığı hırslı, küskün ve "çalakalem yazarlar"dan biri gibiydi. Marat, heyecanla, coşkuyla ve sıradan Parislilerin renkli ve kaba argosuyla, yazılarında hitap ettiği kitlenin duygu durumunu yakaladı. Bir ölçüde Feylesof Jean-Jacques Rousseau'dan alınmış olan halk egemenliği söylemi, XVI. Louis'ye ve hatta bizatihi monarşi kurumuna halkın saygısını zayıflatan siyasal broşürler selinde hayat buldu.

Ekim ayına gelindiğinde, bazı "yurtseverler" kralın Paris'te ikamet etmesini istiyor ve böylece birçok *cahier*'de dile getirilen talebi yansıtıyorlardı. Fransız Devrimi'ndeki en önemli olayların birçoğu gibi "Versay'a yürüyüş" de görünürde önemsiz bir olayla başladı. Flandre Alayı'nın subayları, kendileri için düzenlenen ve kral ile kraliçenin de katıldığı bir resepsiyonda, yeni kabul edilmiş ambleme hakaret ettiler. Söylentiye göre, "Kahrolsun Ulusal Meclis!" diye bağırdılar.

Bastille çevresindeki semtlerde yaşayan kadınlar, 5 Ekim'de çarşı pazarda pek bir şey bulamayınca, belediye binasının önünde toplandılar. Çoğunluğu kadınlardan oluşan 10.000 kişi, oradan yaya olarak Versay'a doğru yola çıktı; kendilerine ekmek sağlaması için kralı ikna etmeyi umuyorlardı. Bazıları, Ulusal Meclis salonunu işgal ederek, halk egemenliği adına iktidar talep ettiler. Günün ilerleyen saatlerinde, Lafayette komutasındaki ulusal muhafızlardan oluşan büyük bir kuvvet de düzeni sağlamak ve kendileriyle birlikte Paris'e dönmesi için kralı ikna etmek umuduyla Versay'a ulaştı. Louis, öğle sonrasının ilerleyen saatlerinde kadınları nezaketle selamlayarak, onlara ekmek vaat etti. O gece XVI. Louis, Meclis'in 4 Ağustos'ta almış olduğu çok önemli kararları kabul ettiğini duyurdu.

Ne var ki, gün ağarırken şiddet patlak verdi. İnsanlar zorla saraya girmeye çalışınca, kraliyet muhafızları bir adamı vurarak öldürdüler, kalabalık ise iki muhafızı öldürüp kafalarını mızraklara geçirerek misillemede bulundu. Kalabalık, kraliyet ailesinin Paris yolunda kendilerine katılması için ısrar etti. Kadınlardan bazıları, "Fırıncı, Fırıncının Karısı ve Fırıncının Küçük Oğlu" ile Paris'e dönüyoruz diyerek şarkı söylüyorlardı; bununla, kralın halkına ekmek vermekle yükümlü olduğu yolundaki yaygın anlayışı yansıtıyorlardı. Ulusal Meclis de Paris'e gitmek üzere Versay'dan ayrıldı. Kadınların Versay'a yürüyüşü, kralı ve Meclis'i halkın siyasal iradesinin baskısı altına alarak, Fransız Devrimi'nin seyrini değiştirdi.

Kilise'de ve Ruhban Sınıfında Reform

Ulusal Meclis, kralın otoritesini sınırlayacak bir anayasa hazırlamaya koyulurken, Louis'yi Fransa'nın kralı olarak değil, "Fransızların kralı olarak" ilan etti; kralın, halkının egemenliğini temsil ettiğini ima eden önemli bir değişiklikti bu. Kralın erkek kardeşi, Artois kontu, bu tür değişikliklerden tedirgin olarak Ekim Günleri'nden sonra sürgüne gitti ve kısa süre sonra, çoğunluğu soylulardan, varlıklı insanlardan ve din adamlarından oluşan 200'ü aşkın başka *émigré* (siyasi nedenlerle ülkeyi terk edenler) onu izledi.

Meclis, dikkatini Kilise'de reform yapmaya yöneltti. Ağustos kararnameleri, Kilise'ye yapılan ve kimsenin hoşlanmadığı ondalık ödemelerine son vermişti; şimdi ise Meclis, devletin tırmanan finansal krizine çözüm bulmak için Kilise'nin servetine göz koymuştu. Ailesinin ısrarıyla rahipliğe girmiş ve 1789 yılı başında piskoposluğa yükseltilmiş olan Charles-Maurice de Talleyrand (1754-1838), 10

Kadınların Paris'ten Versay'a yürüyüşü.

Ekim'de Kilise mülkiyetinin "ulusal mülkler (*biens nationaux*) yapılmasını önerdi. Meclis, Talleyrand'ın teklifini 2 Kasım'da az bir oy farkıyla kabul ettikten sonra, 2 Kasım'da yaklaşık 400 milyon frank değerindeki Kilise mülkü –millî arazinin kabaca %10'u– açık artırmayla satışa sunulmaya başlandı. Satıştan en çok yararlananlar, satışa çıkarılan araziler için yeterli nakit para çıkarabilen kentli burjuvalar ve zengin köylüler oldu.

Meclis, derhal parasal kaynak oluşturmak için, Kilise topraklarının değeriyle desteklenen kâğıt para (*assignat*) çıkardı. Yasa gereği herkes borçların ödenmesinde assignat kabul etmek zorunda olmasına rağmen, kamuda güven duygusu olmadığı için bu paraların değeri aşırı düştü ve Kilise arazilerini satın almak ya da borçlarını ödemek için *assignat* kullanmış olanlar düşeşe kondular. Bu sayede yoksul köylüler bile şişirilmiş parayla borçlarını azaltma olanağına kavuştular. Kilise arazilerinin ve sonra siyasi nedenlerle ülkeyi terk eden soylulara ait arazilerin satışından doğan sonuçlardan birisi de köylülerce daha fazla toprağın ekilip dikilmeye başlanmasıydı. Ürünlere yer açmak için ağaç ve çalıların kesilip arazilerin açılması ve küçük ölçekli çiftçilik, çevre üzerindeki baskıyı artırdı.

Meclis, ondan sonra, Kilise'nin statüsünü de köklü şekilde değiştirdi; 13 Şubat 1790'da birçok reformcunun siyasal açıdan kuşku duyduğu dinsel tarikatların kapatılmasına karar verdi. Ulusal Meclis, 12 Temmuz'da, Fransız Ruhban Sınıfı Sivil Anayasası'nı yürürlüğe koydu. Meclis, ruhban sınıfı ile devlet arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlayarak, fiilen bir ulusal kilise yarattı. Artık sadece hükümetin izniyle duyurular yayınlayabilen piskoposlar, yerel düzeyde yerel meclisler tarafından seçilecekti. Kral, Kilise'yi etkileyen bu önlemleri on gün sonra isteksizce kabul etti.

Kilise esasen devletin bir dairesi hâline geldi; bundan böyle devlet, din görevlilerinin maaşlarını, ibadet masraflarını ödeyecek ve yoksullara yardım verecekti. Kasım 1790'da Ulusal Meclis, bütün rahiplerin Devrim'e bağlılık yemini etmeleri ve böylece Fransız Ruhban Sınıfı Sivil Anayasası'nı kabul etmeleri gerektiğini ilan etti. Otoritesine doğrudan doğruya meydan okunan Papa VI. Pius, mart ayında İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'ni suçladı ve Nisan 1791'de ise Fransız Ruhban Sınıfı Sivil Anayasası'nı mahkûm etti.

Fransız Ruhban Sınıfı Sivil Anayasası, Devrim'in seyrini değiştirdi; bunun başlıca nedeni ise ruhban sınıfının yaygın direniş göstermesi ve karşı-devrimci bir hareketin gelişmesine doğrudan katkı vermesiydi. Semt papazlarının yarısı ila üçte ikisi yemin etmeye yanaşmadı ve Meclis, bu sadakatsiz, "yeminsiz" papazların Kilise ayinlerini yönetmelerini yasakladı. Yine de birçoğu, halkın desteğiyle buna devam etti. Yemin sorunu, piskoposluk bölgelerinde, semtlerde ve bazı hanelerde bölünmeye neden oldu. Bazı eyaletlerde, "yeminsiz" papazlara karşı şiddet tırmandı; bazı yerlerde ise direnen papazlar, halktan destek ve himaye gördüler. Böyle sorunlar hiç de ufak meseleler değildi çünkü XVI. Louis de dâhil birçok Katolik, "yeminli" papazların yani yemin etmiş olanların yönettikleri kutsal ayinlere katılmayı inançları gereği reddetmek zorunda olduklarına inanıyordu.

1791 Reformları

1791 Anayasası, mutlak hâkimiyet yerine anayasal monarşi getirerek, Eski Rejim'den kopuşu resmileştirdi. Kral, yalnızca yasaları askıya alma yetkisini elinde tutmasına rağmen, dış politikaya yön vermeye ve orduyu komuta etmeye devam edecekti. Bununla birlikte, savaş ya da barış eylemleri için Meclis'in onayı gerekliydi.

Ama Fransa, bir cumhuriyet olmaktan uzaktı. Devrim, Eski Rejim'i silip süpürmekle, kalıtsal hukuki ayrıcalıkları ortadan kaldırarak birey ile devlet arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlamıştı. Tüm yurttaşlar yasa önünde eşit olmalarına karşın, Meclis, Haziran 1790'da kalıtsal soyluluk unvanlarını kaldırdığı zaman, "aktif" ve "pasif" yurttaşlar arasında dikkatle ayrım yaptı. Yalnızca "aktif yurttaşlar", yani dolaysız vergi olarak üç günlük ücrete eşit vergi ödeyen erkekler, dolaylı seçimlerde oy verme hakkına sahiptiler –seçiciler için, yani daha zengin adamlar için oy vereceklerdi, daha sonra onlar da yeni bir yasama organına temsilci seçeceklerdi– (*bkz.* Harita 12.1). Marat ve halkçı hatip Georges-Jacques Danton (1759-1794) gibi eleştirmenler, kısıtlayıcı oy hakkına karşı çıktılar ve Meclis'in, siyasal hakların ölçütü olarak soyluluk unvanı yerine mülkiyet sahipliğini ikame ederek, Eski Rejim'deki ayrıcalıklı zümre yerine başka bir zümre koymaktan öteye gitmediğini öne sürdüler. Rousseau bile oy verme yeterliliğine sahip olmayacaktı.

Harita 12.1. 1789'dan Önce ve Sonra Fransa. Soldaki harita, Devrim'den önce Fransa'daki eyaletleri ve eyalet merkezlerini; sağdaki harita ise Fransa'da 1790'da kurulan idari bölgeleri (*départements*) gösteriyor.

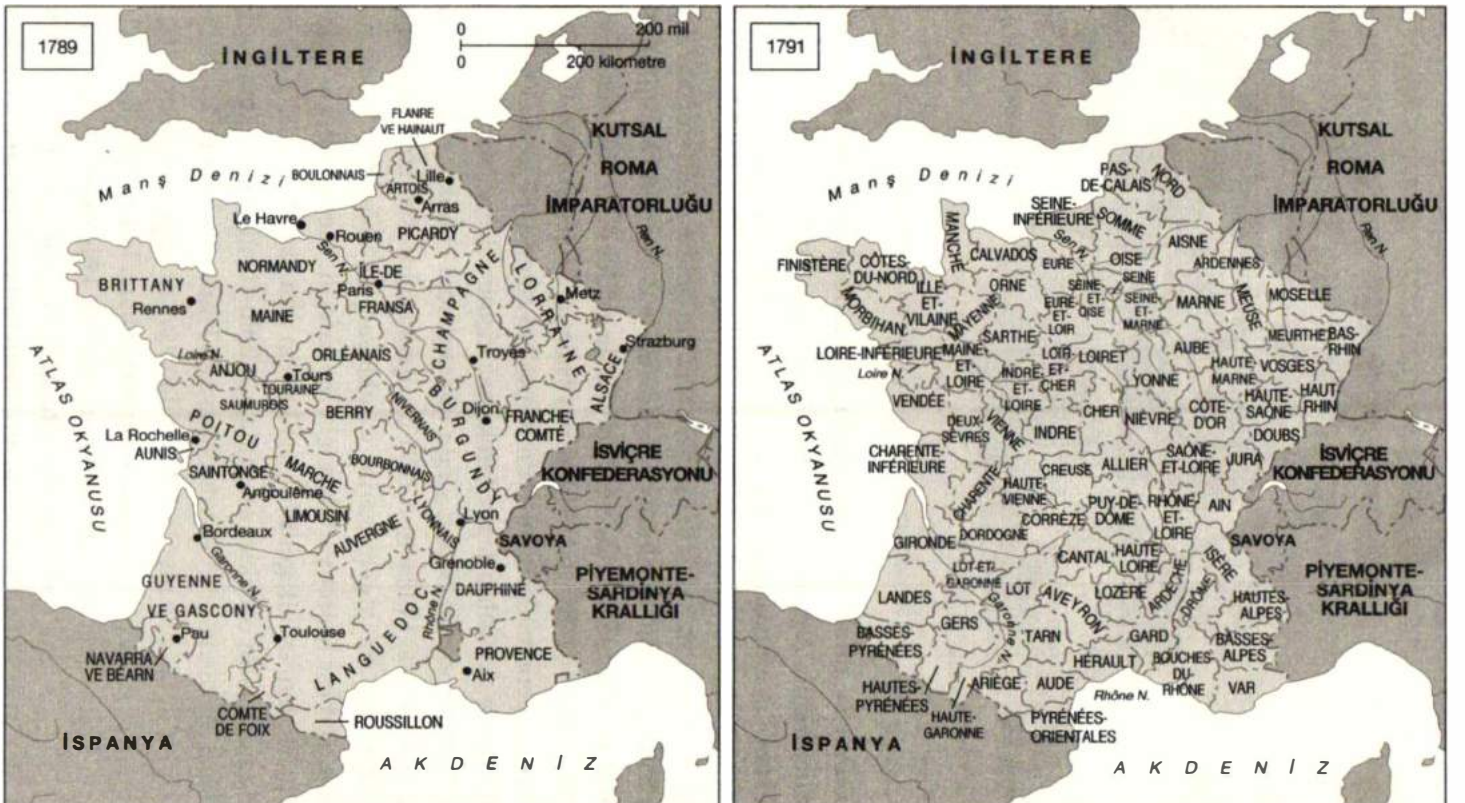

Bir sonraki anayasayı çekiçle dövüp hazırlayan Üç Sınıf.

Avrupa'da, dinsel ayrımcılık hâlâ birçok devletin ayırt edici özelliğiydi. Britanya'da, İngiliz Ayrılıkçılar ve Katolikler kamu görevine atanamıyor ve belirli meslekleri yapamıyorlardı; Macaristan'da ve Katolik Renanya'da, Protestanlara ayrımcılık uygulanıyordu. Yahudiler, Avrupa'nın büyük kısmında hoşgörüsüzlük ve eziyet ile yüz yüzeydiler, örneğin belirli mesleklerden dışlanıyorlardı ya da özel olarak ayrılmış yerlerde yaşamak zorunda bırakılıyorlardı. Doğu Avrupa'nın bazı yerlerinde ve Ukrayna'da şiddet de görüyorlardı.

Ulusal Meclis, 1790 ve 1791 tarihli yasalarla, Protestanlara ve Yahudilere yurttaşlık ve medeni haklar tanıdı (Protestanlara zaten 1787'de medeni haklar tanınmıştı). Meclis, loncaları lağvederek, her kişinin "kendi seçtiği işi yapmakta ve kendi seçtiği mesleği, sanatı ya da uğraşıyı icra etmekte özgür" olduğunu ilan etti. Ondan sonra, 14 Haziran 1791'de, işçilerin bir işveren için çalışmayı reddetmek üzere bir araya gelmelerini yasaklayan Le Chapelier Yasası'nı kabul etti. Bu yasa, serbest ticaret yanlıları için bir zaferdi. Meclis, aileyle ilgili yasalar da çıkardı: Medeni evlilik getirildi, evlilik için rıza yaşı düşürüldü, boşanmaya izin verildi, mirasların çocuklar arasında eşit bölüştürüleceği hükme bağlandı.

Ulusal Meclis, sömürgelerde olmasa da Fransa'da köleliği kaldırdı. Bu istisna, Karayipler'deki Hispanyola Adası'nda yaşayan özgür siyahların, birçoğu soylu olan Fransız şeker plantasyonu sahiplerine karşı Ekim 1790'da ayaklanmalarına yol açtı. Fransız ordusunda savaşmış eski bir köle olan Toussaint L'Ouverture (1743-1803), isyana önderlik etti. Ulusal Konvansiyon (Eylül 1792'de Meclis'in yerini alan organ), özgürleştirilen kölelerin Britanya'ya karşı savaşacakları umuduyla, 1794'te sömürgelerde köleliği kaldırdı. Hispanyola'nın yarısı –bugünkü Haiti– ilk özgür siyahların devleti oldu.

Kadınlara eşit haklar tanınması çağrısı, bir kasabın kızı olan Olympe de Gouges'un (1755-1793) *Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne*'i (Kadın ve Yurttaş Hakları Bildirisi'ni) yayınladığı 1791 yılında Fransa'da ilk kez açıkça ifade edildi. "Yasa," diyordu yazar, "genel iradenin ifadesi olmalıdır; tüm kadın ve erkek yurttaşlar gerek kişisel olarak gerekse temsilcileri aracılığıyla [o iradenin] oluşmasına katkı yapmalıdırlar." Kadınları doğal haklarını istemeye teşvik eden –ve böylelikle Aydınlanma'nın etkisini kanıtlayan– Olympe de Gouges, milletin yurttaşlarının anaları olarak kadınlara haklarının tanınması için Meclis'e çağrı yaptı. Kadınların öğrenim görme, evlilikte mülkiyeti denetleme ve boşanma işlemlerini başlatma hakkını ısrarla savundu. Olympe de Gouges, milleti, "erkek ile kadının birliği" olarak tanımladı ve kadınlara benzer haklar verilmediği müddetçe erkeklerin özgür olamayacaklarını öne sürdü; bir tek, kadınlara tam siyasal haklar istemediği kaldı.

Direniş ve Devrim

Bastille'in düşüşünün birinci yıl dönümü olan 14 Temmuz 1790'da Paris'in Champ-de-Mars denilen kraliyet resmigeçit alanında görkemli bir Genel Federasyon Festivali düzenlendi. Ama Fransa'da devrimci uzlaşma bulunmuyordu. Güneydeki soylular, Devrim'e karşı direniş örgütlemeye başlamışlardı bile; militan Katolikler ise Devrim'i desteklemeye eğilimli olan Protestanlara saldırıyorlardı. Meclis'in anayasayı ilan ettiği 1791 yazına gelindiğinde, güneydeki ve batıdaki bazı yerler ile Alsace'ta Devrim'e karşı açık direniş patlak vermişti.

Bu tür direnişler, daha radikal değişiklikler için başka çağrıların yapılmasını teşvik etti. Yurttaşlar arasında aktif ve pasif şeklinde ayrım yapılmasını kabul etmeyen bazı devrimciler, siyasal yaşama daha demokratik katılım çağrısı yaptılar. Bu demokratik dürtü nereden kaynaklandı? Monarşik devlet, toplumun neredeyse her düzeyinde iç içe dokunmuş, her biri bir dizi ayrıcalığa sahip grupların oluşturduğu bir ağ üzerine kurulmuştu. Bunlar, eyalet camialarından tutun da zanaatçı loncalarına kadar uzanan adli, mesleki, idari ve dinî grupları kapsıyordu. Bu tür organlar (ya da *corps*) içindeki katılımcı, hatta bazen demokratik süreçler, Devrim'in seyrini etkileyen ve Fransa'yı cumhuriyete doğru iten bir demokrasi eğilimi yaratıp aşılamış olabilir.

İlk kulüpler, Ulusal Meclis vekilleri arasındaki siyasal hiziplerce kuruldu. En radikal üyelerinden bazıları Meclis'ten koparak, Jakoben Kulübü'nü oluşturdular; bu adla anılmalarının nedeni, Jakobenler denilen dinsel tarikatın evinde toplanmalarıydı. Cordeliers Kulübü, Parisli radikalleri bir araya getirirken, üyeleri Temmuz 1791'de Jakobenlerden kopmuş olan anayasal monarşi davasının savunucuları, Feuillants Kulübü'nde toplanıyorlardı. Monarşi yanlıları, kralcı kulüpler oluşturdular. Ayrıca, bazı kadınlar da örneğin Örücüler Kulübü gibi kendi siyasal kulüplerini kurdular ya da Her İki Cinsten Yurtseverlerin Kardeşlik

Bir kadın *sans-culotte*.

Derneği'ne katıldılar. 1793'e gelindiğinde, Fransa'da en az 5.000 kulüp vardı. Bununla birlikte, Devrim'in ilk yılları boyunca, Fransa'da siyasal olmayan pek az şey vardı ve siyasi kulüpler, siyasal tartışmaların yapıldığı tek yer değildi. Paris'te, ilk başta *États généraux*'nun toplanması için seçici bölgeler olarak belirlenmiş olan semt "mahalleleri" toplantıları da yapılıyordu.

Parisli devrimciler, gitgide *sans-culottes* (baldırı çıplaklar) adıyla anılır oldular. Kendilerini, sahip olmadıkları şeyle –aristokrasinin simgesi sayılan fantezi etek pantolon, yani *culottes* sahibi olmamalarıyla– tanımladılar. Baldırı çıplaklar; özel mülkiyete karşı olmayan, ama elindekini hak etmemiş mülk sahiplerine, özellikle de haddinden fazla mülkiyete sahip görünenlere ya da çalışmadan yaşayanlara karşı duran dükkâncılar, zanaatkârlar ve emekçilerdi. Onlar, ortalama bir çalışan ailenin kazancının yarısından çoğuna mal olan ekmek için tavan fiyat belirlenmesini istiyorlardı. Baldırı çıplaklar, kendi ifadeleriyle, "halk"tı. Onlar, siyasal davranışlarıyla tanımlanıyorlardı. Devrim'i destekliyorlarsa, aristokratlar bile *sans-culottes* olabilirlerdi. Benzer şekilde, Devrim'e muhalif görünüyorlarsa, işçilere ya da köylülere "aristokratlar" denilebilirdi. Simgelerin belirleyici siyasal rol oynadığı bir dünyada, kentli seçkinlerce giyilen üç köşeli şapkanın aksine baldırı çıplaklar, Roma Cumhuriyeti'nden beri özgürlük simgesi olan Frig başlığı (kırmızı renkte, başa sıkı oturan, koni şeklinde ve üç renkli amblemi olan başlık) ile tanınabilirlerdi. Baldırı çıplakların dili de kim olduklarını hemencecik belli ediyordu; onlar herkese "yurttaş" diyorlardı ve senli benli (asla *vous* [siz] değil; *tu* [sen]) ve eşitlikçi ifadelerle hitap ediyorlardı. Baldırı çıplakların siyasal ideali doğrudan demokraside, devrimci kulüplerde ve semtlerde her daim halk egemenliğinin uygulanmasıydı.

Varennes'e Kaçış

Devrim'in giderek artan şiddetinden ürken ve diğer Avrupa hükümdarlarının desteğine güvenen XVI. Louis ve ailesi, Haziran 1791'de Fransa'dan kaçmayı denedi. Kralın amacı, Devrim'in yabancı düşmanlarına destek çıkmak ve vermiş olduğu tavizlerden vazgeçmek için Fransa'ya geri dönmekti. Ulusal Muhafızlarca Varennes'de durdurulan kraliyet ailesinin, sürgün ve özgürlük yolculuğuna devam etmeleri önlendi.

Frig başlığı takmış kral XVI. Louis.

Kralın kaçma girişimi, halkın ona karşı duygularını daha da biledi ve cumhuriyete verilen desteği güçlendirdi. Kralın kaçışından sonraki gün, Cordeliers Kulübü, cumhuriyet kurulması çağrısı yaptı ama Meclis'in çoğunluğu içsavaştan korktu. 17 Temmuz 1791'de Paris'teki Champ-de-Mars'da toplanan insanlar, "Anayurt Kürsüsü"ne yerleştirilen ve Ulusal Meclis'in "tüm anayasal yolları kullanarak" kralı değiştirmesi çağrısı yapan bir dilekçeye imza attılar (ya da "X" işareti koydular). Ulusal Muhafızlar ateş açarak elli kişiyi öldürdü. Paris'in ılımlı belediye başkanı Bailly ve Paris Ulusal Muhafız komutanı Lafayette, sıkıyönetim ilan ettiler. Ne var ki, 14 Eylül 1791'de XVI. Louis'nin anayasayı resmen kabul etmesi bile, monarşiye karşı kabaran halk dalgasını durdurmaya yetmedi.

Savaş ve İkinci Devrim

Devrim artık yeni ve daha radikal bir evreye girdi. Kralın kaçışı, Meclis'teki anayasal monarşi yanlılarını ciddi şekilde zayıflatmıştı. Paris halkının önderleri –Danton, Marat ve Maximilien Robespierre– bir anayasal monarşinin halkın öz-

(*Solda*) Georges-Jacques Danton. (*Sağda*) Maximilien Robespierre.

gürlüklerini yeterince güvence altına alabileceği görüşünden vazgeçen Jakobenlerdi. Seçimler, Paris'te bir yasama meclisinin kurulmasını sağladı ve bu meclis 1 Ekim 1791'de toplandı. Önceki ay anayasanın ilanının ardından dağılan Kurucu Meclis'in yerini bu meclis aldı. Cumhuriyetçiler, Mart 1792'de çoğunluğa ulaştılar –meclisteki koltuklarının konumu nedeniyle, cumhuriyetçiler "sol" olarak monarşistler ise "sağ olarak tanımlandılar.

Bu arada, Avusturya ve Prusya saraylarındaki Fransız siyasi göçmenler, XVI. Louis'nin tam monarşik otoritesini geri getirmek için dış müdahaleyi teşvik ediyorlardı. Eski radikal risaleci ve polis casusu olması yanında, etkileyici bir hatip de olan Jacques-Pierre Brissot'nun (1754-1793) cumhuriyetçi yandaşları, Avrupa'yı monarşinin ve soyluların zorbalığından kurtarmak için savaş çağrısı yaptılar. Bu fraksiyonun üyeleri, Jirondenler adıyla anılır oldular çünkü bunların birçoğu, Atlantik'teki büyük liman kenti Bordeaux'yu da içine alan Gironde bölgesindendi. Jirondenlerin liderliğinde Meclis'in duyuruları daha saldırgan bir ifadeye büründü. Fransa'nın Avusturya'ya savaş ilan etmesi, İkinci Devrim'e, cumhuriyetin kurulmasına ve en sonunda da "Terör"ü dayatan Jakoben ağırlıklı bir diktatörlüğe yol açtı.

Fransız Devrimi'ne Avrupa'da Gösterilen Tepkiler

Fransız Devrimi, Avrupa'nın geriye kalanı üzerinde oldukça büyük etki yarattı. Ulusal Meclis'in erken dönemdeki çalışmaları, özellikle de feodal hakların kaldırılması ve bir anayasal monarşinin kurulması, Britanya'da, Hollanda'da, bazı İtalyan ve Alman devletlerinde eğitimli insanlardan oldukça büyük destek gördü. Başka ülkelerde bazı avukatlar ve tüccarlar, örneğin Katolik Kilisesi'nin bağımsızlığını azaltmak için, alınan önlemleri alkışladılar. Ne var ki, ulusal egemenlik ve kendi kaderini belirleme ilkelerinin ilanı, Avrupa monarşilerini tehdit ediyordu. Fransız Devrimi'nin içerdiği tehdit, Orta Avrupa'da hâkimiyet için yarışan Avusturya ile Prusya arasında yakınlaşma sağlamasının yanı sıra, Büyük Britanya ile Rusya arasında da ihtiyatlı bir ittifaka yol açtı.

Prusya hükümetinin Devrim'e ilk tepkisi, Fransa ile Avusturya arasındaki ittifakı bozmaya ve Güney Hollanda (Belçika) üzerindeki Avusturya otoritesini baltalamaya çalışmak olmuştu. Viyana'da, Habsburg imparatoru II. Leopold ilk zamanlar Macar soylularının daha fazla güç talepleriyle hayli meşguldü. 1789'da çıkan bir isyanla, Avusturya kuvvetleri Güney Hollanda'dan kovuldu ve bir cumhuriyet kuruldu; ama bu cumhuriyet, ancak Avusturyalı birliklerin 1790'da gücü tekrar ele geçirmelerine kadar devam edebildi.

Londra'da, bazı radikal Whig'ler, Bastille'in düştüğüne ve anayasal monarşi yönündeki ilk adımlara ilişkin Fransa'dan gelen haberleri coşkuyla selamladılar. Ama 1790'da Britanyalı yazar Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France* (Fransa'daki Devrim Üzerine Düşünceler) adlı kitabıyla Devrim'e saldır-

dı. Burke'ün iddiasına göre, Aydınlanma'nın soyut akılcılığı monarşiyi, yerleşik kiliseleri ve onun "doğal" egemen seçkinler saydığı zümreyi baltalayarak, milletlerin tarihsel evrimini tehdit ediyordu.

İngiltere doğumlu Amerikalı Thomas Paine (1737-1809; *bkz.* Bölüm 11) monarşik hâkimiyeti ve haksız ayrıcalıkları lanetleyen broşürler yazdı. *İnsan Hakları* (1791-1792) adlı kitabında, Burke'ün acımasız saldırısına karşı Devrim'i savundu. Britanya'da 1790'ların başlarında, Devrim'i destekleyen ve zanaatkârların büyük rol üstlendikleri siyasal dernekler ortaya çıktı. İngiliz kadınlardan oluşan küçük bir grup da Devrim'i coşkuyla destekledi. Öğretmen ve yazar Mary Wollstonecraft (1759-1797), Devrim'i iyimserlikle selamladı ve olayları yerinde görmek için Fransa'ya gitti. Öğrenim hakkını yalnızca erkeklerle sınırladığı için Meclis'e kızarak, Britanya'da kadınların oy verme ve göreve seçilme hakkının savunulduğu ilk kitap olan *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi* (1792) adlı eserini yayınladı.

İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nde somutlaşan evrensel ilkelerin ilan edilmesi, diğer Avrupa devletlerinin egemenlerini tehdit ediyordu. Devrim, şimdi "hürriyet, eşitlik ve kardeşlik" devrimci ilkelerini başka ülkelere taşımak adına, Fransız genişleme tehdidi de yaratıyordu. Fransa'dan gelip, çektikleri ıstırabı anlatmaya can atan sürgünlerin kuşattığı Prusya, Avusturya, Napoli ve Piyemonte'nin egemenleri, devletlerindeki Jakoben yandaşlarını bastırmaya giriştiler. Britanya'da, güya yabancı istilası tehdidi, Britanyalı ulusal kimliğinin pekişmesine yardımcı oldu (*bkz.* Bölüm 11). Fransız ve Katolik karşıtı duygular

Kadın Hakları adlı kitabı 1791'de Fransa'da yayınlanan Olympe de Gouges (*solda*). Bu kitap, Mary Wollstonecraft'ın (*sağda*) bir yıl sonra Britanya'da *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi* adlı kitabını yayınlayarak ele alacağı eşit haklar anlayışını ayrıntılı olarak irdeliyordu.

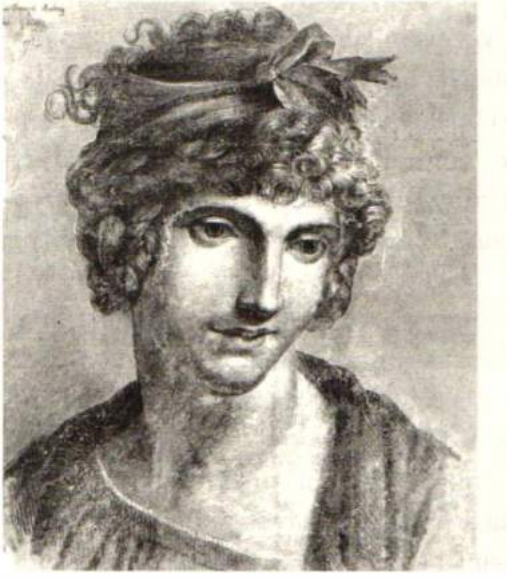

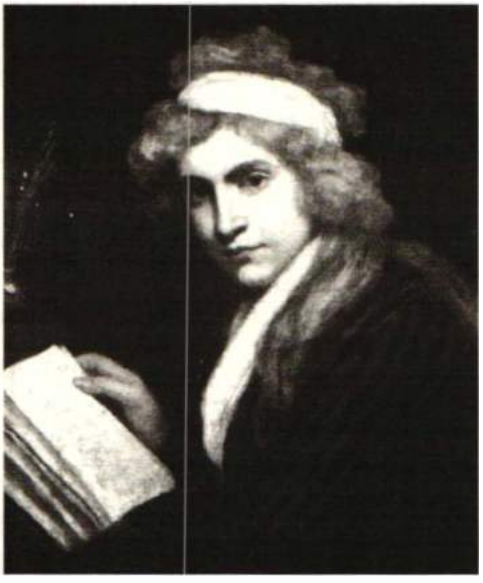

ön plana çıktıkça, halkın Britanya monarşisine ve muhtemelen soylulara da olan saygısı çığ gibi arttı. Genç Pitt'in hükümeti, Britanya'da halkçı siyasetin gelişmesine karşı saldırıya geçerek, dernek kurma, toplanma ve basın özgürlüklerinin yanı sıra, *habeas corpus* (sanığı mahkeme önüne çıkarma zorunluluğu) ilkesini de askıya aldı. "Zor Yasaları", parlamenter reformu savunanların tutuklanmasını kolaylaştırdı.

Dolayısıyla, XVI. Louis'nin Paris'te yer alan Tuileries Sarayı'ndaki fiilî tutukluluğu ve "krallara karşı halkların savaşı"nın gerekliliğini bangır bangır ilan eden Meclis konuşmaları, Avrupa'nın taçlı başlarını kaygılandırdı. Kutsal Roma-Cermen imparatoru II. Leopold (Marie-Antoinette'in yirmi beş yıldan beri hiç görmediği erkek kardeşi) ve Prusya kralı II. Friedrich Wilhelm, 27 Ağustos 1791'de Pillnitz Bildirisi'ni yayınladılar. Bildiri, her iki hükümdarın da Fransız monarşisinin kötü durumuyla ilgili kaygılarını ifade ediyor ve Fransa'da düzenin yeniden kurulmasıyla yakından ilgilendiklerini belirtiyordu. Devrim'in yurtdışında savaşa girilmeden önce en başta Fransa içindeki düşmanları halletmesi gerektiği konusunda vekilleri uyarmak için Robespierre'in yaptığı konuşmalara rağmen Meclis, Dışişleri Bakanı General Charles François Dumouriez'nin (1739-1823) de kışkırtmasıyla, Nisan 1792'de Avusturya'ya savaş ilan etti. Gösterilen neden, Avusturya'nın yakında Güney Hollanda'yı istila etmesinden duyulan korkuydu. Savaş ilanının fazla aceleci bir hamle olduğu kısa sürede anlaşıldı, çünkü subayların üçte ikisinin firar etmesi orduyu perişan etti (Devrim'den önce subayların %85'i soylulardandı). Dahası, çok geçmeden Prusya da Fransızlarla savaşmak üzere Avusturya'ya katıldı. Savaşın erken aşamaları, Avusturya ve Prusya orduları karşısında Fransızların yenilgileriyle sonuçlandı.

İkinci Bir Devrim

Savaş, monarşinin ve kraliyet ailesinin yazgısını kesin olarak belirledi. Fransa, Avusturya'nın ve Prusya'nın istila olasılığıyla karşı karşıya gelince, aristokratların ve din adamlarının Devrim'e ihanet etmekte oldukları yolunda halkın kapıldığı korku, monarşiyi alaşağı etti. Kuzey sınırında Avusturya birliklerine karşı erkenden alınan yenilgiler ve (kısmen, orduya erzak temini nedeniyle) hızla tırmanan ekmek fiyatları halkın endişelerini artırdı ve özellikle Paris'te yeni bir devrimci şahlanışa yol açtı.

Nisan 1792 başlarında, kadınlar başkentte yürüyüş düzenleyerek silah taşıma hakkı istediler. Haziran'ın 20'sinde, kalabalık bir grup Tuileries Sarayı'nı bastı ve "Titreyin zorbalar! Baldırı çıplaklar geliyor!" diye bağırarak kraliyet ailesini tehdit etti. Kulüplerde ve semtlerde monarşiye son verme çağrıları yankılanıyordu. Temmuz'un 11'inde Meclis, *patrie*'nin yani vatanın "tehlikede" olduğunu resmen ilan ederek, tüm yurttaşları, Fransa'nın gerek içinden gerekse dışından hürriyet düşmanlarına karşı bir araya gelmeye çağırdı. Meclis, vergiyle ilgili ko-

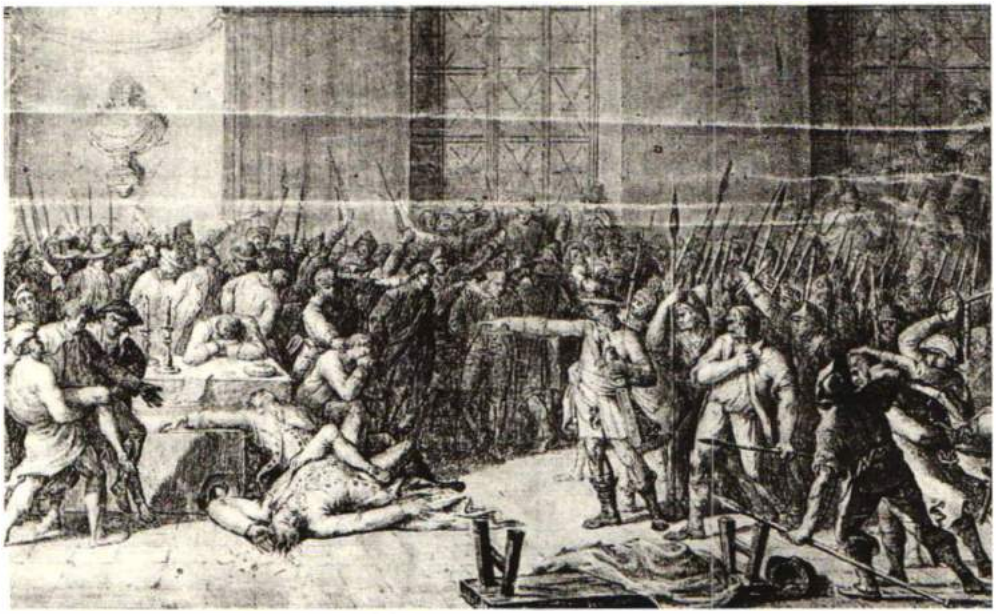

Paris'teki Saint-Germain-des-Prés Manastırı'nda 1792 Eylül Katliamı.

şulları taşımamaları nedeniyle daha önce dışlanmış olan "pasif" yurttaşları kabul etmeleri için semtleri özendirdi. Cepheyi savunmak üzere toplanan gönüllülerin yanı sıra Marsilya'dan gelen birlikler, Rouget de Lisle'nin yazdığı yeni bir devrimci şarkı olan "Le Marseillaise"i söylüyorlardı. Bu, Devrim'in marşı oldu. Aynı zamanda da Jakobenler monarşiye saldırılarını yoğunlaştırdılar.

Avusturya ve Prusya, Brunswick Manifestosu (Temmuz 1792) ile Fransızları uyararak, kraliyet ailesine zarar verilirse ağır şekilde cezalandırılacaklarını ifade ettiler. Paris'in kırk sekiz semtinin biri hariç hepsi, kralın derhal alaşağı edilmesini isteyerek buna tepki gösterdi. Halk memnuniyetsizliği ve Jakoben ajitasyonu ağustosta bir araya geldi. Radikal bir komite, şehir konseyini devirerek, devrimci bir otorite olan Paris Komünü'nü kurdu. Paris semtlerinden gelen *sans-culottes*, 10 Ağustos'ta Tuileries Sarayı'na saldırdılar. İstilacılar, kralın İsviçreli muhafızlarından ve uşaklarından 600'ünü, teslim olmalarından sonra öldürdüler. Kraliyet ailesi kaçarak Yasama Meclisi tesislerine sığındı. Meclis hemen monarşinin askıya alındığını ilan etti ve kraliyet ailesinin tutuklanmasını emretti.

Halk devrimi, Fransa'nın ilk anayasal monarşi deneyini mahkûm etti. Bir Prusya ordusu, 2 Eylül 1792'de Fransız topraklarına girdi ve doğudaki kale şehri Verdun'ü ele geçirdi. Müttefik orduların yaklaşması ve ülke içinde ihanet korkusu nedeniyle, Devrim'e karşı komplo kurduğundan şüphe edilen birçok kişi Paris'te tutuklandı. Tutukluların hapishaneden kaçarak orduya saldırmayı planladıkları yolunda bir söylenti yayılınca, öfkeli gürühlar tutukluları hücrelerinden sürükleyerek çıkarıp öldürdüler. Bu Eylül Katliamları sırasında, 225 papaz da

Harita 12.2. Devrimci Fransa'nın Genişlemesi, 1792-1799. Harita, Fransız devrimci ordusunun taarruzlarını ve karşı-devrimci yabancı orduların taarruzlarını gösteriyor. Fransızlarca ilhak edilen bölgeleri, Fransızlarca işgal edilen bölgeleri ve devrimci Fransa'nın kurduğu bağımlı cumhuriyetleri de gösteriyor.

dâhil 1200'den fazla kişi hem hâkim hem jüri hem de cellat olarak davranan kalabalıkların ellerinde can verdi.

Ama Paris tam da yabancı istilasına uğramak üzere görünürken, düzenli askerlerden ve *sans-culottes*'tan oluşan derme çatma bir ordu, 20 Eylül 1792'de Châlons-sur-Marne yakınındaki Valmy yel değirmeni civarında Prusya ve Avusturya ilerleyişini durdurdu. Böylesine sıradan insanların oldukça iyi eğitimli profesyonel bir ordu karşısında kazandıkları zafere hayret eden Alman şair Johann Wolfgang von Goethe şöyle yazıyordu: "Bu andan ve yerden başlayarak, yeni bir çağ açılıyor." Eski Rejim döneminde eğitim almış bir subay, devrimci orduların

yürüttükleri savaşı, "cehennemî bir taktik" olarak tanımlıyordu; "yamyamlar gibi ağızlarından köpükler saçan elli bin vahşi hayvan, cesaretlerini ateşleyecek hiçbir hırsı olmayan askerlerin üzerine olanca hızlarıyla atıldılar," diyordu.

Devrim, onu ilk kez yapmış olan aynı insanlar tarafından kurtarılmıştı. Ulusal Konvansiyon denilen yeni bir meclis için düzenlenen delege seçimlerinde tüm erkekler oy kullandılar. Jakobenler çoğunluğu sağladılar. Delegeler, cumhuriyetçi bir anayasa hazırlamak için Paris'e geldiler. Yaptıkları ilk iş, 21 Eylül 1792'de, henüz Valmy'den haber bile gelmeden monarşiyi oy birliğiyle kaldırmak ve cumhuriyet ilan etmek oldu.

Ne denli kötü silahlandırılmış olurlarsa olsunlar, kıvançlı ve sadık yurttaş-askerlerden oluşan devrimci ordular, Prusya birliklerini Ren'in ötesine püskürttüler ve ekim ayında Mainz'e girdiler. Dumouriez, Avusturya Hollanda'sındaki Jémappes'de kasımın 6'sında Avusturyalıları yenilgiye uğrattı; burası kısa süre sonra Fransız devrim ordusunun denetimine geçti (*bkz.* Harita 12.2). Fransız birliklerini ikmal etmek için, silah imalatçıları bir yılda 45.000 tüfek yaptılar; Paris'teki bir fabrika günde 13.500 kilo barut üretiyordu.

Bu beklenmedik askerî başarılardan cesaret alan Ulusal Konvansiyon, 19 Kasım 1792'de "hürriyetlerini geri almak isteyen tüm halklara kardeşlik ve yardım" vaat etti. Fransız birlikleri Frankfurt'u ele geçirdiler ve Renanya'nın büyük kısmını işgal ettiler. Konvansiyon, Sardinya Krallığı'na ait olan Alpler'deki Savoy eyaletini ve eylül sonunda ele geçirilen Akdeniz'deki Nice kentini düpedüz ilhak ettiğini de duyurdu. Bu bölgelerin Fransa'nın "doğal sınırları" içinde yer aldığını ilan etti; oysa bu iddia, bizatihi ilhak kararnamelerinde belirtilen halk egemenliği ve kendi kaderini belirleme ilkeleriyle çelişiyordu. Konvansiyon, Fransız ordularınca işgal edilen bölgelerdeki tüm feodal yükümlülük ve vergileri 15 Aralık 1792'de kaldırdı.

Britanya ve Felemenk Cumhuriyeti hükümetleri, Avusturya Hollanda'sının işgalini büyük bir tehdit olarak gördüler. Her iki devletin de Fransa'ya karşı eyleme geçmek üzere Avusturya'ya ve Prusya'ya katılmayı düşündükleri anlaşılınca, Konvansiyon, 1 Şubat 1793'te Britanya'ya ve Felemenk Cumhuriyeti'ne savaş ilan etti. Fransa'ya karşı kurulan bu Birinci Koalisyon'a, İspanya ile Sardinya ve Napoli krallıkları da katıldı.

XVI. Louis ile Avusturya hükümeti arasındaki yazışmalar ortaya çıkınca, kralın yargılanması da kaçınılmaz oldu. Vatana ihanetle suçlanan kral, kendisini nezaketle ve şerefle savundu. Tıpkı kendisinin Fransız aileleri gözetmeye çalışması gibi, ailesine bakmaları için Konvansiyon'a çağrıda bulundu, ama "hiç kimse masumca saltanat süremez" sözleri salonda çınlayınca, Konvansiyon, kralı ölüme mahkûm etti. XVI. Louis, 21 Ocak sabahı giyotinle idam edildi. Cellat, Eski Rejim'in simgesi olan kralın kesik başını eline alıp herkesin görmesi için havaya kaldırınca, devasa kalabalık haykırarak onay verdi.

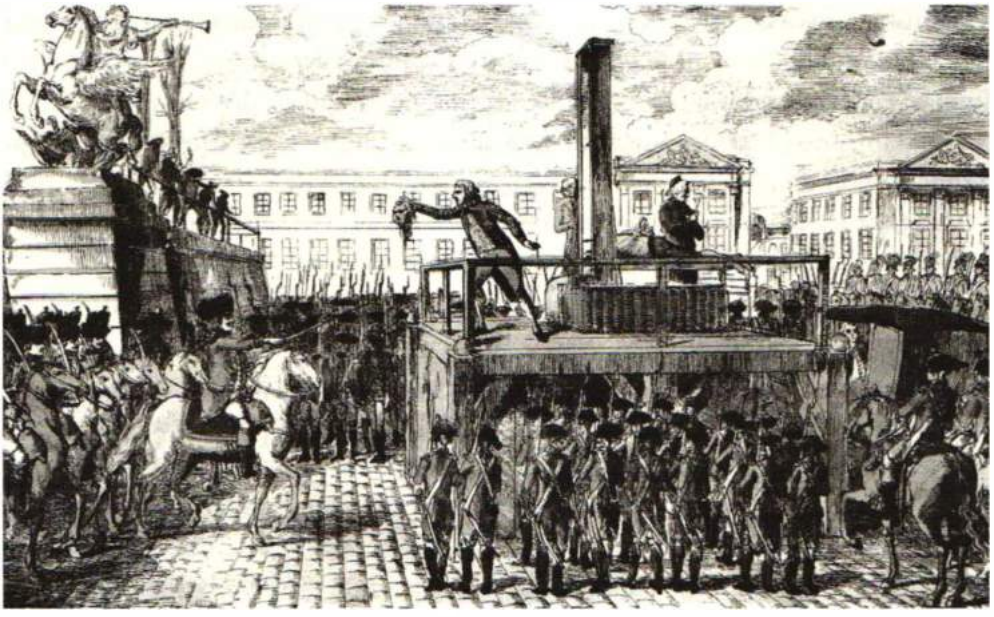

XVI. Louis'nin idam edilmesi.

Konvansiyon ve daha radikal olan Paris Komünü otorite yarışına girince, hâlâ savaşta olan Fransız Cumhuriyeti parçalanmaya başladı. Jirondenler ve Jakobenler sert tartışmalara girdiler. Halkın gözünde Jirondenler, liman kentlerine damga vuran ekonomik liberalizmle ve Devrim'i saldırgan şekilde Fransa sınırları ötesine taşıma arzusuyla özdeş tutuluyorlardı. Gücün Paris'te merkezileşmesine karşı olan bu grup, önemli derecede yerel siyasal denetim istiyordu. Uç sol kanattan vekiller, en başta da Jakobenler ve yandaşları, Konvansiyon'un toplandığı Tuileries Salonu'nun yükseltilmiş kısmında oturuyorlardı. Uç sol, "*Le Montagne*" (Dağ) adıyla, yandaşları ise *Montagnards* (Dağlılar) adıyla anılır oldu. Siyasal merkez ise "*La Plaine*" (Düzlük) diye anılıyordu. Parisli *sans-culottes*'un desteklediği Jakobenler, Devrim'i iç yıkıcılara ve yabancı ordulara karşı korumak için otoriteyi başkentte toplamanın zorunlu olduğunda ısrar ediyorlardı. Daha ılımlı olan Jirondenler, Devrim'in yeteri kadar ileri gittiğine inanıyorlardı. Jakobenler ise onları, gizlice monarşiye destek vermekle suçluyor ve vatan hainlerinin hızla cezalandırılmasını istiyorlardı.

Jakobenlerin bakış açısına göre, kendi yanlarında yer almayanlar Devrim'e karşıydılar. Savaş alanındaki aksilikler savunmasızlık ve güvensizlik duygusunu güçlendirdi. Birinci Koalisyon orduları, Mart 1793'te Avusturya Hollanda'sında Fransızları yenilgiye uğrattılar. Dumouriez sonra Devrim'e ihanet ederek, XVI. Louis'nin oğlunu XVII. Louis adıyla tahta geçirmek için askerleriyle Paris üzerine yürüme hazırlığı yaptı. Ordusu onun peşinden gitmeyi reddedince, Dumouriez sınırdan kaçarak Avusturyalılara ve diğer siyasi göçmenlere katıldı. Bu arada, müttefikler Ren Nehri'nin batı yakasını yeniden ele geçirdiler.

Karşı Devrim

Karşı devrim, dinsel faaliyetin hâlâ güçlü göründüğü ve Fransız Ruhban Sınıfı Sivil Anayasası'nın oldukça büyük direnişle karşılaştığı bölgelerde başladı (*bkz.* Harita 12.3). Devrim'e karşı tam anlamıyla bir ayaklanma Mart 1793'te patlak verdi. Fransa'nın batısındaki bu isyan, en asi bölgelerden birinin adıyla, Vendée olarak anılır oldu (eski eyaletler, 1790'da *département* denilen bölümlere ayrılmıştı). Ağustos 1793'te devrimci hükümet, kitlesel askere yazılma (*levée en masse*) kararı verdi ve bu da silahlanmış millet kavramını ortaya çıkardı: "Genç erkekler çarpışmak için gidecekler; evli erkekler silah yapacak ve levazım taşıyacaklar; kadınlar çadır ve üniforma dikecekler, hastanelerde hizmet edecekler; çocuklar paçavra toplayacaklar; yaşlı erkekler, savaşçıların cesaretini bilemek ve krallara olan nefreti dile getirip cumhuriyetin birliğini övmek için halka açık meydanlarda bulunacaklar." Cumhuriyeti savunmak için asker alınının yarattığı hoşnutsuzluk da direnişe yol açtı.

Harita 12.3. Karşı-Devrim. Harita, belli başlı ayaklanmalar dâhil, federalizm ve karşı-devrimci faaliyet bölgelerini gösteriyor.

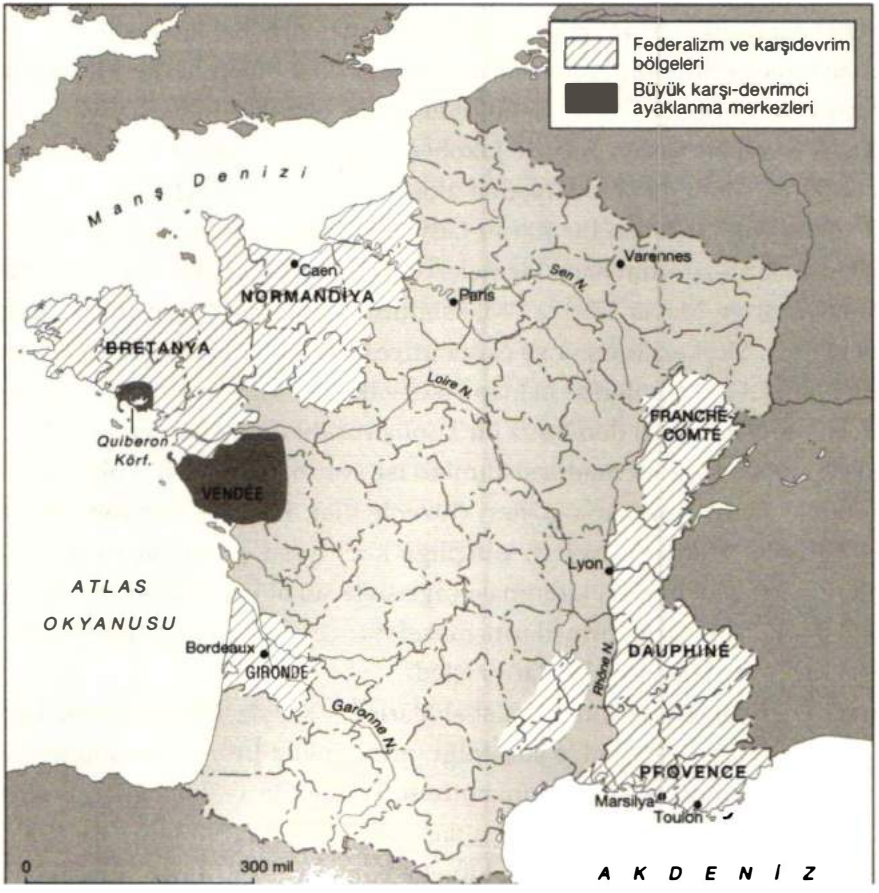

Loire Nehri'nin güneyinde, karşı-devrimci kuvvetler öncelikle nispeten tecrit edilmiş durumdaki bokaj denilen çitle çevrili tarlaların ve koruların oluşturduğu kırsal yörelerde ortaya çıktılar; buralardaki eski soylular ve dinsel seçkinler, geçmiş yıllarda oluşan ekonomik değişikliklerden, özellikle de piyasa ekonomisinin genişlemesinden nispeten etkilenmemişlerdi. Eski Rejim zamanında vergi yükünün nispeten hafif olduğu Bretanya'da, devrimci hükümet, bu ayrıcalığa son verdiği ve dolayısıyla vergileri artırdığı için nefretle karşılanıyordu. İki taraf acımasızca çatıştı; Orta Avrupa'daki Otuz Yıl Savaşı'nı (1618-1648) anımsatan kitlesel idamlar ve sistematik yağma eylemleri de yaşandı. 1793-1794 arası ayaklanma yaşanan yerlerde, nüfusun belki dörtte biri yani neredeyse 250.000 kişi öldürüldü, bunun bir nedeni de gerilla savaşıyla karşı karşıya kalan devrimci birliklerin, yöredeki sivilleri potansiyel tehdit olarak görmeleriydi.

Terör Dönemi

Yabancı istilası ve sivil ayaklanmalarla karşı karşıya kalan Jakobenler, hükümet otoritesini daha da merkezileştirdiler ve Devrim'in düşmanı sayılanlara karşı "Terör" uyguladılar. Konvansiyon, planlanan (1791 Anayasası'nın yerini alacak olan) 1793 Anayasası'nı bir kenara koydu. Suçlananların hakları kısıtlandı ve yeni özel mahkemeler, cumhuriyete sadık olmadığı düşünülen herkesi kovuşturdu. Konvansiyon, 19 Mart 1793'te silahlı asilerin jüri olmaksızın derhal yargılanmalarına izin veren bir yasayı geçirdi. Jakoben çoğunluğun hâkim olduğu Konvansiyon önce on, sonra da on iki üyeden oluşan ve Terör uygulamasını yönetirken gitgide daha çok güçlenen bir Kamu Güvenliği Komitesi kurdu. Konvansiyon, varlıklı insanların zorunlu harç ödemeleri dâhil, özel bir savaş vergisi alınmasına da karar verdi ve Mayıs 1793'te "Maksimum" –hububat tavan fiyatı– uygulamasını getirdi. Merkezileşmeyi ve ekonomiye hükümet müdahalesini artıran bu önlemler, devlet denetimlerine inanan Jakobenler ile ekonomik özgürlüğe inanan Jirondenler arasında geri dönüşsüz bir kopuş yaşanmasına yol açtı.

Askerî amaçlı yiyecek maddesi alımları ise zorlukları artırdı. Yoksullar, yüksek hububat fiyatlarına karşı gösteri düzenlediler. Paris'te, Devrimci Cumhuriyetçi Kadınlar Derneği üyeleri, istifçiliğe karşı yasa çıkarılması istemiyle ve kadınlara yurttaşlık hakları tanınması çağrısıyla sokaklara indiler. *Enragés* ("öfkeliler") denilen bir grup, fırıncıların, maksimum ekmek fiyatını aşan fiyat belirlemeleri hâlinde cezalandırılmalarını istedi.

Paris'in radikal semtlerindeki kalabalıkların baskısıyla, Konvansiyon, haziran ayında istifçileri desteklemekle suçladığı yirmi dokuz Jironden vekili görevden aldı ve bazılarının tutuklanmalarını emretti. Toulon'da ayaklananlar, Fransız filosunun yarısından fazlasını Britanyalılara teslim ettiler. Temmuz'da, kralcı bir soylu kadın olan Charlotte Corday, küvette banyo yapan Marat'yı bıçaklayarak öldürdü. Vergi gelirleri ve dış ticaret yarı yarıya azaldı. Finansal kriz sürdük-

çe, hükümetin matbaalarında basımı artırılan kâğıt paraların (*assignats*) değeri iyice düştü.

İki genç radikal Jakoben lider, Terör uygulamasını devralmak üzere öne çıktı. Bir zamanlar ailesinin gümüşlerini çalıp kaçtığı için annesi tarafından hapse attırılmış olan, erken gelişmiş ve soğuk vekil Louis Antoine Saint-Just (1767-1794) kralcılara, istifçilere ve Jirondenlere savaş açtı. "Gönülsüzce devrim yapanlar, kendi mezarlarını kazarlar," diye uyarıda bulunuyordu.

Jacques-Louis David'in *Marat'nın Ölümü* adlı eseri.

Maximilien Robespierre (1758-1794), Kamu Güvenliği Komitesi'nde öne çıkan bir isim oldu. "*Le Montagne*"ın destek tabanını, bazıları Terör'e destek veren *sans-culotte*'ların oluşturduğunu biliyordu. Ama halk hareketinin, Fransa'da siyasal yaşamın düzen içinde dönüştürülmesine karşı tehdit oluşturmaya devam ettiğini de biliyordu. Tarihçilerin Robespierre hakkındaki yorumları, onun, Devrim'in özünü karşı-devrimcilerden kurtarmış bir halk demokratı olduğu görüşünden tutun, aslında 20. yüzyıl totaliterciliğinin öncüsü olduğu görüşüne kadar değişmektedir.

Robespierre'in babası ve dedesi, kuzeydeki Arras kasabasından avukat kişilerdi. Sorumsuz babası ailesini terk ettikten sonra, Robespierre, aldığı burslarla öğrenim görmek zorunda kaldı. On bir yaşındayken, Latince yazılmış bir yazıyı Paris'teki okulunda kraliyet ailesine okumak üzere seçilmişti. Yağmur yağıyordu ve söylendiğine göre, kraliyet ailesi genç öğrenciyi hiç takmayarak, sürücüden arabayı sürmesini emretti. Kraliyet arabası, Robespierre'in üzerine çamur sıçrattı.

Robespierre, hukuk diplomasını aldıktan sonra birçok yoksul müvekkili savundu; bir manastırdan hırsızlık yapmakla haksız yere suçlanan bir adam da onlardandı. Robespierre, üçüncü sınıfa seçildikten sonra, iyi düzenlenmiş ve düşünülmüş ama yavan konuşmalarıyla Paris'te gitgide artan bir ün kazandı. Hayli solgun cildiyle, her zaman büyük özenle pudralanmış kestane rengi saçlarıyla, mükemmel giyimiyle ve ince yapısıyla, bu adamın iki dirhem bir çekirdek hâli çağdaşlarının dikkatinden kaçmadı. Parisli *sans-culotte*'ların çok sevdikleri ve "Dürüstlük Abidesi" (*l'Incorruptible*) lakabını taktıkları bu adam, 1793 yılında millete Devrim'i kurtarmak için "tek irade" olma çağrısında bulundu.

Jirondenleri destekleyenler, Jakobenlere ve Konvansiyon'un otoritesine karşı Lyon'da, Marsilya'da, Bordeaux'da ve Caen'da ayaklanmalar çıkardılar; Paris'teki merkezî devrimci otoriteye karşı buralardaki başarısız "federalist isyanlar"da tüccarlar ve avukatlar önemli roller üstlendiler. Lyon, 9 Ekim 1793'te Jakoben birliklerinin eline geçti ve bunu kanlı misillemeler izledi.

Konvansiyon'un Eylül'de çıkardığı "Şüpheliler Yasası", millete karşı cürüm işlemekle suçlananları, geriye kalan haklarının çoğundan yoksun bıraktı. Konvansiyon, kadın kulüplerini ve derneklerini yasakladı. Olympe de Gouges, giyotine gönderilen Jirondenler arasındaydı. Pek feminist sayılmasa bile, Marie-Antoinette de darağacına gönderildi.

Jakobenler, Eski Rejim'i yıkıp yeni bir siyasal dünya kurmakta öyle kararlıydılar ki, Ekim 1793'te yeni bir takvimi kullanıma soktular. Eski takvimin yerini, "haftalar"a ya da on günlük devrelere ve "aylar"a dayanan yeni bir cumhuriyetçi takvim aldı; ayların adları, mevsim değişimlerine ilişkin daha dünyevi kavramlardan alınmıştı (örneğin, "filizlenme" anlamına gelen *Germinal*, "rüzgârlı anlamına gelen *Ventôse* gibi). Cumhuriyet'in ilk yıl dönümü olan 22 Eylül 1792, geriye dönük olarak, "I. yıl"ın ilk günü sayıldı.

Jakobenler, Eski Rejim'in simgelerinin yerini almak üzere ve devrimci coşkunun devamını özendirmek için yeni devrimci simgeler benimsediler. XVI. Louis'nin idamından sonra, devrimciler, özgürlük ve cumhuriyet simgesi olarak bir kadın resmi seçtiler; kadınlara siyasal haklarını tanımadıkları düşünülünce, bu bir ironiydi. Cumhuriyet'in kadın imgesi, soyut erdemler olan hürriyetin, halk egemenliğinin, birliğin ve milletin temsilcisi olarak yumuşak huylu, tehditten uzak ve erdemli görünürdü. Çağdaşlar, Eski Rejim'in ayırıcı niteliği gibi görünen iktidar istismarlarının karşısına cumhuriyet erdemini koydular. Devrim'in Jakoben temsilcileri eyaletlerde direnişle karşılaşınca kendi iradelerini dayattıklarında bile bu yaklaşım değişmedi.

Radikal devrimciler, Eylül 1793'te başlayan "II. yıl" boyunca, dinsel kurumlara ve simgelere savaş açtıkları iddialı bir "Hristiyanlıktan arındırma" seferberliği başlattılar. Kiliseleri kapattılar ve kamuya açık yerlerde duran haçları kaldırdılar. Bu seferberlik başarısızlığa uğradı, Devrim'i destekleyen birçok insan arasında bile yüzyıllar boyunca sıkıca kök salmış inançları ve gelenekleri alt edemediler. Aynı zamanda da bu, Sivil Anayasa'yı kabul etmiş olan birçok din adamını Devrim'den soğutarak, daha fazla direnişe yol açtı.

Paris'in dışında, Konvansiyon adına diktatörce yetkilerle donatılmış "görevli temsilciler" düzeni sağlamaya uğraşıyorlardı. Bunlar, Jakobenlerden kurulu yerel "gözetim komiteleri" ve "devrim mahkemeleri" ile birlikte çalışıyorlardı. Bu devrimci yetkililerden bazıları, karşı-devrimcileri giyotine gönderiyorlardı. Zanaatkârlardan ve gündelikçilerden oluşan "devrimci ordular", askeriye için temin edilmiş erzak ve levazımı koruyorlar ve kilise çanlarının savaşta kullanılmak üzere eritilmesine gözcülük ediyorlardı.

Terör döneminde bir Devrim mahkemesi.

Yine de Terör asla tekdüze şekilde uygulanmadı. Kamu Güvenliği Komitesi, 11.000 ila 18.000 arası insanın yok edilmesini sağladı (Otuz Yıl Savaşı'ndaki ya da Amerikan İçsavaşı'ndaki ölümlerle kıyaslanınca küçük bir sayı). Yaklaşık 300.000 kraliyet yanlısı, Jironden ya da diğer "Devrim düşmanı" Terör döneminde belirsiz süreyle hapse atıldı. Öldürülenlerin yaklaşık %15'i soylu ya da ruhban sınıfındandı. Dolayısıyla soylular ve din adamları, tüm nüfus içindeki sayıları (%5 ila %8) açısından bakılınca, orantısız şekilde acı çektiler. Bununla birlikte, devrim mahkemelerince idam edilenlerin en büyük bölümünü, zanaatkârlar ve köylüler oluşturuyordu. Bunların çoğunluğu, yabancı ordularca istila edilen kuzey ve doğu sınırları yakınında ya da içsavaşın yaşandığı karşı-devrimci batı bölgelerinde tutuklandı. Vendée'de karşı-devrimci ordulardan yakalanmış –aralarında rahiplerin ve rahibelerin de olduğu– belki binlerce tutuklu, 1793-1794 kışında, zalim bir devrim yetkilisinin emriyle tabanına delikler açılmış teknelere bindirilerek Loire Nehri'nin azgın sularına bırakıldı ve boğularak can verdi. Toplam birkaç bin kişi yok oldu.

Bu arada savaşın seyri, saldırgan Fransız ordularının lehine dönmüştü. Fransızların savaş meydanında kazandığı önemli zaferler, cumhuriyete karşı yakın ve dolaysız dış tehdit nedeniyle Terör'ün gerekli olduğu tezini zayıflattı. Bir Fransız ordusu, Haziran 1794'te Avusturya Hollanda'sında, Avusturyalıları yenerek Belçika'dan çıkmak zorunda bıraktı. Başka bir Fransız kuvveti, Ren Nehri'ne ulaşarak Mainz'i ele geçirdi. Üçüncü bir Fransız ordusu, Savoy'u Sardinya Krallığı'ndan geri aldı. İspanyol ordusu, Pirene Dağları'nın ötesine çekildi.

Ondan sonra da Terör, Mart 1794'te ekonomik denetimlerin daha da artırılmasını ve "Hristiyanlıktan arındırma" seferberliğinin yoğunlaştırılmasını isteyen *enragés* liderlerini vurdu. Bu liderler, Paris Devrim Mahkemesi önüne çıkarıldılar ve mahkûm edilip giyotine gönderildiler. Kamu Güvenliği Komitesi, ondan sonra, Terör'ün artık gerekli olmadığına inanan ve bu yüzden "Hoşgörülüler" olarak yaftalanan Danton ve yandaşlarının peşine düştü. Onlar da mahkûm edilip giyotine gönderildiler. Gerçek ve hayalî kumpaslar, artık sonu gelmez gibi görünen Terör için gerekçe sağladı. Kamu Güvenliği Komitesi'nin en radikal üyelerine sadık olanlar arasında bile "Sırada kim var?" sorusu kulaktan kulağa fısıldanıyordu. Mayıs ayında, Robespierre bir suikast girişiminden sağ kurtuldu.

Robespierre, halkı yeni cumhuriyetçilik değerlerine bağlamak için "adaletin sürekli hatırlatıcısı" olarak işlev görecek dünyevi bir "Üstün Varlık Tapımı" kurmaya çalıştı. *Enragés*'nin ve Danton ile izleyicilerinden birçoğunun ortadan kaldırılmasıyla, Robespierre tüm gücüyle bir "Erdem Cumhuriyeti" yaratmaya yöneldi. 1794 Haziran'ının başında, cumhuriyet, "Akıl Festivali"ni kutladı. Paris'teki Notre Dame Katedrali bir "akıl tapınağı" hâline geldi. Sevilen opera şarkıcısı bir kadın, Hürriyet biçiminde giyinmiş ve Frig başlığı takmış olarak, elinde bir mızrakla akıl meşalesinin önünde eğildi. Ressam Jacques-Louis David, mukavva malzeme kullanarak Anarşi ve Ateizm gibi devasa canavar heykelleri yaptı. Robespierre onları ateşe verdikten sonra, küllerden bir Akıl Heykeli yükseldi.

Terör, kendine özgü bir ivme kazandı. Saint-Just, "Yalnızca hainleri değil, kayıtsız kalanları da cezalandırmalıyız," diye uyarıyordu. Jakobenler, karşı-devrimci faaliyet iddiasıyla Marquis de Condorcet'yi (1743-1794) tutukladılar. Etkili bir geç Aydınlanma dönemi filozofu olan Condorcet, 1791'de Meclis'e seçilmişti. Hükümet eylemlerinin onaylanmasında tüm halkın dolaylı da olsa söz hakkına sahip olması ve tüm yurttaşların kanun önünde eşit tutulmaları gerektiğine inanıyordu. Ölüm cezasına ve köleliğe karşı seferberlik yürütmüştü; siyasal eşitliği ve kadın haklarını savundu. Condorcet, idam edileceği tarihten kısa süre önce, 1794 baharında hücresinde felç geçirerek öldü ya da intihar etti. Sanki Devrim, gerçekleşmesine yardımcı olduğu rahatça söylenebilecek olan aydın akla sırt çevirmiş ve onu yok etmişti.

Devrim'in Son Aşamaları

Ilımlı Jakobenler ve Konvansiyon'un başka üyeleri, temizlik sırasının kendilerine gelebileceği korkusuyla, Jakoben diktatörlüğü devirdiler. Direktuvar denilen ve Terör dönemine son veren yeni bir hükümet kurdular. Soldan ödünsüz Jakobenler ve sağdan monarşistler arasına sıkışıp kalan Direktuvar dönemine büyük bir siyasal istikrarsızlık, dışarıda süregiden savaşlar ve yurt içinde ekonomik güç-

lükler damga vurdu. Direktuvar, Devrim'in bazı kazanımlarını sağlamlaştırmış olmasına karşın Abbé Sieyès ve devrimci ordunun yükselen yıldızlarından biri olan Napoleon Bonaparte önderliğindeki komplocular tarafından devrilecekti.

Thermidor

Paris Devrim Mahkemesi, Kamu Güvenliği Komitesi'nin Haziran 1794'te verdiği yeni yetkileri kullanarak, altı hafta içinde 1376 kişiyi ölüme gönderdi. Robespierre'in listesinde sıranın kendilerine geleceğinden korkan ılımlı Konvansiyon üyeleri Robespierre'e ve müttefiklerine karşı komplo hazırlamaya başladılar. Başlarında, Danton'un izleyicilerinden Paul Barras (1755-1829) ve Joseph Fouché (1758-1820) vardı. 27 Temmuz 1794'te (Thermidor'un 9. günü), Robespierre, duraksaya duraksaya Konvansiyon'a hitap ederek daha fazla temizlik çağrısı yaptı. Ama Robespierre aynı zamanda da kendi çöküşünü önceden görerek, "Ölüm arıyorum," diye mırıldanmıştı. O gece, Robespierre ve Saint-Just, neredeyse hiç koruma önleminin olmadığı Paris belediye binasında tutuklandılar. Robespierre intihara kalkışarak, bir kurşunla çenesini dağıttı.

Robespierre ve diğerleri, Terör kurbanlarınınki kadar çabuk ve acımasız bir yazgıyla, yargılanmadan idam edildiler. Onların peşinden, müttefiklerinin yüzden fazlası giyotini boyladı. Eyaletlerde, özellikle de güneyde, Jakoben karşıtlarının intikamı çabuk ve acımasız oldu. Yetenekli bir askerî mühendis, parlak bir idareci ("zafer örgütleyicisi") ve Kamu Güvenliği Komitesi'nin on iki üyesinden biri olan Lazare Carnot (1753-1823) ölümden kurtuldu; çünkü Robespierre'e karşı çıkmıştı. Dahası, devam eden savaş nedeniyle, onun idari yeteneklerine fena hâlde ihtiyaç vardı.

Thermidor'un –devrimci takvimde Robespierre'in düşüşüne denk gelen dönemden dolayı bu adla anıldı– muzafferleri, Paris Komünü'nü dağıttıktan sonra yeni bir ulusal hükümet kurmaya giriştiler. Kırsal kesimde düzen ancak yavaş ve yetersiz şekilde yeniden sağlandı. Thermidor'cular, 31 Temmuz 1794'te Kamu Güvenliği Komitesi'nin yetkilerini büyük ölçüde budadılar, sonra da bu kurumu tamamen feshettiler. Kasım 1794'te Jakoben Kulüpleri yasaklandı.

Direktuvar: Politika ve Toplum

1795'te Thermidor'cular, iki kamaralı (iki meclisli) bir yasama organı ve beş direktörün yer aldığı bir ortak yürütme kurulu oluşturan bir anayasa yaptılar. Devrim'in bu dönemi, "Direktuvar" ismini bu kuruldan aldı. İki meclisten birisi, ikinci meclisin önerdiği yasaları görüşüp oylayan İhtiyarlar Konseyi'nden (250 üyeli *Conseil des Anciens*) ve Beş Yüzler Konseyi'nden (*Conseil des Cinq-Cents*) oluşuyordu. Yeni konseylerin üyelerinin üçte ikisi, mevcut Konvansiyon'un üyeleri

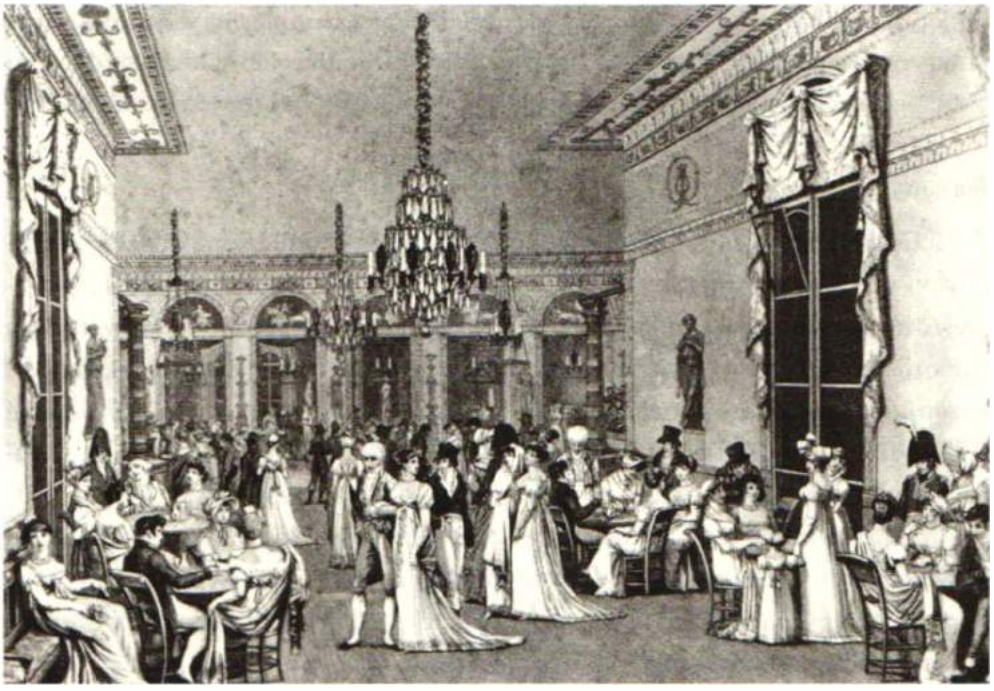

Direktuvar döneminde yüksek sosyetenin geri dönüşü.

arasından seçildi. Bu iki konsey de ortak yürütme otoritesini ya da Direktuvar'ı oluşturan beş direktörü seçti. 1797'den başlayarak, her bir konseyin üyelerinin üçte biri ve beş direktörden biri her yıl yenilenecekti.

Mülk sahibi insanlar Thermidor gericiliğinden fayda gördüler. 1795 Anayasası uyarınca, tüm erkek vergi mükellefleri oy verebiliyorlardı, ama sadece 30.000 civarında erkeğin, yani 1789-1791 dolaylı seçimlerindekine kıyasla daha küçük bir grubun, seçilebilir sayıldığı seçici meclisleri belirliyorlardı. Fakat (oy verme çağındaki yaklaşık 7 milyon erkekten) yaklaşık 2 milyon erkeğin oy verebilmesine rağmen dolaylı seçim sistemi, meclislerde görev yapmak üzere en zengin yurttaşların seçilmesi lehine işliyordu.

Direktuvar döneminin ayırt edici özelliği, Robespierre'in Erdem Cumhuriyeti'yle ilişkili çileci anlayışının kararlı şekilde hedef alınmasıydı. Burjuvaziden ve eski soylu zümreden gelen *jeunesse dorée*, yani moda düşkünü zengin gençlik, günün toplumsal ve kültürel havasını belirledi. Kare yakalar takan ve fantezi giysiler giyen zengin ve genç erkekler, Marat'nın büstlerini kırdılar. *Sans-culotte*'ların kırmızı renkli simgeleri –örneğin Frig başlığı– çabucak ortadan kalktı. Hâli vakti yerinde kadınlar, Robespierre'in görse dehşete kapılacağı derin dekolteli, zenginlik ve duygusallık yansıtan, uzun dökümlü beyaz elbiseler giyiyorlardı. Semt ve kulüp toplantılarıyla özdeşleşmiş olan samimi hitap biçimi (*tu* [sen]), yerini, daha çok Eski Rejim'e özgü bir hitap biçimi olan resmî *vous* (siz) sözcüğüne bıraktı. Kadınların öne çıkan bir rol üstlendikleri kalabalıklar, kiliselerin yeniden

açılmasını istiyorlardı. Şamatalı ve gürültülü toplumsal etkinlikler orta sınıfı eğlendiriyordu; sadece Terör döneminde akrabasını yitirmiş olanların kabul edildiği bir balo olan ürkütücü "Mağdurlar Dansı", bunlar arasındaydı. Cümbüş yapanlardan bazıları, giyotine gönderilmek üzere olanların son saç tıraşını taklit edercesine, kafalarının arkasındaki saçı kestirmiş olarak etkinliğe katılıyorlardı.

Bazıları Devrim sırasında (Kilise arazilerini satın alarak ya da askeriyeye tedarikçilik yaparak) servet kazanmış olan zenginlerin rahat yaşantıları, Direktuvar yönetiminde yoksulların çektikleri yoksunluklarla keskin bir zıtlık içindeydi. Ekonomi berbat durumdaydı. 1795 kışı dayanılmaz derecede sert geçti. Tavan fiyat uygulamasının kaldırılması, ucuz ekmeğin sonunu getirdi; o ilkbahar Paris'te ekmek fiyatı on üç misli arttı. Temel malların fiyatları uçtu. Paris yakınlarında insanlar, ordu malı ölmüş atların cesetlerini yemek için kıran kırana yarışıyorlardı ve dağlık bölgelerde insanlar, bir yandan ısınmaya çalışıp bir yandan da yenilebilir yemişler ve bitki kökleri arıyorlardı. Köylüler, askeriye için gıda maddesi alımından mustariptiler.

İstikrarsızlık

Direktuvar belki Terör dönemini sona erdirdi, ama Nisan 1795'te Prusya'yla varılan barış antlaşmalarına rağmen, Fransa'ya ne barış ne de istikrar getirdi. Prusya, Ren Nehri'nin batı yakasının, Avusturya Hollanda'sının ve Birleşik Felemenk Cumhuriyeti'nin ("Batavya Cumhuriyeti" adını aldı) Fransızlar tarafından ilhakını kabul etti. Bu arada Fransız orduları, Orta Avrupa'da ve İtalya'da Avusturya ordularını sıkıştırmaya devam ettiler. Toplu firarlar ve büyük can kayıpları, Fransız ordusunu sayıca çok belirgin şekilde küçülttü; 1794 yazında 1 milyona çıkmış olan asker sayısı, bir yıl sonra 500.000'in altına indi.

Savaş 1795'te toplumsal ve siyasal istikrarsızlığı ağırlaştırdı. Aynı yılın ilkbahar ayında, Direktuvar, ekmek fiyatı üzerindeki denetimlere dönülmesini isteyen kalabalıkların düzenledikleri iki küçük gösteriyi bastırdı. Konvansiyon'un sağa yönelmesinden cesaret alan kralcılar da iktidarı ele geçirmeyi denediler. Kralın oğlu Haziran 1795'te bir Paris hapishanesinde ölmüştü ve bu yüzden, XVI. Louis'nin erkek kardeşi ve Provence kontu artık veliahttı. Britanyalıların desteklediği bir soylu ordusu 27 Haziran'da Bretanya'daki Quiberon Körfezi'ne çıkarma yaptı, ama Fransız kuvvetleri istilacıları kolaylıkla püskürttüler. Kralcılar, 5 Ekim 1795 tarihinde, Paris'te destek gördükleri daha varlıklı mahallelerde ayaklanma çıkarmaya kalkıştılar. Hükümet, genç bir Korsikalı general olan Napoleon Bonaparte'ı (1769-1821) göreve çağırdı, o da ayaklanmacıları "bir kurusıkı dumanı"yla darmadağın etti.

İstikrarsızlık devam etti. Gracchus diye anılan François-Noël Babeuf (1760-1797), Direktuvar'ı devirmek için komplo hazırladı. Rousseau'dan etkilenen,

toplumsal eşitlikçiliği ve ortak toprak mülkiyetini savunan Babeuf, kendini davasına adamış küçük bir devrimci grubun, sıkı sıkıya örgütlenir ve yoksulların da desteğini alırsa, iktidarı ele geçirebileceği kararına vardı. Babeuf, bir avuç Parisli zanaatkârın ve dükkancının desteğini alarak "Eşitlerin Komplosu"nu örgütledi. Babeuf ve arkadaşları Mayıs 1796'da tutuklandılar; yargılandılar ve bir yıl sonra giyotine gönderildiler. Direktuvar, bir kez daha Jakobenleri temizlemek için bu komplonun açığa çıkmış olmasından yararlandı.

Solda Robespierre'in ve Jakobenlerin uzlaşmaz ve dogmatik takipçileri, sağda ise kralcılar arasından sıkışıp kalan, etkili ve karizmatik sivil önderlerden de yoksun olan Direktuvar'ın ip üstünde yürümeyi andıran zor durumu belirsizliklerin, entrikaların ve hükümet darbesi söylentilerinin olduğu bir ortamda daha da sallantılı bir hâl aldı.

1797'deki seçimlerle, kralcıların birçoğu Beş Yüzler Konseyi'ne geri döndü. Bunların, monarşinin geri getirilmesini sağlama umuduna kapılarak, Fransa'nın düşmanlarıyla barış yapılması için baskı yapabileceklerinden korkan Direktuvar hükümeti, seçim sonuçlarını iptal etti. On Sekiz Fructidor (4 Eylül 1797) hükümet darbesi, Carnot dâhil direktörlerden ikisini götürdü. Ertesi yılın mayıs ayında, direktörler, yeni seçilmiş vekillerin Beş Yüzler Konseyi'nde göreve başlamalarına izin vermeyi reddettiler.

Bütün başarısızlıklarına rağmen Direktuvar, Fransa'nın temsilî hükümette ikinci çıraklık dönemini yaşamasını sağladı. 1795 Anayasası, öncelikle monarşik mutlakiyete ve soylu ayrıcalığına dayalı Eski Rejim'in siyasal sistemi ile mülkiyetin kutsallığına dayalı modern temsilî hükümet arasında önemli bir geçiş evresiydi.

Fransa'yı Renanya ve Avusturya Hollanda'sı işgallerinden vazgeçmek zorunda bırakmaksızın, uygulanabilir bir barışın sağlanabileceği yolunda Britanya'nın yaptığı ihtiyatlı önerileri Direktuvar reddetmişti. Belki de eğer böyle bir barış imzalanırsa Britanya'da Genç William Pitt'in yerine daha savaş yanlısı bir bakanın geçebileceği korkusuyla, Fransızlar savaşmaya devam ettiler.

Kralcı ayaklanmayı bir anda ezmiş olan Napoleon Bonaparte, artık İtalya ordusunu komuta ediyor ve yalnızca kendisine uygun geldiği zaman Paris'le irtibat kuruyordu. Napoleon'un orduları, İtalya'da Avusturya birliklerine üstünlük sağladı. Campo Formio Antlaşması (17 Ekim 1797), Fransa'yı İtalya'da başat yabancı güç yaptı. Bu zafer ve Napoleon'un İtalya'daki seferlerde cüretkârca yürüttüğü bağımsız diplomatik müzakereler, onu Paris'in gözdesi yaptı. Prusyalılar gibi Avusturyalılar da Fransa'nın Ren Nehri'nin batı yakasını işgalini ve Avusturya Hollanda'sını ilhakını tanıdılar. Kuzey İtalya'nın büyük bölümü, Temmuz 1797'de Cisalpin Cumhuriyeti adıyla yeniden örgütlenerek, Fransa'nın cılız bir piyonu hâline geldi.

Yıllardır süren savaş, bu zaferlere rağmen, Fransız milletini tüketmiş ve ekonomiyi harap etmişti. Fransa'nın mali durumu daha da kötüleşti. Enflasyon aldı başını gitti ve vergi tahsilatı en iyimser deyimle bölük pörçüktü. *Assignats* artık neredeyse tamamen değersizdi. Direktuvar 1797'de ulusal borcun yarısından çoğunu sildiği zaman para kaybına uğrayan burjuvaların birçoğu hoşnutsuzdu.

Mayıs 1798'de Napoleon, Osmanlı egemenliği altındaki Mısır'a doğru bir orduyla yelken açtı; Britanya'nın Hindistan'daki çıkarlarına darbe indirmeyi umuyordu. Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamaya ve Rusların her zaman hâkimiyet kurmak istedikleri bir alan üzerinde çıkarlarını genişletmeye çalışmasından korkan Rusya, Britanya'yla ittifak yaptı. İkinci Koalisyon'u oluşturan bu ittifaka (1799-1802) Avusturya da katıldı. Avusturya, Campo Formio Antlaşması'nı bozmayı ve Fransız kuvvetlerinin papayı sürgüne gönderip bir Roma Cumhuriyeti kurmuş oldukları İtalya'da Fransızların daha da yayılmasını önlemeyi umuyordu.

Koalisyon devletlerinin birleşik kuvvetleri, o an için, İtalya'daki dağınık Fransız ordularına kıyasla çok daha güçlüydü. İsviçre'de, birleşik bir Rusya-Avusturya ordusu, bir Fransız kuvvetini yenilgiye uğrattı. İrlandalı asiler Britanya boyunduruğuna karşı 1798'de ayaklandıkları zaman, Fransa, İngiltere'nin istilasını başlatmak umuduyla asilere yardım etmek üzere bir istila kuvveti gönderdi. İrlandalı asilerin ve kıyıya çıkan Fransız birliklerinin yenilgisinden sonra, karaya daha fazla asker çıkarmaya çalışan bir Fransız filosu da kıyı açıklarında yenilgiye uğradı. Britanya birlikleri, İrlandalıların bir dizi ayaklanmasını 30.000 kişinin öldürüldüğü kanlı bir mücadeleyle ezdiler ve Britanya donanması, Fransız gemilerinden birisini ele geçirdi, diğerlerini ise geri püskürttü.

Bu arada, Koalisyon devletleri, strateji ve nihai amaç konusunda anlaşmazlığa düştüler. Rus çarı I. Pavel (saltanatı 1796-1801) Ekim 1799'da İkinci Koalisyon'dan çekildi, çünkü Kraliyet Donanması'nın denizlerdeki her gemiyi durdurma ve arama hakkının olduğu konusunda ısrar ettikleri için Britanyalılara kızmıştı.

On Sekiz Brumaire

Düzenbaz Abbé Sieyès (bir keresinde, Devrim sırasında ne yaptığı sorulunca, "Hayatta kaldım," diye yanıt vermişti), 1799 ilkbaharında direktör oldu. Fransa'nın, daha güçlü yürütme yetkisine sahip bir hükümete ihtiyaç duyduğuna inanıyordu. Orduya düşen rol muazzam boyutlara ulaşmış olduğu için, Fransa'nın siyasal geleceğinde ordunun son sözü söyleyeceği sonucuna vardı. Yapısal istikrarsızlık karşısında, Sieyès, 1799'da Direktuvar'ı devirmeye karar verdi. Dışişleri Bakanı Talleyrand, aracılık görevini üstlendi. Talleyrand'ın meslek yaşamı, devrimde hayatta kalmanın dikkate değer bir diğer örneğini sunar; bir keresinde Talleyrand'ı yeren birinin öne sürdüğüne göre, Brie peyniri "onun sadık kaldığı tek kral"dı. Sieyès, General Napoleon Bonaparte'la temas kurdu. 9

On Sekiz Brumaire'le ilgili o döneme ait bir İngiliz karikatürü: "Korsikalı Timsah, Kurbağalar Konseyi'ni dağıtıyor!"

Kasım 1799'da (Brumaire ayının 18'inde) General Bonaparte, alelacele toplanan vekillere yaptığı açıklama ile yeni bir Jakoben komplosunun açığa çıkarıldığını ve Fransa'da daha güçlü bir yürütme otoritesi kurmak için yeni bir anayasanın hazırlanması gerektiğini duyurdu. Vekiller haklı olarak şüpheye düştüler. Bazıları onun derhal tutuklanmasını istedi. Napoleon'un verdiği yanıt tutarsız ve etkisizdi, ama alt meclisin başkanı olan erkek kardeşi Lucien'in kıvrak zekâsı, Bonaparte'ı çok az yaşadığı kararsızlık anlarının birinden kurtardı. Lucien, Napoleon'u azletmek için oylama yapılması çağrısını reddetti ve askerlere, ona karşı çıkan üyeleri dışarı çıkarmalarını emretti. Geriye kalanlar, Sieyès'e ve General Bonaparte'a tam yetki verdiler. Fransız Devrimi olmasaydı iktidara gelmesi neredeyse hiç düşünülemeyecek olan Napoleon, Fransız Devrimi'nin varisi mi, yok edicisi mi olacaktı?

Fransız Devrimi'ne Bakış Açıları

Paris'te başlayan Fransız Devrimi, tüm Avrupa'yı kasıp kavurdu. Fransa'da, Eski Rejim'den süregelen önemli öğeler elbette modern dünyanın şekillenmesine yardımcı oldu fakat Devrim, geçmişten belirgin bir kopuşu da beraberinde getirdi. Devrim, başka ülkelerde de büyük değişikliklere neden oldu. Bazı yerlerde feodalizmin kaldırılması, dinsel ayrıcalıkların kısıtlanması ve daha merkezî

bir hükümet yapısının kurulması, bu değişiklikler arasındaydı. Ama Fransız Devrimi'nin ihraç edilmesini bazı insanlar hoş karşılamalarına rağmen, bazıları da hiç hoş karşılamadılar ve Fransızlarca getirilen "hürriyet"i işgalden farksız gördüler. Fransız varlığı Rusya'da, İspanya'da, bazı Alman ve İtalyan devletlerinde yurtsever bir tepki yaratarak, oralarda milliyetçi duyguların doğuşuna katkı yaptı.

Devrim'e tanıklık eden çağdaşlar gibi, modern tarihçiler de bu olayı çeşitli yaklaşımlarla yorumlamışlardır. Devrim'in nedenleri, sonuçları ve önemi konusunda tarihçilerin birçoğu, hâlâ görüş ayrılığı içindedir; dramatik olayları tartışırken, onları ilk elden yaşamış olanlarla neredeyse aynı tutkuyu sergilemektedir.

Avrupalıların Devrim'e İlişkin Tepkileri

Devrim ordularının ele geçirdiği ülkelerde Almanca, Felemenkçe ve Piyemontece dillerinde coşkulu "hürriyet, kardeşlik ve eşitlik" haykırışları yankılandı, ama daha sonra Fransız tüfeklerinin, emirlerin ve idamların karanlığında yitip gitti. Devrimci dalga, "özgürleştirilen" bölgelerin bazılarına gerçekten köklü değişiklikler getirdi ve bu değişiklikler, Fransa'da Napoleon otoritesini sağlamlaştırırken bile sürdü (*bkz.* Bölüm 13). Nitekim Fransız denetimi, Piyemonte'de soyluların nüfuzunu azalttı ve nispeten etkili bir idari miras bıraktı. Fethedilen Alman devletlerinin bazılarında, Kuzey İtalya'da ve Napoli Krallığı'nda feodalizmin kaldırılması, mülkiyet sahiplerinin sayısını artırdı. Fransız fatihler, kanun hâkimiyeti ilan ettiler ve ruhban sınıfının nüfuzunu bir ölçüde kırdılar. Ama Fransızlar, neredeyse aralıksız süren savaşın ve gitgide yükselen yerel direnişin gerçekleriyle yüz yüze geldiler. Savaşlar uzayıp gittikçe ve "cumhuriyetler"in ekonomik durumları kötüleştikçe, Fransızlarca sağlanan yararlar giderek daha önemsiz görünmeye başladı. Mahvolan tüccarlar ve eski devlet görevlileri, Fransa'nın ya da kuklalarının tahakkümüne karşı çıkmak için soylulara ve din adamlarına katıldılar. Fransız Ruhban Sınıfı Sivil Anayasası Fransa'da Devrim'e karşı şiddetli tepkiye yol açtığı için, işgal edilen yerlerde ruhban sınıfına karşı önlemler de aynı etkiyi yarattı. Renanya, Hollanda ve Flandre halkları, devrimcilerin yürüttükleri Hristiyanlıktan arındırma seferberliğine büyük öfke duydular. Fransız varlığı, giderek artan bir küçümsemeyi ve nefreti besler oldu. Bavyeralı, Hollandalı, Piyemonteli, Avusturyalı ve İsviçreli yurtseverler, istekli dinleyiciler buldular. Fransız işgali, buna maruz kalanlar arasında genel muhalefete ve yeni bir ulusal duygu dalgasına yol açtı. Fransız Devrimi, Büyük Britanya'da da yeni bir kisveye bürünmüş eski Katolik düşmanından gelen tehdit algısı nedeniyle Britanya milliyetçiliğinin güçlenmesine katkı yaptı.

Avrupa'daki Fransız fetihleri, yerel nüfusların genellikle önceden beklemedikleri ve istemedikleri devlet kurma talimlerinden ibaretti. Direktuvar, 1795-

1799 yılları arasında, doğrudan Fransa'nın idare ettiği "kardeş cumhuriyetler" kurdu. Helvetya Cumhuriyeti (İsviçre), Batavya Cumhuriyeti (Hollanda), Cisalpin Cumhuriyeti (Milano) ve Partenopea Cumhuriyeti (Napoli Krallığı), diğer büyük güçlere karşı ittifaklar yapıp takviye sağlamak amacıyla kuruldu. Ama İtalyan devletlerinden yalnızca Cisalpin Cumhuriyeti, Fransız istilacılara yönelik yerel coşku sergiledi, o da zaten kısa sürdü. Kralların ve prenslerin sultasından "özgürleştirilen" insanlar, kendilerini Paris'ten yönetilen devrimci bir bürokrasinin idaresinde buldular.

Fransızlar, en çok orta sınıftan destek gördüler ve o sınıfa mensup görevliler atadılar; zaten eski devlet yapısında da memurlar o sınıftan sağlanmışlardı. Ama Fransız istilaları, gitgide, devrimci istilacılara karşı nefret yarattı ve bazı yerlerde, eş zamanlı olarak milliyetçi bir tepki doğurdu. Bu, Alman devletleri için özellikle doğruydu; oralarda birçok yazar ve üst sınıftan insanlar, Almanya'nın –300 devlet, 50 özgür şehir ve Kutsal Roma İmparatorluğu'na mensup şövalyelere ait neredeyse 1.000 bölgeden oluşan ülkenin– bir gün siyasal olarak birleşeceğini umuyorlardı.

Tarihçilerin Devrim'e İlişkin Görüşleri

Marksist tarihçiler, Fransız Devrimi'ne ilişkin tarih yazıcılığına uzun zaman damga vurdular. Devrim'i, soyluların hâkimiyetindeki Eski Rejim'e burjuvazinin meydan okuyuşunun kaçınılmaz sonucu olarak anlattılar. Dolayısıyla Marksistler, Devrim'i, 18. yüzyılda burjuvazinin yükselişi ve artan ekonomik gücüyle orantılı toplumsal ve siyasal nüfuz elde etme mücadelesi açısından yorumladılar. Marksistlerin ısrarla ifade ettiklerine göre, soylular vergi vermeyi reddederek mutlak monarşinin otoritesini zayıflattılar; sonra, bu yoruma göre, cesaretlenen burjuvazi, mutlak monarşiyi alaşağı etmek için kentli zanaatkârlar ve işçiler ile ittifak kurdu. Marksistler, Fransa'da burjuvazinin başat toplumsal sınıf hâline gelişini anlatarak, gitgide kapitalistleşen ülke ekonomisinde burjuvazinin artan rolünü vurguladılar.

Fransız Devrimi'ne ilişkin bu geleneksel Marksist ekonomik yorum, büyük ölçüde gözden düşmüştür. Bazı tarihçilerin işaret ettiğine göre, aristokratlar ile burjuvalar arasındaki ve her iki toplumsal kümenin kendi içindeki farklılıklar 18. yüzyılda oldukça bulanıklaştı; *États généraux*'nun "burjuva" üyelerinin çoğu, ticaret ve imalat sektörüne mensup olmaktan çok, hukuk alanına mensuptu; her hâlükârda da Devrim zamanına gelindiğinde, ayrıcalık değil para takıntısı üst orta sınıfın ve soyluların ortak özelliği hâlini almıştı. Bu nedenle, Devrim'i basitçe burjuvazi için bir zafer olarak tanımlamak doğru olmaz. Dahası, Devrim kapitalizmi hızlandırmadı, hatta Fransa'yı ve Avrupa'yı pahalıya patlayan uzun bir savaşlar silsilesine sürükleyerek kapitalizmi geciktirdiği bile söylenebilir.

Yine "burjuva devrimi" tezini eleştiren görüşlerin vurguladığına göre, Fransa'da, eyalet meclisleri ile parlamentolar hâlinde ve resmî ayrıcalıklardan ya da tekellerden yararlanan çeşitli gruplar ile belediyeler arasında bölünmüş olan karmaşık mahiyetteki yerel siyasal iktidar yapısı, mutlak monarşinin fiilî ayrıcalıklarını sınırlıyordu. Bugün birçok tarihçinin bakışına göre, Devrim, mülk sahibi erkeklerin –hem soyluları hem de burjuvaları kapsayan bir zümrenin– doğuştan statü ve güç sahibi unvanlı soylular karşısındaki zaferini onayladı.

Bununla ilintili bir yorum ise Devrim'i, Atlas Okyanusu'nun ötesini de kapsayan ve esasen demokratik bir "Atlantik Devrimi"nin parçası olarak görmektedir. Bu görüşe göre, Amerikan Bağımsızlık Savaşı, halk egemenliği yönündeki esasen siyasal bir arayışın ilk dışavurumuydu. Yeri gelince o da Fransız Devrimi'ni ve diğer Avrupa ülkelerinde siyasal haklar için yapılan sonraki girişimleri, aynı zamanda da İspanya'nın Latin Amerika'daki sömürgelerinde 19. yüzyıl başında ortaya çıkan bağımsızlık hareketlerini etkiledi.

Daha yakın zamanda ise başka bir gözden geçirmeci okul, yeni bir siyasal kültürün zaten Eski Rejim'in son döneminde yerleşmiş olduğunu öne sürmüştür. Bu yorumun başka bir uç sürümü, Fransız monarşisini, Devrim bu süreci kesintiye uğratmadan önce zaten liberal soylularla işbirliği yaparak kendisini ıslah etme yoluna girmiş olan bir devlet olarak görmektedir. Bir görüşe göre ise XV. Louis'ye karşı yapılan siyasal ve ideolojik muhalefette, özellikle de Devrim'in ilk yılındaki söylemsel şiddette tanık olunan bu yeni ve devrimci siyasal kültürün kökleri, 1750'li ve 1760'li yıllara uzanmaktadır.

Ne var ki, bu değişik yorumların hiçbirisi, Batı dünyasına ilk modern Avrupa demokratik deneyimini kazandırarak Batı dünyasını dönüştürmekte Fransız Devrimi'nin taşıdığı önemi azaltmaz. Bu nedenle, Bastille'in düşmesinden beri 200 yılı aşkın süre geçmesine rağmen, Devrim'in kökleri ve mahiyeti bugün bile heyecan ve tartışma yaratmaktadır.

BÖLÜM 13

NAPOLEON VE AVRUPA

Kralcı ve dinci yazar François-René de Chateaubriand, bir keresinde, düşmanı Napoleon için, "insan hamuruna can vermiş en güçlü yaşam nefesi" ifadesini kullanmıştı. Ender bir içgözlem anında, Napoleon şöyle demişti: "Hırslı bir adam olduğum söyleniyor ama öyle değil ya da en azından benim hırsım, varlığımla öyle yakından bağlantılı ki, ikisi bir ve aynı şey."

Ama Fransız Devrimi'nin getirdiği soluk kesici değişiklikler, Napoleon'un kariyerinin şekillenmesinde, onun muazzam iradesinden çok daha etkili oldu ve onun kariyeri bu değişiklikleri yansıttı. Siyasal kurumların gitgide laikleşmesi eşliğinde, devlet kurma süreci ve beliren milliyetçilik, yavaş ama emin şekilde Avrupa kıtasını dönüşüme uğrattı.

Aydınlanma hayranı olan Napoleon, Fransız Devrimi'nin hakiki çocuğu olduğu iddiasındaydı. Zenginliği, özgül olarak da mülke dayalı zenginliği, statü belirleyicisi yapan yeni anayasanın yazılmasına kişisel olarak nezaret etti. Napoleon'un hâkimiyet dönemi, devlet kuruculukta da bir dönemeç oldu: Napoleon, yasalar çıkararak, devlet hizmetine dayalı yeni bir toplumsal hiyerarşi ve yeni bürokratik yapılar yaratarak, Fransız devletini daha da merkezileştirdi ve devletin erişimini genişletti.

Napoleon, kendisini, yurtdışına "hürriyet, eşitlik, kardeşlik" taşıyan ve Avrupa halklarını kendilerine baskı yapan egemenlerden özgürleştiren bir kurtarıcı olarak gördü. En sonunda uzak Atlantik adası Saint Helena'ya sürgün edilişiyle başlayarak, Avrupa birliğini yarattığını iddia etti. Ama diğer ülkeleri eski rejimlerin boğucu sultasından kurtarıp "özgürleştirme" sürecinde, aynı zamanda da onları fethetti.

Napoleon'un İktidara Gelişi

Napoleon'un iktidara yükselişi, Fransız Devrimi bağlamında görülmelidir. Devrim'in erken evrelerinde subayların çoğunun ülke dışına göçmesiyle, yetenekli generallerden oluşan yeni bir kuşak, 1792'den itibaren Batı ve Orta

Avrupa'nın büyük kısmını kasıp kavuran devrimci savaşlar esnasında muharebe alanındaki dikkate değer başarılarıyla ordu saflarından çıkıp hızla yükseldi. Direktuvar döneminde generaller, siyasal yaşamda gitgide güçlenen belirleyiciler olup çıktılar. Napoleon, konsülleri çekip çevirdi ve en sonunda Direktuvar'ı devirdi.

Genç Bonaparte

Jean-Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi* (1762) adlı eserinde, stratejik öneme sahip Akdeniz adası Korsika hakkında şöyle yazıyordu: "Günün birinde bu küçük adanın Avrupa'yı şaşırtacağına dair bir önsezim var." Bir önceki yıl, Korsikalı yurtsever Pascale di Paoli (1725-1807), Cenevizlileri Korsika'dan çıkarmayı başarmıştı. Ama 1768'de Korsika'yı Fransızlar aldılar. Paoli'nin izleyicilerinden birisi olan Carlo Buonaparte, Paoli'ye katılıp İngiltere'ye sürgüne gitmek yerine, adada kaldı.

Buonaparte'nin karısı, kökleri 14. yüzyıl Lombardiya'sına kadar uzanan soylu bir aileden geliyordu ve bu kadın 15 Ağustos 1769'da bir oğlan doğurdu; Fransızlarca öldürülen bir kuzenin anısında ona Napoleon adını verdiler. Tarihin tuhaf cilvelerinden birisi şudur ki, babası, Paoli'yi izleyip sürgüne gitseydi, Napoleon Britanyalı olarak doğacaktı. Fransız hükümeti, 1770'te Buonaparte ailesini soylu kabul etti. Adanın valisi, genç Buonaparte'nin Champagne'deki Brienne'de bulunan kraliyet askerî okuluna alınması için gerekli ayarlamaları yaptı; Napoleon bu okula 1779'da bir oğlan olarak girdi. Orada, yalnızca çok sıkı bir ders programına maruz kalmadı; diğer öğrencilerin aşağılayıcı hareketlerine de maruz kaldı. O bir yabancıydı; diğer öğrenciler onun belirgin Korsikalı aksanıyla alay ediyorlardı (Napoleon'un ilk dili, adasında konuşulan, Ceneviz ile Toskana lehçelerinin karışımından ibaret bir dildi) ve nispeten mütevazı ekonomik durumu da alay konusu oluyordu. Napoleon, 1789'un yaz aylarında, adasına ilişkin bir tarihçe kaleme aldı; orada Fransızları birer cani, istismarcı ve işkenceci, Korsikalıları ise onların kurbanları olarak betimliyordu. Alışılmamış derecede zeki ama aynı zamanda da dalgın ve melankolik olan, hatta en az bir defa intihar eğilimi göstermiş olan Napoleon, Paris'teki ulusal askerî akademinin topçu bölümüne kabul edildi ve sınavları sadece bir yılda verdi.

Antoine-Jean Gros'un genç Napoleon'u resmettiği *Bonaparte Arcole'da* (1796) adlı tablosu.

Napoleon ve Devrim

Devrim'in patlak vermesiyle Napoleon, Eylül 1789'da Korsika'ya döndü. Orada, Ulusal Muhafızların örgütlenmesine yardım etti ve Paris'teki Millî Meclis'e bir dilekçe yazarak, Korsika'nın resmen Fransa'nın bir parçası olmasını, halkının da yurttaşlık haklarından yararlanmasını istedi. Böylece Napoleon, bağımsızlık isteyen Korsikalılardan uzaklaştı; dolayısıyla da İngiltere'den dönerek adadaki kralcılara katılmış olan kahramanı Paoli'yle yollarını ayırdı. Napoleon, üç nedenden dolayı Devrim'i destekledi: Eski Rejim'in istismarlarına dur denildiğini görmek istedi; adasının Fransa içinde fethedilmiş bir topraktan pek de öte görülmeyen statüsüne Devrim'in son verebileceğini umdu; Devrim'in kendisine ilerleme fırsatı verebileceğini düşündü.

Napoleon, Jakobenliği benimsedi. 1792'nin Paskalya Pazar'ında, Katolik Kilisesi lehine gösteri yapanların üzerine ateş açan bir gönüllü kuvvete komuta etti. Paoli'nin muzaffer kuvvetleri adayı İngilizlere devredince, Buonaparte ailesi kaçmak zorunda kaldı. Kamu Güvenliği Komitesi'nin Aralık 1793'te federasyoncu ve kralcı asiler ile onların güneydeki Britanyalı müttefiklerine karşı savaşmak için gönderdiği Napoleon, Britanya kuvvetlerinin elinde bulunan Toulon Limanı'na yönelik başarılı topçu kuşatmasını planladı.

Paris'teki yararlı siyasal bağlantıları ve sert hizip mücadelelerine doğrudan katılmaması, Napoleon'u Terör ya da Thermidor dönemlerinde idam edilmekten kurtarmış olabilir. Sonuç olarak, Napoleon'un yıldızı (eylemleriyle halkın gözünde kahraman imgesi yaratmaya yönelik kararlı çabalarının da yardımıyla) yükselmeyi sürdürürken, Jakoben arkadaşlarından bazıları giyotini boyladılar. Thermidor Paris'inde, Napoleon, 6 Ekim 1795'teki bir kralcı ayaklanmanın bastırılmasına yardım etti. Napoleon, direktörlerden birisi olan yolsuz Paul Barras'nın sevgilisi ve Terör döneminde idam edilmiş bir Ulusal Meclis üyesinin dul karısı olan Josephine de Beauharnais'nin dikkatini çekti, çok geçmeden de onunla evlendi. Direktörler, 1796'da Napoleon'u İtalya Ordusu'na komutan yaptılar. Adının İtalyanca yazımına son vermenin artık vakti gelmiş görünüyordu; Buonaparte, Napoleon Bonaparte oldu. İtalya'da Avusturyalılara ve müttefiklerine karşı kazandığı göz kamaştırıcı başarılar, Arcole Savaşı'ndaki (Kasım 1796) başarısı da dâhil, onu Paris'te şerefine kadeh kaldırılan bir kahraman yaptı. Napoleon, Lodi Savaşı'nda (Mayıs 1796) Avusturya kuvvetlerine karşı kazanılan ve Milano'nun yolunu açan zaferden sonra şu düşüncelere kapıldı: "Üstün bir varlık olduğumu fark ettim ve o zamana kadar yalnızca büyüsel bir düş olarak düşüncelerimi dolduran büyük şeyler gerçekleştirme tutkusunu kazandım. Sanki havada yol alıyormuşum gibi, dünyanın altımdan hızla aktığını gördüm."

Napoleon artık adeta kendi başına askerî ve dış politika yürütüyordu, İtalya'nın sanat hazinelerini "hürriyet" adına dilediği gibi talan ediyor ve yağmalıyordu. Onun zoraki ve fiilen bağımsız olarak yürüttüğü savaş çabası, daha

sonra da 18 Ekim 1797'de Campo Formio'da Avusturya'yla yaptığı barış, Avusturya Hollanda'sının, Venedik'in ve Kuzey ile Orta İtalya'daki uydu Cisalpin Cumhuriyeti'nin denetimini Fransa'ya verdi. O an için düşman olarak yalnızca Büyük Britanya kaldı.

Bir doğu imparatorluğu hayal eden Napoleon, ondan sonra dikkatini Orta Doğu'ya yöneltti. 1798'de, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Mısır'a doğru gösterişli bir sefere çıktı, böylece Batılı bir gücün Orta Doğu'da bir ülkeyi işgal etmeye yönelik ilk denemesine girişti. Beraberinde 35.000 asker ve aralarında matematikçilerin, fizikçilerin, zoologların, mühendislerin bulunduğu bir gemi dolusu bilimci vardı; bu mühendislerden birkaçı, Süveyş Kıstağı'nda bir kanal açarak, Uzak Doğu'yla ticarette Fransızlara ezici bir avantaj kazandırmayı çoktan beri hayal ediyordu. Napoleon, Kahire'de Mısır Enstitüsü'nü kurdu ve bu kurum, Mısırbilimin (Egiptolojinin) doğuşunu büyük ölçüde etkiledi. Böylece Napoleon, giriştiği istilayı "uygarlaştırma misyonu" kisvesiyle gizledi.

Napoleon, yol üzerinde Malta Adası'nı ele geçirmeye yetecek kadar mola verdikten sonra, Temmuz 1798'deki Piramitler Muharebesi'nde Mısır kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. Ama yalnızca bir gözüyle görebilen, bir kolunu kaybetmiş ve geriye birkaç dişi kalmış olan ufak tefek Britanyalı amiral Horatio Nelson (1758-1805), 1 Ağustos 1798'deki Nil Muharebesi'nde Fransız filosunu tuzağa düşürerek imha etti. Fransızların doğudaki seferleriyle kendi çıkarları da tehdit altına giren Rusya ve Avusturya, Osmanlıların da katılmasıyla Fransa'ya karşı bir İkinci Koalisyon oluşturdular. Uğradığı deniz yenilgisi nedeniyle ve subaylarının Mısır'da kılavuz olarak Yunan tarihçi Herodotos'un *Tarih*'ini kullanmak zorunda kalması yüzünden Mısır'da geçici olarak zora giren pervasız Napoleon, Suriye'yi fethetmeye girişti. Napoleon'un ordusu, Filistin'in Yafa şehrinde durdu ve buradaki halkı katletti. Erzakının azalması ve hastalık nedeniyle Mısır'a geri çekilmek zorunda kalan Napoleon, birkaç köyü daha içinde yaşayan insanlarla birlikte yok ederek, Osmanlılara karşı son bir zafer kazandı. Napoleon ondan sonra Fransa'ya döndü.

Paris'te, Abbé Emmanuel Sieyès, Direktuvar'ı devirmek için kumpas kuruyordu. Böyle bir teşebbüs için, ardı arkası gelmeyen savaşlarla sivrilmiş, kudretli ve sevilen genç generallerden birisinin katılımı gerekliydi. Fransa'nın potansiyel kurtarıcısı olarak betimlenebilecek Napoleon, Direktuvar'ın çekişen hiziplerinin arasından bir siyasal birlik çıkarılmasına yardım etti. Sieyès ve Napoleon, 18 Brumaire'de (9 Kasım 1799'da) yaptıkları bir darbeyle, Direktuvar'ı devirdiler.

İktidarın Sağlamlaştırılması

Direktuvar'ın devrilmesinden sonra, komplocular, Konsüllük denilen yeni bir yönetim kurdular. Bu yönetim, Fransa'ya siyasal istikrar getirdi. Güçlü yürütme yetkisini Napoleon'un hevesli ellerinde toplayarak bunu sağladı; Napoleon,

yeni bir anayasanın hazırlanmasına nezaret etti ve Katolik Kilisesi'yle barış yaptı. 1802'de "yaşam boyu konsül" olarak atanan Napoleon, iki yıl sonra kendisine imparatorluk tacı giydirdi. Bu arada da Fransız genişlemeciliği nedeniyle ittifaklar kurmak zorunda kalan dört rakibi, yani Britanya, Avusturya, Rusya ve Prusya ile savaşmayı sürdürdü. 1809'a gelindiğinde, Britanya'ya diz çöktürme amacına ulaşamamasına rağmen, Napoleon kazandığı bir dizi dikkate değer zaferle, Roma'dan beri Avrupa'da kurulmuş en büyük imparatorluk olan büyük bir imparatorluk yaratmayı başardı.

Konsüllüğün Kurulması

Direktuvarın 1799'da devrilmesiyle, otuz yaşındaki Napoleon Bonaparte, beş direktörün yerini alan üç konsülün oluşturduğu yeni ve daha güçlü bir yürütme erkinde birinci konsül, yani Fransa'nın en kudretli adamı, oldu. Aralık ayında ilan edilen 1799 Anayasası, genel oy hakkına göstermelik şekilde yer veriyor ama Sieyès'nin amaçladığı otoriter karakteri yansıtıyordu. Her bir siyasal kurum için dolaylı seçim yapılması, milletin siyasal organını az sayıda ekâbire indirgedi. Konsüllerce atanan bir Senato, Tribün (temsilci) olarak görev yapmak üzere 6.000 "ekâbir" arasından adam seçiyordu. Üyeleri birinci konsül tarafından atanan bir Devlet Konseyi, yasa önerileri yapacaktı. Tribünlük, yasa önerilerini görüşecek ve bir Yasama Organı da yasaları oylayacak ama görüşmeyecekti. Yeni anayasada nelerin olacağını soran bir adamın, "Napoleon Bonaparte" yanıtını almasıyla ilgili sık anlatılan öyküdeki gerçeklik payı hiç de az değildi. Anayasa bir plebisit ile seçmenlere sunuldu (seçmenler ya evet ya da hayır oyu verebiliyorlardı). Tüm erkek seçmen kitlesinin %99'undan çoğu belgeyi onayladı. Napoleon'un "yukarıdan otorite, aşağıdan güven" ilkesini cisimleştiren plebisit, temel bir Napoleoncu siyasal kurum hâline geldi.

Konsüllük, güçlü yürütme erkini kurumsallaştırarak, siyasal istikrar sağladı. Fransa'nın bölgelerinin (*departements*) her birinde, atanmış bir tür vali (*préfet*) görev yapıyordu; bu kişinin Paris'teki merkezî hükümetçe verilen yetkileri, Bourbon hükümdarlarınca atanan müfettişlerin (*intendants*) yetkilerini aşıyordu. Napoleon'un kardeşi Lucien, içişleri bakanı olarak, fiilî yürütme erkini ülkenin en uzak köşelerine kadar genişleterek, kralcı ve Jakoben muhalefeti kısıtladı. Napoleon, basını acımasızca ezerek, Paris'teki gazete sayısını 73'ten 13'e indirdi; ayakta kalanları tehditlerle yıldırdı ya da rüşvetlerle onların sadakatini kazandı.

Konkordato (Papalıkla Anlaşma)

Napoleon, Katolik Kilisesi'yle barış yaparak onu devlet denetimi altına aldı. Devrim sırasında millete bağlılık yemini etmiş olan papazlar –"yeminli" din adamları– ile bunu reddetmiş olanlar arasındaki derin düşmanlık devam etti.

Aydınlanma'dan etkilenmiş olan Napoleon, Kilise'nin, devlet işlerinde kurumsal bir rol almaması gerektiğine inanıyordu. Ama aynı zamanda da hin bir pragmatistti. "Ahlakı teşvik etmenin bir tek yolu vardır," demişti bir keresinde, "o da dini yeniden yerleştirmektir. Bazıları diğerlerinden daha zengin olmadıkça toplum var olamaz ve bu eşitsizlik de din olmaksızın var olamaz. Bir kişi açlıktan ölürken kapı komşusu tıka basa yiyorsa, yoksul adam, bir otorite kendisine 'Tanrı böyle istiyor ... cennette her şey farklı olacak' demedikçe, bu eşitsizliği kabul edemez." Hükümetin otoritesini tehdit edebilecek herhangi bir ayrıcalık hariç, Kilise'nin ayrıcalıklarından bazılarını yeniden tanıyarak, monarşist davaya verilen halk desteğini azaltmak için Kilise'yle de anlaşma niyeti vardı. Dolayısıyla Napoleon, monarşiyi geri getirme arayışından Kilise'yi kurnazca koparma amacı güdüyordu.

Devrim'le her türlü uzlaşıyı reddetmiş olan Papa VI. Pius'un (papalığı 1775-1799) 1799'da ölmesiyle, yerine geçen VII. Pius (papalığı 1800-1823) on yıldan beri süren dinsel kargaşaya son vermeye çok istekliydi. Napoleon, 1801'de papalıkla bir Konkordato (*Anlaşma*) imzaladı; bu anlaşma, Devrim'in getirdiği değişikliklerden bazılarının pekiştirilmesine yardımcı oldu ve Katolikliği Fransa'da "yurttaşların çoğunluğunun dini" olarak ilan etti. Piskoposların çoğu Konkordato'yu kabul etmeye yanaşmadı. Papa bundan böyle yeni piskoposları atayacaktı ama ancak birinci konsülün, yani Napoleon'un tavsiyesiyle bunu yapabilecekti. Kilise, Devrim'in ilk yıllarında "ulusal mülk" olarak satılmış olan kilise arazileri üzerindeki tüm taleplerinden de vazgeçti. Konkordato, Fransa'da ruhban sınıfının

Napoleon ve Papa VII. Pius, Devrim'den sonra Fransa ile Katolik Kilisesi'ni uzlaştıran Konkordato'yu 1801'de imzaladılar.

yeniden nüfuz kazanmasına yardım etti; dinsel görevlerini yerine getirenlerin ve din adamı olmayı seçenlerin sayısındaki artış bunu yansıtıyordu. Napoleon, 1793'te yürürlüğe sokulan kafa karıştırıcı resmi takvimi terk edip, pazar günlerini ve dinsel tatilleri geri getirmekle de Kilise'yi memnun etti.

Napoleon'un papaya danışmadan ilan ettiği Teşkilatlanma Maddeleri (*Les Articles Organiques*), Gallikan (Fransız) Kilisesi'nin statüsünü düzenliyor ve papanın yetkisini azaltıyordu. Kilise artık neredeyse diğer herhangi bir teşkilat gibi aynı idari örgütlenmeye ve politikaya tabi olacaktı; Paris'te diğer bakanlarla birlikte bir "din bakanı" görev yapacaktı. Din görevlilerinin maaşlarını ise devlet ödeyecekti. Fransa kiliselerinde, hükümetin izni olmaksızın hiçbir papalık fermanı okunamayacaktı ve din adamları, hükümet kararnamelerini kürsüden okumak zorunda olacaklardı. Napoleon döneminde Kilise, dinsel ibadet özgürlüğü kazandı ama bağımsızlığını bir ölçüde kaybetmek pahasına bunu yaptı. İlkokul öğrencilerinin yeni bir dinî bilgiler kitabını ezberlemeleri gerekiyordu:

> *Soru:* Hristiyanların, kendilerini yöneten prenslere karşı ödevleri nelerdir ve özellikle, Napoleon'a karşı ödevlerimiz nelerdir... ?
> *Cevap:* ... Sevgi, saygı, itaat, bağlılık, askerlik hizmeti. ... Aynı zamanda da onun güvenliği için ve Devlet'in hem manevi hem maddi zenginliği için içten dualar etmekle yükümlüyüz.

Napoleon, Protestanlara ve Yahudilere dinlerini uygulamaları için devletçe korunma hakkı tanıdı. Konkordato'nun bir maddesi, her iki dinden insanların tapınma özgürlüğünü güvenceye alıyordu (bunların toplamı, büyük çoğunluğu Protestan olmak üzere, nüfusun %5'inden azını oluşturuyordu). Teşkilatlanma Maddeleri'nin bir kısmı Calvincilerle, başka bir kısmı da Luthercilerle ilgiliydi. 1808'de çıkarılan bir imparatorluk kararnamesiyle, Yahudilik bölgesel kurullar hâlinde örgütlendi ama papazların ve Protestan rahiplerin aksine, hahamlara devletçe maaş verilmeyecekti.

Napoleon'un Kilise'yle uzlaşmaya varması, onun soldaki temkinli destekçilerinin bazılarını, en çok da İdeologlar olarak bilinen grubu gücendirdi. Paris'teki Notre Dame Katedrali'nde Konkordato'yu kutlamak için düzenlenen resmî törenden sonra, bir general dobra dobra Napoleon'a şöyle demişti: "Harika bir keşişlik gösterisi. Tek eksiği, tüm buna son vermek için hayatlarını feda eden yüz bin adamın burada olmaması."

Napoleon'un Liderliği

Kadrosundakilerden birisi, daha sonra, Napoleon'u "hep huzursuz bir ruh" olarak tanımlayacaktı. Napoleon, yemeğini çabuk yerdi ve çok az uykuyla gönlerce çalışabilirdi. Olağanüstü kariyerinde 80.000'den fazla mektup dikte ettirdi. Na-

poleon, ofisine ya da sahra karargâhına gelen her bilgiyi sanki yutarcasına inceliyor ve askerî ya da idari meselelerle ilgili konuları hızla özümsüyordu. Ama kendisini özellikle ilgilendirmeyen meseleleri, söz gelişi Fransa'nın Britanya'dan geride kaldığı ekonomi ve deniz savaşı gibi konuları, sıklıkla görmezden geliyordu.

Napoleon sırf iyimser biri değildi. En ipe sapa gelmez fetih ve imparatorluk düşlerinin kaçınılmaz şekilde gerçek olacağına inanıyordu. Astlarının yanlışlık yaptıklarına inandığı zaman onlara karşı şaşırtıcı derecede anlayışlı ve bağışlayıcı olabilmesine rağmen, onun öfkesinden herkes korkardı. Anlamlı sayılabilecek pek az yetki verirdi, en yakın danışmanlarına bile güven duymazdı ama karşıt bakış açılarına hoşgörü gösterirdi. Napoleon'un liderlik tarzı gitgide daha çok zorbalığa dönüştü. Kararlarını kendisi veriyordu ve o kararlar şaşmaz şekilde savaşı seçiyordu.

Fetih Savaşları ve İmparatorluk

Napoleon, Fransa'ya istikrar getirmişti ama Fransa hâlâ İkinci Koalisyon yani Büyük Britanya, Avusturya ve Rusya ile savaştaydı. Campo Formio Antlaşması (1797) temelinde barış için yaptığı önerileri Avusturya geri çevirince Napoleon, Şubat 1800'de savaş meydanına dönerek Milano'yu geri aldı ve Haziran 1800'de bir Avusturya ordusunu yenilgiye uğrattı. Lunéville Antlaşması (Şubat 1801) ile Avusturya, Campo Formio Antlaşması'nın koşullarını onaylayarak, İtalya'daki Fransız kazanımlarının yanı sıra Güney Hollanda (Belçika) üzerinde Fransız kontrolünü de kabul etti.

Avusturya yenildiği ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaş yüzünden Rusya'nın da eli kolu bağlı olduğu için, Britanya hükümeti Mart 1802'de Amiens Antlaşması'nı imzaladı. Fransa, kıtadaki tüm önemli kazanımlarını elinde tuttu ve Britanya, ele geçirmiş olduğu Fransız sömürgelerinin tümünü geri verdi. Büyük Britanya'nın tek kazanımı, düşmanlıkların sona ermesi oldu.

Orta Avrupa'da ise Napoleon, Kutsal Roma İmparatorluğu'nu parçalamakta ve küçük Alman devletlerinin bölgesel yeniden düzenlenişini dayatmakta artık özgürdü. Fransa, Ren Nehri'nin sol yakasını alarak, "doğal sınırlar"ına genişlemiş bir Fransa'yla ilgili kurduğu milliyetçi düşleri gerçekleştirdi. Bu genişleme, Prusya'nın ve Avusturya'nın aleyhine sağlandığı için, bu iki ülkenin tazmin edilmesi gerekliydi. Tuhaf bir adla, 1803 Emperyal Tatili (*Imperial Recess*) diye anılan karar uyarınca, en güçlü iki Alman devleti, birçok küçük ve bağımsız Alman devletini, birçok kilise bölgesini ve özgür şehirlerin çoğunu yuttu. Diğer büyük Alman devletleri olan Baden, Bavyera, Hesse-Kassel ve Württemberg hükümdarları da topraklarını genişlettiler. Fransa'nın İtalya'daki konumu da sağlamlaştı. Piyemonte, Fransa'nın elinde kaldı; Napoleon kendisini İtalya'daki Cisalpin Cumhuriyeti'nin başkanlığına atadı. İsviçre kantonlarını Helvetya

Cumhuriyeti'ne dönüştüren bir Federal Anayasa'yı bu kantonlara dayattıktan sonra, Napoleon, stratejik öneme sahip bu ülkeye zorla bir savunma ittifakı imzalattı. 1802'ye gelindiğinde Fransa, on yıldan beri ilk kez barış içindeydi. Napoleon, ülkesini, bin yıl önceki Şarlman zamanından bu yana hiç görülmemiş şekilde Avrupa'da hâkim bir konuma getirmişti.

"Birinci konsül" unvanıyla artık tatmin olmayan Napoleon, 1802'de "yaşam boyu konsül" oldu ve bu değişiklik yine bir plebisitle onaylandı. Napoleon, ondan sonra, Fransa'da bir kalıtsal imparatorluk kurma hazırlıklarına girişti. Fransa'ya dönüş için çıkarılan aftan binlerce siyasi göçmen yararlanmasına rağmen, bir grup kralcının 1804'te hayatına kasteden bir komplo hazırladığı iddiasını bahane eden Napoleon, Bourbonlara karşı harekete geçti ve imparator olma planını hızlandırdı. Napoleon, Bourbon ailesine mensup ve siyasi nedenle Baden'e göç etmiş olan Enghien dükü (1772-1804) Louis de Bourbon-Condé'yi bu komploya karışmakla suçladı. Fransız birlikleri, onu tutuklamak üzere Baden'e girdiler. Dük alelacele yargılandı ve Paris yakınında idam edildi; oysaki Napoleon'a yönelik suikast planlarına karıştığını gösteren herhangi bir kanıt yoktu. Avrupa'nın büyük bölümünde kamuoyu küplere bindi. Alman besteci Ludwig van Beethoven, Üçüncü Senfoni'sini ("kahramanca" anlamına gelen "Eroica"yı) Napoleon'a ithaf eden yazısını şöyle bağırarak karalamıştı: "Demek o da bayağı bir adammış! Şimdi, insanlık haklarını ayaklarının altına alacak ve yalnızca kendi hırsını

Jean-Louis David'in *İmparator Napoleon, Notre Dame Katedrali'nde İmparatoriçe Joséphine'e Taç Giydiriyor* (1805-1808) adlı tablosu.

tatmin edecek; bundan böyle, kendisini başka herkesten üstün kılacak ve bir tiran olacak!" Komplocu kralcılardan birisi, idam edilmeden önce şöyle yanıp yakılmıştı: "Yapmayı umduğumuzdan daha fazlasını yapmışız; Fransa'ya bir kral vermek isterken, bir imparator vermişiz."

Tribünlük, Senato ve bir başka plebisit, Konsüllük sisteminden imparatorluğa geçişi çarçabuk onayladı. Napoleon, 2 Aralık 1804'te VII. Pius tarafından kutsandı. Napoleon, papanın kendisine taç giydirmesini beklemek yerine, onun elindeki tacı kaptığı gibi kafasına yerleştirdi. Yeni anayasa anlamlı bir çelişki içeriyordu: "Cumhuriyetin yönetimi bir imparatora tevdi edilir." Bonaparte, bir zamanlar Thermidor'un müsrif şaşaası ortasında pek az parayla güç bela geçinmeye çalışan adı sanı bilinmedik bir subayken, tam da XIV. Louis'ye uygun düşecek kırmızı kadifeden bir palto giymeye başladı.

Napoleon, mizaç olarak, yenilgiyle yaşamaya uygun olmadığı kadar barış içinde yaşamaya da uygun değildi. Britanya'nın Akdeniz ve Batı Yarıküre'deki denizcilik ve ticaret üstünlüğünü kıskanan Napoleon, Britanya'yı yeni bir savaş için dürtüklemeye başladı. Hispanyola Adası'nın batısındaki Haiti, 1801'de Toussaint L'Ouverture önderliğinde Fransa'dan bağımsızlığını ilan etmişti (*bkz.* Bölüm 12). 1802'de Napoleon, şeker plantasyonu sahiplerinin baskısına yanıt olarak, Haiti'de Fransız kontrolünü yeniden sağladı ve Fransız sömürgelerinde köleliği yeniden başlattı. L'Ouverture, Fransız birliklerince yakalanıp Fransa'ya getirildi ve çok geçmeden de öldü. Ne var ki, Haiti'yi işgal eden Fransız birliklerinin çoğu, tropikal hastalıklardan öldü ve takviye kuvvetlerin gelmesi de Britanya tarafından önlendi. Fransız ordusu teslim oldu ve Fransa'nın en zengin sömürgesi Haiti, 1804'te yeniden bağımsızlığını kazandı. Fransa İmparatorluğu'nu Karayipler'e kadar genişletme planları suya düşünce, Napoleon, "Kahrolası şeker, kahrolası kahve, kahrolası koloniler!" diye bağırmıştı.

Napoleon, Fransa'nın savaş nedeniyle uğradığı kayıpları telafi etmek için, koskocaman Louisiana topraklarını 1803'te 60 milyon frank (o günün parasıyla yaklaşık 11 milyon dolar) karşılığında Amerika Birleşik Devletleri'ne sattı. Geriye dönüp bakıldığında, bu rakam, o zamanki Amerika Birleşik Devletleri'nin neredeyse iki katı büyüklüğündeki bir bölge için cüzi bir miktardı. Eski sömürgesinin Britanya'nın karşısına bir rakip olarak çıkacağı yolunda Napoleon'un beslediği umut da bu satışın arkasında yatan bir nedendi.

Temmuz 1805'te Britanya'yla birlikte Rusya ve Avusturya, Napoleon'a karşı Üçüncü Koalisyon'u oluşturdular. Pervasız Napoleon, Britanya'yı işgal etmek üzere Manş Denizi kıyısındaki Boulogne Limanı'nda bir ordu ve gemi filosu hazırladı. Yem görevi yapan bir Fransız filosu, Kraliyet Donanması'nı ezici bir yenilgiye uğratmak umuduyla, Horatio Nelson'ın filosunu aldatıp peşine taktı. Ama avcı, çok geçmeden av oldu. Fransız filosu, İspanya'nın Akdeniz'deki Cádiz Limanı'ndan 21 Ekim 1805'te yelken açınca, Kraliyet Donanması'nı gördü. Li-

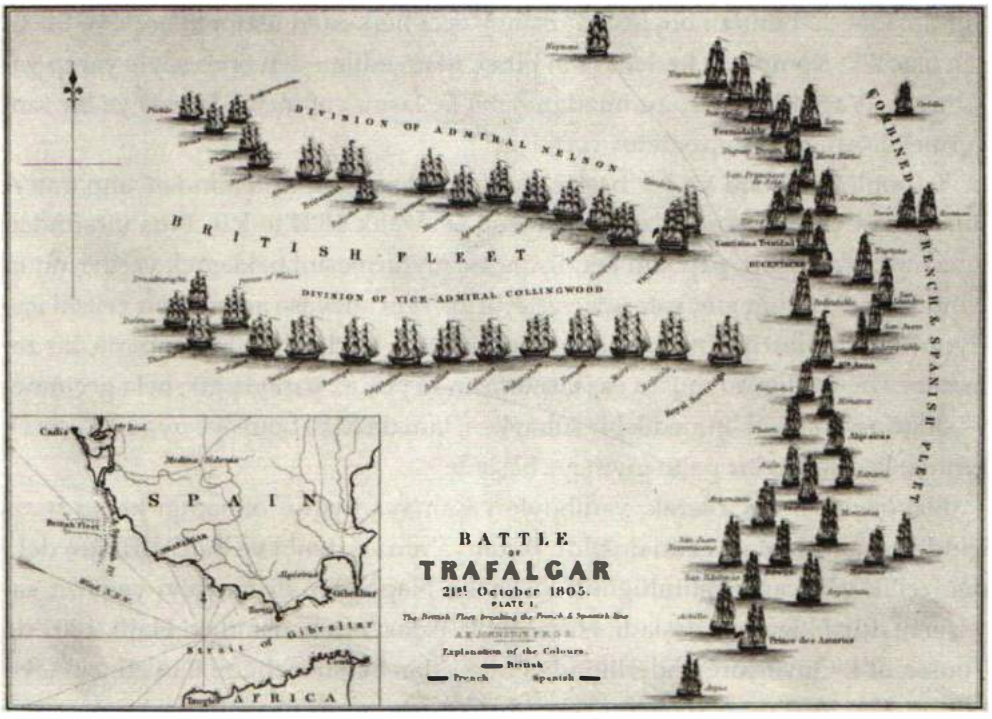

Trafalgar Muharebesi.

mana dönmeye çalışan Fransız gemileri, Fransız hattını yarmayı başaran iki sıra geminin saldırısına açık hâle geldi. Nelson, aldığı bir yara (bir Fransız keskin nişancının gözünden kaçmayan parlak madalyalarını ve apoletlerini örtmüş olsaydı, bu yarayı almayabilirdi) nedeniyle ölmek üzereyken, filosu, Cebelitarık'tan pek uzak olmayan Trafalgar Burnu'nda denizcilik tarihinin en belirleyici zaferlerinden birisini kazandı: İngiltere'ye yönelik herhangi bir Fransız istilası olasılığı ortadan kalktı. Büyük Britanya denizlerin kontrolünü ele aldı.

Fransız orduları kıta üzerinde daha başarılıydı; Avusturyalıları Ekim 1805'te Ulm'de yenerek, 50.000 askeri esir aldılar. Napoleon en sonunda Rusları ve Avusturyalıları açık meydan muharebesine çekti. Napoleon, 2 Aralık 1805'te Austerlitz'de, düşmanlarına tuzak kurarak, kasten zayıf bıraktığı sağ kanadına saldırmalarını sağladı. Sonra, düşmanın zayıf olduğu orta kısmından ezici bir taarruza girişerek, iki orduyu böldü. Savaş alanının tozu dumanı dağılınca, Rusların ve Avusturyalı müttefiklerinin 30.000 kayıp verdikleri görüldü; Fransız kayıpları ise 9.000'den azdı. Avusturya barış isteyerek, İtalya'da ve Dalmaçya'da artakalan imparatorluk topraklarından vazgeçti. Napoleon'un müttefikleri olan Bavyera, Baden ve Württemberg ise bir kez daha Habsburg topraklarını ele geçirdiler.

İkircikli Prusya kralı III. Friedrich Wilhelm (saltanatı 1797-1840), Austerlitz'in ardından, Üçüncü Koalisyon'a katılmak için yaptığı sallantılı anlaşmadan cayarak, Fransa'yla ittifak anlaşması imzaladı. Napoleon, Temmuz 1806'da Prusya

HARİTA 13.1. NAPOLEON İMPARATORLUĞU. **Bu harita, bağımlı devletler ve doğrudan Fransa'yla birleştirilen ya da Napoleon'un akrabalarının hâkimiyetine verilen devletler dâhil, Napoleon'un fethettiği bölgeleri gösteriyor.**

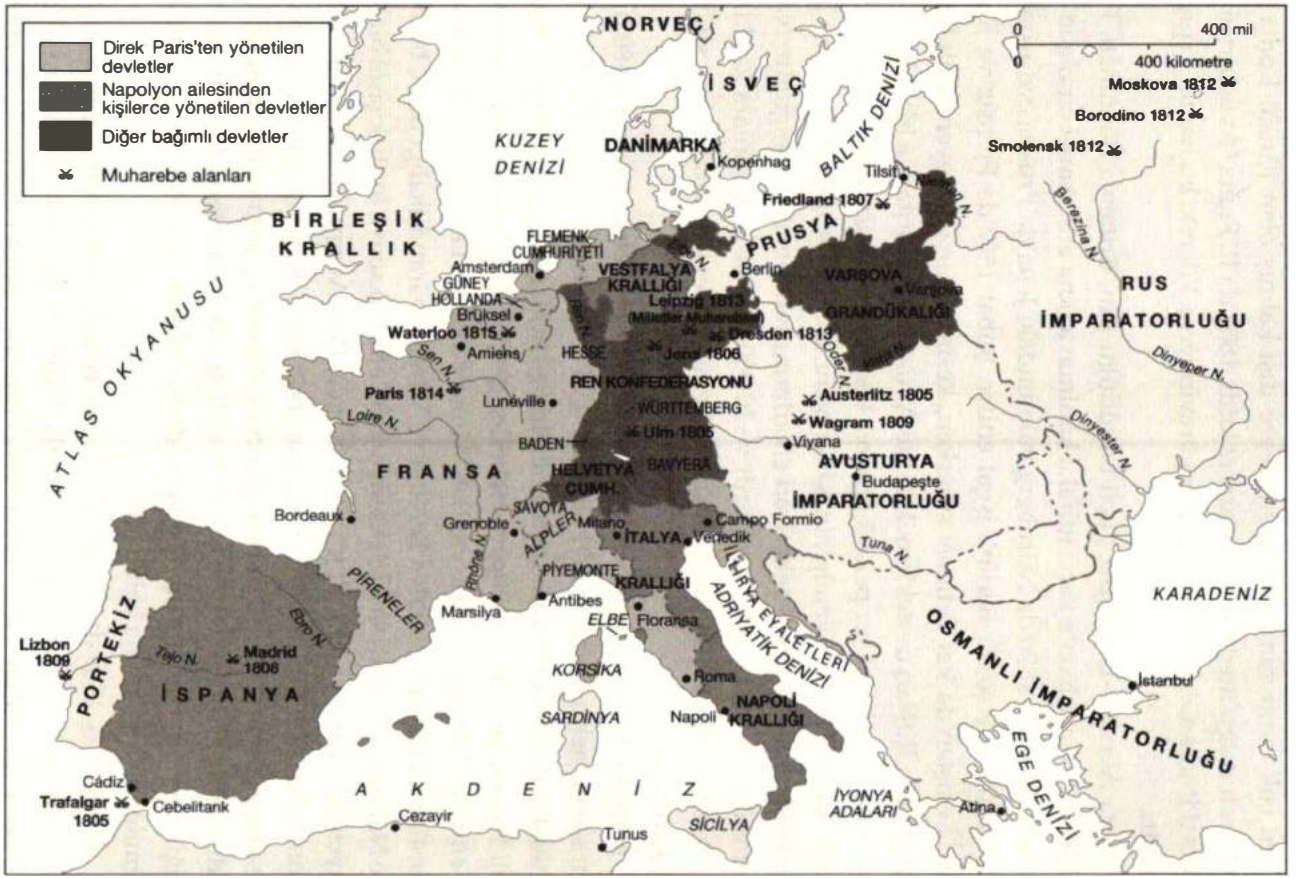

ve Avusturya hariç on altı Alman devletinden oluşan Ren Konfederasyonu'nu kurdu (*bkz.* Harita 13.1). Napoleon kendisini Konfederasyon'un "Koruyucu"su ilan etti ve üye devletler, Güney Almanya'da Fransız askerî varlığını kabul etme ve yine savaş çıkarsa Napoleon'u destekleme konusunda anlaştılar. Bu durum, zaten çok uzun zamandan beri devre dışı kalmış olan Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nu daha da anlamsız kıldı. 1806'da II. Franz (Avusturyalı Franz), Kutsal Roma-Cermen imparatoru görevinden çekilerek, bu hantal yapıyı öylece dağıttı.

Orta Avrupa'da Fransız gücü büyüdüğü için, Britanya hükümeti, Friedrich Wilhelm'i Napoleon'a karşı ittifaka katılmaya ikna etti. Ama Napoleon'un kuvvetleri, 14 Ekim 1806'da Nürnberg yakınındaki Jena'da Prusya ordusunu küçük düşürdüler ve sonra Berlin'i işgal ettiler. Şubat 1807'de Fransız ve Rus orduları, Lehistan'da kar fırtınası sürerken, kesin sonuç vermeyen kanlı bir savaşa tutuştular. Rusları desteklemek üzere Avusturya ve Britanya birlikleri gönderilmiş olsaydı, Napoleon pekâlâ ağır bir yenilgiye uğrayabilirdi. Ama Avusturya hâlâ Austerlitz'deki yenilginin sarsıntısını atlatmaya uğraşıyordu ve Britanya öncelikle Batı Yarıküre'deki ticari çıkarlarını savunmakla meşguldü. Napoleon, Fransa'dan yeni birlikler gönderdi ve 30.000 Leh asker de onlara katıldı; bunların bazıları, imparatorun bağımsız bir Lehistan devleti kurabileceği söylentilerine kanmıştı.

Napoleon, Rus ordusunu Friedland Muharebesi'nde (Haziran 1807) yendikten sonra, nehrin ortasındaki bir salda Çar I. Aleksandr (saltanatı 1801-1825) ile buluştu. Prusya kralı Friedrich Wilhelm, çıkacak sonucu beklerken kıyıda endişeli bir şekilde volta atıyordu. Haberler gerçekten berbattı. Tilsit Antlaşması'na (Temmuz 1807) göre, Prusya, Batı Almanya'da ve Lehistan'da toprak kaybetti; buralar, sırasıyla, Vestfalya Krallığı ve Varşova Grandükalığı oldu; bu ikincisini ise Napoleon'un müttefiki Saksonya ilhak etti. Saksonya kralı, kişisel bir birleşme sayesinde Varşova grandükü oldu. Rusya, Batı Avrupa'daki toprak uzlaşmalarının kesin olduğunu kabul etmek zorunda kaldı. Karşılığında ise çar, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile olan güncel anlaşmazlığında Fransa'dan destek sözü aldı. Böylece Fransa, Rusya'nın Güneydoğu Avrupa üzerinde uzun süredir güttüğü emellere üstü örtülü destek verdi. Son olarak, çar, Rus limanlarını Britanya gemilerine kapatmayı kabul etti.

Avusturya 1809'da Bavyera'yı istila ederek Napoleon'a meydan okuyunca, Napoleon, Viyana'ya karşı hızla harekete geçerek Habsburg başkentini ele geçirdi. Ondan sonra Tuna Nehri'nin sol yakasına geçerek, temmuz ayında, 300.000 askerin katıldığı ve 80.000'inin öldüğü ya da yaralandığı Wagram Muharebesi'nde Habsburg ordusunu yenilgiye uğrattı. Avusturya bu yenilgiyle, İllirya'yı Fransa'ya, bir kısım toprağını da Bavyera'ya ve sıkıntılı olsa bile hâlâ teknik açıdan Fransa'nın müttefiki olan Rusya'ya bırakmak zorunda kaldı.

Avusturya'nın yenilip zayıflaması, Prusya'nın yılgınlaşıp dağılması, Rusya'nın etkisizleşmesi ve Britanya'nın bir kez daha Fransa'ya karşı tek başına kalması nedeniyle, Napoleon'un Avrupa'daki konumu asla sarsılmazmış gibi görünüyordu. Napoleon fetihler yaparak, uydu devletler kurarak ve daha küçük güçlerle ittifaklara girerek devasa bir imparatorluk yaratmıştı.

Korsikalı Savaşçı

Napoleon, modern tarihin en parlak askerî önderlerinden birisi kabul edilmiştir. Ama onun yetenekleri, özgün olmasında değil, 18. yüzyılda ve Devrim sırasında geliştirilmiş askerî stratejileri ve taktikleri şaşırtıcı bir yenilikçilikle uyarlamasında yatıyordu. Kitlesel asker celbi uygulaması öncesinde savaşlara çoğunlukla, nispeten sınırlı sayıda asker katılmıştı. Ordular hızlı hareket etmemişlerdi. Otuz Yıl Savaşı'nın (1618-1648) başlangıcından beri, hanedanlık şerefi, ticari rekabet ve toprak anlaşmazlıkları uğruna savaşlar verilmişti (*bkz.* Bölüm 7 ve 11). Eski Rejim ordularının büyük kısmı, soyluların komutasındaki paralı askerlerden oluşmuştu. Muharebelerin çoğu, birbirlerinin karşısına düzgünce dizilmiş saflar halinde çıkan küçük ordular arasında yapılmıştı.

18. yüzyılda topçulukta kaydedilen teknolojik ve taktik ilerlemeler, bu sınıfın savaştaki önemini artırdı. Topçuluk aksamı hafifledi ve bu sayede daha kolay hareket ettirilebilir oldu. Karayollarının iyileştirilmesi de gerek birliklerin gerekse topların hareketinin hızlanmasına katkı yaptı. Güçlü gülleler atan doğru konumlandırılmış toplar, artık piyade sınıfı karşısında belirleyici rol oynayabiliyordu. Topçuluk, ordunun daha çok saygı duyulan bir parçası hâline geldi; Napoleon başta olmak üzere, yetenekli subaylar, başka bir yerde bulamayacakları terfi fırsatlarına kavuştular.

Ordular artık paralı askerlerden oluşmaktan ziyade, davasına daha bir istekle sarılan "yurttaş-askerler"den oluşunca, savaş da değişim geçirdi. Nitekim Fransız Devrimi sırasında, Ağustos 1792'deki *levée en masse* (topyekûn askere yazılma) çağrısı üzerine ilk harekete geçenler, yurttaş-asker olarak kendini davaya adamış *sans-culottes* oldu. Onlar ülkeyi savunmak için dövüştüler ve Valmy'de (Eylül 1792; *bkz.* Bölüm 12) Avusturya ordusuna karşı hayret verici bir zafer kazandılar. Devrim, Avrupa'da, daha önce hiç görülmemiş sayıda askerin katıldığı bir savaş dönemini başlattı. 1800-1815 yılları arasında, belki 2 milyon kişi Napoleon'un ordularında hizmet etti ya da onlarla ittifak yaptı. Napoleon, ordularının kendilerini davaya adamalarını sağlamak için Fransız milliyetçiliğini işe koştu.

Prusyalı general ve askerî yazar Karl von Clausewitz (1780-1831), "devlet siyasetinin başka araçlarla yürütülen bir uzantısı" olarak tanımladığı savaş olayının nasıl değişim geçirdiğini anlatmıştı. 18. yüzyıldaki savaşların çoğu, tüm halkların değil, kralların ve devletlerin savaşı olmasına rağmen, artık "ansızın

Napoleon'un savaşlarında çarpışmak üzere kimin askere yazılacağını belirlemek için Fransız yurttaşlar kur'a çekiyorlar.

yeniden halkın işi, hem de her biri kendisini devletin yurttaşı olarak gören otuz milyonluk bir halkın işi hâline geldi."

Napoleon'un dehası, daha önce etkili şekilde bir araya getirilmiş olanlardan daha büyük orduları örgütleme, sevk ve idare etme, donatma, besleme ve barındırma, aralarındaki iletişimi sağlama ve kendisinden önce hiç kimsenin yapamadığı kadar hızla harekete geçirme yeteneğiydi. Kendi deyişiyle, "Her şeyin başı icra"ydı. 1792-1793 döneminde, Fransızlara özgü bir yenilik olarak piyade, süvari ve topçu birliklerinden kurulu muharip tümenlerden yararlandı; ordularını, her birisi kendine has onur duygusuna sahip kolordulara böldü.

Napoleon, 1803'te bir askerî okul kurdu ve bu okul, 1815'e kadar 4.000 subay yetiştirdi; savaşlar çok can aldığı için pek çok açık vardı. Ama Napoleon, tıpkı imparatorluğun idaresinde olduğu gibi, kritik önemdeki stratejik ve taktik kararlar için de astlarına sorumluluk vermeyi reddetti. Uzun vadede, bu tutumu ona çok pahalıya patlayacaktı.

Piyade sınıfı, Napoleon'un ordularının ve askerî planlarının kalbi olmaya devam etti (topçu sayısı, her 1.000 piyade için asla 4'ten fazla değildi). Napoleon, 18. yüzyılda geliştirilen "karma diziliş" düzenini mükemmelleştirdi; bu düzen, birlikleri yaklaşık üç adam derinliğindeki ince bir saf üzerinde savaş alanı boyunca yayma ve yalnızca ileri yürüyüş için değil, taarruz için de kollar hâlinde düzenleme taktiğini birleştiriyordu. Napoleon, bazı kıtaları kol hâlinde tutar-

ken, diğerlerini saf hâlinde tuttu ve böylece savaş alanında hareket esnekliği sağladı. Fırsat gördüğünde, düşmanın kanatlarından dolaşarak ve iletişim hatlarını vurarak taarruza geçiyordu. Yayılmış bir orduyla karşı karşıya kaldığında, usta keskin nişancılar düşmanın ileri kuvvetlerinde kargaşaya yol açıyorlardı. Napoleon, ondan sonra, düşman ordusunun en zayıf noktasını zekice tespit ediyordu. Yoğun şekilde sürdürülen ölümcül topçu ateşi (Napoleon bir keresinde 5,5 kiloluk topları "güzel kızlarım" diye nitelemişti) piyade kollarının taarruzuna ortam hazırlıyordu. Ordusunun hareket hızı öyle yüksekti ki, Napoleon, düşman ordusuna hızla saldırarak, takviyeler gelmeden önce onun bir kısmını yenilgiye uğratıyordu. Napoleon, zaferi kutlamak için durmak yerine birliklerini, özellikle de süvarileri, düşmanı kovalamaları için gönderiyordu. Zafer, bozgunla noktalanıyordu.

Eski Rejim'in profesyonel ordularının aksine, Napoleon'un orduları yol üstünde ne bulurlarsa onunla yaşıyor ve ihtiyaç duydukları şeylere açıkça el koyuyorlardı. Bu durum, resmen imparatorluk sınırları içindeki topraklarda bile Fransız askerlerinin pek sevilmemesine yol açıyordu. Ama imparatorluk ordularının, çok kalabalık olarak, günde 30-35 kilometre yürüyüp uzun yollar kat etmelerine olanak sağlıyordu. Böyle bir hız o dönemde inanılmaz görünüyordu, çünkü her piyade yaklaşık 27 kiloluk donanım taşıyordu.

Son olarak, Napoleon'un subayları ve birlikleri ona yoğun şekilde hatta sonuna kadar bağlılık gösteriyorlardı. Napoleon, askerleriyle birlikte meydana çı-

Napoleon, imparatorluğu pekiştirmek için unvanları ve ödülleri kullandı. Jacques-Louis David'in *Serment de l'armée fait à l'Empereur après la distribution des aigles* (Kartal Nişanı Dağıtımı Sonrası Ordunun Andı) adlı tablosu, ordunun Napoleon'u ve imparatorluğu savunma istekliliğini gösteriyor.

kıyor, yararlılık gösterenleri terfilerle ve taltiflerle ödüllendiriyor, bazen de bu ödüllendirmeleri muharebe alanında yapıyordu. İmparatorun kendi cesareti de askerleri için ilham kaynağıydı. Bir muharebe sırasında, İmparatorluk Muhafızları, Napoleon daha güvenli bir yere gidinceye kadar savaşmayı reddettiler. Napoleon, askerlerine belirgin bir saygıyla ve hatta sevecenlikle muamele ederdi, çünkü askerleri sanki onun için ölmeye istekliydiler. En az 400.000'i de zaten öyle yaptı.

Napoleoncu serüven, en mütevazı askere bile şöhret şansı tanıyordu. Ama yaralanma ve ölüm tehlikesi oldukça büyüktü. Hastalıklar kimi zaman, savaşta alınan yaralara kıyasla daha çok askerin ölmesine neden oldu. (Napoleon çok talihliydi, çünkü uzun askerî yaşamı boyunca yalnızca iki kez yaralandı.) Askerlik çok zor bir yaşantıydı. Askerler, iyi zamanlarda oldukça iyi besleniyorlardı; ekmek, sebze, hatta biraz et yiyor ve şarap ya da rom içiyorlardı. Ama yenildikten sonra ya da düşman topraklarının çok içerilerindeyken, askerler sırf yiyecek bir şeyler bulsalar şanslı sayılırlardı. Meydan savaşı bittikten, yani çoğu kez iş işten geçtikten, sonra değil de savaş halen devam ediyorken yaralı askerlere tıbbi bakım yapılmasını kapsayan gelişmelere rağmen, tıbbi bakım her zaman yetersizdi. Büyük cerrahi işlemler –her büyük meydan savaşından sonra yapılan sayısız organ kesme işlemleri dâhil– çoğu kez ölümle sonuçlanıyordu. Ama Napoleon'un en çok ilgilendiği, yaralılar ya da hastalardan çok sağlam askerlerdi.

Fransız İmparatorluğu'nun Temelleri

Napoleon imparatorluğu, Avrupa'da devlet kurma sürecinin uzun öyküsünün önemli bir devriydi. Napoleon, 18. yüzyıl hükümdarlarının geleneklerini sürdürerek, devlet idaresini daha etkili ve birörnek kılmaya çalıştı. Onun saldırgan fetihleri, kıtanın büyük kısmına, merkezden denetlenen bürokratik bir yönetim ve merkezî bir hukuk sistemi getirdi. Bu nedenle Napoleon'u, filozof Voltaire'in beklediği "aydınlanmış mutlakiyet"in cisimleşmesi olarak görmek mümkündür.

Napoleon, özellikle orduda ve bürokraside, soyluluğa değil de devlet hizmetine ve mülk sahipliğine dayalı yeni bir toplumsal hiyerarşi yarattı. Fransa sınırlarının ötesinde ise imparatorluk, Napoleon'un akrabalarını ve adamlarını devletlerin başına getirdiği bir imparatorluk sistemi kurdu. Nitekim Napoleon, Vestfalya tahtını kardeşi Jérôme'a verdi; daha önce de Kuzey İtalya'daki Cisalpin Cumhuriyeti'ni, üvey oğlu Eugène de Beauharnais'nin hükmettiği bir monarşiye dönüştürmüştü. Kardeşi Louis'yi Hollanda kralı yaptı. Kardeşi Joseph, Napoli kralı ve daha sonra İspanya kralı oldu. Napoleon'un yıldırıcı iradesi, Fransız ordularının fethettiği her yere değişimi dayattı.

Kurumsal Temeller: İmparatorluğun Merkezileşmesi

Napoleon'un Devlet Konseyi, imparatorluğun en saygın ve en önemli idari organıydı; mali işler, içişleri ve savaş gibi konulara bakıyordu. Konsey üyeleri, imparatora akıl veriyor ve Yasama Organı tarafından onaylanmak üzere yasalar ve yönetmelikler hazırlıyorlardı. Napoleon, ileride önemli idari mevkilere gelecek olan genç ve parlak çırak bürokratlardan oluşan bir ekibi Konsey'e bağladı. Senato, Yasama Organı ve Tribünlük, törensi roller dışındaki tüm işlevlerini yitirdi; zaten Napoleon 1807'de Tribünlük kurumunu tamamen ortadan kaldırdı. Devlet Konseyi üyeleri bile imparator üzerindeki etkilerinin gitgide azaldığına tanık oldular.

Napoleon, borç bulmada devletin istikrarına katkı yapan Banque de France'ı (Fransa Merkez Bankası'nı) 1800'de kurdu ve Devrim'in aşırı enflasyona uğramış kâğıt parasını terk etme yönünde Direktuvar'ın benimsediği politikayı sürdürdü. Bu, Fransa'nın para birimini istikrara kavuşturdu. Napoleon, vergi takdirini ve tahsilini kolaylaştırdı, dolaysız vergilere temel oluşturmak üzere tüm ülkede arazi haritalaması yapılmasını emretti. Ayrıca, (Eski Rejim monarşisinin de ana gelir kaynaklarından birisi olan) tuzun, tütünün ve içkinin yanı sıra, nüfusu 5.000'in üzerindeki herhangi bir kente getirilen mallardan da alınan dolaylı vergilerin sayısını artırdı.

İmparatorluk, Devrim'in ve özellikle de Direktuvar'ın yolundan giderek, devleti yüksek öğretimden sorumlu tuttu. Nüfusun yaklaşık yarısı okuryazar değildi ve Napoleon'un kanısına göre, okullar, nihayetinde eğitim ile milliyetçilik arasında bağ kuracak laik değerleri öğretme yoluyla, yurtsever ve uyumlu yurttaşlar yaratabilirdi. Napoleon, ortaokula giden nispeten az sayıdaki erkek çocuk için, 1802 yılında, devlete ait ortaöğretim okullarını (*lycées*) kurdu; altı yıl sonra bu türden otuz yedi okul faaliyetteydi. Öğrenciler yalnızca imparatorun onayladığı ders kitaplarını okuyabiliyorlardı. Napoleon 1808'de Fransa'nın ilk halka açık üniversite sistemini kurarak, onu "siyasal ve ahlaksal kanaatlere yön [vermek]"le görevlendirdi.

Hukuksal Temeller: Napoleon Kanunları

Napoleon, yeni Jüstinyen (Romalı yasa yapıcı Iustinianus) olarak tarihe geçmek istiyordu. Napoleon Kanunu olarak bilinen 1804 tarihli Medeni Kanun, imparatorun belki de en kalıcı mirası olmuştur. Devrim'in arifesinde XVI. Louis'ye sunulmuş olan *cahier*'lerin yani şikâyet listelerinin birçoğunda, Fransız yasalarının birörnek olması istenmişti. Anayasal monarşi sırasında Konvansiyon, Fransız yasalarını sistemleştirme sürecini başlatmıştı ama Devrim'in olayları bu süreci kesintiye uğratmıştı. Fransız hukukundaki temel bölünme güneydeki yazılı Roma hukuku ile kuzeydeki bölgesel ve yerel geleneklere dayalı görenek hu-

kuku arasında olmakla birlikte, Fransa'da birçok farklı hukuki uygulama vardı. Napoleon, Devlet Konseyi'ne, ülke yasalarını sistemleştirmek için bir hukukçu heyetinden görüş alması talimatını verdi. Napoleon, kritik görüşmelerin ve tartışmaların birçoğuna şahsen katıldı. Napoleon Kanunu, mülk sahiplerinin haklarını kutsallık derecesinde dokunulmaz yaptı: Yasa maddelerinin çoğu, özel mülkiyetle ilgiliydi.

Madde sayısı 2.000'den fazla olan bu kanun, tüm insanların yasa önünde eşitliğini kutsallaştırdı ve din özgürlüğü tanıdı. Daha sonraki 1810 tarihli Ceza Kanunu, işçilerin ya da işverenlerin birlik kurmalarını (işverenler için bu son derece enderdi) yasaklayan 1791 tarihli Le Chapelier Yasası'nı bir daha onaylayıp "çalışma özgürlüğü" ilan etti. İşverenler ile işçiler arasındaki ilişkilerde garanti edilen "özgürlük", hukuki açıdan, işçileri işverenlerine tabi ve grev yapamaz duruma getirdi. Dahası, işçiler, istenildiği zaman belediye görevlilerine, polise ya da işverenlere teslim etmeleri gereken küçük pasaportlar taşımak zorundaydılar.

Napoleon Kanunu, Napoleon'un aile konusundaki gelenekçi tutumlarını yansıtıyordu. Napoleon, ailenin, devlet ile birey arasındaki en önemli aracı kurum olduğunu ve toplumsal düzeni garantilemenin bir yolu olduğunu düşünüyordu. Devrim dönemindeki bölük pörçük kadın eşitliği taleplerini reddeden kanun, geleneksel ailenin ataerkil mahiyetini bir kez daha onayladı. Kadınları ve çocukları, hukuki olarak kocalarına ya da babalarına bağımlı kıldı. Kanun, aile mülklerinin denetimini erkeğe verdi. Kadın, kocasının izni olmadan mülk alıp satamaz ya da iş yeri açamazdı ve kadının elde ettiği her türlü kazanç, kendinin değil, erkeğin soyundan gelenlere geçerdi. Kadın işçilerin ücretleri de kocalarına aitti ve kadınlar, çocuklarının tasarrufları üzerinde hiçbir denetime sahip değillerdi. Birinci Cumhuriyet esnasında olduğu gibi, devlet, boşanma hakkını tanıdı ama bu hakkı kullanmak artık daha zordu. Napoleon Kanunu'nda sığır satışını belirleyen madde sayısı, kadınların hukuki konumuna ilişkin madde sayısından fazlaydı. Zina durumunda, kadınlara uygulanabilen cezalar, erkeklere uygulanabilenlerden çok daha ağırdı. Yasal bir belgeye ancak erişkin erkekler resmen tanıklık edebilirlerdi. Napoleon şöyle yakınmıştı: "Fransa'da kadınlar aşırı yüceltiliyorlar. Onlar, erkeklere eşit sayılmamalıdırlar. Aslında onlar, çocuk üretme makinelerinden öte bir şey değildirler."

Eski Rejim'de olduğu gibi, ebeveynler, çocuklarını hapse attırabiliyorlardı ve onların evlilikleri üzerindeki yetkilerini koruyorlardı. Kanun, tüm çocuklara eşit miras hakkı tanıdı (ebeveynler, değişken bir ölçeğe göre, belirli bir yüzdeyi diledikleri gibi elden çıkarabiliyorlardı) ve böylece, Kuzey Fransa'da hâlâ geçerli olan büyük evlât hakkı (mirasın en büyük oğula kalması) geleneğine son verdi. Yine de kardeşler, aile mülkünü bir arada tutmanın yollarını çoğu kez buldular; erkek kardeşlerden birisi, diğerlerinin miras kalan mülkteki hisselerini satın alıyordu.

Büyük evlât hakkının kaldırılması, Fransız çiftleri, mülklerin daha fazla bölünmesini önlemek amacıyla daha az çocuk yapmaya özendirmiş de olabilir.

Napoleon Kanunu –apaçık yetersizliklerine, kusurlarına ve bazen bir fetih ordusunca yürürlüğe konulması gerçeğine rağmen– İsviçre'de, Piyemonte-Sardinya'da ve Hollanda'da yasaların sistemleştirilmesine ve adli sistemlerin yeniden örgütlenmesine temel oluşturdu. Napoleon, ömrünün sonunda şöyle demişti: "Benim zaferim, kırk meydan savaşını kazanmış olmam değildir ... asla yok edilemeyecek ve ebediyen yaşayacak olan şey, Medeni Kanun'umdur."

Toplumsal Temeller: İmparatorluk Hiyerarşisi

Napoleon bir keresinde şöyle yazmıştı: "Benim düsturum her zaman şu olmuştur: Her meslek tüm yeteneklere açık olmalı." Napoleon, doğumla gelen toplumsal ayrımlara son verilmesini, Fransız Devrimi'nin en kalıcı kazanımlarından birisi olarak görüyordu. İmparatorluk, orta sınıfların özlemlerine destek oldu. Toplumsal yükselmenin önündeki hukuki duvarların yıkılması üzerine, en başta mülk sahipliğiyle ve devlete hizmetle (mülk, unvan ve emeklilik ihsan edilerek ödüllendirilen hizmetle) tanımlanan zenginlik, asıl statü belirleyicisi hâline geldi. Yine de toplumsal hareketliliğin önünde dağ gibi engeller varlığını sürdürdü. İmparatorluk hiyerarşisinde yer alabilmek için, arka plan, eğitim ve ün kazandıran zenginlik gerekliydi.

Ordu ve bürokrasi, imparatorluğun iki temel direğiydi. Napoleon, kendisine iyi hizmet edenleri prestijli unvanlarla ve bol kazançlı makamlarla ödüllendirerek, "ekâbirler" denilen bir seçkin zümre yarattı. 1804'te Senato üyeleri arasından atanan ve savaşarak servet kazanmış generalleri de kapsayan on sekiz mareşal, yeni hiyerarşinin en tepesinde yer alıyordu. Napoleon, Devrim'le feshedilen unvanları yeniden vermeye başladı: 1804'te prens, iki yıl sonra dük, ardından kont, baron ve şövalye unvanları. Ama Eski Rejim'deki unvanların aksine bu unvanlar, kalıtsal olabilmekle birlikte belirli bir malikâneye ya da şatoya sahip olmaktan kaynaklanmıyor, daha çok, devlete hizmetin ödülü olarak veriliyordu.

Napoleon, 1808-1814 yılları arasında 3.600 unvan verdi. Yine de Napoleon devri ekâbirlerinin toplam sayısı, Devrim arifesindeki Fransa'da bulunan soylu sayısının yalnızca yedide biriydi. Yeni ekâbirlerin bazıları, din adamlarına ya da siyasi göçmenlere ait olup da Devrim sırasında satılan toprakları satın alarak zengin olmuşlardı. İmparatorun unvan ihsan ettiği tüm adamların yarısından çoğu askeriyede hizmet etmişti. İmparator şu sözü sık sık yinelerdi: "Her askerin sırt çantasında bir mareşal asası vardır." Napoleon devrinde unvana götüren ikinci en önemli yol, devlet memurluğuydu. Bazı İtalyanlar, Hollandalılar, Almanlar ve işgal edilmiş topraklara mensup başkaları, Fransız İmparatorluğu'nun kendilerine saygı duyulan ve bazen de bol kazançlı kariyer olanakları sunduğunu gördüler.

Napoleon, ülkeye dikkate değer hizmette bulunanları ödüllendirmek için Mayıs 1802'de *Legion d'honneur* nişanını ihdas etti. Kolayca öngörüleceği gibi, bu nişan komutanlarla, subaylarla ve şövalyelerle askerî bir çerçevede düzenlendi. Aslında, Napoleon'un bu nişanı taktıklarının %97'si, onun askerî kuvvetlerinde hizmet verenlerdi. Yine de Devlet Konseyi'nin bir eski Jakoben üyesi, cekete takılarak gösterişle sergilenebilen süslü haç şeklindeki bu nişanın "değersiz bir süs"ten ibaret olmasından yakınmıştı. Napoleon şöyle yanıt verdi: "Siz ona değersiz bir süs diyebilirsiniz, ama insanoğlu değersiz süslerle yönetilir." İmparatorluğa katılan topraklarda yaşayanlar, Legion d'honneur nişanına layık görülebiliyorlardı. Roma, Napoleon'un devasa imparatorluğunun parçası hâline gelince, Ölümsüz Şehir'in duvarlarına şu taşlama yazılmıştı:

Eski haşin zamanlarda, kayıplara karşılık,
Hırsızları sallandırırlardı çarmıhlarda.
Ama bizim daha insani çağımızda
Hırsızlara haç takmaya inanılmakta.

Napoleon'un Şansının Dönmesi

Napoleon imparatorluğunun fetihlerle yuttuğu ülkelerde Fransız hâkimiyetine karşı direniş gelişti. Napoleon, bazı ülkelerde hizip ayrılıklarını manipüle etti, fırsat bulduğu yerlerde yerel seçkinlerle işbirliği yaptı, hükümdarları dilediği gibi bir kenara itti ve bazılarını kardeşlerine teslim ettiği itaatkâr yeni rejimler kurmaya çalıştı. Ama böylesine geniş bir imparatorluk üzerindeki Fransız hâkimiyeti en sonunda çöktü. Napoleon'un, Britanya'yı kıta Avrupa'sındaki pazarlarından koparmak amacıyla kurduğu "Kıta Sistemi"yle İngiliz ekonomisini boğarak Britanya'ya diz çöktürememesi, baş düşmanının sahada ya da daha uygun bir ifadeyle, açık denizlerde kalmasını sağladı. İspanya'da, Fransız hâkimiyetine karşı direniş dört başı mamur bir isyana (Yarımada Savaşı'na) dönüştü ve bu isyan, İngilizlerin de yardımıyla, imparatorluğun kaynaklarını emdi. Ayrıca, Alman devletlerinin bazılarındaki Fransız işgali, Alman milliyetçiliğine yol açarak, direnişi güçlendirdi. Prusya'da ve Avusturya'da yapılan askerî reformlar, sahada daha güçlü rakipler ortaya çıkardı. Napoleon, emperyal saldırganlığın iyi hesaplanmamış son bir genişleme harekâtıyla, 1812'de Rusya'yı istila etmeye karar verdi. Rusya'nın kar fırtınalarında ve uğuldayan rüzgârlarında Napoleon'un "Büyük Ordu"sunun uğradığı felaket, sonun başlangıcı oldu.

Kıta Sistemi

Napoleon, savaşın Britanya hükümetine çok pahalıya patladığını (devletin yıllık gelirinin %60 ila %90'ına mal olduğunu) bildiği için, Kasım 1806'da Kıta Sistemi

denilen planını ilan etti. Bu plan, Britanya'yla ticareti yasaklıyordu; böylece kıta Avrupa'sındaki tüm limanlar İngiliz gemilerine kapatılarak İngiliz ekonomisinin boğulacağı umuluyordu. Devletin yanı sıra, Fransız tüccarlar ve imalatçılar da kıta Avrupa'sındaki tutsak piyasalara mal tedarik ederek servet kazanacaklardı. Artan zorluklar, Britanya'da yıkıcı bir huzursuzluğa bile neden olabilirdi. Ama kıta Avrupa'sı limanlarına abluka uygulamak, bunu söylemekten çok daha zordu. Kıta Avrupa'sının sahil hattı muazzam uzunlukta olduğu gibi, Britanya donanması da (1803-1815 arasında 317 gemi kaybedilmesine rağmen) güçlüydü, tüccarlar ve kaçakçılar da oldukça marifetliydiler. İngiliz tüccarlar, malları için Amerika'da pazar bulmaya devam ettiler. Britanya'dan ithalatın yasaklanması, Fransa'da bazı önemli yeniliklerin geliştirilmesine yol açtı (örneğin, ipekli dokuma için Jacquard tezgâhı ve Karayip şekerinin kaybını ödünlemek için şeker pancarı ekimi). Ama Fransa'nın kullanılabilir kömür ve demir cevheri yataklarından nispeten yoksun olması, sermaye birikiminin ve yatırımın olmaması, ülkenin maddi ve beşerî kaynaklarının büyük ağırlıkla savaşa tahsis edilmesi kıta Avrupa'sı pazarlarında Britanya mallarının yokluğundan doğan boşluğu Fransız tüccarların doldurmalarını önledi.

Napoleon'un Kıta Sistemi'ne tepki olarak, Britanya hükümetinin Kasım ve Aralık 1807'de çıkardığı "Kabine Kararnameleri"yle, hangi bayrağı taşırsa taşısın tüm ticaret gemilerine bir Britanya limanında izin belgesi satın almaları koşulu getirildi. Bu karar, Fransa'nın en önemli ticaret ortaklarından birisi olan Amerika

Britanya başbakanı Genç William Pitt ile Napoleon dünyayı dilimliyorlar.

Birleşik Devletleri'yle Britanya'yı anlaşmazlığa düşürdü; Napoleon, Milano Kararnameleri ile misillemede bulunarak, Britanya'yla ticaret yapan ya da Britanyalı otoritelerce aranmayı bir kez bile kabul etmiş olan her gemiye el koymakla tehdit etti. Yine de 1809'da İngiliz ithal malları kıta Avrupa'sında kolaylıkla bulunabiliyordu. Gümrük gelirlerinde sert bir düşüş yaşayan Fransızlar, Kıta Sistemi ihlallerine göz yummaya, hatta daha çok gelir sağlamak için özel izin belgeleri satmaya ve İngiliz mallarının ithalatına ağır vergiler koymaya başladılar. 1811'de patlak veren bir iktisadi bunalımın ortasında abluka tamamen çöktü.

Napoleon, İngiliz müfettişlerin Amerikan gemilerine çıkarak arama yapmalarını istemeyen ABD hükümeti ile Britanya arasındaki derinleşen krizin, Anglo-Amerikan ilişkilerini kopma noktasına getireceğini hesaplıyordu. Ama Britanya ile Amerika Birleşik Devletleri arasında çıkan ve bitkin İngilizlerin teslim olmasıyla sonuçlanan 1812 Savaşı bile Britanya ekonomisini yıkamadı. Dahası, Britanya hâkimiyetine karşı 1798'deki İrlanda ayaklanmasını Fransız ajanların kışkırtmış oldukları gerçeği, İngiliz üst sınıfının belleğinde hâlâ duruyor ve Fransa'ya olan kızgınlıklarını artırıyordu. Devrim ve Napoleon dönemlerinin tümü boyunca Britanya'yı yönetmiş olan Tory hükümetleri, savaşın tükezletici ekonomik maliyetine rağmen, Bonaparte'ı yenme (ve yurtiçindeki muhalefeti bastırma) amacına bağlı kaldılar.

Yarımada Savaşı

Napoleon'un Britanya'ya diz çöktürme takıntısı, onu, İspanya'da felaketle sonuçlanan Yarımada Savaşı'na (1808-1813) sürükledi. Napoleon, İspanya'nın yetersiz kralı IV. Carlos (saltanatı 1788-1808) ile 1807'de bir anlaşma yaparak, Britanya'nın müttefiki olan Portekiz'i işgal etmek üzere Fransız birliklerinin İspanya topraklarından geçmeleri için izin almıştı (Britanya'yla ittifak anlaşması, Portekiz'in İspanya'dan bağımsızlığını garantilemişti ve Portekiz şarabı için, boğazı kurumuş varlıklı İngilizlerin oluşturduğu hazır bir pazar da sağlamıştı). Bir Fransız ordusu Lizbon'a yürüdü ve Portekiz kraliyet ailesi Brezilya'ya kaçtı. Mart 1808'de çıkan bir ayaklanma, IV. Carlos'un tahttan çekilmesine ve oğlu VII. Fernando'nun (saltanatı 1808, 1814-1833) tahta geçmesine yol açtı. İspanya Krallığı'nın tıpkı bir elma gibi avucuna düşmek üzere olduğuna inanan Napoleon, Fernando'yu aynı yıl tahttan çekilmek zorunda bıraktı ve sallantılı Napoli tahtında oturan ağabeyi Joseph Bonaparte'ı (1768-1844) İspanya kralı olması için çağırdı.

Ama Napoleon, İspanya halkının direnişini hesaba katmamıştı. Joseph ile Napoleon'un din alanında yaptıkları, rahip ve rahibe manastırlarının sayısının üçte iki azaltılması ve Engizisyon'un lağvedilmesi gibi reformlar, İspanyol yaşamında etkili bir güç olmaya devam eden Kilise'yi öfkelendirdi. Napoleon, kentli orta sınıftan bazı müttefikler buldu ama İspanyol soylular, istilacılara karşı

Francisco Goya'nın, Yarımada Savaşı sırasında Madrid'in düşmesinden sonra Madridlilerin Fransız askerlerince kurşuna dizilmelerini tasvir eden *3 Mayıs 1808* isimli tablosu.

çıkmak için eski müttefikleri olan ruhban sınıfının yanında yer aldılar. Saldırıp sonra da hızla İspanyol peyzajında gözden kaybolan İspanyol gerillaların oluşturdukları küçük ve hareketli gruplar için Fransız kuvvetleri kolay hedeflerdi. Daha sonra, Wellington dükü olan Arthur Wellesley (1769-1852) komutasındaki Britanya birlikleri, İspanyolların ve Portekizlilerin Fransızlarla savaşmalarına yardım etmeye geldiler. 1810 yılında, yaklaşık 350.000 Fransız askeri İber Yarımadası'nda sıkışıp kaldı. "Kilise ve kral" için dövüşen İspanyollar, modern Avrupa'nın ilk başarılı gerilla savaşı denilebilecek bir mücadele yürüttüler. Napoleon'un "İspanyol ülseri", Fransa'yı kanattı.

Napoleon Avrupa'sında Milliyetçi Çalkantılar

Napoleon devrinin kalıcı etkilerinden birisi, Alman ve daha küçük ölçüde de İtalyan millî kimliğinin hızla canlanmasıydı. Fransız devrimciler, Avrupa'nın tiranlarına karşı savaş çağrısı yapmışlardı. Ama öyle görünüyor ki Napoleon, Fransız Devrimi ilkelerinin ihraç edilmesinin, onun ordularınca işgal edilen ülkelerde Fransızlara karşı kızgınlığı ve hatta milliyetçi duyguları körükleyebileceği gerçeği karşısında kördü. Fransızlar, milliyetçiliğin iki ağzı keskin bir kılıç olduğunu yavaş yavaş keşfettiler. Fransız ordularınca işgal edilen ülkelerdeki bazı insanlar, topraklarının işgal edilmesine kızmakla kalmadılar, kendi milli-

yeti çerçevesinde örgütlenen bölgesel bir devletin varlığına özlem duymaya da başladılar.

Napoleon, işgal ettiği her devlette, düşmanlarına karşı destek kazanmak için her zaman yaltaklanma yoluna gitti. Gerçekte ise Napoleon, eski Prusya topraklarından ve kendisine karşı savaşmış daha küçük devletlerden, Tilsit Antlaşması (1807) ile yaratılan Vestfalya'nın bir model devlet olması niyetini gütmüş olabilir. Napoleon, orada serfliğe son verdi, köylülerin toprak sahibi olmalarına, krallığın her yanında diledikleri gibi dolaşmalarına ve çocuklarını okula göndermelerine hak tanıdı. Ama Napoleon'un başta gelen ereği, kendi çıkarları aleyhine olası saldırılara karşı Ren Konfederasyonu'nun kuzey kanadını sağlamlaştırmaktı.

Napoleon, işgal edilen toprakları asker ve ham madde temin etme kaynakları olarak ya da Fransız malları için potansiyel piyasalar olarak görüyordu. İtalya'da, Fransız otoriteler kendi sanayileriyle rekabet edilmesinden korkarak, tekstil makineleri ithalatını yasakladılar ve ağır gümrük vergileri koydular. Ruhbanlık karşıtı Jakobenler, aydınlar ve Fransız işgalinden kâr sağlama peşindeki tüccarlar hariç, insanların çoğu Napoleon rejimine pek coşku duymadılar. Hollanda'da, Fransız işgali, çok iyi durumdaki ticaret ekonomisini neredeyse durma noktasına getirdi. Lehler, çok geçmeden, Napoleon'un Lehistan'ı yeniden bağımsız yapma vaadinden şüphe duymaya başladılar; bazı Leh soylular Rus çarından, bazıları da Prusya kralından medet ummaya başladılar. Avusturya'nın Tirol bölgesindeki köylüler, 1813'te Fransızlara karşı dövüşürlerken milliyetçi şarkılar söylemelerine rağmen, Napoleon'un işgal ettiği topraklarda açık ayaklanmalar nispeten seyrek meydana geldi. Fransız orduları, kendilerine meydan okumayı göze alanlarla acımasızca savaştılar; özellikle İspanya'da, Tirol'da ve Güney İtalya'da köyleri yaktılar ve sivilleri idam ettiler.

Fransız istilalarının milliyetçilik üzerindeki etkisi, belki de en açık seçik olarak, sayıları çok fazla olan Alman devletlerinde görüldü. Bazı Alman aydınlar ilk başlarda Napoleon'u övmüşlerdi ama çok geçmeden durum değişti. Alman yazarların Fransız işgaline karşı saldırıları 1807'de tırmandı. O yıl Fransızlar, Fransa karşıtı yayınlar satmakla suçladıkları Nürnbergli bir kitapçıyı idam ettiler. İki yıl sonra Napoleon, Lutherci bir rahibin oğlu olan genç bir Alman öğrencinin suikast girişiminden kurtuldu; öğrenci, idam edilirken, "Yaşasın Almanya!" diye bağırdı. Alman yazarlar, gitgide, Alman devletlerinin halkının dile, geleneğe ve tarihe dayalı ortak bir kültürü paylaştığı görüşünü benimsediler. Alman yazarlar ancak 18. yüzyılın ortasına doğru kendi dillerinde yazmaya başlamışlardı; ondan önce, Fransızcayı kültür dili sayıyorlardı. Bazı besteciler gibi yazarlar da kendilerini ifade etmek için dilden, edebî metinlerden, halk göreneklerinden ve diğer Alman kültürel geleneklerinden yararlanarak ortak bir kültürün öğelerini keşfetmeye başladılar. "Almanya"yı tanımlayacak kültürel ve siyasal kurumlara

yönelik bu duygusal arayış, Aydınlanma düşüncesinin Fransa'yla özdeşleştirilen akılcı geleneğinin bir ölçüde reddini yansıtıyordu.

Bazı Alman milliyetçilerin inancına göre, Orta Avrupa'da çok sayıda devletin olması, Almanların nihai birleşimine engel oluşturuyordu. Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu, 1806'da silinip gitmişti. Napoleon, 1648'de Otuz Yıl Savaşı'na son vermiş olan Vestfalya Antlaşması'nın getirdiği dinsel uzlaşmayı bozdu. Napoleon, bazı minik devletleri ortadan kaldırmakla ve orta büyüklükteki devletlerin topraklarını minik devletler pahasına genişletmekle, Alman milliyetçiliği davasına hizmet etmiş sayılabilir. Alman devletlerinde yaşayanların yaklaşık %60'ı, Devrim ve Napoleon dönemlerinde birinin hâkimiyetinden başka birinin hâkimiyetine geçti. Yine de Hannover ve Württemberg gibi devletlerde, Alman tikelciliği –yerel kimlik– Alman olmanın bir unsuru sayılıyordu. Kırk ayrı Alman devleti ayakta kaldı. Avusturya'dan ve Almanya'dan çok daha küçük ve daha güçsüz olmalarına rağmen Baden, Bavyera ve Württemberg, bu dönemi bağımsız kalarak ve büyük ölçüde el değmemiş kendi geleneklerini koruyarak atlattılar.

Almanya'nın herhangi bir siyasal birlik kurma olasılığı imkânsız değilse bile uzak görünmesine rağmen Alman milliyetçiliği, Alman devletlerine mensup halkın Napoleon'a direnmekte gösterdiği kararlılığa yine de katkı yaptı. Johann Gottlieb Fichte (1762-1814), Almanca konuşan herkesi kapsayacak şekilde tanımladığı "Alman milleti"nin, manevi birliğini keşfetmesi çağrısı yapıyordu.

Gördüğümüz üzere, İspanya'da her sınıftan insan, Fransızları özgürleştirici değil istilacı olarak görmeye başladı. İspanya'da meclisin (*Cortes*), Fransız denetiminde olmayan Cádiz'de 1812'de önerdiği anayasa taslağı yine de Fransız Devrimi'nin etkisini yansıtıyordu. Bu metin, basın özgürlüğü getirilmesini, nispeten geniş bir seçmen tabanınca seçilecek bir meclis kurulmasını ve Engizisyon'a son verilmesini öneriyordu. Ama anayasa, tutucu gericiliğin ardından İspanyol liberallerin geri plana itilmeleri nedeniyle hiçbir zaman yürürlüğe girmemiş olmasına rağmen, aynı zamanda da özbilinçli bir milliyetçi belgeydi. İspanyollar da paylaşmakta oldukları kendi dilsel, kültürel ve tarihsel geleneklerinin gitgide daha çok farkına varıyorlardı.

Prusya ve Avusturya'da Askerî Reformlar

Napoleon'un ordularının başarıları üzerine, Prusya (özellikle 1806'da Jena'da uğradığı oldukça yıkıcı hezimet yüzünden) ve daha dar bir ölçekte de Avusturya, askerî reformlar yapmaya yöneldiler. Askerî etkinlik dikkate alınarak 1807'de yayınlanan bir kraliyet fermanıyla, Prusya'da serfliğe son verildi. Köylüler, bağlı kalmak zorunda oldukları toprakları terk etmekte ve lordun iznini almadan evlenmekte artık özgürdüler. Üç yıl sonra çıkarılan bir kararnameyle, köylüle-

rin işlemekte oldukları arazinin bir kısmını kendi mülkiyetlerine geçirmelerine olanak sağlandı. Soylular ile soylu olmayanlar arasında arazi satışına kısıtlama getiren ve orta sınıftan erkeklerin askerlikte subay olmalarını engelleyen (aynı zamanda da soyluların, statülerinin altında sayılan görevler almalarını önleyen) sınıfsal duvarlar, yapılan başka reformlarla kaldırıldı. Prusyalı ordu komutanı Baron Heinrich Karl vom und zum Stein (1757-1831), avamdan bazılarını subay olarak atadı ve yetersiz soylu subaylardan bazılarının görevine son verdi. Stein, bir savaş bakanlığı kurarak, bazı önemli kararları, kralın ve yakın çevresinin kaprislerine bağlı olmaktan çıkardı. Stein'ın bakanlığı, 1807'de serfleri toprağa bağlı olmaktan çıkardı ama serflerin çalışma yükümlülükleri ve senyöre karşı ödevleri yürürlükte kaldı. Bu reform, köylü-askerlerin devlete bağlılığını artırdı. Stein, Prusya'nın millî işlerine daha fazla yurtseverce katılım çağrısı yaptı. Dolayısıyla, Napoleon'a direnen birçok başka devlet adamı gibi o da "Alman" olarak değil, Prusyalı olarak düşünmeye devam ediyordu. Bedensel ceza biçimlerinin çoğuna son verilmesi, askerlerin moralini düzeltti; yararlık gösteren askerlerin ödüllendirilmeleri de öyle. Stein, 120.000 yarı zamanlı askerin oluşturduğu gururlu ve yurtsever bir yedek kuvvet sağlayan sivil bir milis gücü de örgütledi.

İmparatorluğun Gerilemesi ve Rusya'nın İstila Edilmesi

Napoleon, tacını devredeceği meşru bir çocuğunun henüz olmadığı gerçeğiyle artık yüz yüzeydi. Karısı Josephine'i sevmesine rağmen, uzun süren ayrılıklarında karısına sadık kalmadığı kadar karısı da ona sadık kalmadı. Napoleon, Kilise'nin izniyle yeniden evlenmesine olanak verecek şekilde evliliğini sonlandırmak için Paris'te bir piskoposla anlaştı; papa böyle bir şey yapmayı reddetmişti. Ondan sonra Napoleon, diplomatik açıdan yararlı eş adayları düşünmeye başladı. Rus çarı, küçük kız kardeşini vermeyince Napoleon, Avusturya imparatoru I. Franz'ın kızı Marie-Louise (1791-1847) ile evlenme işini ayarladı. Oysa Marie-Louise, Napoleon'la hiç tanışmamıştı ama bu başlı başına öyle alışılmadık bir şey değildi; hele hele Fransız imparatorunun, kendisi Paris'te kaldığı için düğün töreninde ona vekalet etmek üzere eski düşmanı Arşidük Karl'ı (I. Franz'ın erkek kardeşi ve Avusturya'yla 1809'ta yapılan savaşta Napoleon'un rakibi olan kişiyi) seçmesi kadar alışılmadık sayılamazdı. Böylece Napoleon, Avrupa'nın en eski hanedanı olan Habsburglarla *de facto* bir ittifaka girdi. Marie-Louise bir yıl içinde Napoleon'a bir oğlan ve varis verdi.

Napoleon'un dikkate değer şekilde iktidara gelişinden beri ilk kez, Fransa içinde de muhalif sesler açıkça işitilmeye başlandı. Aşağı yukarı 1810'da başlayarak sayıları gitgide artan firari askerler ve müzmin yoklama kaçakları, yetkilileri atlatıp duruyorlardı. Sansüre rağmen, kralcı ve Jakoben risaleler ve broşürler dağıtılıyordu. Kralcılar, Fransa'nın 1809'da Papalık Devleti'ni ilhak etmesinden sonra imparatoru aforoz eden papaya karşı Napoleon'un küstah tavrını eleştiri-

yorlardı. Napoleon, Papa VII. Pius'u önce Cenova'ya yakın bir yerde, sonra da Paris yakınındaki Fontainebleau'de ev hapsine aldırarak karşılık verdi.

Napoleon, yapılabilir ya da mümkün olan seçenekleri, başarılması ihtimal dışı ya da hakikaten imkânsız olanlardan ayırt etmek yeteneğini gitgide kaybetti. İmparatorun bakanlarından birisi şöyle demişti: "İleri görüşlülüğü deha düzeyine ulaşan Napoleon, ne gariptir ki, imkânsızın başladığı noktayı asla keşfedemedi. ... 'İmkânsız olan,' dedi bana gülümseyerek, 'ürkeklerin hayal ürünü ve korkakların sığınağıdır ... bu söz yalnızca güçsüzlüğün itirafıdır.' ... O, yalnızca kendi arzularını tatmin etmeyi ve şöhretini, büyüklüğünü hiç durmaksızın artırmayı düşünüyordu ... ancak ölüm, onun planlarına sınır koyabilir ve hırsına gem vurabilirdi."

Napoleon'un danışmanları, imparatorun yeni fetihleri için kurduğu sonu gelmez planlarla ilgili kuşkularını artık dile getiriyorlardı. Talleyrand, Enghien dükünün idam edilmesinden sonra 1807'de dışişleri bakanlığından ayrılmıştı. Talleyrand, imparatorluğun etkili şekilde yönetilebilecek sınırların ötesine genişlemesine karşı çıkan "barış tarafı"nı simgeliyordu artık. Napoleon iktidardan düşerse Fransa'da monarşinin yeniden kurulması olasılığı konusunda 1809'da Avusturya'yla gizlice görüşmeler yapmaya başladı.

Napoleon'un Doğu Akdeniz'de Fransız nüfuzunu genişletmeye duyduğu ilgi ve bir Habsburg prensesiyle yaptığı evlilik, limanlarını yeniden Britanya gemilerine ve İngiliz malları taşıyan tarafsız gemilere açan Rusya'yla savaşı neredeyse kaçınılmaz kıldı. Rusya'yı yenilgiye uğratarak kıta Avrupa'sındaki ablukayı uygulayabileceğine inanan Napoleon, savaş hazırlıklarına girişti; yenilmiş Avusturya'yı ve Prusya'yı da kendisine yardımcı olmayı kabul etmek zorunda bıraktı. Bu arada çar da Osmanlı İmparatorluğu'yla bir barış antlaşması imzalayarak, Rusya'nın Napoleon'a karşı koymak için serbest kalmasını sağladı. Çar I. Aleksandr, İsveç'in desteğini aldı. Bir zamanlar Napoleon'un mareşallerinden olan Jean-Baptiste Bernadotte (1763-1844), orada İsveç Meclisi tarafından 1810'da veliaht prensliğe seçilmiş ve böylece İsveç tahtının varisi olmuştu (çocuğu olmayan XIII. Karl'ın yerine, 1818'de XIV. Karl adıyla krallık tahtına oturacaktı). Çar, karşılık olarak, İsveç'in Norveç'i ilhak etmesine yardımcı oldu.

Napoleon'un 600.000'i aşkın askerden oluşan "Büyük Ordu"su, Haziran 1812'de Varşova Grandüklüğü'nden Niemen (Neman) Nehri'ni geçerek Rusya' ya girdi. Napoleon, Rus ordularının savaşa girmelerini sağlamayı umuyordu. Ne var ki Ruslar, geri çekilmekle yetindiler ve böylece Napoleon'u yaz mevsiminin sonlarında Batı Rusya'nın gitgide daha içlerine çektiler.

Büyük Ordu belki de o zamana kadar toplanmış en büyük orduydu ama 1806'dan beri can kayıpları ve firarlar nedeniyle Napoleon'un ordusunun niteliği bozulmuştu. En iyi birliklerinden bazıları İspanya'da takılıp kalmıştı. Büyük Ordu'nun yarısı Prusyalı, İtalyan, Avusturyalı, İsviçreli ya da Hollandalı asker-

lerden oluşuyordu. Subaylar artık zorunlu olarak alelacele eğitiliyorlardı. Büyük Ordu neredeyse sürekli savaşta olduğu için, bu ordunun Napoleon'u tatmin edecek şekilde yeniden kurulma şansı hiç yoktu.

Rusya'da hastalık, sıcak ve açlık nedeniyle Napoleon'un ordusunun verdiği kayıplar, düşman birliklerinin artçı harekâtıyla oluşan kayıplardan daha fazlaydı. Büyük Ordu, nihayet ağustos ortasında Moskova'nın 320 kilometre uzağındaki Smolensk şehrine ulaştı; imparator, orada çarı başka bir aşağılayıcı barış antlaşması imzalamak zorunda bırakmayı planlıyordu. Ne var ki Rus birlikleri, Rusya'nın içlerine çekilmeyi sürdürdüler. Napoleon'un mareşalleri, Smolensk'te durup beklemesi için ona yalvardılar. Moskova'yı ele geçirme olasılığıyla heyecana kapılan Napoleon, ordusu Moskova'nın 95 kilometre uzağındaki Borodino'ya varıncaya kadar ilerledi. Orada iki ordu, Napoleon devrinin en kanlı muharebesinde birbirlerine kesin üstünlük sağlayamadan, 68.000 askerin öldüğü ya da yaralandığı pahalı bir savaşa tutuştular ve sonra Rus ordusu geri çekilmeyi sürdürdü. Napoleon 14 Eylül 1812'de Moskova'ya girdi. Kenti neredeyse tamamen terk edilmiş hâlde buldu. Muhtemelen Rus askerlerinin çıkardıkları yangınlar, ahşap binalardan çabucak yayıldı. Kentin yaklaşık dörtte üçü yanıp kül oldu. Çar ve orduları doğuya doğru kaçtılar.

Paris'in 2.400 kilometre uzağında, yeterli tedarik olmadan ve yaklaşan Rusya kışının ilk belirtileri zaten görülmekteyken, Napoleon, Büyük Ordu'yu Fransa'ya dönüş yürüyüşüne geçirmeye karar verdi. Ekim'in 19'unda başlayan çekilme bir felaket oldu. Rus birlikleri, geri çekilen kuvvetlerden birçoğunu avlayarak, 320 kilometre uzaktaki Smolensk yönüne daha da uzun bir yoldan gitmeye zor-

Rusya'da Büyük Ordu'nun geri çekilişi, Kasım 1812.

ladılar. Ruslar, Napoleon'un kuşatılmış ordusunu Berezina Nehri'nde bekliyorlardı ve orada Fransız askerlerinin binlercesini öldürdüler. İmparatorun kendisi de Kazakların eline düşmekten kıl payı kurtuldu. Sonra, Napoleon'un Büyük Ordusu'ndan geriye ne kaldıysa onların çoğunu da dondurucu kış yok etti.

Moskova'dan geri çekiliş, bütün çağların en büyük askerî hezimetlerinden birisiydi. O dönemde yaşamış birinin anlatımıyla, Fransız birlikleri, "kadın pelerinlerine, eski halı ve kilim parçalarına ya da delik deşik paltolara sarınmış, ayaklarını her türden paçavrayla sarmış paramparça bir hortlaklar güruhu ... başları öne eğik, gözleri yerde, mutlak bir sessizlik içinde geçip giden ... asker iskeletleri"iydi. Haziran'da Varşova Grandüklüğü'nden yola çıkan 600.000'i aşkın adamdan yalnızca 40.000 kadarı aralık ayında Fransa'ya döndü (Napoleon'un yenilgisi, Leh milliyetçilerin bağımsızlık umutlarını da suya düşürdü). (Gerçekten de, 2003'te Litvanya'da, Büyük Ordu'nun donmuş askerlerinin yattığı bir toplu mezar ortaya çıkarıldı.) Napoleon, ölen ve donan cesetlerin iniltilerini geride bıraktıktan sonra, Paris'e gönderilen ünlü bir mesaj yayınladı: "İmparator hiç olmadığı kadar sağlıklı."

Napoleon, Aralık 1812'de Tuileries Sarayı'na vardı. Basın sansürüyle ve yanıltıcı resmî bildirilerle ("askerî bildiri gibi yalan söylemek" deyimi dile dolanmıştı) üzeri örtülemeyecek boyutlardaki böylesi bir askerî felaketin ardından, Fransız halkının morali fena hâlde bozuldu.

Yılmayan Napoleon, ilave 350.000 asker için yeni ödenek istedi. Büyük ekonomik zorluğun yaşandığı bir zamanda gelen bu istek, muazzam bir öfkeyle ve direnişle karşılaştı. Napoleon, Ren Nehri'nin batı yakasını Fransa'ya bırakabilecek bir barış için müzakerelere başlamak yerine, yeni seferler ve daha çok genişleme planlıyordu.

Napoleon'un Yenilmesi

Napoleon'un karşısında, artık, onun uğradığı yıkıcı hezimetin cesaretlendirdiği müttefikler vardı. Şubat 1813'te Rusya ve Prusya bir ittifak imzalayarak, Avrupa devletlerinin bağımsızlığı yeniden sağlanıncaya kadar Napoleon'la savaşma konusunda anlaştılar. Napoleon, 1813'ün baharında Rusya ve Prusya birlikleri karşısında pahalıya patlayan iki zafer kazandı ama verdiği kayıplar ağırdı. Hâlâ İspanya'da Fransızlarla savaşan Büyük Britanya, haziran ayında resmen koalisyona katıldı. Napoleon, Ren Konfederasyonu'nun dağıtılmasını da içeren Avusturya'nın barış koşullarını reddetti ve Ağustos 1813'te Avusturya da koalisyona katıldı. Napoleon'un, diğer dört Avrupalı güçten biriyle geçici ittifak kurma ya da hiç değilse tarafsız kalmasını sağlama stratejisi başarısızlığa uğradı.

Napoleon, Ağustos 1813'te müttefikleri Dresden'de yendi ama sonra, Bavyera'nın, Ren Konfederasyonu'ndan çekilerek Fransa'ya karşı koalisyona katıldığını öğrendi. Ekimde, sayıca bire iki oranında daha büyük olan ordusuyla Napo-

(*Solda*) Wellington dükü Arthur Wellesley. (*Sağda*) Charles Maurice de Talleyrand.

leon, Leipzig'de (Milletler Muharebesi'nde) büyük bir yenilgiye uğradı ve Ren Nehri'ni geçerek Fransa'ya çekildi. İsteksiz ve acemi askerlerle gitgide daha çok doldurulan orduları, yeterli erzak ve levazımdan da yoksundu. Hollanda'da müttefik istilasının ardından çıkan bir ayaklanmayla, Oranj prensi orada yeniden iktidara geldi. Avusturya birlikleri, Kuzey İtalya'da bir Fransız ordusunu yendiler. Wellington dükü komutasındaki İngiliz kuvvetleri, Fransız ordularını İspanya'dan çıkararak Pireneler'in ötesine sürdüler. İlk kez Fransız toprağında dövüşmek zorunda kalan Napoleon'un cesareti kırılmış orduları, yurtdışında yapmış oldukları gibi çevrelerinde ne bulurlarsa el koyup onunla yaşamaya kalkışınca, büyük bir düşmanlıkla karşılaştılar. Bourbon restorasyonunu mümkün gören bazıları da dâhil, Napoleon'un muhalifleri artık Fransa'da daha açıktan konuşuyorlardı.

1814'ün başında müttefikler, Napoleon'un Fransa'nın doğal sınırlarını Ren Nehri, Alpler ve Pireneler olarak kabul etmesi koşuluyla, barış yapmayı önerdiler (belki de bunu, Fransız imparatorunun reddedeceğini varsayarak, samimiyetsizce yaptılar). Napoleon kalakaldı. Müttefiklerin 200.000 askerlik bir ordusu Doğu Fransa'ya girdi. Paris'te, Yasama Organı, hiçbir zaman kamuoyuna ulaşmamasına rağmen imparatorun suçlanması anlamına gelen bir belgeyi onayladı. Napoleon'un normalde itaatkâr olan ağabeyi Joseph bile, barış isteyen bir dilekçeyi imzalamaları için Devlet Konseyi üyelerini cesaretlendirdi.

Müttefikler, Paris'i ele geçirinceye kadar durmamaya kararlıydılar. Asıl müttefik kuvveti, sert Fransız direnişini kırdıktan sonra Mart 1814'te hızla Fransız başkentine girdi. Rusya çarı I. Aleksandr ve Prusya kralı III. Friedrich Wilhelm, at üstünde muzaffer bir edayla kente girdiler. Fontainebleau'de toplanan Napoleon'un mareşalleri, onun Paris'teki müttefiklere saldırma yönündeki çılgınca planına katılmayı reddettiler ve tahttan çekilmesi için ona baskı yaptılar.

Talleyrand, Senato'yu toplantıya çağırdı. Napoleon'un tahttan indirilmesi için oylama yapıldı. Müttefikler, Napoleon'un çekilerek yerini üç yaşındaki oğluna bırakması önerisini dikkate bile almadılar. Ordusu ve belki ilk kez umudu kalmayan Napoleon, 6 Nisan 1814'te tahttan feragat etti ve sonra zehir içti ama ölmedi. Uzun serüven nihayet sonuna gelmiş görünüyordu.

Monarşinin Restorasyonu ve Napoleon'un Geri Dönüşü

Müttefikler, Bourbon monarşisini geri getirmeye çalıştılar. Fransız Senatosu da XVI. Louis'nin erkek kardeşi olan Provence kontunun XVIII. Louis olarak Fransa'ya dönmesinden yana olduğunu açıkladı. Fontainebleau Antlaşması (11 Nisan 1814) uyarınca, müttefikler, Napoleon'u İtalya açıklarındaki bir Akdeniz adasına sürgüne yolladılar. Bonaparte, Elbe imparatoru olacaktı. Marie-Louise, ona eşlik etmek istemeyerek, Parma düşesi olmayı yeğledi; Avusturya kraliyet ailesinin bir üyesi olması hasebiyle bu unvanı aldı.

Bourbon Restorasyonu

Provence kontu, 3 Mayıs 1814'te Kral XVIII. Louis (saltanatı 1814-1815; 1815-1824) olarak Paris'e girdi. Hüsnükuruntuyu aşan bir anlayışla, saltanatının on dokuzuncu yılında olduğunu ilan etti (bu hesabı yaparken, XVI. Louis'nin 1795'te bir Paris hapishanesinde saltanat bile süremeden ölen oğlunun ölümünü başlangıç sayıyordu). Müttefikler, öncelikle Talleyrand'ın hünerli diplomasisi sayesinde, Fransa'yla hiç beklenmedik hayırhah bir barış antlaşması yaptılar. 30 Mayıs 1814'te imzalanan Paris Antlaşması, Savoy ile Almanya'daki ve Avusturya Hollanda'sındaki bazı küçük toprak parçalarını Fransa'ya bıraktı –başka bir deyişle Fransa, 1 Kasım 1792'deki sınırlarına geri döndü. Fransa artık yeniden Avrupa monarşileri arasına katılabilirdi.

Fransızların kralı XVIII. Louis. Belki de bilinçdışı verdiği Napoleonvari poza dikkat edin.

XVIII. Louis, halkına "kamu hürriyetleri" tanıyan ve oldukça kısıtlı seçmen kitlesine dayalı bir yasama meclisinin seçileceğine söz veren bir anayasal "Berat" imzaladı. Bu belge, ilahî hakka dayalı monarşik hâkimiyeti vurgulamasına rağmen, Devrim'in önemli zaferlerinden bazılarını da onayladı; kanun önünde eşitlik, inanç ve ifade özgürlüğü bun-

lar arasındaydı ama yine de Katoliklik devletin dini olacaktı (*bkz.* Bölüm 15). Bununla birlikte, bağnaz soylulardan ve takipçilerinden (aşırı kralcılardan) oluşan bir ekip, halkın hiç hoşuna gitmeyen bazı önlemleri yürürlüğe koyması için kralı ikna etti. Üç renkli bayrağın Bourbon ailesine ait beyaz flamayla değiştirilmesi, "Berat"ın Fransız halkına kralın bahşettiği bir lütuf olarak tanımlanması, 14.000 subayın yarım ödeme yapılarak emekli edilmesi, geri dönen siyasal göçmenlerin yeniden orduda yüksek görevlere getirilmeleri ve satılmamış millî arazilerin asıl sahiplerine iade edilmesi, Fransızların birçoğunca onaylanmadı. Ama Fransızların çoğu, yıllardır süren savaşlar ve özveriler nedeniyle bitip tükenmişti.

100 Gün

Napoleon, Mart 1815'te yani sürgün edildikten sadece birkaç ay sonra cesurca Elbe Adası'ndan kaçarak, Fransa'nın Akdeniz sahilindeki Antibes kenti yakınında karaya ayak bastı. Fransa'da hâlâ oldukça fazla sevildiğini biliyordu. Üstelik XVI. Louis'nin idamından beri o kadar uzun zaman geçmiş ve o kadar dramatik olay meydana gelmişti ki, monarşinin en ateşli destekçilerinden birisinin biraz da abartarak dediği gibi, "Fransa'da Ptolemaios hanedanı ne kadar az biliniyorsa Bourbon hanedanı da o kadar az biliniyordu."

Napoleon'un Fransa'ya ayak bastığı haberi herkesi afallattı. Bourbonların hizmetine girmiş olan Mareşal Ney, Napoleon'u bir kafes içinde Paris'e getirmeye söz verdi ama Napoleon'u görünce, onunla sarmaş dolaş oldu. Napoleon kuzeye doğru yürüdükçe, alaylar birbiri ardına ona katıldı. Bonaparte Paris'e yaklaşınca, XVIII. Louis ile ailesi ve danışmanları, Hollanda Krallığı'nın parçası hâline gelmiş olan Belçika'ya kaçtılar. Kısa süre sonra, Napoleon yine Tuileries Sarayı'nda telaşla bir aşağı bir yukarı dolaşıyor ve yeni ordular kurmak için planlar yapıyordu.

Bu, olmayacaktı. Müttefikler çarçabuk 700.000'den fazla askerin yer aldığı muazzam bir ordu kurdular. Napoleon, 200.000 kişilik bir orduyla Avusturya Hollanda'sına girerek, 16 Haziran 1815'te Brüksel'in güneyinde Prusya ve Britanya kuvvetleriyle savaşa tutuştu. Prusyalıları geri çekilmek zorunda bıraktı ve generallerinden birine, ordusuyla onları kovalamaları emrini verdi. Sonra, eski can düşmanı Wellington'ın komuta ettiği Britanya kuvvetlerinin üzerine yürüdü. Ordular, 18 Haziran 1815'te Waterloo köyü yakınında karşılaştılar. Wellington, üstün ve kalabalık piyade kuvvetlerini bir sırtın arkasına ustaca gizlemişti. Wellington'u takviye etmek üzere bir Prusya ordusu gelirken, Napoleon dehşet içinde seyrediyordu. Napoleon'un tüm komutanlarına olduğu gibi, Prusyalıların peşinden gönderilen generale de Napoleon'un emirlerini harfiyen uygulaması ve doğaçlama yapmaması öğretilmişti. O da iş işten geçinceye kadar hareketsiz kaldı. İmparatorluk muhafızları saflarını bozup geri çekilince, Fran-

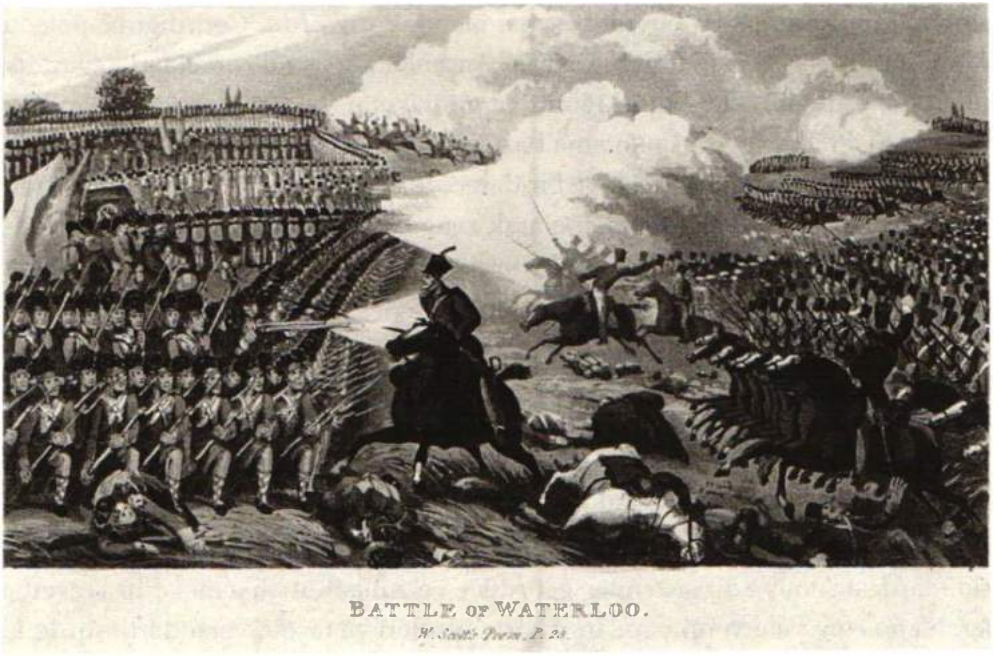

Waterloo Muharebesi, 18 Haziran 1815.

sız ordusundan geriye kalanın çoğu da aynısını yaptı. Fransız ordusu için çok büyük ve kesin bir yenilgi oldu.

Napoleon ikinci kez tahttan çekildi. Fransa'nın batı sahili yakınında Britanya kuvvetlerine teslim oldu; bir yandan da Amerika'ya gitmenin bir yolunu bulmayı umuyordu. Bu seferki sürgün son olacaktı. Müttefikler, Napoleon'u Güney Atlantik'te herhangi bir ana karanın 1.000 mil uzağındaki küçük Saint Helena Adası'na gönderdiler. Büyükçe denilebilecek en yakın ada, yaklaşık 600 mil uzaktaki Ascension Adası'ydı ve orada da bir Britanya deniz üssü bulunuyordu. XVIII. Louis, Paris'ten kaçtıktan 100 gün sonra, Fransa tahtına ikinci kez oturmak üzere geri döndü.

Saint Helena'da, Napoleon'un sağlığı gitgide kötüleşti. Napoleon 5 Mayıs 1821'de ölürken söylediği son sözler, "Fransa, ordu, ordunun başı, Josephine" oldu. Arsenikle zehirlendiği konusunda bugüne kadar gelen söylentiler olmasına rağmen, muhtemelen kanserli bir yara nedeniyle öldü.

Napoleon'un Mirası

Napoleon'un siyasal propaganda şaheseri olan vasiyetnamesi, onun Fransa'da Devrim'i kurtarıp koruyan kişi olduğu efsanesini yaratmaya çalışıyordu. "Benim saltanatımda herkes, 'eğer hak edersem bakan, yüksek memur, dük, kont, baron –hatta kral!– olurum' diyebildi," diyordu. Gerçekten de Napoleon bazı bakımlardan Fransız Devrimi'nin varisiydi. Devrim'in en önemli zaferlerinden bazılarının yaşamasını garantiledi. Napoleon, "aklın hâkimiyetini yerleştirme-

sini ve kutsamasını" en büyük başarısı olarak görüyordu. Getirdiği Napoleon Kanunları, yasa önünde tüm insanların (kadınlar karşısında erkekleri kayırarak olsa bile) eşitliğini, kişi özgürlüğünü ve mülkiyetin dokunulmazlığını ilan etti. Napoleon, en başta orta sınıfa ama bazen köylülere bile katkısı olan "yeteneğe açık meslek yaşamı" efsanesini ve bir dereceye kadar da gerçeğini ileriye taşıdı. Ülkenin siyasal yaşamının temeli olarak zenginliğin, özellikle de mülk sahipliğinin rolünü pekiştirdi. Bu, emperyal kısıtlamalarla her ne kadar sınırlanmış da olsa, siyasal yaşama katılma yeterliliğine sahip kabul edilen yurttaş sayısını artırdı. Ayrıca Napoleon, milliyetçiliğin saldırgan seküler bir din hâline gelmesine yardımcı oldu; bu yurtseverlik enerjisini manipüle ederek, Fransız okullarında aşılanan bir ideolojiye dönüştürdü.

Napoleon'un Fransız Devrimi'yle yapılanların üzerine inşa ettiği reformlar, onun emperyal ordularının fethettiği devletlere de yaygınlaştırıldı. Fransızlar; anayasalar dayattılar, din adamlarının atanmasını devlet denetimine aldılar, standartlaştırılmış adli sistemler getirdiler ve ruhban mahkemelerini lağvettiler. Napoleon, yeni vergi yapıları yarattı, ölçüleri ve tartıları standartlaştırdı, iç gümrük duvarlarını kaldırdı, loncaları feshetti ve Direktuvar'ın kurduğu "kardeş cumhuriyetler"de Fransız hâkimiyetinin uzantıları olan devlet bürokrasileri oluşturdu. Fransız işgaliyle, Lehistan'da serfliğin kaldırılmasına ve yasa karşısında eşitlik getirilmesine ek olarak, köylülerin senyörlere olan diğer yükümlülükleri de (bey için çalışma zorunluluğu gibi) neredeyse her yerde kaldırıldı; Kuzey İtalya'da ve Hollanda'da soylu ve ruhban mahkemeleri lağvedildi. Napoleon Kanunları ibadet özgürlüğü sağladı; Baden, Bavyera ve Hollanda dâhil diğer Avrupalı devletlerin Fransızlarca fethi, Yahudilere getirilen ağır kısıtlamaların kaldırılmasına yardımcı oldu. Ama Napoleon, Fransız plantasyoncuların baskısıyla, 1802'de Haiti'ye köleliği yeniden getirdi.

Ne var ki Napoleon'un reform yapmadaki başarısı mevcut siyasal yapılara, yerel seçkinlerin uyum derecesine ve uluslararası duruma bağlı olarak bölgeden bölgeye değişiklik gösterdi. Örneğin, Napoleon'un ordularının nispeten geç fethettiği ve devlet otoritesi yapılarının öteden beri hep zayıf olduğu Güney İtalya'da, Fransız varlığı pek az kalıcı etki yaptı. Napoleoncu dalga yatıştıkça soylular ve din adamları, ağırlıkla kırsal kesimde yaşayan yoksul nüfus üzerinde yeniden tahakküm kurdular.

Saint Helena'dan seslenen Napoleon, Avrupa'yı özgürleştirmeye çalıştığını iddia ediyordu ama gerçekte ise eski hükümdarların yerine yenilerini –kendini ya da kardeşlerini– geçirdi. Napoleon bunu itiraf etmişti: "Eğer başka krallıkları fethettiysem, Fransa bundan yararlanacağı için öyle yaptım." Arabalar İtalya'dan sanat eserleriyle ve başka hazinelerle dolu olarak döndü; bunlar Napoleon ile ailesinin, üst düzey adamlarının ya da devletin malı oldu. Fransız fetihleri, Alman devletlerinde ve İspanya'da milliyetçiliğin uyanmasına yardımcı oldu.

XVI. Louis'nin bakanı olan İsviçreli bankacı Jacques Necker'in kızı, yazar Germaine de Staël'e (1766-1817) göre Napoleon, "bir insanı, bir eylem ya da şey sayıyordu ... kendisinden başka hiç kimse yoktu. Yetenekli bir satranç oyuncusuydu ve insan soyu, onun mat etmek istediği rakipti." En sonunda, o devasa hırsının tutsağı oldu. Napoleon'un ordularında 1805-1814 yılları arasında yaklaşık 2 milyon kişi görev yaptı; yaklaşık 90.000'i muharebede öldü ve bu sayının üç katından fazlası daha sonra hastalık ya da yaralar nedeniyle öldü; 600.000'i aşkın asker sonradan kayıtlara tutuklu ya da "kayıp" olarak geçti. Napoleon, 1813'te bunu şöyle ifade etti: "Ben savaş meydanında büyüdüm. Benim gibi bir adam, bir milyon kişinin hayatını hiç umursamaz." Gerçekten de Napoleon'un orduları 1,5 milyon can kaybı vermiş olabilir. Napoleon Savaşları, 1790-1795 arasında doğan tüm Fransızların yaklaşık beşte birinin ölümüne neden oldu.

Napoleon'un son mirası, yarattığı efsaneydi. Saint Helena'dan şöyle iddia etmişti: "Eğer başarsaydım, tarihin tanıdığı en büyük adam olurdum." Romantizmin yükselmesi sayesinde, romantik kahraman Napoleon'un öyküsü, ölümünden sonra Batı Avrupa ortak hafızasının bir parçası hâline geldi. Waterloo'dan çok sonra, gezerek şarkı metinleri, broşürler, taş baskılar ve başka resimler satan işportacılar, daha önce ermişlerin yaşamlarıyla ilgili yapmış oldukları gibi Napoleon'un yaşamını da kutsayıp yüceltiler. "Yalnızca gelecek kuşaklar için yaşarım," demişti bir defasında Napoleon. "Ölüm bir şey değil; yenilmiş ve şerefsiz olarak yaşamak, her gün ölmektir." Napoleon'un mucizevi şekilde Fransa'ya dönüşüyle ilgili söylentiler, ölümünden çok sonra da sürüp gitti. Onun efsanesi öyle güçlüydü ki, en olmadık şeyler bile olası görünüyordu.

Napoleon sonrası dönemde Avrupalıların yaşam tarzlarını derinlemesine dönüşüme uğratan değişikliklerden hiçbirinin, Sanayi Devrimi'nden daha önemli toplumsal, siyasal ve kültürel sonuçlar doğurmadığı söylenebilir. 18. yüzyıl ortalarında İngiltere'de başlayan Sanayi Devrimi, 19. yüzyılın başlarında o ülkede ivme kazandı. Özellikle Batı Avrupa'da yayıldı ama başka yerlerdeki bölgeleri de etkiledi. Sanayi Devrimi de bu devrimi eleştirenler de modern dünyanın şekillenmesine yardımcı olacaklardı.

BÖLÜM 14

SANAYİ DEVRİMİ

Küçük ölçekli imalat, yüzyıllarca Avrupa deneyiminin bir parçası olmuştu. Her bölgenin ekonomisi, bir dereceye kadar giysi, alet ve kap kacak üretimine bağımlı olagelmişti. Üretim çoğunlukla küçük atölyelerde birlikte çalışarak ev eşyalarını işleyip şekillendiren erkekler ve kadınlar tarafından ya da giyecek ören veya dokuyan kırsal kesim kadınları tarafından gerçekleştiriliyordu.

19 yüzyılın ilk yarısında, Sanayi Devrimi, Birçok Avrupalının yaşam tarzını yavaş ama emin adımlarla dönüşüme uğrattı. Batı Avrupa'da, bankacılık ve kredi kurumları gitgide geliştikçe, girişimcilerin yatırım için para bulmaları kolaylaştı. Ulaşımdaki çarpıcı ilerlemeler, demiryollarının ve buharlı gemilerin geliştirilmesi ama aynı zamanda da daha iyi ve daha çok karayolu yapılması, pazarları genişletti. Batı Avrupa'da gitgide ticarileşen tarımsal verimliliğin artması, daha büyük bir nüfusun beslenmesini sağladı. Batı Avrupa, hızlı bir kentleşme dönemi yaşadı: Kırsal nüfus yine de ağır basmasına rağmen, şehirlerde ve kasabalarda yaşayan insan sayısı, kırsal kesimde yaşayanların oranından daha hızlı arttı.

Nüfus büyüdükçe, mamul mallara yönelik talep arttı. Sanayide çalışan insan sayısı yükseldi. Makineleşmiş üretim, dokuma ve metalürji sanayilerinde yavaşça devrim yaparak, büyük atölyelerde ve fabrikalarda çalışan işçileri bir araya getirdi; kadınlar ve çocuklar da bunlara dâhildi. Kırsal sanayi geriledi ve bazı bölgelerde ortadan kalktı. Birkaç örnek vermek gerekirse, Fransa'nın büyük kısmında, İsviçre'nin Zürih yaylalarında ve İrlanda'da kırsal üreticiler, daha verimli iş çıkaran kentsel ve fabrikaya dayalı rakipleri karşısında silinip gittiler. Fabrika üretimi, Avrupalıların çalışma ve yaşam tarzını yavaş ama emin adımlarla dönüştürdü.

O devirde yaşayanların birçoğu, malların fabrikada üretilmesi karşısında şaşkına dönüp bu durumdan etkilenirken ve trenleri hayretle, hayranlıkla seyredip onlara binerken, bazıları da böyle bir dönüşümün insana ödettiği bedeller olarak görünen şeyler karşısında sarsıntı yaşıyorlardı. Yoksul göçmenler, daha önce hiç görülmedik ölçüde büyüyen kentlere ve kasabalara sel gibi akıyorlardı. Düzen-

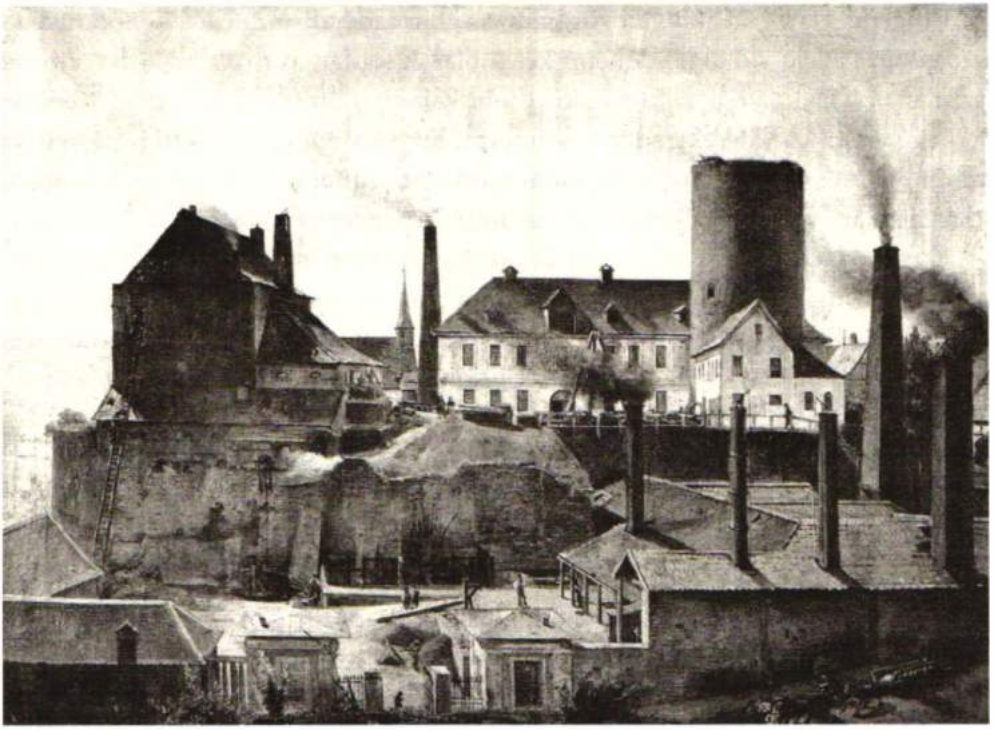

1830'larda Almanya'da bir fabrika şehri.

siz sanayi kasabalarındaki yaşam koşulları akıllara durgunluk verecek cinstendi. Aynı zamanda büyük ölçekli sanayileşme, Fransız Devrimi'nin etkisiyle loncalar lağvedilince korunmasız kalan birçok zanaatçıyı da zora soktu. Makineleşme onların ekmeğine mâl oldu. Aynı zamanda, işçilerin (erkeklerin, kadınların ve çocukların) fabrikalarda ve madenlerde maruz kaldıkları berbat koşullara ilişkin dehşet verici ama pek de yanlış olmayan anlatımlar kamuoyuna ulaşmaya başladı. Devlet görevlilerinin ve orta sınıftan vicdanlı insanların devlet desteğiyle reform için yaptıkları çağrılar, dalga dalga yankılanıyordu. Dahası, Batı Avrupa'da vasıflı işçilerin birçoğu yalnızca acımasız çalışma ve yaşam koşullarını protesto etmekle kalmadı, kendilerini, paylaşılan çalışma deneyiminin belirlediği ortak çıkarlara sahip bir sınıf olarak da görmeye başladı. 1830'lu ve 1840'lı yıllarda işçiler, toplumsal ve siyasal reform istemeye başladılar. Tüm insanların eşitliğini, emeğin onurunu ve dizginlenmemiş kapitalizmin kötülüğünü yüksek sesle dile getiren ilk sosyalistler, mevcut iktisadi, toplumsal ve siyasal düzene meydan okudular.

Dönüşümün Önkoşulları

Avrupa ekonomisinin dönüşümü, "Sanayi Devrimi" olarak anılır oldu. Bu devrim, 18. yüzyılda İngiltere'de ve Kuzeybatı Avrupa'nın kimi yerlerinde başladı (*bkz.* Bölüm 10). Sanayi Devrimi'yle ilgili erken dönemde yazılan tarihler, bunun meydana

getirdiği değişimlerin aniliğini vurgulama eğilimindeydi; tarihçiler, her bir ülkede sanayinin "atağa kalktığı" dönemi kesin olarak saptamaya çalışarak, bu süreçte yapılan buluşların, makineleşmenin ve fabrikaların rolünün altını çizdiler. Tarihçilerin gözlerini kör ederek imalat devriminin karmaşıklığını görmelerini önleyen bu tutum, büyük ölçekli sanayileşme arayışında "muzafferler" ve "geride kalanlar", "kazananlar" ve "kaybedenler" vurgusunun yapılmasına yol açtı.

Oysaki yakın tarihli çalışmalarda bu değişimlerin aniliğine vurgu yapılmamıştır. Tekstil imalatını aşamalı olarak dönüştürmek gibi buluşların taşıdığı öneme rağmen ilk Sanayi Devrimi, büyük ölçüde, zaten var olan üretim biçimlerinin yoğunlaştırılmasından ibaretti. Sınai çalışmanın büyük kısmı, makineleşmemiş üretim yoluyla hâlâ geleneksel şekilde örgütleniyordu. El becerisiyle üretim, evden üretimde (münhasıran değil ama çoğunlukla kırsal kesimdeki kadınlarca yapılan eğirme, dokuma ve son rötuş gibi işlerde) olduğu gibi, imalatın temeli olmayı sürdürdü. Örneğin, Portekiz'in Porto kentinde ketenli sanayiinin gelişimi fabrikalardan değil, eğirme ve dokuma işleri için parça başı ücret alan kırsal kesim köylülerinin çalışmalarından kaynaklandı. Büyük ölçekli sanayileşmenin beşiği olan İngiltere'de bile, el emeğiyle üretim ve kırsal "dışarıdan çalışma" (ucuz emek için dışarıya verilen işler) 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar önemini korudu. Yüzyılın ortasında Britanya'da bile, Britanyalı sanayi işçilerinin çoğunluğu fabrikalarda istihdam edilmiyordu. Almanya'da, "ev işçileri"nin sayısı fabrikalarda istihdam edilenlerin iki katıydı. 1870'te Paris bölgesindeki ortalama bir imalatçı, hâlâ sadece yedi kişi çalıştırıyordu.

Çarpıcı büyüklükteki bir nüfusu besleyecek kadar tarımsal üretkenlik artışı olmasaydı, Sanayi Devrimi gerçekleşemezdi. Artan nüfus ise artık birçok yerde trenlerle ve buharlı gemilerle taşınan mamul mallara olan talebi artırdı.

Nüfus Patlaması

Avrupa'da 18. yüzyılda başlayan nüfus artışı, 19. yüzyılın ilk yarısında ivme kazandı. Avrupa'nın 1800'de tahminen 187 milyon olan nüfusu, 1850'de %43'lük bir artışla yaklaşık 266 milyona çıktı. O zamanlar Avrupa dünya kıtaları arasında nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu kıtaydı; 1800'de kilometre kareye yaklaşık 18,7 kişi düşerken (oysa Asya'da bu sayı yaklaşık 14'tü, Afrika'da ve ABD'de ise 5'ten azdı), elli yıl sonra bu yoğunluk yaklaşık 26,6'ya yükseldi.

En fazla nüfus artışı, sanayileşen Kuzeybatı Avrupa'da –Britanya, Belçika ve Kuzey Fransa'da– oldu (*bkz.* Tablo 14.1) Britanya'nın nüfusu 19. yüzyılda üçe katlandı. Ağırlıkla tarımsal nitelikli toplumların nüfusu da arttı. İsveç'in nüfusu 19. yüzyılda iki kattan fazla arttı. Rusya'nın 1796'da 36 milyonu anca bulan nüfusu da önemli ölçüde artarak, 1815'te yaklaşık 45 milyona, 1851'de ise en az 67 milyona yükseldi. Balkanlar'ın 1830'larda yaklaşık 10 milyon olan nüfusu doksan yıl içinde bunun dört katına çıktı.

Ne var ki hastalık ve açlık, bu artış devrelerini kesintiye uğratmaya 20. yüzyılın oldukça ileri yıllarına kadar devam etti. Kolera, 1830'ların başında Avrupa'nın büyük kısmını kırdı geçirdi ve 1890'lara kadar birkaç kez tekrarlandı. İrlanda'da 1830'ların sonlarında yaşanan patates kıtlığı sırasında, 1 ila 2 milyon arası insan açlıktan hayatını kaybetti. Tüberküloz, yani "ince hastalık" adıyla da bilinen verem, en başta işçiler ve özellikle madenciler olmak üzere hâlâ birçok kişinin canını alıyordu.

Tablo 14.1 Çeşitli Avrupa Ülkelerinin 1800-1850 Yılı Arası Tahminî Nüfusları (milyon olarak)

Ülke	1800	1850
Danimarka	0,9	1,6
Norveç	0,9	1,5 (1855)
Finlandiya	1,0	1,6
İsviçre	1,8	2,4
Hollanda	2,2	3,1
İsveç	2,3	3,5
Belçika	3,0	4,3 (1845)
Portekiz	3,1	4,2 (1867)
İrlanda	5,0	6,6
Büyük Britanya	10,9	20,9
İspanya	11,5	15,5 (1857)
İtalya	18,1	23,9
Avusturya-Macaristan	23,3	31,3
Alman devletleri	24,5	31,7
Fransa	26,9	36,5

Kaynak: Carlo M. Cipolla, *The Fontana Economic History of Europe, Vol. 3, The Industrial Revolution* (Londra, 1973), s. 29.

Ama genel olarak bakıldığında, ölüm oranı yüzyılın ilk yarısında hızla düştü. Aşılama sayesinde, başka hastalıkların yanı sıra çiçek hastalığı da daha seyrek görülür oldu. En önemli gelişmeler yüzyılın sonlarına doğru ancak gerçekleşse de bazı yerlerde belediye yetkilileri temizliğe, lağım şebekesine ve suların arıtılmasına daha büyük dikkat gösterdiler. Kum filtreler ve demir borular, daha temiz su sağlanmasına yardımcı oldu. İlki 1806'da inşa edilen su bentlerinde sağlanan ilerlemeler temiz suya erişim olanağını artırdı.

Ortalama ömür tüm sınıflarda artış gösterdi. İlk yaş gününe sağ salim ulaşan bebeklerin kendilerinden öncekilere göre daha uzun yaşama olasılığı vardı. Genç yaşta ölen kadın sayısı azaldı, böylece kadınların çocuk doğurabilecekleri süre uzadı. Dahası, bu aynı dönemde, kadınların eşlerini kaybetme olasılıkları da azaldı ve bu nedenle de gebe kalma olasılıkları yükseldi. Yine de yoksul insanların –özellikle kentlerde yaşayanların– ölümcül hastalığa yakalanma tehlikesi, varlıklı insanlara göre daha yüksek olmaya devam etti. Liverpool'da, en yok-

sul ailelerde doğmuş çocukların yarısı beş yaşına varamadan ölüyordu. Doğu ve Güney Avrupa'da ölüm ve doğum oranları, yüzyılın sonlarına kadar epeyce yüksek olmaya devam etti.

Bebek ölüm oranlarının 1880'lere kadar yüksek kalması gerçeğine rağmen, temizlik alanında kaydedilen ilk ilerlemeler, örneğin daha güvenli su temini ve daha iyi atık giderimi sayesinde, bir bebeğin ilk yaşında sağ kalma şansı arttı. "Sütannelik", yani kentli ailelerin bebeklerini bakılıp beslenmek üzere kırsal kesimdeki kadınlara göndermeleri şeklindeki yaygın uygulama, öteden beri hastalık ve kazalar nedeniyle çok ciddi bebek ölümlerine neden oluyordu. Anneler, özellikle de yoksul olanlar, bebeklerini evlerinde tutarak da bir riske girmedikleri sürece, onları sütanneye göndermezlerdi. Annelerin birçoğu, ailenin geçimine katkı sağmak için çalışmak zorundaydı ve her hâlükârda, hepsi de bebeklerini emzirecek kadar sağlıklı değildi ya da yeterli süt temin edemiyordu. Anne sütü yerine inek ya da keçi sütü vermek ölümcül olabiliyordu ve üstelik bu durum sıcak yaz aylarında ölüm oranlarının yükselmesine de yol açıyordu. Sütannelik uygulaması yavaş yavaş geriledi. Taze süt temin etmek kolaylaştı ve yüzyılın sonuna doğru insanlar, sütün sterilize edilmesi gerektiğini artık fark etmişlerdi.

Ölüm oranında özellikle de bebek ölümlerinde oluşan gerileme, Batı Avrupa'da doğum oranının düşmesini teşvik etti. Çocukluk döneminde sağ kalıp yetişkinliğe ulaşanların sayısı arttıkça doğum oranlarında sonradan görülen düşüş, daha çok tercihle ilgiliydi. Özellikle Fransa'da doğum oranı yavaş yavaş düştü ve sonra, 1846-1847'deki tarım kriziyle başlayarak hızla dibe vurdu. Fransa'da birçok çiftçi ailesi, mirasın aşırı parçalanmaması için daha az çocuk yapıyordu.

Aynı zamanda da Avrupa, yalnızca kısa ve sınırlı savaşların kesintiye uğrattığı yaklaşık yüz yıl süren nispi bir barış dönemi yaşadı. İsveçli bir piskopos, ağırlıkla kırsal nitelik taşıyan ülkesinde yüzyılın ilk yarısındaki nüfus artışının nedenlerini "barış, aşı ve patates" olarak tanımlamakta hiç de haksız değildi.

Genişleyen Tarımsal Temel

Tarımsal üretim, nüfus artışının sürmesini sağladı (ama bu, Doğu ya da Güney Avrupa'ya kıyasla Batı Avrupa'da daha kolay oldu). Aynı zamanda da ticari çiftçiliğe ya da imalat sektörüne yeniden yatırılabilen sermaye birikimine olanak sağladı. Sermaye-yoğun üretim (büyük ölçekli ve pazara yönelik çiftçilik), tarım devrimine temel oluşturdu. Sulak alanlar, çalılıklar, bataklıklar ve fundalıklar sabana boyun eğdikçe, gitgide daha fazla arazi ekilip dikilir oldu. Britanya'da 1750-1850 yılları arasında yaklaşık 2,5 milyon hektar –yani, ülkenin ekilebilir topraklarının dörtte biri– daha büyük çiftliklere katıldı.

Tarımsal verim, Avrupa'nın büyük kısmında arttı. 1830'larda İngiltere, önceki yüzyılda ürettiğinin neredeyse üç katı tahıl üretiyordu. Nadasa bırakılan (toprağın kendisini yenileyebilmesi için bir üretim mevsimi süresince ekilip di-

kilmeyen) arazi miktarının azaltılması buna katkıda bulundu. Bazı çiftçiler, gelişen kentsel pazar için sebze ve meyve üretiminde uzmanlaştılar ya da hayvan yetiştiriciliği yaptılar. Çiftçiler, daha yoğun tarım teknikleri ve gübreler kullanarak verimi artırdılar; böylece daha sağlam yapılı tarım aletlerine yönelik talebin artmasına yol açtılar.

Yüzyılın ilk yarısında, kıta Avrupa'sından İngiltere'ye ziyarete gelenler, tanıdıkları dünyanın aksine geriye nispeten az sayıda küçük aile çiftliğinin kalmış olduğunu görünce şaşırıyorlardı. Tarlaların birleştirilmesi süreci devam ettikçe, yaşamak için ücretli çalışmak zorunda kalan kırsal insan sayısı arttı. 1831'de Britanya'daki çiftlik işleri, erişkin erkekler için en büyük tekil istihdam kaynağı olmaya devam ediyordu ve neredeyse bir milyon erkek bu işlerde çalışıyordu. Bu nedenle, Britanya kırsalının nüfusu, oldukça zengin ve ülkenin büyük bölümünün sahibi olan nispeten az sayıdaki –İngiliz soylular dâhil– "beyefendi"den, oldukça varlıklı toprak sahibi eşraftan, *yeoman* denilen az çok varlıklı sayılabilecek bağımsız toprak sahipleri ile kiracı çiftçilerden ve nasıl olursa olsun çiftlik işi bulmak için oradan oraya dolaşan topraksız emekçilerden oluşuyordu. Bu emekçilerin çetin yaşantıları, tarım devriminin, sıklıkla unutulan ama kırsal yoksulların yüz yüze kaldıkları olumsuzlukları artıran insani bir boyutunu yansıtıyordu.

Kıta Avrupa'sında arazilerin birleştirilmesi İngiltere'de olduğu kadar geniş çaplı değildi, ama orada da gitgide daha fazla arazi tarıma açıldıkça ve gübre kullanımı yaygınlaştıkça üretkenlik yükseldi. Fransa'daki tarımsal üretim, 1815'ten sonra hızla arttı, çünkü oldukça büyük tarlalara sahip olan kuzeydeki çiftçiler, yılda üç kez sıralı ürün ekimi yapmaya başladılar. Toprak kalitesinin genellikle daha fakir, arazinin ise daha parçalı ve çoğunlukla kayalık olduğu güneyde, köylüler üzüm bağları kurmuşlardı ama ürettikleri şarap, Burgonya'da ya da Bordeaux bölgesinde büyük üzüm bağlarına sahip olanların uykularını kaçıracak boyutta değildi. Yamaçlarda teraslama yapan çiftçiler, dik bayırlara tırmanan keçiler ve ham ipek beklentisi içindeki köylülerin dut yapraklarını kemiren ipek böceklerinin sesleri, Akdeniz'deki bazı yörelerin ayırt edici özellikleriydi.

Orta Avrupa'da ve Doğu Avrupa'nın kimi kısımlarında da tarımsal üretim mütevazı bir artış gösterdi. Alman devletlerinde tarımsal üretkenlik, 1816-1865 arasındaki nüfus artış oranının iki katını aşan bir oranda yükseldi. Prusya'da tarımsal üretkenlik, yüzyılın ilk yarısında %60'lık bir sıçrama yaptı; bunun kısmi bir nedeni, gelişmiş metal sabanlar ve yeni tarım cemiyetleriydi. Britanya'da ve Fransa'da olduğu gibi, şalgam ve patates gibi yumrulu ürünler, yoksulların diyetine besleyicilik kattı. Fakir düşmüş Balkanlar'da bile bazı köylüler mısır, patates ve domates yetiştirmeye başladılar.

Ne var ki arazilerin üçte ikisinin ekilip dikilmediği Portekiz, Balkanlar ve Yunanistan dâhil Avrupa'nın büyük kısmındainsanların kıt kanaat geçinme-

sini sağlayan tarım yüzyıllardan beri olduğu gibi devam etti. Rusya'da, Volga Nehri'nin orta alanlarını ve Ukrayna'nın çoğunu kaplayan zengin Siyah Toprak bölgesi (Çernezyom Kuşağı) hâlâ yeterince gelişmiş değildi. 19. yüzyılın ilk yarısında, gübrelerden ve hatta bazı tarım makinelerinden yararlanan büyük devletlerden bazıları daha fazla buğday ve çavdar üretip ihraç etmeye başladılar. Patates ve şeker pancarı verimi, 1830'lu ve 1840'lı yıllarda çarpıcı derecede arttı. Yine de Rus çiftlikleri, imparatorluğun devasa nüfusunu iyi zamanlarda kıtı kıtına besleyebiliyordu, üretilen mahsulat kötü zamanlarda ciddi şekilde yetersiz kalıyordu ve serflik, Rus tarımında üretkenliğe ayak bağı olmaya devam ediyordu.

Trenler ve Buharlı Gemiler

Nüfustaki artışın ve tarımsal temeldeki genişlemenin yanı sıra, ulaşım alanında kaydedilen dikkate değer ilerlemeler de Sanayi Devrimi'ne bağlı dönüşümlere katkı yaptı. İlk tren, 1820'de Kuzey İngiltere'de kömür taşımaya başladı ve ilk yolcu treni 1830'da Liverpool ile Manchester arasında hizmete sokuldu. (Britanya ticaret bakanının vagondan indikten sonra trenin altında kalarak can vermesi, bir yenilik olarak trenin alışılmamışlığına tanıklık eden hazin bir olaydı.) Britanya'da 1830'da yaklaşık 180 kilometre olan demiryollarının uzunluğu 1852'de 12.000 kilometreye ulaştı. Yüzyılın ortalarında demiryolu inşaatlarında 200.000 kişi çalışıyordu. Setler, tüneller ve köprüler kırsal manzarayı dönüşüme uğratırken, bazı gözlemciler, demiryolu hatlarının inşasını eski Mısır'da piramitlerin inşasıyla kıyaslıyorlardı. Modern bilimin harikaları artık açık seçik olarak günlük yaşama uygulanıyordu. İngiltere'de demiryolu terminolojisi, alfabe öğretimine çabucak girdi; karton oyunları ve bulmacalar, treni kısa sürede benimsedi. Demiryolunun büyüsü ve seyahat harikaları resimlere, taşbaskılara, çizimlere ve gravürlere konu olmaya başladı. Dev demiryolu istasyonları, kentsel faaliyet merkezleri hâline gelerek otelleri ve ticareti kendine çekti (*bkz.* Harita 14.1).

Demiryolunun gelişmesi, yatırımları hızlandıran önemli bir faktör işlevi gördü; demiryolunu görülebilen, işitilebilen ve deneyimlenebilen ilerlemeyle özdeşleştiren orta sınıfların hayal gücünü yakaladı. Bu dönemde Britanya demiryolları tamamen şahsi yatırımlarla finanse edildi. Önceleri iş alanına yapılan yatırımlar büyük ölçüde seçkinlerle sınırlı kaldığı hâlde, demiryolu inşaatlarını üstlenen daha küçük şirketler orta sınıftan yatırımcıları çekti. Hızla büyüyen demiryolları sayesinde, orta sınıftan daha fazla insan gerek yatırım getirilerine (1846'da yıllık %10'a varan kazançlara) gerekse yatırım risklerine alıştı. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Londra ve Kuzeybatı Demiryolu'nun mal varlıklarının toplam değeri, Doğu Hindistan Şirketi'nin değerini geçmişti.

Harita 14.1. Britanya'daki Belli Başlı Demiryolu Hatları, 1851.

Demiryollarının yapımı ve işletmesi, genişleyen Britanya ekonomisine başka yararlar da sağladı. Demiryolu inşaatı, metalürji sanayisini kamçıladı. Demiryolu ulaşımı, taşıma maliyetlerini yaklaşık üçte iki oranında azaltırken, tüketimi ve dolayısıyla üretimi çarpıcı derecede artırdı. Trenler, Londra'ya kırsal kesimden "demiryolu sütü" ve Southampton Limanı'ndan donmuş et taşıyordu. Ne var ki, demiryolları aynı zamanda da büyük kent merkezlerinde geniş alanların yıkılmasını beraberinde getirdi; yetmiş beş yıllık dönemde Manchester'da yaklaşık 50.000 kişi ve Londra'da bunun kat kat fazlası yerinden yurdundan oldu. Demiryolu yapımı, kıta Avrupa'sı devletlerini de iktisadi kararlar verme noktasına

1825'te Stockton ve Darlington Demiryolu'nun açılışı.

getirdi; Fransa'da hükümet ve özel şirketler, bir demiryolu sistemi kurmak için birlikte çalıştılar. Belçika'da ve Avusturya'da ise demiryolu sisteminin mülkiyeti baştan beri devlete aitti (*bkz.* Harita 14.2).

Demiryolları, toplumsal ve kültürel manzaranın bir parçası oldu. Denilebilir ki, nispeten artan seyahat hızı, "dakiklik" duygusunun yayılmasına yardımcı oldu. 1850'lerde, Greenwich saati ya da "demiryolu saati" Britanya'da ölçü hâline gelmişti. Trenler, mesafeleri hayli kısalttı; gazeteleri ve postaları hiç kimsenin hayal bile edemeyeceği kadar hızlı taşıyıp ulaştırdı. İlk trenler saatte 45 kilometre hızla yol alabiliyordu ve bu hız, en iyi arabalardan üç kat fazlaydı. Bir İngiliz din adamı, 1830'da yaptığı ilk tren yolculuğunu şöyle anlatmıştı: "İlerlememizin ihtişamını (daha ufak bir sözcük kullanamam) ifade etmeye hiçbir söz kâfi gelmez. ... çok geçmeden GİDİYOR olduğumuzu hissettik. ... Merak ve heyecan en yoğun düzeydeydi." Demiryolu şirketleri, vagonlarını birinci, ikinci, üçüncü mevki olarak bölmekte çabuk davrandılar ama yine de ilk başlarda verilen lüks hizmet, kış mevsiminde ayak ısıtıcı sunulmasıyla sınırlıydı. Daha mütevazı olanaklara sahip insanlar ikinci ve hatta üçüncü mevkivagonlarla yetinmek zorundaydılar (Britanya'da buna "kilometresi bir kuruşa" seyahat deniliyordu ve tren vagonları 1840'ların ortasına kadar dış hava koşullarına karşı korunma bile sağlamıyordu). Britanya sahillerindeki sayfiye yerleri, orta sınıftan ziyaretçileri ve bazı zanaatkârlar ile ailelerini muknatıs gibi çekiyordu. Trenler, yüz yıl

HARİTA 14.2. KITA AVRUPA'SINDAKI BELLI BAŞLI DEMİRYOLU HATLARI, 1851. Güney Fransa'ya ya da Güney İtalya'ya kıyasla Kuzey Fransa'da, Belçika'da, Alman devletlerinde ve Kuzey İtalya devletlerinde sanayileşme daha hızlı ilerlediği için, Avrupa'nın güneyine kıyasla kuzeyinde daha çok demiryolu hattı bulunuyordu.

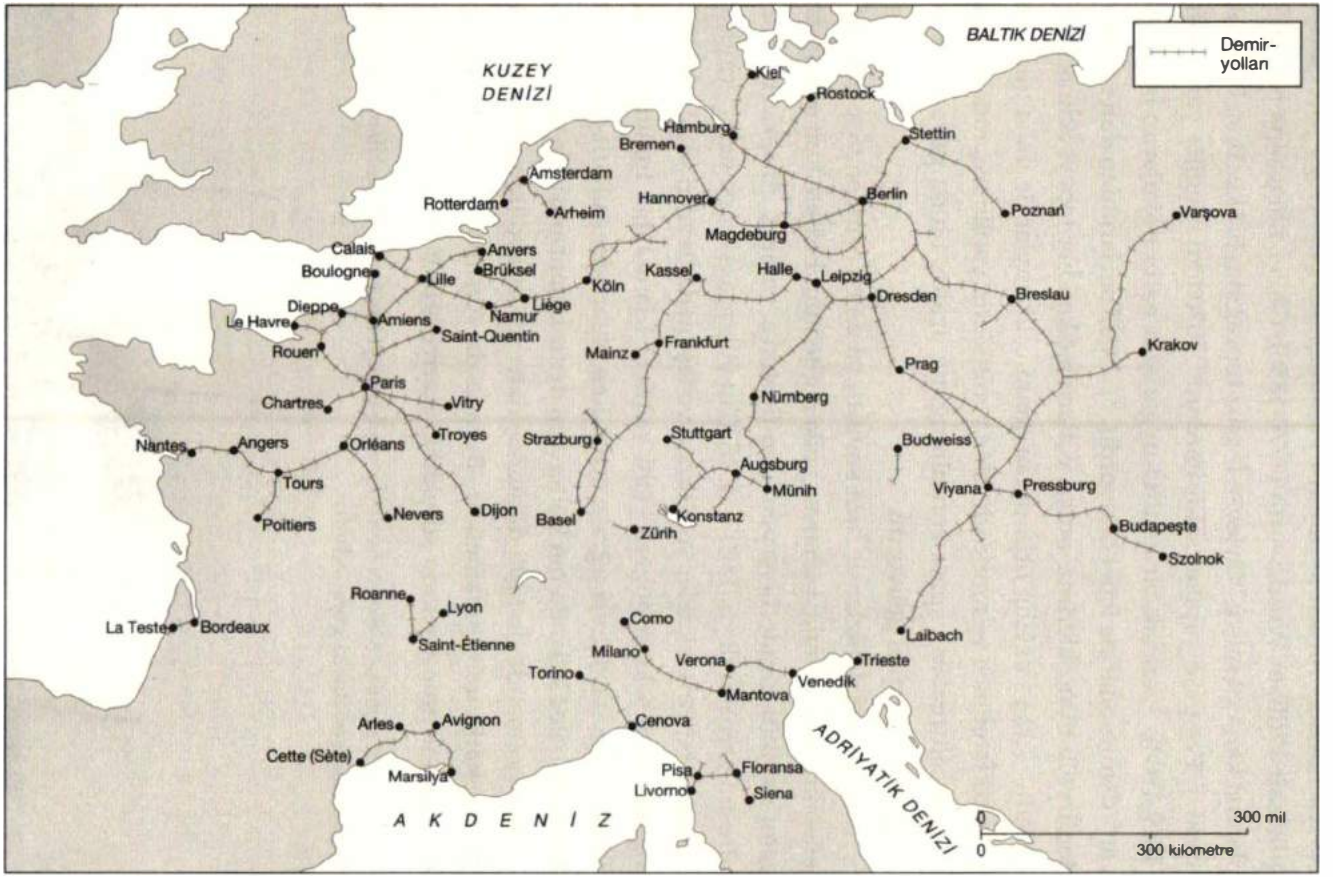

önce müşterileri prenslerle ve soylularla sınırlı olan Alman kaplıcalarına ve kumarhanelerine müşteri taşıyordu.

Ama bazı çağdaşlar, demir rayların ve lokomotiflerden yayılan simsiyah isin çevresel bedellerinden korkmaya başlamışlardı bile. Doğa için endişelenen İngiliz şair William Wordsworth (1770-1850), Göller Bölgesi'ne bir hat inşa etme planına karşı çıkmıştı: "Öyleyse İngiliz toprağının bir kuytusu bile masun değil midir / Peş peşe yapılan saldırılardan?" 1870'lerde İngiliz yazar John Ruskin (1819-1900), "yerleşik bir kentsel uygarlığın narin dokularını bıçak gibi doğrayan" demiryollarına lanet okuyordu. "... Babil surlarından daha geniş olan sizin demiryolu tümsekleriniz, onlar, yollarına çıkan her tepeyi acımasızca kesip sakatladı." Ama yüzyılın ortasından sonra çelik raylar ile daha güçlü lokomotiflerin kullanılması ve mühendislikte yeniliklerin yapılması, muazzam kazılar ve altyapı çalışmaları yapma zorunluluğunu azalttı; bu da peyzaja daha az zarar verilmesi anlamına geliyordu.

Irmaklar ve denizler de hıza kavuştu ya da en azından nispi olarak öyle söylenebilir. 1816 yılında, buhar ve yelken gücünün birlikte kullanıldığı bir buharlı gemi on yedi günde Liverpool'dan Boston'a vararak, önceki en hızlı yolculuk süresini yarıya indirdi. 1820'li ve 1830'lu yıllarda Avrupa nehirlerinde çalışmaya başlayan buharlı tekneler yolculukta ve taşımada devrim yarattı. 1840'lara gelindiğinde, tam seksen buharlı gemi yalnızca İrlanda'dan İngiltere'ye sığır ve süt ürünleri taşımacılığıyla uğraşıyordu. Ren Nehri'nde buharlı gemiler, İsviçre'nin Basel kenti ile Hollanda'nın Rotterdam deniz limanı arasında vızır vızır işliyordu.

Aynı zamanda da taşla döşenmiş daha iyi karayollarının Sanayi Devrimi'ne yaptığı katkı unutulmamalıdır. Burada da Avrupa'nın ekonomik gelişim öyküsü, yenilenme yanında sürekliliği içeriyordu; bazı önemli yönleriyle Sanayi

Great Western gemisi, 1838'de New York'a yaptığı ilk yolculuk için Bristol'den ayrılıyor. Buhar gücü, bu yolculuğu on dokuz güne indirdi.

Devrimi'nin, hâlihazırda işler durumda olan teknolojilerin ve iş görme tarzlarının yenilikçi şekilde genişletilmesine dayandığını bize hatırlatıyordu.

Çeşitli Millî Sanayi Deneyimleri

19. yüzyılın ilk yarısında, Sanayi Devrimi, Batı Avrupa'yı Güney ya da Doğu Avrupa'daki ülkelerden daha fazla etkiledi. Dahası, bir devlet içindeki bazı bölgeler bile imalat ekonomisine doğru önemli değişimler geçirdi: İspanya'da Kastilya değil Katalonya; Alman devletlerinde Prusya değil Ruhr ve Renanya; Güney İtalya ve Sicilya değil Kuzey İtalya'da Piyemonte ve Lombardiya (*bkz.* Harita 14.3).

Modern endüstrilerin geliştiği bazı bölgeler, uzun süreli ekonomik temellere dayanıyor olmanın avantajına sahipti (*bkz.* Tablo 14.2). Bu, 1831'de bağımsızlığını kazanan ve kıta Avrupa'sında makineli üretimin ve fabrikaların en fazla yoğunlaştığı ülke olan Belçika için doğruydu. Belçika'nın kuzey komşusu ve bir zamanların büyük ticari gücü olan Hollanda iktisadi açıdan görece gerilemeyi sürdürürken, Belçika sanki hızlı sınai gelişim için örnek oluşturuyordu. Hollanda gibi Belçika da yoğun nüfuslu ve kentleşmiş bir ülkeydi, bu da mamul mallar ve emek için talep sağlıyordu. Flandre, yüzyıllardan beri güzel tekstil malları üretiminin ve ticaretinin merkezi olagelmişti. Belçika'da imalat patlama yaptı. Zengin kömür yataklarına sahip Belçika'da demiryolu yapımının hızla ilerlemesi, malların Belçika limanlarından Orta Avrupa'ya taşınmasını kolaylaştırdı.

Tablo 14.2. Avrupa Ülkelerinin İmalat Kapasitesi (bin beygir gücü buhar enerjisi olarak).

Ülke	1800	1850
Büyük Britanya	620	1.290
Alman devletleri	40	260
Fransa	90	270
Avusturya	20	100
Belçika	40	70
Rusya	20	70
İtalya	10	20
İspanya	10	20
Hollanda	—	10
Avrupa	860	2.240

Kaynak: Carlo M. Cipolla, haz. *The Fontana Economic History of Europe, Vol. 4(1), The Emergence of Industrial Societies* (Londra, 1973), s. 165.

Öncü Britanya'nın Makineleşme Çağı

Sanayi Devrimi niçin İngiltere'de başladı? 18. yüzyılın ikinci yarısında Britanya, "dünyanın atölyesi" olma yönünde epey yol kat etmişti bile. Sermaye-yoğun ticari çiftçilik, İngiliz tarımını başka her yerden önce dönüştürmeye başlayarak,

HARİTA 14.3. AVRUPA'DA SANAYİ DEVRİMİ, 1815-1860. Britanya'da ve kıta Avrupa'sında sanayinin yoğunlaştığı ve geliştiği alanlar.

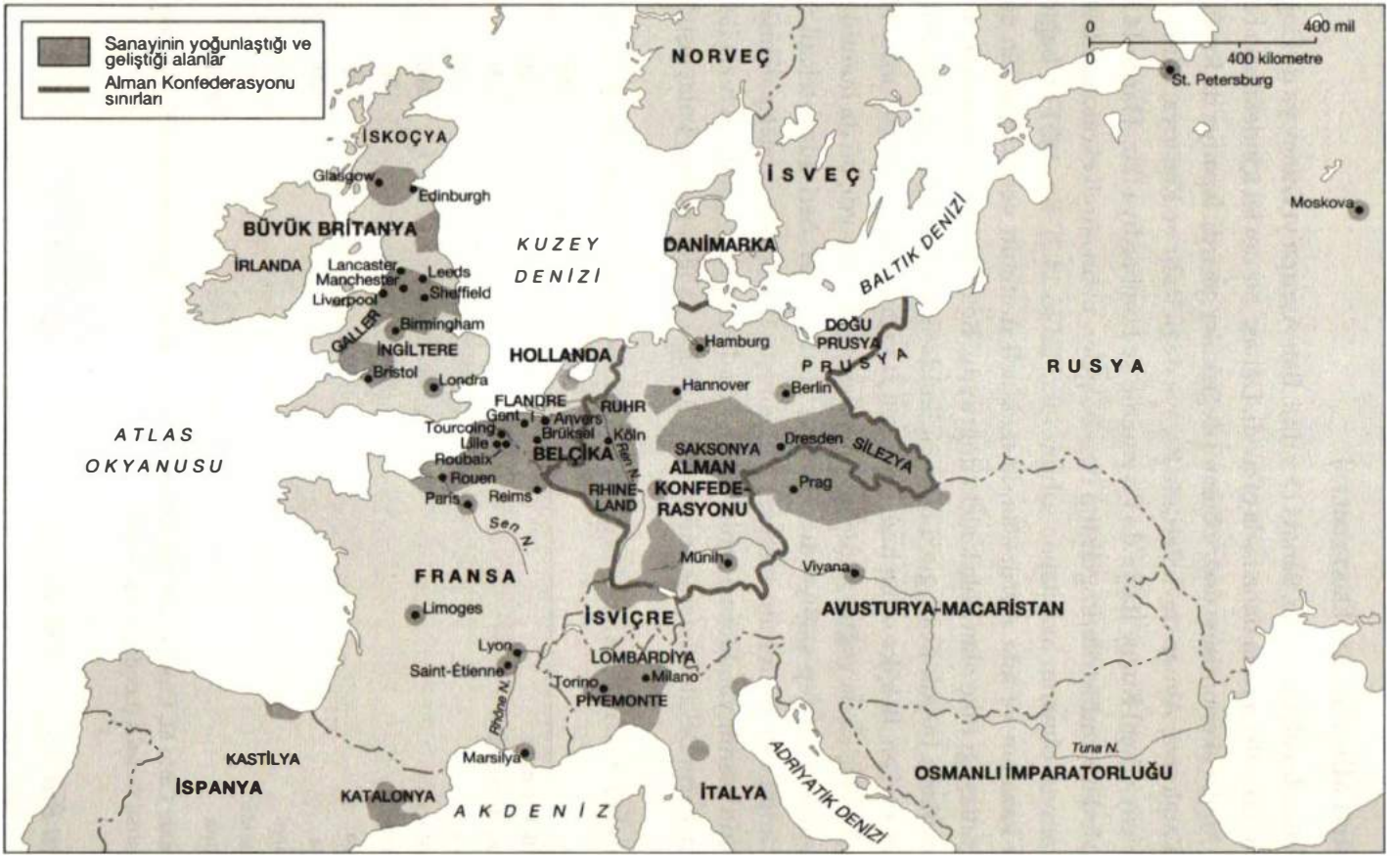

Britanya'nın artan nüfusunu besledi. Britanya, su taşımacılığına yakın konumda kömür ve demir cevheri kaynaklarına sahipti; dolayısıyla da ham maddelerin fabrikalara görece kolay taşınması mümkün oluyordu. Britanya'nın kısmen zengin sömürge ticareti üzerine inşa ettiği ticari hâkimiyet, imalata yatırılmak üzere sermaye sağlıyordu. Britanyalı müteşebbisler ağırlıklı olarak öz finansmana dayanıyorlardı ve ilk başlarda bankalar, uzun vadeli yatırımlarda nispeten küçük bir rol oynadılar. Bununla birlikte, hükümet, erken gelişmiş bir bankacılık sistemini teşvik ederek, bu sistemin yüzyılın sonraki dönemlerinde daha büyük bir rol üstlenmesini sağladı. Britanya'da şirket kurmak, kıta Avrupa'sındakine göre çok daha kolaydı; 1840'tan sonra Britanya'da insanlar, kaç kişi olursa olsun bir araya gelerek, sadece resmî kurumlara tescilini yaptırıp şirket kurabiliyordu.

Britanya toplumunun yapısı da iktisadi gelişmeye elverişli olduğunu kanıtladı. Varlıklı toprak sahibi soylular, zengin eşraf ve hevesli müteşebbisler arasında daha az toplumsal engel vardı. Ayrılıkçılara (Anglikan olmayan Protestanlara) temelde hoşgörü gösteriliyordu ve bunların bazıları imalatçı oldular.

Britanya hükümeti, işletmelere karışmama yönünde genel bir siyaset benimsedi. Ama 18. yüzyılda gümrük vergileri koyarak Britanyalı imalatçıları korumuş olan Parlamento, 1820'lerde, dış ekonomik meydan okumalara aldırmayarak gümrük vergilerini azaltabilecek konumdaydı. Parlamento, İngiltere'nin genişleyen ulaşım ağı için kaynak tahsis ederek, tüccarlara ve imalatçılara yardımcı oldu. Parlamento'nun çıkardığı arazi çevirme yasaları (ekilebilir toprak parçalarının birleştirilmesini ve meraların bölüşülmesini kolaylaştırarak), zengin toprak sahiplerinin varlıklarına varlık katmalarına yardım etti; arazilerinin daha üretken hâle gelmesini sağladı ve yatırım sermayesi birikimine olanak verdi.

Makineleşmenin giderek dönüşüme uğrattığı İngiliz pamuklu imalatı, Sanayi Devrimi'ne öncülük etti ve diğer sanayileri de peşinden sürükledi; pamuklu giysiler hızla popülerleşip yaygınlaştı ve yoksulların daha yeterli şekilde giyinmelerine de olanak sağladı. Pamuklu kumaş daha kolay temizlenebiliyordu, üstelik yünden, kamgarndan ve başka malzemelerden de daha ucuzdu. Pamuklu giysiler, zenginlerin gardıroplarındaki ipekli ve keten giysilerin yanında yerini aldı.

Pamuklu imalatçısı, Britanya'da sanayi toplumunun taçsız kralı hâline geldi, kendisini zenginleştirirken Britanya'nın ününü de pekiştiren başarılı müteşebbis timsali olarak saygı görür oldu. 1789-1850 yılları arasında Britanya'ya ithal edilen ham pamuk miktarı elli kattan fazla artarak, yıllık 5 milyon kilodan 267 milyon kiloya çıktı (bu pamuğun çoğu, Birleşik Devletler'in güneyindeki plantasyon kölelerince toplanıyordu). Aynı dönemde, Britanya'nın yıllık pamuklu tekstil üretimi 37 milyon metreden 1.851 milyar metreye çıktı. 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca, pamuklu ürünler Britanya'nın tüm ihracatının yaklaşık yarısını oluşturuyordu.

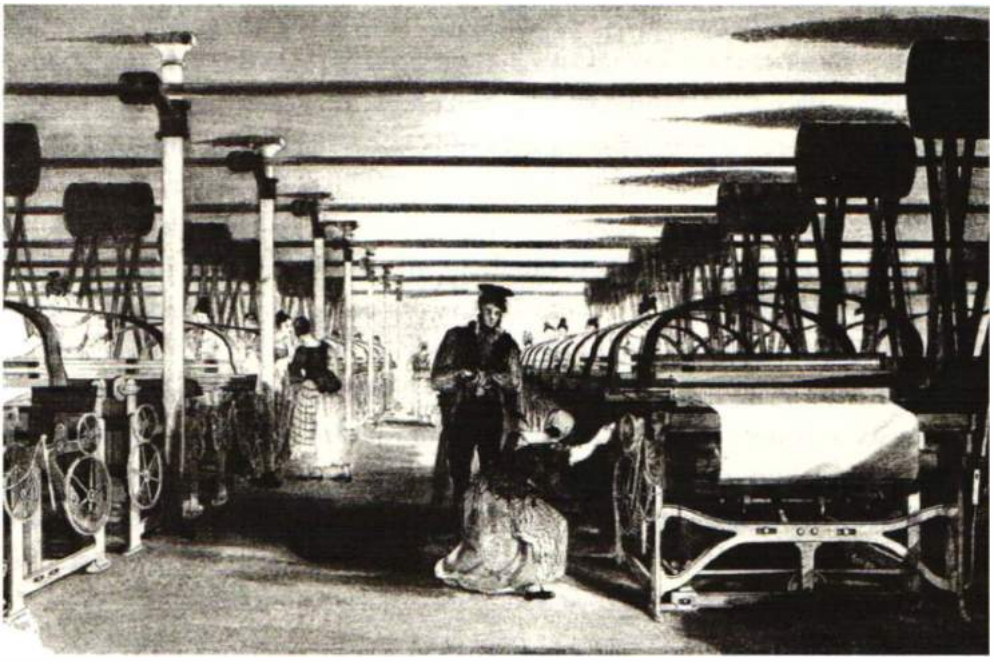

İngiltere'de bir pamuklu fabrikasındaki motorlu dokuma tezgâhları, 1830.

Britanya tekstil sanayisinde eğirme (pamuk, keten, ipek gibi lifli malzemeleri ipliğe dönüştürme işlemi), 18. yüzyılın son döneminde gitgide makineleşmişti (*bkz.* Bölüm 10). Motorlu dokuma tezgâhlarının ve motorlu örme işleminin (ipliklerin dokunarak bez ya da kumaş hâline getirilmesi işleminin) kullanıma girmesi, tam makineleşmiş üretimin önündeki son engeli kaldırdı. İngiltere'de 1833 yılında 2.400 olan motorlu dokuma tezgâhlarının sayısı 1850 yılında 224.000'e yükseldi.

Fransa'da Sanayileşme

Devrim ve Napoleon dönemlerindeki savaşlar ekonomik gelişmeyi kesintiye uğratmış olmasına rağmen, Fransa dünyanın ikinci büyük ekonomisiydi. Devrimci hükümet, bölgesel gümrük duvarlarının ve vergi farklılıklarının yarattığı keşmekeşi ortadan kaldırarak, Fransız iş adamlarının önündeki bazı engelleri de kaldırmıştı. Ama Fransa'nın kömür yatakları daha fakir ve daha dağınıktı; üstelik, demir cevheri yataklarına ve su kanallarına da uzaktı. Bu nedenle taşıma maliyetleri, ham madde fiyatlarının hep yüksek olmasına yol açtı. Fransa'da talep de Britanya'dakinden daha düşüktü çünkü Fransa'nın nüfusu 19. yüzyılın ilk yarısında sadece %30 arttı; aynı dönemde Britanya'da ise nüfus ikiye katlanmıştı. Fransa'da tarımsal üretim Britanya'dakinden daha yavaş gelişti; küçük aile çiftlikleri ayırt edici özellik olmaya devam etti. Tarımdaki yüksek vergiler, tarımsal verimliliği teşvik etmedi.

Fransa'nın bankacılık olanakları, Britanya'dakine ve Hollanda'dakine kıyasla görece az gelişmiş olarak kaldı. Napoleon'un 1800'de kurduğu Banque de

France'ın birincil işlevi, devlete borç vermekti. Zengin ailelerin bol paralarıyla beslenen bir avuç özel banka, daha güvenli göründüğü için hükümetlere borç vermeyi yeğliyordu. Dahası, bankalar –yatırımcılar gibi– iflas etmeleri durumunda sınırsız sorumlulukla karşı karşıyaydılar. Mevduat bankaları, özel sanayiye yatırım yapma hakkından özellikle yoksun tutulmuşlardı; bunun tek istisnası, demiryolları inşa eden şirketler gibi devlet imtiyazlarından yararlanan şirketlere yapılan yatırımlardı. Ödemelerin %90'ından fazlasının madeni para (altın, gümüş) ile yapılması zorunluluğu, sıradan ticari işlemleri bile güçleştiriyordu. 1850'lerin sonlarına kadar en küçük banknot 500 frank değerindeydi (vasıfsız bir işçinin neredeyse bir yıllık kazancına eşitti). Dolayısıyla bankalar, sıradan mudilleri çekmekte oldukça büyük zorluk yaşıyorlardı.

Büyüklüğü ne olursa olsun şirketlerle ilgili yatırımcıların duydukları kuşkuyu Fransız devleti de paylaşıyor ve yatırım amaçlı kurulabilecek "sermayesi paylara bölünmüş şirket" sayısını kısıtlıyordu. Üstelik birçok şirket, elde ettikleri kârı, işletmelerini büyütmeye yatırmaktan çok araziye yatıran temkinli aile firmalarıydı. Köylü ailelerinin birçoğu hâlâ paralarını evlerinde ya da bahçelerinde sakladıkları için yatırım sermayesi bulmak zordu.

Fransa'da da tekstil üretimi, sınai gelişimi hızlandıran faktör oldu. Aynı zamanda, Napoleon Savaşları'nın 1815'te bitmesi ile 1846-1847 ekonomik krizinin başlaması arasındaki dönemde kömür üretimi üç katına ve pik demir üretimi iki katına çıktı. Ama Fransız sanayisinin ünü gururlu bir şekilde lüks ürünlerin,

Fransa kırsalında bir marangoz atölyesi.

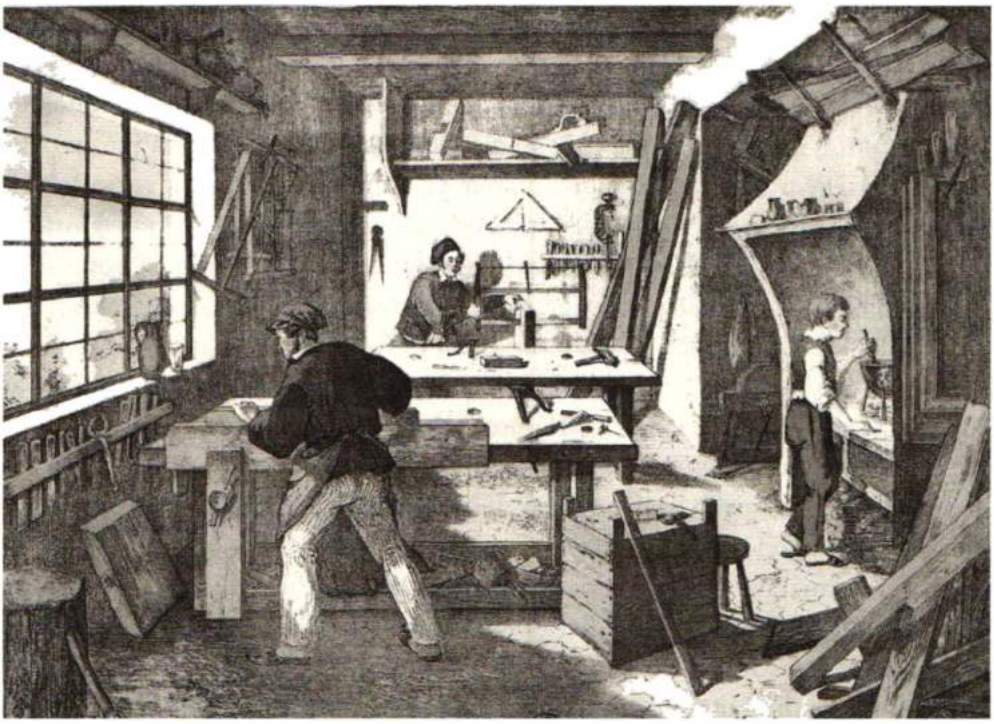

örneğin eldiven, şemsiye, çizme ve şık mobilyalar gibi "Paris malları"nın üretimine dayanıyordu. Mütevazı düzeydeki kentsel büyümenin kamçıladığı talep artışına yanıt olarak, atölyede üretim –örneğin fıçı, pipo ve saat yapımı– birçok kırsal bölgeye yayıldı. Düşük sermaye yatırımının damga vurduğu kırsal sanayi, Fransız ekonomik büyümesinin esas özelliği olmaya devam etti.

Fransız imalatçılar, devlet yardımının artmasından yarar sağladılar. Temmuz Monarşisi (1830-1848), yani Temmuz 1830'daki devrimle kurulan anayasal monarşi (*bkz.* Bölüm 15), bazen özel çıkarları –örneğin Britanya kaynaklı ithalatın dış rekabetinden korkan tekstil imalatçılarının çıkarlarını– koruyan yüksek gümrük vergilerini devam ettirerek, iş yerlerinin çıkarlarını korudu. Ticaretten ve sanayiden alınan vergiler olağanüstü düşük tutulmaya devam edildi. Hükümet, demiryolu hatlarının geçeceği arazileri ve köprüleri satın alarak ve demiryolu geliştirmeye yapılan yatırımlara asgari bir geri dönüş garantisi vererek, Fransa'da demiryollarının kurulması için belirleyici teşvikler sundu. İflas yasalarını hafifletti ve ceza olarak hapse atılıp, aşağılanmaya son verdi. Yeni yasalar, yatırımcıların, akraba olmadıkları ya da bazen hiç tanımadıkları kişilerle bir araya gelerek yeni şirketler kurmalarını kolaylaştırdı; bunların anonim ortaklıklar (*sociétés anonymes*) adıyla anılmaları bundan dolayıdır. Hükümet, 1830'larda Lyon'da ipek işçilerinin ve cumhuriyetçilerin çıkardıkları ayaklanmaları ezerek de işadamlarını memnun etti. Dahası, Britanya'da, Birlik Kurma Yasaları'nın (1799-1800) 1824'te feshedilmesiyle yasallaşan grev hakkı, Fransa'da 1864'e kadar yasadışı olarak kaldı.

Alman Devletlerinde Sanayileşme

Alman devletleri, sanayileşmede Britanya'nın ve Fransa'nın gerisinde kaldılar. Üç ana faktör, Alman devletlerinde imalatçılığı baltaladı: Birçok bağımsız devletin varlığı; ticari mal taşıyan her arabanın ya da teknenin içinden geçip aşmak zorunda olduğu gerçek bir finansal işkence olan ücret turnikelerinin ve gümrük duvarlarının yarattığı labirent; belirli ürünlerin üretimi ve dağıtımı üzerinde loncaların fiilen sahip oldukları tekeller. Bir bütün olarak, Alman devletleri ağırlıkla kırsal nitelikte kaldılar; bu devletlerin kırsal nüfus yüzdesi 1816-1872 arasında neredeyse hiç düşmedi. Dahası, 1846'daki kötü hasat ve onu izleyen tarımsal çöküntü, 1848 Devrimleri'yle de birleşerek (*bkz.* Bölüm 16), Alman ekonomik büyümesini, Fransa'da olduğu gibi, geçici olarak duraklattı.

Ama 1830'ların ortasından başlayarak tekstil imalatı, nüfus açısından en dinamik olan üç bölgede –Renanya'da, Saksonya'da ve Silezya'da– gelişti (*bkz.* Harita 14.3). Berlin, makine üretim merkezi hâline geldi. Kömür madenciliği ve demir üretimi, tüm kıta Avrupa'sındaki kömür yataklarının yarısına sahip olan Ruhr Havzası'nda gelişti. Prusya devleti, özel şirketlerin yönetim kurullarında görev yapmak üzere direktörler atadı, sanayi işletmelerinin gelişmesine yardımcı ol-

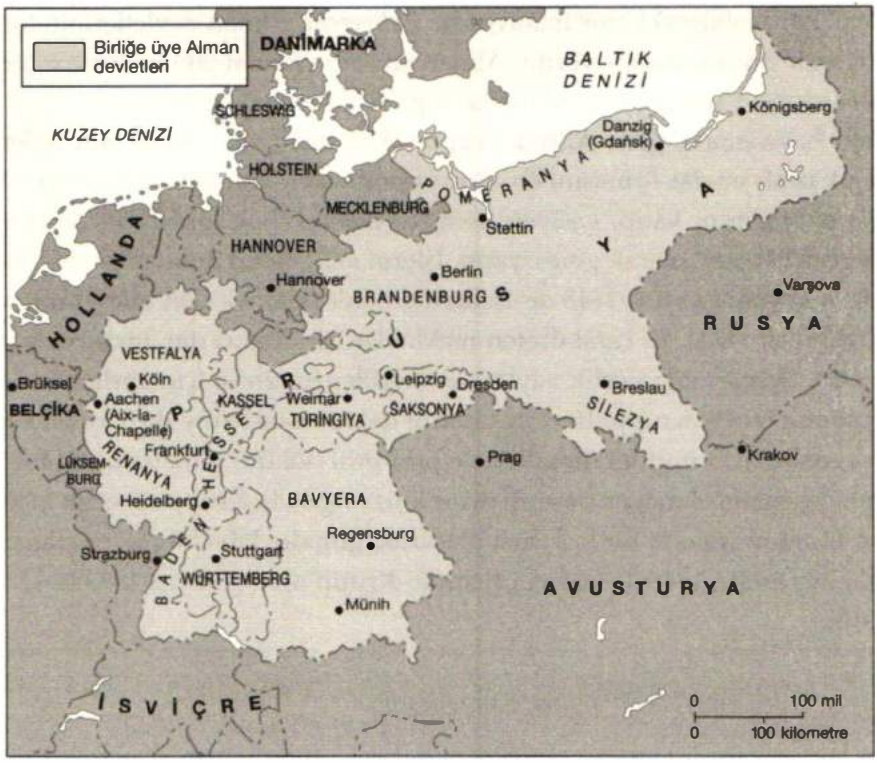

Harita 14.4. Zollverein (Alman Gümrük Birliği), 1834. Alman Gümrük Birliği'ne dâhil devletler ve şehirler. Prusya'nın öncülüğündeki bu kurum, Alman devletlerinin, gümrük vergilerini azaltmaya ve ekonomik faaliyetleri koordine etmeye yönelik yaptıkları ilk girişimdi.

mak üzere Britanya'dan teknik uzmanlar getirdi, teknik eğitim-öğretimi özendirdi ve sanayileşmeyi teşvik için cemiyetler kurdu. 1840'larda Prusya Bankası, yatırım sermayesi sağlamak üzere, sermayesi paylara bölünmüş bir kredi bankası olarak çalışmaya başladı; oysa diğer Alman devletlerinde sermaye azlığı sınai gelişimi kısıtladı.

Alman devletleri, bir gümrük birliği olan *Zollverein*'ı 1834'te kurdukları zaman, ticareti ve imalatı genişletme yönünde büyük bir adım atmış oldular (*bkz.* Harita 14.4). *Zollverein*, bir debbağın oğlu olan iktisatçı Friedrich List'in (1789-1846) buluşuydu. List, demiryolu yapımının ateşli bir savunucusu hâline geldi. Alman devletleri bünyesinde kurulacak bir gümrük birliğini ve demiryolu yapımını, ekonomik genişlemenin "Siyam ikizler"i olarak nitelendiren List, 1819'da Alman devletleri içindeki tüm gümrüklerin kaldırılmasını önerdi; ama diğer birçok liberal iktisatçının aksine Alman sanayilerinin İngiliz ithalatından zarar görmesini önlemek için koruyucu gümrüklerin yükseltilmesini de ısrarla savunuyordu. Alman devletlerinin siyasal birleşmesini hararetle savunan List, Almanların ancak gümrük reformu yoluyla kendilerini "İngilizlerin ayak işlerini yapıyor duruma düşmekten ... paspas gibi çiğnenen Hindulardan bile daha kötü muamele gör-

mekten" koruyabileceklerine inanıyordu. *Zollverein*, Alman devletlerinin topraklarının beşte dördünü kapsıyordu. Alman iktisadi ve sınai büyümesine mütevazı ölçülerde katkı yaparak, mamul malların pazarlarını genişletti.

Ruhr havzasında, genç Alfred Krupp (1812-1887), ölen babasının Essen'deki küçük çelik imalat firmasını on dört yaşındayken yönetmeye başladı. Kendi deyişiyle, "memur, kâtip, kasiyer, demirci, izabeci, kok kırıcı [ve] çevrim fırınında gece bekçisi" olarak görev yaptı. İşlerin azlığından dolayı firması 1832'de neredeyse kapanıyordu. 1848'de işçilerine ücret ödemek için aile gümüşlerini eritti. Nihayet, bıçak ve çatal üreten makineler için Rusya'dan bir sipariş geldi; bir Alman demiryoluna çelik yaylar ve dingiller üretmesi için verilen bir diğer sipariş bunu izledi. Krupp, 1851'de Londra'daki Kristal Saray'da (*Crystal Palace*), tren vagonları için ürettiği dingilleri ve pırıl pırıl döküm çelik namlulu bir topu (en yeni ve sonuç olarak en başarılı ürününü) sergiledi. Krupp'un çelik fabrikası ondan sonra muazzam bir başarıya ulaşarak, gitgide daha büyük ve daha kaliteli silahlar üretti. 1848'de 72 işçi çalıştıran Krupp'un işçi sayısı 1873'te 12.000'e yükseldi.

Güney ve Doğu Avrupa'da Seyrek Sanayileşme

Doğal kaynakların yeterince geliştirilmemesi ve hükümetlerin yeterli ilgi göstermemeleri nedeniyle Doğu ve Güney Avrupa'da sanayileşme cılız kaldı. Müteşebbisler, fakir tarım toplumlarında sermaye bulmakta zorlandılar. Bölgesel istisnalar elbette vardı; örneğin Kuzey İtalya'daki Piyemonte ile Lombardiya'da ve İspanya'nın Katalonya bölgesinde gitgide makineleşen tekstil üretimi, Bohemya'da ve Viyana yakınında kurulan sanayi yöreleri bunlardandı.

İspanya'da yetersiz ulaşım olanakları ve yatırımdan caydıran yasalar, sanayileşmeyi yavaşlattı. Taşımacılığa uygun nehirlerden yoksun olan İspanya, 19. yüzyılın ortasına kadar demiryolu sisteminin olmayışından da olumsuz etkilendi. 1829'da kabul edilen bir ticaret yasası, yatırımcıların birleşmesi yönündeki herhangi bir öneriyi devletin veto etme yetkisini onayladı. Kıta Avrupa'sı çapındaki 1846-1847 ekonomik krizinin ardından, devlet, bankacılığı Cortes'in (meclisin) denetimine soktu ve yatırımcılar "kamu yararı"na hizmet edeceklerini kanıtlayamadıkça yeni şirketlerin kurulmasını yasakladı.

Rusya nispeten cılız bir orta sınıfa sahipti; yüzyılın ortasında yaklaşık 57 milyonluk nüfusun yalnızca 160.000 kadarı tüccardı. Ne var ki nüfusun çoğunluğunu, beylerin topraklarına hayat boyu bağlı kalan serfler (*bkz.* Bölüm 18) oluşturuyordu. Onların toprağa bağlı köleliği, müteşebbislerin istikrarlı bir iş gücü bulmalarını zorlaştırdı; sanayi işçileri, imparatorluğun uzak doğu bölgelerine kaçmış yüz binlerce serf arasından çıkan kişilerdi.

Rusya İmparatorluğu'nda ulaşım gelişmedi. 1823'ten 1844'e kadar görev yapan maliye bakanı, demiryolu hatlarının gereksiz seyahati teşvik edeceği inan-

cıyla, demiryolu yapımına karşı çıktı. Moskova ve St. Petersburg ancak 1851 yılında demiryoluyla birbirine bağlandı. Yalnızca 5.400 kilometre civarında olan kullanılabilir yollar ticari ya da sınai kaygılarla değil, askerî kaygılarla yapılmıştı. Nehirler, ulaşım arterleri olarak işlev görüyordu ama gemiler buharlı değildi ve seyahat yavaştı. Üç yüz bin kayıkçı, yetmiş beş günlük bir yolculukla Volga Nehri'nde mavnaları yüzdürüyordu. 19. yüzyılın başlarında birkaç büyük kanal inşa edildi, St. Petersburg'u Volga Nehri'yle birleştiren kanal bunlardan biriydi. 19. yüzyılın ilk yarısında, hububat ve kereste dâhil, çoğunlukla Karadeniz limanlarından yapılan iç ve dış ticaret belirgin şekilde arttı. Bununla birlikte, kömür ve demir cevheri yatakları, St. Petersburg'dan, Moskova'dan ve Kiev'den binlerce kilometre uzaktaydı; ancak bin bir güçlükle ve korkunç bir maliyetle imalat merkezlerine taşınabiliyordu.

Kısmen Ortodoks Kilisesi'nin çabaları nedeniyle, Rusya'da sanayileşmeye –ve genel olarak Batı'ya– karşı belli bir düşmanlık her zaman vardı. 1860'lı yıllarda "fabrika", hatta "işçi" sözcüğü için genel kabul gören Rusça bir sözcük hâlâ yoktu. Sanayi işçisi köy yaşamıyla yakın bağlarını koruyordu. Devletin, endüstriyel gelişimi teşvik etmek için gösterdiği çabalar çok cılızdı. 1828'de İmalatçılar Konseyi kuruldu, en büyük şehirlerde ticaret odaları örgütlendi ve birkaç teknik okul açıldı.

Bu faktörlere rağmen, genel olarak bakılınca, 19. yüzyılın ilk yarısında Rus sanayisi ağırlıkla St. Petersburg, Moskova ve Ural Dağları'nda ve çevrelerinde olsa bile önemli gelişme gösterdi. Nüfus artışına yanıt olarak geleneksel imalat sektörlerinin sayıca artması gibi, pamuk sanayisi de hızla gelişti. Rus sanayi işçilerinin sayısı 1824'te 201.000 iken, 1860'ta 60 milyon civarındaki bir nüfusta 525.000'e yükseldi; işçilerin beşte biri, kazandıklarının bir kısmını efendilerine ödemek zorunda olan serflerdi. Aynı zamanda, Rusya daha fazla makine ithal etmeye ve yapmaya başladı. Bununla birlikte, eğirme ve dokuma işleri ağırlıklı olarak evde üretim çerçevesinde kaldı.

Orta Sınıflar

Avrupa orta sınıfının bir örnekliğini abartmamak gerekir. Orta sınıfın boyutu ve etkisi, Sanayi Devrimi sayesinde ekonomileri ve siyasetleri dönüşen Britanya'da, Fransa'da, Belçika'da, Alman devletlerinde ve Kuzey İtalyan devletlerinde, hâlâ soyluların hâkim oldukları İspanya'ya, Habsburg monarşisine ya da Rusya'ya kıyasla çok daha büyüktü.

Orta sınıf, toplumsal düzenin temelini ailenin oluşturduğu dünyaya bakış tarzını yansıtan bir iktisadi ve siyasal teoriyi liberalizmde buldu. Aile içinde erkekler ve kadınlar, hiç değilse teorik olarak, ayrı alanları işgal ediyorlardı. Din ve eğitim, orta sınıf ailelerde ayrıcalıklı bir yere sahipti. Aynı zamanda, 19. yüzyıl orta sınıfına kimi zaman atfedilen bütün o tutumluluğa rağmen, burjuva zenginliği, bir konfor kültürünün gelişmesinde ifadesini buldu.

Aile boyu konser.

Orta Sınıfların Çeşitliliği

Orta sınıf, Avrupa'nın süregiden dönüşümünün ortasında giderek büyüdü ve çeşitlendi. Bu sınıf ne soyluluk unvanına sahip olan ne de iktisadi geçim için bedensel iş gücüne mecbur bir işçi ya da köylü olan tüm insanları kapsıyordu. "Burjuva" ve "burger" terimleri, (bazı vergi türlerinden muafiyet gibi) özgül haklardan yararlanan, hatta bölgesel hükümdarlarca tanınmış bağımsızlığı bulunan Lübeck, Bremen ve Hamburg gibi şehirlerin sakinlerini belirtmek için ilk olarak ortaçağda kullanılmaya başlandı. 19. yüzyıla gelindiğinde, orta sınıf, Batı Avrupa'da toplam nüfusun kabaca %15 ila %25'ini oluşturuyordu ama İsveç'te, Doğu Avrupa'da ve Balkanlar'da bu oran çok daha düşüktü; yüzyılın başlarında Rus orta sınıfı, bazı aydınlar ve Ortodoks rahipler de dâhil, nüfusun en çok %2'si kadarını oluşturuyordu.

19. yüzyılda orta sınıf, çok çeşitli ekonomik konumları, meslekleri, eğitim düzeylerini ve beklentileri kapsıyordu. Bu sınıf, tepesinde iyi bağlantılara sahip bankacı ailelerin, sanayi kodamanlarının ve en zengin toptancı tüccarların yanı sıra az sayıdaki üst düzey hükümet bakanının ve elçinin bulunduğu bir toplumsal piramit olarak hayal edilebilirdi. Avukatlar ile noterler (her iki grup da "liberal meslekler" adıyla anılır olan kesimin parçasıydı) ve iş yerlerinden, kiralık mülklerinden, rahat devlet mevkilerinden mütevazı gelirler elde eden aileler, tepedeki bu aşırı varlıklı grubun altında yer alıyorlardı. Genel olarak, para kazanmak için bazı kaynaklar, bağlantılar ve kredi olanakları gerekliydi. Berlin'de

her beş girişimciden dördünün babası bankacı, imalatçı ya da tüccardı; onları iş dünyasına babaları sokmuştu ya da kendileri iş kursunlar diye onlara yeterli para vermişti. Piramidin tabanında, soyluların ve zengin burjuvazinin acımasız şakalarına konu edilen "küçük burjuvazi" yer alıyordu. Kendilerini gururla orta sınıftan sayan mütevazı imkânlara ve beklentilere sahip dükkâncılar, şarap tüccarları, küçük memurlar, öğretmenler, kafe sahipleri ve bazı zanaatkârlar –özellikle kuyumculuk gibi lüks işlerle uğraşanlar– bu katmanı oluşturuyorlardı.

Viyana'da yürüyüşe çıkmış orta sınıftan bir çift.

Zengin tüccarların ve sanayicilerin birçoğu, arazi sahipliğiyle hâlâ yakından bağlantılı olan toplumsal prestij açlığı içindeydi. Orta sınıfın sahip olduğu arazi oranı, 19. yüzyılın ilk yarısında Britanya'da, Fransa'da, Alman ve İtalyan devletlerinde hızla arttı. Arazi sahipliği (özgül olarak da arazi için ödenen vergiler) Batı Avrupa'nın çoğunda seçmenlik hakkının temeli olmaya devam ettiği için, bu durum orta sınıfların siyasal nüfuzunu daha da artırdı.

Millî zenginlikteki payları 1800-1850 arasında yaklaşık %20'den yaklaşık %10'a düşmüş olmasına rağmen, arazi sahibi seçkinler –soylu olsunlar ya da olmasınlar– hâlâ Britanya'da toplumsal statünün tepesinde bulunuyorlardı. Bazı İngiliz "taşra beyefendileri", sıradan "kaliko basmacısı" ve "dükkâncı" sayarak küçük gördükleri kişilere tepeden bakıyorlardı; oysaki bazı asilzadeler, taşıdıkları unvanlarını ailelerinin bir yüzyıl önce ticaretle ya da sanayiyle kazandığı servetlere borçluydular. Keza, Britanya'da aile serveti hâlâ en büyük erkek evlada miras kaldığı için bazı ikinci ve üçüncü erkek evlatlar, Prusya'daki denklerinin hissetmiş olabilecekleri aşağılanma duygusuna kapılmaksızın kırsal yaşamı terk edip işadamı oldular. Birçok soylu aile, evlatlarının zengin işadamlarının oğullarıyla ve kızlarıyla evlenmiş olmalarından mutluluk duyuyordu.

Girişimcilik İdeali ve Toplumsal Hareketlilik

Girişimci, saygı duyulan ve örnek alınan bir adam olarak ortaya çıktı. İskoç filozof ve iktisatçı Mill (1773-1836), "toplumun hem en akıllı hem de en erdemli parçası" dediği orta sınıfın siyasal savunucusu oldu. Mill'in 1820'de yazdığı *Essay on Government* (Hükümet Üzerine Deneme), arazi sahipliği çıkarlarına bencilce ön-

celik verdikleri için soyluları kınıyordu: "Sanki uykudaymışlar gibi çalışmadan, risk almadan ya da tasarruf yapmadan zenginleşiyorlar. Toplumsal adalet genel ilkesine göre, zenginliklerin bu şekilde artışı üzerinde ne hak iddia edebilirler?" İspanya'da orta sınıf –zengin Barselona liman şehrinde bankerler, imalatçılar ve tüccarlar, Madrid'de ise avukatlar ve devlet memurları– soylu "aylaklığı"nın aksine, kendisini "faydalı sınıf" olarak görüyordu. İngiltere'de, Hollanda'da ve bazı alman devletlerindeki orta sınıf ailelerin birçoğu, çok çalışmanın insanı günahtan kurtarıcı mahiyetini vurgulayan tebliğci Protestanlıktan etkilenmişti. Paris'te yayınlanan bir gazete, burjuva olmanın ne anlama geldiğini 1847'de şöyle tanımlıyordu: "Burjuvazi bir sınıf değildir, bir konumdur; kişi o konumu kazanır ya da kaybeder. Çalışma, tutumluluk ve yetenek bunu kazandırır; zaaf, savurganlık ve tembellik ise kaybettirir."

"Saygıdeğerlik" anlayışı, Avrupa'da yavaş yavaş değişti. Prusya'da bile, 19. yüzyılın başlarında değiştirilemez toplumsal hiyerarşiyi ve itaat zorunluluğunu vurgulayan okul kitapları yavaş bir değişim geçirerek çok çalışmanın, öz disiplinin ve tutumluluğun erdemlerini anlatmaya yöneldi. Orta sınıftan aileler, servetlerindeki artışı, saygıdeğerliğin en iyi güvencesi olarak görmeye başladılar. İflas, ölümden daha kötü sayılır oldu.

Kendi çabasıyla başarıya ulaşmış adam ideali doğdu. Yine de hızlı toplumsal yükselme hâlâ zor ve oldukça seyrekti. Göz alıcı başarı öyküleri elbette vardı. Hırdavat ve koşum ustasının oğlu olan Galli Robert Owen (1771-1858), iş yaşamına kâtip olarak başladı ve sonra kumaş satıcılığı yaptı. Kendi tekstil işini kurmak için borç alan Owen, zamanla İskoçya'daki büyük ve zengin New Lanark Mills'in ortağı oldu. Britanya başbakanlarından Robert Peel (1788-1850), bu konuda verilebilecek bir diğer örnektir. Peel'in ailesi biraz araziye sahipti, büyük babası kapı kapı dolaşarak öteberi satardı, babası ise Lancashire'ın en başarılı müteşebbislerinden birisi hâline geldi. 1790'a gelindiğinde Peel, İngiltere'nin en zengin adamlarından birisi olarak Sir Robert Peel unvanıyla Parlamento'da yerini almıştı. Nispeten varlıklı zanaat ustalarının saflarından çıkıp toplumda yükselmek de elbette bir dereceye kadar mümkündü. Yine de zor zamanlarda küçük burjuvalar, işçi sınıfı saflarına katılmak durumunda kalabiliyorlardı. Ekonomik krizlerden ya da kişisel felaketlerden olumsuz etkilenme ihtimali böyle ailelerin peşini bırakmıyordu.

Öne Çıkan Meslekler

Kentsel büyüme sonucunda avukatların, doktorların ve noterlerin sayısı arttı. Fakat çoğunlukla, bu mesleklerdekilerin özlemleri, elde ettikleri kazançtan ve saygınlıktan hep daha yüksek kaldı. Honoré de Balzac'ın (1799-1850) romanlarında, genç orta sınıf erkekler, "bir kavanoza konulmuş örümcekler gibi birbirlerini öldürürler". Avukatlar sayıca artsalar bile, parlak bir ün kazanamadılar. 1830'lu

Daumier, davasını savunan bir avukatı tasvir ediyor.

ve 1840'lı yıllarda Fransız karikatürcü Honoré Daumier (1808-1879), avukatları, adalete hizmet etmekten çok, ücret sızdırmakla ilgilenen arzsız, kendini beğenmiş ve duyarsız kişiler olarak betimledi. Bununla birlikte, Britanya'da –ve başka yerlerde– 18. yüzyılın "düzenbaz dava vekili" imajının yerini yavaş yavaş "saygıdeğer avukat" imajı aldı. Kentlerin büyümesiyle noterler de zenginlik ve statü sahibi oldular. Tapu senetlerini tescil ederek ve arşivleyerek, mülkün değerinin bazen %10'undan fazlasına tekabül eden ücretler kazandılar; ama bazı müşteriler bunu böyle söylemeyi tercih etmezlerdi. Noterler evlilik belgeleri, çeyiz anlaşmaları ve vasiyetname düzenliyorlardı. Böylelikle çoğu ülkede, günah çıkaran pederlerin finansal denkleri olarak kaldılar: Müşterilerin servetleriyle ilgili en derin sırların bazılarını biliyorlardı ya da en azından tahmin ediyorlardı.

19. yüzyıl Avrupa'sında doktor sayısı hızla arttı ama doktorlar hâlâ bir zanaat dalının mensupları değil de birer profesyonel olarak tanınma mücadelesi veriyorlardı. Birçok zeki araştırmacı hiç adı sanı bilinmeden emek harcarken, kötü ünlü bazı şarlatanlar halktan alkış alıyorlardı. Frenginin bulaşıcı olmadığını kanıtlandığını öne süren –böylelikle, yatıştırıcı sözleri için ona para ödeyen müşterilerine güven veren– süslü püslü Fransız doktor, bu ikinci gruptandı. Doktorların ellerinin altındaki tedavi olanakları sınırlıydı; doktorluk mesleğinin saygınlığının asgari düzeyde kalmasına bu da katkı yapıyordu. Çağlar ötesinden gelen hurafelere dayalı çarelere halkın duyduğu inanç devam ediyordu. Yüzyılın ortalarında Londra'da bulunan hastanelerin pek çoğu, 1800'den itibaren kurulmuştu.

Batı Avrupa'da doktorlar, meslek cemiyetleri oluşturmaya başladılar. *British Medical Society* (Britanya Tıp Derneği), standartlaştırılmış eğitimi ve profesyonel

kimliği teşvik etmek amacıyla 1832'de kuruldu. Bazı ülkelerde, cerrahların ellerine neşter alabilmek için tıp öğrenimi görmüş olmaları ilk kez zorunlu tutuldu; en azından yasal olarak böyleydi. 1858 tarihli Britanya Tıp Yasası, doktorlarda aranan nitelikleri standartlaştırdı ama zorunlu tutmadı.

Başka meslekler de yavaş yavaş saygınlık kazandı. İskoç yazar Sir Walter Scott'ın 1820'de bir yeğeninin geleceğini değerlendirirken dediği gibi, eğer genç adam ordu için uygun görünüyorsa, pekâlâ orada ilerleyebilirdi ama uygun görünmüyorsa, "Çok saygıdeğer bir iş olan muhasebeciliği seçmekten daha iyi bir yol tutamaz"dı. Veterinerlik ve eczacılık gibi alanlardaki yeni yeni meslekler de zanaatkârların ve köylülerinin oğullarına açıktı. Orta sınıflara mensup din adamları ve öğretmenler gitgide çoğaldı. Devletin erişim alanının genişlemesi de daha fazla memur ve bürokrat ihtiyacı doğurarak, orta sınıftan erkek evlatlara cazip iş olanakları sağladı.

Orta Sınıf Kültürü

Orta sınıflar, toplumsal düzen için ailenin en iyi garantiyi sağladığına inanıyorlardı. Burjuvaların çoğu, erkekler ve kadınlar için ayrı alanlar fikrine sıkıca sarılmıştı. Eğitim-öğretim ve din (ne denli çeşitli olsa da) orta sınıflar için ortak bir kültür sağladı. 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl başlarında bir müjdecilik (evanjelizm) dalgası Britanya'yı etkisi altına aldı ve kıta Avrupa'sının bazı yerlerinde de dinsel coşkunun canlandığı görüldü.

Evlilik ve Aile

Evlilik için eş seçiminin akıllıca yapılması, ailenin zenginliğini ve konumunu koruyabiliyor, hatta güçlendirebiliyordu çünkü böylelikle yüklüce drahomalara, zengin gelinlere ve damatlara kavuşuluyordu. Çevresinde dolaşılacak daha az soylu vardı. Akılsızca yapılmış ya da uygunsuz sayılan ("dengi dengine olmayan") evliliklerin –yani, toplumsal hiyerarşinin çok uzak basamaklarındaki iki kişi arasında kurulan birliğin– yol açtığı felaketler, romanlarda ve piyeslerde çok tutulan konular olmaya devam ediyordu.

Aşk, eş seçiminde mutluluk verici bir rol oynayabiliyordu;ve bu rol gitgide büyüdü. Müstakbel eşlerin, evlilik görüşmeleri yapılırken görüşlerinin dikkate alınmasında ısrar etme olasılıkları giderek kuvvetlendi. Parisli bir kadın, babasına, "hayatta bir fırsat yakalamak için ... sevmediğim birisiyle" evlenemem demişti. "... Onu sevmezsem ve arzulamazsam, ona nasıl sarılırım?"

Orta sınıftan bazı aileler, evlatlarının geleceğini güvenceye alma kaygısıyla, yaklaşık 1820'den sonra doğum kontrolü uygulamaya ve çocuklarının sayısını ikiyle sınırlamaya başladılar. İktisatçı Jean-Baptiste Say (1767-1832), aile planlamasını teşvik ederek, "çocuk sayısını artırmaktan çok, tasarruf mevduatlarını

artırmak gerek," uyarısında bulunmuştu. Doğum kontrolüne yönelik başka ilkel biçimlerinin yanı sıra, dışarı boşalma (*coitus interruptus*) da elbette yaygınlaştı.

Orta sınıftan ailelerde çocukluk ve ergenlik çağı kavramları gelişti. "Çocuk odası" ve küçüklerin ebeveynlerini ya da konukları görmeye geldikleri "çocuk saati" kavramları, orta sınıfa aitti. İşçi ve köylü ailelerin çocuklar için özel bir oda ya da bölüm ayırma olanakları yoktu. İşçi ve köylü çocuklarının çoğu, bedensel açıdan çalışabilir duruma gelir gelmez çalışmaya başlamak zorundaydı. Çıraklık yapan çocukların birçoğu aileleriyle değil, seçilen zanaatın ustalarıyla birlikte yaşıyordu.

Çocuklar da birer yatırım –ve elbette çok daha fazlası– oldukları için ebeveynlerin, evlatlarına özdisiplin ve özgüven aşılayarak, aile sorumluluklarını almak üzere onları eğitmeleri gerekliydi. Almanlar, birçok 19. yüzyıl romanına konu olan bu kültür ve karakter eğitimine *Bildung* diyorlardı.

Ayrı Dünyalar ve Evcimenlik Kültü

19. yüzyıl orta sınıfının gözünde aile, düzenin temeliydi; İngilizlerin "fazilet ocağı" dedikleri şeydi. Erkeklerin birçoğu, kadınları, kendi evcimen dünyaları içinde kaldıklarında "faziletli" sayıyordu; ailelerine rahatlık, mutluluk ve maddi düzen sağlamakla yükümlü "melekler" olarak görüyordu. Bununla birlikte, burjuvaların birçoğu kadınların ancak mutlak ihtiyaç nedeniyle ve başka bir seçenek kalmayınca bir iş tutmaları konusunda ısrar etse de orta sınıftan kadınların birçoğu ticaret alanında çalışıyordu: Kadınlar, kocalarının dükkânında ücret almadan tezgâhtarlık yapıyorlardı ya da hukukçu, doktor veya noter olan eşlerinin yazıhanelerinde kabul memureliği ve kâtiplik yapıyorlardı.

Aynı zamanda da evcimenlik kültü gitgide erkeklikle ilgili kavramlara temel oluşturmaya başladı: Erkekler ailenin geçimini sağlamakla ve geleceğini güvenceye almakla yükümlüydüler. Ama 19. yüzyıl ortalarında, İngilizlerin "erkeklik" anlayışı, bedensel kuvveti vurgular hâle geldi. Erkekler spor kulüplerine gitgide daha çok katılır oldular. Oxford ve Cambridge üniversiteleri, sportif üstün başarıya ayrıcalık tanıyan ve mücadeleci erkeklere özgü alanlar olup çıktılar. Belki de bu eğilim, İngiliz toplumunda kadınların yararlanmasına açık fırsatların gitgide arttığı şeklindeki tehdit algısına yönelik olduğu kadar, üniversitelerdeki ve Britanya'nın gelişen kentsel âlemindeki bir homoseksüel alt kültüre yönelik olarak da verilen bir tepkiyi yansıtıyordu.

Kadının statüsü, babasının ve kocasının statüsüne yakından bağlı durumda kaldı. Fransa'da Napoleon Yasası bütün erkekleri yasa önünde eşit kıldı ama her kadını kocasının (ya da babasının) iradesine tabi durumda bıraktı. Britanya kralı IV. George (saltanatı 1820-1830), 1820'de tahta çıkınca, karısı Caroline'i zinadan yargılatmakla tehdit edip, İtalya'dan dönmesini engelleyerek onun kraliçe olma-

Kadının ayrı dünyası, hanenin içindeydi ve çocuklara, hizmetlilere göz kulak olmayı kapsıyordu.

sını önlemeye çalıştı. Ama kadınlar –özellikle de orta sınıftan kadınlar– kraliçe adına dilekçe verip, kendi ilişkileri ayyuka çıkmış olduğu için kralı çifte standart uygulamakla suçlayınca, kral bu planından vazgeçmek ve kraliçesini kabul etmek zorunda kaldı. Bir balad, kadınları Caroline'e destek olmaya çağırıyordu:

Kulak verin ey İngiliz eşler
Destekleyin incinmiş Kraliçe'nizi,
Savunun haklarını; sizin de haklarınız bunlar,
Açıkça görülebildiği gibi.

Orta sınıftan kadınlar çocuklarına bakıyor, yemeklerin planlanıp pişirilmesiyle uğraşıyor, hizmetlileri denetliyor ve ailenin toplumsal sorumluluklarını takip ediyorlardı. Çocuklarının eğitimi üzerinde çok etkiliydiler; resmî okul öğretimini takviye ediyor ve bazı dinsel bilgileri verme sorumluluğunu üstleniyorlardı.

Orta sınıftan Britanyalı feministler, kadınların hukuksal ve siyasal tabiliğine meydan okumaya, kadınların ve erkeklerin "ayrı dünyalar"a yerleştirilmesi sorununu tartışmaya başladılar. Bazı kadınlar artık oy hakkı istiyorlardı. 1851 yılında, yazar ismi belirtilmeden yayınlanan *The Enfranchisement of Women* (Kadınların Yurttaşlık Hakları) adlı çalışmasında Harriet Taylor Mill (1807-1858), cinsiyeti nedeniyle herhangi birini aşağı düzeyde kabul etmeninve dolayısıyla oy

hakkına layık görmemenin adaletsizliğini vurguluyordu. Kadim dostu ve müstakbel kocası John Stuart Mill (1806-1873) on sekiz yıl sonra, yani 1869 yılında, *The Subjection of Women* (Kadınların Köleleştirilmesi) adlı kitabı yayınladı. Mill, piyasa ilişkilerinin belirlediği bir toplumda kadınların da erkekler gibi eşit olarak yarışabilmeleri gerektiğini savundu. Feministler, evlenen kadınların, beraberlerinde getirmiş oldukları mal mülk üzerindeki denetimlerini sürdürmelerine izin verilmesini istiyorlardı. Ne var ki, kadın haklarına karşı çıkanlar, feminist hareketi Fransız Devrimi'nde sergilenen şiddetle ya da işçi sınıfının mücadele azmindeki kabarmalarla özdeşleştirdiler. Üst sınıflardan Britanyalıların birçoğu feminizmi "saygı duymaya değmez" bir hareket olarak görmeyi sürdürdü.

Rahatlık Kültürü

Avrupalı orta sınıflar, rahatlığa ve mahremiyete dayalı bir kültürü yavaş yavaş şekillendirdiler. Burjuva ailelerin çoğu bir ya da daha çok hizmetli çalıştırabiliyordu ve birkaç odalı apartman dairelerine sahipti. En zenginler çoğunlukla apartmanların ilk katlarında otururlardı; ama kapıcının yaşadığı zemin katta oturmaları alışılmış bir şey değildi; maddi durumu bu kadar iyi olmayan komşular ise merdiven tırmanmak zorundaydılar.

Noterlerin, avukatların ve hekimlerin çok odalı ofislerinde olduğu gibi, zamanla mutfak ve hatta yemek odası için ayrı odalar kullanılmaya başlandı. Ulusal ve bölgesel çeşitlemeleri olan, belirgin şekilde orta sınıfa özgü bir iç tasarım üslubu yavaş yavaş ortaya çıktı. Oturma odası eşyaları arasında muhtemelen hepsi de kuşaktan kuşağa aktarılmış bir ya da iki dolap, bir çekmece, süslü bir masa ve sandalyeler, Fransa'da Limoges porseleni, İngiltere'de Wedgwood çinisi, kristal bardaklar, bir duvar saati, şamdanlar, duvarlarda bir ya da iki resim ve baskı yer alırdı. Alman dekorasyon üslubunda duvar kâğıdı ve seyrek yerleştirilmiş, sade mobilyalar ve süslemeler kullanılırdı. Piyano ve diğer müzik aletleri, evlerde giderek daha sık görülür ve ailece söylenen şarklılara eşlik eder oldu. Terbiyesizce pencereden dışarıya boşaltılınca birçok talihsiz kazaya yol açmış olan lazımlıkların ve bahçe helalarının yerini, akar suyu olan rezervuarlı tuvaletler almaya başladı.

Özellikle Victoria dönemi Britanyalıları, aileye ait şeylere saplantı derecesine varan bir tutkuyla bağlıydılar. Dekorasyonda sadeliği geride bırakarak, konutlarını çinilerle, halılarla, şömine ızır zızırlarıyla, biblolarla, cafcaflı alev siperleri ve çaydanlıklarla doldurmaya başladılar. Mobilyalara ve iç dekorasyon unsurlarına, sahiplerinin iyi yaşam sürmekte olduklarını düşündüreceğine inandıkları bir tür ahlaki nitelik atfettiler. Denilebilir ki, Victoria döneminde yaşayan Britanyalıların evleriyle özdeşleşmeleri, muazzam toplumsal değişimlerin olduğu bir yüzyılda gerçekten çok somut olan sınıfsal ayrımlara yönelik tehdidi de yan-

Yaklaşık 1850'de Paris'te bir apartmanın kesiti. Zemin kattaki kapıcı dairesi hariç, tırmanılan merdiven sayısı ile maddi durumun ters orantılı olduğunu dikkat edin.

sıtıyordu. Geriye dönülüp bakılınca, bu ilginç yeniliklerden bazıları –örneğin kaynağı oldukça şüpheli antikalar ya da hediyelik eşya dükkânlarından satın alınmış kolonyal eşya taklitleri– birer zevksizlik örneği gibi görünebilir. Ama bunlar, sahiplerinin, seri imalat ürün akımına karşı durmalarına ve Victoria dönemi toplumundaki statülerini yansıtma çabası göstermelerine olanak sağladı.

"Adamı adam yapan giyimidir" şeklindeki eski Roma deyişi, 19. yüzyıl burjuvazisi için geçerliydi. Orta sınıftan erkekler siyah takım elbise giyerler ve belki kaşmir bir fularla da ona biraz renk katarlardı. Hanımları azıcık daha basitçe giyinirlerdi; ailenin zenginliğini yansıtmak ise mücevherlere kalırdı.

Yüzyılın ilk yarısında okur kitlesinin genişlemesi, orta sınıfın ilgilerinin çeşitliliğini yansıtan romanların, tarih kitaplarının, şiirlerin, edebî dergilerin, ga-

zetelerin ve siyasal risalelerin hızla artmasını teşvik etti. Okuma kulüpleri ve kitapçılar açıldı. Balzac'ın romanları Fransa'da ilk önce gazetelerin ön sayfalarının altında çıkan uzunca tefrikalar şeklinde yayınlandı; yazarlara çoğunlukla kelime başına para ödeniyordu. Charles Dickens (1812-1870) da okurlarına ilk önce aylık tefrikalarla ulaştı. *The Pickwick Papers* (*Mister Pickwick'in Serüvenleri*; 1836-1837) Büyük Britanya'da 40.000 düzenli okur sayısına ulaştı.

Zevk için seyahat, orta sınıftan insanlar arasında giderek yaygınlaştı. Aynı zamanda da bir iş hâline geldi. 1835'te Alman Renanya'sında, Karl Baedeker (1801-1859) isimli genç bir yayıncı, Ren Nehri boyunca gezi yerlerini tanıtan bir rehber yayınladı. Çok geçmeden Paris, Alman devletleri, Avusturya, Belçika ve Hollanda için de benzer rehberler yayınladı. Britanya'da Thomas Cook (1808-1892), bir grup işçiyi alkolden uzaklaşma amaçlı bir toplantıya götürmek üzere 1841'de özel bir tren kiraladığı zaman, ilk toplu gezisini organize etmiş oldu. Dört yıl sonra da ilk seyahat acentesini kurdu ve 1851'de Londra'da düzenlenen Dünya Sergisi (ya da Kristal Saray Sergisi) sırasında hizmetlerine duyulan talebin artmasıyla işini geliştirdi. Cook, kısa süre sonra, İtalya'daki ve Yunanistan'daki klasik ören yerleri gibi uzak yerlere insanları gruplar halinde götürmeye başladı. Orta sınıftan aileler, geziyi, kendini geliştirmenin bir yolu olarak görmeye başladılar. Müzeleri ve diğer ilginç yerleri ziyaret eder oldular. Londra'daki *National Gallery* (Ulusal Galeri) kapılarını ilk kez 1824'te yani Berlin'deki *Altes Museum* (Eski Müze) ile aynı zamanda açtı.

Eğitim-Öğretim

Ortaöğretim, gitgide orta sınıflar için ortak bir kültürel arka plan oluşturdu. Denilebilir ki, Prusya'nın ortaöğretim okulları (*Gymnasien* ya da liseler) Avrupa'nın en iyileriydi; oldukça geniş dinsel öğretimi de kapsayan çok yönlü bir müfredat sunuyordu. Britanya'da girişimcilik idealinin zaferi, gitgide değişim geçiren bir ortaöğretim müfredatına yansıdı. İngiliz seçkinler, uzun zamandan beri klasik bir müfredat okuyor olmalarının yanı sıra, bedensel ceza içeren çok sert bir disiplin de almaktaydılar. Rugby School'un başöğretmeni Thomas Arnold'un (1795-1842) yaptığı reformların amacı, sınavlar ve ödüller ara-

Jean-François Millet'nin *Okuma Dersi* adlı tablosu.

cılığıyla akademik yarışmayı kamçılayarak, öğrencileri daha üstün başarılar için teşvik etmekti. Arnold'un reformları, Britanya'da var olan "devlete ait" ortaöğretim okullarını canlandırdı –Birleşik Devletler'de bunlar özel okul sayılacaktı– ve bu tür yeni okullar da kuruldu.

Bununla birlikte, işadamlarının birçoğu, aile meşalesini taşımaya hazırlanmak için deneyimin en iyi yol olduğu kanısını korumaktaydı. Varlıklı Fransız dükkân sahipleri bazen çocuklarını on bir ya da on iki yaşında okuldan alıyorlardı, çünkü çocukların orada öğrendiklerinin, gelecekte onları bekleyen görevlerle alakasız olduğu kanısındaydılar. Aile şirketi çalıştıran bazı girişimciler, bilgi ve görgü kazanmaları için oğullarını başka şirketlere, hatta bazen başka ülkelere yolluyorlardı.

Devletlerce desteklenen laik eğitim-öğretim, kamu yaşamında dinin oynadığı rolü ancak yavaş yavaş zayıflattı. Fransa'da Vekiller Meclisi, her köyde bir ilkokul bulunmasını hükme bağlayan bir yasayı (yapılmasına ön ayak olan Fransız siyasetçinin adıyla Guizot Yasası olarak anılan yasayı) 1833'te onayladı. Din adamlarınca işletilen özel okullar varlığını sürdürdü ve birçok yerde bunlardan başka okul yoktu. Katolik ülkelerdeki orta sınıf aileler, kızlarını resim, müzik ve dans öğrenmeleri için rahibe okullarına gönderiyorlardı. Bununla birlikte, din dışı öğretmenlerin görev yaptıkları devlete ait eğitim-öğretim sistemleri, ruhban sınıfının eğitim-öğretim üzerindeki denetimini yavaş yavaş aşındırdı. Fransa'da liberaller ve cumhuriyetçiler, kamu yaşamında kilisenin belirgin bir rol oynamasına karşıydılar; laik ve milliyetçi değerleri öğretecek devlet okulları istiyorlardı. Alman devletlerinde dinsel ve laik otoriteler çetin mücadeleler sonucu bir çözüme ulaştılar ama yerleşik kiliseler, kamusal eğitim üzerindeki büyük etkilerini sürdürdüler. İspanya'da ve İtalyan devletlerinde okullar hâlâ ruhban sınıfının denetimindeydi. Ama 1847'de Piyemonte, bir kamusal eğitim bakanlığı kuran ilk Avrupa devleti oldu.

19. yüzyıl başında Avrupa'daki eğitim-öğretim sistemleri, daha önce hiç olmadığı kadar çok kişiye temel okuma ve yazma becerilerini kazandırdı. Batı Avrupa'da okuryazarlık oranı %50'nin epeyce üstüne çıktı. Ama aşılmaz görünen toplumsal duvarlar, olduğu gibi duruyordu. Daha iyi ücretle iş bulmaları için gerekli olan daha ileri becerileri kazandırabilen ortaöğretim okullarına çocuklarını gönderebilme olanağına sahip aile sayısı nispeten azdı. 1840'ların başında Fransa'da, her bin kişiden yalnızca ikisi ortaöğretim görüyordu. İşçi sınıfından bazı aileler, çok düşük olan okul masraflarını karşılayamadıkları için değil, çocuklarının çalışarak aile bütçesine küçük de olsa katkı yapmasına ihtiyaç duydukları için çocuklarını ilkokula göndermemeye bile ayak diriyorlardı. Kadınların ortaöğretim görmeleri için var olan resmî fırsatlar ise oldukça azdı.

Hukuk, tıp, din hizmeti ya da devlet memurluğu alanlarında meslek edinmek için üniversitelere giden genç erkek sayısı arttı. Rusya'da bile 1825'te 1.700

olan üniversite öğrencilerinin sayısı, üç katlanarak 1848'de 4.600'e çıktı; bunlar, 50 milyonu aşkın bir nüfus içinde hâlâ bir avuç insandı.

Din

Dinsel idealler, orta sınıfın dünya görüşünde hâlâ önemli bir yer tutuyordu. Örgün din karşısındaki uyanış Britanya'da, Fransa'da ve Alman devletlerinde romanlara konu edilmiş olmasına rağmen, Hristiyanlık ile ahlak arasında yakın bağ kuran yaygın faraziyelere o dönemin yazılarında nadiren meydan okunuyordu. Dünyevi konular işleniyorken bile Kutsal Kitap'a bol bol atıfta bulunuluyordu, çünkü okuryazar olan tüm insanlar bunları anlıyorlardı. İskandinav ülkelerinde olduğu gibi Alman devletlerinde de orta sınıfların kiliseye gitme olasılığı, diğer toplumsal gruplara göre daha yüksekti. Tüm Avrupa'da, kadınların dinsel gereklere uyma oranı erkeklere göre çok daha yüksekti.

Orta sınıftan erkeklerin ve kadınların birçoğu, kendilerinden saydıkları bazı kişileri ayartarak kiliseden uzaklaştırıyor gibi görünen maddeciliği esefle karşılıyordu. Bir din adamının kızı olan Jane Austen'ın (1775-1817) romanları büyük başarı kazandı; tutkuları kontrol etmek de dâhil karakterin, ahlaki doğruluğun ve uygun davranışın (kısacası "saygıdeğerliğin") sırf zenginlik ve statü endişesi taşıyan zengin toprak sahiplerine ve unvanlı soylulara ait bir ayrıcalık olmadığı-

Viyanalı orta sınıf bir ailede akşam duası.

nı Austen'ın onaylaması, bu başarıda hiç değilse kısmen etkili oldu. Erdem, orta sınıftan erkeklerde ve kadınlarda da bulunabilirdi.

İngiliz orta sınıfının gözünde de din, işçilere özsaygı öğreterek "ahlak kazandırma"nın bir yoluydu. 19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde 2,6 milyondan fazla çocuk, Kilise (Pazar) okullarına gidiyordu ve bu okulların birçoğu, hizmet verdikleri işçi sınıfına mensup cemaatlerce kurulmuştu. Bu okullar, işçi çocuklarına, başka türlü kavuşamadıkları eğitsel, toplumsal ve dinlenceye yönelik fırsatlar sunuyordu. Gerçekte, ne "saygıdeğerlik" ne de çok çalışma ve disiplin erdemleri orta sınıfın tekelindeydi.

Liberalizmin Muğlaklıkları: Gönüllülük mü, Devlet Müdahalesi mi?

Kulüpler, dernekler ve diğer gönüllü cemiyetler, orta sınıfın bir parçası olup çıktı. Bunların yalnızca dinlence faaliyetleri için örgütlenmiş olan bazıları, üst sınıfa özgü bir toplumsal ayrımcılık anlayışı sergiliyordu; örneğin, Batı Londra'daki özel kulüpler ve Paris'teki Anglofil Jokey Kulübü bunlardandı. Fransız burjuvazisi, dostluk "çevreler"ine gitgide daha çok katılır oldu ve Alman üniversite öğrencileri, özel düello kulüpleri (*Burschenschaften*) kurdular. Orta sınıftan kadınlar, yararlanabilecekleri pek az kamusal fırsattan birisi olarak, kendi kulüplerini kurdular.

19. yüzyıl Avrupa'sında, hayır faaliyetleri, orta sınıf yaşamının önemli bir yönü hâline geldi ve birçok yerde, örgütlü din ile yakından bağlantılı olarak kaldı. Birçok işçinin ve ailenin içinde bulunduğu akla zarar yaşam koşulları konusunda artan kamu bilinci, daha ayrıcalıklı kesimlerden bazılarını etkileyici yardım çabalarına girişmeye yöneltti. Kuzey İngiltere'nin sanayi şehirlerindeki meslek sahipleri, imalatçılar, tüccarlar ve bu tür cemiyetler el ele verip, alt sınıfların davranış tarzını şekillendirerek (örneğin, kiliseye gitmelerini ve daha az içmelerini özendirerek) onlara "ahlak kazandırma" uğraşına girdiler. 1860'ta sadece Londra'da 640'tan fazla hayır kuruluşu vardı ve bunların üçte ikisinden fazlası yüzyılın başından itibaren kurulmuştu.

Gönüllülük geleneği ve devlet müdahalesinin liberal zihniyetçe reddinin yaygınlaşmasına karşın, halk ayaklanmasından duyulan korku liberalizmin bilenmesini sağladı. Hem Fransa'da hem de Britanya'da polis kuvvetleri daha fazla profesyonelleştirilerek, endişe içindeki burjuvaziye güven aşılandı; Britanya İçişleri Bakanı Robert Peel (geleceğin başbakanı), Londra'da silahsız bir belediye kolluk kuvveti kurdu. Bu zabıtalar, onun şerefine "bobbies" olarak anılır oldular. Yüzyılın ortalarında Berlin'de 400.000'lik nüfusa göz kulak olmak üzere yalnızca 200 polis vardı; bu görevlerini askerî titizlikle ve bazen de acımasızca yerine getiriyorlardı. İngiliz, Alman, Fransız ve İtalyan şehirlerinin yanı sıra Amerika Birleşik Devletleri'nde de yalnızca mülk sahiplerinin yer alabildiği sivil millî muhafız teşkilatları kuruldu. Bu tür kuvvetler ara sıra yerel polise, millî polise ve düzenli ordu birliklerine destek oluyor, yerel huzursuzlukları bastırmak ve mülkü korumak üzere göreve çağrılabiliyorlardı.

Londra'da çocuklara bedava yemek veren bir hayırevi.

Yaklaşık 1830'a gelindiğinde, Batı Avrupalı kimi liberaller, "*laissez-faire*" (serbestiyetçi) iktisat politikalarının toplumsal sonuçlarından bazılarının farkına vardılar. Zenginlerin daha da zenginleşmelerine itiraz etmiyorlardı ama yoksulların aşırı yoksullaşmasından endişe duyuyorlardı. Başkalarının yanı sıra, Jeremy Bentham'ın takipçilerinden bazıları da hükümetçe toplumsal reform yapılmasını desteklemeye başladılar. Liberaller, kölelik kurumunun ahlakla ve İngiliz özgürlüğüyle bağdaşmadığını söyleyerek, köleliğe karşı seferberlik başlattılar. Bu tür seferberlikler tebliğci Hristiyanlığı da yansıtıyordu.

Yoksulların eğitimi konusunda farklı görüşler ortaya atılıyordu. İngiliz yazar Hannah More'un (1745-1833) kanısına göre, yoksul çocukların İncil okuyabilmeleri için okumayı öğrenmeleri ama yazmayı öğrenmemeleri gerekliydi, çünkü yazma becerisi kazanırlarsa, toplumsal boyun eğmişlik durumlarını reddetmeye yönelebilirlerdi. Nüfus artışının, çiftçilerce yeterli gıda sağlanması olanağını hızla aşacağı öngörüsünü ortaya atan İngiliz din adamı Thomas Malthus'un (1766-1834) kanısına göre, sıradan halkın eğitilmesi, "maruz kaldıkları kötülüklere sabırla katlanmalarını" sağlarken, "karışıklığın aptalca ve sonuçsuz olduğunu" kavramalarını da sağlardı. Bununla birlikte, orta sınıftan reformcular, eğitim konusunda çok daha iyimser görüşler paylaşıyorlardı. *National Society* (Millî Cemiyet), Britanya'da genel eğitim-öğretim için seferberlik yürüttü. Henry Lord Brougham (1778-1868), işçilere eğitim verilirse, ilerlemeye hizmet edilmiş olunacağı kanısındaydı. Brougham, 1826 yılında, "ilerleme literatürü"nün ucuz broşürlerini ve diğer yayınlarını sıradan halkın yararlanımına sunan *Society for*

the Diffusion of Useful Knowledge (Yararlı Bilgileri Yayma Derneği) adlı kuruluşu örgütledi. Brougham ve takipçileri, girişimcilik idealini zanaatkârlara ve vasıflı işçilere aşılamak için, *Mechanics Institutes* (Mekanik Enstitüleri) denilen ve çoğunluğu kısa ömürlü olan birçok okul kurdular. Ama Britanya'da eğitim-öğretim reformu yavaş ilerledi ve bunun hiç değilse kısmi bir nedeni de devletin pek az yönlendiricilik yapmasıydı.

Britanya'da yoksul çocukların birçoğu Kilise okullarına, hayır amaçlı okullara ya da (esasen ücretli gündüz bakımevleri olan) "hanım" okullarına devam ediyordu. Devlet, gerekli maddi gücü bulunan ya da tesadüfen hükümetten bağış koparmış olan şehir ya da kilise mıntıkası yetkililerinin yaptırdıkları okullara müfettiş göndermekten fazlasını yapmadı. Kıta Avrupa'sında ise zorunlu ilköğretim yalnızca, 1830'lardan itibaren, İsviçre'de vardı.

İngiliz filozof John Stuart Mill, devletin toplumsal reform lehine işe el atmasının etkili bir savunucusu oldu. İşçi sınıfının içinde bulunduğu berbat yaşam koşullarına ilgi gösteren varlıklı insanların nispeten çok az olmalarına hiçbir anlam veremiyordu. Mill, *Principles of Political Economy* (Ekonomi Politiğin İlkeleri; 1848) adlı kitabında, Adam Smith'in "görünmez el" konusundaki şen iyimserliğini reddetti ve devletin, kooperatif birlikler kurmalarını teşvik ederek işçilere yardımcı olması çağrısında bulundu. Mill, *On Liberty* (*Özgürlük Üzerine*; 1859) adlı kitabında, bireyin kendi çıkarları konusunda en iyi kararı verecek kişi olduğunu öne sürdü ama bireysel özgürlüğü canla başla savunurken bile saf iktisadi liberalizmden uzak durmasını teşvik etti. Ayrıca, John Stuart Mill'in kadın hakları gibi davaları benimsemesi ve ekonomik adalete yönelik sendikal seferberliklere katılması, "*laissez-faire*" ilkelerinden uzaklaşarak iktisadi, toplumsal ve siyasal adaletle ilgili bir siyasal kurama yönelen liberalizmin bu evrimini yansıtıyordu.

Sanayi Devrimi'nin Etkisi

Hiç kuşku yok ki, Sanayi Devrimi insanların yaşayış tarzını değiştirdi. Yine de 19. yüzyılda bu temel değişimlerin gerek meydana geliş hızını gerekse ulaştığı boyutu abartmamak gerekir. Avrupa'nın en çok sanayileşmiş üç gücü olan Britanya'da, Fransa'da ve Prusya'da bile, fabrika işçileri 1850'de nüfusun yalnızca %2'si ila %5'ini oluşturuyorlardı. Birçok yerde, sanayi işçileri –özellikle madenciler– yılın belli bir döneminde, hatta günün bir kısmında tarlada çalışmak üzere evlerine dönüyorlardı.

Topraktaki Süreklilikler

Avrupa'nın kırsal nüfusunun çoğu, toprak sahiplerinden oluşmuyordu. Topraksız emekçiler, kırsal nüfusun diğer tüm kategorilerinden sayıca fazlaydı ve 19. yüzyıl Avrupa'sında bu sayı çarpıcı derecede arttı. Tarımda ücretler düştü; kırsalda yetersiz istihdam ve işsizlik kronikleşti. Toprak beyleri, oldukça elveriş-

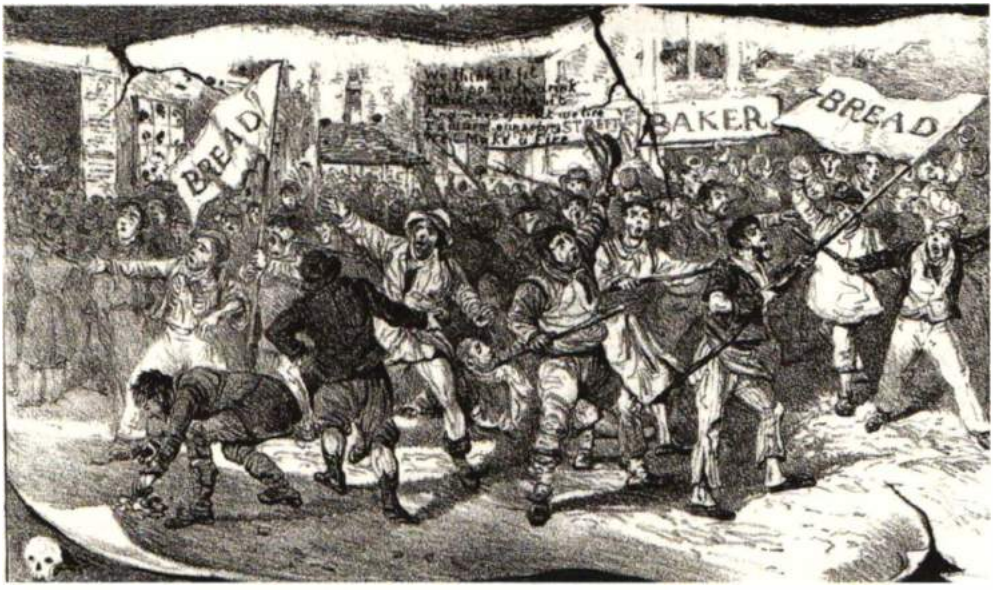

İngiltere'de ekmek protestoları, 1830.

siz şartlarda ve kısa süreyle işçi alıyorlardı. Elbe Nehri'nin doğusundaki geniş Prusya mülklerinde serfliğin 1807'de kaldırılması, orada çiftlik işi bulmak için kıvranan kırsal emekçi sayısını artırdı. Nüfus artışı, kırsal yoksulları daha da zor bir duruma soktu. Ama, araziye sahip oldukları zaman bile, köylülerin insanca bir yaşam sürme garantileri hiçbir şekilde yoktu çünkü tarlaların birçoğu kazanç getirmeyecek kadar küçüktü ya da toprak kalitesizdi. Prusya'da ve Güney İspanya'da, küçük çiftlik sahipleri ayakta kalamayıp arazilerini sattıkça, topraksız emekçilerin sayısı çığ gibi çoğaldı.

19. yüzyılın ilk yirmi yılında kırsal protestolar arttı. Zor bir yıl olan 1830'da seyyahlar yol boylarında, midelerinde karahindibadan başka bir şey olmayan, açlıktan ölmüş insanlar buldular. Güney ve Doğu İngiltere'de, zengin toprak sahipleri, harman dövme (patoz) makineleri kullanmaya başlamışlardı; bu makineler, ücretli çalışan birçok kişiyi işsiz bıraktı. Hububat, bu taşınabilir makinelerin merdanelerinden geçerek, dönen bir tambura ulaşıyordu. Patoz makineleri her harman yerine ya da tarlaya kurulabiliyor ve bir ya da iki at koşularak çalıştırılıyordu. Düvenci ya da tınazcı olarak çalıştırılmalarına artık gerek duyulmayan çiftlik işçileri, patoz makinelerini parçalamaya başladılar. Kendi meslek yaşamları da makineleşmenin tehdidi altında olan yerel zanaatkârlar ya da makine almaya gücü yetmeyen ve bu güce sahip zengin komşuları tarafından saf dışı edilmekte olan küçük toprak sahipleri de bazen protestocuları desteklediler.

Toprak sahiplerinin aldıkları çalakalem tehditlerden bazıları "Kaptan Swing" imzasını taşıyordu (örneğin, "Kararlı Kaptan Swing'in sizden öç alma zamanı yaklaşıyor!"). Swing, halk adaletini simgeleyen efsanevi bir kişilik olarak ortaya çıktı; emekçilerin, toprak sahiplerini makine kullanmaktan vazgeçmeye zorlayacak kadar

–birkaçı öyle de yaptı– kalabalık ve örgütlü oldukları izlenimini vermek için yaratılmıştı. Yetkililer olaya ağırlık vererek tutuklamalar yaptılar, bazı kişileri Avustralya'ya sürdüler ve on dokuz adamı idam ettiler. 1839-1842 arasında Galler'de buna benzer başka saldırılar meydana geldi; yine toplumsal haksızlıkları düzelten hayali bir kişinin adının verildiği "Rebecca protestoları"nda, yoksul insanlar ücretli geçiş kapılarına ve binalarına saldırdılar. Portekiz'de, hükümetin arazi kapatma ve köylüleri sahip oldukları toprakları kaydettirmeye zorlama yönündeki girişiminin ardından, 1846'da çıkan bir ayaklanmada kadınlar büyük rol oynadılar.

Kırsal yoksulluk, özellikle kıta Avrupa'sında, çok ciddi boyuttaydı. Prusyalı siyaset kuramcısı Karl von Clausewitz, korkunç 1817 kışında Renanya'da seyahat ederken, "asla büyüyüp olgunlaşamamış, hasat edilmemiş ve zaten yarı yarıya çürümüş patatesler arasında yiyecek aramak için tarlaları [kolaçan eden], insana pek de benzemeyen harap bitap figürler" ile karşılaştı. Doğu Avrupa'daki kırsal yaşam koşulları, 18. yüzyıldan itibaren daha da kötüleşmiş olabilir. Rusya serfleri ve Balkan köylüleri hâlâ ahşap barakalarda yaşıyorlardı. İsveç'te çiftçi aileler küçücük kırmızı kulübelere güç bela sığışarak yaşıyorlardı; zor zamanlarda birçok insan, bağlı oldukları kiliselerin yardımına muhtaçtı. Köylüler gündüz ocak ateşiyle ısınıyor; birçoğu geceleyin hayvanlarla aynı yeri paylaşarak ısınmaya çalışıyordu. Pencere sayısı azdı, çünkü pencerelerden içeriye rüzgâr ve yağmur giriyordu (İsveç'te bazı pencereler hâlâ hayvanların vücutlarından elde edilen zarlarla kaplanmaktaydı) ya da Fransa'nın bazı yerlerinde olduğu gibi kapı ve pencere sayısına göre alınan vergiyi azaltmak için çiftlik evleri o şekilde inşa ediliyordu. Bir gezgin, Romanya köylülerinin yaşadıkları kulübeleri şöyle anlatıyordu: "Toprağa çukur kazılarak üzerine tahtalarla basit bir çatı yapılmış –nadiren samanla, genellikle de çimle örtülmüş– delikler."

Avrupa'da doğuya doğru gidildikçe köylülerin beylere ve devlete karşı yükümlülük zincirleriyle daha fazla bağlanmış oldukları görülüyordu. Rusya serfleri, köylerinden ayrılmak için izin almak zorundaydılar. Silezya'da köylü aileler hâlâ yılda yüz günden fazla süreyle bey için çalışmak ve bir çift yük hayvanı sağlamak zorundaydılar; yolları onarmak ve çeşitli ayni ödemeler yapmakla yükümlüydüler. Köylüler aynı zamanda da beye ve devlete vergi olarak ürünlerinin üçte birine eşit miktarda ödeme yapıyorlardı. Bu tür yükümlülükler, özellikle de beyle ilgili olanlar, sıklıkla derin bir kızgınlık yaratıyordu. 1835-1855 arasında yüzden fazla Rus toprak beyi ya da kâhyası, kendilerine bağlı köylüler ve serfler tarafından öldürüldü. Avusturya'nın Galiçya bölgesindeki köylüler 1846'da ayaklandılar ve efendilerini katlettiler. Girişimci toprak beyleri, emekle ve ayni olarak ödenen bu türden yükümlülükleri nakit paraya çevirmeye başladıklarında bile, Orta Avrupa'nın kimi kısımları ile Doğu Avrupa'nın çoğu yerinde ve Balkanlar'da sırf geçim amacıyla yapılan tarım sona ermedi.

Kırsal yoksullar, Kuzey Avrupa'da çavdar ekmeği, lapa ve patates gibi sebzeler, Orta ile Doğu Avrupa'da ve Rusya'da lahana, Fransa'da ise soğan ve sarımsak yiyorlardı. Birçokları için et, bir düğün ziyafetinin uzak hatırası dışında pek bir anlam taşımıyordu. Yoksullar, et yemek için para ayırabildikleri zaman da büyük olasılıkla işkembe, domuz kulağı ya da kan sosisi yiyorlardı. Hayvan sahibi köylülerin çoğunun, bunları etlik olarak kesme lüksü yoktu. Balık tutmalarına ya da avladıklarını alıp götürmelerine izin verilen bir deniz, göl ya da gölet yakınında yaşayan köylüler sayılmazsa, balık, köylü sofralarında nispeten seyrek yer alırdı (ama yine de İngiliz ve İskandinav yoksullar bile Baltık Denizi'nde muazzam miktarlarda avlanan ringadan yararlanabiliyorlardı). Ne denli kirlenmiş olursa olsun, su her zaman yoksulların zorunlu içeceği oldu; yoksullar Güney Avrupa'da kalitesiz şarap ve Kuzey Avrupa'da ise alabilirlerse bira ya da elma şarabı içiyorlardı, ama ikisi de oldukça pahalıydı.

Kentleşme

19. yüzyılın ilk yarısı, Avrupa nüfusunun belirgin ölçüde kentleşmesine tanıklık etti; kasabalarda ve şehirlerde yaşayanların yüzdesi hızla yükseldi (*bkz.* Tablo 14.3). 1750 yılında, Britanya'nın iki şehrinde (Londra'da ve Edinburgh'da) 50.000'den fazla insan yaşıyordu; böyle şehirlerin sayısı 1801'de sekize, yüzyılın ortasında ise yirmi dokuza çıktı. Londra'nın 1800'de yaklaşık 900.000 olan nüfusu, 1850'de 2.363.000'e yükseldi. Yüzyılın ortasında, Britanya nüfusunun yarısı kentlerde oturuyordu. Fransa'da ve Almanya'da kentleşme, Britanya'da ve Belçika'da olduğundan epeyce yavaş bir tempoyla gerçekleşti. 1851'de Fransa nüfusunun yalnızca dörtte biri, o zamanlar en az 2.000 kişinin oturduğu yerleşimler olarak tanımlanan, kentsel alanlarda yaşıyordu.

Yine de Paris'in 1801'de 550.000 civarında olan nüfusu, 1846'da 1.000.000'a yükseldi. Stockholm'un 1800'de yaklaşık 75.000 olan nüfusu, yüzyılın sonuna kadar dörde katlanarak 350.000'e çıktı. Küçük şehirler de hızla büyüdü; örneğin Portekiz'de, Porto'nun büyüklüğü altmış yılda iki katına çıktı. En hızlı büyümeyi sanayi kentleri gösterdi ama ticari ve idari merkezlerin de nüfusu arttı.

Tablo 14.3. Büyük Avrupa Şehirlerinin Nüfusları.

Kent	1800		1850	
Londra	900.000-1.000.000		2.363.000	
Paris	547.000	(1801)	1.053.000	(1851)
Viyana	247.000		444.000	
Napoli	350.000		415.000	(1871)
Saint Petersburg	200.000		485.000	
Moskova	200.000		365.000	
Berlin	172.000		419.000	

Liverpool	77.000		400.000
Birmingham	73.000		250.000
Leeds	53.162		172.023
Manchester	25.000	(1772)	367.000

Genel olarak, Avrupa'nın kuzeyine ve özellikle doğusuna doğru gidildikçe, şehirler de seyrekleşiyor ve küçülüyordu. Avusturya'da her beş kişinin dördünden fazlası kırsal kesimde yaşıyordu ve İsveç'te bu oran, onda dokuzdu. Rusya'da serflik, köylüleri toprağa bağlıyordu. Dahası, Doğu Avrupa'da genellikle daha az imalat yapılıyordu, bu nedenle de imalatçı şehir ve ticaret limanı sayısı daha azdı. Rus İmparatorluğu'nda büyükçe sayılabilecek yalnızca üç şehir vardı: Saint Petersburg, Moskova ve Kiev. Moskova'nın kimi kısımlarını kırsal dünyadan ayırt etmek hâlâ olanaksızdı, buralarda köylü işçilerin oturdukları seyrek ahşap ya da kerpiç barakalar vardı. Yine de Rus İmparatorluğu'nda bile kasabalarda ve şehirlerde yaşayanların yüzdesi, yüzyılın ilk yarısında neredeyse ikiye katlandı.

Kentler büyüdükçe, gazlı aydınlatma sayesinde sokaklar daha önce hiç olmadığı kadar iyi aydınlatılmış olabilir; ama daha yoksul mahalleler çok daha kalabalıklaştı. Paris'te binaların yalnızca beşte biri ve onlarında da yalnızca ilk bir ya da iki katı, kentin su şebekesiyle bağlantılıydı (sucular merdivenlerden inip çıkarak küvetlerle su taşıyorlardı). Kentsel büyümeyle birlikte, özellikle de sıkıntılı zamanlarda, mülke karşı işlenen suçlar hızla çoğaldı. İngiltere'de ve Galler'de, ağır suçlar 1805-1848 yılları arasında altı kat arttı ama bu çarpıcı sıçrama, kısmen, kolluk hizmetlerinin iyileşmesinden ve dolayısıyla da bildirilen olay sayısının artmasından kaynaklanmış olabilir. Hızlı kentsel büyümenin kendisi, yüksek sınıflara tehdit edici görünüyordu.

Kentsel merkezlerde nüfus yoğunluğu giderek arttıkça, sanayi banliyöleri gelişti. Daha kolay elde edilebilir arazi; demiryollarına, kanallara ve ırmaklara yakınlık; yaşam pahasının daha düşük olduğu varoşlarda pinekleyen hazır yedek emek gücü açısından kentlerin çevresi daha elverişli olanaklar sunuyordu. 1830 Devrimi'nden sonra, Fransa kralı Louis-Philippe'in bakanlarından biri, kentlerin çevresindeki sanayi işçilerinin ve fabrikaların "günün birinde boynumuza geçecek ilmek olacağı" konusunda uyarı yapmıştı. Kentlerin merkezindeki Avrupalı orta sınıflar, işçileri ve diğer yoksul insanları ayrı ve dezavantajlı mahallelerde bırakarak ayrıcalıklı seçkin semtlere çekildiler.

Toplumsal ayrışma kentlerin merkezinde daha bir yoğundu. Duman ve diğer kötü kokular dâhil sanayi kirliliği, bazı orta sınıf aileleri yeni semtlere taşınmak zorunda bırakarak, yerleşim örüntülerini değişime uğrattı. Aynı zamanda da sanayi şehirlerinde yaşayan varlıklı insanların bazıları, yeni gelişmekte olan orta

sınıf banliyölerine taşındılar. Kırsal kesimde ikinci konutlar ve kent yaşantısının hengâmesinden kaçış için sayfiyeler yaygınlaştı. Avrupa'daki banliyölerin çoğu halka açık olmasına rağmen, İngiltere'deki orta sınıftan varlıklı insanların bazıları, Londra ve Manchester dışındaki villa semtleri gibi dışlayıcı banliyölere taşındılar. 1851 tarihli bir şiir, İngiltere'de Birmingham'ın bir banliyösünü şöyle betimliyordu: "Zengin ticaretin yatağı Edgbaston'ı görün, Servet yapmış olanlar orada keyif çatarlar; Zenginlikte kudretlidirler, nasıl kazanmış olurlarsa olsunlar, Orada moda geçerlidir ve orada huzurla yan gelip yatarlar." Londralı zenginler, East End'in sefaletiyle çarpıcı bir zıtlık gösteren geniş park ve bahçelerin, konforlu tiyatroların ve gösterişli alışveriş merkezlerinin keyfini sürüyorlardı. Gerek Kopenhag'daki Tivoli ve Berlin'deki Tiergarten gibi parklar gerekse Paris'teki Champs-Elysées, orta sınıftan müdavimler gezebilsinler ve boy gösterebilsinler diye geliştirildi. Kafeler, hâli vakti yerinde insanlara hizmet ediyordu –kahve pahalıydı– ucuz içki satılan kabareler ise daha sıradan insanların uğrak yeriydi.

Devamlı Hareket

Büyük kentlerin çoğunda, ölenlerin sayısı doğanlardan fazla olduğu için, hemen her durumda kentsel büyümenin ana nedeni köylülerin ve vasıfsız işçilerin kentlere göçmeleriydi. Nitekim Londra'da ve Paris'te oturanların ancak yarısı kadarı, Kuzey İngiltere'nin daha da hızlı büyüyen sanayi şehirlerinde oturanların ise ancak dörtte bir kadarı oralarda doğmuştu. Göçmenlerin çoğunluğu yoksuldu.

Göçmenlerin çoğu, şehirde bir tanıdıkları olduğu için oraya taşınmıştı; genellikle bu tanıdıklar, bir iş bulmalarına yardımcı olabilecek ve belki bir iş bulup kendi evlerine yerleşinceye kadar onları misafir edebilecek memleketten dostları ya da akrabalarıydı. Bu insanlar, kendi memleketlerinden olanlarla aynı semtte yaşamaya eğilimliydiler; örneğin, Manchester'daki 35.000 İrlandalının bodrumlarda yaşadığı ve kentin en büyük fabrikalarının ortasında kurulmuş isli "Küçük İrlanda" ya da Londra merkezindeki adı kötüye çıkmış İrlandalı gecekondu semti St. Giles böyle yerlerdi. İrlandalıların Londra'da karşılaştıkları ayrımcılık, kötü adamları hep İrlandalı olarak betimleyen Elizabeth Gaskell'in *North and South* (*Kuzey ve Güney*; 1855) adlı romanında yansıtılmıştı. Cahil, batıl inançlı, tembel, ayyaş ve şiddete eğilimli olarak betimlenen "Paddy", tüm toplumsal sınıflardan İngilizler arasında, İrlandalı karakterlere dair ırkçı bir klişe hâline geldi. Victoria dönemi İngiltere'sindeki İrlandalı karşıtı duygu, 1850'lerde ve 1860'larda şiddet olaylarına ve protestolara yol açtıktan sonra ancak yüzyılın ikinci yarısında yavaş yavaş gerileyen Katoliklik karşıtlığıyla bağlantılıydı.

1816-1850 yılları arasında, özellikle de Orta ile Doğu Avrupa'yı ve İrlanda'yı oldukça sert vuran "aç kırklı yıllar"da hiç değilse 5 milyon Avrupalı denizaşırı

ülkelere doğru yolculuğa çıktı. 1835-1850 yılları arasında, özellikle 1840'lardaki patates kıtlığı sırasında, İrlanda'nın yaklaşık 8 milyon olan nüfusunun 1,5 milyonu anayurdunu terk etti (ve Zümrüt Ada'da 1 ila 2 milyon arası insan da açlıktan öldü). Londra'ya göçen bir İrlandalı şunları anımsıyordu:

> Limerick ilçesinde küçücük bir arazim vardı sayın yargıç. ... Dört dönüm kadardı ve patateslerin harika olduğu iyi bilinirdi. Ama berbat zamanlar geldi ve patatesler zarar gördü; karım ve ben –hiç çocuğum yok– yaşamak için bir lokma yiyeceksiz kaldık, sadece suyumuz ve bir veya iki yumurtamız vardı. Kıtlığın gelişini hissettim. Çayırlarda yabani yeşil otlarla beslenen insanlar gördüm. ... Karım ve ben Dublin'e yürüdük ... ve Liverpool'a geçtik. Sonra, bulabildiğim iş çok zordu, belim büküldü, iki gün eşek gibi hamallık edip 3 kuruş [şilin] aldım. Londra'ya gitsen daha iyi olur dediler ve şimdi Allah'a şükürler olsun! İyiyim; galiba iyiyim.

İrlandalıların ardından en büyük ikinci dış göçmen grubunu Almanlar oluşturuyorlardı. 1820'den sonra Norveç'in Amerika Birleşik Devletleri'ne gönderdiği göçmen sayısı, ülkenin o yılki nüfusundan fazlaydı. Aynı zamanda da yüz binlerce Rus göçmen, toprak arayışıyla imparatorluğun doğusundaki geniş bölgelere hücum etti.

Ulaşımda sağlanan iyileşmeler, insanların iş bulmak için gidebildikleri mesafeleri uzattı. Mevsimsel göçlerle, erkekler yılın daha sıcak aylarında şehirlerde

1850 tarihli bu İngiliz karikatürü, göçmenlerin beklentilerini betimliyor. (Burada ve orada ya da çare başka ülkeye göç.)

ve kasabalarda çalışmak için uzun mesafeler kat ediyorlardı, karıları ise evde kalarak çocuklarıyla ve varsa topraklarıyla ilgileniyorlardı. 19. yüzyılın ortasına gelinmeden önce, mevsimlik işçiler hâlâ toplam işgücünün belki de üçte birini oluşturuyorlardı.

Sınai Çalışma ve İşçiler

İngiliz romancı Charles Dickens, İngiltere'nin iç karartıcı ve isli sanayi şehirleri için "*Coketown*" (Kömürşehir) ifadesini kullandı. İşçi sınıfının yaşamını anlattığı *Hard Times* (*Zor Zamanlar*) adlı romanını bitirdikten sonra Dickens, "kurgunun en büyük yararlarından birisi," diye yazmıştı, "açıkça yanlış olan herhangi bir şey adına genel zihniyetin ilgisini çekmek ve onu etkilemek; *bunun böyle olmaması gerektiği* yolunda bir şefkat ya da kızgınlık duygusunu kamuoyunda uyandırmak ve canlı tutmak"tır.

Orta sınıftan sosyalistler ve bizzat işçiler de büyük ölçekli sanayileşmenin sonuçlarından bazılarını şiddetle eleştirmeye başladılar. İşçilerin ayrı bir sınıf oluşturduklarına ilişkin bazı işçiler arasında giderek artan farkındalık, doğrudan doğruya, kapitalizmin yol açtığı değişimlerin sakıncalarına açık oldukları yolundaki güçlenen algıdan kaynaklandı.

Sanayi Çağında Cinsiyet ve Aile

Batı Avrupa ülkelerinde ev işleri, yüzyılın ortasında en büyük kadın istihdamı kategorisi olmaya devam ediyordu; ev işleri Britanya'da 1,3 milyon kadını, yani kadın işçilerin yaklaşık %40'ını kapsıyordu. Günde on sekiz saate varan süreyle çalışan hizmetçiler, merdiven sahanlıklarında ve tavan aralarında yatıyorlar ama oldukça da iyi besleniyorlardı. İşçi sınıfından kadınların geneline kıyasla, bunlarda okuryazarlık oranı daha yüksekti ve kendi toplumsal sınıflarının üstünde evlilik yapma şansları da daha fazlaydı.

Kırsaldaki kadınlar, çocuklara bakmalarının yanı sıra yün, keten ve pamuk eğiriyor ve dokuyorlar; elle dikiş, nakış ve çorap örme işleri yapıyorlar; tarlalarda ve bahçelerde çalışıyorlardı. Kıta Avrupa'sında evden yapılan bu tür çalışmalar kırsal kesimdeki insanların, geleneksel kırsal aile ekonomisini 19. yüzyılın oldukça ileri yıllarına kadar sürdürmelerini sağladı. Kentlerdeki kadınlar çamaşırcı, terzi ya da sokak satıcısı ve seyyar satıcı olarak çalışıyorlardı; bazıları ise pansiyon işletiyorlardı.

Kadın emeği, büyük ölçekli sanayileşmede merkezî bir yer tutmaya devam etti. Kadınlar, sanayi çağında genişleyen hem kentsel hem de kırsal kesimdeki sanayilerin birçoğunda istihdam edildiler (zaten evden üretimde kadın emeği uzun zamandır ağırlıklı durumdaydı). Kadınların nispeten küçük bir yüzdesi fabrikalarda çalışmasına rağmen, en başta İngiltere'de olmak üzere Fransa'da,

Belçika'da ve Prusya Renanya'sında daha büyük tekstil ve giyim atölyelerine ve fabrikalarına doğru aşamalı bir geçiş meydana geldi. Fransa'da sanayi işgücünün %35'ini kadınlar oluşturuyorlardı. Motorlu dokuma tezgâhlarının yaygınlaşmasıyla, evden üretimde deneyimli olan kadınlar, tekstil fabrikalarında iş buldular. Demir üretimi, dericilik, inşaat ve madencilik gibi erkek ağırlıklı birçok önemli sanayi dalı olmakla birlikte, kadınlar bu sanayilerde de çalıştılar. Tekstil sanayisi, kadın istihdamının en fazla olduğu ikinci sanayiydi (tüm kadın çalışanların %22'sine iş sağlıyordu). Genel olarak, her yerde kadınların kazancı, erkek meslektaşlarının kazandığının yaklaşık yarısıydı. Sanayi öncesi dönemde olduğu gibi, kadın fabrika işçilerinin çoğunluğu değilse bile birçoğu genç ve bekârdı.

Birçok erkek işçi, işyerinde kadın çalıştırılmaya başlanmasına fena hâlde kızıyordu. Bu, ataerkillik de dâhil olmak üzere, geleneksel cinsiyet rollerine aykırıydı, çünkü uzun zamandan beri kadınların evde çalışmaları gerektiği farz ediliyordu. "Pantolon mücadelesi" diye anılır olan şey Britanya'da başladı. Denilebilir ki, Sanayi Devrimi'nin meydana getirdiği önemli değişikliklerden birisi, cinsiyet kavramının hiyerarşi olarak görülmekten yavaş yavaş uzaklaşıp, farklı ama birbirini tamamlayıcı alanları ifade eden bir kavram olarak görülmeye başlanmasıdır.

Dolayısıyla, önemli sürekliliklere rağmen, ücretli emek aile yaşamını ve toplulukların yapısını değişime uğrattı. Ücretli emek, genç kadınların ve erkeklerin ailelerine muhtaçlığını azaltarak, birçoğunun daha erken evlenmesine olanak sağladı. Ama evlilik hâlâ bir dereceye kadar ekonomik bir ilişkiydi; dahası, bazı çiftler, bağımsız bir aile kurup bunu sürdürmek için gerekli becerileri ya da varlıkları iki taraf da biriktirinceye kadar evliliği erteliyorlardı. Öyle görünüyor ki, doğum yapan kadınların birçoğu bekâr olmasına rağmen, istihdam fırsatlarındaki ve ücretlerdeki yükselmenin, evlenmeden "serbest birliktelik" ya da geleneksel evlilik açısından doğurduğu bir başka sonuç da gayrimeşru doğumlardaki hızlı ve büyük artış olmuştur (Paris'te tüm doğumların yaklaşık %33'ü, Stockholm'de ise %45'i).

İşçi sınıfından aileler bir açmazla karşı karşıyaydılar: Fabrikaların artması ve sonuç olarak ev ile işin ayrılması yüzünden, kadınlar, fabrika işinin sağlayabildiği ek gelir ihtiyacı ile küçük çocukların bakımı arasında denge kurmak zorunda kaldılar. Birçok anne, çocuklarına bakmak için en azından bir süreliğine işgücü ordusundan ayrılıyordu. Ama aynı zamanda da aile ekonomisi onların ücretlerine muhtaç olduğu için, kadınlar genellikle olabildiğince kısa sürede çalışmaya geri dönüyorlardı.

Yüz binlerce Avrupalı kadın tam zamanlı ya da yarı zamanlı fahişe olarak çalışıyordu. Fahişelikte, yaşam koşulları ve ücretler açısından bir hiyerarşi geçerliydi; bir yanda kendine güvenen yüksek sınıftan kibar fahişeler, diğer yanda ise

kapı aralığından müşterilere davet işareti yapan yoksul kızlar vardı. Bazı kadınlar –ki birçoğu da evliydi– tekstil fabrikalarında ya da ev hizmetlerinde kazanabileceğinden çok daha fazla parayı cinselliğini satarak kazanabiliyordu.

Orta sınıftan ahlakçılara göre fahişeler, ahlaki düşkünlüğü ve modern yaşamın tehlikelerini simgeliyorlardı. Ne var ki, Avrupa'nın büyüyen şehirlerinde fahişe sayısının artmasına yol açan şey, orta sınıftan erkeklerin fahişelere yönelik talebindeki artıştı. Hükümetler bu nedenle fahişeliği "gerekli bir kötülük" olarak kabul ettiler. Bu mesleği olabildiğince kamunun gözünden uzak tutmak için genelevleri ve fahişelerin davranışlarını kolluk kuvvetlerinin denetimine almaya çalışırlarken, bir yandan da fahişelerin düzenli tıbbi kontroller yaptırmalarını zorunlu tutarak, cinsel yolla bulaşan (zührevi) hastalıkların zararlarını sınırlamaya çabaladılar. Londra'daki fahişe sayısını belirlemek o kadar zordu ki, 1840'lı yıllara ait tahminler 7.000 ila 80.000 arasında değişiyordu. 1870'te St. Petersburg'da 4.000'den fazla vesikalı fahişe vardı.

Çocuk Emeği

Çocuklar, tarımda her zaman çalışmışlardı; çiftlik hayvanlarına bakmak, kuşları ürünlerden uzak tutmak ve hasat zamanı başak yapmak gibi işlerle görevlendirilmişlerdi. Birçok çocuk, eğirme işlemi için yünleri hazırlayarak ve ipekböceği yetiştirerek, evde tekstil üretimine yardım etmeyi de küçük yaşta öğrenmişti. Cüsseleri küçük olduğu için, çocuklar artık fabrikalarda belirli görevler için de yararlı oluyorlardı, örneğin kopan iplikleri yeniden bağlıyor ya da makinelerin çalışmasını engelleyen bir şeyleri çekip çıkarmak için makinelere tırmanıyorlardı. Genç kızlar, özellikle kaliko boyamakta hünerliydiler. 1830'lu yıllarda

Bir fabrikada çalışan küçük çocuklar.

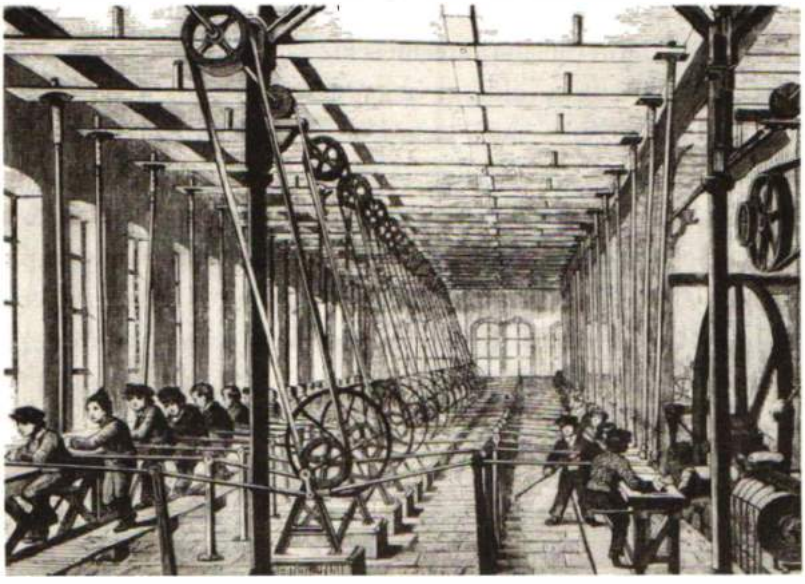

Britanya'da yirmi bir yaşından küçük gençler, işgücünün üçte birini oluşturuyorlardı.

Evden üretimde olduğu gibi, fabrika işlerinde de sıklıkla tüm aile çalışıyordu ve erişkin erkekler ailenin diğer üyelerine denetçilik yapıyorlardı. Çocukların ücretleri, düşük –babaların kazancının dörtte biri kadar– olmasına rağmen, aile ekonomisine önemli katkı sağlıyordu. Bir adam, "yedi yaşındayken, eğirmeye hazırlık olarak bir kırıcıya pamuk sermek üzere bir tabureye oturtulduğu"nu, ağabeyinin ise makineyi harekete geçirmek için bir çarkı çevirdiğini anımsıyordu.

Fabrika işi çoğunlukla tehlikeliydi. Bir İngiliz fabrika müfettişinin bildirdiğine göre, delme makinesinde çalışan çocuklar parmaklarından olma tehlikesiyle karşı karşıyaydılar: "Mal sahiplerinden birisi, açıklama olarak, 'El kaybı seyrek meydana gelir,' dedi bana, 'sadece bir parmağı ilk ya da ikinci boğumundan koparır. Sırf dikkatsizlik ... sırf dikkatsizlik!'" Maden ocaklarında "tuzakçı" olarak çalışan, yani kömür arabalarının geçmesi için havalandırma kapılarını açan sekiz yaşındaki bir kız şöyle anlatıyordu: "Işık olmadan bu işi yapmam gerek, korkuyorum. Dörtte, bazen de üç buçukta gidiyorum. ... Işığa kavuştuğumda bazen şarkı söylerim ama karanlıkta değil. O zaman şarkı söylemeye cesaret edemem."

Çağdaşların bazıları, uzun çalışma günlerinin çocuklara disiplin aşıladığına, aylaklığın ise onları birer günahkâra ve suçluya çevireceğine inanıyorlardı. Ama diğer tebliğci İngiliz Protestanların yanı sıra Metodistler, aşırı yorucu ve bazen de tehlikeli olan işlerden çocukları korumak istiyorlardı. Britanya Parlamentosu'nun 1833'te kabul ettiği bir yasa, çocukları istihdam eden fabrikalarda işverenlerin yarı zamanlı okullar açmalarını zorunlu tuttu; ama bazı durumlarda fabrika sahipleri, okuma-yazma düzeyine bakmadan bir işçiyi "öğretmen" olarak görevlendirmekten fazlasını yapmadılar. Britanya'da 1833 tarihli Fabrika Yasası, dokuz yaşından küçük çocukların çalışmasını yasakladı ve o yaştan büyük çocukların çalışma süresini sekiz saatle sınırladı (1847'de çıkarılan sonraki yasa, daha büyük çocukların ve kadınların iş gününü on saate indirdi). 1841'de Fransa'nın ilk çocuk emeği yasası, sekiz yaşından küçük çocukların fabrikada çalışmalarını yasakladı ve sekiz ila on üç yaş arasındakilerin iş gününü sekiz saatle, on üç ile on altı yaş arasındakilerin iş gününü ise on iki saatle sınırladı; çocukların geceleyin, pazar günü ve tatil günleri çalıştırılmalarını da yasakladı. Bununla birlikte, bu yasanın uygulanması son derece zordu; işverenler bu yasayı atlatmayı alışkanlık haline getirdiler ve aileye az da olsa ek kazanç girmesini isteyen ebeveynler de yasayı umursamadılar.

Emekçi Yoksullar

Britanya'da bir Parlamento üyesi 1838'de bir pamuk fabrikasını şöyle tanımlıyordu:

Kanımı donduran bir manzara [idi bu]. [İş yeri] kadınlarla doluydu, hepsi gençti, bazıları bebek bekliyordu ve günde on iki saat ayakta durmak zorundaydılar. Çalışma saatleri sabah beşten akşam yediye kadardı, bunun iki saati dinlenmeye ayrılıyordu, dolayısıyla günde on iki saat ayakta duruyorlardı. Sıcaklık bazı odalarda aşırıydı, pis koku boğucuydu ve her yerde pamuk tozları vardı. Az kalsın bayılıyordum. Genç kadınların hepsi solgun, renksiz, zayıftı ama genel olarak oldukça büyümüşlerdi, hepsi yalınayaktı; bir İngiliz için bunları görmek tuhaftı.

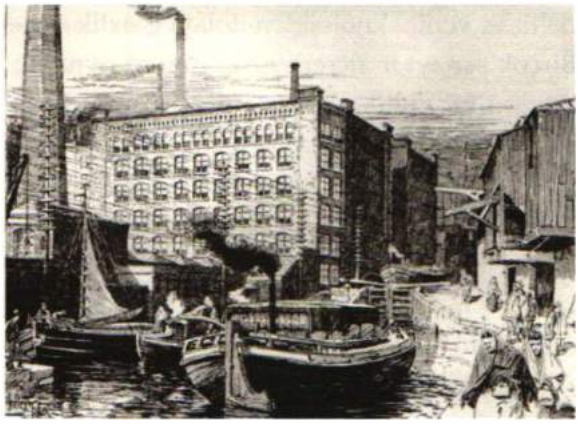

Manchester'ın şeytani fabrikaları.

İngiltere'nin kuzeyindeki sanayi şehirleri, dehşet içindeki gözlemcilerin özellikle dikkatini çekiyordu. Manchester' da elbette hâli vakti yerinde insanlar vardı ve Alman Renanya'sında doğan Friedrich Engels (1820-1895), dizginlenmemiş kapitalizmin gaddar yüzünü orada aradı ve buldu:

Aşağıda dar, kömür karası, iğrenç kokulu, molozla ve atıkla dolu Irwell deresi akar, daha doğrusu duraksar. ... Köprünün yukarısında tabakhaneler,kemik fabrikaları ve gaz tesisleri yer alır; bütün bunların suları ve atıkları Irk'e karışır; civardaki tüm lağımlar ve genel helalar da buraya boşalır ...burada evler birbirine sıkıca bitişiktir ve pek az kısmı görülebilir, hepsi de kırık camları ve çerçeveleriyle siyah, isli, eciş bücüş, antikadır. Barakayı andıran eski fabrika binaları arka planı oluşturur. ... Arka plan [ötesi], fakirler mezarlığıyla, Liverpool ve Leeds demiryolu istasyonuyla buluşur, bunun da gerisinde, tıpkı bir kale gibi yüksek duvarlarının ve tepedeki korkuluk duvarlarının arkasından, aşağıdaki emekçi semtine tehditkâr bir edayla bakan Manchester ... Islahevi yer alır.

"Şen" tarih yazıcılığı okulunun öne sürdüğüne göre Sanayi Devrimi, hiç değilse yüzyılın ilk yarısında, istihdamı artırarak ve bazı malların fiyatını düşürerek, sıradan halkın yaşam tarzını neredeyse bir anda iyileştirdi. Bunun aksine, başka tarihçilerin benimsedikleri görüşe göre sanayi kapitalizmi, işçiler ve aileleri için yaşam koşullarını daha da kötüleştiriyordu, çünkü emeğini ücret karşılığı satmak zorunda olan insanların sayısı, iş ve ücret imkânlarından daha hızlı artıyordu.

Yüzyılın ilk yarısında, lonca kısıtlamalarının kaldırılmasıyla ve makineli üretimin artmasıyla meslek dallarına akın olduğu için, kadın işçilerin kazançları gibi birçok zanaatçının da kazançları azaldı. İplik eğirmeci vb. kadın işçiler, ge-

nellikle, yeni teknolojiden dolayı işsizlik deneyimini ilk yaşayan kişiler oldular. Birçok sanayide ücretler son derece oynaktı; hızlı gelişim dönemleri baş döndürücü bir anilikle gelip gidebiliyordu. Birçok sanayide iyi yıllar bile, hiç işin olmadığı "ölü sezonlar"la bölünüyordu. Zenginler ile fakirler arasındaki uçurum büyüdü. İngiltere'de, orta sınıftan aile reislerinin birçoğu vasıflı bir işçiden bile üç ya da dört kat fazla kazanıyordu. 1820'lerin sonlarında Paris'te, ölenlerin dörtte üçünden fazlası varislerine neredeyse hiçbir şey bırakmıyordu, çünkü neredeyse hiçbir şeyleri yoktu ve her hâlükârda, bir avukata gidip vasiyetname düzenletemiyorlardı.

Kıta Avrupa'sında bir aile ne denli yoksulsa, kazancının da o denli fazlasını gıdaya, en başta da ekmeğe harcıyordu. Giyim, ikinci en büyük harcama kalemini oluşturuyordu ve bunu barınma izliyordu. Isınma, aydınlanma, aletler, yedekler ve dinlence de dâhil, tüm diğer masraflar, aile gelirinin %10'undan azıyla karşılanmak zorundaydı. Şehirlere göçenlerin çoğu, köylerindeyken zor zamanlarda yararlandıkları türden toplum desteğinden artık yoksun kalıyordu. Yakındaki rehinci dükkânından medet ummak, çoğu kentsel işçi sınıfı ailenin yaşamının bir parçasıydı.

İngiliz işçiler, genellikle, kıta Avrupa'sındaki denklerinin çoğundan daha iyi durumdaydılar. İşverenlerin, işçilerinin maaşlarına ilaveten bir miktar ek katkı vererek onlara yardımcı olmak için biraz sorumluluk üstlenmeleri geleneği olan paternalizm (babacılık), yeni fabrika şehirlerinde seyrek görünüyordu. Yine de bazı imalatçılar birazcık daha yüksek ücret veriyor, insanca barınma sağlıyor ve işçilerinden çocuklarını okula göndermelerini ısrarla istiyorlardı. Bununla birlikte, böyle övgüye değer çabalar nispeten az sayıda işçinin yaşamını etkiliyordu.

19. yüzyılın kentli yoksulları, önceki yüzyıldaki denklerinden belki de daha berbat konutlarda yaşıyorlardı. Sanayi şehirlerinde alelacele ve olabildiğince ucuza inşa edilen binalar çabucak dökülüp harap oluyordu. Birçok işçi, açık lağımlardan, çöplerden, kükürt dumanı gibi endüstriyel kirlilikten, kokuşmuş nehirlerden ve derelerden gelen dayanılmaz kokuların ortasında yaşıyordu. Sıcak yaz mevsimlerinde, tifüs ve dizanteri gibi ciddi hastalık salgınları meydana geliyordu. Britanya'da 1848-1872 arasında tüm ölümlerin üçte biri bulaşıcı hastalıklardan kaynaklanıyordu. Britanya'nın bazı büyük kentlerinde su kaynaklarını ıslah etmeye ve kanalizasyon sistemleri inşa etmeye yönelik çabalara rağmen, tüberkülozun en büyük ölüm nedeni olduğu sanayi kentlerinin kalbinde ölüm oranı pek hissedilir bir azalma göstermedi.

Birçok çocuk küçük yaşta ya ölüyor ya da terk ediliyordu. Yüzyılın ortasında hem Moskova'da hem de Saint Petersburg'da her yıl yaklaşık 26.000 bebek, Varşova'da ise tüm bebeklerin beşte biri terk ediliyordu. Terk edilmiş bebeklerin en bahtlı olanları devletçe, belediyelerce ve kiliselerce kurulmuş hayır teşkilatlarının kapısına bırakılanlardı. Bazı bebekler, 1831'de Rouen'de bulunan şu not

Yoksul bir aile, bir eşekle ve birkaç fareyle paylaştıkları, bodrum katındaki dairelerine baskın yapan mal sahibini engellemeye çalışıyor.

gibi notlar yazılarak terk ediliyordu: "Oğlumu bugünkü durumunda tutmak için katlandığım büyük sıkıntılardan sonra, dayanılmaz bir acı içinde ondan ayrılıyorum. ... Oğlumu geri alıp bakabilecek duruma gelir gelmez, onu tekrar görmeyi umuyorum." Ne hazindir ki, çoğunlukla öyle olmuyordu.

Kimsesizlerin barındığı yurtlar aşırı kalabalıktı ve sağlıksız olmakla kötü ün salmıştı. Rusya'nın bir eyaletindeki dört kasabada, yetimhanelere kabul edilen tüm çocukların %90'ından fazlası birkaç yıl içinde öldü.

Büyük Britanya, yoksullara yardım için ulusal bir siyaset oluşturan ilk devletti. Arka planını Fransız Devrimi'nin hazırladığı bir ortamda, 1795'te kurulan Speenhamland sistemi, mülk vergilerinden elde edilen fonlar ("yoksulluk katkıları") ile emekçilerin ücretlerini takviye ediyordu. Yoksulluk yardımı yapılırken, ekmek fiyatı ve her yoksul aile reisinin bakmakla yükümlü olduğu kişi sayısı esas alınıyordu. Ama bu düzenlemenin olumsuz yanı, toprak sahiplerini daha az vergi ödemeye özendirmesinin yanı sıra, tarlalarda çalıştırmaları için bitip tükenmez bir iş gücünü garanti etmesiydi. Bu uygulama, yoksul aileleri daha çok çocuk yapmaya özendirmiş de olabilir, çünkü ödemeler ailenin üye sayısına göre ayarlanıyordu.

1834 tarihli Yoksul Yasasında Değişiklik Yasası, Speenhamland sistemine son verdi. Bu yasayla, işi olmayan yoksulların hapsedildikleri ıslahevleri kuruldu. Islahevleri, hapishaneler gibi örgütleniyordu; buralarda kalanlara, geri gönderilmemek adına ne tür olursa olsun bir iş bulacakları umuduyla sert disiplin uygulanıyordu. Şehirlerde, işsiz yoksulları ıslahevlerine gitmeye zorlamak için dilen-

ciliğe karşı yasalar yürürlüğe konuldu. Aileler bu kurumlara alındıkları zaman, kocalar eşlerinden, çocuklar ise ebeveynlerinden ayrılıyor ve hepsi sürü gibi yatakhanelere dolduruluyordu. Mahpuslar, basit işlerde çalışmak zorundaydılar; bu kişilere kullanılmış giysiler ve iğrenç yiyecekler veriliyordu. Yoksulluk damgası öyle feciydi ki, nüfuz sahibi bir yetkili, yoksulların cenazelerinde kilise çanlarının çalınmasını engellemeye bile çalıştı. Örgütlü muhalefete rağmen ve yasanın uygulanması büyük çeşitlilik göstermesine karşın, 1841'de Britanya'da 200.000'den fazla insan ıslahevlerinde tutuluyordu.

Sınıf Bilinci

19. yüzyılın ilk yarısında, işçilerin birçoğu, işverenlerinin ve orta sınıfın çıkarlarından farklı çıkarlara sahip bir işçi sınıfına mensup olduklarının bilincine varmaya başladı. İşçiler, emeğin onuruna inanmaya dayalı bir birlik duygusu edinmeye başladılar. Bu sınıf bilinci bir anda ortaya çıkmadı; bu bilincin geliştiği belirli bir zaman dilimi saptamak da zordur. Dahası, elbette tüm işçiler ayrı bir sınıf olarak kendilerinin farkına varmadılar. Beceriler ve çalışma deneyimi açısından, farklı ülkelerdeki işçiler arasında, hatta aynı bölgedeki veya şehirdeki işçiler arasında ve erkek işçiler ile kadın işçiler arasında büyük farklılıklar varlığını sürdürdü. Aile ve annelik kimlikleri, kültürel kimlik (Flaman, Venedikli, Galli vb.), dinsel aidiyet, köy ve mahalle dayanışması gibi diğer kimlikler de işçiler için önemli olmaya devam etti.

Kentsel zanaatçılar, diğer işçilerin düş kırıklıklarını ve amaçlarını paylaşarak sınıf bilincini ifade etmeye başlayan ilk işçilerdi. 1830'ların başına kadar hiç kimse tutarlı bir sınıfsal kimlikten söz edemezken, bu süreç 19. yüzyılın başında İngiltere'de başladı; 1840'larda Fransa'da ve Alman devletlerinin bazı bölgelerinde, daha sonra da başka ülkelerde ortaya çıktı.

Büyük ölçekli sanayileşme, zanaatçıların yüzyıllardır kendi işleri üzerinde sahip oldukları denetimi tehdit ederek, birçok meslek dalı açısından kötü sonuçlar doğurdu. Zanaat üretiminde meydana gelen değişiklikler, Avrupa çapında bir olguydu. Zanaatçılar, geleneksel olarak, mesleklerine göre loncalarda örgütlenmişlerdi; böylece de mesleklerine yeni katılımları, çırakların eğitimini ve üretimi denetleme olanağı bulmuşlardı ama yine de lonca denetimleri, tüm işçileri piyasa güçlerinden (örneğin, kırsal kesimdeki aile içi üretimden) koruyamamıştı. Başka meslek sahiplerinin yanı sıra ayakkabıcılar, duvarcılar ve terziler kendi mesleki örgütlenmelerini devam ettirdiler. Aynı meslek içindeki rakip birlikler bazen kıran kırana ve şiddetli çatışmalara girdiler. Dahası, meslek dalları içinde bile beceri ve ücret hiyerarşileri varlığını sürdürdü.

1791'de ekonomik liberalizm adına loncaları yasaklayan Fransa'yı başka birçok devlet izleyince, zanaatçıların sayısı hızla arttı, çünkü belli bir mesleğe gi-

rişle ilgili hiçbir kısıtlama yoktu. Çıraklıklarını tamamladıktan sonra kalfaların birer usta olup kendi kalfalarını çalıştırıp çalıştırmayacakları ve kendi çıraklarını eğitip eğitmeyecekleri artık daha önce hiç olmadığı kadar belirsizdi. Prusya'da, 1816-1849 arasında ustaların sayısı aşağı yukarı yarı yarıya arttı; usta olmayı hayal eden kalfa ve çırakların sayısı ise aynı dönemde iki kattan fazla arttı. Zanaatçı dayanışma cemiyetleri ve meslek dernekleri (teknik olarak yasadışı sayılsalar da hükümetler bunların bazılarına göz yumuyordu), sınıf bilincinin doğuşunu kolaylaştırdı (ama mesleki dışlayıcılığın devamına katkı yapabildikleri yerlerde, bu bilincin ortaya çıkışını geciktirmiş de olabilir. "Vasıfsızlaşma", terziler ve usta dikişçiler gibi işçilerin kazancını azalttı ve konumunu alçalttı, çünkü bir zamanlar aldıkları parça başı fiyatlar ve ücretler üzerinden çalışma fırsatlarını ortadan kaldırdı. Örneğin terziler, rekabet nedeniyle daha önce hiç olmadığı kadar hırpalandılar. Bazıları eskiden terzilik yapmış ve biraz para biriktirebilmiş kişiler olan imalatçı tüccarlar, usta ve kalfa terzilere fason iş veriyorlardı; ama gömlek kollarını hazırlamak gibi tek bir işi yapmalarını istiyorlar ve karşılığında da bir takımın tümünü dikmiş olsalar alacakları paradan daha az para veriyorlardı. Terzilerin kazançları 1830'lu ve 1840'lı yıllarda hızla düştü. Birçok usta terzi işinden edildi ya da kendi mesleklerinde taşeron olmak zorunda bırakıldı. Makineleşme de hazır giysiler üreterek yavaş yavaş terzilerin altını oydu.

Bazı mesleklerde gitgide artan makineleşme, protestolara yol açtı. Daha 1811' de ve 1812'de, İngiltere'nin Nottingham şehrindeki eldiven üreticileri kendilerini işsiz bırakan bin tane çorap makinesini parçaladılar. Önderlerinden biri – belki de hayali bir kişi– Ned Ludd adında bir adamdı. 1829-1830'daki "Kaptan Swing" asileri gibi, makine parçalayan "Luddistler" de makineleşmeden önceki eski ekonomik ve toplumsal düzene dönüşü arzuluyorlardı.

1836'da İspanya'nın Barselona kentinde, makineleri "şeytan icadı" olarak lanetleyen öfkeli güruh, bir tekstil fabrikasını ateşe verdi. Silezya'da, mekanik dokuma tezgâhları, el tezgâhıyla çalışan dokumacıları sefalete sürükledi. Toplumsal protesto hareketleri ve giderek artan siyasallaşma, işçi cemiyetlerinde, denetleyemedikleri ekonomik ve siyasal kuvvetlere karşı ahlaki mücadele duygusu oluşturdu.

İşçilerin kendilerine ilişkin görüşleri, çalışmanın başlı başına bir değer olduğu ve işçi topluluğunun ahlaki bir varlık oluşturduğu fikrine öncelik veren Eski Rejim söylemine dayanıyordu. İşçilerin birçoğu, sermaye sahibi müteşebbislerin değil kendilerinin zenginliğin kaynağı oldukları ve sömürüldükleri yargısına ulaştı. Başka işçiler de bir sınıf bilinci duygusu kazanmaya başladılar, çünkü işsizliğin ya da düşürülen ücretlerin sıkıntılarını ortaklaşa çekiyorlardı. Yerleşim yeri örüntüleri ve dinlence uğrakları (birahaneler, kabareler, müzik salonları), işçiler arasındaki dayanışmalara katkı yaptı.

İşçi Birlikleri ve Toplumsal Protesto

İşçi birlikleri, işçi sınıf bilincinin ve mücadele azminin şekillenmesine yardımcı oldu. Britanya'da mesleki "dostluk dernekleri"nin 1815'teki üye sayısı bir milyondan fazlaydı. 1872'te bu türden örgütlerin sayısı 32.000'i aşmıştı. Fransa'da ve Alman devletlerinde bunları muadilleri, kalfa birlikleri ve "yardımlaşma dernekleri"ydi.

Britanya'da, yeni yeni ortaya çıkan sendikalar, özellikle birlik oluşturmayı yasaklayan Birleşme Yasaları'nı (1799-1800) Parlamento'nun 1824'te iptal etmesinden sonra, güç kazandı. Üyeler, kendi meslek dalları içindeki ücret düzeylerini ve koşulları korumaya çaba gösterdiler. Yine de yüzyılın ilk yarısında, işçilerin aidat ödeme gücüne sahip oldukları refah dönemlerinde bile işçilerin beşte birinden azı bu tür birliklere üyeydi ve bunların büyük çoğunluğu vasıflı zanaatçılardı. Bu insanların birçoğu, her hâlükârda sendika aidatı ödeme gücü bulunmayan ve iş istikrarından yoksun olan vasıfsız işçilerle pek az ortak yönlerinin olduğu kanısındaydı.

Bazı meslek birlikleri, kadınlar ve onlar için örgütlenmiş az sayıdaki kuruluş da dâhil, üyelerden birisi hasta düştüğünde ona (üyelik aidatlarından ödenen) yardım ediyor ve üyelerin yoksul mezarlığına gömülme onursuzluğuna düşürülmeyecekleri güvencesini veriyorlardı. Bu birlikler, işverenlerin ya da ustala-

Yoksul emekçiler için umut simgesi olarak sosyalizm, yaklaşık 1848.

rın dayattıkları koşullara boyun eğmeyen işçilere yardım etmek için fonlar da oluşturuyorlardı. Bu ödemeler el altından yapılmak zorundaydı, çünkü pek çok yerde grev hâlâ yasadışı sayılıyordu.

Zanaatkârlar, toplumsal protesto hareketlerine önderlik ettiler. Onların okuryazarlık düzeyi, vasıfsız işçilere göre çok daha yüksekti; matbaacılar apaçık örneklerdi ama terziler ve ayakkabıcılar da sıklıkla okuryazardılar, genellikle kendi kendini eğitmiş olan kadın terzilerin birçoğu da öyle. Okuryazar işçiler okuyamayanlara, gazeteleri, risaleleri ve ilgili haberleri okuyorlardı. Erkeklere genel oy hakkı (hatta herkese oy hakkı) verilmesini ve önemli toplumsal reformlar yapılmasını isteyen siyasal hareketlerin ortaya çıkması, Fransız Devrimi'nin bir mirası olan "özgürlük, kardeşlik ve eşitlik" söylemini vurgulayarak, sınıf bilincinin gelişmesine yardımcı oldu.

Fransız Devrimi'ne sempati duyan işçi birliklerinden birine üye olan terzi Francis Place (1771-1854), İngiliz işçi hareketine önderlik edenlerdendi. Bazı işçiler, kooperatif köyleri finanse etmek için kaynak oluşturmayı umarak, kooperatif dükkânlar kurdular. Sendikacılık, 1829-1836 arasında oldukça büyük bir atılım yaptı. Eğirmecilerden oluşan ilk ulusal sendika 1836'da kuruldu. Bazı sendika üyeleri, kendi meslekleri bünyesinde üretici kooperatifleri oluşturdular ama bunların çoğu kısa ömürlü oldu.

1815'ten 1850'ye kadarki dönemin, modern Britanya tarihinde toplumsal açıdan en çalkantılı dönem olduğu söylenebilir. Vasıflı işçiler, orta sınıftan radikallerle birleşerek siyasal reform talep ettiler. William Cobbett (1763-1835), *Political Register* adlı dergisiyle, radikal görüşün öne çıkmasına yardımcı oldu. Zanaatçılar ve vasıflı işçiler, 1831'de ve 1832'de devasa gösteriler düzenlediler; bunun yarattığı baskıyla, Avam Kamarası ve Lortlar Kamarası 1832'de Reform Yasası'nı kabul etti (*bkz.* Bölüm 15). Reform Yasası, oy verme yeterliliğine sahip kabul edilenlerin sayısını artırarak, orta sınıfın hoşnutsuzluğunu bir süreliğine giderdi. Britanya'da, emekçi erkeklerin seçmenlikten hâlâ dışlanıyor olmaları, işçi sınıfı bilincine katkıda bulundu, çünkü Parlamento böyle yapmakla, yasal açıdan işçileri ayrı ve aşağı bir sınıf olarak tanımlamıştı. Aşağı yukarı aynı dönemde, orta sınıfın ve işçi sınıfının halka açık toplantılar, dilekçeler ve gösteriler yoluyla fabrika reformuna destek vermeleri, 1830'larda Parlamento'nun çocuklar ve sonra da kadınlar için çalışma saatlerini kısaltan yasaları kabul etmesini sağladı. Zorlukların ortasında, giderek artan sayıda işçi, siyasal reform talebiyle protesto için sokaklara indi.

Yine de en fazla sanayileşmiş ülke olan Britanya'da bile, işçi sınıfının mücadele azmini sınırlayan büyük engeller vardı. İşçiler arasında binlerce mürit kazanan metodizm (*bkz.* Bölüm 9), disiplini ve kişinin yeryüzündeki yazgısına razı olmasını öğütlüyordu. Daha da önemlisi, ayrı ayrı meslekler içindeki daya-

nışmalar, mesleki sınırları aşan dayanışmalardan hâlâ güçlüydü. Dahası, bazıları hâlâ çok iyi durumda olan zanaatkârların yani İngiliz "emek aristokrasisi"nin örgütlülüğü ve kaynakları vasıfsız işçilerde yoktu. İngiliz siyasal yaşamını yeniden kurarken toplumsal adaleti de sağlama yönündeki Ütopyacı görüş de yavaş yavaş sönüp gitti. İşçilerin çoğunluğu değilse de birçoğu, kapitalizmi kaçınılmaz bir şey olarak kabul ederken, onun sağladığı nimetlerden daha adil bir pay isteme noktasına geldi.

Fransız ve Alman zanaatkârlar, reform siyasetini kabul eden İngiliz meslektaşlarından daha mücadeleciydiler. Alman zanaatkârlar, mesleklerini yeni gelenlerin istilasından korumak için mücadele ettiler. Kendilerini artık "proleter kardeşliği"nin mensupları olarak gören birçok Fransız işçi, 1830'larda ve 1840'larda işverenlerle çatıştı. Onlar da cumhuriyetçi bir yönetiminin onlara yarar sağlayacak reformlar yapacağı umuduyla, seçim reformu için bastıran burjuva cumhuriyetçilerini desteklediler.

Avrupa Sosyalizminin Kökenleri

Batı Avrupa'daki büyük ölçekli sanayileşme ekonomiyi ve toplumu dönüşüme uğratmaktayken, 1830'lu ve 1840'lı yıllar düşünce alanında canlı irdelemelere, hararetli tartışmalara ve şaşırtıcı dönüşümlere sahne oldu. Ücretli emeğin hızla genişlemesi, tüm insanların eşitliğini ilan ederek köklü toplumsal ve siyasal değişim peşinde koşan yeni siyasal güçlerin ortaya çıkışında etkili oldu. İşçilerin durumuna giderek daha yakın ilgi gösterilmesinin en belirgin sonuçlarından birisi, sosyalizm olarak bilinen hareketin doğuşuydu.

Ütopyacı Sosyalistler

Çoğu Fransız olan ütopyacı sosyalistler, Sanayi Devrimi'nin yol açtığı değişikliklerin özgün bir eleştirisini sundular. Onların fikirlerini, kısmen, ekonomik liberalizmin sonuçları karşısında gösterdikleri tepki şekillendirdi. "Ütopyacı" sıfatı, kusursuz şekilde uyumlu bir yaşam tarzıyla ilgili kurdukları düşleri yansıtır. Ama ütopyacıların önemi, her ne kadar ilginç olabilse de bazen tuhaf kaçan teorilerinden değil, onların liberalizme ve kapitalizme yönelttikleri eleştirel tepkide birçok işçinin açıklayıcı bir güç bulması gerçeğinden kaynaklanır. Bu durum, onların toplumsal ve siyasal reform talepleriyle ortaya çıkma kararlılığını bilemiştir.

Ütopyacı sosyalistler, emekçi yoksulların yaşam koşullarından üzüntü duyuyorlardı. "Toplumsal sorun", işçilerin çoğunluğunun değilse bile birçoğunun berbat yaşam koşullarıydı. Edinmeci anlayışın "bencil" bireyciliğini reddeden ütopyacı sosyalistler, güç birliğine dayalı sevecen bir dünya hayal ettiler. Bazı bakımlardan Aydınlanma'nın çocukları olan ütopyacı sosyalistler, aynı zaman-

da da bilimin ve teknolojinin yeni toplumsal ve siyasal kurumlar inşa etme gücünün iyimser savunucularıydılar.

Kont Claude-Henri de Saint-Simon (1760-1825), bir "insanlık dini" ortaya attı; ona göre din, "toplumu, en yoksul sınıfın durumunu mümkün olan en hızlı şekilde iyileştirmeye dönük büyük hedefe yönelt"meliydi. Saint-Simon, 1820'de kışkırtıcı bir mesel yayınladı. Farazi olarak, Fransa'daki tüm dükler ve düşesler, prensler ve prensesler, piskoposlar ve papazlar ve Kilise'nin, tahtın ve şatoların diğer ileri gelenleri korkunç bir deniz kazasında sulara gömülselerdi, Fransa için ne gibi sonuçlar doğardı, diye soruyordu. Saint-Simon'un kanısına göre, böyle bir olay trajik olacaksa da toplumun uğrayacağı kaybın sözü bile edilmeye değmezdi. Oysaki Fransa, benzer bir trajedide en okumuş yazmış adamlarını, yetenekli bankacılarını, zanaatkârlarını ve üretici çiftçilerini kaybetseydi, sonuç felaket olurdu. Bu meselin zamanlaması son derece talihsizdi, çünkü 1820'de yayınlanmasından çok kısa süre sonra Fransa tacının varisi olan Berry dükü, bir suikastçının bıçak darbeleriyle can verdi (*bkz.* Bölüm 15). Saint-Simon, kraliyet ailesine saldırmakla suçlandı ama jüri tarafından aklandı.

Saint-Simon, soya değil üretkenliğe dayanan bir hiyerarşi ya da konum sıralaması öngördü. Tarihin, fark edilebilir aşamalardan geçerek ilerlediğine inanan Saint-Simon'un öne sürdüğüne göre, insanoğlu, bilimin bir ahlaki iyileşme çağıyla uyum içinde insanlığın maddi sorunlarına çözüm getireceği bir gelecek umut edebilir; bunun gerçekleşmesi için yetenekli insanlar, hiçbir şey üretmeyen hoyrat hükümdarların, soyluların ver papazların dayattıkları kısıtlayıcı zincirlerden kendilerini kurtarmalıdırlar.

Saint-Simon'un gizemli rakibi Charles Fourier'nin (1772-1837) aynı dönemde yaptığı tarihsel değerlendirmeler, onu büyük içgörü sahibi bir dâhi olarak yücelttiği kadar, paranoyak bir çatlak olarak alaya da alıyordu. Fourier, satış sanatının yalan söylemeye ve aldatmaya dayandığını çok erken yaşta keşfettiğini öne sürüyordu. Gençliğinde, babasının ısrarıyla Lyon'a giderek bir iş yeri açmış ama çabucak batmıştı. Fourier, yaşamının geriye kalanını, insanlığın durumunu iyileştirmeye yönelik büyük bir plan tasarlamakla geçirdi. Onun kozmolojisi, tarihin daha kusursuz bir geleceğe doğru büyük devreler hâlinde ilerlediği sonucuna dayanıyordu. Bu gezegenin bir sonraki aşaması, güç birliği ve uyum ilkelerinin herkesi burjuva bireyciliğinden özgürleştireceğini insanoğlunun keşfetmesine dayanacaktı. Fourier, 810 ayrı kişilik tipinin olduğunu belirledikten sonra, bunların, her kişilik tipinden bir kadın ve bir erkek olmak üzere 1.620'şer bireyden oluşan "falanj" toplulukları halinde örgütlenmesini önerdi. Falanj, her bir kişinin "tutkular"ını toplumsal açıdan üretken şekillerde kanalize edecekti, bireyler ise en derin yatkınlıklarını açığa vurma fırsatı elde etmiş olacaklardı. "Falanster"de, yani ütopyacıların yaşayacakları yerde, suç tamamen geçmiş bir

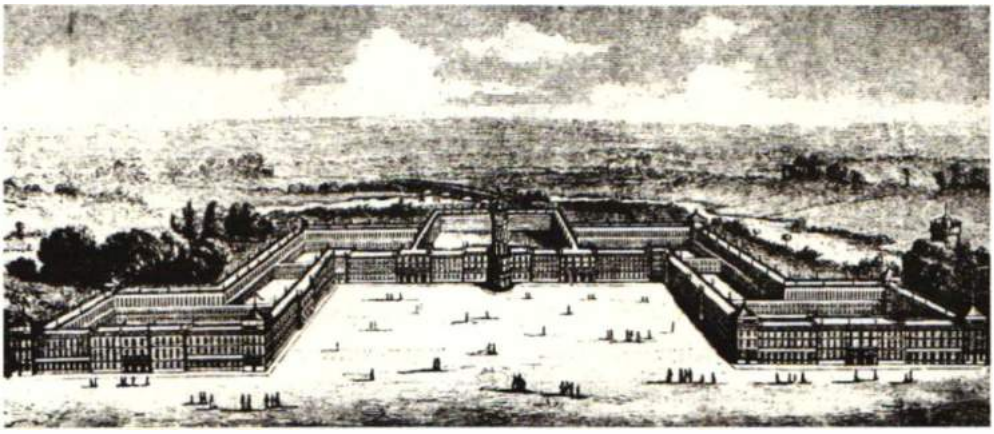

Charles Fourier'nin hayal ettiği bir falansteri gösteren çizim.

anı olacaktı, çünkü suçluların sözüm ona kana susamışlığı, örneğin kasaplık gibi belirli mesleklerle güvenli şekilde tatmin edilecekti. Herkes bir şekilde tatmin olunca, zenginlik farklılıklarının devam etmesi de sorun olmayacaktı. Fourier, her gün öğle vakti evinde oturarak, ilk falansteri finanse edeceğini umduğu zengin adamın gelmesini bekledi. Hiç gelen olmadı.

Fourier hayal kurup beklerken, zengin İngiliz sanayici ve insansever Robert Owen harekete geçti. Eğitimin ve çevrenin güç birliği ruhu oluşturup şekillendirebildiğine inanan Owen, İskoçya'nın New Lanark yöresinde bir fabrika inşa etti. İşçilerine insana yaraşır konutlar sağladı ve çocukları için okullar kurdu. İnsanoğlunun ilerlemesi için kadınların kurtuluşunu gerekli gören Fourier gibi Owen da, siyasal hakları değil anneliğe has özel nitelikleri vurgulamasına karşın, kadınların eşitliğini savundu. Keza William Thompson isimli bir İngiliz, 1825'te *Appeal of One Half of the Human Race, Women, Against the Pretentions of the Other, Men* (İnsan Soyunun Bir Yarısı Olan Kadınların, Diğer Yarıyı Oluşturan Erkeklerin Temelsiz İddialarına Karşı Çağrısı) adlı kitabı kaleme aldı.

Ütopyacı sosyalistlerin hiçbirisi, Fransız Étienne Cabet (1788-1856) kadar geniş bir halk kitlesinin desteğini kazanmadı. Cabet de o günün çok ağır toplumsal problemlerine Hristiyanlığın ilkelerini uygulamaya çalıştı. Cabet'nin *Voyage en Icarie* (*İkaria'ya Yolculuk*; 1840) adlı romanı, geniş caddelerin, temiz tuvaletlerin ve toplumsal uyumun olduğu hayali bir kenti anlatıyordu; bu öyle çekici bir örgütlü ekonomik ve toplumsal yaşam olacaktı ki, burjuvalar bile güç birliği ve birliktelik ilkelerini barışçıl bir biçimde benimseyeceklerdi. Cabet'nin "komünist" gazetesi 1840'ların başında 4.500 aboneye sahipti ve gazetenin, bu rakamın yirmi katından fazla okura ulaştığı neredeyse kesindi. Loncaların lağvedilmesi ve makineleşme nedeniyle geçimleri tehditle karşılaşan zanaatçılar, Cabet'nin fikirlerine özellikle yakından ilgi duydular. Bunlardan birkaçı Cabet'yle birlikte Yeni Dünya'ya yelken açarak, Texas'ta ve Iowa'da birkaç ütopik koloni kurdu.

Başka bir ütopyacı sosyalistler grubu, Saint-Simon'un bilime yönelik ağırlıklı saygısının ve maddi ilerlemeye devletin öncülük etmesi konusundaki ısrarının özünde yatan bilimsel ya da teknokratik ve otoriter eğilimleri temsil ediyordu. İzleyicilerinin "Baba" dedikleri Prosper Enfantin (1796-1864), Kadın Mesih'i aramak için küçük bir grupla birlikte Paris'i terk edip Mısır'a gitti; gezginlerden biri olan Michel Chevalier, Süveyş Kıstağı üzerinde bir kanal açıp Kızıldeniz ve Akdeniz'i birleştirme fikriyle geri döndü; başka bir Saint-Simoncu olan Ferdinand de Lesseps bu projeyi 1869'da gerçekleştirdi.

Pratik Sosyalistler

Ütopyacı sosyalistlerin bazıları, kritik bir hamleyle, Saint-Simon'ın analizini bir adım ileri taşıdı. Burjuvaziyi, sermaye sahibi olduğu için üretici olmayanlar kategorisine dâhil ederlerken, işçilerin, emekleri sayesinde gerçek üreticiler oldukları görüşünü benimsediler. 1832'de Fransa'da bir grup Saint-Simoncu kadın, *La Tribune des Femmes* adlı bir gazete kurdu; gazete, yalnızca kadınların kaleme aldığı yazıları yayınlamaya söz vererek, işçilerin kurtuluşunun ancak kadınların kurtuluşuyla gerçekleşeceğini ilan etti.

Cinsiyet ayrımcılığı nedeniyle Flora Tristan (1801-1844) sosyalizme yöneldi. Fransız hükümeti, Flora'nın Perulu babasının ölümü üzerine adamın servetine el koyunca ve ebeveynlerinin İspanya'da yaptıkları evliliği geçerli saymayarak Flora'yı gayrimeşru ilan edince, Flora birçok geçici işte çalışmak zorunda kaldı. Flora, kendisine kötü davranan kocasından ayrıldığında, Fransız mahkemesi, çocuklarını kocanın gözetimine verdi; ama daha sonra, adam çocuklara da kötü davranmaya başlayınca çocukların velayetini kazandı. Tristan, evlilik çerçevesinde ve yasa önünde kadınların eşitsiz sayılmalarına karşı seferberlik başlattı. Feminizm ile sosyalizm arasında bağ kurarak, ateşli konuşmalarla ve etkileyici yazılarla kadınların kurtuluşu için kampanya yürüttü.

Louis Blanc (1811-1882), bilimcilerin yeteneklerini insanlığın durumunu iyileştirme doğrultusunda kullanmalarına hükümetlerin yardımcı olmalarını istiyordu. Devlet, işçilerin "çalışma hakkı"nı, yani sıkıntılı zamanlarda istihdam ve kontrolsüz rekabet karşısında insanca bir ücret hakkını da güvence altına almalıydı. İşçilerin kendi meslek dalları bünyesinde üretici birlikleri kurmaları, böylece de hak etmedikleri hâlde kazanç sızdıran aracıları ortadan kaldırmaları için devlet işçilere kredi vermeliydi. Blanc'ın inancına göre bu atölyeler, toplumun güç birliği ilkeleri doğrultusunda yeniden örgütlenmesinin temeli olarak işlev görürdü. Blanc'ın sosyalizmi, genel oy hakkı getirilerek, işçilerin hükümet üzerindeki etkisinin artırılmasına dayanıyordu.

Blanc'ın tam tersine, Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865), daha iyi bir dünya yaratmak için devletin güçlendirilmesini değil, ortadan kaldırılmasını istiyordu. Dizgici olan Proudhon, Doğu Fransa'da toprak sahibi köylüler arasında

Hasım bir karikatürcünün gözüyle, Proudhon mülkiyeti tahrip ediyor.

büyümüştü. Kapitalizmin işçileri sömürmesinin başta gelen nedeninin bizatihi devletin varlığı olduğuna inanıyordu. 1840 yılında, "*Mülkiyet Nedir?*" sorusuna yanıt veren ve yanıtını açıkça "Hırsızlık" olarak açıklayan sert bir risale yayınladı. Proudhon, başlı başına mülkiyeti değil de işçilerinin emeği sayesinde işverenlerin eline geçen hak edilmemiş kazanç olarak mülkiyeti tanımlamış olsa bile, bunun Fransa'da mülk sahiplerini korkutmasına şaşırmamak gerekir. Proudhon, işçilerin kendi kendilerini yönetecek küçük ve özerk üretici grupları hâlinde örgütlenmelerini istiyordu. Devletin lağvedilmesini savunduğu için, Proudhon'un ilk anarşist olduğu söylenebilir.

Karl Marx ve "Bilimsel Sosyalizm"in Kökenleri

İktisat ve siyaset kuramcısı Karl Marx (1818-1883) da ütopyacı sosyalistlerin yazılarını okudu ama onların, kapitalist topluma yönelttikleri eleştiriye hayranlık duymasına karşın, bön ve "bilimsellik dışı" oldukları kanısındaydı. 1818'de Renanya'da doğan Marx, Berlin Üniversitesi'nde felsefe okudu. Çalıştığı radikal gazete Prusya hükümetiyle ters düştükten sonra gazetecilik kariyeri 1843'te birdenbire son bulunca, Paris'e gitti. Orada Fransız Devrimi ve ütopyacı sosyalistler hakkında tarih kitapları okudu.

Marx, kaleme aldığı bir dizi makaleyle Fransız monarşisine ağır eleştiriler yönelttikten sonra, Fransız polisince ülkeden kovuldu. Renanyalı Alman Friedrich Engels'le dostluk kurdu; Engels'in zengin ve tutucu ailesi, İngiltere'nin Manchester şehrinde bir pamuk fabrikasına sahipti. Marx, o zamanlar dünyanın en yoğun sanayi bölgesi olan Lancashire'ı ziyaret etti. Evrilen kapitalist topluma ilişkin gözlemlerine dayanarak, kapitalizmin dünya tarihinde bir aşamadan ibaret olduğu sonucuna vardı.

Marx, Alman filozof Georg Wilhelm Friedrich Hegel'in (1770-1831) geliştirdiği düşüncelerin ve kurumların diyalektik gelişim aşamaları kavramını dünya tarihinin ilerlemesine uyguladı. Fransız Devrimi, aristokrasinin ve Kilise'nin iktidarıyla temsil edilen feodal toplumun kesin olarak yıkılması anlamına geliyordu; Marx'a göre bu bir burjuva devrimiydi. Tıpkı 18. yüzyılda soylu sınıf ile burjuvazinin mücadele etmesi gibi, üretim araçlarını (mal üretimi için gerekli sermayeyi,

hammaddeleri ve donanımı) kontrol eden muzaffer burjuvazi ile proletarya, 19. yüzyılın ortalarında kıran kırana bir mücadele sürecine girmişlerdi. İngiliz ticari kapitalizmi, burjuvaziyi iktidara taşımıştı ve sırası gelince burjuvazi de sanayi kapitalizminin gelişmesini kolaylaştırmıştı. Ne var ki kapitalistler, bir proletarya yaratmakla kendi yıkılışlarının tohumlarını ekmişlerdi. Kaçınılmaz olarak, proletarya iktidarı ele geçirdiği zaman, kapitalizmin yerini sosyalizm alacaktı. Bunu, özel mülkiyetin son bulması ve saf komünizm izleyecekti.

Ama Marx'ın düşüncesine göre, o an gelecekte yatıyordu; önce kapitalizmin daha da yoğunlaşması ve tarihsel rolünün ayırdına varmış daha büyük, sınıf bilinçli bir proletaryanın oluşması beklenmeliydi. Marx, kendi sosyalizmini "bilimsel sosyalizm" (ütopyacı sosyalizmin tersi) olarak adlandırdı, çünkü bilimsel açıdan kesin gördüğü sınıf mücadelesine dayanarak, bunun kaçınılmaz olduğunu düşünüyordu.

Marx, işçilerce yapılacak bir devrimin, kendilerini bu davaya adamış bir grup devrimcinin örgütsel çabalarıyla hazırlanacağına inanıyordu, bu nedenle Komünist Birliği'ni kurdu. 1848'de "Proleterlerin zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyleri yoktur. Kazanacakları bir dünya vardır. Tüm ülkelerin emekçileri, birleşin!" şeklindeki mücadele çağrısını dalga dalga yayan *Komünist Manifesto*'yu yayınladı.

Sonuç

Avrupalıların, 19. yüzyılın ilk yarısında hızlı bir tempoyla meydana gelen ekonomik değişimden etkilenmemeleri mümkün değildi. Trenler, uzak yerleri birbirine yakınlaştırarak, hakikaten ticarette ve seyahatte devrim yaptı. Şehirler hızla büyüdü; tren istasyonları, sermaye-yoğun çiftçilikle üretilmiş tarımsal malları daha büyük miktarlarda buralara taşıdı. Sanayide çalışan insan sayısı o zamana kadar görülmemiş ölçüde arttı. Geleneksel atölye imalatı ve evden üretim temel niteliğini sürdürmesine rağmen, manzarada artık yer yer fabrikalar da görülüyordu.

Ama üst sınıftan çağdaşların birçoğu, şehirlerin gitgide sıkışıklaşan ve düzensizleşen görüntüsünden endişe duyuyordu. Sanayi Devrimi elbette maddi ilerleme –aslında bazıları için zenginlik– sağlamıştı ama aynı zamanda da işçiler arasında iç burkan yoksulluğu ve memnuniyetsizliği artırmış görünüyordu.

Bu arada, Napoleon'u Waterloo'da yenmiş olan Avrupalı güçler –Britanya, Prusya, Avusturya ve Rusya– hükümran hanedanların, soyluların ve yerleşik kiliselerin ayrıcalıklarını geri getirme çabasına giriştiler. Liberal ve ulusal hareketler, Restorasyon Avrupa'sında tutucu ideolojiye karşı mücadele ettiler. Napoleon devrinin son bulmasını izleyen dönemde sayı ve nüfuz açısından oldukça hızlı genişleyen orta sınıfların isteklerini, en başta liberalizm yansıtıyor gibi görünüyordu.

BÖLÜM 15

RESTORASYON AVRUPA'SINDA LİBERALİZMİN MEYDAN OKUYUŞU

Napoleon'u yenmiş olan müttefiklerin (Avusturya, Rusya, Prusya ve Büyük Britanya) temsilcileri, Avrupa'da barışı yeniden tesis etmek için 1815'te Viyana Kongresi'nde bir araya geldiler. Fransa'ya bir antlaşma dayatarak ve Avrupa Uyumu (*Concert of Europe*) denilen uluslararası bir mekanizma kurarak, Avrupa'nın yeniden Fransa'da ya da başka bir yerde oluşacak bir devrimle sarsılmasını önlemeyi umuyorlardı. Kongre, devletlerin etnik ya da millî ilkeler temelinde örgütlenmelerini savunan ve muhafazakârların Fransız Devrimi'nden ve Napoleon döneminden sorumlu tuttukları halk egemenliği adına reformlar talep eden liberalizme ve milliyetçiliğe karşı tavır alarak, tutucu güdülerine tercüman oldu.

19. yüzyılın başında Viyana, Avrupa'nın hâkimi güçlerin temsilcilerinin toplanmaları için mükemmel bir mekândı. Habsburg başkentinin çok az dışında yer alan Schönbrunn Sarayı ve Viyana'nın kendi zarif barok binaları, Avusturya monarşisini fiilen iflas ettiren uzun savaşa rağmen, hâlâ mutlakiyetin ve geleneksel saray yaşantısının ihtişamını yansıtıyordu.

Eylül 1814 ile Haziran 1815 arasında toplanan Kongre'de, Avusturyalı mihmandarlar özenle hazırlanmış yemekler sundular, harika balolar ve eğlenceli maytap gösterileri sahnelediler; düzenlenen av partileri de sıkıcı havanın dağılmasına yardımcı oldu. Ressamlar, diplomatik heyet üyelerinin portrelerini çizmek için alesta durdular. Aristokrat konuklar, yüzlerce hizmetçiden ve uşaktan hangilerinin Avusturya için casusluk yaptığını tahmin etmeye çalışarak kendilerini eğliyorlardı. Bazı temsilcilerin antikalıkları komik rahatlama sağladığı kadar sinir bozucu da oluyordu. Bir İspanyol diplomat, ülkesinin birkaç küçük İtalyan devleti üzerinde hak sahibi olduğunda ısrar ediyordu. Diğer temsilciler, bu talebe öyle öfkelendiler ki, onu balonlu geziye davet ettiler ve Alpler yönünde gökyüzüne salıverdiler.

Viyana Kongresi.

İngiliz şair George Gordon'ın, yani Lord Byron'ın (1788-1824) "şu bayağı geçit alayı" dediği Viyana Kongresi, geleneksel Avrupa diplomasisinin her zaman önemli bir parçası olagelen gayriresmî görüşmeler için bir fırsat yarattı. Gerçekte, Kongre yalnızca bir kez resmen toplandı, o da çeşitli heyetlerin daha dar kapsamlı resmî ve gayriresmî buluşmalarda müzakere etmiş oldukları nihai antlaşmayı imzalamak için. Önceki yirmi beş yılda ülkelerin topraklarında meydana gelmiş olan birçok değişikliğin ardından, temsilciler, Avrupa haritasını özellikle de Orta Avrupa haritasını yeniden çizerek eski hükümdarları yeniden tahtlarına oturttular.

Napoleon'un 1815'teki kesin yenilgisinden sonra (Viyana Kongresi 100 Gün süresince de oturumlarına devam etti) Avrupa'da tutucu güçler, monarşiler, soylular, yerleşik kiliseler ve liberaller arasında uzun süreli bir mücadele yaşandı. İktisadi ve siyasal bir felsefe olarak "liberalizm", bireyin gelişmesine ket vurabilecek hükümet kısıtlamalarının olmamasını ima ediyordu. Bu, "burjuva yüzyılı"nda orta sınıflara mükemmel derecede uyan bir felsefeydi. Orta sınıflar son derece çeşitli bir toplumsal kategoriydi, öyle ki büyük servet sahibi tüccarlardan ve imalatçılardan tutun da var olma savaşı veren dükkâncılara kadar uzanıyordu (*bkz.* Bölüm 14). Hızlı nüfus artışı avukatların, noterlerin ve diğer orta sınıf profesyonellerin sayısını kabarttı. Müteşebbise saygı gösterilir oldu. Ayrıca, orta sınıfların bireysel özgürlüğe yaptıkları liberal vurgu, yalnızca iktisatta ve siyasette değil, öznellik ve coşku yoluyla bireysel ergiye ulaşmayı yücelten ro-

mantizm edebiyatında, sanatında ve müziğinde de ifadesini buldu. Bir Alman liberal, "Çağ biziz," diyerek şişiniyordu.

Birçok yerde liberal hareketler, bir bağlılık ve egemenlik kaynağı olarak milliyetçiliğin ortaya çıkışıyla yakından ilişkiliydi. Milliyetçilik çoğu zaman dille, kültürel geleneklerle ve sınırları etnik yerleşim örüntülerine denk düşen millî devletler kurma arayışıyla tanımlanıyordu. Milliyetçilik, Viyana Kongresi'nde kararlaştırılan toprak çözümlerini tehdit ediyordu. Bizatihi Avusturya Habsburg monarşisi, kendi devleti bulunmayan on bir büyük milliyet üzerinde hüküm sürüyordu; bir zamanların tam bağımsız devletleri olan Macarlar ve Lehler de bunlardandı. Bu arada, Alman ve İtalyan milliyetçiler millî siyasal birleşme çağrısı yapmaya başladılar.

Napoleon Devri Sonrası Uzlaşma

Kongre'ye katılan müttefik temsilcileri, Fransa'nın yeniden Avrupa'da hâkim bir konuma yükselememesini garantiye almakta kararlıydılar. Nitekim, Napoleon'un 1814'teki ilk yenilgisi üzerine tahtı bırakmasından önce bile Prusya, Avusturya, Rusya ve Büyük Britanya temsilcileri, Fransa'nın ya da başka herhangi bir devletin veya siyasal hareketin Avrupa'daki meşru yönetimler için tehdit oluşturmasını önlemek amacıyla, "Dörtlü İttifak" denilen bir koalisyon kurdular.

Paris Antlaşması

Paris Antlaşması Mart 1814'te yani Viyana Kongresi'nden önce imzalandı. Tekinsiz bir beka duygusundan kaynaklanan bir esneklikle Napoleon'a hizmet etmiş olan Charles-Maurice de Talleyrand (1754-1838), aracı rolü üstlendi ve müttefikler arasındaki, özellikle Prusya ve Avusturya arasındaki gerilimleri kullandı. Muzaffer güçler, idam edilen XVI. Louis'nin erkek kardeşi olan Provence kontunu XVIII. Louis adıyla tahta oturtup onun şahsında Bourbonları yeniden Fransa tahtına geçirme konusunda anlaştılar. Müttefikler pekâlâ Fransızları oldukça ezici bir antlaşma imzalamaya zorlayabilirlerdi. Ama onlar, yenilgiye uğramış Napoleon'la değil, ihya edilen Bourbon hükümdarıyla ilgileniyorlardı; Fransa içinden liberal meydan okumalara karşı onun tahtını pekiştirmek istiyorlardı.

Fransa, 1 Kasım 1792'den önce ele geçirdiği yerleri korudu; Savoy'un, Almanya'nın ve Avusturya Hollanda'sının kimi kısımları ile eski papalık kenti Avignon da bu topraklar arasındaydı. Fransa, Avusturya Hollanda'sının geriye kalanı, Hollanda Cumhuriyeti, Alman devletleri, İtalyan devletleri ve İsviçre üzerindeki iddialarından vazgeçti. Karayip bölgesindeki Trinidad, Tobago ve Santa Lucia adaları ile Santo Domingo'nun bir kısmını Britanya'ya verdi. Müttefikler, Fransa'dan savaş tazminatı istemediler. Ama Orta ve Güney Avrupa'da çetin toprak sorunları çözülmeden kaldı.

Viyana Kongresi'nde Diplomatik Manevralar

Britanya Dışişleri Bakanı Vikont Robert Castlereagh.

Viyana Kongresi, neredeyse tamamen, Avusturya'yı, Prusya'yı, Büyük Britanya'yı ve Rusya'yı temsil eden diplomatların eseriydi. Üç amaç güdülüyordu: Fransız Devrimi ve Napoleon Savaşları'nın ardından toprakları yeniden paylaştırmak; herhangi bir devletin tek başına aşırı güçlü ve potansiyel olarak saldırgan hâle gelmesini önleyecek bir güç dengesi gerçekleştirmek ve gelecekteki devrimci hareketleri olanaksız kılmak. Yenik durumdaki Fransa, (Kongre'nin resmî dili Fransızca olmasına rağmen) başlangıçta yalnızca çok ilgili bir gözlemci rolü oynadı. Ama Talleyrand'ın sinsice perde ardından yürüttüğü görüşmeler, Fransa'yı yavaş yavaş müzakerelerin tam söz hakkına sahip bir katılımcısı konumuna getirdi. Viyana'da ağır basan kişi, Avusturya şansölyesi Prens Klemens von Metternich (1773-1859) idi. Alman Renanya'sında doğan Metternich, Habsburg sarayında hizmet etmiş bir soylunun oğluydu. 1792'deki Fransız istilası nedeniyle anayurdundan kaçmak zorunda kalan Metternich, daha sonra Viyana'da diplomatik servise girip yükselerek, 1809'da dışişleri bakanı oldu. Metternich, özene bezene taranıp pudralanmış saçlarıyla resmî kabullerin ve muhteşem baloların sosyal girdabında olduğu kadar, yüksek sosyetenin küçük entrikalarında da hayli rahat davranan yakışıklı bir züppeydi. İnsanları beş dilde bezdirebilirdi. Ama tuttuğunu koparan diplomasinin kararlı ve iyi hesap kitap yapan bir uygulayıcısıydı. Metternich, 1848'e kadar kıta Avrupa'sının milletlerarası işlerine damgasını vurdu.

Britanya'yı, Dışişleri Bakanı Vikont Robert Castlereagh (1769-1822) temsil etti. En büyük tutkusu çobanlık olan, soğuk ve acınası ölçüde utangaç Castlereagh, Britanya'yı Avrupa işlerinin arabulucusu yapma umuduyla Viyana'ya gitti. Artık Avrupa'nın en büyük gücü olan Britanya İmparatorluğu, dünyadaki her beş kişiden birini kapsıyordu. Britanya hükümeti gerek güvenliğine gerekse ticari çıkarlarına yönelik Fransız tehdidini ortadan kaldırma çabasındaydı. Dahası, hem Castlereagh hem de Metternich, Rusya'nın Orta Avrupa'da genişleme olasılığından endişe ediyorlardı. Artık yalnızca Rusya, tek yanlı eylemlerle Avrupa'da rahatsızlık çıkaracak konumda görünüyordu.

Rusya çarı I. Aleksandr (saltanatı 1801-1825), dinsel temele dayandığını düşündüğü Avrupa ittifakının bu niteliğinin müttefiklerce resmen onaylanmasını istedi. Her şeyden önce, I. Aleksandr koyu dinsel inanç sahibi bir adamdı; gitgide gericileştikçe, ara sıra yoğun bir gizemciliğe ve ezici bir mutsuzluğa saplandı. I. Aleksandr, Kutsal İttifak'ın temelini oluşturan bir taslak belge hazırladı. Bu belgenin belirttiğine göre, "Yüce Tanrı'nın temsilcileri" olan Avrupalı hükümdarların ilişkileri, bundan böyle, "Kurtarıcımızın Kutsal Dininin öğrettiği yüce ilkelere" dayanacaktı. Avusturya imparatoru I. Franz ve Prusya kralı III. Friedrich Wilhelm belgeyi imzaladılar, ama Britanya veliaht prensi –geleceğin IV. George'u (saltanatı 1820-1830)– bundan kaçındı. Castlereagh, bunu, "uçuk gizemcilik ve saçmalık vesikası" olarak nitelendirdi. Prusya, Rusya ve Avusturya, yerleşik dinler ve barış nerede tehditle karşılaşsa, birbirlerine yardım etmeye söz verdiler. Avrupa'da her türlü liberal ve millî hareketin müttefiklerce bastırılmasının gerekçesi, Kutsal İttifak'ın ahlaki iddialarında yatıyordu.

Kongre Sistemi

Viyana Kongresi, birkaç kuşak boyunca devam eden bir Avrupa haritası çizdi (*bkz.* Harita 15.1). Kongre sistemi adıyla anılır olan sistem, Metternich'in katı liderliğiyle, Avrupa'da hanedan meşruiyeti ilkesini ve milletlerarası güç dengesini yeniden kurdu. En son 1795'te Rusya, Prusya ve Avusturya tarafından paylaşılınca bağımsızlığını yitirmiş olan Lehistan'ın (Polonya'nın) geleceği, anlaşma sağlanamayan sorunlar listesinin başında geliyordu. Çar Aleksandr'ın Rus İmparatorluğu'na ilhak etmek istediği Lehistan'ın büyük kısmı Rus birliklerince işgal edildi. Orta Avrupa'da Rus ve Prusya gücünün artmasından korkan Büyük Britanya, Fransa ve Avusturya, Orta Avrupa'da Rusya'nın ya da Prusya'nın girişebileceği herhangi bir saldırıyı önlemek için ittifak kurdular. Kongre mayıs ayında Lehistan Krallığı'nı ilan etti. Bu krallık, önceki taksimlerde Avusturya'nın ve Prusya'nın ele geçirmiş oldukları toprakları kapsayacaktı. Ama sonradan anılacağı adla "Kongre Lehistan'ı" (1772'deki ilk taksimden önceki Lehistan topraklarının yaklaşık %20'sinden oluşan ülke; *bkz.* Bölüm 11), bir anayasası olmasına rağmen, Rusya himayesinde bir devletten başka bir şey değildi; zaten Lehistan tahtında çarın kendisi bulunuyordu. Dahası, bir zamanların bağımsız Lehistan'ının büyük parçaları Prusya'da ve Avusturya İmparatorluğu'nda kaldı. Rusya, Napoleon Savaşları sırasında fethetmiş olduğu Finlandiya'yı da elinde tuttu. Rusya'nın doğudaki kazanımlarını dengelemek için Prusya, Napoleon'la kader birliği etmiş olan Saksonya'nın kuzey yarısının yanı sıra, Lehçe konuşan Poznań'ı ve liman kenti Gdańsk'ı aldı.

Lehistan ve Saksonya üzerindeki tartışmalarla kıyaslanınca, geriye kalan toprak sorunlarının çözümü kolay görünüyordu. Prusya, doğuya yönelik Fransız saldırısını caydırmak için, Ren Nehri'nin sol yakasında bazı topraklar elde etti.

HARİTA 15.1. 1815'TEKİ VİYANA KONGRESİ'NDEN SONRA AVRUPA. Viyana Kongresi'nden sonra devletlerin sınırlarındaki değişiklikler.

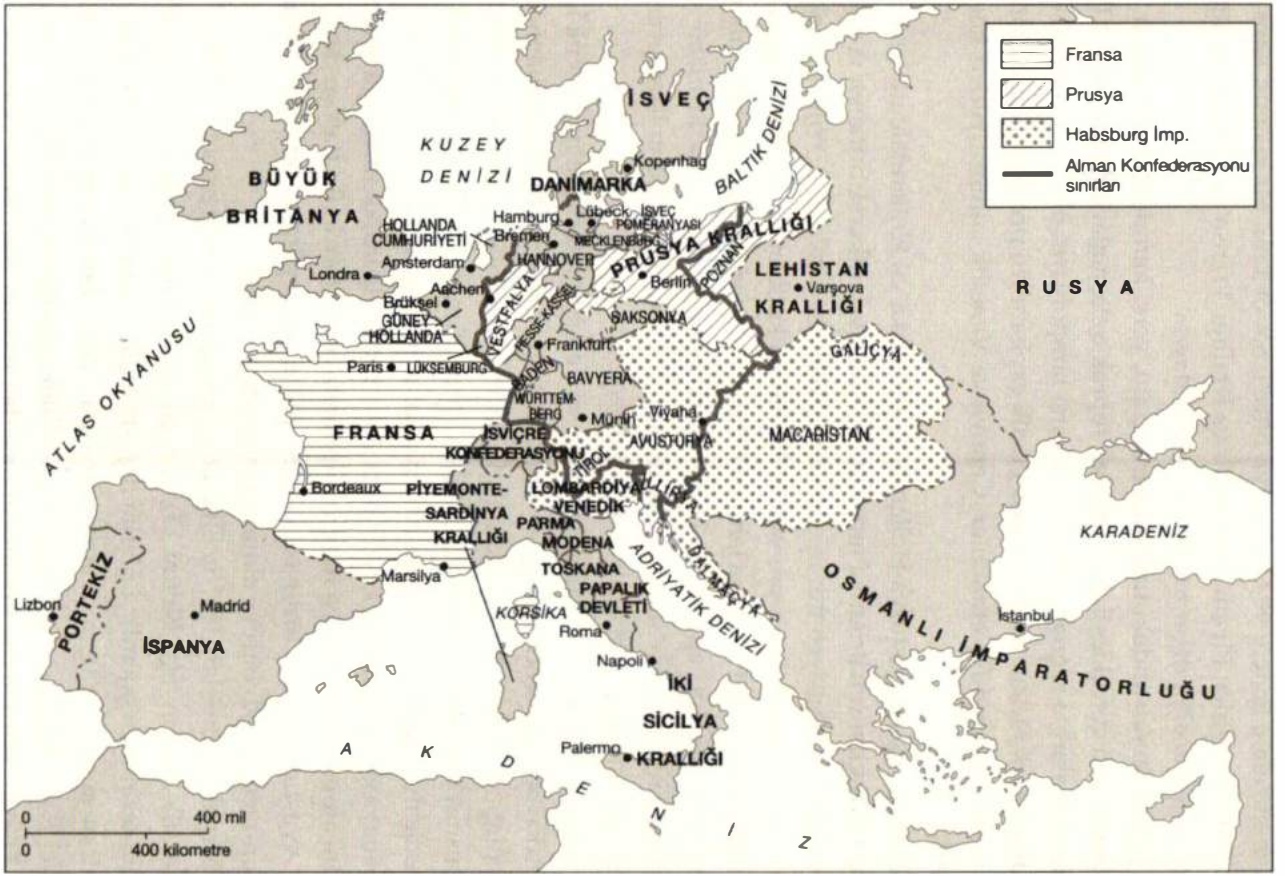

Prusya Renanya'sını, doğudaki Prusya eyaletlerinden artık Hannover ve Hesse-Kassel devletleri ayırıyordu. Prusya, İsveç Pomeranya'sını ve Vestfalya'nın kimi kısımlarını da aldı ama Doğu Frizya'nın Hannover'e geri verilmesiyle, Kuzey Denizi'ne çıkış yolunu yitirdi. Tarafsız bir kantonlar konfederasyonu olarak yeniden kurulan; İsviçre ve Cenova'yı, Nice'i, Savoya'nın bir kısmını kapsayacak şekilde genişletilen Piyemonte-Sardinya Krallığı, Fransa'ya karşı doğu sınırı boyunca oluşturulan diğer tamponlar arasındaydı.

Toprak konusundaki uzlaşmaların çoğu, yerel kamuoyu zerre kadar dikkate alınmadan gerçekleşti. Müttefikler, toprak uzlaşmalarında meşruiyet ilkesini vurgulamalarına rağmen, Fransa'ya karşı tamponların oluşturulmasında sorun çıkarabilecek iddialara sahip daha küçük çaplı meşru prenslerin birçoğunu harcamakta hiç tereddüt etmediler. Cenova ve Venedik cumhuriyetleri haritadan silindi.

Kongre, eski Avusturya Hollanda'sını (Belçika'yı) Hollandalılara verip, Fransa'nın kuzey sınırını Britanya'nın dostu bir devlete bırakarak Britanya'yı yatıştırdı. Felemenk Cumhuriyeti'nin eski devlet başkanı (*stadholder*), I. Willem adıyla kral oldu. Ama Britanyalı bir prenses ile Hollanda kraliyet ailesinden birisi arasında evlilik ayarlayarak Hollanda tahtı ile Britanya monarşisi arasında bağ oluşturmak için Castlereagh'ın yaptığı plan başarısız oldu; bunun hiç değilse kısmi bir nedeni, damat adayının, gelin adayı olarak düşünülen ama henüz bunu istemeyen prensesin yanındayken körkütük sarhoş olmasıydı.

Avusturya, İtalya'da Lombardiya'yı ve Venedik'i, Galiçya'nın büyük kısmını ve Adriyatik kıyısındaki İllirya'yı alarak, Avusturya Hollanda'sını kaybetmekle uğradığı zararı haydi haydi karşıladı. Parma, Modena ve Toskana büyük dükalıklarının Viyana'yla yakın aile bağları vardı. Kongre, İki Sicilya Krallığı (Napoli ve Sicilya) tahtına Bourbon hanedanını yeniden geçirdi. Orada, I. Ferdinand bir anayasayı yürürlüğe koydu ama Avusturya'yla ittifak imzalayarak, onların iznini almaksızın başkaca reform yapmamaya söz verdi. Bu İtalyan devletlerinde, Avusturya askerî birlikleri ve gizli polisi, Kuzey İtalya üzerinde Avusturya hâkimiyetinin güvenceye alınmasına yardımcı oldu.

Napoleon'un Mart 1815'te Elbe'den şaşırtıcı şekilde kaçışı ve 100 Gün denilen dramatik dönem (*bkz.* Bölüm 13), Kongre'de Avrupa topraklarının yeniden bölüşülmesinin en önemli yönlerini değiştirmedi. Bununla birlikte, Napoleon'nun haziran ayında Waterloo'da yenilmesinin ardından Kasım 1815'te imzalanan ikinci Paris Antlaşması, Fransa'yı 1792'deki sınırlarından 1790'daki sınırlarına itti. Dahası, müttefikler bu defa Fransa'dan toplam 700 milyon frankı bulan tazminat istediler. Müttefik orduları, bu borç ödeninceye kadar Fransa'yı işgal edecekti.

Napoleon'un Orta Avrupa'daki zaferleri, Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nun 1806'da son bulmasına yol açmıştı. Kongre, 9 Haziran 1815'te Frankfurt'

ta toplanacak bir Federal Diyet (*Bundestag*) ya da yönetim organı çerçevesinde, gevşek şekilde birleştirilmiş otuz beş devletten oluşan bir Alman Konfederasyonu kurdu. Konfederasyon, Prusya'ya ve Avusturya'ya ek olarak, Bavyera, Hannover, Württemberg, iki Hesse ve Baden devletleri ile bağımsız ya da "özgür" Hamburg, Frankfurt, Bremen ve Lübeck şehirlerini de kapsıyordu. Bununla birlikte, Konfederasyon, Avusturya İmparatorluğu'nun Alman olmayan topraklarını kapsamıyordu. Konfederasyon'un üyeleri, içlerinden herhangi birisine yönelik bir saldırı ya da herhangi bir şekilde tehdit olursa birbirlerine yardım etmeye söz verdiler. Üye devletler arasında oy birliğinin sağlanabilmesi ya da devletlerin Konfederasyon tarafından alınan bir karara uymaya zorlanabilmeleri mümkün değildi. Diyet sırf Metternich'in daha küçük devletlere tahakküm etmesi için bir araç oldu. Alman Konfederasyonu, Alman millî birliğine yönelik bir hamlenin onaylanmasından başka bir şey değildi. Büyüklü küçüklü Alman devletleri, sahip oldukları özerklik geleneğinden ya da "Alman tikelciliği" olarak bilinen şeyden kıvanç duyuyorlardı. Renanya'daki kazanımları sayesinde Prusya, Avusturya'nın Konfederasyon liderliğine karşı ve Orta Avrupa'da hâkimiyet için bir rakip olarak ortaya çıktı.

Avrupa Uyumu

Viyana'da uzlaşılıp imzalanan anlaşmaları korumak için, Avrupa'nın beş büyük gücü (Büyük Britanya, Prusya, Avusturya, Rusya ve Fransa) bir "Avrupa Uyumu" oluşturdular. Viyana Kongresi'nin bu uzantısı bağlamında, büyük güçlerin temsilcileri yılda bir toplantı yapacaklardı. Gerek duyulursa, statükoyu tehdit edebilecek hareketleri bastırmak için bir araya geleceklerdi. Bağımsız devlet kurmaya yönelik millî taleplerden en çok korkması gereken, Metternich'in Avusturya'sıydı. Avusturya hem Alman Konfederasyonu bünyesinde bir devletti hem de birçok milliyeti kapsayan imparatorluğun bünyesindeki en önemli eyaletti. Avusturya İmparatorluğu, Viyana'nın görkemli zarafetinden Macaristan düzlüklerine, oradan da içine kapanık Romanya ve Hırvatistan köylerine kadar uzanıyordu. İmparatorluk bürokrasisinin ve birçok kentin dili Almancaydı ama imparatorluğun sınırları içinde on bir büyük dilin konuşulduğuna tanık olmak da mümkündü. Habsburg monarşisi, kayrılan milliyetlerden –en başta Avusturyalı, Macar ve Hırvat– soyluların ve Almanca konuşan orta sınıfların desteğine muhtaçtı. Metternich, kayrılan milliyetlerden üst sınıfların, alt sınıflar arasında, özellikle de diğer etnik gruplar arasında bir uyanışın olması konusunda duydukları korkuyu istismar etti. Bu korku, bazıları en sonunda bağımsızlığı arzu etmelerine rağmen, Macar soyluların çoğunun Habsburg hanedanına bağlı kalmalarını sağladı.

Müttefikler arasında gerginlikler devam etti. Prusya ve özellikle de Avusturya, Rusya'nın Balkanlar'da, özellikle Ortodoks inanca sahip halklar arasında nü-

fuzunu genişletme çabalarından korkuyordu. Metternich, bu nedenle, statükoyu korumak için Avusturya ordularını kullanmaya istekliydi ama Kongre'nin Rus ordularını Orta Avrupa'ya ya da Balkanlar'a getirebilecek herhangi bir ortak askerî harekâtından kaçınmaya da çalışıyordu. Dolayısıyla, gelecekte herhangi bir Fransız, Prusyalı ya da Rus saldırısına karşı Avusturya'nın Britanya'yla ittifakını canlı tutmak istiyordu.

Öte yandan Castlereagh, Rusya'nın Orta Avrupa'da çıkarlarını genişletmesinden endişe duymaktan çok, Fransa'yı denetim altında tutma derdindeydi. Ama Dörtlü İttifak'ın, Avrupa devletlerinin iç işlerine karışmasının uygunluğu konusunda bazı çekinceler taşıyordu. Britanyalılar, Uyum Güçleri'nin temsilcilerinin yıllık toplantılarına katıldılar ama Kongre sisteminden aşamalı olarak çekildiler. 1818'de Aachen'de, müttefikler, artık savaş tazminatlarını ödemiş ve Kutsal İttifak'a katılmış olan Fransa'dan, geriye kalan birliklerini çekme konusunda anlaştılar.

Restorasyon Avrupa'sı

Viyana Kongresi'nde hükümdarlar, diplomatlar ve soylular monarşik meşruiyete ilişkin tutucu ilkeler doğrultusunda hareket ettiler; Avrupa tahtları üzerindeki haklarda, kalıtsal haleflik ve resmî kiliselerin ayrıcalıklarıyla yakın bağlar belirleyici oldu.

Hükümdarların, Soyluların ve Din Adamlarının Restorasyonu

Hükümdarlar, soylular ve din adamları yeniden iktidar, saygınlık ve nüfuz sahibi oldular. Piyemonte-Sardinya Krallığı'nda, egemen Savoya hanedanının mensupları, 18. yüzyıl tarzında pudralı peruklar takmış hâlde geri geldiler ve dinsel tarikatlar yeniden güç sahibi oldular. Lombardiya-Venedik Krallığı'nda, Milano ve Venedik kentlerinde danışma meclisleri oluşturuldu ama bunlar vergi koymaktan öte pek bir şey yapmadılar. Baden hariç diğer Alman devletlerinde bu tür organlar, rutin olarak, hükümdarın gücünü sınırlamaksızın yasaları onayladılar. Fransa'nın işgal etmiş olduğu Alman devletlerinin hükümetleri, Napoleon yönetiminden artakalanları tamamen temizlediler, Fransa'dan esinlenmiş yasaları iptal ettiler ve katı sansür uyguladılar.

Fransızlar Papalık Devleti'ni terk ettikleri zaman, Papa VII. Pius derhâl Fransız nüfuzunun tüm izlerini silmeye çalıştı. İşgal sırasında girişilen reformlara son verildi; kâfir Fransızlarla özdeşleştirilen sokak aydınlatması ve aşılama uygulamaları da öyle. Din adamları, kamusal görevlerin çoğunu geri aldılar. Toskana'da dük, Giotto'nun yaptığı Dante portresinin renginin değiştirilmesini emretti, çünkü resme bakanların o renklerde Fransızların üç renkli bayrağını görmelerinden korkuyordu.

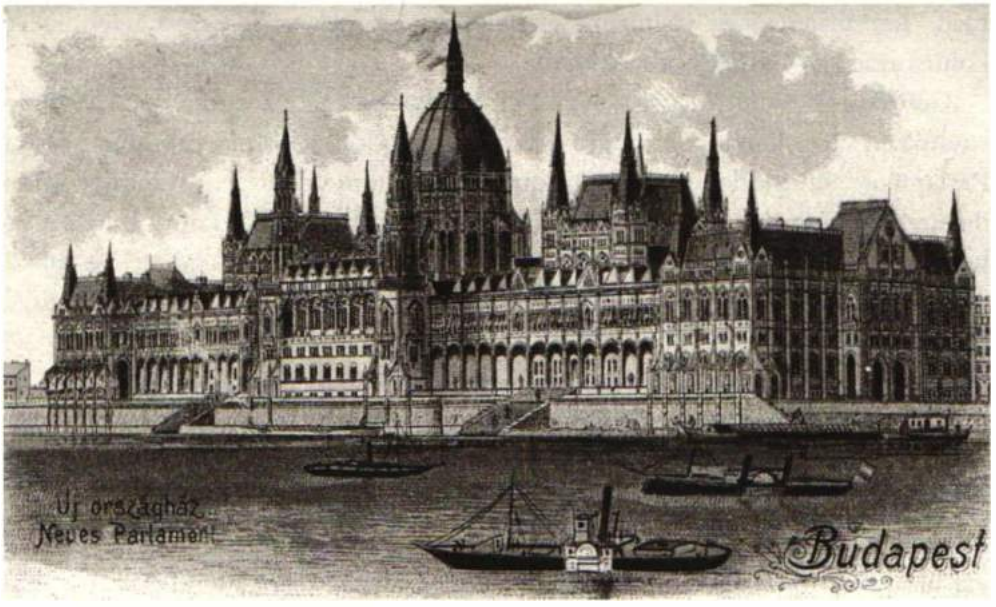

Budapeşte'deki Parlamento binasını tasvir eden kartpostal.

Fransız Devrimi, Avrupa devletlerinde soyluların nüfuzunu hiçbir şekilde ortadan kaldırmamıştı. Toprağa dayalı ve işe dayalı zenginlik arasındaki çizgilerin başka ülkelerdekine göre daha silik olduğu Britanya'da bile, soylular hâlâ Avam Kamarası'nda ağırlıktaydılar. Fransa'da, Bourbon monarşisi, soylulara siyasal üstünlüğünü geri verdi. Toprağa dayalı zenginliği temel alan bir seçim sistemi, soylulara orantısız avantaj sağladı. İspanya'da, birçoğu nispeten yoksul olmasına rağmen, soylular özellikle kalabalıktılar. İsveç'te 19. yüzyılın ortasında hâlâ yaklaşık 12.000 soylu vardı. İtalyan devletlerinde, kırsal kesimde olduğu kadar, gerileme ya da duraklama sürecine girmiş Palermo, Napoli ve Roma gibi surlarla çevrili şehirlerde de hâlâ soylular hüküm sürüyorlardı. Sanayileşen Milano'da ve Torino'da bile, idari mevkilere soylular hâkimdiler.

Doğuya doğru gidildikçe, soyluların iktisadi, toplumsal ve siyasal yaşama hâlâ daha fazla egemen oldukları görülüyordu. Prusyalı soylular (*Junker*'ler), toprakların %40'ının sahibiydiler ve subay kadrolarındaki ağırlıklarını koruyorlardı. Ordu, sırf sıradan insanların –tüccarların, öğretmenlerin, bürokratların– komuta ettikleri sivil yedek kuvvet *Landwehr*'in rekabet olasılığını, meydan okurcasına ortadan kaldırdı. Rusya'da subay kadroları, soyluların kalesi olmaya devam etti; askerî akademilere ve önemli devlet memurluklarına yapılan atamalar üzerinde aristokrasinin tekele yaklaşan denetimi bunu daha da pekiştirdi. En büyük 300-400 kalıtsal aristokrat ailenin Habsburg tacına yakın durmayı sürdürdüğü Avusturya'da, 1829'da üst resmî mevkilerdekilerin %70'i soyluluk unvanı taşıyordu ve yirmi yıl sonra bu oran daha da arttı. Avusturya şansölyesi Metter-

nich, "her türden kisve"ye bürünerek palazlanan "ara sınıf"ın yarattığı tehlikeler konusunda Çar I. Aleksandr'ı uyardı.

Gerçekten de soylu biçim ve ayrıklaşma, büyük etkisini korudu. Budapeşte'de soyluların yüzyıllarca hâkimi oldukları ve yeni Gotik üslupla yapılmış devasa Parlamento binasında olduğu gibi, kamu binalarının ve sarayların mimarisinde de soylu beğenisi hâlâ ağır basıyordu. Avrupa'nın çoğunda, kamu binaları ve heykeller, eski rejimlerin ayırt edici özelliği olan aristokratik değerleri ve ahlaki iddiaları onaylayıp vurguluyordu. Avrupalı soylular, hâlâ aristokratik statüye boyun eğen yerleşik kiliselerle yakın bağlarını koruyorlardı.

Devrimci dönemde, yerleşik kiliseler ile özellikle de Katolik Kilisesi yara almıştı. Lutherci Kuzey Alman devletlerinde olduğu gibi Avrupa da artık belirgin bir dinsel canlanmaya tanıklık ediyordu. Fransa'da eski dinsel cemaatler diriltildi; Devrim sırasında tahrip edilmiş ya da hasar görmüş olan kiliselerin, manastırların ve rahibe okullarının yeniden inşası için koyu dinci aileler para yardımı yaptılar. Britanya'da, Resmî (Anglikan) Kilise, ilahî hak ya da mutlak monarşi kavramını reddediyordu ama yine de Britanyalı muhafazakârların çoğu, Anglikan Kilisesi'nce temsil edilen mevcut toplumsal düzenin Tanrı tarafından verilmiş ya da değiştirilemez olduğuna inanıyordu. Bunlar, (Protestan) Ayrılıkçılara ve en başta da Katoliklere şiddetle karşı çıkıyorlardı.

Muhafazakâr İdeoloji

Restorasyon Avrupa'sının muhafazakâr ideolojisi birkaç kaynağa dayanıyordu. Bir Fransız yazarın ifade ettiği gibi, organik değişime ilişkin bir kuram, Hristiyan monarşilerin "siyasal toplumun ve dinsel toplumun gelişiminde nihai yaratılış" olduğunu savunuyordu. Muhafazakârlar, devletlerin aşamalı gelişim yoluyla ortaya çıktığında ve monarşik meşruiyetin, din izniyle onaylanan doğuştan kraliyet hakkından kaynaklandığında ısrar ediyorlardı. Katolik ve Protestan muhafazakârların ısrarlı iddiasına göre resmî kiliseler, düzenin devam ettirilebilmesi için tek yöntem olan geleneksel monarşik yönetim kurumlarının otoritesini tamamlayıcı ahlaki bir otorite sağlıyordu. Rusya'da, gizemci Çar I. Aleksandr, halkın kölece uysallığının sağlanıp sürdürülmesinde Ortodoks Kilisesi'nin önemli bir rol üstlendiğine yürekten inanıyordu. Alman devletlerinde, pietizm insanlığın esasında günahkâr olduğunu ve hizaya getirilmesi için baskıcı bir devletin gerekli olduğunu öğretmek üzere ana akım Protestanlıkla bağını koparmıştı. Bu nedenle, Avrupa'nın muhafazakâr monarşileri, soyluların desteğine dayanarak, Fransız Devrimi'nin ve Napoleon'un silip süpürmüş olduğu ayrıcalıkları yeniden yerleştirme çabasına girdiler.

Fransız yazar Joseph de Maistre (yak. 1754-1821), taht ile din ittifakının teorisyeni olarak ortaya çıktı. Aydınlanma düşüncesiyle ilintili "doğal haklar" kavramını reddeden Maistre, kralın gücünün tebaasınca asla sınırlanamayacağını,

çünkü o gücün yalnızca Tanrı'dan geldiğini savunuyordu. De Maistre, kalıtsal mutlak monarşinin temelinde yatan inancı sarsmış olan feylesofları Devrim'in sorumlusu olarak suçluyordu. De Maistre'ye göre, "tacın birinci hizmetkârı, cellat olmalıdır". Muhafazakârların çoğu, reform ile devrim arasında hiçbir fark görmüyorlardı, çünkü reformun kaçınılmaz olarak devrime ve köklü bir değişikliğe yol açacağına inanıyorlardı. Onlar, bireysel özgürlük, halk egemenliği ya da belirli bir millî gruba mensubiyet ile ilgili herhangi bir anlayıştan kaynaklanan siyasal iddialara ödünsüz karşı durdular.

Yine de muhafazakârlar, Sanayi Devrimi'nin yavaş yavaş dönüştürmekte olduğu bir Avrupa'da çok dar bir toplumsal ve siyasal tabanın desteğiyle sınırlı kalma sorunuyla yüz yüzeydiler. Fransa'da XVIII. Louis'nin saltanatıyla geri getirilen monarşinin, halkına temel özgürlükler konusunda söz veren bir Berat yayınlamış olması, devrimci dönemin etkisini kanıtlıyordu. Dahası, Fransız monarşinin yanı sıra Piyemonte-Sardinya Krallığı ve hatta Metternich'in Avusturya'sı, Eski Rejim Avrupa'sının tipik özelliği olan daha az merkezî bir yönetim yapısını ihya etmek yerine, liberalleri baskılamak için Napoleon'dan miras aldıkları bürokratikleşmiş devlet aygıtını kullandılar.

Liberalizm

19. yüzyıl liberalizmi sadece iktisadi ve siyasi bir teori değildi; bir dünya görüşüydü. Liberaller (bu terim, 1830'ların sonunda yaygın şekilde kullanılır oldu) insani ilerlemenin aşamalı bir süreç izlese bile kaçınılmaz olduğuna ilişkin bir inancı paylaşıyorlardı. Burjuvazi, bilime yönelik bir inancı Aydınlanma'dan miras almıştı; bilimi, ilerlemenin lokomotifi olarak görüyordu. Liberalizm, orta sınıfın güvenini ve iktisadi özlemlerini yansıtıyordu.

Liberaller ve Siyaset

"*Liberte*" (hürriyet) sözcüğü, Avrupa devletlerinin çoğunda siyasal yaşamdan dışlanmış olmalarını eleştirerek gitgide liberalleşen orta sınıfların parolası hâline geldi. Liberaller, tüm bireylerin yasalar karşısında eşit olmaları gerektiğine inanıyorlardı, çünkü –Aydınlanma'nın etkisini yansıtır şekilde– bireylerin iyi, özgür ve gelişime açık olarak doğduklarını savunuyorlardı. İktisadi liberaller, çoğunlukla, "*laissez-faire*" anlayışına, yani ekonominin devlet müdahalesi olmadan serbestçe işlemesine izin verilmesi gerektiği inancına sahiptiler. (Bunun aksine, daha yakın dönemin liberalleri, devletlerin sıradan insanları, özellikle de yoksulları korumasını ve kollamasını istiyorlar.) 19. yüzyıl liberalleri, egemenliği bir dereceye kadar yansıtan, otoritenin monarşik meşruiyetten kaynaklanmak yerine bir ölçüde halk iradesinden kaynaklandığı, (Britanya Parlamentosu ve Fransız Millet Vekilleri Meclisi gibi) anayasaya ve seçilmiş yasama organlarına dayanan

bir yönetim istiyorlardı. Ayrıca liberaller, bireylerin yeteneklerini tam kapasite geliştirebilmeleri için basın ve toplantı özgürlüğü, alt sınıflar için eğitim-öğretim gibi sivil hürriyetler de talep ediyorlardı.

Liberaller, insan haklarını vurgulayan söylemi –18. yüzyıl Aydınlanma'sından ve Fransız Devrimi'nden doğmuş olan söylemi– gitgide terk ederek, bunun yerine, yurttaşın ya da uyruğun yasalarla tanımlanmış hakları söylemini koydular. Anayasalarda cisimleşen, yasalarla tanımlanan ve devletçe güvence altına alınan siyasal ve toplumsal haklara bel bağladılar. Orta sınıftan seçmenler, birer mülk sahibi olarak haklarının hükümdarlarca ve aristokratlarca çiğnenememesini garantilemek için seçilmiş yasama organlarına güven duyuyorlardı. Britanya'da, Fransa'da ve Prusya'da olduğu gibi, yalnızca en zengin erkeklerin oy kullanmalarına izin verecek şekilde dar tutulmuş seçim sistemlerine karşıydılar. Onların ereği, seçmenlik hakkının genişletilmesiydi. Ama 19. yüzyılın ilk üçte ikisinde liberallerin çoğu, tüm insanların oy vermeleri gerektiğine inanmıyordu, daha çok, seçmenlik için yeterliğin, sahip olunan mülk miktarına dayanması ve yalnızca böyle mülk sahibi erkeklerin –kadınların değil– seçmenlik hakkına sahip olmaları gerektiği kanısındaydı.

Laissez-Faire

"En iyi hükümet en az yönetendir" özdeyişini benimseyen liberaller, devlet otoritesine sınırlama getirilmesini istiyorlardı. Özellikle, ekonominin işleyişine hükümetin burnunu sokmasına karşıydılar. Bu nedenle liberallerin birçoğu korumacılığa –devletin ithal mallara gümrük vergileri koymasına– karşıydı. Onlar, *Milletlerin Zenginliği*'nin (1776) yazarı Adam Smith'in (1723-1790) teorilerinin izleyicisiydiler. Benimsedikleri şiar, "görünmez el" denilen arz ve talebin gerekli ayarlamaları yapmasına hükümetlerce izin verilmesi gerektiğini ifade eden "*laissez-faire*" ("bırakınız yapsınlar") idi. Smith, serbest ekonominin kısıtlama olmadan işlemesinin, özel çıkarları koruyup sürdürmeyi güvenceye alacağını savunmuştu. Sırası gelince bu da daha fazla zenginlik yaratarak kamusal çıkara hizmet ederdi. Smith, ekonominin kendi doğal seyrini izlemesine izin verilirse, yeni bir toplumsal hiyerarşinin ortaya çıkacağını öne sürmüştü. Yaptıkları yatırımların toplumun geneline sağladığı yararın artmasıyla, işadamları, sıradan insanların boyun eğdikleri soyluların ve kilise görevlilerinin yerini alırdı. Gerçekten de Batı Avrupa'da giderek artan oranda olan biten de buydu.

Yararcılık, müteşebbislik idealinin, aslında genel olarak liberalizmin bir diğer köşe taşını oluşturdu. Jeremy Bentham (1748-1832), bu akımın en etkili savunucusuydu. 1776'da yasaların, toplumsal yararlılıklarına göre yani "en fazla" insana "en büyük fayda"yı sağlayıp sağlamadıklarına göre ölçülmeleri gerektiğini öne sürdü. Herhangi bir yasa ya da devlet kurumu hakkında sorduğu standart

soru, "İşe yarıyor mu?" sorusuydu. Bentham'ın yararcılığı, Britanya'nın nispeten ademimerkezi hükümet yapısını ve pek az talepte bulunan, etkili hizmet veren bir hükümetin özgür doğmuş Britonların "hürriyetler"i arasında sayıldığı şeklinde kralın tebaasında inatla varlığını koruyan bir inancı yansıtıyordu.

Adam Smith'in ardılları, kapitalizmin gelişimi konusunda koydukları yasaların bilimsel kesinliğe dayandığını ısrarla vurgulayarak, ekonominin işleyişine ilişkin spekülasyonlardan gitgide bir bilim yarattılar. İyimser bir tutumla, Britanya'nın imalat çağında süregiden iktisadi ve toplumsal dönüşümüne işaret ettiler. Smith'in ve Bentham'ın teorileri, Britanyalı iş adamları üzerinde büyük etki yarattı. Bireyin toplumsal statüsü, gitgide, yararlılık açısından ölçülür oldu.

1817 yılında, Britanyalı iktisatçı David Ricardo (1772-1823), *Principles of Political Economy and Taxation* (*Ekonomik Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri*) adlı eserini yayınladı. Ricardo, "ücretlerin tunç yasası" diye bir yasanın varlığını farz etti; bu iddiaya göre, ücretler, arz ve talep yasalarına bırakılsaydı kıt kanaat geçim düzeyine yaklaşacak şekilde düşerdi. Bu elbette işçilerden çok imalatçılar için sevindirici bir haberdi. 1819'da Parlamento'ya seçilen Ricardo, orta sınıfın kahramanı hâline geldi. Ekonominin "gizli el"inin sürekli iktisadi büyüme sağlayacağını ve müteşebbislik kârlarının çok büyük bölümüyle işverenlerin ceplerine gireceğini söyleyerek, liberallere güven verdi. Ekonomik Politik Kulübü (*Political Economy Club*), *Westminster Review* (ilk yayını 1824) dergisi ve gazeteler aracılığıyla, Bentham'ın ve diğer liberallerin fikirleri geniş kitlelere ulaştı. Liberal iktisatçılar, Edinburgh Üniversitesi'nde ve (1828'de dinsel Ayrılıkçılarca kurulan) Londra Üniversitesi'nde akademik görevlere getirildiler. İktisadi liberalizm, Fransa'da ve Alman devletlerinde yandaşlar buldu.

Orta sınıftan müteşebbisler, yeğledikleri özgül iktisadi politikalar konusunda her zaman görüş birliği içinde değildiler. 1820'lerde, Britanya'nın Tory hükümetleri, Kanadalı ihracatçılar yararına yüksek tutulan Baltık kerestesi üzerindeki gümrükleri indirerek ve İngiltere'deki tahıl fiyatına endeksli değişken gümrük tarifeleri getirerek, korumacılık duvarında ilk gedikleri açtılar. Birçok Fransız sanayici, İngiliz mamul mallarını ve makinelerini engellemek için gümrüklerin yüksek tutulmasını talep ediyordu. Her yerde, işadamları, taşıma ağının ıslah edilmesini istiyorlardı. Ricardo gibi pek çok liberal "çalışma özgürlüğü" peşindeydiler, yani işverenler ile işçileri arasında serbest anlaşmaları kısıtlayıcı hiçbir şeyin olmamasını istiyorlardı. Sanayicilerin birçoğu, güvenlik ve çocuk emeği ile ilgili düzenlemeler de dâhil, iş yeri içindeki otoritelerine devletçe getirilen sınırlamalara karşı çıkıyordu. Onlar, fabrikalarını kendi kaleleri olarak görüyorlardı, oralarda dilediklerini yapabilirlerdi. Britanyalı liberaller, güçlü bir devletin siyasal özgürlüğü zayıflattığı kanısındaydılar. Nihayetinde Fransız Devrimi, gide gide Jakoben devlet merkezileşmesine ve Napoleon despotizmine varmış-

tı. Kıta Avrupa'sındaki liberaller, özellikle Alman devletlerinde ve soylular ile din adamlarının nüfuzuna karşı koymak için güçlü bir devlete güvendikleri İspanya'da, hükümetin daha etkin rolünü kabul ederek, daha "devletçi" olarak kaldılar.

Romantizm

Romantizm, kişisel gelişimde hayal gücünü ve coşkuları vurgulayarak, 18. yüzyılın sonunda edebî, sanatsal ve müzikal bir hareket olarak belirmeye başladı. 1798'de İngiliz şairler Samuel Taylor Coleridge (1772-1834) ve William Wordsworth (1770-1850), 18. yüzyıldaki saray ve aristokrasi yaşamını betimleyen Yunan ve Roma modellerine dayalı klasik tarzdan vazgeçmeleri ve bunun yerine, doğanın uyandırdığı coşkusal tepkilerini ifade etmeleri için şairlere çağrı yapan bir manifesto kaleme aldılar. Kendinden geçme ve bayılma, romantik dönemde moda olup çıktı, çünkü bunlar dürüst duygu ifadeleri gibi görünüyordu.

Muhafazakâr Kökenler

Romantizm ilk önce muhafazakâr dirilişe katkı yaptı. Eski Rejim'in baskılarına karşı Fransız Devrimi'nin kazanmış göründüğü zafere başlangıçta hayranlık duyan erken dönem romantik yazarlar, daha sonra, devrimin şiddet içeren bir yola girmesiyle düş kırıklığına uğramışlardı. Coleridge, Devrim'e övgüler yağdırmakta başı çekenler arasında yer almıştı ama Fransız orduları, özgürleştirici olmaktan çok işgalci olarak sınırların ötesine akmaya başlayınca Devrim'e sırt çevirdi.

Erken dönem romantik yazarların birçoğu, Aydınlanma akılcılığını reddeden dinsel iman sahibi bireylerdi. Fransız yazar Francois-René de Chateaubriand (1768-1848), devrim ve Napoleon dönemlerinin kargaşasından sonra nasıl yeniden Katolik olduğunu anlatırken, "Ağladım ve inandım," diye yazmıştı. Fransız Devrimi'nin yarattığı düş kırıklığı, Alman romantik yazarların milliyetçilikte bireysel ergi için bir yol bulmalarına yardım etti. Milliyetçilik de Aydınlanma'nın akılcı geleneğine karşı bir tepkiyi ifade ediyordu. Prusyalı bir öğretmenin oğlu olan Johann Gottfried von Herder (1744-1803), genç Alman yazarların Aydınlanma düşüncesine karşı isyanını yansıtan *Sturm und Drang* (Fırtına ve Gerilim) hareketinin ateşli önderlerinden birisiydi. Alman edebiyatının ve tarihinin incelenmesi ve yüceltilmesi çağrısı yapan Herder, bireyin yalnızca milletle tutkulu şekilde özdeşleşme yoluyla kendisini en yüksek gelişim aşamasına ulaştırdığını savunuyordu. Bir *Volk*'un parçası olarak ortak tarihe, ortak kültüre, en başta da ortak dile sahip olmaya ya da "millî birlik" yaşamaya ve geliştirmeye ilişkin farkındalık ve özdeşlik tüm Almanları birbirine bağlardı. Herder, böylelikle,

millî kültür fikrinin icadına yardımcı oldu. Aynı zamanda da iklimin, tarihin ve kültürel geleneklerin şekillendirdiği farklı ırk tiplerinin varlığı üzerindeki ısrarı, yüzyılın sonraki dönemlerinde ırkçılığın evrimini etkileyecekti. Birçok bölgede çeşitli milliyetlerin bir arada barındığı Orta ve Doğu Avrupa'da romantizm, etnik halkların kültürel geleneklerinin ve dillerinin tarihsel özgünlüğünü yüceltti. Bu noktadan başlayarak, milliyetlerin kendi bağımsız devletlerini kurmaları gerektiğini öne sürmek için geriye küçük bir adım kalacaktı.

Romantik Edebiyat ve Resim

Romantikler, özgürlüğü, ruhun tutkusunun ve duyguların serbest bırakılması olarak tanımladılar. Devletin, dinin ve toplumsal düzenin dayattığı kısıtlamalara rağmen kendisini ergiye ulaştıran "kahraman deha"yı arıyorlardı. Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832), kahraman bireyin zihninde kıyasıya süren yoğun savaşı dile getirdi. Goethe'nin *Faust*'taki (1790) kahramanı, onu anlamayan bir topluma rağmen yolunda yürüme mücadelesi verir.

Faust gibi, romantik yazarlar ve sanatçılar da hiç değilse başlangıçta edebî ve akademik dünyanın dışında kalan insanlardı. Birçoğu yapayalnızdı, oturmuş bir profesyonel konuma sahip değildi, bireysel ergi yönündeki ödüllendirilmeyen arayışının trajedisi saydığı şeyler altında eziliyordu, çünkü yetenek anlamında daha zayıf insanlar onlardaki parıltıyı kavrayamıyordu. Romantikler, ruhlarının acılarını açığa vurdular. İngiliz şair Percy Bysshe Shelley (1792-1822), şaire (ve dolayısıyla, kendine) olan en yüksek saygısını *Hymn of Apollo*'da (Apollon İlahisi) kaleme aldı:

> Ben bir gözüm; evren kendini
> Benimle görür ve ilahi bilir;
> Tüm çalgıların veya şiirlerin uyumu,
> Tüm kehanetler, tüm çareler benimdir;
> Sanatın veya doğanın tüm ışığı,
> Zafer ve başlı başına övgü, şarkıma aittir.

Romantik ressamlar, doğanın gücü –derin ve zengin renklerle resmedilen şiddetli fırtınalar, kabaran denizler, devasa ve karanlık ormanlar– karşısında bireyin düştüğü umarsızlığı tasvir etme yoluyla duyguları iletmeye çalıştılar. Fransa'da, Théodore Géricault (1791-1824), savaşın tam ortasındaki bir Napoleon subayının neredeyse tapınırcasına resmedildiği *Bir Hücuma Komuta Eden Süvari Subayı* (1812) adlı tablosuyla herkesin dikkatini çekti. Géricault, değişken kişiliğini yansıtan bir konu olan gemi kazalarına yönelik takıntılı bir ilgi geliştirdi. Batı Afrika açıklarındaki bir gemi kazasını etkileyici şekilde tasvir ettiği *Medusa'nın Salı* (1818-1819) adlı tablosunu yapmak için, bu tür trajedilerden sağ kurtulan gerçek kişileri arayıp buldu.

Théodore Géricault'nun *Bir Hücuma Komuta Eden Süvari Subayı* (1812) adlı tablosu.

Romantik Müzik

Romantikler aynı zamanda, tıpkı resim gibi müziğin de dinleyicilerde duygu fırtınaları koparabilen şiir olduğuna inanıyorlardı. Romantik edebiyat, klasik edebiyatın kurallarından keskin şekilde kopmaya çalışmış ve bunu başarmış olmasına rağmen, romantik müzik besteleri, 18. yüzyıl üstatlarının gelenekleri üzerine bina edildi ve kamuoyunun onları yeniden keşfetmesine yardımcı oldu. Ludwig van Beethoven'in (1770-1827) besteleri, klasik ve romantik dönemler arasında köprü oldu, ikisine de ayaklarını sıkıca bastı. Renanya'daki Bonn kentinde alkolik bir saray müzisyeninin oğlu olan Beethoven sade, içe kapanık ve düşünceli bir adamdı.

Beethoven'in müziği, klasik yapı ve armoni kurallarını izledi. Alman romantik besteci Richard Wagner'in daha sonra söylediği gibi, Beethoven işitme duyusunu gitgide yitirdikçe "[yalnızca] ruhunun armonilerini [işittiği için] hayatın telaşından rahatsızlık duymadı". Beethoven'in dinleyicileri, sanki onun geleneksel yapılara ve armonilere gitgide daha çok meydan okuyan müziğini anlamak için uğraş veriyorlardı. Bir eleştirmen, Beethoven'in senfonilerinden birine şöyle tepki göstermişti: "Besteci ... kartal gibi görkemli bir uçuşa kalkıyor, sonra taşlı yolaklar boyunca alçaktan süzülüyor. İnce bir melankoliyle ruha işledikten sonra, hemen bir yığın barbarca akorla bunu yırtıyor. Sanki güvercinlerle timsahların bir araya konulduğunu görüyorum!" Beethoven'in senfonileri ve yaylı çalgı kuartetleri Avrupa'da yaygın olarak icra ediliyordu; sonatları da piyanonun sevilmesine yardımcı oldu. Geliştirilmeye devam edilen bu çalgı, daha da yankısal bir nitelik kazandı ve solo çalgı olarak kullanımı yerleşti. Piyanonun artan popülerliği, kısmen, o dönemde hızlı makinelere duyulan büyük hayranlıktan kaynaklanmış olabilir. Sadece yirmi yıl önce Mozart iki yakasını bir araya getirmek için cebelleşmiş olduğu hâlde, Beethoven servet ve ün kazandı, eski saray ve kilise himayesi sisteminden kendisini kurtardı.

Abartılı sahne düzenlemeleri, gösterişli ve pahalı kostümleri ile büyük kalabalıklar toplayan opera en sevilen müzikal ifade biçimi olma özelliğini korumasına rağmen, 19. yüzyılın ilk yarısında romantik müziğin popülerliği arttı.

Ünlü Niccolò Paganini bir konserde, 19. yüzyıl başı.

Halk akın akın açık konserlere koşuyordu ve artık daha çok müzisyen sanatını icra ederek geçimini sağlayabiliyordu. Müzisyenler, halk konserleri için besteler yaptılar. Konser turnelerine çıkan ve trenle seyahat eden müzik "virtüöz"ü olgusu ortaya çıktı. Hiç kimse İtalyan besteci ve kemancı Niccolò Paganini'den (1782-1840) daha popüler değildi. Paganini'nin performansları, yarattığı müzikal etkiler ve çılgın görünüşü, bir gözlemcide, sanki cadılık ayini yapıyormuş izlenimini uyandırmıştı. Müzik, özel yaşamda da daha büyük bir yer tutmaya başladı. Piyano çalmayı öğrenenler çoğaldı ve orta sınıf ailelerin evlerinde düzenlenen konserler de yaygınlaştı.

İsyan Heyecanı

Viyana Kongresi, su bendindeki delikleri oyun oynarcasına parmaklarıyla tıkayarak sel dalgasını durdurmaya çalışan Hollandalı oğlana benziyordu. Yüzyılın ilk yarısında, Avrupa'nın hemen her ülkesi, Viyana Kongresi'nin temsil ettiği eski siyasal düzen ile yeni doğan liberalizm arasında bir karşılaşmaya sahne oldu.

Fransa'da ve Alman devletlerinde liberal burjuvazi, daha çok sayıda insan için siyasal haklar talep etti. Gazeteler ve siyasal kitapçıklar, ağır sansürü büyük bir maharetle atlatıp, muhafazakâr rejimlerin ihya edilen ayrıcalıklarına meydan okudu. Britanya'da orta sınıfın sözcüleri, muhafazakârlarla yüzleştiler ve muhafazakârlık düşmanlarının "Eski Yolsuzluk" dedikleri siyasal sisteme, yani zengin toprak sahiplerinin himayesine ve nüfuzuna dayalı bir sisteme meydan okudular. Kıta Avrupa'sında orta sınıflar, anayasa talebiyle seslerini yükselttiler.

Alman ve İtalyan devletleri ile Belçika'da liberalizm, yeni ortaya çıkan milliyetçi gruplarla yakından ilişkiliydi. Aydınlar, avukatlar ve öğrenciler etnik kökene dayalı bağımsız devletlerin kurulması çağrısı yapıyorlardı. Bu, Viyana Kongresi'nde temsil edilen güçler ve özellikle de çok dilli Rus ve Avusturya imparatorluklarının liderleri açısından kabul edilemez bir şeydi. Kral ya da prens hükümranlığı etrafında değil milliyet ilkesi etrafında örgütlenmiş yeni devletler için dile getirilen talepler, bu imparatorlukların varlığını tehdit ederdi.

İspanya'da, Portekiz'de ve İtalya'da Liberal İsyanlar

Kongre sistemi ilk sınavını İspanya'da verdi. Kral VII. Fernando (saltanatı 1808-1833), 1814'te Madrid'e dönünce, Cortes tarafından 1812'de hazırlanıp onaylanmış olan liberal anayasayı tanımadığını ilan etti. Bu anayasa, bakanların Cortes'e karşı sorumlu olmalarını hükme bağlıyor ve egemenliği, "esasen [İspanyol] Milleti"ne, yani her iki yarıküredeki tüm İspanyolların birliğine ait diye tanımlıyordu. Mülkiyet hakkını, basın özgürlüğünü ve keyfî tutuklama yapılmamasını güvenceye alıyordu.

VII. Fernando, katı sansür getirdi, Cizvit dinsel tarikatına yeniden kucak açtı ve Mason localarını kapattı. Dahası, Cortes'i toplamayı reddetti, oysaki dönünce öyle yapacağına söz vermişti. Ruhban mensupları ve soylular, Napoleon devrinde kaybetmiş oldukları arazileri geri aldılar. Katolik Kilisesi'nin dinsel bağnazlığı devam ettirmek için kullandığı kurumsal aygıt, Engizisyon, İspanya'ya geri döndü ve dinden çıktığı iddia edilenleri polis yeniden tutuklamaya başladı.

Dolayısıyla İspanyol monarşisi, soylu ve ruhban ayrıcalıklarıyla kopmaz bir ittifak içinde kaldı. Din adamları, erişkin İspanyol erkeklerin yaklaşık %30'unu oluşturuyordu, birçoğu da kırsal kesime dağılmış manastırlarda yaşıyordu. Aristokrasi ve Kilise, arazilerin üçte ikisine sahipti ve bu arazilerin çoğu, toprağı işleyenlerden gelir tahsil eden sahipleri kadar verimsizdi. Yine de köylülerin çoğunluğu, köy papazının sözlerinin Tanrı'nın sözleri olduğuna inanarak, kurulu düzeni destekliyordu. Ülkedeki birkaç gazeteyi okuyan az sayıda soylu ve burjuva –nüfusun büyük çoğunluğu okuryazar değildi– bir gezginin dediği gibi, "farklı Bakirelerin gösterdikleri mucizelere ilişkin hikâyeler, kutsal keşişlerin ve azizeliğe erişmiş rahibelerin yaşamları, olağanüstü din değiştirme masalları, Yahudilere, dönmelere ve Farmasonlara yönelik iftiralar ve hayalet öyküleri" dışında okunacak pek bir şey bulamıyorlardı.

İspanya bir Avrupa gücü olmaktan uzun süre önce çıkmış olmasına rağmen müttefikler, Fransa'nın güneyine "meşru" bir hükümdarın geri gelmiş olmasından hoşnuttular. Dahası, İspanyol İmparatorluğu dağılmaya başlamıştı. Fransız işgali, Yarımada Savaşı ve kralın sürgünde olması (*bkz.* Bölüm 13), İspanya'nın Latin Amerika sömürgeleri üzerindeki denetimini zayıflatmıştı. 1816'da Arjantin'den başlayarak, sömürgelerde İspanyol boyunduruğuna kar-

şı isyanlar patlak verdi. Avrupa Aydınlanması ideallerini benimsemiş ateşli bir Kreol aristokrat olan Simon Bolívar (1783-1830), 1821'de anayurdu Venezuela'yı özgürlüğe kavuşturan ve 1824'te Peru'da İspanyol birliklerini yenen bir orduya komuta etti. Kuzey Amerika'daki Amerikan Bağımsızlık Savaşı, örnek alınacak bir esin kaynağı oldu. Yeterli kaynağı olmayan ve kötü komuta edilen İspanyol kuvvetleri, muazzam genişliğe ve büyük çeşitliliğe sahip topraklarda çarpışmak zorunda kaldılar. İspanya, 1821'de Meksika'nın bağımsızlığını tanıdı. 18. yüzyılda, Kuzey Amerika'dan Güney Amerika'nın en güney ucuna kadar uzanan denizaşırı imparatorluktan İspanya'ya sadece Karayipler'deki Küba ve Porto Riko adaları ile Asya'da Filipinler kaldı.

Böyle bir arka planla, 1820'de İspanya'da bir isyan patlak verdi. Fernando'ya karşı ayaklanmaya önderlik eden subaylara çok geçmeden tüccarlar ve avukatlar da katıldılar. Kral, bu durumda, Cortes'i toplamayı ve liberal 1812 Anayasası'na uymayı kabul etti. Metternich ve Rus çarı I. Aleksandr, Prusya'nın da desteğiyle, müttefiklerden silahlı müdahale istediler; güvenilir bir müttefik olduğunu kanıtlamaya can atan Fransa kralı XVIII. Louis de bu isteğe katıldı. Ne var ki Büyük Britanya, birincisi ilke meselesi olarak ve ikincisi, İber Yarımadası'nda Britanya'nın ticaretini tehlikeye atabileceği ya da Fransız nüfuzunu artırabileceği korkusuyla, İspanya'nın içişlerine herhangi bir şekilde müdahale edilmesine kesinlikle karşı durdu.

Bu arada, liberalizm alevleri Portekiz'i de sardı. Liberal subaylar, Napoleon Savaşları sırasında Brezilya'ya kaçan Kral VI. João'nun hâlâ dönmemiş olmasından yararlanarak, Britanya'nın desteklediği naibe karşı 1820'de ayaklandılar. 1812'de İspanya'da çıkarılan anayasaya dayalı bir liberal anayasa hazırladılar. Aynı yıl yapılan bir askerî darbe, Kral VI. João'nun anayasal bir hükümdar olarak Brezilya'dan dönmesini sağladı. Aynı yıl ilan edilen anayasa dinsel hoşgörüyü, sivil hakları ve mülkiyetin kutsallığını güvence altına aldı. Kilise'nin nüfuzunu zayıflatan bu devrimin

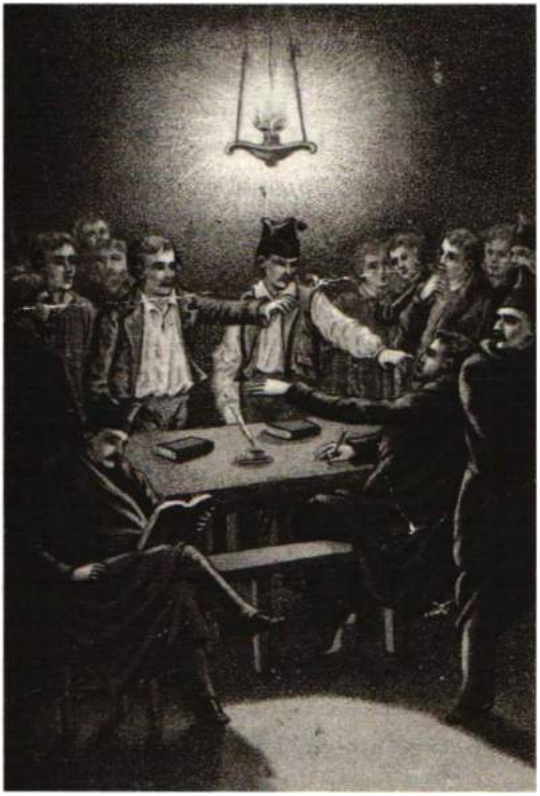

İtalya'da Carbonari üyelerinin gizli toplantısı, yak. 1815-1830.

etkisi, liberalleri ve radikalleri kapsayan bir ittifak ile kralcılar arasında 1832'ten 1834'e kadar süren bir içsavaşa yol açtı ve sonra 1852 yılında, kırk kadar farklı hükümetin ve başka bir darbenin ardından, kısıtlı bir seçmen tabanına dayanan bir parlamenter hükümet sisteminin kurulmasıyla sonuçlandı.

1820'de İtalya'da da bir ayaklanma patlak verdi. Napoli'de ve Sicilya'da subaylar ve tüccarlar, müttefiklerce sallantılı tahtına yeniden oturtulmuş bir başka hükümdar olan Kral I. Ferdinand'ın saltanatına karşı ayaklandılar. Devrimcilerden bazıları, "Carbonari" olarak bilinen ve askerî kurallara göre örgütlenmiş gizli bir cemiyetin üyeleriydiler. Bu "odunkömürcüler", her yeni üyenin gizlilik yemini ettiği sırada alnını odunkömürüyle işaretlemesi nedeniyle bu adı almışlardı. Aslında Napoleon ordularıyla savaşmak üzere kurulmuş olan Carbonari, bu kez öfkesini Avusturyalıların tahta oturttukları hükümdara yöneltti. Ne var ki, Avusturya birlikleri bu isyanı ve Piyemonte-Sardinya Krallığı'nda çıkan başka bir isyanı bastırdı.

Liberal tehdit olarak algıladıkları şeye karşı Rusya, Prusya ve Avusturya hükümetleri 1820'de Avusturya Silezya'sındaki Troppau Kongresi'nde bir anlaşma imzaladılar. "[Kutsal] İttifak ilkeleri"ne dayalı olarak, bu anlaşma, devrim nedeniyle siyasal değişikliklerin meydana geldiği herhangi bir ülkeye imza sahiplerinin askerî müdahalede bulunma hakkını ilan ediyordu. Castlereagh'in 1822'de intihar etmesinin ardından (gözden düşmüş ve cinsellikle ilgili bir meseleden ötürü muhtemelen şantaja maruz kalmıştı), Britanya, Kongre sisteminden daha da uzaklaştı. Geriye kalan Kongre güçleri o yıl Kuzey İtalya'nın Verona kentinde yeniden toplandılar. Britanya'nın çekilmesi, Kral VII. Fernando'yu yeniden tahta oturtmak için İspanya'ya askerî müdahalenin yolunu açtı. Rusya, Prusya ve Avusturya tarafından desteklenen bir Fransız ordusu, Waterloo'dan beri ilk kez ama çok farklı koşullarda savaş meydanına çıktı. Ordu, 1823'te Pirene Dağları'nı aştı ve Madrid'i ele geçirdi. Minnettar İspanya kralı 1812 Anayasası'nı rafa kaldırdı ve muhaliflerinin işkenceye maruz bırakılarak idam edilmelerini emretti.

Aralık 1823'te ABD başkanı James Monroe, İspanya'nın Latin Amerika'daki eski sömürgeleri üzerinde otoritesini yeniden kurmasına Avrupa Uyumu güçlerinin yardımcı olmaya çalışabileceklerinden korkarak, daha sonraki Amerikan dış politikasının dayanaklarından birisi hâline gelecek olan bir bildiri yayınladı. Avrupalı güçlerin siyasal sistemlerinin ABD'dekinden farklı olduğunu vurgulayan Monroe Doktrini, "kendi sistemini bu yarıkürenin herhangi bir kısmına yaymaya yönelik her türlü girişimin," Amerika Birleşik Devletleri'nin barışı ve güvenli için "bir tehlike sayılacağı" uyarısında bulunuyordu.

Almanya'da Karışıklıklar

Alman ve İtalyan devletlerinde, liberaller ve milliyetçiler genellikle aynı kişilerdi. Öğrenci derneklerinin üyeleri birleşik bir Almanya istiyorlardı. 1817 yılında,

Yurtseverliğe aykırı sayılan kitapları ve başka nesneleri 1817'de yakan milliyetçi Alman öğrenciler.

öğrenci derneklerince düzenlenen büyük bir toplantıda, yurtseverlik karşıtı sayılan kitaplar yakılarak Martin Luther'in papalığa karşı isyanının üç yüzüncü yıldönümü kutlandı. 1819'da bir Alman öğrenci, Rus çarının hizmetinde olduğuna yaygın olarak inanılan aşırı muhafazakâr bir tarihçi ve oyun yazarını öldürdü. Metternich, Avusturya imparatoru I. Franz'ı ve Prusya kralı II. Friedrich Wilhelm'i ikna ederek, Karlsbad Kararnamesi'nin çıkarılmasını sağladı; Alman Konfederasyonu Diyeti bunları oy birliğiyle kabul etti. Bu kararlarla, basın kıskaca alındı ve öğrenci dernekleri dağıtıldı. Bir devlette görevden atılan öğretmenler, diğer üye devletlerde de kara listeye alınacaktı. Metternich, Friedrich Wilhelm'i ikna ederek, krallığında her türlü "genel temsil"i reddetmesini sağladı. Bu olay, Alman devletlerinde anayasacılığa karşı Metternich'in zaferini perçinlemiş görünüyordu.

Avrupa Kongre'sinde Çatlaklar: Yunan İsyanı

1821'de Osmanlılara karşı başlayan Yunan isyanı Kongre sistemini sarstı. En başta Rusya ve sonra Avusturya Balkanlar'da Osmanlı İmparatorluğu aleyhine nüfuzlarını genişletmeyi umuyorlardı. 18. yüzyıl sonunda Büyük Katerina, Rusya'nın Balkanlar'daki rolünü, Müslüman Osmanlılara karşı oradaki Hristiyanları korumak olarak görmüştü. Dahası, Rus milliyetçiler, Asya'ya ve Karadeniz'e ge-

çiş kapısı olan İstanbul'a göz dikmişlerdi. Britanya, Hindistan üzerindeki İngiliz kontrolüne karşı olası bir tehditten korkuyordu ve Afganistan'daki Rus nüfuzundan endişeliydi. Balkanlar'a yönelik Rus ilgisinin tehdit ettiği Avusturya da Rusya'nın İstanbul'la ilgili tasarılarından korkuyordu. Yunan isyanı, Kongre güçlerini zor durumda bıraktı. Hristiyan Avrupa, geleneksel olarak Osmanlıları vahşi kâfirler olarak görüyordu. Ama aynı zamanda da Kongre güçleri, Osmanlı İmparatorluğu'nu tarihsel olarak Yunanların "meşru" hâkimi olarak tanımak zorundaydılar. Yunan asileri desteklemek, Kongre sisteminin dayandığı ilke olan statükonun reddi anlamına gelirdi.

Yunan isyanı, 18. yüzyılın sonunda gelişmiş küçük bir Yunan milliyetçi hareketinden doğdu. Eskiden Rus ordusunda general olarak görev yapan Prens Aleksandros İpsilantis (1792-1828), 1814'te "*Filiki Eterya*" (Dostlar Cemiyeti) adında gizli bir milliyetçi örgüt kurdu; çarın bir Yunan ayaklanmasına vereceği desteğe güveniyordu. (Rusya, 1770'te çıkan bir Yunan isyanını kışkırtmış ve bu isyan Osmanlı kuvvetlerince bastırılmıştı.) İpsilantis, 1821'de Osmanlı Boğdan'ında (bugünkü Moldova) bir isyan örgütledi; Romenlerin de Osmanlı tahakkümüne karşı ayaklanacaklarını ve Rusya'nın asilerin davasına yardım edeceğini umu-

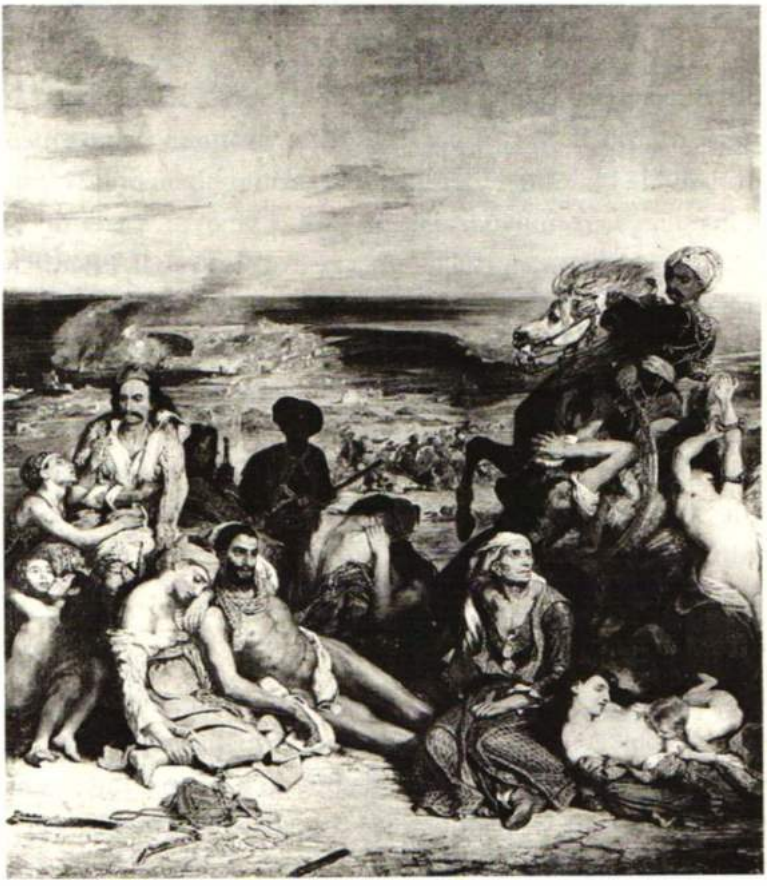

Eugène Delacroix'nın *Le massacre de Scio* (*Sakız Adası Katliamı*) adlı tablosu, 1824.

yordu. Ama Romenler ayaklanmayınca ve çar da asileri tanımayınca, Osmanlılar ilk Yunan ayaklanmasını bastırdılar. Birkaç hafta sonra, Yunan anakarasında ve birkaç Ege adasında Osmanlılara karşı isyanlar patlak verdi. Rusya dâhil, Kongre güçleri bu ayaklanmayı derhal kınadılar.

Bununla birlikte, Yunan isyanı Batı Avrupalı yazarların hayal gücünü derinden etkiledi. Romantik yazarlar, millî özbilinci desteklediler. Yunansever hareketin mensupları (klasik Yunan'a tutku derecesinde ilgi geliştirmiş olan akademisyenler ve aydınlar), Batı uygarlığının doğduğu yere Osmanlılarca zulmedilmesi saydıkları duruma karşı Hristiyanlık ve bağımsızlık için modern bir haçlı seferi olarak Yunan isyanını kucakladılar. İngiliz şairler Byron ve Shelley, Yunan bağımsızlık davasının savunuculuğuna soyundular. Şairi "dünyanın hakkı tanınmamış yasa koyucusu" olarak nitelendiren Shelley, İrlanda'nın Britanya'dan bağımsızlık kazanma mücadelesini de destekledi.

Yunan asiler 1821'de binlerce Türkü katlettiler ama hem Batılı muhafazakârların hem de liberallerin dikkatini sadece Osmanlıların Yunanları acımasızca bastırmaları çekti. 1822'de Osmanlılar, Sakız Adası'nın Yunan nüfusunu tümüyle katlettiler; bir yıl önce de Paskalya pazar gününde İstanbul patriğini dinsel giysileriyle idam etmişlerdi. Fransız romantik ressam Eugène Delacroix (1798-1863), *Le massacre de Scio* (*Sakız Adası Katliamı*) (1824) adlı tablosunda Yunanların millî egemenlik mücadelesini yüceltiyordu. Britanya hükümeti de özerk bir Yunan devletinin kurulmasını barışı sürdürmenin en iyi yolu olarak görmeye başlamıştı. 1827'de Britanya, Fransa ve Rusya, ateşkesi kabul etmemesi durumunda Osmanlı İmparatorluğu'nu askerî müdahaleyle tehdit eden Londra Antlaşması'nı imzaladılar. Osmanlılar bunu reddedince, birleşik bir deniz gücü Navarin'de Osmanlı filosunu imha etti.

Rusya, 1828'de Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açtı ve Balkanlar'daki Boğdan ile Doğu Eflak (Ulahya) bölgelerini işgal etti. Bununla birlikte gerek askerî engeller gerekse Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamaya yönelik Rus planlarını Britanya'nın ve Fransa'nın kendi çıkarlarını düşünerek onaylamamaları nedeniyle Rusya, Edirne Antlaşması'nı (1829) kabul etmek zorunda kaldı. Eflak ve Boğdan Rusya'nın himayesine verildi, böylece Osmanlı İmparatorluğu Avrupa topraklarında daha da geriletildi ve Balkanlar'da Rus nüfuzu genişledi. Yunanlar nihayet 1832'de bağımsızlıklarını kazandılar. Britanya, Fransa, Bavyera ve Rusya arasında varılan antlaşmayla, Yunanistan, "koruyucu güçler"in "garanti"si altına alındı ve Bavyeralı genç bir prens Yunanistan kralı seçildi (I. Otto, saltanatı 1833-1862).

Rusya'da Dekabrist (Aralıkçılar) İsyanı

Otokrat babasının 1801'de suikasta kurban gitmesinden sonra tahta geçtiğinde Çar I. Aleksandr liberal ve idealist görünüyordu. Babası Çar Pavel ile babaan-

nesi Büyük Katerina arasındaki nefretin ve Pavel'in öldürülmesinin acı izlerini taşıyan Aleksandr, en hafif deyimle, bu komplo konusunda bilgi sahibiydi. Aydınlanma düşüncesine biraz aşina olduğu için, Aleksandr'ın tahta çıkması, onun iyi bir reformcu olabileceğini düşünen bazı Rus liberallerce sevinçle karşılandı. Aleksandr, reform yanlısı danışmanları çevresinde topladı ve babasının mahkûm ettirdiği binlerce insana af getirerek, sansürü gevşeterek, adli sorgulamalarda işkenceyi yasaklayarak ve daha fazla Rus'un yurt dışına seyahat etmesine izin vererek saltanatına başladı. Napoleon Savaşları sırasında, Çar I. Aleksandr, rejimini daha etkili kılmaya yönelik adımlar atmıştı; bir devlet konseyinin kurulması, doğrudan çara karşı sorumlu merkezî bakanlıkların oluşturulması ve yerel yönetimlerin örgütlenmesi de bu adımlar arasındaydı. Yine de devasa bir toplumsal, iktisadi ve yasal uçurum, Rus aristokrasisini, efendilerinin arazilerine bağlı yaşayan milyonlarca çaresiz serften ayırıyordu. Rus soyluların çoğu, her türlü reformun kendi ayrıcalıklarına tehdit oluşturacağından korkuyordu. Çar, 1803'te yani saltanatının başlarında soyluların serflerini azat etmelerine izin verdi ama çok azı öyle yapmayı seçti.

Ne var ki, Çar I. Aleksandr gitgide gericileşti. 1809'da yapılan bir anayasa önerisini reddetti. Muhafazakâr unsurlar yeniden güç kazandılar ve baskıcı önlemler getirdiler. Liberalleri ayıklamak için üniversiteler ve okullar yakın takibe alındı, yurtdışında öğrenim yasaklandı ve amansız bir etkinlikle sansür uygulandı. Aleksandr, aynı zamanda da Büyük Petro'nun ve Büyük Katerina'nın 17. yüzyıl sonunda ve 18. yüzyılda güttükleri saldırgan siyasetlerini sürdürdü; Osmanlılar aleyhine Gürcistan'ı topraklarına katarak, imparatorluğu genişletti.

Ama Rusya'da liberal reform yanlıları vardı; (yurtdışında öğrenimin yasaklanmasından önce) Batı Avrupa'da öğrenim görmüş bazı soylular ve Napoleon'un düşüşünden sonraki müttefik askerî işgali sırasında Fransa'da bulunmuş bir avuç subay da bunlar arasındaydı. Çar I. Aleksandr'ın gericileşmesi, bu insanları ciddi düş kırıklığına uğrattı. 1820'ye gelindiğinde, aralarında gevşek bağlar olan komplo amaçlı iki "birlik" (bu adla anılıyorlardı) oluşmuştu. Kuzey Birliği'nin eğitimli soyluları, Rusya'nın İngiliz anayasalcılığı yönünde evrilebileceğini umuyorlardı. Güney Birliği subaylarının ise daha radikal bir amacı vardı: Çarı öldürmek ve bir cumhuriyet kurmak.

Çar Aleksandr'ın Aralık 1825'te aniden ölmesi, komploculara bekledikleri fırsatı vermiş görünüyordu. Çarın iki erkek kardeşi vardı. Büyüğü olan Konstantin, tahta çıkma hakkından sessizce feragat ederek, daha gerici olan küçük kardeşi Nikolay'ın önünü açtı. Yine de Kuzey Birliği, Saint Petersburg garnizonunun Konstantin'in tahta çıkmasını destekleyeceğine inanıyordu. Askerî birlikler başkentin ana meydanını işgal ederek, desteklediklerı adayın ismini bağırdılar; ta ki Nikolay kendisine sadık birliklere ateş etmeleri emrini verinceye kadar. Güney

Aralık 1825'te Saint Petersburg'un Senato Meydanı'nda toplanan Dekabristler.

Birliğinin alelacele planlayarak kalkıştığı bir ayaklanma da bastırıldı. Sonradan Dekabristler (Aralıkçılar) olarak adlandırılan asilerin önderleri idam edildi.

Çalışkan ve inatçı I. Nikolay (saltanatı 1825-1855), elindeki yönetme gücünün doğrudan doğruya Tanrı'dan geldiğine inanıyordu. Nikolay, Batı'ya özgü fikirleri Rusya'dan uzak tutma çabasına girerek, polisin eğitim-öğretim üzerindeki pençesini sıkılaştırdı. Eğitim-öğretim bakanı 1833'te "Resmî Milliyet" doktrinini ilan etti: Otokrasi, Ortodoksluk ve resmî [Rus] milliyeti, devletin iç içe dokunmuş ilkeleriydi. Yeni çar, verimsiz olduğu için serfliği onaylamıyordu ama serfliği kaldırmanın köylü ayaklanmasına yol açabileceğinden korkuyordu. Bununla birlikte, Nikolay, saltanatının ilk on yılında Rus yasalarının sistemleştirilmesini emretti ve devlet serflerinin durumlarını iyileştirmeye yönelik reformları teşvik etti. Batı'dan liberal fikirlerin gelişi, Rus aydınlar arasındaki reform tartışmalarını ve çağrılarını teşvik ederek, çarlık bürokrasisi içindeki reform yanlılarını yüreklendirdi.

Fransa: Bourbon Restorasyonu ve 1830 Devrimi

Bourbonların tahta geri dönüşüne yönelik çağdaş bir Fransız yergisinde, görkemli bir kartal –Napoleon'un simgesi– Paris'teki Tuileries Sarayı'ndan uçup giderken, biraz tombul ve çirkin bir ördek, peşindeki sarsak yavrularıyla paytak paytak içeri girer. Napoleon'un cesur başarıları ile sıkıcı ve koyu dinci Restorasyon arasındaki zıtlık gerçekten çarpıcıydı. Söylendiği gibi, Bourbonlar, "müttefiklerin bagajında" geri döndüler.

Bourbonların Mayıs 1814'te yeniden iktidara gelmelerinden sonra, XVIII. Louis, Fransa'yı fiilen anayasal monarşi yapan bir Berat yayınladı. Bu Berat, kanun önünde eşitliği tanıyor ve Napoleon'un Medeni Kanun'unu kabul ediyordu. Bir Millî Meclis ile bir Asiller Meclisi'nden oluşan bir meclis kuruyordu. Kral, Asiller Meclisi'nin üyelerini atadığı gibi (bu atama yaşam boyunca sürecek ve kalıtsal olacaktı), yalnızca kendisine karşı sorumlu olan bakanları da atayacaktı. Millî Meclis, son derece dar bir seçmen tabanını esas alınarak, karışık bir iki aşamalı süreçte seçilecekti.

İhya edilen Bourbon monarşisi, merkezî devlet bürokrasisini devam ettirdi, Napoleon devrine ait tüm unvanları, nişanları, hatta emeklilikleri tanıdı; Devrim sırasındaki "millileştirme" kapsamında satın alınmış mülklerin, yeni sahiplerinin ellerinde kalacağına da söz verdi. Dahası, Berat, basın özgürlüğü de getiriyordu. Hükümet, Meclis'in onayını almadan hiçbir vergi koyamazdı.

Katolik Kilisesi, yine Napoleon'un papayla yaptığı Konkordato'ya (*bkz.* Bölüm 13) tabi olacaktı ama ayrıcalıklı konumuna yeniden kavuşturuldu ve gerek Protestanların gerekse Yahudilerin ibadet özgürlüğünü garantileyen Napoleon Kanunu'nun yine geçerli olduğu onaylanmasına rağmen, Katoliklik yeniden resmî devlet dini oldu. Dinsel tarikatlar Fransa'ya güçlü biçimde döndüler, pazar ve Kilise tatillerine uyma zorunluluğu da getirildi.

Devrim'in en bağnaz kralcı düşmanları olan aşırı kralcılar ya da "Aşırılar", Napoleon'u desteklemiş olanlara karşı, Waterloo'dan sonra, adını Bourbon bayrağının renginden alan "Beyaz Terör"ü başlatmışlardı. Ağustos 1815'teki Millî Meclis seçiminde Aşırılar, hükümetçe desteklenen daha ılımlı kralcıları kolaylıkla yenilgiye uğrattılar. Aşırılar'dan bazıları, yayınladığı Berat nedeniyle XVIII. Louis'yi aşağılamak için ona "Kral Voltaire" diyorlardı çünkü bu Berat'ı, Devrim'le uzlaşma olarak görüyorlardı. "Millî mülkler"in asıl sahiplerine geri verilmesini de istiyorlardı.

XVIII. Louis, Aşırılar'ın ağır bastıkları Millî Meclis'i 1816'da feshetti ve yeni seçimler, biraz daha ılımlı bir meclisin oluşmasını sağladı. Bourbon ailesinin taht için bir varis verebilecek tek mensubu ve kralın yeğeni olan Berry dükü Charles, 1820'de deli bir adam tarafından öldürüldü. Fransa yasa boğuldu. Aşırılar, liberalleri suikastın nihai sorumlusu olmakla suçlayarak intikam naraları attılar. Kral, ılımlı hükümeti görevden aldı, yeniden daha sıkı sansür getirdi ve şehirlerde yaşayan burjuva seçmenlerin etkisini azaltacak şekilde seçim sistemini değiştirdi.

Bununla birlikte, çok geçmeden kilise çanları yas nağmeleri çalmayı bırakarak, sevinçle çınlamaya başladı. Anlaşıldı ki, dük öldüğü zaman karısı zaten hamileydi. Kralcı Fransa, bir erkek varisin, sonradan anıldığı adla "mucize bebek"in, Bordeaux dükünün (daha sonra Chambord kontu olarak tanınacaktı) doğumunu

kutladı. Hiç değilse o an için, Tanrı'nın kendi yanlarında olduğuna güvenen Aşırılar üstünlüklerini korudular.

XVIII. Louis'nin 1824'te ölümü üzerine, Artois kontu olan gerici erkek kardeşi, X. Charles adıyla taç giydi (saltanatı 1824-1830). Katolik Kilisesi'nce ondalık toplanmasına, yani Fransız tebaanın kazancının %10'unu zorunlu olarak Kilise'ye ödemesine koyu dinci kralın izin vereceği söylentileri yayıldı. Millî Meclis, dinsel şeylere saygısızlığı –yani bir kilisede işlenen herhangi bir suçu– idamlık suç sayan bir yasayı kabul etti. Hiç kimsenin böyle bir suçtan idam edilmemiş olması bile halkın öfkesini yatıştırmadı. Hükümet, çoğunluğu orta sınıftan olan millî borç senedi hamillerine ödenen faizi azaltarak, Devrim sırasında arazisini kaybetmiş olanlara tazminat ödemek için kaynak yarattı.

Fransa'da birçok kişi Napoleon'un anısına bağlılığını korudu. Napoleon'un eski askerleri, özellikle de yarı ödemeyle emekli edilenler, imparatorluk dönemini, en sakin ve mutlu günler olarak özlemle anıyorlardı. 1820-1821'de bazıları, İtalya'daki benzeriyle aynı adı taşıyan Carbonari gizli cemiyetine katıldılar ve Restorasyon'u devirme planlarına giriştiler. Bazı tüccarlar ve imalatçılar, Restorasyon monarşisinin ticarete ve sanayiye yeterince dikkat göstermediği ve yalnızca kırsal soylulara kulak verdiği kanısını taşıyorlardı.

Önceki yıl hasadının başarısız olmasıyla başlayan iktisadi krizin ortasında yapılan 1827 seçimleri, Millî Meclis'te liberallerin gücünü artırdı. İki yıl sonra, X. Charles, rüzgâra karşı tükürerek, XVIII. Louis'nin çıkardığı Berat'a bağlılık andı

Honoré Daumier'nin, Fransız Millî Meclis'inin pek de ilham verici olmayan üyelerini betimlediği karikatür.

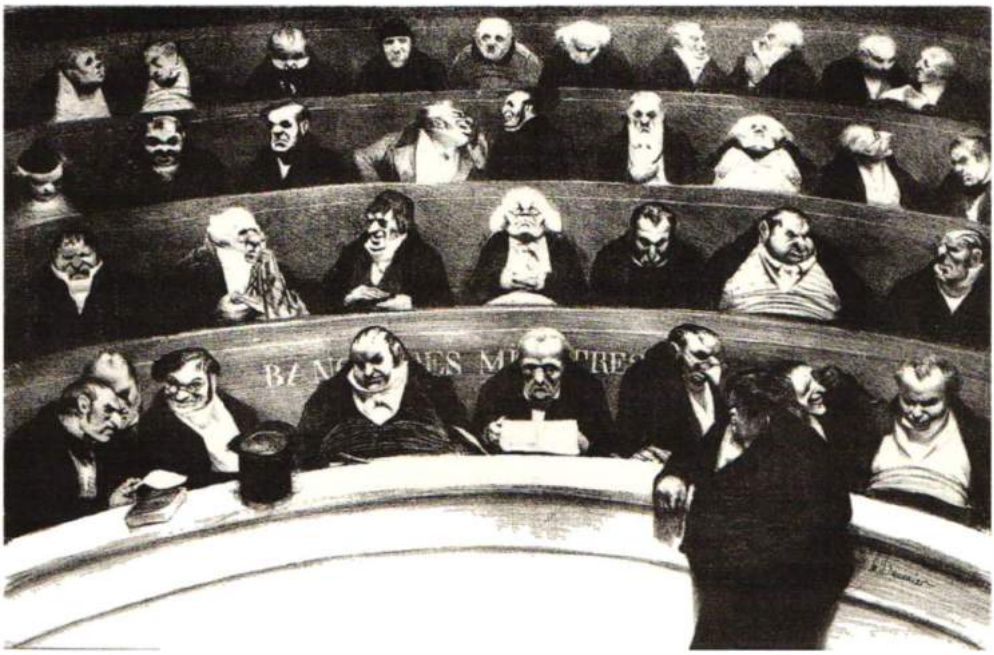

içmeyi reddeden sadece iki Millî Meclis üyesinden biri olan gerici Prens Jules de Polignac'yı (1780-1847) başbakanlığa atadı.

X. Charles'ın hükümetine karşı muhalefet, yeni bir romantik yazarlar kuşağının desteğini aldı. Sahnelendiği tiyatronun dışında muazzam bir kalabalığın toplanmasına neden olan *Hernani* (1830) adlı tartışma yaratan oyununun önsözünde Victor Hugo (1802-1885), ihya edilen monarşinin kurulu düzeninin karşısına açıkça liberalizmi ve romantizmi koyuyordu:

> Gençler, cesur olun! Bugünümüzü ne denli güçleştirirlerse güçleştirsinler, gelecek güzel olacak. Sıklıkla kötü tanımlanan romantizm ... edebiyatta *liberalizm*den başka bir şey değildir. ... Edebî özgürlük, siyasal özgürlüğün kız kardeşidir. Bu yüzyılın ilkesi budur ve hüküm sürecektir.

1828'de liberaller, hükümetin politikalarını kınamak üzere vergi ödemeyi reddetmek için bir dernek kurdular ve oy verme niteliğine sahip herkesin seçmen olarak kayıt yaptırmasını sağlamaya çalıştılar. İsviçreli romancı, siyasal denemeci ve Fransız Millî Meclis üyesi Benjamin Constant (1767-1830), oy verme hakkının genişletilmesini istedi. Kuvvetler ayrılığına ve "insanların değil, yasaların yönetimi"ne dayanan, mülkiyeti ve diğer özgürlükleri tiranlıktan (hem Napoleon'u hem de keyfî monarşik hâkimiyeti kastediyordu) koruyacak bir liberalizm felsefesini savundu.

Meclis'in 1830 yılı oturumlarının açılışında Charles'ın yaptığı kavgacı konuşmaya yanıt olarak, 221 milletvekili, tahta hitaben yazılmış bir metne imza atarak, hükümeti hiç de muğlak olmayan sözlerle ağır şekilde eleştirdi. Kral, Meclis'i feshedince liberal muhalefet yeni Meclis'te çoğunluğu sağladı. Bu arada Charles, Osmanlı sultanına bağlı bir valinin yönetmekte olduğu Cezayir'i işgal etmek üzere asker göndermişti. 9 Temmuz 1830'da Cezayir şehrinin ele geçirildiğine ilişkin haberler bile öfkeli muhalefete son veremedi. Ondan sonra kral ve Polignac, krizi sona erdireceğini umdukları bir hamle üzerinde anlaştılar. Ama o hamle, devrim getirdi.

26 Temmuz 1830'da X. Charles, 1814 Berat'ının ilkelerini sarsan Temmuz Kararnameleri'ni yayınladı. Yeni seçilmiş Millî Meclis'i dağıttı; hâlen oy verebilecek durumda olanların neredeyse dörtte üçünün oy hakkını kaldırdı; kısıtlanan yeni haklar esas alınarak yeni seçimlerin yapılmasını emretti; basını da susturdu. Temmuz'un 27'sinde düzenlenen gösterilere askerler müdahale etti, çatışmalar çıktı. Parisliler, başkentin dar caddelerini barikatlarla kapattılar. Üzerlerine ateş açılan, çatılardan kiremit ve taş yağmuruna tutulan kralın askerleri gitgide yılgınlığa düştüler.

30 Temmuz'un erken saatlerinde liberaller, Paris'in her yanına Louis-Philippe'in yeni kral olması için çağrıda bulunan posterler astılar. Tahttaki Bourbon ailesinin küçük kolu Orléans ailesine mensup olan Orléans dükü Louis-Philip-

Eugène Delacroix'nın *La Liberté guidant le peuple* (*Halka Yol Gösteren Özgürlük*; 1830) adlı tablosu. Özgürlüğün kadın olarak imgelendiğine ve resimde fötr şapkalı burjuva ile eli silahlı afacana yer verildiğine dikkat edin; oysa bunların ikisi de Devrim'de fiilen çarpışmamıştı.

pe, nispeten liberal olmakla tanınıyordu; devrimci ordularda savaşa katılmıştı. Babası (Philippe Égalité adıyla bilinirdi), Millî Meclis'te, XVI. Louis'nin idamı için oy kullanmıştı. Louis-Philippe, Kentucky'de Bourbon viskisi içerek ufkunu genişletmişti. Liberaller, tacı Louis-Philippe'e teklif ettiler, o da "Fransızların kralı" (saltanatı 1830-1848) oldu. "Fransa kralı" yerine bu unvanın kullanılması, kralın otoritesinin halktan geldiğini belirtme amacı güdüyordu. X. Charles, 2 Ağustos'ta tahttan çekildi. Louis-Philippe, Berat'ın gözden geçirilmiş bir sürümünü kabul etti ve Bourbonların beyaz bayrağının yerini Devrim'in üç renkli bayrağı aldı.

Devrimci köklerine rağmen, yeni liberal monarşi diğer Avrupalı güçlerden çok daha çabuk kabul gördü. Katoliklik, nüfusun büyük çoğunluğunca benimsenen din olmaya devam etmesine rağmen, devletin resmî dini olmaktan çıkarıldı. Yeni Orleanist rejim, oy verenlerin sayısını neredeyse iki katına çıkardı ama Fransa hâlâ bir cumhuriyet olmaktan çok uzaktı. Gözden geçirilmiş Berat ile oy hakkı verilenlerin birçoğu orta sınıfa mensuptu. Avukatlar ve başka meslekten erkekler, yasamada orta sınıfın temsilini önemli ölçüde artırdı. Hükümet, karayollarını ıslah ederek ve imalatçılar ile tüccarlara yarar sağlayan başka politikalar uygulayarak, iktisadi büyümenin ve sınai gelişmenin hızlanmasına yardımcı

oldu. Tarihçi ve başbakan Francois Guizot (1787-1874, başbakanlığı 1840-1848), "Kendinizi zenginleştirin!" sloganıyla orta sınıfa sesleniyordu. Kurulduğu ayın adıyla "Temmuz Monarşisi" olarak bilinen Orleanist saltanat, "burjuva monarşisi" olarak da bilinir ve yerilir oldu. Koyu takım elbiseli işadamlarını etrafında toplayan ve burjuva hazırlıklılığının simgesi bir şemsiye taşıyan iri kıyım Louis-Philippe'in kendisi de bu imaja katkıda bulundu.

Orleanist monarşi, ne Meşruiyetçilerin (X. Charles'ın Bourbon torununu destekleyenlerin) öne sürdükleri monarşik meşruiyet ilkesiyle ne de cumhuriyetçilerin benimsedikleri halk egemenliği ilkesiyle ilgili bir iddiada bulunabilirdi. Meşruiyetçiler, Batı Fransa'da birkaç küçük ve başarısız ayaklanma çıkardılar. Paris'te, taleplerinin hükümetçe dikkate alınmaması nedeniyle düş kırıklığı içindeki işçi kitleleri 1831'de başpiskoposun sarayını yağmaladılar. Lyon'da ipek işçileri, işverenlerine ve devlete karşı 1831'de ve 1834'te ayağa kalktılar. Cumhuriyetçilerin Paris'te isyan çıkarmalarının ardından, Millî Meclis 1835'te bir yasa çıkararak, dernekleşme hakkına ciddi bir kısıtlama getirdi ve ertesi yıl çıkardığı başka bir yasayla da yine basını prangaya vurdu.

Louis-Philippe, 1835'te bir suikast teşebbüsünden; 1839'da "Mevsimler Derneği" adlı devrimci bir gizli örgütçe onu devirmek için düzenlenen bir komplodan; 1840'ta yine bir suikast girişiminden sağ kurtuldu. Napoleon'un yeğeni Louis Napoleon Bonaparte'ın birkaç kralcıyla birlikte Fransa'yı istila etmek ve destek toplamak için 1836'da ve 1840'ta giriştiği çabalar –o an için– daha az ciddi görünüyordu. Büyük rağbet gören romantik edebiyatın güçlendirdiği Napoleon kültü, yalnızca Temmuz Monarşisi'nin vasatlığı gibi görünen durumun açık seçik ortaya konulmasına yaradı.

Louis-Philippe, Millî Meclis'in siyah takım elbiseli üyelerini kabul ediyor. Vekiller ona taç giydirmelerine olanak veren yasayı kendisine takdim ediyorlar.

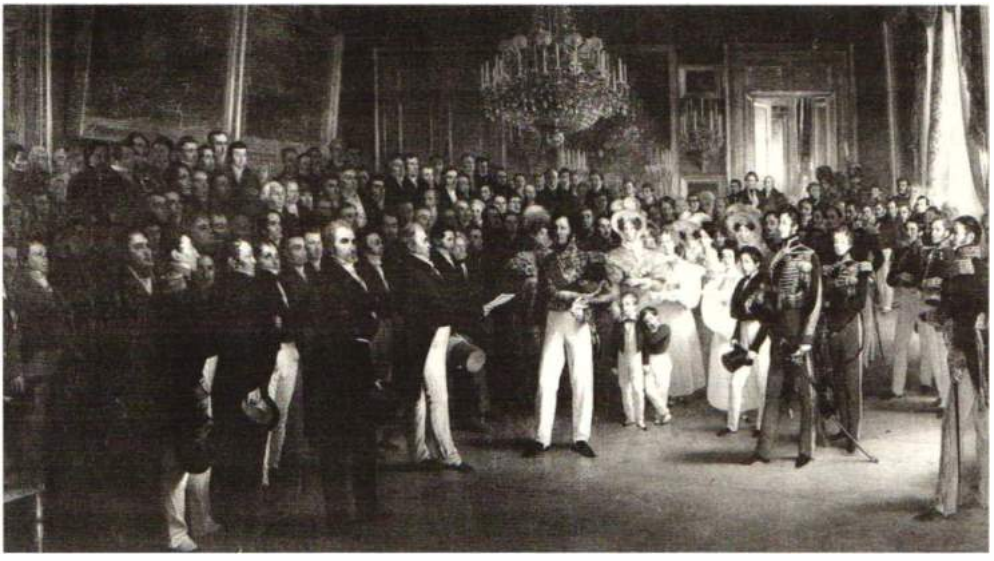

Eski Düzene Yönelik Diğer Liberal Saldırılar

1830'daki Fransız Devrimi, diğer ülkelerdeki liberal ve millî hareketleri doğrudan teşvik etti. Bunu, İspanya'da değil ama Belçika'da ve İsviçre'de liberal başarılar izledi.

Belçika'nın Bağımsızlığı

Felemenk Hollanda'sı 17. yüzyılda İspanya'dan bağımsızlığını kazanmıştı. Güney Hollanda, nüfusunun çoğu Katolik olan ve kuzeydeki Felemenkçe konuşanlar ile güneydeki Fransızca konuşan Valonlar arasında bölünmüş bulunan Belçika'ydı (*bkz.* Harita 15.2). Belçika'nın en büyük kenti olan Brüksel, Flaman Belçika'sında yer alıyordu ama Fransızca konuşan birçoklarını da barındırıyordu.

Belçikalıların "Hollandalı aritmetiği" dedikleri şey nedeniyle, Belçika'nın Hollanda Genel Meclisi'nde aldığı sandalye sayısı, nüfusuna göre olması gere-

Harita 15.2. Belçika'nın Doğuşu, 1831-1839. Protestan ve Katolik bölgelerin yanı sıra, Flaman ve Valon bölgelerinin de Belçika'ya dâhil olduğu, Hollanda Cumhuriyeti ve Belçika sınırları. Lüksemburg Grandüklüğü 1831'de kuruldu ve aynı zamanda grandük olan Hollanda kralı I. Willem'in şahsında Hollanda'yla birleşti.

kenden daha azdı. Katolikler, Protestan devlet okullarına katkı vermek zorundaydılar ve daha yüksek vergi ödüyorlardı. 1820'lerin sonunda Belçikalı liberaller, Protestan Hollanda yönetimine karşı Katoliklerle ittifak kurarak, bakanların Genel Meclis'e karşı sorumlu olmaları ve vergilerin indirilmesi taleplerini dile getirdiler. Hollanda kralı I. Willem (1772-1843) yalnızca daha fazla basın özgürlüğü tanıdı.

Fransa'dan Temmuz Devrimi ile ilgili haberlerin gelmesi sonrasında, Brüksel operası, 1648'de Napoli'de İspanyol hâkimiyetine karşı çıkan ayaklanmanın anlatıldığı bir eseri sahneledi. Bundan etkilenen seyirciler, tiyatrodan çıkınca bir hükümet gazetesine ve Hollanda otoritesinin diğer simgelerine karşı gösteri düzenlediler. İşsizlikten ve yüksek fiyatlardan mustarip olan işçiler barikatlar kurdular ve kısa süre sonra, Brüksel dışından gelen burjuva milis birlikleri de onlara katıldı. Savunmacıların safları kalabalıklaştıkça acemi Hollanda askerlerinin paniğe kapılması neticesinde, gönülsüzce yapılan bir askerî taarruz başarılı olamadı. Üç gün daha süren çatışmadan sonra, Hollanda askerleri kuzeye doğru çekildi. Hollanda'nın Anvers'i bombalaması ise asileri destekleyen Flaman sayısının artmasını sağladı.

1830 Ekim'inin başında kurulan geçici bir hükümet, Belçika'nın bağımsızlığını ilan etti. Belçika'da toplanan bir kongre, taht için Louis-Philippe'in oğullarından birine teklif götürdü ama Belçika'da böyle bir Fransız nüfuzuna Britanya tahammül edemeyeceği için o kişi teklifi reddetmek zorunda kaldı. Ondan sonra Kongre, bir Alman prens olan Saxe-Coburg'lu Leopold'a (İngiliz prenses Charlotte'un dul eşiydi ve Britanya uyrukluydu) tahtı teklif etti. Leopold, Temmuz 1831'de Kral I. Leopold olarak taç giydi (saltanatı 1831-1865). Avrupalı güçler Belçika'nın bağımsızlığını garanti ettiler ve Hollandalılar Ağustos 1831'de Anvers'i aldıkları zaman, Fransız askerî müdahalesiyle, şehir yeni ülkeye iade edildi. Belçika, iki kamaralı parlamentoya sahip bir anayasal monarşi oldu; parlamentonun iki kamarası da erkeklerin yaklaşık otuzda biri tarafından seçiliyordu.

İsviçre'de Liberal Başarılar

Bir başka liberal başarı da Viyana Kongresi'nin yarı özerk kantonlardan meydana gelen bir federasyon olarak yeniden kurduğu İsviçre'de kazanıldı. İsviçre'nin çok eskiye dayanan ademimerkezi yönetim geleneği nedeniyle, müttefikler, nispeten geniş siyasal özgürlüklere izin veren bir anayasaya tahammül göstermeye istekli davranmışlardı. Bununla birlikte, bazı kantonların liberalizm için birer cennet hâline gelebileceğinden korkan Kongre güçleri, İsviçre kantonlarını 1823'te basın özgürlüğünü kısıtlamak ve yabancı siyasal sürgünlerin faaliyetlerini engellemek zorunda bırakmışlardı.

Fransa'daki 1830 devrimi, İsviçre'de özgürlüğün anayasal garantilerine, daha etkili yönetime, Protestan ve Katolik din adamlarının siyasal nüfuzlarının sınır-

HARİTA 15.3. LİBERAL İSYANLAR. Kongre Avrupa'sında liberal ya da milliyetçi ayaklanmalar. Ok işaretleri, muhafazakâr Kongre güçlerinin isyanları bastırmak için yaptıkları müdahaleleri gösteriyor.

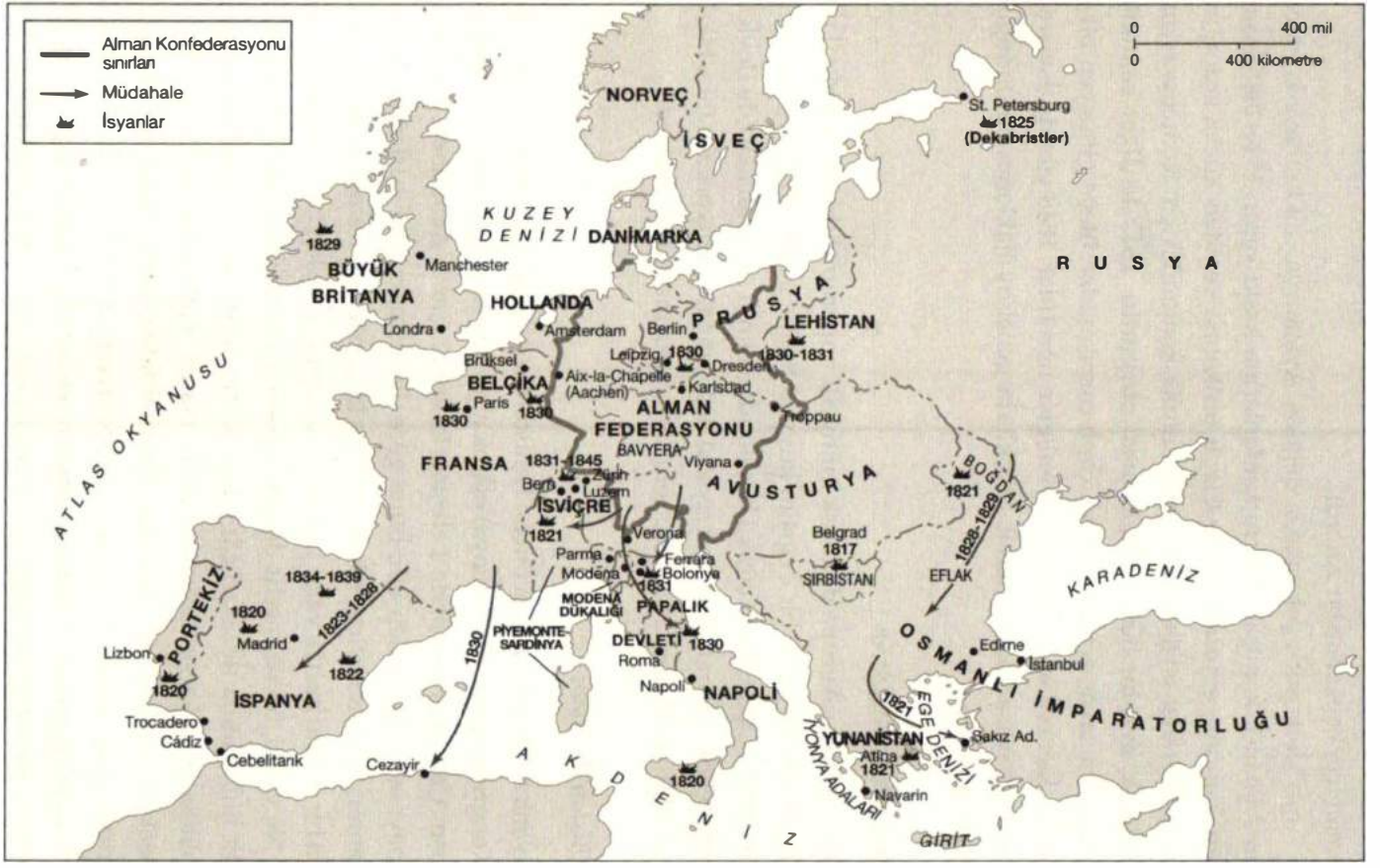

lanmasına yönelik bir arayışa ilham kaynağı oldu. Federal Diyet, Aralık 1830'da bir "yenilenme" dönemi başlattı. On kantonun anayasaları liberalleştirilerek, ifade özgürlüğü garantiye alındı ve tüm yetişkin erkeklere oy hakkı verildi; bu, o zaman için benzersiz bir zaferdi.

Ama Metternich çok uzakta değildi. Avusturya, laikleşmeye karşı çıkmaları için Almanca konuşan İsviçre kantonlarına baskı yaptı. 1844-1845 kışında, Luzern kantonu, sınırları içinde Cizvit tarikatına yeniden kucak açacağını duyurunca liberaller isyan ettiler. Yedi Katolik kanton İsviçre Konfederasyonu'ndan çekilerek, ayrı bir birlik (*Sonderbund*) oluşturdu. 1847'de diğer kantonlar, Sonderbund'a savaş açtılar ve ufak çaplı çarpışmadan öteye gitmeyen bir uğraşla, Katolik kantonları bir ay içinde yenilgiye uğrattılar. 1848 yılında, İsviçre yeni bir liberal anayasa kabul ederek, erkeklerin genel oy hakkının bulunduğu federal bir devlet oldu.

Milliyetçi Rüyalar

Orta ve Doğu Avrupa'daki çok milliyetli imparatorluklar bağlamında milliyetçilik de yavaş yavaş bir değişim kuvveti hâline geldi. Milliyetçilik, liberalizmle yakından bağlantılıydı çünkü her iki ideolojinin savunucuları da devlet sistemlerini tehdit eden uzak erimli siyasal değişim talep ediyorlardı (*bkz.* Harita 15.3). Aydınlar, millî sınırların dilsel sınırlarla örtüşmesini istiyorlardı.

Lehistan'da İsyan

Viyana Kongresi, taksim öncesi Lehistan'ın yaklaşık %20'sini, kendi ordusu olan "Kongre Lehistan'ı" (Polonya) olarak ama Rus İmparatorluğu bünyesinde bırakmıştı. Çar, aynı zamanda Lehistan kralıydı. Çar I. Aleksandr, Lehler için 1815 Anayasa Beratı'nı ilan etti; buna göre, iki kamaralı bir parlamento (Sejm, yani atanmış üyeleri soylu ailelere mensup kişilerden ve Katolik piskoposlardan oluşan bir senato ile hâli vakti yerinde insanların seçtikleri bir alt kamara) kurulacaktı. Ne var ki, bu iki meclis de gerçek otoriteye sahip değildi. 1820'de Aleksandr, Leh hububatına dezavantajlı gümrük duvarları getirilmesini de kapsayan Rus politikalarına karşı çıkmasının cezası olarak Sejm'in toplanmasını beş yıl süreyle yasakladı. Bazı Lehler, Temmuz Devrimi'nden sonra Fransa'nın, Rusları kovmalarına yardım etmek üzere kuvvet göndereceğini umuyorlardı. Ne var ki, Lehlerin bağımsızlığı yalnızca Fransız cumhuriyetçileri ilgilendiriyordu, Louis-Philippe'i iktidara getirmiş olan liberal monarşistleri değil. Bununla birlikte, Leh askerî okul öğrencileri Kasım 1830'da Varşova'da ayaklandılar. Yerel yönetimin düzeni yeniden sağlayabileceği umuduyla Rus birlikleri geri çekildi. Ocak 1831'de Rus çarının (I. Nikolay'ın) artık Lehistan'ın kralı olmadığı ilan eden Sejm'in çevresin-

1830-1831'de Rusya'ya karşı ayaklanan Lehler.

de büyük bir kalabalık toplandı. Geçici bir millî hükümet oluşturuldu. Bununla birlikte, Sejm, ayaklanmayı desteklemek üzere köylülerin seferber edilmesi girişimini reddetti, çünkü köylülerin toprak reformu isteyebileceklerinden ve Ruslar yerine efendilerine saldırabileceklerinden korkuluyordu. Ağustos 1832'de çarın birlikleri Varşova'yı kuşattı. Ilımlılar ile radikaller arasındaki gerginlikler şiddet eylemlerine dönüşerek, kentin savunulmasını daha da güçleştirdi. Varşova, sonbaharda Rus birliklerinin eline geçti ve yaklaşık 10.000 Leh, Rus zulmünden kaçtı. Siyasal göçmen Leh sanatçılar ve müzisyenler, Batı Avrupa başkentlerinde kültürel yaşamı zenginleştirdiler. Besteci Frédéric Chopin (1810-1849), servet yapmak umuduyla 1831'de Paris'e taşındı. Gerçekten de bir siyasal sığınmacı olmamasına rağmen, Leh halk temalarına ve danslarına yöneldikçe, onun müziği ateşli milliyetçilikle yoğruldu.

"Kongre Lehistan'ı"na tanınmış olan ayrıcalıklar son buldu. I. Nikolay, Lehistan'ın Rus İmparatorluğu bünyesinde yararlanmış olduğu anayasayı lağvetmesinin yanı sıra, Sejm'i ve Leh ordusunu da dağıttı. Rusların Lehlere karşı aldığı önlemlerden cesaret bulan Prusya ve Avusturya ise 1790'larda ele geçirmiş oldukları bölgelerde Lehlere vermiş oldukları önceki tavizleri geri çektiler.

İtalya'da ve İspanya'da Ayaklanmalar

Bolonya'daki ve Modena Dükalığı'ndaki hareketlerle başlayarak, İtalyan devletlerinde, etkisiz ve yolsuz yönetime karşı halk arasında huzursuzluklar baş gösterdi. Parma'da asiler, şehrin kapılarını kapatarak, Düşes Marie-Louise'i kelimenin tam anlamıyla şehre sokmadılar: Ta ki Mart 1831'de bir Avusturya ordusu gelip onu içeri zorla sokuncaya kadar. Papalık Devleti'nden bağımsızlığını ilan etmiş olan bazı Orta İtalya şehirleri, "İtalya Birleşik Eyaletleri"nin kurulduğunu duyurdular.

Tıpkı Lehler gibi, Papalık Devleti bünyesindeki bazı şehirlerde Avusturya hâkimiyetine karşı ayaklananlar da Bourbonların düşüşünden sonra yine üç renkli bayrak altında yürüyen Fransız ordularının yardımına güvendiler ama bu gerçekçi bir beklenti değildi. Avusturya birlikleri kuzeyden yaklaşırken, gönüllülerden oluşan bir ordu Roma'ya doğru yürüyerek papanın ordusunu yendi. Ama o zamana kadar Avusturya kuvvetleri Modena, Parma ve Ferrara şehirlerini almışlardı. Bir papalık ordusu direnişi kırdı, bazı şehirleri yağmaladı ve Avusturya birlikleri yerel halkları kurtarmak için geri dönmek zorunda kaldı. İtalyan ayaklanmaları, halk desteği kazanamadan çöktü.

Avukatlık eğitimi alan ve yorulmak bilmez bir devrimci mizacına sahip olan Giuseppe Mazzini (1805-1872), İtalya'nın cumhuriyet yönetimi altında birleştirilmesi arayışına yol gösteren bir kişi olarak ortaya çıktı. Mazzini, tüm halkları özgürleştirerek Avrupa'ya barış getirmek istiyordu. Avrupa devletlerinin milliyet ilkesine dayalı gevşek bir demokratik devletler federasyonuna evrilebileceği fikrini ilk ortaya atanlardan birisiydi. Mazzini'nin kanısına göre, Avusturya'nın Kuzey İtalya'da yenilgiye uğratılması, Avrupa demokratik cumhuriyetlerini bir federasyon çatısı altına toplama yönündeki ilk adım olacaktı. Carbonari'nin komplocu geleneğini reddeden Mazzini, kurduğu milliyetçi örgütü, yani üye tabanı kırk yaş altı bireylerle sınırlı olan Genç İtalya'yı, genişletebileceğine inanıyordu. Hapse atılan, sonra da bir ülkeden diğerine sürülen Mazzini,1834-1836 arasında ve 1844 yılında, bir sonuca ulaşmayan ayaklanmalar örgütledi. Yine de Mazzini, İtalyan milliyetçiliği davasını canlı tuttu.

Bazı İtalyan milliyetçiler, İtalya'nın en güçlü devleti olan liberal Piyemonte-Sardinya Krallığı'nın millî birleşmeyi gerçekleştirmesine umut bağladılar. Ama bağımsız olmalarından kıvanç duyan küçük devletlerin yer aldığı İtalya Yarımadası'na hâlâ Avusturya hâkim durumdaydı. İtalya'yı birleştirme rüyası, büyük ölçüde, orta sınıftan küçük bir aydın kitlesiyle sınırlı kaldı.

İspanya'da, Kral VII. Fernando 1830'da liberal bir Napolili prenses olan Maria Christina'yla evlendi. Çiftin kızı Isabel, İspanyol tahtının varisi oldu. Ama soylular ve kilise görevlileri, bir kadının İspanya'yı yönetemeyeceğinde ısrarlıydılar. Kralın 1833'te ölmesinden sonra, liberaller ile müteveffa kralın erkek kardeşi Don Carlos'un davasını destekleyen muhafazakârlar (Carlosçular) arasında içsa-

vaş patlak verdi. Naibe olarak saltanat süren Maria Christina, Fransızların 1814 tarihli Berat'ını örnek alan bir anayasayı 1834'te yürürlüğe koydu. 1843 yılında, General Ramón Narváez (1800-1868) iktidarı ele geçirerek muhafazakâr bir anayasa yayınladı ve basını engelledi. Ölüm döşeğindeyken, "Hiç düşmanım yok, hepsini kurşuna dizdirdim," diye böbürleniyordu.

Orta Avrupa'da Alman Milliyetçiliği

Alman devletlerinde liberaller, çok çetin bir mücadele vermek zorundaydılar. Napoleon devrinde yürürlüğe konulan anayasalar yavaş yavaş zayıflatılmış ya da geri çekilmişti. Seçimle oluşan meclisler, sınırlı bir seçmen kitlesince belirleniyordu ve neredeyse hiç yetki sahibi değildi. Bununla birlikte, 1830 devrimlerinin teşvik ettiği liberal ve milliyetçi hareketler dalgası Orta Avrupa'ya ulaştı. Halk arasındaki huzursuzluklar, Hannover ve Hesse-Kassel hükümdarlarını siyasal tavizler vermek zorunda bıraktı. Leipzig'de ve Dresden'de çıkan ayaklanmaların ardından, Saksonya'da liberal bir anayasa yürürlüğe konuldu; liberaller, kuzeydeki Alman devleti Brunswick'te bir anayasaya kavuştular.

Rusya'ya karşı 1831'de çıkan Leh ayaklanması, Alman üniversite öğrencilerinin hayal gücünü ateşledi. 1832'de Heidelberg Üniversitesi yakınındaki bir şatonun yıkıntılarında 30.000 kişinin toplandığı ve konuşmacıların halk egemenliğini selamladıkları devasa bir mitingle hareket doruğa ulaştı. Öğrencilerin, Alman Konfederasyonu Federal Diyeti'nin toplanma yeri olan Frankfurt'u ele geçirme girişimini polis boşa çıkardı. Bu girişime yanıt olarak, Konfederasyon Diyeti, üniversiteleri sıkı denetim altına alan, polisin Alman devletlerinde liberalleri sindirme çabalarını koordine eden, halk toplantılarını yasaklayan ve devrim tehdidi altındaki herhangi bir devlete diğerlerinin yardım etmelerini hükme bağlayan "On Madde"yi kabul ederek yürürlüğe koydu.

Yine de Alman devletlerinde liberalizm, sonradan *Vormärz* ("Mart Öncesi") diye anılır olan dönemde yani Mart 1848 Devrimi öncesindeki çalkantılı dönemde (*bkz.* Bölüm 16), öğretim elemanları, öğrenciler ve avukatlar arasında gitgide ivme kazandı. 1830 Fransız Devrimi, bu "Genç Almanlar"ı etkiledi. Şair Heinrich Heine (1797-1856), Bourbon hanedanının düşmesinden sonra Paris'e koşmuştu. Onun *Französische Zustände* (Fransa'da Durum) adlı yapıtı, Paris'teki gözle görülür entelektüel özgürlük ve iyimserlik havasını, liberallerin hiç devrimci geleneği bulunmayan Alman devletlerinde yüz yüze oldukları eziyet ve kasvetli teslimiyet havasıyla karşılaştırıyordu. Alman liberaller, ideolojik uyumculuğun gördüğü yaygın saygı karşısında, her daim siyasal seyirci olarak kaldılar.

Yine de Alman liberalizmi, Alman tikelciliğinin yani birçok küçük ve bağımsız devlet hâlinde var olma geleneğinin getirdiği çetin güçlüklere rağmen, Almanları birleştirme arayışıyla gitgide daha bağlantılı hâle geldi. Filozof Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) Alman milliyetçiliğinin gelişimi ile Alman

liberal düşüncesini karakterize eden millî egemenliğin cisimleşmesi olarak güçlü bir devlete duyulan saygı arasındaki yakın bağı açıklığa kavuşturdu. Hegel'e göre, milliyetçilik, yeni bir ahlak şekillendirme olanağına sahip dünyevi bir dinin eş değerlisiydi. Hegel'in devleti ezicidir, hatta korkutucudur ve bireysel hakları kendi gücüne tabi kılar.

Karayolları ve akarsular boyunca bir dizi masraflı engel kuran gümrük uygulamalarının yıldırıcı karmaşıklığına itiraz eden Alman tüccarlara ve imalatçılara liberal iktisadi teori çekici geliyordu. Alman imalatı özellikle Renanya'da geliştikçe, işadamları Alman Gümrük Birliği (*Zollverein*) tasarısını desteklediler; bu tasarı, 1834'te gerçekleştikten sonra, on yedi devletteki bazı gümrük duvarlarını kaldırdı. Liberal milliyetçilere göre, *Zollverein*, Almanya'nın nihai siyasal birleşmesi için bir temel sunuyor gibi görünüyordu. Bu adım, siyasal reform hareketine can verdi. Ama Prusya'nın ve diğer Alman devletlerinin anayasalcılık yönünde ilerleyeceklerini umanlar hayal kırıklığına uğradılar. Prusya kralı IV. Friedrich Wilhelm (saltanatı 1840-1861) Prusya'nın tümünü temsil eden bir Diyet kurmayı reddetti. Nihayet 1847'de bir Birleşik Diyet'i topladığı zaman, bu organ halk tarafından seçilmemişti ve yalnızca danışma mahiyetinde krala hizmet edecekti.

Büyük Britanya'da Kriz ve Uzlaşma

Britanya'da, siyasal reform talepleri, özgül olarak da oy verme hakkının orta sınıftan daha çok seçmeni de kapsayacak şekilde genişletilmesi talebi, Britanyalı seçkinlerin toplumsal ve siyasal uyum yararına uzlaşmaya varma yeteneğinin gerçek sınavı olacaktı. Waterloo'dan sonra terhis edilen 300.000 askerin pek azı iş bulabildi ve birçoğu yoksul yardımına muhtaçtı. Halk protestoları sürerken, emekçiler genel oy hakkı isteyen radikallerin örgütledikleri kulüplere katıldılar. 1818'deki ve 1819'daki zayıf hasatlar, fiyatların yükselmesine, tahıl protestoları düzenlenmesine ve makine kırma eylemlerine yol açtı. 1790'lardaki halk radikalizmi, hükümetin radikal "yazışma dernekleri"ni dağıtmasına ve *habeas corpus*'u askıya almasına, yani insanları herhangi bir suçlama olmadan tutuklamanın yolunu açmasına neden olmuştu. Birleşme Yasaları (1799-1800), grevleri yasadışı ilan ederken, sendika karşıtı mevcut yasaları güçlendirdi. Artık sıradan insanlar siyasal reform istiyorlardı. 16 Ağustos 1819'da siyasal örgüt kurma ve özgürce toplanma hakkı için gösteri yapmak üzere, Manchester yakınında yaklaşık 60.000 erkek ve kadından oluşan bir kalabalık toplandı. Yerel vekil polis memurları, baş konuşmacıyı tutuklamak için harekete geçtiler. Sonra askerler, birçoğu en güzel giysilerini giymiş olan göstericilere ateş ederek bunların on birini öldürdüler ve yüzlercesini de yaraladılar. Bu çirkin olay, Waterloo'da Napoleon'a karşı değil, Britanya'nın savunmasız emekçi yoksullarına karşı utanç verici bir zafer anlamında "Peterloo" olarak tarihe geçti. Fransız Devrimi döneminin baskıcı yasalarını diriltircesine, *habeas corpus*'un askıya alınmasını ve basına daha

Manchester'da Peterloo Katliamı, 1819.

ağır kısıtlamalar getirilmesi kapsayan Altı Yasa, Parlamento'da kabul edildi. O yıl hükümet, Londra'da bir yemeğe katıldıkları sırada kabine üyelerine suikast düzenlemek üzere radikallerce kurulmuş bir komplo olan "Cato Street Komplosu"nu açığa çıkardı.

1820 sonları da İngiliz yoksullar için umutsuz yıllardı. Britanya'da, zorlu bir dönemin yaşandığını yansıtır şekilde, özellikle mülke karşı işlenen suçlar arttı. Zanaatkârlar ve vasıflı işçiler daha yüksek ücret istiyorlardı; meslekler bünyesinde –örneğin, vasıflı mühendislik işçilerini temsil eden– daha çok sendika örgütlediler. Parlamento 1824'te Birleşme Yasaları'nı kaldırarak, grevi yasallaştırdı. İşçiler, daha çok sayıda "dostluk cemiyeti" kurdular; aidatları oldukça düşük olan bu cemiyetler, bir üye hastalandığında ona az da olsa yardım veriyor ya da ölüm hâlinde, cenaze masraflarını karşılayarak, utanç verici bir durum olan yoksullar mezarlığına gömülme olasılığını önlüyordu. Zorlukların, sanayi sektöründeki anlaşmazlıkların, gösterilerin ve 1829-1830'da tüm Güney İngiltere'ye yayılan gıda protestoları ve makine kırma eylemleri dalgasının hüküm sürdüğü bir ortamda, dostluk cemiyetleri ve diğer erkek işçi kulüpleri, reform yönünde ilgi uyandırdılar.

Din ve Seçim Reformu

Bununla birlikte, 19. yüzyıl Britanya'sında devrim olmayacaktı. Parlamento'ya hâkim olan toprak sahibi seçkinler, imalatçıların da desteğiyle, orta sınıfın ta-

leplerine boyun eğerek toplumsal ve siyasal gerilimleri yumuşatan reformları hayata geçirdiler. Birçok Tory, seçim reformunun tehlikeli bir örnek oluşturacağı kanısını taşıyor olsa bile, halk protestosu ve hatta belki devrim korkusuyla uzlaşma yoluna gittiler. Parlamento'dan geçirilen reformlar, Kraliçe Victoria Britanya'sında o yüzyıl boyunca devam eden liberal bir uzlaşmanın doğmasına katkıda bulundu. Din de bunda rol oynamış olabilir. Hükümet, işçi sınıfının yaşadığı alanlara daha çok Anglikan kilisesi yapılması için kaynak tahsis etti. Aynı zamanda da metodizm ve "Yeni Ayrılıkçılık" bünyesindeki diğer kiliseler çok sayıda taraftar kazandılar; bunun da toplumsal gerginliği azalttığı söylenebilir. Yoksulların kötü durumuna ilgi gösteren İncil cemaatlerinin ve başka tebliğci cemiyetlerin sayısı çarpıcı ölçüde arttı.

Parlamento, kamu görevi yapan her kişinin Anglikan Kilisesi'nde komünyon almasını şart koşan Sınama ve Birleşme Yasaları'nı resmî Kilise'nin şiddetli muhalefetine rağmen 1828'de feshetti. Katoliklerin özgürlüğü, en azından kısmen Katolik İrlanda problemiyle bağlantılı olduğu için, büyük bir siyasal sorun olup çıktı. Orada bir reform hareketi baş göstererek, İngiliz Protestan tahakkümüne karşı protestolar örgütlemişti. Asilik, oraya özgü bir durum gibi görünüyordu. İrlanda'da, hâli vakti yerinde Katolikler 1793'e kadar oy kullanamamışlardı (oy hakkı sonradan daha da kısıtlandı). Britanya Parlamentosu'nda İrlanda temsil ediliyor olmasına rağmen, İrlanda Parlamentosu 1800'de lağvedilmişti. Parlamento, nihayet 1829'da Katolik Özgürlüğü Yasası'nı kabul ederek, Katoliklerin devlette görev almalarını ya da Parlamento'ya girmelerini önleyen yasal kısıtlamaları kaldırdı.

Britanya'da siyasal liberalizm, seçim reformu için Whig'lerin, yani anayasal monarşiye ve Parlamento'nun haklarına en çok önem veren partinin önderliğindeki hareketle yakından bağlantılı olmaya devam etti. Britanya'da yalnızca on beş kişiden birinin oy verme hakkı vardı. İşadamları, Avam Kamarası'nda yeterli derecede temsil edilmemelerine kızıyorlardı. Seçim sistemi, İngiltere'de 14. yüzyıldan beri yavaş yavaş gelişmiş olan belirli toplulukların ve yerel seçkinlerin çıkarlarını yansıtan bir yamalı bohça olmaya devam ediyordu. Sanayici Kuzey, Parlamento'ya az sayıda temsilci gönderiyordu, çünkü seçim bölgeleri Sanayi Devrimi öncesinden beri değişmemişti. Sanayi merkezleri olan Manchester'ı ve Birmingham'ı Parlamento'da temsil eden hiç kimse yoktu. O şehirlerdeki zengin tüccarlar, onların çıkarlarını kolladıklarını iddia eden Parlamento üyeleri aracılığıyla dolaylı ve "sanal temsil"den artık memnun değillerdi. Oysaki çok az kişinin yaşadığı bazı kırsal bölgeler hâlâ Parlamento'da temsil ediliyordu. Bu "çürük ilçeler"in en kötü ün yapmış olanı Dunwich, 12. yüzyıldan beri deniz sularıyla kaplanmış durumdaydı. "Çantada keklik ilçeler" alışılmış şekilde Parlamento'ya yeniden giren zengin bir toprak sahibinin "cebinde" olan seçim bölgeleriydi (*bkz.* Bölüm 11).

Fransa'daki 1830 Devrimi'ne yönelik haberler üzerine, Britanyalı üst sınıflar, öteden beri söyleyegeldikleri gibi, Fransa hapşırsa Avrupa'nın geriye kalanının grip olabileceği korkusuyla birbirlerine kenetlendiler. Hükümetin silahlı kuvvet gösterilerinin ortasındaki örgütlü protesto, İskoç kenti Glasgow'da Fransa ve Belçika devrimlerini kutlamak için düzenlenen coşkulu bir toplantıyla sınırlı kaldı. İngiltere'de, halkçı radikal William Cobbett'i (1763-1835) dinlemek için kalabalıklar toplandı; Cobbett'in "kalfalara ve işçilere" yönelik haftalık gazetesi *Political Register*, seçmenlik hakkının tüm erkekleri kapsayacak şekilde genişletilmesine sözcülük ediyordu.

1832 Reform Yasası

Kral IV. George'un ölümünün ardından 1830'da yapılan genel seçim, Parlamento'daki muhafazakâr çoğunluğu küçülttü. Seçim reformu için yürütülen geniş tabanlı bir seferberlik tüm ülkeye yayıldı; Parlamento'ya sunulan 5.000 dilekçeden bazıları, toprak sahibi seçkinlerin bencilliğine yurtseverlik diliyle saldırıyordu. Whig'lerden olan yeni başbakan Earl Charles Grey (1764-1845), Avam Kamarası'nca kabul edilen herhangi bir reform tasarısının, o zamanki yapısıyla Lortlar Kamarası'ndan asla geçmeyeceğini biliyordu. "Çürük" ve "çantada keklik" ilçelerin birçoğunu iptal etmek üzere hükümetçe desteklenen bir yasa önerisini 1831'de Lortlar Kamarası reddetti. Bu yenilgi, özellikle Avam Kamarası'nda hiç temsil edilmeyen sanayici kuzey ve İskoçya şehirlerinde halk mitingleriyle protesto edildi. Lortlar Kamarası Ekim 1831'de ikinci bir reform tasarısını reddedince, göstericiler Londra'da kitlesel olarak toplandılar; Bristol'daki bir gösteri on iki ölümle sonuçlandı.

Britanya'nın bir devrimden kaçınabilmesinin ancak şöyle ya da böyle bir seçim reformu yasasının kabul edilmesiyle mümkün olacağını söyleyen Grey'in bu görüşüne işte o zaman daha çok Tory sıcak bakmaya başladı. Bu Tory'ler, 1830'da Fransa'da olduğu gibi, düş kırıklığı içindeki iş adamları ile radikaller arasında işçilerin de desteklediği bir ittifak kurulabileceğinden korktular. Whig'ler, üçüncü bir yasa önerisi verdiler ve Mart 1832'de Avam Kamarası'ndan geçen bu yasayı Lortlar Kamarası'na gönderdiler. Wellington dükü bir bakanlık kurmaya çalıştı ama başaramadı. Yeniden başbakan olan Grey, yeni kral IV. William'ı (saltanatı 1830-1837) ikna ederek, onun, reform tasarısının Lortlar Kamarası'ndan geçmesi için yeterli sayıda yeni soyluluk unvanı vereceği tehdidinde bulunmasını sağladı, çünkü onların, "hazır lortlar" yüzünden saflarının bozulmasını istemediklerini biliyordu. Wellington, tasarının geçmesine karşı çıkmamayı kabul etti ve tasarı geçti.

1832 Reform Yasası, modern Britanya'nın tarihinde bir dönüm noktasıydı. Toprak sahibi kodamanlar, oy hakkı için şart koşulan asgari miktarı düşürmeyi kabul ettiler, böylece seçmen sayısı neredeyse ikiye katlandı. Britanya, bir demok-

rasi olmaktan çok uzaktı, artık her beş yetişkin erkek yurttaştan yalnızca biri oy verebilecekti, ama Britanya Parlamentosu, Britanya'nın yeni yeni gelişen sanayi toplumunu artık daha doğru yansıtıyordu. 1840'ların başında, Avam Kamarası üyelerinin %15'i işadamıydı ve %35'i de ticaretle ve sanayiyle başka şekillerde bağlantılıydı; örneğin bir teşebbüsün yönetim kurulu üyesiydiler. Britanya'da artık oy verebilen erkeklerin yüzdesi Fransa'ya, Belçika'ya, Hollanda'ya ya da İspanya'ya kıyasla daha yüksekti.

Yeni seçmenler, Tory'lerin korktukları gibi, Whig'lerin gücünü artırdı. Avam Kamarası, Reform Yasası'ndan etkilenen iki reformu daha 1833'te kabul etti. Kısmen dinsel Ayrılıkçıların, Evanjelik Protestanların ve siyasal radikallerin köleliğe karşı muhalefetinin artmasına koşut olarak, kölelik karşıtı cemiyetler, Britanya Dominyonlarındaki köleliğe karşı ülke çapında bir seferberlik başlattılar. Britanya, 1808'de köle ticaretinden vazgeçmişti ve altı yıl sonra, Britanya'da 750.000 kişi köleliğin kaldırılması çağrısı yapan dilekçelere imza atmıştı. Bununla birlikte, 1830'de Britanya Karayipler'inde hâlâ 650.000 köle vardı; yine Afrika'daki ve Asya'daki Britanya sömürgelerinde (Amerika Birleşik Devletleri'nde de olduğu gibi) köleler vardı. Hanım dernekleri, kampanyayla ilgili broşürler dağıttılar ve Karayipler'de kölelerce üretilen şekere karşı boykot eylemi örgütlediler. Kampanya başarılı oldu. 1833'te Parlamento, Britanya İmparatorluğu'nda köleliği kaldırdı.

Yine 1833'te kabul edilen ikinci reform tedbiri (*bkz.* Bölüm 14) ile dokuz yaşından küçük çocukların çalıştırılması yasaklandı; dokuz ila on iki yaş arası çocukların çalışma süresi günde sekiz saatle (ve haftada en çok kırk sekiz saatle) sınırlandı; on üç ila on sekiz yaş arası "gençler"in çalışma süresi ise günde on iki saatle (ve haftada en çok altmış dokuz saatle) sınırlandı.

Bunu, 1834'teki Yoksul Yasası izledi. Çalışmaya engel durumu olmayan bireyler, kilise yardımlarından artık yararlanmayacaklardı ve "iyi düzenlenmiş" ıslahevlerinde tutulacaklardı. 1835 tarihli Belde Kuruluşları Yasası (*Municipal Corporations Act*) ise çoğunlukla yolsuzluğa batmış eski ilçe yönetimlerine son vererek, idareden sorumlu olan seçilmiş belde kuruluşları ihdas etti. Yine bu da özellikle sanayi bölgelerinde büyüyen İngiliz orta sınıflarının artan siyasal etkisini yansıtıyordu. Bu reformlar, Ayrılıkçılar da dâhil daha çok sayıda Whig'in yerel yönetimlerde sorumluluk mevkilerine gelmesini sağlayarak, eski aristokratik oligarşinin ve resmî Kilise'nin kamu yaşamı üzerindeki tahakkümüne bir darbe daha indirdi.

Çartizm ve Tahıl Yasalarının İptali

Çartist hareket, Britanya'da reformculuğun gücünü yansıtıyordu. Bazı Fransız ve Alman işçiler devrim rüyası görüyorlarken, onların İngiliz denkleri divitlerini ellerine aldılar. 1836'da William Lovett (1800-1877) adlı bir marangoz, Fay-

dalı Sınıflara Siyasal, Toplumsal ve Ahlaki Yarar Sağlamak İçin Londra İşçiler Derneği'ni (*London Workingmen's Association for Benefiting Politically, Socially and Morally the Useful Classes*) kurdu. İki yıl sonra Lovett ve Francis Place adındaki Londralı bir terzi, "*Great Charter*"ı (Büyük Bildiri) hazırladılar. Bu metinde, erkeklere genel oy hakkı, yılda bir seçim, eşit seçim bölgeleri, gizli oy ve Parlamento üyelerine maaş da dâhil, siyasal yaşamın demokratikleştirilmesi çağrısı yapılıyordu; böylelikle sıradan insanların, seçilirlerse, görev yapabilmeleri amaçlanıyordu. Çartistler, Britanya'da nüfusun küçük bir bölümünün, zengin toprak sahiplerinin ve sanayi devlerinin zenginlik ve siyasal nüfuz tekeli kurmalarına karşı çıkıyordu. Çartist hareket barışçı niteliğini ağırlıklı olarak korudu; üyeleri, Britanya yaşamında bir "ahlaki güç" olarak davranmaya öncelik verdiler. Çartizm, bazı bakımlardan, üyelerinin içinde yaşadıkları dönemden daha ahlaklı gibi hayal ettikleri bir geçmişin özlemini çeken bir hareketti. Çartist liderler, kadın işçilerin aile ekonomisine yaptıkları katkıları tanıyarak, onları bu harekete çekmeye çalıştılar, ama yine de işçi sınıfı ailelerindeki bazı erkek zanaatkârlar, kadınlara biçilen cinsel rollerin birçok kadın açısından değişiyor gibi görünmesine ve bazı erkeklerin artık kendilerini kadınlarla birlikte çalışıyor hâlde bulmalarına kızıyorlardı. Bazı Çartistler, aşırı içki içen ve sıklıkla eşlerini döven erkek işçileri daha saygılı davranmaya ikna etmek için çabaladılar. (Bununla birlikte, Çartist liderler, kadın haklarına ilişkin talepleri içeren feminist çağrıları reddettiler.) Kuzey İngiltere'de Çartist hareket içinde küçük bir "Fiziki Güç" grubu ortaya çıktı. Bu grup, eğer Parlamento boyun eğmezse greve gitme ve hatta ayaklanma tehdidinde bulunmasına karşın hep küçük ve nispeten de önemsiz kaldı.

Kensington Common'da 10 Nisan 1848'de yapılan son Çartist gösterinin fotoğrafı.

1839'da Parlamento, neredeyse 1,3 milyon imzalı bir Çartist dilekçeyi çarçabuk reddetti. Yılgınlığa düşmeyen Çartistler, 1842'de yeniden bir deneme yaptılar: Millî Çartist Birliği 3,3 milyon imzalı dev bir dilekçe tomarını Westminster'a taşıdı. Parlamento bir kez daha "Büyük Bildiri"yi (*Great Charter*) geri çevirdi. Bir hareket olarak Çartizm, 1848'de kısa süreli canlanma yaşamasına rağmen, ondan sonra hep geriledi.

Yine de Parlamento bir başka önemli reformu yasalaştırdı. Muhafazakâr ağırlıklı Parlamento'dan 1815'te ve 1828'de geçen Tahıl Yasaları (*Corn Laws*), ithal buğdaya değişken bir gümrük vergisi getirmişti. Britanya'da üretilen buğdayın fiyatı belirli bir eşiğin altına düştüğü zaman, ithalat vergileri dışarıdan daha ucuz tahıl gelmesini önleyecekti. Yabancı tahıl, ancak buğday fiyatı belirli bir eşiğe ulaştığı ya da üstüne çıktığı zaman ithalat vergilerinden fiilen muaf tutulacaktı. Bu yasalar toprak sahiplerini koruyordu ama tahıl ithal eden ya da satan işadamlarının çıkarlarına ve en başta da ekmeğe daha çok para ödemek zorunda kalan sıradan halka zarar veriyordu. 1839-1841'deki hasatların kötü olması büyük sıkıntılara neden oldu, yoksullara verilen kilise yardımlarında kısıntıya gidildi. İrlanda'da, 1845'te başlayan patates kıtlığının sebep olduğu "Büyük Açlık", insanların kitlesel olarak aç kalmalarına neden oldu (*bkz.* Bölüm 14).

SEARCHING FOR POTATOES IN A STUBBLE FIELD.

Patates kıtlığı döneminde çaresiz ve aç bir İrlandalı aile, hasat edilmiş bir tarladan patates başaklıyor.

Tahıl Yasaları'nın iptal edilmesi sorunu, *laissez-faire* iktisadi politikaları savunanlar ile zengin mülk sahiplerini

ve Whigler ile Tory'leri karşı karşıya getirdi. Britanyalı imalatçılar ve yoksulların sözcüleri, mevzilenmiş "ekmek vergicisi" ve "kan emici" oligarşiyi lanetliyorlardı. Tahıl Yasaları'nın iptal edilmesinin erkeklere genel oy hakkı yönünde büyük bir adım olacağına inanan işadamlarını, Whig siyasetçileri ve siyasal radikalleri bir araya getiren Tahıl Yasası Karşıtları Birliği, 1839'da kuruldu. John Bright (1811-1889), Tahıl Yasaları'nın iptal edilmesinin siyasal demokrasi açısından büyük bir adım olacağını savunuyordu. Kveykır tarikatına mensup bir pamuk fabrikatörünün oğlu olan Bright, Parlamento üyesi olmamasına rağmen, aristokratik ayrıcalığa ve resmî Kilise ile olan yakın bağlarına karşı esip gürlerken, Britanya liberalizmini şekillendirdi. Şöyle uyarıda bulunuyordu: "Şimdiye kadar bu ülke, büyük toprak mülkiyeti sahipleri sınıfınca yönetildi. Ticaret ve imalat gelişip genişledikçe, güç dengesinin günün birinde başka bir kefeye doğru döneceğini herkes önceden sezmiş olmalıdır. İşte, o gün gelmiştir."

1832 Reform Yasası'nda olduğu gibi, bir iptal yasasının da Parlamento'dan geçmesi için, muhafazakâr hükümetin fikir değiştirmesi gerekliydi. Gülüşünün bir tabuttaki gümüş levhanın parıltısına benzediği söylenen Başbakan Robert Peel'in kendisi de bir pamuk fabrikatörünün muhafazakâr oğluydu. Serbest ticareti rahatlatan Peel, ithal ham pamuk üzerindeki vergiler de dâhil bazı gümrük vergilerinin azaltılmasını, hatta tamamen kaldırılmasını sağlamıştı. İrlanda'daki patates kıtlığı, onun, Tahıl Yasaları'nı iptal çabasına girmesine yardımcı oldu. İptal, bir siyasal cesaret işi olacaktı, çünkü Peel'in iktidardan düşmesi kesindi. Peel, bir halk ayaklanmasını ancak böyle bir hamlenin önleyebileceğine artık inanıyordu. Parlamento, 1846'da Tahıl Yasaları'nı iptal ederek, buğday ve diğer ithal tarım ürünleri üzerindeki vergileri düşürdü. Muhafazakâr Parti'de derin bir bölünme yaratan Peel, aynı gün istifa etmek zorunda kaldı; destekçilerinin belirttiğine göre, doğru şeyi yapmanın kurbanı oldu.

Sonuç

1820-1850 yılları arasında, liberaller ve milliyetçiler, Napoleon sonrası varılan muhafazakâr çözüme meydan okudular. Devrimler, Fransa'ya liberal bir monarşi ve Belçika'ya ise bağımsızlık getirdi. Büyük Britanya'da siyasal ve iktisadi liberalizm, ülkenin reformcu geleneği bağlamında zafere ulaştı. 1832 Reform Yasası, orta sınıftan daha çok sayıda erkeğin siyasal arenaya çıkmasını sağladı. Britanyalı işçiler, barışçı protesto geleneğine bağlı kaldılar. Almanya'nın ve İtalya'nın millî birleşmesini savunan orta sınıftan kişilerin seslerinin daha gür çıktığı Alman ve Kuzey İtalyan devletlerinde de liberaller mevzi kazandılar.

Aynı zamanda da Çekler, Sırplar ve Habsburg İmparatorluğu bünyesindeki diğer halklar arasında kültürel ve milliyetçi hareketler gelişmeye başladı. Bununla birlikte, ordularıyla 1831'deki Leh ayaklanmasını ezen Rus çarı şöyle dursun, Prusya ve Avusturya monarşileri hem reformun hem de millî hareketlerin

karşısına ürkütücü birer engel olarak dikildi. Yine de Avrupa Uyumu artık yoktu. Dramatik 1848 Devrimleri'nin açıkça göstereceği üzere, siyasal rüzgâr, geleneksel Avrupa'nın kalelerini yıkmaya çalışanlardan yanaydı.

BÖLÜM 16

1848 DEVRİMLERİ

1848 yılı, Avrupa'da barikatlar yılıydı; "halkların baharı"ydı. Ocak 1848'de Napoli kralı II. Ferdinand'a karşı Sicilya'nın Palermo kentinde bir ayaklanma meydana geldiğinde pek az kişi bunu dikkate aldı. Ama şubat ayında gerçekleşen bir devrim Louis-Philippe'i Fransa tahtından indirdiğinde Londra'ya, Brüksel'e, Paris'e ve Zürih'e sürülmüş olan milliyetçiler, kendi zamanlarının geldiği inancıyla, heyecan içinde doğdukları topraklara döndüler. Her şey mümkün görünüyordu.

Fransa'da cumhuriyet kurulması, Orta Avrupa'da devrimci hareketleri hızlandırıcı bir etki yaptı. Hükümetlerin kuvvet kullanarak muhalefeti bastırmaya yönelik hoyrat girişimleri karşısında kararlı kalabalıklarca gerçekleştirilen sokak ayaklanmaları ve barikatlar, Prusya ve Avusturya hükümdarları ile bazı başka Alman ve İtalyan devletlerinin hükümdarlarını, daha liberal anayasalar kabul etmek zorunda bıraktı. Habsburg hâkimiyetine karşı baş gösteren ayaklanmalar, bu monarşinin varlığını tehdit ediyordu. Kuzey İtalya'da Lombardiya ve Venedik ahalisi ile Çekler, Lehler ve Güney Slavları özerklik taleplerini dile getirdiler. Avusturya'da liberaller siyasal reformlar talep ederlerken, bazı Alman konuşmacılar, birleşik bir Almanya'da yer almak istediklerini dile getiriyorlardı. Macar soylular, Macaristan'ın özerklik taleplerini kuvvetle öne sürüyorlardı. Osmanlı ve Rus birlikleri, Romanyalı milliyetçilerin Bükreş'te çıkardıkları bir ayaklanmayı bastırdılar. Avrupalı güçler içinde yalnızca Britanya (iktisadi ve siyasal açıdan en ilerlemiş ülke) ve Rusya (iktisadi açıdan en geri ülke) devrim deneyimi yaşamadı. Yine de Britanya'da, siyasal hakların genişletilmesine yönelik Çartist dilekçe kampanyası, kıta Avrupa'sından gelen haberler üzerine 1848'de yeniden canlandı. Avukat Daniel O'Connell (1775-1847), İrlandalı köylüler arasında millî farkındalığı uyandırmıştı. Radikal İrlanda Konfederasyonu, bağımsızlık için çaba göstermeye kararlı militanları bir araya getirdi. Hükümet, İrlandalıların bir ayaklanma çıkarmalarından korkuyordu ve Amerika Birleşik Devletleri'nden gelen gemilerde silah araması yapıyordu. Bazı ülkelerde, hükümdarlar liberal taleplere boyun eğdiler. İsveç'te kral, yeni ve halka daha yakın bir hükümet ata-

dı. Danimarkalı milliyetçiler, liberal bir anayasa getirmesi için krala baskı yaptılar. Hollanda, Ekim 1848'de yeni bir anayasaya kavuştu ve halkın baskısıyla, Belçika'da seçmenlik hakkı genişletildi.

Fransa'da, Alman devletlerinde ve Habsburg topraklarında meydana gelen devrimler ortak bir süreç izledi: İlk başta liberallerin, cumhuriyetçilerin ve milliyetçilerin başlattıkları seferberlikler birleşerek, mevcut rejimlere karşı hareketlere dönüştü (*bkz.* Harita 16.1). Bu devrimlerin her birinde, kötü hasatlarla ve iş başarısızlıklarıyla belirginleşen 1840'lardaki zor zamanlar, halkın tutucu ya da ılımlı rejimlere yönelik memnuniyetsizliğini artırmıştı. Esas olarak orta sınıfa dayanan bu hareketler, zanaatçılardan, meslek sahiplerinden ve siyasal değişimin toplumsal reformlara yol açacağına, bunun da mesleklerine yarar sağlayacağına inanan meslek örgütlerinin mensuplarından destek gördü. Bununla birlikte, Fransa'da Orleanist monarşinin devrilmesinden tutun da Avusturya'da ve Prusya'da elde edilen siyasal tavizlere kadar, ilk başta kazanılan zaferlerin ardından değişimi uygulamak için girişilen mücadele, ılımlılar ile radikaller arasında ayrışmaya neden oldu. Bunu, karşı devrimin aşamalı ama kesin zaferi izledi; gerici Rus çarı I. Nikolay'ın orduları bu süreçte önemli bir rol oynayacaktı.

Devrimci Seferberlik

1840'ların sonları, Avrupa'da gıda yetersizliklerini beraberinde getirdi; İrlanda'daki trajik patates kıtlığı da bunlardandı. İmalatın yaygın olduğu şehirler işsizlikten kırılıyordu. Yine de ekonomik hoşnutsuzluk, ne denli yaygın olursa olsun, 1848'lerdeki devrimler dalgasını kendi başına meydana getirmek için yeterli değildi (öyle olsaydı, İrlandalılar çoktan ayaklanmış olurlardı). Zor zamanlar, daha ziyade, gıda protestolarıyla ve diğer halk eylemleriyle başı dertte olan mevcut rejimlerin siyasal muhaliflerine ivme kazandırdı.

Basın üzerindeki kısıtlamaların azaltılması ya da seçilmiş meclislerin bulunduğu devletlerde daha fazla erkeğin oy verebilmesi için seçmenlik hakkının genişletilmesi gibi ılımlı siyasal değişiklikler isteyen liberal reformcular da eleştiriciler ve siyasal muhalifler arasında yer alıyorlardı. Alman milliyetçiler, Alman devletlerinin birleştirilmesi için harekete geçmeye hazırdılar. Cumhuriyetçiler ve sosyalistler, erkeklere genel oy hakkı ve emekçi yoksulların durumunu iyileştirmeye yönelik toplumsal reformlar da dâhil, daha köklü reformlar istiyorlardı. Radikal reformcular, Avusturya Habsburg toprakları bünyesindeki milliyetçileri, en başta da kendi bağımsız devletlerini kurmak isteyen Macarları kapsıyordu. Bir kıvılcım protesto yangınlarını tutuşturduğunda, ılımlılar ve radikaller devrim için güçlerini birleştirdiler. Fransa'da Temmuz Monarşisi'nin aniden devrilmesi, işte o kıvılcımı sağladı.

HARİTA 16.1. BELLİ BAŞLI DEVRİMLER, 1848-1849. Bu harita, çalkantılı 1848-1849 dönemindeki isyan bölgelerini ve devrim merkezlerini gösteriyor.

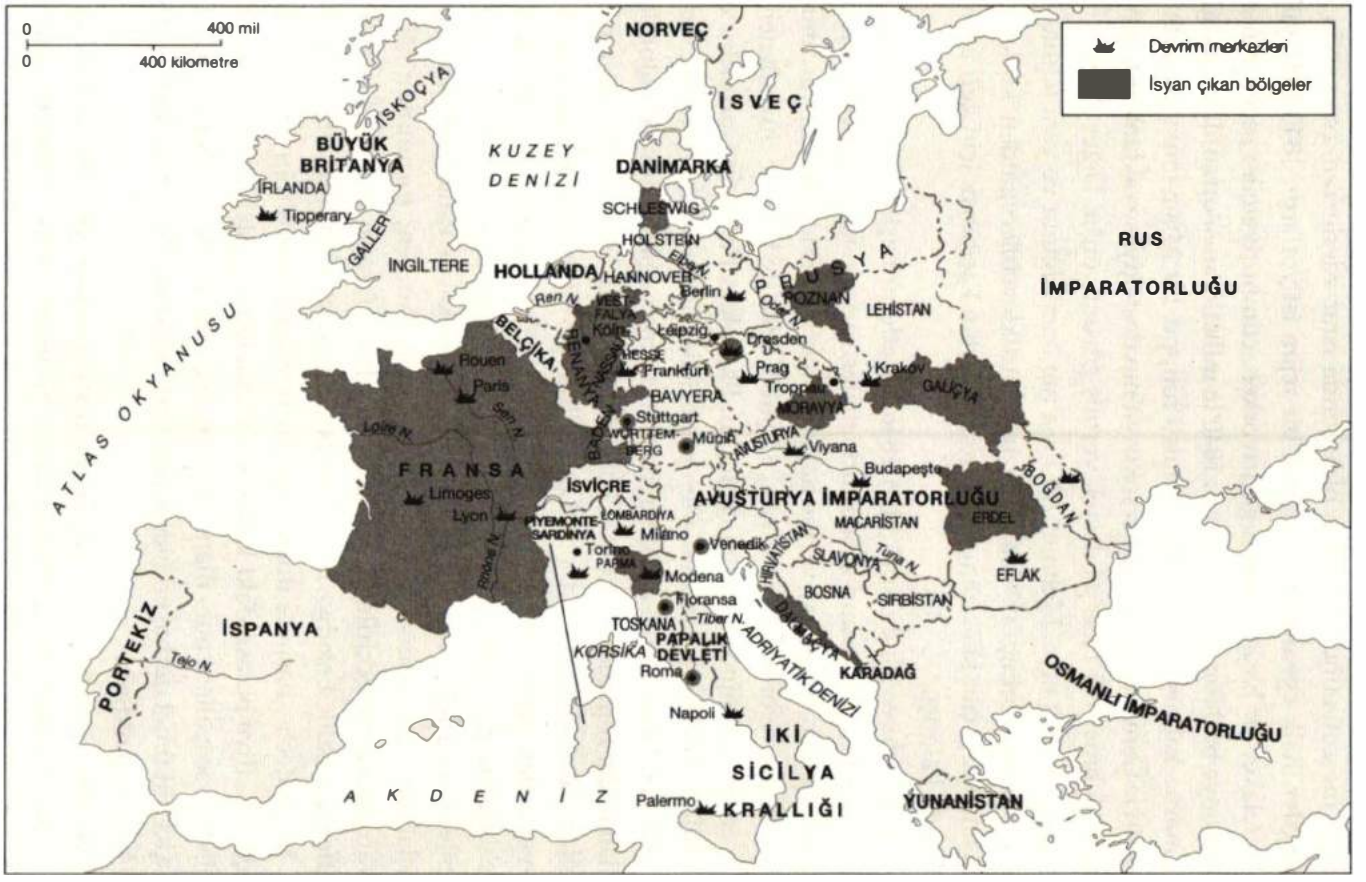

Fransa'da Şubat Devrimi

Fransa'da 1830 Devrimi'yle kurulmuş olan liberal Orleanist monarşinin dostundan çok düşmanı varmış görünüyordu. Bir yanda soylular, monarşinin hanedanlık meşruiyetinden yoksun olduğunda ısrar ederlerken, öte yanda cumhuriyetçiler, halk egemenliğine dayalı bir rejim istiyorlardı. 1840-1841 yıllarında, ülke felaket bir hasat dönemi geçiriyorken, cumhuriyetçiler seçim reformu için kampanya başlatmışlardı. Fransa, 1840'ta milletlerarası ortamda da aşağılamaya da maruz kalmıştı çünkü Kral Louis-Philippe, bir Mısır imparatorluğu kurma hayaliyle Osmanlı sultanına karşı Rusya'nın desteğiyle ayaklanan Osmanlı Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'ya destek vermiş görünüyordu. Diğer Avrupalı güçler, özellikle de Britanya, Mehmet Ali Paşa'nın özerkliğinin ve yeni fetihlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nu istikrarsızlığa sürükleyebileceğinden korkarak Mısır valisine karşı çıktıkları zaman, Fransa savaştan kaçınmak için geri adım atmak zorunda kalmıştı.

Felaket derecesinde kötü olan 1846 hasadının başlattığı bir başka devresel ekonomik krizin ortasında, cumhuriyetçiler, seçim reformu için bir kampanyaya daha giriştiler. İşçiler, oy verme hakkı ve meslekleri için devlet yardımı istiyorlardı. Seçim reformu kampanyası, 22 Şubat 1848'de Paris'te düzenlenen devasa bir reform şöleninde doruğa çıkacaktı. Başbakan Francois Guizot bu etkinliği yasakladı. Bu kararı protesto eden göstericiler, Paris merkezindeki caddelerden yürüdüler. Ertesi gün, bardaktan boşanırcasına yağan yağmurun altında büyük kalabalıklar toplandı. Orta sınıf kökenli Paris Millî Muhafızları, göstericileri zor kullanarak dağıtmayı reddetti. Louis-Philippe, Guizot'yu azletti. Ama o akşam, devam eden taşkın protestoların ortasında, askerî birlikler paniğe kapılarak kalabalığın üzerine ateş açtılar ve kırk kişiyi öldürdüler. Kalabalıklar, ölenlerin bedenlerini caddelerde taşıdılar ve işçiler (öncelikle de esnaf) barikatlar kurmaya başladılar. Kral Louis-Philippe, Paris kontu olan genç torununun Millî Meclis tarafından tahta geçirileceği umuduyla, tahttan feragat etti. Artık çok geçti; muzaffer kalabalık, belediye binasında İkinci Fransız Cumhuriyeti'ni ilan etti.

Millî Meclis, başında dokuz cumhuriyetçinin bulunduğu bir geçici hükümet seçti. Belediye binasındaki kalabalık, radikallerce desteklenen iki tanınmış sosyalistin –sosyalist Louis Blanc'ın ve bir işçinin– de dâhil edilmesi için bastırdı. Geçici hükümet derhal erkeklere genel oy hakkı tanıdı ve Fransız sömürgelerinde köleliği kaldırdı.

Devrim, eyaletlere yayıldı. Coşkulu kalabalıklar, yeni bir dönemi kutlamak amacıyla, Fransız Devrimi'nden kalma bir tören olarak "hürriyet ağaçları" diktiler. Meşruiyetçiler, Bourbon hanedanının yeniden iktidara getirilmesini istiyorlardı. Orleanistleri de hesaba katmadan olmazdı, çünkü Louis-Philippe'in sürgünde olan birkaç sağlıklı oğlu vardı. Monarşistlerin her iki kanadı da yerel ileri gelenlerin (soyluların ya da zengin burjuvaların) desteğine güveniyordu.

Paris'te 1848 Şubat Devrimi.

Ayrıca, Napoleon Bonaparte'ın yeğeni Louis Napoleon Bonaparte (1808-1873), amcasının anısına saygı duyan bir dostlar grubunca destekleniyordu. Tanınmış şair Alphonse de Lamartine'in (1790-1869) "Fransa'nın canı sıkkın," diye yakındığı bir zamanda, Napoleon efsanesi eski askerler, köylüler ve öğrenciler arasında hâlâ güçlüydü.

Cumhuriyetçilerin kendileri de Orleanist rejime kesin biçimde karşı olan katı cumhuriyetçiler ve cumhuriyeti ancak ilan edildikten sonra kabullenen ılımlılar olarak bölünmüşlerdi. Sosyalistler, cumhuriyetin bir "demokratik ve sosyal cumhuriyet" yönündeki ilk adımdan ibaret olacağı umudundaydılar. Louis Blanc ve başka sosyalistler, hükümetin ekonomik kriz zamanlarında istihdam sağlamanın yanı sıra işçi cemiyetlerini özendirme ve hatta sübvanse etme sorumluluğunu da üstlenmesi gerektiğine inanarak, kendi deyişleriyle, "çalışma hakkı"na ağırlık veriyorlardı.

Fransa'nın devrimci geleneğinden dolayı, yeni kurulan cumhuriyet, Fransızların 1790'larda yapmış oldukları gibi devrimi ihraç etmeye çalışmayacakları konusunda Avrupa'nın diğer güçlerine güven vermek zorundaydı. Diğer güçler, yeni rejimin, Lehistan'ın bağımsızlığını ya da İtalyan veya Alman milliyetçiliğini alenen destekleyebileceğinden ve Paris'te bu davaları savunan siyasal sürgünlerin varlığının bunu teşvik edebileceğinden korkuyorlardı. Bazı Fransız milliyetçiler, Fransa'nın yüzyıllardan beri üzerinde hak iddia edegeldiği Savoya'nın ve Nice'in (Piyemonte-Sardinya Krallığı'na ait bölgelerin) ilhakı için çağrı yapıyorlardı. Gö-

nüllüler, bu toprakları ele geçirmek amacıyla derme çatma bir ordu kurdular. Ama yeni cumhuriyetin dışişleri bakanı Lamartine, Fransızların yalnızca barışçı niyet güttükleri konusunda Avrupalı güçlere güven verdi.

Kurucu Meclis için seçimlerin yaklaşmasıyla, önceleri siyasal yaşamdan dışlanan insanlar arasında siyasal olaylara ilgi duyma eğilimi yaygınlaştı. Paris'te, çoğunluğu cumhuriyetçi ve sosyalist-cumhuriyetçi olan 200'den fazla kulüp kuruldu ve neredeyse bir o kadar da gazete yayınlanmaya başlandı, eyaletlerden başkaları da bunlara katıldı. Yazar ve kadın hakları eylemcisi George Sand (Amandine Dudevant'ın yazarlık adı; 1804-1876), apartman dairesinin kilitli kapısı önünde kaldığı zaman, yöredeki üç kilitçinin üçünün de kulüp toplantısında olduklarını öğrendi. Kulüplerin temsilcileri, ezici çoğunluğu kırsalda yaşayan seçmenleri monarşi yanlısı yerel ileri gelenlerin etkisinden kurtarıp yanlarına çekmek amacıyla eyaletlere gidiyorlardı.

Ekonomik kriz, ılımlı cumhuriyetçiler ile sosyalistler arasındaki uçurumu çabucak genişletti. Kredi bulamayan birçok iş yeri kepenk indirdi. Devlet bonolarının değeri dibe vurdu ve Paris Borsası geçici olarak kapatıldı. Zanaatçılar müşterisiz; işçiler işsiz kaldı. Başkentteki işgücünün yarısından fazlası işsizdi. Genç ve daha marjinal işçiler, düzenin korunmasına yardımcı olmak üzere geçici hükümetin kurduğu yedek bir yarı askerî (paramiliter) polis kuvveti olan Seyyar Muhafızlara katıldılar. Kaynakları yetersiz olan geçici hükümet, acil durum kapsamında dolaysız vergileri %45 yükseltti ve bu, "45 santim" [0,45 frank] vergisi olarak anılır oldu.

Yardım aramak üzere Paris'e her gün eyaletlerden daha çok işçinin gelmesi nedeniyle, geçici hükümet, işsizlere yolları onarmaları ve tepeleri düzleştirmele-

1848 Paris'inde bir kadın kulübü.

ri için ücret ödeyen "Millî Atölyeler" açtı. Hâli vakti yerinde Parislilerin birçoğu, yeni hükümetin işsizlere destek vermesi nedeniyle homurdanmaya başladı. En sonunda hükümet, azami iş gününü Paris'te on saatle ve eyaletlerde on iki saatle sınırlamayı kabul etti. Sosyalistlerin isteği üzerine, hükümet, çalışma koşullarını incelemesi için "Lüksemburg Komisyonu"nu da kurdu.

1848 devrimi, mevcut siyasal yapıların altını oyarak, tüm toplumsal kurumları sorgulanabilir hale getirdi; mevcut cinsiyet hiyerarşisi de bunlara dâhildi. Paris'te kadınlar birçok kulüp kurdular. Kadınlarca çıkarılan *The Women's Voice* ve bazı başka gazeteler, kadınların yasa önünde eşitliği, boşanma hakkı ve daha iyi çalışma koşulları dâhil reform çağrıları yapıyordu. Dilekçeciler, cumhuriyetin kadınlara verilen seçim haklarını genişletmesini istiyorlardı. Tabandan gelen bu değişim talepleri üst sınıfları korkuttu.

Nisan ayındaki seçimler, yeni bir anayasa hazırlayacak olan Kurucu Meclis'te, birçok monarşi yanlısını da kapsayan muhafazakâr bir çoğunluk oluşturdu. Radikal cumhuriyetçiler ve sosyalistler, 900 sandalyeden yalnızca 100 kadarını kazandılar. Geçici hükümetin yaptığı vergi artışı, kırsal kesimde cumhuriyetçileri vurdu. Kırsaldaki birçok kişi, kentli işçilerin düşük ekmek fiyatları ve Millî Atölyelerin devam ettirilmesi yönündeki taleplerine kızıyordu. Şubattaki sevinç, yerini endişeye bıraktı.

Alman Devletlerinde Devrim

1789 Devrimi'nin aksine, 1848 Devrimi hızla Fransa'dan Orta Avrupa'ya yayıldı. Liberaller zamanlarının gelmesini bekledikleri hâlde, sayıca az olan genç Alman radikaller gitgide bilendiler. Sadece Prusya Silezya'sında belki 50.000 kişinin öldüğü "açlık kırkları" denilen yıllarda, hububat tüccarlarına ve vergi tahsildarlarına karşı birçok Alman devletinde protestolar meydana geldi. Esnaf ve zanaatçılar, meslek cemiyetleri ve yardımlaşma dernekleri kurdular. Bu örgütler işsizlik ve grev zamanlarında ancak asgari düzeyde yardım sağlamalarına rağmen, siyasal ideoloji alanında çıraklık eğitimi verdiler.

Alman liberaller ile radikaller arasındaki taktik farklılıkları apaçık ve önemliydi. Bazen gazete bürolarını, siyasal kulüpleri, hatta spor ve silah meraklılarına ait dernekleri paylaşan bu grupların ikisi de köylülerin soylulara borçlu oldukları artakalmış tüm feodal yükümlülüklerin kaldırılmasını, siyasal baskıya son verilmesini, bir anayasanın yürürlüğe konulmasını, toplanma ve basın özgürlüğü tanınmasını, seçim haklarının genişletilmesini talep ediyordu. Ama liberaller, erkeklere genel oy hakkı tanınmasını istemiyorlardı. Bazıları sosyalist olan radikaller, yalnızca devrimin Alman devletlerini yeni ve daha özgürlükçü bir siyasal düzen ve belki birleşme yoluna sokup ilerletebileceğine inanıyorlardı.

1848 Şubat'ının sonunda Fransa'da devrim olduğuna ilişkin haberler, Alman devletlerinin yöneticilerini, liberallere bazı tavizler vermeye ikna etti. Bavyera'da,

1848 Devrimi sırasında Altenburg caddelerinde barikatlar kuran Almanlar.

I. Ludwig'in (saltanatı 1825-1848) yönetimine karşı öğrencilerin protesto eylemlerine başladıkları bir zamanda Şubat Devrimi'ne ilişkin haberler geldi. Bavyeralı göstericiler barikatlar kurup cumhuriyet isterlerken, Ludwig, basın özgürlüğü ve başka özgürlükler tanıdı. Bu adımlar muhaliflerini yatıştıramayınca, kral, oğlu lehine tahttan çekildi. Hannover, Württemberg, Saksonya ve Baden dâhil, bazı daha küçük devletlerin hükümdarları da tanınmış liberalleri bakanlık koltuklarına getirdiler. Bunlar, inanılarak değil, devrimin yayılabileceği korkusuyla oluşturulmuş 1848 "Mart hükümetleri"ydi.

Herkes, en büyük ve en güçlü iki Alman devleti olan Prusya'da ve Avusturya'da neler olup biteceğini görmek için bekliyordu. Prusya'nın başkenti Berlin'de göstericiler, liberal siyasal reformlar için ve Alman milliyetçiliği lehine sloganlar atıyorlardı. Prusya kralı IV. Friedrich Wilhelm, bu durum karşısında Birleşik Diyet'i (Parlamento'yu) topladı; 1848 yılının 18 Mart'ında, tutucu kabinesinin yerine daha liberal bir kabine atadı. Kral, basın üzerindeki sansürü kaldırmaya ve bir anayasa yürürlüğe koymaya söz verdi. Dahası, Alman devletleri için ortak bir anayasa hazırlama çabalarına Prusya monarşisinin öncülük edeceğini belirtti.

Ama askerler kalabalıkları dağıtmak için harekete geçtiğinde, hangi taraftan olduğu anlaşılamayan biri kişi ateş açtı. Öğrenciler ve işçiler barikatlar kurdular. Ordu ertesi gün protestoculara saldırarak 250 kişiyi öldürdü. Paris'te olduğu gibi, askerlerce sivillere ateş açılması, durumu kontrolden çıkardı. Ölenler ara-

sında kadınlar da vardı. Kral, askerleri başkentin dışına gönderdi ve sükûnet çağrısı yaptı. Huzursuzluklardan korkarak, kalabalığın temsilcileriyle görüştü, sivil bir koruma gücünün kurulmasına izin verdi ve tutuklanmış liberallerin salıverilmelerini emretti. "Mart Günleri"nde öldürülenlere saygısını ifade etti ve "Prusya'nın bundan böyle Almanya'yla birleştiği"ni duyurdu.

Paris'teki Şubat Devrimi'nde olduğu gibi, Berlin ayaklanmacılarının da çoğu esnaftandı. Bazıları belli belirsiz milliyetçi olmalarına ve Almanya'nın birleşmesine Prusya'nın öncülük etmesini istemelerine rağmen, çoğunluğu ekonomik amaçlar güdüyordu. "Açlık kırkları" denilen yıllarda makineli üretim, terzilere darbe vurmuştu; onların el yapımı giysileri, seri üretim giysilerle rekabet edemiyordu. Marangozlar ve ayakkabıcılar, loncaların sağladığı güvenceyi yitirmişlerdi. Artık bu zanaatkârlar devlet koruması istiyorlardı. Daha çok sanayileşmiş olan Renanya başta olmak üzere, diğer Alman devletlerindeki işçiler de protestolar düzenlediler. İşten çıkarılmış olan nakliye işçileri demiryollarına ve Ren Nehri'ndeki buharlı gemilere saldırarak, geçici hükümeti ödünler vermeye zorladılar.

Paris'te olduğu gibi, bazı Alman kentlerinde de mart ayında kulüpler ve işçi cemiyetleri kurulmaya başlandı. Hem Demokratik Kadınlar Kulübü hem de işçi kongresi, kadınlar için eşit haklar istiyorlardı. Alman siyaset kuramcısı ve devrimci Karl Marx, bekleyip durduğu devrimin geldiğine inanarak, apar topar Belçika'dan Renanya'ya döndü.

Almanya kırsalında huzursuzluklar baş gösterdi. Kara Orman'da köylüler, soyluların malikânelerine saldırdılar. Mart ayının başında, kırsal yoksullar kraliyete ve soylulara ait ormanları kullanmaları yasaklayan kanunları çiğnediler; artık diledikleri gibi avlanmaya ve sürülerini otlatmaya başladılar. Bazı köylüler, feodal yükümlülüklerin kaydedilmiş olduğu eski belgeleri ele geçirip imha ettiler, efendileri zorlayarak onlara eski ayrıcalıklardan resmen feragat ettiklerini bildiren belgeler imzalatmaya çalıştılar. Prusyalı soyluların yani *Junker*'lerin çelikten iradesini sınama cüretinin nadiren gösterildiği Brandenburg'da bile şiddet olayları meydana geldi. Bazı temkinli Alman prensler, uzun zamandır sahip oldukları haklardan resmen feragat ettiler. Ordular, milisler ve kolluk kuvvetleri, 1846'da Leh Galiçya'sında meydan gelen ayaklanmaya benzer kanlı bir ayaklanma çıkmasından korkarak, köylüleri etkileyen yasaları ya da yükümlülükleri derhal yürürlüğe koydular.

Orta Avrupa'da Devrim

Önüne konulan gerici kararnamelere imzasını güçlükle atabilen alık Habsburg hükümdarı I. Ferdinand'ın (saltanatı 1835-1848) uykusunu kaçıracak nispeten az sayıda liberal vardı. Çoğunluğunu siyasal değişim isteyen Avusturyalıların ya da kendi halkları için daha fazla hak isteyen Çeklerin oluşturduğu liberaller, Habsburg egemenliğine değil, Habsburg otokrasisine karşıydılar. Anayasa re-

formu, köylülüğe tam özgürlük, Habsburg topraklarında daha etkili bir idare ve Batılı liberaller gibi basın özgürlüğü ile daha geniş seçmenlik hakkı istiyorlardı. Kral olarak Ferdinand'ın hâkimiyetinde bulunan Macaristan'da, Avusturya'dakinden bile daha küçük bir orta sınıfa sahip olmasına rağmen liberalizmi benimseyen ve anayasa reformunu destekleyen bazı seçkin Macar soyluları vardı. Bununla birlikte, onların başta gelen amacı, bağımsız bir Macaristan yaratmaktı. Küçük soylu bir aileden gelen avukat Lajos Kossuth (1802-1894), İngiliz ve Amerikan anayasal liberalizminden etkilenmiş Macar liberallerinin önderi olarak ortaya çıktı. Soylu Macar önderlerin bazıları, Macaristan'ın bir ülke olarak ancak Avusturya monarşisi bünyesinde varlığını sürdürebileceği kanısında oldukları hâlde, Kossuth, küçük ortak olarak Macaristan'ın Avusturya'yla olan birlikteliğini liberal reformun ve Macar milliyetçiliğinin önünde bir engel olarak görüyordu. Bununla birlikte, soyluların çoğu, özel ayrıcalıklarını kaçınılmaz olarak baltalayacak olan reformları desteklemekte isteksizdi. Avusturya monarşisinin başka bölgelerinde, örneğin Leh Demokratik Derneği, Genç İtalya ve İtalyan Carbonari örgütü gibi küçük milliyetçi gruplar da Habsburg egemenliğinden millî bağımsızlık talep ediyorlardı.

Paris'ten gelen haberler, Habsburg imparatorluk başkenti Viyana'da liberalleri ve radikalleri yüreklendirdi. 1848'in 13 Mart'ında, çoğunluğunu öğrencilerin ve esnafın oluşturduğu kalabalıklar reform taleplerini dile getirdiler. Artık kanıksanmış olaylar gerçekleşti ve askerler ateş açarak birkaç göstericiyi öldürdüler. Avusturya'nın yetmiş beş yaşındaki başbakanı Klemens von Metternich hiç de iyimser değildi: "Ben bir peygamber değilim ve neler olacağını bilemem ama eski bir hekimim ve geçici hastalığı ölümcül hastalıktan ayırabilirim. Şimdi bu ikinci tür hastalıklardan biriyle yüz yüzeyiz." İmparatorluk Konseyi, Ferdinand'a, Metternich'i feda etmesini tavsiye etti. Devrim sonrası restorasyonun yol gösterici ışığı ve simgesi, Viyana'yı kiralık bir arabayla terk etti; caddelerde zafer gösterileri yapan sevinçli kalabalıkların arasından geçerek Londra'nın güvenli ortamına doğru yolculuğuna başladı. Taht, protestocuların taleplerine boyun eğdi ve Viyanalı öğrencilerden kurulu ayrı bir taburu (Akademik Lejyon) da kapsayan bir Millî Muhafız teşkilatının kurulmasına izin verdi. Paris'tekilere benzeyen atölyeler, birçok işçiye geçici istihdam sağlıyordu.

Ondan sonra imparator, bazı önemli siyasal tavizleri ilan etti; basın özgürlüğü ve Diyet için dar seçmen tabanının genişletilmesi de bunlar arasındaydı. Ferdinand, alelacele Avusturya'da, Moravya'da ve Galiçya'da anayasalar ilan etti; vergi ödeyebilecek kadar varlıklı erkeklerin dolaylı olarak seçecekleri Diyetlere alt kamaralar ekledi. Göstericiler bu gereklilikleri protesto ettiklerinde, taht, öncekinin tam tersini yaparak, her bir eyalette tüm erkeklerin oylarıyla seçilecek tek kamaralı bir parlamento oluşturdu. Seçilen parlamentoda, monarşideki etnik azınlıkların toplam sandalye sayısı, Alman üyelerin sayısını geçecekti.

Viyana'da 1848 Devrimi'nin patlak vermesi.

Ferdinand daha sonra ise vaatlerinden caymaya kalkıştı ve üniversitelerin kapatılmasını, Millî Muhafız teşkilatı içindeki Akademik Lejyon'un lağvedilmesini emretti. Ama Viyana'da yeniden barikatlar kuruldu ve Ferdinand yine yumuşamak zorunda kaldı.

Habsburg toprakları, özellikle Galiçya'da ve Erdel'de hâlâ feodalizmin pençesindeydi. Bu kez de liberallerin ve milliyetçilerin yararlanabilecekleri kırsal isyanların çıkmasından korkan imparator, Eylül ayında, köylülerin efendilere borçlu oldukları, geriye kalan tüm feodal ve senyörel yükümlülükleri ertesi yıldan geçerli olmak üzere kaldıran kararnameyi çıkardı; kaldırılan yükümlülükler arasında, yıllık (tarlalarda ya da yol inşaatlarında bazen yüz gün) çalışma hizmeti getiren ve *robot* denilen çok ağır bir ödev de vardı. Taht, efendilerin uğradıkları kayıpları tazmin edecekti. Birçok toprak sahibi zaten çalışma yükümlülüğünü köylü tarafından nakit ödemeye çevirmiş bulunuyordu. Avusturya Parlamentosu bu çarpıcı değişikliklerle de puan topladı.

Bu arada, Macar soylular sanki Habsburg monarşisi artık yokmuş gibi yollarına devam ettiler. Kossuth, Macaristan'ın fiilen tam özerkliğini talep ediyordu. O ve müttefikleri, Macar Diyeti delegelerinin erkek mülk sahiplerince seçilmesine temel oluşturan "Mart Yasaları"nı ilan ettiler. Bakanlar kurulu, Macaristan Diyeti'ne karşı sorumlu olacaktı. Avusturya imparatoru, Macaristan kralı olarak kalacaktı ama Macaristan ayrı bir ordu bulunduracak ve kendi dış politikasını yürütecekti. Her yönden gelen aksilikleri atlatmaya çalışan Habsburg sarayının, değişiklikleri onaylamak dışında pek de bir seçeneği yoktu. Yeni Macar hükümeti hemen basın özgürlüğü ilan etti, bir sivil muhafız teşkilatı kurdu ve toprak sahibi köylülerin *robot* yükümlülüğünü kaldırdı ama topraksız köylülerinkini devam ettirdi.

Macaristan Diyeti, Habsburg İmparatorluğu'ndan özerkliğini savunmasına ve serfliği kaldırmasına rağmen, Hırvatlar, Slovaklar, Sırplar ve Romenler dâhil ülke bünyesindeki diğer milliyetlerin özerkliğini fiilen göz ardı etti; oysa o milliyetlere mensup aydınların bazıları, 1848 Devrimleri'ni millet fikrinin zaferi olarak görüyorlardı. Özellikle, Macaristan'daki Macar olmayan milliyetlerin en büyüğü olan Hırvatlar, kendilerine danışılmamış olmasına kızdılar. Sahip olunan mülkiyete ve ödenen vergilere dayalı dar oy hakkı, daha yoksul milliyetlerden insanların çoğunu Diyet seçiminin dışında tutuyordu. Her temsilcinin, Avrupa'nın en zor konuşulan dillerinden birisi olan Macarca konuşması (1844'e kadar Macaristan'ın resmî dili Latince olmasına rağmen) koşulu da kısıtlayıcı bir etmendi.

Macaristan'ın millî azınlıklar sorunu, Habsburg hanedanının, imparatorluğu bir arada tutma umudu hâline geldi. İmparatorluk hükümeti, Sırpların ve Romenlerin öfkeli oldukları Macarlara karşı Hırvatları harekete geçirmeye başladı. İmparator, mart ayında, Joseph Jelačić'i (1801-1859) Hırvatistan'ın yeni genel valisi olarak atadı. Jelačić, Macarlarla işbirliği yapmayı reddetti. Misilleme olarak Macarlar da imparatorluk ordusunun İtalyan asilerle savaşmasına yardım etmek üzere asker göndermeyi reddetti. O zaman Ferdinand, mart ayında Macarların özerkliği için vermiş olduğu tavizleri geri çekti.

Monarşinin yüz yüze geldiği ve yine Orta Avrupa'nın karmaşıklığını gözler önüne seren başka bir meydan okuma da nüfusunu Çeklerin ve Almanların oluşturduğu Bohemya'dan geldi. Çek milliyetçiler, Macaristan gibi Bohemya'nın da eski monarşiye sadece gevşek olarak bağlı özerk bir devlet olması talebiyle mart ayında Prag'da ayaklandılar. Çek dilinin, orduda, bürokraside ve ticarette geçerli dil olmaya devam eden Almancaya eşit kılınmasını istiyorlardı. Bohemya'nın sınırlarını, çok sayıda Çek'in yaşadığı Moravya'yı kapsayacak şekilde doğuya doğru genişletmeyi de istiyorlardı. Aynı zamanda da Bohemyalı Almanların birçoğu, kuzeydeki Alman devletleriyle birleşme olasılığına büyük önem veriyordu. Bu arada İmparator Ferdinand, devrimci öğrencilerin ve işçilerin onu kendi sarayında tutsak edebileceklerinden korkarak, Mayıs 1848'de Viyana'dan ayrılıp Innsbruck'a gitti.

İtalyan Devletlerinde Devrim

İtalyan devletlerinde mart ayı, Lombardiya ile Venedik'te Avusturya boyunduruğuna karşı ve Papalık Devleti başta olmak üzere diğer devletlerde de muhafazakâr rejimlere karşı ayaklanmalara tanıklık etti. Toskana'da, grandük, bir anayasa ilan ederek reformculara boyun eğdi. Piyemonte-Sardinya kralı Carlo Alberto (saltanatı 1831-1849), İtalya'nın en güçlü devletinde yetişkin erkeklerden oluşan küçük bir azınlığın seçeceği iki kamaralı bir parlamento kurarak, basın üzerindeki sansürü gevşeterek ve bir sivil muhafız gücü kurarak

bazı liberal talepleri karşıladı. İtalyan devletlerindeki devrimler de farklı amaçlar güdüyordu: Burjuva liberaller siyasal reform ve İtalya'nın birleşmesi için çağrı yapıyor, radikaller cumhuriyet istiyor ve işçiler kendilerine bazı elle tutulur faydalar sağlanmasını talep ediyorlardı.

Giuseppe Mazzini, birleşmiş bir İtalya hayal ediyor.

18 Mart 1848'de 10.000 kişi, Avusturyalı genel valinin Milano'daki sarayına yürüdü; ellerinde Paris'teki, Berlin'deki ve Viyana'daki reformları yansıtan liberal reformlar için bir çağrı dilekçesi taşıyorlardı. Barikatlar yükseldi ve ardından, beş gün süren ("Beş Muhteşem Gün" olarak bilinen) yoğun sokak çatışmaları yaşandı. Kentin derme çatma silahlanmış halkı, opera binasından aldıkları ortaçağdan kalma mızrakları da silah yerine kullanarak, Kont Joseph Radetzky (1766-1858) komutasındaki Avusturya ordusunu geri püskürttü. Seksen bir yaşındaki Radetzky önde gelen karşı devrimcilerden biri oldu (sadece iki yıl önce çocuk sahibi olacak kadar da enerji doluydu). Asilerin geçici bir cumhuriyet hükümeti kurdukları Milano'da, İtalyan askerlerden birçoğunun firar etmesiyle Radetzky'nin ordusu artık zayıflamıştı.

İtalya'nın büyük kısmı, özellikle de Avusturya kontrolündeki kuzey bölgesi, bir anda liberal ve millî bir devrimin eşiğine gelmiş görünüyordu. Lombardiya'daki diğer şehirler de Avusturya egemenliğine karşı baş kaldırdılar. Venedikliler, Habsburg birliklerini şehri terk etmek zorunda bıraktılar ve cumhuriyet ilan ettiler. Napoli'de liberaller, Kral II. Ferdinand'a (saltanatı 1830-1859) bir anayasa dayattılar.

Artık İtalyan milliyetçilerin birçoğu, İtalya'nın siyasal birleşmesinde liderliği üstlenmesi için gözlerini Piyemonte-Sardinya kralı Carlo Alberto'ya çevirmişti. Ne var ki, Carlo Alberto, Lombardiya'nın ve Venedik'in silahlı yardım isteklerine rağmen ordusunu Habsburg kuvvetlerinin üstüne sürmekte tereddüt etti. İtalyan Yarımadası birleştirilecekse, bunun, sıradan insanların ayaklanması sonucunda değil, kendisinin koyduğu koşullar temelinde olması gerektiği kanısındaydı. Piyemonte kralı, Kuzey İtalya'daki halk ayaklanmasının yarattığı heyuladan korkuyordu. Ayrıca, Piyemonte eğer Avusturya'ya savaş açarsa, yeni Fransız cumhuriyetinin bu durumu fırsat bilerek Savoya ve Nice şehirlerini istila edebileceği endişesini de taşıyordu.

Carlo Alberto, Piyemonte'de Avusturya karşıtı dalganın kabarması ve danışmanlarınca verilen tavsiyeler sonucunda fikrini değiştirdi. Toskana'dan,

Napoli'den, Parma'dan, hatta Papalık Devleti'nden gelen gönüllülerle sayısı iyice artan Piyemonte ordusu, hiçbir direnişle karşılaşmadan Lombardiya boyunca yürüyerek, Avusturya ordusunu yenilgiye uğrattı. Ama Carlo Alberto, Po Nehri'ni geçerek Radetzky'ye Venedik'ten ikmal gelmesini önlemek yerine, Piyemonte'ye toprak ilhak etme emeli güderek, Lombardiya'daki kazanımlarını pekiştirmeye karar verdi.

Lombardiya'da ise hiç kimse, daha sonra ne olması gerektiği konusunda anlaşmaya varabilecek gibi görünmüyordu. Zengin toprak sahipleri, Lombardiya ile Piyemonte'nin gevşek birliğinden pek fazlasını istemiyorlardı. Orta sınıftan milliyetçiler, Avusturya ordusunu İtalya'dan sürüp çıkarmayı ve birleşik bir devlet, hatta belki ılımlı bir cumhuriyet kurmayı umuyorlardı. Radikaller, karizmatik milliyetçi lider Giuseppe Mazzini'nin, bir cumhuriyet için kuvvetle bastırmak yerine Carlo Alberto'yu desteklemesi karşısında düş kırıklığına uğradılar. Alelacele yapılan bir plebisit sonucunda Lombardiya halkı, Piyemonte'yle birliği onayladı.

Diğer İtalyan devletleri kararsızlığa düştüler. Bazı hükümdarlar, Carlo Alberto'ya güvenmiyorlardı çünkü onun kendileri aleyhine Piyemonte'yi genişletmek istemesinden korkuyorlardı (haksız da değildiler). Kuzey ve Güney İtalya arasında çok eskilerden beri gelen gerginlikler su yüzüne çıktı. Dahası, papa da İtalya'yı birleştirme hareketinin engellenmesine yardımcı oldu. Yeni papa IX. Pius (papalığı 1846-1878), devrimlerden önce, kendi topraklarında birkaç mütevazı reforma girişerek, selefinin hapse attırdığı bazı liberalleri salıvermişti. Bazı milliyetçiler, İtalya'nın papalık otoritesi etrafından birleştirilebileceğini düşünmeye bile başlamışlardı. Ama yüzyıllardan beri papalığın temel dayanağı olmuş Katolik Habsburg hanedanına papanın muhalefet etmesi pek mümkün değildi. Daha sonra IX. Pius, Avusturya'ya karşı savaşı desteklemeyeceğini duyurdu.

Bu arada, yeni seçilen Fransa Kurucu Meclisi, İtalyan devletlerinin özgürlüğe kavuşturulması çağrısı yapan bir önergeyi oy birliğiyle kabul etti. Gönüllülerden oluşan bir Fransız lejyonu, Habsburg ordularına karşı vereceği yardımın, Carlo Alberto'nun öteden beri korktuğu gibi Savoya ile Nice'in Fransızlarca ilhakına fırsat vereceği umuduyla, sınırda hazır bekliyordu. Ama İngilizlerin muhalefetiyle karşılaşan ve içerideki dertleri başından aşkın olan yeni Fransız cumhuriyeti, İtalyan arbedesinden o an için uzak durdu. Yine de kuşatılmış durumdaki Avusturya sarayı, Piyemonte'nin her iki bölgeyi de doğrudan ilhak etmemesi koşuluyla, Lombardiya'yı kaybetmeye razı olmuş, hatta Venedik üzerindeki iddiasından vazgeçmeye istekli görünüyordu.

Birliklerinin maneviyatının daha iyi olmasına ve Avusturya'dan takviye askerlerin gönderilmesine güvenen Radetzky, İtalyan devletlerinin tecrübeden çok coşkuyla savaşan ve etkili örgütlenmeden de yeterli ikmalden de yoksun

olan milliyetçi ordularını yenebileceğine inanıyordu. Piyemonteli bir komutanın yakınmasına göre milliyetçiler, "kendilerini çiçeklere boğmak, dans etmek, şarkı söylemek, bağırıp çağırmak ve birbirlerine 'ulu', 'yiğit', 'yenilmez' demek dışında hiçbir şey" yapmıyorlardı. Radetzky'nin ordusu, Piyemonte komutasındaki İtalyan milliyetçilerden oluşan orduyu Ağustos 1848'in başında Milano yakınındaki Custoza'da yenilgiye uğrattı. Ondan sonra, Milano halkı aşağılayıcı bir tutumla Carlo Alberto'ya sırt çevirdi, o da geceleyin geç saatte kentten sıvışarak başkenti Torino'ya döndü. Daha güvenli bir zemin bulan ikircikli kral, Lombardiya'yı Piyemonte-Sardinya Krallığı'na katabileceğini beyhude umarak, Avusturya'yla ateşkes görüşmeleri yaptı.

Sağlanması Zor Devrimci Uzlaşma Arayışı

1848 Devrimleri, bunların başarısından en fazla kayba uğrayacak olan siyasal ve toplumsal güçlerde neredeyse anında direniş yarattı. Prusya'da kral ve soylular, ayrıcalıklı konumlarından alaşağı edilme korkusu taşıyorlardı. Milliyetçiliğin devrimde en önemli faktör olduğu Habsburg topraklarında, imparator ve ordusu direndiler. Fransa'da üst sınıflar, genellikle radikal değişikliklere karşı çıktılar. Karşı devrimin Avrupa çapında üst düzey bir başarıya ulaşmasını, devrimcilerin farklı amaçlar gütmeleri de kolaylaştırdı. Liberaller ile radikaller arasındaki ayrışma, 1848 ilkbaharından önceki gidişata geri dönmeyi isteyenlerin ekmeğine yağ sürdü.

Fransa'da Kriz

Geçici hükümet birbiriyle yarışan taleplerle karşı karşıya kaldıkça Fransa'da siyasal kriz yoğunlaştı. 15 Mayıs 1848'de aşırı sola mensup siyasal kulüplerin Kurucu Meclis'i dağıtma ve bir "toplumsal" halk cumhuriyeti ilan etme girişimi başarısızlığa uğradı. Geçici hükümet bu defa radikal cumhuriyetçileri tutuklamaya başladı. Geçici hükümetin parasını ve kredibilitesini hızla tüketmesi üzerine, 23 Haziran 1848'de Meclis, Millî Atölyelerin üç gün içinde kapatılacağını duyurdu. Buralara kayıt yaptırmış bekâr erkekler orduya alınacak, evli işçiler ise eyaletlerde çalışmaya gönderilecekti. Parisli işçiler ayaklandılar.

Haziran Günleri, Paris'in merkezinde ve doğusunda bulunan işçi semtlerinde üç gün boyunca şiddetle devam etti. General Louis Cavaignac (1802-1857), düzenli ordu, Seyyar Muhafız ve Millî Muhafız birliklerini kullanarak isyanı acımasızca bastırdı; bu birliklerden bazıları, yeni bir devrin simgeleri olan trenlerle ve buharlı teknelerle muhafazakâr eyaletlerden getirilmişlerdi. Asilerin 1.500'den fazlası öldürüldü, bazıları düpedüz infaz edildi. Geçici hükümet, 4.000'den fazla işçiyi sınır dışı ederek Cezayir'e veya başka sömürgelere yolladı ve binlerce insanı da hapse attı.

1848'de, Haziran Günleri'nde Paris'te bir barikata saldıran askerler.

Karl Marx'ın inancına göre Haziran Günleri, gelecekte işçiler ile burjuvaziyi karşı karşıya getirecek bir proleter devrimin kostümlü provasıydı. Ne var ki, kısa ama kanlı içsavaş bundan daha karmaşıktı. Zanaatçılar da dâhil, bazı genç işçiler, ayaklanmanın bastırılmasına yardımcı olan Seyyar Muhafız birliklerindeki vasıfsız proleterlerle yan yana çarpıştılar. Bazı radikal burjuvalar, işçileri desteklediler.

Meclis, siyasal halk hareketlerini engellemek için derhal yasa çıkardı. Yeni yasalarla basın ve toplantı özgürlüğünü kısıtlandı, siyasal kulüpler kapatıldı ve özellikle kadınların üyeliği yasaklandı. Luxembourg Komisyonu çabucak dağıtıldı. Cavaignac, cumhuriyetin geçici yürütme başkanı oldu.

Bu kez dikkatler, nihayet Kasım 1848'de yayınlanan yeni cumhuriyetçi anayasanın getirdiği başkanlık seçimlerine odaklandı. Louis Napoleon Bonaparte, esasen amcası Napoleon'un ününden dolayı, kısa sürede en güçlü aday olarak öne çıktı. Bir nükteci, "kafasız şapka" diyerek onunla acımasızca alay etmesine karşın, Louis Napoleon'un sürgünden döndükten sonra Nisan 1848'de Kurucu Meclis'e seçilmiş olması, Napoleon efsanesinin büyüsünü kanıtlamıştı. Onun yeniden siyasal istikrar sağlayabileceğine inanan çok kişi vardı. Diğer büyük aday Cavaignac, toplumsal düzeni son derece ılımlı bir cumhuriyetle birleştirmek is-

teyenlerin gözdesiydi. Geçici hükümetin içişleri bakanı Alexandre-Auguste Ledru-Rollin (1807-1874) sosyalistlerin birinci adayıyken, ılımlı bir kişi olan Lamartine de aday oldu, ama bu iki kişi de geçici hükümetle ve sevimsiz "45 santim" vergisiyle özdeş tutuluyordu. Paris dışında yaşayanların birçoğu onların adını hiç işitmemişti ama Napoleon'u neredeyse herkes duymuştu. Louis Napoleon, cumhuriyetten yana olan birçoklarının da desteğini kazandı. Amcası gibi onun da tüm Fransız halkına yönelik iyi niyet taşıdığı farz ediliyordu. Louis Napoleon, 10 Aralık 1848'de ezici bir çoğunlukla İkinci Cumhuriyet'in başkanlığına seçildi. Bazı şüpheciler, amcası gibi onun da bir devrimin varisi olarak mı, yoksa celladı olarak mı davranacağını merak etmeye başlamışlardı bile.

Frankfurt Parlamentosu

Alman devletlerinde, muhafazakâr güçler ivme kazanırlarken, liberaller ve radikaller gitgide bölündüler. Paris'teki Şubat Devrimi'nden kısa süre sonra Heidelberg'de toplanan bir grup Alman liberal, birleşik bir Almanya'yı öngören anayasa taslağı hazırlayacak bir meclis için seçimlere hazırlanmak amacıyla bir ön parlamento oluşturmak üzere, benzer düşünceye sahip yaklaşık 500 kişiye çağrı yaptı. Liberallerin çoğu, Alman devletlerinin bir anayasal monarşi altında birleştirilmesini istiyordu. Bununla birlikte, radikaller, tüm erkeklere oy hakkının tanındığı bir cumhuriyetten azına razı değillerdi ve bazıları, Renanya'daki Baden devletinde çıkan kısa süreli bir ayaklanmaya katıldılar. Muhafazakârlara ve liberallerin de bazılarına göre bu ayaklanma, radikallerin büyük malikâne arazilerini topraksız köylülere dağıtacakları söylentileri arasında, "komünizm" heyulasını ortaya çıkardı.

Ön parlamento üyelerinin geriye kalanları, bir Alman Kurucu Millî Meclisi, yani Frankfurt Parlamentosu seçimleri için duyuru yaptılar. Ama kendilerinin liberalizmini ayrılıp giden radikallerinkinden farklılaştırarak, Alman devletlerindeki yalnızca erkek "bağımsız" yurttaşların oy verebileceklerini ilan ettiler; bazı devletler bu muğlak nitelendirmeden yararlanarak, hiç mülk sahibi olmayan erkekleri dışladılar. Alman Konfederasyonu Diyeti, Frankfurt Parlamentosu seçimine ilişkin planları kabul etti.

Mayıs 1848'de Alman Kurucu Millî Meclisi'nin 800'den fazla seçilmiş delegesi, eskiden Alman milliyetçi üniversite öğrenci örgütlerinin renkleri olan kırmızı, siyah ve altın sarısıyla süslenmiş Frankfurt St. Paul Kilisesi'nde yemin etti. Frankfurt Parlamentosu'nun yaklaşık üçte ikisi devlet, belediye ve yargı görevlilerinden, avukatlardan, üniversite öğretim üyelerinden ve öğretmenlerden oluşuyordu. Delegelerin üçte biri şöyle ya da böyle hukuk eğitimi almış olduğu için, birçok insan, bu topluluğu "avukatlar parlamentosu" olarak adlandırmaya başladı. Onlar, yaptıkları müzakerelerle Alman devletlerinin geleceğini şekillen-

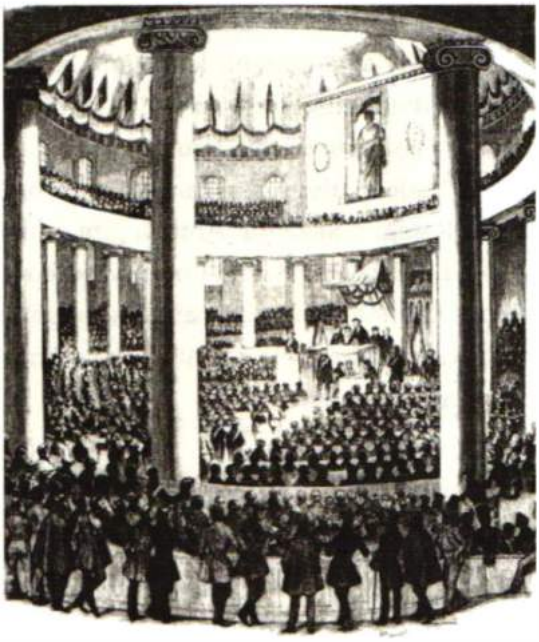

1848'de Frankfurt Parlamentosu.

direceklerinden emin olarak gece geç saatlere kadar tartışmalar yürüttüler. Konuşmalarının kötü akustik nedeniyle arkalarda oturan insanlarca işitilemediği gerçeğini birçoğu unutmuştu.

Delegeler, Heinrich von Gagern'i (1799-1880) başkanlığa getirmekle, 1848'in liberal ve milliyetçi idealizmini simgeleyen bir adamı seçmiş oldular. Gagern, milliyetçi derneklerinin kurucuları arasında yer almıştı ve anayurdu Hesse'de liberal muhalefetin lideri olmuştu. Üstün zekâlı olmamasına rağmen, ağırlığı olan bir fiziki varlık gösterdi ve zor görevlerini vakarla yerine getirdi. Delegelerin birliğinin kesinlikle sağlandığı ve Alman birleşmesinin çok yakın olduğu şeklindeki yanlış izlenimi büyük bir güvenle yarattı.

Frankfurt Parlamentosu, çalışmalarını, her türlü devlet yapısının dışında yürüttü. Gerek Prusya ve Avusturya gerekse Bavyera ve Württemberg hükümdarlarının desteğinden yoksundu. Ordusu olmadığı için iradesini Alman devletlerinin herhangi birisine dayatamazdı. Üstelik önerilen birleşik Almanya'nın nasıl şekilleneceği konusunda oldukça derin görüş ayrılıkları vardı: Merkezî bir devlet mi olacaktı, yoksa Alman Konfederasyonu'nun genişlemesinden ibaret mi kalacaktı? Egemenlik nasıl tanımlanacaktı? Kimler oy hakkına sahip olacaktı?

Alman millî yazgısını yücelten süslü konuşmaların ortasında, derhal milliyet problemi su yüzüne çıktı. Bazı delegeler, Avusturya devleti bünyesindeki Almanca konuşmayanların doğurduğu sorunu çekince göstererek, Avusturya'nın birleşik bir Almanya'dan dışlanmasını istediler. Bu "küçük Alman" (*Kleindeutsch*) çözümünü savunanlardan bazıları, Katolik Avusturya'nın dâhil edilmesinden korkarak, Alman birleşmesinin Protestan Prusya etrafında olmasını istediler. Daha liberal olan "büyük Alman" (*Grossdeutsch*) grubu ise birleşik bir Almanya'nın, Alman Konfederasyonu bünyesindeki tüm devletleri ve bölgeleri kapsamasını istedi. Bazıları da Prusya'nın olası ağırlığını dengelemenin yanı sıra Kuzey Protestanlarının ağırlığını da dengelemek için Avusturya'nın dâhil edilmesini savundular.

Aylarca süren tartışmalardan sonra üzerinde uzlaşılan çözüm, "küçük Alman" planının zaferi gibi görünüyordu. Frankfurt Parlamentosu, nüfusu Alman

olmayan bölgeleri beraberinde getirmemesi koşuluyla her Alman devletinin yeni Almanya'ya katılabilmesi önergesini 27 Ekim 1848'de oyladı. Avusturya, kendisini Macaristan'dan ayırmak istemediği sürece birleşik bir Almanya'nın mecburen dışında kalacaktı. Macaristan'ın ve Kuzey İtalya devletleri Lombardiya ile Venedik'in Avusturya'nın otoritesine karşı direnişleriyle mücadele eden Avusturya hükümeti, o an için, Frankfurt Parlamentosu'nun Alman milliyetçiliğini kendi bekası için bir başka tehdit olarak gördü.

Frankfurt Parlamentosu, Lehistan sorunu söz konusu olunca, liberalizmini bir yana bıraktı. Prusya hâkimiyetine karşı bir Leh ayaklanması patlak verince, Parlamentonun bir delegesi, Leh milliyetçiliğini şiddetle kınadı; "Alman ırkının, Slav ırklarının çoğundan üstünlüğü"nü ısrarla savunarak, "[Alman] millî bencilliği" ve "daha güçlü olma hakkı" için çağrıda bulundu. Frankfurt Parlamentosu, ezici bir oy farkıyla Prusya ordusunun Leh ayaklanmasını bastırması lehine karar verdi; Habsburg monarşisinin, asi Çekleri ezmesini desteklediğini de duyurdu.

Prusya Parlamentosu da (Berlin'deki Mart ayaklanmasından sonra tüm erkeklerin oy kullanmasıyla seçilmişti) Prusya için bir anayasa taslağı hazırlamak üzere Mayıs 1848'de toplanmıştı. Kentsel ve kırsal huzursuzlukların ortasında, Parlamento, sivil muhafız gücünün kalıcı bir kurum hâline getirilmesini oylayarak kabul etti ve böylece, soyluların subay kadroları üzerindeki kontrolüne meydan okudu. Ayrıca, *Junker*'lerin özel avlanma ayrıcalıklarına da son verdi ve resmî sınıfsal ayrımların kaldırılmasının ön işareti olarak, tüm soyluluk unvanlarının kullanımını yasakladı.

Ne var ki *Junker*'ler, bir köşeye çekilerek Prusya'nın anayasal monarşiye ya da cumhuriyete doğru sürüklenmesini seyredecek değillerdi. Vergilerden muaf olmalarıyla ve diğer ayrıcalıklarıyla özdeşleştirdikleri "Tanrı, Kral ve Anayurt" savunması için ant içtiler. Fransa'da Haziran Günleri'ne karşı tepkinin cesaretlendirdiği Friedrich Wilhelm, liberal kabinesini azletti, Berlin'e askerî birlikler gönderdi ve sonra, aralık ayında, Parlamento'yu feshetti. Sıkıyönetim ilan etti ve sivil muhafız gücünü dağıttı. Prusya birlikleri, Renanya'da ve Silezya'da muhalefeti ezdiler.

Karşı devrim Prusya'da ivme kazanırken, Almanya'nın birleşmesini kendi başlarına gerçekleştirecek güçten yoksun olan Frankfurt Parlamentosu'nun orta sınıftan liberalleri, işçiler ve köylüler arasında bir halk desteği tabanı oluşturamadılar. Onların alt sınıflardan duydukları korku belki de Prusyalı soyluların duydukları korkudan bile fazlaydı: Parlamento'nun bir üyesi, tüm erkeklere oy hakkı verilmesini "dünyanın en tehlikeli deneyi" olarak tanımlamıştı. Nitekim Frankfurt Parlamentosu, zanaatçıların makineleşmeden ve mesleklerine yeni uygulayıcıların akın etmesinden korunmak için dile getirdikleri talepleri, ekonomik liberalizmle bağdaşmaz bularak reddetti. Alman loncaları, devletlerin düzenleyici otoriteleri karşısındaki özerkliklerini 18. yüzyıldan beri gitgide yitirmişlerdi. Meslek dalla-

rına çırakların ve kalfaların akın etmesi, kalfaların usta olma imkânını azaltmıştı. Frankfurt Parlamentosu, işçilerin taleplerine kulak tıkamakla, önemli bir halk desteği kaynağını da kaybetmiş oldu. Dahası, Parlamento, köylülerin artakalan yükümlülüklerinden kurtulmaları karşılığında eski efendilerine tazminat vermeleri gerektiğini ilan ettiği zaman, Alman köylülerin bağlılığını kazanma şansını belki de yitirmiş oldu.

Parlamento'nun ılımlı ve genelde gevşek hareket etmesi nedeniyle hayal kırıklığına uğrayan birkaç yüz işçi, Eylül 1848'de St. Paul Kilisesi'ne girerek, Parlamento'nun kendisini bir millî cumhuriyetçi konvansiyon olarak ilan etmesi için ikna çabasına giriştiler. Delegeleri Avusturya, Prusya ve Hesse birlikleri kurtarmak zorunda kaldı.

Altı ay süren tartışmalardan sonra Frankfurt Parlamentosu, Aralık 1848'de Alman Halkının Temel Hakları'nı ilan etti. Amerikan Bağımsızlık Bildirisi ile Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nden etkilenmiş olan bu belge, "her Alman"ın kanun önünde eşitliğini; konuşma, toplanma ve din özgürlüğünü; senyörel yükümlülüklerin iptalini; özel mülkiyet hakkını ilan etti. Yahudiler, yasal eşitlik kazandılar. Alman Halkının Temel Hakları'nı hayata geçirmek ve birleşik bir Almanya oluşturmak için Prusya'nın ve/veya Avusturya'nın desteği gerekli olacaktı. Bir çağdaşın ifadesiyle, "Almanya'yı [Prusya ve Avusturya] olmadan birleştirmek, "iki insanın sırtları dönük olarak birbirlerini öpmeye çalışmasına benzer"di. Ama Avusturya'nın Frankfurt Parlamentosu'na muhalefeti daha da sertleşti. Milliyetçilik, monarşinin varlığının antiteziydi. Frankfurt Parlamentosu, delegelerinden birinin Ekim 1848'de Viyana'da meydana gelen bir ayaklanmaya liderlik ettiği için Avusturya hükümetince idam edilmesi karşısında hiçbir şey yapamadı. Habsburg sarayı, Parlamento'yu dikkate almamaları ve kendi karşı devrimlerine devam etmeleri yönünde diğer Alman devletlerini cesaretlendirdi. İmparator, Avusturya'nın ancak tüm Habsburg monarşisinin Alman olmayan birçok milliyetiyle birlikte dâhil edilmesi koşuluyla birleşik bir Almanya'ya katılmayı düşüneceğini açık seçik bildirdi. Parlamento böyle bir olasılığı zaten reddetmişti.

Frankfurt Parlamentosu, birleşik bir Almanya için olası bir anayasa taslağını Nisan 1849'da ilan etti. Bu taslak, kalıtsal bir "Alman imparatoru" makamının ihdas edilmesini ve birisi tek tek Alman devletlerini temsil eden, diğeri ise tüm erkeklerin oylarıyla seçilecek olan iki kamaralı bir Parlamento kurulmasını öneriyordu. Avusturya, Bavyera ve Hannover, anayasa taslağını reddettiler.

Anayasanın tek başarı şansı, Prusya kralını birleşik bir Almanya'nın kralı olması için ikna ekmekti. Friedrich Wilhelm ara sıra Alman milliyetçiliğine belli belirsiz desteğini dile getirmişti. Parlamento, Friedrich Wilhelm'e Almanya tacını teklif etmek üzere Berlin'e bir heyet gönderdi. Prusyalı bir soylu şöyle bağırdı: "Ne, imparatorluk tacı mı getiriyorsunuz? Siz dilencisiniz! Paranız yok, toprağı-

nız yok, yasanız yok, gücünüz yok, halkınız yok, askeriniz yok! Siz, reddedilmiş halk egemenliğinin müflis vurgunculariısınız!" Heyetin başkanı kraliyet sarayında bir bardak su isteyince, bu isteği bile reddedildi. Friedrich Wilhelm, "lağımdan gelen taç", "fırıncılar ve kasaplar" tarafından teklif edilen "ve buram buram iğrenç devrim kokan köpek tasması" dediği teklifi kabul etmedi.

Kral, Frankfurt liberallerince önerilen anayasayı onaylama fırsatı bile bulamadan 28 Nisan 1849'da Prusya Parlamentosu'nu dağıttı ve olağanüstü hâl ilan etti. Ardından, oy hakkına yeni kısıtlamalar getirerek, bir sonraki parlamento seçimleri için muhafazakârlara büyük avantaj sağladı. Ondan sonra Prusya nüfusunun en zengin %3'lük kısmı, temsilcilerin üçte birini seçti; diğer üçte birini de sonraki en zengin %10'luk kesim seçti; geriye kalan %87 oranındaki erkekler ise Prusya Parlamentosu'nun son üçte birini seçti. Liberallerin çekimserliği ve halkın kayıtsızlığı, yeni parlamentoda muhafazakârların hâkimiyetini daha da sağlama aldı; bu parlamento, kralın seçtiği soylulardan, devlet görevlilerinden, din adamlarından ve diğer üyelerden oluşan bir üst kamara kurdu. Kararsızlığın böldüğü, halk desteğinden yoksun, Prusya'nın ve Avusturya'nın karşı çıktığı Frankfurt Parlamentosu üyeleri evlerine döndüler. Alman liberallerin ve milliyetçilerin umutlarını cisimleştiren Frankfurt Parlamentosu tam bir başarısızlıkla son buldu. Almanya liberallerce birleştirilmeyecekti.

Karşı Devrim

Devrimciler arasında oydaşma olmayınca, Habsburg İmparatorluğu ile Alman ve İtalyan devletlerinde üstünlük artık karşı devrimin eline geçti. Habsburg topraklarında ilk önce yaşanan iyimserlik döneminin yerini, Orta Avrupa'nın karmaşıklığının acı şekilde kavrandığı bir dönem aldı. Macarlar, Hırvatlar ve Sırplar arasındaki etnik çatışmaların yanı sıra, toprak sahipleri ile köylüler arasında da çatışmalar patlak verdi.

Habsburg Orta Avrupa'sında Karşı Devrim

Habsburg topraklarında birbiriyle çekişen millî iddiaların ve rekabetlerin doğurduğu keşmekeş, Avusturya İmparatorluğu bünyesinde karşı devrimin işini kolaylaştırdı. Özgürlük, devrimciler için temel bir kaygı olmakla birlikte, farklı insanlar için farklı şeyler ifade ediyordu. Macar soylular, Macaristan için daha fazla özerklik istiyorlardı; Viyanalı gazeteciler, basın üzerindeki sansürden bağımsız olmak istiyorlardı; zanaatkârlar, makineleşmiş üretimin rekabetinden bağımsız olmak istiyorlardı; köylüler, soylular için çalışma yükümlülüklerinden bağımsız olmak istiyorlardı. Çekler, Alman hâkimiyetinden özgür olmanın yanı sıra, Habsburg toprakları bünyesinde kendileri için millî özerlik de talep ediyorlardı.

Habsburg imparatoruna sadık Hırvat birlikleri Ekim 1848'de Viyanalı devrimcilere saldırıyorlar.

Çekler, Habsburg İmparatorluğu bünyesinde ve Orta Avrupa'da yaşayan Slavların haklarını ilerletmek ve birliğini perçinlemek için Haziran 1848'de Prag'da toplanan bir Pan-Slav Kongresi'ne ev sahipliği yaptılar. Toplantıya katılan millî gruplar, yalnızca Habsburg politikaları karşısında duydukları ortak hoşnutsuzluk konusunda anlaşabildiler. Grupların her birisi, imparatorluğun yeniden örgütlenmesi konusunda kendi çıkarlarına hizmet edecek farklı bir plana sahipti. Çek tarihçi Frantisek Palacký'nin (1798-1876) ifade ettiğine göre, Avusturya var olmasaydı bile icat edilmesi gerekirdi, çünkü aksi hâlde Çekler gibi küçük etnik halkları Almanlar ya da Ruslar boğarlardı. Genellikle Çek milliyetçiliğinin babası kabul edilen Palacký, bu nedenle, Çeklerin güçlü Habsburg devleti bünyesinde özerkliğinin artmasını destekledi. Son olarak, Pan-Slav Kongresi, Haziran 1848'de muğlak bir bildiri yayınlayarak Slav halkları ezdikleri için Almanları kınadı ve Avusturya-Macaristan monarşisinin, her milliyetin haklarını gözetecek bir federasyon şeklinde yeniden örgütlenmesi çağrısında bulundu.

Frankfurt Parlamentosu gibi Pan-Slav Kongresi de yüksek millî sorunları tartışıyorken, sıradan halkın karnı açtı. Zanaatkârlar ve emekçi yoksullar, 12 Haziran 1848'de Prag'da barikatlar kurdular. Habsburg imparatorluk valisi Prens Alfred Windischgrätz (1787-1862), Prag'ı toplarla bombardıman ederek, dört gün sonra ayaklanmayı bitirdi. Bu arada Kuzey İtalya'da Habsburg imparatorluk ordusu, Avusturya-Macaristan'a karşıt devrimcilere yardım etmek için harekete geçmiş olan Piyemonte kuvvetlerini yendi, Jelačić'in Hırvat ordusu da Macar devrimci kuvvetlerini yenilgiye uğrattı.

Ağustos ayında, İmparator Ferdinand, Viyana'ya döndü ve orta sınıflarca sevinçle karşılandı. İşsizlere istihdam sağlamak üzere kurulmuş atölyeleri kapat-

maya başlayınca, işçiler, Paris'te yaptıkları gibi ayaklandılar ama çok geçmeden Millî Muhafız birliklerince bastırıldılar. İşçiler iki ay sonra yine ayaklandılar. Ferdinand, Viyana'dan ikinci kez kaçarak sarayını Moravya'ya taşıdı. Windischgrätz komutasındaki imparatorluk orduları Viyana'yı bombardıman ederek 3.000'den fazla insanı öldürdüler. Coşkulu devrimcilerin, kurulu güçlerin profesyonel ordularıyla boy ölçüşemeyecekleri bir kez daha kanıtlandı. İmparator sıkıyönetim ilan ederek siyaset kulüplerini kapattı, Millî Muhafızları dağıttı ve sansürü geri getirdi. Bu durumu tutuklamalar, yargılamalar ve idamlar izledi. İmparator, danışmanlardan oluşan bir konsey (*Reichsrat*) atadı ama onlara danışmak zorunda değildi.

İmparator Ferdinand, 21 Kasım 1848'de Prens Felix zu Schwarzenberg'i (1800-1852) hükümetin başına getirdi. Bu atama, Mart ayaklanmasından sonra Avusturya'da baş gösteren siyasal belirsizlik dönemini sona erdirdi. Schwarzenberg, Aralık 1848'de, talihsiz imparatoru tahttan çekilerek yerini on sekiz yaşındaki yeğeni Franz Joseph'e (saltanatı 1848-1916) bırakmaya ikna etti. Orduya fazlasıyla inanan yeni imparator, hanedanı ve imparatorluğun bekasını güven altına almaya kararlıydı.

Prens Schwarzenberg, yetenekli avamdan insanları önemli görevlere getirerek imparatorluk bürokrasisini daha etkili hale getirdi. Milliyetlerin haklarını tanımamasına rağmen, ılımlı Macarların desteğini kazanmayı umuyordu. Soylu bir kökenden gelen avukat Alexander Bach (1813-1893), ilk önce adalet bakanlığına, sonra da içişleri bakanlığına atandı ve Habsburg hukuk sisteminde reform yaptı. Aynı zamanda da siyasal muhalefetin kökünün kazınmasına yardımcı olacak şekilde, titizlikle koordine edilen ve "Bach sistemi" olarak bilinen bir bürokratik deneyim, ispiyon ve baskı sistemi uyguladı.

Ama Schwarzenberg hükümeti hâlâ Avusturya Parlamentosu ile uğraşmak zorundaydı. Söz konusu organ, Kremsier şehrine sürgün edilmesinden başlayarak, liberal bir anayasa taslağı hazırlamıştı. Anayasa, köylülerin özgürleştirilmelerini onaylıyor ve tüm dilleri tanıyacak anayasal bir monarşi altında ademimerkezi ve çok milliyetli bir devlet kurmayı amaçlıyordu. Bakanlar, Parlamento'ya karşı sorumlu olacaklardı. Ama liberal Kremsier anayasası hiçbir zaman yürürlüğe girmedi. Schwarzenberg, Mart 1849'da aniden Parlamento'yu dağıttı, vekillerden bazılarının tutuklattı ve kendi anayasasını dayattı. O anayasa, Habsburg toprakları bünyesindeki Alman olmayan milliyetlere neredeyse hiçbir ödün vermiyor ve Macaristan'ı yeniden 1848 öncesi konumuna döndürüyordu. Üstelik Schwarzenberg, genç imparatorun izniyle, kendi anayasasını yürürlüğe koymak ve devrimci kriz geçinceye kadar ertelemek niyetindeydi.

Nisan 1849'da, Macar Diyeti, Franz Joseph'in Habsburg tahtına çıkışını ve dolayısıyla Macaristan üzerindeki hükümranlığını tanımayı reddetti. Buna karşılık, genç imparator da Ferdinand'ın Macaristan'a verdiği tavizleri tanımayı red-

Macar soylu, avukat ve yurtsever Lajos Kossuth'un bir fotoğrafı.

detti. Liberal Macar lider Kossuth, Macaristan'da Avusturya'ya karşı destek toplamaya çalıştı. Macarlar, ilkbaharda imparatorluk kuvvetlerini iki kez yenerek Budapeşte'yi aldılar ve Habsburg ordusunu Erdel'den çıkardılar.

Macar Diyeti, 14 Nisan 1849'da Macaristan'ın bağımsızlığını ilan etti ve Kossuth'u, yeni kurulmuş Macar cumhuriyetinin başkanlığına getirdi. Habsburg İmparatorluğu'nun bekası artık açık tehditle karşı karşıya olduğu için, Franz Joseph, Rus çarından yardım istedi. Avrupa'da yakın zamanda yaşanan devrimler, I. Nikolay'ı daha da gericileştirmişti: Önceden ufak tefek reformlar yapmıştı (*bkz.* Bölüm 15) ama şimdi Rus öğrencilerin yurtdışına gitmelerini yasakladı, devlet burslarının sayısını iyice azalttı, felsefenin ve anayasa hukukunun üniversite dersleri arasından çıkarılmasını emretti, tüm yayınlara uygulanan sansürü ağırlaştırdı. Bu nedenle, Rus çarı hiç tereddüt etmeden Macaristan'a ve Erdel'e 140.000 asker gönderdi. Kossuth, Frankfurt Parlamentosu'ndan yardım almak için çırpındı ama o kurumun bir ordusu yoktu. Britanya hükümeti, Rusların Orta Avrupa'ya müdahalesinden hoşlanmadı ama Habsburg monarşisini Fransız çıkarlarına ve en başta da Rus çıkarlarına karşı bir tampon olarak tutmak istiyordu. Rus ve Avusturya kuvvetleri ilerlerken Macar direnişi ağustosta sona erdi. Kossuth, Türkiye'ye kaçtı ve bir daha da Macaristan'a dönmedi. Avusturya, on üç Macar generali ihanet suçundan idam etti, binlerce kişiyi hapse attı ve sıkıyönetim ilan etti. 31 Aralık 1851 tarihli "Berat" ile imparatorluk mutlakiyeti resmen geri getirildi.

Diğer Alman devletlerinde, 1848'in "Mart hükümetleri", egemenler o ilkbahar yürürlüğe konulan anayasaları ilga ettikçe birer birer iktidardan düştü. Anayasaların kâğıt üstünde geçerli olduğu yerlerde bile, soyluların yardımıyla hükümdarların düzenledikleri karşı devrimler, parlamentoların ve meclislerin fiilî yetkisini iyice azalttılar ya da tümden yok ettiler. Orada burada çıkan radikal isyanlar başarısız oldu. Haziran 1849'da düklüğünden kovulan Baden grandükü, 1.000'den fazla kişinin yargılanmasına nezaret etmek için geri döndü. 1848 Alman Devrimi bitti. Alman Konfederasyonu, Frankfurt Parlamentosu'nun en büyük eseri olan Alman Halkının Temel Hakları'nı 23 Ağustos 1851'de feshetti.

Prusya-Avusturya Çekişmesi

Karşı devrim canavarının Alman devrimlerini silip süpürmesinden sonra, Prusya kralı IV. Friedrich Wilhelm, bir "Prusya Birliği"nin kurulmasını önerdi. Bu, iki "birlik"ten oluşacaktı: Büyük olanı, ölmüş Alman Konfederasyonu'na mensup devletlerin yanı sıra, Alman olmayan Avusturya topraklarını da kapsayacaktı; küçük olanı ise Almanca konuşan tüm toprakların bir konfederasyonu olacaktı, Avusturya'dakiler de buna dâhildi. Friedrich Wilhelm hem muhafazakâr siyasal temellere hem de Prusya nüfuzunun genişletilmesine dayalı gevşek bir konfederasyon öngören bu hantal yapıları önerirken, Macaristan'da ve Kuzey İtalya'da Avusturya otoritesine karşı baş gösteren ayaklanmaları da fırsat bildi. Avusturya, Bavyera ve Württemberg bu plana anında karşı çıktılar. Habsburg hanedanı, Orta Avrupa'daki Prusya nüfuzunun, Frankfurt Parlamentosu'nun liberal himayesiyle arzu etmiş olduğu Alman birleşmesinden daha fazla genişlediğini artık görmek istemiyordu. Avusturya, 1 Eylül 1849'da tek taraflı olarak Alman Konfederasyonu'nun canlandırıldığını ilan ederek, üye devletlerin 1848'de anayasalcılığa ve liberalizme vermiş oldukları ödünleri geri çekmeleri için onlara baskı yaptı.

Hem Prusya hem de Avusturya, karşı devrimin zaferini garantilemenin yanı sıra Orta Avrupa'da başat konuma gelmeye de çalıştıkları için, bu iki güç arasındaki ilişkiler daha da bozuldu. Eylül 1849'da Hesse prensi, daha önce kabul etmiş olduğu liberal anayasanın feshine karşı kendi halkı ayaklanınca, tekrar kurulan Alman Konfederasyonu'ndan yardım istedi. Ne var ki, Prusya hükümeti, Konfederasyon'un Hesse'ye müdahalede bulunmasına itiraz etti çünkü Hesse, Prusya'nın iki parçası arasında yer alıyordu. Askerlerini Hesse üzerinden geçirme hakkı bulunan Prusya, Konfederasyon'un müdahaleye kalkışması durumunda oraya bir ordu göndereceği tehdidini savurdu. Ama Prusya gücünün Orta Avrupa'da genişleme olasılığından artık endişe duyan Rus çarı, Prusya'yı geri adım atmaya zorladı. Alman Konfederasyonu, Rusya'nın gizli desteğiyle, ekim ayında Bavyera ve Hannover birliklerini Hesse'ye sevk etti ama Prusya kuvvetleri onların yolunu kesti. Ne var ki, Prusya hükümeti savaştan kaçınarak, bir Prusya Birliği kurma planlarından vazgeçmeyi kabul etti. Prusya hükümeti, "Olmütz aşağılanması"nı imzalayarak (29 Kasım 1850), ordusunu terhis etmeyi kabul etti.

İtalyan Devletlerinde Karşı Devrim

Orta Avrupa'daki, özellikle Avusturya'daki karşı devrim, İtalyan devrimcilerine felaket getirdi. Alman devletlerinde de Habsburg İmparatorluğu'nda olduğu gibi, liberal reformları ve milliyetçilik davasını benimseyip omuzlayanlar son derece azdı, dağınıktı ve ayrışan, hatta çatışan amaçlar yüzünden bölük pörçük-

Papa IX. Pius, liberal İsa maskesini çıkararak gerçek muhafazakâr yüzünü gösteriyor.

tü. Habsburg kuvvetleri Macaristan'da savaşırlarken, Piyemonte-Sardinya'da milliyetçi bir "savaş partisi", Kral Carlo Alberto'yu Avusturya'yla düşmanlıkları yeniden tazelemeye itti. Piyemonte ordusu Lombardiya'ya geçti ama General Joseph Radetzky komutasındaki Avusturya kuvvetleri bu orduyu Mart 1849'da Novara'da yendi. Radetzky'nin takviye edilmiş ordusunun Piyemonte'yi istila edeceğinden korkan Carlo Alberto barış istedi ve oğlu II. Vittorio Emanuele lehine tahttan çekildi. Yeni kral, ağustosta Milano'da Avusturya'yla bir ateşkes imzalayarak, Piyemonte'nin Lombardiya üzerindeki iddialarından vazgeçti.

1848'de devrimciler, papanın Papalık Devlet'indeki otoritesine meydan okumuşlardı. Bolonya'da işçiler, ağustos ayında Papa IX. Pius'a karşı ayaklandılar ama papanın kuvvetleri galip geldi. Papalık otoritesine karşı bir sonraki muhalefet patlaması bizatihi Roma'da meydana geldi. Yeni bir ayaklanmadan korkan Pius, daha liberal olan yeni bir hükümet görevlendirdi ve bu hükümet, Kilise mülklerine vergi getirildiğini duyurdu. Hükümetin ileri gelenlerinden birine Kasım 1848'de suikast düzenlendikten sonra, kalabalıklar sokaklara akın ederek Avusturya'ya karşı savaş ilan edilmesi çağrısı yaptı. Pius, hükümetinde daha fazla liberale görev verdi ve parlamento seçimleri için çağrı yaptı, sonra da kılık değiştirerek kaçtı. Napoli'den çağrı yaparak, baskı altında atamış olduğu hükümetin devrilmesini istedi.

Roma'daki yeni bakanlar kurulu, işçilerin taleplerinin birçoğunu karşılayarak, yardım amaçlı atölyeler kurdu ve tahıl vergisini kaldırdı. Yeni hükümet, Kilise mülklerine el koyarak bazı binaları yoksul işçiler için konut hâline getirdi. Kurucu Meclis için yapılan seçimlerde, radikaller ezici bir zafer kazandılar. Meclis, 9 Şubat 1849'da Roma Cumhuriyeti'ni ilan etti. Papa, hemen, cumhuriyet yetkililerinden bazılarını Katolik Kilisesi'nden aforoz etti. Buna karşılık cumhuriyet de Engizisyon'u kaldırdı, basın özgürlüğü ilan etti ve üniversite eğitimini laikleştirdi.

Bazı İtalyan milliyetçiler, Roma Cumhuriyeti'ni, etrafında yarımadanın birleştirileceği bir merkez olarak düşünmeye başladılar. Mazzini'nin devrimci hükümete katılmak üzere 1849'un Mart ayı başında Roma'ya gelişi, papanın bu yöndeki korkularını doğruladı. Habsburg orduları Orta Avrupa'daki mücadele-

lerle cebelleşip durdukları için papa, imdadına yetişecek güçlü bir orduyu başka bir yerde aramak zorunda kaldı. En güçlü İtalyan devleti olan Piyemonte bir Roma Cumhuriyeti istememesine rağmen, papa Piyemonte'den yardım istemedi çünkü Piyemonte kuvvetleri imdadına yetişirlerse, bir daha asla ayrılmazlar diye korkuyordu.

Ağır ekonomik sıkıntılar ile enflasyonun kuşattığı ve mart ayında Novara'da Piyemonte'nin yenildiği yönündeki haberlerle cesareti kırılan Roma Cumhuriyeti'nin liderleri, Fransızların papayı yeniden dünyevi gücüne kavuşturmak amacıyla gelmekte olduklarını öğrendiler. Louis Napoleon Bonaparte, Fransız Katoliklerin desteğini pekiştirmeye can atıyordu. Avusturya nüfusunun İtalya'da rakipsiz at oynatmasını da istemiyordu. Fransız Kurucu Meclisi'nin onayıyla, 10.000 Fransız askerinden oluşan bir ordu Roma yakınlarına ayak bastı ve sonra, çok sert direnişle karşılaşınca, oldukça utanç verici bir şekilde geri çekildi. Mazzini'den daha keskin ve örgütlü bir cumhuriyet milliyetçisi olan Giuseppe Garibaldi (1807-1882), Lombardiyalı gönüllü birlikleriyle, kuşatma altındaki cumhuriyetin yardımına geldi. Napoli kralının ve İspanyol hükümetinin gönderdiği papalık yanlısı kuvvetler Roma'ya yaklaşırlarken, Fransız ordusu 1 Haziran 1849'da erkenden Ebedi Şehir'i top ateşiyle dövmeye başladı. Kurucu Meclis bir ay sonra koşullu olarak boyun eğdi. Fransız birlikleri ondan sonra Roma'yı işgal ettiler, Meclis'i ve kulüpleri dağıttılar, basın sansürünü geri getirdiler. Papa, Nisan 1850'de Roma'ya döndü.

1848'de İtalyan devletlerinde devrimlerle ve ayaklanmalarla kurulan tüm hükümetler içinde artık yalnızca Venedik Cumhuriyeti varlığını koruyordu. Ama Avusturyalılar, Mart 1849'da Piyemontelileri yendikten sonra, Venedik'i ablukaya aldılar ve bombaladılar. Venedik Cumhuriyeti, 22 Ağustos 1849'da koşullu olarak boyun eğdi.

İtalyan devrimleri bitmişti. Kalan tek liberal rejim ise Piyemonte'dekiydi. Avusturya, Lombardiya'yı ve Venedik'i elinde tuttu. Napoli kralı, Toskana grandükü ve papa yeniden iktidara geçtiler. İtalya'nın birleşmesi, kuzeyli orta sınıftan milliyetçilerin bir düşü olarak kaldı. Devletlerin sayıca çokluğu ve birleşme için –liberallerin erekleri ile işçilerin erekleri arasındaki uçurumun yansıttığı üzere– güçlü bir halk desteğinin olmayışı, o an için aşılamayan birer engel olarak ağır bastı.

Fransız İkinci Cumhuriyet'inin Sancısı

Fransa'da, Louis Napoleon'un Aralık 1848'de başkanlığa seçilmesi, siyasal istikrarın yeniden sağlanması için bir garanti gibi görünüyordu. Ama ekonomide daha iyi günler yavaş yavaş geri dönse bile, öncelikle Fransa'nın en büyük şehirlerinde ve bazı daha küçük pazar kentlerinde destekçi tabanına sahip olan "demokratik sosyalistler", kırsal kesimde daha geniş kitlelere ulaşmaya başladı-

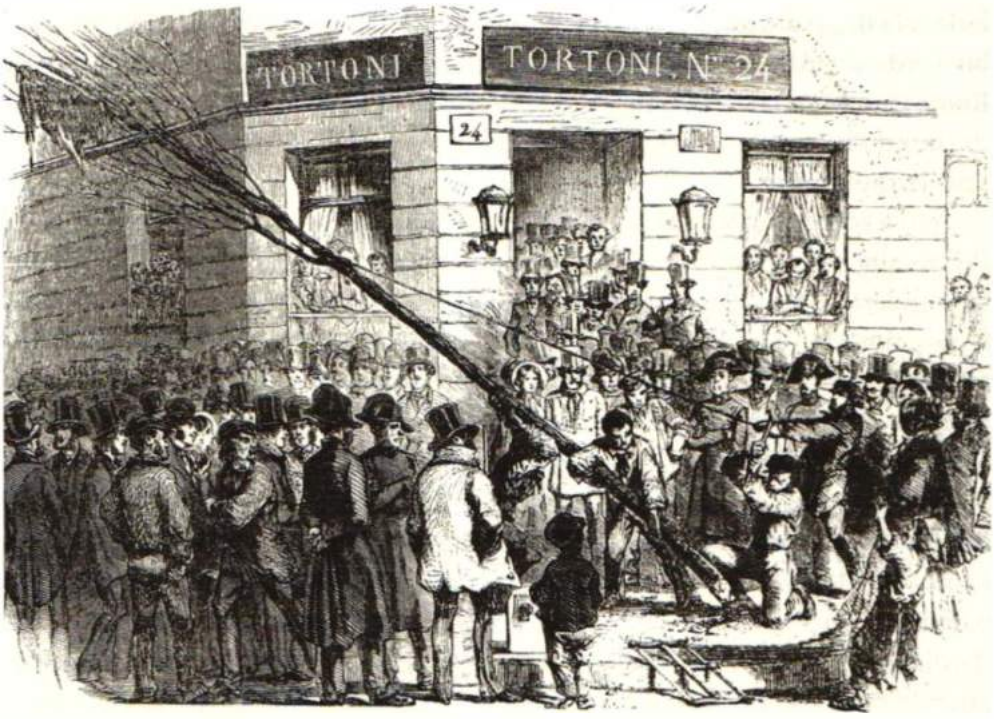

Paris'te bir hürriyet ağacının sökülmesi.

lar. Özellikle güneyde yandaş kazandılar ve tarımdaki bunalım nedeniyle düşen fiyatların zor durumda bırakmış olduğu köylüler arasında da destek buldular. Fransız Devrimi dönemindeki aşırı solun adını alan Montagnard'lar (Dağlılar), artan oranlı vergi sistemine geçilmesini, ücretlerin yükseltilmesini, şarap üzerindeki verginin kaldırılmasını, köylüler için kredi bankalarının kurulmasını, ilköğretimin ücretsiz ve zorunlu olmasını istiyorlardı. Demokratik sosyalistler, sıradan halka ulaşmak için yazılı siyasal propagandayı etkili şekilde kullandılar; öyküler, şarkılar, taşbaskılar ve gravürler, radikal adayların popülerliğini artırdı. Mayıs 1849'daki yasama meclisi seçimlerinde, sol, Fransız Devrimi'nin coşkulu bir destek bulmuş olduğu bölgelerde Devrim'in mirasından yararlanarak Kurucu Meclis'teki sandalyelerin neredeyse üçte birini kazandı.

Başkanlık seçimine adaylığını koymuş olan Ledru-Rollin, Millî Meclis'te ve Paris'te solun sahip olduğu güçten cesaret alarak, 13 Haziran 1849'da bir ayaklanma çıkarmaya kalkıştı. Gerekçesi, Meclis'in papayı desteklemek üzere bir Fransız ordusu göndermeye istekli olmasıydı; bu ise solun iddiasına göre yeni anayasayı çiğnemek olurdu, çünkü öyle bir durumda Fransız birlikleri Romalıların özgürlüğünü çiğnemiş olurlardı. Bununla birlikte, Roma'ya müdahale muhafazakâr Katoliklerin Louis Napoleon'a minnettar kalmalarını sağladı; Ledru-Rollin'in ayaklanma girişimi, üst sınıflar arasında solu gözden düşürdü. Ama 1850 baharında yapılan ara seçimler, demokratik sosyalist programın bazı yerlerde giderek daha fazla tutulması durumunu yansıtıyordu.

"Düzen partisi"nce desteklenen Louis Napoleon'un hükümeti, devasa bir komplonun toplumsal düzeni tehdit ettiğini öne sürdü. "Marseillaise" marşını söylemek de dâhil, Fransız Devrimi'nin simgeleri bile yasaklandı. Kırmızı, solun rengi olarak tanımlandığı için hükümet, kırmızı şapkaları ve kemerleri de yasakladı. Polis, hürriyet ağaçlarını birer birer kesti. Hükümet, toplanma ve dernek kurma özgürlüklerini kısıtladı, birçok işçi cemiyetini yasakladı; üretici ve tüketici kooperatifleri kurmaları için 1848'de devletçe fon sağlanmış olan bazı cemiyetler de bunlar arasındaydı. Birçok şehirde Millî Muhafız birlikleri dağıtıldı. Solu desteklemiş olan belediye başkanları ile öğretmenler tasfiye edildiler ve demokratik sosyalist davayla özdeşleştirilen kafeler kapatıldı. Birçok radikal cumhuriyetçi ve sosyalist lider hapsedildi. Kadınların seçimlere katılamamaları ve oy verememeleri gerçeğine rağmen 1849 seçiminde aday olmayı denemiş olan sosyalist terzi ve feminist Jeanne Deroin (1810-1894) da bunlar arasındaydı. Katolik din adamlarına ortaokul açma olanağı tanıyan ve eğitim-öğretim kurullarında görev yapmalarına izni veren Falloux Yasası, Mart 1850'de Meclis'te kabul edildi. Bunun pratikteki sonuçlarında birisi, köylerdeki okulların işletilmesinin artık din adamlarına devredilebilmesiydi.

Mayıs 1850'de Kurucu Meclis, iş bulmak için oradan oraya dolaşan birçok işçinin seçmen yeterliliğini yitirmesine yol açan bir ikamet şartı ekleyerek, erkeklerin genel oy hakkına son verdi. Bu hüküm, üç milyon kişiyi seçmenlikten çıkararak seçmen sayısını üçte bir oranında azalttı. Oy hakkı elinden alınanların birçoğu, Napoleon'un ve adaylarının pek varlık gösteremedikleri büyük kentlerde yaşıyordu. Baskı yönetimi, Fransa'nın büyük bölümünde solu ezmeyi başardı.

Güney ve orta bazı bölgelerde uygulanan baskılar, solu gizli dernekler kurmaya itti; çoğu zanaatkâr ve köylü olan bu derneklerin üyeleri, "demokratik ve sosyal Cumhuriyet"i savunma davasına bağlılık yemini ediyorlardı. Kentlerde ortaya çıkan bu dernekler, gitgide çevredeki kırsal yörelere yayıldı. Bu, ticari tarım ürünleri ve kırsal el sanatları da dâhil önceki yirmi yıllık dönemde oluşan ekonomik büyüme nedeniyle daha fazla sayıda kırsal zanaatkârın ve köylünün pazar kurulan şehirlere düzenli olarak geldikleri yerlerde vuku buldu.

Anayasa, başkanın görev süresini dört yıllık tek dönemle sınırlıyordu. Başkan olarak Louis Napoleon'un görev süresi prensipte sonuna yaklaşıyor olsa da onun kenara çekilmek gibi bir niyeti yoktu. Amcası Napoleon Bonaparte'ın Austerlitz'de kazandığı zaferin ve imparator olarak taç giymesinin yıldönümü olan 2 Aralık 1851'de Parisliler, Kurucu Meclis'in dağıtıldığını duyuran resmî bir haberle sabaha gözlerini açtılar. O zaman gizli dernekler, 19. yüzyıl Fransa'sının en büyük millî ayaklanmasını başlattılar. Cumhuriyeti savunmak için 100.000'den fazla insan silaha sarıldı. Ama zanaatkârların ve köylülerin paslı tüfeklerle ve dirgenlerle silahlanmış derme çatma ordusu, pek uzağa gidemeden,

askerlerce kolaylıkla dağıtıldı. Askerî mahkemelerde 26.000'den fazla demokratik sosyalist yargılandı ve bu sayının yarısı kadarı sürgün edildi.

Yine de Louis Napoleon'un yaptığı darbenin Fransa'nın bütününde gördüğü destek eziciydi. Darbeden sonra düzenlenen plebisitte bunu onaylayanların oranı 1'e 10'dan fazlaydı. Paris borsası tavan yaptı. Louis Napoleon yeni bir anayasa ilan etti ve 2 Aralık 1852'de de Fransızların imparatoru III. Napoleon unvanını aldı.

1848'in Mirası

Buz gibi esen gericilik rüzgârları, "halkların baharı"nı amansız bir kışa çevirdi. Baskı ve zulüm dalgası, tüm Avrupa'da liberallerin, cumhuriyetçilerin ve milliyetçilerin umutlarını suya düşürdü. Geriye bakabilmenin avantajıyla sık sık söylendiği üzere, 1848'de Avrupa tarihi, en azından Prusya'yla ve diğer Alman devletleriyle ilgili olarak, bir dönüm noktasına ulaştı ama bu dönemeci alamadı.

Avrupa devletleri, 1848 Devrimleri'nden sonra daha da güçlendiler. Devrimler ilk başta başarıya ulaştı çünkü Fransız, Prusyalı ve Avusturyalı otoriteler askerî açıdan yeterince hazırlıklı değillerdi. Söz konusu güçlerin üçü de bu durumdan çabucak ders çıkardılar. Devrimcilerin yenilgisi, Berlin, Viyana ve Paris halkının talebiyle kurulmuş olan sivil ya da millî muhafızlar döneminin sonunu getirdi. Profesyonel ordular karşı devrimi yürüterek Bohemya'da, Macaristan'da ve Kuzey İtalya'da Habsburg otoritesini yeniden kurdular; Prusya ordusu, Alman devletlerindeki son devrim çırpınışlarını da ezdi; Fransız ordusu ise Lo-

Habsburg İmparatorluğu'ndaki isyanları ezen generaller: Jelačić, Radetzky ve Windischgrätz.

uis Napoleon'un hükümet darbesi sonrasında gösterilen direnişi kırdı. Louis Napoleon'un yaptırdığı plebisit, Fransız devletinin merkezî yapısını pekiştirdi.

Yine de 1848 Devrimleri, işçilerin, siyasal haklar için örgütlü siyasal taleplerini ilk kez ortaya koymalarına tanıklık etti. Ayrıca, Güney Fransa'daki radikal köylüler de köylülerin mutlaka muhafazakâr oldukları efsanesinin son bulmasına yardımcı oldular. 1848 Devrimleri, en sonunda başarısızlığa uğramalarına rağmen, kritik öneme sahip siyasal miraslar bıraktılar. O dönem, Fransa'da cumhuriyetçilik, Alman ve İtalyan devletlerinde ise milliyetçilik için siyasal çıraklık dönemi oldu. Portekiz, 1820'de başlayan bir liberal devrimi, parlamenter bir yönetimin kurulmasıyla tamamladı. Devrimler sırf ayrı ayrı millî olgular olmakla kalmayıp, 19. yüzyılın son döneminde kitle siyasetinin ortaya çıkışını önceden haber veren ortak bir sürecin de parçasıydı. Devrimcilerin ereklerinin birçoğu basın özgürlüğü gibi orta sınıfa özgü liberal reform taleplerine odaklanmakla birlikte, 1848 Devrimleri, tüm erkeklere oy hakkı verilmesi taleplerinin yanı sıra kadınların siyasal hakları için yapılan bazı çağrılarla belirginleşen halkçı bir niteliğe de sahipti. Yüz binlerce sıradan insan, kısa süreliğine de olsa siyasal yaşama katıldı. Yüzyılın ortasındaki devrimler, 1848 baharında devrim yaşamış olan her ülkenin sonraki siyasal evrimini etkiledi.

Büyük Britanya, zıt bir örnek sağlamaktadır. Ama 1848 deneyimi, Britanya'da da aydınlatıcı oldu; böylece orada 1848'de devrim meydana gelmedi. Britanya'da uzlaşmanın ardından devrim değil, siyasal reform geldi. 1830 ve 1848 devrimleri öncesindeki Fransız muadillerinin aksine İngiliz orta sınıf liberaller, kontrolden çıkabilecek bir ayaklanmanın fitilini bilmeyerek ateşleyebilecekleri korkusuyla, işçileri sokaklara inerek otoriteyle yüz yüze gelmeye kışkırtmaktan ne pahasına olursa olsun kaçındılar. Tüm erkeklere oy hakkı için 1840'larda başlatılan kitlesel dilekçe hareketi Çartizm, 1848'de son çırpınışını yapmıştı. Britanya hükümeti, şüphelenilen radikalleri tutukladı, 10 Nisan'da yapılacağı tahmin edilen ama hiç gerçekleşmeyen bir eyleme karşı Londra'ya 8.000 asker gönderdi ve 150.000 sivil "özel kolluk memuru" görevlendirdi. Çartist bir gösterinin başlarına dert açacağını tahmin eden işadamları, av tüfeklerini hazır ettiler ve ofislerinin önüne barikat kurdular. "Fiziki kuvvet" kullanılmasından yana olan çok az sayıdaki unsur hariç, Çartistler her şeye rağmen kerteciydiler. 1798'deki başarısız ayaklanmadan beri uyumakta olan İrlanda milliyetçi hareketi, kısmen o zamanlar Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan İrlandalı göçmenlerin devrimci coşkusu nedeniyle 1848'de yeniden uyandı. Britanya yetkilileri, Amerika Birleşik Devletleri'nden gelen gemilerde, muhtemel asilere verilmek üzere getirilmiş silah ve para bulmak amacıyla arama yapıyorlardı. Ama hem Britanya ordusunun varlığı hem de çok sayıda İrlandalının Amerika Birleşik Devletleri'ne göçmüş olması, o devrim

yılında İrlandalı milliyetçilerin çabalarını sadece bir tane önemsiz ayaklanmayla sınırlı tuttu. Radikal İrlanda Konfederasyonu ile "fiziki kuvvet" yanlısı Çartistler arasında olası bir ittifak asla gerçekleşmedi. Aynı zamanda da seçkinlerin İrlandalı asiliğinden duydukları korku, İngiliz millî kimliğinde Katolik karşıtlığının kalıcılaşmasına katkıda bulundu, basın organları da İrlandalı "Paddy"nin sarhoş, güvenilmez ve devrimciliğe yatkın olduğu yönünde aşağılayıcı yayınlar yapıyorlardı.

Avrupa'da karşı devrim, inançlı cumhuriyetçilerden, milliyetçilerden ve sosyalistlerden oluşan bir kuşağın dünyanın büyük bölümüne dağılmasına yol açtı. Binlerce Fransız, Cezayir'e sürgün edilirken Alman ve İtalyan siyasi sürgünler Amerika Birleşik Devletleri'ne gittiler; cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve sosyalizm fikirlerini oralarda yaydılar.

Habsburg monarşisi de 1848'deki liberal ve milliyetçi meydan okumaları atlatmayı başardı. Genç Habsburg imparatoru Franz Joseph annesine şöyle böbürlenmişti: "Anayasayı denize attık ve artık Avusturya'nın bir tek efendisi var." Avusturya hükümeti, bir Macar ayaklanmasına karşı bir Hırvat ordusunu kullanarak, etnik gerginliklerle hayli ustaca oynadı. Durum öyle karmaşıktı ki, bir Macar'ın belirttiği gibi, "Macaristan kralı Hırvatistan kralına savaş ilan etti, Avusturya imparatoru ise tarafsız kaldı ve bu hükümdarların üçü de aynı kişiydi". 1848-1849'daki çatışmalar sırasında belki de 100.000 insanın öldürüldüğü yer olan Macaristan, Avusturya'nın küçük ortağı olarak monarşinin bünyesinde kaldı. Ama köylüler, önceleri toprak sahiplerine borçlu oldukları çalışma yükümlülüklerinden artık bağışıktılar. Liberal Kremsier anayasası bir yana atılmış olmasına rağmen, Mart 1849'da kabul edilen Avusturya anayasası da bir parlamento kurdu. Ama Macarların, Çeklerin, Lehlerin ve diğer etnik grupların birçoğu amaçlarını gerçekleştiremedi. İtalyan yarımadasında, Lombardiya ve Venedik üzerindeki Habsburg denetimi, başka birçok ayrı devletin varlığı ve çoğu insanın İtalyan milliyetçiliğine kayıtsızlığı, İtalya'nın birleşmesinin önündeki göz korkutucu engeller olarak hâlâ duruyordu. Bununla birlikte, İtalyan devletlerindeki devrimler, başarısız olsalar bile, İtalyan milliyetçilerin millî birleşme için çalışma kararlılığını biledi. Keza gerek Macar ve Bohemya devrimlerinin yenilgisi gerekse Viyana'daki radikal devrimin başarısızlığı, Habsburg monarşisine yönelik meydan okumaları hiçbir şekilde sona erdirmedi.

1848 Devrimleri, Alman milliyetçiliğine verilen desteği artırdı. Prusya bakanlarından birisinin fark ettiği üzere, "Eski zamanlar geçip gitti ve geri döndürülemez. Geçmişin çürüyen koşullarına geri dönmek, kevgirle su almaya çalışmak gibidir." Her şeye rağmen devrim, kralın 1849-1850'de denetimi yeniden eline alınca sadece ufak tefek değişiklikler yaptığı bir Prusya anayasası ve seçilmiş bir meclis yarattı. Orta Avrupa'da 1848 Devrimleri'nin uğradığı başarısızlık, birçok

Almanda, birleşmenin ancak ya Prusya ya da Avusturya himayesinde gerçekleştirileceği kanısını doğurdu. Almanların herhangi bir gücün himayesinde birleşmeleri, potansiyel olarak, Avrupa devlet sisteminde çok köklü bir değişimi beraberinde getirerek özellikle Orta Avrupa'da güç dengesini değiştirecekti.

G.H.CLARK
COFFEE & CHOP HOUSE
EASTERN
STAR

KISIM V

KİTLE SİYASETİ ÇAĞI

1850'de Büyük Britanya, Fransa ve Rusya, Avrupa'nın üç büyük gücüydü. Ama 1860'lı yıllarda ve 1870'lerin başında İtalya'da ve Almanya'da gerçekleştirilen birleşme, Orta Avrupa'da güç dengesini değiştirdi ve milletlerarası dinamiklerde çarpıcı değişimlere neden oldu. Ayrıca, millî bilincin yükseldiği bir ortamda, özellikle Habsburg İmparatorluğu bünyesindeki etnik azınlıklar haklarının artırılmasını isteyerek Avrupa'da daha başka çatışmalara sahneyi hazırladılar.

19. yüzyılın son otuz yılında Avrupa'nın büyük bölümü dikkate değer bir ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel değişim dönemine girdi. İkinci Sanayi Devrimi sırasında kaydedilen bilimsel ve teknolojik ilerlemeler, hızlı ekonomik büyümenin yaşandığı bir dönemi başlattı. Çelik ve elektrik, imalatı dönüşüme uğrattı. Kentler hızla büyüdü, geniş bulvarlar boyunca dizilen çok bölümlü mağazalar, kafeler ve gazete kulübeleri açıldı. Seyirlik sporların ve ışıl ışıl gösterişli kabarelerin ortaya çıkışı, *fin-de-siècle* (19. yüzyıl sonu) dönemini simgeliyordu. Bununla birlikte, bazı avangart isyankâr yazarlar ve ressamlar, Batı uygarlığının aşırı hızlı gitmesinden ve kontrolden çıkmış görünmesinden kaygı duyuyorlardı.

Kıta Avrupa'sında siyasal partiler gelişti ve bu da kitlesel siyaset çağının ortaya çıkmasına yardım etti. Yaşam kalitesindeki genel iyileşmeye rağmen emekçi yoksulların yaşadıkları zor koşullar, sosyalist partilerin kurulmasını teşvik etti. Sosyalistler birçok Avrupa parlamentosuna seçildiler. Sendikalar taleplerde bulundular ve grevler yaptılar. Britanya'da 20. yüzyılın başında kurulan İşçi Partisi, toplumsal reform isteyen işçilerin desteğini aldı. Rusya'da, çarlık otokrasisini eleştiren liberaller daha bir cüretli oldular. Rusya'nın Japonya karşısında aldığı

utanç verici yenilgi, 1905 Rus Devrimi'ne yol açtı. Bu, kısa ömürlü siyasal reformları sorunlu kıldı ve reformcuları olduğu kadar devrimcileri de yüreklendirdi.

Yarım yüzyıldan uzun bir süreyle, liberaller, oy verme hakkını mülk sahibi olmaya dayandırarak orta sınıfın çıkarlarını savunmuşlardı. Bunu, anayasal yönetim bağlamında yapmış ve yasama meclislerinin hakları için mücadele etmişlerdi. Genellikle başarısızlığa uğrayan 1848 Devrimlerinden sonraki otuz yılda, liberalizm, Büyük Britanya'ya, Fransa'ya, Avusturya'ya, İtalya'ya, Yunanistan'a ve İsveç'e egemen oldu. 1867'de erkeklerin oy hakkının büyük ölçüde genişletmiş olan Britanya Parlamentosu, 1872'de gizli oy yöntemini onayladı ve 1884 yılında, geriye kalan erişkin erkeklerin neredeyse tamamına oy hakkı tanıdı. Fransa 1870'lerin başında cumhuriyet oldu ve daha sonra Almanya'da, Belçika'da, İspanya'da, Avusturya'da ve İtalya'da tüm erkeklere oy hakkı verildi. Oy hakkını genişletme yönünde liberallerin kararlılığı olmasaydı, Batı Avrupa'nın çoğunda tüm erkeklere oy hakkı verilmesi ve ardından birçok devlette siyasal demokrasi kurulması söz konusu olmazdı. Liberal demokrasi, 19. yüzyılın ikincisi yarısından başlayarak günümüze kadar Avrupa siyasetinin başat biçimi oldu.

Bununla birlikte, yüzyılın son döneminde liberalizm, soldan ve sağdan saldırılara uğrayarak savunmaya geçti. Milliyetçilik, devletlerin içindeki ve aralarındaki genişleyen siyasal yaşam çizgilerinin gitgide daha büyük bir parçası haline geldi. Fransız Devrimi sırasında ve Napoleon devrinde milliyetçilik, siyasal solla özdeşleştirilen bir ideoloji olmuştu. Liberallerin inancına göre, serbestiyetçi (*laissez-faire*) ekonomi politikası ve parlamenter yönetim, oy hakkının genişletilmesiyle (ama mutlaka tüm erkeklere oy hakkıyla sınırlı olmaksızın) birleştirilince, millî devletlerin kurulması için sağlam bir temel kurardı. 19. yüzyılın hiç değilse ilk yarısı boyunca liberalizm ve milliyetçilik sıkıca iç içe örülmüş durumdaydı; Britanya'da, Fransa'da ve İtalya'da olduğu gibi, liberaller ve milliyetçiler çoğunlukla aynı kişilerdi.

Yüzyılın sonuna gelindiğinde birçok milliyetçi, kendi halkının başka her halktan üstün olduğu kanısına vararak, milletin, halk egemenliği iddialarından ya da insan eşitliği inancından öncelikli olduğu düşüncesinin borazanlığını yapıyordu. Milliyetçilik, en başta sağcı partilerin savundukları bir ideoloji olup çıktı. Pespaye gazeteler, meraklı okurlar için milleti yüceltiyorlardı. Mensup oldukları milletin gücünü artırmaya kendini adamış milliyetçilerin kasım kasım kasılan özgüvenini tanımlamak için "Jingoizm" sözü kullanılır oldu. Aynı zamanda da dalga dalga gelen grevler ve gösteriler, Norveç ve İsveç'ten Avusturya'ya ve İspanya'ya kadar muhafazakârları ürküttü. Enternasyonalizmi savunan sosyalizmin yarattığı korku, toplumsal seçkinleri ve orta sınıftan bazılarını milliyetçi sağa itti. Yahudi karşıtlığı (anti-semitizm) saldırgan milliyetçilikten beslendi.

Milliyetçilik, bir millete mensup insanların diğerlerinden üstün oldukları ve bu nedenle de imparatorluğun genişlemesi yoluyla "aşağı" halkları tahakküm altına alma haklarının bulunduğu faraziyesi üzerine kurulmuş olan emperyalizmle kolayca karışıp kaynaştı. Büyük güçlerin "yeni emperyalizm"i 1880'lerde başladı. Bu güçler, 1914'e gelindiğinde yeryüzünün dörtte üçünü paylaşmış bulunuyorlardı. Emperyalizm, milletlerarası çekişmelerin keskinleşmesine yardımcı oldu. Karmakarışık ittifaklar, Avrupalı güçlerin tepeden tırnağa silahlanmış iki kampa bölünmesine yol açtı; böylece Britanya'ya, Fransa'ya ve Rusya'ya karşı Almanya'yı ve Avusturya-Macaristan'ı bir araya getirdi. Balkanlar'da milliyetçiliğin güçlenmesi, her birinin arkasında çok sıkı müttefiklerin bulunduğu Rusya ile Avusturya-Macaristan arasındaki çekişmeyi şiddetlendirdi.

BÖLÜM 17

MİLLÎ BİRLEŞME DÖNEMİ

19. yüzyılın ilk yarısı boyunca, Alman ve İtalyan milliyetçilerden oluşan küçük gruplar kendi halklarının siyasal birleşmesi için propaganda yaptılar. Çoğunlukla liberaller ve milliyetçiler, aynı erekleri paylaşan aynı kişilerdiler. Alman devletlerinde Frankfurt Parlamentosu üyesi avukatlar ile profesörler ve Kuzey İtalya'daki Avusturya tahakkümüne karşı çıkan İtalyan liberaller ile milliyetçiler başta olmak üzere, 1848'de devrimcilerin birçoğu millî birleşme talebini dile getirmişti. Ama 1848 Devrimlerinin akıbeti bir yana, Almanya'yı ve İtalya'yı birleştiren olgu, Fransa'ya cumhuriyet getirmiş, Prusya'da ve Avusturya'da anayasal değişiklikleri zorunlu kılmış ve Kuzey İtalya'da Avusturya kontrolüne karşı ayaklanmaların fitilini ateşlemiş devrimlerin tipik özelliği olan halk hareketleri değildi.

İtalya'nın birleşmesi gerek Giuseppe Mazzini'nin Ütopyacı milliyetçiliği gerekse Giuseppe Garibaldi'nin ve takipçilerinin güneye yaptıkları çılgınca saldırılar nedeniyle gerçekleşmekten çok, büyük ölçüde, yarımadanın en güçlü ve en liberal devleti olan Piyemonte-Sardinya'nın genişlemesi sonucunda gerçekleşti. İtalya, Piyemonte-Sardinya monarşisinin yani Savoya hanedanının liberal himayesi altında siyasal olarak birleşti.

Almanya'nın durumu çok farklıydı. Almanya'nın birleşmesi hem diplomasi hem de savaş manevralarının kurnazca yürütülmesiyle, otokratik Prusya kralı I. Wilhelm ve Şansölye Otto von Bismarck tarafından gerçekleştirildi. Sıklıkla söylendiği üzere, "Ülkelerin çoğunun bir ordusu vardır [ama] Prusya, ülkesi olan bir ordudur." Tıpkı onu "kan ve çelik" ile var eden Prusya gibi nobran ve gerici olan Alman İmparatorluğu Avrupa'daki liberalizm akıntılarına karşı kürek çekti.

Hiç kuşkusuz 1860'larda İtalya'nın ve 1871'de Almanya'nın doğuşu, modern Avrupa'nın tarihini değiştirdi. Almanya bir büyük güç olarak, İtalya ise müstakbel bir büyük güç olarak ortaya çıktı. Avusturya-Macaristan monarşisi ise bünyesindeki etnik azınlıkların giderek güçlenen ve ülkenin hem iç hem de milletlerarası siyasetinde her zaman bir istikrarsızlık faktörü olan bağımsızlık talepleriyle yüz yüze geldi. Habsburg monarşisi, bazı bakımlardan, milliyetçilik çağında hiç yeri olmayan, zamansız bir oluşum gibi görünüyordu.

İtalya'nın Siyasal Birleşmesi

Avusturyalı devlet adamı Klemens von Metternich bir keresinde gayriciddi bir dille, İtalya'nın "sırf coğrafi bir ifade" olduğunu söylemişti. Roma İmparatorluğu'nun son bulmasından beri İtalya, siyasal birlikten yoksun kalmıştı, farklı bölgelerden ve halklardan çıkan çekişmeli seslerin bir kakofonisi olmuştu.

Ekonomik kalkınmışlıktaki belirgin farklılıklar, siyasal parçalanmışlığı pekiştirdi. Kuzey İtalya her zaman güneyden epeyce daha zengin olagelmişti. Habsburg monarşisi de İtalya'nın birleşmesinin önüne korkunç bir engel olarak dikildi; çünkü Kuzey-Orta İtalya'daki Venedik ile Lombardiya'yı elinde tutuyordu ve Parma'ya, Toskana'ya ve Modena'ya hâkimdi (son iki devletin hükümdarları, Avusturya kraliyet ailesine mensuptular). Roma çevresindeki Papalık Devleti üzerinde papanın etkisi ve dünyevi kontrolü de İtalya'nın birleşmesine engel oluşturdu. Üstelik İtalya, merkezî idare geleneğinden yoksundu. Hamiliğe soyunan kudretli yerel seçkinler Güney İtalya'nın ve Sicilya'nın büyük bölümünde gayriresmî paralel yönetimler oluşturdular. Son olarak, birleşmenin önündeki bu yapısal engellerin yanı sıra, birleşik bir İtalya'nın (anayasal tipte olsun ya da olmasın) monarşiyle mi, cumhuriyetle mi, hatta papa tarafından mı yönetileceği konusunda seçkinler ile milliyetçiler bir anlaşmaya varmış değillerdi.

İtalya'nın birleşmesi aleyhine işleyen birçok güç bulunmasına rağmen, bazı faktörler İtalya'nın nihai Risorgimento'sunu ("Diriliş"ini) destekledi. Liberal aristokrasi ve üst orta sınıflar arasında, özellikle de kuzeyli avukatlar ve öğretim görevlileri arasında milliyetçi duygular gelişti. Milliyetçi broşürler ve gazeteler, 1848 Devrimleri'nin yenilgilerinin anıları ve 15. yüzyıl sonundan beri İtalya'nın kimi topraklarını elinde tutan dış güçlerin en sonuncusu olan Avusturya'ya karşı ortak nefret, bu duyguları körükledi. İtalyan milliyetçilerin çoğu, papadan ve Katolik Kilisesi'nden bağımsız bir Risorgimento hayal ediyordu.

İtalya'da Birleşmenin Liderliği

İtalya'nın birleşmesi için olası iki liderlik kaynağı var gibi görünüyordu. İlk olarak, Savoya hanedanından Piyemonte-Sardinya (Sardinya Krallığı) kralı II. Vittorio Emanuele (saltanatı 1849-1878), yarımada üzerindeki denetimini gitgide genişleterek İtalya'yı birleştirmek istedi. Piyemonte-Sardinya, İtalya'nın açık ara en varlıklı bölgesiydi; sanayi üretiminin, verimli su gücü kaynaklarının ve erişilebilir pazarların önemli ölçüde burada yoğunlaşmış olmasıyla övünüyordu. Fransız Devrimi ve Napoleon dönemlerinden kalma nispeten etkili bir bürokrasi devralmıştı.

Oldukça eğitimsiz ve kaba saba bir adam olan Kral II. Vittorio Emanuele, atları ve avlanmayı başka her şeyden çok seviyordu; ama saray muhafızlarından birinin kızı olan on altı yaşındaki metresi belki bir istisna sayılabilirdi. Vittorio

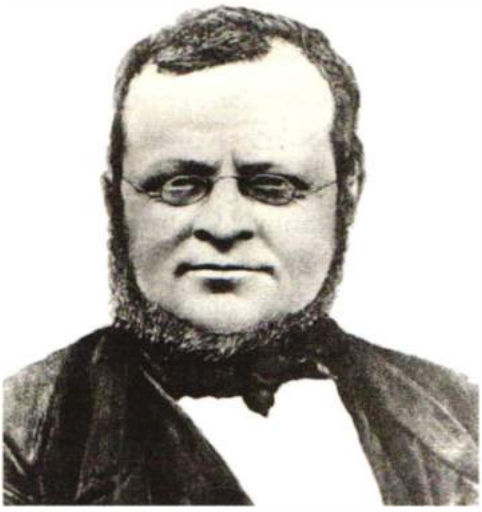

(*Solda*) Piyemonte-Sardinya kralı II. Vittorio Emanuele. (*Sağda*) Kont Camillo di Cavour.

Emanuele, en azından, 1852'de Kont Camillo di Cavour'u (1810-1861) başbakanlığa atayacak kadar aklıselim sahibiydi.

Piyemonteli soylu bir ailenin çocuğu olarak Napoleon'un işgali sırasında doğan Cavour, şımartılmış bir çocuktu; büyüyünce dik kafalı, biraz tembel ve huysuz bir adam oldu. Ailenin marki unvanı ağabeyine miras kaldı ve Cavour askerî akademiye girdi; matematikte ve mühendislikte başarı gösterdi. Ordudayken, siyasal radikalizme tutkuyla bağlandı. Fransa'da 1830 Temmuz Devrimi'nin haberini alınca, Cavour, elindeki kâğıt bıçağını sallayarak ve "Yaşasın Cumhuriyet! Kahrolsun tüm tiranlar!" diye bağırarak Cenova'daki kışlasının içinde koşmuştu. Cavour'un siyasal radikalizminin ona orduda terfi kazandırması olası değildi. Gözlerinin iyi görmediği ve sağlığının bozuk olduğu gerekçesiyle askerî mühendislik görevinden istifa etti; ikinci gerekçesi, en azından kısmen, yaşamı boyunca bırakmadığı aşırı yeme ve içme alışkanlığından kaynaklanıyordu.

Cavour bol bol iktisat ve siyaset kitapları okudu, Fransa'ya ve İngiltere'ye seyahat etti; zenginlikleriyle ve etkili yönetimleriyle iki ülke de onda derin izler bıraktı. İtalyancaya hâkimiyetini geliştirmesine rağmen, Cavour'un birinci dili her zaman Fransızca olarak kaldı. Sıralı ürün ekimi, arazi drenajı ve makineli çiftçilik yöntemlerinden yararlanarak, mülklerinden oldukça büyük para kazandı. Bankacılık ve iş alanındaki zaferler bunu izledi ama hiçbirisi huysuz Cavour'a mutluluk getirmedi. Yirmili yaşlarının başında, güncesine, hayatının "amaçsız, umutsuz, arzusuz" olduğuna inandığı için intihar etmeyi düşündüğünü yazmıştı. Yine de iddialı bir amaç buldu: İtalya Yarımadası'nın birleştirilmesi.

Cavour, aristokratik liberalizmi savunmaya başladı. Piyemonte-Sardinya'nın anayasal monarşisini aşamalı şekilde genişleterek siyasal birleşmeyi gerçekleştirmeye karar verdi. Vizyon ve cesaret sahibi bir idealist olan Cavour, merha-

metsizlik ve vicdansızca hilekârlık becerisine de sahipti; İtalya'nın birleşmesini sağlamak için tüm bunlar gerekli olacaktı. Cavour, bütün olası faktörleri ve sonuçları grafik üzerinde haritalayarak, siyasal problemleri grafiklere indirgemeyi sevmesiyle böbürleniyordu.

Yeni anayasal yönetimle 1849'da Piyemonte Parlamentosu'na seçilen, ertesi yıl ticaret ve tarım bakanlığına atanan, 1852'de de başbakanlığa getirilen Cavour, siyasal merkeze dayanan, soylu ve ruhban sağ ile cumhuriyetçi sol arasında duran gevşek koalisyonlar şeklindeki bir dizi liberal hükümetin ilkini kurdu.

Cavour'un politikaları, Piyemonte ekonomisinin canlanmasına yardımcı oldu. Cavour, iş adamlarına kredi kolaylıkları getirdi, gümrükleri indirerek yabancı sermaye girişini teşvik etti, demiryolları inşa ettirdi ve orduyu güçlendirdi. Piyemonte'nin liberal laik değerlerini yansıtan Cavour, din adamlarını da başka herkes gibi aynı medeni yasalara tabi kıldı ve Kilise mülklerini vergilendirdi. Bununla birlikte, Fransa'da Orleanist monarşinin ve Britanya'da erken Victoria döneminin liberalizmi gibi Cavour'un liberalizmi de cumhuriyetçilikten epeyce uzak durdu.

Daha yaygın olan ikinci bir milliyetçi gelenek, "halkların baharı"nın yani 1848 Devrimleri'nin yıkılan hayallerine rağmen ayakta kaldı. Giuseppe Mazzini, o geleneğin sözcüsü olmayı sürdürdü. Cenova'da doğan Mazzini, daha çocukken, 1820-1821'deki başarısız bir devrimci ayaklanmadan sonra sürgüne gönderilen Piyemonteli yurtseverleri seyretmişti. Mazzini sıklıkla siyah giyerdi (çoğu kez sarı renkli kanaryalarıyla birlikte dolaşırdı), İtalya'nın birleşmesi gerçekleşinceye kadar yas tutmaya ant içmişti. Mazzini, kumpas tarzı ayaklanmaların başarısızlığından ders çıkararak, daha geniş bir destek tabanına sahip olan ve toplumsal reformlar yapacak bir cumhuriyet kurmayı amaçlayan milliyetçi bir hareket kurdu. Mazzini, monarşizmin ve aristokratik ayrıcalıkların kararlı bir düşmanı olmakla birlikte, klasik liberalizmin ahlaki değerlerden yoksun olduğuna inanıyordu ve aşırı maddeci olduğu için sosyalizmi reddediyordu. İtalya halkının potansiyelini ortaya çıkaracak ve demokrasiyi hak etmelerini sağlayacak ortak bir inanç ve amaç oluşturarak İtalya halkını eğitip yükseltecek bir ahlaki güç olarak birleşmeyi kucaklıyordu.

Mazzini'nin kanısına göre, İtalya'nın birleşmesi halkın kendi eseri olmalıydı ve sırf Piyemonte-Sardinya Krallığı'nın genişlemesi yoluyla gerçekleşmemeliydi. Carbonari'nin kumpas geleneğinden yararlanan Mazzini'nin gizli cemiyeti, yani "Genç İtalya", İtalyan devletlerinden başlayarak Avrupalı kitleleri milliyetçilik ve demokrasi için ayağa kaldırıp seferber etmeyi umuyordu. Nitekim Mazzini, milletlerin kardeşliğine dayalı "Genç Avrupa"nın en sonunda kurulacağı umuduyla, Macarlar, Lehler ve Slavlar dâhil Avrupa'daki diğer milliyetçi gruplara destek verdi.

Mazzini, Roma Cumhuriyeti'ni ilan etmeye yönelik 1849'daki talihsiz girişim de dâhil, 1848 Devrimi'ni izleyen başarısızlıklardan ve baskılardan yılmadı. Ama bu hezimetler Mazzini'nin hareketini orta sınıfların gözünden düşürdü. Dört yıl sonra Cavour, Mazzini'nin Lombardiya'da bir isyan çıkarmayı tasarladığı konusunda Avusturyalıları bilgilendirdi. Kral II. Vittorio Emanuele, Avusturya imparatoru Franz Joseph'i isyancıları ezme başarısından dolayı tebrik etti. Ama Mazzini'nin etkili propagandası, Avrupa diplomatik çevrelerinde İtalya sorununu canlı tutarken, Kuzey İtalya devletlerinden bazılarında avukatların ve liberal toprak sahiplerinin ilgisini çekti.

İtalya'nın Birleşmesini İlerletmeye Yönelik İttifaklar ve Savaşlar

Kuzey ve Orta İtalya'nın çoğunda Avusturya hâkimiyeti sürdükçe İtalya'nın birleşmesi mümkün olamazdı. İlk önce Piyemonte-Sardinya içinde reformlara yoğunlaşan Cavour, bir sonraki adım olarak Büyük Britanya'nın ve Fransa'nın desteğini sağlayacağını umduğu bir dizi diplomatik hamle başlattı. Özgül olarak, İtalya'nın birleşmesi davasını ileriye taşıyacak şekilde, Avusturya'ya karşı Fransa'yla bir ittifak oluşturmak istiyordu. Avusturya kendi kendine Lombardiya'dan çekilecek gibi görünmüyordu ve Piyemonte-Sardinya da tek başına Habsburg ordusunu yenemeyecek kadar zayıftı. Cavour, Büyük Britanya'nın yanı sıra Fransa'yla da ticari anlaşmalar yaptı ve bu iki devleti Piyemonte-Sardinya'nın siyasal ve ekonomik liberalizmiyle etkilemeye çalıştı.

Mart 1854'te Fransa ve Büyük Britanya, Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Rusya'ya karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında yer aldılar. Kurnaz Cavour, savaşın Piyemonte-Sardinya'nın çıkarlarına ve İtalya'nın birleşmesi davasına hizmet etmesini sağlamaya çalıştı. Cavour, bu savaş sona erince Doğu Avrupa'da yeni sınırlar belirlenirken söz sahibi olma karşılığında Piyemonte-Sardinya'nın Rusya'ya karşı koalisyona katılmak istediğini Fransa ve Britanya hükümetlerine bildirdi. Britanya'nın savaş için daha çok askere ihtiyaç duyduğunu bilen Cavour, Ocak 1855'te Kırım'a 15.000 asker gönderdi. Öte yandan Mazzini, birleşik bir cumhuriyetçi İtalya hedefiyle alakasız gördüğü bu müdahaleye şiddetle karşı çıktı. Piyemonte-Sardinya, 1856'da Kırım Savaşı'nı son erdiren Paris Barış Antlaşması'nı imzaladı; Cavour, diplomatik dikkatleri İtalya'nın durumuna odaklamak için bunu fırsat bildi.

Cavour şimdi de İtalya'nın birleştirilmesi yönündeki çabalara destek sağlamak üzere, emperyal Fransa'yla ittifak kurmaya can atıyordu. İtalyan milliyetçisi bir cumhuriyetçinin 1858'de kendisine karşı düzenlediği başarısız suikast girişimine rağmen, Fransız imparatoru III. Napoleon, ülkesinin İtalya'daki nüfuzunu artırmaya çok istekliydi ve Piyemonte-Sardinya'ya ait Savoya ile Nice'i ilhak etmeyi umuyordu. Vittorio Emanuele'nin on beş yaşındaki kızı ile kendisinin genç kuzeni Prens Napoleon Bonaparte'ı evlendirmeyi teklif etti. Avusturyalılar için

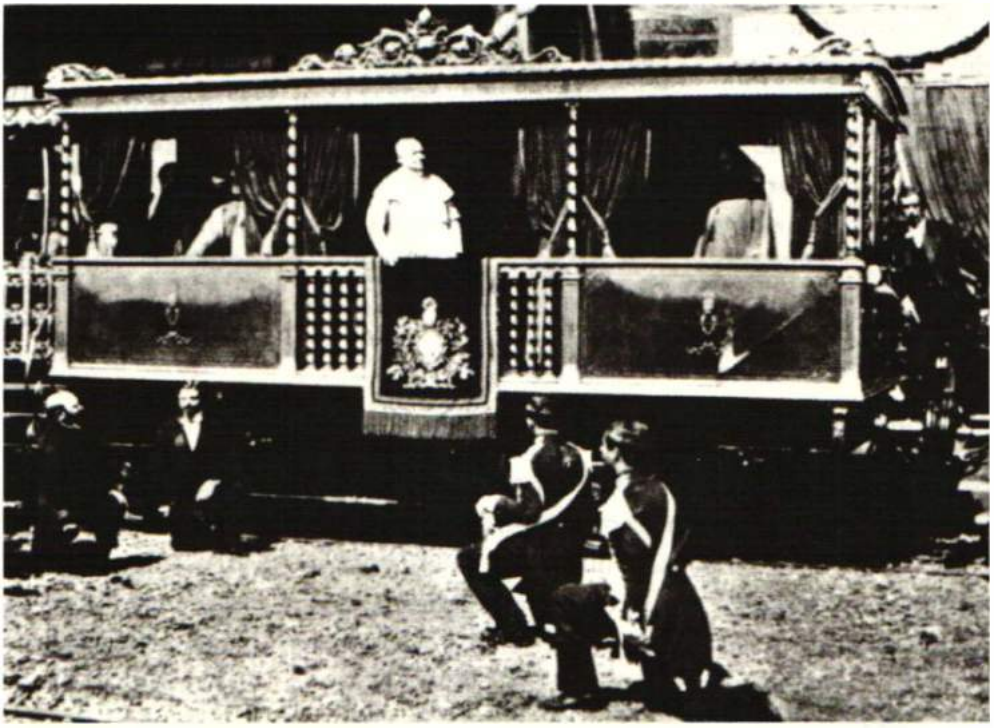

Papa XI. Pius, papalığın geçici bağımsızlığını koruyan III. Napoleon'un kendisine vermiş olduğu özel trende.

sevindirici olmayan (genç gelin için de illa sevindirici olması gerekmeyen) böyle bir ittifak, Fransa ile Piyemonte-Sardinya arasındaki ilişkilerin pekişmesine katkıda bulunurdu.

Cavour, Avusturya'ya karşı Fransa'yla bir anlaşma taslağı hazırladı ve bu taslak, Doğu Fransa'da bir kaplıca merkezi olan Plombières'de Temmuz 1858'de imzalandı. Böylece III. Napoleon, Avusturya'ya karşı bir savaşta Piyemonte-Sardinya'yı desteklemeyi kabul etti. Piyemonte-Sardinya ve Fransa, Plombières Sözleşmesi'ni Ocak 1859'da bir antlaşma olarak resmileştirdiler. Ondan sonra hükümran hanedanlar, gençlerin evliliğiyle birleşmiş oldular (prenses, "bana gerçekten iğrenç gelmezse" diyerek, genç Fransız ile evlenmeyi kabul etmişti). Avusturya'nın Balkanlar'daki rakibi Rusya, Fransa'nın 1856'da Rusya'yı Karadeniz'de filo bulundurma hakkından yoksun bırakmış olan Paris Barış Antlaşması'nı gözden geçirme olasılığını kabul etmesi karşılığında bu oyuna katılmaya razıydı. Buna karşılık Rusya, eğer İtalya'da olaylar 1815 Viyana Kongresi'nde varılan uzlaşmaları değiştirecek yönde gelişirse bunu görmezden gelecekti.

Avusturya, imparatorluk ordusu için Venedik'ten ve Lombardiya'dan asker alacağını duyurarak, savaş için gerekçe sağladı. Buna karşılık Piyemonte-Sardinya, Avusturya ordusuna yazılmamak için kaçanları kabul edeceğini bildirdi ve

Harita 17.1. İtalya'nın Birleşmesi, 1859-1870. Piyemonte-Sardinya'nın birleştirdiği İtalya, 1859, 1860, 1862 ve 1866 yıllarında kazanılan toprakları kapsıyordu.

mart ayında birliklerini seferber etti. Ama Britanya Hükümeti barışçı bir çözüm için öyle etkili lobi çalışması yaptı ki, Cavour, "barış komplosu" dediği bu durumu kınadı ve istifa tehdidinde bulundu. Tereddütte kalan III. Napoleon, Piyemonte-Sardinya'dan birliklerini seferberlikten çekmesini istedi. Avusturya, diğer Alman devletlerinin de kendisini destekleyeceğini umarak Piyemonte-Sardinya'ya 23 Nisan 1859'da ültimatom vermekle, Cavour'u zor durumdan kurtardı. Avusturya artık saldırgan olarak göründüğü için, Prusya ve diğer Alman devletleri onun yardımına koşma zorunluluğu hissetmediler. Piyemonte-Sardinya'nın ültimatomu reddetmesinden sonra Avusturya askerleri Piyemonte'yi istila ettiler ve bu da Fransa'yı savaşa soktu. III. Napoleon'un kendisi 100.000 askerin başına geçerek Kuzey İtalya'ya girdi; askerlerin birçoğu trenle gittiler ve böylece bir demiryolu ilk kez savaşta önemli bir rol oynadı.

Fransız ve Piyemonte kuvvetleri Haziran 1859'da Habsburg ordusunu Magenta'da ve sonra da Solferino'da yenilgiye uğratarak, Avusturyalıları Lombardiya'dan çıkardılar (*bkz.* Harita 17.1). Ama Fransızlar, Avusturya'nın ezici bir yenilgi almasının Prusya'yı ve diğer Alman devletlerini Fransa'ya karşı savaşa çekebileceğinden korktular, çünkü Fransız ordularının çoğu hâlâ Kuzey İtalya'daydı. Ayrıca, Cavour, Avusturyalılara karşı Toskana'da, Bologna'da, Modena'da ve Parma'da birçok milliyetçi ayaklanmanın fitilini ateşlemişti; bu dükalıkların hükümdarları da buraları Piyemonte'nin denetimine bırakarak kaçmışlardı. Papalık Devleti'nde çıkan başka isyanlar başarısızlığa uğradı; papanın İsviçreli paralı askerleri Perugia'yı yeniden ele geçirerek şehri yağmaladılar ve silahsız sivillere ateş açtılar. Fransa imparatoru farkına vardı ki, eğer Piyemonte-Sardinya *haddinden çok* başarılı olursa, Vittorio Emanuele'nin genişleyen krallığı minnettar ve uysal bir komşu olmak yerine, bir rakip hâline gelebilirdi. III. Napoleon, Cavour'a danışmadan, Avusturya imparatoru Franz Joseph'le temmuz ayında Villafranca'da ateşkes anlaşmasına vardı.

Cavour ve Vittorio Emanuele, Fransa'nın kendilerine ihanet ettiğine artık inanıyorlardı. Avusturya, Lombardiya'yı Piyemonte-Sardinya'ya kaptırdı ama Venedik'i elinde tuttu. 24 Mart 1860'ta imzalanan Torino Antlaşması'na göre III. Napoleon, Piyemonte-Sardinya'nın Lombardiya'ya ek olarak Toskana'yı, Modena'yı, Parma'yı ve Bologna'yı ilhak etmesini kabul etti. Karşılık olarak da Piyemonte-Sardinya, Savoya'dan ve Nice'den vazgeçti: Buraları bir plebisitten sonra Fransa'ya geçti. Venedik hariç, Kuzey ve Orta İtalya'nın neredeyse tümü artık Piyemonte-Sardinya'nın anayasal monarşisi altında birleşmişti.

Garibaldi ve Güney İtalya'nın Kurtuluşu

Renkli cumhuriyetçi devrimci Giuseppe Garibaldi (1807-1882) bir anda sahneye fırladı. Nice'te doğan (ve Cavour gibi Fransızca konuşan) karizmatik ve yürekli Garibaldi, Mazzini'nin Genç İtalya hareketine 1833'te katılmıştı. Güney Amerika'da on iki yıl sürgün hayatı yaşadıktan sonra, 1848'de Lombardiya'da Avusturyalılara karşı ve 1849'da Roma'da Fransızlara karşı dövüştü. 1859'daki savaşta, Avusturya'yla dövüşmek için bir fırsat daha buldu. İtalya'nın birleşmesi için olacağını düşündüğü savaşın Villafranca Ateşkes Antlaşması'yla yarıda kalmasına öfkelenen Garibaldi, Avusturyalıları Venedik'ten ve Fransızları Roma'dan sürüp çıkarmak umuduyla, gönüllülerden oluşan bir ordu topladı. Ama iyi hazırlık yapılmadan Roma'ya düzenlenen bir saldırı hezimetle sonuçlandı.

İki Sicilya (Napoli ve Sicilya ya da Sicilyateyn) Krallığı'nın Bourbon hükümdarı II. François'ya karşı Nisan 1860'ta değirmen vergisini ve yüksek ekmek fiyatını protesto etmek için bir ayaklanma başlatıldı. Cavour'un gizlice teşvik ettiği (Cavour, Piyemonte-Sardinya ordusunu papayı kurtarmak için daha sonra Roma'ya göndermeyi tasarlıyordu) ve Mazzini'nin açıktan çağrı yaptığı Garibaldi, 1.000 "Kızıl Gömlekli"den oluşan bir orduyla Sicilya'ya ayak bastı. Sicilyalılar

onu kurtarıcı olarak sevinçle karşıladılar. Garibaldi'nin adamları, daha büyük Napoli ordusunu yenilgiye uğratarak 27 Mayıs 1860'ta Palermo'yu aldılar. Bu başarı, Garibaldi'nin milliyetçilerden ve serüvencilerden oluşan derme çatma ordusunu büyüttü.

Giuseppe Garibaldi.

Ondan sonra Garibaldi, Piyemonte-Sardinya kralı II. Vittorio Emanuele adına Sicilya'da diktatörlük yetkisini üstlendiğini ilan etti. Garibaldi'nin ordusu ağustosta İtalya Yarımadası'na döndü. Bir halk ayaklanmasının yardımıyla, Kızıl Gömlekliler eylül ayında İtalya'nın en büyük kenti Napoli'yi aldılar. Garibaldi'nin zaferleri bu noktada Piyemonte-Sardinya'yı güç bir duruma soktu. Garibaldi eğer Roma üzerine yürüseydi, papaya yönelik tehditten dolayı Fransa savaş ilan edebilirdi. Garibaldi şayet Venedik'e karşı harekete geçseydi, ki bu kaçınılmaz görünüyordu, Avusturya'nın yeniden ve belki bu kez Prusya'nın da desteğiyle savaşa gireceği neredeyse kesindi. Garibaldi birliklerinin Napoli'yi aldığı aynı gün, Cavour, Piyemonte birliklerini Papalık Devleti'ne gönderdi. Bu seferin görünürdeki amacı Garibaldi'yle birleşmekti ama gerçek niyeti, bu serüvencinin dramatik bağımsız harekâtlarını durdurmaktı. Piyemonte birlikleri ile Garibaldi'nin ordusunun birleşik kuvvetleri hem papalığın direnişine hem de Napoli'nin Bourbon kraliyet ailesinin direnişine son verdiler.

Birleşik İtalya

Ekim ayında Napoli'de, Sicilya'da ve Papalık Devleti'nde yapılan plebisitler, genişleyen İtalyan devleti Piyemonte-Sardinya'ya katılmaya ezici çoğunlukla destek verildiğini gösterdi. Bu devletlerin ilhakı III. Napoleon'u öfkelendirdi, çünkü Cavour, milletlerarası bir konferansın meselenin çözümüne hakemlik edeceği konusunda ona söz vermişti. Artık yalnızca –hâlâ Avusturya'ya ait olan– Venedik ve Roma ile elindeki bölge –papanın giderek küçülen krallığı– yeni İtalya'yla birleşmemiş durumdaydı.

Piyemonte-Sardinya kralı II. Vittorio Emanuele, Kasım 1860'ta Garibaldi'yle birlikte zafer kutlamaları eşliğinde Napoli'ye girdi. Mart 1861'de İtalya kralı II. Vittorio Emanuele unvanını aldı. Cüretkâr maceralarıyla bu olayları mümkün kılmış olan Garibaldi, köşesine çekilerek yarı sürgün hayatı yaşadı. Cavour, et-

kili karar verme yeteneğinden ve siyasal ferasetinden İtalya'yı yoksun bırakarak 6 Haziran 1861'de elli bir yaşında öldü. Bakış açısına bağlı olarak, İtalya'nın ya Risorgimento'nun büyük kahramanını ya da entrikacı bir Makyavelciyi –belki her ikisini birden– yitirmiş olduğu söylenebilirdi.

İki çatışma daha yaşanarak İtalya'nın siyasal birleşmesi tamamlandı. Avusturya, Alman devletlerinin liderliği için yarıştığı Prusya'yla 1866'da savaşa girdi. Prusya'yla ittifak yapan İtalyan birlikleri, Avusturya'ya ait olan Venedik'e girdiler. Prusya kuvvetleri Avusturyalıları temmuz ayında yenilgiye uğratınca (*bkz.* s. 724-25) Venedik, İtalya'nın bir parçası oldu.

Fransız birlikleri 1870'te Fransa-Prusya Savaşı'nın başında Roma'dan ayrılınca, İtalyan bulmacasındaki son parça da yerine oturmuş oldu. İtalyan birlikleri Roma'yı işgal ederek, burayı yeni İtalya devletinin başkenti yaptılar. İtalya Parlamentosu, 13 Mayıs 1871'de Papalık Garanti Yasası'nı çıkararak, papanın elindeki mülkleri, büyüklüğü San Pietro (Aziz Petrus) Bazilikası ve çevresindeki dinsel yapılardan pek de fazla olmayan Vatikan'a indirgedi.

Birleşmenin Sınırları

Sonraki yıllarda, İtalya'nın birleşmesinin sınırları gitgide daha gözle görülür oldu. İtalya devleti, memurlardan ve polisten oluşan teşkilatına rağmen, artık İtalyan denilen insanların birçoğuna, hatta belki çoğunluğuna alakasız görünüyordu. Halkın çoğu, ailelerine, kentlerine, bölgelerine ve Katolik Kilisesi'ne (özellikle Orta ve Güney İtalya'da) olduğu kadar, kudretli yerel liderlere, ailelere ya da gruplara da bağlılığını sürdürdü. Yarımada artık ortak yazı dili olarak İtalyancayı paylaşıyor olsa bile, 1871'de halkın neredeyse %70'i ve 1900'de %50'si okuryazar değildi. 1860'ta İtalya nüfusunun neredeyse %98'i gündelik yaşamda İtalyanca değil, farklı lehçeler konuşuyordu. Kuzeyden Sicilya'ya gönderilen öğretmenler İngiliz zannedildi. Bir Fransız yazarın aktardığına göre, 1860'ta Napoli'de insanların "Yaşasın İtalya!" diye bağırdıklarını, sonra da "İtalya"nın ne anlama geldiğini sorduklarını kulaklarıyla işitmişti.

Doğal olarak, İtalya Devleti'ne karşı direniş de ortaya çıktı. Güney İtalya'da, benzer şeref kurallarına sahip olan Napoli Camorra'sı ve Sicilya Mafia'sı gibi suç şebekeleri, otoritenin gerçek temelini oluşturuyorlardı. Sıklıkla tüyler ürpertici şiddetin eşlik ettiği aile kavgaları ve kan davaları önceden olduğu gibi sürüyordu. "İtalya" olgusu, vergiler yoluyla para gasp etmek veya Güney İtalyalıların oğullarını askere almak ya da meşru yerel nüfuz ve gidişat gibi görünen işleyişi zayıflatmak için Kuzey'in uydurduğu bir desise olarak değerlendiriliyordu. Dişiyle tırnağıyla geçimini sağlamaya uğraşan yoksul köylülere ve fakirleşmiş emekçilere göre, hiç değilse yoksullar için "adalet" olarak düşündükleri şeyi yerel ekâbirler sağlayabilirlerdi. Dahası, haydutlar geleneksel olarak yerel halktan yardım alıyorlardı; yerel halk, onları, Robin Hood olmasalar da devlete karşı di-

renen dostlar olarak görüyordu. Devlet, 1870'lerde haydut çetelerini etkisiz hâle getirmeyi başardı, ama bunu ancak tüm Risorgimento savaşlarında ölenlerden daha çok İtalyan'ın öldürüldüğü vahşi bir ezme harekâtıyla yaptı; bu ise devlete karşı kuşkucu bakışı ve güvensizliği güçlendirdi.

İtalya'nın Floransa'dan daha güneyine hiç gitmemiş olan Cavour'un liberal serbest ticaret politikaları, daha küçük ve daha verimsiz imalatçıları saf dışı bırakarak sanayinin Milano-Torino-Cenova üçgeninde daha da yoğunlaşmasına hizmet etti ve bu da Kuzey ile Güney arasındaki uçurumu genişletti. Güney, zayıf tarıma daha da bağımlı hâle geldi. Kuzeyliler, İtalya'nın birleşmesinde olduğu gibi İtalyan siyasetinde de ağır bastılar ve Güneyli insanlara madun sömürge halkı gibi muamele ettiler. Oy verme yeterliliğine sahip Güneylilerin sayısı, Kuzeylilerden çok daha azdı. En başta Amerika Birleşik Devletleri'ne ve Arjantin'e kitlesel göç, aşırı nüfus ve yoksulluk sorunlarına ancak kısmen çözüm olabildi.

Bu arada papalar da kendilerini imansız bir devletin Romalı tutsakları olarak betimliyorlardı. Kilise, kendisine Vatikan'ı tahsis eden ve İtalya içinde dinsel atamaları yapma yetkisi veren 1871 tarihli Papalık Garanti Yasası'nı tanımayı reddetmişti. Papalar yalnızca İtalya'nın varlığını tanımayı reddetmekle kalmadılar, inananların seçimle belirlenen görevler için aday olmalarını, hatta oy vermelerini de yasakladılar. İtalyan Katoliklerden bazıları papalığın böyle sert uyarılarını düpedüz göz ardı ederlerken, bazıları oy kullanmaktan sistematik olarak kaçındılar. Devlet, din adamlarının maaşlarını ödüyordu ama aynı zamanda da Kilise mallarına el koydu. Laik eğitim-öğretim reformlarıyla, teoloji eğitimi üniversitelerden kaldırıldı, erkek ve kadın rahibe manastırları kapatıldı, rahiplerin askere alınabilmelerine imkân sağladı, aleni dinsel tören alayları yasaklandı ve medeni nikah zorunlu kılındı. Kral II. Vittorio Emanuele'nin 1878'de ölümünden sonra bir Katolik gazetenin attığı başlık, Kilise hiyerarşisinin ve seçkin sivillerin İtalyan devleti karşısındaki tutumunu yansıtıyordu: "Kral öldü, papa iyi."

İtalyan Siyaseti

İtalya kralı, bir başbakan ve parlamento aracılığıyla hükmediyordu. Seçmenlik hakkı olanlar azdı: Vekiller Meclisi üyelerini seçmek için yalnızca 600.000 civarında erkek (nüfusun %2,5'i) oy kullanabiliyordu; 1882'de seçmenlik hakkı genişletildikten sonra, 2 milyon erkek (nüfusun yaklaşık %100'ü) oy kullanma hakkına kavuştu ve 1912'deki genişletmeyle de seçmen sayısı iki katına çıktı. Ayyuka çıkmış yolsuzlukların yanı sıra, hızla değişen koalisyonların –eleştirmenlerin *trasformismo*, yani siyasal muhalifleri müttefike "dönüştürme" diye nitelendirdikleri bir sürecin– serseme çevirdiği İtalyan hükümetleri, 1880'li yıllarda bir siyasal krizden diğerine savruldu. Kral I. Umberto (saltanatı 1878-1900), müdahale etmesinin artık mutlak zorunluluk hâline geldiği noktaya kadar bir kenarda

bekledi. İtalya'nın kralı tembeldi, kendisini siyasetin üstünde görüyordu ve öyle eğitimsizdi ki birisi onu seyrediyorsa imzasını atmaktan bile hoşlanmazdı.

Kibirli başbakan Francesco Crispi (1819-1901), ruhban karşıtı olan ve yüksek gümrük duvarları isteyen Kuzeyli sanayiciler ile yine korumacılıktan yana olan Güneyli toprak sahipleri arasında siyasal ittifaklar kurdu. Crispi, grevcilere ve göstericilere karşı orduyu kullandı, seçimlerde kendisine karşı muhalefet örgütlemeye cüret edenleri yıldırmak için polisten yararlandı. 1894'te bir milyona yakın seçmenin oy hakkını iptal ettirdi ve İtalyan Sosyalist Partisi'ni yasakladı. Crispi'nin uyguladığı otoriter yöntemler, alaycı bir ifadeyle "Crispi bir domuz, ama gerekli bir domuz" diyerek onun ne mal olduğunu kabul eden kralı bile öfkelendirdi.

Kral III. Vittorio Emanuele (saltanatı 1900-1946), başbakana kabine görevlerinin üzerinde yetki veren bir kararnameyi 1901'de imzaladı. Giovanni Giolitti (1842-1928), 1903'te başbakan olduktan sonra, İtalyan siyasal yaşamına nispeten istikrar getirdi. Giolitti, bir *trasformismo* üstadıydı, bir dizi derme çatma ama etkili koalisyonlar kurarak parti yaftalarını esasen anlamsız kıldı. Giolitti, görüşmeler, yaltaklanma, iş ve ihsan vaatleri, tehditler ve düpedüz rüşvet yoluyla, görevde kalmasına yeter sayıda vekilin sadakatini kazanmayı başardı. Başbakanın "Ne devrim ne de gericilik" şiarıyla yürüttüğü dengeleyici tavır, idari etkililiğin artırılmasını destekleyen ve başbakanın sosyalizm karşıtlığını beğenen esasen Kuzey ağırlıklı bir parti olan ruhban karşıtı Radikallerin oylarına bağımlıydı. Ama Giolitti, Güneyli Katolik ılımlılara da muhtaçtı, bu nedenle de kırsal yoksullar yararına yapılacak ve geniş malikâne arazilerini parçalayacak herhangi bir toprak reformuna karşıydı. Giolitti hükümeti aynı zamanda da Radikallerin ruhban karşıtı taleplerini geri çevirerek Kilise'yi yatıştırmak zorundaydı. (1904'te Kilise, cumhuriyet karşıtı tutumunu yumuşatarak, eğer Katoliklerin seçime katılmasıyla Sosyalist bir aday yenilgiye uğratılacaksa, Katoliklerin seçimlerde oy kullanmalarına izin verdi.) Giolitti, Güney İtalya'da eğitim-öğretimi din adamlarına havale eden yasaya da ön ayak oldu. Başbakan, Mafia'ya ve Camorra'ya ilişmedi, çünkü denetimleri altındaki her bölgede ya da şehirde ona oy kazandırabiliyorlardı; başbakan bir keresinde de binden fazla *mafiosi*'nin, oy vermeleri karşılığında hapisten salıverilmelerini emretti.

İtalyan Milliyetçiliğinin Yükselişi

Siyasal bölünmüşlüğün şekillendirdiği bir ülkede, saldırgan milliyetçilik, İtalyanları bir araya getirmenin yolu olarak görünüyordu. Crispi, diğer güçler toprak ele geçirirlerken İtalya'nın bir kenarda kalacağından korktuğu için, zorla sömürgeleştirme politikasından yana olmuştu (*bkz.* Bölüm 21). 1896'da Doğu Afrika'daki İtalyan kolonisi Eritre üzerinden Habeşistan'ı (bugünkü Etiyopya'yı) istila etme hazırlıkları yaptı; bunun için parlamentodaki muhalefeti devre dışı

bıraktı ve böyle bir hamlenin başarısız olacağı yolunda generallerce yapılan uyarılara kulak asmadı. Crispi'nin "barbarlar" dediği Habeşistanlı kabile mensupları İtalyan ordusunu Adowa'da hezimete uğratınca istifa etti. İtalyan milliyetçiler, ondan sonra, Avusturya'ya ait Tirol'deki Trento bölgesini ve Adriyatik kıyısındaki Trieste Limanı'nı "Kurtarılmamış İtalya" (*Italia Irredenta*) diyerek talep etmeye başladılar. Giolitti'nin başbakan olduğu 1911'de İtalya, Libya'da bir fetih savaşına girişti ve orada bir sömürge kurdu (*bkz.* Bölüm 22). Giolitti'nin toplumsal reformları işverenler ile başka birçok muhafazakârı ürküttü ve parlamento karşıtı sağın safları genişledi. Milliyetçi adaylar, Akdeniz'de başka saldırgan hamlelere daha girişilmesini istiyorlardı. Libya'daki savaş İtalyan birlikleri için oldukça iyi gitmesine rağmen, sağ kesim, seferin iyi yönetilmiyor görünmesine itiraz ediyordu, sol kesim ise bu istilayı hiç istemiyordu. Hem sol hem de sağ, Giolitti'nin liberal merkezinden gitgide uzaklaştı. Bu yüzden Libya Savaşı, Giolitti'nin siyasal sistemini doğrudan doğruya bozdu. Sosyalistler Libya Savaşı yüzünden bölündükleri ve geçici siyasal partnerlere "dönüştürülmek" istemedikleri için, Giolitti artık Katolik liderlere yönelmek zorundaydı. Liberallerin Kilise okullarına karşı ve boşanmanın yasallaştırılmasına yönelik olan kampanyaya son vermeleri koşuluyla, Katolikler, Giolitti'nin liberal adaylarını desteklemeye ikna oldular. Giolitti'nin Kilise'ye verdiği sözlere öfkelenen sol, oylarını üç katına çıkararak, Mart 1914'te onu istifa etmek zorunda bıraktı. Bir milliyetçi, yeni partisinin görevini, sonucu savaş olsa bile, "milletlerarası mücadele"ye saygı duymayı İtalyanlara öğretmek olarak ilan etti. Liberal İtalyan devleti birçok badire atlatmıştı ama ileride daha büyükleriyle karşılaşacaktı.

Almanya'nın Birleşmesi

Almanya'nın birleşmesi, liberallerin himayesiyle olmayacaktı. Alman devletlerinde de orta sınıflar içinde artan bir milliyetçi duygu vardı. Ama yine İtalya örneğinde olduğu gibi, Alman birleşmesinin önünde de korkunç engeller duruyordu. Birincisi, 1848 Devrimi'nin ardından üst sınıflar statükoyu tehdit edebilecek her türlü değişikliğe karşı tetikteydiler. Devrim'in salıverdiği kuvvetli milliyetçi duygudan özellikle korkuyorlardı; bu duygunun yayılmasının, tüm yurttaşlara eşitlik tanınmasına götürebileceğini düşünüyorlardı. İkincisi, Almanya'nın millî birleşmesini hangi gücün, yani Avusturya'nın mı, yoksa Prusya'nın mı etrafında gerçekleştirebileceği hâlâ açıkça belli değildi. Bazıları, Prusya'nın Avusturya'yı dışlayarak Alman birleşmesini gerçekleştirebileceği "küçük Alman" çözümüne inanıyorlardı. Diğer Alman milliyetçiler ise Avusturya'nın genişletilmiş bir Alman Konfederasyonu'nda ağır basacağı "büyük Alman" idealini destekliyorlardı. Üçüncüsü, hem Prusya'da hem de Avusturya'da 1850'li yıllar Alman birleşmesinin liberal himaye altında gerçekleşmeyeceğini milliyetçilerin çoğunun açıkça anlamasına yol açan bir baskı dönemi getirmişti. 1848 Devrimleri'ni izle-

yen baskı dönemi, Alman demokratların ve sosyalistlerin binlercesini Avrupa'nın her yanına ve ta Amerika Birleşik Devletleri'ne kadar dağıtmıştı.

Birleşmenin öncelikle nispeten güçlü ve varlıklı bir devletin çabalarıyla başarılmış olduğu İtalya örneğindeki gibi, Alman devletleri arasında da Prusya, Alman birleşmesini başarma yolunda birkaç koza sahipti; örneğin, sanayileşen Renanya'da Napoleon Savaşları'ndan sonra elde edilen toprak kazanımları ve *Zollverein* Gümrük Birliği'nin perçinlemiş olduğu nispeten güçlü ekonomik durum, bu kozlardandı. Üstelik Prusya'nın nüfusu oldukça türdeşti; çünkü neredeyse tamamı Almanca konuşuyordu ve Protestan'dı. Prusya kraliyet ailesi, yani Hohenzollernler, etkili bir idari bürokrasinin getirdiği iç istikrar avantajına sahipti ve Prusya ordusunun subay kadrosuna hâkim konumdaki hırslı ve kudretli toprak sahibi soylularca, yani *Junker*'lerce, destekleniyordu. Prusya hâlihazırda devlet kurma başarısını temsil eden örnek durumundaydı. Bu nedenle, Prusya gücünün genişlemesi, Prusyalıların birçoğuna kesinlikle doğal görünüyordu. Oysaki Katolik Avusturya, çok milliyetli bir nüfusa hükmediyordu. Habsburg monarşisinin, millî hareketlerin teşvik edilmesiyle kaybedeceği çok şey vardı; bu tür hareketler, imparatorluk bünyesindeki çeşitli halklar arasında yangın çıkarabilirdi.

Bununla birlikte, Alman milliyetçiler, birleşik bir Almanya'nın siyasal biçiminin nasıl olması gerektiği konusunda görüş birliğine varmış değillerdi. Prusyalı *Junker*'lerin çoğu, 1848 Devrimleri sırasında halk egemenliğini savunmuş olan liberal hareketlere hiç ödün vermeksizin muhalefet etmişlerdi. Onlar, kendi siyasal güçlerini artırmak için can atan Renanya sanayicilerinin liberalizmini reddediyorlardı. Liberallerin birçoğu, özellikle daha liberal Güney Alman devletlerine mensup cumhuriyetçiler, birleşik bir Almanya'nın gerek otokratik ve aristokratik Prusya'nın gerekse emperyal Avusturya'nın tahakkümünden arınmış parlamenter bir yönetime sahip olmasını istiyorlardı. Yine de bazı milliyetçi cumhuriyetçiler, Prusya'nın otokratik ve militarist geleneklerine rağmen, hâlâ Almanları birleşmeye Avusturya'nın değil Prusya'nın götüreceğini umuyorlardı. Prusyalı *Junker*'ler, eğer birleşme için "büyük Alman" planı gerçek olursa, Avusturya nüfuzunun kendi nüfuzlarını büyük ölçüde zayıflatacağından da korkuyorlardı. Her şeye rağmen Avusturya, Prusya'ya güven duymayan Alman milliyetçilerin ilgisini çekmeye devam etti. Güneyli Almanların birçoğu, Prusya tahakkümüne değil ademimerkezî bir federasyona yol açacak şekilde, Habsburg monarşisinin daha küçük Alman devletlerinin davasına sahip çıkmasını istiyordu.

I. Wilhelm, Bismarck ve Anayasa Krizinin Çözülmesi

Almanya'nın birleştirilmesinde ilk adım, bu göreve denk bir hükümdarın iktidara geçmesiydi. Dindar I. Wilhelm (1797-1888), 1858 yılında, akıl sağlığını yitiren kardeşi IV. Friedrich Wilhelm'in naibi oldu. Friedrich Wilhelm'in 1861'de ölmesi

I. Wilhelm.

üzerine taç giyen I. Wilhelm, selefinin aksine, gerici Prusyalı *Junker*'lerden oluşan küçük grubun ötesine bakacağını ve bazı daha ılımlı muhafazakârlara kabinesinde görev vereceğini saltanatının en başında açıkça ilan etti. I. Wilhelm, anayasal çerçevede hüküm süreceğine söz verdi. Seçmenler –en azından mütevazı varlık sahibi erkekler– eşi benzeri görülmemiş sayıda oy atarak buna karşılık verdiler. Liberaller, 1858 Prusya Parlamentosu seçimlerinde kesin bir zafer kazandılar; 1850'lerin başındaki hızlı ekonomik büyümeyle zenginleşmiş oldukça fazla sayıda erkek o meclise girdi. Alman birleşmesinden yana olan liberaller artık seslerini kamuoyuna duyurabilecekleri bir foruma kavuştular. Birçok işadamı, Alman birleşmesinin kendileri için iyi olacağına inanıyordu, çünkü 1840'larda *Zollverein* gümrük birliği onlara yarar sağlamıştı.

Bu arada, 1859'da Avusturyalıların Piyemonte-Sardinya'ya ve Fransa'ya karşı verdikleri savaş Prusyalıları böldü. Bazıları, türlü dolaplarla savaş çıkmasına yardım ettiği için Fransız imparator III. Napoleon'a karşı kızgınlık ile Avusturya'ya karşı soğukluk arasında kaldılar. Avusturya, Alman Konfederasyonu'nun bir üyesiydi ve diğer üyelerden yardım bekleme hakkına sahipti. Ama Avusturya aynı zamanda da Alman devletleri içindeki güç yarışında Prusya'nın en büyük rakibiydi. Prusya savaşta tarafsız kaldı ama İtalya'nın birleşme yönündeki hamlesi, Alman milliyetçileri çok etkiledi. Alman birliğinin sağlanması için gözünü Prusya'ya çevirenler, Avusturya'nın yenilgisini sevinçle karşıladılar.

1858 yılında, Alman birleşmesini destekleyen baskı grupları olarak birçok "Pan-Alman" cemiyeti kurulmuş bulunuyordu. Bunların en büyüğü ve en etkilisi olan Millî Birlik (*Nationalverein*), anayasal ve parlamenter bir Alman devleti istiyordu. Prusya hükümeti, Millî Birlik'e hep kuşkuyla baktı, çünkü bu kuruluşun üyelerinden birçoğu Alman devletleri içinde siyasal özgürlüklerin genişletilmesinden yanaydı. Eski Frankfurt Parlamentosu'nda olduğu gibi, bu kuruluşun üyelerinin ezici çoğunluğu da aydınlar, avukatlar, memurlar ve küçük iş adamları dâhil orta sınıftandı ama bazı sanayicileri de kapsıyordu. Millî Birlik, işçi örgütlerinin 1863 yılında yaptıkları katılma girişimini geri çevirdi ama monarşinin ve *Junker*'lerin tahakkümünü sınırlayacak etkili bir anayasa talep ederek, Prusya'da siyasal liberalizmin yeniden yükselişine katkıda bulundu.

Orduda reform sorunu, bütçe üzerinde parlamenter denetim meselesini ortaya çıkardı. Prusya'da bunu izleyen anayasa krizi, Almanya'nın liberallikle

hiçbir alakası bulunmayan ilkeler doğrultusunda birleştirilmesinde kritik bir adım hâline geldi. 1859'da Avusturya'nın Piyemonte'ye ve Fransa'ya karşı savaşı sırasında Prusya'nın yaptığı askerî seferberlik, Prusya ordusunda ciddi eksiklikler olduğunu ortaya çıkarmıştı. Savaş bakanı, orduda pahalı reformlar yapılmasını önerdi: Aday sayısı artırılarak subay kadrosunun genişletilmesi ve askerlik süresinin üç yıla çıkarılması. Prusyalı liberaller tüm yurttaşların askerlik yapmalarını istiyorlardı ama aynı zamanda da Prusya askeriyesinin temel taşı olarak *Junker*'lerin hâkimiyetindeki profesyonel ordunun yerini Millî Muhafızların (*Landwehr*) alacağını, böylece ordu ile halk arasında bağ kurulacağını umuyorlardı. Prusya Parlamentosu, otokratik Prusya'da birçok ayrıcalıktan yoksun olsa da yeni vergileri onaylama yetkisine sahipti. Hükümetin baskısı karşısında Parlamento, reform konusu ele alınıncaya kadar ihtiyaç duyduğu parayı orduya veren geçici bir yasayı, liberal çoğunluğuna rağmen 1861'de kabul etti. Geçici yasaya verilen liberal onay, Alman tarihinde can alıcı bir olaydı, çünkü Prusya ordusunun fiilen tartışma konusu edilemeyen gücü Parlamento tarafından onaylanmış oldu.

O zaman, liberal muhalefete mensup bazı liderler Alman İlerici Partisi'ni kurdular. Savaş bakanı uzlaşmayı reddedince, liberaller yeni askerî bütçeye olumlu oy vermediler. Wilhelm'in Parlamento'yu dağıtmasından sonraki yeni seçimlerde yine liberal çoğunluk oluştu ve ordu bütçesi için yapılan ikinci öneri de reddedildi. Parlamenter muhalefeti alt etme amacındaki kral, sağlam iradeli ve aşırı muhafazakâr bir Junker olan Kont Otto von Bismarck'a (1815-1898) yönelerek, onu 1862'de başbakanlığa atadı.

Bismarck, silik bir Junker baba ile orta sınıf bir bürokrat ailesine mensup neşeli ve akıllı bir annenin oğluydu. Bismarck, Berlin'deki okulunda, akademik başarısından çok, öğrenci kulüplerinde kazandığı düello yaralarıyla dikkat çekti. Hukuk diplomasını aldıktan sonra, Prusya bürokrasisine giriş sınavını kazandı. 1851'de Bismarck, Frankfurt'taki Alman Konfederasyonu'na Prusya temsilcisi olarak atandı. 1859 yılında, belki de Avusturya'ya yönelik yüksek perdeden kınamalarını susturmak için, büyükelçi olarak St. Petersburg'a gönderildi.

Prusya başbakanı olarak Bismarck ne Prusya'nın hükmedemeyeceği kadar büyük ne de Hohenzollern monarşisi geleneğinin kaldıramayacağı kadar demokratik olan yeni bir Alman devleti yaratabileceğine emindi. Kudretli ve laik olacak, modern ve bürokratik bir devlet yaratmak istiyordu. İşine geldiği zaman siyasal partileri zekice kullandı. Sonraki otuz yıl boyunca, kişisel güce sıkıca sarıldı. Bismarck'ın iç ve milletlerarası siyasetle kurnazca oynaması, Avrupalı güçler arasındaki ilişkilere damga vurdu. "Demir şansölye", sabırla, mümkün olan her seçenekle ilgili akıl sır ermez değerlendirmeler yaptıktan sonra, Prusya'nın konumunu güçlendirmek için kararlılıkla harekete geçiyordu. Bismarck'ın siyaset

tarzı, bir eylemin maliyet ve sonuçlarına ilişkin gerçekçi bir değerlendirmeye dayalı olarak milletin özçıkarına öncelik verilmesi anlamına gelen *Realpolitik* adıyla bilinir oldu. *Realpolitik*, mahiyeti gereği, ahlaki veya etik mülahazalardan yoksun bir tutumdu; Prusya monarşisinin ve soyluluğunun, dolayısıyla da Almanya'nın gücünü pekiştirme yönünde Bismarck'ın sahip olduğu sarsılmaz kararlılık böyle mülahazalara ağır basıyordu.

Bismarck hem çelik gibi katı hem de kolayca gözyaşlarına boğulan karmaşık bir adamdı. Bir keresinde kendisiyle ilgili şöyle demişti: "Faust, bağrında iki can taşımaktan şikâyet eder. Benimkinde birbiriyle dalaşan kocaman bir kalabalık var. Bir cumhuriyette olduğu gibi sürüyor." İri cüsseli bir adam olan Bismarck, kendisine aşırı dar gelen bir üniformaya tıkıştırılmış yüksek rütbeli bir subay gibi görünüyordu. Zaman zaman dışa dönük ve sevimli olan Bismarck, şiddetli ve kasvetli içe kapanma hâllerine de girebiliyordu. Ona ters düşenleri bağışlamazdı: "Dişime göre bir düşmanım varsa, onu mahvetmem gerekir." Bir keresinde, bazen bütün gecesini nefret ederek geçirdiğini söylemişti. Bismarck, parlamenter liberalizme olan nefretini hiçbir zaman saklayamadı: "Prusya'nın Almanya'daki konumunu, liberalizmi değil, gücü belirleyecektir. ... Günün büyük sorunları konuşmalarla ve çoğunluk kararlarıyla değil –1848'in ve 1849'un büyük hatası buydu– kanla ve çelikle sonuca bağlanabilir."

Bismarck artık hükümetin anayasal yetki olmaksızın hareket edeceğini duyurdu. Dört yıl boyunca da öyle yaptı ve daha önce onaylanmış olan vergi parasını ordudaki reformları finanse etmek için kullandı. Bismarck, Haziran 1863'te basın özgürlüğünü kısıtlayarak, İlerici Parti'den seçilen belediye başkanlarının mazbatalarını vermeyerek ve belediye meclisi toplantılarında siyasal sorunların tartışılmasını yasaklayarak, liberal İlericilere darbe vurdu. Hem kamuoyunun hem de Veliaht Prens Friedrich Wilhelm'in bile bu önemlere karşı olması gerçeği, ona hiç mi hiç geri adım attırmadı. Ekim 1863'te Parlamento'ya daha da fazla liberalin seçilmesi bile hiç etkili olmadı. Bu arada Bismarck'ın katı Avusturya karşıtı politikası liberal parlamenter muhalefetin bölünmesine katkıda bulundu.

Prusya'nın Liderliğini Sağlamaya Yönelik İttifaklar ve Savaşlar

Rusya ve Fransa, birleşik bir Almanya'nın tehdidinden en çok etkilenecek iki güçtü. Rus tahakkümüne karşı 1863'te çıkan Leh isyanı, kendisini çara sevdirmesi için mükemmel bir fırsat sağladı. Diğer iki güç Lehlerin yanında yer alırken, Bismarck hemen Rusya'ya desteğini dile getirdi. "Lehlere öyle sert vurun ki, can derdine düşsünler," diye tavsiyede bulundu. Prusya hükümeti, ondan sonra Rusya'yla bir anlaşma imzaladı; buna göre, iki ülke, asileri sınırları ötesinde takip etme konusunda birbirlerine yardımcı olmayı kabul ettiler. Sınırları içinde

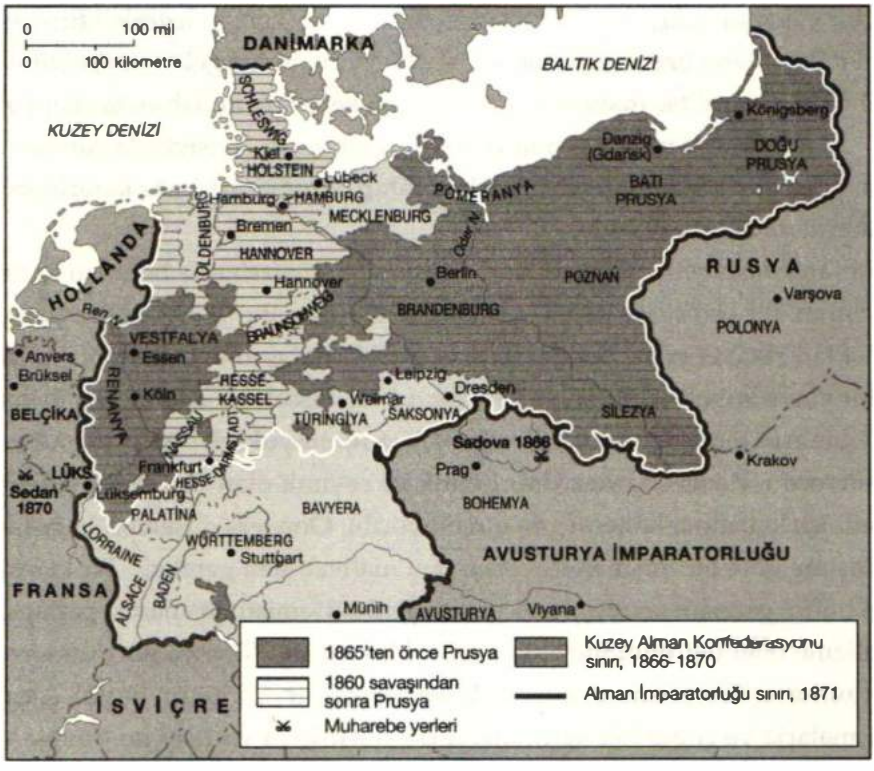

HARİTA 17.2. ALMANYA'NIN BİRLEŞMESİ, 1866-1871. Prusya'nın birleştirdiği Almanya, Avusturya-Prusya Savaşı'ndan (1866) ve Fransa-Prusya Savaşı'ndan (1870-1871) sonra kazanılan toprakları kapsıyordu.

hatırı sayılır bir Leh nüfus da barındıran Avusturya'nın Rusya'yla ilişkileri bozuldu.

Bismarck'ın ilk savaşı, Baltık liman kenti Kiel'i de kapsayan iki dükalık yani Schleswig-Holstein için Danimarkalılar ile 1864'te patlak verdi (*bkz.* Harita 17.2). Britanya başbakanı Lord Palmerston (Henry John Temple, 1784-1865), bir keresinde, Schleswig-Holstein problemini yalnızca üç adamın doğru anladığını söylemişti: Birisi ölmüştü, birisi delirmişti ve üçüncüsü, bizzat Palmerston, sorunu tamamen unutmuştu. Bu dükalıklar, Danimarka Krallığı topraklarına resmen katılmamış olsa da Danimarka kralınca yönetiliyordu. Prusya ile Schleswig arasında yer alan Holstein, neredeyse tümüyle Almanca konuşuyordu ve Alman Konfederasyonu'na aitti; Konfederasyon'a dâhil olmayan Schleswig'de ise hem Almanca hem de Danca konuşanlar yaşıyorlardı. Danimarka kralı, 1848'de Schleswig'in Danimarka'yla birleştiğini ilan etmişti ve iki dükalıkta devrim olmuştu. Danimarka ordusu Schleswig'i işgal etti. Yaz mevsiminde, Alman Konfederasyonu adına bir Prusya ordusu, özerklik isteyen Holstein'daki devrim yanlısı geçici hükümeti savunmak için müdahale etti. Milletlerarası kamuoyu (özellikle Britanya'da ve Rusya'da), Danimarka'nın yanında yer aldı. Bazı çarpışmalardan

Danimarka-Prusya savaşı sırasında bir Prusya sahil bataryası görev başında, 1864.

sonra, Prusya kuvvetleri geri çekildi. İsveç'in araya girmesi üzerine, Malmö Ateşkes Antlaşması'yla (Ağustos 1848) Holstein'ın geçici hükümeti dağıtıldı. Bir Danimarka-Almanya komisyonunca idare edilmelerine rağmen, bu iki dükalık esas olarak önceki statüsünü korudu. Prusya'nın yenilgisi, Alman milliyetçiliği davasının yenilgisi gibi görünüyordu. Sonra, 1849-1850 arasında Prusya ve Danimarka birlikleri küçük çaplı bir savaşa giriştiler; başka bir ateşkesle sona erdirilen bu çatışma, Schleswig ile Holstein'ın statüsünü muallâkta bıraktı.

1852 Londra Protokolü, Schleswig-Holstein'ı Danimarka kralının yetkisine verdi ama Danimarka'yla birleştirilmesini yasakladı. Ne var ki, Mart 1863'te Danimarka kralı, Schleswig'i krallığına katıyor görünen yeni bir anayasayı yürürlüğe koydu. Milliyetçi destek dalgasından güç alan Bismarck, müttefik olarak Avusturya'yı yanında buldu. Prusya, Ocak 1864'te Danimarka'ya ültimatom vererek, yeni Schleswig anayasasının geri çekilmesini istedi. Danimarka hükümeti, Schleswig'in stratejik önemi nedeniyle Fransa'nın ve Britanya'nın orayı savunmaya koşacağı yolunda yanlış bir kanıya kapılıp ültimatomu reddetti, böylece de kendisini Prusya'yla ve Avusturya'yla savaşta buldu. Hiç kimsenin şaşırmayacağı üzere, Danimarkalılar kolayca yenilgiye uğradılar. Viyana Antlaşması (Ekim 1864), Schleswig-Holstein'ın Prusya ve Avusturya tarafından ortak yönetilmesini hükme bağladı; Avusturya Holstein'ı, Prusya ise Schleswig'i yönetecekti. Bu ahmakça düzenleme, Avusturya denetimindeki Holstein üzerinden ve Kiel Limanı'nın kullanımı sayesinde Prusya'ya bir askerî koridor ve ulaşım hattı sağladı.

Bismarck, Avusturya'yla askerî bir hesaplaşmayı artık kaçınılmaz, hatta arzu edilir buluyordu. Ama daha küçük Alman devletlerinin sırtını sıvazlayarak ve Avusturya'yı diğer Avrupalı güçlerden daha da tecrit etmeye çalışarak o olasılık için hazırlık yaparken, bir yandan da Avusturya'yı, Alman devletlerindeki nüfuzunu resmen kuzey-güney bölgeleri şeklinde bölecek olan bir anlaşmaya teşvik etmeye çalıştı ve başarısız oldu. Fransa'nın, bir Avusturya-Prusya savaşından uzak durursa, Renanya'da toprak tavizi alacağı konusunda Bismarck, III. Napoleon'u ikna etti. Fransız imparatoru iki taraflı oynamayı denedi. Avusturya'nın Prusya'yı

yenebileceğine inandığı için, Habsburg monarşisiyle gizli bir antlaşma imzaladı; buna göre, Avusturya'nın zaferinden sonra Venedik Fransızlara verilecek ve Renanya'da Fransız himayesi kurulacaktı.

O zaman Bismarck, Habsburgların yenilmesi durumunda Venedik'i vermeyi vaat ederek, İtalya'yı Nisan 1866'da imzalanan gizli bir ittifaka çekti. İtalya, Prusya'nın zafer kazanmasıyla İtalyan yarımadasının son büyük parçasının da İtalya'ya katılacağını bilerek, Avusturya'yla savaş çıkması durumunda Prusya'ya yardım vaadinde bulundu (*bkz.* s. 715).

Avusturya'nın askerî hazırlıklarıyla ilgili haberleri abartan Bismarck, Avusturya'nın Schleswig-Holstein'da Prusya'ya karşı "fitneci kışkırtma"sını kınadı. Bismarck, İtalya'yla geçici ittifakı garantiledikten ve Fransa'nın tarafsızlığını sağlama aldıktan sonra, Prusya askerleri Holstein'a girdiler. Avusturya, Alman Konfederasyonu'nun daha küçük devletlerinden bazılarıyla (Hannover, Saksonya ve Hesse-Kassel dâhil) ittifak yaptı. Prusya, Alman Konfederasyonu'ndan ayrıldı; Avusturya'nın liderliğindeki Konfederasyon, Prusya ordusuna karşı asker gönderilmesini o zaman oylayarak kabul etti.

Avusturya-Prusya Savaşı'nda (1866), Prusya birlikleri Güney Alman ve Hannover ordularını üç hafta içinde yenilgiye uğrattı. Prusya ordusu, 3 Temmuz 1866'da Doğu Bohemya'daki Sadová (ya da Königgrätz) Muharebesi'nde Avusturya kuvvetlerini alt etti. Muharebede yaklaşık 2 milyon asker yer aldı. Üstün askerî planlamanın yanı sıra birliklerin hızlı hareketi, intikali ve yoğunluğu, yetenekli subaylar ve daha modern silahlar –özellikle dipçikten doldurulan "iğneli tüfek"– Prusya ordusuna başarıyı getirdi.

Kuzey Alman Konfederasyonu

Çoğu insanın hiç beklemediği bir zaferin ardından, Bismarck, birçoğu Viyana üzerine yürümek isteyen Prusyalı subayları dizginledi. Bismarck, Almanya eğer Prusya'nın himayesinde birleştirilecekse, bazıları Avusturya'yla ittifak yapmış olan Güney Alman devletlerinin desteğine eninde sonunda ihtiyaç duyacağını kavradı. Şansölye ayrıca, Fransa'ya ya da Rusya'ya çatışmaya dâhil olma fırsatı vermek istemiyordu. Prag Antlaşması (Ağustos 1866), Avusturya'nın Alman devletlerine hâkimiyet için bir rakip olmasına son verdi. Alman Konfederasyonu dağıtıldı. Habsburg monarşisi, Main Nehri'nin kuzeyindeki yirmi bir devletin ve prensliğin katıldığı, bir anayasaya ve bir parlamentoya (*Reichstag*) sahip yeni bir birlik olan Kuzey Alman Konfederasyonu'nu tanıdı (*bkz.* Harita 17.2); başkan olarak I. Wilhelm ve federal şansölye olarak Bismarck ile Prusya bu birliğe hâkim olacaktı. Bavyera, Prusya'nın nispeten kolay elde ettiği zaferden tedirginlik duymuş olan Fransa'nın saldırısına uğrarsa, Prusya'ya katılmayı vaat eden bir ittifak imzaladı. Schleswig-Holstein, Prusya'nın bir parçası oldu. Hannover, Frankfurt, Nassau ve Hesse-Kassel'in ilhak edilmesi sayesinde, Prusya artık iki ayrı eyalete

bölünmüş olmaktan çıktı. Berlin hükümeti, yıldırma, rüşvet verme ya da sırt sıvazlama yoluyla bu daha küçük devletlere boyun eğdirdi.

Bismarck, Almanya'nın Prusya liderliğinde birleştirilebileceği güne kadar, Kuzey Alman Konfederasyonu'nu geçici bir çözüm olarak düşündüğü konusunda hiçbir kuşkuya yer bırakmadı. Bu arada, Güney Alman devletlerinin de dâhil oldukları eski *Zollverein* gümrük birliği, seçilmiş delegelerden oluşan bir meclisi kapsayacak şekilde genişletildi. Bismarck, gümrük duvarlarının kaldırılmasından ve demiryolu şebekelerinin merkezî hâle getirilmesinden yarar sağlayacak olan Prusyalı işadamlarının desteğini aldı. Birleşme, maddi ilerlemeye hizmet ettiği sürece, Prusya'nın ayırt edici özellikleri olan geleneksel sınıf sisteminin ve kısıtlı siyasal yaşamın birleşik bir Almanya'ya temel sağlayacak olması onların umurunda değil gibi görünüyordu. Bismarck, günün adamıydı ve Prusya devleti de hesaba katılması gereken dinamik bir güçtü.

Bismarck'ın askerî bütçe üzerinde liberallerle girdiği sert tartışma, coşku ortamı içinde dağılıp gitti. İlerici Parti'nin bazı üyeleri ve diğer liberaller hâlâ yurtiçinde "uyanık ve sadık bir muhalefet"ten yanaydılar. Ama liberal gazeteler, Prusya dış politikasının ve askerî kudretinin zaferlerini gönüllü olarak kabul ettiler. Bazı liberaller Alman birleşmesi beklentisiyle öyle coşmuşlardı ki, daha ikircikli İlerici Parti'yi terk edip, Bismarck'ı destekleyen milliyetçi Millî Liberal Parti'yi kurdular. Aynı zamanda da Güney Alman devletlerinden bazıları, ekonomik ve askerî ittifaklar yoluyla Prusya'ya yaklaşıyorlardı.

Fransa-Prusya Savaşı ve Almanya'nın Birleşmesi

1870-1871 Fransa-Prusya Savaşı'nda Prusya'nın kazandığı zafer, Avusturya dışındaki Alman devletlerinin birleşmesini tamamladı. III. Napoleon, boşta bulunan İspanyol tahtına yönelik Hohenzollern adaylığı sorununu, Prusya'ya karşı savaşa girmek için bir fırsat sayarak, ahmakça köpürttü. Bismarck, kaçınılmaz ve gerekli gördüğü bir savaşa yol açacağını umduğu kriz ateşini körükledi. Onun dikkatlice planladığı diplomasi hiçbir zaman bu kadar açık seçik olmamıştı. Rusya çarı, 1863 Leh isyanı sırasında Prusya'nın verdiği desteği muhabbetle hatırladı. Avusturya hükümeti, 1859'daki savaşta Piyemonte-Sardinya'ya katıldığı için Fransa'yı bağışlamamıştı. İtalya, Savoya'yı ve Nice'i 1860'ta Fransa'ya kaptırmasını hâlâ içine sindirememişti. Bismarck, gerçek kozunu Britanya'yla oynayarak, Fransız imparatorun, Prusya'nın artan gücüne karşı taviz olarak 1866'da Belçika'yı ve Lüksemburg'u talep etmiş olduğunu kanıtlayan belgeleri soğukkanlılıkla ifşa etti. Bu olay, Belçika'da düşmanlık potansiyeline sahip bir gücün varlığını asla hoş görmeyecek olan Britanya hükümetinin III. Napoleon'u destekleme olasılığını yok etti. Fransa, Prusya'yla savaşa tek başına girdi. Ağustos sonu ve eylül başında Fransız ordularının teslim olmasından sonra, Prusya kuvvetleri Paris'i kuşattı. Fransız direnişi 28 Ocak 1871'e kadar devam etti (*bkz.* Bölüm 18).

Prusya birlikleri, Fransa-Prusya Savaşı'nda bir Fransız demiryolu hattını kesmeye çalışıyorlar.

Bismarck, geçici Fransız hükümetiyle bir sözleşme imzalayarak, nihai barış antlaşması yapabilecek bir Fransız Millî Meclisi'nin seçilmesini bekledi. Prusya'da olduğu kadar Güney Alman devletlerinde de milliyetçi duyguların kabarmasından güç alan Bismarck, Almanca konuşanların (birleşik bir Almanya'ya katılmayı mutlaka istemeleri söz konusu olmamasına rağmen) ağır bastığı Alsace'ın tamamını ve Lorraine'in büyük kısmını ilhak etmek istedi.

Alman İmparatorluğu, 18 Ocak 1871'de Versay'da resmen ilan edildi. Prusya kralı I. Wilhelm, Almanya imparatoru I. Wilhelm oldu. Kuzey Alman Konfederasyonu ve anayasası, Almanların birleşmesi için çerçeve oluşturdu. Alman İmparatorluğu, Prusyalı soyluların ve askerî yetkililerin hâkim oldukları Prusya'nın otokratik siyasal yapısına büründü. Kendi paylarına, sanayiciler ve tüccarlar, birleşmenin yeni Almanya'da geniş ölçekli sanayileşmeyi kamçılayacağına güveniyorlardı. Bu nedenle Hamburglu tüccarlar, kentlerinin geleneksel bağımsızlığını, merkezî bir devlet bünyesinde iş yapmanın ekonomik avantajlarıyla takas ettiler. Bismarck, ekonomik liberalizmi muhafazakâr siyasal milliyetçiliğin amaçlarına koşmuştu. Almanların birçoğu birleşme karşısında kayıtsız kalmasına ve bazıları da bölgelerinin bağımsızlığını tercih etmelerine rağmen, uzun vadede Almanların çoğu, Bismarck'ın olağanüstü başarılı devlet kuruculuğunun eseri olan siyasal olarak birleşmiş devleti artan bir coşkuyla kabul etti. Bu olgu, Avrupa'nın güç dengesinde kritik bir değişiklikle sonuçlandı.

I. Wilhelm ve Bismarck, Versay'daki Aynalı Salon'da Alman İmparatorluğu'nun ilanını kutluyorlar.

İmparatorluğun bir parlamentosu vardı ama *Reichstag* pek az gerçek yetkiye sahipti. Prusya'da toprak sahiplerinin çıkarlarının aşırı temsil edildiği bir oylama sistemiyle seçilen *Reichstag* üyeleri, bakanlar kurulunda görev alamıyorlardı. Şansölye, *Reichstag*'a karşı değil, imparatora karşı sorumluydu. *Reichstag*, yasa teklifinde bulunamıyordu. Dış politika ve askerî işler yine imparatorun ve şansölyenin ellerindeydi. *Reichstag*'ın bütçe üzerindeki denetimi, tahtın ayrıcalıklarına sınır getiremiyordu. Almanya'nın yirmi beş devletinden her biri, şansölyenin başkanlık ettiği federal bir konseye (*Bundesrat*) birer delege gönderiyordu. Her Alman devleti –örneğin, nispeten liberal bir anayasaya sahip olan Bavyera– oldukça geniş idari özerkliğini korumasına ve bazı devletler de kendi prensine sahip olmasına rağmen, Alman emperyal yönetimi otoriter mahiyetini korudu. Bu nedenle, Britanya'yı ve sonra Fransa'yı, bir ölçüde de İtalya'yı karakterize eden etkili parlamenter yönetime doğru bir evrilme, Almanya'nın artan ekonomik gücüne eşlik etmedi.

Orduya ve devlet kadrolarına *Junker*'ler hâkimdi. Bağlılık göstermeleri karşılığında, vergilerin çoğundan muaf tutulmaktaydılar ve muazzam büyüklükteki malikâne mülkleri için devlet sübvansiyonuyla aynı kapıya çıkan destekler alıyorlardı. İngiltere'de olduğu gibi, tarımsal bunalımla ve Almanya'nın dikkate

değer derecede hızlı sanayileşmesiyle birlikte soyluların ekonomik nüfuzu kaçınılmaz olarak geriledi, ama Prusyalı *Junker*'ler siyasal güçlerini tümüyle korudular.

Victoria İngiltere'sindeki ve Fransa'daki denklerinin aksine, Alman orta sınıfı, birleşmeden önce Prusya'da yapmış olduğu gibi, Alman İmparatorluğu'ndaki siyasal yaşamın büyük ölçüde dışında kaldı. Orta sınıftan Almanların çoğu, emperyal otoriteye ve soylu nüfuzuna isteyerek boyun eğdi. 1875'te kurulan Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin sonraki yükselişi (*bkz.* Bölüm 20), çoğu durumda, Alman orta sınıfının imparatorluğa sadık kalması için yeterliydi.

Milliyetçi ve Enternasyonalist Hareketler Karşı Karşıya

Şansölye Bismarck, sadakatinden şüphe duyduğu Katolik Merkez ve Sosyal Demokrat partilerden nefret ediyordu. Katolik Merkez Partisi, Alman nüfusunun %35'ini oluşturan ve çoğunluğu Bavyera ile Renanya'da yaşayan Katoliklerin haklarını ilerletmek için 1870'te kuruldu. Papa, 1870'te papalığın yanılmazlığı doktrinini öne sürdü. Bismarck'a göre bunun anlamı, günün birinde papanın, hükümete itaat etmemeleri için Alman Katoliklere emir verebileceğiydi. 1873'te Bismarck, Katoliklere karşı *Kulturkampf* ("kültürel mücadele") denilen bir devlet kampanyası başlattı. Bundan böyle Almanya'da papazlar, yetki alabilmek için laik bir müfredatı tamamlamak zorundaydılar ve devlet artık yalnızca medeni evliliği tanıyacaktı. Daha sonra çıkarılan yasalar, Katoliklere karşı ayrımcı mevzuata uymayı reddeden Katolik ruhban mensuplarının Almanya'dan kovulmasına izin verdi. Genç bir Katoliğin 1874'te Bismarck'a suikast girişiminde bulunması ve ertesi yıl papalığın *Kulturkampf*'ı lanetlemesi, şansölyenin kararlılığını pekiştirmek dışında bir sonuç vermedi.

Bununla birlikte, Bismarck, gelecekte Sosyal Demokratlara karşı Katolik Merkez Partisi'nin desteğine ihtiyaç duyabileceğini giderek kavradı. Şansölye, *Kulturkampf*'tan sessiz sedasız vazgeçti ama Katolikler, tıpkı Yahudiler gibi, hâlâ yüksek devlet memuriyetlerinden sistematik olarak dışlanıyorlardı. Devlet, Prusya Lehistan'ındaki batık malikâne mülklerini, nüfusun çoğunluğunu oluşturan Katoliklerin ele geçirmemeleri için Alman Protestanların satın almalarına yardımcı oldu. Katoliklerin sağlam bir çoğun-

Almanya şansölyesinin Alman Katoliklere karşı başlattığı kampanyada Bismarck'ı papayla karşı karşıya getiren o döneme ait bir resim.

luk oluşturdukları, Fransa'dan ilhak edilen Alsace'ın tamamı ve Lorraine'in bazı bölgeleri, *Reich*'a ait ayrı bir devlet sayılmak yerine, doğrudan doğruya Berlin'den idare ediliyordu.

Bismarck, *Reichstag*'ta hâlâ sadece iki sandalyeye sahip olmalarına rağmen seçimlerde kazanımlarını artıran sosyalistleri mahvetmeyi kafasına takmıştı. İmparator I. Wilhelm'i öldürmek için 1878'de yapılan iki girişim, suikast sanıklarının ikisi de sosyalist liderlerle en ufak bir temasta bile bulunmamış olmalarına rağmen, Bismarck'ın sosyalistlere savaş açmak için aradığı bahaneyi sağladı. *Reichstag*, sosyalistlerin toplanma, dernek kurma ve basın özgürlüklerini yadsıyan antisosyalist yasalar çıkararak Bismarck'ı memnun etti. Polis, sosyalistleri tutukladı, gazetelerini ve dergilerini kapattı, sendikalardan istifa etmeleri için işçileri yıldırma çabasına girişti.

II. Wilhelm ve Alman Milliyetçiliği

I. Wilhelm'in ölümü üzerine tahta geçen basiretli ve hoşgörülü III. Frederik yalnızca 100 gün saltanat sürdükten sonra trajik şekilde gırtlak kanserinden öldü. 1888'de II. Wilhelm (saltanatı 1888-1918) imparator oldu. Wilhelm, "bir toplum ancak doğal üstünlükler gerçeğini, özellikle de doğuştan gelenleri tanırsa güçlü olur," görüşündeydi. "Biz, Hohenzollernler, taçlarımızı sadece Tanrı'dan alırız ve yalnızca Tanrı'ya hesap veririz," diye böbürleniyordu.

Alman imparator, sakat sol kolunun eksikliğini, askerî üniformalara ve kılıçlara olan sevgisiyle ödünlüyordu. Eğitim hayatı ise gelişigüzel bir seyir izlemiş ve genelde başarısız olmuştu. İngiliz yazar Houston Stewart Chamberlain'in sahte bilimsel ırkçı saçmalıkları Wilhelmín en sevdiği kitaplar arasındaydı. II. Wilhelm kendisini askerî işlerde uzman olarak görüyordu ama öyle değildi. Tembeldi, yine de akla gelebilecek her konuda uzun uzadıya yüzeysel konuşmalar yapar, düşünmeden acele sonuçlar çıkarırdı. Görgüsüzlüğü, emperyal çevrelerde herkesin diline dolanmıştı; İtalya'nın ufak tefek kralı III. Vittorio Emanuele'den

II. Wilhelm (*solda*) ve Avusturya-Macaristan imparatoru Franz Joseph (*sağda*).

söz ederken her zaman "şu cüce" derdi. Bismarck, iki yıl Wilhelm'in şansölyeliğini yaptı. Bismarck, 1890'da Sosyal Demokratlara karşı yeni bir baskı kampanyası başlatmak için bahane arayınca, imparator, popülerliğini olabildiğince artırma isteğiyle, çalışma koşullarını iyileştirecek daha fazla yasa çıkarılmasını özendirerek kitlesel destek kazanmayı tercih etti. Hoş olmayan bir tartışmadan sonra, Bismarck istifa etti.

Demir şansölyenin onun kadar yetenekli olmayan halefleri, Wilhelm'in içtepisel bir şekilde Almanya'nın rakipleriyle zıtlaşmasına engel olamadılar. Milletlerarası ilişkiler yeni ve tehlikeli bir aşamaya girdikçe, imparatorun kişisel zaafları gitgide daha büyük önem kazandı. İmparator, Alman milliyetçiliğinin yükselişine ve Anglo-Alman deniz rekabetine şahsen katkıda bulundu. Wilhelm, Almanya'nın her yanını ve Kuzey Denizi'ni sürekli dolaşarak birlikleri teftiş ediyor ve gemilere isim babalığı yapıyordu. Tüm Almanlar Birliği'nin ve Donanma Birliği'nin yayılmacı amaçlarını büyük bir heyecanla destekliyordu. "İnanıyorum ki, İncil'de yazıldığı gibi, gün gelip hesabını vermek üzere Tanrı'nın huzuruna çağrılacağım [Alman mirasını] artırmak benim görevimdir. Her kim bu görevime karışmaya kalkışırsa ezerim," diyordu.

Muhafazakârlar, Millî Liberaller ve Katolik Merkez Partisi arasındaki ittifak, Alman imparatoruna *Reichstag* içinde muhafazakâr bir taban sağladı. Millî Liberaller güçlü, laik bir devlet istiyor ve parlamenter demokrasiye güvenmiyorlardı. Sonuçta sanayiciler ile tarımcılar ("demir ile çavdar") arasında oluşan ittifak, 1879'da başlayıp, imalat ve gıda ithalatına %25 gümrük vergisi getirilmesiyle 1902'de doruğa ulaşan korumacı ekonomi politikalarına yol açtı. Liberalizm, küçük kent çıkarlarının savunulmasıyla yakın bağını sürdürdü.

Bu arada, Alman muhafazakârlar gitgide daha milliyetçi ve Yahudi karşıtı (anti-semitik) olup çıktılar. İmparatorluğun ilan edilmesiyle Yahudilerin tam yasal özgürlük elde etmelerinden iki yıl sonra, 1873'te çıkan ekonomik kriz nedeniyle gazeteler günah keçisi olarak Yahudi bankerleri, sanayicileri ve rakip yayıncıları hedef gösterdiler. Opera bestecisi Richard Wagner ve arkadaş çevresi açıktan açığa Yahudi karşıtıydılar. Wagner, tiyatronun (ve bestecilerin), Yahudileri kapsamadığına inandığı coşkulu Alman millî kültürünün merkezini oluşturduğu kanısındaydı. Bazı Almanlar, Yahudileri liberalizmle ve sosyalizmle özdeş tutuyorlardı. Yahudilerin çoğunun Alman toplumuyla tamamen bütünleşmiş olmaları gerçeğine rağmen, Alman Muhafazakâr Partisi 1892'de Yahudi karşıtlığını parti tüzüğüne koydu. Bir Yahudi sanayici 1911'de şöyle diyordu: "Her Alman Yahudi'sinin gençliğinde, sonraki hayatında asla unutmadığı acı verici bir an, dünyaya ikinci sınıf vatandaş olarak gelmiş olduğunu ve ne kadar çabalarsa çabalasın, ne kadar başarılı olursa olsun bu statüden asla kurtulamayacağını ilk kez kavradığı bir an gelir çatar."

Ne var ki, Sosyal Demokratlar 1912'de *Reichstag*'da diğer partilerin hepsinden daha fazla sandalye kazandılar. Ama Büyük Britanya'yla rekabetin ve Almanya ile Fransa'yı savaşın eşiğine getiren 1911'deki İkinci Fas Krizi'nin (*bkz.* Bölüm 22) kamçılamasıyla Almanya'nın büyük kısmını kaplayan saldırgan milliyetçilik havası Sosyal Demokratların birçoğunu da sarmıştı. Sosyalist vekiller, deniz gücünün genişletilmesine yönelik kaynakların şaşırtıcı derecede artırılması lehine oy kullandılar ama kısmen, dolaylı ve dolaysız vergilendirmeyle ilgili sorun söz konusu olduğu için ve varlıklı ailelerin vergi ayrıcalıklarına son verecek şekilde dolaysız vergilendirme ilkesinin benimsenmesini istedikleri için öyle yaptılar. Fransız ya da İtalyan sosyalistlerin aksine, Alman sosyalistler pek az antimilitarizm sergilediler; savaş zamanında, özellikle de Rusya'ya karşı olma durumunda hükümete destek olacaklarının tüm işaretlerini verdiler. Alman İmparatorluğu, 19. yüzyıl sonu Avrupa'sında liberalizmin gerileyişini ve saldırgan milliyetçiliğin yükselişini cisimleştirdi.

Habsburg Topraklarında Millî Uyanışlar

İleri görüşlü liderlerin üst sınıflar içinde milliyetçi duyguları harekete geçirmeleriyle ve saldırgan bir dış politikayı başarılı şekilde yürütmeleriyle Almanya ve İtalya siyasal olarak birleştikleri hâlde, milliyetçilik, Habsburg monarşisinin bizatihi varlığını tehdit ediyordu. Avrupa'nın ikinci en büyük devleti olan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu içindeki etnik gerginlikler, birçok bakımdan bizatihi Avrupa'nın gerginlikleriydi. Bu arada, İtalya'nın birleşmesinin yanı sıra, Almanya'nın birleşmesi de Orta Avrupa'da güç dengesini değiştirdi. Orta Avrupa'daki en güçlü devlet artık, hiç kuşkusuz, Avusturya değil birleşik Almanya'ydı. Üstelik Lombardiya'nın ve Venedik'in yeni İtalyan devletine katılması, Avusturyalı Habsburglar pahasına gerçekleşmişti.

Habsburg İmparatorluğu'nda Çeşitlilik ve Birliktelik

Habsburg topraklarını oluşturan eyaletler, olağanüstü dilsel, kültürel ve tarihsel çeşitliliği temsil ediyorlardı (*bkz.* Harita 17.3). İmparatorluğun toprak sınırları içinde on bir büyük milliyet yaşıyordu; Yahudilerin ve Çingenelerin yanı sıra, Bohemya'da Çekler ve onların doğusunda Slovaklar; Galiçya'da Lehler; Balkanlar'da Slovenler, Hırvatlar, Müslüman Boşnaklar ve Sırplar; güneydoğuda Romenler ve Ukraynalılar; Tirol'da ise İtalyanlar bu milliyetler arasındaydı. Ama en büyük iki millî grup, öncelikle Avusturya'da yaşayan ama Bohemya'da da sayıca çok fazla olan Almanlar (nüfusun %35'i) ve Macarlar ya da Magyarlar (%23) idi. Geleneksel Macar tahtına ait topraklar, imparatorluğun en büyük böl-

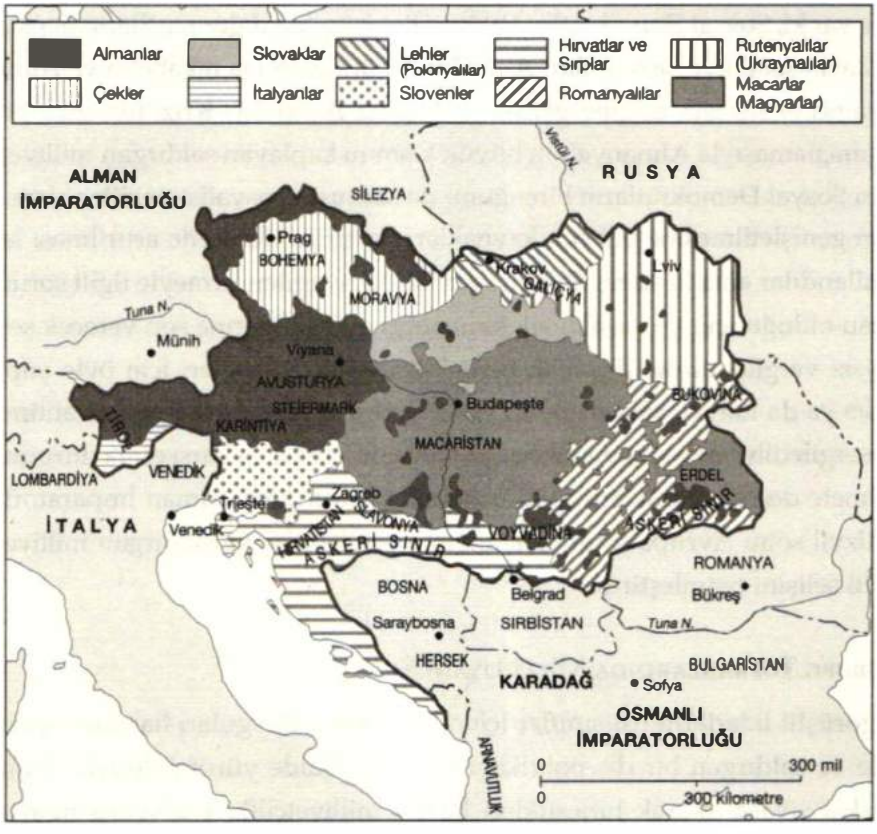

Harita 17.3. Habsburg İmparatorluğu'ndaki Milliyetler. 1860'lı ve 1870'li yıllarda Habsburg İmparatorluğu'nun kapsadığı farklı milliyetler ve topraklar.

gesini oluşturuyordu ve Macaristan, Hırvatistan, Erdel, Voyvodina ve Askerî Sınır olarak bölünmüştü. Yine de Almanlar ve Macarlar, topluca ele alındıklarında imparatorluk nüfusunun yaklaşık %45'ini oluşturan çeşitli Slav gruplardan sayıca fazlaydılar. Çekler, Avusturya nüfusunun yaklaşık %23'ünü oluşturuyorlardı. Macaristan'da, Romenler (nüfusun %19'u) Macarların ardından ikinci en büyük grubu oluşturuyorlardı (*bkz.* Tablo 17.1). Ulaşım ağlarının yetersizliği, birçok etnik bölgenin kendi içine kapalı ve ağırlıkla kırsal mahiyetini pekiştiriyordu; örneğin Viyana ile Hırvat başkenti Zagreb arasında demiryolu yoktu.

Bu çok dilli imparatorluk, bütün o çekişen etnik rekabetler ve talepler arasında yapabildiği sürece birliğini nasıl devam ettirdi? Bu soruya verilen yanıtlar, millî olmayan devletin bakış açısıyla devlet kurma süreci hakkında bize bir şeyler anlatır. Birincisi, bizatihi Habsburg monarşisinin yüzlerce yıllık Orta Avrupa tarihinden kökenlenen geleneği, birliktelik için önemli bir güçtü. 1848'de tahta geçtiği zaman on sekiz yaşında olan İmparator Franz Joseph, isminin ikinci kısmını, Habsburg hanedanının o devrimci zamanlardaki geleneğini çağrıştırmak üzere, aydın atası II. Joseph'ten almıştı. 1848 Devrimleri sırasında bir Macar dev-

let adamının ifade ettiği gibi, "Monarşiyi koruyup esirgeyen, birlik fikri değil; birliği koruyup esirgeyen, monarşi fikriydi."

Tablo 17.1. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun 1910'daki Etnik Bileşimi (milyon)

Etnik Grup	Nüfus	Etnik Grup	Nüfus
Almanlar	12,0	Sırplar	2,0
Macarlar	10,1	Slovaklar	2,0
Çekler	6,6	Slovenler	1,4
Lehler	5,0	İtalyanlar	0,8
Ukraynalılar	4,0	Bosnalı Müslümanlar	0,6
Romenler	3,2	Diğerleri	0,4
Hırvatlar	2,9		

İkincisi, Habsburglar Alman orta sınıfından ve Almanca konuşan muazzam boyuttaki bürokrasiden destek alıyorlardı. İmparatorluk başkenti Viyana'nın en göze çarpan kültürel gelenekleri (örneğin müzik), büyük ağırlıkla Almanlara özgüydü. Viyanalı liberaller, 1850'li ve 1860'lı yıllarda Avusturya siyasal ve kültürel yaşamı üzerindeki hâkimiyetlerini, geniş bir modern bulvar olan Ringstrasse'yi inşa ederek kutladılar. Bu ana arter, kentin zengin merkezini proleter varoşlarından ayırmak dışında tüm askerî işlevini çoktan yitirmiş oldukları için 1857'de Franz Joseph'in kaldırılmalarını emrettiği şehir istihkâmlarının kalıntıları üzerine inşa edildi. Yeni bulvar şekillendirilirken, askerî güdüler de göz önünde bulundurularak; bir işçi isyanının çıkması durumunda askerî birlikler hızla sevk edilebilirdi. Viyana merkezinin mimarisi, aristokrasinin ve Katolik Kilisesi'nin beğenisini yansıtıyordu. Buna karşılık, Ringstrasse boyunca kurulmuş kamu binaları (üniversite, opera, parlamento binaları dâhil) ve imalatçılar ile bankerlerin konutları, Viyanalı üst sınıfların laik beğenilerini yansıtıyordu.

İmparatorluğun en büyük Çek ve Avusturya şehirlerinde çoğunlukla Almanca konuşuluyordu; Prag'da, yüzyılın ikinci yarısında kente daha çok Çekin göçmesiyle oradaki Almanların oranı azalsa da Almanların sayısı Çeklere göre üçe bir oranından daha fazlaydı. Almanca aynı zamanda da ordunun (ve gizli polisin) resmî diliydi. Bir yere gitmek için insanın Almanca bilmesi gerekirdi; kentlere gelen Alman olmayan göçmenlerin hemen öğrendikleri bir gerçekti bu. Alman orta sınıfı da serbest ticaret politikalarından yarar gördü ve Bohemya'da sanayinin yoğunlaşmaya başlamasından kazançlı çıktı.

Üçüncüsü, monarşi, Avusturyalı ve Macar soyluların yanı sıra, onların Hırvat, Leh ve İtalyan denklerinden yani uzun siyasal hükümranlık tarihlerine sahip etnik grupların toprak sahibi soylularından da destek görüyordu. Bu son üç soylu zümresi, kendi bölgelerindeki etnik azınlıklar karşısında ve kendi milliyetlerinden köylülere karşı ayrıcalıklarını devam ettirmek için Habsburg monarşisine muhtaçtı. Nitekim Hırvatistan'daki ayrıcalıklarını korumak için Habsburgla-

Viyana'dan ve Ringstrasse'sinden bir görünüm, 1873.

rın işbirliğine ihtiyaç duyan Hırvat soylular, hanedana askerî hizmet konusunda köklü bir geleneğe sahiptiler. (1868'de Hırvatistan, imparatorluk bünyesinde yarı özerk statü kazandı.) Bu nedenle monarşinin bekası, kayrılan milliyetlerin, en başta da Almanların ve Macarların statüsünü, egemenliği altındaki topraklarda yaşayan Slovenler, Slovaklar, Ukraynalılar, Sırplar ve Çekler gibi diğer millî azınlıkların tehditlerinden korumasına bağlıydı.

Dördüncüsü, Habsburg topraklarındaki halkların çoğunluğunun dini olan Katoliklik, Avusturya'da bir diğer birlik faktörüydü. Katolik Kilisesi'nin yüzyıllardan beri Habsburg hanedanına verdiği destek de Slovaklar, Hırvatlar ve en başta da Lehler gibi ağırlıkla Katolik olan milliyetler arasında milliyetçi hareketlerin gelişimini baltaladı. Bunun aksine, yeni birleşmiş Almanya'da Protestan kuzey ile Katolik güney arasındaki dinsel bölünmüşlük, hiç değilse potansiyel olarak birliği bozucu bir faktördü.

Beşincisi, imparatorluk ordusu son derece yüksek olan saygınlığını koruyordu (yeterli fonlardan yoksun olduğu için, 1859'da Fransızlar ve 1866'da Prusyalılar karşısında uğradığı yenilgilerin ortaya koyduğu gibi, muharebe meydanından çok resmigeçitlerde daha yiğit görünmesine rağmen). Ordu, monarşinin bir arada tutulmasına yardım etti. Bürokraside olduğu gibi subay kadrolarında da Almanca konuşanlar ağırlıktaydı, askerî makamların %70'i onların elindeydi. Habsburg subayları, birlik duygusu içinde, kendileriyle gurur duyuyorlardı (birbirlerine hitap ederken, Alman ordusunda hâlâ geçerli olan daha resmî *Sie* [siz] ifadesini değil, samimiyet belirten *Du* [sen] ifadesini kullanıyorlardı). Farklı milliyetlerden gelen askerler, işçilerin orduyla aralarının hiç iyi olmadığı Fransa'da-

ki durumun aksine, yerel grevlere nadiren müdahale eden orduda sadakatle görev yapmayı sürdürüyorlardı. Monarşinin dağılma sürecinde göründüğü bir zamanda iktidara gelmiş olması gerçeğinin uzun saltanatını şekillendirici bir rol oynadığı Franz Joseph orduya ne kadar bağlıysa, ordu da ona o kadar bağlıydı.

Habsburg İmparatorluğu'nda Milliyetçiliğin Bastırılması

1850'li ve 1860'lı yıllarda, etnik azınlıklar içindeki milliyetçilik nispeten az sayıda aydınla ve eğitimli meslek erbabıyla, en başta da Lehler ve Macarlarla, sınırlı kaldı. Bir Çek milliyetçinin Prag'daki bir yazarlar toplantısında ifade ettiği gibi: "Şu anda tavan üstümüze çökecek olsa, millî hareketin sonu gelir." İlk başta milliyetçilerin çoğu, kültürde ve dilde canlanma sağlamayı amaçlıyorlardı.

Habsburg monarşisi, özerklik ve hatta düpedüz bağımsızlık taleplerinin imparatorluğu parçalamasından korkuyordu. Çoğu kez siyasal liberalizmle ilişkilendirilen milliyetçilik de imparatorluğun otoriter yapısına meydan okuyabilirdi. Alman ve İtalyan milliyetçiliğinin başarısı da imparatorluğun çok küçük İtalyan bölgelerinin ve en başta da Almanca konuşan bölgelerinin, sırasıyla, İtalya'ya ve Almanya'ya katılmayı tercih etmeleri olasılığını ortaya çıkararak, imparatorluğun toprak bütünlüğü açısından tehdit yaratıyordu. Dahası, imparatorluk bünyesindeki ikinci en büyük etnik grup olan Macarlar, Macar topraklarının büyüklüğüyle orantılı siyasal nüfuz talep ediyorlardı.

Yüzyıl ortasındaki devrimlerden sonra Habsburg monarşisi, tıpkı Alman devletleri ve Fransa gibi, liberal ve millî hareketleri amansızca bastırma çabalarını sürdürdü. Franz Joseph'in Habsburg tahtına çıkışıyla başlayarak, monarşi, Aralık 1851 "Berat"ında örtülü ifadesini bulan bir "yeni mutlakiyet" dönemine girdi. İçişleri Bakanı (ve aslında unvansız başbakan) Alexander von Bach (1813-1893), devletin en güçlü araçlarından bazılarını devreye soktu; Viyana'dan imparatorluk eyaletlerine gönderilen subay ve polis hiyerarşisi de bunlardandı. Köylülere ait yükümlülüklerin 1848'den sonra kaldırılmasıyla bazılarında kırgınlık oluşan soylular, Habsburg otoriterciliğinin ihyasını genelde sevinçle karşıladılar; ama aynı zamanda da bölgesel ayrıcalıklarından ve devletçe tanınmış imtiyazlardan bazılarını kaybetmişlerdi.

Alexander von Bach.

Bach, 1855'te Katolik Kilisesi'yle bir Konkordato imzaladı; buna göre, Kilise'nin ayrıcalıklarından birçoğu geri verildi ve din adamlarının yüksek rütbeli din adamlarınca yargılanması hakkı da

dâhil, ruhban sınıfının otoritesi genişletildi. Fransa'da olduğu gibi, Kilise geri geldi. Monarşi, medeni evliliği kaldırdı ve Kilise'nin eğitim üzerindeki *de facto* denetimini geri getirdi. Protestanların Katolik okullarında öğretmenlik yapmaları engellendi ve yeni kısıtlamalarla, Yahudilerin mülk edinme hakkına sınırlama getirildi. Çağdaş bir yazar, Bach sistemini alaycı bir dille şöyle tanımlamıştı: "İdare, ayakta duran bir asker ordusunun, hükümetten kabul görmek için kilisede dua eden bir diz çökmüşler ordusunun ve yerde sürünen bir muhbirler ordusunun elindeydi."

Siyasal Kriz ve Dış Politika Felaketleri

Avusturya kuvvetlerinin İtalya'da uğradıkları yenilginin ardından ve Almanlar ile Alman olmayanlar arasında hızla tırmanın düşmanlık ve yeni mutlakiyete karşı artan memnuniyetsizlik ortamında Franz Joseph, Ağustos 1859'da Bach'ı başbakanlıktan azletti. Sonra, 1860 Ekim Fermanı denilen ve bir tür muhafazakâr federalizmi yeniden kuran yeni bir anayasa yayınladı. Eyalet meclisleri, soyluları yatıştıran yeni yetkilere kavuştular. Yine de Ekim Fermanı, Bach sisteminin yarar sağladığı Almanca konuşanların sahip oldukları nüfuzdan ve siyasal rolden yoksun bulunan Macar aristokratları tatmin etmedi.

İçişleri Bakanı Anton von Schmerling (1805-1893), imparatorluk bünyesindeki tüm milliyetlerin temsil edilecekleri iki kamaralı parlamento getiren bir anayasa taslağı olan 1861 Şubat Beratı tasarısını hazırladı. Ama ilgili taht topraklarının diyetlerince seçilecek Alman olmayan temsilcilerin sayısı, Alman olan temsilcilerin sayısına eşit olmayacaktı, çünkü seçimle ilgili kısıtlamalar kentli seçkinleri kayırıyordu. Macarlar, Hırvatlar ve İtalyanlar ilk seçime katılmayı reddettiler ve Schmerling, bölgesel parlamentoları dağıttı. Şubat Beratı, Bach'ın yeni mutlakiyetinin en belirgin unsurlarını devam ettiriyor ve imparatorun gücüne fiilen hiçbir anayasal kısıtlama getirmiyordu. Franz Joseph, 1865'te anayasayı bile askıya aldı.

Bach'ın yeni mutlakiyeti içeride düşmanlar kazanırken, dış politika başarısızlıkları da monarşinin milletlerarası konumunu ciddi şekilde zayıflattı. Rusya'yla ve Prusya'yla olan ilişkiler bozuldukça, Avrupa meselelerinde sözü geçen bir güç olarak Habsburg monarşisinin statüsü geriledi. 1863'te Schmerling, Lehlerin Rusya'ya karşı verdikleri mücadeleye sempati duyduğunu (gördüğümüz üzere, Bismarck'ın tutumunun aksine) açıkladı. Bu, Habsburg İmparatorluğu bünyesindeki Lehleri memnun etti ama Çar II. Aleksandr'ı öfkelendirdi. Franz Joseph, 1866'da Prusya'yla savaşa girdiği zaman, çardan destek bulamadığı gibi, Avusturya'nın iki yıl önce Danimarka'ya karşı Prusya'nın yanında yer almasına kızan Britanyalılardan veya Fransızlardan da destek alamazdı.

Prusya'nın Avusturya karşısındaki zaferi, Bach'ın yeni mutlakiyetinin etkinliğine kuşkunun gölgesini düşürdü ve diğer önde gelen milliyetleri –özellikle Ma-

carları ama Hırvatları ve Lehleri de– siyasal iktidardan daha fazla pay istemeye teşvik etti, çünkü monarşi, Almanca konuşanların tahakkümü altında bocalıyor görünüyordu. Yedi yıl içinde savaş meydanında iki kez küçük düşürülen Franz Joseph'in uyruklarından bazıları, hezimetlerin suçunu yeni mutlakiyetin otoriter yapısında buluyorlardı. Liberaller, anayasal yönetim uygulanması çağrısında bulundular.

İkili Monarşi'nin Kurulması

İmparatorluğun askerî yenilgileri, Macar soyluların daha fazla güce yönelik taleplerini artırdı. Alman liberallerin Macarlarla ittifak yapma olasılığından korkan Franz Joseph, 1865 yılında, yani Prusya'ya yenilmesinden bir yıl önce, Erdel'in yeniden Macaristan'la birleştirilmesine yönelik Macar talebini karşıladı. Zaten Macar talepleriyle emperyal gücü uzlaştıracak bir çözüm önermesini Ferenc Deák'tan (1803-1876) istemişti. Zengin bir Macar soylu ve avukat olan Deák, Macaristan'ın bir millet olarak kimliğinin, Habsburg monarşisinin varlığını devam ettirmesine bağlı olduğuna inanıyordu. İmparator, Macarlar memnun edilmedikçe ve işbirliğinden uzak durdukça, Prusya'ya karşı bir intikam savaşını düşünemeyeceğini kavradı.

1867 Uzlaşması (*Ausgleich*), Avusturya-Macaristan İkili Monarşi'sini yarattı. Macar Parlamentosu, Franz Joseph'i, Avusturya imparatoru olarak duyurmanın yanı sıra, Macaristan'ın anayasal kralı da ilan etti. Viyana'daki bürokrasi maliye, dış politika ve savunma işlevlerini yürütmeyi sürdürecekti. Macarca, Macaristan'ın idare dili haline geldi ve Macar ülkesinin artık kendi anayasası, parlamentosu ve bürokrasisi vardı. İkili Monarşi'nin iki tarafı, on yılda bir ekonomik tarifeleri müzakere edecekti. Avusturya ve Macaristan parlamentoları, delegasyon denilen İmparatorluk Meclisi'ne temsilciler seçip gönderecekti.

Ausgleich, Avusturya'da Almanca konuşanların ve Macaristan'da Macar soyluların hâkimiyetine hiç dokunmadı. Tüm milliyetlerin eşitliğini ilke olarak tanımakla birlikte, yeni anayasa, Avusturyalı Almanların Viyana'daki Avusturya İmparatorluk Konseyi'nde (*Reichsrat*) sahip oldukları orantısız avantajı yine de sürdürdü. İmparator, alışılageldiği üzere önemli bakanlıklara Almanları atıyordu ve parlamento oturum hâlinde değilken kararname çıkararak ya da beğenmediği herhangi bir yasayı imzalamayı reddederek, parlamenter muhalefeti kolaylıkla baypas edebiliyordu.

1867 tarihli Macar anayasası, Macar soyluların Macar Parlamentosu'na hâkim olmalarına olanak sağladı, çünkü Macaristan kralı olarak imparatorun sahip olduğu yetkiler artık daha sınırlıydı. Macar bakanlar, Franz Joseph'e karşı değil, daha çok, önde gelen Macar mülk sahiplerince seçilen Macar Parlamentosu'nun alt kamarasına karşı sorumluydular. Dolayısıyla *Ausgleich*, Macar liberalizmi için bir zaferdi. 1868 tarihli Milliyet Yasası, her bir milliyetten halklara okullar-

da, kiliselerde ve devlet dairelerinde kendi dillerini konuşma hakkı verdi, ama herhangi bir ayrı siyasal etnik kimliği tanımadı. Hırvatlar ve Güney Slavları bu anlaşmaya özellikle kızdılar. *Ausgleich*'ın Avusturyalı mimarlarından birisinin "Slavlar yönetmeye ehil değildirler; onlara hükmedilmesi gerekir," şeklindeki iddiası, giderek artan gerginlikleri yansıtıyordu. Sırpların birçoğu, kendisini tüm Slavların hamisi olarak gören Rusya'yla gitgide daha çok özdeşleşti.

İkili Monarşi'de Etnik Gerginlikler ve Milliyetçi Hareketler

Avusturya-Macaristan'da etnik gerginlikler, İkili Monarşi içinde Avusturya'nın sahip olduğu önceliğe Macarların duydukları kızgınlıktan ve bağımlı milliyetlerin taleplerinden kaynaklanan sürekli siyasal bölünmeler üretti. Teknik açıdan Macaristan'ın bir parçası olan Hırvatistan, 1870'li yıllardan başlayarak, 60 üyeli İmparatorluk Delegasyonu'na 5 temsilci gönderirken Slovaklar, Sırplar ve diğer azınlıklar bundan hariç tutuldular. Macar hükümeti, Macar olmayan kültürel cemiyetleri kapatmaktan tutun da köylere ve sokaklara Macarca olmayan isimlerin verilmesini yasaklamaya kadar varan bir Macarlaştırma programını hiç ödün vermeden sürdürdü. Macarca resmî dil olarak devam etti ve hükümet, diğer milliyetlere idari ya da kültürel özerklik tanımayı reddetti. Macaristan'daki Macarlaştırma kampanyası, bir dereceye kadar, bu büyüyen Pan-Slavist hareket e Macarlarca verilen bir tepkiydi ve ayrıca Macaristan'ın İkili Monarşi'deki ast statüsüne duyduğu kızgınlık da bunda etkili oldu.

1879-1893 yılları arasında Avusturya başbakanlığı yapan Kont Eduard von Taaffe (1833-1895), çeşitli milliyetlerin çekişen çıkarlarını birbiriyle dengeledi. Yüzyılın başında Çek soylular ve aydınlar, Çekçe sözlükler ve Çek dilbilgisine ilişkin kitaplar hazırlayıp yayınlayarak, edebiyatta ve dilde dirilişe yönelik çaba göstermişlerdi. Çek milliyetçiler, tarihî Bohemya Krallığı'nın tanınmasını istiyorlardı. Ama Bohemya'daki Almanca konuşan halkın ve Macaristan'daki azınlıklardan benzer taleplerin gelmesinden korkan Macarların muhalefet etmeleri nedeniyle, Franz Joseph böyle bir tanımayı reddetti. Taaffe, Slovenlerin ve diğer daha küçük millî grupların dilleriyle ilgili istedikleri ödünleri duymazlıktan gelirken, Çekçenin Bohemya'da ve Moravya'da devlet idaresinde Almancayla eşit konumda olacağını 1880'de ilan ederek üçüncü en büyük etnik grup olan Çekleri yatıştırdı. Çek okullarını da teşvik etti ve Prag'da bir üniversite kur-

Viyana'da yayınlanan ve Slavların birliğini savunan *Slav Dergisi*'nden bir görüntü.

du (1882). Ama "Genç Çek" hareketi içindeki aydınlar millî bağımsızlık istiyorlardı. Taaffe, Avusturya'da oy hakkına sahip kişi sayısının artırılmasına ilişkin sorun üzerine 1893'te istifa etti. Daha sonra haleflerinden birisi de memurların hem Almanca hem Çekce bilmelerini zorunlu tutan bir fermanın geri çekilmesine karşı Çekler gösteri yapınca ve ardından, Almanca konuşanlar protestoya girişince hükümetin sıkıyönetim ilan etmek zorunda kalması üzerine istifa edecekti.

Kültürel milliyetçilik hareketleri genişledikçe, millî bağımsızlık hedefini de neredeyse kaçınılmaz olarak gündemlerine ekklediler. Lehler, 1795'teki Üçüncü Taksim'den beri, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya imparatorluklarında tebaa halk olup çıkmışlardı, 1863'teki Leh isyanı da askerlerce ezilmişti (*bkz.* Bölüm 18). Leh milliyetçiliği 1880'li yıllarda canlandı, ama Lehlerin Avusturya Galiçya'sında nispeten kayrılan konumda olmaları (Doğu Galiçya'da, Ukraynalılara hâkim durumdaydılar) ve Leh halkının üç imparatorluğa dağılmış olması, Habsburglara yönelik herhangi bir dolaysız Leh tehdidi olasılığını azaltıyordu.

1878'de Bosna ve Hersek'in Habsburg İmparatorluğu'na ilhak edilmesi, Pan-Slav hareketin Rusya'da ve Balkanlar'da büyüme gösterdiği bir zamanda, Müslüman nüfusun yanı sıra büyük bir Sırp nüfusu da imparatorluğa kattı. Bu durum, Güney Slavlarının –en başta Sırpların, Hırvatların ve bazı Slovenlerin– monarşinin üçüncü bütünsel parçasını oluşturmalarına olanak sağlanması yönündeki taleplerini artırdı. Sırbistan, bir Sırp ayaklanmasını bastırmış olan Sırp yetkilinin kalıtsal Sırbistan prensi olarak atandığı 1828 yılında, Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde fiilen bağımsızlık kazanmıştı. 1878'de Sırbistan'ın bağımsızlığının resmileşmesiyle, Avusturya-Macaristan'daki birçok Sırp artık Sırbistan'a bağlanmak istiyordu.

Macarlar, orduda kendi dillerinin Almancayla eşit konuma getirilmesini istiyorlardı. Yeni yüzyılın başlarında, İmparator Franz Joseph, Macaristan Parlamentosu'nu feshetme ve genel oy hakkı getirme tehdidinde bulundu, çünkü Macar taleplerini kabul etmenin İkili Monarşi'nin sonu anlamına geleceğine inanıyordu. Tam da Balkan Savaşları (1912-1913; *bkz.* Bölüm 22) ve şahlanan Güney Slav milliyetçiliği nedeniyle Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Rusya arasındaki ilişkilerin kötüleştiği bir zamanda, giderek yaşlanan Habsburg imparatoru ile Macar Parlamentosu arasındaki ilişkiler bozuldu. Mart 1914'te Avusturya Parlamentosu'nun alt kamarasını ziyaret eden biri, şaşkınlık içinde şu anısını anlatıyordu: "Hepsi iyi giyimli olan yaklaşık yirmi kadar adam, kendi küçük sırasında oturuyor veya ayakta duruyordu. Bazıları bu sıraların kapaklarını şiddetle açıp kapatarak cehennemî bir gürültü çıkarıyordu. Kimileri küçük oyuncak trombonlarıyla kulak tırmalayıcı bir ses çıkarıyordu; kimileri ağız tamburalarını rastgele öttürüyor; kimileri de trampet çalıyordu. ... Dolayısıyla, bütün bu gümbürtü öyle cehennemîydi ki, salonun başka bir köşesindeki sırasında dudakları hareket ettiği ve şakak damarları kabardığı için konuşma yaptığı açıkça anlaşılan

bir adamın sesini tamamen bastırıyordu. Tımarhane boşalmış gibiydi! Genel izlenim böyleydi."

Sonuç

Hem İtalya'nın hem de Almanya'nın birleşmeleri, büyük ölçüde, sonuçta ortaya çıkan birleşik devletin bir parçası hâline gelecek devletlerin en güçlüsünün genişlemesiyle gerçekleşti. Yine de görünüşteki benzerliklere rağmen, bu iki olgu farklıydı. Camillo di Cavour, İtalya'yı birleştirmeyi başarmadan önce, ilk olarak reformlar yoluyla Piyemonte-Sardinya'yı liberal bir monarşiye dönüştürmüştü. Ondan sonra liberal İtalya, yapılan reformlara, genişletilen –1912'de iki kattan fazla artan– ve denilebilir ki Kuzey ile Güney arasındaki uçurumun yol açtığı bölünmelere yenilerini ekleyen oy hakkına rağmen, bir siyasal krizden diğerine koşturup durdu. Giovanni Giolitti'nin 1903'te başbakanlığa gelişi, İtalyan siyasetini istikrara kavuşturdu. Aynı zamanda da giderek güçlenen sosyalistler liberal rejime soldan muhalefet ederlerken, milliyetçiler sağdan saldırdılar.

Cavour liberal siyasal yollarla İtalya'nın birleşmesini gerçekleştirmiş olmasına rağmen, Otto von Bismarck, Almanya'nın birleşmesini gerçekleştirmekte muhafazakâr siyasal milliyetçiliğin hedeflerine ulaşmak için ekonomik liberalizmden yararlanmıştı. Erkeklere genel oy hakkı verilmiş olmasına karşın, Almanya, gerici *Junker*'lerin desteklediği gerici hükümdarların tahakkümü altında kalmaya devam etti; bir sosyalist kitle partisinin gelişmesine rağmen *Reichstag*, otokrasi karşısında neredeyse yetkisizdi.

1848 Devrimlerinin ardından, milliyetçilik hem Almanya'da hem de İtalya'da birleşme için büyük bir güç olduğunu kanıtlamıştı. Bunun tam aksine Habsburg topraklarında milliyetçilik, bizatihi imparatorluğun varlığını tehdit eden bir güç olup çıktı. Militan milliyetçilik çağında, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu içindeki etnik gerginlikler, Avrupa'nın sorunu hâline gelecekti. Buna karşılık, Avrupa'daki diğer üç gücün her biri, yüzyıllardır siyasal açıdan bileşmiş durumdaydı. Bu üç güçten Britanya ve Rusya, 1848'de hiç devrim geçirmemişti. Buna karşılık, üçüncü güç olan Fransa bu çalkantılı dönemden otoriter bir imparatorlukla çıktı. Bir sonraki bölümde, 1850-1914 arası o büyük değişim döneminde Britanya'yı, Rusya'yı ve Fransa'yı ele alacağız.

BÖLÜM 18

LİBERALİZM ÇAĞINDA BAŞAT GÜÇLER: PARLAMENTER BRİTANYA, ÇARLIK RUSYA'SI VE CUMHURİYETÇİ FRANSA

Londra'daki Hyde Park'ta camdan ve demirden inşa edilmiş devasa bir yapı olan Kristal Saray, dünyanın ilk fuarı olan 1851 Dünya Sergisi'ne ev sahipliği yaptı. Uzunluğu 563 metre, genişliği 125 metre ve yüksekliği 20 metre olan yapıda, prefabrik olarak üretilebilmeleri için hepsi aynı ölçüde olan 93.000 metrekare cam, 3.300 sütun ve 2.300 kiriş kullanıldı. Aydınlatma gaz ışığıyla sağlanıyordu ve ziyaretçilerin rahatlığı için ilk kez umumi tuvaletler kuruldu. Bizzat Kraliçe Victoria dâhil, ziyaretçilerin en çok dikkatini çeken ve hayal gücünü uyandıran şeyler, sergilenen makinelerdi. Kraliçe Victoria'nın Britanyalı tebaasına göre Büyük 1851 Sergisi, Britanya anayasasının, serbest ticaret ile imalatın ve Hristiyanlığın üstünlüğünü temsil ediyordu.

Büyük Britanya, örnek liberal devletti. Hükümdarın geriye kalan otoritesini Parlamento'nun ağırlıklı şekilde dengelediği Britanya'nın uzun anayasal monarşi geleneği, ülkenin liberalizmini ve ekonomik zenginliğini yansıtıyordu. Avrupa'nın en liberal ülkesinde 1848'de devrim olmamıştı. Parlamenter anayasal monarşide oy verme hakkına sahip erkeklerin sayısı 1867'de yapılan reformla genişletildi.

Britanya'nın yanı sıra liberalizm dönemindeki diğer başat güçler, sanayi çağına daha yavaş girmekte olan Fransa ve bazı önemli reformlara rağmen liberalizmle taban tabana zıt bir otokrasi olarak kalan Rusya'ydı. 1852-1870 döneminde Fransa, yüksek düzeyde merkezileşmiş bir imparatorluktu ve İmparator III. Napoleon, devletin güçlü müdahalesiyle ekonomik ilerleme sağlamaya kararlıydı. III. Napoleon, saltanatının ilk yılında erkeklere genel oy hakkı tanıdı. Prusya'ya karşı felaketle sonuçlanan bir savaştan (1870-1871) sonra imparatorluk yıkılarak, yerini Üçüncü Cumhuriyet'e bıraktı; bu yönetim de başka bir Napoleon'un orta-

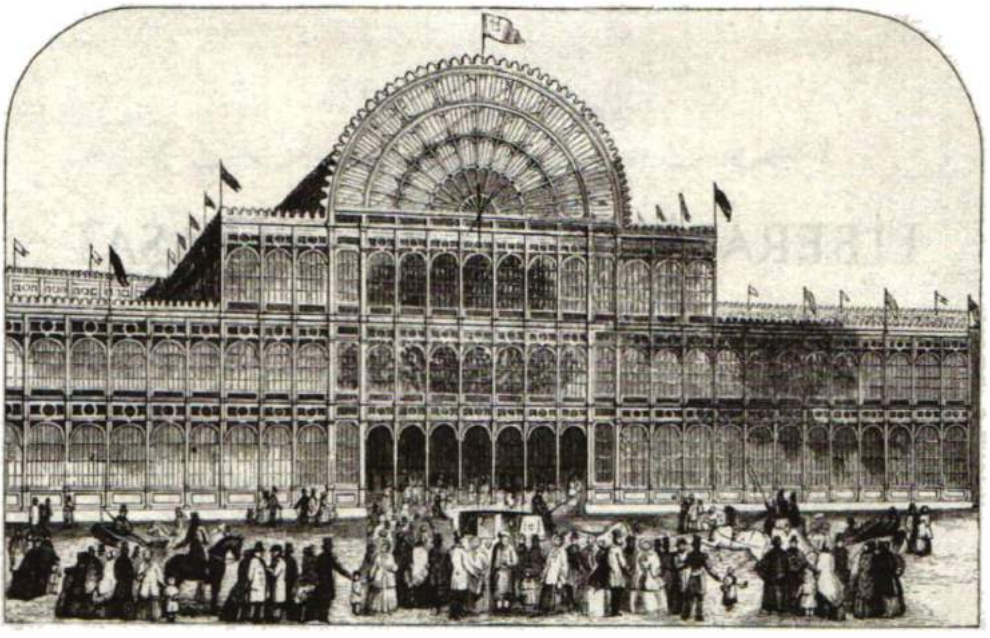

Yeni sanayi çağının simgesi Kristal Saray.

ya çıkabileceği korkusuyla yürütme yetkisinin zayıf tutulduğu bir diğer liberal rejimdi.

Buna karşılık Rusya, bürokratik verimsizlikten ve devasa imparatorluğun her köşesine erişmenin imkânsızlığından başka, çarın mutlak otoritesini sınırlayan hiçbir şeyin bulunmadığı bir devlet şekli olan otokrasi olarak kaldı. Rusyalı soylular köylü kitlelerine tahakküm ediyorlardı ve gerek Britanya'nın gerekse Fransa'nın aksine, Rusya'da hiçbir temsilî siyasal sistem yoktu ve ekonomik büyümeye rağmen ancak cılız bir orta sınıf bulunuyordu. Çar II. Aleksandr, 1861'te serflere özgürlük vererek, kendi soylularının birçoğunu şaşkınlığa uğrattı. Ama Britanya'da ve Fransa'da yürütülen siyasal reformların aksine çarın reformları, Rus İmparatorluğu'nun otokratik mahiyetinde önemli bir değişiklik yapmadı. Yine de yeni fikirler ve otokratik otoritenin gitgide yüreklenen muhalifleri, Rusya'yı bile dönüşüme uğrattılar. Ve tıpkı Fransa gibi, emperyal Rusya da birleşmiş bir Almanya'nın getireceklerinden endişe etmek zorundaydı.

Viktoryen Britanya

1840 yılında, genç Kraliçe Victoria (1819-1901), Alman Saxe-Coburg-Gotha prensi Albert (1819-1861) ile evlendi. Victoria, cinselliği "bayağı tutkulara kapılmak" olarak tanımlasa da ikisi mutlu bir yuva kurdular. Evlenmek üzere olan bir kızına uyarı mahiyetinde, bir gelin "mezbahaya götürülen bir kuzu gibi"dir demişti; zaman zaman kocasının dürtülerine teslim olmaktan başka bir çaresinin kalmayacağını ve "İngiltere'yi düşünmesini" söylemişti. Victoria yalnızca kraliçe

olarak görevlerinden birinin de çocuk doğurmak olduğunu düşündüğü için çocuk sahibi oldu. Çocuklarını, uzaktan bir işi yönetiyormuş gibi, pek az sevgi göstererek büyüttü. Yine de kraliçe hem Britanya'da hem de hükümranlığı altında bulunan sömürgelerde bir anne imajı yarattı.

Albert'in genelde dar kafalı olması, topluma pek girmemesi ve patavatsız olması, kabine bakanlarını ve diğer yüksek mevkideki insanları rahatsız ediyordu. Aklına estiğinde çalakalem mektuplar ve notlar yazarak, imkân bulunca işlere burnunu sokarak hükümete tebelleş oluyordu. Kralsız bir kraliçe olarak hizmet edeceğini en başından açıkça belirtmesine rağmen, Victoria'nın Albert'le olan muhabbeti, Britanya'da bir miktar Alman karşıtı duygu oluşturdu.

Londra'daki 1851 Dünya Sergisi'ni Prens Albert organize etti. Anglikan başpiskoposu, yaptığı açılış duasında, Britanya'nın zenginliği ile Napoleon Savaşları'nın 1815'te sona ermesinden beri hüküm süren nispi barış dönemi arasında bağlantı kurdu. Dahası, Büyük Britanya özel görünüyordu. Tarihçi Thomas Macaulay, kıta Avrupa'sındaki 1848 Devrimlerinin ardından şöyle yazmıştı: "Dört bir yanımızda, dünya, büyük milletlerin sancılarıyla çırpınıyor. ... Oysa bizim adamızda, hükümetin işleyişi bir gün bile kesintiye uğramamıştır. Bizim, anarşi ortasında düzenimiz var."

1851 Dünya Sergisi'ne –çoğu Britanya'dan ama aynı zamanda da kıta Avrupa'sından ve başka yerlerden de– gelen 6 milyonu aşkın ziyaretçi, 14.000 katılımcının sergilediği (yarısı Britanya'dan ve sömürgelerinden gelen) 100.000'i aşkın ürün arasından seçim yapma olanağı buldu. Hammaddeler, makineler, mamul mallar ve güzel sanat eserleri gibi kategorilere ayrılarak sergilenen ürünler, yararlı mutfak eşyalarından tutun da Prusyalı sanayici Krupp'un sergilediği devasa silahlara kadar çeşitlilik gösteriyordu. Bilimin ve sanayinin Avrupa'da süregiden barış umudu yarattığına birçok kişinin kendisini inandırdığı bir mekânda bunlar biraz yersiz görünüyordu.

Dünya Sergisi, sanayi çağını, Britanya'nın imalattaki üstünlüğünü ve "dünya kovanının çalışan arıları"nı kutluyordu. Serginin kataloğunda, "İnsan soyunun ilerlemesi ... yüce ve kutsal Tanrı'nın isteğini yerine getiriyoruz," sözleri tekrarlanıp duruyordu. Giriş için sadece bir şilin ödeyen yoksul insanlardan tutun da zengin ve ünlülere kadar, Dünya Sergisi'ni gezenlerin çoğu trenle geldi.

Albert 1861'de kırk iki yaşındayken tifodan ölünce, Victoria gerçekten yıkıldı. Yalnız başına yasa bürünüp inzivaya çekilerek, devlet işlerinin çoğunu bir yana bıraktı. Victoria, yüzyılın ikinci yarısında büyük bir dönüşümün ortasında bulunan bir milletin karşısına yeniden ancak yavaş yavaş çıktı.

Victoria, tebaasının yaşamları hakkında neredeyse hiçbir şey bilmiyordu; fabrika reformlarını ve alt sınıfların eğitim fırsatlarının artmasını içgüdüsel olarak hoş karşılamıyordu (bunun, onları, yaşamdaki konumlarını yükseltme isteğine yöneltmesinden korkuyordu). Ama kraliçe, bu devre "Viktoryen" adının veril-

mesine yol açan "saygıdeğerlik"in kişileşmiş timsali olarak kaldı. "Saygıdeğerlik" –eğitimle ve çağdaş edebiyatla aşılanan meziyet– aileyi ve toplum içindeki davranışla ilgili katı kuralları merkez alıyordu. Ama farklı tabakalara mensup aileler için farklı şeyler ifade ediyordu: Rahat yaşam süren orta sınıftan bir aile için üç uşak, alt-orta sınıftan bir aile için mutfağın dışında kahvaltı edebilecekleri bir salon, alt sınıftan bir aile için ise yoksullar mezarlığına gömülmeme.

Viktoryen Uzlaşma

Dünya Sergisi'nin düzenlendiği yıl olan 1851'de ilk kez kullanılan "Viktoryen" terimi, orta sınıftan Britanyalıların yaşadıkları bir hoşnutluk ve güven duygusunu çağrıştırır. Viktoryen uzlaşma, kapitalist müteşebbislik ahlakı çevresinde oluştu, kendi kaynaklarına güvenmeyi ve ilerleme inancını vurguluyordu. Viktoryen müteşebbislik idealinde, birey, eski himaye sisteminin kötülüklerinin aksine, ahlaki değerini çok çalışarak ortaya koyuyordu. Hükmetmeye uygun olanları, aristokratik tekel ya da hak edilmemiş ayrıcalık değil ve orta sınıftan Britanyalıların inancına göre çok çalışmalarının eseri olan milletin zenginliğinden daha büyük pay isteyen işçilerin talepleri değil, rekabet belirleyecekti.

1859'da Charles Darwin (1809-1882) tarafından *Türlerin Kökeni*'nin yayınlanması, ödünsüz bireyciliğin erdemlerine duyulan inancı daha bir güçlendirdi. Baskıcı bir babanın oğlu olan Darwin, kronik endişe, kendinden kuşku ve ciddi depresyon bozukluklarını alt ederek, canlıların evrimi üzerine kararlı, sistematik araştırmalar ve analizler yürüttü. Yayınladığı cesur kitap, bazı hayvan türlerinin var olan koşullara daha iyi uyum sağlamaları sayesinde hayatta kaldıklarını ve evrim geçirdiklerini, diğerlerinin ise onlar kadar "uygun" olmadıkları için yok olup gittiklerini savunuyordu. İma yollu olarak, Darwin'in yapıtı sanki devletin geride durması ve yaşam oyununun oynandığı alanda yarışmaları için bireyleri kendi başlarına bırakması gerektiğini öne sürüyordu. Bu, din adamları için değil ama kendine güvenen birçok Viktoryen için iyi bir haberdi, çünkü Darwin'in yapıtı, insanoğlunun milyonlarca yıllık bir süreçte başka hayvan biçimlerinden evrildiğini öğretiyor, böylece de Tanrı'nın dünyayı yedi günde yarattığına ilişkin Kutsal Kitap öğretisine meydan okuyordu. Darwin'in araştırmaları ve analizleri, 19. yüzyıl Avrupa'sında bilim ile din arasındaki savaşta büyük bir olaydı.

Dinsel imgeler ve göndermeler, Viktoryen toplumsal ve siyasal söylemin içine iyice işledi. Müteşebbisler, başarılı ve zengin olmakla Tanrı için çalıştıklarına inanıyorlardı. Viktoryenlerin birçoğunun iddiasına göre, her yerde zenginlikten çok dinin etkisinin öne çıkması, yaşadıkları çağın görünürdeki toplumsal uyumunu açıklıyordu. Nitekim İngiltere'deki ve Galler'deki her kilisede hükümet tarafından 1851'de bir pazar sabahı yaptırılan bir anketin sonuçları Britanyalıların birçoğunu şaşırttı, hatta şoke etti. Neredeyse 18 milyonluk bir nüfusun yalnızca 7,2 milyonundan biraz fazlası kiliseye gitmişti. Üstelik İngiltere'deki

ve Galler'deki herkes kiliseye gitmeye karar vermiş olsaydı, nüfusun yalnızca %58'ine ve Londralıların yalnızca %30'una yer bulunabilirdi. Anglikanlar, 1841-1876 yılları arasında 1.727 yeni kilise inşa ettiler ve 7.000'den fazla eski kiliseyi onardılar; rakipleri arasında yer alan Kongregasyoncular ve Katolikler kiliselerinin sayısını ikiye katlarlarken, Vaftizciler (Baptistler) kiliselerini beş katına çıkardılar.

Darwin'i insanın atasına bakarken tasvir eden, o döneme ait bir illüstrasyon.

Britanyalı seçkinlerle yakından özdeşleştirilen İngiltere Kilisesi, liberal reformcuların hedefi olmaya devam etti. Parlamento, Birleşme ve Sınama Yasaları' nı 1828'de iptal ederek, Anglikan Kilisesi'nde komünyona katılmayı reddeden Ayrılıkçıları (Anglikan olmayan Protestanları) kamu görevlerinden dışlamış olan iki önemli ayrımcı yasayı ortadan kaldırmıştı. Parlamento'nun 1854 ve 1856 tarihli kararları, Anglikan olmayanların Cambridge ve Oxford üniversitelerine girmelerine olanak sağladı. Ne var ki, çoğunluğu İrlanda'dan göçüp gelmiş olan Katoliklere –aileleri Katolikliği benimsemiş az sayıda soylu dâhil– hâlâ halk arasında kuşkuyla bakılıyordu, bu da Britanya millî kimliğinde Katolikliğe düşman duygunun derin köklerini yansıtıyordu.

Orta sınıftan Viktoryenlerin birçoğu, alt sınıfları daha "ahlaklı" yapmak istiyordu. Kongregasyoncu ve Vaftizci evangelistler (aynı zamanda metodistler de) alt sınıflar arasından yandaşlar kazandılar; belki de bunun nedeni, bu kiliselerin önderlerinin yoksulların yaşam koşullarına İngiltere Kilisesi'nden daha yakın ilgi göstermeleriydi. Alt sınıfların aşırı içki düşkünlüğünden duyulan endişe dalgasında, içki karşıtı hareketler çoğaldı; tüm tutuklamaların üçte birinin nedeni, sarhoşluk ve taşkın davranışlardı. 1869'da kurulan *Charity Organization Society* (Hayır Organizasyonu Derneği), içkiyi bırakanlara yardım edilmesi için çalışmalar yaptı. 1875'te ise *Salvation Army* (Selamet Ordusu) çalışmalarına başlayarak, dinsel diriliş hizmetlerine katılacak olanlara yardım etti.

Kırım Savaşı

1854'te Britanya, kendisini, Napoleon'ın 1815'teki yenilgisinden beri neredeyse kesintisiz devam etmiş olan uzun barış dönemini sona erdiren büyük bir savaşın içinde buldu. (Gerçekte bu dönem, kısmen Britanya'nın denizlerdeki üstünlüğü

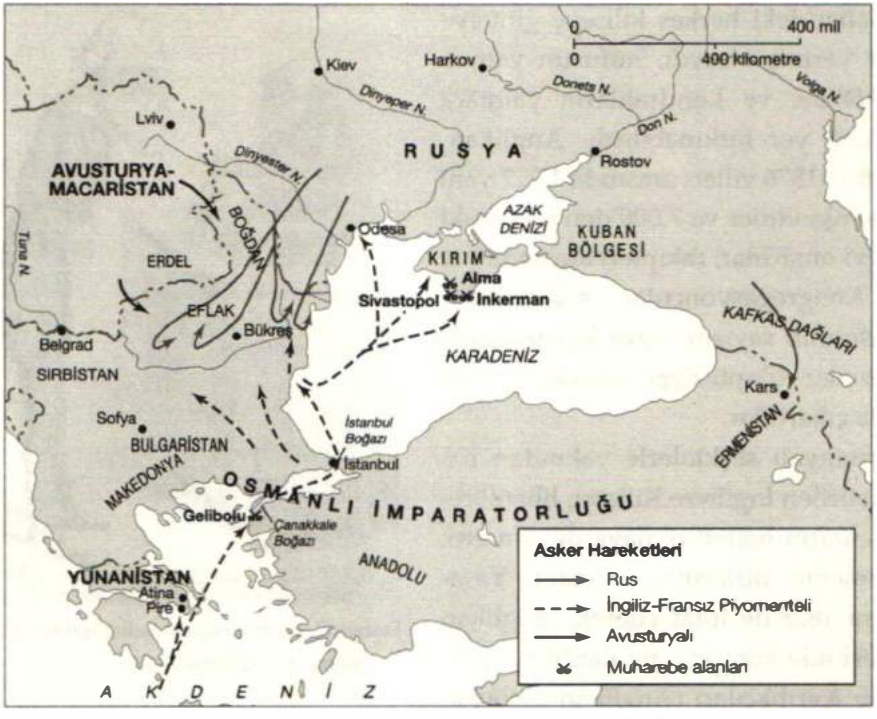

Harita 18.1. Kırım Savaşı, 1853-1856. Büyük güçler arasındaki bu savaşta Rus, İngiliz-Fransız-Piyemonte ve Avusturya birliklerinin hareketleri.

sayesinde çatışmaları caydırıcı bir etki yaratması yüzünden, kimi zaman *Pax Britannia* (Britanya Barışı) olarak bilinir.) Britanya, 1841'de Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'ya müdahalede bulunmuş olan (*bkz.* Bölüm 16) Osmanlıları Rusya'ya karşı desteklemek için Kırım Savaşı'na (1853-1856) girdi. 1853'te Rus kuvvetleri, Rusya'nın Balkanlar'daki konumunu sağlamlaştırmak için Osmanlıların Tuna bölgesindeki Eflak ve Boğdan vilayetlerini işgal etti (*bkz.* Harita 18.1).

Rusya İmparatorluğu, 18. yüzyıl sonlarından beri, Avrupa'yı Asya'dan ayıran ve Rus deniz kuvvetlerine Ege Denizi ile Akdeniz'e çıkma olanağı verebilecek olan İstanbul Boğazı'nı kontrol altına almaya çalışıyordu. Bu tür emeller, kaçınılmaz olarak, neredeyse tüm Balkan bölgesini 19. yüzyıl başlarına kadar kontrolünde tutmuş olan Osmanlı İmparatorluğu'yla çatışmayı kaçınılmaz hâle getirdi.

1820'lerdeki Yunan isyanını izleyen yenilginin ardından, Osmanlı hükümdarları, orduda (Yeniçeri Ocağı'nı –aslında Müslüman yapılmış Hristiyanlardan, kölelerden ve başka milliyetlere mensup kişilerden oluşan Osman hassa ordusunu dağıtıp yerine 1826'da daha Avrupai bir ordu kurarak) ve imparatorluk idari sisteminde bir dizi büyük reform yapmışlardı. Sultan II. Mahmud (saltanatı 1808-1839) hazineyi yeniden düzenlemiş ve 1831'de imparatorlukta nüfus sayımı yaptırmıştı. II. Mahmud'un halefleri, 1839'dan 1878'e kadar süren Tanzimat –Yeniden Düzenleme– döneminde başka reformlar için fermanlar çıkardılar. Sultan,

1839 Gülhane Fermanı'yla, tüm Osmanlı tebaasının yaşamı ve mülkiyeti ile kanun önünde eşitliğini güvenceye aldı, bir yandan da zorunlu askerliği başlattı ve daha örgütlü bir vergilendirme sistemi kurdu. Bunları başka değişiklikler izledi: Ceza ve ticaret yasalarının konulması, adalet reformu, daha modern bir bürokrasi kurularak merkezî hükümetin bölgeler üzerindeki kontrolünün artırılması ve böylece valilerin özerk güçlerinin azaltılması. Bu tür reformlar Britanya ve Fransa hükümetlerini memnun etti; bunun kısmi bir nedeni, Osmanlı pazarlarının artık dış ticarete daha açık hâle gelmesi, ama aynı zamanda da bu ülkelerin, Rusya'nın İstanbul'a ve İstanbul ile Çanakkale boğazlarına doğru daha fazla genişleme hayallerini dizginlemek için Osmanlı İmparatorluğu'nun istikrarını gerekli görmeleriydi.

Bir yüzyıl önce Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki nüfusunun beki %80 gibi büyük bir kısmı Hristiyan'dı. Her din, serbestçe ibadet hakkına sahipti ve Müslüman olmayanlar İslami mahkemelere başvurabiliyorlardı. Hristiyanlar ve Müslümanlar genellikle çok iyi geçiniyorlardı. İmparatorluğun yapısı, yüzyıllarca, Hristiyanların İslam'a dönmelerini teşvik etti çünkü Hristiyanlar ikinci sınıf tebaa sayılıyorlardı ve Müslümanlardan daha ağır vergi yüküyle karşı karşıyaydılar. Dinler arası evlilik oldukça yaygındı. Sultanlar, imparatorluk bünyesindeki çeşitli dinler üzerinde denetimlerini 18. yüzyıl sonlarında sıkılaştırmaya başlamışlardı. Her bir dinsel topluluk –Rum, Ortodoks, Musevi ve Ermeni toplulukları– "millet" sistemi adıyla bilinir olan bir tarzda örgütlenmişlerdi. Sultan, 18. yüzyıl ortalarında, Müslüman dinsel ve kültürel önderler (*ulema*) hiyerarşisini idari denetim altına soktu. Ek olarak, Rusya'da Müslüman azınlıklara eziyet edildiğine ilişkin öyküler ve Batılı güçlerin İslamiyet'e kuşkulu bakışları, Osmanlı İmparatorluğu'nda yavaş yavaş İslamcılığın ortaya çıkışına katkı yaptı. Dinsel önderler, İslam'ın temel değerlerine dönüş çağrıları yapmaya başladılar.

Bununla birlikte, aynı zamanda da Osmanlının ekonomik gelişimi, toplulukların dinsel ilkeler doğrultusunda örgütlenmesini soğuk karşılayan ve hatta reddeden bir grup zengin tüccarın ortaya çıkışına yol açtı. Aslında, sultanın aile çevresinde yer alan ve imparatorluk idaresi ile orduda görev yapmış olan hizmetkârların oluşturdukları eski Osmanlı yönetici sınıfının yerini devlet görevlileri (*memurlar*) aldı. Osmanlı içişleri, maliye ve dışişleri bakanlıkları yanında başka bakanlıklar da Batı etkisini yansıtıyordu.

Ne var ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemeye devam etmesi olası görünüyordu. Mısır, bağımsızlığını kazanmanın eşiğinde gibiydi. Rusya, bir zamanlar çok kudretli olan rakibinin zayıflığından, yani "Doğu Meselesi" olarak anılır olan durumdan, yararlanmak için leş kargası gibi hazır bekliyordu. Rusya kendisini Balkanlar'da Slav ve Ortodoks Hristiyan çıkarlarının koruyucusu olarak sunuyor, Osmanlılara karşı kışkırtmalar yapıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'na mensup Balkanlar'daki Hristiyan azınlıklar, kendi bağımsız devletlerini kurma

hayaliyle, milliyetçi iddialarda bulunmaya başladılar. Bu, imparatorluğun temel bir unsuru olarak yüzyıllardır varlığını sürdüren İslami karaktere karşı bir meydan okumaydı.

Afganistan'da çıkarları olan Britanya, Rus nüfuzunun genişlemesinden rahatsızdı. Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'yla artan ticareti de Osmanlılara verilen Britanya desteğinde bir diğer faktör hâline gelmişti. Rejiminin desteğini sağlamlaştırmak için askerî bir zafer açlığı çeken Fransa imparatoru III. Napoleon da Osmanlı İmparatorluğu'nu destekleyerek Rus genişlemesini durdurmaya hazırdı. Fransız imparator, kendisini, Osmanlı otoritesi altındaki Yehuda'da bulunan Katoliklerin Kutsal Yerlerinin koruyucusu olarak görüyordu. III. Napoleon, Katolik destekçilerini hoşnut etmek için, hiç değilse Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesi'nde Katolik ve Ortodoks dinlerin eşit tutulmasını talep ediyordu. Rusya bunu reddederek, yalnızca Kutsal Yerlerin statüsündeki herhangi bir değişikliği değil, Osmanlı'daki tüm Hristiyan nüfusun durumundaki herhangi bir değişikliği de veto etme hakkı istiyordu.

Osmanlı İmparatorluğu Ekim 1853'te Rusya'ya savaş açtı. Rusya çarı I. Nikolay'ın donanması Karadeniz'de Osmanlı donanmasını yenilgiye uğratarak, sultanın ahşap gemilerini yangın gülleleriyle ateşe verdi. Çar, Britanya ile Fransa'nın çatışan çıkarları nedeniyle çok geçmeden kavga edeceklerinden emindi, ama onun bu beklentisi boşa çıktı. Britanya kamuoyu, Rus birliklerinin Boğdan'dan ve Eflak'tan çekilmelerinden sonra bile bayrak gösterilmesini çok istediği için Britanya Kraliyet Donanması, Karadeniz'e dümen kırdı. Bundan geri kalmak istemeyen III. Napoleon da savaş gemilerini gönderdi.

Britanya ve Fransa, Mart 1854'te Rusya'ya savaş açtılar. Britanya ve Fransa kuvvetleri ilk önce Karadeniz kıyısındaki Kırım Yarımadası'nda bulunan Rus liman kenti Sivastopol üzerine yürüdüler. Denizden taarruzlara dayanıklı olan Sivastopol ancak karadan saldırılarak alınabilirdi. Paslanmış istila orduları Sivastopol'u kuşattılar. Fransa ordusu, Britanya ordusundan daha iyi eğitimli görünmesinin yanı sıra, gıda ve levazım yönünden de daha iyi görünüyordu. Kırk yıl önce Waterloo'da da bulunmuş olan deneyimli Britanyalı komutan, Rusları "Fransızlar" olarak anmayı ısrarla sürdürüyordu. Britanyalı subayların çoğu, bulundukları görevleri, özel bir yeterliğe sahip olmalarına değil, aristokrat olmalarına borçluydular. Komutanlardan biri, her gecesini kıyı açıklarına demirlemiş özel yatında bir Fransız aşçının pişirdiği yemekleri yiyerek geçiriyorken, askerleri, Kırım kışının ayazında ve çamurunda tir tir titreyerek, iğrenç tayınları yiyorlardı.

Britanya'nın saray şairi (baş şairi) Alfred Tennyson (1809-1892), Britanyalı süvarilerin Balıklava'da kendilerini "ölümün ağzına" attıkları "Hafif Süvari Alayının Hücumu"nun ünlenmesine katkıda bulunmuş olmasına rağmen, hastalıktan ölenlerin sayısı (yaklaşık 600.000 adam) savaşta ölenlerin sayısından çok daha

(*Solda*) Balıklava'da Hafif Süvari Alayının Hücumu. (*Sağda*) Florence Nightingale.

fazlaydı. İlk savaş muhabirleri, uzaktaki kuşatmaya gösterilen ilgi nedeniyle gazete satışlarının patlama yaptığı Britanya'nın ve Fransa'nın meraktan çıldıran okurlarına telgrafla haberler yolluyorlardı.

Bu müthiş girdabın içine dalmayı Florence Nightingale (1820-1910) de göze aldı. Varlıklı bir ailenin kızı olan Florence, hemşire olarak ebeveynlerini şoke etmişti, çünkü hemşirelik, "uygunsuz" kadınlara sığınak sağlamak olarak ünlenmiş bir meslekti. Nightingale, yaralıların ve kolera, dizanteri hastalarının baş etmek zorunda kaldıkları akıl almaz koşulları duyduktan sonra, İstanbul'da bir hastanede görev almak için gönüllü oldu. Yanlış giden ve ihtiyaç duyulan şeyler konusunda ayrıntılı bilgilerle hükümeti bombardımana tuttu. Özel kişilerin katkılarıyla kaynak oluşturarak, hastanedeki koşulları iyileştirmeyi başardı. Nightingale, "kazmaları", yani hasta ve yaralı rütbesiz askerleri "şımartacağı" yolunda subayların sahip oldukları kanıyı alt etmenin yanı sıra, bir kadının hükümeti zorlayıcı taleplerde bulunmasıyla ilgili önyargıları da yenmek zorundaydı. Birkaç yıl sonra hükümet, ordusundaki adamların beslenme ve sağlık hizmetlerini iyileştiren bir dizi reformu yürürlüğe koydu. Kısmen Florence Nightingale'in geriye kalan meslek yaşamı boyunca yaptığı kamuoyunda yankı uyandıran çalışmaların sonucu olarak, hemşirelik daha saygı duyulan bir meslek hâline geldi.

Sivastopol'un nihayet Eylül 1855'te teslim olmasından sonra, Kırım Savaşı sona erdi. Paris Barış Antlaşması (Mart 1856), Tuna bölgesindeki Boğdan ve Eflak prensliklerinin (1878'de bağımsız Romanya'yı oluşturan bölgelerin) özerkliğini, Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını ve Karadeniz'in yansızlığını güvence altına

aldı. Kırım Savaşı, Viktoryen Britanya'nın Avrupa'daki en güçlü ülke olmaya devam ettiği konusunda pek az şüpheye yer bıraktı.

Viktoryen Siyasetin Liberal Dönemi

Britanya, nispi bir toplumsal uyum dönemine girdi. Tahıl Yasaları'nın 1846'da iptal edilmesi, siyasal reforma güven duyabilecekleri konusunda birçok işçiyi ikna etmişti; 1848'de Britanya'da devrim olmamasının bir nedeni de buydu (*bkz.* Bölüm 16). Orta sınıftan reformcular, hitap ettikleri tabanı, işçi sınıfının en varlıklı kesimlerini kapsayacak şekilde genişletmişlerdi. Britanyalı işçilerin çoğu, çok çalışmanın ve tasarruf etmenin mutlaka ödüllendirileceği inancını benimsemiş görünüyordu. Gitgide, tüm toplumsal sınıflardan Viktoryenlerin çoğu, özdeşleşebilecekleri bir milletin parçası olduklarını hissediyorlardı.

Birçok sendika üyesi de dâhil, Britanyalı işçiler, "dostluk dernekleri"ne yani giderek daha yaygın anılan adıyla "özyardım cemiyetleri"ne katıldılar. Böyle grupların 1815'te 1 milyondan az olan üye sayısı, 1872'de 4 milyona yani sendika üyelerinin dört katına yükseldi. Bu kuruluşlar, üyelerine, işsizlik ya da hastalık durumunda asgari düzeyde de olsa yardım ediyor ve insanca defnedilme olanağı sağlıyorlardı. Bireysel özyardım ve saygıdeğerliği öven bu tür örgütler Fransa'da, Belçika'da ya da Renanya'da işçiler arasında yaygın olan sosyalist vizyonu sunmuyorlardı. Bunlar, Britanyalıların saygıdeğerlik" dedikleri ve militanlığı caydıran şeye ilişkin bir anlayışın aşılanmasına yardım ettiler.

Dostluk derneklerinde olduğu gibi, Britanya'nın "yeni model sendikalar"ı da özyardım kavramını somutlaştırıyordu. Bu sendikaların üyeleri, örgütlerini, her şeyden önce, aidat ödeme gücüne sahip "işçi aristokrasisi"nden matbaacılar ve marangozlar gibi belirli mesleklerden vasıflı işçilerin ve zanaatçıların temsilcisi olarak görüyorlardı. Vasıfsız işçi kitlesinden kendisini ayrı tutan bu kesim, işçi sınıfının yaklaşık %15'ini oluşturuyordu. Bunlardan bazıları pazar günü okullarında, işçi birliklerinde, okuma salonlarında ve gelişim derneklerinde eğitmenlik yapıyorlardı. Tek bir meslek dalındaki yerel sendikalar birleşerek millî örgütlenmeler oluşturdukları zaman bile, devrimden ve hatta Britanya'nın ekonomik, toplumsal ve siyasal yaşamını en sonunda yeni bir yapıya kavuşturmaktan hiç söz edilmiyordu. 1860'lardaki grevciler, hakem heyetlerinin kararlarını kabul etmeye ve sınırlı hedeflere ulaşmak için ödün vermeye gitgide daha istekli davrandılar.

1832'de orta sınıftan erkeklerin daha çoğuna oy hakkı tanınmasından yararlanan Whig'ler, 1850'lerin büyük kısmında ve 1860'larda Britanya'yı yönettiler. Whig'lerin liderliğini, siyasal kariyerine Muhafazakâr olarak başlayan Vikont Palmerston, yani Henry John Temple (1784-1865) yapıyordu. Kendisini çekiştirenlerin "Lord Cupid" dedikleri hinoğluhin ve enerjik Vikont'un ayyuka çıkmış çapkınlığı, kamu önünde dikkatli davranmanın geçerli olduğu bir devirde göze

battı. Palmerston, Kraliçe Victoria'nın Windsor Şatosu'ndaki nedimelerinden birisini ayartmaya çalışarak kraliçeyi çileden çıkardı.

Palmerston, *laissez-faire* ekonomi politikalarını geçerli kılmaya kararlı Whig' ler koalisyonunu bir arada tuttu. Ayrılıkçılar, Katolikler ve liberal Anglikanlar, Anglikan Kilisesi'nin Resmî İngiltere Kilisesi olma konumuna son verilmesini istiyorlardı. Bu Whig'ler, yavaş yavaş Liberal Parti adıyla anılır oldular.

Palmerston'ın kavgacı ve sağa sola kafa tutan tavrı, ona kişisel popülerlik kazandırdı. Britanya doğumlu bir Portekiz Yahudisi olan ve evi Atinalı bir güruh tarafından talan edilen Don Pacifico, Yunan hükümetine karşı taleplerini kabul ettirmek için 1850'de Yunanistan'ın Pire Limanı'nın ablukaya alınmasını emrettiği zaman, kalabalıklar tarafından coşkuyla alkışlandı. Palmerston, 1832'de bağımsızlığını kazanmasından beri Yunanistan'ın "koruyucu güçler"inden birisi olmayı sürdüren Viktoryen Britanya'nın gücünü klasik Roma'nın gücüyle böbürlenerek karşılaştırıyordu. 1854'te Kral Otto'nun devrilmesi üzerine Britanya, Fransa, Bavyera ve Rusya, Yunanistan'ı Kral I. Georgios adıyla yönetmek üzere Danimarkalı bir prens seçerlerken, Yunan milliyetçileri yatıştırmak için de İyon Adaları'nı Yunanistan'a verdiler.

Palmerston, Britanya'nın Kırım Savaşı'ndaki zaferini kutladıktan sonra, 1857'de Çin'e karşı kısa süreli bir savaşa girişti, çünkü Çin hükümeti, daha önce Britanya bayrağı taşımış olan bir korsan gemisine el koymuştu. Avam Kamarası çoğunluğunun şiddetle eleştirdiği ve Parlamento dışındaki barışçı siyasal radikallerin karşı çıktıkları Palmerston görevden ayrılmayı reddetti ve genel seçim çağrısı yaptı. Kampanyasını vatanseverlik söylemi üzerine kurarak günü kurtardı.

William Gladstone (1809-1898) o zaman Liberal Parti'nin lideri oldu. Gladstone, Hindistan'la ve Karayipler'le ticaret yaparak servet kazanmış zengin ve vicdansız bir tüccarın oğluydu. Genç Gladstone koyu bir dinsel inanca sahipti ve dünyaya ahlaki bakışını hayata geçirme azmiyle, geceleyin dışarıya çıkıp, fahişelerle konuşarak mesleklerini bıraktırmaya çalışıyordu. Gladstone, kendi özdisiplinini ve Viktoryen Hristiyanlık anlayışını ülkeye dayatmaya çalıştı. Hükümetteki ilk yıllarında, *laissez-faire* ekonomi politikalarını güvenceye almak için çaba harcadı, oldukça mütevazı gelir vergisinin bile kaldırılması için kampanya yürüttü.

Gladstone, hazine bakanı olarak, hükümette savurganlığa ve israfa karşı savaş açmıştı. Muhafazakâr rakiplerinin aksine, aşırı masraflı olduğu için sömürgeleştirmeye karşı çıktı. Kraliçe Victoria Gladstone'dan iğreniyor, neredeyse her ulusal ve uluslararası problem için onu suçluyordu. Onun, Britanya'nın anayasal yönetiminde monarşinin zaten sınırlı olan rolünü azaltmak için *de facto* yürüttüğü kampanyaya kızıyordu. 1846'da Tahıl Yasaları'nın iptalini desteklemiş olan Gladstone, Liberalleri reform partisi yapmak istiyordu.

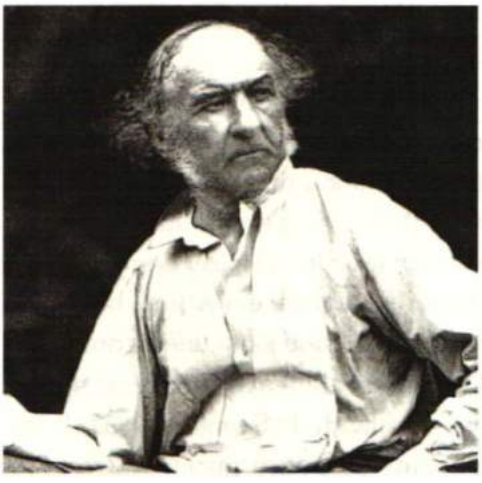

(*Solda*) Liberal başbakan William Gladstone. (*Sağda*) Benjamin Disraeli.

Robert Peel, 1846'da Tahıl Yasaları'nın iptalini destekleyerek Muhafazakârları bölmüştü. Peel'in 1850'de ölmesiyle, Benjamin Disraeli (1804-1881) Muhafazakârların lideri ve Gladstone'un baş rakibi oldu. Vaftiz edilerek Anglikan Kilisesi'ne katılmış bir Yahudi olan Disraeli'nin, toprak sahibi zenginlerin hâkimiyetindeki bir partiye liderlik etmesi olanaksız görünüyordu. Ama o, Muhafazakârların ekonomik korumacılığı canlandırmaya yönelik daha ileri adımlarının başarısızlığa mahkûm olduğunu kavrayacak sağgörüye sahip olan enerjik, becerikli bir politikacı ve etkileyici bir hatipti. Gladstone'un aksine Disraeli, kraliçeyle çok iyi geçiniyor ve yakaladığı her fırsatta ona yağ çekiyordu. Victoria, Albert'in tavsiyelerine ne kadar ihtiyaç duyuyorsa, Disraeli'ninkilere de o kadar ihtiyaç duyuyordu. (Disraeli ölüm döşeğindeyken, kraliçe, Muhafazakâr lideri ziyaret edip edemeyeceğini sormak için ileti yazmıştı. "Ziyaret etmese daha iyi olur," diye yanıt verdi Disraeli. "Albert'e bir mesaj götürmemi istesin yeter.")

1867 Reform Yasası

1832'den beri, Britanyalı tebaanın çoğunluğu daha ileri siyasal reformu kesin bir şey olarak göregelmişti. Giderek artan sayıdaki orta sınıf seçmen, Britanya'nın siyasal yaşamında aristokratların orantısız nüfuzuna son vermek umuduyla, oy hakkının kısmen genişletilmesini destekledi. İşçiler, tüm erkeklere oy hakkı verilmesini istiyorlardı. Kraliçe Victoria ise ısrarla, "bir demokratik monarşinin kraliçesi olamam ve olmayacağım" diyordu. Avam Kamarası'nda Manchester'ı ve sonra Birmingham'ı temsil eden John Bright (1811-1889), seçim reformu için kampanya yürüttü. Üyelerinin ezici çoğunluğu orta sınıftan olan Millî Reform Birliği ve birçok zanaatkârın üye olduğu Reform Ligi, 1866'da Bright'ın parlamenter radikalleriyle ittifak yaptılar. Güttükleri amaç, hane oy hakkıydı; yani yetişkin erkek aile reisinin oy verme hakkıydı.

Gladstone, tipik olarak, siyasal reformun yalnızca uygun değil, ahlaki de olduğu kanısındaydı. Parlamento'daki Muhafazakârlara seslenen Liberal lider, "Geleceğe karşı savaşamazsınız," diye sataşıyordu. "Zaman bizden yana. Büyük toplumsal güçler ... size karşı." Ama seçmen köprüsünü tüm erkeklerin değil, ancak zanaatkârların ve vasıflı işçilerin, yani "işçi aristokrasisi"nin, geçmelerine izin verecek kadar açık tutmak istiyordu.

Muhafazakârlar, daha fazla insana oy hakkı verilmesinin, Liberallerin saflarına güç katacağından ve en sonunda zengin toprak sahiplerinin siyasal nüfuzunu kıracak yasaların çıkarılmasına yol açacağından korkuyorlardı. Liberal hükümet, hem kırsal kesimde hem de daha düşük bir oranın belirleneceği şehirlerde oy verebilmek için ödenmesi gereken asgari vergi miktarını azaltan bir yasa tasarısı önerdi. Reform önerisi, sıradan işçileri ve diğer yoksul insanları yine dışlayacaktı. Bununla birlikte, Lortlar Kamarası tasarıyı reddetti, çünkü üyelerin çoğu her türlü değişikliğe karşıydı.

Britanya'da tüm erkeklere oy hakkı verilmesinden sonra "yağmacılık, kundakçılık ve katliam" meydana geleceği öngörüsünde bulunmuş olan Disraeli, bu defa, bazı dışlamaları devam ettiren seçim reformunun yalnızca kaçınılmaz olmakla kalmadığına, kendi Muhafazakâr Parti'sinin de bundan yarar sağlayabileceğine inanıyordu. Disraeli, "karanlıkta bir sıçrayış" yaparak, her hane reisine oy hakkı verilmesini ve kırsal kesimde aranılan asgari vergi şartının daha da düşürülmesini önerdi. 1832'de olduğu gibi, 1867 Reform Yasası da Muhafazakârların desteğiyle geçti. Böylece seçmen sayısı iki katına çıktı ama Britanya'da erkeklere genel oy hakkı hâlâ eksikti.

Aynı zamanda Fransa'da, her yetişkin erkek İkinci İmparatorluk döneminde oy kullanabiliyordu. Ama orada İmparator III. Napoleon, hükümetçe desteklenen adayları takdim ederek ve eski Bonapartist araçtan, yani plebisitten yararlanarak, erkeklerin genel oy hakkını riyakârca manipüle ediyordu. Alman İmparatorluğu'nda da erkeklerin genel oy hakkı vardı ama *Reichstag* (meclis) pek az hakiki otoriteye sahipti. Rusya'da, seçilmiş hiçbir millî organ yoktu; 1864'te oluşturulan yerel meclisler (*zemstvo*'lar) ise yerel seçmen kurullarınca seçiliyorlardı ama çarın atadığı yetkililere bağımlı durumdaydılar. İtalya'da, yetişkin erkeklerin ancak küçük bir bölümü, mülk sahibi olmaları sayesinde oy verebiliyordu. Britanya'da ıslah edilen seçim sisteminin yalnızca daha çok kişiye oy hakkı tanımakla kalması, daha çok nüfuz da kazandırdı çünkü Avam Kamarası, Britanya'nın anayasal monarşisinde büyük bir otoriteye sahipti. Bu yönüyle de Britanya, demokratik siyasetin aşamalı olarak ortaya çıkışına öncülük etti.

Ne var ki, Disraeli'nin Muhafazakârları, yeni seçmenlerin birçoğunu tavlayamadılar. Liberaller, artık oy hakkına kavuşan işçilerin desteğinden güç alarak, Parlamento'da büyük bir çoğunluk elde ettiler. Yirmi yılı aşkın süre önce yürütülen Çartist kampanyanın hedefine ulaşılmış oldu.

1884'te çıkarılan başka bir reform yasası, tarım emekçilerine oy hakkı vererek, seçmen kütüklerine 2 milyon seçmen daha ekledi. Kadınlar hâlâ oy hakkından yoksunken, oy veremeyen yetişkin erkekler yalnızca sabit bir yerleşim yeri olmayanlardan, ebeveynleriyle birlikte oturup kira ödemeyen oğullardan ve ev hizmetlilerinden oluşuyordu. 1885 tarihli Yeniden Dağıtım Yasası, nüfusu az olan bazı yerlerin temsiline son verirken, birçok kentsel alanın temsilini artırdı. Bununla birlikte, tek üyeli seçim çevrelerinin kurulması Muhafazakârların kaybını azaltarak, Liberallerin kentsel alanlardaki potansiyel kazanımlarını dengeledi.

Diğer Viktoryen Reformlar

Viktoryen uzlaşma, ekonominin "görünmez el"inin ekonomik büyüme yaratacağına duyulan güçlü inanca dayanıyordu. Viktoryenlerin birçoğu, 1834 tarihli Yoksul Yasası'nın başarısızlığa mahkûm olduğuna inanıyordu, çünkü yoksullara karşılıksız olarak sağladığı kaynaklar asgari düzeyde kalmıştı. Ama milyonlarca işçinin çektiği kahredici yoksulluğun gitgide daha çok farkına varan orta sınıftan Viktoryenlerin çoğu, hükümetin toplumdaki rolüyle ilgili fikirlerini yüzyılın ortalarında değiştirmiş bulunuyordu. Yoksul Yasası'nın taslağını, gazeteci ve Jeremy Bentham'ın arkadaşı olan Edwin Chadwick (1800-1890) hazırlamıştı. Onun *Report on the Sanitary Condition of the Laboring Population of Great Britain* (1842; Büyük Britanya'da Emekçi Nüfusun Sağlık ve Temizlik Koşullarına İlişkin Rapor) başlıklı çalışması, koleranın yoksul kentsel mahalleleri kırıp geçirmesinden sonra hükümetin eyleme geçmesi için etkili bir çağrı olarak işlev gördü. Büyük ölçüde Chadwick'in çabaları sayesinde, Parlamento, birçok yoksul işçinin ikamet ettiği pansiyonların teftiş edilmesini kolaylaştıran yasalar çıkardı. Ondan sonra kurulan parlamenter komisyonları, Britanya'da yaşam koşullarına ilişkin bilgi toplamak ve değerlendirme yapmak için uzmanlar çağırmaya başladılar. İstatistik çağı gelmişti.

Düzenleyici kurumlar ortaya çıkmaya başladı. 1848'de Parlamento, Genel Sağlık Heyeti denilen millî kurumu oluşturdu. Chadwick'in halk sağlığına – daha doğrusu, sağlıksızlığına– ilişkin ifşaatları, her türlü devlet müdahalesine ilke olarak karşı çıkanların çok şiddetli muhalefetiyle karşılaştı. *The Times*, "Sağlı kurallarıyla zorlanmaktansa, kolerayla ve geriye kalanlarla şansımızı denemeyi yeğleriz," diye homurdanıyordu. Yine de Chadwick'in 1854'te Genel Sağlık Heyeti'nden istifa etmek zorunda kaldığı zamana kadar, devletin sağlıkla ilgili meselelere karışma yetkisi kesinleşmiş bulunuyordu. Parlamento'dan 1860'larda çıkarılan yasalar, çalışan sayısı 50'den fazla olup kadın ve çocuk çalıştıran madenlerdeki ve fabrikalardaki çalışma koşullarıyla ilgili yönetmelikleri genişletti. 1866 tarihli Halk Sağlığı Yasası, daha temiz su tedarikini güvenceye almaları için

Londra'da cadde ve sokakları dezenfekte eden görevliler, 1875.

yerel yönetimlere yetki verdi. Beş yıl sonra, devlet müfettişleri iş yerlerine girmek için ilk kez yasal yetkiye kavuştular. Yerel iş sahipleri ve siyasal çıkar çevreleri, reformcuların çabalarını boşa çıkarmak için sıklıkla bir araya gelmelerine rağmen, Parlamento kısa süre sonra şehirlerde ve kırsal bölgelerde sağlık heyetleri oluşturdu. Yine de Millî Eğitim-Öğretim Birliği gibi reform birlikleri Britanya siyasal yaşamının birer parçası hâline geldi.

1867 Reform Yasası'nın kabulünden sonraki seçimlerden zaferler çıkan Liberaller, orduda parayla mevki satın alınmasına son verdiler, İrlanda'da toprak reformu yaptılar ve sendikaların yasal varlığının hükümetçe tanınmasını sağladılar. Muhafazakârlar, 1874'te yeniden iktidara geldikleri zaman, öğrenim görmemiş çocukların çalıştırılmasını yasaklayan bir yasa dâhil olmak üzere birçok reformun Parlamento'da onaylanmasını sağlayarak, işçileri Liberallerden koparıp kendilerine çekmeye çalıştılar. Ama orta sınıfın tavırlarında oluşan değişikliğin arkasında, özgecilikten fazlası yatıyordu. Ürünlerine yönelik talebin, işçilerde harcayacak para bulunmasına bağlı olduğunu imalatçılar da biliyorlardı. Büyük Britanya'da "iyimserlik devri", "düzeltme devri" hâline geldi.

Kraliçe Victoria, bir keresinde, anlamını bilmediği "bürokrasi" terimini tanımlamasını birisinden istemişti. "Hanımefendi, bu," diye başladı yanıt veren, "Fransa'da bulunan bir şeydir." Yine de Viktoryen devlet genişledi. 1841'de Britanya hükümeti –büyük Avrupalı güçlerin en az merkezileşmiş olanı– 40.000 erkek ve 3.000 kadın istihdam ediyordu; 1911'de devlet için 271.000 erkek ve 50.000 kadın çalışıyordu. Bizatihi Yoksul Yasası'nın uygulanması, yerel işlerde hükü-

metin rolünün artmasına hizmet etti. Yerel yönetim işleri, 16. yüzyıldan beri bu hizmetleri vermiş olan sulh hâkimlerinden alınarak, belde konseylerine verildi. Belediyeler artık eğitim-öğretimden sorumlu olmaları yanında, sağlık, konutlaşma, yol yapımı ve kolluk hizmetlerinden de sorumluydular. Bir zamanlar toprak sahibi beyefendilere verilen bir diğer payeden pek fazlasını ifade etmeyen yerel yönetim hizmetleri artık ücretli görevlilerin katılımını gerektiriyordu.

Sorumlulukların artmasıyla, Britanya'da devlet hizmetleri profesyonelleşti. Hükümet, atamaya ve yükselmeye bağlı olmak üzere yarışmalı sınavlar düzenliyordu. Ne var ki, bu sınavlar devlet memurluğuna girişi demokratikleştirmedi. Pahalı ve seçkin devlet okullarından (ailelerin zorlu eğitimi karşılayabilecek maddi güçte olmaları koşuluyla, Britanya'nın her yanından öğrenci kabul ettikleri için bu adla anılıyorlardı) birisinde okumuş olan başvuru sahiplerinin sınavlardaki avantajı, o durumda olmayanlarınkinden çok daha fazlaydı.

Britanya devletinin rolü yüzyılın ortalarında bu şekilde epey bir genişledikçe, *laissez-faire* liberalizm devri sona erdi. Gladstone'un kızı babasından söz ederken şu anısını aktarıyordu: "Babamın, 'Hükümet' sözcüğünü, huşuyla ölçüp biçen ve benim fiilî dinimin parçası yapan bir ses tonuyla söyleyişini duymaya iyice alışmıştım."

Kitle Siyasetinin Britanya'ya Gelişi

1867 Reform Yasası'nın geçmesinden sonra görevini bırakan Benjamin Disraeli, Muhafazakârları, kitlesel siyasal yaşam çağına uyarlamaya çalıştı. Uzun zamandır Britanya'nın toprak sahibi seçkinleriyle ve Anglikan Kilisesi'yle yakın bağları olan partisinin, oy sayısı bakımından Liberal rakiplerini geçmek zorunda olduğunu kavrayarak modern bir millî parti teşkilatı yarattı. Disraeli, İngiliz milliyetçiliğini ve emperyalizmi Muhafazakâr Parti programının bir parçası yaparak, Liberallerin Britanya'yı zayıflatacaklarını öne sürdü. Osmanlılar ve Ruslar, Balkanlar'la ilgili çekişmeye başladıkları zaman, Disraeli, 1876'da yaklaşık 10.000 ila 15.000 Bulgar'ın Osmanlı askerlerince katledilmiş olması gerçeğine rağmen Osmanlıları destekledi. Buna karşılık Gladstone, dökülen kan dolayısıyla dehşete kapılarak, Balkanlar'ı siyasal bir mesele yaptı. Disraeli için öyle yapmak kolaydı: Britanya'nın gerileme sürecindeki Osmanlı İmparatorluğu'ndan duyduğu korku, saldırgan bir yayılmacılık sergileyen Rusya'dan duyduğu korkuya kıyasla daha azdı.

Muhafazakâr Parti, artık modern Britanya siyasal yaşamında önemli bir değişikliği yansıtıyordu. Siyasete 17. yüzyıldan beri damga vurmuş olan "kent" ile "kır" arasındaki geleneksel çatlak büyük ölçüde sona erdi. Muhafazakârlar, en zengin iş adamları arasından Liberalleri terk eden bazılarının desteğini almaya başladılar. Ayrıca, birçok aristokrat da artık faal olarak bankaların ve modern sanayilerin yönetiminde yer alıyordu. Victoria'nın saltanatının ilk dönemin-

de palazlanan İngiliz iş âleminin seçkinleri, gıpta ettikleri aristokratlar kadar muhafazakâr olup çıktılar. Çağdaş bir yazar, şu satırlarıyla bu evrimi değerlendirmişti: "Bölgesel soylularımız, asilzadelerimiz ve küçüklü büyüklü kırsal toprak beylerimiz, ticari muktedirler olup çıktılar; tüccar prenslerimiz, kırsal beyefendiler olup çıktılar." Bazı zengin işadamları Ayrılıkçıları terk ederek, Resmî Anglikan Kilisesi'ne katıldılar. Milliyetçi "Tory işçiler"den oluşan inançlı bir azınlığın da desteğiyle, bu yeni Muhafazakâr siyasal kültür, Britanya'yı dönüşüme uğratan ekonomik ve toplumsal değişimlere rağmen ayakta kaldı.

Gladstone bile tren istasyonlarında kısa konuşmalar yapılarak yürütülen "Midlothian" tarzı –1879'daki ilk tren istasyonlarından birinin adıyla böyle anılmıştı– kampanyalara başladı. Gladstone'un dinleyici kitlesi, onu dinlemek için tren istasyonuna gelmek isteyen herkesi kapsıyordu. Bunun üzerine, Muhafazakârlar, sıradan halka yönelik böyle hitapları pespaye ya da aşırı "Amerikan" bulan tavırlarını iyice terk etmek zorunda kaldılar.

Yine de Muhafazakâr Parti, büyük toprak sahibi zenginlerin partisi olarak kaldı. Mirası büyük oğula bırakan yasa, devasa malikâne arazilerinin bölünmeden kalmasına yardımcı oldu. Parlamenter bölümlendirmeden dolayı, kırsal kesim, Parlamento'da aşırı temsil edilmeyi sürdürdü, yine bu da toprak sahibi beyefendilerin lehineydi. 1871'de yaklaşık 1.200 kişi İngiltere topraklarının dörtte birine sahipti ve 7.000 ailenin varlıkları, ülke varlıklarının yarısını buluyordu. Toprak sahibi beyefendiler, 1885'e kadar Avam Kamarası'nda ve 1893'e kadar bakanlar kurulunda ağırlıktaydılar, aristokratik Lortlar Kamarası'ndaki ağırlıkları ise yüzyılın epey ileri yıllarına kadar devam etti.

İrlanda'nın Özyönetimi

Liberaller, 19. yüzyıl sonu Avrupa'sında millî kimlik açmazlarını yansıtan İrlanda problemiyle yüz yüze gelmeye devam ettiler. 1868'de William Gladstone, yeni hükümetinin en ivedi görevinin "İrlanda'yı huzura kavuşturmak" olduğunu duyurmuştu. Bir yıl sonra, Liberal başbakan, İrlanda Kilisesi'ni (1800'de Birleşik İngiltere Kilisesi'nin bir parçası yapılmıştı) resmî olmaktan çıkaran bir yasayı Parlamento'nun her iki kanadından geçirdi, çünkü İrlanda'nın %80'i Katolik'ti. Bunun anlamı, İrlanda'daki Episkopal Kilise'nin artık devletten destek görmeyeceğiydi.

Birçok İrlandalıya göre, İrlandalı köylülerin bir dereceye kadar zenginleşebilmelerinin tek yolu sanki toprak sahibi olmaktan geçiyordu. 1870 tarihli İrlanda Arazi Yasası, kiracı çiftçilerin yapmış oldukları ıslah çalışmaları için tazmin edilmelerini hükme bağlıyor ve haklı bir neden olmaksızın araziden çıkarılmalarına karşı korunma sağlıyordu. Ama İngiliz Protestan toprak beyleri, İrlanda'da onlardan arazi kiralayan ya da onlar için çalışan köylülere arazi devretmeye niyetli değillerdi. Tarımsal emtia fiyatlarının düşmesi, kiracı çiftçilerin kira ödemele-

rini yapmalarını daha da güçleştirdi. Gizli bir grup olan İrlanda Cumhuriyetçi Kardeşliği'nden (Gael dilinde Fenian'lar olarak bilinen gruptan) artakalanların oluşturduğu ve bağımsızlık için yemin etmiş İrlanda Arazi Birliği, 1879'da toprak reformu için Parlamento'ya baskı yapmaya başladı.

Gladstone'un İrlanda'yı kendisinin süregiden ahlaki davası hâline getirme kararlılığı, parlamenter çoğunluğunu devam ettirmek için İrlanda'daki Whig toprak sahiplerinin desteğine muhtaç olan kendi Liberal Parti'si içinde muhalefetle karşılaştı. Liberal bir İrlandalı Protestan olan Charles Stewart Parnell (1846-1891), düpedüz bağımsızlık değilse bile ayrı bir İrlanda parlamentosu kurulması anlamına gelen Özyönetim lehine küçük bir parlamenter ortaklık oluşturmaya başladı. İrlanda Katolik Kilisesi, Özyönetim'i destekledi. Bununla birlikte, Parnell'in programı, ivedi ve kapsamlı toprak reformu isteyen Arazi Birliğinin ve İrlanda'nın tam bağımsızlığını savunan yeniden canlanmış İrlanda Cumhuriyetçi Kardeşliği'nin taleplerini karşılamakta yetersiz kaldı.

1879-1882 döneminde, İrlandalı çiftçiler "toprak savaşı" denilen protestoya giriştiler. İrlandalı kiracı çiftçiler ve emekçiler, kira ödemesi yapamadığı için boşaltılmış köylülerin kiralık yerlerini devralan çiftçilerden kaçınmaya başladılar. Büyük bir toprak sahibinin vekili olan Captain Boycott isimli bir adam, ilk hedeflerden biriydi; onun ismi, bu tür stratejiyle eş anlamlı hâle geldi. Britanya hükümeti buna baskıyla yanıt vererek, 1881'de İrlanda'da *habeas corpus* fermanını askıya aldı. Bununla birlikte, yine aynı yıl, Gladstone da arazi kirasını bir yıl geç ödeyebilen herhangi bir İrlandalı kiracı çiftçiyi toprağından çıkarılmaya karşı koruyan bir yasayı (Parlamento'yu feshetme tehdidini savurarak) zorla geçirdi. Parnell, Britanya karşıtı ateşli konuşmaları nedeniyle hapse atıldı. Dahası, tavizlerin şiddeti teşvik ettiğini savunan parlamenterler arasında Özyönetim'e karşı muhalefet arttı. Bir yıl sonra, Britanya hükümeti, İrlandalı kiracı çiftçilere yardım edecek başka bir yasanın ileride çıkarılması karşılığında Parnell'in İrlanda'daki düzensizliğin sona erdirilmesine yardımcı olacağı umuduyla, onun salıverilmesine karar verdi.

1882'de İrlandalı cumhuriyetçiler, Dublin'deki Phoenix Park'ta yürümekte olan iki Britanyalı görevliyi doğrayarak öldürdüler. Suikastlar İngiliz kamuoyunu şoke etti. Bu cinayetlere ve İrlandalı cumhuriyetçilerin İrlanda'da gerçekleştirdikleri otuzdan fazla başka cinayete tepki olarak çıkarılan bir Cebir Yasası, tutuklananların bazı haklarına son vererek, Britanya hükümetinin cumhuriyetçileri bastırmasını kolaylaştırdı. Phoenix Park'taki suikastlardan sorumlu olanların beşi tutuklandı ve asıldı.

Gladstone (farklı zamanlarda dört kez başbakanlık yaptı), 1886'da Özyönetim önerisinde bulundu, ama bu sorun Liberal Parti'yi böldü ve yasa tasarısı reddedildi. Joseph Chamberlain (1836-1914), Özyönetim'e karşı çıkan "Liberal Birlikçiler"e liderlik etti. Parnell üç yıl sonra gözden düştü, çünkü Özyönetim

kampanyasında etkin görev almış Liberal İrlandalı bir parlamenterin karısı olan Kitty O'Shea ile gönül ilişkisi olduğu konusunda haberler çıktı. 1893'te başka bir yasa tasarısı Lortlar Kamarası'nda reddedilerek düştü.

İngiliz Siyasal Yaşamının Yeni Çizgileri

Kraliçe Victoria'nın uzun yaşamı –muazzam genişlikteki Britanya İmparatorluğu'na 1837'den 1901'e kadar şerefle hükmetti– Britanya'nın toplumsal ve siyasal istikrarının simgesi oldu. Victoria, 1887'deki ellinci yıl dönümü vesilesiyle taç yerine basit bir bone (elmaslarla bezenmiş olsa bile) giyerek halkının gönlünde taht kurdu. Galler Prensi, Kral VII. Edward (saltanatı 1901-1910) olarak tahtı devraldı. Edward, sürekli kavga ettiği ve sıklıkla sıkıntıya düşürdüğü annesinden ancak bu kadar farklı olabilirdi. "Sokulgan" Edward, güzel kadınlara, yarış atlarına, leziz yiyeceklere, iyi şaraplara ve kumara yönelik aşırı zevklerine kendini kaptırdı.

Muhafazakârlar, 1895'te yeniden iktidara geldiler. Tıpkı Fransa'daki ve Almanya'daki denkleri gibi, Britanya Muhafazakâr Partisi daha da saldırgan milliyetçi, emperyalist ve amansız sosyalizm düşmanı olup çıktı. Liberal Birlikçiler, Özyönetim konusunda Muhafazakârlarla işbirliği yapmışlardı. Liderleri Joseph Chamberlain, 1895'te sömürgeler bakanı olarak Muhafazakâr hükümette görev aldı.

Muhafazakâr hükümetin toplumsal reform tasarılarını Parlamento gündemine getirmeyi reddetmesi ve işverenlerin sendikasız işçi alarak sendikaları zayıflatmaya çalışmaları karşısında düş kırıklığına uğrayan Britanya sendikacılığı, 19. yüzyılın son yirmi yılında daha atak bir evreye girdi. Sendikaların parasal kaynakları giderek daha çok tükenmesine rağmen, İşçi Sendikaları Kongresi (TUC; 1868'de kuruldu), örgütlü emeğin sesini duyurması için bir zemin sağlamıştı.

Demir ve çelik sanayii işçilerinin birçoğu da dâhil, yarı vasıflı işçilerin örgütlenmesi, artık daha mücadeleci olan bir "yeni sendikacılık"ın ayırt edici özelliğiydi. 1848'de Londra'da düzenlenmiş olan son Çartist yürüyüşlerden beri ilk kez, İngiliz işçiler 1887'de büyük kalabalıklar hâlinde protesto için sokaklara döküldüler; işsizliğe ve hayat pahalılığına karşı gösteriler yaptılar. Kasım'ın 13'ünde –"Kara Pazartesi" günü– yine 1848'den beri ilk kez, Londra'nın merkezindeki dükkân sahipleri, "kızıl korku"nun ortasında kapılarını kapattılar. Polis, işçi kitlelerine saldırarak, göstericilerin 2'sini öldürdü ve yaklaşık 100'ünü yaraladı.

Londra'da grev yapan gaz işçilerinin sekiz saatlik iş gününün kazanılmasını sağlayan zaferinden sonra, 1889 yılında, liman işçileri asgari ücret için greve gittiler. İşçilerin önderliğini Ben Tillett (1860-1943) yapıyordu. Bristol'da doğan

(*Solda*) Liman İşçileri Sendikası'nın örgütleyicisi Ben Tillett. (*Sağda*), Bağımsız İşçi Partisi'nin kurucusu James Keir Hardie.

Tillett, yedi yaşındayken bir tuğla imalathanesinde tuğla dökerek işe başlamış, sonra Old Joe Barker's Circus ile kaçarak akrobat olmuş, ardından da ticari denizciliğe ve sonra da donanmaya geçmişti. Liman işçisi olarak iş bulan Tillett, binlerce vasıfsız işçinin kitlesel bir grevde örgütlenmesine yardım etti. Avustralyalı işçiler, grevcilerin dayanışmalarına katkı yapan parasal yardımlar gönderdiler. Liman işçileri, beş hafta sonra, asgari ücret ve fazla mesai ödemesi taleplerini kabul ettirdiler. Tillett'ın liman işçileri sendikası çok geçmeden 30.000 üye sayısına ulaştı.

Ama, Londra'nın tıkış tıkış East End semtinde yaşayanlar da dâhil, düzenli bir işi olmayan yüz binlerce işçi hâlâ sendikasızdı ve dostluk derneklerinde de örgütlenmemişti. Vasıflı bir işçinin bağımsızlığı onlar için ancak bir düş olabilirdi. 1897-1898 yıllarındaki grevler (Britanya'nın ilk millî iş yeri terk eylemi olan ve işçilerin yenilgisiyle sonuçlanan eylem dâhil) yeni sendikaların erişimindeki artışı gösteriyordu.

Devlet, sendikalara karşı saldırıyı sürdürdü. Galler'deki bir demiryolu davasını çözmek için Lortlar Kamarası'nın 1901'de verdiği *Taff Vale* kararı, şirketlerin grevler sırasında uğradıkları kayıplardan sendikaları ve yetkililerini yasal olarak sorumlu tuttu. Bu, İşçi Partisi'nin kurulmasını teşvik etti. İlk kez 1900'de örgütlenen (ismini 1906'da alan) İşçi Partisi'nin kökeni, 1893'te parlamenter James Keir Hardie (1856-1915) tarafından kurulmuş olan küçük Bağımsız İşçi Partisi'ne değin uzanıyordu. Bu kaba saba İskoç madenci, Galler'deki bir maden ocağı kazasında ölmüş olan birkaç yüz maden işçisinin ailelerine başsağlığı mesajı göndermek yerine, torununun oğullarından birinin doğumu nedeniyle kra-

liçeye kutlama mesajı gönderdikleri için Avam Kamarası üyelerini paylayarak, Meclis'te epey gürültü koparmıştı. İşçi Partisi artık Parlamento'da işçileri temsil etmeye ve özel olarak da *Taff Vale* kararının iptalini sağlamaya söz veriyordu.

Liberal Birlikçi-Muhafazakâr blok içindeki çatlak, on yıllık Muhafazakâr hükümetin sonunu getirdi. Joseph Chamberlain dâhil bazı siyasal liderler, koruyucu gümrük vergilerinin geniş bir emperyal piyasa yaratarak Britanya'nın zenginliğini artıracağı inancıyla, o yönde kampanya yürütüyorlardı. Başbakan Arthur Balfour (1848-1930) da dâhil Muhafazakârların birçoğu, seçmenlerin, daha düşük gıda fiyatlarıyla özdeşleştirilen geleneksel serbest ticaret siyasetlerini tercih ettikleri inancındaydı. Partisi içindeki çatlağı gideremeyen Balfour, Aralık 1905'te istifa etti ve ertesi yıl Liberaller zafere ulaştılar; *Taff Vale* kararının iptal edileceğine söz vererek, işçi sınıfından büyük oy aldılar. 1900'de yalnızca bir sandalye kazanabilmiş olan İşçi Partisi bu kez Avam Kamarası'na yirmi sekiz parlamenter gönderdi. Liberal hükümet döneminde, Parlamento, iş yeri direnişini yasallaştıran ve grevlerin yol açtığı maddi kayıpların yasal sorumluluğundan sendikaları kurtaran 1906 tarihli İş Anlaşmazlıkları Yasası (*Trade Disputes Act*) ile *Taff Vale* kararını değiştirdi.

1908'de Herbert Asquith (1852-1928) Liberal başbakan oldu. Muhafazakârlar gibi o da Britanya'nın emperyal davalarını destekledi. Ama dinamik, hırslı ve karizmatik Galli David Lloyd George (1863-1945), Liberallerin yükselen yıldızıydı. Mütevazı bir aileden gelen, İngilizce yerine ana dili Galce konuşmayı tercih eden Lloyd George, genelde imparatorluğu desteklemesine rağmen, Boer Savaşı'na karşı çıkmasıyla (*bkz.* Bölüm 21) kamuoyunun dikkatini çekmişti. Lloyd George, Muhafazakâr Parti'ye karşı mücadele yürütmekle birlikte, Gladstone'a özgü reformist geleneği sürdürmeye de çalıştı. İşçileri, orta sınıftan insanları ve iş adamlarını Liberal toplumsal ve siyasal reformları destekleyecek bir ittifak içinde bir araya getirerek, sendika üyelerinin İşçi Partisi'ne kaymalarını önlemek istiyordu. Liberal hükümet, sanayide minimum ücretleri belirlemek üzere yerel heyetler kurdu; böylece Britanya hükümetini, işverenler ile işçiler arasındaki pazarlığa daha önce hiç görülmemiş ölçüde dâhil etti.

1909'da Lloyd George (hazine bakanıyken), kamuya yönelik faydaların artırılmasını, bunun da kısmen mirastan, haksız kazançtan ve ekilmeyen arazilerden alınacak vergilerle finanse edilmesini öngören bir bütçe tasarısı sundu. Bu "süper vergiler" (aslında oldukça ufak miktardaydı), ülkenin en zengin ailelerine yansıyacaktı. "Tam donanımlı bir dük"ün kendisini idame ettirme maliyetini yeni bir savaş gemisinin maliyetiyle kıyaslayarak, aristokrat aileleri kamunun sırtından geçinen asalak sülükler olarak tanımlıyordu.

1909'daki Osborne kararıyla, Lortlar Kamarası, sendika kaynaklarının İşçi Partili adayların Avam Kamarası'na seçilmeleri için ya da görev yaptıkları sırada onlara maaş ödemek için kullanılmasını önlemek amacıyla sendikasını dava

etmiş bir demiryolu işçisinin lehine hüküm vermişti. (Parlamento üyeleri, birkaç yıl sonra maaş almaya başladılar.) *Taff Vale* vakasında olduğu gibi, Osborne kararı da sendikalara ağır bir darbe indirdi. Toplumsal zıtlaşmanın yaşandığı bir iklimde, Lortlar Kamarası bir kışkırtıcı adım daha atarak, zenginlere karşı bir saldırı gibi gördüğü 1909 bütçesini veto etti, böylece onlarca yıldan beri kullanmamış olduğu bir yetkiyi de kullandı. Asquith, Lortlar Kamarası'nın vetosunu "anayasaya aykırı bir tutum ve Avam Kamarası yetkilerinin gaspı" olarak nitelendirdi. Yeni seçimleri kazanacağından emin bir şekilde, Parlamento'yu dağıttı.

Gerçekten de Liberaller, ertesi yılın başında İrlandalı milliyetçilerin ve İşçi Partisi'nin desteğiyle yeniden iktidara geldiler. Asquith'in 1911 tarihli Parlamento Yasası, Lortlar Kamarası'nın maliyeyle ilgili herhangi bir yasayı veto yetkisinin kaldırılmasını öneriyordu. Britanyalıların birçoğu, böyle bir yasanın kabulünü, soylu ayrıcalıklarına vurulacak son darbe olarak görüyordu. Aynı zamanda da bu yasa, Avam Kamarası'nca üç defa onaylandıktan sonra Lortlar Kamarası'nda kabul edilmeyen herhangi bir yasa tasarısının, Parlamento'ya ilk kez sunuluşunun üstünden iki yıl geçerse yasalaşacağını hükme bağlıyordu.

Asquith, tasarının geçmesi için yeterli sayıda yeni asilzadeliğin ihdas edilmesini Kral V. George'dan (1910'da tahta geçmişti) isteyeceği tehdidini savurunca, Lortlar Kamarası, İnatçılar denilen uzlaşmaz üyelerin muhalefetine rağmen, 1911 tarihli Parlamento Yasası'nı onayladı. Dolayısıyla Lortlar Kamarası kendisinin anayasal veto hakkını ortadan kaldırdı ve böylelikle de Britanyalı soyluların orantısız gücünü ilk kez azaltmış olan 1832 tarihli Reform Yasası'nın kabulüyle başlayan uzun devrimi tamamladı. Lortlar Kamarası ondan sonra da Osborne kararını geri çekti.

1911'de denizcilerin, istifçilerin, mavnacıların ve gemi onarımcıların başlattıkları iş bırakma eylemi Londra'da, Manchester'da ve Liverpool'da hızla yayıldı. Gıda sıkıntısı ihtimali hükümetin elini zayıflattı. Bağlayıcı pazarlıklar sonucunda, grevciler ücret artışları kazandılar. Ülke çapındaki bir demiryolu grevi karşılıklı uzlaşmayla son buldu. Madenciler Federasyonu ilk genel kömür grevi için çağrıda bulunduğu zaman, 800.000'den fazla adam işi bıraktı ve bu nedenle 1,3 milyon kişi daha işsiz kaldı. Madenciler asgari ücret elde ettiler ama 1912'deki grev ile liman işçileri amaçlarına ulaşamayınca, Britanya'da o zamana kadar görülmüş en büyük grev dalgası başarısızlıkla son buldu. Birçok grevin yenilgiyle sonuçlanması, Britanyalı işçilerin parlamenter reformculuğa daha da yönelmelerine katkıda bulunmuş olabilir. Her durumda, toplu pazarlık 1890'larda iyice yaygınlaşmış, birçok yörede uzlaştırma ve arabuluculuk heyetleri kurulmuştu.

Önemli bir siyasal sorun olmayı sürdüren İrlanda'nın Özyönetimi, artık neredeyse kaçınılmaz görünüyordu. İrlandalı politikacılar, köylüler ve şairler, 20. yüzyılın ilk on yılına damga vuran milliyetçi duygu patlamasını paylaştılar. Gael

Birliği, İrlanda müziğini halka sevdirdi ve halkı İngilizce değil, Gael dilinde konuşmaya teşvik etti. Dublin'de yerli bir İrlanda tiyatrosunun yaratılmasına yardım eden şair William Butler Yeats (1865-1939), İrlandalılar arasındaki sınıf farklılıklarına bazen sünger çeken edebî bir milliyetçiliğe katkıda bulundu: "Parnell geldi ve tezahürat yapan bir adama şöyle dedi: 'İrlanda özgürlüğüne kavuşacak ve sen hâlâ taş kırıyor olacaksın'." Bu tür edebiyat, yoksulluğun ve çok çalışmanın erdemli kıldığı köylüler olarak İrlandalıları romantikleştirme eğilimi de gösterdi. James Joyce'un (1882-1941) *Dublinliler* (1912) adını taşıyan kısa öyküler seçkisinde, kırsal kesim, bir zamanlar yurt edinmiş olduğu İrlanda'nın hızla büyüyen ve yoksullaşan başkentinin keşmekeşinden kaçılarak huzura kavuşulacak bir ortam gibi görünür.

Bazı İrlandalı milliyetçiler Britanya'dan tam bağımsızlık kazanmaktan daha azına razı olmazlarken, bazıları da Özyönetim'den yanaydılar. Sayıca Katoliklerden bire iki oranında daha fazla oldukları Ulster'de yaşayan İrlandalı Protestanlar, ne derecede olursa olsun Özyönetim'e karşıydılar ve bunu, Katolik "Roma Hâkimiyeti"yle özdeş sayıyorlardı. Ulsterli Protestanlar, 1913'te gönüllülerden kurulu yarı askerî bir kuvvet oluşturdular. Aynı zamanda, İrlanda Cumhuriyet Ordusu adlı bir örgüt ise adam ve silah takviyesi yaptı. Yüz yıllık yaralar yeniden açıldı ve İrlanda, içsavaşın eşiğinde görünüyordu. Parlamento, Lortlar Kamarası'nın katı muhalefetine rağmen Eylül 1914'te bir Özyönetim Yasası kabul etti. Ama Britanya –ve Avrupa'daki tüm devletler– savaşa girerken, ayrıntılar bilinmez bir geleceğe bırakıldı. Liberal Britanya da kontrolü dışındaki uluslararası olayların içine sürükleniyordu.

Çarlık Rusya'sı

19. yüzyılda, otokratik Rusya –çarın ve soyluların ittifakına dayalı mutlakiyetçi bir devlet– uzun bir parlamenter yönetim geleneğine ve ticaret ile imalata dayalı zenginliğe sahip Büyük Britanya'yla özellikle keskin bir zıtlık sergiliyordu. Rus çarları, 16. yüzyıldan beri güneyde ve Asya içlerinde çok geniş topraklara ve halklara egemen olarak imparatorluklarını yavaş yavaş genişletmişlerdi. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndan çok daha geniş olan Rus İmparatorluğu, tıpkı onun gibi, birçok milleti kapsıyordu. Rus kökenliler, nüfusun yarısından azını oluşturuyorlardı. İmparatorluğa ve Ortodoks Kilisesi'ne karşı etnik direniş –örneğin Leh Katoliklerin direnişi– Rus tahakkümüne gitgide daha çok meydan okuyordu. 1825'teki kısa süreli ve başarısız Dekabrist ayaklanmadan (*bkz.* Bölüm 15) beri Rusya, devlete ait olan serflere 1840'larda özgürlük verilmesi dışında, hiçbir önemli reform görmemişti. Devletin yapısı değişmeden kaldı, çarın otoritesini sınırlayan hiçbir anayasal kısıtlama yoktu. Yine de Batı'ya özgü liberal fikirler, aydınlar aracılığıyla Rusya'ya sızmaya başlamıştı. Köylülerin çoğunu yasal olarak efendilerinin toprağına bağlı birer köle yapan serfliğe dayalı bir top-

luma yabancılaşmış olan bazı aydınlar, devrimin kaçınılmaz olduğuna inanıyorlardı. Üstelik serflik yalnızca insanlık dışı değildi, aynı zamanda da ekonomik açıdan verimsizdi. Bu durum, Rusya'nın ancak reform ve serflerin özgür kılınması yoluyla Batı'yla yarışabileceğine çarın ikna olmasını kolaylaştırdı.

Rusya'da Reform Karışıklıkları

Serflerin yaşadıkları köylerdeki köy reisleri, efendiler ile topluluk arasında aracılık görevi yapıyorlar ve tıpkı eşraf gibi, itaat etmeyen serflere ağır bedensel cezalar uyguluyorlardı. İmparatorluk nüfusunun yalnızca %5 kadarı şehirlerde oturuyordu. Rusya'da çok küçük bir orta sınıf vardı, aydınlar ve eğitim almış sıradan insanlar ise bir avuçtu. Aydınlar, ancak devrimin değişiklik getirebileceğine inanıyorlardı.

1825'teki Dekabrist isyanından hemen sonra çar olan I. Nikolay (saltanatı 1825-1855), subay ayaklanmasının nedeni olarak gördüğü Batılı fikirlerin Rusya'ya sızmasını önlemeye kafayı takmıştı. Batı ve Orta Avrupa'daki 1848 Devrimleri, Rus otokrasisinin iç muhalefeti boğma kararlılığını artırdı. Eğitim bakanlığı, Üçüncü Şube denilen ürkütücü siyasal polisin yürüttüğü sıkı sansür ve baskı siyasetine nezaret ediyordu. Ama polis, devasa imparatorluğu dış etkilere karşı tamamen mühürlemenin imkânsız olduğunu gördü. Sırf 1847-1849 döneminde Rusya'ya 2 milyondan fazla yabancı kitap girdi, bunların çoğu da St. Petersburg'a ve Moskova'ya ulaştı.

Doğu Avrupa'da ve Orta Avrupa'nın doğusundaki Rus ve Leh aydınlar, toplumsal-siyasal değişim ve millî bağımsızlık mücadelesine öncülük etme sorumluluğunu hisseden ayrı toplumsal gruplar olarak duruyorlardı. Birçoğu, üniversitede ya da hükümette bir mevki işgal etmeksizin yaşamını sürdürebilecek olanaklara sahip eşraftan insanlardı. Eğitimli bir seçkin zümreye mensup olan bu kişiler, halk arasında ulaşabildikleri kitle gerçekten çok küçük olsa bile, yazı yazma olanağına sahiptiler. Batı ülkelerindeki denklerinin aksine kendilerini liberal mesleklere vermemişlerdi ve bir grup olma kimliğini de devam ettirdiler.

1830'lu ve 1840'lı yıllarda, eşraftan bazıları, geniş kitleler acı çekerlerken kendilerinin rahat bir yaşam sürmelerinin suçluluğu altında eziliyorlardı. Annesi, iki serfin yanından geçerken serfler onun önünde eğilmedikleri için bir baş hareketiyle onları Sibirya'ya sürgün etmiş olan Aleksandr Puşkin (1799-1837), kısa öykülerinde serfliği eleştirdi. Çeşitli entelektüel akımlar içinde faaliyet gösteren aydınlar, Saint Petersburg'da ve Moskova'da küçük gruplar ya da "çevreler" oluşturarak, Rusya'nın otokrasiden ve nispi gerilikten nasıl kurtulabileceği üzerine kafa yoruyorlardı.

İçten içe mayalanan bu entelektüel ve yaratıcı yeraltı ortamından bazı önemli yazarlar çıktı. Halkçılığa ve Pan-Slavist davaya bağlı olan Fyodor Dostoyevski (1821-1881), anlattığı karakterlerin etkileyici psikolojik betimlemelerini sundu.

Suç ve Ceza (1866), *Karamazov Kardeşler* (1879-1880) gibi romanlarında, eylemleriyle akılcılığı değil yoldan çıkmışlığı, hatta deliliği yansıtan kendisi gibi sıkıntılı bireylere ilişkin çizdiği rahatsız edici portreler, bu betimlemeler arasındaydı. Sosyalizmin tartışıldığı bir okuma grubuna katılması nedeniyle 1849'da yetkililerce ölüme mâhkum edilen Dostoyevski, bir sabah erkenden, gözleri bağlı olarak hapishaneden dışarı çıkarıldı ve idam mangasının karşısına getirildi, sonra da zalimce sahnelenen ve hâliyle sinirlerini harap eden düzmece bir idamın ardından Sibirya'daki bir hapishaneye gönderildi. Dostoyevski, Kırım Savaşı'ndaki yenilgiyi izleyen kritik yıllarda, kendi acılarını betimlemesinin yanı sıra Rus toplumunun acılarını da betimledi. Bir diğer gerçekçi Rus yazar olan Kont Lev Tolstoy (1828-1910), Kırım Savaşı'na katılmış varlıklı bir toprak sahibiydi. Şiddete karşı ahlaki bir ses olarak ortaya çıktı. *Savaş ve Barış* (1869) adlı anıtsal yapıtı, ülkesi ile Batı arasındaki mücadeleyi betimler.

Pyotr Çadayev'in *Felsefe Mektupları*, 1836'da sansürcülerin hışmına uğradı. Çadayev (1794-1856) Rusya'nın kültürel tarihine hafifçe örtülü suçlamalar yöneltti. Yetkililer onu akıl hastası ilan ettiler ve yaşamının geriye kalanında polis onun peşini hiç bırakmadı. Çadayev, kötümser bir anlayışla, kültürel geriliğin Rusya'yı uygar milletlerin saflarına katılmaktan alıkoyacağını öne sürerek hararetli tartışmalar başlattı. *Felsefe Mektupları*, "Batılılaşmacılar" –17. yüzyılda Çar Petro'nun yaptığı gibi ilerleme modeli olarak yüzünü Batı'ya dönen Rusyalı aydınlar– ile Rusya'nın Batılı değerlerle asla bağdaştırılamayacağına inanan "Slavseverler" arasındaki tartışmayı başlattı. Batılılaşmacılar gibi, çoğu Slavseverler de otokratik Rusya'yı toplumsal açıdan eleştiren kişilerdi. Çadayev gibi Batılılaşmacılar, parlamenter kurumların ve sanayileşmenin Britanya'da, Fransa'da ve Alman devletlerinde gösterdiği gelişimi, Rusya'nın izlemesi gereken model olarak görüyorlardı. Bunun aksine Slavseverler ise Rusya'nın belirleyici kurumlarının yani Ortodoks Kilisesi'nin, köy komününün (*mir*), hatta bizatihi çarlık kurumunun özgüllüğünü yüceltiyorlardı. Rusya'nın Batı'daki endüstriyel gelişimin yaralayıcı etkilerinden kaçınabileceğini, çünkü müstakbel bir sosyalist toplumun temeline zaten köy kurumuyla sahip olduğunu savunuyorlardı. Çeşitli ortaklaşa binaların (bir yel ya da su değirmeninin, bir hububat deposunun, bir meyhanenin ve bir atölyenin) bulunduğu köy komünü doğanın, devletin ve beylerin dayattıkları inanılmaz derecede zor koşullara köylülerin yaşamlarını uyarlamalarını olanaklı kılıyordu. *Mir*, sanki hem ahlaki bir vizyon hem de devrimci potansiyel sağlıyordu.

Vissarion Belinski (1811-1848) ve Aleksandr Herzen (1812-1870), Rusya'nın gerilikten çıkmak için Batı'yı örnek alması gerektiğini hararetle savundular. Bir doktorun oğlu olan Belinski, serfliği lanetleyen bir yazı yazdığı için üniversiteden kovulmuştu. Yazar Nikolay Gogol (1809-1852) otokrasiyi eleştir-

Aleksandr Herzen.

meyi reddettiği zaman, Belinski, Rus İmparatorluğu'nun başat üçlüsü olan "ortodoksluğa", otokrasiye ve milliyete Gogol'un saygısını yerden yere vurarak, Batılılaşmacı tutumun tanımlanmasına yardımcı olan *Gogol'a Mektup* (1847) adlı eserini yayınladı: "Knut [kırbaç] savunucusu, cehaletin havarisi, karartmacılık ve gerici gizemcilik şakşakçısı, Tatar geleneklerinin övgücüsü; sen ne yapıyorsun? Ayaklarının altında ne var, bak; dipsiz bir uçurumun kenarında duruyorsun."

Bir toprak sahibinin oğlu olan Herzen, Dekabrist şehitlerin davasını sürdürmeye yemin etmişti. Bir öğrenci tartışma grubuna katıldığı için tutuklanıp sürgün edilen Herzen, Fransa'ya gitti. 1840'ta Moskova'ya dönünce, Fransız Jakoben ve sosyalist geleneğini benimsedi, ilerlemenin kaçınılmazlığına inanıyordu. 1848 Devrimi'nden sonra Paris'te gönüllü sürgün hayatı yaşarken yazdığı *Karşı Kıyıdan* (1855) adlı eserinde Herzen, Rusya'nın, Batı'nın öncülüğünü kabullenirken bile, sosyalizme kendi yolundan gideceğine olan güvenini dile getiriyordu. Sosyalizm Rusya'da kolaylıkla kurulabilirdi, çünkü otokratik ve soylu sömürü karşısında toplumsal eşitlerin oluşturduğu bir cemiyet olarak köy komünü hâlihazırda mevcuttu. Herzen, barışçı liberal reform mücadelesine katılmaları için Rus görevlilere çağrı yapıyordu. Oldukça ilginç bir şekilde, hem radikal reformcular hem de çarlık devletinin adamları, Batılı "burjuva" siyasal ve toplumsal yaşamına ortak bir kuşkuyla bakıyorlardı. Bu nedenle, Slavsever reformizm akımının çarlık otokrasisiyle ortak yönleri, kabullenmek istediğinden çok daha fazlaydı. Batılılaşmacıların aksine Slavseverler, Rusyalı kitlelerin dinsel imanını yüceltiyorlardı; Büyük Petro'nın 17. yüzyılda Batı ideallerini ve bürokrasisini ithal ederek Rus devletini dönüşüme uğratmasından önce Rusya'da bir toplumsal uyum ve eşitlik devrinin hüküm sürdüğüne inanıyorlardı. "Biz geri kalmış bir halkız," diye yazıyordu bir Slavsever, "kurtuluşumuz da burada yatıyor. Avrupa'nın bayatlamış eski derslerini tekrar ... etmemeliyiz."

Serflere Özgürlük Verilmesi

Çar II. Aleksandr'ın (saltanatı 1855-1881) serflere 1861'de özgürlük vermesi, Rusya'da 19. yüzyılda yapılan en iddialı reform girişimiydi. Vergi sisteminin, ordunun, mahkemelerin ve neredeyse bütün diğer devlet kurumlarının örgüt-

1861'de serflere özgürlük verilmesinden sonra köylüler Çar II. Aleksandr'ı selamlıyor.

lenmesi serfliğin gereklerine göre belirleniyordu. Köylerde devletin fiili varlığı gerçekten de oldukça azdı; köylülerin deyişiyle, "Tanrı gökte, çar uzakta" idi. Toprak sahipleri neredeyse sınırsız emek kaynağına sahip oldukları için, tarımsal verimliliği artırma eğilimi hayli azdı.

1855'te çar olarak babası I. Nikolay'ın yerine geçen II. Aleksandr, Rusya'nın Kırım Savaşı'nda aldığı yenilgiyle çok sarsıldı. Çar ve yetkililerinden bazıları, serflere özgürlük verilmezse, ülkenin Batı'yla rekabet edemeyeceğine inanmaya başladılar. Ücret karşılığı çalıştırılan tarım emekçilerinin sayısı artmasına rağmen, Rusya'nın endüstriyel gelişimi ve etkili tarımsal üretimi için, vergiye bağlanabilecek serbest ücretli emek gerekliydi. Bazı beyler, arazilerinin verimliliğini artırma çabasına girmiş olmalarına rağmen, serfler ancak gönülsüzce çalışıyorlardı; bunun için de kimse onları suçlayamazdı. Rusya köylülerinin çoğu hâlâ savurgan bir sistem olan üç tarla sistemini kullanıyordu (her yıl bir tarla nadasa bırakılıyordu).

Serf ayaklanmaları – yüzyılın ilk yarısında 1.500'den fazla ayaklanma olmuştu – dönem dönem imparatorluğu sarsıyordu. Serflerin birçoğu, yurtlarına geri dönünce özgür bırakılacaklarına inanarak, Kırım Savaşı sırasında orduya katılmıştı. Binlerce serfin doğudaki ıssız alanlara doğru ya da Kırım'a kaçması, Rusya'nın ana dayanağı olan tarımsal ekonomiyi baltaladı. Köylülerin birçoğunun gözünde halkının babası olan çarın, Rusya'nın "kendine has kurum"una son vereceği söylentileri yayıldıkça, köylü ayaklanmaları daha da yaygınlaştı. Aydınlar serf-

liği lanetlemeyi sürdürdüler, en azından özel sohbetlerinde bürokratlar da öyle yapıyorlardı. Çar II. Aleksandr, toplantıya çağırdığı toprak sahiplerine, "Serflerin kendilerini aşağıdan özgürleştirmelerini beklemektense, serfliği yukarıdan lağvetmek evladır," dedi. Bazı soylular, özgürleştirmenin kaçınılmaz olduğuna artık inanıyorlardı. 1858'de Slavsever bir soylu, çara şöyle yazmıştı: "İnsanları tıpkı eşyalar ya da sığırlar gibi satma hakkına son verilmesi, onları olduğu kadar bizi de özgürleştirir."

Rusya, 5 Nisan 1861'de serfliği kaldıran son Avrupalı devlet oldu. Çar II. Aleksandr, Ortodoks Kilisesi aracılığıyla bir duyuru yayınlayarak 22 milyon serfi özgürleştirdi. Bununla birlikte, eski sistem iki yıl boyunca esasen olduğu gibi yürürlükte kaldı. Ama ondan sonra serfler, erkek hane reislerinin yönettiği komün –*mir*– aracılığıyla araziye kavuştular. Devlet, arazileri için soyluları tazmin etti; köylüler, yıllık geri ödemeler yaparak bu borcu devlete geri ödemek zorundaydılar. Yine de soylular, bu özgürleştirmeyle kayba uğradılar, çünkü aldıkları senetler birçok durumda pek az değer taşıyordu, üstelik serflerin taşıdıkları değeri de kaybettiler. Köylüler artık toprak beyinin keyfî adaletine tabi değildiler. Yine de tazminatsız ödemeden tam ve hemen özgürlük istemiş olan birçok köylü, özgürlüklerinin bağlandığı şartlar karşısında düş kırıklığına uğradı (eski bir serf özdeyişinde, "Toprak bize ait olsa da biz size aitiz," deniliyordu). Dahası, arazi borcunun kapatılmasından ve vergilerin ödenmesinden köyler ortaklaşa sorumlu tutuldukları için (beyin evinde çalışan serflerin toprak verilmeden özgür bırakılmalarına ve hiçbir borçlarının olmamasına rağmen), eski serfler daha çok kendi köylerinde birer rehine gibiydiler. Beyler için çalışmakla yükümlü olmak yerine, artık devlete vergi ödemekle yükümlüydüler ve bu vergilerin tahsilatı komünlerce yapılacaktı. Gidip başka bir yerde iş bulmak için izin almaları köy reislerinin kararına bağlıydı. Köylüler, çığ gibi büyüyen şehirlere akın ettiler.

Çarlık Rusya'sında serfler, pek kan dökülmeksizin özgür bırakıldılar, Amerika Birleşik Devletleri'nde ise köleler ancak 19. yüzyılın en şiddetli mücadelelerden birisini –Amerikan İçsavaşı'nı (1861-1865)– yürüterek özgürlüğe kavuştular. Amerika Birleşik Devletleri'nde köleliği savunmak için savaşa giren güneyli toprak sahibi seçkinlerin aksine, Rus soylu zümresi, özgürleştirme kararına direnmeksizin boyun eğdi. Rus İmparatorluğu'nun uçsuz bucaksız genişliğine rağmen çarlık devleti, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki nispeten zayıf merkezî hükümetten daha merkezî bir otorite uyguladı. Dahası, Amerikalılara göre özel mülkiyet, en başta köylülerden hizmet sızdırmak isteyen Rus soylularla kıyaslandığı zaman bile daha vazgeçilmez bir haktı. Rus soylularının muazzam zenginliği, özgürleştirmeden sonra da bu tür hizmetlerin bedelini ödeyebilecek durumdaydı.

Bunu başka reformlar izledi. Çar II. Aleksandr, bazı yetersiz bakanlar ile subayları görevden aldı ve maliye bakanından düzenli bütçe tutmasını istedi.

1864'te çar, *zemstvo* adı verilen yöre ya da köy meclislerinin kurulması için ferman çıkardı. Bunlar, bölgesel meclislere delege seçeceklerdi. Çar, altı yıl sonra da *duma* (konsey) denilen benzer kentsel kurumları yarattı; bunların vergi takdir etme, kamu hizmetlerini ve eğitimi düzenleme yetkisi vardı. Ama içişleri bakanı *zemstvo*'ları denetim altında tutuyordu ve eyalet valileri bunları dikkate almıyorlardı, bazıları da bunların üyelerine fitneci, kışkırtıcı muamelesi yapıyorlardı. Dahası, *zemstvo*'ların üyelerini zengin toprak sahipleri seçiyorlardı; onların oylarına, şehirlilerin ve köylülerin oylarından daha fazla ağırlık veriliyordu ama yine de *zemstvo*'lar, sıradan halka bir miktar siyasal deneyim kazandırdı.

Rus hukuku 1830'larda derlenip toparlanmıştı, ama serflerin özgürleştirilmesi, idari aygıtın genişletilmesini gerekli kıldı, çünkü artık milyonlarca kişi devletin adalet sistemine tabiydi. Çar, Britanya'dakileri örnek alan bölgesel ve alt mahkemeler kurdu, ayrıca jüri tarafından açık yargılanma usulünü getirdi. Çar her türlü mahkeme kararını bozabilme yetkisine sahip olmasına karşın, 1864'te ilk kez ayrı bir adli yönetim organı Rusya'da vücut buldu. Temyiz olanağının yanı sıra, bir jüri sistemi getirildi. Ama köylüler, toplumsal seçkinlerle aynı mahkemelerde yargılanmıyorlardı.

Dolayısıyla, Rus İmparatorluğu'nun temel yapısı aynı kaldı. Ordu artık sadık, kötü donatılmış, cahil ve ezilmiş serflerden değil, sadık, kötü donatılmış, cahil ve ezilmiş köylülerden oluşuyordu. Geçmişte, yirmi beş yıllık askerlik süresinden, çok az askerin sağ çıkması beklenirdi. Esasen askerlerin eşleri, kocalarının askere gitmelerinden üç yıl sonra evlenme hakkına sahiptiler. II. Aleksandr, Prusya tarzı bir genelkurmay oluşturdu, silahları modernize etmek için adımlar attı ve askerlik süresini altı yıla indirdi, ardından dokuz yıl yedek askerlik ve beş yıl milislik geliyordu. Aleksandr aynı zamanda da bazı bedensel cezalandırma biçimlerine son verilmesini emretti, acımasız –ve sıklıkla öldürücü– kırbaçlama cezası da buna dâhildi.

Bununla birlikte, çarlık devletinin ve Üçüncü Şube polisinin muhalefeti bastırmak için uyguladığı keyfî güç, büyük ölçüde olduğu gibi kaldı. Siyasal davaların çoğu, gizli askerî mahkemenin yargılamasına havale ediliyordu. Aleksandr, özgürleştirme öncesi geçici olarak gevşetilen sansür aygıtını yeniden tüm etkinliğiyle devreye soktu. Dahası, çar, otoritesini zayıflatacak herhangi bir millî temsilî kurum oluşturma niyetinde değildi. Rus reformunun sınırları vardı.

Rus İmparatorluğu'nun Genişlemesi

Kırım Savaşı'ndaki yenilginin ardından ve Paris Barış Antlaşması (1856) hükümleri gereğince Rusya, Boğdan'dan, Eflak'tan, Besarabya'dan vazgeçti ve Güneydoğu Avrupa'yla ilgili emperyal tasarılarına bir darbe daha vuracak şekilde Karadeniz'in tarafsızlığını kabul etmek zorunda kaldı (*bkz.* Harita 18.2). Rusya artık imparatorluk bünyesindeki halklar arasında beliren milliyetçi hareketlerle

karşı karşıyaydı. Lehistan'da, iki yıl süren halk gösterilerinden sonra, 1863'te bir ayaklanma meydana geldi. Asiler, bir "millî hükümet" ilan ettiler ama sonra, Rus birliklerince yenilgiye uğratıldılar. Çar II. Aleksandr bir ezme harekâtına girişti ve isyana katılmanın cezası olarak bazı Leh topraklarına el konulmasını emretti, manastırların çoğunu kapattı, *zemstvo*'ların (seçilmiş konseylerin) ya da hukuk mahkemelerinde jürilerin kurulmasına, yani Rusya'da uygulamış olduğu reformların yapılmasına izin vermedi. Lehistan bir eyalete dönüştürüldü, böylece tüm özerklik hayalleri de sona erdi. Lehler, ağır baskının etkisini Prusya'da bile hissettiler; orada hükümet Lehlere veya Katoliklere arazi satışını yasakladı (rahipler de asiler arasında yer almışlardı). Leh millî bilinci, Ukrayna'da Ukraynalı kimliğinin ortaya çıkışına ilham kaynağı oldu. Devlet, buna tepki olarak, kurgusal olmayan yapıtların Ukrayna dilinde yayınlanmasını 1863'te yasakladı.

Rus birlikleri, Osmanlı Balkanlar'ına, Slavların dostu olan Bulgarlar adına müdahale ettiler. Bir ideoloji olarak Pan-Slavizmin yükselişi giderek göze çarpıyordu. Pan-Slavizm, tüm Slavların aynı aileden olduklarını coşkuyla ilan ediyordu. Hersek'te köylüler, Osmanlı vergi tahsildarlarına ve askerlerine karşı ayaklanmışlardı. Sonraki Rus-Osmanlı Savaşı'nda (1877-1878), bir Rus ordusu İstanbul yakınlarına kadar ilerledi. Avusturya-Macaristan kuvvetleri ve Britanya donanması, Rusların Çanakkale Boğazı'na ulaşmalarını önlemek için hazırlık yaptı. Yenilen Osmanlı İmparatorluğu, Rusya'yla Ayastefanos Antlaşması'nı (1878) imzalamak zorunda kaldı. Ondan sonra diğer devletler, meseleyi görüşmek üzere milletlerarası bir konferans çağrısı yaptılar. Alman Şansölyesi Otto von Bismarck, Berlin Kongresi'ne (1878) başkanlık etti. Bulgaristan, prenslik oldu ama Osmanlı sultanına bağlı kaldı. Berlin Kongresi, Disraeli'nin ısrarıyla, Bulgaristan topraklarını küçülttü.

Yunanistan, üzerinde hak iddia ettiği Teselya'yı aldı; böylece Yunan sınırı, Bulgaristan'ın, Sırbistan'ın ve Yunanistan'ın kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri Makedonya'ya dayandı. Bulgaristan, kendi Ortodoks Kilisesi'ni 1870'te kurmuş olmasına karşın, o zamanlar az sayıda Bulgar milliyetçi vardı; daha yirmi otuz yıl önce, oradaki eğitimli insanların çoğu kendilerini Yunan kabul ediyordu. Rusya'nın Bulgaristan'a açıkça hâkim olacağı gerçeği –hükümetteki kilit makamlarda Ruslar bulunuyorlardı– ve Balkanlar'da yükselen Pan-Slavizm dalgası (tüm Slavların çıkarlarını ve birliğini ilerletmeyi amaçlayan hareket), Avusturya-Macaristan'ı ve Britanya'yı tedirgin etti. Berlin Kongresi'nde, Sırbistan, Karadağ ve Romanya da bağımsız devletler olarak tanındı, böylece Avrupa'daki Osmanlı toprakları daha da küçüldü. Rusya, Besarabya'nın küçük bir kısmını aldı, böylece Tuna Nehri ağzını kontrol etme olanağına kavuştu. Ama özellikle Rus Pan-Slavlar, Britanya'nın kendilerini mağdur ettiğine ve Bismarck Almanya'sının ihanetine uğradıklarına inanıyorlardı. Keza Bulgar milliyetçiler de Rusya'nın Bulgaristan'a vaat etmiş olduğuna inandıkları Makedonya'da al-

HARİTA 18.2. RUSYA'NIN GENİŞLEMESİ. Rusya, Paris Antlaşması'yla (1856) uğradığı toprak kayıplarından sonra doğuya yönelerek, Orta Asya üzerinden Uzak Doğu'ya doğru Vladivostok Limanı'na kadar genişledi.

datılarak toprak kaybına uğratıldıkları duygusunu gitgide daha yoğun hissediyorlardı.

II. Aleksandr, ondan sonra dikkatini Orta Asya'ya ve Orta Doğu'ya yöneltti. Rus orduları 1859-1860'ta Türkistan'ı işgal ettiler, 1866'da Taşkent'i ilhak ettiler ve sonra Afganistan'a ulaştılar. Kafkaslar'ın Müslüman dağ halkına boyun eğdiren savaşlar 1860'ta sona erdi. Bu genişlemeyle, imparatorluğa yaklaşık 5 milyon Müslüman eklendi. Rus genişlemesi artık Britanya'nın imparatorluğunun mücevheri olan Hindistan civarındaki çıkarlarına dokunuyor gibi görünüyordu. Britanya ordusu Afganistan'ı istila etti ve 1881'te bir kukla hükümdarı tahta oturttu. Uzak Doğu'da, Rus kuvvetleri, 1830'larda altın bulunmasıyla on binlerce yerleşimciyi kendisine çekmiş olan ve hükümlü nüfusun durmaksızın arttığı Sibirya boyunca ilerlediler; böylece Rus donanmasının Vladivostok'ta Büyük Okyanus'a ulaşmasını sağladılar.

Rus İmparatorluğu artık dünyadaki kara kütlesinin yaklaşık yedide birini kapsıyordu. Bu doğuya doğru genişleme, en sonunda Çin'le çatışmaya yol açtı. Çin imparatorları, Rusya'nın talepleri karşısında iktidarsız kalacaklardı: Tıpkı Britanya'nın talepleriyle karşılaşınca kaldıkları gibi. 1868'deki Meiji Restorasyonu'nun ardından yüzlerce yıllık soyutlanmışlığına son veren Japonya, şaşırtıcı şekilde, Rusya için çok daha çetin ceviz bir hasım olduğunu kanıtlayacaktı.

Nihilistler ve Popülistler

Devrimciler, Rus otokrasisinin başta gelen eleştiricileri olarak, 1830'ların ve 1840'ların vicdan azabı içindeki eşrafının yerini aldılar. Onlar, soyluların, tüccarların, köylülerin ve Ortodoks papazların oğulları ve kızları da dâhil, çeşitli toplumsal katmanlara mensuptular. Bir kıvılcımın bir isyan dalgasını tutuşturabileceğine inanmış olarak, kendi başlarına ya da çok küçük gruplar hâlinde yola çıktılar.

Bazı Rus devrimciler, Batılılaşmacılar ile Slavseverler arasındaki eski tartışmaları alakasız buluyorlardı. Nihilistler (Hiççiler ya da Yokçular) hiçbir dogmayı kabul etmediler, ama en başta da Batı'nın maddeci doktrinlerini reddettiler. Aynı zamanda da birçok Rus geleneğini yadsıdılar ve böylece Slavseverleri reddettiler. Bazıları Ortodoks Kilisesi'ni bir baskı kurumu olarak görürken, bazıları koyu iman sahibi olarak kaldılar.

Nihilistler, Rus kitleleri yararlanılmamış bir devrimci kuvvet olarak görüyorlardı; serflerin özgürleşmesinin, kendilerini ezenlere karşı ayaklanma olasılığı daha yüksek olan bağımsız bir köylülük yaratarak kendi davalarına katkıda bulunduğuna inanıyorlardı. Kendilerinden önceki vicdan azabı çeken eşraf gibi, nihilistler de edebiyatın değişim yaratma gücüne inanıyorlardı. Eskiden papaz yamağı olan Nikolay Çernişevski (1828-1889), birkaç kuşak boyunca aydınları

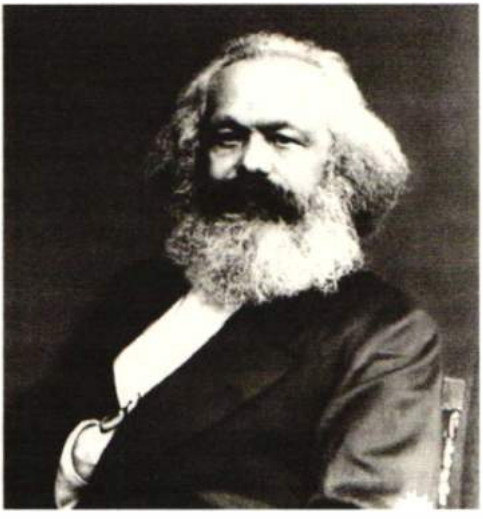

(*Solda*) Mihail Bakunin, profesyonel anarşist. (*Sağda*) Karl Marx, komünizmin kurucusu.

muazzam ölçüde etkilemiş bir roman olan *Nasıl Yapmalı?* adlı yapıtını 1863'te yayınladı. Çernişevski, kendilerini davaya adamış eylem adamlarını, değişimin disiplinli bir öncüsünü oluşturacak "akılcı benciller" olarak tanımlıyordu. Nihilistler, kendilerini ahlaki kurallarla bağlı hissetmedikleri için, hedeflerine ulaşmak açısından gerekli görünen her türlü eylemi yapabileceklerine inanıyorlardı. 1860'lı yıllarda, nihilist gruplar, şiddete dayalı devrime yöneldiler, devlet görevlilerine ve çara karşı suikast tertiplerine giriştiler. Polis, özellikle 1866'da bir öğrencinin Çar II. Aleksandr'ı öldürme girişiminden sonra, "Toprak ve Özgürlük", "Teşkilat" –merkez komitesine "Cehennem" denilen örgüt– gibi gruplara sızdı ve onları yeraltına inmek zorunda bıraktı.

Bu arada, Mihail Bakunin (1814-1876), zamanının ya da tüm zamanların en ünlü anarşisti oldu. Anarşistler, devletin bizatihi varlığını reddediyorlardı ve dolayısıyla, devleti yok etmeyi değil, devralmayı isteyen sosyalistlerle sert tartışmalara giriyorlardı. "Karl Marx, işçilerden teorisyen yaratarak onları mahvediyor," diye yakınan profesyonel devrimci Bakunin, rahatlık içindeki soylu kökenini terk etti. Günde yalnızca iki saat kadar uyuyan, neredeyse sürekli yemek yiyen, içki içen ve puro tüttüren; lokmalar, yudumlar ve fırtlar arasında ise örgüt ve tertip işleri yapan muazzam enerjiye sahip bir adamdı. Bir keresinde kendisini "ete kemiğe bürünmüş şeytan" olarak nitelendiren Bakunin, "toplumsal sorun"u, "öncelikle toplumun alaşağı edilmesi" olarak tanımlıyordu. Bunu yapmaya da koyuldu. 1847'de Paris'ten Dresden'e kadar ve devrim yılı olan 1848'de diğer Orta Avrupa duraklarına kadar polisi peşinden koşturdu. Rusya'da tutuklanıp hapse atılan Bakunin, Sibirya'ya sürgün edildi, 1861'de kaçmayı başardı, Japonya'ya geçti ve sonra Birleşik Devletler üzerinden Londra'ya ulaştı.

Bakunin, "Yıkım, yaratıcı bir tutkudur" inancını taşıyordu ve tıpkı nihilistler gibi, köylü kitlelerinin de yararlanılmamış bir devrimci potansiyele sahip olduk-

ları karşısındaydı. Marx ise köylülerin, sanayi proletaryasından farklı olarak, asla hakikaten devrimci olamadıkları, çünkü sınıf bilinci kazanamadıkları konusunda ısrarcıydı. Buna karşılık anarşistler, merkeziyetçi bir partide örgütlenmiş militan bir işçi sınıfının devrim yapabileceği yolunda Marx'ın taşıdığı inancı reddediyor, Marksistlerin burjuva devletinin yerine bir proleter devletini yani sonuçta bir devleti koymak istedikleri kaygısını taşıyorlardı.

Kendiliğinden çıkacak bir köylü ayaklanması hayal eden devrimci nihilistlerden ve anarşistlerden farklı olarak, Sergey Neçayev (1847-1882), çok sıkıca örgütlenmiş küçük bir devrimci grubun, otokratik zulmü silip atacak köylü devrimini başlatabileceğini savunuyordu. "Devrimci," diye yazıyordu Neçayev, "lanetlenmiş bir adamdır. Onun kişisel çıkarları, meseleleri, duyguları, bağlılıkları, malı mülkü ve hatta kendine ait bir ismi yoktur. Ondaki her şey, sadece bir tek ilgiye, bir tek düşünceye, bir tek tutkuya –devrime– koşulmuştur." Neçayev, meslektaşlarından birisini öldürdükten sonra tutuklanıp hapse atıldı ve orada öldü.

Acılar içinde geçen yaşamı boyunca Neçayev, popülistler (*narodnik*'ler) ile mücadele etti. Popülistler, kendi öğretilerini nihilizme tepki olarak geliştirdiler ve Slavseverlerin Rus köylülüğüne duydukları inancı korudular. Onlar, Rus köylü topluluğunu ülküleştiren romantik kolektivistlerdi. Köylüleri eğitmek isteyen Çernişevski'nin aksine, popülistler köylülerden öğrenmek istiyorlardı. 1870'lerin başında, aydın çevrelerine mensup birkaç bin genç Rus, Saint Petersburg'dan ve Moskova'dan kırsal kesime gitti. Kendisi gibi aydınlar ile köylüler arasındaki kopukluğun önceki yıllarda daha da büyümüş olmasından *İstoriçeşkiye Pisma* (Tarihsel Mektuplar; 1869) adlı yapıtında esefle söz eden Pyotr Lavrov (1823-1900), bu gençlerin birçoğunu etkilemişti. Bu üst sınıftan Ruslar, 1830'lu ve 1840'lı yılların vicdan azabı çeken eşrafına benziyorlardı. "Halka gitmek"le ve köylüler gibi giyinmekle, köylülerin eğitimine yardımcı olarak devrim için hazırlık yapmayı da istiyorlardı. Doğrudan devrimci eyleme eğilimli olanların bazıları, serflere özgürlük verilmesinin, muhafazakâr bir mülk sahibi köylü sınıfı yaratabileceğinden endişeliydiler. Kapitalizmin Batı Avrupa'da yapmış olduğu gibi Rusya'da iyice mevzilenmeden önce Rusya'nın sosyalizme giden kendi yolunu tutması için zaman tükeniyor gibi görünüyordu.

1878'de bir devrimci popülist, Saint Petersburg valisini vurarak yaraladı. Yine aynı yıl Toprak ve Özgürlük grubunun "örgütsüzlük şubesi"nce yapılan başka bir saldırıda, Üçüncü Şube polisinin şefi vuruldu. Sanayi işçilerinin giriştikleri grev dalgasını gören teröristler, devrimin çok uzak olmadığına inandılar.

Çar II. Aleksandr iki kez daha suikast girişiminden kurtuldu. Aleksandr, otokrasinin temellerini yıkmadan düşmanlarını yatıştırmak umuduyla, Üçüncü Şube'yi dağıttı. Üniversiteye kabulü kısıtlayıcı siyasetleri nedeniyle pek sevil-

meyen eğitim bakanını kovdu ve yeni bir Danışma Meclisi'nin oluşturulduğunu duyurdu. Ama 1881 yılında, "Halk İradesi" üyeleri, Aleksandr'ın kızağının yakınına bir bomba fırlattılar. Çar aptalca bir hareketle hasarı incelemek için kızaktan indiği zaman, başka bir adam onu öldüren bombayı attı. Ne var ki, bu suikastın, bu eylemi düzenleyenlerin bekledikleri devrimci kıvılcım olmadığı ortaya çıktı. Çarın milyonlarca tebaası, kendilerine özgürlük vermiş olan hükümdar için gözyaşı döktü.

III. Aleksandr'ın İmparatorluğu

Babasına düzenlenen suikastın ardından tahta geçen III. Aleksandr (saltanatı 1881-1894), emperyal kurumlarda herhangi bir serbestleştirme yapmayı düşünecek havada değildi. Rusya İmparatorluğu'nda kamuoyu vardı ama kitlesel siyasal yaşam bulunmuyordu. Suikast, *zemstvo*'ların yetkilerinin kısıtlanmasına yol açtı. Adli otorite polise geçti ve böylece siyasal yargılamalar askerî mahkemelerin ellerine bırakıldı. O an için, otokrasiye eleştiri yöneltilebilecek tek güvenli yer, sürgündü. Cenevre'de, Paris'te ve Londra'da, çoğunluğunu sosyalistlerin oluşturdukları küçük siyasal sığınmacı koloniler yaşıyordu.

Profesörler ve öğretmenler, devletin daha sıkı denetimi altına alındılar; sıradan insanları okula gitmekten caydırmak için eğitim ücretleri yükseltildi. Polis, herkesi neden göstermeksizin tutuklayıp hapse atabiliyordu. Bu uygulamaların sonucu olan siyasal yargılamalar, otokratik rejimin tartışıldığı ve siyasal sorunların ortaya serildiği mahkemeler gibi işlev görerek, fiilen reformcuların ve devrimcilerin davasına yardım etmiş olabilir. Duruşma salonlarında olan bitenler, siyasal davalar askerî mahkemelere taşındığı zaman bile, Rus kamuoyunun şekillenmesine yardımcı oldu.

Rus İmparatorluğu 19. yüzyılın sonunda muazzam bir büyüklüğe ulaştı. Yüzölçümüyle Büyük Britanya'nın yüz katını aşan ve (Rusya'nın 1867'de Alaska'yı satmış olduğu) Birleşik Devletler'den üç kat büyük olan Rusya'nın nüfusu, 1861'de yaklaşık 74 milyon iken 1905'te yaklaşık 150 milyona çıktı. Artık Rusya, 146 ayrı dil konuşan yaklaşık 200 milliyetten oluşuyordu. Ruslar, imparatorluk nüfusunun %40'ını oluşturuyorlardı. Ukraynalılar, Lehler ve Beyaz Ruslar bir sonraki en büyük millî grupları oluşturuyorlardı, bunların ardından da Litvanyalılar, Letonyalılar, Estonyalılar, Finler, Romenler (Besarabya'da), Kırım Tatarları, Ermeniler, Gürcüler, Azeriler (Kafkaslar'da) ve Orta Asya'nın Müslüman halkları geliyordu.

Aleksandr, imparatorluğun batısında çok yoğun bir "Ruslaştırma" kampanyası yürütülmesini emretti. Çar, okullarda Rusça dışında bir dil kullanılmasını yasakladı ve örneğin, 25 milyon kişi tarafından konuşuluyor olması gerçeğine rağmen, Ukrayna dilinde yayın yapılmasına yasak getirdi. Aynı zamanda da Rus Ortodoks Kilisesi, imparatorlukta yaşayanların neredeyse üçte birinin iman etti-

ği Ortodoks olmayan dinlere karşı kampanyalar başlattı. Yeni yasalar, ilke olarak Lehistan'daki "Yerleşim Mıntıkası"na kapatılmaları öngörülen Yahudilere karşı kısıtlamalar getirdi. 1899'da, Fin Meclisi'nin rolü salt bir "danışma" işlevine indirgendi ve kilit önemdeki idari makamlarda Finlerin yerini Ruslar aldı.

"Ruslaştırma" kampanyası, milliyetçi grupların tanınma taleplerinde diretme kararlığını pekiştirdi. Rusya Lehistan'ında muhalefet giderek cesaretlendi. Lehler, dile ve Katolikliğe dayalı çok köklü kültürel bağlarla birbirlerine bağlıydılar. 1795'te Rusya, Avusturya ve Prusya tarafından yapılan Üçüncü Taksim ile bağımsız Lehistan sona ermesine rağmen, Leh kimliği varlığını sürdürmüştü. Üstelik bağımsız Lehistan davası, 1831'deki ve 1863'teki başarısız kalkışmalardan sonra yurtdışına kaçmak zorunda kalan Lehler tarafından canlı tutulmuştu. Ondan sonra iki güçlü hareket gelişti. Millî Demokratlar, Prusya'yı ve sonra da Almanya'yı baş düşman gibi görerek, Rus İmparatorluğu bünyesinde Leh milletinin gücünü artırmayı amaçlıyorlardı. Buna karşılık, Leh Sosyalistler yeni bir ayaklanma örgütlemek istiyorlardı; bu, günün birinde Leh olmayanların da haklarının tanındığı bağımsız ve sosyalist bir Lehistan'a yol açacağını umdukları bir ayaklanma olacaktı.

Huzursuzluk, Reform ve Devrim

Rusya İmparatorluğu'nun nüfusu çoğunlukla yoksuldu: Kişi başına düşen ortalama gelir, Britanya'da dört kattan fazla, Almanya'da üç kat ve Balkan devletlerinde iki kat yüksekti. 1910'a gelindiğinde, 7-11 yaş arası çocukların %70'inin hiç değilse bir yıl okula gitme olasılığı doğmasına rağmen, nüfusun yaklaşık %60'ı hâlâ okuryazar değildi. 1897 yılında, herhangi bir süreyle ortaöğretime devam edenlerin nüfus içindeki oranı yalnızca %1'di.

Yine de Avrupa Rusya'sında ve özellikle Baltık bölgesinde okuryazarlık yükseliyordu, buna koşut olarak reform isteyenlerin sayısı da artıyordu. Yeni yüzyıla girilirken, özellikle Saint Petersburg'da ve Moskova'da okur sayısı çarpıcı ölçüde arttı. Mevsimlik işçiler ve Sibirya'ya göçen köylüler bile yanlarında kitap taşımaya başladılar. Edebiyat beğenisi genişleyerek, dinsel kitaplardan ve Rus edebî geleneğinin yeni çıkan klasiklerinden (en başta da Gogol'un ve Tolstoy'un yapıtlarından) liberal eğilimli dergilere ve gazetelere de yöneldi.

Liberaller, 1860'ların heyheyli günlerinden ve serflere özgürlük verilmesinden beri Rus kamuoyu alanının genişlemesinde rol oynamışlardı. Rus ordusunun Osmanlılarla savaşta (1877-1878) gösterdiği kötü performans, Kırım Savaşı'ndan sonra yapılan askerî reformların yetersiz kaldığını kanıtladı. Eğitim fırsatlarının yaygınlaşması, devlette bürokratikleşmenin artması ve sanayinin gelişmesi, profesyonel orta sınıfı sayıca çoğalttı. Bu durum, ağır ve hafif sanayinin yayılmasıyla ve kentsel büyümeyle de birleşince, sanki otokrasiyi çağa uymayan bir kurum yapıyordu.

Liberaller arasında az sayıda eşraf, yerel meclislerin (*zemstvo*'ların ve belde *duma*'larının) liderleri, en başta da iktisatçılar, *zemstvo* tarım uzmanları, hekimler, avukatlar, öğretmenler, öğrenciler dâhil profesyonel kesimlerin mensupları yer alıyorlardı. Bazı devlet bürokratları da Rusya ekonomisindeki aşamalı modernleşmeyi tamamlayacak siyasal reformlara çarın izin vereceği umuduyla, devletin ve soyluların uzlaşmazlığı ile devrimci isyankârlık arasında bir orta yol arıyorlardı. Bazıları, uzun iş gününü birazcık kısaltan yasalardan (1897) ve ilk fabrika sigortasını getiren yasadan (1903) şevk aldılar. Özgürlük Birliği'ne mensup liberaller, sınırlı yetkileri 1890'da budanmış olan *zemstvo*'ların yetkilerinin artırılmasını istiyorlardı ama o organlar ile çar arasında etkin görüş alışverişinden pek fazlasını hayal etmiyorlardı.

Bununla birlikte, yeni devrimci gruplar, otokrasinin kendisini ıslah etme yeteneğine sahip olmadığı ve ancak devrimle reform yapılabileceği inancını koruyorlardı. Sosyalist Devrimcilerin, tıpkı kendilerinden önceki bazı iyimser fikirdaşları gibi, günün birinde çarı devireceklerine inandıkları köylülere yönelik artan desteğiyle, Halkçı Sosyalist Devrimciler en büyük radikal grup hâline geldiler. Bu arada, Lehistan'da, Finlandiya'da, Ukrayna'da ve Baltık bölgesinde millî hareketler gelişti. İmparatorluğun uzak Müslüman topraklarında, din, yeni bir birliktelik unsuru oldu.

Marksistler 1898'de Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ni kurdular. Günün birinde, belki kendi ömürleri o günü görmeye yetmese bile, Rusya proletaryasının iktidarı ele geçirmek için yeterli sayıya ve sınıf bilincine ulaşacağından emindiler. Ama onların kanısına göre, iktidarın ele geçirilmesi ancak Rus otokrasisinin demokratik bir devrimle başarılı şekilde devrilmesinden sonra gerçekleşebilirdi. Marksistler, bu görüşlerini kanıtlamak için, köylülerin hakiki bir devrimci potansiyele sahip olmadıklarını, çünkü 1891-1892'deki ciddi kuraklığı ve salgın hastalıkları izleyen kıtlık döneminde milyonlarca köylünün çektikleri korkunç acılara ve ölümlere rağmen kırsal kesimin hareketsiz kaldığını öne sürüyorlardı.

1900'e gelindiğinde, çarın polis gücü, imparatorluk bünyesindeki devrimci grupların çoğunu dağıtmayı, liderlerini sürgündeki gruplara katılmak üzere sınır dışı etmeyi, Sibirya'ya yollamayı ya da hapse atmayı başarmıştı. Devrimcilerin çoğu, ülkenin devrimden çok uzak olduğu kanısını paylaşıyordu.

Lenin ve Bolşevikler

Lenin olarak tanınan Vladimir İlyiç Ulyanov, 22 Nisan 1870'te Moskova'nın yaklaşık 645 kilometre doğusunda bulunan Volga Nehri kıyısındaki Simbirsk kentinde doğdu. Babası, eyaletteki ilkokullarda müdürlük yaptı ve sadık hizmetlerinin sonucu olarak, kalıtımsal olmamakla birlikte soylu zümresine katılma olanağı elde etti; Lenin'in Alman kökenli bir aileden gelen annesi, bir doktorun kızıydı. "Halkın İradesi" adlı devrimci gruba katılan ağabeyi Aleksandr, Çar III.

Aleksandr'ı öldürmeye yönelik bir tertibe katıldığı için 1887'de idam edildi. Lenin kısa süre üniversiteye devam etti ama bir öğrenci gösterisine katıldığı için üniversiteden atıldı. Sonraki altı yıllık dönemde Lenin, Karl Marx'ın ve Friedrich Engels'in yapıtları da dâhil olmak üzere yoğun olarak tarih ve felsefe okudu; bu arada Saint Petersburg üniversitesinden hukuk diploması aldı.

Lenin, 1895'te Avusturya'ya, Fransa'ya ve İsviçre'ye giderek, Rus siyasal sürgünlerle ve birçok ülkeden sosyalistlerle tanıştı. İki yıl sonra Saint Petersburg'a döndüğünde, gizli bir dergi (*İskra* yani *Kıvılcım* dergisini) hazırlayıp orada yazılar yazmakla görevliydi ve Sibirya'ya sürgün edildi. Sürgün cezası 1900'de sona erince İsviçre'ye taşındı. Neredeyse beş parasız bir sürgün olarak yaşadığı duruma mizahi bir anlayışla katlandı. Lenin'in siyaset ve devrim dışındaki pek az ilgi alanı arasında satranç, avcılık, bisiklet ve dağcılık vardı. Ama dinlence amaçlı faaliyetlerin çoğunu –hatta zaman zaman basit bir sohbeti bile– devrimci mücadeleyi bölen şeyler olarak görüyordu. Lenin'in dış görünüşünde, çarlık casuslarının ya da İsviçre ve Fransa polisinin dikkatini çekecek hiçbir şey yoktu. Bir İngiliz onun hakkında, "Bir liderden çok, taşra bakkalı gibi görünüyordu," demişti.

Lenin, güçlü bir kuramlaştırma yeteneği ile değişen koşullara uyum sağlama yeteneğini kendinde birleştirmişti. Meslektaşları ya da rakipleri onun görüşüne katılmadıkları zaman, Lenin'in sarsılmaz kararlılığı onu derin bir öfkeye sürüklerdi. "Bunu anlamayan, hiçbir şeyi anlamaz!" ifadesi, Lenin'in taşı gediğine koymak için kullandığı tipik bir sözdü. Güçlü bir polemikçi olan Lenin, konuşmalarında tez canlı ve küstah, keskin kalemiyle iğneleyici ve alaycı olabiliyordu.

Lenin, 1902 yılında, takma adını kullanmaya başladıktan bir yıl sonra, *Ne Yapmalı?* adlı kitabını yayınladı. Lenin, (Çernişevski'nin kitabını çağrıştıran başlığıyla) bu broşürde, yeni bir devrimci partinin temel ilkeleri hâline gelecek olan ilkeleri ortaya koydu. Lenin, nispeten az gelişmiş bir işçi sınıfına ve küçük bir burjuvaziye sahip olan geri kalmış ve otoriter bir ülkeye Marksist analizin uygulanabileceğine inanıyordu. "Hareketimizde işçiler için en ciddi örgütsel ilke, kesin gizlilik olmalıdır," diye yazıyordu, "üyelerin en büyük titizlikle seçilmesi ve profesyonel devrimcilerin eğitilmesi" üzerine vurgu yapıyordu. Liberallerle ve reformcu sosyalistlerle her türlü uzlaşmayı reddediyordu; işçilerin, küçük ekonomik kazanımlar ve egemen sınıfın ziyafet sofrasından atılan kırıntılar uğruna mücadelesini, kendi kendisini yenilgiye uğratmak olarak görüyordu. İşçilerin toplumsal deneyimlerinin onlara devrimci bilinç kazandıracağı şeklindeki yaygın Marksist görüşü reddeden Lenin, işçilerin ancak küçük bir kısmının bilinç kazanacağına ve onların da kitlelere yön verecek bir partide aydınlarla bir araya gelmeleri gerektiğine inanıyordu.

Lenin ve izleyicileri, "Bolşevikler", yani "çoğunluk", olarak (sonraki yıllarda genellikle öyle olmasalar bile) anılır oldular, rakipleri ise "Menşevikler", yani "azınlık", olarak anıldılar. Menşevikler, proletarya devriminin gelecekte yattığı-

na ama ilkin çarlık devleti bir burjuva ayaklanmasıyla devrilinceye kadar bunun gerçekleşmeyeceğine inanıyorlardı. Menşevikler, kendilerine düşen rolün, bir yandan liberal gruplarla tam zamanında ittifaklar kurarken, propaganda yoluyla da partiye desteği seferber etmek olduğu kanısındaydılar. Lenin'in ısrarla istediği yüksek derecede parti merkeziyetçiliğine karşı çıkıyorlardı.

Rus-Japon Savaşı (1904-1905)

Bu arada, Rus İmparatorluğu Japonya'yla savaşa sürüklendi. Rusya, Çin Mançurya'sına ve Kore Yarımadası'na göz dikmeye başlamıştı. Mançurya'nın ele geçirilmesi, Rusya'nın, donmayan limanı Vladivostok'a daha dolaysız ulaşan bir demiryolu hattı inşa etmesine olanak sağlayacaktı; Kore'nin ele geçirilmesi ise yeni limanı olası saldırılardan koruyacak ve daha da fazla liman sağlayacaktı. Japonya, 1894'te Çin'i savaşa girmesi için kışkırttı. Muzaffer Japonya, Şimonoseki Antlaşması (1895) ile Formoza (Tayvan) Adası'nı aldı ve Kore'nin bağımsızlığının Çin tarafından tanınmasını sağladı. Böylece yarımada doğrudan Japon nüfuzu altına girdi. Japonya, Güney Mançurya'daki Liaotung (Liaodong) Yarımadası'nı da ele geçirdi ama Rusya'nın, Almanya'nın ve Fransa'nın zorlamasıyla burayı geri verdi.

Rusya, Uzak Doğu'da Japon çıkarlarının genişlemesini kaygıyla karşılıyordu. 1898'de Çar II. Nikolay (saltanatı 1894-1917) Çin'le bir antlaşma imzaladı ve Man-

Rus-Japon Savaşı sırasında Mançuryalı üç adam ve suya gömülen Rus gemileri.

çurya demiryolunu inşa etmek ve Liaotung Yarımadası'nın ucunda, Japonya ile Rusya arasında bir çatışma kaynağı oluşturan Port Arthur'da (Lüshunkou'da) bir liman kurmak için taviz elde etti. Buna yanıt olarak Japonya da Rusya'nın Afganistan'da nüfuz yarışına girdiği Büyük Britanya'yla 1902'de bir antlaşma imzaladı; eğer Japonya ile Rusya birbirleriyle savaşa girerlerse Britanya tarafsız kalacaktı. Ama Japonya'ya karşı bir savaşta, başka herhangi bir gücün Rusya'yla ittifak yaptığı herhangi bir çatışma söz konusu olursa, Britanya Japonya'nın yanında yer alacaktı.

Şubat 1904'te Japon hücumbotları Port Arthur'daki Rusya filosuna ani bir baskın yaparak birçok gemiyi imha ederken, Japon ordusu da Rus kuvvetlerini karada püskürttü. Japon birlikleri Mart 1905'teki kanlı Mukden Muharebesi'nde Rusları yenilgiye uğrattı; burada ilk kez iki ordu, korunma için kazılmış siperlerde karşı karşıya geldi. İki ay sonra, Japon donanması, denizde dokuz ay kalmış olan Rus filosuna aniden saldırdı. Tsuşima Muharebesi, on dokuz Rus gemisinin batması, beşinin ele geçirilmesi ve altısının tarafsız limanlara kaçmasıyla sona erdi. Rus filosundan yalnızca üç gemi Vladivostok'a ulaşabildi.

Asya'daki küçük bir ada ülkesi Rus İmparatorluğu'nu nasıl yenilgiye uğratabildi? Rus kuvvetlerinin ikmali, binlerce kilometre boyunca uzanan yalnızca tek hatlı bir demiryoluyla yapılıyordu. Rus ordusu kötü yönetildi ve zamanı geçmiş toplarla, tüfeklerle savaştı. ABD başkanı Theodore Roosevelt'in Eylül 1905'te alelacele topladığı bir konferansta imzalanan Portsmouth (New Hampshire) Antlaşması'yla, Japonya, Rusya'nın Liaotung Yarımadası'ndaki kiralama hakkını ve Mançurya'daki Çin tavizlerini devraldı. Rusya, Kore üzerinde Japon nüfuzunu kabul etti. Yeni bir dünya emperyal gücü doğdu.

1905 Devrimi

Çarın uyruklarının birçoğu, pek çok cana mal olan ve dünyanın ilgisini çeken 1891-1892 kıtlığında gerekli önlemleri almadığı için hükümeti suçluyordu. 1902'de köylüler, bazı yörelerdeki soylu mülklerine saldırdılar ve ertesi yıl başlayan sanayi grevleri dalgası bunu izledi. Liberaller, Fransız cumhuriyetçilerin 1848 Devrimi'nden hemen önce düzenlediklerine benzer şölenlere ön ayak olarak, siyasal reforma verilen desteği örgütlediler. Tabi milliyetler, özellikle de Lehler ve Finler arasında Zorla Ruslaştırmaya karşı beliren muhalefet tırmandı. Marksist gruplar özellikle –Leh milliyetçiliği karşısında enternasyonalizm sorununun hararetle tartışıldığı– Lehistan'da ve Yahudi Yerleşim Mıntıkaları'nda –Yahudilerin yerleşmelerine izin verilen ve yöresel anti-semitizmle, ara sıra da kanlı katliamlarla karşılaştıkları bölgelerde– faaldiler.

Uzaklardaki Rus-Japon Savaşı'nda alınan sarsıcı yenilgiler, liberal reform çağrılarını artırdı. Değişim için geniş kapsamlı bir toplumsal ve siyasal ittifak tüm sınıflara yayıldı. Liberaller, sosyalistler (Bolşevikler ve Menşevikler hariç),

eşraf, aydınlar, profesyoneller ve işçiler, hem Ruslar hem de Rus olmayanlar, otokrasiye karşı gevşek bir reform ideolojisini kucaklayan ortak muhalefet için ilk kez bir araya geldiler. Temmuz 1904'te içişleri bakanına bir Sosyalist Devrimci tarafından suikast düzenlenmesinden sonra II. Nikolay, muhalefeti yatışmak umuduyla, onun yerine daha ılımlı birisini atadı. Çar, ayrıca, *zemstvo*'ların ve *duma*'lann katılacakları bir millî kongrenin toplanmasına da izin verdi. Orada, millî bir parlamento kurulması çağrısı yapıldı.

Bu arada Rus işçi hareketi hâlâ zayıftı ve sürekli polis baskısıyla karşı karşıyaydı. İşçi militanların çoğunluğu, vasıflı fabrika işçilerinden oluşuyordu. Yeni yüzyıla girilirken, grev hâlâ yasadışı olmasına rağmen, polis, işçilerin ekonomik yakınmalar üzerinde yoğunlaşmalarını ve pazarlık ya da uzlaşma yoluyla bazı küçük zaferler kazanmalarını teşvik ederek devrimcileri zayıflatmak umuduyla hükümet kontrolündeki işçi cemiyetlerine izin vermişti. Ama bu yarım yamalak önlemler, işçilerin yararlı örgütsel deneyimler kazanmalarını sağladı.

Ocak 1905'te 100.000 fabrika işçisinin katıldığı bir grev, Saint Petersburg'da hayatı durma noktasına getirdi. Varşova'daki bir genel grev, askerlerin şiddet uygulamalarına ve misillemelerine neden oldu. Ocak ayının 22'sinde, Ortodoks din adamı Peder Gapon, işçilerin başına geçerek çarın Kışlık Sarayı'na doğru yürüyüş düzenledi; "adalet" ve siyasal reform isteyen bir dilekçe taşıyorlardı. Güvenlik güçleri önlerini kesti. Yürüyüşçüler kol kola girerek, dağılmaları yönündeki emri dinlemediler, bunun üzerine komutan ateş emri verdi.

Aralarında kadınların ve çocukların da olduğu 300'den fazla yürüyüşçü öldü, belki 1000'i ya da daha fazlası ise yaralandı. "Kanlı Pazar", bencil soyluların ve adi danışmanların uydurup kullandıkları bir algı olan çarın Kutsal Baba olduğu efsanesinin sarsılmasına yardımcı oldu. Bolşevikler ve özellikle kırsal kesimde etkili olan Sosyalist Devrimciler, daha çok grevin yapılmasını teşvik ettiler. Sosyalist Devrimcilerin şiddet yanlısı bir hizbi, özellikle kanlı geçen bir dizi terörist saldırı ve suikast gerçekleştirdi. Nikolay, liberal içişleri bakanını görevden aldı. Çarın amcası, suikastçının mermilerine hedef oldu. Grevler, milliyetçi hareketin de desteğiyle Lehistan'a ve ardından Ukrayna'ya, Letonya'ya, Estonya'ya yayıldı. Rusya'nın bazı yörelerinde ve Baltık eyaletlerinde, köylüler, zengin toprak sahiplerinin evlerine saldırdılar. Güneydoğu sınır bölgelerinde, Müslüman liderler, Tüm Rusya Müslüman Birliği adıyla bir kuruluşun oluşturulduğunu ilan ettiler. İşçiler, büyük kitleler hâlinde sendikalarda örgütlenmeye başladılar ve gazeteler açıkça sansüre meydan okudular. Haziran ayında, Karadeniz'deki *Potemkin* savaş gemisinde görevli denizciler isyan çıkararak, kaptanı ve birkaç subayı öldürdüler.

Ordunun büyük kısmı Mançurya'da Japonlarla savaştığı için, Nikolay, Sergey Witte'yi (1849-1915) başbakanlığa atayarak reform yolunu seçiyor göründü. Witte, Rusya'yı modern bir sanayi gücü yapmaya çok istekliydi ve çarın asgari

Ocak 1905'teki Kanlı Pazar'da Rus birlikleri işçilere ateş açıyor.

düzeyde reformlara izin vermesi durumunda bunu yapabileceğine inanıyordu. Witte, serflere 1861'de özgürlük tanınırken kendilerine verilen arazi için devlete yapmaları gereken geri ödemeleri iptal etmesi, Lehlerin ve Litvanyalıların kendi dillerini kullanmalarına izin vermesi, Lehistan'da dinsel hoşgörüye olanak tanıması, siyasal yargılamaları olağan mahkemelere devretmesi ve Yahudiler üzerindeki bazı kısıtlamaları kaldırması için Nikolay'ı ikna etti.

Daha da önemlisi, Nikolay'ın 1905 Ekim Manifestosu, tüm erkeklerin oylarıyla seçilecek bir millî temsilî meclisin yani Duma'nın kurulacağını duyuruyor ve basın özgürlüğü vaat ediyordu. Bununla birlikte, bazı devlet görevlileri ile soyluların çoğu, bu belirtilen reformları kabul edilemez bularak Batı'daki parlamenter rejimlerle ilişkilendiriyorlardı. Ama ilerici soylular ve işadamları, gidişatın aniden ve beklenmedik şekilde yön değiştirmesinden cesaret aldılar. Bazıları *zemstvo*'lara katılmış olan bir kısım samimi liberaller, Anayasal Demokratik Parti adını aldılar (Kadet'ler olarak biliniyorlardı). Vaat edilen reformların bile otokrasinin temel yapılara hiç el sürmediğini ısrarla vurgulayarak, anayasal yönetim talep ediyorlardı. Bu arada Menşevikler, *Sovyetler* adıyla bilinen Saint Petersburg işçi konseylerinin kurulmasını savunmuşlardı. Bunlar, aralık ayında grev hakkının yasallaşmasıyla bu tür eylemlerin örgütlenmesine yardım eden, fabrikalara, dükkânlara, sendikalara ve siyasal partilere mensup delegelerin oluşturdukları semt konseyleriydi. Menşevikler, işçilere ve köylülere daha başka reformlar sağlamak için artık liberallerle işbirliğine istekliydiler.

Ama Aralık 1905'te Moskova'da çıkan şiddet dolu bir ayaklanma, sert bir karşı devrime yol açtı. Witte, işçi liderlerinden birçoğunun tutuklanmasını emretti. *Sovyetler* artık serbestçe toplanamıyordu. Mançurya'dan dönen ordu birlikleri,

Lehistan'da ve Gürcistan'da milliyetçi gösterileri ezdi, Rusya'nın ve Ukrayna'nın kırsal kesiminde düzeni zalimce yeniden sağladı. Baltık eyaletleri olan Letonya'da ve Estonya'da, çarın emriyle düzenlenen cezalandırma seferlerinde 1.000'den fazla insan öldürülürken, grevler ve kırsal huzursuzluk şiddetle bastırıldı. Kara Yüzler olarak bilinen fanatik Rus milliyetçileri, belki Ortodoks papazların kışkırtmasıyla, Yahudilere karşı (Rus, Alman ve Leh mülk sahiplerine karşı da) bir yıldan uzun süren bir şiddet dalgası başlattılar. Kara Yüzler'in başını çekenler, sahip oldukları sınırlı güvencenin ekonomik değişim nedeniyle yok olacağından korkan küçük tüccarlar ile tarım işçileri ve siyasal reforma karşı olan polislerdi. Karadeniz kıyısındaki Odessa kentinde, yerel polisin yardımcı olduğu sarhoş güruhlar 800 Yahudiyi katlettiler, 5.000'inden fazlasını yaraladılar ve bunun iki katı insanı da evsiz bıraktılar. Çarın kendisi, "sadık halk kitlesi"ni överek, Witte'nin polis hakkında soruşturma açtırmasını önlemek için işe karıştı; onlar, "baş belâları"na karşı meydana çıkmışlardı. Yahudileri otokratik hâkimiyete karşı kışkırtma yapmakla suçlamak kolay geliyordu.

Böylesine çalkantılı bir ortamda, Duma ilk kez Nisan 1906'da toplanmıştı. ABD büyükelçisi, Duma üyelerinin Kışlık Saray'daki toplantısını, "köylülerin kaba saba giysiler ve uzun çizmelerle, tüccarların ve esnafın fraklarla, avukatların takım elbiselerle, papazların uzun cübbelerle ve neredeyse aynı uzunluktaki saçlarla, akla gelebilecek her türlü giysiye bürünmüş hâlde katıldıkları ve hatta menekşe rengi giysileriyle bir Katolik piskoposun bile yer aldığı" bir toplantı diye anlatmıştı. Duma üyelerinin çoğunluğu Kadet'lerden (Anayasal Demokratlardan) oluşuyordu, bunun başta gelen nedeni ise Marksist Menşevikler ile Bolşeviklerin ve Sosyalist Devrimcilerin seçime katılmayı reddetmiş olmalarıydı.

Duma, çarın herhangi bir şekilde ödün vermeyi kabul etmediği bir sorun olan toprak reformunu tartışıyorken, Nikolay, bir üst meclis olan Devlet Konseyi'nin kurulması kararını ilan etti. Üyeleri yüksek din adamları arasından, ordu ya da diğer sadık kurumlar içinden belirlenecek olan bu meclis, Duma'nın nüfuzuna karşı denge oluşturacaktı. Çar ondan sonra Witte'yi azletti ve Duma oturum hâlinde değilken, her türlü kararnameyi dilediği gibi çıkaracağını ilan etti. Kadet'ler, Devlet Konseyi'ni lağvetmesi, bakanları Duma'ya karşı sorumlu kılması ve bazı soylu mülklerini köylülere devretmesi için dilekçe verdiklerinde, Nikolay birinci Duma'yı dağıttı.

1905 Devrimi başarısızlıkla son buldu ama bıraktığı anılar silinecek gibi değildi. Çar, bir parlamento kurmak ve sınırlı yurttaşlık hakları vaat etmek zorunda kalmıştı. Rus meslek sahipleri sınıfı içindeki birçok insan, özellikle bürokratlar ve avukatlar, çarın reformları iptal etmesinden sonra da reformlara sempatiyle bakmayı sürdürdüler.

Çar II. Nikolay, Duma'nın açılışına başkanlık ediyor.

1905 Devrimi, sürgündeki Rus sosyalistler arasında var olan bölünmeleri artırdı. Menşevikler, burjuva reformcularla uzlaşmanın, Rusya'da sosyalistlere verilen desteği artıracağını savunuyorlardı. Lenin ve Bolşevikler ise büyük şehirlerdeki Rus proletaryasının hâlihazırda devrimci bir güç olduğunu ve eğer işçiler ile köylüler birleşirlerse Marx'ın vaat ettiği devrimin ilk aşamasının gerçekleşebileceğini bu başarısız devrimin açıkça göstermiş olduğu kanısındaydılar.

II. Nikolay, Pyotr Stolipin'i (1862-1911) başbakanlığa atadı ve seçilmiş olan ikinci Duma'nın, birincisinden daha muhafazakâr olmasına rağmen Haziran 1907'de dağıtılmasını emretti. Çar, şiddet içeren siyasal suçlardan sanık sivilleri hızlıca yargılayıp mahkûm edebilen askerî sahra mahkemeleri kurdu. Bu yasa, altı ay sonra yürürlükten kalkıncaya kadar yaklaşık 1.000 kişinin asılmasıyla sonuçlandı. Liberaller, darağacı urganlarına "Stolipin'in kravatları" adını taktılar.

Nikolay'ın köylüler, işçiler ve Rus olmayanlar aleyhine soylu oylarının gücünü artırmak üzere seçim kurallarını değiştirmesinden sonra, 1907 yılında, çarın beğenisine daha uygun olan üçüncü bir Duma seçildi. Çarın 1905 Ekim Manifestosu'ndaki vaatlerinin reform için yeterli olduğuna inanan ve orada durmak isteyen Oktobristler (Ekimciler) Duma'da çoğunluğu elde ettiler. Baskı ve Ruslaştırma seferberliği devam etti.

Stolipin yine de 1906'da başlayarak kırsal reformlara girişti; bu reformlarla, tarım sorununun siyasal şiddetinin azalabileceğini ve eşrafın sahip olduğu topraklara el konulmadan huzursuzluğun yatıştırılabileceğini umuyordu. Güttüğü amaç, varlıklı köylülerden (*kulak*'lardan) oluşan bir sınıf yaratırken, köylülerin köylerini terk etmelerine ve bağımsız çiftlikler kurmalarına izin vererek tarımsal

üretimi artırmaktı. Stolipin, ortak kullanılan arazilerin çevrilmesi ve mülklerin birleştirilmesi yoluyla köylü tarlalarının sayısının artmasını da umuyordu. Gerçekten de hatırı sayılır miktarda arazi, komünal mülkiyetten özel mülkiyete geçti. Varlıklı köylülerin sayısı arttı. Ama tarım ürünlerinin fiyatları düştü ve oldukça büyük ölçekli tarlalara sahip olan köylüler bile hâlâ ayakta kalma mücadelesi veriyorlardı. 1914'e gelindiğinde, 5 milyondan fazla Rus, Ural Dağları'nı aşmış bulunuyordu; çoğunluğunu, toprak elde etme olasılığının çekiciliğine kapılmış köylüler oluşturuyordu. Bu yönüyle Sibirya, aynen Amerikan Batı'sına denk bir yer olup çıktı.

Stolipin, 1911'de bir suikasta kurban gitti. Hükümet elbette suikastçının bir Yahudi olduğunu iddia etti ama başbakan, onu aşırı liberal bulan ve her türlü tarım reformunu reddeden soylu danışmanların kışkırtması sonucu çarın onayıyla öldürülmüş olabilir.

Sonraki üç yıl boyunca kabaran işçi grevleri ve köylü şiddeti dalgası, polisin getirdiği kısıtlamalara rağmen siyasal partilerin artık yasal ve basının prensipte özgür olmasıyla, Liberaller, Sosyalist Devrimciler, Menşevik ve Bolşevik Sosyal Demokratlar rejim karşıtı desteği harekete geçirdiler. Gerçekten, Bolşeviklerin örgütlü kentsel işçiler arasında artan popülerliği –sendika seçimlerinde kazandıkları zaferlerin gösterdiği gibi– ılımlı reform çizgisi karşısında duyulan sabırsızlığın derinleştiğini yansıtıyordu.

Fransa: İkinci İmparatorluk ve Üçüncü Cumhuriyet

Bu arada, Avrupa'nın geleneksel olarak en devrimci ülkesi hâlâ Fransa'ydı. 1848 Devrimi'nin ardından, Louis Napoleon Bonaparte, 2 Aralık 1851'de yaptığı darbeyle İkinci Cumhuriyet'i yıkma uğraşını tamamladı. Ertesi yıl, üst sınıfların ve birçok köylünün ezici desteğiyle, kendisini III. Napoleon olarak imparator ilan etti.

İmparator III. Napoleon, uyuşuk görünümlü, koca burunlu ve ufak tefek bir adamdı. Bazı insanlara bir sfenksi ve bir çağdaşına da "melankolik bir papağan"ı hatırlatıyordu. Birleşik Devletler'den gelip kötü izlenimler edinmiş bir ziyaretçi, Fransız hükümdarı "haşin bıyıklı, yaşlı, buruşuk, gözleri yarı kapalı ve öylesine derin, kurnaz, dalavereci bir ifadeye sahip, uzun gövdeli, kısa bacaklı bir adam!" olarak tarumlıyordu. Gerçekten de efsanevi amcası Napoleon Bonaparte gibi III. Napoleon da perde arkasından entrika çevirmeye ve kadın peşinde koşmaya sıra gelince çok enerjik olabiliyordu.

İkinci İmparatorluk döneminde (1852-1870), zengin işadamları, bir emperyal aristokrasinin eşdeğeri hâline geldiler; modern dönemin başlarında değer ölçüsü olan mavi kanın yerini para aldı. Bunların arasından imparatora yakın olan bazıları, Paris'teki lüks konutlarda yaşıyorlardı ve 19. yüzyıl aristokratlarının görseler hasetten çatlayacakları kır evlerine sahiptiler. İmparatoriçe, Paris moda-

sını belirliyordu; eleştirmenler ise "emperyal şenlik"in "muzaffer bayağılığını ve hayret verici maddeciliğini" kınıyorlardı.

Yine de III. Napoleon, milleti derleyip toparlamaya koyuldu. Fransa, hükümet baskısıyla çarpıklaştırılıyor olsa bile tüm erkeklerin oy hakkına sahip oldukları tek Avrupa ülkesiydi. İmparator, ekonomik büyümeyi destekledi, kentsel yeniden inşa projelerini teşvik etti (*bkz.* Bölüm 19), kredi sağlayan kurumlar oluşturdu ve daha fazla demiryolu yaptırdı. Ayrıca, III. Napoleon, 1859'da "liberal imparatorluk" devrini başlatarak bir dizi reformu teşvik etti; Britanya'yla 1860'ta bir serbest ticaret anlaşmasının yapılması ve 1864'te grev hakkının yasallaştırılması da bunlara dâhildi.

Otoriter İmparatorluk

III. Napoleon, bakanlıkların başında bulunan ya da Devlet Konseyi'nde görev yapan bir avuç maddi çıkarcı ve sadık kafadarın yardımıyla saltanat sürdü. Bakanlar imparatora karşı sorumluydular ve bir tek imparator yasa önerisinde bulunabilirdi. Devlet, artakalan siyasal muhalefetin tepesine çöktü, basın sansürünü devam ettirdi ve Millî Meclis'in alt kamarası olan Yasama Organı için altı yılda bir yapılan seçimlerde "resmî" adayları destekledi. Meclis'in üst kamarası olan Senato, tek tek ayıklanıp seçilmiş ekâbirlerden oluşuyordu. III. Napoleon'un adamları, orleanizmden artakalanlarla, yani Temmuz Monarşisi'ni (1830-1848) desteklemiş olan muhafazakâr burjuvalarla bir Bonapartist parti kurdular. Bunlar, ekonomik büyümeyi destekleyen ve toplumsal-siyasal düzeni sür-

III. Napoleon'u, Fransız-Alman Savaşı'nda yenildikten sonra bir akbabanın ardında topallayarak yürürken tasvir eden eleştirel karikatür (*solda*), diktatörlüğünün ilk zamanlarında "III. Napoleon'un Zaferi"ni ilan eden Bonapartist propagandayla (*sağda*) tam bir zıtlık gösteriyor.

dürmeyi vaat eden III. Napoleon'un çevresinde toplandılar. Fransız devleti, en kudretli yerel yetkililer olan valiler aracılığıyla himaye dağıtarak siyasal destek satın almak açısından, ademimerkezî çağdaşı Britanya'ya kıyasla daha başarılıydı. Dolayısıyla, İkinci İmparatorluk, Fransa'da ekonomik ve siyasal erki daha da merkezileştirdi.

Meşruiyetçilerin –yani Bourbon kraliyet ailesini ve onun sürgündeki temsilcisi Chambord kontunu destekleyenlerin– pek çoğu imparatorun yanında yer aldı. Tıpkı amcası gibi, III. Napoleon da Kilise'yle barış yapmıştı. Napoleon'un başkanı olduğu ve sonra yıktığı İkinci Cumhuriyet döneminde, 1850 tarihli Falloux Yasası'yla eğitim üzerindeki denetimin büyük ölçüde yeniden kendilerine verilmesine din adamları minnettar kaldılar.

Ekonomik Büyüme

1850'li yıllarda Fransa'nın ekonomik büyüme oranı öyle yüksekti ki, ekonomi tarihçileri bazen bunu endüstriyel "şahlanış"ın bir örneği olarak gösterdiler. Fransa'nın ihracatı, 1853-1864 arasında iki katına çıktı. Daha önce başka hiçbir devlet, ekonomiyi teşviklerle ve yatırımlarla kamçılamakta böyle doğrudan bir rol almamıştı. Hükümet yetkilileri, tarım, ticaret ve kamu hizmeti bakanlıklarının çalışmalarını koordine ettiler, bunu yaparken de rejimi destekleyen bankacılarla ve sanayicilerle yakın teması sürdürdüler.

Fransız müteşebbisler, yatırım sermayesi bulmakta sıklıkla zorlanmışlardı. Şirketlerin çoğu, dışarıdan kişilere yatırım kapıları açmakta ikircikli davranan aile işletmeleri olmaya devam etti. III. Napoleon, devlete ait ipotekli kredi bankalarının kurulmasını teşvik etti. Fransız bankacıların birçoğu gibi Protestan olan Péreire biraderler, 1852'de bir yatırım bankası olan Crédit Mobilier'yi kurdular. 1867'de iflas edinceye kadar sermaye temini için hisse satan banka, iş adamlarına borç veriyordu. Başka daha küçük bankalar da büyük ve orta ölçekli yatırımcıları çektiler. III. Napoleon'un gözde projelerinden bir diğeri olan Crédit Foncier adlı ipotekli kredi bankası, tarım sektörünün gelişmesine yardımcı oldu.

Aynı zamanda da bazı büyük Fransız sanayi kuruluşları, Britanyalı rakipleriyle boy ölçüşebilecek üretim ve yoğunluk ölçeğine ulaştılar. Özellikle metalürji sanayisi, eşi benzeri görülmemiş bir büyüme gösterdi. Ama Fransız sanayi kuruluşlarının çoğu, eldiven, şemsiye, ipek, mücevherat ve zarif mobilya gibi lüks mallar üreten nispeten küçük ölçekli kuruluşlar olarak kaldı.

Fransa, büyük bir sermaye ihracatçısı olup çıktı. Fransız yatırımcılar, Rusya, İspanya ve İtalya demiryollarının yapımını finanse etmelerinin yanı sıra, Portekiz'e, Avusturya-Macaristan'a ve Meksika'ya da iyi zamanlanmış borçlar verdiler. Mühendis Ferdinand de Lesseps (1805-1894), fikir babası olduğu ve 1869'da uygun bir törenle açılan Süveyş Kanalı'nın inşasını finanse etmek için borç alarak (yarısı halka arz yoluyla) yeterli para bulmayı başardı. Ama kana-

Süveyş Kanalı'nın açılışı, 1869.

lın asıl lehdarı Fransa değil, Hindistan'a ve Asya'nın geriye kalanına gidiş-geliş süresinin oldukça kısalmasından en kazançlı çıkacak olan dünyanın lider ticaret ülkesi Britanya'ydı (*bkz.* Bölüm 20).

Ekonomik kalkınmanın devletçe teşviki, en açık seçik olarak Fransız demiryollarında görülebilir. 1870'te şube sayısı 74 olan Banque de France, ülkedeki ticaret ve imalat patlamasının teşvikine yardımcı olan ana demiryolu hatlarının büyük kısmını tamamlayan şirketlere mali yardım sağladı. Devlet, yatırımcılara asgari bir kâr garantisi verdi. 1851-1869 yılları arasında, demiryolu ağı beş kat büyüyerek, yaklaşık 16.000 kilometre ray uzunluğuna ulaştı. Fransız demiryolları, Avrupa'nın en büyük işverenlerinden birisi hâline geldi.

"Liberal İmparatorluk"

1859'da III. Napoleon, "[emperyal] yapıyı hürriyetle taçlandırma" niyetini açıkladı; tam da solda yer alan muhaliflerinin arzuladıkları reformlardan bazılarını hayata geçirerek muhalefeti dağıtacaktı. İki yıl önce Yasama Organı'na beş cumhuriyetçi seçilmişti. 1860'ta Millî Meclis imparatorun yıllık konuşmasını tartışma hakkı elde etti (imparator kötü bir konuşmacı olmakla ünlendiği için bu, can sıkıcı bir etkinlik olmaktan öteye geçmiyordu). Aynı yıl, Fransa ve Britanya, iki ülke arasındaki gümrük duvarlarını alçaltan bir serbest ticaret anlaşmasına imza attılar. 1860 tarihli Cobden-Chevalier Antlaşması, Fransa'da, imparatorun kendisinin ve gençliğinde Ütopyacı bir sosyalist olan Michel Chevalier (1806-1879) isimli danışmanının fikriydi. Antlaşma, örneğin Bordo Şarabı üreticilerinin İngiltere'ye satış yapmalarını kolaylaştıran değişken ölçekli bir ithalat gümrüğü sistemi getiriyordu. Millî Meclis, imparatorluk bütçesini onaylama hakkı elde

etti. Siyasal kurumların serbestleştirilmesi, cumhuriyetçilerin daha fazla destek vermelerini kolaylaştırdı. Basın üzerindeki denetimler gevşetildi ve 1864'te grev hakkı tanındı. Yine 1864'te bazı Fransız zanaatçılar, ayrı ayrı ülkeler içindeki sosyalist hareketleri güçlendirme umuduyla Londra'da kurulan ilk enternasyonal işçi örgütü Birinci Enternasyonal'in kurucuları arasında yer aldılar.

Dış siyaset en sonunda III. Napoleon'u yıkıma götürdü. 1859'da Avusturya İmparatoru Franz Joseph'i savaşa çekmek için Piyemonte-Sardinya başbakanı Kont Camillo di Cavour'la işbirliği yaptı (*bkz.* Bölüm 17). Fransız ordusu, Kuzey İtalya'daki Magenta'da ve fiilî çarpışmalardan güvenli bir mesafede olsa bile imparatorun kendisinin at üstünde Fransız birliklerine komuta ettiği Solferino'da Avusturyalıları yenilgiye uğrattı. Torino Antlaşması (1860) ile Fransa, uzun zamandan beri göz koyduğu Savoya'yı ve Nice'i (plebisit yapıldıktan sonra) aldı (Nice için plebisit yapıldı). III. Napoleon, ondan sonra, Senegal'de Fransız kontrolünün genişletilmesini emretti, Lübnan'daki ve uzak Çinhindi'deki (Hindiçin'deki) misyonerleri korumak için asker gönderdi, Koçinçin'i sömürge olarak ilhak etti.

Bir içsavaşın ortasında bulunan Meksika'da girişilen emperyalist macera, fiyaskoyla sonuçlandı. İmparator, Fransız tekstil ve şarap ihracatı için Meksika'nın kârlı bir pazar olabileceğine inanıyordu ve 1861 yılında, Meksika'daki Fransız mali çıkarlarını korumak için oraya asker gönderdi. Düzen yeniden sağlandığında, Fransız birlikleri orada kaldı. 1864'te III. Napoleon, Habsburg imparatoru Franz Joseph'in kardeşi olan ve himayesi altındaki Avusturyalı Arşidük Maximilian'ı (1832-1867) Meksika imparatoru ilan etti. Birleşik Devletler bunu protesto ederek, Fransız müdahalesinin, Batı Yarıküre'yi Avrupalı güçlerin nüfuz alanı dışında ilan etmiş olan Monroe Doktrini'nin (1823) çiğnenmesi anlamına geldiğini bildirdi. Meksikalılar, gayet haklı olarak, Avusturyalı bir imparator istemiyorlardı. Meksikalı vatanseverler, üç yıl sonra Fransız kuvvetlerini yendiler ve Fransız askerleri, III. Napoleon'un himayesi altındaki talihsiz Maximilian'ı yüz üstü bırakarak ülkeden ayrıldılar. Maximilian, Haziran 1867'de idam edildi ve bu da Fransız imparatorun milletlerarası saygınlığına ağır bir darbe indirdi.

Bir yıl önce Fransız imparator, sonradan başına bela kesilecek bir dış politika hatası yapmıştı. 1866'da Prusya ve Avusturya savaşa gitgide yaklaşırlarken, III. Napoleon, Habsburg Avusturya'sının üstün geleceğine inanıyordu. Prusya'nın Renanya bölgesini vererek Fransa'yı tazmin etmesi yönünde III. Napoleon'un dile getirdiği talebi Bismarck hemen reddetti. O zaman Fransız imparator, cüretkâr bir ısrarla, Fransa'nın Belçika'yı ve Lüksemburg'u ilhak etme olasılığını Prusya'nın sineye çekmesi gerektiğini ifade etti (*bkz.* Bölüm 17). Bir yıl sonra toplanan bir milletlerarası konferansta Lüksemburg'un bağımsızlığı güvence altına alınınca, III. Napoleon'un Prusya'dan toprak tazminatı koparma hayalleri suya düştü. Ama kurnaz Bismarck, Fransız imparatorun yazılı talebini bir çekmeceye koymuştu.

Édouard Manet'nin *Maximilian'ın İnfazı* adlı tablosu (1867).

Toplantı özgürlüğüne izin veren bir yasayı imparatorun Haziran 1868'de onaylaması gerek monarşistler gerek cumhuriyetçiler gerekse sosyalistler arasında muhalefetin hareketlenmesine yardımcı oldu. III. Napoleon'un danışmanları, imparatorun liberal reformlara izin vermekle imparatorluğun çöküş tohumlarını ekmiş olup olmadığını yüksek sesle sorgulamaya başladılar. 1870'in başında grevler yayıldı. İmparator, muhalifleri hükümette yer almaya ve daha liberal bir anayasa, yani bakanları bir şekilde Yasama Organı'na karşı "sorumlu" kılacak bir anayasa hazırlığına girişmeye davet etti. Ondan sonra III. Napoleon, Mayıs 1870 yılında, hünerle seçilmiş ifadelerin yer aldığı bir metinle plebisite başvurdu; buna göre, daha kapsamlı değişiklik isteyenler çekimser kalmaya ya da sanki imparatorun siyasetlerini onaylıyorlarmış gibi "evet" oyu vermeye zorlandılar. "Evet" oylarının ağır bastığı plebisit, böylelikle, emperyal siyasetlere karşı muhalefetin derinliğini kısmen gözlerden gizledi.

III. Napoleon algılayıcı öngörü ile kötü yargı yetisinin tuhaf bir birleşimini sonuna kadar sergiledi. İspanya kraliçesi Isabel 1868'de bir askerî darbeyle devrildikten sonra İspanyol tahtı boşalınca, tahta aday gösterilenlerden biri de Prusya'nın egemen Hohenzollern hanedanının üyesi Katolik prens Leopold oldu (*bkz.* Bölüm 17). III. Napoleon, eğer Hohenzollern'in adayı geri çekilmezse, Prusya'yla savaşa gireceği tehdidinde bulundu, çünkü öyle bir adaylık başarıya ulaşırsa, Hohenzollern'in Fransa'yı iki taraftan kuşatması riski ortaya çıkardı. Napoleon, Fransa'ya özürlerini bildiren ve Prusya'nın bir daha asla Prens Leopold'un adaylığını gündeme getirmeyeceğine söz veren bir mektubu Prusya

kralından koparması için büyükelçisine talimat verdi. Temmuz 1870'te Fransız büyükelçi, Prusya kralı I. Wilhelm'i kaplıca kenti Ems'te bir bahçede yakalayarak uzun uzadıya lafa tuttu. Kral, Bismarck'a olan bitenleri anlatan bir telgraf gönderdi. Bismarck, Prusya ordusunun savaşa hazır olduğunu öğrendikten sonra, Fransızların nezaketsiz diplomasisinin düpedüz hakaretamiz görünmesini sağlayacak şekilde kralın telgrafını –Ems Telgrafı'nı– allayıp pullayarak açıkladı. Prusya kamuoyu küplere bindi. Bunun "Galya boğası üzerinde kırmızı kumaş görmüş gibi bir etki yaratacağı"nı düşünen Bismarck'ın bu beklentisi doğru çıktı; bu olay, 19 Temmuz 1870'te savaş ilan eden Fransa'ya karşı savaşa halkın verdiği desteği artırdı. Württemberg, Hesse, Baden ve daha ikircikli şekilde Bavyera, Prusya'nın yanında yer aldılar. III. Napoleon, Prusya'yla savaşa müttefiksiz olarak girdi.

Fransa-Prusya Savaşı ve Paris Kuşatması

Fransa-Prusya Savaşı, Fransa için tam bir hezimet oldu. Fransız birlikleri ağır aksak seferber edilirken, Prusya orduları hızla hareket ederek Kuzeydoğu Fransa'ya girdi. Prusya taarruzunun hızı ve generallerinin becerikliliği, üstün Fransız tüfeklerini ve yakın zamanda geliştirilen makineli tüfekleri dengelemeye yetti de arttı bile. Ağustos ayında Prusya birlikleri, Metz Kalesi'nin Fransa'nın geriye kalanıyla olan irtibatını kestiler. Mareşal Marie-Edme de MacMahon (1808-1893), Metz'i rahatlatmak üzere kuzeye doğru hareket edince, Prusyalılar onun önünü kestiler. Ağustosun sonunda, ana Fransız kuvvetleri ahmakça bir hareketle, Belçika sınırından çok uzak olmayan kale şehir Sedan'a çekildiler. Sedan çok geçmeden Prusyalılarca kuşatıldı; imparator yakalandı, öyle hastaydı ki atının üzerinde güçlükle duruyordu. Paris'te, 4 Eylül 1870'te kalabalıklar cumhuriyet ilan ettiler ve geçici bir hükümet oluşturuldu. Prusya, III. Napoleon'un sürgün olarak Britanya'ya gitmesine izin verdi.

Prusya ordusu, nüfusu askerlerle ve Millî Muhafızlarla iyice şişmiş olan Paris'i kuşattı. Açlık başkenti kasıp kavururken, köpekler ve kediler sokaklardan kaybolarak, enfes sofraların bazılarında yerini buldu. Parisli çocukların kuşaklar boyunca hayran oldukları iki fil de dâhil olmak üzere, hayvanat bahçesindeki hayvanlar kesilip yenildi. Kentin kuzeyinde Prusya hatlarını yarmak için ekim ayında kalkışılan girişim berbat bir şekilde sonuçlandı. Yine de Paris dayandı.

Bu arada, 1830'larda Orleanist başbakan olarak görev yapmış olan Louis-Adolphe Thiers (1797-1877), savaş sona erince muhafazakâr bir cumhuriyet ve hatta bir monarşi kurulmasını kolaylaştırması için Bismarck'tan yardım istedi. Geçici hükümet, elverişli koşullarla bir ateşkes sağlamak umuduyla Bismarck'la görüşmeler yaptı. Versay'da Alman İmparatorluğu'nun ilan edilmesinden (*bkz.* Bölüm 17) on gün sonra, 28 Ocak 1871'de Bismarck ve Thiers bir ateşkes anlaşması imzaladılar.

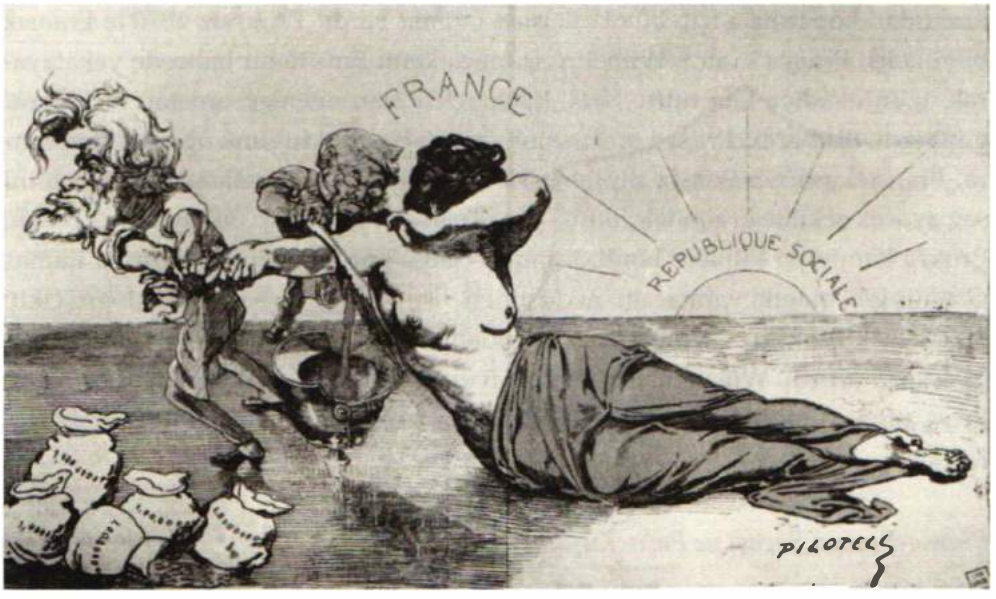

Barış müzakerecisi Jules Favre ve geçici hükümetin başı Adolphe Thiers, Fransa'nın sağ kolu olan Alsace-Lorraine'i vermeye razı oluyorlar. Ağlayan kadın olarak imgelenen Fransa'yı "sosyal cumhuriyet"ten sürükleyerek uzaklaştırıyorlar.

Bazı Fransız liderler buna karşı çıkarak, Fransız ordusunun savaşmayı sürdürmesini istediler. Şubat 1871'de Fransız seçmenler, Prusya'yla barış yapma ve yeni bir hükümet kurma görevini üstlenmek üzere monarşist ağırlıklı bir Millî Meclis seçtiler. Yeni seçilen Millî Meclis resmî olarak Thiers'yi geçici hükümetin başına getirdi.

Fransa, Frankfurt Antlaşması'nı (10 Mayıs 1871) imzalamakla, Alsace'ı ve Lorraine'in bir kısmını yeni Alman İmparatorluğu'na bıraktı. Büyük bir savaş tazminatı tam olarak ödeninceye kadar, Prusya birlikleri Paris'i işgal edecek ve Doğu Fransa'da garnizonlar bulunduracaktı. Bourbon hükümdarlarının yurdu olan Versay'ın Millî Meclis tarafından geçici başkent olarak seçilmesi, halkta öfke ve şüphe uyandırdı. Prusyalılara karşı dört aydan beri direnmekte olan Parisliler, eyaletlerin böyle kolayca teslim oluyor görünmelerine kızıyorlardı. Kuşatmanın başlangıcında Paris'i terk etmiş olan zengin Parisliler, kırsal kesimin güvenli ortamından geri döndüler. Emlak sahipleri, gecikmiş kiraların derhal ödenmesinde ısrar ediyorlardı, bu da kuşatma sırasında dayanmayı başarmış olan işsizlerin de aralarında bulunduğu kiracıları öfkelendiriyordu.

Paris Komünü

Thiers, mensuplarının birçoğu sosyalist olan Millî Muhafızların kuşatma sırasında kullanmış oldukları topu ele geçirmek üzere, 18 Mart 1871 sabahının erken saatlerinde Paris'teki Montmartre tepesine küçük bir askerî birlik gönderdi. Pazar yerindeki kadınlar çevredekilere haber verdiler; toplanan kalabalık, müfrezenin etrafını çevirdi ve iki generali duvara yaslayarak, vurdu. Thiers, askerlerine baş-

Paris Komünü sırasında Millî Muhafızlara adanmış bir karikatür. Kadının ulu duruşuna dikkat edin.

kenti kuşatmaları emrini verdi. Paris'e yönelik ikinci bir kuşatma başladı, ama bu seferki içsavaştı.

Prusya kuşatması sırasında sosyalistler, başkentin duvarlarına, Paris'i savunmak için "Paris Komünü"nün kurulması çağrısı yapan parlak kırmızı posterler asmışlardı. Komün'ün liderleri çeşitli siyasal eğilimlere mensuptular: Paris'in yeniden ruhban karşıtı bir cumhuriyetin başkenti olmasını isteyen Jakobenler, sosyalistler ve cumhuriyetçiler bir aradaydılar. Komüncülerin bazıları, İkinci Cumhuriyet döneminde demokratik-sosyalist eylemlerde bulunmuş kişilerdi; bazıları da devrimi ancak iktidarı ele geçirmeye kararlı adamların yer aldığı küçük bir hücrenin gerçekleştirebileceğine inanan devrimci Auguste Blanqui'nin (1805-1881) izleyicileriydiler. Bağımsız Paris'in, devletin tiranlığı olmadan varlığını sürdüren bir üreticiler toplumuna model oluşturacağı umudunu taşıyan çok sayıda anarşist de aralarında yer alıyordu.

Devrimci kulüpler çoğaldı. Komüncüler, Paris'in savunmasını örgütlediler ve birçok önemli toplumsal reformu yürürlüğe soktular. İşçilerin bir araya geldikleri ve iş aradıkları bir yer olan Emek Borsası'nın kurulması; uzun çalışma saatleri ve uykusuzluk (fırıncıların şikâyet ettikleri bir konu) nedeniyle ekmek fırınlarının geceleyin çalışmasına son verilmesi; çalışan anneler için çocuk yuvalarının kurulması; belediye sözleşmeli işçi alacağı zaman işçi örgütlerine öncelik tanınması bu reformlar arasındaydı. Komün, kadın birliklerini tanıdı; aslında kadınların Komün'de üstlendikleri rol, Fransa'da daha önceki herhangi bir devrimci harekette üstlendikleri rolden fazlaydı. Toplar şehri döverken, içinde bulunulan şartların ağırlığı dikkate alınınca, Komüncülerin böyle kısa bir süre içinde pek çok şey başarmış olmaları dikkat çekicidir.

Lyon'da, Marsilya'da ve birkaç başka şehirde çok daha küçük çaplı ayaklanmalar meydana geldi. Bu hareketler, orta sınıfın Bonapartist merkezileşmeden, cumhuriyetçi coşkudan ve sosyalist seferberlikten duyduğu hoşnutsuzluğun bir birleşimini yansıtıyordu. Ama eyaletler Paris Komünü'ne hiç yardım sağlamadılar; aksine, muhafazakâr bölgeler Versay kuvvetlerinin yanında çarpışmak üzere gönüllüler gönderdiler.

21 Mayıs 1871'de Thiers'nin Versay hükümetine bağlı askerî birlikler, monarşist sempatizanların onlar için açık bıraktıkları batıdaki kapılardan Paris'e doluştular. Bunu izleyen "kanlı hafta" süresince Thiers'nin ordusu, yakın zamanda inşa edilmiş bulvarların (*bkz.* Bölüm 19) yardımıyla, barikatları patlatarak semtleri birbiri ardına ele geçirdi. Paris'in her yanında, özellikle kundakçı kadınların bankaları ve zenginlere ait evleri ateşe verdikleri yolunda bir söylentinin çıkmasından sonra, alelacele idamlar yapıldı. Komüncüler, misilleme olarak bazı rehineleri idam ettiler, Paris başpiskoposu da onların arasındaydı. Yaklaşık 15.000 ila 25.000 arası Parisli alelacele idam edildi ya da göstermelik askerî yargılamalardan sonra sürüldü.

Sol kesime göre, Komün, gelecekteki proleter devrimi göz ucuyla gösteren bir olaydı (Paris büyük ölçüde esnafın ve vasıflı işçilerin yaşadıkları bir şehir olmasına rağmen). Muhafazakârlara göre ise Komün, ayaktakımı kalkışmasını göz ucuyla göstererek, toplumsal ve siyasal değişime yönelik hareketleri zor kullanarak bastırma kararlılıklarını doğrulayan ürkütücü bir olaydı.

Cumhuriyetçi Fransa

Şubat 1871'de seçilen Millî Meclis'te monarşistler çoğunluğu sağladılar. Ama Fransa'da insanların çoğu cumhuriyet istiyordu. İlk başta aşırı muhafazakâr olan Üçüncü Cumhuriyet, zamanla ılımlılaşarak ve 1899'dan itibaren de toplumsal açıdan ılımlı ama katı şekilde ruhban karşıtı Radikal Parti'nin rehberliğinde radikalleşerek yavaş yavaş yerleşti. Yine de cumhuriyet, parlamenter yönetimi red-

deden ve Alsace-Lorraine'i Almanya'den geri alma hayalleri kuran aşırı sağın çarpıcı meydan okuyuşlarını alt etmek zorunda kaldı.

Monarşistler ve Cumhuriyetçiler

Avusturya'da bir şatoda yaşayan, kart oyunları oynayarak ve ahbaplarına pis şakalar yapıp Yahudi düşmanı hikâyeler anlatarak gönlünü eğleyen vasat zekâya sahip tembel bir adam olan Chambord kontu, Fransa tahtı üzerinde Bourbonlar adına hak iddia ediyordu. Tahtın Orleanist iddia sahibi ise epeyce atak olan Paris kontuydu. Ama Chambord avantajlı gibi görünüyordu, çünkü eski Bourbon kraliyet soyundan geliyordu. Ama Paris kontunun aksine çocuksuzdu. Chambord'un kral ve Paris kontunun da onun varisi olacağı bir uzlaşmaya varıldı ama Chambord, Fransız Devrimi'yle özdeşleştirdiği üç renkli bayrak altında kral olmayı reddettiği için, bu uzlaşma yürümedi.

Monarşizm ile Katolik Kilisesi arasındaki yakın ilişki nedeniyle, radikal cumhuriyetçi Leon Gambetta'nın (1838-1882) "ruhbancılık, işte düşman" şeklindeki değerlendirmesine birçok kişi katılıyordu. Cumhuriyetçiler, Fransa'nın en zengin adamları olan "ekâbirler"in siyasal tahakkümüne karşıydılar. Cumhuriyet, Gambetta'nın "yeni toplumsal katmanlar" dediği dükkân işletmecilerinin, kafeterya sahiplerinin, varlıklı köylülerin, zanaatkârların ve öğretmenlerin artan desteğini kazandı. Karizmatik Gambetta'nın eyaletlere düzenlediği tren gezileri ve konuşmaları, Fransa'da kitle siyasetinin yükselişini yansıtıyordu.

Thiers, monarşistlerin baskısıyla, geçici hükümet başkanlığından 1873'te istifa etti. Fransız hükümeti aldığı borçlarla ve halka arz yoluyla bulup buluşturduğu savaş tazminatı ödemelerini bitirdikten sonra, Prusya askerleri o yıl Fransa'dan çıktılar. Millî Meclis'te sahip oldukları çoğunluğun her ara seçimde biraz daha eridiğini gören monarşistler, Kırım Savaşı ve 1859 İtalya Savaşı kahramanı olan, monarşist restorasyona olumlu bakan Mareşal MacMahon'u başkanlığa seçtiler. Kilise ile yakın bağı olan yeni "Ahlaki Düzen" hükümeti, cumhuriyetçi belediye başkanlarını hedef alan geniş bir temizlik harekâtına girişti; gazeteleri sansürledi, yüzlerce kafeyi kapattı ve halkın 14 Temmuz'da Fransız Devrimi'ni kutlamasını yasakladı.

O an için Fransa hükümeti, monarşist siyasal kurumları olan bir cumhuriyetti. Millî Meclis, "cumhuriyetin başkanı"nın artık Senato ve Millî Meclis tarafından seçileceğini belirten Wallon Değişikliği'ni Ocak 1874'te bir oy farkla kabul etti. Alt kamara, 1875'te cumhuriyetçi bir anayasa taslağı hazırladı ama bu taslak öyle muğlak ifadeler içeriyordu ki, devlet kolaylıkla monarşiye dönüştürülebilirdi.

Millî Meclis'in bileşimi, tüm erkeklerin verdikleri oylarla belirleniyordu. Her bölge bir tek temsilci seçiyordu. Bu da monarşistlere avantaj sağlıyordu, çünkü

yörenin ileri gelenleri, her seçimdeki ikinci oylama öncesi son dakikada yapılacak siyasal görüşmelerden yarar sağlama olasılığı en yüksek olan kişilerdi. Senato, muhafazakâr kırsal çıkarları aşırı temsil etmeye son derece elverişli olan bir sistemle dolaylı olarak seçilecekti. Hükümetin ve din adamlarının seçmenler üzerindeki ağır baskılarına rağmen, yine de 1876'da Millî Meclis'e seçilen cumhuriyetçi sayısı monarşistlerin iki katıydı. MacMahon bu nedenle başbakanlığa ılımlı bir cumhuriyetçi olan Jules Simon'u (1814-1896) seçmek zorunda kaldı.

Millî Meclis'teki cumhuriyetçi çoğunluk, nihayetinde bir monarşist olan başkanın yetkilerini sınırlamak istedi. 1877'de MacMahon, Simon'u istifaya zorlayarak ve yerine bir monarşisti atayarak bir siyasal kriz (16 Mayısı Krizi) başlattı. Millî Meclis bu atamayı onaylamayınca, MacMahon bu organı feshetti ve yeni seçimler için çağrı yaptı. Gambetta'yı ve cumhuriyetçileri yenilgiye uğratmak için, Kilise'nin yardımıyla sert bir kampanyaya girişti.

Bununla birlikte, Fransa seçmenleri, daha küçük bir çoğunlukla da olsa yeniden cumhuriyetçileri seçtiler. MacMahon, cumhuriyetçi bir başbakan atadı ve sonra, 1879'da istifa etti. O andan başlayarak, yürütme erkinin rolü zayıf olacaktı, çünkü cumhuriyetçiler, Napoleon benzeri bir karakterin hâkimiyetini dayatmaya kalkışabileceğinden korkuyorlardı; gerçekten de ileride o tehditle karşılaşılacaktı. Millî Meclis, üyelerinin çoğunluğunun güvenini kaybeden hükümetleri görevden almasını mümkün kılan anayasal yetkisiyle, Fransa'daki Üçüncü Cumhuriyet'in siyasal yaşamına damga vuracaktı. 1881'de Millî Meclis, sürgündeki Komüncülere tam af getiren bir yasayı kabul etti.

Üçüncü Cumhuriyet

Yeni cumhuriyetin hükümetleri, siyasal yelpazenin "Oportünistler" denilen merkezini yansıtıyordu; böyle anılmalarının nedeni, birçoğunun, çok muhafazakâr bir cumhuriyeti benimsemesine rağmen, daha merkeze yakın bir şeyi tercih etmesiydi. Sağda monarşistlere ve Kilise'ye, solda ise ruhban karşıtı Radikallere ve sosyalistlere karşı, merkezi elinde tutmaya kararlı olan Oportünistler, tarımsal ürünlere yüksek gümrükler uygulayarak köylülerin desteğini korudular. Sanayicilerin ve çiftçilerin destekledikleri Méline Gümrük Düzenlemeleri, 1892'de yürürlüğe girdi.

Oportünist cumhuriyet, basın özgürlüğü güvencesi verdi, önceden izin almaksızın açık toplantı düzenlenmesini yasallaştırdı ve kent konseylerine kendi belediye başkanlarını seçme hakkı tanıdı (bir belediye başkanına sahip olmasına, haddinden fazla güç kazanabileceği korkusuyla –1977'ye kadar– izin verilmeyen Paris hariç). Başkan, Millî Meclis'in bir nevi yönetim kurulu başkanı gibi görev yapıyordu. Herkesle tokalaşıyor, nazikçe entrikalar çeviriyor ve koalisyonların kurulmasına yardımcı oluyordu. Parlamenter sistemin istikrarsız ve iktidarsız olduğu yönünde abartılı bir izlenim yaratacak şekilde hükümetler gelip gitti.

Cumhuriyet ancak 1870'lerde yavaş yavaş kök salmış ve muhafazakârların şiddetli muhalefetiyle karşılaşmış olduğu için, 1880'lerdeki eğitim reformları, Fransa'yı yalnızca daha okuryazar yapmakla yetinmeyip, daha cumhuriyetçi de yapma amacını güdüyordu. Jules Ferry (1832-1893), ilköğrenimi parasız ve zorunlu yapan yasalara ön ayak oldu. Devlet, köylere okul yaptırmak için para tahsis etti. Bazı rahipler ve rahibeler, teknik açıdan dindışı olan okullarda öğretmenlik yapmaya devam etseler de kamu okullarının laikleştirilmesi üzerine yapılan tartışmalar, üst düzey din adamlarının ve koyu Katoliklerin birçoğunda "tanrısız" cumhuriyete karşı düşmanlık yarattı.

General Boulanger ve Yüzbaşı Dreyfus

Toplumsal ve siyasal bölünme artarak sürerken, 1880'li yıllarda parlamenter merkez, sağdan ve soldan gelen baskılarla çökmeye başladı. Milliyetçilik, güçlü bir siyasal ideoloji olup çıktı. Bonapartistler, III. Napoleon'un kuzeni Prens Napoleon Bonaparte'ı (1822-1891) potansiyel kurtarıcı olarak öne çıkarmak için yine kendilerini gösterdiler. Bazı milliyetçiler, cumhuriyetin, Alsace ve Lorraine'in büyük kısmını bir gün Almanya'dan geri alamayacak kadar zayıf olduğunu düşünmeye başladılar. Almanya'dan "intikam" almaya yönelik bu kaygı, Fransa'da milliyetçiliğin liberal soldan sağ kanada geçişini yansıtıyordu.

Boulanger Olayı, bazı bakımlardan, Fransa'da yeni sağın doğum belgesi ve Dreyfus Olayı ise vaftiz töreni oldu. 1887'de Fransız sağcılar, cumhuriyeti devirme umutlarını, atak kişiliğiyle rütbe basamaklarını hızla tırmanarak savaş bakanlığına yükselmiş olan General Georges Boulanger'e (1837-1891) bağlamaya başladılar. Onun Alsace-Lorraine'i geri alma konusunda attığı savaş çığırtkanı naralar, milliyetçileri memnun ederken, Bismarck'ı rahatsız ediyordu. Muhafazakârlar, cumhuriyeti devirebilecek, monarşiyi geri getirebilecek ya da bir diktatörlük kurabilecek adamı nihayet bulduklarına artık emindiler. Tüm bu ilgiden dolayı iyice şişinen Boulanger, Millî Meclis için aday olarak isminin öne çıkarılmasına izin verdi.

Boulanger lehine yürütülen siyasal hareketin Fransa'daki ilk kitlesel siyasal kampanya olduğu söylense yeridir. Zengin bir kralcı dulun sağladığı parasal kaynak sayesinde, ülke baştan başa atak generalin seçim posterleriyle, büstleriyle ve heykelleriyle donatıldı. Generalin yandaşları, siyasal muarızlarıyla sokaklarda çatışmalara girerek, bir seçim kampanyasına daha önce görülmemiş ölçüde şiddet bulaştırdılar ve Fransa'nın 40 milyonluk nüfusunun yalnızca 80.000 kadarı Yahudi olmasına rağmen, yükselen milliyetçi anti-semitizmden yararlandılar. Örneğin, ekonomik bunalımla hayal kırıklığına uğrayan, işçilere ait tüketim kooperatiflerinden çekinen ve çok bölümlü mağazalara müşteri kaptıran Parisli dükkân işletmecileri, bu berbat durumdan "Yahudi kapitalistler"in sorumlu olduğunu söyleyen sağcı polemikçilere inanarak, sağcı milliyetçi partilere destek vermeye yöneldiler.

General Boulanger'in intihan.

Boulanger, birkaç bölgede yapılan ara seçimlerden başarıyla çıktı, ama orduda görevli olduğu için Millî Meclis'te görev alamazdı. O noktada, Boulanger'in tam olarak neyi temsil ettiğinden hiç kimse emin değildi, hatta belki generalin kendisi de öyleydi. Kampanyası için kullanılan para sağdan gelmiş olsa bile, oyların çoğu ilk başta soldan geldi. Oportünist hükümet, Boulanger'i başkentin siyasal ilgi odağından uzaklaştırmak için, Fransa'nın ortalarında bir yere gönderdi.

Patlak veren bir siyasal skandal, hükümete bir gölge daha düşürdü ve "'oportünist" sözünü iyice pekiştirdi. Bir fahişe, Légion d'honneur nişanının bahiste en yüksek pey süren kişiye satıldığını ortaya çıkardı. En başarılı satıcılardan birinin, Başkan Jules Grévy'nin acımasız damadı Daniel Wilson olduğu anlaşıldı ve başkan istifa etti.

Tüm bunlar, Üçüncü Cumhuriyet'in artık yolun sonuna gelmiş olduğuna ilişkin bazı gözlemcilerin taşıdıkları kanıyı daha da güçlendirdi. Hükümet, General Boulanger'in emekli edildiğini duyurdu. Ama bu durumda general, Millî Meclis seçimlerine katılmakta özgür kaldı ve Paris'ten vekil seçildi. Onun sağcı yandaşlarına göre, bu, bir hükümet darbesi için mükemmel fırsatın gelip çatması demekti. Ocak 1889'da Boulanger bir restoranda oturmuş sakince yemeğini yerken, caddelerde toplanan muzaffer kalabalıklar onun ismini haykırıyorlardı. Ama onun zamanı geçip gitti. İki yıl sonra, hükümet görevlileri, devlete ihanet suçundan mahkûm edilmesini sağlayabilecek kanıtlara sahip olduklarına bön generali inandırdılar. Boulanger, Belçika'ya giden bir trene bindi ve müteveffa metresinin mezarının başında, ordu malı silahını kafasına dayayıp beynini dağıttı.

Boulanger vartasını atlatan cumhuriyet, daha sonra, bir başpiskoposun 1891'de Tunus'ta şerefe kadeh kaldırmasıyla, cumhuriyete "yaklaşma"ya (*Ralliement*) başlamış olan eski düşmanı Katolik Kilisesi'nden hiç beklenmedik bir destek gördü. Ilımlı cumhuriyetçiler ondan sonra sosyalist partilere karşı Katolik sağın siyasal desteğini alma olanağı buldular.

Başka bir skandal, parlamenter sistem karşıtı sağa yeni bir muhalefet odağı sağladı. Bir Fransız şirketi, Süveyş Kanalı'nın inşasına nezaret etmiş olan Ferdinand de Lesseps'in yönetimi altında 1881'de Panama Kanalı'nı kazmaya başlamıştı. Bu kanalın inşasının, zor arazi yapısı ve sıtmaya yol açan koşullar ne-

deniyle, sanıldığından daha çetin bir iş olduğu anlaşıldı. Şirket yetkilileri, millî piyango çekilişiyle finanse edilecek bir kredinin Millî Meclisçe onaylanması için yeterli destek toplamak umuduyla, hükümet yetkililerine rüşvet verdiler. Millî Meclis bu planı lütufkârca onayladı ama finans kampanyası yetersiz kaldı. Şirket 1889'da iflas edince, yarım milyondan fazla yatırımcı parasını kaybetti.

Édouard Drumont'un sağcı gazetesi *La Libre Parole*, 1892'de bu skandalla ilgili bir dizi itiraf yayınladı. Drumont daha önce yayınladığı bir kitapta, Yahudi finansörlerin Fransa'da hâkimiyet kurmak için komplo düzenlemekte olduklarını öne sürmüştü. Batık şirketin yöneticilerinden bazılarının Yahudi olmaları gerçeği, 1892'de kurulan ve aşırı sağa mensup milliyetçi, anti-Semitik bir örgüt olan Yurtseverler Birliği'nin destek kazanmasına yardımcı oldu. Ertesi yıl, hoşgörülü bir mahkeme, skandaldan sorumlu tutulanların birisi hariç hepsini akladı.

Bir sonraki skandal öylesine bir dizi çarpıcı olayı içeriyordu ki, yıllarca sadece "Dava" diye anılır oldu. Sağ ile solu; ordu, Kilise ve monarşistler ile cumhuriyetçileri ve zamanla sosyalistleri; aileler ile aileleri karşı karşıya getirdi.

Alfred Dreyfus (1859-1935), Alsace kökenli Yahudi bir ailenin oğluydu. Bir zamanlar seyyar satıcılık yapan ailesi zamanla tekstil imalatçısı olmuştu. Onlar, asimile olmuş Yahudilerdi, kendilerini gururla Fransız kabul ediyorlardı. Almanya'nın 1871'de Alsace'ı ilhak etmesi üzerine, Dreyfus ailesi Paris'e taşındı. 1894'te Fransız ordusundan birilerinin Fransız askerî harekâtları konusunda Almanlara gizli bilgiler sızdırdığını gösteren bazı kanıtlar –bir Alman askerî ataşesinin bürosundaki atık kâğıt sepetinden– çıktı. İlk bulgular, Yüzbaşı Dreyfus'u işaret ediyordu; bir Alman aracıya teslim edilmek üzere hazırlanmış olan belgeler listesindeki yazı, Dreyfus'un el yazısına benziyordu. Masum olduğunu savunan Dreyfus, kendisini öldürebilmesi için tutuklamayı yapan subayın uzattığı dolu tabancayı reddetti. Alelacele ve gizlice toplanan bir askerî mahkeme, Dreyfus'u vatana ihanetten suçlu buldu. Rütbesi sökülen Dreyfus, Güney Amerika sahili açıklarındaki Şeytan Adası'na gönderildi.

Ne var ki, Fransız ordu bürolarından gizli belgeler kaybolmaya devam etti. İki yıl sonra, ordu istihbaratının yeni şefi Yarbay Georges Picquart, merakını gidermek için yaptığı incelemeyle, orijinal belgeler listesini Dreyfus'un değil, Binbaşı Walsin Esterhazy'nin kaleme almış olduğunu belirledi. Yahudi karşıtı olduğunu hiç gizlemediği için bu davaya karışması olanaksız görünen Picquart, kanıtlarını sundu. Ama yüksek rütbeli subaylar, ordunun kamuoyundaki imajını zayıflatmaktansa, masum bir Yahudi'nin Şeytan Adası'nda giderek şiddetlenen depresyonla çürümeye bırakılmasının daha iyi olduğu kanısındaydılar. Ordu, Picquart'ı apar topar Tunus'ta bir göreve yolladı ve bir askerî mahkeme, apaçık suç kanıtlarına rağmen, Esterhazy'yi akladı.

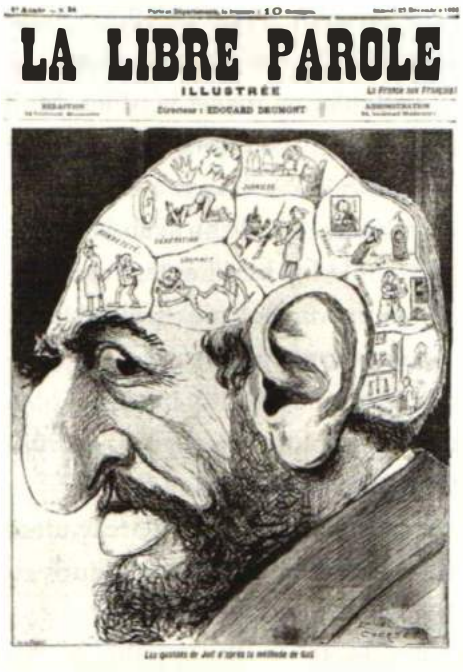
LA LIBRE PAROLE
ILLUSTRÉE

14

(*Solda*) Edouard Drumont'nun anti-semitik gazetesi *La Libre Parole* (Özgür Söz), 1893. (*Sağda*) Yüzbaşı Alfred Dreyfus.

Dreyfus'un davasını bu kez romancı Émile Zola üstlendi. Ocak 1898'de, bir günlük gazetede, cesurca "*J'accuse!*" ("Suçluyorum!") başlığıyla bir makale yazarak, davanın gerçeklerini örttükleri için orduyu ve hükümeti kınadı. Dreyfus Davası'nı, Yahudilerin ve Farmasonların Fransız ordusunun saygınlığını zayıflatarak Fransa'yı mahvetmek için kurdukları bir komplo gibi gören siyasal sağ ve Kilise hiyerarşisi, hemen "Dreyfus karşıtları"nın safında yer aldı. Bir Katolik gazetesi, tüm Yahudilerin yurttaşlık haklarından mahrum edilmelerini istedi. Liderliğini anti-semitik romancı Charles Maurras'nın (1868-1952) yaptığı sağcı milliyetçi ve monarşist bir örgüt olan Action Française de Dreyfus'a karşı kavgaya katıldı. Sosyalistler, Dreyfus'un yeniden yargılanmasını istediler.

Başka bir subay, Dreyfus dosyasına bazı yeni belgelerin eklenmiş olduğunu ortaya çıkardı. Bunlar, Dreyfus'un yeniden mahkûm edilmesini sağlayabilecekleri umuduyla, Yarbay Hubert Henry tarafından oldukça beceriksizce düzenlenmiş sahte belgelerdi. Bu durum kanıtlanınca, Henry, bir askerî hapishanede intihar etti. 1899'da ordu, Dreyfus'u yeniden yargıladı ve "hafifletici sebepler"le olsa bile bir kez daha suçlu buldu. Dreyfus, yıkılmış hâlde Şeytan Adası'na geri döndü. Bununla birlikte, Fransa başkanı o yıl Dreyfus'u affetti, böylece Dreyfus ailesine dönebildi, ama askerî rütbesinin geri verildiği 1906'ya kadar tam olarak aklanmış sayılmadı.

Radikal Cumhuriyet

Dreyfus'un Fransa'ya dönüşü, cumhuriyetin fena hâlde ihtiyaç duyduğu bir istikrar dönemini getirdi ve Radikal Parti'yi güçlendirdi. Dreyfus Davası, ruhban karşıtı ılımlı cumhuriyetçiler olan Radikaller ile cumhuriyeti sola taşıyan sosyalistler arasında işleyen bir ittifakın kurulmasına yardımcı oldu. Bir "burjuva" hükümetinde bir sosyalistin görev almasına birçok sosyalist şiddetle karşı çıkmasına rağmen, 1899'da kurulan Radikal hükümette, reformcu sosyalist Alexandre Millerand (1859-1943) ticaret bakanı oldu.

Anglikan Kilisesi'nin her zaman hükümetin arkasında durduğu Britanya'nın aksine, Fransa'da başat din –en azından 1891'e kadar– rejim karşıtı bir duruş sergiledi. Radikaller, muhafazakâr muhalefete karşın kilise ile devleti ayırmaya yönelik adımlar attılar. 1902'de Millî Meclis, sosyalistlerin desteğiyle, dinsel tarikatları Fransa'dan sürgün eden bir yasayı kabul etti. Fransa'da kilise ile devlet 1905'te resmen birbirinden ayrıldı. Sonraki iki yılda, devlet, tüm kilise mülklerine el koydu ve din adamlarının maaşlarını ödeme sorumluluğunu üstlendi. Papalığın kınamasına ve bazı din adamları ile cemaatin direniş göstermesine rağmen, bir *modus vivendi* (yaşam tarzı) gelişti, yerel kilise konseyleri kiliseleri devletten kiralamaya başladılar.

Radikal başbakan Georges Clemenceau (1841-1929), saldırgan Fransız milliyetçiliğinin timsaliydi. Daha sonra "Kaplan" adıyla anılan bu kişi, mütevazı soylu unvana sahip bir ailede doğru. Babası, III. Napoleon'un sürgüne göndermiş olduğu tanınmış bir cumhuriyetçiydi. Clemenceau, peşine hafiye takarak izlettirdiği, hapse attırdığı ve sınır dışı ettirdiği Amerikalı eski karısından ne kadar nefret ediyorsa sosyalistlerden, sendikalardan ve Katolik Kilisesi'nden de bir o kadar nefret eden zengin bir kabadayı ve korkulan bir düellocuydu. 1907'de güneydeki bağ işçilerinin ve küçük mülk sahiplerinin kararlı grevini ezmek için askerî birlikler gönderdi.

1911 yılında, Radikal başbakan Joseph Caillaux (1863-1944), Clemenceau'nun aksine Almanya'yla uzlaşma aradı. Fransız Sosyalist Partisi, militarizme karşı ve özellikle askerlik süresinin iki yıldan üç yıla çıkarılmasına karşı kampanya başlattı. Grevlerin bastırılmasında askerlerin aldıkları rolden dolayı, militarizm karşıtlığı işçiler arasında her zaman yaygındı. Ama Almanya ile Fransa arasında aynı yıl çıkan İkinci Faz Krizi (*bkz.* Bölüm 22) yeni bir milliyetçilik dalgasının yükselmesine yol açtı. Barışçı duruşundan dolayı basının kuşatmaya aldığı Caillaux hükümeti ertesi yıl düştü. Açık sözlü bir milliyetçi olan Raymond Poincaré (1860-1934), 1912'de başbakan ve bir yıl sonra da başkan oldu. Poincaré, Alsace ile Lorraine'i geri kazanma fırsatını dört gözle kolluyordu ve Balkanlar'da Rusya'nın üstlendiği role Fransa'nın verdiği desteği pekiştirdi. Poincaré'nin milliyetçiliği döneme çok uygun görünüyordu.

Sonuç

19. yüzyılın ikinci yarısı, yüzyılın ortasında en güçlü durumdaki üç Avrupa devletinde önemli siyasal değişimlere tanıklık etti. Britanya'da, 1867 tarihli İkinci Reform Yasası, seçimlerde oy kullanma hakkını genişletti ve 1884'teki başka bir yasa bunu izledi. 1870'te İkinci İmparatorluk'un ve ertesi yıl Paris Komünü'nün çökmesinden sonra, Fransa'da cumhuriyet kuruldu. Rusya'da, Çar II. Aleksandr'ın 1861'de serflere özgürlük vermesi, otokrasinin temel kurumlarını değiştirmedi. Yine de ondan sonra, çarlık devletini eleştirenler seslerini yükseltirlerken ve 1905 Devrimi otokrasinin temellerini tehdit ederken bile, bazı reformlar yapıldı. Bu arada, Britanya'nın ekonomik gücü ve büyük donanması, onun milletlerarası işlere ağırlığını koyacak konumda olmasını sağladı. Avusturya'yı ve sonra Fransa'yı yenen Prusya, Orta Avrupa'da ağır basan birleşik ve kudretli bir Almanya'nın lideri hâline geldi. Aynı zamanda da İkinci Sanayi Devrimi, dikkate değer teknolojik ilerlemeleri beraberinde getirdi; seri üretimi artırdı ve artık büyük şehirler bile elektrikle aydınlanır oldu.

BÖLÜM 19

HIZLI SANAYİLEŞME VE GETİRDİĞİ SORUNLAR, 1870-1914

Jeanne Bouvier, 1865'te Güneydoğu Fransa'da doğmuş bir köy kızıydı. Babası, çiftçilik yaparak ve şarap üretimiyle yakından bağlantılı bir uğraşı olan fıçı imalatıyla yaşamını kazanıyordu. Ama 1876'da baş gösteren bir hastalık, Rhône Nehri vadisindeki üzüm bağlarını mahvetmeye başladı. Jeanne'ın ailesi, mallarını ve mülklerini satarak iş bulmak için yollara düşmek zorunda kaldı, yoksulluk ve işsizlik içinde oradan oraya sürüklendi. Jeanne 11 yaşından 14 yaşına kadar bir ipek fabrikasında günde 13 saat çalıştı. Annesi onu Paris'e götürünceye kadar çeşitli kasabalarda ve köylerde başka dört işte daha çalıştı. Jeanne'ın Paris'teki ilk işi yalnızca bir hafta sürdü. Şehir hayatına katılan diğer pek çok bekâr kadın göçmen gibi Jeanne da ondan sonra ev işlerinde çalıştı. Bir kuzeni, ona şapka yapımını gösterdi. Tarz değişiklikleri ve ekonomik bunalım nedeniyle o meslek gerileyince, Jeanne, Paris'teki bir atölyede becerikli bir kadın terzisi oldu, sonra da kendi müşteri çevresini edindi. Jeanne Bouvier bir Parisli olup çıktı. Doğduğu köye döndüğünde, eski arkadaşlarının konuştukları taşra lehçesiyle değil, Fransızca konuşuyordu. Jeanne kentli bir kadın olmuştu.

1900'de Fransız Katolik yazar Charles Péguy'un ifade ettiği kanıya göre, Avrupa'nın önceki otuz yılda geçirdiği değişim, İsa Mesih zamanından beri geçirdiğinden daha büyüktü. Gerçekten de 1870-1914 dönemi, Avrupa'nın büyük kısmında hızlı bir ekonomik ve sosyal değişim dönemi oldu. Demiryolu ağları kırsal kesime kadar ulaşarak, oralara mamul mallar götürüp, büyüyen şehirler için et, sebze, taze süt ve meyve yüküyle dönüyordu. Buharlı gemilerin artan hızı ve kapasitesi, Amerikan tahıllarının, sığırlarının ve etlerinin Batı Avrupa'ya getirilmesini sağlayarak, bu ürünlerin fiyatlarını düşürdü.

1850'li ve 1860'lı yıllardan itibaren Birleşik Devletler'in yanı sıra Kuzey, Batı ve Orta Avrupa'nın büyük bölümüne, Güney ve Doğu Avrupa'nın ise bir kısmına yayılan İkinci Sanayi Devrimi'nin ivme kazanmasına teknolojik ilerlemeler yardımcı oldu. Yeni imalat işlemleri kimya, elektrik ve çelik sanayilerinin ortaya çıkışını kamçıladı. Geniş ölçekli şirketler piyasaların daha büyük bölümü kontrol eder oldukça, "büyük işletme" şekillendi.

Teknolojik ilerlemeler ve mekanize fabrika üretimi, milyonlarca insanın çalışma ve yaşam tarzını dönüşüme uğrattı. Elektrik ışıkları şehirlerde ve kasabalarda geceleri gündüze çevirdi. Kırsal kesimle bağlarını koparmış daimi bir işçi sınıfı gelişti. Bununla birlikte, tarımsal üretkenlik arttıkça kırsal alanlar da değişim geçiriyordu. Tarlaların kimyasal gübrelerle zenginleştirildiği ve mekanize donanımla ekilip biçildiği büyük ve üretken çiftlikler, bölgesel olarak tarımda daha verimli uzmanlaşmayı teşvik etti. Büyük kodamanların ve diğer soyluların hâlâ arazilerin büyük bölümüne sahip oldukları Macaristan'da tarım makinelerinin kullanımı, sıralı ürün ekimi ve ürün uzmanlaşması sayesinde büyük verim artışı sağlanmasına rağmen, tarımdaki ilerlemeler, Rus İmparatorluğu'nda, Doğu Avrupa'da ve Balkanlar'da daha az belirgindi.

Ölüm oranlarının düşmesi, Avrupa nüfusunun artmasına yol açtı. Sağlık ve temizlik koşullarının iyileşmesi, daha temiz su kaynaklarının kullanılması yanında, daha iyi beslenme –daha fazla kalori tüketimi ve daha çeşitli bir diyet– yaşam süresinin uzamasını sağladı. İnsanların çoğunun yaşam koşulları gitgide düzeldi. Ücretler artmaya devam etti. Kitlesel eğitim-öğretim, okuryazarlık oranlarını yükseltti. Orta sınıf genişledi ve karmaşıklaştı. Beyaz yakalı işlerin –başka birçok meslek yanında, memurluk, biletçilik ve öğretmenlik meslekleri dâhil– çoğalması, özellikle Batı Avrupa'da, köylülere ve işçilere toplumda yer değiştirme şansı sundu.

Artık işçilerin birçoğunun elinde dinlence etkinliklerine ayıracak biraz para ve zaman kalıyordu. Bisiklet, spor etkinlikleri ve yeni yüzyılın başında sinema, milyonların yaşamına girdi. Yine de birçok bölgede –büyük kısmıyla Güney İtalya, Portekiz, Rusya ve Balkanlar dâhil– bel büken yoksulluk hâlâ yaygındı ve orta sınıfa geçiş yüzyılın başında hâlâ olağandışı bir durumdu.

Londra'da şık bir büyük mağaza, 19. yüzyıl sonu.

Başka ülkelere göç, özellikle 1873'te başlayıp 1890'ların ortasına kadar süren buhran sırasında, çağın en önemli sosyal olgularından birisi olarak ortaya çıktı. Özellikle köylüler ve emekçiler, ekonomik fırsat yakalama umuduyla Birleşik Devletler'e, Kanada'ya ve Latin Amerika'ya gittiler. Erken dönemdeki dışarıya göç dalgalarının çoğu, Büyük Britanya'dan, Almanya'dan ve İrlanda'dan kaynaklandı; örneğin, İrlanda'daki patates kıtlığının damga vurduğu "aç 1840'lar"da öyle oldu. Artık, özellikle İtalyanlar ve İskandinavyalılar kalabalık gruplar hâlinde denizaşırı yolculuklara çıkıyorlardı.

19. yüzyılın son yılları *–fin de siècle–* Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra "Belle Époque" –"eski güzel günler"– olarak, maddi ilerleme ve kültürel yenilenme dönemi olarak hatırlanacaktı. Telefon ve otomobil gibi yeni icatlar ileride daha da iyi bir yaşam vaat ediyordu.

İkinci Sanayi Devrimi

Çelik, İkinci Sanayi Devrimi'nin başını çekti. Ondan sonra elektrik, yüzyılın son yirmi yılında sanayiye enerji sağlayarak, Avrupa'nın ekonomik büyümesine ivme kattı. İkinci Sanayi Devrimi, Avrupalıların çoğunun gündelik yaşamlarını iyileştiren şaşırtıcı çeşitlilikte teknolojik yeniliği beraberinde getirdi. Büyük kentlerde metrolar ve giderek artan oranda otomobiller, insanların daha hareketli olmalarını sağladı. Aynı zamanda da fiziki bilimler –özellikle kimya– alanındaki yeni buluşlar ve mikroorganizma kuramı ile bakteriyolojinin gelişmesi, halk sağlığının yanı sıra tarımı da iyileştiren ilerlemelere yol açarak, daha uzun yaşamayı olanaklı kıldı.

İkinci Sanayi Devrimi, 1873'te başlayıp 1890'ların ortasına kadar süren ekonomik buhrandan hiç etkilenmemiş görünüyordu. Bu buhrana, uzun süreli işsizlik ya da ekonomik durgunluk değil ama düşen fiyatlar ve finansal panikler damga vurdu. Özellikle Almanya'daki spekülasyon furyasının ardından, Viyana'da bankalar battı. Krizin diğer finans başkentlerine yayılma hızı, ulaşımda ve iletişimde kaydedilen ilerlemelerin, giderek küreselleşen bir ekonominin bağlantılarını ne kadar genişletmiş olduğunu gösteriyordu. İngilizlerin dış yatırımları 1900-1914 arasında iki katına çıktı; Avrupa içinde ticaret hacmi ise 1820-1913 arasında yirmi beş kat arttı. Hububat ve diğer temel malların fiyatı, küresel bir gıda maddeleri piyasasının gelişmesiyle, giderek daha sabit bir hâl aldı. Kısmen piyasalar Birleşik Devletler'den ve Kanada'dan ithal edilen tahıla boğulduğu için, tarım ürünlerinin fiyatları Avrupa'nın neredeyse her yerinde düştü. Sanayileşen ülkelerde, ekonomik liberalizm ilkesinin egemen olmayı sürdürdüğü Britanya'da bile, gümrük tarifeleri hararetli siyasal tartışmaların odağı olup çıktı. Buhrana karşı önlem olarak, Avusturya'da (1874), Rusya'da (1875), Fransa'da (1892), İtalya'da (1887) ve Almanya'da (1902) hükümetler, yerli sanayilerin ve tarımın çıkarı için koruyucu gümrük tarifeleri koydular.

Tablo 19.1. Yıllık Çelik Üretimi (milyon ton olarak)

Yıl	Britanya	Almanya	Fransa	Rusya
1875-1879	0,90	–	0,26	0,08
1880-1884	1,82	0,99	0,46	0,25
1885-1889	2,86	1,65	0,54	0,23
1890-1894	3,19	2,89	0,77	0,54
1895-1899	4,33	5,08	1,26	1,32
1900-1904	5,04	7,71	1,70	2,35
1905-1909	6,09	11,30	2,65	2,63
1910-1913	6,93	16,24	4,09	4,20

Kaynak: Carlo Cipolla, haz., *The Fontana Economic History of Europe*, C. 3 (2) (Londra: Collins/Fontana Books, 1976), s. 775.

Yeni Teknoloji ve Bilimsel Buluşlar

1856 yılında, İngiliz mucit Henry Bessemer (1813-1898), kütük demirden çelik elde etmek için, ergimiş metalden basınçlı hava geçirerek metalin karbon içeriğini azaltan yeni bir yöntem geliştirdi. Sonuçta, üretilmesi eski yönteme kıyasla daha ucuz olan ve daha büyük miktarlarda üretilebilen çelik elde edildi (*bkz.* Tablo 19.1). Sonraki yirmi yılda yapılan başka ilgili buluşlar, daha tutarlı vasıfta çelik üretimine olanak sağlayarak, çelik fiyatını üçte iki oranında azalttı.

Çeliğin sağlamlığı, dayanıklılığı ve esnekliği, demire kıyasla ona belirgin bir üstünlük kazandırdı. Çelik, makinelerin boyutu, kalitesi, standardizasyonu ve hassaslığı açısından iyileşme sağladı. Bessemer'in buluşundan sadece üç yıl sonra, çelikten inşa edilmiş ilk İngiliz gemisi denize indirildi. Öncüllerinden daha büyük, daha sağlam ve daha hızlı olan çelik gemiler, deniz savaşını dönüşüme uğrattı.

Tıp alanındaki ilerlemeler, bu bilimin hızla artan saygınlığını ve uygulayıcılarının mesleki konumunu yükseltti. Avrupa'nın büyük kısmında, bir doktora gitmek artık ölü kaldırıcıya giden yolun ilk durağı olarak görülmüyordu. 1840'larda Birleşik Devletler'de zaten bulunmuş olan anestezi, ameliyatların daha ağrısız yapılmasını sağladı. Fransız bilimci Louis Pasteur (1822-1895), farklı türden mikropların neden oldukları mayalanma (fermantasyon) çeşitleri ne kadarsa hastalık çeşitlerinin de o kadar olduğunu keşfetti. Onun 1860'larda mikrop kuramını geliştirmesi, sağlık alanında bir nevi devrim yarattı. Pasteur'ün deneyleri, gıdalarda zaten bulunan mikroplar imha edilerek ve başka mikropların bulaşmasına engel olunarak (örneğin, süt "pastörize" edilerek), gıdaların bozulmasının önlenebildiğini ortaya koydu. Pasteur'ün özgül bakteriler ve virüsler üzerindeki incelemeleri, hayvanların aşılanmasının yolunu açtı ve ipekböceği hastalığının kökünün kazınmasına yardımcı oldu. Alman bilimci Wilhelm Röntgen (1845-1923), 1895'te X ışınını buldu. Ondan sonra başka bir Alman, Robert Koch (1843-1910), verem (tüberküloz) basilini buldu ve izole etti.

Hijyen seferberliğini bilimin kesinliğiyle birleştiren ve önleyici tıbbın yaratılmasına yardımcı olan bakteriyolojinin gelişmesi, örneğin atık giderme tesislerinin kurulmasını teşvik ederek, ölüm oranını azalttı. Kanalizasyon sistemleri su kaynaklarının daha temiz olmasını sağladı ve bazı bulaşıcı hastalıkları azalttı. İnsanlar kötü kokulara daha az tahammül gösterir oldular. Fare zehiri, hastalık taşıyan kemirgenleri ortadan kaldırdı.

Louis Pasteur laboratuvarında.

Elektrik ve Kimya Devrimleri

Elektrik, elektromanyetik telgrafın, denizaltı kablosunun ve telefonun icadını olanaklı kıldıysa da yüzyılın oldukça geç zamanlarına kadar bilimsel bir merak konusu olmaktan öteye pek gitmedi. Elektrik üretimi, içinden çıkılmaz bir sorun olmaya devam etti. Werner von Siemens (1816-1892) isimli bir Alman, elektrik enerjisi üretimini mümkün kılan ilk kendinden tahrikli elektromanyetik jeneratörü 1867'de icat etti ve üç yıl sonra bunu, ilk doğru akım jeneratörü (bir bilezik dinamo) izledi. Almanya, enerji jeneratörü üretiminde başı çekti. Amerikalı bilimci Thomas Edison (1847-1931), 1879'da akkor lambayı icat etti. İki yıl sonra, ilk elektrik enerjisi santralleri İngiltere'de işletmeye açıldı ve sonraki yıllarda elektrik yavaş yavaş Avrupalıların evlerine girdi. Elektrik alternatörleri ve transformatörleri, kablo ve yalıtım alanlarındaki ilerlemeler, elektrik enerjisinin üretilebilmesi ve dağıtılabilmesi için gerekli araçları sağladı. Yine de yüzyılın oldukça ileri yıllarına kadar Avrupa'nın birçok bölgesinde elektrik hâlâ bir lükstü.

Ne denli verimli olurlarsa olsunlar, su gücü, kömür ve gaz, fabrikalar için yer seçimini sınırlıyordu. Oysaki elektrik enerjisi nispeten daha kolay nakledilebiliyordu, sonuç olarak bu da doğal kaynaklar yönünden pek zengin olmayan ülkelerin kısmen sanayileşmelerine olanak sağladı. Başka sanayi dallarının yanı sıra, çelik, tekstil, ayakkabıcılık ve inşaat sanayileri, elektrik enerjisine bağımlı duruma geldi. Birleşik Devletler'de olduğu gibi Avrupa'da da elektrik çağının ilk sonuçları özellikle ağır sanayide –örneğin elektrokimya (alüminyum) ve metalürji (elektrikli fırınlar) sanayilerinde– çok çarpıcıydı. Hızla gelişen Alman elektrikli imalat sanayisi, Avrupa'da imalat üstünlüğü için Almanya'nın Britanya'ya meydan okumasına yardımcı oldu.

Amerikalı Isaac Singer'ın (1811-1875) geliştirdiği dikiş makinesi, 1850'lerde, yani elektrik kullanımının yaygınlaşmasından epeyce önce sanayide ve evlerde görülmeye başlandı. Hazır giyim eşyaları üretiminin makineleşmesi, tüketici pi-

yasalarını hızla genişletti, giyim tarzlarında belirleyici oldu ve giysi fiyatlarını düşürdü. Ama, dikiş makinesinin etkisi endüstriyel çalışma açısından da süreklilikler gösterdi. Çünkü giyim sanayisi –Paris'e ve en başta da New York'a Yahudi göçmenleri çeken sanayi– büyük ölçüde merdiven altı atölyelerin yanı sıra evde üretimle bağlantılı olmaya devam etti. Kadınlar ve bazen de erkekler, hazır giyim pelerinler ve elbiseler üretiyorlardı. İşlemeli dikiş yapabilen, ilik açabilen ya da nakış işleyebilen makineler, emeğin daha da uzmanlaşmasına yol açtı. Singer, makinesini, kadınların biteviye işlerden kurtulmalarını sağlayacak bir cihaz olarak pazarlıyordu. Ama aynı zamanda da dikiş makinesi, birçok kadını parça başı çalışmanın yoğun temposuna ve genelde taksitle satın alınan makine için yapılacak ödemelere tabi kılıyordu.

1900'e gelindiğinde, elektrikle çalışan başka ev aletleri –buzdolapları, fanlar, elektrikli süpürgeler– elektrik tesisatı döşetebilecek ve cihazların bedelini ödeyebilecek maddi gücü olan ailelerin evlerinde genellikle bulunabiliyordu.

Kimyanın gelişimi de kalıcı ilerlemeler getirdi. Almanya'da üniversite düzeyinde kimya araştırmaları ve eğitimi erkenden gelişti. Alman şirketleri sentetik organik kimyadan, imalat boyalarından, sabunlardan ve eczacılık ürünlerinden yararlanarak temizlik ve halk sağlığı alanlarında başka ilerlemeler de kaydettiler. Fritz Haber (1868-1934), atmosferdeki azotun bileşiklere çevrilebilmesini sağlayan azot bağlama işlemini keşfetti. 1913'e gelindiğinde, o ve meslektaşları, amonyağı oksitleyerek nitrik aside dönüştürmeyi başardılar, bu da gübrelerin ve patlayıcıların sınai üretimini olanaklı kıldı. Kimyada kaydedilen ilerlemeler tarımın, tekstil sanayisinin ve mühendisliğin dönüştürülmesine katkı yaptı.

Batı Avrupa'da güçlü sanayi devleri ortaya çıkmaya başladı. Ekonomik kartellerin gelişimi, liberal serbest ticaret çağına darbe indirdi. Karteller, aynı sanayi dalındaki rakip şirketlerin pazarları paylaşarak, üretim miktarlarını düzenleyerek, fiyatları sabitleyerek ve rekabeti sınırlayıcı başka önlemler alarak kârlarını korumalarını sağlayan resmî anlaşmalardır. Karteller, az sayıdaki büyük şirketin üretime ve dağıtıma hâkim olmasına olanak sağladı; bu ise fiyatların düştüğü ve işsizliğin yüksek olduğu dönemlerde ağır sanayilerin, üretimi kontrol ederek ve fiyatları belirleyerek kendilerini korumalarını mümkün kıldı. Almanya'da madencilik kartelleri, üretim hedefleri belirliyor ve fiyatları yapay olarak yüksek tutuyorlardı. Fransa'da ve Büyük Britanya'da, sanayicilerin yaptıkları gayriresmî anlaşmalar, resmî kartellerle fiilen aynı sonuçların elde edilmesini sağladı. Koruyucu gümrük tarifelerine dönülmesi, kartellere yardımcı olarak onları dışarıdan gelebilecek rekabete karşı korudu. Kartellerin olmadığı yerlerde bile, işlerin daha büyük şirketlerde yoğunlaşması devam etti. Bunun kısmi bir nedeni, metalürji ve kimya gibi sanayilerde pahalı makinelerin, daha küçük firmalar için "ilk kuruluş" masraflarını altından kalkılamaz kılmasıydı.

Dikiş makinesiyle çalışan ve elle dikiş yapan kadınlar.

Bölgesel Çeşitlilikler

İkinci Sanayi Devrimi'nin yarattığı sanayi patlaması belki de en çarpıcı şekilde Almanya'da görüldü. 1890'a gelindiğinde hem Almanya hem de Birleşik Devletler, metalürjik üretimde Britanya'nın önüne geçmişlerdi. Yeni yüzyıla girildiğinde Alman fabrikaları, Britanya'nın ve Fransa'nın toplamından daha fazla çelik üretiyorlardı; Almanya'nın kimya sanayisi de dünyanın en modern sanayisiydi. 1900'de Britanya, Almanya'nın iki katı sülfürik asit üretiyordu; 1913'te bu oran tersine dönmüştü. Almanya'nın millî hasılası, 1871'deki birleşmeden 1914'e kadar olan dönemde üç kattan fazla artmıştı.

Almanya'nın avantajı, rakiplerinden sonra sanayileşmeye başlamış olması ve böylelikle özel olarak teknolojik ilerlemelere ayak uyduracak biçimde inşa edilen fabrikalarda en modern araç-gereçleri kullanma olanağına kavuşmasıydı. Buna karşılık Britanya'da, çoğu yüzyılın başlarında (bazıları daha da önce) inşa edilmiş olan bazı fabrikalar artık neredeyse dökülüyordu.

Alman bankaları, diğer ülkelerdeki benzerlerine kıyasla, Almanya'nın sanayileşmesinde daha doğrudan bir rol üstlendiler. Büyük yatırım bankaları, şirketlere yatırım sermayesi verirlerken, özellikle kömür madenciliği, elektrik ve demiryolları gibi ağır sanayilerde büyük hisselere sahip oldular. Borç para verdikleri şirketlerde işlerin düzgün yönetilmesini garantilemek için sanayiye adım atan bankalar, büyük kârlar elde ettiler ve kendilerine yatırım yapmış olanlara

yüksek temettüler dağıttılar. Alman bankaları başlı başına birer sanayi müteşebbisi olup çıktılar. Bu durum, Alman sanayisinin, üretimi ve fiyatları kontrol eden kartellere yönelik eğilimine elverişli bir ortam da yarattı.

Alman üniversiteleri, otoriter bir yapıya sahip olmalarına ve Yahudilere, Katoliklere ve sosyalistlere ayrımcılık yapmalarına rağmen, o dönemde Avrupa'da bulunan diğerlerinden sayıca daha fazlaydı ve daha kaliteliydi. Bu kurumlar, özellikle kimya dalında araştırma merkezleri olup çıktı. Buna karşılık, tıpkı Britanya'daki üniversitelerin daha pratiğe dönük bir müfredat benimsemekte nispeten geri kalmış olmaları gibi, Britanyalı işverenler de çalışma deneyiminin yerini tutamayacağına inandıkları akademik eğitime burun kıvırmaya eğilimliydiler.

Büyük Britanya, dünyanın en büyük ekonomik gücü olmaya devam etti ama dış talep daraldığı ve fiyatlar düştüğü için İngiliz mamul malları limanlarda yığılı duruyordu. İngiliz mallarını satın almakta olan ülkelerden bazıları, 1880'lerin ortasına gelindiğinde, tüketici talebini kendi üretimleriyle karşılayabilir düzeye ulaşmışlardı. Yüzyılın son döneminde, gemiler dolusu yabancı mal, gümrük duvarlarıyla korunmayan Britanya'nın üretimini baltalamaya başladı. Alman, İtalyan ve Fransız tüccarlar, İngiliz gemi taşımacılığına muhtaç olmak yerine, artık 1869'da açılmış olan Süveyş Kanalı'ndan yararlanarak, doğrudan mal alımı ve satımı yapmak üzere Asya'ya kendi gemilerini gönderiyorlardı.

Rus İmparatorluğu'nda ekonomi hâlâ ağırlıklı olarak tarıma dayalıydı. Ukrayna gelişerek büyük bir buğday üreticisi hâline gelmesine rağmen, roman yazarı Lev Tolstoy'un çabalarıyla uluslararası ilgi odağı hâline gelmiş olan 1890-1891 kıtlığında milyonlarca köylü hayatını kaybetti. Sahiplerinin başında bulunmadığı geniş mülkler, yüzyıllardan beri yapılageldiği gibi ancak karın doyuracak düzeyde çiftçilik yapılan köylü tarlaları ve köy ortak malı olan araziler, tarımsal gelişime ayak bağı oldu. Bazı yerlerde çiftçiler, çift sürmek için yeterli attan bile yoksundular. Yine de Rus tarımı yavaş yavaş üretkenliğini artırdı ama bunu, Batı Avrupa'nın büyük kısmında belirleyici özellik olan sermaye yoğun yatırım olmadan başardı. Rusya'da hasat verimlerinin gösterdiği artışlar, 1900'e gelindiğinde Fransa'daki ve Almanya'daki artışlarla kıyaslanabilir düzeye ulaştı, böylelikle hububat ve diğer gıda maddeleri ihracatının artması da mümkün oldu. 1880'lerde kurulan Köylü Toprak Bankası, binlerce köylünün toprak satın almasına yardımcı oldu ve yüzyıl biterken başlayıp gelişen kooperatifçilik hareketi bir miktar zenginleşme getirdi.

Rusya'da sanayi dalları hâlâ kaynaklar, imalatçılar ve pazarlar arasındaki mesafeden dolayı ciddi fiziksel engellerle karşı karşıyaydılar. Kömür yatakları imalat merkezlerinin uzağında bulunuyordu. Zayıf bankacılık yapıları yatırım sermayesi birikimini sınırlıyordu ve Ortodoks Kilisesi, yatırımı, tefecilik gibi görüyor ve bu nedenle de dürüstlükten uzak buluyordu.

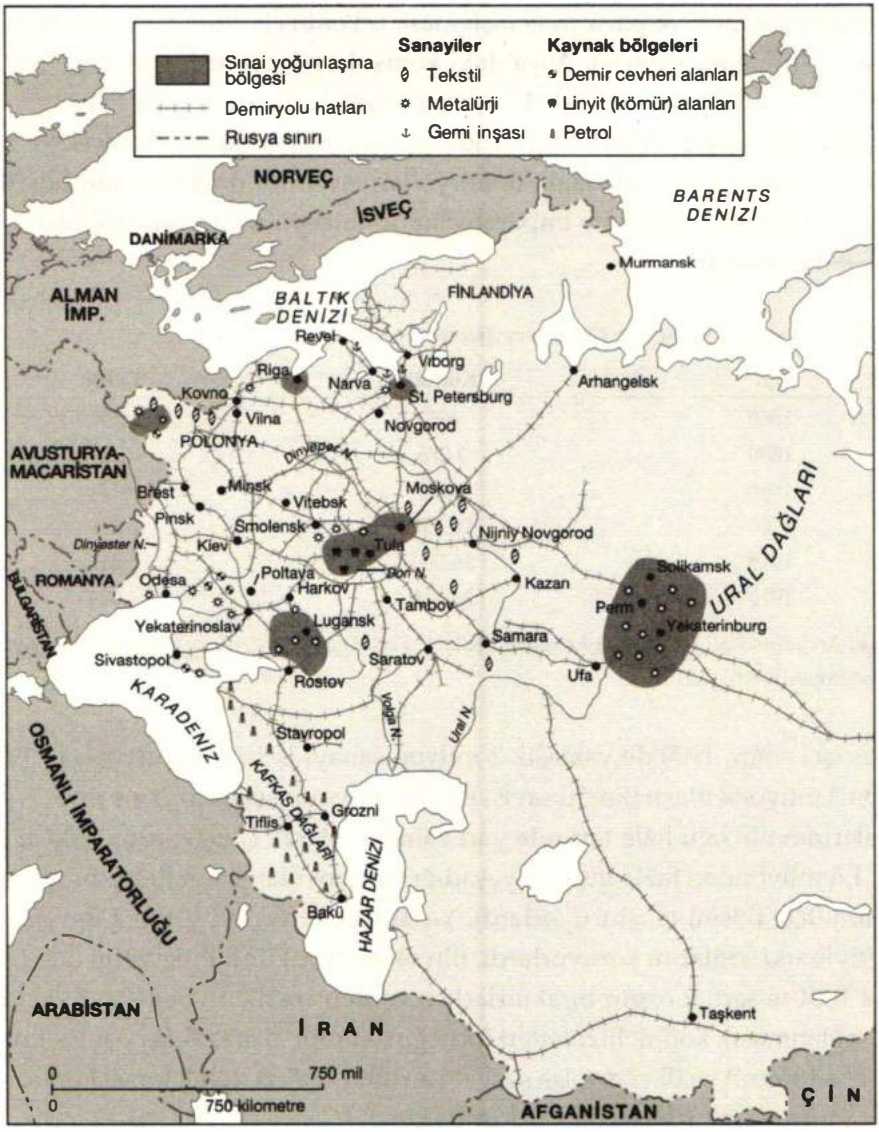

Harita 19.1. Rusya'da Sanayileşme, 1870-1914. Sanayi türleri ve kaynaklar dâhil, sanayinin yoğunlaştığı alanlar.

Bununla birlikte, 1890'ların ortasından itibaren Rus sanayisi de Batı Avrupa'dan getirilen ileri teknolojinin yardımıyla hızla gelişti (*bkz.* Harita 19.1). En başta Fransa kaynaklı olmak üzere, Rusya'ya yapılan yabancı yatırım 1890'larda iki kattan fazla arttı. Tekstil sanayisi Rus sanayisinin hâlâ en büyük dalını oluşturmasına rağmen, başta metalürji olmak üzere ağır sanayiler patlama yaptı. Devlet, ağır metal sanayisinin ve petrol dâhil yakıt üretiminin gelişmesine yardımcı oldu. Yüzyılın son yıllarında, çelik üretimi dörde katlandı (*bkz.* Tablo 19.2). 1914'e gelindiğinde, Saint Petersburg, 900'ü aşkın fabrikasıyla Avrupa'da sanayi kuruluşlarının en yoğun olarak toplandığı yerlerden birisi olup çıkmıştı. Hafif

sanayinin gelişmesi ve pazarın genişlemesi, ülkenin ekonomik kalkınmasına oldukça büyük katkı yaptı ve Asya'daki komşularıyla ihracat yapmasına olanak sağladı. Rus dış ticareti 1885-1913 arasında üçe katlandı. Rusya'nın demiryolu hatlarının uzunluğu 1881-1905 arasında üç kat arttı, bankaları da ölçek ve boyut olarak büyüdü. Yüzyıl biterken, demiryolları en sonunda Rusya'nın büyük şehirlerini birbirine bağladı ve imparatorluğun kuzey limanlarına hububat nakliyesini kolaylaştırdı.

Tablo 19.2. Rusya'da Kömür ve Çelik Üretimi (bin ton olarak)

Yıl	Kömür	Çelik
1860	695	257
1880	3.276	289
1890	6.015	857
1900	16.155	2.711
1910	25.000	3.017
1913	36.038	4.918

Kaynak: Arcadius Kalian, *Russian Economic History: The Nineteenth Century* (Chicago: University of Chicago Press. 1989), s. 21.

Rus işçi sınıfı, 1900'de yaklaşık 2 milyon sanayi işçisini kapsıyorken, 1914'te bu sayı 3 milyona ulaştı (köylü sayısı ise 100 milyonu aşkındı). Yine de Rus sanayi işçilerinin birçoğu hâlâ tarımda yarı zamanlı olarak çalışıyordu. 1900'de köylüler, 1,4 milyondan fazla insanın yaşadığı bir kent olan Saint Petersburg'un nüfusunun üçte ikisini oluşturuyorlardı. Yasal ikamet yerleri olmaya devam eden köyleriyle sıkı bağlarını koruyorlardı. Birçok mali yükümlülük (vergi ödemelerinin ve 1861'te serfler özgür bırakılırlarken verilen arazilerin bedel geri ödemelerinin sağlanması), kolluk hizmetleri (örneğin, komünal arazilerin paylaşılmasına nezaret edilmesi) ve ilkel de olsa sosyal yardım işlevleri dâhil, kırsal komün hâlâ yerel otorite olarak işlevlerini sürdürüyordu.

Avrupa'nın sanayileşen ülkelerinin çoğunda, büyüyen imalat sektörü ile küçük ölçekli üretim bir arada varlığını sürdürdü (*bkz.* Harita 19.2). Fransa'da ve Paris'te yoğunlaşan yüksek kaliteli el sanatları üretimi sanayiye hâkim olmayı sürdürdü. İspanya'da (Katalonya'da ve Bask bölgesinde), Avusturya-Macaristan'da ve (Milano, Torino ile Cenova Limanı'nın oluşturduğu üçgenin güneyinde büyük ölçekli sanayiye pek az rastlanılan) İtalya'da da geleneksel küçük ölçekli imalat özgül bölgesel ağır sanayilerin yanı sıra varlığını sürdürdü. Rusya'da olduğu gibi, İspanyol sanayisine yapılan yatırımların da çoğu yurtdışından geldi çünkü tarım, önemli sanayi yatırımı için yeterli fazlalık üretmiyordu. Avusturya-Macaristan monarşisinde, Bohemya'nın ve Moravya'nın dinamizmi, Avusturya'nın ve Macaristan'ın küçük piyasacı tarzlarıyla keskin karşıtlık içindeydi. 1880'lerin sonuna kadar büyük demiryolu hatlarının bulun-

HARİTA 19.2. SANAYİNİN YOĞUNLAŞTIĞI ALANLAR, 1870-1914. Diğerlerinden daha hızlı sanayileşen çeşitli bölgeler. Kömür yataklarının ve akarsuların bulunduğu yerlerde endüstriyel yoğunlaşma olasılığının daha yüksek olduğu görülüyor.

madığı Balkanlar'da, kötü durumdaki karayolları ve sarp dağlar, canlı bölgesel piyasa ekonomilerinin ortaya çıkışını zorlaştırdı. Birçok yerde, mal taşımacılığı için en iyi yol hâlâ katırlardı. Yine de ağırlıkla kırsal olan Bulgaristan'da bile, sanayi üretiminin değeri sadece 1904-1911 arasında üç kat arttı ve demiryolu şebekesi 1880'den sonra hızla genişledi.

Seyahat ve İletişim

Elektrik enerjisi, modern kamusal ulaşım sistemlerinin, ilk tramvayların ve sonra da metroların inşa edilmesine yol açtı. Toplu ulaşım, büyük kentlerde ikamet örüntülerini dönüşüme uğrattı. Londra yeraltı treni zaten 1863'te elektrik olmadan açılmış, çalışanların ve işçilerin iş yerlerinden çok daha uzaklarda yaşamalarına olanak sağlamıştı. 1900'de Paris'in ilk tüneli –*metro*– Sen Nehri'nin sağ yakasında çalışmaya başladı ve çok geçmeden bunu başka hatlar izledi. Dört yıl sonra, New York City metrosunun ilk kısımları işletmeye açıldı.

1885 yılında, Alman mühendis Carl Benz (1844-1929), içten yanmalı motoru daha da geliştirmeye koyuldu; ilkel bir karbüratör ekledi ve küçük bir otomobil yaptı. İlk otomobiller çok pahalıydı, sadece lastikler bile ortalama bir işçinin yıllık ücretinden pahalıya denk geliyordu. 1897 yılında, Rudolf Diesel (1858-1913) isimli bir Alman, gazyağıyla çalışan ve daha büyük araçlara güç sağlayabilen ilk başarılı motoru üretti. Yüzyıl sona ererken, otomobiller gücünü dört silindirdi motorlardan alıyordu.

Otomobil imalatı, kısa sürede, endüstriyel büyümenin ve yeni üretim yöntemleri uygulamasının çok önemli bir hızlandırıcısı hâline gelerek, çelik, alüminyum, kauçuk ve alet üretimini kamçıladı. O zamanlar yalnızca Romanya'daki petrol rezervleri biliniyor ve işletiliyor olmasına (Avrupa'nın ilk petrol rafinerisi 1857'de orada kuruldu) rağmen, petrol sanayisi yavaş yavaş gelişti. Bazı sanayiciler ve devlet adamları, petrolün ekonomik ve stratejik önemini, özellikle 1908'de İran'da zengin petrol yatakları bulunduktan sonra, yavaş yavaş kavramaya başladılar.

Otomobil imalatçıları, seçkin arabaların, en başta da İngiliz Rolls Royce araçlarının sınırlı üretiminden, daha uygun fiyatlı modellere doğru kaydılar. 1903'te Detroit'te şirketini kurmuş olan Henry Ford (1863-1947), kendi işçilerinden bazılarının bile satın almaya gücünün yettiği 15 milyondan fazla "Model T" Ford araç üretti. Amerikan rekabetinden endişe duyan Fransız otomobil yapımcısı Louis Renault (1877-1944), üretim maliyetlerini kısma yolları aradı. Montaj hattında üretim, otomobillerin kısımlar hâlinde yapılmasına olanak verdi. İşçiler, fabrika zemini üzerine sıralanmış sabit şaseler üzerine bileşenleri monte ediyorlardı. Birbirinin yerine kullanılabilen parçalar henüz bulunmadığı için, pahalı arabaların motor parçalarını el eğesi kullanarak şekillendiriyorlardı. Montaj hattı, bir otomobil üretmek için gerekli süreyi on iki saatten bir buçuk saate indirdi.

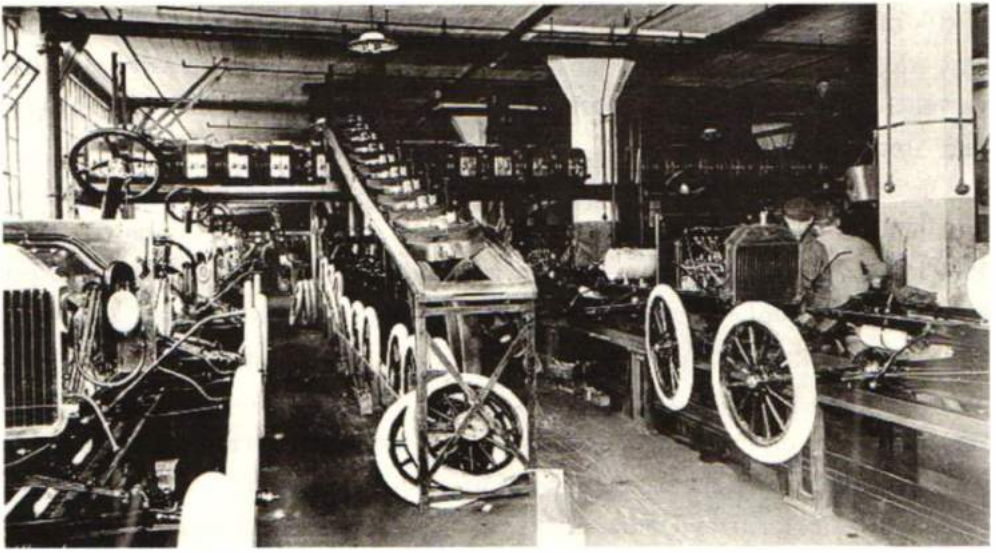

Erken dönemde otomobil montaj hattı.

Otomobil, seyahati dönüşüme uğrattı. Yolculuk artık varlıklı insanların sahip oldukları güzel atların ve göz alıcı arabaların tekelinde değildi. Bununla birlikte, 1896'da iptal edilinceye kadar Britanya'da uygulanan "Kırmızı Bayrak Yasası", motorlu taşıtların hızını saatte 3,3 kilometreyle sınırlıyordu ve her taşıta kırmızı uyarı bayrakları taşıyan üç kişinin eşlik etmesini zorunlu tutuyordu, bu da kesinlikle sıkıntı verici bir durumdu. 1896'da hız sınırı saatte 22,5 kilometreye çıkarıldı.

Otomobil yolculuğu için daha iyi karayolları gerekliydi. Erken dönemde sürücüler, kendilerini tozdan korumak için yalnızca kalın büyük gözlüklere ihtiyaç duymakla kalmayıp, ürken köpekleri uzak tutmak için kamçıya da ihtiyaç duyuyorlardı. Zamanla, devlet yetkilileri yollara kaldırım taşı döşettiler ve orada burada benzin istasyonları belirmeye başladı. Fransa'da, bisiklet lastiği üretiminden otomobil lastiği üretimine geçen ilk şirketlerden birisi olan Michelin Şirketi, 1900 yılında, seyyahlar için tamirhanelere, otellere ve restoranlara ilişkin bilgiler veren ilk rehberini yayınladı. Michelin, karayolları boyunca mesafe gösteren tabelalar konulması için başarılı şekilde lobi faaliyeti yürüttü. Paris'te otomobil satışı 1906-1912 arasında üçe katlandı. Trafik sıkışıklığı kent yaşamının bir parçası hâline geldi. Motorlu taksiler ve sonra motorlu itfaiye araçları, atların çektiği öncülleriyle yarışır oldular.

Ardından, yüzyıllarca kurulan düşler ancak balonla yükselişlere ve kısa süreli planör uçuşlarına imkân verdikten sonra, hız tutkusu tavan yaptı. 1900 yılında, emekli Alman general Kont Ferdinand von Zeppelin (1838-1917), bugün hâlâ kendi adını taşıyan, sevk ve idare edilebilir hantal hava gemisini inşa etti. Amerikalı bisiklet üreticisi Orville ve Wilbur Wright kardeşler, pervanelerle ve

küçük motorlarla yıllarca denemeler yaptıktan sonra, 1903'te ilk başarılı uçuşu gerçekleştirdiler. Ondan sonra hava gösterilerini İngiltere'ye, Fransa'ya ve Prusya veliaht prensinin uçağın askerî amaçlı kullanım alanlarını düşünmeye başladığı Almanya'ya taşıdılar.

Önceki zamanlara kıyasla artık daha çok sayıda Avrupalı dinlence amacıyla seyahat edebiliyordu. Orta sınıf tatilleri yaygınlaştı. Seyahat işi patlama yaptı. 1800'lerin ortalarından beri gelişmekte olan sağlık kaplıcaları ve sayfiye yerleri Batı Avrupa'da daha da popüler hâle geldi. Kaplıcalar, kendi termal sularının şifa verdiğini, kan dolaşımını kolaylaştıran ve gut hastalığıyla –aşırı iyi beslenmiş insanların mustarip oldukları musibetle– mücadele eden kalıcı özellikler sunduğunu ya da modern yaşamın kurbanı olan insan vücudunu şu veya bu şekilde yeniden dengeye kavuşturduğunu iddia ediyorlardı.

Akdeniz'deki, Kuzey Denizi'ndeki ve Manş Denizi'ndeki sayfiye yerlerinde kumarhaneler ve plajlar bulunuyordu. İngiltere'nin Brighton ve Blackpool gibi sahil kentleri, yağmura aldırmayan ziyaretçileri çekiyordu. Turist limanları ve çarşıları şekillenmeye başladı. Britanya kışından kaçma olanağına sahip İngiliz soylular Nice'i "keşfettiler". Üst sınıftan İtalyanlar kendi Rivieralarının, Belçikalılar Oostende Limanı'nın, Almanlar ise Baltık sayfiyelerinin müdavimi olmaya başladılar. Birçok ülkeden gelen tatilciler Alpler'i keşfettiler ve hasetten çatlayan arkadaşlarına ilk kartpostalları gönderdiler. Kısmen turizmin kamçılamasıyla, fotoğrafçılık önemli bir görsel sanat hâline geldi. Nispeten hafif olan Kodak fotoğraf makinesi 1888'de çıktı. Bretanyalılar, Fransızca konuşan turistlere "Kodaklılar" demeye başladılar.

Bir telefon santralinde çalışan kadınlar.

İletişim alanında yaşanan bir devrim de hayatı yavaş yavaş dönüştürüyordu. Telgraf, dünyanın her yanından haber alabilme olanağını Havas, Associated Press ve Reuters gibi basın ajanslarının yardımıyla zaten artırmıştı. 1876'da Alexander Graham Bell'in (1847-1922) icat ettiği telefon, insanların evlerine girdi. Almanlar, 1883'te 8 milyon, 1900'da ise 700 milyon telefon görüşmesi yaptılar. Thomas Edison'ın 1876'da gramofonu icat etmesinden on beş yıl sonra, birçok

virtüöz, ilk plak kayıtlarını yapmış bulunuyordu. İtalyan Guglielmo Marconi (1874-1937), ilk kez telsiz olarak ses iletimine 1890'larda öncülük etti; 1913'e gelindiğinde, Brüksel'de radyodan haftalık konserler dinlenilebiliyordu. İlk kez 1895'te gösterilen ve bazen bir piyanonun eşlik ettiği sessiz sinema filmleri bir anda ortalığı kasıp kavurdu. İlk seyirciler, bir trenin harekete geçmesi gibi modern yaşamdan kısa sahneler izlediler. Ardından, olay örgüsü ve eylem içeren daha uzun filmler geldi. Avusturya-Macaristan ordusu, top mermilerinin uçuş rotasını incelemek için kameralar kullanarak, sinema filmleriyle deneyler yapmaya başladı.

Başka Bilimsel Buluşlar: "Sınırsız Bir Gelecek" ve Belirsizlikleri

19. yüzyıl sonlarındaki şaşırtıcı bilimsel ilerlemeler, bir araştırmacıyı, "Bilim sınırsız bir geleceğe doğru muzafferce büyük adımlar atıyor," demeye yöneltti. Dünya çapında bir patentleme sisteminin 1883'te oluşturulması, yeni icatların gerçekten de çığ gibi artışını yansıtıyordu. Bilimciler, yaşamın temelini hücrelerin oluşturduğu sonucuna zaten varmışlardı. Bu bilgiler sayesinde, kalıtımın ilkelerini daha iyi anladılar. Aynı zamanda da doğanın karmaşıklığını açığa çıkaran yeni buluşlar, çağın bulaşıcı iyimserliğine biraz ölçü getirmeye başladı. *Fin-de-siècle* bilimcileri, dünya hakkında edindikleri anlayış ne kadar artarsa, madde, ışık ve enerji gibi temel ilkeler hakkında da bir o kadar şeyin anlaşılmayı beklediğini kavradılar. Matematikçiler ve özellikle fizikçiler, evren hakkındaki temel varsayımları yeniden düşünmeye başladılar.

(*Solda*) Pierre ve Marie Curie. (*Sağda*) Ernest Rutherford, azot atomunun çekirdeğini parçalamakta kullandığı cihazı elinde tutuyor.

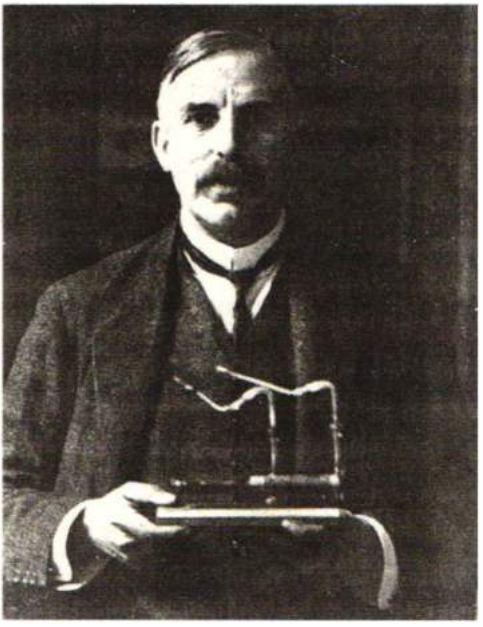

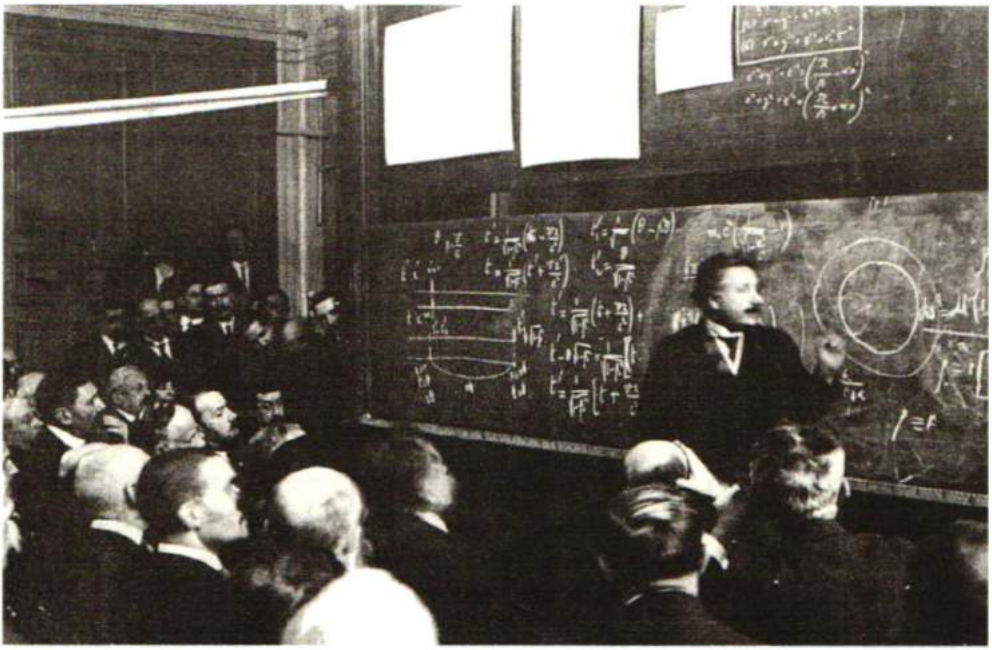

Albert Einstein, şaşkınlık içindeki dinleyicilerine teorilerini açılıyor.

Radyoaktivite (ışınetkinlik) 1896'da Paris'te keşfedildi. Lehistan doğumlu kimyacı Marie Curie (1867-1934), kocası Pierre Curie (1859-1906) ile araştırmalar yürütürken, 1910'da radyoaktif bir element olan radyumu izole etti. Fransız Bilim Akademisi'ne girmesi cinsiyeti nedeniyle reddedilmiş olan Marie Curie, iki Nobel Ödülü kazandı. Rakibi olan Yeni Zelandalı Ernest Rutherford (1871-1937), alfa ve beta ışınları olarak adlandırdığı iki çeşit radyasyon (ışınım) keşfetti. Radyoaktivite olgusunu meydana getiren radyoaktif atomların parçalanması savını ortaya attı. Rutherford, pozitif yüklü bir çekirdeği ve onun çevresinde dolaşan negatif yüklü elektronları bulunan bir yapı olarak atomun yapısını ortaya koymak için bu keşfini kullandı.

Fizikte "parçacık kuramları", evren konusundaki çağdaş varsayımlara gölge düşürdü. Bu kuramlar, elektrikle yüklü parçacıklardan oluşuyor görünen hareketin, ışığın ve maddenin karmaşıklığını ortaya koydu. 17. yüzyılda yaşayan Sir Isaac Newton'ın zamanından beri, bilimciler, ister Güneş ve Yer ister bir fincan kahve ve bir kâse şeker olsun, herhangi iki nesnenin kütle çekim gücü sayesinde birbirini etkilediğine inanagelmişlerdi. İkisi arasında, sadece boş uzay hariç, etkiyi ileten bir mekanizma görünmüyordu. İngiliz bilimci James Maxwell (1831-1879), "uzaktan etki" problemini, elektromanyetik kuvvetler olgusu açısından çözdü. Onun elektromanyetik alanlar kuramının varsayımına göre, bir nesne, parçacıklar çevresinde bir elektrik alanı oluşturur, sonra bu alan da elektrikle yüklü nesneler üzerine kuvvet uygular; ışığın kendisi de elektromanyetik dal-

galardan oluşur. Alman bilimci Max Planck (1858-1947), radyant (ışınsal) enerjinin, ayrık birimler ya da kuantumlar (nicemler) hâlinde kesikli olarak yayıldığını keşfetti. Planck'ın 1925'e kadar kesin şeklini almayan kuantum kuramı, Newton'un zamanından beri neredeyse hiç el sürülmeden kalmış olan enerjiye ilişkin bilimsel anlayışa meydan okuyordu. Dahası, evrenin işleyişlerinin mutlak şekilde kestirilebilir olmadığını öne sürerek, evrenin öyküsüne sanki bir de rastlantı öğesi ekliyordu. Bilimciler bu açıdan da artık maddenin mahiyeti ve evren hakkında uzun zamandan beri farz ettiklerinden çok daha az şey bildiklerini kavradılar.

Bu buluşlar yalnızca bir başlangıçtı. Çok daha zor olan kütle çekimi problemi, olduğu gibi duruyordu. İsviçre'de, başka insanların buluşları için yaptıkları patent başvurularını incelemek gibi mütevazı bir görevle dehasını körelten Almanya doğumlu Albert Einstein (1879-1955), fiziği, Newton'ın uzayı ve zamanı mutlak nicelikler olarak kabul eden kuramının ötesine taşıma çabasındaydı. 1905'te Einstein, ışık hızının hem sabit hem de ışık kaynağının ve gözlemcinin hızlarından bağımsız olduğunu savunan özel bir görelilik (rölativite) kuramı ortaya attı.

Einstein aynı zamanda da kütle ile enerji arasındaki ilişkiyi şu denklemiyle ifade etti: $E=mc^2$ (enerji, kütle ile ışık hızının karesinin çarpımına eşittir). 20. yüzyılın ortasında bu formül, kontrollü olarak atomdan enerji salıverilmesinin anahtarını sağlayacaktı. Einstein'ın, kütle çekimi yasalarının kesin tanımını bulma arayışı, 1915'te onu nispeten basit olan özel görelilik kuramından genel görelilik ilkesine götürdü; bu ilke, doğa yasalarının tüm gözlemciler için tamamen aynı şekilde işlediğini kabul ediyordu. Einstein'ın kuramı, kütle çekimini birbiriyle etkileşen nesnelerin bir özelliği olarak gören çekime ilişkin geleneksel kuramları yerle bir etti. Einstein, daha çok, nesnelerin uzayla etkileştiklerine inanıyordu. Yine de Einstein ve diğer bilimciler, Planck'ın kuantum kuramıyla öne sürdüğü rastlantı öğesine hep soğuk baktılar. Daha sonra Einstein, evrenin işleyişinin rastgele olamayacağı yolundaki yargısını açıklarken şunu belirtmişti: "Tanrı zar atmaz." Hem Planck'ın rastlantıya bir rol biçen kuramı hem de Einstein'ın kendi baş döndürücü başarıları, gelecekle ilgili yanıt verdikleri sorular kadar yeni sorular ortaya attı; bunların en başta geleni de Alman bilimcinin ünlü formülünün daha sonra dehşet verici yeni uygulamalarıyla hidrojen ve atom bombalarının yapılması olacaktı.

Toplumsal Değişim

Avrupa'nın nüfusu 1870-1914 yılları arasında yarı yarıya artarak, 290 milyondan 435 milyona çıktı (*bkz.* Tablo 19.3). 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, dünyadaki her dört insandan biri Avrupalıydı. Ülkelerin çoğunda kentli nüfus hızla arttı.

Memurluk ve satıcılık gibi "beyaz yakalı" işler çoğaldı; hizmet sektörü, şehirlere göçmen akınına yol açtı. Fabrika üretiminin artması, kendi sınırları içinde daha fazla toplumsal ayrışmayla dikkati çeken sanayi şehirlerinin fiziki yapısını değiştirdi. Şehirlerin çevresinde işçilerin yaşadıkları varoşlar hızla büyüdü. Denizaşırı yerlere, özellikle Amerika kıtasına göç hızla arttı ve bu durum, 1890'ların ortasındaki ekonomik buhranın sona ermesiyle bile yavaşlamadı.

Tablo 19.3. Belli Başlı Devletlerde 1871-1911 Arası Nüfus Artışı (milyon olarak nüfus)

	Yakl. 1871	Yakl. 1911	Artış yüzdesi
Alman İmparatorluğu	41,1	64,9	57,8
Fransa	36,1	39,6	9,7
Avusturya-Macaristan*	35,8	49,5	38,3
Büyük Britanya	31,8	45,4	42,8
İtalya	26,8	34,7	29,5
İspanya	16,0	19,2	20,0

* Bosna-Hersek hariç.

Kaynak: Colin Dyer, *Population and Society in Twentieth Century France* (New York: Holmes and Meier, 1978), s. 5.

Nüfus Patlaması

Avrupa kıtası geleneksel yüksek doğum ve yüksek ölüm oranları örüntüsünden hem doğumda hem de ölümde düşük oranlara geçtiği için, Avrupa'nın nüfusu hızla arttı. 19. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle çocuklar arasındaki ölüm oranları düştü. 1860'lardan, hatta öncesinden itibaren doğurganlık oranlarının düşmesi gerçeğine rağmen doğumlar, ölümleri sayıca geçti. Göğüs ve mide enfeksiyonlarına ilişkin tıbbi anlayışın gelişmesi yanında, yaşam standardının genel olarak artması nedeniyle, bebek ölümleri özellikle Batı ve Orta Avrupa'da azaldı. Büyük ve kirli sanayi şehirlerinde sağlanan düzelmeler hâlâ yetersiz olsa da yoksulların birçoğu artık daha sıcak ve daha kuru yerlerde barınıyordu.

Bebek ölümlerinin büyük oranda azalmasıyla, daha fazla çift, sahip oldukları çocuk sayısını kontrol etme arayışına girdi (*bkz.* Tablo 19.4). Britanya kraliçesi Victoria'nın dokuz çocuğu olmasına rağmen, her bir evladının eğitimine ve alacağı mirasa daha çok kaynak ayırmak istedikleri için çocuk sayısını iki ya da üçle sınırlayan üst sınıftan çiftlere kıyasla, yoksul ailelerin çocuk sayısı genellikle daha fazlaydı. Fransa'da, yetkililer ve milliyetçiler, ülkede doğum oranının hiç görülmedik ölçüde düşmesinden kaygılıydılar. Fransa'nın nüfusu, yüzyılın ortasından 1914'e kadar sadece %15 kadar arttı. Tarım arazilerinin küçük parsellere bölünmesi bunun kısmi bir açıklaması olabilir; en nihayetinde yeni bir çocuk, arazinin bir hisseye daha bölünmesi anlamına geliyordu, çünkü Fransa'da primogenitür (mirasın en büyük oğula kalması) artık geçerli değildi.

Tablo 19.4. İngiltere'de ve Galler'de Ailenin Küçülmesi (çocuk sayısının azalması)

Yıl	Aile Büyüklüğü
1861-1869	6,16
1871	5,94
1876	5,62
1890-1899	4,13
1900-1909	3,30
1910-1914	2,82

Kaynak: E. A. Wrigley, *Population and History* (New York: McGraw-Hill, 1969), s. 197.

Kullanılan yöntemler son derece geleneksel olsa da gebelikten korunma yaygınlaştı. Pek kusursuz olmamasına rağmen, geri çekme ya da dışarı boşalma (*coitus interruptus*) en yaygın yöntemdi. Hayvan bağırsağından yapılmış ilkel prezervatiflerin yerini, 1880'lerde kauçuk prezervatifler aldı; ama bunlar hâlâ nispeten pahalıydı ve öncelikle doğum kontrolünden çok hastalığa karşı korunma amaçlı kullanılıyordu. Aileler çocuk sayısını sınırlamaya çalıştıkları ve bekâr kadınlar önceden planlanmamış gebeliklerle karşılaştıkları için kürtaj yaygınlaştı, bunun kısmi bir nedeni, gebelikten korunma yöntemlerinin çok tesadüfi olmasıydı. Kürtaj hem yasadışı hem de son derece tehlikeli olmasına rağmen, gebeliklerin belki de dörtte biri kürtajla sonlandırılıyordu. Gebeliğini sonlandırmak isteyen kadınlar, etkili olduğuna ilişkin söylentilerin yayıldığı her türlü kocakarı ilacını alıyorlardı ya da kendilerini şarlatanların insafına terk ediyorlardı.

Bununla birlikte, evlenmemiş çiftlerin ya da bekâr annelerin yaptıkları doğumlar bazı yerlerde hızla arttı. Kentlere göç eden genç kadınlar, evlilik vaadinde bulunan ya da hiçbir şey vaat etmeyen erkeklerin istismarına çok açıktılar. Planlanmamış gebelikler meydana geliyordu. Çoğu ülkede nüfusun büyükçe bir kısmı –yaklaşık %10 ila 15'i– hiç evlenmiyordu ya da hiç sürekli veya uzun süreli ilişkiye girmiyordu. Evlenmemiş kadınlara özellikle İskoçya'da, İrlanda'da ve Fransa'nın Bretanya bölgesinde sık rastlanıyordu; buralardan, kadınlara kıyasla daha fazla erkek kentlere ve sanayi bölgelerine göçüyordu.

Yükselen Yaşam Standartları

Sanayileşen ülkelerin hepsinde sıradan insanların yaşam standartları yükseldi. Yaşam standartları, Kuzey Avrupa'da Güney ve Orta Avrupa'dakinden çok daha yüksekti; Britanya'da Fransa'dakinden daha iyiydi; Almanya ise her iki rakibiyle arasındaki açığı kapattı. Britanya'da 1850-1875 arasında üçte bir oranında artmış olan reel (enflasyon dikkate alınarak hesaplanan) ücretler, yüzyılın son otuz yılında yeniden, neredeyse yarı yarıya yükseldi. İşçiler daha yüksek tüketim düzeylerine kavuştular, çünkü tarımsal üretim artarken ve taşımacılık iyile-

şirken gıda fiyatları düştü. İşçi sınıfından aileler hâlâ bütçelerinin yarısını gıdaya harcıyorlardı ama bu rakam önceki yüzyıllardakinden daha azdı. Dolayısıyla, giysiye harcamak için daha fazla para kalıyordu, ara sıra da bir miktar artıyordu. Kasaba dükkânları öncekinden daha iyi tedarik sağlıyorlardı ve pazar kurulan günlerde, mamul ev eşyalarının yanı sıra hazır giyim eşyaları da satılıyordu.

Soğutmalı gemilerle Avustralya'dan, Kanada'dan, Birleşik Devletler'den ve Arjantin'den Avrupa'ya daha fazla hububat ve et geliyordu. Et, lüks bir besin olmaktan çıktı. Ortalama bir Alman, 1873'te neredeyse 27 kilo ve 1912'de ise 47 kilo et tüketmişti. Almanlar, yüzyılın sonunda, otuz yıl öncekinden ortalama üç kat daha fazla şeker tüketiyorlardı. Ülkenin hayli iç kesimlerinde yaşayan –ve maddi durumu biraz iyi olan– insanlar, taze balığın üstüne serilen buzlar erimeden balığa kavuşma olanağı buluyorlardı. Yoksullar da artık daha fazla sebze, meyve ve peynir içeren daha çeşitli bir diyetle besleniyorlardı. Sıradan insanların diyeti ve dolayısıyla beslenmesi iyileştikçe, boyları da yavaş yavaş uzadı. İşçiler, neredeyse her yerde, hâlâ kronik olarak yetersiz besleniyor ve çocukluk dönemi hastalıklarına maruz durumda bulunuyorlardı. Ortalama bir Avrupalı işçi, orta sınıftan ortalama bir kişiye göre hâlâ daha kısa boyluydu.

İç ve Dış Göç

Avrupa'daki göç olgusu, giderek küreselleşen bir iş gücü çerçevesinde kadınların ve erkeklerin dünya çapındaki hareketliliğinin bir parçasıydı. Avrupa içindeki –hem kalıcı hem de mevsimsel– göç, önemini korudu. Özellikle Fransa'da, marjinal tarım yapılan birçok kırsal bölgeden kasabalara ve şehitlere nüfus göçü oldu. Yüz binlerce emekçi, yılın bir kısmında, inşaat ve hasat işlerinde çalışmak üzere mevsimlik işçi olarak sınırları aşıyordu. "Kırlangıçlar" denilen bazı İtalyan emekçiler, hasat işlerinde çalışmak üzere yılın dört haftasını Arjantin'e gidip gelmek için harcıyorlardı.

Şehre kalıcı göç, göç edenlerin kırsal kökenleriyle olan bağlarına son vermedi. Birçok sanayi işçisi hâlâ hasada yardım etmek için köyüne dönüyordu ve birçok madenci de yarı zamanlı çiftçilik yapıyordu. Dolayısıyla göç, en azından hareket örüntüleri nispeten kısa mesafeleri içerdiği zaman, iki yönlü bir trafikti. Göçmenler ziyaret için evlerinde döndükleri zaman, beraberlerinde yalnızca o sıralar yaşadıkları şehirlerdeki ve kasabalardaki deneyimleriyle ilgili öyküler getirmekle kalmadılar; farklı konuşma tarzları, doğum kontrolüne ilişkin bilgiler, okuma alışkanlığı, spor beğenisi, daha fazla siyasal bilinç ve ilgi de getirdiler.

Ekonomik durgunluğun, verimsiz ve aşırı kalabalık tarım bölgelerinin, dinsel zulmün ve daha iyi bir yaşama kavuşma umudunun sonucu olarak, 19. yüzyılın son döneminde denizaşırı topraklara göç çarpıcı derecede arttı. 1850-1880 arasında yaklaşık 8 milyon Avrupalı dışarıya göç etti, bunların çoğu da Birleşik

Avrupa'dan göç edenler, Ellis Adası'ndaki giriş noktasını geçtikten sonra, New York City'ye gitmek için feribot bekliyorlar.

Devletler'e gitti. Rusya ve Doğu Avrupa, giderek artan sayıda yoksul insanı yurtdışına gönderdi. 1890-1914 arasında yaklaşık 350.000 Yunan –nüfusun yedide biri– ülkesini terk etti; çoğu da bir daha dönmedi. Ulaşım devrimi Avrupa'dan dışarıya göçü kolaylaştırdı çünkü buharlı gemiler milyonlarca insanı okyanuslar ötesinde yeni bir yaşama taşıyorlardı.

Tablo 19.5. Birleşik Devletler'e Gelen Göçmenler, 1871-1910

	1871-1880	1881-1890	1891-1900	1901-1910
Almanya	718.000	1.500.000	505.000	341.000
İrlanda	437.000	656.000	388.000	339.000
İngiltere/İskoçya/Galler	548.000	807.000	272.000	526.000
İskandinavya	243.000	655.000	372.000	505.000
İtalya	56.000	307.000	652.000	2.000.000
Avusturya-Macaristan	73.000	363.000	574.000	2.145.000
Rusya/Baltık ülkeleri	39.000	213.000	505.000	1.597.000

Kaynak: Leonard Dinnerstein ve David M. Reimers, *Ethnic Americans: A History of Immigration and Assimilation* (New York: Harper and Row, 1977), s. 11

1890'ların sonunda ekonomik ortamın düzelmesiyle, Almanya'dan dışarıya göç yavaşlarken, İrlanda'dan göç hâlâ yüksekti; İtalya'dan göç ise çarpıcı de-

recede arttı. 20. yüzyılın ilk on yılında, Avrupa'dan dışarıya göç her yıl 1 ila 1,4 milyon kişi arasında arttı. Aşırı kalabalık buharlı gemilere kapağı atanların çoğu, Birleşik Devletler'e gitti: İtalyanlar ve İrlandalılar New York'a, Boston'a ve Philadelphia'ya; Portekizliler Providence'a ve New Bedford'a; Almanlar ve Bohemyalılar Chicago'ya, Milwaukee'ye ve Philadelphia'ya (*bkz.* Tablo 19.5); Polonyalılar Chicago'ya ve Detroit'e vardılar. Sırf sayılarından dolayı İtalyan göçmenler, 1907'de anayurtlarının ticari açığının yarısını kapatmaya yetecek kadar parayı ülkelerine gönderdiler. Başarısız tarımsal hasatların itmesi ve ABD'de 1862'te çıkarılan (Amerika'nın batısında toprak edinmeyi neredeyse garantileyen) Çiftlik Yasası'nın çekmesi ile Norveçlilerin ve Finlerin yanı sıra İsveçliler de Birleşik Devletler'in kuzeyine dalgalar hâlinde göç etmeye başladılar. 1930'lara gelindiğinde 3 milyon İsveçli, ülke değiştirerek, anayurtta yaklaşık 6 milyonluk bir nüfus bırakmışlardı. 1888'de Brezilya'da köleliğin kaldırılmasından sonra yüz binlerce Portekizli iş bulmak amacıyla Brezilya yollarına düştü.

1871-1914 arasında 1,5 milyondan fazla Yahudi, yoksulluktan ve dönem dönem yaşadıkları anti-Semitik şiddetten kaçmak için Birleşik Devletler'e gitmek üzere Rusya'dan ve Rus Lehistan'ından ayrıldı. Birçokları sadece değer verdikleri birkaç eşyasını ve büyük umutlarını yanlarına alarak evlerini terk ettiler. Belarus'un bir köyünden göçmüş olan bir Yahudi, ailesinin boş valizlerle evi terk ettiğini anımsıyordu; yol boyunca karşılaştıkları başka insanların, yanlarına alacak neredeyse hiçbir şeye sahip olmadıklarını bilmelerini istememişlerdi. On binlerce Yahudi, batıya hareket ederek Avrupa başkentlerine gitti; örneğin, East End semtine yerleştikleri Londra da o başkentlerdendi. Yahudilerin çoğu, kültürel geleneklerini ve dinsel inançlarını korudular, ilk dilleri olarak Yidiş konuştular. Viyana'da, Berlin'de, Budapeşte'de, Paris'te ve başka şehirlerde birçok kişi onları dışarlıklı saydı (asimile olmuş Yahudilere bile bazen öyle muamele edildi). Filistin'de Yahudi anayurdunu kurmaya yönelik Siyonist hareket, kısmen, Avrupa'da yükselen anti-semitizm dalgasına tepki olarak ortaya çıktı. Hareketin kurucusu, yetenekli gazeteci Theodor Herzl (1860-1904), Viyana'ya taşınmış Almanca konuşan bir Yahudiydi.

Birçok aile denizaşırı yerlere hep birlikte gitmesine karşın, evli erkeklerin birçoğu, ellerine para geçince ailelerinin de gelmesi için para göndermeyi ya da yeterli para biriktirince geri dönmeyi umut ederek, tek başına gitti. Göçmenler, yeni yurtlarında, yeni ortak kimlikler oluşturdular; yalnızca kendi etnik kökenlerinin ve dayanışmalarının değil, yeni yurtlarındaki koşulların da şekillendirdiği bir süreçti bu. Birçokları ailelerini bir daha hiç görmedi. Güney İtalya'dan Birleşik Devletler'e gelen göçmenler, kesin dönüş yapma olasılığı en yüksek olanlardı, bunların üçte ikisi en sonunda geri döndü.

Değişen Çalışma Dünyası

Britanya'da bir kömür madeninin dışında duran Derbyshire'lı ocak işçileri.

1900'e gelindiğinde Britanya'da, Almanya'da ve Belçika'da sanayi işçilerinin yarısından çoğu, 20'den fazla işçi istihdam eden firmalarda çalışıyordu. Zanaatçılar, vasıflı işçiler ve vasıfsız işçiler sıklıkla kendilerini aynı fabrikada buluyorlardı. Sanayi işçilerinin çoğu, proleter ailelerden geliyordu ve bu işçiler, geçinmenin daha güvenceli bir yolunu bulma hayalini çok az kurarak ya da hiç kurmadan büyümüşlerdi. Ama "proleterlik" aynı zamanda da bir zihniyetti. İşçilerinin birçoğu yaptıkları işten ve mensup oldukları toplumsal sınıftan kıvanç duyuyordu. O yıllarda yaşamış biri şöyle diyordu: "İşçi sınıfına mensup bir anne-babanın çocuğu olarak Londra'nın kenar mahallelerinden birinde doğdum ve daha yüksek bir yaşam düzeyine ulaşmama rağmen, hâlâ işçi sınıfından olduğumu savunurum." Yine de işçiler arasında beceri, ücret ve yaşam kalitesi bakımından muazzam farklılıklar varlığını sürdürüyordu.

Makineleşme, bazı mesleklere olan talebi ortadan kaldırdı ya da azalttı. Sürekli üretime olanak sağlayan Siemens fırını 1880'lerde şişe üretimine uyarlandığı zaman, vasıflı cam işçilerine artık ihtiyaç kalmadı. Porselen fabrikası sahipleri, tabaklara uygulanabilen ve sonra fırınlanabilen çıkartmalar (dekal) kullanmaya başlayınca, porselen boyama ustaları işlerini vasıfsız kadın işçilere kaptırdılar. Buharlı çamaşırhaneler, çamaşır yıkayarak geçimini sağlayan birçok kadını müşterisiz bıraktı.

Yeni meslek dalları bazı işçileri daha yüksek konuma taşıdı. Makine tasarımı, gözetimi ve onarımı yapabilen mühendisler, fabrikaların demirbaşları oldular. 1880'lerde hâlâ bazı mühendisler çırak olarak eğitim almaktaydı, ama 20. yüzyılın ilk dönemine gelindiğinde birçokları seçtikleri meslek dalında üniversite eğitimi almış bulunuyorlardı.

Kadınlar, bulundukları yaşam basamağına sıkı sıkıya bağlı kaldılar. Genç ve evlenmemiş kadınların birçoğu, kentsel dünyaya katılınca hizmetçi oldu ve biraz daha yüksek sınıftan birisiyle evlenebilmek umuduyla mütevazı bir çeyiz için para biriktirmeye çabaladı. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, Britanya'da kadın işçilerin yarısından çoğu hizmetçilerden oluşuyordu.

Kadın sanayi işçilerinin çoğu hâlâ küçük atölyelerde ya da evde istihdam ediliyordu ama fabrika işçisi olan kadınların sayısı arttı. Almanya'ya ve Britanya'ya göre çok daha az sanayileşmiş olan Habsburg İmparatorluğu'nda bile yaklaşık 900.000 kadın, genellikle vasıfsız işlerde olmak üzere, fabrikalarda çalışıyordu. Çoğu, bazen aynı işleri yapan erkek meslektaşlarının aldıkları ücretin ancak yarısını alıyordu. Kadın işçiler genellikle en son işe alınan ve ilk önce kovulan kişilerdi. Çetin çalışma koşullarına ve nispeten düşük ücretlere rağmen, bazı kadınlar, tarım işlerine, evde üretime ya da ev işlerine kıyasla fabrikada çalışmayı ücretlerde ve koşullarda düzelme sağlayan bir durum olarak görüyorlardı. Belfast'lı bir kadın, 1898'de bir keten fabrikasında geçirdiği günleri şöyle anımsıyordu: "O zaman fabrikada günler harikaydı. Azıcık içiyordunuz, [yiyecek almak için] ortaya para koyuyordunuz, işinizi yapıyordunuz ve başkalarıyla bir arada olup arkadaşlık ediyordunuz."

Sanayileşme ve İşçi Sınıfı Ailesi

Ahlakçılar, ailelerin köylerden koparılmalarının, kötülükle ve ahlaksızlıkla yoğrulmuş kentlerde ve fabrikalarda onları tehlikeye attığını öne sürerek, endüstriyel çalışmanın etkilerinden yakınıyorlardı. Çocukların çalıştırılmasını denetleyen yasalara (*bkz.* Bölüm 14) rağmen, yüzyıl sona ererken binlerce çocuk, 8-14 yaş arası olanlar da dâhil, hâlâ fabrikalarda çalışıyordu (14 yaşından büyük gençler yetişkin olarak çalışıyorlardı). Ahlakçılar, ancak eğitimle, evlilikle, para tasarrufu alışkanlığıyla ve eski usullere dönüşle aile yaşamının esirgenebileceği kanısındaydılar. Onların iddiasına göre, kadınlar, üreme işlevlerinden ve bizatihi aile yaşamından uzaklaştırılıyorlardı. Kentlerdeki işçi ailelerinin geniş aile bireyleriyle –yani ebeveynleriyle, bazen büyükleriyle ve yasal akrabalarıyla– birlikte yaşama olasılığı, kırsal kesimdeki ailelere kıyasla gerçekten çok zayıftı. Çocuklar on altı yaşlarında ve hatta daha küçük yaşlarda kentlerde iş aramak üzere köyleri terk ederek yaşlanan ebeveynlerini kendi kaderleriyle baş başa bıraktıkları için, erkenden dağılan aile sayısı artma eğilimindeydi. Dahası hem ebeveynlerin hem de çocukların fabrikada geçirdikleri uzun saatler sanki ebeveyn otoritesini aşındırıyordu. Ahlakçılar, içki içmenin ve aile içi şiddetin ayyuka çıkmış göründüğü, gitgide tek tipleşen işçi sınıfı mahallelerini suçluyorlardı.

Çocuk doğurma yaşında olup buna maddi durumu elveren ya da başka bir seçeneği bulunmayan birçok kadın tüm gün çocuk bakıyordu. Ama yavruları kendi başlarının çaresine bakabilecek yaşa gelince, işçi sınıfına mensup annelerin birçoğu fabrika işine dönüyordu. Diğerleri ise parça başı iş yaparak ve aynı zamanda da çocuklarına bakarak evde çalışıyorlardı. Dolayısıyla, birçok kadın, sanayide ücretli çalışma ile çocuk yetiştirme arasında gidip geliyordu.

Avrupa deneyiminde öteden beri olduğu gibi, ekonomik koşullar yüzünden birçok kadın hâlâ büyük şehirlerde, kasabalarda, hatta köylerde fahişelik yap-

Henri de Toulouse-Lautrec'nin *Salon de la rue des Moulins* (1894) adlı tablosu Fransız fahişeleri tasvir ediyor.

mak zorunda kalıyordu. Paris'te, Londra'da, Berlin'de ve Viyana'da yaşayan on binlerce fahişeden bazıları, kendilerine yılda yalnızca iki gün izin veren bir "madam"ın yönetiminde şık genelevlerde çalışıyorlardı. Diğerleri ise bağımsız çalışarak, barlarda, koridorlarda, pencerelerde ve parklarda müşteri bekliyorlardı. Fahişelerin çoğu, fabrika işi bulamayan işçi sınıfından kadınlardı; bazıları da evliydi. Birçoğu ise gençti ve daha küçük kardeşlerine destek olabilmek için okulu erken bırakmak zorunda kalmıştı.

Fahişeler, daha önce hiç olmadığı kadar, halk sağlığı için kronik bir tehlike olarak algılanmaya başlandı. Orta sınıftan gelen şikâyetler arttı (bu ironikti, çünkü fahişelerin müşterilerinin önemli bir kısmını orta sınıftan erkekler oluşturuyordu). Ne var ki, sosyalist partiler, birçok kadını fahişeliğe iten düşük ücretlerden veya işsizlikten dolayı kapitalizmi suçlamalarına rağmen, bir reform sorunu olarak fahişeliğe pek az ilgi gösterdiler.

Britanya Parlamentosu, fahişelerin tıbbi muayene yaptırmalarını zorunlu tutan Bulaşıcı Hastalıklar Yasası'nı 1864'te kabul etmişti. Amaç, enfeksiyon kaptığı saptanan fahişeleri hastaneye yatırarak zührevi hastalıkların, özellikle de frenginin yayılmasını önlemekti. Eğer bir kadın tıbbi muayeneyi reddederse, hakkında

hukuki işlem yapılabiliyordu. Bulaşıcı Hastalıklar Yasası'nın doğurduğu ironik sonuç, çırpınmakta olan işçi sınıfından birçok kadın için fahişeliği gelip geçici bir iş olmaktan çıkarıp, bir çıkmaz sokağa, sürekli bir mesleğe dönüştürmesiydi; çünkü yasa, onları alenen fahişe olarak damgalıyordu.

Bir din adamının koyu inançlı karısı olan ve kadınların yüksek eğitim görmelerini teşvik etmeye yönelik bir cemiyetin başkanlığını yapan Josephine Butler (1828-1906), Britanya'da ve sonra kıta Avrupa'sında Bulaşıcı Hastalıklar Yasası'na karşı iyi örgütlenmiş, kararlı bir kampanyaya önderlik etti. Yasaya karşı çıkan bazı kişiler, yasanın, fahişelerin müşterilerine değil de yalnızca fahişelere muayene zorunluluğu getirmesine itiraz ediyorlardı; diğerleri ise polisin geniş düzenleyici yetkisine karşı çıkıyorlardı. Butler, kadınların kendi cinselliklerini düzenleme hakkını savunuyordu. Parlamento, Bulaşıcı Hastalıklar Yasası'nı 1886'da iptal etti ve genelevleri yasaklayarak, fahişeleri, izin verilen ve sıklıkla şiddete maruz kaldıkları "kırmızı ışıklı" bölgelerde çalışmaya zorlayan bir kanun çıkardı. Kimliği hâlâ saptanamamış olan Londralı katil "Karın Deşen Jack"in kurbanlarının neredeyse tamamı fahişeydi.

Fransa'da da yasalar, fahişeleri, daha sıkı denetim altına aldı. Ahlakın yasayla düzenlenebileceği kanısı Avrupa'da yavaş yavaş söndü. Hayır kurumları, evlenmemiş kadınlara ve evlatlarına daha isteklice yardım ettiler, onların acınası durumlarını, gitgide, ahlaki değil toplumsal bir sorun olarak gördüler.

İnsan Kaynayan Şehirler

1899'da Amerikalı bir istatistikçi –bu meslek de o dönemin bir diğer alametiydi– "nüfusun şehirlerde yoğunlaşması, içinde bulunduğumuz yüzyılın en dikkate değer toplumsal olgusu[dur]," diye belirtmişti. Britanya ve Almanya başı çektiler ama Fransa, Avusturya, İsviçre, İtalya, İsveç, hatta İspanya ve Sırbistan da yüksek kentsel büyüme oranlarına sahipti. Manchester, Saint-Étienne ve Essen gibi klasik "sanayi şehirleri" hızla büyüdü ama hizmet, kamu ve ticaret sektörü çalışanlarının şişirdiği diğer şehirlerin nüfusu da arttı.

Yüz binlerce insana, en başta da kadınlara, tam ya da yarı zamanlı olarak eğirme, dokuma ve bitirme işleri sağlamış olan kırsal sanayi, yüzyılın ikinci yarısında yavaş yavaş ortadan kalktı. Giyim sanayisi için evde üretim de dâhil, imalat artık ağırlıklı olarak kentsel merkezlerde toplandı. Makineli tarım ve düşen tarımsal fiyatlar, çiftlik işçilerine olan talebi azaltarak, hızla gelişen hizmet ya da sanayi sektöründe iş aramak için şehirlere göçü teşvik etti. İstanbul'un nüfusu kırk yılda ikiye katlanarak, Rusya'dan ve Balkanlar'dan gelen Müslüman sığınmacı akınıyla 1886'da 850.000'e ulaştı. Varşova'nın nüfusu dört katından fazla artarak, 1850'de yaklaşık 160.000 iken 1911'de neredeyse 800.000'e çıktı; bu kentteki binaların üçte ikisi, 19. yüzyılda inşa edilmişti. Prag ve Tallinn gibi Orta

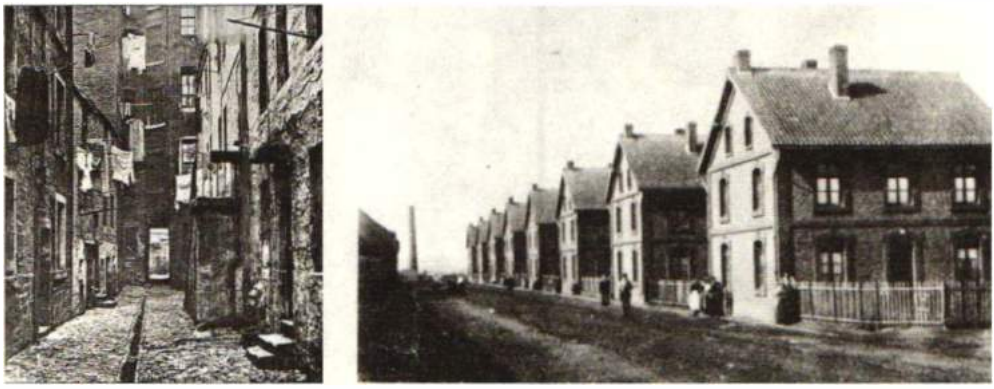

(*Solda*) Glasgow'da kiralık konutlar. (*Sağda*) Kuzey Fransa'da madenler yakınındaki şirket konutları.

ve Doğu Avrupa kentlerinde, sırasıyla Çekler ve Estonyalılar, kırsal kesimden kalabalık gruplar hâlinde gelerek bu yerlerin etnik bileşimini değiştirdiler.

Bazı işçi sınıfı aileler artık biraz daha ferah konutlarda yaşıyor olmalarına rağmen, üst üste yığılmış kentsel semtler korkunç gecekondu mahalleleri hâline geldi. Londra'da, evlerin arasında pek az boşluğun olduğu veya hiç olmadığı ve ev sıraları arasında, eğer varsa, sadece açık tuvaletlerin ve çöp yığınlarının sığacağı kadar boşluğun bulunduğu o adı kötüye çıkmış "sırt sırta" sıralı evler vardı. "Saygıdeğerlik" işareti olan salon (aile oturma odası), Britanyalı işçilerin çoğu için ancak bir rüya olarak kaldı. İskoçya'nın Glasgow kentindeki kiralık yüksek konutlara kırsal kesimden gitgide daha çok insan doluştuğu için, ailelerin üçte biri tek odada yaşıyordu.

Paris gitgide kalabalıklaştığı için İmparator III. Napoleon, 1850'li ve 1860'lı yıllarda Paris'te muazzam bir yeniden inşa projesine girişmiş ve planlama işini, Baron Georges Haussmann'a (1809-1891) vermişti. 17. yüzyıldaki büyük yangının ardından Londra'nın ve yaklaşık aynı zamanlarda, 1657'de Japonya'da yaşanan büyük yangının ardından Edo'nun (Tokyo) tekrar inşasından beri yapılmış en kapsamlı kentsel yenileme projesini Napoleon ve Haussmann birlikte planladılar.

III. Napoleon ve Haussmann, iki yanına simetrik apartman binalarının sıralanacağı uzun, geniş bulvarlar yaparak ticaretin ve sanayinin genişlemesini kolaylaştırmak istediler. Yeni arterlerden bazılarının geleneksel olarak en devrimci kimi semtlerin içinden geçmesi, böylelikle 1848'deki Haziran Günleri'nde ve daha önce Fransız Devrimi'nde sıradan insanların ayaklanmış oldukları Doğu Paris'teki dar sokaklara ve caddelere askerî birliklerin hızla erişmelerine olanak sağlanması, bir rastlantı değildi. Barikat kurmak böylece zorlaştı. İzlenimci ressam Auguste Renoir (1841-1919), bu eski Paris semtlerinin dönüştürülmesine ve bulvarlar boyunca uzanan, "içtimadaki askerler gibi sıralanmış ve soğuk" yeni simetrik binalara lanet okuyacaktı. Bu mimari, devlet erkinin daha da pekişti-

İmparator III. Napoleon (*solda*) ve Paris'i yeniden kuran adam ya da "Alsace'lı Attila" olarak anılan Baron Georges Haussmann (*sağda*).

rilmesine eşlik etmeye uygun bir imge gibi görünüyordu. Gösterişli bulvarlar boyunca, emperyal anıtsalcılığın yanı sıra modern yaşamın da vitrinleri olarak ışıl ışıl çok bölümlü mağazalar ve şık kafeler yer alıyordu. Büyük demir yapılar, Paris'in merkezindeki yenilenmiş pazar yeri Les Halles'a mekân sağlıyordu.

III. Napoleon, Paris'in daha sağlıklı bir yer olmasını da istiyordu. Geniş bulvarlardan bazıları, sağlıksız semtlerin içinden geçen dar ve virajlı caddelerin yerini aldı. Kent sakinlerine daha temiz su sağlamak için su kemerleri yapıldı. Altı yüz kırk kilometrelik yer altı lağım kanalları (Paris'in kuzeyindeki Sen Nehri'ne boşalıyordu), yakın zamanda koleranın kasıp kavurmuş olduğu bir kentte sağlık koşullarını biraz düzeltti.

Muazzam yeniden inşa projesi birçok işçiye iş sağlamasına karşın, aynı zamanda da binlerce işçiyi ve ailelerini, şehrin merkezini terk ederek, özellikle kuzeyde ve kuzeydoğuda olmak üzere –1860'ta Paris'e eklenmiş olan– yakın varoşlarda ya da İkinci Sanayi Devrimi'nin yeni beliren simgeleri olarak gitgide sanayileşen uzaklardaki varoşlarda daha ucuz kiralık yerler aramak zorunda bıraktı. Bütün bu projelerin maliyeti korkunçtu ve ilk baştaki tahminleri kat kat aştı. Sonraki yıkımların nerelerde olacağına ilişkin tüyolar alan vurguncular servet kazandılar.

Paris'te yaşayanların sayısı bir milyonu epeyce aşmıştı. 1900'e gelindiğinde, bu kadar kalabalık nüfusa sahip dokuz Avrupa şehri vardı. Nüfusu 1841'de 1,9 milyon iken 1891'de 4,2 milyona çıkan Londra'nın yanında hepsi cüce kalıyor-

du. Britanya nüfusunun beşte biri ila altıda biri Londra'da yaşıyordu; Londra, kendinden sonraki en büyük yedi İngiliz şehrinin ve Edinburgh'un toplamından büyüktü. Hızla büyüyüp yayılan emperyal şehir, neredeyse yönetilemez gibi görünüyordu; farklı yargı makamlarından oluşan devasa bir labirentte 10.000 kişi farklı yetki dereceleriyle görev yapıyordu. Çoğunlukla merkezî Fransız hükümetinin idare ettiği Paris'in aksine, Londra ancak 1889'da Londra Şehir Konseyi'nin kurulmasından sonra fiilî bir yerel yönetime kavuştu.

Haussmann'dan önce Paris: Charles Marville'in çektiği Rue Traversine fotoğrafı. Kaldırım taşı döşeli caddenin ortasında uzanan atık su hendeğine dikkat edin.

Dünyanın en büyük kenti olan Londra aynı zamanda da milletlerarası bankacılık, finans, ticaret merkezi olmaya devam etti ve Britanya İmparatorluğu'nun idari beynini oluşturdu. "City"nin –Londra'nın bankacılık ve finans bölgesinin– etkisi, dünyanın her yanına uzanarak, imparatorluk bünyesindeki ve dışındaki sayısız ülkeye yatırım sermayesi kanalize ediyordu. Avrupa'dan çıkan sermayenin yarısı Londra'dan geçiyordu. Dünyanın en büyük deniz ticaret filosu, Çin'e yünlüler ve başka tekstil ürünleri, Rusya'ya makine aksamı ve donanım, New York'a oyuncaklar, Kanada'ya yerleşimciler, Hindistan'a askerler ve denizciler taşıyordu; Avustralya'dan yün, Chicago'dan sığır eti, Bordeaux'dan Fransız şarabı, Portekiz'den porto şarabı ve Küba'dan puro getiriyordu.

Londra aynı zamanda da her birinde yalnızca birkaç vasıflı ve yarı vasıflı işçinin çalıştığı dikim, mobilyacılık, mühendislik atölyeleri ve matbaalarda yürütülen küçük ölçekli imalat işlerinin merkeziydi. Koşuşturma içindeki East End rıhtımları, muazzam bir "geçici iş" gücünü –yani iş bulabildikleri zaman çalışan yarı vasıflı ve vasıfsız emekçileri– istihdam ediyordu. East End'de 2 milyon insan yaşıyordu. Orada ve başka yerlerde, evsizler, eğer bulabilirlerse boş ya da yıkıntı binalarda, köprülerin ve demiryolu geçitlerinin altlarında uyuyorlardı. Üst sınıftan Londralılara göre, "kulaktan dolma bilgiler ve söylentiler" hariç, hakkında hiçbir şey bilmedikleri East End, karmakarışık gecekondulardan oluşan ve "Timbuktu kadar keşfedilmemiş" bir bataklıktı. Bu bölgelerin sakinleri,

dışarıdan olanların anlamakta güçlük çektikleri bir lehçeyle (*cockney*) veya koyu bir İrlanda şivesiyle ya da Yidiş diliyle konuşuyorlardı.

Macaristan'ın başkenti Budapeşte, yalnızca Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun toplumsal ve etnik karmaşıklığını dışa vurmakla kalmıyor, modern kente has bir özellik olarak, artan toplumsal ayrışmayı da yansıtıyordu. Tuna Nehri kıyısındaki bu kentin 1848'de yaklaşık 120.000 olan nüfusu, artarak, 1867'de 280.000'e ve 1914'te hemen hemen 900.000'e çıktı. Yüzyıl ortasında başkent nüfusunun ancak küçük bir kısmının konuştuğu Macarca, artık halkın büyük çoğunluğunca konuşulan bir dil hâline gelmişti. Almanların ve Yahudilerin birçoğu ülkeden göçmüş ya da asimile olmuştu. Toplumsal farklılıkların karmaşıklığı öyle bir boyuttaydı ki, kime hitap edildiğine bağlı olarak değişen beş ayrı selamlama şekli vardı. Bunlar, en üst saygı ifade eden "Merhametli Efendi" hitabından tutun, biraz daha az dalkavukça olan "Saygın Efendi" ya da "Büyük Efendi" ifadesine kadar uzanıyor, oradan da çok daha yaygın olan "Hey, sen!" sözüne kadar iniyordu.

Toplum kuramcılarının birçoğu, kentlerin hızlı büyümesinin suçu beslediği kanısını taşıyordu (*bkz.* Bölüm 20). Ama aslına bakılırsa, bazı yerlerde kentsel büyüme, yalnızca mülke karşı işlenen suçları önemli ölçüde artırmış görünmektedir. Yüzyılın ikinci yarısında Glasgow'da, Penny Mob, Redskins ve Kelly Boys gibi gençlik çetelerinin yaptıkları ufak tefek gasplara rağmen, suç oranları azaldı. Çağdaş gözlemcilerin birçoğu, kentlerin kimliksiz ve yabancılaşmış bir insan kitlesi oluşumunu teşvik ettiği eleştirilerinde bulundu. Yine de aynı lehçeyi veya şiveyi konuşan ya da aynı dine inanan arkadaşlar ve akrabalar, başkalarının da şehre taşınmasını teşvik ettiler; onların işe girmelerine ve konut bulmalarına aracılık ettiler. Bunun sonucu olan "zincirleme" göç, köklerinden kopmanın ve düzensizliğin yol açtığı sıkıntıları azaltan "kentsel köyler" yarattı. Liverpool'daki ve Londra'daki İrlandalı semtleri, Boston'daki ve New York'taki İtalyan ve İrlandalı semtleri, yeni gelenlerin şehirde yitip gitmişlik hissine daha az kapılmalarını sağlayan dayanışmalar yarattı.

Avrupa şehirleri içinde toplumsal ayrışma daha fazla belirginleşti. Apartman dairelerinde oturan varlıklı insanlar, asansörler sayesinde, bir zamanlar yoksulların oturdukları üst katlardaki yenilenmiş konutlara taşındılar. Hâli vakti yerinde aileler, Viyana'nın Ringstrasse'sinde ve Batı Londra'nın parklarına yakın yerlerde yaşıyorlardı. Avrupa'nın büyük şehirleri çevresinde banliyöler çoğaldıkça özellikle Londra dışındaki banliyöler olmak üzere bunların bazıları, şehre gidip gelme olanağı bulunan, daha ferah ve havası temiz küçük evlerde yaşamaktan mutlu olan orta sınıftan insanların mekânı oldu. Bu banliyöler, şehir merkezlerinin aksine, diğer belediye hizmetlerinin yanı sıra bir dereceye kadar planlı yerleşime, daha iyi su ve gaz kaynaklarına sahipti.

Ama Avrupa banliyöleri, gitgide, çoğunlukla bayağılaşmış bir olgu hâline geldi. İmalatçılar, daha geniş alan, demiryollarına ve kanallara yakınlık, biraz daha düşük arazi ve hammadde maliyetleri (hâlâ bazı şehirlere sokulan mallara konulan vergilerden kaçınma) ve ucuz iş gücü gibi olanaklardan yararlanmak için fabrikalarını kentlerin çevresine kurdular (*bkz.* Bölüm 14). Kent dışındaki demiryollarının ve fabrikaların çevresine, çoğunlukla başka yerde yaşayan kişilerin sahip oldukları kalitesiz ve düşük kiralı konutlar inşa edildi. Gitgide daha çok işçi, her gün çalışmak için –bazıları yaya olarak, bazıları da tramvay, metro, tren ve daha sonra otobüs gibi vasıtalarla– şehre gidip geliyordu. Köylü işçilerin kent civarına yerleştikleri Rusya'nın Baltık eyaletlerinden Estonya'nın küçük başkenti Tallinn'in etrafında bile mütevazı banliyöler gelişti.

Kentlerin gelişmesiyle birlikte, hemşerilik duygusu oluştu. Belediye yönetimleri, kutlama amaçlı tarihsel anıtlar diktiler, yeni hastaneler ve şehir meclis binaları inşa ettiler, müzik gruplarına destek verdiler, süslü gösteri sahnelerinin tamamladığı güzel parklar kurdular. Ara sıra düzenlenen müzik şenlikleri ve belki bir müze de dâhil, beldede gitgide çeşitlenen kültürel yaşamla kıvanç duydular. Şehirler ve kasabalar milyonlarca Avrupalının yaşamını dönüştürerek büyümeyi sürdürdükçe, kulüpler ve korolar gibi gönüllü cemiyetlerin çoğalması da kentliliğin simgeleri olarak görülmeye başlandı.

Aynı zamanda, en büyük şehirlerde ve bazı küçük yerlerde de homoseksüel alt kültürler gelişti (bir Alman yazar, "homoseksüellik" terimini ilk kez 1868'de kullandı). Aynı cinsiyetten kişilerin cinsel ilişkisi ilk kez 1791'de Fransa'da suç sayılmıştı. Kolayca fark edilebilen oteller, restoranlar, barlar, parklar ve bahçeler onlara buluşma yeri sağlamasına rağmen, geyler ve lezbiyenler genellikle kendilerini gizlediler. Kadınların fahişeliği iyice göz önünde olduğu hâlde, erkeklerinki her zaman daha gizli saklıydı. Halkın homoseksüelliğe yönelik tutumları genellikle hoşgörüsüz kaldı. İngiliz filozof Jeremy Bentham'ın (1748-1832) aynı cinsiyetten kişilerin cinsel ilişkilerini savunan sayfalarca yazı yazmış ama hiçbir zaman yayınlamaya cesaret edememiş olması ve ara sıra ses getiren davaların görülmüş olması, bunu yansıtıyordu. 1897'de Berlin'de oluşturulan Bilimsel-İnsani Komite, homoseksüel haklarını desteklemek üzere kurulmuş ilk örgüttü.

Toplumsal Hareketlilik

Orta sınıflar İkinci Sanayi Devrimi sırasında sayıca çoğaldılar ve Avrupa'nın hızlı gelişen şehirlerinde yerlerini aldılar. Özellikle alt orta sınıfa özgü meslekler hızla genişledi. (İlk –ve son– Dünya Küçük Burjuvazi Kongresi'nin 1899'da Brüksel'de yapılmış olması, alt orta sınıfın bir dereceye kadar kendi varlığının farkında olduğunu ortaya koyuyordu.) Mimarların tasarımcılara ihtiyacı vardı; şirketlerin muhasebecilere ve kâtiplere ihtiyacı vardı; Londra yeraltı treni ve Paris metrosu ajan görevlendirmek zorundaydı. Dahası, yönetimsel işlevlerin ge-

nişlemesi binlerce iş dalı yarattı: Vergi tahsildarları, posta işçileri, gıda ve ilaç müfettişleri, resmî belge yazıcıları. Öğretmen sayısı 1870'ler ile 1914 arasında çarpıcı derecede arttı –İtalya'da beşe, İngiltere'de on üçe katlandı. (Tablo 19.6, devlet çalışanlarının sayısındaki hızlı artışı gösteriyor.) Britanya'da, nüfusun alt orta sınıf olarak nitelendirilen kesimi, 1850'de %7 iken 1900'de %20'ye yükseldi. Bankalarda, demiryollarında, kamu tedarik şirketlerinde ve sigorta şirketlerinde çalışan memurlar, kendilerini işçi sınıfının üstünde ve dolayısıyla da "saygıdeğer" kabul ediyorlardı. Çağın verdiği iyimserlikle, böyle işlerde çalışmayı günün birinde kendi dükkânlarına sahip olma yönünde ilk adım olarak görüyorlardı. İş elbisesi giymiyorlar, bedensel çalışma yapmıyorlar ve işçilerden biraz daha fazla para kazanıyorlardı.

Tablo 19.6. Devlet Memurlarının Sayısı (askeriye hariç)

	1881	1901	1911
Büyük Britanya	81.000	153.000	644.000
Fransa	379.000	451.000	699.000
Almanya	452.000	907.000	1.159.000

Kaynak: Norman Stone, *Europe Transformed 1878-1919* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1984), s. 130.

Avrupa şehirlerinde kadınlar, çok bölümlü mağaza tezgâhtarı, stenocu ve sekreter olarak iş buluyorlardı. 1901'de sekreter sayısı, yirmi yıl öncesine göre on iki kat fazlaydı; 1861'de postane ve devlet memurluğu görevlerinin yalnızca %8'i kadınların elinde bulunurken, 1911'de yarısından çoğu kadınların elindeydi. Kadınlar artık asırlık divitlerin yerini alan metal kalemler kullanıyorlardı ve daha sonra 1880'lerde icat edilen daktiloyu kullanır oldular. Hemşirelik saygın bir meslek hâline geldi. Kafeler ve restoranlar yüz binlerce kadına iş sağlıyorlardı.

Sanayicilerin yığdıkları servetlerle, hatta yönetici personelin aldığı ücretlerle karşılaştırılınca, işçilerin kazançları devede kulak görünüyordu. Ensesi kalın komşuları taşıyan at arabaları yanlarından gelip geçerken birçoğu işe yürüyerek gidip gelen işçileri yanına çekme arayışındaki sendikalara ve sosyalist partilere bu çarpıcı eşitsizlikler yardımcı oldu. Gerçekten de birkaç on yıl boyunca yükselmiş olan reel ücretler 1890'ların ortasında düşüş dönemine girdi.

"Sıfırdan zengin olanlar" ile ilgili (özellikle Birleşik Devletler'de ve Rusya'da popüler olan) göz alıcı hikâyeler, çok çalışmayla daha iyi yaşam koşullarına ulaşılabildiğini ima ediyordu. Birleşik Devletler'e göçenler, kendilerini nasıl bir yaşamın beklediği konusunda hayal edebildikleri kadar yüksek beklentilerle oraya ulaştılar. Abartılı beklentiler çoğu zaman düş kırıklığı getirdi, çünkü toplumsal

19. yüzyıl sonunda masa başı çalışma.

hareketlilik, özellikle de ilk kuşak göçmenler için, son derece sınırlıydı. Yüzyılın son döneminde, Amerikalı sanayicilerin %95'i üst ya da orta sınıf ailelerden geliyordu; yoksul göçmenlerin ya da çiftçilerin çocuklarının oranı %3'ü geçmiyordu. Birleşik Devletler'de göçmenler ile orada doğmuş işçiler arasında en sık görülen toplumsal ilerleme biçimi, daha yüksek bir toplumsal sınıfa geçiş değil, işçi sınıfı içinde yükselme şeklindeydi.

Bununla birlikte, Batı Avrupa ülkelerinde masa başı ya da diğer orta sınıfa özgü işlere geçiş olmasına rağmen, 1880'li zor yıllarda işçilerin orta sınıfa geçme olasılıkları yüzyıl ortalarına kıyasla daha zayıftı. Sanayi işçilerinin düşük ücretleri ve dönem dönem işsiz kalmaları, toplumsal ilerleme için temel unsurlar olan tasarrufu ve daire ya da ev sahibi olmayı son derece güçleştiriyordu. Zanaatçıların ve vasıflı işçilerin toplumsal yükseliş şansı, vasıfsız işçilerinkinden çok daha fazlaydı. Birleşik Devletler'de olduğu gibi, orta sınıfa özgü işlere yükselenler birer istisnaydılar. Avrupa'daki evliliklerin büyük çoğunluğu, toplumsal açıdan denk sayılan partnerler arasında yapılıyordu. İşçi sınıfından kadınların –örneğin, bir memurla ya da demiryolu istasyonu çalışanıyla evlenerek– toplumda bir miktar ilerleme sağlama olasılığı, erkek kardeşlerine göre daha yüksekti.

Kültürel Değişiklikler: Eğitim-Öğretim ve Din

Her ülkede devletler, daha fazla insana eğitim-öğretim olanağı sunmak için dev adımlar attılar. Ortaöğretime devam eden çocuk sayısı arttı ve artık aralarında kızlar da vardı. Batı Avrupa'da devletin eğitim-öğretimdeki rolünün artması, kamusal yaşamın giderek laikleşmesine katkı yaptı. Aynı zamanda da resmî kiliseler sıradan Avrupalıların birçoğunun sadakatini yitirdiler.

Eğitim-Öğretim

Avrupa'da, eğitim-öğretim reformları yapan hükümetlerin sayısı arttıkça, yüzyılın son döneminde okuryazarlık da hızla yükseldi. Yüzyıl sona ererken Rusya'da dikkate değer ilerleme olmasına rağmen, Güney ve Doğu Avrupa'ya kıyasla, Batı Avrupa'da –en başta da Kuzeybatı Avrupa'da– okuryazarlık oranları daha yüksekti.

Britanya'da Parlamento, Anglikan muhalefete rağmen, 1870'te Eğitim-Öğretim Yasası'nı kabul etti; böylece gerek Resmî Kilise'nin, gerekse Ayrılıkçı Protestan rakiplerinin bir okul açmamış oldukları bölgelerde yerel eğitim-öğretim heyetlerinin okul açmalarına izin verilerek, eğitim-öğretim devletin ellerine bırakıldı. (Anglikanlar, devlet bağışlarının katkısıyla, yeni okullar kurmakta rakiplerine büyük fark atmışlardı; yalnızca on yıl önce İngiltere'de Galller'de ilköğretim okullarının %90'ını kontrol ediyorlardı.) Parlamento, beş ila on yaş arası tüm çocukların ilkokula gitmelerini zorunlu tutan bir yasayı 1880'de kabul etti (1899'da üst yaş sınırı on ikiye çıkarıldı) ve 1891'de ilköğretim parasız oldu. İşçi semtlerinde okula devamı denetlemekle görevli müfettişler, çocuklarının çalışarak getirecekleri ek kazancı eğitim görmelerine yeğ tutan ebeveynlerin direnişiyle karşılaştılar. Devlet müfettişleri, köylerin kendi okullarına daha iyi tesisler ve öğretmenlerine lojman sağlamalarını gerektiren eğitim-öğretim standartlarını korumaya çalıştılar. Geç dönem Viktoryen Britanya'da ilkokullar, küçükleri "okuryazarlık" ile tanıştırmak yanında, "iyi birer İngiliz" ve kocasına karşı "iyi birer İngiliz eş" olmayı da öğretmeye çalışıyor, Britanya'da toplumsal ahengi ülküleştiriyor, bir yandan da İngilizlerin imparatorluk bünyesindeki yerli halklarından "üstün" olduklarını aşılamaya çalışıyordu (*bkz.* Bölüm 21).

Fransa'da, 1879-1881'de çıkarılan Ferry Yasaları (eğitim bakanı ve sonra başbakan olan Jules Ferry'ye atfen), üç ila on üç yaş arası tüm çocuklar için ilköğretimi parasız, zorunlu ve laik yaptı. Her bölgede bir öğretmen okulunun kurulması zorunluydu. Bretonlar, Provanslılar, Gaskonlar, Basklar, Katalanlar ve bölgesel lehçe konuşan insanlar Fransızca öğrendiler; iki dillilik yine yaygın olmasına rağmen, çoğu insan Fransızca konuşur oldu. İtalya'da, İtalyanca yalnızca üst sınıfın konuştuğu bir dil olmaktan çıktı.

Okuyup yazabilen insanların yüzdesi, ülkeden ülkeye hâlâ oldukça değişkenlik gösteriyordu. Okuyup yazabilen erkeklerin sayısı kadınlardan, kentlilerin sayısı ise kırsal kesimdekilerden fazlaydı. Yüzyılın ortalarında askere alınanların %40'ının okuma-yazma bilmediği Fransa'da, bu oran, yüzyıl sona ererken yalnızca %6'ya inmişti. Buna karşılık, Adriyatik kıyısındaki Dalmaçya'da 1870'te her 100 asker adayından yalnızca 1'i okuyup yazabiliyordu. İspanya'da ise 1890'da seçmenlerin %70'i okuryazar değildi. 1860'ta İtalyan erkeklerin %75'i, kadınların ise neredeyse %90'ı ne okuyabiliyor ne yazabiliyordu ve yazışma ihtiyacı duyduklarında, kamusal mektup yazıcılara muhtaç kalıyorlardı. 1914'e gelindiğin-

de, tüm İtalyanların %75'i okuryazardı. Yine de Güney İtalya'da ve Sicilya'da çocukların yarısından fazlası birçok yerde okula düzenli devam etmiyor ya da hiç gitmiyordu. Almanya'da, yüzyıl sona ererken nüfusun yalnızca %1'den azı hâlâ okuryazar değildi. Rusya'da, 1860'larda nüfusun yaklaşık %90'ı okuryazar değilken, 1910'da bu oran yaklaşık %75'e düştü. Rusların yaşlı ve okuryazar olmayan kuşağı, okuryazarlığın köylerde dinsel kültürü (ve belki yaşlılara saygıyı da) zayıflatacağı korkusuyla eğitime güven duymazken ("Kitap yiyemezsin"), daha genç köylüler, batıl inançlı ebeveynleriyle alay ediyor ve eğitim yoluyla kendini geliştirme olanağını sevinçle karşılıyorlardı.

1870'li ve 1880'li yıllarda, kadınların eğitimi sorunu Batı Avrupa'da ön plana çıktı. Yalnızca gerekli eğitim ücretlerini karşılama gücü ya da isteği olan ailelere mensup kadınlar ortaöğretim alabiliyorlardı. Fransa'da, kadınların oğlanlara öğretmenlik yapmasına izin veriliyor, ama erkeklerin kızlara öğretmenlik yapmasına izin verilmiyordu. Diğer ülkelerde olduğu gibi, hem ruhban sınıfına mensup olmayan öğretmenler hem de rahibeler, kadınlara aile ve ev ile ilgi görevlerini öğreterek, cinsiyet farklılıklarını vurguluyor ve gelecekteki kocalarına karşı saygıyı teşvik ediyorlardı. Alman Sosyal Demokrat bir kadının daha sonra anımsadığı üzere, öyle bir eğitim almıştı ki, "uygun bir ev ortamını günün birinde kocasına sunabilecek"ti. Gerek oğlanlara gerekse kızlara verilen okul eğitimi, vatansever, laik ve siyasal açıdan tutucu izlekleri vurguluyordu. Kızlara öğretmenlik yapan kadınlardan, mensup oldukları topluluklar içinde ahlaki açıdan kusursuz ve ödünsüz laik anne figürleri olmaları bekleniyordu.

Batı Avrupa'da, ortaöğretime devam eden gençler çoğaldı; 1875-1912 arasında bu sayı Almanya'da üç katına, Fransa'da ise dört katına çıktı. Birçok ailenin gözünde eğitim, kız evlatlarının istihdam ve evlilik olasılıklarını yükseltmenin bir yoluydu.

Yine de ortaöğretim, genelde, yalnızca durumu biraz iyi olan aileler için mümkün olmaya devam etti. Dahası, mevcut eğitim-öğretim sistemleri, toplumdaki sınıfsal ayrımları pekiştiriyor, herkesin ekonomik ve toplumsal durumu "tevekküle karşılama"sını öğütlüyordu. Ortaokullar, iyi işlerin yolunu açan beceriler öğretiyordu ama alt sınıflardan çok az sayıda çocuk buralara giriyordu. İngiltere'de 1860'lı ve 1870'li yıllarda kurulan yatılı okullar orta sınıftan öğrencileri barındırıyordu, "beyefendiler"in oğulları ise dokuz eski seçkin "halk" okuluna –yani, özel okula– gidiyorlardı.

Avrupa'da bu dönemde üniversite öğrencilerinin sayısı üçe katlansa da üniversite eğitimi, nüfusun üst sınıflara mensup çok küçük bir kesimiyle sınırlı kalmaya devam etti. Yüzyılın ortasında Cambridge Üniversitesi'ndeki öğrencilerin %60'ı toprak sahiplerinin ya da din adamlarının oğullarıydı. Orta sınıflara mensup üniversite öğrencilerinin yüzdesi büyük ölçüde artmış olmasına ve teknik okullar daha fazla öğrenciyi çekmeye başlamasına rağmen, 1913'te toplam 36

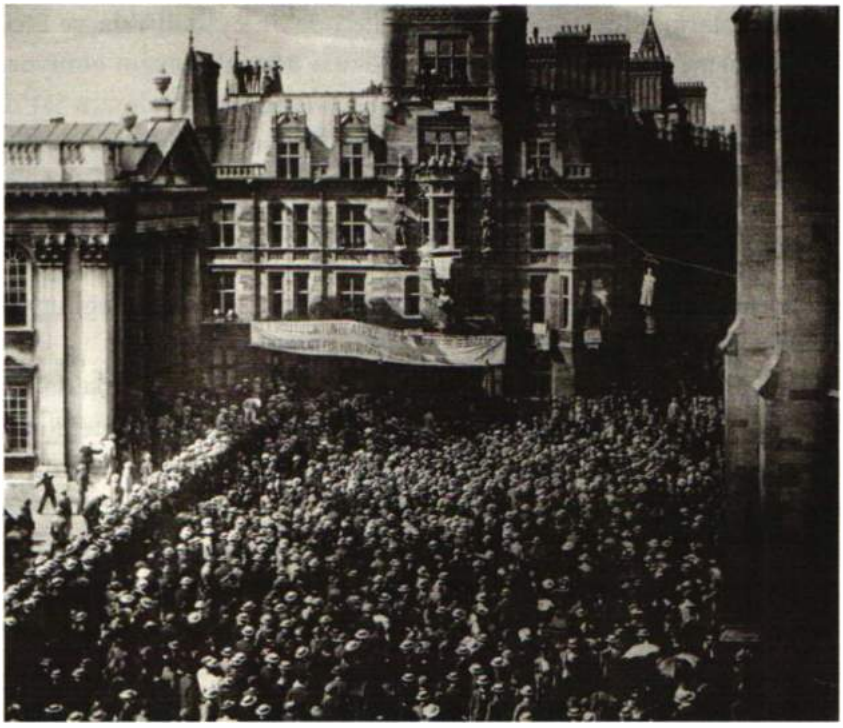

Kadınların Cambridge Üniversitesi'ne kabul edilmelerine karşı 1881'de yapılan bir protesto, eğitim-öğretimde cinsiyet ayrımcılığının kaldırılmasına birçoklarının isteksiz olduğunu gösteriyordu.

milyonluk bir nüfusa sahip Britanya'nın tamamında 13.000 üniversite öğrencisi vardı. Örneğin, Prusya'da ebeveynleri işçi olan üniversite öğrencilerinin sayısı yalnızca 1.000'de 1'di. Rus çarları, yüzyılın akışı içinde Avrupa'daki eğilimi tersine çevirerek, soylu olmayanların ortaöğretime ya da üniversiteye girmelerini zorlaştırdılar. Yine de bütün olarak bakılınca, üniversite sayısı arttı; örneğin, Macaristan'da üç yeni üniversite kapılarını açtı.

Buna rağmen, kadınların üniversitelere kabulü ancak çok yavaş gerçekleşebildi. 1860'larda Paris'te çok az sayıda kadın tıp öğrenimi görüyordu ve Zürih Üniversitesi'ne ilk kadın öğrenciler 1867'de girdiler. 1870'lerde, İngiltere'deki yüksekokullarda kadınlar zaten varlardı; Danimarka'da ve İsviçre'de de kadınlar üniversitede okumaya başladılar. Profesörlerin Hohenzollern hanedanı için "entelektüel yakın koruma" görevi yaptıkları Almanya'da, kadınlar 1890'ların sonlarına kadar üniversiteye gidemediler. Tarihçi Heinrich von Treitschke, ders verdiği salonda bir kadın görünce, konuşmasını kesti. Ona kapıya kadar eşlik etti. Kadınlar, Alman üniversitelerinde okuma hakkını ancak 1909'da elde ettiler. Cambridge Üniversitesi'nde, Senato, kadınların Cambridge'ten bir derece alma hakkını 1897'de ezici bir çoğunlukla reddetti. Kadınlar, Oxford'dan 1920'ye kadar ve Cambridge'ten 1948'e kadar derece alamadılar ya da öğrencilik haklarından tam yararlanamadılar.

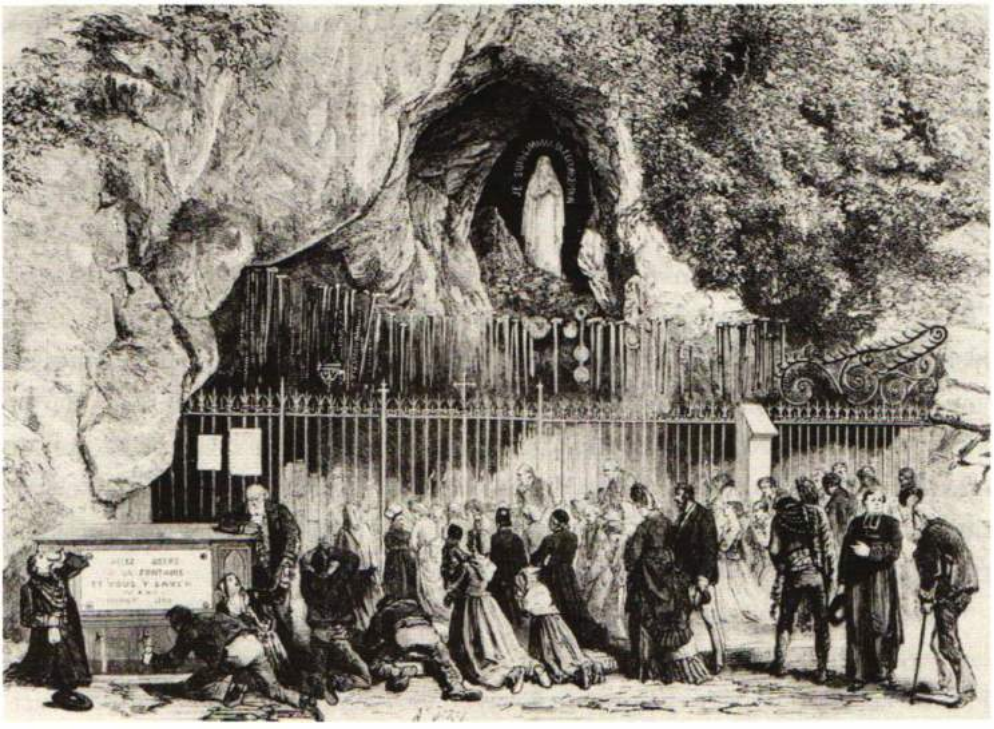

Katolik iman sahipleri Lourdes Mağarası'nda.

Dinsel Uygulamanın Gerilemesi

Özellikle Batı Avrupa'da devletlerin laikleşmesinin güç kazandığı bir yüzyılda, birçok din adamı, yüzyıl biterken yaşanılan hızlı toplumsal değişim dönemini endişeyle izliyordu. Kiliselerin devletler üzerindeki nüfuzu Avrupa'nın çoğu yerinde belirgin şekilde gerilemişti. Dahası, bazı yerlerde örgütlü dinin toplum üzerindeki etkisi azalmayı sürdürdü. Millet inancını benimseyen laik eğitim-öğretim bu eğilimi hızlandırdı ama yine de Katolik ülkelerde birçok insan hâlâ kilise okullarına devam ediyordu. Bununla birlikte, yüzyılın başlarına kıyasla kiliseye giden insan sayısı daha azdı. Yüzyıl biterken Londra'da yapılan bir anket, çarpıcı bir düşüşle nüfusun %20'sinden azının düzenli olarak ayinlere katıldığını ortaya çıkardı. İspanya'da Galiçya, Bask bölgesi ve Kastilya'nın büyük kısmı koyu inancını sürdürdü, ama Güney İspanya'nın büyük bölümünde durum öyle değildi.

İlk Katolik din sosyologları, "Hristiyanlığı bırakmış" bölgelerde keskin bir artış saptadılar; evliliklerini kilisede yapmayan veya çocuklarını vaftiz ettirmekte yavaş davranan çiftlerin oranı ya da dinsel mesleklerdeki azalma, bunu gösteriyordu. 1890'lara gelindiğinde, Kilise, Fransa'nın bazı bölgelerini ve büyük Avrupa şehirlerinin işçi semtlerinin çoğunu "misyonerlik" alanları olarak görüyordu; böylelikle de Çin ya da Kongo gibi tanımlamış oluyordu. Kısmen doğum kontrolünün yaygınlaşmasıyla açıklanabilen doğum oranlarındaki düşüş de Kilise'nin

sıradan halk üzerindeki hâkimiyetini kaybetmesini yansıtıyordu. Ayrıca giderek artan sayıda Fransız, yalnızca vaftiz, evlilik ve ölüm durumlarında din adamlarına uğruyordu (dolayısıyla da bazen bunlar, bu önemli durumların her birine gitmek için binilen arabalara atfen, "dört tekerlekli Katolikler" olarak anılıyorlardı).

Yine de Avrupa'da dinsel uygulamanın gerilemesi ne düz bir çizgi izledi ne de her yerde meydana geldi. 1830-1880 arası yıllarda bazı yerlerde, özellikle üst sınıflar içinde, halkın dinsel coşkusunda bir canlanma meydana geldi. İsveç'te "Büyük Uyanış", halk arasında dinin canlanmasını sağladı. Katolik ülkelerde, taşbasması ve matbaa teknikleri, dini olarak kutsal sayılan yerlerle ilgili haberleri yayarak imanın yeniden alevlenmesine yardımcı oldu. Kadınlar, kilise ayinlerine katılmaya erkeklerden daha yatkındılar (gerçi bunun sebebi biraz da kadınların erkeklerden daha uzun yaşamasıydı). Bakire Meryem kültü de Katolik ülkelerde dinin kadınsılaşmasına katkıda bulunarak, belki daha fazla genç kadını rahibe manastırlarına girmeye teşvik etti.

Mucizelere ilişkin giderek güçlenen inanç, özellikle Fransa'da, İtalya'da ve İspanya'da halk arasındaki dinsel canlanışın bir parçasıydı. Orta Pireneler'deki Fransız kasabası Lourdes yakınında yaşayan ve daha sonra Kilise tarafından azize ilan edilen Bernadette isimli bir köylü kızı, 1858'de Bakire Meryem'in kendisine göründüğü bildirdi. Kilise yetkilileri ve takipçileri, bilimcilerin şüphelerine rağmen, Lourdes'de gerçekleştiği sanılan mucizevi şifaları bu görünme olayının açıkladığına inandılar. Mucize görülen yerlere trenle yapılan dinsel ziyaretler büyük bir iş alanı olup çıktı. Yeni yüzyılın ilk on yılında, Lourdes'ye her yıl 1 milyondan fazla insan geliyordu ve bunların birçoğu şifa bulmayı ya da hastalıktan kurtulmayı umuyordu. Dinsel ziyaretlerin popülerliği, şüpheciliğin arttığı bir zamanda bile Katolik Kilisesi'nin kendini toparlama yeteneğini yansıtıyordu.

Tüketim Patlaması

19. yüzyılın son döneminde, Avrupa ülkelerinde tüketimcilik gelişti, ama yine ülkeden ülkeye önemli farklılıklar vardı. Belle Époque'un yeni dinlence etkinlikleri de İkinci Sanayi Devrimi'ni yansıtıyordu. Spor –en başta da futbol, ragbi, bisiklet ve otomobil yarışları, atletizm etkinlikleri– katılımcıları ve seyircileri cezbediyor, kulüplerin kurulmasını özendiriyordu.

Çok bölümlü mağazalar, gelişen tüketim kültürünü yansıtıyor ve şekillendiriyordu. Çok bölümlü mağazalar, ilk önce Londra'da, Paris'te ve Berlin'de olmak üzere, birçok ailenin alışveriş tarzını dönüşüme uğrattı. Buralar, terzilerce dikilen ısmarlama giysilerden daha ucuz ve kaliteli hazır giyim eşyaları arayan varlıklı müşterileri cezbediyordu. Mağazalar, burjuva kültürü dinamizminin anıtlarıydı ve maddi ilerlemeyi yansıtan ürünleri vitrinlerinde teşhir ediyorlardı.

Bir tabuta Art Nouveau tarzında çarpıcı bir duruşla yerleştirilmiş aktris Sarah Bernhardt.

Satış miktarını artırma peşindeki çok bölümlü mağazalar, daha ucuz giysileri de satışa sunuyor; şemsiyeler, diş fırçaları, kırtasiye malzemeleri ve daha pek çok şeyi stoklarına ekliyorlardı. Tüm bu faaliyetler, mağazaların, İkinci Sanayi Devrimi'ne has bir zümre olan eğitimli yöneticilerin nezaretindeki bölümler hâlinde düzenlenmesini gerekli kılıyordu. Çok bölümlü mağazaların genişleyen müşteri kitlesi içinde dükkân sahibi aileler, devlet memurları, daha mütevazı olanaklara sahip masa başı çalışanlar ve giderek artan şekilde de işçiler vardı. 1890'ların ortalama bir gününde, "Bon Marché"ye –hâlâ Paris'in bir alametifarikası– 15.000 ila 18.000 arası insan giriyordu. Reklam tekniklerini ilerleten renkli baskılı göz alıcı kataloglar, alışverişçilerin evlerindeymiş gibi rahat alım yapmalarına olanak sağlıyordu. Reklamcılar, tanıtımlarında, örnek evi yaratmak için zamanı ve harcamak için bir miktar parası olan "yeni kadın"ı, beğeni sahibi ev kadınını hedeflemeye başladılar.

Çok bölümlü mağazaların sahipleri, alışverişin, tıpkı bir dünya fuarına yapılan ziyaret gibi, başlı başına bir deneyim olup çıkmasını istiyorlardı; aradaki tek fark, bu kez insan yenilikçiliğinin sergilenen harikalarından bazılarını satın alabilecek olmalarıydı. Mimarlar, anıtsal ve tiyatrovari etkiler yaratmayı amaçlıyorlardı. Büyük ve çok bölümlü mağazalar, üstü kubbeyle örtülmüş, metal sütunları ve geniş camları olan, alışverişçilere ferahlık ve aydınlık hissi veren muazzam görkemli yapılardı. Alışverişçiler, büyük merdivenlerden çıkarak aşağıdaki kalabalıkları seyredebiliyorlardı. Çok bölümlü mağazalar turistik ziyaret yerleri hâline geldi ve gözleri kamaşmış ziyaretçilerin kendileri de seyirliğin bir parçası olup çıktılar. Émile Zola'ya göre çok bölümlü mağazalar, "modernlik katedralleri" hâline gelmişti. Londra'nın West End semtindeki çok bölümlü mağazaların temsil ettiği ticarileşme, durumu iyi sayılabilecek kadınlar için özgürleştirici bir deneyim ve gerçek bir haz veren tüketimcilik bölgesi olup çıktı.

Belle Époque'da Dinlence

Belle Époque denilen dönemde, dinlence için zamanı ve harcayacak parası olanların yapabilecekleri şeyler, daha önce hiç olmadığı kadar çoktu. Fransız başkenti, dünyada değilse bile Avrupa'da tarz belirleyicisi oldu. Hem Parislilerin hem de turistlerin yoğun ilgisini çeken dans salonları ve kafeler; müzisyenlerin, şarkıcıların, şairlerin, komedyenlerin, hokkabazların, akrobatların, kadın güreşçilerin ve yılan oynatıcılarının hünerlerini sergiledikleri kafe-konser salonları, geniş bulvarların (*grands boulevards*) iki yanına sırlanmıştı. Yüz binlerce Londralı ve Parisli haftada en az bir kez tiyatroya gidiyordu. Amerika kıtasından ithal edilen tango ve turkey trot dansları bazı tesislerde yasaklandı. Alman imparator II. Wilhelm, subayların üniformalıyken bu dansları yapmalarını yasakladı.

Yetenekli ve güzel oyuncu Sarah Bernhardt (1844-1923) *fin-de-siècle* Avrupa'sının imgelerini cisimleştiriyordu. Hollandalı bir göçmenin kızı olan oyuncu, çağrışımlar sunan mükemmel sesi sayesinde dinleyicilerini gözyaşlarına boğma yeteneğiyle ve çarpıcı ifade gücüyle şöhret kazandı. Bernhardt, mesleğini, halka açık bulvar tiyatrosu geleneklerinden öğrendi. Çarpıcı jestleriyle tanınan (genç bir kadınken, bir fotoğrafçıdan tabutta bir resmini çekmesini istemişti) ve çeşitli gönül ilişkileriyle ünlenen Sarah Bernhardt'ın dünya çapındaki şöhreti öyle büyüktü ki, Amerikalı sirk işletmecisi P. T. Barnum, onun bir bacağını kestirme riskine girdiğini işitince, eğer o bacağı ünlü sirkiyle turneye çıkarıp sergilemesine izin verirse ona bir servet ödemeyi teklif etti.

Kitlesel Toplumda Spor

Modern ulaşım olanaklarıyla ve boş zamandaki genel artışla bağlantılı bir olgu olan spor, yüzyılın son yıllarında kitlesel toplumun belirgin bir özelliği olup çıktı. İlk otomobil yarışı 1894'te Fransa'da düzenlendi. Bazı arabalar elektrikle, bazıları ise benzinle, hatta buharla çalışıyordu. Bisiklet yarışları da halkın büyük ilgisini çekiyordu. Spor gazeteleri taraftarlara sesleniyordu. İki bisiklet kulübü arasındaki rekabet, 1903'te ilk Tour de France'ın düzenlenmesine vesile oldu; bu yarışta biniciler 19 günde yaklaşık 2.400 kilometre yol kat ettiler.

İnsanlar yalnızca bisiklet yarışlarını seyretmekle kalmıyor, kendileri de hem spor hem de ulaşım aracı olarak bisiklet sürüyorlardı. Basit bir mekanizma olmasına rağmen bisiklet yine de İkinci Sanayi Devrimi'nin teknolojik yenilikçiliğini ve seri üretimini yansıtıyordu. 1880'lerin sonuna gelindiğinde, bisikletler artık daha hafif, daha ulaşılabilir ve daha kolay onarılabilir ya da yenilenebilir olmuştu. Bisiklet imalatı büyük bir sanayi dalı olup çıktı; Fransa'da 1898'de 375.000, 1914'te ise 3,5 milyon bisiklet üretildi.

Bisiklete hem erkekler hem de kadınlar biniyorlardı. Ama bazı erkekler, kadınların bisiklete binerken giydikleri elbiselerin kadına yaraşır olmamasından

yakınıyorlardı. Bazıları da kadın bisikletçilerin, orta sınıf ailelere özgü "evin meleği" idealini zayıflatabileceğinden kaygı duyuyorlardı. Ahlakçılar, bozuk patikaların ve yolların neden olduğu sarsıntıların gebeliğe zarar verebileceği, hatta bedensel haz vererek kadını yoldan çıkarabileceği endişesini taşıyorlardı. Ne var ki, 1896'da yapılan bir feminist kongrenin başkanı, "eşitlikçi ve denkleştirici bisiklet" için kadeh kaldırıyordu. Bisiklet, kadınların, "yerle bir edilmesi gerekli yeni bir Bastille" olan korseden kurtulmalarına yardımcı oldu. Bisiklet, bazılarının gözünde tombul olan ideal kadın figürünün ince yapılıya dönüşmesini de sağlamış olabilir.

İzciliğin kurucusu Robert Baden-Powell.

19. yüzyılın ikinci yarısında, dinlence etkinliği olarak takım sporları da hızla gelişti. Avrupa'nın en sevilen iki takım sporunun ikisi de, yani hem futbol hem ragbi, İngiltere'de başladı. 1860'larda Cambridge ve Oxford üniversitelerinde gelişen ragbi, üst sınıfa özgü bir spordu. Futbolun kökeni ise çok daha eskiye dayanır, belki de Vikinglerin ve Rusların kelimenin tam manasıyla "Danimarkalı kafası teptikleri" zamana kadar gider. Ama kökeni yine üniversitede olan futbol, tıpkı boks gibi, avama özgü bir spor olarak evrildi; üst sınıflar için kürek, kriket ve golf ne anlam kazandıysa, İngiliz işçiler için de boks o anlamı kazandı. İngiltere'de profesyonel futbol 1863'te başladı; sekiz yıl sonra, şampiyonluk için oynayan on beş kulüp vardı. Yeni yüzyıl, rakip takımların taraftarları arasındaki ilk büyük kavgaya tanıklık etti: Katolik olan Celtics ile Protestan Glasgow Rangers takımları arasındaki bir maç, stadyumun yakılıp yerle bir edilmesiyle son buldu. 1901'de İngiliz Kupa Finali'ni 111.000 izleyici seyretti.

Ülkesindeki gençlerin giderek yumuşamalarından korkan Fransız soylu Baron Pierre de Coubertin (1863-1937), Olympiás'ın yaratıcısı olan Yunanların anısına hürmeten 1896'da Atina'da yapılan ilk modern Olimpiyat Oyunları'nı düzenledi. Bir İngiliz muhibbi olan baron, Eton'da ve Cambridge'de spor yapıp sonra Britanya İmparatorluğu'nu genişletmeye koyulan sıkı binici, atletik üst sınıftan İngilizlere büyük saygı duyuyordu.

Spor dallarının ve bedensel güç kültünün yükselişi, sırf oyundan ve eğlenceden fazlasını içeriyordu. Spor dallarının gelişimi, saldırgan milliyetçilik ruhunu da yansıtıyordu. Darwin'in türlerin evrimi kuramının kazandığı popülerlik, belirli ırkların ya da halkların ayırt edici özelliklerini karşılaştırmaya gitgide ağırlık

verilmesine yol açtı. "Toplumsal Darwinciler", yanlış olarak, "en uygun olanın varlığını sürdürmesi" kuramını topluma uyguladılar; milletlerarası spor rekabeti de buna dâhildi. Oyunlar yoğun rekabetçi bir hâl aldı. Ayrıca, Batı Avrupa'da feminizmin gelişmesi de "erkekçelik krizi" denilen olguya, yani birçok erkeğin "daha zayıf cins"in güçlenmesini erkeklerin zayıflaması olarak görmelerine yol açan olguya, katkıda bulunmuş olabilir. Bu görüşe göre, spor rekabetine giderek artan ilgi, erkekçeliğin onaylanmasıydı. Dahası, belirli mesafeleri koşma süresine yönelik artan ilgi, bilimsel başarıya duyulan hayranlığı yansıtmış olabilir.

Spor dallarına yönelik artan ilgi, en başta da gençleri sardı. Almanya'da, küçük oğlanların açık havada kamp yapmak üzere gönderildikleri "gezici gençlik" kulüpleri (*Wandervogel*) popülerleşti. Büyük Britanya'da, Robert Baden-Powell (1857-1941), "Boy Scouts" denilen izcilik teşkilatını kurdu. Oxford Üniversitesi'ne giriş isteği reddedildikten ve mesleğini ordudaki gençler arasına katılarak bulduktan sonra, Baden-Powell, "oğlanlar arasında ... bir özveri ve yurtseverlik ruhu" geliştirmek "ve onları genel olarak iyi birer vatandaş olmaya hazırlamak" umuduyla, 1908'de Boy Scouts'u örgütledi. Baden-Powell'ın Güney Afrika'da giydiği üniforma –bir Stetson şapka, boyun bağı ve haki kısa pantolon– Boy Scouts'un üniforması oldu ve düsturları, "Hazırlıklı ol" idi.

Spor dallarına yönelik ilgi tüm sınıfları sardı ve bu durum, sınıf farklılıklarını yansıtıyordu. Genel olarak spordan hoşlanmayan şair Rudyard Kipling (1865-1936), kriket oyuncularına (çoğunluğu onunkinden daha yüksek bir sınıfa mensuptu) "aptallar" diyordu. Çoğunluğu işçi sınıfına mensup olan futbol oyuncularını ise "salaklar" diyerek aşağılıyordu. Sporun tadını çıkarabilen insanlar artık yalnızca çok varlıklı olanlarla sınırlı değildi. Üst sınıflar, at yarışını –"kralların sporu"nu– öncelikle tercih eden kendi spor cemiyetlerine sahip oldukları gibi, 1880'lerde Batı Avrupa'da, özellikle işçilerin daha kısa iş haftasına ve iş gününe kavuşmalarıyla, işçi sınıfına ait bisiklet ve jimnastik kulüpleri de ortaya çıkmaya başladı.

Sonuç

İkinci Sanayi Devrimi, Avrupalıların birçoğunun yaşam tarzını dönüşüme uğrattı. Elektrik, giderek büyüyen şehirlere ve kasabalara ışık getirdi, oralardaki bulvarlarda artık tramvaylar ve otomobilleri yolcu taşıyordu. Avrupalıların çoğu artık okuyup yazabiliyordu, ama önceki kuşaklara kıyasla düzenli olarak kiliseye gitme olasılıkları –en azından Batı Avrupa'da– artık zayıflamıştı. İnsanların çoğu, daha önce hiç olmadığı kadar uzun ve daha iyi yaşıyordu. Aynı zamanda da ekonomik ve sosyal eşitsizlikler, birleşerek örgütlenmeye, kitlesel siyasal partilerin –özellikle çeşitli sosyalist hareketlerin– büyümesine ve toplumsal protesto

dalgalarına yol açtı. Milliyetçilik, 19. yüzyılın son döneminde ve 20. yüzyılın başında birçok ülkede siyasal bir güç hâline gelerek, yalnızca sanayileşmiş anayasal monarşileri ve Batı ile Güney Avrupa'daki cumhuriyetleri değil, Orta ve Doğu Avrupa'daki imparatorlukları da girdabına çekti.

Hızlı bir tempoyla gerçekleşen maddi ve bilimsel-teknolojik ilerlemeler, 19. yüzyılı sona erdiren ve 20. yüzyılın başında modern dünyanın şafağına tanıklık eden o dikkate değer yıllarda yenilikçi ve karmaşık kültürel yanıtlar oluşturdu.

BÖLÜM 20

HIZLA DEĞİŞEN DÜNYAYA SİYASAL VE KÜLTÜREL YANITLAR

İkinci Sanayi Devrimi Avrupa ekonomilerini değişime uğratmaktayken, devletler kendi dayandıkları ekonomik, toplumsal ve siyasal temelleri reddeden ve kapsamlı değişiklikler isteyen siyasal hareketlerin örgütlü meydan okumalarıyla karşı karşıya geldiler. Hükümet yetkilileri, toplumsal reformcular ve siyasetçiler, birçok işçinin ve işçi ailesinin içinde bulunduğu zor koşullarla –Britanya'da söylendiği üzere, "problemlerin problemi"yle– yüzleşmek zorunda kaldılar. Bazı devletler, işçilerin ve diğer yoksul insanların yaşam kalitesini iyileştirmeye yönelik toplumsal reformlar yapmaya başladılar.

Aynı zamanda, devletin denetimini ele geçirmek isteyen büyük sosyalist partilerin gelişmesi, kitlesel siyasal yaşamın gelişini gösteren belirgin işaretlerden birisiydi. Marksist sosyalistler, kaçınılmaz olarak işçi sınıfının yapacağı bir devrimle kapitalizmin alaşağı edileceğine inanıyorlardı. Bunun aksine reformcu sosyalistler, seçim zaferleriyle sosyalist bir devlete ulaşılabileceğine ve nihai zafer yolunda ilerleniyorken, sosyalistlerin devletler üzerinde baskı kurarak sıradan insanların yaşam koşullarında iyileştirme yapılmasını sağlayabileceklerine inanıyorlardı. Anarşistler, devleti ele geçirmek yerine, ortadan kaldırmak istiyorlardı. Şiddet eylemlerinin toplumsal bir devrimi başlatacak olan kıvılcımı çakacağına inanan birçok anarşist, yüzyıl sona ererken bir terör kampanyası başlatarak, siyasal suikastlara girişti. Sendikacıların inancına göreyse, sendikalar, işçilerin devleti denetim altına alabilmeleri için gerekli olanakları sağlamakla kalmayıp, başarılı bir devrimden sonra toplumun nasıl örgütleneceğini gösteren bir plan da sağlayacaklardı.

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başı aynı zamanda da Britanya'dan Rusya'ya kadar Avrupa'da dikkate değer kültürel kazanımlar getirdi, çünkü yazarlar ve sanatçılar çevrelerindeki dünyada tanık oldukları değişikliklere yanıt verdiler ve tepkilerini ortaya koydular. Avrupa'da, 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başındaki elle tutulur ilerlemenin ve artan zenginliğin arkasında kültürel bir kötümserlik, sanatsal bir isyan ve bizatihi ilerleme fikrinin modernist bir eleştirisi saklıydı.

1904'te Alman sosyolog Max Weber, "Zaman gelir renk değişir, eleştirisiz kabul edilen bakış açılarının önemine şüphe gölgesi düşer ve yolak alacakaranlıkta yitip gider," diye yazmıştı. Bazılarına göre, *fin de siècle* de böyle bir zamandı.

Devlette Toplumsal Reform

İşçilerin ücretlerinin ve genel yaşam koşullarının gerilemeye devam edeceği şeklinde Karl Marx'ın dile getirdiği iç karartıcı öngörü, 19. yüzyıl sonu Avrupa'sında genellikle doğrulanmamıştı. Yine de ekonomik belirsizlik ve ezici yoksulluk, eşi benzeri bulunmayan boyutlarda bir toplumsal kriz doğurmuş gibi görünüyordu. Rengi siyaha dönmüş imalatçı şehirlerin kasvetli gecekondu semtlerine ilişkin betimlemeler, işçi sınıfının yaşamına ilişkin anketler ve romanlar aracılığıyla birçok okuyucuya ulaştı. Geniş çaplı sanayileşmenin uzun erimli ve gözle görülür etkisinin sonucu olarak, devletler, 1870'ten itibaren yoksullara yardım için bir şeyler yapmaya başladılar. Devletler ve hayır kuruluşları, yoksulluğu, gitgide, ahlaki değil toplumsal bir sorun olarak görür oldular. Batı Avrupa devletlerinde siyasal sol, toplumsal reform önlemlerinin alınmasını talep etti. Fransa'da ve İtalya'da, evlenmemiş annelere yönelik destek programları Katolik Kilisesi'nin muhalefetini alt etti. Daha sonra Almanya, Avusturya-Macaristan ve İsveç, sigortalı kadınlar için kısa süreli ücretli annelik iznini yürürlüğe koydular. Bazı yerlerde de ücretsiz annelik iznine olanak tanındı. Kısmen yaşlıların bakımından ailelerin sorumlu olduğu yolundaki geleneksel kabul nedeniyle, yaşlılara yönelik örgütlü yardım çabaları zayıf kaldı.

İşçilerin artan mücadeleciliği karşısında bazı Batı Avrupalı işverenler, babaca (*paternalist*) politikalara başvurarak işçilerin sadakatini devam ettirmeye çabaladılar. İşverenler, işçi sınıfından ailelerin gelecek için bir kenara ayırabildikleri ufak miktarları bir araya getiren tasarruf cemiyetleri kurmaları için işçileri özendirdiler. Az sayıda imalatçı, sigorta ve emeklilik için fonlar kurdu ya da şirket kaynaklarıyla (özellikle madenci topluluklar için) temel barınma olanağı sağladı. Ne var ki, büyük ölçüde Batı Avrupa'yla sınırlı kalan bu tür babaca politikalar yaygınlaşmaktan uzaktı. Bazı toplumsal reformcular, politikacıların birçoğu ve işçilerin de çoğu, çalışmalarıyla ilgili belirsizliklerin ve zorlukların bazılarından işçileri korumak için devletin müdahalesini istiyorlardı.

İşle ilgili kazalardan kaynaklanan kişisel ve ailevi felaketlere karşı işçilere bir miktar korumayı ilk kez cumhuriyetçi Fransa ya da parlamenter Britanya değil, imparatorluk Almanya'sı sağladı. Almanya'nın otoriter şansölyesi Otto von Bismarck, Katolik Merkez Partisi'ni ve Sosyal Demokratları saf dışı edip işçi sınıfının desteğini kazanmak istiyordu. Kendi iktidarını ve imparatorluğun otokratik yapısını korumaya kararlı olan Bismarck, orta sınıfın siyasal çıkarları ile işçi sınıfının taleplerini uzlaştırmaya ve bağdaştırmaya dayalı iç politikalar izledi.

İkinci Sanayi Devrimi'nin getirdiği yersiz-yurtsuzlaşma ve toplumsal dönüşüm sürecini yaşayan işsiz emekçilerin yardım aldıkları bir İngiliz ıslahevinde yemek saati.

Böylelikle Alman şansölyesi, sosyalistleri öyle bıçak sırtı bir konuma soktu ki, onları ya işçilere yarar sağlayacak tasarılara karşı çıkmak ya da otokratik imparatorluk yönetimiyle işbirliği yapmamaya dayalı ideolojik tutumlarından taviz verir görünmek durumunda bıraktı. 1883 tarihli Hastalık Sigortası Yasası, eğer kazançları belirli bir düzeyin altına düşerse, tüm işçileri 13 haftaya varan bir süreyle sigortalıyordu. Sigorta fonlarının büyük kısmı işçi ücretlerinden yapılan kesintilerle sağlanıyordu. Bir yıl sonra Bismarck, mevcut isteğe bağlı sigortaları birleştirecek olan devlete ait bir sigorta programını duyurdu. Bu program, işçilere yaralanma ve hastalık tazminatı vermesinin yanı sıra, bazı emeklilik fonları da sağlayacaktı. Primlerin yarısı işverenlerce ödenmek üzere, tüm işçilerin kazalara ve sakatlığa karşı sigorta edilmelerini ve 70 yaşına kadar yaşayan işçilere emekli aylığı ödenmesini hükme bağlayan başka yasalar vardı. Yüzyıl sona ererken, Alman işçilerin birçoğu tıbbi hizmetten yararlanıyor, hasta olur veya yaralanırlarsa küçük ödemeler alıyor ve daha da kötüsü olursa, insana yaraşır şekilde gömülüyorlardı. 1913'e gelindiğinde, 14,5 milyon Alman işçinin sigortası vardı.

Almanya'yla karşılaştırılınca, Britanya'nın sosyal politikaları daha erken bir döneme uzanıyordu. 1834 tarihli Yoksul Yasası'yla kurulan ıslahevleri (düşkünevleri), koşullar yüzyıl sonuna kadar biraz düzeltilse bile, hâlâ sosyal bir damga taşıyordu. Aileler ayrılıyorlardı; ıslahevinde kalanların üniforma giymeleri, kiliseye gitmeleri, grup idmanlarına katılmaları, belirli sürelerle hiç ses çıkarmamaları zorunlu tutuluyordu ve tüm bunlar "disiplin" öğretme amacıyla yapılıyordu. O dönemde, işçi sınıfının yaşamını inceleyen biri şöyle diyordu: "Herkes 'Ev'den

nefret ediyor ve oraya gitmektense, neredeyse her türlü eziyete ve mahrumiyete katlanmayı göze alıyor." Islahevi sakinlerinin ezici çoğunluğu, çalışabilecek durumdaki işsizler değil, çocuklar, hastalar, bekâr anneler, yaşlılar ya da akıl hastalarıydı. Ama kamuoyu hâlihazırda ıslahevleri aleyhine dönmüş olmasına karşın Yoksul Yasası, ufak tefek değişikliklerle, 1929'a kadar yürürlükte kaldı.

İlk Viktoryen sosyal reformlar, büyük ölçüde, asgari sağlık standartlarını sağlama amacıyla sınırlı kalmıştı. Daha sonra, Fabrika Yasası (1875) büyük fabrikalarda iş haftasını 56 saate indirdi. Aynı yıl geçen Zanaatçı Konutları Yasası, sağlığa ve temizliğe uygunsuz konutları tanımlayarak, asgari bir standardın altında kalan derme çatma binaların yıktırılması için devlete yetki verdi. Ne var ki bu yasalar ancak gelişigüzel uygulandı.

Yeni yüzyıla girilirken Muhafazakârların birçoğu, Liberallerin çoğunluğu ve yeni İşçi Partisi (1900'de kuruldu ama bu ismini ancak 6 yıl sonra aldı) üyelerinin tümü, hükümetin reformlara girişme yetkisini ve yükümlülüğünü kabul ediyordu; böylelikle ekonominin işleyişine hükümetin karışmaması yönündeki klasik liberal tutum sona ermiş oldu. Çalışanlara Tazminat Yasası (1897), iş kazalarının bedelini ödeme sorumluluğunu işverenlere yükledi; başka bir yasa, aynı güvenceyi tarım işçilerini de kapsayacak şekilde genişletti. Liberal hükümetler, yoksul çocuklara öğle yemeği verdiler ve kazançları cüzi bir haftalık miktarın altına düşen 79 yaşından büyük işçilere bir miktar gelir sağlayan Yaşlılık Aylığı Yasası'nı (1908) geçirdiler. 1908 yılında, Britanya'nın "hak eden" yoksulları, küçük miktarda yaşlılık aylığı alabiliyorlardı. Millî Sigorta Yasası'nın (1911) sonucu olarak, işçi dostluk dernekleri, işçi ücretinden gönüllü (dolayısıyla Almanya'daki durumun aksine) kesintilere dayanan sigorta ödemeleri yapmaya başladılar. Bu yasanın en olumlu sonucu, daha fazla işçiye ve ailesine doğrudan tıbbi tedavi sağlamasıydı. Yine de Britanyalı yoksulların üçte biri hâlâ herhangi bir tür yardım almıyordu. Ayrıca, Britanya'da işsiz emekçilere verilen hükümet yardımı, Fransa'daki kadar iyi örgütlenmemişti ve oradaki kadar cömert de değildi.

Fransa'da Millî Meclis, 1890-1904 yılları arasında Radikallerin ve Sosyalistlerin baskısıyla, işçiler için zorunlu özel kimlik kâğıtlarını ya da yurtiçi pasaportları iptal eden, grevlerde arabuluculuk sistemini kuran, kadınların geceleyin çalışmalarını yasaklayan, iş kazalarında işverenlere hukuki yasal yükümlülük getiren, iş gününü kadınlar ve çocuklar için 10 saate indiren, sanayi işçileri için asgari yaş sınırı koyan ve haftalık zorunlu dinlenme iznini hükme bağlayan yasalar çıkardı. Devletin fabrikalarda çalışma ve temizlik koşullarını denetleme yetkisini de onayladı (ama birçok yerde denetim uygulanmıyordu), işçilere tazminat ve mütevazı emeklilik hakları getiren bir yasayı geçirdi ve işçi ailelerine sınırlı tıbbi bakım olanakları sağladı. Belçika, İsveç ve birkaç başka ülke hariç, Avrupa'nın çoğu yerinde işçiler böyle reformları ancak rüyalarında görebilirlerdi.

Sendika Hareketi

Batı Avrupa'da sendika hareketi, öncelikle vasıflı erkek işçiler arasında hızla büyüdü. Sendikaların amacı, ücretleri yükseltmek ve koşulları iyileştirmek, bir yandan da üye sayılarını artırmaktı. 1914'e gelindiğinde Britanya'da 3 milyon, Almanya'da 1,5 milyon ve İtalya'da 1 milyon işçi sendikalara katılmıştı. Öğretmenleri ve posta görevlilerini örgütleyen sendikalar gibi beyaz yakalı işçi sendikalarının sayısı da arttı. 1913 yılında, yalnızca 6 milyon kişinin yaşadığı bir ülke olan Avusturya'da 400.000'i aşkın sendika üyesi vardı. Fransız sendikaları, 1884'te yasallaştıktan sonra çoğaldı ve sendika hareketini birleştirmek amacıyla 1895'te Genel İşçi Konfederasyonu'nu (CGT) kurdular. Fransız sendikalarının yaklaşık üçte birinin dâhil olduğu CGT, siyasete katılmaya soğuk baktı ve devrimci ilkeler benimsedi. Fransa'da sendika üyelerinin sayısı 1914'te 2,6 milyona ulaştı. Dalgalanan kızıl bayraklarla 1 Mayıs gösterileri ve şenlikleri, hararetli siyasal tartışmalar, tüketim kooperatifleri, fabrika çalışmasının ve kafelerin sağladığı arkadaşlık ağları da işçiler arasında dayanışmanın sürdürülmesine yardımcı oldu.

Bununla birlikte, Avrupalı işçilerin birçoğu grevleri desteklemesine ve sendikal amaçlara inanmasına rağmen, çoğunluğu sendika üyesi değildi. Britanya'da 1875 tarihli Sendika Yasası, sendikalar üzerindeki birçok kısıtlamayı kaldırdı, ama yüzyıl sona ererken İngiliz işçilerin yalnızca %25 kadarı örgütlüydü; bu oran Fransa'da %10, İtalya'da ise daha düşüktü. Birtakım faktörler sendika üye sayısının artışını sınırladı. Deneyim, ücret, örgütler ve beklentiler bakımından vasıflı ve vasıfsız işçiler arasındaki oldukça önemli farklılıklar devam etti. Birçok işçi, istihdam fırsatı peşinde oradan oraya dolaşıyordu. Kentsel kökenli olanlar, yakın zamanda daha küçük kasabalardan veya köylerden göçüp gelmiş olanlara kıyasla çok daha kolay örgütleniyorlardı. Farklı ulusal gruplara mensup işçiler arasındaki farklılıklar ve gerginlikler de işçilerin bölünmesine yol açıyordu; örneğin, Londra'da İrlandalı ve İngiliz işçilerin, Prag'da Alman ve Çek işçilerin ya da Kuzey Fransa'da Belçikalı ve Fransız işçilerin durumu öyleydi.

Kadın işçilerin sendikal örgütlenmesi, erkeklerinkinin gerisinde kaldı. Kadınlar Britanya iş gücünün %30'unu oluşturuyorlardı ama kadınların yalnızca yaklaşık %7'si sendika üyesiydi. Neredeyse tüm kadın işçiler, nispeten vasıfsız ve düşük ücretli işlere verilmekle birlikte her an kovulma tehlikesiyle karşı karşıyaydılar. Kadınların çoğu, kutu yapma, balık ağı örme, düğme iliği açma ve gıda işleme gibi vasıfsız işlerde çalışıyorlardı. Dahası, birçok erkek işçi, kadınları kendileriyle eşit tutmayı reddediyor ve onların erkeklerden iş çaldıklarını öne sürüyordu (kadınları üyeliğe kabul eden bir Fransız sendikası, şu tüzük maddesini koymuştu: "Kadınlar, işlerle ilgili gözlemlerini sendikaya ancak yazılı olarak ve

iki erkek üyenin aracılığıyla iletebilirler"). Kadınlar çocuklarının sorumluluğunu da üstlenmek zorundaydılar, oysa erkek sendika üyeleri çoğunlukla böyle bir sorumluluk taşımıyorlardı. Ama kadın işçiler aynı zamanda da daha çetin çalışma koşullarını, düşük ücretleri ve ara sıra da cinsel tacizi göze alıyorlardı.

Grevler, 1890-1914 yılları arasında özellikle Batı Avrupa'da çarpıcı bir artış göstererek, modern yaşamın bir toplumsal gerçeği hâline geldi. İşçiler, kendileriyle pazarlığa oturmaları yönünde işverenlere baskı yapmaları için hükümet yetkililerini zorlayabileceklerini umuyorlardı. İşverenlerin en zayıf göründükleri anda, örneğin yakın zamanda nispeten büyük ürün siparişleri aldıkları sırada, greve çıkıyorlardı. Grevlerin pek çoğu, ilgili sendikaların grev sırasında dayanabilecekleri kaynaklara sahip oldukları tekstil, madencilik, metalürji gibi büyük ölçekli sektörlerde vasıflı ve örgütlü işçiler tarafından yapılıyordu. Grev eylemleri, işçilerin –tümü olmasa da– birçoğu arasında yaygınlaşan bir sınıf bilinci duygusunu yansıtıyordu.

Grevler, yalnızca sendika üye sayısındaki artışı yansıtmakla kalmayıp, endüstriyel çalışmanın örgütlenişindeki değişiklikleri de yansıtıyordu. İşçiler, düşük ücretlere ve iş gününün uzunluğuna kızmalarına ek olarak, fabrika ustabaşılarına da kızıyorlardı. Şirketin çıkarlarını temsil eden ustabaşılar, bazıları çiftliklerde çalışmış ya da evde üretimle uğraşmış ve kendi zamanını az çok kontrol etme olanağı bulmuş olan işçilere endüstriyel disiplin dayatmak istiyorlardı. İşçilerin, yapacak bir işleri olmadığı zaman diledikleri gibi fabrikaya girip çıkmaları ve hatta bazen iş başında konuşmaları bile artık yasaktı.

Montaj hattı üretiminin bilimsel yönetimiyle ilgili teknikler –bunları geliştirmiş olan Amerikalı mühendis Frederick W. Taylor'ın (1856-1915) adıyla "Taylorizm"– her işçinin bir saatte kaç birim monte ettiğinin dikkatle sayılmasını içeriyordu. Birçok işçi bu duruma itiraz etti. Bu tür endüstriyel disiplin, işçilere daha fazla baskı yapacak şekilde iş performansını ölçerek ve üretilen birim sayısına göre ücret ödeyerek, fabrika işçilerini daha dolaysızca fabrika yöneticilerinin kontrolü altına sokuyordu. Taylorizm işçilerin canına okudu. Bilimsel yönetim tutkunu olan Philadelphia'lı bir imalatçının çalıştırdığı fabrika işçilerinin neredeyse tümünün genç olduğu gözünden kaçmayan bir İngiliz ziyaretçi, daha yaşlı işçilerin nerede olduklarını ısrarla sordu. İşveren en sonunda yanıt verdi: "Bir puro yakın, purolarımızı tüttürürken mezarlığı ziyaret edebiliriz."

Sosyalistler

Birinci Sosyalist Milletlerarası Emekçi Birliği (Uluslararası Emekçiler Birliği ya da Birinci Enternasyonal) 1864'te Londra'da kuruldu. Üyeler, şaşırtıcı çeşitlilikte deneyimleri ve ideolojileri temsil ediyorlardı. Karl Marx, Enternasyonal'in başat kişisi olarak öne çıktı. Daha önce benzeri görülmemiş düzeydeki sermaye ve zenginlik yoğunlaşmasının, burjuvazi ile proletarya arasındaki nihai mücadelenin

James Keir Hardie'nin 1893'te kurduğu Britanya Bağımsız İşçi Partisi üyelerinin bir toplantısı.

oldukça yaklaştığı anlamına geldiğine inanıyordu. Marx'ın sarsılmaz inançları, bazıları anarşist olan Fransız üyelerin çoğunun görüşlerine, daha iyi durumdaki İngiliz işçilerin ılımlı, reformist eğilimlerine ve Alman meslektaşlarının fikirlerine ters düşüyordu.

Birçok ülkede baskılarla zayıflamış olan Birinci Enternasyonal, iç bölünmelerden dolayı 1876'da dağıldı. Yine de sosyalizm, belli başlı Avrupa ülkelerinin hepsinde büyük bir güç olarak ortaya çıktı. Fransız Devrimi'nin yüzüncü yıldönümü olan 1889'da Paris'te düzenlenen bir sosyalist kongrenin delegeleri, İkinci Enternasyonal'i kurdular. Kongrede, sosyalistler, hükümetleri reform yapmaya zorlama ve milletlerarası eylemleri (örneğin, iş gününün kısaltılmasına yönelik eylemleri) koordine etme stratejilerini ele almaları yanında, öğreti ve strateji farklılıklarını da tartıştılar.

19. yüzyılın son yirmi yılında Fransa'da, Almanya'da, İtalya'da ve Belçika'da kitlesel sosyalist partiler gelişti. 20. yüzyılın ilk on yılının sonuna gelindiğinde, her Batı Avrupa devletinin millî meclisinde işçi sınıfı temsilcileri vardı.

Sosyalistler kendilerini enternasyonalist ilan ettiler. Farklı ülkelerdeki işçilerin ortak çıkarları paylaştıklarını savunan sosyalistler, bir devrimin işçi sınıfını iktidara getireceğine inanıyorlardı. Ama sosyalistler bölünmüş durumda kaldılar. Marx'ın "bilimsel sosyalizm"inin yandaşlarına göre, işçilerin kapitalizmden kurtulmaları ancak devrim yoluyla, devlet ele geçirilerek ve sonra sosyalist bir toplum kurularak gerçekleştirilebilirdi. Reform yanlısı sosyalistlerin inancına göre, siyasal katılım, sosyalistler iktidara gelinceye kadar işçilerin yaşam koşul-

larında iyileştirmeler yapacak somut reformların kazanılmasını sağlayabilirdi. Reformistler siyasal sürece katıldılar, hem de devrimci sosyalistler tarafından "burjuva" rejimlere payanda olmakla suçlanmak pahasına öyle yaptılar. Birçok ülkede çıkarılan yasalar, her ne kadar eşit şekilde hissedilmese de çalışma koşullarında düzelme sağladı. Keza oy hakkının genişletilmesi, devletlerin gücü dikkate alınınca bazı devrimcilere bile gitgide olanaksız gibi görünen, bir devrim olmadan ilerleme sağlanabileceği umudunu yarattı.

Sosyalistlerin siyasal iktidara talip olarak ortaya çıkışı, ayrı ayrı ülkelerdeki iktisadi, toplumsal, siyasal değişiklikleri yansıtıyordu ve İkinci Enternasyonal'in etkisiyle nispeten pek az ilintiliydi. Yine de Avrupalı sosyalistlerin yakasını bırakmayan tartışmalar ve bölünmeler, ortak sorular çevresinde dönüyordu. Sosyalizm ile milliyetçi hareket arasındaki ilişki nasıl olmalıdır? İşçiler arasında milletlerarası dayanışma ilan eden sosyalistler, Lehlerin Rusya, Almanya ve Avusturya-Macaristan imparatorluklarından bağımsızlık taleplerine ya da Çeklerin ve başka milletlerin Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndan bağımsızlık taleplerine destek verebilirler miydi? Kendi halkları için millî özlemleri olan Çek sosyalistler, Çeklerin taleplerine kayıtsız görünen Alman asıllıların Avusturya Sosyal Demokratlarına hâkim olmalarına karşı çıkıyorlardı. Sosyalistler, emperyalizmin tüm biçimlerine karşı çıkmalı mıydılar (*bkz.* Bölüm 21), yoksa sosyalizmi benimseyebilecek olan Afrikalıların ve Asyalıların yaşam koşullarını sömürgeci güçlerin yavaş yavaş ıslah edebileceği umudunu mu taşımalıydılar? Son olarak, sosyalistler, yükselen saldırgan milliyetçilik ortamında Avrupa'da bir savaşın patlak vermesi durumunda nasıl bir tavır alacakları konusunda da bölünmüşlerdi.

Rus İmparatorluğu'ndaki Marksistler, "bilimsel sosyalizm"i ülkelerinde siyasal değişim modeli olarak görmeleri bakımdan "Batılılaşmacı"ydılar (*bkz.* Bölüm 18). Rus sanayi işçilerinin bir devrim yapacaklarına güveniyorlardı, ama bunun ancak Rusya'da orta sınıfı iktidara getireceğini öngördükleri bir burjuva devrimi yaşandıktan sonra olacağını düşünüyorlardı. 1880'li yıllarda sosyalistler, imparatorluğun başkenti Saint Petersburg'da aydınların ve öğrencilerin yer aldıkları okuma grupları –ve en az bir tane de işçilerin yer aldığı okuma grubu– oluşturdular. Sürgündekiler, yurtdışında sosyalist gazeteler yayınlıyor ve gizlice Rusya'ya sokuyorlardı.

Kuzey Avrupa'nın çoğunda sosyalist hareketlere reformculuk damga vurdu. Büyük Britanya'daki bir avuç sosyalistin neredeyse hepsi aydınlardan ve reformistlerden oluşuyordu. 1884'te bir grup aydın, ismini oyalama taktikleriyle ünlü Roma diktatörü Fabius'tan alan Fabian Derneği'ni kurdu. Aşamalı değişime inanan Fabian üyeleri, amblem olarak kaplumbağayı seçtiler. Fabiancılar Amerikalı yazar Henry George'dan etkilendiler. Çok satan *Progress and Poverty* (İlerleme ve Yoksulluk) adlı kitabın yazarı olan George, Britanya'da zenginler ile yoksullar

arasındaki büyük uçurumun, araziden "tek vergi" alınarak ve böylece zengin toprak sahiplerinin daha çok vergi ödemeleri sağlanarak azaltılabileceğini öne sürüyordu. "Tek vergiciler", sosyalizmin reform yoluyla aşamalı olarak kurulabileceğine inanıyorlardı.

Alman sosyalistlerin çoğu, işçi sınıfının ancak devrim yoluyla iktidarı alabileceğini öne süren Marx'ın bu tezini kabul etmiyorlardı. Prusyalı bir tüccarın oğlu olan Ferdinand Lassalle (1825-1864), tüm Alman devletleri içindeki ilk (ve küçük) bağımsız işçi partisini 1863'te kurmuştu. Lassalle ancak bir yıl daha yaşayabildi; henüz otuz dokuz yaşındayken, sevdiği kadının nişanlısı tarafından bir düelloda öldürüldü. 1875'te Alman Sosyal Demokrat Partisi (SPD) kuruldu. 1878'de resmen yasaklanmasına rağmen, yavaş yavaş büyüyerek kitlesel bir siyasal parti hâline geldi. SPD'nin programında oransal temsil, kadınlar için siyasal haklar ve işçiler için sekiz saatlik iş günü gibi reformcu talepler yer alıyordu. Berlinli bir su tesisatçısının demiryolu mühendisi oğlu Eduard Bernstein (1850-1932), kapitalist toplumun nihai çöküşün eşiğinde olduğunu savunan Marksistlerin bu tezini *Die Voraussetzungen des Sozialismus* (Sosyalizmin Önkoşulları, 1898) adlı kitabında şiddetle reddederek, reformcuların baskın çıkmalarına yardım etti. Böylece, partinin devrim için değil reformlar için bastırmaya devam etmesi gerektiğine inanan öncü bir sosyalist "revizyonist" oldu. SPD, büyük bir reformcu sosyalist parti hâline geldi.

SPD'nin *Reichstag* seçimlerinde halktan aldığı oy 1884'te %10'unda altındayken, 1912'de neredeyse %35'e yükseldi; SPD 1914'te Almanya'nın en büyük siyasal partisiydi. Derneklerle ilgili ulusal bir yasanın 1908'de geçmesiyle partiye üye olabilen ama hâlâ oy hakkı bulunmayan kadınlar, 1914'te üye sayısı 1 milyonu aşmış olan SPD'nin saflarına katıldılar. SPD, tüketim kooperatifleri, korolar ve bisiklet kulüpleri kurarak, üyelerin özel bir kültüre mensup oldukları duygusu edinmelerini sağlayacak, yediden yetmişe herkesi kapsayan toplumsal kurumlar inşa etmeye çabaladı. Fransız sosyalistlerin aksine SPD, sendikal hareketle sırf yakın ittifak geliştirmekle kalmadı, bazı sendikaların kurulmasına da yardımcı oldu.

SPD, Avrupa'daki en büyük ve en örgütlü sosyalist parti hâline geldi; yüzden fazla gazete ve dergi yayınladı; düzenli siyasal toplantılar ve toplumsal etkinlikler düzenledi. Partinin örgütlenmesi ve reformculuğu, Belçika'da, Avusturya'da ve İsviçre'de benzer partilerin evrilmesini etkiledi. Bununla birlikte, SPD, birçok bakımdan hâlâ demokratik olmayan bir toplumda, imparatorluk Almanya'sında, toplumsal ve siyasal reform için mücadele etmenin yarattığı paradoks içine sıkışıp kaldı.

Fransa'da, ülkenin devrimci geleneği ve en başta da 1871 Paris Komünü'nün anısı, bazı Fransız sosyalistlerin, devrimle iktidara geleceklerine inanmalarını teşvik etti. Katı, nükte bilmez ve doktriner –"Kızıl Papa" diye anılan– Parisli

sosyalist Jules Guesde (1845-1922) Marksist sosyalizmi benimsedi. 1883'te Guesde, Fransa'daki ilk modern siyasal parti olan ve ödünsüz Marksist siyasal ilkeler doğrultusunda örgütlenen Fransız İşçi Partisi'ni kurdu. Guesde seçim kampanyalarını, Marksist sosyalizmi yaymak için bir fırsat olarak görüyordu ama takipçileri, sekiz saatlik iş günü ve diğer reformlar için yürütülen mücadeleye katılıyorlardı. Rakip reformcu sosyalistler, seçim sandığı aracılığıyla tüm olası reformları yaptırmak için siyasal baskı uygulanmasını savunuyorlardı. Seçimler sırasında, devrimci ve reformcu sosyalistler genellikle aralarındaki ayrılıkları bir yana bırakarak, bazı sanayi şehirlerinde yerel yönetimlerin başına geçtiler. Ama Fransa'da "belediye sosyalizmi"nin sonuçları, sıradan halka bazı hizmetleri ucuza sunmakla birlikte, güçlü merkezî devlet nedeniyle sınırlı kaldı.

Reformcu sosyalist Alexandre Millerand (1859-1943) bakanlar kurulunda 1899'da görev kabul edince, devrimci ve reformcu sosyalistler arasındaki çatlak yeniden su yüzüne çıktı. Enerjisiyle, örgütsel becerileriyle ve coşturucu hitabet yeteneğiyle ülke çapında tanınan eski felsefe profesörü Jean Jaurès (1859-1914), 1905'te İşçi Sınıfı Enternasyonali Fransa Bölümü'nü (SFIO) oluşturarak Fransız sosyalistleri birleştirmeyi başardı, ama yine de Guesdeciler ile reformcular arasındaki ayrılıkları halının altına süpürmek olanaksızdı. Sosyalistler, Fransa'nın ikinci büyük partisi hâline gelerek, 1914'te Vekiller Meclisi'nde sandalyelerin beşte birini kazandılar.

İtalya'da sosyalistler, yerel seçkinlerin iyice kök salmış olan gücünü, baskılarını (ilk İtalyan sosyalist vekillerin 1887'de hapsedilmesi dâhil) ve özellikle Güney İtalya'da anarşizmin güçlü cazibesini alt etmek zorundaydılar. 1892'de kurulan İtalyan Sosyalist Partisi, İtalya'nın yoksul güneyinde pek az gelişme sağlayabildi. 1912'ye gelindiğinde devrimci hizip, partinin denetimini ele geçirmişti.

İspanya'da, gerçek iktidar hâlâ güçlü yerel yönetim yetkililerinin ve toprak sahiplerinin ellerindeydi; onlar, Katolik Kilisesi'ni ve orduyu arkalarına alarak Cortes seçimlerine her türlü hileyi karıştıran büyük yerel nüfuza sahip adamlar (*cacique, kasike*) idiler. 1897'de kurulan İspanyol Sosyalist Partisi, yalnızca sanayileşmiş Asturias'ta ve Bask bölgesinde kayda değer bir sempatizan kitlesi kazandı. Alman, Fransız ve İtalyan sosyalistlerin aksine ilk İspanyol sosyalistler, 1909'a kadar Parlamento'ya seçilemediler.

Hristiyan Sosyalizmi

Katolik ülkelerde Kilise hâlâ millî devlete alternatif bir bağlılık odağı oluşturuyordu. Bununla birlikte, bizatihi milliyetçiliğin yanı sıra devletin ve toplumsal kurumların laikleşmesi bazı Katolik ülkelerde Kilise'nin nüfuzunu azalttı. Papalıktan yapılan duyurular, toplumsal ve siyasal değişikliklere karşı, özellikle de millî devletin ve parlamenter yönetim biçimlerinin doğuşuna karşı katı bir du-

ruş sergiliyordu. 1864'te yayınlanan *Syllabus Errorum* (Hatalar Listesi) başlıklı bir papalık genelgesinde, Papa IX. Pius, "Roma'daki Ruhani Önder'in ilerlemeyle, liberalizmle ve modern uygarlıkla uzlaşması ve bağdaşması gerektiği" fikrinin ta kendisini mahkûm etmişti. 1870'te Kilise, iman ve ahlak meseleleriyle ilgili papalık duyularının mutlak hakikat olarak kabul edilmesi gerektiğini belirten papanın yanılmazlığı öğretisini ilan etti. Kilise, İspanya'da ve Portekiz'de monarşik rejimlere destek oldu, İtalya'da yeni oluşturulan birleşik devlete karşı çıktı, Fransa'da Üçüncü Cumhuriyet'in başındaki Fransız monarşist hareketlerine örtülü destek verdi.

Papa XIII. Leo (papalığı 1878-1903), selefleriyle bağlarını koparark modern çağı kabul etti. *Rerum Novarum* (1891) başlıklı genelgesinde, sosyal adaletsizliğe dikkat çekerek, "işverenlerin insaniyetsizliği ve rekabet edenlerin dizginlenmemiş açgözlülüğü" yüzünden birçok işçinin mağdur olduğu gerçeğini kabul etti. *Rerum Novarum*'un hiç hesapta olmayan sonuçlarından biri, Kilise'nin kendisi bunları genellikle tanımamasına rağmen, 1890'lı yıllarda Fransa'da, Almanya'da, Belçika'da ve İtalya'da "Hristiyan Sosyalist" hareketlerin gelişmesiydi. Hristiyan Sosyalistler işverenleri ve işçileri Kilise'ye döndürmeyi umuyorlardı. Bazı din adamları ve sivil erkekler ile kadınlar tarafından kulüpler, tatil kolonileri, spor kulüpleri ve hayır kuruluşları örgütlendi; işçilerin sebze ve meyve yetiştirebilmek için bahçeler kiralamalarına yardım edildi. Birçok Katolik de papanın genelgesini, ülkenin siyasal yaşamına katılma izni olarak algıladı. Katolik sendikalar işçileri, işverenleri ve yerel seçkinler arasından belirlenmiş onursal üyeleri bir araya getirerek, sosyalistlerin nüfuzuna karşı koymaya çalıştılar. Bu "karma" ya da "sarı" sendikalar, işçi sendikalarının çoğunun gem vurulmamış muhalefetiyle karşılaştı.

Anarşistler

Sosyalistler, devleti devralmayı istedikleri hâlde, anarşistler yok etmek istiyorlardı. Anarşizm hiçbir zaman bir azınlık hareketi olmanın ötesine geçemedi. Ama 19. yüzyılda Avrupa devletlerinin erişim alanında oluşan çarpıcı genişleme, önceki dönemlerde pek kökene sahip bir felsefe olan anarşizmin gelişimini teşvik etti. Anarşizm, bir siyasal örgütlenme felsefesinin tam antiteziydi, çünkü anarşistlere göre siyasetin kendisi, devletin varlığını zımnen kabul etmek demekti.

Mihail Bakunin (*bkz.* Bölüm 18) gibi birçok anarşist, devletin şiddet kullanılarak yıkılması gerektiğine inanırken, bazıları da gönüllü karşılıkçılığın (mütüalizmin) eninde sonunda devleti gereksiz kılacağına inanıyordu. Bir Rus prensin oğlu olan coğrafyacı Pyotr Kropotkin (1842-1921), devletin kuralları ve kısıtlamaları olmaksızın uyum içinde yaşayan eşitlerin oluşturduğu huzurlu bir toplum tasavvur ediyordu. Kropotkin'in anarşist komünizminin kökeninde, Rus kitlele-

rin çektikleri sefalete ilk elden tanıklık etmesi ve 1860'lı yıllarda saat yapımcıları ile köylülerin nispeten refah içinde yaşıyor göründükleri, devletin ise çok uzak göründüğü İsviçre ile Fransa'nın Jura Dağları'nda bizzat yaşamış olması yatıyordu. Jean-Jacques Rousseau gibi Kropotkin de ilkel olanı başlı başına bir doğal erek olarak benimsedi. Her kişinin doğduğu zaman bir *tabula rasa* (boş sayfa) olduğuna –bu fikri John Locke kuramlaştırmıştı– ve sonra toplumun, en başta da devletin onu bozup yozlaştırdığına inanıyordu.

Anarşizm, Avrupa'nın en merkezileşmiş devleti olan Fransa'da ama en çok da İtalya ile İspanya'da, yani birçok insanın millî devleti yabancı bir mütecaviz olarak gördüğü iki ülkede ve İspanya ile İtalya'dan gelmiş göçmenlerin etkilediği Arjantin'de bazı yandaşlar kazandı. Ulaşımda sağlanan ilerlemeler ve artan göçler, bazı sürgünler de dâhil anarşistleri yeni ülkelere taşıdı; özellikle Londra, kıta Avrupa'sından anarşistler için sığınma yeri oldu. Yüzyılın son döneminde Birleşik Devletler'e yeni gelen göçmenler arasında anarşistler de vardı; bunların dördü 1886'da Chicago'da çıkan Haymarket olaylarından sonra asıldı. Buna karşılık, sosyalistlerin yanı sıra emperyal monarşi destekçilerinin de devlete saygılı oldukları Almanya'da ve Batı Avrupa'nın en az merkezileşmiş devleti ama aynı zamanda da en milliyetçi devletlerinden birisi olan Büyük Britanya'da anarşizm çok az destekçi bulabildi.

Gevşek bir anarşist örgüt olan ve bayrağının renginden dolayı "Kara Enternasyonal" olarak bilinen Milletlerarası İşçi Sınıfı İttifakı, Fransa'da, İspanya'da, İtalya'da ve Birleşik Devletler'de anarşistler arasındaki irtibatı devam ettirdi. Ama anarşistler çoğunlukla, küçük gruplar kurdular ya da kendi yollarını çizdiler. İspanya'nın güneyindeki engebeli Endülüs eyaletinin yoksul köylüleri arasında anarşizm, dinsel gösterişlerin çoğundan arınmış binyılcı bir karakter kazandı. Endülüs anarşistleri, ölüm döşeğindeyken akrabalarından birisine fısıldayarak bir rahip ve bir avukat çağırmasını isteyen kendilerinden birisinin öyküsünü anlatıyorlardı. Anarşistin, son nefesini verirken Kilise'nin son ayinlerini kabul etmekle ve vasiyetname yazdırmakla dinsel görenekleri tanımış görünmesi üzerine rahatlayan akrabaları, ikisi için de adam gönderdiler. Rahip ve avukat gelince, anarşist, onlara ölüm döşeğinin iki yanında durmalarını işaret etti. Biri, adamın günah çıkarışını dinlemek ve diğeri, vasiyetini yazmak üzere öne doğru eğildiklerinde, anarşist, "Artık iki hırsızın arasında İsa gibi ölebilirim," diye bağırdı.

1880'li ve 1890'lı yıllarda, anarşistlerce düzenlenen suikastlar ve bombalamalar dalgası Avrupa'yı sarstı. Şiddet yanlısı anarşistlere göre, "eylemli propaganda"nın amacı, bir devrim kıvılcımı çakmaktı. İtalya'da, İspanya'da ve Arjantin'de yandaşları bulunan, Bakunin'in İtalyan çömezi Enrico Malatesta (1853-1932), neredeyse hiçbir şeyi olmayan anarşistlerin acı hayal kırıklığını şöyle ifade etmişti: "Biliyor musunuz, onların [zenginlerin] yedikleri her ekmek

(*Solda*) Bir İtalyan anarşistin Fransa başkanı Sadi Carnot'ya düzenlediği suikast, 1894. (*Sağda*) Pyotr Kropotkin'in yayınladığı *İsyan Ruhu*.

parçası sizin çocuklarınızdan alınıyor, karılarına verdileri her şık hediye sizin yoksulluğunuz, açlığınız, üşümeniz, hatta belki fahişelik etmeniz anlamına geliyor?" Bakunin, tek bir şiddet eyleminin insanları derinden sarsarak zincirleme tepkiyle bir devrime yol açabileceğine inanıyordu. "Bir tek davranış," demişti bir keresinde Kropotkin, "bin broşürden daha iyi propagandadır." Barselona, 1890'lı yıllarda "bombaların başkenti" hâline geldi. Anarşistler, Halk İradesi üyelerinin Çar II. Aleksandr'a suikast düzenledikleri 1881'den başlayarak, altı devlet başkanını öldürdüler. 1900'de (suikastın "mesleki bir risk" olduğunu söyledikten kısa süre sonra) öldürülen İtalya kralı I. Umberto ve ertesi yıl vurularak öldürülen Birleşik Devletler başkanı William McKinley, diğer kurbanlar arasındaydı.

1892'den 1894'e kadar bir dizi bombalama olayı Paris'i dehşete düşürdü. Bir anarşist, "İlk görülen burjuvanın vurulmasıyla masum bir kişi öldürülmüş olmaz," demişti, şok içindeki bir yargıca. Bombalardan birisini, yoksul bir işçi olan François Claudius Ravachol attı. "Bu eli görüyor musunuz," dedi Ravachol, dehşet içindeki yargıca ve jüri üyelerine, "kaç parmağı varsa o kadar burjuva öldürmüştür!" Bunu başka saldırılar izledi. Mart 1893 tarihinde, işsiz kalıp ailesine bakamayan bir işçi, Millî Meclis'in içine küçük bir bomba atarak birkaç vekili hafifçe yaraladı. Yoksulların kötü durumuna dikkat çekmek istiyordu. Fransa Başkanı Sadi Carnot (1837-1894), suçluya merhamet göstermesini isteyen bir dilekçeyi reddetti. Sonra, Émile Henry adlı genç bir aydın, Saint-Lazare tren istasyonu yakınındaki bir kafeye bomba atarak bir adamın ölümüne, yaklaşık yirmi kişinin de yaralanmasına neden oldu. Haziran 1894'te bir İtalyan anarşist,

Carnot'ya suikast düzenledi. Anarşist saldırılar dalgası Fransa'da yatıştı ama hükümetin militan anarşistleri işkenceye maruz bıraktığı ve infaz ettiği İspanya'da sürdü. Fransa'da, İtalya'da ve İspanya'da hükümetlerce uygulanan sert bastırma önlemleri de bu tür politikalara karşı tepki doğurdu ve çok geçmeden devlet, anarşistlere daha az kurban verdi. Kitlesel sosyalist partilerin ve sendikaların yükselmesiyle anarşizm, İtalya ve en başta da İspanya hariç, gitgide sönerek marjinal protesto hâline geldi.

Sendikalistler

Yüzyıl sona ererken, sendikalizm, sendikal örgütlenmenin işçilere iş yerlerinin denetimini ele geçirme olanağı sağlayabileceğini savunan bir ideoloji olup çıktı. Bir ölçüde anarşizmin etkisini yansıtır şekilde, üreticilerin özgürce kuracakları birlikler en sonunda devletin yerini alacaktı. Devrimci sosyalistler ve anarşistler gibi sendikalistler de siyasal yaşama katılmayı reddediyorlardı. Merkez üsleri Fransa, İspanya ve İtalya olan sendikalizm, devletin varlığına karşı olmasından dolayı bazen anarkosendikalizm olarak adlandırıldı.

Fransız devletinin verdiği saygın Légion d'honneur nişanını gururla takan emekli mühendis Georges Sorel (1847-1922), herhangi bir devrim planı yapmak için pek olası bir aday gibi görünmüyordu. Ama Sorel'in *Şiddet Üzerine Düşünceler* (*Réflexions sur la Violence*; 1908) adlı kitabı, işçilerin bir "genel grevi"yle hem kapitalizme hem de devlete diz çöktürülünceye kadar, bu ikisine karşı doğrudan sendikalist eylemi teşvik ediyordu. Sorel, genel grev derken, fabrikaları durduracak ve devrime yol açacak bir dizi eş zamanlı işyeri terk eylemini kastediyordu.

Fransa'da, 1895-1907 dönemi bazen "sendikalizmin kahramanlık devri" olarak anılır, çünkü Avrupa'nın başka yerlerinde olduğu gibi orada da pek çok grev pek çok sanayi dalına yayıldı. Fransa'da sadece 1904'te 1.000'i aşkın grev meydana geldi. 1907'deki "güneyin ayaklanması"nda, üzüm bağı sahipleri ve kiracı bağcılar devletin içkiden aldığı vergiyi şiddetle protesto ettiler. İtalya'ya bakılırsa, İtalyan anarşistler, 1893-1894 yıllarında Sicilya'da dalga dalga meydana gelen grevlere ve başkaldırılara katıldılar. 1898'de Milano'da çıkan çatışmada sanayi varoşları ile askerler karşı karşıya geldiler ve 200 kadar işçi öldürüldü, yüzlercesi de yaralandı. Haziran 1914'te antimilitarist bir gösteriden ayrılan kalabalık bir grubun şehir merkezine yürümesini önlemek isterken polisin iki kişiyi vurarak öldürmesinden sonra yaşanan "Kızıl Hafta" sırasındaki şiddet olayları, İtalya'nın Adriyatik kasabası Ancona'yı sarstı. İsveç'in normalde huzurlu bir yer olan başkenti Stockholm bile 1909'daki bir genel grevle karıştı: Grev başarısız oldu.

Barselona'daki işçi hareketinde, özellikle Madrid'in yönettiği acımasız polis baskısıyla karşı karşıya olan liman işçileri arasında, anarkosendikalistler başat

durumdaydılar. Katalonya'da 1902'de, 1906'da ve 1909'da grev dalgaları meydana geldi, son dalganın ardından ise kanlı bir ayaklanma ("Trajik Hafta") baş gösterdi. Ama yavaş yavaş, özellikle İtalya'da ve Fransa'da, devrimci söylemin yerini somut ekonomik kazanımlar için mücadele aldı. Sonunda, hiç değilse Batı Avrupa'da, reformculuk galip geldi.

Kadın Hakları Arayışı

Avrupa'nın her yanında kadınlar, yasal haklar bakımından erkeklere tabi durumda kaldılar. Üniversitelerin çoğundan dışlanıyorlardı, oy veremiyorlardı (buna karşılık, bazı ABD eyaletleri 1914'ten önce kadınlara oy hakkı tanımıştı) ve ailenin parasal kaynakları üzerinde ya sınırlı denetime sahiptiler ya da hiçbir denetimleri yoktu. Kadınlar, meslek dallarına girmekte çok az ilerleme kaydettiler, çünkü bazı erkekler, eğitimde ve fırsatta kendileriyle eşit hak talep eden "yeni kadın"ın ortaya çıkışından korkuyorlardı. "Yeni kadın" terimi, çocuklarda yaratıcılığın teşvik edilmesini vurgulayan (bugün de varlığını sürdüren) yenilikçi okulların kurucusu, İtalyan feminist ve doktor Maria Montessori'nin (1870-1952) verdiği bir konferansın adından geliyordu. Yine de başlangıçta zorluklar çekildi. Bir Yunan kadın bilim insanı Atina Üniversitesi'nde açılış dersini verirken, erkek öğrenciler, "Mufağına dön!" bağırışlarıyla onun dersini böldüler. Eşit haklar isteyen kadınlar, çetin muhalefetle karşılaştılar. İngiltere kraliçesi Victoria, kadınların eşit hak taleplerini, "her türlü kadınca duygu ve izan anlayışını unutan ... zavallı zayıf cinsiyetinin eğilimli olduğu ... çılgın, pek fena bir ahmaklık" olarak nitelendirmişti. Biyolog T. H. Huxley (1825-1895), kadınların erkekler kadar zeki olmadıklarında diretiyordu. Bu tür yoz bilimin iddiaları, kadın hareketine karşı muhalefeti perçinledi.

Sağcı siyasal partiler, kadınların oy kullanmasına ilke olarak karşıydılar. Ilımlı cumhuriyetçiler, kadınların siyasal meseleleri anlayamadıklarını iddia ediyorlardı. Katolik ülkelerdeki sosyalistler, kadınların oy hakkı elde etmeleri hâlinde dinci adaylara destek vermelerinden korkuyorlardı; sosyalist partiler ve sendikalar ise daha iyi ücret ve çalışma koşulları için uğraş veren kadın işçilere destek oluyorlardı. Ne var ki bazı kadınlar, üniversitelere girme ya da oy verme hakkından yoksun kaldıkları sürece toplumsal reformların yeterli olmayacağını savunuyorlardı.

Feminist hareket (Avrupa'da ve Birleşik Devletler'de ancak aşamalı olarak kökleşen bir isim) Avrupa'da çok yavaş gelişti. Bu hareket en çok Britanya'da aktifti. Orada ilk siyasal kadın örgütleri 1860'larda kuruldu ve kadınlar belediye seçimlerinde oy hakkını 1864 yılında, il ve ilçe konseyleri için oy hakkını ise altı yıl sonra kazandılar. Kadınlar, üniversiteye girme hakkı da kazandılar ve evli kadınlar için mülkiyet hakları, çocuk velayeti hakkı, boşanma sürecini başlatma hakkı koparmakta ilerleme kaydettiler. Britanya'da kadın hakları hareketi,

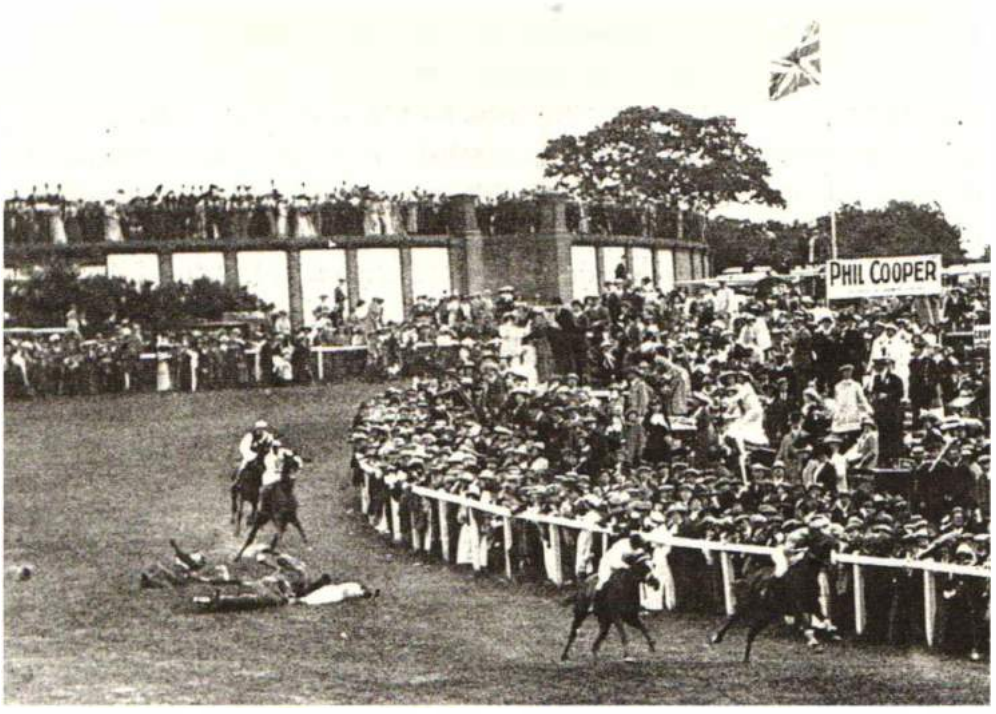

Kadınların oy hakkını savunan Emily Davison, 1913'te Epsom Downs'daki at yarışında kendisini kralın atının önüne attı ve öldü.

1880'lerde başlayan "yeni emperyalizm" ile aynı döneme rastladı (*bkz.* Bölüm 21). İmparatorluk bünyesinde, özellikle de İngiliz kadınların hemcinsleriyle daha sık tanışma fırsatı buldukları Hindistan'daki barbarca dinsel, kültürel geleneklerin geri kalmış kurbanları olarak gördükleri yerli kadınların durumu konusunda feministlerin taşıdıkları kaygılar, İngiliz feminizminin şekillenmesine yardımcı oldu. Britanyalı feministler, kendilerini, sömürgelerdeki kadınların kurtarıcısı olarak görür oldular ve bir yandan da imparatorluğun iyi yanıyla yani "uygarlaştırıcı görev"de aldıkları özel rolle özdeşleştirdiler. Aralarından birisinin ifade ettiği gibi, "Biz yalnızca İngiliz kadınlar için değil, aşağılanmış, perişan, sesini duyuramayan, İngiltere'nin her gün yaşamları ve mutlulukları için Tanrı'ya hesap vermesi gereken tüm kadınlar için mücadele ediyoruz."

İlk Milletlerarası Kadın Hakları ve Kadın Kurumları Kongreleri, 1889'da Paris'te yapıldı. 1900'e gelindiğinde, 850'den fazla Alman cemiyeti kadın hakları için çalışıyordu; eğitim ve istihdam fırsatlarının artırılması ve eşit ücret verilmesi de bu mücadele kapsamındaydı. 19. yüzyılın sonunda, Britanyalı kadın grupları, çeyrek milyondan fazla imzanın yer aldığı reform isteyen bir dilekçeyi Parlamento'ya sundular. Kadınlara açılan meslek alanları çoğaldıkça, kadınların oy hakkına yönelik kampanya da genişledi. Milletlerarası Kadın Oy Hakkı İttifakı, birçok ülkedeki örgütlenmeleri teşvik etti. Daha militan feministlerden oluşan bir grup, doğrudan eylem kampanyası yürüttü. Emmeline Pankhurst

(1858-1928), Kadınların Toplumsal ve Siyasal Birliği'ni 1903'te kurdu. Üyeler, kadınlara oy hakkı tanınmamasını protesto etmek için, Londra'nın gözde semti Oxford Street'teki dükkânların vitrinlerini kırdılar, golf (o zamanlar aristokrat İngiliz erkeklerle özdeşleştirilen bir spor) sahalarına asit fırlattılar ve Liberal Parti lideri David Lloyd George'un (1863-1945) evini bombaladılar. "Kadınların oy hakkını savunanlar" denilen bu gruptan bazıları da tutuklanınca açlık grevine başladılar. 1907'de Britanyalı kadınlar, yerel yönetimde görev alma hakkını kazandılar. 1913'te Epsom Downs'daki at yarışında meydana gelen en dramatik olayda, kadınların oy hakkını savunan bir kadın, üzerinde "*Votes for Women*" (Kadınlara Oy) yazan bir pankartla, kendisini Kral V. George'a ait bir atın önüne attı ve öldü.

Kültürel Mayalanma

Yüzyıl sona ererken Avrupalıların iyimser olmaları için birçok neden vardı. Napoleon'un 1815'te alaşağı edilmesinden beri Avrupa, kanlı Fransa-Prusya Savaşı (1870-1871) da dâhil, ancak sınırlı hedeflere yönelik kısa savaşların kesintiye uğrattığı nispeten uzun bir barış dönemi yaşamıştı. Okuryazarlık, özellikle Batı ve Kuzey Avrupa'da hızla artmıştı. Gitgide laik karakter kazanan ulusal devletler, halklarından destek görüyorlardı. Bilimde ve teknolojide kaydedilen ilerlemeler, Avrupalıların yaşam tarzını dönüşüme uğratıyordu. Yaşam düzeyi genellikle yükselmişti ve beyaz yakalı işler, en azından Avrupa'nın büyük kısmında, daha çok insana dahi iyi şeyler için umut veriyordu. Dahası, birçok işçi de dâhil çalışanların iş saatleri biraz kısaltıldığı için, dinlence etkinliklerine daha fazla zaman kalıyordu.

1850'li ve 1860'lı yıllarda bilimsel ilerleme ve toplumsal değişim, sanatçılar ve yazarlar için başat kültürel tarz olarak gerçekçiliğin ortaya çıkışında yansımasını buldu. Sonra, yüzyılın son on yılından başlayarak, daha fazla teknolojik ilerleme ve giderek kentselleşen bir dünya hem daha önce görülmemiş boyutlarda bir kültürel krize hem de sanat dallarında dikkat çekici başarılara neden oldu. Evrenin işleyişine ilişkin daha fazla bilimsel buluş ve yeni kuramlar, eski kesinliklerin bazılarını çöpe atmaya devam etti. Toplum bilimcileri, toplumun işleyişine ve bireyin iç dünyasına açıklamalar bulmaya çalıştılar. Aynı zamanda da bazı yazarlar ve sanatçılar akılcılıktan, maddecilikten ve olguculuktan uzaklaşmaya başladılar. Fransa'da Henri Bergson (1859-1941), akıldışılığın filozofu olarak ortaya çıktı. Maddeciliğe ve olguculuğa meydan okuyan Bergson, her bireyin ve her milletin, salıverilmeyi bekleyen yaratıcı bir "dinamik enerji"ye ya da hayati güce (*élan vital*) sahip olduğu düşüncesini yaygınlaştırdı. Öncülerin "modernist" kültürü, akılcılığı Batı kültürünün başat değerlerinden biri sayan o çok eski kabulü hedefine oturttu. Askerî taktiklerden alınmış bir terim olan öncü (*avangard*) kavramı, kendilerini sanatsal anlatımın ve başarının ön safında gören

insanların oluşturdukları küçük bir grubu ima eder. Aydınlar ve sanatçılar, insan doğasının akıldışı temelini vurgulamaya başladılar, ürettikleri yapıtlar ise hem belirsizliği hem de kültürel isyanı yansıtıyordu.

Gerçekçilik

Bilime yönelik genişleyen ilgiden ve hızlanan toplumsal değişim temposundan etkilenen bazı yazarlar, yüzyılın ortalarında edebî geleneklerle bağlarını koparmışlardı. Gerçekçilik, 1850'li ve 1860'lı yıllarda Avrupa'nın başat kültürel üslubu hâline gelmişti. Charles Baudelaire (1821-1867), bir keresinde kendisini modern yaşamın şairi olarak tanımlamıştı. En çok *Les Fleurs du Mal* (*Kötülük Çiçekleri*; 1857) başlıklı şiir kitabıyla tanınan Baudelaire, sanatın, bireysel sanatçı ile çağdaş toplum arasındaki alışverişin ürünü olması gerektiğine inanıyordu. Sanatçının kendi deneyimi ve kendi kendini bulması, modern edebiyatın ortaya çıkışında kritik bir nitelik kazandı. Baudelaire, "müstehcen ve ahlaka aykırı paragraflar ya da ifadeler" nedeniyle 1857'de para cezasına çarptırıldı. Baudelaire'in sefihliği ve apaçık erotizmi (1867'de frengiden öldü) hem yetkilileri hem de eleştirmenleri öfkelendirirken, *Les Fleurs du Mal* daha da ünlendi. Baudelaire tam anlamıyla bir züppe ve "*flâneur*" (aylak) idi, modern kentsel yaşamın gözlemcisiydi. Kendisine kalan ufak mirasın elverdiği mütevazı ölçüde zarif giysiler giyen aylak, Paris'i dolaşır, onun modern bulvarlarında güzelliği bulur ama aynı zamanda da gizli saklı, hatta ürkütücü yönlerini nesnel bir tutumla seyreder ve modern kentsel yaşama hem tepki gösterir hem de onu yansıtırdı. Baudelaire, burjuva kültürüne, sanatsal konularla ve sanatsal üslupla ilgili geleneksel faraziyelere isyan etti. Mutlak estetik değerlerin var olduğu düşüncesini reddeden Baudelaire, yüzyılın ortasında modern kültürün ortaya çıkışında belirleyici bir kişilik oldu.

"Modern yaşamın şairi" Charles Baudelaire, Félix Nadar'ın bir fotoğrafında görülüyor.

1850'li yıllarda Barbizon ressamları –Paris'in güneybatısındaki aynı adlı köyde bir araya geldikleri için bu adla anıldılar– köylülerin, hasatların, hayvanların ve köy yaşantısına özgü başka simgelerin resmedilmesine ağırlık verdiler. Böyle yapmakla, uzun zamandır kabul gören resim üsluplarının –romantizm dâhil– birçoğundan keskin biçimde koptular.

Jean-François Millet'nin *Des glaneuses* (Başak Toplayanlar; 1857) adlı tablosu.

1840'lı yıllarda fotoğrafın gelişmesi, sanatsal konuları capcanlı bir gerçeklik anlayışıyla resmetmeye yönelik ilgiye katkıda bulunmuş olabilir. Barbizon ressamlarından olan Jean-François Millet (1814-1875), *Des glaneuses* (Başak Toplayanlar; 1857) ve *L'Angelus* (Angelus Duası; 1859), gibi eserlerinde köylüleri iş başında resmetti; böylelikle köylülere, onların resmedilmeye değer olmadıklarını düşünen orta sınıftan seyircilerin birçoğuna itici gelen bir saygınlık kazandırdı.

Sanatsal üslup, neyin iyi sanat olduğu konusundaki resmî görüşlerin evriminden çok daha hızlı evrildi. Gustave Courbet (1819-1877), resim sanatında hâlâ belirleyici olan idealleştirmeyi terk etti. "Bana bir melek gösterin, söz, onun resmini yapacağım," diyerek, kendisini eleştirenlerle alay ediyordu. "Demokratik bir ressam" olduğu yolundaki değerlendirmeyi iltifat kabul eden Courbet, konu olarak sıradan işçileri seçmekle seyircileri şaşkınlığa uğratıyordu. Tıpkı Millet gibi Courbet de gerçekçiliğiyle sarsıyordu. Courbet, *Ornans'ta Cenaze* (1849) adlı tablosunda, kendisinin doğum yeri olan kentte, varlıklı sayılabilecek bir ailenin bir akrabasını toprağa verirken sergilediği oldukça sevimsiz, sıkılmış ve hatta kayıtsız tavrı resmeder. *Yıkanan Kadın* (1853), tombulca bir çıplak kadının ormandaki bir göletten çıkmasını gösterir. Çıplaklık seyircilerin birçoğunu rahatsız etmiyordu; bu ne de olsa klasik resmin beylik konularından birisiydi. Ne var ki, Courbet'nin beceriksizce poz veren sıradan görünüşlü bir kadını resmetmiş olması seyircilerde düş kırıklığı yarattı. Sanatçı, klasik manzara ressamlarınca saygıyla ele alıp işlenmeleri beklenen türle dalga geçer görünüyordu. III. Napo-

leon sergilenen resmi gördüğü zaman, kamçısıyla tuale vurdu. Radikal siyasal görüşlü Courbet, sanatın toplumsal bir amaç gütmesi gerektiğine inanıyordu. Sonraki bir resminde imparatoru paspal bir kaçak avcı gibi resmederek bir ölçüde ondan intikam aldı.

Gustave Courbet'nin, beceriksizce poz verirken resmettiği *Yıkanan Kadın* (1853) adlı tablosu.

Gerçekçiler, resmî makamlara rahatsızlık vermeye devam ettiler. Fransız polisi, roman yazarı Gustave Flaubert'i (1821-1880) müstehcenlikle suçlayarak mahkeme önüne çıkardı. Flaubert'in romanı *Madame Bovary* (1857), küçük ve sıkıcı bir Norman kasabasında yaşayan bunalmış bir burjuva ev kadınının gönül macerasını en ince ayrıntılarına kadar inerek anlatır. Flaubert, burjuva yaşantısının görünmeyen bohem yüzünü açığa çıkardı. Ama o zamanki yazarların ve sanatçıların çoğu gibi, eser üretmek için aynı zamanda da orta sınıfa muhtaçtı.

Fransız yazar Jules Verne'in (1828-1905) uçuk bilimkurgu fantezileri, o devirde gelişme sürecindeki coğrafya, fen, gökbilim ve fizik gibi bilim dallarına duyulan büyük hayranlığı yansıtmasının yanı sıra, ulaşımda ve iletişimde kaydedilen ilerlemeleri de yansıtıyordu. Verne'in ilk kez 1873'te yayınlanan *Seksen Günde Devriâlem* adlı kitabı, çok satılan bir kitap olup çıktı. Britanya'da Sir Arthur Conan Doyle'un yarattığı Sherlock Holmes karakteri, 1880'lerin sonunda edebî kurgunun ilk gerçekten bilimsel hafiyesi olup çıktı. Norveçli oyun yazarı Henrik Ibsen (1828-1906), ödünsüz gerçekçiliğiyle ve kadınların yaşamlarına yönelik kaygıyı yansıtan yapıtlarıyla, hayranlık kadar tepki de uyandırdı. Onun *Bir Bebek Evi* ve *Hedda Gabler* gibi etkileyici piyesleri, karmaşık karakterlerin psikolojisini ve etkileşimini işleyen gerçekçi betimlemeler sunar. Bazı bakımlardan modern tiyatronun babası sayılan Ibsen, küçük şehir yaşantısı içinde aileleri sunarken, suç ve ikiyüzlülük izleklerine öncelik verdi.

Fransız yazar Émile Zola (1840-1902), işçi sınıfı yaşantısını betimlemekle eleştirmenleri şaşkınlığa uğrattı; bunun nedeni yalnızca ele aldığı konuların edebî değerliliğe ilişkin geleneksel faraziyelere meydan okuması değil, aynı zamanda da sıradan insanları kendi gözleriyle gördüğü gibi betimlerken çekincesiz bir gerçekçilik sergilemesiydi. Zola, doğalcı yazının bir tür bilim olduğuna inanı-

yordu. *Germinal* (1885) adlı romanında Kuzey Fransa'daki maden kuyularında çalışmanın gerçekçi bir betimlemesini yapabilmek için, bizzat o maden kuyularına indi.

Fransa'da, yeni gerçekçiliği benimseyen sanatçılar ve yazarlar sansürle karşılaştılar. İmparator III. Napoleon, tarihçi Joseph Ernest Renan'ın (1823-1892) ders vermesini yasakladı. Renan, kendisini, "ilerici fikirler"in, en başta da bilime inancın, savunucusu olarak görüyordu. Onun *İsa'nın Yaşamı* (1863) adlı kitabı, İsa'yı tarihsel bir kişilik olarak sunduğu ve güya onun ilahiliğine kuşku düşürdüğü için Katolik Kilisesi'ni kızdırdı. Dahası Renan, Kutsal Metinler'in diğer tarihsel belgeler gibi bir tarihsel belge olarak incelenmesi gerektiğini savunuyordu.

İzlenimcilik

Fransa'nın İkinci İmparatorluk döneminde, bir grup sanatçı, yüzyılın sonuna kadar devam eden dikkate değer bir sanatsal hareket olarak izlenimciliği geliştirdi. Barbizon ekolünden gelen gerçekçiler gibi, izlenimci ressamlar da geleneksel dinî ve tarihî konuları bir yana attılar ve resmî sunumu da reddettiler. Aksine, gündelik yaşamdan sahneler sunan kırsal ve kentsel manzaralar resmettiler, ama genellikle bireysel figürleri manzaralarla bütünleştirdiler. Öznelliği benimseyen izlenimciler, stüdyoda kompozisyon yapmak ve klasik üslupları taklit etmek yerine, dolaysız gözlemi ve doğanın etkilerini incelemeyi tercih ettiler. Züppe ve aylak bir diğer kişi olan Édouard Manet (1832-1883), çağdaşlardan birinin ifadesiyle, "bugünden doğmuş" bir sanat yaratmayı arzuluyordu. İzlenimciler, ilk bakışta ne gördülerse ve nasıl gördülerse onu resmettiler, örneğin güneş ışığının cansız nesnelere vurmasını tasvir ettiler (böylece, bilime durdukları ilgiyi yansıttılar). Geniş tuallerde daha açık ve daha parlak renkler kullandılar (oysa önceleri bunlar çoğunlukla yalnızca tarihsel temalar için kullanılırdı); kendiliğindenlik, enerji ve hareket izlenimi uyandırmak için, birçok küçük boya darbesi uyguladılar.

İzlenimciler, bir sanat grubunun bencilliğiyle 1874'e kadar resimlerini sergilemeye başlamadıysalar da onların hareketini resmî ret şekillendirdi. Salon de Paris, ressamların, resimlerine alıcı bulmak için muhtaç oldukları ve devletçe desteklenen bir sergi mekânıydı. 1863'te resmî Salon'un jürisi, Manet'nin bazı tablolarını geri çevirdi. Birtakım yakınmaların imparatora ulaşmasından sonra, resimlerden bazılarının başka odalarda sergilenmesine izin verildi. "Reddedilenler Salonu"nda (*Salon des Refusés*), Manet'nin, Auguste Renoir'ın ve Paul Cézanne'ın çalışmaları yer alıyordu. Bazı eleştirmenler gördükleri karşısında küplere binmişlerdi, ama artık hiç değilse kamuoyu kararını kendisi verebilirdi. Manet'nin *Olympia* (1863) tablosu toplu şikâyetlere yol açtı. Bir nü çalışması olan bu resim kamuoyunu şoke etti; küplere binen İmparatoriçe Eugénie, bir binici

Édouard Manet'nin Kırda Piknik (*Déjeuner sur l'herbe*; 1863) adlı tablosu.

kamçısıyla Courbet'e ait bir tuale saldıran kocası III. Napoleon'dan aşağı kalmayarak, yelpazesiyle Manet'nin resmine vurdu. Manet'nin *Déjeuner sur l'herbe* (*Kırda Öğle Yemeği* ya da *Kırda Piknik*; 1863) tablosu çok ağır yorumlar aldı, çünkü sıkı sıkıya giyinmiş üst sınıftan iki erkekle piknik yapan çıplak bir kadını tasvir ediyordu. Burada Manet, klasizmin dayattığı konular hiyerarşisine, gerçekçilerden bile daha fazla meydan okuyordu.

Manet, kışkırtıcı şekilde çağdaş konular seçti; çok sıradan insanlar, müşteriler ve keyif çatan kadın kafe garsonları da bunlara dâhildi. O ve daha genç olan dostu Claude Monet (1840-1926), işi gidip gelenlerin, tatilcilerin ve başka ziyaretçilerin binlercesinin her gün giriş noktası olan Gare Saint-Lazare'ın resmini yaptılar. Manet'nin baldızı Berthe Morisot (1841-1895), çoğu kadınlardan oluşan konularını özel bahçelerde, Bois de Boulogne'da, Sen üzerindeki kayıklarda ve zengin Parislilerin "keşfetmiş" oldukları Normandiya sahilindeki sayfiyelerde tasvir etti.

Paris'in yeniden inşası, modernlik anlayışı için yeni fırsatlar yarattı. İzlenimciler, büyük bulvarları, modern yaşamı resmetmelerine uygun mekânlar olarak gördüler. Erken dönem izlenimciler, Paris'te dinlence faaliyetlerinin giderek ticarileşmesinden de etkilendiler. Edgar Degas (1834-1917), tiyatrolara, at yarışlarına, kafelere ve vodvil gösterileri, şiir dinletileri, komedi temsilleri ve açık saçık

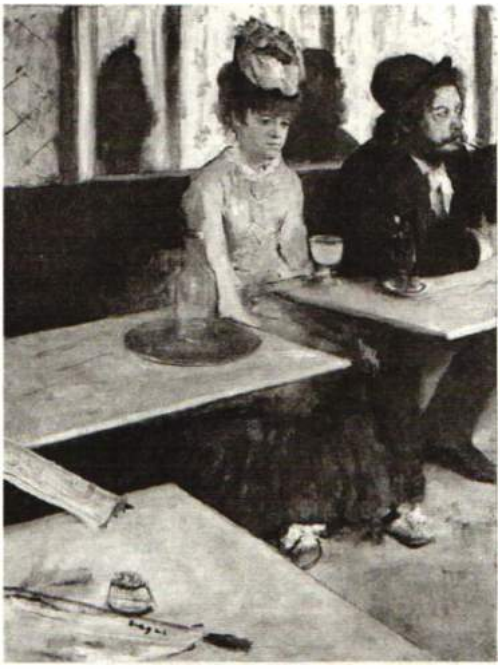

Edgar Degas'nın *L'Absinthe* (1876-1877) adlı tablosu, bir kadın ile yanındaki kişiyi bir bardak apsent ile tasvir ediyor. Dikkat edilirse, masa desteğinin olmayışı, seyircinin dikkatinin kolayca apsent bardağına yönelmesini sağlıyor.

ezgileriyle tanınmış şarkıcıların konserleri gibi eğlencelerin sunulduğu kafe-konser salonlarına giden zengin Parislileri takip etti. Degas, sıklıkla, tıpkı konuları gibi çoğunluğu halk sınıflarından gelen kadın eğlendiricileri seçti. Operada sahneye en yakın locaları tutan ya da ödülünü almaya hevesli dansçıların soyunma odalarının kuytularında bekleyen III. Napoleon'un kendisi gibi, avını bekleyen zengin beyler de Degas'nın yaptığı bale resimlerinin gölgelerinde pusuya yatmışlardır. Bir ekonomik çöküntünün başlarında parasını yitirmiş bankacı bir aileden gelen Degas, *Portraits à la Bourse* (Borsadan Portreler; 1879) tablosunda, Parisli vurguncuların aşağılık ve karanlık stereotiplerini sundu. Gelişen kentin giderek kimliksizleşmesi de izlenimcilerin sıklıkla işledikleri bir temaydı. Degas'nın *L'Absinthe* (1876-1877) tablosu, bir kafede oturan birbiriyle ilintisiz iki kişiyi resmeder. Yabancılarla bu tür karşılaşmalar, modern yaşamın asli bir özelliği gibi görünüyordu.

Monet de geniş ölçekli sanayiye yönelik huzursuz ve ikircikli bir tutum sergiledi. 1870'li yıllarda, Paris'in sanayileşen banliyösü Argenteuil'de yaşıyordu. Orayı tasvir ettiği resimler, dinlence ile sanayi arasında bir dengeyi yansıtır (örneğin, Sen Nehri üzerindeki yelkenlileri fabrika bacalarının oluşturduğu bir fon önünde resmettiği tabloda bu görülür). Monet en sonunda kent yaşamının hengâmesinden yorularak, Sen'in aşağılarındaki Giverny köyüne taşındı. Orada kurduğu bahçe, havuz ve zambaklar, çalışmaları için ideal bir kır ortamı sağladı. Mülkünün içinden geçen demiryolu raylarını ise hiçbir zaman resmetmedi.

Toplum Kuramcılarının Sanayi Toplumuna İlişkin Analizleri

İnsanın ilerlemesinin kaçınılmaz olduğu ve doğrusal bir tarzda yürüdüğü inancının yayılmasına bilimsel ilerlemeler katkıda bulundu. Bu iyimser görüş, pozitivizm (olguculuk) adıyla bilinir oldu. Auguste Comte (1798-1857), bilimin vaat ettiklerine olan derin inancı zaten yaymıştı. Bilimsel buluşun, üç gelişim aşamasından –teolojik, metafizik ve "pozitif" (ya da bilimsel) aşamalardan– geçerek geldiğini düşünen Comte, "toplum bilimi" dediği şeyin de aynısını yapabileceği

sonucuna ulaştı. Toplumun kendisi, diye akıl yürütüyordu, doğa gibi bilimsel bir şekilde incelenebilir ve gelişimi haritalanabilir. Comte'un pozitivizmi, toplumu inceleyenlerin toplumsal gelişim yasalarını anlamalarına yardımcı olacak yararlı bilgilerin birikimini gerektiriyordu.

Pozitivistler, resmî kiliselerin, özellikle de insanlığın esasen değişmez olduğu görüşüne sıkı sıkıya sarılmış teologlara sahip Katolik Kilisesinin bazı temel ilkelerine meydan okudular. Darwincilik (*bkz.* Bölüm 18), Tanrı'nın dünyayı yedi günde yarattığıyla ilgili Kutsal Kitap'ta anlatılanları yadsıyordu. Çeşitli mezheplerden din adamları ve başka birçok kişi de insanoğlunun maymundan türemiş olabileceği düşüncesini dehşet verici buluyordu.

Hızlı bir toplumsal değişim yaşanıyorken, aydınlar, çevrelerinde değiştiğine tanık oldukları toplumun yapısını anlama çabasına giriştiler. Bunu yaparken, doğa bilimini model olarak benimsediler ve gözlemlenebilir toplumsal verilerin nesnel sistematik analizine giriştiler. Şu soruyu soran sosyolojiyi, yani toplum bilimini, yavaş yavaş geliştirdiler: Toplumlar, kendilerini parçalama eğilimi taşıyan ekonomik ve toplumsal güçlerle yüz yüze gelince, nasıl bir arada kalırlar? Bu sorunun kendisi, *fin de siècle*'ın kültürel krizini ifade ediyordu. Alman Ferdinand Tönnies (1855-1936), modern Batı uygarlığının gelişimini anlamak için tarihsel deneyimleri sentezlemeyi ve uygulamayı amaçlayan çığır açıcı çalışması *Topluluk ve Toplum*'u (*Gemeinschaft und Gesellschaft*) 1887'de yayınladı.

Tönnies'den etkilenen, sanayi toplumunun ortaya çıkışından ve devletin gelişiminden büyülenen, modern sosyal düşüncenin ve sosyolojinin babalarından birisi olan Max Weber (1864-1920), gelecek için yol gösterici anahtarı elinde tuttuğunu düşündüğü, nesnel ve dolayısıyla "değerden arınmış" bir toplum bilimi yaratmak istiyordu. Heidelberg'de hukuk profesörlüğü eğitimi almış olan Weber, din ile toplum arasındaki ilişkiyle ilgilenmeye başladı. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* (1904-1905), kazanç elde etmek için her kim sıkı çalışırsa, onun, ahlaki bir ödevi yerine getirmiş olacağı faraziyesini "kapitalizmin ruhu" olarak tanımlıyordu. Kapitalizmin kökenini, 16. ve 17. yüzyıllardaki Calvinci müteşebbislikte saptıyordu. Weber, Aydınlanma akılcılığının zaferini yansıttığı kadar, artan toplumsal katmanlaşmayı da yansıttığına inandığı daha büyük yönetim yapılarına ve devletin, işletmelerin, siyasal kurumların bürokratikleşmesine yönelik çağdaş eğilimi gözlemledi. Ama giderek ilerleyen gayrişahsi bürokrasi çağında devlet yetkililerinin siyasal ve toplumsal idealleri savsaklayacakları konusunda endişeliydi. Weber'in modern insanı, "modern yaşamın demir kafesi" dediği şeyin içine hapsolmuş görünüyordu. Sinirli bir dönemin kuramcısı olan Weber, yüzyılın bitiminden önce sinir buhranı geçirdi.

Doktorların hipokondri, "melankoli" ve histeri tanısı koydukları vakaların sayısı arttı; bunlar, birçoklarına göre, sinir sistemini aşırı zorluyor görünen modern yaşamın karmaşıklıklarının neden olduğu felç edici sinir bozukluklarıydı.

Özellikle, ışığa ve gürültüye –kent yaşamının iki ayırıcı özelliğine– aşırı duyarlılık, bitkinlik, kaygı ve sindirim sistemi bozuklukları gibi belirtilerin gözlendiği nevrasteni sanki o dönemin bir belirteciydi.

Alkolizm birçok ülkede almış başını gidiyordu. İngiltere'de, işçilerin birayla "sırılsıklam ıslanma alışkanlığı" reformcuları kaygılandırıyordu. Çağdaş bir araştırmacının öne sürdüğüne göre, bazı işçilerin kazançlarının dörtte birini içkiye harcamaları alışılmamış bir şey değildi. Fransa'da (filoksera ya da asmabiti hastalığının üzüm bağlarını mahvettiği 1880'li ve 1890'lı yıllar hariç), İtalya'da, İspanya'da ve Portekiz'de şarap üretiminin çarpıcı ölçüde artmasıyla pazarlar şaraba boğuldu ve fiyatlar çok düştü. Fransa'nın kimi yerlerinde ortalama bir kişi, bira, brendi ve apsent (pelin otundan elde edilen ve aşırı bağımlılık yapan, meyan tadında bir içki) tüketimine ek olarak, yılda 270 litreden çok daha fazla şarap tüketiyordu (dolayısıyla, bu rakam yetişkinler için daha da yüksek olacaktır). Yüzyıl sona ererken, Fransa'da içki verme ruhsatına sahip yaklaşık yarım milyon tesis vardı –yani Britanya'da ise her 843 kişiye bir "meyhane" düşüyor olmasıyla kıyaslanınca, her 54 kişiye bir içkili tesis düşüyordu.

Fransa'da içki karşıtı hareketler, azgın içki selinin önündeki cılız bentler gibi yıkılıp sürüklendi. Doğum oranının dibe vurmasından endişelenen milliyetçiler, Fransa'nın "ırksal yozlaşma"yla yüz yüze olduğunu, çünkü alkolizmin yıkıcı etkileri nedeniyle Fransız nüfusun üreyemez hâle gelebileceğini iddia eden bazı doktorların ve reformcuların bu görüşünü paylaşıyorlardı. Bazı doktorlar, Fransız nüfusu artırmak için üzerlerine düşen görevi yapmadıkları gerekçesiyle kadınları suçluyorlardı; bu saldırılarıyla, feminizmin yükselmesine karşı artan direnişi tamamlıyorlardı. Kendi paylarına bazı kadınlar, daha fazla hak alma taleplerini perçinlemek için, cumhuriyetçi anneler olarak üstlendikleri rolü öne çıkarmaya başladılar. Milliyetçiler, Fransa'nın ancak yurtseverlik değerleri etrafında kenetlenerek topyekûn çöküşten kaçınabileceğinde ısrar ediyorlardı. Britanya'da içki karşıtı hareket daha erken başladı ve Fransa'dakinden çok daha güçlüydü. Aynı zamanda da kiliselerle çok yakından bağlantılıydı; içki karşıtı derneklerin, hiç alkol almayacağı konusunda imzalı taahhüt vermiş üye sayısının 1909'da neredeyse yarım milyona ulaştığı İsveç'teki hareket de öyleydi.

Afyon ve türevlerinin –(anestezide kullanılmaya başlanınca popülerliği artan) morfinin, (şarap ile afyon karışımından oluşan) laudanumun ve eroinin– yanı sıra kokain ve esrar kullanımı, ne yazık ki, pek çok insan bunların yıkıcı etkilerini fark etmeden epeyce önce, avangard sanatçı çevrelerinde yaygınlaştı. Bu ilaçların geldiği ülkeler Türkiye, İran ve Hindistan'dı; koka (kokain elde edilen bitki) ise Peru'dan ve Bolivya'dan getiriliyordu. Ressam Pablo Picasso (1881-1973) bir dönem esrar kullanıcısıydı; 1905-1908 arası yaptığı hülyalı gül rengi tablolar bunun etkisini yansıtıyor olabilir. Fransa hükümeti ancak sonraki yıllarda, uyuşturucuya bağlı birçok intiharın ardından, bu tür uyuşturucuları yasakladı. Daha

az tehlike içeren egzotizm, mistisizm, spiritizm (ölmüş insanların ruhlarıyla temas kurmaya yönelik seanslar dâhil) ve gizli şeylere düşkünlük, daha önce hiç olmadığı kadar popülerleşti; bu da bilimin reddinin ve dolayısıyla akıldışına yönelik takıntının bir başka işaretiydi.

İki zarif morfin bağımlısı, 1891.

Sanki modern yaşam, sanayileşmenin ve kentsel büyümenin geleneksel değerleri yıkıp yok ettiğine ilişkin kanıtlar sağlıyordu. Suçlarda artış oluyor gibiydi. Bir açıklama arayan Fransız toplum kuramcısı Émile Durkheim (1858-1917), büyük şehirlerin hızlı ve denetim altına alınamaz görünen büyümesinin, geleneksel toplumda bireyi ayakta tutmuş olan ahlaki bağları mahvettiğine inanıyordu. Durkheim'a göre, dinsel uygulamaların gitgide zayıflaması, otoriteye ve dolayısıyla toplumsal birlikteliğe darbe vurmuştu. Durkheim, intiharla ilgili yaptığı niceliksel incelemeye dayanarak, gitgide kentselleşen ve sanayileşen yaşamdan kaynaklanan gerilimlerin ve sıkıntıların daha sakatlayıcı hâle geldiği sonucuna ulaştı. Yüzü olmayan kentsel ve endüstriyel dünyada yitip gitmiş bireylerin "yabancılaşma" (Fransızcası *anomie*) çektikleri yargısına vardı. Yine de iyimserlikle, sosyal problemlerin sistematik ve bilimsel bir şekilde incelenerek çözülebileceğine inanıyordu.

Kırsal kesimden göçmenlerin gelişiyle daha bir hızlanan kentsel büyümenin, bir tek dışavurumu suçluluk olan toplumsal patolojiyi ürettiğini düşünmekte Durkheim hiç de yalnız değildi. Gustave Le Bon (1841-1931), modern yaşamın bireyi "kalabalık" içinde boğmasından duyduğu kaygıyı dile getiren *Psychologie des Foules* (*Kitle Psikolojisi*) adlı kitabını 1895'te yayınladı. Protestolar ve grevler siyasal sürecin bir parçası hâline geliyor, diye uyarıyordu. Kalabalıkları, alkolizme bağlı yıkımlara ilişkin farkındalığın arttığı bir zamanda, sarhoşlar gibi, sağı solu belli olmaz ve bazen tehlikeli şekilde yalpalayan kitleler olarak tanımlıyordu. Bazı milliyetçiler, kalıtsal alçalma yoluyla doğal evrim sürecine zarar verebilecek olan "ırksal yozlaşma"nın, halklarına darbe vurduğu kaygısını taşıyorlardı. Birtakım bilimciler, özgül halklar içinde önemli ırksal farklılıkların saptanabildiğini ve hızla artan suç, alkolizm, delilik, frengi, hatta siyasal halk eylemi oranlarının bunlardan kaynaklandığını iddia ediyorlardı. Bir İtalyan antropolog, suçluların düşük bedensel ve zihinsel gelişim gösterdiklerine inanıyor ve böyle kişilerin, kafatasları ölçülerek saptanabileceklerini iddia ediyordu.

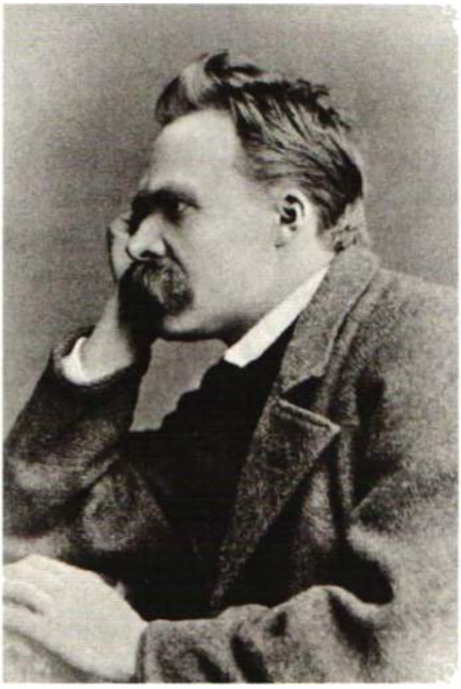

Akıldışının filozofu Friedrich Nietzsche.

Nietzsche'nin Akıldışını Kucaklaması

Friedrich Nietzsche (1844-1900), bu dönemde, Aydınlanma akılcılığının en keskin felsefi eleştirmeni olarak ortaya çıktı. Sert bir Protestan Alman papazın oğlu olan ve babasını küçükken kaybeden Nietzsche, otoriter annesi tarafından yetiştirildi. İsviçre'nin Basel kentinde klasik çağ profesörü oldu. Hastalığı nedeniyle üniversiteden ayrılmak zorunda kalan azap içindeki Nietzsche, İsviçre Alpler'ine yerleşti ve ondan sonra kalemiyle yaşadı ama pek de başarılı olamadı. Kırk beş yaşındayken, bazı arkadaşlarına "Çarmıha Gerilen" imzalı telgraflar gönderdikten sonra ağır bir ruhsal çöküntü geçirdi. Nietzsche, yaşamının sonuna doğru kısa süre akıl hastanesine kapatıldı; bunun üzerine, bir nükteci, "En sonunda doğru adam doğru yerde" yorumunu yapmıştı.

Nietzsche tüm dinlerden aynı derecede nefret ediyordu; dinlerin, birörnekliği dayatarak bireyin doğal gelişim ve ergi kapasitesini yok ettiğine inanıyordu. Ateist oldu ve "Tanrı öldü ... onu biz öldürdük" diye ilan etti. Dinin ahlaki rehberlik yeteneğinin olmadığını ve tüm insanlara uygun tek bir ahlakın olmayacağını üzerine bastırarak öne sürdü.

"Çekiçle felsefe yapma"yı benimseyen Nietzsche, doğal "daha yüce insan" soyluluğunun gereği olarak "iktidar iradesi"yle hükmedecek kahraman üstinsanı bekleyip durdu. İnsanoğlunun daha yüksek bir aşamaya doğru evrimini sürdüreceği yolunda Hegel'in ve Darwin'in ortaya attıkları tezlerden dolaylı etkilenmiş olmasına rağmen, Nietzsche'nin düşüncesi, daha önceki tüm felsefenin toptan reddiyle belirgindi. Onun "dirimsel" kuvveti, yani ancak kendisi gibi yeni filozoflarda bulunabildiğine inandığı kuvvet, ahlaki açıdan ikircikli bir nitelik gösterecek, gücü ve mücadeleyi idealize edecekti. Özgür insan, diye yazmıştı Nietzsche, "bir savaşçıdır." Ama ırkçılığın güçlenmesiyle belirginleşen bir dönemde "efendi ırklar" ve "köle ırklar" ile ilgili ettiği tüm sözlere rağmen, Nietzsche, aşırı Alman milliyetçilerin ve Yahudi düşmanlarının sürüyü andıran içgüdülerini şiddetle eleştirdi.

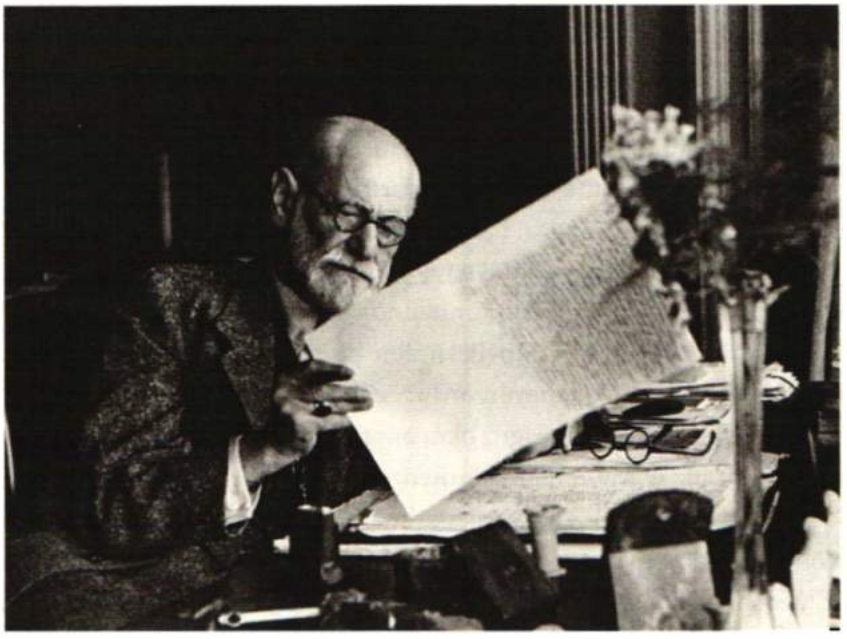

Avusturyalı psikanalist Sigmund Freud çalışma odasında.

Freud ve Akıldışının İncelenmesi

Viyanalı doktor Sigmund Freud (1856-1939), insanın bilinçdışına yerleştiğini düşündüğü akıldışının gücünü vurguladı. Freud, o zamanlar Habsburg monarşisinin (şimdiyse Çek Cumhuriyeti'nin) sınırları içinde bulunan küçük Moravya kasabası Freiberg'de, hayat mücadelesi içindeki bir Yahudi yün tüccarının ve kendisinden çok daha genç karısının oğlu olarak doğdu. Sigmund üç yaşındayken, babasının işlerinin daha da kötüye gitmesi, ailenin dingin küçük kasaba yaşantısını terk edip Viyana'ya taşınmasını zorunlu kıldı. Küçük Freud, huşu verici imparatorluk başkentinde kendisini asla rahat hissetmedi. Ama Yahudilerin tam yurttaşlık haklarını ancak 1867'de kazanmış oldukları Avusturya'da liberal yükseliş döneminden yarar gördü. Viyana'nın orta sınıftan insanları, kentlerini Avrupa'nın kültür başkenti yapmak için ellerinden gelen yardımı vermişlerdi. 1873'te patlak veren borsa kriziyle o güven verici atmosfer değişti; ardından bir ekonomik çöküntü dönemi başladı ve –"Kim Yahudi, kim değil, ben karar veririm," diye direten– Yahudi karşıtı Karl Lueger'in 1895'te Viyana belediye başkanı seçilmesiyle doruğa çıktı.

Freud, anatomi araştırma uzmanı olarak mesleğe başladıktan sonra, Fransız nörolog Jean Charcot'nun (1825-1893) etkisi altında kaldı. Bilimsel laboratuvarından çıkıp, insan anatomisindeki sistematik kesinlikle incelenebileceği kanısını taşıdığı akıldışını ya da "bilinçdışı"nı incelemeye koyuldu. 1886 ilkbaharında, Viyana'da küçük bir muayenehane açarak, sinir bozuklukları olan insanları tedavi etmeye başladı.

Freud, 1896'da türetilmiş bir terimle, psikanaliz yöntemini geliştirdi. Bu yöntemin temel önermeleri, zihnin düzen içinde olduğu ve rüyaların ise bilinçdışını çözebilen şifreler sağladığı şeklindeydi. Freud'a göre, bir rüya, "[bastırılmış] bir isteğin yerine getirilmesi"ni temsil ediyordu; bilinçdışı bir çatışmanın ifadesiydi. Freud, hastalarının savunma mekanizmalarını (bireylerin çocukluk, hatta bebeklik dönemine ait acı verici anıları bastırma yollarını) kırmak için, onları rüya görmeye ve "serbest çağrışım" yapmaya teşvik etti. Cinsellik, özgül olarak da cinsel dürtülerin bastırılması, bilinçdışı konusunda Freud'un geliştirdiği kuramın temelini oluşturdu. Freud'un takipçilerinden birisi, akıl hocasının yaptığı "rüya çalışması"nın rolünü şöyle tanımlıyordu: "Zihin, gündüz vakti meşru ilişkilerin getirdiği barışçıl görevlerle meşgul olan ama geceleyin, iyi şehirlilerin tümü yataklarında derin bir uykuya dalmışlarken, ruhsal yer altı dünyasının o sevimsiz yaratıklarının tanınmamak ya da yakalanmamak için fantastik kostümlere bürünerek çok yakışıksız şekilde gönül eğlendirmek üzere dışarı çıktıkları bir şehir gibidir." Psikanaliz hem bir araştırma aracı hem de bir sağaltım biçimi hâline geldi; hasta, çok yavaş olarak –süresi birkaç ay ila birçok yıl arasında değişen ve oldukça maliyetli bir süreçte– özfarkındalık kazanabiliyor ve histeri gibi semptomlarını kontrol altına alabiliyordu.

Freud'un insan gelişimine ilişkin kuramları, akıldışının, insan ruhunun doğuştan gelen ve hatta bazen belirleyici bir parçası olduğu saptamasını yapıyordu. Freud'un yeni bir bilim olduğunu iddia ettiği psikanaliz kuramı, Darwin'in evrim kuramıyla ve Marx'ın kapitalist gelişim ve devrim üzerine yazılarıyla birlikte, 20. yüzyıl düşüncesinin temellerinden birisi hâline geldi.

Avangart Sanatçılar ile Yazarlar ve Modern Yaşamın Hızlı Temposu

İlerlemenin bir bedeli var gibi görünüyordu. Yeni bir yüzyılın şafağını kutlayan 1900 Paris Sergisi'nde, huzursuz bir ziyaretçi, "Bu muazzam enerji deposunda ... aşırı şiddetli bir ihtişamda kıpır kıpır yaşam kaynıyor," saptamasını yapmıştı. Kenneth Grahame'in (1859-1932) 1908'de yayınladığı *The Wind in the Willows* (*Söğütlükte Rüzgâr*) adlı yapıtında, otomobil, istikrarı tehdit eder. Tekerleğin arkasındaki kurbağa, yüzergezer başkahraman, "herkesin önünden kaçıp kenara çekilmek zorunda olduğu, aksi hâlde parçalanarak yok olacağı ... başına gelebilecek şeylere hiç aldırmadan içgüdülerinin sesini dinleyen, gününü yaşayan ... dehşet" ile karşılaşır. Hızla yükselen ve sonra tehlikeli dalışlar yapan uçak, yalnızca bilimsel ilerlemelerin yükselen bir simgesi gibi değil, *fin-de-siècle* Avrupalılarının bazılarını tedirgin eden belirsizliğin de bir simgesi gibi görünüyordu.

Belki kırların önde gelen ressamı denilebilecek izlenimci Fransız ressam ve anarşist Camille Pissarro (1830-1903), mesleğinin son on yılında kentsel konulara yönelerek, köprüleri, nehir kıyılarını ve bulvarları resmetti; panoramik manzara-

larına pek çok biçimi ve figürü doluşturdu. Taşıma, yürüme, sürme, yükleme ve boşaltma edimlerini vurgulayan Pissarro, şehrin ışığını, rengini, sinirli hareketini ve denetlenemez görünen kalabalıklarını tasvir etti, bir dizi resmine de "Toplumsal Pespayelikler" adını verdi.

Başka ressamlar da kargaşa çağrışımı yaratan sert ve tırmalayıcı bir ışık altında kentsel manzaralar sundular. Alman dışavurumcu ressam Ludwig Meidner (1884-1966), izlenimci kentsel manzaraların ayırt edici özelliği olan yumuşak ve neredeyse kırsal üslubu, ressamların terk etmeleri gerektiğini vurguluyordu: "Bir cadde," diye yazıyordu, "daha çok, tıslayan sıra sıra camekânların, her türden araç ile binlerce zıplayan küre, insan paçavraları, reklam tabelaları ve tehditkâr, şekilsiz renk yığınları arasında uğuldayan ışık konilerinin bir bombardımanıdır."

Avangart yazarlar ve sanatçılar, kamunun ya da İngiliz estetikçi Oscar Wilde'ın "saygısız yığınlar" dediklerinin kültüründen tiksiniyorlardı. Halk kültürü, seri imalatın ve kalabalıklaşan şehirlerin saldırısı karşısında yüksek kültürün ayakta kalabilme yeteneğini aşındırıyor görünüyordu. Makine çağının görünüşte birörnekliğine karşı sert tepkiler sanat dallarına iyice işledi. İngiliz zanaatkâr ve tasarımcı William Morris (1834-1896), zanaatkârların üretim süreci üzerinde sürdüregelmiş oldukları estetik denetimin seri üretim tarafından yok edilme aşamasında olduğu kanısındaydı. Kapitalizmi bir "pisletme" olarak ve Viktoryen İngiltere'yi "pespayelik devri" olarak tanımlayan Morris'in düşüncesine göre, makine, tam tersi olacak yerde, hem işçinin hem de tasarımın efendisi olup çıkmıştı. Sanat ve mimarlık ancak estetikteki bir devrimle kurtarılabilirdi. Britanya'da "sanatlar ve zanaatlar hareketi"nin başını çeken Morris, kamunun geneli için yararlı ve bir o kadar da sanatsal nesneler yaratacak ve böylelikle beğeniyi yeni bir düzeye yükseltecek bir zanaat üretimini savunuyordu.

Avangardın Akılcılıktan Kopuşu

1870'lerin ilk yıllarında bir edebî hareket olarak başlayan ama kökleri on yıl öncesine uzanan simgecilik de –simgeciler, Baudelaire'i bu akımın kurucusu sayıyorlardı– sanayi çağının maddeciliğinden yazarların duydukları hoşnutsuzluğu yansıtıyordu. Simgeciler, insan bilincinin ve kimliğinin gerçekliğini estetik olarak keşfetme ve betimleme çabası gösterdiler. İnsan zihni ve dış dünya arasında, dolayısıyla da tinsel (manevi) dünya ile doğal dünya arasında benzeşimler bulunduğuna inanıyorlardı. Simgelerden yararlanılarak, özellikle de şiir aracılığıyla bağların keşfedilebileceği kanısındaydılar. Bu nedenle, simgecilik ile 19. yüzyıl başındaki romantizm arasında bir süreklilik vardı, çünkü simgeciler, düşe benzer bilinç durumları aracılığıyla duyguları yüzeye çıkarmaya çalışıyorlardı.

Rus aristokrat Sergey Diaghilev'in *Bahar Ayini* balesi Mayıs 1913'te Paris'te sahnelendi. Büyük resim sergileri düzenleyen ve erkek sevgililerle alenen görü-

Sergey Diaghilev'in *Bahar Ayini*'nden bir sahne, 1913.

nerek gelenekçi toplumu küplere bindiren Diaghilev'e (1872-1929) göre, sanat ve yaşam el ele yürüyor, birbirine öykünüyordu. Diaghilev, özgürlüğü erotik balelerde aradı. O zamana kadar bale, avangart meydan okumadan bağışık olan klasik konulara ve sunuma mutlak sadakatini korumuştu. Seyirciler arasındaki estetikçiler, fraklarla ve gece elbiseleriyle tiyatro salonuna giren Paris yüksek sosyetesinden erkeklere ve kadınlara aşağılamayla baktılar. Perde açıldığında, dansçılar, geleneksel baleye meydan okurcasına ayakları içe dönük olarak aşağı yukarı zıplıyorlardı. Seyircilerin çoğunluğu yuhalayarak, ıslık çalarak ve sonra öfke çığlıkları atarak tepki gösterdiler. Yaşlıca bir kontes, ilk defa birilerinin –bu durumda, kışkırtıcı performanslarıyla dansçıların– kendisiyle eğlendiğini söyleyerek şaka yaptı. Seyirciler, baleye şaşmaz biçimde eşlik etmiş olan duygusal müziğe veda eden Rus besteci Igor Stravinsky'nin (1882-1971) kulak tırmalayıcı ve ilkel müziğiyle neye uğradıklarını şaşırdılar. Ne var ki, avangart sevinçle alkışladı. Sanat ve yaşam karışıp kaynaşmıştı.

Sanatların temelinde akılcılığın yatması gerektiği ve edebiyatı, resmi, müziği değerlendirmek için nesnel standartların bulunduğu fikrini reddeden avangart yazarlar, ressamlar ve besteciler, böylelikle, genel kabul gören kültürel biçimlere karşı ayaklandılar. Onlar, bunların bireyi önemsizleştirme ve güçsüzleştirme tehlikesi yarattığına inanıyorlardı. Yüksek tirajlı gazeteler, Londra'da kaçırılmaz olarak Gilbert ve Sullivan çalan halk tiyatrosu ya da Paris'te bayağı halk operaları, müzik salonları, Hyde Park'taki askerî bando konserleri ve sinema, halk kültürüne ait şeylerdi. Avangart, bunu hiç istemiyordu.

Avangart sanatçılar hiçbir şeyi mutlak kabul etmediler; kültürel ifadenin ya da ahlakın geleneksel biçimlerini de elbette. Nietzsche'nin etkisini yansıtır şekil-

de, bazıları, aklın ve ahlaki amacının sınırlarını aşmaya çalıştılar. Yüzyıl sonunun avangart sanatçıları, geçmişten kopmakta, izlenimci ressamlardan bile çok daha ileriye gittiler. Bu, bir dereceye kadar, gençlerin bir isyanıydı –nüfus artışı nedeniyle nüfusun daha büyük bir kısmı gerçekten gençti– ve üstelik özbilinçli bir isyandı. Avusturya'da avangart sanatçılar kendilerini "Gençler" olarak adlandırdılar. Onlar, tutkulu şekilde benimsedikleri bir ifadeyle, asice "modern"diler. Yapıtlarının hedef kitlelerinde uyandıracağı etkiye gösterdikleri dikkat, konularına gösterdikleri dikkatten fazlaydı. Fransız oyun yazarı Alfred Jarry (1873-1907), otorite sahibi bir kişiyi alaya aldığı *Kral Ubu* adlı oyunu sahneye koydu. Umarsızca taç peşinde koşan açgözlü bir budalanın öyküsünün anlatıldığı bu fars, Aralık 1896'da dağdağalı bir gece yaşattı; karakterlerden birisinin, öfke içindeki seyircilere insan pisliği fırlatacağı tehdidiyle başladı.

Avangartlar herkes için yazmadılar ya da herkes için resim yapmadılar. Paris'te bir grup sanatçı ve yazar, kendilerine "Bohemler" –gezgin çingeneler– adını taktı. Bu avangart genç adamlar, dışarlıklı olmayı, tıpkı romantizmin klasik saray ve şato beğenilerine karşı bir isyan olması gibi başat kültüre karşı isyan etmeyi, hatta kendilerinin orta sınıf toplumsal kökenlerine karşı isyan etmeyi yücelttiler. Kendiliğindenlikleri ve yaratıcılıkları ile şaşırtmayı, hatta bir skandal çıkararak kızdırmayı amaçladılar. Bununla birlikte, kültürel modernizm yanlıları saçlarını uzatarak, tuhaf giysiler giyerek ve sıra dışı davranışlar sergileyerek burjuva "saygıdeğerliği" ile ve halk kültürüyle alay etmiş olmalarına rağmen, yine de yapıtlarının kamudan kabul ve himaye görmesini istediler.

Eşcinsel olanlar da dâhil, birçokları, bireyselliklerini yücelttiler ve kendilerini kamunun gözü önünde tutmaya çalıştılar. Nükteli diyaloglarıyla İngiliz komedisini büyük ölçüde geliştiren İrlanda doğumlu gösterişçi şair ve oyun yazarı Oscar Wilde (1854-1900), çağdaş "dekadanlık"ın (sefihliğin) bir simgesi olup çıktı. Fransa'ya vardığında bir gümrük görevlisi, beyan edecek herhangi bir şeyinin olup olmadığını sorunca, Wilde, "Yalnızca deham," diye yanıt vermişti. Cinsel yöneliminden dolayı 1895'te kovuşturmaya uğradı ve "ahlak dışı davranış" nedeniyle iki yıl ağır iş cezasına çarptırıldı. Wilde, 1900'de küçük bir Paris otelinde, erken yaşta ve yalnız başına vefat etti.

Yeni müzik besteleri de çağdaş bir buluş olan bilinçdışını yansıtıyordu, çünkü avangart besteciler meydan okurcasına geleneksel biçimlerden uzaklaştılar. Birçoğu, belirli notaların öncelik taşıdığı sıralı hiyerarşik solfeji terk etti. Tıpkı Freud'un muayene masasındaki hastalarının düşlerini ve fantezilerini açığa çıkarmaya çalışması gibi, besteci Gustav Mahler (1860-1911) de gerçek yaşamdan ayırt edilemeyeceğine inandığı düşleri ve fantezileri dinleyicilerinde açığa çıkarmaya çalıştı. Fransız piyanist ve besteci Erik Satie (1866-1925), yalnızca beyaz renkli yiyecekler yediği gözde kafelerinden alkol mahmurluğuyla dönerken lamba direklerinin solgun ışığı altında müzik besteliyordu. Hem Satie hem de

yurttaşı Claude Debussy (1862-1918), müziği tüm kısıtlamalardan kurtarma yoluna koyuldular. Satie'nin *Trois morceaux en forme de poire* (Armut Biçiminde Üç Parça) gibi uçuk isimler taşıyan besteleri, akorlar arasında dinleyenleri şaşırtan, içerdikleri mizahla kimilerini hoşnut bırakırken kimilerini de öfkelendiren yeni ilişkiler arıyordu. Avusturyalı besteci Arnold Schoenberg (1874-1951), Yaylı Çalgılar Kuarteti No. 2 (1908) adlı eserinden başlayarak, serbest atonal (kurasız) müzik yazmak için geleneksel armoni örüntülerini kırmaya yöneldi. Atonalitenin, ruhunun buyruklarını, içgüdülerini, bazen de acılarını gerçekçi olarak ve inceden inceye izlediği inancındaydı: "Önemli olan, kişinin kendisini işitebilme, içinin derinliklerine bakabilme yetisidir. ... İçeride, içgüdüsel insanın başladığı yerde, orada, ne yazık ki teori tümüyle parça parça olur. Schoenberg'e göre, benlik, dış dünyadan kaçıp sığınma yeri hâline geldi.

Avangart ressamlar, yazarlar ve besteciler, sanatın, bilinçdışında saklı olanı açığa çıkarabildiğine, böylece de seyircilere ve dinleyicilere iletilebilen yeni deneyim ufukları açabildiğine inanıyorlardı. Yapıtlarıyla üslupçu geleneğe meydan okuyan şair Guillaume Apollinaire (1880-1918), yalnızca kendi zihninde var olan kitaplar üzerine değerlendirmeler yazdı. Muğlaklık üstadı Apollinaire, okurlarını yapıtlarında yeni anlamlar bulmaya teşvik etmek için, dolaysız anlatımı, hatta noktalamayı ve geleneksel söz dizimini terk etti. Çağdaşlardan birisi, simgecilik ile müzik arasındaki özellikle yakın bağı doğrulayarak, yazarları, "saf bilinç durumunun içine bir hece düşürüp yarattığı yankıları dinleme"ye çağırıyordu.

Postempresyonistler (art izlenimciler), konularını resmederken, ressam ile konusu arasına izlenimcilikten daha da bilinçli şekilde mesafe koyan tarzlar benimsediler. Georges Seurat (1859-1891), süreksiz çizgilerin, renklerin ve tonların yarattığı görsel çağrışımlarla ressamların duyguları uyandırabileceklerini öne sürdü. Simgelerin serbest çağrışım yoluyla belleği kamçılayacağına inanan simgeci yazarlar, Seurat'nın resimlerini hayret verici buluyorlardı, çünkü bu tablolar çeşitli figürler ve manzaralar oluşturan binlerce renk noktasından meydana geliyordu. Fotoğrafçılıktaki gelişmelerden etkilenen ve "noktacılık" (puantilizm) denilen bu cesur üslup, Seurat'nın figürlerinin tuhaf şekilde mekanik ve birbirinden ayrı görünmelerine yol açıyordu. Bu, modern kentsel yaşamdaki yabancılaşmayı, toplumsal bölünmeyi ve yalıtılmışlığı ima ediyor olabilir. Yine de *Grande Jatte Adası'nda Bir Pazar Öğleden Sonrası* (1884) tablosuyla Seurat, Paris'teki Sen Nehri boyunda bir pazar öğle sonrasının keyfini çıkaran burjuvaların ve işçilerin oluşturdukları toplumsal karışım yoluyla toplumsal birlikteliği resmetmek istemiş olabilir.

Dışavurumcu ressamlar, iç dünyalarının derinlerinde yatanları dışa vurmak ve seyircilerde duygusal bir tepki oluşturmak için, cüretkâr çarpıtmalardan, merak uyandıran bitiştirmelerden, cesur ve alışılmadık renk tasarımlarından ya-

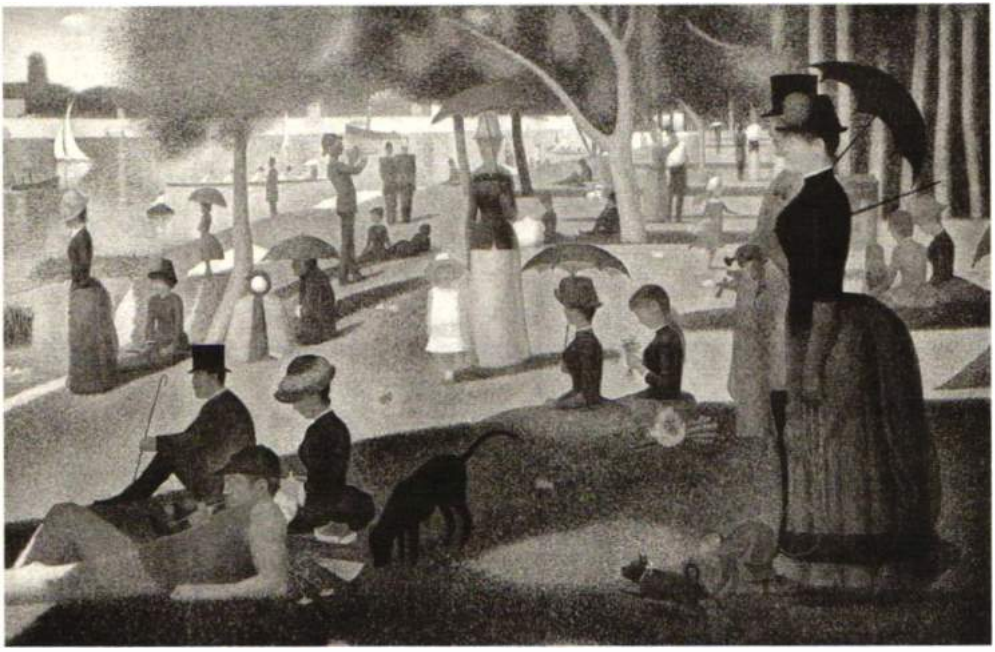

Georges Seurat'nın *Grande Jatte Adası'nda Bir Pazar Öğleden Sonrası* (1884) adlı tablosu.

rarlandılar. "İlkel" toplumların sanatından çok etkilendiler. Fransız ressam Paul Gauguin (1848-1903), borsa simsarı olarak sürdüğü rahat yaşamı terk edip, ressamlık mesleğinin belirsizliğini seçti. Uzun yıllar kaldığı Büyük Okyanus'taki Tahiti Adası, onun resminin görünümünü şekillendirdi. 1893'te Paris'e gelen Norveçli ressam Edvard Munch (1863-1944), Gauguin'in etkisinde kaldı. Munch'un *Çığlık* (1893) tablosu, izleyenlerde irkilme ve korku uyandırır, öznenin çığlığı sanki tuvalin tamamını doldurur. Dresden'le birlikte Alman dışavurumculuk hareketinin merkezi olan Münih'te, Rus ressam Vasiliy Kandinskiy (1866-1944), 1910'a gelindiğinde içsel varlığı çizgilerle, noktalarla ve yoğun renklerle basitleştirilmiş bir biçimde tasvir ederek, dışavurumculuğu yüzeysel gerçeklikten daha da uzaklaştırmış bulunuyordu.

Geleneksel ve modern sanatın bir sentezini sunan yılankavi süsleme sanatı Art Nouveau da yüzyıl sonunun kaygılı ve karamsar duygu durumunu yansıtıyordu. Art Nouveau, psikiyatriye olan çağdaş hayranlığı sergiliyordu. Fransız nörolog Charcot, hipnoz yoluyla bilinçdışını araştırmaya açmıştı. Art Nouveau'nun rüya gibi akıcı biçimleri ve şekilleri ise zihnin ve gördüğü düşlerin, kurduğu fantezilerin ana hatlarına ve akışkanlığına ilişkin artan farkındalığı tamamlıyordu.

Art Nouveau, geçmişteki mobilya, mücevherat, cam işi ve seramik süsleme geleneklerinden yararlanmasına rağmen, mimarlığı da etkiledi; Hector Guimard'ın (1867-1942) Paris'te tasarımını yaptığı evler ile geniş metro girişlerinde ve Antonio Gaudí'nin (1852-1926) Barselona'da yaptığı apartmanlar ile yapımına başladığı (ve henüz bitmemiş) bir katedral inşaatında bu etki gözlenir.

(*Solda*) Antonio Gaudí'nin Barselona'daki Casa Batlló'su. (*Sağda*) Gustav Klimt'in *Judith II (Salome)* (1909) tablosu.

Fransa'nın kültür alanındaki önde gelen kişileri, Art Nouveau üslubunu cumhuriyetle özdeşleştirdiler ve bu üslubun büyük ustalıkla işlenmiş lüks ürünlerinde enikonu Fransız olan bir şeyler gördüler. Bu üslup tutucu cumhuriyetle de ilişkilendirilebilirdi, çünkü üslubun rokokoya uzanan kökleri aristokratik bir gelenekten kaynaklanıyordu ve belki aynı zamanda da daha fazla feministin kadınlara eşit haklar istemek üzere ileri adımlar attığı bir dönemde kadınların ev süslemesindeki geleneksel rolünü onaylar görünüyordu.

Yüzyıl biterken Viyana, avangart kültürel deneylerin hayati bir merkezi hâline geldi. Ama avangart ressamlar ve yazarlar, ilk başlarda sanatları için devletin desteğini aldıktan sonra, bir tahammülsüzlük ikliminde reddedilmeyle yüz yüze geldiler. O zaman bazı aydınalar ve ressamlar, gitgide mantıksızlaşan ve düşmanlaşan bir dünyada hayatta kalmanın bir yolu olarak biçimi ve güzelliği

vurgulayan estetizmi benimsediler. Başka Viyanalı sanatçıların yanı sıra, ressam Gustav Klimt (1862-1918) de bireysel deneyime öncelikli değer yükleyerek, öznelciliğe çekildi. Ama Viyana'da, avangardın estetizmi orta sınıfın direngen kültürel değerlerine karşı bir tepki değildi. Siyasal tahammülsüzlüğe karşı bir tepkiydi. Klimt ve "çekilmeciler," tıpkı Münih'teki denkleri gibi, Klimt'in kitlesel toplumun tatmin edici olmayan değerleri ve tehlikeleri dediği şeye karşı isyan ettiler. Klimt, örneğin klasik imgeleri acayip ve hiç görülmemiş bitiştirmelerde kullanarak, erotik fanteziler ve başka ütopik kaçış temsilleri sunarak, seyircileri uyarmaya ve sarsmaya çalıştı.

Paris'te, birbirinden farklı ama üstün yetenekli genç modern ressamlardan oluşan bir grup 1905'te çalışmalarını sergiledi. Bir eleştirmen, sergiyi yerden yere vurarak, "gelişigüzel yan yana getirilmiş kaba renklendirmelerden oluşan dokunuşlar; 'boya kutusu'yla oynayan bir çocuğun barbarca ve bönce oyunları" diyordu. Başka birisi de onlara "fovistler", yani vahşi hayvanlar adını taktı. Bu ad tuttu. "Fovistler" hem konunun hem de ressamın özgürlüğüne yönelik arayışlarında renklerle ve çizgilerle deneyler yapmayı hiç bırakmadılar. Parlak renkleriyle ve açık mekânlarıyla kıyı sayfiyeleri dâhil, manzara resimleri de yaptılar. Onlara düşman bir eleştirmen, 1905 yılında, bir fovistin fırçasını "dinamite batırılmış" olarak tanımlıyordu; böylelikle sanatsal, toplumsal ve hatta anarşist isyan arasında ilişki olduğu şeklinde bazı zihinlerde yer etmiş algıyı doğruluyordu.

Pablo Picasso (1881-1973), genellikle modern hareketin ilk ressamı olarak kabul edilir. Anayurdu İspanya'dan etkilenen Picasso'nun yapıtları (özellikle "mavi dönem"ine ait resimleri), daha önceki İspanyol ressamların belirgin özelliği olan

(*Solda*) Genç Pablo Picasso atölyesinde. (*Sağda*) Picasso'nun *Avignonlu Kızlar* adlı tablosu.

kasvetli ölüm takıntısını açığa vuruyordu. Picasso, kendi yoğun öznelliğini temel aldı. Yapıtları, kariyerinin büyük kısmını geçirmiş olduğu Paris'te nadiren sergilendi; bunun bir nedeni, onun, sanat satıcılarına güvenmemesiydi. Büyük etkisi ise daha sonra geldi.

Picasso'nun beş nüyü resmettiği cüretkâr *Les Demoiselles d'Avignon* (*Avignonlu Kızlar*; 1907) adlı tablosu, modernist sanatın başlangıcı sayılabilir. Soyut resim, öznel bir anlatım biçimidir. "Nesneleri nasıl görürsem değil, nasıl düşünürsem öyle resmederim," demişti Picasso. Soyut sanat, en başta, Rönesans'tan beri varlığını sürdürmüş ressamın perspektif sistemini terk etti. Picasso'nun yapıtlarında, imgelem ürünleri –som biçimlerin yassı, çarpıtılmış, aşırı basitleştirilmiş geometrik örüntüleri ve keskin açılarla bölünmüş mekân– lehine algının parçalandığına ve gerçekçi tasvirin yıkıldığına tanık olunur.

Eleştirmenler, İspanyol ressamın üslubunu, basit şekillere, özellikle de üç boyutlu prizmaya çok ağırlık vermesinden dolayı "kübizm" olarak adlandırdılar. Picasso, prizmayı, gerçekliğin temel bileşeni olarak görüyordu. Georges Braque'ın (1882-1963) kübist üslup üzerindeki etkisi, artık cansız ve macunsu malzemelerden yapılan geometrik şekillerin daha da fazla vurgulandığı kübizmin ikinci ve "analitik" bir evresinin gelişmesine katkı yaptı. Kübistler, fovistlerden daha bütünlüklü bir "ekol" oluşturdular ve biçimleri temsil etmek için renkten çok ışığa ve gölgeye dayandılar.

Çoğu İtalyan olan fütürist (gelecekçi) sanatçılar, teknolojik değişimden esinlendiler. Bir fütürist 1910'da şöyle yazıyordu: "Önceleri kullanılan tüm konular, çelikten, gururdan, hummadan ve hızdan oluşan girdap gibi yaşamımızı ifade etmek için bir kenara atılmalıdır." Umberto Boccioni'nin (1882-1916) *Dinamismo di un Ciclista* (*Bir Bisikletçinin Dinamizmi*; 1913) adlı eseri, pedal çevirmenin çılgınca enerjisini gerçekten bisikletçiyi göstermeksizin tasvir eder. Wilbur Wright'ın (Kuzey Carolina'nın Kitty Hawk kentinde 1903'te yaptığı ilk kontrollü uçak uçuşunun ardından) Fransa'da gerçekleştirdiği başarılı uçuşlarından sonra, şair Filippo Tommaso Marinetti'nin 1909'da yayınlanan "Gelecekçilik Manifestosu" şunu ilan ediyordu: "Tehlike sevgisinin, enerji ve tez canlılık huyunun şarkısını söylemek istiyoruz. ... Güzellik ancak mücadelede mevcuttur. Saldırgan karakter taşımayan hiçbir başyapıt yoktur. ... Savaşı, modern dünyanın biricik ilacını yüceltmek istiyoruz."

Sonuç

20. yüzyıl başında sanatçılar, şovenistlerin çığırtkan suçlamalarından çok çektiler. Fransa'da millî basın, Picasso gibi bazıları Fransız olmayan kübistleri, sanatsal yozluk suçlamasıyla, özgül olarak da Fransız maneviyatını zayıflatmak için "yabancı sapıklıklar"ı ithal etmekle suçlayarak, hedef tahtasına yerleştirdi. Seçmecilik (eklektizm) ve deney üzerinde ısrar eden Münihli bazı sanatçılar, sa-

natın milletlerarası karakter taşıması gerektiğini belirterek ve Fransız, Rus sanatçıları –Kandinskiy dâhil– çevrelerine kabul ederek, Alman milliyetçilere açıkça cephe aldılar. Avangart sanatçıların akıldışılığa yönelmeleri, Paris'te, Viyana'da, Berlin'de ve diğer Avrupa başkentlerinde iç siyasal yaşamı ve milletlerarası ilişkileri yöneten akılcı yapıların saldırgan milliyetçilik ve militarizm ortasında paramparça oluyor göründüğü bir zamanda meydana geldi.

Saldırgan milliyetçilik, "yeni Avrupa emperyalizmi" ile yakından bağlantılıydı. 1880'lerin ortası ile 1914 arasında Avrupalı güçler, yerküre üzerindeki tahakkümlerini artırmak için birbirleriyle yarıştılar. Yine kendi millî çıkarları saydıkları şeyleri genişletme peşindeki Almanya'nın ve İtalya'nın yanı sıra, eskiden sömürge yarışına girmiş iki rakip, yani Büyük Britanya ve Fransa da Avrupalı emperyal güçler arasındaydı. Emperyal rekabetler, milletlerarası ittifakların pekişmesine yardımcı olarak, Avrupa'yı silahlı iki kampa böldü. Açıkça anlaşıldığı gibi, avangart sanatçıların endişelenmek için iyi nedenleri vardı.

BÖLÜM 21

AVRUPA EMPERYALİZMİ ÇAĞI

Avrupa emperyalizminin uzun ve kanlı tarihindeki tuhaf dönemeçlerden birisi, Orta Afrika'daki uçsuz bucaksız Kongo bölgesinin özel yurttaş gibi hareket eden bir hükümdar tarafından sömürgeleştirilmesiydi. Belçika tahtının varisiyken, II. Leopold (saltanatı 1865-1909), babasının bakanlarından birisine, üzerinde "Belçika'nın sömürgelere ihtiyacı var" yazan bir granit parçası vermişti. Belçika kralı olduğu zaman ise Leopold, Orta Afrika'yı keşfetmek ve geliştirmek üzere Kongo Şirketi'ni kurdu.

Leopold, İngiliz-Amerikalı gazeteci Henry Stanley'i (1841-1904) 1879'da Kongo'ya gönderdi. Stanley, yerel reislerle imzaladığı ve Leopold'un Kongo üzerindeki kişisel iddiasını saptayan anlaşmalarla çıkageldi. Belçika kralı artık "o büyük Afrika pastasından pay"ını alacaktı.

Afrika topraklarına yönelik iddiaları görüşmek üzere Avrupa devletlerinin temsilcilerinin katılımıyla 1884-1885'te Berlin'de düzenlenen bir milletlerarası konferans, Kongo'nun, başında Leopold'un bulunduğu "Kongo Serbest Devleti" olacağını ilan etti. Belçika kralının özel mülkü ve iş kuruluşlarının bir parçası olarak tanınan bu "serbest devlet"e "manda" statüsü verildi. Berlin Konferansı'nın bu tahsis konusunda yaptığı belirlemeye göre, Avrupalı bir güç, bir bölgeyi yönetmek ve "geri kalmış halk"ının refahını temin etmek için "manda"yı kabul etmiş sayılacaktı. Avrupalı güçler, sömürge elde etme yarışı için geçerli temel kurallar üzerinde anlaştılar. O andan sonra hiçbir devlet, bir bölge üzerinde etkili denetim kurmuş olmadıkça, o bölgeyi basitçe kendi sömürgesi olarak ilan edemezdi.

Leopold, her sömürgeci gücün, "yerli ırkların korunmasına dikkat etmekle ve onların varoluşlarının ahlaki ve maddi koşullarını iyileştirmekle yükümlü" olacağı konusunda söz vermesine rağmen, Leopold'un fildişi ve kauçuk elde etme hırsıyla verdiği emirler yüzünden Kongo halkına yaşatılan dehşetler, Avrupa emperyalizminin tarihinde belki de bir benzeri daha bulunmayan olaylardı. Yerli nüfus açısından sömürge deneyimi, yeryüzündeki cehennemdi.

Amerikalı bir misyoner, Belçikalı askerlerin mermi israfını azaltmak amacıyla başvurdukları tüyler ürpertici bir yolu şöyle anlatıyordu: "Kauçuk almak için

1878 Berlin Kongresi'nde Bismarck ile Disraeli'nin yaptıkları toplantı.

her dışarı çıkışında onbaşıya fişekler verilir: Hiç kullanmadan hepsini geri getirmek zorundadır; eğer kullanırsa, her fişek için bir sağ el getirmek zorundadır. ... Altı ayda 6.000 fişek kullanmışlardı, bu demektir ki 6.000 insan öldürülmüş ya da bir uzvunu yitirmişti. Bunun anlamı ise 6.000'den fazlasıdır, çünkü halkın bana defalarca anlattığına göre, askerler çocukları tüfeklerinin dipçiğiyle öldürüyorlardı."

Milletlerarası soruşturmalarla açığa çıkarılan vahşet olaylarının harekete geçirdiği Belçika Parlamentosu, daha insani standartlar istedi. 1908'de Kongo'yu Leopold'un elinden alıp, sömürgesinin on sekizde biri büyüklüğünde bir ülke olan Belçika'nın sömürgesi yaptı.

Sömürgecilikten Emperyalizme

Emperyalizm, üstün askerî güce ve daha ileri teknolojiye sahip bir ülkenin, daha az gelişmiş bir bölgenin toprakları, kaynakları ve halkı üzerinde tahakküm kurmasıdır. Çinhindi'nin Vietnamlı halkı üzerindeki Çin kontrolünün art arda genişletilmesi, bu terimin tanımlarının çoğuna uyar. Aynı zamanda Japonya, 20. yüzyılın ilk döneminde başlı başına bir emperyal güç hâline geldi, Amerika Birleşik Devletleri de öyle oldu. Avrupalı güçlerin Afrika'yla ve Asya'yla ilişkilerine en başta emperyalizm damga vurmuştur.

1880'lerden 1914'e kadar, Avrupalı güçler, yerkürenin büyük kısmı üzerindeki doğrudan denetimlerini genişlettiler. Emperyalizm, hakikaten küresel bir

ekonominin gelişimini yansıtıyordu ve buna katkıda bulundu: İkinci Sanayi Devrimi'yle gelen imalat patlaması, yeni pazarlar arayan tüccarların ve yeni hammadde kaynakları arayan imalatçıların iştahlarını kabarttı. Avrupa imparatorluklarının "yeni emperyalizm" döneminde genişlemesi, genellikle, Afrika ve Asya topraklarının ekonomik ve stratejik çıkarlar göz önünde bulundurularak sömürülmesini kapsıyordu.

Avrupalılar uzun zaman önce uzak toprakları ziyaret etmişler, etkilemişler, fethetmişler ve oralardan bir şeyler öğrenmişlerdi. İspanya ve Portekiz, 15. yüzyılda Batı Afrika sahili boyunca seyahatler yaparak, Avrupa'nın sömürgelere yönelik ilk kararlı arayışını başlattılar. 16. yüzyılda İspanyollar, şimdiki Birleşik Devletler'in güney batısından başlayıp Güney Amerika'nın en güney ucuna kadar yayılan devasa bir sömürge imparatorluğu kurdular. 17. yüzyılda Fransız tacirler, misyonerler ve askerler, "Yeni Fransa"da (bugünkü Québec'te) küçük yerleşimler inşa ettiler. Sömürge dürtüsü, Amerikan Devrimi döneminde Britanya ile Fransa arasındaki rekabeti kızıştırdı. Fransa'nın 1760'larda "Yeni Fransa"yı Britanya'ya kaptırmasından sonra, mütevazı Fransız İmparatorluğu (1830'da işgal ettiği) Cezayir'i ve birkaç Karayip adasını kapsıyordu, ta ki İkinci İmparatorluk döneminde (1852-1870) Çinhindi'nin fethi başlayıncaya kadar. 18. yüzyıl başında ve 19. yüzyılda İngiliz tüccarlar Afrika'da, Hindistan'da ve ta Güneydoğu Asya'ya, Çin'e, Japonya'ya kadar uzanan bölgelerde hem hammadde hem de mamul mallar için büyükçe pazarlar aramaya giriştiler.

16. yüzyılın son on yılından 19. yüzyılın ortalarına kadar devam eden sömürgecilik, emperyalizmin aksine, bölgeler üzerindeki gayriresmî ya da resmî ekonomik sömürüyü ve kontrolü beraberinde getirdi. Sömürgeciliğin asli bir unsuru, ticaretti. Yine Britanya İmparatorluğu klasik bir örnektir. Britanya, İngiliz tüccarların gümrük kısıtlamaları olmaksızın mallarını satmalarına ve iç pazar için lüks ürünler –Hindistan'dan kaliko ve baharat; Karayipler'den kahve, şeker ve rom; Virginia'dan tütün– alarak dönmelerine olanak sağlayacak açık pazara ve serbest ticarete ağırlık verdi. Avrupalı tüccarlar, serbest ticaret olanağı bulmak için yerel hükümdarlarla anlaşmalar yapmış ve liman tesisleri kurmuşlardı (ama Japonya'da ve Çin'de, ticaret olanağı sağlayan yalnızca birkaç anlaşmalı liman vardı). Kuzey Amerika, Avustralya, Yeni Zelanda ve Hindistan'ın kimi kısımları yanında, Sibirya'dan, Müslüman Orta Asya'dan ve Kuzeydoğu Asya'dan Rusya'nın geniş kara imparatorluğuna katılan bazı bölgeler, yerleşim yerleri hâline gelmişti. Bununla birlikte, ikisi de zor tropikal iklimlere sahip olan Afrika'da veya Güneydoğu Asya'da ya da Avrupalı güçlerce taciz edilmesine rağmen bağımsız bir devlet olarak kalan Çin'de kalıcı olarak yerleşen Avrupalıların sayısı nispeten azdı. Bu yerlerde Avrupalıların varlığı genellikle çevresel kaldı ve büyük toprak parçalarını sömürge olarak tutmak ürkütücü, pahalı ve

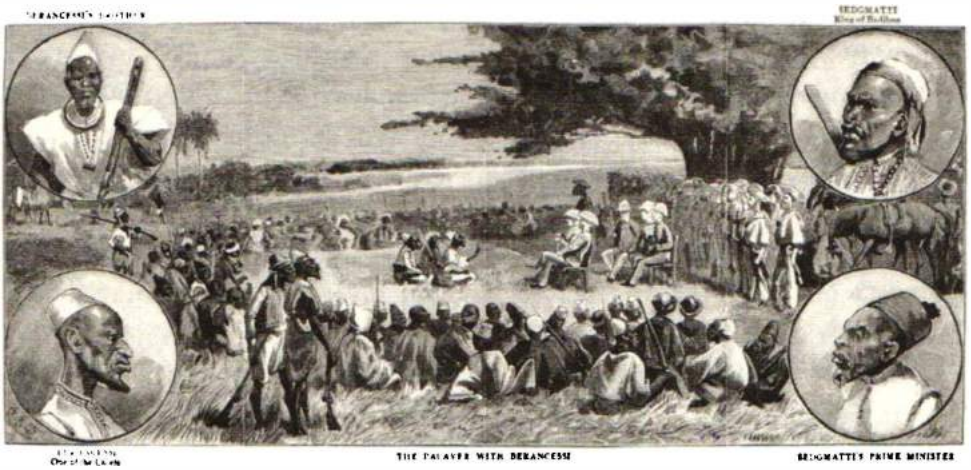

Gambiya Nehri'yle ilgili iki yerli şef arasındaki anlaşmazlığı halleden bir İngiliz sömürge yöneticisi.

tehlikeli bir iddia gibi görünüyordu. Avrupalı emperyal devletler, nispeten varlıklı ve güçlü olmalarına rağmen, tam fetih ve denetim için gerekli kaynaklardan yoksundular.

Dahası, anavatandaki kamuoyu da sömürgelerle ilgili devasa yükümlülükleri henüz desteklemiyordu. Britanya, Hindistan'da fetih ve ilhak olanağı bulmak için 18. yüzyıldan beri oradaki gelişmiş ekonomik yapıdan, yerel dost ordulardan, kredi ağlarından ve özellikle Bengal'in tam gelişmiş vergi aygıtından yararlanmıştı. Hindistan'ı üs olarak kullanan ve 1842'deki hızlı bir askerî zaferin ardından Çin'i limanlarını açmaya zorlayan Britanya, Basra Körfezi'nde, Arabistan'da ve Doğu Afrika'da nüfuzunu büyük ölçüde artırdı.

İspanya'nın ve Portekiz'in ilk sömürgelerinin birçoğu 19. yüzyıl başında bağımsızlığını kazandı. Yeni Dünya'da fetih, din değiştirme ve gümüş çıkarma temeline dayanan İspanyol İmparatorluğu, 1850'ye gelindiğinde büyük ölçüde ortadan kalkmıştı. Ama İspanya hâlâ Küba'yı, Porto Riko'yu ve Filipinler'i elinde tutuyordu. Yüzölçümü Portekiz'den kat kat büyük olan Brezilya'nın 1822'de bağımsızlığını ilan etmesiyle, Portekiz'in yalnızca Afrika'da, Hindistan'da ve Doğu Asya'da ayak basacak toprağı kaldı.

Hollandalılar, Batı Afrika kıyılarında (1872'de terk ettikleri) üsler; Karayipler'de, Hint Okyanusu'nda ve Büyük Okyanus'ta ise dağınık ada sömürgeleri kurmuşlardı. Hollandalı tüccarlar, 1755'te Endonezya'nın adalarından birisi olan Cava'da Portekiz denetimine son verdiler ve ada üzerindeki kendi nüfuzlarını genişlettiler. Hollandalılar, Endonezya'nın geriye kalanını da yavaş yavaş denetim altına aldılar. Britanya ve Fransa, Afrika'nın batı kıyısında doğal limanlar ve haliçler olmamasına rağmen buraya üsler kurmuşlardı. Her iki güç de 19. yüzyıl boyunca dev kıtaya nüfuz etmeye başladı İngilizler Güney Afrika'nın ucundan, Fransızlar ise Cezayir'den ve Batı Afrika sahilinden.

Ama yalnızca Britanya, büyüklüğü sadece Madagaskar Adası kadar olmasına rağmen, 19. yüzyıl ortasında hâlâ büyük bir imparatorluğa sahipti. Amerika'daki sömürgelerinin on üçünü kaybetmiş olsa da Britanya İmparatorluğu hâlâ dünyanın öyle çok sayıda köşesine yayılmış durumdaydı ki, "Britanya İmparatorluğu üzerinde güneş asla batmaz" lafı dillere pelesenk olmuştu. İngiliz emperyalizmi kısmen serbest ticarete dayanıyordu ve imparatorluk oluşu, ekonomik üstünlüğe katkıda bulunuyordu. Britanya'nın gücü aynı zamanda da yerleşilmiş sömürgelerinin temel direklerine dayanıyordu. Daha güvenli bir gelecek arayışıyla ya da sırf macera olsun diye, sadece 1850'li yıllarda 1 milyonu aşkın insan Britanya adalarından göç etti; çoğu, Birleşik Devletler'in yanı sıra Avustralya'ya, Yeni Zelanda'ya ve Kanada'ya gitti. Yeni Güney Galler'de ve Victoria'da altın bulunması üzerine, tıpkı aynı dönemde California'ya akın edenler gibi, servet kazanmak hayaliyle yeni bir göç dalgasının meydana geldiği 1851 yılında, Avustralya dünyanın en büyük yün ihracatçısı olmuştu. İngiltere'de mahkûmların ceza olarak Avustralya'ya "nakli"ne 1865'te son verilinceye kadar Batı Avustralya bir mahkûm kolonisi olarak kalmasına rağmen, Avustralya'daki koloniler ve Yeni Zelanda, Britanya Dışişleri Bakanlığı'nın dikkatli gözetimi altında kendi kendilerini yönetme hakkını 1850'li yıllarda elde ettiler. Kanada, 1867'de İngiliz Kuzey Amerika Yasası'nın Britanya Parlamentosu'ndan geçmesiyle Dominyon statüsü kazandı (yani, imparatorluk bünyesinde resmen özerk oldu). Taht, 1907'de Avustralya'ya ve Yeni Zelanda'ya Dominyon statüsü verecekti.

"Yeni Emperyalizm" ve Afrika İçin Kapışma

1880'lerin başında, Avrupalı güçlerin dünyanın geriye kalanı üzerindeki denetimi, Harita 21.1'de görüldüğü gibi hâlâ nispeten hafifti. Birçok lider, hâlâ, sömürge sahibi olmanın maliyetinin, sağladığı yararlara ağır bastığı sonucuna varabiliyordu. Sonradan emperyalizmin önde gelen bir savunucusu olup çıkan Britanya başbakanı Benjamin Disraeli, 1852'de sömürgeleri "berbat" ve "boynumuza asılmış bir değirmen taşı" diye nitelendirmişti. Disraeli'nin rakibi William Gladstone, "Toprak şehveti ve aşkı, insanoğlunun en büyük lanetlerinden birisi olagelmiştir," diye tumturaklı bir laf ettiği zaman, o dönem geçerli liberal görüşü yansıtıyordu.

Uzak ve az gelişmiş ülkeler, Avrupa'nın acil çıkarlarının hâlâ uzağında görünüyordu. Ama bu durum hızla değişti. Emperyalizm çağından önce, şimdiki Güney Afrika'ya hâkim iki Afrika krallığından birisini kurmuş olan Zulular'ın tanınmış lideri Şaka, 1828'de ölmeden önce bir kehanette bulunarak, "kırlangıçlar"ın yani çamurdan ev yapan beyaz adamların ülkesini işgal edeceğini söylemişti. Kehanet gerçekleşti.

İkinci Sanayi Devrimi, yeni ham madde kaynakları ve mamul mallar için yeni pazarlar arayan güçlerin iştahını kabarttı. Büyük ölçekli sanayileşmenin yarattığı

Harita 21.1. 1880'e Kadar Sömürge İmparatorlukları. Britanya, Fransa, Rusya, Hollanda, İspanya, Portekiz ve Osmanlı İmparatorluğu sömürgeleri.

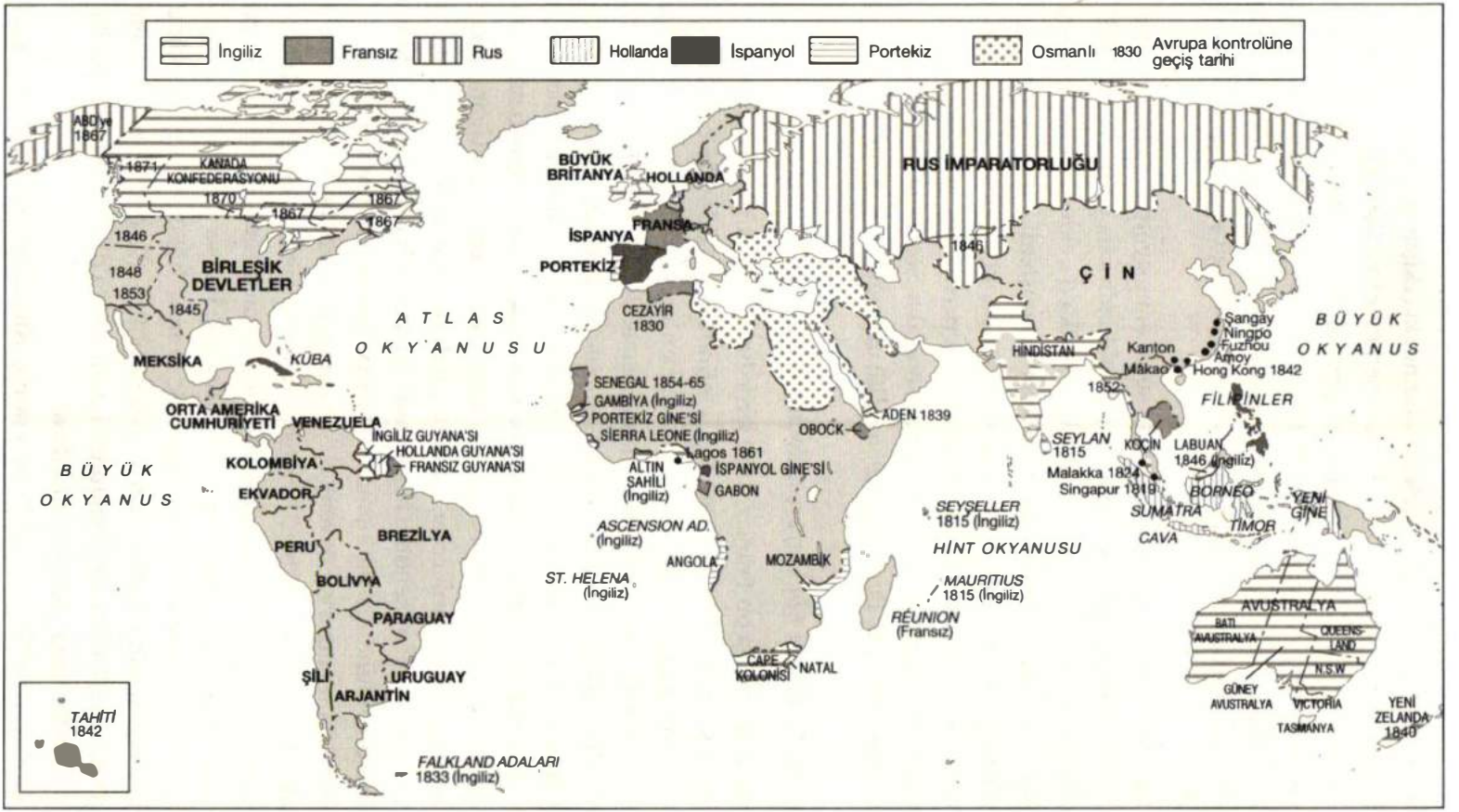

muazzam kaynaklar ve kavgacı bir milliyetçiliğin hızla yayılması, yeni emperyalizmin itici güçleri oldu. Güçler, aralarındaki çekişmelere rağmen bu dönemde birbirleriyle savaşa girmediler; bu da enerjilerini ve kaynaklarını, yeni teknolojik ilerlemelerle kolaylaşan emperyal genişleme üzerinde yoğunlaştırmalarına olanak sağladı. Emperyal güçler Britanya, Fransa, Almanya ve İtalya, artık kıta Avrupa'sındaki güç dengesini korumaya dikkat etmek zorunda değillerdi; daha çok, her birinin kendi ulusal çıkarları olarak gördüğü şeyleri genişletmeye odaklandılar.

Bir İngiliz dışişleri bakanı 1891'de şunu anımsıyordu: "1880'de dışişleri bakanlığını bıraktığımda, hiç kimse Afrika hakkında kafa yormuyordu. 1885'te geri döndüğümde ise Avrupa'nın milletleri, Afrika'da elde etmeleri gereken çeşitli bölgeler konusunda neredeyse birbirlerine girmişlerdi." Bir diğer İngiliz dışişleri bakanlığı yetkilisi, ülkesinin, "dünya üzerindeki seyrüsefere uygun her nehri ve her ticaret mecrasını, başka birileri ele geçirecek korkusuyla, ele geçirmeye" uğraşıp uğraşmadığını hayretler içinde soracaktı. Sömürge yarışı, ilk kez 1909'da Amerikalı Robert E. Peary'nin (1856-1920) ulaştığı Kuzey Kutbu'na bile uzandı.

Britanya ile Fransa'nın Emperyal Rekabeti

Sömürge heveslisi bir Fransız, 1880'lerde başlayan "Afrika İçin Kapışma"yı –bu terim ilk kez ta 1884'te bir Londra gazetesinde kullanıldı– şöyle değerlendiriyordu: "Tarihte asla görülmemiş bir şeye tanık oluyoruz: Bilinmeyen bir kıtanın belirli Avrupa ülkelerince fiilen paylaşılmasına. Bu paylaşımda, Fransa en büyük payı alma hakkına sahiptir." Afrika, dünyadaki karaların yaklaşık dörtte birini ve nüfusun beşte birini kapsıyordu. Kâşifler, Afrika'nın daha önce araştırılmamış ve haritalanmamış iç bölgelerine neredeyse körü körüne daldılar. Mısır'ın yaşam damarı olan Nil Nehri'nin kaynağı, 1862'de bugünkü Uganda'da saptandı; Batı'daki haritaların çoğu, kıtanın iç bölgeleri için hâlâ boş noktalar gösteriyordu. Avrupalılar, kendine has siyasal yapılara sahip yaklaşık 700 farklı özerk toplumun bulunduğu bir kıtanın akıl almaz karmaşıklığını keşfettiler.

Fransa'nın emperyal özlemleri, yeni emperyalizmi besleyen güdülerden bazılarını açığa vurur. 1870-1871 Fransa-Prusya Savaşı'nda aldığı aşağılayıcı yenilgiden sonra Alsace-Lorraine'i kaybetmesi, Fransa'nın içini sürekli kemiren bir acı oldu. Alman şansölyesi Otto von Bismarck, Fransa'nın Alsace-Lorraine'i geri almaya kalkışmayı unutacağını umarak, Fransız hükümetini uzak sömürgelerle ilgilenmesi için inceden inceye cesaretlendirdi. Gerçekten de "yeni emperyalizm" döneminde Fransız sömürgeciliği, Almanya'dan öç alma fikriyle bağlantılı bir milliyetçi ruhla yakından ilişkiliydi.

1878'deki Berlin Kongresi'nde Fransa, Kıbrıs Adası üzerindeki iddialarından vazgeçmeyi kabul etti, Britanya ise Tunus üzerindeki iddialarını terk etti.

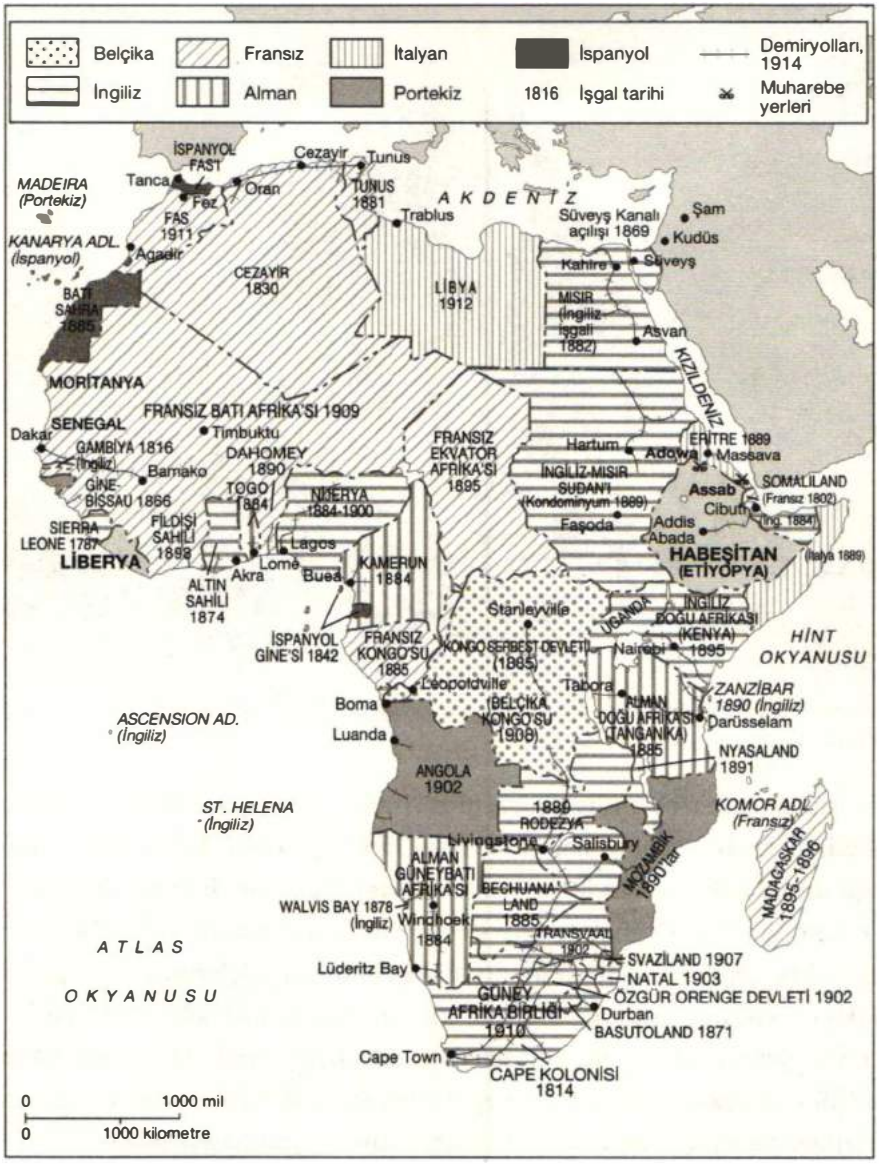

Harita 21.2. Afrika'da 1914'ten Önce Emperyalizm. Afrika'daki, Belçika, Britanya, Fransa, Almanya, İtalya, Portekiz, İspanya sömürgeleri ve bunların Avrupa denetimine geçiş tarihleri.

Fransa'nın Almanya büyükelçisi, 1881'de hükümetini uyararak, Tunus'ta cesurca eyleme geçemezse Fransa'nın bir güç olarak gerileme tehlikesiyle karşılaşacağını, hatta belki "kendisini İspanya'nın dengi olarak bulacağı"nı belirtti. Mart 1881'de Fransız hükümeti, Tunus'tan gelen akıncıların Cezayir'deki birliklerini taciz ettiklerini öne sürdü. Fransız birlikleri Tunus'u istila ettiler ve iki ay sonra burası Fransız himayesine alındı. Fransa, 1895-1896 arasında, Doğu Afrika kıyısı açıklarındaki Madagaskar Adası'nı da ele geçirdi ve sömürgesi yaptı (*bkz.* Harita 21.2).

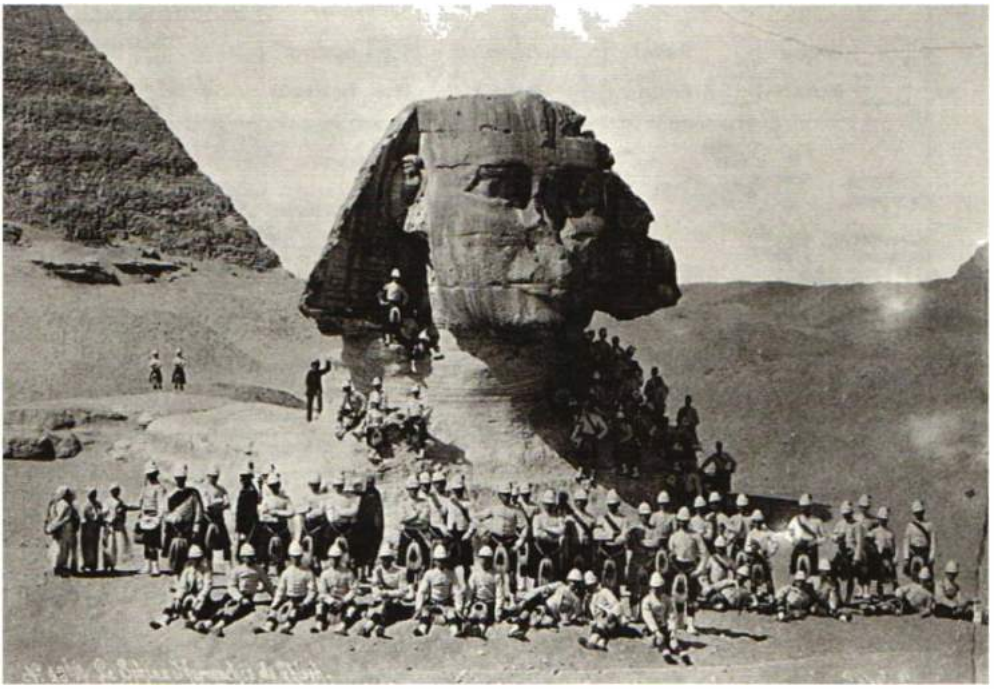

İngiliz kuvvetleri, 1882'deki Tell-ül-Kebir Meydan Savaşı'nda Mısır ordusunu yendikten sonra Gize' deki Büyük Sfenks çevresinde dinleniyorlar.

Fransız tüccarlar ve milliyetçiler, tüm Afrika'yı kapsayacak bir imparatorluk hayal ediyorlardı. Demiryolları 1840'lı ve 1850'li yıllarda kıta Avrupa'sını baştanbaşa örmeye başlamıştı. Demiryolu, modernliğin bir simgesi olup çıktı ama aynı zamanda da ABD'nin kıta aşırı demiryolu örneğinde olduğu gibi, fethin bir simgesi oldu. Demiryolunun emperyalistlerin hayal güçlerini süslemesine şaşmamak gerekir. İngiliz müteşebbis ve sömürgeci Cecil Rhodes (1853-1902), rayların mermilerden daha uzağa gittiğini ve daha ucuza mal olduğunu söylemişti. Sahra Çölü'nü aşarak Cezayir'i Senegal'e bağlayacak bir Fransız demiryolu ağının haritası çıkarıldı. Hatların çoğu hiçbir zaman yapılmadı ve her hâlükârda, devasa maliyeti haklı gösterecek kadar geliri hiçbir zaman sağlayamadı. Fransa, devasa harcamaya karşılık gösterebileceği bir dizi kaleden pek fazlasına sahip değildi. Yine de Batı Afrika kıyısındaki İngiliz tüccarlar, Fransız kazanımlarının hurma yağı gibi ürünlerde kayba yol açmasından ve Afrika içlerinde kendi mallarına potansiyel pazar bulamamaktan korkuyorlardı. Afrika'da Fransız-İngiliz rekabeti kızıştı. Bunu, Fransa'nın Batı Sudan'daki başka hamleleri izledi.

Ortadoğu pazarlarına ve ürünlerine erişim kapısı olan Mısır'da Fransa-Britanya çekişmelerinin tarihi, 1790'lardaki devrim yıllarına kadar uzanıyordu. Fransız mühendis ve müteşebbis Ferdinand de Lesseps (1805-1894), Süveyş Kıstağı üzerinden Kızıldeniz ile Akdeniz'i birleştiren bir kanalı 1869'da tamamladı. Süveyş Kanalı, Afrika'nın güney ucundaki güvenilmez Ümit Burnu'nu dolaşmaksızın

buharlı gemiyle Londra'dan Bombay'a (şimdi Mumbai) seyahat mesafesini yarıya indirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Mısır'ın hidivi İsmail Paşa'nın yaşadığı parasal zorluklar, Britanya'ya inanılmaz bir şans getirdi. Britanya, 1875'te kanal hisselerinin oldukça büyük bir kısmını satın alarak, müflis İsmail Paşa'yı borçlarından kurtardı. Kanaldan geçen gemilerin sayısı 1870'te 486 iken, Britanya'nın yönetimi altında, 1882'de 3.000'e çıktı.

Hiçbir gücün kanaldaki yatırım riski Britanya'nınki kadar büyük değildi. Britanya hükümeti, geleneksel olarak, Rusya'nın planlarına karşı Müslüman Ortadoğu devletlerini, en başta da Osmanlı İmparatorluğu'nu destekleyerek, Hindistan'a giden kara ve deniz yollarını korumayı amaç edinmişti. Mısır'da süregiden toplumsal ve siyasal kargaşa İngiliz hisse sahiplerinin çıkarlarını tehdit ettiği için, Britanya'ya ait bir filo 1882'de Akdeniz'in liman kenti İskenderiye'yi topa tuttu. Sonra İngilizler, hâlâ resmî olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Mısır üzerinde himaye idaresi kurdular. Mısır hidivi ondan sonra İngiliz "tavsiye"si almayı kabul etti. Britanya hükümeti, sonraki kırk yıl boyunca, Mısır üzerindeki himaye idaresinin sadece geçici olduğu konusunda diğer güçlere defalarca güvence verdi. Hidive Britanya'nın verdiği kadar borç para vermiş olan Fransızlar, İngiliz işgalinin sürmesinden özellikle rahatsızdılar.

Orta Afrika, Avrupalıların bir sonraki önemli genişleme odağı hâline geldi. *New York Herald* gazetesi, kendisinden neredeyse dört yıldır hiç haber alınamayan misyoner ve kâşif David Livingstone'ı (1813-1873) bulması için 1869'da Henry Stanley'yi görevlendirdi. Stanley, on beş ay süren bir yolculuktan sonra, misyoneri Ocak 1871'de Tanganika Gölü'nün kenarında buldu ve Victoria devrinin en küçümseyici hitabıyla, "Dr. Livingstone, değil mi?" diye selamladı. Henry Stanley'nin daha sonra Belçika kralı II. Leopold adına anlaşmalar yapmak üzere 1879'da Kongo Nehri boyunca yaptığı uzun yolculuk, iç Afrika'yı büyük güçlerin rekabetine açtı. 1880'de Fransız deniz subayı Savorgnan de Brazza (1852-1905), Stanley'in 1877'de "keşfetmiş" olduğu büyük bir göl olan Stanley Gölü'ne ulaştı. ("Bizi Stanley keşfetmedi," demişti bir "yerli", haklı olarak; "biz her zaman buradaydık.") Brazza, bir kral tarafından "X" ile imzalanmış bir kâğıt parçasıyla geri döndü; onun iddiasına göre, bu kâğıt, Kongo Nehri'nin sağ yakasında uzanan bölge üzerinde Fransa'ya himaye hakkı tanıyordu.

Fransız hükümeti ilk başta pek az ilgi göstermiş olmasına rağmen, Fransız milliyetçiler, Brazza'nın "antlaşma"sının onaylanmasını büyük bir mesele yaptılar. Sonra Portekiz, Kongo Nehri'nin ağzını kontrolüne aldığını ilan etti. Britanya hükümeti, bölgede ticaret hakları talep etti. Belçika kralı Leopold, kişisel mülkü saydığı Kongo bölgesi yakınında her türlü Fransız hamlesine karşı olduğunu dile getirdi. Britanya'nın Mısır üzerindeki kontrolüyle ilgili devam eden kırgınlığın ortasında, Fransız Millî Meclisi, Brazza'nın antlaşmasını büyük bir istekle onayladı. Batı Afrika'da Fransız sömürgecilik faaliyetleri hız kesmeden devam

Almanlar Afrika'da. İlk kez 1916'da Alman dergisi *Jugend*'da yayınlanan karikatürler, bir subayın oraya vardığında kaosla karşılaşmasını (*solda*) ve askerî düzeni sağlamasını (*sağda*) gösteriyor.

etti. 1880-1914 arasında, Fransız İmparatorluğu on iki kat büyüyerek, 906.500 kilometrekareden yaklaşık 12 milyon kilometre kareye çıktı.

Almanya ve İtalya Yarışa Katılıyor

Almanya, sömürge yarışına katılan bir sonraki güç oldu. İlk başta Şansölye Otto von Bismarck'ın, sömürge kurmayı Avrupa diplomasisinde güç siyasetinin temel meselelerinden dikkatleri saptıran pahalı bir yan gösteri sayması gerçeğine rağmen öyle yaptı. Bir keresinde Bismarck, bir Alman sömürge kâşifinin daha atak bir sömürge politikası izlenmesi isteğini kestirme biçimde reddetmişti: "Afrika haritanız çok hoş, ama benim Afrika haritam Avrupa'da. Burası Rusya, burası Fransa, biz de tam ortadayız. İşte benim Afrika haritam bu!" Şansölye, Almanya'nın tüccarlar, misyonerler ve milliyetçi serüvenciler adına Afrika'ya müdahale etmesi yönündeki istekleri hep reddetmişti. 1882'de kurulan Sömürge Birliği ve iş adamları ile diğer milliyetçilerin 1884'te oluşturdukları bir lobi grubu olan Alman Sömürgeleştirme Derneği, sömürge arayışına girmesi için hükümete baskı yaptı. Alman serüvenci Karl Peters (1856-1918), kurduğu Doğu Afrika Şirketi aracılığıyla, parasal çıkarları ve milliyetçi tutkusu için çıkış yolu arıyordu. Peters'in yetki beratlı şirketi, ticari anlaşmalar imzaladı, yerleşim yerleri inşa etti ve Doğu Afrika toprakları üzerinde egemenlik ilan etti. Bu saldırgan hamleler, İngiliz milliyetçilerin öfkesini çekti; Bismarck'ın kaçınmayı umduğu ama ülkede aniden şiddetlenen milliyetçi ve sömürgeci coşku nedeniyle kaçınamadığı işte tam da buydu.

Bismarck, sömürgelerin Alman ürünleri için yeni pazarlar sağlayabileceği yönündeki emperyalist görüşü gitgide paylaşma noktasına geldi. Ama bundan da öte, sömürge kurmanın onun Almanya içinde gördüğü siyasal desteği sağlamlaştıracağını da kavradı. Yeni pazarlar çalışmayan Alman işçilere yurt içinde veya dışında iş yaratabilirdi. Bismarck, sömürgelerin nispeten düşük bir maliyetle dolaylı olarak idare edilebileceği sonucuna vardı.

Alman hükümetinin, tüccarlar dâhil, ağzının suyu akan sömürge lobisini yatıştırması için de doğru zaman gelmiş görünüyordu. Britanya Dışişleri Bakanlığı, Sudan'da İslamcı köktendinci isyanlarla boğuşuyordu. Tunus üzerinde yeni himaye kurmuş olan Fransa, Çinhindi'de sürdürülen sömürgeleştirmeyle ilgili tartışmalara boğulmuştu. Nisan 1884'te Bismarck, Güney Afrika'nın Cape Town kentindeki konsolosuna telgraf çekerek, Orange Nehri'nin –İngiliz sömürge idaresi bölgesel sınırının– kuzeyinde bir Alman tüccara ait mülkleri bundan böyle Alman Güneybatı Afrika protektörlüğü olarak ilan etmesini ona emretti. Britanya, Bismarck'ın Mısır'daki İngiliz işgalini kabul etmesi karşılığında buna razı oldu. Alman şansölyesi, aynı yaz, Batı Afrika'daki Kamerun ve Togo üzerinde protektörlük kurmaya da karar verdi.

İngiliz ve Fransız çıkarlarını birbirlerine karşı ustaca kullanan Bismarck, Britanya ile Portekiz arasında imzalanan ve karşılıklı çıkarları tanıyan yeni bir anlaşmaya tepki olarak, 1884-1885'te Berlin Konferansı'nı toplantıya çağırdı. Berlin Konferansı, Kongo havzası topraklarını Kongo Serbest Devleti (Leopold'un şahsi bölgesi) ile Fransa (Fransız Kongo'su) arasında paylaştırırken, Kongo Nehri'nin herkese açık olduğunu ilan etti. Fransız tüccarlar Dahomey'e ve Fildişi Kıyısı'na girerlerken, Fransız birlikleri 1894'te (şimdi Mali'de bulunan) antik ticaret şehri Timbuktu'ya ulaştılar.

1885'te Bismarck, Peters'in Tanganika'daki ticari teşebbüslerini korumayı kabul etti ve burası Alman Doğu Afrika'sı oldu. Almanya, tüccarların şaşmaz bir yanılgıyla çıkarılmayı bekleyen el sürülmemiş zenginlikler bölgesi diye betimlemiş oldukları Alman Güneybatı Afrika'sında, Angra Pequena Kolonisi'ni ve birkaç tane de kıyı ticaret istasyonu kurdu.

Almanya, Britanya'yı yatıştırmak için, 1890'da Kenya ile Uganda'daki İngiliz çıkarlarını ve Zangibar (Zanzibar) üzerinde İngiltere'nin protektörlük statüsünü tanıdı, karşılığında Kuzey Denizi'nde küçük ama stratejik açıdan önemli bir adada deniz üssü elde etti. Alman sömürge lobisi mutlu değildi: "Bir küvet karşılığında üç krallık verdik!" diye yakınıyordu Peters. Yine de 1913'e gelindiğinde, Alman Doğu ve Güneybatı Afrika'sı, Togoland (Togo) ve Kamerun dâhil, Afrika'daki Alman sömürgeleri 2,6 milyon kilometre kareyi aşkın bir alanı, yani Almanya'nın beş katından büyük bir alanı, kaplıyordu.

İtalya, sömürge dalaşına katılan büyük Avrupa devletlerinin sonuncusuydu. İtalya'nın doymak bilmez imparatorluk açlığı karşısında Bismarck, alaycı bir ifadeyle, bu ülkenin "büyük bir iştahla ama çürük dişlerle" yola çıktığı yorumunu yapmıştı. 1882'de İtalya, Kızıldeniz'de küçük bir yerleşim olan Assab'ı (Aseb) kurdu, üç yıl sonra ise Massava'yı işgal etti ve burası 1889'da yeni İtalyan sömürgesi Eritre'nin başkenti oldu. İtalyan tüccarlar, komşu Afrikalı devlet Habeşistan'ı (şimdiki Etiyopya'yı) Eritre üzerinden ticarete zorlamayı umuyorlardı. 1889 yılında, Habeşistan imparatoru İtalya'yla bir antlaşma imzaladı ama

İtalyan hükümeti, bunu, Habeşistan'ın artık bir İtalyan protektörlüğü olduğu şeklinde yorumladı. Fransa, Habeşistan'ı Fransız Somali'sine (*Somaliland*) bağlayacak olan bir demiryolu inşa etmeye başlayınca ve Habeşistan antlaşmayı iptal etmeye kalkışınca, İtalyan birlikleri 1894'te savaş başlattılar. Sonuç bir felaketti. 1896 yılında, yeterli haritası olmayan bir general, İtalyan birliklerinin kötü örgütlenmiş dört kolunu savaşa sürdü. Yaklaşık 70.000 kişilik Habeşistan ordusu, Rus topçu danışmalarının ve Fransız tüfeklerinin de yardımıyla, Adowa sahili yakınındaki tepelerde İtalyan ordusunu bozguna uğrattılar. Altı bin İtalyan askeri –İtalya'nın birleşmesini sağlayan çeşitli savaşlarda ölenlerden çok daha fazlası– öldürüldü ve birkaç bin asker de yakalandı. İtalyan ordusu, Afrikalılarca savaş meydanında yenilgiye uğratılan ilk Avrupalı ordu oldu. Aynı yıl yapılan Addis Ababa Antlaşması uyarınca, İtalya, Kızıldeniz'deki Eritre bölgesini elinde tutmasına rağmen, Habeşistan üzerindeki protektörlük iddiasından vazgeçmek zorunda kaldı.

Sudan'da Restleşme: Faşoda Olayı

1898'de Güney Sudan'ın Nil Nehri boyundaki Faşoda'da (şimdiki Kodok) Fransız ile İngiliz kuvvetleri arasında meydana gelen ve iki devleti savaşın eşiğine getiren restleşme, Afrika'daki Anglo-Fransız rekabetini doruğa çıkardı. Fransız hükümeti, sıcak ve kurak Sudan'a yönelik İngiliz girişimleri için Mısır'ın üs görevi yapıyor olmasına kızgındı.

1880'lerin başında, kendisini Mehdi ilan eden Sudanlı eski bir köle tacirinin önderlik ettiği köktendinci bir İslamcı ve milliyetçi ayaklanma, Mısır hidivinin Sudan üzerindeki göstermelik otoritesine meydan okudu. Mehdi ve müritleri (Mehdiciler) Mısır'a karşı cihada başladıktan ve İngiliz subayların komutasındaki Mısır kuvvetlerini yendikten sonra, Britanya, Sudan'ın başkenti Hartum'dan Mısırlı nüfusu boşaltmak için bir sefer kuvveti gönderdi. Bu kuvvetin başında, gözü pek ve sıra dışı İngiliz serüvenci General Charles "Çinli" Gordon (1833-1885) bulunuyordu; bu lakapla anılmasının nedeni, Çin hükümetinin 1860'lardaki Taiping ayaklanmasını bastırmasına yardımcı olan birliklere onun komuta etmiş olmasıydı. 1884'te Hartum'da on ay Mehdi kuvvetlerinin kuşatması altında kalan Gordon, Ocak 1885'te Britanya'dan bir kurtarma kuvvetinin imdada yetişmesinden iki gün önce, Mehdicilerin garnizona düzenledikleri baskında öldürüldü.

Britanya Sudan'a olan ilgisini kaybetti; ta ki hâlâ Britanya'nın Mısır'ı işgalinden dolayı içi yanan Fransız sömürge lobisi Nil Nehri'nde stratejik bir köprübaşı elde etmeye çalışıncaya kadar. Britanya, Ocak 1895'te Sudan'ın kendisine ait olduğunu bildirdi. Buna karşılık Fransız hükümeti, Sudan'ı tüm sömürgeci güçlere açık kabul ettiğini duyurdu. Britanya hükümeti ise Sudan'daki herhangi bir Fransız faaliyetini "dostane olmayan bir eylem" sayacağı şeklinde yanıt verdi.

1898'de Sudan'da yapılan Omdurman Savaşı'nda dervişlerin (Mehdi'nin müritlerinin) hücumu.

1898 yılında, Lord Horatio Kitchener (1850-1916) komutasındaki bir İngiliz kuvveti, Yukarı Nil'deki Faşoda ileri karakoluna ulaşmak amacıyla Mısır'dan Sudan'a doğru yola çıktı. Kitchener ve ordusu, Omdurman Savaşı'nda (Eylül 1898) 11.000 Mehdiciyi biçmek için makineli tüfekler kullanarak ve Hartum'u tekrar ele geçirerek Gordon'un ölümünün öcünü aldı. Britanya birlikleri Mehdi'nin mezarını kirlettiler ve kafatasıyla futbol oynadılar. Faşoda'ya varınca, Yukarı Nil'de bir Fransız yerleşimi kurmaya niyetlenen bir Fransız sefer kuvvetiyle karşılaştılar. Kitchener, Fransız varlığını hafif ifadelerle kınayan bir notu mevkidaşına verdi ve iki komutan, şerefe kadeh kaldırarak, sorunu diplomatik yollarla çözme işini hükümetlerine bıraktılar.

Hem Britanya'da hem de Fransa'da bazı milliyetçiler savaş istiyorlardı. Ama Fransız toplumu Dreyfus Olayı (*bkz.* Bölüm 18) ile çok meşguldü; dahası, Fransız dışişleri bakanı şöyle dövünüyordu: "Bizim elimizde iddialardan başka bir şey yok ama onların birlikleri var." Fransa, Britanya'nın ve Mısır'ın Nil Havzası üzerindeki iddialarını tanıyınca ve buna karşılık Britanya da Batı Afrika'daki Fransız tasarruflarını tanıyınca, Faşoda Olayı barış içinde sona erdi. Afrika'da gidilecek yeterli yer var gibi görünüyordu. Yalnızca Habeşistan ve özgürleşmiş ABD'li kölelerin 1820'lerde yerleşmiş oldukları Liberya, bağımsız Afrikalı devletlerdi.

Güney Afrika'da Britanya Varlığı ve Boer Savaşı

Britanya, Güney Afrika'daki varlığına karşı, ilkin yerli halklardan ve sonra Hollandalı yerleşimcilerden gelen direnişi alt etmek zorundaydı. İngiliz yerle-

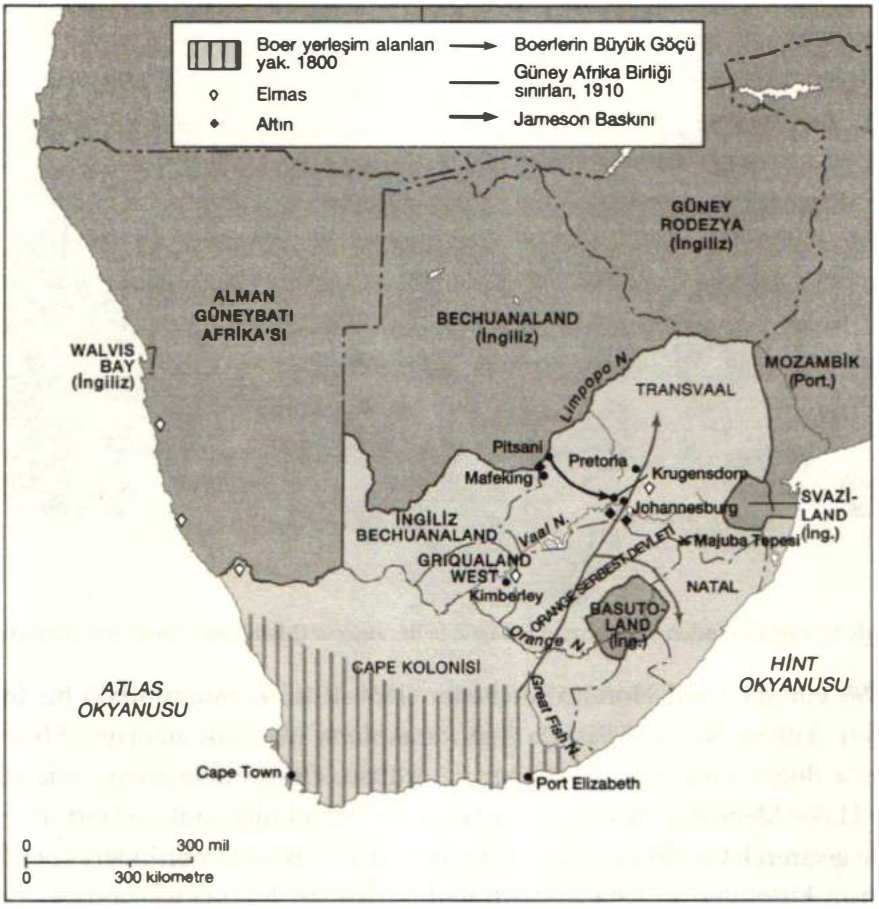

Harita 21.3. Güney Afrika, 1800-1910. Boerlerin Büyük Göçü de dâhil, Boerlerin ve İngilizlerin Güney Afrika'ya yerleşmeleri ve Güney Afrika Birliği'nin 1910'daki sınırları.

şimciler, Güney Afrika'nın ucundaki Ümit Burnu'nu 1795'te Hollandalılardan almışlardı. İngiliz yerleşimciler, 1850'li ve 1860'lı yıllarda Bantu halkına karşı dokuz ayrı savaş vererek ilerlediler. 1872'de Cape Kolonisi, Britanya Dışişleri Bakanlığı'nın kanatları altından çıkarak kendi yönetimini oluşturdu ama Britanya İmparatorluğu bünyesinde kaldı.

Güney Afrika'da Boerler olarak bilinen Hollandalı yerleşimciler (Afrikanerler) katı Kalvenist inanca sahip bir çiftçi halktı. Boerler, İngilizlerin, köleliği kaldırmasına, siyahların serbestçe hareket etmelerine ve mülk edinmelerine izin vermesine kızıyorlardı. Cape Kolonisi'nde 1836'da başlayan ve neredeyse on yıl süren "Büyük Göç"te, birçok Boer, İngiliz hâkimiyetinden bağımsız olacak yeni eyaletler yaratmak için ülkenin içlerine ilerlemeye başladı (*bkz.* Harita 21.3). Zulu direnişini alt eden Boerler, Güney Afrika'nın doğu kıyısı boyunca şerit gibi uzanan Natal Cumhuriyeti'ni kurdular. İngilizler Zululara destek vermek için müdahale edince, Boerler Natal'ı terk ettiler ve burası 1843'te Britanya'nın sö-

mürgesi oldu. Boerler, yeni yurt aramak için Vaal Nehri'ni geçtiler. Yolları üzerinde Zuluları katleden Boerler, Transvaal Cumhuriyeti'ni (daha sonra Güney Afrika Cumhuriyeti) ve Britanya'nın 1854'te bağımsızlığını tanıdığı Özgür Orange Devleti'ni kurdular.

1860'ların sonunda, ilk olarak Cape Kolonisi'nde ve sonra Özgür Orange Devleti'nin batısında elmas bulunması, hazine arayanları –en az 10.000 kişiyi– buralara çekti ve onların Güney Afrika'yı kontrol etme hevesini besledi. Britanya, 1877'de Boerlerin isteklerine aykırı olarak Transvaal Cumhuriyeti'ni ilhak ettikten sonra, Vaal Nehri'nin ötesinde daha fazla elmas ve altın bulunacağı inancıyla, sömürge sınırlarını yavaş yavaş kuzeye doğru genişletti.

Britanya'nın Güney Afrika'da genişlemesini Cecil Rhodes organize etti, bu da Britanya İmparatorluğu'nca ilhak edilmelerine hâlâ çok öfkeli olan Boerlerle çatışmaya yol açtı. 1880'de Boerler ayaklandılar; Boer keskin nişancıları bir yıl sonra Majuba Tepesi'nde İngiliz askerlerini tek tek avladılar. Daha fazla sorunu göze almak istemeyen William Gladstone'un Liberal hükümeti, Güney Afrika Cumhuriyeti'nin siyasal bağımsızlığını tanıdı. Ama İngilizler aynı zamanda da Boerlerin denize erişimine izin vermeyerek onları Cape Town Limanı üzerinden ticaret yapmaya zorladı, bu ise Britanya'nın büyük planında ticaretin taşıdığı önceliği yansıtıyordu.

1880'lerin ortasında daha fazla altın yatağının bulunması Transvaal'daki Boerlere güç verdi, çünkü böylece silah satın alabilirlerdi. Doğu sahilindeki Port Mozambique'e kendi demiryollarını inşa eden Boerler, Natal'a ve Özgür Orange Devleti'ne avantajlı nakliye fiyatları sunarak, İngiliz Güney Afrika'sından iş kaptılar ve Boerler ile Britanya arasındaki ilişkilerin daha da bozulmasına yol açtılar. O zaman Rhodes, Transvaal'da Boerlere karşı bir ayaklanmayı sübvanse etti. Britanya hükümeti, Rhodes'un tavsiyesine uyarak, Boerlere karşı bir askerî harekât başlattı ama Boerler, 500 İngiliz süvarisinin katıldığı (Leander Jameson komutasındaki) "Jameson Baskını"nı kolayca püskürttüler. Baskın, Rhodes'un gözden düşmesine yol açtı, ama Britanya hükümetini de krize daha da dolaysız olarak bulaştırdı; üstelik Almanya imparatoru II. Wilhelm, Jameson Baskını başarısız olunca Transvaal başkanı Paul Kruger'e tebrik telgrafı göndermişken.

İngilizler 1899'da Boerleri üç yıl süren bir savaşa sürüklediler. Asilere erzak ve levazım sağlayan çiftlikleri boşaltmak için, çiftçilerin karılarını ve çocuklarını kamplarda hapsettiler; buralarda binlercesi öldü. Britanya'da bazıları bu kamplarını eleştirdiler; oysaki İngilizler Hindistan'da, Burma'da (Myanmar) ve Afrika'nın başka yerlerinde halklara karşı verdikleri savaşlarda esmer insanları öldürürlerken, bu türden pek az itiraz duyulmuştu. Sayıca az kalan Boerler, Fransa'da ve Almanya'da büyük sempati uyandırdılar, böylece Britanya hükümeti diplomatik açıdan tecrit oldu. Savaş, yalnızca gerektirdiği kapsamlı ve pahalı askerî seferlerden (neredeyse 400.000 İngiliz askeri gönderildi) dolayı değil, Britanya'nın

(*Solda*) Güney Afrika'nın Pretoria kentinde İngiliz birlikleri. (*Sağda*) Boer Komandolar.

savaşı yürütme tarzının başka ülkelerde yarattığı düşmanca tepkiden dolayı da Britanya'da birçok insanı derinden sarstı. Boerler 1902'de ateşkes istediler. Ondan sonra da İngiltere kralına bağlılık yemini etmeye zorlandılar. Britanya, 1906'da ve 1907'de Transvaal Cumhuriyeti'ne ve Özgür Orange Devletine özyönetim verdi. Boerler, 1910'da, (artık Cape Kolonisi, Özgür Orange Devleti, Transvaal ile Natal'ı kapsayan ve o sırada Britanya tarafından Dominyon statüsü verilmiş olan) Güney Afrika İngiliz Birliği'ne katıldılar. Yeni Boer yönetimi, derhal, "gerek kilisede, gerekse devlette koyu tenli insanlar ile beyaz vatandaşlar arasında eşitliğe izin verilmeyeceği"ni ilan etti. *Apartheid* –beyazlar ile siyahlar arasında, yasayla, eşitsiz ayrım uygulaması– ırksal üstünlüğe dayalı Boer siyasetinin sonucuydu. Bunun, "Afrika için kapışma"nın en aşırı sonucu olduğu görüldü.

Avrupalı Güçler Asya'da

Avrupalı güçler ve Birleşik Devletler, hammadde, pazar, stratejik avantaj ve saygınlık arayışı içinde tüm Pasifik bölgesinin çoğunu paylaştılar. Britanya, çıkarlarını, kalabalık Hindistan alt kıtasından Burma'ya ve ötesine genişletti, böylece bölgede nüfuz için Rusya'yla şiddetli rekabete girdi. Bu arada Hollandalılar, Endonezya'daki otoritelerini genişletirken, Fransızlar Çinhindi'nin büyük kısmını himayeleri altına aldılar. Rus İmparatorluğu, Orta Asya'nın epeyce içlerine ve Büyük Okyanus'a kadar genişlemişti. 1900'e gelindiğinde, yalnızca Japonya, yani Asya'nın yeni gelişen gücü, Avrupalı akını karşısında gerçek bağımsızlığını sürdürüyordu ve 1868'deki Meiji Restorasyonundan sonra Batı tarzı modernleşmeyi kabul etmişti. Siyam (Tayland), İngiliz ve Fransız sömürge çıkarları arasında bir tampon devlet olarak duruyordu; Batılı güçler Çin'e de hâkim oldular, giderek güç kaybeden bu imparatorluktan ticaret ve toprak tavizleri kopardılar.

Harita 21.4. 1914'ten Önce Hindistan ve Uzakdoğu. İngilizlerin, Fransızların, Hollandalıların, Portekizlilerin, Almanların ve Amerikalıların Asya'da kontrol ettikleri alanlar.

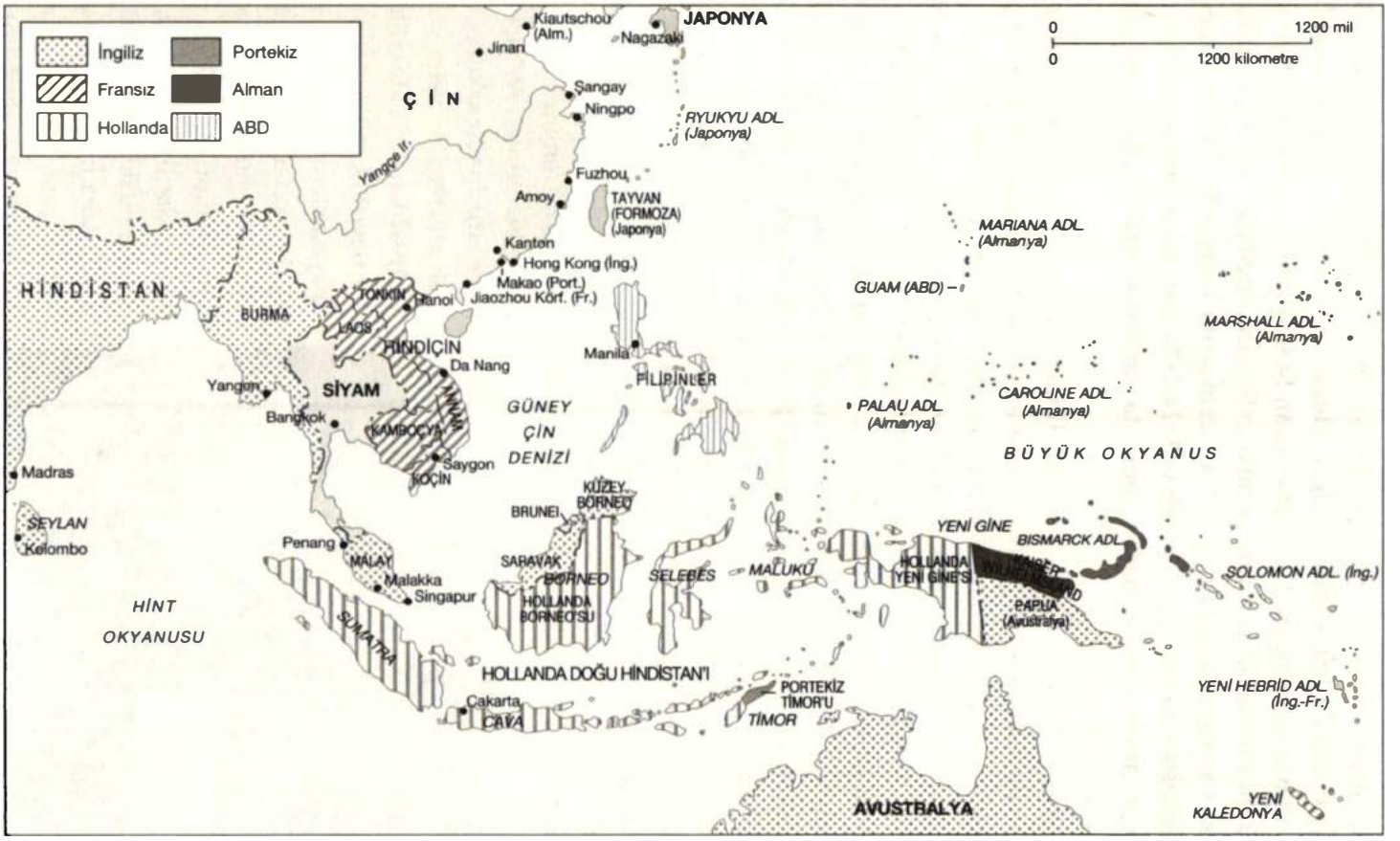

Hindistan, Güneydoğu Asya ve Çin

Avrupa'nın Asya'da sömürge ve hâkimiyet elde etme arayışı, Afrika'dakinden bile önce başlamıştı. Yedi Yıl Savaşı sırasında (1756-1763), Britanya birlikleri Hindistan'da Fransızları yendiler. Hindistan'ı, Britanya Parlamentosu'na karşı sorumlu olan İngiliz Doğu Hindistan Şirketi idare ediyordu. Şirket ise çeşitli Hintli prenslerin yardımıyla hükmediyordu. İngilizler, itaat ve yardım etmeleri karşılığında onların yerel ayrıcalıklarını tanıyordu. Britanya daha sonra Hindistan'dan doğuya yöneldi ve 1824-1826 arası süren bir savaşta Burmalıların direnişini kırarak Burma'ya, sonra da güneydeki Malay'a kadar genişledi (*bkz.* Harita 21.4).

Hindistan'ı üs olarak kullanan Britanyalı tüccarlar, Britanya deniz gücünden destek alarak, Doğu Asya'yla ticaretin önündeki engelleri aşmaya çalıştılar. 1830'lu yıllarda, Britanyalı tüccarlar, satın aldıkları ipeklerin, çayların ve diğer lüks Çin mallarının parasını Hindistan'da yetiştirilen afyonla ödemeye başlamışlardı. Doğu Hindistan Şirketi, doğuyla ticaret tekelini 1833'te kaybetti ve Çin'de afyon satan başka Britanyalı tüccarlar ortaya çıktılar. Güney Çin'de afyon bağımlılığı çığ gibi yayılınca, 1839'da imparator, yabancılarla tüm ticaretin Kanton'dan (şimdiki Guangzhou) geçmesi gerektiğinde ısrar ederek, bu tür bir ticareti sınırlamaya çalıştı. Kraliyet Donanması, kısa ve tek yanlı Afyon Savaşı'nda (1840-1842) Çin'i boyun eğmeye zorlamak için Kanton'a gambotlar gönderdi ("gambot diplomasisi" terimi buradan gelir). Britanya kuvvetleri Şangay'ı işgal ettiler. "Eşitsiz antlaşmalar"ın ilki olan 1842'deki Nanking Antlaşması'yla, Çin, İngiliz ticaretine açık olacak Kanton ve Şangay dâhil birçok yerde "antlaşma limanı" kurmak ve Britanya'ya Hong Kong üzerinde "daimi" resmî otorite tanımak zorunda bırakıldı (bu otorite 1997'ye kadar devam etti). İngiliz sakinler ve Avrupalı ziyaretçiler, yerel yasalardan bağışıklık hakkı elde ettiler, başka bir deyişle Çin yasalarına tabi olmayacaklardı. Britanya ve Fransa, Kanton'u birlikte işgal ettiler. 1857'deki husumetlerin ardından (*bkz.* Bölüm 18), birleşik bir İngiliz-Fransız ordusu, Çin'i, Yangçe Irmağı'ndaki liman dâhil altı limanı daha İngiliz ve Fransız ticaretine açmaya zorladı. Artık İngiliz ticaret yolu, 1869'da yapımına başlanılan Süveyş Kanalı'nın da muazzam yardımıyla, İngiliz li-

Afyon içen Çinliler.

(*Solda*) Sepoy ayaklanmasından kalan yıkıntılar, 1857. (*Sağda*) Lord ve Leydi Curzon Delhi'de, 1903.

manlarından Hindistan'da Bombay'a, Seylan'da (şimdiki Sri Lanka) Kolombo'ya, Myanmar'da Yangon'a (*Rangoon*) ve Singapur'a uzanıyordu.

1857'de patlak veren bir ayaklanma, Hindistan'daki İngiliz boyunduruğunu sarsarak, sömürgeciler ile sömürgeleştirilenler arasındaki gerginliklerden bazılarını açığa çıkardı. Sepoylar –İngiliz ordusundaki Hintli askerler– tarafından çıkarılan isyanın uzun vadeli nedenlerinden birisi, prensleri varis bırakmadan ölen Hint devletlerini doğrudan kontrol altına alma yönündeki İngiliz siyasetine duyulan öfkeydi. Dolaysız neden ise tüfek şarjörlerini yağlamak için hayvansal yağ kullanımına devam edilmesiydi; bunu hem Hindu hem de Müslüman askerler dine hakaret sayıyorlardı. Diğer nedenler arasında ise düşük ücret ve İngiliz subaylara duyulan kızgınlık vardı. İngilizlerin sert direnişiyle karşılaşan Sepoylar, Delhi yakınından başlayan geniş bir alanda isyan ettiler. Asiler bir yerde 200 İngiliz kadını ve çocuğu öldürdüler. Ayaklananlar, imparator 1803'ten beri sırf bir kukla olduğu için, Babür iktidarını yeniden kurmayı vaat ediyorlardı. Yerel seçkinler arasında, özellikle de artan İngiliz otoritesini Müslüman bölgelerde İslam'a bir tehdit olarak görenler arasında bir dereceye kadar destek buldular. Bunu, yaklaşık 200.000 İngiliz ve Hintli askerin katıldığı geniş bir askerî seferberlik izledi. İngiliz yetkililer asileri astılar ve birçok köyü yaktılar.

Ayaklanmanın ardından, Hindistan'ın idaresi 1858'de Doğu Hindistan Şirketi'nden Britanya tahtına geçti. Kraliçe Victoria, "Hindistan İmparatoriçesi" oldu ve İngiliz hâkimiyeti daha doğrudan bir hâl aldı. İngiliz hâkimiyetini kabul eden anlaşmalar imzalamaları halinde, Hintli prenslere toprakları konusunda

güvence verildi. Hindistan Bakanlığı bünyesinde görev yapan Hindistan genel valisine "kralın temsilcisi" unvanı da verildi. Aristokrat ailesinin şeceresini 1066'daki Norman İstilası'na kadar izleyebilen Lord George Curzon (1859-1925), İngiliz emperyalizminin en güçlü savunucularından birisiydi. Kırk yaşından önce Hindistan genel valisi olan Curzon, Hindistan'da İngiliz hâkimiyetini sağlamlaştırmaya kararlıydı. Rusya'ya karşı kuzeybatı sınır savunmalarını güçlendirdi, yönetim harcamalarını azalttı ve Hintlilerin yaşam standardındaki mütevazı bir yükselişle takdir topladı. İngiliz yönetimi, eğitim reformlarını hayata geçirdi, sulama projeleri başlattı, kolluk ve yargı sistemlerinde reformlar yaptı ve pamuk sanayisini teşvik etti. Sepoy ayaklanmasından gözü korkan İngiliz yönetimi, askerî birliklerin hızlı intikaline olanak sağlamak için Hindistan'da demiryolu inşasına da hız verdi. Ray uzunluğu 1857'de 480 kilometreden az iken, 1900'e kadar 42.000 kilometrelik bir demiryolu ağı kuruldu. Gelişen demiryollarının ve Hindistan'ın iç kısımlarının çoğunu limanlara bağlayarak, ülkede pamuk, pirinç, yağ, jüt, indigo ve çay üretimini de teşvik etti; bu ürünler artık trenle limanlara taşınabiliyor, oradan da Britanya'ya ihraç edilebiliyordu. Demiryolları, Hindistan'da kıtlığa bağlı yıkımları azalttı. Patates ve mısır gibi yeni tarım ürünlerinin yetiştirilmesinin de katkısı oldu. Yiyecek temininin kolaylaşması, nüfusun hızla çoğalmasını destekledi. Hindistan alt kıtası, 20. yüzyılda dünyanın en kalabalık nüfuslu yerlerinden birisi olacaktı.

Ama bazı Hintli tüccarlar ve imalatçılar genişleyen ticaret fırsatlarından para kazanırlarken, bazıları da kayba uğradı. 1900'de yaklaşık 300 milyonluk nüfusa sahip bir ülke olan Hindistan'da kazançlı bir piyasayı garantilemek için, İngilizler, ülkelerinde üretilen İngiliz mallarıyla rekabet edebilecek bazı Hintli imalatçıları ilk başta yasakladılar, böylece de dokumacılık gibi Hint köy el zanaatlarını yıkıma uğrattılar. Ham Hint pamuğu, İngiltere'de kumaş hâline getirilmek üzere oraya taşınıyor, sonra yeniden Hindistan'a ihraç ediliyordu. İngiliz vergi tahsildarları, artan nüfusla, küçük mülkiyetle ve arazilerin gitgide daha küçük parçalara bölünmesiyle başı dertte olan devasa bir ülkede Hintli köylülerin giderek borca batmalarına yol açtılar.

Fransa, Güneydoğu Asya'yı sömürgeleştirmeye yönelik ilk hamlesini 1850'lerin sonunda yapmıştı. Fransız ve İspanyol kuvvetleri, bir İspanyol misyonerin idamına karşı misilleme olarak Da Nang ve Saygon (bugünkü Vietnam'da) şehirlerini birlikte topa tutmuşlardı. Vietnamlılar karşı saldırıya geçtiklerinde, bir Fransız amiral üç ili ilhak etti. Fransa, Kuzey Annam (Vietnam'ın orta kısmı) üzerinde himaye kurmaya çalıştıysa da başarısız oldı. 1880'lerin başında, Annam imparatoru, Çin'in o bölgeye yönelik kadim iddialarını gündeme getirerek, Fransızlara karşı Çin'den yardım istedi. Vietnamlı ve Çinli haydutların oluşturdukları "Kara Bayraklar" olarak bilinen yabancı karşıtı bir hareket, Çinli askerlerin yardımıyla yabancıları taciz etti. 1883'te bir Fransız sefer kuvveti, Kuzey Vietnam'ın

Tonkin bölgesindeki Hanoi şehrini ele geçirdi. Koçin'den (Vietnam'ın güney kısmından) gönderilen Fransız birlikleri, Vietnamlıları, Annam'ın tümünü kapsayan bir himayeyi kabul etmeye zorladı. Fransa, 1887'de Tonkin'i, Annam'ı, Koçin'i ve Kamboçya'yı kapsayan Çinhindi Birliği'ni kurdu, 1893'te de tek yanlı olarak Laos'u Fransız Çinhindi'ye kattı.

Sömürge yarışı, Güney denizlerindeki adalara yayıldı. Fransa, Tahiti'yi ve Yeni Kaledonya'yı talep etti. Britanya, bazıları gemiler için tedarik limanı olmaktan öte bir işe yaramayan Fiji Adaları'nı ele geçirdi. Almanya, Marshall Adaları'na ve Samoa'ya bayrağını çekti. Daha küçük adalar, bazen, daha geniş sömürgeler üzerindeki büyük anlaşmazlıkları çözmek için imzalanan anlaşmalarda Avrupalı güçler tarafından incik boncuk gibi takas ediliyor ve alınıp satılıyordu.

Japonya ve Çin: Zıt Deneyimler

Diğer Asya ülkelerinin aksine, Japonya, gerçek bağımsızlığını korudu ve yavaş yavaş Asya'da bir güç hâline geldi. Japonya, 1850'lerde Batı'yla irtibata geçtikten sonra ordusunu ve donanmasını geliştirip büyüttü. Bir kargaşa dönemini sona erdiren 1868'deki Meiji Restorasyonu, Japonya'da ekonomik yaşamın dikkate değer ölçüde Batılılaşmasını kolaylaştırdı. Yeni merkezî devlet yapısı, milletlerarası ticaretin ve sanayinin gelişimini teşvik etti. Zorunlu askerlik hizmeti ve Batı teknolojisinin uygulanması, Batılı teknik uzmanların da yardımıyla, Japonya'nın modern bir orduya ve donanmaya sahip olarak 20. yüzyılın şafağında bir dünya gücü hâline gelmesini mümkün kıldı. O zaman Japonya da Asya'da sömürge aramaya başladı.

Çin'de, Çing (*Qing*) hanedanı hâlâ iç bölünmelerin yanı sıra emperyalist güçlerin talepleriyle de cebelleşip duruyordu ve hükümet çok ağırdan alarak Batı teknolojisini benimsemeye başladı. 1860'ların sonunda, birkaç Çinli reformcu, Çin devletini modernleştirmenin yolu olarak demiryollarının inşa edilmesini savunmaya başlamıştı. Ne var ki, modernleşmeye karşı tutucu muhalefet imparatorluk sarayı içinde devam ediyordu. Bazı Çinli bilginler, demiryollarının, peyzaj boyunca uzanan "ejderha damarı"na zarar vererek dünyanın uyumunu tehdit ettiğine inanıyorlardı. İmparatorluk yetkilileri, savaş durumunda Çin'in düşmanlarının demiryolu hatlarını kolayca ele geçirmelerinden korkuyorlardı.

Sömürge rekabetlerinin 1890'ların sonunda iyice kızışmasıyla, Avrupalı güçler, daha fazla ticaret ve toprak tavizleri vermesi için Çin'i zorlamaya çalıştılar. Çin hükümeti, "kendini güçlendirmek" için uygulamaya koyduğu bir programda Avrupa'nın ve Amerika'nın fennini kullanarak, Batılı güçlerin taleplerine ve saldırılarına karşı Çin'in direnme yeteneğini artırma çabasına girdi. İç ayaklanmalar, özellikle de 1850'li ve 1860'lı yıllarda Güney Çin'de çıkan Taiping ayaklanması, bu tür reformları daha da teşvik etti. Bununla birlikte, askerî zafiyet,

Çin'i Avrupa nüfuzunun genişlemesi için kolay bir hedef haline getirdi. 1894-1895'teki Çin-Japonya Savaşı, Kore'nin bağımsızlık kazanmasına (Japonya burayı himayesine aldı, sonra da 1910'da ilhak etti) ve Çin'in Formoza (Tayvan) Adası ile Mançurya'nın bir kısmını Japonya'ya kaptırmasına yol açtı. Japonya'ya ödeyeceği savaş tazminatı için borç para bulması gereken Çin, Almanya'ya ve Rusya'ya daha fazla ticari tavizler vermek ve elverişsiz koşullarla demiryolu kiralamaları yapmak zorunda kaldı.

1897'de iki Alman misyonerin öldürülmesi üzerine, Alman hükümeti, 1898'de Çin'e baskı yaparak, onu, Kuzey Çin'deki Jiaozhou (Guangzhouwan) Körfezi'nde bulunan Tsingtao (Qingdao) Limanı'nı doksan dokuz yıllığına kiralamak ve Shandong (Şantung) eyaletinde demiryolu yapımı için iki taviz daha vermek zorunda bıraktı. Rusya, Çin toprakları üzerinden Vladivostok'a uzanan kendi hattını tamamlamak, böylece Çin'in soya ve pamuk yönünden zengin Mançurya eyaletine açılma olanağı bulmak için can atıyordu. Rusya, Çin'i Almanya'dan koruma bahanesiyle Port Arthur'u ele geçirerek takviye etti ve Port Arthur ile Dalian'ı (Lüda) yirmi beş yıllığına kiraya vermesi için Çin hükümetini zorladı. Çinliler, Kanton Körfezi'ni Fransa'ya kiraladılar ve güneydeki birkaç eyalet üzerinde Fransa'nın ticari "nüfuz alanı"nı tanıdılar.

ABD hükümeti, serbest ticaret ilkesine uygun olarak "açık kapı" diye tanımladığı şeyi Çin'de elde etme arayışına girdi. Devletler, antlaşma limanlarının herhangi birine ve başka bir devletin çıkarlarına müdahale etmeme konusunda anlaştılar. Çin, Shandong Yarımadası'nın bir kısmı ile birkaç limanı Britanya'ya kiralamayı ve Çin'in orta bölgelerinin çoğuna erişim olanağı sağlayan Yangçe Irmağı'nda İngiliz ticaret tekelini garantilemeyi kabul etti. Bu zoraki tavizler, hükümran Çing hanedanını daha da zayıflattı.

Kuzey Çin'de, Çinlilerin birçoğu yabancılara kızıyordu; hükümran hanedanın "Gökten aldığı irade"nin sona erdiği anlamında da yorumlanan olaylar olan seller ve kuraklık, bazılarına göre yabancıların suçuydu. "Haklı ve Uyumlu Yumruklar", üyelerini eğitme yöntemlerinden dolayı daha çok Boxer'lar (Boksörler) olarak bilinen yabancı karşıtı gizli bir cemiyetti. Boksörlerin birçoğu, yabancı mermilerine karşı bağışık olduklarına inanıyordu. Çinlilerin dinini değiştirtmeye çalışan misyonerler, Çinli nakliyecilerin işini ellerinden alan demiryolları, Çin pazarını ucuz tekstil ürünlerine boğarak yerel nüfusun işsiz kalmasına neden olan yabancı tüccarlar ve Çinlilere sıklıkla kötü muamele eden yabancı askerler, bunların gazabına hedef oluyorlardı.

1900'de Boksörler, Shandong eyaletinde Avrupalılara, Amerikalılara ve Çinli Hristiyanlara saldırdılar, Pekin (Beijing) ile Tiençin (Tientsin) arasındaki demiryolu hattını kestiler. Bu saldırılar hızla imparatorluk başkentine ve Kuzey Çin'in diğer kısımlarına yayıldı. Boksörler birkaç yüz "yabancı şeytan"ı öldürdükten sonra İngiliz, Rus, Alman, Fransız, Japon ve Amerikan birlikleri isyanı bastırdı.

Bu ülkelerin hükümetleri, Çin hükümetinin 67,5 milyon sterlin tutarında çok ağır bir tazminat ödemesine karar verdiler.

"Taviz kapışması" devam ediyordu. Rusya'nın, Kuzey Çin'deki Mançurya için Japonya'yla giriştiği rekabet, 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nda sarsıcı bir yenilgiye uğramasına yol açtı (*bkz.* Bölüm 18). Kazandığı zaferden sonra Japonya, Mançurya demiryollarını devraldı ve genişletti. Bu aşağılanma ve Avrupalı güçler ile Japonya'ya daha sonra verilen dezavantajlı demiryolu tavizleri, Çin'de milliyetçi duyguları güçlendirdi ve 1911'de Çing hanedanının devrilmesine katkıda bulundu. Bu arada, Japonya'nın Doğu Asya'daki saldırgan emperyalizmi epey yol kat etmişti.

Çin'de 1900'de yabancı nüfuzuna karşı ayaklanan "Haklı ve Uyumlu Yumruklar" gizli cemiyetinin bir üyesi.

Birleşik Devletler Asya'da

Yeni gelişen bir dünya gücü olarak buna hakkı olduğu inancıyla Birleşik Devletler de sömürgeler elde etti. Ne var ki Amerika'nın, Büyük Okyanus'ta bir takımada olan Filipin Adaları'na yönelik emperyalist girişimi hiç de tereyağından kıl çeker gibi gitmedi. Büyük ölçüde Karayip adası Küba üzerinde yürütülen 1898 İspanyol-Amerikan Savaşı sırasında, Amerikalı amiral George Dewey (1837-1917), filosuyla Manila Körfezi'ne vardı ve İspanyol filosunu yenerek Manila'yı ele geçirdi. Filipinli milliyetçi Emilio Aguinaldo (1869-1964) Birleşik Devletler'e yardım etmişti. Ama İspanyol-Amerikan Savaşı'nı sona erdiren barış antlaşması bir kez imzalanınca, Başkan William McKinley, Filipinler'i terk etmenin "korkakça ve onur kırıcı" olacağı açıklamasını yaptı. 1899'da Filipinliler bağımsızlık savaşı başlattılar. ABD birlikleri üç yıllık bir mücadeleden sonra Aguinaldo'nun gerilla kuvvetlerini yendiler. Amerikan askerleri, Filipinlileri esir kamplarına doldurarak işkenceden geçirdiler ve bazılarını idam ettiler. Aguinaldo'nun kendisi de 1901'de esir alındı ve belki 200.000 kadar Filipinlinin öldüğü ayaklanma ertesi yol son buldu. Filipinler, Birleşik Devletler'e ait bir bölge oldu.

Aynı zamanda ABD hükümeti, Çin'den taviz koparma kapışmasının dışında bırakılmak istemiyordu. 1899'da ABD Dışişleri Bakanı John Hay, ülkesinin

Çin'le ilgili "Açık Kapı Politikası"nı ilan etti ve Çin'i ticarete açık tutmaları için diğer güçleri ikna etmeye çabaladı. Yalnızca Britanya hükümeti bu ilkeyi kabul ettiğini alenen ifade etti ama Çin'de avantaj elde etme kapışması devam etti.

Harita 21.4, Asya'da sömürge kapma mücadelesinin dikkat çekici etkisini ortaya koyuyor. Yalnızca Japonya ve Siyam (Tayland) bağımsızlıklarını gerçekten korumayı başardılar. Çin hükümeti, emperyal güçler karşısında neredeyse çaresizdi.

Yerli Halklar Üzerinde Tahakküm

Birçok Avrupalının emperyalist girişimlere kalkışmakta ya da böyle girişimleri alkışlamakta sergilediği büyük heves, kısmen, Batılı olmayan halkların kültürel açıdan aşağı oldukları yönünde taşıdıkları kanaatlerle açıklanabilir. Bunlar yeni görüşler değildi ve görüşler sadece bunlardan ibaret de değildi. Ne var ki, erken dönem modern Avrupa'da, Batılı olmayan halklar –özellikle Müslüman halklar– dinlerinden –Müslüman, Hindu, Budist vb. olmalarından– dolayı birer düşman olarak görülmüşlerdi. Sömürgeci güçler, fethettikleri yerlerin "aşağı" halklarını istismar etme ve sömürgeleştirilenler için "en iyi"nin ne olduğuna karar verme hakkını kendilerinde görüyorlardı. Britanyalı emperyalistler, ne yazık ki Rudyard Kipling'in 1899 tarihli aynı adı taşıyan şiiriyle ölümsüzleştirdiği bir ifadeyle "beyaz adamın yükü"nden söz ediyorlardı: "Yüklen Beyaz Adam'ın yükünü / Ve al onun hep aldığı ödülü / Daha iyi kıldıklarının lanetini / Koruduklarının nefretini."

Boyun eğdirilen ya da fethedilen halkları anlamak için Batılıların 19. ve 20. yüzyıllarda gösterdikleri çabalar da emperyalizmin entelektüel ve kültürel süreçlerini yansıtıyordu. "Oryantalizm" (Şarkiyatçılık) diye bilinir olan şey, Asyalı, Afrikalı ve diğer sömürgeleştirilmiş halkların yalnızca farklı olmakla kalmayıp, aşağı düzeyde de oldukları faraziyesiyle başladı. 1900'de Paris'te düzenlenen milletlerarası bir fuardaki Mısır pavyonu bunu yansıtıyordu. Orada ziyaretçiler, sergilenen "yerliler"in tamamladığı, Afrika ve Asya köyleri olarak sunulan şeyleri görebiliyorlardı. Mısırlı bir ziyaretçi, doğduğu kent olan Kahire'nin, fuarı düzenleyenlerce, korkunç derecede eski ve yıkık dökük gibi sunulduğu, öyle ki "bina üzerindeki boyanın bile kirli yapıldığı" görüntüye çok öfkelenmişti. Sömürge kapma yarışı aynı zamanda da Batılı halkların üstünlüğünü (örneğin kafatası büyüklüğünü ölçerek) kanıtladığı iddiasındaki uyduruk bilimsel incelemelerin peyda olmasıyla örtüşüyordu. Buharlı gemilerin, demiryollarının ve makineli tüfeklerin temsil ettiği maddi ilerlemenin, ahlaki üstünlük gibi görülen şeyden mantıken doğduğu farz ediliyordu. Nitekim bir Fransız başbakan, "Üstün ırkların aşağı ırklar üzerinde hakları vardır," iddiasını ortaya atıyordu. Emperyalistlerin ele geçirdikleri topraklar, Avrupa bilimi ve teknolojisi için birer sınama alanı ya da laboratuvar hâline geldi.

Toplumsal Darwincilik

İngilizlerin Afrika'da kendilerini nasıl gördüklerini yansıtan resim, *The Kipling Reader*, 1908: "Genç bir adam ... dizlerinin dibinde koşan çıplak küçük oğlanlarla, ekibinin başında yavaş yavaş yürüyor."

18. yüzyılda, Aydınlanma feylesoflarından bazıları, Batılı olmayan halkların kültürel farklılıklarına ilgiyle bakar olmuşlardı, çünkü kendilerinden bazı yönleriyle farklı olan insanlardan bir şeyler öğrenebilecekleri kanısındaydılar. Voltaire, "yeryüzü nüfusunu her zaman azaltmış olan savaş, katliam ve yıkım eğilimi" hakkında yazarken, "bu öfke, Hindistan ve Çin halklarının zihinlerini bizimkine göre çok daha az ele geçirmiştir," diye belirtmişti. Elbette, bu bakımdan feylesofların tümü böylesine aydın değildi: 1742'de David Hume, "Zencilerin ve genelde tüm diğer insan türlerinin ... beyazlardan doğal olarak daha aşağı oldukları şüphesini taşıma eğilimindeyim," diye yazmıştı. Keza 19. yüzyılda toplumsal Darwinciler de Batılı olmayan halklardan bir şeyler öğrenebilecekleri kanısında değildiler. Toplumsal Darwinciler, beyazların doğal üstünlüğü saydıkları şeyin, "geri" Afrika ve Asya halklarının boyunduruk altına alınmalarına haklı gerekçe sağladığını öne sürdüler. Charles Darwin'in geliştirdiği ve güçlülerin zayıflara hükmettiği şeklindeki "doğal seçilim" ilkesinden yararlanarak, yanlış bir tutumla, biyolojik evrim ilkelerini devletlerin tarihine uyguladılar. Başka bir İngiliz bilimci, Herbert Spencer (1820-1903), "en uygun olanın hayatta kalması" şeklindeki tüyler ürpertici ifadeyi dillendirerek, bu kuramları popülerleştirdi. Bu görüşe göre, tıpkı türler gibi milletler de hayatta kalmak için mücadele etmelidirler. Sömürge elde etmeye dönük milletlerarası savaştaki başarı, millî cesaretin ölçüsü hâline gelecekti.

"Gizemli" Doğu'nun ve "kara kıta" Afrika'nın halklarına ilişkin kültürel klişeler her yeri kapladı. Bu klişeler, "çocuksu" (dolayısıyla da sürekli gözetime muhtaç) nitelemesinden tutun, "barbar," "ahlaksız," "sinsi" ve "tehlikeli" (dolayısıyla da sürekli gözetime muhtaç) nitelemesine kadar uzanıyordu. Lord Curzon, Hintli prensleri "bir sürü azılı, cahil ve oldukça disiplinsiz okul çocuğu" olarak tanımlamıştı. Uygarlığın olmaması nedeniyle bir "hastalık yatağı" (cüzam gibi damgalanmış hastalıklar dâhil) gibi görülen "Afrika cengeli" ile daha sağlıklı "uygar" sömürgeciler arasındaki yaygın karşılaştırmaya Britanyalı doktorlar katkıda bulundular.

Sömürgeci zulmünü eleştiren iyi niyetli kişiler ve bazı reformcular bile, yardım etmeye çalıştıkları insanların aşağı düzeyde oldukları karısındaydılar. Feminist reformcu Josephine Butler, Hintli kadınların Britanyalı "kız kardeşler"ine göre insani gelişim merdiveninin aşağı basamağında yer aldıklarına inanıyordu. Yine de 20. yüzyıl başında bazı feminist eylemciler, Hint kültürü hakkında bilgi edinip ona saygı duymaya ve Hintli kadınlarla yakın güç birliği içinde çalışmaya başladılar.

Emperyal yetkililer, sömürgeciliği ve yerli halklara uygulanan zulmü haklı göstermek için ırkçı bir ideoloji benimsediler. Sömürgelerdeki idarecilerin yanı sıra işadamları da sömürgeciliğin yerli halklar üzerindeki yıkıcı etkilerine pek dikkat etmediler, aynı zamanda da oralardaki varlıklarını, boyunduruk altına aldıkları halkları "uygarlaştırma" iddiasıyla haklı göstermeye çalıştılar.

Alman Güneybatı Afrika'sı yapılmış olan yerdeki Herero halkının deneyimleri, Batılıların, yollarına çıkan yerli halklara yönelik ürkütücü muamelelerinin belki de en yaman örneğini sağlar. Bir Alman yetkili, sömürge idaresinin hedefini şöyle belirtiyordu: "Görevimiz, Herero'yu mirasından ve millî hasletlerinden arındırıp, diğer yerlilerle birlikte, bir tek koyu tenli işçi sınıfı içinde eritmektir." Herero halkı, topraklarını Alman sığır yetiştiricilerine kaptırdıktan sonra ve kendilerine karşı işlenen cinayet ve katliam olaylarına sömürge mahkemelerinin ceza vermek istememelerine kızarak, 1903'te ayaklandı. Almanlar yaklaşık 50.000 erkek, kadın ve çocuğu, yani Herero halkının üçte ikisini öldürdüler, sağ kalanları ise kovalayarak çöle sürdüler ve su kuyularını kapattılar. Alman resmî raporunda şöyle yazıyordu: "Düşman, yaralı bir hayvan gibi, bir su kuyusundan diğerine kovalandı, ta ki kendi çevresinin kurbanı oluncaya kadar. ... [Bu] Alman ordusunun başlattığını tamamladı: Herero halkının yok edilmesi."

Toplumsal Darwincilik, merkez ülkeler için başka imalar içeriyordu. Yüzyıl sona ererken, ABD'li tarihçi Frederick Jackson Turner'ın öne sürdüğüne göre, Amerikan sınırının batıya doğru genişlemesi, Doğu Kıyısı'ndaki fazlalık nüfusa arazi ve fırsat sağlayarak hoşnutsuzluğun azaltılmasına yardımcı oldu. Fransız askerî idareci Mareşal Hubert Lyautey (1854-1934), bir keresinde Cezayir'den ve Fas'tan "Fransız Uzak Batısı" diye söz etmişti. Bazı önde gelen Avrupalılar, güçlü devletlerin ekonomik açıdan marjinal ya da siyasal açıdan sorunlu vatandaşlarını sömürgelere "ihraç" edebileceklerine inanmaya başladılar. Sömürgeler, merkez ülkelerin, işsizler ya da geçici işçiler gibi kendi "en az uygun olan"larından "sosyal emperyalizm" yoluyla kolayca kurtulmalarına yardım edeceklerdi. Toplumsal gerginlikler ve çatışmalar azalacak, işçi sınıfının siyasal güç hırsları böylece söndürülmüş olacaktı. Cecil Rhodes, alışıldığı üzere, bunu en çıplak şekilde ifade etti: "İçsavaştan kaçınmak istiyorsanız, emperyalist olmak zorundasınız." Sadece Britanya sömürge orduları bile binlerce "fazlalık" İskoçu ve İrlandalıyı

massetti, öyle ki Hindistan'daki Hintli olmayan askerlerin yaklaşık %40'ı İrlandalılardan oluşuyordu. Öyleyse, bu bakışa göre, sömürgeler bir toplumsal emniyet supabı gibi işlev görebilirdi.

Teknolojik Tahakküm ve Yerli Muhalefet

Avrupalılar, yolculuk ve silah yapımı alanında kaydettikleri teknolojik ilerlemeleri, yerli halklara boyun eğdirmekte kullandılar. Afrika çöllerinde ve ormanlık bölgelerde insan ve malzeme taşımakta hâlâ atlar, katırlar ve develer kullanılmasına rağmen, demiryolları, emperyal orduların sömürge fetihlerine ve savunmalarına yardımcı oldu. Tren gibi buharlı gemi de uzak yerlere yolculuk süresini kısalttı. Akdeniz ile Kızıldeniz'i birbirine bağlayan Süveyş Kanalı'nın 1869'da tamamlanması sayesinde, yüzyılın sonlarına doğru Britanyalı bürokratlar, askerler, tüccarlar ve turistler Hindistan'a yaklaşık 20 günde ulaşabiliyorlardı. Güneş ışığını yansıtan hareketli bir ayna yardımıyla mesajları gönderen helyograf ve sonra da telgraf, haberleşmeyi hızlandırdı ve askerî birliklerin daha iyi koordinasyonunu mümkün kıldı. Gözlem balonları ve daha sonra elektrikli projektörler Avrupa ordularına yardımcı oldu.

İleri askerî teknoloji, sömürge ayaklanmalarını her seferinde alt etti. 1870'li yıllarda Zulu savaşçıları, İngilizlerin Güney Afrika sınırı boyunda ilerlemesine direnerek, ani baskınlarla bazı zaferler kazandılar. Ama 1890'lı yıllara gelindiğinde topun bir dengi yoktu. 1840'ların başında Çin'deki Afyon Savaşı'nda kanıtlanmış olduğu üzere, gambot, Avrupa gücünün ve icra yeteneğinin prototip aracıydı. Yeniden doldurmaya gerek kalmadan hızlı ateş edebilen Gatling tüfeği ya da çok namlulu makineli tüfek ve tek namlulu Maxim tüfeği, yıkıcı silahlar olduklarını kanıtladılar. O dönemde yaşayan bir nükteci, sömürgeciler ile sömürgeleştirilenler arasındaki ilişkileri şöyle anlatmıştı: "Her ne olursa olsun, bizim Maxim tüfeğimiz var, ama onların yok." Bir ya da iki tüfekçi geniş çaplı bir saldırıyı püskürtebiliyordu ve İngiliz kayıpları neredeyse sıfıra indi. Askerlerin gözünde, sömürge savaşları artık "savaşmaktan çok avlanmak" gibiydi.

Sömürgeci güçler, hızla hareket ettirilebilen, yeni ve daha güçlü gülleler atabilen, yeni ve daha hafif topları sınadılar. İngilizler, çarptığı anda patlayan ve saldırı hâlindeki "yerliler"i vurma amacı güden "domdom" mermilerini geliştirdiler. (Adını, Kalküta'da bu tür mermilerin geliştirildiği cephanelikten almıştı.) Avrupalıların taarruzunu durdurmak için, sivrisineklerce taşınan sıtma ve sarıhumma ile çeçe sineğinin taşıdığı uyku hastalığından başka genelde pek bir şey yoktu.

Yine de yerli halklar, kudretli yabancılara karşı, açıkça ayaklanıp yok edilme riskine girmek haricinde, başka yollarla da direnişlerini ifade edebiliyorlardı. "Zayıfların silahları," gösteri ve bireysel muhalefet eylemlerinden tutun da ayak

sürümeye ve nazik ama kararlı dik başlılığa kadar değişebiliyordu. Bu ikincisi, anlamamış gibi yapmayı ya da bazen Çinlilerin "şu gizli gülümseme" dedikleri, saygı kisvesi altında itaatten çok meydan okumayı andıran tavrı kapsıyordu. Yerliler günlük yaşamda rol yaparak Avrupalılarla öyle incelikle alay ediyorlardı ki bunun eşine ancak tiyatro eserlerinde, şarkılarda, danslarda rastlanabilirdi. Simgeler, jestler, ikili anlamlar ve imgeler, bağımlı halk tarafından kolaylıkla anlaşılıyor, ama Avrupalıların gözünden de yeterince gizlenebiliyordu. Bunlar, küçücük siyasal muhalefet zaferleriydi, ama yine de birer zaferdi işte.

Emperyal Ekonomiler

Avrupalı güçler, bir köprübaşı elde ettikten sonra, üç yolla kumanda ya da "yağma" ekonomileri kurdular: Yerlilerin arazilerine el koydular; toprağı ve toprak altını kendi kârları için kullandılar; nüfusun emeğini sömürdüler. Avrupalı güçler, doğal kaynaklar üzerinde ticari denetimler kurdular. Emperyal güçler, diğer sömürgelere giden çok eski ticaret yollarını her zaman tıkayarak, kendi tüccarlarına kâr getirmeyen ticari alışverişleri önlediler. Ana ülkede yabancı mallara karşı yüksek gümrüklerle korunan Avrupalı tüccarlar, sömürgelerde kendi imal ettikleri ürünlerin satışı için tekel hakkına sahiptiler. Sömürgeciler, yerel halkları Avrupa pazarı için üretim yapmaya zorladılar ya da en olumlu koşullarda, teşvik ettiler ama ana ülkeninkilerle rekabet edecek ham maddelerin çıkarılmasını ya da üretim yapılmasını önlediler, hatta yasakladılar. Örneğin Endonezya'da,

19. yüzyıl sonunda Kalküta'da ticaret gemileri.

Hollandalılar, "kültür" ya da "yetiştirme" sistemini 1870'e kadar uyguladılar. Yerli nüfusa üretim kotaları koydular, zorunlu çalışma düzenlemesi getirdiler, kahve fiyatı yükselince Batı Cava'daki insanlara kahve yetiştirmelerini emrettiler, baharat fiyatları düşünce baharat veren bitkileri ve ağaçları kesmelerini emrettiler. Yerel halklar zaman içinde geleneksel tarım uygulamalarını terk etmeye zorlandılar ve bunun sonucunda, emekçilerin çok düşük ücret aldıkları bir ücret ekonomisi oluştu. Bu insanlar, sahibi olmadıkları arazilerde avlanma, hayvan otlatma ve yakacak odun toplama gibi geleneksel haklarını da kaybettiler; Batı Avrupa'da kapitalist tarımın erken aşamalarına da böyle bir süreç damga vurmuştu.

İngiliz Seylan'ında (Napoleon Savaşları sırasında Hollandalıların elinden alınmış Sri Lanka'da), Hollanda Cava'sında ve Alman Doğu Afrika'sında, resmî, Batı usulü tapu ya da tasarruf belgesi ibraz edemeyen yerliler arazilerini sömürgeci güçlere kaptırdılar. Kuzey Afrika'da, Fransız hükümeti, Cezayir'in en iyi topraklarını Fransız yerleşimcilere vererek, onların ekonomik çıkarlarını ilerletti. Hükümet, Arapların ortaklaşa sahip oldukları arazilerin ancak Fransızlarca satın alınabilecek fiyatlardan ayrı parseller hâlinde satılmasına da karar verdi. Fransızlar, Fas'ta ve Tunus'ta, göçebe halklara ait araziler gibi "kullanılmamış" arazilere de el koydular. Cezayir'de, Fransız hükümeti, Kabiliye halkını kayırdı, çünkü bu halkın özel mülkiyete sahip, tek eşli, yerleşik ve çoğunlukla laik toplumu, göçebe Arap toplumlarına kıyasla cumhuriyetçi Fransa'ya daha yakın gibi görünüyordu. Fransız sömürge yöneticileri, her şeyden önce, düzeni sürdürmeye ve vergileri toplamaya önem verdiler. Bir ziyaretçinin saptamasına göre, "Kelle vergisi, her şeyden önce, çok etkili bir uygarlaştırma aracıdır," öyle ki bir bölgede "bir köy, vergilerini tam olarak ödeyemediği ya da ödemediği zaman, bir çocuğu yakalayıp vergi ödeninceye kadar 'Hürriyet' adlı bir köyde tutmak, âdettendi." Bazı bölgelerde vergiler, zorunlu çalışma yoluyla tahsil ediliyordu.

Portekizli sömürgeciler, 19. yüzyılda Afrika'daki sömürgelerinde fiilen kölelik koşulları uyguladılar. Portekiz sömürgesi olan Angola'dan insanları kaçırıp gemilere bindirerek kıyıya yakın São Tomé Adası'na gönderiyorlar ve onları, çok az kişinin sağ çıktığı beş yıllık bir "sözleşme" dönemi boyunca kakao plantasyonlarında çalışmaya zorluyorlardı. Angola'da, vergilerini ödeyemeyen köylüler yılda 100 gün hükümet için çalışmak zorundaydılar. Gerek sömürge tüccarlarının gerekse yöneticilerinin maden ve inşaat sahalarında yaptırdıkları zorunlu çalışma yaygındı; Alman Kamerun'unda, yaklaşık 80.000 Afrikalı bir yılda tek bir yol üzerinde Almanlar için mal taşıyordu. Başka kisve altında kölelik sayılabilecek zorunlu çalışma, Fransız sömürgelerinin çoğunda 1946'ya kadar yaygın olarak uygulandı.

Sömürge Yönetimleri

Avrupalıların devlet örgütlenmesine ilişkin anlayışları, yerli halkların yaşayış tarzlarıyla çatışıyordu. Avrupalıların millî devletler ve saldırgan milliyetçilik çağında iyice güçlenen kesin sınırlar belirleme takıntısı, Afrikalıların neredeyse hiçbirinde yoktu. Sömürgeci güçlerce uygulanan Avrupalılara özgü "sınır" ve "hudut" kavramları, kabile toplumlarında yaşayan Afrikalıların çoğu açısından bakılınca, birçok toplumun keyfî şekilde ayrılmasına yol açtı, bazen de göçebe halkların hareketlerine müdahale etti. Sömürgeci güçler, halklar ve kabileler arasındaki gerginlikleri istismar ettiler ve geçici müttefikler satın aldılar. İngilizler, "böl ve yönet" siyasetinde ustalaştılar, işbirliğini garantilemek için başat durumdaki etnik gruplardan görevliler seçtiler. Hindistan'da, İngilizler, ordularındaki Hintli bileşeni denetim altında tutmak için Hindular, Müslümanlar ve Sihler arasındaki kadim gerginlikleri manipüle ettiler ve aykırı sesleri acımasızca bastırdılar.

Avrupalı güçlerin sömürgeler üzerinde kontrolü sürdürme yöntemleri değişkenlik gösteriyordu. Tarihçiler, "resmî" ve "gayriresmî" emperyalizm arasında ayrım yapmışlardır, ama bu ayrım esasen niteliksel değil, nicelikseldir. En başta Britanya, Hindistan'daki dolaylı hâkimiyette olduğu gibi, illa siyasal işlevler üstlenmeksizin ekonomik ve askerî tahakküm aracılığıyla kontrol uygulayarak gayriresmî emperyalizm yolunu tuttu. Ama nihai otorite, "orada oturan" birinin ya da Britanya temsilcisinin elinde bulunuyordu. Resmî emperyalizmde ise Avrupalı güç, bir bölge üzerinde "hamilik" statüsü üstlenerek, sömürgeyi doğrudan yönetiyordu.

Sömürgeci "hamilik"in mahiyeti, Afrika için kapışma sürecinde değişikliğe uğradı. Özgün anlamıyla, hamilik statüsünün kurulması, sömürgeci gücün bir bölgenin dış ilişkilerini kontrol ederek çıkarlarını savunmasını, halkın kontrolünü ise ilgili kabile şefine ya da reise bırakmasını ifade ediyordu. Londra'da nispeten dar bir kadronun görev yaptığı Sömürge Bakanlığı'nca yönetilen İngiliz sömürge idaresi, ana ülke yönetiminin kendisi gibi ademimerkezî durumda kaldı. Sömürge yöneticileri politikaları uyguluyorlardı. Ama zaman içinde sömürgeci güçler, yerel nüfus üzerindeki otoritelerini yerli görevliler aracılığıyla genişlettiler. 1886'da Britanya, sömürgelerinin çoğu üzerinde tam hükümranlık kurdu. Yerel hükümdarlar, önceki anlaşmaların bozulduğuna tanık oldular ve gitgide, emperyalistler ile kendi halkları arasında birer aracıdan pek fazlası değilmiş gibi muamele gördüler. Yerel adalet sistemlerine mümkün olduğunca dokunulmadı –böylece bu sorun daha düşük maliyetle çözülmüş oldu– ama beyazlar yalnızca sömürgeci gücün mahkemelerine tabiydiler; bu, "yabancı vatandaş bağışıklığı" denilen bir ayrıcalıktı.

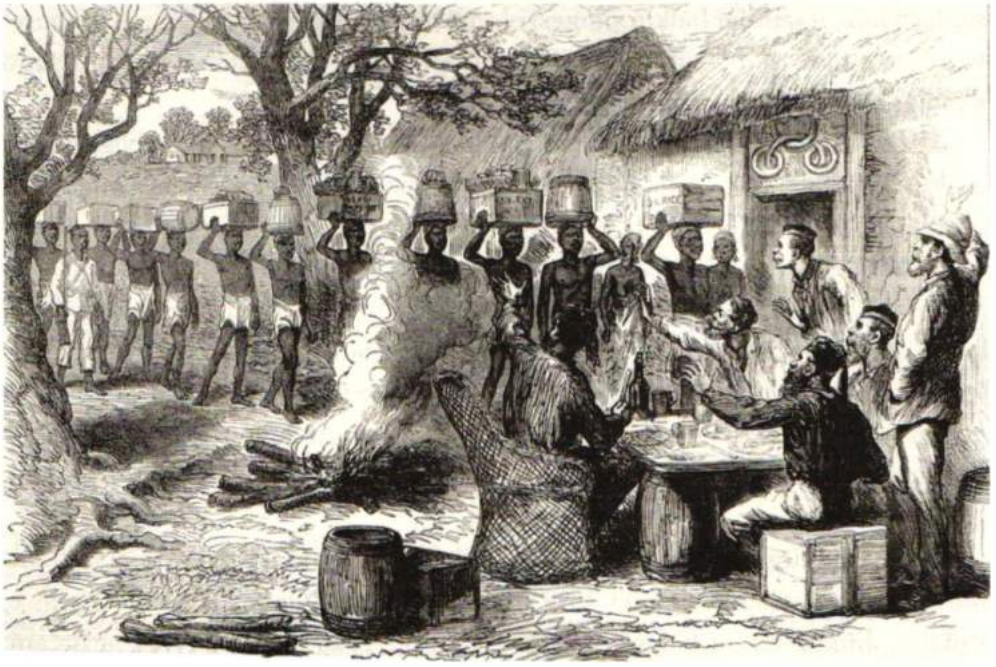

1874 yılında, Gana'nın aynı yıl bir sömürge olarak kurulmasına yol açan Aşanti Savaşı sırasında, erzak ve levazım alan Britanya kuvvetleri.

Britanya hükümeti, sömürgelerin kendi giderlerini karşılamalarını istiyordu; kâr etme hakkı karşılığında masrafların büyük kısmını yetkilendirilmiş ticari şirketler –Nijerya'da, Uganda'da ve sonradan Rodezya olacak bölgede İngiliz hâkimiyetini kurmuş olan şirketler– çekiyorlardı. İngiliz sömürge yönetimi, demiryollarını ve özel sermayeyi, ham maddelerin çıkarılabildiği ya da pazarların bulunabildiği bölgelere yönlendirdi. Emperyal siyaset, demiryollarının, karayollarının ve idari görevlilerin giderlerini karşılamak üzere sömürgecilerin yanı sıra yerli halkların da gelir üretmelerini zorunlu kılıyordu.

Tarihi 18. yüzyılın başlarına uzanan Batı Afrika'daki Aşanti Krallığı'nın kaderi, gayriresmî kontrolün nasıl daha doğrudan otoriteye dönüştürüldüğünü gösteren iyi bir örnektir. 1860'ların başında Britanya kuvvetleri, Britanya'nın himayesine almış olduğu Altın Sahili'nin kuzey sınırındaki Aşanti halkıyla hafif çarpışmalara girdiler. Britanya, 1873-1874'te Aşanti'yi yenilgiye uğrattıktan sonra, Altın Sahili'ni kraliyet sömürgesi yaparak daha dolaysız bir kontrol başlattı. 1891'de Britanya, bizatihi Aşanti Krallığı'na da himayeyi kabul etmesini önerdi. Kral, "benim Aşanti krallığım asla bu tür bir politikaya tabi olmayacak; Aşanti sonsuza kadar bağımsız, aynı zamanda da tüm beyaz insanlarla dost kalmalıdır," diye yanıt verdi. Beş yıl sonra Britanya kuvvetleri Aşanti'nin başkentini işgal ettiler ve kralı, bağımsızlığının devam etmesinin bedeli olarak muazzam miktarda altın veremeyince, sürgüne gönderdiler. 1900-1901'deki kanlı bir he-

saplaşmada, Aşantiler halkın simgesi olarak büyük değer verdikleri altın tabureyi teslim etmek istemeyip ayaklanınca, Britanya askerleri isyanı bastırdı. Aşanti Krallığı 1901'de İngiliz sömürgesi oldu.

Afrika'daki emperyal girişimler, sıklıkla, ticari şirketlerin yöneticilerinin ya da büyük ortaklarının savan ya da cengel demeden her yeri ele geçirmeleriyle başladı. Kraliyet Nijer Şirketi, hayli yoğun lobi faaliyetlerinden sonra, idari yetkiler veren bir Berat'ı 1866'da Parlamento'dan koparark, ileride Nijerya olacak bölgeyi geliştirmeye koyuldu. Fransızların Doğu Afrika'daki hamlelerine karşı koymak için, Britanya hükümeti, Kraliyet Nijer Şirketi'nin yağmur ormanları içinden bir sefer düzenleyerek Sudan'a ulaşmasına izin vermişti. Afrika'ya yeni gelmiş olan Alman tüccarlar, gelecekteki Kamerun'un doğusunda ticaret istasyonları kurmaya başlayınca, Britanya hükümeti, Nijer Deltası üzerinde hamilik ilan etti.

Fransız hükümeti ve Kraliyet Nijer Şirketi, aralarındaki hak iddialarını anlaşma yoluyla çözdüler. Ama 1899 yılında Kraliyet Nijer Şirketi iflas edince, Britanya hükümeti bu bölgelerin yönetimini devraldı. Bu senaryo, Fransa'nın, Hollanda'nın ve Almanya'nın sömürgecilik deneyiminde sıkça rastlanan bir şeydi: Devlet tekelleri verilmiş olan tüccar şirketleri, yeni bir sömürgede ticari çıkarlar kuruyorlar, sonra da iflas etmeseler bile mali güçlüğe düşüyorlardı, bu ise bizatihi emperyalist devletin müdahalesini zorunlu kılıyordu.

Britanya İmparatorluğu'nun büyüklüğü düşünülünce, sömürge görevlilerinin sayısı şaşırtıcı ölçüde az görünür. 19. yüzyılın sonuna doğru, Hindistan'ın 300 milyonluk nüfusunu yaklaşık 6.000 İngiliz memur yönetiyordu. İngiliz sömürge yönetimi, aristokratların oğullarına kariyer olanakları sağladı; bunlar yüksek düzeyli idareci ya da donanmada ve orduda subay oldular. Hindistan'da 1858-1918 arası genel valilik yapan on dört kişinin on biri doğuştan asilzadeydi.

Britanyalı görevliler, sömürge halkı arasından ast adayları seçtiler, örneğin yüksek kasttan Hintlileri alt kıtanın idaresinde çalışmak üzere eğittiler. Nijerya'da kayrılan kabile şefleri, idari işlevler üstlendiler. 20. yüzyılın ilk on yılında, en azından kısmen Mısır milliyetçiliğinin ilk kıpırdanışlarına yanıt olarak, Britanya hükümeti Mısırlıların ülkenin yönetimine katılımını artırdı. Malay'da, İngiliz denetimini tehdit edebilecek huzursuzlukları bastırmaktan İngiliz "sakin" sorumluyken, yerel reisler maaşlı olarak idari mevkilere yerleştirildilerse de dinsel meselelerle ilgilenmek dışında bir yetkiye sahip değillerdi.

İngilizlerin yönetiminde nispeten sorumlu mevkilere yükselmiş yerli erkeklerin birçoğu, mümkün olduğunca İngiliz beyefendiler gibi görünme ve konuşma çabasındaydı. Ama Viktoryenler genellikle Batılılaşmış Hintlilere tepeden bakıyorlardı; kendi öz kültürünü reddeder bir havaya girdiği için değil, asla İngiliz olabilecek kadar iyi olamayacağını düşündükleri için "babu" ile alay ediyorlar-

dı. Aynı zamanda da Britanya hükümeti, yerli egemen seçkinlerin hiyerarşisine genellikle dokunmadı, çünkü o durum daha doğal görünüyor ve sömürgelerin yönetilmesini kolaylaştırıyordu.

Fransız sömürge hâkimiyeti, Britanya ve Fransa devletleri arasındaki zıtlıkları ortaya çıkaran bazı bakımlardan, İngiliz sömürge hâkimiyetinden farklıydı. Fransız sömürge yönetimi, Fransa'nın geçen yüz yılı aşkın süreden beri gelişim sürecine damgasını vurmuş olan, devletin merkezileşmesi durumunu yansıtıyordu. Fransız İmparatorluğu'nun temelini, ticari ilişkilerden çok, askerî kontrol oluşturuyordu. Fransız sömürge yönetimi, İngiliz rakibine kıyasla, nispeten daha fazla Fransız görevli çalıştırıyordu ve yerli halklara da daha az dayanıyordu.

O zamanlar Fransız sömürge bakanlığı, İngiliz İmparatorluğu'ndaki muadiline kıyasla, ekonomik kararların alınmasında çok daha büyük bir rol oynuyordu. 1894'te sömürge bakanlığı kuruluncaya kadar, Fransız sömürgelerini donanma ve ticaret bakanlıkları idare etti. Fransız sömürgelerinin sivil yönetim kadrolarında, bazıları 1880'lerde kurulan Sömürge Okulu'nda eğitim görmüş bürokratlar görev yapıyorlardı. Afrikalılar ve Vietnamlılar fiilen devlet memuru olarak Fransız genel valiler için çalışıyorlardı. İngiliz rakipleri gibi, Fransız sömürge yöneticileri de önceden var olan etnik ve kültürel çekişmeleri istismar ettiler, düşmanlarını denetim altına almak için başat durumdaki grupları kullandılar. Nitekim Fransız hükümeti Kamboçya'daki ve Laos'taki kilit mevkilerde Vietnamlı görevlileri kullandı; Madagaskar'da dağlık bölgelere mensup görevliler, sahil bölgelerindeki rakiplerinin idaresine hâkim durumdaydılar.

Fransız hükümeti, Cezayir'i doğrudan doğruya yönetiyordu. Cezayirliler, Fransız vatandaşı olabiliyorlardı; ama sadece sınırlı haklara sahiptiler. Hükümet ve adalet sistemi Fransız sömürge yönetiminin elinde kalmasına rağmen, Fas sultanı ve Tunus beyi, en azından sözde, hâlâ tebaalarına hükmediyorlardı. Güneydoğu Asya'da, Fransız hükümeti, önceden var olan monarşileri oldukları gibi bırakmasına rağmen, 1887-1893 yılları arasında Koçin, Tonkin, Annam, Kamboçya ve Laos topraklarını bir tek genel valiye bağlayan Çinhindi Birliği'ni kurdu. Fransız hükümeti, 1895'te Fransız Batı Afrika'sı federasyonunu oluşturarak, Batı Afrika'nın idaresini merkezileştirdi ve 1910'da ise Orta Afrika'daki sömürgelerinden oluşan Fransız Ekvator Afrika'sı federasyonunu kurdu. Dakar'da ve Brazzaville'de bulunan genel valiler, en yüksek yerel idari yetkili olarak görev yapıyorlardı.

İngilizler, sömürgelerde yerel halktan tecrit edilmiş olarak yaşıyorlardı. Üst sınıftan olanlar, Cambridge ile Oxford üniversitelerindeki ve Londra'nın centilmen kulüplerindeki Hintli, Afrikalı ya da Asyalı garsonların hizmet ettikleri sohbet salonlarının dünyasını yeniden yaratmaya çalışıyorlardı (Oxford'a bağlı Balliol College'in tüm mezunlarının dörtte birinden fazlası, yüzyılın sonuna doğ-

ru, imparatorluk hizmetinde görev yapıyordu). Sömürgelerdeki İngiliz kadınlar, konuklarına yalnızca İngiliz yemekleri ikram ederlerdi. Hindistan'da İngilizlerin tropikal humma ve diğer hastalıkları atlatıp sağlıklarına kavuşabilmeleri için yalıtılmış sanatoryumlar olarak hizmete açılmış olan İngiliz "tepe istasyonları," aynı zamanda da çevreye hâkim yüksek gözetleme yerleri işlevi görüyordu. Buralar, hem birer güç merkezi ve kapalı İngiliz camiaları olarak hem de bir İngiliz köyünün mimarisini ve yaşam tarzını kopya eden "beyaz adaları" olarak, emperyal sistemin bir parçası hâline geldi. Gerçekten de Kenya'daki ve Rodezya'daki yerleşimci camiaları, hiç yatışmayan, hatta tehlikeli çevrelerde "beyaz" olma duygusu etrafında örgütlendi; yeni gelenler, ırksal çizgileri aşmama konusunda uyarılıyorlardı, çünkü böyle bir temasın, yerleşimci dayanışmasını zayıflatacağı korkusu vardı. Almanya'nın Afrika sömürgelerinde, Alman kadınlar kendilerini birer kültür elçisi gibi hayal ederlerken, sömürge yetkilileri, onları, Alman kültürünün temsilcileri, hatta garantörleri olarak görüyorlardı; bu kadınlar, çocukları sömürgelerde doğurup birer Alman olarak yetiştirebilirlerdi.

Sömürgelerdeki kentsel mimari, Batı'nın egemenliğini ifade etme çabasını yansıtıyordu. Çinhindi'nin Vietnam bölgesindeki Hanoi'de yapılan opera binası Paris'tekinin kopyasıydı. Saygon'daki katedralin yüksek gotik kubbesini planlayan Fransız mimarlar, Fransa ile Güneydoğu Asya arasındaki apaçık iklim farkını dikkate almadıklarından, yeterli havalandırma sağlamamışlardı. Kocaman kamu binaları ve uzun bulvarlar, Fransız otoritesini mimari modernizm biçiminde Fransız yerleşimcilerin ve yerel sömürge nüfusun günlük yaşamlarına sokuyordu. Madagaskar'daki tıp okulu, tropikal bir adadan çok, Lyon'a uygun bir tasarımı yansıtıyordu.

Yine de emperyalistlerin ve yerli halkların, bütünüyle, iki farklı ve zorunlu olarak zıt dünyada yaşadıkları görüşünde ufak bir ayrıma dikkat edilmesi gerekir. Bazı emperyalistler, örneğin Hindistan'da Hindu heykelleri ya da Mısır'da çeşitli sanat eserleri gibi Doğu'yu temsil ettiğini düşündükleri şeyleri toplayarak (ya da prenslerden veya tüccarlardan hediye diye kabul ederek veya el koyarak), Doğu'dan Batı'ya yeni kültürel kimliklere aracılık ettiler. Böyle yapmakla, hiç değilse bazı bakımlardan, iki dünyanın da bir parçası oldular. Kültürler arası etkileşim, yani bir görüşme, öğrenme ve alışveriş süreci, emperyalistler ile sömürgeleştirilenler arasındaki daha geçişken sınırları açığa çıkardı. Emperyalistler, sömürgeleştirilenleri temsil eden nesneler edinmekle, kendi kimliklerinin dönüşmesine katkıda bulundular. Elbette, topladıkları şeylerin bazıları bugün Londra'da ve Paris'te müzeleri dolduruyor. Sömürgelerden getirilen nesneler, emperyalizmin maddi kültürünün bir parçası hâline geldi ve orta sınıfın evlerinde gitgide yaygınlaştı.

Avrupa Emperyalizminin Amaçlarına İlişkin Değerlendirme

Biz zamanlar birisi, Avrupalı güçlerin ufuklarını genişletme nedenlerini "God, gold and glory [Tanrı, altın ve zafer]" olarak ya da coğrafyacı, misyoner ve kâşif David Livingstone'un ifadesiyle, "Christianity, Commerce and Civilization [Hristiyanlık, Ticaret ve Uygarlık]" olarak özetlemişti. Eğer bir neden varsa, bunların hangisi "yeni emperyalizm"in ardında yatan başat dürtü olarak seçilebilir?

"Uygarlaştırma Misyonu"

Sömürgecilerin çoğu, Tanrı'nın kendilerinden yana olduğunda ısrar ediyordu. Lord Curzon, bir keresinde, Britanya İmparatorluğu'nun, "dünyanın gördüğü en büyük iyilik aracı olarak Tanrı'nın inayetine mazhar" olduğu şeklinde bir laf etmişti. Bir Güney Afrikalı, şu yorumuyla daha gerçekçi bir bakış açısı sunuyordu: "Siz buraya geldiğinizde, bizim toprağımız, sizin ise İncil'iniz vardı; şimdi bizim İncil'imiz var, sizin ise toprağınız." "Uygarlaştırma" güdüsü, "yeni emperyalizm" çağında hâlâ bazı Avrupalı misyonerlere heyecan veriyordu. Binlerce Katolik ve Protestan misyoner, Tanrı adına din değiştirtmek için Afrika'ya, Hindistan'a ve Asya'ya gitti. 1900'de dünyanın dört bir yanındaki sömürge yerleşimlerinde yaklaşık 18.000 misyoner yaşıyordu. Katolik ya da Protestan olsun, Fransız misyonerler kendilerini gitgide daha çok Fransız "uygarlaştırma misyonu"nun faydalarını yerli halklara götüren kişiler olarak görüyorlardı. Laik

Kraliçe Victoria, Orta Afrikalı giysileri içindeki bir adama İncil veriyor.

Fransız cumhuriyetini temsil eden görevlilerle onlarca yıldan beri soğuk ilişkiler içinde olmalarına rağmen, Fransız misyonerler, yaptıkları çalışmalarla sürdürülmesine yardımcı oldukları emperyal projeye giderek uyum gösterdiler. Bazı İngiliz görevliler, Anglikan ve Metodist misyonerleri baş belası olarak görüyorlardı. Hollandalı, Belçikalı ve İtalyan din adamlarının yerlilere "uygarlık" götürme iddiası pek azdı, onlar öncelikle kendi askerlerine ve yerleşimcilerine manevi hizmet vermekle ilgilendiler.

Yerli halklara yönelik istismarları sınırlamak ya da sona erdirmek için bazı reformcuların gösterdikleri çabalar, "uygarlaştırma misyonu"nun bir yönünü oluşturmaya devam etti. Bazı yerlerde, din adamları, Avrupalıların yerel halklara uyguladıkları istismarları sona erdirmeye ya da hiç olmazsa hafifletmeye zorlanmalarına yardımcı oldular. Denilebilir ki misyoner cemiyetleri, Avrupa sömürgeciliğinin "vicdan"ı oldular ve azıcık vicdan, hiç olmamasından iyiydi. İngiliz reformcular için, yüzyılın ilk yarısındaki "uygarlaştırma misyonu"nun birincil ereği, Britanya İmparatorluğu'nda köleliği sona erdirmek olmuştu ve bu da 1833'te başarıldı. 1880'li yıllarda, İngiliz Liberal Partisi'nin baskıları, Güney Afrika madenlerinde sözleşmeli işçi olarak çalıştırılmak üzere Çin'den işçi getirilmesi uygulamasına son verilmesine katkıda bulundu. Güney Afrika'da bir eyalet olan ve başkaları yanında, geleceğin Hintli lideri genç Mohandas (Mahatma) Gandi'yi (1869-1948) gün ışığına çıkaran Natal'da Hintli işçilere uygulanan muameleden dolayı Britanya hükümeti sıkıntıya düştü. Fransız dinsel liderler, Afrika'da artakalan Arap köle ticaretine karşı seferberlik başlattılar. Britanyalı görevliler, Portekizli ve Belçikalı müteşebbislerin uyguladıkları zalimce çalışma koşullarını protesto ettiler. Yine de Britanya hükümeti, Afrikalılara silah ve alkollü içki satışını azaltmaya ya da bitirmeye yönelik bir kampanyaya ağırlık vermekten kaçındı, çünkü her iki mal da İngiliz tüccarlara muazzam kazançlar getiriyordu. Keza Britanya hükümeti, İngiliz tacirlerin Çin'de Hint afyonu satışını durdurmayı reddetmişti.

İngiliz sömürge yetkililerinden Lord Frederick Lugard (1858-1945), sömürgeci güçlerin "ahlaki" ve "maddi" zorunlulukları saydığı durumu tanımlamak için "Çifte Sorumluluk" terimini ortaya attı. Onun kanısına göre, Avrupalı güçlerin yerli halkları "uygarlaştırma" ve aynı zamanda da Batı teknolojisinin sağladığı maddi iyileştirmelere "kapıyı açma" yükümlülüğü vardı. Avrupalı güçler "vesayetler" kuruyorlardı. Bunun karşılığında ise hammaddeler ve başka ürünler alacaklardı. Emperyalizm Batı Avrupa'da muhafazakâr milliyetçilikle ilişkili hâle gelmesine karşın, birkaç sosyalist, imparatorlukların sömürge halklarının yaşam koşullarını iyileştirebileceği kanısındaydı. Bununla birlikte, genel olarak Avrupalı sosyalistler emperyalizm sorununu ana kaygılarından birisi olarak görmediler.

Yüzyılın başlarında, Fransızlar üzerlerine düşen "uygarlaştırma" misyonunu, sömürge halklarına Fransız kültürünü aşılamak olarak görmüşlerdi: Yaygın düşünceye göre, o halklar Fransız olacaklardı. Bununla birlikte, yüzyılın sonuna gelindiğinde asimilasyon amacının yerini, Lugard'ın "Çifte Sorumluluk" anlayışına benzeyen bir "birliktelik" teorisi almıştı. Bu "birliktelik" teorisine göre, sömürge halklarının Fransız kültürünü özümsemeleri mümkün olmasa da Fransız sömürgeciler, onların ekonomik kaynaklarını iki tarafın da yararına geliştirmelerine yardımcı olacaklardı. Yalnızca Batı Afrika'da Senegal'deki kentsel yerleşimlerde doğan çocuklar otomatikman Fransız yurttaşlığı kazanıyorlardı; 1914'te Senegalli seçmenler, Fransız Millî Meclis'ine ilk siyah temsilciyi seçtiler.

Ekonomik Gerekçe

Misyonerler Afrika ya da Asya kıyılarına vardıklarında, çoğunlukla, tüccarların ve serüvencilerin altın, fildişi ve kauçuk aramak için zaten oraya gelmiş olduklarını gördüler. Gerçekten de bir keresinde Cecil Rhodes, sömürgeleri işletme işinde "insanseverlik iyidir ama yüzde beşle insanseverlik daha iyidir," demişti. 1880'li yıllarda, yeni pazarların bulunması özellikle İngiliz imalatçılar için mutlaka gerekli görünüyordu, çünkü kıta Avrupası ülkeleri birbiri ardına yüksek koruyucu gümrük duvarları koyuyorlardı. Britanya başbakanı, 1897'de Londra'da Fransa büyükelçisine, "Böyle inatla korumacılık yapmasaydınız, bizi toprak ilhak etmekte bu kadar kararlı görmezdiniz," demişti. Cecil Rhodes'un erkek kardeşinin hayli zorlama olan kanısına göre, "[Ugandalı] Waganda'lar," İkinci Sanayi Devrimi'nin ürünlerini satmaya çalışan İngiliz imalatçıları ve tüccarları zenginleştirecek "ayakkabı, çorap, opera gözlüğü için yaygara koparıyorlar ve her gün yeni yeni ihtiyaçlarla ortaya çıkıyorlar"dı.

1902'de Güney Afrika'daki Boer Savaşı'ndan etkilenmiş olan radikal İngiliz iktisatçı J. A. Hobson (1858-1940), bir yazısında emperyalizmi, "Batı dünyasının güncel siyasetindeki en önemli faktör" olarak belirtiyordu. Büyük güçlerin, sermaye yatırımı ve yurt içinde ürettikleri mamul mallar için mecralara ihtiyaç duymaları nedeniyle sömürge arayışında olduklarını kabul ediyordu. Hobson'ın görüşüne göre, Britanya'nın emperyal siyasetini fiilen işadamları, özellikle de Londra merkezli finans sektörü belirliyordu. Misyonerler ve askerler, onların hedeflerine ulaşmalarına yardımcı oluyorlardı. Hobson'ın kanısına göre sömürge arayışı, Britanya'nın temel iktisadi probleminin çözümünü sadece erteliyordu, çünkü imparatorluğa giden para, sanayi mallarının yurtiçinde yetersiz tüketimiyle sonuçlanıyordu. Eğer hükümetler ücretleri yükseltmek ve varlıktan artan oranlı vergi almak için harekete geçselerdi, varlığın daha adil biçimde yeniden paylaşımı, sıradan insanların daha çok mal satın almalarına olanak verirdi. Em-

peryalizm gereksiz olurdu; Çin ve Asya ile Afrika'daki diğer ülkeler ise kendi başlarına gelişmekte özgür olurlardı. Hobson'ın emperyalizme ilişkin görüşleri, küreselleşmenin iktisadi ve toplumsal sonuçları konusunda bugün yapılan eleştirileri önceden saptıyordu.

Hobson, Marksist değildi ama onun görüşleri bazı bakımlardan Karl Marx'ın görüşlerini çağrıştırıyordu. Emperyalizm sözcüğünü hiç kullanmayan Marx, *Kapital*'de, burjuvazinin "ürünleri için sürekli genişleyen bir pazar"a ihtiyacının olduğunu söylüyordu. Bu nedenle, sonraki Marksistler, Hobson'ın sanayi kapitalizmi ile emperyalizm arasında kurduğu bağı kabul ediyorlardı. Rus devrimci önder Lenin, Hobson'ın analizini bir adım ileriye taşıdı. Sermayenin durmaksızın genişlemesinin, kaçınılmaz olarak, sömürge yarışlarını ve savaşı beraberinde getirdiğini savunuyordu; kapitalist gelişimin bu son aşamasında, "milletlerarası tröstler" yerküreyi paylaşacaklardı.

Eğer Hobson, Rhodes ve Lenin aynı yemek masasında bir araya gelmiş olsalardı, pek çok konuda görüş ayrılığına düşerlerdi. Ama büyük Avrupa emperyalizmi çağı ile ekonomik kazanç arayışı arasında yakın bir ilişki olduğu görüşünde birleşirlerdi. Sömürge elde etme dürtüsü, ekonomik duvarların yükseldiği bir dönemde ivedilik kazandı: Yeterli hammadde ve pazarların bulunamayabileceği düşüncesi oldukça yaygındı.

Tıpkı 17. ve 18. yüzyıldaki seleflerinin yaptıkları gibi, tüccarlar da Afrika'da ve Asya'da zengin maden yatakları ve açılmamış pazarlar bulacaklarına güveniyorlardı. Güney Afrika'da 1860'larda ve yine 1880'lerde yapılan altın ve elmas buluşları, hazine avcılarının hücumuna yol açtı ve sömürgecilerin hayallerine ilham verdi. Kıyı ticareti yapanlar, Batı Afrika'da sömürgeleri daha da genişlettiler. Sabun ve gliserin yapımı için büyük miktarlarda kullanılan palmiye yağının ticareti, köle ticaretinin yerini aldı.

Avrupalıların 19. yüzyılın son döneminde delicesine giriştikleri sömürge kapma yarışındaki en önemli faktör, ekonomik kazanç umudu muydu? Sömürgeci güçler, yaptıkları keşifler ve fetihler yoluyla gerçekten büyük servet kazandılar mı?

Hiç kuşku yok ki sömürgeler, Avrupa pazarları için bazı değer verilen ürünler sağladı. Kongo'dan gelen fildişi ve kauçuk, Nijerya'dan, Dahomey'den ve Fildişi Kıyısı'ndan gelen palmiye yağı, Fransız Senegal'inden gelen yerfıstığı, Güney Afrika'dan gelen elmas ve altın, İngiliz Seylan'ından gelen kahve ve Malay'dan gelen şeker, yüksek kazançlı mallardı. Fransız Çinhindi'nin, Hollanda Endonezya'sının, Kongo'nun ve İngiliz Malay'ının kauçuk ticareti, bisikletin giderek yaygınlaşmasıyla, hele de otomobiller yollara çıktığında hızla genişledi. Britanya'nın sömürgeleri olan Nijerya ve Altın Sahili, 1905'te dünya kakao üretiminin %4'ünü, on yıl sonra ise %24'ünü gerçekleştiriyordu. Büyük kısmı Çin ve

Seylan kaynaklı olan çayın tüketimi, 1840 ile 1900 arasında neredeyse dört kat arttı.

Sömürgeler, ana ülkede üretilen mamul mallar için cazip pazarlar oluşturdular. Henry Stanley, Kongo'yu kilometre kare cinsinden değil, "ihraç edilecek pamuklu metre karesi" cinsinden tanımlıyordu. 1890'larda, Britanya'nın tüm ihracatının yaklaşık üçte biri ve tüm yatırımının yaklaşık dörtte biri sömürgelerine, en başta da Hindistan'a gitti; Hindistan, Britanya'dan pamuklu kumaş ve diğer tekstil ürünleri, demir, madeni eşya ve ayakkabı ithal ediyordu. Yine de Britanya'nın yurtdışı sermaye yatırımının başta gelen hedefleri, kaybetmiş olduğu sömürgesi Birleşik Devletler'in yanı sıra Osmanlı Türkiye'si gibi diğer bağımsız devletlerdi. İngiliz uyruklular, yerleşim sömürgelerine –Hindistan'ın yanı sıra Avustralya'ya, Yeni Zelanda'ya ve Kanada'ya– da yatırım yaptılar. Afrika'daki sömürgelere pek az İngiliz yatırımı yapıldı. Britanya'nın 1890'larda Belçika'yla yaptığı ticaret, Afrika'nın tamamıyla yaptığı ticaretten fazlaydı. Sömürgelere yatırım riskli olduğu için, Fransız ve Alman yatırımlarının ancak çok küçük bir kısmı kendi sömürgelerine yönelikti. Fransa'nın yurtdışı yatırımı, ağırlıklı olarak Avrupa'nın diğer bölgelerine, özellikle de Rusya'ya yönelikti. 1910'da Fransız yatırımının yalnızca %5'i kendi sömürgelerine yapıldı; 1914'te Fransa'nın sömürgelerinden aldığı mal miktarı, onlara sattığından fazlaydı. Almanya, ticaretinin %1'den azını sömürgeleriyle yapıyordu. 1907'ye gelindiğinde, tüm Alman sömürgelerine yapılan Alman yatırımı miktarı, yurtiçindeki tek bir büyük bankaya yapılan yatırım değerinin biraz altına inmişti.

Afrika'dan gelen fildişi, Avrupa pazarlarında değerli bir maldı.

Askerlerin, ikmal maddelerinin, silahların ve diğer masrafların faturasını ödemek zorunda olan emperyal hükümetler, bu nedenle, biraz ötedeki keşfedilmemiş bir Afrika ırmağında ya da bir sonraki vahanın ilerisinde inanılmaz zenginliklerin yattığını kendilerinden emin bir dille anlatan serüvencilerin bu güvencelerine gitgide daha çok kuşkuyla bakar oldular. Emperyalizm şevki sönmüş olan bir Fransız siyasetçi, 1899 yılında, sömürgeleştirmenin iki aşamasını "fetih sevinci" ve ardından, harika bir lokanta yemeği sonrasında olduğu gibi, kaçınıl-

maz olarak "gelen fatura" olarak tanımlamıştı. İmalatçı şehirler ile limanlardaki ticaret odalarını ve coğrafya cemiyetlerini kapsayan Fransız sömürge lobisi, Batı Sudan'ı, bol kazançlı ticaret fırsatlarıyla kaynayan bir yer olarak gösteriyordu. Ortaya çıktı ki, bu geniş çöl bölgesinin tüccarlara sundukları, kauçuktan, birazcık altından, biraz yerfıstığından ve ara sıra fildişinden fazlası değildi. Fransız hükümeti, gitgide hantallaşan bir imparatorluğu idare etmek ve emniyete almak için muazzam paralar harcıyordu. Bu arada, doğal kaynakların emperyalistlerce sömürülmesi, o bölgelerin 20. yüzyılda bağımsız birer devlet olduktan sonra iktisadi ve siyasi açıdan az gelişmişliklerine katkıda bulundu.

Bununla birlikte, genel olarak bakılınca, emperyalist sömürge yarışının iktisadi yorumu hafife alınamaz. Yeni kolonilerden temin edilen ham maddeler ve pazarlar, bireysel işadamlarına olduğu kadar, kilit ekonomik sektörlere de oldukça büyük katkı sağladı. Ne var ki, sömürgeciliğin ekonomik açıklaması, faktörlerden sadece birisiydi –çoğunlukla da önemsiz bir faktördü– ve bunu, daha başat bir güdüden ayrı tutmak zordur.

Emperyalizm ve Milliyetçilik

Yeni emperyalizm, her şeyden önce, Avrupa kıtasındaki saldırgan milliyetçiliğin ve kıran kırana geçen milletlerarası rekabetlerin damga vurduğu bir dönemde güvenlik ve güç arayışının bir uzantısıydı. Sömürgelere en büyük ekonomik yatırımı yapmış emperyalist güç olan Büyük Britanya olgusunda bile, Avrupalı güçlerin milletlerarası rekabeti, emperyalizm için en kuvvetli dürtüydü. Britanya, yalnızca yeni pazarlar bulmak amacıyla değil, Fransızları, Almanları ya da Rusları, İngiliz çıkarlarını tehdit edebilecek üsler ve sömürgeler kurmaktan alıkoymak amacıyla da hâkimiyetini genişletti. Britanya'nın, Afrika'da toprak kapma uğraşına yardımcı olan Mısır'daki çıkarlarına ilişkin tanımı, ekonomik güdülerle ilgili olmaktan çok, rakiplerinin rekabetinden duyduğu korkuyla ilgiliydi.

Britanya'nın, olası sömürgeci rakiplere karşı Hindistan'ın doğu hududunu korumak için 1824'te ve 1852'de girdiği savaşlardan sonra ele geçirdiği Burma, isabetli bir örnektir. Fransa 1870'lerin sonunda Burma'da ekonomik çıkarı olduğunu ilan edince, Britanya, 1885'te Burma'da üçüncü bir savaşa girerek Yukarı Burma üzerindeki kontrolünü genişletti. Tahttaki kralı Hindistan'a sürgün etti, tahtını Kalküta'da bir müzeye gönderdi, sarayını bir İngiliz kulübüne dönüştürdü ve Burma'yı Hindistan idaresine kattı. Keza 1880'de Afganistan'da İngiliz himayesinin kurulmasına getirilebilecek en iyi açıklama, Hindistan ile bölgede genişleyen Rus çıkarları arasına bir tampon devlet koyma arzusudur. Yakın Doğu'da ve Asya'da Britanya ile Rusya arasındaki –çağdaş diplomatların deyişiyle– "büyük oyun"da Britanya'nın yakın hedefi, Afganistan'daki ve civarında-

ki yüksek sıradağları Rus birliklerinin işgal etmelerini önlemekti. Lord Curzon, Britanya için söz konusu olan sorunları özlü bir dille ifade etti: "Türkistan, Afganistan, Hazar Ötesi ve İran; birçokları için bu isimler yalnızca çok uzak diyarları ifade eder. ... İtiraf etmeliyim ki, benim için bunlar, dünya hâkimiyeti oyununun oynandığı bir satranç tahtasındaki taşlardır."

1880'li ve 1890'lı yıllarda tüm Avrupa ülkelerinde kabaran milliyetçilik, "yeni emperyalizm"in itici gücü oldu. 1876'da Britanya, Osmanlı başkenti İstanbul'a yönelik Rus hamlelerine karşı çıktığı zaman yaygın olarak söylenen bir şarkı şöyleydi: "Dövüşmek istemeyiz, / Ama Jingo aşkına, dövüşürsek, / Adamlarımız var, / Gemilerimiz var, / Paramız da var." İngilizcede "jingoizm" terimi, ateşli milliyetçilik anlamında kullanılmaya başlandı. Kuşaklar boyunca, İngiliz öğrenciler, İngiliz denetiminin yapısı ve etkinliği ne denli çeşitli olursa olsun, Büyük Britanya'nın harita rengi olan kırmızıya boyanmış bir sürü sömürgeyi gösteren dünya haritalarına şapşal şapşal bakıp durdular.

Britanya'da sömürge deneyimi, İngiliz ulusal bilincinin önemli bir parçası hâline geldi, edebiyata ve maddi kültüre iyice işledi. Diğer emperyal güçler için de aynısı geçerliydi. Gazeteler, dergiler, popüler edebiyat ve yayınlanan asker günceleri, sömürgelerden anayurda haberler taşıdı ve emperyalizmin romantik bir serüven gibi görünmesine yol açtı. Londra'da yılda bir düzenlenen Donanma ve Askeriye Turnuvası, 1880'de sömürgelerdeki çarpışmaların ve savaşların temsilleriyle başladı. *Siege of Delhi* (Delhi Kuşatması) adlı bir piyes, İrlandalı bir subayın âşık olmasıyla ve bir topun ateş etmek üzere olduğu Hintliler üzerine perde inerken jig dansı yapmasıyla sona eriyordu. 1911'de İtalyan ordusunun Libya'daki kahramanlıklarını coşkuyla anlatan bir İtalyan yazar, kişnemeleriyle sanki "İtalya" demeye çalışıyor görünen Sicilya atlarının "parlayan" gözleri gibi tanımlamalara yer veriyordu. Bir generalin kızı, Mısır'la ilgili bir romanda şöyle haykırır: "Barışçılar diledikleri gibi homurdansınlar, sahiden kahramanca erdemleri ortaya çıkaran, savaştır."

Taşra malikânelerinin salonlarından, Liverpool ve Birmingham'ın izbe meyhanelerine kadar her yerde, İngilizler, 1885'de Mehdi güçlerince Sudan'da öldürülen General Charles "Çinli" Gordon'ın intikamı için çığlıklar atıyorlardı. Tümden kökü kazınan kültürlere ve Avrupa ordularınca öldürülen yüz binlerce insana ağlayan çok az Avrupalı vardı. "Özel ressamlar" ve daha sonra fotoğrafçılar, İngiliz sömürge birliklerine eşlik etmeye başladılar; film kameraları, Horatio Kitchener'ın 1899'da Güney Afrika'da Boerlere karşı çıktığı seferi filme kaydettiler. Pahalı sömürgeci girişimlere karşı Büyük Britanya'da siyasal muhalefetin yükseldiği bir zamanda İngiliz sefer kuvvetlerinin romantikleştirilmesi, daha da çok harcama için destek alınmasına yardımcı oldu ve 1900'de Muhafazakârları iktidarda tuttu.

Gönüllü cemiyetler, imparatorluk kurma uğraşına daha çok kaynak ayırmaları için sömürgeci güçlere baskı yapıyorlardı. Büyük Britanya'daki, Almanya'daki ve Fransa'daki coğrafya dernekleri ile Afrika'nın ve Asya'nın keşfedilmesiyle ilgili söyleşileri dinlemek için dönemsel toplantılar yapan cemiyetler, henüz –hiç değilse Avrupalılarca– keşfedilmemiş bölgelerin haritasının çıkarıldığı yolculuklara destek oluyorlardı. Almanya'da ve Britanya'da, donanma ligleri, emperyalizm coşkusunu kamçılıyordu. Pan-Alman Ligi (1891'de kuruldu), savaş gemileri için daha fazla harcama yapılmasını istiyordu. Sömürgeci lobi gruplarının en başta geleninin, yani Britanya'daki Primrose League'in (Çuhaçiçeği Birliği) üye sayısı 1906'da 1,7 milyona ulaşmıştı; bu üyeler öncelikle iş, finans, askeriye ve hükümet çevrelerine, yani emperyalizmde en büyük paydaşlığa sahip gruplara mensuptu. 1870'lerin ortası ile 1890'ların ortası arasında Avrupa'yı pençesine alan uzun ekonomik buhran, meta fiyatlarını ucuzlatarak, saldırgan emperyalizm için bu tür lobi faaliyetlerini hızlandırdı.

Emperyalizmi yüksek sesle eleştirenler de elbette vardı. Britanya'da, 1896'da kurulan "Etik Birlik" üyeleri gibi, Liberal ya da İşçi Partili aydınlar arasında antiemperyalistler vardı. Toplantılarına sıklıkla katılıp konuşma yapan Hobson gibi onlar da jingoizmi hararetle kötülüyorlardı. Ama Boer Savaşı'nda İngilizlerin zafer kazanmasıyla, Britanya'da antiemperyalist sesler giderek cılızlaştı.

Fransa'da antiemperyalistler, genişlemenin mali yüküne odaklandılar. Millî Meclis'in bir üyesi şöyle yakınıyordu: "Kontrolden çıkmış sömürgeci yayılmacılığın salt kuvvetiyle, zamanın akışı gibi karşı konulamaz bir süreçte sürüklenip gidiyoruz." Birleşik Devletler'de, Amerikan Antiemperyalist Ligi, Filipinlerin bölge olarak ilhakına kaşı çıkan gruplarla birleşti. Ama her yerde, keskin emperyalist velvele muhalif sesleri boğdu. Avrupalı büyük güçler arasında giderek şiddetlenen rekabetleri kamçılayan ve kıtayı daha da istikrarsızlaştıran saldırgan milliyetçiliğe ise katkıda bulundu.

Sonuç

1500 yılında Avrupalı güçler, yerküre topraklarının yaklaşık %7'sini kontrol ediyorlardı; 1800'e gelindiğinde %35'ini kontrol ediyorlardı; 1914'te ise %84'ünü kontrol ediyorlardı. 1871-1900 yılları arasında, dünya kara kütlesinin ve nüfusunun dörtte birini kapsar duruma gelen Britanya İmparatorluğu, 66 milyon insanın yaşadığı 11,6 milyon kilometrekareyi; Fransız İmparatorluğu, 9 milyon kilometrekareyi; Almanya, Belçika ve İtalya ise her birisi yaklaşık 2,5 milyon kilometrekareyi kaplayacak ölçüde genişledi. Bir zamanlar kurmuş olduğu kudretli imparatorluktan geriye pek az şey kalan İspanya'da, Filipinler'i ve Küba'yı 1898'de Birleşik Devletler'e kaptırmış olmanın şokuyla, "1898 kuşağı" olarak

bilinen ve İspanya'yı "canlandırmak" isteyen aydınlar yoğun bir iç gözlem dönemine girdiler. İspanya hükümeti Fas'ta ve Batı Sahra'da yeni sömürgeler elde etti.

1880'lerin başından 1914'e kadar olan dönemdeki yeni Avrupa emperyalizminin ana hatlarını saldırgan milliyetçilik şekillendirdi. Emperyalizm, büyük güçlerin çekişmelerini keskinleştirirken, milletlerarası ittifakları sağlamlaştırdı. Çekişen sömürgeci çıkarlar, 1898'deki Faşoda Olayı'ndan sonra Fransa ile Britanya'yı savaşın eşiğine getirdi. Sonraki krizler daha da çarpıcı boyutlar kazandı. Avrupa'yı yutuyor görünen aynı mücadele anlayışıyla yoğrulmuş olan bu krizler, barışçıl çözüme kafa tutacaktı.

KISIM VI

BÜYÜK FELAKET

Büyük Savaş, Ağustos 1914'te başladı. Almanya ve Avusturya-Macaristan ile Büyük Britanya, Fransa ve Rusya savaştı. Devlet adamlarının, askerî yetkililerin ve sıradan askerler ile sivillerin çoğu çabucak biteceğine inanmasına rağmen, savaş tüm şiddetiyle dört yıldan uzun sürdü. Batı cephesinde kimsenin üstünlük sağlayamadığı ürkütücü siper savaşları milyonlarca askerin hayatına mal oldu. Savaşın ardından dört imparatorluk yıkıldı. 1917'deki bir devrimle Rusya çarı devrildi; sonra Bolşevikler, geçici hükümeti devirerek dünya çapındaki çatışmadan çekildiler ve Komünist bir yönetim kurdular. Britanya, Fransa ile müttefikleri (1917'den beri Birleşik Devletler de dâhil) zafere ulaşınca, Kasım 1918'de Alman İmparatorluğu yıkıldı. Çokuluslu Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve (kaybeden taraf Almanya'ya katılmış olan) Osmanlı İmparatorluğu da yıkıldı.

Yeni Alman Cumhuriyeti'nin 1919'da imzaladığı Versay Barış Antlaşması, yıkılan imparatorlukları parçalayarak Orta Avrupa'da ardıl devletler –Polonya, Çekoslovakya ve Yugoslavya– yarattı. Yenenler ile yenilenler arasında imzalanan antlaşmalar, Avrupa'ya, sonraki yirmi yıl boyunca milletlerarası ilişkileri zehirleyen bir milliyetçi nefret mirası bıraktı. 1920'li ve 1930'lu yılların iktisadi, toplumsal ve siyasal kargaşasından otoriter hareketler doğdu; bunlar, 1922'de Mussolini'nin İtalyan faşistlerinden başlayarak, birçok Avrupa ülkesinde iktidarı ele geçirdiler. Almanya'da, Hitler'in Nasyonal Sosyalist Parti'si –Naziler– 1929'da Büyük Buhran'ın patlak vermesiyle güç kazandılar. Naziler, Versay Antlaşması'nı Almanya'nın haksızca aşağılanması olarak gören aşırı sağcı milliyetçiliğe dayanıyorlardı. Sovyetler Birliği'nde, Joseph Stalin, 1924'te Lenin'in ölmesinden sonra Komünist Parti'nin başına geçti; parti içindeki rakiplerini tas-

fiye etti, hızlı sanayileşme seferberliği başlattı, milyonlarca çiftçiyi zorla kolektif çiftliklere doldurdu, direnenlerin öldürülmelerini ya da hapse atılmalarını emretti. Britanya ve Fransa ise iktisadi, toplumsal ve siyasal gerginliklere rağmen parlamenter yönetim biçimini korudu.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, bu aşırılıklar Avrupa'sında siyasal istikrar arayışı bir türlü sonuç vermedi. Hitler, 1933'te iktidara geldikten sonra, Almanya'yı yeniden silahlandırdı; 1936'da Renanya'yı yeniden işgal ederek ve Avusturya'yla birlik oluşturarak Versay Antlaşması'nı ihlal etti. Aynı yıl, Hitler ve Mussolini, İspanya'da cumhuriyete karşı çıkan sağcı milliyetçi bir ayaklanmaya destek verdiler. General Francisco Franco'nun askerî kuvvetlerine yardım için uçaklar, danışmanlar ve savaş malzemeleri gönderdiler, böylece Franco üç yıl sonra zafere ulaştı. Hitler'in Çekoslovakya'ya yönelik ilk saldırgan hamlelerine Britanya'dan ve Fransa'dan tepki gelmeyince, Alman diktatör, büyük bir pervasızlıkla Çekoslovakya'nın tamamını işgal etmek için 1938'de askerlerini gönderdi.

Hitler, Stalin'in Sovyetler Birliği'yle bir saldırmazlık paktı imzalayarak dünyayı şoke etmesinden sadece haftalar sonra, uzun zamandır tasarladığı Polonya'nın işgalini başlattı ve ülke çabucak düştü. Hitler, Batı'da hareketsiz kaldığı kısa süreli "uyduruk savaş"ın ardından, 1940 baharında Fransa'yı, Hollanda'yı ve Belçika'yı istila etti. Hawaii'nin Pearl Harbor Limanı'ndaki ABD askerî üslerine Japonya'nın 7 Aralık 1941'de düzenlediği ani saldırı, Birleşik Devletler'i İkinci Dünya Savaşı'na soktu. Çarpışmalarda 17 milyonu aşkın insan öldü, bir 20 milyon kadar sivil de ortadan kayboldu; Holokost sırasında Nazilerce sistematik olarak yok edilen 6 milyonu aşkın Yahudi de bunlara dâhildi. Savaş, Almanya'nın, İtalya'nın ve Japonya'nın yenilmesiyle nihayet 1945'te sona erdi. Avrupa ve tüm dünya, yeni ve potansiyel olarak daha da tehlikeli bir döneme, nükleer silahların bir başka dünya savaşı tehlikesini daha da korkunç hâle getirdiği bir döneme girdi.

BÖLÜM 22

BÜYÜK SAVAŞ

"Avrupa'nın her yanında ışıklar sönüyor. Ömrümüz boyunca da tekrar yanmayacak." 1914 Ağustos'unun ilk günlerinde, Büyük Savaş başlarken, Britanya Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey böyle demişti. Savaşı önlemek için son ana kadar gösterdiği diplomatik çabalardan bir sonuç alamayan Grey, çoğu insanın Noel'e kadar hallolacağını düşündüğü bir çatışmanın büyük bir felaket getireceği görüşünü paylaşan az sayıda kişiden birisiydi. Bu savaşın, o zamana kadar yapılmış savaşlardan daha yıkıcı olacağını çok az gözlemci tahmin etti. 1899'da ve 1907'de Lahey'de yapılan milletlerarası barış konferansları, savaşın vahşetini azaltma yollarını görüşmüş, ama gelecekteki savaşların geçmiştekilerden farklı olabileceğini dikkate alamamıştı. Grey bile 38,2 milyon can kaybının olacağını, dört imparatorluğun yıkılacağını, savaş öncesi dönemin "eski güzel günler" gibi görünmesine yol açan savaşın ardından Avrupa'nın iktisadi, toplumsal, kültürel ve siyasal yaşamında büyük değişikliklerin meydana geleceğini tahmin edememiş olabilirdi.

Büyük Savaş, Napoleon devrinden beri meydana gelen ilk geniş çaplı milletlerarası çatışmaydı. Tüm büyük güçlerin katıldığı bu çatışmaya, İtalya, halkın pek de coşkulu desteği olmadan 1915'te ve Birleşik Devletler ise 1917'de girdi. Savaş, bitmeden önce, bir sürü küçük devleti de bu canavarca mücadelenin içine çekecekti. Büyük felaket getiren yangını, bir kıvılcım –Avusturya-Macaristan Arşidükü Franz Ferdinand'ın 28 Haziran 1914'te Bosna'nın başkenti Saraybosna'da bir Sırp milliyetçi tarafından öldürülmesi– başlattı. Avrupa devletlerinin yazgılarını iç içe dokuyan onlarca yıllık geçmişe dayalı çapraşık ittifaklar sistemi aracılığıyla, bu devletler, bir aydan kısa süre içinde savaşın içine çekildiler. Bu ittifaklar Avrupa'da genel bir savaşı kaçınılmaz kılmamakla birlikte –aslında, Avrupa'nın 1905'teki ve 1911'deki durumu, suikast öncesi 1914'tekinden çok daha tehlikeli bir görünüm içindeydi– devlet başkanlarının, diplomatların ve askerî planlamacıların çoğu, sağlıklarında büyük bir savaş görmeyi bekliyorlardı. Savaş başlayınca bazıları rahatladı, bazıları da memnun oldu. Ama şaşıran çok azdı.

Çapraşık İttifaklar

Avrupa'daki ulusal çekişmelerin hiçbirisi, Almanya ile Fransa arasındakinden daha onarılamaz görünmüyordu. Bununla birlikte, yine hiçbirisi, Balkanlar üzerinde odaklanan Rusya ile Avusturya-Macaristan arasındaki çekişme kadar potansiyel tehlike içermiyordu. Rusya'yı tüm Slavların koruyucusu olarak gören Güney Slav halklarının Habsburg İmparatorluğu içindeki varlığı, durumu vahimleştiriyordu. Bu arada, öteden beri Balkanlar'da nüfuzunu artırma amacı güden Rusya, Pan-Slavizm ateşini körüklüyordu. Almanya ve Avusturya-Macaristan sıkı müttefik oldular; bu ittifak ise en başta Rusya'yı hedef alıyordu. Bu iki Orta Avrupalı güce 1882'de İtalya'nın katılmasıyla Üçlü İttifak kuruldu; bu ittifak, 1891'de ve 1902'de canlandırıldı. 1905'e gelindiğinde, giderek artan Alman ve İngiliz ekonomik ve askerî rekabeti, Avrupa'daki en eski rakipler olan Fransa ile Britanya'nın yakınlaşmasına yardımcı oldu. Rusya, Fransa ve Britanya, Üçlü İtilafı (*Antant*) oluşturdular. Çapraşık ittifaklar yüzünden, Avrupa'nın büyük güçleri iki silahlı kampa bölünmüş oldular. Bu ittifak sisteminden dolayı, herhangi iki rakip devlet arasında savaş çıkması, tüm güçlerin çatışmaya katılmaları tehlikesini yaratıyordu.

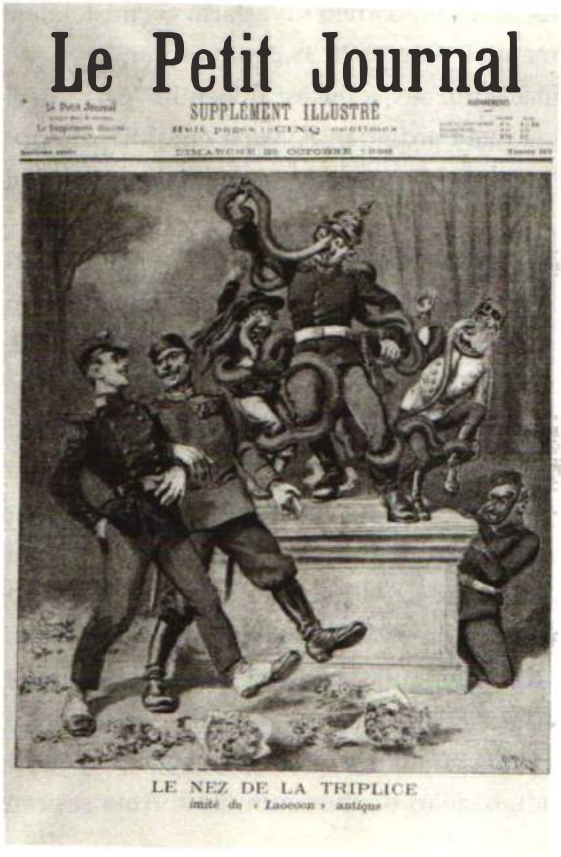
Le Petit Journal
SUPPLÉMENT ILLUSTRÉ
LE NEZ DE LA TRIPLICE
imité du « Laocoon » antique

Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ittifakı yeren karikatür (1896).

Uzlaşmasız Nefretler

1870-1871 Fransa-Prusya Savaşı'nda Fransızların yenilmesinden sonra Versay'da ilan edilen Alman İmparatorluğu, Alsace'ı ve Lorraine'in büyük kısmını yutmuştu. Fransızlar, en zengin eyaletlerinden ikisini kaybetmiş olmayı asla içlerine sindiremediler. Alsace'lıların çoğu Almancanın bir lehçesini konuşmasına rağmen, Alsace, 17. yüzyıldan beri Fransa'nın bütünsel ve stratejik açıdan önemli bir parçası olmuştu. Lorraine'in Almanya tarafından ilhak edilen kısımlarında yaşayanların çoğu, Fransızca konuşuyor ve kendisini Fransız kabul ediyordu. Sömürgeci çıkarlar nedeniyle Fransa ile Almanya arasında büyüyen çekişme, karşılıklı güvensizliği daha da artırdı.

Avusturya-Macaristan'ın yaşlı imparatoru Franz Joseph (1830-1916), 1848'de tahta geçmiş ve bir keresinde ABD başkanı Theodore Roosevelt'e, "Siz bende eski okulun son hükümdarını görüyorsunuz," demiş olan, ağır aksak yürüyüşlü, dürüst bir adamdı. Halkından saygı gören imparator, çok dilli Habsburg Devleti'nin milliyetçilik çağında ayakta kalmasıyla özdeşleştirilen ve otoritesi büyük ölçüde göstermelik olan bir kişiydi. Franz Joseph, bir dizi aile trajedisini ağırbaşlılıkla taşıyordu: Erkek kardeşi Maximilian'ın, kısa süre imparatorluk yaptığı Meksika'da, 1867'de idam edilmesi; oğlunun 1889'da intihar etmesi; karısının deliliği; ayrılık ve suikast. İngiltere kraliçesi Victoria'nın saltanatından bile 15 yıl uzun süren saltanatı süresince, Habsburg imparatoru, imparatorluk ordusunun güçlü olması ve hanedanının milletlerarası saygınlığını sürdürmesi konusunda hep kararlı davranmıştı.

(*Solda*) Alman mizah dergisi *Simplicimus*'ta yayınlanan bir karikatürde kaz adımlarıyla yürümeyi öğrenen Alsace'lı bir kadın. (*Sağda*) Habsburg monarşisinin yaşlı imparatoru Franz Joseph.

Pek çok farklı milliyetin oluşturduğu Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, uzlaşması olanaksız nefretlerin yaşandığı bir ülkeydi. Topraklarındaki diğer milliyetlere hükmeden Avusturyalılar ve Macarlar (*bkz.* Bölüm 17) hoşnuttular ama diğer halklar hoşnut değillerdi. Nitekim Çekler, Slovaklar, Lehler ve diğerleri, Avusturya ve Macaristan tahakkümüne kızıyorlardı. Romanyalılar da Macar olmayan azınlıklar pahasına Macaristan'ın yoğun şekilde yürüttüğü kamusal yaşamı "Macarlaştırma" kampanyasından dolayı mutsuzdular.

Güney Slavları, Avusturya-Macaristan monarşisi içindeki en hoşnutsuz halklardı. Avusturya-Macaristan'ın güney toprakları, monarşiye kulluk etmeyi içine sindiremeyen Güney Slav halklarını barındırıyordu; bazı yörelerde çoğunluktaydılar. Bu halklar arasında Slovenler, Hırvatlar ve Sırplar vardı (*bkz.* Harita 17.3).

19. yüzyıl ortasındaki devrimler sırasında Rus ordusu, o zamanlar genç olan İmparator Franz Joseph'i kurtarmış, 1849'da Macaristan'ı istila etmiş ve asi Macar ordusunu yenmişti (*bkz.* Bölüm 16). Ama yüzyıl sona ererken, Rus hükümeti, Balkanlar'da Pan-Slav ateşini büyük bir şevkle körükleyerek, Habsburg topraklarının güney bölgelerindeki etnik gerginliği kaşıyordu. Habsburg İmparatorluğu'nda Ortodoks Sırpların, Müslümanların ve Katolik Hırvatların yaşadıkları dağlık Balkan bölgeleri olan Bosna'da ve Hersek'te, Sırpların birçoğu, Bosna'yı Sırbistan'a katmak istiyordu. Ortak bir kültürü paylaşan Slavların ortak bir yönetimi de paylaşmaları gerektiğini iddia eden Pan-Slav milliyetçiliği, Habsburg monarşisinin bizatihi varlığı için tehdit oluşturuyordu. Yüzünü Rusya'ya dönmüş Pan-Slavizm tehdidi nedeniyle, Avusturya-Macaristan, Almanya'ya daha da muhtaç hâle geldi, çünkü günün birinde Rusya'ya karşı bir savaşa sürüklenme olasılığını dikkate alıyordu.

Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun denetimi altındaki dar İstanbul Boğazı'nın yanı sıra, stratejik öneme sahip Çanakkale Boğazı'na da yüzyıllardan beri göz dikmiş durumdaydı. Avrupa ile Asya'yı birleştiren boğazlar üzerindeki Rus egemenliği, Rusya'nın Karadeniz'e girişi kontrol etmesine ve Akdeniz'e kolayca erişmesine olanak sağlayacaktı. Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Britanya, Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu tarafından Rusya'nın yenilgiye uğratılması, bölgeye yönelik Rus ilgisini ancak geçici olarak azaltmıştı. Britanya'nın Balkanlar'a yönelik siyaseti, uzun zamandan beri, boğazları Rus denetiminden uzak tutmak üzerine kurulmuştu.

İttifak Sistemi

Öyleyse 19. yüzyıl sonu Avrupa'sının ittifak sistemi, Alman ve Fransız düşmanlığına, Balkanlar'da Avusturya-Macaristan ile Rusya'nın çekişen çıkarlarına, Almanya'nın doğudan Rus ve batıdan Fransız saldırısına uğrama korkusuna bağlı olarak şekillendi (*bkz.* Harita 22.1). Büyük Britanya, 1904'te Fransa'yla bir İtilaf'a (*Antant*) girinceye kadar her türlü ittifaktan bağımsız kaldı. Hem Almanya'nın

HARİTA 22.1. 1914'TE AVRUPA. Büyük Savaş'ın patlak vermesinden önce Almanya'nın işgal ettiği Alsace ve Lorraine'in ilgili kısımları.

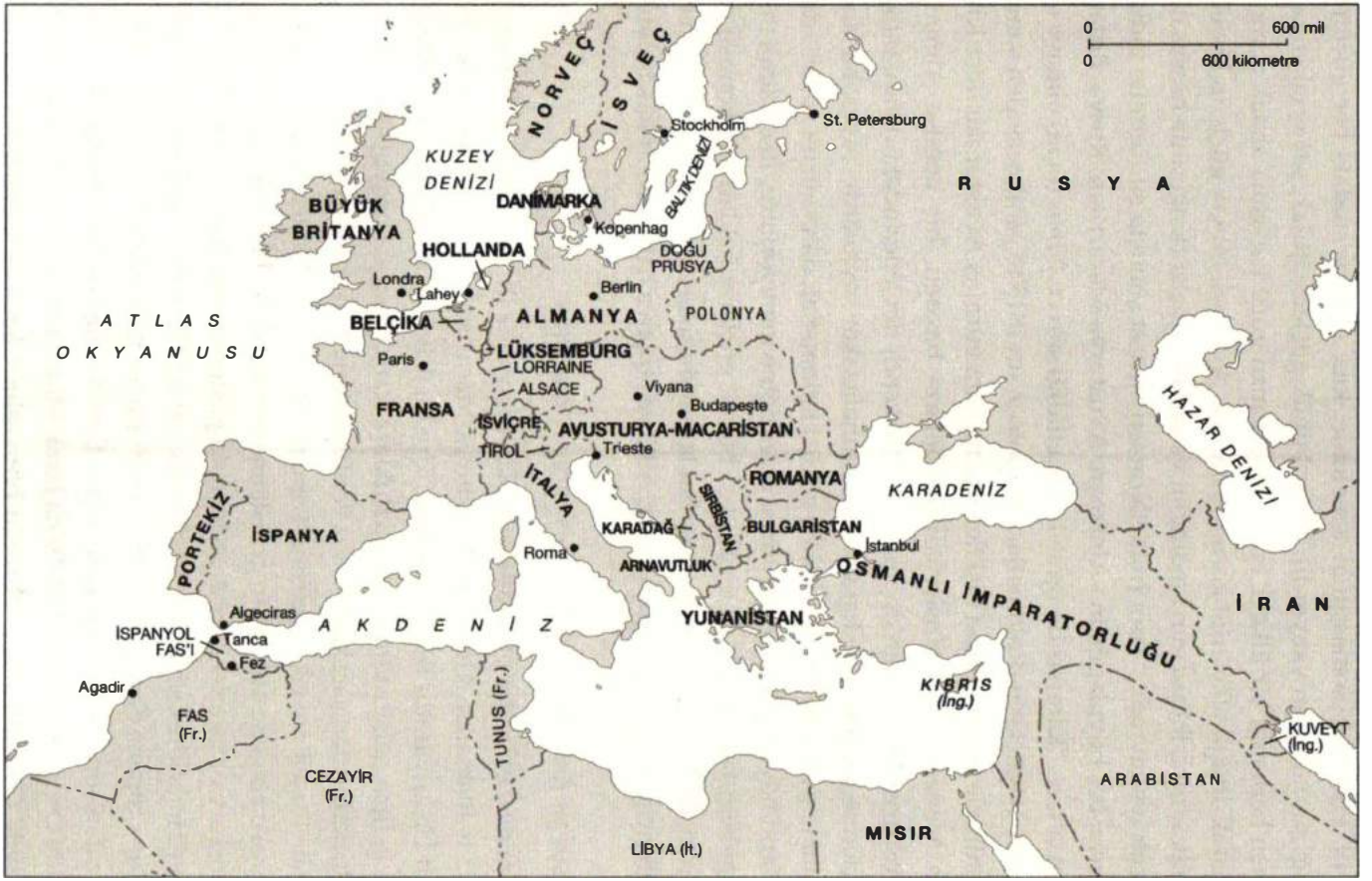

hem de Fransa'nın sömürgeci rakibi ve Rus genişlemesinin muhalifi olan Britanya, en sonunda, Fransız sömürgeci rekabetinden ya da Rusya'dan çok, genişlemekte olan Alman donanmasından korkar duruma geldi.

19. yüzyıl diplomasisinin temelinde, kıta Avrupa'sındaki her gücün kabul ettiği şu varsayım yatıyordu: Diğer büyük güçlerle ittifak, savaş çıkarmayı düşünen herhangi bir ülkeyi, en az iki düşman gücü karşısına almak zorunda bırakarak, ittifak ülkelerini korur. Bismarck, Avrupalı büyük güçlerin hissettikleri ittifak kurma ihtiyacının ivediliğini ve bizatihi güçler dengesinin hassas niteliğini çok iyi kavradı: "Tüm [milletlerarası] siyaset sonuçta şu formüle indirgenir: Dünya, beş büyük gücün –Almanya, Avusturya-Macaristan, Rusya, Britanya ve Fransa'nın– "kararsız dengesiyle yönetildiği sürece, *à trois* (üçlü) olmaya çalış."

Büyük güçlerin diplomatları, Napoleon'un 1815'te yenilmesinden sonra otuz yıl süreyle milletlerarası ilişkilere damgasını vurmuş Avusturyalı lider Klemens von Metternich'in varisleriydiler. Onların birçoğu, hiç değilse Almanya'da, Avusturya-Macaristan'da ve Rusya'da, kendi devletlerindeki demokratikleşme güçlerine set çekmeye kararlı olan muhafazakâr soylulardı. Savaş, bir dereceye kadar iç siyasetin bir aracı hâline geldi. Diplomatlar, daha küçük güçler adına kararların büyük güçlerce verilmesi gerektiğine inanıyorlardı. İlke olarak milliyetçiliği benimsiyorlardı ama yalnızca büyük güçlerin hakları söz konusu olduğu zaman. Daha küçük güçlere bazı haklar verdiyseler de Avrupalı olmayan halklara (biricik Avrupa dışı güçler olan ABD ve Japonya hariç) hiçbir hak tanımadılar.

Rusya'ya Karşı Almanya ve Avusturya-Macaristan

Almanya, bir diğer otokratik güç olan Rusya'yla ilk başta iyi ilişkiler sürdürdü. 1873'te Bismarck, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya arasında bir ittifak olan Üç İmparator Birliği'ni oluşturdu; bu ittifakla, üç hükümdar, "hangi taraftan gelirse gelsin tüm huzursuzluklara karşı" barışı koruyup sürdürmek için birbirlerine danışacaklarına söz verdiler. Ama Balkanlar'da Avusturya-Macaristan ile Rusya'nın çıkar çatışmalarından doğan gerginlikleri örtbas etmek zordu. Rusya o bölgede nüfuzunu genişletmeye çalıştığı ve buna fırsat bulduğu zaman, Avusturya-Macaristan endişeyle tepki gösteriyordu. Balkan eyaletleri olan Bosna ve Hersek'te Osmanlı hâkimiyetine karşı 1875'te bir ayaklanma çıkmıştı. Kanlı Rus-Osmanlı Savaşı'nda (1877-1878) Rusya'nın Osmanlılara karşı müdahalesi ve zaferi sonrası 1878'de düzenlenen Berlin Kongresi'nde, Bulgaristan, kâğıt üstünde Osmanlı İmparatorluğu'na bırakıldı ama aynı zamanda da Rus nüfuzuna tabiydi. Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde kalacak olmalarına rağmen, Bosna ve Hersek'i artık Avusturya-Macaristan hükümeti idare edecekti. Ama bu, Rusya'yla zıtlaşma sonucunu doğurabilirdi, çünkü her iki bölgede de Rusya'nın liderliğini isteyen Sırp nüfuslar vardı. Ayrıca, kısmen, Bulgaristan'ın Rus çıkar-

larına hizmet edebileceği konusunda Britanya'nın ve Avusturya-Macaristan'ın duydukları korku nedeniyle, Berlin Kongresi'nde, Rusların Balkanlar'a yönelik başka emellerine karşı tampon olarak bağımsız Sırbistan ve (Eflak ile Boğdan'dan oluşan) Romanya devletlerinin kuruluşu tanındı. Karadağ da bağımsızlık kazandı ve Osmanlı İmparatorluğu, Akdeniz'deki Kıbrıs Adası'nı İngiliz işgaline terk etti. Osmanlı İmparatorluğu, yalnızca Balkanlar'da oldukça büyük toprak kaybına (imparatorluğun Hristiyan nüfusunun çoğu dâhil) uğramakla kalmadı, artık iki yeni küçük ama düşman devletle de yüz yüzeydi. Üstelik Sırbistan'dan, Bulgaristan'dan ve Bosna-Hersek'ten yüz binlerce Müslüman sığınmacı, iyice küçülmüş olan Osmanlı topraklarına kaçtı. Bulgaristan'da yaşayan 1,5 milyon Müslüman'ın yaklaşık yarısı, 1879'a gelindiğinde artık orada değildi; 200.000'i ölmüştü ve diğerleriyse Türkiye'ye sığınmışlardı.

Rus genişlemesinden korkan Bismarck, 1879'da İkili İttifak'ı oluşturdu; Almanya ile Avusturya-Macaristan arasındaki bu kilit ittifak, Balkanlar'da Rus çıkarlarının genişlemesine karşı Habsburg muhalefetine Almanların destek vermesine dayanıyordu. İttifakın ayrıntıları sır olarak kalsa da genel hatları iyi biliniyordu. İttifak, sonraki otuz beş yıl boyunca Avrupa diplomasisinin merkezî faktörlerinden birisi oldu. İtalya, 1882'de Almanya ve Avusturya-Macaristan'la ittifaka girdiğinde, Üçlü İttifak kurulmuş oldu. İtalya, büyük bir güç değildi ama olmak istiyordu. İtalyan hükümeti aynı zamanda da Akdeniz bölgesine, özellikle de Kuzey Afrika'ya yönelik saldırgan emperyal emelleri için destek istiyordu. İtalyanlar oraya ulaşamadan 1881'de Tunus'u işgal etmiş olan Fransa (*bkz.* Bölüm 21) bir engel oluşturuyordu ve İtalya artık Fransa'ya karşı destek arıyordu.

Almanya'nın Avusturya-Macaristan'la ittifakı, Üç İmparator Birliği'ni fiilen anlamsız kıldı. Hem Almanya hem de Avusturya-Macaristan, bir Rus saldırısı durumunda birbirlerinin yardımına koşmayı kabul etti. Bismarck, Almanya'nın Avusturya-Macaristan'la ittifak kurmasını isterken, Rusya'yı Almanya'yla daha iyi ilişkiler aramaya zorlama niyeti gütmüştü. Ama bu ittifak, Rusya'nın daha da uzaklaşması sonucunu doğurdu. Dahası, Avusturya-Macaristan'ın Almanya'yla ittifakı, Rusya'nın yalnızca Avusturya-Macaristan'la değil, Almanya'yla da bozuşmasına yol açarak, Balkanlar'daki istikrarsızlığı Avrupa barışı için bir tehdit unsuru hâline getirme potansiyeli taşıyordu.

Kuşatılan Almanya: Rusya-Fransa İttifakı

Bismarck'ın en son istediği şey, Avusturya-Macaristan'la kurduğu ittifakın Rusya ile Fransa'yı birbirine yaklaştırmasıydı. Böyle bir sonuç, günün birinde Almanya'yı iki cephede birden savaşmak zorunda bırakabilirdi, bu ise Bismarck'ın kâbusuydu. Bismarck, 1881'de Üç İmparator Birliği'ni canlandırarak, Rusya çarı ile Almanya ve Avusturya-Macaristan imparatorlarını yeniden müttefik

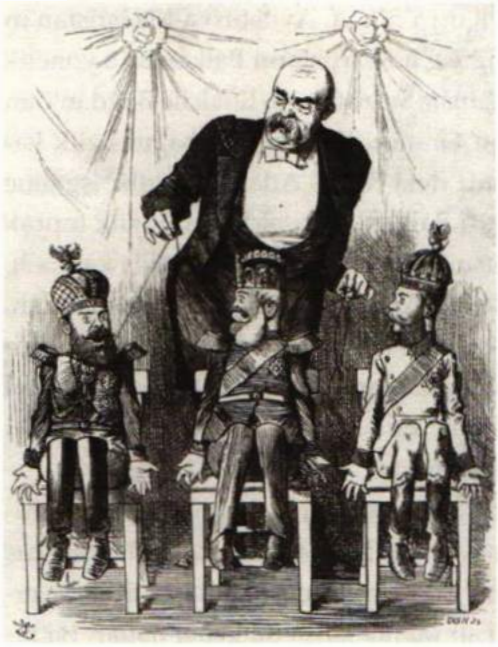

İttifak sistemine ilişkin bir karikatürde Otto von Bismarck, Rusya, Avusturya-Macaristan ve Almanya imparatorlarının iplerini elinde tutan bir kuklacı olarak betimleniyor.

yaptı. Habsburg monarşisiyle oldukça önemli noktalarda gerginlik yaşamasına rağmen, Rus hükümeti, Avusturya-Macaristan'ın Balkanlar'da İstanbul Boğazı'na doğru genişlemesine karşı bir duvar olarak bu ittifaka girdi. Sonuç olarak, Bismarck'ın ustaca diplomasisi, Almanya'nın, Fransa hariç tüm olası düşmanlarıyla bir şekilde ittifak yapmasını sağladı. 1870-1871 Fransa-Prusya Savaşı'nın arifesinde olduğu gibi, Fransa müttefiksiz kaldı.

Bununla birlikte, bazı faktörler, siyasal sistemlerindeki büyük farklılıklara rağmen Rusya'yı ve Fransa'yı sanki birbirine yaklaştırıyordu. Hem Fransa hem de Rusya, Orta Avrupa güçleriyle İtalya'yı bir araya getiren Üçlü İttifak'ın dışında yer alıyordu. Üç İmparator Birliği'ne rağmen Rusya da diplomatik tecritle karşı karşıyaydı, çünkü Balkanlar'daki çıkarları Avusturya-Macaristan'ın çıkarlarıyla çatışıyordu. Rusya, Fransa'yla kuracağı bir ittifakın, Habsburgların Güneydoğu Avrupa'ya dönük emellerine verilen Alman desteğini sınırlayacağını umuyordu. Rus aristokrasisi ile Fransa arasındaki kültürel bağlar, gücünü koruyordu; birçok Rus soylu hâlâ Fransızca konuşmayı tercih ediyordu.

Rusya'da Fransız yatırımları 1880'lerin sonları ile 1890'larında başlarında çarpıcı ölçüde arttı. Fransız bankacılar, Rus demiryolu ve madencilik geliştirme projelerine cazip faiz oranlarıyla sermaye sağlama fırsatını yakaladılar, Fransız yatırımcılar da büyük bir istekle Rus bonoları satın aldılar. 1914'e gelindiğinde, tüm Fransız dış yatırımlarının yaklaşık dörtte biri Rusya'da bulunuyordu. Buna karşılık, Bismarck ve halefleri, Avusturya-Macaristan'a ve Osmanlı İmparatorluğu'na yatırım yapmalarına rağmen, Almanları Rusya'ya borç vermekten caydırmayı, hatta borç vermelerini yasaklamayı bir siyaset hâline getirdiler. Şahsi Alman yatırımcılar, bu tür borçlar verebilecek sermayeden çoğunlukla yoksundular. Aynı zamanda, Alman ve Fransız finansal işbirliği de son derece sınırlıydı. Fransız ve Alman kapitalistler birbirlerini rakip olarak görüyorlardı.

Fransız-Rus bağları, Çar III. Aleksandr'ın 1889 Paris Fuarı sırasında Paris'e yaptığı ziyaretle daha da sağlamlaştı. Bununla birlikte, Fransız solu, hükümetin

otokratik ve çoğu kez acımasız çarlık rejimiyle içli dışlı olmasına çok öfkeliydi. Kendi paylarına, Rus çarı III. Aleksandr ve halefi II. Nikolay da bir cumhuriyetle yakın bağlar kurmaktan rahatsızdılar.

Rus hükümeti, Balkanlar'daki doğal nüfuzunu koruması olarak kabul ettiği duruma karşı çıktığı için Avusturya-Macaristan'ı suçlayınca, Üç İmparator Birliği hükümsüz kaldı. 1887'de Almanya ve Rusya, ikisinden birinin savaşa girmesi hâlinde diğerinin tarafsız kalacağına söz veren bir İkili Güvence Antlaşması imzaladılar; ama bu antlaşma, en kuvvetli olasılığı –yani, Rusya ile Avusturya-Macaristan arasındaki bir savaşı– kapsamıyordu, çünkü Almanya zaten Rus kuvvetleri saldırırsa Avusturya-Macaristan'a yardım etmeye söz vermiş bulunuyordu. Genç ve dik kafalı Kayzer II. Wilhelm, 1890'da Bismarck'ı şansölyelikten azletti. Bismarck'ın halefleri, gitgide Rusya karşıtı bir tutum aldılar ve Rusya'nın Fransa'yla ittifakını önleyemediler.

1892'de Rusya ve Fransa, ikisinden birine karşı Almanya'dan ya da müttefiklerinin birisinden veya birkaçından saldırı gelmesi hâlinde askerî karşılık vermeyi vaat ettikleri bir askerî antlaşma imzaladılar. Bunu, 1894'te yapılan gizli bir resmî ittifak izledi. İttifak esasen savunma mahiyetindeydi: Fransızlar, Balkanlar'a yönelik Rus hamlelerini teşvik etmedikleri gibi, Ruslar da Fransa'nın Alsace-Lorraine'i Almanya'dan geri almaya yönelik bir intikam savaşına girdiğini görmek istemiyorlardı. Ama anıldığı adla İkili İttifak, Üçlü İttifak'a karşı koydu. Fransa'nın diplomatik yalıtılmışlığına son vererek, Bismarck'ın dış politikasının en temel amacını boşa çıkardı.

İngiliz-Alman Rekabeti

1890'lı yıllarda, Britanya'nın Fransa ile Rusya arasındaki İkili İttifak'a katılma olasılığı uzak görünüyordu. Almanya ve Britanya –örneğin Afrika'da– birtakım rakip sömürgeci çıkarlara sahip olmakla birlikte, Fransa'nın ve Britanya'nın çıkarları Batı Afrika'da ve Çinhindi'de çatışıyordu, üstelik Fransa, İngilizlerin Mısır'daki nüfuzunu kıskanıyordu. 1898'de Yukarı Nil'deki Faşoda'da bir Fransız kuvveti ile bir İngiliz kuvveti karşı karşıya geldiğinde, iki ülke arasında savaş olasılığı artmış görünüyordu (*bkz.* Bölüm 21), ta ki Fransız hükümeti geri adım atıncaya kadar. Dahası, İngiliz Hindistan'ı ile Rusya arasında stratejik bir konuma sahip olan Afganistan, bu iki güç arasında belirgin bir gerilim noktasıydı. Britanya hükümeti, hiç kimseyle ittifak arayışı içinde olmadığını ve imparatorluğunu koruyan büyük İngiliz donanmasıyla tek başına ayakta duracağını uzun zaman önce açıkça belirtmişti. Ama Britanya hükümeti, 1904'te Fransa'yla bir *Entente Cordiale* ("Dostluk Anlaşması") imzaladı. Britanya bunu birkaç nedenden dolayı yaptı. İngiliz askerlerinin Güney Afrika'da giriştikleri Boer Savaşı'na (1899-1902; *bkz.* Bölüm 21) karşı Avrupa'daki her devletten gelen düşmanca tep-

ki gösterdi ki, kıta Avrupa'sından kendini gururla tecrit etmek bir şeydi ama hiç dost bulamamak başka bir şeydi. Dahası, Britanya'nın Almanya'yla olan ilişkileri belirgin ölçüde bozuldu. Britanya'nın Boerlerle savaşına Almanya'dan gelen sert eleştiri, iki güç arasındaki ilişkileri gerdi. 1895 yılında, Kayzer II. Wilhelm, o kendine özgü tarzıyla, Güney Afrika'daki Transvaal Boer Cumhuriyeti başkanına bir kutlama telgrafı göndererek, saldıran bir İngiliz kuvvetine karşı Boerlerin başarılı direnişini tebrik etmişti. Bu, Britanya'da ve Almanya'da milliyetçi bir öfke fırtınası yarattı.

Ne 1900'de Çin'deki Boxer İsyanı'nın bastırılması için yapılan İngiliz-Alman işbirliği ne de Venezuela'yı dış borçlarının bir kısmını ödemeye zorlamak için 1902'de girişilen ortak harekât, İngiliz-Alman ilişkilerinde önemli düzelme sağladı. Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman nüfuzunun giderek arttığını İngilizler yavaş yavaş kavradılar. İngiliz askerî planlamacılar, Kraliyet Donanması'nın gemiyle yapabileceği sevkiyata kıyasla, Almanya'nın karadan daha hızlı şekilde Orta Doğu'ya birliklerini sevk edebilmesinden korkuyorlardı.

19. yüzyılın son otuz yılında Almanya'nın gösterdiği iktisadi büyüme ve dış ticaretini ikiye katlaması, Britanya hâlâ dünyadaki yatırımların yaklaşık %45'ini temsil etmesine rağmen, Britanya'da bazılarını endişelendirmeye başlamıştı. Bu, Britanya Milletler Topluluğu bünyesinde ticareti teşvik ederken, yabancı malları dışlayan imparatorluk çapında bir gümrük duvarı kurulmasına yönelik bir kampanyaya da esin kaynağı oldu.

Britanya'yı Fransa'yla yakınlaşmaya iten en önemli faktör, İngiliz-Alman donanma rekabetiydi. Alman askerî harcamaları, 1874-1890 yılları arasında (enflasyonun pek az olduğu bir dönemde) zaten dörde katlanmıştı. 1897'de *Reichstag*, Alman donanmasının altı yıl içinde hızla büyütülmesi için kaynak tahsis etti. Kayzer II. Wilhelm'in kontrolsüz hırsı da en az bir o kadar etkili oldu; kibirli kayzer, gıcır gıcır savaş gemilerinin pruvalarında şişe kırmaya bayılıyordu. Amiral Alfred von Tirpitz (1849-1930), savaşçı bir üslupla, Alman donanmasını büyütmeye yönelik bir yasa tasarısının kabulü için Britanya donanmasının gücünü *raison d'etre* olarak gösteriyordu. Milliyetçi Pan-Alman Ligi ve Donanma Ligi, halkta donanma coşkusunu kamçılıyordu. Yeni Alman filosu, o zamana kadar yapılmış en büyük, en hızlı ve en uzun menzilli savaş gemilerinden bazılarını barındırmaya başladı.

Britanya, ani ve neredeyse beklenmedik donanma rekabetiyle karşılaşınca çabucak tepki verdi. Dünyanın en hızlı ve en güçlü savaş gemisi *Dreadnought*, 1906'da denize açıldı. Almanya da benzer savaş gemileri yapmaya başladı ve Britanya'da, Almanların daha fazlasına sahip oldukları yolunda söylentiler yayıldı, hatta 1909'da Almanların yakında Britanya'yı istilası edecekleri söylentisi kısa süreli paniğe yol açtı.

İngiliz-Fransız Yakınlaşması

Britanya hükümeti, diplomatik yalıtılmışlığına son vermek için ikircikli bir adım atarak, 1901'de Birleşik Devletler'le, bu ülkenin Panama Kanalı'nı inşa etmesine izin veren bir antlaşma imzaladı. 1902'de Japonya'yla ittifak yapan Britanya, Rusya'nın Doğu Asya'daki emellerine karşı koymak istiyordu. 1904-1905 Rus-Japon Savaşı, Britanya'nın Fransa'ya yaklaşmasına yardımcı oldu (*bkz.* Bölüm 18). Sarıdeniz'de Japon donanmasının karşısına çıkmak için dünya çevresinde felaketle bitecek bir yolculuğa demir alan Rusya'nın Baltık filosu, Kuzey Denizi'nde birkaç İngiliz balıkçı gemisini batırdı; her nasılsa onları Japon gemileriyle karıştırmıştı. Almanya, Fransa'nın, müttefiki olduğu Rusya'yı derhal destekleyeceğini umuyordu. Ama Fransız dışişleri bakanı Théophile Delcassé (1852-1923), neredeyse herkesi şaşırtarak, Rusya ile Britanya arasında arabuluculuğa soyundu. Rusya'nın Doğu Asya'da yenilmesi, Britanya'nın, Rusya'dan ziyade Almanya'dan çok daha fazla korkması gerektiğini gösterdi.

Britanya ile Fransa arasında 1904'te bağıtlanan Entente Cordiale'ın dolaysız amacı, iki güç arasındaki gerilim noktalarını ortadan kaldırmaktı: Britanya, Mısır üzerindeki İngiliz denetimini Fransızların tanıması karşılığında, Fas'taki Fransız çıkarlarını tanıdı; Çinhindi'deki tarafsız Siyam'ın Fransız Çinhindi ile İngiliz denetimindeki Burma arasında durduğunu iki taraf da kabul etti; Newfoundland kıyısı açıklarındaki balık avcılığı haklarıyla ilgili yüz yıldır devam eden anlaşmazlık çözüme kavuşturuldu.

Birinci Fas Krizi (1905)

Birinci Fas Krizi, Britanya ile Fransa'nın yakınlaşmasını pekiştirirken, milletlerarası siyasette emperyal rekabetlerin rolünü öne çıkardı. Almanya'nın Fas'ta sadece mütevazı ticari çıkarları vardı, ama Alman şansölye Bernhard von Bülow (1849-1929), yakın tarihte imzalanan İngiliz-Fransız anlaşmasını test etmek ve Almanya'yı Fas'ın egemenliğinin savunucusu olarak gösterirken belki İngiliz hükümetini de Fransa'yı kendi başına bırakmaya zorlamak konusunda II. Wilhelm'i ikna etti. Alman kayzeri Mart 1905'te bir yatla Tanca'ya vardı. II. Wilhelm, Fas'ta başka herhangi bir ticaret ortağına sağlanan ticari faydaların aynen Almanya'ya da sağlanmasını istedi.

Fransız hükümeti buna şiddetle tepki gösterdi ama Britanya'nın savaşa destek verme olasılığı çok zayıf göründüğü için geri adım attı. Almanya da yalnızca Avusturya-Macaristan'ın kendi yanında yer alacağını gördüğü için, çatışma olasılığından uzak duruyordu. Kriz, Ocak 1906'da İspanya'nın Algeciras (El-Cezire) şehrinde yapılan bir milletlerarası konferansla sona erdirildi. Almanya, Fas'ta Fransız çıkarlarının öncelikli olduğunu kabul etti. Böylece Alman hükümeti, bir başka aşağılamanın yaşanmaması kararlılığını gösterdi. Bu olay aynı zaman-

Fas konusunda tartışan Fransa ve Almanya (1905).

da da Alman dış siyasetinin kavgacı ve tehditkâr niteliğini hem Fransa'ya hem de Britanya'ya gösteriyor gibiydi. Fransa'da, siyasal ılımlılar arasında olduğu kadar milliyetçi sağdakiler arasında da Almanya karşıtı duygular şiddetlendi. Fransız ve İngiliz generaller ve amiraller, Almanya'ya karşı birleşik bir savaş için ortak olasılık planları hazırlamaya başladılar.

Algeciras Konferansı ve özellikle Rus dışişleri bakanı Aleksandr İzvolski'nin (1856-1919) izlediği politikalar, Rusya ile Britanya'yı da yakınlaştırdı. İzvolski' ye göre, Rusya'nın çıkarları, İngiliz çıkarlarının söz konusu olduğu Asya'da değil, Avusturya-Macaristan'ın çıkarlarıyla çatıştığı Balkanlar'daydı. Felaketle sonuçlanan Rus-Japon Savaşı'nın yaralarını Britanya'nın verdiği borçlarla sarma yoluna koyulan Rus hükümeti, Britanya'yla ilişkilerini iyileştirmeye artık çok istekliydi. Britanya hükümeti, uzun zamandan beri, Rusya'nın İran'daki ve Afganistan'daki ekonomik nüfuzunu kendi çıkarları açısından tehdit edici görüyordu, çünkü İran'da güçlü bir Rus varlığı, günün birinde Doğu Asya'ya giden deniz yoluna zarar verebilirdi ve çünkü Afganistan, Rusya ile İngiliz Hindistan'ı arasında tampon görevi yapıyordu. 1907'de şah iktidarının çöküşünden yararlanan iki güç, İran'ı –bir Rus bölgesi, bir İngiliz bölgesi ve bir de tarafsız bölge şeklinde– üç bölgeye ayırarak, birbirlerinin nüfuz bölgesine saygı gösterme konusunda anlaştılar. Rusya, Afganistan'da İngiliz nüfuzunu kabul etti ve her iki güç, Tibet'ten uzak durma konusunda anlaştılar. Rusya, Balkanlar'daki çıkarlarını ve nihai emeli olan İstanbul'u kontrol etme emelini Britanya'nın destekleyebileceğini ya da hiç değilse hoş görebileceğini umuyordu. Britanya ile Rusya arasındaki gerginliklerden bazılarının ortadan kaldırılması, Fransız-İngiliz Entente Cordiale'ını güçlendirdi.

Silahlı İki Kamptan Oluşan Avrupa, 1905-1914

Üçlü Antant (*İtilaf*) adıyla daha fazla bilinir olan yapıya Rusya'nın dâhil edilmesi, Avrupa'yı açık seçik iki kamp hâlinde bölünmeye yaklaştırdı. Bununla birlikte, Çar II. Nikolay ile kuzeni olan Alman kayzeri II. Wilhelm arasında dostane ilişkiler devam etti. Alman imparatoru aynı zamanda da İngiltere kraliçesi Victoria'nın torunuydu; Wilhelm'in Tanrı'dan ve İngiliz büyükannesinden korktuğu kadar kimseden korkmadığı şeklinde bir şaka Berlin'de dillerdeydi. Ama

çapraşık ittifakların kurulduğu Avrupa'da, kan bağına dayalı ilişkiler, büyük güç çıkarlarının ve ittifaklarının mantığına tabiydi.

Alman hükümeti, İtalya'nın Almanya'yla ve Avusturya-Macaristan'la olan göstermelik ittifakında pek az güvence görebiliyordu. İtalya ile Fransa arasında düzelen ilişkiler, Almanya'yı, güvenebileceği tek müttefikin Avusturya-Macaristan olacağı ihtimaliyle yüz yüze getirdi.

Avusturya-Macaristan bir güç olmaktan çıksaydı ya da en kötü senaryoya göre, bünyesindeki millî hareketler nedeniyle tamamen çökseydi, Almanya, düşmanlarla çevrilmiş olarak bir başına kalabilirdi. Alman yüksek komutanlığı hem Fransa'ya hem de Rusya'ya karşı olası bir savaş için ve iki cephede birden verilmesi gereken bir savaş için hazırlık yapıyordu. Bu yüzden, Alman hükümeti, Balkanlar'daki sıkıntılı Habsburg müttefikini koşulsuz olarak desteklemek durumunda kaldı.

Dahası, diğer büyük güçler gibi Alman hükümeti de 1904-1905'te askerî kudreti farklı bir gözle görmeye başladı. Rusya'nın 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nda uğradığı aşağılayıcı yenilgiyi izleyen yıllarda ordusunu hızla tekrar yapılandırmasından kaygı duyan Alman askerî planlamacılar, tıpkı Avusturya-Macaristan'ın yaptığı gibi, kuvvetlerini çoğaltmaya devam ettiler. Devletler, asker ve denizci sayılarını artırdılar; daha hızlı ateşlenebilen toplar, makineli tüfekler, telefonlar, hatta ilk başlarda esasen keşif amacı güden uçaklar da dâhil, savaş sektöründeki teknolojik ilerlemelerin yardımıyla, neredeyse kendilerini paralayarak yeni silahlar geliştirdiler. Ayrıca, Alman hükümeti, savaş tehdidini bir diplomasi aracı olarak kullanmaya gitgide daha istekli olduğunu da gösterdi. Bu yeni yaklaşım, Almanya hâlâ elverişli bir askerî güç dengesi gibi görünen avantajlı bir durumdayken, savaşa geç girmektense erken girmenin daha iyi olacağı gibi bir anlayışın yaygınlaşmasını yansıtıyordu. Bu arada, büyük güçlerin hepsinde kamuoyu, milletlerarası siyaseti artan bir ilgiyle takip ediyor ve kendi silahlı kuvvetlerinin kapasitesine önem veriyordu. Böylelikle, askerî güç dengesi algıları, 1914'te savaşa yol açan milletlerarası krizlerde devreye girdi.

Barut Fıçısı Balkanlar

Balkanlar, gitgide, Avrupa'da barışı devam ettirmenin anahtarı hâline geldi (*bkz.* Harita 22.2). 1897'de Rusya ve Avusturya-Macaristan, bölgedeki statükoya saygı göstermeyi gayriresmî olarak kabul etmişlerdi. Bununla birlikte, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu bünyesinde, Sırbistan'da ya da Osmanlı hâkimiyeti altında yaşayan Güney Slavları arasında kültürel ve siyasal milliyetçilik yükselmeye devam etti. Balkanlar'daki halkların ezici çoğunluğu, en azından 20. yüzyılın başlangıcına kadar, milliyetçi kimlikler konusunda kayıtsız ya da bilgisiz kalmıştı. Dinsel kimlikler –Rum, Rus veya Bulgar Ortodoks, Müslüman, Katolik ya da Yahudi– bölgesel ve köysel kimliklerle birlikte, toplumsal birlik duygusunda

Harita 22.2. Balkanlar, 1914. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Balkan devletleri (1912-1913 Balkan Savaşları'nda ele geçirilen topraklar dâhil).

her zaman belirleyici olmuştu. Daha sonra, Osmanlı topraklarından kopanlmış yerlerde kurulan yeni devletlerin teşvikiyle, millî kimlikler yerleşmeye başladı. Bu durum, Güneydoğu Avrupa'yı, Avusturya-Macaristan ile Rusya arasındaki rekabetin gitgide daha keskin bir odağı yaptı.

Kanlı bir devrim 1903'te Sırbistan kralının ve kraliçesinin suikastla öldürülmesine yol açınca, Rusya, Pan-Slav unsurların hâkimiyet kuracakları umuduyla yeni kral Petar'ı hemen tanıdı. Herhangi bir gecikmenin Sırbistan'ı Rusya'ya yaklaştıracağından korkan Avusturya-Macaristan bu *fait accompli*'yi (oldubittiyi) tanıdı. Sırp Parlamentosu, Rusya'nın Doğu Asya'daki emellerine ve 1904-1905'te felaketle sonuçlanan Japonya'yla savaşına koşulsuz desteğini dile getirdi. Sırp milliyetçiler, hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan ve geçmişte genellikle iyi geçinmiş Makedonlar, Sırplar, Bulgarlar, Sefardi Yahudiler ile Rumların birlikte yaşadıkları Makedonya'daki Sırplarla birlik çağrısı yapmaya başladılar. Rum ve Bulgar Ortodoks kiliseleri köylülerin desteğini kazanma mücadelesi verirlerken, çeşitli milliyetçi grupların yoğun ve saldırgan çağrıları, geçmişte

yalnızca seçkinler arasında yüzeysel düzlemde var olan bir milliyetçiliğin oluşmasına yardım etti. Bulgar ve Makedon milliyetçilerin yanı sıra, Makedonya'da artık Rum, Bulgar ve Makedon silahlı gruplar faaliyetteydiler. Azınlıklara yönelik kışkırtıcı çağrılar, bölgede etnik gerilimleri daha da artırdı. Din, yeni ortaya çıkan ulusal kimliklerle çok daha fazla özdeşleştirilir oldu.

Sırbistan ile Avusturya-Macaristan arasındaki ilişkiler daha da bozuldu. Sırbistan, Bulgaristan'la bir ticaret antlaşması imzalayarak, (Sırp ihracatının neredeyse tümünü alan) Avusturya-Macaristan'a iktisadi bağımlılığını azaltmaya çalışınca, Viyana, Sırbistan'dan canlı hayvan ithalini yasaklayarak bu duruma karşılık verdi. Böylelikle 1906'da, Sırbistan'ın cılız tarımsal ekonomisinin temelini domuz oluşturduğu için, Avrupa'nın büyük kısmında "Domuz Savaşı" olarak bilinen bir ekonomik savaş başladı. Sırplar ne yapıp edip domuzları için yeni pazarlar bulmayı başardılar. Habsburg hükümeti, ekonomik misilleme için Macar desteği alamamış olmasına rağmen, 1908'de Sırbistan'ı ekonomik açıdan daha da tecrit edecek yeni bir demiryolunun yapılacağını duyurarak yanıt verdi. Sırp milliyetçiler, Bosna'yı ve Hersek'i, Rusya'nın teşvikiyle Sırbistan'ın bir parçası olması gereken Güney Slav devletleri gibi görüyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda İstikrarsızlık

Finansal krizin, kötü hasatların ve laikleşmeye karşı dinsel muhafazakârlardan gelen muhalefetin ortasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1870'lerin başlarında düştüğü siyasal istikrarsızlık hem Rusya'nın hem de Avusturya-Macaristan'ın Balkanlar'a yönelik iştahını iyice kabarttı. Kırım Savaşı'nın ardından (*bkz.* Bölüm 18) Britanya ve Fransa, tepeden bakan bir tavırla, sultanın daha fazla Batılı reform yapmasında ısrar ederlerken, ona "Avrupa sistemine ve kamu hukukunun avantajlarına katılması" çağrısında da bulunuyorlardı. Osmanlı'nın 1875'te dış borçlarını ödeyemez duruma düşmesi, altı yıl sonra, Avrupalı idarecilerin denetimi altındaki Osmanlı kamu borçları idaresinin kurulmasına yol açtı. Osmanlı'nın Mısır valisi, Süveyş Kanalı'ndaki hisselerini gerçek değerinin dörtte biri fiyatına Britanya hükümetine satmak zorunda bırakıldı, bu da Mısır'ı iflasa sürükledi.

Osmanlı sultanı II. Abdülhamid (saltanatı 1876-1909), 1876'da tahta geçince, son yirmi otuz yılda yapılmış reformlardan bazılarını pekiştiren bir anayasayı kabul etti. Anayasa, parlamenter yönetim getirdi, kişisel özgürlükleri ve kanun önünde eşitliği güvenceye aldı. Sultan, dış güçleri, siyasal reform yaptırmak bahanesiyle Osmanlı işlerine karışmaktan caydırmayı umuyordu. Ama 1878'de anayasayı askıya aldı ve kurmuş olduğu parlamentoyu dağıttı. Gizli polis, olası muhalefetin kökünü kuruttu. Abdülhamid'in saltanatında, dış ticaret büyüdü, tarım gelişti, demiryolları ve döşenmiş karayolları iki katından fazla arttı, devlet okulları sayıca çoğaldı. Ama onun saltanatı, Osmanlı İmparatorluğu'nun gayri-

Jön Türkler, 1908.

müslim halklarının acımasızca bastırılmasıyla da dikkat çekti. Rusya'nın kışkırttığı Ermeni milliyetçiliğinden Türklerin duydukları korku nedeniyle, 1894-1895'te Doğu Anadolu'da yaklaşık 200.000 Ermeni katledildi (Ermeniler, imparatorluk nüfusunun yaklaşık %6'sını oluşturuyorlardı). Dahası, imparatorluk, mali problemlerle, en başta da yabancı bono hamillerine olan yüksek faizli borçlarla cebelleşmeye devam ediyordu. Batı'nın siyasal fikirlerinden etkilenen ve yeni bir Türk aydın kuşağının ortaya çıkışını yansıtan bir grup milliyetçi, 1889'da İttihat ve Terakki Komitesi'ni kurarak, bürokraside ve orduda destek buldu. Bu "Jön Türkler" (Genç Türkler), Temmuz 1908'de "nizam ve terakki" adına ayaklanarak, sultanı, 1876 anayasasını geri getirmeye mecbur ettiler. Önderlerinden birisi, Mustafa Kemal (sonra aldığı adla Atatürk, 1881-1938) idi. Jön Türkler (Genç Türkler), Osmanlı ülkesini birleştirip modernleştirmek, aynı anda da Batılıların Ermeniler adına müdahalesini önlemek istiyorlardı. II. Abdülhamid, 1909'da bir karşı devrim yapmaya kalkışınca tahttan indirildi ve yavaş yavaş Batı tipi bir bürokrasi oluşturuldu.

Osmanlı İmparatorluğu içindeki kargaşa, Rusların İstanbul ve Çanakkale boğazlarını Rus gemilerine ve belki de sadece Rus gemilerine açma rüyasının gerçek olmasını vaat eder görünüyordu. Avusturya-Macaristan hükümeti, hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde bulunan toprakların Sırbistan'a ve Romanya'ya katılabilmesi, böylece de Balkanlar'ın daha da istikrarsızlaşması olasılığıyla yüz yüzeydi. Bu durum, Rusya ile Avusturya-Macaristan ilişkilerini kopma noktasına getirdi.

1908 Bosna Krizi

Osmanlı İmparatorluğu'nun istikrarsızlığı, 1908 Bosna Krizi'ne yol açtı. 1878'deki Berlin Kongresi, Avusturya-Macaristan'ın Bosna ve Hersek'i işgaline izin vermişti, oysaki teknik açıdan buralar hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçasıydı. Avusturya-Macaristan da imparatorluğa daha çok Slav getirme riskine girerek, yalnızca Balkanlar'daki konumunu sağlamlaştırmak için değil, Sırbistan'ın buraları yutmasını önlemek için bunu yapmıştı. Rus hükümeti,

Avusturya-Macaristan'ın Bosna ve Hersek'i işgalini kabul etmesi karşılığında İstanbul ve Çanakkale boğazlarını Rus gemilerine açılmasını desteklemesi için Avusturya-Macaristan'la gizlice müzakereler yapmıştı. Ekim 1908'de yani kâğıt üstünde Osmanlı hâkimiyetine tabi olan Bulgaristan'ın bağımsızlık ilan etmesinden bir gün sonra, Avusturya-Macaristan hükümeti, Jön Türklerin oradaki nüfuzundan korkarak, birdenbire Bosna ve Hersek'i doğrudan ilhak edeceğini duyurdu. İlhak, 1878 Berlin Kongresi'nde varılan anlaşmaların açık bir ihlaliydi. Ruslar öfkeyle tepki gösterdiler. Çok sayıda Güney Slavının yaşadığı bu iki bölgenin Habsburg İmparatorluğu'yla birleştirilecek olmasına çok kızan Sırbistan, Rusya'nın desteğiyle ordusunu seferber etti. Avusturya-Macaristan da aynı şekilde karşılık verdi. İlhak, kâğıt üstünde müttefik olan Avusturya-Macaristan ile İtalya arasındaki ilişkileri de oldukça gerdi, çünkü İtalya'nın Adriyatik kıyılarında stratejik ve iktisadi çıkarları vardı. Osmanlı İmparatorluğu, Almanya'nın baskısıyla, maddi tazminat alması karşılığında oldubittiyi kabul etti.

Avusturya-Macaristan içindeki Macar liderlerin savaşa kararlılıkla karşı çıkmaları yanında, Habsburg tahtının veliahdı Arşidük Franz Ferdinand'ın (1863-1914) da karşı çıkması, krizin yatışmasına katkıda bulundu. Savaş yalnızca pahalıya patlamakla kalmazdı, zafer de pekâlâ oldukça büyük bir Güney Slav nüfusunu (Sırbistan'dan) Macar topraklarına katardı. Üstelik Rusya da diplomatik atıp tutmalarına rağmen savaşmaya hazır değildi ve müttefiki Fransa, hiçbir çıkarının olmadığı Balkanlar için savaşa girmeye isteksizdi. Fransız ya da İngiliz desteğinden yoksun olan Rus hükümeti geri adım attı ve Sırbistan'ı, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhakını tanımaya zorladı.

Savaştan kaçınılmış oldu ama Avrupalı güçler, Bosna Krizi'nden önemli dersler çıkarmışlardı. İtalya, her iki Orta Avrupalı gücün müttefiki olarak kaldı, ama hem Berlin hem de Viyana, İtalya'nın ittifaka bağlılığını belirsiz görüyordu. Dolayısıyla, bir müttefik olarak İtalya'nın sorunlu statüsü, Almanya'nın Avusturya-Macaristan'la ittifakını daha da sıkılaştırdı. Almanya ve Avusturya-Macaristan askerî yetkilileri toplanarak, Rusya'yla, Fransa'yla, Sırbistan'la ve muhtemelen –Tirol Avusturya'sı ile Dalmaçya'da çıkarlarının olduğunu ilan etmesi yüzünden– İtalya'yla doğabilecek husumetler için plan yapmaya giriştiler. Alman hükümeti, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhakını Rusya'nın tanımasını istedi. Kendisini Alman diklenmesinin mağduru olarak gören Rus hükümeti, artık Britanya'yla daha yakın ilişki kurma arayışındaydı. Alman tersanelerinin en modern ve en ağır silahlı savaş gemilerini ürkütücü bir tempoyla inşa ettikleri bir ortamda, İngiliz yetkililer, Fransa'yla yapılan Entente Cordiale'e ilişkin çekincelerinden çabucak vazgeçtiler.

Bosna Krizi, Rusya'nın Avusturya-Macaristan'la ilişkilerinde derin yara izleri bıraktı. Sırpların Viyana'yla ilişkileri kötüleşti. Habsburg hükümeti, Sırp yetkili-

lerin imparatorluk bünyesindeki Slav nüfusları kışkırtmaya çalıştığı yönündeki iddialarını desteklemek için pek de sağlam olmayan belgeler sundu. Ama aslına bakılırsa, "Halkın Savunması" ve "Kara El" grupları da dâhil, koyu Sırp milliyetçilerden oluşan bazı gruplar, Sırp devletinden gizli destek aldıkları gibi, Ruslardan da teşvik gördüler.

İkinci Fas Krizi (1911)

Almanya, İkinci Fas Krizi'ni de kışkırttı. Fransa, Fas'ta fiilen himaye statüsü kurmuştu, bu ise 1906 Algeciras (El-Cezire) Antlaşmaları'nın çiğnenmesi demekti. Yeni Fas sultanına karşı yerel bir ayaklanmayı bahane eden bir Fransız ordusu, sözde Fransız yerleşimcileri koruma iddiasıyla Fez şehri üzerine yürüdü. Fransız hükümeti, Almanya'nın himayesi altındaki bir yeri daha imparatorluğuna katması nedeniyle Almanya'ya tazminat ödemeyi teklif etmeyince, Alman imparatoru, *Panther* adlı küçük bir gambotu Agadir Limanı'na gönderdi. Gambot, Fransa'nın Fas üzerindeki hamilik iddiasını tazmin etmek için Almanya'nın Fransız Kongo'sunu alması talebiyle, 1 Temmuz 1911'de Agadir'e vardı. Britanya'yla yakınlaşan ilişkilerinden, Rusya'nın artan istikrarından ve yurtiçinde yükselen milliyetçilik dalgasından aldığı güçle, Fransa bu talebi reddetti. Almanya'nın "güneşteki yer"ini bulmasını önlemeye yönelik bir İngiliz girişimi gibi görünen bu duruma Alman ılımlılar bile öfkelenmiş görünüyorlardı.

İkinci Fas Krizi de birincisi gibi savaşsız atlatıldı. Kasım 1911'de Almanya, Fransız Kongo'sundan 259.000 kilometrekarelik toprak karşılığında Fas üzerinde Fransız himayesini tanımayı kabul etti. Ama bu kriz, Avrupa'nın rakip ittifaklarını daha da pekiştirdi. Britanya ve Fransa artık anlaşmayı resmileştirerek, Almanya'nın saldırması hâlinde birbirlerine yardım sözü verdiler. Nisan 1912'de İngiliz ve Fransız amirallikleri, filoları için sorumluluk bölgeleri belirlediler; Fransızlar Akdeniz'de, İngilizler ise Manş Denizi ile Kuzey Denizi'nde sorumluluk alacaklardı. Silahlanma yarışı şiddetlendi.

Balkan Savaşları

1908 Bosna Krizi, Balkanlar'daki olayların Avrupa'yı savaşa sürükleyebileceğini göstermişti. 1911 yılında, bir diğer milletlerarası alevlenmenin fitili Osmanlı İmparatorluğu'nda ateşlendi. Yılın ilerleyen aylarında, İtalya, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Libya'yı Trablusgarp Savaşı olarak bilinen olayda istila etti ve Ekim 1912'de direnişi kırdı. Fransa, Fas üzerindeki Fransız himayesini İtalya'nın tanıması karşılığında, İtalyanların Libya'yı ele geçirmesine ses çıkarmadı. Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası daha yenilip yutulmuştu.

Sırbistan, Bulgaristan, Karadağ ve Yunanistan, Balkanlar'ı Osmanlı egemenliğinden kurtarmak niyetiyle Balkan Birliği'ni oluşturmuşlardı. 1910'da Arnavutluk'ta çıkan bir isyanı bastırmakta Osmanlı ordusunun çektiği zorluktan ve Libya'daki yenilgisinden cesaret alarak, 1912'de Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan ettiler. Birinci Balkan Savaşı bir aydan kısa sürdü ve Balkan Birliği zaferle çıktı. Bununla birlikte, Balkan devletlerinin başarısı, Avusturya-Macaristan hükümetini endişelendirdi. Rusya ve Avusturya-Macaristan monarşisi, Balkanlar'da bir çarpışma rotası üzerinde görünüyorlardı. Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan, bazı Osmanlı topraklarını ilhak ettiler (topraklarını %70 genişleten Yunanistan'ın aldığı yeni bölge, ödül olarak, Selanik Limanı'nı da kapsıyordu). Bir zamanların muazzam Osmanlı İmparatorluğu'nun artık yalnızca küçük bir parçası boğazların Avrupa yakasında kalmıştı (*bkz.* Harita 22.2).

Yine de Rusya ve Avusturya-Macaristan savaştan kaçındılar. Rusya'nın yeni dışişleri bakanı Sergey Sazonov (1861-1927) ve Avusturya-Macaristan'ın yeni dışişleri bakanı Leopold Berchtold (1863-1942) krizin söndürülmesine katkı yaptılar. Avusturya-Macaristan'ın hedefleri, hiçbir Balkan devletinin, imparatorluk toprakları içinde milliyetçi kışkırtma yaratabilecek kadar güçlenmemesini sağlamak ve Rusya'nın dostu Sırbistan'ın Adriyatik'te bir limana kavuşmasını önlemekti. Britanya ve Fransa, Adriyatik'te bağımsız bir Arnavutluk devletinin kurulması için Avusturya-Macaristan'ın yaptığı çağrıyı barış adına desteklediler; bu, Sırbistan'ın Adriyatik'te liman elde etmesini önlerdi. Alman hükümeti, bu meseleleri, Avusturya-Macaristan'a koşulsuz destek vermesini gerektirecek kadar vahim görüyordu. Mayıs 1913'te varılan Londra Antlaşması, Güneydoğu Avrupa'da geriye kalan Osmanlı mülklerini Balkan devletleri arasında paylaştırdı.

Bununla birlikte, Bulgaristan, sonuçta Sırbistan'ın ve Yunanistan'ın Makedonya'dan daha büyük pay almaları karşısında mağduriyet hissederek her iki devlete de saldırdı. Sırbistan ve Yunanistan, 1913'teki İkinci Balkan Savaşı'nda, Romanya'nın ve Osmanlıların yardımıyla Bulgaristan'ı yenilgiye uğrattılar. Bükreş Barış Antlaşması'yla, Bulgaristan'ın Osmanlı Makedonya'sından almak istediği kısımları Sırbistan aldı; Yunanistan ise Ege kıyılarında daha çok toprak elde etmesinin yanı sıra, Rumların iki defa Osmanlı egemenliğine karşı ayaklanmış oldukları ve 1897'de Yunanistan'ın işgal etmeye çalışmış ama Osmanlı kuvvetlerince kolayca yenilgiye uğratılmış olduğu Girit'i aldı. Küçük Müslüman devlet Arnavutluk doğdu. Sırbistan, Balkan Savaşları'ndan daha genişlemiş, daha güçlenmiş, daha hırslı ve Adriyatik kıyısında liman elde etme çabasının Avusturya-Macaristan tarafından engellenmiş olmasına da öfkelenmiş olarak çıktı. Almanya'nın Avusturya-Macaristan'a vereceği desteğin bazı sınırlarının olduğu izlenimiyle de çıkmış olabilir, çünkü Alman hükümeti, en azından, Sırbistan'ın

"Girdap. Devletleri içine çeker mi?" 1912-1913 Balkan Savaşları'na ilişkin bu görüntü, kâhince bir doğruluk payı içeriyordu.

liman talebine karşı Habsburg hükümetinin saldırgan tepkisini dizginleyen bir görüntü vermişti.

Güney Slav milliyetçiliği, Balkanlar'da daha çok yandaş kazandı. Avusturya-Macaristan karşısında ikinci kez geri adım attıktan sonra (birincisi 1908'deki Bosna Krizi'ydi), Sazonov, sorumsuz bir tutumla, vaat edilmiş Sırp ülkesinin Macaristan sınırları içinde yer aldığını söyleyerek Sırpları yatıştırdı. Bazı Sırp siyasal liderler, "Halk İradesi" ve "Kara El" milliyetçi teşkilatlarının genç fanatiklerine sempati besliyorlardı. Bir Sırp subayın ateş etmeyi öğretmiş olduğu bir oğlan, bu becerisini, 1910'da Bosna'nın Avusturyalı valisi üzerinde kullanmaya kalkıştı; genç, başarısız olunca intihar etti ve Sırbistan'da şehit ilan edildi. Muhtemelen Arşidük Franz Ferdinand dâhil, Habsburg ileri gelenlerinden birkaçı, Güney Slavlarını üç parçalı imparatorluğun paydaşları olarak düşünme eğilimi göstermiş olabilir; böyle bir şeyin sırf önerilmesi bile neredeyse tüm Macar soyluları ve çoğu Avusturyalıyı küplere bindiriyordu. Ama Avusturya-Macaristan hükümeti, Güney Slav milliyetçilerini eninde sonunda başı ezilmesi gereken tehdit unsurları olarak düşünüyordu. Balkanlar'daki durum nedeniyle, Alman ordusu komutanlığı, Rusların yaptıkları askerî hazırlıklara tepki olarak, dikkatini bir kez daha ordusunu hazır etmeye yöneltti. Ama 1914'te Avrupa, iki Fas Krizi'nin yaşandığı 1905 ve 1911 yıllarına kıyasla, savaşa çok daha az yakın görünüyordu.

Nihai Kriz

Avrupalı güçler, iki rakip ittifakla iki silahlı kampa bölünmüş olarak çatışma pozisyonu aldılar. Savaşın patlak vermesi –birçok milliyetçi ve askerî planlamacı, kaçınılmaz olduğuna inanmasına rağmen– kaçınılmaz değildi belki ama muhtemeldi. Dahası, güçlerden ikisi savaşın eşiğine gelmiş görününce, Üçlü İttifak'ın karşısına Üçlü İtilafı koymuş olan çapraşık ittifakların tüm Avrupalı güçleri ça-

tışmanın içine çekmesi olası görünüyordu. Birinci Dünya Savaşı'nı başlatan kriz, Balkanlar'da Sırp milliyetçiler Avusturya arşidükü Franz Ferdinand'a suikast düzenledikleri zaman meydana geldi. Avrupa'nın kartondan evi çöktü ve Büyük Savaş başladı.

Saraybosna'da Suikast

Arşidük Franz Ferdinand, Habsburg tahtının varisiydi. Birinci aşkı, bir aristokrat olmayan karısı Sophie; ikinci aşkı ise avcılıktı; yaşamı boyunca 6.000 geyik öldürmüş olmakla ve tek bir günde 2.763 martıyı torbaya koymuş olmakla böbürlenirdi. Arşidük aman aman bir Alman yanlısı kabul edilmiyordu ve belki de kraliyet ailesinin diğer üyelerine kıyasla, Güney Slavlarının sorunlarıyla daha yakından ilgileniyordu. Macarlar, ondan hiç hoşlanmıyorlardı ve tahta geçtiği zaman Güney Slavlarına Avusturyalılarla ve Macarlarla aynı statüyü tanıyacağından korkuyorlardı. Ama Sırp milliyetçilerin birçoğu, genişletilmiş bir bağımsız Slav devletinden, yani Büyük Sırbistan dedikleri şeyden daha azına razı olmuyordu.

28 Haziran 1914'te Franz Ferdinand ve karısı, Bosna'nın başkenti Saraybosna'da orduyu teftiş turuna çıktılar. Arşidükün araç konvoyu şehrin merkezine yaklaşınca, arabasının altında küçük bir bomba patladı. Konvoy yoluna devam ederek belediye binasına geldi; arşidük, orada, hayatına kastedilmesine duyduğu kızgınlığı ifade etti. Konvoy ayrıldığı zaman, Saraybosna merkezindeki karmakarışık caddelerden kaçınmak için yapılan güzergâh değişikliğinden sürücüler haberdar edilmemişlerdi. İlk birkaç taşıt dar bir caddeye dönmeye başlayınca,

Bosna'nın başkenti Saraybosna'da orduyu teftiş eden Arşidük Franz Ferdinand ve karısı oldukça sıcak bir şekilde karşılandılar. Birkaç saat sonra da suikasta uğradılar.

askerî vali ileriye koşarak, sürücülere geri çıkmalarını emretti. Sırp milliyetçi Kara El grubunun genç üyesi Gavrilo Princip (1895-1918) bunu fırsat bildi, çünkü arşidükün arabasından yalnızca birkaç metre ötede duruyordu. Ateş açarak, Franz Ferdinand'ı ve karısını öldürdü.

Sırp hükümeti milliyetçi Kara El örgütünden haberdar olmasına ve bazı bireysel yetkililer o örgüte destek vermelerine rağmen, genç katillerin, iplerini Belgrad'ın tuttuğu birer kukla oldukları şeklinde Avusturya'nın yaptığı saptama doğru değildi. Yine de Sırp gazeteleri, Habsburg veliahdının öldürülmesini neredeyse bayram gibi kutladılar. Viyana'da, halktan bir kadınla evlendiği için arşidükü sevmeyenler bile artık çift için içten ağıtlar yakıyorlardı.

Ültimatom

Habsburg imparatorluk yönetimi içindeki birçok yetkili, hemen, Sırbistan'ı ezme şansının nihayet doğduğu ve bu kez, 1908 ile 1912'dekinin aksine, fırsatın kaçırılmayacağı görüşüne sarıldı. Çoğunlukla kararsızlık gösteren ve 1912 Balkan Krizi sırasında savaşa karşı çıkmış olan Avusturya dışişleri bakanı Leopold Berchtold, artık sertlikten yanaydı.

Berlin'den, II. Wilhelm, suikast için Sırbistan'ı suçlayarak misilleme çağrısı yaptı. Alman şansölyesi Theobald von Bethmann-Hollweg (1856-1921), Almanya'nın kudretinin üstün olması gerektiği görüşünü inatla savunuyordu. ("Zorunluluk kanun tanımaz," demişti bir keresinde.) Bethmann-Hollweg, karısının yakında ölmüş olmasının hiç kuşkusuz güçlendirdiği duyarsızlaştırıcı bir kadercilikle, artık olayların akışına uymaya kararlıydı. Oğluna tavsiyede bulunarak, mülküne, yetişmesi uzun zaman alacak ağaçlar dikmemesini çünkü bunun, ancak o zamana kadar Kuzeydoğu Almanya'yı işgal etmiş olacaklarını tahmin ettiği Rusları memnun edeceğini söyledi. Bethmann-Hollweg bir savaş bekliyordu ve saldırganın Rusya olmasını istiyordu. Berlin'de, Alman hükümeti, tüm Alman desteğini arkalarında bilerek hareket etmeleri konusunda Avusturyalı bir yetkiliye "açık çek" vererek, Avusturya'nın Sırbistan'a savaş ilan etmesi üzerine Fransa ve Rusya müdahale ederlerse, Almanya'nın gerekirse hem Fransa'yla hem de Rusya'yla savaşacağını belirtti. Bethmann-Hollweg, bu durumda Britanya'nın tarafsız kalacağını umuyordu.

Ama Avusturya-Macaristan bir süre bekledi. Berchtold, Macar liderleri Sırbistan'a karşı savaşı desteklemeye ikna etti; bunun için, Sırbistan yenilgiye uğratıldıktan sonra oradan alınacak bölgelerden hiçbir Slav'ın Avusturya-Macaristan'a sokulmayacağına söz verdi. Macar Sosyal Demokratlar savaşa karşı çıkmayı bıraktılar. Rusya dışişleri bakanı Sazonov, Fransız büyükelçi Maurice Paléologue'un teşvikiyle, Sırbistan'a karşı herhangi bir askerî önleme başvurmaması için 21 Temmuz 1914'te Avusturya-Macaristan'ı uyardı.

Suikasttan yaklaşık bir ay sonra, 23 Temmuz 1914'te, Avusturya'nın Belgrad büyükelçisi Sırp yetkililere uzunca bir ültimatom verdi. Ültimatom, "Avusturya-Macaristan topraklarının bir kısmını Monarşi'den koparma"ya yönelik Sırp faaliyetleri olduğunu iddia ettiği faaliyetleri kınıyordu. Avusturya-Macaristan'ın talepleri arasında, Habsburg karşıtı tüm yayınlara son verilmesi, tüm Sırp milliyetçi örgütlerinin dağıtılması, isimleri Avusturya-Macaristan tarafından verilecek yetkililerin ve subayların temizlenmesi de vardı. Sırpların cevabı kırk sekiz saat içinde bekleniyordu. Britanya dışişleri bakanı Grey, bu ültimatomu, "bugüne kadar bağımsız bir devletin bir diğerine verdiği en korkunç belge" olarak nitelendirmişti.

Sırp hükümeti çaresiz bir durumdaydı. Sırbistan'ın küçük ordusu, Avusturya-Macaristan ordusuyla boy ölçüşemezdi. Sırbistan'ın seçenekleri ya ültimatoma bütünüyle boyun eğmek ve aşağılayıcı bir diplomatik yenilgiyi sineye çekmek ya da bir yetkilinin ifade ettiği gibi, dövüşerek ölmekti. Bu ise Sırbistan'ı neredeyse tamamen Rus müdahalesine muhtaç durumda bıraktı.

Ültimatom, Avrupa başkentlerine şok dalgaları yaratarak yayıldı. Sazonov, ültimatomun içeriğini öğrenince, "Bu, Avrupa Savaşı!" diye ünledi. Almanya'yı suçlayarak, ültimatomun, Rusya'yı İstanbul'a varmaktan alıkoymaya yönelik bir Alman planının parçası olduğunu iddia etti. Çar II. Nikolay'ın danışmanlarından bazıları, savaşı, Rus İmparatorluğu'nun desteğini çarın arkasında toplamanın bir aracı olarak görüyorlardı. Ama bazıları da Rusya'nın Rus-Japon Savaşı'nda uğradığı ve 1905 Devrimi'nin patlak vermesine katkıda bulunan korkunç yenilgiyi anımsıyorlardı (*bkz.* Bölüm 18). Sazonov'un ilk kaygısı, Avusturya-Macaristan'a karşı Fransız desteğini seferber etmekti, birleşik bir kuvvet gösterisinin, Orta Avrupalı müttefiklere geri adım attıracağına inanıyordu. Rusya'nın bakış açısıyla, eğer Balkanlar'da Avusturya-Macaristan'ın nüfuzu genişlerse, çok geçmeden Alman nüfuzu da boğazlarda kendisini gösterirdi, çünkü Türkiye'de 1913'te yapılan bir darbe, Osmanlı İmparatorluğu'nu Almanya'ya daha da yaklaştırmıştı. Fransa başkanı Raymond Poincaré'nin 20-23 Temmuz arası Saint Petersburg'a yaptığı resmî ziyaret, Fransa'nın Rusya'ya destek vereceğini gösterir gibiydi ve Sazonov, tam Fransız desteği konusunda Fransız büyükelçisinden çabucak güvence aldı.

25 Temmuz 1914'te, Avusturya-Macaristan ültimatomundan iki gün sonra, Çar, Rus ordusunu teyakkuza geçirdi; normalde bu, seferberlik öncesi bir aşamaydı. Böyle bir adım, her bir devletin askerî planlamacıları açısından bir sürü sonuç içeriyordu. Seferberlik, ordunun savaşa hazırlanması, yedeklerin göreve çağrılması, hudut bölgelerinde sıkıyönetim ilan edilmesi, demiryollarının birlik ve malzeme sevkiyatı için hazır edilmesi ve mühimmat üretimine hız verilmesi anlamına geliyordu. Bu koşullarda, Rusya'nın vereceği bir seferberlik kararı, Alman askerî planlamacıların gözünde bir savaş eylemiyle aynı kapıya çıkardı.

Schlieffen Planı

Almanya'nın Fransa'ya karşı savaş planını, 1905 yılında, Almanya genelkurmay eski başkanı Kont Alfred von Schlieffen (1833-1913) hazırlamıştı. Fransa'nın müttefiki Rusya'nın ordularını savaşmaya hazır etmesinin birkaç hafta alacağı varsayımına dayanan Schlieffen Planı, Alman ordularının yıldırım gibi bir taarruzla Fransızları yenip savaş dışı bırakmalarını gerektiriyordu. O zaman Alman kuvvetleri, doğudan saldıran Rus ordusuna karşı koyabilirdi. Almanya'nın Fransa'ya yönelik saldırısı, Alman kuvvetlerinin, 1870-1871 Fransa-Prusya Savaşı'ndan sonra Fransızların doğu hudutlarında inşa etmiş oldukları sağlam istihkâmları baypas etmek için Belçika'nın tarafsızlığını çiğnemelerini gerektirecekti. Alman birlikleri, Belçika'nın ve Hollanda'nın oldukça engebesiz arazilerinden ilerleyecek, kuzey kanadındaki son asker de Manş Denizi'ne varınca güneye dönecekti. Güney yönünde bir kıskaç harekâtıyla, Paris kuzeybatıdan kuşatılacak ve sonra, Alsace-Lorraine'e girmiş olan Fransız ordularını tuzağa düşürmeye yönelecekti. Fransa teslim olacaktı. Schlieffen ve halefleri, bu planın muhtemelen Büyük Britanya'yı savaşa çekeceğini, çünkü Britanya'nın Belçika'nın tarafsızlığının çiğnenmesini ve Manş'ın hemen karşı kıyısında bir düşman gücün belirmesini asla kabullenmeyeceğini biliyorlardı. Ama Alman komutanlar, üstün Britanya donanması bir fark yaratıncaya kadar kıta Avrupa'sındaki savaşın bitmiş olacağına ve gönüllülerden oluşan küçük Britanya ordusunun pek de direkt bir tehdit teşkil etmediğine inanıyorlardı. Ondan sonra, muzaffer orduyu, Almanya'ya doğru yavaş yavaş ilerleyen Rusları yenmek üzere doğuya sevk etmek için hâlâ yeterli zaman kalırdı. Bismarck'ın kâbusuna, yani aynı anda iki cephede birden savaşma kâbusuna getirilen çözüm buydu.

Fransız yüksek komutanlığının da savaş için kendi planı vardı. "Plan XVII," Almanların bekledikleri gibi, iki Fransız ordusunun hızla Alsace-Lorraine'e saldırmasını içeriyordu. Alman ordusunun büyük kısmı Fransız ve İngiliz birliklerince Belçika'da ve en kötü ihtimalle Kuzey Fransa'da tutulup oyalanırken, Berlin'in yolu açılırdı. Fransız ordusu, kefaretini ödemek için can atıyordu. İki cephede birden savaşmayı düşünmek zorunda olan Almanya'nın aksine, Fransız ordusu, tüm dikkatini Almanya'ya odaklayabilme avantajına sahipti. Mareşal Joseph Joffre (1852-1931) Fransız savaş planlarına nezaret etmişti. (1911 yılında, savaş hakkında düşünüp düşünmediği sorulunca, "Evet, daima bunu düşünüyorum," diye yanıt vermişti. "Bir savaşımız olacak, o savaşı yapacağım ve kazanacağım.") Fransız yüksek komutanlığına göre *élan*, yani yurtseverlik enerjisi, zafer getirecekti: "Fransız ordusu ... artık hücumdan başka bir kanun bilmiyor," diye açıklamıştı, Joffre'nin öğretililerinden birisi; "[yapmamız gereken tek şey] düşmanı imha etmek için saldırmak." Fransız planı, seferberliğin on altıncı gününe kadar Rus ordusunun doğudan Almanya'ya saldırmasına dayanıyordu.

Britanya hükümeti, Rus seferberliğinin ardından diğer güçlere, barışçıl bir çözüm bulunması için yardımcı olmalarını önerdi. Britanya, Rusya'yı desteklemekte isteksizdi; oysa o noktada böyle bir hamle hem Avusturya-Macaristan'ı hem de Almanya'yı geri adım atmayı düşünmeye yöneltebilirdi. Alman hükümeti, hâlâ, Fransa ve Rusya ile Almanya ve Avusturya-Macaristan arasındaki bir savaşta Britanya'nın tarafız kalacağını farz ediyordu.

Rus hükümeti, Sırbistan'a verdiği kararlı desteğin, Avusturya-Macaristan'ı yeniden değerlendirme yapmaya zorlamak için pekâlâ yeterli olabileceği kanısındaydı. Avusturya-Macaristan ve Almanya da Rusya'yla ilgili aynı türden bir yanılsama içinde hareket ediyorlardı. Her ikisi de koşulsuz bir destek gösterisinin –Almanya'nın Avusturya-Macaristan'a "açık çek" vermesinin– Rusya'yı geri adım atmaya zorlayacağı kanısındaydı. Ne var ki, Almanya'nın müttefikine verdiği saldırgan destek, Fransız büyükelçisinin Rus hükümetini kışkırtmasıyla birleşince, taban tabana zıt sonuç verdi.

Rusya'nın tam desteğinden emin olan Sırp hükümeti, bu nedenle, 25 Temmuz 1914'te askerî seferberlik ilan etti. Sonra, kırk sekiz saatlik sürenin dolmasından hemen önce, Avusturya-Macaristan'ın ültimatomuna resmen cevap verdi. Cevap, şaşırtıcı derecede gönül alıcıydı. Sırplar, taleplerin beşini çekincesiz kabul ettiler; dördünü de görüşmelerden ve bazı ek açıklamalardan sonra kabul edeceklerdi. Yalnızca bir talebi açıkça reddettiler: Habsburg İmparatorluğu'na karşı Sırp "komplo"sunun soruşturulmasında Avusturya-Macaristan temsilcileriyle işbirliği yapmayacaklardı.

Avusturya-Macaristan hükümeti, tümden kabul dışında hiçbir şeyi yeterli görmedi. Sırbistan'a karşı askerî seferberlik emri verdi ama savaş ilan etmekten kaçındı. Britanya, Balkanlar'da çatışmadan kaçınma ya da hiç değilse çatışmayı Balkanlar'la sınırlı tutma umuduyla yeniden devletlerin toplantı yapmasını önerdi. Almanya Fransa'yı işgal ve ilhak etmeye niyetliymiş gibi bir görüntü vermedikçe Britanya'nın savaşa girmeyeceğine inanan Alman hükümeti ise bu öneriyi reddetti.

"Şenlikli Küçük Bir Savaş"

Avusturya-Macaristan, 28 Temmuz 1914'te yani arşidükün öldürülmesinden tam bir ay sonra Sırbistan'a savaş ilan etti. Savaş ilanına gerekçe olarak, Avusturya-Macaristan ültimatomuna Sırplardan yetersiz yanıt gelmesinin yanı sıra, Bosna sınırında Avusturya-Macaristan birliklerine saldırılması gösterildi; oysa böyle bir olay hiç meydana gelmemişti. Savaşı önlemek için son bir gayretle, Britanya dışişleri bakanı Edward Grey, Almanya'ya, krize çözüm bulmayı görüşmek üzere son bir çabaya katılıp katılmayacağını sordu. Almanya kabul etti ama aynı zamanda da Avusturya-Macaristan'ın Sırbistan'a yönelik bir istila girişimini önlemek adına hiçbir şey yapmadı. Sonuçta, Bethmann-Hollweg, müttefikini

teşvik etti. Avusturya-Macaristan'ın savaş ilanı, Saint Petersburg'da Sırbistan'a halk desteği yarattı. Amerikalı bir diplomat özetle şunu bildiriyordu: "Tüm ülke, tüm sınıflar, savaş için ağız birliği içinde."

Avusturya-Macaristan'ın savaş ilan ettiği gün olan 28 Temmuz'da Bethmann-Hollweg, Viyana'ya bir telgraf göndererek, eğer ileride bir Avrupa savaşı çıkarsa bunu Rusya'nın hatası gibi göstermek için müttefikinin bir yol bulmasını salık veriyordu. Son olarak da eğer Rusya'nın Sırbistan'a desteği devam ederse, Avusturya'nın, sonu savaşa varacak olsa bile çizgisinden sapmaması, aksi hâlde büyük güç olma statüsüne ebediyen veda edeceği uyarısında bulunuyordu.

Britanya bakanlar kurulunun 24 Temmuz'da Sırp krizini görüştüğü sırada, Almanya'nın Avusturya-Macaristan'ı dizginlemeyeceği açıktı. 1905'te iktidara gelmiş olan Liberaller, çapraşık milletlerarası ittifaklara ve büyük askerî harcamalara uzun süredir karşı çıkıyorlardı ve Britanya'nın müdahalesi konusunda da aralarında anlaşmazlık vardı. Liberallerin birçoğu ve İşçi Partililerin çoğunluğu, çarlık Rusya'sının yanında savaşma fikrinden hoşlanmıyordu. Hükümet, birçok ivedi siyasal sorunla boğuşuyordu; İrlanda Özyönetim Yasası da bunlardan biriydi. Britanya askerleri, 16 Temmuz'da Dublin'de göstericilerin üzerine ateş açmıştı. Kraliyet Donanması teyakkuza geçirildi.

Bethmann-Hollweg, Brüksel'deki Alman büyükelçisine, talimat geldiği zaman Belçika hükümetine sunulmak üzere mühürlü bir zarf gönderdi. Bu zarf, Alman askerlerinin Belçika üzerinden geçmesine izin verilmesi talebini içeriyordu. Ama o an için hâlâ umut var gibi görünüyordu. II. Wilhelm, çara, barış arzusunu ifade eden bir telgraf gönderdi. Telgrafı, "Çok içten ve sadık dostunuz ve kuzeniniz Willy," diye imzalamıştı.

Rus bakanlar ve generaller, krizin, Lehistan ve Galiçya sınırlarında bir milyon askerin sınırlı seferberliğini mi, yoksa tam bir seferberliği mi gerektirdiğini 28 Temmuz'dan beri tartışıyorlardı. Avusturyalıların Tuna üzerinden Belgrad'ı bombaladıkları haberi 29 Temmuz'da Saint Petersburg'a ulaştı. II. Nikolay, iki kez fikir değiştirdikten sonra, 30 Temmuz'da ertesi gün için tam seferberlik emri verdi. Çarın güncesine o gün yazdığı satırlar şöyleydi: "Öğle yemeğinden sonra Sazonov'u kabul ettim. ... Yalnız başıma yürüyüşe çıktım. Hava sıcaktı. ... Denizde güzelce yüzdüm." Rus seferberliği, krize müzakere yoluyla çözüm bulma umudunu tamamen bitirdi. Viyana'da, Franz Joseph, Rusya'ya ve Sırbistan'a karşı genel seferberlik ilan etti.

Paris'te endişeli bir heyecan havası hüküm sürüyordu. Ordu zaten Fransa'nın hudut savunmalarını hazır etmişti ama Fransız birlikleri, Alman birlikleriyle herhangi bir olaydan kaçınmak için sınırdan birkaç kilometre içeriye çekildiler. Fransa'da, yalnızca Sosyalist Parti yakında patlak verecek milletlerarası savaşın aleyhine konuşuyordu. Sosyalistlerin birçoğu, Fransız ve Alman işçilerin silahlarını bırakacaklarını ve proleter kardeşlerine ateş açmayı reddedeceklerini hâlâ

umuyordu. Yalnızca ordu oğulları çiftliklerden, işyerlerinden ve ailelerden koparıp aldığı için değil, Fransız hükümeti grevleri kırmak adına orduyu kullandığı için de Fransa'nın kimi yerlerinde antimilitarizm kök salmıştı. Savaş ilan edilmesi hâlinde tutuklanacak sosyalistlerin ve diğer sol liderlerin bir listesi hükümetin elinde bulunuyordu.

Bu arada, Rus ve Fransız büyükelçileri, İngiliz askerî desteğini garantiye almak istediler. Hatta Fransız büyükelçisi, eğer Britanya, Fransa'ya ve Rusya'ya katılmayı reddederse, "şeref" sözcüğünün İngilizce sözlüklerden silinip silinmeyeceğini bile sordu. Britanya ise Belçika'nın (Britanya, Fransa, Avusturya, Prusya ve Rusya tarafından 1839'da kabul edilmiş olan) tarafsızlığının ihlal edilmeyeceği konusunda hem Almanya'dan hem de Fransa'dan garanti istedi. Almanya cevap vermedi, zaten daha önce Bethmann-Hollweg, eski garantiyi "bir kâğıt parçası" olarak nitelendirmişti.

Berlin'de, Sosyal Demokrat gazeteler bile savaşın kaçınılmaz olduğunu artık kabul ediyorlardı. Alman Genelkurmay Başkanı Helmuth von Moltke (1848-1916), Rus seferberliği daha ileriye giderse Schlieffen Planı'nın başarısızlığa uğrayabileceği korkusuyla, Fransa'ya derhal saldırılmasında ısrarcıydı. Almanya, 31 Temmuz 1914'te seferberliği derhal askıya alması için Rusya'yı uyardı. Almanya, bir Rus-Alman savaşı çıkması durumunda Fransa'nın tarafsız kalacağı garantisi vermesini ve Fransız iyi niyetinin bir işareti olarak, birçok Fransız hudut karakolunun Alman askerlerince işgaline izin vermesini talep etti. Bu, hiçbir Fransız hükümetinin kabul edebileceği bir şey değildi. Gerek Rusya'dan gerekse Fransa'dan herhangi bir yanıt gelmeyince, Alman ordusu 1 Ağustos'ta harekete geçti.

Büyük güçler sanki devasa bir dalgaya kapılmış gidiyorlarmış gibi, çapraşık ittifakların ve askerî planların katı mantığı Avrupa'yı savaşa sürükledi. Britanya'da, Grey'in Rusya ile Avusturya arasında doğrudan görüşme ayarlamaya yönelik yoğun çabaları olumlu sonuç vermedi. Birçok ülkede sosyalistlerin savaşa karşı muhalefeti toparlama mücadelesi çok yetersiz kaldı. Sevilen Fransız sosyalist lider Jean Jaurès, 31 Temmuz'da bir sağcı tarafından öldürüldü. Ama öyle anlaşılıyor ki, Jaurès de otokratik Almanya'ya karşı savaşı desteklemesi gerektiği kanısına varmış bulunuyordu. Avusturyalı sosyalist lider Victor Adler şu öngörüde bulunmuştu: "Jaurès'nin katli sadece başlangıçtır. Savaş tüm içgüdüleri, tüm çılgınlık biçimlerini zincirlerinden boşaltır."

Avrupalı güçlerden yalnızca İtalya, Üçlü İttifak'taki müttefikleri saldırıya uğramadıkça savaşmakla yükümlü değildi ve İtalya artık Avusturya-Macaristan'ın ve Almanya'nın husumetlerle karşı karşıya olduklarını mantıken iddia edebilirdi. Fransa, karşılanması imkânsız Alman taleplerini aldıktan sonra seferberlik başlattı. Almanya aynı gün, 1 Ağustos'ta, Rusya'ya savaş ilan etti. Bu, Fransa'yı, Rusya'yla ittifakı gereği, Almanya'yla savaşmak zorunda bırak-

(*Solda*) Savaşa giden Fransız askerler. (*Sağda*) Askere yazılmak için akın eden İngiliz erkekler.

tı. Alman birlikleri, kendilerine yönelik bir Fransız saldırısının yaklaştığı ve kendilerini savunmak için Lüksemburg'un demiryollarına ihtiyaç duydukları şeklindeki asılsız iddiayla bu küçük dükalığı istila ettiler. Brüksel'deki Alman büyükelçisi, ordularını Belçika topraklarından geçirme izni isteyen mektubu 2 Ağustos'ta Belçika hükümetine verdi. Ertesi gün olumsuz yanıt geldi. Britanya, Kraliyet Donanması'nın Manş'taki limanlarını savunacağı konusunda Fransa'ya güvence verdi. Almanya, Fransız uçaklarının Nürnberg'e saldırdığı şeklindeki asılsız iddiayla 3 Ağustos'ta Fransa'ya savaş ilan etti. Moltke'nin ordusu Doğu Belçika'dan içeriye girince ve Alman hükümeti, geri çekilmeleri için Britanya hükümetinin ilettiği resmî talebe kulak asmayınca, Britanya, 4 Ağustos 1914'te Almanya'ya savaş ilan etti. Coşkulu kalabalıklar, Paris'te ve Berlin'de savaşa giden askerler için kadeh kaldırdılar. Alman veliaht prensi, "şenlikli küçük bir savaş" öngörüsünde bulundu.

Savaşın Patlak Vermesi

Savaş ilan edilince, hevesli komutanlar, uzun süredir bekleyen askerî planlarını uygulamaya koydular. Alman genelkurmayı, dev Rus ordusu doğuda fiilen savaşa başlamadan önce batıda Fransa'ya karşı çabucak kazanılacak bir zafere güveniyordu. Alman birlikleri, Belçika'yı istila ederek, Fransız savunma hatlarının çevresinden dolaştılar. Ama Belçika'nın tarafsızlığının böyle çiğnenmesi, Britanya'yı Fransa'nın ve Rusya'nın yanında savaşa soktu. Böylelikle, Büyük Savaş, Üçlü İttifak (o an için tarafsız kalan İtalya hariç, Almanya ve Avusturya-Macaristan) ile Üçlü İtilafı (Fransa, Büyük Britanya ve Rusya'yı) karşı karşıya getirdi. Bu saflaşmaları, geçmiş yıllardaki milletlerarası gerginlikler şekillendirmişti.

Başlangıçtaki Husumetler

Schlieffen Planı, başlangıçtaki husumetlerin seyrini belirledi. Sanki tetiği çeken merhum Schlieffen idi. Bununla birlikte Moltke, Hollanda'yı istila planından çıkarmış ve Alsace-Lorraine'deki Alman savunmalarını güçlendirmek için taarruz kuvvetlerini azaltmıştı. Schlieffen Planı'nın esaslarından yıllardır haberdar olan Fransız yüksek komutanlığı, kısmi bir neden olarak, saldıran kuvvetlerin Liège'deki muazzam istihkâmı aşmaları gerekeceği için Alman ordusunun Belçika üzerinden hızla geçebileceğine inanmıyordu. Fransızlar, Alman ordusuna katılan yedeklerin kısa sürede etkili bir savaş kuvvetine dönüşebileceklerinden de şüpheliydi. Her durumda, Fransız komutanlığı, Maas Nehri ile Ardenler'in Kuzeydoğu Fransa'daki tepeleri arasında cepheden bir saldırı bekliyordu. Fransız generaller, düşmanın hangi hızla saldırabileceği konusunda da eksik hesap yapmışlardı.

Belçika ordusu çok üstün kuvvetlere karşı cesurca savaşmasına rağmen, çok yoğun bir bombardımanın ardından 16 Ağustos'ta Liège düştü ve bunu, Namur'un düşüşü izledi. Belçika ordusu kuzeyde Anvers'e çekildi. Ondan sonra Moltke, Belçika ordusunun kaçmasını önlemek için yedi tümen konuşlandırdı ve böylece, Schlieffen'in Manş Denizi'ne doğru mümkün olduğunca hızlı hareket edeceklerini öngördüğü taarruz kuvvetlerini daha da zayıflatmış oldu.

Alman Birinci Ordusu'nun komutanı General Alexander von Kluck, birliklerini Belçika'nın Mons kasabasına yönlendirdi. Fransızları, Paris bölgesinden daha çok asker getirmeye fırsat bulamadan teslim olmak zorunda bırakmayı umuyordu. Fransızların Alsace'da sağladıkları ilerlemeler üzerine, Moltke, aslında Fransız başkentini kuşatması amaçlanan birincil saldırı gücünden o sınır bölgesine asker kaydırmaya ikna oldu. Hem Fransız hem de Alman yüksek komutanlıkları, hâlâ, stratejileri açısından ve ülkelerine moral vermek için Alsace'ın kritik önem taşıdığını düşünüyorlardı.

Fransızların yanında yerini almak üzere, 100.000 askerden oluşan Britanya Sefer Gücü, 20 Ağustos'ta geldi. 1914 yazında savaşa katılan bir İngiliz asker, ailesine şöyle güven veriyordu: "En azından, bu iş üç hafta içinde bitmiş olacak." Ama 24 Ağustos'a gelindiğinde, İtilaf orduları hızla geri çekilmekteydi. Britanya ordusu, Mons'ta ve sonra Le Cateau'da, 1815'teki Waterloo'dan beri en büyük çarpışmasına girdi. Yine de geri çekilme henüz yenilgi anlamına gelmiyordu. Hızlı ilerleme temposunun bitkin düşürdüğü Almanlar da Moltke'nin kararsızlığından ve haberleşme yetersizliğinden mustariptiler. Kluck'un ordusu zaten geniş bir cepheye aşırı seyrek olarak yayılmıştı. Rusların nispeten hızlı hareket etmesine şaşıran ve doğu cephesinde erken bir Rus zaferinin haberini alan Moltke, şaşırtıcı derecede hızlı Rus ilerleyişine karşı koymak üzere dört tümen görevlendirdi.

Birinci Dünya Savaşı'nda eski ve yeni savaş yöntemleri.

Yine de Alman orduları savaşarak Paris'in 56 kilometre yakınına gelmeyi başardılar (*bkz.* Harita 22.3). Fransız hükümeti, tıpkı Fransa-Prusya Savaşı'nda yapmak zorunda kaldığı gibi, güvenlik açısından geçici olarak Bordeaux'ya çekildi. Ama Joffre, ağır zayiata rağmen, Paris çevresindeki savunma mevkilerini güçlendirmeyi başardı. Bu, kısmen, Fransızların İtalya'yla gizli bir antlaşma yapmış olmaları sayesinde mümkün oldu; buna göre, Almanya ve Avusturya-Macaristan ile savunma amaçlı ittifak yapmış olan İtalya, Almanya'nın Fransa'ya saldırması hâlinde tarafsız kalmayı kabul etmişti. Bu antlaşmadan haberi olmayan Alman hükümeti, hâlâ, İtalya'nın Almanya'ya ve Avusturya-Macaristan'a katılacağını umuyordu. Joffre, böylelikle, olası bir İtalyan saldırısını önlemek için Güneydoğu Fransa'da ihtiyaç duyulacak olan birliklerden yararlanabildi.

Hava savaşının şafağında, bir Fransız keşif pilotu, Kluck'un ordusunun Paris'in güneydoğusundaki bir noktaya doğru yön değiştirerek kanadını açık bıraktığını fark etti. Fransız ordusu, bulabildiği her askeri hızla harekete geçirdi; bazı askerler, devlet hizmetine alınmış Paris taksileriyle cepheye ulaştılar. Almanlar, 5 Eylül'de Marne Nehri'ni geçtiklerinde, Fransızlar karşı saldırı başlattılar. İki Alman ordusu, kuvvetleri arasındaki oldukça büyük boşluktan Fransızların yararlanabilecekleri korkusuyla geri çekildi. Bu, Schlieffen Planı'nın ve Alman generallerince planlamış olan taarruz savaşının sonu oldu. Alman orduları arasındaki başka bir boşluktan İngilizler akın ederek, Almanları Aisne Nehri'ne doğru 65 kilometre çekilmek zorunda bıraktılar. Almanlar, orada derin savunma siperleri kazarak 14 Eylül'de mevzilerini güçlendirdiler. Fransız Dev-

HARİTA 22.3. ALMAN İLERLEMESİ, 1914. Almanlar, 1905 tarihli Schlieffen Planı'na büyük ölçüde uyarak, hızla Belçika'ya ve Fransa'ya girdiler.

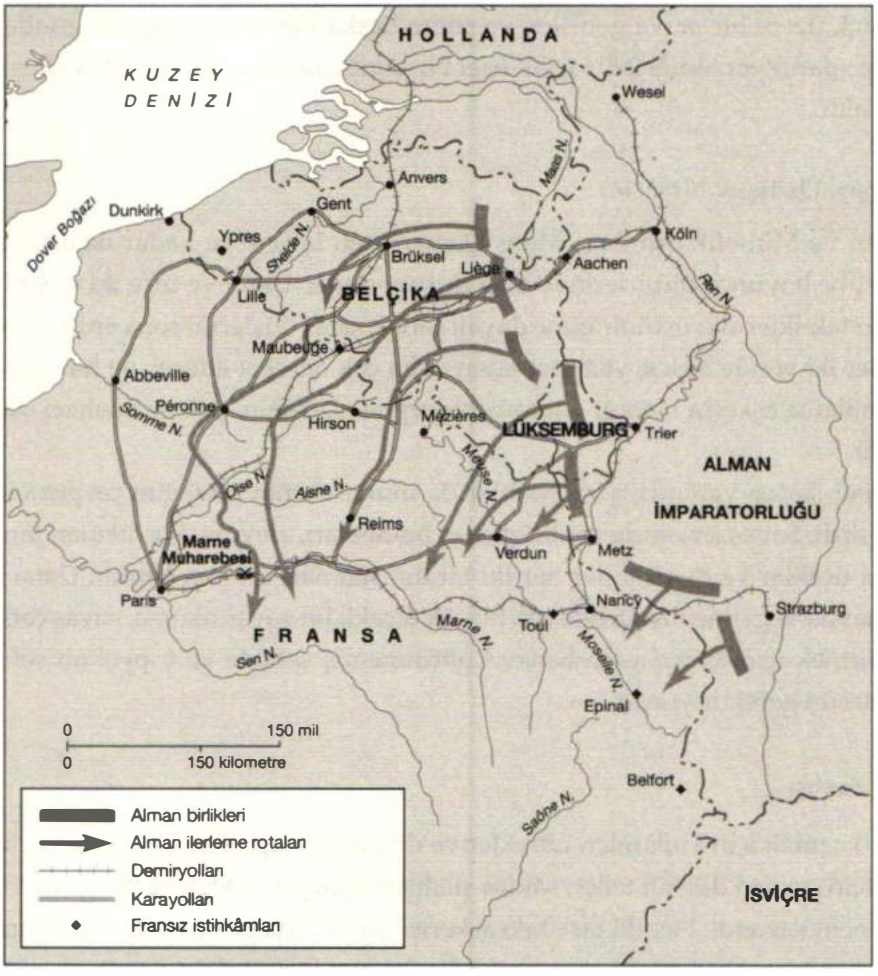

rimi sırasında 1792'de yaşanan Valmy Muharebesi gibi Marne Muharebesi de Fransa'yı 1914'te kurtardı.

Sonra Almanlar, denize ulaşma yarışı denilebilecek bir çabayla, İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin kanatlarından dolaşmayı denediler, bu arada Müttefik orduları onlara ayak uydurarak Picardy'nin ve Flandre'nin büyük bölümünü denetimlerine aldılar, en sonunda iki tarafın da kıpırdayacak alanı kalmadı. İngilizler ve Fransızlar da siper kazdılar.

Güzün yapılan bir dizi taarruz ve karşı taarruzlar korkunç can kayıplarına yol açtı; iki taraf da bir yarma harekâtı başaramadı. Batı cephesindeki son açık muharebe, Kasım 1914'te Belçika'daki Ypres çevresinde çamur içinde yapıldı; İngiliz kuvvetleri, Almanların, Manş'taki Fransız limanlarına ulaşmalarını önlediler. Yılın sonuna gelindiğinde, Alman ve Fransız ordularının toplam kaybı 300.000 ölü ve 600.000 yaralıydı. İngiliz Yedinci Tümeni, 400 subay ve 12.000 askerle ekim

ayında Fransa'ya ulaştı; Ypres çevresinde on sekiz günlük çarpışmalardan sonra, geriye 44 subay ve 2.336 asker kalmıştı. Aslında cephe yakınında gösteri maçları yapmak üzere bir araya getirilen ve sonra başka herkes gibi savaşa gönderilen futbolcuların yer aldığı 200 kişilik özel bir İngiliz taburundan geriye yalnızca 30 kişi kaldı.

Savaşın Değişen Niteliği

Alman ve Müttefik orduları, Manş Denizi'nden İsviçre'ye kadar uzanan geniş bir cephe boyunca birbirlerine bakıp duruyorlardı. Uzun ve ince iki siper hattı, saldırı taktiklerinin üstünlüğüne dayalı çabuk zafer düşlerini sona erdirdi. Nadiren her iki yönde birkaç yüz metreden daha çok hareket edecek ve hat boyunca milyonlarca askerin öleceği donmuş bir cephe olasılığını pek az analizci düşünmüştü.

Siper savaşı yanında, yeni silahlar da muharebenin niteliğini çarpıcı ölçüde değiştirdi. Savaş sırasında zehirli gaz, el bombaları, alev püskürtücüler, tanklar, askerî uçaklar ve denizaltılar her iki tarafın silahları arasına katıldı. Daha önce hiç meydana gelmemiş türden çok büyük ölçekli bir savaş olgusu, savaş çabasını sürdürmek için iç cephenin benzeri görülmemiş şekilde ve topyekûn seferber edilmesini gerektiriyordu.

Siper Savaşı

Siper kazmak için kullanılan kürekler ve düşmanın siperlere erişimini zorlaştırmak için çekilen dikenli teller, saldırı silahları olarak tüfekten ve süngüden daha çok önem kazandı. Her iki taraftaki askerler, Fransa'da yaklaşık 10.000 kilometre siper kazdılar. Ön hattaki siperler 1,8 ila 2,4 metre derinliğindeydi ve aralarında yaklaşık 45 metre ila 1,6 kilometre mesafe vardı. Bunlar, birkaç yüz metre arkadaki destek siperleriyle takviye edilmişti ve haberleşme siperleriyle birbirine bağlanmıştı. Sistemin bir kısmı geçilmiş olsa bile, küçük kale benzeri "güçlü noktalar", hattı bir arada tutuyordu. Kum torbaları ve dikenli tel sıraları siperleri saldırıdan koruyordu. Cephe hatlarının hareketsiz kaldığı kesimlerde aylar gelip geçtikçe, siperler, daha bir geliştirildi; elektrik ve asgari düzeyde konfor sunar hâle getirildi. Çatışma olmadığı zaman, askerler sıkıntıdan patlıyorlardı. Kendisi de bir bacağını (birkaç kez fena düştükten sonra) kestirerek kaybetmiş olan Fransız tiyatro yıldızı Sarah Bernhardt, şiir okuyarak askerleri neşelendirmesi için sedye üzerinde cepheye getirildi. Bazı askerler, zaman geçirmek için büyük bir zevkle kitap okuyorlardı; İngiliz şair Siegfried Sassoon, "*The Return of the Native*'i bir şekilde okuyup bitirmeden ölmek istemiyordum," diyerek bir anısını anlatırken, pek de şaka yapıyor sayılmazdı. Toprak yüzeyinin aşağısında oldukları için,

siperler, askerleri tüfek ya da tabanca ateşinden koruyordu, ama direkt top mermilerinden korumuyordu. Siperden yukarıya uzatılan periskop, düşman keskin nişancılarınca vurulmadan düşman hatlarına göz atmanın tek güvenli yoluydu.

Ön saftaki askerler, baraj ateşlerinin gök gürültüsünü andıran sesleri ve düşen güllelerin ıslıkları ortasında yaşıyorlardı. İnatçı bitler, fareler ve kocaman sıçanlar, siperlerin durgun sularındaki askerlerin daimi arkadaşlarıydı. Birçokları için, cepheye yakın genelevlerden kaptıkları zührevi hastalıklar da öyleydi. Bir İngiliz asker, Ocak 1916'da siperlerdeki bir geceyi şöyle anlatıyordu:

> Işıklar söndü. Artık evin efendileri, sıçanlar ve bitler. Sıçanların kemirme, koşma, zıplama, kalastan kalasa koşuşturma seslerini ve sığınağın oluklu metal sacının arkasında çıkardıkları küçük inilti seslerini işitebilirsiniz. Bir türlü durmayan gürültülü bir arı kovanı faaliyeti bu. Her an birisinin burnuma konmasını bekleyebilirim. Sonra da bitler ve pireler beni kemirip bitirmeye başlıyor. İnsanın bir an gözünü yumması mümkün değil. Gece yarısına doğru uyuklamaya başlıyorum. Müthiş bir gürültüyle ayağa fırlıyorum. Topçu ateşi, tüfek ve makineli ateşinin cayırtısı. Boche'ler [Almanlar] saldırıyor olmalı. ... Her şey sarsılıyor. Bizim toplar ara vermeksizin gürlüyor. ... Altıda kalkmak için uykuya dalıyorum. Sıçanlar ve bitler de kalkıyorlar; hayata uyanmak aynı zamanda da sefalete uyanmak.

Soğuk ve rüzgâr, özellikle kışın askerleri mahvediyordu. Evine mektup yazan bir asker, "Bir şey içebilmek için," diyordu, "önce buzu sıyırmanız gerek. Et kaskatı donuyor, patatesler donup birbirine yapışıyor, el bombaları bile kasalarında birbirine kaynıyor." Alman ordusu kolay bir zaferden öylesine emindi ki, askerlerini yüksek konçlu çizmelerle ya da yeterli paltolarla donatmamıştı bile. Alman askerleri, İngiliz askerlerinin koyun derisi paltolarına çok değer veriyorlardı ve fırsat buldukları zaman, bunları düşman cesetlerinden çıkarıp alıyorlardı. Muharebeden sonra, yaralıların ve ölmek üzere olanların çığlıkları havayı dolduruyordu; tampon (*ara*) bölgeden yükselen Almanca, Fransızca ve İngilizce iniltiler giderek sönükleşiyor, ama bazen günlerce sürüyordu.

Ölüm her yerdeydi. Sıradanlaşmıştı. Kemancı olan Avusturyalı bir asker şöyle yazmıştı: "İçinizde belirli bir haşinlik beliriyor, dövüşme göreviniz hariç dünyadaki her şeye karşı mutlak bir kayıtsızlık gelişiyor. Siz siperde kuru ekmek kabuğu yiyorken, yanı başınızda bir adam vurulup ölüyor. Sakince bir an ona bakıyorsunuz ve sonra ekmeğinizi yemeye devam ediyordunuz. Niçin olmasın? Yapılacak hiçbir şey yok. Sonunda, bir öğle yemeği randevusundan söz ediyormuş kadar az heyecan duyarak, kendi ölümünüzden söz eder oluyorsunuz." Yüz binlerce asker şarapnel şokuna maruz kaldı ve etraflarında azgınca süren savaş nedeniyle ruhsal yıkıma uğradı.

Batı cephesinde, iki taraf da bir yarma harekâtının imkânsız olduğuna inandığı için, büyük saldırılar öncesinde düşman mevzileri yoğun şekilde bombardıman

Paul Nash'in Flandre'de Ypres civarındaki delik deşik olmuş peyzajı çağrıştıran acılı tablosu, *We Are Making a New World* (*Yeni Bir Dünya Kuruyoruz*).

ediliyordu. Saatlerce, hatta günlerce süren bu tür bombardımanlar, sonraki saldırının nerede beklenebileceğini açıkça gösteriyor ve bir yarma harekâtını önlemek için düşmanın oraya yeterli yedek güç yığmasına olanak sağlıyordu. Topların saldıran birliklerin geçecekleri yerleri dövmesi demek olan ve direnişi yumuşatmayı amaçlayan "yaklaşma barajı" denilen uygulamayı iki taraf da benimsemişti. Top atışları araziyi delik deşik ediyor, büyük çukurlar açıyor, dolayısıyla da saldıran birliklerin önüne hiç beklenmedik engeller çıkarıyordu. Saldıranlar, o zaman, siper savaşının en etkili silahı olan makineli tüfekle –çoğu kez asla kullanmaya fırsat bulamadıkları tüfekler, süngüler ve tabancalar taşıyarak ilerleyen asker saflarını art arda biçen bir savunma silahıyla– karşı karşıya geliyorlardı.

İlk yoğun baraj ateşlerinin açtığı çukurları yığın yığın ölüler dolduruyordu. Saldıran Müttefik birlikleri, ilk siper hattına ulaşıyor, orayı ele geçiriyor ve burayı elde tutmayı başarırlarsa, yeni istihkâmların yanı sıra daha da sağlam ikinci bir savunma hattıyla karşılaşıyorlardı. Savunma hatları geriye doğru esneyebiliyor ama sonra, çok geçmeden destek ateşi menzilinin dışına çıkan saldırı kuvvetlerinin üzerine de atılabiliyordu. Joffre'nin 1915'te Champagne'de gerçekleştirdiği ikinci taarruz, bu durumu iyi açıklayan bir örnektir. Fransız taarruzu, doğrudan ikinci savunma hattına daldı, muazzam zayiat verdirdi ve sonra güçlü bir karşı taarruzla yüz yüze geldi. En çok birkaç kilometrelik yakılıp yıkılmış toprak için, Almanların ölü ve yaralı sayısı 75.000, Fransızlarınki ise 145.000 oldu. Yine de Joffre yeni bir taarruz emretti. Sonuç aynıydı.

(*Solda*) Gaz maskesi takmış Fransız askerleri saldırı hazırlığı yapıyorlar. (*Sağda*) Alman gaz saldırısına maruz kalıp bir sahra hastanesinde kuyruğa girmiş mağdurlar.

Askerler yeni, ürkütücü tehlikelerle de yüz yüzeydiler. Almanların Ypres çevresindeki İngiliz mevzilerine yaptıkları saldırılarında dehşet verici yeni bir silah ortaya çıktı: Rüzgârla taşınarak İngiliz askerlerin akciğerlerini yakan hardal gazı. İngiliz sıhhiye bölüğünün bir mensubu şöyle yazıyordu: "İlk gaz saldırılarından sonra Ypres'de tanık olduğum görüntüleri asla unutamam. Yol boyunca her yerde insanlar yerlerde yatıyorlardı ... tükenmiş hâldeydiler, zor nefes alıyorlardı, ağızlarından sarı köpükler saçıyorlardı, suratları maviye dönmüştü ve acı çekiyorlardı. Korkunçtu ve onlar için yapılabilecek pek az şey vardı." Kısa süre sonra kullanıma sokulan gaz maskesi –bir savaşçının ifadesiyle, "savaşın gerçek yüzünü temsil eden domuz burnu"– yetersiz olsa da korunma sağlıyordu.

Havada ve Denizlerde Savaş

Uçaklar, savaş silahı hâline geldi. Savaşın ilk aylarında uçaklar, yalnızca iyi havalarda keşif için kullanılıyordu; 1915'te teknikler gelişti ve pilotlar düşman siperlerinin fotoğraflarını çekmeye başladılar. Bazı pilotlar, uçaklarını indirmek zorunda kalırlarsa, yaklaşık konumlarını kâğıt üzerine çiziktirip bilgileri güvercinle karargâha gönderebilmek için kafes içinde posta güvercinleri taşıyorlardı. Pilotlar, düşman uçaklarına ve birliklerine tabancayla ateş ediyor ve el bombası, hatta tuğla fırlatıyorlardı; ta ki uçaklara makineli tüfeklerin monte edilebildiğini ve bunların, uçağın pervane kanatları arasından ateş edecek şekilde zamanlanabildiğini iki taraf da keşfedinceye kadar.

Siperlerin üzerinde it dalaşı yapan Alman ve İngiliz uçakları.

1916'nın sonuna gelindiğinde Alman Kızıl Baron Manfred von Richthofen ve 1917'den başlayarak Amerikalı Eddie Rickenbacker gibi fütursuz ve cesur "aslar", göklerde savaş uçaklarıyla birbirlerini kovalıyorlar ve aşağıdaki siperlerde bulunan askerlerce alkışlanıyorlardı. Richthofen, Nisan 1918'de İngiliz hatlarının arkasında vurulup düşürüldüğü zaman, düşmanlarınca eksiksiz bir askerî saygıyla defnedildi. Göklerdeki savaşın "it dalaşları" romantik bir boyut içermesine rağmen, uçaklar çok geçmeden sivillere dehşet saçmaya başladı. İlk savaş uçaklarının hızı ve kapasitesi arttıkça, Paris ve Londra savaş sırasında birkaç kez bombalandı; Renanya'daki Alman kentleri, çatışmanın sonraki aşamalarında ağır bombardımanlara uğradı. Savaş sona erdiğinde, Almanya 47.000'den fazla, Fransa 51.000'den fazla ve Britanya 55.000'den fazla uçak üretmiş bulunuyordu.

Avrupalı güçler daha öncekilere hiç benzemeyen bir kara savaşı verirlerken ve çatışma göklere taşınmışken, denizler nispeten sütliman kaldı. Britanya donanması kontrolü elinde tuttu, meşhur ve korkulan Alman dretnotları limanda bekledi. Britanya donanması, ilk başlarda Şili sahili, Arjantin yakınındaki Falkland Adaları ve Hint Okyanusu gibi yurttan uzak yerlerdeki bir dizi karşılaşmadan üstün çıktı. Savaşın başlangıcında Akdeniz'de sıkıştırılan Alman savaş gemileri İstanbul'a sığındı ve Osmanlı Devleti'ne devredildi. Osmanlı Devleti, Kasım 1914'te Mihver Güçleri'nin (Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın) yanında savaşa girince Alman donanması bunları geri aldı. Osmanlı Devleti yeniden eski düşmanı Rusya'nın karşısındaydı. Trieste'de konuşlu Avusturya-Macaristan donanması küçüktü ve etki alanı Akdeniz'le sınırlıydı. Rus denizcilerin Baltık Denizi'nden aşırdıkları Alman şifre defterine sahip olan Britan-

ya Donanma Komutanlığı, büyük bir karşılaşma bekliyordu. Alman filosunun Wilhelmshaven'den denize açılacağından emin olan Britanya Büyük Filosu hazırlıklıydı. Kraliyet Donanması, 24 Ocak 1915'te Dogger Bank'te bir Alman savaş gemisini batırdı. İngilizler belli başlı Alman limanlarını ablukaya alarak, kayzerin gururlu filosunu etkisiz hâle getirdiler.

1880'li yılların sonunda bazı ülkeler, sualtı savaşıyla ilgili deneyler yapmışlardı. Yüzyıl biterken, ABD donanması, bir denizaltıya sahip ilk donanma oldu. Büyük Savaş başlayıncaya kadar tüm büyük güçler denizaltı sahibi olmalarına rağmen, Almanya'nınkiler en büyük etkiyi yarattı. Alman donanması, savaş olgusuna korkunç bir boyut daha katan kendi denizaltı filosunun, İngiliz savaş gemilerini batırarak ve Birleşik Devletler'den Britanya Adaları'na ikmal yapılmasını önleyerek, Britanya'yı savaştan çekilmek zorunda bırakabileceğine inanıyordu. Eylül 1914'te bir Alman denizaltısı ya da "U-bot," üç büyük İngiliz zırhlı kruvazörünü Belçika sahili açıklarında batırdı. Uzunluğu 57 metre ve menzili 3.860 kilometre olan U-botlar, fark edilmeden limanlara girip çıkabiliyordu. Yine de Britanya'ya malzeme taşıyan gemiler gelmeye devam ettiler.

İç Cephe

Eşi benzeri görülmemiş ölçekte yürütülen böylesine bir savaş, yine bu savaş sırasında ortaya çıkmış bir kavram olan "iç cephe"nin tam desteğini gerektiriyordu. Devasa savaş çabasının sürdürülmesi, ilk olarak cepheye yeterli askerin ve yeterli gıda maddelerinin gönderilmesine, sonra da yeterli silah ve mühimmat üretilmesine bağlıydı; aynı zamanda da ülke içinde maneviyatın sürdürülmesine bağlıydı. Halkın coşkusu düşmana duyulan derin nefretten beslendi. Alman propagandacılar, savaşı, barbar Rusların ve şerefsiz Fransızların kuşatması altındaki Alman kültürü için verilen bir kavga olarak betimliyorlardı. Bir Alman asker şöyle yazmıştı: "Dünyada Alman fikri için dövüştüğümüzü, Asya tarzı barbarlığa ve Latin kayıtsızlığına karşı Alman duygusunu savunduğumuza yüzde yüz eminiz." İngiliz propagandacılar, İttifak Devletleri'ni, Almanların millî egemenliğe ve milletlerarası hukuka yönelttikleri ihlallere karşı hukuku, hürriyeti ve ilerlemeyi savunan güçler olarak betimliyorlardı. Fransız propagandacılarsa en kolay gerekçeye sahiptiler: Almanya ne de olsa Fransa'yı istila etmişti.

Bu tür propagandada efsane ve hakikat unsurları birbirine karıştırılarak kullanıldı. 1914'ün sonuna gelindiğinde, Almanların çocukları kazığa vurduklarına ve rahibelere tecavüz ettiklerine ilişkin asılsız haberler İngiliz ve Fransız okurları dehşetten dehşete sürüklüyordu. Alman yüksek komutanlığı, savaş sırasında askerlere ve sivillere insani muamele yapılmasını isteyen ve Almanya'nın da imzalamış olduğu Lahey Sözleşmesi'nin hükümlerini göz ardı etmeleri için subaylara talimat vermişti. Sivillerin, Alman askerlerini öldürdükleri söylentileri yayılmıştı. Alman ordusu iki ay içinde 5.500 Belçikalı sivili idam etti; Fransız askerlerince

uzaktan atılan silah seslerini duyunca, yanlışlıkla Belçikalıların eyleme geçtiklerini zanneden Alman askerlerinin paniğe kapıldıkları Louvain'de de böyle bir durum yaşandı. O zaman Almanlar, nadir elyazmalarının bulunduğu Louvain Üniversitesi kütüphanesini yok yere yaktılar. Avusturya askerleri Sırbistan'da köylüleri katlettiler, sakat bıraktılar ve onlara tecavüz ettiler; Rus birlikleri de Doğu Prusya'da ve Galiçya'da aynısını yaptılar. Savaşın acımasızlığını ve ölümün sıradanlaşmasını yansıtan bu fiiller, yeni tür bir savaşın –sivillerin esirgenmedikleri topyekûn bir savaşın– habercisiydi.

Britanya'da ve Fransa'da husumetler patlak verdiğinde, isimleri Almancayı çağrıştıran insanların sahip oldukları dükkânlar yağmalandı (Fransa örneğinde, mağdurlardan bazıları, en azından kısmen savaşın sözüm ona uğurlarına verildiği Fransız Alsace'lılardı). Fransız öğrencilere yönelik bir yayında şöyle bir öykü anlatılıyordu: "Küçük erkek kardeşin senin yanında annene yalan söylüyor. Onu bir kenara çekersin ve 'Kraut'lar gibi mi davranmak istiyorsun?' dersin." Küçük oğlan, "Fransızların yalan söylemediği"ni artık anladığı için, yalanını itiraf eder. Kızlara yönelik bir yayında, "yağma, Almanca bir sözcüktür," diye bilgi veriliyordu. Keza Alman propagandası da düşmanlarını, özellikle de isabet ettiği anda patlayan domdom kurşunları kullandıkları ve Alman mahkûmların gözlerini oydukları iddia edilen İngilizleri karalıyordu.

Savaşın patlak vermesiyle, yurtiçindeki sert siyasal bölünmeler bir yana itildi. Fransa'da, rakip partiler bir "kutsal birlik" ilan ettiler ve sosyalist Jules Guesde ticaret bakanı oldu. Çatışmanın sonraki evrelerinde zayiat iyice yükselinceye kadar, savaşın yürütülüş tarzı kamuoyunda pek az eleştiri konusu yapıldı. Almanya'da da militarizme karşı sınıf dayanışması temelinde yürütülen sosyalist muhalefet çabucak yurtseverce desteğe dönüştü. Rusya'da, en azından ilk birkaç yıl, yalnızca çarın iradesi önem taşıyormuş görünüyordu. Avusturya-Macaristan'da, saygınlığıyla Habsburg İmparatorluğu'nun bir arada tutulmasına yardımcı olan çokuluslu ordusunu ikmal etmekte imparatorluk bürokrasisinin sergilediği yetenek neredeyse mucizevi görünüyordu. İmparatorluğu oluşturan milliyetler arasındaki gerginlikler, en azından savaşın ilk yıllarında, geri planda kaldı.

İç cephenin desteğini gösteren bir afiş.

Britanya'da gerek generallerin kendi içlerinde gerekse onlarla bakanlar kurulu arasında stratejiye ilişkin yaşanan öfkeli tartışmalar kamuoyundan iyi saklandı. Oldukça büyük bir coşkuyla ve hızla gönüllü ordu kuruldu; Savaş Bakanı Lord Horatio Kitchener'ın yüzünün kullanıldığı etkili bir askere yazılma afişi de buna yardımcı oldu. Eylül 1914'te, tek bir günde 33.000 adam askere yazıldı. Yılın sonuna gelindiğinde, Britanya'nın 2 milyon üniformalı adamı vardı. Alman kayzeri II. Wilhelm'in "rezil bir küçük ordu" dediği gönüllü kuvvet çok iyi dövüştü. 1916'da Britanya zorunlu askerî hizmet başlattı.

Savaş döneminde Mühimmat Bakanlığı'nda görev yapan Liberal siyasetçi David Lloyd George (1863-1945), Mayıs 1915 tarihli Savaş Mühimmatı Yasası'nın verdiği yetkileri kullanarak, barış dönemi sanayi üretiminden savaş dönemi sanayi üretimine geçişi büyük beceriyle gerçekleştirdi. Bu yasa, grevleri yasaklıyor ve vasıflı işçilerin, savaş malzemeleri üretmek için dönüştürülmüş fabrikalarda çalışmak üzere devlet hizmetine alınmalarını hükme bağlıyordu. Cepheye mermi temini bile tek başına devasa bir işti. Savaşın başladığı ilk aylarda, 500 Alman treni her gün Ren Nehri'ni geçerek askerî ikmal yapıyordu. 1917'deki üçüncü Ypres Muharebesi'nin on dokuz gün süren baraj ateşinde, 321 trenin cepheye taşıdığı ve 55.000 silah imalat işçisinin bir yıllık çalışmasının ürünü olan tüm mermiler harcandı.

Savaş, yurtiçindeki gündelik yaşamda başka değişikliklere de yol açtı: Aşırı içki tüketimi yaygınlaştı ve İngiliz meyhanelerinin çalışma saatleri yasayla kısıtlandı. Bazıları, savaşın Britanya'ya ahlakî bozukluk, hafifmeşrep giyim, dans getirmiş olmasından ve çocukların suç işlemesinde artışa yol açmış olmasından şikâyetçiydiler. Yakıt tüketimini kısmak için ilk kez gündüz saatlerinde tasarruf uygulanmaya başlandı. Şeker gibi temel mallarda gönüllü miktar kısıtlaması için yürütülen başarılı bir kampanyayla, İngilizler, istifçilik yüzünden kıtlığın baş gösterdiği 1917 başlarına kadar zorunlu miktar kısıtlamasından kaçınma olanağı buldular. Hükümet bir kupon sistemi getirdi ama temel mallar üzerindeki fiyat kontrolleri karne sistemine hizmet etti.

Kadınlara oy hakkı tanınması yönündeki kampanyayı bir yana bırakmış olan kadın liderler, savaşa destek verdiler. Önde gelen İngiliz feministlerden Millicent Garrett Fawcett (1847-1929), barışseverliği neredeyse ihanetle eş değerde kabul ettiğini duyurarak, kadınlara oy hakkını savunan bir derginin okurlarına şöyle sesleniyordu: "Kadınlar, ülkenizin size ihtiyacı var. ... Gelin, Yurttaşlığa layık olduğumuzu gösterelim."

Savaşın Şiddetlenerek Sürmesi

1915'in başlarında, Fransız genelkurmayı, ordusunun Alman hatlarını yaracağını öngörüyordu. Ne var ki Fransızların ilkbaharda Champagne'da ve sonra daha kuzeydeki Artois'da yaptıkları taarruzlar, korkunç kayıplara neden olurken pek az ilerleme getirdi (*bkz.* Harita 22.4). İngilizlerin 10 Mart'ta Neuve Chapelle'e

Harita 22.4. Batı Cephesi, 1914-1917. Büyük Savaş'ta 1914-1917 arası yapılan büyük muharebeler ve 1915 sonu ile 1917 sonunda siperlerin yerleri.

yaptıkları bir saldırı, 13.000 zayiat pahasına 915 metre ilerleme kazandırdı. İngilizler yalnızca 1915'te 300.000 adam kaybettiler; çok daha büyük bir orduya sahip olan Almanların en az 610.000 kaybı vardı. Bu iki ülkenin kayıpları, dudak uçuklatıcı olsa bile, 1915'te toplam 1.292.000 ölü ve yaralı veren Fransızların kayıpları yanında silik kalıyordu. Fransız piyadelerinin savaşın ilk aşamalarında giydikleri üniforma pantolonlarının, Almanların gri üniformasına kıyasla sabah sisinde daha kolay fark edilebilen parlak kırmızı renkte olması onlara bir fayda sağlamadı.

İtalya, savaş patlak verdiğinde tarafsız kalmıştı ama sokak gösterilerine fazla direnemeyerek, Nisan 1915'te imzalanan gizli Londra Antlaşması uyarınca Müttefiklerin yanında savaşa girdi. Britanya ve Fransa, Alpler'deki Tirol ve Kuzey Adriyatik sahilindeki İstriya da dâhil, birçok İtalyan milliyetçinin iddiasına göre "Italia Irredenta"sının ("kurtarılmamış İtalyan toprakları"nın) bir parçası olan

bazı bölgeleri yem olarak ellerinde tutuyorlardı. Kudretli İtalyan iş adamlarının Balkanlar'da yeni pazarlar bulma arzusunun yanı sıra İtalyan milliyetçiliği, İtalya'nın savaş öncesinde eski müttefiklerine verdiği sözden daha güçlü çıkmıştı. Almanya gibi, Avusturya-Macaristan da artık kendisini iki cephede birden savaşırken buldu. İtalyanlar, kendilerine hedef seçtikleri Trieste Limanı'na saldırdılar. Britanya ve Osmanlı devleti –o da Mihver Devletleri'yle ittifak yapmıştı– arasındaki mücadele, savaşı Ortadoğu'ya taşıdı. Pasifik'teki birkaç Alman adası ile Kiao-chao'daki Alman deniz üssüne göz diken ve Kuzeydoğu Çin'deki çıkarları için yaptırım isteyen Japonya, 1914'te Müttefiklerin yanında savaşa girdi. Bir Avrupa savaşı olarak başlayan şey, bir dünya savaşı olup çıktı.

Doğu Cephesi

Rus genelkurmayının beceriksizliğine, komutanlar arasındaki şiddetli husumete, acınacak derecede köhne donanıma ve Rus subayların telefonda yaptıkları taktik tartışmalarını Almanların kolayca dinleyebilmelerine neden olan yetersiz haberleşme imkânlarına rağmen, Rus ordusu, doğu cephesinin apaçık ve uçsuz bucaksız mekânlarında Doğu Prusya'ya ilerlemişti. 1914'ün Ağustos ayı sonlarında Alman kuvvetleri, neredeyse 200.000 kişilik bir Rus ordusunu Doğu Prusya'daki Tannenberg'de tuzağa düşürerek 125.000 askeri öldürdüler, yaraladılar ya da ele geçirdiler. Sonraki iki askerî zafer, Rus kuvvetlerinin savaş süresince Alman toprakları dışında kalmasını sağladı. Kendine güveni artan Alman tarafında, emekli olmuşken tekrar göreve çağrılan altmış yedi yaşındaki duygusuz görünüşlü Prusyalı General Paul von Hindenburg (1847-1934) ve kararlı General Erich Ludendorff (1865-1937), bu muharebelerde ünlerine ün kattılar.

Alman müttefikiyle askerî eşgüdüm için hiçbir ortak planı bulunmayan Avusturya-Macaristan ordusu, devasa Rus ordusunu ürkütücü bir düşman olarak görüyordu. Stratejik açıdan önemsiz olan Sırbistan'ı cezalandırmak üzere haddinden fazla tümen gönderilmişti. Eylül 1914'te Ruslar, Galiçya'daki Lemberg Kalesi'ni Avusturya-Macaristan ordusunun elinden aldılar ve 100.000 askeri tutsak ettiler (*bkz.* Harita 22.5). Bunların birçoğu, Almanca konuşan subaylarından çok, soydaşları olan Ruslara bağlılık hisseden ve zorla askere alınmış Slavlardı.

Ocak 1915'te Habsburg kuvvetleri, Karpat Dağları'nda Rus ordusuna karşı bir taarruz başlattılar. Taarruz harita üstünde iyi görünmesine rağmen, gerçek başka türlüydü. Karla kaplı dağlar göz korkutucu bir engel oluşturuyordu: Erzak ve levazımın buz ya da donmuş bataklık üzerinde taşınması gerekiyordu; alçak bulutlar topçu hedeflerini kapatıyordu; askerler, tüfeklerini kullanabilmek için önce ateşte ısıtmak zorundaydılar. Ruslar karşı taarruza geçince, Almanlar, Karpatlar'da müttefiklerine destek olmak için asker göndermek zorunda kaldılar ve sonuç olarak 350.000'i aşkın adam kaybettiler. Batıda askerî kilitlenme

Harita 22.5. Doğu, İtalya ve Balkan Cepheleri. Doğu cephesi boyunca Rus ve Avusturya-Alman ilerlemeleri ve muharebeleri; Avusturya-Macaristan ve İtalyan orduları İtalya cephesi boyunca karşı karşıya geldiler; Osmanlı ve Müttefik orduları Balkan cephesinde çatıştılar.

olduğu için Almanlar önce Rusları yenmek istediler, aksi hâlde Ruslar Habsburg ordusunu yenebilirlerdi. Mayıs 1915'te muazzam bir Alman saldırısıyla, Rus ordusu yaklaşık 160 kilometre geriye püskürtüldü. Başlangıçta düzenli olan Rus geri çekilmesi sonradan kargaşaya dönüştü. Bir milyon sivil, Rus ordularıyla birlikte doğuya hareket etti. Bir gözlemcinin anımsadığına göre, "binlerce insan demiryolu hatları boyunca yorgun argın yürürken, subay kulüplerine ait kanepelerin, yatakların yüklenmiş olduğu ve karargâh komutanlarının kuş kafeslerini taşıyan trenler hızla yanlarından geçip gidiyordu." Rusların Karpat

Dağları'ndan geri çekilmesi, Avusturya-Macaristan kuvvetlerine, fena hâlde ihtiyaç duydukları, biraz nefes alma olanağı sağladı. Alman kuvvetleri Ağustos 1915'te Brest-Litovsk'a ulaşarak, Lehistan üzerindeki 100 yıllık Rus kontrolünü sona erdirdi.

Ortadoğu'da, Afrika'da ve Uzakdoğu'da Savaş

İngiliz askerî ve siyasi liderleri, zaferin batıda kazanılacağına inananlar ve Almanya'ya veya müttefiklerine Avrupa'nın çevresinde bir dizi ağır darbe indirilmesini savunanlar olarak ikiye bölündüler. Deniz Kuvvetleri Birinci Lordu Winston Churchill (1874-1965) ve Lloyd George ikinci gruptakiler arasındaydılar. Bu tür zaferler aynı zamanda da Britanya İmparatorluğu'nu genişletebilirdi; dolayısıyla böyle bir kampanya, yurtiçindeki sömürge lobisini memnun ederdi. Bu strateji, batı cephesindeki İngiliz desteğinin herhangi bir şekilde azalmasına şiddetle karşı olan Fransız hükümetini kızdırdı.

Churchill ve Lord Kitchener, Almanya'nın müttefiki olan Osmanlı İmparatorluğu'na bir saldırı planladılar. Osmanlı İmparatorluğu, Kasım 1914'te Almanya'nın ve Avusturya-Macaristan'ın yanında savaşa girince, Ege Denizi ile Marmara Denizi'ni birbirinden ayıran Çanakkale Boğazı'nı kapattı. Böylece, Karadeniz üzerinden Rusya'ya ulaşan önemli bir ikmal yolu kapatılmış oldu. Osmanlı kuvvetleri aynı zamanda da Kafkas Dağları'nda Rus kuvvetlerini durdurdular.

Hezimete uğrayan Gelibolu seferi sırasında Britanya birlikleri toplanıyor.

Osmanlı İmparatorluğu, Süveyş Kanalı için potansiyel bir tehdit oluşturuyordu. Britanya yüksek komutanlığı, Çanakkale Boğazı'na bir saldırı planladı. Eğer her şey yolunda giderse, Britanya'nın kazanacağı bir başarı, Osmanlı hükümetindeki Alman yanlısı hizbin gücüne son verebilirdi. Dahası, başarılı bir sefer, Karadeniz üzerinden Rusya'ya bir yol açabilirdi. Churchill'in yürüttüğü mantığa göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş dışı bırakılmasıyla, Almanların Balkanlar'da eli zayıflayabilirdi ve Bulgaristan da çatışmanın dışında kalırdı.

Nisan 1915'te Britanya gemileri Çanakkale Boğazı'nda ilerleyerek birkaç Osmanlı gemisini batırdılar ve Gelibolu kıyılarına beş tümen asker indirdiler (*bkz.* Harita 22.5). Britanya askerleri, Osmanlıların tuttukları iyi savunulan tepelere hücum ettiler. Britanya birlikleri siperlere yerleşmeyi başardılar ve ağustos ayında, hezimete uğrayan bir taarruz başlattılar. Bu arada İngiliz, Fransız ve Alman denizaltıları sefer süresince faaliyet göstererek, iki tarafı da ikmal taktiklerini bu yeni tehdide göre uyarlamak zorunda bıraktı. Britanya, 400.000 adamı savaşa soktuktan ve bunların yarısı öldükten ya da yaralandıktan sonra, geriye kalan kuvvetlerini Ocak 1916'da boşaltabildiği için şanslıydı. Bu seferin küçük düşürücü başarısızlığına yöneltilen sert eleştirilerin ortasında, Churchill ve Kitchener nüfuz kaybına uğradılar. Gelibolu seferi bugüne kadar hep tartışılagelmiştir. Bazı tarihçiler, bunu, savaşın kazanılmasını sağlayabilecek yaratıcı, hatta zekice bir hamle sayıyorlar. Bazıları ise bunun, Ortadoğu'daki İngiliz sömürgeci çıkarlarınca dayatılan ve Avustralya ile Yeni Zelanda askerlerine orantısız derecede ağır bir bedel ödeten gereksiz bir rota sapması olduğunu savunan o dönemdeki muhaliflerle aynı görüşü paylaşıyorlar.

Hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nu savaş dışı bırakma umudunda olan Müttefikler, Bulgaristan'ın kendi saflarında savaşa katılmasını sağlama çabasına giriştiler. Ama 1915'te Bulgaristan, kendisine Trakya'nın büyük bölümüyle birlikte Makedonya'nın tümünü vaat eden Mihver Güçleri'ne katıldı; Müttefikler böyle bir vaatte bulunamazlardı, çünkü Sırpların oraya yönelik talepleri vardı. Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan kuvvetleri böylece Balkanlar'ın önemli bir kısmını kontrol altına aldılar. Bir ay sonra, Fransız ve İngiliz askerlerinden oluşan bir kuvvet, Sırp birliklerine yardım etme çabasıyla, Yunanistan'ın Selanik şehrine çıkarma yaptı. Ama Alman, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan orduları Sırp ordusunu iki ay içinde ezmişlerdi; 1916'ya gelindiğinde, Sırp ordusunun 1914'te askere alınan 450.000 adamından 100.000'i ölmüştü. Almanlar, Selanik'i kendilerinin "en büyük toplama kampı" diye adlandırıyorlardı, çünkü o seferde Bulgarlarla çarpışan yarım milyon Müttefik askeri orada sıkışıp kalmıştı. Bu arada, Britanya birlikleri, Filistin'de ve Mezopotamya'da Osmanlılara karşı çöl savaşı da veriyorlardı.

HARİTA 22.6. DÜNYA SAVAŞI. Savaşın Avrupa'dan öteye, Afrika'daki ve Uzak Doğu'daki Alman sömürgelerine yayılması.

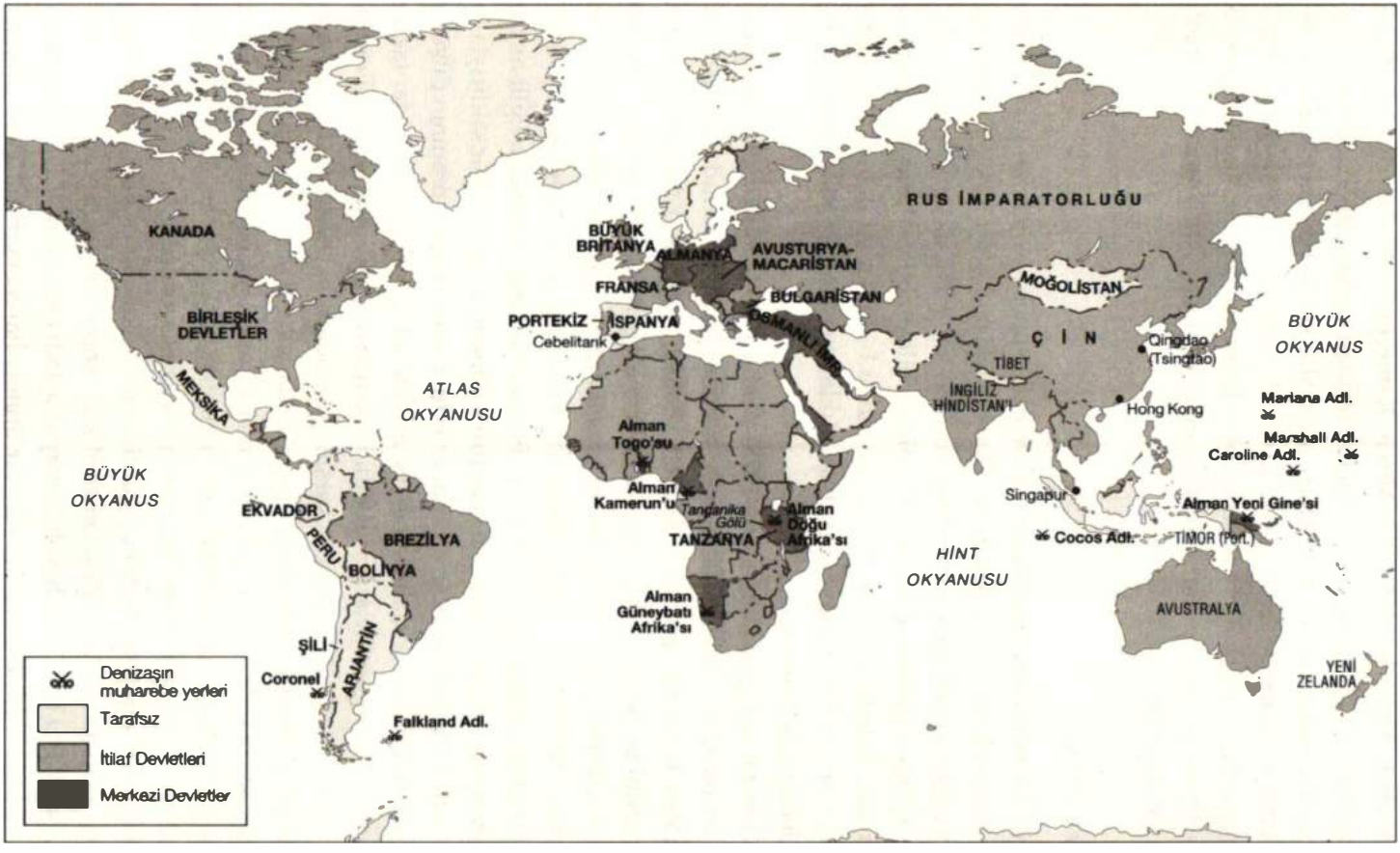

Daha küçük Britanya kuvvetleri, Afrika'daki Alman sömürgeleri için savaşmakla meşguldü (*bkz.* Harita 22.6). Alman Togo'su Ağustos 1914'te, Alman Güneybatı Afrika'sı 1915'te ve Alman Kamerun'u 1916'da düştü. Alman Doğu Afrika'sında (Tanganika'da), Alman birlikleri ile Britanya ve Güney Afrika askerlerinin karşı karşıya geldikleri çatışmalar savaş boyunca sürdü; üstelik her iki taraf sivrisineklerle ve hastalıklarla da savaştı. Asya'da, Japon kuvvetleri, Tsingtao (*Qingdao*) kale ve limanını bir Alman garnizonundan aldılar; Kuzey Pasifik'teki savunmasız Alman adaları olan Mariana, Caroline ve Marshall adalarını ele geçirdiler.

Batı Cephesi

Gelibolu'dan sonra, İngilizler yeniden batı cephesine odaklandılar. Güney İngiltere bu cepheye öyle yakındı ki, Victoria İstasyonu'nu terk etmeden önce özel tren vagonlarında öğle yemeği yemiş olan subaylar, akşam yemeği vaktine kadar cepheye varabiliyorlardı; hatta ölmüş bile olabiliyorlardı. Britanyalı madenciler Batı Belçika'daki Messines yakınında bulunan ve daha önce geçilememiş bir dağ sırtını havaya uçurmayı başardıkları zaman bir patlama sesinin Kent'ten işitilebildiği söylenmişti.

General Douglas Haig (1861-1928) Aralık 1915'te Fransa'daki Britanya ordusunun başkomutanlığına atandı ve Somme Nehri civarında güçlü bir taarruz öngören Joffre'nin planını kabul etti. Saldırı için, daha fazla İngiliz askerinin gelmesini ve havanın düzelmesini beklemek gerekecekti. Alman ordusunun da büyük planları vardı. Yeni Alman genelkurmay başkanı General Erich von Falkenhayn (1861-1922), Doğu Fransa'da Verdun'u çevreleyen istihkâmlara yönelik bir saldırı planladı. Falkenhayn, Fransız hatlarını yarmayla ilgili hiçbir hayal kurmuyordu ama Almanların, Verdun'a yönelik muazzam bir saldırıyla Fransızları "saf dışı" edebileceklerine inanıyordu, çünkü doğum oranının düşük olması nedeniyle Fransızlar, daha kalabalık nüfusa sahip düşmanları kadar fazla sayıda asker kaybetmeye dayanamazlardı. Falkenhayn'ın tahminine göre Fransa, öldürülen her iki Alman askerine karşılık beş adam kaybederdi. Doğu cephesinde daha çok Alman zaferinin bile Rusya'yı illa savaş dışı bırakmayacağını kavrayan ve Avusturya-Macaristan'ın hem Almanya'nın doğu cephesinde Rusları hem de güneyde İtalya'yı uzak tutma yeteneğinden kuşku duyan Alman komutanlığının, Fransızları barış istemeye zorlaması gerekiyordu.

Kötü hava nedeniyle dokuz günlük bir gecikmeden sonra, Alman topçusu 21 Şubat 1916'da yaklaşık 13 kilometrelik bir cephe boyunca Verdun çevresine yayılmış Fransız kalelerini bombalamaya başladı (*bkz.* Harita 22.4). Toplardan bazıları yirmi ton ağırlığındaydı; Her bir üniteyi hareket ettirmek için dokuz traktör ve gülleleri doldurmak için de vinç gerekiyordu. Fransızlar ne pahasına olursa olsun Verdun'u elde tutmaya hazırdılar. Burann kaybedilmesi, Fransızların

maneviyatına ölümcül bir darbe vurabilirdi. Verdun'ın kuzeydoğusundaki tepelerin ıslak ve soğuk sisleri içinde yüz binlerce adam, gökten yağmur gibi inen güllelerle, hiç susmayacak gibi ateş eden makineli tüfeklerle ya da devasa beton istihkâmlar içindeki ve dışındaki göğüs göğüse çarpışmalarda süngülerle öldürüldü. Fransız birliklerinin ikmali, Bar-le-Duc şehrinden kamyonların ve vagonların gidip geldiği bir tek "kutsal yol" ile sağlanıyordu. Kısmen, yeni uygulanan bir izin sistemi nedeniyle, Fransız ordusundaki hemen herkesin, adı Verdun olan bu cehennemde bir süre görev yapması gerektiği için Verdun hakikaten millî bir muharebeydi.

Fransız ordusu tutundu. Yeni komutan General Philippe Pétain (1856-1951), Fransa'da bir kahraman oldu. Ama bu zaferin bedeli, Falkenhayn'ın beklentilerini karşılayacak düzeye yaklaştı. Fransızlar, ölü veya yaralı olarak 315.000 adam kaybettiler; sadece "Ölü Adam Tepesi" denilen yerde yaklaşık 90.000 asker öldü. Almanlar ise 281.000 zayiat verdiler. Sonbaharda düzenlenen bir Fransız karşı taarruzuyla, Almanlarca ele geçirilmiş bazı mevziler geri alındı ve yine zayiat tırmandı. Toplam olarak, Verdun'da Fransızlar 540.000 ve Almanlar 430.000 zayiat verdiler. Mevzilerin birinde, yani Douaumont'da, gururlu ve elemli akrabaların savaştan sonra koymuş oldukları plaketler bugün hâlâ görülebilir; bunların birinde şöyle yazılıdır: "Oğlum için. O gözlerini yumalı beri, benimkilerin yaşı hiç dinmedi."

Verdun Muharebesi, Fransız direnişinin simgesi olarak son derece büyük önem taşımakla birlikte, Somme Nehri civarında benzer bir Fransız atağıyla desteklenen devasa bir İngiliz saldırısı yapma planlarını sadece erteledi. Bir haftalık bombardımanın ardından, taarruz, 29 kilometrelik bir cephe boyunca tepelerde ve ormanlarda 1 Temmuz'da başladı.

Müttefik birlikleri, subaylarının işaretiyle şafakta siperlerden çıktılar ve tampon bölgede ilerlediler. Baraj ateşiyle arazi delik deşik olmuştu ve bu da saldıran askerlerin ilerlemesini güçleştiriyordu, ama İngiliz tel kesicilerinin kesemeyeceği kadar sağlam olan Alman dikenli tellerinin çoğu sapasağlam kalmıştı. Alman makineli tüfek yuvaları da yaylım ateşinden sağlam çıkmıştı. Birçok İngiliz askeri, vurulup, taşıdığı otuz kiloluk teçhizatla yere yığılmadan ancak birkaç metre yürümeyi başarabildi. Bir yüzbaşı, siperden dışarı fırlayarak ve bir futbol topunu tampon bölgede sürüp taarruza öncülük ederek adamlarına ilham vermek istedi. Ama hedefinden çok uzakta vurularak öldü. Almanlar, hatların zayıfladığı yerleri yedeklerle takviye ettiler. İngiliz komutanlar, piyadeleri ölülerinin "üstüne basarak" dalga dalga gönderdiler; saniyeler, dakikalar, hatta saatler önce ölmüş olan cesetler üst üste yığıldı. Birinci Newfoundland Alayı'ndaki 752 adamdan, 26 subayın tamamı ile 658 asker kırk dakika içinde öldü ya da yaralandı. Onuncu

Somme Muharebesi'nde makineli tüfekle ateş eden gaz maskeli İngiliz askerleri, 1916.

Batı Yorkshire'lılar Taburu'nun %60'ı ilk taarruzda öldü. Somme Muharebesi'nin ilk gününün sonunda, 110.000 İngiliz askerinin zayiatı yaklaşık 60.000'di ve bunların 19.000'i ölmüştü. (Somme Muharebesi'nin ilk üç gününde ölen ve yaralanan İngiliz askerinin sayısı, Birinci Dünya Savaşı'nda, Kore Savaşı'nda ve Vietnam Savaşı'nda ölen Amerikalıların toplamından fazlaydı, Napoleon'a karşı on beş yıl süren savaşta ölenlerin ise üç katıydı.) Bu yıkıcı taarruz 1916 Kasım'ının ortasında nihayet sona erdiği zaman, Britanya'nın ölü ve yaralı olarak zayiatı 420.000'e ulaşmıştı. Ağırlıkla bir İngiliz taarruzu olan bu muharebede Fransızlar 200.000 asker kaybettiler. Almanlar, tutunmak için 650.000 asker feda ettiler. Bu sayı, Verdun'daki zayiattan neredeyse 200.000 fazlaydı. Böyle kayıplar, Alman yüksek komutanlığının, ancak Britanya'yı ikmal eden gemilere karşı sınırsız bir denizaltı savaşı seferberliğinin zafer getirebileceğine ikna olmasına katkıda bulundu. Yine de Alman geri çekilmesi en fazla birkaç kilometreydi; çoğu yerlerde, Müttefiklerin kazanımları metrelerle ölçülüyordu. Bir toplu mezara konulmuş tabelada şöyle yazıyordu: "Bu siperi Devonshire'lılar tuttular, hâlâ da Devonshire'lılar tutuyorlar." Somme Muharebesi'nden sağ çıkan İngiliz şair Edmund Blunden, kimin kazandığı sorusuna yanıt vermeye çalışıyordu: "[Birinci] günün sonunda her iki taraf da paramparça toprağın ve katledilmiş adamların keder verici manzarasında sorunun yanıtını görmüştü. Ne yol. Ne geçit. Savaşı hiçbir ırk kazanmamıştı, kazanamazdı da. Kazanan, Savaş olmuştu ve kazanmaya devam edecekti."

Beyhude Çabalar ve Kilitlenme

Habsburg ordularının iyi gelişmiş savunma mevzilerinin bulunduğu Isonzo Nehri'nde 1916'da *on iki* ayrı muharebenin meydana geldiği dağlık Avusturya-İtalya cephesinde de beyhude çabalar ve kilitlenme hüküm sürüyordu. İtalya ordusu, bu muharebelerin birini, yani altıncısını, büyük bir zafer sayıyordu, çünkü beş kilometre kadar ilerlemişti. Yarım milyon kaybın ardından, İtalyanlar hâlâ Trieste yolunun ancak yarısındaydılar. 1917'deki on ikinci Isonzo Muharebesi'nde –1917'de daha yaygın olarak Caporetto adıyla bilenen muharebede– Avusturya-Macaristan ve Alman kuvvetleri, İtalyan hatlarını yararak, 250.000'den fazla askeri yakaladılar.

Doğu cephesinde, General Paul von Hindenburg, öldürülen Rusların sayısını kesin olarak belirlemenin hiçbir yolunun olmadığını öne sürüyordu: "Tüm bildiğimiz, zaman zaman, Ruslarla çarpışırken, yeni saldırı dalgalarına karşı açık bir ateş sahası elde edebilmek için düşman cesedi yığınlarını siperlerimizden atmak zorunda olduğumuz." Haziran 1916'da, özel eğitimli birliklerin dikkatle seçilmiş hedeflere karşı önceden baraj ateşi açılmaksızın yaptıkları sürpriz saldırılarla birleştirilen Rus taarruzu, Avusturyalıları geriletti. Ama daha çok Alman askerinin gelişi, Rusların kazanımlarını asgariye indirdi. Taraflar bu çarpışmalarda birer milyondan fazla adam kaybettiler.

Daha sonra savaşırken ölen İngiliz şair Isaac Rosenberg, savaştan doğmuş en ürkütücü şiirlerden birisi olan "Gün Ağarırken Siperlerde" şiirini 1916'da yazdı.

Karanlık eriyip gidiyor.
Zaman hep o tekinsiz zaman.
Sadece bir canlı varlık sıçrıyor elimden,
Garip alaycı bir fare,
Kulağıma takmak için
Bir gelincik koparırken siperden.
Hey gidi garip farecik; vururlardı seni de
Bilseler böyle ırk ayrımı gözetmediğini.
Şimdi dokundun ya şu İngiliz eline,
Aynı şeyi bir Almana da yaparsın kuşkusuz
Çok geçmeden canın çeker de geçersen
Aramızdaki uyuyan çayırları.
İçinden gülüyorsundur giderken
Baktıkça o delikanlılara:
Sırım gibi, korkusuz bakışlı,
Senden daha az yaşama şansı olan
Ve ölümün keyfine bırakılmış,

Uzanıp sere serpe toprağın bağrına,
Fransa'nın delik deşik edilmiş ovalarında.
Nedir gözlerimizde gördüğün
Çelikle alevin gürlemesinde
Şu dingin havanın içinde?
Nasıl bir çırpınış; hangi korkulu yürek?
Gelincikler ki, kökleri insan damarlarında
Soluyorlar, durmadan solup düşüyorlar;
Oysa güvenlik içinde benim gelincik
Kulağının ardında,
Yalnız tozlanmış biraz.

1916-1917 kışı soğuk ve ümitsizdi. İki tarafta da cephede bir akrabasını ya da dostunu yitirmemiş hiç kimse yok gibiydi. Önemli sayıda Romen'in yaşadığı bir kısım Macar toprağının Mihver Güçleri yenildikten sonra Romanya'ya verileceği vaadi karşılığında bu ülkenin Müttefikler yanında savaşa katılması o tarafta biraz sevinç yarattı. Ama Verdun'dan sonra gözden düşerek batı cephesinden uzaklaştırılan Falkenhayn, Romanya ordusunu çabucak yendi. Savaş, Bulgarların ve Osmanlıların kaynaklarını ve maneviyatlarını eritip zayıflattı. Aralık 1916'da bu iki devlet, barış koşullarını görüşmeye istekli olduklarına ilişkin bildiriler yayınladılar. Franz Joseph'in Kasım 1916'da ölümü üzerine tahta geçen Avusturya-Macaristan imparatoru I. Karl (saltanatı 1916-1918), ertesi mart ayında, Almanya'ya danışmadan Müttefiklere bir barış teklifi gönderdi. Alsace-Lorraine'e yönelik Fransız iddialarını tanıma istekliliği de bu teklifte yer alıyordu. Ama bir uzlaşma barışına yönelik sesler susturuldu ve en azından Viyana'da, yurtseverliğe aykırı sayıldı.

Fransızların ve İngilizlerin aksine Almanlar, yarma harekâtıyla zaferin imkânsız olmasa bile son derece zayıf bir ihtimal olduğunu kavradılar. Müttefiklerin gözünde, bir uzlaşma barışı söz konusu gibi görünmüyordu, çünkü düşman birlikleri Kuzey Fransa'nın çoğunu işgal etmişti. Alman birliklerinin tamamen geri çekilmesi için, Fransa'nın gelecekte güvenliğini garantileyecek topyekûn bir zafer gerekliydi. Korkunç zayiat oranı nedeniyle gitgide daha ağır eleştirilere hedef olan Joffre, Fransız kuvvetlerinin başkomutanı olarak yerini 1916'da General Robert Nivelle'e (1856-1924) bıraktı. Nivelle, batı cephesinde bir yarma harekâtının başarılı olabileceğinde ısrar ediyordu.

Britanya'da, Lloyd George, Aralık 1916'da başbakan oldu. Somme'daki korkunç kayıplardan sonra bile, ancak Müttefiklerin daha yakın güç birliği yapmalarıyla askerî zaferin mümkün olduğu konusunda İngiliz komutanlarla aynı görüşü paylaşıyordu. Almanya'nın Britanya ile Fransa'yı birbirinden ayırarak

savaşa zoraki son vermek amacıyla 12 Aralık'ta gönderdiği bir barış notunu, Britanya hükümeti bu nedenle reddetti.

Askerler ve Siviller

Britanya'da ve savaşan diğer ülkelerde yaşam, bazı bakımlardan, önceki gibi devam eder görünüyordu, bu da cepheden dönen askerleri giderek daha çok öfkelendiriyordu. En şık restoranlarda yemek yiyen ya da Derby'de ve Ascot'ta at yarışlarını seyreden iki dirhem bir çekirdek giyinmiş varlıklı insanlar, trenler dolusu geri dönen ağır yaralı askerlerle ya da kömürün ve gıdanın karneye bağlanmış olmasıyla keskin bir zıtlık gösteriyordu. 1917'de bir gazetenin manşeti, öne çıkardığı iki öyküye eşit ağırlık veriyordu: "Ypres'te Şiddetle Süren Muharebe. Gatwick Yarışı. Son Haber." Bazı büyük işadamları, savaşı çok kârlı buluyorlardı ve savaş ikmal malzemelerinden servet yığıyorlardı: 1914'te zarar etmiş olan Anglo-Persian Oil, 1916'da 85 milyon sterlin, 1917'de 344 milyon sterlin ve 1918'de 1 milyar sterlinden fazla kâr elde etti. Kauçuk şirketlerinin kârları dört kat arttı.

Savaşan her ülkede, kadınlar savaşa katkılar yaptılar. Hemşireler cephede cesaretle hizmet ettiler ve kahraman olarak anıldılar. Savaşmaya giden ya da yaralanan veya ölen erkeklerin işlerinin birçoğunu kadınlar devraldılar. Toprağı işlemek için yapılan oldukça zahmetli ve ağır işler de bunlardandı. Bir milyondan

Doğu cephesindeki bir siperde Rus keskin nişancılar.

fazla Britanyalı kadın, mühimmat fabrikalarındaki vasıflı ve yarı vasıflı işlerden tutun, tramvay kondüktörlüğü ve gaz sayacı okuyuculuğu gibi görevlere kadar daha önce dışlanmış oldukları işlere adım attılar (Britanya'da, "Bir kadının yaptığı mermiler, bir kocanın hayatını kurtarabilir" yazılı bir afiş hazırlanmıştı). Mart 1916'da Berlin'i ziyaret eden biri, "ortalıkta hiç erkek yok, her şeyi kadınlar yapıyor," diye bildiriyordu.

Ama kadın işçiler, geçmişte olduğu gibi, erkek denklerinden daha düşük ücret alıyorlardı, bu da işverenlerin masrafları azaltmalarına ve kârlarını artırmalarına olanak veriyordu. Fransa'da ve Avusturya'da kadın işçiler, çalışma koşullarını protesto etmek için 1917'de ve 1918'de grev yaptılar. Her yerde baş gösteren kıtlıklar ve ekonomik zorluklar, kadınların ev ekonomisini çekip çevirme görevlerini çok daha güçleştirdi; mağazalarda saatlerce kuyruk beklemek de bu görevlere dâhildi. Kalabalık kadın toplulukları 1917'de İtalya'da yüksek fiyatlara karşı gösteriler yaptılar.

Sansür, özellikle savaşın ilk yılı, korkunç can kayıplarını ya da generallerin stratejik hatalarını halkın öğrenmesini önledi. Bir Paris gazetesi, Kasım 1914'te okurlarına, "Savaş, bütün o yakıp yıkıcı görüntülerine rağmen, sadece tahrip edici gibi duruyor," diye güven veriyor ve Temmuz 1915'te, "[Alman süngüleriyle öldürülenler] hiç değilse soylu bir savaşta güzel bir ölüm tatmış olacaklar ... soğuk çelikle, şiiri ... destanı ve şövalyeler gibi at üstünde mızrakla çarpışmayı yeniden keşfedeceğiz," diye iddia ediyordu. Başka gazeteler de "Alman güllelerinin yarısı kartondan yapılmış, patlamıyor bile" ve "Boche [Alman askeri] cesetleri, Fransız [cesetlerinden] daha kötü kokuyor" iddiasını üzerine basa basa aktarıyorlardı.

İngiliz Robert Graves, "İngiltere, biz askerlere tuhaf görünüyordu. Her yerde çığırından çıkmış olan savaş çılgınlığını anlayamıyorduk. ... Siviller yabancı bir dil konuşuyorlardı; gazete diliydi bu," diye yazmıştı. Kamuoyuna savaş haberleri vermesi için Britanya hükümetince görevlendirilen basın baronu Lord Northcliffe, siperleri, "[insanların sağlık durumlarının] ... son derece iyi olduğu ve hazımsızlıktan pek şikâyet edilmeyen" yerler olarak tanımlıyordu. "Açık hava, düzenli ve bol gıda, idman, ilgiden ve sorumluluktan bağışıklık, askerleri olağanüstü derecede zinde tutuyor ve hoşnut ediyor," diyordu. Bir Fransız gazetesinin Aralık 1916'da attığı akıl almaz manşet şöyleydi: "Birçok gaz mağduru arasında, neredeyse tek bir ölen bile yok." Bir Fransız yüzbaşı, gazetelerde savaş meydanındaki kahramanca çarpışma ve şerefli ölüm ile ilgili anlatılanları kınamak için şöyle yazmıştı: "[Bir sivil] nasıl bizi savaşçı olarak betimliyor? Zamanımızı, kahramanca hareketlerle büyük kılıçlarımızı sallayarak ve ciğerlerimizin tüm gücüyle, 'Yaşasın Fransa!' diye bağırarak geçirdiğimize gerçekten inanıyor mu? Sivil yaşamdaki bu hanımefendiler ve beyefendiler bizi ne zaman fantezilerinden çıkaracaklar?"

Siperlerdeki askerler, birlikte askerlik yaptıkları kişilerle yakın bağlar kurdular. Cephe hatlarının gerisindeki el konulmuş köşklerin güvenliği içinde sağa sola ölümcül emirler yağdıran yüksek rütbeli subaylara fena hâlde içerliyorlardı; hükümetin görevlendirdiği propagandacılardan ve sansürcülerden iğreniyorlardı. Askerler, izne çıktıklarında, hep birlikte müzikhollere, kabarelere ve barlara gidiyorlardı; savaşla ilgili pek az şey bilen sivillere anlatmaya çalışırken rahatsızlık hissettikleri bir savaşı unutmayı umuyorlardı.

Dahası, öfkeli askerler bazen kendi siyasetçilerine ve generallerine kıyasla düşman siperlerindeki askerlere daha fazla sempati duyuyorlardı. 1914 Noel'inde, Fransa'daki batı cephesinde, Alman ve İngiliz askerleri kendiliklerinden bir günlük ateşkes ilan ettiler; bazıları tampon bölgede buluşup selamlaştılar, hediyeler alıp verdiler, hatta ev adreslerini paylaştılar. Bir ya da iki yerde, iki tarafın askerleri futbol oynadılar. Bir yıl sonra, bir İngiliz askeri, öyle bir olayın tekrarlanmaması yolundaki emirleri dinlemediği için idam edildi. Aylardan beri tampon bölgenin iki tarafında karşı karşıya mevzilenmiş birlikler ara sıra gayriresmî anlaşmalar bile yaparak, yemek zamanlarında ateş açmamayı kabul ettiler ya da şiirlerle veya şarkılarla birbirlerini eğlendirdiler. Bir İngiliz yazar, az kalsın kendisini öldürecek olan bir Alman askerini birkaç dakika sonra yakalayınca, onunla sakin sakin Nietzsche'yi tartıştıklarını, daha sonra anılarında anlatmıştı. Her iki siperde de dolaşan yaygın bir söylentiye göre Alman, Fransız ve İngiliz firarilerden oluşan koskoca bir tümen, tampon bölgenin altındaki tünellerde yaşıyor, cesetleri soymak ve her iki taraftan yiyecek-içecek çalmak için yalnızca geceleyin dışarı çıkıyordu. Onlar, birçok askerin söylediğine göre, şanslı olanlardı.

Savaşın etkilerini gizlemek imkânsızdı. Savaşan tüm ülkelerde, "Kahramanca çarpışıp kısa süre önce ölen X'ten kıvanç duyuyoruz." diye başlayan telgrafları ellerinde sıkıca tutan, yas kıyafetlerine bürünmüş kadınlar gitgide daha sık görülür oldular. Gayrimeşru doğumlar hızla arttı. Almanya'da, Prusya dışındaki eyalet hükümetleri, "gayrimeşru doğum" belgelerine ilk kez izin verdiler ve evlenmemiş ya da dul kalmış kadınlara, *Fräulein* (evlenmemiş bayan) sıfatı yerine *Frau* (evli bayan) sıfatını kullanma hakkı tanıdılar.

Zayiat artarken ve çatışmalar hızlanırken, özellikle Britanya'da savaşa muhalefet oluştu. Britanya'nın başka bir yerinde, barışçılardan ve vicdani retçilerden oluşan nispeten küçük bir grup, savaşı protesto etti. Bunların bazıları kovuşturmaya uğratıldı ve hapse atıldı. Britanya'nın zorunlu askerlik hizmetini benimsediği 1916 yılında, barışçılar seslerini daha da yükselttiler. *No Conscription Leaflet No. 3*'te (Zorunlu Askerliğe Hayır Broşürü Sayı 3), yazar Lytton Strachey (1880-1932) şu uyarıyı yapıyordu: "Kedi, Fareye, yüce gönüllü birisi olduğunu ve biraz daha yaklaşırsa birlikte peynire ulaşabileceklerini söyleyip duruyor-

muş. Fare, Teşekkür ederim Kedicik, demiş, senin istediğin peynir değil, benim postum."

İrlandalı Cumhuriyetçiler, İrlanda'nın bağımsızlığını kazanmak için Britanya'ya karşı çıkıyorlardı. İrlandalı Cumhuriyetçilerin Dublin'de 1916'nın Paskalya Pazar'ında yapmayı düşündükleri ayaklanma hazırlıklarını Almanlar teşvik ettiler. İmparatorluk sömürgelerinde yerli emekçilerin içinde bulundukları acımasız çalışma koşullarını lanetlemiş olan İrlandalı milliyetçi Sir Roger Casement (1864-1916), bir İrlanda Lejyonu oluşturmaya çalıştı ve İrlanda'nın bağımsızlığı için mücadele edenlere askerî yardım göndermelerini Almanlardan istedi. Ama Almanların kayda değer bir yardım yapmayı planlamadıklarını görerek, ayaklanmayı durdurmaları için İrlandalı Cumhuriyetçileri ikna etmek amacıyla, bir Alman denizaltısının yardımıyla İrlanda kıyısına çıktı ama hemen tutuklandı. Paskalya Kalkışması başladı ama 450 isyancının öldürüldüğü beş günlük kanlı çatışmalardan sonra hezimetle sona erdi. İngilizlere göre hain, birçok İrlandalıya göre ise kahraman olan Casement, idam edilenler arasındaydı.

Almanya'da, militan sosyalist Clara Zetkin (1857-1933), savaşı kınamaktan vazgeçmeyi reddettiği için ve işçiyi işçiye kırdıran kapitalist devletler arasındaki mücadeleye karşı işçi sınıfından kadınları harekete geçirmeye çalıştığı için hapse atıldı. Almanya'da yaşayan Leh sosyalist Rosa Luxemburg da partisinin daha çok üyesini savaşa karşı çevirme çabası göstermesinden dolayı hapsedildi.

Hollandalı sosyalistler Aralık 1917'de Stockholm'de bir barış konferansı düzenledikleri zaman, Britanya, İngiliz yurttaşlarının bu konferansa katılmasını yasakladı. Şair Siegfried Sassoon cephede yaralandı, İngiltere'ye döndü ve alenen şunu beyan etti: "İnanıyorum ki, Savaş, onu sona erdirme gücü olanlar tarafından kasıtlı olarak uzatılıyor. Ben bir askerim, askerler adına hareket ettiğime inanıyorum." Sassoon, akıl hastanesine kapatıldıktan sonra, yoldaşlarına olan bağlılığından dolayı cepheye geri döndü. Orada yeniden yaralandı.

Bu arada Fransız hükümeti, iç cephede Britanya'nın karşılaştığından farklı problemlerle yüz yüzeydi. Fransa'nın kuzeydeki ve kuzeydoğudaki en zengin tarım arazilerinden ve sanayi merkezlerinden bazılarını Alman orduları işgal etmişlerdi. Savaş bölgesinden sığınmacılar, ellerinde ne kalmışsa onları da yanlarına alarak Paris'e ve giderek de güneye ulaştılar. Ama Fransız iç cephesi, savaş uzayıp gittikçe maneviyatta meydana gelen iniş ve çıkışlara rağmen, birliğini korudu. Emtia fiyatlarındaki artışlardan kazanç sağlayan köylülerle ya da mühimmat fabrikalarında becerilerine duyulan ihtiyaçtan dolayı zorunlu askerliğe tabi tutulmayan uzman işçilerle ve askerlikten kaçan diğer "kaytarıcılar"la ilgili homurdanmalara rağmen, Fransa'da savaşa karşı muhalefet işaretleri, özellikle ilk başlarda, nispeten azdı. Kocaları, erkek kardeşleri ve oğulları askere giden ailelere bir miktar mali yardım yapılması yönünde hükümetin savaşın ilk ayında

Berlinliler gıda peşinde.

aldığı karar sevinçle karşılandı. Alman ordusunun Fransa'nın içlerine girerek Paris'e yaklaşmasıyla, koşullu teslim olma ve hatta görüşmelere dayalı bir çözüm bile düşünülemez bir hâl aldı.

Alman iç cephesi de birliğini korudu. "John Bull" denilen umacı gibi bir İngiliz'in yer aldığı afişlerde şöyle yazıyordu: "Açlığınızdan bu adam sorumlu." Ne var ki, kayıplar astronomik düzeylere ulaştıkça ve Müttefiklere karşı kısıtsız denizaltı savaşının başarısız olduğuna ilişkin söylentiler yayıldıkça, 1917'de savaştan bezginlik belirtileri arttı. Yetkililere yönelik açık eleştiriler sıklaştı. Temmuz ayında *Reichstag*, hükümetin ilhak siyasetinden vazgeçmesini ve barışçı bir uzlaşma arayışına ağırlık vermesini isteyen bir karar tasarısını büyük çoğunlukla kabul etti. Ama askerî yönetim denilebilecek bir yapıda olan *Reichstag*'ın nüfuzu pek azdı. Almanya'da, II. Wilhelm 1917'de Şansölye Bethmann-Hollweg'i görevden aldığında, General Hindenburg'a ve General Ludendorff'a daha da geniş yetkiler verdi.

Savaşın Son Aşamaları

1917 yılında, büyük sonuçları olan iki olay savaşın seyrini değiştirdi. Müttefik yük gemilerine karşı Almanların kısıtsız denizaltı savaşı başlatmasına tepki gösteren Birleşik Devletler, nisan ayında Müttefiklerin safında savaşa girdi. İkincisi, Şubat Devrimi'yle çarın devrildiği Rusya (*bkz.* Bölüm 23), Bolşeviklerin ekim ayında iktidarı ele geçirmesinden sonra savaştan çekildi. Bu arada Fransız ordusu çöküşün eşiğinde görünüyordu. Yaygın isyanlar meydana geldi. Mart 1918'de başlayan muazzam bir Alman taarruzu ise Müttefik kuvvetleri 1914'ten beri oldukları yerden daha da geriye itti ve sonra, sert direniş karşısında durmak zorunda kaldı. Savaşın son evresi için sahne hazırdı.

Birleşik Devletler'in Savaşa Girmesi

Woodrow Wilson, "O, bizi savaşın dışında tuttu" sloganıyla 1916'da yeniden Birleşik Devletler başkanlığına seçilmişti. ABD yönetimi, bir tarafsızlık bildirisi yayınlamıştı, ama Amerikan gemilerinde arama yapılması kuralını getiren İngiliz ablukasına Amerikalıların duydukları kızgınlıktan Alman hükümeti yararlanmaya çalışmış olsa bile, Amerikan halkının sempatisi genellikle Müttefiklerden yanaydı. ABD bankaları iki tarafa da tatlı kâr getiren krediler açıyorlardı ama Müttefiklere sağlanan fonlar, Merkezî Güçlere sağlanandan çok daha fazlaydı.

Bir Alman denizaltısı, İngiliz yolcu gemisi *Lusitania*'yı 7 Mayıs 1915'te İrlanda açıklarında batırdı. Gemi, ABD'nin inkâr etmesine karşın, Britanya'ya Amerikan malı mühimmat taşıyordu; ölen yaklaşık 1.200 kişi arasında 128 ABD yurttaşı da vardı. Almanların bir süre önce savaşta hardal gazı kullanmaya başlamalarına zaten çok kızmış olan Birleşik Devletler, oldukça sert kınamada bulundu ve Alman hükümeti, kısıtsız denizaltı savaşını terk etmesi yönündeki Amerikan talebini 1 Eylül'de kabul etti. Birleşik Devletler'i tarafsız durumda tutmak isteyen Almanya, yolcuların güvenliğini dikkate alarak yolcu gemilerini batırmadan önce uyarı yapma politikasını benimsedi.

Britanya'nın açık denizlerde tüm kontrolü elinde tutmaya devam etmesini Almanya'nın ancak denizaltılarla önleyebileceği gerçeği ise orta yerde duruyordu. Alman filosu 1916'da Britanya Kraliyet Donanması'na meydan okumak üzere denize açıldı. Alman donanma komutanlığı, daha küçük bir filoyu Norveç açıklarında yem gibi kullanarak asıl Britanya filosunun bir kısmını tuzağa çekmek istiyordu. Oldukça büyük bir su üstü filosunun yanı sıra, Alman denizaltıları da pusuya yatmış bekliyordu. Alman şifrelerini kırmış olan İngilizler, Büyük Filo'nun tamamı ansızın ortadan kaybolunca son gülenin kendileri olacağını umuyorlardı. Alman ve İngiliz filoları, 31 Mayıs-1 Haziran 1916 arasında Danimarka açıklarındaki Jutland Muharebesi'nde karşı karşıya geldi. Karşılıklı açılan yoğun ateşte, İngilizler 14 gemi ve 6.000 adam kaybettiler; 11 Alman gemisi batırıldı ve yaklaşık 1.500 adam öldürüldü. İki taraf da zafer kazandığını ilan etti ama İngiliz kayıpları daha ağırdı, bu da İngiliz donanma yetkililerini şaşırttı ve sıkıntıya soktu (öyle ki bir amiral, düşük rütbeli bir subaya dönerek, "Chatfield, kahrolası gemilerimizde bugün yolunda gitmeyen bir şeyler var gibi görünüyor!" diye kekeledi). Yine de sonunda kaçıp giden Alman filosu oldu ve böylece savaş süresince denizlerin kontrolünü Kraliyet Donanması'na terk etti.

İngiliz ablukasının süregiden başarısı nedeniyle, 1 Şubat 1917'de Almanya, "savaş bölgeleri"ndeki her gemiye denizaltılarının saldıracağını ilan etmek zorunda kaldı. Mart 1916'da ABD hükümeti, İngiliz gemisi *Sussex*'in Manş Denizi'nde batırılmasını ve bu yüzden Amerikalıların hayatlarını kaybetmelerini şiddetle protesto etti. Almanya, verdiği "*Sussex* sözü"nü kabul ederek, kısıtsız denizaltı savaşından

(*Solda*) Çamura saplanmış Müttefik tankları. (*Sağda*) Bir Alman U-botu su yüzüne çıkıyor.

vazgeçme sözünü tekrar doğruladı. Ama sayısı 120'ye çıkmış olan denizaltı filosunun serbest bırakılması için Alman yüksek komutanlığından baskı geldi, çünkü Britanya'yı savaş dışı bırakmak için tek umut buydu. 1914'te Belçika'nın istilası gibi, bu da hesaplanmış bir riskti, çünkü Amerikan müdahalesine yol açacağı kesindi. Birleşik Devletler, Alman dışişleri bakanı Arthur Zimmermann'ın Meksika'daki büyükelçisine gönderdiği şifreli bir telgrafı iki hafta önce ele geçirmişti. "Zimmermann telgrafı"nda arsızca yapılan teklife göre, eğer Meksika güçlü kuzey komşusuna savaş açarsa, Texas, Arizona ve New Mexico eyaletlerini geri almasına Almanlar yardım edeceklerdi. Denizaltı saldırılarında ölen Amerikalı sayısı artınca, Wilson, 6 Nisan 1917'de savaş ilanına desteği artırmak için bu telgrafı kullandı. Wilson, "dünyayı demokrasi için daha güvenli yapacak" bir savaş sözü verdi. Birleşik Devletler, sanayi gücünü savaş için üretime yönlendirdi, asker sayısı dört milyona ulaşan bir ordu oluşturup eğitti; Kasım 1918'e gelindiğinde bu ordunun yarısı Fransa'da bulunuyordu. Birleşik Devletler'in savaşa girmesi, dengeyi ölümcül şekilde Almanya'nın aleyhine çevirdi.

1917'de Alman denizaltıları Britanya'ya doğru yol alan tüm gemilerin dörtte birini batırdı. Şubatta yarım milyon ton, martta üç çeyrek milyon ton ve 350 İngiliz gemisinin batırıldığı nisanda yaklaşık 1 milyon ton yük, denizin dibini boyladı. Ama Britanya donanma komutanlığı, çaresizlik içindeyken, güçlü şekilde eşlik edilen konvoyların ablukayı geçebildiğini fark etti. Manş Denizi'nin girişlerine döşenen su altı (deniz) mayınları da Alman U-bot tehdidinin azaltılmasına

yardımcı oldu. Sürekli askerî ikmal malzemesi akışının yanı sıra, ilk Amerikan birlikleri birkaç ay içinde kıta Avrupa'sına ulaştı.

Rusya'nın Savaştan Çekilmesi

1917'nin ikinci dikkate değer olayı, Rus Devrimi'ydi. 1916'nın sonundaki Rus taarruzunun ardından doğu cephesi istikrara kavuşmuştu, çünkü Rusya ve Avusturya-Macaristan orduları bitip tükenmişti. Rusya'nın iç cephesi çöküşün eşiğinde görünüyordu. Şubat 1917'de, bir ağızdan dillendirilen siyasal reform taleplerinin ortasında, grevler ve ekmek protestoları Petrograd'da hızla yayıldı. Çar II. Nikolay, 15 Mart'ta tahttan çekildi. Geçici hükümetin başı olan Aleksandr Kerenski (1881-1970), savaş uğraşından vazgeçme niyetinde hiç değildi ve başkomutana 1 Temmuz'da yeni bir taarruz başlatmasını emretti. Ama "barış, toprak ve ekmek," askerlerin düsturu hâline geldi. Birçokları firar etti ya da subaylarının emirlerini dinlemedi. Sadece birkaç hafta içinde, bir Alman karşı taarruzuyla Ruslar yaklaşık 160 kilometre geriye itildiler.

Rus geçici hükümeti birçok tarafın muhalefetiyle karşı karşıya olduğu için, Bolşevikler, iktidarı ele geçirmeyi ve sonra Rusya'yı olabildiğince çabuk savaştan çekmeyi amaçladılar. Almanya'yla başlayarak, başka ülkelerde de devrimlerin patlak vermesini bekliyorlardı. Alman hükümeti, Amerika'nın savaşa girişiyle gidişatın tersine dönme ihtimali belirlemeden önce tüm dikkatini batı cephesinde yoğunlaştırabilmek için, Rus geçici hükümetini olabildiğince kısa sürede barışa zorlamayı umarsızca istiyordu. Bu düşünceyle, tarafsız İsviçre'de sürgünde bulunan Bolşevik lider Vladimir Lenin'in (1870-1924) Almanya ve Finlandiya üzerinden Rusya'ya dönmesine izin verdiler.

Bolşevikler, 6 Kasım'da (eski Rus takvimine göre 24 Ekim'de) geçici hükümeti devirdiler. Pek direnişle karşılaşmayan Alman ordusu, Letonya'nın müstahkem başkenti Riga'yı ele geçirmiş, Baltık kıyılarında ilerliyordu. Almanlar, Lenin'in derhâl ateşkes talebini memnuniyetle kabul ettiler. Buna karşılık, Alman hükümetinin devrim hükümetinden isteği, Finlandiya'nın, Polonya'nın, Galiçya'nın, Moldova'nın ve Baltık devletleri Estonya, Letonya ve Litvanya'nın bağımsızlığını devrim hükümetinin kabul etmesiydi. Almanya'nın amacı, Almanya ile Rusya arasında, kendisinin hâkim olabileceği bir dizi küçük tampon devlet yaratmaktı. Müttefikler, Almanya ile Rusya arasındaki böyle bir barışın, batıda barışa ulaşmayı zorlaştırabileceğinden haklı olarak kaygı duyuyorlardı, çünkü Alman ordusu tüm dikkatiyle batı cephesine yönelebilirdi.

Fransız ve İngiliz hükümetleri, Rusya'nın bir devrimle birlikte savaştan çekilmesinin, kendi ülkelerindeki işçiler ve sosyalistler üzerinde olduğu kadar, savaşın akıbeti üzerinde de yaratabileceği etkiden korkuyorlardı. Fransa başbakanı Georges Clemenceau ve İngiltere başbakanı Lloyd George, Bolşevikleri suçladılar

ama Rusya'da nispeten az sayıda insan savaşın sürmesini istiyordu. Bolşevikler, aralık ayında tek taraflı olarak savaşın sona erdiğini ilan ettiler ve Almanya'yla geçici bir ateşkes imzaladılar. Devrimci Rus hükümeti Almanların resmî ateşkes şartlarını kabul etmeyince, Alman ordusu Rusya'nın içlerine ilerledi. Güneyde, Kırım Yarımadası'nın yanı sıra, Finlandiya Körfezi'ne –Petrograd'dan yalnızca 240 kilometre mesafeye– ulaştı ve Ukrayna'nın içlerine kadar girdi. Ondan sonra Almanlar, yanlarında taşıyabilecekleri neredeyse tüm Rus savaş malzemelerini almaları karşılığında husumetlere son vermeyi teklif ettiler. Aynı zamanda da yine Rus İmparatorluğu'nun sınır devletlerinin bağımsızlığını talep ettiler. Bolşevikler, Rusya'nın Polonya ve Ukrayna üzerindeki iddialarının yanı sıra, Estonya, Letonya ve Litvanya adını alacak bölgeler üzerindeki iddialarından da vazgeçtiler. Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'yla Rusya savaştan resmen çekildi.

Taarruzlar ve Askerî İsyanlar

1917 yılı, batıda bir diğer büyük Müttefik taarruzuna tanıklık etti. Fransız general Nivelle, bir İngiliz saldırısıyla Aisne Nehri boylarındaki Alman kuvvetlerini başka bir yere çekerse, uzun zamandır beklenen düşmanı yere serecek yumruğu indirmenin nihayet mümkün olacağı konusunda İngiliz mevkidaşını şubat ayında ikna etti. İngilizler, pervasızca, aşılması imkânsız ikinci Alman savunma hattına, yani "Hindenburg Hattı"na saldırdılar. Nivelle, 16 Nisan'da ve berbat bir havada 1,2 milyon askeri Aisne Nehri boylarında muharebeye sürdü. İlk kez 1916'da muharebeye katılmış olan Müttefik tankları, çamura ya da bomba çukurlarına saplanıp kaldı. On gün sonra, Fransızların zayiatı 34.000 ölü, 90.000 yaralı, 20.000 kayıptı. Askerler şöyle şarkı söylüyorlardı: "Eski taburu bulmak istersen, ben bilirim yerini, ben bilirim yerini; eski dikenli tele asılı durur. Gördüm onları, gördüm onları, eski dikenli tele asılı." Nivelle, Paris'teki giderek endişesi artan hükümete, yarma harekâtının başarıya ulaşmak üzere olduğu konusunda yine güvence verdi. Kıyma makinesine daha çok asker gönderildi.

Askerler ilk kez direndiler. Bazı Fransız alaylarının, komuta eden subaylarının önünden geçerken, mezbahaya gönderilen koyunlar gibi meledikleri işitiliyordu. Mayıs'ın 3'ünde isyanlar patlak verdi. Emirlere uymayı reddeden askerler hemen kurşuna dizileceklerini bildikleri hâlde, isyanlar ay sonuna gelindiğinde başka alaylara da yayılmıştı. Nasıl olsa öleceğiz, diye mantık yürütüyorlardı. Bazı alaylar, kendilerine sözcüler seçtiler; onlar, siperleri Alman saldırılarına karşı savunacaklarını ama artık başka aptalca saldırılara katılmayacaklarını beyan ettiler. İsyanlar batı cephesi boyunca Fransız tümenlerinin yarısını etkiledi ve haziran ayı başında, Champagne'daki hattı tutan on iki tümenin yalnızca ikisi isyandan etkilenmemişti. 1917'de 21.000'den fazla Fransız askeri firar etti.

Subayların hâkimiyeti ellerinde tuttukları yerlerde bazı askerler hemen kurşuna dizildiler; 23.000'i askerî mahkemeye sevk edildi, 432'si ölüm cezası aldı ve 55'i idam edildi. Bazı generaller, sosyalist "kışkırtıcılar"ı ve barış propagandasını suçladılar. Verdun kahramanı General Pétain, işin aslında öyle olmadığını biliyordu ve en azından, askerlerin gündelik yaşam koşullarını biraz düzeltmeyi denedi. Nivelle taarruzu son buldu.

Bu arada Haig, Ypres civarında, "Flandre tarlaları"nda bir diğer İngiliz taarruzu planladı. Amaç, Almanları Gent kıyısından geriye itmekti. Haig, cepheyi bizzat denetleme zahmetine girmedi ve istihbarat ekibinin verdiği kötümser raporlara da kulak asmadı; Alman askerlerinin sayısına ilişkin tahminleri Londra'daki savaş kabinesine bildirmemişti. Çarpışma şiddetli yağmur altında başladı; ilk baştaki yaylım ateşi, kireçli toprağı akarkum kıvamında bir şeye dönüştürmüştü. Adını yakılıp yıkılmış bir köyden alan Passchendaele Muharebesi'nde, İngilizler 300.000 ölü ya da yaralı karşılığında 6,5 kilometre ilerlediler ("Onlar cehennemde öldüler, oraya da Passchendaele dediler"). Bir askerin hesabına göre, bu kadarlık kazanımlara bakılınca, Ren Nehri'ne ulaşmak 180 yıl alırdı. Taarruz sona erdi. Haig, komutanlığını korudu.

Kışın Almanya'da ve Fransa'da maneviyat dibe vurdu. Bir yazar, bir kolunu yitirmiş sarhoş bir askerin Paris'in bir bulvarında "Barış, Barış" diye mırıldanarak dilendiğini görünce hayrete düşmüştü. Kıtlıklar daha da kötüleşti ve tayınlar daha sinir bozucu oldu. Fransa'nın güneyinde, "Paris'in savaşı" şeklinde alaycı atıflar ya da "Kuzeyli Kraut'lar (*Boche*'ler)" olarak bilinen, kuzeydeki savaş bölgelerinden gelmiş sarışın sığınmacılara yönelik alaycı atıflar ara sıra işitiliyordu. Fransız silahlanma bakanı, bir fabrikayı ziyaret ettiğinde, "Kahrolsun Savaş!" bağırmalarıyla karşılaştı. 1917'de grev dalgaları meydana geldi. Ama Georges Clemenceau, tekrar başbakan olunca savaş uğraşını derleyip toparladı. Savaştan önce de yapmış olduğu gibi, grevcilere karşı askerleri kullandı. Kendi içişleri bakanı da dâhil, zafer olmadan barış çağrısı yapanların tutuklanmasını emretti. Britanya'da yayınlanan –1917'ye kadar kimsenin aklından bile geçirmeyeceği– bir karikatür, iki rütbesiz askerin cephede karşılaşmasını resmediyordu. Birisi, "Ne zamandır buralardasın, Bill?" diye sorunca, "Yedi yıl," diye yanıt veriyordu diğeri; bunun üzerine birincisi, "Şanslısın. Ben, kıdemliyim," diyordu.

Rusya cephesinden Alman birliklerinin gelmesiyle güçlenen Avusturya ile Almanya'nın İtalya'da başlattıkları ortak taarruz, Müttefiklerin bu iç karartıcı tablosuna tüy dikti. Avusturya-Almanya askerleri, Ekim 1917'de Isonzo Nehri'ndeki Caporetto Muharebesi'nde İtalyan ordusunu 120 kilometre püskürterek, 750.000 askeri tutsak aldılar. İtalyanlar, 200.000 zayiat vermelerine ve bunun iki katı asker firar etmesine rağmen, Venedik'e sadece 32 kilometre mesafedeki Piave Nehri boylarında tutundular. Müttefikler, savaş çabalarını koordine ettiler.

Ekim 1917'de bir Yüksek Savaş Konseyi kurdular; bu konsey, Fransa, Britanya ve İtalya başbakanlarıyla düzenli toplantılar yaptı, Başkan Wilson'ın gönderdiği bir temsilci de bu toplantılara katıldı.

Müttefikler için iyi haberler Ortadoğu'dan geldi. Savaştan önce orada petrol bulunması, bölgede nüfuz kazanmanın önemini çarpıcı ölçüde artırmıştı. Savaş sırasında İngilizler, Arapların –özellikle köktendinci Müslümanların– yüzyıllardan beri Ortadoğu'nun büyük bölümüne hükmetmekte olan Osmanlılara duydukları kızgınlıktan faydalandılar. Haziran 1916'da başlayarak, isyan kışkırtıcılığı yaptılar. İngiliz albay ve yazar T. E. Lawrence (1888-1935), Müslümanların kutsal şehri Medine'den Şam'a uzanan stratejik açıdan önemli Osmanlı demiryoluna yönelik saldırıları koordine etti.

19. yüzyılın son döneminde, Avrupa'daki Yahudilerin giderek artan bir kesimi, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde bulunan Filistin'deki anayurduna özlem duymaya başlamıştı. 1914'e kadar 85.000 Yahudi oraya taşınmıştı. İngiliz hükümeti, bir Yahudi devleti kurmaya yönelik Siyonist hareketi ilke olarak destekliyordu. 2 Kasım 1917'de yayınlanan Balfour Bildirisi, İngilizlerin, Osmanlılar yenilgiye uğratıldıktan sonra, gelecekte Filistin'de Yahudiler için bir "millî yurt" kurulmasını ve böyle bir devleti, hâlihazırda orada yaşayan Arap halkların haklarını tanıması koşuluyla, desteklemeye istekli olduklarını ifade ediyordu. Bu bildiri, Suriye'yi ve Ortadoğu'nun diğer kısımlarını gizlice İngiliz ve Fransız nüfuz bölgelerine ayıran 1916 Sykes-Picot Anlaşması'yla kısmen çelişiyordu. İngiliz hükümeti, en sonunda Filistin'de kurulacak bir Yahudi devletinin, Süveyş Kanalı ile Fransa'nın kontrolündeki Suriye arasında tampon görevi yapabileceğini umuyordu. Aralık 1917'de bir İngiliz kuvveti Kudüs'ü işgal etti. Merkezî Güçlerin müttefiki Osmanlı İmparatorluğu, yıkılmanın eşiğinde görünüyordu.

Almanların Bahar Taarruzu

Almanlar, 1914'ten beri giriştikleri ilk büyük taarruz olan "zafer atlımı" harekâtını 1918 baharında başlattılar. Ama Avusturya-Macaristan fiilen dağılma işaretleri gösteriyordu, belli başlı ulusal gruplar açıkça bağımsızlık çağrısı yapıyorlardı. Birleşik Devletler'in artık Avrupa'da 325.000 askeri vardı. Bu askerlere, Meksikalı asi Panço Villa'ya karşı bir "cezalandırma seferi" (sonradan anlaşıldığı üzere, beyhude bir kovalamaca) yürütmekle erken bir ün kazanmış olan General John Pershing (1860-1948) komuta ediyordu. Pershing, Amerikan Batı'sında Sioux (*Siyu*) Kızılderililerini hedef alan seferlerde görev yapmış, Filipinler ve Küba'da savaşmıştı. Uzun boylu, sert ve inatçı bir komutan olan Pershing, birliklerinin bağımsız kalması konusunda ısrarcıydı, çünkü Fransız ve İngiliz generallerin onları katliama sürükleyeceğinden korkuyordu.

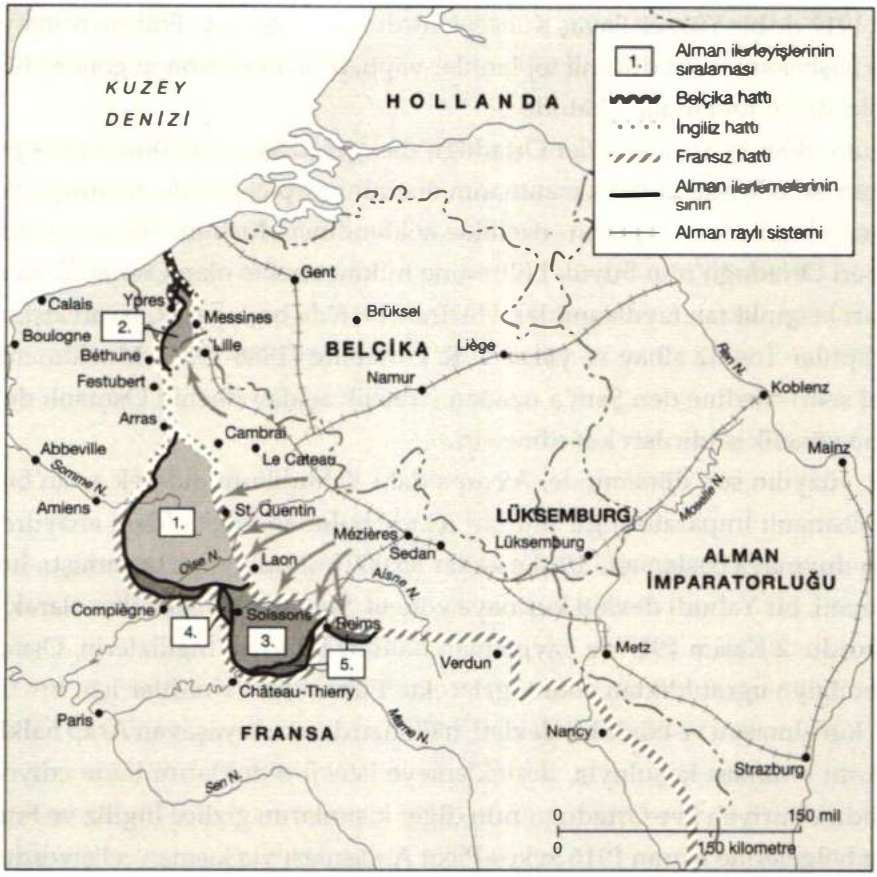

HARİTA 22.7. ALMAN TAARRUZU, 1918. Almanların batı cephesi boyunca beş ayrı taarruzla Müttefiklere saldırdıkları 1918'deki bahar taarruzu.

Devrimci Rusya'nın savaştan çekilmesiyle cesaretlenen Ludendorff, Somme Nehri boyunca devasa bir Alman saldırısına karar verdi, böylelikle Flandre'nin çamurundan ve Doğu Fransa'nın Verdun çevresindeki tepelerinden ve istihkâmlarından kaçınmış olacaktı. Sürpriz unsurunu bir dereceye kadar korumak için beş saatlik kısa bir bombardımandan sonra, 21 Mart 1918'de 1,6 milyon asker, yaklaşık 65 kilometrelik bir cephe boyunca beş ayrı taarruzla Müttefik savunma hatlarına saldırdı (*bkz.* Harita 22.7). Öğleyin hava açıldığında İngiliz pilotlar, Almanların, Müttefik hatlarını yarmayı başarmış olduklarını gözlemlediler. Beş gün sonra, bazı Alman birlikleri 58 kilometre ilerlemişlerdi. Almanlar artık Flandre'de yol alarak, kısa süre önce Müttefik saflarda savaşa katılmış Portekiz'den gelen birliklere karşı nispeten kolaylıkla ilerlediler. Ludendorff, elinde olan tüm yedekleri savaş alanına sürdü. Almanlar, Manş limanlarını ele geçirecek gibi görünüyorlardı. Almanlar, her birinin ağırlığı 1 tonu bulan mermileri ölümcül bir etkiyle yere çarpmadan önce havada 38,5 kilometre öteye fırlatabilen "Big Bertha" adındaki dev topla Fransız başkentini bombaladılar. Bu taarruzla, Fransız birlikleri 1918 Mayıs'ının sonuna doğru Reims'e kadar ve daha sonra, haziranın başında, Paris'e

çok yakın Marne Nehri'ne kadar geriletildi. Fransızlar, Paris'e az bir yol kalmışken Alman ilerleyişini durdurdular. Müttefik karargâhında kasvetli bir hava eserken, Fransız Mareşal Ferdinand Foch (1851-1929), birleşik Fransız, İngiliz ve Amerikan ordularının komutanlığını üstlendi.

Ama Almanlar koruma örtülerini kaybetmiş, ikmal malzemelerini tüketmişlerdi ve yeni gelen Müttefik yedekleriyle de yüz yüzeydiler. 15 Temmuz 1918'deki bir başka büyük Alman taarruzu püskürtüldü. Ludendorff'un savaşı kazanmak için son şans olarak gördüğü taarruzu, başarısız olmuştu. Fransa, ateşkes görüşmesi yapacak değildi. Gıda, gaz ve elektrik sıkıntılarının aşırı boyutlara vardığı Almanya'da maneviyat dibe vurdu. Karne uygulaması sıkılaştırıldı ve karaborsa yaygınlaştı. İstifçiliği önlemek için piyasadan altın ve gümüş çekilirken, daha çok kâğıt paranın tedavüle çıkarılmasıyla azan enflasyon alıp başını gitti. Ocak 1918'de Berlin'de 400.000 işçi, demokratik bir hükümet ve barış talebiyle greve gitti. Dikkatli bir dil kullanılarak savaşa ve Kayzer II. Wilhelm'e yöneltilen eleştiriler basında görülmeye başlandı. Sosyalistler daha bir cesaretlendiler. Berlin dâhil birçok şehirde gösteriler düzenlendi.

Müttefikler, Temmuz 1918'de karşı taarruza geçtiler. İngilizler, çukurları ve dikenli telleri aşmak ve ilerleyen piyadeleri korumak için tanklarını giderek daha etkili kullandılar. İngilizlerin Somme Nehri'nden 13 kilometre kuzeye ilerledikleri 8 Ağustos 1918 tarihinde, Alman hatlarına yönelik eşgüdümlü saldırılar başladı. Bir ay sonra, Almanlar, Ludendorff'un bahar taarruzuna başladığında tutmakta oldukları mevzilere geri itildiler.

Müttefikler, her şey iyi giderse muhtemelen 1919'da savaşı kazanabileceklerine artık güveniyorlardı. Ludendorff, iş işten geçmeden bir ateşkes için bastırması yönünde kayzere tavsiyede bulundu. Müttefikler zemin kazanırken, Almanya'nın yeni şansölyesi olan Liberal monarşist Prens Max von Baden (1867-1929), 4 Ekim 1918'de Amerikan başkanı Wilson'a başvurarak, başkanın "zafersiz barış" çağrısı yapması temelinde ateşkes istedi. *Reichstag*, bakanların kayzere değil, Parlamento'ya karşı sorumlu olmasını hükme bağlayan yasalar çıkardı. Bu bir nevi devrimdi. Koşullar dikkate alınınca, Kayzer II. Wilhelm neredeyse hiçbir şey yapamaz duruma geldi.

İtalyan cephesinde Merkezî Güçlerin durumu kötüye gitti. Firarlar çığ gibi artarken, orduları çekilme hâlinde olan Avusturya-Macaristan imparatoru I. Karl'ın savaşı sürdürmeye ne isteği ne de mecali vardı. Almanya'nın ve Avusturya-Macaristan'ın yenilgisinin yakın olduğundan artık pek az şüphe duyuluyordu.

On Dört Nokta (Wilson İlkeleri) ve Barış

Başkan Wilson, 8 Ocak 1918'de ABD Senatosu ile Temsilciler Meclisi'nin ortak bir oturumunda yaptığı konuşmada kalıcı barış için bir plan ortaya attı. Wilson'ın

"On Dört Nokta"sı, Büyük Savaş'ın nasıl başladığına ve gelecekte savaşlardan nasıl kaçınılabileceğine ilişkin Wilson'ın anlayışını esas alıyordu. Birinci nokta, getirdiği yükümlülüklerle Avrupa'yı savaşa sürüklemiş olan gizli antlaşmaların yerine, "aleni olarak bağıtlanan açık anlaşmalar"a varılması çağrısını içeriyordu. Wilson, denizlerin ve ticaretin serbest olması, sömürge çekişmelerinin tarafsız şekilde çözülmesi çağrısı da yapıyordu. Diğer noktalar arasında, Rusya'ya müdahale edilmemesi ilkesi; Belçika'nın tam hükümranlığının yeniden sağlanması ve Alsace-Lorraine'in Fransa'ya geri verilmesi; Avusturya-Macaristan İmparatorluğu bünyesindeki millî gruplara –bağımsızlıktan söz edilmeksizin– özerklik tanınması; Romanya'nın, Sırbistan'ın, Karadağ'ın ve Polonya'nın bağımsızlığı vardı. On Dört Nokta'nın sonuncusu, başka millî çatışmalar ortaya çıkınca bunların çözülmesi için bir milletler örgütünün ya da cemiyetinin kurulması çağrısında bulunuyordu. Avrupa halklarının millî sınırlarla belirlenmiş devletlerde yaşama arzusu, savaşın nedenlerinin –en başta geleni değil– bir tanesi idiyse, o zaman bu iddiaları tanıyan bir barış da kalıcı barış olurdu. Ya da Wilson ve başka birçok insan böyle düşünüyordu.

Almanya, hiç kuşkusuz koşulsuz teslimiyet isteyecek olan ve Wilson'ın idealizmiyle pek fazla ilgilenmeyen İngiliz ve Fransız hükümetlerini atlatmak umuduyla, Wilson'ın "On Dört Noktası"nı bir ateşkesin zemini olarak kabul etmeye artık istekli görünüyordu. İngilizler, örneğin denizlerin serbestliği için çağrı yapan noktaya karşıydı. Wilson, Almanların ateşkes teklifi konusunda ne yapacaklarını düşünürken, yine bir U-bot, İrlanda açıklarında bir İngiliz gemisini batırınca birçok ABD yurttaşı öldü. O zaman öfkelenen Wilson, Prens Max'a yanıtında, Alman askerî yetkililerin kendisiyle değil, İngiliz ve Fransız yüksek komutanlığıyla bir ateşkes yapmaları gerektiğini belirtti. Almanya, kısıtsız denizaltı savaşını durdurdu ve Berlin'de yeni gerçekleştirilen sivil liderlik değişikliklerinin, imparatorluğun demokratikleşmesi anlamına geldiği konusunda Wilson'ı ikna etmeye çalıştı. Foch ve Clemenceau, Alman filosunun koşulsuz teslim olmasını ve Renanya'nın Fransa tarafından işgal edilmesini istediler.

Merkezî Güçlerin çöküşü hızlandı. Fransız ve İngiliz askerleri Eylül 1918'de Bulgaristan'a girince, Bulgaristan savaşı bıraktı, sonraki ay da Osmanlı İmparatorluğu aynısını yaptı. İngiliz kuvvetleri Şam'ı ve İstanbul'u işgal ettiler. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu da ulus devletin kutsallığını ilan eden On Dört Nokta temelinde bir ateşkesin görüşülmesi için Wilson'ı ikna etmeye çalışınca Çekler, Prag'da bağımsız Çekoslovakya'yı ilan ettiler. Hırvatlar ve Slovenler, bir Güney Slav devleti olarak Yugoslavya'nın kurulmasında Sırplara katılacaklarını duyurdular. Sanki Büyük Savaş Avusturya'nın Macaristan'a zorla dayattığı bir şeymiş gibi, Macaristan da bağımsızlığını ilan etti. Hiçbir direnmeyle karşılaşma-

yan İtalyan ordusu en sonunda Habsburg topraklarına girmeyi başardı. Avusturya-Macaristan, 3 Kasım 1918'de bir ateşkes anlaşması imzaladı. Alman denizciler Baltık limanı Kiel'de isyan ettiler ve protestolar Berlin'i salladı. Münih'te çıkan bir ayaklanma, Bavyera Cumhuriyeti'nin ilanına yol açtı.

Özel olarak kurulan Alman Ateşkes Komisyonu 7 Kasım 1918 tarihinde Müttefiklerden husumetlere son verilmesini istedi. İki gün sonra kalabalık bir grup, Berlin'de Alman Cumhuriyeti'ni ilan etti. II. Wilhelm, imparatorluğun devrilmesinden dolayı sosyalistleri ve Yahudileri suçladı, sonra da Hollanda'ya kaçtı. Geçici Alman hükümetinin bir temsilcisi ve General Foch, 11 Kasım 1918 tarihinde, Paris'in kuzeyinde yer alan Compiegne'ye yakın bir ormanın ortasında, bir tren vagonunda ateşkes anlaşması yaptılar. Londra'da, Paris'te ve New York'ta kutlamalar günlerce sürdü. Şair Wilfred Owen'ın annesi, köyündeki kilisenin çanları zafer için çalıyorken, oğlunun öldürülmüş olduğu haberini aldı. Şehrindeki sokak şenliklerinden bıkıp usanan bir Fransız gazi, akşam karanlığında mezarlığa gitti. Orada, kocasının mezarı başında ağlayan bir kadına rastladı. Küçük oğlu da yanındaydı, üç renkli bayrakla oynuyordu. Çocuk birden bire, "Baba, kazandık!" diye bağırdı.

Savaşın Etkisi

Tarihte, Büyük Savaş gibi bir şey hiç görülmemişti. Günde yaklaşık 6.000 insan hayatını kaybetti, üstelik bu 1.500 günden fazla sürdü. Dört yıldan uzun süren savaşta, ortalama, her gün 900'den fazla Fransız ve 1.300'den fazla Alman askeri hayatını kaybetti. Neredeyse 74 milyon asker seferber edildi. Müttefik ordularında görev yapan 48 milyon adamdan en az 18 milyonu öldü ya da yaralandı, kayıtlara kayıp olarak geçen yüz binlercesi bu sayıya dâhil değildi. Merkezî Güçler, 25,5 milyon askeri seferber ettiler ve yine kayıp sayılanlar hariç, 12,4 milyon ölü veya yaralı verdiler. Toplam olarak yaklaşık 9,4 milyon adam hayatını kaybetti ya da "yok oldu," 21,2 milyonu yaralandı (bunların tahminen 7 milyonu temelli sakat kaldı) ve 7,6 milyon savaş tutsağı alındı. Pek çok –belki milyonlarca– sivil, savaşla ilgili, en başta da yeterli beslenememe ile ilgili nedenlerden öldü. Tablo 22.1'de görüldüğü gibi, Avusturya-Macaristan, Rusya ve Fransa orduları oransal olarak diğer büyük savaşçı devletlerin ordularından daha çok zarar gördüler. Savaş sırasında seferber edilen tüm Fransız askerlerin %16,8'i öldü (Alman askerlerde ise bu oran %15,4'tü). Dahası, 1918-1919'da tüm dünyayı saran ve Avrupa'da savaşa kıyasla daha çok insanı öldüren grip salgınında yaklaşık 50 milyon insan hayatını kaybetti.

Ama ne denli dudak uçuklatıcı olsa da sırf sayılar hikâyenin bütününü anlatmıyor. Sağ kalan yaralılardan pek çoğu yaşamlarının geriye kalanını askerî has-

tanelerde geçirmeye mahkûm oldular; birçoğunun ömrü kısaldı. Uzuv kaybına uğrayan ya da başka şekilde uzvu kesilen askerler, savaştan sonra Avrupa şehirlerinde, kasabalarında ve köylerinde sıkça görülür oldular. Avrupa sanki bir dullar ve evde kalmışlar kıtası hâline geldi; hayatının baharında öyle çok erkek öldü ki, savaştan sonra doğum oranı belirgin şekilde azaldı. Ölmüş ve iş göremez durumdaki malul askerlerin ailelerine verilen destek, millî bütçeleri zorladı. Savaş mezarlıkları Kuzey Fransa'nın ve Belçika'nın her yanında uzanıp gidiyordu. Savaş tarzı değişmişti. Verdun Muharebesi on ay, Gelibolu Muharebesi sekiz aydan uzun ve 1916'daki (4 milyon askerin çarpıştığı, dörtte birinden fazlasının öldüğü, yakalandığı ya da "yok olduğu") Somme Muharebesi ise beş aydan uzun sürdü. Sadece kıta Avrupa'sında çok kan dökülmedi. Ermenilerin bağımsız devlet kurma talebine yanıt olarak, Osmanlılar 1915'te 1,75 milyon Ermeni'yi evlerini terk etmek zorunda bıraktılar; bunların üçte biri, Suriye yolundayken çöl güneşinde susuzluktan kırıldı.

Tablo 22.1. Büyük Savaş'ta Zayiat

Ülke	Katılan asker	Ölü	Yaralı	ST/ Yitik	Toplam	% Zayiat
Müttefik Güçler						
Rusya	18.100.000	1.800.000	4.950.000	2.500.000	9. 50.000	51,10*
Fransa	7.891.000	1.375.800	4.266.000	537.000	6.178.800	78,30
B. B., İmp. ve Dominyonlar	8.904.467	908.371	2.090.212	191.652	3.190.235	35,83
İtalya	5.615.000	578.000	947.000	600.000	2.125.000	37,85
ABD	4.273.000	114.000	234.000	4.526	352.526	8,25
Japonya	800.000	300	907	3	1.210	0,15
Romanya	1.000.000	250.706	120.000	80.000	450.706	45,07
Sırbistan	750.000	278.000	133.148	15.958	427.106	56,95
Belçika	365.000	38.716	44.686	34.659	118.061	32,35
Yunanistan	353.000	26.000	21.000	1.000	48.000	13,60
Portekiz	100.000	7.222	13.751	12.318	33.291	33,.29
Karadağ	50.000	3.000	10.000	7.000	20.000	40,00
Toplam	**48.201.467**	**5.380.115**	**12.830.704**	**3.984.116**	**22.194.935**	**46,05**
Merkezi Güçler						
Almanya	13.200.000	2.033.700	4.216.058	1.152.800	7.402.558	56,08
Avusturya-Macaristan	9.000.000	1.100.000	3.620.000	2.200.000	6.920.000	76,89
Osmanlı İmp.	2.998.000	804.000	400.000	250.000	1.454.000	48,50
Bulgaristan	400.000	87.500	152.390	27.29	266.919	66,73
Toplam	25.598.000	4.025.200	8.388.448	3.629.829	16.043.477	62,67
Gen. Toplam	**73.799.467**	**9.405.315**	**21.219.152**	**7.613.945**	**38.238.412**	**51,81**

Kaynak: J. M. Winter, *The Great War and the British People* (Londra, Macmillan, 1985), s. 75.

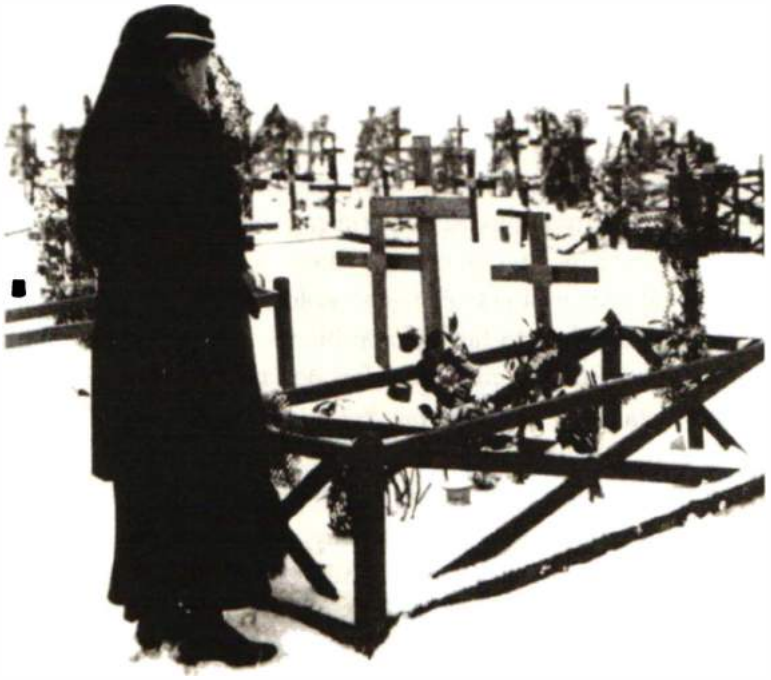

Birinci Dünya Savaşı bittikten sonra kocasının mezarı başında yas tutan bir dul.

Avrupa'nın çiçeği burnunda gençliği –ya da büyük kısmı– savaşta kuruyup yok oldu. Başka bedeller de ödendi. Kuzey Fransa'nın ve kısmen Belçika'nın ekonomik yapısı çatışmalarda yerle bir oldu. Savaşın yıkıma uğrattığı Alman ekonomisi, barış antlaşmasının koşullarıyla daha da kötürüm edilecekti (*bkz.* Bölüm 24). Carnegie Milletlerarası Barış Vakfı, savaşın somut maliyetini hesaplamak için cesur bir girişimde bulundu; mal mülk, hatta can kayıpları için kabaca bir değer belirlendikten sonra, 338 milyar dolar gibi bir rakam ortaya çıktı.

Savaşın etkisinin diğer boyutlarını ölçmeye hiç kimse başlayamadı. Hayatta kalan kuşağın uğradığı psikolojik hasar pek ölçülemezdi. İngiliz yazar Philip Larkin, savaştan önceki döneme gönderme yaparak, "Böyle masumiyet bir daha asla [gelmez]," gözleminde bulunmuştu. Zorlukların ve hayal kırıklıklarının kol gezdiği savaş sonrası dönem, birçok insanın, savaş öncesi döneme "Belle Époque" yani eski güzel günler olarak daha bir özlemle bakmasına neden oldu.

Büyük Savaş'ın bütün savaşları sona erdiren savaş olduğunu düşünen yalnız Woodrow Wilson değildi. Birçok insan, hiç kimsenin bir daha asla insanlığın böyle bir felakete uğramasını arzu etmeyeceği kanısındaydı. Amerikalı yazar F. Scott Fitzgerald, bir arkadaşını Fransa'nın kuzeyindeki bir savaş meydanına götürdü: "Küçük dereyi görüyorsun –oraya iki dakikada yürüyebiliriz. İngilizlerin oraya yürümeleri bir ay aldı –önde ölerek ve arkadan itilerek çok yavaş yürüyen koskoca bir imparatorluk. Bir başka imparatorluk da ölüleri bir milyon kanlı paçavra gibi

arkada bırakarak, oldukça yavaş şekilde, günde birkaç santimetre geriye yürüdü. Bu kuşaktan hiçbir Avrupalı bunu bir daha asla yapmaz." Fitzgerald yanılıyordu.

Sonuç

Büyük Savaş'ın birkaç nedeni vardı ve bunların hiçbiri tek başına savaş çıkarmak için yeterli değildi. Avrupalı büyük güçlerin çapraşık ittifaklarının, husumetlerin patlak vermesindeki birincil faktör olduğu elbette yadsınamaz. Bu dönemde, karşıt ittifaklardan saldırgan milliyetçilik taşıp yayıldı. Avrupa'nın büyük bölümünde öğrencilere, kendi milletlerinin tarihteki en büyük millet olduğu, rakiplerinin ve düşmanlarının ise adi sürüngenler oldukları öğretildi. Büyük güçlerin emperyal rekabetleri –en başta da Afrika'daki rekabetleri– ittifak sisteminin katılaşmasına, Almanya ile Britanya ve Fransa arasındaki rekabet çekişmelerinin keskinleşmesine katkıda bulundu. Milliyetçiler, sömürge sahibi olmanın, büyük güç statüsünün belirlenmesine katkı yaptığına kuvvetle inanıyorlardı: böyle bir mantıkla, devletlerin askerî kuvvetlerini genişletmeleri ve imparatorluklarını tıpkı kendi sınırlarını savunur gibi savunmaya hazırlıklı olmaları gerekliydi.

Almanya'da, Avusturya-Macaristan'da, Fransa'da ve Rusya'daki tüm askerî planlamacılar (sonuçta kendileri de milliyetçiydi) savaşın yalnızca kaçınılmaz olduğunu düşünmekle kalmıyor, arzu da ediyorlardı. Bir İngiliz yazara göre, "Savaş ... egemen dezenfektandır ve onun kırmızı kandan akarsuyu ... zekânın pıhtıyla tıkanmış kanallarını ve durgun gölcüklerini tertemiz eder." Almanya'da, şansölyelikten bir görevli, "her yerde gözlemlediğimiz husumet, dünyanın özü ve bizatihi yaşamın kaynağı[dır]," diye yazmıştı. Savaş, uygun olanların –bireylerin ve milletlerin– ölçüleceği nihai sınav olacaktı. Heidelberg'deki düello cemiyetlerinden Paris'teki spor ve atıcılık kulüplerine kadar her yerden "Savaş istiyorum!" sesleri yükseliyordu.

Hayatta kalacak kadar şanslı olanların sonradan yaşayacakları düş kırıklığı, pişmanlık ve öfke son derece büyük olacaktı. O dönemde yaşamış bir gözlemci lafı gevelemedi: "1914-1918 Dünya Savaşı, İngiliz halkının tüm tarihindeki en büyük ahlaki, manevi ve bedensel yıkımdı; hepsi de tamamen kötü olan sonuçlarını hâlâ çektiğimiz bir yıkım." Askerler evlerine döndüklerinde, kendilerini bekleyen aşırı yüksek fiyatlarla ve işsizlikle karşılaştılar. Oğulları Fransa'da ya da Belçika'da piyade asker olarak ölmüş olan Britanyalı ebeveynler, aristokrat subayların ailelerinin, oğulları sıradan insanlarla yan yana gömülmüş diye şikâyet ettiklerini öğrendiler. Savaş sırasında zafer için ortak çaba göstermek üzere görüş farklılıklarını bir yana bırakmış olan –Fransa'daki "Kutsal Birlik" gibi– siyasetçiler, barış sağlama sürecinde ortaya çıkan açmazların daha bir karmaşıklaştırdığı sert görüş ayrılıklarına geri döndüler. Barış yapmayla ve Avrupa'yı yeniden toparlamayla ilgili problemlerin yanı sıra, savaşın bedelinin ödenmesiyle ilgili problemler de kolayca çözülecek cinsten değildi. ABD'nin savaşa katılması ve özellikle, sonraki bölümde irdeleyeceğimiz, Rus Devrimi Avrupa'nın geleceği üzerinde kendi payına derin etkiler bırakacaktı. Savaş, 20. yüzyılın süregiden deneyimi hâline geldi.

BÖLÜM 23

DEVRİMCİ RUSYA VE SOVYETLER BİRLİĞİ

1894'te III. Aleksandr'ın ölümü üzerine II. Nikolay (1868-1918) Rusya çarı olarak taç giydiği zaman, imparatorluğun kutsal merkezi sayılan Moskova'nın dışındaki çok geniş bir alanda büyük bir halk şenliği düzenlemeye karar verdi. Otokrasi ilkelerini koruyup sürdürmenin görevi olduğuna inanan Nikolay, tüm halkının Kutsal Baba'sı olarak çarın geleneksel rolü konusunda duyarlıydı. Tebaasını kendisine ve kendisini de onlara bağlayan bağları bir daha onaylamak istiyordu. Şenlik, sayısı yüz binleri bulan coşkulu kalabalıkları cezbetti. At yarışları, falcılık etkinlikleri ve Rus halk şenliklerinin diğer beylik eğlenceleri yapıldı. Ama bedava bira ve taç giyme hediyeleri kapmak için çıkan kargaşada 1.200'den fazla kişi ezilerek öldü; 9.000 ila 20.000 arası insan da yaralandı. Kutlama, bir trajediye dönüşmüştü. Taç giyme töreni sırasında da Apostol Andrey Nişanı'nın ağır zinciri Nikolay'ın omuzlarından kayıp yere düşmüştü. Birçokları –belki de batıl inançlı çarın kendisi bile– bu olayları, çarın saltanatı için kötü alametler olarak yorumladılar.

Bununla birlikte, 1917'de II. Nikolay'ı ve Rus otokrasisini alaşağı eden şey, kötü alametlerden çok, anlamlı bir siyasal reform uygulanamamasıydı. Birincisi, 1905 Devrimi reformların yolunu açtı ama rejimin otokratik niteliğini değiştirmedi. Bu devrim, Çar II. Nikolay'ı daha fazla basın özgürlüğü tanımak ve seçilmiş bir Duma kurmak zorunda bıraktı. Çar, 1906'da başlayan karşı devrimde yeniden dizginleri eline alınca, bu reformlar bütün yönleriyle ortadan kalkmıştı; yine de 1905 Devrimi, bir polis devletinin bile halkın harekete geçmesiyle sarsılabildiğini gösterdi. Ağustos 1914'te Rus İmparatorluğu savaşa girdi ve çatışmanın kendisi, siyasal reform isteyenleri cesaretlendirdi. Şubat 1917'de çar tahttan feragat etti. Sonra, 6 ay süren belirsizliğin ve siyasal bölünmenin ardından, Bolşevik (Ekim) Devrimi'yle geçici hükümet devrildi. Rusya, Büyük Savaş'tan çekildi. "Proletarya diktatörlüğü," Vladimir Lenin'in Komünist Parti'sinin diktatörlüğü olup çıktı. Lenin'in 1924'te ölümüyle, Joseph Stalin, Sovyetler Birliği'nde kişisel

otoritesini sağlamlaştırarak, acımasız bir devlet sosyalizmi kurdu (*bkz.* Bölüm 25).

Her iki devrimde de köylü isyanı esaslı bir bileşen olmasına rağmen, 1905 Devrimi gibi, 1917 Devrimi de popülistlerin ya da anarşistlerin öngördükleri türden –köylü yığınlarının beylere ve çarlık görevlilerine karşı kitlesel ayaklanmalar yaptıkları– bir devrim değildi. 1917'deki devrim, başarılı bir burjuva devrimini sanayi proletaryasınca gerçekleştirilecek bir devrimin izleyeceğini öngören Karl Marx'ın bu öngörüsüne de denk düşmüyordu. Savaş, 1917 Rus Devrimi'nde hızlandırıcı bir rol oynadı: Rus-Japon Savaşı'nda (1904-1905) Rusya'nın uğradığı aşırı sarsıcı yenilgi ve en başta da Büyük Savaş'ın dehşeti, çarlık rejiminin meşruiyetini gitgide zayıflatan zorluklar yarattı.

Savaş ve Devrim

Rusya 1914'te savaşa girdiğinde, reformcular hâlâ zamanlarının gelmesini bekliyorlardı. Ama diğer ülkelerdeki sosyalistlerin çoğu, milletlerinin savaş seferberliğini destekleyince, Lenin şaşırıp kaldı (*bkz.* Bölüm 18). Rus sosyalistler arasındaki "savunmacılar" (Menşevikler ve çoğu Sosyalist Devrimciler), Rus işçilerin Alman saldırısına karşı ülkelerini savunmaları gerektiğini öne sürüyorlardı. "Enternasyonalistler" (Bolşevikler dâhil) ise savaşa karşıydılar; savaşı, işçilerin sadece piyon olarak kullanıldıkları kapitalist güçler arasındaki bir mücadele olarak görüyorlardı.

Lenin, savaşı, kapitalizmin kaçınılmaz yıkılışı olarak düşündüğü aşama için olgunlaşmış olabileceğinin bir işareti olarak yorumladı. "Emperyalizm, gelişim sürecindeki kapitalizmin tüm dünyayı paylaşma noktasına ulaştığı ve iki dev grubun ölüm kalım mücadelesine giriştikleri son aşamadır," diye yazıyordu. Lenin'in kanısına göre, birkaç ülkede devrim patlak verirse, Marx'ın öngördüğü gerçek "burjuva devrimi" olmaksızın bile Rus otokrasisinin ve kapitalizminin düşüşü yakın olabilirdi. Rus işçi sınıfı Batılı ülkelerdeki işçi sınıfından daha az gelişmiş olsa bile, Rus burjuvazisinin de bir o kadar zayıf olması, başarılı bir devrimi kolaylaştırabilirdi. Bu devrimin ardından, bir proletarya diktatörlüğü kurulacaktı, bu da demekti ki en adanmış unsurları olan Lenin'in partisinin yani Bolşeviklerin öncülüğünde harekete geçen işçi sınıfının iktidarı kurulacaktı. Devrim, ondan sonra, işçi sınıflarının ilk başarılı sosyalist devrimi örnek alacakları diğer ülkelere yayılacaktı.

Rusya Savaşta

Büyük Savaş, Rusya içinde ilk önce bizatihi savaşın yönetimiyle ve sonra Rus siyasal yaşamıyla ilgili olarak dillendirilen reform taleplerini hızlandırıcı bir işlev gördü. Savaş, çarın ikonaları kutsadığı ve inananların onun önünde diz çök-

Elinde bir ikona tutan Çar II. Nikolay, askerlerini kutsuyor.

tükleri, yurtseverliğin ve siyasal birliğin yükseldiği bir havada başlamıştı. Bir Bolşevik, kırgın bir ifadeyle, "Bizim sınıf mücadelemiz, 'Tanrı Çar'ı Korusun!' haykırışları ortasında güme gitti," diyordu. Ne var ki, savaş, 1914'teki yurtsever uzlaşmayı temsil eden "kutsal birlik"i bir yıl içinde paramparça etmişti. Liberaller yeniden siyasal reform istemeye başladılar. İşçiler, daha yüksek ücret ve daha iyi çalışma koşulları için ayaktaydılar. 1917'ye gelindiğinde, çok büyük çoğunluğu yoksul köylülerden oluşan 15 milyon erkek askere alınmıştı. Tüfek tutmaktan çok tırmık tutmaya alışmış olan köylüleri birer askere dönüştürmenin zor olduğu anlaşıldı. Yüksek komutanlık tarafından kötü donatılmış olarak muharebeye sürülen Rusların zayiatı akıllara durgunluk verecek boyuttaydı.

Hükümet, savaş çabası uğruna, daha önce yasaklanmış olan millî örgütlenmelerin varlığına izin verdi. Bu gruplar, liberal muhalefetin örgütsel tabanını oluşturdu. Liberal *zemstvo* temsilcileri, hastalara ve yaralılara yapılan yardımları örgütlemek için, *Zemstvo'lar Birliği* denilen bir komite kurdular; ayrıca, yerel yönetimlerin bir örgütlenmesi olan Şehirler Birliği de oluşturuldu.

1915 baharında, liberal Duma üyeleri, savaşın yönetilişiyle ilgili hoşnutsuzluklarını açıkça dile getirmeye başladılar. Rusya'nın fabrikaları, askerî ihtiyaçları karşılamakta zorlanıyordu; ordunun yeterli tüfeği ve top mermisi yoktu. Çar, savaşa yönelik üretimi hızlandırmak amacıyla, sanayicilerin bir Savaş Sanayileri Komitesi kurmalarına izin verdi ve buraya işçi heyetleri de dâhil edildi.

Savaş, Petrograd'ı (kulağa daha Rusça geldiği için Saint Petersburg'a bu ad verilmişti) yavaş yavaş dönüşüme uğratarak, toplumsal kutuplaşmayı belirginleştirdi. 1916'ya gelindiğinde, şehir nüfusunun %35'ini oluşturan Petrogradlı işçilerin çoğu, savaş malzemeleri üretiminde çalışıyor; metal, tekstil ve kimya işçilerinin saflarını genişletiyordu. Rusya Lehistan'ının ve Baltık devletlerinin

savaş bölgelerinden, sığınmacı dalgalarının yanı sıra daha çok köylü de akın akın başkente geliyordu.

Rus toplumu savaş baskıları altında zorlanırken, liberaller, Duma'nın toplanmasına izin verilmesini ve Çar Nikolay'ın birçok gerici bakanı kovmasını istediler. Hiçbiri 100.000 Rus askerinin esir alındığı Tannenberg'deki (Ağustos 1914) kadar korkunç olmayan askerî yenilgilerin ve ardından da küçük düşürücü geri çekilmelerin ağırlığını hisseden çar, bir Millî Savunma Konseyi kurdu. Temmuz 1915'te Duma'yı toplantıya çağırdı ve dört bakanı değiştirdi. Duma'nın bazı liberal üyeleri, ağustos ayında, reformları teşvik etmek umuduyla çarla birlikte çalışmak üzere bir "İlerici Blok" oluşturdular.

Melankolik ve zayıf kişilikli çar, her zaman aşırı batıl inançlı oldu. Uğursuz sayısı 17'ydi: Çar olarak ilk konuşmasını yaptığı gün olan 17 Ocak 1895 tarihinde, yaşlı bir soylu, geleneksel bir armağan olan ekmek ve tuzu düşürmüştü ve bu kötüye alametti, 17 Ekim 1905'te ise bir anayasayı imzalamak zorunda kalmıştı. Ama Rus halkının çoğunun saygısını ve uzaktan sevgisini hiç kaybetmedi. Aksine, Çariçe Aleksandra ise tebaasından birçoklarının nefretini kazanmıştı. Almanya'da doğan Aleksandra, Kraliçe Victoria'nın torunuydu ve 1894'te Çar Nikolay'la evlenmeden önce İngiltere'de yetişmişti. Anglikanlıktan ayrılıp Rus Ortodoks Kilisesi'ne girmişti. Tek oğulları ve tahtın varisi olan Aleksey'in hemofili hastalığı, soylu çift üzerinde ağırlığını gitgide daha çok hissettiriyordu.

Gitgide daha da tutuculaşan Aleksandra, zayıf iradeli kocası üzerindeki nüfuzunu güçlendirdi. Nikolay, çariçenin kaprislerine uyarak kimi bakanları azletti. (Onlardan birisini kovmasını isterken, "Aşkım, sallanma!" diye yazmıştı kocasına.) Çar, bakanlar kuruluyla olağanüstü bir toplantı yaparken, bir dinsel ikonayı elinde sıkıca tutması yönünde Aleksandra'nın verdiği talimata uydu. Nikolay ondan sonra liberal bakanlarını azletti. Rusların pek çoğu, Aleksandra'nın fiilen Almanya'nın çıkarları için çalıştığı şeklinde yanlış bir kanıya sahipti, gerçi hiçbir Alman ajanı Almanya'ya onun kadar iyi hizmet edemeyebilirdi. Bu arada, Nikolay ordunun komutanlığını üstlenmişti. Liberaller bunun daha çok askerî felakete yol açabileceğinden ve üstelik çarı Petrograd'dan uzaklaştırarak, ülkeyle ilgili kararların alınmasında Çariçe Aleksandra'yı daha da etkili kılacağından korkuyorlardı.

Çariçe Aleksandra, Grigori Rasputin (*orta-da*) ile birlikte.

Aleksandra'nın baş gözdesi, sefih "kutsal kişi" Grigori Rasputin (1872-1916) idi. Gizli güçlere ve Aleksey'in hemofilisini iyileştirme yeteneğine sahip olduğu iddiasındaki Rasputin, yavaş yavaş saray yaşamının tam içine ilerlemişti. Bir keresinde, Aleksey'in hastalık nöbetlerinden birinin kısa süre sonra geçeceğini tahmin etti ve öyle de oldu. Çarın bakanlarını hayretten donduracak bir şekilde, çariçenin "dostumuz" dediği adamın kazandığı nüfuz, bir devlet meselesi hâline geldi. Rasputin'in askerî harekâtlar üzerindeki etkisinden korkan soylu komplocular, Aralık 1916'da onun içkisine, bir öküzü öldürmek için bile yeterli olduğunu düşündükleri miktarda zehir kattılar. Rasputin'in neredeyse hiç etkilenmemiş görünmesi üzerine, onu defalarca vurdular ve uzun bir mücadeleyle kafasını ezdiler.

Gıda kıtlıkları, savaşın başlangıç evrelerine eşlik etmiş olan işçilerin yurtseverlik dalgasını giderek söndürdü. Daha geniş bir kamusal alanı irdelemeye ve tartışmaya açan kamusal örgütlenmelerin artması, otokrasiye karşı muhalefetin seferber edilmesine yardımcı oldu. Yüksek fiyatlara direnmek için işçilerin oluşturdukları kooperatif birlikleri, 1916 sonunda 50.000 üyeye ulaşmıştı. Savaş Sanayileri Komitesi'ndeki bazı işçiler, mücadele azminin artırılmasına ağırlık verdiler. Savaşın yönetimine yapılan sert eleştiriler, Duma'nın yanı sıra, Şehirler Birliği'nde ve *Zemstvo'lar Birliği*'nde de yankılandı. Bu son değinilen kurum, Aralık 1916 tarihinde, Duma'yı çarla işbirliğini bırakmaya çağıran ve bakanların sorumlu tutulmalarını isteyen bir kararı kabul etti. Bununla birlikte, işçilerin mücadele azminin arttığı bir ortamda çarlık baskısından iyice sinen liberaller, felç olmuş gibi kaldılar.

Çarın ve liberallerin o an için birbirlerine ihtiyaçları vardı. Düpedüz devrim ya da şiddete dayalı baskı, her ikisine de aynı derecede tehlikeli görünüyordu. Devlet, kıtlığın yol açtığı anarşi içinde çökmemek için, gönüllü komitelerin ve yerel özyönetim kuruluşlarının süregiden katılımına ihtiyaç duyuyordu. Liberal ağırlıklı komitelerin ve kuruluşların, çalışmalarını yürütmek için merkezî devlet aygıtına ihtiyaçları vardı.

Gıda kıtlıkları, çok sert geçen 1916-1917 kışında doruğa ulaştı. Köylüler hububatlarını stok ettiler. Polisin grevleri bastırması, hükümete karşı işçilerin saflarını sıkılaştırmalarına yardımcı oldu. Litvanya'da, milliyetçiler, imparatorluk içinde özerklik istediler. Rusya'nın diğer hudut topraklarında da bazı milliyetçi çalkantılar meydana geldi. Orta Asya'daki Türkistan'da Müslümanlar, 1916'da hükümetin 250.000 kişiyi cepheye yakın fabrikalara taşımaya kalkışmasından sonra, Rus hâkimiyetine karşı silaha sarıldılar. Türkistan'a sürekli Rus yerleşimcilerin gelmesine duyulan öfke de huzursuzlukta rol oynadı. Bu olaylar, Rus İmparatorluğu'ndaki milliyetçilik probleminin karmaşıklığını ortaya koyuyordu.

Avukat ve Sosyalist Devrimcilerin lideri (*bkz.* Bölüm 18) olan Aleksandr Kerenski (1881-1970), Duma'da o güne kadar işitilmemiş cüretkâr ifadeler içeren

bir konuşmayla savaşı kınadı. Bazı sadık soylular artık reform istiyorlardı. Ama Nikolay, İlerici Blok üyelerini azledip yerlerine uzlaşmaz gericileri koydu. O ve ailesi, hükümeti açık denizlerde dümensiz bir sandal gibi dalgalara bırakarak, inzivaya çekildiler.

Şubat Devrimi

Şubat 1917'de Petrograd'da meydana gelen Rus Devrimi, açlığın ve yoksunluğun yol açtığı devasa hoşnutsuzluktan, çarlığın reforma karşı inatçı direnişi nedeniyle hızla artan hayal kırıklığı ortamında doğdu. Büyük Avrupa şehirlerinin çoğu gibi Petrograd da mahalle temelinde toplumsal ayrımcılığı yansıtıyordu. Üst ve orta sınıftan olanların oturdukları semtler ve emperyal hükümetin görkemli binaları, Nevski Bulvarı denilen uzun bir cadde üzerinde ve yakınında bulunuyordu. Bu ana arterin iki yanı boyunca bankalar, oteller, restoranlar, kafeler ve çok bölümlü kocaman mağaza ile ofisler dizilmişti. Tramvaylar, işçi semtlerinin çamurlu sokaklarına kadar işlemiyordu; birçok durumda, şehrin su şebekesi ya da elektrik iletim hatları da oralara ulaşmıyordu. Aşırı kalabalıklaşmanın ve yetersiz temizlik koşullarının damga vurduğu Moskova'da ve diğer Rus şehirlerinde olduğu gibi Petrograd'da da salgınlar hâlâ yaygındı.

Devrimci örgütler, 1905'teki Kanlı Pazar'ın yıldönümü olan 1917'nin başlarında kitlesel bir genel greve hazırlandılar. Ocak ve şubat aylarında, başkentteki 400.000 işçinin neredeyse yarısı greve çıktı; Putilov fabrikasında –30.000 işçiyle Avrupa'nın en büyük fabrikasında– çalışan mühimmat işçileri de bunların arasındaydı. Ama çoğunluğu acemi olmakla birlikte yaklaşık 160.000 askerden oluşan Petrograd garnizonu düzeni sağlamakta hâlâ yetersiz görünüyordu. Göstericiler, önemli reformlar yapma yetkisine sahip bir geçici hükümetin atanmasını talep ediyorlardı. Petrograd'da, Moskova'da ve diğer şehirlerde, sıfırın altında 40 dereceye inen sıcaklıklarda gıda kuyrukları uzadıkça uzuyordu. Pek çok kadının ve gencin katıldığı ekmek protestoları gündelik olaylar hâline geldi.

Şubat'ın 23'ünde (bu bölümdeki tüm tarihler, Batı takviminin 13 gün gerisinden gelen eski Rus takvimine göredir), daha kararlı göstericiler sokaklara indiler. Putilov mühimmat fabrikası işçileri, fabrikanın kurallar kitabını yırttılar ve şirket karşısında çıkarlarını temsil etmek üzere komiteler kurdular. Kadın tekstil işçileri, fabrikalardan çıkanların ön saflarında yer aldılar.

Şubat'ın 23'ündeki bir genel grev, Petrograd'da hayatı durdurdu. Petrograd'da Duma, çok ciddi gıda kıtlıklarıyla başa çıkma yollarını görüşüyorken, sıradan insan kalabalıkları Petrograd'ın merkezine akın ettiler. Askerî dikkat ise cephe üzerine odaklanmıştı. Sonra, Çar Nikolay, garnizon komutanına gösterilerin bastırılması emrini verdi. Sokak çatışmaları başladı ve kente yayıldı. Çoğunluğu köylü ya da işçi olan askerlerin tavrı bu noktada belirleyici nitelik kazandı. Ayaklananlara ateş emrini alınca, birçoğu şok geçirdi. Bir subay, çarın gönder-

Moskova'da ve Kremlin'de yürüyen Bolşevik askerler, 1917.

diği bir telgrafı okuyarak düzeni yeniden sağlamaya çalışırken, yuhalamalardan kaçmak istediği sırada vuruldu. Binlerce asker ve bazı subaylar ayaklananların safına geçtiler, hâlâ direnmeye devam eden birçok subay ve asker ise yakalandıktan sonra oracıkta infaz edildi.

Berbat savaş koşulları, subayların sevilmemesi (rütbesiz askerlere, sanki efendiler serflere hitap ediyormuş gibi hitap ediyorlardı), iğrenç yiyecekler ve işçilerin "ekmek ve barış" taleplerine duyulan yakınlık, askerlerin niçin kitlesel olarak taraf değiştirdiklerini açıklar. Baltık filosundaki gemilerde denizciler isyan ettiler. Petrograd cephaneliğinin ele geçirilmesi, binlerce tüfeğin yanı sıra mühimmatın da işçilerin eline geçmesini sağladı. Ayaklanmacılar, Rusya'nın başkenti Petrograd'ı denetim altına aldılar.

Ailesiyle birlikte deniz kıyısındaki sayfiyesinde olan Nikolay, bunun üzerine Duma'nın dağılmasını emretti. Duma'nın ayrıcalıklı zümreden gelen bazı üyeleri bu emre uydular ama çoğunluk yeni bir toplantı yerine taşınmakla yetindi. Petrograd'da kalmayı oyladılar; apaçık farkında oldukları bir ön örnek olarak, Fransız Devrimi'nin ilk döneminde üçüncü sınıfın yaptığı Tenis Kortu Yemini'nden pek de farklı bir hamle değildi bu. Ondan sonra Duma, görevi düzeni yeniden sağlamak olan geçici bir komite seçti. Bu arada, reform arzusu ile kitlelerden duyulan korku arasında ip cambazlığı yapmaya çalışan liberaller, artık, harekete geçmesine yardımcı oldukları devrimi zapturapt altına almaya çalışmak durumundaydılar.

Petrograd'daki devasa Putilov fabrikasında işçiler, Petrograd Sovyeti'nin bir toplantısı sırasında oy veriyorlar.

Şubat 1917 Rus Devrimi planlanmamıştı ve akıbeti belirsizdi. Ama toprak çok verimliydi. Grevlerde deneyim kazanmış Sosyalist Devrimci, Menşevik ve Bolşevik eylemciler, hareketin bir yön duygusu kazanmasına yardımcı oldular. Yalnızca reform isteyen liberallerin amacının aksine onların amacı, çarlık rejimini devirmekti. Bir sonraki adımın ne olması gerektiği konusunda aynı görüşü paylaşmak zorunda olmayan gruplarca gerçekleştirilen ani değişimin keşmekeşi ortasında, geçici komite bir geçici hükümet olarak görev yapmaya başladı; gıda tedariki için bir komisyon ve kentte başıboş dolaşan askerleri bir ölçüde denetime almaya çalışmak üzere bir askerî komisyon kurdu.

Sokaklardan gelen çağrılara yanıt olarak Şubat'ın 27'sinde Petrograd İşçi ve Asker Vekilleri Sovyeti kuruldu; *Sovyetler*, 1905 Devrimi sırasında kurulmuş olan konseylerdi. Örgütün üyeleri arasında, askerlerin yanı sıra bazıları göstericilerce hapisten kurtarılmış olan birkaç yüz işçi de vardı (işçiler siyasal ya da sendikal faaliyetleri nedeniyle hapse atılmışlardı). Bunlar, subayları seçtiler, olası bir Alman saldırısına karşı Petrograd'ı savunma yollarını tartıştılar ve başka şehirlerde de sovyetlerin kurulmasını teşvik etmek için temsilciler gönderdiler. Petrograd Sovyeti'nin kurulmasına Menşevik liderler öncülük ettiler, Bolşevik liderler ise büyük ve etkili bir sovyetin, işçilerdeki mücadele azminin kendi partilerinin yönlendirmesini zorlaştırabileceğinden korkarak geri durdular.

Çar, varlığıyla isyana ağırlığını koyacağını umarak, Petrograd'a dönmeye kadar verdi. Şubat Devrimi'nin kritik anlarında neredeyse tam iki günü özel treninde geçirdi. Çar, trendeyken, asi birliklerin sonraki istasyonları tuttukları ve trenine geçiş izni vermeyecekleri yolunda yanlış bir istihbarat aldı. O zaman Nikolay, Petrograd üzerine yürümeye hazır sadık bir ordu bulmak umuduyla kuzeydeki askerî cepheye gitti. Moskova'nın da neredeyse bir gecede asilerin eline geçtiğini öğrenince kulaklarına inanamadı. Generalleri, rejimi kurtarmak için hiçbir çaba göstermediler. Çarın davasını kaybettiğine ve ancak tahttan çekilerek içsavaşı ve belki Almanya karşısında askerî yenilgiyi de önleyebileceğine inanıyorlardı.

II. Nikolay 2 Mart 1917'de tahttan çekilerek yerini kardeşi Prens Mihail Aleksandroviç'e bıraktı. Bunu kendine has sükûnet ve kadercilik içinde yaptı; güncesinin o günkü sayfasına, "Her yanım sarılmış; ihanet, korkaklık ve aldatmaca" diye çiziktirmişti. Devrimci Petrograd'da geçirdiği birkaç saat, Prens Mihail'in, kardeşinin yerine geçmeyi reddetmesine yetti. Sovyet, çarı ve ailesini, yaz mevsimine kadar ev hapsine aldı ve yaz gelince trenle küçük bir Sibirya kasabasına götürüldüler. Rus otokrasisi, yalnızca 1.000 kadar insanın öldüğü birkaç gün içinde yıkılmıştı. Sadık köylü alayları, Siyah Toprak bölgesinden yola çıkıp "Kutsal Baba"larını kurtarmak için gelmediler.

Geçici Hükümet ve Sovyet

Geçici hükümet ve Petrograd Sovyeti, ikili ya da paralel hükümetler olarak görev yapmak gibi saçma bir durumda kaldılar. Geçici hükümette, Anayasal Demokratlar, yani çarın siyasal reformlar başlatmasından başka bir talebi olmayan liberaller yer alıyorlardı. Buna karşılık Petrograd Sovyeti'nin büyük kısmı, çarın devrilmesine yardım etmiş olan işçilerden ve askerlerden meydana geliyordu. Ilımlı geçici hükümet ile radikal Sovyet arasındaki ilişki, bizatihi Rus Devrimi'nin seyrini nihai olarak etkileyecekti. Petrograd Sovyeti, geçici komitenin otoritesini tanımaya o an için söz verdi. Hem geçici hükümet hem de Sovyet aynı sarayda toplanıyordu; adalet bakanlığına atanan ama Sovyet'in de üyesi olan Kerenski, iki organ arasında mekik dokuyarak, aralarındaki ilişkileri düzeltmeye çalışıyordu.

Mart'ın 8'inde, geçici hükümet, grev hakkını da kapsayan yurttaş özgürlüklerini tanıdı, yerel yönetimi demokratikleştirdi, anayasa yapmak üzere bir kurucu meclis toplayacağını duyurdu ve siyasal tutuklulara af getirdi. Üye sayısı artık 3.000'e ulaşan ve neredeyse 24 saat toplantı hâlinde bir yürütme komitesi olan Petrograd Sovyeti, ivedi iktisadi ve toplumsal reformlar talep etti. Çok geçmeden, geçici hükümet ve Sovyet, hepsi de Rusya'nın geleceğini şekillendirmeye aday olan rakip siyasal grupların –Liberallerin, Sosyalist Devrimcilerin, Menşeviklerin ve Bolşeviklerin– ilgi odağı hâline geldiler.

Ordu

Bu arada ordu, işlev gören en son imparatorluk kurumuydu. Mart'ın 1'inde Petrograd Sovyeti, Bir Numaralı Emir'i yayınladı; bu emirde Sovyet, geçici hükümetin askerî meselelerle ilgili emirlerini geri alma yetkisine sahip olduğunu iddia ediyor ve her birlikte asker komitelerinin seçilmesi çağrısı yapıyordu. Aslında böyle seçimler, askerlik yaşamını demokratikleştirme yönünde dikkate değer bir adım olarak, zaten geniş ölçüde yapılmıştı. Cephenin bazı yerlerinde askerler subayların emirlerini dinlemeyi reddetmiş, birkaç olayda da subayları dövmüş ve hatta vurmuşlardı. Askerler barış istiyorlardı. Ama askerî cephenin Alman baskısı karşısında çökebilme tehlikesi oldukça gerçek görünüyordu. Devrim'in ilk ayında firarlar arttı. Ama Bolşeviklerin "toprak ve barış" vaadi o an için uzak bir ihtimal gibi görünüyordu. Askerler, "Ölürsem toprağın bana ne yararı var?" diyorlardı.

Önce Birleşik Devletler, sonra da Büyük Britanya, Fransa ve İtalya, doğu cephesini tutması gereken Rusya'nın bu askerî yükümlülüğünü Devrim'in ciddi şekilde etkilemeyeceği umuduyla, geçici hükümeti çabucak diplomatik olarak tanıdılar. Ama cephenin birkaç yerinde Rus askerleri, şaşkınlık içindeki Alman ve Avusturya-Macaristan askerleriyle arkadaşlık kurdular.

Devrim'in Yayılması

Devrim ve Çar II. Nikolay'ın feragati ile ilgili haberler yayılınca, Rus İmparatorluğu'nu oluşturmuş muazzam genişlikteki topraklarda, sıradan insanlar, polis karakollarına saldırıp silahları aldılar, siyasal tutukluları serbest bıraktılar ve geçici yönetim organları kurdular. Ama bazen "devrim komiserleri"nin gelmesi haftalar alıyordu. Bazı sanayi bölgelerinde işçiler zaten fabrikaları işgal etmişlerdi; daha yüksek ücret, günde 8 saat çalışma ve üretim üzerinde kontrol istiyorlardı. Ama çoğu yerde durum belirsizliğini korudu. Bir Rus, düşüncesini şöyle ifade etmişti: "Karanlık bir mağaradan kaçıp parlak gün ışığına çıkmış hissediyoruz. Ve nereye gideceğimizi ya da ne yapacağımızı bilmeden, burada öylece duruyoruz."

Petrograd'ın ve büyük bölümüyle Avrupa Rusya'sının savaş ve devrim arasına sıkışmasıyla, imparatorluğun azınlık halklarından bazıları daha iyi bir statü istemeye başladılar. Talepleri, eski Rus İmparatorluğu'nun kendisi kadar çeşitli ve karışıktı. Milliyetler içinde, bazı milliyetçiler yalnızca kültürel özerklik istiyorlardı; bazıları, düpedüz bağımsızlık talep ediyorlardı; daha başkaları da federal bir yapı içinde bir dereceye kadar siyasal özgürlük peşindeydiler. Böyle talepler, etnik ve dinsel gerginliklerin bazen yüzyıllarca devam edebildiği bölgelerde ilişkileri bozdu. Orta Asya bozkırlarında ve Kuzey Kafkasya'da, Rus yerleşimciler ile Kozaklar (bunlar, 1861'de serflerin özgür bırakılmalarından sonra büyük

Geçici hükümetin başı Alekandr Kerenski (*önde ortada*) Petrograd'da askerlerle birlikte, 1917.

topluluklar hâlinde bu bölgelere yerleşmeye başlamışlardı), Kazaklar-Kırgızlar, Başkurtlar ve diğer Türk halklar arasında çatışmalar baş gösterdi. Bu mücadelelerde binlerce insan yok oldu. Baltık devletleri Litvanya, Letonya ve Estonya'da milliyetçi hareketler hızla büyüdü.

Geçici hükümetin amacı, yeni devletin siyasal temelini atmak üzere bir kurucu meclis seçilebilinceye kadar imparatorluğu bir arada tutmaktı. Geçici hükümetin tüm halkların yurttaşlık haklarını ilan etmesi, bütün milliyetleri ilke olarak eşit kılmıştı. Bazı yerlerde, yeni rejimin temsilcileri derhâl idari sorumluluğu yerel komitelere ya da bireylere devrettiler. Ama kimi yerlerde de yerel halklar, düzeni devam ettirme umuduyla, kendi özyönetim kurumlarını oluşturdular. Bazı yerlerdeki milliyetçi hareketler, Sosyalist Devrimcilerle, Menşeviklerle ve Bolşeviklerle sadakat yarışına girdiler.

Kerenski'nin geçici hükümeti, Lehistan'ın büyük kısmını işgal etmiş olan Alman ve Avusturya-Macaristan askerlerine darbe indirmek umuduyla, 1795'te Rusya, Prusya ve Avusturya arasında yapılan Üçüncü Taksim'e kadar bağımsız bir devlet olan Lehistan'ın yeniden bağımsız olacağını duyurdu. Komşu Belarus'ta (*Beyaz Rusya*'da) –orası da Lehistan gibi muharebe alanıydı– Sosyalist Devrimcilerin liderliğindeki bir millî komite özerklik talep etti ve bir Rada (*konsey*) kurdu.

Ukrayna'daki durum özellikle karışıktı. Geçici hükümet, Ukrayna'ya özerklik tanınırsa diğer milliyetlerin de benzer bir uygulama istemelerinden korkuyordu. Çarın tahtı bırakmasından kısa süre sonra Ukraynalı sosyalistler bir sovyet oluşturmuşlardı. Milliyetçiler ve sosyalistler, 4 Mart 1917'de Ukrayna Merkez Konseyi'ni kurdular. Kültür ve dil farklılıklarına dayalı olarak yüzlerce yıldan beri Rusya'ya duyulan kızgınlık su yüzüne çıktı. Daha radikal milliyetçiler Kiev'de bir araya gelince, Rada, bir Ukrayna Millî Kongresi topladı ve bu organ bir özerklik

yasası hazırlamaya başladı. Ukraynalı askerler, kendi askerî birliklerini oluşturdular. Ukrayna'da bir *de facto* geçici hükümet olarak görev yapan Rada, Ukraynalı olmayan sakinleri de dâhil ederek toplumsal ve millî tabanını genişletti. Bu arada milliyetçilik, Ukraynalı köylüleri sarmaya başladı ve bunların birçoğu, Rus ya da Leh toprak sahiplerine ait toprakları işgal etti.

Oldukça büyük Müslüman nüfusların yaşadığı bölgelerin millî hareketlerinde dinsel muhafazakârlar, Batı yanlısı liberaller ve solcu Sosyalist Devrimciler arasında bölünme oldu. 1 Mayıs 1917'de toplanan İlk Tüm Rusya Müslüman Kongresi de bu bölünmeleri yansıtıyordu. Müslüman muhafazakârlar, kadın haklarını savunan konuşmacıları susturmaya kalkıştılar ama Batı yanlıları, ağır basarak, kararın geçmesini sağladılar. Kongre, devletten ayrı tutulacak bir diyanet idaresinin gelecekte kurulacağını duyurdu.

Gıda tedarikini –halkın hiç hoşuna gitmeyecek şekilde ordunun hububata el koyma uygulamasını kısıtlayarak– sağlamada çekilen muazzam zorluğun yanında, geçici hükümet, askerî cephenin tutulmasını da garantilemek zorundaydı. Aynı zamanda da geçici hükümet, ekonomik ve toplumsal reformlar, en başta da toprak reformu için Sovyet'in gitgide artan baskısıyla karşı karşıyaydı. Geçici hükümet, yerel gıda tedariki komitelerinin ve "toprak komiteleri"nin oluşturulmasına izin verdi; bunlar, Kurucu Meclis'in ele alacağı bir toprak reformu taslağı hazırlamak üzere bilgi toplamakla görevliydi. Liberaller de toprak reformu istiyorlardı ama bunun iyi düşünülmüş ve hukuki bir şekilde yürütülmesinde ısrarcıydılar.

Tüm Rusya Sovyetler Kongresi, 1917'nin Mart ayı sonuna doğru Petrograd'da başladı. Devrim'den sonra kurulmuş diğer sovyetlerin temsilcilerini bir araya getiren bu Kongre, Petrograd Sovyeti'ni bir millî organa dönüştürerek, Petrograd Sovyeti üyelerinin ağırlıkta olduğu bir merkez yürütme komitesi oluşturdu.

Rusya'nın savaşta yer almayı sürdürmesine karşı tabandan yükselen muhalefet gitgide işçiler ve askerler ile geçici hükümetin arasını açtı. Yine de Tüm Rusya Sovyetler Kongresi'nde Bolşeviklerin savaşa derhâl son verilmesi yönünde yaptıkları çağrı bir çırpıda reddedildi. Menşevikler ve Sosyalist Devrimciler, savaşı sürdürmeye istekliydiler ama geçici hükümetin, Rusya'nın düşmanlarından toprak ilhakı yapılmaksızın barış için çaba göstermesi koşulunu koyuyorlardı.

Savaş sorunu, geçici hükümeti "Nisan Krizi"ne sürükledi. Kadet (Anayasal Demokratik Parti) liderlerinden olan dışişleri bakanı, Müttefiklere gönderilen bir yazışmaya kişisel bir not ekleyerek, "kesin zafere kadar savaş" çağrısı yapıp, İstanbul'u almanın Rusya'nın "tarihî hakkı" olduğunu hatırlattı. Petrograd Sovyeti'nin protestoları ve savaş karşıtı gösteriler, mayıs ayı başında bakanın hükümetten istifa etmesini sağladı. Nisan Krizi, sola yönelişi yansıtan ilk koalisyon

hükümetinin kurulmasına yol açtı. "İlhak yapılmaksızın, barış"ın bundan böyle Rus dış siyasetinin temelini oluşturması yönünde Petrograd Sovyeti'nin dile getirdiği talebi geçici hükümet sonunda kabul etti.

Kötüleşen maddi koşullar, birçok işçiyi, özellikle de Şubat 1917'de kurulmuş olan sendikalardakileri radikalleştirdi. İşçiler fabrika komiteleri ve grevler örgütlediler. Kırsal kesimde, yoksul köylüler tüm ilkelerin en yalın olanına göre hareket ettiler: Toprağı işleyen, onun sahibi olmalıdır. Eski serflerin çocuklarının ya da torunlarının birçoğu, emrinde çalışmış oldukları efendilerinin topraklarını işgal etmeye başladılar, bazen de bu süreçte toprak sahiplerini ya da eski imparatorluk memurlarını öldürdüler. Gerçekten de 1917-1920 arası dönemde topraksız köylülerin yüzdesi yarı yarıya azalmış olabilir. Kırsal kesimde sivil otorite ortadan kalkınca Sovyetler belirmeye başladı. Bazı köylerde, Ortodoks Kilisesi artık zorla itaat sağlayamıyordu. Bir papaz şöyle bildirmişti: "Kilisemdekiler bugünlerde yalnızca sovyet toplantılarına gidiyorlar ve onlara kiliseyi hatırlattığımda ise hiç zamanlarının olmadığını söylüyorlar."

Lenin'in Dönüşü

Alman hükümeti, Lenin'in 1900'den beri sürgün olarak bulunduğu İsviçre'den Rusya'ya dönüşünü kolaylaştırdı. Bolşevik liderin dönüşü, geçici hükümetin barış istemesi için daha fazla baskı yaratabilir ve böylece de Alman ordusunun tüm çabalarını batı cephesinde yoğunlaştırmasına olanak sağlayabilirdi. Alman halkıyla temas kurmama durumunu garantilemek için mühürlü bir tren vagonu içinde Alman topraklarından geçen Lenin, 1917'nin Nisan ayı başında Petrograd'a vardı.

Lenin, yavaş yavaş, Bolşevik Partisi'ni şu önermelere dayanan kendi liderliği çevresinde topladı: (1) Savaşın sürmesini Bolşevik zaferinin önünde ciddi bir engel olarak gördüğü için, Rusya'nın savaştan çekilmesi; (2) geçici hükümete destek verilmemesi; (3) başka Avrupa ülkelerinde devrim çağrısı yapılması; (4) büyük arazilere köylülerce ele konulması.

Lenin, "Nisan Tezleri"nde, savaş dönemindeki kargaşanın, burjuva ve proleter devrimlerinin çok kısa bir zaman dilimi içinde birleşmesini mümkün kılmış olduğunu öne sürdü. Otokrasinin devrilmesi, ansızın ve beklenmedik şekilde iktidarı zayıf burjuvaziye vermişti. Geçici hükümet aracılığıyla iktidarı elinde tutan burjuvazi de en yoksul köylülerin desteğiyle proletarya tarafından devrilebilirdi. Yerel iktidar, sovyetler aracılığıyla ama Bolşevik Partisi'nin rehberliğiyle işçilerin, askerlerin ve köylülerin elinde olacaktı. Sovyetler, "proletarya ve köylü diktatörlüğü" aracılığıyla üzerinde yeni bir devletin inşa edileceği temeli sağlayacaktı. Kulağa işte bu kadar basit geliyordu.

Geçici hükümetin bölünmüş olmasının ve giderek sevimsizleşmesinin de katkısıyla, fabrika işçileri, Kızıl Muhafızlar (fabrika işçilerince yeni oluşturulan mi-

lisler), Kronstadt donanma üssündeki denizciler ve Petrograd garnizonundaki askerler arasında Bolşeviklerin gördüğü destek arttı. Mevcut geçici hükümetin gerek barış gerekse toprak sağlamadaki başarısızlığı, köylüler arasında gördüğü desteği zayıflattı. Geçici hükümet, sanayi alanındaki anlaşmazlıkları çözme ya da arazi işgallerine son verme gücüne sahip değildi. Bu arada Menşevik liderler, süregiden Bolşevik radikalizminin, muhafazakârları bir hükümet darbesi yapmaya itebileceği uyarısını yaptılar.

Temmuz Günleri

Askerlerin morali ve ordunun durumu hiç de iyi olmamasına rağmen, haziran ortasında Kerenski Rusya'nın Galiçya'da taarruza geçtiğini duyurdu. Bunun amacı, askerî disiplinin tekrar sağlandığı konusunda muhafazakârlar ile ılımlılara güven vermek ve Rusya'nın savaşı kazanma sözüne sadık olduğu konusunda Müttefikleri ikna etmekti.

Bolşevikler, 3 Temmuz 1917'de ayaklanma çıkardılar. İşçilerin artan teveccühünden, süren tarım devriminden ve savaşa karşı yaygın hoşnutsuzluktan cesaret almışlardı. Cepheye gönderilmekten korkan yaklaşık 100.000 asker, bu kaotik ayaklanmaya katıldı. Ne var ki, yenilgi kokusu alan Bolşevik Merkez Komitesi, ertesi gün ayaklanmayı durdurmaya çabaladı. Askerlerin çoğu geçici hükümete sadık kaldı ve ayaklanma başarısız oldu.

Bu "Temmuz Günleri" Rusya'da siyasal çizgileri sertleştirdi. Geçici hükümet, Bolşevik liderler için tutuklama emri çıkardı ve Bolşevik Partisi'nin genel merkezi ile parti gazetesi *Pravda*'nın (Hakikat) büroları kapatıldı. Kerenski, liberal Kadet'lerin desteğine daha da muhtaç kalan İkinci Koalisyon hükümetinin başbakanı oldu. Lenin ise Finlandiya'ya kaçtı.

Geçici hükümet, artık Bolşeviklerin işinin bittiğine inanıyordu. Kerenski, sürgündeki Bolşeviklerin Almanya'dan bir miktar para aldıklarını belirterek, Lenin'i bir Alman ajanı gibi göstermeye çalıştı. Kerenski'nin hükümeti, sadık olmadıklarını düşündüğü ordu birliklerini silahsızlandırdı, askerî itaatsizlik için ölüm cezasını geri getirdi ve cephede ölen askerler onuruna millî ve dinsel simgelerle yüklü bir devlet töreni düzenledi.

Ama adalet aygıtının keşmekeş içinde olması, hükümet görevlilerinin sık değişmesi ve Petrograd'ın işçi bölgelerinde Bolşeviklerin gördükleri destek nedeniyle, Bolşeviklere karşı uygulanan baskı önlemleri nispeten başarısız oldu. Birçok Bolşevik lider tutuklamadan kurtuldu ve diğerleri kısa süre sonra hapisten salıverildiler. Baskı önlemleri, karşı devrim yapmak için Temmuz Günleri'ni bahane ediyor görünen geçici hükümeti daha da çok gözden düşürdü.

Üyelerinden ve liderlerinden birçoğunu hâlâ Menşeviklerin ve Sosyalist Devrimcilerin oluşturdukları sovyetlerin devrimci potansiyelinden şüpheye düşen

Bolşevikler, gördükleri desteği sağlamlaştırmak için fabrika komitelerine yöneldiler. Fabrikalarda dağıtılan Bolşevik gazeteler ve kitapçıklar, geçici hükümeti lanetliyor ve karşı devrimin ılımlı sosyalistlerini suçluyordu.

Kornilov Olayı

Kerenski'nin kararsızlığıyla hayal kırıklığına uğrayan, Bolşevikleri bastırmada etkisiz kalınmasına kızan ve köylülerin arazi işgallerinden korkan Rus muhafazakârlar, bazı askerî yetkililer ve Kadet'ler dâhil, bir hükümet darbesi düşünmeye başladılar.

Ordunun yeni atanan başkomutanı ve sert bir Kozak olan General Lavr Kornilov (1870-1918), geçici hükümeti devirmek için en uygun aday gibi görünüyordu. Ortodoks Kilisesi'nin ileri gelenleri, ordunun dinsel ilkeleri Rusya'ya geri getirebileceği umuduyla, Kornilov'a ikonalar gönderdi. Sanayi, ticaret, bankacılık ve ordu çevrelerinden nüfuzlu liderlerin de yer aldıkları bir "Tanınmış Kişiler Konferansı," 1917'nin Ağustos ayı başında, Kornilov'a desteğini bildirdi.

Kerenski, başbakanı olduğu İkinci Koalisyon hükümetine destek sağlayacağını umduğu bir Moskova Devlet Konferansı düzenledi. Delegelerin çoğu (bankacılar, devlet dumalarından temsilciler, askerî liderler ve meslek sahibi kişiler yanında, bazıları da sendika liderleriydi), askerî diktatörlüğün Rusya'yı sovyetlerden ve savaş dışına çıkarılmaktan kurtarabileceğine inanıyordu. Alman birlikleri, önemli bir Baltık limanı olan Riga'yı ele geçirmiş ve doğrudan Petrograd'ı tehdit etmeye başlamışlardı.

Kerenski, Kornilov'un düzeni yeniden sağlayabilecek askerî bir hükümet kurmasını istiyordu, ama generalin kendisine ve demokratik bir cumhuriyet kurma fikrine sadık kalacağına da inanıyordu. Kornilov muhtemelen iktidarı ele geçirip sağcı bir askerî rejim dayatmak istiyordu. Bu kafa bulandırıcı alışveriş, iki liderin birbirini yanlış yorumlamasına yol açtı. Kerenski, Kornilov'un başkomutanlıktan istifa etmesini istedi ve ondan ret yanıtı alınca, orduyu geçici hükümete sadık kalmaya çağırdı. Kornilov 27 Ağustos'ta geçici hükümete bir muhtıra vererek, "Ülkenin kaçınılmaz mahvının yarattığı ağır duygu, bu uğursuz anda, tüm Rus halkını ölmekte olan anayurtlarının imdadına koşmaya çağırmamı emrediyor," diyordu.

Bolşevikler, Menşevikler ve Sosyalist Devrimciler, karşı devrime direnmek için bir komite oluşturdular. İşçiler, fabrikalarının çevresinde güvenliği pekiştirdiler. Bolşevikler, bir askerî darbeye karşı duracakları beklentisiyle cephaneliklerden silah temin eden gruplar arasındaydılar. Ama hükümet darbesi olmadı ve muhtemelen öyle özgül bir şey de gerçekten planlanmamıştı. Bununla birlikte Kornilov Olayı, karşı devrim heyulasını büyüterek, kendilerini Devrim'in biricik kurtarıcısı olarak betimleyen Bolşeviklere yardımcı oldu.

Ekim Devrimi

Geçici hükümet hem kötüleşen ekonomik krizi çözme yeteneğinden yoksun hem de Rusya'yı savaştan çekip çıkarmaya isteksiz görünüyordu. Petrograd işçileri örgütlü ve silahlıydılar; üstelik, talepleri de artıyordu. Siyasal iktidarı bir dereceye kadar sovyetlere devretmeyi programında vaat eden tek grup Bolşeviklerdi. Artık radikalleşen Tüm Rusya Sovyetleri Yürütme Komitesi Bolşeviklerin talebini onayladı: Bolşevikler Kadet'lerin yani ılımlı anayasal demokratların dışlanacakları bir "devrimci proletarya ve köylülük temsilcileri" hükümeti tarafından "demokratik" bir cumhuriyet ilan edilmesini talep ediyordu.

Bolşeviklerin İktidara Gelmesi

Lenin, kılık değiştirmiş olarak 10 Ekim'de Petrograd'a döndükten sonra, Bolşevik Merkez Komitesi'ni ikinci bir ayaklanmanın başarılı olabileceğine ikna etti. Kerenski, bir Bolşevik ayaklanmasının çok yakın olduğuna inanıyordu ama partinin Petrograd işçileri, ayaklanmanın sovyetler ve bazı ordu birlikleri üzerindeki etkisini hesaplarken fena hâlde yanıldı. Bolşevik propagandası, kendi partisinin, geçici hükümeti desteklemiş olma lekesini taşımadığını durmaksızın vurguluyordu. Askerlerin ya da Petrograd veya Rusya nüfusunun çoğunluğunun, illa Bolşeviklerden yana olmasalar bile, iktidarı ele geçirmelerine karşı durmayacakları yönünde Lenin'in yaptığı değerlendirme doğru çıktı.

Kerenski, 24 Ekim 1917'nin geç saatlerinde Bolşevik gazetelerini kapattı ve Neva Irmağı üzerindeki köprüleri tutmaları için asker gönderdi. Petrograd'ın sanayi bölgelerindeki fabrika komitelerinin desteğiyle, yaklaşık 12.000 Kızıl Muhafız ayaklanmayı başlattı. İsyanın eşgüdümünü Lev Troçki (Lev Davidoviç Bronstein, 1879-1940) yürüttü. Varlıklı bir Yahudi çiftçinin devrimci oğlu olan Troçki, takma adını, hapishanedeki gardiyanlarından birinin adından almıştı. Bolşevikler, geçici hükümete sadık askerî okul öğrencilerinin bir saldırısını püskürttüler: Ekim Devrimi'nin tek ciddi çatışması buydu. Kerenski'nin bel bağlamış olduğu alaylar kışlalarında kaldılar, onların hareketsizliği ayaklanma adına bir darbe oldu.

Geçici hükümet çöktü. Kerenski, cepheden askerî destek toplamak için beyhude bir umutla, ABD büyükelçiliğinden ödünç alınmış bir arabaya atlayıp aynı gün Petrograd'ı terk etti. O gece, devrimcilerin denetimi altındaki savaş gemisi *Aurora* geçici hükümetin son bakanlarının tutunmaya devam ettikleri Kışlık Saray'a iki top mermisi yolladı! Sekiz ay varlık gösteren geçici hükümet teslim oldu. Bolşevikler, Petrograd'da iktidara geldiler.

Ekim Devrimi sanki yavaş çekimle meydana gelmişti. Ölenlerin sayısı, Şubat Devrimi'ne ve hatta Temmuz Günleri'ne göre daha azdı. Kentin birçok bölgesin-

Bolşeviklerin Ekim 1917'de Kışlık Saray'ı ele geçirmeleri.

de, sanki olağandışı hiçbir şey meydana gelmiyormuş gibi hayat devam etti. Bankalar kapalı olmasına ve kolayca tramvay bulunamamasına rağmen restoranlar, kumarhaneler, bale ve tiyatrolar açık kaldı. Kornilov krizi sırasında bir askerî darbe beklentisiyle yükselmiş olan borsadaki hisseler düştü. Bolşeviklerin iktidarı almasına sevinen Amerikalı John Reed'in anımsadığına göre, Petrograd'ın şık semtlerinde "küçük bürokrasi çevresinden hanımlar öğle sonrası birlikte çay içiyorlardı, [her biri] kendine ait altın veya gümüş ya da mücevher işlemeli şeker kutusu ve manşonunda yarım somun taşıyordu ve çarın yine başta olmasını özlüyor ya da Almanların gelmesini veya hizmetçi problemini çözecek herhangi bir şeyin olmasını bekliyordu... bir arkadaşımın kızı bir öğle sonrası sinir krizleri içinde eve geldi, çünkü tramvayın kadın vatmanı ona 'Yoldaş' demişti."

Menşeviklerin çoğu ile birçok Sosyalist Devrimci, Bolşevik ayaklanmasını protesto etmek için Tüm Rusya Sovyetler Kongresi'nden çekildi. Geriye kalan üyeler, "tüm yerel yetkilerin sovyetlere devredilmesi" yönündeki Bolşevik teklifini 26 Ekim'de onayladılar. Bazı solcu Sosyalist Devrimciler dışında tümü Bolşevik olan Sovyetler Kongresi Merkez Komitesi artık hükümet olarak görev yapıyordu.

Rusya'nın ikinci büyük kenti Moskova'da, ayaklanma, Petrograd'dan ilk haberlerin gelmesiyle başladı. Orada da Bolşevikler, işçi mahallelerinde destek buldular. Bir haftalık çatışmadan sonra, geçici hükümet kuvvetleri teslim oldular. Eski Rus İmparatorluğu'nun muazzam genişlikteki topraklarında bir "telgrafla devrim" meydana geldi. Bolşevikleri temsil eden komiserler eyaletlere gönderil-

HARİTA 23.1. RUS DEVRİMİ. Rus Devrimi sırasında grevlerin, ayaklanmaların, ordu ve donanma isyanlarının olduğu yerlerin yanı sıra, devrimciler tarafından sovyetlerin kurulduğu şehirler.

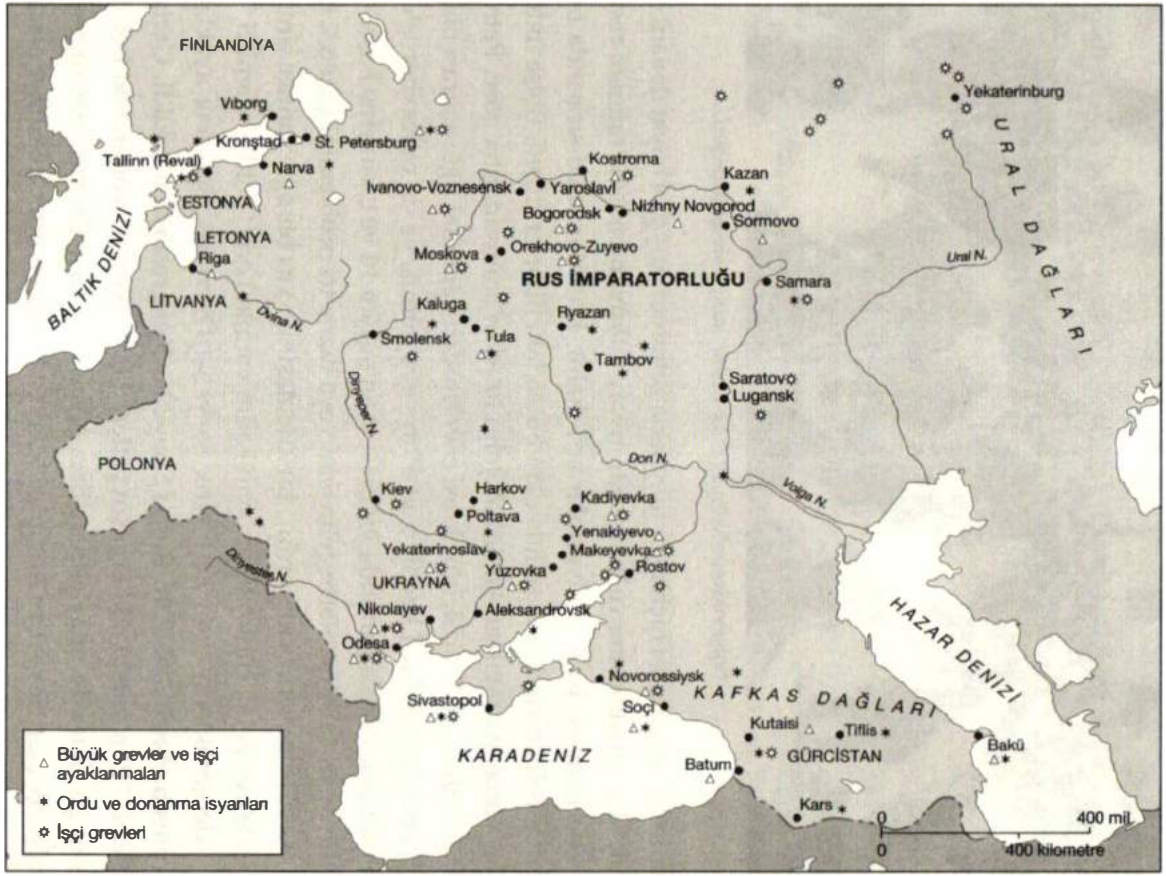

diler (*bkz.* Harita 23.1). Bolşeviklerin hâlihazırda bazı sovyetlere hâkim oldukları sanayi bölgelerinde, yerel iktidarı üstlenmek üzere askerî devrimci komite kurmak çok kolaydı. Kırsal kesimde Bolşevikler, en yoksul köylülerin desteğini kazandılar. Köylüler arasında oldukça büyük nüfuza sahip Sosyalist Devrimciler, Bolşeviklerin hâkim olduğu yeni hükümette onlarla birlikte var olabileceklerine inanıyorlardı. Ama Bolşevikler etnik, toplumsal ve siyasal gerilimlerle oynayarak, Bolşevik olmayanları sovyetlerden attılar; Şubat Devrimi'nden sonra ortaya çıkmış yerel özyönetim kurumlarını bir kenara itmekle kalmadılar, kâğıt üstünde müttefikleri olan Sosyalist Devrimcileri de bir kenara ittiler.

Ukrayna'da durum kısmen de olsa sakin kaldı çünkü Bolşevikler, Devrim'in erken evresinde Ukraynalı milliyetçilerle anlaşma yapmışlardı. Ne var ki, Rusların etnik azınlık oldukları uzak hudut bölgelerindeki Rus karşıtı güçlü millî duygu, Bolşeviklerin denetimi ele almalarını sıklıkla aşırı zorlaştırdı.

Bolşevikler, Ekim Devrimi zamanı Rusya'da küçük bir azınlık oluşturuyorlardı. Ekim Devrimi'nden kısa süre önce Troçki, "Sosyalizm dünyasına cilalı bir zemin üzerinde ve beyaz eldivenlerle girmeyeceğiz," uyarısında bulunmuştu. Devrim hükümeti, Lenin'in liderliği altında, bankalara el koydu, gazeteleri kapattı ve liberal Anayasal Demokratik Parti'yi yasakladı. Aralık ayında, yeni merkezî polis teşkilatı Çeka, Bolşeviklerin görüşünü paylaşmayanları tutuklamaya başladı. Çeka, çok kısa sürede, neredeyse sınırsız güce sahip büyük bir teşkilat hâline geldi. Keyfî tutuklamalar, seçkin yazar Maksim Gorki'yi şu soruyu sormaya yöneltti: "Romanov hükümetinin yaptığı gibi, Lenin'in hükümeti de farklı düşünen herkesi yakalayıp hapse atmaz mı?"

Kurucu Meclis için yapılan seçimde, Bolşevikleri yalnızca Sosyalist Devrimcilerin sol kanadı destekledi. Bolşevikler oyların yalnızca %29'unu, Sosyalist Devrimciler ise %58'ini aldılar. Seçilen vekiller 1918'in Ocak ayı başında toplantı için geldiklerinde, Bolşevikler, meclisi ertesi gün toplanmaya zorladılar. Meclis bir daha asla toplanmadı ve Kızıl Muhafızlar protestoculara ateş açtı.

Lenin o ay, "Emekçi ve Sömürülen Halkın Hakları Bildirisi"ni ilan etti; bildiride, devrim hükümetinin amacı, "toplumun sosyalist ilkeler temelinde örgütlenmesi ve tüm ülkelerde sosyalizmin zaferi" olarak belirtiliyordu. Üçüncü Tüm Rusya Sovyetleri Kongresi, "sovyet cumhuriyetleri"nin bir federasyonu olan Rusya Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'ni kurdu. Ama Rus İmparatorluğu'nda olduğu gibi, Rusya'nın çıkarları, Bolşevik komünizm altında bile öncelikli olmaya devam etti.

Brest-Litovsk Barış Antlaşması

Bolşevikler iktidarı aldıktan sonra, artık "Dışişleri Halk Komiseri" olan Troçki, Almanya'ya ateşkes önerisinde bulundu ve 1917'nin Aralık ayı başında bir anlaşma imzalandı. Bununla birlikte, Troçki, kalıcı bir barış için yapılan görüşmeleri insafsız Alman taleplerinden dolayı yarıda kesti. Şubatın ortasında, Alman

birlikleri, Kafkasya bölgesinde bazı toprakların yanı sıra Kiev'i, Ukrayna'nın büyük kısmını ve Kırım'ı ele geçirdiler. Bolşevik hükümet 3 Mart 1918'de Almanya'yla Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzaladı; böylece, en verimli arazilerinin bir kısmı ile demir ve çelik üretiminin çoğunun yapıldığı yerler de dâhil Rus İmparatorluğu'nun Avrupa'daki bölgelerinin dörtte birinden vazgeçti. Bolşevikler aynı zamanda da Estonya, Litvanya ile Letonya'nın Almanlarca işgal edilmesini ve Rus birliklerinin Ukrayna ile Finlandiya'dan çekilmesini kabul ettiler. Bu antlaşmaya kızan ve tarım sorununa ivedilikle el atılmasını isteyen solcu Sosyalist Devrimciler, Bolşeviklerle yaptıkları güç birliğine son verdiler. Almanlar ondan sonra Finlandiya'yı ve Ukrayna'yı işgal ederek, her iki ülkede de kukla rejimler kurdular.

HARİTA 23.2. RUS İÇSAVAŞI. Rus İçsavaşı'nda, Beyaz ve yabancı orduların kaydettikleri ilerlemeler de dâhil, Beyazların ve Kızılların denetimindeki bölgelerin sınırları.

İçsavaş

Rus İçsavaşı, 1918'de Kornilov'un ve başka generallerin Bolşeviklerle savaşmak üzere ordu kurmalarıyla başladı (*bkz.* Harita 23.2). Bolşevik karşıtı kuvvetler, "Beyazlar" olarak anılır oldular, çünkü "Kızıllar"a yani Bolşeviklere karşı ortak bir nefreti paylaşıyorlardı. Beyaz ordular, Moskova'nın doğusundaki Orta Asya ve Sibirya bölgeleri ile Kafkas Dağları'nı ellerinde tutuyorlardı. Savaşın başında teslim olmuş 50.000 Çekoslovak askerinden kurulu bir lejyon, Sibirya içlerine uzanan geniş bir alan boyunca Bolşevik karşıtı bir kuvvet olarak işlev gördü ve kritik öneme sahip Trans-Sibirya demiryolunu tuttu. Beyaz ordu, Troçki'yi ve başka Bolşevik liderleri Yahudi oldukları için lanetleyerek, Yahudi düşmanlığına oynadı. Ukrayna'da ve Rusya'nın kimi yerlerinde Yahudi katliamı dalgası yayıldı. Rus Devrimi'nden ve onu izleyen İçsavaş'tan kaçmak için 2 milyonu aşkın insan yurtdışına sığındı.

Ukrayna'nın denetimi Bolşevikler ile milliyetçiler arasındaki kanlı çatışmalarda birkaç kez el değiştirdi, kısa süreliğine de yeniden Almanların eline geçti. Anarşist Nestor Mahno'nun (1889-1934) komutasındaki dev bir köylü ordusu Bolşeviklerle ittifak yaparak, Almanların geri püskürtülmesinden sonra Ukrayna'nın bazı kısımlarını denetim altına aldı. Britanya'nın ve Fransa'nın desteklediği General Aleksandr Kolçak (1874-1920), Sibirya'da, yeni Rusya hükümeti olduğunu iddia ettiği bir diktatörlük kurdu.

Şubat 1918'de Sovyet hükümeti, tüm toprakların millileştirildiğini ilan etti. O yaz gıda sıkıntıları ve kıtlık yaygınlaştı. Bolşevikler, krize karşı önlem olarak "Savaş Komünizmi" uyguladılar. Devlet, ağır sanayilere el koydu ve yavaş yavaş özel ticarete son verdi. Bolşevikler, kamusal kullanım için zorla gıda ve hammadde müsaderesi yaptılar; yoksul köylüleri, "kulaklar" olarak bilinen daha varlıklı köylülerin karşısına diktiler. Elinden hububatı alınan köylüler bazen şok geçirerek tepki gösteriyorlardı; ne de olsa, Ekim Devrimi'nden önce Bolşevikler, hemen toprak reformu yapılmasını desteklediklerini yüksek sesle ilan etmişlerdi. Oysa şimdi askerler onların hububatına el koyuyorlardı. Birçok köylü direndi. Savaş Komünizmi, Devrim'i kurtarmış olabilirdi, ama sanayi üretiminde çarpıcı bir düşüşe yol açarak korkunç bir bedel ödetti. Bolşevik gardiyanlar, II. Nikolay'ı ve ailesini Ural Dağları'nda bir kent olan Yekaterinburg'a götürdüler, çünkü Çek lejyonunun ya da monarşist generallerin onları kurtarmayı planladıkları yönünde ortalıkta söylentiler dolaşıyordu. Eski çar ve ailesi, yerel sovyetin emriyle 17 Temmuz 1918'de acımasızca infaz edildiler; bu, Bolşevik liderlerce onaylandığı apaçık olan bir eylemdi.

Müttefikler, özellikle Britanya, Beyaz ordulara ikmal malzemeleri sağladılar. Ağustos ayında İngiliz, Amerikan ve Kanadalı askerler, Rusya'nın kuzey limanlarının Almanların eline geçmesini önlemek için bu tür önlemlerin gerekli

Lenin, 1920'de İçsavaş için cepheye gönderilen askerlere hitap ediyor. Troçki, üniformalı olarak kürsünün sağında ayakta duruyor (daha sonra partiden atılınca, Stalin'in emriyle bu ünlü fotoğraftan çıkarıldı).

olduğu iddiasıyla, kuzeydeki Murmansk Limanı'na çıkarma yaptılar. Müttefiklerin yeni Bolşevik hükümetten duydukları kuşku, bu müdahale kararında etkili oldu. İngiliz birlikleri Sovyet kuvvetlerine saldırdılar ve Amerikan birlikleri buz tutmuş kuzey limanı Arhangelsk'e çıkarma yaptılar. Japon birlikleri ise etkili Bolşevik denetiminin pek az olduğu Sibirya'ya girerek, 1922'ye kadar orada kaldılar.

Müttefiklerin müdahalesi, sıradanlaşan tecavüz ve cinayet (bazı kurbanlar, öldürülmeden önce, çarın portresinin önünde diz çökmeye ve onu öpmeye zorlanıyorlardı) dâhil, nedensiz vahşette Bolşeviklere fark atan Beyazlara karşı halkta güçlü bir tepki oluşmasını kolaylaştırdı. Beyazlar, üç yük vagonunu Kızıl Muhafızların cesetleriyle doldurup, vagonlara "Taze et, istikamet Petrograd" yazarak, açlık çeken Bolşeviklere gönderdiler. Bununla birlikte, vahşilik Beyazların tekelinde değildi, çünkü bazı yerlerde Kızıl güçler de köylüleri ve Kozakları katlettiler. Finlandiya'da, yerel Kızıllar ile Beyazlar arasındaki amansız bir içsavaştan sonra "Beyaz Terör," Devrim'i desteklemiş olanlar arasından 80.000 kişinin canını aldı. Dahası, Beyaz liderlerin Rusya'nın "bölünemez" olduğu yönündeki Rus milliyetçisi çağrıları da diğer millî grupları onlardan soğuttu; bu gruplar, Rus olmayan milliyetlerin haklarına saygı duymaya söz veren Bolşeviklere yardım ettiler.

İçsavaş sırasında Beyaz Ordu, Bolşevik olduğundan kuşkulanılanları infaz ediyor.

Lenin de dâhil bazı Bolşevik liderlerin canına kasteden girişimlerin ardından, Eylül 1918'de "Kızıl Terör" başladı. Hükümet kararnameleriyle Çeka'ya neredeyse sınırsız yetki verildi ve düşman sayılanları hapsetmek üzere zorunlu çalışma kampları kuruldu. Kurbanların birçoğu gerçekten rejimi devirmeye çalışıyor olmakla birlikte, başka birçoğu da sadece Menşevikti, Sosyalist Devrimci'ydi ya da Bolşeviklerin hoşuna gitmeyen siyasal görüş sahibiydi.

Beyazlarla savaşmak için 5 milyon insanın seferber edilmesi gerekti. Kızıl Ordu, 1919 yazında Ukrayna'da en büyük Beyaz ordusunu yendi ve ekim ayında Moskova üzerinde yapılacak nihai yürüyüş için geri döndü. General Aleksandr Kolçak'ın Beyaz ordusu o yılın geç dönemlerine kadar dayandı. İçsavaş 1920'de de devam etti ve Pasifik bölgesindeki çatışmalar 1922'ye kadar sürdü.

1920 yılında, Polonya ordusu komutanı Józef Pilsudski, İçsavaş'ın ardından görünürdeki Sovyet zayıflığından yaralanma isteğiyle, Polonya liderliği altında Litvanya, Ukrayna ile Belarus'u kapsayan bir bağımsız devletler federasyonu kurdu; Lenin, Beyaz orduları yenilgiye uğratınca Polonya'ya bir Sovyet saldırısı planladı. Ama Polonya ordusu Ukrayna'yı istila etti, ta ki Kızıl Ordu saldırıyı püskürtünceye ve Polonya kuvvetlerini Polonya'ya geri sokuncaya kadar. Bununla birlikte, Polonyalı köylüler ve işçiler Kızıl Ordu'ya katılmayı reddettiler. Pilsudski'nin kuvvetleri, 1920 Ağustos'unda Varşova sınırında Sovyet ordusunu kuşattılar; bu, "Vistül mucizesi" denilen olaydı. Söz konusu olay Sovyet ordusunun Berlin'e doğru ilerlemesi ve Almanya'daki bir devrimle bağlantı kurması olasılığını bitirdi. Mart 1921'de yapılan Riga Antlaşması, büyük ölçüde Ukrayna

HARİTA 23.3. SOVYET CUMHURİYETLERİ, 1922-1939. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni oluşturan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri (SSC'ler) ve başkentleri.

pahasına, Polonya ile yeni Sovyet hükümeti arasındaki husumetlere son verdi. Ukrayna'nın büyük kısmı Sovyetler Birliği'nde kalmasına rağmen, 5 milyon Ukraynalı kendisini Polonya'da yaşarken buldu.

Sovyetler Birliği

Devrim, Rusya'da köylülere umut verir görünüyordu; kırsal kesimde önce imparatorluk rejiminin otoritesini yok etti, sonra da toprak sahiplerinin gücünü kırdı. Köylüler çoğunlukla Beyazlardan korkuyorlardı ve bu nedenle Sovyet rejiminin taleplerine uydular, bunun ardından "barış ve toprak" geleceğini umuyorlardı. Bolşevikler, kırsal kesimi karşı devrim aleyhine seferber etmek için merkezî bir devlet otoritesi kurmayı başardılar. Eski imparatorluk seçkinleri gibi, Bolşevikler de köylülere, onların aile ve köy toprak mülkiyeti anlayışlarına, kolektif sorumluluk duygularına ve ürettiklerini satmaya gösterdikleri büyük istekliliğe güvenmiyorlardı. İçsavaş, kırsal alanlarda partinin iradesini hayata geçirmek için kitlesel teröre başvurma yönünde bir teamül oluşturdu. Bolşevik komiserler, Ukrayna üzerinde ve Gürcistan, Türkistan gibi hudut bölgeleri üzerinde Bolşevik otoritesini süreç içinde yeniden kurdular.

Temmuz 1918'de yayınlanan bir anayasa, konuşma ve toplantı özgürlüğünün yanı sıra, kilise ile devletin ayrılması sözü veriyordu. "Proletarya diktatörlüğü," Bolşeviklerin diktatörlüğü olup çıktı. Marksist kuram, sosyalizm inşa edilince "devletin kuruyup yok olma"sını öngörüyordu, Lenin'in kendisi de kurulmasına katkıda bulunduğu bürokrasinin artan gücüne karşı uyarı yapmıştı. Ama Sovyet devleti, kuruyup kaybolmak dışında her şeyi yaptı.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, 1922'de kuruldu. Bünyesinde Rusya, Belarus, Ukrayna ve Transkafkasya (1936'da ayrı birer cumhuriyet olan Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan) yer alıyordu; bunlara 1924'te Özbekler (Özbekistan), 1925'te Türkmenler (Türkistan), 1929'da Tacikler, 1936'da da Kazaklar (Kazakistan) ve Kırgızlar katıldılar (*bkz.* Harita 23.3).

Demokratik Merkeziyetçilik

Bolşevik Partisi'nin almış olduğu kararları ifade eden "demokratik merkeziyetçilik," Lenin'in gözünde, sosyalist devletin örgütlenmesinde de başlı başına bir amaçtı. Bolşevikler, 1918 yazında Komünist Parti adını aldılar; Lenin, savaş sırasında, daha radikal Bolşevikleri sosyalist rakipleri olan Menşeviklerden açık seçik ayırt etmenin bir yolu olarak bu ismi tercih etmişti. Lenin'in anlayışı, aslında, politika meselelerinin açıkça ve özgürce irdelenmesini ve tartışılmasını gerektiriyordu ama parti liderleri bir kez karar verince, tüm muhalefet son bulmalı ve tüm parti üyeleri parti çizgisi etrafında birleşmeliydiler. Dolayısıyla, büyük

kararlar ve disiplin tepeden gelecekti. Bu yapı, bundan böyle merkezî parti aygıtının devlet adına aşağıya ve dışarıya doğru gönderdiği emirleri alan yerel düzeydeki demokratik mekanizmayı boğdu.

Çarlık otokrasisinin devrilmesine yardım etmiş insanlardan birçoğunun amacı olan işçi özyönetimine Komünist hükümet tahammül göstermedi. Sol Komünistler denilen bir grup, Rusya'nın kapitalist güçleri hedef alan devrimci bir savaşa önderlik etmesi gerektiğini savunarak, Almanya'yla Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalanmasına karşı çıkmıştı. Buna karşılık Lenin, işçi özyönetimi ilkelerinin terk edilmesini eleştirenlere atıfta bulunarak, "Sol Çocukluk Hastalığı ve Küçük Burjuva Ruhu" dediği bu tutumu 1918 yazında oldukça sert bir şekilde eleştirdi. Artık "işçi kontrolü" demek, devlet kontrolü demekti.

Bolşevikler, Haziran 1919'da büyük ölçekli sanayilerin çoğunu millileştirdiler. İçsavaş'ın sona erdiği 1921'in başlarında, işçilerin hoşnutsuzluğu, bazı sanayi şehirlerindeki grevlerle ve gösterilerle patladı. Mart 1921'de Kızıl Ordu, denizcilerin serbestçe seçilmiş sovyetler talep ettikleri Kronstadt donanma üssünde çıkan bir isyanı bastırdı. İşçilerin, daha iyi çalışma koşulları sağlanması ve işyerleri ile fabrikaları üzerinde daha fazla denetim hakkı verilmesi yönündeki talepleri Bolşevik yetkililerce reddedildikten sonra başlayan kitlesel grevler Petrograd'ı sarstı. Devlet, işçilerin özyönetimi fikrine sırt çevirdiği için, parti yetkilileri sovyetleri bir kenara ittiler. 1922'de birisi, Troçki'ye, "Bolşeviklerin demokratik hürriyetlere saygı duyacaklarını vaat ettiğiniz günleri hatırlıyor musunuz?" diye sordu. Troçki, "Evet, eski günlerdeydi o," diye cevap verdi. Aynı yıl, Ortodoks Kilisesi'nin değerli mallarına el konulmasına karşı bir bölgede protestolar yapılınca, Lenin'in kendisi göstericilerin vurulmasını önerdi: "[Onların] ne kadar fazlasını vurmayı başarırsak, o kadar iyi olur. Tam şu anda bu ahaliye bir ders vermeliyiz ki, on yıllarca direnmeyi düşünmeye bile cesaret edemesinler."

Yeni Ekonomi Politikası

Lenin ve diğer Bolşevik liderler, birçok milliyetin yaşadığı çok geniş ve yoksul bir ülkede sosyalizmin nasıl uygulanabileceğini tartışıyorlardı. Yeni Sovyet hükümeti, Büyük Savaş'ın ve sonraki İçsavaş'ın ekonomide yol açtığı korkunç tahribatı onarmak zorundaydı. 1921-1922'deki kıtlıkta açlıktan ve hastalıktan 7 milyonu aşkın insan hayatını kaybetti. Dahası, Polonya'ya karşı savaş ve toprak kaybı da ekonomik durumun vahametini artırdı. Ekonomi toptan çöküşe yaklaşırken, Lenin, özel mülkiyete son verilmesini gerektiren komünist ideolojinin o an için feda edilmesi gerektiğini kavradı. Belki bir süre, piyasa teşviklerine katlanmak gerekecekti.

Üstelik köylülerin ve işçilerin aktif ve pasif direnişi nedeniyle Savaş Komünizmi çökmüştü. Şehirler ve ordu, ancak devletin geniş kırsal kesimde erzaka el koyabilmesi sayesinde beslenebilmişti. Çok ciddi kıtlığın olduğu bir zamanda, hükümetin nüfusu beslemesi ve fazladan hammaddeler ile gıda maddeleri stoklaması gerekiyordu. Beyaz orduların tehdidi bittikten sonra, köylüler, devletin tahıla el koymasına şiddetle direnmeye başlamışlardı. Bu arka plana karşı, Lenin, Mart 1921'de bir "Yeni Ekonomi Politikası" (YEP) açıkladı. Devlet ekonomi üzerinde merkezî kontrolünü sürdürmesine rağmen, YEP, köylülerin araziyi kendi mülkleriymiş gibi işlemelerine ve ürünlerin piyasa fiyatlarından alınıp satılmasına izin veriyordu, ama ağır sanayiler üzerindeki devlet kontrolü korundu. Amaç, her şeyden önce, köylülerin ürünlerini pazara getirmelerini teşvik etmekti. Lenin, bunu, sosyalizm yolunda geçici bir "geri adım" olarak nitelendiriyordu. İçsavaş sırasında dükkânları millileştirilmiş olan bazı tüccarların bunları işletmelerine yeniden izin verildi ve hükümet, küçük ölçekli ve özel mülkiyete dayalı imalata olanak tanıdı. Hatta Lenin, madencilik ve başka geliştirme projelerine yabancı yatırımcıları davet etti.

YEP, ekonomiyi canlandırdı. Ekilip dikilen arazi büyüklüğü ve endüstriyel üretim yavaş yavaş savaş öncesi düzeylere ulaşmaya başladı. Şehirlerde, "YEP'çiler"in çalıştırdıkları küçük işletmeler zenginleşti ve kulaklar kazandılar. Ama YEP ekonomik ödünler getirmiş olsa bile, siyasal alanda neredeyse hiç ödün verilmedi. Bolşevikler, işçi sınıfını Batılı Müttefiklerden koruyarak onun çıkarlarına hizmet ettikleri iddiasıyla, çoğu hükümet işlevleri üzerindeki denetimlerini daha da pekiştirdiler. Lenin tıpkı YEP gibi bu yasağın da sadece geçici bir önlem olacağını öne sürse de Bolşevikler bütün diğer siyasal partileri yasadışı ilan ettiler. Bolşevikler, Menşeviklerin yanı sıra Sosyalist Devrimcilere karşı da kampanya yürütmeye devam ettiler. Devlet, "YEP'çiler"in müteşebbisliğini 1924'te, kulaklarınkini ise üç yıl sonra sınırlandırdı.

Bu arada Joseph Stalin (1879-1953), Sovyet hiyerarşisinde önemli bir şahsiyet olarak öne çıktı. Stalin –Rusça "çelik" anlamındaki sözcükten gelen takma isim– Rus İmparatorluğu'nun güney topraklarındaki Kafkas Dağları'nın ötesinde, Gürcistan'da Yosif Visaryonoviç Cugaşvili adıyla doğdu. Babası, sert mizaçlı bir ayakkabı tamircisiydi (bir meyhane kavgasında öldürülmüş olabilir), annesi ise babasının içtiği kadar çok çalışan dindar bir kadındı. Genç Stalin, 1894'te Gürcistan'ın başkenti Tiflis'teki bir Ortodoks okuluna girdi. Stalin, Ortodoks Kilisesi'nin muhafazakârlığına isyan etti. Okulda Rusça öğrendi, gizli gizli Marksist broşürler okudu, radikal bir inceleme çevresine katıldı ve bu nedenle okuldan kovuldu. 1902'de tutuklanan ve ertesi yıl Sibirya'ya sürgün edilen Stalin, oradan kaçarak Gürcistan'a döndü. Orada, Menşeviklere karşı Bolşeviklerin safında yer aldı (*bkz.* Bölüm 18). Bolşeviklerin sıkı gizlilik kuralları, genç Gürcü'nün

haşin kişiliğine hitap ediyordu. Sonraki yedi yılda art arda başka tutuklamalar, mahkûmiyetler, Sibirya sürgünü ve kaçışlar hızla birbirini izledi. Vladimir Lenin, 1912'de Stalin'i Bolşevik Merkez Komitesi'ne atadı ve Stalin bir kez daha hapishaneden kaçtıktan sonra *Pravda*'nın editörü oldu.

Şubat Devrimi olduğu sırada Stalin, Sibirya'da, Trans-Sibirya demiryolundan bile 965 kilometre uzakta, tutukluydu. Petrograd'a dönmeyi başardı ve Ekim Devrimi'nden sonra, eski Rus İmparatorluğu'nun halklarına kendi kaderini tayin hakkı vaat eden "Rusya Halklarının Hakları Bildirisi"ni hazırlamasında Lenin'e yardım etti. İçsavaş sırasında, askerî devrimci konseyde görev yaptı ve askerî strateji üzerinde Troçki'yle tartışmaya girdi.

Stalin için nefes almak kadar doğal olan acımasız siyasal iç kavgada Troçki'nin yeteneği şaşırtıcı derecede zayıftı. Yaman bir aydın ve etkileyici bir hatip olan Troçki, Stalin'in "vasat" birisi olduğunu düşünüyordu. Troçki gibi "kozmopolit" (bu, sıklıkla Yahudi anlamında kullanılan şifreli bir anti-Semitik sözcüktü) aydınlara Stalin de her zaman kuşkuyla baktı. "Sürekli devrim" görüşünü savunan Troçki, Sovyetler Birliği'nde sosyalizmin ancak dünya devriminden sonra muzaffer olabileceğine ve Batılı kapitalist ülkelerin proleter devrimlerle alaşağı edilecek olgunluğa eriştiklerine inanıyordu. Komünist Enternasyonal, diğer ülkelerde devrimci Komünist partilerin örgütlenmelerine katkı sağlamak ve yardımcı olmak için 1919'da kurulmuştu. Lenin, işçilerin Batılı devletleri birbiri ardına alaşağı edeceklerine inanmıştı. Ama öyle bir şey olmamıştı. Almanya'da 1919 Devrimi ve Macaristan'da devrimci Béla Kun hükümeti ezilmişti (*bkz.* Bölüm 24). Enternasyonal, sömürge halklarının emperyalist boyunduruktan kurtulmalarına yardımcı olmayı da vaat ediyordu.

Sovyetler Birliği'ndeki 180 milliyetin statüsü sorunu gitgide ivedilik kazanıyordu. Lenin'in milletlerin kendi kaderlerini belirlemelerine verdiği destek, öncelikle geçici hükümeti zayıflatma ve Rus olmayan milliyetlerin desteğini kazanma niyetini gütmüştü. Lenin, ayrıca, Sovyetler Birliği'nin sömürge dünyasındaki imajını düşünerek, çeşitli halkların bir dereceye kadar egemenliğe sahip oldukları izlenimini vermek istiyordu. Millî farklılıkların devrim için tehdit oluşturduğuna ve komünist devlette bunların anlamsız hâle geleceğine de hâlâ inanıyordu. Milliyetler komiseri olarak (1917-1923) görev yapan Stalin, eski emperyal devlet halklarının mevcut Rus devletiyle bütünleştirilmesini istiyordu. İçsavaş sırasında, anayurdu Gürcistan'daki "milliyetçilik yılanı" dediği hareketin başını ezmişti. Parti içinde ve dolayısıyla hükümet içinde Rus çıkarları ağır basıyordu. Sovyetler Birliği bünyesinde 1922'de ve daha sonra kurulan cumhuriyetlerin gerçekte hiç özerkliği yoktu. Resmî çizgi, komünizmin etnik gerilimleri yok ederek istikrar getirdiği ve milliyetçiliğin yeni sosyalist dünyada ortadan kalkacağı şeklindeydi. Eğer Sovyet politikaları bazı yerel dillerin yaşamasını

teşvik ettiyse, bunun bir nedeni de devlet bürokrasisince gönderilen direktifleri Sovyet yurttaşlarının okuyabilmelerini sağlamaktı. 1924 Anayasası, Sovyetler Birliği'ni oluşturan devletlerin eşit olduklarını ilan edecekti ama gerçek bunun tam tersiydi.

Lenin'e yakınlığını abartmaya çok hevesli olan Stalin'in üzerinde tahrifat yaptığı bir fotoğrafta, Vladimir Lenin (*solda*), Joseph Stalin'le (*sağda*) birlikte.

Lenin, Mayıs 1922'de inme geçirdi. Hastalığı, kişisel olduğu kadar ideolojik çekişmelerle de yüklü bir haleflik mücadelesi başlattı. Stalin, partiye sadakatini sürdürürken, dirayetli bir bağımsızlık ve örgütleme yeteneği sergilemişti. Bir önceki ay, Merkez Komite yeni kurulan genel sekreterlik makamına Stalin'i getirmişti; bu makam, onun çeşitli önemli görevlere yandaşlarını atamasına ve parti içinde muhalefeti bastırmasına olanak sağladı. Stalin, mümkün olduğunca Lenin'i ziyaretçilerden tecrit etti. Lenin, aralık ayında, ikinci bir inme geçirmesinden sonraki gün, Stalin'le ilgili kuşkularını yazıya döktürdü: "Yoldaş Stalin, genel sekreter olmakla, elinde sınırsız güç topladı ve ben, onun bu gücü yeterli temkinle nasıl kullanacağını her zaman bilip bilmeyeceğinden emin değilim." Lenin, hem Komünist Parti hem de devlet bürokrasilerinin genişlemesine karşı uyarılarda da bulundu.

Lenin'in Ocak 1924'te ölümü, Stalin'in konumunu sağlamlaştırdı. Stalin, Merkez Komite'ye kendi adamlarını yerleştirdi ve tüm Sovyet devleti çapında parti atamaları yaptı. Lenin'in kendisinden sonraki Komünist Parti lideri olarak onu cımbızla seçer gibi seçmiş olduğu izlenimi bırakmak için hiçbir fırsatı kaçırmadı; daha sonra fotoğraflar üzerinde tahrifat yaparak, kendisini sürekli Lenin'in yanı başındaymış gibi göstermeye çalıştı. Stalin yönetimindeki Sovyetler Birliği, gitgide daha totaliter bir rejim hâline geldi. Vaat edilen "proletarya diktatörlüğü" sonunda Komünist Parti'nin ve Joseph Stalin'in diktatörlüğü olup çıktı.

BÖLÜM 24

1920'LERDE İSTİKRAR ARAYIŞI

Thomas Mann (1875-1955) *Büyülü Dağ* (1924) adlı romanının önsözünde, olayın "uzun zaman önce, eski günlerde, dünyanın Büyük Savaş'tan önceki günlerinde" geçtiğini söyler. Mann, İsviçre'deki bir sanatoryum ile Avrupa uygarlığı arasında paralellik kurar. Sanatoryumda, akılcılık (Aydınlanma düşüncesi ve demokrasi) akıldışılıkla (sağcı diktatörlüklerin saldırgan milliyetçiliğiyle) karşılaşır. Savaş sonrası dönemin mecazi bir anlatımı olan *Büyülü Dağ*'da Mann, 1920'li yıllarda Avrupalı aydınlar arasında yaygın olan umutsuz ruh hâlini ifade ediyordu: "Eski Avrupa'daki bizler için, iyi ve benzersiz olan her şey ölmüş durumda. Hayranlık verici akılcılığımız delilik olup çıkmış, altınımız kâğıt olmuş, makinelerimiz ancak ateş edebiliyor ve patlayabiliyor, sanatımız intihar; dibe vuruyoruz, dostlar."

Büyük Savaş, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı imparatorluklarını, hatta savaşın bitmesinden önce de Rus İmparatorluğu'nu silip süpürdü. Zayıf düşmüş yeni Alman Cumhuriyeti'nin 1919'da imzaladığı Versay Antlaşması ve muzaffer Müttefikler ile Almanya'nın savaş dönemi ortakları arasında imzalanan ek antlaşmalar, Avrupa'da millî çekişmelere çözüm getirmedi. Savaşı izleyen yirmi yılda, iktisadi kargaşa, siyasal istikrarsızlık ve uluslararası gerginlik Avrupa'nın üzerine kara bulutlar gibi çöktü. Devrim heyulası, Avrupa'nın iş ve siyaset liderlerini korkutuyordu. Bolşevizm, Sovyetler Birliği dışında yalnızca Macaristan'da ve Bavyera'da kısa süreyle zafere ulaşmış olsa bile, ülkelerde art arda Komünist partiler ortaya çıktı. Avrupa, 1924'ten sonra kısa süreliğine görece refaha ve siyasal sükûnete yeniden kavuşmuş olmasına rağmen, 1929'daki Wall Street Krizi o kısa umut dönemini sona erdirdi. ABD'li senatör ve müstakbel başkan Warren G. Harding'in "normallik" dediği şeye yönelik arayışın, 1920'li yıllarda imkânsız değilse bile ne denli zor yakalanır olduğu ortaya çıktı.

Büyük Savaş, 20. yüzyıl iblislerinin serbest kalmasına yardımcı oldu, çünkü parlamenter yönetimleri tehdit eden siyasal aşırı uçların temsilcisi partiler ortaya çıktı. Yabancı olarak gördüklerine tahammülsüz ve saldırgan bölgesel genişlemeye kendini adamış olan faşist ve diğer aşırı milliyetçi gruplar (*bkz.* Bölüm 25), şiddet eylemlerini sokaklara taşıdılar. Bu örgütlerin üyelerinin birçoğu,

Avrupa'nın geleceğine karar veren Dört Büyükler, 1919. Soldan sağa: İtalya'dan Vittorio Orlando, Büyük Britanya'dan David Lloyd George, Fransa'dan Georges Clemenceau ve Birleşik Devletler'den Woodrow Wilson.

demokrasileri ve cumhuriyetleri yıkıp yerine diktatörlükler kurmaya ant içmiş eski askerlerdi. Doğu Avrupa'da ve Balkanlar'da parlamenter sistem yalnızca Çekoslovakya'da ayakta kaldı. Dahası, ülkeler içinde var olan ve birçoğunu Versay Antlaşması'nın alevlendirdiği etnik çekişmeler, toplumsal ve siyasal çatışmayı şiddetlendirdi. Savaş sonrası antlaşmalar, tüm milliyetleri hoşnut eden yeni devletler yaratamadı.

Savaşın Sonu

Muzaffer Müttefiklerin temsilcileri (bir sürü daha küçük devleti temsil edenlerle birlikte) barış konferansı için 1919'da Versay'da toplanmadan önce, devrimlerle sarsılan Almanya ve Avusturya-Macaristan imparatorlukları çökmüştü bile. Toplumsal ve siyasal keşmekeşin ortasında, büyük güçlerin liderleri Avrupa'da barışı yeniden tesis etme çabasına koyuldular. Ama Versay Antlaşması, Büyük Britanya'nın ve Fransa'nın, çatışmayı başlatmaktaki rolünden dolayı Almanya'yı cezalandırmaya kararlı olma durumlarını yansıtıyordu. Yeni Alman Cumhuriyeti'nin temsilcileri, savaşın patlak vermesinin tüm suçunu esasen kabul ettiklerine ilişkin bir maddeyi imzalamak ve savaş zararları için Müttefiklere muazzam miktarda tazminat ödemeyi kabul etmek zorunda kaldılar, ama Alman ödemelerinin miktarı ve takvimi ancak 1921'de kesinleşti.

Büyük Savaş'ın "tüm savaşları sona erdiren savaş" olduğuna ve gelecekte benzer boyutta savaşların çıkmasını önleyecek bir ortak güvenlik çağının başladığına inanan ABD başkanı Woodrow Wilson'ın bu idealistçe kanısına rağmen,

Paris Barış Konferansı, antlaşma hükümlerinden duyulan yaygın hoşnutsuzluk nedeniyle Alman Cumhuriyeti'nin istikrara kavuşmasını daha da zorlaştıran bir kin ve nefret mirası bıraktı. Dahası, Müttefikler ile Almanya'nın eski savaş ortakları arasındaki ayrı antlaşmalar da bazı milliyetleri, özellikle de Macarları, eski imparatorluklarının parçalanmasıyla yeni devletlerin kurulması yüzünden hoşnutsuz bıraktı; yeni çizilen sınırlar, onları sıklıkla sınırların yanlış tarafı saydıkları yerlere koydu. En başta Almanya'daki milliyetçiler ama bazı başka ülkelerdekiler de savaş sonrası varılan barış uzlaşmalarını gözden geçirmeye ya da feshetmeye kararlıydılar.

Almanya'da ve Macaristan'da Devrim

Savaşın bitmesi, Almanya'da ve Macaristan'da siyasal bunalımlar doğurdu. Yenilgi karşısında, Alman İmparatorluğu her yönden dökülmeye başladı. 1918 Ekim'inin sonunda, Alman denizciler, barış ve kayzerin çekilmesi talebiyle Baltık'taki iki donanma üssünde ayaklandılar. Güney Almanya'da, Kurt Eisner (1867-1919) önderliğindeki sosyalistler, kasım ayı başında bir Bavyera sosyalist cumhuriyeti ilan ettiler. Yeni şansölye Prens Max von Baden, II. Wilhelm'i tahttan çekilmeye çağırdı, çünkü sosyalistler aksi hâlde olağanüstü koalisyon hükümetinden ayrılacakları tehdidini savurdular. Wilhelm 9 Kasım'da çekildi. Sonra, Prens von Baden, solcu Sosyal Demokrat Parti üyelerinden Friedrich Ebert'i (1871-1925) kendisinin yerine şansölye olarak görevlendirdi.

Aynı gün, ateşkes koşullarını belirlemeye başlamak için bir Alman komisyonu, Müttefik temsilcileriyle buluştu. Bir diğer Sosyal Demokrat, Philip Scheidemann (1865-1939), radikal devrimcilerin bir sosyalist devlet ilan edecekleri korkusuyla, 9 Kasım'da Alman Cumhuriyeti'ni ilan etti. II. Wilhelm o gece Hollanda'ya kaçtı. Almanya, 9 Kasım 1918'de Müttefiklerle ateşkes imzalayarak savaşı sona erdirdi. Şansölye Ebert, Sosyal Demokratların ağırlıkta oldukları ama daha radikal Bağımsız Sosyal Demokrat Parti üyelerinin de yer aldıkları bir geçici hükümet kurdu.

Daha en başından, yeni Alman Cumhuriyeti soldan ve sağdan kuşatmaya alınmıştı. Rusya'da Bolşevik Devrimi'nin başarısından ilham alan işçiler, "işçi ve asker konseyleri" oluşturup, daha yüksek ücret ve daha iyi çalışma koşulları talep etmeye başladılar. İşçiler aynı zamanda da sağcı general Paul von Hindenburg'un 1916'dan beri görev yaptığı yüksek komutanlıktan kovulması çağrısı yaparak ve Prusya militarizmini kuşaklar boyunca devam ettirmiş olan özel subay okullarının kapatılmasını isteyerek orduyu kızdırdılar.

Sağ kesim, yeni kurulmuş cumhuriyet için daha ciddi bir tehdit oluşturuyordu ve bu, Versay Antlaşması'nın güçlendireceği bir tehditti. Almanya'nın demokratik gelenekleri çok zayıftı. Monarşizm ve militarizm, özellikle Prusya'da iyice kökleşmişti. Dahası, birçoğu cumhuriyet karşıtı olan terhis edilmiş askerle-

Karl Liebknecht, öldürülmesinden kısa süre önce, Ocak 1919'da destekçilerine hitap ediyor. (*Sağda*) Devrilmelerinden sonra Macar Komünist hareketinin liderleri (en sağda Béla Kun görülüyor).

rin silahları hâlâ ellerindeydi. Bir savaş gazisi, uğursuz bir dille, 1914-1918 arası Büyük Savaş'ın "son değil, yeni gücü müjdeleyen akor" olduğuna inandığını söylüyordu. "[Bu,] üzerinde dünyanın yeni sınırlar ve yeni topluluklar oluşturmak için dövüleceği örstür. Yeni biçimler, kanla doldurulacaktır," diyordu.

Almanya Yüksek Ordu Komutanlığı'nın başı, yeni hükümetin, yalnızca düzeni sağlayıp sürdürmesi için değil "Bolşevizm" ile savaşması için de orduyu görevlendirmesi koşuluyla şansölyeye ordunun desteğini teklif etti. Ebert bunu kabul etti ve öyle yapmakla, yeni cumhuriyeti fiilen ordunun tutsağı hâline getirmiş oldu. Bazı generaller, terhis edilmiş askerleri, "Hür Birlikler" olarak bilinen sağcı yarı askerî birliklerde çoktan toplamaya başlamışlardı.

Yeni hükümetin içinde de Sosyal Demokratlar ile işçilere ivedi yardım edilmesini ve hükümetin cumhuriyete sadık bir milis örgütlemesini isteyen Bağımsız Sosyal Demokratlar arasında bir çatlak meydana geldi. Ebert bu istekleri reddedince, Bağımsız Sosyal Demokratlar koalisyondan ayrılarak, zaten sallantıda olan hükümeti zayıflattılar. Yeni savunma bakanı, güvenlik hizmetlerini orduya devretti ve "Hür Birlikler"i (*Freikorps*) teşvik etmeyi sürdürdü. Solculara göre bu, kümesi tilkiye emanet etmekten farksızdı.

Berlin'de işçiler, polise karşı devasa gösteriler düzenlediler. Romalı kölelerin MÖ 1. yüzyılda çıkardıkları isyanın liderinin ismini kendilerine isim seçmiş aşırı solcu devrimcilerden kurulu bir grup olan Spartakistlerin bir ayaklanması, Ocak

1919'da polis ve asker tarafından bastırıldı. Askerî birlikler Spartakistlerin peşine düştüler; yakın zamanda Alman Komünist Partisi'ni kurmuş liderlerinden ikisini, yani Karl Liebknecht ile Leh Marksist Rosa Luxemburg'u katlettiler.

Alman Cumhuriyeti'nin Ocak 1919'da yapılan ilk seçimleri, Sosyal Demokratların (*Reichstag*'daki sandalyelerin çoğu onlara aitti), Katolik Merkez Partisi'nin ve Alman Demokratik Partisi'nin oluşturduğu çalışabilir bir merkez-sol koalisyon çıkardı. *Reichstag*, Ebert'i başkan seçti ve o da Scheidemann'ı Weimar Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı olarak atadı. *Reichstag*, eski imparatorluk başkenti Berlin'le özdeşleştirilen aristokratik ve militarist Prusya geleneklerine karşı durmak için seçilmiş küçük ve merkezî konumda bir kasaba olan Weimar'da toplandı.

Macaristan da çok geçmeden savaş sonrası dönemin rakip ideolojileri arasındaki bir savaş sahnesi hâline geldi. Terhis edilen askerler ve eski imparatorluk görevlileri, ortalığı sürekli bulandıranlar arasındaydılar. Macar milliyetçiler, galip Müttefiklerin, savaş öncesinde Macaristan'a ait olan tartışmalı bölgeleri alıp Çekoslovakya'ya, Romanya'ya ve Yugoslavya'ya vermelerinden haklı olarak korkuyorlardı. 1918 sonbaharında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun çökmesiyle, Kont Mihály Károlyi (1875-1955), liberaller ile sosyalistlerin katıldıkları ve Macaristan'ın bağımsızlığının ilan edildiği muhalefetsiz bir devrime önderlik etti. Károlyi, cumhuriyetten yanaydı ve kendi mülklerini köylülere devrederek bir toprak reformu programı başlattı. Ne var ki, diğer zengin toprak sahipleri, toprağa aç köylülere karşı kendi geniş mülklerini savunmaya hazırdılar. Komünist gazeteci Béla Kun (1886-yakl. 1937), savaş sonrası kargaşadan yararlanarak, Mart 1919'da iktidarı ele geçirdi ve "Kızıl terör" yoluyla bir Sovyet rejimi dayatmayı denedi. Daha geniş bir toprak reformu politikası açıkladı; kolektif çiftlikler ve çalışma kampları kurdu; bankaları, sigorta şirketlerini ve büyük sanayi kuruluşlarını millileştirdi. Enflasyon fırladı, karneyle yiyecek dağıtımı yaygınlaştı ve Macar para birimi %90 değer kaybetti. Kun, büyük Macar nüfusun yaşadığı toprakları geri almak amacıyla 1919'da Romanya'ya saldırdı. Kun'un kuvvetleri Slovakya'yı da istila ederek, orada kısa süreli bir Sovyet cumhuriyeti kurdular.

Romanya ordusu, Kun'un kuvvetlerini püskürterek Macaristan'ı istila etti ve Kun'un devrilmesine yardım etmek üzere Budapeşte üzerine yürüdü. Eski bir Habsburg donanma subayı olan (ve Macaristan denize erişimini yitireceği için pek de yapacak işi kalmayan) Amiral Miklós Horthy (1868-1957), 1920'de iktidarı ele geçirerek, naip ve devlet başkanı unvanını aldı. Yahudilerin Bolşevik olduklarını iddia ederek onlara yönelik saldırıları teşvik etti (Horthy'nin gizli polis şefi de Kun gibi Yahudiydi) ve binlerce işçi ile Komünistin idamını emretti. Macar üst sınıflarının desteğini alarak, Macaristan'ın önceki sınırlarına kavuşmasını sağlama kararlılığını ilan etti.

Versay Antlaşması

Bu çok değişken atmosferde, 27 ülkeden ve 4 İngiliz dominyonundan (Kanada, Güney Afrika, Avustralya, Yeni Zelanda) delegeler, Paris Barış Konferansı için Versay Sarayı'nda bir araya geldiler. Ocak 1919'da toplantı başlarken, "Dört Büyükler"in temsilcileri –Britanya başbakanı David Lloyd George, Fransa başbakanı Georges Clemenceau, Birleşik Devletler başkanı Woodrow Wilson ve İtalya başbakanı Vittorio Orlando– savaşın sorumlusu olduğuna inandıkları Almanya'nın, Avrupa'yı yeniden toparlamanın mali yükünü üstlenmesi gerektiği konusunda görüş birliğine vardılar.

Bu görüş birliğinin ötesinde, "Dört Büyükler" Versay'a farklı taleplerle ve beklentilerle gittiler. Britanya'dan, İtalya'dan ya da Birleşik Devletler'den çok daha büyük kayıplara uğrayan Fransa, Almanya'yı potansiyel bir askerî tehdit olmaktan çıkaracak sert bir çözüm istiyordu. Ufak tefek, yaşlı ve tepeden tırnağa kinci Clemenceau, lakabı "Kaplan" olan savaşkan yalnız adam, cezalandırıcı bir barış çözümünün tehlikelerini kavradı. Ama Almanya'ya karşı güvenlik arayışının Fransız dış ilişkilerine egemen olduğunu ve iç siyasette çok ağır bastığını da hesaba katıyordu. Mağlup Almanya, ekonomik kapasitesinden ve daha kalabalık nüfusundan dolayı, hâlâ potansiyel olarak daha güçlü bir devletti.

Fransa'nın zaferi, bir Pirus zaferi olmuştu. Büyük Savaş'ta 1,3 milyonu aşkın Fransız ölmüştü. Fransa, hepsine maaş bağlanması gereken kötürüm ya da yaralı gazilerden, yas siyahlarına bürünmüş dullardan ve babasız kalmış yüz binlerce çocuktan oluşan bir ülke görünümündeydi. Ülkenin kuzey ve kuzeydoğusunun büyük kısmı harabeye dönmüştü; kömür yataklarının %70'ini barındıran bir bölgede fabrikalar ve demiryolları tahrip edilmişti. Devlet, savaş bonosu satın almış olanların paralarını geri ödemek için, savaştaki müttefiklerinden ve kendi yurttaşlarından yüksek faizle borç almak zorundaydı.

Clemenceau, Almanya'nın askerî mühimmat ve malzemelerinin çok büyük çapta azaltılmasını ve Almanya'nın Müttefiklere olan savaş tazminatları ödeninceye kadar Fransız askerlerinin Renanya'yı işgal etmelerini talep ediyordu. Bu ödemeler, muzaffer devletlerin savaş nedeniyle uğradıkları zararlara ilişkin kaba tahminler esas alınarak belirlenecekti. Fransa'da birçokları, daha da ileriye giderek, Ren Nehri'nin batı yakasının ilhak edilmesini ya da başka bir Alman saldırısına karşı tampon işlevi görecek bağımsız bir Renanya devleti kurulmasını istiyorlardı.

Liberal Lloyd George'un temsil ettiği Büyük Britanya, Fransızlarınkinden daha esnek görüşlerle Versay'a geldi. Britanya, Manş Denizi'nin karşı yakasındaki müttefiklerinin uğradıkları fiziki yıkımdan neredeyse tümüyle korunmuştu. Yine de Britanyalılar, dehşet verici can kayıplarına uğramış ve savaşın mali külfetinden paylarına düşeni fazlasıyla ödemişlerdi. Bu nedenle Britanya hükümeti, Almanya'nın gelecekte zapturapt altına alınması gerektiğini savunan Fransa'nın bu tutumunu

destekledi. "Alman limonunu, çekirdeği ciyaklayıncaya kadar sıkın" sloganı günceldi. Bununla birlikte, Lloyd George, yeni kurulmuş Alman Cumhuriyeti'ni yeniden makul bir ekonomik güce ulaştırmanın Avrupa'nın çıkarına olduğu kanısına ulaştı. Ayrıca Britanya, Fransız gücünün gelecekte Avrupa'daki güç dengesini bozabilecek ölçüde artması olasılığından da kaygı duyuyordu. Rus Devrimi'nin yarattığı tehdit algısını dikkate alan Lloyd George, Almanya'nın, Avrupa'da istikrar lehine bir güç hâline gelebileceğini düşünüyordu.

İtalya başbakanı Vittorio Orlando (1860-1952), Müttefiklerin 1915'te İtalya onların safında savaşa girdiği zaman vaat ettikleri eski Avusturya-Macaristan İmparatorluğu bölgelerinin –yani Trieste Limanı'nın; İtalya'ya doğal bir hudut sağlayacak Trento civarındaki stratejik öneme sahip Alp yöresinin (Güney Tirol'un); Adriyatik kıyısındaki İstriya ve Kuzey Dalmaçya'nın– kendi ülkesine verileceği varsayımıyla Versay'a geldi (*bkz.* Harita 24.1). İtalya, kısmen, İtalyan milliyetçiliği yaratmak amacıyla savaşa girmişti ve denilebilir ki, müttefikleri İtalya'nın savaşta sergilediği gayreti içler acısı olarak görüyorlardı. Başkan Wilson, büyükçe –ama Trieste hariç çoğunluk oluşturmayan– bir İtalyan nüfusun yaşadığı ilk iki bölgeyi İtalya'nın ilhak etmesini kabul edilebilir buldu. Sonuç olarak İtalya, sınırlarını Brenner Geçidi'ne ve Trieste'ye kadar genişletti. Ama Wilson, İstriya'ya, Kuzey Dalmaçya'ya ve İtalya'nın 1915'te talep etmekten vazgeçtiği ama şimdi hak iddia ettiği stratejik öneme sahip Adriyatik Limanı (İtalyan çoğunluğun Fiume adıyla bildiği) Rijeka'ya yönelik İtalyan taleplerine kesinlikle karşıydı. İtalyan milliyetçileri, İtalyan hükümetinin alacağını tahmin etmiş olduğu tüm bölgelerin ilhakına izin vermeyen Saint-Germain "sakatlanmış barış"ına şiddetle karşı çıktılar.

İtalya'nın toprak talepleri konusunda Wilson'ın takındığı tutum, bir Presbiteryen rahibin bu yüce gönüllü oğlunun Birleşik Devletler temsilcisi olarak Versay'a taşımış olduğu genel ilkelerden birini yansıtıyordu. Wilson, millî sınırların etnik kökene göre belirlenmesi ilkesi olan millî özbelirlenim ilkesini benimsemişti ve "dünyayı demokrasi için güvenli" kılma umuduyla Versay'a gitti. Wilson'ın On Dört Nokta'sında bu açıkça belliydi (*bkz.* Bölüm 22). ABD başkanı, bundan böyle diplomasinin, Büyük Savaş'tan sorumlu tuttuğu gizli antlaşmalarla değil, "açık barış anlaşmaları"yla yürütüleceğini umuyordu. Wilson'ın inancına göre, eğer muzaffer devletler, "adalet ilkelerini ... ister güçlü ister zayıf olsun tüm halklara ve milliyetlere" uygularlarsa, Avrupa uzun süreli bir istikrar dönemine girerdi.

ABD başkanının Versay'daki ana kaygısı, sonraki uluslararası anlaşmazlıklarda hakemlik yapmak üzere bir Milletler Cemiyeti (*Cemiyet-i Akvam*) kurulmasıyla ilgiliydi (bu, 1920'de gerçekleşti). Almanya'ya cezalandırıcı bir çözüm dayatmaya daha az ilgi duyuyordu. Wilson'ın kanısına göre, Büyük Savaş büyük ölçüde millî grupların çekişen talepleri üzerinden yürütülmüştü, dolayısıyla Renanya Almanlarını Almanya'dan ayırmak doğru değildi.

Harita 24.1. Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Toprakla İlgili Çözümler. Büyük Savaş'ı sona erdiren antlaşmaların sonucu olarak Almanya'nın, Bulgaristan'ın, Avusturya-Macaristan'ın ve Rusya'nın kaybettikleri topraklar.

Wilson'ın inancına göre, Büyük Savaş'ın patlak vermesi, devletlerden birinin baskın gücünün diğer birkaç devlet arasındaki ittifaklarla dengelenmesini öngören diplomasi kavramı "güç dengesi"nin, barışı sürdürme görevine eşit olmadığını göstermişti. Wilson, Birleşik Devletler'in, artık milletlerarası bir rol üstlenmesini ve Milletler Cemiyeti Konseyi daimi üyeleri olarak Büyük Britanya, Fransa, İtalya ve Japonya'ya katılmasını istiyordu. Cemiyet, barışı tehdit edebilecek herhangi bir güce karşı ortak güvenliği koruyacaktı.

Ne var ki, Versay'da idealizm ile gerçeklik uyuşmuyordu. Üç asıl muzaffer gücün liderlerinden biri olan Wilson'ın idealizmi, Lloyd George'un ve Clemenceau'nun kararlı gerçekçiliğiyle zıtlık içindeydi. İngiliz ve Fransız liderler, dört ay boyunca, iç kamuoyunun sert bir barış için yaptığı baskıyla cebelleştiler; acımasız bir çözümün, mağlup Almanya'yı, Avusturya'yı ve Macaristan'ı Sovyetler Birliği'ne itebilmesi olasılığı ile bu baskı arasında denge kurmak zorundaydılar. "Galibin barışı" denilen çözümde Fransız ve İngiliz görüşleri ağırlıktaydı. Dahası, Wilson'ın aksine hem Lloyd George hem de Clemenceau, seçmenlerinin tam desteğine sahiptiler.

Antlaşmanın "savaş suçu hükmü"ne ilişkin 231. Maddesine göre, "Almanya'nın ve müttefiklerinin saldırganlığıyla kendilerine dayatılan savaşın sonucu olarak" Müttefiklerin uğradıkları "kayıp ve hasar"ın tüm sorumluluğunu Almanya kabul etti. Almanya'nın kabul etmek zorunda bırakıldığı antlaşmayla ilgili Nisan 1919'da bilgi edinen Almanların pek çoğu küplere bindi. Avusturya-Macaristan'la birlikte savaşı başlatmak için diğer güçlere kıyasla daha çok çabalamış olan eski imparatorluk rejiminin eylemlerinden ötürü, Müttefikler sanki yeni Alman Cumhuriyeti'ni cezalandırıyorlardı. Başbakan Scheidemann, antlaşmayı imzalamaktansa istifa etti. Bir sonraki Sosyal Demokrat hükümet, bir hafta sonra, ancak Müttefiklerin Almanya'yı istila etme tehdidi savurmaları üzerine, 28 Haziran 1919'da antlaşmayı imzaladı. Versay Antlaşması, 1870-1871 Fransa-Prusya Savaşı'ndan sonra Almanya'nın ilhak etmiş olduğu Alsace'ı ve Lorraine'in kimi yerlerini Fransa'ya geri verdi (*bkz.* Harita 24.2). Fransız askerleri, Almanya'nın Ren Nehri'nin sol ya da batı yakasında kalan yerleri işgal etmelerinin yanı sıra, nehrin sağ yakası boyunca kritik stratejik öneme sahip bir arazi şeridini de 15 yıl işgal edeceklerdi. Bu yerler sürekli olarak askerden arındırılmış durumda kalacaktı. Fransa, Saar hudut bölgesindeki (Milletler Cemiyeti'nce idare edilecekti) zengin kömür ve demir madenlerinin ekonomik kontrolünü 15 yıl süreyle elinde tutacaktı; bu süre bitince, bölge halkının Fransa'ya katılmak mı, yoksa Alman kalmak mı istedikleri bir plebisitle belirlenecekti (1935'te ikinci seçenek kabul edildi). Aynı zamanda da Almanya, uzun süredir tartışma konusu olan sınır bölgesinden küçük parçaları (Eupen ve Malmédy'yi) Belçika'ya terk edecekti. Üstelik Almanya, sömürgelerini de kaybetti.

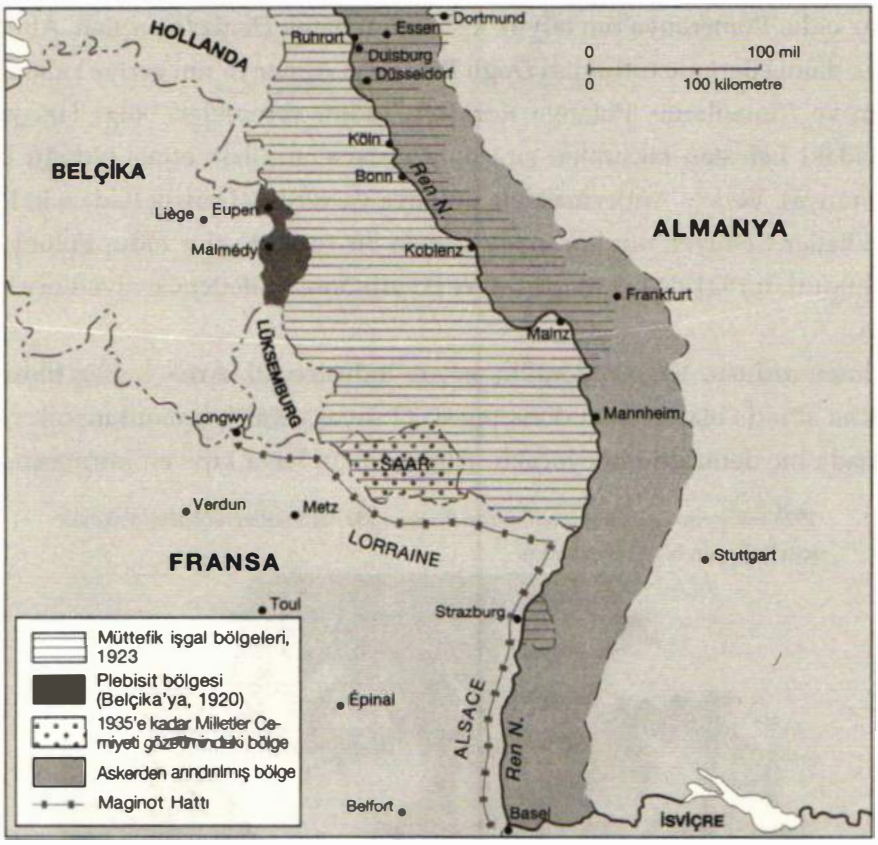

HARİTA 24.2. FRANSA İLE ALMANYA'NIN 1920'LERDEKİ ANLAŞMAZLIK BÖLGELERİ. Müttefik askerlerince işgal edilen ya da Büyük Savaş sonrası askerden arındırılmış kuşağın parçası olan hudut alanları (Renanya ve Saar Havzası dâhil).

Doğuda, Almanya, 1795'ten beri ilk kez bağımsızlık kazanan Polonya'ya toprak kaptırdı. Lehler, savaş sırasında Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya ordularında savaşmaya zorlanmışlar, bu yüzden de birbirleriyle karşı karşıya getirilmişlerdi. Savaş sırasında hem Rusya hem de Almanya, Polonya'ya bağımsızlık vaat etmişlerdi. Gerçekten de Merkezî Güçler, Rusya'ya karşı potansiyel bir tampon olarak gördükleri Polonya Krallığı'nı Kasım 1916'da kurmuşlardı. Eylül 1917'de ise hiçbir gerçek yetkisi olmayan ama Lehlerin desteğini alma kaygısıyla özerklik hedefi güden Leh Cemiyeti'ni temsil etmek üzere bir "Naiplik Konseyi" atadılar. Bu arada Leh milliyetçiler, Polonya'nın bağımsızlığı için destek bulmak üzere Britanya'da, Fransa'da ve Birleşik Devletler'de kampanya yaptılar. Rus İmparatorluğu'nun son on yılında Polonya bağımsızlık hareketinin liderlerinden birisi ve Polonya Sosyalist Partisi'nin önde gelen bir üyesi olan Józef Pilsudski (1867-1935), savaş sırasında bir "Leh Lejyonu"na komuta etti. Taktiksel nedenlerle Merkezî Güçlerle ittifak yapan bu lejyon, bağımsızlık kazanmak umuduyla Rus kuvvetlerine karşı savaştı. Ocak 1918'de Wilson'ın On Dört Nokta'sından biri, bağımsız bir Polonya'ydı. Ateşkes Günü olan 11 Kasım 1918'de Polonya ba-

ğımsız oldu. Pomeranya'nın büyük kısmı yani Baltık Denizi'ne açılan, Almanların her daim ellerinde tuttukları Doğu Prusya'yı Almanya'nın geriye kalanından ayıran ve Almanların "Polonya Koridoru" adını verecekleri bölge (18. yüzyıl sonundaki Lehistan taksimleri sırasında Prusya'nın ilhak etmiş olduğu Doğu Pomeranya), Versay Antlaşması'yla Polonya'ya verildi. Danzig (Gdańsk) Limanı, Milletler Cemiyeti'nin koruması altında bir serbest şehir oldu. Polonya'nın yeni hudutları 1921'de kararlaştırıldı ve iki yıl sonra Milletler Cemiyeti'nce kabul edildi.

Alman ordusu, 100.000 gönüllü askere indirilecekti. Artık İngiliz filosunun ablukası altında olan Alman donanması, 12 savaş gemisiyle sınırlanacak ve donanmada hiç denizaltı olmayacaktı. Almanya'nın hava kuvveti kurmasına izin

1923'teki germi azıya almış enflasyon döneminde banknotları sobasını yakmak için kullanan bir Alman kadın.

verilmeyecekti. Dahası, Almanya, savaş tazminatı olarak muazzam bir miktar –savaşın muzaffer Müttefiklere tahminî maliyeti olan 132 milyar altın mark– ödeyecekti. (Böyle bir teamül vardı: Fransa, 1870-1871 Fransa-Prusya Savaşı'nda yenilince Alman İmparatorluğu'na tazminat ödemek zorunda kalmıştı.) Weimar Cumhuriyeti, başka ödemelerin yanında, ticari filosunun çoğunu ve balıkçılık filosu ile demiryolu hisselerinin bir kısmını Müttefiklere devretmek zorunda kalacaktı. Almanya'nın Baltık tersaneleri, Müttefikler için bedelsiz olarak gemi inşa edecekti. Almanya ek tazminat olarak da her yıl çıkardığı kömürün dörtte birinden fazlasını Müttefiklere verecekti.

Peki, yeni Weimar Cumhuriyeti tazminatın geriye kalanını nasıl bulup bulaşturacaktı? Ekonomi aşırı zayıf olduğu için vergi gelirleri düşüktü ve güçlü Alman sanayiciler, sermayeden ya da işletmeden herhangi bir yeni vergi alınmasına karşıydılar. Altın olarak ülke dışına akan tazminat ödemeleri, enflasyon yangınını körükledi. Devletin harcamaları gelirlerini kat kat aşıyordu, ihracat hızla geriledi ve fiyatlar başka ülkelere göre çok daha hızlı yükseldi, dolayısıyla yeni Weimar hükümeti istikrarsızlaştı.

İngiliz iktisatçı John Maynard Keynes (1883-1946), Almanya'ya karşı merhametsizlik gibi görünen muameleyi protesto etmek için Versay'daki İngiliz delegasyonunu terk etti. "Orta Avrupa'nın yoksullaşmasını kasıtlı olarak amaçlıyorsak, korkarım ki intikam gecikmez," uyarısında bulundu. Özellikle *The Economic Consequences of the Peace* (*Barışın Ekonomik Sonuçları*; 1919) adlı kitabında savaş tazminatı ödemelerini kınayarak, Versay çözümünün başarısız olacağını önceden doğru kestirdi. Savaş tazminatı meselesi, 1920'li yıllarda milletlerarası ilişkileri zehirledi.

Müttefikler, kendilerinin dağ gibi iktisadi problemlerine daha kolay çare bulmak için Almanlarca yapılacak ödemelere güveniyorlardı. İngiliz ve Fransız hükümetleri, vergilerin yükseltilmemesi ya da sermayeye vergi getirilmemesi yönünde muhafazakârlarca dile getirilen taleplere, Alman savaş tazminatı vaadine güvenerek razı oldular. Ama aslında Almanya, savaş tazminatının ancak küçük bir kısmını ödedi ve savaş tazminatı olarak geri ödediği miktardan daha fazlasını diğer devletlerden borç olarak aldı. Almanya'nın Müttefiklerden aldığı borçlar, yaptığı ödemelerden üç kat fazlaydı. Savaş tazminatı Alman ekonomisini mahvetmedi, ama tazminatın Almanya üzerinde yarattığı psikolojik etki, Müttefiklerin istikrara kavuşturmak istedikleri cumhuriyetin bizzat kendisine zarar verdi. Sağcı Alman partilerinin savaş tazminatına karşı besledikleri hınç, Weimar Cumhuriyeti'nin yaşama yeteneğini zayıflattı.

Fransa, Milletler Cemiyeti'nin Versay Antlaşması'nı hayata geçirmesini ve Alman savaş tazminatı ödemelerini güvenceye almasını istedi. (Almanya'nın Milletler Cemiyeti'ne katılmasına izin verilmedi.) Ama ordusu olmayan Cemiyet,

koyduğu ilkeleri ya da aldığı kararları tanımamayı seçen üye –ya da üye olmayan– devletlere karşı kararlarını hayata geçirmek için hiçbir araca sahip değildi.

Başkan Wilson, Versay'da 6 ay kaldıktan sonra, Senato'nun antlaşmayı onaylanması için uğraş vermek üzere Birleşik Devletler'e döndü. Ama Kasım 1918'deki seçimler, Senato'nun denetimini Wilson'ın Cumhuriyetçi muhaliflerine vermişti. Ülkede bir yalnızcılık (içe kapanma) havası yaygındı. Senatörlerin çoğunluğu, ABD'nin Milletler Cemiyeti üyeliğine karşıydı, çünkü antlaşmanın ülkeyi Avrupa'nın çapraşık işlerine bulaştıracağından korkuyorlardı. Alman, İtalyan ve İrlandalı kökenli Amerikalı seçmenlerin büyük sayılara ulaşmasından etkilenen bazı senatörler, antlaşmanın, Almanya'ya karşı aşırı sert olduğuna, İtalya'ya yeterince cömert davranmadığına ve İrlandalıların Britanya'dan bağımsızlık taleplerine ilgisiz kaldığına inanıyorlardı. ABD yönetimi, ekonomiyle ve güvenlikle ilgili kaygıları dile getirerek, antlaşmanın uygulanması için kurulmuş çeşitli milletlerarası örgütlere katılmayı reddetti. ABD Senatosu, Versay Antlaşması'nı onaylamayı Kasım 1919'da reddetti.

Hem Birleşik Devletler'in hem de Sovyetler Birliği'nin olmayışı, Milletler Cemiyeti'ni başarısızlığa mahkûm etti. Yeni Sovyet yönetimi Versay'a davet bile edilmemişti. Bunun iki nedeni vardı: (1) Bolşevikler 1917'de savaşa öylece son verdiklerini ilan etmişler ve birliklerini cepheden çekmişlerdi; (2) Büyük Britanya, Fransa ve Birleşik Devletler, Rusya'daki İçsavaş'ta Bolşevik karşıtı kuvvetleri desteklemek üzere asker ve askerî malzeme göndermişlerdi.

Antlaşma, galip devletler arasında bile bir miktar endişe yarattı; bıçak sırtında bir barış gibi görünüyordu. Keynes'in hatırladığına göre, "Paris bir karabasandı ve oradaki herkes maraziydi. Yaklaşan bir felaket duygusu, hafifmeşrep sahnenin üzerine çökmüştü; insanın, yüz yüze olduğu büyük olaylar karşısındaki beyhudeliği ve küçüklüğü; kararların bulanık anlamı ve gerçekdışılığı." Fransız Mareşal Ferdinand Foch antlaşmayı okuduğu zaman, hayretle, "Bu bir barış değil, yirmi yıllık bir mütareke!" demişti. Haklıydı.

Doğu Avrupa'da Varılan Çözümler

Paris banliyölerinin adlarıyla anılan birbirinden bağımsız bir dizi antlaşma, her bir ülkedeki etnik azınlıkların iddialarını tanımayı amaçlıyordu ve bu amaçla bazı durumlarda millî hudutlar yeniden çizildi (*bkz.* Harita 24.1). Ama yine bu antlaşmalar da ilgili mağlup ülkede kızgınlık hissi yarattı. "Revizyonist" ya da "yayılmacı" devletler, kendilerine ait olduğuna inandıkları toprakları geri almak için anlaşmaların gözden geçirilmesini istediler.

Savaşta Almanya'yla ve Avusturya-Macaristan'la ittifak yapan Bulgaristan, Neuilly Antlaşması (Kasım 1919) uyarınca, Ege kıyısında Yunanistan'a terk ettiği bir kısım toprak kaybının yanı sıra, Romanya'ya küçük toprak parçaları verdi ve Balkan Savaşları'nda kazanmış olduğu kimi Trakya topraklarını kaybetti.

Saint-Germain Antlaşması (özel olarak Avusturya'nın Almanya'yla birleşmesini yasaklayan antlaşma) ile Viyana, küçük bir ülkenin yani Avusturya'nın aşırı büyük başkenti konumuna indirgendi. Trianon Antlaşması (Haziran 1920) ile Macaristan, topraklarının üçte ikisini, toplam nüfusunun %60'ını ve kendi etnik Macarlarının %25'ini kaybetti. Romanya, Macaristan'a bırakılandan daha fazla Macar toprağı elde etti ve artık nüfusunun üçte biri Macarlardan, Almanlardan, Ukraynalılardan, Yahudilerden oluşuyordu. Antlaşma, üç buçuk milyon Macar'ın Macaristan sınırları dışında yaşamasına yol açtı, yani Wilsonizm pek de etkili olmamıştı. Savaşı sonra erdiren antlaşmaya Macarların verdikleri yanıtı, o döneme ait bir slogan en iyi şekilde özetliyor: "Hayır, hayır, asla." Dahası, bir milyon Bulgar –nüfusun %16'sı– artık Bulgaristan dışında yaşıyordu.

Almanya'nın savaştaki müttefikleriyle yapılmış antlaşmaların en serti olan Sevr (Sèvres) Antlaşması (Ağustos 1920), Osmanlı İmparatorluğu'nu parça parça etti. Ortadoğu'nun büyük kısmını kaplayan eski Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarına, Britanya, Fransa, İtalya ve Yunanistan –önceki yüzyıllarda Habsburg imparatorluklarının yapmış oldukları gibi– hep birden göz dikmişlerdi. Bu antlaşmayla, Anadolu yarımadasında bugünkü İzmir ve civarındaki bölge ile Trakya'nın çoğu Yunanistan'a; Rodos Adası İtalya'ya; Suriye (o zaman Lübnan'ı da kapsıyordu), Milletler Cemiyeti'nin mandası altında Fransa'ya; Irak ve Filistin, yine Milletler Cemiyeti'nin mandası altında Britanya'ya; Suudi Arabistan ise Britanya'nın himayesine verildi (*bkz.* Harita 24.3). İtalyan askerleri, barış konferansının bitmesini bile beklemeden Osmanlı topraklarını işgal ettiler; Yunan kuvvetleri İzmir'e ve Trakya'ya girdiler.

İtalyan ve Yunan işgalleri, Türkiye'de milliyetçi infial dalgası yarattı. Mustafa Kemal Paşa (1881-1938), sonraki soyadıyla Atatürk, yabancı saldırılarına ve işgallerine karşı silahlı direnişi örgütledi. Türk kuvvetleri, 1922'de Yunan birliklerini İzmir'den sürüp attılar ve İngiliz askerlerinin işgalindeki tarafsız bir bölgeyi tehdit ettiler. İngiliz hükümeti müdahale için hazırlık yaparken, nüfus mübadelesi anlaşmasına varıldı. 1923 Lozan Antlaşması, Türkiye'nin bağımsızlığını tanıyarak, ülkenin uluslararası borçlarının idaresinde Avrupalıların rolüne son verdi. Tüm ülkelere açık olduğu ilan edilen Çanakkale Boğazı, İstanbul Boğazı ve Marmara Denizi'nin yanı sıra Avrupa kıtası üzerinde küçük bir bölge Türkiye'ye bırakıldı. Antlaşma, Türk ve Yunan nüfuslarının mübadelesine hükmetti. Yunanistan, Anadolu yarımadasından çekilmek zorunda kaldı ve en az 1 milyon Rum, Türkiye'den Yunanistan'a göçtü. Yaklaşık 400.000 Müslüman, Yunanistan'ı terk edip Türkiye'ye gitmek zorunda kaldı. Türkler artık Yunanistan nüfusunun yaklaşık %1'ini oluşturuyorlardı; o zamanlar nüfusu yaklaşık 14 milyon olan Türkiye'de yalnızca 3.000 kadar Rum kaldı. Türkiye ve Irak'ta etnik azınlık olarak yaşayan Kürtler hâlâ bağımsız bir devletten yoksundular. Atatürk, başkent olarak Orta Anadolu'daki Ankara'nın seçildiği Türkiye Cumhuriyeti'nin

cumhurbaşkanı oldu. Son Osmanlı padişahı Türkiye'yi terk edip İtalyan Rivierasına yerleşti. Ülkesini Batılılaştırmayı ve laikleştirmeyi amaçlayan Atatürk'ün önderliğinde din ile devleti ayıran yasalar çıkarıldı, eğitim ve Latin alfabesi zorunlu tutuldu, Türk ailelerinin Batı'da olduğu gibi soyadı almaları benimsendi ve Türklerin fes giymeleri yasaklandı.

Millî ve Etnik Problemler

Başkan Wilson'ın, etnik kökeni millî hudutların baş belirleyicisi olarak benimsemesi, neredeyse tüm Doğu Avrupa halklarında etnik kimliğe dayalı bağımsız devlet kurma umudu doğurmuştu. Versay Antlaşması, Büyük Savaş'tan sonra Avrupa'da siyasal istikrarsızlık için bir faktör olarak milliyetçiliğin rolünü belirginleştirdi. Aynı zamanda da Versay'daki barış yapıcıların, Avrupalı güçlerce sömürgeleştirilmiş halkların taleplerine cevap verememesi, bir güvensizlik mirası bıraktı.

Millî Sorun ve Halef Devletler

Versay Antlaşması, gerek Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yıkıntılarından, gerekse eskiden mağlup Almanya'ya ve mevta Rus İmparatorluğu'na ait olan bölgelerden doğmuş "halef" devletlerin varlığını tanıdı. Teorik olarak, Versay Antlaşması'yla bu yeni devletlerin kurulması, Büyük Savaş'ın çıkmasına katkıda bulunmuş olan milliyetçilik ilkesini –etnik kökenin, millî hudutların baş belirleyicisi olması gerektiği ilkesini– izledi. Ne var ki, milliyetçilik ilkesi eski Rus İmparatorluğu'na uygulanmadı, çünkü Versay Antlaşması, artık bir Komünist devlete dönüşmüş olmasına rağmen görünürde muzaffer bir güç olan Rusya'daki milliyetleri hiç ele almadı. Kuzeyde Finlandiya, yüzyıllarca İsveç'in ve 19. yüzyıl başından beri de Rusya'nın hâkimiyetinde kaldıktan sonra nihayet bağımsızlığını kazandı. Üç Baltık devleti, yani Letonya, Estonya ve Litvanya da Rusya'dan bağımsız oldu (*bkz.* Harita 24.1). Bu halef devletlerin en büyükleri, Balkanlar'daki Yugoslavya ile Orta Avrupa'daki Çekoslovakya ve Polonya'ydı. Winston Churchill, bu yeni devletlere ve yeniden çizilmiş sınırlara atıfta bulunarak, "Haritaların günü geçmiş! Haritalar artık işe yaramıyor!" diye yakınıyordu. Hudutları genellikle etnik kökene göre belirlenen daha küçük millî devletlerin kurulması, (Lloyd George bunlara "beş karışlık ülkeler" diyordu), Avrupa'daki bağımsız devletlerin sayısını artırdı. Mutlak monarşilerin topraklarını genişlettikleri 1500 yılından beri ve 19. yüzyılda Almanya ile İtalya'da birleşmeler olduktan sonra bu sayı azalmıştı. Ama savaştan sonra, bu eğilim ansızın tersine döndü. 1914'te Avrupa'da 14 para birimi varken, bu sayı 1919'da 27'ye çıktı.

Versay'daki imza sahipleri, yeni millî devletlerin birer tampon –ya da Clemenceau'nun ifadesiyle, bolşevizmin Sovyetler Birliği'nden yayılmasını dizginlemeye

yardımcı olacak bir "*cordon sanitaire*" (karantina kuşağı)– olarak varlığını tanırlarken, zihinlerindeki stratejik amaç, komünizmi zapturapt altına almaktı. Ateşkesten sonra Müttefikler, Kızıl Ordu'nun Rus Devrimi'ni Orta Avrupa'ya taşımasını önlemek amacıyla, Alman ordularının Rusya, Ukrayna ve Polonya içlerinde kalmasına izin verdiler. Alman askerleri, Bolşeviklerin Baltık devletlerini devralmaya yönelik herhangi bir girişimini önlemek için oralardaki demiryolu hatlarını tuttular.

İstemediği yeni komşularına kaptırdığı toprakları geri almak için Versay Antlaşması'nın gözden geçirilmesini isteyen Macaristan'a karşı olduğu kadar Almanya'ya karşı da ortak güvenlik arayışı içindeki üç ülke, yani Çekoslovakya, Romanya ve Yugoslavya, 1920'de ve 1921'de ittifak anlaşmaları imzalayarak Küçük Antant'ı (*Petite Entente*) oluşturdular. (Polonya, karşılıklı yarar sağlayan hedeflere ulaşmak için bazen bu devletlerle işbirliği yaptı ama resmen ittifaka katılmadı.) Ayrıca, bu devletlerin üçü de Fransa'yla ayrı ayrı –Çekoslovakya 1924'te, Romanya 1926'da ve Yugoslavya ertesi yıl– imzalamış oldukları bir dizi savunma ittifakına güveniyordu. (Polonya, 1921'de Fransa'yla bir antlaşma imzalamıştı.) Fransız hükümeti, Doğu Avrupa devletleriyle kurulan böyle ittifakları, Alman gücünün tekrar canlanmasına karşı durmanın yanı sıra, Sovyetler Birliği'ni kontrol altında tutmanın da bir yolu olarak görüyordu. 1934'te Romanya, Yugoslavya, Yunanistan ve Türkiye, Bulgaristan'dan gelebilecek herhangi bir revizyonist toprak talebine karşı durmak amacıyla bir Balkan Paktı imzaladılar.

Müttefikler, savaşta kendilerine karşı çarpışmış devletler söz konusu olunca, Wilson'ın "tek halk, tek millet" şeklinde idealleştirilmiş formülünü eşitsiz uyguladılar. Doğu Prusya'yı Almanya'nın geriye kalanından ayıran "Polonya Koridoru," çoğunlukta olmasa da oldukça büyük bir Alman nüfusu barındırıyordu. Polonya'nın hak iddia ettiği ve büyük bir Leh nüfusun yaşadığı maden yönünden zengin Yukarı Silezya, plebisit yapılarak Almanya ile Polonya arasında paylaştırıldı. Ama Avusturya'nın Almanca konuşan çoğunlukların belki de Almanya'ya katılmayı isteyebilecekleri bölgelerinde, Müttefikler, plebisit yapılmasına bilerek izin vermediler. Müttefikler, Macarların plebisit taleplerini de reddettiler, oysaki Almanya'ya Doğu Prusya'da (ağırlıklı olarak Almanya'da kalma yönünde oy kullanıldı) ve Schleswig'de (Danimarka ile Almanya arasında paylaştırıldı) bu olanak tanınmıştı.

Eski Habsburg Balkan topraklarının bir kısmıyla birlikte Sırbistan ve Karadağ krallıklarını da kapsayan Yugoslavya (1929'a kadar Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı adını taşıdı), çeşitli milliyetlerin haklarının tanınacağı çokuluslu bir devlet yaratarak millî sorunu çözmeye yönelik en iddialı girişimdi. Sırp hükümeti ve sürgündeki Hırvat ile Sloven liderlerden oluşan bir Yugoslav Komitesi, 1917'de yaptıkları karışık müzakerelerden sonra, savaş sonuçlanınca yeni bir Güney Slav

devleti oluşturmak üzere anlaşmaya varmışlardı. Bunlar, ateşkes bile imzalanmadan önce, bir geçici hükümet kurdular. Yeni parlamenter monarşi bünyesinde Sırbistan, Karadağ, Hırvatistan ve (Kuzey İtalya ile Avusturya arasında uzanan) Slovenya yanında, Osmanlı hâkimiyetindeki yüzyıllar boyunca nüfusunun büyük çoğunluğu Müslümanlığı seçmiş iki bölge olan Bosna-Hersek ve daha küçük Kosova bölgesi de yer alacaktı. Yugoslavya, Bulgarların, Yunanların ve Makedonların yaşadıkları bir kısım Makedonya toprağını da içine aldı.

Başından beri Yugoslavya, Sırbistan'ın başat konumda olacağı "Büyük Sırp" vizyonu ile tüm milliyetlerin ve dinlerin eşit ya da hiç değilse orantılı rol üstlenecekleri federalist bir yapı arasındaki bir çatışmanın kıskacında kaldı. Ortodoks Hristiyan olan Sırplar, Yugoslavya'daki en kalabalık etnik gruptu ama yine de toplam Yugoslav nüfusunun yalnızca %43'ünü oluşturuyorlardı, nüfusun %23'ü ise Katolik Hırvatlardan oluşuyordu. Sırbistan'ın başkenti olan Belgrat, Yugoslavya'nın başkenti yapıldı. Kilit önemdeki idari, adli ve askerî mevkilerin neredeyse tamamı orta sınıftan Sırpların elindeydi. Hırvatistan'da yaşayan Sırp ve Sırbistan'da yaşayan Hırvat nüfus grupları, yeni devletin (Sırplar Kiril alfabesi kullansalar da) aslında aynı dili konuşan iki büyük halkı arasındaki çekişmeyi daha da karmaşık bir hâle getirdi. Macarlar, Romenler, Bulgarlar, Yunanlar, Almanlar ve çingeneler, Yugoslavya bünyesindeki diğer büyük etnik gruplardı.

Milletler Cemiyeti, 1919'dan başlayarak, etnik azınlıkları koruma güvencesi vermeyi ilke olarak kabul eden Polonya, Çekoslovakya ve Yugoslavya (daha sonra da Yunanistan ve Romanya) ile millî azınlık antlaşmaları denilen antlaşmalar imzaladı. Ne var ki, bu antlaşmalar gerçek anlamda uygulanamadı. Dahası, dinsel farklılıklar etnik çekişmeleri daha da karmaşıklaştırdı. Örneğin Polonya'da, Katolik Polonyalıların aksine çoğunlukla Ortodoks Hristiyan olan 1,5 milyon Beyaz Rus ve 4 milyon Ukraynalı vardı. Ayrıca Polonya Avrupa'daki en büyük Yahudi nüfusuna (3 milyon) sahipti. Dahası, artık Polonya'da ağırlıkla Protestan olan yaklaşık 1 milyon Alman da yaşıyordu.

Çekoslovakya örneği, millî sorunun karmaşıklığını açıkça ortaya koyar. Hem Çeklerden hem de Slovaklardan oluşan bir Millî Konsey, 1916'da geçici hükümet oldu. Bağımsız Çekoslovakya davasını ilerletmek umuduyla savaş yıllarını Londra'da temaslar yaparak geçirmiş olan Slovak filozof Tomáš Masaryk (1850-1937), 1918'de yeni devletin başkanı oldu. Masaryk hem Çekler hem de Slovaklar arasında aşırı sevilen birisiydi. Ama Çek ve Slovak nüfusların toplamı, yeni ülkenin nüfusunun ancak %65'ini oluşturuyordu. Südet bölgesinde yaşayan 3 milyon Alman, kendilerini Çekoslovakya sınırlarına dâhil edilmiş hâlde buldular, 750.000 Macar da öyle. Üstelik Slovaklar, Çekoslovak devleti içinde idari ve kültürel özerklik ile ilgili vaatlerin hiçbir zaman tutulmamasından yakınıyorlardı.

Benzer ekonomik, toplumsal ve siyasal gerilimlerle yüz yüze olan Polonya, bir diktatörlük hâline geldi. Pilsudski, 1918'de devletin başına geçti ve Varşova'

nın varoşlarına ulaşmış olan Sovyet kuvvetini Ağustos 1920'de yenen Polonya ordusuna komuta etti. "Vistül mucizesi" Polonya'nın bağımsızlığını sağlamasının yanında, Baltık ülkelerinin bağımsızlığını da kurtardı. Pilsudski, Polonya ile Ukrayna'nın yanı sıra, Belarus ve Baltık devletlerini –yani, Rus İmparatorluğu'nca işgal edilmiş ve bir blok oluşturacak olan bölgeleri– de kapsayacak bir federasyon kurma siyaseti izledi. Ama Polonya ekonomisi mahvolmuş durumdaydı. Varşova ile diğer büyük kentler arasındaki demiryolu hatlarının hepsi savaşta tahrip olmuştu; Almanya'dan ve Avusturya'dan gelen raylar düpedüz Polonya sınırında son buluyordu. Enflasyon doludizgindi: Savaş sona erdiğinde 1 dolar, 9 Polonya markı değerindeyken, 1923 hiperenflasyonunun tepe noktasında 10 milyon marka eşitti! (Polonya 1924'te para birimi olarak zloti kullanılmaya başlandı.)

Yeni Polonya hükümeti, ülkenin eskiden üç farklı imparatorluk sınırları içinde kalmış olan üç parçasını birleştirmek gibi çetin bir görevle karşı karşıyaydı. Birçoğu borç batağında olmasına rağmen hâlâ toprakların çoğunu elinde tutan ve Lehistan tarihinin neredeyse her döneminde merkezî otoriteyi yıkmaya çalışmış olan soylular ile toprak reformu isteyen ve parlamentoda iyi temsil edilen köylüler arasındaki derin ayrılıklar devam ediyordu. İki ana siyasal blok (ve daha küçük birçok parti) vardı: Merkezci Polonya Köylü Partisi'yle işbirliği yapan, sağın en büyük partisi Millî Demokrasi ve Sosyalistler ile diğer sol partiler. 1922'deki parlamentoda 18 farklı siyasal parti vardı. Parlamentoda hiçbir parti sağlam bir çoğunluğa sahip olmadığı için, yılda ortalama olarak neredeyse iki defa hükümetler düşüyordu. Yine de birçok köylü, süreç gitgide daha yavaş işlemesine rağmen, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra toprağa kavuştu. Parlamento, tek bir toprak sahibinin sahip olabileceği arazi büyüklüğünü yaklaşık 40 hektarla (doğu bölgelerinde bunun üç katıyla) sınırladı ve Polonya arazilerinin neredeyse üçte biri el değiştirdi. Pilsudski, anayasanın kendisine yeterli yürütme yetkisi vermeyeceği gerekçesiyle, 1922'de başkanlık seçimlerinde aday olmayı reddetti. İçgüdüsel olarak haklıdan yana bir adam olmadığı hâlde, kendisini siyasal partilerin üzerinde görüyordu. Bununla birlikte, önde gelen muhafazakârlarla ittifaka girdi ve parlamenter rejimi eleştirerek, Polonya yaşamının "ahlaki açıdan yenilenmesi" çağrısı yaptı.

Polonyalıların birçoğu, savaş sonrası yıllardaki ekonomik felaketten Parlamento'yu sorumlu tutuyor ve Mareşal Pilsudski'yi bir kahraman olarak görüyordu. Pilsudski, zayıf yönetimden ve izlediği politikalardan bıkmış olan Sosyalistlerden de destek alarak, 1926'da ordunun yardımıyla Polonya'nın parlamenter yönetimini devirdi. Polonya'nın "kamçı olmaksızın" yönetilip yönetilemeyeceğini görmek için beklemesi gerektiğini söyledikten sonra, siyasal partiler ilke olarak varlıklarını sürdürmelerine ve basın nispeten özgür olmasına rağmen, otoriter bir hâkimiyet kurdu. 1930'da Pilsudski, istifa etmesini ve parlamenter

sistemin geri getirilmesini isteyen merkez soldan bir muhalefet grubunun liderlerini tutuklattı; 1935'te ise yürütme erkini daha da güçlendiren yeni anayasa geldi. Anayasanın ilanından bir ay sonra Pilsudski'nin ölmesi üzerine, en başından beri onun yanında yer almış olan bir grup subay yetkiyi ele aldı.

Savaş sonrası dönem, Yunanistan'a ve Balkanlar'a oldukça büyük istikrarsızlık getirdi. Savaşa Britanya, Fransa ve Rusya safında ancak 1917'de girmiş olan Yunanistan'da, Kral Aleksandros, 1920'de evcil maymunu tarafından ısırıldıktan sonra öldü. Parlamento onun halefini tahttan indirince, Yunan siyasal yaşamı belirsizliğe sürüklendi; Türkiye'den ve Bulgaristan'dan çıkarılan 1,5 milyon Yunan'ın gelmesi, durumu daha da güçleştirdi. Yunan Makedonya'sında, sığınmacılar artık nüfusun yarısını oluşturuyorlardı. Adriyatik Denizi kıyısındaki küçük ve tecrit edilmiş Müslüman Arnavutluk devletinde, ılımlı reformcular, eski yaşam tarzını savunanlarla mücadele içindeydiler; arka planda ise İtalya'nın toprak talepleri ve tehditleri vardı. Harvard'da eğitim görmüş olan Başbakan Ahmet Zogu, can korkusuyla 1924'te Yugoslavya'ya kaçtı. Ertesi yıl, Yugoslavya'dan destek alarak, kendi ülkesini bir orduyla istila etti, Arnavutluk Cumhuriyeti başkanlığını üstlendi ve 1928'de monarşik bir diktatörlük kurdu (1928-1939 arası saltanat sürdü).

Bulgaristan'da, Kral III. Boris (saltanatı 1918-1943) sadece göstermelik olarak ülkenin başıydı. Halk Çiftçi Birliği lideri Aleksandar Stamboliyski (1879-1923), muhalifleri saf dışı ederek 1919'da başbakan oldu. Makedon milliyetçilerin Bulgar topraklarını kullanarak Yunanistan içinde saldırılar düzenlemelerini önlemeye çalışacağına söz vererek, Neuilly Antlaşması'nı imzaladı. Stamboliyski, 1920'de diktatörce yetkiler aldı. Subaylar, kralın desteğiyle, Stamboliyski'nin 1923'te bir hükümet darbesi düzenlenmesine yardım ettiler. Stamboliyski, Makedon milliyetçilerin eline düştü; Neuilly Antlaşması'nı imzalamış olduğu sağ kolunu kestiler, sonra altmış defa bıçakladılar, üstüne üstlük başını da kestiler. Ordu, reform isteyen yaklaşık 20.000 köylüyü ve işçiyi öldürdü. Bu, Balkanlar'ın o dönemdeki durumunu anlatan bir olaydı.

Sömürge Sorunu ve Millî Sorun

Barış antlaşmalarında, Avrupalı güçlerin sömürgelerinde yaşayan halkların hakları –ya da haktan yoksun oluşları– hiç dikkate alınmadı. Bu halkların bazıları millî bağımsızlık talep ediyorlardı. Etnik, dinsel ve millî grupların (İrlandalılar, İranlılar, Yahudiler, Araplar, Hindistanlılar, Vietnamlılar, Ermeniler ve Amerikalı siyahların) temsilcileri, millî haklarının tanınmasını sağlama umuduyla Versay'a gittiler. Lloyd George, bu dışarlıklıları, "anahtar deliklerinden çemkiren vahşiler" diyerek küçümsedi. Müttefikler, Vietnamlı bir genç olan Ho Şi Minh'in (1890-1969), İnsan ve Yurttaş Hakları'nın Fransız sömürgelerinde uygulanmasını isteyen bir dilekçeyi okumasına izin vermediler. Konferans salonlarına yalnızca

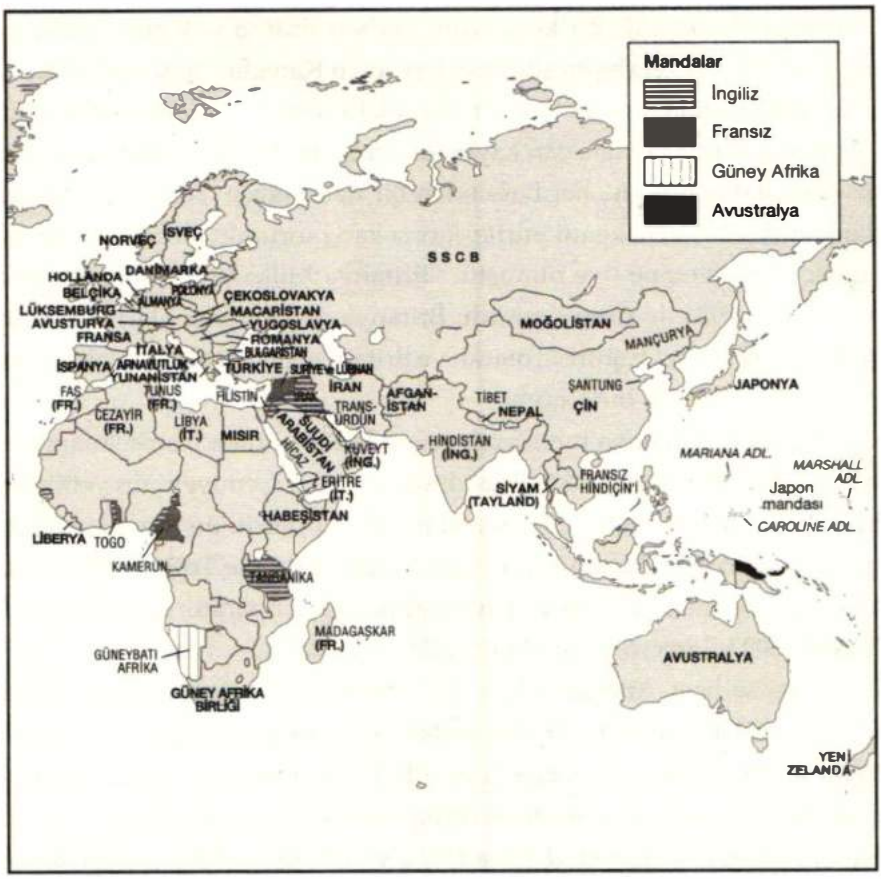

Harita 24.3. Milletler Cemiyeti'nin Mandaları. Alman sömürgeleri, Büyük Savaş'tan sonra Milletler Cemiyeti'nin birer mandası hâline getirildi ve Müttefik güçlerce idare edildiler.

Siyonist grupların –Filistin'de millî bir Yahudi devletinin kurulmasını isteyen Yahudilerin– ve siyonizm karşıtı Yahudilerin temsilcileri girebildiler, o da çok kısa süreliğine. Kadın grupları da boşu boşuna Versay'a orada sesini duyurmayı uman temsilciler gönderdiler.

Hâlâ dünyanın en büyük sömürgeci gücü olan Britanya, Milletler Cemiyeti'nin ya da başka bir milletlerarası heyetin hakem olarak sömürgelerin geleceğine karar vermesini öneren Başkan Wilson'ın bu planını kabul etmeye yanaşmadı. Britanya hükümeti, her milletin kendi kaderini tayin hakkını tanımayı reddetti. Yine de savaş, Britanya ile sömürgeleri arasındaki ilişkiyi değişime uğratmıştı; Fransa ile sömürgeleri arasındaki ilişkiyi de öyle. Savaş sonrası dönemde, en çok da 1929'da başlayan Büyük Buhran (*bkz.* Bölüm 25) sırasında dünya ticaretinin çarpıcı ölçüde daralması, yeni yeni ortaya çıkan bağımsızlık hareketlerine ivme kazandırdı. Emperyalist hükümetler, imparatorluğun, sömürge halklarına ekonomik faydalar sağladığını uzun zaman önce ve bangır bangır ilan etmişlerdi. Böyle faydalara rastlamak artık zordu, çünkü özellikle Britanya, imparatorlu-

ğunu kurarken kullandığı bir köşe taşını, serbest ticareti terk etti. Dominyonlar (Britanya'nın özgün "yerleşim sömürgeleri" olan Kanada, Güney Afrika, Avustralya ve Yeni Zelanda) Büyük Savaş'ta büyük bir mali ve maddi külfet taşımalarının yanı sıra, oldukça fazla can kaybı da vermişlerdi. Bu ülkeler tamamen bağımsız olmamakla birlikte, her birisinden bir delegasyon Versay Antlaşması'nı imzalamıştı ve her birisi, kendi yurttaşlarına karşı sorumlu bir hükümete sahipti ve Milletler Cemiyeti'ne üye olmuştu. "Britanya Milletler Topluluğu" 1926'da oluşturuldu ve 1931'de resmileştirildi. Britanya ile Dominyonları kapsayan bu birlikteki her bir devlet bağımsız olacak ve Britanya'ya tabi olmayacaktı ama taca ortak bağlılık temelinde birleşecekti.

Büyük güçler, Almanya'nın sömürgeleriyle ilgilenmek üzere "manda sistemi"ni kurdular. Sömürgeler, kâğıt üstünde Milletler Cemiyeti'nin yetkisi altına alındılar ama fiilen Müttefik güçlerce idare ediliyorlardı. Bu sistem aracılığıyla, Britanya, örneğin eski Alman sömürgesi Tanganika'yı ve Togo ile Kamerun'un kimi kısımlarını "manda" sömürgeler olarak alıp, imparatorluğunun yüzölçümünü 2.590.000 kilometre kare büyüttü (*bkz.* Harita 24.3).

Filistin'de ise hem Arapların hem de Yahudilerin, getirilen çözümü beğenmemek için nedenleri vardı. 1915'te Britanya hükümeti, Osmanlıya karşı Arap direnişini teşvik etmek için, bazı Arap liderlerine savaştan sonra Britanya'nın bağımsız bir Arap devletini destekleyeceği sözünü vermişti. Ama bir yıl sonra, Britanya ve Fransa hükümetleri, Orta Doğu'yu iki nüfuz bölgesine ayırmak için gizli planlar hazırlamışlardı. Dahası Britanya, 1917 Balfour Bildirisi'nde (*bkz.* Bölüm 22), illa bir Yahudi devleti kurmayı vaat etmeksizin, Yahudilerin Filistin'de bir "millî yurt" oluşturmalarına yardımcı olmayı vaat etmişti. Savaş sona erince, vaatler Versay'da uçup gitti. Britanya, Mavera-i Ürdün'ün (Transürdün veya Şark'ül Ürdün, daha sonra Ürdün adını alacak olan yer) yanı sıra, Irak'ı (1932'de kâğıt üstünde bağımsız oldu) ve Filistin'i mandası altına aldı; buralar, Londra'daki sömürge ofisine karşı sorumlu olan birer genel vali tarafından yönetiliyordu. Britanya, Mısır'ın 1922'de kâğıt üstünde bağımsız olmasından sonra bile, sultan, Mısırlı bakanlar ve Süveyş Kanalı aracılığıyla, Mısır üzerindeki gayriresmî kontrolünü devam ettirdi. 1916'da Britanya ile Fransa arasında varılan bir anlaşma uyarınca, Fransızlar da Lübnan ve Suriye üzerinde manda kurdular; 1925-1927'de çıkan bir isyanı askerleriyle bastırdılar.

Ama Britanya hükümeti, İrlanda bağımsızlık hareketinin meydan okumasını artık bir kenara itemezdi. 1918'de İrlanda'ya zorunlu askerliğin getirilmesi, imparatorluğa hiçbir bağlılık hissetmeyen İrlandalıları öfkelendirmişti. 1916'daki başarısız Paskalya Pazarı ayaklanmasından sonra dağıtılmış asi birliklerden artakalanların örgütledikleri İrlanda Cumhuriyet Ordusu, yüksek işsizliğin, grevlerin ve çoğunluğu Protestan olan Ulster'de (Kuzeydoğu İrlanda'nın altı ilinde)

İrlanda'nın Büyük Britanya'dan bağımsızlık mücadelesi sırasında, Kraliyet İrlanda Polisi'ne mensup Black and Tans görevlilerinin yaklaşık 1920'de İrlanda'da ateşe verdikleri evler.

Katolikler ile Protestanlar arasındaki bağnaz şiddetin ortasında pek çok taraftar kazandı. Tırmanan krizin yarattığı ruh hâliyle, İngiliz Liberaller, olabildiğince kısa zamanda İrlandalı siyasal liderlerle müzakerelere başlamak istiyorlardı. Bunun aksine Muhafazakârlar, İrlanda Cumhuriyetçilerini ezmek istiyorlardı. 1918'de yapılan Avam Kamarası seçimlerinde İrlandalı seçmenler, çoğunlukla, İrlanda Cumhuriyetçilerinin siyasal örgütü olan Sinn Féin (İrlanda Gael dilinde, "Biz Kendimiz") üyelerini seçtiler. Sinn Féin üyeleri, Parlamento'da sandalyelerini almayı reddettiler ve sonra tek taraflı olarak cumhuriyet ilan ettiler. Parlamento nihayet 1920'de İrlanda Yönetimi Yasası'nı geçirerek, İrlanda'yı iki bölgeye ayırdı. Güneydeki Katolik bölgesi –adanın büyük kısmı– krallığa bağlı bir koloni olacaktı. Çoğunluğu Protestan olan Ulster ise Britanya'nın parçası olarak kaldı.

Bununla birlikte, Katolik İrlandalıların çoğu, tam bağımsızlıktan azına razı değildi. Britanya hükümeti, İrlanda'da yaklaşık 50.000 asker ve 10.000 polis bulunduruyordu; İrlanda Cumhuriyetçilerini destekleyen İrlanda halkını şiddet uygulayarak yıldırmakla görevli özel bir polis kuvveti olan "Black and Tans" da bunlar arasındaydı. 1921'deki çatışmalarda 1.000'den fazla insan öldü; yarısı da İrlanda Cumhuriyet Ordusu'nun pusuya düşürdüğü İngiliz askerler ve polisler-

di. Ocak 1922'de Britanya Parlamentosu bir adım ileri giderek, İngiliz Milletler Topluluğu bünyesinde bir Dominyon olarak Özgür İrlanda Devleti kurdu, ama İrlandalı Cumhuriyetçilerin birçoğu Britanya'yla tüm resmî bağların kesilmesini ve İrlanda Cumhuriyeti'nin kurulmasını talep ediyorlardı (1948'de bu gerçekleşecekti). Ulster ya da Kuzey İrlanda, Birleşik Krallık bünyesinde kalacaktı. Kuzey İrlanda'da aralıklı olarak süren bağnaz şiddet, Protestan çoğunluk ile İngiliz hâkimiyetini kabul etmeyen Katolik azınlık arasındaki gerginliklerin yatışmayacağını kanıtlıyordu.

Büyük Savaş, bağımsızlık isteyen diğer milliyetçi hareketleri güçlendirdi. Topyekûn savaş, sömürgelerdeki insanların ve kaynakların seferber edilmelerine yol açmıştı. Bu, yerli halklar arasında oldukça büyük bir kızgınlık yarattı. Mısır'da, Mısırlı bir milliyetçinin tutuklanmasından sonra çıkan ayaklanma bastırılırken 1.000'den fazla insan öldürüldü. İngilizlerin imparatorluğu sürdürmenin anahtarı olarak gördükleri (orduya geniş bir asker havuzu sağlayan) Hindistan'da, giderek büyüyen bir Hint millî hareketi gelişti. Hindu dini ve kültürü ile barışçı siyasal direnişi harmanlayan Mahatma Gandi bu hareketin önderiydi. Gandi, Batı tarzı propaganda tekniklerini Hintlilerin mücadelesine uyarladı. 1880'lerden beri Hindistan'a Britanya İmparatorluğu içinde daha çok özerlik verilmesi için çaba göstermiş olan Hindistan Millî Kongresi'nin aksine, Gandi ve aralarında pek çok Hintli Müslümanın da olduğu takipçileri düpedüz bağımsızlık peşindeydiler. 1919'daki gösterilerin ardından Hintliler, hükümetin siyasal yargılamalarda jüri bulundurmamasına izin veren Rowlatt Yasaları'na karşı Pencap'ın Amritsar kentinde bir protesto düzenlediler. İngiliz ordusu, 400 Hintli sivili katlederek misillemede bulundu. 1857'deki Sepoy İsyanı (*bkz.* Bölüm 21) gibi, bu olay da Hintliler ile İngilizler arasında onlarca yıldan beri var olan karşılıklı kuşkuyu ve güvensizliği iyice şiddetlendirdi. Bengalli gruplar, İngiliz sakinlere karşı terörist saldırılara giriştiler.

Fransa da sömürgeleri olan Çinhindi'de, Tunus'ta ve Afrika adası Madagaskar'da devrimci milliyetçi hareketlerle karşılaştı ve bunları bastırdı; yalnızca siyasal hakların genişletilmesini isteyen ılımlı gruplara karşı da aynısını yaptı. Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında (1930'lara kadar), Fransız sömürgelerindeki milliyetçi hareketlerin çoğu, devrim yoluyla düpedüz bağımsızlık değil, sömürgelik çerçevesinde reform istiyordu.

Japonya, Asya'da tek büyük güç ve gelişen imparatorluk olarak konumunu pekiştirdi. Japon orduları, Asya'da eski Rus İmparatorluğu'ndan toprak kapmak için, Rus Devrimi'ni izleyen kargaşadan zaten yararlanmaktaydılar. Dahası, Büyük Britanya, Fransa ve İtalya, Alman donanmasına karşı Japonların fiilî destek vermelerine karşılık, Çin'in 1898'de ve 1899'da Almanya'ya tanımak zorun-

da kaldığı tavizlere (*bkz.* Bölüm 21) yönelik Japon taleplerini desteklemek için 1917'de gizlice anlaşmaya varmışlardı. 1919'da Versay'da bulunan Çin delegasyonu üyeleri, 1917 anlaşmasından haberdar değillerdi; üstelik Çinli delegeler, savaş ağası olan kendi başbakanlarının, borç almak karşılığında, kuzeydoğudaki Shandong (Şantung) eyaletinde demiryolu inşası için Japonya'ya tam taviz tanımak üzere gizlice anlaşma yapmış olduğunu da bilmiyorlardı. Müttefikler Japon iddialarını alenen kabul edince, Çin'de protestolar ve şiddet gösterileri patlak verdi. Çin'de, Versay Antlaşması'na karşı Pekin'de (*Beijing*) ilk büyük gösterilerin düzenlendiği günden adını alan 4 Mayıs (1919) hareketi, Çin milliyetçiliğinin gelişimine ivme kazandırdı ve yabancı tahakkümüne karşı öfkeyi artırdı.

Asya'daki çıkarlarını korumaya can atan ve imparatorluğunu sürdürmeye kararlı olan Britanya ile Japonya arasındaki ittifaka kuşkuyla bakan Birleşik Devletler, 1921-1922 Washington antlaşmalarına katılmayı kabul etti. Bu antlaşmalar, Asya'daki olaylar gerekli kıldığı zaman, Fransa'nın yanı sıra, üç güç arasında "danışmalar" yapılmasını hükme bağlıyordu. Belçika, Hollanda, Portekiz ve İtalya yanında, Çin'in de katılımıyla daha sonra yapılan Dokuzlar Antlaşması, Çin'in bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü güvence altına aldı.

İktisadi ve Toplumsal İstikrarsızlık

Avrupalıların pek çoğu Büyük Savaş'ın bitmesini rahatlamayla ve –galipler– sevinçle kutladıkları için, 1920'li yıllar sıklıkla "kükreyen yirmiler" olarak tanımlanmıştır. Avrupalılar, büyük heyecan duyarak, uçakla ve otomobille çığır açıcı seyahatlere çıkıyor ya da hız rekoru denemeleri yapıyorlardı. Radyoların çevresine toplanıyor, film seyretmek için kuyruklara giriyor, daha önce hiç olmadığı kadar serbest giysiler giyiyor, kabareleri ve kulüpleri dolduruyor, gecenin geç saatlerine kadar dans ediyorlardı. Ne var ki, Büyük Savaş sonrası yirmi yıla öncelikle damga vuran şey, korkunç ekonomik ve toplumsal istikrarsızlıktı. Milletlerarası gerginlikleri ve rekabetleri şiddetlendiren, iç siyasal yaşamı –özellikle Almanya'da, ama aynı zamanda da savaşın etkisini atlatma sürecindeki birçok başka devlette– zehirleyen iki faktör, yani enflasyon ve işsizlik, Kıta Avrupa'sını kasıp kavuruyordu. Batı Avrupa'daki uzun ve kanlı savaş nihayet sona erdikten sonra ve Rus Devrimi zihinlerde capcanlı dururken, işçiler (ve bazı kadın grupları da) daha iyi yaşam koşulları için talepler öne sürüyorlardı. Aynı zamanda da ekonomik ve toplumsal seçkinler, örgütlü emek ve sol siyasal partiler tarafından iktidarlarına yöneltilen meydan okumayı alt etmeye kararlıydılar. Ama savaşa katılmış devletlerin ekonomik kaynaklarını neredeyse tümüyle seferber etmelerini gerektiren bir savaşın uzun ve zorlu sınavının doğurduğu sonuçlardan birisi, devletlerin yurttaşlarına sağladıkları hizmetleri artırmaları gerektiği yönünde bir kararlılığın, siyasal soldaki partiler arasında gitgide güçlenmesiydi. Refah devletinin kökeni, kısmen, hemen savaş sonrası döneme kadar izlenebilir.

Toplumsal Keşmekeş

Savaşın neden olduğu akıl almaz ekonomik yıkım, savaştan sonra meydana gelen milletlerarası düzensizliğe katkıda bulundu. Hızla yükselen enflasyon ve işsizlik, Avrupa siyasal yaşamını istikrarsızlaştırdı. Bu çatışma, 18. yüzyıl sonundan 1914'e kadar tüm dünyadaki bütün ülkelerin millî borçlarının altı katından fazlasına mal oldu.

İmalat ve tarımsal üretkenlik çatışma sırasında çarpıcı ölçüde geriledi. Sadece savaş meydanlarından uzak olan Birleşik Devletler, Kanada, Hindistan ve Avustralya gibi ülkeler ekonomik büyüme yaşadılar. Ama savaş sona erdiğinde onlar da yüksek enflasyondan ve işsizlikten kaçamadılar. Avrupa devletleri, savaş masraflarını karşılamak için muazzam miktarlarda borçlar almışlardı; hükümetler artık bunları ödemek için kâğıt para basmaya başladılar. Bu ise enflasyonu azdırdı (*bkz.* Tablo 24.1). 1920'de fiyatlar, savaş öncesine göre, Britanya'da üç kat, Almanya'da beş kat ve ileride yaşanacakların uğursuz bir alameti olarak, Avusturya'da 14.000 kat, Macaristan'da ise 23.000 kat daha yüksekti. İşçiler, kendileri ile zenginler arasındaki uçurumun genişlemesine kızıyorlardı.

Hükümete savaş malzemeleri satarak büyük servetler yığan, diğerleri ülkeleri için ölürken ve başka herkes kemer sıkarken gününü gün eden hatırlı müteşebbislere ilişkin öyküler Britanya basınında yayınlanıyordu. Muhafazakâr siyasetçi Stanley Baldwin, savaş sonrası ilk seçimde Parlamento'ya giren işadamlarını, "savaştan çok kazançlı çıkmış gibi görünen sert suratlı adamlar" diye tanımlamıştı.

Tablo 24.1. Toptan Fiyat Endeksi (1913 = 10)

	1914	1915	1916	1917	1918	1919
Almanya	106	142	153	179	217	415
Fransa	102	140	189	262	340	357
Büyük Britanya	100	127	160	206	227	242
İtalya	96	133	201	299	409	364
Kanada	100	109	134	175	205	216
Birleşik Devletler	98	101	127	177	194	206

Kaynak: Gerd Hardoch, *The First World War 1914-1918* (Berkeley: University of California Press, 1977), s. 172.

Başkalarının yanı sıra, Fransız çelik kodamanları ve Alman silah imalatçıları, savaştan muazzam kârlar elde ederek çıkmışlardı. Kendi sanayi kolları içinde üretimi tekelleştirmelerine ve fiyatları belirlemelerine izin veren kartel düzenlemeleri bunları güçlendirdi. Büyük teşebbüslere temel malzemelerinin Savaş Hammaddeleri Korporasyonları'nca temin edildiği Almanya'da olduğu gibi,

savaş için üretim, küçük şirketlerden ziyade büyük şirketlere yarar sağladı. Almanya'da, kimya devi I. G. Farben, birçok küçük firmanın birleştirilmesiyle kurulmuştu. Sanayiciler, daha önce hiç olmadığı kadar büyük saygınlığa ve siyasal nüfuza sahip oldular. Savaş sırasında ekonomik önceliklerin belirlenmesinde, kaynakların tahsis edilmesinde ve işçi alınmasında hükümetler belirleyici bir rol oynadıkları için, eski klasik liberal "bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" ilkesini benimseyenler artık çok azdı. Bazı işadamları ve devlet görevlileri, özellikle Almanya'da, İtalya'da ve Fransa'da, savaş zamanı devlet, işveren ve emek arasında kurulan işbirliğinin derecesinden etkilenmişlerdi. Artık bu düzenlemelerin kalıcı olması gerektiği kanısındaydılar. Büyük sanayi kollarının her birinde üretimi koordine ederek şirketler arası rekabete son vermek için korporatif yapıların kurulabileceğini umuyorlardı. Bunlar, kendilerine "korporatist", benimsedikleri fikirlere ise "korporatizm" diyorlardı. Almanya'da, Fransa'da ve İtalya'da korporatistler, belli bir sanayi dalına bağlı tüm insanları birleştiren kartel benzeri korporasyonlar kurularak, şirketler arasındaki yıkıcı rekabetin ve patronlar ile işçiler arasındaki çatışmanın, "millî ekonomik toplum"un çıkarı ve zenginliği lehine ortadan kaldırılabileceğine inanıyorlardı. Bu tür kartel düzenlemeleri, devletin, büyük işletmelerin ve emeğin çıkarları da dâhil tüm çıkarların örgütlü bir ittifakını oluşturarak, kapitalist ekonomilerin fıtratında var olan toplumsal ve siyasal gerginlikleri pekâlâ azaltabilir, hatta ortadan kaldırılabilirdi.

Bununla birlikte, Avrupa iş dünyasının seçkinleri, savaş sonrası dönemi biraz endişeyle selamladılar. Avrupalı ekonomi seçkinleri, örgütlü emeğin ve siyasal partilerin artan meydan okuyuşuna karşı güçlerini korumak için yarım yüzyılı aşkın süreyle çaba göstermişlerdi. Bu amaçla, örneğin yükseköğretimin seçkin karakterini devam ettirmeye uğraştılar, hükümetlere gümrük duvarlarını tüketiciler pahasına yüksek tutmaları için baskı yaptılar, fabrika koşullarına hükümet müdahalesini sınırlamaya çalıştılar ya da grev hakkını kısıtlayıcı yasal düzenlemelerin sürmesi için çaba gösterdiler. En başta da hâli vakti yerinde insanların birçoğu, ülkelerinde erkeklere genel oy hakkı tanınmasını ya da demokrasi kurulmasını önlemek istemişlerdi. Ama onların çabalarına rağmen, savaş öncesi dönemde Fransa'ya, İtalya'ya, Belçika'ya, Norveç'e, İsveç'e, hatta imparatorluk Almanya'sına erkekler için genel oy hakkı gelince, parlamenter organların rolü her Batılı ülkede genişlemişti.

Kadın hareketleri, savaş sırasında oldukça büyük kazanım elde eden demokratikleşme güçlerinden birisiydi. Çatışma süresince oy hakkı kampanyalarını askıya alan kadın grupları, savaş döneminde –zorunlu askere alınanların yerine fabrikalarda ve tarlalarda çalışmakla– yaptıkları katkıların artık tanınmasını istiyorlardı. Savaştan sonra kadınlar, Almanya'da, İsveç'te ve Batı Avrupa'daki birkaç başka ülkede, ayrıca yeni kurulan Doğu Avrupa devletleri Çekoslovakya, Polonya ve Macaristan'da oy kullanma hakkı kazandılar. Kadınların hukuki

konumu Britanya'da belki de en güçlüydü. Kadınlar, Britanya seçimlerinde ilk kez Aralık 1918'de oy kullandılar ve çok geçmeden Avam Kamarası'na ilk kadın seçildi. 1919 tarihli Cinsiyet Ayrımının Kaldırılması Yasası (*Sex Disqualification Act*), kadınların daha önce dışlanmış oldukları mesleklere girmelerinin yolunu açtı. Ne var ki, savaş sırasında erkeklerin işini almış olan kadınlar, yavaş yavaş işlerini kaybettiler ya da terk ettiler, böylece ev işlerine geri döndüler. 1920'lerde, çalışan İngiliz kadınların yüzdesi yıllardan beri ilk kez düştü. Yine de kadınların girebildikleri meslekler daha bir çeşitlendi. Sonraki yirmi yıl süresince, kadınların birçoğu tekstil fabrikalarında, ticarette, taşımacılıkta ve hizmet sektörü içindeki yeni mesleklerde (kuaför, çok bölümlü mağaza tezgâhtarı ya da santral memuresi olarak) iş buldu. Kadınların birçoğu için bu tür işler, fırsatta ve çalışma koşullarında ilerlemeyi temsil ediyordu.

Hemen savaş sonrası dönemde emek hareketi güç kazandı. Fransa'da, sendikalı işçilerin oranı Britanya'dakine kıyasla düşük kalmasına rağmen, savaştan sonra yüzbinlerce yeni üye kazanan Genel İşçi Konfederasyonu, 1920'de 2 milyon üye sayısına ulaştı. İtalya'da, barışın ilk iki yılında 3 milyondan fazla işçi sendikalara üye oldu. Sendikalar çalışma saatleri, ücretler ve çalışma koşulları gibi geçim meselelerinden daha devrimci bir amaç olarak, ekonomiyi daha demokratik kılmak için kitlesel kampanyalar düzenlediler. Tüm Batı ülkelerinde grevler yaygınlaştı. Bazı İngilizler, kıta Avrupa'sındaki rakiplerinin aksine 19. yüzyılda ayaklanma ve devrim olaylarından kaçınabilmiş olan Britanya'nın artık Bolşeviklerin etkisindeki memnuniyetsiz işçilerin ayaklanma olasılığıyla karşı karşıya kalabileceğini düşünmeye başladılar. Glasgow'da, haftalık çalışmanın 40 saat olmasını isteyen işçiler, belediye binasına Komünist kızıl bayrak çektiler.

İşçilerin kendi çıkarlarını savunmak için harekete geçmeleri, savaş sonrası seçimlerde muhafazakârların zaferlerine bir bakıma katkıda bulundu. Britanya'da Muhafazakâr Parti, Aralık 1918'deki "haki" seçimlerde (İngiliz ordusunun üniforma renginden dolayı bu adla anıldı) zafer kazandı. İş çevrelerinin nüfuzu, savaş sonrası Almanya'da, İtalya'da ve Fransa'da yapılan seçimlerde de muhafazakârların iktidara gelmelerine yardımcı oldu. Fransız İşverenler Birliği, dişlerinin arasında kanlı bıçak tutan bir Bolşeviğin tasvir edildiği binlerce afiş bastırdı. Mavi üniformalı Fransız askerlerinin zaferinin yarattığı yurtseverlik rüzgârıyla yelkenlerini şişiren "Millî Blok," 1919'da kuvvetli bir milliyetçi çoğunluğu "ufuk mavisi" Millî Meclis'e taşıdı. Savaştan önce monarşinin ihyası ya da cumhuriyetin bir asker tarafından devrilmesi hayalleri kuran Fransız muhafazakârların birçoğu artık muhafazakâr bir cumhuriyet olduğu sürece cumhuriyeti destekliyordu. Bir genel grev, Mayıs 1920'de tam bir fiyaskoyla sonuçlandı. Fransız demiryolları ya da Alman ve İngiliz kömür madenleri gibi kilit sanayilerin millileştirilmesini sağlamak için sendikalarca gösterilen çabalar başarısız oldu. İşçilerin, işverenlerle toplanarak üretim hedefleri, ücretler ve ça-

lışma koşulları gibi konuları karara bağlayacağını umdukları fabrika konseyleri, Almanya'da birkaç yıl içinde ortadan kaldırıldı, Fransa'da hiç hayata geçirilmedi ve İtalya'da çarçabuk yasaklandı. Britanya'da, demiryolu işçilerinden, madencilerden ve liman işçilerinden oluşan "üçlü ittifak"ın düzenleyeceği bir genel grev için çağrı yapma girişimi, İngiliz işçiler için "Kara Cuma" olan 15 Nisan 1921'de tam bir hezimete uğradı. Sendikalaşma oranları düştü. Aynı sanayi dalındaki patronlar ile işçilerin nasıl da aynı amaçları paylaştıklarını anlatan "korporatist" nutuklar Almanya'da ve Fransa'da gitgide işitilmez oldu. İşverenler, dikkate değer bir istisna olarak devletin gitgide denetimini artırdığı Sovyetler Birliği'ndekiler hariç, hâlâ sözü geçen taraftı.

Bu Bolşevik karşıtı afiş, Fransa'da Rus Devrimi'ne verilen tepkiyi gösteriyor: "Bolşevizme karşı nasıl oy verilir?"

Sol ve Refah Devletinin Kökeni

Büyük Savaş, 1914'de savaş yanlısı ve karşıtı hizipler olarak bölünmüş olan milletlerarası sosyalist hareket için oldukça yıkıcı bir deneyimdi. Alman Sosyal Demokratlar ile Fransa, İtalya ve Belçika sosyalist partileri, kapitalistler arası bir savaş olarak gördükleri duruma muhalif olmalarına rağmen, ülkelerinin savaş çabasına destek vermişlerdi. 1917 Rus Devrimi de sosyalistleri böldü. Bolşeviklerin Rusya'da kazandıkları beklenmedik zafer, bazılarına göre, sosyalistlerin sıkı örgütlenmiş hiyerarşik bir parti yapısıyla iktidara gelebileceklerini gösteriyordu. Fransa'da, Fransız Sosyalist Partisi'nin Aralık 1920'de Tours'da düzenlediği kongredeki delegelerin dörtte üçü, tüm ülkelerde Komünist partilerin örgütlenmesini teşvik etmek için 1919'da Moskova'da kurulmuş olan Üçüncü Komünist Enternasyonal'e katılmayı destekledi. Bunlar, Fransız Komünist Partisi'ni kurdular. Fransız Sosyalist Partisi'ne bağlı kalanlar, reformculuğu benimsemeye, dolayısıyla da cumhuriyete ve partinin demokratik örgütlenme ilkelerine bağlı kalmaya devam ettiler.

Léon Blum (1872-1950), Fransız Sosyalist Partisi'nin lideriydi. Paris'te rahat koşullar içinde doğmuş bir Yahudi olan Blum, hukuk fakültesini bitirmiş ve devlet memuru olmuştu; bir edebiyat eleştirmeni ve aydındı. Blum'un kahramanı olan ve 1914'teki savaşın arifesinde öldürülen Fransız sosyalist lider Jean Jaurès

gibi Blum da bir idealistti; onun kanısına göre sosyalizm, Fransız Devrimi'nin hümanizmi olarak düşündüğü şeyden felsefi olarak doğan bir sonuçtu. Blum, sosyalizmin seçim süreciyle başarılacağına olan inancını her zaman korudu.

Komünistlere göre, 1920'lerdeki ekonomik zafiyet, kapitalizmin yenilgisinin yakın olduğunun kanıtı gibi görünüyordu. Fransız Komünist Partisi iki yıl içinde Sosyalist Parti'nin büyüklüğüne ulaştı. 1922'de Moskova'dan gelen talimatla, aydınlar parti üyeliğinden atıldılar. Komünist Parti, Paris'in kasvetli sanayi varoşlarında ve başkent çevresindeki "kızıl kuşak"ta birçok yandaş kazandı. Komünistlerin elindeki belediyeler, derme çatma ve sağlıksız konutlarda yaşayan sakinlere işsizlik yardımı gibi toplumsal hizmetlerin yanı sıra, elektrik ve içme suyu da sağladılar. Buna karşılık, 1920'de kurulan ve İşçi Partisi'nin hep dışladığı Büyük Britanya Komünist Partisi hiçbir zaman birkaç binden fazla yandaş kazanamadı.

Savaş sonrası Avrupa'da, soldaki partilere reformculuk egemendi. Alman Sosyal Demokrat Partisi ve Fransız Sosyalist Partisi, sırasıyla, Weimar Cumhuriyeti'ne ve Fransız ılımlı merkez sol hükümetlerine temel oluşturan parlamento ittifaklarına katıldılar. Sendikalarla yakın ittifak içindeki İngiliz İşçi Partisi, savaştan sonra Britanya'nın ikinci büyük partisi oldu. Bu partilerin üçü de büyük ölçüde kendi ülkelerindeki reformcu işçi hareketlerinin desteğine dayanıyordu. Sendikalar, bazı bakımlardan, başka herhangi bir çıkar grubundan farksız hale gelmişlerdi; hükümetlerle ve işverenlerle pazarlık ediyorlardı. Sendikal reformculuğun Komünist eleştiricileri, reformculuğun işçileri kapitalist devlet yapısıyla bütünleştirmeye hizmet ettiği uyarısında bulundukları zaman, bu anlamda haklı olabilirlerdi.

Refah devletinin 1920'lerde beliren ana hatları, soldaki partilerin ve sendikaların yaptıkları baskıyı yansıtıyordu. Aynı zamanda da refah devletinin kökeni, Büyük Savaş'tan önceki dönemde çoğu ülkenin benimsediği toplumsal reform programları (*bkz.* Bölüm 20) bağlamında görülmelidir. Avrupa'daki Komünist partiler, hiç değilse ilke olarak, işçi sınıfı devrimini benimsedikleri hâlde, sosyalistler ve çoğu sendika üyeleri, devletlerin işçilere belirli düzeyde asgari koruma sağlamasını talep ediyorlardı. İskandinavya, Danimarka, İsveç ve Norveç, çığır açıcı toplumsal hizmetler sunan sosyal demokrasiler olarak evrildiler. Viyana'nın sosyalist belediye yönetimi, içinde çamaşırhaneler, banyolar ve kreşler gibi toplumsal hizmetlerin sunulduğu cazip bir işçi konutları kompleksi inşa etti.

Britanya'da, Başbakan Lloyd George, terhis edilen askerlere, "kahramanların yaşamasına uygun bir ülke" vaat etmişti. Gerçek böyle görkemli olmaktan oldukça uzaktı. Ama Avam Kamarası'ndaki sandalye sayısı bakımından artık ikinci parti olan İşçi Partisi'nin baskılarıyla çıkarılan 1919 Konutlaşma ve Kent Planlaması Yasası, ucuz sıra evler inşa etmelerini özendirmek için belediye meclislerine maddi destek verilmesini hükme bağladı. Bu yasa, varoşların aşırı ka-

labalıklaşmasını bir ölçüde önledi ve işçi ailelerinden birçoğuna merkezî ısıtma, banyo gibi kolaylıklar sağladı. Eski şehir sınırları içinde, masrafları belediye meclislerince karşılanan "meclis" daireleri, en yoksul işçilere daha mütevazı barınma olanakları sağlıyordu. Britanya hükümeti 1920'de işsizlik sigortası kapsamını genişleterek sanayi işçilerinin çoğunu dâhil etti ve 1925'te Parlamento, savaş dulları ile yetimlerine maaş bağladı; bunlar, Britanya'da refah devletinin ortaya çıkışı için büyük adımlardı. Fransa'da, 1930'da Millî Meclis 10 milyonu aşkın işçiye sigorta olanağı sağladı.

Siyasal İstikrarsızlık

Ekim 1919'da İtalya başbakanı Orlando, artan hayal kırıklığının Avrupa'yı "kör bir yıkım ve dağınık şiddet girdabı gibi" tehdit ettiğini belirttiği zaman, doğrudan savaş sonrası dönemde yaygın olan belirsizliği yansıtıyordu. Savaştan sonraki ekonomik kriz ve krizin oluşmasına yardım ettiği siyasal istikrarsızlık, yeni Weimar Cumhuriyeti'nin soldan ve sağdan gelen tehditler arasında dengeli bir rota izlemeye çalıştığı Almanya'daki kadar hiçbir yerde açık seçik ve nihayetinde daha tahrip edici olmadı. Dahası, oturmuş parlamenter yönetimlere sahip devletler olan Britanya'da ve Fransa'da, sonradan sol ile sağ arasında oluşan bölünme de hayli şiddetliydi.

Almanya'da Kırılgan Weimar Cumhuriyeti

Yeni seçilen Alman *Reichstag*'ı, talihsiz 1848 Frankfurt Parlamentosu'nun kırmızı, altın rengi ve siyah bayrağını benimsedi (*bkz.* Bölüm 16). Weimar Cumhuriyeti'nin daha yola çıkarken yaşadığı sivil sürtüşme, *Reichstag*'ın Temmuz 1919'de onayladığı anayasasını etkiledi. Anayasa, halk tarafından seçilecek Alman başkanına oldukça büyük yetkiler veriyordu. Görev süresi yedi yıl olan başkan, *Reichstag*'ı dağıtabiliyor ve yeni seçimlere gidebiliyordu. Bakanlar *Reichstag*'a karşı sorumlu olacaklardı ama başkan, düzeni yeniden sağlamak için anayasayı askıya alma ve kararnamelerle yönetme yetkisini koruyordu; bu da cumhuriyeti, başkanın otoritesine tabi kılıyordu.

Sol ve sağ içindeki birtakım unsurlar cumhuriyete meydan okuyordu. Bavyera'da Kurt Eisner'in kurduğu asi sosyalist cumhuriyet çöktü. Şubat 1919'da sağcı bir silahlı caninin Eisner'i öldürmesi üzerine, Bavyeralı solcular nisan ayında Münih'te yine ayaklanarak Sovyet tarzı bir cumhuriyet ilan ettiler. Mart ayı başında yapılan genel grev Berlin'i felç edince, düzenli Alman ordusuna mensup Prusyalı askerler ve *Freikorps* (Hür Birlikler) üyeleri ateş açarak birkaç bin işçiyi ve sosyalisti katlettiler.

Yeni Alman Cumhuriyeti siyasal istikrara fena hâlde ihtiyaç duyuyordu. Ama kilit nitelikteki bazı toplumsal grupların birçok mensubu en başından beri cum-

huriyete karşıydı; imparatorluk döneminde mevki sahibi olmuş bürokratlar ve üniversite öğretim üyeleri de bunlara dâhildi. Yargıçlar, cinayetten tutuklanan *Freikorps* üyelerine saçmalık derecesinde hafif cezalar veriyorlardı.

Subay grupları, 1919 yazında cumhuriyete karşı kumpas planlamaya başladılar. Tutucu siyasetçiler ve işadamları, cumhuriyeti yıkmak için Prusya İmparatorluğu'nun eski bürokratlarından Wolfgang Kapp liderliğinde bir "*Putsch*" yani darbe girişimi yaptılar. Asiler, 20 Mart 1920'de Berlin'i ele geçirdiler. Tutucu partiler, yeni hükümete destek verdiklerini duyurdular. Bavyera'da, sağcılar, bir önceki nisan ayında iktidara gelmiş olan sosyalist hükümeti istifaya zorladıktan sonra iktidarı ele geçirdiler. Şansölye Ebert, cumhuriyeti savunmak için işçilerden yardım istedi. İşçiler, ülkenin çoğunda hayatı durduran bir genel grevle bu çağrıya yanıt verdiler. Berlin'de bazı ordu birlikleri kararsız kalınca, Kapp Putsch başarısız oldu.

Ama cumhuriyete yönelik tehdit son bulmadı. Weimar koalisyonuna katılan merkez ve merkez sol partilerin tümü sonraki seçimlerde önemli kayıplara uğradıkları hâlde, tutucu partiler ve radikaller kazançlı çıktılar. Sosyal Demokratlar hükümetten çekilince, cumhuriyet, Merkez Parti ile ılımlı sağ partilerin sallantılı koalisyonunun elinde kaldı; oysaki onlar, artık yönetmekte oldukları cumhuriyete Sosyal Demokratlar kadar bağlı değillerdi. Almanya'nın ekonomisi yıkıcı enflasyon içinde gitgide batağa saplanırken, siyasal istikrarsızlık ve şiddet tırmandı. Adolf Hitler'in liderliğindeki Nasyonal Sosyalistlerin (Nazilerin) de aralarında bulunduğu sağcı gruplar ve partiler peyda oldu (*bkz.* Bölüm 25).

Yeni dışişleri bakanı Walther Rathenau (1867-1922), savaş tazminatı sorununu İngiliz ve Fransız hükümetleriyle müzakere etmeye kararlıydı. O zaman Rathenau, Batı'nın baskısına karşı koymak umuduyla, Sovyetler Birliği'yle karşılıklı dostluk beyanı içeren Rapallo Antlaşması'nı (Nisan 1922) imzalayarak, Britanya'yı ve Fransa'yı şoke etti. Sovyetler Birliği, Almanya'dan teknik yardım aldı; bunun karşılığını, Versay Antlaşması'nın askerî hükümlerinden bazılarını Almanya'nın baypas etmesine yardım ederek ödedi. Daha sonra, Alman subaylar Sovyet ordusuna teknik yardım verdiler. Diplomatik tanınma kazanan ve çarlık döneminde alınmış borçların reddine Almanya'nın razı olmasını sağlayan Sovyetler, Almanya'dan gelecekte herhangi bir savaş tazminatı istemeyeceklerine söz verdiler. İki ay sonra, sağcı milliyetçiler Rathenau'yu katlettiler.

Alman markının değeri iyice dibe vurdu. Weimar hükümeti, altın ya da nakit cinsinden tazminat ödemeleri programına uyamayacağı ama kömür ve başka doğal kaynaklar cinsinden ödemelere devam edeceği konusunda Müttefikleri bilgilendirdi. Birleşik Devletler'in Britanya'ya ve Fransa'ya savaş borçlarını geri ödemeleri konusunda baskı yapmasıyla, Müttefikler, Almanya'nın ödeme yapması konusunda daha da kararlı bir tutum aldılar. Fransa'nın yeni başbakanı

Raymond Poincaré (1860-1934), eğer Almanya tazminat programına uymazsa Ruhr Vadisi sanayi bölgesini işgal edecekleri tehdidinde bulundu; Almanya'yı, kasten ödemeleri geciktirmekle ve kendi para birimini mahvederek, Müttefikleri ödün vermeye zorlama çabasına girmekle suçladı.

Ama Britanya ve Fransa ortak bir politika üzerinde anlaşamadılar. Alman para biriminin (markın) istikrara kavuşabilmesi için tazminat ödemelerinin tecil edilmesi (moratoryum) yönündeki Alman isteğini Fransızlar reddettiler. Buna kızan Alman hükümeti, Komünist Parti dışında neredeyse tüm siyasal partilerden destek alarak, Ruhr bölgesindeki madencilere Müttefikler için çalışmayı durdurmaları çağrısı yaptı. Bu, Almanya'nın, savaş borçlarını geri ödeme takvimini sabote ettiği yolunda Poincaré'nin ortaya attığı iddiayı doğrular görünüyordu.

Fransız ve Belçika birlikleri, İngiliz hükümetinin tavsiyesine uymayarak, 11 Ocak 1923'te Ruhr bölgesini işgal ettiler. Alman hükümeti, madencilerine çalışmamaları için ödeme yapmak üzere sırf daha fazla para basarak Ruhr'daki pasif direnişi finanse etmeye başlayınca, Tablo 24.2'ün korkunç şekilde gösterdiği gibi, Almanya'da enflasyon uçuşa geçerek tamamen kontrolden çıktı.

Tablo 24.2 Alman Markı ve ABD Doları, 1914-1923

Tarih	Parite: 1 dolar = 4,2 mark
Temmuz 1914	
Ocak 1919	8,9
Temmuz 1919	14,0
Ocak 1920	64,8
Temmuz 1920	39,5
Ocak 1921	64,9
Temmuz 1921	76,7
Ocak 1922	191,8
Temmuz 1922	493,2
Ocak 1923	17.972,0
Temmuz 1923	353.412,0
Ağustos 1923	4.620.455,0
Eylül 1923	98.860.000,0
Ekim 1923	25.260.208,000,0
Kasım 15, 1923	4.200.000.000.000,0

Kaynak: Gordon Craig, *Germany 1866-1945* (New York: Oxford University Press, 1978), s. 450.

1923'te Almanlar, tek bir somun ekmek almak için alışveriş arabalarını gerçek anlamda trilyonlarca markla doldurarak alışverişe gidiyorlardı. Yarım kilo elma, 300 milyar marktı. Çalışanlar, dükkân sahiplerinin öğleden sonraki fiyat artışlarını duyurmalarından önce, öğleyin alışveriş yapabilmek için ücretlerinin her sabah ödenmesini istiyorlardı. Uçuşa geçen enflasyon, sabit kazancı olan in-

sanları ve bu insanların emeklilik için bir kenara koymuş oldukları küçük tasarrufları silip süpürdü. Savaş sırasında savaş bonosu satın alarak yurtseverlik görevlerini yapmış olduklarına inananların birçoğu, o bonolar değersizleşince Weimar Cumhuriyeti'ni suçlamaya başladı. Temel gıdalar ve diğer mallar yoksullar için yalnızca korkunç derecede pahalı olmakla kalmıyor, pazarda da bulunamıyordu; çünkü çiftçiler ürünlerini istifliyorlardı. Ne var ki, doludizgin şişmiş para birimiyle banka borçlarını ödeyebilen ya da mülke yatırım yapabilen kişiler oldukça iyi durumdaydılar. Zenginler daha da zenginleştiler. Böyle bir atmosferde, Alman Komünist Partisi, çok sayıda öfkeli ve yılgın işçiyi kendine çekerek Sosyal Demokratların altını oydu.

Ebert, bir hükümet kurması için Ağustos 1923'te Gustav Stresemann'a (1878-1929) görev verdi. Sağcı şiddet nedeniyle cumhuriyeti benimsemiş eski bir monarşist olan Stresemann, Sosyal Demokratlardan destek alarak kararnamelerle ülkeyi yönetti. Ruhr Vadisi'ndeki işçileri, işlerinin başına dönmeye ve pasif direnişe son vermeye ikna etti. Fransa ve Belçika, finansal açıdan hem kendi ülkelerine zarar veren hem de Almanya'yı yıkıma uğratan dokuz aylık bir dönemden sonra işgale son verdiler. Devletin darphanesi milyar marklık banknotlar basmayı bırakarak, tedavüle yeni bir mark çıkardı. Almanya'da hiperenflasyon sona erdi.

Stresemann, Müttefiklerin taleplerini olabildiğince karşılamayı ve böyle yapmakla, Almanya'nın bir Avrupa gücü olarak tekrar saygınlık kazanmasının yolunu açmayı umuyordu. Böylelikle, gelecekte Müttefik tavizleri için, yani Almanya'nın Polonya'yla olan tartışmalı doğu sınırı konusundaki tavizleri için, yolun açılabileceği umudundaydı. Stresemann, Almanya'nın ekonomik krizden çıkmasına yardımcı olmak üzere borç vermeleri için hem Britanya'yı hem de Fransa' yı ikna etti.

1924'te Amerikalı bankacı Charles G. Dawes (1865-1951) başkanlığındaki bir Milletler Cemiyeti komisyonu, Alman savaş tazminatlarının ödeme takvimini uzattı. Dawes Planı, *Reichsbank*'ı, Alman ödemelerine nezaret edecek Amerikalı bir görevlinin kısmi yönetimi altına soktu ama Almanya'nın ödemesi beklenen miktarı azaltmadı. Bu arada, Birleşik Devletler, Müttefiklerin kendisine olan borcunu %30 (Britanya) ila %80 (İtalya) arası oranlarda azaltmıştı. Dawes Planı Müttefikler ile Almanya arasındaki ilişkileri birazda olsa düzeltti ve Avrupa ekonomisinin 1924'ten başlayarak canlanmasıyla, savaş tazminatı sorununun önemi giderek azaldı. Ekonominin en sonunda düzelmeye başlamasıyla, Weimar Cumhuriyeti istikrara kavuşmuş görünüyordu. Alman sanayisi giderek daha rekabetçi hâle geldi ve işsizlik gerilemeye başladı.

Artık dışişleri bakanı olan Stresemann'ın dikkatli ve etkili diplomasisi meyvesini verdi. 1925'te Büyük Britanya, Fransa, Belçika, İtalya ve Almanya arasında

imzalanan Locarno Antlaşması (aslında beş ayrı antlaşma) uyarınca, imza sahipleri, gelecekteki tüm uyuşmazlıkları barışçıl yollarla çözmeye söz verdiler ve Almanya'nın batı sınırlarını savaşın sonunda belirlendiği hâliyle garantiye aldılar. Alman hükümetinin anlaşmaya dâhil edilmesine karşı çıkması nedeniyle Almanya'nın doğu sınırlarına ilişkin garanti verilmemesi gerçeğini bir dereceye kadar dengelemek için, Fransa Locarno'da Çekoslovakya'yla ve Polonya'yla da güvenlik antlaşmaları imzaladı. Artan milletlerarası işbirliği atmosferini ifade etmek için, Avrupa liderleri ve gazeteleri artık "Locarno ruhu"ndan dem vurmaya başladılar. Almanya, Fransa'yla ve Belçika'yla olan batı sınırlarını değiştirmeye çalışmayacağına söz vermesi karşılığında ertesi yıl Milletler Cemiyeti'nin konsey üyesi oldu.

Ne var ki, sağcı Alman partileri, Stresemann'ın sosyalistlerle güç birliği yapmasını asla affedemediler. Cumhuriyetin muhalifleri, Weimar'ı kötülerlerken, o başarısız olduğu zaman değil, başarılı olduğu zaman daha sert davranır görünüyorlardı, çünkü Weimar başarılı olunca ülkenin istikrarı ve bekası sağlanabilirdi. Weimar'ın diplomatik zaferi olarak görünen gelişmelerden sonra bile, Almanya seçimleri, sağın yeniden güçlenmesini yansıtıyordu; eski Prusyalı savaşçı General Hindenburg, Ebert'in 1925'te ölümüyle cumhurbaşkanı seçildi.

Oturmuş Demokrasiler: Britanya ve Fransa

Britanya ve Fransa da savaş sonrası döneminin siyasal gerginliklerinden elbette bağışık değildi. Özellikle Britanya, sınıflara ayrılmış bir toplum olarak kaldı. Zenginliğin belirli ellerde toplanması, Avrupa'nın hiçbir yerinde Britanya'daki kadar belirgin değildi. Nüfusun en üst %1'lik kesimi, millî zenginliğin üçte ikisine sahipti ve o %1'in onda biri, İngiltere'deki arazilerin üçte birinin sahibiydi. Eğitim, meslek, giyim kuşam, şive, okunan gazeteler ve dinlence etkinlikleri gibi unsurların hepsi, kişinin mensup olduğu toplumsal sınıfı tanımlıyor ve açığa vuruyordu. Zarif taşra beyefendisi ile Yorkshire'lı fabrika işçisi ya da fötr şapkalı Londralı banker ile başına bez bağlamış East End liman işçisi arasındaki mesafe, hâlâ 18. yüzyıldaki kadar büyüktü.

19. yüzyılda güttüğü büyük davayla, yani serbest ticaret davasıyla artık nispeten az sayıda seçmene hitap edebilen Liberal Parti'nin gerilemesi, İşçi Partisi'ne yaradı. İşçi Partisi, yeni seçmenlerin çoğunun desteğini kazandı. En zarif toplumsal çevrelere giren usta hatip James Ramsay MacDonald (1866-1937), 1924'te ilk İşçi Partisi hükümetini kurdu. Ama MacDonald hükümetinin birkaç ay sonra düşmesi, Britanya'da yaygın olan komünizm korkusunun da yardımıyla İngiliz Muhafazakârların toparlanma yeteneğini kanıtladı. MacDonald, hükümetinin Sovyetler Birliği'ni tanımakta başı çekmesinden sonra, Muhafazakârların suçlamalarına hedef oldu. O zamanlar Birleşik Devletler'de de yaygın olduğu üzere, basın organları, "kızıl korku"yu iyice körüklediler. Bir gazete, Komünist

Enternasyonal başkanı Grigori Zinovyev tarafından yazıldığını iddia ettiği ve İngiliz Komünistlerin ülkede nasıl istikrarsızlık çıkaracaklarını ayrıntılı olarak anlatan bir mektup yayınladı. Gerçekte mektup düzmeceydi, Bolşevik düşmanı bir Leh'in uydurmasıydı. Tekrar iktidara gelen Muhafazakârlar, finansal istikrarı yeniden sağlamaya ve işçi sınıfının taleplerini reddetmeye kararlıydılar. Hükümet, 1925'te Britanya'yı yeniden altın standardına geçirdi, yani İngiliz para birimi sterlin, sabit bir kura göre altınla değiş tokuş edilebiliyordu. Ama bu, İngiliz para birimini desteklemekte kullanılabilecek altın rezervlerini tüketti ve sterlinin aşırı değerlenmesine yol açtı. Özellikle diğer Avrupalı güçler kendi para birimlerini daha düşük kurlardan istikrara kavuşturdukları zaman, İngiliz ürünleri milletlerarası piyasada daha pahalı hâle geldi. Yüzyılı aşkın süreden beri zenginleşmenin anahtarı olan İngiliz imalat sektörü yavaş kaldı, elindeki piyasalar gitgide Birleşik Devletler'den ve Japonya'dan gelen malların tehdidiyle karşılaştı. Birleşik Devletler, dünyanın önde gelen kreditör ülkesi hâline gelmişti. Yeni milletlerarası finans merkezi artık New York City'ydi.

Britanya'da, sanayiciler ile işçiler arasındaki gerginlikler 1926'da öne çıktı. Madenlerde hâlâ 1 milyondan fazla işçi çalışıyordu. Madencilik şirketleri, savaştan sonra ücretleri düşürmüşler ve günlük çalışma saatlerini uzatmışlardı. Mart 1926'da kurulan bir hükümet komisyonu, firmaların daha güvenli çalışma koşulları sağlamalarını, ama madencilerin de daha düşük ücretleri kabul etmelerini salık verdi. Madenciler, bu önerileri, "Ne günde bir dakika fazla, ne ücrette bir kuruş az" sloganıyla reddettiler. Sendika Konseyi, sendikaları savunmak için Mayıs 1926'da genel madenci grevi başlattı. Britanya'daki sendikalı işçilerin

Londra Genel Grevi sırasında kurulmuş bir barikat, 1926.

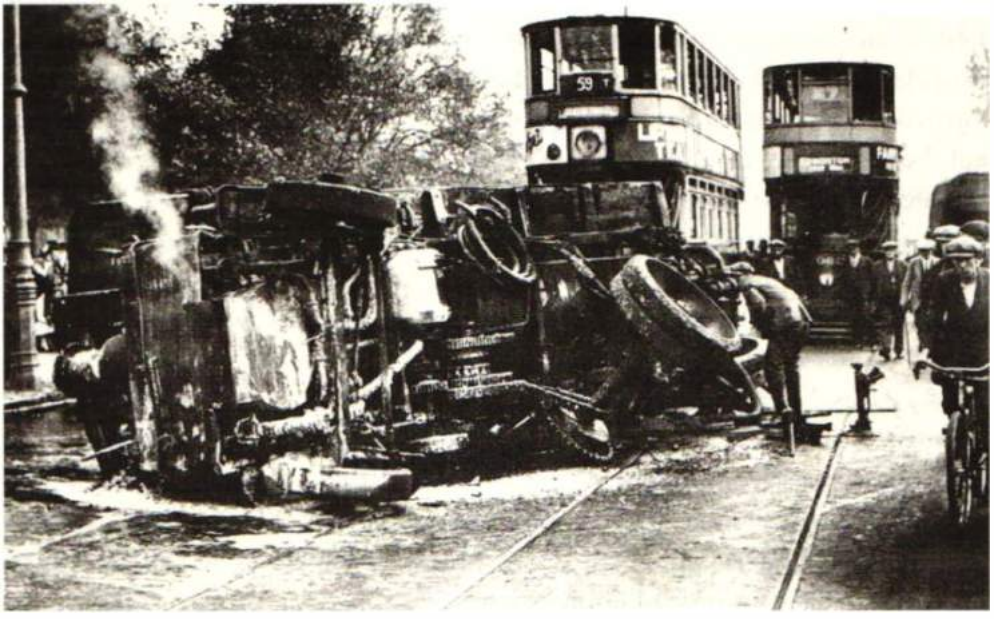

büyük çoğunluğu dayanışma grevine gittiler. Bu grev, tüm kamusal ulaşımın durmasıyla rahatı bozulan üst ve orta sınıfları küplere bindirdi. Muhafazakâr Winston Churchill, madencileri, sanki savaşta bir Alman istihkâmından söz ediyormuş gibi, "koşulsuz teslim" olmalarını isteyen "düşman" olarak yerden yere vurdu. İşçi Partisi, ilkelerini savunmak için yaptıkları grev sırasında hakikaten cefa çeken işçilerin durumuna sempatiyle bakıyordu, ama siyasal açıdan güvenli bir mesafeyi korudu. Londra'ya insanları götürüp getiren otobüsleri ve kamyonları, işadamları ve Oxford ile Cambridge üniversitelerinden öğrenciler sürdüler, askerler ise gıda taşıdılar. Madenciler yedi ay süreyle grevde kalmalarına rağmen, işçilerin çoğu iki hafta sonra işinin başına döndü. Grev kırıldı. Bir yıl sonra Parlamento, İş Anlaşmazlıkları Yasası'nı (*Trade Disputes Act*) çıkararak, diğer sanayi dallarında çalışanların, grevdeki işçileri desteklemek için "dayanışma grevleri" ve iş yeri terk eylemleri yapmalarını yasakladı. Bu, Britanyalı işçiler için ezici bir yenilgi anlamı taşıyordu.

Uzun zamandır ekonomik şoklardan etkilenmeyeceği düşünülen Fransız frangı 1924'teki finansal panikte ciddi ölçüde değer yitirince Fransa'nın sağcı hükümeti düştü. Dinciliğe karşı olmak dışında pek az ortak yöne sahip Radikaller ile Sosyalistler, bir sol-merkez koalisyon hükümeti kurdular. Ama Sosyalistler, ekonomik krize çare olarak sermayeye oldukça yüksek bir vergi koymak isteyince, bu ittifak dağıldı. Şaşırtıcı bir düzen içinde bakanlar geldi gitti.

Muhafazakâr Poincaré, 1926'da başbakan olarak döndü. Tüketim vergilerini yükseltti; zaten zenginler sermaye vergisi yerine bunu tercih ediyorlardı, çünkü böylelikle vergi yükü onların omuzlarına binmiyordu. Zengin Fransızlar özvarlıklarını yurtdışından geri getirmeye ve frank almaya başlayınca, frank istikrara kavuştu ve sonra hızla değer kazandı. Poincaré, Fransız para biriminin kurtarıcısı olarak anılır oldu. Ama onun Fransa'da siyasal uzlaşının olduğu yolundaki düşüncesi, tıpkı Fransa'nın Avrupa'daki en güçlü ülke olduğu inancı gibi, yalnızca bir yanılsamadan ibaretti. Sıradan Fransız erkeklerin ve kadınların birçoğu, bir "para duvarı"nın ülkeyi hâlâ rehin tuttuğuna ve iyice mevzilenmiş bürokrasiyle birlikte, toplumsal reformu önlediğine inanıyordu. Zayıf bir başkanlık kurumuna sahip Fransa'da, Millî Meclis gitgide yurtiçi ve milletlerarası krizlere etkili yanıt verme yeteneğinden yoksun, hep tartışan bir topluluk olarak görülmeye başlandı. Siyasal ve toplumsal gerilimler, bir yandan Fransız Komünist Partisi gibi siyasal uçlardaki partilerin demokrasiye yönelik düş kırıklığını, öte yandan da yeni yeni palazlanan ve Benito Mussolini'nin İtalya'da iktidarı ele geçirmesine (*bkz.* Bölüm 25) hayran kalan sağcı faşist hareketleri teşvik etti.

Çorak Ülkede Sanatçılar ve Aydınlar

Büyük Savaş'ın etkileri, Avrupa'nın düşünce ve sanat yaşamında da açıkça görülebiliyordu, çünkü yazarlar ve sanatçılar, şimdiki dünya ile artık var olmayan

bir dünyanın arasında büyük bir yarılma olarak duran tarumar edici bir kavganın sonuçlarıyla cebelleşiyorlardı. Siperlerde bulunmuş eski bir asker, savaşın korkunç yıkımını, "zamanı bölen kocaman taşlarla örülmüş bir duvar: Bin mil yüksekliğinde ve bin mil kalınlığında, boydan boya yaşamımıza örülmüş kocaman bir engel" olarak tanımlıyordu. Bundan kaynaklanan kültürel belirsizlik, dönemin ekonomik, toplumsal ve siyasal kaosunu yansıtıyordu.

Savaş sonrasında aydınların ve sanatçıların meydan okuyan modernizmi, sanat dalları içindeki geleneksel-kültürel göreneklere karşı, ama aynı zamanda da burjuva toplumunun kısıtlamalarına karşı isyanın bir parçasıydı. Örneğin Britanya'da, insanlar hâlâ Viktoryen romanlar ve romantik şiirler okuyorlardı, ama böyle metinler, Avrupa'da nelerin yanlış gitmiş olduğuna ilişkin bir açıklama sunar görünmüyordu. Savaştan dehşete düşmüş birçok sanatçı ve yazar, milliyetçilik değerlerini ve körü körüne itaati insanların zihinlerine kazınmış olan toplumsal görenekleri artık reddediyordu. *Belle Époque* döneminin "dışarlıklılar"ı, savaş sonrasında, en azından sanat alanında "içeriden birileri" olup çıkmışlardı. Savaştan sonra sanatsal anlatımda oluşan çarpıcı değişimlerin çoğunun kökeni elbette savaş öncesi yıllara –örneğin, resimde ve yazıda psikolojik, öznel izleklerin ve yaklaşımların benimsenmesine– kadar uzanıyordu (*bkz.* Bölüm 20). Savaş yalnızca milyonlarca canı yok etmekle kalmamış, sanatçıların ve yazarların gerçekliği tanımlamada ölçü aldıkları yol işaretlerinin birçoğunu da yok etmişti. Londra ve Paris'teki ressam ve yazar dostları arasında mekik dokuyan Amerikalı yazar Gertrude Stein (1874-1946), savaştan sağ çıkanları "kayıp bir kuşak" olarak adlandırıyordu. Fransız şair Paul Valéry (1871-1945), 1922'de verdiği bir konferansta şöyle demişti: "Fırtına gelip geçti ama biz hâlâ fırtına patlamak üzereymiş gibi huzursuzuz, tedirginiz ... zihin de bütün bu incinmiş şeyler arasında. Zihin gerçekten zalimce yaralandı. ... Kendinden derinlemesine kuşku duyuyor."

Amerika doğumlu şair ve eleştirmen T. S. Eliot'ın (1888-1965) 1922'de yazdığı kasvetli *Çorak Ülke* adlı şiiri, savaşın Avrupa üzerindeki yıkıcı etkisini yansıtıyordu.

Bir yığın kırık surettir, güneşin vurduğu yerde,
Ne ölü ağaç korunak verir, ne cırcırböceği teselli,
Ne de kuru taş su sesi...
Bu kukuletalı sürüler kimdir...
Düşen kuleleri
Kudüs Atina İskenderiye
Viyana Londra
Hayali

"Dada"sı –ya da atı– üstünde oturan Fransız Dadaist ressam Francis Picabia dostlarıyla birlikte.

1916'da Zürih'te bir araya gelmiş sanatçılardan ve yazarlardan oluşan Dadaistler, tüm sanatsal görenekleri reddederek 1914-1918 katliamının saçmalığına karşı isyan eden ilk gruptu. Onlar anlamsızlığı kaleme aldılar ve resmettiler; bazıları, gazetelerden derlenmiş sözcüklerin oluşturduğu şiirler yazdılar. Tüm bunlar anlamsızdı ama onların savına göre, savaşın kendisinden daha anlamsız değildi.

Savaş sonrası kuşaktan sanatçılar ve yazarlar, öznelciliğin önceliklilığini vurguladılar. Ürpertici siperlerden çıkan askerler gibi, onlar da kavranamaz görüneni kavramaya uğraşırken kendi içlerine baktılar. Onların öznelciliği, büyük kısmıyla yeni sanatı tanımlayan imgeselliğin bağlarını çözdü.

Başkaları yanında, ressamlar Piet Mondrian (1872-1944), Paul Klee (1870-1940) ve Max Beckmann (1884-1950), resimle ilgili, hatta sanatı oluşturanın ne olduğuyla ilgili klasik kuralları hiçe saydılar. Hollandalı modernist ressam Mondrian, iki boyutlu soyutlamalar ve ızgara oluşturan düz çizgiler sundu. Klee'nin fantazileri, tual üzerinde beklenmedik şekillere ve çarpıtmalara büründü; "ressam çarpıtmalı," diyordu, "çünkü öylelikle doğa yeniden doğar."

Dışavurumcu (ekspresyonist) hareketin kökeni de savaş öncesine uzanır. Beckmann, yaftayı kabul etmiyordu ama kendi çalışmalarını irdelerken bu hareketi şöyle tanımlıyordu: "Çalışmamda göstermek istediğim, kendisini sözüm

ona gerçekliğin ardına saklayan fikirdir. Görünürden görünmeze giden köprüyü arıyorum ben." Dışavurumcu şairler, insanın dış görünüşünün altındaki saklı duyguyu iletme çabasıyla, dilbilimsel gelenekleri reddettiler. Dışavurumcu oyun yazarları, görülmeyen gerçeklik olduğunu düşündükleri şeyi ifade etmek için, iyice yerleşip benimsenmiş olay örgüsü, karakter ve diyalog kurallarını dikkate almadılar. İrlandalı yazar James Joyce (1882-1941), modernist destanı *Ulysses*'te (1922), üç ana karakter arasındaki kaotik ve görünüşte –en azından ilk bakışta– bağlantısız "bilinç akışı" diyalogu sunmak, bu yolla da onların duyumlarını ve duygularını açığa çıkarmak için, uzun zamandır kabul gören üslup ve anlatı kurallarını terk etti. İçerdiği erotizm, romanın Britanya'da ve Birleşik Devletler'de 1934'e kadar yasaklanmasına yol açtı (ama öteden beri tutucu olan İrlanda'da yasaklanmadı).

1924'te Fransız ressam ve şair André Breton (1896-1966) önderliğinde 19 ressamdan ve yazardan oluşan bir grup, bir "Sürrealist Manifesto" yayınladı. Bu manifestoyla, "geleneksel hümanizm"i ve insanoğluna böylesine açıkça ihanet etmiş görünen akla saygıyı reddettiler. Onlar, ölüp gitmiş görünen akılcılıkla değil, altında yatan şeyle ilgilendiler. Sürrealistler (gerçeküstücüler), Kuzey Fransa'daki ve Belçika'daki delik deşik olmuş toprağın, devrilmiş ağaç gövdelerinin ve moloz yığınlarının oluşturduğu çukurlarla dolu peyzaja kafayı taktılar. Kendilerini doğaçlamayla ve derinlemesine kişisel ama hâlâ gerçekçi bir tarzda ifade ederek, dinleyenleri ve seyredenleri şoke etmek istediler. Breton'un bazı çalışmaları yorum kabul etmez, çünkü onlarda kastedilen hiçbir şey yoktur.

Alman sürrealist Max Ernst (1891-1976) siperlerde dört yıl geçirdikten sonra, "1914 Ağustos'unun ilk günü öldüğünü ve 11 Kasım 1918'de yeniden doğduğu"nu yazıyordu. Ernst, Köln'de bir Dadaist gruba katıldı. 1933'te yaptığı *Yağmurdan Sonra Avrupa (I)* adlı yağlı boya ve alçı tablo, Avrupa'nın havadan çekilmiş çarpık çurpuk, bozuk şekilli ve yerli yerine oturmamış kabartma haritası gibi görünen bir şeyi resmeder. Yavaş yavaş kendi kendisini yutuyor görünen kıtanın sakat bırakılışını düşündürür. Sürrealistler militan solcuydular ve ayrıca, sömürge tahakkümüne karşı çıkan az sayıdaki Avrupalı arasında yer alıyorlardı.

Psikanalizin kurucusu, Viyanalı doktor Sigmund Freud, kendi payına, savaşın insanoğlunun akıldışı doğasını ortaya koyduğu inancındaydı. Freud'un bilinçdışı üzerine yaptığı ve 1920'li yıllarda birçok dile çevrilen bilimsel analizi sosyologları, siyaset bilimcileri ve kültürel antropologları etkilemeye başlamıştı. Onlar, grup davranışını ve toplumsal çatışmayı anlamaya çalışırlarken, psikanalizden aldıkları fikirleri uyguladılar. Savaş, bu girişime bir ivedilik anlayışı kazandırdı. Freud, düşlerindeki imgelerden ve sözcüklerden yararlanan Breton gibi gerçeküstücüleri de çok etkiledi. Bilinçdışının sanattaki rolüne ilişkin Freud'un erken dönemde dile getirdiği düşüncelerden bazıları, şarapnel çarpmış askerleri görmenin oluşturduğu silinmez deneyime dayanıyordu.

Max Ernst'in *Yağmurdan Sonra Avrupa (I)* adlı tablosu (1933).

Savaşta çarpışmış olan Erich Maria Remarque (1898-1970), siperleri anlattığı güçlü barışçı romanı *Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok*'u 1928'de yayınladı ve eser kısa sürede klasikler arasına girdi. 1929 yılında, İngiliz yazar Robert Graves, Büyük Savaş'taki deneyimlerine odaklanan anılarını yayınladı. Kitabına, *Her Şeye Elveda* (*Goodbye to All That*) adını verdi. Sorun şuradaydı ki, Avrupa "her şeye elveda" diyemedi ve savaşı arkasında bırakamadı. Savaşın sona ermesini izleyen yirmi yılda ekonomik kaos ve toplumsal-siyasal keşmekeş hüküm sürerken, Avrupa'da birbiri ardına diktatörler parlamenter demokrasiye son verip, otoriter yönetimler dayattılar ve siyasal muhalefeti bastırdılar. Faşist devletler, özellikle de Nazi Almanya'sı, milliyetçi gözdağı eylemleriyle ve diğer devletlerin topraklarına yönelik tepeden bakan talepleriyle, uluslararası ilişkileri zehirlediler. Aynı zamanda da Komünist Sovyetler Birliği'nde Joseph Stalin, iktidarını sağlamlaştırdı. "Aşırılıklar Avrupa'sı" diye nitelendirilen bir ortamda, Avrupa daha da tehlikeli bir döneme girdi; bu dönemde, Büyük Savaş'ın "tüm savaşları sona erdiren savaş" olduğu şeklinde Woodrow Wilson'ın yaptığı tanımlamanın, ekonomik buhran ve diktatörlük Avrupa'sında anlamsız olduğu gitgide daha bir netlik kazandı.

BÖLÜM 25

İKTİSADİ ÇÖKÜNTÜ VE DİKTATÖRLÜK AVRUPA'SI

1922'de Benito Mussolini, Avrupa'da iktidara gelen ilk diktatör oldu. 1925 sonuna gelindiğinde, diktatörlük kurulmasını isteyen faşist partiler başka birçok ülkede ortaya çıkmıştı. Diğer daha geleneksel sağcı otoriter hareketler de yükselişteydi. Düşük rütbeli subayların 1910'da monarşiyi devirmiş ve cumhuriyet ilan etmiş oldukları Portekiz'de, sağcı subaylar 1926'da bir darbe gerçekleştirdiler. General Józef Pilsudski aynı yıl Polonya Cumhuriyeti'ni devirdi. 1920'li ve 1930'lu yıllarda, Çekoslovakya dışındaki tüm Doğu Avrupa ve Balkan devletleri diktatörlük oldular. Bu arada Joseph Stalin, Sovyetler Birliği'ni totaliter bir devlete dönüştürdü. 1929'da başlayan Büyük Buhran'ın yol açtığı yıkımların ortasında, Avrupa daha da tehlikeli bir istikrarsızlık dönemine girdi. 1933'te Avusturya'da sağcı hükümet iktidara geldi ve Nasyonal Sosyalist (Nazi) Parti lideri Adolf Hitler, Almanya şansölyesi oldu. İspanya'da cumhuriyete karşı 1936'da çıkan sağcı milliyetçi isyan, 1939'da General Francisco Franco'nun sağcı milliyetçi kuvvetlerinin zaferiyle biten bir içsavaş başlattı. Britanya ve Fransa, parlamenter yönetimin otoriter dalgaya direnecek kadar kuvvetli olduğu biricik büyük güçler olarak kaldılar. Belçika, Hollanda, İsviçre, Danimarka, İsveç ve Norveç gibi daha küçük devletlerde de küçük faşist hareketlerin varlığına rağmen demokrasi ayakta kaldı.

Kriz İçindeki Ekonomiler

Ekim 1929'da başlayan küresel ekonomik Buhran, Avrupa'da çarpıcı siyasal sonuçlar doğurdu. Ekonomik güvensizlik ve ona eşlik eden toplumsal huzursuzluk parlamenter sistemi baltaladı. Gitgide daha fazla insan, zor günlerin suçunu yükleyebileceği günah keçileri arıyordu: Yahudiler, Sosyalistler, Komünistler, etnik azınlıklar, diğer milliyetler, büyük işletmeler. Bu tür koşullar altında pek çok insan, başlı başına parlamenter yönetimi suçlamak gerektiğine ve çarenin milliyetçi diktatörlük olduğuna inandırılabilirdi. Dibe vuran güven ve genel

şaşkınlık ortamında, özellikle devletler, birbirlerini, olumsuz etkilenmelerine yol açan siyasetler benimsemekle suçlamaya başlayınca, milletlerarası işbirliği giderek güçleşti. Almanlar, haksızlık gibi görünen muazzam miktarda savaş tazminatı belirledikleri için savaş dönemindeki düşmanlarına ateş püskürüyorlardı; Britanya'da ve Fransa'da insanlar, Almanya'yı savaş tazminatını tam ödememekle suçluyorlardı; birçok Amerikalı, borçlarını geri ödemedikleri için eski müttefiklerini suçluyordu.

Büyük Buhran

1924'e gelindiğinde, savaş sonrası Avrupa'nın büyük kısmı ya da en azından Batılı devletler yeniden zenginliğe kavuşmuş görünüyordu. Ama yüzeyin altına bakılırsa, karşılıklı bağımlılığı giderek artan dünya ekonomisi, savaşın etkisini atlatamamıştı. Savaş dönemindeki enflasyon, ateşkesi izleyen yıllarda büyük ölçüde arttı. Aynı zamanda da savaştan sonra tank, top ve mühimmat talebi dibe vurunca, çelik ve demir fiyatları keskin bir düşüş gösterdi. Aşırı üretim yapılması yanında, hidroelektrik enerji ve petrol kullanımının artması da kömür fiyatlarının hızla düşmesine neden oldu. Sanayi alanında bazı meslekler yavaş yavaş ortadan kalkmaya başladı.

Avrupa'da, özellikle de Doğu Avrupa'da tarım, 1929 Krizi'nden epeyce önce çöküntü içine girmişti. Avustralya'dan, Arjantin'den, Kanada'dan ve Birleşik Devletler'den kıta Avrupa'sına gelen hububat, et ve diğer gıda maddeleri giderek arttı. Yerel tarım ürünlerinin fiyatları düştü. Azalan çiftçilik kazançları, vergi yükünün de binmesiyle, mamul mallara olan talebi azalttı.

(*Solda*) Wall Street'in Çöküşü, Ekim 1929. (*Sağda*) İşsiz bir İngiliz iş arıyor, 1930.

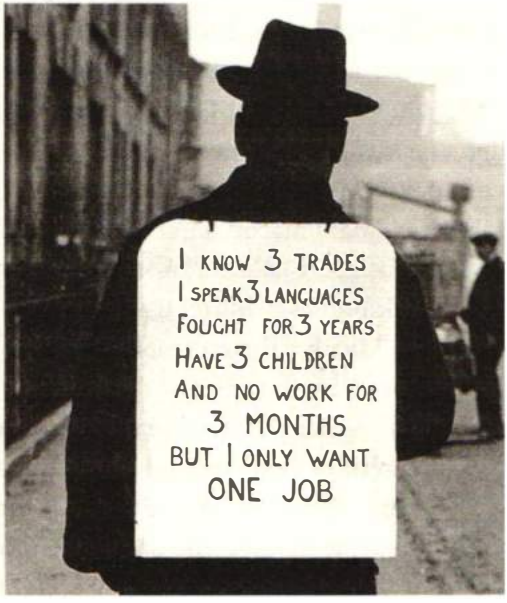

Avrupa devletleri, yerli tarım ürünlerinin iç pazarlarını koruma çabasıyla, gümrük duvarları dikerek tepki verdiler. Tarımsal ürün ihracına bağımlı olan Bulgaristan gibi ülkeler, dış pazarlarının kuruduğuna tanık oldular ya da sattıkları karşılığında daha az şey alabildiler. Kazançları ve Batı'dan gelen yatırımlar azalınca, Doğu Avrupa ve Balkan ülkeleri savaş zamanından kalma borçlarını geri ödeyemediler. Almanya'nın yenilmesi, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun parçalanması ve Rus Devrimi, savaş öncesinde bölgenin en büyük ticaret ortakları olan bu üç ülkeyi önemli derecede zayıflattı.

Talep daralması ve fiyat düşüşü, dört başı mamur bir ekonomik felaket yaratmak için muhtemelen yeterli olmazdı. Ama gemi azıya almış finansal vurgun da dünya ekonomisini baltaladı. Almanya'da yüksek faiz oranları, 1924'teki ekonomik toparlanmanın ardından oldukça büyük yabancı yatırım çekti. Kolayca kredi alınabiliyordu ve şirketler, yetersiz öz varlıklarına dayanarak muazzam miktarlarda hisse senedi ihraç ediyorlardı. Amerika Birleşik Devletleri'nde, mal talebinde hatırı sayılır bir daralma daha 1927'de gözle görülür olmuştu. Zenginler, spekülatif niteliği yüksek hisselere yatırım yapmaya başladılar.

Savaş dönemi borçları ve savaş sonrası borçlar, büyük güçlerin maliyelerini birbirine daha bağımlı hâle getirdi ve milletlerarası ekonominin istikrarsızlaşmasına katkı yaptı. Almanya'nın savaş tazminatı da dünya ekonomisini olumsuz etkiledi, çünkü talihin cilvesine bakın ki, Almanya'ya sermaye akışını artırdı. 1924'te tazminat ödeme takvimini uzatmış olan Dawes Planı'ndan sonra, Almanya, Müttefiklere olan azaltılmış tazminat ödemelerini vergileri yükselterek cari gelirden yapmak yerine borçlanarak yapmak için, ABD bankalarından 110 milyon dolar borç aldı. Alman demiryolları, New York'ta bir anda aşırı talep gören borçlar için teminat işlevi görüyordu. Bonolar ve spekülatif yatırımlar gibi, tazminat kredileri de yatırımları sanayiden uzaklaştırdı ve daha fazla dış kredi açılmasını teşvik etti. Tazminat ödemek için alınan borçlar dışında, Almanya'ya başka krediler de aktı. Bu borcun büyük kısmı, uzun vadeli olmaktan çok, kısa vadeliydi ve bu da kredilerin aniden geri istenmesi gibi bir durumda Almanya'yı daha da kırılgan hâle getirdi. ABD bankaları 1928'de Almanya'ya daha çok borç vermeyi reddettiler, onun yerine ellerindeki fonları Wall Street borsasına yatırarak Alman bankalarını daha da zora soktular.

1929 başlarına gelindiğinde, ABD ekonomisi resesyondaydı. Ekim sonlarında, New York borsası çöktü. Hisse senetleri değerlerinin çoğunu yitirince, binlerce büyük ve küçük yatırımcı mahvoldu. Hâlâ Almanya'da bağlı varlıkları bulunan Amerikalı ve İngiliz yatırımcılar, paralarını mümkün olduğunca çabuk çekmeye başladılar. Alman altın rezervleri tükendi, çünkü bankaların kreditörlere olan borçları, kendi özvarlıklarından çok daha fazlaydı. Tablo 25.1, diğer büyük güçlere kıyasla ABD'de ve Almanya'da Buhran'ın daha erken başlamasına ve üretimin daha fazla azalmasına katkıda bulunan ABD-Alman finansal bağlantısının önemini gösteriyor.

Tablo 25.1. Sınai Üretim Göstergeleri

Yıl	Almanya	Birleşik Devletler	Fransa	Britanya
1925	79,3	93,7	85,0	94,8*
1927	97,2	95,5	86,6	101,2
1929	101,4	107,2	109,4	106,0
1930	83,6	86,5	110,2	97,9
1931				
Ağustos	71,9	74,8	99,2	84,6
Aralık	59,4	66,7	87,4	84,7
1932				
Ocak	55,2	64,9	82,7	90,1
Ağustos	54,7	53,2	73,2	89,2

* Büyük Britanya için, 1924.

Kaynak: David E. Sumler, *A History of Europe in the Twentieth Century* (Homewood, IL: Dorsey Press, 1973), s. 145.

İşsizlik eşi benzeri görülmemiş düzeylere fırlayınca, "kükreyen yirmiler," "döküntü otuzlar"a dönüştü. İşler kaybolup gitti ve aileler önceki beş yılda bin bir güçlükle biriktirdikleri tasarruflarını harcamak zorunda kaldılar; talepteki çarpıcı daralma nedeniyle imalat ve tarım fiyatlarının düşmeye devam etmesi bile etkili olmadı. Mamul mallar limanlarda yığıldı.

İşgücünün %20'sine yaklaşan işsizliğin yanı sıra, üretimde ve fiyatlarda felaket düşüşlerle karşı karşıya kalan Britanya hükümet yetkilileri ve iktisatçılar, bata çıka gitmeye çalışan ekonomilerini canlandırabilecek stratejiler üzerinde tartışıyorlardı. Kolay cevap yoktu. O günlerin genel geçer ekonomi anlayışına göre, krizden çıkmanın yolu, kamu harcamalarını kısmaktı. Savaşın hemen sonrasındaki enflasyondan, özellikle de Almanya'yı 1922'de ve 1923'te kasıp kavuran hiperenflasyondan gözü korkmuş olan devlet adamları ve iktisatçılar, sınırlı bir finansal ya da mali genişlemeden bile uzak duruyorlardı.

Milletlerarası ekonominin karşılıklı bağımlılığı, özellikle altın standardı koşullarında, millî politika seçeneklerini daha bir kısıtlıyordu. Örneğin, Britanya'da James Ramsay MacDonald'ın İşçi Partisi hükümetinin Wall Street çöküşüne verdiği ilk tepki, vergileri yükseltirken, işsizlik yardımlarını artırmak ve kamusal iş olanaklarının çoğaltılmasını finanse etmek oldu. Bu harcamalar, vergi gelirlerinin azalması nedeniyle zaten fırlamış olan bütçe açığını daha da büyüttü. Ama daha sonra Britanya hükümeti, sterlini istikrara kavuşturma ve altın standardını koruma umuduyla, New York ve Paris bankacılarınca kredi verilebilir sayılabilmek için işsizlik yardımlarını azaltmak zorunda kaldı.

Dünya ekonomisi karanlık Buhran'a tepeüstü dalarken, milletlerarası para sistemi çöktü. Almanya'ya borç vermiş olan bankalar ve özel yatırımcılar, alacaklarını geri istemeye başladılar. Doğu Avrupa'daki tarımsal Buhran nedeniyle

zaten bocalamakta olan en büyük Avusturya bankasının Mayıs 1931'de zora girmesi, borçlu olduğu birkaç Alman bankasının hemen batmasına yol açtı. Bunu genel bir finansal panik izledi. ABD başkanı Herbert Hoover (1874-1964), güvenin geri geleceğini ve ödeme güçlüğü döngüsünün son bulacağını umarak, tüm savaş tazminatı ve savaş borcu geri ödemelerinin ertelenmesini önerdi. Diğer güçler Ağustos 1931'de bu erteleme önerisini kabul ettiler.

Dünya ticaretindeki gerileme nedeniyle Britanya ekonomisi bocalarken, Avrupalı bankacılar, sterlinden kaçışa hız verdiler. Ellerindeki İngiliz sterlini cinsinden varlıkları 1930 yazında günlük değeri 5 milyon sterlini bulan altınla değiş tokuş ettiler; böylece Britanya'nın altın rezervlerini tehlikeli şekilde azalttılar. Yatırımcılar panikledikçe, sterlin kısa sürede değerinin üçte birini yitirdi.

İşçi Partisi'nin Avam Kamarası'nda çoğunluğu bulunmadığı için, McDonald diğer partilerle görüşmek zorunda kaldı ama onlar, işsizlik yardımlarının kesilmesi de dâhil bütçenin azaltılmasında ısrar ettiler. McDonald'ın İşçi Partisi'nden arkadaşları bunu kabul etmediler. Ama McDonald, herkesin beklediği gibi istifa etmek yerine, İşçi Partisi liderlerinin çoğu ona katılmamasına rağmen, başka üç partinin üyelerinin yer aldıkları bir "Millî Hükümet" kurdu. Böylece başbakan olarak devam etti. Kötüleşen koşullar nedeniyle, Millî Hükümet, Britanya'yı Eylül 1931'de altın standardından çıkarmak zorunda kaldı. Bunun anlamı, İngiltere Merkez Bankası'nın artık sterlin karşılığında altın vermeyeceğiydi. Bu, ekonomik bilinmeyene doğru atılmış bir adım gibi görünüyordu. Diğer para birimlerinin değerlerindeki büyük dalgalanmalar bunu izledi. Bu, iş âleminin cesaretini daha da kırdı ve milletlerarası ticaret daha keskin bir gerileme gösterdi, ama bu yolla ülke içinde bir miktar toparlanma sağlandı. Eylül 1933'te Birleşik Devletler de altın standardından çıktı.

Britanya'da, Muhafazakârların harcamaları azaltmak amacıyla aldıkları deflasyonist önlemler, İngiliz seçmenler için krizden çıkışın tek yolu gibi görünüyordu. Ekim 1931 seçimlerinde Tory'ler, Avam Kamarası'ndaki sandalyelerin ezici çoğunluğunu kazandılar. Neville Chamberlain (1869-1940) hazine bakanı oldu. Soğuk tavrı, yerleşmiş donukluğu, kulak tırmalayıcı sesi ve ağlamaklı mizacı pek de güven telkin etmiyordu; bir eleştirmen, onun "turşu verilerek sütten kesilmiş" olduğunu öne sürmüştü. Chamberlain, Britanya'yı ekonomik krizden çekip çıkarmak için "olağanüstü durum" anlayışıyla çalışmaya söz verdi. Hükümet gümrük vergilerini yükselterek, tüketici harcamalarını daha da kıstı. Deflasyonist önlemler işsizlik yardımlarının azaltılmasını içerdiği için, İşçi Partisi'nin birçok üyesi, MacDonald'ın o önlemleri kabul etmesini hainlik olarak nitelendiriyor ve daha planlı bir ekonominin uygulanması yönünde ilk adımlar olarak madenlerin, demiryollarının ve diğer temel sanayilerin millileştirilmesini öneriyordu. Ama İşçi Partisi'nin kampanyası, genel geçer deflasyonist ekonomi politi-

kalarına ters düşmesinin yanı sıra, kafadan geleneksel Muhafazakâr muhalefetle ve orta sınıfın sosyalizm korkusuyla karşılaştı.

Manş Denizi'nin karşı yakasında, Fransa'da, küçük çaplı sanayiler, zanaatkârlar ve çiftçi aileler, öncelikle yerel pazarlara bağımlı oldukları için, ilk başta Buhran'dan korunabildiler. Fransa aynı zamanda da iş ve tüketici güveninin sürmesine yardım eden ve tüketim harcamalarını nispeten yüksek düzeyde tutan oldukça büyük altın rezervlerine sahipti. İngiliz sterlininden ve Alman markından kaçış da ilk başlarda Fransa'ya katkıda bulundu, çünkü yatırımcıların parayla değiş tokuş ettikleri altın, sonunda Paris'e geliyordu. Frank ilk başlarda istikrarlı ve düşük değerli kaldı, bu da Fransız mallarının satın alınmasını teşvik etti. Ama küresel ekonominin karşılıklı bağımlılığını gösterir şekilde, yavaş yavaş Fransa'da da fiyatlar düştü ve işsizlik arttı. Buhran, Fransa'yı ancak 1932'de vurdu. Dünya pazarının daralması yüzünden, özellikle de sterlin gibi dibe vurmamış olan frank artık aşırı değerlenerek yurtdışında Fransız mallarının pahalanmasına yol açtığı için, Fransa'nın ihracatı geriledi. Ama Fransız liderlerin çoğu, devalüasyonu öcü gibi görüyordu. "Her kim franka dokunursa," diye uyarıyordu bir gazete, "Fransa'ya dokunmuş olur!" Tıpkı Britanya hükümeti gibi, Fransa hükümeti de klasik ekonomik çarelere sıkı sıkıya sarılmıştı; hem kartellere destek bulmaya uğraşan sağcı korporatistlerin hem de kilit nitelikteki sanayilerin millileştirilmesini ve işsizlik yardımlarının artırılmasını isteyen solcu sosyalistlerin ekonomiyi canlandırmak için fiilî devlet müdahalesine yönelik taleplerine kulak tıkıyordu.

Avrupa'nın Yavaş Yavaş İktisadi Canlanışı

Avrupa'nın geriye kalanında devlet liderleri, ülkelerini Buhran'dan çekip çıkaracağını umdukları stratejileri tartışıyorlardı. Büyük güçler kendi çıkarlarını kolladılar; diğer hükümetlerle önceden görüş alışverişi yapmaksızın, yüksek gümrükler koydular ve para birimlerini devalüe ettiler. Britanya hükümeti gibi, ABD hükümeti de o dönemin genel geçer ekonomi anlayışını izledi. Her iki hükümet de işsizlik yardımlarını azaltarak ve kredileri sınırlayarak, devlet harcamalarında keskin kısıntılar yaptı. Bununla birlikte, İngiliz iktisatçı John Maynard Keynes (1883-1946), taban tabana zıt bir stratejiyle toparlanma sağlanacağı konusunda ısrarcıydı: İşsizliği azaltarak tüketici harcamalarını teşvik etmek için, açıktan harcama dâhil, hükümet harcamaları –örneğin kamu hizmetleri için yapılan harcamalar– artırılmalıydı. Keynes'in tezine göre, hükümet harcamalarını kısmak, işsizlik yardımlarını azaltmak ya da şirketleri üretimi azaltmaya ve böylece fiyatları yapay olarak yüksek tutmaya teşvik etmek gibi deflasyonist önlemler, arzulanan sonucu vermezdi. Öyle önlemler, mal talebini azaltarak Buhran süresini uzatabilirdi. 1933 yılı başlarında işgücünün dörtte biri işsizken ve ücretler düşüşteyken, Büyük Britanya'da, Birleşik Devletler'de ya da başka herhangi

İşçi çocukları, iki Eton öğrencisine hayretle bakıyorlar; buhran döneminde Britanya'da sınıfsal bölünmelerin ne denli büyük olduğunu yansıtan bir fotoğraf.

bir yerde imalatın yükselme eğilimine girmesini sağlamak için talep yetersizdi. Ama Keynes hemen hemen tek başınaydı ve yazmış olduklarının çoğu o zamanlar hâlâ büyük ölçüde bilinmiyordu.

Sanayileşmiş ülkelerde, Buhran ancak yavaş yavaş sönmeye yüz tuttu. Britanya'da 1932'de mütevazı bir toparlanma başladı. Ama bu, Muhafazakârların bel bağladıkları İngiliz milletlerarası ticaretindeki çarpıcı düzelmeden dolayı olmadı. Daha çok, tüketim harcamalarında yavaş yavaş oluşan artışı izledi. Keynes haklı çıkmıştı. 1934 ile 1935'te işsizlik yardımlarında yapılan artışlar ve devletçe ödenen maaşların Buhran öncesi düzeylere çıkarılması buna katkıda bulundu. Sübvansiyonla daha fazla ev inşası, ekonomiye para pompalayarak, tüketici güveninin artmasına yardımcı oldu. Bazı verimsiz çelik ve tekstil imalatçıları iflas etmekle birlikte, diğerleri, belki sanayi malları ithalatına getirilen daha yüksek gümrüklerden de yararlanarak, durumunu sağlamlaştırdı ve daha verimli hâle geldi. Gerçek ücretler yavaşça yükseldi. Tarım ürünleri ithalatına kota getirilmesi çiftçilere yardımcı oldu. Sanayi ve tarım yavaş yavaş yeniden güçlendikçe, işsizlik azalmaya başladı.

Alman ekonomisi de yavaş yavaş düzeldi; bunun en azından kısmi bir nedeni, Hitler'in 1933'te iktidara gelmesinden sonra, yeniden silahlanmanın birçok iş fırsatı yaratmasıydı. İş âleminin güveni yavaş yavaş geri döndü. 1930 yılında, hazırlayan Amerikalının adıyla Young Planı denilen plan, Almanya'nın tüm savaş tazminatlarını ödeyip bitirme tarihini 1988'e kadar uzattı. Ondan sonra, 1932 Lozan Konferansı'nda, savaş tazminatı ödemelerinin sona erdiği açıkça ilan

edildi. Fransa'da Buhran, diğer sanayileşmiş Avrupa güçlerinin hepsindekinden daha uzun sürdü. Zayıf yürütme yetkisiyle kısıtlanmış olan hükümet, korumacılık duvarlarıyla ve üretim kotalarıyla Fransa'yı korumayı denedikten sonra, tüketimi teşvik etmek için vergileri düşürdüğü 1935'e kadar kararlılıkla hareket edemedi. Diğer ülkeler para birimlerini devalüe edince, Fransa'nın göreli avantajı ortadan kalktı ve ihracat talebi giderek söndü. Dahası, Fransa'da doğum oranının düşük olması, savaş dönemindeki dehşet verici can kayıplarıyla birleşince, talebi azalttı.

Buhran'dan en sert darbeyi alan Birleşik Devletler'de toparlanma daha da yavaş gerçekleşti. 1932'de başkan seçilen Franklin D. Roosevelt (1882-1945), "Yeni Düzen" denilen programını yürürlüğe koydu. Bu program, banka kurtarıcı borçlanmaları kolaylaştırdı, kamusal işler yoluyla işsizlere rahatlama sağladı, çiftçilere ve işadamlarına yardımda bulundu. Keynes, Roosevelt'in planlarını öğrendiği zaman, "Roosevelt çok haklı*" şeklinde değerlendirme yapmıştı (ama birilerinin işaret ettiği gibi, "çok sol[cu]" da diyebilirdi). Başkanın Amerikan halkıyla radyodan yaptığı şatafatsız "ocak başı sohbetleri"nin de katkısıyla, tüketici güveninin yavaş yavaş yeniden oluşması, ekonomiyi düzeltti. Ama Buhran'ın en sonunda Birleşik Devletler'in gırtlağından elini çekmesi, ancak ülkenin 1941'de İkinci Dünya Savaşı'na girerek, savaş malzemeleri üretimi için ekonomik kaynaklarını muazzam boyutta seferber etmesiyle gerçekleşti.

Faşizmin Dinamikleri

Hem Batı Avrupa'nın sanayileşmiş ülkelerinde hem de Doğu Avrupa'nın ve Balkanlar'ın büyük ölçüde tarımsal devletlerinde faşizmin ve diğer otoriter hareketlerin yükselişi, Büyük Savaş'ı izleyen zor zamanların yarattığı bir arka plan dikkate alınarak değerlendirilmelidir (*bkz.* Harita 25.1). Faşist partiler, kitleleri seferber etmek –ama bunu siyasal katılım olmaksızın yapmak– isteyen siyasal hareketler olarak 1920'lerde gelişti. Faşist örgütler hiçbir demokratik nitelik taşımıyorlardı: Hiyerarşik bir yapıya sahiptiler ve parlamenter yönetimi reddederek, diktatörleri iktidara getirmek istiyorlardı.

Aşırı sağın yükselmesine katkıda bulunan birçok faktör vardı ve bunların hiçbirisi tek başına açıklayıcı değildi. 19. yüzyılda orta sınıf, Avrupa'da liberal değerlerin kalesi gibi durmasına rağmen, savaş sonrası iklimde durum artık öyle değildi. Almanya'da, İtalya'da ve Avusturya'da faşistler, ekonomik kriz yıllarının tarumar etmiş olduğu orta sınıf içinde orantısız destek buldular. Orta sınıf aileler, emekli maaşlarının ve mütevazı birikimlerinin yok olup gidişini dehşet

* Bu ifade "Roosevelt çok sağ[cı]" olarak da anlaşılabilir; İngilizce "*right*" sözcüğünün sıfat olarak Türkçedeki karşılıkları "haklı", "doğru" ve (yön ya da siyasal tutum belirten) "sağ" sözcükleridir. (çev.)

Harita 25.1. Avrupa'da Diktatörlükler, 1932-1937. Diktatörlerin 1932'den önce yönettikleri devletler; 1932'den sonra diktatörlük olan devletler; 1937'de kalan demokrasiler.

içinde seyrettiler. Hepsi de işsizlere yardım etmeye dönük kamusal programların genişletilmesini isteyen sendikacılardan, Sosyalistlerden ve Komünistlerden korkuyorlardı. Orta sınıftan birçokları, o tür reformların kendileri pahasına yapılmasından korkuyorlardı. Özellikle İtalya'da ve Almanya'da büyük iş çevreleri parlamenter yönetime sırt çevirdiler. Ama orta sınıfların aşırı küçük olduğu Doğu Avrupa'da ve Balkanlar'da otoriter hareketlerin yükselişini açıklamak için orta sınıfın hayal kırıklıkları yeterli olmaz. Dahası, Britanya'da ve Fransa'da da orta sınıflar aynı ekonomik sıkıntılara göğüs gerdiler, ama yalnızca Fransa'da küçük bir azınlık otoriter siyasal hareketlere yöneldi.

Faşistler, Naziler ve diğer otoriter sağcı gruplar, savaş sonrası yıllarda devletlerinin içine düştüğü zaaflar ve başarısızlıklar için bizatihi parlamenter sistemi suçluyorlardı. Parlamenter rejimlerin doğaları gereği istikrarsız ve zayıf olduğu-

na, particilikle ve sınıfsal ayrışmalarla baltalandığına inanıyorlardı. Otoriter diktatörlerin iktidara geldikleri devletler, güçlü parlamenter demokrasi geleneklerinden yoksundular. Dahası, 1920'lerdeki kriz zamanlarında parlamenter rejimlerin görünür istikrarsızlığı, güçlü bir lider –düzeni yeniden sağlayarak ve milliyetçi özlemleri cisimleştirerek, bazılarınca kendi milletinin "tarihî kader"i olarak görülen şeyi gerçekleştirecek bir diktatör– fikrinin çekici gelmesine katkıda bulundu. Çılgına dönmüş kalabalıklar, faşist selam duruşuyla kollarını kaldırarak, otoriter liderlerini onlar birer kahramanmış gibi selamlıyorlardı. En sonunda parlamenter yönetimlerin yıkılmasına yol açan siyasal keşmekeşin yaratılmasından büyük ölçüde faşist çetelerin sorumlu olmaları, hiç kuşkusuz acı bir ironiydi.

Faşizm, bir ideoloji olmaktan çok, şiddet kullanarak iktidarı ele geçirmeyi amaçlayan bir eylem planıydı. Faşistler kendilerini tanımlarken, çoğunlukla, kimden ve neden yana olduklarını ifade etmekten ziyade, karşı oldukları kişiyi ve şeyi, söz gelimi parlamenter demokrasiyi, reddederek bunu yaptılar. Faşistler, otoriter yönetim için "programlar" ortaya koymadılar. Kendilerini, millete hizmete dayanan yeni bir toplumsal ve siyasal düzen inşa eden gruplar olarak gördüler. Yeni seçkinler yaratma yönündeki bu fikir de faşist hareketleri İspanya'daki ve Portekiz'deki otoriter hareketlerden ayıran bir öğeydi; oralarda milliyetçiler, geleneksel seçkinlerin, örneğin soyluların ve din adamlarının hâkimiyetini kurmaya çalıştılar ve genelde kitle hareketlerine her zaman kuşkuyla baktılar.

Faşist hareketler sendikalara, Sosyalistlere ve Komünistlere özellikle şiddetli düşmanlık besliyorlardı, çünkü her üç kategori de kapitalist topluma özgü olduğuna inandıkları sınıfsal farklılıkları vurguluyor, işçi sınıfı enternasyonalizmini savunuyor ve söylemlerini öncelikle işçi sınıfının algılanan ihtiyaçlarına dayandırıyorlardı. Aksine faşistler ise ekonomik ve toplumsal gerilimlerin alakasız olduğunu düşünüyor, tüm insanların ortak bir millî kimliği paylaşmasının yeterli olduğunu ve bu millî topluluğun, toplumsal sınıflar arasındaki ekonomik farklılıklardan fazlasını ifade ettiğini öne sürüyorlardı. Faşizm, o tür ayrışmaların geçmişte kalmasını sağlayacaktı. Mussolini ve Hitler, kurdukları hâkimiyetin acımasız gerçeklerini örtüp gizlemek için, "'millî ekonomik topluluk"un ihtiyaçlarının karşılanacağını muğlak ve süslü sözlerle vaat ediyorlardı. 1920'lerin başında Mussolini, işçilerin çıkarlarını da savunduğuna onları ikna etmek için, savaştan önce sosyalist olduğu günlerden kalma bir klişe olan "milletlerarası finans kapital"i de düşmanlar listesine eklemişti. Tıpkı Mussolini gibi, Avusturya diktatörü Engelbert Dollfuss (1892-1934) ve Portekiz diktatörü Antonio Salazar (1889-1970) da her sanayi dalında işverenlerden ve işçilerden oluşan birliklerin kurulacağını duyurarak, vaatler listesine "korporatizm"i eklediler. Ama faşist devletlerin niteliği kapitalist olarak kaldı, büyük işletmeler muazzam kârlar ederken, işçiler çok gerilerde kaldılar.

Birçok gencin de katıldığı coşkulu bir kalabalık, 1937'de Nürnberg Stadyumu'nda düzenlenen bir geçit töreninde Hitler'i selamlıyor.

Faşist ideoloji bir tek değildi; Avrupa'da 1920'lerde ve 1930'larda ortaya çıkan sağcı otoriter hareketlerin tümü de faşist olarak nitelenemezdi. İspanya'da Francisco Franco, komşu Portekiz'de Salazar'ın kurduğuna benzer bir askerî diktatörlük kurdu; ikisi de geleneksel seçkinlerin, yani Katolik Kilisesi'nin ve ordunun nüfuzunu öne çıkarıyordu. Ama faşist İtalya'nın ve Nazi Almanya'sının bolşevizm karşıtlığını paylaşmakla birlikte, ne İspanya'daki ne de Portekiz'deki diktatörlük, söz konusu rejimlerin yayılmacı ideolojisini paylaşmıyordu; üstelik ikisi de İtalyan faşistlerinin ve Alman Nazilerinin iktidara gelmelerine yardımcı olan türden kitle hareketlerine güvenmiyordu. Doğu Avrupa'nın tarıma dayalı popülist otoriter rejimleri de faşist devletler olarak ya da en azından "yarı faşist" diktatörlükler olarak tanımlanabilir. Onlardan bazıları aynı zamanda da anti-komünizm, anti-semitizm ve parlamenter yönetime şiddetli muhalefet üzerine kurulu saldırgan ve milliyetçi kitle hareketleriydi. Ama onlar bazı yönleriyle İtalyan faşizminden ve Alman Nasyonal Sosyalizmi'nden ilham almış olsalar bile, devletlerini, kendi milliyetlerinin "tarihî" sınırları olduğunu iddia ettiklerinin ötesine genişletme hayalleri kurmadılar. Dahası, Stalin'in Sovyetler Birliği de faşist rejimlere benzeyen ama en azından bir işçi cenneti yaratmayla ilgili Komünist belagat temelinde örgütlenmiş bir devlet diktatörlüğü olup çıktı. Stalin, Rus olmayan birçok milliyetin ve bu arada işçilerin de taleplerini bir kenara iterek, Komünist Parti'ye karşı ya da parti içinde hiçbir muhalefete hoşgörü

göstermedi. Sovyetler Birliği aynı zamanda da tek bir parti adına dehşet saçarak hükmeden bir diktatörün, tüm siyasal işlevleri merkezî denetimi altına aldığı bir totaliter devletti.

Parlamenter-demokrasiye, Sosyalistlere, Komünistlere ve Yahudilere duyulan nefret, faşizmin milletlerarası bir karaktere bürünmesine yardım etti. 1935 yılında, siyasal yelpazenin öteki ucunda, Komünist Enternasyonal (*Komintern*) benzeri bir faşist enternasyonal kurmaya yönelik kısa ömürlü bir girişimde bile bulunuldu. Mussolini, Belçika'daki, Avusturya'daki ve Britanya'daki faşist hareketlere para yardımları yaptı. Ama faşizmin katı milliyetçi niteliği, faşist enternasyonale engel oldu. Yine de faşist ve sağcı otoriter devletler, kendilerine benzer rejimlerle kolayca ittifaklar kurabildiler, örneğin İspanyol İçsavaşı (1936-1939) sırasındaki milliyetçi isyana Almanların ve İtalyanların yaptıkları ortak yardım, Hitler ile Mussolini arasındaki ittifakı sağlamlaştırdı.

Orta sınıfın ekonomik düş kırıklığı, parlamenter sistem karşıtlığı, üst sınıflardaki sosyalizm korkusu, anti-semitizm, saldırgan milliyetçilik, bir diktatörün düzen ve millî ergi sağlayabileceği inancı, tüm bunlar, Büyük Savaş'tan önce Avrupa toplumunda vardı. Ama savaş felaketinin bıraktığı yıkıcı deneyim, tüm bunları yeni ve ürkütücü yönlere kanalize ederek, saldırgan milliyetçiliğin güçlenmesine katkıda bulundu. Siperlerden sağ çıkanların birçoğuna göre, savaşın deneyimi onları zalimlik ve insani acılar konusunda gitgide daha kayıtsız yapmıştı. Milliyetçilik, bir dereceye kadar, Büyük Savaş'ın –ve siperlerdeki can yoldaşlığının– devamını temsil ediyordu, ama artık iç ya da dış düşman sayılanlara karşı bir ırk savaşına dönüşmüştü. Özellikle Almanya'da sağcı hareketler, cepheden silahlarıyla dönen, askerî düzene alışkın ve şiddet deneyimine sahip olan terhis edilmiş askerleri kendine çekti. Savaştan evlerine dönecek kadar şanslı olan terhis edilmiş askerler, fedakârlıklarının bedeli olarak daha iyi bir yaşantıyla değil, enflasyonun sürüklediği zor günlerle karşılaştılar. Onlar da uygun adım yürüyüşe devam ettiler. Savaştan dönmüş askerlerin oluşturdukları yarı askerî (paramiliter) müfrezeler, galip devletler olan Fransa'da ve İtalya'da ama en çok da Versay Antlaşması'nı kabul etmeyip gözden geçirilmesini isteyen (revizyonist) devletlerde (*bkz.* Bölüm 24) siyasal yaşamı istikrarsızlaştırdılar. Almanya'da Hür Birlikler (*Freikorps*), Avusturya'da Yurt Muhafızları ve Fransa'da Ateş Haçı (*Croix-de-feu*), parlamenter rejimleri "çökmüş" ve "yumuşak" olmakla suçluyorlardı. Barışın değil, yaşamlarının başat deneyimi olan savaşın sürmesini istiyorlardı.

Saldırgan milliyetçilik kolayca ırkçılık hâline geldi. Hitler'in Nasyonal Sosyalizmi başından beri Almanların ırksal üstünlüğünü savunuyordu. Nazizm, kimin yaşayabileceğini ve kimin ölebileceğini belirleme yetkisini Nazilerin üstlenebilecekleri faraziyesine dayanan, eşi benzeri görülmemiş bir şiddet ve yıkım kapasitesi sergiledi. Onların başta gelen hedefi Yahudilerdi. Bu, Nazi ideolojisini

ve uygulamalarını diğer şiddet yanlısı milliyetçi sağcı rejimlerin ötesine taşıdı. Kendi ırkının üstün ve diğer ırkların yozlaşmış olduğunu ilan eden yalan yayınlara inanmakta Almanlar yalnız değillerdi. Doğu Avrupalı diktatörler, pratikte herhangi bir şeyle suçlanamayacak olan diğer etnik grupları ve milletleri kötülüyorlardı. Gerek Avusturya'da, Polonya'da, Romanya'da ve Yugoslavya'da gerekse Fransa'da ve Belçika'da ortaya çıkan otoriter hareketlerin bir diğer ayırt edici özelliği de anti-semitizmdi. Hitler'den esinlenen Mussolini de milliyetçi hezeyanlarına 1938'de anti-Semitizmi ekledi.

Faşizm, Hristiyanlığa özgü manevi devrimi temsil eden simgeleri ve ayinleri (örneğin, "kan" ve "şehitlik") kendine mal etti, milliyetçiliği Hristiyanlığın yerine koydu. Faşizm, bir "millî topluluk" inşa etmeyi amaçlayan ve her şeyi kucaklayan bir tür sivil din hâline geldi. Faşizm, kişisel ve kamusal yaşam arasındaki ayrımı totaliter bir tutumla ortadan kaldırma amacındaydı. Faşistler, millete hizmet edecek "yeni insan"ı (kadınlar evlerinde kalacaklardı) ve devlete hizmetle tanımlanan yeni bir seçkin zümre yaratma amacındaydılar. Faşistler, "yeni insanlar"ı eskimiş ve başarısız olmuş saydıkları siyasal sistemlerle kıyaslayarak, gençliği ve gençlik enerjisini vurguluyorlardı. Kendilerinin millî kaderini cisimleştiren doğal ve saldırgan liderler olarak gördükleri otoriter diktatörlerin arkasında saf tutan faşistler, başka her türlü haktan üstün olduğuna inandıkları milletin tarihsel haklarının ve millete karşı ödevlerin çığırtkanlığını yapıyorlardı. Onların görüşüne göre, bu, dışarlıklı olarak gördükleri kişileri ırksal "saflık" uğruna millî topluluktan dışlama –ve bazı faşistlere göre, öldürme– hakkını onlara veriyordu. Yine onların kanısına göre, bu, millî hudutlarını kendilerinin asıl "tarihsel" sınırları saydıkları topraklara doğru genişletme hakkını da onlara veriyordu. Onlar bu tür mücadeleleri, Darwinciliğin öne sürdüğü en uygun olanın kazanacağı mücadeleden anladıkları şey bağlamına sokuyorlar ve şiddetin güzelliği olarak düşündükleri şeyi yüceltiyorlardı. Erich Maria Remarque'ın *Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok* adlı romanının sinema uyarlaması 1930'da gösterime girdiğinde, Naziler protesto yürüyüşleri düzenlediler ve bazı salonları kapattılar.

Faşistler, terörle yönetmekten fazlasını yaptılar; onların diktatörlükleri aynı zamanda da halkoyu üzerine inşa edildi. Faşizm, 1920'lerde Avrupa'da "manyetik alan" denilen bir ortam yarattı. Aşırı sağcı hareketler, İtalya'dan başlayarak Avrupa'nın birçok köşesinde milyonlarca sıradan halk arasında geniş destek kazandı.

İtalya'da Mussolini ve Faşizm

Hemen savaş sonrası dönemin ekonomik ve toplumsal gerilimleri, İtalya'da liberal yönetimi istikrarsızlığa sürükledi. İtalyan milliyetçilerin Versay Antlaşması'ndan hoşnut olmamaları, siyasal krizi belirginleştirdi. Bu, İtalya'yı, aşırı sağın giderek büyük tehdidine açık hâle getirdi.

İtalyan diktatör Benito Mussolini ve faşistleri, 1935.

Tumturaklı ve sefih şair Gabriele D'Annunzio (1863-1938), 1914 yılında, savaşı modern dünya için mükemmel temizlik olarak betimlemişti. "Sırf bir şair değilim ve öyle olmak istemem," diyerek meselelere bizzat el attı. Çatışmada bir gözünü kaybetmiş olan madalyalı savaş gazisi, Eylül 1919'de Adriyatik'teki Fiume (Rijeka) kentine girdi. Birçoğu terhis edilmiş asker olan 2.000 kişilik bir kuvvete komuta ediyordu. D'Annunzio İtalyan bayrağını oraya dikerek, aynı Adriyatik limanı üzerinde hak iddia eden yeni Yugoslav devletiyle müzakerelere başlaması için İtalyan hükümetini zorladı. İki ülke, Fiume'nin bağımsız olması konusunda anlaştılar ama Kuzey Dalmaçya ve İstriya'nın çoğu, Versay Antlaşması'nda belirtilmiş olduğu gibi, Yugoslavya'da kalacaktı. D'Annunzio'nun küçük cumhuriyeti on altı ay yaşadı, ta ki İtalyan gemileri kentin genel yönetim binasına birkaç top mermisi fırlatıncaya ve şair ile küçük kuvvetini derdest edip gönderinceye kadar.

D'Annunzio kısa süreliğine de olsa bir diğer ateşli İtalyan milliyetçiden, Benito Mussolini'den (1883-1945) erken davranmıştı. Mussolini, Kuzey İtalya'da orta hâlli bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Demirci olan babası bir anlamda devrimciydi; sosyalist broşürlerden kendi kendine okumayı öğrenmişti ve oğluna, Meksikalı devrimci Benito Juarez'in adını vermişti. Genç Mussolini okulun kabadayısıydı, hemen yumruklarını konuşturur ve bıçak çekerdi, bir keresinde bir kızı bıçaklamıştı. Hiç yakın arkadaşı yoktu ve bundan gurur duyardı; bir keresinde, çevresindekilere, "Kalbini çöl gibi ıssız tut," diye akıl vermişti.

Mussolini, Karl Marx'ın ve Friedrich Nietzsche'nin yapıtlarını okudu; Nietzsche'nin savunduğu cüretkâr isyan ve "güç iradesi" Mussolini'ye çok ilginç geldi. Orduda kısa süre görev yapan Mussolini, kendisini sosyalist ve antimilitarist ilan ederek, siyasal gazeteci oldu. İtalya'nın Libya'ya karşı yürüttüğü sömürgeci savaşı (*bkz.* Bölüm 21) kınamak için sokağa indi. Mussolini, 1912'nin sonuna doğru, İtalyan Sosyalist Partisi'nin gazetesi *Avanti!*'nin editörü oldu. 1914'te savaş patlak verince, Mussolini, İtalya'nın tarafsız kalmasını isteyen sosyalistlerin sözcülüğünü yaptı.

Sosyalist Parti'nin az sayıda üyesi, İtalya'nın savaşa katılmasını isteyerek Ekim 1914'te partiden koptu. Bunlar, "bir bağ çubuk" ya da dolaylı olarak birlik

anlamına gelen Latince *fascia* sözcüğünden türetilmiş "faşist" adını aldılar. İtalya 1915'te savaşa girince, Mussolini orduya katıldı. Savaşla ilgili görüşleri zaten değişmeye başlamıştı. "Tarihin tekerleğini," diye yazıyordu, "yalnızca kan döndürür." Zihninde Nietzsche'nin bıraktığı etki, Marx'ın etkisine ağır bastı. 1917'de hafifçe yaralanarak, gazeteciliğe döndü. Savaş sona erince, Mussolini, İtalya'nın çıkarlarına uygun bir barış anlaşması isteyen milliyetçilerin sözcülüğünü üstlendi. Mart 1919'da Millî Faşist Parti'yi kurdu.

İtalya'da liberal devletin savaş sonrası yaşadığı kriz, faşistlerin işine yaradı. İtalya'nın büyük partileri –Liberaller, Sosyalistler ve yeni Katolik Halk Partisi– bir uzlaşmaya varmak için boşuna çabalıyorlardı. Sık aralıklarla peş peşe hükümetler gelip giderken, ateşkes sonrası ağır ekonomik zorluklar baş gösterdi. Terhis edilen yüz binlerce asker, işsizlerin saflarına katıldı. Enflasyon hızla tırmanarak, orta sınıfın tasarruflarını eritti ve işçiler ile topraksız köylülerin zaten düşük olan yaşam standardını daha da düşürdü. Tarım sektöründeki buhran, yüksek işsizliği daha da yükseltti.

Britanya'da, Fransa'da ve Almanya'da olduğu gibi, İtalya'da da işçiler akın akın örgütlü emeğe katıldılar ve 1919 ile 1920'de grev dalgaları yayıldı. Köylü emekçiler toprak istiyorlardı ve "kızıl lig" denilen sendikalar oluşturdular. Güneyde, binlerce yoksul aile, zengin toprak sahiplerine ait çok geniş ve genelde ekilip biçilmeyen arazilerin bir kısmını işgal etmeye başlamıştı. Güneyde ve Sicilya'da haydutluk patladı.

1920-1922 arası bu "kızıl yıllar"da, toprak sahiplerinin ve işadamlarının birçoğu parlamenter sisteme sırt çevirdi. Liberal hükümet, gelirden artan oranlı vergi alınmasını ve savaş kârlarından yüksek harçların alınmasını önererek zenginleri küstürmüştü; köylülerin arazi işgallerini yasallaştırarak onları iyice küplere bindirdi. Zengin sanayiciler, İtalyan faşistlerin iktidara getirilmesine yardım ettiler. Kuzeyde, zengin toprak sahiplerinin yanı sıra gemi sahipleri, demir ve madencilik kodamanları da Mussolini'nin faşistlerine parasal kaynak sağladılar. Kara gömlekler giyen üniformalı faşist müfrezeler, büyük toprak sahipleri ve işadamları lehine müdahale ederek Sosyalistlere, Komünistlere ve sendika üyelerine saldırıyorlardı. Emekçiler ve yarıcılar, faşistlere karşılık verdiler ama bunların pek fazla şansları yoktu, çünkü toprak sahipleri, *squadro*'ları silahla donattılar. Sol, bölünmüş ve ikircikliydi.

Artık parayla tutulmuş destekçilerden oluşan özel bir orduya ve büyükçe bir şakşakçı kitlesine ya da "alkış grubu"na sahip olmakla şişinen Mussolini, İtalya'nın kimi yerlerini kaplayan "kan banyosu"nu övüyordu. İsmiyle ilişkilendirilen darbe söylentilerini alaya alıyor ve parlamenter yönetimi karalayan şiddetli makaleler yayınlıyordu.

1921'de Liberaller, düzeni sağlamak için Parlamentodan yetki alma umuduyla, faşistlere nitelikli destek önerdiler ve onları seçim müttefiki olarak kabul et-

tiler. Mussolini ve birkaç düzine faşist daha İtalyan Parlamento'suna seçildiler. Faşist lider, artık dokunulmazlık kazanmanın yanı sıra, tumturaklı hatipliği için ideal bir kürsüye daha kavuşmuştu. Giovanni Giolitti'nin Liberal hükümeti (*bkz.* Bölüm 17) istifa etti ve yerine başka bir koalisyon hükümeti geldi.

Faşistler artık seçkin müttefikleri, parası, gazeteleri ve yüz binlerce parti üyesi olan güçlü bir siyasal hareket olmuşlardı. Faşist çeteler, sözlerinin kanun yerine geçtiği bölgeler elde etmişlerdi. Yerel siyasal yaşamı bozdular, geleneksel partilerin örgütlerini ve desteklerini dağıttılar. Duçe ya da "başbuğ" unvanını alan Mussolini, kendisini kanunun ve düzenin savunucusu olarak sunuyor, büyük ölçüde faşistlerin sorumlu oldukları kargaşadan Sosyalistleri ve yeni kurulan Komünist Parti'yi sorumlu tutuyordu. Faşistler, birçok devlet ve polis görevlisinden üstü örtülü destek gördüler; faşist şiddete ceza verilmedi.

Mussolini'ye göre, faşizm, şiddetli bir karşılaşma ideolojisiydi, siyasal iktidarı elde etme ve elde tutma yoluydu, tutarlı bir siyasal felsefe öğretisinden de fazlasıydı. İtalyan faşistler, tıpkı çok geçmeden başka yerlerde de ortaya çıkacak olan denkleri gibi, kuvvetli, saldırgan milliyetçi ve askerileşmiş bir devleti savunuyorlardı. İtalya, Akdeniz'i "bir Roma gölü"ne dönüştürerek "tarihî kader"ini gerçekleştirecekti.

Mussolini, Ekim 1922'de hamlesini yaptı. Avlanmayı, askerî üniforma giymeyi ve madenî para toplamayı seven utangaç bir adam olan kararsız Kral III. Vittorio Emmanuele'ye (saltanatı 1900-1946), kendisini ve diğer birkaç faşisti bakanlar kuruluna ataması için baskı yaptı. Kriz büyürken, kral, krizin öylesine geçip gideceğini umarak, Roma dışına çıkıyor ve her seferinde haftalarca Roma'dan uzak kalıyordu. Mussolini, bir darbe planlarken bile kraliyet ailesinin mensuplarını büyüledi. Napoli'de 40.000 faşiste seslenerek, "Ya bizim yönetmemize izin verecekler ya da biz Roma üzerine yürüyerek iktidarı ele geçireceğiz," dedi. Başbakan, kraldan, sıkıyönetim ilan etmesini ve birkaç şehrin denetimini ele geçirmiş olan faşistleri bastırarak düzeni yeniden sağlamak için orduyu kullanmasını istedi.

Kral, olağanüstü durum ilan etti ve sonra, binlerce kara gömlekli faşist 27 Ekim 1922 gecesi Roma'ya doğru harekete geçtiği hâlde, kararını değiştirdi. Mussolini geceleyin trenle rahatça başkente geldi. Bir politikacı, hükümet kurması için kral tarafından yapılan teklifi reddedince, Vittorio Emmanuele, Mussolini'ye görev verdi. Duçe, 29 Ekim'de başbakan oldu. Faşistler siyasal düşmanlarını döverek ve solcu gazeteleri kapatarak sokaklarda kutlamalar yaptılar.

Partisi mecliste çok az sandalyeye sahip olmasına ve partisine sadık tek bir senatör bile bulunmamasına rağmen, Mussolini, bir yıl süreyle kararnameyle yönetmesi için kendisine tam yetki verilmesi konusunda Parlamento'nun iki kanadını da ikna etti. Orta yolcu siyasetçilerin birçoğu onu onaylıyordu, çünkü faşistler toplumsal düzeni yeniden sağlamayı vaat ediyorlardı. O siyasetçiler, saygın

siyasal yaşama bir kez girince Mussolini'nin uzun süre ayakta kalamayacağını da tahmin ediyorlardı.

Mussolini'nin faşist gazeteleri kurnazca yönetmesi, göz korkutmayla ve rüşvetle diğer gazetelerde olumlu yazılar yayınlatma yeteneği, desteğini artırmasına yardımcı oldu. Faşist milislerin yıldırma taktikleri sayesinde Millî Faşist Parti, 1923 seçimlerinde, en azından Katolik Halk Partisi'nin desteğiyle, çoğunluk partisi olmasına yetecek kadar oy aldı.

Bir Sosyalist milletvekilinin öldürülmesiyle ilişkilendirilmesinin ardından 1924'te çıkan büyük bir siyasal krize rağmen, Mussolini kendisine neredeyse taparcasına bağlı bir yandaş kitlesi oluşturdu. Duçe, "Mussolini her zaman haklıdır" deyişini teşvik etti ve milyonlarca insanı gerçekten bunun böyle olduğuna inandırmayı başardı. 20. yüzyılda modern iletişim tekniklerinden yararlanan ilk politikacı oldu. Mussolini, başarılarını anlatan birkaç filme destek verdi; daldan dala atlayan konuşmaları, hacimli kitapları, bir otobiyografisi ve izinli birkaç biyografisi parlak ciltler içinde basılıp satıldı. 1930'ların başında, İtalyan gazetecilerin, Tanrı'dan veya İsa Mesih'ten söz ederken yaptıkları gibi, Duçe'den söz ederlerken de zamirlerin ilk harflerini büyük yazmaları (O, Ona, Onun...) zorunlu kılındı. On sekiz yaşındaki tüm İtalyanlar, Mussolini'ye itaat yemini etmek zorundaydılar. İtalyan basın ajansları, yurtdışında onun imajını güçlendirmeye çalışıyorlardı. Viyana'da, Sigmund Freud ilk başta onu övdü; Amerikalı şair Ezra Pound hep hayranı olarak kaldı. ABD büyükelçisi, "güzel bir genç devrim" şeklinde selamladı, *Time* dergisi ise onu sekiz kez kapağına koydu. Bazı yabancı ziyaretçilerin gözünde Mussolini'nin faşizmi, dizginlenmemiş kapitalizm ile kavgacı sosyalizm ve komünizm tehdidi arasında üçüncü bir yol –yani, korporatizm– sunuyor görünüyordu. Yurtdışında Duçe, İtalyan trenlerinin zamanında hareket etmesini sağlayan deha olarak tanınır oldu, oysaki gerçekte böyle bir tanımlama yalnızca İtalyan Alpler'indeki kayak merkezlerine turist taşıyan trenler için geçerliydi.

Ama Mussolini'nin iktidara gelmesinin üzerinden çok zaman geçmemişti ki, Fransız gazeteleri onu bir Karnaval Sezar'ı olarak tanımlamaya başladı. Yafta tuttu. Duçe, yalan üstüne yalan, abartma üstüne abartma yaparken kasım kasım kasılarak, gözlerini yuvarlayarak ve alt çenesini öne doğru uzatarak baba hindi gibi gezinirdi. Görevlilerin ve yardımcıların anında zıplayıp masasına gelmelerinde ısrar eder, fotoğrafçılarından onu eskrim yaparken, tenis oynarken ya da denetlediği askerlerin önünden geçerken resimlemelerini emrederdi. Mussolini, iğrenç bir şekilde cinsel enerjisiyle ve yiğitliğiyle böbürlenirdi. Ama dinamik bir adam gibi resmedilmesini ısrarla istemesine rağmen, oldukça tembeldi. Bir dereceye kadar, İtalyan diktatör bir aktördü ve gürleyerek konuşmalarını yaptığı balkonlar ise onun sahnesiydi.

Mussolini, "sekiz milyon süngü"den oluşan bir ordu ve "güneşi karartacak" bir hava kuvveti tasarlıyordu. Ama diktatör, gençliğin bedensel gücünü vurgulayan bir faşizm imajı yansıtmaya çabalamasına rağmen, fiilî olarak İtalya'da pek az askerî eğitim uygulanıyordu. Yetersiz komuta yapıları ve zayıf eğitim, İtalyan ordusunun bir zaafı olarak kaldı.

Duçe, devletin en önemli operasyonlarını üstlendi; bütün sazları aynı anda çalmaya çalışan bir orkestra şefi gibiydi. Ona ters düşmemeleri konusunda bakanları uyarırdı, çünkü "hayvani içgüdüleri her zaman doğru olduğu için doğru yol olduğunu bildiği şey"den onu saptırabilirlerdi. Görevliler, Mussolini'ye yalnızca onun işitmek isteyeceğini düşündükleri şeyleri iletirlerdi. İtalya'nın askerî gücüne ilişkin Mussolini'nin yaptığı değerlendirme ile gerçekler arasındaki uçurum genişledi.

Mussolini, iç siyasette, "istim arkadan gelsin" anlayışını benimsedi; bir keresinde, "[İtalya'yı] yönetmek için yalnızca iki şeye ihtiyacınız var: polislere ve caddelerde çalan bandolara," iddiasını dile getirmişti. Ama Mussolini yönetiminin gülünç yönlerini vurgulamak kolay olmakla birlikte, İtalya'da, diğer faşist devletlerde de olduğu gibi, polisin zalimliğinde ya da Mussolini'nin Avrupa'yı gitgide tehlikeli bir yer hâline getiren kışkırtıcı dış siyasetinde komik hiçbir yan yoktu.

Mussolini, güçlü bir muhalefet kaynağı olma potansiyeline sahip Katolik Kilisesi'ni memnun etmek için Kilise'yle barıştı, çünkü daha önce faşist müfrezelerin Katolik işçi kooperatiflerini de benzer Sosyalist örgütlerle birlikte dağıtmaları üzerine Kilise faşist rejimi lanetlemişti. Duçe, 1929'da Kilise'yle Laterano Paktı'nı imzaladı; bu, Vatikan'ı Roma içinde bağımsız bir papalık toprağı olarak bırakan bir konkordatoydu. Buna karşılık, papalık da ilk kez İtalya'nın varlığını resmen tanıdı. İtalyan diktatör, bütün okullara yeniden din eğitimi getirdi; farmasonluğu, Kilise'nin müstehcen saydığı yazılı eserleri, gebelik önleyici ilaç satışını ve alenen küfretmeyi yasakladı. Mussolini, doğumu teşvik için ("haklı bir neden olmadan evlenmeyenlere vergi koymak dâhil) bir kampanya başlatarak, ailenin önemi konusunda muğlak demeçler vererek, Protestan yayınları sınırlayan önlemler alarak ve spor etkinliklerinde yer alan kadınlara ateş püskürerek de Kilise'den gördüğü desteği artırdı. Duçe artık büyümüş olan çocuklarını vaftiz ettirdi ve artık birlikte yaşamadığı bir kadınla resmî nikâhlı olarak on yıl evli kalmasından sonra Kilise bu evliliğini tanıdı. Papa XI. Pius, Mussolini'ye "Yüce Tanrı'nın gönderdiği adam" diyordu.

Hitler ve Stalin gibi Mussolini de kişisel ve kamusal yaşam arasındaki sınırı kaldırmak amacındaydı. "Yeni İtalyan kadını"nın milliyetçi devletin değerlerini benimsemesini ve ona hizmet etmesini istiyordu. "Devlet'in içinde her şey, Devlet'in dışında hiçbir şey" şeklindeki faşist düsturla, aileyi faşizmin asli bir bileşeni olarak görüyordu. Bir İtalyan çocuk kitabı, "Evi süpürüp temiz tutarak bile

Millet'e hizmet edilir. Sivil disiplin, aile disipliniyle başlar," diye öğüt veriyordu. Ama faşizm, ailevi yükümlülükler ile faşistlerin millî ödevler saydıkları şeyler arasındaki kaçınılmaz gerilimleri hiçbir zaman aşamadı. Mussolini ve faşistleri, eski değerleri ihya etmekte olduklarına inanıyorlardı. Ama kadınların millî devlete hizmet etmeleri fikri –örneğin, iş sonrası dinlence amaçlı kulüplerden tutun da yarı askerî kadın müfrezelerine varıncaya kadar, kadınlardan oluşan kitlesel faşist örgütler yaratma girişimi– oldukça yeniydi. Duçe, kadınların Büyük Britanya'da, Almanya'da ve bazı başka ülkelerde oy hakkı kazanmalarından ve daha çok İtalyan kadının çalışıyor olmasından hoşlanmıyordu. İtalya'daki faşist devlette –tıpkı Hitler Almanya'sında olduğu gibi– kadınların yeri, ilke olarak evleriydi; kadınlar kocalarına itaat etmeli ve bebek doğurmalıydılar.

Mussolini'nin gözünde, korporatizm (*bkz.* Bölüm 24), İtalya'yı kuşatan ekonomik problemlere çare olabilecek bir yoldu. Duçe, bir Millî Korporasyonlar Konseyi'nin en azından teorik gözetimi altında bulunan yirmi iki korporasyon ya da grup kurdu. Her korporasyon, işverenlerden ve çalışanlardan oluşan bir konseye dayanıyordu. Ama İtalyan faşist korporatizmi İtalya'da pek az etki yarattı. En azından 1930'ların başına kadar bunun pratikte doğurduğu ana sonuç, çatırdayan, verimsiz ve çoğu gereksiz kuruluşları denetlemek için işe alınan bürokratların sayısını şişirmek oldu.

Duçe, İtalya'yı ekonomik açıdan bağımsız yapmak istiyordu. Devlet kurumları, Mussolini'nin sömürgelerde ve Avrupa'da planladığı savaşlar için kritik önem taşıdığını düşündüğü sanayilere yatırım yaptılar. 1935'e gelindiğinde, Stalin'in Sovyetler Birliği'nden başka hiçbir Avrupalı devlet, sanayinin böylesine büyük bir kısmını kontrol etmiyordu; çelik fabrikaları ve tersaneler gibi sanayilerde de devletin büyük hisseleri vardı. Hidroelektrik ve otomobil üretimi gelişti ama İtalyan sanayisi hâlâ bakır, kauçuk ve kömür dâhil yurtdışından alınan hammaddelere bağımlıydı.

Mussolini, en iddialı tarım programına "hububat savaşı" adını verdi. Ama buğday üretimi birçok bölgede ekonomik değildi; Duçe'nin gözde programı, emek-yoğun tarım ürünlerinden buğdaya dönüş yaparak işsizliğe yol açtı; otlakları, meyve yetiştirilen arazileri ve çiftlik hayvanlarının sayısını azalttı. Hububat ithalatına getirilen yüksek gümrükler, gıda fiyatlarını yükseltti. Arazi kazanma ve sulama projeleri de başarısız oldu. Mussolini'nin konuşmalarında "kan ve toprak" (iki savaş arası Avrupa'sında faşist ve otoriter sağın sürekli tekrarladığı bir nakarat) yüceltilmekle birlikte, mülk sahibi İtalyan köylülerin sayısı azaldı.

Mussolini'nin ekonomik politikalarının uğradığı başarısızlıkların üstüne bir de 1930'ların ortasında İtalya'nın gelirinin tam üçte birini yutan askerî harcama talepleri bindi. Uçaklar ve denizaltılar için devletçe büyük harcamalar yapılırken, İtalya'da kişi başına düşen gelir hâlâ yaklaşık olarak Britanya'nın ve Birleşik Devletler'in 19. yüzyıl başındaki kişi başına düşen geliri kadardı. Cehalet oranı

1939'daki faşizmin 20. yıldönümü kutlamasında 70.000 faşist kadının ve genç kızın yer aldığı bir geçit töreni çerçevesinde Duçe için hazır ola geçmiş gaz maskeli İtalyan kadınlar.

özellikle güneyde yine yüksekti. Daha sanayileşmiş kuzey ile yoksul güney arasındaki eşitsizlik, faşizm döneminde artmaya devam etti.

İtalyan korporatizminin paradoksu, Mussolini'nin İtalya'da hiçbir toplumsal sınıfın olmadığı ve sadece İtalyanların olduğu yolundaki söyleminde açığa çıkıyordu. Duçe, sınıf mücadelesinin sona erdiğini sevinçle ilan ediyor ve işçiler için başka herhangi bir lidere kıyasla daha çok şey yapmakla böbürleniyordu. Ama işverenler ve işçiler elbette eşit konumda değillerdi. İşçi sendikaları yıkıldığı (yerlerini faşist sendikalar aldığı), yaşam koşulları temelde kötüleştiği ve grev artık yasadışı olduğu için, işçilerin çoğu Mussolini'ye her zaman şüpheyle baktı. Faşist hükümet 1923'te iş gününü sınırladı ve 1935'te haftada 5 gün çalışma süresini getirdi. Ama işverenler, hiçbir yaptırıma tabi olmaksızın işçileri işten atıyorlardı. Yarıcıların ve diğer topraksız emekçilerin yaşam koşulları kötüleşti.

Başka bakımlardan, bazı şeyler aynen önceki gibi devam etti. Köylülerin devlete özellikle küskün oldukları ve direndikleri güneyde, Mafya, alternatif bir biat gücü sağladı ve paralel bir yeraltı hükümeti oluşturdu. Mafya ile ilintili öldürme olayları çarpıcı derecede azalmasına rağmen, Mussolini, Napoli ve Sicilya Mafyalarının gücünü yok etmeyi başaramadı. Kilise de faşizme en azından alternatif oluşturan bir nüfuz kaynağı olarak kaldı. Rahip ve rahibe sayısının hızla artmasını kapsayan bir Katolik diriliş, faşizmden bağımsız gerçekleşti. Papa XI. Pius, Mussolini faşizmine duyduğu muhabbeti bir ölçüde yitirerek, 1930'ların

başında "devlete putperestçe tapınma"yı eleştirdi. İtalyanları sokaklarda şarkı söylemekten vazgeçirmek için Duçe'nin gösterdiği çabalara ya da bebeklerine faşistlerin kara gömleğini giydirmeleri yönündeki ısrarlarına İtalyanların çok azı kulak astı. Duçe'nin, yaptığı daha fazla bebek asker çağrılarına ve doğum kontrol araçlarının satışına getirdiği yasağa rağmen, doğum oranındaki (1911'de 1.000'de 147,5'ten 1936'da 1.000'de 102,2'ye) düşüşün sürmesi, tüm İtalyanların Mussolini'nin tumturaklı nutuklarını (Katolik Kilisesi'ninkileri de) dinlemediklerini kanıtlıyordu. İtalya'dan yurtdışına kitlesel göç 1920'li ve 1930'lu yıllar boyunca devam etti. Bununla birlikte, genele bakılınca İtalyanların çoğu, yalnızca pasif şekilde de olsa hâlâ Mussolini'yi destekliyordu.

Almanya'da Hitler ve Nazilerin Yükselişi

İtalyan faşizminde olduğu gibi, Nazizm'in yükselişi de karizmatik bir liderin, yani Adolf Hitler'in (1889-1945) iktidara gelişiyle yakından özdeşleşme gösterdi. Hitler, Bavyera sınırındaki küçük Avusturya kasabası Braunau'da doğdu. Babası, orta hâlli bir gümrük görevlisiydi. Hitler çocukluğunda disiplinsizdi ve bir öğretmeninin hatırladığı üzere, "geçimsiz, bencil, küstah ve huysuz olmasıyla kötü bir ün kazanmıştı. Okula uyum sağlamakta açıkça zorluk çekiyordu."

Hitler, 1905'te okulu bıraktı. Viyana'daki Güzel Sanatlar Akademisi'nin resim bölümüne başvurusu reddedilen Hitler, yine de imparatorluk başkentine taşınarak bir pansiyonda yaşadı; çok az parası ve sadece birkaç arkadaşı vardı. Hitler, 1914 şehir rehberine kendisini "ressam ve mimar" olarak kaydettirmişti, oysaki onun ressamlığı, turistler için resimli kartpostallar yaparak çok az para kazanmaktan ibaretti.

Hitler orta boyluydu; kafası büyük, saçları koyu renkli, çene kemikleri geniş ve alnı alışılmamış ölçüde genişti. Bol giysiler giyen ve karakteristik şekilde kesilmiş bir bıyık bırakan Hitler, etkileyici görünüşe sahip bir adam değildi. Dişleri kötü ve görüşü zayıftı. Hitler, günlük rutinler konusunda takıntılıydı, kahve ya da sigara içmezdi, vejetaryendi ve çok nadir içki içerdi. Kadınlarla arkadaşlıktan hoşlanırdı ama gerçekte belki de iktidarsızdı.

Viyana'daki günlerinde Hitler, Yahudilere değil, Sosyal Demokratlara büyük nefret duyduğunu dile getiriyordu, oysa Viyana'da anti-semitizm gemi azıya almış durumdaydı. Münih'e taşındı ve bir Alman milliyetçi olarak, savaş ilanını sevinçle karşıladı. Alman ordusuna katıldı ve 1916'da bacağından yaralandı, savaşın bitmesine yakın bir İngiliz saldırısında gaza maruz kaldı, üç kez de cesaret madalyası aldı. Ama üstleri, Hitler'i subay kadrosuna terfi için uygun bulmadılar, çünkü onun liderlik vasıflarından yoksun olduğu kanısındaydılar.

Hitler, "savaşın –tüm deneyimler içinde en büyüğünün ... halkımızın kahramanca mücadelesinin– onda yarattığı mucizevi izlenimi" daha sonra hatırlayıp dile getirecekti. İddia ettiğine göre, "büyük silahlanmaya rağmen, Alman halkının

görünmez düşmanları," yani Marksistler ve Yahudiler yüzünden Almanya'nın "zaferinin kabul edilmeyeceği" konusunda silah arkadaşlarını uyarmıştı. Savaş, Hitler'in fanatik Alman milliyetçiliğini biledi ve onu azgın bir Yahudi düşmanına dönüştürdü.

Oswald Spengler (1880-1936), *Batının Çöküşü* adlı yapıtının ilk cildini 1918'de yayınladı. Almanya'nın yenilgisinin suçunu Batı uygarlığının çürümüşlüğüne yükledi. "Aklın yaşam üzerindeki gücüne," diye yazıyordu, "artık inanmıyoruz. Yaşamın akla egemen olduğunu hissediyoruz." Bu büyük girdaptan yeni ve kudretli liderlerin çıkarak "güçsüz demokrasiler"i yıkacaklarını öngörüyordu. Spengler, Alman ırkının, rakiplerine karşı biyolojik bir mücadeleden galip çıkacağına inanıyordu. Alman kültürü, bireyin ırksal millete tabi kılındığı yeni bir devlette ete kemiğe bürünecekti.

1919'a gelindiğinde Hitler, Spengler'in dünya görüşüyle çarpıcı benzerlik gösteren bir dünya görüşü geliştirmiş bulunuyordu. Dahası, bunu paylaşan Almanların sayısı gitgide artıyordu. Bu dünya görüşü, ırkçılıktan, antisemitizmden, antikomünizmden ve saldırgan milliyetçilikten oluşuyordu. Hitler'in inancına göre Almanlar, üstün bir Kafkas halkının soyundan gelen "Ariler" idi. O yıl Hitler, yeni kurulmuş sağcı milliyetçi bir örgüt olan Alman İşçi Partisi'ne katıldı. Ertesi yıl örgütün başına geçen Hitler, partinin adını Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi ya da Nazi Partisi olarak değiştirdi. Tıpkı Mussolini'nin İtalya'da Duçe olarak anılması gibi, Bazı Naziler artık Hitler'e "*Führer*" yani "başbuğ" diyorlardı.

Naziler, paramiliter bir örgüt olan "saldırı birlikleri"ni (*Sturmabteilung*) örgütlediler; 1921'den sonra SA olarak anılan bu örgütün başında, aşırı içen Bavyeralı Ernst Röhm (1887-1934) vardı. Tıpkı *Freikorps* gibi SA da düş kırıklığı içindeki sağcı eski askerlere dava arkadaşlığı ve içlerindeki şiddeti boşaltma yolu sunuyordu. Bu örgütün üyelerinin gözünde Hitler, bir eylem adamıydı, siperlerden sağ çıkmıştı; onlardan biriydi.

Taraftar kazanmada sağladıkları başarıdan cesaret alan Naziler, iktidarı ele geçirmeyi ve sonra Berlin üzerine yürümeyi planlayarak, 9 Kasım 1923'te Münih'teki bir birahaneden başlayarak yürüyüşe geçtiler. Hükümete sadık askerler, "Birahane Darbesi"ne son verdiler. Cumhuriyet karşıtı bir yargıç, Hitler'i beş yıl hapse mahkûm etti. İçeride yalnızca bir yıl yatan Hitler, hapisten bir millî şahsiyet olarak çıktı. Hitler ondan sonra Nazi Partisi'ni büyüttü.

Hitler, rahat hapishane koğuşunda yazdığı *Mein Kampf* (*Kavgam*) adlı kitabını 1925'te yayınladı. İlk olarak General Paul von Hindenburg'un dile getirdiği ve birçok Almanın inandığı bir iddiayı, yani savaş sırasında Yahudilerin ve Komünistlerin Almanya'yı sırtından bıçakladıkları iddiasını Hitler orada tekrarlıyordu. İç cepheden önce askerî cephenin çökmüş olduğu gerçeğini unutmak kolaydı, bu ortak hafıza kaybı işlerine de geliyordu. "Eğer savaşın başında ve

1922'de kollarında ve bayraklarında gamalı haç bulunan ilk Nazi saldırı birliklerinden bir grup.

sonrasında," diye yazıyordu Hitler, "keşke birisi çıkıp da bu Musevi halk yıkıcılarının yaklaşık on iki ila on beş binine –tıpkı tüm toplumsal sınıflardan ve tüm kesimlerden en iyi işçilerimizin yüz binlercesinin savaş meydanında maruz kaldığı gibi– zehirli gaz vermiş olaydı, o zaman cephede milyonlar boşu boşuna feda edilmiş olmazdı." Hitler'in komünizm ile Yahudiler arasında kurduğu özdeşlik, onun saplantılı antisemitizmini iyice şiddetlendirdi. İnsanların yalnızca birkaç fikri özümseyebildiklerine ve bu fikirlerin sürekli tekrar edilerek insanların beyinlerine iyice kazınması gerektiğine inanan Hitler, halka çekici gelen en belirgin izlekleri işlemekten asla sapmadı. Almanya yeniden silahlanacak ve sonra, "aşağı" Slav halklar pahasına "yaşam alanları" fethedecekti. Problemin, Almanya'nın savaşmış olmasında değil, zaferin Almanya'dan çalınmış olmasında yattığına Almanların birçoğu artık inanıyordu.

O erken dönemde Naziler, tıpkı Mussolini'nin faşistleri gibi, en çok orta sınıftan destek aldılar, çünkü orta sınıf 1920'lerin başındaki hiperenflasyon nedeniyle mahvolmuş ve bizatihi Weimar Cumhuriyeti'ne cephe almıştı. Emekliler, iki yakalarını bir araya getirmeye uğraşıyorlardı; birçok küçük işadamı, dükkân sahipleri, zanaatkârlar ve memurlar, ailelerinin kuşaktan kuşağa devretmiş olduğu gümüş ya da başka değerli şeyleri satmak ya da rehin vermek zorunda kaldılar. Büyük işadamlarının birçoğu, Nazizm'in kitleleri cezbetmesine ilk başta kuşkuyla baktı. Onlar, sahip oldukları toplumsal ayrıcalık duygularına hitap eden daha geleneksel türden otoriter fikirleri, söz gelişi Prusya geleneğinde silahlı kuvvetlerin desteğini alan bir monarşiyi tercih ediyorlardı. Daha mütevazı olanaklara

sahip orta sınıftan işadamlarının erkenden Nazilere destek verme olasılığı daha yüksekti. Onlar, Hitler'in kendilerini "Bolşevikler"den korumasını bekliyorlardı ve bunu nasıl yaptığı umurlarında değildi.

Naziler yavaş yavaş partilerini inşa ettiler. 1928 seçimlerinde oyların %3'ünden azını aldılar. Ama Alman siyasal yaşamı, üyelerinin çoğu gitgide cumhuriyet karşıtı olsa da henüz Nazilere yönelme ihtiyacı hissetmeyen güçlü Millî Halk Partisi'nin öncülüğünde sağa doğru kayıyordu. Onlar bir monarşiyi ya da askerî diktatörlüğü tercih ediyorlardı. Almanya'nın yetenekli ve saygın dışişleri bakanı Gustav Stresemann'ın 1929'da ölümü, cumhuriyeti destekleyen güçlü bir sesi susturarak, *Reichstag*'daki Weimar koalisyonunu ciddi derecede zayıflattı. Oldukça sevilmelerine rağmen, Sosyalistler de bölünmüş durumdaydılar; gerçekte en büyük eski asker örgütü, Sosyalist Parti (SPD) idi. Weimar'a verilen destek çökerken, siyasal merkez ortadan kalktı. Ekim 1929'daki Amerikan Wall Street Çöküntüsü, toplumsal ve siyasal istikrarsızlığı artırdı. Büyük Buhran'ın yol açtığı ekonomik zorluklar, Almanya'da ve diğer devletlerde parlamenter yönetimi devirmeye kendini adamış partilerin saflarını genişletti.

Doğu Avrupa'da Sağcı Otoriter Hareketler

Doğu ve Orta Avrupa'da parlamenter yönetimler, 1920'li ve 1930'lu yıllardaki ekonomik altüst oluşun getirdiği istikrarsızlığa direnemedikleri gibi, savaş patlak verdiğinde zaten var olan devletleri (yeniden bağımsız olan Polonya'nın yanı sıra Romanya'yı, Bulgaristan'ı, Yunanistan'ı) ve yeni kurulan Yugoslavya devletini kapsayan bu ülkelerin içindeki kıyasıya etnik rekabetlere de direnemediler. Yugoslavya Krallığı hariç, bu çokuluslu devletlerin hepsi de 1920'li yıllarda bir şekilde liberal anayasaya sahipti. Ama 1930'lu yılların sonuna doğru, diktatörlük hâline gelmeyen bir tek Çekoslovakya kalmıştı.

Sanayileşmiş Bohemya'yı kapsayan Çekoslovakya hariç, bu ülkelerin tümü ağırlıkla tarıma dayalıydı, yoksuldu ve yüksek cehalet oranlarına sahipti. Batı Avrupa ülkeleriyle karşılaştırılınca, Çek Bohemya'sı, Sırbistan'ın kimi yerleri ve Budapeşte gibi büyük şehirler hariç, Doğu Avrupa ülkelerindeki orta sınıflar çok cılızdı.

Doğu Avrupa halkları arasında, zengin Macar toprak sahiplerinin çıkarlarından tutun da nankör toprakları dişleriyle tırnaklarıyla işleyip kıt kanaat geçinen Bosnalı dağ köylülerinin çıkarlarına varıncaya kadar, çatışan ekonomik çıkarlar akıl almaz bir çeşitlilik gösteriyordu. Doğu Avrupa'da köylülerin çoğu siyasetle ilgilenmiyordu ve devlet denilince birçoğunun aklına vergiler geliyordu. Ama bu köylüler toprak reformu istiyorlardı ve bu talep onları siyasal sürecin içine çekti. Savaştan sonra, Doğu Avrupa devletlerinin hükümetleri, büyük arazi mülklerinin sayısını ve yüzölçümünü azaltan, böylece de küçük toprak sahibi çiftçi sayısını artıran iddialı toprak reform programları uyguladılar. Ama Macaristan'daki

Yugoslavya kralı I. Aleksandar ve Fransız dışişleri bakanı Jean-Louis Barthou, 1934'te Marsilya'da arabayla gezerken suikasta uğradılar; suikastçı ise oradakiler tarafından linç edildi.

Küçük Çiftçi Partisi ve Romanya'daki Millî Köylü Partisi gibi halk yanlısı tarımcı partiler, esasen tek bir çıkar güden partilerdi ve faşist demagogların etkisi altına girdiler. Bu tür tarımcı partiler, Yahudileri etnik yabancılar sayarak kötülediler; onların banker, küçük işadamı ve dükkân sahibi olarak üstlendikleri ekonomik rollere karşı öfke seferber etmeye çalıştılar. Macaristan'da, Romanya'da ve Bulgaristan'da, mülklerini daha ileri toprak reformundan koruma telaşına düşen ve küçük Komünist partilerin yükselişinden ürken varlıklı toprak sahipleri, yüzlerini otoriter yönetime döndüler. Tarımsal buhranın ortasında siyasal partiler ve nihayetinde parlamenter yönetim başarısızlığa uğrayınca, boşluğu milliyetçilik doldurarak, gitgide daha sert ve saldırgan hâle geldi.

Polonya, diktatörlüğe dönüşen ilk Doğu Avrupa devleti oldu. General Józef Pilsudski 1926'da iktidarı ele geçirerek, 1935'te ölümüne kadar devam eden bir askerî diktatörlük kurdu (*bkz.* Bölüm 24). Yugoslavya'da parlamenter yönetim denemesi, 1929'da Kral I. Aleksandar'ın (saltanatı 1921-1934) Meclis'i dağıtarak siyasal partileri yasaklamasıyla ansızın son buldu. O yıl Hırvatlar, bağımsız bir Hırvatistan isteyen sağcı milliyetçi bir parti olan *Ustaša* (Ayaklanma) Partisi'ni kurdular. Kral Aleksandar, 1934'te Ustaša üyelerinin yardım ettikleri bir suikastla öldürüldü. Beş yıl sonra Hırvatistan, kendi meclisi olan bir "özerk" bölge statüsü kazandı ama bu durum çokuluslu devletteki Sırp tahakkümünü azaltmadı. O zamanlar Yugoslavya'daki asıl çatışma, Almanya'da olduğu gibi diktatörlük

yanlıları ile parlamenter yönetim yanlıları arasında değil, otoriter Sırp hükümeti ile sağcı bir Hırvat örgütü arasındaydı.

Macaristan'da, 1920'den beri devlet başkanı olan Amiral Miklós Horthy (1868-1957), 1932'de bir faşisti başbakan olarak atadı, ama aşırı sağcı partiler kendileri iktidarı ele geçirecekleri tehdidini savurunca onları bastırdı. Bulgaristan'da, suikastlar ve darbeler siyasal yaşama damga vurdu; sonunda da 1935'te diktatörlük geldi. Yunanistan'da, cumhuriyetçiler, monarşistler ve askerî kadrolar çatışma hâlindeydiler. 1936'da, Yunan kralı II. Georgios (1890-1947), General Ioannis Metaksas'ın (1871-1941) diktatörlüğüne boyun eğdi; o da faşistlere has bir tutumla "başbuğ" unvanını aldı. 1938'de Romanya kralı II. Carol (1893-1953), anayasayı askıya alarak diktatörlük kurdu. Güçlü antisemitik önyargılara sahip bağnaz bir Ortodoks dinci grup olan "Başmelek Mikail Lejyonu" örgütünden, özellikle de onun "Demir Muhafızlar" isimli saldırı birliklerinden gelen meydan okumaya karşı kendi saltanatını korumak için öyle yaptı. Romanyalı faşistler, tarım ürünlerindeki fiyat düşüşünün (deflasyonun) köylülerde yarattığı hoşnutsuzluktan yararlandılar. Kralın kanlı şekilde Lejyon'u ve Demir Muhafızları bastırması, Romanya'da faşizmin zaferini sadece erteledi.

Doğu Avrupa'da, Çekler ile Slovaklar arasındaki farklılıklara rağmen, yalnızca Çekoslovakya bir parlamenter demokrasi olarak siyasal istikrara kavuşmayı başardı. En büyük iki siyasal parti olan Tarım Partisi ve Sosyal Demokrat Parti, her iki halktan üyelere sahipti. 1930'ların sonuna gelindiğinde, Çekoslovakya'da parlamenter yönetime karşı en büyük tehdidin Nazi Almanya'sından geleceği açıkça belli oldu, çünkü Hitler, Çek Südet bölgesindeki Almanca konuşan halk ile Çekler arasındaki etnik gerginlikleri kaşıyordu. Sonuç olarak, Orta ve Doğu Avrupa'nın en istikrarlı ülkesi bile, istikrar bozucu etnik çekişmelerden bağışık değildi.

Avusturya'da Faşizm

Habsburg İmparatorluğu'nun iyice küçülmüş ve Almanca konuşan bakiyesi Avusturya'da faşizm, Alman milliyetçiliğiyle ve antisemitizmle yakından bağlantılıydı. Dahası, Almanya ile İtalya arasında uzanan Avusturya, neredeyse kaçınılmaz olarak o devletlerin etkisi altına girdi. 1930'larda Mussolini, Avusturya Tirol'unun yalnızca güney kısmı İtalyanca konuştuğu hâlde orayı ele geçirmek istedi ve Hitler, Almanya'nın tüm Avusturya'yı ilhak etmesini istiyordu. Avusturya Nazi Partisi, siyasal yaşamda istikrarı bozarak Hitler'e yardımcı olmak için can atıyordu.

Avusturya'da sağ ile sol arasındaki ayrışma, sosyalistlerin sağcı şiddeti kınamak için Viyana'da düzenledikleri gösteriler sırasında polisin grevdeki 100 işçiyi öldürdüğü 15 Temmuz 1927'de "Kanlı Cuma"ya yol açtı. Ama Viyana'da sosyal demokrasi, kentin kenarındaki kamusal iskân bölgelerinde kökleşmişti.

Eski Habsburg soylularından bazılarının hâlâ yaşadıkları görkemli kent merkezi ile işçi sınıfı evlerinin bulunduğu siyasal "kırmızı kuşak"ı arasındaki zıtlığın gözden kaçması olanaksızdı. Vergi yükünün büyük kısmı, genellikle toplumsal açıdan muhafazakâr, koyu Katolik ve ezici bir ağırlıkla iktidardaki muhafazakâr Hristiyan Sosyal Parti destekçisi olan Viyana orta sınıfının omuzlarındaydı. Anti-semitizm, Avusturya taşrasında olduğu kadar Viyana'da da derin köklere sahipti. Her yerde olduğu gibi burada da Buhran, mevcut toplumsal ve siyasal gerginlikleri ve şiddeti artırdı.

Hitler'in yola çıkış yeri olan komşu Bavyera'da parlamenter sistem karşıtı şiddet grupları, Avusturyalı Naziler için bir çekim odağı işlevi gördü. Avusturya'da sağcı Yurt Muhafızları mensupları, geleneksel yeşil yün ceket, deri pantolon (*Lederhosen*) ve Alp şapkası giyiyor ama oldukça modern makineli tüfekler taşıyorlardı. Sosyal Demokratlar, üyelerini korumaya karar vererek, kendi muhafızlarını oluşturdular.

Taşralı kökeninden kıvanç duyduğu için geleneksel Avusturyalı köylü giysileri giyen ve ufak tefek, sakar bir adam olan Şansölye Dollfuss, 1933'te Avusturya Parlamentosu'nu dağıttı, çünkü Parlamento, otoriter bir devlete geçit vermedi. Şubat 1934'te Yurt Muhafızlarının işçi örgütlerine ve gazetelerine baskınlar düzenlemesinden sonra, Viyana işçileri, Sosyal Demokratların öncülüğünde genel greve gittiler. Dollfuss, Yurt Muhafızlarını ve orduyu solun üzerine salınca, çatışmalar patlak verdi. Ordu birlikleri, sanayi banliyölerini topçu ateşine tutarak, dört gün süren çatışmalarda yüzlerce işçiyi öldürdüler. Polis, tüm Sosyal Demokrat örgütleri kapattı ve liderlerinden bazılarını yargılayıp infaz etti. Ondan sonra Dollfuss, faşist Anayurt Cephesi dışındaki tüm siyasal partileri yasakladı.

Fransa'da Aşırı Sağa Karşı Halk Cephesi

Fransa'da faşist partilerin kökeni, 19. yüzyıl sonundaki cumhuriyet karşıtı milliyetçiliğe uzanıyordu. Büyük Savaş ve ateşkes sonrası dönemin ekonomik-toplumsal hayal kırıklıkları, başka yerlerde olduğu gibi, aşırı sağın yükselişine katkıda bulundu. Yeni oluşturulmuş İtalyan faşist örgütlenmesini taklit ederek 1919'da kurulan *Faisceau* (Faşist Parti) hareketinde ve 1929'da kurulan Ateş Haçı (*Croix-de-feu*) örgütünde, eski askerler öne çıkıyorlardı. Lüks ürün üreten iki tanınmış kişi, yani parfüm devi François Coty ve şampanya baronu Pierre Taittinger de Fransız faşist liderler arasındaydılar. Taittinger'in 1924'te kurduğu Yurtsever Gençlik hareketi, on yılın sonunda 100.000'i aşkın üye sayısına ulaştı.

Fransa'ya gelen göçmen sayısının artması, yabancı korkusunu (zenofobi) ve ırkçılığı güçlendirdi. 1935'ten başlayarak, her yıl Fransa'da ölenlerin sayısı doğanlardan fazlaydı ve Fransa'nın nüfusu yalnızca gelen göçmenler –Doğu Avrupa'dan Yahudilerin yanı sıra, İtalyanlar, Polonyalılar, İspanyollar ve Belçikalılar– nedeniyle

de artıyordu. 1930'ların sonunda Fransa nüfusunun yaklaşık %7,5'i –Avrupa'daki en yüksek oran– göçmenlerden oluşuyordu.

Fransız faşistler, diktatörlerin hüküm sürdüğü bir kıtada onlara bir anormallik gibi görünen Üçüncü Cumhuriyet'in varlığını kabul edemiyorlardı. Fransa'da siyasal iktidar, güçlü bir yürütme erkinin değil, Millî Meclis'in elindeydi. Art arda hükümetler gelip gitti ve bu da sağcıların hoşnutsuzluğunu artırdı. 1934'te çıkan çirkin bir siyasal skandal, aşırı sağa eylem için fırsat verdi. Ukrayna doğumlu bir Yahudi olan Serge Stavisky'nin (1886-1934) planladığı bir bono satışı yolsuzluğunda hükümetin de suç ortağı gibi görünmesi, cumhuriyete karşı şiddetli sağcı gösterilere yol açtı. Sağcı gruplar, 6 Şubat 1934'te isyan ederek Paris'teki Sen Nehri üzerinden Millî Meclis'e doğru saldırıya geçtiler ama sonra askerlerce dağıtıldılar ve iki taraf da kayıplar verdi. Ama Almanya'daki, İtalya'daki ya da İspanya'daki sağın aksine, Fransız sağı, parlamenter sisteme karşı muhalefeti birleştirebilecek baskın bir lidere sahip değildi. 12 Şubat'ta milyonlarca Fransız erkek ve kadın cumhuriyete destek için yürüdü.

Fransa'da Radikal, Sosyalist ve Komünist partiler arası bir ittifak olan Halk Cephesi'nin oluşturulması, sağın yalnızca Fransa'da değil, tüm Avrupa'da yarattığı tehdit bağlamında görülmelidir. Sosyalistler ve Komünistler, 1920'deki Tours Kongresi'nden beri anlaşmazlık içinde olmuşlardı. 1927'de Komünist Enternasyonal (*Komintern*), Sosyalist Parti dâhil "burjuva" partilerine taviz verilmesini hiç hoş karşılamayan "sınıfa karşı sınıf" stratejisini benimseyince, bu ayrışma siyaset hâline geldi. Ama 1930'larda, sağın Fransa'ya karşı tehdidinin gerçekliği, ideolojiye ağır bastı. Stalin'in Almanya'nın tekrar silahlanmasından duyduğu korku nedeniyle, Komintern, "sınıfa karşı sınıf" stratejisini Haziran 1934'te terk etti. Fransız Komünist Partisi, faşizme karşı cumhuriyeti savunmak için bir Halk Cephesi içinde Sosyalist ve Radikal partilerle güçlerini birleştirmekte artık özgürdü. Bu üç parti, vergi reformu yapılmasını, iş haftasının kısaltılmasını, işsizlik yardımlarının artırılmasını, Milletler Cemiyeti'nin ve milletlerarası silahsızlanmanın desteklenmesini ve faşist güçlerin dağıtılmasını kapsayan bir uzlaşma programı hazırladı.

Halk Cephesi, Mayıs 1936'da yapılan sonraki seçimlerde açık bir zafer kazandı. Ama Komünistler, kurulacak hükümete katılmayı, Moskova'dan gelen talimat üzerine reddettiler. Léon Blum (1872-1950), Halk Cephesi hükümetinin başbakanı oldu. Sosyalist liderin Yahudi olması, aşırı sağın öfkesini biledi. "Hitler, Blum'dan İyidir!" haykırışları Paris'te yankılandı.

Halk Cephesi'nin seçim öncesi vaatlerinden cesaret alan sendikalar daha iyi çalışma koşulları için taleplerde bulundukları için, ülkenin her yanında Fransız tarihinin en büyük grev dalgası patlak verdi. İşçiler ilk kez işyerlerini işgal ettiler, şarkılar söylediler, tiyatro gösterileri sahnelediler ve patronları temsilî olarak

yargıladılar. Birçoğunu sendikasız işçilerin gerçekleştirdiği grevler hem Fransız işçi örgütleri hem de Komünist Parti için sürpriz oldu. Komünistler, yenilgi hâlinde işçiler üzerindeki nüfuzlarının zedelenebileceği ya da bunun Sosyalistlere yarar sağlayabileceği korkusuyla, grevleri hızlıca bir sonuca bağlamaya çalıştılar. Komünist Parti'nin gazetesi *L'Humanité*, işçilerin iyimser sloganı "Her şey mümkündür"e, "Her şey mümkün değildir!" manşetiyle cevap verdi.

Blum, kırk saatlik çalışma haftası, ücret artışları ve ücretli izin hakkı getiren "Matignon Anlaşmaları"nı imzalamaları için işverenleri ve sendika temsilcilerini ikna etti. Grevler yavaş yavaş sona erdi. Ama işverenlerin ve mal varlıklarını Fransa dışına çıkaran zengin ailelerin amansız muhalefeti karşısında ekonomi tökezlemeye devam etti. Dahası, çalışma haftasının kısaltılması üretimi azalttı. Blum, uyguladığı reform programına "geçici ara" verdiğini duyurarak, toplumsal yardımları ve diğer devlet harcamalarını kıstı.

Halk Cephesi çözülmeye başladı. Mart 1937'de polis, sağcı Ateş Haçı grubuna karşı gösteri yapan işçilere ateş açtı. Komünistler, iktidara gelmesine yardım etmiş ama içinde hiç yer almamış oldukları hükümeti suçladılar. Hükümet, yurtdışına altın çıkışı nedeniyle birkaç kez frangı devalüe etmek zorunda kaldı. Blum, Senato'nun kendisine kararnameyle yönetme yetkisi vermesini istedi. Muhafazakâr ağırlıklı Senato bu isteği reddedince, Blum, Haziran 1937'de istifa etti. Halk Cephesi tam anlamıyla sona erdi. Milletlerarası durum giderek kötüleşirken Fransa'da merkezci bir hükümet sendeleyerek yola devam etti.

Felemenk Ülkelerinde ve Britanya'da Faşizm

Faşizm, Belçika'yı ve Hollanda'yı bile tehdit etti. Belçika'da, Léon Degrelle (1906-1994) liderliğindeki faşist parti "Rex" ("Kral İsa"nın Latincesinden), beyaz yakalı işçilerin ve dükkân sahiplerinin düş kırıklıklarından yararlandı; Buhran'ın mağdurları olan bu kesimler, içinde bulundukları durumu, çok bölümlü mağazaların ve sosyalist tüketici kooperatiflerinin rekabetine bağlıyorlardı. Ekonomik zafiyet, Fransızca konuşan Valonlar ile Flamanca konuşan ve bazıları özerklik isteyen Flandreliler arasındaki dilsel ayrışmanın yarattığı gerginliklere tüy dikti. Fransa'da aynı dönemde meydana gelen grev dalgasına benzer bir grev dalgası 1936'da Belçika'yı sardı. Ama Belçikalı faşistler hiçbir zaman oyların %12'sinden fazlasını alamadılar. Orta sınıfın çoğunluğu parlamenter yönetime bağlı kaldı. Bankalar ile Sosyalist ve Katolik partiler, hükümetin alt orta sınıfa yardımcı olmak üzere küçük perakendecilerin kredi olanaklarını artırarak ve beyaz yakalı işçilere sendikal haklar vererek harekete geçmesi için başarılı şekilde baskı yaptılar. Katolik Kilisesi'nin 1937'de Rex'i mahkûm etmesi, grubun birçok üyesinin ılımlı Katolik partilere dönmesini sağladı.

Keza Hollanda'da, Nazileri taklit eden Hollanda Nasyonal Sosyalist Ligi, hem Kalvenist Reform Kilisesince hem de Katolik Kilisesince mahkûm edildi. Bu parti, 1937'de Hollandalı seçmenlerden yalnızca %8'lik bir destek gördü.

Parlamenter yönetimin anavatanı Britanya'da bile, Buhran'ın derinliklerinden faşist bir hareket gelişti. Britanya'da örneğin Fransa'dakinden epeyce daha az dış göçmenin olması, belki milliyetçi aşırı sağ partilerin çekiciliğini sınırlamış olabilir. Bununla birlikte, Oswald Mosley (1896-1980) Britanya'da küçük bir faşist parti kurdu. Zengin bir aristokrat ailenin çocuğu olarak doğan Mosley, Britanya'daki işsizlikle ilgili kaygıları nedeniyle 1924'te Muhafazakâr Parti'den ayrıldı. Kur yapmak isteyen Mosley, yeni düsturunu "İşçi Partisi'ne Oy, Tory'lere Uyku" olarak ilan etti. 1931'de küçük bir parti kurdu ama aldığı seçim sonuçları felaketti. Sonra Mussolini'ye ve korporatizm fikrine delice tutularak, İşçi Partisi'nin yanı sıra "milletlerarası mali sermaye"ye sataştı ve 1932'de İngiliz Faşistler Birliği'ni kurarak, Yahudilere saldırdığı zehir zemberek konuşmalar yaptı. Mussolini parasal yardım sağladı; ikinci evliliğinde sağdıçlığını yapan Hitler de öyle. Mosley, çevresini kara gömlekli apaşlarla çevirdi ama izleyenlerinden daha çok ilgi topladı (yandaşlarının sayısı hiçbir zaman 20.000'i geçmedi). Britanya halkı bir kez daha siyasal aşırı uçlardan kaçındı.

Üçüncü Reich

Almanya'da, Buhran yalnızca Nazi Partisi'nin saflarını genişletmesine yardım etmekle kalmadı, parlamenter sisteme son vermeye kendini adamış diğer partilerin ve grupların (kudretli subaylar ile büyük işadamlarının) büyümelerine de yardım etti. Siyasal partiler, işçi sendikaları ve gönüllü kuruluşlar, Nazi saldırısı karşısında çöküp gitti. Nazi örgütlerine milyonlarca Alman kayıt yaptırdı.

Weimar Cumhuriyeti'nin Çöküşü

Buhran, Weimar Cumhuriyeti'ne karşı, özellikle orta sınıflar içinde, muhalefeti artırdı. 1929'da Naziler, cumhuriyeti devirmeye kararlı birkaç aşırı sağcı gruptan sadece biriydi. Buhran aynı zamanda da cumhuriyetin en başından beri dayandığı *Reichstag* içindeki merkezci koalisyonu aşındırdı. Mart 1930'da Weimar koalisyonunun son kalıntıları da ekonomik keşmekeşin baskısı altında yıkıldı; Sosyal Demokratların öncülüğündeki hükümet istifa etti. Toplumsal ve siyasal uzlaşma olanaksız görünüyordu. Başkan Hindenburg, kararnamelerle yönetmeye başladı.

Eylül 1930'da yapılan yeni seçimler, parlamenter merkezdeki aşınmayı doğruladı. Naziler, son seçimlerdekinin beş katı oy alarak, %18 oranına ulaştılar ve *Reichstag*'da 107 sandalye elde ettiler. Komünist Parti de sandalye kazanırken,

Sosyal Demokrat Parti, tıpkı ılımlı muhafazakâr partiler gibi sandalye kaybına uğramış olsa da 143 milletvekiliyle en büyük parti olmaya devam etti. Destekçi sayısının artmasından iyice güç alan Hitler, 1932'de Hindenburg'a karşı başkanlığa aday olarak, generalin 19 milyon ve Komünist adayın 4 milyon oyuna karşılık 13,5 milyon oy kazandı. Nazi Partisi'nin artık 800.000'den çok üyesi vardı.

Geleneksel muhafazakârlar, en başta Hindenburg olmak üzere askerî kişiler de dâhil, cumhuriyete sırt çevirdiler. Geleneksel parlamenter sistem karşıtı sağın güç simsarı Franz von Papen (1879-1969), Haziran 1932'de şansölye oldu. Kasım 1932'deki *Reichstag* seçimlerinden sonra, Nazi Partisi, *Reichstag*'daki en büyük parti oldu (Sosyal Demokratların 121, Komünistlerin 100 ve Katolik Merkez Partisi'nin 90 sandalyesine karşılık 196 sandalye). Nazilerin oy desteği 2 milyon azalmış olmasına rağmen, ikisi de Weimar Cumhuriyeti'ni reddeden Naziler ve Komünistler, verilen oyların yarısından çoğunu kazanmışlardı.

Papen, Aralık 1932'de şansölyelikten istifa etti. Papen'in düşmesini ayarlamış olan, düşmanı ve halefi General Kurt von Schleicher (1882-1934), bazı Nazilere –Hitler hariç– ve hatta sendikacılara kur yaparak Parlamento'da çoğunluk oluşturmak istedi, ama bu olamayacak bir düşünceydi. Schleicher'in hükümeti ertesi ay istifa edince, Hitler'le birlikte entrika çeviren Papen, Nazileri kapsayan ve Hitler'in şansölye olduğu bir koalisyon hükümeti önerdi. Almanya'yı cumhuriyet olmaktan çıkarıp bir askerî otoriter rejime (belki monarşinin ihya edilmesi yoluyla) dönüştürmeyi umut eden Papen'in düşüncesine göre, eğer Naziler on iki bakanlıktan yalnızca üçünü alırlarsa, Hitler onun amaçlarına hizmet edebilirdi. Weimar Cumhuriyeti'nin sona erdirilmesine yardım etmelerinden sonra, Hitler ve Naziler de bir kenara atılabilirdi. İtalya'da, Giolitti'nin Liberalleri, 1922'de Mussolini'yle pazarlığa girişirken aynı ölümcül hesap hatasını yapmışlardı.

Hindenburg ailesine mensup bireylerin ve kadroların da desteğini alan Papen, Hitler'i şansölyeliğe ataması için başkanı ikna etti; kendisi şansölye yardımcısı olacağı için Hitler'i kontrol edebileceğine inanıyordu. Adolf Hitler, 30 Ocak 1933'te on yedinci –ve son– Weimar hükümetini kurdu. Papen, bunu, hiç unutulmaz ifadesiyle, "Hitler'i kafese koyduk. Onu hizmetimize aldık," diye değerlendirmişti.

Prusyalı soyluların ve generallerin birçoğu hâlâ Hitler'e güvenmiyordu. Soyluların gözünde, o, bayağı halktan kaba saba birisiydi; generallerin gözünde ise askerî uzmanlıkla ilgili kasıntı iddialarda bulunan bir piyadeydi. Ama generallere, her şeyden önce, emirlere uymaları öğretilmişti. Dahası, Hitler'in bolşevizme karşı atıp tutmaları, onların Büyük Savaş sırasında doğu cephesindeki düşmanları olan Rusya'ya duydukları nefreti okşuyordu.

Varlıklı işadamlarının çoğu, hâlâ Hindenburg ve Papen gibi daha geleneksel milliyetçileri yeğliyor; Hitler'in öngörülemezliğinden, kapitalistlere eskiden

yönelttiği suçlamalardan ve yeni bir seçkin zümre yaratma vaatlerinden endişe duyuyordu. Nazi Partisi, büyük işadamları arasında yalnızca bir tane büyük bağışçı bulabildi; hatta bir grup sanayici, Hitler'i kabine dışında bırakması için Hindenburg'u ikna etmeyi bile denedi. Bazı büyük işadamları Nazilerin şiddetli antisemitizmini paylaşmalarına rağmen, bunun beraberinde getirdiği yabancı düşmanlığından huzursuz oluyor ve günün birinde bu durumun, yurtdışındaki pazarlarını azaltabileceğinden endişe ediyorlardı.

Ama büyük iş çevreleri yine de Weimar'ın yıkılmasına katkıda bulundular. Renanyalı sanayicilerin çoğu, parlamenter yönetime artık Prusyalı *Junker*'lerden daha sıcak bakmıyordu. Hitler, iş dünyası liderlerinin sırtlarını sıvazladı ve onlara kamusal ortamda asayiş vaat etti, bu da silah zoruyla sağlanacak olsa bile işletmeler için iyi bir şeydi.

Nazi Devleti

Hitler'in şansölye olarak atanması, sendika üyelerine, Sosyalistlere, Komünistlere, Yahudilere ve Nazizm karşıtı bazı Katoliklere yönelik sistematik ve acımasız Nazi saldırıları dalgasının kıvılcımını çaktı. Mussolini, İtalyan devleti üzerindeki iktidarını yaklaşık üç yıl içinde sağlamlaştırmıştı. Hitler'in öyle yapması üç aydan az sürdü. 27 Şubat 1933 gecesi çıkan bir yangın, Berlin'deki *Reichstag* binasında oldukça büyük hasara yol açtı. Polis, dengesiz ve evsiz bir Hollandalı Komünisti tutuklayarak, kundakçılıkla suçladı.

Hayali bir Komünist komployu gerekçe gösteren Hindenburg, neredeyse tüm bireysel hakları askıya alan bir olağanüstü hâl kararnamesi yayınladı. Polis binlerce Komünisti tutuklarken, gerekli yasal süreç izlenmeden hapis ve hatta ölüm cezaları verilebilmesinin yolu da açıldı. Hitler'in kadim çömezlerinden birisi ve artık Prusya'da içişleri bakanı olan Hermann Göring (1893-1946), SA'nın ve diğer yarı askerî grupların üyelerinden oluşan yeni bir yardımcı polis gücüne izin verdi.

Ama Hitler'in, Nazi Almanya'sında yapılan son seçim olacağına söz verdiği ve korkunç Nazi yıldırma eylemlerinin baskısı altında gerçekleştirilen 5 Mart 1933'teki parlamento seçimleri, Hitler'e beklediği ezici çoğunluğu kazandırmadı; Naziler oyların %44'ünü aldılar. Yine de Hitler, sanki tüm oyları almış gibi devam etti. İyice sindirilen *Reichstag*, Nazilere sınırsız "olağanüstü hâl" yetkileri veren bir Yetki Yasası'nı Mart'ın 23'ünde onayladı. Weimar Cumhuriyeti'nin liberal siyasal partileri bir çırpıda dağıtıldı. Temmuz 1933'de Hitler, Nazi Partisi dışındaki tüm siyasal partileri yasakladı. 1933 sonuna gelindiğinde, Nazi Partisi üç kat büyüyerek 2,5 milyon üyeye ulaştı; partiye öyle çok insan katılıyordu ki, erkenden yani 1920'lerde katılmış olan "eski tüfekler," partinin sözüm ona elit karakterini yitirmekte olduğundan yakınmaya başladılar.

1933'teki *Reichstag* yangınından sonra tutuklanan Komünistler.

Naziler, diktatörlüğe dayalı bir devlet getirdiler. Yok etmiş oldukları sendikaların yerine, Mayıs 1933'te, devlet denetimindeki Alman İşçi Cephesi'ni örgütlediler. Grev yasadışıydı. Hitler, eyalet parlamentolarını dağıttı ve Alman eyaletlerinin artakalan özerkliğini de kaldırarak, eyalet yönetimlerini devralmak üzere Nazileri görevlendirdi. Amirlerin, Nazilere sadık olmayabileceğini düşündükleri ya da safkan "Ari" olduğunu kanıtlayamayan astlarını kovmalarına izin veren yeni bir yasa çıkarıldı. Siyasal tutukluların hapsedilmesi için ilk toplama kampı, ekim ayında Münih yakınındaki Dachau'da faaliyete geçirildi.

Nazilerin ırksal açıdan saf Alman topluluğuyla ilgili attıkları nutuklara rağmen, Hitler, toplumsal eşitliği düşünmekten çok uzaktı; öyle bir şeyi sosyalizmle ve komünizmle ilişkilendiriyordu. Yine de bazı Almanlara göre, Nazi Partisi ve özellikle SS (*Schutzstaffel*, Hitler'i koruyan güvenlik birlikleri), toplumsal yükselme için bir olanak sağladı; askerî şatafat, birçok Alman'ın üniformayla ilişkilendirdiği saygınlığı telkin ediyordu. Naziler tüm toplumsal sınıflardan destek almış olmalarına rağmen (her ne kadar işçilerden oransal olarak daha az destek görmüş olsalar da), özellikle Büyük Buhran, çaresiz durumdaki orta sınıftan Almanları Nazi saflarına itti.

Hitler, Alman ordusunun sadakatine ihtiyaç duyuyordu. Ama Alman subayların birçoğu, artık sayıları 3 milyonu bulan ve kontrolden çıkmış görünen SA'dan gitgide daha çok tedirginlik duyuyordu. Ordu mensupları, atamalar ve nüfuz için Nazi görevlileriyle açıktan yarış halindeydiler. Röhm, emrindeki kuvvete mensup olanların bundan böyle mahkemelerce yargılanmayacaklarını ve polisin yetkisine tabi olmadıklarını ilan etti. Hitler'in partinin radikalizmine ihanet edeceğine inanan Röhm, ahmakça böbürlenerek, Hitler'i "aptal ve tehlikeli" danışmanlarından kurtaracağını söylüyordu.

Hitler, Hindenburg'a ölümünden kısa süre önce saygısını sunuyor.

SS ve *Gestapo* (Nazi gizli polisi) 30 Haziran 1934'te SA'yı ezdi. Röhm dâhil en az 80 kişiyi öldürdü. "Uzun bıçaklar gecesi"nde bazı muhafazakârlar ve askerî yetkililer de temizlendi, çünkü Hitler, SA'nın yanı sıra eski sağın da yaratabileceği sıkıntılardan korkmuştu. Hitler, bu kanlı temizlikle Alman Üçüncü Reich'ının (Üçüncü İmparatorluk'un) bir komplodan kurtarılmış olduğuna Başkan Hindenburg'u ikna etti.

Hindenburg'un Ağustos 1934'te ölümü, Hitler'in şansölye ve *Führer* ("başbuğ") unvanlarını birleştirmesine, böylelikle de cumhuriyeti çağrıştıran "başkan" unvanını kaldırmasına olanak sağladı. Ordu, "tüm halkın iradesini icra eden kişi"ye kişisel bağlılık yemini etmeyi kabul etti. Yapılan bir plebisitte oy verenlerin %90'ı, Hitler'in iki görevi birden üstlenmesini onayladı.

Nazilerin "koordinasyon" programı, sivil toplumun çoğu yönlerine, sözgelimi aile dışındaki faaliyetlere ve örgütlü gruplara uygulandı. Naziler zaten meslek birlikleri ve spor kulüpleri gibi gönüllü kuruluşları yavaş yavaş teslim almışlardı. Siyasetten uzaklaştırılan ve yakından gözetlenen gönüllü kuruluşlar ile kiliseler, Nazi tahakkümünü tehdit etmeksizin yerel kamusal yaşam merkezleri olarak kalabilirlerdi. Naziler, "ırk teorisi" ve "Töton tarihöncesi" dâhil, öğretilmesi gereken şeyler konusunda öğretmenlere talimatlar içeren yeni ders kitapları sağlayarak, okulları, Hitler devletinin birer borazanına dönüştürmeye çalıştılar. Alman okullarında öteden beri sıklıkla geçerli olduğu gibi öğrencilerin öğretmenlerden korkması yerine, Nazi olmayan öğretmenlerin artık öğrencilerinden korkmak için haklı nedenleri vardı; Hitler Gençliği örgütünün üyeleri, Nazizm konusunda coşkulu görünmeyen öğretmenleri hemencecik Nazi Partisi üyelerine bildiriyorlardı. Üniversitelerde yeni kurulan "ırk temizliği," askerî tarih ve Alman tarihöncesi kürsüleri, Nazi ilgi alanlarını yansıtıyordu. Her dersliğe Hitler resimleri asıldı ve radyolar onun konuşmalarını yayınladı.

Naziler, hepsinin de amacı "Hitler"e erişmek" –yani *Führer*'in ırkçı ve milliyetçi ereklerini paylaşmak– olan sıkı kontrol altındaki Nazi örgütlerine, faal Al-

manların yüz binlercesini soktular. 1936'ya gelindiğinde, Hitler Gençliği, 10-14 yaş arası tüm Alman oğlanların neredeyse yarısını kapsıyordu; bir de Alman Kızlar Ligi kurulup gelişti. Naziler, toplumsal yaşamı, en temel bileşeni olan aileye indirgediler. (Naziler aynı zamanda da çocukları, anayurda sadık olmayan ebeveynlerini reddetmeye özendirdiler ve parti, ailenin dışında "Ari yetiştirme" programlarına destek verdi.) Nazi törenlerine ve ayinlerine seyirci olarak katılmak da millî kimlik duygusunun güçlenmesine katkıda bulundu.

Hitler, bir "çatışma öğretisi" olarak tanımladığı Nazi "liderlik ilkesi"ni uyguladı. Yüksek yönetim kademelerinde, örneğin bakanlar kurulunun yerini alan üç bakanlıkta "böl ve yönet" stratejisi izledi. En güvendiği astları arasında ve yönetim kurumları arasında açık yarışmayı hoş gördü, hatta teşvik etti. Hitler'in güvenine mazhar olanlar, amansızca ve saldırganca kendilerine kişisel çıkarlar sağladılar. En ufak ayrıntıları bile saplantılı bir dikkatle denetleyen Stalin'in aksine, *Führer*, hükümet kurumlarında pek az denetim yaptı. Ara sıra bir şey Hitler'in dikkatini çekerdi ve ardından kısa ve canhıraş bir faaliyet gelirdi. Ama Hitler toplantıları kaçırırdı, düzensiz saatlerde çalışırdı ve çoğunlukla dağınıktı. Hitler, kişisel sadakate verimlilikten daha çok değer verirdi.

"Çatışma öğretisi," Hitler'in devlet için koyduğu ekonomik hedefleri olumsuz etkiledi. Ordu ile hava kuvvetleri, kaynaklar konusunda, SS ile polis ise adli yetki konusunda çekişip duruyordu. 1936'da Göring'in yönetiminde başlatılan Dört Yıllık Plan, Nazi devletinin işleyişini ortaya koyuyordu. Hitler, ekonomik kalkınmayı, en başta da çelik, demir, sentetik yakıt ve kauçuk gibi tekrar silahlanma için gerekli sanayilerin gelişimini kamçılamak istiyordu. Göring, diğer yönetim kurumlarıyla cebelleşerek çok zaman harcadı. Dahası, sanayiciler, işlerine devletin müdahale etmesine direndiler. Dört Yıllık Plan, çok iddialı hedeflerine ulaşmayı başaramadı.

Hitler, ürkütücü boyuttaki işsizlik sorunuyla uğraşmak zorundaydı. İktisat bilimini pek az bilmesine ya da pek az umursamasına rağmen, Hitler doğru bir karar vererek, Almanya'nın tekrar silahlanmasının iş yaratmaya yardımcı olacağına hükmetti. Gıda yetersizlikleri 1936'ya kadar ciddiyetini korudu ama kamusal çalışma projeleri, işsizliğin ve enflasyonun azaltılmasına yardımcı oldu. Büyük sanayi kuruluşları, özellikle de savaş malzemeleri imal edenler, varlıklarını artırdılar. Almanya'nın gayrisafi millî hasılası, kısmen ekonomiyi devletin yönetmesi nedeniyle, %81 arttı. Hitler, bir ekonomik mucize yaratmış olmakla böbürleniyordu. Milyonlarca Alman ona inanıyordu. Sıradan bir Alman kadın güncesine şöyle yazmıştı: "Böyle bir adamın ululuğu, dürüstlüğü ve açıklığı karşısına insan kendisini mutlak derecede önemsiz hissediyor."

Tüketim pazarına ulaşan radyo gibi tüketim mallarının artması, maddi yaşam koşullarıyla ilgili iyimserlik duygusuna katkıda bulundu. İşçi Cephesi, düşük

ücretli Nazi tatilleri düzenledi. Hiçbir zaman seyahat fırsatı bulamamış mütevazı olanaklara sahip bazı aileler, Baltık Denizi, hatta Akdeniz seyahatlerine çıktılar. Hitler, bu programa, "Neşeyle Kazanılan Güç" adını verdi; bu fikri, İtalya'da Mussolini'nin uyguladığı iş sonrası dinlence gezileri programından almıştı. Bununla birlikte, Hitler'in planladığı düşük maliyetli "Volkswagen"in, yani "halk arabası"nın üretimi ertelendi çünkü askerî üretim için fabrikalara ihtiyaç vardı.

Yine de Alman ekonomisinin kimi sektörleri zayıf kaldı. Alman sanayisi, demir cevheri, bakır, petrol, kauçuk ve boksit ithalatına bağımlıydı. Almanların birçoğu, Almanya'nın "millî topluluk"taki payını az buluyordu. Hitler, Alman halkını kırsal erdemler dediği şeyle –"kan ve toprak"la– özdeşleştirmeyi sevmesine rağmen, küçük çiftliklerin sayısı azalmaya devam etti. Almanya kentleşmeye devam ettiği için, toprağa belirgin bir dönüş yoktu.

Mussolini gibi *Führer* de kadının yerinin mutfak ya da doğumhane olduğunu vaaz ediyordu. Çocuklara yönelik bir Nazi kitabında, "Alman yeniden doğuşu, erkek işidir," deniliyordu. Devlet, çocuklu ailelere cazip parasal yardımlar yapıyordu ve ekonomideki iyileşmenin de katkısıyla, Almanya'da doğum oranı artışını sürdürdü. Hitler, şansölye olduktan sadece aylar sonra, kadınları, sanayideki işlerden ayrılmaya zorladı, kamu hizmeti ve öğretmenlik işlerinden de dışladı. Üniversiteye giden kadın sayısı azaldı. Belirli meslekler, en başta da geleneksel tekstil veya el sanatı üretimi ya da çiftlik işleri, "kadın işi" olarak sınıflandırıldı. Ama "Kadınlar Evde" sloganına rağmen, Nazi Almanya'sındaki gerçek, Mussolini İtalya'sında olduğu gibi, gitgide bunun tersini gösterdi. Kadınları ücretli istihdamdan uzaklaştırma seferberliği 1930'ların sonunda bitirildi, çünkü askere alınan erkeklerin yerini doldurmak için kadınlara ihtiyaç vardı. Alman sanayisinde çalışan kadın sayısı, 1933-1939 arasında üçte bir arttı.

Hitler ve Naziler, bir başına katıksız terörle hükmetmediler. Hitler, halktan ezici onay almaya çalıştı ve bunu başardı da. Almanlar, Büyük Savaş'taki yenilgiden, Versay Antlaşması'yla uğradıkları aşağılamadan, Nazilerin ve diğer sağcı grupların büyük rol oynadıkları Weimar istikrarsızlık yıllarından sonra, Hitler'in antlaşmayı parça parça çiğnemesini alkışladılar. Ama sıradan Almanların çoğu, iyi örgütlenmiş Nazi devlet aygıtının giriştiği polisiye eylemleri de onayladı. Her kesimden Almanın düzenli polis kuvvetlerine alınması buna yardımcı oldu. Nazi devleti, Buhran sırasında artmış olan suça karşı yürüttüğü sert seferberlikle onay aldı. Sıradan Almanların çoğu, adi suçluların tutuklanıp hapse atılmalarını onayladı ve aslında birçoğu bu anlamda işbirlikçilik yaptı. *Gestapo* ve "*Kripo*" yani gitgide daha çok saldırganlaşan ağır suç polisi, "işten kaytardığı" düşünülen kişileri ya da eşcinseller gibi uygunsuz buldukları başka unsurları tutukladılar. Doktorlar, Nazi "ırk temizliği" çerçevesinde, bir ceza ve toplumsal kontrol biçimi olarak kısırlaştırma yaptılar. Almanlar, siyasal muhaliflerin ve

Yahudilerin derdest edilip götürüldüklerini görünce başlarını çevirdiler ya da kayıtsız kaldılar. O dönemde yaşayan biri, bir *Gestapo* ofisini şöyle anlatıyordu:

> Kasvetli koridorlar, en sade şekilde döşenmiş odalar, tehditler, tekmeler, zincire vurulmuş adamları binanın orasında burasında bir yukarı bir aşağı kovalayan görevliler, bağırmalar, burunları ve ayak parmakları duvara dayalı olarak ayakta duran sıra sıra kadınlar ve genç kızlar, dolup taşan kül tablaları, Hitler'in ve yardımcılarının portreleri, kahve kokusu, daktiloların başında son sürat çalışan düzgün giyimli kızlar; çevrelerindeki pisliğe ve eziyete kayıtsız görünen kızlar ... ve masalarda uyuklayan *Gestapo* ajanları.

Dahası, binlerce Alman, komşularını Yahudi, sosyalist ya da Komünist diyerek *Gestapo*'ya ihbar etti ve öyle yapmalarının doğuracağı sonuçların farkında olarak bunu yaptı. 1939'a gelindiğinde, elbette Almanların çoğu, toplama kamplarının varlığının tamamen farkındaydı. Gerçekte Nazi hükümeti, insanları oralara gönderen "yargılamalar"ı ve hükümleri büyük bir istekle kamuoyuna duyuruyordu.

Bazı aydınlar ve sanatçılar da Nazi kervanına katıldılar. Saygın Prusya Sanat Akademisi üyelerinin Hitler'e bağlılık yemini etmeleri istenince, çok azı istifa etti; ama öfkeli bir muhafazakâr iken 1922'de cumhuriyetin destekçisi hâline gelen roman yazarı Thomas Mann, istifa edenlerdendi. Filozof Martin Heidegger (1889-1976), "Alman halkın kaderinin Alman tarihine zorlu bir güçle kazıdığı manevi görevin karşı konulmazlığını rehber edinmiş" diyerek *Führer*'i selamladı. Hitler, Almanya'nın en iyi bilginlerinin Naziliği benimsediklerini iddia etmek için, resmî vesilelerle Heidegger'i örnek gösterdi. Gerçekte ise Almanya'nın en iyi zihinlerinden bazıları Almanya'yı terk ediyorlardı.

Naziler, kendilerinin onaylamadıkları fikirleri savunan kitapları yaktılar. Yahudiler, Komünistler, sosyalistler ve diğer onaylanmayan yazarlar tarafından yazılmış kitaplar, Mayıs 1933'te saldırı birliklerinin koordine ettiği eylemlerle yakıldı. Essen kent kütüphanesine 1937'de asılan afişlerde, kitap yakma eylemlerinden beri geçen dört yılda, ödünç alınan kitap sayısının ya da okuma odası kullanımının "sağlıklı" şekilde azalmış olmasıyla övünülüyordu.

Hitler, "düşkün" sanat dediği şeye ve bunun yeni deneysel biçimlerine karşı saldırıya geçerek, birçok eserin müzelerden kaldırılmasını emretti. Weimar döneminde, 40 tiyatronun ve 120 gazetenin bulunduğu Berlin kenti, bilginlerin yanı sıra ressamların, yazarların ve bestecilerin cüretkâr ve başarılı denemelere giriştikleri bir merkez hâline gelmişti. 1919 yılında, mimar Walter Gropius (1883-1969), Weimar kentinde resim ile uygulamalı sanatları birleştiren bir okul açmıştı. *Bauhaus* ("Yapı Evi") yalınlığı ve güzelliği vurgulayarak, işlevi biçim aracılığıyla ifade ederek ve sanat ile zanaatı birleştirerek, Weimar'ın mimari ve dekorasyon üslubunu belirledi. Gropius, "topyekûn mimari" arayışıyla, eldeki

1937'deki sözüm ona "Yoz Sanat Sergisi"nin habercisi olan 1935'teki "Utanç Sergisi"ne (*Schand- und Greuelausstellung*) Adolf Hitler'in yaptığı ziyaret.

en modern malzemeleri kullanarak, sanat ile sanayiyi uzlaştırmayı umuyordu. *Bauhaus*'un modernizmi ile yabancı mimarların, ressamların ve tasarımcıların varlığı, Nazilerin gözünde bu okulu şüpheli kıldı. Eskiden ressam olmayı arzulayan Hitler, modernizmden iğreniyordu. "Kültürel Bolşevizm"in simgesi olduğu gerekçesiyle *Bauhaus*'u kapattı.

Naziler 1937'de Münih'te, başka modernist eserlerin yanı sıra ekspresyonist ve Dadaist resimlerin de yer aldığı bir "Yoz Sanat Sergisi" (*Die Ausstellung der entartete Kunst*) düzenlediler. Aynı zamanda da resmen onaylanmış resimlerin sergilendiği bir Büyük Alman Sanat Gösterisi açıldı. Stalin'in yeğlediği "sosyalist gerçekçilik" üslubu çalışmayı vurgularken, Nazi sanatı Alman olmayı yüceltiyordu. Nazi ressamlar, toprağı işleyen Alman ailelerin, Pomeranya ormanlarında gezinen sarışın gençlerin ve ortaçağdaki Töton şövalyeleri olarak tasvir edilen geniş çeneli askerlerin duyulara hitap eden portrelerini sundular.

Naziler, modernist bestecilere yönelttikleri saldırılarda, Yahudi bestecilerin eserlerine özel bir ağırlık verdiler; Yahudi karşıtı Richard Wagner'in 19. yüzyıl sonlarında yaptığı besteler ise Hitler'in hoşuna gidiyordu. Tiyatro da Almanya'nın önde gelen oyun yazarlarından birçoğunun ülkeden ayrılması yanında, sansürden büyük zarar gördü. Hitler'in kendisi, 1934'te Berlin'de Eleştirmenler Ödülü'nü kazanan ve başkarakterin bir domuz olduğu köy hayatına dair

komedi gibi hafif oyunları yeğliyordu. Nazilerin hafifmeşreplikle, çapkınlıkla, eşcinsellikle, neon ışıklarla, cazla ve modern danslarla ilişkilendirdikleri "kükreyen yirmiler"in sözde hazcılığına yönelik Nazi saldırılarında modernizm karşıtlığı görülebiliyordu. Naziler, Çarliston dansı yapmazlardı.

Hitler tapınını, Hitler'in propaganda bakanı Joseph Goebbels (1897-1945) koordine edip yönetti. *Führer*, sevilen film yapımcısı Leni Riefenstahl'a (1902-2003), *İradenin Zaferi* adlı filmi ısmarladı. Nazi flamaları ve bayrakları taşıyan, bölük düzenindeki üniformalı 250.000 Almanın Hitler'i selamladığı, büyük bir özenle düzenlenmiş 1934 Nürnberg geçit töreninin betimlendiği bu etkileyici film, *Führer* tapınına katkıda bulundu. 18. yüzyılda bir Alman devletine ihanet ettiği için idam edilen bir Yahudi tefecinin öyküsünün anlatıldığı ve Nazi seyircilerin büyük tezahüratlarla seyrettikleri *Yahudi Süss* (*Jud Süss*) (1940) adlı film başta olmak üzere, Naziler, şiddetli Yahudi düşmanlığı içeren birçok filmin yapımına destek verdiler.

Hitler'in Yeni Reich'ı ve Yahudiler

Hitler, antisemitizmi, Nazi ideolojisinin ve devlet siyasetinin köşe taşı hâline getirdi. 1935'te gamalı haçı Nazi Almanya'sının resmî simgesi yapan Nürnberg Yasaları, (büyük ebeveynlerinden en az birisi Yahudi olan kişi şeklinde tanımlanan) Yahudileri yurttaşlıktan yoksun bıraktı. Yahudiler, evlerinden çıktıkları zaman giysilerinin kolayca görünen bir yerine sarı renkli Davut Yıldızı takmak zorunda bırakıldılar. Irksal "saflık" arayışıyla çıkarılan yasalar, Yahudi olmayan Almanlar ile Yahudiler arasında evlilik ya da cinsel ilişkiyi de yasakladı. Lokantalara, sinemalara ve parklara konulan tabelalarda, Yahudilerin giremeyecekleri uyarısı yapılıyordu; söz gelişi, "Yahudilerin bu mekâna girmeleri kendileri için tehlikelidir!" yazıyordu. Yine de bankalar dâhil bazı Yahudi işyerleri ilk başlarda faaliyetlerine devam etti, bunun tek nedeni ise Hitler'in, buralar kapatılırsa doğabilecek ekonomik sonuçlardan korkmasıydı. Yahudi mal sahipleri ve mü-

Naziler bir Yahudi dükkânının vitrinine yafta asıyorlar. Şöyle yazıyor: *"Bu Yahudi dükkânından alışveriş yapmak yasaktır."*

dürleri uzaklaştırılarak, bu işletmelerin bazıları "Arileştirildi". Temmuz 1938'e gelindiğinde, sahibi Yahudi olan 50.000 işletmenin yalnızca 9.000'i hâlâ açıktı. Kısa süre sonra, Alman devletinin aldığı kararla, Yahudi aileler sahip oldukları şeylerin değerlerinin listesini çıkarmak ve mal varlıklarını, Yahudi olmayan yedieminlere devretmek zorunda bırakıldılar; o yedieminler ise söz konusu varlıkları diledikleri gibi elden çıkarabiliyorlardı. Yahudilerin giremeyecekleri mesleklerin ve uğraşıların listesini içeren kararnameler yayınlandı.

Hitler iktidara geldiğinde, bazı Yahudiler hemen dışarıya göç ettiler ya da o yönde planlar yaptılar. Yahudiler 1933'ün başından itibaren üniversitelerde öğretmenlik yapamaz ya da 1937 itibariyle üniversitelere giremez olunca, birçok seçkin Yahudi bilimci ve sanatçı Britanya'ya ya da Birleşik Devletler'e gitti; parlak fizikçi Albert Einstein (1879-1955) da onlardan biriydi. Görevini kaybeden, istifa eden ya da ayrılan bilgin ve bilimci sayısı 1.600'den fazlaydı. Hitler Almanya'sından sürülen bazı başka aydınlar Yahudi değillerdi; şair Stefan George, yazar Thomas Mann ve ressam Max Beckmann bunlar arasındaydı. Ama insanın gidecek bir yeri olmalıydı. Macaristan ve Yugoslavya sınırları sığınmacılara kapalıydı. Yahudileri kabul etmiş olan ülkeler birer birer bundan vazgeçtiler. Fransız hükümeti, sığınmacı kabulüyle ilgili kısıtlamaları 1938'de iyice sıkılaştırdı. Britanya, Yahudilerin ülkeye girişini ya da Britanya'nın kontrolü altındaki Filistin'e gidişini zorlaştırdı. Siyasal sürgünler için öteden beri bir cennet olarak bilinen İsviçre de Almanya'dan ya da Avusturya'dan kaçan Yahudilere 1938'de kapılarını kapattı. Üstelik İsviçre hükümeti, Yahudileri hudutta kolaylıkla tanıyıp geri çevirebilmek için onların pasaportlarına "Ari değil" damgası basmalarını Alman pasaport yetkililerine önerdi. İsviçre polisi, İsviçre'de yaşayan ve polisin kaçak göçmen saydığı sığınmacıların peşine düşerek, yakaladıklarını Alman sınırının ya da diğer sınırların ötesine geçiriyordu.

Paris'te bir Alman elçilik görevlisinin 9 Kasım 1938 akşamı Polonyalı bir Yahudi tarafından öldürülmesi üzerine, SS ve diğer Nazi eylemciler, Almanya çapında belirli Yahudi iş yerlerine ve evlerine planlı saldırılar düzenlediler. Mağazaları yakıp yıktılar, birkaç yüz Yahudiyi öldürdüler, binlercesini de dövdüler. Otuz bin Yahudi, kamplara hapsedildi. Bu dehşet gecesi, *Kristallnacht* adıyla anılır oldu, çünkü parçalanan camların sesi o gece Alman şehirlerini inim inim inletti. Çok az Alman bunu protesto etti.

Hitler'in Dış Siyaseti

Hitler, Versay Antlaşması'nı bozma amacını hiçbir zaman saklamadı. Alman dış siyaseti, Avrupa'nın milletlerarası işlerinde ağır basar hâle geldi. Hitler, Almanya'yı yeniden silahlandırmayı planlıyordu; sınırın kuzeyindeki zengin madenleri Fransa'nın elinde bulunan Saar Havzası ile Polonya sınırındaki Yukarı Silezya'nın Alman bölgelerinin geri verilmesini, Renanya'nın yeniden as-

kerileştirilmesini ve Prusya'yı Doğu Prusya'dan ayıran Polonya (ya da Danzig) Koridoru'nun ele geçirilmesini istiyordu. Ama Hitler'in çok daha büyük olan uzun erimli hedefleri, silahlı fetih yoluyla Almanya'yı genişletme yönündeki megalomanyakça kararlılığından ayrı tutulamazdı.

Hitler'in dış siyaseti, Almanya'nın "yaşam alanı" (*Lebensraum*) fethetmesine ve Ari ırkının diğer ırklardan üstün olduğu, bu yüzden de "aşağı" Slav halklara iradesini dayatma hakkının bulunduğu ve aslında öyle yapmakla yükümlü olduğu yolundaki teoriye dayanıyordu. Ocak 1933'te şansölye olmasından bir hafta sonra, Hitler, Almanya'yı yeniden silahlandırmaya, tarımsal üretim için toprak fethetmeye, Orta ve Doğu Avrupa ile Balkanlar'da Alman yerleşimleri kurmaya yönelik planlarını Alman generallere anlattı. Sovyetler Birliği'nin, Polonya'nın ve Çekoslovakya'nın Slav halkları köle olarak Alman "efendi ırk"ına hizmet edeceklerdi.

Hitler bir kez iktidara gelince, önceden belirtmiş olduğu hedefler konusunda eskisi kadar kadar açık konuşmadı çünkü Almanya o zamanlar istilaya maruz kalabilecek konumdaydı, ama bu hedefler hiç değişmedi. Hitler, Britanya'yla ve özellikle Fransa'yla karşı karşıya gelmekten kaçınmak için çok temkinli hareket etmek zorundaydı. O an için hem Polonya'nın hem de Çekoslovakya'nın ordusu Almanya'nınkinden daha güçlüydü. Hitler, dış siyasetini sabırla yürütmek zorundaydı. Dışişleri bakanını ve diplomatik kadroların çoğunu, zayıf bulmasına ve bağlılıklarından kuşku duymasına rağmen, yerlerinde bıraktı. İktidara geldikten dört ay sonra, Almanya'yı yeniden silahlandırma gibi bir niyetinin olmadığını ve yalnızca barış istediğini açıkladı. O ekim ayında, tipik bir çark edişle, Almanya'nın bir yıl önce başlamış olan Cenevre Silahsızlanma Konferansı'ndan çekileceğini ve 1926'da kabul edilmiş olduğu Milletler Cemiyeti'nden çıkacağını duyurdu. Almanya'nın barış istediğini ve "Versay'ın zincirlerini kırmak" için yalnızca hukuki adımlar atacağını ısrarla belirtti.

Bu arada Almanya, Doğu Avrupa'da nüfuzunu genişletmeye çalıştı. Buhran döneminde, Fransa kredileri geri çekerken, Alman yetkililer Doğu Avrupa devletleriyle bir dizi ekonomi anlaşması imzalayarak, onları Almanya'nın ekonomik yörüngesine çektiler ve ekonomik bağımlılıklarını artırdılar. Hitler'in –özellikle Versay Antlaşması'na rağmen Alman silahlı kuvvetlerini tekrar kurmak için– izlediği açık finansman siyaseti, Doğu Avrupa'da başarılı gibi algılandı.

Hitler, anlaşmaya saygı duyma gibi bir niyetinin olmadığı konusunda generallerine güven vererek, Ocak 1934'te Polonya'yla bir saldırmazlık anlaşması imzaladı (iki yıl önce de Sovyetler Birliği aynısını yapmıştı). Almanya-Polonyalı Paktı, Fransa'nın Hitler'e karşı ortak bir antlaşma sistemi kurarak Almanya'nın diplomatik tecridini devam ettirme yönünde yaptığı planlara indirilmiş bir darbeydi. Fransa'nın, Doğu Avrupa devletleri olan Polonya, Çekoslovakya, Romanya ve Yugoslavya ile kuracağı askerî ittifaklar Almanya'nın nispeten

küçük olsalar bile potansiyel düşmanlarla kuşatılmasını sağlardı. Polonya diktatörü Józef Pilsudski, Hitler'e güvenmiyordu, ama Polonya'nın Almanya ile Sovyetler Birliği arasındaki stratejik konumunu dengeleme olanağı bulacağına ve gerek Avusturya'ya gerekse Çekoslovakya'ya yönelik olası bir Alman saldırısının, tartışmalı bölgeleri ilhak etmek için kendisine avantaj sağlayacağına inanıyordu. 1934'te Milletler Cemiyeti'ne katılmış olan Sovyetler Birliği, bir yıl sonra Fransa'yla, çok geçmeden de Çekoslovakya'yla birer savunma antlaşması imzaladı; böylece Sovyetler Birliği, bir Alman saldırısı durumunda, ama ancak Fransa antlaşmadan doğan yükümlülüklerini yerine getirirse, Çekoslovakya'yı savunma taahhüdüne girdi.

Führer ve Duçe

Fransa müttefik bulmak için dört dönerken, Almanya'nın o an için böyle bir telaşı yoktu. Hitler uzun zamandır Benito Mussolini'ye hayrandı. İkisi de karşı konulmaz yetkilere sahip bir konuma gelmek için ekonomik ve toplumsal krizden yararlanmıştı. İkisi de Versay Antlaşması'nı bozmak niyetindeydi. Hitler'in Doğu Avrupa'da toprak elde etme emelleri, Mussolini'nin Balkanlar'da ve Kuzey Afrika'da imparatorluk kurma hedefiyle çatışmıyordu. Ama olası çıkar çatışmaları nedeniyle, en belirgini de Hitler'in uzun erimde Avusturya'yı ilhak etme niyeti ile Mussolini'nin Avusturya Tirol'unu İtalya'ya katma isteği arasında doğabilecek çatışma nedeniyle, bir miktar gerginlik olasılığı vardı. Yine de bir ideolojiyi paylaşmanın yanı sıra Fransa'yı düşman olarak gördükleri için, faşist İtalya ile Nazi Almanya'sı doğal müttefik gibi görünüyorlardı. Duçe 1933'te, yani Hitler iktidara geldiği sene, "Hitler'in zaferi bizim de zaferimizdir," diye ilan etmişti.

Mussolini, Adriyatik kıyısında bulunan küçük ve yoksul ülke Arnavutluk'u, neredeyse hiç İtalyan nüfus barındırmamasına rağmen fiilen İtalya himayesinde bir ülke hâline getirmişti. Mussolini, savaş sonrası uzlaşma hükümleri gereği İtalya topraklarına katılan Güney Tirol'de, Alman ve Sloven dillerini okullarda yasaklayarak, bir İtalyanlaştırma siyasetini yürürlüğe koydu. İtalya'nın savaştan önce işgal etmiş olduğu, Afrika Boynuzu'nda bulunan Somali, yeni fetihler için atlama tahtası olabilecek bir askerî üsse dönüştürüldü. İtalyan askerleri köyleri yaktılar ve oralarda yaşayanları katlettiler. Libya'da, İtalyan kuvvetleri, kontrollerini sağlamlaştırmak için hardal gazı kullanmayı ve halk önünde idamlar yapmayı alışkanlık hâline getirdiler.

Mussolini, istikrarsızlıktan yarar sağlarım umuduyla milletlerarası gerginlikleri artırmaya çalıştı. Büyük güçlerin, savaşı bir millî siyaset aracı olarak kullanmaktan vazgeçtikleri Kellogg-Briand Paktı'nı Duçe 1928'de imzalamıştı ama bunu, paktın ilkelerine inandığı için değil, Britanya'nın ve Fransa'nın İtalya'ya büyük güç muamelesi yapmalarını istediği için yapmıştı. Bu arada da İtalya,

savaş sonrası antlaşmaları çiğneyerek Almanya'ya gizlice silah gönderiyor ve Alman pilotları eğitiyordu. Balkanlar'da, İtalyan ajanları, Yugoslav hükümetine karşı tertip içindeki etnik Macarlar ve Hırvatlar dâhil sağcı terörist gruplara parasal destek veriyorlardı.

Hitler'in Avusturya'yı yutma planı, Almanya tam olarak yeniden silahlanıncaya kadar, İtalya'nın destek vermesini ya da hiç değilse tarafsız kalmasını gerektiriyordu. Ama o an için, Almanya hâlâ Fransa'yı kendisine düşman edecek konumda değildi. Bununla birlikte, Alman diktatörü 1934'te iyi hesaplanmış bir risk aldı. Diktatör Dollfuss, Nazilerle pek çok ortak yöne sahipti ama Avusturya'nın bağımsızlığını koruma niyetindeydi ve Alman Nazilerce finanse edilen Avusturya Nazi Partisi'ni yasaklamıştı. İtalya ve Macaristan ile ittifak antlaşmaları da imzalamıştı. Hitler'in destek verdiği Avusturyalı Naziler, kötü düzenlenmiş bir darbe girişimi sırasında Dollfuss'u öldürdüler. Çelik gibi sert biri olan Kurt von Schuschnigg (1897-1977), otoriter bir yönetimin lideri olarak Dollfuss'un yerine geçti. Tıpkı selefi gibi, Schuschnigg de Avusturya'da sağcı hâkimiyeti Almanların yardımı olmadan devam ettirebileceğine inanıyordu. Avusturya'nın bağımsızlığına ve Katolik Kilisesi'nin kurumsal rolüne olan çifte bağlılık, Avusturya'nın otoriter rejimini Almanya'dakinden ayırıyordu.

Avusturya yönetimini devirmeye yönelik apaçık Alman hamlelerine karşı Britanya'nın, Fransa'nın ve İtalya'nın –Mussolini, Doğu Afrika'da Etiyopya'yı istila etme planlarıyla aşırı meşguldü– etkili ve eşgüdümlü bir tepki ortaya koymalarının pek mümkün olmadığını Hitler doğru değerlendirdi. Söz konusu ülkelerin hükümetleri, Almanya'nın Avusturya'nın iç siyasetine burnunu sokmasını protesto etmekle ve Avusturya'nın bağımsızlığına önem verdiklerini belirtmekle yetindiler. Britanya hükümetinin kanaatine göre, özellikle eğer pek çok İngiliz muhafazakârın inandığı gibi Hitler bir güç olarak tanınmaktan ve Almanya'nın sınırlarını savunabilmekten fazlasını istemiyorsa, Almanya'ya yönelik yatıştırıcı hamleler Hitler'in uslu durmasını sağlayabilirdi. Fransız hükümeti, yurtiçinde bir faşist tehditle karşı karşıya olduğu için, teessüf etmekten öte bir şey yapmadı.

1935'te Hitler'in dış siyaseti yeni ve daha saldırgan bir evreye girdi: Mart ayında, barış antlaşmasıyla yasaklanmış olmasına rağmen Alman hava kuvvetinin hâlihazırda yeniden kurulmuş olduğunu, Alman ordusunun yarım milyon askere çıkarılacağını ve askerlik hizmetinin zorunlu olacağını duyurarak, Versay Antlaşması'na meydan okudu. İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilciler, Almanya'nın Versay Antlaşması'nı çiğnemesini –bizatihi Milletler Cemiyeti'nin yaptığı gibi– görüşmek ve gelecekteki milletlerarası anlaşmazlıkların barışçıl şekilde çözümü için Britanya, Fransa ve İtalya ile birlikte Almanya'nın da söz verip imza koyduğu 1925 Locarno Antlaşması'nı tekrar teyit etmek üzere, Nisan

İtalyan istilasına karşı koymak için eşeklerle makineli tüfek taşıyan Etiyopya askerleri, 1935.

1935'te İtalya'nın Stresa beldesinde toplandılar. O zaman Hitler, alışılagelmiş güven verici lakırdıları ederek, güçlerden herhangi biriyle (hâlihazırda yırtılmasına yardım etmiş olduğu ortak güvenlik anlaşmalarının aksine) ikili anlaşmalar imzalayacağını, Locarno Antlaşması'na bağlı olduğunu ve Avusturya'nın toprak bütünlüğünü tanıdığını belirtti.

Büyük Britanya, Almanya'yla Haziran 1935'te, iki donanma arasında 100'e 35 oranını belirleyen bir deniz anlaşması imzalayarak ihtiyatlı davrandı. Ne var ki, anlaşmayla sonuçlanan alelacele görüşmeler konusunda Britanya tarafından bilgi bile verilmemiş olan Fransız hükümeti bu anlaşmaya çok kızdı. O zaman Fransa da İtalya'yla, Avusturya'nın bağımsızlığını güvence altına almayı amaçlayan gizli bir antlaşma imzaladı.

Mussolini'nin orduları, 1896'da İtalyan kuvvetlerinin küçük düşürücü bir yenilgiye uğramış oldukları Etiyopya'yı Ekim 1935'te istila ettiler. Yeni yeni palazlanan İtalyan İmparatorluğu'nu genişletme kararlılığıyla, kraliçenin de aralarında olduğu çeyrek milyon İtalyan kadın, fetih savaşı için para toplanmasına yardımcı olmak üzere evlilik yüzüklerini rehin verdiler (altın yüzüklerini getiren kadınlara, karşılık olarak, papanın kutsadığı teneke yüzükler verildi). Britanya'nın ve Fransa'nın, Hitler'e karşı hâlâ Mussolini'nin desteğini arzu ettikleri için, istilayı kınamaktan öte pek bir şey yapmayacaklarını Duçe doğru değerlendirdi. Bunu kavrayan Hitler, İtalya'nın Etiyopya'ya saldırmasını teşvik etmişti.

Etiyopya imparatoru Haile Selassie (1892-1975), ülkesine yardım etmeleri için, 1923'ten beri üyesi olduğu Milletler Cemiyeti'ne başvurdu. Cemiyet, İtalya'ya

karşı ekonomik yaptırımlar getirdi ama etkilenen ürünler listesine petrolü koymayarak yaptırımları zayıf tuttu ve İtalyan gemilerinin Etiyopya'ya gitmek için Süveyş Kanalı'ndan geçmesini önlemeye çalışmadı. İngiliz hükümeti, İtalya'nın memnun edilmesini, krizi sona erdirmenin tek yolu olarak gördüğünü açıkça belli etti ve Etiyopya'ya silah satışına ambargo koydu. Hatta ABD başkanı Franklin Roosevelt, Etiyopya'yı geliştirmesi için İtalya'ya Amerika'nın borç vermesini teklif etti.

İtalyan birlikleri, Mayıs 1936'da Etiyopya'nın başkenti Addis Ababa'yı aldılar. Bu tek yanlı savaşta 500.000'i aşkın Etiyopyalı öldürüldü. İtalya yalnızca 5.000 asker kaybetti; Mussolini bu sayının, zaferini ucuz gösterecek kadar az olmasından dolayı kızgındı. Milletler Cemiyeti, İtalya'ya karşı tüm yaptırımları 15 Temmuz 1936'da kaldırdı. Hitler'i kısıtlamak amacıyla yapılmış olan Stresa anlaşması çöktü. Duçe artık kendisini "yenilmez Duçe" olarak nitelendirmeye başladı.

Yeniden Askerileşme ve Yeniden Silahlanma

7 Mart 1936'da Alman birlikleri, Versay Antlaşması'yla askerden arındırılmış bölge ilan edilmiş olan Renanya'ya girdiler. Hitler, eğer Fransız ordusu müdahale ederse Alman kuvvetlerine geri çekilmelerini emredeceği konusunda, endişeli generallerine gizlice söz vermişti. İngilizler ve Fransızlar silahlı bir karşılık verselerdi, Hitler bu noktada durdurulabilir miydi, durdurulamaz mıydı sorusu, uzun zamandan beri tartışılmaktadır.

O zaman Avrupa başkentlerindeki Almanya büyükelçileri, Fransa'nın Sovyetler Birliği'yle pakt yapması yüzünden Locarno anlaşmalarının ortadan kalkmasının bu hamleyi gerekli kıldığını iddia ettiler. Almanya'nın Britanya büyükelçisi Joachim von Ribbentrop (1893-1946; aristokratik "von" sanını öylesine ismine eklemişti), İngilizleri Almanya'yla bir ittifaka zorlama çabasında başarısız oldu. Fransa, Hitler'in arsız hamlesine karşı sert tepki göstermesi için Britanya hükümetine baskı yaptı, ama tek başına harekete geçmedi. Almanya'da, Hitler'in saygınlığı tavan yaptı. O, Versay Antlaşması'nı dayatmış olan güçleri alt ederek ve Locarno Antlaşması'nı yırtarak, vaat ettiklerini yapmıştı.

Hitler, Almanya'nın yeniden silahlanma temposunu özellikle hava kuvvetleri yönünden hızlandırdı. 1938'e gelindiğinde, silahlanma üretimi, devlet harcamalarının %52'sini ve Almanya'nın gayrisafi millî hasılasının %17'sini yutuyordu. 1934-1937 arasında İngiliz askerî harcamaları, İşçi Partisi'nin de baskısıyla, iki mislinden fazla arttı; ama toplam miktar, Almanya'nın aynı dönemde harcadıklarından çok daha azdı (*bkz.* Tablo 25.2). Almanya aynı zamanda da en modern savaş malzemeleriyle yeniden silahlanma avantajına sahipti; pırıl pırıl çelikten avcı uçakları ve menzili artıran dört motorlu bombardıman uçakları da bunlar arasındaydı.

Tablo 25.2. Büyük Güçlerin Savunma Harcamaları, 1930-1938 (1989 kurlarıyla milyon dolar olarak)

Yıl	Japonya	İtalya	Almanya	SSCB	Britanya	Fransa	ABD
1930	218	266	162	772	512	498	699
1933	183	351	452	707	333	524	570
1934	292	455	709	3.479	540	707	803
1935	300	966	1.607	5.517	646	867	806
1936	313	1.149	2.332	2.933	892	995	932
1937	940	1.235	3.298	3.446	1.245	890	1.032
1938	1.740	746	7.415	5.429	1.863	919	1.131

Kaynak: Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers* (New York: Vintage, 1989), s. 296.

Stalin Yönetiminde Sovyetler Birliği

Bu arada, Joseph Stalin (1879-1953) yönetimindeki Sovyetler Birliği, totaliter bir Komünist devlete dönüştürüldü. Stalin, Sovyet Liderliği içindeki muhalif grupları temizleyerek diktatörlüğünü güvenceye aldı. Stalin'e yönelik Sol Muhalefet'in başını Lev Troçki (1879-1940) ve Leningrad parti sekreteri (Lenin'in ölümünden sonra Petrograd'a verilen ad), Stalin'in eski müttefiki, mizah duygusu olmayan ama kılı kırk yaran kıvırcık saçlı Grigori Zinoviyev (1883-1936) çekiyordu. Sol Muhalefet, Sovyetler Birliği'nin bağımsız –yani, Komünist olmayan– işçi sınıfı örgütlerini desteklemesi gerektiği kanısındaydı ve Komünist enternasyonalizmi terk ettiği için Stalin'i eleştiriyordu. Buna karşılık, Stalin ise Bolşeviklerin ilk önce "tek ülkede sosyalizm"i yani Sovyetler Birliği'nde sosyalizmi inşa etmeleri gerektiğini öne sürüyordu. Stalin, 1925-1927 yılları arasında solun liderlerini tecrit etti, bu amaçla onların müttefiklerini uzak yerlerdeki önemsiz görevlere atadı.

İki yıl süreyle ciddi bir hububat yetersizliği yaşanmışken, 1927'de Sol Muhalefet, derhâl devlet sektöründe sanayileşmenin hızlandırılmasını ve "burjuva" bürokratlara karşı işçilerin seferber edilmesini istedi. Sol Muhalefet, kapitalizmi geri getirme riski taşıyan gereksiz bir ideolojik taviz olarak gördüğü Lenin'in Yeni Ekonomi Politikası'nın (YEP) (*bkz.* Bölüm 23) etkilerinden korkuyordu. Sol Muhalefet'in tezine göre, mülk sahibi zengin köylülere, aşamalı sanayileşmeyi sürdürmek için gerekli fazlalığı sağlama zorunluluğu getirilebilirdi. Ağır sanayileri kontrol eden devlet, mamul malların fiyatlarını yüksek tutarsa, devletin gelirleri artardı, bu da daha fazla sınai gelişmeye olanak sağlardı. Stalin'in tam denetimi altında olan Merkez Komite, 1927'de yaptığı oylamayla, Troçki ile Zinoviyev'i Komünist Parti'den ihraç etmeye karar verdi ve Stalin'in genel sekreterlikten alınmasını önermiş olan Lenin'in "Siyasal Vasiyet"ini açıklamayı reddetti.

Beş Yıllık Planlar

Stalin, Sovyetler Birliği'nde daha güçlü bir sanayi temeli kuruluncaya kadar sosyalizmin tam olarak uygulanamayacağı kanısındaydı. O zaman genişlemiş bir proletarya, Sovyet Komünizmine daha geniş bir temel sağlardı. Stalin, Sol Muhalefet'i temizledikten sonra, onların sanayileşmeyi hızlandırma planına açıktan açığa sahip çıktı. Bunun maliyeti ise köylülerden daha fazla kaynak sızdırılarak karşılanacaktı. Stalin, "fazlalıklar"ın devlete devredilmesi uygulamasını 1928'de ve 1929'da yeniden başlattı ve "kulak" denilen zengin köylülerin arazilerine el koydu. Bu uygulama köylü muhalefetinin artmasına yol açınca, 1930'da bir sonraki adımını attı: Tarım zorla kolektifleştirildi; toprak ve hayvanlar üzerinde özel mülkiyete son verildi. Beş Yıllık Plan, Lenin'in Yeni Ekonomik Politikası'nın tamamen terk edilmesiyle sonuçlandı.

Nikolay Buharin (1888-1938), yenilenen kamulaştırma ve acil kolektifleştirme politikasına karşı çıktı, çünkü bunun, köylülerin rejime desteğini büyük ölçüde zayıflatacağı kanısındaydı. Bunun nihai sonucu olarak, sanayileşme hızlanmaktan çok, yavaşlardı. 1928'de Buharin, Stalin'in kolektif liderlik ilkesini tamamen terk etmesine ve böylece kişisel otoritesini pekiştirmesine de karşı çıkan Sağ Muhalefet'in lideri oldu. Stalin, Buharin'i, "kapitalist unsurlar"a teslim olmaya çalışmakla suçladı. 1930'un sonuna gelindiğinde, Stalin, Sağ Muhalefet'i partiden temizlemiş bulunuyordu. Hem Sol Muhalefet'in hem de Sağ Muhalefet'in

Arazilerin kolektifleştirilmesi sırasında zengin köylülerin (kulakların) bir Rus köyünden sürülmesi, 1930.

ayak altından çekilmesiyle, Joseph Stalin'in uzun diktatörlüğü gerçek anlamda başladı. Buharin, 1938'de idam edildi.

Stalin, Beş Yıllık Planı'nı hazırlarken, Sovyet toplumundaki gerilimlerden yararlanmaya çalıştı. İşçilerin, yeterince hızlı maddi ilerleme sağlanmadığına inandıklarını, bunun için de köylüleri ve hâlinden memnun bürokratları suçladıklarını biliyordu. Stalin, işçilerin Sovyet toplumundaki artakalan eşitsizlikler "kale"sini yıkmaları için onlara ilham vermek istiyordu. Çabaları seferber etmenin bir yolu olarak sınıf mücadelesi söyleminden yararlandı; işçileri kulaklara ve "burjuva" yöneticiler ile teknik uzmanlara karşı çevirmeye çalıştı.

Birinci Beş Yıllık Plan (1928-1933), kırsal kesimi kan gölüne çevirdi. Hasatlarını, hayvanlarını ya da tarlalarını devretmeyi reddeden yüz binlerce köylü öldürüldü. Gizli poliste görevli birisi, yabancı bir gazeteciye şöyle demişti: "Ben eski bir Bolşeviğim. Çara karşı yeraltı faaliyetlerinde bulundum, sonra da İçsavaş'ta çarpıştım. Ben şimdi bütün bunları, köyleri makineli tüfeklerle kuşatıp, adamlarıma, ayrım gözetmeksizin köylü kalabalıklarının üzerine ateş emri vermek için mi yaptım?" Çoğu kez kadınların başı çektikleri köylüler, kolektif çiftliklerin kurulmasına, yeniden arazi paylaşımına ya da yeni tarımsal ürün sistemlerinin getirilmesine karşı kararlılıkla ve maharetle direndiler. 1929'da Rusya'da 30.000 yangının çıktığı bildirildi. Köylüler, hayvanlarını kolektif çiftliğe teslim etmektense kesmeyi yeğlediler. 1929'da 36 milyon olan at sayısı dört yıl sonra 15 milyona, sığır sayısı ise 67 milyondan 34 milyona düştü.

Küçük tarlalar zorla birleştirilerek kolektif çiftlikler oluşturuldu. Köylüler her yıl belirli bir süre kolektif çiftlik için çalışmak zorundaydılar; makineler, tohum ve giysiler devletçe sağlanıyordu. Serbest piyasa ortadan kalktı; üretim kotalarını ve fiyatları devlet belirliyordu. Tarımın kolektifleştirilmesinin başlıca amaçlarından birisi, köylüleri sanayide çalışmaya zorlamaktı. Birinci Beş Yıllık Plan döneminde, 9 milyon köylü fabrikalarda çalışmak üzere alındığı için, Sovyetler Birliği'nin sınai ve kentsel nüfusları ikiye katlandı.

Stalin, Mart 1930'da *Pravda*'da "Başarı Sarhoşluğu" başlıklı bir yazı yayınladı. Uyguladığı Beş Yıllık Plan'ın, en uçuk beklentilerini bile aşan bir başarıya ulaştığını ve artık bir mola verme zamanının geldiğini duyurdu. Aslında zoraki kolektifleştirme, Sovyet tarımsal üretiminin felaket derecesinde azalmasına yol açmıştı. Gerçekten de Stalin, görevlilere, el konulmuş hayvanları sahiplerine iade etmeleri emrini verdi. Ama bunu, teoride bir değişiklik değil, bir mola olarak görüyordu.

Beş Yıllık Plan, dört yıl üç ay sonra 1932'de (kısmen köylü direnişinin etkileri nedeniyle) sona erince, köylülerin %62'si kolektif çiftliklerde devlet için çalışıyordu. Köylülerin küçük şahsi tarlalarını ellerinde tutmalarına izin verildi; onların yetiştirdikleri sebzeler ve meyveler, pazarlara ulaşan ürünlerin neredeyse yarısını oluşturuyordu.

Ama genel olarak bakılınca, Beş Yıllık Plan sırasında Sovyetler Birliği'nde yaşam koşulları kötüleşti. Yakıt ve makine aksamı eksiklikleri şiddetlendi. Yüz binlerce köylü öldürüldü, belki 2 milyonu da ağır çalışma cezasıyla Sibirya'ya ya da diğer uzak yerlere sürgün edildi. 1930-1933 arasında yaklaşık 7 milyon kişi açlıktan öldü ve 1932-1933 döneminde, çoğu Ukrayna'da olmak üzere 4-5 milyon insan açlık çekti. Orta Asya'daki Kazakistan'da 1926-1933 arasında yaklaşık 2 milyon kişi (nüfusun onda biri) öldü ya da öldürüldü.

İnsani kayıp hiç umursanmadan unutulduğu taktirde, ağır sanayi kurma seferberliği başarılıydı. Sovyet verileri hatalı ve bazen yanıltıcı olmasına rağmen, devlet, ağır sanayide (demir ve çelikte), yakıt üretiminde (petrol ve elektrikte), yeni sanayilerde (özellikle kimyasallarda) ve traktör imalatında bazı iddialı üretim hedeflerine gerçekten ulaştı. Buhran, 1929-1934 yılları arasında Batı ekonomilerini tarumar ederken, Sovyet ekonomisi %27 gibi dikkate değer yıllık büyüme oranını yakalamış olabilir. Yetersiz planlama, rakamların bildirilmesinde yaşanan kargaşa (üstüne üstlük, başarıları bildirme telaşının artması), en yetenekli teknisyenlerin (toplumsal sınıfları nedeniyle) görevden alınarak yerlerine sadık ama yarı okuryazar işçilerin ya da petrolü çamur zanneden köylülerin getirilmesi nedeniyle oluşan verimsizliğe rağmen bu başarılar kazanıldı.

Dinyeper Barajı ve Ural Dağları'ndaki yeni sanayi kenti Magnitogorsk gibi dev gösteriş projeleri, milletlerarası ölçekte ilgi çekti. Yabancı ziyaretçiler, coşkulu görünen pek çok işçiyle karşılaştılar. Parti yetkilileri, "emek kahramanları" seçiyor ve belirlenen üretim hedeflerini rekor düzeylerde aşan bu kişileri övüyorlardı. Don Havzası'nda madencilik yapan Andrey Stahanov isimli biri, Ağustos 1935'te, bir tek vardiyada 102 ton kömür çıkardığı için övgüye değer bulundu. Stahanov, elinden geldiğince hızlı çalışan ve "Troçkist yıkıcıları, sabotajcıları" deşifre etmek için adım atmaya hazır olan ideal Sovyet işçisinin timsali olup çıktı.

İkinci Beş Yıllık Plan (1933-1937), süregiden kolektifleştirmeye rağmen, çığırtkan sınıf savaşı söylemine daha az dayanıyordu. 1936'ya gelindiğinde, köylülerin %93'ü kolektif çiftliklerde çalışıyordu. Stalin, burjuva kökenli "uzmanlar"a karşı ideolojik kampanyayı gevşetti ve teknokratlar yeniden fabrikalarda görülmeye başlandı. Ama Sovyet yaşamının kalitesi önemli derecede iyileşmedi. Merkezî planlamanın kimi acayip yanları vardı: Kırmızı kadın çorabı, ketçap ya da banyo küveti (birileri küvet tıkacı üretilmesi talimatı vermeyi unutmuş olsa bile) birdenbire mağazalara geliyordu. Ama yine de, vaat edilen "parlak" gelecek her zaman çok uzaktaymış gibi görünüyordu.

Bu arada, Stalin iktidar üzerindeki denetimini sağlamlaştırdı. Tüketim mallarının çoğu hâlâ yetersiz olmakla birlikte, 1930'larda Sovyetler Birliği'nde 4,5 milyon radyo Stalin'in konuşmalarını yayınlıyordu. Bir Sovyet bakanının torunu şöyle anımsıyor: "Stalin bizim için bir Tanrı gibiydi. Birileri, bana, en iyi cerrahın

Stalin'in olabileceğini söylemişti. Herkesten daha iyi beyin ameliyatı yapabiliyormuş, ben de buna inandım." 1930'lara ait bir şiirin "Moskova'da Bir Adam Var" olan başlığı, bu acayip ve rahatsız edici yağcılığı yansıtıyordu:

Kim o adam, emekçilere görünen,
Her yanına mutluluk ve neşe saçan?
O, Stalin, haykırıyorum ki tüm dünya işitsin,
O, Stalin, Liderimiz ve Dostumuz.

Sovyet Kültürü

Birçok sanatçı ve yazar Rus Devrimi'ni ilk başlarda coşkuyla karşıladı ve ütopyacı bir hava 1920'lerin başlarına kadar devam etti. Komünistler, Sovyetler Birliği'nde yaşamın ortaklaşa bir nitelik kazanmasını hem yansıtacak hem de güçlendirecek, böylece de uzlaşı oluşumuna yardım edecek, kitlesel seferberliğe ve adanmışlığa dayalı eşsiz bir kültür yaratmak istediler. Ütopyacılık kültürü kesinlikle proleterce ve eşitlikçi olacaktı.

Sovyetler Birliği'nin hızla sanayileşmesi konusunda Stalin'in kararlılığı nedeniyle, makine, iki büyük savaş arası dönemdeki Sovyet imgeselliğinde yaygın bir motifti. Sovyet sanatçıları ve yazarları, kapitalizmin hizmetindeki makineleşmenin, kitleleri daha da köleleştirmiş olduğuna ama teknolojinin özgürleştirici potansiyele sahip olabileceğine inanıyorlardı. Devlet, sanat okulları kurdu ve zor durumdaki sanatçıları Devrim'in hizmetine koşma umuduyla, onlara yardımcı oldu. İlk yıllarında Sovyet devleti, teknolojik değişimi kucaklamış ve ideal bir toplumun inşasında sosyalizm için yeni bir estetik sağlayacak devrimci sanatçılar olarak gelecekçileri (fütüristleri) himaye etti (*bkz.* Bölüm 20). Sovyet fütüristler bir manifesto yayınlayarak, "Solcu sanatın teorisini ve pratiğini yeniden inceleme, onu bireyci çarpıtmalardan kurtarma ve Komünist yönlerini geliştirme" sözünü verdiler. Sanatçılar, standartlaştırılmış giyim ve ev eşyası modelleri üretilmesi için tasarımcılarla birlikte çalıştılar.

Sovyet devleti, kamusal yaşamın çoğu yönünü kendisine tabi kıldığı için, Sovyet devletinin ilk yıllarında meydana gelmiş olan ufak çaplı kültürel biçim patlaması yerini baskıcı ortodoksluğa bıraktı. Geleneksel ve avangart sanatı burjuva kaçkınlığı sayarak reddeden Stalin, sanatın ve edebiyatın toplumsal bir işlev üstlenmesi ve kendisinin "sosyalist gerçekçilik" dediği şeyi betimlemesi gerektiğine inanıyordu. Stalin, devlet için emek veren güler yüzlü işçilerin tasvir edildiği anıtsal duvar resimlerini yeğliyordu. Uyum göstermeyen sanatçılar, gitgide tehlikeli bir damgalama hâline gelen "burjuva değerler"e çanak tutma suçlamasıyla karşı karşıya kalıyorlardı. Komünist Gençlik Birliği (*Komsomol*), üyelerini kültürel birörneklik vaaz etmeye ve "burjuva" sayılan piyesleri engellemeye gönderiyordu.

Stalin, birçok yabancı devlet adamını ve ziyaretçiyi büyülüyor ve kandırıyordu; işçi sınıfına mensup milyonlarca çocuğun ilk kez okula gittikleri gerçeğiyle onları etkiliyordu. Bazı işçiler gece okullarına, hatta üniversitelere gidiyorlardı. Kadınlar, önceleri dışlanmış oldukları tıp gibi alanlarda eğitim alıyor ve mevki sahibi oluyorlardı. Sovyet rehberler, yabancı ziyaretçileri Moskova'nın yeni metrosuna bindirerek, Sovyet başkentinin gelişmiş konut olanaklarını, içme suyu ve kanalizasyon tesislerini görmeleri için hızlıca gezdiriyorlardı. Bir dizi parıltılı bina cephesinden oluşan "Potemkin köyü," gerçekte bunların arkasında duran hiçbir şeyin olmadığını anlamayan ziyaretçileri etkiliyordu. Kilise ve devlet 1918'de resmen ayrılmış olmasına rağmen, hem Ortodoks bölgelerde hem de Müslüman cumhuriyetlerde dinsel yaşam, hiç değilse kırsal alanlarda, önceden olduğu gibi sürüyordu. Dahası, ateizmi desteklemesine rağmen Stalin, evlenmemiş çiftleri birlikte yaşamaktan caydırdı, kürtajı yasakladı ve eşcinselliği men etti. Stalin'in kadınlara eşit fırsat için ilk başlarda gösterdiği gayret, 1930'larda yavaş yavaş söndü; devletçe onaylandığı üzere, kendini Sovyet çocuklarına adamış anne olarak kadın imajı geçerlilik kazandı.

"Öğle Vakti Karanlık": Stalin'in Temizlikleri

1934'e gelindiğinde, Stalin, kendi görüşlerini paylaşmayanları sırf partiden atmakla artık yetinmez oldu. "Terörist" sayılanların hızla cezalandırılmalarını ko-

İlk Stalinist "göstermelik yargılama," 1930: Suçlanan bir bürokrat, sanayiye sabotajı "itiraf" ediyor.

laylaştıran bir devlet kararnamesi yayınladı. Tutuklamalar sayıca tırmanırken, ağır çalışma cezalarının yerini idamlar aldı. Suçlamalar gitgide daha da çirkinleşti ve korkunçlaştı; devleti yıkmak için gizlice kumpas kurma, Sovyet sanayilerini "felç etme," kapitalizmi geri getirmeye kalkışma ya da sırf "burjuva" olma veya bir "halk düşmanı"nın karısı olma suçlamaları yöneltiliyordu. Polonya Komünist Partisi liderleri, 1938'de Stalin'in daveti üzerine geldikleri Moskova'da ortadan kaldırıldılar.

Seyircilerin ve kameraların karşısında yapılan büyük göstermelik yargılamaların ilki 1936'da, sonuncusu ise Buharin'in ve Sağ Muhalefet'ten artakalanların, bazen kendilerinden daha tedirgin görünen yargıçların önüne çıktıkları Mart 1938'de gerçekleştirildi. Yargılananlar, yandaş yabancı gözlemcilerin saçma sapan suçlamaları bazen başlarını sallayarak onayladıkları mahkemede itiraf imzalamaya zorlandılar. On iki yaşında idam edilebilen çocuklar, ebeveynlerinin devlete karşı suç işlediğini söylemeye teşvik edildiler. 1937-1938 arasında en az 680.000 kişi ölüm cezasına çarptırıldı ve belki 1 milyon kadar insan da çalışma kamplarda infaz edildi (çok zor koşullar nedeniyle ölenler bu sayının dışındaydı).

Şair Osip Mandelstam (1889-1938), dostlarına 1933'te okuduğu bir şiirle Stalin'i alaya alıyordu. Stalin'in Gürcistan'daki dağlık Osetya bölgesinden olduğu yolundaki söylentiye dikkat çekiyor ve diktatör olarak, sözlerinin taşıdığı muazzam ağırlığı naklediyordu:

Yaşıyoruz, ama hissetmiyoruz artık bastığımız toprağı,
On adım öteden duyulmuyor konuştuklarımız,
Oysa ne zaman iki çift laf edecek olsa birileri
Kremlin'in dağcısını* anmadan edemiyorlar
Hamamböceği bıyığı sırıtıyor
Pırıl pırıl çizmelerinin üstleri de.
İnce boyunlu adamları sarmış çevresini;
Bu insan bozuntularının soytarılıklarıyla oyalanıyor.
Biri ıslık çalıyor, biri miyavlıyor, biri inliyor
Yalnız o parmağını bize sallayarak kükrüyor,
İnsanın karnına, alnına, şakağına, gözüne,
Nal fırlatır gibi durmadan emirler yağdırıyor.
Bu geniş omuzlu Osetyalı, tatlı bir meyve gibi
Dilinin üstünde yuvarlıyor her idam kararını.

Mandelstam 1934'te tutuklandı ve üç yıllığına çalışma kampına gönderildi; Moskova'ya döndükten sonra yine tutuklandı ve başka bir çalışma kampında beş yıl ağır çalışmaya mahkûm edildi. Orada 1938'de öldü veya infaz edildi.

---

* Joseph Stalin. (çev.)

Çalışma kamplarında, kolonilerde ve hapishanelerde tutulan mahkûm sayısına ilişkin tahminler, yaklaşık 1,5 milyon ile 7 milyon arasında değişmektedir. Bunların arasında, "eğer insanlar dua etselerdi daha iyi çalışırlardı" dediği için kamp cezasına çarptırılan yaşlı bir kadın da vardı. Gitgide paranoyaklaşan Stalin'in uzun kolu, Sovyetler Birliği sınırlarının çok ötelerine uzanarak, İspanya'da, Fransa'da ve diğer ülkelerde bulunan Komünist partileri onun siyasetlerini benimsemeyenleri temizlemeye zorladı. 1929'da sürgüne gönderilmiş olan ve Mexico City dışında yaşayan Troçki, Ağustos 1940'ta evinin bahçesinde otururken Stalin'in ajanları tarafından buz kıracağı darbeleriyle öldürüldü.

Milliyetçi duygularla suçlanan "millî sapmacılar"a yönelik temizlik, örneğin Orta Asya'nın Müslüman topraklarında, Sovyetler Birliği'ne ekonomik açıdan darbe indirdi. Fena hâlde ihtiyaç duyulan teknik uzmanlığa sahip birçok mühendis ve başka kişiler ortadan kaldırıldı. Üstelik Hitler'in Almanya'da iktidara gelişiyle milletlerarası gerginliklerin artmakta olduğu bir zamanda, bu temizlik Sovyet silahlı kuvvetlerini zayıflattı. Stalin'in komutanlara karşı hamlesinin arkasında, gün gelip onun dış siyaset tarzına karşı çıkabilecekleri korkusu yatıyordu. Temizlenen 30.000 ila 40.000 subay arasında 8 Sovyet amiralin hepsi ve Yüksek Askerî Konsey'in 80 üyesinden 75'i idam edildi.

Bir gazetecinin hatırladığına göre, 1917 Rus Devrimi'yle ilgili en çarpıcı şeylerden birisi, "çarlığın devrilmesinden sonra, kitlelerin yeni örgütlenme biçimleri yaratmakta gösterdikleri çabukluk"tu; işçi ve asker Sovyetleri, fabrika komiteleri, cephede askerî örgütlenmeler, kasaba komitelerini takviye eden köylü Sovyetleri ve kırsal arazi komiteleri bunlardandı. Ama Bolşevikler işçiler ve yoksul köylüler adına bir kez iktidarı ele geçirince, bir daha asla bırakmadılar. Milyonlarca insanın özlemlerini ete kemiğe büründürmüş olan söz konusu örgütlenmeleri yok ettiler. Aydınların, işçilerin, orta ve alt orta sınıftan radikallerin, köylülerin ve Rus olmayan milliyetçilerin ekonomik ve toplumsal adalet arayışı şeklinde başlamış olan Rus Devrimi, Komünist Parti'nin diktatörlüğüne dönüştü. Joseph Stalin'in yönetimi altında, Sovyetler Birliği, liderlerince şiddetle kınanan faşist rejimlerin canice karakteristiklerinden bazılarını benimsedi. Bu, Rus Devrimi'nin trajedisiydi.

İspanyol İçsavaşı

İspanya, 1936'da başlayan kanlı içsavaş sırasında Avrupa ideolojilerinin çatışma alanı hâline geldi. Dünyanın dikkati, Napoleon zamanından beri ilk kez İspanya'ya çevrildi. Gerçekte, 1920 İspanya'sını yüz yılı aşkın süre önceki İspanya'dan ayıran nispeten pek az şey vardı. İmparatorluk ve utku günleri çoktan geçip gitmişti. Nispeten sanayileşmiş Katalonya ve ülkenin kuzeybatı köşesindeki Bask eyaletleri hariç, İspanya ağırlıkla bir tarım toplumu olarak kaldı. Soylular, Katolik Kilisesi ve ordu arasındaki ortaklıklar, Madrid'de siyasal iktidarın belirleyicisi oldu.

Toplumsal ve Siyasal İstikrarsızlık

Etkisiz Kral XIII. Alfonso (saltanatı 1886-1931), bir türlü çözülemeyen toplumsal ve siyasal problemlerle karşılaştı. Katalonya ve Bask bölgelerindeki ayrılıkçı hareketler, Madrid'deki İspanyol hükümetinin başını ağrıtıyordu. Süreğen siyasal ve toplumsal istikrarsızlık, orduyu, siyasal yaşamın başhakemi rolünü üstlenmeye itti. İşçi-işveren uyuşmazlıkları, suikastlar, sokak çatışmaları ve polis şiddeti, 1920'lerin başında gündelik olaylar hâline geldi. İspanya, 1912'de Fas üzerinde hamilik ilan etmiş ve bağımsızlık isteyen Faslı ayaklanmacılara karşı zehirli gaz kullanmıştı. 1921'de Faslılar, İspanyol kuvvetlerini, 10.000 İspanyol askerin canına mal olan çok sarsıcı bir yenilgiye uğrattılar. Bu, sosyalistlerin ve cumhuriyetçilerin monarşi üzerindeki baskısını artırdı.

1923'te General Miguel Primo de Rivera (1870-1930), ordunun ve hatta kralın desteğiyle iktidarı ele geçirdi. Dört yıl sonra Primo de Rivera, "millet, kilise ve kral" adına İspanya'yı "modernleştirme"ye koyularak, barajlar, kanalizasyonlar, yollar ve hapishaneler inşa edilmesini emretti. Rivera, Madrid'in kafelerinde ve barlarında sıklıkla görülür oldu; bazen böyle akşamlardan sonra, onun eve döndüğünü halka haber vermek için hazırlanmış coşkulu ve abuk sabuk bültenler yayınlanırdı. Primo de Rivera, 1927'de bakanları *Cortes*'e (Meclis'e) karşı sorumlu olmaktan çıkaran bir anayasa yaparak solu karşısına aldı ve terfilere müdahale ederek subayları üzdü (subay sayısı ordunun altıda birini oluşturacak kadar çoktu). Zayıf İspanyol ekonomisi, orta sınıfın bu rejime verdiği desteği eritti. Primo de Rivera 1930'da istifa etti.

Ertesi yıl yapılan seçimlerle Cortes'de monarşi karşıtı bir çoğunluk oluşunca, XIII. Alfonso ülkeyi terk etti. Ordu, monarşiyi kurtarmayı reddetti çünkü subayların çoğu artık otoriter bir yönetim kurmayı umuyordu. İspanya krallarının yüzyıllardan beri desteğine muhtaç oldukları soylu zümre ise geride durdu ve monarşinin düşüşünü seyretti.

Cumhuriyetçilerden ve ılımlı Sosyalistlerden oluşan bir koalisyon 1931'de İkinci İspanyol Cumhuriyeti'ni kurdu. Manuel Azaña (1880-1940) hükümeti, kilise ile devletin resmen ayrılması da dâhil, ruhban karşıtı önlemler aldı; yeni vergiler koydu; çalışma yaşamıyla ilgili reformlar yaptı ve en büyük arazilerden bazılarına düpedüz el koyma da dâhil olmak üzere toprak reformu uyguladı. Grevler, köylülerin toprak işgalleri, kiliselere ve manastırlara yönelik saldırılar zengin toprak sahiplerini ve din adamlarını parlamenter düzen karşıtı sağa daha fazla itti. İspanyol Cumhuriyeti, çok daha geniş kapsamlı toplumsal reformlar isteyen sendikaların ya da bizatihi devletin tasfiye edilmesini isteyen anarşistlerin desteğine güvenemezdi. Azaña, Eylül 1933'te iktidardan düştü.

Toplumsal ve siyasal şiddetin artmasıyla öne çıkan cumhuriyetin iki "kara yıl"ı böyle başladı. Sağın daha muhafazakâr bir cumhuriyetçi hükümetine dâhil edilmesi, solu öfkelendirdi. 1934'teki "Ekim Devrimi" sırasında Madridli sol-

HARİTA 25.2. İSPANYOL İÇSAVAŞI, 1936-1939. İspanya'da milliyetçilerin artan hâkimiyeti; ok işaretleri, İspanyol İçsavaşı sırasında milliyetçilerin ve cumhuriyete bağlı olanların saldırılarını gösteriyor.

cular, özerklik isteyen Katalanlar ve kuzeydeki Asturias eyaletinde madenciler ayaklanarak bölgelerinde çarçabuk yerel "Sovyetler" oluşturdular. İki ay dayandıktan sonra, General Francisco Franco (1892-1975) komutasındaki Faslı askerler tarafından acımasızca ezildiler.

1935'te Radikaller, Sosyalistler, Komünistler ve bazı anarşistler, sağa karşı cumhuriyeti savunmak için bir "Halk Cephesi" oluşturdular. Ertesi yılın başındaki seçimlerde bu cephe kıl payıyla mecliste çoğunluğu sağladı; sonra da yüksek işsizlik ve siyasal şiddet ortamında ideolojik ayrılıklar nedeniyle çabucak dağıldı. 1933'te faaliyete geçen küçük bir yarı askerî faşist hareket olan Falanj, İtalyan faşist "kara gömlekliler"e özenerek, cumhuriyeti daha da istikrarsızlaştırdı. Cumhuriyetçileri hedef alan şiddet dalgasına tepki olarak, hükümet Mart 1936'da Falanj'ı yasadışı ilan etti ve liderini tutukladı.

Fas'ta 17 Temmuz 1936'da cumhuriyete karşı askerî bir ayaklanma başladı. Çok geçmeden, İspanya'nın belli başlı kentlerinin çoğunda planlı garnizon isyanları bunu izledi (*bkz.* Harita 25.2). Alman ve İtalyan uçakları, ayaklanmacıları [Fas'tan] İspanya'ya taşıdılar. Sağcı milliyetçi asiler cumhuriyete bağlı (loyalist)

askerlere üstün geldiler ve öteden beri muhafazakâr olan Kastilya, Galiçya ve Navarra bölgelerini kısa sürede ele geçirdiler.

Cumhuriyete bağlı ittifakın kırılganlığı, İspanyol Cumhuriyeti'nin loyalist savunmasını zayıflattı. Madrid'de, sosyalist sendikalar üstünlük sağladılar. Katalonya'da ve Endülüs'te, anarşist işçiler ve köylüler çoğunluktaydılar. Savaşın patlak vermesini, toplumsal bir devrim başlatmak için işaret kabul ederek, topraklara el koydular, fabrikaları işgal ettiler ve kooperatifler kurdular. Bazı bölgelerde gücü elinde tutan işçi komiteleri, üst sınıflara karşı terör eylemlerine girişti. Sosyalistler, ilk başta çağrı yaptıkları toplumsal devrimi engellemeye çalışmak gibi sıkıntılı bir durumda kaldılar. Komünistler, tabandan gelen bir toplumsal devrim girişiminin cumhuriyeti kurtarma çabasını zaafa uğratmasından ve ayrıca, partilerine verilen desteği azaltabileceğinden korkuyorlardı. Komünist Parti, Moskova'da Stalin'in ısrarla istediği merkezî ve hiyerarşik yapıyı benimseyerek, bir yıldan kısa sürede altı kat büyüdü. Stalin'e karşı Troçki'yi destekleyerek İşçi Marksist Birleşme Partisi'ne (POUM) katılan üyeleri tasfiye etti. Komünistler, anarşist ve Sosyalist birliklere erzak ve mühimmat vermediler.

Loyalistler birlik olmamanın acı sonuçlarına katlanırlarken, milliyetçiler, güçlenen birliktelikten yarar sağladılar. Farmasonların Katolik İspanya'yı alttan oymuş olduklarına inanan General Franco, kendisini, merhameti hiç hak etmeyen imansızlara karşı mücadele eden bir savaşçı kral olarak görüyordu.

Cumhuriyetçiler ile Milliyetçiler Arasındaki Mücadele

İspanyol İçsavaşı, Batı Avrupa'da 17. yüzyıldaki din savaşlarından beri hiç görülmemiş bir vahşet içinde yürütüldü. Savaşın sonucu olarak, en az 580.000 insan ve belki daha fazlası öldü. Bunların yalnızca altıda bir kadarı savaş meydanında can verdi. On bin insan, sivillere yönelik (genellikle milliyetçilerin yaptıkları) hava saldırılarında ölürken, binlercesi de hastalıktan ve kötü beslenmeden dolayı hayatını kaybetti. Savaş sırasında, milliyetçiler en az 200.000 cumhuriyetçiyi infaz ettiler ve yaklaşık aynı sayıda insan da cumhuriyetçi kuvvetlerce katledildi ya da hapishanede hastalıktan öldü. Cumhuriyetçilerce kontrol edilen yerlerdeki toplumsal ve siyasal gerginlikler, savaşın ilk iki ayı boyunca patlayarak şiddete ve ölümlere yol açtı. Falanj üyeleri ve monarşistler, Madrid hapishanesindeki koğuşlarından çıkarılıp kurşuna dizildiler; sadece Katalonya eyaletinde, 1.000'den fazla din adamı ve rahibe öldürüldü. Milliyetçiler, cumhuriyetçilerin gerçek ya da hayalî mezalimlerini etkili bir propaganda malzemesi olarak kullandılar; milliyetçilerin yandaşı Londra gazetesi *Daily Mail*, "Kızıllar Rahibeleri Çarmıha Geriyor" diye manşet attı. Milliyetçiler, boğa güreşi arenalarında "ölüm şölenleri" düzenleyerek, aralarında seçkin aydınların ve Basklı rahiplerin de bulunduğu cumhuriyetçileri makineli tüfeklerle taradılar.

İspanyol İçsavaşı Avrupa'yı kutuplaştırdı, çünkü Avrupa'da Büyük Savaş'tan beri ortaya çıkmış siyasal aşırı uçları karşı karşıya getirdi. Siyasal sağa göre, sosyalizme ve komünizme karşı olduğu kadar anarşizme karşı da şiddetli bir çatışmada tehlikeye düşen şey, din ve toplumsal hiyerarşiydi. İspanyol Cumhuriyeti'ni destekleyenler ise içsavaşı, milletlerarası faşizme karşı bir mücadele olarak görüyorlardı. Aralarında 20.000 İngiliz ile İrlandalının ve Nazi Almanya'sından birçok sığınmacının bulunduğu yabancı gönüllüler, cumhuriyetçi güçlere katıldılar. Birleşik Devletler'den Abraham Lincoln Tugayı gönüllüleri, inançla ve kararlılıkla çarpıştılar, ama ancak nadiren etkili olabildiler. Bu "Milletlerarası Tugaylar" Kasım 1936'da başlayan Madrid'in kahramanca savunulmasından büyük ölçüde sorumluydular. İspanyol İçsavaşı'nda, neredeyse tamamı cumhuriyetçilerin safında çarpışan yazarlar savaşla ilgili 20. yüzyılda yazılmış en dikkate değer edebiyat yapıtlarından bazılarını ürettiler; Amerikalı roman yazarı Ernest Hemingway'in *Çanlar Kimin İçin Çalıyor* (1940) adlı yapıtı da bunlardandı. İngiliz yazar George Orwell'in *Katalonya'ya Selam* (1938) adlı yapıtı, onun cumhuriyetçiler safında verdiği hizmeti ve büyük siyasal hizipler arasındaki yıkıcı bölünmeleri, en başta da Komünistlerin rolünü unutulmaz bir dille anlatıyordu.

Milliyetçiler, cumhuriyetçilere karşı önemli bir askerî avantaja sahiptiler, çünkü onların kuvvetleri İspanyol ordusunun çok büyük bir kısmını kapsıyordu. Cumhuriyetçiler, güvenilir haritalar gibi gerekli şeylerden yoksundular. Orwell, kendisine 1896 model bir Alman Mauser tüfeğinin zimmetlenmesine ve cahil köylülerin, anarşist işçilerin, dükkân tezgâhtarlarının, çoğu İspanyolca konuşamayan ve ortak bildikleri tek sözcük "yoldaş" olan yabancı gönüllülerin oluşturduğu yamalı bohça gibi bir grubu etkili bir savaşçı kuvvet hâline getirmenin zorluklarına nasıl şaşırdığını anımsıyordu.

Cumhuriyetçiler, Batılı demokrasilerden silah, mühimmat ve başka malzemeler alacaklarına güveniyorlardı. Ama Britanya hükümeti ne pahasına olursa olsun barışı sürdürmek istiyordu ve seçkin siyasal şahsiyetlerinden birçoğu Franco'ya hayrandı. Fransa'da, Halk Cephesi hükümetinin başbakanı Léon Blum, İspanya'daki çatışmayı genişletecek herhangi bir adım atma ve kendi ülkesini daha da kutuplaştırma konusunda ikircikli davrandı. Dahası, Britanya hükümetini küstürmek istemedi, çünkü Almanya'ya karşı eninde sonunda verilebilecek bir savaşta İngilizlerin yardımına bel bağlıyordu. Sovyetler Birliği'nden tanklar, uçaklar ve başka malzemeler gönderilmeseydi, İspanyol Cumhuriyeti belki de milliyetçi kuvvetler karşısında neredeyse hemen bozguna uğrardı.

Milliyetçilerin aldıkları Alman ve İtalyan yardımı belirleyici oldu. Britanya, Fransa ve Birleşik Devletler, müdahale etmeme anlaşmalarına uyarlarken, İtalya, İspanya'ya 100.000 asker gönderdi. Ama cumhuriyetçiler, kötü donatılmış

Pablo Picasso'nun, bir Bask köyüne yönelik Alman ve İtalyan hava saldırısının yasını tutan *Guernica* (1937) adlı tablosu.

olan ve Michelin turist haritalarını kullanan İtalyan kuvvetlerini 1937 baharındaki kara savaşında kolayca yendiler. İtalyanlar neredeyse hiçbir rakiple karşılaşmadıkları havada biraz daha iyi iş çıkardılar. Mussolini'nin pilotları, cumhuriyetçilerin ikmal hatlarının imha edilmesine yardımcı oldular. Hitler, İspanyol İçsavaşı'nı askerî eğitim zemini olarak kullandı; Portekiz üzerinden uçaklar, tüfekler, mühimmat ve başka malzemeler gönderdi. Alman danışmanlar, milliyetçi pilotlara ve askerî personele eğitim verdiler. Alman Kondor Lejyonu pilotları, cumhuriyetçi kuvvetlere karşı olduğu kadar sivillere karşı da bombardıman uçuşları yaptılar. Alman ve İtalyan uçakları, 26 Nisan 1937'de küçük *Guernica* kasabasını bombalayarak ve makineli tüfekle tarayarak, 100'den fazla sakini öldürdüler. İspanya doğumlu ressam Pablo Picasso, modern savaşın dehşetini resmettiği tualinde, *Guernica* şehitlerini bir ay içinde ölümsüzleştirdi.

Milliyetçiler 1937'nin Ağustos ayı sonunda Madrid'e saldırdıklarında, "La Pasionaria" olarak anılan Komünist militan Dolores Ibárruri (1895-1989), "Geçit Yok!" şeklindeki meydan okuyan haykırışıyla cumhuriyetçileri bir araya getirdi. Ne var ki, kuzeyde milliyetçiler Atlantik kıyısına ulaştılar ve cumhuriyetçi Bask bölgesinin Fransa'yla bağlantısını kestiler. Cumhuriyetçiler, Akdeniz'de Granada'nın güneyinden Pireneler'e kadar uzanan muazzam bir cephe boyunca mücadele ettiler. Franco'nun ordusu Akdeniz'e ulaşınca, Katalonya'yı geriye kalan cumhuriyetçi bölgeden tecrit etti. Barselona, Ocak 1939'da düştü. Britanya ve Fransa (orada Halk Cephesi iktidardan düşmüştü) hemen Franco rejimini tanıdı. Cumhuriyetçi sığınmacılar, yanlarına alabildikleri şeylerle Pirene dağlarını ve karlarını aşarak Fransa'ya geçtiler. Cumhuriyetin 1926'da devrilmiş olduğu Portekiz'e kaçanlar, öldürülmek ya da hapsedilmek üzere Salazar diktatörlüğü tarafından İspanya'ya iade edildiler. İspanya'da cumhuriyetçilere karşı kanlı misillemeler hemen başladı ve 150.000 İspanyol daha idam edildi.

(*Solda*) Komünist lider Dolores Ibárruri, "La Pasionaria". (*Sağda*) General Francisco Franco.

Artık tıpkı İtalyan Duçe'si ve Alman *Führer*'i gibi, "Caudillo" ya da "başbuğ" olarak anılan Franco, cumhuriyete muhalif üç güç olan ordunun, Kilise'nin ve zengin toprak sahiplerinin desteğine dayalı otoriter bir yönetim kurdu. Ama İspanya'nın zayıf olduğunu bilen Franco, İtalyan faşizminin ya da Alman Nasyonal Sosyalizmi'nin ayırıcı özelliği olan bir genişleme siyaseti izlemedi. Katolik Kilisesi'nin Franco'nun İspanya'sındaki ya da Salazar'ın Portekiz'indeki kurumsal rolü, Nazi Almanya'sında düşünülemezdi ve İtalya'da ise daha az önem taşıyordu.

Sonuç

Versay Antlaşması'nın ve Büyük Buhran'ın ardından Avrupa'da siyasal merkezin çökmesi, diktatörlükler Avrupa'sının yaratılmasına yardımcı oldu. Almanya, 1 Eylül 1939'da Polonya'yı istila edince, İkinci Dünya Savaşı başladı. Geriye dönüp bakılınca, aşırılıklar Avrupa'sında siyasal iklimin kötüleşmesi, diktatörlüklerin yükselmesi ve iki büyük savaş arası ekonomik, toplumsal ve siyasal kriz dönemindeki şiddet olayları dikkate alınarak, Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılı ile İkinci Dünya Savaşı'nın nihayet sona erdiği 1945 yılı arasındaki tüm dönem, otuz yıllık bir savaş gibi görülebilir.

BÖLÜM 26

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI

Avrupa'daki bir çatışma, sadece yirmi beş yıl içinde ikinci kez bir dünya savaşı hâline geldi. Bu, Birinci Dünya Savaşı'ndan daha da yıkıcı olacak ve küresel ölçekte bir tahribata yol açacaktı. Almanya'nın 1 Eylül 1939'da Polonya'yı istila etmesi, tıpkı 1914'te Belçika'yı istila etmesinde olduğu gibi, dünya güçlerini çatışmanın içine çeken bir zincirleme reaksiyon başlattı. Sovyetler Birliği, Doğu Polonya'yı, Finlandiya'yı ve Baltık devletleri olan Litvanya, Letonya ile Estonya'yı işgal etti. Japonya, Almanya'ya ve İtalya'ya katıldı, Birleşik Devletler ise Büyük Britanya'nın ve Londra'da sürgünde kurulan özgür Fransız hükümetinin safında savaşa girdi. Almanya'nın Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'ni istila etmesinin ardından, Komünist devlet, Britanya'nın ve Birleşik Devletler'in müttefiki oldu.

İkinci Dünya Savaşı, sivil nüfusların sistematik ve stratejik hedefler hâline geldikleri ilk savaştı. Polonya'nın istilasıyla başlayarak, Almanya hem bir savaş aracı hem de başlı başına bir amaç olarak soykırım yaptı. İkinci Dünya Savaşı sırasında Avrupa'da, çoğunluğu Alman ölüm kamplarında olmak üzere, 6 milyonu aşkın Yahudi yok oldu. Savaş teknolojisi hızla gelişti; mevcut silahlar mükemmelleştirildi ve savaşın sonuna gelindiğinde, müthiş bir yeni silah olan atom bombası, korkunç can kayıplarına yol açmıştı. Savaş 1945'te sona erdiği zaman, Avrupa daha da tehditkâr bir çağa giriyor gibi görünüyordu. 1918'de Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden farklı olarak, İkinci Dünya Savaşı'nın, "tüm savaşlara son veren savaş" olacağını çok az kişi hayal ediyordu.

İkinci Dünya Savaşı'nın Gelişi

Toprakla ilgili hedeflerine ulaşmaya kararlı ve bunu sağlamak için gerekirse savaşa girmeye istekli olan Adolf Hitler, 1936'da İtalya'yla ve Japonya'yla ittifak kurdu. Büyük Britanya'nın ve Fransa'nın direnç göstermeyeceğine inanarak, ama öyle yaparlarsa savaşa girmeye de hazırlıklı olarak, 1938'de Avusturya'ya ve bir yıl sonra da Çekoslovakya'ya Alman askerlerini gönderdi. En sonunda, Almanya ve Sovyetler Birliği, Ağustos 1939'da karşılıklı saldırmazlık paktı im-

zalayarak tüm dünyayı şaşırttılar. Bu, Polonya'ya canice bir saldırı başlatması için Hitler'in yolunu açtı. Söz konusu pakt, Almanya'nın ve Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa'yı aralarında paylaşmak için vardıkları gizli bir anlaşmayı da içeriyordu. Ne pahasına olursa olsun savaştan kaçınmaya uğraşan Britanya ve Fransa, Avusturya'nın ve Çekoslovakya'nın işgalini kabul ettiler ama Polonya'yı kırmızı çizgi olarak belirlediler. İkinci Dünya Savaşı başladı.

Mihver

Benito Mussolini ve Hitler, Ekim 1936'da bir pakt imzalayarak, İtalyan diktatörün "Mihver" (Eksen) dediği şeyi zaten oluşturmuşlardı. Hitler, Almanya'nın çıkarlarının doğu yönünde olduğuna açıklık kazandırdı; Mussolini Akdeniz'i alabilirdi ve Yugoslavya'da, Arnavutluk'ta ve Yunanistan'da dilediğini yapabilirdi. İspanyol İçsavaşı (1936-1939; *bkz.* Bölüm 25) sırasında İspanyol milliyetçilere ortaklaşa destek vermeleri, Nazi Almanya'sı ile faşist İtalya'yı birbirine yaklaştırdı. Mussolini, Almanya'yla daha yakın ilişki kurma karşılığında, Avusturya'nın bağımsızlığını yitirmesini kabul etti. Alman askerî gücünün İtalya'nın amaçlarına katkı yapabileceği kararına varan Duçe, askerlerine Almanlar gibi kaz adımı yürümelerini emretti ve bunun, kadim Roma'daki askerî yürüyüş şekli olduğunu öne sürdü. Bu, öyle yürümeyi deneyip yere düşen yaşlı Kral III. Vittorio Emmanuele'ye oldukça büyük sıkıntı verdi. Mussolini, vatandaşlarına, tokalaşmayı bırakıp, kadim Roma'daki askerî selamlama şekli olan, 45 derecelik açıyla kollarını uzatarak selam vermelerini de buyurdu.

Irksal teoriler, Mussolini'nin iktidara gelişinde ya da günlük süslü nutuklarında, o zamana kadar sadece çok önemsiz bir yer tutmuştu. Musevi bir metresi olan Duçe, Hitler'in "ırk hezeyanı"yla alay etmişti. Mussolini ilk önce İtalyan Yahudilerden oldukça geniş destek almıştı; Yahudilerin yaklaşık üçte biri ilk başta Faşist Parti'ye katılmıştı. Ama 1938'de Mussolini, 40 milyon nüfuslu bir ülkede sayıları 50.000'i geçmeyen İtalyan Yahudilere karşı bir kampanya başlattı. Bu önlemler, Yahudilerin kusursuz derecede iyi özümsenmiş göründükleri bir ülkede İtalyanların birçoğunu rahatsız etmekten öte bir şeye yaramadı.

Almanya, bir diğer otoriter ortağı da Japonya'da buldu. 19. yüzyılın 1868 Meiji Restorasyonu'nu izleyen ikinci yarısı süresince Japonya, sınai ve askerî bir güç hâline gelmeyi başarmıştı. Petrol ve kauçuk gibi hammaddelere ihtiyacı olan Japonya, Güneydoğu Asya'da bir imparatorluk kurmaya çalıştı. 1930'ların sonuna gelindiğinde, Japon ordusunun asker sayısı 1 milyona ulaşmıştı, bunun iki katı da yedek vardı. Japon hava kuvvetleri 2.000 savaş uçağına sahipti; dünyadaki diğer uçaklar kadar hızlı olan yeni "*Zero*" (Sıfır) avcı uçağı da bunlara dâhildi. 1931'de Japonya, Çin'in aleyhine Mançurya'nın parça parça işgaline girişti. Neredeyse hiç doğal kaynağı bulunmadığından, Japonya'nın amacı, genç Japon generallerin birçoğunun dört gözle bekledikleri topyekûn savaşı yürütmek için

Japonya'nın Mançurya'yı istilası üzerinde Çin ile Japonya arasında çıkan savaşın tutsakları, 1931.

gerekli olacak bir kaynak temeli yaratmaktı. Bir yıl sonra Japonya hükümeti, Mançukuo adında bir kukla devlet kurarak, Çin'in son imparatoru Henry Pu-Yi'yi buranın imparatoru ilan etti.

Askerî genişlemesinin Sovyetler Birliği'nce engellenmeye çalışılabileceğinden korkan Japonya, 1936'nın sonunda Almanya'yla "*Anti-Komintern Pakt*" (Komünist Enternasyonal Karşıtı Pakt) denilen resmî bir dostluk antlaşması imzaladı; bu yolla, Asya'ya yönelik olası İngiliz ve Amerikan müdahalesini caydırmayı da umuyordu. 1937'de Japon kuvvetleri, Mançukuo ile Sovyetler Birliği arasında bir tampon bölge oluşturmak için, Kuzey Çin'in kimi yerlerini işgal etmeye başladı. Ondan sonra Japonya, deniz kuvvetlerini genişletmeye yönelik büyük bir program başlatarak, başka devletlerin yanı sıra Japonya'nın da imzalayıp taraf olduğu Washington Deniz Konferansı'nda (1921-1922) hükme bağlanan sınırları sayıca ve büyüklükçe aştı. Birleşik Devletler, soyutlanma siyasetiyle içine kapanmıştı ve hâlâ Büyük Buhran'ı tam atlatamamıştı. Japon saldırganlığına ve Japonya'nın Nazi Almanya'sıyla ittifak yapmasına kızan Britanya, Japonya'ya petrol ve diğer hayati hammaddelerin satışına ambargo koymak üzere Birleşik Devletler'le anlaştı.

Alman Saldırganlığı ve Britanya ile Fransa'nın Yatıştırma Çabaları

Kasım 1937'de Hitler, Avusturya'yı ve Çekoslovakya'yı belki ertesi yıl gibi erken bir zamanda ele geçirme planlarını generallerine açıkladı. Hitler'in bu güveni,

Avusturyalılar, Almanya'nın Avusturya'yı ilhakını coşkuyla selamlıyorlar, Mart 1938.

kısmen, bir keresinde Hitler'in Nasyonal Sosyalizmi'ni "büyük bir toplumsal deney" diye nitelendirmiş olan Britanya'nın yeni Muhafazakâr başbakanı Neville Chamberlain'in, Almanya'nın Avusturya'yı ve Çek Südet bölgesini ilhak etmesini kaçınılmaz sayarak kabul edebileceği yolunda almış olduğu istihbarattan kaynaklanıyordu. Chamberlain'in tek derdi, ilhakın çatışmasız gerçekleşmesiydi. Britanya başbakanı, eğer Britanya Almanya'yla savaşa girerse, Orta- ve Uzakdoğu'da –örneğin Mısır'da ve Burma'da– İngiliz emperyal çıkarlarına Hitler'in müttefikleri olan İtalya'nın ve Japonya'nın darbe vuracaklarından korkuyordu. Dahası, Avusturya'nın ve Çekoslovakya'nın Almanca konuşan kısımlarına yönelik Alman emellerinin yanı sıra, Almanya'nın Polonya Koridoru'na yönelik emellerini de milliyetçilik ilkesine uygun sayıyordu. Versay Antlaşması'yla, Almanya'ya aşırı sert muamele edildiğine inanıyordu.

Britanya'nın harekete geçmeyeceğinden emin olan Hitler, Avusturya şansölyesi Kurt von Schuschnigg'e gözdağı vererek, ondan Avusturya Nazi Partisi'ni yasallaştırmasını istedi. Schuschnigg, ülkesinin bağımsızlığı konusunda halk oylaması yapılacağını duyurunca Hitler, Alman askerlerinin Avusturya'ya girmelerini emretti; gösterdiği gerekçe ise orada Alman vatandaşlara kötü muamele edildiği ve Avusturya'nın Çekoslovakya'yla birlikte Almanya'ya karşı kumpas kurduğu yolundaki saçma iddiaydı. 12 Mart 1938'de Avusturya nüfusunun çoğunluğu Alman askerlerini işgalci olarak değil, kurtarıcı olarak selamladı. Böylece Hitler, Versay Barış Antlaşması'nın özel olarak yasaklamış olduğu Almanya ile Avusturya'nın birleşmesini (*Anschluss*) gerçekleştirmiş oldu. Naziler, 70.000'den fazla insanı tutukladılar ve çılgına dönmüş Viyanalı kalabalıklar Yahudileri darp ettiler. Britanya ve Fransa resmî kınamalar yaptılar, ama İngiliz hükümeti, Avusturya Millî Bankası'nın Bank of England'da bulunan mevduatlarına

Alman *Reichsbank*'ın el koymasına izin verdi. Bu durum, Nazilere altın ve döviz cinsinden değerli rezervler sağladı.

Hitler'in listesinde Çekoslovakya ikinci sıradaydı. Hitler, 1938 yazında, Çek hükümetine karşı bir kampanya yürüttü. Çoğu Südet bölgesinde olmak üzere Çekoslovakya'da yaşayan 3 milyon Almanın statüsü söz konusuydu. Ama Hitler, bazı Nazi karşıtı Almanların Prag'da sığınma olanağı bulmalarına da fena öfkeliydi. Polonya da uzun zamandır anlaşmazlık konusu olan kömür madenciliği bölgesi Teschen'e (Cieszyn) göz koymuşken, Başkan Edvard Beneš (1884-1948) artık ümitsizce Fransa'dan ve Sovyetler Birliği'nden güvence alma arayışındaydı. Yapılan ayrı antlaşmalarla, bu iki ülke de Çekoslovakya'yı saldırıya karşı savunma yükümlülüğü üstlenmişlerdi. Ama Sovyetler, Fransa'nın katılımı olmadıkça harekete geçmeyi reddettiler, Fransa ise Britanya'dan hatırı sayılır yardım almadıkça harekete geçmeyi reddetti, ama Chamberlain böyle bir olasılığı zaten dışlamıştı. Nereden bakılırsa bakılsın, Fransa'nın Doğu Avrupalı müttefiklerine gerçekten yardım edebilmesinin tek yolu, Almanya'ya saldırmaktı, oysa Fransız hükümeti bunun söz konusu bile olamayacağı kanısındaydı. Mayıs ayında, Alman askerleri Çekoslovak hududu boyunca yığınak yaptılar.

Chamberlain, 15 Eylül 1938'de, *Führer*'in Güney Almanya'daki dağ konutuna uçtu. Hitler'in, Südet bölgesi Almanlarını anayurtlarıyla birleştirmek için savaşı göze alacağını bildirmesi üzerine, Chamberlain, Almanya'nın Südet bölgesini topraklarına katmasının barış için en iyi umut olduğu konusunda Fransız ve Çek hükümetlerini ikna etmeye çalışacağına söz verdi. Hitler ise bunun, Almanya'nın Versay Antlaşması'nda toprakla ilgili talep edeceği son gözden geçirme olacağı konusunda Chamberlain'e söz verdi. 19 Eylül 1938'de Britanya ve Fransa, 3 milyon etnik Almanın çoğunluğu oluşturduğu yerleri Almanya'ya terk etmesini Prag hükümetine neredeyse emrettiler. Chamberlain, Hitler'i görmek için 22 Eylül'de yeniden Almanya'ya döndü. Tek isteği, Çekoslovakya'nın yeni sınırlarının ortak bir anlaşmayla korunmasıydı.

Hitler, nefret ettiği türden bir ortak güvenlik anlaşmasıyla karşı karşıya kalınca, bu kez de Almanya'nın 1 Ekim'de Südet bölgesini işgal etme ve Polonya ile Macaristan'ın 1918'de Çekoslovakya'ya bırakılan topraklar üzerindeki iddialarını tanıma tehdidini savurdu (zaten Slovakları özerklik için seslerini yükseltmeye kışkırtıyordu). Bu, Çekoslovakya'nın fiilen parçalanması demek olurdu (*bkz.* Harita 26.1). Fransız hükümeti duraksayarak, Hitler'in Chamberlain'e ilk sunmuş olduğu koşulları talep etti. O zaman Hitler, geri adım atmış görünerek, oturup her şeyi bir defada ve kesin olarak çözmek için Mussolini, Fransız başbakanı Édouard Daladier ve Chamberlain ile toplantı yapmayı kabul etti. Chamberlain, Londra'da artan kuşkularla karşılaştı. Britanya hükümeti, savaş durumunda sivil savunma için birinci basamak önlemlerin alınmasını emretti. Chamberla-

Harita 26.1. Alman ve İtalyan Genişlemesi, 1935-1939. Almanya'nın ve İtalya'nın komşularına karşı saldırganlığı.

in, 27 Eylül'de yaptığı bir konuşmayla İngiliz kamuoyuna güven vermeye çalıştı: "Uzak bir ülkede, haklarında hiçbir şey bilmediğimiz insanlar arasındaki bir kavga nedeniyle burada siperler kazmak ve gaz maskesi takmayı denemek durumunda kalmamız ne kadar korkunç, mantığa sığmaz, inanılmaz bir şey. Hâlihazırda ilke olarak halledilmiş olan bir kavganın savaş nedeni olması hâlâ epeyce imkânsız görünüyor."

Eylül 1938'de Münih'te düzenlenen çok taraflı konferansta, Hitler, Sovyetler Birliği temsilcilerinin katılmalarına izin vermeyi reddetti. Çek yetkililerin kendi

Neville Chamberlain, Eylül 1938'de Münih'ten dönüşünde, "zamanımızda barış" vaat ediyor.

ülkelerinin parçalanmasına yardım etmelerine bile izin verilmedi. Chamberlain ve Daladier, Südet bölgesinin (ülkenin en çok sanayileşmiş kısmının) Almanlarca hemen işgalini, Polonya'nın Teschen'i ilhak etmesini ve Slovakya'da kimi yerlerin Macaristan'a devredilmesini kabul ettiler; üstelik tüm bunları, paylaşılan ülkenin yeniden çizilen sınırlarını Hitler'in kişisel olarak garanti etmesi karşılığında yaptılar. Chamberlain, Londra'da uçaktan iner inmez, sevinç gösterisi yapan kalabalığa, ülkesine "zamanımızda barış"ı getirmiş olduğunu duyurdu.

Fransa'da kamuoyu bir başka savaş istemiyordu, askeriye ise yenilenmiş ve genişlemiş Alman silahlı kuvvetleriyle kapışmaktan çekindiğini ifade ediyordu. Fransız hükümeti, Britanya'nın ve Fransa'yla 1920'de yaptığı askerî anlaşmayı üç yıl önce feshederek tarafsızlığını duyurmuş olan komşusu Belçika'nın kendilerini terk ettiğini hissediyordu. Tabya benzeri istihkâmlardan oluşan bir hattın (Maginot Hattı) yapımını Belçika hududuna dek tamamlamış olan ve bir Alman saldırısına karşı Belçika'nın savunma yeteneğine bel bağlayan Fransa bir Alman taarruzuna artık daha açık durumdaydı. Fransız hükümeti, Hitler'in, cumhuriyetçi Fransa'ya karşı bir savaşta Pireneler'in ötesinden Almanya'ya katılması için İspanya diktatörü Franco'yu ikna edebileceğinden de korkuyordu.

Münih'te Hitler'in yatıştırılması, Çekoslovakya'dan artakalan yerleri işgale hazırlanmak için Alman ordusuna daha fazla zaman kazandırdı. Yatıştırma – daha sonra bu terim olumsuz bir anlam kazanacaktı– zaten hem İngiliz hem de Fransız dış siyasetinin Mussolini'yle uğraşırken (Etiyopya'nın istilasında görüldüğü gibi) sergilemiş olduğu tutuma da damga vurmuştu. Dış siyaset olarak yatıştırma, Büyük Savaş'ın akıl almaz dehşetinden ve birçok Avrupalının yeni bir çatışmayı düşünmek istememesinden etkilenmişti. Yatıştırma, neye mal olursa

olsun barış anlamına gelmekten çok, eğer Almanya bir ya da iki talebi karşılanarak yatıştırılabilirse Hitler'in tatmin olacağı ve Avrupa'nın savaştan esirgeneceği kanaatini ifade ediyordu ya da öyle bir mantık yürütülüyordu. Bu tam bir yanılsamaydı.

Hitler, 16 Mart 1939'da Münih anlaşmalarını bozdu. Alman birlikleri Çek sınırını geçip Prag'ı işgal ettiler. Yine, Avusturya olayındaki gibi, İngiliz hükümeti, 6 milyon sterlin tutarındaki Çek altın hesaplarının Londra bankalarından Alman işgalindeki devlete devredilmesine izin vererek, Hitler'in yardımına koştu. Almanya, Çek hava kuvvetlerinin ve ordusunun katılmasıyla kuvvetlerini daha da artırdı ve güney hududunda güçlü savunma önlemlerini devam ettirmesine artık gerek kalmadı. Hitler'in arsız hamlesi Mussolini'yi şoke etti ve onun şöyle yakınmasına yol açtı: "Hitler ne zaman bir ülkeyi işgal etse, bana mesaj yolluyor." Nisan 1939'da İtalyan birlikleri Arnavutluk'u istila ve ilhak ettiler. İngiliz fabrikaları olabildiğince hızlı şekilde avcı uçakları üretmeye başladı.

İyiden iyiye coşan Hitler bu kez doğuya yönelerek, Litvanya'nın, Versay Antlaşması'yla Litvanya'ya verilmiş olan Baltık limanı Memel'den vazgeçmesini istedi. Litvanya da öyle yaptı. Hitler, ondan sonra, Polonya'nın, Gdańsk (Danzig) Limanı'ndan vazgeçmesi ve Versay Antlaşması'yla Doğu Prusya'yı Almanya'nın geriye kalanından ayırmış olan Polonya Koridoru'na milletlerarası erişim olanağı sağlaması gerektiğinde ısrar etti. Her zaman yaptığı gibi, Hitler, amacına hizmet ettikten sonra boş olduğu anlaşılacak olan bir taviz önerdi: Bu seferki taviz, Polonya'nın Ukrayna'yla sınırdaş olan kısımları üzerinde Sovyetler Birliği'nin hak iddiasına karşı destekti.

Otoriter yöneticisi Józef Pilsudski'nin 1935'te ölmesinden beri krizde olan Polonya, askerî savunma önlemlerini hazır etti. Orta Avrupa'nın küçük devletleriyle herhangi bir ittifak düşünmekten uzak durmuş olan Britanya hükümeti, bu kez alelacele Polonya'yla 6 Nisan 1939'da bir pakt imzalayarak, Polonya'nın bağımsızlığını garanti etti ve Alman saldırısı durumunda ona yardım sözü verdi. Nisan'ın 26'sında Chamberlain, yirmi ve yirmi bir yaşındaki erkeklerin zorunlu askere alınacaklarını Avam Kamarası'nda açıkladı; o bile artık yanılsamalarından kurtulmuştu. Ondan sonra, Fransa (artık o da Polonya'yla ittifak ilişkisine girmişti) ve Britanya, Romanya'yla ve Yunanistan'la paktlar imzaladılar, Türkiye'ye askerî destek önerdiler. Muhtemelen Hitler, bir Alman istilası karşısında Polonya'nın çabucak boyun eğmesinin, onun Batılı müttefiklerini bir oldubittiyle karşı karşıya bırakabileceğini, bunun da askerî bir tepkiyi caydırabileceğini umuyordu. Ama Hitler, Alman ekonomisinin savaş için tam üretim kapasitesine 1943'e kadar ulaşamayacağını bildiği hâlde, Polonya'ya karşı herhangi bir Alman hamlesinin ardından savaş çıkmasını güçlü bir ihtimal olarak kabul ediyordu.

Fransa'da ya da Büyük Britanya'da, ondan sonra olacaklar konusunda hâlâ herhangi bir yanılsama içinde olan devlet adamlarının sayısı çok azdı. İngiliz kamuoyu, yatıştırma siyasetine hızla sırt çevirdi. Hitler'e karşı savaşın kaçınılmaz olduğu kanısına sahip az sayıdaki İngiliz liderden birisi olan Winston Churchill (1874-1965), Almanya'ya karşı Sovyetler Birliği'yle ittifak çağrısı yaptı. Bir Alman saldırısına karşı etkili savunma yapılabilmesi için gerekli olmasına rağmen, ya Polonya'nın ya da Romanya'nın ülkelerinde Sovyet askeri istememeleri yüzünden, Sovyet diplomatlarıyla yapılan görüşmeler sürüncemede kaldı. O sırada Chamberlain, Stalin ile Hitler'in diplomatik görüşmeler yaptıklarıyla ilgili söylentiler duydu ama bunlara gülüp geçti.

Britanya'nın Polonya'nın bağımsızlığını savunma sözünü yinelemesini ya da bazı sırdaşlarının Nisan 1939'da dile getirdikleri kuşkuları umursamayan Hitler, Alman ordusundan, gelecek Eylül'ün 1'inde Polonya'yı istila etmek için hazırlık yapmasını emretti. Mayıs ayında, İtalya'yla resmî bir askerî ittifak olan "Çelik Paktı"nı imzaladı. Bu pakta "mutlak dinamit" diyen Mussolini, yine de birbirlerine karşı Almanya, Britanya ve Fransa ile oynamaya devam edebileceğini düşünüyordu. Hitler, birkaç yıl daha geçmedikçe Polonya'yla bir savaşa girmeyeceğini söylediği zaman, Mussolini ona inanmıştı. Ama İtalya'nın savaşa hazır olmadığı gerçeğinin şişirilmiş istatistiklerle gizlenemeyeceğini bildiği hâlde şimdi Hitler'le resmî bir ittifaka girmekle, Duçe, ülkesini köşeye sıkıştırmış oldu.

Kutsal Olmayan İttifak

Hitler'in Sovyetler Birliği'ne yönelik nihai niyetleri konusunda artık Stalin'in de hiçbir kuşkusu kalmamıştı. Ama Rus ordusunun savaşa hazırlanmak için zamana ihtiyacı vardı. Stalin, geçen üç yıl boyunca yaptığı temizliklerle subay kadrolarını tırpan gibi biçmişti. Hitler, Polonya'da savaşırken, kısa vadede Sovyetler Birliği'yle savaştan kaçınma arzusundaydı; uzun vadede ise Batılı güçlerle savaş öngörerek, kendisinden önce Bismarck'ın farklı koşullar altında yapmış olduğu gibi, iki cephede birden savaşmaktan kaçınma çabasındaydı. Stalin, Batılı Müttefiklerin Hitler'e direnme taahhütlerine bağlı kalacaklarına inanmıyor ve Sovyetlerin Britanya'yla ve Fransa'yla yapacakları bir paktın bile Hitler'i Polonya'ya saldırmaktan alıkoyacağını düşünmüyordu.

Hitler, 23 Ağustos 1939'da, tarihteki en şaşırtıcı diplomatik çark edişlerden birine imza atarak, Almanya'nın Sovyetler Birliği'yle Molotov-Ribbentrop Saldırmazlık Paktı'nı imzalamış olduğunu ilan etti; pakta, müzakereleri sürdüren iki dışişleri bakanının adı verilmişti. Stalin'in "işçilerin kanlı katili" dediği adam ile Hitler'in "rezilin rezili" dediği ve işgal planları yaptığı bir devlete hükmeden

Komünist lider, anlaşma imzalamıştı. Hitler, Almanya'nın Sovyetler Birliği'yle yapacağı bir paktla, Britanya'nın ve Fransa'nın Polonya'yı savunma iradesinin kırılacağına inanıyordu.

Stalin'in Britanya'ya ya da Fransa'ya güvenmemek için nedenleri vardı, çünkü onlar Münih'te yatıştırma siyaseti yürütürken Sovyetler Birliği'ne danışma zahmetine bile girmemişlerdi. Hitler ve Stalin, Orta Avrupa'yı "nüfuz alanları"na böldüler. Alman diktatör, "bölgesel ve siyasal bir yeniden düzenleme yapılması durumunda," Rusya'nın göz koyduğu bağımsız Letonya ve Estonya devletlerinin yanı sıra, Finlandiya'nın ve Doğu Polonya'nın da Sovyetler Birliği'nin payına düşeceği konusunda Stalin'e güvence verdi. Stalin hâlâ uzun süreli bir savaşta emperyalist güçlerin nihayet birbirlerini mahvedeceklerini farz ediyordu.

Bu arada, Hitler'in peşine düşüp yeni bir savaşa girmeye Almanların çoğu hazır görünüyordu. Nisan 1939'da ünlü bir Alman dergisi, sevinçle, "Alman Çocuklar İçin Gaz Maskeleri Artık Hazır" manşetini atmıştı.

Avrupa'da Savaş Başlıyor

Hitler'in çok uzun zamandan beri hazırlık yaptığı savaş, Polonya'ya karşı hızlı ve acımasız bir Alman saldırısıyla başladı. Sonra Stalin'in Sovyetler Birliği, Doğu Polonya'yı işgal etti. Nazi birlikleri Polonya'yı ezip geçerken, Sovyetler Birliği'nin Batılı müttefikleri Büyük Britanya ve Fransa bunu protesto etti ama askerî eyleme girişmedi. Sovyet birlikleri çok geçmeden Finlandiya'yı istila etti, Alman kuvvetleri ise Danimarka'yı ve sonra Norveç'i işgal etti. Hitler bu kez dikkatini batıya çevirerek Fransa'yı, Hollanda'yı, Belçika'yı istila etti ve Britanya'ya karşı muazzam bombardımanlara girişti.

Almanya'nın Polonya'yı İstilası

Bir zırhlı tümenin öncülüğünde yaklaşık 1,5 milyon Alman askeri 1 Eylül 1939'da Polonya'ya girdi. Piyadeleri korumak için saldırılarını dikkatle koordine eden avcı ve hafif bombardıman uçakları gökleri inletiyordu. Britanya ve Fransa iki gün sonra Almanya'ya savaş ilan ederek buna cevap verdiler.

Hitler, Britanya'nın ve belki Fransa'nın da tepkilerini savaş ilanıyla sınırlı tutmalarını sağlamak için, Polonya direnişinin olabildiğince çabuk ezilmesini istiyordu. Ama gerekirse, Batılı müttefiklerle çarpışmaya hazırdı.

Polonya, 1 milyonu aşkın askerin oluşturduğu büyük ve iyi eğitimli bir orduya sahipti. Alman hava kuvvetleri, Polonya hava üslerine yönelik ilk saldırılarda Polonya uçaklarının yarısını imha etti. Bombardıman uçakları Varşova'yı dövdü. Almanların motorize *Blitzkrieg* ("yıldırım savaşı") kollarının taarruzu karşısında,

Alman tanklarının Polonya'ya girişi, Eylül 1939.

Polonya'nın sınır savunmaları çöktü. Alman kuvvetleri ilerledikçe doğuya doğru çekilen ve bu süreçte ağır kayıplar veren Polonya hükümeti, sonunda Eylül'ün 17'sinde Paris'e taşındı. Varşova on gün sonra düştü. Alman ordusu hemen terör uygulamaya başlayarak savaş tutsaklarını öldürdü, yüzlerce kasabayı ve köyü yaktı ve Polonyalı seçkinleri sistematik şekilde katletti; bu arada da Almanlarca işgal edilen topraklarda yerleşim hazırlıklarına girişti.

Doğudan, Sovyet orduları 17 Eylül'de Polonya'yı istila etti. Bunu, Molotov-Ribbentrop Saldırmazlık Paktı çerçevesinde Stalin ile Hitler'in varmış oldukları gizli bir anlaşmaya dayanarak, Hitler'in inayetiyle yaptı. 18. yüzyıl sonunda üç kez paylaşılmış olan Polonya bir kez daha paylaşıldı. Stalin'in emriyle, 14.000'den fazla Polonyalı subay ve aydın Moskova'nın 320 kilometre kadar güneybatısındaki Katyn ormanında infaz edildi. Sovyet diktatörü, Polonyalıların "özel yerleşimciler" olarak sığır vagonları içinde Sovyetler Birliği'nin doğu bölgelerine nakledilmelerini emretti.

"Uyduruk Savaş"

Hitler'in umut ettiği gibi, Britanya ve Fransa hiçbir askerî eylemde bulunmadı. Almanya'nın Versay Antlaşması'yla kaybetmiş olduğu Polonya limanı "Danzig (Gdańsk)" için ölme"ye pek az kişi istekli görünüyordu. Polonya'daki Alman zaferinin çabukluğu karşısında şaşkınlığa uğrayan İngiliz ve Fransız askerî uzmanları, Hitler'in ordularının gücünü gözlerinde çok büyüttüler. Almanya, or-

Harita 26.2. Alman ve İtalyan İlerleyişi, 1939-1942. Savaşın başlangıcında Almanlar, Polonya'da, SSCB'de, İskandinav ülkelerinde, Balkanlar'da ve Kuzey Afrika'da ilerlediler. İtalyanlar, Arnavutluk'a, oradan da Yunanistan'a asker gönderdiler. İngilizler, Norveç'te Almanlara karşı başarısız bir girişimde bulundular; İngiliz ve Fransız askerleri Dunkirk limanı kullanılarak kıta Avrupa'sından tahliye edildi.

dusunun ve hava kuvvetlerinin mühimmatını ciddi şekilde tükettiği Polonya'da meşgul durumdayken, batıdan Almanya'ya hemen yapılacak bir Fransız ve İngiliz saldırısı başarılı olabilirdi. Britanya'nın ve Fransa'nın hazır tümenlerinin sayısı iki kattan fazlaydı, batıda savaşmaya uygun Alman savaş uçakları da azdı. Fransız askerleri düzenledikleri kısa bir seferde hiçbir müdahaleyle karşılaşmadan Almanya içlerine 22 kilometre kadar ilerlediler ve sonra geri çekildiler. Britanya Kraliyet Hava Kuvvetleri uçakları Almanya üzerinde uçtu ama sadece barış çağrısı yapan bildiriler attı. Hem İngiliz hem de Fransız hükümeti, Almanya'ya yapılacak bir saldırının başarısız olacağı kanısındaydı. Hitler'in Stalin'le yaptığı pakt, iki ülkeyi de afallatmıştı; Birinci Dünya Savaşı'ndakinin

aksine, Almanya artık yalnızca tek cephede savaşmak durumunda kalacak gibi görünüyordu.

Hitler, yakın gelecekte Fransa'nın istilası için emir vermeyi planladığını generallerine, kendinden emin bir edayla duyurdu. Fransız ordusu, İsviçre'den Belçika sınırına kadar uzanan tabyaların oluşturduğu Maginot Hattı'nın sözüm ona aşılamaz istihkâmları arkasında sipere yerleşirken, Alman ordusu ve hava kuvvetleri hazırlıklarını tamamladı (*bkz.* Harita 26.2).

Polonya istilasını izleyen kış ayları, hemen "uyduruk savaş" diye anılır oldu. İlk önce kasım ayı, sonra da ocak ayına planlanan Batı Avrupa'ya yönelik Alman istilası, 1940 ilkbaharına kadar ertelendi. Fransız askerleri, tabyalarından boş gözlerle yağmuru, sisi ve pusu seyrettiler. Alman bombardımanlarından korkan İngiliz hükümeti, Londralılara gaz maskeleri dağıttı ve geceleyin karartma uyguladı. Roma'da Mussolini, Hitler'in Polonya'yı istilasının hemen öncesinde cesaretsizliğe kapılmıştı, çünkü İtalya'nın uzun süre savaşmak için yeterli kömürden, petrolden, demirden ve çelikten yoksun olduğunu biliyordu. Ama Almanya'nın Fransa'yı istila etmesinin kaçınılmaz olduğu kanısındaydı. Mussolini, İtalya'nın tutumunun "savaşmazlık" statüsü olacağını duyurdu; bu terimi seçmesinin nedeni, 1915'te İtalya, Birinci Dünya Savaşı'na girmeden önce düzenlediği tantanalı bir kampanyayla karşı çıkmış olduğu "tarafsızlık" ile karşılaştırma yapılmasından kaçınmaktı.

Donmuş Kuzeyde Savaş

Batıda "uyduruk savaş" sürerken, Kuzey Avrupa'da çarpışmalar başladı. Rus Devrimi'nden beri bağımsız olan Finlandiya'nın Rusya'yla sınırı, Leningrad'dan yalnızca 22 kilometre kadar uzaktaydı. Stalin, Fin hükümetinden, stratejik öneme sahip bölgeleri Sovyetler'e terk etmesini istedi. Fin hükümeti Kasım 1939'da bunu reddedince, Kızıl Ordu saldırdı. Sayıca çok az olan Fin askerler, sıfırın altındaki sıcaklıklarda, bazen kayaklarla, Rus tanklarına karşı hafif makineli tüfekler kullanarak cesaretle çarpıştılar ve Sovyet kuvvetlerini geçici olarak püskürttüler. Finlandiya, "Kış Savaşı"nı kazanmakla ilgili hiçbir yanılsama içinde değildi ama tıpkı Polonya gibi, İngiliz ve Fransız diplomatik ya da askerî müdahalesiyle kurtarılmayı umuyordu. Fransa, hiç değilse ilke olarak, artık Finlandiya adına silahlı müdahaleden yanaydı. Mensubu olduğu Muhafazakâr Parti'ye, Hitler'i Münih'te yatıştırma çabasından ötürü kızgın olan Winston Churchill de aynı görüşteydi. Ama Fin direnişi çok geçmeden kırıldı. Sovyetler Birliği, 12 Mart 1940'ta imzalanan Moskova Barış Antlaşması'yla, Fin topraklarının yaklaşık %10'unu ilhak etti.

İngiliz gemileri, İsveç demir cevherinin Almanya'ya sevk edilmesini önlemek amacıyla, Norveç hükümetinin itirazlarına rağmen nisan ayında Norveç'in Narvik Limanı'na mayın döşedi. Alman askerleri 9 Kasım'da Danimarka'yı işgal

etti; Danimarka savaşmadan teslim oldu (*bkz.* Harita 26.2). Alman paraşütçüler Oslo'ya ve diğer Norveç liman kentlerine indiler; onları, gemilerle kıyıya çıkarılan askerler izledi. Nisan ayının sonunda üstünkörü emirlerle ve yetersiz silahlarla buraya ulaşan Müttefik askerleri, Alman askerlerince püskürtüldü.

Başbakan Chamberlain, Almanya'nın batıda saldırıya geçmek için bu kadar uzun beklemekle "treni kaçırmış" olduğu konusunda İngiliz Avam Kamarası'nda güven vermişti. Ama Almanya'nın Danimarka'yı yıldırım hızıyla işgali ve Norveç'teki zaferi, Chamberlain hükümetinin düşmesine yol açtı. 1900'den beri aralıklarla Parlamento'da bulunmuş olan Churchill, 10 Mayıs 1940'ta başbakan oldu. Sözünü sakınmayan Churchill, Parlamento'da ezici bir çoğunluğa sahip Muhafazakârlar arasında bile hiç hoşa gitmeyen bir seçimdi. Birçokları, onun, Birinci Dünya Savaşı esnasında İngiliz askerlerini 1915'te Gelibolu'da ağır bir hezimete sürüklemiş olan uçuk kaçık askerî harekâtlara olan içtepisel eğilimini anımsıyorlardı. Hatta Churchill'in güvendiği danışmanlardan birisi onun her gün on yeni fikir ortaya attığını ama bunların dokuzunun berbat olduğunu söylemişti. Yine de kendini çabuk toparlayabilmesi, kararlılığı ve adanmışlığı, Churchill'i savaş dönemi için olağanüstü bir lider yaptı.

Fransa'nın Düşmesi

Alman askerler, Ren Nehri'nin öte kıyısında kendilerinden emin şekilde, Fransız düşmanlarına bakıyorlardı. Alman ordusu, Belçika sınırında son bulan Fransız Maginot Hattı'nı kolayca devre dışı bırakabilirdi. Almanya, havada Fransa'ya göre muazzam üstünlüğe sahipti (Fransa'nın yalnızca 500 kadar ön saf avcı uçağı varken, Almanya'nınki 4.000'di). Dahası, Polonya'yı işgal eden Alman ordusu ve hava kuvvetleri, iyi talim almış durumdaydı.

Maginot Hattı boyunca nemli tabyalarda geçirdikleri kış ayları Fransız askerlerin moralini bozmuştu. Fransız yüksek komutanlığının, düşman kuvvetlerini Felemenk Ülkelerinde ilerledikleri sırada karşılama planı, Belçika ve Hollanda hükümetlerinin tutumu yüzünden suya düştü; tarafsız kalma umuduyla her iki hükümet de Fransız ordusuyla koordineli savunma planlaması yapmakta isteksiz davranmıştı. Fransız generaller, ordularının gücüne ve –en azından bazıları– bizatihi Üçüncü Cumhuriyet'e güvenmiyorlardı. Fransız tankları Almanya'nınkiler kadar iyiydi ama yeterli yakıttan yoksundu ve Alman ordusunda olduğu gibi tank tümenlerinde toplanmak yerine, piyade tümenleri arasında dağıtılmıştı. Cephe boyunca Fransız iletişim ağları yetersizdi. Sekiz ay süren "uyduruk savaş"tan sonra, Fransa'da birçok kişi Almanya'yla niçin bir kez daha savaşmak gerektiğine bir anlam veremiyordu.

Ciddi askerî problemlerin üstüne, bir de İngiliz ve Fransız hükümetleri birbirlerine yan çizmekteydiler. Fransızlar, müttefiklerinin Fransa'ya nispeten küçük

Hitler, Haziran 1940'ta muzaffer bir edayla Paris'te geziyor.

bir İngiliz Sefer Kuvveti göndermiş olmasına alındılar; İngiliz hükümeti en son Fransız'a kadar Fransa'yı savunmaya istekli görünüyordu. Öte yandan Fransızlar, beklenen hızlı misillemelerin Britanya'yı değil kendilerini hedef alacağı korkusuyla, Almanya'nın Müttefiklerce bombalanmasına karşı çıkarak, İngiliz muhataplarını sinirlendirmişlerdi.

Batıdaki "uyduruk savaş" 10 Mayıs 1940'da ansızın sona erdi. Dikkatle prova edilmiş bir taarruzla, Alman planörlerince indirilen birlikler muazzam bir Belçika istihkâmını ele geçirdi. Hava indirme tümenleri, Hollanda'nın Rotterdam Limanı'nın merkezî köprülerini ve havalimanını aldı; Alman bombardıman uçakları ve sonra savaş gemileri, rıhtımları ve eski şehrin kalbini imha ederek, 40.000 kişiyi öldürdü. Fransa'ya Alman taarruzu, Belçika sınırındaki Arden ormanları üzerinden başladı; on tank tümeni, Fransa'nın 112 kilometre içlerine girdi. Gökyüzünü kontrol altında tutan Alman uçakları, Fransız askerlerine saldırdı ve Britanya Kraliyet Hava Kuvvetleri uçaklarının yarısını üç gün içinde imha etti. Mussolini, yaralı Fransız avının üzerinde daireler çizerek uçan heybetli bir akbaba gibi, 10 Mayıs'ta Fransa'ya savaş ilan etti ama bir İtalyan ordusu sınırdan Nice'e doğru ancak doksan metre kadar ilerleyebildi.

Alman tankları, Doğu Fransa'da Maas (Meuse) Nehri'ne ulaştıktan sonra artık batıya yöneldiği ve Manş Denizi'ne doğru ilerlediği hâlde, Fransız komutanlar, ahmakça bir kararla, zırhlı yedeklerinin çoğunu Hollanda'ya gönderdiler. Alman tankları, Müttefiklerin karşı taarruzundan korunmasız durumdaydı, ama

yalnızca Fransız General Charles de Gaulle (1890-1970) komutasındaki bir tank kolunun küçük çaplı bir engellemesi, Almanların Manş'a ilerleyişini yavaşlattı. İngiliz askerleri, saldırmak yerine, Belçika'dan Fransa'ya geri çekilerek Manş'a yöneldiler. Alman kolları, 21 Mayıs 1940'ta Manş'a ulaşarak, Müttefik kuvvetleri ikiye böldü. Hollanda 15 Mayıs'ta, Belçika ise 28 Mayıs'ta teslim oldu. Artık Kuzey Fransa'nın yolları, yalnızca geri çekilen İngiliz ve Fransız askerleriyle değil, Alman uçaklarının makinelilerle taradıkları çarpışma bölgelerinden kaçan Belçikalı ve Fransız sığınmacılarla da tıklım tıklım doluydu.

Fransa'nın yenilgisi artık an meselesiydi. İngiliz askerleri, artakalan Fransız kuvvetlerinin de katılmasıyla, Alman ordusunu durdurmayı başardı; bu ise balıkçı gemileri ve gezi tekneleri de dâhil eldeki her İngiliz deniz taşıtı kullanılarak 340.000 İngiliz ve Fransız askerinin 1940 yılı mayıs sonu ile haziran başında Dunkirk'ten boşaltılmasını olanaklı kıldı. Alman ordusu, hâlâ yararsız bir şekilde Maginot Hattı'nı savunan Fransız askerleriyle karşılaşmak üzere yola çıktı. Fransız hükümeti, 1870'te yapmış olduğu gibi, Paris'ten Bordeaux'ya taşındı. Alman ordusu 14 Haziran'da başkenti işgal etti. 1916'daki Verdun Muharebesi'nin kahramanı Mareşal Philippe Pétain, 16 Haziran'da başbakan oldu ve ertesi gün, Almanya'dan ateşkes istedi. Fransa ve Britanya, müttefiklerden birinin, diğerinden onay almadan ateşkes istemeyeceği konusunda birkaç ay önce anlaşma yapmışlardı. İngiliz hükümeti, Fransız ordularının Kuzey Afrika'ya giderek savaşı orada sürdürmesini istedi. Ama sevinç içindeki Hitler, 22 Haziran'da bir tren vagonunda, Almanya'nın Kasım 1918'de benzer bir belgeye imza atmış olduğu noktada, Fransızların teslimiyetini kabul etti. Hitler ondan sonra Paris'te gezintiye çıktı. İngiliz donanması, Cezayir'deki Mersü'l-Kebir Limanı'nda yatan Fransız filosundan bir savaş gemisi, bir kruvazör ile birkaç destroyeri 3 Temmuz'da batırarak 1.300 Fransız denizciyi öldürdü. İngiliz komutanlığı, gemilerin Almanlarca ele geçirilmesinden korkmuştu.

Britanya Savaşı

Britanya, savaşı sürdürecekti. Avam Kamarası'na seslenen Churchill şu duyuruyu yaptı: "Kan, çok çalışma, gözyaşı ve ter dışında önerebileceğim bir şey yok. ... Siyasetimiz ne, diye soruyorsunuz? Ben de diyorum ki, siyasetimiz karada, denizde ve havada, tüm gücümüzle ve Tanrı'nın bize bahşedebileceği tüm kudretimizle savaşmaktır."

Hitler artık Britanya'ya yönelik bir istilanın başarılı olup olamayacağını düşünüyordu. Almanya, Fransa'daki ve Belçika'daki Manş limanlarını elinde tutuyordu, yani Birinci Dünya Savaşı'nda asla başaramadığı bir konuma sahipti. Dahası, İrlanda tarafsızlığını ilan edince, Kraliyet Donanması'nın, Güney İrlanda limanlarını kullanması olanaksızlaştı.

(*Solda*) Alman bombardıman "*Blitz*"i esnasında Londra'dan boşaltılan çocuklar, 1940. (*Sağda*) İngiliz başbakanı Winston Churchill Londra'da yıkıntıların ortasında,1940.

Bir Alman saldırısından korkan İngiliz hükümeti, Nazizm'den kaçan 50.000 Musevi sığınmacıdan bazıları da dâhil, Alman uyrukluları gözaltına aldı. Bazı yerlerde yetkililer, yol tabelalarını ve yer adlarını söktüler; dükkân sahipleri, gelebilecek herhangi bir Alman istila kuvvetinin yönünü şaşırması için yerel haritaları yırtıp attılar. Britanya'ya yönelik bir istilanın başarılı olması için, Alman hava kuvvetleri (*Luftwaffe*) göklerin kontrolüne sahip olmalıydı. Sonuçta Manş Denizi üzerinde ve Güney İngiltere semalarında yürütülen Britanya Savaşı, 1940 Temmuz sonundan 31 Ekim'e kadar dört unutulmaz ay boyunca sürdü, ama gökteki en şiddetli kapışmaların çoğu, ağustos ve eylül aylarında meydana geldi. Almanların Londra'ya yönelik bombardıman "*Blitz*"i 7 Eylül'de başladı. Londralılar korunmak için metro istasyonlarına ve yer altındaki hava akını sığınaklarına çekildiler. İngilizler, Alman saldırılarını saptamak için, ilk kez 1935'te geliştirilen radarı kullandılar. Yakın zamanda üretilen İngiliz Spitfire ve Hurricane uçakları, Alman Messerschmitt avcı uçaklarından daha yüksek hızlara ulaşabiliyor ve eşlikçi avcı uçaklarını atlatarak hantal Alman bombardıman uçaklarına ulaşabiliyordu. İngiliz bombardıman uçakları Britanya'nın yenilgiden çok uzak olduğunu göstermek üzere ağustosta Berlin üzerinde görüldüğü zaman bile, Hitler, İngiltere'deki kilit sanayi tesislerinin ve uçak fabrikalarının bombalanmasını emretti.

Britanya 650 savaş uçağı kaybetti ama fabrikalar yenilerini üretiyordu ve yeni pilotlar eğitiliyordu. Alman hava kayıpları tırmandıkça, *Luftwaffe*, İngiliz avcı uçaklarını göklerden uzak tutmak için, isabeti daha az olan gece bombardımanına yöneldi. Hitler, 1940 Eylül'ünün sonunda, İngiltere'yi istila etme planından vazgeçmek zorunda kaldı. Churchill, Britanya Savaşı'nı, ülkesinin "en güzel saati" olarak nitelendirdi.

Küresel Bir Savaş

İkinci Dünya Savaşı, yerkürenin neredeyse tüm köşelerine çabucak yayıldı. Topyekûn savaş, fabrikaların silah, mühimmat ve savaş malzemesi üretmeye başlamalarıyla millî kaynakları eşi benzeri görülmemiş bir ölçekte yuttu. Hükümetler, ülkelerinin ekonomileri üzerinde oldukça büyük kontrol kurarak, üretimi koordine ettiler, vergileri yükselttiler ve gıda teminini karneye bağladılar. Bilimciler, savaş için çalışmakla görevlendirildiler.

Almanya, Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'ne yönelik hava ve kara saldırısı başlattı. Bununla birlikte, Hitler, sert Rusya kışının yanı sıra kararlı Rus direnişini hiç hesaba katmamıştı. Tarihteki en büyük istila ordusu, donmuş karda yavaşlayarak sonunda durdu. Nihayet 7 Aralık 1941'de Japon uçakları, Hawaii'de Pearl Harbor'daki ABD deniz ve hava üssüne sürpriz bir saldırı gerçekleştirdi. Bu saldırı, ABD'nin Pasifik Filosu'na büyük zarar verdi ve Birleşik Devletler'i, eşi benzeri görülmemiş ölçekte küresel bir çatışmaya dönüşmüş olan savaşın içine çekti.

Topyekûn Savaş

Britanya, İkinci Dünya Savaşı'nda kendisini topyekûn bir savaşın içinde bulan ilk savaşçı taraftı. Savaş genişledikçe, başka devletler de benzer sorunlarla karşılaştılar. Alman askerî planlamacılar, Birleşik Devletler'in savaştan uzak duracağına ve Almanya'nın İngilizlere diz çöktürebileceğine ilişkin Hitler'in kendinden emin iddiasına güveniyorlardı. Ama İngiliz direnişinin sempati ve hayranlık uyandırdığı Birleşik Devletler, Britanya'ya başka şekillerde yardım edebilirdi. 29 Aralık 1940'ta Başkan Franklin D. Roosevelt, Birleşik Devletler'in, resmen tarafsız olmasına rağmen "demokrasinin cephaneliği" olacağını duyurdu. Doğrudan verilecek borç, birçok Amerikalıya, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Birleşik Devletler'e borçlu devletlerin ödeme güçlüğüne düşmüş olmalarını hatırlatacağı için, ABD Kongresi, Mart 1941'de Ödünç Verme ve Kiralama Yasası'nı (*Lend-Lease Act*) kabul etti. Bu yasa, başkanın Müttefik ülkelere ödünç olarak destroyerler, kamyonlar, başka araç-gereçler vermesine ve Karayipler'de Birleşik Devletler'e deniz üsleri kiralaması karşılığında Büyük Britanya'ya gıda göndermesine izin veriyordu.

Hitler'in iktidara gelişinden başlayarak fiilen savaşa hazırlanmış olan Almanya'nın aksine, Britanya neredeyse sıfırdan başlamak zorundaydı. İngiliz hükümeti, savaş dönemi fedakârlıkları için kralın tebaasından destek almayı başardı. Britanya'ya yönelik Nazi tehdidinin boyutundan şüphe duyanların sayısı çok az olduğu için, savaşın başlangıcında zorunlu askerlik çabucak kabul gördü. Savaş başlamadan önce, İngiliz silahlı kuvvetleri 500.000 kişiden oluşuyordu; savaşın sonunda ise bu sayı 5 milyondu. Askerlik için sanayideki işinden ayrılanların ye-

rini kadınlar doldurdular, öyle ki 1939-1943 yılları arasında iş gücündeki artışın %80'ini kadınlar oluşturdu. 1939'da Britanya'daki askerî araç-gereç fabrikalarında 7.000 kadın çalışıyordu; Ekim 1944'te ise bu sayı 260.000'di.

Britanya Savaş Kabinesi, ekonomi üzerine hükümet denetimleri uyguladı ve 1942'ye gelindiğinde, savaş için üretimde yüksek derecede koordinasyon sağlamış durumdaydı. Hükümet, vergileri yükseltti, kira kontrolü uyguladı, gıda maddelerini karneye bağladı ve ücret artışlarında gönüllü kısıntı çağrısı yaptı. Pantolonlar düğmesiz ya da fermuarsız dikilir oldu; beyaz ekmeğin yerini, şüphe uyandıran kurşuni bir "halk somunu" aldı. İngiliz çiftçiler, ekip diktikleri arazi miktarını tam üçte bir genişleterek, tarımsal üretimi artırdılar.

Ekim 1940'ta Churchill, Britanya'nın en seçkin bilimcilerinden bazılarını daha güçlü ve güvenilir silahlar tasarlama işinde görevlendirmek üzere bir bilimsel danışma komitesi kurdu. Savaşın en önemli atılımlarından biri, teknolojik bir yenilik değil, karmaşık bir bilmeceyi andıran gizli şifrenin çözülmesiydi. İngiliz istihbarat görevlileri, matematikçilerin yardımıyla, Britanya Savaşı sırasında Hitler ile yüksek komutanlığı arasında yapılan haberleşmelerin şifresini çözdü. Müttefikler böylece Alman askerî hamlelerinin birçoğunu önceden bilme olanağına kavuştular. İngiliz istihbarat görevlileri ondan sonra da Alman iletişim şifresini kırarak, başka şeylerin yanı sıra, casusların da saptanmasını kolaylaştırdılar. 1943'ün sonuna gelindiğinde, şifre kırıcılar bir ayda 90.000'den fazla mesaj yakalıyordu ve bu şifre kırıcıların bazılarında, gizli mesajları deşifre etmek için Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra geliştirilen "Enigma" makinesi kullanılıyordu. Aynı zamanda da İngiliz Psikolojik Savaş Dairesi, ABD'deki muhatabıyla birlikte, psikoloji bilimini modern savaşın hizmetine sokarak, düşmanın savaşa devam etme iradesini zayıflatmaya yönelik radyo ve bildiri kampanyaları yürüttü.

Hitler'in Müttefikleri

Hitler, savaşı çabucak kazanmak amacıyla başka müttefikler aradı. Japonya'nın Pasifik'teki rakibi olan Birleşik Devletler'i Almanya'ya ve İtalya'ya karşı Müttefiklerin safında savaşa girmekten caydırmak isteyen iki Mihver devleti, Eylül 1940'ta Japonya'yla Üçlü Pakt'ı imzaladı. Almanya ve İtalya, Japonya'nın Asya'daki çıkarlarını tanırlarken, Japonya da Almanya'nın ve İtalya'nın Avrupa'daki çıkarlarını tanıdı. Antlaşma, "Avrupa'daki savaşa ya da Çin-Japon çatışmasına şu anda müdahil olmayan bir Güç"ün, bu üç devletten herhangi birine saldırması durumunda, tarafların her birinin işbirliği yapmayı kabul ettiğini belirtiyordu. Ondan sonra Hitler, İspanyol İçsavaşı'nda Hitler'in verdiği yardımla zafer kazanma olanağı bulan Francisco Franco'yu, Britanya'ya karşı Mihver Güçleri'nin savaşına katılmaya ikna etme çabasına girdi. Alman diktatör, İspanya'nın Cebelitarık'ı ele geçirmesini ve Almanya'nın Kanarya Adaları'ndaki İspanyol deniz üslerini kullanmayı planlıyordu. İspanyol diktatör, ülkesinin

yoksulluğunu bahane etti ve bu hususu vurgulamak istermiş gibi, Hitler'le buluşmasına ağır aksak bir trenle saatlerce gecikerek gitti. Franco'yu zorlamak için sekiz saat harcadıktan sonra, Hitler şöyle dedi: "Bunu yeni baştan ele almaktansa, üç ya da dört dişimi çektirmeyi yeğlerim." Bununla birlikte, Franco'nun İspanya'sı, Hitler'in Almanya'sıyla ideolojik açıdan ne denli uyuşursa uyuşsun, resmî olarak tarafsız kaldı.

Romanya'da, Kral II. Carol, Almanya'nın teşvik ettiği açgözlü komşular karşısında güçsüzdü. Versay Antlaşması'yla Romanya'ya verilmiş olan ve oldukça büyük Macar nüfus barındıran bir kısım Transilvanya (Erdel) toprağını Macaristan'a terk etti. Stalin, bir zamanlar Rus İmparatorluğu'nun parçası olan Kuzey Bukovina ve Besarabya'yı Sovyetler Birliği'ne devretmesi için Romanya'yı zorladı. Bulgaristan da Romanya topraklarından kendine pay aldı. Sonuç olarak, Romanya'da faşist Demir Muhafızlar isyan ettiler ve Kral Carol'u Eylül 1940'ta oğlu Mihail lehine tahttan çekilmek zorunda bıraktılar.

Uzun bir savaşla karşı karşıya olduğunu artık anlayan Almanya, hammadde teminini güvence altına almak için elini çabuk tutarak, Romanya'yı ve zengin petrol alanlarını Ekim 1940'ta işgal etti. Ülkeyi, Alman çıkarlarına hizmet eden ve Romanyalı Yahudiler ile Komünistlere öfkesini şiddetle kusan Demir Muhafızların yardımıyla, sağcı general Ion Antonescu (1882-1946) yönetmekteydi. Hem Romanya hem de Macaristan, Kasım 1940'ta resmen Mihver'e katıldı.

Almanya'nın savaş uğraşına İtalya'nın katkılarının en iyimser deyimle asgari düzeyde kalacağı en başından görünüyordu. Mussolini, güvenerek beklediği Britanya'nın teslim olmasından önce Kuzey Afrika'dan olabildiğince çok toprak kapma amacındaydı. Akdeniz adası Malta'daki İngiliz üslerine Hitler'in istediği gibi hava saldırıları düzenlemeyi başaramayınca, Mussolini, İtalya'nın zaferi tek başına sahiplenmesini istediği için Almanların tank verme teklifini geri çevirerek, Eylül 1940'ta Mısır'a saldırdı. Askerlerine hava koruması veremeyen İtalya, İngiliz kuvvetleri karşısında bir dizi yenilgiye uğradı.

Herhangi bir yerde zafer kazanmak için çırpınan Duçe, 28 Ekim 1940'ta ordusuna Arnavutluk'tan Yunanistan'ı istila etmesi emrini vererek Hitler'i –ve kendi generallerini de– şaşırttı. Yunan generallere ve görevlilere büyük rüşvetler vermiş olduğu için, Mussolini kolay bir zafer bekliyordu. Ama yurtsever bir Yunan ordusu, İtalyanları geri Arnavutluk'a sürdü; oradaki direniş hareketleri de Mussolini'nin askerlerine hayatı zindan ediyordu. İtalyan ordusu, başarısızlıklarının hıncını, Adriyatik kıyısındaki Dalmaçya'nın Hırvat nüfusundan çıkardı. Bu arada İngiliz donanması da İtalyan filosunu iyice hırpaladı.

İtalya'nın Doğu Afrika'daki emperyal tasarrufları 1941 baharında hızla elden çıkmaya başladı. Bir İngiliz ve Fransız kuvveti, nisan ayında Etiyopya'nın başkenti Addis Ababa'yı aldı. Hitler, bir tank tümeninin komutanı olan General Er-

win Rommel'i (1891-1944) Kuzey Afrika'ya İtalyan askerlerini kurtarmaya gönderdi. Mussolini, "son İtalyan can verinceye" kadar savaşı sürdürmeye ant içti.

Almanya'nın Rusya'yı İstilası

Ağustos 1939'da imzalanan Molotov-Ribbentrop Saldırmazlık Paktı'na rağmen, Hitler her zaman Sovyetler Birliği'ni istila etme ve yenme niyeti güttü. Almanya'nın Polonya'yı istilasının ardından, Sovyet askerleri, Doğu Polonya'yı işgal ettikten sonra 1940 yazında Baltık cumhuriyetleri Estonya, Letonya ile Litvanya'yı da işgal etmişlerdi; bu ülkelerin, bağımsızlık kazandıkları Birinci Dünya Savaşı sonrası gayrimeşru şekilde Rusya'dan koparıldığını öne sürüyorlardı. Almanya'nın Finlandiya'ya ilgisi ve Romanya'daki hamleleri artık Sovyet dışişleri bakanı Vyaçeslav Molotov'u (1890-1986) kaygılandırıyordu. Sovyetler, Mussolini'nin de imzalayacağı yeni bir paktla güvence arayışındaydılar. Molotov, Berlin'e gitti. Britanya'nın yenilgiye uğratıldığı konusunda Hitler'in kişisel güvence vermesi üzerine, Molotov, "Öyleyse yukarıdakiler kimin bombardıman uçakları ve biz niçin bu bomba sığınağındayız?" diye yanıt verdi.

Hitler, Rusya'yı istila harekâtı olan "Barbarossa Harekâtı"nın on haftadan uzun sürmeyecek bir "hızlı sefer" olmasını amaçlıyordu. Japonya'nın Sibirya'ya saldıracağını ve böylelikle Stalin'in, askerleri oraya yönlendirmek zorunda kalacağını umuyordu. Bazı Alman generaller Rus ordusunu öyle aşağılıyorlardı ki, Rusya'nın mevcut ya da potansiyel askerî gücüne ilişkin ciddi bir değerlendirme yaptırmadılar. Eğer kayaklı Finler, görünüşte kartopundan fazlasına sahip değilken Rus tümenlerini yavaşlatmayı başarabilmişlerse, nasıl olacaktı da Alman savaş uçakları ve tankları Rus saflarını nispeten kolayca yarıp geçemeyecekti?

Balkan cephesinin açılması, Hitler'in Mayıs 1941 için planlamış olduğu Sovyetler Birliği'nin istilasını geciktirdi. Britanya, İtalyan istilasının ardından Yunanistan'a asker göndermişti, bu da Yugoslavya'daki Alman üslerine daha da kritik bir önem kazandırdı. Alman karşıtı bir grup, mart ayında Yugoslav hükümetini devirmiş ve Mihver'e katılmayı ya da ülkede Alman askerlerine izin vermeyi reddetmişti. Hitler, nisan ayında Yugoslavya'nın istila edilmesini emretti. Alman orduları ondan sonra Yunanistan'a girdiler. Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi, Bulgaristan, mart ayında Almanya'yla kader birliği yaptı. Bulgar askerleri, Yunan Makedonya'sının ve Trakya'nın kimi yerlerini işgal ettiler. Alman ordusu, İngilizleri Yunan anakarasından Ege Denizi'ndeki Girit Adası'na çekilmek zorunda bıraktı ve çok geçmeden burası da Alman paraşütçülerce ele geçirildi. Alman, İtalyan ve Bulgar askerleri Yunanistan'ı işgal ettiler. Yunan nüfusunun %5'i açlıktan öldü, binlercesi de çarpışmada öldürüldü ya da idam edildi. 1941 Mayıs'ı sona erdiğinde, Hitler'in orduları Balkanlar'ın tamamını ele geçirmişti.

Ukrayna'nın Almanlarca istilasının sonuçlarını seyreden köylüler, Ağustos 1941.

Hitler artık Sovyetler Birliği'ne yönelik bir istila üzerinde yoğunlaşabilirdi. Ne var ki Stalin, Almanya'nın bir sonraki hedefinin Rusya olduğuna ilişkin Britanya'dan ve Birleşik Devletler'den gelen uyarılara kulak asmadı. Kendi ordusuna ait bazı askerî raporlar dâhil, bu uyarıların, onu Alman müttefikine düşman etmeye yönelik bir komplonun parçası olduğuna inanan Stalin, istihbarat subaylarından bazılarını idam ettirdi.

22 Haziran 1941'de Alman uçakları, tankları ve 3 milyondan fazla asker Sovyetler Birliği'ne saldırdı. Alman generaller, Sovyet kuvvetlerinin kolayca yenilebileceği kanısını taşıyorlardı. Ne var ki Sovyetler'in adam, sahra topu ve uçak sayısı Almanya'nınkinden çok daha fazlaydı; silahları da genellikle Alman silahlarına eşit kalitede, hatta daha üstündü. Ama Alman kuvvetleri, Sovyet savunma hatlarını, iletişim ve ulaşım ağlarını çabucak yerle bir etti. Ordulardan birisi Temmuz 1941'de Leningrad üzerine yürüyerek kenti kuşattı. Ama Leningrad direndi. 1917 Devrimi'nde Bolşevik davasına hizmet etmiş olan *Aurora* savaş gemisi, bir müzede duran silahları tekrar yerleştirilerek çarçabuk hizmete alındı. İkinci bir Alman ordusu, Varşova'nın 400 kilometre kadar kuzeydoğusundaki Minsk (şimdi Beyaz Rusya'da) yakınında 250.000'den fazla tutsak aldı; Rusya karşıtı Ukraynalılardan destek gören üçüncü bir ordu Eylül 1941'de Kiev'i aldı. Hitler, Moskova üzerine saldırıya öncelik verilmesi yönünde generallerinden gelen öneriyi reddetti. Onun yerine, Leningrad'ı kuşatmış olan kuzey ordusuna zırhlı birlikler sevk edildi.

Alman ilerleyişi, Rus kentlerini ve köylerini harabeye çevirdi, yüz binlerce sivil öldürüldü. Ama muharebe meydanında verilen korkunç kayıpların yanı sıra, Alman kamplarında açlıktan ve soğuktan ölmekte olan yarım milyon savaş tutsağına rağmen, Rusya'nın direnişi sıkılaştı. Nazi canavarlıklarına ilişkin haberler neredeyse tüm halkın kenetlenmesine yardımcı oldu. Smolensk civarındaki kararlı direniş karşısında Alman orduları batağa saplandı. Sovyet devletince işletilen fabrikalar, savaş malzemeleri üretimine yönlendirildi, çok geçmeden de çok sayıda üstün kaliteli tank hizmete sokuldu. Çatışmada hâlâ resmen tarafsız kalan Birleşik Devletler, Ödünç Verme ve Kiralama Yasası kapsamına Sovyetler Birliği'ni de aldı.

Sovyet topraklarının 2.590.000 kilometrekareden fazlasını işgal etmiş olmalarına rağmen zafer dürtüsü duraksayan Alman askerleri, tıpkı 1812'deki Napoleon orduları gibi, soğuk Rusya güzünün ardından, yüz yıllık bir zaman dilimindeki en soğuk ve en buzlu kışın gelişine tanık oldular. "Bir kedi yavrusu bir aslana ne kadar benzerse, Hitler de Napoleon'a ancak o kadar benzer," diye alay etmişti Stalin. Tankların yakıtı ve silahlar dondu. Askerler de öyle. Hızlı bir zaferden çok emin olan Alman yüksek komutanlığı, sıfırın oldukça altına düşen sıcaklıklara karşı askerlere sıcak giysiler ve battaniyeler temin etme zahmetine girmemişti.

Hitler, Moskova'ya yönelik ilerleyişi durdurduktan sonra, generallerinin, geri çekilerek bahar havasını bekleme yönündeki tavsiyelerini dikkate almadı, çünkü geri çekilmenin Alman morali üzerindeki sonuçlarından korkuyordu. Almanların 1941 Aralık başında çaresizce yaptıkları bir saldırı, Moskova'nın 32 kilometre uzağında durduruldu. Alman ordusu daha çok yaklaşamadı. Rusya seferinin ilk yılında, Almanların zayiatı 1,3 milyona, yani ilk baştaki istila kuvvetinin %40'ına ulaştı; bu, tarihte herhangi tek bir askerî harekâtta verilmiş en büyük zayiattı.

Japonya'nın Birleşik Devletler'e Saldırması

Asya'da dört yıldır devam eden saldırganlık, Japonya'yı Birleşik Devletler'le çatışma noktasına getirdi. 1931'de Mançurya'yı ele geçirmesinden ve bir yıl sonra kukla devlet Mançukuo'yu ilan etmesinden beri, Japonya, Pasifik bölgesinde nüfuzunu ve toprağını genişletme peşinde koşmuştu. Güneydoğu Asya petrolü, özellikle Mançurya'nın istilasının ardından Birleşik Devletler, Büyük Britanya ve Hollanda ekonomik boykot uygulamaya başladıktan sonra, Japonya'nın hedeflerinden biriydi. Japonya'nın kauçuk, kalay ve diğer hammaddeler bulma arayışı, Burma'da ve Malay'da İngiliz ekonomik çıkarlarını tehdit etmesinin yanı sıra, Cava'da Hollanda'nın ve Filipin Adaları'nda Birleşik Devletler'in ekonomik çıkarlarını da tehdit ediyordu.

Japonya'nın pike bombardıman uçakları, Pearl Harbor'a saldırı öncesinde uçak gemisinden havalanmaya hazırlanıyor, 7 Aralık 1941.

Almanya ile İtalya'nın önceki yıl imzaladıkları *Anti-Komintern Pakt*'a Japonya 1937'de katılmıştı. Yine 1937 yılında, Japon ordusu Çin'in daha da içlerine girerek ana limanları işgal etti; bunlar, Amerikan hükümetinin teyakkuzla izlediği hamlelerdi. Sovyetler Birliği ile Almanya arasında Ağustos 1939'da imzalanan Molotov-Ribbentrop Saldırmazlık Paktı, *Anti-Komintern Pakt*'ı geçersiz kılmıştı, çünkü Sovyetler Birliği, Komünist bir devletti. Japon askerleri Eylül 1940'ta Hindiçin'e girdikten sonra Japonya, Almanya'yla ve İtalya'yla Üçlü Pakt'ı imzaladı; böylece Mihver'in bir parçası oldu. Hanoi'den demiryoluyla ve Burma'dan uzun bir toprak yolla Çin kuvvetlerine Müttefik destek malzemelerinin akışını durdurmak amacıyla, Japonya, Fransız Hindiçin'ini Temmuz 1941'de "koruma amaçlı" işgal etmişti. Nisan 1941'de, yani Almanya'nın Rusya'yı istilasından iki ay önce, Sovyetler Birliği'yle imzalanan bir saldırmazlık paktı, Japonya'nın, Birleşik Devletler'e saldırıp onu ağır bir yenilgiye uğratabileceğine ve Amerikalıları müzakereler yoluyla çözüm bulmaya zorlayabileceğine olan güvenini pekiştirdi.

Avcı ve pike bombardıman uçaklarından oluşan bir Japon kuvveti, 7 Aralık 1941 Pazar sabahı, Hawaii'deki Pearl Harbor'da bulunan Amerikan deniz ve hava kuvvetleri üssüne sürpriz bir saldırı düzenledi. ABD'nin üç savaş gemisi batırıldı, beşi de ağır hasara uğratıldı; on taşıt daha imha edildi ya da çalışamaz duruma getirildi ve 188 uçak imha edildi. Saldırıda 2.403 denizci ve diğer askerî personel öldü, 1.000'den fazlası da yaralandı. Bununla birlikte, üç uçak gemisi

Harita 26.3. Japonya'nın İlerleyişi ve Müttefiklerin Karşı Atağı, 1941-1945. Japonlar, Hawaii'deki Pearl Harbor'da bulunan ABD deniz ve hava kuvvetleri üssüne sürpriz bir saldırı düzenledikten sonra, Güneydoğu Asya ülkelerinin çoğunu ve Pasifik adalarının birçoğunu başarıyla istila ettiler.

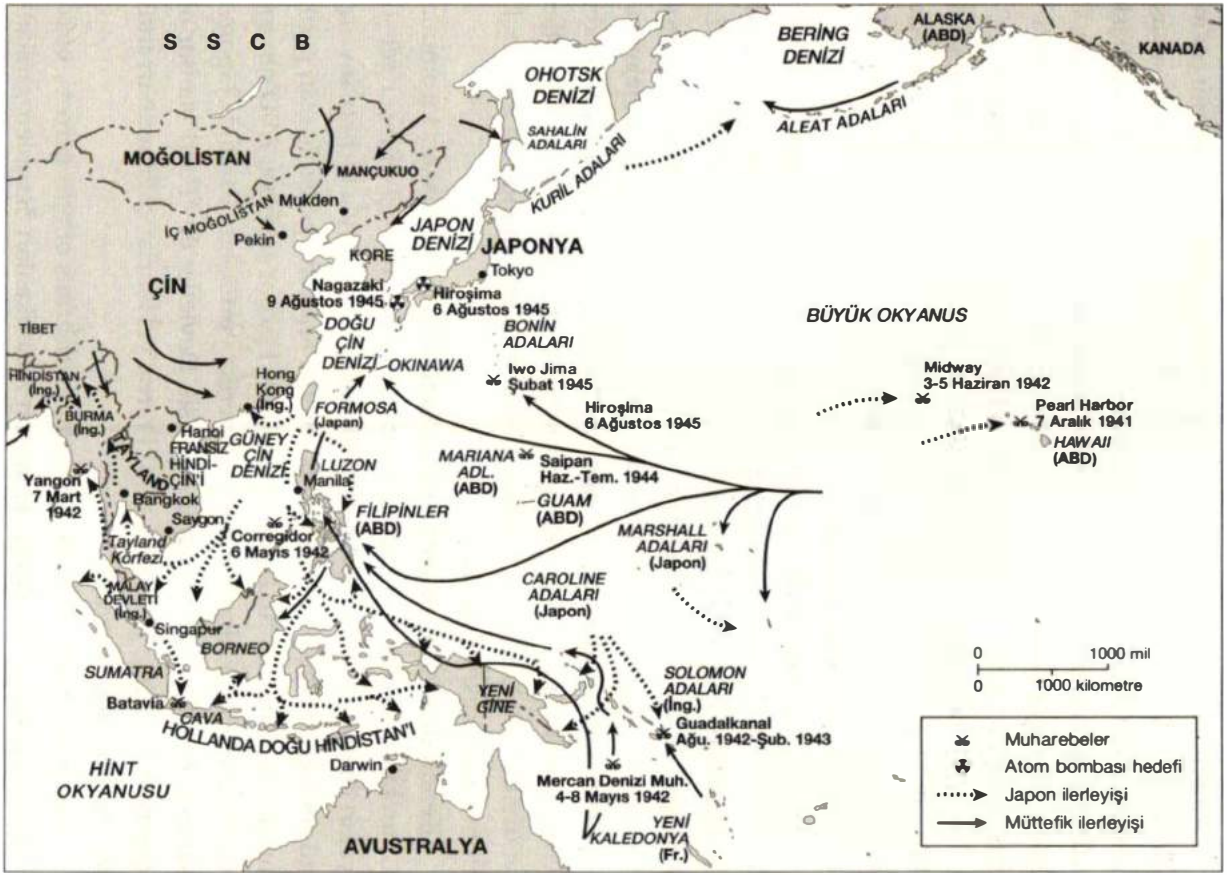

açık denizdeydi ve Pasifik Okyanusu'ndaki Japon filosuyla kapışmak üzere hâlâ hazır edilebilirdi. Muazzam miktarda yakıt stoku da zarar görmedi. Japonya, hemen ardından, Malay'ı, Filipinler'i, Singapur'u (burada yaklaşık 60.000 İngiliz askeri teslim oldu) ve Alaska'ya yakın Aleut Adaları kadar uzak Pasifik adalarını başarıyla istila etti (*bkz.* Harita 26.3).

Amerikalı istihbarat görevlileri Japonya'nın şifreli mesajlarını çözmüş oldukları için, Başkan Roosevelt, Japonya'nın Birleşik Devletler'e karşı savaşa girmeyi planlandığını öğrenmişti. Ama kısmen ABD istihbarat servisleri başka yerlere saldırı yapılacağına ilişkin mesajlara boğulmuş durumda oluğu için, Pearl Harbor'a yapılan saldırı tam bir sürpriz oldu. Roosevelt, 7 Aralık 1941'i "rezillikle yaşayacak bir gün" diye nitelendirerek, Japonya'ya savaş ilan etti.

Sonra Hitler, Japonya'yla antlaşması gereği, Birleşik Devletler'e savaş ilan etti. Birleşik Devletler'de kamuoyunun, Avrupa'daki başka bir savaşa Amerika'nın karışmasına karşı olduğuna inanıyordu. Aslında Birleşik Devletler hakkında bildikleri şaşırtıcı derecede azdı.

Churchill, Pearl Harbor'la ilgili haberleri alınca, "Savaşı kazandık!" diye haykırdı. Birleşik Devletler'in Almanya'ya karşı savaşa girmesi, 1917'de olduğu gibi, Müttefiklere belirleyici bir maddi avantaj sağladı. Birleşik Devletler, diğer ülkelere kıyasla daha ağır şekilde etkilendiği Büyük Buhran'dan yavaş çıkmasına rağmen, dünyanın en büyük sanayi gücü hâline gelmişti; onu izleyen diğer altı devletin toplamından fazla üretiyordu. Amerikan fabrikaları hızla askerî üretime yönlendirildi. Savaş dönemindeki talebe yanıt olarak, Birleşik Devletler'de sanayi üretimi 1943'ün sonuna kadar iki kat arttı, en sonunda da Birleşik Devletler'i Buhran'dan çekip çıkardı.

Kendinden emin Britanya başbakanının tepeden bakan tutumuna rağmen, Churchill ile Roosevelt arasında zamanla sıcak bir kişisel ilişki gelişti. Onların yakın ilişkisi, Birleşik Devletler'in ilk başta Britanya'yla birlikte savaşa girmekte gösterdiği isteksizlik nedeniyle iki devlet arasında gelişmiş olan gerilimin aşılmasına yardımcı oldu. Japonya'nın Pearl Harbor saldırısı, ABD'nin soyutlanma (yalnızcılık) siyasetine son verdi. Amerika yurttaşları, özellikle Japonya'ya karşı savaş çabası için kenetlendiler. Birleşik Devletler'de "Pearl Harbor'u Hatırla!" çağrısı, "Belçika'yı Hatırla" ya da "Fransa'yı Hatırla" çağrısının uyandıramadığı bir duygu dalgası yarattı.

Asyalı bir gücün Birleşik Devletler'e saldırmış olması gerçeği, birçoğu Asyalıların aşağı düzeyde olduğuna inanan Amerikalıları derinden yaraladı. Japonya yurttaşlarının ve Japon kökenli Amerikalıların Birleşik Devletler'de sabotaj eylemlerine girişme hazırlığı yaptıklarına dair dedikodular ortalıkta dolaşırken, ABD hükümeti, Birleşik Devletler'de oturan yaklaşık 40.000 Japonya yurttaşını ve çoğu Batı Sahili'nde yaşayan 70.000 Japon kökenli Amerikalıyı "tehcir merkezleri"nde topladı. Oysaki Alman kökenli Amerikalılara böyle bir şey yapılmadı.

İngiliz ve Amerikan genelkurmay başkanları arasındaki birçok toplantının ilki, Ocak 1942'de Washington, D.C.'de yapıldı. Müttefik komutanlar, Avrupa'daki savaşa en yüksek önceliği vermeyi kararlaştırdılar. Japon kuvvetlerine karşı derhâl yoğun saldırıların yapılması daha az acil göründü. Japonya'yı, işgal etmiş olduğu Güneydoğu Asya ülkelerinden ve Pasifik adalarından söküp atmak ne de olsa oldukça uzun zamanda alırdı.

Hitler'in Avrupa'sı

Fethedilen her devlet bir dereceye kadar özerk kalsın ya da kalmasın, Alman politikalarının öncelikli hedefi, uzun süreli bir savaş yürütmek için gereken yararlı hammaddeleri ele geçirip kullanmaktı. İşgal edilen bir devlet ile Almanya arasındaki ilişkinin niteliği ülkeden ülkeye değişiyordu. Ama bu devletlerin hepsinde Naziler, sıklıkla yerel işbirlikçilerin yardımıyla, Yahudilere karşı ve aşağı düzeyde olduğu düşünülen toplulukların mensuplarına karşı Hitler'in soykırım siyasetini uyguladılar.

Alman askerlerinin istila ettikleri her ülkede, Nazilerle işbirlikçiliğe can atan ya da istek duyan insanlar vardı. Bunlar, Alman çıkarlarına hizmet etmeye hevesli liderlerden tutun, siyasal yandaşlık veya kazanç sağlama umudu ve hatta sadece hayatta kalma isteği nedeniyle Nazilere yardım etmek durumunda kalan sıradan insanlara kadar uzanıyordu. Yine de birçok ülkede, direniş hareketleri, Nazilerin ya da müttefiklerinin boyunduruğuna cesaretle karşı çıktılar. En büyük ve en başarılı direniş hareketi, direnişçilerin koskoca Alman tümenlerine karşı durabildikleri dağlık Yugoslavya'dakiydi; daha küçük bir ölçekte olsa bile Fransa'da da gerilla grupları Almanlara ve işbirlikçi hükümete karşı vur-kaç saldırıları yaptılar. Almanya'da, Temmuz 1944'te Hitler'e suikast düzenleyen hayal kırıklığı içindeki subayların cesurca girişimi sayılmazsa, Hitler'e ve Nazilere karşı direniş yok denilebilecek kadar azdı. Almanların çoğu, sonuna kadar *Führer*'e sadık kaldılar ya da en azından direnemediler veya direnmediler.

Nazilerin "Yeni Avrupa Düzeni"

Hitler'in çabası, ordularının fethetmiş olduğu ülkelerin ekonomik zenginlik kaynaklarını sömürmek ve onların herhangi birinde etkili bir muhalefetin gelişememesini garantiye almaktı. Almanya, üzerinde hak iddia ettiği Poznan, Yukarı Silezya ve Polonya Koridoru dâhil, tartışmalı Polonya topraklarını ilhak etti; Hitler, buraları öncelikle Alman kabul ediyordu. Doğrudan Alman idaresi, Ukrayna'ya ve Beyaz Rusya'ya kadar genişletildi. Polonya'da, Litvanya'da ya da Sovyetler Birliği'nin Alman hatları gerisindeki diğer bölgelerinde yaşayan Almanlar, Almanya'ya "kavuşturuldu"lar ya da yeni işgal edilmiş topraklara yerleştirildiler (*bkz.* Harita 26.4).

HARİTA 26.4. HİTLER'İN AVRUPA'SI, 1942. Hitler'in doğuya ve batıya doğru genişlemesi sonucu Avrupa'da Alman işgalinin ulaştığı en geniş boyut.

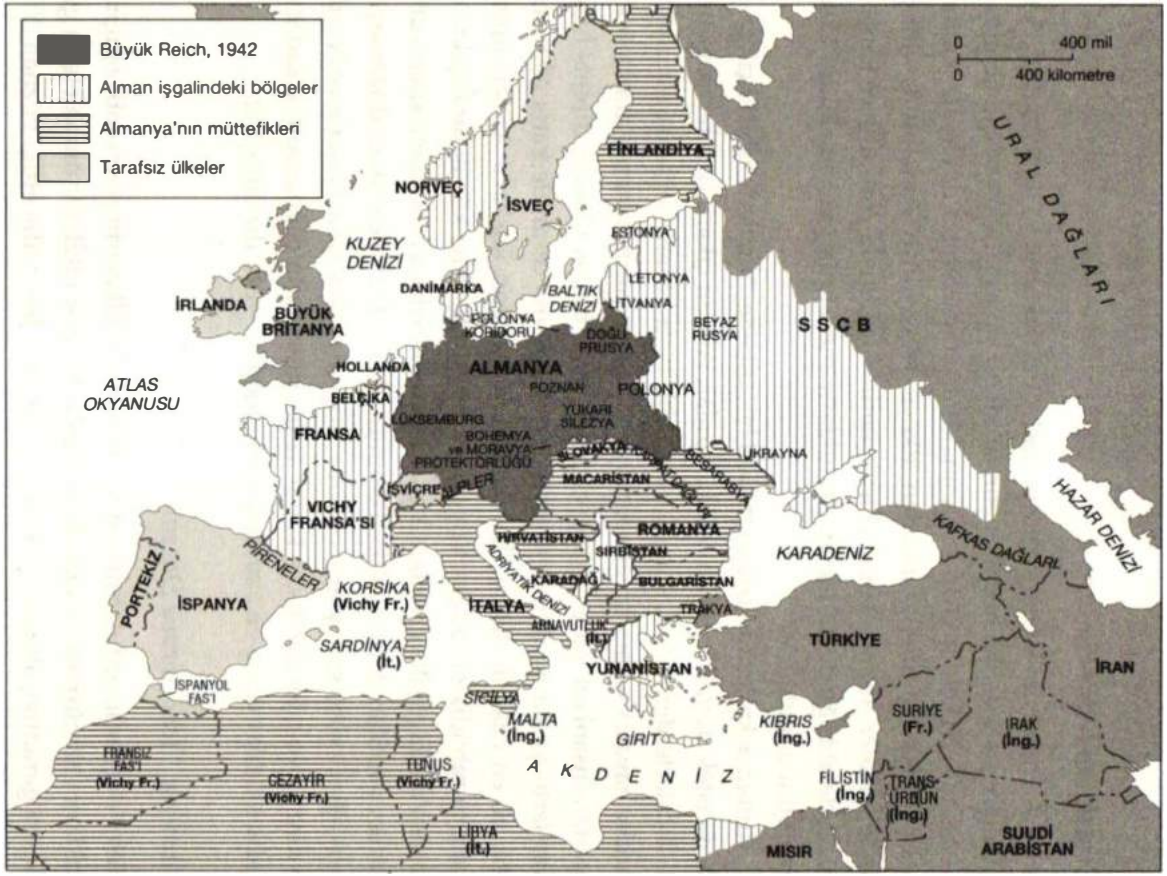

Hitler'in ırksal açıdan halklarını aşağı saydığı Polonya'da ve Rusya'da uygulanan Alman politikaları farklıydı. Varşova'nın düşmesinin ardından, Hitler, Polonya'ya beş özel "eylem" müfrezesi göndermiş ve Polonyalı üst sınıfı temizlemelerini bunlara emretmişti. Ülkenin her yanında işadamları, siyasal liderler, aydınlar ve öğretmenler idam edildiler ya da imha kamplarına gönderildiler.

Hitler'in "Almanlaştırmak" için yeterince "Nordik" ya da "Ari" saydığı Norveç'e ve Danimarka'ya nispi özerklik verildi. Nazi rejimi altındaki ülkeler arasında seçim yapılan tek ülke olan Danimarka'da, Danimarka Nazi Partisi, oyların %2'si gibi çok küçük bir kısmını aldı. Hitler, arzularına ne kadar boyun eğdiklerine bağlı olarak, Almanya'nın Orta ve Güney Avrupalı "bağımsız" müttefiklerine de bir miktar özerklik tanıdı. Amiral Miklós Horthy, özellikle 1942'de Müttefiklerle irtibat kurarak ikili oynamaya çalıştığını Hitler öğrendikten sonra, Macaristan'ı gitgide sıkılaşan Alman gözetimi altında yönetti. Versay'da varılan anlaşmalarla bağımsızlıktan yoksun bırakılmış olan Slovakya, Almanya'nın 1938'de Çekoslovakya'yı işgal ederek ülkeyi ikiye bölmesiyle özerkliğe kavuşmuştu. Slovakya'da, Alman yanlısı milliyetçi faşistler iktidar oldular. Savaş dönemi Romanya'sına, faşist Ion Antonescu hükmetti. Hitler, Yugoslavya'yı bölerek Sırbistan, Karadağ ve Hırvatistan devletlerini kurdu. Sırbistan'ı doğrudan Alman idaresi altına alan Hitler, Hırvatistan'ı ve Karadağ'ı, gayriresmî olarak Mussolini'ye karşı sorumlu olan otoriter birer liderin sultasına verdi.

Almanlar, işgal ettikleri topraklara ezici yükümlülükler getirdi; parasal tazminatlar ve Alman para birimini aşırı kollayan kambiyo oranları da bunlara dâhildi. Almanlar, işgal ettikleri ülkelerdeki fabrikaları ve nakliye şirketlerini çalıştırdılar. Fransa'da, Almanlar ilk önce savaş malzemesi üretiminde yararlanılabilecek taşınabilir hammaddeleri ve araç-gereçleri aldılar. Savaş devam ettikçe, Almanların talepleri de giderek arttı; işgal yetkilileri, silah, uçak, madencilik ve metal sanayileri üzerinde sıkı düzenlemeler uyguladılar. Bazı Fransız işletmeleri durumdan vazife çıkararak, Alman firmaları için canla başla çalıştılar. Birkaçı, Almanların işbirlikçilik isteklerini ve beklentilerini sesiz sedasız boşa çıkardı.

"Nihai Çözüm"

Hitler'in saplantılı ırksal teorileri, Nazi Almanya'sında savaştan önce resmî siyaset hâline gelmişti (*bkz.* Bölüm 25). Nazilerin gözünde, "millî topluluk"u oluşturma süreci, onların "dışarlıklı" saydıkları grupların yok edilmesi anlamına geliyordu. Savaş sırasında emeklerine ekonominin muhtaç olduğu yabancı işçileri geçici olarak bundan hariç tuttular. 1939'da Hitler, zihinsel engelli ve sakat Almanların öldürülmelerini emretmişti; bu infazlar sıklıkla iğne vurularak yapıldı. Bu kurbanların Alman oldukları yönündeki itirazlar üzerine Ağustos 1941'de bu uygulamaya son verilinceye kadar, çocuklar dâhil zihinsel engelli en az 70.000

insan yok edildi. Ek olarak, Naziler, 1934-1945 yılları arasında 320.000 ila 350.000 "dışlanmış" Almanı da kısırlaştırdılar; bunlar arasında, Nazi doktorların "kalıtsal sabit fikirlilik," alkoliklik, eşcinsellik, kronik depresyon ve şizofreni belirtileri gösterdiğine karar verdikleri kişiler ya da "kaytarıcı" sayılanlar da vardı. Hitler, montaj hattı gibi bir düzenekle kaç bin kişinin "etkili şekilde" öldürülebileceğini belirlemeyi amaçlayan deneylere izin verdi.

1939'da Hitler, SS lideri Heinrich Himmler'e (1900-1945), Polonya'nın ve Sovyetler Birliği'nin işgali için plan yapmasını söyledi. Güdük ve tuhaf Himmler, tarihöncesi pagan Almanlara kafayı takmıştı ve uçuk kaçık teorilerini incelemeleri için birkaç sahte akademik enstitü kurmuştu. Himmler, "nüfusun böyle yabancı kısımlarının zararlı etkisini ortadan kaldırma"sı için Hitler'in verdiği emri sevinçle karşıladı. Hitler, 30 Ocak 1939'da *Reichstag*'a seslenerek, beklenen savaşın, "Avrupa'da Yahudi ırkının yok oluşu"yla, "nihai çözüm"le sonuçlanacağını açıkladı.

Yahudileri imha etmeye yönelik Nazi planları, Rusya'da Alman askerî yenilgileri arttıkça şekillendi. Orada Ruslara yönelik katliam zaten başlamıştı. Himmler, politikada yapılan bir değişikliği Ocak 1941'de SS liderlerine duyurdu. Hitler artık Slavları köle iş gücüne dönüştürmek istemiyordu, daha çok, en az 30 milyonunun yok edilmesini istiyordu. Almanlar en sonunda onların topraklarını işgal ederlerdi. Alman askerleri ve ölüm mangaları, Rus tutsakları ve sivilleri infaz ettiler. Savaş sona ermeden önce en az 3,3 milyon Sovyet savaş tutsağı, Almanların savaş tutsağı kamplarında infaz edildi ya da öldü; zaten toplam savaş tutsağı sayısı 5,7 milyondu.

17 Temmuz 1941 tarihli bir *Gestapo* direktifinde, doğudaki esir kampı komutanlarına "tüm Yahudiler"i imha etmelerini emredildi. Ekim 1941'de Naziler, Avrupalı Yahudilerin soykırımı olan Holokost için hazırlıklara başladılar. Hermann Göring, gizli polis şefi Reinhard Heydrich'e (1904-1942), "Musevi sorununa toptan bir çözüm" planlamasını emretti. 1941 sonuna kadar 1 milyon Yahudi katledilmişti. Heydrich ve diğer Nazi yetkilileri, Ocak 1942'de Berlin'in banliyölerinden Wannsee'de toplandılar ve orada, daha da sistematik soykırım planları hazırladılar.

Yahudilere yönelik, montaj hattına benzer, cinayetlere ilk önce, kapalı kasalı gezici araçlarda karbon monoksit gazı kullanılarak başlandı, sonra Güney Polonya'da Kraków yakınındaki Auschwitz-Birkenau imha kampında cinayetlere devam edildi. 1942'ye kadar Naziler, dikenli tellerle, elektrik verilmiş çitlerle ve nöbetçi kuleleriyle çevrili başka imha kampları da inşa ettiler (*bkz.* Harita 26.5). Ahşap tutsak kulübelerine yakın açık alanda darağaçları duruyordu. Ama kurbanların çoğu, hava geçirmeyen gaz odalarında Zyklon B gazıyla imha edildi; bu zehrin seçilmesinin nedeni, etkili şekilde öldürmesiydi. Kurbanların gözlükleri, dişlerindeki altın ve tüm diğer değerli eşyaları, *Reich*'ın mülkiyetine geçiyordu.

Harita 26.5. Nazi Ölüm Kampları. Avrupa'daki ölüm kamplarının yerleri.

Kamplarda tutulanlar, lime lime olmuş çizgili üniformalar giyiyorlardı ve kollarına damgalanmış numaralarla tanınıyorlardı. Bir subayın önünden tek sıra geçmeleri emrediliyordu; subay, ağır çalışma için "işe yaramaz" sayılanları ayıklıyordu ve Auschwitz'te bu grubun tüm tutsaklara oranı %70-75'ti. Subay, "işe yaramaz" sayılanları, "duş" ya da "banyo" levhası konulmuş bir binaya doğru gönderiyordu ve bazılarına, son alaycı jest olarak bir parça sabun veriliyordu. Auschwitz'e yeni gelmiş, tüm bunlardan habersiz birisi, arkadaşının nerede olabileceğini başka bir tutsağa sormuştu. "'Sol tarafa mı gönderildi?' ... 'Evet,' dedim. 'O hâlde onu orada görebilirsin,' dedi bana. 'Nerede?' Eliyle, birkaç yüz metre ötede bulunan ve Polonya'nın kurşuni gökyüzüne doğru alev sütunu gönderen bir bacayı işaret etti. Alev, uğursuz bir duman bulutu hâlinde dağıldı." Sağ tarafa gönderilenler –çoğu sağlık durumu iyi olan gençler– bitkinlikten yere yığılıp ölünceye ya da başka bir "ayıklama"da sol tarafa gönderilinceye kadar yaşamaya devam ederlerdi. Çocukların neredeyse tamamı doğrudan öldürülüyordu, çünkü kamp yakınındaki I. G. Farben kimya fabrikasında köle emekçi olarak çalışamayacak kadar küçüktüler. Auschwitz'te günlük ölüm sayısı 15.000 kurban

Litvanya'da topluca katledilen Yahudiler, 1942.

gibi yüksek rakamlara çıkabiliyordu. Toplam sayıya bakılınca, en çok Macar Yahudiler yok edildiler, onları Polonyalılar izliyordu. 1890'larda yanlışlıkla vatana ihanet suçundan yargılanmış Musevi Fransız subayı Alfred Dreyfus'un (*bkz.* Bölüm 18) kız torunlarından birisi 1944'te orada ortadan kaldırıldı.

İkisi de Almanya'nın müttefiki olan faşist Hırvatistan ve Romanya devletleri de Yahudileri kitlesel olarak katlettiler. Romanya hükümeti, Sovyetler'in 1940'ta işgal etmiş olduğu eyaletlerde 300.000 Yahudi'yi öldürdü, ama Romanyalıların ülkenin öz toprakları olarak gördükleri yerlerde az sayıda Yahudi öldürüldü. Litvanya'da, Ukrayna'da ve daha az olarak Polonya'da, yerel halkların Yahudileri katlettikleri birçok olay meydana geldi.

Bazı insanlar Yahudileri korudular. Küçük bir Fransız kasabası, Musevi çocukları kabul ederek, onları ailelere veren kimlik kartları çıkarıp dağıttı. Marsilya'da, Amerikalı yayıncı, gazeteci ve Amerikan Mülteci Komitesi üyesi Varian Fry bıkmadan, yorulmadan kaçış rotaları planladı, biletler satın aldı, mümkün olan yerlerde transit vizeler ve başka vizeler temin etti, savaşın başlangıcında ressam Marc Chagall ve şair André Breton dâhil yaklaşık 1.000 Yahudi'ye destekçi buldu. Varşovalı bir kadın, şehrin Musevi gettosundan 2.500 çocuğu kurtardı. Amsterdam'da Hristiyanlar, Alman Musevisi bir aileye yiyecek ve başka malzemeler getirdiler; aile, babanın ofis binasındaki gizli bir dairede birkaç yıl saklandı. Kararlı bir sevincin yansıdığı güncesinde genç Anne Frank, ailesinin saklandığı yeri, "saklanamayan diğer Yahudilerin kim bilir nasıl yaşadıklarıyla kıyaslanınca bir cennet" diye betimlemişti. "Yeryüzündeki en acımasız zalimler"in pençesine düşmüş olan arkadaşlarını düşünmek onu korkutuyordu.

Amsterdam'dan toplama kampına gönderilmek üzere trene binmeye giden Hollandalı Yahudiler.

On dördüncü doğum gününden birkaç ay sonra, Nazi askerleri Frank'in ailesini ele geçirdiler. O ve ailesi, Auschwitz'e gönderildiler. Frank, 1945 baharında Bergen-Belsen ölüm kampında can verdi.

Danimarka'da, Musevi nüfusun çoğu Ekim 1943'te kurtarıldı. Alman işgal kuvvetlerinin Danimarkalı Yahudileri sürmeye hazırlandıkları duyulunca, Danimarkalılar, Yahudileri teknelerle boğazlardan geçirip yakındaki tarafız İsveç'e taşıdılar. Orada, yürekli bir Alman kültür ataşesi bu yolun açılmasına yardımcı olmuştu. Alman yetkililer, belki de kitlesel sürgünlerin Danimarka'da direniş fitilini ateşleyebileceğinden korkarak, bu olayı görmezden geldiler. Nazi Almanya ile müttefik olmasına rağmen, Bulgaristan'da Kral Boris ve hükümeti, ülkedeki 50.000 Bulgaristan Yahudi'sinin sürgün edilmesi yönündeki planları öylece terk ettiler. (Yine de Bulgaristan seve seve Yunan ve Yugoslav Yahudileri Nazilere teslim etti, dolayısıyla kesin ölüme gönderdi). Macaristan'da Horthy, Macar Yahudilerin ölüm kamplarına gönderilmesi yönündeki Alman taleplerine üç yıl direndi. Başlanmış olan Yahudilerin sürgün edilmesi işlemlerini, 1944'teki Alman işgalinden sonra durdurdu. Yine de Macar polisi, Macaristan'da on binlerce Yahudi'yi öldürdü. İtalya'nın bir işgal bölgesi kurmuş olduğu Hırvatistan'da, bazı İtalyan subaylar Yahudileri (ve Sırpları da) Hırvat ölüm mangalarından kurtardular. Ama Ağustos 1942'de Almanya, Hırvatistan Yahudilerinin İtalyanlarca Nazilere teslim edilmesini istediğinde, Mussolini mektubuna "İtiraz yok" diye yazdı. İtalyan yetkililer, İtalyan Yahudilerini kamplarda toplamakla pek ilgilenmediler. Alman talimatlarını kulak arkası ettiler ya da rüşvet karşılığında görmezden geldiler. Musevi olmayan bazı Romalılar, Almanların sürgün tehdidiyle

Yahudilerden istedikleri fidyelerin buluşturulmasına yardım etmek için mücevherlerini verdiler. Bazıları da Yahudilerin saklanmalarına yardım ettiler. Öyle yapmakla büyük riske giriyorlardı; Alman askerleri, Yahudileri saklayan ya da yiyecek veren kişilerin ailelerini tümden infaz ediyorlardı.

Nazi doktorları, tutsaklar üzerinde barbarca deneyler yaptılar. Slav kadınların kısırlaştırılması; anestezi uygulanmadan ameliyat edilince bir hastanın ölmeden dayanabileceği acı düzeyinin ölçülmesi; donma derecesinin altındaki sıcaklıklarda bir kişinin ne kadar süreyle yaşayabildiği ya da tutsakların, çocuklarını kurtarabileceklerini düşünseler, kendilerinin öldürülmesine razı olup olamayacakları, bu deneyler arasındaydı. Hem "Ari" olmadıkları hem de göçebe yaşam tarzlarıyla "toplum dışı" kaldıkları için "yabancı" olan, "biyolojik dışarlıklılar" olarak görülen çingeneler de Nazilerce hedef alındılar. Yarım milyon çingene ortadan kaldırıldı. Komünistler, sosyalistler ve mükerrer suç işleyenler de "toplum dışı" sayıldılar. Onlardan birçoğu da ortadan kaldırıldı. Naziler, eşcinsellere acımasızca zulmettiler, ölüm kamplarında onları pembe yıldızla damgaladılar.

İkinci Dünya Savaşı'yla ilgili zihinleri en çok meşgul eden sorulardan birisi, Müttefik ve tarafsız devlet liderlerinin, Nazilerce bütün bir halkın yok edilmekte olduğunu gerçekten hangi noktada öğrenmiş oldukları sorusudur. Ayrıntılar bilinmemesine rağmen, kitlesel imhalara ilişkin söylentiler Britanya'ya ve Birleşik Devletler'e 1942'de ulaşmaya başlamıştı. Auschwitz'ten 1942 yazında kaçan dört genç Yahudinin tanıklıklarından ve Polonyalı yeraltı grupları aracılığıyla Londra'ya ulaşıp Polonya hükümetince yayılan bilgilerle onaylandıktan sonra bile, birçok kişi –hatta Britanya'daki, Filistin'deki ve Birleşik Devletler'deki Musevi cemaatlerin bazı liderleri de dâhil– "korkunç sır"ra inanmayı reddediyordu. (Savaştan hemen önce Hitler, "Ermenilerin [1915'te Osmanlılarca] yok edilmesinden bugün söz eden var mı Allah aşkına?" diye haykırmıştı.) İngiltere, İsviçre ve ABD gazetelerinde çıkan yazılar, Yahudilerin kitlesel olarak öldürüldüklerini aktarmaya başladı. Papalığa seçilmeden önce Berlin'de Vatikan temsilcisi olarak görev yapan ve antisemitizmi suçlayıcı hiçbir papalık genelgesi yayınlamayan Papa XII Pius (görev süresi 1939-1958), 1943 sonu itibariyle ölüm kamplarından haberdardı. Yine de papa, dünyada "adalet ve merhamet"in gerekliliğine ilişkin anımsatmalardan öte hiçbir şey yapmadı.

ABD ve İngiliz hükümetleri, dehşet verici haberlere hiçbir resmî tepki göstermedi. İngiliz istihbarat servisinin başı, Polonyalıların ve Yahudilerin "bizi kışkırtmak için" abarttıklarını iddia etmişti. Başkan Roosevelt, 1942 yazında durumu kesinlikle biliyordu ama misilleme için Alman sivillerin bombalanması fikrini reddetti. Nazileri ancak uzun soluklu bir askerî çabanın yenilgiye uğratabileceğine inanıyordu. Hitler'in Rusya'yı istilası ters gittiği için, gidişat Alman-

ya aleyhine dönmeye başlıyor gibi görünüyordu. Müttefik ülke hükümetleri, eğer yüz binlerce –milyonlardan söz edilmesi düpedüz inanılmaz geliyordu– Yahudi'nin ortadan kaldırılmasına aşırı aleniyet kazandırılırsa, onlara doğrudan yardım edilmesi çağrılarının gündeme gelebileceğinden korkuyorlardı. Bunun, birleşik savaş çabasını baltalayabileceğinden endişe ediyorlardı. Holokost, savaşın ta sonuna kadar devam etti; o zamana kadar 6,2 milyon Yahudi katledildi.

İşbirlikçilik

Naziler, Batı Avrupa'da Alman direktiflerini uysalca ve çoğu kez şevkle yerine getirmeye istekli liderler buldular. Norveç'te, 1930'larda bir faşist parti örgütlemiş olan Vidkun Quisling (1887-1945), kukla bir devlet başkanı oldu ve onun ismi, vatan hainlerinin eş anlamlısı olarak sözlüğe girdi. Belçika'da, en çok da ülkenin Hollandaca konuşulan bölgesi Flandre'de, Alman işgali sayesinde faşist topluluklar, savaştan önce sahip olmadıkları nüfuza kavuştular. Almanya, Haziran 1940'ta, bir işgal bölgesi ve Nazilerle işbirlikçilik yaptığı için bağımsızlığını koruyan daha küçük bir güney bölgesi olarak Fransa'yı ikiye bölmüştü. Serbest bölgenin merkezi, Orta Fransa'daki kaplıca kenti Vichy'deydi, ama Alman askerleri Kasım 1942'de Fransa'nın tamamını işgal ettiler. 1930'lu yıllardaki sağcı Fransız siyasetçilerin ve yazarların yabancı korkusu ve antisemitizmi Vichy'de meyvesini verdi. Dinsel ve siyasal nedenlerden ötürü Üçüncü Cumhuriyet'ten hoşlanmayan geleneksel muhafazakârlar da Vichy rejimine destek verdiler.

Maquis (direnişçi) aramak için bir Fransız çiftlik evine baskın yapan Vichy *milice*'i (polis gücü).

Birleşik Devletler'in resmen tanımış olduğu Vichy yönetiminin devlet başkanlığını yaşlı Mareşal Pétain üstlendi. Pétain, popülerliğini en azından 1942'nin sonlarına kadar sürdürdü, çünkü onun anti-Marksizm'ini ve antisemitizmini birçokları paylaşıyordu. Kendisini, sanki Fransız devletini Alman istilacılarca yok edilmekten kurtarmış gibi lanse ediyordu.

Ama Vichy, Fransız devletini geçici olarak kurtarmış sayılabilse bile, Pétain ve diğer işbirlikçiler Fransız ulusunu feda ettiler. "Yeni düzen"de, Fransız madenî paraları üzerindeki "özgürlük, kardeşlik, eşitlik"in yerini "ülke, aile, çalışma" aldı. Vichy yönetimi, "yozlaşma"ya karşı bir "manevi diriliş" ilan etti. Pétain, Millî Meclis'i lağvetti, Mason localarını ve boşanmayı yasaklayarak Katolik Kilisesi'nin sırtını sıvazladı. Mussolini'nin İtalya'sında olduğu gibi, Vichy yönetimi de Fransız ekonomisine ve toplumuna bir "korporatizm" yapısı dayatmaya girişti ama pek başarılı olamadı. Bu dikey ekonomik yapılar ile güdülen amaç, tıpkı Almanya'da ve İtalya'da olduğu gibi yasadışı ilan edilen sendikaların yerini doldurmaktı.

Vichy yönetimi, Yahudilere, Almanya'da uygulanan kısıtlamalara benzer kısıtlamalar getirdi. Yahudilerin kamu hizmetinde, öğretim alanında ve kültürel işlerde çalışmaları ya da tıp ve hukuk gibi meslekleri tutmaları, Ekim 1940'tan itibaren çıkarılan bir dizi yasayla yasaklandı. Temmuz 1941'de çıkarılan bir yasa, "millî ekonomi üzerindeki tüm Musevi nüfuzunu ortan kaldırma"yı amaçlıyordu; devlet, Yahudilerin sahibi oldukları her türlü işi tasfiye etme ya da her türlü mülkü satma yetkisine sahip bir yediemin atadı.

Bu dışlamalar yalnızca başlangıçtı. Hitler, Mayıs 1941'de Fransa'daki 3.600 Polonyalı Yahudi'nin toplanıp getirilmesini emrettikten sonra Fransız polisi Alman askerleriyle işbirlikçilik yaptı. Aralık ayında Vichy hükümeti, Nazilerle "sözde değil, eylemde" işbirliği yapacağını ilan etti ve öyle de yaptı. Temmuz 1942'de Fransız polisi, Paris'te çoğu başka ülke doğumlu 13.000 Yahudiyi yakaladı ve doğudaki ölüm kamplarına gönderdi. Başbakan Pierre Laval (1883-1945), çocukların ebeveynleriyle birlikte gönderilmelerinde ısrarcı oldu. Parisli bir kadının daha sonra anımsadığı üzere, "Bir trenin geçtiğini gördüm. Önde, Fransız polisi ile Alman askerlerinin bulunduğu bir vagon vardı. Onu, mühürlenmiş sığır vagonları izliyordu. Çocukların incecik kolları parmaklıklara sıkıca dolanmıştı. Tıpkı fırtınada bir yaprak gibi, dışarıda bir el sallanıyordu. Tren yavaşlayınca, "Anne!' diyen bağrışmalar duyuldu. Tren yaylarının gıcırtısı dışında cevap gelmedi. Avrupa'da, Alman işgal kuvvetleri bulunmadığı hâlde, yerel yetkililerin Yahudileri sınır dışı ettikleri tek bölge Vichy Fransa'sı oldu; en azından Kasım 1942'ye kadar sözüm ona serbest bölge öyleydi. Kararlı işbirlikçilerden Ocak 1943'te oluşturulan bir milis kuvveti, tüm direnişi kırma çabasıyla, Yahudileri toplayıp göndermeye devam etti.

Direniş

Alman işgalindeki bölgelerde, direnişin olası bedelini herkes biliyordu. Çekoslovakya'da, Mayıs 1942'de Reinhard Heydrich'e yapılan suikast, tüm Lidice köyünün ve sakinlerinden çoğunun yok edilmesine yol açtı. Partizanlar, Ekim 1941'de bir Yugoslav kasabasında on Almanı öldürünce, Naziler misilleme olarak 7.000 erkek, kadın ve çocuğu katlettiler.

İnsanlar yine de direndiler. Alman askerlerinin başka yerlerdeki Yahudileri orada toplamalarından sonra yaklaşık 300.000 Yahudi'nin zaten ölüm kamplarına gönderilmiş olduğu Varşova'daki Musevi gettosu 19 Nisan 1943'te Nazilere karşı ayaklandı. İsyan bir ay kadar sonra bastırıldı ve en az 12.000 kişinin canına mal oldu. Sağ kalmış olanların binlercesi kampta yok edildi. Polonya, sürgündeki hükümetle, birçok gizli yayınla ve yaklaşık 300.000 kişilik bir "Yurt Ordusu"yla bağlantılı bir tür gizli yeraltı devleti olmuştu; bu örgütün mensupları, Avrupa'da ve Afrika'da Müttefik askerleriyle birlikte çarpıştılar. 1 Ağustos 1944'te Varşova Ayaklanması başladı. İki ay süren şiddetli çarpışmalardan sonra, Alman askerî gücü yine üstün geldi ve 200.000 Polonyalı çarpışmada öldü ya da sonradan idam edildi.

Direniş hareketlerinin en etkili olduğu yerler, Orta ile Güney Fransa'da, Yunanistan'da ve Yugoslavya'da olduğu gibi, tepelerin ve dağların Alman as-

Mareşal Tito (Josip Broz), resmin sağında görülüyor. Yugoslav Direnişi'nin Komünist önderi, savaş dönemindeki kurmaylarıyla Yugoslavya dağlarında, 1944.

kerlerinden korunma olanağı sunduğu yerlerdi. Hollanda, Batı Belçika, Moravya ve Kuzey Fransa düzlükleri ise faal ve etkili direniş imkânının en az olduğu yerlerdi; oralarda, saklanmak zordu, Alman askerleri çok yoğun olarak bulunuyordu ve pek çok iş birlikçi de vardı. Müttefikler, mümkün olan her yerde, direniş gruplarına malzeme atıyorlardı. Ama direniş hareketleri, yalnızca Yugoslavya'da ve bir dereceye kadar da Fransa'da Almanya'nın yenilgisine katkıda bulundu.

Yugoslavya'da, Tito kod adıyla tanınan azimli Hırvat Komünist Josip Broz (1892-1980), Almanlarla etkili şekilde çatışmaya girebilen ilk partizanlar ordusunu kurdu. Tito, Birinci Dünya Savaşı'nda Avusturya-Macaristan ordusunda görev yapmıştı ve kötü şekilde yaralanıp yakalanmıştı. Yeni kurulan bağımsız Yugoslavya'ya 1920'de dönünce, faal bir sendikacı oldu ve 1923'te Yugoslav Komünist Partisi'ne katıldı. Tito, siyasal faaliyetleri nedeniyle altı yıl hapis yattı. 1937'de Komünist Parti genel sekreterliğine seçildi.

Tito'nun partizanları, işbirlikçi Yugoslav kukla devletlerine karşı cesurca savaştılar. Hırvatistan eğitim bakanının dile getirdiği kanıya göre, Sırpların üçte biri kimliklerini inkâr etmeye zorlanmalı, üçte biri Hırvatistan'dan kovulmalı, üçte biri de öldürülmeliydi. Hırvat kuvvetleri 300.000 Sırp'ı öldürdüler. Sırpların kullandıkları Kiril alfabesi yasaklandı. Bir faşist (Ustaša) muhafız, kendisine, yaptıklarından dolayı Tanrı'nın seni cezalandırmasından korkmuyor musun diye soran kişiyi şöyle terslemişti: "Bana bundan bahsetme. ... Geçmiş, şimdiki ve gelecek eylemlerim nedeniyle cehennemde yanacağım, ama hiç değilse Hırvatistan için yanacağım." Aynı zamanda da Yugoslav kralına sadık kalan muhafazakâr Sırp direniş hareketi mensupları (Çetnikler), binlerce Hırvat'ı ve diğer Sırp olmayanları öldürdüler.

Tito, Sırp ve Hırvat direnişçilerin güç birliği yapmalarını ısrarla savundu ve Komünist olmayan gruplarla hep temas halinde kaldı. Hırvatistan'ın engebeli dağlarınca korunan Tito, 1943'e gelindiğinde 20.000 adama komuta ediyordu. Alman, İtalyan ve Bulgar askerlerin yanı sıra, Hırvat faşistler ve Sırp Çetnikler de peşinde olmasına rağmen, kocaman bölgeleri denetimi altına almayı başardı. Savaşın sonlarına doğru, İngiliz hükümeti, Çetniklere verdiği desteği keserek, Tito'nun kuvvetlerine ağır araç-gereç vermeye başladı. Yugoslav partizanlar, kocaman İtalyan ve Alman tümenlerini kıpırdayamaz hâle getirdiler. Tito, kurtarılan her bölgede idari yetkileri kullanmak üzere yerel Komünist komiteler kurdu.

18 Haziran 1940'ta Londra'dan seslenen General Charles de Gaulle, Fransız halkının Alman egemenliğine direnmesi çağrısı yaptı. Sonraki ay Churchill, direniş gruplarına maddi destek sağlamak üzere Londra'da bir kuruluş oluşturdu. Churchill, de Gaulle'ün Nazilere ve Vichy işbirlikçilerine karşı koymada

gösterdiği ödünsüz iradeye isteksizce saygı duyuyordu ama aynı zamanda da kişisel olarak ondan nefret ediyordu. Bu iki zorba kişilik aynı odaya sığmazdı. Roosevelt, uzun boylu Fransız'ın tehlikeli şekilde hırslı olduğu, Müttefik tarafta potansiyel bir çıbanbaşı olduğu kanısındaydı. Aralık 1941'de, de Gaulle, Newfoundland açıklarında bulunan ve Vichy Fransa'sının kontrolünde olan Fransız adaları Saint Pierre ve Miquelon'u ele geçirmek üzere küçük bir kuvvet göndererek Müttefikleri şaşırttı.

Roosevelt, de Gaulle'ün Londra'da kurduğu "Özgür Fransız" hareketini meşru Fransız hükümeti olarak tanımanın kazandırabileceği bir şey olmadığı kanısındaydı. ABD hükümeti, Fransız Kuzey Afrika'sının Almanya'nın eline geçmesini önlemeye çalışması için Vichy rejiminin ikna edilebileceğini umuyordu. Britanya ve ABD hükümetleri, de Gaulle hareketini tanımanın, Fransa'da birçok kişiyi kızdırabileceğinden endişe ediyordu. Bu arada, Vichy propagandası da İngiliz donanmasının Temmuz 1940'ta Fransız gemilerini batırarak çok büyük can kaybına yol açmış olduğunu kamuoyuna sürekli hatırlatıyordu.

Fransa'daki birkaç direniş hareketini birleştiren tek şey, Nazi işgaline ve Vichy işbirlikçiliğine duydukları nefretti. Almanya Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'ne saldırıncaya kadar Vichy rejimine resmen cephe almamış olmalarına rağmen, Komünistler, savaş öncesi örgütsel ağlardan yararlanarak iyi örgütlenmiş ve etkili bir direniş gücü oluşturdular. Üçüncü Cumhuriyet döneminde bölge valiliği yapmış olan Jean Moulin (1899-1943), Fransa'da de Gaulle'ün Özgür Fransız direnişinin liderliğini yaptı. Moulin, 1943'ün Mayıs ayı başlarında, direniş gruplarını Millî Direniş Konseyi bünyesinde birleştirmeyi başardı. Bir işbirlikçinin ele verdiği Moulin, Temmuz 1943'te işkenceyle öldürüldü ama direniş ağındaki diğer kişilerin isimlerini vermedi.

Almanlar, 1943'te Almanya'daki fabrikalara işçi temin etmesi için Fransa'yı zorlamaya başlayınca direniş yayıldı. Almanya'ya gitmek istemeyenlerin birçoğu, Fransa dağlarına ve tepelerine kaçtı. Bu direniş grupları, Fransa'nın güneyinde yetişen ve gizlenmelerine olanak veren bodur çalıların adına atfen *maquis* (makiler) olarak anılır oldu.

Uçaklardan atılan silahlarla daha iyi donanan *maqui*'ler daha da cüretlendiler. 1944'e gelindiğinde, Güney Fransa'nın bazı bölgelerini hiç değilse geceleri kontrol ediyorlardı; yalnızca Alman askerî kolları gelince sıkıntı çekiyorlardı, ama zaten o zamanlar Alman ordusu böyle şeylerle oyalanamaz duruma gelmişti. Harekâtların Avrupa sahnesindeki Müttefik kuvvetlerinin komutanı olan General Dwight Eisenhower'ın (1890-1969) daha sonra öne sürdüğüne göre, Fransa'daki direniş on beş tümene eş değerdi.

Müttefik bombardıman uçakları sıklıkla tepelerinde dolaşırken ve Rusya cephesindeki korkunç kayıpların haberleri ortaya çıkınca bile, Almanların büyük çoğunluğu *Führer*'ine sadık kaldı. Homurdanmalar ve acı şakalar sıklıkla işitiliyordu ama bunlar rejime tehdit oluşturmadı. Hitler'i asla onaylamamış olanlar kendilerini aile yaşantısına ve gündelik geçim mücadelesine verdiler. Savaş dönemindeki yoksunluklar halkta yakınmalara yol açtığında, Almanlar genellikle Hitler'in kendisini değil, adamlarını suçlama eğilimi gösterdiler.

Hitler'e karşı Alman direnişi bölük pörçük ve etkisizdi. Ölüm cezası gerektiren suç tanımı, örneğin Londra'dan yapılan BBC radyo yayınlarını dinlemeyi bile kapsayacak şekilde genişletildi; 15.000 Alman, devlete karşı suçlar nedeniyle mahkemelerce ölüme mahkûm edildi. Daha önce SS tarafından ezilen sendikalar ve Komünist gruplar, ekonomik koşullar kötüleşince 1942'de ve 1943'te yeniden ortaya çıktılar. Münih'te bazı öğrenciler, Berlin'de Komünistler cesaretle Nazi karşıtı propaganda faaliyetleri yürüttüler ama böyle yürekli eylemler yaygın değildi. Almanya'da yaklaşık 250.000 kişi, siyasal muhalif oldukları için hapse atıldı ya da yurtdışına göçe zorlandı ve en az 150.000 Alman Komünist idam edildi. Sıradan Almanların fiilen göz yummaları, SS'in ve *Gestapo*'nun, olası muhalefet kaynaklarının kökünü kazımasını kolaylaştırdı. Yahudilere ya da yabancı işçilere insanca davranmak bile tehlikeliydi. Orada burada gençler, Hitler Gençliği'ne katılmayı reddederek, Hitler'in yoz saydığı Amerikan müziği dinleyerek ve duvarlara Nazi karşıtı yazılar yazarak muhalif bir karşı kültür benimsediler ve Nazizm'e böyle tepki gösterdiler. Naziler, böyle eylemler nedeniyle 16 yaşındaki birkaç oğlanı halk önünde astılar.

Hitler'e karşı tek ciddi komplo, ordu içindeki geleneksel muhafazakârlar arasından geldi. 20 Temmuz 1944'te, Albay Claus von Stauffenberg (1907-1944), Hitler'in Rusya cephesinde kurmaylarla yaptığı toplantıya evrak çantasında bir bombayla geldi. Savaşta kötü şekilde sakatlanmış olan Stauffenberg, Yahudiler ile Sovyetler'e yönelik Nazi katliamı ve kendi gözünden Hitler'in savaşı amatörce yönetmesi karşısında dehşete düşen muhafazakâr bir aristokrattı. Hitler'in öldürülmesiyle, ordunun kendi hâkimiyetini kurabileceğini umuyordu. Bombayı, Hitler'in masasının altına yerleştirdi ama Hitler, içgüdüsel olarak, çantayı yolunun üstünden iterek masanın ağır desteğinin öte yanına koydu. Bomba patlayınca Hitler hafif yaralandı. Komplodan sorumlu tutulanlar çarçabuk tutuklandılar ve et çengellerinde acıdan kıvranırlarken piyano telinden ilmeklerle yavaş yavaş boğuldular. Onların korkunç acılar çekerek ölmeleri, Hitler'in metresinin ve arkadaşlarının daha sonra izleyip eğlenmeleri için filme alındı. Hitler, ayrıca, yetkili mevkilerde bulunan ve sadakatlerinden kuşkulanılan yaklaşık 5.000 Almanı daha aile bireyleriyle birlikte öldürttü. *Führer*lerinin ölümden kurtulmasını kutlamak için binlerce Alman sokaklara döküldü.

HARİTA 26.6. ALMANYA'NIN YENİLMESİ, 1942-1945. İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Müttefiklerin ilerleyişi ve Mihver Güçleri'nin geri çekilişi.

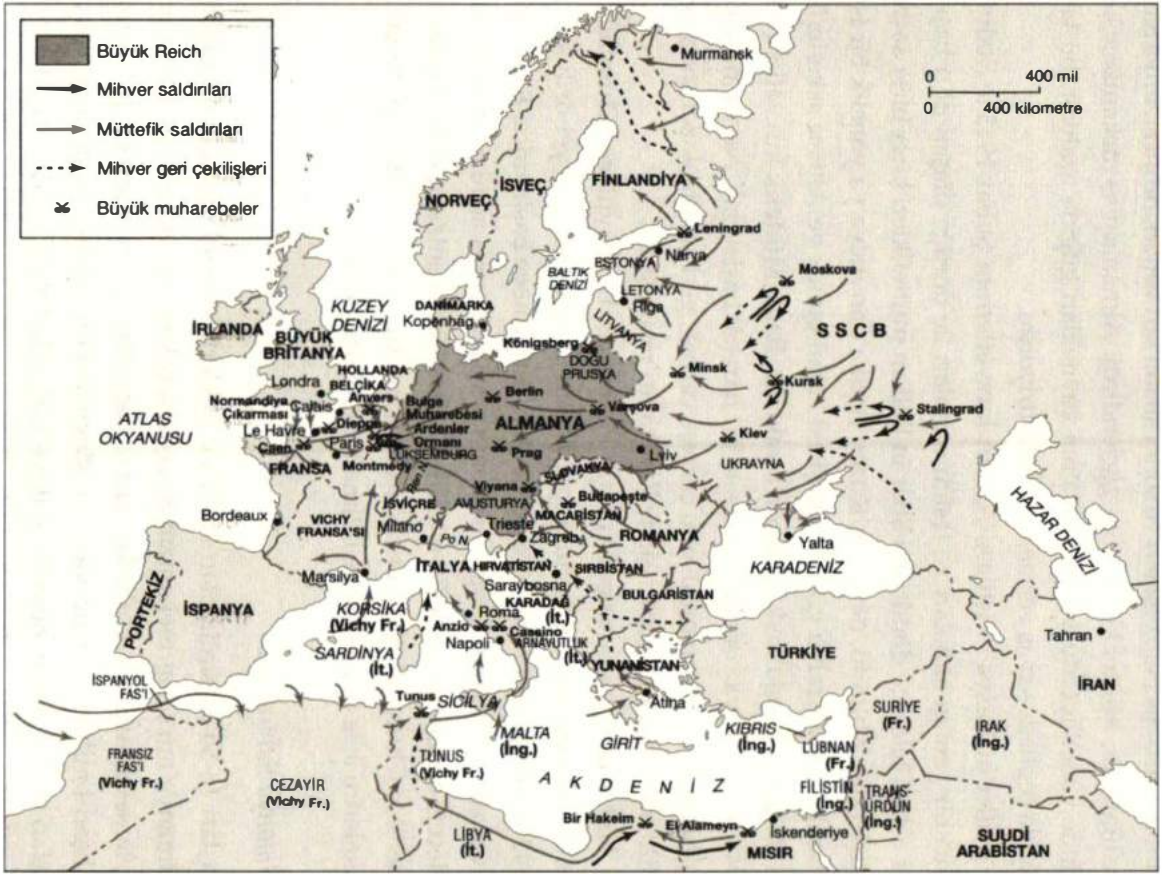

Gidişatın Tersine Dönmesi

1942 sonuna gelindiğinde, Almanlar açık denizlerde, Sovyetler Birliği'nde ve Kuzey Afrika'da savunmaya geçmişlerdi; İtalyan kuvvetleri bozguna uğratılmış, Alman kuvvetleri ise püskürtülmüştü (*bkz.* Harita 26.6). Birleşik Devletler'in Aralık 1941'de savaşa girmesi, gidişatın Almanya aleyhine dönmesine yardımcı oldu. Amerikan savaş malzemeleri ve sonra silahlı kuvvetleri, Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi, Müttefiklerin elini güçlendirdi. Alman savaş mekanizması kargaşa içinde yönetiliyordu ve Almanya'nın kaynakları gitgide azalıyor, bu kadar çok sayıda cephede savaş vermesini güçleştiriyordu.

Hitler'in Rusya'yı istilası, Alman kuvvetlerinin Şubat 1943'te Stalingrad'da ezici bir yenilgi almaları ve teslim olmaları ile doruğa ulaşan dört başı mamur bir askerî felakete dönüştü. Hitler'in Balkan müttefikleri birer birer savaştan çekilirlerken, Müttefik devletler Kuzey Afrika'dan İtalya'ya yönelik bir istila başlatarak, İtalya kralını gizli bir ateşkesi kabul etmek ve Alman askerlerini kuzeye doğru geri çekilmek zorunda bıraktılar. Batılı Müttefik kuvvetleri 6 Haziran 1944'te Fransa'ya yönelik muazzam bir harekât başlatarak, Normandiya kıyılarına çıktılar ve Alman ordusunu çarpışa çarpışa geri çekilmek zorunda bıraktılar. Müttefikler ilk kez Mart 1945'te Ren Nehri'ne ulaştılar.

Hitler karşısında zaferden artık emin olan Üç Büyükler (Churchill, Roosevelt ve Stalin), savaşın sonunu planlamaya başladılar. Sovyet ordusu Temmuz 1943'te geniş cephe boyunca Almanları geri itmeye başlayınca, Kızıl Ordu'nun, savaş sona erdiğinde Doğu ve Orta Avrupa'da geniş alanları kontrol altına alabileceği açıklık kazandı. Bu olasılık, Üç Büyükler'i anlaşmazlığa düşürdü, çünkü özellikle Churchill, Kızıl Ordu'nun Alman işgalinden kurtardığı Doğu Avrupa ülkelerini asla terk etmeme ihtimalinden korkuyordu.

Almanya Savunmada

Yaşları 18-50 arasında olan Alman erkeklerin çoğunluğu orduya katıldığı için, Almanya'nın savaş mekanizmasına daha çok işçi gerekliydi. 1941'nin sonu itibariyle, savaş tutsakları (uluslararası anlaşmalara aykırı olarak) dâhil, Almanya'da çalışan 4 milyon yabancı vardı ve Mayıs 1944'te bu sayı, çoğunluğu Sovyet yurttaşları olmak üzere, neredeyse ikiye katlandı. Fabrikalarda artık daha fazla Alman kadın çalışıyordu.

Bu arada, Almanya'da savaşın gündelik sevk ve idaresi hâlâ kargaşa içindeydi, çünkü bakanlıklar, askerî kuruluşlar ve Hitler'in gözde adamları birbirleriyle yarışıyorlardı. Hitler, 1942 baharında mimar Albert Speer'i silah ve teçhizat üretimi bakanlığına atadı. Speer'in örgütsel becerisi, Alman üretiminin iki yıl içinde üçe katlanmasına yardımcı oldu. Ama Hitler, Göring'in kişisel uhdesindeki hava

kuvvetlerinin ihtiyaçları konusunda Speer'e 1944'e kadar sorumluluk vermedi. Ondan sonra Hitler, Göring'e, savaş çabasının tümü üzerinde "olağanüstü yetkiler" verdi. Alman savaş malzemeleri, Hitler'in koymuş olduğu devasa hedefler için yetersiz kaldı. Speer gibi gerçekçiler, Alman askerî zaferinin zor, hatta imkânsız olduğunu düşünmeye başladılar.

Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi, Alman askerî komutanları, Müttefiklerin Atlantik'teki gemi taşımacılığı hatlarını kesmeye, böylelikle Britanya'ya malzeme ulaşmasını önlemeye umutlarını bağladılar. Birçok Amerikan gemisi ve mürettebatı Atlantik'in soğuk sularını boyladı. Yine de çoğu, menziline ulaştı. Alman U-botları, yani avcı denizaltıları, birer av olup çıktılar. Denizaltıları saptamak için yeni geliştirilen cihazlar, uçakların ve destroyerlerin Alman denizaltılarını su altı bombalarıyla batırmalarına olanak sağladı.

Kuzey Afrika'da Savaş

Müttefik gemilerine karşı denizaltı seferberliğinin başarısız olmasıyla, Almanya artık ordusunun karada başarı kazanmasına güvenmek zorunda kaldı. Kuzey Afrika'da, hızlı karar yeteneği ve cüretkâr taktik doğaçlamaları nedeniyle "Çöl Tilkisi" diye anılan Erwin Rommel'in komuta ettiği Alman tank tümeni, İngiliz askerlerini Libya'dan Mısır'a geri çekilmek zorunda bırakmıştı. Almanların 1942 baharında Tobruk'ta ve Bir Hakeim'de 35.000 İngiliz askerlerinden oluşan bir garnizonu ele geçirdiği zaferler, Rommel'i İskenderiye'nin sadece 96 kilometre uzağına ulaştırdı. Bununla birlikte, General Bernard Montgomery (1887-1976) komutasındaki İngiliz tank kuvveti, 1942 Ağustos'unun sonunda Rommel'in bir diğer saldırısını püskürttü. Montgomery, İngiliz istihbarat servisinin raporları sayesinde, düşmanının taarruz planını önceden biliyordu. Güç üstünlüğüne sahip olan ve gökyüzünü kontrol eden Müttefik kuvvetleri, 1942 Kasım'ının başında Mısır'daki El Alameyn'de Alman ve İtalyan savunma hatlarını yardılar. Sonraki on hafta süresince, Alman zırhlı tümenini çölde ta Tunus'a kadar takip ettiler.

Müttefikler artık büyük stratejik kararlarla yüz yüzeydiler. Churchill, Hitler'in ordularını Kuzey Afrika'dan sürüp çıkardıktan sonra İtalya, Balkanlar ve Tuna Havzası üzerinden Mihver'in "yumuşak karnı" dediği noktaya vurmak istiyordu. Böylece İngiliz kuvvetleri, Britanya'nın Orta Doğu'daki çıkarlarını korumak için mükemmel bir konumda olacaklardı. Buna karşılık Stalin, Hitler'i kaynaklarını Rusya seferinden çekip başka tarafa yönlendirmeye zorlamak için, batıda büyük Müttefik bir saldırısı üzerindeki ısrarını sürdürüyordu. Stalin, Kızıl Ordu'nun Hitler'e karşı savaşta asıl yükü taşıdığına ve Haziran 1941'den beri çarpışmalarda Alman silahlı kuvvetlerinin verdiği zayiatın %90'ına imza attığına işaret ediyordu. Ne var ki Churchill, Alman askerlerinin en yoğun bu-

Kuzey Afrika çölünde taarruza geçmiş Özgür Fransız askerleri, 1942.

lundukları yerde doğrudan bir karşılaşmanın felakete yol açabileceğinden korkuyor ve Fransa'nın Manş ötesine geçilerek geri alınması planını olabildiğince geciktirmek istiyordu.

Mihver Güçleri Kuzey Afrika'da çözülme sürecine girmişken ve Mısır ile Libya artık İngiliz askerlerinin kontrolüne geçince, Müttefik komutanları, ilk önce tüm Alman ve İtalyan askerlerini Kuzey Afrika'dan çıkarmaya ve Britanya'dan Fransa'yı istila etmeyi ondan sonra düşünmeye karar verdiler. Ağustos 1942'de Kanadalı askerlerce Fransız limanı Dieppe'ye karşı düzenlenen ve felaketle sonuçlanan Manş ötesi bir baskın, onların gözlerini açmıştı.

Müttefikler, Kasım 1942'de "Meşale Harekâtı"nı başlattılar. Amerikalı General Eisenhower komutasındaki bir İngiliz ve Amerikan kuvveti, Cezayir ve Fas sahillerine çıkarma yaparak, Vichy Fransız direnişini kolaylıkla alt etti. De Gaulle, Müttefiklerin, Kuzey Afrika'daki Vichy komutanı Amiral Jean Darlan (1881-1942) ile müzakereler yaptıklarını büyük bir şaşkınlıkla öğrendi. Kuzey Afrika'daki Vichy kuvvetlerinin Müttefik istilasına karşı durmayı sürdürmeleri için Pétain'in verdiği emre rağmen, Darlan, üç günlük bir çatışmadan sonra askerlerinin ateşkese uymalarını emretti. Hitler, Darlan'ın Kuzey Afrika'da boyun eğmesini bahane ederek, Kasım 1942'de Alman kuvvetlerinden, "özgür" bölge olan Vichy Fransa'sını işgal etmelerini emretti. Vichy rejiminin bağımsızlık yanıl-

samasından geriye artık pek bir şey kalmamıştı. Fransız donanma komutanları, Alman donanmasınca kullanılmalarını önlemek için kendi gemilerini batırdılar.

Müttefikler, Kuzey Afrika'daki Fransız askerlerinin artık Müttefiklere katılacaklarına söz vermesi karşılığında Darlan'ı "Fransız devletinin başı" olarak tanıdılar. De Gaulle, başında bulunduğu Fransız Millî Kurtuluş Komitesi'nin, Britanya ve Birleşik Devletler tarafından Fransa'nın meşru hükümeti olarak tanınmasını istedi. Ama eski bir emperyalist olan Churchill, de Gaulle'ün Fransa İmparatorluğu'nu sürdürme yönündeki ısrarlı kararlılığına, iki gücün çok eskilere dayanan emperyal rekabeti bağlamında endişeyle bakıyordu. Churchill'in korkusu şuydu: Eğer İngiliz hükümeti, de Gaulle'ü Fransız devletinin başı olarak tanınırsa, hangi yöne gidebileceği henüz kestirilemeyen yeni bir Fransa'yı destekleme yükümlülüğüne girmiş olurdu. Bir Fransız monarşist, Darlan'a suikast düzenleyerek, Müttefiklerin ikilemini kısmen çözdü. Müttefikler, Özgür Fransa'nın liderliğini başka bir generalle paylaşması için de Gaulle'ü zorladılar; de Gaulle'ün suratına indirilmiş, ne unutacağı ne de bağışlayacağı bir şamardı bu. Kuvvetli bir Alman karşı taarruzunun yenilgiye uğratılmasından sonra, Mayıs 1943 sonu itibariyle Kuzey Afrika'da hiç Alman ya da İtalyan asker kalmadı.

Uçak ve silah üretimini köstekleyecek ölçüde Almanların maneviyatını bozmayı amaçlayan Müttefiklerin stratejik bombardıman seferberliği, 1943'te onlara zayiat verdirmeye başladı. Amerikalı şair Bandall Jarrell şöyle anımsıyordu: "Kız isimleri verilen bombardıman uçaklarında, yaktık / Okul sıralarında öğrenip tanımış olduğumuz şehirleri." Kraliyet Hava Kuvvetleri artık geceleyin de oldukça isabetli vuruşlar yapabiliyordu ve bu kuvvetlerin Alman radarlarını engelleyebilme yeteneği, zayiatı azaltıyordu. İngiliz bombardıman uçakları, gece akınlarında tonlarca bombayı, sanayileşmiş Ruhr Vadisi'ne ve büyük şehirlere yağdırıyordu. Avcı uçaklarının eşlik etmesine rağmen birçok Amerikan bombardıman uçağı kaybedildi, çünkü ABD Hava Kuvvetleri, pilotların hedeflerini daha kolay bulabildikleri gündüz saldırılarını tercih ediyordu. Ama stratejik bombardıman seferberliğinin Alman savaş sanayii üretimi üzerindeki etkisi, Müttefik beklentilerinin çok altında kaldı.

Hitler'in Rusya Felaketi

Doğu cephesinde, Hitler'in Sovyetler Birliği'ne yönelik istilası bir askerî felakete dönüştü. Rusya'da 1942'nin son aylarında ve 1943'te alınan yenilgiler Alman istilacıları sendeletti. Kuzeyde buzlu liman Murmansk ve güneyde, İran yoluyla, Kızıl Ordu artık Müttefiklerden daha iyi ve daha bol malzeme alıyordu. Sovyet fabrikaları, karda ve buzda savaşacak biçimde donatılmış tankları ve kamyonları artık düzenli olarak üretip kullanıma sunabiliyordu. Alman tankları, geliştirilmiş Sovyet tanklarıyla karşı karşıya olmakla kalmayıp, gazyağı doldurulup kumaş fitil takılmış şişelerden oluşan ve Sovyet dışişleri bakanına atfen kinayeli

Kızıl Ordu askerleri, Stalingrad'da molozlar arasında yol alıyorlar.

bir ifadeyle "Molotov kokteyli" denilen el yapımı yangın bombalarıyla da karşı karşıyaydılar (bu bombalar ilk kez Fin partizanlar tarafından Sovyet askerlerine karşı kullanılmıştı).

Kızıl Ordu'nun örgütlenmesinde ve disiplininde, kaydedilen ilerlemeler de etkili oldu. Stalin, 1930'lu yıllara damga vuran ideolojik aşılama faaliyetlerine ve canice temizliklere ara verdi. Hitler'in bir zamanlar alaya aldığı, artık onun ordusundan daha büyük ve daha etkili şekilde konuşlandırılmış olan Sovyet ordusu, Alman kuvvetlerini iyice yıprattı.

Kuzeyde, Alman askerlerinin ilk kez Temmuz 1941'de ulaştıkları Leningrad, modern tarihteki en uzun kuşatma olan ve 506 gün süren Alman kuşatmasına dayandı. Üç yüz bini aşkın Sovyet askeri can verdi; 1 milyondan fazla sivil Rus açlıktan öldü. Leningrad'ın düşmesini kutlamak için Hitler'in bastırdığı davetiyeler hiçbir zaman gönderilemedi. Kuzeyde uğradığı başka yenilgiler nedeniyle, Almanya'nın Kafkas Dağları'ndaki Sovyet petrol sahalarına ve güneydeki Donetsk Havzası sanayi bölgesine yönelik hamlesi hepten kritik bir önem kazandı. Güneyde, Kızıl Ordu, Volga Irmağı kıyısında stratejik konuma sahip bir sanayi kenti olan Stalingrad yönündeki Alman ilerleyişini yavaşlattı.

Kasım 1942'de başlayan Stalingrad Muharebesi, Avrupa'daki savaşta büyük bir dönüm noktası oldu. Hitler'in Alman başarılarına aldanarak Stalingrad'ın kaçınılmaz olarak düşeceğini düşündüğü o erken evrede bile Sovyetler şehrin çevresine muazzam kuvvet yığmaya başlamışlardı. Sovyet askerleri ev ev çarpışarak Alman saldırısını püskürtürlerken, Hitler, bitap düşmüş askerlerinden bazılarını kendinden emin bir şekilde kuzeye aktarmaya başladı. Donmuş zeminde kolayca hareket eden Sovyet tanklarıyla, Sovyet ordusu 19 Kasım'da karşı taarruza geçerek, zayıf-

Müttefiklerin Almanya'yı bombalamalarından sonra Hamburg (*solda*) ve Stuttgart (*sağda*).

lamış Alman ordularını tuzağa düşürdü. Berlin'den emir veren Hitler, askerlerine sonuna kadar dayanmalarını buyurdu. Sağ kalan Almanlar 2 Şubat 1943'te teslim olduklarında, Alman ordusu 300.000'den fazla askerini kaybetmişti.

Sovyet askerleri, savaşarak Leningrad'a doğru ilerlediler. Dokuz binden fazla tankın yer aldığı Temmuz 1943'teki bir muharebede, Kızıl Ordu, Moskova'nın 805 kilometre güneyindeki Kursk kentinde ve çevresinde azimle savaşırken kat kat fazla adam ve tank kaybetti. Gelmiş geçmiş en büyük tank muharebesinde, Sovyetler, Almanların açıkta kalmış bir Sovyet savunma hattına düzenledikleri muazzam saldırıyı püskürtmeyi başardılar ve sonra, korkunç can kaybı pahasına Almanları gerilettiler, yani bir Pirus zaferi kazandılar. Böylece, bir zamanlar yenilmez görünen Alman zırhlı tümenleri daha da tükendi. Sovyetler artık düşmanı üç cephede hırpalıyordu; üstelik Hitler, askerleri İtalya'ya ve Balkanlar'a yönlendirmek zorunda kalmıştı. Kızıl Ordu, güneyde Kırım'ın tamamını Mayıs 1943'te geri alarak, yazın Almanları Ukrayna'ya geriletti.

Şubat 1944'te Sovyet askerleri, Alman istilasından önce Polonya'nın doğu sınırını oluşturan yere ulaştılar. Bu arada, dalga dalga İngiliz ve Amerikan bombardıman uçakları Alman kentlerini yerle bir etmeyi sürdürdü; liman kenti Hamburg'a 9.000 tondan fazla bombanın yağmur gibi yağdığı Temmuz 1943'teki saldırılarda 40.000'i aşkın insan öldü.

Almanya'nın Balkan müttefikleri birer birer havlu attılar. Romen askerleri, Odessa'da ve Kırım'da Nazi seferine büyük yardımda bulunmuşlardı; Romanya petrolü ve buğdayı, Alman savaş çabasına enerji sağlamıştı. Mart 1944'te ise Romanya hükümeti, artık gerçekleri görerek, ayrı bir barış anlaşması koparma umuduyla Müttefiklere yaklaştı. Kral Mihail ağustos ayında nihayet Ion Antonescu'nun askerî diktatörlüğüne son verdi ve yeni Romanya hükümeti, Almanya'ya savaş ilan etti.

Hitler, Türkiye üzerinden olası bir Müttefik istilasına karşı Bulgaristan'ı tampon gibi kullanmak niyetindeydi. Bulgaristan, Nazilerce ele geçirilen Doğu Avrupa devletleri içinde en geniş özerkliğe sahip olandı çünkü Almanya'ya çok ihtiyaç duyduğu hububatı sağlamıştı, ülkesinde Alman askerî üslerine izin vermişti ve Britanya ile Birleşik Devletler'e ta 1941'de savaş ilan etmişti. Hitler, Bulgaristan'ın Trakya'yı Yunanistan'dan ilhak etmesine (orada Bulgarlar, binlerce Yunanı öldürdüler ve Yunancayı yasakladılar), Yunan ve Yugoslav Makedonya'sını almasına izin verdi. Almanya'nın yenilme olasılığı artık iyice artınca, Bulgar hükümeti, arsızca bir tutumla, Müttefiklere karşı savaşının sona erdiğini ilan etti. Sovyetler Birliği, Eylül 1944'te Bulgaristan'a savaş ilan etti. Bir halk ayaklanmasının ardından kurulan koalisyon hükümeti Sovyetler Birliği'nin denetimine girdi; aynı gelişme Romanya'da da oldu. Sovyet hâkimiyeti şekillenmeye başladı.

Müttefiklerin İtalya İstilası

Müttefikler, Kuzey Afrika'yı ve hava alanlarını güven altına alınca, Güney İtalya'nın istilası için ilk adım olarak Sicilya'yı işgal etmeye karar verdiler. Mussolini'nin bir imparatorluk vaat ettiği ama sıkıntıdan başka bir şey alamayan İtalyan halkının dibe vuran morali ve kötüleşen maddi koşulları Müttefiklerin bu kararında etkili oldu.

Temmuz 1943'te Palermo ve Messina çabucak Müttefik askerlerinin eline geçti. Faşist Büyük Konsey, Kral III. Vittorio Emmanuele'den Mussolini'nin diktatörlüğüne son vermesini istedi. Tacını korumaya can atan ve Almanya'nın ülkeyi tam teslim almasından korkan kral, sarsılmış durumdaki Mussolini'yi başbakanlıktan aldı ve tutuklanmasını emretti. Yeni hükümet, İtalya'nın Almanya'yla birlikte savaşmayı sürdüreceğini duyurmakla birlikte, Müttefiklerle gizli müzakerelere başladı. Hitler, Eylül 1943'te bunu öğrenince, askerlerine İtalyan hava alanlarını işgal etmelerini emretti.

İtalya anakarasının Müttefiklerce istilası, en azından, oldukça fazla sayıda Alman askerinin elini kolunu bağlar ve belki de İtalya'yı tamamen savaş dışında bırakırdı. Romanya petrol sahaları, İtalya'dan havalanacak bombardıman uçaklarının menziline girerdi. İtalya'da direniş ivme kazanmıştı. Sosyalistler, Katolik gruplar ve en başta Komünistler, gizli gazeteler yayınlamaya ve faşistlere karşı orada burada saldırılar düzenlemeye başladılar. Fransa'ya dört başı mamur bir çıkarma yapılmasında hâlâ ısrar eden Birleşik Devletler, İtalya'nın istilasını isteksizce kabul etti. Bu arada, Hitler'in gazabından korkan İtalya kralı, İtalya'nın sadık bir müttefik olarak savaşa katılımı konusunda Almanya'ya güven verdi. Bununla birlikte, İtalyan hükümeti 3 Eylül 1943'te Müttefiklerle ateşkes yaptı. Vittorio Emmanuele, İtalya'nın hem Almanya'yla hem de Müttefiklerle barış

antlaşması yapabileceğini ve saltanatının savaş bitince de devam edeceğini bönce umut ediyordu.

İtalya ile Müttefikler arasında ateşkesin imzalandığı aynı gün, İngiliz ve Kanadalı askerler, Messina Boğazı'nı geçerek İtalyan yarımadasının istilasını başlattılar. Kral ve ailesi, yeni başbakanla birlikte Roma'ya kaçarak, bir milyon İtalyan askerlerini ya Almanların eline düşme ya da birliklerinden firar etme seçeneğiyle baş başa bıraktı. Askerlerin çoğu firar etti ve 80.000 Müttefik savaş tutsağı İtalya'daki kamplardan kaçtı.

Müttefikler, direniş gruplarından seçtikleri temsilcilerle güneyde yeni bir hükümet kurdular. Bu arada, 12 Eylül 1943'te düzenlenen cüretkâr bir Alman komando baskınıyla, Mussolini bir dağ tepesindeki hapishaneden kurtarıldı. Berlin'de Hitler, Duçe'yi, kukla bir rejim olan "İtalyan Sosyal Cumhuriyeti"nin başı ilan etti. Mussolini, ona karşı çıkmış olan Büyük Konsey üyelerinin idamını emretti ve İtalyan halkını kendisine ihanetle suçladı.

Almanlar yavaş yavaş nehirleri bir bir arkalarında bırakarak çekildiler; iki taraf da ağır zayiat verdi. Yeni cephe, Roma'nın 160 kilometre güneyinde, eski Monte Cassino Manastırı'nın tepeden baktığı yerde yapılmış bir dizi istihkâmda kuruldu. Ocak 1944'te iki Müttefik tümeni, Anzio'da Alman hatlarının gerisine çıkarma yaptı. Müttefik askerleri ancak baharda, korkunç kayıplardan sonra, Alman savunmalarını yarıp Anzio yakınında hâlâ sıkışmış durumdaki ordularını kurtarabildiler. Müttefikler 4 Haziran 1944'te Roma'yı aldılar. Alman orduları geri çekilerek, Po Nehri'nin güneyinde, Pisa ile Floransa arasında yeni bir savunma hattı kurdular.

Üç Büyükler

Sovyetler'in Alman kuvvetleri karşısında kaydettiği ilerlemeler, Batı'nın dikkatini, Hitler Almanya'sı yenilgiye uğratıldıktan sonra Orta ile Doğu Avrupa'nın ve Balkanlar'ın geleceği üzerine gitgide daha çok odakladı. Ocak 1943'te Fas'ın Kazablanka şehrinde yaptıkları bir toplantıda Churchill ve Roosevelt, Avrupa'nın geleceğiyle değil, yalnızca askerî stratejiyle ilgilenmişlerdi. Stalin hazır bulunmadığı için, İngiliz ve Amerikan hükümetleri, Almanya'nın yenilgisinden sonra toprak konusundaki düzenlemelere ilişkin görüşmeleri ertelemeyi kabul ettiler. Churchill ve Stalin, savaştan sonra Baltık devletlerinin Sovyet topraklarına katılması konusunda zaten gayriresmî olarak anlaşmışlardı. Stalin'in ancak Hitler Sovyetler Birliği'ne saldırdıktan sonra Nazilere karşı savaşa katıldığını savunan Roosevelt'in muhalefetine rağmen öyle bir anlaşmaya vardılar.

Birleşik Devletler'in ve Britanya'nın Fransa'yı işgal ederek batıda başka bir cephe açmaları konusunda Stalin'in ısrar etmesinin kısmi bir nedeni, müttefiklerinin, Kızıl Ordu'nun batıya doğru ilerleyişini yavaşlatmasını isteyeceklerinden

duyduğu korkuydu. Müttefiklerin Murmansk üzerinden Rusya'ya yaptıkları malzeme sevkiyatı neredeyse durma noktasına gelince, Stalin, şüphelerinin doğrulandığı kanısına vardı.

Ekim 1943'te Moskova'da toplanan İngiliz, Amerikan ve Sovyet dışişleri bakanları, Müttefiklerin, Almanya'nın koşulsuz teslim olmasından azına razı olmayacakları konusunda anlaştıklarını bir kez daha onayladılar. Aynı zamanda da Müttefikler, ilk kez Roosevelt ile Churchill'in Ağustos 1941'de imzaladıkları Atlantik Bildirisi'nde belirtilmiş olduğu üzere, etkisiz ve can çekişen Milletler Cemiyeti'nin yerine Birleşmiş Milletler örgütünü kurma niyetlerini de tekrar teyit ettiler. Ama belalı bir sorun olan Orta ve Doğu Avrupa ile Balkanlar'ın savaştan sonraki siyasal geleceği sorununu yine ortada bıraktılar.

En sonunda Stalin, Kasım 1943'te Tahran'da Churchill ve Roosevelt ile buluştu. Liderler, savaş sonrası Almanya'ya ilişkin sert planlar hazırladılar. Stalin, Sovyetler Birliği'nin, Haziran 1941'deki hâliyle yani Sovyetler'in 1939'da Doğu Polonya'nın çoğunu ilhak etmesinden sonraki hâliyle Polonya'yla olan sınırında herhangi bir değişikliği düşünmesinin söz konusu olmadığını belirtti. Ama ara sıra –masa örtüleri üstünde bıçaklar, çatallar ve kibrit kutuları kullanarak– telaşla çizdikleri doğaçlama haritalara rağmen, Üç Büyükler, savaş sonrası Avrupa için tasarılarının temel ayrıntılarını yine sonraya bıraktılar.

Fransa'ya Yönelik Normandiya Çıkarması

Tahran'da, Stalin ve Roosevelt, Fransa'nın istilasına yönelik bir planı kabul etmesi için Churchill'i ikna ettiler. "Overlord Harekâtı" denilen "*D-Day*" (Normandiya) çıkarması ile Fransa'nın istilasını, General Dwight Eisenhower koordine etti. Kansas'ın küçük bir kasabasında doğan Eisenhower, sözünü sakınmayan, çok dürüst bir adamdı. Kıvılcım saçan mavi gözlerinin, teklifsiz tavrının ve gülümsemesinin altında kurnazlık, zekâ ve dikkate değer bir örgütleme yeteneği yatıyordu. Plan, Batı Fransa'daki Normandiya'nın Manş kıyılarına 150.000 askerin saldırması, sonraki günlerde ve haftalarda hemen hemen 500.000 askerin daha onları izlemesiydi. Yaklaşık 4 milyon ton destek malzemesi de karaya çıkarılacaktı. Yüzer dubalardan ve kıyı açıklarında batmış eski gemilerden üç eğreti liman kurulacaktı. Bu arada, Alman komutanların kanısına göre, topluca bir saldırı için en olası yer, İngiltere'ye en yakın geçiş noktalarını sunan kuzeydeki Calais yakınlarıydı.

Overlord Harekâtı'nın ilk saatleri belirleyici olacaktı. Müttefikler, askerlerinin çoğunun çabucak sahile çıkmasına olanak verecek bir kıyıbaşı elde etmek ve burayı korumak zorundaydılar. Uçaklar, Alman hatlarının gerisine paraşütçü müfrezeleri indirecekti. Hitler, Müttefik istilasına karşı Alman savunmasını örgütleme görevini Rommel'e vermişti. Müttefik askerlerine karşı mevzilerini

6 Haziran 1944'te Normandiya'nın Utah Kumsalı'nda ilk kanlı saldırı sonrası karaya çıkan ABD askerleri.

tutmaya çalışan kıyıdaki piyade birliklerini desteklemek üzere zırhlı birliklerin hızla yetişmesi, savunmacılar için belirleyici olacaktı.

Fırtına nedeniyle bir günlük bir ertelemeden sonra, 6 Haziran 1944 sabahı şafak vakti, Müttefik askerleri çıkarma gemilerinden inip sığ suyla boğuşarak kıyıya ulaştılar ve Normandiya sahilinde kıyıbaşları oluşturdular. Yukarıdaki kayalık yamaçlardan açılan korkunç ateşle karşılaştılar ve ağır zayiat veriler. Ama en azından kısmi bir neden olarak, Alman hava kuvvetinin mevcudu 20'ye 1 oranında daha az olduğu için, çıkarma başarılı oldu. Kıyıya çıkarılan asker, tank, kamyon ve malzeme arttıkça, Alman askerleri yavaş yavaş gerilediler. 1944 Temmuz'unun sonuna gelindiğinde, Müttefikler, amansız direnişe rağmen, Normandiya'nın çoğunu ele geçirmişlerdi. Müttefikler, 7 hafta sonra 1,3 milyon asker çıkarmış ve 120.000'den fazla zayiat vermiş durumdaydılar. Normandiya'yı savunmaya çalışırken, Almanlar 500.000 adam kaybettiler. *Führer*'e yönelik bir komployu Rommel'in bildiği anlaşılınca, Hitler, onun intihar ederek idamdan kurtulmasına göz yumdu.

15 Ağustos 1944'te başka bir Müttefik ordusu, Fransa'nın Akdeniz sahiline çıktı ve pek az direnişle karşılaşarak Rhône Vadisi'nden yukarı ilerledi. Bu arada, ana Müttefik ordusu Normandiya'dan Paris üzerine yürüdü. Müttefik askerlerinin yakın olmasından alınan cesaretle, 19 Ağustos'ta Paris'te bir ayaklanma

başladı. De Gaulle başkente ilk önce bir Fransız birliğinin varmasını istediği için, Fransız kuvvetleri 22 Ağustos 1944'te Paris'e vardılar. Ekim ayında İngiliz hükümeti, de Gaulle yönetimini Fransa'nın meşru hükümeti olarak tanıdı.

Ren Nehri'nde Alman direnişi sertleşti ve Almanya'ya girmeye yönelik ilk Müttefik girişimleri başarısız oldu. Ruh hâli uçuk iyimserlik ile derin çöküntü arasında gidip gelen Hitler, tekrarlayan hastalık nöbetleri nedeniyle bir anda yaşlanmıştı. Artık Almanya'nın çöküşü yakın görünmesine rağmen, o yine kendinden emin bir havadaydı ve Kasım 1944'te Albert Speer'e şöyle söyledi: "Teslim olmaya en ufak niyetim yok. Ayrıca, Kasım her zaman benim şanslı ayım olmuştur." Aralık ayında Hitler, kısa sürede Belçika'nın nehir limanı Anvers'e ulaşmak amacıyla, Belçika'da ve Lüksemburg'da Ardenler'in tepelerinde ve ormanlarında muazzam bir karşı taarruz emretti. ABD ordusu, 72 kilometre çekildikten sonra, Almanları Bulge Muharebesi'nde geri püskürttü.

Nazi ordusu Kuzey İtalya'da geri çekilirken, Kızıl Ordu doğudan Almanya'ya yaklaşıyordu. Müttefik askerleri, her cephede, karşılarındaki düşmanın neredeyse hiç eğitim verilmeden alelacele cepheye sürülmüş oğlanlardan ve yaşlı erkeklerden oluştuğuna gitgide daha fazla tanık oldular. Alman kentleri yakıldı; en dikkat çekicisi de Amerikan uçaklarının 1945 başında yangın bombaları attığı Dresden'di. Yaklaşık 50.000 Berlinli, Müttefik hava saldırılarında öldü. 1993'te Berlin'de, hâlâ, neredeyse her gün bir tane patlamamış İkinci Dünya Savaşı bombası bulunuyordu.

Üç Büyükler ittifakının dağılacağına ilişkin güvenini dile getiren Hitler, Almanya'nın yeni geliştirdiği ama daha önce hiç ilgisini çekmemiş olan silahlarına umut bağladı: Ölümcül V-1 jet motorlu "uçan bomba," saatte 756 kilometreye varan hızlarla yaklaşık 1.000 metre yüksekten hedefleri vurabiliyordu; dehşet verici V-2 roketi, sesten hızlı uçabiliyordu. Fransa'dan fırlatılan ilk V-1, 12 Haziran 1944'te Londra'yı vurarak oldukça büyük hasara yol açtı. İlk jet motorlu avcı uçakları (bunlar saatte 805 kilometrelik hıza ulaşabiliyordu) ve roketli avcı uçakları tam zamanında Bulge Muharebesi'ne katıldı ama önemli bir etki yaratmadı. Sıradan Almanların birçoğu da böyle bir yeni silahın durumu tamamen değiştireceği ya da Batı demokrasilerinin Sovyetlere karşı bir savaşta Almanya'nın yanında yer alacakları umuduna sarılmıştı. Ne var ki, yenilgi gitgide yaklaşırken, Hitler, teslim olmanın utancını yaşamaktansa Almanya'nın toptan imhasını kabul etti, hatta arzuladı.

Müttefik Zaferi

Romanya ve Bulgaristan, sırasıyla, Ağustos ve Eylül 1944'te teslim olmuştu. Balkanlar'ın çoğu Kızıl Ordu'nun denetimine geçince, sorun, Berlin'in alınıp alınmayacağı değil, ne zaman ve kim tarafından alınacağıydı. Eisenhower, Sovyetler'in Polonya'da ve Balkanlar'da olduğu kadar Orta Avrupa'da da ağırlıklı bir rol üstlenmek istemesinden kaygı duysa da Berlin'i ele geçirme şerefini

Kızıl Ordu'ya vermeye hazırdı. Çok daha büyük bir problem hâlâ orta yerdeydi: Almanya'nın ve Doğu Avrupa'nın geleceği. Kızıl Ordu Berlin'e yaklaşırken, Üç Büyükler'in yılın kalan aylarında yaptıkları toplantılar Avrupa'nın geleceği açısından olağanüstü önem kazandı. Churchill ve Stalin, Ekim 1944'te Moskova'da buluşarak, Orta ve Doğu Avrupa'da Batı ve Sovyet çıkarlarının savaş sonrası kaba bir paylaşımı üzerinde çalıştılar. Üç Büyükler Şubat 1945'te Kırım'ın Yalta kentinde bir araya geldikleri zaman, Alman orduları her cephede hızla geriliyordu ve Kızıl Ordu gitgide Berlin'e yaklaşıyordu. Amerikan ordusu 8 Mart'ta Ren Nehri'ni geçti ve 25 Nisan 1945'te Berlin'in sadece 96 kilometre güneyindeki Elbe Nehri'nde Sovyet askerleriyle karşılaştı.

Avrupa'da Zafer

Churchill, savaş sona erince Balkanlar'da nüfuz alanlarının paylaşımı konusunda Sovyetler'le gayriresmî bir anlaşmaya varmaya kararlıydı. Ekim 1944'te Moskova'da Stalin'le buluştu. Churchill'in ne pahasına olursa olsun İngiliz İmparatorluğu'nu sürdürmeye çalıştığından kuşkulanan Roosevelt bu kez toplantıya katılmadı. Churchill, Stalin'le yaptığı görüşmeyi daha sonra şöyle anlatmıştı: "Ben, 'Balkanlar'daki işlerimizi bir halletsek,' dedim. 'Biz Yunanistan'da yüzde doksan söz sahibi olsak, siz Romanya'da yüzde doksan söz sahibi olsanız, Yugoslavya'da ise yarı yarıya anlaşsak nasıl olur?'" Britanya başbakanı, Bulgaristan'da Sovyetler Birliği için yüzde yetmiş ve Macaristan'da yüzde elli ilave ettikten sonra, kâğıdı Stalin'in önüne itti. "Kısa bir duraksama oldu. Sonra mavi kalemini alarak, kâğıdın üstüne kocaman bir onay işareti koydu ve bana geri uzattı. Taraflar masaya oturur oturmaz her şey halloldu."

Üç Büyükler Şubat 1945'te Sovyetler'in Karadeniz kıyısındaki sayfiye kenti Yalta'da toplandıkları zaman, Kızıl Ordu, Berlin'in 1600 kilometre yakınına gelmişti. Yenilen Alman halkını aşağılamak gerektiği yönündeki Sovyet propagandasından olduğu kadar, savaşın kişisel olmayan mahiyetinden de cesaret alan Kızıl Ordu'daki bazı askerler, Almanlardan korkunç şekilde intikam aldılar. Bazıları Polonya'daki ürkütücü ölüm kamplarıyla tanışmış olan Sovyet askerleri, teslim olmuş Alman askerlerini vurdular ve köyleri yağmaladılar. Bazen Sovyet askerleri, yaşı yaklaşık on ikiden büyük olan tüm Alman kızlara ve kadınlara sistematik olarak tecavüz ettiler. Macar ve Romen kadınlara da saldırılar yapıldı; Sovyet askerleri Macaristan'da bir akıl hastanesine girerek tecavüz ve öldürme eylemleri gerçekleştirdiler. Sovyet subayları durumu kontrol altına almaya çalıştılarsa da Nazi yenilgisinden sonra Almanya'da birkaç yıl tecavüz olayları meydana geldi. Bazı Sovyet askerlerinin gözünde, işgal, savaşın ve intikamın devam etmesi anlamına geliyordu.

Joseph Stalin, Franklin Roosevelt, Winston Churchill ve Vyaçeslav Molotov, 1945 Yalta Konferansı'nda.

Müttefiklerin savaş sonrası Almanya'nın kaderini görüştükleri Yalta Konferansı, Doğu ve Orta Avrupa'daki Sovyet askerî kudretinin gölgesinde yapıldı. Churchill, savaş sonrası Almanya'nın İngiliz, Amerikan, Fransız ve Sovyet askerî işgal bölgelerine ayrılmasını kabul etti. Sovyet bölgesi, Doğu Almanya olacaktı. Doğu Avrupa'da, Komünist Parti üyeleri Sovyet nüfuzunu genişletmek için hummalı bir faaliyet içindeydiler. Stalin, savaş dönemindeki müttefiklerinin, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra olduğu gibi, savaş sonrasında komünizme karşı kampanya başlatabileceklerinden korkuyordu. Stalin, Almanya'nın yenilgisinden üç ay sonra Sovyetler Birliği'nin Japonya'ya savaş ilan etmesi için Roosevelt'ten gelen isteği gizlice kabul etti; ABD başkanına göre bu, Japonya'nın Asya'daki yenilgisinin çabuklaştırırdı. Ama Stalin, karşılık olarak, Sovyetler Birliği'nin Dış Moğolistan'ı, Kuril Adaları'nı, Sahalin Adası'nın güneyini ve eskiden kendisine ait donanma üssü olan Port Arthur'u kontrol edeceğine Müttefiklerin söz vermelerini istedi ve bu sözü aldı.

Soğuk Savaş'ın ana hatları Yalta'da şekillenmeye başladı. Stalin, Polonya'nın yeni yönetiminin geçici Polonya Komünist hükümetini esas almasında ısrar ediyordu (savaş sırasında Londra'da görev yapmış Komünist olmayan Polonya hükümetinden temsilciler de buna eklenecekti). Churchill ve Roosevelt, 1939'daki Sovyet istilasında ele geçirilmiş olan Doğu Polonya bölgelerinin Sovyetler Birliği'nde kalması yönünde Stalin'in ısrarını da olumlu karşıladılar. Polonya'nın Almanya'yla batı sınırı, gelecekteki bir konferansa bırakılacaktı ama böyle bir konferans hiç yapılmadı. Üç Büyükler, Doğu Avrupa'da serbest seçimlerin yapılacağını oybirliğiyle kabul ettiler. Ama Stalin, Romanya'nın yanı sıra Polonya'da da seçimle gelmemiş kukla hükümetler kurarak, Müttefiklerin, Alman işgalinden kurtarılan ülkelerde serbest seçimlerin demokratik hükümetlere yol açacağını kabul etmiş oldukları 1941 Atlantik Bildirisi'ne meydan okudu.

Kızıl Ordu askerleri, Berlin'de Alman *Reichstag*'ına Sovyet bayrağı çekiyorlar.

Müttefikler, eskiden soyutlanma siyaseti izleyen Birleşik Devletler'in katılmaması ve Sovyetler Birliği'nin dışlanması nedeniyle Milletler Cemiyeti'nin barışı koruma girişimlerinin başarısızlığa uğramış olduğunu Yalta'da hatırladılar. Roosevelt, Birleşik Devletler'in, savaş sonrası Avrupa'da faal bir rol üstlenmesinden kaçınmak istiyordu. Onun yerine, gelecekteki problemleri, Birleşmiş Milletler'in ortak güvenliği kolaylaştırarak çözmesini hesaplıyordu. Bu arada, Doğu Avrupa Kızıl Ordu'nun işgalindeyken, kozlar Stalin'in elindeydi. Daha sonra Doğu Avrupa halklarının Yalta'yı ihanet ve Stalin'in zaferi olarak görmeleri boşuna değildi.

Korkunç dünya çatışması sona yaklaşıyordu. Kızıl Ordu, Nisan 1945'te Berlin'e nihai bir saldırı başlattı. İtalyan partizanlar İsviçre sınırı yakınında Mussolini'yi ele geçirdiler. Onu ve metresini idam ettiler; cesetlerini bir benzin istasyonunda baş aşağı astılar. Himmler, von Ribbentrop ve Göring artık Almanya'nın savaşa son vermesi gerektiğini kabul ettiler. 1945'in 28-29 Nisan gecesi Sovyet tankları yaklaşırken, Hitler, Berlin'in merkezindeki müstahkem bir sığınağın derinliklerinde uzatmalı metresi Eva Braun'la evlendi. Sonra, yukarıdan Rus tanklarının palet sesleri işitiliyorken, 30 Nisan'da birlikte intihar ettiler. Joseph Goebbels altı çocuğunu zehirledi, karısını vurdu ve kendisini öldürdü. Hitler'in yetki vermiş olduğu Amiral Karl Dönitz, 8 Mayıs 1945'te Müttefiklere teslim oldu. Bir zamanlar Hitler'in bin yıl süreceğini böbürlenerek söylediği *Reich*, kuruluşundan on iki yıl sonra harabeye dönmüştü.

Japonya'nın Yenilmesi

Kuzey Afrika'da, Rusya'da ve Doğu Avrupa'da Almanya'nın çökmesi, Müttefiklerin tüm dikkatlerini Pasifik'teki savaşa daha fazla yöneltmelerine o noktada olanak sağladı. Alaska'nın güneybatısındaki Aleut Adaları'ndan Güney Pasifik'e kadar geniş bir alana yayılan Japon askerî harekâtlarının kapsamı, Japonya'yı savunma konumuna sokuyordu. Pearl Harbor felaketinden sonra filosunu hızla yeniden kurmuş olan Birleşik Devletler'den Pasifik'e asker ve malzeme yağıyordu. Yeni Gine'nin güney sahiline asker taşıyan Japon gemilerinin geriye döndürüldüğü Mercan Denizi (*Coral Sea*) Muharebesi'nde (Mayıs 1942) kazanılan zafer, Avustralya'yı olası istiladan korudu. Bir ay sonra, Amerikan filosu ve torpil atan uçaklar, Hawaii'nin yaklaşık 1600 kilometre kuzeybatısında bir ada olan Midway'de yapılan Midway Muharebesi'nde (*bkz.* Harita 26.3) Japon donanmasını büyük bir yenilgiye uğratarak, dört Japon uçak gemisini batırdı.

Güney Pasifik'teki Solomon Adaları'ndan birisi olan Guadalcanal'a karşı Ağustos 1942'de bir Amerikan taarruzu başlamıştı. Guadalcanal, 8 Şubat 1943'te düştü ve böylece Japonya'nın savaşta fethettiği yerlerden birisi ondan geri alınmış oldu. Yeni Gine'ye ve uzak kuzeydeki Aleut Adaları'na yönelik Amerikan taarruzları da başarılı oldu. General MacArthur'un kuvvetleri, Ocak 1943'te Japonları Yeni Gine'den çıkarmaya başladılar ve bu görevi 1944 başında tamamladılar. Ondan sonra Amerikalılar, Pasifik'te "birdirbir" oynar gibi, Japonları bir adadan diğerine sürme stratejisini benimsediler. ABD donanması yavaş yavaş denizlerin kontrolünü ele geçirdi, denizaltılarıyla Japon ikmal gemilerini bir bir avladı. Zor kazanılan yaz zaferleri, ABD askerlerini Tokyo'ya 2.250 kilometre yaklaştırdı. Ekim 1944'te MacArthur'un kuvvetleri Filipinler'e saldırarak, Japon filosunu ve morali bozuk Japon askerlerini yenilgiye uğrattı. Japonlar, kamikaze taktiklerini, yani pilotların uçaklarıyla Amerikan gemilerine çarparak yerine getirdikleri intihar saldırılarını ilk kez orada uyguladılar.

Amerikalıların 27 Mart 1945'te Iwo Jima Adası'nı ele geçirmeleriyle, ABD uçakları Japonya'nın 1.125 kilometre yakınına geldi. Bir sonraki durak olan Okinawa'da, ağarmış insan kemikleri, savaşın bitmesinden on yıl sonra bile kumsallarda hâlâ görülebiliyordu. Saipan ve Guam, uzun menzilli Amerikan bombardıman uçaklarının Japonya'ya ulaşabilmeleri için üs sağladı. Amerikan "süper kale" bombardıman uçakları, ahşap evleri korkunç birer ölüm tuzağına dönüştüren yangın bombalarını Japon kentlerinin üzerine yağdırdı. Taarruzların birinde, Tokyo'nun %40'ı üç saat içinde yerle bir oldu. Amerikan kuvvetleri, bizatihi Japonya'nın güney adalarını istilaya hazırlandılar. Okinawa açıklarındaki Amerikan filosu Japon pilotların intihar saldırılarıyla karşı karşıya olduğu için, böyle bir istilanın çok cana mâl olacağı açıktı.

(*Solda*) ABD ordusunun atom bombası atmasından sonra Nagazaki'yi saran mantar şeklindeki bulut. (*Sağda*) Hiroşima'da atomik patlamayla meydana gelen yıkım.

Bu arada, Birleşik Devletler, o zamana kadar tasavvur bile edilemeyen yeni bir silahı kullanıma hazırlıyordu. Atom bombasının (ve onun daha ölümcül ardılı olup, ABD'nin ilk kez 1954'te test ettiği hidrojen bombasının) kökeni, Albert Einstein'ın geliştirdiği kuramlara dayanıyordu (*bkz.* Bölüm 19). Berlin'de bir Alman bilimci, nükleer fisyonu, yani atomun muazzam bir enerji açığa çıkararak parçalanmasını 1938'de gerçekleştirmişti. Bunun anlamı şuydu: Eğer atom çekirdeğini parçalayarak zincirleme bir nükleer reaksiyon başlatmanın bir yolu bulunabilirse, muazzam tahrip gücüne sahip bir bomba yapılabilirdi. Savaşın ilk yıllarında İngiliz ve Amerikalı bilimciler bu proje üzerinde ayrı ayrı çalışmışlardı. Alman bilimciler de aynı yönde çalışıyorlardı. Nazilerden kaçmış olan Alman bilimciler, bir uranyum izotopunun, öngörülen zincirleme reaksiyonu başlatabileceğini ilk olarak Birleşik Devletler'de keşfettiler. Aynı zamanda Sovyet bilimciler de atom bombasını bulmak için deliler gibi çabalıyorlardı ama Amerikalı bilimcilerden birkaç kritik yıl gerideydiler.

1945 yılında, çekirdek kuramı gerçeğe dönüştü ve Birleşik Devletler ilk atom bombasını New Mexico'daki bir çölde 16 Temmuz'da patlattı. Başkan Harry Truman (1884-1972; Roosevelt Nisan 1945'te ölmüştü), Berlin'in banliyösü Potsdam'da Temmuz 1945'te Potsdam Konferansı'nın açılışından önceki gün bunu öğrendi. Birleşik Devletler'in artık elinde bulunan yeni silah konusunda Stalin'e bilgi verdi. 26 Temmuz 1945'teki Potsdam Bildirisi, Japonya'nın, koşulsuz teslim olmayı kabul etmezse, "ani ve tam yıkım" tehlikesine gireceği uyarısında bulunuyordu.

Japonya'nın direnişi devam ederken, bir ABD uçağı, Japonya'nın liman kenti Hiroşima'ya 6 Ağustos 1945'te bir atom bombası bıraktı; kenti yutan mantar şeklindeki ateş ve radyasyon bulutu 80.000 kişiyi öldürdü. Sovyetler Birliği o zaman Japonya'ya savaş ilan etti ve Sovyet askerleri Mançurya'ya girdiler. Bir ABD uçağı, 9 Ağustos'ta, Nagazaki'nin çoğunu ateş fırtınasıyla yok ederek 36.000 kişiyi öldüren ikinci bir atom bombası bıraktı. Binlerce insan da sonraki günlerde, aylarda ve yıllarda radyasyona maruz kalmaktan ileri gelen hastalıklardan ötürü ölecekti.

Japonya temsilcileri, *Missouri* savaş gemisinde, koşulsuz teslim belgelerini 2 Eylül 1945'te imzaladılar. İkinci Dünya Savaşı bitti. Ama yeni ve potansiyel olarak daha da tehlikeli bir atom çağı başladı.

Sonuç

Nazi ölüm kamplarına ilk ulaşan Sovyet askerlerinin tanık olduğu manzaralar korkunç kâbuslardan farksızdı. Soykırımın hizmetine verilen teknoloji, ölüm fabrikaları yaratmıştı. Askerler, yığın yığın cesetlerle ve çocuk ayakkabılarıyla karşılaştılar; imha sırası kendilerine gelmeden önce kurtarılacak kadar şanslı olan iskelet hâlinde yalın ayaklı birkaç talihli insanı sağ buldular. Ölüm kampları, 2,7 milyon Polonyalı Yahudi dâhil 6,2 milyon Yahudi'nin yok edildiği İkinci Dünya Savaşı denilen topyekûn savaşın belki de en korkunç simgesi hâline geldi. Savaş bittiğinde, yalnızca 40.000-50.000 kadar Polonyalı Yahudi Holokost'tan sağ kurtulmuştu.

İkinci Dünya Savaşı, kitlesel askerî seferberlik ve kitlesel ölüm getirdi. En az 17 milyon insan çarpışmalarda öldü ve Stalin'in çalışma kamplarında ölenler hariç, yarısı Sovyetler Birliği'nde olmak üzere, bir 20 milyon sivil daha yok oldu. Çin'de yaklaşık 30 milyon insan, Japonya'nın 1937'de Mançurya'da başlattığı savaşta yok oldu. Almanya 6 milyondan fazla, Japonya 2 milyon, Britanya yaklaşık 250.000 ve Fransa ise yaklaşık 300.000 insan kaybetti. Dönemin dehşetinin bir yönü de insan zayiatının tam boyutunu asla gerçekten bilemeyecek oluşumuzdur. Milyonlarca insan yaralandı, pek çoğu sakat kaldı. Sağ kurtulan milyonlarca insan, yurdundan çok uzaklara taşındı. İnsanlar eşlerinin, çocuklarının ve akrabalarının izini kaybettiler. Avrupa bir "yerinden edilmiş kişiler" (onlar öyle tanımlanıyorlardı) kıtası olup çıktı.

Sığınaklarda gece bombardımanlarını yaşamış olanların, kaybolmuş sevdiklerinden kesin bir haber almak için yıllarca bekleyenlerin ya da ölüm kamplarından bir şekilde sağ çıkanların uğradıkları ruhsal hasarın ne denli büyük olduğunu kestirmek mümkün değildi. Son konuşmaların ve mektupların üzücü anıları Avrupa'ya tebelleş olmuş görünüyordu. Sağ kalanlardan biri, "öyküyü anlatmak, tanıklık etmek için" her şeye rağmen dayanma kararlılığında olduğunu söylüyordu: "... ve hayatta kalmak için hiç değilse iskeleti, yapı iskelesini ve uygarlık biçimini kurtarmaya kendimizi zorlamalıyız."

Birinci Dünya Savaşı'nın bitimindeki havanın aksine, İkinci Dünya Savaşı' ndan sonra böyle bir topyekûn savaşın tekrar çıkmayacağı konusunda insanlar pek de iyimser görünmüyorlardı. Bu yeni kasvetli tedirginlik duygusuna özellikle iki faktör katkıda bulundu. Birincisi, henüz savaş sona bile ermeden Sovyetler Birliği ile Batılı Müttefikler arasında artan gerginlikti. İkincisi ise füzelerin, jet uçağının ve en başta da korkunç bir silah olan atom bombasının geliştirilmesiydi.

İkinci Dünya Savaşı'nın korkunç derecedeki yıkıcı deneyimi, savaş sonrası dönemin toplumsal, siyasal ve kültürel iklimine belirgin şekilde damga vurdu. Her ülkede, Nazi hâkimiyetine direnmiş olanlar, savaştan sonra kendi ülkelerinin yeniden inşasında büyük rol oynadılar. Siyasetçiler, aydınlar ve hemen herkes, Avrupa'da meydana gelmiş olanlarla hesaplaşmaya, suç değerlendirmesi yapmaya ve umut bulmaya çalışacaktı. Ama hayatta kalmış olmak, o an için birçoklarına yeterli görünüyordu.

KISIM VII

SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE AVRUPA

İkinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı ağır tahribatın ardından, Avrupa, Birleşik Devletler liderliğindeki Batılı güçler ile Sovyetler Birliği arasında süren Soğuk Savaş'ın giderek koyulaşan gölgesinde yeniden inşa edildi. Nükleer çağın gelişi, artan gerginliklerin tuzu biberi oldu. Doğu Avrupa'yı Nazilerden kurtarmış olan Sovyet Kızıl Ordusu, işgal kuvveti hâline geldi. Polonya'da, Çekoslovakya'da, Bulgaristan'da ve diğer Doğu Avrupa devletlerinde, Sovyet destekli Komünistler, diğer siyasal patileri bir kenara iterek, her devlette rakipsiz otorite kurdular. Sanayi kuruluşlarını millileştirdiler ve tarımda geniş çaplı zoraki kolektifleştirme gerçekleştirdiler. Toptan yenilginin harap ettiği Almanya, Federal Alman Cumhuriyeti adını alan bir batı bölgesi (Batı Almanya) ve Komünist Alman Demokratik Cumhuriyeti adını alan bir doğu bölgesi (Doğu Almanya) olarak ikiye bölündü. Doğu Almanya içinde bulunan Berlin, Doğu ile Batı arasında bölünmüş olarak kaldı ve çabucak Soğuk Savaş çekişmesinin özel bir odağı olup çıktı. Macaristan'da Komünist yönetime karşı bir isyanı bastırmak için 1956'da yapılan Sovyet müdahalesi, Doğu ile Batı arasındaki ilişkileri daha da gerdi. 1962'deki Küba Füze Krizi, Birleşik Devletler ile Sovyetler Birliği'ni nükleer savaşın eşiğine getirdi. Birleşmiş Milletler, Soğuk Savaş'ın muharebe meydanı hâline geldi (*bkz.* Bölüm 28). Yine de burası bir sözlü muharebe arenasıydı; düşmanca sözler ve sert suçlamalar, savaştan daha iyiydi.

Savaş sonrası dönemde her ülkede aşırı yoksulluk belirtilerine rastlamak zor değildi. Fransa'da evlerin yalnızca yarısının, Avusturya'da, İspanya'da ve

İtalya'da ise yalnızca üçte birinin şebeke suyu vardı. İnsana yaraşır konutlar sağlamak, ülkelerin çoğunda hükümetlerin amacı hâline geldi. Bununla birlikte, Batı Avrupa topyekûn savaşın korkunç deneyimini yavaş da olsa atlattı; görece barış ve yeni refah ortamı, Birleşik Devletler'de olduğu gibi, bir "bebek patlaması" (1946-1964) yarattı. Şehirlerde yaşayanların sayısı giderek arttı, toprakla uğraşanlar azaldı ve Amerika'nın giderek artan etkisiyle hızla gelişen bir tüketim kültürü yerleşti. Konum ve fırsatlar açısından kadınların durumu yavaş yavaş düzeldi. Kadınlar en sonunda Fransa'da ve İtalya'da oy hakkı kazandılar. Britanya'da, İşçi Partisi hükümeti, modern refah devletinin temellerini attı; hükümetler gitgide yurttaşları için daha çok sorumluluk üstlendiler. Refah devleti, kısmen, birçok ülkenin halkına yardım ve koruma sağlamak için geniş kapsamlı sosyal hizmetler vermeye başladığı İkinci Dünya Savaşı sırasındaki devlet planlaması ve toplumsal dayanışma deneyiminden doğdu. Komünist muhataplarının yaptıkları gibi, diğer Batılı devletler de hükümetçe sağlanan sosyal hizmet sayısını artırdılar.

1950-1973 arasındaki dönem, Batı Avrupa'da dinamik bir ekonomik büyüme dönemi oldu. İmalat ya da hizmet sektöründe çalışanların sayısı çarpıcı derecede arttı, toprakla uğraşanların oranı ise düştü. Savaş dönemindeki deneyimi yansıtan ekonomik ve toplumsal planlama, Avrupa ekonomisinin toparlanmasında ve hızla genişlemesinde önemli rol oynadı.

Savaş sonrası dönemde, Avrupalı güçlerin Asya'daki ve Afrika'daki sömürgelerinde başlayan bağımsızlık hareketleri, sömürgelerin hızla kurtulmasına ve Avrupa'nın daha çok otorite kaybetmesine yol açtı. Sömürgelerin kurtulmasıyla imparatorluk çağı da bitti. Britanya, eski sömürgelerine bağımsızlık tanıdı. Fransa, Hollanda, Belçika ve Portekiz de imparatorluklarından oldular; ama ancak milliyetçi ayaklanmaların ve kanlı çarpışmaların sonunda.

Avrupa'da siyasal değişim, 1970'li ve 1980'li yıllarda hızla gerçekleşti. Yunanistan'da, İspanya'da ve Portekiz'de baskıcı diktatörlüklerin yerini parlamenter rejimler aldı. Çevreye duyarlı partiler ("Yeşiller") Batı Almanya'da hatırı sayılır siyasal başarılar elde ettiler. Ama aynı zamanda da terörizm, siyasal yaşama yeni ve kargaşalı bir boyut getirdi. Milliyetçilerin bağımsızlık talep ettikleri Kuzey İrlanda ya da İspanya'nın Bask bölgesi gibi yerlerde ve (1948'de bağımsız olan) İsrail'in Filistin halkına yönelik izlediği politikalara militan Arap örgütlerinin karşı çıktıkları Ortadoğu'da terörist gruplar güvenlik için tehdit oluşturdular.

Sovyetler Birliği'nde, Sovyet lider Mihail Gorbaçov, 1985'te devlet başkanlığına geldikten sonra bir dizi cesur ekonomik ve siyasal reform başlattı; komünizmin otoriter niteliğini ortadan kaldırarak, daha çok siyasal katılımı teşvik ederek

ve ekonomik zenginleşme sağlayarak komünizmi devam ettirmeyi umuyordu. Doğu Avrupa bloğu ülkelerinde Polonya'dan ve Macaristan'dan başlayarak reform hareketleri baş gösterince, Gorbaçov, Sovyetler Birliği'nin müdahale etmeyeceğini açıkça belirtti. Komünizm, 1989'da Doğu Avrupa devletlerinde birbiri ardına çöktü. Kasım 1989'da Berlin Duvarı'ndan büyük kalabalıklar hâlinde akan Doğu Almanlar, Doğu Avrupa'da komünizmin yıkılışının simgesi oldular. Almanya yeniden birleşik bir devlet oldu. Sonra, Sovyetler Birliği'nin kendisi parçalandı ve eski Sovyet cumhuriyetleri birbiri ardına bağımsızlık ilan etti. İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden beri milletlerarası ilişkileri büyük ölçüde belirlemiş olan Soğuk Savaş nihayet sona erdi. Sovyetler Birliği İmparatorluğu denilen yapının çökmesi, Amerika Birleşik Devletleri'ni, kendine ait gayriresmî bir imparatorluğu olan, dünyanın tek süper gücü yaptı.

Demokratik geleneklerin zayıf olduğu veya hiç olmadığı ya da başarılı bir piyasa ekonomisinin bulunmadığı eski Komünist devletlerde, demokratik bir yönetimi başarmanın zorlukları göz korkutucuydu. Bu devletlerin etnik ve dinsel karmaşıklığı, güçlükleri daha da artırdı. Eski Yugoslavya'nın parçası olan Bosna'da 1992'de kanlı bir içsavaş başladı. Savaş, İkinci Dünya Savaşı'ndan beri görülmemiş ölçekte katliamlar getirdi ve bunların çoğu, Sırp güçler tarafından Müslümanlara karşı işlendi.

Savaş sonrası devir, Batılı devletler arasında Avrupa ekonomik işbirliğinin de yolunu açtı. Avrupa ekonomik işbirliği, İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda başlamış ve 1948'de Avrupa Ekonomik İş Birliği Örgütü'nün kurulmasıyla, 1959'da Ortak Pazar'ın yaratılmasıyla ve 1967'de Avrupa Topluluğu'nun oluşturulmasıyla devam etmişti. Avrupa Topluluğu'nun 12 üyesince 1992'de imzalanan Maastricht Antlaşması, temelinde Fransa ile Almanya arasında bir ortaklığın yer aldığı Avrupa Birliği'nin kurulmasını sağladı. Üye devletler için 1993'te başlayan tek pazar, 2002'de ortak bir para birimi ("*euro*") kullanılmasına olanak sağladı (ama üç devlet de kendi para birimlerini korudu). Günümüzde 27 devlet Avrupa Birliği'nin üyesidir: Romanya ve Bulgaristan, 2007'de kabul edildi; Hırvatistan, Makedonya ve Türkiye ise aday ülkeler olarak beklemededir.

Ulaşımda ve iletişimde sağlanan dikkate değer gelişmeleri yansıtan dünya ekonomisinin küreselleşmesi, dünyadaki kıtaları birbirine yakınlaştırarak, insanların, fikirlerin ve ürünlerin yerküre çapında hareketini kolaylaştırdı. İş ve daha iyi yaşam olasılığının cazibesine kapılarak Afrika'dan ve Asya'dan yola çıkan göçmenler, giderek artan sayılarla Avrupa'ya ulaşmaya başladılar. Birçokları, vatanlarındaki siyasal kargaşadan kaçıp, siyasal sığınmacı olarak geldiler ya da düpedüz fark edilmeden sınırları geçtiler. Balkanlar'dan da yüz binlerce göçmen batıya doğru yola çıktı. Yeni yerleştikleri ülkelerde birçok kişi, yabancı düşman-

lığı nedeniyle, özellikle ekonomik bunalım dönemlerinde göçmenleri istemiyor. Avrupa'da artık barış hüküm sürerken bile, dışarıdan göç sorunu özellikle Batı Avrupa'da çetin bir sorun olmaya devam ediyor. New York kentinde ve Washington, D.C.'de 11 Eylül 2001'de gerçekleştirilen saldırıların ardından, küresel çapta artan terörizm heyulası da öyle.

BÖLÜM 27

BÖLÜNMÜŞ AVRUPA'NIN YENİDEN İNŞASI

Birinci Dünya Savaşı'nın bitimindeki havanın aksine, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra insanlar pek de iyimser görünmüyorlardı. Söz gelişi, Winston Churchill kötümserdi: "Avrupa şimdi ne durumda? Bir moloz yığını, ölü kemiklerinin toplandığı bir mahzen, musibet ve nefret üreten bir zemin." İkinci Dünya Savaşı'nda (çarpışmaların doğrudan ya da dolaylı sonucu olarak) ölen insan sayısı, "tüm savaşları sona erdiren savaş" diye tanımlanan Birinci Dünya Savaşı'nda ölmüş olanlardan dört kat fazlaydı. Savaşın tozu dumanı dağıldıkça, Avrupalılar her yanlarındaki yıkımın boyutunu kavrama uğraşına girdiler: Yerle bir olmuş şehirler, kötürümleşmiş sanayi ve milyonlarca sığınmacı. Dünya, 6 milyondan fazla Yahudi'nin Nazilerce yok edildiğini kısa sürede öğrendi. Alman ordularınca işgal edilmiş ya da Nazilerin müttefiki olmuş ülkeler, işbirlikçilere nasıl muamele edeceklerini belirlemek zorundaydılar, aynı zamanda da demokratik siyasal kurumlar oluşturma sorunuyla yüz yüzeydiler. Bu arada, aydınlar da meydana gelmiş olan korkunç felaketle cebelleşiyorlardı.

Savaş dönemi ekonomisinden barış dönemi ekonomisine geçiş, büyük bir sorun oluşturacaktı. Batılı ülkelerin ekonomileri, savaştan sonra dikkate değer bir hızla toparlandı ve göz alıcı bir ekonomik büyüme dönemine girdi. Japonya'nın artan olağanüstü ekonomik kudreti ve Çin'in bir büyük güç olarak yükselişi yanında, Birleşik Devletler ile Sovyetler Birliği arasındaki süper güç yarışması da diğer Avrupa devletlerini dünyada daha az önemli kıldı; fakat bu ekonomik büyüme yine de gerçekleşti.

Avrupa nüfusu 1950'de 548 milyondan, 2000'de 727 milyona çıktı. Savaş sonrası dönem bir "bebek patlaması"na yol açtı. Tıp ve beslenme alanlarındaki ilerlemeler sayesinde insanlar daha uzun yaşadıkları için, yaşam süresi uzadı. Makineleşme ve ticarileşme, tarımsal üretimi artırdı. "Yeşil Devrim" diye anılır olan şeyden dolayı, kırsal kesimden gitgide daha çok insan toprağı bırakıp şehirlere geldi ve böylece şehirler hızla büyüdü. Sonraki yıllar boyunca, kadınların yararlanabildikleri fırsatlar çoğaldı. Aynı zamanda da ulaşım, iletişim ve tüketim ala-

nında eş zamanlı olarak gerçekleşen devrimler, Avrupalıların yaşama biçimini dönüştürdü.

Büyük Yıkımın Ardından

Avrupa'yı toparlamanın ürkütücü boyutta bir görev olduğu anlaşıldı. İkinci Dünya Savaşı 1945'te sona erince, savaşın sonucu olarak 60 milyon kadar insan ölmüştü. İkinci Dünya Savaşı'nda Fransa'dan ve Büyük Britanya'dan ölenlerin sayısı Birinci Dünya Savaşı'ndakinden daha az olmasına karşın, İkinci Dünya Savaşı sırasında Orta ve Doğu Avrupa'daki can kayıpları neredeyse akıl almaz boyuttaydı. Sovyetler Birliği'nde, savaş nedeniyle ölümlerin 15 ila 25 milyon arasında olduğu tahmin edilebilir; Joseph Stalin'in temizlik harekâtlarına kurban giden milyonlarca kişi dâhil edilirse, bu sayı daha da artar. Dahası, 1.700 kent ve kasaba ile 70.000 köy haritadan silindi. Hitler'in savaşında yaklaşık 6 milyon Alman öldü. Polonya, 6 milyon insan –ülke nüfusunun beşte birini– kaybetti; Yahudi nüfusun %90'ından fazlasını oluşturan 3 milyon Yahudi de bu sayıya dâhildi. Yugoslavya nüfusunun %10'u yok oldu. Hava saldırıları, kara savaşı ve çekilen Alman kuvvetlerinin misillemeleri nedeniyle oluşan mal mülk ziyanı hesaplanamayacak boyuttaydı. Savaşın ilk yıllarındaki Alman hava saldırıları, Britanya'da Londra'nın ve Coventry'nin kimi kısımlarını, Sovyetler Birliği'nde Leningrad'ı ve Kiev'i, Hollanda'da Rotterdam Limanı'nı harap etti. Alman ordusu, Varşova'da 1944'te çıkan isyana misilleme olarak kenti tamamen yerle bir etti. Öte yandan, Müttefik bombardımanlarıyla Berlin, Dresden ve Renanya'daki sanayi şehirleri harabeye döndü, Fransa'nın kilit önemdeki sanayi ve liman şehirleri de ağır hasar gördü.

Tarihçiler, savaş sırasında ve sonrasında "etnik temizlik" olarak 1990'larda gündeme gelip öyle adlandırılacak olan şeylerin yol açtığı trajedilerin ancak yakın zamanlarda farkına varmışlardır. Örneğin, sonradan Komünist Polonya ve Ukrayna Sovyet Cumhuriyeti olacak bölgelerde, işgalci Kızıl Ordu, Nisan 1943 ile Ağustos 1947 arasında yaklaşık 100.000 sivil Polonyalıyı ve Ukraynalıyı öldürdü, 1,4 milyonunu da topraklarından sürdü. Nazi işgali ve daha sonra Sovyet işgali (bu ikinci kez oluyordu, çünkü Sovyetler bu bölgeleri 1939-1941 arasında da işgal etmişlerdi) sırasında, önce Ukraynalılar ve daha sonra bizzat Polonyalılar "etnik temizlik" yaptılar. Ukraynalı milliyetçiler 1943'te Volin'de ve Galiçya'da Polonyalıları öldürdüler, Polonyalılar ise Polonya'nın kurtuluşunun ardından iki etnik grup arasında çıkan içsavaşta katliamlar yaptılar.

Potsdam Konferansı

Müttefiklerce savaşın sonuna doğru alınan kararlar, Orta ve Doğu Avrupa'da millî sınırların köklü şekilde yeniden çizilmesine yol açtı. Bu yeniden çizimi,

Winston Churchill, Harry Truman ve Joseph Stalin, 1945 Potsdam Konferansı'nda.

büyük ölçüde Sovyet askerî ilerleyişi belirledi. Almanlar, Mayıs 1945'te teslim oldukları zaman, Kızıl Ordu, Doğu Avrupa'da Yugoslavya ve Yunanistan dışındaki tüm devletleri işgal etmişti. Almanya'da, doğu bölgesi hâline gelen yerler Sovyet birliklerinin kontrolündeydi; kuzeyin büyük kısmının yanı sıra Renanya ve Ruhr Havzası İngilizlerin elindeydi; Güney Almanya'ya Amerikan ve Fransız orduları hâkimdi; Berlin ise dört güç arasında paylaşılmıştı.

Temmuz 1945'teki Potsdam Konferansı'nda, Stalin, Churchill ve Truman, mağlup Almanya'nın kaderini ele aldılar. Konferansla aynı zamanda yapılan seçimlerde Churchill'in Muhafazakâr Parti'si yenilgiye uğrayınca, Potsdam'a Britanya başbakanı olarak Clement Attlee (1883-1967) katıldı; bunun üzerine, ileri gelen bir diplomat, "Üç Büyükler" toplantısının "İki Buçuk Büyükler" toplantısı hâline geldiği yorumunu yapmıştı. Müttefikler, mağlup Almanya'yı İngiliz, Fransız, Rus ve Amerikan işgal bölgelerine ayırmaya zaten karar vermişlerdi. Almanya ile Polonya arasında Oder ve Neisse nehirlerinin oluşturacağı yeni bir sınır belirlediler. Gdańsk Limanı yeniden Polonya'ya verildi. De Gaulle ilk başta

karşı çıkmasına rağmen, Müttefik liderler, Almanya'nın yeniden birleştirilmesi ve Polonya'da, Çekoslovakya'da, Macaristan'da yaşayan Alman nüfusların, söz konusu devletlerin yeni hükümetlerinin talebi üzerine, zorla Almanya'ya yerleştirilmeleri konusunda anlaştılar. Dört Büyük Güç Müttefik Kontrol Konseyi (Potsdam güçlerine Fransa da katılmıştı) yeni, silahsızlandırılmış ve Nazilerden arındırılmış bir Almanya planladı.

Batılı Müttefikler ile Sovyetler Birliği arasında artan güvensizlik Potsdam Konferansı'nı etkiledi. Stalin'in toprakla ilgili talepleri, Türkiye'nin stratejik açıdan kritik yerlerini de kapsıyordu. Batılı Müttefikler bunu reddettiler, çünkü böyle bir hamle, İstanbul ve Çanakkale boğazlarının fiilî kontrolünü Sovyetler Birliği'ne verirdi; Rus çarlarının 18. yüzyıldan beri istedikleri de buydu. Sovyetler Birliği zaten 1940'ta Baltık devletleri Estonya, Letonya ile Litvanya'yı, Doğu Prusya'dan büyük bir parçayı, Finlandiya ile Çekoslovakya'nın kimi yerlerini ve Romanya'daki bazı bölgeleri (Besarabya'yı ve Bukovina'nın bir kısmını) işgal etmişti. Doğu topraklarının çoğunu Sovyetler Birliği'ne kaptıran Polonya, batıda Almanya aleyhine kazanç sağladı (*bkz.* Harita 27.1).

Toprakla ilgili başka ayarlamalar, Almanya'nın İtalya gibi savaş dönemi müttefikleri aleyhine gerçekleşti, örneğin İtalya'dan küçük bir sınır bölgesi Yugoslavya'ya verildi. Müttefikler bu yeni düzenlemeleri dayatırlarken, yeni sınırların, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra olduğu gibi, çeşitli milliyetleri hoşnutsuz bıraktığı gerçeğine pek az dikkat ettiler. Transilvanya'da yaşayan Macarlar, Romanya'nın yeniden çizilen sınırları içinde kalmak istemiyorlardı; kendini Macaristan sınırları içinde bulan daha az sayıdaki Romanyalının birçoğu, Nazilerce ve savaş dönemindeki diktatörlerce Almanya'nın safında savaşmaya zorlanmış olmanın cezası olarak gördükleri bu duruma kızıyordu. Hitler'in 1938'de *Reich*'ına ilhak etmiş olduğu Avusturya, yeniden bağımsızlığını kazandı. Muzaffer İkinci Dünya Savaşı güçlerinin Avusturya'daki askerî işgali, Avusturya'nın tarafsızlığını ilan etmesi karşılığında Sovyet askerlerinin geri çekilmesiyle 1955'te sona erdi. Kuzey Avrupa'da, Finlandiya bağımsızlığını korudu ve Sovyetler Birliği, Finlerin tarafsızlığını kabul etti.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra olduğu gibi, Batılı Müttefikler, savaş tazminatları sorununda yine anlaşmazlığa düştüler. Büyük Britanya'dan ve Birleşik Devletler'den çok daha ağır kayıplara uğrayan Sovyetler Birliği, Almanya'nın savaşın bedelini ödemek zorunda bırakılmasını istedi. Örneğin, Stalin tazminat olarak 20 milyar ABD dolarının yanı sıra, Alman sanayi araç-gereçleri de istedi. Sovyetler Birliği, en sonunda talep ettiği paranın yarısını (para birimi büyük değer kaybına uğramış olsa bile) almasının yanı sıra, Britanya, Fransa ve Birleşik Devletler işgalindeki Alman bölgelerinde bulunan sanayi araç-gereçlerinin yaklaşık %25'ini de aldı. Bu arada, Sovyet trenleri ve kamyonları, Alman makinelerini ve diğer sanayi malzemelerini doğu bölgesinden Rusya'ya taşımaya başladı.

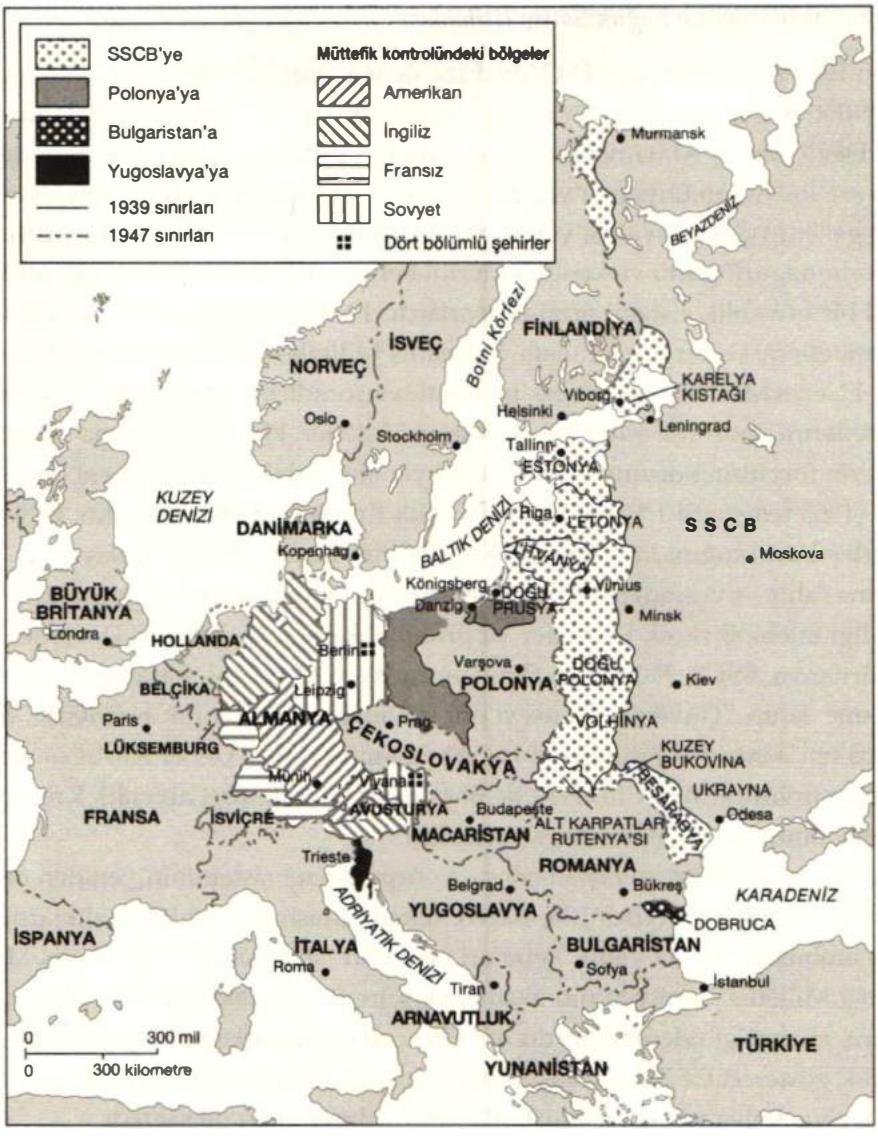

Harita 27.1. Savaş Sonrası Toprakla İlgili Düzenlemeler. Savaş sonrası Sovyetler Birliği, Polonya, Bulgaristan ve Yugoslavya sınırlarının yanı sıra, Almanya'daki Amerikan, İngiliz, Fransız ve Sovyet bölgeleri dâhil, 1947 itibariyle toprakla ilgili değişiklikler.

Sovyetler'in Doğu Avrupa'yla ilgili niyetlerinden artık tümüyle kuşku duyan Truman, ekonomilerini yeniden inşa etmekte kullanmak için ABD'den borç alabilecek ülkeler listesinden Sovyetler Birliği'ni çıkardı.

Batılı Müttefikler, "kabul görmüş demokratik hükümetler"ce temsil edilecek olan eski Alman müttefikleri (İtalya, Macaristan, Romanya ve Bulgaristan) ile barış görüşmeleri yapmaları gerektiği konusunda uzlaştılar. Ama çok geçmeden açıkça anlaşıldı ki, son üç ülkenin hükümetlerinin demokratik olarak seçilmekle hiç alakası yoktu.

Birleşmiş Milletler ve Soğuk Savaş İttifakları

Kasım 1944'te Washington, D.C.'de düzenlenen Dumbarton Oaks Konferansı'nda, Milletler Cemiyeti'nin yerini alacak olan Birleşmiş Milletler planlandı. Birleşik Devletler'in, Almanya'nın, Japonya'nın ya da İtalya'nın üye olmadıkları Cemiyet, İtalya'nın Etiyopya'yı işgal etmesine ve Almanya'nın Renanya'yı yeniden işgal edip Çekoslovakya'yı yutmasına seyirci kalmıştı. Müttefikler artık üye ülkelerin özgürlüğünü ve kendi kaderini belirleme hakkını koruyacak milletlerarası bir güvenlik sistemi arzu ediyorlardı. 1945'te San Francisco'da düzenlenen milletlerarası bir konferansta, Birleşmiş Milletler (BM) Anayasası hazırlandı. BM Genel Merkezi, New York'ta olacaktı ve orada bir genel sekreter, örgütün faaliyetlerini koordine edecekti. Birleşmiş Milletler, birer oy hakkına sahip üye ülkelerin (örgütün kuruluşunda 51 ülke) yer aldıkları bir Genel Kurul'dan ve 11 üyeli (1965'ten sonra 15 üyeli) bir Güvenlik Konseyi'nden oluşacaktı. Birleşmiş Milletler kurulduğunda Güvenlik Konseyi'nin beş daimi –ve dolayısıyla veto hakkına sahip– üyesinden birinin Sovyetler Birliği olması yönünde Stalin'in dile getirdiği talebi, Birleşik Devletler ve Britanya kabul etti. Birleşik Devletler, Büyük Britanya, SSCB, Fransa ve Çin Cumhuriyeti (Tayvan), kararları veto etme yetkisine sahip "Güvenlik Konseyi'nin daimi üyeleri" olarak belirlendi; diğer 5 (1965'ten sonra 10) sandalyeyi ise dönüşümlü olarak Genel Kurul'ca seçilen devletler dolduracaktı. Çin, 1971'de BM'ye kabul edilince, Güvenlik Konseyi'nde Çin Cumhuriyeti yerine daimi üye oldu.

Birleşmiş Milletler, savaştan sonra Avrupa devlet sisteminin yeniden ortaya çıkışına yardım etti. Ayrıca BM, bazen, ülkeler arasındaki anlaşmazlıklarda zorunlu arabuluculuk da yaptı. Yetkileri ne kadar sınırlı olsa da Birleşmiş Milletler, eski Milletler Cemiyeti'nin aksine, yerküre üzerindeki çeşitli sıcak noktalara barış güçleri gönderebiliyordu ama bu çabalarla sağlanan başarılar oldukça farklılık gösterecekti. BM, savaştan hemen sonraki dönemde Çekoslovakya'ya, Polonya'ya, İtalya'ya ve Yunanistan'a acil yardım fonları da sağladı.

1941'de Müttefiklerin savaş amaçlarını belirlemiş olan Atlantik Bildirisi (*bkz.* Bölüm 26), savaş suçlarına yönelik yargılamaların, savaştan sonra yani Almanya yenilgiye uğratılıp millî egemenlik yeniden kurulunca yapılacağı konusunda uzlaşmaya varılmasını sağlamıştı. Ocak 1942'deki Saint James Konferansı'nda, Müttefikler, savaş suçlularını cezalandırma niyetinde olduklarını bildirdiler. Devlet egemenliğini aşan milletlerarası bir düzenin inşa edilmesi gerektiği konusunda yavaş yavaş görüş birliği oluştu. Lahey'deki Daimi Adalet Divanı, savaş suçlularının Birleşmiş Milletler'ce adalet önüne çıkarılacakları varsayımıyla, savaş suçlarının tanımlarını ele alması için 1944'te bir komisyon kurdu.

Savaş sırasında gelişmiş olan savaş suçları kavramı, 1948'de BM Genel Kurulu'nun İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'ni kabul etmesiyle sonuçlandı. Ondan sonra bu belge, bireylerin haklarını korumaya yönelik çabalara dayanak oluştur-

muştur. Kısmen Birleşik Devletler'de yayınlanan Haklar Bildirisi'ni ve Fransız Devrimi sırasında yayınlanan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'ni temel alan Evrensel Bildiri, sivil ve siyasal hakları; adil yargılanma hakkını; toplanma, inanç ve konuşma özgürlüklerini; eğitim, yeterli yaşam standardı ve kültürel yaşama katılım haklarını ilan etti. Dahası, kölelik ve işkence, insan hakkı ihlalleri olarak tanındı. 1949 Soykırım Sözleşmesi'yle, soykırım, milletlerarası hukuka göre suç sayıldı.

Avrupa devletleri, anlaşmazlıkların arabuluculukla çözümü için Birleşmiş Milletler'e katılmanın yanında, çıkarlarını korumak için askerî ittifaklar da kurdular; Avrupa devletleri böylelikle, müttefiklerden herhangi birine yönelik saldırı olması durumunda onu savunmak için yardıma geleceklerine söz verdiler. Nitekim Mart 1948'de Büyük Britanya, Fransa, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg, Brüksel Paktı'nı imzaladılar. Bu pakt, Batı Avrupa ülkelerinin çoğunun bağlı olduğu sonraki Avrupa Konseyi'nin askerî bileşeni olarak işlev gördü. Birleşik Devletler, 1949'da Brüksel Paktı üyeleriyle birlikte Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'nü (NATO) oluşturdu; örgüte daha sonra İtalya, Danimarka, Norveç, İzlanda, Portekiz, Kanada, Yunanistan ve Türkiye de katıldı (*bkz.* Harita 27.2). Sovyetler Birliği'ni hedef alan bu antlaşma, imza sahibi ülkelerden herhangi birinin saldırıya uğraması durumunda onu ortaklaşa savunma konusunda üye ülkelerin tümünü bağlıyordu; ortak bir ordu için birleşik bir komutanlık oluşturuldu ve NATO'nun genel merkezi olarak Paris seçildi. NATO, Birleşik Devletler ile Batı Avrupa arasındaki ittifakın köşe taşı hâline geldi.

Keşmekeşle ve İşbirlikçilerle Yüzleşme

Avrupa, bir dullar ve yetimler kıtası hâline gelmesinin yanı sıra, "yerinden edilmiş kişiler" (YEK'ler) kıtası hâline de geldi. Yeniden çizilmiş sınırlar içindeki millî azınlıklar artık zorla yük vagonlarına tıkılarak, yeni çizilmiş millî sınırlara az çok denk gelen yeni mahallere naklediliyor, yerlerinden ediliyorlardı. Savaştan hemen sonraki dönemde toplam 50 milyon kadar sığınmacı vardı. Dahası, Sovyetler Birliği'nde hapsedilmiş Almanlar gibi milyonlarca savaş tutsağının da yeniden yurtlarına gönderilmeleri gerekiyordu. Litvanya'da yaşayan ve 1940'ta kendi iradeleri dışında Sovyetler Birliği'ne dâhil edilmiş olan Almanlar, Almanya'ya iade edildiler. 1945 baharında yaklaşık 20 milyon kişi hareket hâlindeydi. Ek olarak, on binlerce Alman da 1945'in mayıs ile ağustos ayları ve 1946'nın ocak ile kasım ayları arasında yapılan düzenli transferlerle Çekoslovakya'dan atıldı. Bu zor dönemde binlercesi öldü. Toplam 12 milyon kadar Alman, evini terk etmek zorunda bırakıldı. Çoğu SSCB'den ve Polonya'dan olmak üzere, yaklaşık 4 milyonu Almanya'ya elinde neredeyse hiçbir şey olmadan döndü. Almanya'da her altı kişiden biri sığınmacıydı ve 1947'de hâlâ 1,5 milyon Alman, yerinden edilmiş kişiler için kurulmuş kamplarda yaşıyordu.

Harita 27.2. Doğu ve Batı Blokları, 1955. NATO ve Varşova Paktı, savaş sonrası dünyayı belirleyen askerî ittifaklardı.

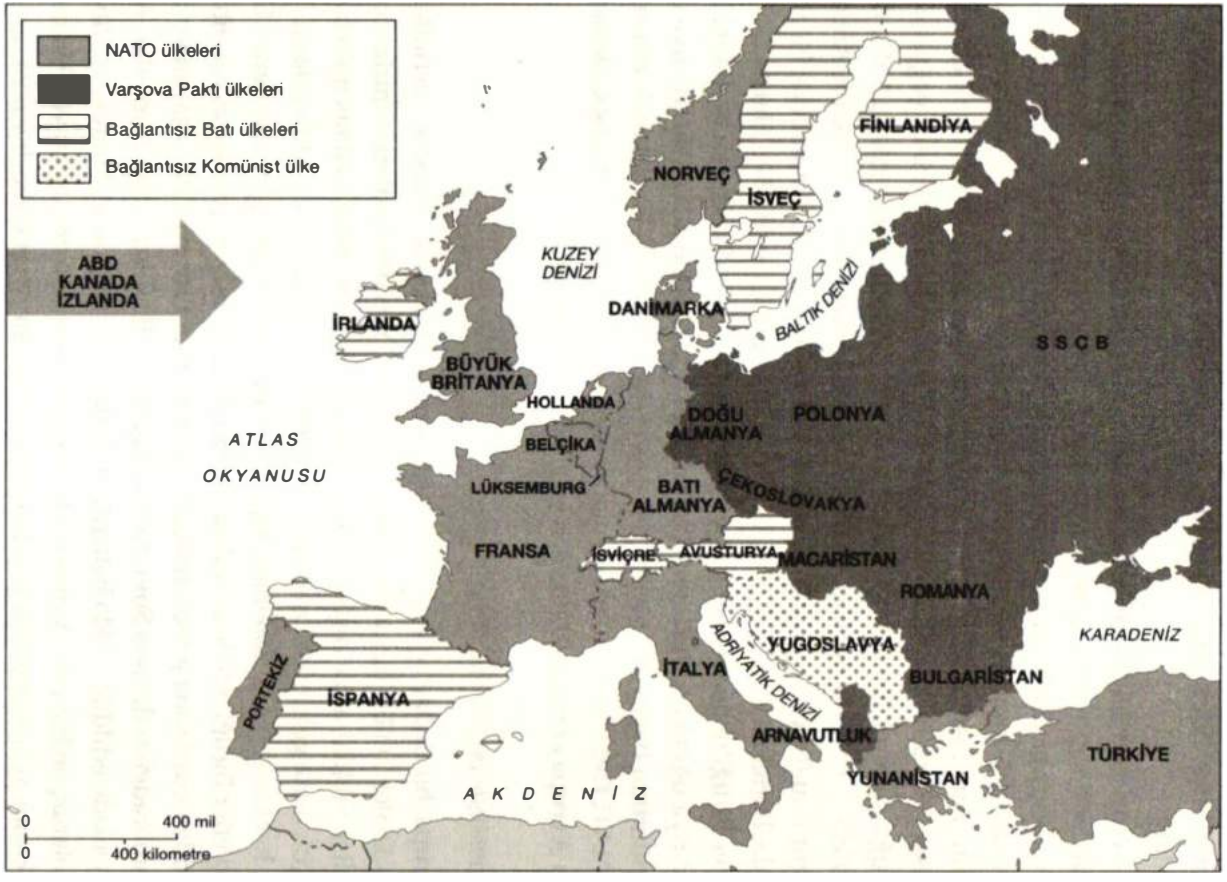

Almanya'da, Yerinden Edilmiş Kişiler Kampı'nda yiyecek bekleyen sığınmacılar.

Amerikan, İngiliz ve Fransız işgalcilerin askerî kurallara göre titizlikle düzenledikleri, dikenli telle çevrilmiş, gıda ve giysi dağıtımının dikkatle yapıldığı ve dışarı çıkmanın yasak olduğu berbat yerler olmalarına rağmen, YEK kampları, oralarda kalanların yaşamlarına bir miktar normallik kazandırdı; onların birçoğu, Polonyalı ve Ukraynalı Yahudilerin yanı sıra Baltık devletlerine mensup Yahudiler ve ölüm kamplarından sağ çıkmış bazı şanslı kişiler dâhil, Almanya için köle işçi olarak çalıştırılmıştı.

Stalin, Rusya'dan, Belarus'tan, Ukrayna'dan, hatta ta Kazakistan'dan getirdiği yaklaşık 1 milyon kişiyi Doğu Prusya'ya yerleştirdi. Anayurtları Sovyetler Birliği'nin parçası yapılmış olan Polonyalılar artık Batı Polonya'ya geçiyorlardı. Aynı zamanda da Polonya, neredeyse 500.000 Ukraynalıyı zorla doğuya, Sovyetler Birliği'ne doğru gönderdi. Doğu Avrupa'da Holokost'tan sağ çıkmış olan birkaç yüz bin Yahudi artık batıya yönelmişti; bazıları 1946'da Polonya'da yapılan yeni pogromlardan kaçıyordu. Toplam olarak, Doğu Avrupalı etnik gruplara mensup yaklaşık 7 milyon kişi tehcirle karşı karşıyaydı. Sonuç olarak, Polonya'da, Çekoslovakya'da ve Romanya'da yaşayan etnik azınlıkların oranı çarpıcı derecede azaldı, öyle ki Polonya'da %32'den %3'e düştü. Bulunduğu yere bağlı olarak, kiliseler, sinagoglar, hatta birkaç cami yerle bir edildi; etnik azınlıkların acımasızca gönderilmelerini yansıtacak biçimde, kentlere ve caddelere yeni adlar verildi.

Nazilerle işbirlikçilik yapmış olanların cezalandırılması, işgal altındaki bölgeler kurtarılır kurtarılmaz başladı (hatta bazı olgularda savaş sırasında başla-

Müttefik askerlerinin 1944'te bölgeyi kurtarmasından sonra, kafası kazınmış bir Fransız işbirlikçi, kucağında bebeğiyle, Cherbourg yakınındaki bir köyde teşhir ediliyor.

mıştı). Fransa'da, direniş kuvvetleri, işbirlikçilikle suçlanan yaklaşık 10.000 kişiyi düpedüz (bazen çarçabuk yargıladıktan sonra) infaz etti. Mahkemeler, 2.000 kadar kişiyi ölüm cezasına çarptırdı (bunların 800'ü infaz edildi) ve 40.000'den fazlasını hapse mahkûm etti. Vichy Başbakanı Pierre Laval idam edildi. Mareşal Philippe Pétain, vatan hainliğinden suçlu bulundu ama yaşlı olması ve Birinci Dünya Savaşı'nda "Verdun kahramanı" sanını kazanması nedeniyle, Fransa'nın Batı kıyısı açıklarındaki küçük bir adada hapse atıldı ve 1951'de orada öldü. Alman askerleriyle yatmış kadınlar, saçları kazınarak, şehirde utanç içinde gezdirildiler.

Hitler'in ordularının işgal etmiş olduğu ülkelerde, suç dereceleri konusunda belirleme yapmak için bayağı uğraş verildi. Belçika'da mahkemeler, Alman işgaline katıldıkları gerekçesiyle 634.000 işçi hakkında hukuki işlem başlattı; yalnızca 8 milyon insanın yaşadığı bir ülke için müthiş bir rakam. Norveç'te, Norveç Nazi Partisi'nin 55.000 üyesi savaştan sonra yargılandı ve birçoğu hapis cezası almasına rağmen, yalnızca 25'i idam edildi. Öte yandan, nüfusun çoğunun Hitler Almanya'sıyla birleşmeyi çılgınca bir coşkuyla alkışlamış göründüğü Avusturya'da, yalnızca 9.000 kişi yargılandı ve yalnızca 35 işbirlikçi idam edildi. Savaş sona erince Nazi işbirlikçilerine karşı misillemelerin hızla ve etkili şekilde yürütüldüğü (1943-1946 arasında yaklaşık 15.000 infazın yapıldığı) İtalya'da, savaştan sonra çok az faşist yargılandı. Bunun bir nedeni, İtalyan faşistlerin, en azından Nazilerle kıyaslanınca, düşmanlarına nispeten yumuşak davranmış olmalarıydı. Üstelik milyonlarca kişi, kendini faşist örgütlere ya da sendikalara

katılmak zorunda hissettiği için öyle yapmıştı. Doğu Avrupa'da, eski Nazi işbirlikçilerine yönelik temizlikler yüksek boyutlara ulaştı; söz gelişi Yugoslavya'da, Tito'nun muzaffer kuvvetleri, birçokları canice işbirlikçilik yapmış olan binlerce Sırp'ı, Hırvat'ı ve Sloven'i infaz ettiler.

Savaş sonrasının en çarpıcı yargılaması, Ağustos 1945'te Nürnberg'de yapıldı; Müttefikler, yüksek düzeyli 24 Alman yetkiliyi milletlerarası bir mahkemenin önüne çıkardılar. Mahkeme, sanıkların 21'ini savaş suçları işlemekten mahkûm etti ve bunların 10'u idam edildi. Hermann Göring, idamından kısa süre önce hücresinde intihar etti. Daha önemsiz Nazi sanıkların daha az dikkat çeken yargılamaları Almanya'da yıllarca devam etti.

Ne var ki, birçok savaş suçlusu, savaştan sonra kaçtı ya da serbest bırakıldı. Çocuklar da dâhil canlı denekler üstünde canice deneyler yapmış olan doktor Josef Mengele, Paraguay'a kaçmayı başardı. Nazilerin pek çoğu sağcı diktatörlüklerde sıcak şekilde kabul gördü. ABD hükümeti, Almanya'daki ve Avrupa'nın başka yerlerindeki Komünistler hakkında bilgi vermeleri karşılığında birçok Nazi savaş suçlusunun kaçmasını kolaylaştırdı. Gerçekte, artan komünizm düşmanlığı, Batı Avrupa'da savaş dönemi işbirlikçilerine yönelik temizliklere engel oldu. Başka savaş suçluları savaş sonrası Avrupa'sının kargaşası içinde gözden kaybolmayı başardılar, bazıları yeni isimler ve kimlikler aldılar. Hatta bazıları, isimlerini değiştirme zahmetine bile girmediler ve birçoğu en sonunda Batı Alman hükümetinde görev aldı. Güney Amerika'daki İsrail ajanları, binlerce Yahudi'nin öldürülmesine katılmış olan Adolph Eichmann'ı 1959'da yakalayıp kaçırdılar. Eichmann, İsrail'de yargılandı, suçlu bulundu ve ölüm cezası aldı. 1980'lerin ortasında, bir Fransız mahkemesi, savaştan sonra kaçmış olan Nazi savaş suçlusu Klaus Barbie'yi ömür boyu hapis cezasına çarptırdı. Vichy rejimi sırasında yüzlerce Yahudi'nin hayatına kastetmiş bir görevli olan ve sonra çeşitli Fransız hükümetlerinde görevli olarak başarılı bir meslek hayatı sürdüren Maurice Papon, en sonunda yargılandı, 1998'de mahkûm oldu ve bir bürokrat olarak yaptığı işi amirlerinin beğenmesinden son ana kadar gurur duydu. Adaletin Naziler ve işbirlikçiler hakkında verdiği hükümler belki kusursuz değildi ve bazen oldukça gecikmeli gelmişti ama adaletin hiç tecelli etmemesinden yine de iyiydi.

Ekonomik Toparlanma ve Zenginleşme, Refah Devleti, Avrupa Ekonomik İşbirliği

Avrupa ekonomisi mahvolmuştu. İki tarafta da bombardımanlar sistematik şekilde yapılmış ve Avrupa'nın endüstriyel yapısını gideren artan bir isabetle yakıp yıkmıştı. Batırılmış gemiler limanları tıkadı. Belli başlı nehirler üzerindeki köprülerin neredeyse tamamı imha edilmişti. Avrupa'nın ulaştırma ve iletişim

şebekelerinin yalnızca ufak tefek parçaları hizmete devam ediyordu. Britanya'da, altın ve gümüş rezervleri çarpıcı düzeyde erimişti; hükümet büyük borçlar almak zorunda kalmıştı ve İngiltere'nin, bu fonların çoğunu sağlamış olan Birleşik Devletler'e uzun süre fiilen bağımlı kalması böylece başladı. Askerî amaçlı olmayan imalat, savaş sırasında dibe vurdu. İngiliz mamul mallarının pazarları savaş sırasında neredeyse tamamen sıfırlandı ve bunların yeniden oluşturulması kolay olmadı.

Tarımsal üretim her savaş bölgesinde yaklaşık yarı yarıya düşmüş ve milyonlarca insanı yeterli yiyecekten yoksun bırakmıştı. Enflasyon doludizgindi; Avrupa para birimlerinin değerleri çakıldı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra olduğu gibi, Alman para birimi neredeyse değersiz hâle geldi. Alman ev hanımları, bombalanmış binaların yıkıntılarını karıştırarak değerli şeyler arıyor, ailelerine yedirmek için ormanlardan mantar ve yemiş topluyorlardı. Gerekli malların birçoğu karaborsadan temin ediliyordu.

Tablo 27.1. Sanayi Üretimi Göstergeleri, 1946-1950 (1938 = 100)

	1946	1947	1948	1949	1950
Belçika	91	106	120	129	139
Britanya	106	114	128	137	148
Fransa	79	95	111	122	125
İtalya	75	93	99	105	119
Hollanda	74	94	113	126	137
B. Almanya	29	34	51	75	90

Kaynak: William I. Hitchcock, *The Struggle for Europe: The Turbulent History of a Divided Continent, 1945-2002* (New York: Doubleday, 2003), s. 135.

Bununla birlikte, Avrupa ekonomisi, hiç tahmin edilmeyen ve çok etkileyici bir hızla canlandı (*bkz.* Tablo 27.1). Artan Komünist etkiye tepki olarak, Mart 1947'de Başkan Truman, "Birleşik Devletler'in, silahlı azınlıklarca ya da dış baskılarla yapılan boyun eğdirme girişimlerine direnen özgür halkları destekleme siyaseti"ni ilan ettiği "Truman Doktrini"ni açıkladı. Büyük ekonomik keşmekeş, iki dünya savaşı arasında meydana gelen toplumsal ve siyasal istikrarsızlığa katkı yapmış olduğu için, Birleşik Devletler, Batı Avrupa'ya yönelik devasa bir ekonomik yardım programını yürürlüğe koydu. Amerikan dışişleri bakanı George Marshall tarafından geliştirildiği için onun adıyla anılan Marshall Planı çerçevesinde, Birleşik Devletler, Batılı Müttefiklerin ekonomilerinin yeniden inşası için 1948-1951 yılları arasında 13 milyar dolar katkıda bulundu. Marshall Planı'nın amacı, Batı Avrupa'nın komünizme direnmesine yardım etmek (Birleşik Devletler, Komünistleri kilit bakanlıklara atamamaları için Fransa ve İtalya hükümetlerine baskı yapmıştı) ve Avrupa'yı Amerikan sanayisi için güçlü bir ticaret ortağı yapmaktı.

Marshall Planı, Batı Avrupa'nın canlanmasına katkıda bulundu. Bununla birlikte, Avrupa'nın ekonomik toparlanması, 1948'de Marshall Planı başlayıncaya kadar zaten epeyce yol almıştı. Britanya ve Fransa, savaş öncesi dönemdeki sanayi üretimi düzeylerini zaten yakalamışlardı, bir yıl içinde de onları İtalya, Hollanda ve Belçika izledi. Dahası, Marshall Planı'yla sağlanan paralar Fransa'nın gayrisafi yurtiçi üretiminin yalnızca %6,5'ine, Britanya'nınkinin %2,5'ine ve İtalya'nınkinin %5,3'üne denk geliyordu. Marshall Planı, Batı Avrupa devletlerinin hammaddeler, petrol ve sanayi makineleri satın almalarına gerçekten yardımcı oldu. Britanya'da, yardımın yaklaşık üçte biri gıda alımı için harcandı. Aynı zamanda da Marshall Planı'yla sağlanan fonlar, refah devletlerinin kurulmasıyla gündeme gelen toplumsal programların başlangıç maliyetlerini karşılamaları için Batı Avrupa hükümetlerine biraz nefes aldırdı (*bkz.* s. 1210-11). Birleşik Devletler, Sovyetler Birliği'ni Ödünç Verme ve Kiralama Yasası hükümlerinin dışında tutarken, antikomünizmi teşvik etmek amacıyla birçok Avrupa ülkesine borçlar ve krediler verdi.

Savaştan hemen sonraki dönemin zor yılları, yerini, 1950'den 1973'e kadar oldukça yüksek bir ekonomik büyüme dönemine bıraktı. Avrupa ekonomileri, ticaretin küreselleşmesinden, emek arzının bol olmasından ve endüstriyel büyümenin ana enerji kaynağı olarak kömür yerine petrol kullanılmasından yarar sağladılar. Petrol talebindeki bu hızlı artış, Ortadoğu'nun stratejik önemini artırdı. Büyük kısmı Sovyetler Birliği'nden ithal edilen doğal gaz, bir diğer enerji kaynağını oluşturdu.

Ekonomik büyüme, ekonomiye devlet müdahalesini ve ticaretin serbestleştirilmesini bir arada içeren bir seyir izleyerek, karma ekonomiler yarattı. Göründüğü kadarıyla en başarılı karma, devlet planlamasından, tam zamanında yapılan millileştirmelerden (en başta da demiryolları, kömür ile çeliğin millileştirilmesinden) ve özel sanayinin teşvik edilmesinden oluşan bir birleşimdi. Demiryollarının millileştirilmesi, Batı Almanya'da, Fransa'da, Belçika'da ve Britanya'da yeniden inşa ve genişleme sürecine yardımcı oldu. İtalyan sanayisinin neredeyse %30'u İtalyan hükümetine aitti. İtalya'da, Mussolini'nin teşvik ettiği üzere sanayinin düzenlenmesinde devletin üstlendiği rol savaştan sonra da sürdü. 1933'te kurulmuş olan Endüstriyel Yeniden İnşa Enstitüsü'nün denetimi altındaki teşebbüslerin sayısı gitgide çoğaldı. Millî Hidrokarbonlar Kurumu, başlı başına gerçek bir kartel olup çıktı; inşaat, kimyasallar ve tekstil üretimi de dâhil çeşitli faaliyetlerden muazzam kârlar elde ediyordu. Hükümet yatırımları, İtalyan çelik sanayisinin kurulmasına yardımcı oldu ve devlete ait bir petrol şirketi, sanayiye ucuz yakıt sağladı.

İngiliz ekonomisi, savaştan sonra yavaşça canlandı. Sanayi üretimi, 1946'da savaş öncesi düzeylere ulaştı; fabrikaların gitgide eskiyip demode hâle gelmesine ve yatırım ile tasarruf oranlarının düşük olmasına rağmen sanayi üretimi on yılın

sonuna kadar üçte bir büyüdü. Fransa'da, en büyük bankaların, Renault otomobil fabrikalarının (sahibi, Almanlarla işbirliği yapmıştı), doğal kaynakların (gaz ve kömür gibi), çeliğin, elektriğin ve havayollarının denetimini devlet ele aldı. Sermayeden ve devlet teknokratlarının uzmanlığından yararlanarak iş teşebbüslerinin ve tarımın modernleştirilmesine yönelik gönüllü planları teşvik ve koordine eden bir Planlama Dairesi kuruldu, başına da parlak Fransız iktisatçı Jean Monnet (1888-1979) getirildi. 1959'da Fransız sanayi üretimi 1938'dekinin iki katıydı. Tablo 27.2, Japonya'nın ve Birleşik Devletler'in yanı sıra, belli başlı Avrupa ülkelerinin sanayi üretkenlik oranlarını karşılaştırmalı olarak gösteriyor. İtalya da gerçek bir ekonomik patlama yaşadı. ABD'nin finansal desteğinin yardımıyla İtalyan ekonomisi hızla büyüdüğü için, 1954'te İtalya'da gerçek ücretler, savaş öncesine oranla %50 daha yüksekti. Daha küçük ülkeler de serpilip büyüdüler. Norveç, Danimarka ve İsveç, hepsi, öncelikle balıkçılık, tarım, sanayi ve patlama yapan hizmet sektörlerinin gelişmesi sayesinde, daha bir zenginleşti.

Tablo 27.2. Sanayi Üretimi Göstergesi

	1938	1948	1952	1959	1963	1967
Birleşik Devletler	33	73	90	113	133	168
Batı Almanya	53	27	61	107	137	158
Fransa	52	55	70	101	129	155
İtalya	43	44	64	112	166	212
Hollanda	47	53	72	110	141	182
Belçika	64	78	88	104	135	153
Britanya	67	74	84	105	119	133
Avusturya	39	36	65	106	131	151
İspanya				102	149	215
İsveç	52	74	81	106	140	176
Japonya	58	22	50	120	212	347

Kaynak: Walter Laqueur, *Europe Since Hitler* (New York: Penguin, 1982), s. 194.

Batılı Müttefikler, Orta Avrupa'da istikrarı gerçekleştirmek ve komünizme karşı koymak için Batı Almanya'nın ekonomik toparlanmasının zorunlu ve çok önemli olduğunu kavradılar. İstikrarlı bir siyasal yaşamın yardımıyla, Federal Alman Cumhuriyeti, fena hırpalanmış olan para birimi markta reform yaptı. Fiyat kontrollerine ve tayın uygulamasına son verildi. Böylece yeniden güven oluşması kolaylaştı, yeri gelince bu güven de ekonomik şahlanışa ivme kattı. Enflasyon ve işsizlik kontrol altına alındıkça, karaborsacılık da yavaş yavaş son buldu.

Batı Almanya'da, Amerika'dan gelen yardım –1948 ile 1952 yılları arasında öncelikle Marshall Planı yoluyla 1,5 milyar dolar– ülkenin doğal kaynaklarından çoğunu içeren kilit sanayilerin yeniden inşasına katkıda bulundu. Federal Alman Cumhuriyeti, sıfırdan başlayarak en modern araç-gereçlerin kullanıldığı

yeni fabrikalar kurma avantajına da sahipti (elbette bu, savaş sırasında dehşet verici bir bedelle elde edilmiş bir avantajdı). Çok sayıda mühendis ile vasıflı işgücünün varlığı ve Batılı Müttefiklerce sağlanan koruma –dolayısıyla savunmaya aşırı harcama yapmak zorunda olmaması– Batı Almanya'nın diğer avantajları arasındaydı. Federal Alman Cumhuriyeti hükümeti, ekonomik planlamada daha az rol üstlendi ama uzun dönemli gümrük tarifeleri getirdi ve tarımsal modernleşmeyi teşvik etti. Doğu Almanya'dan sığınmacı akışı, Batı Alman ekonomisinin dikkate değer seviyede büyümesine katkıda bulundu. Batı Almanya, 1960'larda İspanya'dan, İtalya'dan, Yunanistan'dan, Yugoslavya'dan ve en çok da Türkiye'den kitlesel işçi göçlerinin çekim merkezi oldu.

Alman ekonomik "mucize"sinin sonucu olarak, Batı Almanya'nın gayri safi millî hasılası 1950-1964 arasında üçe katlandı. 1950'li yıllarda Batı Almanya'nın ithalatı dört kat, ihracatı ise altı kat arttı. Alman sanayi üretimi 1948-1951 arasında iki kattan fazla, 1948'den 1964'e kadar ise altı kat arttı. Batı Almanya, savaş öncesi Almanya'nın büyük bir çelik ve makine üreticisi olarak üstlendiği rolü üstlendi. Almanya'da 19. yüzyıl sonlarından beri güçlü olan kimya sanayisi gelişmeye devam etti. 1960'lara gelindiğinde, Federal Alman Cumhuriyeti dünyanın ikinci en büyük mal ihracatçısı olmuştu; makineler, aletler, radyolar, kimyasallar ve (artık montaj hatlarından Volkswagenler çıkmaya başladığı için) otomobiller bu mallara dâhildi.

Sanayi üretiminin büyük kentlerde yoğunlaşmaya devam etmesi, savaş sonrası dönemin ayırt edici özelliğiydi. Batı Avrupa, holdingler dünyasına girdi. Belçika'da tek bir şirket, Belçika banka hesaplarının %80'ini, sigorta işinin %60'ını, üretilen demir-çeliğin %40'ını, kömürün %30'unu ve elektrik enerjisinin %25'ini kontrol ediyordu. Bu tekel, hızla genişleyen Belçika ekonomisinin gelişimini yavaşlatır görünmüyordu.

Batı ekonomilerinde hizmet sektörünün hızlı gelişimi nedeniyle beyaz yakalı işlerin çoğalması, yüz binlerce ailenin beklentilerini, konumunu ve gelirini yükseltti. Vergi dağılımının daha adil biçimde yapılması, bir kısım vergi yükünün sıradan insanların sırtından alınmasına yardımcı oldu. Yine de 1960'ta hâlâ İngiliz nüfusunun %5'i millî zenginliğin yaklaşık %75'ine sahipti.

Avrupa ülkeleri arasındaki büyük ekonomik farklılıklar da varlığını sürdürdü. 1960'ların sonuna gelindiğinde, Federal Almanya, İsviçre ve İsveç en varlıklı Avrupa ülkeleriydi; İrlanda, Portekiz, Yunanistan ve İspanya, Batı Avrupa'nın en yoksullarıydı; Romanya ve Arnavutluk ise en yoksul Komünist devletlerdi. Britanya'nın görece gerileyişi Tablo 27.2'de açıkça dikkat çekiyor.

Ekonomik İşbirliği

Savaş sonrası çağ, Batılı devletler arasında milletlerarası ekonomik iş birliği de sağladı. Avrupa Ekonomik İş Birliği Örgütü (OEEC; AEİÖ) 1948'de on yedi dev-

let tarafından kuruldu ve daha sonra bunlara Birleşik Devletler de katıldı. Bu örgütün yerini, 1961'de, Avustralya'yı, Kanada'yı ve Yeni Zelanda'yı kapsayacak biçimde genişletilen Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Örgütü (OECD; EİKÖ) aldı. OEEC, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'nın ekonomik yeniden inşasının planlanmasına yardım etti. Batılı devletler arasındaki işbirliği, 1952'de Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nun (ECSC; AKÇT) kurulmasına da yol açtı. Esin kaynağı Fransız devlet adamı Robert Schuman (1886-1963) olan ECSC aynı zamanda da ABD dışişleri bakanı Dean Acheson'ın ve Fransız iktisatçı Jean Monnet'nin etkisini yansıtıyordu. Britanya'nın şiddetli muhalefetini alt eden ECSC, Fransız ve Alman kömürünün ve çeliğinin verimlilik gözetilerek üretilmesini koordine etti ama bir yandan da Fransa'yı ve Batı Almanya'yı en sonunda yeni Avrupa'nın merkezine yerleştirecek yeni bir ilişki oluşturmak niyeti taşıyordu. Bazen çatışan çıkarların neden olduğu kaçınılmaz sorunlara rağmen, ECSC, Avrupa'nın ekonomik bütünleşme olasılığını ciddi şekilde ilk kez ortaya çıkardı. Ülkeler arasındaki bu tür ekonomik işbirliği, Batı Avrupa'daki ekonomik büyümeye de katkıda bulundu.

Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu'nun ve Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (EEC, Avrupa Ortak Pazarı; AET) temeli, Roma Antlaşması (1957) ile atıldı. EEC, 1958'de altı ülke –Fransa, İtalya, Federal Alman Cumhuriyeti, Belçika, Lüksemburg ve Hollanda– ile yola çıktı. EEC, Batı Avrupa'da üye ülkeler arasındaki ticaret engellerini yavaş yavaş kaldırdı, ortak gümrük tarifeleri uyguladı –böylece üye ülkeler arasında ticaret engellerini azaltarak ticareti artırdı– ve ücretler, sosyal güvenlik düzenlemeleri vb. açısından üye ülkeler arasında eşitlik sağlama yönünde çalışmalar yaptı.

Savaş Sonrası Bebek Patlaması

Savaştan sonra, Birleşik Devletler'de olduğu gibi, Avrupa'da da gerçek bir "bebek patlaması" meydana geldi. Avrupa'nın 1940'ta 264 milyon olan nüfusu 1970'lerin başında 320 milyona ulaştı. Savaştan sonra doğum oranında meydana gelen artış, Kuzey Amerika'ya ve Latin Amerika'ya özellikle İtalya'dan yüz binlerce göçmenin gitmesiyle oluşan kaybı karşıladı da aştı bile. Aynı zamanda da Avrupalılar, beslenmede ve tıpta kaydedilen ilerlemeler sayesinde artık daha uzun yaşıyorlardı. Nüfusun yaşlanması, 21. yüzyılda büyük güçlükler doğuruyor. Artık çalışmayan insanların yüzdesi yükseldikçe, refah ve sosyal güvenlik sistemlerinin artan maliyetleri nedeniyle millî bütçelere ağır yüklerin binmesi kesindir.

Savaş sonrası dönemde endüstriyel ve tarımsal üretkenliğin artması, böylece de yeni iş fırsatlarının doğması, aileleri daha çok çocuk yapmaya özendirdi, çocuk sahibi ailelere yardım verme yönündeki hükümet politikaları da bunu

teşvik etti. Düşük doğum oranıyla ilgili endişelerini liderlerin açıkça dile getirdikleri Fransa'da, ikiden fazla çocuk yapan ailelere özel teşvikler veriliyordu. Tıpta sağlanan ilerlemeler (söz gelişi, çocuk felcinin 1950'lerin sonuna kadar neredeyse tümden yok edilmesi) ve doktor sayısının artması da bebek ölüm oranını azalttı. Doğum oranı, 1950 ile 1966 arasında İsviçre, Hollanda, Federal Alman Cumhuriyeti ve Fransa başta olmak üzere Batı Avrupa'daki her ülkede yükseldi. Sovyetler Birliği'nde ve Polonya'da yüksek yıllık doğal artışlar görüldü. Ama Hindistan'da, Çin'de ve diğer Üçüncü Dünya ülkelerinde nüfusun neredeyse kontrolsüz artışı nedeniyle, Avrupa'nın dünya nüfusu içindeki oranı 1990'da %16'ya düştü.

Doğum oranındaki artışın uzun erimli toplumsal ve siyasal sonuçları oldu. İngiliz, Fransız ve Alman gençleri 18 yaşında oy kullanma hakkını 1970'lerin başında elde ettiler. Dahası, hükümetler, hızla daha da karmaşıklaşan bir ekonomideki işlere gençleri hazırlamak için eğitim harcamalarını çarpıcı ölçüde artırmak zorunda kaldılar. Okula devam zorunluluğu olan yaş sınırı, ülkeye bağlı olarak 14'e ya da 16'ya yükseltildi. 1960'lara gelindiğinde Avrupa'da okuma-yazma bilmeyene artık pek rastlanmaz oldu. Bebek patlamasının bir sonucu olarak, üniversiteye giden gençlerin sayısı arttı. Ama Britanya'da, Fransa'da ve İtalya'da üniversite öğrencilerinin sayısı 1938-1960 arasında üçe katlanmış olmasına rağmen, üniversiteye girişte nispeten pek az demokratikleşme oldu; bu açıdan hâlâ üst sınıflar ayrıcalıklı konumdaydı. 1967'de Fransız üniversite öğrencilerinin %10'undan azı, işçi ya da köylü çocuğuydu. Özellikle Büyük Britanya'da ama Batı'nın başka ülkelerinde de işçi ve çiftçi aileleri, çocuklarını üniversiteye gönderebilecek olanağa sahip değillerdi. Geçim için, çalışma dışında harcanan zaman ekonomik zorluk demekti. Yine de Doğu Avrupa'da ve Balkan ülkelerinde, yükseköğrenim gören gençlerin sayısı hızla arttı.

Yeşil Devrim

İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yirmi yılda, "Yeşil Devrim" Batı Avrupa tarımını dönüşüme uğrattı. Daha az çiftçi, çok daha büyük bir nüfusu besler oldu. Büyük ölçekli ve ticarileşmiş tarım, ülkelerin çoğunun, nüfuslarınca tüketilen gıdaların çoğunu üretmelerine olanak sağladı. Tarımsal üretkenlik, savaşın sonu ile 1962 yılı arası dönemde %30 arttı. Federal Almanya'da tarımsal üretim, 1950-1964 arası dönemde iki buçuk kat arttı.

Çiftçilik alanındaki bu değişikliklerin birkaç nedeni vardı. Birincisi, makineli tarım, özellikle de traktör kullanımı giderek yaygınlaştı. İkincisi, gübreler Kuzey Avrupa'da tarımsal verimi artırırken, haşere ilaçları –uzun dönemde çevreye verdikleri zarar nedeniyle nimet olduğu kadar külfet de olan ilaçlar– ise bitki hastalıklarını önledi. Tohum tiplerinde, hayvancılıkta, özellikle yapay tohumlama ve sulamada kaydedilen ilerlemeler de üretkenlik artışına katkıda bulundu.

Üçüncüsü, daha küçük ve daha az üretken parseller birleştirilip daha büyük birimler elde edildiği için, birçok çiftliğin büyüklüğü de arttı.

Ortaklaşa traktör kullanımını teşvik eden ve çiftçilere tarımsal bilgiler sağlayan hükümet programları uygulandı. Birçok ülkede hükümetlerce verilen yardım, özel girişimle altından kalkılamayacak ağaçlandırma, elektriklendirme, sulama ve yol yapımı projelerini kolaylaştırdı. Tarım alanında kaydedilen iyileştirmeler Avrupa çapında eşit olmayan bir yayılım gösterdi. En büyük tarımsal verimlilik Büyük Britanya'da, Hollanda'da, Belçika'da, Batı Almanya'da, Danimarka'da ve Fransa'da sağlandı. Tarımsal ürün fazlaları, 1970'li ve 1980'li yıllarda bazı ülkelerin büyük gıda ihracatçısı hâline gelmelerine yardımcı oldu.

Tarım alanında devam eden ticarileşme, topraktan kopup Avrupa'nın hızla büyüyen kentlerine doğru göçü hızlandırdı. İtalya'da, çiftçilikle uğraşan nüfus savaştan sonra %40 oranındayken, 1966'da 24'e indi. Tarımın savaş öncesinde bile önemli ölçüde makineleştiği ilk Avrupa ülkesi olan Büyük Britanya'da, 1970'lerin başına gelindiğinde nüfusun %4'ünden azı toprakla uğraşıyordu. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, Avrupa nüfusunun yaklaşık yarısı tarım alanında çalışıyordu; balıkçılar ve orman görevlileri de bu rakama dâhildi. 1955'te bu oran yaklaşık %24'e inmişti ve gerilemeye devam etti; ama Güney Avrupa'da hâlâ daha yüksekti. Tarımın gayrisafi millî hasıladaki payı her ülkede düştü. Aynı zamanda da tarımda giderek artan sanayileşme ve sentetik gübre kullanımı, o eski "Yeşil Devrim" teriminin bazı bakımlardan artık uygun görünmediği anlamına gelmektedir.

1950'li yıllarda, Batı Avrupalı köylüler, yardım ve elverişli gümrük tarifeleri için kulis faaliyetinde bulundukları örgütler oluşturmaya başladılar. Köylüler, hükümet politikalarını protesto etmek için traktörlerle ve çiftlik hayvanlarıyla başkentlerin caddelerini trafiğe kapattılar. Fransa'da, şarap üreticileri İtalya'dan ve İspanya'dan daha ucuz ürünlerin gelmesini önlemek için sıklıkla girişimlerde bulundular. Talihin cilvesine bakın ki, bu tür protestolar, köylülerin Batı Avrupa'da kırsal kesimden göç nedeniyle siyasal etkilerini büyük ölçüde yitirmiş oldukları bir zamanda meydana geliyordu.

Refah Devletleri

Refah devletlerinin piyasa kapitalizmi bağlamında ortaya çıkışı, savaş sonrası dönemin en önemli evrimlerinden biriydi. İkinci Dünya Savaşı'nda devletçe yürütülen ekonomik ve askerî planlama, hükümet yardımının devam etmesine yönelik beklentilerin şekillenmesine katkıda bulundu. Halkın toplumsal reformlara yönelik isteğine yanıt olarak, İngiliz Parlamentosu, İşçi Partisi'nin çabasıyla yeni sosyal yardımları uygulamaya koydu. 1948'de kurulan dikkate değer İngiliz Millî Sağlık Servisi, işsizlik yardımları, emeklilik maaşları ve dullara verilen destek, bu yardımlar arasındaydı. Parlamento, Bank of England'ı, havayollarını,

demiryollarını, karayollarını, kanalları, otobüsleri, Londra metrosunu, kömür ve çelik sanayilerini millileştiren bir dizi tasarıyı da yasalaştırdı. Savaştan sonra konut sıkıntısı belirdi ve Britanya'daki tüm evlerin dörtte birinin kendine ait tuvaleti yoktu. 1951'e kadar Britanya'da 1 milyon yeni ev inşa edilmişti. Ekonomik büyüme ve düşük işsizlik oranı, vergilerle finanse edilen bu tür programların uygulanmasını, ekonomik yavaşlamanın olduğu bir dönemde başarılabilecek duruma kıyasla kolaylaştırdı. Muhafazakâr siyaset uzun zamandan beri ilke olarak böyle güçlü bir hükümete karşı durmuş olmasına rağmen, 1951-1964 arası dönemde iktidar olan Muhafazakârlar, İngiliz refah devletinin hizmetlerini genişlettiler.

Diğer ülkelerde de sıradan insanların İkinci Dünya Savaşı boyunca göstermiş oldukları fedakârlıkların genel olarak takdir edilmesi, devletin yurttaşlara hizmet sunması gerektiği konusunda giderek güçlenen bir görüş birliğine yol açtı. Refah devleti aynı zamanda da zenginlerin ekonomi üzerinde kurmuş oldukları tekelin, iki dünya savaşı arasında Avrupa'da faşist hareketlerin yükselişine katkı yapmış olduğu varsayımını da yansıtıyordu.

Dolayısıyla, Avrupa devletleri, yurttaşlarına toplumsal hizmetler sağlayan kapsamlı refah programlarını büyük ölçüde genişlettiler. "Refah devletleri," beşikten mezara kadar toplumsal hizmetler sağlayacaklardı. Bu, serbest piyasacı (*laissez-faire*) ekonomi teorisinin uzun zamandan beri hüküm sürdüğü Batılı devletlerde olduğu kadar, devletçe üstlenilen merkezî ekonomik planlama işlevinin, Komünist ideolojinin ve pratiğin temel bir unsuru olduğu Komünist devletlerde de geçerliydi. Birçok ülkede çıkarılan toplumsal yasalarla hastalara ve yoksullara devletçe yardım yapıldı. Devlete ait sigorta programları, Britanya'da, İsveç'te, Danimarka'da, Fransa'da, İtalya'da ve Sovyetler Birliği ile diğer Komünist devletlerde sağlık hizmeti masraflarını kapsıyordu. Batı ülkelerinin çoğu, işsizlere maddi yardım sağladı; işsizlik diye bir şeyin olmayacağı varsayılan Komünist devletlerde, neredeyse herkes için vasıfsız işler bulunuyordu. Genel olarak, devletlerin toplumsal hizmetler için 1957'de yaptıkları harcama, 1930'dakinin dört katıydı. Artan oranlı vergilendirme, bu hizmetleri sağlamak için gerekli kaynakların bulunmasına yardımcı oldu. Avrupa ülkelerinin çoğunda, eğitim parasız yapıldı ya da ücretler oldukça düşük tutuldu. Avrupa ülkelerinin çoğunda toplumsal programların yaygın olması, refah devletlerinin, sık sık Birleşik Devletler'le kıyaslama yapılarak, "Avrupai" toplum modelinin bir parçası diye tanımlanmalarına yol açtı. Britanya'da toplumsal refah için 1965-1981 arasında yapılan hükümet harcamalarının oranı %16'dan %25'e, İsveç'te ise %19'dan %33'e yükseldi. Hükümet hizmetlerindeki artış, her yerde bürokrasilerin büyümesine yol açtı. Ama refah devletlerinin doğuşu, ekonomik büyümeye bağımlıydı. Ekonomiler büyümediği zaman, toplumsal refah harcamaları millî bütçeleri tüketmeye başlar. Söz gelişi, Büyük Britanya, Fransa ve İsveç, artan sağlık harcamalarının ve

hükümet programlarının bunları karşılama kapasitesini aşabildiğini daha sonra anlayacaklardı.

Savaş Sonrası Dönemde Batıda Siyaset

Almanya, İtalya ve Vichy Fransa'sı yenilgiye uğrayınca, belli başlı Batı Avrupa güçleri arasında yalnızca Britanya'da savaş önce hükümetlerin siyasal sürekliliği söz konusuydu. Yine de Britanya'da bile siyasal değişim meydana geldi, çünkü seçmenler savaş sonrası ilk seçimde Muhafazakârlara sırt çevirdiler ve Temmuz 1945'te İşçi Partisi'ni iktidara getirdiler. İşçi Partisi'nin zaferi, Muhafazakâr hükümetin savaş öncesi ekonomi politikalarına ve 1930'ların sonunda Orta Avrupa'da Hitler'in sahnelediği saldırgan hamlelere yetersiz tepki göstermesine verilmiş bir cezaydı. Çok çalışkan olsa da hem Churchill'in karizmasından yoksun hem de sönük bir adam olan Clement Attlee (1883-1967), başbakan oldu. Churchill'in, "10 Downing Street'e [Britanya Başbakanlık Konutu'na] boş bir araba gelip durdu ve içinden Attlee indi," dediği rivayet edilir. Yine de Attlee, etkili bir lider olduğunu kanıtladı.

Savaş sonrası ekonomik toparlanmanın ardından, Britanya'nın milletlerarası ticaretteki payı, 1950'li, 1960'lı ve 1970'li yıllarda keskin bir düşüş gösterdi. Batı Almanya ve Fransa, ekonomik kategorilerin çoğunda Britanya'yı geçtiler. Bazı muhafazakârlar, Britanya'nın görece ekonomik gerilemesinin nedeni olarak refah devletini ve güçlü sendikaları suçladılar; her ikisinin de hükümeti ve özel şirketleri daha yüksek ücret ödemeye zorladığını öne sürdüler. Oysaki Britanya'nın refah harcamaları Fransa'nınkinden daha azdı ve oransal olarak İngiliz yurttaşları Alman ya da Fransız yurttaşlarından daha az vergi ödüyorlardı. Aslına bakılırsa, Birleşik Devletler karşısında muazzam borçlarla ve cari açıklarla yüz yüze kalan hükümetin kemer sıkma arayışlarını sekteye uğratan şey, İngiliz İmparatorluğu'nu devam ettirmenin maliyetiydi. Attlee hükümeti, yurtiçi ekonomik toparlanmayı finanse etmek ile İngiliz İmparatorluğu'nu devam ettirmek arasında bir seçim yapmak zorundaydı. Birinci şıkkı seçti (*bkz.* Bölüm 28).

Muhafazakârlar, 1951'de Britanya'da iktidara döndüler. Britanya'yı, varlıklı ailelerden oluşan birbiriyle bağlantılı bir seçkin zümre yönetmeye devam etti –Muhafazakâr Başbakan Harold Macmillan'ın hükümetinde (1957-1963), aynı anda bakanlar kurulunun yedi üyesi dâhil, milletvekillerinin otuz beşi, evlilik bağıyla başbakanın akrabasıydı. (Kraliçe Elizabeth'in kız kardeşi Prenses Margaret, bir keresinde, geleneksel debutante [zengin bir genç kızın sosyeteyle ilk tanışma] balolarının artık yapılmayacağını, çünkü "Londra'daki her küçük sürtüğün oraya geldiği"ni alaycı bir ifadeyle söylemişti.) Tory'ler, savaştan sonra İşçi Partisi'nce yapılan millileştirmeleri iptal etmeye kararlıydılar. Ama demir ve çelik sanayilerini özelleştirmenin zor olduğunu gördüler, çünkü bu sanayiler

(*Solda*) Winston Churchill o ünlü "Zafer" (*Victory*) işaretini yapıyor. (*Sağda*) Charles de Gaulle, Alman işgalinden ve Vichy yıllarından sonra Fransa'ya dönüyor.

kârlılığını yitirmişti ve özel çıkar sahiplerinin ilgisini artık çekmiyordu. Üstelik refah sistemi genellikle kabul görüyordu. İşçi Partisi, sendikaların desteğiyle 1964'te iktidara döndü ve 1970'e kadar da iktidarda kaldı.

Fransa, Birinci Dünya Savaşı'ndaki durumuna kıyasla, İkinci Dünya Savaşı'ndan bazı yönleriyle daha derli toplu olarak çıktı. Sanayi kentleri ve limanlar –1940'ta Almanlarca, savaşın son yıllarında ise Müttefiklerce yapılan– bombardımanlardan nasibini almış olmasına rağmen, 1914-1918 yılları arası Kuzey ve Kuzeydoğu Fransa'da meydana gelmiş olan sistematik yıkım tekrarlanmamıştı; bunun nedeni kısmen, 1940'ta Fransız ordularının çok hızlı bozguna uğramış olmasıydı.

Charles de Gaulle, Ağustos 1944'te Champs-Elysées'den aşağı Paris belediye binasına muzaffer yürüyüşünden sonraki on sekiz ay boyunca fiilen tek başına hüküm sürdü. Ekim 1945'te Fransız erkelerin ve kadınların büyük çoğunluğu, Fransa'nın beş yıl önceki yenilgisiyle özdeşleştirilen Üçüncü Cumhuriyet'in siyasal kurumlarının geri getirilmesine karşı oy kullandı. Bu referandum, Fransız kadınların aynı yıl oy hakkı elde ettikten sonra seçmen olabildikleri ilk seçimdi. Kurucu Meclis için yapılan sonraki seçimlerde, Komünist Parti, en fazla sandalye kazanan parti oldu; Komünistler, direniş hareketine belirleyici katkılar yapmışlardı. İkinci sırayı, de Gaulle'ün şöhretine ve Katolik desteğine dayanılarak

kurulmuş yeni bir merkez-sağ parti olan Halk Cumhuriyet Hareketi (MRP) aldı. Ne var ki, yeni rejimin yürütme yetkisinin zayıf olması nedeniyle hayal kırıklığı yaşayan de Gaulle, Ocak 1946'da hükümetten istifa etti.

Kurucu Meclis'in önerdiği anayasayı mayıs ayında seçmenler ezici bir çoğunlukla reddedince, yeni bir anayasa yazmak üzere ikinci bir Kurucu Meclis seçildi. Anayasa, Ekim 1946'da az bir oy farkıyla onaylandı. Üçüncü Cumhuriyet'te olduğu gibi, yeni Dördüncü Cumhuriyet'in siyasal kurumları da yönetimsel tıkanmaya ve istikrarsızlığa elverişli görünüyordu. 1946-1958 yılları arasında Fransa, çoğu MRP'nin, Sosyalistlerin ve daha küçük partilerin sol-merkez koalisyonlarına dayanan yirmi dört farklı hükümet gördü. Cumhurbaşkanı ve başbakan nüfuzluydu ama pek az güç sahibiydi. De Gaulle, iktidara dönmesi için çağrı bekleyerek köyünde dinlenirken, yeni bir Gaullist parti (Fransız Halkının Birliği ya da RPF) sağ kanatta muhalefet partisi oldu.

İtalya'da, savaştan sonra yeni bir rejimin inşası gerekliydi. Monarşinin uysalca faşizme teslim olması, Kral III. Vittorio Emmanuele'yi gözden düşürmüştü. Haziran 1946'da kralın tahttan çekilip yerini oğluna bırakmasına ve papanın seçimi etkilemeye yönelik girişimlerine rağmen, seçmenlerin yarısından çoğu monarşiye karşı oy kullandı: İtalya, cumhuriyet oldu.

Yeni İtalyan anayasası, ilk kez kadınlar dâhil olmak üzere halkın seçeceği iki kamaralı Parlamento'nun cumhurbaşkanını seçmesini hükme bağladı. Cumhurbaşkanı gerçekte pek az yetkiye sahipti. İtalyanların birçoğu, güçlü bir merkezî devletten korkuyordu; en azından kısmen, bu korkunun nedeni yalnızca böyle bir yapının faşizmin devamı gibi görünecek olması değildi; aynı zamanda da böyle bir durumun, iyice oturmuş bölgesel kimliklere aykırı gibi görünmesiydi. Nüfuzunu kaybetme korkusu içindeki Kilise, devletin merkezileşmesine şiddetle karşıydı.

Yeni İtalya, kuzeyde etkinlik göstermiş olan direnişle bağlantılı değerler üzerine bina edilecekti. Bazı İtalyanlar, buna, "kuzeyden esen temizlik rüzgârı" diyordu. Ama İtalya'nın güneyi ve Sicilya, Müttefiklerce kurtarılmıştı; üstelik sırf kudretli toprak sahiplerinin değil Mafya'nın da her daim hâkimiyetinde kalmış olan bir direniş hareketinin pek az yardımı olmuştu. Dahası, güneydeki faşist görevlilerin birçoğu konumunu koruyordu, bu da cumhuriyetin saygınlığını zedeliyordu.

İtalya'da hükümet hep merkez-sağ kökenli oldu. Katolik Kilisesi'yle yakın bağlara ve güçlü ekonomik çıkarlara sahip, uzlaşmasız anti-Komünist bir merkezci parti olan Hristiyan Demokrat Parti, himaye ve rüşvet dağıtarak, savaş sonrası İtalya'da siyasal yaşamı elinde tuttu. Batı Almanya'daki ve Fransa'daki denkleri gibi, İtalyan Hristiyan Demokrat Partisi de çoğu Katoliğin demokrasiyle bağdaşmasını yansıtıyordu. Aynı zamanda, Komünist Parti de nüfusun dörtte birini yanına çekerek, ikinci en büyük siyasal parti hâline geldi. 1960'lı yıllarda

İtalyan hükümetleri, sevilen Papa XXIII. Ioannes'in (görevi 1958-1963) teşvikiyle mütevazı reformlar yaptılar. Bu, Hristiyan Demokratları Sosyalistlerle koalisyona itti.

Siyasal Yeniden Saflaşmalar

Savaş sonrası dönemde her Doğu Avrupa devletinde, Sovyetler Birliği'nin ve gizli polis teşkilatının desteğiyle Komünist hükümetler iktidara geldi. Her olguda ilk başta parlamenter demokrasilerin kurulmasına destek ilan ettikten, "antifaşist" siyasal grupların birlik oluşturmaları yönünde çağrı yaptıktan ve seçimlere katıldıktan sonra, Komünist partiler, savaş sırasında imkân bulunan yerlerde kurulmuş olan yeraltı direniş örgütlerinden başlayarak, rakip partileri yavaş yavaş ortadan kaldırdılar. Kitlesel bir Komünist destek tabanının yalnızca Yugoslavya'da mevcut olduğu söylenebilir. Aynı zamanda da bazı Batı Avrupa devletlerinde Komünist partiler güçlerini artırdılar. İtalya'nın ve Fransa'nın başta gelen sendikal örgütlerine Komünistler hâkimdiler; Belçika'da ve Danimarka'da savaş sonrası kurulan hükümetlere girdiler. Sovyetler Birliği'yle yakından özdeşleştirilen Komünist partiler siyasal seçkinler arasında şüphe uyandırmaya başlamış olsa bile, savaş döneminde Nazi Almanya'sına karşı Komünistlerce gösterilen direniş, Komünist partilerin saygınlığının artmasına yardımcı oldu. Fransa'da, İtalya'da ve Federal Alman Cumhuriyeti'nde, Katolik partilerin başrol oynadıkları merkez-sağ hükümetler iktidara geldiler.

Bölünmüş Almanya

Müttefikler, Federal Alman Cumhuriyeti olan bölgede siyasal kurumların gelişimine nezaret ettiler. 1951'e kadar, Federal Cumhuriyet'in yürürlüğe koyduğu tüm yasaların Batılı Müttefiklerce onaylanması zorunluydu. Müttefikler, eğitimle başlayarak, Nazizm'in izlerini silmeye yönelik bir süreç yürüttüler ama herhangi bir büyük toplumsal reform yapmadılar. Bunun anlamı, güçlü sanayi kartellerinin yerlerini korumasıydı, oysaki Müttefikler Potsdam'da bunun aksini kararlaştırmışlardı. Alman ekonomisinin uğradığı yıkım, Almanya'nın sanayi temelinden geriye ne kalmışsa hiç dokunulmadan bırakılmasını gerektirir görünüyordu. Federal Alman Cumhuriyeti anayasası, bir seçimde halktan en az %5 oy alan partilerin Federal Parlamento'da (*Bundestag*) temsil edilebileceğini belirtiyordu. Bu, küçük partilerin, en başta da aşırı sağcı partilerin Parlamento dışında kalmalarını sağladı. (Weimar Cumhuriyeti döneminde birçok küçük partinin olması, siyasal istikrarsızlığa katkıda bulunmuştu.) Federal Anayasa Mahkemesi, neo-Nazi partileri yasakladı ve Komünist Parti de yasadışı ilan edildi. Müttefikler, Hitler Almanya'sında var olan kısıtsız yürütme erkinden kaçınılması için, Alman cumhurbaşkanının gücünün sınırlı tutulmasında ısrar ettiler. Cumhur-

başkanı, tüm Bundestag üyelerinin ve her eyaletten gelmiş yaklaşık aynı sayıda delegenin oluşturduğu Federal Meclis tarafından beş yıllık bir süre için seçildi. Cumhurbaşkanınca atanan şansölye, devletin fiilî başı hâline geldi. Federal Cumhuriyet'in eyaletleri, bir üst kamara (*Bundesrat*) için temsilciler seçtiler. Üst kamara yasaları engelleyebildiği için, bu seçim süreci de Batı Almanya'da siyasal gücün ademimerkezileşmesini pekiştirdi.

Köln'ün Katolik belediye başkanı Konrad Adenauer (1876-1967), 1963'e kadar Federal Alman Cumhuriyeti şansölyesi olarak görev yaptı. Adenauer'ın savaş döneminde Nazilere muhalif kalması, Sovyetler ile Doğu Almanya'ya düşmanlık beslemesi ve toplumsal açıdan tutucu olması, Müttefiklere güven verdi. Ama Adenauer aynı zamanda da eski Nazilere makamlar verdi ve Nazi davasına hizmet ettikleri için Müttefiklerin misillemesine maruz kalmış Almanlara yardım etmek için elinden gelen çabayı gösterdi. Batı Almanya'da, tüm eski Nazileri güçlü ve nüfuzlu makamlardan uzaklaştırmak için Müttefiklerce uygulanan "Nazizm'in izlerini silme" programı, genelde, nispeten pek az etkili oldu. Milyonlarca insanı yönetimden, sanayiden ve eğitim alanından temizlemenin imkânsız olduğu anlaşıldı. Müttefikler, Almanya'nın on binlerce deneyimli doktor, öğretmen ve mühendis olmadan edemeyeceği kararına vardılar. Dahası, Nazi yandaşlığının ve eylemciliğinin farklı dereceleri arasında ayrım yapmak da zor olacaktı. Hristiyan Demokrat Birlik Partisi, daha küçük sağcı partilerin desteğiyle, 1949'dan 1969'a kadar iktidarda kaldı, Sosyal Demokrat Parti ise ana muhale-

Batı Berlinliler, 1961'de Berlin Duvarı'nın inşasından önce, Doğu Berlinlileri Batı bölgesine geçmeye kalkışmaktan caydırmak amacıyla mayın döşenen "ölüm şeridi"nden karşıya bakıyorlar.

fet partisi oldu. Adenauer, Sovyetler Birliği'ne karşı bir siper işlevi görmek üzere Fransa'yla yakın bir ittifak oluşturdu.

Bu arada, Soğuk Savaş, Federal Alman Cumhuriyeti'ni ve onun Batı ittifakı içinde yeniden silahlanmasını Batılı güçlerin kabul etmelerini çabuklaştırdı. Federal Cumhuriyet, 1950'de Avrupa Konseyi'nin oy kullanamayan üyesi oldu. Dahası, ekonomik toparlanmadan ve aşırı siyasal sağın tümüyle gözden düşmesinden güç alan Federal Alman Cumhuriyeti, tam hükümranlık ve diplomatik saygınlık elde ederek, 1955'te NATO'ya katıldı.

Almanya'nın Sovyet işgalindeki doğu bölgesi, 1949'da Demokratik Alman Cumhuriyeti (DAC ya da DDR, sıklıkla Doğu Almanya olarak da bilinir) oldu. Savaş yıllarını Sovyetler Birliği'nde geçirmiş olan Walter Ulbricht (1893-1973), Kızıl Ordu'yla birlikte Berlin'e döndü ve Komünist Parti'nin sekreteri oldu. 1971'de zorla emekli edilinceye kadar da fiilen devletin başı olarak kaldı.

DAC, doğu bölgesinin idaresini 1955'te Sovyetler'den devraldıysa da hükümet, Sovyet talimatlarını izlemeyi sürdürdü. Komünist Parti kültürel yaşamın çoğu yönlerini denetimine aldı. Yetenekli oyun yazarı Bertolt Brecht (1898-1956) ülkede kalmasına rağmen, birçok yazar ve sanatçı Batı Almanya'ya geçti.

Sovyet Gölgesinde Doğu Avrupa

Kızıl Ordu yakında olduğu için, Doğu Avrupa devletleri, Sovyet destekli Komünist partilerin hâkimiyetine girdiler. Bulgaristan Komünist Partisi'nin 1944 sonunda yaklaşık 14.000 olan üye sayısı 1946'da 422.000'e ulaştı; Polonya Komünist Partisi'nin 1944 ortasında 20.000 olan üye sayısı bir yıl sonra 300.000'e ulaştı. Dahası, Sovyetler Birliği ilk başlarda Doğu Avrupa'daki milliyetçilik dalgasıyla iyi geçindi; örneğin, Transilvanya'nın Macaristan aleyhine Romanya tarafından ilhakını destekledi. 1945-1946'da (Komünistlerin de katıldıkları) koalisyon hükümetleri büyük arazileri devraldı ve köylülere toprak dağıttı, böylece Polonya'da toprakların yaklaşık yarısı ve Macaristan'da ise üçte biri el değiştirdi.

Nazilerle ve diğer sağcı gruplarla işbirlikçilik yapmış olan partiler en başından iktidar dışında tutuldular. Komünistler, Çekoslovakya'da ve Macaristan'da olduğu gibi, sosyalist ve köylü-çiftçi partileri de dâhil, koalisyon ortaklarını saf dışı bıraktılar ya da bünyelerine aldılar. Dolayısıyla, savaş sona erince seçimle ya da başka şekilde kurulmuş olan koalisyon hükümetleri birer birer ortadan kalktı; ta ki Komünistler her devleti denetimlerine alıncaya kadar. Macaristan'da 1947'de, yani Komünist Parti'nin seçimlerde ağır yenilgi almasından iki yıl sonra, Komünistler, oyların %57'sini almış olan Küçük Mülk Sahipleri (Köylü) Partisi'ni saf dışı ettiler. Komşu Romanya'da Kral Mihail, benzer koşullar altında çekilmek zorunda kaldı. Bulgar Komünistler, "Halk Cumhuriyeti" kurulmasını sağlayan çekişmeli bir seçim zaferi kazandılar, ama ülke çabucak tek parti devletine dönüştü. Hiçbir partinin Almanlarla işbirlikçilik yapmamış olduğu Polonya'da savaş sonrası yapılan ilk seçimin ar-

dından, Komünistler, diğer büyük partiyi oluşturan Sosyalistleri yavaş yavaş bir kenara ittiler. Sovyetler, Macaristan'da Küçük Mülk Sahipleri Partisi'ne yaptıkları gibi, Polonya'da da Polonya Halk Partisi'ni tamamen yok ettiler. Ondan sonra Komünist hükümetler, ekonominin –en başta da polisin– devletçe yönetilmesiyle büyüyen bürokrasilerin kontrolünü ele aldılar ve katı sansür uyguladılar. Hızla birer Sovyet "uydu" devleti hâline gelen ülkelerde Komünistler, savaş sırasında Nazilerin Doğu Avrupa'da ve Balkanlar'da siyasal seçkinleri kıyıma uğratmış olmaları gerçeğinden yararlandılar.

Doğu Avrupa'da ve Balkanlar'da bir tek Çekoslovakya, iki dünya savaşı arası dönemde diktatörlük olmamıştı. Savaş sonrası Mayıs 1946'da yapılan ilk seçimlerde Komünistler oyların üçte birinden fazlasını aldılar. Komünist olmayan iki lider, Eduard Beneš (1884-1948) ve Jan Masaryk (1886-1948), bir koalisyon hükümetinde cumhurbaşkanı ve dışişleri bakanı olarak görev yaptılar. Ama 1948'de Komünistler iktidarı ele geçirerek, diğer siyasal partileri kapattılar. Masaryk, makam odasının penceresinden atlaması –ya da itilmesi– sonucu öldü.

Stalin, Doğu Avrupa ülkelerinde sadık parti üyelerini bile silip süpüren temizlikleri Moskova'dan planlayıp yürüttü. Siyasal tutuklamalar tahminen Macaristan'da 200.000'i, Romanya'da 180.000'i ve minicik Arnavutluk'ta 80.000'i buldu. Ardından, kamuoyunda geniş yankı bulan yargılamalar (Macaristan'da ve Çekoslovakya'da sevilen yüksek rütbeli Katolik din adamlarının yargılanmaları dâhil), hapis cezaları, çalışma kampları ve birçok idam geldi. Macaristan'da Komünistler, altı yılda, mahkeme önüne çıkarılan (9,5 milyonluk bir nüfustan) 1,3 milyonu aşkın siyasal muhalifin belki 1.000'ini idam ettiler. Temizlikler, yalnızca faşistleri değil, birçok Sosyal Demokratı, hatta Stalinizm karşıtı olduğu düşünülen Komünistleri de kapsıyordu. Stalin, Sovyetler Birliği'ndeki Rus olmayan on dört cumhuriyet üzerinde de Moskova'nın denetimini sıkılaştırarak, bunların bazılarında "burjuva milliyetçileri"ni temizledi.

Savaş Sonrası Dönemde Sovyetler Birliği ve Uyduları

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyet ekonomisinin yeniden inşası devasa bir işti. Savaş bölgelerinden kaçmayı başarmış olanlar, Sovyetler Birliği'nin kararlılıkla elde ettiği Pirus zaferinden sonra, yakılıp yıkılmış şehirlere döndüler. 1946'da ve 1947'de art arda yaşanan kötü hasatlar, insanların acısını daha da büyüttü. 1945'te başlayan dördüncü Beş Yıllık Plan'ın sıkı merkezî planlaması, Sovyetler'in kömür ve çelik gibi kilit sanayiler üzerinde yoğunlaşmalarına olanak verdi. Almanya'da ve Doğu Avrupa'da el konulan endüstriyel sermaye malları Sovyet planlamacılara yarar sağladı. Büyük ölçekli sanayi üretimi, 1950'ye gelindiğinde savaş öncesi düzeyleri rahatlıkla aşmıştı ama bu tür sonuçlar, Sovyet yurttaşlarının yaşam kalitesine pek az yansıdı.

Sovyet ekonomik büyümesine kaynak katkısı yapma ve Sovyet ürünlerini şişirilmiş fiyatlarla satın alma zorunluluğundan bir kez kurtulunca, Doğu Avrupa'nın Komünist devletleri, Sovyet teknolojik yardımından yarar sağladılar. Yine de bu devletlerin Batı'dan teknoloji ithal etmeleri önlendi ve Sovyetler Birliği'ne piyasanın altında fiyatlarla hammadde ve mamul mal ihraç etmeleri zorunlu tutuldu. Sovyetler Birliği ve onun Doğu Avrupalı müttefikleri, ekonomik planlamayı koordine etmek amacıyla 1949'da Karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi'ni (COMECON) oluşturdular. Doğu Avrupa'da en hızlı endüstriyel üretim artışı Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde ve Çekoslovakya'da meydana geldi. Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya da imalat temellerini geliştirdiler.

Özgürlükler ne denli yetersiz olsa da Demokratik Alman Cumhuriyeti'nin ekonomik kalkınması ilk başta etkileyiciydi. Almanya'nın doğu bölgesinin endüstriyel temeli, Sovyet işgalinden önce zaten küçüktü, ama bu endüstriyel altyapı, Sovyetler'ce alınıp götürülen hammaddeler ve makineler nedeniyle zarar görmüştü. Sanayi üretiminin kolektifleştirilmesine ondan sonra hızla devam edildi ve 1952'ye gelindiğinde, her dört işçiden üçü devletçe istihdam ediliyordu. Vasıflı işçilerin birçoğunu Federal Alman Cumhuriyeti'ne kaptırmış olmasına rağmen, Doğu Almanya, Sovyetler Birliği'nin Doğu bloğundaki en güçlü ekonomi hâline geldi; 1960'lara gelindiğinde yalnızca Macaristan benzer bir yaşam standardıyla övünebiliyordu. Demokratik Alman Cumhuriyeti, Sovyetler Birliği'nin Komünist devletlerde ekonomik kalkınmayla ilgili planında kendisine biçilen rolü başarıyla yerine getirdiği için, 1950'li ve 1960'lı yıllarda çelik üretimi ve özellikle gemi inşası hızla arttı. Ne var ki, Doğu Almanların birçoğuna Batı Almanya'daki yaşam koşulları daha cazip görünüyordu. Yüz binlerce kişi, hoşnutsuzluğunu göstererek ülkeden ayrılıp Batı Almanya'ya gitti.

Yurttaşlarının isteklerine yeterli dikkati göstermekten söz edemeseler bile, Sovyetler Birliği'nin ve Doğu Avrupalı müttefiklerin planlı ekonomileriyle elde ettikleri bazı başarılardan söz edebilirlerdi. 1957'de Birleşik Devletler'in gayrisafi millî hasılasının %36'sı kadar olan Sovyet gayrisafi millî hasılası, 1962'de rakibinin gayrisafi millî hasılasının yaklaşık %50'sine yükseldi ve sonraki yirmi yılda ona yaklaştı. Ama korkunç bir verimsizlik her zaman Sovyet ekonomisinin başına bela oldu. Konut kıtlığı 1960'lı yıllarda ivedi bir sorun olmayı sürdürdü ve aileler daha iyi bir konuta taşınmak için hâlâ uzun süre bekliyorlardı.

Stalin, Doğu Avrupa'nın Komünist devletlerinde ekonomik büyümeyi desteklemiş olmakla birlikte, uygulanan ekonomi politikaları öyle bir iş bölümü ortaya çıkardı ki, Sovyet uydusu devletlerin bazılar tarımsal ürünler üretirlerken bazıları da belirli malları imal ediyorlardı. Sovyetler Birliği, Doğu Avrupa ekonomilerini, elverişsiz ticaret düzenlemeleri yoluyla Sovyet ekonomik çıkarlarını ilerletmek için kullandı. 1949'da Bulgaristan ve Çekoslovakya'yla başlayarak,

Doğu Avrupa devletleri, Sovyet modelini temel alan beş yıllık planları birer birer yürürlüğe koydular. Bununla birlikte, 1950'lerin ortasına kadar her türden tüketim malı arka planda tutularak, savaştan önce Sovyetler Birliği'nde de yapılmış olduğu gibi, devasa demir ve çelik üretimi tesisleri doğuran ağır sanayileşme dürtüsüne feda edildi.

Kararlılıkla tarımın kolektifleştirilmesine başlandı ama bu ilk başta, üretkenliği aniden düşürdü. 1930'ların başında Sovyetler Birliği'nde köylülerin yaptıkları gibi, Doğu Avrupa'da yüz binlerce köylü isyan ederek, yangın çıkararak, sabotaj düzenleyerek ve sırf ağırdan alarak direniş gösterdi. Yine de üretkenlikte yavaş yavaş artışlar meydana geldi. 1960'ların ortasında gelindiğinde, Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde, Bulgaristan'da, Romanya'da ve Çekoslovakya'da arazilerin %80'inden fazlasını devlet çiftlikleri oluşturuyordu. Polonya'da, tam aksine, arazilerin %85'inden çoğu özel kişilerin elinde kaldı, çünkü Polonyalı Komünist liderler, büyük çaplı tarımsal kolektifleştirmeye karşı halkın açık direnişinden korktular.

Yugoslavya'da Komünist önder Tito, çok milliyetli ülkesinde Sovyet tahakkümüne izin vermedi. Tito, 1948'de Sovyetler Birliği'yle bağını kopardı. Yugoslavya, sonraki dönemde Batı'dan milyonlarca dolar yardım aldı. Yugoslav ekonomisi, özel sektör ile devlet planlamasının bir arada yaşaması anlamında "karma" olarak kaldı. İşçi konseyleri ya da komiteleri aracılığıyla işçilerin kendi kendilerini yönetmelerine daha çok olanak tanındı. Savaştan sonra başlanmış olan tarımın kolektifleştirilmesi uygulaması 1950'lerde terk edilerek, çiftçilere eski tarlaları geri verildi. Yugoslavya'yı oluşturan altı cumhuriyet arasındaki büyük eşitsizliklere ve yetersizliklere rağmen, Yugoslav ekonomisi gelişti.

Sovyetler Birliği'nde, Stalin, Komünist Parti içinde tartışmasız otoriteyle ve muazzam bir prestijle savaştan çıkmıştı. Ama damar sertliğinden zayıf düşmüş Stalin'in paranoyası, Komünist Parti adına daha fazla temizlik emri verdikçe neredeyse psikoz hâlini aldı. Her yerdeki hazır ve nazır gizli polisin başı olan acımasız Lavrenti Beria (1899-1953), tutuklama emirlerini vermek için altın kaplanmış telefon kullanıyordu. Bazı seçkin Yahudi aydınlar ve sanatçılar 1948-1952 arasında yargılanarak idam edildiler ya da öylesine ortadan kayboldular ve bazıları, Batı'yla temas kurdukları kanısıyla hedef alındılar. Stalin, 1953'te hayatını kaybetti. Beria'nın sonradan tutuklanması, yargılanması ve idamı, Stalinist dönemin sona erdiğine işaret ediyordu.

Sovyetler Birliği, Stalin'in kişisel diktatörlüğü sırasında terk edilmiş bir kavram olan "kolektif liderlik" dönemine girdi. Kararlar, Komünist Parti başkanlık divanının (prezidyum denilen daimi yürütme kurulunun) on dört üyesi tarafından alınıyordu; mühendislik eğitimi almış olan ve Stalin diktatörlüğünün Sovyet ekonomisini kösteklemiş olduğuna inanan pragmatist Georgi Malenkov (1902-1988) da üyeler arasındaydı. Bu arada, köylü ailesinden gelme bir maden-

cinin oğlu olan kaba saba ve tombul Nikita Hruşçov (1894-1971), Komünist Parti içinde yükseldi. Hruşçov, "teknokratik" hizip içinde yer alıyordu ama aynı zamanda da başarılı bir parti örgütçüsüydü. 1955'te Hruşçov, iktidar mücadelesinde Sovyet bürokrasisinden aldığı destekle Malenkov'a karşı üstünlük sağladı. Hruşçov, ağır sanayiye önem vermeye devam ederken, aynı zamanda da zorunlu kolektifleştirmenin etkilerini asla atlatamamış bir sektör olan Sovyet tarımına yönelik planlama ve yatırımlar üzerinde yoğunlaştı. Tüketim malları üretiminin ekonomik planlamada daha belirgin bir yer tutmasının gerekli olacağını kavradı. Arabalarıyla ve konforlu kır evleriyle caka satan yüksek mevkili Komünist Parti üyelerininki kadar hızlı olmasa bile, Sovyet yurttaşlarının çoğunun yaşam kalitesi yavaş yavaş düzelmeye başladı.

Sovyet halkı, Kremlin içinde gizli kapaklı yürütülen iktidar mücadelelerinin genellikle ayırdında değildi. Batılı "sovyetologlar" –Sovyetler Birliği'ni inceleyen uzmanlar– gibi Sovyet halkı da parti liderlerinin otoritelerindeki artışı veya azalmayı sadece resmî listelerde isimlerinin yazıldığı sıraya veya listeden silinmiş olmasına ya da her yıl 1 Mayıs askerî geçit töreni sırasında Kızıl Meydan'a kurulan dev selamlama platformu üzerindeki kır saçlılar arasında olup olmadıklarına bakarak izleyebiliyordu.

Şubat 1956'da Hruşçov, Yirminci Parti Kongresi'nde yapmış olduğu, yayınlanmayan ama sık sık atıfta bulunulan bir konuşmasında Stalin'in "kişilik kültü"nü ve acımasız temizliklerini lanetledi. Böyle doğrudan eleştiri, Sovyetler Birliği'nin tarihinde görülmüş şey değildi. Hruşçov, farklı ülkelerde sosyalizme farklı yollardan gidilebileceği gerçeğini kabul etti. Sovyetler Birliği bünyesindeki millî cumhuriyetlere kendi iç işleriyle ilgili daha fazla yetki verdi, cumhuriyetlerdeki aydınların ve sanatçıların Rus kültürü dışındaki kültürel ilgilerini geliştirmeleri için onlara daha çok özgürlük tanıdı. Sansürün kısa süre hafiflemesi, Stalin yıllarını acımasızca ama açık sözlülükle eleştiren kitapların yayınlanmasına olanak verdi.

Bununla birlikte, yönetimin katı merkezî yapısı ve Komünist Parti'nin hâkimiyeti devam etti. Partinin cumhuriyetler üzerindeki yetkisi hâlâ büyük ölçüde etnik Rusların elindeydi. Sansürdeki yumuşama çok geçmeden sona erdi. Sansürcüler, Boris Pasternak'ın (1890-1960) *Doktor Jivago* romanını yasakladılar (kitap, 1956'da bitti ve 1958'de çevrildi). İtalya'da yayınlanan ve Nobel Edebiyat Ödülü'nü kazanan roman, çarlık Rusya'sının imalı bir tablosunu çiziyor ve bu nedenle, Sovyet rejiminin üstü örtülü bir eleştirisini sunuyordu. Bazıları resmî hoşgörünün dar sınırları içinde gözü pek ve imgesel olmayı sürdürmelerine rağmen, Sovyet sanatçıları ve film yapımcıları da dizginlenmişlerdi.

Sovyetler Birliği'nin ekonomik güçlükleri devam ettiği ve altıncı Beş Yıllık Plan fena çuvalladığı için, Hruşçov bu başarısızlığın suçunu, planlamanın ve idarenin aşırı merkezileşmiş olmasına yükledi. Ne var ki, siyasal rakipleri onu

suçladılar. Hruşçov, 1957'de Malenkov'u, Vyaçeslav Molotov'u ve Başbakan Nikolay Bulganin'i (1895-1975) partideki kilit mevkilerden uzaklaştırdı.

Değişen Yaşam Tarzları

Avrupa'da İkinci Dünya Savaşı'ndan beri meydana gelen ekonomik dönüşümler, bazı önemli toplumsal değişiklikler doğurdu. Ticaret ve teknoloji, küresel ekonomilerin karşılıklı bağlantılılığını ve birbirine bağımlılığını gitgide artırdı. Nüfusun toprakla uğraşan kesimi keskin bir azalma gösterdiği ve giderek artan sayıda kadın evden çıkıp geleneksel olarak onlara kapalı tutulmuş mesleklerde çalışmaya başladığı için, işgücü değişti. Tüketimcilik serpilmeye başladı ve sadece yirmi otuz yıl önce belki lüks ürün sayılan mallar kolayca erişilebilir hâle geldi.

Savaş Sonrası Dönemde Entelektüel Akımlar

İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminde, rahatlama duygusu bir yana konulursa, iyimser olmak için elde pek az şey var gibi görünüyordu. İngiliz yazar George Orwell, genel duyguyu şu satırlarıyla özetliyordu: "Aşağı yukarı 1930'dan bu yana, dünya, ne türden olursa olsun iyimserlik için hiçbir neden vermemişti. Ortalıkta yalan, zalimlik, nefret ve cehalet selinden başka hiçbir şey var görünmüyordu." Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonraki dönemin aksine, başka bir topyekûn savaşın mümkün olmadığına artık çok az kişi inanıyordu. Yazarların ve sanatçıların birçoğu, atom çağı ve Soğuk Savaş (*bkz.* Bölüm 28) karşısında kötümserlik, hatta ümitsizlik duygusu altında ezilmiş görünüyordu. Gitgide daha çok eleştirdikleri topluma karşı "yabancılaşma" duyduğunu söyleyen birçok Batılı aydın, kendi içine kapandı. Ne var ki, bazılarına göre, komünizm hâlâ toplumun uyumlu örgütlenmesi için bir plan sunar görünüyordu.

Fransız varoluşçuluğu, savaştan sonraki ilk yirmi yılda etkili bir kültürel akım oldu. Fransız filozof Jean-Paul Sartre'ın (1905-1980) kanısında göre, İkinci Dünya Savaşı'nın neden olduğu eşi benzeri görülmemiş yıkımın ardından, yapılabilecek en temel keşif, yaşamın saçma olduğuydu. Tanrı'nın varlığını yadsıyan Sartre gibi varoluşçular, yaşamın anlamsız olduğu tezini ortaya attılar. Vardıkları sonuca göre, bir kişi, kendisinin seçme ve edimde bulunma özgürlüğünün farkına vararak "askıya alınmış bir ölüm"ü yaşarken gerçekten bir ergiye ulaşabilirdi. Sartre, oyunlarından birine *Huis clos* (*Çıkış Yok*) adını verdi çünkü bu yaşamın ötesinde hiçbir şeyin olmadığına inanıyordu. Sartre'ın romanları, Aydınlanma akılcılığı yoluyla değil, daha çok, yaşamın akıldışılığını kavrama yoluyla özgürlük arayan bireysel ruhu yüceltir. Ama Sartre'ın inancına göre, şiddet içeren devrim, bireye gerçekliği yeniden tanımlayıp hakikati bulma olanağı vererek, onu insanlığın içinde bulunduğu durumdan özgürleştirebilirdi. Bu amaçla Sart-

re, savaş sona erince Fransız Komünist Partisi'ne katıldı. Ne var ki, hiç değilse kısmi bir neden olarak, solcu aydınlar arasında Sovyetler Birliği'yle ilgili düş kırıklığının artmasıyla varoluşçuluk, Fransız entelektüel yaşamı üzerindeki büyük etkisini yavaş yavaş yitirdi.

Cezayir doğumlu Fransız yazar Albert Camus (1913-1960), insanoğlunun trajik durumuyla ilgili Sartre'ın görüşünü paylaşıyordu, ama onun Stalin'in Sovyetler Birliği'ne olan hayranlığı nedeniyle 1952'de yolları ayrıldı. Savaşta (o dönemde Camus de direnişe katılmıştı) ve savaş sonrası dönemin düş kırıklıklarında yansımasını bulan karanlık vahşet dünyasına Camus'nün verdiği yanıt, saçmalığa, akıldışılığa ve her türden zorbalığa karşı bireyin bir eylem –hatta isyan– yolu seçerek yaşamın anlamını araması yönündeydi. Asi, Camus'ye göre, Tanrı'ya ya da bir siyasal sisteme inançtan bağımsız olarak kişisel bir sorumluluk ve ahlaki seçim duygusuyla harekete geçmeliydi. Camus'nün *Veba* (1947) adlı yapıtının merkezî kişisi Dr. Rieux, Cezayir'in Oran şehrini kasıp kavuran öldürücü hastalıkla mücadele ederken, Tanrı'ya ya da mutlak ahlak standartlarına inanmaz ama yine de insanların salgın hastalığa karşı koymalarına yardım eder.

Yine savaşın dehşetine karşı aydınların tepkisini yansıtan "absürd tiyatro" (saçmalık tiyatrosu veya uyumsuz tiyatro da denir), Paris merkezli olarak 1948'den yaklaşık 1968'e kadar etkisini sürdürdü. Hiç alışılmadık ve akıl karşıtı oyunlar üretti. İrlanda doğumlu Samuel Beckett (1906-1989) ve başka oyun yazarları, varoluşun amaçsız –saçma– olduğunu göstermek için, kışkırtıcı izlekler işleyerek ve ilintisiz görünen olayları, diyalogları bir araya getirerek seyircileri sarsmayı amaçladılar. Olay örgüsünü, alışmış sahneleri ve bireysel kimlikleri reddettiler. Yarattıkları palyaço benzeri mekanik karakterler, hiçbir anlam ifade etmeyen garip, kâbus gibi bir dünyada yabancılaşmış daimi sürgünlerdir. Bu oyunlarda nedenselliğin olmaması, yaşamın kendisine getirilmiş bir yorumdur. Beckett'in *Godot'yu Beklerken* adlı oyunu (1948'de yazılmaya başlandı ama ancak 1952'de Fransızca ve iki yıl sonra da İngilizce olarak yayınlandı), iki yaşlı kimsesizin, Vladimir ile Estragon'un (ama onlar çocuksu lakaplarını kullanırlar), bağlantısız hikâyelerini anlatır. Onlar her gece buluşarak, Godot diye birinin (belki Tanrı'yı küçültmek için bu ad verilmiş olabilir) gelmesini beklerler, ama onun gelişiyle değişecek bir şey varsa bile ne olduğu asla açıklık kazanmaz. Beklenen asla gelmez, dolayısıyla biz de asla öğrenemeyiz.

Amerikan karşıtlığı, savaş sonrası dönemde Avrupalı aydınların birçoğunca benimsenen bir akım hâline geldi. Bu akım, hem Soğuk Savaş sırasında ABD'nin izlediği dış ve nükleer siyasete karşı düşmanlığı hem de NATO'da Amerikan tahakkümü korkusunu yansıtıyordu. ABD'nin 1955'te Batı Almanya'dan başlayarak Batı Avrupa'ya nükleer silahlar yerleştirmesi, nükleer karşıtı örgütlenmelere ve protestolara yol açtı. Aynı zamanda da aydınlar, pis kokular yayan

Jean-Paul Sartre (*solda oturan*), Albert Camus (*ortada oturan*), Pablo Picasso (*kollarını kavuşturmuş ayakta duran*) ve Simone de Beauvoir (*sağ uçta, Picasso'nın bir eserinin yanında ayakta duran*) dâhil aydınların savaştan sonraki bir buluşması.

kaba maddecilik olarak ABD kültürünü eleştiriyorlardı. Bu mücadelenin bir de ekonomik boyutu vardı, çünkü ABD şirketleri ve ürünleri Batı Avrupa'da varlıklarını çarpıcı ölçüde artırdı. En fazla patırtıyı ise Coca-Cola çıkardı. 1950'lerin başında, Fransız hükümeti, Coke'un şarap sanayisiyle girebileceği rekabetten korkuyordu. Fransız hükümeti, güçlü şarap lobisinin baskısıyla, Coke'u Fransız piyasasından uzak tutmaya çalıştı ama sonuçta başarısız oldu.

Ne var ki, Avrupa, ABD kültürünün bazı yönlerini benimsemeyi de sürdürdü. Seyircilerin akın akın izlemeye koştukları Hollywood filmlerinin Avrupa'ya ihracı, İkinci Dünya Savaşı nedeniyle sadece kısa süreli kesintiye uğradı. Amerikan film yıldızları, kıtanın yıldızları hâline geldiler (aynı zamanda da Richard Burton, Marlene Dietrich, Sophia Loren, Audrey Hepburn, Elizabeth Taylor gibi bazı Avrupalı aktörler ve aktrisler, Birleşik Devletler'de yıldız oldular). Yine de Batı Avrupalı film yönetmenleri, sinemaya önemli katkılar yaptılar. Amerikalı film yapımcılarının çoğu hafif eğlenceye (örneğin, özel efektlerin kullanıldığı savaş ve Vahşi Batı filmlerine) ağırlık verirken, İtalya'dan Federico Fellini (*Sonsuz Sokaklar*, 1956; *Tatlı Hayat*, 1959) ve İsveç'ten Ingmar Bergman (*Yedinci Mühür*, 1956) ciddi sanat filmleri ürettiler. Jean-Luc Godard (*Serseri Âşıklar*, 1959) ve François Truffaut (*400 Darbe*, 1959) dâhil, Fransız Yeni Dalga yönetmenleri, yer değişikliği duygusu yaratmak için kesintili kurgu ve sıçramalı kesme gibi yeni-

likler yaparak geleneksel sinematografi tekniklerine başkaldırdılar. Onların deneysel filmleri, insan ilişkilerini irdeledi ve sıklıkla karşıkahramanları betimledi. Buna karşılık, İngiliz yapımcı ve yönetmen Alfred Hitchcock (1899-1980), insanı koltuğuna çivileyen *Sapık* (1960) gibi belirsizlik ve korku filmleriyle, kuşaklar boyunca izleyicileri korkuttu.

Fransa'da bazı filmler, yakın ve bazen acılı tarihten alınmış olayları konu edindi; Gilles Pontecorvo'nun, sempatiyle yaklaştığı Cezayir ayaklanmasına (*bkz.* s. 1255-1257) gerçekten katılmış bazı kişilerin de rol aldığı *Cezayir Savaşı* (1961) filmi bunun dikkate değer bir örneğidir. Marcel Orphuls'ün İkinci Dünya Savaşı Fransa'sında işbirlikçilik ve direniş konulu belgesel filmi *Keder ve Acıma* (1969), Vichy yıllarında Nazilerle yapılan Fransız işbirlikçiliğinin boyutunun yeniden düşünülmesine vesile oldu.

Solcu aydınlar, toplumsal kurtuluş olasılıkları üzerinde kafa yordular. Martinikli siyahi Fransız toplum eleştirmeni Frantz Fanon (1925-1961), Soğuk Savaş'ta bazıları bağlantısız kalan Üçüncü Dünya ülkelerinin devrimci potansiyelini *Yeryüzünün Lanetlileri* (1961) adlı kitabında araştırdı. Fransız antropolog Claude Lévi-Strauss (1908-2009), Brezilya ve Güneydoğu Asya üzerindeki çalışmalarıyla, antropolojiyi "periferik" ya da "azgelişmiş" bölgelere ilişkin Batı merkezli görüşten uzaklaştırarak, kültürel göreliliği benimsedi. Lévi-Strauss'un toplulukların nasıl davrandıklarına yönelik ilgisi de hem Freudçuluğun hem de varoluşçuluğun ayırt edicisi olan birey üzerindeki vurgudan uzaklaşılmasına yol açtı.

Sovyetler Birliği'nde aydınlar, devletçe engellendiler. Yazarlar, sanatçılar ve film yönetmenleri, özgür ifadenin bedelini çok ağır ödeten, öyle ki devletin dayattığı normlara gönüllü olarak bağlılık gerektiren, bir devlet aygıtıyla karşı karşıyaydılar. "Sosyalist gerçekçilik" (iş başındaki güler yüzlü Sovyet yurttaşlarını göstererek halka ilham vermeyi amaçlayan, genellikle korkunç derecede düşük nitelikli sanat ve edebiyat; *bkz.* Bölüm 25), izin verilen tek sanatsal ifade biçimiydi; Batılı sanatçıların çoğunun yapıtları, kapitalizmin araçları olarak mahkûm ediliyordu. Sanatın, devlete bağlılığı ve devlet için fedakârlığı teşvik etmesi amaçlanıyordu. Stalin, bir kuşağın deneyimlediği bilgilerin ya da inançların kalıtsal olarak sonraki kuşaklara aktarılabildiğini savunan genetikçi Trofim Lisenko'nun (1898-1976) uçuk kaçık teorilerine resmî onay verdi. Stalin'in bu teoride özellikle ilgisini çeken husus, resmî onaylı görüşü öğrenmiş ve toplumsal davranış uyumluluğunu deneyimlemiş olan parti üyelerinin, aynı özellikleri evlatlarına aktaracaklarını iddia etmesiydi.

Kadınlar Açısından Sağlanan İlerlemeler

İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde, kadınların durumu kıta çapında çeşitlilik göstermesine rağmen, bulundukları konum yavaş yavaş iyileşti. Kadınlar

bazı vasıflı işleri savaş sonrası askerden dönen erkeklere kaptırmakla birlikte, ekonominin genişlemesi ve daha çok beyaz yakalı işin yaratılması, yeni istihdam olanakları sağladı. Simone de Beauvoir'ın *Kadın: İkinci Cins* (1949) adlı yapıtı, Birleşik Devletler'de ve daha yavaş olarak da Avrupa'da kadın haklarına yönelik hareketlerin doğmasına yardımcı oldu. Batılı ülkelerde, çalışan kadınların yaptıkları önemli katkı, nüfusun yarısından oy hakkını esirgemeye devam etmeyi zorlaştırdı. Savaştan sonra kadınlar, Fransa'da, İtalya'da, Belçika'da ve Portekiz'de oy hakkı elde ettiler. Kadınlar, istihdam fırsatları açısından (serbest seçimlerin yapılmadığı) Sovyet bloğu ülkelerinde belki de daha eşittiler ama pratikte bunun anlamı, ücret kazanma ve ev işlerini yapma gibi ikili bir yükü taşımalarıydı. Kadınlar, Sovyetler Birliği'nde ve İsveç'te tüm çalışanların yarısından fazlasını, Avrupa ülkelerinde ise üçte birinden fazlasını oluşturuyorlardı. Batı Avrupa'da, tam zamanlı çalışan işçi sınıfına mensup kadınların sayısı giderek artmaya başladı. 1977'den itibaren, Fransız kadınların çalışmak için artık kocalarından izin almaları gerekmiyordu. Komünist ülkelerde, kadınlar tıp mesleğine daha kolay giriyorlardı, ama devlet bürokrasilerinde erkekler ağırlıktaydılar. Kadınlar, kaba eşitliğe ulaşmakta en çok İskandinav ülkelerinde başarılı oldular; bunu en az başardıkları yerler ise geleneksel önyargıların aşılmasının hâlâ zor olduğu Akdeniz bölgesiydi.

Aynı zamanda da kadın üniversite öğrencilerinin sayısı çarpıcı ölçüde arttı, meslek sahibi kadınların sayısı da öyle. Kadınlar, İngiltere'de 1960'ların sonunda iş ayrımcılığına karşı yasal güvence kazandılar ve Fransa'da hükümet bir Kadın Statüsü Bakanlığı kurdu.

1968 protestoları sırasında canlanan feminizm, kadın hakları davasına yardım etti. Yasama meclislerine giren kadınların oranı yavaş yavaş arttı. Ayrıca, bazı ülkelerde kadın ve erkek eşcinsellere karşı ayrımcılığa izin veren yasalar varlığını koruyor olsa bile, 1970'lerden başlayarak onlar da daha çok hak kazandılar.

Modern Avrupa'da Katoliklik

Yüzyıllarca Avrupa yaşamında büyük bir güç olan Katolik Kilisesi de tıpkı Batı Avrupa ülkeleri gibi değişim baskısıyla yüzleşmek zorunda kaldı. Modern yaşamın toplumsal sorunlarından bazılarına yanıt olarak, Katolik Kilisesi içinde liberal bir düşünce ve eylem akımı gelişti. "İşçi rahipler" 1950'lerde fabrikalara girdiler; işçileri yeniden Kilise'ye kazandırmak adına çaba gösterirlerken, onların daha iyi yaşam koşullarına yönelik taleplerini de desteklediler, ta ki papa bu hareketi mahkûm edinceye kadar. 1958'de daha liberal biri olan Papa XXIII. Ioannes'in seçilmesi, diğer dinlerle diyaloga girmenin damga vurduğu yeni bir doğrultunun işareti oldu. Papa Ioannes, Kilise uygulamalarında önemli değişikliklerin yapıldığı bir konseye (II. Vatikan Konseyi'ne) başkanlık etti; böylece Aşai

Bir sanayi papazı, Katolik Kilisesi'ni liberalleştirme ve modern yaşamın içine sokma çabasıyla, İskoçya'da bir fabrika işçisiyle konuşuyor.

Rabbani'nin yerel dillerde düzenlenmesine izin verildi ve ana öğretide değişiklik yapılmaksızın Avrupa ile Kuzey Amerika dışındaki yerlerden daha çok kardinalin atanması sağlandı.

Papa Ioannes'in halefi VI. Paulus, ekümeniklik (dinsel hoşgörü ve diyalog) yönündeki hamleyi sürdürerek, İstanbul'u ve Kudüs'ü ziyaret edip Doğu Ortodoks kiliselerinin liderleriyle buluştu. Ama Kilise öğretisine karşı çıkan bazı tanınmış teologlar, Roma'nın gazabına uğradılar. Paulus, 1978'de öldü; halefi I. Ioannes Paulus da Aziz Petrus'un tahtına kurulduktan sadece iki ay sonra öldü. Ondan sonra, Vatikan bacasından yükselen beyaz duman kümeleri, 16. yüzyıldan beri ilk kez İtalyan olmayan birinin, Polonya doğumlu II. Ioannes Paulus'un (Karol Józef Wojtyła, 1920-2005) papa seçildiğini ilan etti (ondan sonra XVI. Benedictus papa oldu). Yeni papa, iman ve öğreti meselelerinde muhafazakârlığını korumakla birlikte, dünyanın her yanını dolaşarak toplumsal adalet çağrısı yaptı. Ezilen milyonlarca insan için umut simgesi hâline geldi. Dinî ibadetini yapan Katoliklerin oranı Fransa'da, İtalya'da ve İspanya'da hızla düşmesine rağmen, Katolik Kilisesi Polonya'da, Hırvatistan'da, Portekiz'de ve İrlanda'da özel yerini korudu. Ama bu katı Katolik ülkelerde bile, ruhban sınıfının muhalefetine rağmen, boşanma yasallaştırıldı.

Kentleşen Dünya

Avrupa, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından hızla kentleşti. Alman sanayi bölgesi Renanya'da, bir kentin nerede bitip diğerinin nerede başladığını anlamak

zordu. Londra ve Paris gibi dev şehirler, çevrelerindeki bölgeleri yuttu. Doğu Avrupa'da, şehirlerde yaşayan nüfus 1940'ların sonunda 37,5 milyon iken yirmi yıl sonra 58 milyona çıktı.

Kentlerin milyonlarca yeni sakinini barındırma zorunluluğu, mimari üslubun birörnek hâle gelmesine katkıda bulundu. İncecik duvarlı sıkışık mekânlarda yeterli barınma sağlayan ama daha fazlasını sunmayan yüksek, sıkıcı ve birörnek kuleler, büyük kentsel merkezlerde ve çevresinde mantar gibi fışkırdı. Avrupa'nın büyük bölümünde, ev ile iş arasında gidiş geliş, kent yaşamının bir gerçeği olup çıktı. 1980'lere gelindiğinde, Fransa nüfusunun neredeyse %20'si Paris'te ve çevresinde yaşıyordu. Bu %20'nin ancak 3 milyon kadarı Işık Şehri'nin içinde yaşıyordu, geriye kalanlar ise yaygın varoşlarda oturuyorlardı.

Sovyetler, nüfusu 1926'da 2 milyon iken 1959'da 5 milyonu aşan Moskova'da yaşama arzusundaki insanları buraya yerleştirmek için 1960'ların başında yeni banliyöler ve uydu kentler kurmaya başladılar. Leningrad'ın nüfusu aynı dönemde 1,7 milyondan 3,3 milyona çıktı.

Büyük ölçekli sanayilerin toplulaşmasıyla yakından bağlantılı olan hızlı kentsel büyüme, sağlık ve güvenlik problemleri doğurdu. Fabrikalar, sanayi bölgelerinin havasını gitgide daha çok kirletti. Dahası, yollardaki araba sayısı 1948'de 5 milyon iken 1965'te 44 milyona çıktı. Yeni otobanların ve turnikeli yolların inşası, trafikteki artışa artık yetişememeye başladı. Havayı da kirleten otomobiller şehirleri gitgide doldurdukça, Avrupa'da trafik sıkışıklıkları başladı. Yine de kentsel yenileme projeleri, kentlerde ve kasabalarda yaşam kalitesini yükseltti. Başkaları yanında, Batı Almanya, Belçika, Fransa ve Hollanda şehirleri pırıl pırıl parlayan kent merkezleriyle dikkat çekiyordu; bazı caddeler, trafikte akan arabalara toslamaktan ve öten kornaların saldırgan kargaşasından bıkıp usanmış olan kuşatma altındaki yayalara ayrılıyordu.

Daha İyi Yaşam

Ulaşım ve iletişim devrimleri, dünyayı çok daha küçük bir yer yaptı. İş gününün giderek kısalması ve ücretlerin yükselmesi ile aileler, boş zaman etkinlikleri için daha çok zamana ve paraya kavuştular. Seyahat, yaşamın ayrılmaz bir parçası olup çıktı. Hava yolculuğu, Avrupa kentlerini gitgide birbirine ve diğer kıtalara bağladı. 1950'lerin sonunda yolcu jet uçaklarının hizmete girmesiyle, Atlantik aşırı yolculuk için yolcu gemisinin yerini uçak aldı. Güvertede romantizm devri sona erdi.

Uluslararası turizmin hızlı yükselişi, ekonomik küreselleşmenin başka bir örneğini sunar. Jumbo jetler, tek bir uçağa sığdırılabilen yolcu sayısını büyük ölçüde artırarak, bilet maliyetini düşürdü. 1960'larda kiralık uçaklarla uçuş (*charter*) devri başladı. Birleşik Devletler'den ve 1980'lerden başlayarak Japonya'dan turist grupları Avrupa'ya akın ediyorlardı. Kuzey Amerika, Asya ve Afrika, Avrupalıların daha sık tercih ettikleri istikametler oldu.

Fransız ve İngiliz hükümetleri, sesten hızlı Concorde uçağının geliştirilmesinde birlikte çalıştılar; bu uçak, 1970'lerin sonunda, az sayıdaki aşırı zengin yolcuyu, üç saat on beş dakikada, yani normal bir jetin uçuş süresinin yarısından kısa bir sürede Paris'ten ve Londra'dan New York'a ve Washington, D.C.'ye uçurmaya başladı. Bununla birlikte, filonun yaşlanması, Paris'te bir havalimanı yakınında meydana gelen korkunç bir kaza ve yıllarca yaşanılan maddi kayıplar yüzünden, Concorde ile sesten hızlı yolculuğa 2003'te son verildi. Çok daha başarılı olan ilk yüksek hızlı trenler (TGV'ler) Fransa'da 1981'de hizmete girdi. Bu trenler saatte 274 kilometreyi aşan hızlarla yolcuları konforlu bir şekilde taşıyordu. Diğer ülkeler de hızlı trenler geliştirdiler. Manş Denizi'nin altında çalışan trenlerle Fransa ve Büyük Britanya'yı birbirine bağlayan 48 kilometrelik "Chunnel" Tüneli 1994'te açıldı; bu da Londra ile Paris ve Brüksel arasındaki yolculuğu, iki saati çok az aşan bir süreye indirdi.

1960'lardan itibaren, milyonlarca Avrupalı, en çok temmuz ve ağustos aylarında yollara düşmeye başladı; pek çoğunun istikameti, Güney Avrupa'nın güneşli kumsallarıydı. Ücretli tatil izni, "iyi yaşama"nın özlenen bir parçası olup çıktı. Turizm Fransa, İspanya, İtalya, Portekiz ve Yunanistan ekonomilerinin temel bir öğesi hâline geldi.

Amerikan tüketimciliği ve popüler kültürü Avrupa toplumlarında gitgide daha çok benimsenir oldu. Süpermarketler, pek çok küçük dükkânın işini elinden almaya başladı. Amerikan sözcükleri ve terimleri Avrupa dillerine sızdı. Tenis ayakkabıları ve tişörtler Avrupa'nın her yanına yayıldı, Amerikan televizyon şovları da öyle. 1970'lerin sonuna gelindiğinde, McDonald's, Avrupa başkentlerinde ve yavaş yavaş daha küçük şehirlerde de görülmeye başlamıştı. 1980'lerde EuroDisney (şimdiki adıyla Disneyland-Paris), Paris yakınında kapılarını açtı. Bir Fransız tiyatro yönetmeni, burayı (1986'da Ukrayna'da meydana gelen nükleer kazaya atfen) "kültürel bir Çernobil" diye nitelendirmişti. Yeni yüzyılın ilk on yılında, Starbuck's kafeleri Avrupa'da gitgide daha çok görülmeye başladı.

Aynı zamanda da iletişim, başka yerlerde olduğu gibi Avrupa'da da hayret verici bir devrim geçirdi. Sabit telefonlar 1960'lı yıllarda Batı Avrupa'nın büyük kısmında yaygınlaştı. Kırk yıl sonra cep telefonları üstünlük sağlayarak telefon kulübelerinin pabucunu dama attı. (Trenlerde, sokak köşelerinde ve lokantalarda ya da araç sürerken mobil telefonlarda bağırıp çağıran insanların verdiği rahatsızlığa tepki gösteren espritüel biri, cep telefonlarının gelişinden önce insanlığa büyük inanç duymuş olduğunu belirtiyordu.) 1980'li yıllarda fiberoptik teknolojisinin kullanıma girmesiyle, okyanusaşırı telefon görüşmeleri hızla ucuzladı. Sonra, 1990'lı yıllarda, bilgisayar devrimi ve internet, bilgi dünyasını gerek Avrupalıların gerekse hemen her yerdeki insanların parmak uçlarına getirdi.

Venedik'te Coca-Cola dağıtımı.

Televizyon, kitlesel bir tüketim kültürünün şekillenmesine yardımcı oldu; program sunucularını üne kavuşturdu ve siyasetçileri sırf hayal edilmek yerine görülüp işitilebilen tanıdık simalar hâline getirdi. İlk televizyon cihazları, 1939'da New York kentinde düzenlenen Dünya Fuarı'nda görücüye çıkmıştı. 1960'ların sonuna gelindiğinde, Batı Avrupalı ailelerin çoğunluğu televizyon sahibiydi ve 1970'lerin ortasında, televizyonu olmayan pek yoktu. ABD merkezli CNN şebekesi, 1980'lerin ortasında dünyanın her yanına ulaşmaya başladı. Televizyonla iletilen çarpıcı haber olayları dünyanın her yanında izlenebildiği gibi, spor da giderek küresel bir boyut kazandı (en başta Dünya Kupası ve Olimpiyatlar, ama aynı zamanda da basketbolun küresel bir spor olmasıyla NBA, yani National Basketball Association karşılaşmaları örnek verilebilir).

Televizyon ve radyo çağı, gazetelerin büyük çağını sona erdirdi. Savaştan sonraki ilk yıllarda Avrupalılar, daha öncesine ya da sonrasına kıyasla daha çok –ve denilebilir ki daha iyi– gazete okuyorlardı. Ama Avrupalılar haberlerini ve eğlencelerini gitgide televizyondan ve radyodan aldıkça, gazeteler birleşme yoluna gittiler ve bunların birçoğu kapandı. Fransız *Le Monde*, İngiliz *Manchester Guardian*, Alman *Frankfurter Allgemeine* ve İtalyan *La Stampa* gibi görkemli ve ciddi günlük gazeteler hariç, giderek artan sayıda bulvar gazetesi, okur kazanmak için sansasyonculuğa, skandallara, temelsiz dedikoduları gerçek gibi duyurmaya yöneldi. Basılı haberlerin biricik kaynağının devlet olduğu Sovyetler Birliği'nde, *Pravda* her gün 7 milyon nüshadan fazla basılıyordu.

Kredi kartları ve sonra kişisel bilgisayarlar, insanların satın alım tarzlarını dönüşüme uğrattı. Süregiden iletişim devrimi bağlamında, bilgisayar virüslerinin

ortaya çıkışı, dünyanın gitgide daha çok karşılıklı bağlantılı hâle gelişinin ulaştığı boyutu gösteriyordu. En gelişkin bilgisayar sistemlerinin bile zeki bilgisayar korsanlarının saldırılarına maruz görünmesi, millî güvenlik sistemlerine ilişkin korkular yarattı. Avrupa, bu yönden de yeni bir çağa girdi.

Petrol ve Küresel Ekonomi

Hem 1967'deki Altı Günlük Arap-İsrail Savaşı hem de 1973'teki Yom Kippur Savaşı, İsrail'in Arap rakipleri karşısında kolay zaferler kazanmasıyla sonuçlandı. Hristiyanlar, Yahudiler ve Müslümanlar için kutsal bir kent olan Kudüs'ün tamamı artık İsrail'in elindeydi; Batı Şeria ve Gazze Şeridi de İsrail tarafından işgal edildi. Birleşik Devletler, İsrail'in eylemlerini neredeyse her zaman desteklemiş olmasına rağmen, devletsiz Filistin halkının umarsız durumu özellikle Arap devletlerinin dikkatini çekti. Arap komşularının İsrail'e karşı giriştikleri kısa ve başarısız bir savaşın ardından, 1973'te petrol üreticisi Arap devletleri, Orta Doğu'dan petrol sevkiyatına ambargo uygulamaya başladılar; bu ambargo, Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) tarafından yürütüldü.

Arapların petrol ambargosu, petrol fiyatlarının hızla artmasına yol açtı ve 1970'lerin kalan kısmında Batılı ekonomilere darbe vuran yüksek enflasyona katkı yaptı. Petrole olan bağımlılık nedeniyle, devletler, halkın daha az akaryakıt tüketmesini sağlamaya çalıştılar (örneğin, toplu taşıma araçlarının daha çok kul-

1973'teki Arap petrol ambargosu döneminde Britanya'da benzin kuyruğunda bekleyen motorlu araç sürücüleri. Soldaki tabelada, Fransız sürücülerin de beklemelerinden memnuniyet duyulacağı yazıyor.

lanılmasını teşvik ettiler ya da Birleşik Devletler'de olduğu gibi, hız sınırlarını düşürdüler). Britanya ve Norveç, fırtınalı Kuzey Denizi'nde ham petrol çıkarmaya başladılar. Bazı Avrupa ülkeleri, özellikle Fransa, daha çok enerji üretmek için nükleer tesisler geliştirmeye zaten başlamıştı.

Petrol krizi, görece zenginliğin ve istikrarın hüküm sürdüğü uzun bir dönemin sona ermesinde etkili oldu. Ondan sonra yükselen enerji fiyatları, Avrupa devletlerinin, sundukları yaygın toplumsal hizmetleri sürdürme yeteneğini zayıflattı. Petrol krizi, 1970'lerin ortasından 1980'lerin ortasına kadar Batı Avrupa'yı pençesine alan ekonomik gerilemenin oluşmasına da katkıda bulundu. 1950'li ve 1960'li yıllar boyunca mütevazı düzeylerde kalmış ama ABD'nin Vietnam'daki savaşıyla şiddetlenmiş olan enflasyon, ondan sonra hızla artmaya başladı. Petrol ambargosu işsizliğe neden oldu, bu da Avrupa devletlerinin sosyal yardım bütçelerini zorladı.

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi, bunu izleyen dönemde milletlerarası siyaseti büyük ölçüde belirleyen iki ana değişikliğe neden oldu. Birincisi, savaş sonrasında Avrupa'nın Batı'da ABD ve Doğu'da Sovyet nüfuz bölgelerine ayrılması, iki süper güç arasında Soğuk Savaş'a yol açtı, öyle ki Batı Avrupa devletleri, Sovyet uydusu Doğu Avrupa ile Balkan devletleri ve Üçüncü Dünya ya da bağlantısız ülkeler denilen, çoğunluğu az gelişmiş ülkeler de bunun dışında kalamadılar. İkincisi, Avrupalı büyük güçlerin sömürgelerinin savaş sırasında yaptıkları fedakârlıklar –askerî hizmet ve oldukça büyük can kaybı da dâhil– millî kurtuluş hareketlerini teşvik etti. Bu hareketler ve sömürgeci güçlerin bunlara gösterdikleri direnç, sömürgeciliğin sona erdirildiği çarpıcı bir döneme yol açtı.

BÖLÜM 28

SOĞUK SAVAŞ VE AVRUPA İMPARATORLUKLARININ SONU

Savaş sonrası dönem, Batı Avrupa'da iki büyük gelişmeye yol açtı. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda görülebilir hâle gelen Sovyetler Birliği ile Batılı Müttefikler arasındaki gerginlikler hızla kötüleşerek bir "Soğuk Savaş"a dönüştü; birkaç defa da sıcak bir savaşa, hatta potansiyel olarak nükleer bir savaşa yol açma tehlikesi yarattı. İkincisi, savaşın sona ermesi, emperyal güçlerin sömürgelerinde bağımsızlık hareketlerine ivme kazandırdı. İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen ilk yirmi yılda, Batılı güçlerin sömürgelerinin çoğu, bazen uzun süren bağımsızlık savaşlarıyla bağımsızlığını kazandı. Sömürgesizleşme (dekolonizasyon) süreci, Avrupalı güçlerin denizaşırı imparatorluklarının sonunu getirdi. Özellikle Asya'da ve Afrika'da, egemen devletlerin sayısını büyük ölçüde artırdı. Soğuk savaş ve dekolonizasyon süreci birbiriyle bağlantılıydı, çünkü hem Batılı Güçler hem de Sovyetler Birliği ve Çin, yeni kurulan sömürge sonrası devletler üzerinde başat nüfuz sahibi olma uğraşındaydılar.

Soğuk Savaş

Mart 1946'daki bir konuşmasında Churchill, "Önümüze bir demir perde çekiliyor," diye yakınıyordu. "Ardında nelerin olup bittiğini bilmiyoruz." Avrupa milyonlarca ölüsünü saymaktayken, sıcak savaşın yerini Doğu ile Batı arasındaki Soğuk Savaş aldı. Savaşın son aylarında Kızıl Ordu'nun Orta Avrupa'ya ilerlemesi, Balkanlar ile Orta Avrupa ve Doğu Avrupa'nın bir kısmını Sovyet hâkimiyetine sokmuştu. Avrupa'nın –Sovyetler Birliği'nin hâkimiyetindeki Komünist kamp ve Birleşik Devletler'in nüfuzu altındaki Batı demokrasileri kampı olarak– iki kampa ayrılması, savaştan sonra bunlara denk düşen askerî ittifakların kurulmasıyla resmileşti. Soğuk Savaş, iki savaş arası dönemde Birleşik Devletler'in benimsemiş olduğu görece yalnızcılık (izolasyonizm) siyasetine herhangi bir geri dönüş olasılığının sona ermesini sağladı. Artık dünyanın en varlıklı devleti olan

Birleşik Devletler'in 1955'te 36 ülkede 450 askerî üssü vardı. Bu arada Sovyetler Birliği de askerî gücünü hızla artırarak, kısa sürede dünyanın ikinci en büyük donanmasına sahip oldu.

Almanya, Soğuk Savaş gerginliklerinin ilk odak noktası oldu. 1947 ilkbaharında, Sovyet, İngiliz, Fransız ve Amerikan dışişleri bakanlarının, Almanya'yla nasıl bir barış antlaşması yapılacağı konusunda anlaşmaya varamamaları Soğuk Savaş'ı başlattı. Dünya çapında devrimi teşvik etmek amacıyla kurulmuş olan Komintern'in son bulduğunu 1943'te resmen duyurmuş olan Stalin, o yıl, söz konusu örgütün yerini alan Kominform örgütünü kurdu. Örgütün amacı, Doğu Avrupa devletlerinde Sovyet otoritesini sağlamlaştırmaktı (*bkz.* Bölüm 27). Batılı güçlerle olan gerginlikleri bu da şiddetlendirdi. Almanya'nın Sovyet işgalindeki doğu bölgesi, 1949'da Demokratik Alman Cumhuriyeti oldu; Amerikan, İngiliz ve Fransız işgal bölgeleri ise Federal Alman Cumhuriyeti'ni oluşturdu. Bu bölgeleri ayıran dikenli teller ve mayınlı alanlar, aralarındaki ideolojik ayrılığı yansıtıyordu. Bu arada hem Sovyetler Birliği hem de Batılı güçler çarçabuk karşılıklı casusluk faaliyetlerinde bulunmak üzere büyük boyutlu istihbarat teşkilatları kurmaya koyuldular.

Sovyetler Birliği ile Birleşik Devletler arasındaki tüm milletlerarası krizler büyük önem kazandı, çünkü bilim insanları, Hiroşima'yı ve Nagazaki'yi dümdüz etmiş olan bombalardan katbekat yıkıcı bombalar geliştirmişlerdi. 1950'li yıllar-

ABD'nin Berlin'e kurduğu hava köprüsü, 1948-1949.

da, ABD'li çocuklar, katıldıkları temsilî hava saldırısı tatbikatlarında, nükleer bir patlamanın şokunu hafifletmek için başlarını dizlerinin arasına koyma alıştırması yapıyorlardı, sanki nükleer bir saldırı durumunda böyle bir duruşun en ufak faydası olacakmış gibi. Birleşik Devletler ve Sovyetler Birliği, Amerikan ve Sovyet liderlerini, daha çok füzenin ve bombanın fırlatılması emrini verebilecekleri çok gelişmiş sığınaklara tahliye etmek için planlar hazırladılar. Britanya, ilk atom bombasını 1952'de, Fransa ise 1960'ta patlattı. Çok geçmeden Çin de "bomba" sahibi oldu. 1970'lerde İsrail, Hindistan ve Pakistan nükleer yetenek kazandılar.

Soğuk Savaş, Birleşik Devletler ile Sovyetler Birliği arasındaki gerginlikleri şiddetlendirerek dünyanın dikkatini çeken bir dizi krize odaklandı. Sovyetler Birliği, Batılı Müttefiklerin Potsdam Konferansı'nda varılmış olan anlaşmaları tek taraflı çiğnediklerini iddia etti. Temmuz 1948'de Sovyet askerleri, Berlin'in Müttefiklerin kontrolünde bulunan yarısına erzak ve levazım ulaştırılmasını önlemek için, Sovyet işgalindeki Doğu Alman bölgesinden geçen tren ve kamyon yollarını kapattı. Müttefikler, Batı Berlin'e malzeme ulaştırmak için muazzam bir hava köprüsü kurdular; bazen Berlin'e her üç dakikada bir uçak inerek, çok ihtiyaç duyulan gıda, ilaç ve diğer gerekli malzemeleri getiriyordu. Gizli görüşmelerden sonra, Stalin geri adım atarak, Demokratik Alman Cumhuriyeti'nin kurulduğu yıl olan 1949'dan itibaren kamyonların bu ülkeden geçip gitmelerine izin verdi. Berlin, doğu ve batı bölgelerine ayrılmış olarak kaldı.

1947'deki İçsavaş sırasında nöbet tutan bir Yunan asker.

Yunanistan'da, Alman askerlerinin ayrılıp gitmesi, Yunan Komünistler ile monarşiyi destekleyen kuvvetler ittifakı arasında 1949'a kadar süren kanlı bir içsavaşa yol açtı. Sovyetler Birliği, 1944'te Churchill'le yapmış olduğu anlaşmaya uyarak, askerî müdahalede bulunmadı ama Komünistlere oldukça büyük maddi yardımlar sağladı. Birleşik Devletler ve Britanya, monarşi yanlısı kuvvetlere yardım ettiler ve bu kuvvetler nihayet 1949'da üstünlük sağladı, sonra da Komünist Parti'yi yasakladı.

Soğuk Savaş çok geçmeden Asya'ya ulaştı. Japonya'nın yenilgisi üzerine, Çin, ülkenin güneyini elinde tutan Çan Kay Şek'in (1887-1975) milliyetçi hükümeti ile Komünist lider Mao Zedong'un (1893-1976) kuvvetleri arasında bölünmüş oldu. Bunu izleyen içsavaşta, Mao'nun Komünist kuvvetleri yavaş yavaş milliyetçi kuvvetleri Çin'den sürüp çıkardı. 1949'da tam geri çekilmeye geçen Çan Kay Şek'in ordusu, büyük bir ada olan Formoza'yı (Tayvan'ı) işgal etti. Çan, orada, Çin'in tümünü temsil ettiği iddiasında olan bir yönetim kurdu. Anakarada ise Mao, Çin Halk Cumhuriyeti'ni ilan etti. Sovyetler Birliği bu yeni ve dev Komünist devleti hemen tanıdı, Birleşik Devletler ise milliyetçi Tayvan yönetimini Çin'in meşru yönetimi olarak tanıdı. Soğuk Savaş atmosferinde, Birleşik Devletler ve müttefikleri, Çin'i de kapsayan birleşik bir Komünist cepheyle yüz yüze kalacakları endişesi içindeydiler.

Pekin'de halk, Çin Komünist kuvvetlerini coşkuyla karşılıyor, 1949. Ortadaki Mao Zedong portresine dikkat edin.

Kore Savaşı (1950-1953)

Çin'in sınır komşusu olan Kore'nin kuzeyinde, Sovyetler Birliği'nin desteklediği Komünist bir "halk cumhuriyeti", güneyinde ise Birleşik Devletler'in himayesinde kurulmuş bir cumhuriyet bulunuyordu. Kuzey Kore askerleri, Stalin'in işaretiyle, Haziran 1950'de güney bölgesini istila ettiler. Komünist istilasını kınayan bir kararın kabul edildiği Birleşmiş Milletler üyesi diğer ülkelerce gönderilmiş küçük birliklerin desteğiyle Güney Kore'yi savunan ABD kuvvetlerinin komutanlığını General Douglas MacArthur yapıyordu. Komünist kuvvetler ile Komünist olmayan kuvvetler ilk kez –Yunanistan'daki olaylar hariç– açık savaşa girdiler; konvansiyonel silahların kullanıldığı ama arka planda nükleer bombaların pusuya yattığı bir çatışmaydı bu.

Çin askerleri Kuzey tarafına yardım ediyor olsa da ABD kuvvetleri 1951'de Komünist kuvvetleri püskürttü. Neyse ki iki taraf da savaşın Kore dışına yayıldığını görmek istemedi. Temmuz 1953'te imzalanan mütarekeyle, Kuzey ve Güney Kore arasındaki sınır çizgisi savaştan öncekiyle nerdeyse aynı kaldı ama 3 milyon (ölen ya da yaralanan 140.000 ABD askeri dâhil) zayiat verilmesine mal oldu.

Kore Savaşı, Avrupa'da Soğuk Savaş gerginliklerini artırdı. Müttefiklere göre, bu savaş, Kuzey Kore birliklerinin Güney Kore'ye saldırmasına benzer şekilde Federal Alman Cumhuriyeti'nin Sovyet öncülüğünde istilaya uğrama olasılığını

Kore Savaşı sırasında Kuzey Kore'de alevler içindeki bir binanın önünden geçen ABD deniz piyadeleri, 1950.

uzak bir ihtimal de olsa ortaya çıkardı. Birleşik Devletler'de, bu savaş, Senatör Joseph McCarthy'nin çabalarıyla kitlesel histeri sınırına varan komünizm karşıtı bir ruh hâlinin ve "içimizdeki düşman" korkusunun oluşmasına katkı yaptı. "McCarthycilik," aşağılayıcı siyasal nitelemeleri ve zulmü tanımlayan bir terim olarak sözlüklere girdi.

Doğu Avrupa'da Çalkantılar

Stalin'in 1953'te ölümüyle, Doğu Alman işçiler yüksek kotalardan, düşük ücretlerden ve gıda sıkıntılarından yüksek sesle yakınmaya başladılar. Berlin işçileri 17 Haziran 1953'te protestoya giriştiler. Sovyet tanklarının desteğiyle Doğu Alman askerleri rahatsızlıkları bitirdi. Bunu bir baskı dalgası izledi. Sırf o yıl 330.000'den fazla Doğu Alman, Batı'ya kaçtı.

Doğu Alman Komünist yönetimi, devlet planlamasının daha çok tüketim malı sağlaması gerektiğini kavradı. Tek başına ideoloji, bağlılık yaratamıyordu. Sovyetler Birliği, Demokratik Alman Cumhuriyeti'ne maddi yardım gönderdi ve doğu bölgesinden alması gereken savaş tazminatının çoğunu sildi. Konut yetersizliğine, otomobil sayısının azlığına ve ara sıra çekilen gıda sıkıntısına rağmen, 1960'larda yavaş yavaş daha çok tüketim malı bulunabilir oldu. Doğu ve Batı Berlin'i ayıran Brandenburg Kapısı yakınında, uzun sıralar hâlinde uzanan sıkıcı apartmanlar yükseldi. Devlet desteğindeki çocuk kulüpleri, ideolojik aşılamanın yanı sıra dinlence etkinlikleri de sağlıyordu. Doğu Almanya, yoğun idmanlar ve programlı çalışma yoluyla –bazen de hormonlar kullanılarak– 1960'ların sonunda milletlerarası spor etkinliklerinde, özellikle yüzme ve atletizm dallarında büyük başarılara imza atan sporcular yetiştirmeye başladı.

Hruşçov'un Stalin'i reddetmesi ve gerek dış gerekse iç politikalardaki "yumuşama" 1956'da Doğu Avrupa'da yankı buldu. Polonya'nın Komünist hükümeti o yıl gizli polise gem vurdu ve binlerce siyasal tutukluya af çıkardı. Ne var ki, grevler çok geçmeden askerî baskıyı getirdi. Stalin devrinde hapse atılmış ılımlı biri olan Władysław Gomułka (1905-1982), artık unutulduğu gölgeden çıkarak Ekim 1956'da Polonya Politbürosu yönetiminin başına geçti. Reformcu olan Gomułka, Stalincileri temizledi ve muazzam nüfuza sahip Polonya Katolik Kilisesi'yle uzlaşmaya vardı. Gomułka, tarımda kolektifleştirmeyi de durdurdu. Bağımsız köylüler, ülkenin ekilebilir topraklarının üçte birine sahiptiler; bu özel mülkiyetli çiftlik oranı, Doğu bloğundaki diğer tüm ülkelere göre çok yüksekti. Bununla birlikte, Gomułka, Polonya'nın Varşova Paktı'ndan ayrılma ya da sosyalizme sırt çevirme gibi niyetinin olmadığı konusunda Sovyetler Birliği'ne güven de veriyordu.

Yugoslavya'ya ve Polonya'ya verilen Sovyet tavizleri, liberal Komünistlerin Stalinizme sırt çevirmeyi zaten çok istedikleri Macaristan'da bir reform hareketi-

ne cesaret verdi. Liberal Imre Nagy (yak. 1895-1958), Macaristan başbakanlığına yükselmişti. Macar imalat sektörünü, ağır sanayi yerine, tüketim malları üretimini artırmaya yöneltmek istiyordu. Nagy, tarımda kolektifleştirme uygulamasına karşı köylülerin direnişine de hoşgörüyle yaklaştı. Aynı zamanda da reformu benimseyen işçi konseyleri kendiliklerinden ortaya çıktılar. Nagy'nin politikaları 1955'te tutucu Komünistlerin muhalefetiyle karşılaştı ve Nagy görevden alındı. Macaristan'da artık derin bir reform hareketi kökleşmişti. Aydınlar ve öğrenciler, özgürleşmenin olası yollarını tartışmak üzere toplantılar yapıyorlardı. Yeni başbakanın meydan okuyan bir demeci, 23 Ekim 1956'da 50.000 kişinin gösteri yapmasına yol açtı. Protestocular bir Stalin heykelini kırdılar. Polis, bir radyo istasyonunu basmak isteyen kalabalığın üzerine ateş açtı. Göstericileri dağıtmak üzere gönderilen Macar askerleri ateş açmayı reddettiler, hatta artık bizatihi komünizmi protesto edenlere katılanlar oldu. O gece Macar Komünist liderliği, Sovyetler'den yardım istedi ama aynı zamanda da gösterilere son vermek umuduyla Nagy'yi başbakanlığa atadı. Macaristan'da dinlenebilen Batılı radyo yayınları, dış yardımın yakında gelebileceğini ima ediyordu, bu da halkın kararlılığını pekiştirdi. Nagy, liberal Komünistleri de kapsayan yeni bir koalisyon hükümeti kurdu. Sovyet yönetimiyle müzakerelere başladı ama hükümetine Komünist olmayanları da alarak, tek parti sistemine son verme niyetini açıkça ortaya koydu. Dahası, Macaristan'a Varşova Paktı'ndan çıkması çağrısı yaptı ve Sovyet askerlerinin ülkesinden çekilmesini istedi.

Sovyet yönetimine göre, Macaristan'ın ayrılması düşünülemez bir şeydi, çünkü böyle bir şey diğer Doğu Avrupa ülkelerinde benzer hareketleri tetikleyebilir, hatta Sovyetler Birliği bünyesindeki cumhuriyetleri karıştırabilirdi. 4 Kasım'da Nagy, Macaristan'ın Varşova Paktı'ndan çıkacağını duyurdu. Fransız, İngiliz ve Amerikan yönetimleri Süveyş Kanalı kriziyle (*bkz.* s. 1251-53) oldukça meşgulken, Sovyet yönetimi, direnişi ezmek için Budapeşte'ye tanklar, diğer belli başlı Macar şehirlerine de tanklar ve askerler gönderdi. Nagy, yaklaşık 2.400 ve belki daha fazla başka kişiyle birlikte yargılanıp idam edildi. 1956'dan 1961'e kadar neredeyse 400.000 kişi siyasal nedenlerle suçlu bulundu. İki yüz binden fazla Macar, Batı Avrupa'ya ve Birleşik Devletler'e kaçtı. Sovyet müdahalesiyle, Stalin'in ölümünün Doğu Avrupa'ya değişim getirebileceği ve Soğuk Savaş'ı sona erdirebileceği umudu suya düştü. János Kádár (1912-1989), Sovyet ordusunun desteğiyle Macaristan'ın yeni lideri oldu. Kádár, uyguladığı politikalar konusunda herhangi bir ideolojik gerekçe öne sürüp de gereksiz yere Sovyetler Birliği'ni karşısına almamaya her zaman dikkat ederek, uzun vadede Komünist rejimi maharetle özgürleştirdi. Komünist Parti'nin çıkarlarına dokunmadığı sürece hükümet kontrolünü gevşetti. Macaristan'ın "gulaş komünizmi"nde, piyasaya yönelik ademimerkezî reformlar yer buldu; bir dereceye

kadar müteşebbisliğe ve kâra hoşgörüyle bakıldı. Sonuçta, Komünist dünyanın başka yerlerine göre daha yüksek bir yaşam düzeyine ulaşıldı.

Sovyetler, Macaristan'la uğraşıyorken, Polonya'ya karşı saldırganca hareket edecek konumda değildi. Her hâlükârda Gomułka, askerî eylem için onlara gerekçe vermemekte dikkatliydi. Sanatsal ve siyasal ifade özgürlüğüne yönelik hoşgörü de dâhil, görece liberal politikalardan bazılarını yavaş yavaş iptal etti ve 1956'da ortaya çıkmış olan işçi konseylerini parti denetimi altına aldı.

Yugoslavya'da, Sovyetler Birliği'nden bağımsız kalma kararlılığına rağmen, açık siyasal muhalefete hoşgörü gösterilmedi. Savaş sonrası Yugoslavya'nın seçkin kurucularından birisi olan, Karadağlı aydın Milovan Djilas (1911-1995), *Yeni Sınıf: Komünist Sistemin Bir Analizi* (ilk İngilizce yayını 1957) adlı kitabında, ayrıcalıklı parti görevlilerinin egemen bir kast hâline geldiklerini ve sıradan halkla pek az ortak yöne sahip olduklarını öne sürdüğü için 1954'te partiden çıkarıldı.

Bu arada, 1956'daki Macar Devrimi ve Polonya'daki liberal dalga, Sovyetler Birliği'nde Hruşçov'un otoritesini sarstı. Stalincilerin iddiasına göre, o ülkelerdeki çalkantının nedeni, Hruşçov'un 1956'daki Yirminci Parti Kongresi'nde Stalin'e yönelttiği saldırıydı. Dahası, müttefik Doğu Avrupa devletlerinde istikrar sağlamak için yapılan Sovyet yardımları, yurtiçinde ekonomik kalkınmayı baltaladı. Ama aynı zamanda da Batılı güçlerin –Sovyetler Birliği'yle nükleer savaştan korktukları için– Macaristan lehine müdahale edememeleri, Sovyetler'e göre, Avrupa'nın, Birleşik Devletler ve Sovyetler Birliği hâkimiyetinde nüfuz alanlarına bölünmüşlüğünü sanki meşrulaştırdı.

Sovyet-ABD Gerginlikleri

Soğuk Savaş'taki hafif yumuşamanın sorumlusu Hruşçov'du. Sovyet lider, iki ayrı siyasal dünyanın "barış içinde bir arada yaşama"sının mümkün olduğunu öne sürüyordu. Hruşçov, 1955'te Cenevre'de ABD başkanı Dwight Eisenhower (1890-1969) ile buluştu; iki büyük güç arasındaki "zirve" toplantılarının ilki buydu. Ertesi yıl yapılan Yirminci Parti Kongresi'nde Hruşçov, Stalin'in Komünist ve kapitalist güçlerin kaçınılmaz olarak savaşa girecekleri yolundaki iddiasını reddetti. Sovyet dış politikası daha az kavgacı ve biraz daha esnek hâle geldi. Üçüncü Dünya'da müttefik arayışına giren Sovyet lider, daha küçük birçok devletin yanı sıra Hindistan'a, Mısır'a ve Suriye'ye kur yaptı, teknik ve maddi yardımlarla onların dostluğunu kazandı. Sovyet dış siyasetinin güttüğü amaç, ülkeleri, Birleşik Devletler'in dolaysız nüfuzundan koparmaktı.

1955'te Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupalı müttefikleri, Batılı güçlerin savunma örgütü olan NATO'ya karşı, üyelerine saldırı karşısında NATO'nun sağladığı güvencelere benzer güvenceler sağlayan Varşova Paktı'nı imzaladılar. Bu pakt, Sovyetler Birliği'nin müttefiki olan devletlerle İkinci Dünya Savaşı sırasında ve hemen sonrasında ayrı ayrı imzalamış olduğu karşılıklı savunma pakt-

larına resmî ve milletlerarası bir nitelik kazandırdı. Varşova Paktı, Polonya'ya, Macaristan'a, Çekoslovakya'ya ve Doğu Almanya'ya Sovyet askerleri konuşlandırmak için yeni bir gerekçe sağladı.

1956'da Macaristan'a Sovyet silahlı müdahalesi, Doğu ile Batı arasında karşılıklı kuşkuyu artırdı ve Sovyet askerî biliminin kaydettiği hızlı ilerlemeler Batı'yla rekabeti daha da keskinleştirdi. Sahip oldukları nükleer yetenekleri azaltmak için Sovyetler Birliği ile Birleşik Devletler arasında yapılan iki taraflı müzakereler 1955'te ve yine 1958'de başarısız oldu. Sovyetler Birliği, bir kıtalararası balistik füze (KABF) geliştirdikten sonra, 1957'de ilk uydusunu (*Sputnik*) uzaya fırlattı. Uzay araştırmaları Soğuk Savaş'ın parçası olup çıktı. Amerikalı astronotlar Temmuz 1969'da ay yüzeyine indiklerinde, aya gitme yarışını Birleşik Devletler kazanmış oldu; milyonlarca insan bu olayı televizyonda izledi.

Sovyetler Birliği, Sovyet semalarında yüksek irtifadan fotoğraflar çeken bir Amerikan U-2 casus uçağını Mayıs 1960'da düşürdü. Sovyetler Birliği, Sovyet hava sahasına yönelik bu ihlal için özür dilenmesini istedi ama öyle bir şey olmadı. O zaman Hruşçov, Cenevre'de yapılacak bir zirve toplantısına katılmayı reddetti (muhtemelen bunun bir nedeni de Sovyet-Çin ilişkilerinin hızla bozulmakta olmasıydı).

Soğuk Savaş gerginlikleri yine Almanya üzerinde yoğunlaştı. Çabuk öfkelenen Hruşçov, 1958 yılında, tüm Berlin'in denetimini Doğu Alman yetkililere devretme tehdidini savurdu, ama Müttefiklerin uzlaşmaz tutumu karşısında geri adım attı. Bu arada, Doğu Almanlar akın akın Batı'ya geçiyorlardı (1950 ile 1962 arasında yaklaşık 2,6 milyon kişi) ve çoğu Federal Alman Cumhuriyeti'ne gidiyordu. Çıkanlar arasında birçok doktor ve Doğu Almanya için hayati öneme sahip diğer eğitimli uzmanlar vardı. Yine de 1950-1964 arasında yaklaşık 500.000 Batı Almanyalı, Doğu'ya geçti; bazıları Federal Alman Cumhuriyeti'nde Komünistlere yönelik baskıdan kaçan, bazıları da sadece aileleriyle birlikte olmak isteyen kişilerdi.

17 Ağustos 1961 tarihinde, Berlinliler uyandıkları zaman, Doğu Alman işçilerinin doğu kesimini batı kesiminden ayıran bir duvar inşa etmekte olduklarını gördüler. Doğu'dan Batı'ya kaçış imkânı veren zemin kat pencereleri kapatıldı. Batı Berlin'e ulaşan telefon hatları kesildi.

Berlin Duvarı, Soğuk Savaş'ın bir simgesi hâline geldi. ABD başkanı John F. Kennedy, duvarı görmek için o yaz sonuna doğru Berlin'i ziyaret etti ve yaptığı konuşmada, kendisinin "Berlinli" olduğunu söyledi (yöresel bir hamur işine de halk arasında "Berlinli" dendiğinin farkında değildi). Daha sonra Doğu Alman kontrollerinin gevşetilmesiyle, iki taraftan akrabaların birbirlerini ziyaretleri mümkün olmasına rağmen, uygulama amansızca sürdürüldü. Muhafızlar, gizlice kaçmaya çalışan yolcu olup olmadığına bakmak için arabaların bagajlarını, hatta altlarını kontrol ediyorlardı. Batılı turistler merdivenlere tırmanarak Doğu Al-

(*Solda*) 1961'de Berlin Duvarı yükseliyor. (*Sağda*) ABD başkanı John F. Kennedy, Batı Berlinlilere sesleniyor, 1961.

man muhafızları seyrediyor, muhafızlar da öte yakadaki dikenli tellerin ardında gözlem kulelerinden onlara bakıyorlardı. İnsanlar yine de kaçmayı denediler ve birçoğu başarılı oldu: Mermi yağmuruna aldırmadan tabana kuvvet koşarak tarafsız bölgeyi aştılar, nehirleri yüzerek geçtiler, küçük uçaklarla ya da ev yapımı balonlarla Batı Almanya'ya uçtular, tünel kazdılar, kamyonlarda ve arabalarda gizlendiler. Bazıları başaramadı: Yüzlerce insan kaçmaya çalışırken öldürüldü.

1962'deki Küba Füze Krizi, nükleer savaş tehlikesi nedeniyle, İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra dünyanın yaşadığı en tehlikeli andı. 1898'deki İspanyol-Amerikan Savaşı'ndan beri fiilen Birleşik Devletler'in himayesi altına girmiş olan Küba adası, Fidel Castro (1926-2016) liderliğindeki bir gerilla gücünün, yolsuzluğa bulaşmış Amerikan kuklası Fulgencio Batista'yı (1901-1973) devirmesinden sonra Komünist bir devlet oldu. Ondan sonra Batista'nın destekçileri, ABD ordusunun da yardımıyla, 1961'de Küba'ya yönelik kötü planlanmış "Domuzlar Körfezi" saldırısını düzenlediler. Saldırı hezimetle sonuçlandı. Ekim 1962'de Amerika'nın havadan çektiği fotoğraflar, nükleer başlık takılabilen Sovyet füzelerinin Küba'ya konuşlandırılmış olduğunu ortaya çıkardı. ABD hükümeti, füzelerin kaldırılmasını istedi ve bu istek yerine getirilmezse füzeleri imha etme tehdidini savurdu. Başkan John F. Kennedy'nin çok bilgili bazı danışmalarının tahminlerine göre, bir nükleer savaşın çıkma olasılığı 1/3 ila 1/2 arasındaydı, bu da gerçekten büyük bir olasılıktı. Birleşmiş Milletler'deki tartışmalar, müzakereler sürerken zaman kazanılmasına yardım etti. Hruşçov füzelerin kaldırılmasını emredince, dünya hep birlikte rahat bir nefes aldı.

Sovyet lideri Nikita Hruşçov ile Küba lideri Fidel Castro'nun Moskova'da buluşması, 1963.

Hem Birleşik Devletler'in hem de Sovyetler Birliği'nin nükleer denemeleri yasaklayan bir antlaşmayı 1963'te imzalamış olmaları gerçeğine rağmen, silahlanma yarışı hızlanmıştı. Sovyet ve Amerikan donanma gemileri ve denizaltıları birbirlerinin hareketlerini yakından izliyordu. Sovyet gizli polisi (KGB) ve Amerikan Merkezî İstihbarat Teşkilatı (CIA), iyi para verdikleri casus şebekelerini dünyanın her yanına yaydılar. Batı'da, en dikkat çekicisi de bazı seçkin aydınların Sovyetler Birliği için casusluk yaptıklarının ortaya çıktığı Britanya'da, dönem dönem casusluk skandalları meydana geldi. Britanya'dan ve Fransa'dan bağımsızlığını kazanan sömürge sayısının giderek artması, Afrika'da ve Asya'da iki sistem arasındaki çekişmeyi daha da şiddetlendirdi.

1960'ların ortasına gelindiğinde, Birleşik Devletler ile Sovyetler Birliği arasındaki çekişme Güneydoğu Asya'ya yayılmıştı. Birleşik Devletler, 1964'te Vietnam'daki içsavaşa resmen müdahil oldu. Başkan Lyndon B. Johnson (1908-1973), bir Amerikan savaş gemisinin Vietnam açıklarında saldırıya uğradığını –aslında öyle bir şey hiçbir zaman olmadı– duyurunca, Amerikan Kongresi, Kuzey Vietnam yönetimine karşı Tonkin Körfezi Kararnamesi'ni kabul etti. Birleşik Devletler, Ho Şi Minh'in Kuzey Vietnam Komünist birliklerine ve müttefiklerine yani güneyde savaşan Vietkong gerillalarına karşı, Güney Vietnam yönetimine destek için gitgide daha çok insan ve malzeme gönderdi. Sovyetler Birliği ise Komünist kuvvetlere destek verdi. ABD'nin bu içsavaşta üstlendiği ağır bedelli rol, yurtta ve Avrupa'da üniversite öğrencilerinden başlayarak giderek yükselen bir muhalefetle karşılaştı. Vietnam Savaşı, Birleşik Devletler'de kamuoyunu derinden böldü ve ABD'nin müttefikleriyle ilişkilerini gerdi.

Çin-Sovyet Çekişmesi

Mao'nun Çin'i ile Sovyetler Birliği arasında Kore Savaşı'yla gelişen ve pekişen ittifak, çatırdamaya başladı. Ortak bir Komünist ideoloji, iki dev arasındaki güç siyaseti sorunlarına sünger çekmeye yetmedi. İki ülke, muazzam uzunlukta bir sınırı paylaşmakla kalmıyor, aynı zamanda da belirli hudut bölgeleri –en başta Moğolistan– üzerinde uzun zamandan beri hak iddia ediyordu. 1969'da sınır çarpışmaları meydana geldi. Ayrıca, Hindistan'da artan Sovyet nüfuzu da Çin'in alt kıtayla ilişkilerini tehdit ediyordu. Hruşçov'un Stalinizm'e sırt çevir-

mesi Mao'yu kızdırdı; Sovyet liderinin Asyalı siyasal liderlerden destek almak için yaptığı girişimler de öyle. Hruşçov'un Batı'yla barış içinde bir arada yaşama siyaseti –özellikle 1959'da Washington, D.C.'ye yaptığı ziyaret– Çinlileri ekonomiyi modernleştirmek için daha çok fedakârlığa ikna etmek amacıyla Batı'dan gelen tehdit algısını kullanan Mao'yu rahatsız etti. Tıpkı Sovyetler Birliği'nde Stalin'in yüceltilmiş olması gibi, Çin'de de Başkan Mao'ya odaklanan bir "kişilik kültü" oluştu. Dahası, Çin'in ekonomisini modernleştirme çabaları, Stalin'in ağır sanayiye öncelik vermiş olan beş yıllık planlarından belirgin ölçüde etkilenmişti. Aynı zamanda da Çin, tüm endüstriyel ve tarımsal üretimin hızla ve acımasızca kolektifleştirildiği bir süreçten geçti. Çin'in ekonomik kalkınması, onun, Sovyet teknik danışmanlarına olan bağımlılığını azalttı ve o danışmanlar geri gönderildiler.

Komünist Çin yönetiminin Rusya'nın nükleer silahlarından duyduğu rahatsızlık da gitgide arttı. Mao, Stalin'in kapitalizm ile komünizm arasında savaşın kaçınılmaz olduğu yönündeki tezine inanıyordu. Hruşçov yönetimindeki Sovyetler'in, askerî sırlarını paylaşmakta isteksiz davranmasına, yani Komünist düşüncenin o özel ilkesini terk etmiş olmasına kızıyordu. 1964'te Mao, Doğu Avrupa'daki daha küçük devletleri tahakküm altına aldığı için bizzat Sovyetler Birliği'nin "emperyalist" bir güç olduğu suçlamasında bulundu.

Çinli ve Rus diplomatlar ve danışmanlar, Üçüncü Dünya liderlerini yanlarına çekmek için artık rakip olarak yarışıyorlardı. Çinli Komünistler, hiç akla gelmeyecek bir yerden destek gördüler. Yugoslavya ile Adriyatik Denizi arasına sıkışmış, nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan küçük, yalıtılmış devlet Arnavutluk, Sovyetler Birliği'yle bağını kopardı. Sovyetler Birliği, 1961'de Arnavutluk'la diplomatik ilişkilerini kesti. Bu, özellikle süregiden Çin-Sovyet ayrışması bağlamında düşünülünce, Sovyet otoritesinin sıkıntı verici şekilde reddi anlamına geliyordu. Ama daha sonra Arnavut Komünist lider Enver Hoca (1908-1985), Çin'in Birleşik Devletler'le ilişkilerini düzeltmesini eleştirerek 1978'de Çin Komünist liderliğiyle bağını kopardı.

Brejnev Devri

Sovyetler'in yaşadığı ekonomik durgunluk ve Küba Füze Krizi'nde uğradığı aşağılanma, Hruşçov'un ansızın iktidardan düşmesine katkıda bulundu. Ciddi eksiklikler Sovyet yurttaşlarının birçoğunu hâlâ küstürüyor olmasına karşın, bazı askerî liderler, Hruşçov'un ağır sanayi karşısında tüketim mallarına öncelik veren ekonomik planlamayı desteklemesine karşı çıkmışlardı. Her türlü reforma direnen eski Stalinciler yeniden ortaya çıktılar. Çin'deki durumu dikkatle izleyen ordu komutanları, Hruşçov'u, Küba'da füze rampaları kurarak aşırı risk almış olmakla suçladılar. Hruşçov, düşmanlarının çağrısıyla toplantıya katılmak

Bir güç gösterisi olarak 7 Kasım 1963'te Moskova'daki bir askerî geçit töreninde sergilenen orta menzilli Sovyet stratejik füzeleri.

üzere Ekim 1964'te Moskova'ya döndü ama şerefiyle sessizliğe bürünmek üzere emekli edildiğini anladı.

Hruşçov'un yardımıyla Komünist Parti içinde yükselmiş olan Leonid Brejnev (1906-1982), Parti genel sekreteri oldu. Brejnev, Komünist tutuculuğa geri döndü. Parti bürokratlarının ve KGB'nin otoritesini ve saygınlığını onayladı ama Stalinizme varmadan durdu. Sovyet lideri, Sovyet askerî yeteneğini geliştirip güçlendirirken, tüketim malları üretiminin artırılmasını emretti. Yine de merkezî planlama ve tarımsal kolektifleştirme, verimsiz Sovyet ekonomisinin temeli olmaya devam etti.

Brejnev devrinde Sovyetler Birliği'nin gerek içinde gerekse dışında "yumuşama"dan pek az söz ediliyordu. Sovyetler Birliği'nde, köşenin dönüleceği ve zenginliğin geleceği günü nice zamandır beklemiş olan adanmış Komünistler arasında bile, ikiyüzlülük yayıldı. Öyle bir gün hiç gelmedi.

Nükleer Silahlar ve Süper Güç Gerginlikleri

ABD'nin 1973'te başlayan Vietnam'dan aşamalı geri çekilişi (iki yıl sonra da Komünist Kuzey Vietnamlıların ve güneydeki müttefikleri Vietkong'un kazandıkları zafer) Birleşik Devletler ile Sovyetler Birliği arasında yalnızca bir tane çetrefilli sorunu ortadan kaldırdı. Sovyetler Birliği ile Çin arasında süren gerginlik (eş zamanlı olarak da Sovyet kuvvetlerinin Mançurya'daki ve Sibirya'daki tartışmalı sınırlar boyunca yaptığı yığınak), komünizmi yekpare bir güç sayan eski ABD görüşünü gitgide zayıflatarak, milletlerarası siyasete ilişkin daha gerçekçi

diplomatik değerlendirmeler yapılmasını sağladı. Dahası, hem Birleşik Devletler hem de Sovyetler Birliği, hükümetin kısmen yurtiçi meselelere odaklanmasına yol açan çok büyük ekonomik problemlerle yüz yüzeydi.

1969-1979 dönemi, Sovyetler Birliği ile Birleşik Devletler arasında bir yumuşama (*detant*) süreci başlatarak, iki güç arasında nükleer silahları azaltmaya dönük ciddi müzakerelerin yapılmasını sağladı. 1972'de Sovyet lideri Leonid Brejnev ve ABD başkanı Richard Nixon (1913-1994), silahların azaltılması için SALT I (Stratejik Silahları Sınırlandırma Görüşmeleri) olarak bilinen bir anlaşma imzaladılar; böylelikle nükleer saldırı silahı sistemlerinde denkliği korumayı kabul ettiler. Bununla birlikte, askerî teknoloji hızla ilerlemeye devam ettiği için, her iki taraf da yeni sistemler geliştirerek anlaşmanın ruhuna aykırı davranmaya başladı. Hem Sovyetler Birliği hem de Birleşik Devletler, Avrupa'ya yeni füzeler konuşlandırdı. Nixon, Watergate skandalı nedeniyle 1974'te ABD başkanlığından istifa etmek zorunda kaldı: Demokratik Parti genel merkezine karşı yasadışı operasyonları onaylamıştı, sonra da bildikleriyle ilgili yalan söyledi. Nixon'ın halefleri, silahların azaltılmasına yönelik görüşmelerin devamını, Sovyetler Birliği'nde insan hakları sorunlarıyla ilişkilendirmeye çalıştılar. 1979 yılında, ABD başkanı Jimmy Carter (1924-) ile Brejnev, SALT II adıyla bilinen yeni bir anlaşma imzaladılar; böylelikle Sovyetler Birliği füze rampalarını ve nükleer savaş başlıklarını sınırlandırmayı, Birleşik Devletler ise yeni füze geliştirmemeyi kabul ettiler. Bununla birlikte Carter, SALT II Antlaşması'nın Birleşik Devletler'e kıyasla Sovyetler'e daha büyük nükleer yetenek kazandıracağından korkan muhafazakârların başını çektikleri siyasal muhalefet nedeniyle, anlaşmayı Senato değerlendirme sürecinden Ocak 1980'de geri çekti. Avrupa'da nükleer silahların sayısı arttıkça, nükleer karşıtı hareketler, özellikle Britanya'da ve Almanya'da canlandı.

Sovyetler Birliği'nin Aralık 1979'da Afganistan'ı işgali, yumuşamaya son verdi. Birleşik Devletler'den destek gören İslamcı köktendinciler dâhil çeşitli asilerce kuşatılan Sovyet yanlısı yönetimi desteklemek üzere Sovyet askerleri gönderildi. (Afganistan'ın Sovyetlerce işgalinin nedenlerinden biri, hatırı sayılır büyüklükte Müslüman nüfusa sahip Sovyet cumhuriyetlerinde köktendinci hareketlerin önünü kesmekti.) Sovyet işgaline tepki gösteren Birleşik Devletler, Sovyetler Birliği'ne hububat satışını sınırladı ve 1980'de Moskova'da düzenlenen Olimpiyat Oyunları'nı boykot etti. Sovyet-Amerikan soğukluğu 1980'lerin ortasına kadar sürdü.

Sömürgeciliğin Sonu (Dekolonizasyon)

İkinci Dünya Savaşı, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra gelişmiş olan bağımsızlık hareketlerine ivme kattı. Afrika'daki, Asya'daki ve Güneydoğu Asya'daki sömürgelerde milliyetçiliğin yükselmesi, bağımsızlık talep eden hareketlere yol

açtı. Böylece, 1950'lerden başlayarak, Avrupalı sömürgeler, milletlerarası siyaset oyunlarının bazılarında baş aktörler hâline geldiler. 1919'da Versay barışını yapanlar (özellikle Başkan Wilson), milliyetçiliği, devletlerin toprak düzenlemeleri yapılırken gözetilmesi gereken bir ilke olarak kabul etmişlerdi. Ama özellikle Fransa ve Britanya, kurdukları imparatorlukları millî kimliklerinin bir parçası sayarak, sömürgelerine özgürlük tanımakta isteksiz davranmışlardı. ABD yönetimi, İngiliz ve Fransız sömürgeci imparatorluklarının devamını desteklemeye isteksiz olduğunu savaş sırasında ve sonrasında açıkça ortaya koymuştu. Ne tuhaftır ki, Sovyetler Birliği Doğu Avrupa ve Balkan devletlerini kontrolüne alarak bir bakıma kendi imparatorluğunu inşa ettiği hâlde, sömürgeci imparatorluklara ilke olarak o da karşıydı.

Eisenhower sömürgeciliğe karşı çıkmasına rağmen, kendi payına Winston Churchill'in inancına göre, eğer Britanya bir dünya gücü olarak kalmak istiyorsa, imparatorluğunu korumak zorundaydı. "Ben," diye gürlemişti Churchill, "İngiliz İmparatorluğu'nun tasfiyesine nezaret etmek için kralın başbakanı olmadım." Bununla birlikte, ondan sonraki başbakanlar, sömürgelere bağımsızlık tanımanın, kitlesel ayaklanmalarla karşılaşmak zorunda olmaktan daha iyi olacağını kavradılar. Batı Avrupa ülkelerinin ekonomileri hâlâ savaşın olumsuz etkilerini yaşıyorken, geriye kalan emperyal güçlerin bağımsızlık hareketlerine karşı koymaları pahalıya patlardı. Dahası, yalnızca sömürgeleştirilmiş haklar değil, yurtiçindeki aydınlar, öğrenciler ve solcu siyasal partiler de sömürgeciliğe karşı çıkıyorlardı.

Sömürge çağının sonu, Avrupalı güçlerin milletlerarası işlerde görece gerilemelerini yansıtıyordu. İngiliz sömürgeleri bağımsız devletler hâline geldikçe, İngiliz İmparatorluğu'nun üzerinde güneş nihayet battı. Britanya ve Fransa, Afrika'da, Asya'da ve Ortadoğu'da önemli yönetim, kültür ve dil gelenekleri bıraktılar (örneğin Lübnan'da Fransızların prestiji). Britanya'nın eski sömürgeleri çoğunlukla bağımsızlıklarını barışçıl biçimde kazandılar. Oysa Fransa ve Portekiz, halk ayaklanmaları karşısında bile sömürgelerini elde tutmak için savaş verdiler. Hem Hollanda hem de Belçika, milliyetçi hareketlere kısa süre direndikten sonra eski sömürgelerine bağımsızlık tanıdılar. Sömürgelerin birçoğunda, eğitimli ve faal gruplar, bağımsızlık için çalışmaya ve bağımsızlık kazanılınca da yeni devletlerin liderleri olmaya hazır bekliyorlardı. Ama 1960'lı ve 1970'li yıllarda, Birleşik Devletler ve Sovyetler Birliği, bu genç devletlerde nüfuz sahibi olmak için kıran kırana yarıştı. 1980'e gelindiğinde, Birleşmiş Milletler'e üye 154 ülkenin yarısından fazlası, 1956'dan sonra üyeliğe kabul edilmişti.

Güney ve Güneydoğu Asya'da Sömürgeciliğin Sonu

Birçok halkın, dilin, kültürün ve birkaç büyük dinin bir arada bulunduğu, kalabalık nüfuslu, çok karmaşık bir alt kıta olan Hindistan, dünyadaki en büyük

Mahatma Gandi Hindistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra üçüncü sınıf bir trenden iniyor.

sömürgeydi. Hindu dini, en büyük dindi ama özellikle Bengal'de ve kuzeydeki Pencap'ta milyonlarca Müslüman da vardı. Müslümanların pek çoğu, alt kıtanın paylaşılmasını ve bir Müslüman devleti kurulmasını istiyordu.

Bazıları İngiltere'de eğitim görmüş olan Hint seçkinler arasında 1920'li ve 1930'lu yıllarda Hint milliyetçiliği gelişti (*bkz.* Bölüm 24). İkinci Dünya Savaşı başladığında, İngiliz yönetimi, Sihleri ve Müslümanları da kapsayan en büyük Hint siyasal örgütü olan Kongre Partisi'nden Japonya'ya karşı destek istedi. Kongre Partisi'nin Hindu liderleri Mahatma Gandi (1869-1948) ve Cevahirlal Nehru (1889-1964) savaş sırasında koşulsuz destek vermeyi reddettiler, İngiliz yönetimi de onları hapse attı. 1942'de İngiliz yönetimi, eğer çarpışmak üzere binlerce asker (her ne kadar Güneydoğu Asya'da ele geçirilen Hint askerler 1943-1945'te Japonlara katılmış olsalar da) göndermiş olan Hindistan, Japonya'ya karşı savaşta tam güç birliği yaparsa, onlara savaştan sonra özyönetim –ve İngiliz Milletler Topluluğu bünyesinde tam statü– tanıma sözü verdi. Bununla birlikle Nehru ve Gandi, Hindistan'ın tam bağımsızlığını istediler. Yapılan teklifi, "batmakta olan bir bankanın vadeli çeki" diyerek reddeden Gandi, Hindistan'ın bağımsızlığını barışçıl yollarla kazanma kararlılığının bir simgesi hâline geldi. İngiliz egemenliğine karşı şiddet içermeyen kitlesel direniş tehdidinde bulununca, İngiliz yönetimi onu yeniden hapse attı. Savaştan sonra 1945-1946'da siyasal huzursuzluk Hindistan'ın her yanına yayıldı.

Savaştan sonra İngiliz Muhafazakâr Partisi iktidardan düşünce, İşçi Partili Başbakan Clement Attlee, İşçi Partisi'nin uzun zamandan beri savunduğu üzere Hindistan'a tam bağımsızlık verileceğini 1946'da duyurdu. Britanya'nın son

genel valisi Lord Louis Mountbatten (1900-1979), 1947'de İngilizlerin ayrılışına nezaret etti. Hindistan bağımsız oldu ama sonra Hindular ile Müslümanlar arasında amansız bir çatışma başladı. Müslüman çıkarlarını temsil eden Müslüman Birliği, ayrı bir Müslüman devletinin kurulmasında ısrar ediyordu; ama Hinduların ağırlıkta olduğu Kongre Partisi, bu isteği kesinlikle reddetti. Hindular ile Müslümanlar, Hindistan'ın büyük bölümünde savaşa giriştiler. Britanya, Hint alt kıtasını paylaştırdı: Hindistan büyük ölçüde Hindulardan oluşacaktı; yine 1947'de bağımsızlığını elde eden ve Hindistan'ın iki yanında Doğu Pakistan ile Batı Pakistan olarak bölünen Pakistan ise Müslümanlardan oluşacaktı. Ne var ki, Hindistan'da milyonlarca Müslüman ve Pakistan'da pek çok Hindu yaşadığı için, etnik ve dinsel farklılıklara birebir tekabül eden devlet sınırları çizmenin imkânsız olduğu anlaşıldı.

Hindular ile Müslümanlar arasındaki çatışmalar sürdü. Hindular, milyonlarca Müslümanı Hindistan'dan sürüp çıkardılar. Pakistan'a doğru zoraki yürüyüşleri sırasında birçok Müslüman açlıktan öldü. Keza yaklaşık aynı sayıda Hindu ve Sih de Pakistan'dan kovuldu. Aşırı uçtan bir Hindu, Pakistan'ın kurulmasını kabul etmiş olduğu için 1948'de Gandi'yi öldürdü.

Hindistan dünyanın en büyük demokrasisi hâline geldi (nüfusu bugün 1 milyarın epey üzerindedir) ama ürkütücü boyuttaki birçok sorun çözülemeden kaldı: İnanılmaz yüksek doğum oranının katmerleştirdiği yoksulluk, az gelişmiş demokratik kurumlar ve şiddetli dinsel çekişmeler. Pakistan da benzer güçlüklerle yüz yüzeydi. Pakistan'ın, arada Hindu Hindistan'ın bulunduğu Doğu ve Batı olarak saçma bölünmüşlüğü, Doğu Pakistan'ın Pakistan otoritesine başkaldırmasıyla 1971'de son buldu. Hindistan askerleri Pakistan kuvvetlerine karşı duruma müdahale ettikten sonra, dünyadaki en yoksul ülkelerden birisi olan Bangladeş bağımsız bir devlet oldu. Bu arada, Britanya hükümeti Asya'daki diğer İngiliz sömürgelerine de bağımsızlık vermişti: 1948'de Seylan Adası (Sri Lanka) ve Birmanya (Myanmar), 1965'te ise Singapur bağımsız oldu.

Güneydoğu Asya'da, İkinci Dünya Savaşı sırasındaki Japon işgalinin sona ermesi, bağımsızlık hareketlerinin yolunu açarak, sömürgesizleşmeyi hızlandırıcı bir işlev gördü. Japon işgaliyle İngilizler Malay Yarımadası'ndan ve Hollandalı sömürgeciler Endonezya'dan atılmışlardı. Malay Yarımadası'ndaki devletler, savaştan sonra Malay Federasyonu'nu oluşturdular. Komünistler, 1940'lı ve 1950'li yıllarda İngiliz askerleriyle zaman zaman çatıştılar, ta ki Britanya, 1963'te Malezya adını alan ülkeye 1957'de tam bağımsızlık verinceye kadar. Endonezya'da milliyetçi lider Sukarno (1901-1970), bölgede Hollandalıların olmayışından yararlanarak Endonezya'nın bağımsızlığını ilan etti. Birleşmiş Milletler'in düzenlediği müzakereler sonucunda, Hollanda, 1949'da Endonezya'nın bağımsızlığını tanıdı. Kurduğu yönetimi "rehberli demokrasi" olarak adlandıran Sukarno, 1963'te ömür boyu başkanlığı üstlendi. Bununla birlikte, ekonomi bata çıka yü-

rüdüğü için, Endonezya Komünist Partisi giderek büyüdü. Endonezya hükümeti, Sovyetler Birliği'nden ve Birleşik Devletler'den büyük miktarlarda para yardımı aldı. 1965'te General Suharto (1921-2008) iktidarı ele geçirdi. Komünistlere karşı kanlı bir terör kampanyası yürüten Suharto, silahlı kuvvetlerin desteğiyle diktatörlüğünü sağlamlaştırdı. Suharto, başkent Cakarta'da düzenlenen gösteriler nedeniyle 1998'de istifa etmek zorunda kaldı.

Britanya ve Ortadoğu

İngiliz nüfuzu Ortadoğu'da da geriledi. Enerji kaynağı olarak petrole olan bağımlılığın artması, Ortadoğu'nun milletlerarası siyasette giderek önem kazanmasına yol açtı. Mısır, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsızlığını elde etmişti. Filistin hâlâ Manda olarak Britanya'nın kontrolündeydi. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Siyonistler, Filistin'i Yahudiler için vaat edilmiş ülke olarak görüyorlardı. 1917'de yayınlanan Balfour Bildirisi'yle, İngiliz hükümeti, "Filistin'deki mevcut Yahudi olmayan toplulukların sivil ve dinsel haklarına yönelik önyargılı hiçbir şey yapılmayacağı"nı düşünerek, "Yahudiler için millî bir yurt" yaratılmasını desteklemişti. Ne var ki, Filistin'de bir Arap çoğunluk vardı. 1920'li ve 1930'lu yıllarda pek çok Yahudi, zaman içinde bir Yahudi devleti kurma umuduyla oraya göçmüştü. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Avrupa'dan gelen yüz binlerce Yahudi de onlara katıldı. Siyonist diriliş ve bağımsız bir Yahudi devletinin kurulması, onlara son derece ivedi görünüyordu; aslında bu, Holokost'tan kurtulanların birçoğunun ortak kimliğinin önemli bir parçası olmuştu. İngiliz işgaline son vermeye kararlı militan Yahudilerin saldırılarıyla zaten karşı karşıya olan İngiliz yönetimi, Filistin'in geleceğinin karara bağlanması için 1947'de Birleşmiş Milletler'e başvurdu. Birleşmiş Milletler, ilk büyük milletlerarası kararında, Filistin'in Yahudi İsrail devleti ve bir Arap devleti olarak bölünmesi çağrısında bulundu. Yeni Arap devleti için düşünülen topraklar, komşu devletler olan Ürdün ve Mısır'ın yanı sıra İsrail'in sınırları içinde kalıyordu. İsrail kuvvetleri, İngiliz Mandasını 1948'de büyük ölçüde devralarak bağımsızlığa kavuştular. Yahudiler, Araplar ve Hristiyanlar için kutsal bir şehir olan Kudüs, geçici olarak Birleşmiş Milletler'in denetimi altında kalacaktı.

Hindistan'da olduğu gibi, paylaşım siyaseti kargaşaya yol açtı. BM kararından kısa süre sonra, Filistinli Araplar ile Yahudiler arasında çatışmalar başladı. Mayıs 1948'de Mısır, Suriye, Lübnan ve Ürdün askerlerinden oluşan Arap kuvvetleri, yeni kurulmuş İsrail Devleti'ne saldırdı ama ertesi yıl yenilgiye uğradı. Muzaffer İsrail ordusu, çok sayıda Arabı topraklarından kovdu ama yine de yaklaşık 150.000 Filistinli Arap İsrail'de kaldı. En az 700.000 Filistinli sığınmacı, 1946'da bağımsızlığını kazanmış olan Ürdün'e kaçtı. Gelecekteki çatışmaların tohumları ekilmiş oldu. Arap devletleri, ayrı bir Filistinli Arap kimliğinin yanı sıra,

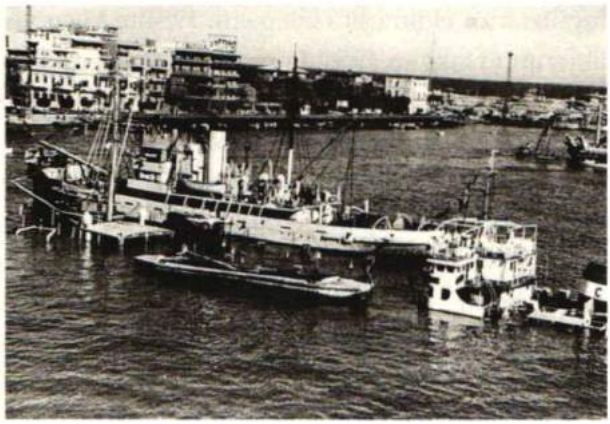

(*Solda*) Nasır'ın Temmuz 1956'da Süveyş Kanalı'na el koymasını alkışlayan bir Rus karikatürü. Flamada, "Süveyş Kanalı Ltd. Şirketi Hisseleri" yazıyor. (*Sağda*) Süveyş Kanalı'nı tıkayan batık gemiler.

İsrail'in varlığını da tanımayı reddettiler. İsrail'deki Filistinliler, oy verebilmek ve Parlamento'da görev alabilmek gibi bazı hakları korudular. İsrail'de kalan Filistinliler yine de kendilerine ikinci sınıf yurttaş muamelesi edildiği karşısındaydılar ve 1965'e kadar askerî yönetim altında yaşadılar. Filistinlilerin nüfusu beş kat artmasına rağmen, 1948'den sonra İsrail'de hiçbir Arap kenti kurulmadı ve İsrail'de Yahudilerin "kefaretini ödedikleri" hiçbir toprağın Yahudi olmayanlara satılamaması, İsrail'in politikası olarak, yakın zamana kadar yürürlükte kaldı.

Süveyş Kanalı Krizi

Süveyş Kanalı, İngiliz askerlerinin 1882'de Mısır'ı ilk kez işgal etmelerinden beri Ortadoğu'da İngiliz çıkarlarının ve savunmalarının merkezi olmuştu. İngilizlerin 1947'de Hindistan'dan çekilmeleri, Britanya açısından burarın stratejik önemini biraz azaltmış olmasına rağmen, Britanya'nın ve Batı Avrupa'nın bağımlı oldukları Ortadoğu petrolünün yaklaşık üçte ikisi kanal yoluyla taşınıyordu. Mısır, 1922'den beri bağımsızdı ama Britanya oradaki oldukça büyük nüfuzunu devam ettiriyordu. Dahası, kanalın mülkiyeti, çoğunluğu İngiliz olan hissedarların yanı sıra, İngiliz (%40'ından fazlası) ve Fransız hükümetlerine aitti.

1952'de Mısırlıların Britanya'ya karşı milliyetçi duyguları (kısmen Mısır'ın Sudan'ı işgal etmesine İngiliz hükümetinin izin vermemesi nedeniyle) yükseldiğinde, bir grup genç milliyetçi subay Mısır kralı Faruk'u kansız bir darbeyle devirdi. Yeni Mısır yönetiminin başı Cemal Abdül Nasır (1918-1970), yükselen Tüm-Arap milliyetçiliğinin en etkili kişilerinden biri olup çıktı. Nasır, Doğu ile Batı arasındaki halat çekme yarışında Mısır'ın tarafsız kalmasını sağladı. Birleşik Devletler'le antlaşma imzalamayı reddetti ve Amerikan yanlısı politikaları yüzünden İran ve Türkiye'ye şiddetli eleştiriler yöneltti.

Mısır'da milliyetçilik tırmandıkça, 1936 tarihli İngiltere-Mısır ittifak anlaşmasını feshetmiş olan Mısır hükümeti, Süveyş Kanalı boyunca uzanan dar kuşaktan

İngilizlerin çekilmesini talep etti. 1954'te Mısır ve İngiliz hükümetleri, İngiliz birliklerinin Haziran 1956'da tamamlanacak şekilde aşamalı olarak çekilmeye başlamalarına hükmeden (bazı İngiliz Muhafazakârların şiddetle karşı çıktıkları) bir anlaşma imzaladılar. Britanya, kanalın (muhtemelen Sovyetler Birliği'nce) saldırıya uğraması durumunda askerî güçlerini geri gönderme hakkını koruyacaktı; İngiltere ve Mısır hükümetleri, kanaldan serbest geçişe saygı duyacaktı. Mısırlıların birçoğu, özellikle köktenci bir örgüt olan Müslüman Kardeşler, Süveyş Kanalı üzerinde İngiliz denetimini bir dereceye kadar devam ettiriyor görünen bu anlaşmaya karşı çıktılar. Mısır'ın yarı sömürge konumuna kesinlikle son vermek amacındaydılar.

Mısır, Birleşik Devletler'in ve Sovyetler Birliği'nin bağlantısız ülkeleri yanlarına çekmek için verdikleri mücadelede rehin hâline geldi. Ortadoğu'da İngiliz ve Fransız rolünü reddeden Nasır, yavaş yavaş ekonomik destek için ve 1955'te askerî destek için Sovyetler Birliği'ne yöneldi. Birleşik Devletler'in 1948'te alelacele tanımış olduğu İsrail'le olan yakın bağları nedeniyle o ülkeye kızgındı; Britanya'nın Türkiye ve Irak ile yaptığı savunma paktına (Bağdat Paktı, 1955) da yanaşmadı. Söz konusu pakt, NATO'ya benzer bir Ortadoğu antlaşma örgütünün inşasında Birleşik Devletler'in üstlendiği rolün Arap milliyetçiler arasında yarattığı oldukça büyük hoşnutsuzluktan yararlanarak Ortadoğu'da nüfuzunu artırmaya çabalayan Sovyetler Birliği'ni hedef alıyordu. Sovyet yönetimi, Mısır'la bir anlaşma imzalayarak, Mısır pamuğuna karşılık silah vermeyi vaat etti. Mısır, Yukarı Nil Nehri'nde Asvan Barajı'nı inşa etmeyi planlıyordu; Nasır, Mısır ekonomisinin modernleşmesine bu barajın yardım edeceğine inanıyordu. Dünya Bankası, eğer Britanya ve Birleşik Devletler katkı verirlerse, barajın inşasını finanse etmeyi kabul etmişti. Ama ABD yönetimi, İngilizlerin amaçlarından giderek daha çok kuşkulandı. Gerçekte, İngiliz hükümeti Nasır'ı devirmeyi planlıyordu. Birleşik Devletler, borç verme teklifini 19 Temmuz 1956'da ansızın geri çekti, çünkü Mısır hükümeti, barajın inşası için Sovyetlerce yapılan finansman teklifini kabul edecek görünüyordu. Nasır, 26 Temmuz'da Süveyş Kanalı'nın millileştirildiğini ilan etti, ama hissedarlara tazminat ödeneceği konusunda güvence de verdi.

Nasır'ın tüm Ortadoğu'da İngiliz çıkarlarını baltalayacağından korkan Muhafazakârların baskısıyla, İngiliz hükümeti silahlı müdahaleye karar verdi. Kanaldaki Fransız çıkarlarından dolayı Fransa da Nasır'ın iktidardan indirilmesini istiyordu. Üstelik Nasır, Cezayir'in Fransa'dan bağımsızlığı için çalışan Cezayir Milli Kurtuluş Cephesi'ni destekliyordu. ABD yönetimi, krizi görüşmeler yoluyla gidermeye çalıştı.

1948'den beri teknik olarak hâlâ Mısır'la savaş hâlinde olan İsrail hükümeti de Mısır ile Sovyetler Birliği arasında gelişen bağlardan ötürü endişeliydi. Dahası, Mısır'a Sovyet silahlarının ulaşması, İsrail'e yönelik bir Mısır istilası olasılığına

ilişkin korkuları artırdı. Mısır'a yönelik bir İsrail istilasını kabul etmeleri gerektiği, böylelikle her iki güce de askerî müdahaleyle Süveyş Kanalı Bölgesi'ni işgal etmeleri için bahane çıkacağı yolundaki Fransız görüşünü Ekim 1956'da İngiliz hükümeti de benimsedi. (Bu zor müzakerelerden ABD yönetimi haberdar edilmedi.) İsrail, 29 Ekim'de Mısır'a bir istila kuvveti gönderdi. Mısır ordusu sert direniş gösterdi. O zaman verilen bir Fransız-İngiliz ültimatomuyla hem İsrail hem de Mısır kuvvetlerinden, kanaldan 18 kilometre geriye çekilmeleri istendi. İsrail hükümeti, Mısır'a yönelik askerî saldırısını durdurdu. Bunun üzerine, Nasır'ın kanalı kapatmak için gemilerin batırılmasını emretmesinden sonra bir İngiliz-Fransız kuvveti Kanal Bölgesi'ni işgal etti. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, 3 Kasım'da ateşkes çağrısı yaptı (hem Birleşik Devletler hem de Sovyetler Birliği bu çağrıyı destekledi) ve bir gün sonra barış gücü gönderilmesine izin verdi. Kasım'ın 5'inde Port Said'e İngiliz ve Fransız paraşüt birlikleri indirildi, ertesi gün ise kıyıya asker çıkarıldı. Britanya, ateşkese uymayı kabul etti. Hem İsrail'e hem de Mısır'a Birleşik Devletler'den ve Sovyetler Birliği'nden gelen baskı, Süveyş krizini sona erdirdi (dünyanın dikkatini, Rus tanklarının anti-Komünist bir ayaklanmayı ezmekte olduğu Macaristan'dan başka yöne çevirebilmekten memnun olmak için Sovyetler Birliği'nin haklı nedeni vardı; *bkz.* Bölüm 29). ABD baskısı özellikle Britanya bakımından belirleyici oldu, çünkü ABD yönetimi, İngiliz sterlinini desteklemekten vazgeçti ve İngiliz para birimi, Ortadoğu'dan gelen petrolün kesileceği korkusuyla çok büyük değer kaybetti. İngiliz ve Fransız birlikleri geri çekildi. Süveyş Kanalı krizi, Batı Avrupalı güçlerin artık iradelerini Ortadoğu'ya dayatamadıklarını göstermişti. Sömürgesizleşme süreci ondan sonra hızlanarak devam etti.

Britanya'da, Başbakan Sir Anthony Eden (1897-1977) sinir hastalığı geçirdi ve Ocak 1957'de istifa etti. Eden'ın yerine başbakanlığa atanan ve Süveyş eylemini desteklemiş olan Muhafazakâr Harold Macmillan (1894-1986), meslektaşlarından birinin deyişiyle, "Musa zamanından beri Süveyş'ten en gösterişli geri çekilme"yi gerçekleştirdi. Mısır'ın kanalda batırmış olduğu kırk geminin yüzdürülmesinden sonra, Süveyş Kanalı, Nisan 1957'de Mısır'ın denetimi altında yeniden açıldı. Ortadoğu'da İngiliz nüfuzu gerilemeye devam etti. İngilizlerin müttefiki Kral II. Faysal, bir yıl sonra Irak'ta öldürüldü. Kıbrıs Adası, 1960'ta bağımsızlığını kazandığında Britanya, Ortadoğu'daki son üssünü de kaybetmiş oldu.

Fransa'nın Sömürgesizleşmesi

Fransa da savaş sonrası dönemde sömürge imparatorluğunu kaybetti ama bu uğurda kanlı mücadelelere girdi. Fransızlar, Kuzey Afrika'yı fethetmeye 1830'da başlamışlardı; Güneydoğu Asya'da ise 1880'lerden beri şimdiki Laos'u, Kamboçya'yı ve Vietnam'ı ellerinde tutuyorlardı. Fransızlar, 1946'da varılan

(*Solda*) 1952'de bir Fransız askerince tutsak alınan bir Viet Minh savaşçısı. (*Sağda*) 1954'te Vietnam'da bir Fransız devriyesi.

anlaşmayla Suriye ile Lübnan'ı Birleşik Devletler'e ve Britanya'ya bıraktılar. 1947'de Fransız askerleri, Madagaskar'da meydana gelen büyük bir ayaklanmayı korkunç can kaybıyla bastırdılar. Afrika'daki on dört Fransız sömürgesinden biri olan ada, nihayet 1960'ta bağımsızlığını elde etti.

Vietnam'da, Ho Şi Minh (Nguyen Tat Thanh veya Nguyen Ai Quoc ya da "Yurtsever," 1890-1969), Vietnamlı bir Komünist lider olarak öne çıktı. Babası, Fransız yönetiminde memurdu ve Vietnam milliyetçisi olduğu için görevinden istifa etmişti. Ho Şi Minh, Komünist bir eylemci olmadan önce bir Fransız yolcu gemisinde aşçı yamağı olarak çalıştı. 1929'da Çinhindi Komünist Partisi'ni kurdu. Fransız yönetimince ölüme mahkûm edildikten sonra, Hong Kong'daki İngiliz yönetiminin onu Fransız yetkililere teslim etmemesi Ho'nun hayatını kurtardı. Yine de Ho, 1931'de İngilizlerce tutuklandı ve Hong Kong'da iki yıl hapishanede kaldı. İkinci Dünya Savaşı sırasında, Vietnamlı Komünistlerden kurulu bir örgüt olan Viet Minh'e liderlik etti.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Vichy Fransa'sı, 1945'te Japon kuvvetleri Vietnam'ın kontrolünü alıncaya kadar burayı sömürge olarak elinde tutmuştu. Vietnam bağımsızlığını ilan edince, Fransa eski sömürgesini yeniden fethetmeye girişti. Kasım 1946'da Fransız ordusu, Haiphong Limanı'na saldırarak 6.000 Vietnamlıyı öldürdü ve Vietnam'ın başkenti Hanoi'yi ele geçirdi. Fransız ordusu, çapkın imparator Bao Dai'nin (1913-1997) göstermelik otoritesini yeniden kurdu. Ama Vietnam bir sömürge olarak kaldı. Kırsal kesimin büyük kısmını eline tutan Ho Şi Minh'in Vietnam ordusu ile Fransızlar arasında savaş devam etti. Çin'in desteklediği Ho, şu kehanette bulundu: "Siz bizden on kişi öldüreceksiniz ama biz sizden bir kişi öldüreceğiz ve en sonunda bitip tükeneceksiniz." Kore Savaşı, ABD'nin Vietnam'da süregiden mücadelelere ilgisini artırarak, ABD'nin

Fransızlara askerî yardım sağlamasına yol açtı. 1954'te Fransız ordusu, Dien Bien Phu'da Vietnamlılarca çok ağır bir yenilgiye uğratıldı. Yeni Sosyalist başbakan Pierre Mendès-France (1907-1982), ülkesini Vietnam'daki savaştan çekip çıkarmayı başardı (daha sonra, olmayacak bir işe kalkışarak Fransızları şarap yerine süt içmeye teşvik edecek, fakat istediği sonucu alamayacaktı). Aynı yıl yapılan Cenevre Konvansiyonu'nda Fransa, Vietnam'ın iki devlete bölünmesini kabul etti. Kuzey Vietnam, Ho Şi Minh önderliğinde Komünist bir rejim oldu; Güney Vietnam ise dilediklerini yapma karşılığında ABD siyasetini yürüten art arda bir dizi liderin yönettiği bir cumhuriyet oldu.

Fransız sömürgeciliğinin sonu, Kuzey Afrika'da daha da acıklı oldu. Cezayir'de 1,5 milyon, Fas'ta 300.000, Tunus'ta ise 200.000 Fransız yurttaşı vardı. Bunlar, Fransız askerlerinin giydikleri siyah çizmelerden dolayı *pieds noirs* ("kara ayaklar") adıyla anılıyorlardı. Kâğıt üstünde Faslı bir sultan ve Tunuslu bir bey (emir) tarafından yönetilmesine rağmen, iki ülke de Fransız himayesi altındaydı. Buna karşılık Cezayir, doğrudan Fransız yetkililerce bir sömürge olarak idare ediliyordu. İki büyük savaş arası dönemde, Cezayir'de küçük bir milliyetçi hareket gelişti. 1945'te Fransız askerleri, Cezayir'de çıkan bir ayaklanmayı 40.000 Cezayirlinin hayatı pahasına bastırdılar. Fransa'nın Kuzey Afrika sömürgelerinde millî bağımsızlık hareketleri 1950'lerin başında gelişmeye devam etti.

Cezayir'de doğan yazar Albert Camus, orada yaşayan bazı Fransız ailelerin önlerindeki zor seçenekleri özetledi; adalet ile annesi arasında bir seçim yapması gerekse, annesini seçeceğini söyledi. Kuzey Afrika'da yaşayan Fransızların birçoğu, geçen yüzyıl süresince Arap nüfusun elinden alınan toprakları başarıyla geliştirerek zengin olmuştu. Cezayir şehrindeki kafe sahipleri, devlet memurları ve küçük tarla sahibi çiftçiler dâhil, diğerleri ise mütevazı olanaklara sahiptiler.

1954'te Ulusal Kurtuluş Cephesi (*Front de Libération Nationale*, FLN) Cezayir'in bağımsızlığı için çağrı yaptı. Fransızların Dien Bien Phu yenilgisinden sadece dört ay sonra, bağımsızlık için ayaklanma başladı. Hareketin Tunus'a ve Fas'a (aslında orada da bazı çatışmalar çıktı) yayılabileceğinden korkan Fransız hükümeti, Fransız yerleşimcilerin protestolarına ve Fransız subaylarının şiddetli muhalefetine rağmen, 1956'da iki devlete de fiilen bağımsızlık verdi.

Gerilla eylemleri ve bombalamalar yaygınlaşıp kayıplar arttıkça, Fransa'da birçok insan Cezayir'in bağımsızlığını hem kaçınılmaz hem de arzulanır bir şey olarak kabul etmeye başladı. FLN'yle görüşmeye ilk başta istekli olan Fransız başbakanı Guy Mollet (1906-1975), Şubat 1956'da yeni atanan Cezayir valisini tanıştırmaya geldiği zaman, Cezayir kentinde yaşayan Fransızlar hükümete karşı gösteri yaptılar. Yeni taç giyen Fas kralı Ekim'de FLN liderleriyle buluşarak Fransız sağını küplere bindirdi. Savaşın siyasal sonuçlarından korkan Mollet, o zaman, Cezayir liderlerinden Ahmet Bin Bella'nın (1919-2012) kaçırılmasını emretti ve Fransa'nın Cezayir siyasetini eleştirenlere karşı Fransa'da baskı kampanyası

Cezayir'in bağımsızlık savaşı sırasında, 1960'ta Cezayir kentinde göstericilerin attıkları taşları geri fırlatan ve göz yaşartıcı gaz bombaları atan Fransız çevik kuvvet polisi.

başlattı. Fransa, kısmen Mısır'ın Cezayir ayaklanmasını desteklemesine kızdığı için, Kasım 1956'da Britanya'nın düzenlediği başarısız Süveyş seferine katıldı. Fransız askerleri, militan ve sivil ayrımı yapmaksızın herkese karşı işkence dâhil acımasız bir harekâta giriştiler; bu saldırı, Cezayir'in başkentinin Arap semtlerinde yürütülen "Cezayir şehri muharebesi"nde doruğa ulaştı. Fransız solu, savaşa son verilmesi talebini giderek artırdı; filozof Jean-Paul Sartre ve roman yazarı Camus gibi aydınlar, Fransız ordusunun Cezayirlilere yönelik işkencelerini kınadılar. Bu arada, Fransız ordusunun (Fransa'nın Vietnam'daki savaşının aksine, zorunlu askerleri de kapsıyordu) verdiği zayiat tırmandı. Cezayir'in bağımsızlık savaşı boyunca FLN, Soğuk Savaş'ın rakip taraflarını birbirlerine karşı başarıyla kullandı; bir yandan milletlerarası destek kazanırken, bir yandan da yurtdışındaki Cezayirli toplulukların desteğini artırdı ve kitle iletişim araçlarından yararlandı. FLN'nin kampanyası, Fransa'nın milletlerarası arenadan tecrit edilmesine yardım etti.

1940'ta Alman ordusu karşısında ve 1954'te Dien Bien Phu'da Vietnamlılar karşısında aldıkları aşağılayıcı yenilgilerden sonra, bazı Fransız subayları Cezayir'deki savaşı şereflerini kurtarmak için son şans olarak gördüler. Cezayir'deki Fransız askerlerinin 500.000'e ulaştığı 1958'in başında, Fransız uçakları, Tunus sınırının ötesindeki FLN kamplarına saldırdı. Yeni başbakanın, asilerle müzakereye istekli olduğu söylentisi dolaşıyordu. Cezayir kentindeki Fransız yerleşimcilerin her türlü tavize karşı 13 Mayıs 1958'de düzenledikleri bir gösteri,

Fransız hükümetine karşı askerlerin önderlik ettikleri bir ayaklanmaya dönüştü. Sağcılardan oluşan, General Jacques Massu (1908-2002) liderliğindeki bir "Kamu Güvenliği Komitesi", yönetimi ele geçirdi. Başka bir sağcı grup da 24 Mayıs'ta Korsika'da yönetimi ele geçirdi. Fransa'nın kendisinde bir askerî darbe olasılığı belirdi.

Kendi kendini sürgün etmiş ve böyle bir şeyin meydana gelmesini beklemekte olan Charles de Gaulle, yeniden Fransa'ya hizmet etmeye hazır olduğunu duyurdu. Birçok siyasetçi, kargaşayı yalnızca de Gaulle'ün önleyebileceğine inanıyordu. Cumhurbaşkanı René Coty, 29 Mayıs 1958'te Gaulle'ü başbakanlığa atadı ve Millî Meclis bunu Haziran başında onayladı. General, altı ay süresince olağanüstü hâl uygulayabilmesi ve ondan sonra yeni bir anayasayı milletin onayına sunabilmesi koşuluyla görevi kabul etti. Birçok subayı saflarında barındıran sağ, Cezayir'in bağımsızlığına de Gaulle'ün asla izin vermeyeceğini düşündüğünden, generalin tekrar iktidara gelmesinden memnundu.

Yeni anayasa, görev süresi yedi yıl olarak belirlenen cumhurbaşkanının yetkilerini iyice artırıyordu. Beşinci Fransız Cumhuriyeti'nde cumhurbaşkanları, dış siyaseti yürütecek, başbakanları atayacak ve Fransız Parlamentosu'nu feshedebileceklerdi. Fransız seçmenlerin %80'i, Eylül 1958'de yeni anayasayı onayladı.

Peki, ama Cezayir ne olacaktı? De Gaulle, Haziran 1958'de Cezayir kentine gitti ve hiç suya sabuna dokunmayan bir konuşmayla yerleşimcilere, "Sizi anlamış durumdayım, burada ne yapmaya çalıştığınızı biliyorum," dedi. Ama Cezayir'de savaşı sürdürmenin bedelinin altından kalkılamayacak kadar ağır ve ayrıştırıcı olduğuna çoktan karar vermişti. De Gaulle, Cezayir'deki darbeden sorumlu olan generalleri görevlerinden uzaklaştırdı. Siyasal felsefesinin temelinde Fransız milliyetçiliği yatan bir adam için, bu, çok şaşırtıcı bir çark ediş gibi görünüyordu.

Bazı subayların gözünde, de Gaulle'ün eylemleri inanılmaz bir ihanet, bir askerin kendi silah arkadaşlarını sırtından vurması gibi görünüyordu. 1890'larda Dreyfus Olayı'nın ortaya çıkarmış ve Vichy yıllarının da doğrulamış olduğu üzere, sağcı bir antidemokratik gelenek subaylar arasında varlığını sürdürüyordu. Birçok subay kendini artık yalnızca de Gaulle'ün değil, Fransız halkının çoğunun da ihanetine uğramış gibi hissediyordu. Sağcı partilerden bir ölçüde destek görüyorlardı. De Gaulle, Ocak 1960'ta General Massu'yu Paris'e geri çağırınca, sağcılar Paris'te gösteriler düzenlediler. Cezayir'de, *pieds noirs* genel grev başlattılar ve barikatlar kurdular. De Gaulle, açıkça Cezayirlilerin kendi geleceklerini belirlemelerine izin verme siyaseti haline gelen yaklaşımının Fransız kamuoyunca benimsenmesini sağladı.

Cezayirli liderler ile de Gaulle hükümeti arasındaki görüşmeler 1961 baharında başladı. Bu arada, Ocak 1961'de ordu içinde kurulan gizli bir grup, yani Gizli

Ordu Teşkilatı (OAS; Organisation de l'armée secrète), Cezayir'in ne pahasına olursa olsun Fransa'ya ait kalmasını sağlamaya kararlıydı. Bu grup, nisan ayında bir darbe düzenleyerek Cezayir kentinde ve Oran'da yönetimi üç gün ele geçirdiyse de ordunun tümünden destek bulamadı. Sol ve merkez siyasal partiler, de Gaulle'e destek verdiler. General, bu kez bir yıl süreyle olağanüstü yetkiler üstlendi. OAS, de Gaulle'e iki kere suikast düzenledi ve birinde, de Gaulle'ün arabasını makineli tüfekle tarayarak az kalsın başarıya ulaşıyordu. Örgüt üyeleri, sivil halka dehşet saçmak için Cezayir şehirlerine ve Paris'e bombalar yerleştirdiler. Kendi geleceklerini oylama şansı verilen Cezayirliler, bağımsızlığı seçtiler; Fransa'da, Cezayir'in bağımsızlığı için Temmuz 1961'de yapılan oylama 15 milyona 5 milyon olarak [bağımsızlıktan yana] sonuçlandı. Cezayir Savaşı, 19 Mart 1962'de resmen sona erdi ve Fransız halkının ezici çoğunluğu barış şartlarına onay verdi. Temmuz 1962'de Cezayir bağımsız oldu. Fransa Üçüncü Dünya'daki oldukça büyük prestijini devam ettirdi.

Sahra Altı Afrika'da Sömürgeciliğin Sonu

İkinci Dünya Savaşı sona erince, Afrika'da yalnızca Liberya, Etiyopya ve Mısır bağımsızlığını kazanmıştı. Afrika'daki milliyetçi gruplar, Hindistan'daki ve Güneydoğu Asya'daki benzerleri kadar iyi örgütlenmiş değillerdi. Ama sonraki yıllarda, Afrika sömürgelerinde İngiliz egemenliği birbiri ardına sona erdi. 1957'de Gana (eski adı Altın Sahili) bağımsızlığına kavuştu. Çok geçmeden, 1960'ta Nijerya, 1961'de Sierra Leone ve Tanganika, 1962'de Uganda, 1963'te de Kenya dâhil, diğerleri onu izledi. Afrika'da, hepsi eski Fransız sömürgesi olan, Fildişi Sahili, Senegal ve Kamerun da dâhil, on altı devlet 1960'ta bağımsızlığına kavuştu (*bkz.* Harita 28.1).

Britanya'nın Doğu Afrika sömürgesi Kenya'yı elinde tutma kararlılığı –aşağı gördükleri halkı "uygarlaştırma" kisvesiyle sergilediği kararlılık– özellikle kanlı sonuçlandı. 19. yüzyıl sonunda, İngiliz sömürgeciler, verimli topraklara sahip Orta Kenya'da "*White Highlands*" (Beyaz Yaylaları) adını verdikleri bölgede devasa mülkler elde ettiler. Daha mütevazı imkânlara sahip başka beyaz yerleşimciler onları izledi. Kenya, ayrıcalıklı İngiliz eşrafa çok uygun bir yurt, bir "beyefendiler sömürgesi" olarak tanındıkça, birçokları hayvancılık, kahve yetiştiriciliği ve hububat üretimi ile servet kazandılar. Kenya'da 1914'te neredeyse 5.500 Avrupalı yerleşimci vardı ve 1948'de, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra oraya göçü özendirmek için hükümetin düzenlediği bir kampanya sayesinde, beyaz yerleşimcilerin sayısı (5,3 milyon Afrikalı ve yaklaşık 100 bin Asyalı nüfusa kıyasla) yaklaşık 30.000'e çıktı. 1950'lerin başlarına gelindiğinde, en az 40.000 Avrupalı vardı. Birçokları, ufak bedellerle ve hükümet sübvansiyonlarıyla satın alınabilen ya da kiralanabilen verimli arazilerden ve sömürge yönetiminin belirlediği ücretlerle çalışan ucuz Afrikalı emeğinden çıkar sağladılar.

HARİTA 28.1. SÖMÜRGECİLİĞİN SONU. Harita, Afrika'da, Asya'da ve Uzakdoğu'da sömürgelikten kurtulma yönündeki hareketleri ve sömürgelerin bağımsızlık kazandıkları tarihleri gösteriyor.

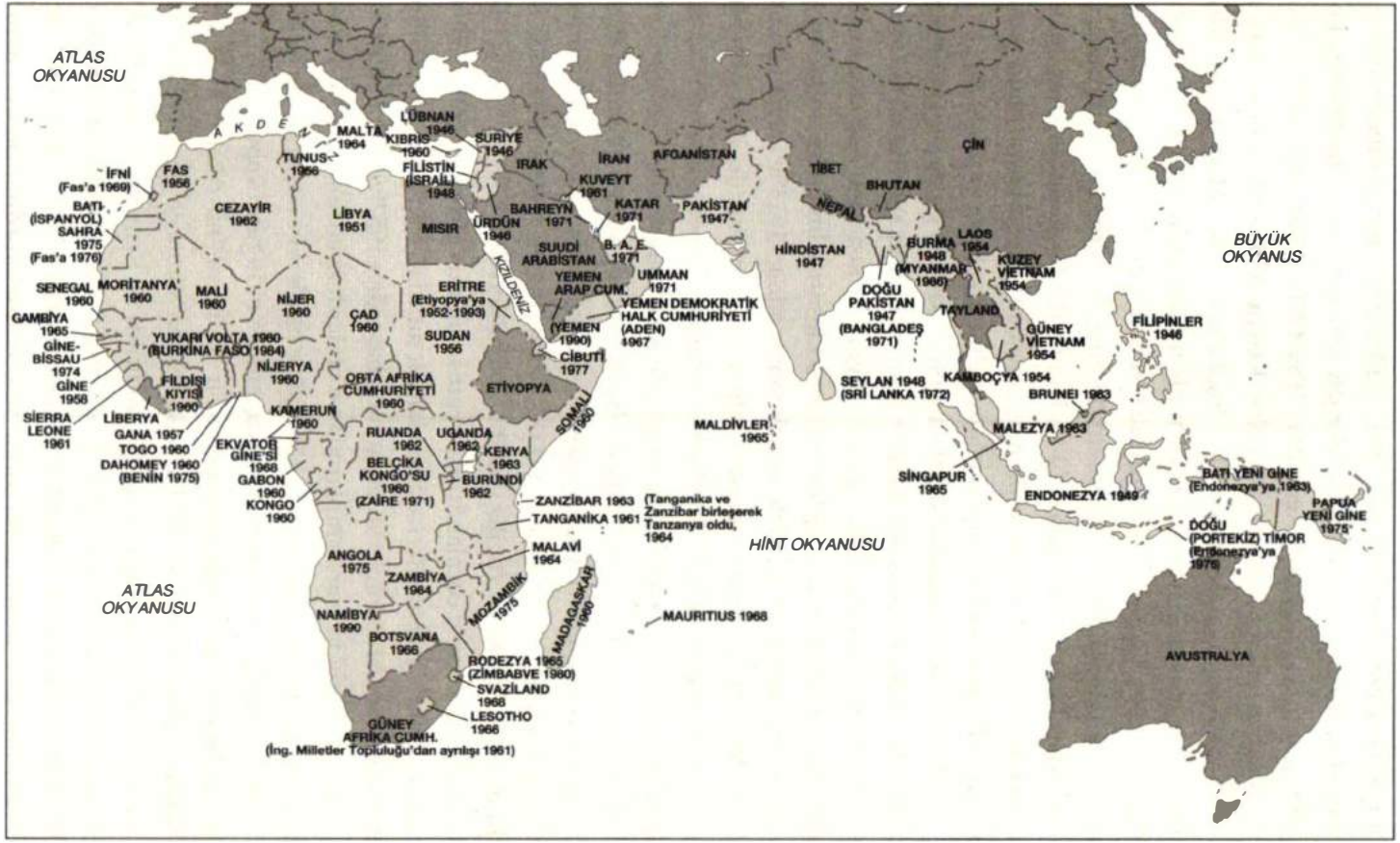

Muazzam genişlikte arazileri yerleşimcilere kaptırmış ve İngilizler için çalışmak ve insafsız vergiler ödemek zorunda bırakılmış olan Kikuyu halkı, İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı ekonomik patlamanın nimetlerinden yararlanmadı. Kikuyular, kendi kaderlerini belirlemek için kampanya başlattılar. Londra'da eğitim görmüş olan Jomo Kenyatta (1889-1978), 1950'lerin başında neredeyse tüm Kikuyu halkını kapsar hâle gelen Kenya Afrika Millî Birliği'nin etkili ve karizmatik lideri olarak ortaya çıktı. İngilizlerin "Mau Mau" isyanı adıyla tanır oldukları ayaklanma (terimin kökeni bir muammadır ama asilerin kendilerine verdikleri isim, "Toprak ve Özgürlük Ordusu"dur) 1952'de başladı; İngiliz yerleşimcilere yönelik şiddet eylemlerinde otuz iki yerleşimci öldürüldü. Kenyatta'nın Mau Mau isyanındaki rolü nedeniyle (hiçbir kanıt olmamasına rağmen) tutuklanması, yargılanması, hüküm giymesi ve hapsedilmesi, onun, Kenya direnişinin milletlerarası bir simgesi hâline gelmesine katkı yaptı.

İngiliz yönetimi olağanüstü hâl ilan etti ve kitlesel gulag denilebilecek bir uygulamayla, belki 1,5 milyona varan insanı, yani tüm Kikuyu nüfusunu, gözaltına aldı. Aynı zamanda da Mau Mau, İngiliz yanlısı Kenyalılara yönelik gerilla saldırılarıyla kanlı intikam eylemleri gerçekleştirdi. İngilizler, bunu, uygarlık ile vahşilik arasında bir mücadele olarak tanımladılar. 1953'te güvenlik kuvvetlerinin parçası olarak tanınan, beyaz yerleşimcilerden kurulu Yurt Muhafızları ve İngiliz yanlısı yerliler dâhil İngiliz kuvvetleri on binlerce insanı öldürdüler; esir kamplarında ortadan kaybolan ya da güya kaçmaya çalışırken vurulan binlerce insan ise bu sayıya dâhil değildi. İsyana karşı girişilen eylemler arasında terör, acımasız katliam ve yaygın işkence vardı; İngiliz yönetimi bunların çoğunu gizli tutmayı başardı. Yaklaşık 1.000 Kikuyu, İngiliz mahkemelerinde mahkûm edildikten sonra asıldı. İngiliz yetkililer, kendileriyle işbirliği yapmayı reddeden köylülere karşı toplu cezalandırma uygulamalarına giriştiler; köylülerin hayvanlarına el koydular, pazarları aylarca kapalı tuttular. Kanlı mücadele, İngiliz kuvvetlerinin Mau Mau güçlerini dağıtmayı başardığı 1957'ye kadar sürdü.

Bununla birlikte, esir kamplarıyla ve oralardaki koşullarla ilgili söylentiler çıkınca, İngiliz yönetimine gitgide kötü gözle bakılmaya başlandı. Bu arada Britanya, sömürgeciliğin son bulmasının kaçınılmaz olduğunu kabul etmişti. Başbakan Harold Macmillan, "imparatorluğun bir bilançosu"nu çıkardı ki, durum ivedi müdahale gerektiriyordu. Afrika'daki İngiliz sömürge egemenliğini bitirmeye karar verdi. 1959'da olağanüstü hâl kaldırıldı ve Kenyatta serbest bırakıldı. Çoğunluk egemenliği benimsendi. Beyaz yerleşimcilerin arazilerini cazip koşullarla satmalarına izin verildi. Kenyatta'nın Kenya Afrika Millî Birliği, 1963 seçimlerinde ezici bir zafer kazandıktan sonra bir hükümet kurdu. Britanya, aynı yılın sonuna doğru Kenya'ya bağımsızlık verdi. Kenyatta, "uzlaştırıcı" olarak ün saldı ve 1964'te devlet başkanı oldu.

Kenya'da talim yapan Mau Mau askerleri, 1963.

Güney Afrika Cumhuriyeti, 1961'de İngiliz Milletler Topluluğu'ndan ayrıldı. 1950'de nüfusunun %21'i beyaz (%68'i Afrikalı, %2'si melez ve 2'si Asyalı) olan Güney Afrika, 1948'de uygulamaya başladığı resmî ırksal eşitsizlik ve ayrımcılık siyaseti olan *Apartheid* sistemini sürdürdü. Hollanda kökenli beyaz Afrikaner nüfus bu siyaseti destekliyordu. Özyönetime sahip sömürge statüsündeki Rodezya, 1965'te Britanya'dan bağımsızlığını ilan etti. Böyle yapmasının kısmi bir nedeni, ülkedeki beyaz azınlığın, siyah çoğunlukla iktidarı paylaşmak istememesiydi. O zaman İngiliz hükümeti, eski sömürgesinin beyaz rejimine karşı milletlerarası ekonomik yaptırımlar uygulanması için kampanya başlattı. Rodezya, 1980'de bağımsız Zambiya ve Zimbabve devletleri olarak bölündü.

Orta Batı Afrika'daki Belçika Kongo'sunda, Belçika hükümeti ilk olarak 1950'lerin sonunda bazı tavizlerle milliyetçileri yatıştırmayı denedi ve sonra, 1959'daki gösterilerin ardından onları bastırmaya çalıştı. Bir yıl sonra, Belçika hükümeti eski sömürgesinden ansızın çekilerek (Kongo ordusu Belçikalı subayları kadrosunda tutuyor olmasına rağmen), Kongo'nun bağımsızlığını ilan etti. İki milliyetçi lider arasında, etnik ve kabilesel bağların iyice karmaşıklaştırdığı kanlı bir içsavaş başladı. Askerler, Belçikalı komutanlarına karşı isyan çıkardılar ve Kongo'da kalmış Avrupalılara saldırmaya başladılar. Kongo'nun kobalt, bakır ve uranyum gibi büyük maden kaynaklarına sahip en zengin ili olan Katanga işte o zaman bağımsızlığını ilan etti. Kongo başbakanının isteğiyle, Birleşmiş Milletler, düzeni yeniden sağlamak üzere asker gönderdi. İçsavaş bir yıl sonra bitti. Katanga'nın ayrılığı

1963'e kadar sürdü. İki yıl sonra, Albay Mobutu Sese Seko (1930-1997) Kongo'da askerî hâkimiyet kurdu; ülke 1971-1997 arasında Zaire olarak anıldı. Mobutu, ülkesinin en zengin madenlerini millileştirdikten sonra, muazzam bir kişisel servet yığmaya koyuldu.

Portekiz'in sömürgeleri kendisinden kat kat büyüktü. Portekiz, Afrika'nın Güneybatı ve Güneydoğu kıyılarında yer alan sömürgeleri Angola'da ve Mozambik'te 1961'den başlayarak ayaklanmalarla karşı karşıya kaldı. Portekiz'i onlarca yıl yönetmiş olan diktatörlüğü bir yıl önce deviren Portekiz hükümeti (*bkz.* Bölüm 29), yıllarca süren kanlı çarpışmaların ardından 1975'te Angola'nın ve Mozambik'in bağımsızlığını tanıdı. Yeni devletlerin ikisinde de solcu ve sağcı gruplar arasında korkunç bir içsavaş patlak verdi. Angola'da, Küba'nın askerleriyle ve parasal olarak destek verdiği solcu halk hareketi, zafere ulaştı. Güney Afrika hükümetinin sağa yardım etmesine ve terör kampanyası yürütülmesine rağmen, Mozambik'te de sol kazandı. Sıradan insanlar açlık çektiler ve katliama uğratıldılar.

Birçok olguda, bağımsızlığın yeni Afrika ülkeleri için her derde deva olmadığı ortaya çıktı. Sömürge sonrası yönetimlerin birçoğu, halkına insana yaraşır bir yaşam düzeyi sağlama yeteneğine ya da istekliliğine sahip olmadığını gösterdi. Angola ve Mozambik, daha yakın zamanda da Sudan gibi bazı yeni devletler, kanlı ve felç edici içsavaşlara sürüklendiler. Çok sayıda etnik grubun varlığı, kabilecilik ve siyasal deneyimsizlik, bu çatışmaları daha bir ağırlaştırdı. Bunlar, gelişme yolundaki ülkelerde modern siyasal sistemler inşa etmenin önünde hâlâ büyük engeller olarak duran sorunlardır. Sömürge yönetimleri çekip gittikten sonra bile, değerli doğal kaynaklar hâlâ Avrupalı şirketlerin denetimi altındaydı. Dahası, bazı Afrikalı egemenler, Zimbabve devlet başkanı Robert Mugabe (1924-) örneğinde olduğu gibi, yaptıkları talanı haklı göstermek için sömürgecilik karşıtı bir söylem benimsedikleri hâlde, halklarının sırtından kendilerini zenginleştirerek güçlerini kötüye kullandılar. Akıl almaz yoksulluk ve yetersiz sağlık hizmetleri, çok çetin sorunlar olmaya devam etti.

Sonuç

Denizaşırı Avrupa imparatorluklarının sona ermesine koşut olarak, Avrupa kıtasında da önemli siyasal değişiklikler meydana geldi. 1960'ların sonunda, öğrenci protestoları birçok Batı Avrupa ülkesine dalga dalga yayıldı ve Komünist Çekoslovakya'da bir reform hareketi ortaya çıktı; Sovyet tutuculuğunu tehdit eden bu hareket, Rus tanklarıyla ezildi. Ardından, Yunanistan'da, İspanya'da ve Portekiz'de diktatörlükler devrildi. Daha sonra ise art arda gelen bir dizi dikkat çekici olay sonucu, 1989'da Balkanlar'da ve Orta ile Doğu Avrupa'da komünizm çöktü; 1991'de de bizatihi Sovyetler Birliği'nin dağılması bunu izledi. Avrupa, yeni bir çağa girdi.

BÖLÜM 29

DEMOKRASİYE GEÇİŞLER VE KOMÜNİZMİN ÇÖKÜŞÜ

Zenginliğin arttığı, görece siyasal ve toplumsal huzurun hüküm sürdüğü yaklaşık yirmi yılın ardından, 1968 yılında Avrupa'da –öncelikle Fransa'da– ve ABD'de iç siyasal çatışma patlak verdi. O yıl patlayan toplumsal, siyasal ve kültürel isyanlar, gençleri, özellikle de öğrencileri, iktidara iyice çöreklenmiş olanlarla karşı karşıya getirmiş görünüyordu. Savaştan sonraki "bebek patlaması" döneminde doğanların birçoğu, kalkıştıkları isyanı, bütün bir kuşağın, büyüklerine karşı isyanı olarak görüyordu. Bunlar, ayrıcalıksızların ve ezilenlerin toplumsal adalet ve siyasal değişim taleplerine kulaklarını tıkamış görünen bir dünyadan dolayı önceki kuşağı suçlu buluyorlardı. Birçoğu, materyalist, endüstriyel, bürokratik toplumdan ve öğrenim gördüğü üniversiteden kendisini yabancılaşmış hissediyordu (bu sözcük o zamanlar çok revaçtaydı). Feminizm de 1968 protestolarında önemli bir dip akıntısıydı ama büyük ölçüde, orta sınıftan aydınların ve öğrencilerin bir hareketi olarak kaldı.

Gösteriler ve protestolar, siyasal tepki doğurdu. Fransa'daki kargaşa, hükümetin baskıcı önlemleri ve muhafazakârların güç gösterileri arasında sona erdi. Gösteriler, Batı Avrupa'nın başka yerlerinde yatıştı, ama ABD'de Vietnam'daki savaşa karşı gösteriler devam etti. Batı Avrupa'da, 1970'li ve 1980'li yıllar boyunca Britanya, Federal Alman Cumhuriyeti ve İtalya hükümetlerine çoğunlukla muhafazakâr ya da merkezci partiler hâkim olurlarken, Fransa'da 1981-1995 yılları arasında Sosyalistler iktidar oldular. Güney Avrupa'da ise Portekiz'e, İspanya'ya ve Yunanistan'a demokrasi geldi.

Amerika Birleşik Devletleri ile Sovyetler Birliği arasında 1970'li yıllarda yaşanan yumuşama (*détente*) dönemini, 1979'da Afganistan'a Sovyet müdahalesi nedeniyle oluşan soğukluk izledi. Sonra, 1989'da Doğu Avrupa'da çarpıcı değişiklikler meydana geldi. Sovyetler Birliği lideri Mihail Gorbaçov (1931-) 1980'li yılların ortasında Komünist devlette ekonomiyi ve siyasal yaşamı serbestleştiren bir dizi çarpıcı reforma girişmişti. Onun cesur hamleleri, reform taleplerini daha da teşvik etti ve Sovyetler Birliği'ne bağlı cumhuriyetlerde milliyetçi hareketleri

Sovyetler Birliği'nde reform ve serbestleşme yönündeki cesur hamleleri nedeniyle, Mihail Gorbaçov'a Batı Almanya'nın Stuttgart kentinde yapılan sevgi gösterileri.

kamçıladı. Çok geçmeden bunun etkisi Doğu Avrupa'da hissedildi. Polonya'da ve Macaristan'da serbestleşme kampanyaları canlanırken, Sovyet liderliğinin reform hareketlerini ezmek için müdahale etmeyeceği açıklık kazandı, çünkü Gorbaçov, Doğu Avrupa'da reformu arzu edilir bir şey olarak gördüğünü belirtmişti.

Tüm Doğu Avrupa'da Komünist yönetimler birbiri ardına yıkıldı. Bu devrimler, Çekoslovakya'daki "Kadife Devrim"den tutun, Romanya'da Nikolay Çavuşesku'nun şiddetle devrilmesi gibi farklı süreçler izledi; ta ki Doğu Avrupa'da hiç Komünist rejim kalmayıncaya kadar (ama Bulgaristan'da, Romanya'da ve Arnavutluk'ta eski Komünistler iktidarı elde tuttular). Genel olarak bakılınca, komünizmin yıkılması, dikkate değer bir barışçıl değişim süreciyle gerçekleştirildi. Ne var ki 1989'da Yugoslavya, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra çok dilli bir devletin kurulmasıyla çözümlenememiş sorunun bizzat kendisinin –millî sorunun– yarattığı etnik nefret kör dövüşü içinde parçalanmaya başladı. Bosna'da şiddetli bir içsavaş patlak verdi. 1991'de Sovyetler Birliği'nin kendisi çöktü. ABD'li uzman George Kennan'ın 1947'de dile getirdiği öngörü, yani Sovyet sistemi "kendi çözülüşünün tohumlarını içinde taşıyor" şeklindeki öngörü doğru çıktı.

Değişen Batı Dünyasında Siyaset

1960'lı yılların sonuna doğru, Batılı ülkelerin birçoğunda siyasal ve toplumsal değişim isteyen gevşek şekilde bağlantılı bir hareket üniversite yerleşkelerinde

hızla yayıldı. Gebelik önleyici yöntemlerin (özellikle de 1960'lı-1970'li yıllardan itibaren gebelik önleyici hapın) erişilebilir olmasıyla ve bazı ülkelerde kürtajın yasallaştırılmasıyla, gençlik gitgide daha yüksek sesle cinsel özgürlük talebinde bulundu. Münhasıran değil ama büyük ölçüde, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki bebek patlaması döneminde doğmuş çok kalabalık kuşakta (Amerika Birleşik Devletleri'nde öğrenim çağındaki nüfus 1960'ta 16 milyon iken 1970'te 26 milyona çıktı) taban bulan gençlik isyanı, uzun zamandan beri yerlermiş hiyerarşilere, parti siyasetine, hatta tüketimciliğe meydan okuyordu. California-Berkeley'den Paris'e, Berlin'e ve Amsterdam'a kadar, öğrenciler, Amerikan hükümetinin komünizme karşı soylu mücadele iddialarına rağmen, Amerika Birleşik Devletleri'nin, Komünist olsalar bile kararlı milliyetçilere karşı kokuşmuş bir siyasal rejimi destekler göründüğü Vietnam'daki içsavaşa karışmasını protesto ediyorlardı. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde, 1960'lardaki hareketler, yurttaş hakları hareketiyle yakından bağlantılıydı, çünkü öğrenciler, toplumsal adaletsizliği ve ırkçılığı lanetliyorlardı. Uzun saç, cinsel özgürlük, rock müziği ve esrar, devlete ve kapitalizme karşı idealist gençlik isyanının sanki parçasıydı. Popüler kültür üzerindeki İngiliz etkisi, hiçbir zaman, başka rock gruplarının yanı sıra Beatles'ın, Mick Jagger'ın ve Rolling Stones'un dünyanın pek çok yerinde olağanüstü popülerlik kazandıkları 1960'larda olduğu kadar büyük olmadı. Fransa'da öğrenci gösterileri, başkaldırılar ve grevler, Başkan Charles de Gaulle yönetimine meydan okuyarak ülkeyi sarstı. Gösteriler, İtalya'yı, Batı Almanya'yı ve diğer Batı Avrupa ülkelerini de salladı.

Batı Avrupa devletleri, ABD dış siyasetinin güdümünden uzaklaşmaya başladılar. Fransa'nın özel bir tarihî misyona sahip olduğuna inanan ve kendisinin o misyonda üstlendiği rolden bir an bile asla kuşku duymayan de Gaulle, Avrupa'ya ve Fransa'ya Britanya'nın ve Amerika Birleşik Devletleri'nin hükmetmesinden korkuyordu ve Fransa'nın bağımsız nükleer yeteneğini devam ettirmesi konusunda ısrarcıydı; ülkenin ilk nükleer bombası 1960'da test edildi. Dahası, onlarca yıl süren düşmanlığın sona ermesiyle, Almanya ile Fransa arasındaki yakın ortaklık, yeni Avrupa'nın köşe taşını oluşturuyordu. Bununla birlikte, de Gaulle, diğer Batılı güçlerle işbirliği yapmayı reddetti. Fransa, 1966'da NATO'nun askerî kanadından ayrılarak, örgütü, genel merkezini Paris'ten Brüksel'e taşımak zorunda bıraktı. ABD'nin Fransa'daki kara ve hava kuvvetleri üsleri kapatıldı. De Gaulle, Vietnam'daki Amerikan politikalarını desteklemeyi reddederek, ABD yönetimini kızdırdı. Ayrıca, 1967'de Kanada'ya yaptığı bir resmî ziyaret sırasında, "Yaşasın Özgür Québec!" diye bağırarak birçok Kanadalıyı da çileden çıkardı. (Çoğunluğun Fransızca konuştuğu Québec'te oldukça güçlü bir bağımsızlık isteği vardı.) De Gaulle her zaman amansız bir komünizm karşıtı olmasına karşın, Fransa'nın, Sovyetler Birliği ile Amerika Birleşik Devletleri arasında üçüncü bir güç olarak liderlik üstlenmesini istiyordu.

Diğer Avrupa hükümetleri de ABD'nin silahlanma yarışını kışkırtmış olan Soğuk Savaş söylemini artık otomatikman kabul etmiyorlardı. Eğer iki süper güç savaşa girerse, muharebe alanlarının (konvansiyonel savaşta) ya da hedeflerin ("sınırlı" nükleer savaş hâlinde) Avrupa'da olacağını düşünüyorlardı.

Gaullist Fransa'ya Meydan Okuyan Öğrenci Protestoları

Büyük ölçüde seçkinlerin ayrıcalığı olarak kalan, katı ve aşırı kalabalık olan ve yeterli kaynak ayrılmayan Fransız üniversite sistemini protesto etmek için göstericiler 1968 baharında Paris sokaklarına çıktılar. Vietnam'daki savaşa karşı çıkış nedeniyle aydınların duyarlılığı artmıştı. Fransa'da öğrenciler, siyasal iktidar sahiplerine, eşitsizliğe, hatta insanlıktan çıkarıcı bir şey gibi gördükleri modern teknolojiye başkaldırdılar. Latin Mahallesi'nde (öğrencilerin üniversiteye gittikleri semt) bir duvar yazısı, "Yoldaşlar, Devrim gündeliktir, bir şenliktir!" diyordu.

1968 Mayıs'ının başında, radikal bir öğrenci Paris Üniversitesi'nden kovuldu. Bunu protesto eden öğrenciler ve bazı genç öğretim görevlileri, Sorbonne'daki üniversite binalarını işgal ettiler. Polis üniversiteye girdikten ve öğrencileri tutuklamaya başladıktan sonra, göstericiler çevreye dağıldılar ve gitgide daha çok öğrenci onlara katıldı. Polis alelacele kurulmuş derme çatma barikatlara saldırınca, birkaç öğrenci öldü ve yüzlercesi de yaralandı.

İşçilerin çoğunun öğrenci taleplerini aşırı radikal bulduğu ve ABD'nin Vietnam Savaşı'na katılmasının birçoğunca desteklendiği Amerika Birleşik Devletleri'ndeki durumun aksine, Fransız işçiler, öğrencileri desteklemek için sokağa çıktılar. Polis vahşetini protesto etmek için Mayıs'ın 13'ünde genel grev başlatıldı; 1936'dan beri Fransa'da meydana gelmiş en büyük grev dalgası buydu. Grevciler ücret artışı, daha iyi çalışma koşulları ve özyönetim hakkı talep ediyorlardı. Sanayi işçileri arasında oldukça büyük prestije sahip olan Komünist Parti'nin ve sendikal örgütlerin bu hareketle pek az ilişkisi vardı. Dünya tersine dönüyor gibiydi. Sendikal ve Komünist liderler, olsa olsa, ilk günlerde hareketi kendi denetimlerine almaya çalıştılar. Gaullist Başbakan Georges Pompidou (1911-1974), Afganistan'a yapmakta olduğu resmî ziyareti yarıda keserek, büyüyen krize el koymak için apar topar geri döndü.

De Gaulle, Batı Almanya'da konuşlu Fransız ordu birliklerinin ona bağlılıklarını sürdürdüklerinden emin olmak için olsa gerek, alelacele Batı Almanya'ya uçtuktan sonra, 30 Mayıs'ta Millî Meclis'i feshetti ve yeni seçimlerin 23 Haziran'da yapılacağını duyurdu. Gaullistler, öteden beri muhafazakâr olan bölgelerdeki orta sınıf yurttaşların ve köylülerin birçoğunun Paris'teki kargaşaya düşmanca bakmasından yararlanarak, hükümeti desteklemek için karşı gösteriler düzenlediler. Kısmen hükümetin ve birçok şirketin ücretleri artırmayı kabul etmesiyle, grev hareketi yatıştı. Böylece öğrenciler bir başlarına kaldılar.

Mayıs 1968'de Paris'te yapılan kitlesel protestolar sırasında yalnız kalmış bir polis memuru.

De Gaulle, Pompidou'yu başbakanlıktan azlettikten sonra, kendi yönetimi için güven oylaması sayılabilecek bir referandumu kazandı. Ne var ki, onun tepeden bakan varlığı, giderek zamana aykırı görünüyordu. Dünyada Fransız nüfuzu gerilerken, millî "azamet" hakkındaki konuşmalar kulağa boş geliyordu. De Gaulle'ün genel güven bunalımına verdiği yanıt, silinip gitmekte olduğuna inandığı Fransız "millî emel"ini ifade etmenin bir yolu olarak, siyasal sürece daha fazla "katılım" çağrısı yapmak oldu. "Fransızlar, yaşam düzeylerini yükseltmekten başka bir şey düşünmez oldular," diye yakınmıştı bir keresinde. "Biftek ve patates kızartması harika. Aile arabası yararlı. Ama tüm bunlar millî emelin yerini tutmaz." Başkan 1969'da yeni bir referandum ilan etti, bu seferki yerel idari reform içindi. Bu, etkin bir merkezî devlete inanan ve bölgesel özgürlükleri pek umursamayan de Gaulle için hiç akla gelmez gibi görünen bir meseleydi (bir keresinde, birkaç yüz çeşit farklı peyniri olan bir ülke nasıl yönetilebilir ki, diye süslü bir laf etmişti). De Gaulle, kendi yönetimiyle ilgili bir halk oylamasına dönüşen o referandumu kaybetti ve siyasal yaşamdan elini eteğini çekti.

Çekişmeli 1968 yılı, İtalya'ya ve öğrenci hareketi merkezinin Berlin olduğu Batı Almanya'ya da öğrenci gösterileri ve protestolar getirdi. Roma Üniversitesi, 5.000 öğrenciye eğitim vermek için inşa edilmişti ama o yıl 60.000 öğrenci kayıt yaptırdı. Üniversite mezunu binlerce genç iş bulamadığı için düş kırıklığı içindeydi. Ama İtalyan öğrenciler işçilerden destek bulamadılar ve hareket çabucak çöktü.

1968'den Sonra Batı Avrupa Siyasetinde Oluşan Değişimler

1970'li yıllarda Avrupa iç siyaseti sağ hükümetlerden merkezci hükümetlere doğru bir kayma gösterdi. Bu değişiklik, yalnızca Federal Alman Cumhuriyeti'nde ve (1974-1979 arası İşçi Partisi'nin iktidar olduğu) Britanya'da değil, Fransa'da da gözlendi. İtalya'da, bir dizi merkez-sol koalisyon hükümeti kuran Hristiyan Demokratlar İtalyan siyasetine egemen olmayı sürdürmelerine rağmen, 1968 ve 1969'daki grevler siyasal istikrarsızlığı artırdı. Batı Almanya'da, Hristiyan Demokratlar, Demokratik Alman Cumhuriyeti'yle ya da Sovyetler Birliği'yle herhangi bir sonuç alıcı müzakere yapmayı reddettiler. Ne var ki, dalga dalga öğrenci protestolarından sonra, Sosyal Demokratlar durumdan kazançlı çıktılar ve 1969'da iktidara geldiler. Hristiyan Demokratlarla ittifakını bozan merkezci Hür Demokratlar, Sosyal Demokratlara yardım ettiler. İkinci Dünya Savaşı'nda Nazi Almanya'sından kaçıp Norveç direniş hareketiyle birlikte mücadele etmiş ve sonra da Berlin belediye başkanlığı yapmış olan Willy Brandt (1913-1992) şansölye oldu. 1970'te Brandt, Sovyetler Birliği'yle saldırmazlık paktı imzalayarak, iki devlet arasında ticaretin gelişmesinin yolunu açtı; Polonya ile Doğu Almanya arasındaki sınırı savaştan sonra yeniden çizilmiş hâliyle tanıyan Varşova Antlaşması'nı imzaladı. Seleflerinin dile getirdikleri NATO'ya bağlılık mesajını tekrarlamakla birlikte, Brandt, Demokratik Alman Cumhuriyeti'yle ilişkileri düzeltti ve "Doğu'ya yönelik açılım" çağrısı yaptı. Milyonlarca insanın duvarı geçerek öteki tarafı ziyaret etmesine olanak sağlandı; bunların ezici çoğunluğu, Doğu Berlin'i ziyaretine izin verilen Batı Almanlardı.

Brandt, yardımcılarından birinin Doğu Almanya casusu olduğu ortaya çıkınca, 1974'te istifa etti. Daha muhafazakâr bir Sosyal Demokrat olan Helmut Schmidt (1918-2015), şansölyeliği üstlendi. Schmidt siyasal fırtınalar atlattı ama 1979'da, Amerika Birleşik Devletleri'nin benzer nitelikteki Sovyet füzelerine karşı Batı Alman topraklarına orta menzilli nükleer füzeler yerleştirmesini isteyince çevrecilerin ve nükleer karşıtı grupların hışmına uğradı. Schmidt ve merkezci Fransız cumhurbaşkanı Valéry Giscard d'Estaing (1926-; 1974-1981 arası cumhurbaşkanı), Almanya ile Fransa'nın, Batı Avrupa'nın merkezi olmaları gerektiği kanısındaydı. Ne var ki, ekonomik yavaşlama, artan işsizlik ve Schmidt'in sosyal yardım ödemelerini azaltmayı reddetmesi, 1982'de Hristiyan Demokratların yeniden iktidar olmalarına yol açtı. Hristiyan Demokratların lideri olan Helmut Kohl (1930-), vergileri azalttı ve hükümet harcamalarını kıstı. Ama Eylül 1998'de yapılan seçimlerden sonra Sosyal Demokratlar ile Yeşiller olarak bilinen Alman çevreci partinin koalisyon kurmalarıyla, Sosyal Demokrat Gerhard Schröder, Kohl'ün yerine şansölye oldu. Kohl, iki yıl sonra patlak veren bir finansal skandal sonrası Hristiyan Demokrat Parti başkanlığından istifa etti. Komünist Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde büyümüş bir Hristiyan Demokrat olan Angela Merkel (1954-) 2005'te Almanya'nın ilk kadın şansölyesi oldu.

Britanya'da, petrol krizinin yarattığı baskıyla ve sert maden grevlerinin ardından, Muhafazakâr hükümet, 1974'te düştü. Ne var ki, ondan sonra Harold Wilson (1916-1995) ve James Callaghan (1912-2005) tarafından kurulan İşçi Partisi hükümetleri hızla yükselen enflasyon yüzünden yıprandı; Callaghan hükümeti dönemindeki uzun grevlerden sendikaların bir dizi büyük zaferle çıkmaları da enflasyonu azdırdı.

Üst ve orta sınıftan İngilizler, ülkeyi artık sendikaların rehin aldığını öne sürerek, Callaghan'a sırt çevirdiler. İngiltere'nin Midlands bölgesinden varlıklı bir bakkalın kızı olan Muhafazakâr lider Margaret Thatcher (1925-2013), 1979'da başbakan oldu. Thatcher, feminizmi alenen reddetmesine rağmen, ülkede bu göreve gelen ilk kadındı.

Thatcher, sıkı bir para politikası ("monetarizm") uygulamakta kararlıydı. Kesintiler yaparak hükümetin masraflarını azaltmaya söz verdi. Üç yıl içinde, imalat sektöründe bir milyon iş kaybı meydana geldi. Muhafazakâr hükümet, İşçi Partisi'nin uygulamaya koymuş olduğu sağlık ve eğitim önlemlerinden bazılarını kaldırdı. "Demir Leydi," veraset ve sermaye vergilerini azalttı, sendikalara karşı savaş yürüttü. Hükümet, en fazla dikkat çekeni demiryolları olmak üzere, bazı millileştirilmiş kurumları elden çıkardı ve sonuç, hizmet açısından felaket oldu. Hükümet sübvansiyonu olmayınca, birçok fabrika kapandı ve işsizlik artmaya devam etti sürdürdü. 1983'e gelindiğinde, Britanya'da işsiz sayısı 3 milyona (iş gücünün yaklaşık %12'sine) ulaşmıştı. Konut sübvansiyonundaki kısıntılar, yüz binlerce kişinin yaşamak için yeterli yerden yoksun kalmasına yol açtı. Ne de olsa Thatcher, bir keresinde, İngilizlere "eşitsizlikten övünç duyma"larını salık vermişti.

Arjantin askerî yönetimi, yurtiçinde uğradığı prestij kaybını tersine çevirmek amacıyla, Mayıs 1982'de Falkland Adaları'nı istila etti. Britanya, Atlas Okyanusu'nda Arjantin'in yaklaşık 480 kilometre açıklarında bulunan seyrek nüfuslu Falkland Adaları'nı işgal etmiş olmasına rağmen, Arjantin, 19. yüzyıldan beri adalar üzerinde hak iddia ediyordu. İngiliz kuvvetleri adaları kolayca geri aldı. Kısa süren savaş, başbakanın yurt içindeki durumunu güçlendirdi. Üstelik Britanya ekonomisi 1980'lerin başında canlanmaya başladı ve enflasyon hız kesti. Muhafazakârlar, bölük pörçük olmuş İşçi Partisi'ne karşı 1983 genel seçimlerinde etkileyici bir zafer daha kazandılar. 1985'te kömür işçilerinin uzun grevini atlatmayı başardı. Bununla birlikte, İşçi Partisi'nin canlanmasından korkan Muhafazakâr Parti ileri gelenleri 1990'da Thatcher'ı koltuğundan ederek, yerine silik bir figür olan John Major'ı (1943-) geçirdiler; Major iki yıl sonra yapılan seçimlerde başbakan oldu. Bu arada, Tony Blair (1953-) İşçi Partisi'ni merkeze yaklaştırdı ve ona "Yeni İşçi Partisi" adını verdi. Eski İşçi Partisi'nin sınıf siyasetinden uzaklaşan "Yeni İşçi Partisi" liberallere, hatta ılımlı muhafazakârlara hitap etmeye başladı. Blair, tiz nutuklar atmak yerine, ekonomik ilerlemeye ve

pratik politikalara ağırlık verdi. Muhafazakârların çoğunun aksine, Blair, Britanya'nın geleceğinin Avrupa'da yattığına inandığını açıkça belirtti. "Yeni İşçi Partisi"nin 1997'de kazandığı büyük zafer, Blair'i başbakan olarak on yıl kaldığı 10 Downing Street'e taşıdı.

Blair'in politikaları, gitgide, Muhafazakâr rakiplerinin politikalarıyla karıştırılabilecek bir niteliğe büründü. Britanya'da 2001'de Blair'in İşçi Partisi kolay bir zafer daha kazanarak Avrupa Birliği'ne üye on beş devletin dokuzunda Sosyalist ya da Sosyal Demokrat partilerin iktidarda olmasını sağladı.

Bu arada, Prenses Diana'nın (1961-1997) Paris'te bir tünelde 31 Ağustos 1997'de aşırı hız nedeniyle meydana gelen bir araba kazasında ölümü Britanya'yı yasa boğdu. Bu olay, Diana'nın Prens Charles'tan ayrılması ve sonra 1996'da boşanması dâhil, İngiliz monarşisinin başına gelen bir dizi aksiliğin en sonuncusuydu. Bulvar gazetelerinde çıkan haberlerin de etkisiyle pek çok insan kraliyet ailesine hayranlık duymasına ve bir kurum olarak monarşiye bağlı olmasına rağmen, bazı İngilizlerin gözünde, monarşi artık pahalı ve alakasız bir atacılık gibi görünüyordu. Yine de, Prens William (babası Charles'ın ardından tahtın veliahdı) ve erkek kardeşi Harry, ateşli İngiliz kralcılara gelecek için umut vaat ediyorlardı. Britanya'nın Irak Savaşı'na karışması (*bkz.* Bölüm 30) nedeniyle gitgide halkın sevgisini kaybeden Tony Blair, 2007'de istifa etti ve onun yerini Gordon Brown aldı; onun liderliğindeki İşçi Partisi'nin Britanya'daki popülerliği tüm zamanların en düşük düzeyine indi.

Fransa'da, 1973'teki petrol kriziyle başlayan ekonomik gerileme ve finansal skandallar, ekonomik modernleşmeye öncelik veren bir teknokrat olan merkezci Valéry Giscard d'Estaing'in cumhurbaşkanlığının altını oydu. 1981'deki cumhurbaşkanlığı seçimini pragmatik Sosyalist François Mitterrand (1916-1996) kazandı. İskandinavya'da Sosyal Demokrat partiler iktidarlarını sürdürdüler. 1981'de Andreas Papandreu (1919-1996) Yunanistan'ın ilk Sosyalist başbakanı oldu. İtalya'da ve İspanya'da da ılımlı sol kanat hükümetler görevdeydi. Britanya'da olduğu gibi, Fransa'daki ve diğer ülkelerdeki Sosyalist ve diğer solcu hükümetler de pratik siyaset uğruna solun geleneksel gündemlerini terk ederek ılımlı bir yönetim anlayışı uyguladılar. Bu arada, sanayi işçilerinin sayısındaki azalmaya koşut olarak sendikaların nüfuzu da geriledi. Almanya'nın Ruhr bölgesinde, Kuzeydoğu Fransa'da, Kuzey İngiltere'de ve Çek Cumhuriyeti'nde terk edilmiş fabrikalar, giderek silinip giden bir sanayi dünyasının paslı simgeleri olarak duruyordu.

Büyük şirketleri ve daha fazla bankayı millileştiren, iddialı toplumsal reformlar başlatan Fransız cumhurbaşkanı Mitterrand, iş çevrelerinin kararlı muhalefetiyle karşılaştı. Fransız frangı milletlerarası döviz piyasasında aşırı değer yitirdi; zenginler mal varlıklarını Fransa'dan çıkarmaya başladılar. Sosyalist hükümet,

göreve geldikten bir yıl sonra hem frangı devalüe etmek hem de fiyatları ve ücretleri dondurmak zorunda kaldı. Gaullistlerden ve başlarındaki hırslı lider, Paris belediye başkanı Jacques Chirac'tan (1932-) gelen sağcı baskı tırmandı. Sosyalist hükümetin ekonomiyi canlandıramaması, halktan aldığı desteğin azalmasına neden oldu.

1986'da yapılan Millî Meclis seçimleri sağın zaferiyle sonuçlanınca, "kohabitasyon" (ortak yaşama) olarak bilinen acayip bir yönetim dönemi ortaya çıktı. Mitterrand, sağcı Chirac'ı başbakan olarak görevlendirdi, bakanlar ise sağdan ve merkezden atandılar. Yeni hükümet, millileştirilen bazı bankaları ve işletmeleri elden çıkardı, ücret ve fiyat denetimlerine son verdi.

1988'deki Millî Meclis seçimlerinde az farkla çoğunluk elde edilince, Mitterrand, Sosyalist başbakanlar atadı ama 1993'te iktidara sağ geldi. İkinci görev dönemi 1995'te sona erdiği zaman Mitterrand, Fransa'da III. Napoleon'dan (saltanatı 1852-1870) beri en uzun süre devlet başkanlığı yapan kişi unvanını kazandı. Chirac, 1995'te cumhurbaşkanı seçildi. Cumhurbaşkanlığı görevine başlar başlamaz, Güney Pasifik'te Fransız nükleer denemelerine yeniden izin verdi, böylece özellikle Avustralya'da, Yeni Zelanda'da ve Japonya'da oldukça büyük milletlerarası tepkiye yol açtı. Yüksek işsizlik oranı ve büyüyen ekonomik açık nedeniyle sağlık, emeklilik ve diğer hizmet harcamalarında kesintilere gidildi. Grevler yüzünden, hükümet bazı tavizler vermek zorunda kaldı. Ne var ki, Chirac, ağırlıklı yetki almak umuduyla 1997'de seçimleri bir yıl önceye aldırdı. Sosyalistler seçimlerde çoğunluğu sağladılar ve Chirac'ı, Sosyalist Lionel Jospin'e başbakanlık görevi vermek zorunda bıraktılar; böylece muhafazakâr bir cumhurbaşkanı ile Sosyalist bir başbakanın birlikte çalıştıkları bir diğer rahatsız edici "kohabitasyon" dönemi başladı.

İtalya'da, istikrarsızlık ve yolsuzluk siyasal yaşama damgasını vurmayı sürdürdü. Genelde zenginlik artışı olmasına rağmen, enflasyon ve yüksek işsizlik nedeniyle İtalyanların birçoğu hâlâ tüm siyasal partilerden hoşnutsuzdu. 1983'ten 1986'ya kadar görev yapan Bettino Craxi (1934-2000) hükümeti, savaş sonrası dönemin en uzun ve birçok bakımdan en istikrarlı hükümetiydi. Sosyalistler, İtalya'nın ikinci en büyük partisi olarak Komünistlerin yerini aldılar ve 1986'da kendilerini koalisyon ortağı olarak Hristiyan Demokratlara kabul ettirdiler. Ne var ki, Craxi'nin kendisi yolsuzluktan hüküm giydi ve 1993'te Tunus'a kaçtı. Farklı zamanlarda altı kez Hristiyan Demokrat başbakan olan Giulio Andreotti (1919-2013), yalnızca yolsuzlukla suçlanmakla kalmadı, en sonunda da görevi kötüye kullanmasıyla ilgili kanıtları açığa çıkaran bir gazetecinin öldürülmesini ayarlamaktan suçlu bulundu. On sekiz aylık bir dönemde 2.500'ü aşkın İtalyan siyasetçi ve işadamı yolsuzluk nedeniyle tutuklandı. Mafya'ya karşı dönem dönem harekâtlar düzenlendi (bunların en kararlısı, Mafya'ya kar-

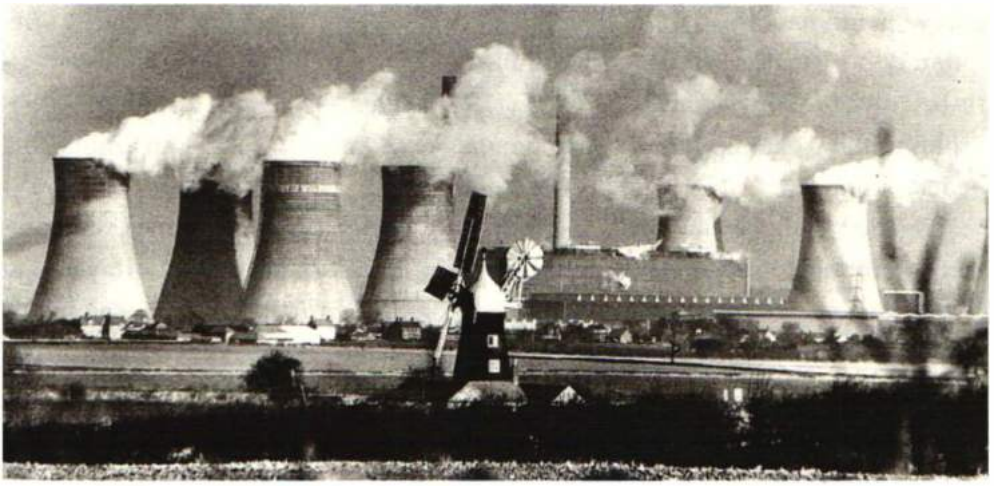

Daha geleneksel bir enerji kaynağına tepeden bakan bir nükleer santral.

şı hukuk savaşı gibi zor bir mücadeleye kendini adamış bir savcının 1992'de öldürülmesinden sonra düzenlenen harekâttı). 1994 seçimlerinde, muhafazakâr finansçı ve medya kodamanı Silvio Berlusconi (1936-), İtalya başbakanı oldu. Berlusconi'nin yeni sağcı partisi Forza Italia, göçmen sayısındaki artışı şiddetle eleştiren aşırı sağcı iki partiyle ittifak yaparak seçimlerden İtalya'nın en başarılı partisi olarak çıktı; o partilerden biri, Güney İtalya'yı Kuzey İtalya'nın boynuna asılmış yük sayan kışkırtıcı bir söylem kullanarak Kuzey'in bağımsızlığı temelinde kampanya yürüten Kuzey Birliği, diğeri ise neo-faşist Millî İttifak'tı. İtalya'da, siyasetçilerin ikiyüzlülüğü ve güvenilmezliği daha da yaygınlaştı.

Her Batılı ülkede, yeni bir siyasal güç kendisini hissettirmeye başladı. Çevrenin kirletilip bozulmasına öfkelenen militan çevrecilerden kurulu siyasal gruplar, "Yeşil" partiler, Batı Avrupa'da 1980'li yıllarda ortaya çıktı. Federal Alman Cumhuriyeti'nde, Avrupa'nın en büyük çevreci partisi olan Yeşiller, ülkenin ormanlarını yavaş yavaş öldüren sanayi kirliliğine karşı teyakkuza geçti. Çevreci partiler, 1986'da Ukrayna'nın Çernobil kentinde meydana gelen öldürücü Sovyet nükleer felaketinden önce bile nükleer enerjiye karşı çıkıyorlardı. Yeşiller, Ren Nehri'nin ve Akdeniz kumsallarının bir ölçüde temizlenmesini sağlayan anlaşmaların yapılmasına katkıda bulundular.

Son olarak, Batılı devletlerin neredeyse hepsinde oluşan ekonomik durgunluklar ve çöküşler, devletin sübvanse ettiği programların aşırı külfetli olduğuna yönelik yakınmaları artırdı. İsveç'te ve Danimarka'da, beşikten mezara toplumsal programları finanse eden vergi oranlarında büyük indirimlerin yapılmasını isteyen muhafazakârlar, Sosyal Demokrat partilerin onlarca yıldan beri süren egemenliğine son verdiler. 1990'ların başında meydana gelen ekonomik gerilemenin vergi gelirlerini azaltmasıyla, Batı Avrupa hükümetleri, işsizlik ödenekleri gibi toplumsal yardımları kıstılar.

Güney Avrupa'da Demokrasiye Geçiş

1970'li yıllarda, Güney Avrupa'daki üç diktatörlük demokrasiye dönüştü: Yunanistan, Portekiz ve İspanya. Demokrasinin beşiği Yunanistan, 1940'ların sonundaki içsavaştan beri bir dizi sağcı hükümetin yönetiminde olmuştu. 1967'de subaylar, Yunanistan'ın savaş sonrası ilk sol hükümetini devirdiler, muhalefeti amansızca ezdiler, siyasal muhalifleri hapse attılar ve işkenceden geçirdiler. Askerî diktatörler, Türkiye açıklarında bulunan ve yüzyıllardan beri hem Yunanistan'ın hem de Türkiye'nin üzerinde hak iddia ettikleri Kıbrıs Adası'nı ele geçirmeyi planladılar. Yunanistan ile Türkiye arasındaki ilişkiler sıklıkla aşırı gergin olmuştu. Kıbrıs'ta yeni bir anayasanın biçimi konusunda çıkan sert anlaşmazlıklar artık Rumlar ile Türkler arasında çatışmaya dönüştü. Kıbrıslı Rum Millî Muhafızları, Kıbrıs hükümetini devirdiler. Aynı zamanda Kıbrıslı Türkler, Rumları yendiler ve adanın çoğunlukla Türklerin yaşadığı kuzeydoğu bölgesinin bağımsızlığını ilan ettiler. Devam eden çatışmalar ateşkesle sona erdi. Bu arada, Yunanistan'da, Kıbrıslı Rum asilere yardım göndermeyen generallerin iktidarı 1974'te yıkıldı. Yunanistan, Muhafazakâr ve Sosyalist partilerin sırayla iktidara geldikleri bir cumhuriyet oldu.

Portekiz'de otoriter liderler, özellikle de 1932'den 1968'e kadar diktatör olan Antonio Salazar, ekonomik geriliğe karşı yetersiz bir mücadele yürüttüler. Her yıl binlerce Portekizli, mevsimlik işçi olarak yurtdışına gidiyor ya da kalıcı olarak Batı Avrupa'daki veya Batı Yarıküre'deki diğer ülkelere göçüyordu. Aynı zamanda, Portekiz'in Afrika'daki sömürgelerini ne pahasına olursa olsun elinde tutmaya kararlı olan diktatörlük, Afrika sömürgelerinden ilk önce, 1961'den itibaren Angola'da, sonra da Mozambik'te milliyetçi asilerle uzun ve şiddetli bir savaşa tutuştu; bunlar, Portekiz'in ne maliyetini karşılayabileceği (yıllık maliyet, ülke bütçesinin yarısıydı) ne de kazanabileceği çatışmalardı (*bkz.* Bölüm 28). Nisan 1974'te bir grup liberal subay, diktatörlüğü devirdi. Sosyalist Parti ertesi yıl yapılan seçimlerden zaferle çıktı; Angola ve Mozambik bağımsızlık kazandı ama kanlı içsavaşlar çıktı. İki yıl sonra bir grup subayın düzenlediği başka bir darbeye rağmen, Portekiz'in demokrasiye geçişi kan dökülmeden gerçekleşti. Ne var ki hükümet, 1976'da başlatılan millileştirme ve sınırlı tarımsal kolektifleştirme programını siyasal kargaşa nedeniyle terk etmek zorunda kaldı. O yıl Mário Soares (1924-2017), Portekiz'de elli yıldan beri demokratik yolla seçilmiş ilk başbakan olarak göreve geldi ve Portekiz siyasal yaşamına 1990'lara kadar damgasını vurdu.

İspanya'da, General Francisco Franco, dostları olan Hitler'in ve Mussolini'nin mezarı boylamalarından sonra da uzun zaman diktatörlüğünü sürdürdü. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Birleşmiş Milletler, Franco'nun Mihver Devletleri'ne destek vermesi nedeniyle İspanya'ya karşı ekonomik yaptırımlar uygulamak is-

tedi ama bunu Amerika Birleşik Devletleri engelledi. Franco, İspanya'nın otoriter siyasal yapısını sürdürdü. Laik değerleri reddetmekle birlikte, Amerika Birleşik Devletleri'nin yardımıyla ekonomik modernleşmeyi kabul etti.

İspanya'nın en yoğun sanayileşmiş bölgeleri olan ve güçlü birer ayrılıkçı hareketin bulunduğu Katalonya'da ve Bask bölgesinde Franco rejimine karşı muhalefet 1960'ların sonuna doğru yükseldi. Franco, Bask ve Katalan ayrılıkçılara karşı çok sert davrandı; örneğin Katalan dilinde basılı yayın yapmak yasaktı. Ama Franco, Navarra ve doğum yeri olan Galiçya gibi geleneksel olarak dindar bölgelerde popülerliğini koruyordu.

Franco, içsavaştan önceki veliahdın oğlu olan Juan Carlos'un (1938-) kendisi yerine devletin başına geçmesini ve İspanya'nın otoriter bir devlet olarak kalmasını kabul etti. Bununla birlikte, İspanya hükümeti içinde birçok yetkili, siyasal reformun kaçınılmaz, hatta arzulanır olduğu kanısını zaten taşıyordu. Yasadışı olmalarına rağmen, Sosyalist ve Komünist partiler de vardı. Hükümet sansürü, 1970'li yıllarda giderek gevşetildi.

Franco'nun ölümüyle, Juan Carlos, 1975'te kral oldu. İspanya'nın, demokratik siyasal yapıya sahip anayasal bir monarşiye dönüştürülmesini kabul etti. İspanya, otoriter hâkimiyetten ve milletlerarası tecritten kurtuldu. Göz alıcı ekonomik büyümenin ve artan zenginleşmenin yardımıyla, merkezci Adolfo Suárez (1932-2014), parlamenter çoğunluğa sahip olmadığı hâlde maharetli siyasal müzakereler yoluyla bir dizi hükümeti yürütmeyi başardı. Karizmatik Felipe González ve Sosyalistler, 1980'lerde Suarez'i iktidardan indirdiler. 1996'da José Maria Aznar, Franco zamanından bu yana İspanya'nın ilk muhafazakâr başbakanı oldu.

Dinsel ve Etnik Çekişmeler

Birkaç dikkate değer istisna hariç, modern Avrupa'da dinsel çekişmeler 16., 17. ve 18. yüzyıllara kıyasla azaldı. Kuzey İrlanda'da, Katolikler ve Protestanlar arasında yüzyıllardır süren sert çekişme, şiddet getirdi. Katolik İrlanda Cumhuriyeti 1922'de bağımsızlığını elde etmiş olsa da Kuzey İrlanda ağırlıklı olarak (nüfusun üçte ikisi) Protestandır ve hâlâ Britanya'nın bir parçasıdır. Ulster Katoliklerini temsil iddiasındaki İrlanda Cumhuriyet Ordusu (IRA) hem İngiliz ordusuna hem de Protestanlara saldırılar düzenledi. 1969 yılında birkaç hafta devam eden huzursuzluklar, onlarca yıl süren şiddetin ve en az 3.500 can alan "sıkıntılar"ın (*the troubles*) fitilini ateşledi. İngiliz ordusunun Protestanları yeterince korumadığını iddia eden gizli Protestan yarı askerî örgütler, Katoliklere karşı misillemede bulundular. Protestan din adamı Ian Paisley (1926-2014), kışkırtıcı bir dille her türlü uzlaşmaya karşı konuşmalar yaparak gerginliği artırdı. İngiliz birlikleri, Kuzey İrlanda'nın Londonderry kasabasında 30 Ocak 1972'de –"Kanlı Pazar"da– on üç göstericiyi öldürdüler.

Kuzey İrlanda'nın Belfast kentinde İrlanda Cumhuriyet Ordusu'nun yaptığı bir bombalı saldırının sonrası, 1972.

1970'lerdeki ekonomik kriz Kuzey İrlanda'nın problemlerini kötüleştirerek, Katolikleri Protestanlara kıyasla daha da dezavantajlı duruma soktu. Bankalardan çalınan ya da İrlanda kökenli Amerikalı sempatizanlarca bağışlanan paralarla dünya silah pazarından silah satın alan IRA, yalnızca Kuzey İrlanda'da değil, İngiltere'de de eylemler düzenledi. 1994 ve 1996 ateşkesleri, şiddeti durdurmadı; dönemsel olarak, özellikle de geleneksel Protestan yaz yürüyüşleri döneminde şiddet devam etti. Protestan ve Katolik temsilciler, 10 Nisan 1998 yılında, Kuzey İrlanda'da her iki dinin de temsil edileceği bir Millî Meclis kurulmasını öngören Belfast Anlaşması'nı (ya da Hayırlı Cuma Anlaşması'nı) imzaladılar. Kuzey İrlanda ve İrlanda Cumhuriyeti halkı, Belfast Anlaşması'nı ezici bir çoğunlukla onayladı. Britanya Parlamentosu, Aralık 1999'da Kuzey İrlanda Meclisi'ne oldukça önemli yetkiler verdi; ılımlı bir Katolik birinci bakan vekili ve Protestan olan David Trimble, birinci bakan oldu. Ne var ki IRA, üyelerini silahsızlandırmak için bir takvim vermeyi reddedince, Britanya hükümeti, Kuzey İrlanda'da Katolik ve Protestan güç paylaşımına dayalı hükümeti Şubat 2000'de askıya aldı.

Durum ondan sonra çarpıcı şekilde düzelmeye başladı. IRA aşamalı olarak şiddet taktiklerini terk etti ve Katolik siyasal örgüt Sein Fein uzlaştırıcı bir güç olarak öne çıktı. İrlanda Cumhuriyeti'nde olduğu gibi Kuzey İrlanda'da da genişleyen ekonomi, daha çok insanın barıştan yarar ummasını sağladı. Paisley bile 2007'de Kuzey İrlanda birinci bakanı olarak uzlaşmayı artık kabul ettiğini gösterdi.

Birkaç ülkede, etnik azınlıkların bağımsızlık talepleri su yüzüne çıktı. İspanya'da, zaman zaman Fransa'daki Bask bölgesinde gizlenen Bask ayrılıkçılar (ETA), keyfî saydıkları bir sınırı geçip, İspanyol hükümet, ordu ve polis tesislerine saldırılar yaptılar, suikastlar düzenlediler. İspanyol Bask bölgesinde ayrılıkçılara halkın verdiği destek, 1978 Anayasası'nın İspanya içinde "özerk topluluklar"ı tanımasından sonra 1980'lerde giderek azaldı. Ne var ki, ETA'nın şiddet eylemleri aralıklarla sürdü. Akdeniz adası Korsika'da, Fransız egemenliğine karşı çıkan şiddet yanlısı gruplar bombalı eylemler gerçekleştirdiler, ara sıra suikastlara giriştiler ve hatta kendi aralarında kan davası güttüler.

Komünizmin Yıkılması

Avrupa devletlerinin liderleri, birinci Güvenlik ve İş Birliği Konferansı'nın sonuç belgesi olan Helsinki Sözleşmesi'ni imzalamak için 1975'te Finlandiya'nın başkenti Helsinki'de toplandılar. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra çizilmiş millî sınırların geçerliliğini tanıyan sözleşmeyi Arnavutluk dışındaki tüm Avrupa devletleri imzaladılar. İmzacı otuz beş ülke, insan haklarına saygı göstermeye ve ekonomik ve bilimsel konularda işbirliği yapmaya da söz verdi. Bazı eleştiricilere göre, Helsinki Sözleşmesi, Doğu Avrupa'da savaştan beri süren Sovyet hâkimiyetini tanır görünüyordu. Başka gözlemcilere göre ise önemli bir ileri adımdı, çünkü Komünist devletlerin liderleri haklarına saygı göstermeyi ilke olarak kabul etmişlerdi. Sözleşme, Doğu ile Batı arasında yenilenen gerginliğe yönelik sağlıklı bir mola gibi görünüyordu.

On dört yıl sonra Doğu Avrupa'da komünizmin çökeceğini, iki yıl sonra Varşova Paktı'nın son bulacağını ya da Sovyetler Birliği'nin 1991'de dağılarak komünizmi arkada bırakacağını o sırada neredeyse hiç kimse tahmin edemezdi. Bununla birlikte, Soğuk Savaş'ın birdenbire sona ermiş olduğunun kavranmasıyla oluşan iyimser hava kısa sürdü. Yeni dertler ve problemler ortaya çıktı; yüzyıllarca Avrupa'nın başına bela olmuş şeyler de bunların arasındaydı. Onlarca yıl süren Komünist yönetim, parlamenter siyasal yapıların ortaya çıkmasını önlemişti. Komünist ülkelerin çoğunda sivil toplum ciddi bir azgelişmişlik içindeydi. Farklı derecelerde kolektifleştirmenin yapıldığı planlı ekonomilerden serbest piyasa ekonomilerine doğru değişimin çok güç bir şey olduğu anlaşılacaktı. Yugoslavya'da etnik çatışmalar patlak verdi; etnik bölünmeler Romanya'da, Macaristan'da, Çekoslovakya'da ve Bulgaristan'da da komünizmin yıkılışını daha karmaşık bir hâle soktu.

Sovyet Hâkimiyetine Direniş

Komünist Çekoslovakya'da 1968'de değişim çağrıları yüksek sesle dile getirildi. Aydınlar ve yazarlar, Komünist Parti liderliğini Stalinciliğe sarılmakla suç-

HARİTA 29.1. DOĞU AVRUPA'DA VE SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE KOMÜNİZMİN YIKILIŞI, 1989-1991. Komünizmin çökmesiyle, Almanya yeniden birleşti ve Sovyetler Birliği dağıldı.

ladılar. Parti liderliği de değişimin gerekliliğini kabul etti. Ocak 1968'de parti liderleri, liberal bir Slovak olan Alexander Dubček'i (1921-1992) Komünist Parti birinci sekreterliğine, dolayısıyla devletin başına getirdiler. "Prag Baharı" sırasında Dubček, reformlara girişerek, "güler yüzlü sosyalizm" uygulamayı denedi ama bunu yaparken de omzunun üstünden göz ucuyla endişeli endişeli Leonid Brejnev'in Sovyetler Birliği'ne bakıyordu. Karar mekanizmasının demokratikleştirilmesi ve ifade özgürlüğünün artırılması, bu reformlar açısından kritik önemdeydi. Ama 1956'daki Macaristan örneğinde olduğu gibi, Sovyet liderliği, Dubček'in aksi yöndeki güvencelerine rağmen, Çekoslovakya'nın Varşova Paktı'ndan uzaklaşmaya kalkışabileceğinden korkuyordu. Sovyet tankları ve askerleri 21 Ağustos 1968'de hızla sınırı geçerek Prag'a vardı ve Prag Baharı'na son verdi.

Sovyetler Birliği'nin Çekoslovakya'yı istilası, Sovyet-Batı ilişkilerinde yeni bir soğukluk dönemi başlattı. Dahası, İtalya ve Fransa Komünist partileri istilayı kınadılar. 1970'lerin ortasında Batılı Komünist liderler, özellikle İspanya'da ve İtalya'da, kendilerini "Avro-Komünist" olarak adlandırmaya başladılar. Bunlar, bağımsız duruşlarını vurguladılar; örneğin, Sosyalistlerle ve diğer sol kanat partilerle güç birliği yaptılar. Ne var ki, avro-komünizm, Batı Avrupa komünist partilerinin üye sayısındaki düşüşü yavaşlatamadı.

Sovyet liderliği, "Brejnev Doktrini"ne dayanarak, Çekoslovakya'nın istilasını haklı göstermeye çalıştı ve Doğu Avrupa'daki uydu devletlerin herhangi birisine gelecekte müdahale olasılığına kapıyı açık bıraktı. Enver Hoca'nın katı diktatörlüğünde neredeyse tüm dış temaslara kapalı kalan Arnavutluk hariç, yalnızca Yugoslavya gerçek bağımsızlığını korudu. Çekoslovakya'ya yönelik Sovyet istilası, Doğu Avrupa ülkelerindeki liberal Komünistlerin gözünü açtı. Birçoğu, komünizmin ıslah edilebileceğine artık inanmaz oldu.

(*Solda*), Rusya'nın Çekoslovakya'yı istilasında kısa süre önce Komünist liderlerin yaptıkları toplantı. Doğu Almanya'dan Walter Ulbricht ile Erich Honecker (*soldan ilk ikisi*) ve Sovyet Komünist Parti şefi Leonid Brejnev ile Başbakan Aleksey Kosigin (*sağda*) katılımcılar arasında yer alıyorlar. (*Sağda*) Sovyet ordusunun Prag'ı işgali, 1968.

1980'li yıllarda Doğu Avrupa devletlerinin hepsinde Komünist yönetime ve Rus nüfuzuna karşı muhalefet arttı. Komünist rejimlerin vahim ekonomik başarısızlıkları gitgide daha gözle görülür oldu. Televizyon ve radyo yayınları, Batı'daki daha varlıklı insanların tüketim kültüründen görüntüler taşıyordu. Aynı zamanda, Doğu Avrupa'daki Komünist devletler Batı'dan muazzam miktarlarda borç almayı sürdürdüler ama ekonomik reform yapılmadığı için, bunların aldıkları borçlar devasa problemlere sadece pansuman olabildi. Doğu Avrupa ülkelerinin 1971'de 6 milyar dolar olan nakit para borcu, 1980'de 66 milyar dolara çıktı, 1988'de ise 95 milyar doları aştı. Hayli gelişmiş toplumsal hizmetler, ekonomik verimsizliği ve halkın moral bozukluğunu telafi edemedi. Komünist Parti'ye üye olanların sayısı, özellikle gençler arasında azaldı, liderlik yaşı ise çarpıcı derecede yükseldi.

Sovyet bloğu içinde, en gelişmiş direniş Polonya'da görüldü. 1976'da çeşitli muhalefet grupları birleşerek, yeraltında kitaplar ve gazeteler yayınladılar; grevler ve gösteriler örgütlediler. Polonya'da kitlesel huzursuzluk 1970'te grevlere yol açtı ve İşçi Savunma Komitesi diye bir kuruluşun örgütlenmesi sonucunu doğurdu. 1970'te Polonya Birleşik İşçi (Komünist) Partisi'nin başına geçen Edward Gierek (1913-2001) bazı ödünler verdi, bir yandan da ekonomik büyümeyi kamçılamaya çalıştı. Ne var ki, muazzam dış borçlara ve kredilere rağmen, Polonya 1976'da yeniden ekonomik durgunluğa girdi ve bunu yeni bir grev dalgası izledi. Bu arada (Çekoslovakya'daki durumun aksine) nüfuzunu büyük ölçüde koruyan Katolik Kilisesi, Komünist hükümete karşı muhalefetin seferber edilmesine, özellikle 1978'de Polonyalı Karol Józef Wojtyła'nın II. Ioannes Paulus adıyla papa seçilmesinden ve 1979'da anavatanını ziyaret etmesinden sonra yardımcı oldu. Temmuz 1980'de grevler başladı ve ertesi ay, yeni bir yasadışı sendikal örgütlenme olan Dayanışma kuruldu. Gdańsklı bir elektrikçi olan Lech Wałęsa (1943-) liderliğindeki Dayanışma, reform için yirmi bir talep ortaya attı. Bir sendikadan çok daha fazlası olan Dayanışma, 10 milyon üye sayısına ulaştı ve komünizme karşı muhalefeti temsil eder duruma geldi. Bu arada, yeraltı yayıncılığı, 1970'lerin sonlarından beri 2.000'den fazla eseri yayınlayan Polonyalı aydınların yürüttükleri devasa bir muhalif sektör olup çıkmıştı. 1980 yılında, yaşam koşullarını protesto etmek için düzenlenen grevler ve gösteriler sanayi bölgelerinde, özellikle de Gdańsk'ın geniş tersanelerinde hızla yayıldı. Polonya hükümeti, siyasal faaliyette bulunmamaları koşuluyla yeni sendikaların kurulmasına izin vermeyi kabul etti. Dayanışma, 1968'deki "Prag Baharı"ndan beri Komünist sisteme karşı ilk büyük meydan okumayı temsil ediyordu.

Eylül 1980'de Komünist Parti Merkez Komitesi, süregiden krize tepki olarak, Gierek'i devlet başkanlığından istifa etmeye zorladı. Hükümet, iki ay sonra Dayanışma'nın varlığını resmen tanıdı. Ne var ki, hükümet ile Komünist olmayan sendikalar arasındaki uzlaşma, Dayanışma üyelerinin serbest seçim çağrısı yap-

malarından sonra, uzun sürmedi. Aralık 1981'de, yeni devlet başkanı General Wojciech Jaruzelski (1923-2014) sıkıyönetim ilan etti ve hükümette kilit mevkilerde yer alan Komünist Partililerin yerine subayları atadı. Jaruzelski, Dayanışma'yı askıya aldı ve Wałęsa dâhil önde gelen yüzlerce muhalifi tutuklattı. Askerler, baskıya tepki olarak patlak veren grevleri acımasızca ezdiler. 1982'de hükümet, Dayanışma'yı yeniden yasadışı ilan etti. Sıkıyönetim bir yıl sonra kaldırılmasına rağmen, 1984'te militan bir papazın polislerce öldürülmesi halkın muazzam derecede öfkelenmesine sebep oldu ve protestolara yol açtı.

Bu sırada Doğu Almanya, Bulgaristan ve Çekoslovakya, Sovyetler Birliği'ne en sadık Doğu Avrupa ülkeleriydi. 1971'de iktidara gelmiş olan Demokratik Alman Cumhuriyeti'nin başı Erich Honecker (1912-1994), reforma mutlak şekilde karşı olduğunu gösterdi. Doğu Alman gizli polisi Stasi emrinde 90.000 kişi çalışıyordu, bunun iki katı kadar da muhbir vardı. Lutherci Kilise, bazı muhalifler için bir merkez işlevi görüyor, Leipzig'de her hafta "barış duaları" düzenliyordu. Çekoslovakya'da, devletin muhaliflere karşı yürüttüğü kampanya daha şiddetliydi. 1977 yılında, yaklaşık 1.200 yazar, düşünür, aydın ve müzisyen, hükümeti imzalamış olduğu Helsinki İnsan Hakları Sözleşmesi'ne saygı göstermeye zorlamak için, hükümetin özgürlükleri kısıtlamasına karşı bir protesto bildirisine imza attı. Bu belgenin devrimci olmakla hiçbir ilgisi bulunmamasına rağmen (imzacılar siyasal faaliyet yapmayacakları sözünü veriyorlardı), "77 Bildirgesi" grubu üyeleri baskıya maruz kaldılar.

Aşamalı ekonomik serbestleşme, Macaristan'ın, Doğu bloğu ülkeleri arasında (Demokratik Alman Cumhuriyeti'nden sonra) ikinci en varlıklı ülke olmasına yardım etti. Piyasa ekonomisinin ve özel tarım sektörünün aşamalı olarak gelişmesi, Sovyet sübvansiyonlarının da yardımıyla Komünist rejimin istikrar kazanmasına katkı sağladı. 1985'te Macaristan, siyasal çoğulculuğu ideal olarak ilan eden ilk Komünist devlet oldu. Ne var ki, Macaristan'da, Dayanışma gibi örgütlü ve sınanmış bir muhalefet gücü yoktu.

Bunun tam aksine, Romanya'da herhangi bir serbestleşme meydana gelmedi. Romanya Komünist Partisi lideri Nikolay Çavuşesku (1918-1989), Çekoslovakya'daki Sovyet istilasını eleştirerek, Çin-Sovyet çekişmesinde tarafsız kalarak ve Varşova Paktı'nın askerî manevralarına katılmayı reddederek, Sovyetler Birliği'yle ilişkilerinde pişkinlikle nispi bir bağımsızlık ya da "millî komünizm" duruşu benimsedi. Çavuşesku, endüstriyel kalkınma sağlamaya yönelik abartılı planlarla atağa geçti: Sonuçlar felaketti. Romanya, Avrupa'da Arnavutluk'un ardından en yoksul ikinci ülke hâline geldi, bir yandan da Çavuşesku'nun giderek çıldıran "kişi kültü"nün pençesine düştü. Diktatör, Transilvanya'daki 1.500 köyün yerle bir edilmesini emretti. Genelde buralar, milliyetçi seslenişlerle Romanyalıların desteğini kazanmaya uğraşırken hedef seçtiği Macarların yoğun bulundukları yerlerdi. Diktatör aynı zamanda da eski Bükreş'in bir kısmının yı-

kılmasını ve tören alaylarını selamladığı platforma çıkan devasa bulvarların inşa edilmesini emretti.

Gorbaçov Devri

Bu arada Sovyetler Birliği'nde, Leonid Brejnev, baskıcı Sovyet bürokrasisinin yetkilerini artırdı, ordunun ve KGB'nin (gizli polisin) prestijini güçlendirdi. Amerika Birleşik Devletleri'yle ilişkilerdeki soğukluğu yansıtır şekilde Sovyetler Birliği, tıpkı rakibi gibi, silah üretimine oluk oluk para akıttı. Brejnev'in 1982'de ölümünden sonra, yerine, KGB'de geçirdiği uzun yıllara rağmen Brejnev'den biraz daha liberal olan Yuri Andropov (1914-1984) geçti. Andropov, Sovyet ekonomi planlamasında ve yönetiminde verimsizliğin ve yolsuzluğun yaygın olduğunu biliyordu. Ekonomik karar mekanizmasına halkın daha çok katılması çağrısı yaptı ve yetersiz partilileri önemli mevkilerden uzaklaştırdı. Andropov'un 1984'te ölmesiyle onun yerini alan Konstantin Çernenko (1911-1985), başa geçtiğinde oldukça hastaydı ve ertesi yıl ölünceye kadar hem o hem de Sovyet devleti havanda su dövdü.

Mihail Gorbaçov (1931-) 1985'te Komünist Parti birinci sekreteri oldu ve dolayısıyla Sovyetler Birliği'nin başına geçti. Gorbaçov, parti gençlik örgütünde çalışarak yükselmiş ve Moskova Üniversitesi'nde hukuk eğitimi almıştı. İki dedesi de Stalin döneminde düzmece suçlamalarla tutuklanmıştı. Gorbaçov, Sovyet tarımının sorumluluğunu üstlendi. İçgüdüsel olarak diğer Sovyet liderler kadar yabancı düşmanı olmayan Gorbaçov, Lenin'den bu yana üniversite bitirmiş ilk Sovyet liderdi. Nispeten genç, sevimli, esnek ve kararlı olan Gorbaçov, Komünist Parti entrikaları konusunda usta biriydi.

Gorbaçov, Stalinist geçmişten kalma bazı hortlakları kovmaya başladı. Birçok iyimser parti yetkilisi ve aydın gibi, Gorbaçov da Prag Baharı'nın Moskova'ya gelebileceğine ama Komünist Parti'nin Sovyetler Birliği'nde siyasal yaşama egemen olmayı sürdürmesi gerektiğine inanıyordu. Rusçada *glasnost* –daha fazla ifade özgürlüğüyle birlikte yönetimde açıklık– olarak bilinen bir siyaset benimsedi. Bazı liberalleri sorumlu mevkilere getirdi ve sansürün gevşetilmesini emretti. Sanatçılar ve yazarlar, Sovyet rejimine yönelik sert eleştiriler de dâhil yeni yapıtlar ortaya koydular.

Gorbaçov, ısrarla, "bir zihniyet devrimine ihtiyacımız var," diyordu. Bu amaçla, *perestroyka* –Sovyet sisteminin yeniden yapılandırılarak daha verimli ve Sovyet yurttaşlarının gereksinimlerine daha duyarlı hâle getirilmesi– siyasetini benimsedi. Sovyet lideri, işçilere yeterli maddi özendirici sağlanmadan ekonomik planlamanın başarısız olacağını açıkça dile getirdi. Devletçe yapılan merkezî tarım planlamasının, serbest piyasa ekonomisi yararına terk edilmesi gerekirdi. Gorbaçov, yolsuzluğa bulaşmış ya da yetersiz olan yerel parti görevlilerini kapının önüne koydu ve moral bozukluğu içindeki Sovyetler Birliği'nde salgın boyutlarına varmış olan alkolizme karşı geniş bir seferberlik başlattı. Ama Gorbaçov,

Stalinizmin verimsizliği ve acımasızlığı bir kez tamamen ortadan kaldırılınca, komünizmin gerekli reformlar yapılarak kurtarılabileceği kanısını koruyordu. Onun modeli pekâlâ Lenin'in 1921'de uyguladığı, Komünist otoriteyi feda etmeden Sovyet ekonomisini canlandırmış olan Yeni Ekonomi Politikası'nın (*bkz.* Bölüm 23) aynısı olabilirdi.

Gorbaçov, devlet şirketlerinin Sovyet ekonomisinde oynadığı rolü 1987'de azaltarak, ekonomik özelleştirmeyi artırmanın yolunu açtı. Devlet, özel kooperatifleri kabul etti ve devlet şirketlerinin, ürünlerini açık piyasada satmalarına izin verdi (bu, günlük ihtiyaç maddelerinden ziyade, lüks malları teşvik etti). Gorbaçov, Sovyetler Birliği'ne yabancı yatırım çekmeye de çalıştı. Bununla birlikte, onlarca yıldan beri süren ekonomik verimsizliği aşma zorunluluğu apaçıktı. Karaborsa, milyonlarca kişi için bir yaşam tarzı olmaya devam etti. Toplumsal programların muazzam maliyetleri, çöküşteki ekonomi üzerinde ağır bir yük oluşturuyordu. Savaşın hemen sonrasındaki yıllarda ekonomik yarar için sömürülmüş olan Komünist Doğu Avrupa ülkeleri, verilmiş olan destek sözlerinden ve oralardaki Sovyet üslerini idame ettirmenin maliyetinden dolayı, artık Sovyet maliyesini yiyip bitiren bir külfet hâline gelmişti.

1988'de Gorbaçov, bir dizi dikkat çekici siyasal reforma ön ayak oldu. Komünist Parti içindeki muhalifler, hatta Komünist olmayanlar bile artık Halk Vekilleri Kongresi'ne seçilebileceklerdi. Gorbaçov, Brejnev devrinde bitmiş olan Batı'yla "yumuşama"yı yenileme kararlılığını ifade etti.

1980'lerin sonuna doğru üç faktör bir araya gelerek, komünizmin yıkılışını ve Sovyetler Birliği'nin sonunu hazırladı. Birincisi, Sovyetler Birliği içinde, özellikle Baltık devletleri Litvanya, Letonya ile Estonya'da ve Moldavya'da, Ermenistan'da, 1989'da askerlerin bağımsızlık isteyen on dokuz göstericiyi sopayla döverek öldürdükleri Gürcistan'da milliyetçi hareketler ivme kazandı. Ukrayna'da milliyetçiler, Ukraynaca yazılmış yazıları elden ele dağıtarak kendi kültürlerini yücelttiler. Zayıf ekonominin Sovyet devletini gitgide zaafa düşürmesinden cesaret alan bu hareketler, iş işten geçtikten sonra daha çok kültürel özerklik tanınarak yatıştırılamadı. Cumhuriyetlerin bazılarında, milliyetler arasındaki o çok eski kangrenleşmiş yaralar şiddetli çatışmalar şeklinde yüzeye çıkmaya başlayarak Sovyet otoritesini daha da zayıflattı; örneğin Müslüman Azerbaycanlılar ile Hristiyan Ermeniler arasındaki çatışmalar öyleydi.

İkincisi, 1989'da Rusya'da, hidrojen bombasının geliştirilmesine katkı yapmış olan Nobel Ödüllü Rus fizikçi Andrey Saharov'un (1921-1989) başını çektiği güçlü bir demokratik muhalefet ortaya çıktı. Kamu yaşamına katılımı Gorbaçov'un teşvik etmesiyle, reform isteyen Sovyet yurttaşlarının safları genişledi. Rus yazar Aleksandr Soljenitsin'in (1918-2008) eserlerinde, örneğin ilk önce *İvan Denisoviç'in Bir Günü* (1962) adlı romanında, sonra da *Gulag Takımadaları*'nda (1973) gözler önüne serdiği Gulag ile ilgili korkunç öyküler birçoklarına gitgide daha

inandırıcı geliyordu. Üstelik Saharov'un önderliğindeki insan hakları kampanyası, artık Gulag var olmasa bile rejimi gözden düşürdü. Batılı devletlerin yanı sıra Sovyetler Birliği'nin de 1975'te imzalamış olduğu Helsinki Sözleşmesi, muhaliflere cesaret verdi. Elle yazılmış, daktilo edilmiş ya da gizlice basılmış yazıların dağıtılması yanında, Batılı radyo yayınları aracılığıyla da gitgide büyüyen Rus muhalefeti büyük bir kitleye ulaştı.

Üçüncüsü, ekonomik krizin 1988'den itibaren şiddetlenmesi, Komünist bir yönetimle yaşam düzeylerinde anlamlı düzelmenin katiyen sağlanamayacağı kanısına varan Sovyet yurttaşlarının sayısını artırdı. Aynı zamanda da her gün Finlandiya'dan yapılan televizyon yayınları, serbest piyasa ekonomisinin avantajlarını gösteriyordu. Gorbaçov, serbest piyasa politikaları ile geleneksel devlet denetimleri arasında bocalıyordu. Sonuçta, kıtlıkların iyice yaygınlaştığı ve devasa askerî harcamaların yıprattığı ekonomi daha da zayıfladı.

Gorbaçov, Sovyetler Birliği'nin Amerika Birleşik Devletleri'yle silahlanma yarışını sürdüremeyeceğine karar verdi. Bu nedenle, ABD yönetimiyle ilişkileri düzeltmek için girişimde bulundu. 1980'lerin başında, Sovyet-ABD ilişkileri tehlikeli şekilde bozulmaya devam etmişti. Sovyetler'in 1979'da Afganistan'ı işgal etmesinden sonra ABD'nin Sovyetler Birliği'ne petrol ve gaz ihracatını yasaklamasının ardından, ABD yönetimi, Sovyetler Birliği'nin Sibirya doğal gazını Orta Avrupa'ya getirmek için uzun bir boru hattı inşa etmesini, bu girişime yardım edecek her devlete ya da şirkete karşı yaptırım tehdidinde bulunarak engellemeye çalışmıştı. Sonra, ABD başkanı Ronald Reagan (1911-2004), "Yıldız Savaşları" adı verilen ve uzayda konuşlu bir füze savunma kalkanı kurma planına (Stratejik Savunma Girişimine) destek verdi; dolayısıyla gerek Sovyetler Birliği'nin gerekse ABD'nin bazı müttefiklerinin şiddetli itirazlarına yol açtı. 1983'te bir Rus savaş uçağı, Sovyet hava sahasına giren bir Güney Kore yolcu uçağını düşürerek, aralarında Amerikalıların da olduğu 169 kişinin ölümüne neden oldu. Amerika Birleşik Devletleri'nin dört yıl önce Moskova'da yapılan Olimpiyatları boykot etmesi gibi, Sovyetler Birliği de Los Angeles'ta düzenlenen 1984 Olimpiyatları'nı boykot etti.

Gorbaçov ise Amerika Birleşik Devletleri'yle silahların sınırlandırılması görüşmelerini yeniden başlattı ama bir anlaşma imzalamayı reddetti, çünkü Reagan, "Yıldız Savaşları" denemelerini görüşmelerin kapsamına sokmak istemedi. Sovyet lideri, 1987'de Washington, D.C.'ye ve New York'a yaptığı çok başarılı ziyaretlerle küresel televizyon yayınlarında geniş yer buldu ve muazzam bir kişisel popülerlik kazandı. Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği o yıl orta menzilli füze sayısını azaltma konusunda anlaştılar, iki yıl sonra da silahların kontrolüyle ilgili bir anlaşma daha imzaladılar. Sovyetler Birliği, Afganistan'daki asilere karşı dokuz yıl süren kanlı çatışmalardan sonra 1988'de askerlerini oradan geri çekti. Sovyetler Birliği'nin başını ağrıtan ciddi ekonomik ve toplumsal

problemler hükümet yayınlarında kabul edildi, hatırlandığı kadarıyla böyle bir şey ilk kez oluyordu. Sovyetler Birliği, Sovyet Yahudilerinin daha önce hiç olmadığı kadar büyük sayılarda yurtdışına göçmelerine izin vermeye başladı. 1989 yılında, çoğu İsrail'e ya da Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmek üzere neredeyse 70.000 Yahudi ülkeyi terk etti.

Tarihteki en ciddi nükleer kaza 1986'da Ukrayna'da meydana geldi; Kiev yakınındaki Çernobil'de bir nükleer reaktör patlayarak, atmosfere karışan radyoaktif maddeler saçtı. Yakın çevredeki binlerce insan ya hayatını kaybetti ya da ağır hastalıklara yakalandı. Başka ülkelerin yanı sıra Ukrayna, Rusya ve İskandinav ülkeleri üzerinden nükleer bulut geçti. Felaketin vahametini inkâr etmeye dönük ilk resmi çabaların ardından, Gorbaçov durumu beklenmedik bir açıklıkla değerlendirdi.

Reform yanlısı bazı hükümet yetkilileri, ekonomik ve siyasal serbestleşmenin ivedilik taşıdığı inancıyla, 1989'un başında Polonya'daki ve Macaristan'daki muhalefet liderlerine katıldılar. Komünist yönetim, ekonomik gerilemenin ve halktaki hoşnutsuzluğun ağırlığı altında yavaş yavaş sendelemeye başladı. Komünist liderler Çekoslovakya'da, Doğu Almanya'da, Bulgaristan'da, Romanya'da ve Arnavutluk'ta iktidarda kalmak için umarsızca çaba gösterdiler. Doğu Alman ve Çek hükümetleri, değişim isteyen halk hareketlerini durdurmak amacıyla kuvvete başvurdular.

1989'da Doğu Avrupa'da görülen bu reform talepleri dalgasının akıbetini, daha önce (1953'te Doğu Almanya'da, 1956'da Macaristan'da ve 1968'de Çekoslovakya'da) meydana gelenlerden farklı kılan belirleyici bir faktör vardı: Sovyet yönetimi artık imparatorluğunu korumaya kararlı değildi. Aslında, Doğu Avrupalı protestocuların saflarından "Gorbi, Gorbi, Gorbi!" haykırışları yükseliyordu. Çekoslovakya'da, Doğu Almanya'da, özellikle Romanya'da Komünist liderler muhalefeti ezmeye kararlı olsalar bile, artık Sovyet tankları onların arkasında durmayacaktı. Temmuz 1989'da Strazburg'daki Avrupa Konseyi toplantısında yaptığı konuşmada Gorbaçov, 1968'de Çekoslovakya'ya Sovyet müdahalesine yol açmış olan "Brejnev Doktrini"ni reddettiğini açıkça belirtti. Sovyet lideri, Doğu Avrupa'daki olayları "ilham verici" diye niteledi ve devamında, "Polonyalıların ve Macarların neye karar verdikleri onları ilgilendirir, ama verdikleri karar ne olursa olsun, saygı duyacağız," diye ekledi.

Polonya'da ve Macaristan'da Parlamenter Yönetime Geçiş

Polonya, Sovyetler Birliği'nin eski uydularıyla yeni ilişkisi için ilk sınav oldu. Sendikal örgüt olan Dayanışma, 1980'de kurulduğundan beri, fiilen gayriresmî bir muhalefet partisi konumu kazanmıştı. Katolik Kilisesi her zaman komünizme karşı örgütlü bir muhalefet kaynağı oldu. Ama bu örgütler hükümete bir miktar baskı uygulamalarına rağmen, komünizmi ölümcül şekilde zayıflatan

şey, ekonomide süregiden acınası performanstı. 1987'de hükümet bir referandum yaparak, Polonyalılardan fiyat artışlarını desteklemelerini istedi. Polonyalılar ezici oranla ret oyu verdikleri hâlde, hükümet yine de bildiğini okuyarak bu artışları yaptı. Ardından gösteriler ve grevler patlak verdi, Dayanışma'nın yasallaştırılması için yeniden çağrılar yapıldı; bu arada da yaygın kıtlıklar ve para biriminde inanılmaz bir değer düşüşü vardı. Hükümet, Batılı bankalara olan devasa borçlarının faiz ödemelerini artık karşılayamaz duruma geldi. General Jaruzelski'nin bazı reformları kabul etmekten başka bir seçeneği yoktu. Hükümet, Ağustos 1988'de Dayanışma'yı görüşmeye davet etti. Muhalefet, Komünist yönetime karşı Polonyalıların meşru temsilcisi olarak Dayanışma'nın yasal statüsünü hükümetin tanıması karşılığında bu daveti kabul etti. Dayanışma temsilcileri ile hükümetin 1989'da yaptıkları görüşmeler, bir senatonun ve Polonya cumhurbaşkanlığı makamının kurulmasıyla sonuçlandı. Polonya'da hemen savaş sonrası dönemden beri yapılan ilk nispeten serbest seçimlerde Dayanışma adayları Senato'da zafer kazandılar. Görüşmelerde, Parlamento'nun alt kanadındaki sandalyelerin %65'inin Komünistlere, %35'inin ise Dayanışma adaylarına ayrılması kararına varılmıştı. Yine de General Jaruzelski, serbestleşmeyi kendi koşullarıyla yönlendirebileceğine içtenlikle inanıyordu.

Dayanışma adayları zafere ulaştılar. Komünistlerin düştükleri kötü durum öyle bir boyuttaydı ki, Dayanışma'nın desteklediği adaylar (Katolik Kilisesi'nin de desteğiyle) Parlamento'daki bu 161 sandalyenin hepsini kazandılar. Dahası, Komünist adaylar, rakipsiz girdikleri seçimlerdeki otuz beş sandalyenin yalnızca ikisini kazandılar. Birleşik Köylü Partisi, Dayanışma'yla görüşmelere başlayıp koalisyon hükümetinden ayrılınca, Komünist çoğunluk çöktü. Komünistler, Dayanışma'ya kabul edilebilir gelen bir hükümet kuramadılar. Parlamento, Dayanışma lideri Tadeusz Mazowiecki'yi (1927-2013) görevlendirince, Polonya, 1948'den beri Doğu Avrupa'da ilk Komünist olmayan hükümete kavuşmuş oldu, ama Komünistler yine de birkaç önemli bakanlığı ellerinde tuttular. Ne var ki, halktaki hareketlenmenin bir kez daha ağır baskı getirebileceğinden hâlâ kaygı duyan Dayanışma liderleri, Polonya Parlamentosu'nun, General Jaruzelski'yi cumhurbaşkanı olarak seçmesini desteklediler.

1990'da Polonya Komünist Partisi'nin ismini değiştirerek çoğulcu siyaseti benimsediği zaman Polonya'da Komünist devir sona erdi. Dayanışma içindeki Mazowiecki ve Lech Wałęsa yandaşları arasında meydana gelen bölünmenin ardından, Wałęsa, Aralık 1990'da cumhurbaşkanı seçildi. Dayanışma içindeki Mazowiecki yandaşlarının kurdukları bir parti olan Demokratik Birlik, Alt Meclis'te ve Senato'da en fazla sandalyeyi kazandı. Ne var ki, dört başı mamur bir serbest piyasa ekonomisi kurmaya yönelik ekonomik reformlar yavaş yavaş yürürlüğe konuldu. İşsizliğin tırmandığı ve suç oranının çarpıcı ölçüde arttığı Polonya, ekonomik istikrar için uzun bir mücadeleye başladı.

Sınır muhafızları Macar "Demir Perde"sini kesiyorlar.

Macaristan'da, 1988'de müzmin muhaliflerin yaptıkları kafe ve ev toplantılarıyla, Macar Demokratik Forumu ve birkaç küçük muhalefet grubu daha ortaya çıkmaya başladı. Gorbaçov'un Sovyetler Birliği'nde yaptığı reformlar muhalefet gruplarına büyük cesaret verdi. Ama azalan üretkenlik ve doludizgin enflasyon koşullarında ekonomi yalpalarken, liberal Komünistler, Macaristan'da reform yapmak amacıyla, yıllarmış lider János Kádár'ı koltuğundan ettiler. 1956'daki Sovyet müdahalesinin anısı hâlâ belleklerde canlıyken, muhalefet grupları, Komünist rejimin meşruiyetini sorgulamakta ikircikli davrandılar.

Macar muhalefeti, 1989'un yazında bir "Muhalefet Yuvarlak Masası" oluşturarak hükümetle müzakerelere başladı. Demokratik Forum adayları serbest seçimleri kazandılar. Halktaki hareketliliğin sürmesi karşısında, Komünist liderlik, reformlar başlatarak, Macar liberallerden fazlasını önermeyi denemeye karar verdi. Mayıs 1989'da hükümet, Avusturya ile sınırı belirleyen dikenli tellerin kaldırılmasını emretti. Haziran ayında Komünist Parti, 1956'da reformcu liderlerin yargılanıp idam edilmelerinin hukuk dışı olduğunu kabul etti. 1956 ayaklanmasından sonra idam edilen eski başbakan Imre Nagy, millî şeref payeleri verilerek yeniden defnedildi. Macar Komünist Partisi, ismini Macar Sosyalist Partisi olarak değiştirdi. Demokratik ilkeleri benimsedi ve o yılın ilerleyen aylarında yürürlüğe sokulan yeni bir anayasayı kabul ederek, muhalefet partilerinin

gelişmesini teşvik etti. Bu nedenle, Macaristan'da komünizmden, çok partili parlamenter yönetime geçiş barışçıl oldu; daha sonra Macar Demokratik Forumu öncülüğünde bir koalisyon hükümeti kuruldu.

Berlin Duvarı'nın ve Doğu Alman Komünizminin Yıkılması

Polonya'da ve Macaristan'da değişim için baskı artarken, Doğu Almanlar rekor sayılarla Demokratik Alman Cumhuriyeti'ne kaçıyorlardı. Birçokları, Çekoslovakya yoluyla ve sonra, Mayıs 1989'da Avusturya'yla sınırını açmış olan Macaristan üzerinden Federal Alman Cumhuriyeti'ne geçiyorlardı. 1989'un ilk dokuz ayında yaklaşık 150.000 Doğu Alman, Batı'ya ulaştı. Buna rağmen, Gorbaçov'un Sovyetler Birliği'nde uyguladığı reformlardan kaçınan Doğu Alman Komünist lider Honecker, Haziran 1989'da Çin ordusunun ve polisinin Pekin'deki Tiananmen Meydanı'nda yapılan demokrasi yanlısı gösterileri bastırmasını övüyordu. Diğer Komünist hükümetler kararlı reformcularla görüşmeler yaparlarken, Doğu Alman liderliği iş işten geçinceye kadar inatçı duruşunu sürdürdü. Honecker, iki Komünist devlet arasındaki eski bir antlaşmada belirtildiği üzere, Macaristan'dan, kaçan Doğu Almanları ülkelerine iade etmesini istedi. Macar hükümeti bunu reddetti. Doğu Alman hükümeti, Dresden'den ve Leipzig'den geçen bir trendeki Doğu Almanların Batı Almanya'ya göçmelerine izin verdiği zaman, diğer Doğu Almanlar can havliyle tırmanarak trene binmeye çalıştılar. Yaklaşık 1,5 milyon Doğu Alman, çıkış vizesi için başvuru yapmıştı.

Gorbaçov 1989 Ekim'inin başında Doğu Berlin'i ziyaret ettiği zaman, göstericiler, Doğu Alman rejimine, muhalefetle eş anlamlılık kazanmış olan ismiyle tezahürat yapıyorlardı. Gösteriler diğer büyük şehirlere yayılınca, Honecker, polise, göstericilere saldırması emrini verdi, ama devlet güvenliğinden sorumlu olan Egon Krenz bunu reddetti. Yaşlı, hasta ve umursanmayan Honecker, 18 Ekim 1989'da görevden çekilerek yerini daha ılımlı olan ama reformcu olmayan Krenz'e bırakmak zorunda kaldı. Leipzig'de, endişeli muhalefet liderleri ile korku içindeki Komünist yetkililer buluşmuş ve ne pahasına olursa olsun barışın korunmasına karar vermişlerdi.

23 Ekim 1989'da, Sovyet dışişleri bakanı Eduard Şevardnadze (1928-2014), Doğu Avrupa'daki her ülkenin "mutlak, mutlak seçim özgürlüğüne sahip olduğu"nu ifade etti. Böyle sözler, Doğu Almanya'da gösterileri ve mitingleri daha da teşvik etti. Krenz, 4 Kasım'da Doğu Almanların Çekoslovakya üzerinden Batı Almanya'ya gitmekte özgür olduklarını duyurdu. Topyekûn bir çıkış başladı. Krenz, 9 Kasım'da kaçınılmaz olana boyun eğerek, yönetimde çok kapsamlı değişik yapılacağını ilan etti ve Doğu Almanlara, diledikleri zaman, diledikleri yere gitme hakkı veren yasama çalışmalarına başlamayı vaat etti. Doğu Berlin ile Batı Berlin'i Ağustos 1961'den beri ayıran Berlin Duvarı'nın yıkılmasını emretti. Yaklaşık 3 milyon Doğu Alman (16 milyonluk bir nüfustan) yıkılmış duvara

Egon Krenz, Doğu Almanların diledikleri zaman, diledikleri yere gidebileceklerini duyurunca, Berlin Duvarı'nda toplanan insanlar ellerine ne geçtiyse onunla duvarda delikler açmaya giriştiler.

akın etti ya da bir zamanlar yasak olan kontrol noktalarından Batı Almanya'ya geçti. Bir Doğu Alman şair şöyle diyordu: "Böylesine çabuk ve kolay olduğu için sevinçten ağlamalıyım. Böyle sonsuzluk kadar uzun sürdüğü için de öfkeden ağlamalıyım."

Krenz hâlâ serbest seçimler yapma vaadinin Komünistleri iktidarda tutacağını umuyordu. Ama halk desteğinden yoksun olan Krenz hükümeti 3 Aralık'ta düştü ve sonra, Mart 1990'da seçimler yapılıncaya kadar art arda gelen komiteler görev yaptı. Almanya'nın yeniden birleşmesini destekleyen (Batı Alman Hristiyan Demokratlarının eş değerlisi) muhafazakârlar, Sosyal Demokratların ve (adı değiştirilmiş) Komünist Parti kalıntılarının karşısında kolay bir zafer kazandılar. Birçok Doğu Alman lider Almanya'nın yeniden birleşmesine hayli istekli olduğunu zaten ifade etmişti. Birleşik bir Almanya'nın günün birinde barışı yeniden tehdit edebileceği konusunda Rusların duydukları korku nedeniyle onlarca yıl düşünülmesi bile imkânsız görünen bu duruma Rusya'dan yine hiçbir itiraz gelmeyecekti. Bu arada, Demokratik Alman Cumhuriyeti, devlete ait şirketleri elden çıkarmaya başladı ve Batı Alman markı her iki Almanya'nın da para birimi oldu. Yeniden birleşmenin kaçınılmaz olduğunu gören Britanya, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri, Eylül'de Berlin'deki haklarından feragat ettiler. Birleşme, 3 Ekim 1990'da yürürlüğe girdi. Yeni birleşmiş Almanya'da aralık ayında yapılan ilk seçimler Hristiyan Demokratları yeniden iktidara getirdi. Eski Federal Alman Cumhuriyeti, eski Komünist devleti modernize etmek

ve yeni yurttaşlara kamu hizmetleri (devletçe işletilen endüstrilerin çöküşünden sonra verilen işsizlik yardımları dâhil) sunmak için yıllarca bütçesinden önemli miktarda ödenek ayırmak zorunda kalacaktı. Berlin, 1999'da yeniden Almanya'nın başkenti oldu.

Çekoslovakya'da "Kadife Devrim"

Değişim güçlerine karşı Komünist liderliğin Doğu Almanya'daki muhatapları kadar şiddetli direniş gösterdiği Çekoslovakya'da rejim on gün içinde yerle bir oldu. Berlin Duvarı'nın yıkılışına ilişkin haberler geldikçe, kararlı muhaliflerin sayısı hızla kabardı. Çekler de Slovaklar da reform isteyen dilekçelere imza attılar. Öğrenciler, Nazilerin elli yıl önce infaz ettiği bir öğrencinin anısına 17 Kasım 1989'da bir gösteri düzenlediler. Konuşmacılar, sansürcülerce onaylanmış programı bir çırpıda göz ardı ederek, akademik özgürlük ve insan haklarına saygı çağrısı yapmaya başladılar. Kalabalık ondan sonra Prag'ın merkezindeki dev St. Wenceslas Meydanı'na doğru yürüyüşe geçti. Çevik kuvvet polisleri de harekete geçerek göz yaşartıcı gaz bombaları attılar ve öğrencileri sopalarla dövdüler.

Ertesi gün, polisin protestocuları dövmüş olduğu yerde kalabalık toplandı. Öğrenciler, on gün sonra başlamak üzere genel grev çağrısı yaptılar. Gösteriler büyümeye devam ederken, savunma bakanı, ordunun "sosyalizmin kazanımlarını savunmaya hazır" olduğunu duyurdu. Ama Sovyetler Birliği'nin desteği olmayınca, Çekoslovak Komünist hükümeti özgürlük hareketini bastırmak için adım atmadı. Tüm Politbüro, 19 Kasım 1989'da istifa etti. Önde gelen muhaliflerin oluşturduğu bir grup, "Sivil Forum"u kurarak, dört talep konusunda kendileriyle görüşmesi için hükümete çağrı yaptılar: İki gün önceki polis saldırısı nedeniyle suçlanan iki Komünist yetkilinin istifası, polis saldırısını araştırmak üzere bir komisyon kurulması, siyasal tutukluların salıverilmesi ve 1968'deki Sovyet işgalinden sorumlu olan Komünist liderlerin istifası. Sivil Forum'un liderliğini, oyunları hükümetçe yasaklanan ama elyazması olarak dağıtılan ve "77 Bildirgesi" imzacılarından olan ünlü Çek oyun yazarı Václav Havel (1936-2011) yapıyordu. Havel, muhalif olduğu için birkaç kez hapse atılmıştı, bir keresinde de kötü muamele nedeniyle az kalsın ölüyordu.

1968 olayları sırasında Çekoslovakya Komünist Partisi lideri olan Slovak reformcu, yaşlı Alexander Dubček, 21 Kasım 1989'da St. Wenceslas Meydanı'nda toplanmış kalabalığa seslendi. Ne var ki, kalabalıklar ne türden olursa olsun sosyalizm istemiyordu. Öğrenciler, işçilerden destek istemek için fabrikalara gittiler. Kalabalıklar neredeyse her gün caddeleri dolduruyor, millî bayrakları sallıyor; ifade özgürlüğü, siyasal tutukluların salıverilmesi ve komünizme son verilmesi çağrıları yapıyorlardı. 1968'de bir Çek öğrencinin Sovyet işgalini protesto etmek için kendisini yakarak öldürdüğü yere çelenkler bırakıyorlardı. Komünist Parti Merkez Komitesi, gösterilere son vermek için ordunun kullanılmasını 24 Kasım

1989'da az bir oy farkıyla reddetti. Slovakya'da aydınlar, Çek Sivil Forumu'nun Slovak muadili olan "Şiddete Karşı Kamuoyu" adlı bir örgüt kurdular.

Komünist hükümetin, serbest seçim isteyen muhalifleriyle görüşmekten başka bir seçeneği artık yoktu. Ama sistemin kısıtlamaları içinde siyasal muhalefetin iyi gelişmiş olduğu Polonya'nın ve Macaristan'ın aksine, Çekoslovakya'da neredeyse hiç reform yanlısı Komünist yoktu. Gorbaçov, Moskova'dan, Çekoslovak liderlere kuvvet kullanmamalarını tavsiye etti. Hükümet ile Havel ile diğer Sivil Forum temsilcileri arasındaki görüşmeler 26 Kasım'da başladı. O gün, parti üst liderliğinin yarısından çoğu temizlendi. İki gün sonra, Sivil Forum, yeni bir hükümetin oluşturulmasını talep etti.

Komünist ağırlıklı Federal Meclis, siyasal yaşamda partinin egemenliğine son verdi. Çekoslovakya'da 1948'den beri ilk kez Komünistlerin hâkim olmadıkları bir bakanlar kurulu 10 Aralık'ta yemin ederek göreve başladı. Genel grev sona erdi ve Komünist Parti üyelerinin üçte birinden fazlası, aralık ayının ilk iki haftasında istifa etti. Federal Meclis, Havel'i oy birliğiyle Çekoslovakya cumhurbaşkanlığına seçti. Yazarların, oyuncuların ve öğrencilerin başını çektikleri, Havel'in "Kadife Devrim" dediği şey başarılmıştı. Serbest seçimlerde Sivil Forum ve müttefikleri sandalyelerin çoğunluğunu kazandılar. Fiyat denetimleri son buldu. Kısa süre sonra Havel, Çekoslovakya'nın geleceğinin Batı'da olduğunu öne sürerek, ülkenin "Avrupa'ya geri dönmesi gerektiği"ni açıkladı.

Sivil Forum'un lideri ve Çekoslovakya'nın 1989'da Komünistlerin düşmesinden sonra serbest seçimle göreve gelmiş ilk cumhurbaşkanı Václav Havel, 1948'den beri ilk Komünist olmayan Çekoslovak hükümetinin üyelerini açıklıyor.

Çekoslovakya'nın yeni hükümeti, bir anda, yalnızca yaşayabilir demokratik kurumlar yaratma ve piyasa ekonomisi kurma problemiyle değil, Çekler ile Slovaklar arasındaki gerginlik problemiyle de yüz yüze geldi. İki halk, yetmiş yıllık ortak siyasal tarihi paylaşmasına rağmen onları ayıran pek çok şey de vardı. Devletin Çek bölümü, genellikle kırsal ve Katolik olan Slovakya'ya kıyasla daha kentseldi, daha varlıklıydı ve Protestan'dı. Slovak milliyetçiler, özellikle sağcı olanları, bağımsız bir Slovakya'nın kurulmasını istiyorlardı. "Kadife Boşanma" 1 Ocak 1993'te gerçekleşti: Çek Cumhuriyeti ve Slovakya ayrı birer devlet oldular.

Bulgaristan'da, Romanya'da ve Arnavutluk'ta Oluşan Devrimler

Önemli reform hareketlerinin olmadığı üç Doğu Avrupa devleti Bulgaristan, Romanya ve Arnavutluk'ta da Komünist rejimler çöktü. Bulgaristan'da, uzun zamandır bastırılan huzursuzluk, diğer Doğu Avrupa ülkelerindeki reform baskılarının etkisiyle su yüzüne çıkmaya başladı. 1954'ten beri Bulgaristan Komünist Partisi birinci sekreteri ve 1971'den beri devlet başkanı olan Todor Jivkov (1911-1998), 1970'lerin sonuna kadar mütevazı ekonomik büyüme başarısıyla övünebiliyordu. Aynı zamanda da ailesinden kişilerin bazı suçlarının ve yolsuzluklarının (ayyaş ve kumarbaz oğlunun bir televizyon sunucusunun ölümüyle ilişkisi bulunması dâhil) üstünü örtmeyi başarmıştı. Bulgaristan'a ait bir yolcu uçağı Sofya Havalimanı'nda düştüğü ve yolcuların çoğu öldüğü zaman, kendi jetinin derhal havalanmasını ve yanmakta olan uçağın üstünden geçip onu Karadeniz'deki tatil beldesine götürmesini emretmişti. Dahası, Bulgaristan gizli polisi dünya çapında kötü nam salmıştı; bazılarına göre, 1981'de Roma'da Papa II. Ioannes Paulus'a suikast girişiminden ve bir Bulgar muhalifin Londra'da zehirli şemsiye ucu batırılarak öldürüldüğü James Bondvari cinayetten bu teşkilat sorumluydu. Bulgaristan ekonomisi 1980'lerin sonunda fena hâlde tökezledi. Bulgar ihraç malları (en başta da tarımsal ürünler ve hafif mamul mallar), özellikle Sovyetler Birliği'nde ekonomik kriz derinleştikçe, pazar bulmakta zorluk çekiyordu. Sofya'ya ve diğer Bulgar şehirlerine kırsal kesimden iş bulmak için akın akın göç oluyordu.

Ekonomi kötüye gittikçe, Jivkov ve Komünist liderlik, halkın öfkesini saptırarak ülkedeki kalabalık ve hızla büyüyen Türk azınlığına yöneltmeye çalıştı. Geçen birkaç on yıl süresince Türkler, hükümetin ayrımcı uygulamalarına zaman zaman hedef olmuşlardı. Bulgar ismi almalarını zorunlu tutan ve (Türklerin çoğunun dini olan) İslami ibadeti yasaklayan 1984 tarihli bir yasa da bunlara dâhildi. Bulgaristan yönetiminin böyle uygulamalarla tam olarak ne elde etmeyi umduğu, belirsizliğini koruyan bir sorudur (gerçi bölgenin sıklıkla şiddet dolu tarihinde, bir etnik grubun, kamuoyunu başka yöne sevk etmek umuduyla ayrımcılığa hedef yapılması ilk kez rastlanan bir durum değildi). Jivkov yönetimi,

Türk göreneklerine karşı sert bir kampanya yürüttükten sonra, Türk kökenlilerin Türkiye'ye göçmelerini teşvik etti, bu ise Bulgar ekonomisini daha da istikrarsızlaştırdı. 1989'da üç ay içinde 300.000'den fazla kişi yurdunu terk edip Türkiye'ye geçti. Ama daha sonra birçoğu, Türkiye'de yaşam koşullarının Bulgaristan'dakinden bile kötü görünmesiyle düş kırıklığına uğrayarak geri döndü.

Diğer Doğu Avrupa devletlerinde dramatik siyasal değişikliklerin olduğuna ilişkin haberler gelirken, Bulgaristan Politbürosu kasım ayında, Berlin Duvarı'nın yıkılmasından sonraki gün, ansızın istifasını isteyerek Jivkov'u şaşırttı. Bunun kolayca başarılmış olmasından da anlaşıldığı üzere, bazı parti bürokratları, subaylar, hatta adı kötüye çıkmış devlet güvenlik teşkilatı üyeleri bile değişikliğin kaçınılmaz olduğuna inanıyorlardı. Yeni hükümet, Stalinistleri temizledi ve Türkleri memnuniyetle geri kabul etti, bu ise birçok Bulgarın milliyetçilik duygularının depreşmesine yol açtı. Jivkov, devlet kaynaklarını kötüye kullanmaktan yargılandı ve hapis cezası aldı.

Ocak 1990'da siyasal iktidar üzerindeki Komünist tekel son buldu ve Bulgar Komünist Partisi ismini değiştirerek Bulgaristan Sosyalist Partisi oldu. Ne var ki, eski Komünistler, hortlayan etnik düşmanlıklardan ve kırsal kesimdeki değişim korkusundan yararlanarak, haziran seçimlerinde Yeni Millî Meclis'teki sandalyelerin çoğunu kazandılar. Ekim 1991'de yeni bir anayasa yapıldı. Bulgaristan Sosyalist Partisi ve Demokratik Güçler Birliği, ülkenin en büyük iki partisi oldu ama zayıf bir ekonomiyle yüz yüze ve dış yatırımlardan yoksun kaldı; yine de daha sonra Dünya Bankası'ndan alınan borçlar Bulgaristan ekonomisinin istikrara kavuşmasına katkıda bulundu.

Romanya'da, Çavuşesku sülalesinin ve komünizmin yıkılışı kanlı oldu. Ailesini zengin eden Çavuşesku (yüksek mevkilerde en az otuz akrabası bulunuyordu) "kavak ağaçlarında armut yetiştiği zaman" Romanya'ya reform geleceğine ant içiyordu. Kendisine, "Karpatların Dâhisi" ve "Düşünce Tuna'sı" gibi unvanlar taktı. Karısı Elena, sahtekârlık yaparak, parlak bir kimyacı olduğunu iddia ediyordu, Romanyalı bilimcilerin düzenledikleri akademik toplantılarda bildiriler sunuyor ve onlarla ilgili sorular sorulunca da yanıtlamayı reddediyordu. İngiltere kraliçesinin Romanya liderini ne akla hizmetse şövalye ilan etmesi vesilesiyle Britanya'ya yaptıkları resmi ziyarette Çavuşesku ve karısı, Londra'daki Buckingham Sarayı'nın bir dairesini neredeyse talan ederek, götürebildikleri değerli her şeyi alıp gittiler. Çavuşesku, 10 milyar dolarlık dış borcu geri ödemeye başlamak için, gıda ithalatını kıstı, gıda ihracatını artırdı, elektriği karneye bağladı ve Romanya nüfusunu artırma umuduyla, gebelik önleyicilerin satışını yasakladı.

Çavuşesku'nun yıkılışı, 1989'da Transilvanya'daki Temeşvar şehrinde başladı; orada etnik Macarlar ikinci sınıf muamele görmeye kızıyorlardı. Çavuşesku, çoğu Macar köyü olmak üzere 8.000 köyün yerle bir edilmesini ve oralarda ya-

şayanların başka yerlere yerleştirilmesini emretmişti. Kalabalıklar gösteriler yaptılar, dükkân vitrinlerini kırdılar ve Çavuşesku'nun portrelerini yaktılar. Romanyalılar protestolarda Macarlara katıldılar. Ordu birlikleri göstericilere ateş açmayı reddetti. Korkuya kapılan güvenlik kuvvetleri (180.000 kişilik Securitate) devreye girerek, emirlere itaat etmedikleri için üç subayı vurdular ve kalabalığın üzerine ateş açtılar.

Diktatör Nikolay Çavuşesku'nun emriyle Romanya'nın Temeşvar şehrinde infaz edilen memleketlileri için dua eden bir Romanyalı.

Hoşnutsuzluk hızla yayıldı. Artık olağanlaşmış gıda ve yakıt kıtlıklarıyla birlikte soğuk bir Romanya kışı daha yaklaşırken, Macar ve Yugoslav televizyonları diğer Doğu Avrupa ülkelerinde hızla yayılan olayları gösteriyordu. Gösteriler diğer şehirlere de yayıldı. Aralık ayında Çavuşesku, Bükreş'te kitlesel bir destek gösterisi için çağrı yaptı. Kalabalığın önceden ayarlanmış tezahüratı çok geçmeden ıslıklamaya ve yuhalamaya dönüşerek, diktatörün gösteriler nedeniyle Macar milliyetçileri suçladığı dokunaklı konuşmasını boğdu. Sarayının güvenli ortamındaki Çavuşesku, birliklerine aşağıdaki kalabalığa ateş açmalarını emretti. Ama birliklerin çoğu emre uymayı reddetti ve sonuç olarak, savunma bakanı, Çavuşesku'nun emriyle idam edildi. Nefret edilen gizli polis, toplanan kalabalıklara şevkle ateş açtı ve tanklar protestocuları ezerek, aynı yılın önceki aylarında Pekin'in Tiananmen Meydanı'nda yaşananları anımsatan acı verici bir manzara yarattı. Askerler ile güvenlik kuvvetleri arasında çıkan çatışmalardan sonra, caddelerde yüzlerce ceset yatıyordu.

Çavuşesku'nun üst düzey yetkililerinden bazıları, diktatörün demir yumrukla yönettiği günlerin artık sayılı olduğuna karar verdi. Çavuşesku ve karısı 22 Aralık 1989'da gizli tünellerden geçerek görkemli saraylarını terk ettiler ve bir helikoptere el koydular. Sonra yakalanarak, derhâl cinayetle ve devlet kaynaklarını zimmete geçirmekle suçlandılar. Alelacele toplanan –ve aslında hukuki yetkisi olmayan– bir mahkemede Noel Günü yargılandılar ve ölüm cezasına çarptırıldılar. Sonra binanın arkasına götürülüp vuruldular, kanlı cesetleri, dünyanın her yanında televizyon seyircilerinin görmesi için karda kaskatı kesilmiş hâlde bırakıldı. Çavuşesku'yu deviren ve Romanya'da komünizme son veren devrim sırasında 1.000'den fazla insan öldü.

Sınırlarını sıkıca kapatarak Doğu Avrupa'daki değişimden büyük ölçüde tecrit edilmiş durumda kalan Arnavutluk'ta bile komünizm çöktü. Gıda kıtlıklarının asık suratlı bir öfke doğurmuş olduğu bu en fakir Avrupa ülkesinde,

Çavuşesku'nun Aralık 1989'da devrilmesi muhalifleri cesaretlendirdi. Kriz tırmanırken, devlet başkanı Ramiz Alia (1925-2011), hükümet liderlerinin seçiminde daha şeffaf davranılacağını ve işçilere yöneticilerini seçmekte daha çok söz hakkı tanınacağını duyurdu. Tarım kooperatiflerinin fazlalık ürünleri satmalarına izin verilecekti. Alia, ondan sonra, yurtdışına seyahat hakkı tanındığını ve "dinsel propaganda" konusunda uzun süredir uygulanan yasağın kaldırıldığını ilan etti. Bir grup Arnavut aydın, iktidar üzerindeki Komünist tekele son verilmesini istedi ve öğrenciler direnişe geçtiler. Diğer Komünist liderler gibi, Alia da Arnavutları ufak tefek reformlarla yatıştırarak kontrolü elde tutabileceğine inanıyordu.

Aralık 1990'da başlayan gösteriler karşısında, Alia, Komünist Parti'nin tek onaylı siyasal parti olmaktan artık çıkacağını duyurdu. Kısa sürede Demokratik Parti kuruldu ve muhalefet gazeteleri yayınlanmaya başladı ama yine de Komünist Emek Partisi radyo ve televizyon üzerindeki denetimini korudu. Şubat 1991'de 100.000 kişi Tiran'da gösteri yaparak, 1985'te ölmüş olan eski güçlü lider Enver Hoca'nın büyük bir heykelini devirdi. Mart ayı başında 20.000 Arnavut, İtalya'ya giden gemilere zorla binmeye çalıştı. Milletlerarası dikkatin Arnavutluk'a çevrilmesine yol açan bu olay, özellikle Hoca'nın bir kült kişi hâline gelmiş olduğu kırsal kesimde güçlü bir Komünist tepki doğurdu. Seçimlerde, Komünistler oyların %68'ini aldılar. Bu zafere rağmen, ok yaydan çıkmıştı bir kere. Haziran 1991'de Komünist hükümet istifa etti. 1944'ten beri ilk kez bir koalisyon hükümeti iktidara geldi. 1992'deki seçimler, Millî Meclis'te sandalyelerin çoğunu Demokratik Parti'ye kazandırdı ve Alia, Arnavutluk cumhurbaşkanlığından istifa etti. Sonraki on yıl boyunca, ekonomik zorlukların yaşandığı, Kosova'dan binlerce sığınmacının akın ettiği, siyasal yolsuzluk ve suikast olaylarının meydana geldiği, saf yatırımcıların üstüne çökerek şiddetli gösterilere ve tam bir kaos dönemine yol açan saadet zinciri tarzındaki bir dizi teşebbüsün acayip 1997 olaylarına neden olduğu bir ortamda, Demokratik Parti ve Sosyalist Parti birbirleriyle mücadele edip durdular. Barışı sürdürmek için Yunan birliklerinin müdahalesine gerek duyuldu. Nispi siyasal istikrarın sağlandığı kimi dönemlere rağmen, Arnavutluk, bazı bakımlardan pek az değişim geçirdi: 1991'den –komünizmin çöktüğü yıldan– 2008'e kadar aileler arasındaki kan davaları nedeniyle 9.000'i aşkın insan öldürülmüştü.

Sovyetler Birliği'nin Çöküşü

Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa'daki eski uyduları birer birer komünizmi terk ederken, sistemle ilgili mutsuzluk Sovyetler Birliği'nin içinde de daha yüksek sesle dillendirilir oldu. Mart 1990'da Komünist hükümet, Sovyetler Birliği'nde Komünist olmayan partilere izin verdi ve devlet başkanlığı makamını ihdas etti. Devletin dinsel ibadetlere getirdiği kısıtlamalar kaldırıldı. Halk Vekilleri Kong-

resi o ay Mihail Gorbaçov'u Sovyetler Birliği'nin devlet başkanlığına seçti; önceleri Komünist Parti'nin başı devletin de itibari başkanı olduğu için, bu önemli bir değişiklikti.

Sovyetler Birliği'nin dağılması için cumhuriyetlerden gelen baskı tırmandı. Estonya'da, Letonya'da ve Litvanya'da, ülkelerinin bağımsızlığını desteklemek için 1 milyonu aşkın kişinin katıldığı bir insan zinciri oluşturuldu. Haziran 1990'da Rusya Cumhuriyeti, kendi meclisinden geçen yasaların Sovyetler Birliği yasalarından üstün tutulabileceğini ilan etti. Diğer cumhuriyetler de benzer yasalarla onu izlediler. Devletin ademimerkezileşmesini güçlendirmek için Gorbaçov'un başlattığı girişim, cumhuriyetlerdeki milliyetçilerin beklentilerini karşılamaktan uzaktı. Haziran 1990'da Litvanya, Sovyetler Birliği'nden tek yanlı bağımsızlığını ilan etti; Gorbaçov, tepki olarak, bu Baltık devletine Sovyet petrolü ve gazı sevk edilmesine ambargo koydurdu.

Gorbaçov yeni dönemde Komünist Parti'nin rolünü sürdürmesini hâlâ arzuluyor ve Sovyetler Birliği'nin varlığını güvenceye almak istiyordu. Dahası, Sovyetler'in Orta ve Doğu Avrupalı müttefikleri üzerindeki nüfuzunun, o devletlerde komünizm yıkıldıktan sonra bile devam edebileceğine belki de hâlâ inanıyordu. 1990 yılında, sertlik yanlısı birkaç hükümet yetkilisi atadı ve Baltık devletlerindeki milliyetçi hareketlerin bastırılmasını emretti. Bu, sevilen dışişleri bakanı Şevardnadze'nin beklenmedik şekilde istifasına yol açtı.

Rusya'da, karizmatik, aşırı içen ve içinden geldiği gibi davranan Boris Yeltsin (1931-2007), çalışkan ve dürüst bir idareci olarak, Komünist Parti'de yetkili mevkilere yükselmişti. Gorbaçov'un reforma gerçek anlamda gönül vermediğini iddia ederek, onun otoritesine ve Sovyet devletinin meşruiyetine meydan okudu. Devletin en üst yasama organı Yüksek Sovyet'in başkanı olarak, bundan böyle Rusya'nın egemen ve bağımsız bir devlet olacağını ilan etti. Yeltsin, komünizmin yaşamasıyla ilgili hayaller kurmuyordu ve Sovyetler Birliği'nin bile yaşayacağı konusunda ciddi şüpheler taşıyordu. Gorbaçov'a karşı diğer cumhuriyetlerle memnuniyetle ittifaka girdi. Gerici Komünistler, Yeltsin'i Parlamento başkanlığından indirme girişiminde bulununca, birkaç yüz bin Moskovalı ona desteğini ifade etmek için öne çıktı.

Gorbaçov artık reformdan uzaklaşmış görünüyordu; Amerika Birleşik Devletleri'yle düşmanlığın azalmasının koltuklarını tehdit ettiğine inanan Komünist Parti, ordu ve KGB içindeki sağ kanat yetkilileri teşvik ediyor bile olabilirdi. Sertlik yanlısı grup Eylül 1990'da Gorbaçov'a baskı yapmaya başlamıştı ve ordu, Moskova çevresinde esrarengiz manevralar düzenledi.

Ocak 1991'de Gorbaçov, demokratik yolla seçilmiş Litvanya hükümetini devirmek için başkent Vilnius'taki bir televizyon tesisine saldırıyla başlayan bir girişime onay vermiş olabilir. Litvanyalı muhalif bir grup kisvesine bürünen ordu ve KGB ajanlarının katıldıkları bu beceriksizce komplo, hezimetle sonuçlandı.

Bir ay sonra, Sovyet hükümetinin yasadışı saydığı bir referandumda Litvanyalı seçmenlerin %90'ı bağımsızlığı desteklediğini gösterdi, keza hem Estonya'da hem de Letonya'da seçmenlerin %77'si aynı yönde davrandı; aradaki fark, Estonya'da ve Letonya'da daha fazla Rus'un yaşamasıyla açıklanabilir.

Şubat 1991'de tüm ülkede yayınlanan bir televizyon konuşmasında Yeltsin, Gorbaçov'u istifaya çağırdı. Gorbaçov ise güç gösterisi olarak, askerlerine Kremlin'i kuşatmalarını emretti. Ne var ki Yeltsin, içinde yandaşlarının bulunduğu orduyu ve güvenlik kuvvetlerini çoktan baltalamaya başlamıştı. Gorbaçov muhafazakârlara yönelmekle destekçi kaybına uğradı.

Gorbaçov'un muhafazakârlığa yönelişi kısa ömürlü oldu. Nisan ayında Gorbaçov, Sovyetler Birliği'ni ne pahasına olursa olsun koruma kararlılığını terk etti ve cumhuriyetlerin özerkliği fikrini benimsedi. Haziran 1991'de Yeltsin, Sovyetler Birliği'nin ne kadar hızlı değişim geçirdiğinin bir başka işareti olarak, "Rusya Federasyonu" başkanlığına seçildi. Sovyetler Birliği'nin o zamana kadarki en büyük cumhuriyeti olan Rusya'da Komünistler artık pek az desteğe sahiptiler. Gorbaçov, Marksizm-Leninizm çıkarılarak yerine "insani ve demokratik sosyalizm"in konulduğu yeni bir Komünist Parti programı ilan etti. Ondan sonra da ağustos tatili yapmak için Kırım'a gitti.

Uzlaşmaz Komünistler, Gorbaçov'un uyguladığı politikaların Sovyetler Birliği'nin varlığını tehdit ettiğine artık iyice emin oldular. Komünist Parti, ordu ve KGB içindeki sertlik yanlıları ile Gorbaçov'un kendi kabinesinin bazı üyeleri, Ağustos 1991'de, daha çok komik operaya benzeyen bir darbe girişimiyle Sovyet liderini Kırım'daki konutunda ev hapsine aldırdılar. Bir "Acil Durum Komitesi" kuran komplocular, öyle görünüyor ki, olağanüstü hâl ilan ederek reformlara karşı prestijini kullanması için Gorbaçov'u ikna edebileceklerini ya da zorlayabileceklerini umuyorlardı. Gorbaçov, bunu kabul etti ama böyle bir hamlenin Yüksek Sovyetçe "anayasal olarak" onaylanması şartını koştu. Komplocular o zaman alenen başkanın "görevini yapamaz durumda" olduğunu ilan ettiler.

Rus Parlamento binası önünde bir tankın üstüne çıkan Boris Yeltsin, Ağustos 1991'deki darbeye karşı Rus halkını direnişe çağırıyor.

Moskova'da Yeltsin, Rus Parlamento binasının dışındaki bir tankın üstüne çıkarak direnişi teşvik etti. Darbe girişimi başarısız oldu, çünkü liderleri hem Yeltsin'in hem de Gorbaçov'un arkasındaki halk desteğinin gücünü hafife aldılar. Sovyet ordusu Gorbaçov'a sadık kaldı. Yeltsin, direniş çağrısı yaparak ve Gor-

başov'un meşru Sovyet lideri olarak görevine dönmesini isteyerek, Moskova'da halkı harekete geçirdi. Anayasallığa yapılan bu vurgu, çok kısa sürede ne kadar çok şeyin değişmiş olduğunu ortaya koyuyordu.

Gorbaçov ağustos ayında, bir kahraman olarak Moskova'ya döndü ve yeniden, daha reformcu bir duruş aldı. Gorbaçov, Yüksek Sovyet önünde Komünist Parti'yi savunmayı sürdürse bile, Yeltsin, Komünist Parti'yi ve partinin gazetesi *Pravda*'yı askıya aldı. Bu cesur hamleler, Rusya'da komünizmin dağılması anlamına geliyordu.

Darbe girişimi, Sovyetler Birliği'nin çöküşünü hızlandırdı. Gorbaçov, kilit bakanlıklara yeni isimler atadı. Bazı KGB yetkilileri emekliye sevk edildi; televizyon ve radyo yayınları üzerindeki sansür kaldırıldı. Sovyetler Birliği'nin yapısını koruma konusunda Gorbaçov'un gösterdiği ısrardan sadece birkaç ay sonra, Sovyet hükümeti, Baltık cumhuriyetlerinin bağımsızlığını tanıdı. 1991 Ağustos'unun sonuna doğru, Yüksek Sovyet, Gorbaçov'a daha önce verilmiş olağanüstü yetkileri kaldırmayı ve tüm Sovyetler Birliği'nde Komünist Parti'nin faaliyetlerini durdurmayı oylayarak kabul etti. Yeltsin, Rusya'da bir piyasa ekonomisi kurmak için hızlıca harekete geçti.

Cumhuriyetler, nüfusunun ancak yarısı kadarını Rusların oluşturduğu Sovyetler Birliği'nden birer birer ayrıldılar. Moldova, Özbekistan ve Azerbaycan bağımsızlık ilan ettiler. Aralık 1991'de halkın %90'ının Sovyetler Birliği'nden ayrılma yönünde oy kullanmasından sonra Ukrayna da onları izledi. Yılın sonuna gelindiğinde, on beş Sovyet cumhuriyetinden on üçü bağımsızlığını ilan etmiş bulunuyordu. Sovyet İmparatorluğu artık yoktu. Yeltsin ile Beyaz Rusya ve Ukrayna başkanları, Sovyetler Birliği'nin dağıldığını ilan ettiler. Sovyetler Birliği'nin artık var olmadığı gerçeğini Gorbaçov da kabul etti. Simgesel olarak, Leningrad yeniden eski ismi olan St. Petersburg (Sankt-Peterburg) ismini aldı. Gorbaçov, 25 Aralık 1991'de istifa ederek, modern Avrupa tarihinin en dikkate değer siyasal devirlerinden birini kapattı.

Avrupa'da komünizmin son bulması, parlamenter demokratik yönetime kolayca geçişi garanti etmedi. Demokratik geleneklerin olmayışı, ekonomik keşmekeş ve derin etnik sürtüşmeler, göz korkutucu sorunlar yaratıyordu. Demokrasiye barışçıl geçiş hiçbir yerde Rusya'da olduğu kadar yüksek risk içermiyordu. Ukrayna devlet başkanı bunu şöyle ifade etti: "Perşembe günü Rusya'da don olunca, Cuma'ya kalmaz Kiev'de de don olur." 1993'te Yeltsin, bir "özel başkanlık rejimi" ilan ederek yasama organını dağıttı ve uyguladığı reform programıyla muhalefeti bastırdı. Yeltsin, Rus tipi başkanlığın oldukça büyük yetkilerle donatılması gerektiğinde ısrar ederken, Halk Vekilleri Kongresi, Komünist Parti diktatörlüğünü çok iyi hatırladığı için, başkanın aşırı güçlü olmasından korkuyordu. 1996'da Yeltsin, Rusya'nın demokratik yolla seçilmiş ilk başkanı oldu. Sağlığı bozuk olduğu için 1999 sonunda istifa edince, eski bir KGB subayı olan

Vladimir Putin (1952-) Rusya başkanı olarak seçildi. Putin, 1990'lı yıllardaki oldukça büyük keşmekeşin ardından çok ihtiyaç duyulan istikrarı Rusya'ya bir ölçüde getirdi.

Yugoslavya'nın Dağılması

Yugoslavya'nın dağılma öyküsü, millî kimliğin karmaşıklığını, komünizm sonrası Doğu Avrupa ile Balkanlar'daki etnik siyasetin etkisini ve geleceğe ilişkin çetin sorunlar ile umutları en trajik şekilde gözler önüne serdi. Hırvat olan Mareşal Josip Broz ("Tito"), Yugoslavya'da komünizmin etnik sürtüşmeleri ve Sırp hâkimiyetini bitirebileceği kanısındaydı. Yugoslavlar nispeten uyum içinde yaşadılar ve Tito'nun 1980'de ölümünden sonra Yugoslavya, cumhuriyetler arasında her yıl dönüşümlü olarak uygulanan bir ortak başkanlıkla yönetildi. Ama ülkenin en büyük iki etnik grubu olan Sırplar ile Hırvatlar arasındaki gerginlikler de hep sürdü. İki grubun konuştukları dil ortaktı (ama Sırplar, Rus Kiril alfabesini; Hırvatlar, Latin alfabesini kullanıyorlardı). Yugoslavya'nın başkenti Belgrad, Sırbistan'ın da başkentiydi. Sırplar, Komünist devlet bürokrasisinde orantısız şekilde temsil ediliyorlardı.

Bölgeler arası ekonomik gelişmişlik ve zenginlik farklılıkları etnik bölünmeleri şiddetlendirdi. Yugoslavya cumhuriyetleri içinde etnik açıdan en türdeş bölge olan kuzeydeki Slovenya Cumhuriyeti, komşu ülkeler Avusturya'dan ve İtalya'dan pek de aşağı olmayan bir yaşam standardına sahipti. Güneydeki Makedonya ve Bosna geri ve nispeten yoksul durumda kaldı. Bosna'daki Kosova bölgesi nüfusunun %85'i Arnavut ve Müslümandı. Yine de azınlıktaki Sırplar –nüfusun ancak %10'u– Kosova'yı kutsal Sırp toprağı olarak görüyordu, çünkü Osmanlı Türkleri, 1389'da onları orada yenmişlerdi ve Kosova, Balkan Savaşları (1912-1913) sırasında Sırbistan'ın bir parçası olmuştu. Bu arada, etnik Arnavutlar da yedinci Yugoslav cumhuriyeti olma hakkı istiyorlardı.

1980'lerin ortasında, Sırp hâkimiyetindeki Yugoslav hükümeti, Arnavut milliyetçiliğinin komünizm için tehdit oluşturduğu iddiasıyla, Kosova'da yaşayan Arnavutlara yönelik acımasız bir bastırma seferberliği başlattı. Sırp Komünist Partisi lideri Slobodan Miloševič (1941-2006), Nisan 1987'de Sırpları ve Karadağlıları kışkırtıcı bir konuşmasında, Kosova'nın kendilerine ait olduğunu ve ne pahasına olursa olsun öyle kalması gerektiğini söyledi.

Miloševič, Komünist Parti'yi ve devlet aygıtını, milliyetçi Sırp çıkarlarına hizmet eden birer araca dönüştürdü. Kosova'nın askerî işgaliyle aynı kapıya çıkan bir harekâta girişerek, buranın idari özerkliğine son verdi. Kosova'da etnik Arnavutlar ile Sırplar ve Karadağlılar arasında 1989'da çatışma patlak verdi; bu da Sırp milliyetçiliğini alevlendirdi.

Yugoslavya çabucak dağıldı (*bkz.* Harita 29.2). Ocak 1990'da Slovenya'da siyasal reform hareketi başladı. Komünist liderlerin hâlâ reforma karşı çıktıkları

Harita 29.2. Yugoslavya'nın Dağılması, 1995. Yugoslavya'da Komünistlerin düşmesi, Yugoslav federasyonunun parçalanmasına ve Hırvatlar, Sırplar ile Bosnalı Müslümanlar arasında içsavaşa yol açtı. Harita, Kasım 1995'te imzalanan Dayton Barış Antlaşması'nda varılan çözümü yansıtıyor.

Sırbistan dâhil altı cumhuriyetin her birinde yeni partiler kuruldu. Bosna-Hersek'te, Hırvatistan'da, Slovenya'da ve Makedonya'da Parlamento'daki sandalyelerin çoğunu Komünist olmayanlar kazandılar. Miloševič'in Sırbistan'ında ve Sırbistan'ın müttefiki Karadağ'da Komünist Parti, ismini değiştirerek Sosyalist Parti oldu ve çoğunluğu kazandı.

Slovenler, Aralık 1990'da ezici bir çoğunlukla bağımsızlık yönünde oy kullandılar. Hırvatistan'da, milliyetçi Franjo Tuđman (1922-1999) net bir seçim zaferi kazandı, bu da Hırvatistan ile Yugoslavya Devleti arasındaki gerilimleri artırdı. Miloševič, Sırpların yaşadıkları tüm toprakları kapsayacak bir Büyük Sırbistan'ın kurulmasını yüksek sesle savunuyordu. Yugoslavya'nın dönüşümlü başkanlık sisteminde sırası gelen bir Hırvat'ın görevi devralmasını Mayıs 1991'de Sırbistan önledi. Slovenya'da, Yugoslav ordusunun müdahalesi, kararlı direnişle karşılaştı ve kısa süreli oldu. Ama Slovenya'nın yaptığı gibi Hırvatistan da Haziran 1991'de Yugoslavya'dan bağımsızlık ilan edince, Hırvatlar ile Sırplar arasındaki şiddetli çatışmalar yoğunlaştı. Yugoslav ordu birliklerince desteklenen ve silah-

(*Solda*) Yugoslav ordusu tarafından gözaltına alındıktan sonra salıverilen bir Kosovalı Arnavut baygınlık geçiriyor. (*Sağda*). Yugoslav başkanı Slobodan Miloševič, destekçilerinin hediye ettikleri topuzu tartıyor.

landırılan Sırp milisler, Hırvatistan'da hatırı sayılır Sırp nüfusun yaşadığı büyük bölgeleri işgal etmeye başladılar. Birkaç ay içinde, Hırvat topraklarının yaklaşık üçte birini ele geçirdiler, Hırvatları köylerinden sürdüler ve binlerce insanı öldürdüler. Sırplar, Adriyatik kıyısındaki Hırvat şehri Dubrovnik'i yukarıdaki tepelerden top ateşine tuttular ve böylece Avrupa'nın en güzel kentlerinden birine ağır hasar verdiler. Hırvatistan'ın kimi kısımları Sırp denetimi altında kalmasına rağmen, Hırvatistan, Ocak 1992'de bağımsız oldu.

Makedonya, Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan etti. Etnik sürtüşmeler Bosna-Hersek'te de şiddet doğurdu. Yugoslav ordusu, Sırpları sözümona korumak için, Bosna'nın kimi kısımlarını işgal etti. Mart 1992'de Bosnalı Müslümanların ve etnik Hırvatların çoğu, Bosna-Hersek'in bağımsızlığı yönünde oy kullandı. Ne var ki, Bosnalı Sırplar, halk oylamasının meşruiyetini tanımayı reddettiler. Kendileri bağımsızlık ilan ettiler. Bosna-Hersek'te kanlı bir içsavaş patlak verdi. Bosnalı Sırplar, kendi türettikleri bir deyimle, "etnik temizlik" yürüttüler. Sırplar, en az 170.000 Sırp olmayan insanı yerlerinden, yurtlarından çıkarıp sürdüler ya da hapse attılar. Bosnalı Sırp milisler, Bosnalı Müslümanlara karşı ırza geçmeler ve toplu idamlar dâhil mezalimi sürdürdüler. Srebrenitsa (Srebrenica) kentinin dışındaki tarlalarda erkek ve çocuk 8.000 kişiyi katlettiler. Bu arada, Bosna'nın ağırlıkla Hırvatların yaşadığı yerlerinde, Hırvatlar da Müslümanlara karşı acımasız eylemlere giriştiler, bazı Müslümanlar da Sırplara ve Hırvatlara misillemede bulundular.

Yugoslavya'dan artakalan (artık yalnızca Sırbistan'ı ve Karadağ'ı kapsayan) yerlerin başkanı Miloševič, eski Yugoslav cumhuriyetinin Kosova ve Voyvodina

(Kuzey Sırbistan'da bir bölge) eyaletlerine tanıdığı anayasal güvenceleri kaldırdı. Yugoslav ordusu, milletlerarası müdahaleden korkarak geri çekilmiş olmasına rağmen, Yugoslav ordusunun erzak ve levazım sağladığı Bosnalı Sırp kuvvetler Bosna'nın başkenti Saraybosna'yı kuşatarak tepelerden havan ve topçu ateşi açarak sivilleri öldürdüler. Milošević hükümetinin Bosnalı Sırplara yardım etmesine tepki olarak, Birleşmiş Milletler, Yugoslavya'dan artakalan devlete ekonomik ambargo kararı aldı. Ne var ki, NATO ittifakı harekete geçmekten kaçınmakla, Sırp milliyetçilerin Bosna-Hersek'in %70'inden fazlasını işgal etmelerine izin vermiş oldu. Almanya'da bir afiş, "Saraybosna'da Avrupa ölüyor" uyarısı yapıyordu. Üstüne üstlük, Bosna'da şimdi de Hırvatlar ve Müslümanlar birbirleriyle çatışmaya başlamışlardı.

Bosna kavgası yüz binlerce sığınmacı yaratarak korkunç bir akıbete yol açtı. Hırvat milliyetçilerin kendilerine ait saydıkları Bosna topraklarını ele geçirme emeliyle Hırvatistan da bu kavgaya katıldı. Bir başka topyekûn Balkan savaşı tehlikesi belirdi.

1994'ün başında varılan bir ateşkes anlaşması kalıcı oldu. Bosnalı Müslüman ve Hırvat liderler Washington, D.C.'de bir araya gelerek, Bosna-Hersek'te bir Müslüman-Hırvat Federasyonu oluşturdular. Ne var ki, Bosnalı Sırplar gerek ateşkese gerekse milletlerarası bir barış planına uymayı reddettiler. Etnik temizliği durdurmak için ilk milletlerarası girişim çerçevesinde mavi bereli BM barış gücü askerlerinin gelişi pek az fark yarattı. NATO, Bosna'daki Sırp hedeflerine karşı, hava taarruzları düzenledi. Hırvatlar, Hırvatistanlı Sırpların 1991'de bağımsızlığını ilan etmiş oldukları, Bosna sınırındaki tartışmalı bölge Krayina'yı Ağustos 1995'te geri aldılar. Bu kez Krayina'dan on binlerce Sırp, Bosna'da Sırpların elinde bulunan yerlere gitmek üzere sığınmacı olarak yollara düştü.

ABD hükümeti aracılığıyla 1995'te varılan Dayton Barış Antlaşması'na göre, Bosna, bir Bosna-Hırvat federasyonu ile bir Sırp cumhuriyetini kapsayan tek bir devlet olacaktı. Bu anlaşma, ABD askerlerinin de dâhil olduğu bir NATO barış gücü tarafından denetlenecekti. Ne var ki, Bosnalı Sırplar, NATO kuvvetlerinin Bosnalı Müslümanları korumak için kurmuş oldukları serbest bölgeleri istila ettiler. 1995'te Müslümanlara karşı işlenen toplu cinayetler (sözüm ona BM korumasındaki güvenli bölgede işlenen binlerce cinayet de dâhil), Bosnalı Sırp lider Radovan Karaciç'in (1945-), insanlığa karşı suçlarla ve soykırımla suçlananları yargılamak üzere Lahey'de (Hollanda) kurulan BM'ye bağlı Uluslararası Ceza Mahkemesince mahkûm edilmesine yol açtı. (Karaciç nihayet 2008'de Belgrad'da yakalandı ve yargılandı.) Avrupa'nın İkinci Dünya Savaşı'ndan beri gördüğü en kanlı çatışma devam etti. Bosna'da ağırlıklı olarak Sırplarca yürütülen etnik temizlik 200.000'den fazla Bosnalının canını aldı ve savaş sona erdiğinde, yaklaşık 2,1 milyon Bosnalı evsiz kalmıştı.

Kosova'da Arnavutlar, Yugoslavya'dan bağımsızlık kazanmak amacıyla Kosova Kurtuluş Ordusu'nu kurmuşlardı. 1998'de ve 1999'da Miloševič, Kosova'da etnik Arnavutların üzerine Sırp kuvvetlerini saldı. Amerika Birleşik Devletleri'nin Ekim 1998'de sağladığı bir ateşkes çarçabuk bozuldu ve Miloševič, NATO barış gücü askerlerinin eyalete girmesine izin vermeyi reddetti. Sırp birlikleri etnik temizliğe başlayarak, binlerce Müslümanı öldürdüler ve 860.000 Arnavut'u, Arnavutluk'a ve Makedonya'ya sürdüler. Sırp kuvvetleri Kosova'dan çekilmeyince, Mart 1999'da NATO kuvvetleri Sırbistan'daki askerî hedeflere havadan saldırı düzenlemeye başladılar. Bombalamalar, Sırp kuvvetlerini Kosova'dan çekilmek zorunda bıraktı ve 50.000 NATO barış gücü askerinin Kosova'ya girmesine olanak sağladı. NATO barış gücü, yaklaşık 720.000 etnik Arnavut sığınmacının Kosova'ya dönmesine nezaret etti. Bu defa da 50.000 Sırp, misilleme olasılığından korkarak kaçtı.

Yugoslavya'da Miloševič yönetimi, kitlesel gösteriler nedeniyle Ekim 2000'de çöktü. Sırp lider, altı ay sonra tutuklanarak, insanlığa karşı suç işleme ve soykırım suçlamalarının hesabını vermek üzere Lahey'deki Uluslararası Ceza Mahkemesi'ne çıkarıldı. Yargılanması sürerken, pişmanlık duymaksızın, 2006'da öldü. Bu arada, yeni Yugoslav hükümeti, Miloševič'in politikalarının neden olduğu milletlerarası tecride son vermek için hızla çalışmaya koyuldu. Amerika Birleşik Devletleri ve diğer devletler, Yugoslavya'ya karşı ekonomik yaptırımlara son verdiler. Yugoslavya'dan artakalanlar 2003'te Sırbistan-Karadağ adını aldı, böylece Yugoslavya'nın altı cumhuriyetinden yalnızca ikisi bir arada kalmış oldu. Miloševič'in 2000'de devrilmesinin arkasındaki güçlerden biri olan Sırbistan başbakanı Zoran Đinđić'in (1952-2003) Mart 2003'te suikasta kurban gitmesi, Sırbistan'da oynaklığın sürdüğünü kanıtlıyordu. Kosova, 2008'de Sırbistan'dan tam bağımsızlığını ilan etti; Sırbistan ve Rusya bu hamleyi tanımayı reddettiler.

Komünizm Sonrası Dünyadaki Çetin Güçlükler

Avrupa'da komünizmin çökmesinden sonra Batı derin bir oh çekmekle birlikte, eski Sovyetler Birliği'ne bağlı devletlerin bazılarında nükleer silahların varlığı oldukça büyük bir endişe kaynağı hâline geldi. 1986'daki Çernobil faciası, Avrupa'nın geriye kalanının nükleer felaketlerden kolayca etkilenebilir durumda olduğunu açıkça gösterdi. Ukrayna'nın nükleer cephaneliğe sahip olması ve Kırım'da demirlemiş Sovyet Karadeniz Filosu'ndan artakalanları talep etmesi, Rusya ile Ukrayna arasındaki gerginliği artırdı. Ukrayna, Rusya, Beyaz Rusya ve Kazakistan, kendi topraklarında depolanmış nükleer silahları ya imha etme ya da Rusya'ya devretme konusunda 1992'de görüş birliğine vardılar. Nükleer savaş başlıkları, imha edilmek üzere 1996'da Rusya'ya gönderildi. Bununla birlikte, nükleer malzemelerin çalınmasını ve özellikle potansiyel teröristlere

Polonya'da havayı kirleten bir fabrika.

satılmasını önleme problemi, gelecek için en önemli endişelerden birisi olmaya devam etmektedir.

Komünizmin sona ermesi, geride başka problemler de bıraktı. Komünizm döneminde Doğu Almanya'da, Romanya'da ve Çekoslovakya'da hızlı sanayileşme, kömür yakan fırınlardan ve neredeyse hiç denetlenmeyen fabrikalardan dolayı geride korkunç bir çevre kirliliği bıraktı. Asit yağmurları ormanları mahvetti, ırmakları öldürdü ve halk sağlığına zarar verdi.

Sovyet tahakkümünden bir anda kurtulan yeni bağımsız devletler, kendi dış ilişkilerini sağlam bir zemine oturtmanın çetin güçlükleriyle yüz yüze geldiler. Eski Sovyet cumhuriyetlerinden birçoğunun Rusya'yla ilişkileri, yüzyıllardır süren husumetler nedeniyle daha da karmaşık bir hâl almıştı; bu en çok da Ukrayna ve Gürcistan için geçerliydi. Sovyet yönetimi Rus çıkarlarını gözetmişti ve örneğin Baltık devletlerinde, büyük Rus nüfusların oralara yerleşmesine yol açmıştı, ayrıca çok sayıda da asker konuşlandırılmıştı (Sovyetler Birliği dağıldığı sırada, Rusya dışındaki Sovyet cumhuriyetlerinde 250.000 Sovyet askeri bulunuyordu).

Genel olarak, Sovyetler Birliği gibi Doğu Avrupa'daki Komünist devletler de siyasal altyapıların, siyasal parti geleneklerinin, sivil kültürlerin ya da yeterince gelişmiş gönüllü kuruluşların bulunmadığı tek parti yönetimindeki ayrışmış toplumlardı. Yalnızca Polonya'da ve Macaristan'da, 1980'li yıllarda Komünist olmayan bir siyasal liderlik yavaş yavaş ortaya çıkarak, tek parti yönetiminin yıkılmasından sonra parti siyasetinin doğması için bir temel oluşturdu. 1989'da Çekoslovakya'daki Sivil Forum aynı işlevi gördü ve Macaristan'da bir dizi mer-

kez sağ ve merkez sol koalisyon hükümeti uzun erimli ekonomik reformlar uyguladı. Esasen yalnızca parti üyelerinin kamu yaşamıyla ilgili deneyim sahibi oldukları bazı eski Komünist ülkelerde siyasal kurumlar yaratma problemi göz korkutucu boyuttaydı.

Doğu Avrupa'da 1940'ların sonlarından beri ilk kez 1990'larda yapılan serbest seçimlerde iki farklı eğilim gözlendi. Eski Komünistlerce kurulan partiler (elbette bunlardan bazıları reformcu olmuştu) dâhil, sol partilerin kötü sonuçlar aldıkları Doğu Almanya'da, Polonya'da ve Macaristan'da milliyetçi merkez sağ partiler zafer kazandılar. Polonya'da, 1926'dan beri ilk kez 1991'de yapılan serbest seçimlerde Dayanışma yenilgiye uğrayarak, birkaç merkez sağ koalisyonun iktidara gelmesinin yolunu açtı. Öte yandan, Bulgaristan'da ve Romanya'da eski Komünist partiler (alelacele isim değişikliği yaparak ve reformcu kisvesine bürünerek) diğer partilerden daha iyi sonuçlar elde ettiler. Özellikle de reform hareketlerinin genellikle bulunmadığı ve savaştan sonraki dönemde yaşam düzeyindeki mütevazı yükselme nedeniyle minnet duyulan Komünist yetkililerin prestijlerini büyük ölçüde korudukları kırsal kesimde başarılı oldular. 1995'in sonuna doğru Rusya'da yapılan yasama meclisi seçimlerinin galibi Komünist Parti oldu. Berlin Duvarı'nın yıkılmasından altı yıl sonra, Bulgaristan, Macaristan, Litvanya ve Lech Wałęsa'nın 1995'te yenilgiye uğradığı Polonya artık eski Komünistlerce yönetiliyordu. Onların birçoğu, eski siyasal ağları devreye sokabilen tanıdık simalar olmalarının ve artan ekonomik eşitsizlikler nedeniyle çileden çıkan halkın tepki oylarının yararını gördü.

Eski Komünist devletler, özel teşebbüse dayalı modern ekonomik sistemler yaratmaya koyuldular. Doğu Avrupa ekonomilerinin millileştirilmiş kesimi çarpıcı şekilde daraldıkça, Batılı ekonomik danışmanlar bir ölçüde uzmanlık desteği sağladılar. 1990'larda seçilen liderlerin süregiden yolsuzluk ortamında otoriterliğe yöneldikleri Balkan ülkelerine kıyasla, daha kuzeydeki ülkelerde bu sürecin daha kolay işlediği görüldü. Polonya ve Macaristan hariç, Sovyet sonrası Orta ve Doğu Avrupa'da, özellikle de Balkanlar'da ekonomik özelleştirme kolay olmadı. Eski Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi, zayıf ekonomi ve nispeten düşük yaşam standardı, siyasal istikrarsızlık üretmeye devam etti. Baş döndürücü bir hızla politika değişiklikleri meydana geliyordu. Tüketim mallarının çoğu üzerindeki fiyat denetimlerine son verilmesi de dâhil, serbest piyasa "şok tedavisi"nden yararlanmak, 1993'te Komünistlerin iktidara döndükleri Rusya'ya ve Polonya'ya ilk başta ekonomik kaos getirdi. Bölgenin bütününe bakılınca, sanayi üretimi %20 ila %40 arasında düşüş gösterdi. İşsizliğin yaygın olması ve tüm halkların doğup büyürken yararlanmış oldukları muazzam sosyal yardım sistemine ansızın son verilmesi büyük zorluklara, şaşkınlığa ve öfkeye yol açtı. Devlete ait mülklerin paylaşımı sorunlara neden oldu. Macaristan'da, Komünist devletin elinde tuttuğu mülkleri yabancı holdingler satın aldılar. Komünist rejimlerce kolektifleştiri-

len mülklerin eski sahipleri arazilerini geri istediler. Ama aynı zamanda da eski Sovyet uydusu devletlerde, Avrupa Birliği'ne katılmanın çekiciliği ekonomik ve siyasal reformları teşvik etti. Bazı ülkelerde, eski Komünist seçkin zümrenin mensupları değerli varlıkları ellerine geçirmeyi başardılar. Otoriter yönetimlerin sona ermesiyle şiddet suçlarında büyük artışlar meydana geldi; istikrarsız hükümetler birbirini izlerken (dikkat çekici bir örnek olarak, 1946'da kısa süreliğine Bulgaristan "çar"ı unvanını almış olan bir adamın başbakan olduğu 2001-2005 dönemi dâhil), örgütlü suçların güç kazandığı Rusya ve Bulgaristan bu bakımdan başı çekiyordu. Beyaz Rusya fiilen bir diktatörlük olarak kaldı.

Yabancı yatırımlar yeterli olmaktan uzaktı. Doludizgin (Rusya'da aylık %20 'ye ve Ukrayna'da aylık %40'a varan oranlardaki) enflasyon kısa vadede hoşnutsuzluk yarattı. Batılı alacaklılar Polonya'nın borçlarının yarısını Mart 1991'te silmiş olmalarına rağmen, ülkede ekonomik durum kötü görünüyordu. Rusya'nın ekonomisi 1990'larda neredeyse çöktü ve o on yılın sona gelindiğinde, Rusya nüfusunun yaklaşık %30'u yoksul sınıfında yer alıyordu. Vergi mükellefleri, en basitinden, ödeme yapmadıkları için Rusya, 1998'de 43 milyar dolarlık kısa vadeli borçlarının geri ödemesini erteleyerek iflastan kıl payı kurtuldu. Özellikle Arnavutluk, Romanya ve Bulgaristan, ağır sanayiye aşırı ağırlık verilerek onlarca yıl uygulanan Komünist ekonomi politikalarının neden olduğu, verimsiz bir tarım sektörüyle birlikte eski teknolojinin de üzerine tüy diktiği yıkımlarla karşı karşıya kaldılar. Bununla birlikte, yeni Romanya hükümeti, Dünya Bankası'nın ve Uluslararası Para Fonu'nun verdiği borçların yardımıyla 1997'de büyük ekonomik reformlara girişti. Şirketlere verilen devlet sübvansiyonlarının azaltılması ve devletçe işletilen birçok kuruluşun özelleştirilmesi, bu reformlar arasındaydı.

Liberallerin birçoğuna göre anayasal hakları ve eşitliği güvence altına almanın zorunlu ön koşulu olan ulus devletlerin, her zaman liberal ve hoşgörülü olmadıkları ortaya çıkmıştır. Almanya ile Polonya, Macaristan ile Romanya ve Macaristan ile Slovakya arasındaki kara sınırları gibi bazı sınırlar üzerinde uzun zamandır içten içe süren anlaşmazlıklar iki taraflı anlaşmalarla resmen sona erdirilmiş olsa bile, Bulgaristan'da Türkler ile Bulgarlar, Romanya'da Macarlar ile Romanyalılar, Slovakya'da Slovaklar ile Macarlar ve Makedonya'da Arnavutlar ile Makedonlar arasındaki gerginlikler hâlâ sürmektedir. Çek Cumhuriyeti'nde, Cumhuriyetçi Parti, 2001'de kapatılıncaya kadar Almanlara ve en başta da çingene (Roman) azınlığa milliyetçi hakaretler yağdırdı. Macaristan'da ve Romanya'da, Romanların yanı sıra Yahudiler de sağcı ırkçılığın hedef tahtasına oturtuldular. Rusya'da ve diğer eski Sovyet cumhuriyetlerinde de etnik şiddet potansiyeli varlığını sürdürdü. Sovyetler Birliği dağıldığı sırada, bünyesindeki diğer cumhuriyetlerde 25 milyon Rus yaşıyordu ve bunların 17 milyonu Ukrayna'daydı. Estonya'da, Komünist yönetim sona erer ermez, kimlerin "hakiki"

Estonyalı olduğunu belirlemek için yeni hükümetlerin dil testleri uygulamaları anlamlıydı. Bağımsızlığını yeni kazanmış Baltık cumhuriyetleri, Rusları yabancı olarak sınıflandıran yasalar getirdiler. Rusya'da, aşırı sağcı Liberal Demokratik Parti, 1993'teki parlamento seçimlerinde oyların neredeyse dörtte birini aldı. Saldırgan milliyetçilik ve yabancı düşmanlığı, Rusya'da daha sık görülmeye başlandı. Azerbaycanlılar ve Ermeniler, Ermenistan sınırları içinde kalan Azeri toprağı Dağlık Karabağ için 1990'ların başında savaştılar. Rus askerleri (Gürcistan'ın kuzeyinde ve Hazar Denizi'nin batısında yer alan) Çeçenistan'daki milliyetçi Müslüman asilerle 1994'ten beri çatışmaktadır. Binlerce sivilin canına mal olan isyan, Rusya'dan sert karşılık görürken, asilerin Çeçenistan ve Rusya içinde düzenledikleri terörist saldırılara da yol açtı. Rusya hükümeti, Çeçenlere bağımsızlık değil ama daha fazla özerklik önerdi. Rus askerleri, ayrılıkçı cumhuriyetin başkenti Grozni'yi, Şubat 2000'de işgal ettiler. Çeçen asiler, birkaç kez, yüzlerce insanı rehin aldılar; Rus askerleri bir tiyatroya ve bir okula baskın düzenleyince rehinelerden birçoğu öldü. Rus askerleri sıklıkla acımasızca şekilde karşılık verdiler.

2004'te ikinci dönem için seçilen Putin, milletlerarası sahnede Rusya'nın varlığını ve kararlılığını güçlü şekilde yeniden göstermesini sağlamaya çalıştı. Ukrayna'da, Rusya'yla yakın ilişkiler isteyenler ile istemeyenler arasındaki gerginlikler ülke yönetiminde istikrarsızlığa neden oldu. Sovyetler'in dağılması sırasında Ukrayna'nın bir parçası olan Kırım'ın statüsü son derece tartışmalı bir sorun olmaya devam ediyor, Rusya hükümeti hâlâ Kırım'ı Rusya'ya ait sayıyor ve ayrıca, Karadeniz'de bir deniz üssü olarak Sivastopol büyük önem taşıyor. Rusya, Soğuk Savaş'ın tam bitiminde, 1990'da imzalanan Avrupa'da Konvansiyonel Silahlı Kuvvetler Antlaşması'ndan 2007'de çekildi. 2008 yılında, Putin'in halef olarak belirlediği Dmitri Medvedev, cumhurbaşkanı seçildi. Medvedev, Putin'i hemen başbakanlığa atadı, bu arada da onun Rusya'daki muazzam nüfuzuna hiç halel getirmedi ve bir gün tekrar cumhurbaşkanı olabilmesi ihtimaline açık kapı bıraktı.

Yeniden canlanan Rus milliyetçiliği Ağustos 2008'de kendini gösterdi. Gürcistan ile ülkenin ayrılmayı amaçlayan iki özerk bölgesi Güney Osetya ve Abhazya'daki ayrılıkçılar arasında gerilimlerin yükseldiği bir ortamda, bazılarına Rus pasaportları verilmiş olan azınlıkları koruma bahanesiyle, Rus kuvvetleri işgal harekâtına girişti. Ateşkes anlaşmasına varılmadan önce, Ruslar bizatihi Gürcistan'ın içlerine girdiler. Rusya, anlaşmazlık konusu bölgelerde "barış gücü" olarak askerlerinin kalacağını duyurdu. Modern çağın bir işareti olarak, Gürcü internet sitelerini bozmayı amaçlayan sibernet saldırıları da Gürcistan'a karşı harekât kapsamında yer alıyordu. Rusya'nın eylemleri, milletlerarası çapta neredeyse oy birliğiyle kınandı; Amerikan yanlısı Gürcü hükümetine bir müttefik olarak güvenen ve Gürcü direnişini teşvik etmiş olan Amerika Birleşik Devletleri ile Rusya arasındaki ilişkileri soğuttu. Giriştiği askerî harekât ve daha

sonra iki özerk iç bölgeyi bağımsız devlet olarak resmen tanıması, Rusya'nın, ikisiyle de sınır komşusu olduğu Gürcistan'ın ve Ukrayna'nın NATO'ya katılmaya davet edilebileceklerinden duyduğu endişenin yanı sıra, Amerika Birleşik Devletleri'nin ve diğer Batılı devletlerin Kosova'nın bağımsızlığını tanımalarına duyduğu öfkeyi de yansıtıyordu.

Sahip olduğu oldukça büyük enerji zenginlikleri sayesinde Rusya, doğal gaz fiyatıyla ilgili şiddetli bir tartışmadan sonra Ocak 2009'da Ukrayna'ya doğal gaz tedarikini keserek sanki bir güç gösterisi yaptı. Vanaların kapatılması, anlaşmazlık çözülünceye kadar, Doğu ve Güney Avrupa'da birçok ülkeyi çok sert geçen bir kış mevsiminde ısınma sorunuyla karşı karşıya getirerek hemen etkisini gösterdi.

Sonuç

Batı Avrupa ülkeleri, Bosna krizine çözüm getirmek için etkili şekilde harekete geçmeyi başaramadılar, ama eski Sovyet bloğu devletleri ile Batı arasındaki işbirliği güven vericidir. Rusya ile Amerika Birleşik Devletleri, 2002'de bir silah antlaşması imzaladılar ve uzay projelerinde, özellikle de bir uzay istasyonunda birlikte çalışmaktalar.

Komünist yönetimden kurtulan Doğu Avrupa devletlerinin bazıları, NATO'ya katılmak için kulis faaliyetlerine giriştiler. 1997'de NATO, eski Komünist devletlerin katılmasının demokrasiyi sağlamlaştırmaya yardım edeceği umuduyla, en sonunda Polonya'yı, Çek Cumhuriyeti'ni ve Macaristan'ı kapsayacak biçimde üye sayısını artıracağını duyurdu. Dahası, Brüksel'de kurulan Daimi Ortak Konsey'in, silahların kontrolü ve barışın korunması dâhil ortak eylemleri görüşmek üzere NATO üyeleri ile Rusya'yı bir araya getireceğini de duyurdu. Bu, yüz seksen derecelik dikkat çekici bir dönüştür, çünkü bugün yirmi altı ülkeyi kapsayan NATO, ilk başta Sovyetler Birliği'ni denetim altında tutmak amacıyla kurulmuştu. Bu da yeni çağın bir işareti olmuştur.

BÖLÜM 30

KÜRESEL ÇETİN SORUNLAR: "AVRUPA KALESİ," AVRUPA İŞBİRLİĞİ VE YENİ BİR ÇAĞIN BELİRSİZLİKLERİ

Halkların dünyanın bir ucundan diğerine hareketlerinde oluşan dikkate değer artış, küreselleşmenin çarpıcı bir boyutu olup çıktı. Yüzyıllar boyunca diğer kıtalara milyonlarca Avrupalı göçmenin gitmesinden sonra, yönelim tam tersine döndü. Daha iyi bir yaşam arayan Asyalılar ve Afrikalılar, 1960'lı yıllardan başlayarak, eşi benzeri görülmemiş sayılarla Batı Avrupa'ya gelmeye başladılar. Dahası, Doğu Avrupa'da ve Balkanlar'da komünizmin çökmesiyle, on binlerce dış göçmen Batı Avrupa'ya ulaşmaya başladı. Ama dış göçmenler birçok Avrupa devletinin ekonomisine muazzam katkılar yapmalarına rağmen, onların varlığı ve beraberlerinde getirdikleri kültürel farklılıklar, birçok devlette yabancı düşmanlığına ve aşırı sağcı milliyetçi partilerin siyasal etkinliğinin artmasına yol açmıştır. Bu nedenle, dışarıdan göç olgusu, çözümü zor kimlik sorunlarını ve bizatihi Avrupalı olmanın ne anlama geldiği sorusunu ortaya çıkararak, yeni Avrupa'yı çetin bir problemle karşı karşıya bırakmaktadır.

Küreselleşme, aşılması güç başka sorunları da beraberinde getirmiştir. Örneğin, 2008'de başlayan ve Büyük Buhran'dan beri görülmüş en kötü milletlerarası kriz olan finansal kriz –gerçekte, finans sektörünün neredeyse tam çöküşü– küreselleşmenin boyutlarını yansıtıyordu. Birincisi, petrol fiyatındaki hızlı yükseliş, anında dünya çapında sonuçlar doğurdu. Sonra, ödeme gücü yeterli olmayanlara sorumsuzca dağıtılan tutsat (*mortgage*) kredilerinin neden olduğu riskli kredi krizinin ardından, birkaç büyük finans devi iflas etti ve diğerleri de hükümetlerce ayakta tutuldu. Amerika Birleşik Devletleri'nde, konut alıcılarının ödeme yapamaması nedeniyle yüz binlerce ipotekli ev geri alındı. Konut fiyatları genel olarak dibe vurdu. Bu, dünya ekonomisi üzerinde ve dolayısıyla, paraları-

nın güvenliğinden korkmak için nedenleri olan sıradan inanlar üzerinde derhâl yıkıcı bir etki yarattı. Yatırımlar ve emeklilik fonları uçup gitti. Finansal erime, küresel karşılıklı bağlantılılığın ulaştığı boyutu açığa çıkardı. Dünya ekonomisi durgunluğa girerken ve Amerika Birleşik Devletleri ile Avrupa'da ekonomik büyüme yavaşlarken, Çin ve Hindistan –dünyanın hızlı büyüyen iki yeni ekonomisi– mallarına yönelik talepte düşüşle yüz yüze geldiler. Avrupa'da, Avrupa Birliği'yle sağlanan oldukça önemli ekonomik bütünleşmeye rağmen, buna denk bir siyasal bütünleşmenin olmaması, önde gelen devletlerin, millî sınırları aşan geniş kapsamlı etkin siyasetler ortaya koymalarını güçleştirdi.

Dünya ekonomik krizi, üye devletler arasındaki ilişkileri gerdi. Bazı hükümetler, belirli sanayileri korumak amacıyla sübvansiyon uygulayarak (örneğin, Fransa'nın otomotiv şirketlerine yardım etmesi), tek bir Avrupa Birliği pazarı bağlamında benimsenmiş serbest ticaret politikalarından çekildi, bu da korumacılık heyulasını hortlattı. Ekonomileri oldukça iyi durumda bulunan devletler ile İspanya, İrlanda ve Yunanistan gibi en zor durumdaki devletler arasında gerginlikler baş gösterdi; omuzlarına binen ekonomik yükün artmasından korkan eski üye devletler ile Avrupa Birliği'ne yakın zamanda kabul edilmiş daha yoksul Doğu Avrupa ülkeleri arasında da gerginlikler çıktı.

Avrupa, küresel siyasal kaygı ve çatışma merkezi olmaktan çıkmıştır; denilebilir ki, bu unvan artık Ortadoğu'ya geçmiştir. Küreselleşme, dünyanın diğer kısımları gibi Avrupa'yı da Ortadoğu'daki çatışmalarla bağlantılı gerilimlerden daha çok etkilenir kılmıştır. Terörist saldırılar, dünyanın o kısmındaki mücadeleleri bizatihi Avrupa'ya taşımıştır. Dahası, Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra, Avrupa'nın birliği ve geleneksel Batı ittifakı Amerika Birleşik Devletleri'nin tahakkümüyle yüz yüze kalmıştır. Yine de 1990'lı yıllarda Avrupa Birliği (AB), Avrupa devletleri arasındaki işbirliğini on ya da yirmi yıl önce pek hayal edilemeyen bir düzeye taşımıştır. Avrupa Birliği bünyesindeki tek pazar, 2002'de tek para birimine –"euro"ya– geçilmesini sağlamıştır.

Avrupa'ya Göç

Dünya nüfusu daha önce hiç olmadığı kadar hareketlilik kazanmıştır. Milyonlarca insan Batı Avrupa'ya göç etmiştir. Afrikalılar, Asyalılar, Türkler ve Ortadoğu'dan insanlar yasal ya da yasadışı yollarla Batı Avrupa ülkelerine ulaşmışlardır. Avrupa'nın kendi içinde göç, özellikle güneydeki daha yoksul ülkelerden ve Doğu Avrupa'dan gelen göç de hiç kuşkusuz önemli olmayı sürdürmüştür. Üçüncü Dünya insanlarının, özellikle de Afrikalı ve Asyalıların kitlesel hareketliliği dünya nüfusunun hızla artması bağlamında görülmelidir. 1950'de Afrika'nın nüfusu, Avrupa'nınkinin yarısı kadardı; 1985'e gelindiğinde iki kıtanın nüfusları eşitlenmişti ve ilerleyen dönemde içinde Afrika'nın nüfusu belki de Avrupa'nınkinin üç katına çıkacaktır. Britanya'ya giden Hindistanlılar ve Pakistanlı-

Yasadışı yollarla İspanya'ya girmeye çalışırken deniz devriyesince yakalanan Kuzey Afrikalı göçmenler.

lar, Fransa'ya giden Kuzey Afrikalılar örneğindeki gibi, bazen yeni bağımsızlık olmuş sömürgeler eski sömürgecilerine göçmen gönderdiler. Avrupa'da artık tahminen 18 milyon yabancı işçi vardır.

1960'larda başlayarak yabancı "misafir işçiler" (Almanya'da öyle anılıyorlardı), her Batı Avrupa ülkesinde işgücünün giderek büyüyen bir kısmını oluşturdular. Bunlar, işçi azlığından kaygı duyan Avrupalı hükümetlerin teşvikiyle, çeşitli vasıflı ama çoğunlukla vasıfsız işlere girdiler. Federal Alman Cumhuriyeti hükümeti, dışarıdan göçü teşvik etmek umuduyla Güney Avrupa'da ve Kuzey Afrika'da aday kayıt büroları kurdu. Batı Avrupa'da yaşayan yabancıların sayısı otuz yılda üçe katlandı. İsviçre'deki işgücünün dörtte birini yabancı işçiler oluşturmaktadır. Etnik bileşim, ülkeden ülkeye değişiklik gösterir. Türkiye ile Almanya arasında coğrafi mesafenin nispeten kısa olması ve tarihsel olarak yakın bağların bulunması nedeniyle, Türkler Almanya'ya büyük sayılarla yerleşmişlerdir. Paris bölgesindeki Fransız olmayan en büyük etnik topluluğu Portekizliler oluşturmaktadır; onları Cezayirliler, Faslılar, Tunuslular ve giderek artan sayıda Batı Afrikalılar izlemektedir. Müslüman sakinlerin sayısının 5 milyona ulaştığı Fransa'da 1976'da 130 olan cami sayısı yirmi yıl sonra 1.000'i aşmıştır. Britanya'da yaşayan etnik azınlıkların yüzdesi 1991-2001 arası on yılda %6'dan %9'a çıkmıştır. 2001'de İngiltere'de ve Galler'de nüfusun %3'ünden fazlasını temsil eden 2,5 milyon Müslüman yaşıyordu. 2007'de Londra'da yaşayan 7 milyon insanın 2 milyonu Britanya dışında doğmuştu.

Komünizmin çöküşünden sonra, Doğu Avrupa sınırlarının açılması ve birçok Batı Avrupa devleti arasındaki sınır denetimlerinin kaldırılması, Batı Avrupa'ya ulaşmaya çalışan insan sayısını artırdı. Kuzey Afrikalıların (ordunun 1992'de iktidara el koyması ve militan köktendinci grupların güçlenmesi ile çıkan kanlı bir içsavaşın harap ettiği) Cezayir'den, Tunus'tan ve Fas'tan kaçarak, eğer denizde boğulmazlarsa, İspanya üzerinden Fransa'ya ulaşmaya çalışmaları gibi, Kürtler de Irak'ı ve Türkiye'yi terk ederek Avrupa'ya geçtiler. 1990-1993 yılları arasında 200.000 Arnavut, Yunanistan'a ulaşmak için dağları aştı. Ülkelerindeki şiddetten ve ekonomik yıkıntıdan kaçmak için can havliyle çabalayan diğer binlercesi de Adriyatik Denizi'ni geçip İtalya'ya ulaşmak için tehlikeli bir yolculuğu göze aldı. 1980-1992 yılları arasında, Batı Avrupa'ya 15 milyon göçmen geldi. Sığınma isteyenlerin sayısı 1983'te yaklaşık 65.000 iken 1991'de 500.000'i aştı; birçoğu, parçalanma sonrası etnik çatışmanın çıktığı Yugoslavya'nın yanı sıra Romanya'dan ve Türkiye'den geliyordu (*bkz.* Tablo 30.1). 1990'ların başına gelindiğinde, Batı Avrupa'da en az 3 milyon, hatta belki daha fazla kaçak göçmen yaşıyordu.

Bu durum karşısında, Batı Avrupa hükümetleri, göçmen sayısını azaltma çabasıyla yeni stratejilere ve yasalara gitgide daha çok yöneldiler; siyasal sığınma isteyenleri daha sıkı testlerden geçirmeye ve yasadışı göçmenleri ülkelerine geri göndermeye başladılar. Sığınma istekleri hükümet yetkililerince olumlu karşılananların oranı giderek azalmıştır. Bugün nüfusunun %7'si yabancılardan oluşan (ve bunların %60'ının Avrupalı olmadığı) Fransa, Fransız yurttaşı olmak için o ülkede doğmuş olmayı yeterli gören oldukça eski inancına sırt çevirmiştir; şimdi geçerli olan kurallara göre, Fransız olmayan ebeveynlerden Fransa'da doğmuş olan çocukların on altı ile yirmi bir yaşları arasında yurttaşlığa başvurmaları gereklidir. Hükümet, yabancıların evlilik yoluyla Fransız yurttaşlığı kazanmalarını da zorlaştırmıştır. Yine de Avrupa'ya kitlesel göç kesinlikle sürecektir. Avusturya göç idaresi müdürü, ülkesine kaçak göçmen sokanları kastederek şu unutulmaz sözü etmiştir: "Artık bu dünyada uzaklık diye bir şey yok. Hiçbir ada yok."

Tablo 30.1. Yabancı Doğumlu Nüfus ve Toplam Nüfus İçindeki Oranı, 1995

Ülke	Yabancı Doğumlu Nüfus	Oran
Avusturya	724.000	9
Belçika	910.000	9
Danimarka	223.000	4,2
Finlandiya	69.000	1,3
Fransa	3,5 milyon	6,3
Almanya	7,1 milyon	8,8
İrlanda	96.000	2,7
İtalya	991.000	1,7
Lüksemburg	138.000	33,4

İspanya	500.000	1,2
İsviçre	1,3 milyon	18,9
Birleşik Krallık	2 milyon	3,4
Birleşik Devletler Devletleri	24,6 milyon	10

Kaynak: *World Book, 1998* (Chicago: World Book, 1999), s. 245.

Dışarıdan göç, siyasal açıdan tehlikeli bir sorun olup çıktı. Ekonomik durgunluk nedeniyle iş bulma olanağı keskin şekilde azalınca, siyasal dalga gitgide yabancı işçilerin aleyhine dönmeye başladı. İngiliz hükümeti, 1968'de ve 1971'de dış göçü kısıtlayan (beyaz olmayanları hedefleyen) yasalar çıkardı. 1968'de Muhafazakâr MV Enoch Powell, denetimsiz dış göçün Britanya'yı bataklığa sokacağı uyarısında bulunduğu zaman fırtınalar koptu. 1970'lerin ortasında ekonomik durgunluk başlayınca, diğer Avrupa devletleri de daha kısıtlayıcı dış göç politikalarını yürürlüğe koydular. Ekonomik durgunluktan önce bekâr ve genç erkekler olarak işe alınan yabancı doğumlu işçilerin birçoğu, çalıştıkları ülkenin resmen kalıcı sakinleri olurlarken (ve yurttaşlık alırlarken), resmî belgesi olmayan yüz binlerce kaçak işçi de onlara katıldı.

Ülkeler, yasadışı göçü azaltma çabasıyla, daha sıkı sınır denetimleri uygulamaya başladılar. AB ülkeleri, dış göçle ilgili bilgi paylaşımını başlatan Schengen Anlaşması'na (1985) dayanmayı sürdürdüler; yasadışı göçü önlemek için sınır güvenliğine ilişkin ortak politikalara yöneldiler.

Aynı zamanda da birçok ülkede doğum oranı düşmeye devam etti. 21. yüzyılın başında, on dört ülke artık nüfusunu yenileyemiyordu (İtalya ve İspanya bu açıdan başı çekerken, Almanya ve İsveç onları izliyordu); bazı ülkelerde nüfus artışı sıfırdı ya da sıfırın pek üstünde değildi. 20. yüzyılın sonundaki ekonomik belirsizlik, doğum sayısının sürekli düşmesiyle yakından bağlantılıydı. Doğum oranında düşüş eğiliminin tersine döndüğüne dair pek az işaret gözleniyor. Birçok Batı Avrupa ülkesi dış göç olmazsa nüfus kaybına uğrayacaktır ve bu ülkelerin ekonomileri, yasal olsun ya da olmasın, göçmenlerin emeğine ihtiyaç duymaya devam edecektir.

Birçok Avrupalı kendini göçmenlerin ağırlığı altında ezilmiş hissetmektedir. 1987'de Fransa'da, Belçika'da ve İsviçre'de hapistekilerin üçte biri yabancı ve azınlık tutuklulardan oluşuyordu. 1990'lı yıllarda göçmenlerin (en başta Hintlilerin, Pakistanlıların, Bangladeşlilerin, Karayiplilerin) –ve göçmenlerin karşıtlarının– çıkardığı karışıklıklar kuzeydeki sanayi şehirlerini ve Londra'yı sarstı. İki büyük savaş arası dönemde olduğu gibi, ekonomik zafiyet, bazılarınca, yabancı sayılanlara karşı husumeti körüklemiştir ve suça karşı güvenliğin olmadığı algısı, seçim kampanyalarının odağı hâline gelmiştir. 1990'ların başındaki ciddi durgunluk, yüksek (1993'te Avrupa Birliği'nde %10'un üzerinde olan) işsizlik oranlarına

Müslümanların, Fransa'nın Nice kentinde cami inşasına karşı çıkılmasını kınamak için düzenledikleri bir namaz gösterisi; çok kültürlü Avrupa ölçeğinde kültürel gerginliklerin bir örneği.

yol açarak bu tehlikeli duruma katkı yapmıştır. Derslikte göçmen ve sığınmacı sayısı çok fazla olunca eğitim kalitesinin düştüğü yönünde halkın kapıldığı (aslında temelsiz) korkular, bu konuda yapılan anketlere yansımıştır. Birçok Avrupalı, göçmenlerin mevcut sosyal yardım programlarını kötüye kullandıkları (gerçekte bu yardımlardan orantısız şekilde yararlanmaya kendileri daha yatkındır) ve sığınma isteyenlerin çoğunun aslında sığınmacı statüsü kazanabilmelerini sağlayacak siyasal baskılardan değil, ekonomik zorluklardan kaçmaya çalıştıkları kanısını taşımaktadır. Aynı zamanda da özel eğitim görmüş birçok kişinin dışarıya göç etmesi, yoksul ülkeleri çok gereksinim duydukları bu yeteneklerden yoksun bırakmaktadır.

Aşırı sağcı milliyetçi partilerin başını çektikleri ve yabancı işçiler ile ailelerine karşı yönelttikleri artan hoşgörüsüzlük, ırkçılık ve yabancı düşmanlığı –iki büyük savaş arası yıllarda faşizmin gösterdiği yükselişin alametifarikaları– Avrupa'da iyice görülür hâle gelmiştir. Başka ülkelerin yanı sıra Almanya'da, Fransa'da, Britanya'da, Belçika'da ve Rusya'da yabancılara karşı acımasız, hatta canice saldırılar arttı. Britanya'daki (1967'de kurulmuş) Ulusal Cephe ve Fransa'daki (1972'de kurulmuş) aynı adlı parti gibi sağcı siyasal partiler, göçmen karşıtı saldırgan tutumlar benimsediler. Almanya'da, Alman Halk Birliği, uzun süredir ülkede yaşayan yabancı doğumluların yurttaş olmasını biraz kolaylaştıran 1999'daki yasa değişikliklerini şiddetle kınadı. İsveç ve Danimarka gibi geleneksel olarak liberal ve açık görüşlü ülkelerde de yabancı düşmanlığı görülmektedir. Belçika'da, sağcı Vlaams Belang (Felemenk Çıkarı), Belçika'nın birliğine

meydan okurken, göç karşıtlığını siyasal söyleminin merkezîne yerleştirmiştir. Rusya, yabancılara, özellikle de Orta Asyalılara ve Afrikalılara karşı bir sürü canice saldırıya tanık olmuştur.

Fransa'da, Jean-Marie Le Pen (1982-) aşırı sağcı Ulusal Cephe'nin lideri oldu. Cezayir'de orduda görevliyken işkence yapmakla suçlanmış olan ve ölüm kamplarını İkinci Dünya Savaşı'nın "önemsiz bir teferruatı" olarak tanımlayan Le Pen, üç cumhurbaşkanlığı için yapılan üç seçimde %17 gibi önemli bir oy oranına ulaştı. 2007'de Nicolas Sarkozy (1955-), Ulusal Cephe'nin göçmen karşıtı söylemini ödünç alarak ve saygınlık kazandıran bir görüntü vererek, Fransa cumhurbaşkanlığına seçildi. Avusturya'da, Avusturya Özgürlük Partisi'nin başı Jörg Haider (1950-2008), göç konusunu merkezî bir sorun hâline getirerek ve Muhafazakâr Halk Partisi'yle ittifak kurarak başbakan oldu. Uzun zamandır göçmenler için cennet olan Hollanda'da, başbakanlık koltuğuna adaylığını koyan Pim Fortuyn, ülkesinin göçe doymuş olduğunu ve ülkede artık hiç yer kalmadığını belirterek büyük gürültü kopardı (2002'de suikasta kurban gitti). İsviçre'de de aşırı sağcı bir parti hedefine ulaştı, çünkü İsviçre Halk Partisi, 1999'da oyların neredeyse %25'ini aldı. Danimarka Halk Partisi, Norveç İlerleme Partisi ve Belçika'da Flaman bloğu, aşırı sağcı partiler ile göçmen karşıtı duyguların yakın ilişkisini yansıtmaktadır.

Çok kültürlülüğün kabulü gerçekte yavaş olmuştur. (Amerika Birleşik Devletleri'nde, "çok kültürlülük" terimi genelde olumlu bir anlam taşır ama Almanya'da, "ayrı ayrı her kültürün zenginliğini ve eşsizliğini yitirmiş olduğu bir kültürler keşmekeşi" anlamına gelir.) Bazı yabancı işçiler yaşadıkları ülkede asimile oldukları hâlde, birçokları da asimile olmayıp, yeni ülkelerinde yarattıkları etnik kapalı bölgelerde yaşarken anayurtlarının geleneklerini sürdürmüşlerdir. 21. yüzyılın ilk yıllarında, Batı Avrupa'da 12 milyondan fazla Müslüman yaşıyordu. Britanya'da, Fransa'da ve Almanya'da Müslümanlara şüpheyle bakılmıştır. Yeni yerleşilen ülkenin dilini öğrenmede çekilen güçlükler –ayrıca açıkça yapılan ayrımcılık– iş bulmayı zorlaştırmıştır. Bu durum, yerleştikleri ülkede doğmuş olan daha genç yabancı işçi kuşağını, oturdukları ülkedeki yaşamın ana akışından dışlanmış olmak ve birçoğunun gerçek bir bağ hissetmediği ebeveyn anayurduna dönmeyi istememek gibi rahatsız edici bir konuma sokmuştur. Fransa'da, öğrenim çağındaki Müslüman kızlar okula geleneksel başörtüleriyle gittikleri zaman, kovuldular. Uzun süren bir mahkeme sürecinden sonra, yasağı onaylayan yeni bir yasa yürürlüğe konuldu. 2008'de Fransız yetkililer, güçlü dinsel inançlarını açıkça belirten Müslüman bir kadına yurttaşlık vermeyi reddettiler. Fransız banliyölerinde Ekim ve Kasım 2005'teki gösteriler, Kuzey ve Batı Afrikalı Müslüman azınlıkların, özellikle de gençlerin yaşadıkları tecrit ve yabancılaşma duygusunu yansıtıyordu.

Avrupa Topluluğu, Avrupa Birliği

Ekonomik işbirliğini ve koordinasyonu güçlendirme umuduyla, 1967'de Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT) ile Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET ya da Avrupa Ortak Pazarı) birleştirilerek Avrupa Topluluğu (AT) yaratıldı. İlk üyeler Belçika, Fransa, Batı Almanya, İtalya, Lüksemburg ve Hollanda'ydı (*bkz.* Harita 30.1). Büyük Britanya hükümeti, kendi iç pazarının daha ucuz tarım ürünleriyle dolup taşmasından korkarak, ilk başta AT'ye katılmaktan geri durmuştu. Üstelik Fransa cumhurbaşkanı Charles de Gaulle de Britanya'nın üyeliğine şiddetle karşıydı. Britanya'nın katılmasına karşı öne sürülen başka nedenler de vardı. İngiliz hükümeti kendisini bir büyük güç olarak kabul ediyordu ve bu statü, AT üyeliğiyle bağdaşmaz gibi görünüyordu. Üstelik Britanya, bir zamanlar "altın kadar iyi" sayılan sterlinin bundan zarar görebileceği korkusunu taşıyordu. Hükümet, diğer Avrupa devletlerinin yeğledikleri politikaların ister istemez kısıtlayıcılığı altına girmek istemiyordu. Eğer ülke AT'ye katılırsa, "bin yıllık" İngiliz tarihinin kaybolacağı yolunda İşçi Partisi liderinin yaptığı uyarıya birçok İngiliz katılıyordu. Bununla birlikte, İngiliz kamuoyu değişti. Seçmenler, ülkenin üyelik başvurusunu ezici bir çoğunlukla onayladılar ve Britanya, 1973'te AT'ye katıldı. Ülkesinin geleceğinin Avrupa'da yattığı kanısını taşıyan Muhafazakâr Edward Heath, Britanya'yı AT'ye soktu. Ama Heath'ten sonra başbakan olan İşçi Partili Harold Wilson, Britanya'nın üyelik koşullarını yeniden görüşmeye açmak istedi. Britanya ikircikli ve hatta şüpheci bir üye olmaya devam etti. Katı Muhafazakâr ve şiddetli Avrupa karşıtı Margaret Thatcher'ın 1979'da Britanya başbakanı olması, ülkenin üyeliğini tehlikeye soktu, ta ki acil olarak toplanan AT, İngilizlerin mali katkılarını azaltmayı kabul edinceye kadar.

Bu arada, Fransa cumhurbaşkanı Valéry Giscard d'Estaing ile Batı Almanya başbakanı Helmut Schmidt arasındaki yakın ilişki, AT'yi istikrara kavuşturdu. Danimarka ve İrlanda da 1973'te AT'ye katılmıştı, onları 1981'de Yunanistan, 1986'da İspanya ve Portekiz izledi.

AT, baş ağrıtan gümrük tarifelerini kaldırarak, en verimli üreticilerin yurtdışında ürünlerini kolaylıkla satabilmelerine yardımcı oldu. Ama bu, küçük ölçekli üreticilerin aleyhine oldu. Danimarka süt ürünleri sanayisi, diğer üye ülkelere süt ve peynir satışından büyük kârlar elde etti, Fransız meslektaşları da öyle; ama başka yerlerdeki sütçüler, büyük rakiplerle yarışamayacaklarını sıklıkla gördüler. Şarap problemi, AT'nin tarım politikasının doğurduğu sorunları açığa çıkardı. Yeni üyeler İspanya ve Portekiz, büyük miktarlarda şarap üretiyor, böylece de Güney Fransa'da ucuz şarap üreten şarapçıları tehdit ediyorlardı. Şarap üreticileri, sınırda yolları kapatarak, İtalyan şarabının gelişini protesto ettiler.

Fransa'nın maliye eski bakanı Jacques Delors (1925-), 1985'te Avrupa Komisyonu başkanı oldu. Delors, Japonya'nın ve ABD'nin ekonomik gücüyle rekabet

HARİTA 30.1. AVRUPA TOPLULUĞU ÜYELERİ. Avrupa Topluluğu'nun kurucu altı üyesine (Fransa, Batı Almanya, Hollanda, Belçika, Lüksemburg ve İtalya) daha sonra diğer yirmi bir üye katıldı.

edebilecek birleşik bir Avrupa kampanyasına önderlik etti. Üye devletler 1986'da Tek Avrupa Yasası'nı imzaladılar. Sermayenin, malların, işçilerin ve hizmetlerin serbest hareketi önündeki tüm engellerin kaldırılmasına hükmeden bu yasa, üye devletleri kapsayan tek bir pazarın kurulmasını öngörüyordu. Delors'un kanısına göre, AT sıradan insanların haklarını koruyacak bir "toplumsal boyut"u da kapsamalıydı.

Delors, üye devletlerce tek bir para biriminin kullanılabileceği, böylelikle tek tek para birimlerinin değer dalgalanmalarına son verilirken AT bünyesinde ticaretin daha da güçlenebileceği umudunu 1988'de dile getirmişti. Thatcher ve İngiliz Muhafazakâr "Avrupa kuşkucuları" en başından bu plana karşı çıktılar, çünkü kısmen o zamanlar Almanya'nın hızla büyüyen ekonomisinin ve para biriminin diğer AT üyelerine baskın çıkacağından korkuyorlardı. Thatcher'ın 1990'da görevden ayrılması, sterlinin terk edilmesine yönelik her türlü düşünceye karşı İngiliz Muhafazakârların gösterdikleri şiddetli muhalefeti bitirmedi.

Avrupa Topluluğu'nun on iki üyesinin 1992'de Güney Hollanda'nın Maastricht kentinde imzaladıkları Maastricht Antlaşması, AT'yi Avrupa Birliği'ne dönüştürdü. Yeni isim, tek pazarın işlemeye başladığı 1993'te yürürlüğe girdi. Fransa'da bu antlaşma, Cumhurbaşkanı Mitterrand'ın 1992 sonunda düzenlediği bir referandumda kıl payı onaylandı ve Danimarka'da aynı sonucu almak için ikinci kez oylama gerekli oldu. Avrupa Birliği, AT bünyesinde tüm sınırları açtı ve 1999'a kadar AT'ye "ekonomik ve parasal birlik" sağlaması koşulunu getirdi. 1995'te Avusturya, Norveç, İsveç ve Finlandiya üye olurlarken, Norveç üyeliği reddetti.

Avrupa Komisyonu, Avrupa Birliği'nin yürütme organı oldu. Genel merkezi Brüksel'de bulunan kurum, her üye devletçe atanan üyelerden oluşur. Dönüşümlü değişen bir başkan tarafından yönetilir; yine üyeleri her üye devletçe atanan ve yine dönüşümlü başkanlık uygulanan Bakanlar Konseyi'ne yasa önerilerinde bulunur. Her katılımcı devlet, genel merkezi Strazburg'da bulunan ve bütçe önerilerini reddedebilen Avrupa Parlamentosu için temsilciler seçer. Avrupa Adalet Divanı, üye devletler arasındaki ve bireysel şikâyetçiler ile Avrupa Birliği arasındaki anlaşmazlıkları karara bağlar. Avrupa Konseyi, her üye devletin başındaki kişilerden oluşur ve Avrupa Komisyonu başkanıyla birlikte yılda iki kez (ya da daha çok) toplanır. Avrupa Birliği, 1999 Amsterdam Antlaşması'yla kurulmuş küçük bir orduya bile sahiptir.

On beş üye devlete mensup 370 milyon insanı kapsayan Avrupa Birliği bugün dünya ihracatının yaklaşık %20'sinden sorumludur ve bu oran, Amerika Birleşik Devletleri'nin ihracatından fazladır. Tek bir pazar yaratmanın en göz korkutucu zorluklarından birisi, üye devletlerde tarımsal üretimin gösterdiği muazzam çeşitliliği dikkate alan etkili bir tarım politikası geliştirip uygulamakta

Avrupa Birliği'nin önerdiği ve kazançlarını azaltacak olan Ortak Tarım Politikası ile önerilen reformları protesto etmek için Dublin'de traktörleriyle caddeleri tıkayan İrlandalı çiftçiler.

çekilmiştir. Ortak tarım politikası çerçevesinde AB'nin çiftçilere verdiği sübvansiyonlar, 1995'te yıllık bütçenin neredeyse yarısını oluşturuyordu. Sübvansiyonlar, AB dışından ürün ithalatını sınırlayarak üye devletleri korumuştur ama aynı zamanda da aşırı üretime yol açmıştır, öyle ki birçok çiftçiye üretim yapmaması için ya da ürettiği fazlalık ürün için ödeme yapılmaktadır. Bundan başka, hem Yunanistan ve Portekiz dâhil daha yoksul üye devletlerin hem de Güney İtalya ve Sicilya gibi diğer ülkeler içindeki dezavantajlı bölgelerin sürekli kalkınmasına yardım etmek amacıyla oldukça büyük Avrupa Birliği fonları ayrılmaktadır. Örneğin, Polonya'nın üyeliğe kabulü yeni yüzyılın ilk on yılında hızla gelişen ekonomisine rağmen verimlilik açısından Batılı muhataplarının oldukça gerisinde kalan Polonya tarımına hatırı sayılır sübvansiyonların verilmesini gerektirmiştir. Bu arada, Avrupa Birliği, tarımsal üreticilere yönelik (örneğin peynir üretiminin nasıl yapılacağı konusunda) katı yol gösterici kurallar uygulamaktadır. Avrupa Birliği'nden akan fonlar, yeni üyelere yeni yollar kazandırmış ve başka yararlar sağlamıştır. Dokuz yeni üye devlet arasındaki sınırların açıldığı Aralık 2007'den itibaren, herhangi bir sınırda durdurulmaksızın Estonya'dan Portekiz'e seyahat edilebilmektedir; bu da bazı ülke yetkililerini, böyle bir açıklığın yasadışı göçe ve örgütlü suça teşvik edip etmeyeceği konusunda kaygılandırmaktadır.

Avrupa Birliği'nin üye devletler içinde bir meşruiyet duygusunu nasıl yaratabileceği sorunu, göz korkutucu bir sorun olarak durmaktadır. AB kurumları, devasa çetin bir sorun olan kültürel bir "Avrupalı kimliği" ve "Avrupalı vizyonu" yaratma sorunuyla cebelleşmek zorundadır. Aşırı bürokratikleşme, verimsizlik ve yolsuzluk, bu projeyi daha da zorlu kılıyor. Avrupa Parlamentosu seçimleri,

Avrupalı kimliği yaratamaz. Dahası, Avrupalı olmanın ne anlama geldiğiyle ilgili tanımlar da çeşitlidir. Kendilerini "Avrupalı" diye tanımlayan soldaki kişiler, demokratik siyasal sistemlerin desteklenmesi, toplumsal ve insani hakların onaylanması gibi sivil nedenleri bu kimlik için öne çıkarma eğilimindedirler. Siyasal sağdakiler ise ortak bir Avrupa kültür mirasını vurgulamaya daha yatkındırlar.

Avrupa Birliği'ne üye devletler, bütçe açıklarını, gayrisafi yurtiçi hasılalarının %3'ünü aşmayacak düzeyde tutmak zorundadırlar. Avrupa Birliği para birimini yönetme, on bir ülkenin oluşturduğu Avro bölgesi için faiz oranlarını belirleme ve enflasyonu düşük tutmaya çalışma görevleri bulunan Avrupa Merkez Bankası, 1998'de çalışmaya başladı. Avro, bir muhasebe para birimi olarak 1999'da kullanıma sunuldu ama Britanya, İsveç ve Danimarka ya da AB'nin parasal birlik için üye devletlere koyduğu finansal ölçütleri karşılayamayan Yunanistan buna katılmadılar. Avro, katılımcı üye devletlerde 1 Ocak 2002'de resmî para birimi oldu. Hükümetler, bankalar ve alışveriş merkezleri tarafından yürütülen etkili tanıtım kampanyaları, kâğıt ve madenî parayla işlem yapan makinelerin dönüştürülmesi, yaşlılara, göçmenlere ve diğer gruplara yardım edilmesi dâhil, oldukça büyük hazırlıklar yapılarak pürüzsüz bir geçişe imkân sağlandı. Avro hızla değer kazanarak, ABD'nin büyüyen cari açığının zayıflattığı ABD dolarını çabucak geçti.

Avrupa Birliği, 27 üye devleti, dolayısıyla da 500 milyona yakın insanı kapsamaktadır. Birlik, ulusalüstü ekonomik ve siyasal örgütlenmelere yönelik ikircikli duygular yaratmakla kalmayıp, milliyetçi bir tepki de yaratmıştır. Sıradan insanların birçoğu, Brüksel'de olan bitenlerden kopuk olduğu kanısındadır. AB'den sübvansiyon alan bazı çiftçiler bile bunun kendi tarım bakanlıklarından değil, Brüksel'den geldiğinin farkında değildir. 2005'te Avrupa Birliği, bir yıl önce hazırlanmış olan anayasa önerisi Fransa'da ve Hollanda'da halk oylaması sonucu reddedilince bir darbe yemiş oldu. Bu, Aralık 2007'de Lizbon Antlaşması'nın yolunu açtı. Bu antlaşmanın amacı, örneğin Avrupa Konseyi başkanlığı makamını ihdas ederek Avrupa Birliği'nin idaresini etkin kılmak üzere, Birlik'i kuran özgün antlaşmada değişiklik yapmaktı. Ne var ki, yeni antlaşmanın Haziran 2008'de İrlanda'da yapılan referandumda reddedilmesi, Avrupa Birliği'nin işlevselliğine yeni bir gölge düşürdü.

Bununla birlikte, işleyişle ilgili süregiden çetin zorluklara rağmen, gerçekte yeni üyeler, AB'ye üye olması sayesinde ekonomisi en başta biyoteknoloji devrimi aracılığıyla büyük bir ivme kazanan İrlanda'yı örnek alabilirler. Yüksek işsizlik, düşük tarımsal üretkenlik, kurumsal reform gerekliliği ve Avrupa Birliği üyesi olmanın büyük maliyeti yanında, yeni üyelerden bazılarının son derece sınırlı demokratik deneyimi de yeni üyelere ve bizatihi Avrupa Birliği'ne çetin güçlükler çıkarmaktadır. En zengin ülkeler –Britanya, Fransa ve Almanya– ile pazarlara daha fazla erişim avantajı elde etme peşindeki Orta ve Doğu Avrupa

devletleri arasındaki ekonomik uçurum hâlâ oldukça büyüktür. Türkiye'nin olası kabulü, kısmen, Avrupa ile Asya arasında hâlâ köprü işlevi gören bu ülkenin gerçekten Avrupalı olup olmadığı yönündeki bazı kuşkular nedeniyle büyük tartışma yaratmıştır. Ezici çoğunluğu Müslüman olmakla birlikte militan İslamcı olmayan bir ülkede köktendinci İslamcı grupların kazandıkları seçim başarıları, Türkiye'nin katı laik temeline meydan okumuştur. 2008'de ülkenin en yüksek mahkemesi, devlet üniversitelerinde kadın öğrencilerin İslami inanışlarına uygun olarak başörtüsü takmaları yönünde başbakanın öncülük ettiği bir yasayı geri çevirmiştir.

Etnik kimliğe ve uzun geçmişe sahip yurttaşlık gelenekleri ile ortak değer duygusuna dayanan millî devlete bağlılık devam etmesine rağmen, Avrupa Birliği'ne mensup ülkelerde kendilerini "Avrupalı" hissettiklerini söyleyen yurttaşların sayısı yine de artmıştır. Bununla birlikte, Avrupa Birliği, İspanya'da ve Britanya'da sırasıyla Katalanca ve Galce gibi dillerin canlanmasına yardımcı olarak bölgeciliği teşvik etmiştir. Uzun erimde böyle bir süreç, etnik gerginliğin ve çatışmaların azalmasına yardımcı olabilir. Dahası, birçok Avrupalı, Avrupa Birliği'nin benimsediği İşçilerin Temel Sosyal Hakları Şartı sayesinde bireylerin haklarını güvence altına alacağını ummaktadır. Gerçekten de AB, dünya çapında insani meselelere oldukça büyük kaynaklar ayırmaktadır.

Avrupa Birliği, tarım ve gıda ürünlerinin ithalatıyla ilgili standartlar uygulayarak üye devletleri korumaya çalışmaktadır. Örneğin, 1990'larda Britanya'da sığırlara musallat olan ve bazı insanlara dejeneratif beyin hastalığı bulaştıran "deli dana" hastalığı, sırf Britanya'da milyonlarca hayvanın itlaf edilmesine yol açmakla kalmayıp, kıta Avrupa'sına İngiliz sığırı ihracatının Avrupa Birliği'nce otuz iki ay yasaklanmasına da yol açtı. AB, genetiği değiştirilmiş soyadan ve mısırdan mamul ürünlerin etiketlerinde bu durumun belirtilmesi uygulamasını 1997'de başlattı. En çok Amerika Birleşik Devletleri'nden ithal edilen bu tür ürünler, böceklere karşı daha dirençlidir ama bunların tüketilmesinin uzun erimli etkisi hâlâ bilinmemektedir. Birçok bilim insanının yanı sıra çevreci gruplar da bu tür ürünlerin kullanımına şiddetle karşı çıkmaktadır.

Küreselleşmeye Muhalefet

Küreselleşme, örneğin önde gelen sekiz sanayi ülkesinin (G8 ülkeleri yani ABD, Büyük Britanya, Fransa, İtalya, Almanya, Rusya, Kanada ve Japonya) liderlerinin toplantısında olduğu gibi, 1990'larda protestoların ve gösterilerin hedefi de oldu. Yapıları ve çıkarları açısından çokuluslu olan dev şirketler ve bankalar devasa ekonomik güce sahiptir. Bir düğmeye basılarak muazzam miktarlar gönderilebilmekte, değiş tokuş edilebilmekte ya da yatırılabilmektedir. Küresel finans dünya ekonomisinde oynaklığa neden olmuştur; ABD'nin muazzam cari açığı bunu şiddetlendirmektedir. ABD borsasında 2000 yılında başlayan keskin ge-

Dünya Ticaret Örgütü'nün 1999'daki Seattle (Washington) toplantısı, küreselleşmenin olumsuz etkilerine karşı protestolarla karşılandı.

rileme, dot.com şirketleriyle ilgili azgın spekülasyondan sonra meydana geldi. Petrole olan milletlerarası bağımlılık da artmıştır; fiyatlar sıklıkla milletlerarası olaylara koşut şekilde düşmekte ve yükselmektedir. 2008'de petrol fiyatının gösterdiği baş döndürücü artış, dünya ekonomileri sarsarak, hızlı enflasyona katkı yaptı.

Küreselleşmeyi eleştirenler, bu olguyu, şirketlerin açgözlülüğüyle ve yoksul Üçüncü Dünya halklarının kaderine kayıtsız kalınmasıyla özdeşleştiriyorlar. Fransız çiftçi José Bové (1953-) (çocukluğunun bir kısmını California'da geçirmiş biri), küreselleşmeye dikkat çekmek amacıyla 1999'da Güney Fransa'nın bir şehrindeki bir McDonald's işletmesine yönelik saldırıya ön ayak olarak fast-food restoranını tahrip edince protestoların simgesi hâline geldi. Şirketlerin açgözlülüğünü ve yalancılığını gösteren olgular –örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'nde dev Enron Şirketi yetkililerinin yalan ve aldatma yoluna giderek, hisse değerleri düşmeden önce kendi paylarını satmaları ve çalışanları neredeyse meteliksiz bırakmaları– büyük çokuluslu şirketlere gölge düşürdü. Dünya Ticaret Örgütü'nün 1999'da Seattle'da düzenlediği toplantıda ve 2000 yılında Nice'te düzenlenen Avrupa Birliği zirve toplantılarında, gösteriler ayaklanmaya dönüştü. 2001 yazında protestocular, dünyanın önde gelen sanayi ülkelerinin gayriresmî birliği G7'nin Göteborg'daki (İsveç), daha sonra da Cenova'daki (İtalya) zirve toplantılarında gösteriler yaptılar ve bazıları polisle çatıştı.

Çevre tahribatı, küresel karşılıklı bağlantılılıkla ilişkilendirilmiştir. Okyanuslar, birçoğu eski ve fena hâlde bakımsız olan dev tankerlerle petrol taşımacılığı için gerçek birer otoyol olup çıkmıştır. Dönem dönem meydana gelen petrol sızıntıları, örneğin 2003'te İspanya'nın Atlantik kıyısı açıklarında meydana gelen sızıntı, sahillere felaket boyutunda zararlar vermiştir. Nükleer enerjinin yayılması (nükleer silahların yarattığı tehdit bir yana), elektrik üretimi açısından tüm avantajlarına rağmen, büyük riskler getirmektedir. 20. yüzyıl sonu itibariyle, Avrupa elektriğinin yaklaşık üçte birini, çoğu eski olan nükleer reaktörler üretiyordu. Elektrik üretmek için nükleer teknolojiyi benimsemekte Fransa başı çekti. 20. yüzyıl sonu itibariyle, elektriğin %75'inin nükleer reaktörler üretiyordu. Nükleer enerji, Belçika'da elektriğin %60'ını ve İsveç'te %45'ini üretiyordu. 1986'da Ukrayna'nın Çernobil kentinde meydana gelen korkunç patlama, nükleer enerji karşıtlığını daha da güçlendirdi. Milletlerarası terörizm tehdidi giderek daha gerçek bir hâl aldıkça da nükleer reaktörler, olabildiğince çok can almaya ve olabildiğinde çok hasara yol açmaya niyetli teröristleri davet eden potansiyel hedefler olarak durmaktadır. Milletlerarası örgüt Yeşil Barış (*Greenpeace*), nükleer enerjinin çevreye yönelik potansiyel tehditlerine karşı aktif eylemler yapmaktadır.

Batı merkezli şirketlerin, örneğin Güneydoğu Asya'da, düşük ücretle ürettirilen malları satarak elde ettikleri kârlar da küreselleşme karşıtlığının odağı olmuştur. NBA basketbol takımlarının armalarını taşıyan şapkalar ya da kazaklar, markalı tenis ayakkabıları ve ABD üniversitelerinin adlarını taşıyan tişörtler tüm yerkürede popüler kültürün birer parçası olup çıkmıştır. Batıda yüksek fiyatlarla satılan ürünlerin birçoğu, Asya'da (ya da başka yerlerde) acınası ücretler karşılığında fakir insanlarca üretilmektedir.

Küreselleşme, AIDS'in yayılmasına yardım etmiştir. Hastalık (bir numaralı ölüm nedeni hâline geldiği Afrika'dakine yakın boyutta değilse bile), Avrupa'yı kasıp kavurmuş ve sağlık hizmeti maliyetini yükseltmiştir. 2003 itibariyle, dünya çapında 60 milyon insan HIV virüsü kapmış ve bu bunların en az üçte biri hayatını kaybetmiştir. AIDS kurbanlarının birçoğu önceye göre daha uzun yaşamasına rağmen, henüz hastalığa bir çare bulunamamıştır.

Terörizm Tehdidi

1970'li ve 1980'li yıllarda aşırı sağdan ve aşırı soldan küçük gruplar, siyasal terörizme yöneldiler. Şiddet, onlara, iktidarı ele geçirmek umuduyla siyasal seçkinleri istikrarsızlığa düşürüp zayıflatmanın bir yolu gibi görünüyordu. Bazı terörist gruplar, yabancı işgal gücü olarak gördükleri şeyden bağımsızlık kazanmaya çalışan militan milliyetçilerdi. Kuzey İrlanda'da İngiliz egemenliğine son vermeye kendini adamış, İrlanda Cumhuriyet Ordusu'na mensup fraksiyonlar, İspanya'da militan Bask ayrılıkçılar (ETA) ve Türkiye'de Kürt asiler bu gruplardandı.

1980'de Bolonya Tren İstasyonu'nun faşistlerce bombalandığı ve 85 insanın öldüğü olay dâhil, 1969-1982 yılları arasında siyasal teröristler 1.100'den fazla kişiyi öldürdüler. 1970'li yılların başında (belki 100 ayrı grup hâlinde örgütlenmiş olan) aşırı solcular ölümcül saldırılar düzenlediler. 1970'de kurulan Kızıl Tugaylar, 1978'de eski İtalyan başbakanı Aldo Moro'yu kaçırıp öldürdüler. Ama 1980'lerin başlarına gelindiğinde, siyasal istikrarı bozma kampanyaları başarısızlığa uğramış ve İtalyan terörizmi sönmüştü. İtalyan politikacılar, militanların tutuklanmasını sağlayan güçlü bir kampanya için yeterli süreyle aralarındaki farklılıkları bir kenara bıraktılar. Federal Alman Cumhuriyeti'nde, sola mensup küçük terörist gruplar bombalama, banka soyma, adam kaçırma, suikast, hatta uçak kaçırma eylemlerine giriştiler. Bu grupların en kötü nam salmış olanı, yani Baader-Meinhof çetesi, Fransa'daki ve diğer Batılı ülkelerdeki terörist gruplarla bağlantılara sahipti.

Gerçekten, aşırıcı siyasal grupların ve İslamcı köktendinci grupların saldırıları meydana geldikçe, terörizm Batı Avrupa'nın karşısında giderek büyüyen bir tehdit olmuştur. Filistinli militanların Münih'teki 1972 Olimpiyat Oyunları'nda İsraillileri katletmeleri ve 1985'de bir yolcu gemisinin kaçırılması, çok kötü izler bırakmış saldırılar arasındadır. 1989 yılında, muhtemelen Libya'da planlanıp hazırlanmış bir terörist bombalama olayında, bir ABD yolcu uçağı İskoçya'daki Lockerbie üzerinde patladı ve uçaktaki 259 kişinin tamamı öldü. 1995'te Cezayirli bir köktendinci grup, Paris'te metrolara ve yeraltı trenlerine yerleştirilen ölümcül bombaların sorumluluğunu üstlendi.

Tam bir dehşet günü olan 11 Eylül 2001'de, hava korsanları, o sabah erken saatlerde değişik havalimanlarından kalkan ABD'ye ait dört yolcu uçağını kalkıştan kısa süre sonra ele geçirdiler. Uçaklardan ikisi, New York City'nin Manhattan bölgesindeki Dünya Ticaret Merkezi'ne ve üçüncüsü de Washington, D.C. dışındaki Pentagon'a çarptı. Dördüncü yolcu uçağı Doğu Pennsylvania'da yere çakıldı. Yaklaşık 3.000 kişi öldü; ölümlerin büyük çoğunluğu, iki kulesi de çökerek moloz yığınına dönüşen Dünya Ticaret Merkezi'nde gerçekleşti. Saldırıların sorumluluğunu üstlenen El Kaide ("Temel") hareketinin lideri, Suudi Arabistan doğumlu Usame bin Ladin (1957-2011) için devasa bir insan avı başlatıldı. Örgüt üyelerinin birçoğu, Taliban denilen köktendinci milislerin yönetimi altındaki Afganistan'da eğitilmişti. O güzün sonuna doğru, Amerika Birleşik Devletleri, Afganistan'daki Taliban üslerine karşı devasa hava saldırıları başlattı ve kara birlikleri, Pakistan sınırı yakınlarındaki engebeli dağlarda arama faaliyetine girişti. Kabileciliğin ve yoksulluğun süreğen sorunlar olduğu Afganistan'da, ABD kuvvetlerinin desteklediği bir geçici hükümet iktidara geldi. El Kaide örgütü neredeyse tüm dünyaya yayılmıştı; Almanya'da, İtalya'da, Fransa'da ve Britanya'da hücreleri olduğu gibi, Malezya'da ve Filipinler'de de vardı. Avrupa devletleri, El Kaide şebekesinin kökünü kazımak için ABD'nin yürüttüğü seferberliğe kendi

Londra'da, Temmuz 2005'te üç metro vagonunda ve bir otobüste terör bombalarının patlatılmasının üzerinden pek de uzun zaman geçmeden verilen güvenlik alarmı.

ülkelerinde destek ve yardım verdiler. Milletlerarası polisin işbirliğiyle Almanya'da, Fransa'da, İspanya'da, Britanya'da ve İtalya'da El Kaide üyeleri tutuklandı ama diğerlerine yönelik aramalara devam edildi.

Ortadoğu'da konuşlanmış köktendinci gruplar, Müslümanların yoğun olarak yaşadıkları Avrupa devletlerinde yandaş kazanmak için yoğun faaliyet içinde olmuşlardır. Teröristler Mart 2004'te Madrid'de kent içi ulaşım trenlerinde bombalar patlattılar ve yaklaşık 200 kişi öldü, 1.800 kişi de yaralandı. Britanya'da büyümüş intihar bombacıları Temmuz 2005'te Londra'da metro vagonlarında ve bir otobüste kendilerini havaya uçurarak 50 kişinin ölümüne ve pek çoğunun da yaralanmasına neden oldular.

Küreselleşmenin sonuçlarından biri, çok uzaklardaki siyasal mücadeleler ile olaylardan ve bu olayların doğurduğu terörizmden gerek Amerika Birleşik Devletleri'nin, gerekse Avrupa'nın etkilenme olasılığının artması olmuştur. Teröristler, 1998 yazında Tanzanya'nın Darüsselam ve Kenya'nın Nairobi kentlerindeki ABD büyükelçiliklerinin önünde bomba yüklü araçları patlattılar; ikinci saldırıda 213 kişiyi öldürdüler ve 5.000'i aşkın kişiyi de yaraladılar. Köktendincilerin katı şeriat kurallarının uygulanmasını istedikleri Arap devletlerindeki terörist saldırılardan da Müslüman köktendinciler sorumluydular.

Saldırgan köktendinciliğin ortaya çıktığı tek din İslamiyet değildir. İsrail'de, Yahudi aşırı milliyetçi gruplar, Likud Partisi'yle el ele vererek, Filistinlilerin ba-

ğımsız devlet kurma talebine karşı İsrail'in uyguladığı sert ve uzlaşmaz politikaların şekillenmesine yardım etmişlerdir. Filistin sorunu, Avrupa'da kamuoyunu bölmektedir. İsrail'deki Filistinli azınlık, bağımsız bir Filistin devleti istemektedir. Filistinli militan gruplar, İsraillilere yönelik canice saldırılar düzenlemişlerdir. Trajik şekilde sıradanlaşan bir şiddet döngüsü içinde, İsrail hükümeti sıklıkla köyleri yakıp yıkarak ya da Filistinlilerin haklarını daha da kısıtlayarak karşılık vermektedir. İzak Rabin'in 1995'te sağcı bir İsrailli tarafından öldürülmesi, bazı bakımlardan Filistin'deki durumla yakından bağlantılı olan Ortadoğu barışına darbe indirdi. Filistin lideri Yaser Arafat, İsrail'in yok edilmesi çağrısını Filistin Kurtuluş Örgütü tüzüğünden 1996'da çıkardı. Bununla birlikte, "barış süreci" –ABD'li yetkililerin iyimser bir bakışla öyle adlandırdıkları süreç– 2000'de bozulmaya başladı.

Amerika Birleşik Devletleri İmparatorluğu mu?

Sovyet İmparatorluğu'nun çöküşüyle, Amerika Birleşik Devletleri dünyanın tek süper gücü olarak kaldı. ABD, finansal kudretinin ve yurtdışındaki 700'ü aşkın askerî üssü dâhil çok geniş bir alana yayılmış silahlı kuvvetlerinin etkisiyle, gayriresmî imparatorluk denilebilecek bir konuma sahiptir. ABD'nin güçlü tahakkümünü savunan Muhafazakârlar ya da "Neo-Con"lar, Amerika Birleşik Devletleri için iyi görünen şeylerin dünya için de iyi olduğu ilkesine göre hareket ederler. 1990'ların sonuna doğru benimsenen daha saldırgan ABD dış politikası, ABD'nin dış ilişkilerde tek başına davranmasıyla ve hemen kuvvete başvurmasıyla ilgili Avrupa'da korkuları artırdı. Yıkıcı iki dünya savaşının kasıp kavurmuş olduğu bir kıtada bunun çağrışımları iyi değildi. ABD, 2001 yılında, ülkelerin küresel ısınmaya yol açmış olan zararlı sera gazı salımlarını azaltmalarını gerektiren Kyoto Protokolü'nü imzalamayı reddetti. ABD yönetimi, 2002 yılında, insanlığa karşı işlenmiş suçlardan sanık olanları yargılamak üzere kurulacak yeni bir milletlerarası mahkeme önerisini reddederek öyle bir mahkemenin yargı yetkisini kabul etmeyeceğini duyurdu. ABD yönetimi beş yıl sonra da Polonya'ya ve Çek Cumhuriyeti'ne bir füze savunma sistemi yerleştirme niyetini açıkladı; bu sistemin amacı, ABD'nin nükleer silah yapmaya uğraşmakla suçladığı İran'dan gelebilecek herhangi bir saldırıya karşı savunmaydı. Böyle bir plan, komşu devletlerde o tür bir sistemin varlığından ürken Rusya'yı küplere bindirdi.

ABD Siyasetine Avrupa'nın Verdiği Yanıtlar

11 Eylül 2001 saldırılarının ardından, George W. Bush başkanlığındaki ABD yönetimi, Irak diktatörü Saddam Hüseyin'in (1937-2006) "kitle imha silahları" (KİS'ler) üretip saklamaya devam ettiğini ve El Kaide'yle bağlarının olduğunu öne sürerek,

İngiliz Kraliyet Deniz Piyade Komandoları, Iraklı savaş esirlerine nezaret ediyor, 2003.

dikkatini ona yöneltti. Bu iki iddia da doğru değildi. Britanya başbakanı Tony Blair (halk savaşa karşı olduğu hâlde) ve birçok başka devlet ABD'nin tutumunu aktif olarak desteklemesine rağmen Almanya, Fransa ve Rusya, Bush yönetiminin tutumuna karşı çıktı. Bu arada, BM silah denetçileri hiçbir "kitle imha silahı" bulamadılar. Üstelik Iraklılar, ABD kuvvetlerinin Saddam Hüseyin'in istila ettiği Kuveyt'ten Irak güçlerini çıkardıkları 1991 Körfez Savaşı'ndan sonra Birleşmiş Milletler'ce izin verilenden daha uzun menzilli füzeleri imha etmeye başladılar.

Amerika Birleşik Devletleri ve Britanya, Mart 2003'te Irak'ın işgaline girişerek, Irak ordusunu kısa sürede yendi. Amerika Birleşik Devletleri, en sonunda demokratik bir Irak yönetiminin kurulmasına yol açacağı (dinsel, etnik ve diğer gerginliklerin aşılabileceği farz edilerek) beklentisiyle, Irak'ta askerî idare kurdu, bir de güneyde İngiliz bölgesi oluşturuldu. Ne var ki, hiçbir kitle imha silahı bulanamadı. Bu durum, Saddam Hüseyin rejiminin bölgeyi ya da ABD çıkarlarını doğrudan tehdit ettiği yargısına ulaşmak –dolayısıyla işgali haklı göstermek– için kullanılan ABD ve İngiliz istihbarat belgelerinin bazılarının abartılmış, yanlış yorumlanmış, hatta düpedüz uydurulmuş olduğuna ilişkin Avrupa'nın büyük kısmında güçlü bir izlenim bıraktı. (Üstelik Başkan Bush'un terörizme karşı bir "haçlı seferi" çağrısı yapan söylemleri, Avrupalı Hristiyanların ortaçağda İslamiyet'e karşı düzenledikleri kanlı seferleri akla getiriyordu.)

ABD yönetiminin tek başına hareket etme kararlılığından dolayı, Irak krizi, Birleşmiş Milletler'in prestijine ve etkililiğine yönelik bir tehdit oluşturdu. New York'ta ve Washington, D.C.'de yapılan terörist saldırılardan sonra Avrupalıla-

rın Amerika Birleşik Devletleri'ne duydukları büyük sempati ve iyi niyet dağılıp gitti. Irak, kargaşaya sürüklendi. İşgal kuvvetlerine karşı (İran'dan gönderilen silahların yardımıyla) ayaklanmalar baş gösterdi. Terörist saldırılar –savaş El Kaide'yi Irak'ın içine soktu– gündelik olaylar hâlini aldı ve Irak'ta içsavaş çıktı. ABD istilasından beri belki yarım milyon Iraklı öldü ve 2 milyondan fazlası sığınmacı durumuna düştü.

CIA gizli hapishaneler kurdu ve Avrupa'da yasadışı insan kaçırma eylemleri yaptı, bazı şüphelileri muhtemelen işkence görecekleri anayurtlarına gönderdi. Ebu Garib (Gureyb) Cezaevi'nde ABD'li gardiyanların kötü muamelesine maruz kalan tutukluların görüntüleri, dünyanın her yanında televizyonlara ve bilgisayar ekranlarına yansıdı; CIA'nın tutuklulara işkence ettiğine ve ABD'li özel güvenlik elemanlarının Iraklı sivilleri vurup öldürdüklerine ilişkin raporlar da cabasıydı. Küba'daki Guantanamo Körfezi'nde bulunan ABD hapishanesinde tutuklular, neyle suçlandıklarını bilmeden yıllarca içerde yattılar ve herhangi bir şekilde avukatla görüşme hakkından yoksun tutuldular. İşkence sayılan sorgulama tekniklerini başkanın kabul etmesi, Amerika Birleşik Devletleri'nin ününü daha da lekeledi. Irak'ta güvenlik durumu 2007 sonunda ve 2008'de düzelmiş olmasına rağmen, Başkan George W. Bush, Amerika Birleşik Devletleri'nin öteden beri savunduğu yüksek ahlaki standardı artık temsil eder görünmüyordu. Amerika'nın inandırıcılığını yeniden kazanıp kazanamayacağı 2008'de kendisine sorulduğunda, Fransa dışişleri bakanı, Avrupalıların çoğunluğunun değilse bile birçoğunun duygularını yansıtırcasına şöyle dedi: "Bir daha asla önceki gibi olmayacak. ... Büyü bozuldu." Bununla birlikte, Barack Obama'nın 2008'de başkan seçilmesi, Avrupalıların çoğunluğu tarafından büyük bir iyimserlikle karşılandı.

Sonuç

Avrupa, 21. yüzyılın ilk on yılını yaşıyorken, dünyanın kalanı üzerinde Avrupa'nın etkisi azalmış durumdadır. Yine de Avrupalılar artık çoğunlukla barış içinde yaşıyorlar ve bu durum, öngörülebilir gelecekte de devam edecek gibi görünmektedir. Tıp alanında ve gıda üretiminde süregiden ilerlemeler sayesinde, Avrupalıların yaşam kalitesi yükselmeye devam etmektedir. Avrupa, çevreyi koruyarak yeterli güvenli enerji temin etmenin doğurduğu çetin sorunlarla hâlâ yüz yüzedir. AB liderleri, karbondioksit salımını 2020'ye kadar %20 oranında azaltmaya çalışmak için 2007'de anlaşmaya vardılar; rüzgâr ve güneş gibi yenilenebilir enerji kaynaklarının, o tarihte enerji tüketiminin beşte birini karşılaması öngörülmektedir.

Başka bölgelerde olduğu gibi, Avrupa ekonomileri de küreselleşmenin doğurduğu çetin sorunlara sürekli olarak uyum sağlamak zorundadır. Avrupa'da Komünist devletlerin uğradığı başarısızlıktan sonra, Çin bile bazı yönleriyle piyasa

ekonomisini benimsemiştir ve Çin ile Hindistan birer ekonomik dev hâline gelmişlerdir. Avrupa'da yüksek işsizlik oranları, birçok insanın piyasa değişkenliklerinden kolay etkilenebildiğini hâlâ düşündürmektedir. İşsizlik özellikle gençleri etkilemektedir. Aralık 2008'de bir ergenin polis tarafından vurulup öldürülmesiyle, başka şehirlerin yanı sıra Atina'da gençler ile polis karşı karşıya geldiler. Erkek olsun, kadın olsun, öğrencilerin ve diğer gençlerin birçoğu iş bulamayacakları ve savaş sonrası dönemde ekonomik olarak ebeveynlerinden daha başarısız ilk kuşak olacakları korkusuyla mutsuz yaşamaktadır. Serbest piyasa ile devlet müdahalesi arasında uygun bir denge kurmak, temel bir görev olarak orta yerde durmaktadır. Küreselleşmeye karşı kararlı protestolar, küresel karşılıklı bağlantılılığın herkese yarar sağlamadığı gerçeğini yansıtmaktadır; diğer kıtaların yanı sıra, Asya'da ve Afrika'da çaresizlik içinde milyonlarca yoksul kalmıştır.

Dünyanın her yanında insan hakları, İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin Birleşmiş Milletler'ce kabulünden altmış küsur yıl sonra bile hâlâ Avrupa için bir endişe konusudur. Uluslararası Af Örgütü (*Amnesty International*), insan haklarına saygı duyulmayan ülkelerin saptanmasında etkili bir güçtür, İnsan Hakları İzleme Örgütü de öyledir. Güney Afrika artık kaldırılmış olan resmî ırk ayrımı sistemini sürdürerek dünyaya meydan okuduğu için, 1970'lerde ve 1980'lerin başında bu devlete çok büyük baskı uygulayanlar arasında Avrupa devletleri de yer almışlardır. Afrika ülkesi Ruanda'da 1990'larda yapılan soykırım, Kosova'da uygulanan etnik temizlik, Etiyopya'da çekilen açlık, Sudan'ın Darfur bölgesinde yaşanan katliamlar ve Ortadoğu'da barut fıçısını andıran durum da insan hakları gruplarının yanı sıra Avrupa devletlerinin ilgi odağı olmuştur. Avrupa Birliği, insan haklarını desteklemeyi önceliklerinden birisi yapmıştır.

Avrupalıların gelecek konusunda iyimser olmaları için birçok neden vardır. Almanya'nın birleşmesi barış içinde gerçekleşmiştir. İki eski düşman, Almanya ve Fransa, kıtanın geleceği için istikrarlı bir merkez olarak durmaktadır. Irak'a yönelik politikalarla ilgili anlaşmazlıklara rağmen, NATO, komünizmin yıkılışına uyum sağlamış ve doğuya doğru genişlemiştir, Avrupa Birliği de öyle yapmıştır. Doğu Avrupa'da ve Balkanlar'da da daha fazla hoşgörü işaretleri görülebilmektedir. Romanya'da yaşayan etnik Macarlar, devlet yetkilileriyle ilişkilerinde ve eğitimde kendi dillerini kullanma olanağına 1997'de ilk kez kavuştular. 2000'de Bulgar hükümeti, devlet televizyon şebekesinin Türkçe olarak haftalık haber programı yayınlamasına nihayet izin verdi. Milliyetçi yayılmacı iddialar Avrupa'nın büyük kısmında büyük ölçüde sönmüş olmasına rağmen, etnik ve dinsel çekişmeler kesinlikle ortadan kalmış değildir.

Soğuk Savaş artık yoktur ve Avrupa'da bir sıcak savaş riski, en azından Avrupa çapında bir risk pek az görünmektedir. Avrupa Birliği, Avrupa'nın çok büyük kısmını tek pazar hâline getirmiştir ve kullandığı tek para biriminin, avronun

yardımıyla genişlemeyi sürdürecektir. Başlı başına bu durum kıtayı küçültmüş, insanların seyahat etmelerini kolaylaştırmış ve gitgide daha çok şeyi paylaşmalarını sağlamıştır. Dahası, denilebilir ki Avrupa Birliği'nin en önemli başarısı, üye devletler arasında savaş ihtimalini ortadan kaldırmış olmasıdır. Tüm bunlar, Avrupa'yı daha da müreffeh bir geleceğe, kalıcı barış üzerine kurulu bir geleceğe taşıyacaktır.

ABD kuvvetlerinin Irak'ta işkence yaptıkları iddiasına karşı Londra'da Parlamento dışında düzenlenen protesto.

OKUNABİLECEK DİĞER KAYNAKLAR

GENEL

Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey* (1993).

Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism* (1991).

Michael Anderson, *Approaches to the History of the Western Family, 1500-1914* (1980).

Philippe Aries, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life* (1962).

Philippe Aries ve Georges Duby, edl., *A History of Private Life* (5 cilt, 1987-1993).

Geoffrey Barraclough, *The Origins of Modern Germany* (1979).

Geoffrey Best, *War and Society in Revolutionary Europe, 1770-1870* (1982).

David Blackbourn, *The Long Nineteenth Century: A History of Germany, 1780-1918* (1997).

Jerome Blum, *The End of the Old Order in Rural Europe* (1978).

———, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century* (1961).

Richard Bonney, *The Europe an Dynastic States, 1494-1660* (1991).

John Bossy, *Christianity in the West, 1400-1700* (1985).

Fernand Braudel, *The Mediterranean World in the Age of Philip II* (1992).

Peter Brown, *The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity, a. d. 200-1000* (2003).

Peter Burke, *Pop u lar Culture in Early Modern Europe* (1978).

Franco Cardini, *Europe and Islam* (2001).

S. G. Checkland, *British Public Policy, 1776-1939: An Economic, Social and Political Perspective* (1985).

Carlo Cipolla, *Before the Industrial Revolution: Europe an Society and Economy, 1000-1700* (1980).

Carlo Cipolla, ed., *The Fontana Economic History of Europe* (6 cilt, 1976-1977).

Martin Clark, *Modern Italy, 1871-1982* (1984).

Eric Cochrane, *Italy, 1530-1630* (1988).

Linda Colley, *Captives: Britain, Empire and the World, 1650-1800* (2002).

John Darwin, *After Tamerlane: The Global History of Empire since 1405* (2008).

David Brion Davis, *The Problem of Slavery in the Age of Revolution, 1770-1823* (1975).

Jan de Vries, *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present* (2008).

Georges Duby ve Michelle Perrot, edl., *A History of Women in the West* (5 cilt, 1992-1994).

Christopher Duggan, *A Concise History of Italy* (1994).

Richard Dunn, *The Age of Religious Wars, 1559-1715* (1979).
Elizabeth Eisenstein, *The Printing Revolution in Early Modern Europe* (1993).
Norbert Elias, *The Civilizing Process* (1994).
J. H. Elliott, *Empire of the Atlantic World* (2007).
Niall Ferguson, *Empire: How Britain Made the Modern World* (2003).
———, *Empire: The Rise and Demise of the British World Order and the Lessons for Global Power* (2002).
William Ferguson, *Scotland: 1689 to the Present* (1968).
Orlando Figes, *Natasha's Dance: A Cultural History of Russia* (2002).
R. F. Foster, *Modern Ireland, 1600-1972* (1988).
Peter Gay, *The Cultivation of Hatred: The Bourgeois Experience: Victoria to Freud, Vol. III* (1994).
———, *Education of the Senses: The Bourgeois Experience: Victoria to Freud, Vol. I* (1999).
———, *The Tender Passion: The Bourgeois Experience: Victoria to Freud, Vol. II* (1999).
Felix Gilbert ve David Clay Large, *The End of the Europe an Era, 1890 to the Present* (2002).
Robert Gildea, *Barricades and Borders: Europe, 1800-1914* (1987).
John Gillis, *Youth and History: Tradition and Change in Europe an Age Relations, 1770 to the Present* (1981).
Mark Girouard, *Cities and People: A Social and Architectural History* (1985).
Jack Goldstone, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World* (1991).
Avner Grief, *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade* (2006).
E. J. Hobsbawm, *The Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914-1991* (1994).
———, *The Age of Revolution, 1789-1848* (1962).
Paul Hohenberg ve Lynn Lees, *The Making of Urban Europe, 1000-1950* (1985).
Geoffrey Hosking, *Russia and the Russians: A History* (2001).
Lindsey Hughes, *The Romanovs: Ruling Russia 1613-1917* (2008).
Charles Ingrao, *The Habsburg Monarchy, 1618-1815* (1994).
Barbara Jelavich, *History of the Balkans* (2 cilt, 1983).
Henry Kamen, *Europe an Society, 1500-1700* (1984).
John Keegan, *The Face of Battle* (1976).
———, *A History of Warfare* (1993).
Tom Kemp, *Industrialization in Nineteenth Century Europe* (1985).
Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers* (1987).
Ben Kiernan, *Blood and Soil: A World History of Genocide and Extermination from Sparta to Darfur* (2007).
V. G. Kiernan, *European Empires from Conquest to Collapse, 1815-1960* (1982).
Tony Kushner ve Katharine Knox, *Refugees in the Age of Genocide* (2001).
H. G. Koenigsberger, *Early Modern Europe, 1500-1789* (1987).
———, *The Habsburgs and Europe, 1516-1660* (1971).
E. H. Kossman, *The Low Countries, 1780-1940* (1978).
Andrew Lees ve Lynn Hollen Lees, *Cities and the Making of Modern Europe, 1750-1914* (2007).
C. A. Macartney, *The Habsburg Empire, 1790-1918* (1969).
Roger Magraw, *France, 1815-1914: The Bourgeois Century* (1983).
Arno Mayer, *The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War* (1981).
Mary Jo Maynes, *Schooling in Western Europe: A Social History* (1985).
Mark Mazower, *The Balkans: A Short History* (2000).
Peter McPhee, *A Social History of France, 1780-1880* (2004).
John M. Merriman, *The Stones of Balazuc: A French Village in Time* (2002).

John Merriman ve Jay Winter, edl., *Europe 1789 to 1914: Encyclopedia of the Age of Industry and Empire*, 5 cilt (2006).
———, *Europe since 1914: Encyclopedia of the Age of War and Reconstruction*, 5 cilt (2006).
Alec Reginald Meyers, *Parliaments and Estates in Europe to 1789* (1975).
Joel Mokyr, *The Gifts of Athena: Historical Origins of the Knowledge Economy* (2002).
———, *Twenty-Five Centuries of Technological Change: An Historical Survey* (1990).
P. K. O'Brien ve C. Keyser, *Economic Growth in Britain and Europe, 1780-1914* (1978).
Geoffrey Parker, *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800* (1988).
Pamela M. Pilbeam, *The Middle Classes in Europe, 1789-1914: France, Germany, Italy and Russia* (1990).
Leon Plantinga, *Romantic Music: A History of Musical Style in Nineteenth Century Europe* (1984).
Kenneth Pomerantz, *Great Divergence: Europe, China and the Making of the Modern World Economy* (2000).
Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922* (2007).
Colin Russell, *Science and Social Change in Britain and Europe, 1700-1900* (1983).
Peter Sahlins, *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees* (1989).
Raffaella Sarti, *Europe at Home: Family and Material Culture 1500-1800* (2002).
Joan W. Scott, *Gender and the Politics of History* (1988).
Hugh Seton- Watson, *The Russian Empire, 1801-1917* (1967).
Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* (2 cilt, 1976-1977).
James Sheehan, *German History, 1770-1866* (1990).
———, *Where Have All the Soldiers Gone? The Transformation of Modern Europe* (2008).
Adrien Shubert, *A Social History of Modern Spain* (1990).
Yuri Slezkine, *Arctic Mirrors: Russia and the Small Peoples of the North* (1994).
Bonnie G. Smith, *Changing Lives: Women in Europe an History since 1700* (1989).
Timothy Snyder, *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999* (2003).
A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918* (1954).
Charles Tilly, *Coercion, Capital and Europe an States, ad 990-1990* (1990).
———, *The Contentious French: Four Centuries of Pop u lar Struggle* (1986).
Richard Vinen, *A History in Fragments: Europe and the Twentieth Century* (2001).
Mack Walker, *German Home Towns: Community, State and General Estate, 1648-1871* (1971).
Immanuel Wallerstein, *The Modern World System* (1974).
Piotr Wandycz, *The Price of Freedom: A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present* (1992).
Eric R. Wolf, *Europe and the People without History* (1983).
Isser Woloch, ed., *Revolution and the Meanings of Freedom in the Nineteenth Century* (1996).
Stuart Woolf, *A History of Italy, 1700-1860* (1986).
E. A. Wrigley, *Population and History* (1969).
Theodore Zeldin, *France, 1848-1945* (5 cilt, 1978-1981).

BÖLÜM 1
ORTAÇAĞIN MİRASI VE DÖNÜŞTÜRÜCÜ KEŞİFLER

Kenneth R. Andrews, *Trade, Plunder and Settlement: Maritime Enterprise and the Genesis of the British Empire, 1480-1630* (1984).

Robert Bartlett, *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change, 950-1350* (1993).
M. W. Beresford, *New Towns of the Middle Ages* (1988).
Marc Bloch, *Feudal Society* (2 cilt, 1961).
Brenda Bolton, *The Medieval Reformation* (1983).
John Boswell, *Christianity, Social Tolerance and Homosexuality: Gay People in Western Europe from the Beginning of the Christian Era to the Fourteenth Century* (1980).
———, *The Kindness of Strangers: The Abandonment of Children in Western Europe from Late Antiquity to the Renaissance* (1988).
Rosalind B. Brooke ve Christopher Brooke, *Popular Religion in the Middle Ages* (1984).
Alfred W. Crosby, *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900-1900* (1986).
R. O. Crummey, *The Formation of Muscovy, 1404-1613* (1987).
Natalie Zemon Davis, *Trichster Travels: A Sixteenth-Century Muslim Between Worlds* (2006).
Georges Duby, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West* (1968).
Edith Ennen, *The Medieval Woman* (1989).
Robert Fossier, *Peasant Life in the Medieval West* (1988).
Paul Freedman, *Out of the East: Spices and the Medieval Imagination* (2008).
Bernard Hamilton, *Religion in the Medieval West* (1986).
Denys Hay, *Europe in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* (1989).
———, *Europe, the Emergence of an Idea* (1968).
Norman Housley, *The Later Crusades, 1274-1580* (1992).
William C. Jordan, *Europe in the High Middle Ages* (2001).
Emmanuel Leroy Ladurie, *Montaillou: The Promised Land of Error* (1979).
Robert S. Lopez, *The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950-1300* (1971).
Angus MacKay, *Society, Economy and Religion in Late Medieval Castile* (1987).
Richard Mackenney, *Sixteenth-Century Europe: Expansion and Conflict* (1993).
H. E. Mayer, *The Crusades* (1988).
Michel Mollat, *The Poor in the Middle Ages* (1986).
R. I. Moore, *The First Europe an Revolution, c. 970-1215* (2000).
John H. Mundy, *Europe in the High Middle Ages, 1150-1309* (1991).
J. H. Parry, *The Age of Reconnaissance: Discovery, Exploration and Settlement, 1450-1650* (1981).
Fritz Rorig, *The Medieval Town* (1967).
Daniel Waley ve Peter Denley, *Later Medieval Europe, 1250-1520* (2001).

BÖLÜM 2
RÖNESANS

William J. Bouwsma, *The Waning of the Renaissance, 1550-1640* (2002).
Judith Brown, *In the Shadow of Florence* (1982).
Eugene Brucker, *Renaissance Florence* (1983).
Peter Burke, *The Italian Renaissance: Culture and Society in Italy* (1987).
———, *Popular Culture in Renaissance Europe, 1450-1620* (1986).
Christopher S. Celenza, *The Lost Italian Renaissance: Humanists, Historians and Latin's Legacy* (2004).
Carlo Ginzburg, *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller* (1982).
———, *Night Battles* (1985).
Richard Goldthwaite, *The Building of Renaissance Florence* (1981).

Anthony Grafton ve Lisa Jardine, *From Humanism to the Humanities: Education and the Liberal Arts in Fifteenth- and Sixteenth-Century Europe* (1986).
J. R. Hale, *Renaissance Europe* (1977).
———, *War and Society in Renaissance Europe, 1450-1620* (1986).
Denys Hay ve John Law, *Italy in the Age of the Renaissance, 1380-1530* (1989).
Dale Kent, *The Rise of the Medici* (1979).
Margaret King, *Women in the Renaissance* (1991).
Lauro Martines, *April Blood: Florence and the Plot against the Medici* (2003).
———, *Power and Imagination: City-States in Renaissance Italy* (1988).
Garrett Mattingly, *Renaissance Diplomacy* (1988).
Margaret Meserve, *Empires of Islam in Renaissance Historical Thought* (2008).
John M. Najemy, *A History of Florence, 1200-1575* (2006).
J. G. A. Pocock, *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition* (1975).
John Stephens, *The Italian Renaissance: The Origins of Intellectual and Artistic Change before the Reformation* (1990).
Hugh Thomas, *The Conquest of Mexico* (1993).

BÖLÜM 3
İKİ REFORMASYON

Cornelis Augustijn, *Erasmus: His Life, Works and Influence* (1991).
Philip Benedict, *Christ's Churches Purely Reformed: A Social History of Calvinism* (2002).
William J. Bouwsma, *John Calvin: A Sixteenth-Century Portrait* (1987).
Euan Cameron, *The Europe an Reformation* (1991).
Anwar Chejne, *Islam and the West: The Moriscos: A Cultural and Social History* (1983).
William A. Christian, Jr., *Local Religion in Sixteenth-Century Spain* (1981).
A. G. Dickens, *The English Reformation* (1989).
Carlos Eire, *From Madrid to Purgatory: The Art and Craft of Dying in Sixteenth-Century Spain* (1995).
———, *War against the Idol: The Reformation of Worship from Erasmus to Calvin* (1986).
Ronnie Po-Chia Hsia, *Social Discipline in the Reformation: Central Europe, 1550-1750* (1989).
———, *Society and Religion in Münster, 1535-1618* (1984).
Lisa Jardine, *Erasmus, Man of Letters: The Construction of Charisma in Print* (1993).
David Kirby, *Northern Europe in the Early Modern Period: The Baltic World, 1492-1772* (1990).
Sherrin Marshall, ed., *Women in Reformation and Counter-Reformation Europe: Public and Private Worlds* (1989).
Bernd Moeller, *Imperial Cities and the Reformation* (1982).
John W. O'Malley, *Trent and All That: Renaming Catholicism in the Early Modern Period* (2000).
Steven E. Ozment, *Flesh and Spirit: Private Life in Early Modern Germany* (1999).
———, *The Reformation in the Cities: The Appeal of Protestantism to Sixteenth-Century Germany and Switzerland* (1975).
———, *When Fathers Ruled: Family Life in Reformation Europe* (1983).
Eugene R. Rice, Jr. ve Anthony Grafton, *The Foundations of Early Modern Europe, 1460-1559* (1994).
Thomas Robisheaux, *Rural Society and the Search for Order in Early Modern Germany* (1989).
John D. Roth ve James M. Stayer, edl., *Companion to Anabaptism and Spiritualism, 1521-1700* (2007).

Robert W. Scribner, *For the Sake of Simple Folk: Pop u lar Propaganda for the German Reformation* (1984).
Lewis Spitz, *The Protestant Reformation* (1987).
Keith Thomas, *Religion and the Decline of Magic* (1971).
Tessa Watt, *Cheap Print and Pop u lar Piety, 1550-1640* (1991).
Merry E. Weisner, *Women and Gender in Early Modern Europe* (1993).

BÖLÜM 4
DİN SAVAŞLARI

Susan Dwyer Amussen, *An Ordered Society: Gender and Class in Early Modern England* (1988).
Stuart Clarke, *Thinking with Demons: The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe* (1997).
Natalie Zemon Davis, *The Gift in Sixteenth-Century France* (2000).
———, *The Return of Martin Guerre* (1983).
Eamon Duffy, *The Voices of Morebath: Reformation and Rebellion in an English Village* (2001).
J. H. Elliott, *Europe Divided, 1559-1598* (1968).
Bruce Gordon, *The Swiss Reformation* (2002).
Mark Greengrass, *France in the Age of Henry IV: The Struggle for Stability* (1995).
Brad S. Gregory, *Christian Martyrdom in Early Modern Europe* (1999).
R. J. Knecht, *Francis I* (1992).
———, *The French Civil Wars* (2000).
Geoffrey Parker, *Europe in Crisis, 1598-1648* (1979).
Geoffrey Parker, ed., *The Thirty Years' War* (1988).
N. M. Sutherland, *The Massacre of St. Bartholomew and the Europe an Conflict, 1559-1572* (1973).

BÖLÜM 5
ATLANTİK EKONOMİSİNİN YÜKSELİŞİ: İSPANYA VE İNGİLTERE

Ralph Davis, *The Rise of the Atlantic Economies* (1973).
Jan de Vries, *The Economy of Europe in an Age of Crisis, 1600-1750* (1978).
J. H. Elliott, *The Count-Duke of Olivares: The Statesman in an Age of Decline* (1987).
———, *Imperial Spain, 1469-1714* (1964).
———, *The Revolt of the Catalans: A Study in the Decline of Spain, 1598-1640* (1984).
G. R. Elton, *England under the Tudors* (1991).
Felipe Fernandez-Armesto, *The Spanish Armada: The Experience of War in 1588* (1989).
John Guy, *Tudor England* (1988).
Henry Kamen, *Empire: How Spain Became a World Power, 1492-1763* (2004).
John Lynch, *Spain, 1516-1598* (1994).
———, *Spain under the Habsburgs, 1516-1700* (2 cilt, 1964-1969).
Colin Martin ve Geoffrey Parker, *The Spanish Armada* (1988).
Geoffrey Parker, *The Grand Strategy of Philip II* (2000).
———, *Philip II* (1978).
Carla Rahn Philips, *Galleons for the King of Spain* (1986).
Penry Williams, *The Tudor Regime* (1979).
Joyce Youings, *Sixteenth-Century England* (1984).

BÖLÜM 6
17. YÜZYILDA İNGİLTERE VE FELEMENK CUMHURİYETİ

Michael Braddick, *God's Fury, England's Fire: A New History of England's Civil Wars* (2008).
Harold J. Cook, *Masters of Exchange: Commerce, Medicine and Science in the Dutch Golden Age* (2007).
Bruce R. Galloway, *The Union of England and Scotland, 1603-1608* (1986).
Pieter Geyl, *The Revolt of the Netherlands, 1555-1609* (1966).
Christopher Hill, *God's Englishman: Oliver Cromwell and the English Revolution* (1975).
———, *The World Turned Upside Down* (1972).
Derek Hirst, *Authority and Conflict: England, 1603-1658* (1986).
Ronald Hutton, *The British Republic, 1649-1660* (1990).
Jonathan I. Israel, *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness and Fall, 1477-1806* (1995).
J. R. Jones, *The Revolution of 1688 in England* (1972).
Anna Keay, *The Magnificent Monarch: Charles II and the Ceremonies of Power* (2008).
Mark Kishlansky, *A Monarchy Transformed: Britain, 1603-1714* (1996).
Mark Knights, *Representation and Misrepresentation in Later Stuart Britain: Partisanship and Political Culture* (2005).
Peter Laslett, *The World We Have Lost: England before the Industrial Age* (1983).
Brian P. Levack, *The Formation of the British State: England, Scotland and the Union, 1603-1707* (1987).
John Morrill, *The Revolt of the Provinces: Conservatism and Revolution in the English Civil War, 1630-1650* (1980).
Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659* (1972).
Steven C. Pincus, *1688: The First Modern Revolution* (2009).
Maarten Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century* (2005).
J. L. Price, *Culture and Society in the Dutch Republic during the Seventeenth Century* (1974).
Simon Schama, *An Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age* (1988).
J. A. Sharpe, *Early Modern England: A Social History, 1550-1760* (1990).
Kevin Sharpe, *The Personal Rule of Charles I* (1995).
Lawrence Stone, *The Causes of the English Revolution, 1629-1642* (1990).
David Underdown, *Fire from Heaven: Life in an English Town in the Seventeenth Century* (1992).
———, *Revel, Riot and Rebellion: Popular Politics and Culture in England, 1603-1660* (1985).
Keith Wrightson, *Earthly Necessities: Economic Lives in Early Modern Britain* (2000).
———, *English Society, 1550-1760* (1982).

BÖLÜM 7
MUTLAKİYET ÇAĞI, 1650-1720

Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State* (1974).
William Beik, *Absolutism and Society in Seventeenth-Century France: State Power and Provincial Aristocracy in Languedoc* (1985).
Joseph Bergin, *Cardinal Richelieu: Power and the Pursuit of Wealth* (1985).
Paul Bushkovitch, *Peter the Great* (2001).
James B. Collins, *The State in Early Modern France* (2001).
J. H. Elliott, *Richelieu and Olivares* (1984).

Richard J. Evans, *The Making of the Habsburg Empire, 1550-1770* (1979).
Pierre Goubert, *Louis XIV and Twenty Million Frenchmen* (1972).
Ragnhild Hatton, *Europe in the Age of Louis XIV* (1979).
Lindsey Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great, 1682-1725* (1998).
Sharon Kettering, *French Society, 1589-1715* (2001).
Robert Mandrou, *Introduction to Modern France, 1500-1640* (1975).
Roland Mousnier, *Peasant Uprisings in Seventeenth-Century France, Russia and China* (1970).
David Parker, *The Making of French Absolutism* (1983).
Theodore Rabb, *The Struggle for Stability in Early Modern Europe* (1975).
Orest Ranum, *The Fronde: A French Revolution* (1993).
———, *Paris in the Age of Absolutism* (2003).
John Stoye, *The Siege of Vienna: The Last Great Trial between Cross and Crescent* (2007).

BÖLÜM 8
YENİ BİLİM FELSEFESİ

Herbert Butterfield, *The Origins of Modern Science, 1300-1800* (1965).
John Fauvel, Raymond Flood, Michael Shortland ve Robin Wilson, edl., *Let Newton Be! A New Perspective on His Life and Works* (1988).
A. R. Hall, *The Revolution in Science, 1500-1750: The Formation of the Modern Scientific Attitude* (1983).
Margaret Jacobs, *The Cultural Meaning of the Scientific Revolution* (1988).
Hugh Kearney, *Science and Change, 1500-1700* (1971).
Alexandre Koyre, *The Formation of the Modern Scientific Attitude* (1983).
T. S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolution* (1989).
Robert K. Merton, *Science, Technology and Society in Seventeenth-Century England* (1970).
Ingrid D. Rowland, *Giordino Bruno, Philosopher, Heretic* (2008).
Londa Schiebinger, *The Mind Has No Sex? Women and the Origins of Modern Science* (1990).
R. S. Westfall, *Never at Rest: A Biography of Isaac Newton* (1993).
B. H. G. Wormald, *Francis Bacon: History, Politics and Science, 1561-1626* (1993).

BÖLÜM 9
AYDINLANMIŞ DÜŞÜNCE VE EDEBÎ CUMHURİYET

Keith Baker, *Inventing the French Revolution: Essays in the Political Culture of Eighteenth-Century France* (1990).
Roger Chartier, *The Cultural Origins of the French Revolution* (1991).
Maurice Cranston, *The Noble Savage: Jean-Jacques Rousseau, 1754-1762* (1991).
———, *Philosophers and Pamphleteers: Political Theorists of the Enlightenment* (1986).
Thomas E. Crow, *Painters and Public Life in Eighteenth-Century Paris* (1985).
Robert Darnton, *The Business of Enlightenment* (1979).
———, *The Great Cat Massacre* (1985).
———, *The Literary Underground of the Old Regime* (1985).
Peter Gay, *The Enlightenment: An Interpretation* (2 cilt, 1966-1969).
———, *Voltaire's Politics: The Poet as Realist* (1988).
Dena Goodman, *The Republic of Letters: A Cultural History of the French Enlightenment* (1984).

Norman Hampson, *A Cultural History of the Enlightenment* (1969).
Carla Hesse, *The Other Enlightenment: How French Women Became Modern* (2001).
Darrin M. McMahon, *Enemies of the Enlightenment: Anti-Philosophes and the Birth of the French Far Right, 1778-1830* (1998).
J. M. McManners, *Death and Enlightenment: Changing Attitudes to Death among Christians and Unbelievers in Eighteenth-Century France* (1982).
Roy Porter ve Mikulas Teich, edl., *The Enlightenment in National Context* (1981).
John Robertson, *The Case for the Enlightenment: Scotland and Naples, 1680-1760* (2005).
Franco Venturi, *Italy and the Enlightenment: Studies in a Cosmopolitan Century* (1972).

BÖLÜM 10
18. YÜZYILDA EKONOMİK VE TOPLUMSAL DEĞİŞİM

M. S. Anderson, *Europe in the Eigh teenth Century, 1713-1783* (1982).
C. A. Bayly, *Imperial Meridian: The British Empire and the World, 1780-1830* (1989).
David A. Bell, *The Cult of the Nation in France: Inventing Nationalism, 1680-1800* (2001).
Maxine Berg, *The Age of Manufacturers, 1700-1820: Industry, Innovation and Work in Britain* (1985).
Peter Borsay, *The English Urban Renaissance: Culture and Society in the Provincial Town, 1660-1770* (1989).
Christopher Leslie Brown, *Moral Capital: The Foundations of British Abolitionism* (2008).
P. J. Corfield, *The Impact of English Towns, 1700-1800* (1982).
Douglas Hay ve diğ., *Albion's Fatal Tree: Crime and Punishment in Eighteenth Century England* (1975).
Steven L. Kaplan, *Provisioning Paris: Merchants and Millers in the Grain and Flour Trade during the Eigh teenth Century* (1984).
Emmanuel LeRoy Ladurie, *The Peasants of Languedoc* (1974).
Paul Langford, *A Polite and Commercial People: England, 1727-1783* (1989).
P. J. Marshall, *The Making and Unmaking of Empires: Britain, India and America c. 1750-1783* (2005).
G. E. Mingay, *Land and Society in England, 1750-1980* (1994).
J. H. Parry, *Trade and Dominion: The Europe an Overseas Empires in the Eighteenth Century* (1971).
Roy Porter, *English Society in the Eigh teenth Century* (1986).
George Rude, *Paris and London in the Eigh teenth Century* (1971).
Bernard Semmel, *The Methodist Revolution* (1973).
Lawrence Stone, *The Family, Sex and Marriage in England, 1500-1800* (1977).
E. P. Thompson, *Whigs and Hunters: The Origins of the Black Act* (1975).
Isser Woloch, *Eighteenth-Century Europe: Tradition and Progress, 1715-1789* (1982).

BÖLÜM 11
18. YÜZYILDA HANEDANLIK REKABETLERİ VE SİYASETİ

Paul Avrich, *Russian Rebels, 1600-1800* (1972).
Bernard Bailyn, *The Ideological Origins of the American Revolution* (1992).
C. B. A. Behrens, *The Ancien Régime* (1967).
———, *Society, Government and the Enlightenment: The Experiences of Eighteenth-Century France and PRussia* (1985).
David Bell, *Lawyers and Citizens: The Making of a Political Elite in Old Regime France* (1994).

John Brewer, *Party Ideology and Pop u lar Politics at the Accession of George III* (1976).
———, *The Sinews of Power: War, Money and the English State, 1688-1783* (1989).
Linda Colley, *Britons: Forging the Nation, 1707-1837* (1992).
———, *In Defiance of Oligarchy: The Tory Party, 1714-1760* (1982).
———, *The Ordeal of Elizabeth Marsh: A Woman in World History* (2008).
Tim Harris, *Revolution: The Great Crisis of the British Monarchy, 1685-1729* (2006).
Olwen Hufton, *The Poor of Eighteenth-Century France, 1750-1789* (1974).
Maya Jasanoff, *Edge of Empire: Lives, Culture and Conquest in the East, 1750-1850* (2005).
Isabel de Madariaga, *Catherine the Great: A Short History* (1990).
Sara Maza, *Private Lives and Public Affairs: The Causes Celebres of Prerevolutionary France* (1993).
Edmund Sears Morgan, *Benjamin Franklin* (2003).
———, *The Birth of the Republic, 1763-1789* (1977).
Daniel Roche, *The People of Paris* (1987).
Robert M. Schwartz, *Policing the Poor in Eighteenth-Century France* (1988).
Wayne Te Brake, *Regents and Rebels: The Revolutionary World of an Eighteenth-Century Dutch City* (1989).
Franco Venturi, *The End of the Old Regime in Europe, 1776-1789* (2 cilt, 1991).
Ernst Wangermann, *The Austrian Achievement, 1700-1800* (1973).

BÖLÜM 12
FRANSIZ DEVRİMİ

Nigel Aston, *Religion and Revolution in France, 1780-1804* (2000).
Jean-Paul Bertaud, *The Army of the French Revolution: From Citizen-Soldiers to Instrument of Power* (1988).
T. C. W. Blanning, *The French Revolutionary Wars, 1787-1802* (1996).
Howard G. Brown, *Ending the French Revolution: Violence, Justice and Repression from the Terror to Napoleon* (2006).
Richard Cobb, *The Police and the People: French Pop u lar Protest, 1789-1820* (1972).
William Doyle, *Origins of the French Revolution* (1988).
Marianne Elliott, *Partners in Revolution: The United Irishmen and France* (1982).
Alan Forrest, *Conscripts and Deserters: The Army and French Society during the Revolution and Empire* (1989).
———, *The French Revolution and the Poor* (1981).
Francois Furet, *Interpreting the French Revolution* (1992).
David Garrioch, *The Making of Revolutionary Paris* (2002).
Dominique Godineau, *The Women of Paris and Their French Revolution* (1998).
Carla Hesse, *Publishing and Cultural Politics in Revolutionary Paris, 1789-1810* (1991).
Patrice Higonnet, *Sister Republics: The Origins of French and American Republicanism* (1988).
Lynn Hunt, *The Family Romance of the French Revolution* (1992).
———, *Politics, Culture and Class in the French Revolution* (1984).
Peter Jones, *The Peasantry in the French Revolution* (1988).
Georges Lefebvre, *The Coming of the French Revolution* (1989).
Ted W. Margadant, *Urban Rivalries in the French Revolution* (1992).
Peter McPhee, *The French Revolution, 1789-1799* (2002).
Sarah E. Meltzer ve Leslie W. Rabine, edl., *Rebel Daughters: Women and the French Revolution* (1989).

Mona Ozouf, *Festivals and the French Revolution* (1988).
R. R. Palmer, *The Age of the Demo cratic Revolution: A Political History of Europe and America, 1760-1800* (2 cilt, 1959-1964).
———, *Twelve Who Ruled: The Year of the Terror in the French Revolution* (1989).
Jeremy D. Popkin, *Revolutionary News: The Press in France, 1789-1799* (1990).
George Rude, *The Great Fear of 1789* (1973).
William H. Sewell, Jr., *A Rhetoric of Bourgeois Revolution: The Abbé Sieyès and "What is the Third Estate?"* (1994).
Donald Sutherland, *France, 1789-1815: Revolution and Counterrevolution* (1986).
Timothy Tackett, *Religion, Revolution and Regional Culture in Eighteenth-Century France: The Ecclesiastical Oath of 1791* (1986).
———, *When the King Took Flight* (2003).
Charles Tilly, *The Vendée* (1964).
Isser Woloch, *The New Regime: Transformations of the French Civic Order, 1789-1820s* (1994).

BÖLÜM 13
NAPOLEON VE AVRUPA

David A. Bell, *The First Total War: Napoleon's Empire and the Birth of Warfare as We Know It* (2007).
Louis Bergeron, *France under Napoleon* (1981).
Michael Broers, *Europe under Napoleon* (1996).
———, *The Politics of Religion in Napoleonic Italy: The War against God, 1801-1814* (2002).
Philip Dwyer, *Napoleon: The Path to Power* (2007).
Steven Englund, *Napoleon: A Political Life* (2004).
Alan Forrest, *Napoleon's Men: The Soldiers of the Revolution and Empire* (2002).
Gunther Rothenberg, *The Art of Warfare in the Age of Napoleon* (1978).
Alan Schom, *One Hundred Days: Napoleon's Road to Waterloo* (1992).
Jakob Walter, *The Diary of a Napoleonic Foot Soldier* (1991).
Stuart Wolfe, *Napoleon's Integration of Europe* (1991).
D. G. Wright, *Napoleon and Europe* (1984).

BÖLÜM 14
SANAYİ DEVRİMİ

Anna Clark, *The Struggle for the Breeches: Gender and the Making of the British Working Class* (1995).
Deborah Cohen, *House hold Gods: The British and Their Possessions* (2006).
Leonore Davidoff ve Catherine Hall, *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class, 1780-1850* (1991).
James S. Donnelly, Jr., *The Great Irish Potato Famine* (2002).
Michel Foucault, *Madness and Civilization* (1973).
Colin Heywood, *Childhood in Nineteenth-Century France: Work, Health and Education among the Classes Populaires* (1988).
E. J. Hobsbawm ve George Rude, *Captain Swing* (1975).
David J. V. Jones, *Rebecca's Children: A Study of Rural Society, Crime and Protest* (1989).
Gareth Stedman Jones, *Languages of Class: Studies in English Working-Class History* (1983).

David Landes, *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present* (1976).
Lynn Hollen Lees, *Exiles of Erin: Irish Migrants to Victorian London* (1979).
David McLellan, *Karl Marx: His Life and Thought* (1977).
Joel Mokyr, *The Gift of Athena* (2003).
R. J. Morris, *Class, Sect and Party: The Making of the British Middle Class: Leeds, 1820-1850* (1990).
Claire Goldberg Moses, *French Feminism in the Nineteenth Century* (1984).
John Roach, *History of Secondary Education in England, 1800-1870* (1987).
William H. Sewell, Jr., *Work and Revolution in France: The Language of Labor from the Old Regime to 1848* (1980).
E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class* (1963).
Louise A. Tilly ve Joan W. Scott, *Women, Work and Family* (1978).
Clive Trebilcock, *The Industrialization of the Continental Powers, 1780-1914* (1989).
Dror Wahrman, *Imagining the Middle Class: The Political Repre sen ta tion of Class in Britain, c. 1780-1840* (1995).
William Weber, *Music and the Middle Class: The Social Structure of Concert Life in London, Paris and Vienna* (1975).

BÖLÜM 15
RESTORASYON AVRUPA'SINDA LİBERALİZMİN MEYDAN OKUYUŞU

Michael Brock, *Great Reform Act* (1973).
Clive H. Church, *1830 in Europe: Revolution and Political Change* (1983).
Gordon A. Craig, *The Triumph of Liberalism: Zu rich in the Golden Age, 1830-1869* (1988).
Friedrich Engels, *The Condition of the Working Class in England* (1993).
Eric J. Evans, *Britain before the Reform Act: Politics and Society, 1815-1832* (1989).
Norman Gash, *Aristocracy and People: Britain, 1815-1865* (1979).
Hugh Honour, *Romanticism* (1979).
Clara M. Lovett, *The Demo cratic Movement in Italy, 1830-1876* (1982).
R. J. Morris, *Class, Sect and Party: The Making of the British Middle Class: Leeds, 1820-1850* (1990).
Harold Perkin, *The Origins of Modern English Society, 1780-1880* (1972).
Barbara Taylor, *Eve and the New Jerusalem: Socialism and Feminism in the Nineteenth Century* (1983).
Dror Wahrman, *Imagining the Middle Class: The Political Repre sen ta tion of Class in Britain, c. 1780-1840* (1995).

BÖLÜM 16
1848 DEVRİMLERİ

Maurice Agulhon, *The Republican Experiment, 1848-1852* (1983).
T. J. Clark, *The Absolute Bourgeois: Artists and Politics in France, 1848-1851* (1973).
Istvan Deak, *The Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians, 1848-1849* (1979).
Ted W. Margadant, *French Peasants in Revolt: The Insurrection of 1851* (1979).
Peter McPhee, *The Politics of Rural Life: Political Mobilization in the French Countryside, 1845-1852* (1992).
John M. Merriman, *The Agony of the Republic: The Repression of the Left in Revolutionary France, 1848-1851* (1978).

Jonathan Sperber, *The Europe an Revolutions, 1848-1851* (1993).
———, *Rhineland Radicals: The Demo cratic Movement and the Revolution of 1848-1849* (1991).

BÖLÜM 17
MİLLÎ BİRLEŞME DÖNEMİ

David Blackbourn ve Geoff Eley, *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century German History* (1984).
Istvan Deak, *Beyond Nationalism: A Social History of the Habsburg Officer Corps, 1848-1918* (1990).
Lothar Gall, *Bismarck: The White Revolutionary* (2 cilt, 1986).
Lucy Riall, *Sicily and the Unification of Italy* (1998).
Denis Mack Smith, *Cavour* (1985).
———, *Cavour and Garibaldi, 1860: A Study of Political Conflict* (1985).
———, *Victor Emanuel, Cavour and the Risorgimento* (1971).
Helmut Smith, *German Nationalism and Religious Conflict: Culture, Ideology, Politics, 1870-1914* (1995).

BÖLÜM 18
LİBERALİZM ÇAĞINDA BAŞAT GÜÇLER: PARLAMENTER BRİTANYA, ÇARLIK RUSYA'SI VE CUMHURİYETÇİ FRANSA

Robert Anderson, *Education and Opportunity in Victorian Scotland* (1983).
Abraham Ascher, *The Revolution of 1905* (2 cilt, 1992).
Jeffrey A. Auerbach, *The Great Exposition of 1851: A Nation on Display* (1999).
Edward Berenson, *The Trial of Madame Caillaux* (1992).
Victoria E. Bonnell, *Roots of Rebellion: Workers' Politics and Organizations in St. Petersburg and Moscow, 1900-1914* (1983).
Asa Briggs, *Victorian Cities* (1977).
———, *Victorian People* (1954).
Jeffrey Brooks, *When Russia Learned to Read: Literacy and Pop u lar Literature, 1861-1917* (1985).
Michael Burns, *Dreyfus: A Family Affair, 1789-1945* (1992).
David Cannadine, *The Decline and Fall of the British Aristocracy* (1990).
G. Kitson Clark, *The Making of Victorian England* (1962).
H. J. Dyos ve Michael Wolff, *The Victorian City: Images and Realities* (2 cilt, 1983).
Catherine Evtuhov ve Richard Stites, *A History of Russia: People, Legends, Events, Forces* (2004).
Michael Freeman, *Railways and the Victorian Imagination* (1999).
David M. Goldfrank, *The Origins of the Crimean War* (1994).
Sudhir Hazareesingh, *From Subject to Citizen: The Second Empire and the Emergence of Modern French Democracy* (1998).
E. J. Hobsbawm, *The Age of Capital, 1848-1875* (1976).
Steven L. Hoch, *Serfdom and Social Control in Russia: Petrovskoe, a Village in Tambov* (1986).
Michael Howard, *The Franco-Prussian War: The German Invasion of France, 1870-1871* (1981).
Paula Hyman, *From Dreyfus to Vichy: The Remaking of French Jewry, 1906-1939* (1979).
William Irvine, *The Boulanger Affair Reconsidered: Royalism, Boulangism and the Origins of the Radical Right in France* (1989).
Gareth Stedman Jones, *Languages of Class: Studies in English Working Class History, 1832-1982* (1983).

James F. McMillan, *Napoleon III* (1991).
Roger Price, *The French Second Empire: An Anatomy of Political Power* (2001).
Norman Rich, *The Age of Nationalism and Reform, 1850-1890* (1970).
Seamas O Siochain, *Roger Casement: Imperialist, Rebel, Revolutionary* (2008).
Alan Sked, *The Decline and Fall of the Habsburg Empire* (1989).
F. M. L. Thompson, *The Rise of Respectable Society, 1830-1900* (1986).
Robert Tombs, *The War against Paris, 1871* (1981).
Martha Vicinus, *Suffer and Be Still: Women in the Victorian Age* (1973).
Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914* (1986).
G. M. Young, *Portrait of an Age: Victorian England* (1980).
Reginald E. Zelnick, *Labor and Society in Tsarist Russia: The Factory Workers of St. Petersburg, 1855-1870* (1971).

BÖLÜM 19
HIZLI SANAYİLEŞME VE GETİRDİĞİ SORUNLAR, 1870-1914

Lenard Berlanstein, ed., *Rethinking Labor History* (1993).
David Blackbourn, *Marpingen: Apparitions of the Virgin Mary in Bismarckian Germany* (1993).
Alain Corbin, *Women for Hire: Prostitution and Sexuality in France after 1850* (1990).
Michael Freeman, *Railways and the Victorian Imagination* (1999).
Nancy Green, *The Pletzl of Paris: Jewish Immigrant Workers in the Belle Époque* (1986).
Ruth Harris, *Lourdes: Body and Spirit in the Secular Age* (1999).
Stephen Heathorn, *For Home, Country and Race: Constructing Gender, Class and Englishness in the Elementary School, 1880-1914* (2000).
David P. Jordan, *Transforming Paris: The Life and Labors of Baron Haussmann* (1995).
Thomas A. Kselman, *Miracles and Prophecies in Nineteenth-Century France* (1983).
Thomas Laqueur, *Religion and Respectability: Sunday Schools and Working-Class Culture, 1780-1850* (1976).
William C. Lubenow, *Parliamentary Politics and the Home Rule Crisis* (1988).
John Lukacs, *Budapest, 1900: A Historical Portrait of a City and Its Culture* (1988).
Mary Jo Maynes, *Taking the Hard Road: Life Course in French and German Workers' Autobiographies in the Era of Industrialization* (1995).
Patricia M. Mazon, *Gender and the Modern Research University: The Admission of Women to German Higher Education, 1865-1914* (2003).
Patrick McDevitt, *May the Best Man Win: Sport, Masculinity and Nationalism in Great Britain and the Empire, 1880-1935* (2004).
Michael B. Miller, *The Bon Marché: Bourgeois Culture and the Department Store, 1869-1920* (1981).
Alan S. Milward ve S. B. Saul, *The Development of the Economies of Continental Europe, 1850-1914* (1977).
Leslie Moch, *Moving Europe ans: Migration in Western Europe since 1650* (1993).
Donald Reid, *Paris Sewers and Sewermen: Realities and Representations* (1991).
Jonathan Schneer, *London, 1900: The Imperial Metropolis* (1999).
Bonnie G. Smith, *Ladies of the Leisure Class: The Bourgeoises of Northern France in the Nineteenth Century* (1982).
Gareth Stedman Jones, *Outcast London: A Study in the Relations between Classes in Victorian Society* (1992).

Judith R. Walkowitz, *City of Dreadful Delight* (1992).
———, *Prostitution and Victorian Society: Women, Class and the State* (1983).

BÖLÜM 20
HIZLA DEĞİŞEN DÜNYAYA SİYASAL VE KÜLTÜREL YANITLAR

Steven E. Aschheim, *The Nietzsche Legacy in Germany, 1890-1990* (1992).
Philipp Blom, *The Vertigo Years* (2008).
Peter Gay, *Freud: A Life for Our Time* (1988).
———, *Modernism: The Lure of Heresy, from Baudelaire to Beckett and Beyond* (2008).
Ruth Gay, *The Jews of Germany: A Historical Portrait* (1992).
Steven C. Hause ve Anne R. Kenney, *Women's Suffrage and Social Politics in the French Third Republic* (1984).
James Joll, *The Anarchists* (1981).
John Merriman, *The Dynamite Club: How a Bombing in Fin-de-Siècle Paris Ignited the Age of Modern Terror* (2009).
———, *The Red City: Limoges and the French Nineteenth Century* (1991).
Peter G. Pulzer, *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria* (1988).
Charles Rearick, *Pleasures of the Belle Époque* (1985).
Carl E. Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture* (1980).
Roger Shattuck, *The Banquet Years: The Origins of the Avant-Garde in France 1885 to World War I* (1988).
Debora L. Silverman, *Art Nouveau in Fin-de-Siècle France: Politics, Psychology and Style* (1989).
Mikulas Teich ve Roy Porter, edl., *Fin-de-Siècle and Its Legacy* (1990).
Eugen Weber, *France, Fin-de-Siècle* (1986).

BÖLÜM 21
AVRUPA EMPERYALİZMİ ÇAĞI

Imran Ali, *The Punjab under Imperialism* (1988).
W. Baumgart, *Imperialism: The Idea and Reality of British and French Colonial Expansion 1880-1914* (1982).
Henri Brunschwig, *French Colonialism, 1871-1914: Myths and Realities* (1966).
Antoinette Burton, *Burdens of History: British Feminists, Indian Women and Imperial Culture, 1865-1915* (1994).
David Cannadine, *Ornamentalism: How the British Saw Their Empire* (2001).
Richard Drayton, *Nature's Government: Science, Imperial Britain and the "Improvement" of the World* (2000).
Adam Hochschild, *King Leopold's Ghost: A Story of Greed, Terror and Heroism in Colonial Africa* (1998).
Alan Hodgart, *The Economics of Europe an Imperialism* (1977).
Isabel V. Hull, *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany* (2006).
Dane Kennedy, *Hill Stations and the British Raj* (1996).
———, *Islands of White: Settler Society and Culture in Kenya and South Rhodesia, 1890-1939* (1987).
Patricia M. E. Lorcin, *Imperial Identities: Stereotyping, Prejudice and Race in Colonial Algeria* (1995).
Timothy Mitchell, *Colonizing Egypt* (1988).

Bernard Porter, *The Lion's Share: A Short History of British Imperialism, 1850-1983* (1984).
Edward Said, *Orientalism* (1979).
Megan Vaughan, *Curing Their Ills: Colonial Power and African Illness* (1991).
Gwendolyn Wright, *The Politics of Design in French Colonial Urbanism* (1991).

BÖLÜM 22
BÜYÜK SAVAŞ

Stephane Audoin-Rouzeau, *Men at War, 1914-1918: National Sentiment and Trench Journalism in France during the First World War* (1992).
Jean-Jacques Becker, *The Great War and the French People* (1985).
Margaret H. Darrow, *French Women and the First World War: War Stories of the Home Front* (2000).
Modris Eksteins, *Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age* (1989).
Niall Ferguson, *The Pity of War: Explaining World War I* (1999).
Fritz Fischer, *Germany's Aims in The First World War* (1967).
Paul Fussel, *The Great War and Modern Memory* (1975).
Peter Gatrell, *A Whole Empire Walking: Refugees in Russia during World War I* (1999).
Martha Hanna, *Your Death Would Be Mine: Paul and Marie Pireaud in the Great War* (2006).
David G. Herrmann, *The Arming of Europe and the Making of the First World War* (1996).
Alistair Horne, *The Price of Glory: Verdun, 1916* (1963).
John Horne ve Alan Kramer, *German Atrocities, 1914: A History of Denial* (2001).
Michael Howard, *The First World War* (2002).
Samuel Hynes, *A War Imagined: The First World War and English Culture* (1990).
James Joll, *The Origins of the First World War* (1992).
John Keegan, The First World War (1998).
George F. Kennan, *The Fateful Alliance: France, Russia and the Coming of the First War* (1992).
Paul Kennedy, *The Rise of Anglo-German Antagonism, 1860-1914* (1980).
Alan Kramer, *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War* (2007).
Vejas G. Liulevicius, *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I* (2000).
Lyn Macdonald, *1915: The Death of Innocence* (1993).
———, *Somme* (1983).
Arthur Marwick, *The Deluge: British Society and the First World War* (1966).
———, *Women at War, 1914-1918* (1977).
Justin McCarthy, *The Ottoman People and the End of Empire* (2001).
Erich Maria Remarque, *All Quiet on the Western Front* (1929).
George Robb, *British Culture and the First World War* (2002).
Victor Rudenno, *Gallipoli: Attack from the Sea* (2008).
Gary Sheffield, *The Somme* (2003).
Kenneth Silver, *Esprit de Corps: Avant-Garde Art and the First World War in France* (1990).
Leonard V. Smith, *Between Mutiny and Obedience: The Case of the French Fifth Infantry Division during World War I* (1994).
Leonard V. Smith, Stephane Audoin-Rouzeau ve Annette Becker, *France and the Great War* (2002).
Nigel Steel ve Peter Hart, *Passchendaele: The Sacrificial Ground* (2000).
Norman Stone, *The Eastern Front, 1914-1917* (1998).

Mark Thompson, *The White War: Life and Death on the Italian Front, 1915-1919* (2008).
John W. Wheeler-Bennett, *Brest-Litovsk: The Forgotten Peace* (1971).
J. M. Winter, *The Great War and the British People* (1986).
———, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History* (1995).
J. M. Winter ve Jean-Louis Robert, *Capital Cities at War: Paris, London, Berlin, 1914-1919* (2 cilt, 1997 and 2007).

BÖLÜM 23
DEVRİMCİ RUSYA VE SOVYETLER BİRLİĞİ

Abraham Ascher, *The Revolution of 1905* (2 cilt, 1992).
Paul Avrich, *Kronstadt, 1921* (1991).
Victoria E. Bonnell, *Roots of Rebellion: Workers' Politics and Organizations in St. Petersburg and Moscow, 1900-1914* (1983).
Orlando Figes, *Peasant Russia, Civil War* (1989).
———, *The Russian Revolution, 1917-1932* (1982).
Tsuyoshi Hasegawa, *The February Revolution: Petrograd, 1917* (1981).
Peter Holquist, *Making War, Forging Revolution: Russia's Continuum of Crisis, 1914-1921* (2002).
John L. H. Keep, *The Russian Revolution: A Study in Mass Mobilization* (1976).
Diane Koenker, *Moscow Workers and the 1917 Russian Revolution* (1982).
Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization* (1995).
W. Bruce Lincoln, *Red Victory: A History of the Russian Civil War, 1918-1921* (1999).
Alexander Rabinowitch, *The Bolsheviks Come to Power: The Revolution of 1917 in Petrograd* (1978).
S. A. Smith, *Red Petrograd: Revolution in the Factories, 1917-1918* (1983).
Richard Stites, *Revolutionary Dreams: Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution* (1988).

BÖLÜM 24
1920'LERDE İSTİKRAR ARAYIŞI

Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia* (1985).
Manfred Franz Boemetie, Gerald D. Feldman ve Elizabeth Glaser, edl., *The Treaty of Versailles: A Reassessment after 75 Years* (1998).
Patrick Cohrs, *The Unfinished Peace after World War I: America, Britain and the Stabilization of Europe, 1919-1932* (2008).
Victoria De Grazia, *How Fascism Ruled Women: Italy, 1922-1945* (1992).
Peter Gay, *My German Question: Growing Up in Nazi Berlin* (1998).
———, *Weimar Culture: The Outsider as Insider* (1968).
Robert Graves, *Goodbye to All That* (1960).
Robert Graves ve Alan Hodge, *The Long Week-End: A Social History of Great Britain, 1918-1939* (1963).
Adrian Gregory, *A Silence of Memory: Armistice Day, 1919-1946* (1994).
Helmut Gruber, *Red Vienna: Experiments in Working-Class Culture, 1919-1934* (1991).
Pierre-Jakez Helias, *The Horse of Pride: Life in a Breton Village* (1978).
Martin Kitchen, *Europe between the Wars: A Political History* (1988).
Richard F. Kuisel, *Capitalism and the State in Modern France* (1983).

Gregory M. Luebbert, *Liberalism, Fascism, or Social Democracy: Social Classes and the Political Origins of Regimes in Interwar Europe* (1991).
Charles Maier, *Recasting Bourgeois Europe: Stabilization in France, Germany and Italy in the De cade after World War I* (1975).
Sally Marks, *The Illusion of Peace: Europe's International Relations, 1918-1933* (1976).
Walter A. McDougall, *France's Rhineland Diplomacy, 1914-1924* (1978).
Detlev J. K. Peukert, *The Weimar Republic* (1989).
Antony Polonsky, *Politics in Independent Poland 1921-1939: The Crisis of Constitutional Government* (1972).
Antoine Prost, *In the Wake of War: "Les Ancien Combattants" and French Society* (1992).
Joseph Rothschild, *East Central Europe between the Two World Wars* (1974).
Steven A. Schuker, *The End of French Predominance in Europe: The Financial Crisis of 1924 and the Adoption of the Dawes Plan* (1976).
Alan Sharp, *The Versailles Settlement: Peacemaking in Paris* (1991).
Daniel J. Sherman, *The Construction of Memory in Interwar France* (1999).
Dan P. Silverman, *Reconstructing Europe after the Great War* (1982).
Denis Mack Smith, *Italy and Its Monarchy* (1989).
A. J. P. Taylor, *English History, 1914-1945* (1965).
Mark Trachtenberg, *Reparation and World Politics* (1980).
Piotr Wandycz, *France and Her Eastern Allies, 1918-1925* (1985).

BÖLÜM 25
İKTİSADİ ÇÖKÜNTÜ VE DİKTATÖRLÜK AVRUPA'SI

William Sheridan Allen, *The Nazi Seizure of Power: The Experience of a Single German Town, 1922-1945* (1984).
P. M. H. Bell, *The Origins of the Second World War* (1986).
Richard Bessel, ed., *Life in the Third Reich* (1987).
R. J. B. Bosworth, *The Italian Dictatorship: Problems and Perspectives in the Interpretation of Mussolini and Fascism* (1998).
Karl Dietrich Bracher, *The German Dictatorship: The Origins, Structure and Effects of National Socialism* (1970).
Gerald Brenan, *The Spanish Labyrinth: An Account of the Social and Political Background of the Civil War* (2001).
Robert Conquest, *The Great Terror: A Reassessment* (1990).
Richard J. Evans, *The Coming of the Third Reich* (2003).
———, *The Third Reich in Power* (2005).
Orlando Figes, *The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia* (2007).
Sheila Fitzpatrick, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s* (1999).
Robert Gellately, *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany* (2001).
Geoffrey Hosking, *The First Socialist Society: A History of the Soviet Union from Within* (1993).
Gabriel Jackson, *The Spanish Republic and the Civil War, 1931-1939* (1974).
Julian Jackson, *The Popular Front in France: Defending Democracy, 1934-1938* (1988).
Eric A. Johnson, *Nazi Terror: The Gestapo, Jews and Ordinary Germans* (1999).
Ian Kershaw, *Hitler* (2 cilt, 1999-2000).
———, *The "Hitler Myth": Image and Reality in the Third Reich* (1991).

Charles Kindleberger, *The World in Depression, 1929-1939* (1986).
MacGregor Knox, *Common Destiny: Dictatorship, Foreign Policy and War in Fascist Italy and Nazi Germany* (2000).
Rudy Koshar, *Social Life, Local Politics and Nazism: Marburg, 1880-1935* (1986).
David Clay Large, *Between Two Fires: Europe's Path in the 1930s* (1990).
George Mosse, *Fascist Revolution: Toward a General Theory of Fascism* (1999).
George Orwell, *Homage to Catalonia* (1980).
Detlev J. K. Peukert, *Inside Nazi Germany: Conformity, Opposition and Racism in Everyday Life* (1987).
Anthony Read ve David Fisher, *The Deadly Embrace: Hitler, Stalin and the Nazi-Soviet Pact, 1939-1941* (1989).
Joachim Remak, *The Origins of the Second World War* (1979).
Denis Mack Smith, *Mussolini: A Biography* (1983).
Robert Soucy, *Fascism in France: The First Wave, 1924-1933* (1986).
———, *Fascism in France: The Second Wave, 1933-1939* (1995).
Fritz Stern, *The Politics of Cultural Despair: A Study in the Use of the Germanic Ideology* (1974).
Hugh Thomas, *The Spanish Civil War* (2001).
Adam Tooze, *The Wages of Destruction: The Making and Unmaking of the Nazi Economy* (2006).
Henry A. Turner, Jr., *German Big Business and the Rise of Hitler* (1985).
———, *Hitler: Thirty Days to Power* (1996).
Gerhard L. Weinberg, *The Foreign Policy of Hitler's Germany: Diplomatic Revolution in Europe, 1933-1936* (1970).
———, *Starting World War II, 1937-1939* (1980).
Susan Zuccotti, *Under His Very Windows: The Vatican and the Holocaust* (2002).

BÖLÜM 26
İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI

Omer Bartov, *Hitler's Army: Soldiers, Nazis and War in the Third Reich* (1992).
Anthony Beevor, *Stalingrad* (1998).
Marc Bloch, *Strange Defeat* (1968).
Norman Davies, *No Single Victory: World War II in Europe, 1939-1945* (2006).
Richard J. Evans, *The Third Reich at War, 1939-1945* (2008).
Sarah Farmer, *Martyred Village: Commemorating the 1944 Massacre at Oradour-sur-Glane* (1999).
Paul Fussell, *War time: Understanding and Behavior in the Second World War* (1989).
Robert Gellately, *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany* (2001).
Jan Tomasz Gross, *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland* (2001).
Raul Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933-1945* (1992).
Peter Hoffmann, *The History of the German Resistance, 1933-1945* (1977).
Julian Jackson, *France: The Dark Years, 1940-1944* (2002).
Eric T. Jennings, *Vichy in the Tropics: Pétain's National Revolution in Madagascar, Guadaloupe and Indochina, 1940-1944* (2001).
H. R. Kedward, *In Search of the Maquis: Rural Re sis tance in Southern France, 1942-1944* (1993).
John Keegan, *The Second World War* (1989).
———, *Six Armies in Normandy* (1982).
Martin Kolinsky, *Britain's War in the Middle East: Strategy and Diplomacy, 1936-1942* (1999).
Walter Laqueur, *The Terrible Secret: Suppression of the Truth about Hitler's "Final Solution"* (1980).

David Clay Large, *And the World Closed Its Doors: One Family's Struggle to Escape the Holocaust* (2003).
Michael Marrus, *The Holocaust in History* (1988).
Arthur Marwick, *The Home Front: The British and the Second World War* (1977).
Ernest R. May, *Strange Victory: Hitler's Conquest of France* (2000).
Mark Mazower, *Hitler's Europe: How the Nazis Ruled Europe* (2008).
———, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941-1944* (1993).
Alan S. Milward, *War, Economy and Society, 1939-1945* (1977).
Robert O. Paxton, *Vichy France: Old Guard and New Order, 1940-1944* (1972).
Robert O. Paxton ve Michael R. Marrus, *Vichy France and the Jews* (1981).
Lyn Smith, *Remembering: Voices of the Holocaust* (2005).
Jonathan Steinberg, *The Axis and the Holocaust, 1941-1943* (1990).
John F. Sweets, *Choices in Vichy France* (1986).
Donald Cameron Watt, *How War Came* (1989).
Gerhard L. Weinberg, *A World at War: A Global History of World War II* (1994).

BÖLÜM 27
BÖLÜNMÜŞ AVRUPA'NIN YENİDEN İNŞASI

Paul Ginsborg, *A History of Contemporary Italy: Society and Politics, 1943-1988* (1990).
Stanley Hoffmann, *Decline or Renewal? France since the Pop u lar Front: Government and the People, 1936-1986* (1988).
Michael J. Hogan, *The Marshall Plan: America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947-1952* (1987).
George F. Kennan, *The Nuclear Delusion: Soviet-American Relations in the Atomic Age* (1983).
Paul Kennedy, *The Parliament of Man: The Past, Present and Future of the United Nations* (2006).
Lothar Kettenacher, *Germany since 1945* (1997).
Richard Kuisel, *Seducing the French: The Dilemma of Americanization* (1993).
Bruce R. Kuniholm, *The Origins of the Cold War in the Near East: Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey and Greece* (1994).
Andrew Marr, *A History of Modern Britain* (2007).
Arthur Marwick, *British Society since 1945* (1982).
Vojtech Mastny, *Helsinki, Human Rights and Europe an Security* (1986).
Alan S. Milward, *The Europe an Rescue of the Nation-State* (1992).
———, *The Reconstruction of Western Europe, 1945-1951* (1984).
Kenneth O. Morgan, *Labour in Power, 1945-1951* (1984).
———, *The People's Peace: British History, 1945-1990* (1991).
Norman M. Naimark, *A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945-1949* (1995).
Robert A. Pollard, *Economic Security and the Origins of the Cold War* (1985).
Paul Preston, *Franco: A Biography* (1993).
Henry Rousso, *Vichy Syndrome: History and Memory in France since 1944* (1991).
Haig Simonian, *The Privileged Partnership: Franco-German Relations in the Europe an Community, 1969-1984* (1985).
William Taubman, *Khrushchev: The Man and His Era* (2003).
Henry A. Turner, Jr., *Germany from Partition to Reunification* (1992).

BÖLÜM 28
SOĞUK SAVAŞ VE AVRUPA İMPARATORLUKLARININ SONU

David Anderson, *Histories of the Hanged: The Dirty War in Kenya and the End of Empire* (2005).
Franz Ansprenger, *The Dissolution of Colonial Empires* (1989).
P. J. Cain ve A. G. Hopkins, *British Imperialism: Crisis and Deconstruction, 1914-1990* (1993).
Muriel Evelyn Chamberlain, *Decolonization: The Fall of the Europe an Empires* (1985).
Matthew Connelly, *A Diplomatic Revolution: Algeria's Fight for In de pen dence and the Origins of the Post-Cold War Era* (2002).
Jacques Dalloz, *The War in Indochina* (1990).
Caroline Elkins, *Imperial Reckoning: The Untold Story of Britain's Gulag in Kenya* (2005).
Prosser Gifford ve William Roger Louis, edl., *Decolonization and African Independence: The Transfers of Power, 1960-1980* (1988).
John D. Hargeaves, *Decolonization in Africa* (1988).
Alistair Horne, *A Savage War of Peace: Algeria, 1954-1962* (1978).
Bruce R. Kuniholm, *The Origins of the Cold War in the Near East: Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey and Greece* (1994).
Robert J. Lieber, *Oil and the Middle East: Europe in the Energy Crisis* (1976).

BÖLÜM 29
DEMOKRASİYE GEÇİŞLER VE KOMÜNİZMİN ÇÖKÜŞÜ

Paul Arthur ve Keith Jeffery, *Northern Ireland since 1968* (1988).
Timothy Garton Ash, *In Europe's Name: Germany and the Divided Continent* (1993).
———, *The Polish Revolution: Solidarity, 1980-1982* (1983).
Ivo Banac, *Eastern Europe in Revolution* (1992).
Corelli Barnett, *The Pride and the Fall: The Dream and Illusion of Britain as a Great Nation* (1987).
Serge Berstein, *The Republic of De Gaulle, 1958-1969* (1993).
George W. Breslauer, *Gorbachev and Yeltsin as Leaders* (2002).
David Caute, *The Year of Barricades: A Journey through 1968* (1989).
David Childs, *Britain since 1945* (2001).
Robert Darnton, *Berlin Journal: 1989-1990* (1991).
Karen Dawisha ve Bruce Parrott, *Russia and the New States of Eurasia: The Politics of Upheaval* (1994).
Milovan Djilas, *Fall of the New Class: A History of Communism's Self-Destruction*, ed., Vasilije Kaleziv (1998).
Milovan Djilas, *The New Class: An Analysis of the Communist System* (1957).
Paul Ginsborg, *Italy and Its Discontents: Family, Civil Society, State 1980-2001* (2001).
Václav Havel, *Art of the Impossible: Politics as Morality in Practice: Speeches and Writings, 1990-1996* (1997).
Václav Havel, vdl., *Power of the Powerless: Citizens against the State in Central-Eastern Europe* (1985).
Robert O. Keohane, Joseph S. Nye ve Stanley Hoffmann, *Europe after the Cold War* (1993).
Stephen Kotkin, *Armageddon Averted: The Soviet Collapse, 1970-2000* (2001).
David Kynaston, *Austerity Britain, 1945-1951* (2008).
Walter Laqueur, *Europe since Hitler* (1983).
Carol Skalnick Leff, *The Czech and Slovak Republics: Nation versus State* (1997).

Paul Lendvai, *One Day That Shook the Communist World: The 1956 Hungarian Revolution and Its Legacy* (2008).
Anatol Lieven, *The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence* (1999).
Martin E. Malia, *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917-1991* (1993).
Kenneth Maxwell, *The Making of Portuguese Democracy* (1995).
Paul Preston, *Franco: A Biography* (1993).
———, *The Triumph of Democracy in Spain* (1986).
Peter Riddell, *The Thatcher Era and Its Legacy* (1991).
Joseph Rothschild ve Nancy Wingfield, *Return to Diversity: A Political History of East Central Europe since World War II* (2006).
Alan Sked ve Chris Cook, *Postwar Britain: A Political History* (1990).
Gale Stokes, *The Walls Came Tumbling Down* (1993).
Ronald Grigor Suny, *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution and the Collapse of the Soviet Union* (1993).
George Weigel, *The Final Revolution: The Breaking of Communist Europe* (1991).

BÖLÜM 30
KÜRESEL ÇETİN SORUNLAR: "AVRUPA KALESİ," AVRUPA İŞBİRLİĞİ VE YENİ BİR ÇAĞIN BELİRSİZLİKLERİ

Martin Baldwin-Edwards ve Martin A. Schain, edl., *The Politics of Immigration in Western Europe* (1994).
Rogers Brubaker, *Citizenship and Nationhood in France and Germany* (1992).
Desmond Dinan, *Ever Closer Union? An Introduction to the Europe an Community* (1994).
Francois Gaspard, *A Small City in France* (1995).
Daniel Gros ve Niels Thygesen, *Europe an Monetary Integration* (1992).
Alec G. Hargraves, *Immigration, Race and Ethnicity in Contemporary France* (1995).
Bernard Lewis, *Islam and the West* (1993).
Barbara Marshall, *The New Germany and Migration in Europe* (2000).
Jorgen Nielsen, *Muslims in Western Europe* (1992).
John Pinder, *The Building of the Europe an Union* (1998).
Larry Siedentop, *Democracy in Europe* (2001).
Derek Urwin, *The Community of Europe: A History of Europe an Integration since 1945* (1995).
John Wrench ve John Solomos, edl., *Racism and Migration in Western Europe* (1993).

DİZİN

A

Abdülhamid, II. (Osmanlı sultanı) 947, 948
Afrika 17, 18, 21, 31, 35, 42, 63-66, 68, 70, 204, 206, 208, 232, 299, 364, 372, 417, 420, 435, 436, 466, 467, 566, 637, 664, 718, 846, 886-890, 892-902, 904, 910-913, 915-928, 939, 941, 942, 975, 977, 978, 1000, 1035, 1049, 1050, 1052, 1111, 1112, 1140, 1144, 1148, 1149, 1165, 1167, 1170-1173, 1176, 1184, 1190, 1191, 1228, 1233, 1243, 1246, 1247, 1253-1255, 1258-1262, 1273, 1309, 1310, 1322, 1328
Afyon Savaşı 904, 913
Alberti, Leon Battista 95, 97
Amerika Birleşik Devletleri (ABD) 17, 18, 232, 243, 417, 466, 537, 549, 550, 566, 577, 594, 596, 604, 642, 664, 669, 699, 700, 717, 720, 770, 775, 777, 782, 785, 787, 791, 805, 807-809, 811, 824-826, 836, 837, 859, 860, 862, 887, 888, 890, 891, 894, 899, 902, 903, 908, 909, 912, 925, 928, 931-933, 935, 938, 943, 969, 987-989, 993, 995, 996, 998, 1000, 1010, 1016, 1030, 1031, 1035, 1036, 1038, 1039, 1042, 1053, 1054, 1060-1064, 1068, 1071-1075, 1077, 1086, 1088, 1109, 1114, 1115, 1126, 1129, 1131, 1146, 1147, 1150-1154, 1162, 1164, 1167, 1170, 1173, 1176, 1177, 1179, 1180, 1182-1186, 1189-1191, 1193, 1196-1200, 1203-1206, 1208, 1211, 1212, 1219, 1223, 1224, 1226, 1228, 1230-1232, 1233-1247, 1250-1255, 1263-1266, 1268, 1274, 1281, 1283, 1284, 1288, 1295, 1301, 1302, 1306, 1307, 1308, 1309, 1312, 1314, 1315, 1317, 1319-1327, 1329
Anarşistler 620, 775, 776, 795, 848, 854, 858, 859-861, 876, 883, 1002, 1021, 1123-1126
anayasa 79, 120, 257, 260, 261, 266, 267, 312, 379, 452, 456, 461, 470, 478, 479, 492, 496, 498-500, 502, 503, 505, 506, 511, 513, 514, 516, 519, 520, 522, 524, 525, 528, 532, 536, 537, 553, 562, 626, 628, 633, 634, 639-642, 646, 654, 656, 657, 659, 669, 670, 675-678, 680, 681, 684, 685, 687-689, 691-693, 696-698, 700, 720, 721, 725, 726, 728, 729, 738, 739, 743, 764, 792, 797, 947, 948, 1004, 1009, 1025, 1029, 1047, 1048, 1059, 1093, 1095, 1123, 1198, 1214, 1215, 1257, 1273, 1276, 1286, 1292, 1319
Aquinolu Thomas 118
Arap-İsrail Savaşı 1231
Araplar 31, 49, 59, 61, 70, 330, 332, 915, 922, 993, 1048, 1050, 1190, 1231, 1250-1252, 1255, 1256, 1324
Arı Usun Eleştirisi (Kant) 389
aristokrasi 20, 239, 374, 375, 378, 391, 458, 504, 616, 620, 631, 636, 640, 646, 708, 735, 752, 755, 787, 940
astronomi 85, 331-334, 345, 347, 352, 353
Asya 17, 18, 21, 35, 45, 46, 49, 51, 63-68, 71, 74, 75, 103, 148, 157, 201, 203, 204, 225, 273, 312, 317, 360, 372, 373, 420, 435, 436, 566, 641, 643, 664, 748, 765, 773, 774, 777, 782, 790, 812, 814, 887-889, 902-904, 906, 907, 909-911, 919-921, 923, 924, 926, 928, 936, 943, 944, 946, 969, 978, 1005, 1010, 1021, 1052, 1053, 1118, 1122, 1130, 1131, 1147, 1151, 1153, 1155, 1182, 1190, 1191, 1225, 1228, 1233, 1236, 1243, 1246-1249, 1253, 1258, 1259, 1320, 1322, 1328
Atatürk (Mustafa Kemal Paşa) 948, 1043, 1044
Austerlitz Muharebesi (1805) 538-540, 697
Avam Kamarası 55, 214, 221, 226, 246, 249, 253, 258, 264, 268, 361, 381, 428, 434, 437, 452, 455-458, 461, 463, 464, 615, 631, 662-664, 753-755, 759, 763, 764, 1051, 1056, 1058, 1074, 1136, 1142, 1144
Avro 1278, 1319, 1328
Avrupa Birliği (AB) 22, 528, 1191, 1270, 1305, 1309, 1312, 1315, 1317-1321, 1327-1329
Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) 1208, 1315
Avrupa Konseyi 1199, 1217, 1284, 1317, 1319
Aydınlanma 72, 302, 327, 353-364, 366-368, 371, 372, 376-379, 383, 384, 386-392, 465, 470, 477, 479, 482, 484, 496, 497, 503, 507, 518, 528, 533, 553, 610, 616, 632-634, 636, 646, 871, 874, 911, 1030, 1222

B

Bakunin, Mihail 775, 858-860
Balkan Savaşları (1912-1913) 741, 946, 950-952, 1042, 1298
Balkanlar 18, 33, 35, 44, 46, 180, 212, 354, 370, 406, 422, 431, 474, 475, 566, 569, 584, 600, 629, 630, 643-645, 705, 712, 733, 741, 748, 749, 758, 772, 803, 806, 816, 830, 934, 936, 938-941, 944-953, 955, 957, 973, 976, 1031, 1044, 1048, 1077, 1078, 1110-1112, 1140, 1149, 1171, 1175, 1177, 1178, 1180, 1181, 1191, 1218, 1233, 1262, 1298, 1304, 1308, 1328
Barbarossa Harekâtı 1149
barok 155, 156, 275, 279, 290, 316, 318, 372, 373, 622
barut 30, 31, 58, 59, 236, 450, 493, 511, 945, 1328
basın özgürlüğü 357, 361, 462, 508, 553, 640, 648, 654, 675, 676, 678, 679, 694, 699, 723, 731, 784, 798, 1001
Bastille 493-495, 498, 503, 506, 527, 845
Bauhaus 1106, 1107
Beauvoir, Simone de 1224, 1226
Beckett, Samuel 1223
Beethoven, Ludwig van 536, 638
Belçika 46, 53, 234, 275, 299, 320, 396, 408, 443, 444, 506, 517, 535, 560, 566, 567, 572, 573, 575, 583, 593, 601, 606, 628, 640, 653, 654, 663, 664, 667, 670, 677, 704, 724, 727, 752, 791, 793, 800, 815, 827, 851, 854, 856, 858, 886, 887, 893, 895, 925, 928, 932, 937, 956, 958-961, 963, 969, 972, 978, 989, 994, 996, 998-1000, 1037-1039, 1049, 1053, 1055, 1057, 1061-1063, 1068, 1070, 1078, 1081, 1082, 1098, 1129, 1134, 1135, 1138, 1140-1144, 1154, 1156, 1159, 1163, 1166, 1169, 1180, 1190, 1197, 1199, 1200, 1202, 1204-1208, 1210, 1215, 1226, 1228, 1247, 1259, 1261, 1311-1316, 1322
Bergman, Ingmar 1224
Bergson, Henri 864
Beria, Lavrenti 1220
Berlin 290, 304, 307, 308, 371, 376, 383, 385, 389, 410, 421, 422, 441, 444, 446, 539, 540, 573, 576, 580, 581, 584, 593, 596, 601, 603, 620, 627, 655, 671, 676, 677, 681, 687, 688, 698, 722, 724, 727, 731, 772, 773, 815, 826, 829, 835, 842, 885-887, 892, 897, 937-939, 944, 948, 949, 954, 956, 959, 960, 984, 995-997, 1023, 1033, 1034, 1037, 1059, 1060, 1078, 1091, 1101, 1106, 1107, 1134, 1140, 1145, 1149, 1158, 1162, 1168, 1169, 1175, 1177, 1180, 1181, 1183, 1185, 1189, 1194, 1195, 1197, 1217, 1234, 1235, 1238, 1241, 1265, 1267, 1268, 1277, 1287-1289, 1347, 1351
Berlin Duvarı 1191, 1216, 1241, 1242, 1287-1289, 1292, 1304
bilim 85, 86, 90, 95, 99, 246, 314, 325, 327, 329-335, 337-358, 361, 363, 366, 371, 375-377, 382, 387, 391, 570, 617, 619, 633, 635, 745, 746, 807-809, 819, 820, 862, 864, 865, 867, 868, 870, 871, 873, 876, 910, 1104, 1147, 1234, 1241, 1320
Bilimsel Devrim 275, 325, 330, 336-339, 342, 348, 349, 351, 353, 354, 356, 357, 368
bilimsel sosyalizm 620, 621, 854, 855
Birleşmiş Milletler (BM) 1178, 1183, 1189, 1198, 1199, 1237, 1242, 1247, 1249, 1250, 1253, 1261, 1273, 1301, 1326, 1328
Bolşevikler (Rusya) 779, 780, 782, 783, 785-787, 931, 987, 990, 991, 1001-1003, 1007-1017, 1019-1023, 1025-1028, 1032, 1034, 1042, 1045, 1056, 1057, 1064, 1093, 1115, 1122, 1150
Bonaparte, Napoleon 17, 20, 482, 483, 519, 521, 522-525, 528-563, 578, 579, 589, 621-626, 628, 630, 632, 633, 635-637, 640-642, 646-650, 652, 659, 660, 667, 673, 684, 685, 697, 698, 704, 708, 709, 711, 720, 745, 747, 787, 864, 915, 933, 938, 980, 1122, 1151, 1340, 1341
Bosna 19, 21, 34, 35, 54, 290, 304, 475, 671, 734, 741, 822, 933, 936, 938, 939, 946- 950, 952, 953, 957, 974, 1046, 1191, 1264, 1277, 1298-1301, 1307
Bourbonlar (hanedan) 160, 163-165, 167-170, 221, 242, 292, 293, 301, 305, 495, 532, 536, 558-560, 624, 628, 631, 647, 648, 650-652, 658, 659, 672, 714, 715, 789, 794, 797
Brecht, Bertolt 1217
Bruno, Giordano 329, 1338
buhar makinesi 405, 414, 415
burjuvazi 50, 297, 399, 423, 424, 490, 520, 526, 585, 586, 592, 596, 619-621, 633, 639, 684, 780, 835, 853, 924, 1002, 1013
bürokrasi 80, 116, 117, 211, 215, 296, 306, 307, 312, 315, 324, 385, 386, 400, 426, 440-442, 449, 453, 526, 544, 547, 562, 629, 647, 648, 680, 691, 708, 720, 722, 735, 736, 739, 749, 757, 768, 871, 948, 970, 1017, 1025, 1029, 1065, 1211, 1218, 1221, 1226, 1281, 1298
Büyük Buhran 931, 1049, 1070, 1071, 1093, 1102, 1128, 1131, 1154, 1308
Büyülü Dağ (Mann) 1030

C-Ç

cadılık 154, 155, 639
Calvin, Jean 19, 111, 139-142, 154, 157, 162, 1335
Camus, Albert 1223, 1224, 1255, 1256
Candide (Voltaire) 362, 371, 391
Cervantes, Miguel de 239
Cézanne, Paul 868
Churchill, Winston 975, 976, 1044, 1065, 1137, 1141, 1142, 1144, 1145, 1147, 1154, 1166, 1170,

1171, 1173, 1177, 1178, 1181, 1182, 1193, 1195, 1212, 1213, 1233, 1236, 1247
CIA (Amerikan Merkezî İstihbarat Teşkilatı) 1243, 1327
cinsiyet 71, 90, 346, 347, 357, 497, 590, 606, 675, 820, 835, 839, 840, 862
Cizvitler 148, 156, 157, 164, 171, 172, 176, 219, 264, 300, 336, 348, 352, 353, 361, 363, 381, 382, 469, 640, 656
Clausewitz, Karl von 541, 600
Comte, Auguste 870, 871
Copernicus, Nicolaus (Kopernik) 329, 330, 332-334, 336-340
Cromwell, Oliver 254, 255, 257-261, 263, 1337
Curzon, Lord George 906, 911, 921, 927
Çan Kay Şek 1236
Çanlar Kimin İçin Çalıyor (Hemingway) 1126
Çartizm (Büyük Britanya) 664-666, 669, 699, 700, 755, 761
Çavuşesku, Nikolay 1264, 1280, 1292-1294
Çeka (Tüm Rusya Olağanüstü Komisyonu) 1019, 1023
çiçek hastalığı 46, 68, 232, 237, 322, 409, 411, 567
Çin 18, 30, 49, 51, 59, 61, 64, 65, 68, 69, 75, 148, 309, 360, 373, 419, 435, 436, 447, 476, 753, 773, 774, 781, 782, 813, 833, 841, 887-889, 891, 898, 902-904, 906-911, 913, 922, 924, 942, 973, 977, 1024, 1049, 1052, 1053, 1130, 1131, 1147, 1152, 1153, 1186, 1193, 1198, 1209, 1233, 1235-1237, 1241, 1243-1245, 1254, 1259, 1277, 1280, 1287, 1309, 1327, 1328

D

Dante Alighieri 81, 82, 87, 96, 331, 630
Danton, Georges-Jacques 500, 505, 518, 519
Darwin, Charles 746, 747, 845, 874, 876, 911
de Gaulle, Charles 1144, 1166, 1167, 1172, 1173, 1180, 1195, 1213, 1214, 1257, 1258, 1265-1267, 1315, 1351
Dekabrist (Aralıkçılar) İsyanı 645, 647, 655, 765, 766, 768
Delacroix, Eugène 644, 645, 651
Deliliğe Övgü (Erasmus) 115
demiryolu 482, 570-575, 580-583, 609, 713, 727, 728, 734, 762, 764, 781, 782, 788, 790, 805, 813, 814, 816, 833, 837, 856, 870, 894, 898, 906-909, 940, 947, 974, 993, 1021, 1028, 1041, 1045, 1047, 1053, 1057, 1152
denizaltı (*Alm.* U-boot) 809, 964, 969, 976, 980, 986-989, 996, 1040, 1088, 1171, 1184, 1243
Descartes, René 340-344, 346, 348, 350, 351, 353, 395
dışavurumculuk 881
Diderot, Denis 358, 359, 362-366, 371, 378-380, 387, 392
diktatörlük 260, 506, 518, 715, 788, 799, 1001, 1002, 1013, 1015, 1021, 1025, 1029-1031, 1046, 1048, 1069-1071, 1073, 1075, 1077-1083, 1085, 1087, 1089, 1091, 1093-1095, 1097, 1099, 1101-1103, 1105, 1107, 1109, 1111, 1113, 1115, 1117, 1119, 1121-1123, 1125, 1127, 1128, 1175, 1176, 1190, 1203, 1218, 1220, 1250, 1262, 1273, 1278, 1297, 1305
Doktor Jivago (Pasternak) 1221
Don Giovanni (Mozart) 376
Don Kişot (Cervantes) 239, 241
donanma 35, 168, 169, 197, 199, 200, 213, 230, 236, 243, 266, 270, 276, 287, 288, 294, 314, 315, 324, 345, 418, 437, 442, 447, 448, 451, 453, 459, 460, 466, 475, 486, 523, 537, 549, 732, 750, 762, 772, 774, 782, 804, 904, 907, 918, 919, 927, 928, 938, 941-943, 956, 958, 960, 968, 969, 988, 989, 1014, 1018, 1026, 1032, 1034, 1040, 1052, 1113, 1144, 1148, 1167, 1173, 1182, 1184, 1234, 1243
Dostoyevski, Fyodor 766, 767
Dreyfus, Alfred 799, 801-803, 899, 1160, 1257, 1343
Durkheim, Émile 873
Dürer, Albrecht 91, 113

E

edebiyat 71, 87-90, 112, 113, 152, 229, 242, 279, 298, 353, 358, 363, 364, 370, 389, 391, 624, 636-638, 650, 652, 740, 746, 765, 774, 778, 865, 878, 927, 1057, 1119, 1126, 1221, 1225
Edison, Thomas 809, 818
eğitim-öğretim 289, 354, 357, 581, 588, 593, 594, 597, 598, 634, 647, 697, 717, 718, 757, 758, 806, 837-841
Einstein, Albert 820, 821, 1109, 1185
Ekim Devrimi (1917) 1016, 1019, 1021, 1028, 1123
ekonomi 17, 19, 29, 38-41, 45, 47-49, 67, 74, 82, 91, 103, 171, 197, 199-203, 205, 207-209, 211, 213, 215, 217, 219, 221-225, 227, 229, 231, 233, 235, 237-239, 241, 243, 270, 294, 306, 324, 355, 370, 387, 388, 399, 401, 405, 413, 417-419, 427, 434, 441, 453, 454, 459, 471, 475, 484, 514, 521, 523, 526, 535, 548-550, 552, 564, 565, 571, 575, 578, 583, 598, 605, 606, 608, 616, 633-635, 665, 695, 704, 710, 732, 753, 756, 769, 779, 789, 807, 812, 816, 848, 851, 888, 914, 915, 947, 984, 999, 1026, 1027, 1041, 1042, 1047, 1055, 1056, 1060, 1062, 1070-1077, 1098, 1104, 1105, 1110, 1115, 1118, 1123, 1136, 1146, 1147, 1157, 1164, 1190, 1191, 1193, 1197, 1203-1207, 1209, 1211, 1212, 1219, 1244, 1245, 1247, 1249, 1252, 1263, 1269, 1271, 1275, 1276, 1280-1283, 1285, 1286, 1291, 1292, 1297, 1304, 1305, 1308, 1309, 1312, 1317-1321, 1327, 1328, 1336
El Greco 239

El Kaide 1323-1325, 1327
elektrik 347, 703, 804-807, 809-811, 816, 820, 844, 846, 913, 964, 995, 1006, 1058, 1118, 1158, 1206, 1207, 1210, 1292, 1322
Elizabeth, I. (İngiltere kraliçesi) 19, 146, 168, 213, 215, 217-222, 226, 229-232, 243, 245-248, 603, 1212
Émile (Rousseau) 367
enflasyon 57, 171, 204, 214, 228, 237, 249, 268, 485, 523, 545, 695, 823, 942, 995, 1034, 1040, 1041, 1047, 1053, 1054, 1060, 1061, 1071, 1073, 1081, 1084, 1104, 1204, 1206, 1231, 1232, 1269, 1271, 1286, 1305, 1319, 1321
Engels, Friedrich 609, 620, 780, 1342
Engizisyon 143, 147, 148, 207, 234, 244, 248, 252, 289, 329, 340, 351, 364, 374, 382, 550, 553, 640, 694
Erasmus, Desiderius 109, 114-116, 125, 127, 131, 139, 1335
etnik temizlik 1194, 1300-1302, 1328
evlilik 36, 43, 47, 55, 80, 90, 91, 105, 114, 138, 144, 145, 147, 154, 163, 165, 172, 173, 177, 209, 210, 212, 218, 222, 223, 234, 246, 265, 284, 289, 303, 357, 361, 381, 385, 396, 409, 411, 426, 429, 434, 460, 487, 502, 503, 546, 554, 555, 587, 588, 605, 606, 619, 628, 712, 730, 738, 749, 823, 828, 837, 839, 841, 842, 1087, 1099, 1108, 1113, 1212, 1311

F

fabrika 274, 405, 415, 416, 418, 424, 441, 511, 564-566, 575, 577, 578, 582, 583, 598, 602, 603, 605-610, 613, 615, 618, 620, 621, 635, 745, 756, 779, 783, 784, 805, 806, 809, 811, 813, 816, 822, 827-829, 835, 851-853, 861, 870, 971, 984, 986, 992, 1003, 1005, 1006, 1008, 1010, 1013, 1015, 1016, 1026, 1035, 1055-1057, 1063, 1088, 1105, 1117, 1118, 1122, 1125, 1136, 1145-1147, 1151, 1154, 1157, 1159, 1167, 1170, 1173, 1186, 1205-1207, 1226-1228, 1269, 1270, 1289, 1303
fahişelik 606, 607, 828-830, 835, 860
faşizm 18, 20, 1077, 1079-1082, 1085-1090, 1095, 1097, 1098, 1126, 1128, 1214, 1313
Faust (Goethe) 637, 723
feminizm 591, 619, 846, 863, 872, 1226, 1263, 1269
feodalizm 32, 37-39, 286, 497, 524, 525, 679
Fichte, Johann Gottlieb 553
fizik 329, 331, 333, 343, 344, 347, 351, 820, 821, 867
Floransa 51, 57, 62, 71-74, 76-85, 87-92, 94, 96, 97, 100, 103-108, 120, 134, 210, 274, 340, 444, 539, 573, 671, 713, 717, 815, 1177
Fouché, Joseph 519
Franco, Francisco 932, 1070, 1080, 1124-1128, 1135, 1147, 1148, 1273, 1274
Fransa 17, 19, 20, 27, 31, 38-40, 42, 43, 45, 46, 48-57, 59, 62, 71, 74, 77, 79-81, 84, 90, 102-105, 107, 108, 111, 113, 115-117, 122, 129, 132-135, 139, 142, 143, 149, 152, 153, 155-157, 159-167, 170-174, 176-179, 181, 183-186, 188, 189, 191-193, 195, 200, 201, 203, 204, 207-212, 214, 216, 217, 220-222, 224, 231, 235-243, 246, 248, 263, 264, 266, 267, 269, 270, 272, 273, 275-289, 291-295, 299-301, 303-305, 309, 318-324, 344, 349, 351-353, 359-361, 363-366, 368, 370, 373, 374, 376-378, 381, 382, 387-390, 394-402, 405-407, 409, 411, 412, 417-420, 422, 424, 425, 427, 430, 431, 433-436, 439-449, 451, 453, 458-461, 466-474, 477, 479, 481-488, 492, 495-498, 500-504, 506-513, 515, 521-527, 530-541, 544-547, 549-564, 566-569, 572, 573, 575, 576, 578-580, 583, 585, 589, 591, 593-596, 598, 600-602, 605, 606, 608, 612, 614, 617, 619, 620, 622, 624-635, 637, 639-641, 645-649, 651-656, 659, 663, 664, 667, 669-673, 675, 682, 683, 687, 695, 697-699, 703-705, 707, 709-716, 721-731, 733, 736-738, 742-744, 749-753, 755, 757, 761, 767, 768, 780, 781, 787-794, 796-805, 807, 808, 810-815, 817, 818, 822-824, 830, 831, 835, 836, 838, 839, 841, 842, 844, 849, 851, 852, 854, 856-862, 864, 868, 872, 879, 882, 884, 885, 888, 889, 891-893, 894-899, 901, 904, 906-908, 915, 918-920, 923, 925, 926, 928, 929, 931, 932, 934-945, 947, 949-951, 954-964, 968-970, 972, 977-979, 982, 984-987, 989, 990, 992-1000, 1010, 1021, 1031, 1035, 1037-1039, 1041-1043, 1045, 1048-1050, 1052-1057, 1059-1063, 1065, 1068, 1070, 1071, 1073, 1075, 1077, 1078, 1081, 1082, 1084, 1096-1099, 1109-1115, 1122, 1124, 1126, 1127, 1129-1144, 1154-1157, 1159, 1163-1167, 1169, 1170, 1172, 1173, 1176-1180, 1186, 1189-1191, 1194, 1196-1200, 1202, 1204-1206, 1208-1215, 1217, 1225-1229, 1232, 1235, 1243, 1247, 1252-1258, 1263, 1265, 1266, 1268, 1270, 1271, 1276, 1278, 1288, 1309-1317, 1319-1324, 1326-1328
Fransız Devrimi 19, 20, 179, 192, 195, 355, 356, 367, 443, 478, 479, 481-487, 489-491, 493, 495-501, 503-519, 521, 523-528, 530, 532, 533, 541, 545-547, 550, 551, 553, 559, 561, 562, 565, 578, 591, 611, 615, 620, 622, 625, 631-636, 648, 649, 651, 653, 659, 660, 671, 672, 678, 696, 697, 704, 708, 797, 831, 854, 962, 1007, 1058, 1199
Fransızca 61, 155, 217, 279, 298, 300, 314, 320, 341, 345, 348, 354, 380, 388, 440, 448, 552, 625, 653, 709, 714, 805, 818, 838, 873, 935, 940, 965, 1098, 1223, 1265
Freikorps 68, 587, 1033, 1059, 1060, 1081, 1091
frengi 829, 865, 873
Freud, Sigmund 875, 876, 879, 1068, 1086, 1332, 1345
fütürist (gelecekçi) 884, 1119

G

G7 1321
G8 1320
Galileo Galilei 329, 330, 338-340, 342, 344, 345, 348, 351
Gama, Vasco da 64, 65
Gandi, Mahatma (Mohandas K.) 922, 1052, 1248, 1249
Garibaldi, Giuseppe 695, 707, 713-715, 1343
Gaudí, Antonio 881, 882
Gauguin, Paul 881
gazete 254, 275, 327, 370, 434, 458, 460-463, 476, 497, 532, 572, 586, 592, 593, 615, 618-620, 635, 639, 640, 654, 663, 674, 675, 703, 704, 708, 717, 727, 731, 732, 751, 778, 783, 797, 801, 802, 844, 855, 856, 878, 892, 895, 927, 954, 959, 983, 984, 1014, 1015, 1016, 1019, 1063, 1067, 1075, 1083-1086, 1096, 1098, 1106, 1125, 1162, 1176, 1230, 1270, 1279, 1294, 1297
Gece Devriyesi (Rembrandt) 276
Gelibolu Muharebesi (1915) 748, 974-976, 978, 998, 1142
gerçekçilik 98, 113, 864-868, 1038, 1107, 1119, 1225
Germinal (Zola) 516, 868
Gestapo 1103, 1105, 1106, 1158, 1168, 1348
Gibbon, Edward 371, 376, 398
glasnost 1281
Godard, Jean-Luc Godard, Jean-Luc 1224
Godot'yu Beklerken (Beckett) 1223
Goethe, Johann Wolfgang von 510, 637
Gogol, Nikolay 767, 768, 778
Gorki, Maksim 1019
Goya, Francisco 551
göç 21, 31, 41, 70, 109, 133, 139, 165, 237, 238, 273, 299, 448, 528, 536, 603, 604, 610, 699, 717, 735, 747, 778, 807, 822-826, 830, 834, 836, 852, 859, 890, 900, 1043, 1090, 1109, 1168, 1192, 1207, 1210, 1250, 1258, 1273, 1284, 1287, 1291, 1292, 1308-1314, 1318
grev 428, 546, 580, 615, 660, 661, 665, 675, 703, 704, 737, 761-764, 776, 782-785, 787, 788, 791, 792, 803, 851-853, 861, 862, 864, 873, 959, 971, 984, 990, 992, 995, 1005, 1006, 1008, 1009, 1013, 1018, 1026, 1050, 1055-1057, 1059, 1060, 1064, 1065, 1084, 1089, 1095-1098, 1102, 1123, 1238, 1257, 1265, 1266, 1268, 1269, 1271, 1279, 1280, 1285, 1289, 1290
Guernica (Picasso) 1124, 1127
Gulag Takımadaları (Soljenitsin) 1282
Gutenberg, Johannes 61
Güller Savaşı 213
gümrük 213, 221, 249, 251, 278, 288, 294, 302, 307, 387, 388, 417-419, 453, 459, 464, 493, 550, 552, 562, 577, 578, 580, 581, 634, 635, 656, 660, 666, 667, 710, 718, 720, 721, 727, 732, 763, 790, 798, 807, 810, 812, 879, 888, 914, 923, 942, 1055, 1072, 1074-1076, 1088, 1090, 1207, 1208, 1210, 1315

H

Habsburglar (hanedan) 17, 19, 29, 56, 57, 60, 104, 106, 132, 133, 139, 156, 160, 162, 172, 176, 178-188, 190, 191, 193, 194, 209, 210, 212, 213, 217, 242, 244, 246, 287, 288, 292, 302-305, 311, 317, 320-323, 348, 368, 379, 381, 383, 384, 386, 395, 403, 404, 409, 424, 439, 440, 442, 443, 446, 448-450, 475, 477, 479, 506, 538, 540, 554, 555, 583, 622, 624, 625, 627, 629, 631, 667, 669, 670, 677-683, 687-694, 698, 700, 703, 707, 708, 711, 714, 720, 726, 733-739, 741, 742, 791, 828, 875, 934-936, 939, 940, 945, 947, 949, 952-955, 957, 970, 973, 974, 981, 997, 1034, 1043, 1045, 1095, 1096, 1332, 1336, 1338, 1343, 1344
halk sağlığı 756, 807, 810, 829, 1303
Hansa Birliği 51, 127, 186, 203, 225
hardal gazı 967, 988, 1111
hastalık 30, 32, 41, 43-46, 61, 68, 70, 99, 105, 142, 143, 165, 170, 171, 190, 195, 204, 212, 217, 231, 232, 237, 238, 255, 273, 322, 334, 385, 399, 409, 411, 426, 433, 451, 452, 531, 537, 544, 556, 563, 567, 568, 607, 610, 678, 750, 752, 779, 805, 808, 809, 818, 823, 824, 829, 830, 842, 850, 872, 874, 911, 913, 920, 965, 978, 1004, 1005, 1026, 1029, 1125, 1180, 1186, 1209, 1223, 1253, 1284, 1320, 1322
Havel, Václav 1289, 1290, 1351
haydutluk 37, 51, 1084
Heidegger, Martin 1106
Heine, Heinrich 659
Hemingway, Ernest 1126
heykel 43, 72, 91, 94, 96, 98, 99, 102, 105, 128, 156, 164, 173, 297, 314, 374, 518, 632, 799, 920, 1239, 1294
Hindenburg, Paul von 973, 981, 987, 991, 1032, 1063, 1091, 1099-1101, 1103
Hindistan 18, 35, 51, 63-65, 67, 69, 75, 103, 201, 203, 232, 262, 272, 273, 278, 294, 371, 413, 417-419, 434-437, 441, 445-447, 464, 467, 468, 523, 570, 644, 753, 774, 790, 833, 863, 872, 888, 889, 891, 895, 901-906, 911, 913, 916, 918, 920, 921, 925, 926, 941, 944, 977, 1049, 1052, 1054, 1153, 1209, 1235, 1240, 1243, 1247-1251, 1258, 1259, 1277, 1309, 1328
Hiroşima 1185, 1186, 1234
Hitler, Adolf 20, 931, 932, 1060, 1070, 1076, 1079-1082, 1087, 1088, 1090-1093, 1095-1097, 1099-

1114, 1122, 1127, 1129-1141, 1143-1151, 1154-1158, 1162, 1164, 1168, 1170-1180, 1183, 1194, 1196, 1202, 1206, 1212, 1215, 1273, 1348-1351
Ho Şi Minh 1048, 1243, 1254, 1255
Hobbes, Thomas 260, 282, 283, 357, 367
Hohenzollern (hanedan) 110, 306, 307, 720, 722, 727, 731, 792, 840
Hruşçov, Nikita 1221, 1222, 1238, 1240-1245
Hugo, Victor 650
hukuk 24, 32, 40, 51, 55, 56, 74, 81, 85, 110, 123, 139, 141, 146, 161, 211, 215, 222, 245, 282, 290, 292, 300-302, 314, 333, 353, 355, 359, 360, 379, 385, 400, 427, 470, 491, 515, 526, 544, 545, 594, 685, 691, 692, 722, 771, 772, 780, 871, 947, 969, 1057, 1164, 1199, 1272, 1281, 1286
Hume, David 354, 355, 357, 358, 372, 379, 911
hükümet 52, 55, 57, 70, 82-84, 88, 105, 107, 127, 132, 138, 159, 171, 182, 197, 203, 211, 213, 221, 222, 225, 229, 244, 251, 253, 258, 260, 261, 264, 267, 268, 272, 279, 283, 286, 288, 290, 314, 315, 327, 349, 350, 353, 355, 357, 366, 374, 381, 383, 385, 418, 419, 439, 452-465, 467, 470, 473, 474, 479, 481, 484, 486, 488, 499, 506, 508, 511, 513-515, 518, 519, 521-523, 525, 529, 532-535, 540, 548-550, 572, 577-580, 582, 584, 585, 597, 598, 600, 607, 613, 619, 620, 623, 625, 630, 634-636, 642, 645, 648-652, 654, 657, 660-663, 667, 669, 672-677, 679-681, 683, 685, 687, 688, 691-695, 697, 699, 700, 710, 711, 713, 717, 718, 721-725, 727, 728, 730, 733, 738, 740, 741, 745, 746, 749, 751, 753, 755-761, 763, 764, 766, 770, 772, 782, 783, 787-789, 792-794, 796-798, 800-803, 807, 833, 838, 848, 851, 853, 854, 861, 872, 892, 893, 895-899, 901, 907-910, 915, 917-919, 922, 923, 925, 926, 928, 929, 931, 936, 938-941, 943-945, 947-952, 954, 955, 957-960, 962, 971, 975, 976, 983-988, 990, 991, 993, 995-997, 1001, 1003, 1005, 1006, 1008-1017, 1019-1023, 1025-1028, 1032, 1033, 1035, 1036, 1038, 1041, 1043, 1045-1052, 1054, 1055, 1058-1065, 1070, 1073-1075, 1077, 1083-1085, 1089, 1091, 1093, 1095, 1097-1100, 1104, 1106, 1109, 1112-1114, 1123, 1124, 1126, 1129, 1131-1133, 1135, 1136, 1139-1147, 1149, 1152, 1154, 1155, 1160-1167, 1173, 1175-1177, 1180, 1182, 1190, 1196, 1197, 1203-1205, 1207-1212, 1214, 1215, 1217, 1218, 1224, 1226, 1229, 1236, 1238, 1239, 1242, 1246, 1249-1253, 1255, 1257, 1258, 1260-1263, 1265, 1266, 1268-1276, 1279, 1280, 1284-1292, 1294-1298, 1301, 1302, 1304-1306, 1308-1312, 1315, 1319, 1323, 1325, 1328
hümanizm 86, 111-115, 139, 217, 337, 354, 1058, 1068

I-İ

Ibsen, Henrik 867
IRA (İrlanda Cumhuriyet Ordusu) 765, 1050, 1051, 1274, 1275, 1322
Irak 35, 1043, 1049, 1050, 1156, 1169, 1252, 1253, 1259, 1270, 1277, 1311, 1325-1329
ırkçılık 637, 874, 1081, 1091, 1096, 1265, 1305, 1313
ifade özgürlüğü 219, 559, 656, 1240, 1278, 1281, 1289
İlahi Komedya (Dante) 87, 331
imalat 29, 31, 45, 48-50, 59, 71, 74, 77, 78, 82, 83, 94, 102, 103, 176, 200, 201, 203, 205, 208, 222, 224, 225, 227, 228, 230, 238, 242, 243, 254, 262, 271, 274, 279, 294, 324, 327, 364, 388, 399, 404, 405, 412-419, 421, 422, 425, 426, 431, 442, 453, 461, 464, 468, 471, 477, 511, 526, 549, 564, 566, 568, 575, 577, 580, 581-583, 585, 586, 592, 596, 602, 610, 613, 621, 623, 635, 649, 651, 660, 661, 667, 670, 703, 717, 732, 735, 743, 745, 757, 762, 765, 790, 801, 805, 809, 810, 812, 814, 816, 830, 833, 844, 849, 853, 877, 888, 906, 923, 926, 971, 1027, 1054, 1064, 1073, 1076, 1118, 1204, 1219, 1239, 1269
İnebahtı Deniz Savaşı (1571) 213, 239
İngiliz İçsavaşı 191, 197, 244, 245, 251, 252, 255, 257, 261, 263, 267, 268, 279, 282, 284, 352, 357, 360, 424, 453, 457, 458, 481
İngilizce 143, 217, 222, 348, 370, 438, 439, 763, 765, 927, 959, 965, 1077, 1223, 1240
İngiltere 17, 19-21, 27, 30-32, 39-42, 45, 47, 49, 50, 52-55, 57, 62, 71, 74, 77, 102, 103, 109, 111, 114-118, 134, 143-146, 152, 155, 157, 158, 168, 170, 176, 178, 184-186, 193, 197, 199-201, 203-205, 207, 209, 211, 213-229, 231-233, 235, 237-239, 241, 243-245, 247-255, 257-271, 273, 275, 277-280, 282-284, 286-288, 299, 307, 319-321, 337, 338, 343-345, 347, 350, 352, 360, 366, 369, 370, 375, 378, 381, 383, 388, 389, 393, 394, 400, 404-409, 411-414, 416-418, 422, 424, 425, 427, 429-431, 435, 437-440, 449, 452, 454, 456, 459, 460, 463, 465, 468, 481, 486, 491, 501, 507, 510, 523, 529, 530, 538, 563, 565, 566, 568-570, 574-578, 586, 591, 596, 599, 602, 603, 605, 609, 610, 612, 613, 620, 635, 661-663, 665, 671, 709, 729, 730, 744, 746, 747, 753, 759, 790, 809, 815, 818, 823, 825, 836, 838-840, 845, 862, 863, 872, 877, 890, 897, 902, 906, 935, 944, 978, 984, 986, 990, 1004, 1063, 1074, 1145, 1162, 1178, 1204, 1226, 1248, 1251, 1252, 1269, 1270, 1275, 1292, 1310, 1336, 1337
insan hakları 507, 634, 1198, 1199, 1246, 1276, 1280, 1283, 1289, 1328
internet 1229, 1306

İrlanda 21, 54, 134, 193, 199, 200, 213, 215, 221, 222, 255, 259, 266, 406, 418, 422, 437, 438, 452, 550, 564, 567, 571, 574, 576, 603, 604, 645, 662, 666, 667, 669-671, 699, 700, 747, 757, 759, 760, 764, 765, 807, 823, 825, 834, 879, 958, 986, 988, 996, 1050-1052, 1068, 1078, 1140, 1144, 1156, 1169, 1190, 1200, 1207, 1223, 1227, 1274, 1275, 1309, 1311, 1315, 1319, 1322
İslam 17, 35, 45, 290, 749, 905, 1331, 1335, 1352
İspanyol İçsavaşı 1081, 1122, 1124-1127, 1130, 1147
İstanbul 34, 35, 76, 212, 290, 309, 316, 317, 323, 410, 421, 472, 474-476, 539, 627, 644, 645, 655, 748, 749, 751, 772, 773, 815, 830, 927, 936, 937, 940, 944, 946, 948, 949, 955, 968, 974, 996, 1012, 1037, 1043, 1078, 1196, 1197, 1227
işkence 69, 97, 130, 138, 143, 155, 189, 219, 309, 310, 317, 362, 380, 391, 403, 404, 529, 580, 642, 646, 861, 909, 1167, 1199, 1256, 1260, 1273, 1314, 1327, 1329
İtalya 20, 30, 31, 33, 42, 45, 50-52, 60, 70-75, 77-81, 84-87, 91, 95, 97, 99, 101-109, 112-114, 122, 132, 137, 147, 148, 162, 187, 188, 191, 200-204, 209, 210, 212, 217, 240-242, 276, 301, 303, 321, 322, 324, 333, 338, 347, 351, 354, 375, 382, 398, 406, 407, 409, 422, 431, 443, 444, 472, 521-523, 525, 530, 531, 535, 538, 539, 544, 552, 558, 559, 562, 567, 573, 575, 576, 582, 589, 593, 628, 640-642, 649, 658, 667, 669, 678, 680-682, 687, 690, 693, 695, 698, 700, 703, 704, 707-721, 726, 727, 729, 731, 733, 734, 737, 738, 742, 755, 789, 791, 797, 806, 807, 814, 815, 822, 825, 826, 830, 836, 838, 839, 842, 849, 852, 854, 857-862, 872, 885, 892, 893, 896-898, 927, 928, 932-934, 937, 939, 940, 945, 946, 949, 950, 959, 960, 962, 972-974, 978, 981, 984, 992, 993, 998, 1010, 1031, 1035-1038, 1042-1044, 1046, 1048, 1049, 1052-1057, 1059, 1062, 1065, 1077, 1078, 1080-1085, 1087-1091, 1095, 1097, 1100, 1105, 1111-1115, 1126, 1128-1130, 1132, 1134, 1137, 1140, 1141, 1147, 1148, 1152, 1156, 1159, 1161, 1164, 1169-1171, 1175-1177, 1180, 1190, 1196-1200, 1202, 1204-1212, 1214, 1215, 1221, 1224, 1226, 1227, 1229, 1263, 1265, 1267, 1268, 1270-1272, 1277, 1278, 1294, 1298, 1299, 1311, 1312, 1315, 1316, 1318, 1320, 1321, 1323, 1324
İtiraflar (Rousseau) 366
İvan Denisoviç'in Bir Günü (Soljenitsin) 1282
İvan, IV. (Korkunç İvan, Rusya çarı) 309, 310, 312, 316, 318, 421
izlenimcilik 868, 880

J

Jacobitler 439, 455, 457
Jakobenler 503, 506, 507, 509, 511, 512, 514-516, 518, 519, 522, 524, 530, 532, 548, 552, 554, 635, 768, 795
Jan Sobieski (Lehistan kralı) 305
Jaruzelski, Wojciech 1280, 1285
Jaurès, Jean 857, 959, 1057
Jefferson, Thomas 364, 423, 463, 465, 496
Jirondenler 506, 512, 514-517
Joyce, James 765, 1068
Jozip Broz (*ayrıca bkz.* Mareşal Tito) 1165, 1166, 1298
Jön Türkler (Genç Türkler) 948, 949
Junker'ler 285, 306, 307, 385, 441, 631, 677, 687, 720-722, 729, 730, 742, 1101

K

kadınlar 19, 20, 36, 43, 47, 49, 87, 89-91, 95, 97, 138, 143, 147, 150-155, 166, 167, 170, 173, 189, 190, 217, 224-226, 229, 230, 257, 258, 277, 295, 314, 327, 336, 346, 347, 353, 357, 363, 364, 368-371, 376-378, 391, 392, 398, 401, 403, 406, 411, 413, 416, 423, 424, 427, 430, 440, 450, 454, 472, 479, 497-499, 503, 504, 507, 508, 513, 514, 516, 518, 520, 529, 546, 557, 562, 564-568, 583, 588-591, 594-596, 598, 600, 605-609, 612, 614, 615, 617-619, 634, 651, 658, 660, 665, 674, 675, 677, 684, 697, 699, 717, 751, 756, 757, 761, 783, 787, 794-796, 805, 810, 811, 818, 823, 824, 827-830, 835-840, 842-845, 849, 851-853, 856, 858, 862-864, 866, 867, 869, 870, 872, 878, 882, 905, 912, 920, 935, 954, 971, 983-986, 997, 1006, 1012, 1017, 1027, 1040, 1049, 1053, 1055, 1056, 1065, 1082, 1087-1090, 1097, 1104-1106, 1113, 1117, 1118, 1120, 1122, 1147, 1160, 1162, 1164, 1165, 1170, 1181, 1190, 1193, 1202, 1213, 1214, 1222, 1225, 1226, 1268, 1269, 1314, 1320, 1328
Kadife Devrim (Çekoslovakya, 1989) 1264, 1289, 1290
kamuoyu 101, 362, 377, 387, 389-391, 430, 432, 434, 455, 461, 462, 469-471, 484, 487, 490, 536, 558, 565, 605, 628, 638, 721, 723, 724, 750, 751, 760, 763, 777, 778, 793, 801, 851, 868, 889, 945, 970, 971, 984, 1038, 1106, 1134, 1135, 1137, 1154, 1167, 1218, 1243, 1257, 1290, 1291, 1315, 1325
kanallar 57, 79, 150, 190, 271, 272, 274, 294, 296, 319, 363, 418, 441, 531, 578, 583, 602, 619, 789, 790, 800, 812, 832, 835, 893-895, 904, 913, 943, 947, 976, 993, 1000, 1050, 1114, 1211, 1239, 1251-1253
Kant, Immanuel 354, 383, 389, 391

Kanunların Ruhu Üzerine (Montesquieu) 354, 360, 371, 386
Kapital (Marx) 924
kapitalizm 77, 418, 526, 565, 605, 609, 616, 620, 621, 635, 776, 829, 848, 854, 861, 871, 877, 924, 1002, 1058, 1086, 1115, 1119, 1121, 1210, 1225, 1244, 1265
Karlofça Barış Antlaşması (1699) 305, 476
Katalonya'ya Selam (Orwell) 1126
Katerina, II. (Büyük), Rusya çariçesi 380, 382, 383, 386, 387, 403, 404, 472, 477, 643, 646
Katoliklik 18, 21, 111, 112, 127, 133, 167, 171, 181, 185, 186, 194, 215-217, 220, 234, 237, 244, 246-248, 251, 252, 263-266, 299, 302, 337, 352, 362, 369, 458, 459, 533, 560, 603, 648, 651, 736, 747, 778, 1226
Kepler, Johannes 19, 335-337, 340-342, 352
KGB 1243, 1245, 1281, 1295-1297
Kıbrıs 34, 54, 212, 892, 937, 939, 1037, 1140, 1156, 1169, 1253, 1259, 1273, 1277
Kırım Savaşı 711, 747, 748, 751-753, 767, 769, 771, 778, 797, 936, 947
Kibarlık Budalası (Molière) 298
kimya 350, 351, 805, 807, 809-812, 1003, 1055, 1159, 1207
Kitchener, Lord Horatio 899, 927, 971, 975, 976
Kohl, Helmut 1268
Kolomb, Kristof 63, 65, 68, 70, 109
Komünist Enternasyonal 1028, 1057, 1063, 1081, 1097, 1115, 1131
Komünist Manifesto (Marx ve Engels) 621
komünizm 20, 621, 685, 775, 858, 1019, 1021, 1027, 1028, 1045, 1063, 1086, 1092, 1102, 1116, 1126, 1182, 1190, 1191, 1203, 1204, 1206, 1222, 1238, 1239, 1244, 1245, 1262, 1264, 1265, 1276-1280, 1282, 1284, 1287, 1289, 1292-1295, 1297, 1298, 1302, 1303, 1308, 1311, 1328
korporatizm 1055, 1079, 1086, 1088, 1089, 1099, 1164
korumacılık 388, 634, 635, 718, 754, 923, 1077, 1309
Kosova 1046, 1294, 1298-1300, 1302, 1307, 1328
köktendincilik 897, 898, 993, 1246, 1252, 1311, 1320, 1323, 1324
kölelik 70, 239, 306, 310, 355, 360, 391, 403, 502, 518, 537, 562, 582, 597, 664, 672, 770, 826, 900, 915, 922, 1199
kömür 224, 414, 418, 419, 549, 570, 575, 577-580, 583, 608, 609, 764, 809, 811-815, 827, 983, 1035, 1038, 1041, 1056, 1060, 1071, 1088, 1118, 1133, 1141, 1205-1208, 1211, 1218, 1269, 1303, 1315
köylülük 40, 41, 123, 284, 306, 307, 399, 401, 402, 473, 678, 774, 776, 1016
kuantum kuramı 342, 821
Kyoto Protokolü 1325

L

Lassalle, Ferdinand 856
Lehler 51, 60, 190, 305, 311, 318, 329, 330, 348, 376, 396, 477, 479, 540, 552, 557, 624, 656-659, 667, 669, 677, 678, 687, 700, 710, 723, 724, 727, 733-739, 741, 765, 766, 772, 777, 778, 782, 784, 785, 855, 936, 986, 1012, 1020, 1034, 1039, 1045, 1064
Lenin (Vladimir İlyiç Ulyanov) 779-781, 786, 924, 931, 990, 1001, 1002, 1013, 1014, 1016, 1019, 1022, 1023, 1025-1029, 1115, 1116, 1281, 1282
Leonardo da Vinci 72, 89, 90, 92, 93, 95-99, 101, 102, 105, 113, 333
Leviathan (Hobbes) 282, 283
Lévi-Strauss, Claude 1225
Liberalizm 18, 20, 354, 355, 387, 418, 512, 583, 596, 598, 612, 616, 621-623, 625, 629, 631, 633- 635, 637, 639-641, 643, 645, 647, 649, 650, 651, 653, 654, 656, 657, 659, 661-663, 665, 667, 678, 685, 687, 693, 704, 707, 709-711, 720, 721, 723, 728, 732, 733, 737, 739, 742, 743, 745, 747, 749, 751, 753, 755, 757, 758, 759, 761, 763, 765, 767, 769, 771, 775, 777, 779, 781, 783, 785, 787, 789, 791, 793, 795, 797, 799, 801, 803, 807, 858, 1343
Liebknecht, Karl 1033, 1034
Lisenko, Trofim 1225
Locke, John 268, 314, 345, 353, 356-358, 367, 368, 465, 859
lonca 32, 45, 49, 50, 52, 53, 83, 89, 90, 92, 95, 227, 251, 273, 377, 381, 388, 390, 391, 412, 419, 470-472, 484, 485, 496, 502, 503, 562, 565, 580, 609, 612, 618, 677, 687
Londra 24, 51, 55, 62, 76, 82, 134, 145, 201, 203, 204, 217, 219, 222, 223, 227, 230, 231, 248, 250-256, 261, 262, 266, 271, 275, 313, 314, 323, 343, 345, 352, 365, 371, 374-376, 383, 410, 417-423, 428, 430, 439, 453, 459, 461, 462, 467, 506, 567, 570, 571, 575, 576, 582, 587, 593, 596, 597, 601, 603, 604, 607, 627, 635, 645, 655, 661, 663, 665, 669, 678, 699, 725, 743, 745, 757, 761, 762, 764, 775, 777, 791, 806, 808, 815, 816, 826, 827, 829, 831-835, 841-843, 852, 853, 859, 864, 878, 892, 895, 916, 919, 920, 923, 927, 937, 951, 968, 972, 992, 997, 998, 1046, 1050, 1064-1066, 1078, 1125, 1129, 1133, 1135, 1136, 1140, 1145, 1162, 1166-1169, 1180, 1182, 1194, 1197, 1211, 1212, 1228, 1229, 1260, 1291, 1292, 1310, 1312, 1324, 1329
Louvre Sarayı 173, 291, 293
Lozan Antlaşması (1923) 1043
Luddistler 613
Luther, Martin 19, 110, 111, 123-133, 135-137, 139-141, 143, 144, 147, 150, 151, 154, 157, 334, 643
Luxemburg, Rosa 986, 1034

M

Maastricht Antlaşması (1992) 1191, 1317
Machiavelli, Niccolò 77, 88, 106-109, 114, 163, 1335
Mafya 1089, 1214, 1271
Macellan, Ferdinand 65, 67
Maginot Hattı 1039, 1135, 1140-1142, 1144
Magna Carta 55, 251
Makedonya 748, 772, 946, 947, 951, 976, 1046, 1048, 1149, 1176, 1191, 1277, 1298-1300, 1302, 1305
Malthus, Thomas 411, 412, 597
manastır 33, 36, 50, 52, 90, 93, 112, 114, 115, 118, 121-125, 127, 128, 130, 132, 145, 146, 148-150, 153, 154, 186, 215, 289, 348, 349, 368, 370, 386, 391, 428, 491, 509, 515, 550, 632, 640, 717, 772, 842, 1123, 1177
Mann, Thomas 1030, 1106, 1109
Mao Zedong 1236, 1243, 1244
Marat, Jean-Paul 497, 500, 505, 514, 515, 520
Mareşal Tito (*ayrıca bkz.* Josip Broz) 1165, 1166, 1203, 1220, 1298
Marksizm 1164, 1296
Marshall Planı 1204-1206, 1350
Marx, Karl 620, 621, 677, 684, 775, 776, 780, 786, 849, 853, 854, 856, 876, 924, 1002, 1083, 1084, 1342
Mason 376-378, 640, 1164
matbaa 30, 59, 61-63, 71, 113, 150, 151, 296, 378, 462, 476, 515, 833, 842
medeni hukuk 146, 350, 545, 547, 648, 710
Mediciler 78, 80, 81, 83, 84, 88, 93, 94, 104-108, 1335
Medvedev, Dmitri 1306
merkantilizm 294, 387, 388, 418, 434, 468
Merkel, Angela 1268
metalürji 78, 201, 349, 564, 571, 789, 809-811, 813, 853
Metternich, Klemens von 625, 626, 629-631, 633, 641, 643, 656, 678, 708, 938
Michelangelo 72, 94-97, 99, 100-102, 105, 109
Milletler Cemiyeti (*Cemiyet-i Akvam*) 1036, 1038-1043, 1046, 1049, 1050, 1062, 1063, 1097, 1110-1114, 1178, 1183, 1198
Milletlerin Zenginliği (Smith) 388, 634
millileştirme 648, 1021, 1026, 1027, 1034, 1056, 1074, 1075, 1189, 1205, 1211, 1212, 1252, 1262, 1269-1271, 1273, 1304
milliyetçilik 20, 389, 433, 458, 459, 482-484, 525, 528, 541, 545, 548, 551-553, 562, 622, 624, 636, 656-660, 673, 676, 678, 683, 687, 688, 690, 693, 699, 700, 704, 705, 707, 710, 718, 725, 728, 731-733, 737, 741, 742, 758, 765, 782, 799, 803, 845, 847, 855, 857, 885, 892, 916, 918, 922, 926-929, 931, 935, 936, 938, 945, 947, 948, 950, 952, 973, 1000, 1005, 1012, 1028, 1030, 1036, 1044, 1053, 1066, 1081, 1082, 1091, 1094-1096, 1132, 1246-1248, 1251, 1257, 1292, 1298, 1306
Milošević, Slobodan 1298-1302
mimarlık 91, 92, 150, 155, 877, 881
Mitterrand, François 1270, 1271, 1317
Molière, Jean-Baptiste 298
Molotov, Vyaçeslav 1137, 1139, 1149, 1152, 1174, 1182, 1222
Mona Lisa (Leonardo) 97
monarşi 18-20, 33, 38, 39, 53-56, 71, 74, 80, 103, 107, 115, 139, 146, 155, 157, 160, 161, 163, 165, 166, 170, 171, 173-179, 188, 195, 197, 206, 207, 211, 213-215, 217, 219, 221, 222, 225, 230, 237, 238, 240-246, 249, 251, 252, 254, 259-261, 264, 265, 268-270, 278, 279, 284, 288-296, 300, 302-305, 312, 317, 318, 324, 328, 347, 355, 357, 358, 360, 361, 364, 366, 370, 377, 378, 381, 382, 386, 387, 389-392, 419, 425, 432-434, 442, 443, 448, 451-453, 457, 458, 460, 464, 466, 468-473, 478, 479, 481, 483-489, 491, 496, 497, 500, 503, 505-509, 511, 512, 522, 526, 527, 533, 544, 545, 555, 559, 560, 580, 583, 620, 622-624, 628-633, 640, 648-652, 654, 662, 667, 669, 670, 672, 674-676, 678-680, 685, 687, 688, 690-692, 700, 707-710, 714, 720-723, 726, 733-743, 753-755, 788, 793, 797, 799, 814, 847, 858, 859, 875, 919, 935, 936, 940, 951, 955, 1032, 1044, 1046, 1048, 1056, 1070, 1092, 1093, 1100, 1123, 1214, 1236, 1270, 1274
Montaigne, Michel de 71
Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, Baron de 354, 358-361, 363, 364, 371, 379, 380, 386, 392
Moskova 31, 52, 54, 70, 75, 76, 308-311, 314-318, 323, 350, 365, 410, 411, 421, 422, 539, 556, 557, 576, 583, 601, 602, 610, 766, 768, 773, 776, 778, 779, 784, 813, 815, 974, 1001, 1006, 1007, 1009, 1015, 1017, 1018, 1020, 1021, 1023, 1024, 1037, 1057, 1058, 1097, 1119-1121, 1125, 1139-1141, 1150, 1151, 1169, 1175, 1178, 1181, 1197, 1218, 1228, 1243, 1245, 1246, 1277, 1281, 1283, 1290, 1295-1297
Mozart, Wolfgang Amadeus 375, 376, 638
muhafazakâr 622, 632, 633, 636, 639, 643, 645, 646, 655, 658, 659, 663, 666, 667, 675, 680, 683, 685, 689, 693, 694, 696, 699, 704, 719, 721, 722, 728, 732, 738, 742, 752-759, 761, 763, 776, 786, 788, 793, 796, 798, 799, 803, 851, 922, 927, 938, 947, 1012, 1014, 1027, 1041, 1047, 1051, 1054, 1056, 1063-1065, 1074-1076, 1096, 1098-1100, 1103, 1106, 1112, 1123, 1125, 1132, 1141, 1142, 1163, 1166, 1168, 1195, 1211, 1212, 1227, 1246, 1248, 1252, 1253, 1263, 1266, 1268-1274, 1288, 1296, 1312, 1314, 1315, 1317, 1325

Mussolini, Benito 931, 932, 1065, 1070, 1079, 1081-1092, 1095, 1099-1101, 1105, 1111-1114, 1127, 1130, 1133, 1135-1137, 1141, 1143, 1148, 1149, 1157, 1161, 1164, 1176, 1177, 1183, 1205, 1273, 1348, 1349
mutlakiyet 18, 152, 195, 197, 244, 265, 279-291, 293-295, 297, 299-301, 303-309, 311-315, 317-319, 321, 324, 325, 352, 353, 355, 361, 379, 383, 385, 392, 441-453, 458, 469, 474, 475, 479, 481, 483, 484, 489, 491, 496, 522, 544, 622, 692, 737-739, 765
mühendislik 315, 574, 661, 709, 810, 833, 1220
mülkiyet 39, 56, 138, 157, 254, 257, 258, 284, 286, 297, 356, 383, 386, 395-397, 402, 405, 428, 429, 452, 483, 495-497, 499, 500, 503, 504, 522, 525, 546, 554, 562, 572, 620, 621, 640, 641, 650, 667, 680, 688, 749, 770, 787, 862, 906, 915, 1025-1027, 1116, 1158, 1238, 1251
Mülkiyet Nedir? (Proudhon) 620
Müntzer, Thomas 129, 130
Müslüman Kardeşler (Mısır) 1252
müzik 43, 85, 89, 93, 173, 177, 191, 217, 364, 370, 374, 375, 389, 414, 431, 434, 591, 594, 613, 624, 638, 639, 657, 735, 765, 835, 878-880, 1168, 1265

N

Nagazaki 436, 903, 1153, 1185, 1186, 1234
Nasıl Yapmalı? (Çernişevski) 775
Nasır, Cemal Abdül 1251-1253
NATO (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü) 1199, 1200, 1217, 1223, 1240, 1252, 1265, 1268, 1301, 1302, 1307, 1328
Naziler 18, 19, 21, 931, 932, 1060, 1069, 1070, 1078, 1080-1082, 1090-1093, 1095, 1096, 1099-1109, 1111, 1112, 1126, 1128, 1130-1133, 1138, 1146, 1151, 1155, 1157-1159, 1161-1168, 1175-1177, 1180, 1181, 1185-1187, 1189, 1193, 1194, 1196, 1201-1203, 1215-1218, 1225, 1268, 1289, 1347-1350
Ne Yapmalı? (Lenin) 780
neoklasisizm 156
Newton, Isaac 340, 342-345, 348-350, 352, 353, 356, 357, 820, 821, 1338
Nietzsche, Friedrich 874, 878, 985, 1083, 1084, 1345
Nobel Ödülü 820
Normandiya Çıkarması (1944) 1169, 1170, 1178, 1179
nüfus 21, 30, 31, 35, 37, 39-43, 45-47, 50-52, 58, 60-62, 67, 68, 70, 73, 74, 77, 79, 82, 128, 135, 141, 151, 161, 163, 164, 171, 186, 190, 194, 197, 200, 201, 203-206, 211, 222, 223, 227, 228, 232, 234, 237, 238, 246, 248, 254, 270, 271, 273, 277, 286, 287, 297, 300, 303, 309, 320, 324, 327, 350, 370, 381, 382, 394, 395, 401, 402, 405, 407-413, 419, 421-423, 427, 436, 437, 443, 448, 449, 463, 467, 476, 482, 485, 490, 514, 517, 525, 534, 545, 562, 564, 566-570, 575, 577, 578, 580, 582-584, 595-599, 601, 602, 604, 623, 640, 645, 651, 653, 665, 680, 686, 689, 695, 716, 717, 720, 724, 730, 733-735, 741, 746-750, 756, 765, 766, 774, 777, 778, 793, 799, 806, 814, 821-826, 830, 832- 834, 836, 839-841, 872, 879, 886, 892, 898, 906, 908, 911, 912, 914-916, 918, 920, 928, 938, 939, 948-950, 978, 1003, 1012, 1016, 1027, 1034-1036, 1043, 1045, 1046, 1048, 1063, 1096, 1097, 1111, 1117, 1118, 1129, 1130, 1132, 1148, 1149, 1158, 1161, 1193, 1194, 1196, 1202, 1207-1210, 1214, 1218, 1222, 1226, 1228, 1244, 1246, 1247, 1249, 1251, 1255, 1258, 1260, 1261, 1265, 1269, 1274, 1287, 1292, 1297, 1298, 1300, 1303, 1305, 1309-1312
Nüfus İlkesi Üzerine Deneme (Malthus) 411
nükleer enerji 1272, 1322
nükleer silah 932, 1223, 1244-1246, 1322, 1325
Nürnberg Mahkemeleri 1203

O-Ö

Ockhamlı William 118, 120, 123
okuryazarlık 43, 52, 62, 82, 90, 143, 151, 327, 349, 370, 371, 399, 545, 594, 595, 605, 615, 640, 716, 778, 799, 806, 838, 839, 864, 1118
opera 298, 374-376, 518, 638, 654, 681, 732, 735, 870, 878, 920, 923, 1296
ordu 20, 35, 51, 53, 55, 59-61, 80, 104-109, 119, 122, 129, 144, 159, 160, 167-170, 177, 179, 180, 183-185, 187-193, 200, 206, 210, 213, 216, 220, 221, 234-236, 239, 241, 242, 250, 252, 254-261, 265, 267, 268, 270, 275, 278, 279, 287, 290, 292, 293, 302-308, 310, 311, 314, 315, 318, 320, 322, 324, 329, 384, 385, 391, 396, 404, 411, 424, 426, 437, 439-443, 446, 447, 449-453, 460, 463, 466, 472, 473, 475, 477, 481, 484, 486, 500, 502, 508-512, 516, 517, 519, 521-523, 525, 529-531, 535, 537, 538, 540-544, 547, 548, 550-563, 588, 596, 606, 628, 630, 631, 636, 641, 642, 644, 651, 656-658, 667, 670, 674, 676, 677, 679-683, 686, 687, 690-700, 707, 709-712, 714, 715, 718-724, 726, 727, 729, 735-738, 741, 747-751, 757, 765, 768, 769, 771, 772, 774, 778, 782-785, 791, 793, 794, 796, 800-802, 819, 846, 857, 894, 898, 899, 904, 905, 907, 912, 913, 916, 918, 927, 935, 936, 945, 948-953, 955, 956, 958-965, 969-974, 976, 978, 979, 981, 982, 986, 987, 989-992, 995, 997, 1003, 1004, 1009, 1010, 1012-1016, 1018, 1020, 1021, 1023, 1026, 1027, 1032-1034, 1039-1041, 1045, 1047, 1048, 1050-1052, 1056, 1059, 1060, 1080, 1083-1085, 1087, 1090, 1096, 1102-1104, 1110, 1112-1114, 1122, 1123, 1126-1128, 1130, 1135-1139, 1141-1144, 1146, 1148-1152, 1155, 1165-

1168, 1170, 1171, 1173-1175, 1177, 1179-1181, 1183, 1185, 1189, 1193-1195, 1199, 1202, 1213, 1217, 1233, 1236, 1239, 1242, 1244, 1250, 1253-1258, 1260, 1261, 1266, 1274-1276, 1278, 1281, 1287, 1289, 1293, 1295, 1296, 1299-1302, 1311, 1314, 1317, 1322, 1326
Orwell, George 1126, 1222, 1349
Oryantalizm 910
Osmanlı İmparatorluğu 17, 33-35, 54, 103, 132, 134, 193, 200, 210, 212, 213, 281, 286, 288, 290, 311, 312, 317, 323, 365, 409, 434, 444, 446, 474-477, 523, 531, 535, 539, 540, 555, 576, 627, 643-645, 655, 671, 672, 711, 741, 748-750, 758, 772, 773, 813, 891, 895, 931, 934, 936-940, 942, 946-951, 955, 974-976, 993, 996, 998, 1030, 1043
otomobil 807, 816, 817, 842, 844, 846, 876, 924, 1053, 1088, 1206, 1207, 1228, 1238
Otuz Yıl Savaşı 21, 111, 159, 160, 178-180, 183, 189, 190, 192, 194, 195, 205, 241, 242, 244, 268, 269, 273, 282, 286, 292, 301-304, 306, 345, 411, 451, 514, 517, 541, 553
Owen, Robert 586, 618
Oxford Üniversitesi 51, 222, 226, 332, 369, 398, 438, 589, 747, 840, 845, 846, 919, 1061, 1065
ölüm cezası 138, 155, 329, 380, 473, 477, 518, 992, 1014, 1101, 1121, 1168, 1202, 1203, 1293
ölüm kampları 1129, 1159, 1161, 1162, 1164, 1165, 1181, 1186, 1201, 1314
özgürlük 18, 20, 21, 40, 41, 52, 55, 90, 125, 130, 181, 186, 194, 219, 232, 233, 244, 250, 251, 254, 260, 284, 286, 306, 311, 344, 351-355, 357, 361, 366, 367, 372, 379, 384, 387, 389, 392, 402-404, 458, 460-464, 469, 479, 482-484, 492, 495, 496, 504, 505, 508, 514, 516, 534, 546, 553, 559, 562, 597, 598, 615, 623, 633-635, 637, 640, 641, 648, 650, 651, 654, 656, 659, 662, 675, 676, 678, 679, 682, 684, 688, 689, 694, 696, 697, 699, 721, 723, 731, 732, 744, 765, 768-770, 775-779, 784, 792, 798, 804, 878, 883, 947, 1001, 1009, 1010, 1025, 1164, 1198, 1199, 1219, 1221, 1222, 1240, 1247, 1260, 1265, 1267, 1278, 1280, 1281, 1287, 1289, 1314
özyönetim 234, 267, 315, 759-761, 764, 765, 902, 958, 1005, 1011, 1019, 1026, 1248, 1261, 1266

P

Paine, Thomas 465, 507
Papalık 33, 37, 54, 55, 69, 72, 79-81, 84, 87, 90, 92, 101, 104, 105, 107, 110, 115-122, 124-126, 132, 139, 143, 144, 147, 149, 150, 172, 180, 193, 210, 247, 248, 252, 289, 298, 300, 302, 323, 329, 351, 354, 381, 382, 444, 469, 532-534, 554, 624, 627, 630, 643, 655, 658, 671, 680, 682, 694, 695, 708, 712-717, 730, 803, 857, 858, 1087, 1162
Paris 24, 32, 42, 51, 53, 62, 76, 113, 114, 134, 139, 143, 161, 165-173, 176, 192, 203, 210, 220, 236, 275, 291-295, 297, 298, 300, 319, 323, 332, 345, 347, 350, 351, 354, 359, 361, 365, 366, 371, 374-376, 390, 399, 409, 410, 412, 417, 421-424, 430, 431, 448, 454, 461, 468, 469, 471, 475, 483, 484, 486, 488-490, 493-496, 498, 499, 501, 503-506, 508-516, 518, 519, 521, 522, 524, 526, 529-532, 534, 536, 539, 554-561, 566, 573, 576, 580, 586, 592, 593, 596, 601-603, 606, 610, 619, 620, 624, 627, 628, 647, 650, 652, 655, 657, 659, 669, 671-678, 681, 683-685, 691, 696, 698, 711, 712, 727, 751, 768, 771, 773, 775, 777, 787, 793-798, 800, 801, 804, 805, 810, 814-817, 820, 826, 829, 831-833, 835, 840, 842, 843, 854, 856, 860, 863, 865, 868-870, 876-881, 883-885, 910, 920, 937, 940, 956, 958, 960-963, 968, 972, 984, 986, 987, 991, 992, 994, 995, 997, 1000, 1032, 1035, 1042, 1057, 1058, 1066, 1073, 1075, 1078, 1097, 1109, 1139, 1140, 1143, 1144, 1164, 1169, 1179, 1180, 1197, 1199, 1213, 1223, 1228, 1229, 1257, 1258, 1265-1267, 1270, 1271, 1310, 1323, 1338-1340, 1342, 1344, 1345, 1347, 1348
Paris Komünü 509, 512, 519, 794-796, 804, 856
Parlamento 55, 57, 142, 145, 146, 165, 167, 171, 173, 174, 176, 178, 185, 197, 214, 215, 218-221, 224, 227, 230, 244-246, 248-264, 266-268, 279, 282, 284, 292-294, 300, 301, 319, 343, 352, 359-362, 366, 383, 390, 405, 406, 422, 427-430, 432-435, 437-439, 452, 453, 455-458, 460-464, 467-473, 478, 481, 484, 485, 488-491, 527, 577, 586, 608, 614, 615, 631-633, 635, 654, 656, 661-667, 676, 678-680, 685-694, 700, 703, 704, 707, 710, 716-719, 721-723, 726, 729, 735, 738, 739, 741, 743, 747, 753, 755-757, 759-761, 763-765, 783, 785, 829, 830, 838, 857, 863, 887, 890, 904, 918, 946, 947, 995, 1047, 1048, 1051, 1052, 1054, 1058, 1059, 1065, 1084, 1085, 1096, 1100-1102, 1142, 1210, 1214, 1215, 1251, 1257, 1275, 1285, 1295, 1296, 1299, 1306, 1317, 1318
Pascal, Blaise 345
Pasternak, Boris 1221
Pasteur, Louis 808, 809
perestroyka 1281
Petro, I. (Rusya çarı) 19, 312-318, 349, 350, 475, 477, 646, 767, 768
petrol 813, 816, 993, 1071, 1105, 1114, 1118, 1130, 1131, 1141, 1148, 1151, 1174-1176, 1205, 1231, 1232, 1250, 1251, 1253, 1269, 1270, 1283, 1295, 1308, 1321, 1322
Picasso, Pablo 872, 883, 884, 1127, 1224
Pilsudski, Józef 1023, 1039, 1046-1048, 1070, 1094, 1111, 1136
Planck, Max 821
Poincaré, Raymond 803, 955, 1061, 1065

polis 295, 364, 376, 390, 427, 430, 461, 506, 546, 596, 620, 628, 640, 647, 659, 660, 674, 697, 716, 718, 731, 735, 737, 761, 766, 767, 771, 775-777, 779, 780, 783, 785, 787, 830, 861, 867, 947, 1001, 1005, 1010, 1019, 1033, 1034, 1051, 1085, 1087, 1095, 1096, 1098, 1101-1105, 1109, 1117, 1123, 1158, 1161, 1163, 1164, 1215, 1218, 1220, 1238, 1239, 1243, 1256, 1266, 1267, 1276, 1280, 1281, 1287, 1289, 1291, 1293, 1321, 1324, 1328
Polo, Marco 51
Polonya 111, 183, 442, 626, 656, 724, 773, 813, 931, 932, 937, 974, 990, 991, 996, 1018, 1020, 1023, 1025, 1026, 1037, 1039, 1040, 1044-1047, 1049, 1055, 1062, 1063, 1070, 1078, 1082, 1093, 1094, 1109-1111, 1121, 1128-1130, 1132-1142, 1149, 1155-1160, 1162, 1165, 1175, 1178, 1180-1182, 1189, 1191, 1194-1201, 1209, 1217, 1218, 1220, 1227, 1238, 1240, 1241, 1264, 1268, 1277, 1279, 1284, 1285, 1287, 1290, 1303-1305, 1307, 1316, 1318, 1325
popüler kültür 19, 1265, 1322
Portekiz 17, 20, 45, 46, 54, 63-67, 70, 103, 117, 134, 192, 193, 204, 206, 210, 241, 242, 273, 285, 289, 322, 323, 362, 364, 365, 381, 382, 419, 420, 435, 436, 466, 539, 550, 566, 567, 569, 600, 601, 627, 640, 641, 655, 671, 699, 753, 789, 806, 815, 833, 858, 872, 888, 889, 891, 893, 895, 897, 903, 915, 937, 977, 994, 998, 1053, 1070, 1078-1080, 1124, 1127, 1128, 1140, 1156, 1169, 1190, 1199, 1200, 1207, 1226, 1227, 1229, 1247, 1259, 1262, 1263, 1273, 1315, 1316, 1318
Potemkin (savaş gemisi) 783
Potsdam Konferansı (1945) 1185, 1194-1196, 1235
pozitivizm 870, 871
Pravda 1014, 1028, 1117, 1230, 1297
Prens (Machiavelli) 107, 114, 163
Protestanlık 27, 133, 147, 163-165, 167-170, 180-182, 184, 191, 248, 266, 299, 350, 351, 586, 632
Proudhon, Pierre-Joseph 619, 620
Prusya 54, 134, 137, 193, 210, 272, 280, 281, 284-288, 299, 304-308, 311, 315, 318, 319, 322, 323, 354, 380, 383-385, 389, 395, 396, 401, 403, 409, 419, 422, 426, 431, 434, 435, 439-446, 448-450, 466, 473, 474, 477-479, 481, 506-511, 521, 532, 535, 538-541, 548, 552-555, 557, 558, 560, 569, 575, 576, 580, 581, 585, 586, 593, 598, 599, 606, 613, 620-622, 624-629, 634, 641-643, 655, 657, 660, 667, 669-671, 675-677, 683, 686-689, 693, 698, 700, 701, 707, 713-716, 719-730, 738, 739, 743, 771, 772, 778, 791-795, 797, 804, 818, 840, 864, 892, 935, 937, 940, 956, 959, 962, 970, 973, 974, 985, 1011, 1020, 1032, 1034, 1037, 1038, 1040, 1041, 1045, 1060, 1078, 1092, 1101, 1106, 1110, 1136, 1140, 1156, 1159, 1169, 1196, 1197, 1201
psikanaliz 876, 1068
pusula 31, 58, 339
Puşkin, Aleksandr 766
Putin, Vladimir 1298, 1306
Püriten 156, 219, 232, 247-249, 251-257, 259, 260, 352, 368, 463

R

radikalizm 259, 496, 660, 709, 1014, 1102
radyo 819, 1053, 1077, 1103, 1104, 1118, 1147, 1168, 1207, 1230, 1239, 1279, 1283, 1294, 1297
radyoaktivite 820, 1284
Refah Devleti 1053, 1057-1059, 1190, 1203, 1205, 1210-1212
Reformasyon 21, 109-111, 113-117, 119, 121, 123, 125-131, 133, 135, 137, 139, 141, 143, 145, 147-160, 164, 172, 181, 204, 207, 215, 216, 220, 222, 232, 234, 243, 246, 248, 251, 259, 269, 275, 304, 305, 316, 329, 348, 351, 368, 372, 381, 383, 427, 459, 1335
Remarque, Erich Maria 1069, 1082, 1346
resim 43, 71, 72, 84, 89-92, 94-97, 99, 100, 106, 108, 113, 124, 136, 155, 156, 175, 239, 242, 251, 275, 276, 279, 283, 314, 351, 364, 373, 374, 398, 426, 483, 516, 563, 570, 591, 594, 630, 637, 638, 651, 730, 844, 865-870, 877-881, 883, 884, 911, 1066, 1067, 1086, 1090, 1103, 1106, 1107, 1119, 1165
restorasyon 18, 259, 261, 263, 482, 558, 559, 621-623, 625, 629-633, 635, 637, 639, 641, 643, 645, 647, 649, 651, 653, 657, 659, 661, 663, 665, 667, 678, 1130, 1342
Robespierre, Maximilien 505, 508, 515, 518-520, 522
rokoko 372, 373, 383, 882
Roma 27, 29, 31-33, 35, 37, 38, 43, 51, 54-56, 58, 62, 70-72, 74, 76, 77, 79-81, 84, 86, 87, 90, 92, 96, 100, 101, 104, 105, 107-112, 114, 116, 117, 119, 121, 122, 124-126, 129, 131-134, 136, 137, 139, 143-150, 154, 156, 157, 179-183, 187, 191, 193, 194, 209, 210, 215, 232, 236, 247, 251, 268, 269, 281, 289-291, 297, 302-304, 307, 309, 319, 321-323, 329, 332, 337, 345, 347, 348, 365, 371, 379, 398, 410, 422, 426, 434, 439, 440, 444, 449, 469, 501, 504, 508, 510, 523, 526, 532, 535, 539, 540, 545, 548, 553, 592, 627, 628, 631, 636, 655, 658, 671, 694-696, 708, 711, 713-716, 753, 765, 815, 855, 858, 937, 974, 1037, 1078, 1085, 1087, 1130, 1134, 1140, 1141, 1169, 1177, 1197, 1208, 1227, 1267, 1277, 1291
Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi (Gibbon) 371
romantizm 367, 389, 563, 623, 636, 637, 650, 865, 877, 879, 1228
Romanya 600, 629, 734, 751, 772, 773, 813, 815, 816, 937, 939, 946, 948, 951, 974, 982, 996, 998, 1020, 1034, 1037, 1042, 1043, 1045, 1046, 1049, 1078,

1082, 1093-1095, 1110, 1134, 1136, 1137, 1140, 1148, 1149, 1156, 1157, 1159, 1160, 1169, 1175, 1176, 1180-1182, 1191, 1196, 1197, 1200, 1201, 1207, 1217-1220, 1264, 1276, 1277, 1280, 1284, 1291-1293, 1299, 1303-1305, 1311, 1316, 1328
Roosevelt, Franklin D. 1077, 1114, 1146, 1154, 1162, 1167, 1170, 1177, 1178, 1181-1183, 1185
Roosevelt, Theodore 782, 935
Rousseau, Jean-Jacques 355, 358, 359, 363, 364, 366-368, 374, 379, 387, 389, 465, 497, 500, 521, 529, 859, 1338
Rönesans 17, 19, 27, 30, 43, 51, 61, 71-75, 77-81, 83-87, 89-93, 95-105, 107-109, 111-115, 130, 131, 139, 156, 225, 275, 286, 290, 301, 332-334, 337, 884, 1334
Rusya 17, 18, 20, 31, 33, 46, 51, 52, 193, 201, 280, 281, 284-286, 288, 308-312, 314-318, 323, 348-350, 354, 365, 370, 380, 381, 389, 394-396, 401-404, 407, 409, 419, 431, 433, 434, 441-446, 449, 453, 466, 472-479, 481, 506, 510, 523, 525, 531, 532, 535, 537, 540, 541, 548, 554-558, 566, 570, 575, 576, 581-583, 594, 600-602, 611, 621, 622, 624-627, 629-632, 642-647, 655, 657, 659, 669, 672, 693, 703, 705, 711, 712, 723, 724, 726, 727, 733, 734, 738, 740-745, 747-751, 753, 755, 757-759, 761, 763, 765-779, 781-783, 785-787, 789, 791, 793, 795, 797, 799, 801, 803, 804, 806-808, 812-814, 825, 826, 830, 833, 835, 836, 838, 839, 848, 855, 888, 891, 895, 896, 902, 906, 908, 909, 925, 926, 931, 934, 936-941, 943-951, 954-960, 968, 970, 974-976, 978, 987, 990-992, 994, 996-998, 1000-1003, 1005, 1007, 1009-1017, 1019-1029, 1032, 1037, 1039, 1042, 1044, 1045, 1048, 1057, 1100, 1117, 1138, 1141, 1146, 1149-1152, 1155-1158, 1162, 1168, 1170, 1171, 1173, 1178, 1184, 1196, 1201, 1221, 1277, 1278, 1282, 1284, 1288, 1295-1298, 1302-1307

S-Ş

sağlık 43, 179, 223, 276, 343, 426, 427, 557, 561, 568, 672, 709, 720, 751, 756-758, 806-808, 810, 818, 829, 832, 851, 911, 920, 933, 984, 1106, 1159, 1210, 1211, 1228, 1262, 1269, 1271, 1276, 1297, 1303, 1322
Saharov, Andrey 1282, 1283
Salazar, Antonio 1079, 1080, 1127, 1128, 1273
salgın 30, 32, 46, 61, 74, 82, 171, 195, 222, 374, 401, 409, 411, 476, 610, 779, 997, 1006, 1223, 1281
sanat 19, 43, 59, 61, 63, 72, 73, 78, 82, 85, 86, 88, 91-96, 99, 101, 104, 105, 107-109, 112, 113, 150, 156, 177, 186, 201, 240-242, 275, 276, 279, 290, 298, 316, 332, 338, 358, 363, 364, 366, 370, 372-375, 377, 379, 450, 502, 530, 562, 617, 624, 636, 637, 639, 697, 745, 814, 818, 848, 864-868, 877, 878, 880-884, 920, 1030, 1065-1068, 1090, 1105-1107, 1119, 1224, 1225, 1240
sanayi 18, 21, 30, 74, 103, 201, 213, 225, 278, 315, 324, 349, 394, 402, 404, 405, 412-416, 419, 422, 431, 442, 456, 460, 468, 482, 552, 563-567, 569-571, 574-585, 587, 589, 591, 593, 595-599, 601-603, 605-607, 609-611, 613, 615-617, 619-621, 633, 649, 661, 662, 664, 665, 703, 708, 717, 735, 743-745, 758, 761, 763, 776, 778, 782, 783, 789, 804, 805, 807, 809, 810-816, 822-824, 827, 828, 830-832, 835, 837, 842-844, 846, 848, 850, 851, 855, 857, 861, 870, 871, 877, 888, 890, 906, 907, 923, 924, 971, 986, 989, 1002, 1003, 1005, 1010, 1014-1016, 1019, 1021, 1026, 1027, 1034, 1054-1059, 1061, 1062, 1065, 1071, 1072, 1074-1076, 1079, 1088, 1096, 1104, 1105, 1107, 1115-1118, 1120, 1121, 1145, 1146, 1154, 1157, 1173, 1174, 1189, 1193, 1194, 1196, 1204-1207, 1211-1213, 1215, 1216, 1218, 1219, 1221, 1224, 1227, 1228, 1239, 1244, 1266, 1270, 1272, 1279, 1304, 1305, 1309, 1312, 1315, 1320, 1321
Sanayi Devrimi 18, 21, 324, 394, 404, 412, 414, 431, 468, 482, 563-567, 569-571, 574-577, 579, 581, 583, 585, 587, 589, 591, 593, 595, 597-599, 601, 603, 605-607, 609, 611, 613, 615-617, 619, 621, 633, 662, 703, 804, 805, 807, 811, 832, 835, 842-844, 846, 848, 850, 888, 890, 923, 1341
sans-culotte 504, 509, 510, 512, 515, 520, 541
sansür 63, 147, 241, 289, 296, 352, 359, 364, 372, 378, 380, 383, 384, 390, 391, 473, 554, 557, 630, 639, 640, 646, 648, 676, 680, 689, 691, 692, 695, 766, 771, 783, 788, 797, 868, 984, 1107, 1218, 1221, 1274, 1281, 1297
Sartre, Jean-Paul 1222-1224, 1256
Savaş Sanatı (Machiavelli) 107
savaş suçları 1038, 1198, 1203
Savaş ve Barış (Tolstoy) 767
serflik 40, 128, 129, 306, 310, 311, 385, 386, 402-404, 408, 476, 552, 553, 562, 570, 599, 602, 647, 680, 765-767, 769, 770
Shakespeare, William 229-231
sığınmacılar 195, 273, 275, 473, 657, 777, 830, 939, 986, 992, 1004, 1048, 1109, 1126, 1127, 1144, 1145, 1191, 1193, 1199, 1201, 1207, 1250, 1294, 1301, 1302, 1313, 1327
sınıf bilinci 612-615, 621, 776, 779, 853
Sırplar 667, 680, 689, 733, 735, 736, 740, 741, 933, 936, 938, 946, 947, 949, 950, 952-955, 957, 958, 976, 996, 1045, 1046, 1094, 1095, 1161, 1166, 1191, 1203, 1298-1302
sinema 806, 819, 878, 1082, 1108, 1224
Siyonizm 1049
Smith, Adam 354, 355, 388, 418, 598, 634, 635

Soğuk Savaş 19, 1182, 1189, 1191, 1198, 1217, 1222, 1223, 1225, 1232-1237, 1239-1241, 1256, 1266, 1276, 1306, 1328, 1351
Sosyal demokrasi 1058, 1095
sosyalist gerçekçilik 1107, 1119, 1225
sosyalizm 18, 614, 616, 619-621, 700, 704, 710, 718, 732, 761, 767, 768, 776, 854-857, 1002, 1019, 1025-1028, 1058, 1075, 1080, 1081, 1086, 1102, 1115, 1116, 1119, 1126, 1128, 1132, 1221, 1238, 1278, 1289, 1296
Sovyetler Birliği 17, 18, 931, 932, 1001, 1003, 1005, 1007, 1009, 1011, 1013, 1015, 1017, 1019, 1021, 1023, 1025, 1027-1030, 1038, 1042, 1044, 1045, 1057, 1060, 1063, 1069, 1070, 1080, 1081, 1088, 1110, 1111, 1114-1119, 1122, 1126, 1129-1131, 1133, 1134, 1136-1139, 1141, 1146, 1148-1152, 1155, 1158, 1167, 1170, 1173, 1176-1178, 1181-1183, 1186, 1187, 1189-1191, 1193, 1194, 1196-1199, 1201, 1205, 1209, 1211, 1215, 1217-1221, 1223, 1225, 1226, 1230, 1233-1241, 1243-1247, 1250, 1252, 1253, 1262-1265, 1268, 1276-1278, 1280-1284, 1286, 1287, 1289, 1291, 1294-1297, 1302-1305, 1307, 1309, 1347
soykırım 21, 1129, 1155, 1158, 1186, 1199, 1301, 1302, 1328
soyluluk 36, 45, 163, 175, 176, 186, 207, 226, 238, 284, 315, 358, 381, 383, 385, 386, 394-397, 401, 404, 424, 426, 428, 441, 472, 475, 479, 485, 491, 500, 544, 584, 631, 663, 687, 723, 874
sömürgecilik 18, 157, 225, 887, 888, 892, 895, 912, 918, 922, 926, 1232, 1246, 1247, 1255, 1258-1260, 1262
Srebrenitsa 1299, 1300
Stalin, Joseph 18, 20, 931, 932, 1001, 1022, 1027-1029, 1069, 1070, 1080, 1087, 1088, 1097, 1104, 1107, 1115-1122, 1125, 1137-1141, 1148-1151, 1170, 1171, 1174, 1177, 1178, 1181-1183, 1185, 1186, 1194-1196, 1198, 1201, 1218-1221, 1223, 1225, 1234, 1235, 1237-1240, 1244, 1281, 1348, 1349
Stalingrad Muharebesi (1942-1943) 1169, 1170, 1174
suç 61, 74, 138, 140, 147, 155, 194, 214, 229, 252, 317, 379, 380, 402, 421, 428-430, 450, 461, 486, 602, 617, 649, 661, 692, 716, 739, 786, 800, 801, 834, 835, 867, 873, 908, 971, 1031, 1038, 1070, 1091, 1097, 1105, 1121, 1160, 1162, 1168, 1187, 1198, 1199, 1202, 1203, 1221, 1285, 1291, 1301, 1302, 1305, 1312, 1318, 1325
Suç ve Ceza (Dostoyevski) 767
Sykes-Picot Anlaşması (1916) 993
Şanlı Devrim (1688) 197, 244, 263, 267, 268, 278, 279, 352, 397, 437, 452, 457, 458
Şevardnadze, Eduard 1287, 1295
şiir 84-87, 89, 90, 93, 112, 114, 151, 173, 187, 279, 332, 346, 358, 387, 461, 592, 603, 637, 638, 865, 869, 877, 910, 964, 981, 984, 985, 1066, 1067, 1119, 1121
şövalyeler 30, 59, 86, 90, 96, 119, 253-255, 258, 286, 343, 425, 526, 547, 548, 984, 1107, 1292

T

Taliban 1323
tarım 21, 37-39, 41, 42, 44, 51, 68, 74, 77, 146, 162, 195, 201, 208, 223, 224, 238, 242, 243, 254, 258, 269, 270, 279, 324, 327, 379, 381, 387, 388, 394, 397, 405-409, 412, 413, 417, 471, 473, 482, 485, 564, 566, 568-570, 575, 578, 580, 582, 598, 600, 607, 621, 667, 696, 697, 710, 717, 729, 756, 759, 769, 779, 785-787, 789, 798, 806, 807, 810, 812, 814, 822-824, 826, 828, 830, 851, 906, 915, 947, 986, 1014, 1020, 1054, 1071-1073, 1076, 1077, 1080, 1084, 1088, 1093-1095, 1110, 1116, 1117, 1122, 1147, 1189, 1193, 1204, 1206-1210, 1219-1221, 1238, 1239, 1244, 1245, 1273, 1280, 1281, 1291, 1294, 1305, 1315, 1317-1320
Tarih (Herodotos) 531
tekel 40, 50, 103, 114, 122, 203, 204, 213, 221, 225, 245, 246, 251, 253, 269, 273, 284-286, 289, 294, 315, 325, 348, 374, 382, 388, 412, 419, 426, 453, 470, 484, 485, 527, 580, 596, 631, 665, 746, 817, 904, 908, 914, 918, 1022, 1054, 1207, 1211, 1292, 1294
teknoloji 21, 58, 61, 330, 339, 412, 415, 450, 476, 575, 610, 617, 808, 813, 864, 887, 907, 910, 913, 922, 1119, 1129, 1186, 1219, 1222, 1229, 1246, 1266, 1305, 1322
tekstil 31, 45, 49, 74, 76, 78, 81, 83, 224, 413-417, 441, 446, 468, 552, 566, 575, 577-580, 582, 586, 606, 607, 613, 791, 801, 809, 810, 813, 833, 853, 908, 925, 1003, 1006, 1056, 1076, 1105, 1205
telefon 807, 809, 818, 945, 973, 1220, 1229, 1241
teleskop 339, 342, 349, 352
televizyon 1229, 1230, 1241, 1279, 1283, 1291, 1293-1297, 1327, 1328
temsilî hükümet 197, 244, 366, 458, 522
terörizm 1190, 1192, 1322-1324, 1326
Tiananmen Meydanı 1287, 1293
tiyatro 90, 173, 229-231, 241, 298, 371, 375, 389, 422, 603, 650, 654, 732, 765, 844, 867, 869, 878, 914, 964, 1017, 1097, 1106, 1107, 1223, 1229, 1306
Tolstoy, Lev 767, 778, 812
Toplum Sözleşmesi (Rousseau) 367, 465, 529
Tory'ler (Büyük Britanya) 266, 452, 456-458, 550, 635, 662-664, 667, 759, 1074, 1099, 1212, 1340
Trablusgarp Savaşı 950
Trafalgar Savaşı (1805) 538, 539
Troçki, Lev (Lev Davidoviç Bronstein) 1016, 1019, 1021, 1022, 1026, 1028
turizm 818, 1228, 1229

tüccarlar 27, 29-31, 42, 45, 48-52, 56, 61, 63, 68, 70, 71, 74, 75, 77, 79, 81, 83, 95, 103, 108, 112, 127, 132, 141-143, 150, 163, 197, 201-204, 225, 227, 228, 231, 232, 240, 244, 251, 259, 270-273, 275, 276, 279, 294, 295, 299, 307, 309, 315, 318, 345, 349, 360, 364, 383, 385, 388, 399, 400, 412, 413, 417-419, 423-426, 431, 435, 437, 447, 449, 456, 460, 461, 463, 464, 472, 476, 495, 506, 516, 525, 549, 552, 577, 582, 584-586, 596, 613, 623, 631, 641, 642, 649, 651, 660, 662, 675, 728, 749, 753, 759, 774, 785, 812, 856, 875, 888, 889, 894, 896, 897, 904, 906, 908, 913-915, 918, 920, 922-924, 926, 1027
Türkiye 692, 773, 872, 925, 939, 955, 1020, 1037, 1043-1045, 1048, 1049, 1078, 1136, 1140, 1156, 1169, 1176, 1191, 1196, 1197, 1199, 1200, 1207, 1251, 1252, 1273, 1277, 1292, 1310, 1311, 1320, 1322
Türkler 35, 190, 311, 474, 645, 948, 949, 1011, 1043, 1044, 1273, 1291, 1292, 1298, 1305, 1309, 1310
Türlerin Kökeni (Darwin) 746

U-Ü

uçak 818, 876, 884, 932, 945, 960, 964, 967, 968, 1053, 1088, 1114, 1124, 1126, 1127, 1130, 1135, 1136, 1138, 1140, 1142-1146, 1149, 1150, 1152, 1157, 1167, 1168, 1171, 1173, 1175, 1176, 1178, 1180, 1184, 1186, 1187, 1228, 1229, 1235, 1241, 1242, 1256, 1283, 1291, 1323
Ukrayna 31, 54, 224, 310, 311, 316, 318, 349, 381, 477, 478, 502, 570, 772, 777, 779, 783, 785, 812, 974, 991, 1011, 1012, 1018-1021, 1023-1025, 1037, 1045, 1047, 1097, 1118, 1136, 1150, 1155, 1156, 1160, 1169, 1175, 1194, 1197, 1201, 1229, 1272, 1277, 1282, 1284, 1297, 1302, 1303, 1305-1307, 1316, 1322
ulaşım 81, 116, 315, 421, 459, 482, 564, 570, 571, 577, 582, 583, 604, 725, 734, 807, 816, 825, 844, 859, 867, 1065, 1150, 1191, 1193, 1228, 1324
ulus devlet 53, 300, 996, 1305
uluslararası hukuk 301
Ulysses (Joyce) 1068
ütopyacı sosyalizm 621
Ütopya (More) 114, 224
Ütopyacılık 1119

V

Varşova Paktı (1955) 1200, 1238-1241, 1276, 1278, 1280
veba 30, 32, 39, 46, 68, 82, 181, 188, 195, 200, 222, 237, 409, 476
Veba (Camus) 1223
Verdun Muharebesi (1916) 963, 972, 978-980, 982, 992, 994, 998 1039, 1144, 1202, 1346
verem 170, 179, 567, 808
vergi 31, 39, 40, 49, 52, 53, 55-58, 77, 83, 105, 106, 108, 115, 116, 121, 128, 129, 135, 138, 160-162, 166, 171, 174, 177, 188, 197, 207-210, 213, 214, 216, 221, 222, 224, 234, 235, 237-241, 243, 245, 249, 251, 254, 260, 261, 278, 281, 282, 285-294, 296, 297, 300, 302, 304, 305, 307, 310, 315, 324, 370, 374, 382, 383, 386-388, 394-399, 401, 402, 404, 407, 408, 412, 417, 418, 424, 432, 438, 441, 442, 452, 453, 455, 459, 460, 463, 464, 468-472, 474, 476, 481, 485, 486, 488-491, 493, 500, 508, 511, 514, 520, 523, 526, 545, 550, 552, 562, 577, 578, 580, 581, 584, 585, 600, 611, 630, 634, 635, 648, 650, 654, 666, 667, 674, 675, 678, 680, 685, 687, 694, 696, 710, 714, 716, 722, 723, 729, 732, 733, 749, 753, 755, 763, 768-772, 814, 835, 836, 856, 861, 889, 906, 915, 923, 1041, 1065, 1071-1074, 1077, 1084, 1087, 1093, 1096, 1097, 1123, 1146, 1147, 1207, 1211, 1212, 1260, 1268, 1269, 1272, 1305
Vergilius 87, 331
Vermeer, Jan 276
Verne, Jules 867
Versay Antlaşması (1783) 466, 1038, 1040, 1041, 1050, 1053, 1060, 1081-1083, 1105, 1109-1112, 1114, 1128, 1132, 1133, 1136, 1139, 1148, 1157
Vichy (hükümeti) 1140, 1156, 1163, 1164, 1167, 1169, 1172, 1202, 1203, 1212, 1213, 1225, 1254, 1257
Victoria (İngiltere kraliçesi) 591, 592, 603, 662, 710, 730, 743-745, 753, 754, 757, 758, 761, 822, 862, 890, 895, 905, 921, 935, 944, 978, 1004
Vietnam Savaşı 906, 980, 1232, 1243, 1254-1256, 1263, 1266
Vikingler 31, 845
Viyana 62, 76, 134, 180, 183, 184, 191, 192, 210, 304, 305, 317, 375, 376, 378, 381, 410, 421, 431, 434, 444, 475, 476, 478, 482, 506, 539, 540, 573, 576, 582, 585, 601, 622-630, 639, 640, 654-656, 671, 678-681, 688, 690, 691, 698, 700, 712, 724-726, 734-737, 739, 740, 807, 815, 826, 829, 834, 875, 882, 883, 885, 937, 947, 949, 954, 958, 974, 982, 1037, 1043, 1058, 1066, 1078, 1086, 1090, 1095, 1096, 1134, 1140, 1169
Viyana Kongresi (1815) 482, 622-627, 629, 630, 639, 640, 654, 656, 712
Voltaire (François-Marie Arouet) 19, 302, 355, 357-359, 361-364, 367, 368, 371, 377, 379, 380, 384, 385, 387, 390-392, 497, 544, 648, 911, 1338

W

Wałęsa, Lech 1279, 1280, 1285, 1304
Waterloo Savaşı (1815) 482, 539, 560, 561, 563, 621, 628, 642, 648, 660, 750, 961, 1341

Watt, James 414, 416
Weber, Max 849, 871
Wellington, Arthur Wellesley 551, 558, 560, 663
Whig'ler (Büyük Britanya) 264, 266, 452, 456-458, 462, 464, 473, 506, 662-664, 667, 752, 753, 760, 1339
Wilhelm, II. (Almanya imparatoru) 473, 508, 643, 731, 732, 844, 901, 941-944, 954, 958, 971, 987, 995, 997, 1032

Y

yabancılaşma 873, 880, 1222, 1314
Yahudi düşmanlığı 382, 797, 874, 1021, 1091, 1108
Yahudiler 19, 21, 43, 143, 147, 148, 207, 260, 344, 381-384, 389, 502, 534, 562, 640, 648, 688, 704, 730, 732, 733, 738, 753, 754, 778, 782, 784, 785, 787, 797, 799, 801, 802, 810, 812, 826, 834, 874, 875, 932, 945, 946, 993, 997, 1016, 1021, 1028, 1034, 1043, 1046, 1048-1050, 1057, 1070, 1081, 1090-1092, 1094, 1096, 1097, 1099, 1101, 1106-1109, 1129, 1130, 1132, 1148, 1155, 1158, 1160-1165, 1168, 1186, 1193, 1194, 1201, 1203, 1220, 1231, 1250, 1251, 1324
Yalta Konferansı (1945) 1169, 1181-1183
Yedi Yıl Savaşı 441, 444, 445, 448, 450, 457, 461, 470, 479, 486, 489, 904
Yeltsin, Boris 1295-1297, 1351
Yeni Dalga 1224
Yeniçeri 35, 290, 474, 748
yerçekimi 337
Yıldız Savaşları (Stratejik Savunma Girişimi) 1283
yoksulluk 21, 88, 125, 238, 397, 398, 407, 427, 429, 430, 477, 600, 611, 612, 621, 717, 756, 765, 805, 806, 826, 849, 855, 860, 1148, 1189, 1249, 1262, 1323
Yöntem Üzerine Konuşma (Descartes) 341, 351
Yugoslavya 19, 931, 996, 1034, 1037, 1044-1046, 1048, 1049, 1078, 1082, 1083, 1093, 1094, 1109, 1110, 1130, 1134, 1140, 1149, 1155, 1157, 1159, 1165, 1166, 1181, 1191, 1194-1197, 1200, 1203, 1207, 1215, 1219, 1220, 1238, 1240, 1244, 1264, 1276-1278, 1298-1302, 1311
Yunanistan 35, 239, 472, 569, 593, 645, 655, 671, 704, 748, 753, 772, 937, 946, 951, 974, 976, 998, 1037, 1042, 1043, 1045, 1046, 1048, 1049, 1078, 1093, 1095, 1130, 1134, 1136, 1140, 1148, 1149, 1156, 1165, 1169, 1176, 1181, 1190, 1195, 1197-1200, 1207, 1229, 1236, 1237, 1262, 1263, 1270, 1273, 1277, 1299, 1309, 1311, 1315, 1316, 1318, 1319
Yüz Yıl Savaşı 53, 55, 60, 74

Z

zanaat 49, 50, 82, 95, 204, 238, 349, 415, 586, 587, 589, 612, 877, 906, 1106
Zetkin, Clara 986
Zinoviyev, Grigori 1115
Zola, Émile 802, 843, 867
Zor Zamanlar (Dickens) 605
zührevi hastalık 142, 607, 829, 965